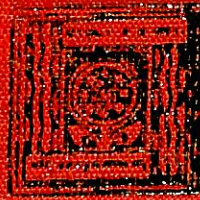

॥ श्रीः ॥

वाचस्पत्यम्

VĀCASPATYAM

Sri Taranatha Tarkavachaspati

राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान

नई दिल्ली

वाचस्पत्यम्

(बृहत् संस्कृताभिधानम्)

कालिकातास्थ गवर्नमेन्टसंस्कृतमहाविद्यालय-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-
श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण

सङ्कलितम्
तेनैव संस्कृतम्

पंचमो भागः

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी
नई दिल्ली-११० ०५८

प्रकाशक :
प्रो. वी. कुटुम्ब शास्त्री
निदेशक
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी
नई दिल्ली-११० ०५८

पुनर्मुद्रित संस्करण, २००२

मूल्य : रु० ८०९.०० (छः भागों का सेट)

मुद्रक

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के. ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन

गोलघर (मैदागिन) के पास

पोस्ट बॉक्स नं० १००८, वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)

फोन : ३३३४५८ (आफिस), ३३४०३२ एवं ३३५०२० (आवास)

e-mail : cssoffice@satyam.net.in

VĀCASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

Compiled by

Sri Taranatha Tarkavachaspati

Professor of Grammar and Philosophy
Govt. Sanskrit College, Calcutta.

Vol. V

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Delhi - 110 058

Publisher
Prof. V. Kutumba Shastri
Director
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Delhi - 110 058

Reprinted, 2002

Price : Rs. 809.00 (Set of six vols.)

Printer :
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
K. 37/99, Gopal Mandir Lane
Near Golghar (Maidagin)
Post Box No. 1008, Varanasi-221 001 (India)
Phone : Off. 333458, Resi. : 334032 & 335020
e-mail : cssoffice@satyam.net.in

इतद्वाप्यर्थस्य चेतजवत् उभयोरभिसम्भौ दत्तकस्योभ-
यगोत्रभागित्वम् अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जन-
कगोत्रभागित्वं न गृहीतृगोत्रभागित्वं यहीत्वा सं-
स्कारकरणे तु उत्तरस्य यहीतुः पूर्वत्वात् प्राधान्यात्तेनैव
उत्तरसन्तर्गोत्रमिति । तथा च पैठीनसिः “अथ दत्त-
कक्रीतकृत्वमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणाप्येव येऽत्र
जातास्तेऽचङ्गतकुलीना इत्यासुप्रायणा भवन्तीति” ।
आप्येव षट्पुत्रेण परिग्रहेण जनकयहीतोः स्त्रीका-
रेण इत्यासुप्रायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तकृतम् “इत्यासु-
प्रायणका ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । गोत्रद्वयेऽथनू-
द्वाहः शुक्रगैश्वर्योद्येति” । न च दत्तकस्य इत्यासुप्रा-
यणत्वं न घटते जनकस्यापि तत्र स्वत्वानपायेन “माता
पिता वा दद्यातामिति” दानविध्यनुपपत्तेरिति वाच्यम् ।
“सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु
सर्वभूतानि ज्ञानपानावगाहनेः” इत्यादौ स्वमात्रस्वत्व-
नाशकसर्वभूतोद्देशकत्यागादेयं नद्यादिषु साधारणीकृते
जले स्वामिनोऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभि-
यन्तिपूर्वकादेयं दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरि-
त्यास्तां विस्तारः ।

अथ दत्तककर्तृकस्याङ्गनिर्णयः । तत्र पितुः सपि-
ण्डीकरणान्तपोड्यस्याङ्गे दत्तकस्य पूर्वगृहीतत्वेऽपि
सत्यौरसे नाधिकारः । “औरसे पुनरुत्पत्ते तेषु
ज्येष्ठः न विद्यते” इति देशेन ज्येष्ठत्वमिति प्रे-
धात् । “पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः” इति
याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यत्र सर्वतौरसवत् । “ज्याहे
तु विशेषमात्रं जातकर्णः, “औरसश्चेतजौ पुत्रौ वि-
धिना पार्षणेन तु । मल्यवृद्धितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता
दृश” । इतरे दृश दत्तकादयः” । तथा पराशरः
“पितृगतस्य देवत्वमौरसस्य त्विपौरुषम् । सर्वत्वानेक-
गोत्राणांमेकोद्दिष्टं ज्येष्ठहनीति” अनेकगोत्राणां द्वि-
गोत्राणाम् । औरसश्चेतजयोरपि साभ्योरेव पार्षणा-
धिकारः “पार्षणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति”
जायान्तस्यपुत्राण्येकवाक्यत्वात् । औरसश्चेतजव्यतिरि-
क्तानान्तु साभ्यनिरस्मिन्साधारणानामेकोद्दिष्टमिति सि-
द्धम् । इत्यासुप्रायणस्यैतिकर्तव्यतायां विशेषमात्रं
माह्वयनस्यत्वम् “पिण्डान् यथावनेजनं निधाय
उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे” इति । पितृभेदे एक-
स्मिन् पिण्डे उभौ जनकयहीतारौ कीर्त्तयेदिति शेषः ।

1. वाच. - V

८६२

प्रवराध्याये, “पितृव्येण चैककार्यजातास्ते परिगृहीत-
रेव भवन्ति अथ यद्येषां भार्यास्वपत्यं न स्यात् तदा
रिक्त्वं हरेषुः पिण्डं तेभ्यः त्वैपुरुषिकं दद्यात् यद्यपि
स्यादुभाभ्यामेव दद्यादित्याचार्यवचनं हे आङ्गे कुर्यादि-
कस्याङ्गे वा पृथगनर्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावुकीर्त्तयेत्
प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं वा तृतीयात् पुरुषा-
दिति” । यहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च
तस्यैव क्रियानियमे अपत्यसङ्गावे च न द्विपितृकत्वमत्यर्थः ।
अत्र आङ्गभेदाभेदयोर्विकल्पः । न चेदं चेतजविषयं
सत्याभादेन दत्तकादीनां इत्यासुप्रायणवदिति सूत्रेण
दत्तकेऽपि तद्वर्त्तमानातिदेशात् । तथा हारीतः, “तेषासु-
पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्वमेत्
एकपिण्डं वा द्वावुकीर्त्तयेद्वितीये पुत्रः तृतीये पौत्रः
लेपिनस्त्रीन् वाचक्षाण्य वा सप्तमादित्येके” इति । तेषां
पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममाप्येयं चेत्त्रिणो द्वितीय-
मिति द्विप्रवरता । एकपिण्डे वेत्यत्र वीप्साध्याहारः ।
“यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्नेव द्वौ द्वावुपलक्षयेत्” इत्या-
पस्तस्ववचनात् । द्वितीये पितामहपिण्डे इत्यासुप्राय-
णस्य पुत्रः, तृतीये प्रपितामहपिण्डे इत्यासुप्रायणस्य पौत्र
इति । यदि यहीता प्रथमं सृतः तदा तस्मै तद्यात् अथ
यदि जनकस्तदा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय
पश्चादुग्रहीते दद्यादित्याह मरीचिः, “सगोत्रादन्य-
गोत्राद्वा यो भवेद्विधवासुतः । पिण्डं आङ्गविधानञ्च
चेत्त्रिणो प्राक् प्रदापयेत् । वीजिने तु ततः पश्चात्
चेत्त्रि जीवति चेत् कश्चित् । वीजिने दद्यादादौ तु
सृते पश्चात् प्रदीयते । उभौ यदि सृता स्यातां वीजि-
न्यादौ ततो ददेत् । चेत्त्रिण्यादौ न दत्तं स्याद्वीजिने
नोपतिष्ठते” इति । एतेनैकतरोपरतावपि द्विपितृकस्य
पार्षणं दर्शितम् । तथा तुल्यन्यायेन मातृभेदेऽपि इत्या-
सुप्रायणदत्तकस्य “पितरो यत्र पृच्छन्ते तत्र मातामहा
भ्रुवम्” इत्यनेन प्राप्तमातामहस्याङ्गे जननीपितृणां प्रथमं
निर्देशस्ततः प्रतिग्रहीती या माता तत्प्राप्तृणाम् ।
युद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृया एव मातुः पितादिपिण्ड-
दानं तस्य तन्मात्रस्वधारत्वादिति । एवञ्च “स हि सन्ना-
नाय पूर्वेषामिति” हेतुवद्भिगदस्वरसाच्चैकं एव दद्या-
दिति निषेधो इत्यासुप्रायणातिरिक्तविषयः सन्तान-
विच्छेदाभावादित्युक्तमेव ।

अथास्य सापिण्डप्रम् । जनककुले अवयवान्वयेन

प्रतिग्रहीतृकुले च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुषं यदाह
 काम्णाजिनः “यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भेद-
 कादयः। प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः
 सह। द्वाभ्यां सहाय तत् पुत्राः पौत्राश्चैकेन तत्-
 समम्। चतुर्थे पुरुषे च्छेदं तस्मादेष्टा त्रिपौरुषीति”।
 अस्यार्थः दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीतादीनां
 पितृणामौरसत्वे दत्तकत्वे द्वाग्रासुप्रायणत्वे वा
 यावन्तः पितृवर्गाः त्रयः षट् वा तावद्भिः सह तेषां
 योजनं सपिण्डनं कुर्युः तत्र प्रतिग्रहीतादीना-
 मौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्तयः, दत्त-
 कत्वे तत्प्रतिग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्तयः, द्वाग्रा-
 सुप्रायणत्वे तज्जनकाद्यास्तयः तत्प्रतिग्रहीतादयस्तय
 इति षट्। एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्तृके पार्वण्ये येषां देव-
 तात्वं स्वपुत्रकर्तृके सपिण्डीकरणेऽपि तेषामेव तथात्व-
 मिति ज्ञापितम्। दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसपिण्डीकरणं
 तत्प्रतिग्रहीता तत्पितृणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याञ्च
 सह कुर्युः। एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रही-
 तृभ्यां ग्रहीतृः पितृणां त्रयाणां मध्ये एकेन ग्रहीतृः
 पितृतेति यावत्तेन च समं सह तत् स्वपितृसपिण्डनं
 कुर्युः। चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति। यो यदा यत् स-
 पिण्डीकरोति स तत्पितृादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति
 चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः “सिद्धे सत्या-
 रम्भो नियमाय” इति न्यायेन लेपिनां लेपनिरासेन सा-
 पिण्डव्यवच्छेदार्थः। तदेवाह तस्मादेष्टेति। एषा
 सपिण्डता। तथाच “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः
 पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डत्रं
 साप्तपौरुषमिति” मत्स्यपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्डत्रस्य
 सामान्यस्थानेन विशेषेण बाध एव। अतएव हारी-
 तेन “लेपिनस्त्रीन् वाचज्जाणः स्या सप्तमादित्येके”
 इति पक्षान्तरमुपन्यस्तं सङ्गच्छते। तदेव संवृत्तान्वतो
 क्तम् “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्डत्रं स्यात्त्रिपौरु-
 षम्। जनकस्य कुले तद्वद्वत्पितृरिति धारयेति”।
 यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्डत्राभिधानं तत् द्वाग्रासुप्रा-
 यणाभिप्रायेण, तस्य त्रिकहयेन सपिण्डनविधानात्।
 शुद्धदत्तकस्य तु “गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्तमः
 सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधेति”
 प्रायुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहीतृकुल
 सापिण्डत्रमिति। यत्तु दृढगोतमीयम् “सगोत्रेषु

कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विविना गोत्रतां
 यान्ति न सापिण्डत्रं विधीयते”। सगोत्रेषु सध्वे
 कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्रं भजन्ते परन्तु
 तेषु सापिण्डत्रं नोत्पद्यते सगोत्रेष्वपि सापिण्डत्रा-
 नुत्पत्तौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्डत्रानुत्पत्तिरिति।
 तत्तु पुत्रान्तरवत् साप्तपौरुषसापिण्डत्रसक्तौ निषेधकं
 सापिण्डत्रमनुत्पत्तदगाहाशौचादिप्रतिषेधकम् वा न तु
 सामान्यतसापिण्डत्रनिषेधसक्तवचनजातात्।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः। तत्र शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले परस्परमशौचं नास्त्येव गोत्रपिण्डनिवृत्त्या
 अशौचनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् द्वाग्रासुप्रायणस्य तु
 उभयत्वैवाशौचमिति। ब्रह्मपुराणे “दत्तकश्च स्वय-
 न्दत्तः कृत्विमः क्रीत एव च। अपवित्राश्च ये
 पुत्रा भरणियाः सदैव ते। भिन्नगोत्राः पृथक्
 पिण्डाः पृथग्वांशकराः सृताः। जनने मरणे चैव
 त्रहाशौचस्य भागिनः”। पराशरः “भिन्नगोत्रः
 स्वगोत्रो वा नीतः संख्यते चेच्छया। जनने मरणे
 तस्य त्रहाशौचं विधीयते”। तथा “औरसं वर्जयित्वा
 च सर्ववर्णेषु सर्वदा। चेतजादिषु पुत्रेषु जातेषु च
 मृतेषु च। अशौचन्तु विराजं स्यात् समानमिति
 निश्चयः”। सर्वदा उपनयनानन्तरमपि। अत्र सगोत्र-
 स्यापि विविना जनकगोत्रविच्छिन्तिपूर्वकग्रहीतृगोत्र-
 प्राप्तावसगोत्रदत्तकाविशेषात् त्रहाशौचसक्तं युक्त-
 मेव। तथा दत्तके अकृतोद्वाहे पञ्चाज्जातसौरसस्य
 विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्याप्यजसोदरात्
 पूर्वं विवाहकरणेऽपि क्षतिः। ननु शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले सापिण्डत्रविच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः
 प्रसज्येत प्रसज्येत च द्वाग्रासुप्रायणस्यापि त्रिपुरुषा-
 नन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः, सैवं “अस-
 पिण्डा च वा मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रसक्ता
 द्विजातीनां दारकर्षणि सैथुने”। अनुवचने चकारात्
 पितुरसपिण्डा च इति ग्रहीतृमातृगोत्रस्यापि दत्त-
 कस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितुरिति
 पदोपादानात्। न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्त-
 कत्वे तन्त्रिपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततोर्विवाहः केन वार्यते
 पितृसापिण्डसगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यम् यतो
 विवाहे नैतत् सापिण्डत्रमुपयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं
 परिभाषितं पितृपक्षे साप्तपौरुषं सातामहपक्षे पाञ्च-

पौरुषञ्चेति न काव्यनुपपत्तिः । तत्प्रपञ्चस्तु तत्र तत्र दृष्टव्य इति ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र दृष्टव्यमिति: “एक एवौ-
रसः पुत्रः पुत्रास्तु वसुनः प्रभुः । शेषाणामान्दश-
स्थार्थं प्रदद्यात् प्रजीवनम्” । शेषाणां ये तत्तांश-
भागित्वेन निषिद्धास्तेषाम् । आन्दशस्य दद्यात् । प्रजो-
वनं भरणम् । तथा यमः “पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता
सुनिमित्तत्वेदर्शिभिः । तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायाद-
वान्मवाः । स्वयमुपादितस्तेको द्वितीयः चेतजः स्मृतः ।
तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जातिधर्मविदो विदुः । पौनर्भवश्चतु-
र्थस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः । गृहे च गूढ उत्पन्नः षडेते
पिण्डदायिनः । अपविद्धः सहोदृजः दत्तः कृत्विम एव
च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यच्चोपनयते स्वयम् । इत्येते
सहोदृजपञ्चाः षड्दायादवान्मवाः” नारदः । औरसः
चेतजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहोदृजः
गूढोत्पन्नश्चैव च । पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः
कृतस्तथा । स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ।
तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायादवान्मवाः । पूर्वः पूर्वः
स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः । क्रमादेते प्रव-
र्त्तन्ते स्मृते पितरि तज्जने । ज्ञायसो ज्ञायसोऽभावे
जघन्यो यो य आप्नुयात्” । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरेषां
द्विषाहर्त्तव्यमित्यर्थः । औरसचेतजपुत्रिकापुत्रपौनर्भव-
कानीनगूढोत्पन्नसहोदृजदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धयत्र
क्वचनोत्पादितानभिधाय विष्णु “तेषां पूर्वः पूर्वः
श्रेयान् स एव दायहरः स चान्यान् विभृयात्” । और-
सपुत्रिकापुत्रचेतजगूढजकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्वि-
मस्वयंदत्तसहोदृजपविद्धानभिधाय याज्ञवल्क्यः “पिण्ड-
दोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।” मनुः “न
भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः” तथा
“श्रेयसः श्रेयसोऽभावे यवीयान्दक्षमर्हति । बह्वश्वे तु
सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः” । सदृशा गुणेन औरस-
त्वचेतजत्वाद्युपाधिना वा । श्रेयस औरसादेः । यवीयान्
न्यूनः चेतजादिरित्यर्थः । तथा “औरसचेतजौ पुत्रौ
पितृरिक्थस्य भागिनौ । दशापरे च क्रमशः पितरि
कथांशभागिनः” । दश दत्तकादयः । हारीतः “स्वय-
मुत्पादितः चेतजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो
गूढोत्पन्नश्चेति बन्धुदायादाः, दत्तः क्रीतोऽपविद्धः
सहोदृजः स्वयमुपागतः सहसादृष्टश्चेत्यबन्धुदायादाः” ।

मनुः “पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षट् बन्धुदायादाः षड्दायादवान्मवाः । औरसः
चेतजश्चैव दत्तः कृत्विम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च
दायादवान्मवास्तु षट् । कानीनश्च सहोदृजः क्रीतः पौन-
र्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्मवाः” ।
बौधायनः “औरसं पुत्रिकापुत्रं चेतजं दत्तक-
विमौ । गूढञ्चैवापविद्धञ्च रिक्थभाजः प्रचक्षते । कानी-
नश्च सहोदृजः क्रीतं पौनर्भवं तथा । स्वयंदत्तं निषा-
दञ्च गोत्रभाजः प्रचक्षते” । एतच्च कानीनादीनां गोत्र-
मात्रभागित्वकथनमौरसीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽंश-
हरत्वप्रतिषेधार्थम् । सहोदृजदत्तकक्रीतस्वयमुपागताप-
विद्धशौद्रानभिधाय औरसादीन् परास्मृष्य पुनर्विशिष्टः
“यस्य तु सर्वेषां वर्यानां न कश्चित् दायादः स्यादेते तस्य
भागं हरेयुः” । औरसपुत्रिकापुत्रचेतजकानीनगूढोत्-
पन्नापविद्धसहोदृजपौनर्भवदत्तकस्वयमुपागतकक्रीतानभि-
धाय देवलः “एते द्वादश पुत्रास्तु सन्त्यर्घसदाहृताः ।
आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यार्हच्छिकास्तथा । तेषां
षड्वन्मुदायादाः पूर्वोऽन्वो पितुरेव षट् । विशेषश्चापि
पुत्राणामाहुर्व्यासं विशिष्यते । सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा
दायहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठः न
विद्यते । तेषां स्वर्णां ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
हीनास्तुपजीवेशुर्मासाच्छादनसम्भृताः” कात्यायनः,
“उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः । स्वर्णां
असवर्णास्तु मासाच्छादनभागिनः” । चतुर्थीसहराः
स्मृता इति द्वितीयचरणे कश्चित् पाठः । विशिष्टः,
“तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थ-
भागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात्” । स प्रति-
गृहीतपुत्रः आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन
प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः । अत्र नानाविध-
सुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहारार्थमेवं व्याख्यायते
दृष्टव्यमिति वचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां
भरणमात्रकथनञ्च असवर्णचेतजदत्तकादिविषयं, देवलका-
त्यायनवचनैकवाक्यत्वात् । नारदादिवचनेषु च और-
सादाभावे चेतजदत्तकादीनामृक्थग्रहणविधिरपि सर्व-
धनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्-
पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिर्विशिष्टो दत्तकविषये ज्ञेयः ।
तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरत्यु-
क्तगुणदत्तकविषयो वाच्यः । “उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो

यस्य हि दक्षिणः । स हरेतैव तद्विषयं संप्राप्नोऽप्यन्य-
 गोत्रतः” इति अनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिविद्या-
 चारैः । “समग्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जगन्धजः ।
 त्रिभागं जेत्यजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः” इति ब्रह्म-
 पुराणदर्शनात् । जेत्यजविषय इत्यन्ये । तथा केनापि
 सुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्वसुक्तम्
 तत् गुणवदगुणवद्भेदेन समाधेयम् । पितरिव बन्धूनां स-
 पिष्णानामपि दायहरत्वादुबन्धुदायादत्वं पितृमात्रदा-
 यहरत्वात् अवन्धुदायादत्वं “तेषां पञ्चबन्धुदायादाः
 पूर्वेऽन्ये पितुरेव पठ” इत्यत्र पितुरेवेत्येवकारश्रवणात् ।
 एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ सुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं
 गुणागुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य भ्रातादिधने
 येनैव भ्रातृत्वादिना संबन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव
 सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवसुचितंशभाग-
 त्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तरसत्त्वे स्तृपितृकस्य
 दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितंशभागित्वं तदसत्त्वे
 सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांश-
 भागित्वनियमात् दत्तकस्य ग्रहीतुः पितामहौरसत्वे
 तादृशपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वादुदत्तकपौत्रः पितृ-
 व्यतुल्यस्यैवांशं लभतामिति वाच्यं पुत्रस्य दत्तकत्वे
 चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति
 नैषम्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृव्यादृशांशः शास्त्र-
 सिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति वथोक्तमेव साधु । एवं
 रोतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्तव्येति । ननु जेत्यजदत्तकादीनां
 सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽनधिकारः श्रूयते ।
 यथा “औरस्यः जेत्यजस्यैव दत्तः कतिम एव च ।
 गूढोत्पन्नोऽपि विज्ञस्य भागाह्नीस्तनया इमे । कानीनश्च
 सहोदयः क्रोतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च ष-
 डिमे पुत्रपांशुलाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभि-
 धेचवेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्” ।
 तथा “न जेत्यजदींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् ।
 पितृणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये सतीति” उच्यते ।
 शास्त्रान्तरसङ्गावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव ला-
 घवात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधकं
 हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया समग्र-
 राज्ञमेव विषयीकरोति परवचनञ्च सत्यौरसे जेत्यजदत्त-
 कादीनां समानांशनिषेधकम् असर्वण्यजेत्यजदत्तकादिविषयं
 वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्स्वीकारेऽपि नानेन

वचनेन जेत्यजदत्तकादीनां सत्यौरसे स्वसोचितंशो नि-
 पिध्यते किन्त्वौरससत्त्वे तेषामभिषेकं निपिध्यौरसस्य
 राज्येऽभिषेको विधीयते तथा च जेत्यजदत्तकादयः
 सामान्यशास्त्रप्राप्तंशं लभन्त एव तत्सङ्कोचकाभावात् ।
 न चैतदेव वचनं बाधकं भिन्नविषयत्वात् । अतएव “भा-
 गाह्नीस्तनया इमे” इत्यनेन पूर्ववचने भागाह्नीत्वं स्पष्टी-
 कृतम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते वक्तुं
 राज्यस्यैव तत्त्वोपस्थितत्वात् पौनर्भवादीनान्तु पूर्वपूर्वाभा-
 वेऽपि राज्यनियोजनाभावः पृथगभिधानसामर्थ्यादिति ।
 एतावता प्रबन्धेनाभिहितोऽयं जेत्यजदत्तकादीनामौ-
 रसेन सह विभागप्रकारः स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य
 तु “दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
 सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः” इति अनुवचनेन
 “जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । स्मृते
 पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्तुर्भागिनम् । अभ्रातृको ह-
 रेत् सर्वं दुहितृणां सुतादते” इति याज्ञवल्क्यीयेन च
 दासीपुत्रस्याथौरसेन समांशाभिधानेन पितरनन्तरं
 भ्रातृरहितस्य तस्यैव दोहित्वेण सह विभागदर्शनेन
 दण्डापूर्पायितः सति पितरि जेत्यजदत्तकादीनामौरसेन
 समांशः असति तु तद्वर्द्धांशः । अन्यथा यत्र च जेत्यज-
 दत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र तदपेक्षया अत्यन्त-
 विपक्षस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति सङ्गोपस्यं
 स्यात् । एवं सत्सु जेत्यजदत्तसु सत्योश्च पत्नीकन्ययोर्दो-
 हित्वाधिकारे कृत्वाधिकारविधिवाधापत्तिः । तेन दोहि-
 त्वपर्यन्ताधिकारिष्टङ्गलायां तदेकतमे सत्यपि न दासी-
 पुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः । अतएव “दत्तपुत्रे
 यथा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् । पितृवित्तस्य सर्वस्य
 भवेतां समभागिनी” इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव यो-
 जनीयम् । तथा “शूद्रस्य तु सर्वणैव नान्या भार्योपदि-
 शते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत्”
 इत्यत्र वचने शूद्राणां भार्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभि-
 धाय पुनर्यदि पुत्रशतम् इत्यनेन पुत्रान्तराणामपि
 समांशता प्रतिपादिता । औरसमात्रपरत्वे पूर्वसैतत्-
 प्राप्त्या पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । द्वासुध्यायणदत्त-
 कस्य तु जनकप्रतिग्रहीतोरुभयोरपुत्रत्वे सर्वरिक्त-
 हरत्वं सत्यौरसे स्मृहीतस्य तु नांशहरत्वं ग्रहणा-
 नन्तरमौरसोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसार्जहरत्वं
 ग्रहीतृसाधारणदत्तकस्य यादृशोऽंशः शास्त्रीयः तद्वर्द्ध-

हरत्वञ्चेति । यदाह प्रवराध्यायः । “यद्येषां स्वासु भा-
र्यासु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं हरेयुरिति” । तथा
नारदः “ह्यसप्तप्रायणका द्युर्द्धाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।
रिक्थादङ्गां शमादयुर्वीजिज्ञे विकयोस्तथा” । वीजिज्ञे-
विकपदयोर्जनकप्रतिपत्तीन्मयोपलक्षकत्वं प्रागेवाभि-
हितम् ।

अथान्वपङ्गुप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौ-
रसञ्चेत्तज्योरेव पितामहधनभागित्वमुतेन तदुद्गृही-
तदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः । किन्तु भरणमात्रम्
अन्नादिभार्याणां भरणविधानेन तद्भरणस्य दण्डापूर्पा-
धितत्वात् । तथा हि, “अन्वपङ्गुादीननधिकारिपुत्रा-
नभिधायाह “औरसाः क्षेत्तजास्त्रेषां निर्दोषा भाग-
हारिणः । अपुत्रा योपितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।
सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावन्न भर्त्तृसात् कृता” याज्ञ० । एवं
यच्छानन्तरसुतजोरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात्
सत्यौरसे गृहीतस्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधा-
नं विना परिगृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह
“तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके । तत् स्वं
तस्यैव वित्तस्य यः स्वामी पितरञ्जमा” । तथा मनुः “अ-
विधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाह-
विधिभाजं तं न कुर्यात् धनभाजनम्” इति । अन्य-
जातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह “यदि स्यादन्य-
जातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् । अंशभाजं न तं
कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तत्” ।

दत्तकमीमांसीतो विशेषो दिङ्मात्रमलोदाहृत्यते ।
“पुत्रानुमत्या पुत्रपतोऽपि पुत्रपहणेऽधिकारः “यज्ञः
पिता संजानीते तस्मिन्स्तिष्ठामहे ययम् । पुरस्तात्
सर्वे कर्माहे त्वामन्वञ्चो ययं स हीति” श्रौतलिङ्गात्” ।
“अपुत्रेणेति पुंस्त्वं विवक्षितं स्त्रियाहोममति-
यहमन्वानधिकारेण तदुपहणानधिकारः इति वाच-
स्पतिमतं तदुद्गृह्यित्वा ब्राह्मणादिद्वारा होममन्त्रपाठेन
भर्त्तृपुत्रया तासामप्यधिकारः इति व्यवस्थापितम् ।
“एकत्वविवक्षया ह्यभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रो न गृहीतुं
शक्यते ह्यसप्तप्रायणविधिसं जनकपरिगृहीतद्वयविषयकः
न प्रतिगृहीतद्वयविषयक इत्यविरोधः” इति । अत-
श्चन्द्रिकामतात् हैलक्ष्यम् । सोदरभ्रातृपुत्रस्य पुत्री-
करणे बह्वनामसि मिलितानां युगपदेवाधिकारः ।
“तदयं निर्गन्धितोऽर्थः । समानगोत्रः सपिण्डो मुख्यः

तदभावेऽसमानगोत्रः सपिण्डः । यद्यप्यसमानगोत्रः स-
पिण्डः समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि तत्त्वकचौ एकै-
कविशेषणराहित्यादुभयोस्तथापि गोत्रप्रवर्त्तकपुरुषात्
सापिण्डप्रवर्त्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हितत्वं तेन
चासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव ग्राह्यो मातामहकुलीनः
सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तथापि समानोदकः आ-
चरुर्द्वास्तमानगोत्रः प्रत्यासन्नः । तस्याभावे असमानोदकः
सगोत्र ऐकविंशात् । तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्ड-
श्चेति तदाह शाकलः “सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रज-
मथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परि-
कल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम्”
इति । सगोत्र इत्यनेन सोदकसगोत्रौ गृह्यते । अत्र
च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्प्रतिशयेन निर्देश इति तदेवाह
वशिष्ठोऽपि “अदूरवान्धवं बन्धुसन्निहृष्टमेव प्रति-
गृह्णीयात्” इति । अस्यार्थः अदूरस्थानौ बान्धव-
श्चेत्तदूरवान्धवः सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः । सान्नि-
ध्यञ्च द्विजो सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति ।
तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तदभावे
वज्रपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः । तदभावे असमा-
नगोत्रः सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निहृष्टः सपिण्डः
बन्धूनां सपिण्डानां सन्निहृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः
सोदक इत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्रापि सन्निकर्षो द्वि-
विधः सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च । स्वस्यासपि-
ण्डोऽपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां स-
पिण्डो मुख्यस्तदभावे वज्रपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः स-
पिण्डसपिण्डः सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकास-
म्भावे समानगोत्र ऐकविंशात् ग्राह्यः । “तदभावेऽसमान-
गोत्रोऽसपिण्डोऽपि ग्राह्यः । “तदभावेऽसपिण्डे वेति” शौ-
नकोयात् “सन्देहे चोत्पन्ने दूरवान्धवं न्यद्रमिव स्थाप-
येत्” इति वशिष्ठलिङ्गाच्च । “दूरे बान्धवा यस्यासौ
दूरवान्धवः गोत्रसापिण्डाभ्यामसन्निहित इत्यर्थः । स-
न्देहोऽत्र कुलशीलादिविषयः । स चासपिण्डोऽस-
गोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुज्ञायते” ।
सगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्युक्तं यथा
“तत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनुः ।
“भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे
ते तेनपुत्रेण पुत्रियो मनुस्त्वती” इति । अत्र भ्रा-
तृणां प्रतिगृहीतत्वप्रतिपादनात् आह्वानाभावोऽवगम्यते ।

एकजातानामित्यनेनेकेन पिता एकस्यां मातरि जातानामेव
ग्रहोत्पत्तं न भिन्नोदराणां भिन्नपितृकाणां वेति गम्यते ।
आतृणामिति पुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च
सोदराणां आतृभगिनीनामपि परस्परपुत्रपुत्रीत्वा-
भावोऽवगम्यते । तदाह वृद्धगौतमः “ब्राह्मणादि-
तये नास्ति भागिनेयः सुतः कचिदिति” भागिनेयपदं
आतृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् तेन भगिन्या आतृपुत्रो न
ग्राह्य इत्यर्थः सिद्धयति ।

एकपुत्रेण पुत्रदानस्य निषेधेन प्रतिग्रहोऽपि
निषिद्धः यद्योक्तं तत्रैव ।

“एक एव पुत्रो यथेति एकपुत्रः तेन तत्पुत्र-
दानं न कार्यम् “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहणीया-
हेति” वशिष्ठशरणात् । अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्व-
त्वापादनस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनस्य च
परप्रतिग्रहं विनाऽनुपपत्तिसमस्याच्चिपति तेन प्रतिग्रह-
निषेधोऽपि अनेनैव सिद्धयति । अतएव वशिष्ठः “न
त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहणीयाहेति” उक्त्वा तत्र हेतु-
माह “स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति” सन्तानार्थत्वाभि-
धानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छिन्निप्रत्यवायो बोधितः । स
च दातृप्रतिग्रहीतोरुभयोरपि उभयशेषत्वात्” ।

मातापितृर्मध्ये पितृनिर्भेद्यतया स्त्रियास्तु भर्तृ-
नुज्ञापेक्षतया मुख्यगौणाधिकारौ ततोक्तौ यथा

“बहुपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियाः पुत्रदान-
प्रतिषेधः । “न स्त्री पुत्रं दद्यात्” नैरपेक्ष्यश्रवणात्
भर्तृनुज्ञाने तस्या अथर्विकारः । तथा च वशिष्ठः
“अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः” इति । यत्तु “दद्यान्माता
पिता यं वा” इति यच्च “माता पिता वा दद्या-
तामिति” मातुः पितृसमकक्षतयाभिधानं तदपि
भर्तृनुज्ञानविषयमेव । न चैवं विधयाया आपद्यापि
पुत्रदानं न स्यात् भर्तृनुज्ञानासम्भवात् परित्यज्येदिति
वाच्यम् । मानवीयलिङ्गदर्शनेन तथाकल्पनात् नैरपेक्ष्यक-
त्वश्रवणाच्च स्त्रीनिर्भेद्यैकस्यापि भर्तृदानाधिकारः ।
“दद्यात् माता पिता यं वा” । “माता पिता वा
दद्यातामिति” मातृनिर्भेद्यैकपितृनिर्देशात्, वीजस्य प्रा-
धान्यात् “अयोनिजा अपि पुत्रा दृश्यन्ते” इति वौधाय-
नीयहेतुदर्शनाच्च । भारतेऽपि “माता भस्त्रा पितुः पुत्रो
येन जातः स एव हि” इति । श्रुतिरपि “आत्मा वै
जायते पुत्रं” इति । मानने दद्यातामित्युभयकर्तृकता-

श्रवणाच्चोभयाधिकारौ मुख्यः । अतएव वशिष्ठः “शु-
क्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदान-
विक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः” इति । वौधाय-
नोऽपि “मातापितरौ संसर्गसाभ्यात्” इति । अतएव
“माता पिता वा दद्यातामिति” मनूना मातृभर्तृनुज्ञान-
सापेक्षत्वात् जघन्यत्वं स्त्रानुज्ञाननैरपेक्ष्यात् पितृर्मध्यम-
त्वं जनकतासाभ्यात् उभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वाश्र-
रसादुत्तरोत्तरमभिहितम् । न चेदमेकमेव वाक्यं द्विवच-
नान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् मध्ये विकल्पासङ्गतेः
तस्मात् कल्पतयमेव । अतएव योगीश्वरः “दद्यान्माता
पिता यं वा” इति प्रत्येकमेकवचनानामेव क्रियापदमुदा-
हरात् । तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति । प्रकटो
यत्नो यस्मिन् कालेऽसौ प्रयत्न आपत्कालस्तेन चापत्काल
एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः” ।

पञ्चवर्षातीतस्यन्याहता ततोक्ता यथा

“काविकापु० “दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण
संस्कृताः । आद्यान्ति पुत्रतां सम्यगन्यवीजसमुद्भवाः ।
पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पुत्रिणीपते । आचू-
डानं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूडाद्या
यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्या-
स्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । ऊर्ध्वन्तु
पञ्चमादृषात् न दत्ताद्याः सुता नृप ! । गृहीत्वा पञ्च-
वर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमस्युरेत् । पौनर्भवन्तु तनयं जात-
मात्रं समानयेत् । कृत्वा पौनर्भवतोमं जातमात्रस्य
तस्य वै । सर्वास्तु कुर्यात् संस्कारात् जातकर्मादि-
कान् नरः । कृते पौनर्भवतोमे ततः पौनर्भवः सुतः
इति” । अन्यवीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया
निजगोत्रेण प्रतिग्रहीत्वा स्वगोत्रेण सम्यक् स्वस्वतो-
क्तविधिना जातकर्मादिभिः संस्कृताश्चेत् तदैव प्रति-
ग्रहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः । तदाह
वशिष्ठः “अन्यशास्त्रोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्तविधिना स स्वशास्त्रभागिति” दत्ताद्या
इत्यादिपदेन कृतिमादीनां ग्रहणम् । औरसः क्षेत्रज-
श्चैव दत्तः कृतिम एव च । गृहीतृपुत्रोऽपविद्धश्च
भागार्हस्तनया इमे । कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः
पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च षड्विंशे पुत्रपांशुलाः ।
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवः स्वय-
न्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति” पूर्वोपक्रमत्

योऽयं पौनर्भावादीनां राज्यनियोजनाभावः स चौरस-
व्यतिरिक्ताभाव एव “अभावे पूर्वपूर्वामित्यस्यैवानेनापवा-
दात् सत्यौरसे तु राज्याभावस्य “न चेतृजादींस्तनयान्
राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितृणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये
सतीत्यनेन” प्रागेवाभिधानात् । सत्यौरसे चेतृजादीन्
राज्ये नैवाभिषेचयेत् पितृणां नित्यं आद्यादि च
नैव साधयेत् न कारयेदित्यर्थः । गोत्रेणेति यद्यपि जात-
कर्मादीनां साक्षाद्गोत्रस्य करणता न श्रूयते तथापि
तदङ्गभूते षड्विंशति तत्सम्बन्धावश्यम्भावात् प्रधानेऽपि
तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः ।
“शिखा अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्धसङ्ग्रहेति”
स्मरणात् । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्य-
तिरेकाभ्यामाह पितृगोत्रेणेति । यः पुत्र आचूडान्
चूडान्तेः संस्कारैः पितृर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति । अयमत्राभिसन्धिः ।
कृतचूडस्य परिग्रहीतः पुत्रताभावप्रतिपादनम् असाधार-
णपुत्रतां विषयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृ-
हीत्वा पञ्चवर्षीयमिनेन कृतचूडस्यापि परिग्रहीतपुत्र-
ताप्रतिपादनविरोधात् । गृहीत्वेत्यस्य च कृतचूडविषय-
भाववश्यम्भावः स्मरमिष्यते ततश्च चूडान्तसंस्कृतस्य परिग्रहे
द्वारासुधायणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य
च फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यप्ये वक्ष्यते । अनेन जात-
कर्मादीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् ।
आचूडमिति वक्तव्ये यदन्तर्ग्रहणं तदकृतार्धसमसङ्ग्रह
शिखस्य पुत्रीकरणाभ्यनुज्ञानार्थं प्रधाननिष्पत्त्या पुत्र-
ताहेत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । अकृतजातक-
र्माद्यसम्भवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदिति । यदि
चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिग्रहीतगोत्रेण
कृता वैशब्दोऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युर-
न्यथा ते दासा उच्यन्ते इति । चूडा आद्या येषां
ते तथेति न तु चूडाद्या आद्या इति पूर्वेषु पौन-
रुक्त्यापातात् । अनेन जातकर्माद्यक्षप्राशनान्वानां
जनकगोत्रेणातृष्टानेऽपि न विरोधः । तथा च अकृत-
जातकर्मादिर्हृत्स्वः अकृतचूडोऽनुकल्प इति सिद्धमिति ।
दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृतिमादिग्रहणमित्युक्तमेव तेषा-
मपि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिग्रहमात्रेण अन्यथा
दास उच्यते इति विपक्षबाधकात् । अन्यथा चूडाद्या-
करणे कृतचूडादिपरिग्रहे वा दासता भवति न तु

पुत्रत्वमित्यर्थः अथ पुत्रत्वस्य यूपत्वादिवत् संस्का-
रजन्यत्वात् । असंस्कृतः पुत्रीकार्य इति स्थितम्
तत्रावधमेवायामाह ऊर्ध्वमिति । असंस्कृतोऽपि
पञ्चमादूर्ध्वं न आहः कालाभावेन पुत्रत्वानुपपत्तेः ।
अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाला इत्युक्तं
भवति तद्व्यतिरेकेणाभिधानन्तु पञ्चमानन्तरं गौणोऽपि
कालो नास्तीति प्रतिपादनाय । अन्यथा “स्वका-
लादुत्तरः कालो गौणः सर्वः प्रकीर्तित” इति न्यायेन
पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तिः । ततश्च जनन-
सारभ्यातृतीयवर्षं, तत्रापि तृतीयवर्षस्य मुख्यकालता
ऊर्ध्वन्तु पञ्चमादूर्ध्वमित्युपसंहारे वर्षत्रयणाच्च अत्रापि
चूडाशब्दस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिप्रेत इति गम्यते । अन्यथा
उपनीतिसहभावपक्षे अष्टमवर्षसाकृतचूडस्य परिग्रहा-
पत्तिः । नचेष्टापत्तिः “ऊर्ध्वन्तु पञ्चमादूर्ध्वमित्यनेन
विरोधात्” । तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडाशब्दस्तृतीय-
वर्षपर एव युक्तः तृतीयानन्तरमापञ्चमं गौणः ऊर्ध्वन्तु
गौणोऽपि नेति स्थितम्” ।

“यत्तु कात्यायनस्मरणम् । विक्रयश्चैव दानञ्च न
नेयाः स्युरनिच्छवः” । दाराः पुत्राश्च” इत्यनिच्छूनां
दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवार्धिकस्यैव नाधिकस्येति
व्याख्येयम् । यच्च “सदृशन्तु प्रकुर्यात् यमिति” वाक्ये
गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न तु
बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्धिकमेव ।
विचक्षणं चातुर्यविशेषेण न तु बालम् “बाल आ धोड-
शादूर्ध्व” इति लक्षणविशिष्टं न कुर्यादित्यर्थ इति
व्याख्येयम् । बर्ह्यसंस्कृताभावे कथमित आह
अहीत्वेति । पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः ।
ननु कथं तस्य अग्रहणं दासताभिधानादित्यत आह
पुत्रोऽस्मिति । अयमत्राभिसन्धिः “अग्नये पुत्रवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वमेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडा-
शमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रज-
यति षड्भिरिन्द्रः प्रयच्छतीति” वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टेः
श्रूयते तत् अत्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव
भाव्या यत्र तत्पन्ना परिगृह्यते तत्रोत्पत्तेरभावात्तस्याः
प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्पयते प्रकृतविध्यन्यायानुप-
पत्तेः । तच्च दासत्वापनोदनकृते न सम्भवतीति
तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा प्रजात्वमात्रसम्पा-
कत्वे पुत्रपरिग्रहमात्रे स्थात् । यदि च संस्कारै-

रेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्न तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि
तुल्यं प्रथमपदेनात् तत्सूचनात् । “सर्वस्तु कुर्यात्
संस्कारान् जातकस्मादिकाक्षरः” इत्यन्तेऽभिधानाच्च ।
तस्मात् पुत्रेष्ट्या पूर्वसंस्कारप्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्व-
कप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्राह्य इति
स्थितम् । यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यम् किं पञ्च-
वधीयपदोपादानेनेति चेन्नैवम् पञ्चवधीयस्यैवेति
नियमार्थत्वात् नियमश्चाक्षरग्रहणपूर्वकब्रह्मयज्ञसंफ-
लकोपनयनप्राप्तरर्थः । नचायन्नियमः पूर्ववाक्येनैव
सिद्ध इति वाच्यम् तस्याजतसंस्कारावधिसमर्पकत्वेन
प्रकृतत्वाभावे परिगृहीतत्वात् । प्रथममिति संस्कारेभ्यः
प्रागित्यर्थः । ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो
नेष्यते, गृहीत्वेति साङ्गाया ग्रहणभावनायाः
ज्ञापकत्वेन पूर्वकालतावगमात् । पुत्रेष्ट्या पूर्वसंस्का-
रापनोदेन संस्कारान्तरावश्यापेक्षणाच्चेति” ।

पुत्रच्छायावहमित्यस्यार्थस्तत्रैवोक्तो यथा

“पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं तच्च नियोगादिना स्वयसु-
पादनयोग्यत्वम् यथा आहसपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य,
नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः “वीजार्थं ब्राह्मणः कश्चि-
दनेनोपनिबन्ध्यतामिति” अरण्येन निमन्त्रणसम्भवात् ।
ततश्च आहपितृव्यमातुलदौहितभागिनेयादीनां निरासः
पुत्रसादृश्याभावात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमग्रे तेनैव “दौ-
हित्यो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः सुतः । ब्राह्मणादि-
त्ये नास्ति भागिनेयः सुतः कचिदिति” । अत्रापि
भागिनेयपदं पुत्रसादृश्यानां सर्वेषामुपलक्षणं विरुद्ध-
सम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धश्च नियोगादिना
स्वयसुत्पादनायोग्यत्वम् । यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाह-
गृह्यपरिशिष्टे च वर्जितः । “दम्पत्योर्मिथः पितृमातृ-
साम्ये विवाहो विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्यास्त्रिदुर्हिता
पितृव्यपत्नीस्वसा चेति” । अस्यार्थः यत् दम्पत्योर्वधू-
वरयोः पितृमातृसाम्यं बध्वा वरः पितृस्थानीयो भवति
वरस्य वा बधूमातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो
विरुद्धसम्बन्धः तत्र यथाक्रमसुदाहरणद्वयं भार्यास्त्रि-
दुर्हिता श्यालिकापुत्री पितृव्यपत्नीस्वसा पितृव्यपत्न्या
भागिनी चेति । तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धः पुत्रो बर्त्त-
नीय इति यतो रतियोगः सम्भवति तादृशः कार्य
इति यावत् ।

“परिग्रहविध्यभावे विशेषमाह मनुः । “अविधाय

विधानं यः परिग्रह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं
तं कुर्यान्न धनभाजनमिति” । परिग्रहविधिं विना
परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्यं न धनदानमित्यर्थः
किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः विधिं विना तस्य
पुत्रत्वानुत्पादात् । अतएव दृढगौतमः “सगोत्रेषु
कृता ये सुदत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां
यान्ति न सापिण्ड्यां विधीयते” इति विधिनैव गोत्रतां
यान्तीति नियमः दानादिविधीनां दत्तकादिलक्षणान्त-
र्गतत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यथोक्तं “यमाङ्गः पुत्र-
मापदि” । अत्रग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च
प्रतिग्रहविधिरप्याक्षिप्तो भवति” ।

“मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्व-
माह “सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिशब्दवृत्तौ कतोऽर्थातिशयात्
शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्यादिव्यवहारवत् पुत्रत्व-
व्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादियन्त्यसन्दर्भेण” । तस्मात्
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धम् ।
दानप्रतिग्रहहोमाद्यन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति ।

दत्तकस्य जनकग्रहीतोर्मध्ये सापिण्ड्यमस्ति न वेति संश-
निर्ययाय सापिण्ड्यविशेषस्य तयोरभावस्तत्र प्रतिपादितः
“ननु मनुवचनात् जनकमोतृनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीतृगोत्र-
प्राप्तौ किं मानमित्यत आह दृढमनुः । दत्तक्रीतादि-
पुत्राणां वीजवम्पुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी, तद्वत्
गोत्रं तत्पालकस्य चेति” । दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीज-
वम्पुर्जनकस्य सपिण्डतास्येव दानादानापि सा न निव-
र्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावच्छरीरं दुरपनेय-
त्वात् अनेनावयवान्वय एव सापिण्ड्यं न पिण्डान्वय
इत्युक्तं भवति पिण्डान्वयस्य “व्यपैति ददतः स्तुधेति” अप-
गमावगमात् । सा च सपिण्डता क्रियतीत्यपेक्षाया-
माह पञ्चमी सप्तमीति । पञ्चानां पूरणी पञ्चमी पञ्च-
पुरुषव्याप्तेत्यर्थः एवं सप्तमी । गोतमोऽपि “जर्ह्वं
सप्तमात् पितृवन्मुभ्यः वीजिनश्च मातृवन्मुभ्यः पञ्च-
मादिति” । अत्र वीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्वे-
षामपि संग्रहार्थः न केवलं जेतृजोत्पादकस्यैव “य
एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः । यस्य ते
वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्विति” मनुस्मृत्यात् ।
तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्य-
प्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थं “पुत्रान् द्वादश
यानाह” इत्यादिप्रतिग्रहीतृषु चत्वप्रतिपादनविरोधात्

नेतरस्य प्रतिग्रहीतरित्यर्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यभासां प्रतिग्रहेण गोत्रवत् सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम् “सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्त-क्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते” इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात् । ये दत्तादयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां सन्ततित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पद्यत इत्यर्थः । सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता । युक्तञ्चैतत् पितृारब्धत्वेन भर्ता सहैकशरीरारब्धकत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं सिद्धमिति न तथा दत्तके पितृारब्धत्वेऽपि प्रतिग्रहीता सहैकशरीरारब्धकत्वाभावात् । तत्र चायमर्थः धर्मार्थं स्वस्थालोकतापरिहारकधर्मसम्पत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेण जनकामेवया भिन्नगोत्रेणापि परिग्रहीता पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परिगृह्य ये पुत्रा वर्जिताः तेषु केवलं परिग्रहीतृसापिण्ड्यविभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति तस्मात् अत्र दत्तके न परिग्रहीतृसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव साप्प्रपौरुषिकं सापिण्ड्यमिति सिद्धम् ।

“नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्वर्गिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसापिण्ड्ययोरभावात् न चात्र निषेधकं वचनमुपलभामहे प्रत्युत “सावित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत् । तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकत्” इत्याद्यनुकूलमेव वचनमस्ति । न चेष्टापत्तिः अविच्छिन्नाविगीतसकलदेशीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्सावित्रीनिमित्तमिति । अत्र कैश्चिदुच्यते “असापिण्ड्या च या मातृरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि सैशुने” इति मनुवाक्ये स्वस्थालोकापिण्ड्येति वक्तव्ये यत् पितृरसापिण्ड्यावचनं तद्दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृसापिण्ड्याया विवाहो मा प्रसाङ्गीदित्येवमर्थम् अन्यथा पितृदारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य, मातृदारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषात् षष्ठाः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सापिण्ड्यत्वेन असापिण्ड्यताऽभावात् न चेष्टापत्तिः “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा” इत्यादिसकलसृष्टतिनिवन्धशिष्टाचारविरोधात् । न चेद् दूषणं दत्तकेऽपि समानम् अष्टमस्य तस्य षष्ठाः

कन्यायाः पितुः सापिण्ड्यत्वेन अविवाहप्रत्ययसङ्गादिति वाच्यम् “सापिण्ड्यता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते” इति वक्ष्यमाणवाक्येन सप्तमस्य दत्तकपितृमूलपुरुषासापिण्ड्यत्वेन षष्ठाः कन्यायास्तदसापिण्ड्येन षष्ठाः सप्तमस्य च पितुः सापिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव । तस्मात् दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकमिदमेव वचनमिति कानुपपत्तिः ७ । तदतिभ्रान्तप्रलपितं विकल्पासङ्गत्वात् तथा हि किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्ड्यनिर्णायकम् उत दत्तकौरसयोरुभयोरिति । नाद्यः द्वेधा हि अस्य वचनस्य दत्तकविषयता सम्भवेत् दत्तकप्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकविशेषवचनैकवाक्यत्वाद्वा न चेहोभयमर्थस्त्यनुपलभ्यते । किञ्चास्य दत्तकपरत्वे अत्रत्यं पित्रपदं गोत्र्या प्रतिग्रहीतृपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टम् “न विधौ परः शब्दार्थ” इति न्यायविरोधात् । नाथन्यः पितृपदे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न च गङ्गायां मीनघोषावित्यत्रैव वृत्त्यन्तरतात्पर्यग्राहकं प्रमाणमस्ति । तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गर्भाधानादिप्रक्रमात् “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वमिति” वचनान्तरैकवाक्यत्वाच्च । न चास्यौरसपरत्वे कूटस्यात्” अष्टमस्य वरस्य षष्ठीकन्यायाश्च अनुद्वाह्यत्वप्रसङ्गः पितृरसापिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम् तस्य पितुरिति पञ्चम्यां षष्ठीभ्रमनिवन्धनत्वेन अदूषणत्वात् । अतएव योगेश्वरेण “जातृतः पितृतस्तथा” इत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायकस्तत्तिलप्रयोग आदत्तः । तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वशङ्कायाम् “ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृवन्मुभ्यो योजिनश्च मातृवन्मुभ्यः पञ्चमादिति” गौतमवाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति न किञ्चित् समाधानमिति समाधानान्तरं वक्तव्यम् । तत्रापरे आहुः “जेतजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधौ नाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः” इत्यत्र वाक्ये जेतजादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् “प्रतिनिधित्वसङ्गमां स्यादिति” न्यायेन सकलौरसधर्मप्राप्ता प्रतिग्रहीतादिपितृसापिण्ड्यावर्जनं सेत्स्यतीति । तत्र “न सापिण्ड्यं विधीयते” इत्यनेन निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशसम्भवेनाप्राप्ता तद्वर्जनासम्भवात् । एतेन पुत्रान्ना औरसधर्म-अतिदेशात् प्रतिग्रहीतादिपितृसापिण्ड्यावर्जनसिद्धिरित्यपास्तम् “न तौ यशौ करोतीति” वत् निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशसम्भवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् अन्यन्यगत्या वाचनिकमेव प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यम् अस्त्युपगन्त-

व्यमिति । चेत्तत्र । द्विविधं हि सापिण्ड्यम् अवयवान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्रावयवान्वयसापिण्ड्यस्य दत्तके प्रत्यक्षविवृतत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यातिष्ठति ।

“दत्तकानामेषा पिण्डान्वयरूपा अशौचाविवाहत्यादिप्रयोजिका त्रिपौरुषेव सापिण्डता, न ‘लेपभाजयत्तृयाः पिताद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति’ सात्स्याभिहिता साप्तपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात्” । “एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संहकारेण “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषम् । जनकस्य कुले तद्वदग्रहीतरिति धारणेति” । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्वाप्तप्रायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन सह सापिण्डीकरणाभिधानात् शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषसवयवान्वयरूपमेवेति । तद्वत् सापिण्डतावत् गोत्रमपि वीजवपुर्जनकस्य न केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकादेर्यः पालकस्तस्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन सापिण्डतावलक्षणं गोत्रेऽभिहितं यथा सापिण्डता जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तु उभयोर्दपि तदिति । न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु द्वाप्तप्रायणे दत्तकविशेषे । तथा हि द्विविधा दत्तकादयो नित्यवद्द्वाप्तप्रायणा अनित्यवद्द्वाप्तप्रायणाश्चेति । तत्र नित्यवद्द्वाप्तप्रायणं नाम ये जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावधोरयं पुत्र इति संप्रतिपन्नाः अनित्यवद्द्वाप्तप्रायणास्तु ये चूडान्तःसंस्कारेर्जनकेन संस्कृताः उपनयादिभिश्च प्रतिग्रहीता, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् द्वाप्तप्रायणत्वं परन्तु नित्यं जातमातृस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीतृगोत्रमेव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सत्याषाढः “नित्यानां द्वाप्तप्रायणानां द्वयोरिति” सूत्रेण नित्यद्वाप्तप्रायणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्धसङ्का तमेवानित्ये व्यतिविशति “दत्तकादीनान्तु द्वाप्तप्रायणवदिति” सूत्रेण । व्याख्यातञ्चैतत् शबरस्वामिभिः द्वाप्तप्रायणप्रसङ्गे नानित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संस्काराः परिग्रहीता चेत् तदा उत्तरस्य

पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्वं । तथा पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्थेण ये जातास्ते परिग्रहीतरेवेति” । अस्य भाष्यस्यायमर्थः यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरसन्ततेः जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्तो नैव संस्कृतत्वात् । संस्काराश्च चौडान्ताः । “पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः” इति कालिकापुराणात् । व्याख्यातञ्चैतत् प्रागेव अन्यस्मिन्साधारणीं पुत्रतां न याति किन्तु द्वाप्तप्रायणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह परिग्रहीता चेदिति । परिग्रहीतृवैव जातकस्मादिसर्वसंस्कारकरणे चौडांतसंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतरेव गोत्रम् तत् हेतुः पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्वाप्तप्रायणसन्ततौ दत्तकसन्ततौ चापेक्षितं गोत्रमाह तेनैवेति । परिग्रहीतृगोत्रेणैव उत्तरसन्ततेर्गोत्रसम्बन्धोऽपि । सगोत्रपरिग्रहमाह तथेति । जनकपरिग्रहीतरेकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीतृवैव व्यपदेशः परिग्रहसंस्कारकरणादिति । यत्तु “गोत्ररिद्धे जनयितृर्न भजेद्दत्तमः सुत इति तत्परिग्रहीतृवैव जातकस्मादिसर्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यवद्द्वाप्तप्रायणादत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयम् । “द्वाप्तप्रायणकाले स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुवाहः शुद्धशैशिरयोर्विधेति” पारिजातघृतस्मरणात् । गोत्रद्वये जनकगोत्रे परिग्रहीतृगोत्रे च । दत्तकादीनाञ्च द्वाप्तप्रायणत्वे” इदं वचनं “नित्यानां द्वाप्तप्रायणानामिति” सत्याषाढवचनं च प्रमाणम् । प्रवरमञ्जरीसम्यग्नेनेवाभिप्रायेणोक्तं “दत्तक्रीतक्रीतसपुत्रिकापुत्रादीनां यथासम्भवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्तीति” एतावता द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवरं विवाहे वर्ज्यमिति ।

शाखायां विशेषस्तत्त्वोक्तो यथा

“शाखापि प्रतिग्रहीतरेवेत्याह वाशङ्कः “अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रस्यैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति” । स्वस्य प्रतिग्रहीतः शाखा यस्मिन् कर्मणि तत् स्वशाखं कर्म तद्वजतीति स्वशाखभागिति प्रतिग्रहीतृशाखीयमेव कर्म तेन कर्तव्यमित्यर्थः । दत्तकादीनां मातामहा अपि प्रतिग्रहीती या माता तत्पितर एव पितृन्यायस्य

मातामहेष्वपि समानत्वात्” दत्तकमीमांसाकृतम् ।

आज्ञीयद्रव्यग्रहणनिषेधे विशेषस्तत्त्वोक्तो यथा

“एवं प्रतिग्रहीतृकुलआज्ञीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिग्रही-
तृजनककुलआज्ञीयद्रव्यञ्च द्वापुष्यायणाय न दातव्यं
“सपिण्डाय सगोत्राय आज्ञीयं नैव दापयेत् । न
भोजयेत् पितृआज्ञे समानप्रवरं तथेति” हेमाद्रि-
पारिजातधृतवचनात् । आज्ञीयं आज्ञे दत्तद्रव्यम् ।

दत्तदुहिताऽपि यद्गीतं शक्यते यथोक्तं तत्तैव

“औरसपुत्रस्यैव औरसपुत्रप्राप्त्यपचारे चेत-
साद्याः पुत्रप्राप्तिनिधयो भवन्ति । “सुख्यापचारे
प्रतिनिधिरिति” न्यायात् । सुख्यत्वज्ञात्या दानादि-
विधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना
साधितायाः द्रव्याज्जनविधिना अर्जितस्य व्रीह्यादेः
क्रतुसाधनत्ववत् । तथा हि रात्रिसत्त्वन्यायेन “ऋत्वि-
यात् प्रजां विन्दामहे ऋत्विजात् प्रजां विन्दते”
इत्याद्यर्थवादोक्तीति “ऋतावुपेयात् तस्मिन् संविशेत्”
इत्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंससाधारण्याः
श्रुतिसिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते ।
प्रजनयतीति प्रजेतिव्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंस-
योरेव प्रजाशब्दाव्यवहारात् न नपुंसकस्य, तस्य शुक्र-
शोणितसाध्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् । अतएव
“अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिष्टा
विविधैर्यज्ञैर्भोजिमिच्छन् पतत्यधः” इति तादृश्या
एव सन्ततेरनुत्पादे अधःपातः स्मर्यते । संतनोत्य-
न्वयमिति सन्ततिः प्रजापत्याय एव । “प्रजा स्यात्
सन्ततौ जने” इति कोषात् । एवम् “अपत्यार्थं स्त्रियः
सृष्टाः स्त्री जेतं वीजिनो नराः । जेतं वीजवते
देयं नावीक्षी जेतमर्हति” इत्यत्र अपत्यशब्दो
व्याख्यातः “अपत्यं कक्षादपतनं भवति नानेन
घततीति” यास्कस्मरणात् । “आत्मजस्तनयः सन्तः
सन्तः पुत्रः स्त्रियान्वसमी । आर्द्धदुहितरं सर्वेऽपत्यं
ताकं तथोः समे” इति कोषाच्च । यद्यत्र “पुमान्
पुरुषना भवति पुंसतेर्वै” यास्कौक्तप्राप्तिपदं बद्ध-
अपरं तदा पुंसतेर्वै” तदुक्तप्रैव प्रसवकर्तृमिथुन-
परमेव व्याख्यायताम् । अतएव यास्कः “मिथुनाः
पितृप्रदायादा” इति । तदेतादृक्, लोकाभ्यामप्युक्तम् ।
“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजीवसे । आत्मा वै
पुत्रनामासि स जीव शरदां शतमिति” । “अविशेषेण

पुत्राणां दायो भवति धर्म्मतः । मिथुनानां विष-
र्गादौ मनुः स्थायम्भुवोऽग्रवोत्” इत्यत्र पुत्रपदं मिथु-
नपरं दर्शितवान् । नचात्र मिथुनपदं पुत्रञ्च पा-
परमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यस्या-
सङ्गतेः । “न दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदा-
यादा स्त्रीति विज्ञायत” इत्येकीयमते दुहितृनिरा-
कारणासङ्गतेः । यच्च “नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादौ
पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । “आतृपुत्रौ स्वर्गदुहितृ-
भ्यामिति” पाणिनिना पुत्रदुहितृपदयोरेकशेषस्मरणात् ।
एतेन “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा” इत्यादा-
वपि पुत्रपदं व्याख्यातम् । तत्साधनञ्च पुत्रिकाकरण-
लिङ्गमप्येव वक्ष्यते । अतएवोक्तम् “तत्समः पुत्रिकासुत”
इति । “अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणांमिति”
च । यदि च अदृष्टवैकल्येन कन्यानुत्पादः तदा
क्षणप्रतिपक्षाद्वादिना तत्सम्पादनं कार्यं क्षणचतु-
र्थीप्राज्ञादिना पुत्रादृष्टस्येव” । यत्तु गमनकरिकाया-
मेव भावनायाम् “एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति” पुत्र-
स्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुं-
सयोर्मध्ये पुत्रस्य तदाक्यविहितगुणफलतया अवधृ-
त्यानुवादः पुत्रार्थिप्रवृत्त्यर्थः । गुणाश्च युग्मनिशाशुक्रा-
धिक्यस्त्रीक्षामतेन्दुसौम्यपुंसवनापूपादयो योनिमन्वा-
दिभिरेव एवमित्यादिना स्पष्टीकृताः । आश्रयायने-
नापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्रोर्गुणफलत्वं प्रकटितम् ।
“गृह्णामि ते सौमगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्
यदि कामयेत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्य-
ङ्गुलीरेव, स्त्रीकामोरोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमभयकाम
इति” । एतेन “स्त्रियोऽयुग्मास्तु रात्रिषु” इत्यपि व्याख्या-
तम् । तस्मात् पुत्रस्यैव आङ्गकर्तृत्वेन परलोकसा-
धनतया च पुत्रा अपि दानप्राज्ञादिविधिसाधनत्वेन
सिद्धे सुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव ।
“दुहिता दुहितर दूरे हिता दोष्या” इति निरुक्ता
दुहितादौहितद्वारापि पितृपकारकत्वं दर्शयति यास्कः
अनुरपि “पौत्रदौहितदौर्लभिके विशेषे नोपपद्यते ।
दौहितोऽपि ह्यसत्त्वेन सन्तारयति पौत्रवदिति” ।
महाभारते गान्धार्थ्युक्तिश्च “एका शताधिका बाला
भविष्यति गरीयसी । तेन दौहितजास्तो कान् प्राप्नु-
यामिति मे मतिः” । अन्यत्रापि “दुहितर एव माता-
पितरः किमौरसाः पुत्राः । निपतन् दिवो यथा-

तिर्दौहित्रैरुद्धृतः पूर्वमिति” । दौहित्रैरष्टकादिभिः कानीनैर्मागधीषुत्वैः । एवञ्चौरसदुहित्वभावे दौहित्व-कृतलोकाप्रार्थं जेज्जादिदुहितृणामपि प्रतिनिधि-त्वेनोपादानं सिद्धमेव । न च त्रीहिप्रतिनिधित्व इव वचनमस्ति । यदेवं तर्हि भर्तृपंचारे देवरस्येव भार्यापंचारे श्यालिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात् अशुरशरी-रावयवान्वयेन सौसाहृदश्यादिति चेन्नैवम् नहि अशुरशरी-रावयवान्वयेन भार्योपादानं किन्तु तस्याः संस्कृत-स्त्रीत्वेन, न च तत् श्यालिकायामस्ति । यत् च कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः ज्येष्ठाप्रति-निधित्वम् । यथाह व्यतिरेकसुखेन योगीश्वरः । “सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् । सव-र्णास्तु विधो धर्मे ज्येष्ठया न विनेतरेति” । तस्मात् सिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम्” ।

“दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपल-भ्यन्ते । तत्र दत्तकाया रामायणे बालकण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सनत्कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम् । “इच्छाकूपी कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । नाम्ना दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । सख्यं तस्या-ङ्गराजेन भविष्यति महात्मना । कन्या चास्य महा-भागा शान्ता नाम भविष्यति । अपुत्रस्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः । अनपत्योऽस्मि धर्मज्ञ ! कन्येयं सम दीय-ताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थे वरवर्णिनी । ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च । दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः । प्रतिगृह्यत तां कन्यां स राजा विगतञ्जरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं प्रहृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां तामृषप्रहृष्टाय प्रदास्यति स वीर्यवान्” इत्यादि” ।

“तत्रैव ऋषप्रहृष्टं प्रति लोमपादवाक्यम् । “अयं राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यार्थं समानेन दत्तेयं वरवर्णिनी । याचमानस्य मे ब्रह्मन् ! शान्ता प्रियतमा सम । सोऽयं ते अशुरो धीर ! यथै-वाहं तथा नृपः” इत्यादि । अत्र दीयतां दास्यते प्रति-गृह्यत दत्ताशब्दैर्हानविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्र इत्यु-पक्रम्य पुत्रार्थ इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रप्रति-पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीति गम्यते” ।

यं कतिमादिपुत्रीकरणमपि शकुन्तलादीतिहासादौ दृश्यम् ।

“दत्तकाशौचनिर्णयः । तच्च जनककुले परस्परं ना-स्थेव । “गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न भजेद्दत्तमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा” इति मनुवचनात् । अत्र च स्वधापिण्डशब्दौ अशौचादि-सकलपितृकर्मोपलक्षणं पिण्डदानादिनिर्णीतगोत्र-रिक्त्ययोर्निवृत्तिश्चत्वात् प्रेतपिण्डदानादेशाशौचपूर्वका-लत्वनियमात् ततश्च पिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तिरर्थ-सिद्धैव । “असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि योः दद्यात् स दशाहं समाप-येत् । प्रग्राहिष्यान्तु नैव स्यात् कर्तुः स्वस्ति तथापि च ! यावदशौचमुदकं पिण्डमेकञ्च दद्यात्” इत्यादिवाक्य-पर्यालोचनया पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिरिति सिद्धेः तस्मात् दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाशौचादि । यत्तु “वेजिकादपि सम्बन्धादनुस्मृत्त्यादं तत्र हमिति” तदपि “व्यपैति ददतः स्वधा” इत्यनेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्थले तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च अशौचोदकदानादौ गोत्र-सापिण्डप्रयोर्भिलितयोर्निमित्तत्वावगमात् अन्यतरापाये न तन्निमित्तमशौचादि । तथा च शङ्खलिखितौ “स-पिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः सांप्रपौरुषी । पिण्डोद-कदानञ्च शौचाशौचं तदानुगमिति” ।

प्रतिग्रहीतृपितादीनान्तु दत्तकादिमरणे विराट्म-शौचम् । तदाह वृहस्पतिः अन्त्याश्रितेषु दारेषु पर-पत्नीसुतेषु च । स्तेष्वामुल्य शुद्धप्रति विराट्म-विज्ञोत्तमाः” । इदञ्च विराटाशौचविधानं यत्-प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वञ्च तत्रैव । त्रिपुरुषा-नन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाहं मरीचः “सूतके सूतके चैव विराट् परपत्न्योः । एकाहस्तु सपिण्डानां विराट् यत्र वै पितुः” इति । यद्यपि दत्तकादीनामत्यन्तानामेव स्त्रीकारात् परिग्रहीतृम-दुत्पत्त्याशौचं न घटत तथापि तदपत्योत्पत्त्याशौचं घटत एवेति सूतकनिर्देशः । इदमपि समानजाती-यानामेव पुत्राणां । तथा च ब्रह्मपुराणम् । “औरसं वर्ज्यं यत्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा । जेज्जादिषु पुत्रेषु जातेषु च स्तेषु च । अशौचन्तु विराट् स्यात् समान इति निययः” इति । सर्वदा सर्वकाले उपनयना-न्तरमपि । “अन्त्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धाः सुस्त्रिरात्रेणैव तत्त्वयितु” इति । यद्यपि प्रतिग्रहीतृमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते

सपिण्डसगोत्रयोर्मिलितयोरभावात् अशौचविशेषज्ञा-
हृत्य नोपलभ्यते तथापि “गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृ-
मेधं समाचरन् । प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण
गुह्यतीति” मरीचिवचनेन शिष्यस्य गुरुप्रेतकार्यकरण-
निमित्तदशाज्ञाशौचमुक्तमवति । अत्र गुरुशब्द आचा-
र्यादिरूपः । गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात् ।
ततश्च दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृक्रियाकरण एव दशरात्रा-
शौचं सिद्धप्रति अन्यथा तिरातमेव पूर्वोक्तवचनात् ।
एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृस्तिपुरुषानन्तरवर्तिसपिण्डभरणे
एकाहः “एकाहस्तु सपिण्डानाम्” इति पूर्वोक्तमरीचि-
वाक्यात् । सोदकसगोत्रयोर्मरणे स्नानमात्रम् । “अन्या-
श्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च” इति पूर्वोक्तप्रजापति-
वाक्यात्” ।

अन्येऽपि सीमांसादौ विशेषाः सन्ति ते च तत
एवावगन्तव्या विस्तरभयात् न लिखिताः ।

दत्तकचन्द्रिकानुसारिव्यवस्था वङ्गदेशे प्रचलिता सीमां-
सानुसारिव्यवस्था तु प्राञ्चान्त्यदेशप्रचलितेति भेदः ।

वीरमित्रोदये अकृतानुज्ञे भर्त्तरि मृते स्त्रिया दत्तको
ग्रहीतृं शक्यते इति व्यवस्थापितम् यथा

“न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्दान्यत्वानुज्ञाना-
ङ्गर्त्तरिति” । अत्र भर्त्तरं पुत्रं विना स्त्रियाः पुत्रप्रति-
ग्रहनिषेधाददत्तानुज्ञे भर्त्तरि मृते विधवया कृतः
पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तत्र अपुत्रस्य गत्यभावात्-
पुत्रकरणस्यावश्यकत्वप्रवणाच्छ्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्वाय-
च्छते । न चैवमनुज्ञानादन्यत्वेति व्यर्थम् व्यावर्त्य-
भावाच्छ्रमोक्त्यानुमतेः सर्वतावश्यकत्वादिति वाच्यम् ।
समुच्चोः, पत्यन्तरे पुत्रवतो वातुज्ञाया असम्भवाद्भाष्यं
यदि स्वपुत्रार्थिनी तां प्रति निषेधात् । तथा हि “सर्वा-
सामेकपत्नीनामेका चेष्टुष्विणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पु-
त्रेण प्राहुः पुत्रवतीर्मनुवति” । पुत्रकार्यं आह्लादेः सपत्नी-
पुत्रेण सिद्धेर्भर्त्तरं पुत्रं विना तादृशप्राः पुत्रो न कार्यः ।
उभयोरपि तत्र कार्यस्य तेन निषेधः । भर्त्तरि स
औरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्तवद्गौण इति तादृशप्रा
अत्रानुमतिमन्तरेणेतरो न प्रतिग्राह्य इति तात्प-
र्यार्थः । वस्तुतस्तु “भ्रातृणांमेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान्
भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुवन्तीति”
वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिसम्भ-
वेऽन्यपुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थकतया मिताचरा-

सृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाङ्गर्त्तरि जीवति भार्याया
स्वातन्त्र्येण तदननुमत्या न पुत्रीकरणीय इति भर्त्तरनु-
ज्ञानादन्यत्वेत्यस्यार्थः । मृते तु तस्मिन् न पारतन्त्र्यम्
तस्या यत्पारतन्त्र्यं तदननुमतिरेवापेक्षिता । एवं सति
दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माददत्तानुज्ञे मृतेऽपि
भर्त्तरि भार्याया दत्तकादिकरणमभिरुद्धम् । मनुवचनह-
वस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताचरादावेयोक्ता ।

इयमपि व्यवस्था प्राञ्चान्त्यकदेशे प्रचलिता ।

यैश्चक्षोपाधिभेदे “शर्मा देवश्च विप्रश्च वर्मा त्वाता च
भूमजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्”
उद्वा० त० । [हरिवं० ३६ अ० दत्तशब्दे दृश्यम् ।

दत्तशत्रु पु० अधिदेवन्तपुत्रभेदे दत्तशर्मापि तत्पुत्रभेदे
दत्तात्मन् पु० द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वयं-
दत्तः” याज्ञ० । “मातापितृविहीनस्ताभ्यां सुतो वा तवाहं
पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः” मिता० । “स्वय-
मेव स्वात्मानमन्यन्तै दत्तवांस्तवाहं पुत्रो भवामीति स्वय-
मुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा स्वर्णो-
ऽपतितः स उच्यते तथा च मनुः “मातापितृविहीनो
यस्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं सर्वश्रेष्ठस्तु स्वय-
न्दत्तस्तु स सृजतः” इति । अकारणात् पातित्यादिकार-
णमन्तरेणैव दुर्निष्ठादौ पोषणशुद्धसामर्थ्यादिना मातापि-
तृभ्यामन्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः” वी० मि० ।

दत्तात्रेय पु० दत्तसंज्ञकः आत्रेयः । योगाचार्ये अनुसूया-
गर्भजे अत्रिपुत्रे षष्ठे भगवद्वतारभेदे । आत्रेयशब्दे
तस्योत्पत्तिकथा दृश्यते “षष्ठमत्तरपत्यत्वं हतः प्राप्नो-
ऽनुसूयया । आन्वित्तिकीमलकंय प्रह्लादादिभ्यः स
जच्चिवान्” भाग० १।१।१२। तेन च स्वसंज्ञितायां योगो-
ऽनुशिष्टः कार्त्तवीर्याय च तेन वरो दत्तः कार्त्तवीर्य-
शब्दे दृश्यः ।

दत्तात्रेयेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “भीष्मकेशवना-
मासौ दत्तात्रेयेश्वराह्वयम् । दत्तात्रेयेश्वरात् पूर्वमेव आ-
दिगदाधरः” काशीख० ३३ अ० ।

दत्तानपकर्मन् न० दत्तस्य न अपकर्म इत्यत्र । दत्ताप्रदानि-
काख्ये व्यवहारविषयभेदे ।

दत्ताप्रदानिक न० दत्तस्य असम्यक्तया दत्तत्वात् पुन-
राप्रदानं ग्रहणमस्यत्वं ठन् । अष्टादशविवादान्तर्गते व्यव-
हारविषयभेदे तत्स्वरूपादिकं वी० मि० उक्तं यथा
नारदः “दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तदिति” । अस्म्यक् अशास्त्रीयमार्गाश्रयणेनेत्यर्थः । दानप्रकारस्या-
 देयादिभेदैश्चतुर्विधत्वमाह स एव । “अदेयमथ देयञ्च
 दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्ग-
 श्चतुर्विधः” इति । तत्र तावद्देयस्य स्वरूपभेदानाह
 वृहस्पतिः “सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचि-
 तम् । प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टा स्मृतमिति” ।
 सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वाचादत्तम् । नारदोऽपि
 “अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः
 पुत्रदाराश्च सर्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्स्वपि हि
 कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याङ्गराचार्या
 यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति” । साधारणं वक्षस्वामिकं
 रिक्त्वादिकं न त्वविभक्तस्वामिकं सुवर्णादिकं तस्या
 सम्मतौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र पुत्रदानमेक
 पुत्रविषयं तद्दाने सन्ततिविच्छेदप्रसङ्गात् । अतएव
 विष्णुः, “शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्त-
 तस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो
 नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय
 पूर्वेषामिति” । अतश्च “सुतस्य सुतदाराणां वशित्वन्व-
 शासने । विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः”
 इत्यादीनि अत्यन्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपा-
 दकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि । अनेकपुत्रेष्वपि
 मातापितृविधोगसहजस्य एव देयः । अतएव कात्या-
 यनः “विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छन्नः ।
 दाराः पुत्राश्चेति” यथा दारा विक्रयं दानं वा भर्ता
 न नेयास्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृविधोगा-
 निच्छन् न नेया इत्यर्थः उक्तः स्मृतचन्द्रिकायाम् ।
 न नेयाः स्युरनिच्छन् इत्येतदनापद्विषयम् । “आपत्काले
 तु कर्त्तव्यं दानं विक्रयमेव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तेत
 इति शास्त्रविनिश्चयः” इति तानेवाधिकृत्य तेनैवाभि-
 धानात् । मातापि पत्युञ्जया देयमित्याह विष्णुः
 “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयादन्यत्वाचुञ्जानाङ्गु-
 रिति” । अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव
 दत्तः “सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्वनम् ।
 अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति । आपत्स्वपि
 न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स
 मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” इति । अदेयदाने प्रतिग्रहे
 च दण्डमाह प्रभुः । अदेयं यश्च गृह्णाति यथादेयं

प्रयच्छति । तावुभौ चौरवक्त्रासौ दाप्यौ चोत्तमसाहस्य
 मिति” । अदेयग्रहणमदत्तस्यापुनलक्षणार्थम् । अतएव
 नारदः । “गृह्णात्यदत्तं यो भोहाद्यथादेयं प्रयच्छति ।
 दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षितेति” । अदत्तादेय
 ग्रहणाद्गृहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते ।
 अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्धिभावात्परस्वत्वानुत्पत्ते-
 रित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । देयस्वरूपमाह स एव ।
 “कुटुम्बभरणादुद्भूतं यत्किञ्चिदतिरिच्यते । तद्देयमुप-
 हृत्यान्यन्न तद्दोषमवाप्नुयादिति” । अन्यदुपहृत्य भर्त्तव्य
 कुटुम्बमनवरुद्धेत्यर्थः । उपरोधश्च भोजनाच्छादनादि-
 राहित्यनिवन्धनतोऽत्ताभिमतो न ताम्बूलादिभोगसाधन-
 वैकल्यनिवन्धनः । अतएव वृहस्पतिः । “कुटुम्ब भक्त-
 वसनाद्देयं यदतिरिच्यत इति” । भक्तं भोजनं वसनम्
 आच्छादनम् । भक्तवसनाद्यदतिरिच्यत इत्यन्वयः ।
 याज्ञवल्क्योऽपि “स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुता-
 दते” इति । कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन कुटुम्ब-
 रणावशिष्टं सन्देयमित्यर्थः । स्थावरविषये देयमाह तः
 प्रजापतिवृहस्पती “सप्तागमाद्गृह्णेत्वाद्यद्यत्तेत्वं
 प्रदीयते । पितृं वाय स्वयंप्राप्तं तद्दातव्यं विव-
 क्षितमिति” । सप्तागमात्पूर्वोक्तसप्तविधागमयुक्तात् ।
 तेत्वंग्रहणमुपलक्षणम् । पितृं वंशपरम्परायातम् ।
 स्वयंप्राप्तं स्वयमर्जितम् । पितृस्वयंप्राप्तयोरुपादानं
 क्रीतादीनामुपलक्षणार्थम् । पितृं वा स्वयंप्राप्तं वा
 यद्गृह्णेत्वादिकं प्रदीयते तत्सप्तागमान्विताद्गृह्णेत्वा-
 दुद्भूतं दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । अत्र सप्ता-
 गमाद्गृह्णेत्वादित्यभिधानं गृह्णेत्वादिदानं कुटुम्ब-
 पथ्याग्रे सागमके गृहे चेत्वाद्यन्तरे सत्येव नान्य-
 थेत्येवमर्थम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् “सर्वस्वं गृह-
 वर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् । यद्भूयं तत् स्वकन्देय-
 मदेयं स्यात्ततोऽन्यथेति” । तद्गृहाद्यान्तराभावविषयम् ।
 स्वकं स्वकीयम् यथेष्टविनियोगार्हद्वयमिति यावत् ।
 स्वयंप्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि देयम् ।
 “स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम्” इति
 वृहस्पतिस्मरणात् । स्वेच्छादेयं भ्राताद्यनुज्ञासन्तरेणापि
 देयम् । बन्धकं बन्धाचारेणाधिरूपेण देयमित्यर्थः ।
 यत्तु तेनैवोक्तम् “विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे
 समाः । एकोऽप्यन्येभ्यः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” इति ।
 तत् समानाधिकाविभक्तस्यावरविषयम् । आधमनमा-

धीकरणं विभक्ता अपि स्यादरे समाः किञ्चताविभक्ता
इति दण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो
निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं सूत्र्यन्तरे “एकोऽपि
स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं
धर्मार्थं च विशेषतः” इति । तत्क्रमायातविभक्तस्याव-
रविषयं सप्तानधिकस्यावरविषयं वेति मन्तव्यम् । स्वा-
जितमपि किञ्चित्प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनुम-
त्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः । “स्यावरं
द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमजितम् । असम्भूय सुतान्
सर्वान्न दानन्न च विक्रयः । ये जाता येऽप्यजाताश्च
ये च गर्भे व्यवस्थिताः । इत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति
न दानन्न च विक्रयः” इति । अत्रोत्तरपट्टं पूर्वपट्ट-
दर्शितवृत्त्यतिवचनार्थस्य दण्डापूपन्यायप्रदर्शनेन दृढी-
करणार्थम् । किञ्चिद्भूतं पत्रप्रनुज्ञातमेव देयम् ।
किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव देयम् । तथा
च वृत्त्यतिः “सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं
च यद्भवेत् । स्त्रीजातिस्त्रास्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नु-
यादिति” । सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिणयने
लब्धं तस्याः अनुज्ञयैव दातव्यम् । क्रमायातस्मिन्-
पितासह्यादिक्रमायातम् । स्त्रीजात्यनुमतं न सकलन्दे-
यम् । “वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानम् विद्यते” इति
तेनैवोक्तत्वात् । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिस्पष्टे प्रकारविशेषं
दर्शयति याज्ञवल्क्यः “प्रतिस्पष्टः प्रकाशः स्यात् स्या-
वरस्य विशेषतः” इति । प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति
यावत् । पुत्रप्रतिस्पष्टे प्रकारविशेष उक्तो वसिष्ठेन ।
“पुत्रं परिग्रहीष्वन् वन्मूनाह्वय राजनि चावेद्य निवे-
शनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्भुक्त्वाऽदूरवान्मवमसन्निकृष्टमेव
भट्टणीयादिति” । अदूरवान्मवमसन्निकृष्टमाह्वान-
वम् असन्निकृष्टं सन्निकृष्टमाह्वानमगिनीपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव
प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकसङ्गा प्रकृतमप्याह याज्ञ-
वल्क्यः “देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” इति ।
इदं लोकास्वामीति यत् प्रतिश्रुततदवशम् तन्नैव दातव्यं
यदि धर्माप्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यं
“प्रतिश्रुत्याधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति” गौतमस्मरणात् ।
“दत्त्वा नापहरेत् पुनः” । न्यायमार्गेण यत् दत्तं सप्त-
विधमपि पुनर्नापहर्तव्यम् किन्तु तथैवानुमन्तव्यमि-
त्यर्थः । यत् पुनः प्रतिश्रुतं ददाति दत्तं वाऽपहरेति
तस्य दोषमाह हारीतः “प्रतिश्रुताधीक्षणेन दत्तस्य केद-

नेन च । विविधाक्षरकान् याति तिर्यग्योनौ च
जायते । वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।
कर्मणं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्वं च” इति । यद्धनं
धर्मसंयुक्तं प्रतिगृह्णीतुः प्रवृत्तधर्मसम्पत्त्यर्थं वाचा
प्रतिज्ञातं पश्चादपि तदिह परत्वं च कर्मवद्वापैती-
त्यर्थः । प्रतिश्रुतमदद्यात्ता तद्वाच्यो दण्डश्रुत्याह का-
त्यायनः “स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
न दद्यादणवद्वाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्” इति । मत्स्य-
पुराणेऽपि “प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः”
इति । अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्था ।

दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशप्रकारमित्याह नारदः

“दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोडशात्मकम्” इति । तत्र
दत्तमेदानाह स एव । “पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्
प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्लकाद्युपहारार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः”
इति । पण्यमूल्यं क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिस्तुष्ट्या कात्या-
यनेन दर्शितम् । “अभीप्सितोपलब्धार्थं दानं यत्निरूपि-
तम् । उपलब्धक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्तिता” इति ।
प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं भृतिरिष्यत इत्यर्थः । तदप्रा-
परितोषेण वन्द्यभृतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात्
प्रीत्या दुहितृदिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय
प्रत्युपकारिणा दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह । कात्यायनः
“भयलाणोपरक्षार्थं तथाकार्यप्रसाधनात् । अनेन विधिना
लब्धं भयलाणादिकं धनम्” । उपकारकरणेन लब्ध-
मिति यावत् । स्त्रीशुल्लं विवाहार्थं कन्यावन्मुभ्यो-
दत्तम् । अनुपहारार्थं परोपकारः कर्तव्य इति विधिवला-
द्यत् कुलाप्यनुपहारार्थं दत्तमेतत् सकलं सफलं भवतीति
दर्शयितुञ्चारद आह “सातापितोर्गुरौ मित्रे विनीते
चोपकारिणि । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलम्भ-
वेदिति” । उपकारिणि परोपकारे सफलं फलानतिशयो-
मेतमित्यर्थः । तदेतत्पण्यादि सप्तविधं दत्तमेव दान
विदोविदुः अपरावर्तनीयं विदुरित्यर्थः । वृत्त्यतिरपि
“भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्लसुपकारिणे । अज्ञानुपह-
संप्रीत्या दत्तं सप्तविधं विदुरिति” अदत्तानि दर्श-
यति नारदः “अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्तैः ।
तथोक्तोऽपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः । बालसूहा
स्वतन्त्रात्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता समायं कर्मेति
प्रतिज्ञाभेच्छया च यत् । अयात्वे पात्रमित्युक्ते काव्ये
वा धर्मसंहिते । यदत्तं सादविज्ञानाददत्तमिति

तत्समुत्पत्तिः” । रुक् उपतापः भयादिकृतोऽप्युपताप-
स्तदन्वितैरित्यन्वयः । अपवर्जितं दत्तं बालादिभिरप-
वर्जितमित्यन्वयः । एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन वन्दि-
याहादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूतानां
पुत्रभ्रातादीनां भयं कर्तुमिदरेभ्यो दत्तम् । पुत्रादि-
वियोगजनितशोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति
तात्कालिक्या बुद्ध्या दत्तम् । उत्कोचेन राजकीया-
दिभ्यो दत्तम् । उपहासेन दत्तम् । व्यत्यासेन एकः
स्वद्वयमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि स्वीयलभ्यै ददातीति
दानव्यत्यासेन दत्तम् । छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय
सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्तव्यवहारेण
दत्तं रूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अस्त्रतन्त्रेण
दासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहृतेन दत्तम् ।
मत्तेन धुस्तूरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तम् उन्मत्तेन
वातपित्ताद्युद्रेकादिना चलितधिया दत्तम् । अयं मदीयं
कर्म करिष्यतीति प्रतिज्ञाभेच्छया प्रतिज्ञाभसकुर्वाणाय
दत्तम् । अपात्रायायोग्याय योग्योऽहम् इत्युक्तिभावेण
दत्तम् । यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा दूता-
दिकर्म्मणि विनियुञ्जानाय दत्तं इत्येवं षोडशप्रकार-
मपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यते इत्यर्थः ।
पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेवंविधानामाह कात्यायनः “काम-
क्रोधास्त्रतन्त्रार्त्तक्षीभोन्मत्तप्रमोहितैः । व्यत्यसपरि-
हाराय यद्वत्तन्मुनर्हरेत् । या तु कार्यप्रसिद्धयर्थ-
मुत्कोचा स्यात्प्रतिक्रिया । तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया
स्यात्कथञ्चन । अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदायस्ततो-
बलात् । दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गामैर्यमानवाः”
उत्कोचस्वरूपमाह स एव । “स्तेयसाहसिकोदु-
हृत्तपारदारिकशंसनात् । दर्शनादृष्टतनयस्य तथाऽ-
सत्यप्रवर्त्तनात् । प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं
तदुच्यते । न दाता तत्र दण्डाः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोष-
भागिति” एतदुक्तं भवति यदि सद्यं न प्रयच्छसि तदा
त्वत्कृतं स्तेयादि कथयामीति भीतिसुत्पाद्य स्तेयादि-
कर्त्तुः सकाशाद्वनमादत्ते । तथा त्वं यदि धनं सद्यश्च
प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वं दर्शयामीति भीतिसुत्पाद्य
पलायिनः सकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते तथा तव सत्यमपि
स्वामिनिकटेऽसत्यं बदिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तद-
उत्कोचाख्यं तद्वाचा दाले दाप्यम् उत्कोचापादकग्राहकौ
च दण्डनीयाविति पुनः प्रत्याहरणीयमिति दृढस्यति-

रप्याह प्रतिज्ञाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रगृह्या । कार्ये
वाधर्म्मसंयुक्ते स्वाभी तत्पुनराप्नुयादिति” । आर्त्तदत्त-
स्यादत्तत्वं धर्म्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च कात्या-
यनः “स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्म्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दायस्तत्सुतो नात्र संशयः” इति ।
मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह “योगावमनविक्रीतं
योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिस्मृत्येतत्तत्त्वं विनि-
वर्त्तयेदिति” । योग उपाधिः येनागाभिनीपाधिविगे-
षेणाधिकविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे ते
सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्वित्यर्थः ।

दत्तामित्र पु० सौवीरे नृपमेदे । “दत्तामित्र इति ख्यातं
संपाप्ते कृतनिश्चयम् । सुमित्रं नाम सौवीरमज्जुनोदम
यक्षरैः” भा० आ० १३६ अ० । [दत्तिभिः] रघुः

दत्ति स्त्री दा-क्तिन् ददादेशः । दाने “अनुगृह्णीतं निवाप-
दत्तिक लि० अल्यो दत्तः ठक् । अल्यदत्ते । दत्तान्तशब्दात्
मनुष्यनाम्नः घन् इलच् ठ क वा । देवदत्त+यज्ञदत्त+
स्वार्थाद्यर्थे चादौ पूर्वपदलोपे दत्तिय, दत्तिल दत्तिक
दत्तक देवदन यज्ञदत्त सोमदत्तादौ ।

दत्तेय पुंस्त्रो० दत्ताया अपत्यम् ढक् । १ दत्ताया दत्तककन्याया
अपत्ये २ इन्द्रे पु० हेमच० दन्तेयेति वा तत्र पाठः ।

दत्तोलि पु० पुलस्त्यसुनौ विष्णु पु० ।

दत्त न० दा-वा० कलन् । १ धने “इन्द्र ! यत्ते माहितं
दत्तम्” ऋ० ३।३।६ । “दत्तं धनम्” भा० । “दत्ते
विश्वा अधिया इन्द्र ! कृषीः” ऋ० ४।१।७।६ । “दत्ते
धने” भा० । २ चिरण्ये निरु० “यो दत्तं वा उपसो न
प्रतीकम्” ऋ० ६।५।८ ।

दत्तिम लि० दानेन निर्दत्तः दा-क्ति-क्तेर्मप् च । १ दान-
निर्दत्ते । “निष्ठां गते दत्तिमसभ्यतोषे” भट्टिः ।
“माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि । सदृशं
प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिमः सुतः” इत्युक्ते २ दत्तक-
पुत्रे पु० ।

दद दाने धृतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् । ददते अददिष्ट
ददरे । “विद्विदपमसुं ददस्व तस्यै” माघः । [तत्रार्थे ।

दद लि० दा-वा० श । दातरि । पक्षे आदन्तत्वात् णः दाय

ददन न० दद-भावे ल्युट् । दाने शब्दर० ।

ददि लि० दा-कि द्वित्वम् । दानकर्त्तरि । [विदारणभीते ।

ददत् लि० दीर्यति दृ-क्लिप् ह्रस्वः द्वित्वं लृकम् । दीर्यति ।

ददृशान लि० दृश-शानच् । दृष्टे “अस्य पुत्रासो ददृशानपर्व-

जो हमानस्य" क० १०।१।६। "ददशानपवेः दृश्यमानायुधस्य"

भा० अत्र दृश्यमानेति विवरणं कालाविवक्षयेति बोध्यम्
दधि(ग्धि)त्रयं याचजायाम् निघण्टुः। अयं धातुरित्यन्ते।
ददु ५० ददते कण्डू दद-रु। रोगभेदे। "सकण्डुरागपिङ्गकं
ददु मण्डलसुदतम्" भावप्र०। उदृतं उच्छूनम्
कुष्ठगण्डे २१५४ ५० दृश्यम्। स्वार्थे क। द्रुक् तत्वाद्यं
शब्दर०। [असरः २४।कुचेरत्तमा०।

ददु ५० ददु हलि हन-टक्। १३क्रमर्द्धके (दादमर्द्धन)।
ददुण त्रि० ददू+पाभा० अत्यर्थे न ह्रस्वश्च। ददु रोग-
युक्ते असरः। [भेदे (दादु)।

ददु स्त्री दरिद्राद्यनयाङ्गम् दरिद्रा-ऊ नि०। त्वगरीग-
दध दाने धारणे च आ० स्वा० सक० सेट्। दधते अर्द्धिष्टे।
दधन्वत् त्रि० दधि-मत्प वेदे नि० दधन्नादेशे मस्य वः।
दधिविशिष्टे। "अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपर्णस्य दधन्वतः"
क० ६।४८।१८। "दधन्वतः दधिमतः" भा०।

दधि त्रि० धा-कि द्वित्वम्। १ धारणकर्त्तरि किप्रत्ययान्तत्वे न
तद्योगे न कर्मणि षष्ठी "सृष्टा दधिं सारुकमेतदचकान्"
सुगंध०। दध-इत्। २ दुग्धविकृतिभेदे, (ददु) श्वस्त्रे
च न० हेमच०। दधिगुणभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"दध्युष्णं दीपनं क्षिग्धं कषायानुरसं गुरु।
पाकेऽन्तं श्वपपित्तान्नशोथमेदः कफप्रदम्। सूत्रकच्छ्रे
प्रतिश्याये र्ध नसे विषमज्वरे। अतीसारोऽरुचौ
काशश्चे शस्यते बलशुक्रकृत्। अथ दधिभेदाः।

"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वन्तश्च ततः
परम्। अन्तश्चतुर्थमत्यन्तं पञ्चमं दधि पञ्चधा।
अथ मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च। मन्दं दुग्धं
यद्यत्तरसं किञ्चिद्वनं भवेत्। मन्दं स्यात् सृष्ट-
विण्मूलं दोषत्रयविदाहकृत्। यत्तस्य च नतां यातं
व्यक्तं स्वादुरसं भवेत्। अव्यक्तास्तरसं तत्तु स्वादु विज्ञै-
रुदाहृतम्। स्वादु स्वादयभिष्यन्दि दृष्टम्। मेदः कफा-
पहम्। वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम्।
स्वाद्वन्तान्द्रं मधुरं कषायानुरसं भवेत्। स्वाद्वन्तस्य
गुणा ज्ञेया सामान्यदधिवज्जनैः। यत्तिरोहितमाधुर्यं
व्यक्तास्त्वत्वं तदस्त्वकम्। अन्तन्तु दीपनं पित्तरक्तक्षेप
विवर्द्धनम्। तदत्यन्तं दानरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत्।
अत्यन्तं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्। गोदधिगुणाः
"गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वन्तश्च रुचिप्रदम्। यवित्वं दीपनं
हृद्यं पुष्टिकृत् पवनापहम्। उक्तं दध्नामशेषाणां

मध्ये गव्यं गुणाधिकम्। माहिषदधिगुणाः।
माहिषं दधि सुक्षिग्धं क्षेपलं वातपित्तकृत्। स्वादु-
पाकमभिष्यन्दि दृष्टम्। गुर्वसृष्टकम्। कागीदधि
गुणाः "आजं दध्युत्तमं माहि लघु दोषत्रयापहम्।
शस्यते श्वासकार्शः क्षयकार्शेऽपि दीपनम्। पक्वदुग्ध-
दधिगुणाः। पक्वदुग्धमव रुच्यं दधि क्षिग्धं गुणो-
त्तमम्। पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निवत्तवर्द्धनम्।
निसरदुग्धदधिगुणाः। असारं दधि संप्राप्ति शोतलं
वातलं लघु। विषमि दीपनं रुच्यं मज्जरीरोग-
नाशनम्। गालितदधिगुणाः "गालितं दधि सुक्षिग्धं
वातघ्नं कफकृद्गुरु। बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नाति-
पित्तकृत्। अक्षिराटिसहितदधिगुणाः। सशर्करं दधि
श्लेष्मं दृष्ट्वा पित्तारुदाहज्जित्। नगुडं वातनुदृष्टम्।
दृङ्गणं तर्पणं गुरु।" कथं रात्रौ दधिभोजननिषेधः।
न नक्तं दधि भुञ्जीत न च पृथगतशर्करम्। नामुहसूपं
नाक्षौद्रं नोष्णं नासन्नकैविना। अवसर्धः। रात्रौ
दधि न भुञ्जीत भुञ्जीत चेत्तदा अहतशर्करममुहसूपं
क्षौद्रसुष्णं विनामलकैश्च दधि न भुञ्जीत। तेन हत-
शर्करादिशुक्तं दधि रात्रौ अपि भुञ्जीतित्यर्थः। तथा च।
शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तञ्चान्मुहतान्वितम्। रक्त-
पित्तकफोत्थेषु विकारेषु त नैव तत्। तदस्त्वृता-
न्वितमपि। अथर्वविशेषेण विधिनिषेधौ। हेमन्ते
शिश्नरे अपि वर्षासु दधि शस्यते। शरद्वर्षावसन्तेषु
प्रायशस्तद्विगृहीतम्। अथाविधिना दधिसेवने दोष-
माह।

ज्वरास्तृक्पित्तवीर्यसंप्रकुष्ठपाण्डूमासवभ्रमात्।
प्राप्नुयात् कामनाञ्चोषां विधिं हित्वा दधिप्रियः।
अथ सरस्य मस्तुनश्च लक्षणं गुणाश्च। दध्नसूपरि यो
भागो घनः क्षेप्तसमन्वितः। स लोके सर इत्युक्ती
दध्नोमण्डस्तु संस्त्विति। सरः स्वादुगुरुर्दृष्टम्। वात-
वर्जप्रणाशनः। मास्त्वोवस्तिप्रशमनः पित्तक्षेप-
विवर्द्धनः। मस्तु कृपहरं वल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्।
स्रोतोविशोधनं क्लृप्ति कफवृण्णानिलापहम्। अदृष्टम्
प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसञ्चयम्।

"दधि सुक्तेषु भोक्तव्यम् सर्वेषु दधिरुम्भावम्" मतुः।
"विना लवणतोयाभ्यां दधि भासेन जीर्यतिः" "कफ-
पित्तकरं दधि" इति वैद्य०।
दधिगण्डस्य दुग्धविकाररूपमर्थत्वे लीवत्वेन तदर्धे उक्त-
पुंस्त्वभावात् टादावचि न पुंस्त्वभावः। धारणकर्त्त-

रूपार्थपरत्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तमाभ्यात् उक्तप्रकृतात्
लोचनेऽपि वा पुंवद्रूपं दधये दधिने कुलाय इत्यादि ।
अथ उरःप्रभृतिषु पाठात् वज्रप्रीहौ नित्यं कप् वज्र-
दधिको यज्ञ इत्यादि ।

दधिकूर्चिका स्त्री “दध्ना सह पयः पंक्तं यत् स्यात् सा
दधिकूर्चिका” इत्युक्तलक्षणायासाभिजायाम् ।

दधिका पुं दधिः दधदन्यं धारयन् सन् क्रामति क्रम-विट्
अन्तस्यात् । १ अथरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे “दधिकासु
दकद्युर्विचकटिस्” ऋ० १।३।२ । उक्ता व्युत्पत्तिर्भाष्ये
दर्शिता । “आ दधिकाः शवसा पञ्च कटोः” १०।३।२ अथ
निष्ठा । तन्नामनिष्ठाः २।२७ । तत्र दर्शिता यथा “तत्र
दधिका इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति
वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्वदु देवतावच्च
निगमा भवन्ति” । अतो देवार्थतापीति गम्यते स चाग्नि-
रूपः दधिकावन् शब्दे साधववाक्ये दृश्यम् ।

दधिकावन् पुं दधिः दधत् क्रामति क्रम-वर्णिप् अन्तस्यात् ।
अथरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे । “दधिकावणो अकारिपं
जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखाकरत् प्राण
आयूषि तारिषत्” ताण्ड्यब्रा० १६।१७ । “दधिः दध-
धारयन् क्रामतीति दधिकावा क्रमेर्वेनिपि विडुनोरनु-
नासिकस्यादिति” मकरास्याकारः, तस्य दधिकावणः
एतत् संज्ञकस्याश्वरूपस्य देवस्य भा० अत्र द्राह्मणायणः,
“आग्नीध्रियं गत्वा दधिमज्जं भक्षयेयुरसदृशं दधि-
क्रावण इति । अत्र वदुष्यन्ति सन्ते दधिकावण इति
अथरूपोऽग्निविशेष एव देवतात्वेनाभिधीयते, तथापि
दधिशब्दयोगात् सामान्येन दधिमज्जणे विनियोग इति
दृष्टव्यम्” भा० । एतदनुसारेण पञ्चगव्यादिशोधनेऽपि
दधिशोधनेऽयं सन्तो विनियुक्तः इति बोध्यम् ।

दधिवर्मा पुं दधिसंस्कारके वैदिके कर्मभेदे । “दधिवर्मेण
चरन्ति प्रवर्ग्यवाञ्छेत्” आश्व० श्रौ० ५।१।१। दधिवर्मो
नाम कर्मविशेषः” नारा० । स च कात्या० श्रौ० उक्तो
यथा १०।३।२० । “सप्रवर्ग्ये” दधिवर्माः” सू० दध्या-
हरेति प्रेषितो दधिवर्मार्थं दध्याहरति तच्च यागार्थ-
त्वात् साक्षात्सर्वभेदे वत्सापाकरणादिना संस्कार्यं
तत्र दध्ना द्राह्मसाध्यत्वात् पूर्वस्मिन्नहनि प्रातःसवनिक
दध्यर्घ्यतो ज्ञाननरं दधिवर्मः दध्यर्घ्यमपि रात्रौ दोह आत-
ञ्जनात् कर्तव्यः । तत्सम्बन्धिनो वत्सापाकरणादयो-
ऽयमेवैव क्रमेण कर्तव्याः प्रवर्ग्यवत्येवायं दधिवर्माः”

कर्कः । तत्करणप्रकारमपि तदुत्तरस्त्वैराह यथा “उप-
विश्य सदसः पुरस्तात् सपवितायामग्निहोत्रहवग्यां
ग्रहणं यथोक्तम्” २१ सू० । तत् प्रतिप्रस्थात्वाहृतदधि
उत्तरवेदेः पश्चादासाद्यालभ्य ततः सदसः पश्चादुपविश्य
सपवितायामग्निहोत्रहवग्यां शाखापवित्तेणाग्निहो-
त्रहवग्याम् यथोक्तं यथा प्रवर्ग्याध्यायोक्तं तथा
ग्रहणं करोति अतो यावतीति मन्त्रान्ते स्थालीमुखेनै-
वाग्निहोत्रहवग्यां निनयनं कर्तव्यम् । आनयनञ्च नि-
नयनमेव” कर्कः विस्तरः तदुत्तरस्त्वेषु दर्शितः । तादृश-
कर्मसमुदायश्च दधिवर्गशब्दार्थः ।

दधिचार पुं दधि चारयति चालयति चर-णिच्-अश्
उप० स० । मन्थानदण्डे चारा० । [२ दधिजातभावे त्रि०
दधिज न० दध्ना जायते जन-ड । १ नवनीते राजनि०
दधित्य पुं दधोव तद्वर्णवत् द्रवे तिष्ठति स्या-क टृपो० ।
कपित्थे अमरः तदुद्रवस्य दधिवर्णत्वात् तथात्वम् । “दधि-
त्यरससंयुक्तां पिप्पलीं साजिकान्विताम्” सुशु० ।

दधित्याख्य पुं दधिसंख्याति आ+ख्या-क । सरलद्रवे
(लोवान) रत्नमाना ।

दधिधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितदधिकुम्भनिर्मितं धेनुभेदे त-
द्विधानं हेमा० दा० स्कन्दपु० उक्तो यथा

“दधिधेनोर्भहारज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! । गोचर्म-
भातन्तु पुनः पुष्पप्रकरसंयुतम् । कुशैरास्तीर्य वसुधां
क्षणाजिनकतास्तराम् । दधिकुम्भञ्च संस्थाप्य सप्रधानस्य
चोपरि । चतुर्थीशेन वत्सन्तु सौवर्णसुखसंयुतम् ।
प्रशस्तपलश्रवणां सुक्ताफलमयेक्षणां । चन्दनागुरुशङ्खीं
च सुखं वै गन्धमालिकम् । जिह्वा शर्करया राजन् !
प्राणं श्रीखण्डकं तथा । फलमूलमया दन्ताः सित-
स्त्वस्य कम्बलाः । ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं स्त्वमयं
तथा । खर्णशङ्खीं रौप्यखुरीं नवनीतमयसनीम् । इक्षु-
पादां सुसंस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताम् । आच्छाद्य वस्त्र-
युग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् । ब्राह्मणाय कुलीनाय
साधुवृत्ताय धीमते । समाधियमयुक्ताय तादृशाय प्र-
दापयेत् । पुच्छदेशोपविष्टाय सुद्रिकाकर्णमातकैः ।
पादकोपानहौ क्त्व दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् । दधि-
क्रावणेतिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् । एवं दधिमयीं
धेनुं दत्त्वा राजधिसत्तम ! । एकाहारो दिनं तिष्ठेद्भ्रा-
च नृपनन्दन ! । यजमानो वसेद्वाजन् ! त्रिदिवं च

द्विजोत्तमः ! दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् । दश पूर्वान् दश परानात्मानञ्चैकविंशकम् । विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाहृतसंस्तवम् । दाता च दापकाञ्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिम् । यत् सधुवच्चा नद्यो यत् पयसकर्मणाः । ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः । य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति । एतधेनुविधिवत् सर्वमतं कर्म ।

दधिपयस् न० द्विव० दधि च पयश्च । “जातिरप्राणिनाम् पा० अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वे प्राप्ते” न दधिपय आटीनि” पा० तन्निषेधः दधिपयसी ।

दधिपयश्चादि न० समाहारद्वन्द्वनिषेधनिमित्ते शब्दद्वयगणभेदे । स च गणः पा० ग० सूत्रे उक्तो यथा “दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पणी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्वण्यौ स्कन्दविशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकण्ठौ इध्मार्वाहिणी दीक्षातपसी अज्ञातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलूखलसुखे आद्यवसाने अज्ञामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे” ।

दधिपुष्पिका स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः कम् अत इत्त्वम् । श्वेतापराजितायाम् राजनि० ।

दधिपुष्पी स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष् । कोलशिम्बरां राजनि० ।

दधिपूप पु० दधिपकः पूपः । अपूपमेदे । “शालिपिष्टं युतं दध्ना मदेयित्वा हते पचेत् । वेष्टयेत् पक्षखण्डेन सुवृत्तं दधिपूपकम् । दधिपूपो गुरुर्दध्यो वृंहणोऽग्नि-लपित्तहा । हृद्योऽग्निजननश्चैव विशेषाद् रुचिकारकः” पाकशास्त्रम् ।

दधिफल पु० दधीव द्रवः फलेऽस्य । कपित्थे अमरः तद्द्रवस्य दधितुल्यास्तरसत्वात् तथात्वम् । [रत्नमाला ।

दधिमण्ड पु० इत० । दध्नः मस्तुनि (मात) ख्याते पदार्थे ।

दधिमण्डोदक पु० दधिमण्ड इवोदकमत उदकस्य वा उदादेशः । दधिमण्डतुल्यजले समुद्रभेदे । “दधिमण्डोद एवात्र विज्ञेयो वारिजासनः” हेमा० ब्र० तद्विज्ञानम् । “उत्तरेषु च कौरव्य ! द्वीपेषु श्रूयते कथा । एवं तत्र महाराज ! ब्रुवतश्च निबोध मे । एततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकः परः । सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो जल-सागरः” भा० भी० १२ अ० ।

दधिमुख पु० शरामसेनापतिवानरभेदे “श्रीमान् दधिमुखो

नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्यवान्” भा० व० २८२ अ० । शरामभेदे “सुरासुखो दधिसुखस्तथा विमलपिण्डकः” भा० आ० ३५ अ० सर्पनामोक्तौ दधिवक्त्रादयोऽप्यत्र ।

दधिवत् ति० दधि अस्तत्र त्व मत्वप् वेदे मस्य वः । दधि-युक्ते “अपूपवान् दधिवांस्ररेष सीदतु” अथ० १८।

४।१७। लोके तु न मस्य वः दधिमत् इत्येव स्त्रियां ङीप् **दधिवामन** न० शालग्राममूर्तिषु वामनमूर्तिभेदे ब्रह्मैव प्रकृतिख० तल्लक्षणसक्तं यथा । “अतिक्षुद्रं द्विचक्रञ्च । नवीननीरदोपमम् । दधिवामनकं ज्ञेयं गृहिण्याञ्च सुखप्रदम् । दध्योदने होतव्यः वामनः । २दध्योदनेन हवनोये वामनभेदे पु० । “दध्योदनेन शुद्धेन कृत्वा सच्येत दुर्गतः । स्तुत्वा त्वैविक्रमं रूपं जपेन्मन्त्रमन-न्यधीः” तन्त्रसारं दधिवामनप्रयोगः ।

दधिवारि न० इत० दधिमस्तुपदार्थे (दधिर मात) हेमच० ।

दधिवाहन पु० अङ्गनामकन्दपुत्रे “अङ्गपुत्रो महानासीत् राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिवि-रथोऽभवत्” हरिवं० ३१ अ० । दधिवामनपुत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्तु” भा० शा० ४६ अ० ।

दधिशीण पु० वानरे त्रिका० ।

दधिषाय पु० दधि स्यति सो-आय्य भत्वम् । १ हते उज्ज्वल० । “दधिषायः” उणा० सू० सि० कौ० वृत्तौ “दधातेरायः हित्वमित्त्वं सुक्च इत्युक्त्वा “मित्वावसो दधिषाय” इत्यु-दाजहार” ।

दधिसक्त पु० व० व० । “दध्युपशिक्षाः सक्तवः “अन्नेन व्यञ्जनम्” पा० समासः । दध्युपशिक्षेण सक्तुषु । “कन्दु-पक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः” ति० त० कूर्म० पु० ।

दधिसार पु० इत० । नवनीते हेमच० ।

दधिस्कन्द पु० तीर्थभेदे ।

दधिसेह पु० इत० । दधिसारे त्रिका० ।

दधिस्य (धस्य) अतिगाङ्ग्रेन दधीकृति क्यचिक् असु सुक् वा । अतिगाङ्ग्रेन दधीच्छायायां प० अक० सेट् । दधिस्यति दध्यस्यति ।

दधिखेद पु० दध्नः खेद इव । तक्रो (घोल) जटाधरः ।

दधी(च)चि पु० अर्थसुनेरौरसे कर्मप्रजापतिकन्यायां शान्तिनाम्नरां जाते मुनिभेदे । इन्द्रयाचितेन तेन च प्रा-णांस्तुङ्क्त्वा खदेहास्थीनि दत्तानि इन्द्रेण च तैर्वज्रं निर्माय वृत्तासुरो निहतः तत्कथा

“ऋतेऽस्थिभिर्दधीचस्य न हन्तुं विदशद्विषः । तस्मा-

“इत्था ऋषिर्ब्रह्मो याच्यतां सुरवत्तमाः” । दधीचास्थीनि
देहीति तैर्विधायनहे रिपून् । अथ तैर्वीचितोऽस्थीनि
यत्नादधिवरस्तदा । प्रायत्यागं कुरुश्रेष्ठ ! चकारैवा-
विचारयन् । सञ्जीकान्धयान् प्राप्नो देवप्रियकरस्तदा ।
तस्यास्थिभरथो यत्नः संप्रहृष्टमनास्तदा । कारवाभास
दिव्यानि नानाप्रहरणानि च । यज्ज्ञासि चक्राणि
गदा शुक्लं दण्डांश्च पुष्कलान्” भा० श्रुत्य० ५२ अ० ।
“गते शतधृती क्षतः ! कर्हमस्मीन चोदितः । यथोचितं
सुदुहितः प्रादात् विशुद्धजो ततः” इत्युपक्रमे “यथ-
र्वयोऽददास्मानि” यथा यज्ञो वितन्यते” भाग० २।२४।२४
अ० । “दध्यङ्ङावैश्वस्वद्रे” वस्त्राभेदे मदात्मकम्
भाग० ६।१५।१ । तस्याध्वैश्वकदं सुदुहितशान्तिजातत्वा-
दायवैश्वविशेषणम् । “ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचः
सुमनास्तदा” अग्निपु० दध्यन्चवन्दे व्युत्पत्तिर्ह्यत्रा ।
दधीचास्थि न० इत० । तज्जातत्वात् १वर्जं शतज्ञाननाभके
हीरके च त्रिका० ।
दध्यप् ति० धृष-किन् नि० । १४८ किञ्चनत्वात् आलि पदान्ते
न कृतम् । १४९वके च । “वाजेषु दध्यप् कवे” भा० २।४२।६।
“दध्यप् यत्नं चाभिमभावकम्” भा० ।
दध्यधि ति० दध्यधिवाचरति दध्यन्किप् ततो वा०
वनि । ध्वके । “वासिहिनष्ट” षिद् दध्यधियन्
अ० ८।६।१२ । [वाय परमेष्ठिनेऽध्वतर्पणमन्त्रः ।
दध्य पु० दध-वा० न । यमभेदे । “ओङ्काराल दधाय नो-
दध्यन्च पु० दधिं धारकमश्नुति अनुच-किप् । अथर्ववेदिपत्रे
दधीचो मुनिभेदे “दध्यङ्ङावैश्वस्वद्रे” भाग० ६।१५।१ ।
“य वा अधिगतो दध्यङ्ङावैश्वस्वद्रे” भाग० ६।१५।१ ।
“यामध्वर्वा मनुष्यिता दध्यङ्ङाधियमन्त्रत
इत्युचमधिकृत्य निरुक्ते १।२।२ अन्था निरुक्तिरुक्ता
“दध्यङ्ङप्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति
वा” । “दध्यङ्ङ ह यन्मध्वाध्वयो वासवस्य शीष्वा प्र य-
दीक्षवाच” अ० १।११।६।१२ । अथर्वणः अथर्वणः पुत्रो
दध्यङ्ङ एतत्तन्त्रं ऋषिरवस्य शीष्वां युष्मत्सामर्थ्येन
प्रतिहितेन शिरसा वा युवाभ्यासोमिमां सधुविद्यां यद्
यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमवस्य शिरसः
सन्धानलक्षणं पुनर्मातृपुत्रं शिरसः प्रतिपन्धानलक्षणं
च यज्ञवदीयं कर्म तदाविष्करोमीत्यर्थः । अत्र यमा-
ख्यायिका “इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां सधुविद्यां
चोपदिश्य यदीमाननके वषट्पि शिरको केत्स्यामी-

त्युवाच । ततोऽग्निनावस्य शिरांश्चित्वा दधीचः शिरः-
प्रच्छिद्यान्धल निधाय तस्माच्च शिरः प्रत्यधत्तां तेन च
दध्यङ्ङ ऋचः सामानि यजुषि च प्रवर्ग्यतिपयासि
सधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाग्निनावध्यापयामास ।
तदिन्द्रो ज्ञात्वा यज्ञेन तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाग्निर्नो
तस्य स्वकीयं भातुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति । शास्त्रायन-
वाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम् । तस्य टादावजादौ दधीचः
दधीचा इत्यादि । ततः स्वार्थे अयं इज् या पृथो-
वद्व्यभावे । दधीच दधीच इति रूपमित्यवचेयम् ।
दध्यन् न० दध्यु पसिक्तमन्नम् “अन्नेन व्यञ्जनम्” पा० समासः ।
दध्यु पसिक्ते अन्ने “दध्यन्नं पायसं चैव शुद्धिपिष्टं समो-
दकम्” याज्ञ० दध्योदनोऽप्यत्र पु० । दध्योदनं हविषू र्गम्”
वाच० अहवत्युक्तौ ।
दध्याकर पु० इत० । दधिसमुद्रे शब्दार्थकल्पतरुः ।
दध्यानी स्त्री दधि-दधिरसनानयति आ-नी-क गौरा-
ङीप् । (सुदर्शनगुह्यं) सुदर्शनावाप् रत्नमाळा ।
दध्युत्तर न० इत० । दधिसमेष्टे शब्दच० । “अथः सर्पिष-
सैव दधीदध्युत्तरस्य च” हरिवं० ७८२ अ० ।
दध्युत्तरग न० दधु उत्तरं गच्छति गम-ङ् । दधिसमेष्टे
रत्नमाळा । [जटाधरः ।
दध्युद(क) पु० दधि उदकमिथास्य वा उदादेशः । दधिसमुद्रे
दनायुष् पु० दध्यकन्याभेदे वा च कथप्रपत्नीभेदः दध्यङ्ङे
दध्यम् । “इत्युच्च दनायुश् सातेव च पितेव च
परिजुष्टहस्तुक्तकाहानव इत्याहुः” यत० भा० १।६।१।८
“दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः । विजरी
बलवीरौ च वृत्तस्यैव महासुरः” भा० आ० ६५ अ० ।
दनु स्त्री दक्षकन्याभेदे वा च कथप्रपत्नीभेदः दानवजाता ।
“प्रजगिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश । अदिति-
र्हि तिर्हनुः काला दनायुः सिंहाका तथा । श्रोधा प्रधा
च विश्वा च विजता कपिलां धनिः । कद्रुश्च मनुज-
व्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारत । एतासां वीर्यसम्पन्नं
पुत्रपौत्रमनलकम् । “चत्वारिंशद्भ्योः पुत्राः स्वाताः
शर्वत्र भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्ति-
महायथाः । वज्ररो ननुचिश्चैव पुत्रोऽमा चेति विस्तृतः ।
आश्विनीमा च केही च दुर्जयश्चैव दानवः । अयः
शिरा अश्विशिरा अश्वशङ्खुश्च वीर्यवान् । तथा
गगनसूची च जेगवान् केतुमांश्च चः । स्वर्मातुरश्वो-
ऽम्बपतिर्दधमर्वाजकस्तथा । अश्वप्रोवश्च वृद्धाश्च तुङ्ग-

इङ्गं न पश्यति । तस्य स्थौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः
“कनिष्ठाग्रसमं स्थौल्यं सकूर्वं हादशाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा
च यतयाक् भक्षयेद्दन्तधावनम्” मरीचिः हादशाङ्गु-
लञ्च वैश्यानां शूद्राणाम् पण्डङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमानेन
नारीणां विप्रकच्यते । अन्तरप्रभवानाञ्च पण्डङ्गुलमुदा-
हृतम् । दन्तधावनदन्तपवनशब्देऽधिकं दृश्यम् । [राजनि०

दन्तकाष्ठकं न० दन्तधावनोपयोगि काष्ठमस्मात् । आङ्गुल्यष्टके
दन्तकूर पु० दन्ताः क्रूरमन्त्रमिव चर्व्यत्वात् यत् । संप्राप्ते
नीलकण्ठः “माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान् समागतान-
जयद्दन्तकूरे” भा० उ० २२ अ० । “अयं कपाटेन जवान
पाण्डुरं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे समर्द” ४७ अ० ।

दन्तकूर पु० दन्ताः क्रूरा यत् । देशभेदे शतशृङ्गे च नीलक० ।
“ब्रह्मविधाञ्चाप तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश । पुनर-
न्यानि जग्राह दन्तकूरं जवान ह” भा० द्रो० ७० अ० ।
दन्तवर्ष पु० दन्तानां परस्परवर्षभेदे । “यस्य वै भुक्तमा-
तस्य हृदयं बाधते क्षुधा । जायते दन्तवर्षश्च स गतायुः
सुतो बुधैः” मार्क० पु० ।

दन्तचाल पु० दन्तानां चालचलनमत् । सुश्रुतोक्ते चाति-
रोपद्रवभेदे (दातनङ्ग) । आतुरोपद्रवोपक्रमे “नेत्रस्तम्भं
निमेषञ्च तृष्णां काशं प्रजागरम् । लभन्ते दन्तचालञ्च
तांस्तानन्यानुपद्रवान्” ।

दन्तच्छद पु० दन्ताच्छाद्यन्तेऽनेन छद-णिच्-घ ह्रस्वः ।
ओष्ठे (ठाँट) हलायुधः । “निस्ते दन्तच्छदं न वा”
भट्टिः । “दन्तच्छदैः सन्नयदन्तचिह्नैः” कृतसंहारः ।

दन्तच्छदीपमा स्त्री दन्तच्छद ओष्ठ उपमीयतेऽनया अङ् ।
विम्बीलतायाम् (तेलाकुचा) राजनि० । तत्फलेन हि
ओष्ठसादृश्यं प्रसिद्धम् ।

दन्तजात त्रि० जातो दन्तोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परनिपातः ।
जातदन्ते । “दन्तजातेऽनुजते वा लतचूडे च संस्थिते”
मनुः । दन्तजननं तज्जननयोग्यकालश्चोभयमपि दन्तजात-
शब्देनोच्यते । गर्भोपनिषदि सप्तमभासे दन्तजननकाल-
सोक्तत्वात् तत्र दैवात् दन्तानुत्पत्तावपि जातदन्तकाल-
त्वात् दन्तजनन इवाशौचनिमित्तिता” शुद्धित० ।

दन्तजाह न० दन्तानां मूलं कर्णां जाह । दन्तमूले ।

दन्तदर्शन न० दन्तानां दर्शनम् दृश-णिच्-ल्युट् । युद्धसादौ
योधानां प्रतियोधं प्रति खदन्तान् बहिष्कृत्य दर्शने
(दातस्त्रासटि) “दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते”
भा० व० उ० ७१ अ० ।

दन्तधावन पु० दन्तान् धावयति शोधयति धाव-ल्यु ।

१ खदिरवृक्षे, २ गुल्लकरष्ट्रे, राजनि० । श्वकले शब्दच० ।

एतेषां तत्साधनत्वात् तथात्वम् भावे ल्युट् । ४ दन्त-

मार्जने तत्प्रकारो यथा “प्रातर्भूत्वा च मृद्वयं कपायं

कटुतिक्तकम् ॥ भक्षयेद्दन्तधावनं दन्तमांसान्यथाधयन् ।

तस्य काष्ठानि यथा “केऽप्यत्र करवीराश्चकरञ्जवकुलास-

मान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्वात् कटुतिक्तनोऽभ्यधुः ।

खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा । तिलिङ्गो वेष्पु-

ष्टश्च आम्बुनिम्बो तथैव च । क्षपामार्शश्च धिल्वश्च

चर्कश्चोडुम्बरस्तथा । एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावन-

कर्मणि” । तत्र निषिद्धकाष्ठानि यथा “गुवाकतालहि-

न्तालखजूरेः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताद्या च न

कुर्व्याद्दन्तधावनम्” । तस्य दिग्भेदस्य भेदे शुभाशुभफलं

यथा “मृत्युः स्यादक्षिणाक्षेन पश्चिमाक्षेन चाभयः ।

पूर्वाक्षेनोत्तराक्षेन सम्पदो दन्तधावनात्” । तस्य तिथि-

विशेषे निमेषो यथा “प्रतिपददर्शपक्षीषु नवम्योकादशीषु

च । दन्ताणां काष्ठसंयोगो दहत्वासप्रमं कुलम्” । दन्त-

वर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा । दन्तानूर्द्ध्वमधो ददा

प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्णस्रस्तेन वटिराशु

प्रसीदति” । रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा “अर्दितः

कर्णश्चूली च दन्तरोगी नवज्वरी । शोफी कासी च

मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विपर्यजेत्” । तस्य गुणा यथा

“निहन्ति वृक्त्वैरस्य जिह्वादन्ताश्रितं मलम् । आरोग्यं

रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्” इति राजवल्लभः ।

“लतशौचस्ततः प्राज्ञः कुर्व्याद्दन्तस्य धावनम् । जिह्वाया

मार्जनेञ्चापि रसालच्छदनादिभिः । दक्षिणाभिमुखो

भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा । न दन्तधावनं कुर्व्यात्

कुर्व्याच्चेद्भारकी भवेत् । मध्यमानामिकाभ्याञ्च दृष्ट्वाङ्गु-

ष्ठेन च द्विजः । दन्तस्य धावनं कुर्व्यात् तर्जन्या न

कदाचन । अश्वत्थवटविल्वानां धाव्याः काष्ठिकया बुधः ।

न दन्तधावनं कुर्व्यात्तन्नेन्द्रुरसस्य च । मित्यक्रिया-

फलं प्रेषसुखरवा दन्तधावनम् । प्रभाते कुरुते प्राज्ञः

सूर्योदयविवर्जिते । सूर्योदये द्विजश्चेष्टः । यः कुर्व्याद्दन्त-

धावनम् । नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विवश्यति ।

यः स्नानसमये कुर्व्यात् जैमिने ! दन्तधावनम् ।

निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षयः ।

दन्तस्य धावनं कुर्व्याद्यो मध्याह्नापराह्नयोः । तस्य

पुण्यं न गृह्णन्ति देवताः पितरो जलम् । स्नानकावे

पुष्करिण्यां यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावज्ज्ञेयः स
चाण्डालो यावद् गङ्गां न पश्यति । भगवत्युदिते
सूत्र्ये यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तद्दन्तकाष्ठं पितरो
भुक्त्वा गच्छन्ति दुःखिनः । उपवासदिने विप्र ! पिष्ट-
व्राद्धदिने तथा । न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावन
कृत्तरः । प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वाससा रसनां तथा ।
कुर्याद्वादश विमेन्द्र ! कथनानि जलेर्बुधः । उपवासे
पिष्टव्राद्धे विधिनानेन जैमिने ! । दन्तधावनकर्मण्यः
संपूर्णं लभते फलम्" पाश्चे क्रियायोगसारः ।

"उपःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । मुखे पथ्यु-
षिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् । कदम्बविल्वखदिरकर-
वीरवठार्जुनाः । तगरं दृष्ट्वा जातीकरञ्जाकान्ति-
सुक्ताकाः । जम्बू मधूकापामार्गशरीषोडुश्वरासनाः ।
लीरिकण्टकिष्टाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने । कटुतिक्त-
कषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः । प्रक्षाल्य भुक्त्वा च
शुचौ देहे त्यक्त्वा तदाचमेत् । अमावास्यां तथा षष्ठां
नवम्यां प्रतिपद्यापि । वर्जयेद्दन्तकाष्ठान् तद्यैर्कस्य
वासरे । अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादश गण्डपैः कुर्वीत 'सुखशोधनम्' इति
गारुडे २१४ अ० "मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्ज-
नम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्" मनुः ।

दन्तपत्र न० दन्त इव पत्रमिव । दन्ताकरपत्रयुक्ते कर्ण-
भूषणभेदे शब्दर० । "विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्" रघुः
"कर्णावसक्तमलदन्तपत्रम्" कुमा० दन्तः गजदन्तः तच्चि-
र्मितं पत्रम् । गजदन्तनिर्मिते पत्राकारे कर्णभूषणभेदे
च "अहूदये ! गृहाण निपतितं दन्तपत्रम्" काद० ।

दन्तपत्रक न० दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य कप् । कुन्दपुष्पे
शब्दच० । स्वल्पार्थे छोपि अत इत्थम् । दन्तपत्रिका
स्वल्पे त्वार्थे स्त्री विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका" माघः

दन्तपवन न० दन्तं पुनाति अनेन प्रकरणे ल्युट् । १ दन्त-
काष्ठे । भावे ल्युट् । २ दन्तधावने च । तत्प्रकारो भावप्र०
उक्तो यथा

"तत्तादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिका-
परीणाहसृज्ज्वलितमव्रणम् । अयुग्मपत्न्य यद्यापि
प्रत्ययं शक्तभूमिषम् । अवेक्ष्यर्तुश्च दोषश्च रसं
वीर्यञ्च योजयेत् । कषायं प्रधुरं तिक्तं कटुकं मात-

रुहितः । निम्बश्च तिक्तको श्रेष्ठः कषाये खदिर-
स्तथा । मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।
सौद्रव्योषधिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च । चूर्णेन
तेजोवर्ध्या च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् । एकैकं वर्धयेद्दन्तं
मृदुना कूर्चकेन च । दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्य-
वाधयन् । तदुदौर्गन्ध्योपदेहौ तु लोघ्नाय चापकर्षति ।
वैद्यमन्त्राभिरुचिं सौमनस्यं करोति च । न खादेद्ग-
लताल्लोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे । अथास्त्रपाके श्वासे च
कासहिक्कावसीषु च । दुर्बलोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छांती
मदपीडितः । शिरोरुगात्सृष्टितः श्वालः पानकृमा-
न्वितः । अर्दितः कर्णशूलो च दन्तरोगी च वर्जयेत्"

दन्तपात पु० इत० । १ दन्तानां पतने । २ वर्षभेदे अश्वानां स्तनो
दन्तविशेषपतने च तत्कालश्च वृ० सं० ६६ अ० उक्तो यथा
"षष्ठभिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हयशिशुसैः कषायैर्द्विवर्षः
सन्दर्भैर्मध्यमान्यैः पतितसमुदितैस्त्रैर्वदपञ्चावदकोऽश्वः ।
सन्दर्भाशुक्रमेण त्रिकपरिगताः कालिकापीतशुक्लाः
काचा मात्लीकशङ्खावटचलनतो दन्तपातश्च विद्धि"

दन्तपाली स्त्री इत० । दन्ताये "ताल्लोष्ठदन्तपालीजिह्वा-
नेत्वानपायुकरचरणैः । रक्तैस्तु रक्तसारा वडसुख-
यनितार्थपुत्रयुताः" वृ० सं० ६८ अ० ।

दन्तपुष्पक पु० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे सुश्रुतवाक्यम् ।

दन्तपुष्प न० दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य । १ कुन्दे, २ कतकफले
च शब्दच० ।

दन्तफल न० दन्त इव शुभ्रं फलमस्य । १ कतकफले शब्दच०
दन्तवत् शुभ्रं फलमस्य । २ कपित्थे पु० ३ पिप्पल्याङ्ग
राजनिं स्त्री टाप् ।

दन्तभाग पु० दन्तसम्बन्धी भागः । गजस्य स्रग्वात् स्कन्ध-
पथ्यन्ते अयमभागे अमरः ।

दन्तमल न० इत० । दन्तलग्नलोदे हारा० ।

दन्तमांस न० दन्तसंलग्नं मांसम् । दन्तसंलग्नमांसं (मेढ्रे)
ख्याते मांसभेदे ।

दन्तमूल न० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तमूलिका स्त्री दन्त इव शुभ्रं मूलं यस्याः कप् । दन्ती-
हस्ते राजनि० । [दृश्यम् ।

दन्तमूलीय पु० दन्तमूले भवः क । तवर्गादौ । दन्त्यशब्दे
दन्तरोग पु० इत० । सुखरोगान्तर्गते दन्तदन्तमूलगतं रोग-
भेदे स च रोगः सुश्रुते उक्तो यथा ।

"अथातो सुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । सुख-

रोगाः पञ्चपट्टिः सप्तस्वायतनेषु तत्त्वायतनान्योऽपि
दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा तालुकण्ठः “सर्वाणि
चेति । तत्तादावोष्ठयोः । पञ्चदश दन्तमूलेषु, अष्टौ
दन्तेषु, इति चोपक्रमस्योक्तं यथा ।
“दन्तमूलगतास्तु शीतादोः दन्तपुष्पुटकोः दन्तवेष्टकः
शौपिरोऽमहाशौपिरोऽपरिदरः उपकुशोऽदन्तवेष्टकोऽ
वर्जनोऽधिसांसोऽनाद्यः पञ्चैति” इत्युद्दिष्टं “शोणितं
दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते । दुर्गन्धीनि स्रक्पणानि
प्रक्लेदीनि स्फूर्ति च । दन्तसांसानि शीथ्यन्ते पचन्ति
च परस्परम् । शीतादोः नाम स व्याधिः कफशो-
णितसम्भवः । दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः स्रक्जो
महान् । दन्तपुष्पुटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः ।
स्त्वन्ति पूयस्त्विरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः
स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः । श्वयथुर्दन्तमूलेषु रजा-
वान् कफरक्ततः । लालास्रावी स विज्ञेयः कण्डू-
मान् शौपिरो गदः । दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाय-
वदीर्यते । दन्तसांसानि पचन्ते सुखञ्च परिधी-
यते । यस्मिन् स सर्वजो व्याधिमेहाशौपिरसंज्ञकः ।
दन्तसांसानि शीथ्यन्ते यस्मिन् ढीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिज्ञेयः परिदरो हि सः । वेष्टेषु
दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च । आघटिताः
प्रचवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः । आघ्नायन्ते स्मृते
रक्ते सुखं पूति च जायते । यस्मिन् पुकुशः स
स्यात्पित्तरक्तकतो गदः । वेष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो
जायते महान् । भवन्ति च चलादन्ताः स वेष्टो-
ऽभिव्रातजः । सारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्र-
वेदकः । वर्जनः स सतो व्याधिर्जाते रुक्च प्रशा-
स्यति । हातव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महा-
रुजः । लालास्रावो कफकतो विज्ञेयः सोऽधिसांसकः ।
दन्तमूलगता नाद्याः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः । “दन्त-
गतास्तु दालनः । क्रिमिदन्तकोऽदन्तहर्षोऽभञ्जनकः ।
दन्तशर्करा कपालिका श्यावदन्तो हलमोक्षश्चेति ।
दाल्यन्ते वृद्धा दन्ता यस्मिन् स्त्रीव्ररुगन्विताः ।
दालनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः । कृष्ण-
म्बिही चलः स्रावी संरम्भो महारुजः । अनि-
मित्तरुजो वातादिज्ञेयः क्रमिदन्तकः । दशनाः शीत-
सुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यत्र तं दन्तहर्षन्तु
व्याधिं विद्यात्संभारणात् । वक्तं वक्तं भवेद्यस्मिन्

दन्तमङ्गश्च तीव्ररुक् । कफवातकतो व्याधिः स भङ्ग-
कञ्जितः । शर्करेव स्थिरीभूतो सलोदन्तेषु यस्य
वै । सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ।
दन्तानि दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह । ज्ञेया
कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी । योऽसृग्म-
श्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्तु शेषतः । श्यावतां नीलतां
वापि गतः स श्यावदन्तकः । वातेन तैस्तैर्भावेस्तु
हनुसन्धिविषं हतः । हनुसोऽय इति ज्ञेयो व्याधि-
र्दितलक्षणः ।

दन्तलेखक वि- दन्तान् लिखति जीविकार्थम् । लिख-
“संज्ञायाम्” पा० एवम् । “नित्यं क्रीडाजीविकयोः”
पा० नित्यम् । दन्तलेखनरूपजीविकायुक्ते । “यके-
जीविकार्थं” पा० पूर्वपदस्यादुदात्तत्वम् ।

दन्तवक्र पु० कर्षपाधिमे द्वापरयुगोद्भवे हिरण्यकशिपोरव-
ताररूपे ऋषभेदे “हिरण्यकशिपुर्धर्मो दैत्यराजोऽभवत्
पुरा । पृथुकीर्त्या” तु संजज्ञे तनयो वृद्धशर्मणः । कर्ष-
पाधिपतिर्धर्मो दन्तवक्रो महाबलः” हरिवं० ३५ अ० ।
“अधिराजाधिपञ्चैव दन्तवक्रं महाबलम् । जिगाय कर-
दञ्चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत्” भा० सं० ३० अ० । सहदेव-
दक्षिणदिग्विजयोक्तौ “द्वारवत्यां निवसता यदुर्मिहेन तेन
वै” इत्युपक्रमे “दन्तवक्रश्च कारुण्यो निहतो दक्षिणापधे”
हरिवं० १७३ अ० । द्वारकावासकाले कृष्णेन बधो वर्णितः ।
“मातृष्वस्रो योवस्यैवो दन्तवक्रश्च पाण्डव ! । पार्थदण्डो
विष्णोर्विप्रशापात् पदच्युतो” भाग० ७।१।३२ इत्युपक्रमे
हिरण्यग्राह्यादिजन्मनाशोक्तप्रनन्तरम् “तावैव क्षत्रियो
जातौ मातृष्वसात्मजौ तव । अधुना शापनिर्मुक्तौ
कृष्णचक्रहतां हसौ” । ४४ “कृष्णोऽपि तमहन् गुर्व्या
कौमोदक्या स्नानान्तरे । गाढनिर्मिच्छहृदय उदमन् रुधिरं
स्रवात् । प्रसार्य केशान् बाहूङ्गूनि धरण्यां न्यपतद्गुह्यम्”
ततः स्तब्धतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम्” भाग० १०।७७।७

दन्तवल्क पु० दन्तस्य वल्कमिव । दन्तावरकचर्मालके सांस-
भेदे “दन्तानि दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह” सुश्रुतः ।
दन्तवर्त्ति स्त्री दन्तनिर्मिता वर्त्तिः । “दन्तैर्हस्तिवराहोद-
गवाञ्चाजखरोद्भवैः सुशङ्खमौक्तिकासोधिफेनैर्मरिच-
पादिकैः क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत्”
चक्रदत्तोक्ते वर्त्तिकामेदे । [ओष्ठे हेम० ।

दन्तवस्त्र न० दन्तस्य वस्त्रमिव च्छादकत्वात् । दन्तवाटसि
दन्तवासस् न० दन्तस्य वास इवाच्छादकत्वात् । ओष्ठे त्रिक०

“हृत्तां यदारोहति दन्तवाससा” कुमा० । [राजनि० ।

दन्तवीज(क) पु० दन्त इव वीजमस्य वा कप् । दाडिमीवृक्षे

दन्तवेष्ट पु० सुश्रुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तवैदर्भ पु० सुश्रुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तशङ्कु पु० “बडिगो दन्तशङ्कु श्वानतापो तीक्ष्णकण्टकप्रथम-
यवपत्रसुखे” सुश्रुतोक्ते व्यस्तभेदे ।

दन्तशठ पु० दन्तान् शठति क्लेदयति शठ-अच् । शजन्वीरे

२कपिल्ये ३कर्मरङ्गे, ४नागरङ्गे च । ५चाङ्ग्रेय्यां

इचुक्तास्तिकायां स्त्री० मेदिनि० ७अस्ते हेमच० ८सुद्रा-

स्तिकायाम् स्त्री राजनि० ।

दन्तशर्करा स्त्री दन्तस्य शर्करेव । दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे
दृश्यम् । [ख्याते चूर्णभेदे त्रिका० ।

दन्तशण पु० दन्तस्य शण इव चिकण्यताहेतुत्वात् (मिषि)

दन्तशूल न० दन्तस्य शूलमिव । दन्तवेदनायाम् । “शीर्ष-

रोगेऽज्जिरोगे च दन्तशूले गलपहे” भा० शा० १०५ अ० ।

दन्तशीफ पु० दन्तस्य शीफ इव । दन्तार्बुदे (दाँतेर आब)
राजनि० । [भागे मांसपिण्डे शब्दच० ।

दन्तसिरा स्त्री दन्तस्य सिरा यत्न । (मेढ्रे) ख्याते दन्ताधो-

दन्तहर्ष पु० सुश्रुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तहर्षक पु० दन्तान् हर्षयति हृष-णिच्-खुल् । जम्बीरे
जटाधरः । [दन्ताग्नीय तज्जवादौ त्रि० ।

दन्ताग्र न० इत० । दन्तस्याग्रे ततः गङ्गा० भवादौ क् ।

दन्ताघात पु० दन्तानाहन्ति आ+हन-अण् उप० सं० ।

१निम्बूके । भावे घञ् । २दन्तैराहनने राजनि० ।

“दन्ताघातविदारितारिद्धिरैः सिन्दूरशोभाकरम्”

गणेशध्यानम् । रतौ तत्स्थानानि यथा “स्तनयो-

गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः

कामिनीनां सुखावहः” कामशास्त्रम् ।

दन्ताद् पु० “केशरोमनखादाश्च दन्तादाः चिकण्य-

स्तथा । कुष्ठजाश्च परीसर्पाज्ञेयाः शोणितसम्भवाः”

सुश्रुतोक्ते दन्तखादककृमिरोगभेदे । “दन्तादानां समु-

द्दिष्टं विधानं सुखरोमिणाम्” सुश्रु० ।

दन्तादन्ति त्रि० दन्तैश्च दन्तैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम्

इच् समा० पूर्वाशोदीर्घः । परस्परदन्तप्रहारेण

प्रवृत्ते युद्धे “कचाकचि युद्धमासीद्दन्तादन्ति नखानखि”

भा० कर्ण० ४६ अ० । [जातित्वात् ङीप् ।

दन्तायुध पु० स्त्री० दन्ता युधमिवाश्च । शूकरे त्रिका० स्त्रियं

दन्तार्बुद पु० दन्तार्बुदमिव । दन्तारोगभेदे राजनि० ।

दन्तालिका स्त्री दन्तान् अलति भूषयति, तेभ्यो वा पय्या-

प्रोति अल+खुल् । वल्गायाम् । (लागाम) त्रिका० ।

“दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणिशुभम्” । (वक्त्रपालस)

माघः । अण् गौ० ङीप् दन्ताली तत्त्वार्थे वैजय० । [अमरः ।

दन्तावल पु० दन्त+अस्तप्रथे वल्च् पूर्वपददीर्घः । हस्तिनि

दन्तिका स्त्री दन्त-तन्+गौरा० ङीप् स्वार्थे क ह्रस्वः ।

दन्तीवृक्षे अमरः ।

दन्तिजा स्त्री दन्तिका+प्रथो० । दन्त्योषधौ शब्दर० ।

दन्तिन् पु० दन्त+अस्तप्रथे इनि । हस्तिनि अमरः “अनि-

वाणस्य दन्तिनः” रघुः । “पिष्टाद्रिष्टास्तरसा च

दन्तिनः” माघः । [दन्तीवृक्षे राजनि० ।

दन्तिनी स्त्री दन्तस्तदाकारोऽस्तप्रथाः मूले इनि ङीप् ।

दन्तिमद इत० । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

दन्तिमूलिका स्त्री दन्ति गजदन्तयुक्तमिव मूलमस्याः

कप् कापि अत इत्त्वम् । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

दन्ती स्त्री दन्त-तन् गौरा० ङीप् । १उडुम्बरपण्यां, प्रत्यक्-

पण्यमोषधौ अमरः । दन्तः गजदन्त इव मूलमस्यस्याः

अच् गौरा० ङीप् । २खनामख्याते वृक्षे भावप्र० “लघुदीर्घ-

पभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च

कटु दीपनम् । गुदाङ्कु राशस्यशूलसकण्डुकुष्ठविदाहनुत् ।

तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रमीन्” भावप्र०

तद्गुणा उक्ताः ।

दन्तीवीज न० दन्त्या इव वीजमस्य । जयपाले राजनि० ।

दन्तुर त्रि० उच्चताः दन्ताः सन्त्यस्त दन्त+उरच् । १उच्चत-

दन्तयुक्ते, उच्चतानते विषमे स्थाने च शब्दार्थचि० ।

“शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः” शाता० तथा-

भवन्साधनं कर्मविशेष उक्तः । “कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः

कदाचित्कोमशः सुखी । कदाचित् तन्दिनो दुःखी कदा-

चित्चञ्चला सतीति” सासुद्रकम् । “अमलमणिशलाका

दन्तुराभिः किरीटकोटिभिः” काद० । “करयन्त्रणदन्तु-

रान्तरे” नैष० ।

दन्तुरक पु० देशभेदे स च देशः वृ० सं० १४ अ० कूर्मवि-

भागे अथ पूर्वस्थामित्युपक्रमे “मिथिलसमभटोडाश्च-

वदनदन्तुरकाः” । पूर्वस्यासक्तः । [राजनि० ।

दन्तुरच्छद पु० दन्तुर उच्चतानतः कदो यस्य । वीजपूरे

दन्तोलूखलिक पु० दन्ता एव उलूखलः कण्डनसाधनं

विद्यतेऽस्य ठन् । वानप्रस्थभेदे स हि दन्तैरेव व्रीहादीन्

कण्डयित्वा खादति । “दन्तोलूखलिकः कालपकाशी

वाग्मकुट्टकः वाचः । “अश्वकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूख-
लिकोऽपि वा” मनुः । इति । दन्तोलूखलीत्यत्र ।
दन्तौष्ठ न० दन्ताश्च कोष्ठौ च तेषां समाहारः । दन्तौष्ठानां
समाहारे । ततः शरीरावयवत्वात् भवादौ यत् । दन्तौष्ठत्र
तदुच्चार्ये दन्त्यकारे “दन्तौष्ठोऽयः स्मृतो बुधैः” शिष्वा०
दन्त्य पु० दन्ते दन्तमूले वा भवः यत् । दन्तदन्तमूलयोर्जाते
ऽतवर्गादौ वृद्धे । “लुहलसानां दन्ताः” सि० कौ० । “दन्त्या-
लुहलसाः स्मृताः” पा० शि० । शिखरादौ दन्तशब्दस्य
दन्तमूलपरतोक्ता अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारणापत्तेः ।
दन्तेभ्यो हितः यत् । २ दन्तहितकारके त्रि० ।

दन्त्यरिष्ट न० दन्त्यम् अरिष्टं रिष्टाभावो यत्रौषधे । चक्रद-
त्तोक्ते अर्शोभे औषधभेदे ।

“दन्ती चित्रकमूलानि जलद्रोणे विपाचयेत् । विपलं
त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् । तुलां गुडस्य
तत्तिष्ठेन्मासाद्धं दृतमाजने । तन्मात्रया पिवेच्चित्त-
मर्शोभ्यो विप्रमुच्यते । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्ज-
ज्वलोमनम् । दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः” ।

दन्द्शूक पुंस्त्री गर्हितं दशति दन्श-गर्हार्थे यङ्-ऊक ।
ऽराक्षसे, “दन्द्शूकान् जिघांसौ” भट्टिः २ सरीसृपे,
३ सर्पे च मेदि० । “दन्द्शूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटो-
ऽथवा कृमिः” वाचः ।

दन्द्म्यमाण त्रि० दम्-यङ् शानच् । कुटिलगतियुक्ते ।

दन्भ दम्भे स्वा० पर० अक० सेट् । दन्भोति अदम्भीत् ।
दम्भित्वा दम्भा । दम्भः । सनि वेट् इङ्भावपक्षे नलोमे
घोप्सति धिप्सति दिदम्भिषति ।

दन्भ संवाते चुरा० आत्म० अक० सेट् । दम्भयते अददम्भत ।

दन्श हिंसने रदकरणकव्यापारभेदे दंशने (कामडान)
स्वा० पर० सक० अनिट् । दंशति अदाङ्गीत् दंश । “करौ
निरोद्धुर्दशति, अ केवलम्” “कटुकोटान् दशतः सतः
कचित्” नैष० । दृष्टः दंश ।

दम्भ प्रेरणे लु० उभ० स० सेट् इदित् । दम्भयति ते अदद-
म्भत ।

दम्भ न० दन्भ-रक् । १ अत्ये २ तद्वति त्रि० अमरः ३ ससृष्टे
पु० उणा० । “अदम्भार्थमधिशय्य स स्थलीम्” किरा० ।
४ उत्तरस्यां दिशि स्त्री निघण्टुः । “अ सिद्धम्य चि-
द्वृधः” ऋ० १।८।२ ।

दम् अय्य० दम-विच् । कलत्रे शब्दार्थचि० ।

दम् शप्ते दण्डे च दिवाः शमा० अक० सेट् । दास्यति

अदमत्-अदमीत् ददाम देमत्तुः । णिच् दमयति ते
अदिदमत् त टित् । दमयुः दमितः दान्तः । अदित्
दमित्वा दान्त्वा । “यमो दास्यति राक्षसान्” “जानु-
भ्यामदमच्चान्वान्” “दमित्वाथरिसंघातान्” “अदान्तां
स्त्रिदशैरपि” भट्टिः । दमः दस्यः दमनः ।

दम पु० दम-भावे घञ् । १ दण्डे, २ वाहोन्द्रियाणां स्वस्व-
विषयेभ्यो निवर्त्तने, “निग्रहो बाह्यहृत्तीनां दम
इत्यभिधीयते” इत्युक्ते वाहोन्द्रियव्यापाररोधे, विका-
रहेतुसन्निधानेऽपि ३ मनसः स्थैर्ये, “कुक्षितात् कर्मणो
विप्र ! यच्च चित्तनिवारणम् । स कोर्त्तितो दम”
इत्युक्ते ४ कर्मण्यो मनसो निवारणे, ५ कर्दमे, मेदि०
इदमने च । ६ भीमन्तपुत्रभेदे दमयन्तीशब्दे दण्डप्रम् ।
७ विष्णौ पु० दमयितृशब्दे दण्डप्रम् ।

दमघोष पु० श्रुतस्त्रयोऽपरनामके शिशुपालपितरि राजभेदे
“ततः संजनयामास सुप्रभे द्वे च दारिके । कुलीञ्च
पाण्डोर्महिषीं देवतामिव भूचराम् । भार्याञ्च दमघोषस्य
चेदिराजस्य सुप्रभाम्” हरिवं० ६५ अ० ।

दमघोषज पु० दमघोषाज् जायते जन-ङ । शिशुपाले “सुदमो
दमघोषजः” माघः ।

दमघोषसुत पु० इत० । शिशुपाले “दमघोषसुतो वीरः
शिशुपालो महासतिः” भा० आ० १८७ अ० दमघोष-
तनयादयोऽप्यत्र । [क्लेशसहने च ।

दमय पु० दम-भावे उणा० अथच् । १ दण्डे २ तपः-
दमयु पु० दम-भावे अथु । १ दमे दमने अमरः ।

दमन न० दम-भावे ल्युट् । १ दण्डे २ इन्द्रियादीनां बाह्यहृत्ति-
निरोधे । कर्त्तरि अच् । (दोना)ख्याते ३ पुष्पचामरे पुष्प-
प्रधाने वृक्षभेदे “दमनस्तु रसे तित्तो हृद्यो वृष्यः सुग-
न्धितः । ग्रहणीविषकुष्ठान् च्छेदकण्डूविदोषजित्” भावप्र० ।
दमनारोपणोत्पन्न नि० सि० उक्तो यथा “चैत्रशुक्लद्वादश्यां
दमनोत्सवः” “द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।
बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरमिति” रामा-
चनचन्द्रिकोक्तेः “जर्जे व्रतं मधौ दोला आवश्ये तन्तु-
पूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो व्रजत्यधः” इति
तत्त्वैव पाण्डवचनम् । शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ
कार्यः “तत्र स्यात् स्त्रीयतिथिषु षष्ठादेर्दमनार्पणम्”
इति तत्त्वैवोक्तेः । उद्योतिःप्रकाशेऽपि “स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां
मन्त्रसंप्रहृष्ये तथा । पवित्रदमनारोपे याज्ञा तत्तत्तिथि-
वृधैः” । तिथयस्तु “वज्रिर्विरिञ्चिर्विरला गच्छेत्”

फणी विशाखो दिनकन्महेणः । दुर्गालको विश्वहरिः
स्वरश्च शर्वः शशी चेति त्रयीषु पूज्याः” इत्युक्ताः
आगमोक्तदीक्षावतो दमनरोपणविधिः रामार्चनचन्द्रिका-
याम् । तद्विधिस्तत्रैव दृश्यः । ४ उपशान्ते ५ वीरे शब्दः ।
६ कुन्दवृक्षे राजनिम् । ७ ऋषिभेदे दमयन्तीशब्दे दृश्यम् ।
“यद्वरात् भीमस्य नृपस्य दमयन्तीकन्यावरलाभः ।
“दमनादमानाक् प्रसेदुपस्तनयां तथ्यागिरस्तपोधनात् ।
वरमाप् नैष० । दमयति-दम-णिच्-ल्यु । ८ शासनकर्त्तरि
ति० दुष्टदमनः सर्वदमन इत्यादि । ९ विदर्भाधिपभीम-
नृपसुतभेदे च दमयन्तीशब्दे दृश्यम् । स्वाधिकारात्-
प्रज्ञाद्वलीः प्रजाः दमयितुं शीलमस्य युच् । १० परमेश्वरे ।
“मरीचिर्दमनो हंसः” विष्णु स० । “वैवस्वतादिरूपेण दम-
यितृत्वात् वा” भाष्योक्तस्तथात्वम् । भावे ल्युट् । ११ दमने
न० “न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम्” माघः ।

दमनक पु० स्वार्थे क । १ दमनवृक्षे “द्विगुणगणगमिह वित
नुहि । दमनकमिति गदति शुचि हि” इत्युक्ते २ षड्-
क्षरपादके छन्दोभेदे ३ षकादशक्षरपादके छन्दोभेदे च ।
“द्विजयर ! युगलममलं तदनु कलय नलघुगुरुकम् ।
फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमतिमलितम्” इ० र० टी०
४ दमनौ स्त्री दस्यतेऽग्निरनया-कारणे ल्युट् ङीप् । क्मिन्द-
मनीवृक्षे राजनिम् ।

दमन्य दमन इवाचरति दमन-क्यच् वेदे अन्त्यलोपः
दमनकृतृत्वाचारे पर० अक० सेट् । दमन्यति अदम-
न्यीत् । “षड्क्षं विशीर्षाणं दमन्यत्” ऋ० १०।८६ ।

दमयन्ती स्त्री विदर्भाधिपभीमनृपस्य कन्याभेदे तत्कथा
भा० व० ३५ अ० यथा

“तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः । शूरः सर्वगुणै-
र्बुक्त्तः प्रजाकामः स चाप्रजः । स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्
दुःसमाहितः । तमभ्यागच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत !
तं स भीमं प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् । स हिष्ट्या
सह राजेत् । सत्कारेण सुवर्चसम् । तस्मै प्रसन्नो
दमनः सभायार्थं वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारान् च त्रीनु-
दारान् सहायशाः । दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुव-
र्चसम् । उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ।
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु
च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा” । भा० व० ५ त० अ० ।
सा च पुण्यलोकनन्तराजकक्ष्यम् यथोक्तं तत्रैव ५७ अ०

“सा समीक्ष्य तु तान् देवान् पुण्यलोकञ्च भारत ! ।

नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ! । विलज्जमाना
वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना । स्कन्ददेशेऽसृजत्तस्य स्रजं
परमशोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी”
“पार्थिवाश्चातुभूयास्य विशाहं विख्यान्विताः । दमय-
न्याश्च सुदिताः प्रतिजग्मु र्यथागतम् । गतेषु पार्थिवे-
न्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः । विवाहं कारयामास
दमयन्त्या नलस्य च । उप्र तत्र यथाक्रमं नैषधो द्विपदां
वरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्ककम्” ।
“त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं
किल” नैष० । [“दण्डो दमयिता दमः” विष्णु स० ।
दमयितृ ति० दम-णिच्-तृच् । १ शासनकर्त्तरि २ विष्णौ पु०
दमाय दमं दमनमिच्छति क्यच्-आक्रमोदमनेच्छायां पर०
अक० सेट् । दमायति अदमायीत् “दृष्ट्वे वीर ! उप-
स्रपं दमायन्नन्यमन्य मतिने नीयमानः” अ० ६।४७।
१६ । “दमायन्तु ब्रह्मचारिणः” तै० उ० १।४।२ ।

दमित ति० दस्यते अ दम-णिच्-क्त वा दान्तेत्यादि
इट् । क्तदमने वृषादौ ।

दमिन् ति० दम-प्रमा० शीलार्थे विष्णुन् । १ दमनशीले स्त्रियां
ङीप् । २ सागरसिन्धुनदीसङ्गमदक्षिणस्थे तीर्थभेदे न०
एतत्प्रभवः “कार्त्तिकभेदे पु० “सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य
भारत !” इत्युपक्रमे “प्रदक्षिणमुपगच्छत्य गच्छेत भरत-
र्षभ ! । तीर्थं कुरुवरश्चेष्ट ! त्रिषु लोकेषु विस्तृतम् ।
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र ब्रह्मा-
दयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा
च रुद्रदेवगणैर्बुधम् । जन्मप्रवृत्ति यत्पापं तत्स्नातस्य
प्रणश्यति । दमी चात्र नरश्चेष्ट ! सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! हयमेधसवापु यात्” भा० व० ८२ अ० ।

दमु(सू)नस् पु० दम-जनसि दृष्टो वा सुखः । १ अमनौ, अमरः
२ शुक्राचार्ये उपा० निरुक्ते ४।५ । “सुष्टो दमना अति-
थिर्दूरोणाः” अथमभिहितस्य अस्य अन्या निरुक्तिरुक्ता यथा
“दमना दमसना वा दान्तसना वापि वा दम इति षट्छ-
नाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतेः” । ३ दमयितरि ति० ।
“दमना षट्छपतिर्दम ऊ” ऋ० १।६०४ । “दमयति
राक्षसादिकमिति दमूनाः” भा० ।

दमे अक० दम-क्य० क्ते । षट्छे निघञ्छुः ।

दम्पती पु० द्वि० व० । जाया च पतिश्च द्वन्द्वे जाया-
शब्दस्य पक्षे दमादेशः । मिलितयोः जायापत्योः अमरः ।
“तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जम्भतराश्वकम्” रघुः ।

“भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्भती” मनुः ।

“दम्भत्योर्मध्यगं धनम्” दायभा० । तयोरिदं पत्यन्तत्वात्
यक् । दाम्भत्य तत्सम्बन्धिनि लि० ।

दम्भ पु० दन्भ-वञ् । १कपटे २शास्त्रे । अधार्मिकेणात्मनो
धार्मिकत्वस्य ख्यापने ४लोमवञ्चनाभ्यां विहितकर्मावुष्ठाने
५पूजाप्राप्त्यर्थं स्वधार्मिकत्वख्यापने । “द्वेषं दम्भं च मानं
च क्रोधं तैश्चण्डं च वर्जयेत्” मनुः । “सत्कारमान-
पूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्” गीता । न्यायसूत्रवृत्तौ
तु दम्भस्य रागविशेषेच्छाभेदरूपत्वसक्तं यथा
“तद् त्वैराशत्रं रागद्वेषभोजान्भवात्” गौ० सू० । “तत्
रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भः”
इत्युक्त्वा “कामो विरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारी-
गताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियः कामेऽव्याप्तेः मत्सरः
स्वप्रयोजनप्रतिसम्मानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा, यथा
राजकीयादुदपानाच्चोदकं पेयम् इत्यादि । एवं परशुण-
निवारणेच्छाऽपि । स्पृहा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा तृष्णा
इदं मे न क्षियतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धन-
रक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव । धर्मविरोधेन
परद्रव्येच्छा लोभः, परवञ्चनेच्छा माया, कपटेन धार्मि-
कात्वादिना स्तोत्रकर्षख्यापनेच्छा दम्भः” गौ० वृ० ४।३
कामादिकदम्भान्तानामिच्छाविशेषरूपत्वात् रागरूपे दोषे
अन्तर्भाव उक्तः अधिकं दोषशब्दे वक्ष्यते ।

दम्भक पु० दन्भ-ण्वल् । प्रतारके । “धर्माध्वजी सदा लुब्ध-
श्चाङ्गिको लोकदम्भकः” मनुः ।

दम्भन पु० दन्भ-भावे ल्युट् । १दम्भे २मोहने च । “व्रतेन
पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीमृदुदम्भनम्” मनुः ।

दम्भिन् लि० दन्भ-णिनि । दम्भकर्त्तरि । “दम्भिहैतुक-
पाषण्डवकटर्त्तेश्च वर्जयेत्” याज्ञ० ।

दम्भोद्भव पु० १सर्वभौमे नृपभेदे । “राजा दम्भोद्भवो नाम
सर्वभौमः पुराऽभवत्” भा० उ० ६१ अ० । इत्युपक्रमे
तस्य नरनाम्ना ऋषिणा गर्वो निहतस्तत्कथा तत्रै-
वाध्याये दृश्या । “दण्डको नृपतिः कामात्, क्रोधाच्च जन-
मेजयः । लोभादैस्तु राजर्षिर्वातापिर्हर्षतोऽसुरः ।
गौलक्ष्यो राक्षसो मानात् सदादुदम्भोद्भवो नृपः । प्रयाता
निघनं ह्येते शत्रुष्वङ्गवर्गमाश्रिताः” काम० । दम्भ उद्भवो
यस्य । २दम्भसमुत्थो कर्मादौ लि० । [२हीरके अमरः ।

दम्भोलि पु० दम्भोति खेदयति दन्भ-ओलि । १वज्रं स्त्री ।
दम्भ लि० दम्भ-पवर्णान्तत्वात् यत् । १प्राप्तभारवहमयोग्यावस्थे

वत्सतरे २चनडुहि च अमरः । ३दम्भनीये ४दम्भनाहे
लि० । “अप्राप्तदम्भ्यावस्थः” प्रा० त० । “धुर्येण दम्भः
सदृशं विभक्तिं” रघुः ।

दय गतौ वधे, दाने पालने च स्वा० आत्म० सक० सेट् ।
दयते अदयिष्ट अदयिदुस् अदयिध्वस् अदयिद्वस् । दयाम्
बभूव आस चक्रे । “न वा पन्थायाञ्चक्रे विदयाञ्चक्रे
न राक्षसः” भट्टिः दया दयितः । “व्रजन्ति तेषां दयसे न
कक्षात्” । “स चापि रुधिरैर्मर्त्तः स्वेषामप्यदयिष्ट न” भट्टिः

दया स्त्री दय-भिटा० भावे अङ् । १दुःखितेषु भूतेष्वनुक-
म्पायास् । २परदुःखाऽसहने करुणाशब्दे दृश्यम् । ३पर-
दुःखप्रहरणेच्छायास् । “यत्नादपि परक्लेशं हर्तुं या
हृदि जायते । इच्छा भूमिसुरश्चेष्ट । सा
दया परिकीर्त्तितेति” । आत्मवत् सर्वभूतेषु यो
हिताय शुभाय च । वर्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा
दया स्रुता । प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानाम-
पि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति
साधवः” । इयं मोहपत्नी यथा । “मोहपत्नी दया
साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया । सर्वलोकाश्च सर्वत्र
निष्कलाश्च यथा विना” देवीभागवते ६स्क० १अ० । यत्र
मोहोक्ति तत्र दयायाः सत्त्वाद्या मोहपत्नीति “अहिंसा
परमो धर्मो विप्राणां नात्र संशयः । दया सर्वत्र कर्त्तव्या
ब्राह्मणेन विजानता । यज्ञादन्यत्र विप्रेन्द्र ! न हिंसा या-
ज्ञिकी मतेति” देवीभागवतम् । यज्ञादन्यत्र दया कर्त्तव्या
यज्ञे तु हिंसैव कर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसा
भवति । “अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” इति श्रुतेः ।
“या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे । अहिंसा
मेव तां विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निर्वभावि” मनु-
स्मृतेश्च । “तृणं वाय्वविधानेन हृदयेन कदाचनेति”
कुलार्णवोक्तेश्च । ४दत्तकन्याजाते धर्मस्य पत्नीभेदे
तदपत्यम् अभयम् धर्माशब्दे दृश्यम् । “धनुर्धतोऽप्यस्य
दयार्द्रभावम्” रघुः । “तव धर्माः सदयोदयोऽप्यव्ययः”
नैष० सा च शान्तिरस्य व्यभिचारिभावः यथाह सा०
द० । शान्तरूपोपक्रमे “रोमाञ्चाद्याः स्वानुभावास्तथा
सुर्व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः” ।

दयाकूट पु० दयायाः कूट, इव । बुद्धे हेम० ।

दयालु लि० दय-आलुच् । कृपायुक्ते । “दयालुरपि स
क्षणः” इत्युद्भटः । “यशःशरीरे भव मे दयालुः”
“निरीक्षमाणः सुतरां दयालुः” रघुः ।

दयावीर पु० दयावीरः । दयासहिते वीरे रसे रतयुक्ते
जःयकभेदे च सा० द० वीररसवचनसङ्गा “स च
दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितस्तुर्द्धा स्यात्” स च
दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः
इति विभज्य “दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।
“गिरासुखैः स्यन्दन एव रक्तमद्यापि देहे सम मांस
मस्ति । तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं
भक्ष्यान्व” विरतो गरुडम्” । एष्वपि विभावादयः
पूर्वोदाहरणवद्दृष्टाः” लदाजहार ।

दयित पु० दय-कृ० । प्रियत्वो व्यमरः । प्रियमात्रे लि० ।
शगार्थायां स्त्री । “दयिता दयिताननाम्बुजं दर-
भीलक्षयना निरीक्षते” रसग० । “न गजा नगजा
दयिता दयिताः” भट्टिः ।

दयित्वा लि० दय-इत् । दयाशीले ।

दयू लि० देव-किप् छठ् । देवनकर्त्तरि ।

दर व्य० दृ-भये व्यप् । ईदृष्टे । २भये, शगते च पु० न० ।
व्यमरः “दरादराभ्यां दरकम्पनी पमे” नैषधम्
“दरभीलक्षयनानिरीक्षते” रसगङ्गा । “न जात-
हादेन न विहिषादाः” किरा० । ४कन्दरे पुंस्त्री०
स्त्रीत्वे ङीप् । “दरीन्दहोत्सङ्गनिषक्तभासः” । “दरीसुखो
त्यितेन समीरणेन” कुमा० । ५शङ्खे शब्दार्थचि० । “स
लक्ष्मकाशे धवलो दरोदरोयुक्तमस्याधरशोणशोण-
मेति” भाग० । [शब्दार्थचि० ।

दरक लि० दर+भये “लजादिभ्यो वुन्” पा० वुन् । भीरौ
दरकण्टिका स्त्री दर ईप् कण्टो यस्याः कप् कापि अत
इत्त्वम् । शतावर्थांस् राजनि० ।

दरणि पुंस्त्री दृ-चनि । नद्यादेः कृतभङ्गे (भाङ्गन)
शब्दार्थचि० । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

दरथ पु० दृ-विदारणे “दृग्भिदमिभ्यश्च” उज्ज्वलदत्तधृत-
स्त्रत्वात् व्यथ । श्चिन् प्रसरणे शगते च उज्ज्वलदत्तः
दरद् स्त्री दृ-विदारणे “शृद्धभसोऽदिः” उणा० ऋदि ।
श्चिद्वये शङ्खे च उज्ज्वलद० । दृ-भये अदि । ३पर्वते
४प्रपाते ५भये च पु० मेदि० । ६स्तेच्छजातौ व्यमरटीका ।

दरद लि० दरं मयं ददाति दा-क दर ईप् दायति शुध्यति
दैप-शोधे-क वा । १भयदायके श्चिद्वले पु० न०
भावप्र० तङ्गेदादिकसक्तं यथा “हिङ्गुलं दरदं
स्तेच्छमिङ्गुलसूयपारदम्” । दरदस्तिविधः प्रोक्त-
वर्माः शुक्लतण्डुकः । हंसपादकृतौयः स्यादुण-

वातुत्तरोत्तरम् । चर्माः शुक्लवर्णः स्यात् सपोतः शुक्-
लतण्डुकः । जवाकुसुमसङ्गाशो हंसपादो महोत्तमः ।
तित्तं कपायं कटुहिङ्गुलं स्यात्तेवासयज्ञङ्गफपित्तहारि ।
हृत्तासकुष्ठज्वरकामलांश्च श्लीहामवातौ च गरन्निहन्ति ।
जङ्घपातनयुक्तास्तु हंसवन्तपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य
स्वतन्त्रं शुद्धमेवं न शोधयेत् । २देशभेदे पु० स च देशः वृ० स०
१४ व्य० ऐशान्यासुक्तः ऐशान्यामित्युपक्रमे व्यभिचार-
दरदतङ्गुलतुल्यैरिभ्रवनराष्ट्राः” “शूद्राभीराश्च दरदाः
काश्मीराः पत्तिभिः सह” भा० भी० ६ व्य० । प्राच्यो-
दीव्यदेशोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा व्यथ ।
दारद पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि तच्चृपे च । बहुषु
व्यथो लुक् । “गृहीत्वा तु बलं सारं फाल्गुनः पाण्डु-
नखनः । दरदान् सह काम्बोजैरजयत् पाकशास्त्रिभिः ।
प्रायुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः । निवसन्ति
वने ये च तान् सर्वानजयत् प्रभुः” भा० स० २६ व्य० ।
व्याघ्रं कचिदेकत्वेऽपि व्यथो लुक् । “शाल्वराजश्च दरदो
विदेहाधिपतिस्तथा” हरिवं० ६१ व्य० । ४स्तेच्छ-
जतिभेदे ५भये शब्दरत्ना० । ६शनैः क्रियालोपात् शूद्र-
त्वापत्ते चतुर्थ्यभेदे च । “शनैस्तु क्रियालोपादिमाः
चतुर्थ्यजातयः” इत्युपक्रमे “पारदापङ्गवाञ्छीनाः कि-
राता दरदाः खसाः” मनुः ।

दरवर पु० दरेषु शङ्खेषु वरः । पाञ्चजन्ये भगवतः शङ्खे
श्रीधरः । “दध्नी दरवरं तेषां विषादं शनयन्निव” भाग०
११११२ ।

दरसान पु० दृ-विदारणे व्यसानच् । द्योते उज्ज्वलद० ।
दरि(री) स्त्री दृ-विदारणे इन् वा ङीप् । १कन्दरे शब्द-
रत्ना० । २तत्तत्ककुलजे सपभेदे पु० “पूर्णाङ्गदः पूर्णसुखः
प्रहासः शकुनिर्दरिः” भा० व्या० ५७ व्य० ।

दरित लि० दरो जातोऽस्य तार० इतच् । जातभये हेमच० ।
दरिद्र लि० दरिद्रा-क । १दुर्गते २निःस्वे व्यमरः । “प्रणीय
दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष० । “स्त्रीवालोकितहृद्धान्य
दरिद्राणाञ्च रोगिणाम्” मनुः । दरिद्रत्वे हेतुः
“अनुपोष्य तिराताणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा
काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते” प्रा० त० । “दरिद्रो
यस्त्वसन्तुष्टः लपणो योऽजितेन्द्रियः” भाग० । “अयं
पटः स्वतदरिद्रतां गतः” मृच्छ० ।

दरिद्रा दुर्गतौ अदा० स्वपा० पर० व्यक० सेट् । दरि-
द्राति जच्चा० दरिद्रति अदरिद्रोन्-अदरिद्रासीत् । दरि-

द्रामास बभूव चकार ददरिद्र ददरिद्रौ इत्येके ।
 दरिद्रिता दरिद्रात् । दरिद्रिष्यति । दरिद्राशः ।
 सनि । दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति । [शोले च ।
 दरिन् त्रि० दृ-भावे विदारे वा इति । १भीरौ २विदारण-
 दरोदर पु० दरोदर+पु० । पाशके “आश्रित्य दुर्गं
 मिरिकन्दरोदरं क्रीडन्तप्रसृम्भिन् सततं दरोदरम्”
 “यमकात् दरोदरो निरुकारः इति मोवर्जनः” उज्ज्वलद०
 दत्तं त्रि० दृ-विदारे वेदे इडभाषः । दारयितरि “स
 व्रजं दत्तां पार्थे अध द्योः” ऋ० ६।६।८ । “दत्तां
 दारयिता” भा० । लोके तु दरी(रि)ता इत्येव ।
 दत्तुं पु० दृ-विदारे वा० लु इडभावस्कान्दसः । दारके ।
 “यत् पुरां दत्तुमारत्” ऋ० ६।२०।१ “दत्तुं दारकम्” भा०
 दर्दर पु० दृ-यङ् अच् पु० । १पर्वते । २देषलूनभाजने
 च मेदि० ।
 दर्दराद्रि न० व्यञ्जनभेदे शब्दच० ।
 दर्दरीक न० दृ-विदारे फर्फरीका० नि० । १वाद्यभेदे ।
 दर्दुर न० दृणाति कथौ शब्देन उरच् नि० । १भेके २मेघे
 ३वाद्यभेदे ४पर्वतभेदे “शैलस्य दर्दुरपुटानिव वाद्यन्तः”
 भाषः “कौमेयं तित्तिरिहृत्वा क्षीमं हृत्वा तु दर्दुरः”
 मनुः “स्तनाविव दिग्गताः शैलौ मलयदर्दुरौ” रघुः ।
 “हिमवान् पारिपालश्च विन्धुकैलासमन्दराः । मलयो
 दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः” भा० स० १० अ० ।
 “निर्याय तस्मादुद्देशात् पश्चिमो लवणाम्भसः । समीपे
 सहामलयौ दर्दुरश्च महागिरिम्” भा० व० २८१ अ० ।
 “मलयात् दर्दुराश्चैव चन्दनागुरुसञ्जयान्” ५१ अ० ।
 दर्दुरः पर्वतः सञ्जिह्वतयास्त्यस्य अच् । ५तत्सञ्जिह्वे
 देशभेदे च । स च देशः “अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्यु-
 पक्रमे “गिरिनगरवनादर्दुरमहेन्द्रमालिङ्गमरुक्काः”
 वृ० स० १४० अ० दक्षिणस्यासक्तः । ६राजसभेदे संजिह्व-
 सारः । ७चण्डिकायां स्त्री मेदि० ।
 दर्दुरक पु० दर्दुराय कायति दर्दुर इव कायति शब्दायते वा
 कै-क । १वाद्यभेदे शब्देन मेघसूचके २भेके । स्तार्थे
 क । ३दर्दुरशब्दार्थे । [रक्तनिघण्टुः ।
 दर्दुरच्छदा स्त्री दर्दुर इव छदो यस्याः । ब्राह्मणां पा-
 ददुर्(दू) पु० दरिद्रा-दरिद्रातेयांलोपश्च उष्णा०ज उवा इका-
 राकारयोर्लोप उज्ज्वलदत्तः । १दर्दुरोमे भोजदेवशब्दा-
 लुशासने तु “दरिद्रातेयांलोपश्चेति तिपानिर्देशात्
 रिच आश्चेति संहितापाठेयांशब्दलोपे दद्रुरित्यपि

साधितम् । तथा रश्च इच आश्चेत्यन्यसदेशद्वितीयरेफ-
 लोपेन दर्दुरित्यपि साधितम् । एवञ्च रूपचतुष्टयमिति ।
 सि० कौ० ।

दर्दु(दू)घ्न पु० दर्दु(दू) हन्ति हन-ठक् । चक्रमर्दके शब्दर० ।
 दर्दु(दू)नाशिनी स्त्री दर्दु(दू)नाशयति नश-णिच् णिनि
 डीप् । तैलनीवृत्ते राजनि० ।

दर्प पु० दृप-भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा । १अहङ्कारे पराव-
 धीरणाहेतौ गुरुत्वादातिक्रामके २चित्तवृत्तिभेदे । गर्व-
 भेदे ३हर्षजन्यगर्वे ४सृगमदे मेदि० । ५ऊष्मणि त्रिका० ।
 इउच्छृङ्खलत्वे ७धर्मस्यार्थातिक्रमे नीलकण्ठः दर्पलक्ष-
 णविषयभेदादिकं ब्रह्मैव० जन्मस्य० उक्तं यथा
 “अहङ्कारश्च सर्वेषां पापबीजममङ्गलम् । ब्रह्मा-
 ण्येषु च सर्वेषां सर्वपर्यन्तमुद्धतिः । येषां येषां भवेद्दर्पो
 ब्रह्माण्डेषु परात्परे । विज्ञाय सर्वं सर्वात्मा तेषां
 शान्ताहमेव च । लुप्राणां महताश्चैव येषां गर्वो भवेत्
 प्रिये ।। एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ।
 अकार दर्पमङ्गलं महाविष्णोः पुरा विभुः । ब्रह्मणश्च
 तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च । धर्मस्य च यमस्यापि
 शास्त्रस्य चन्द्रसूर्ययोः । गरुडस्य च वज्रेश्वरुर्दिवंस-
 स्तथा । दौर्वारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।
 सुराणामसुराणाञ्च भवतः कामशक्रयोः । लक्ष्मणस्या-
 र्जुनस्यापि वाणस्य च भृगोस्तथा । सुमेरोश्च समुद्राणां
 वायोश्च वरुणस्य च । सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च
 भुवस्तथा । सावित्राश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव
 च । प्राणाधिकात्तदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
 प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा । हत्वा
 दर्पञ्च सर्वेषां प्रसादञ्च चकार सः” ।

दउत्साहे मङ्गिना “तेजो विहीनं विजहाति दर्पः”
 किरा “दर्प उत्साहः” मङ्गि० ।

दर्पक पु० दर्पयति दृप-हर्षमोहनयोः णिच्-ण्वल् । मोहका-
 रके १कन्दर्पे अमरः । २अहङ्कारमोहयोः कारके त्रि० ।
 दर्पण पु० चु० दृप-सन्दीपने ल्यु । १आदर्शे (चायना) ।
 सङ्करे अमरः २नेत्रे न०जटा ३पर्वतभेदे ४नदभेदे च ।
 “ततः पूर्वं महाराज ! दर्पणो नाम पर्वतः । कुबेरो
 यत्र वसति धनपालैः समं सदेति । यस्मिन्नास्ते मध्य-
 भागे रोहिणो रोहिताक्षतः । यस्मिन् सोहादिकं
 सृष्टं स्वर्णतां याति मत्तृणात् । तस्मात्तदूरे स्त्विति
 दर्पणो नाम वै नदः । हिमाद्रिमण्डके स्थितं लौहिव्य

सदृशः फले । ससुत्तमं हि लौहित्यं सर्वैर्देवगणै-
र्हरिः । सर्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम् ।
तस्य स्नानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः । तेनार्थं दर्पणो
नाम पुरा देवगणैः कृतः । अस्मिन् स्नात्वा नद्वरे
योऽर्चयेद् दर्पणाचले । कुबेरं प्रतिपत्तिभ्यां कार्तिके
शुक्लपक्षतः । स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः”
इति कालि० पु० ८१ अ० । “दर्पणनिर्मलासु पतिते
घनतिसिरसि” भाषः ।

“भूयो वभौ दर्पणमादधाना” कुमा० । “लोच-
नाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति” चाण० ।
दर्पणस्य विष्वस्य स्वगतत्वव्यक्तसुखस्वादिभोहजनक-
त्वात् दर्पणत्वम् ।

दर्पदं लि० दर्पं ददाति दा-क । १गर्वदायकपदार्थे । २विष्णौ
पु० “दर्पहा दर्पदः हस्तः” विष्णुसूत्रं । “धर्मवर्त्मनि
वर्त्तमानानां दर्पं ददाति दर्पदः” भा० ।

दर्पहन् लि० दर्पं हन्ति हन-क्तिप् । १गर्वहारके २विष्णौ
पु० । दर्पहन्ते हन्तम् । [१४३ पु० उत्तमम् ।

दर्भ पु० हभ-घञ् अच् वा । कुणभेदे तल्लक्षणादिकं कुणशब्दे
दर्भट न० हभ-संदर्भे वा० अटन् । निश्चतसृष्टे त्रिकां ।

दर्भपत्र पु० दर्भस्यैव पत्रमस्य । काशे राजनि० ।

दर्भपुष्प पु० सर्पभेदे अहिशब्दे सुसुतप्राक्यं दृश्यम् ।

दर्भमय लि० दर्भात्मकः शरा०भयट् । कुशनिर्मिते ब्राह्मणादौ

दर्भमूला स्त्री दर्भस्यैव मूलमस्याः पाककर्णेति लोप् ।

चौषधीभेदे । [दूरदेशादौ ।

दर्भर लि० दर्भस्य सचित्तदेशादि दर्भ+अप्रसा० रः । दर्भा-

दर्भानूप पु० दर्भप्रचुरोऽनूपः संज्ञात्वेऽपि लुक्नादिपाठात्

पक्षे पूर्वपदात् न णत्वम् । दर्भप्रचुरोऽनूपे देशभेदे ।

दर्भाद्वय पु० दर्भमाद्वयते सादृश्यात् आ+ङ्-श । छज्जे

तृणभेदे राजनि० । [भा० व० ८२ अ० ।

दर्भि पु० ऋषिभेदे अर्द्धकीलाख्यं तीर्थं तेन निर्मितं यथाह

“अर्द्धकीलश्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्भव” । “विप्रा-

णासनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा । व्रतोपनयनाभ्या-

स्नाभ्युपवासेन चाभ्युत । क्रियाभन्तश्च संयुक्तौ ब्राह्मणः

स्नास संशयः । क्रियाभन्तविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा

नरर्षभ ! । चीरव्रतो भवेद्दिद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ।

ब्रह्मज्ञापि चत्वारः सप्तानीताश्च दर्भिणा । तेषु स्नात्वा

नरश्चेष्ट व दुर्गतिसमाप्नुयात् । फलानि गोचहृत्पात्रां

चतुर्णां विन्दते तु सः ।

दर्भ लि० दृ-विदारे वा० म । दारके । “पुरां दर्भो वपा-
भजः” ऋ० १।४५।२ । मनि दर्भन् तत्पार्थे “दर्भा
दर्भीष्ट विञ्चतः” ऋ० १।१२।६ ।

दर्भ लि० दरस्य हितम् गवा० यत् । दरहिते भयसाधने ।

दर्भ पु० स्त्री दृ-व । १राक्षसे उज्ज्वलद० । स्त्रियां लोप् ।

२उशीनरपत्नीभेदे स्त्री “उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षि-

वंशजाः । रुगा कर्मिर्नवा दर्वी पञ्चमी च दृगद्वती”

“नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वीयाः सुव्रतोऽभवत्” हरिवं०

३१ अ० । ३हंसि लि० । घञ् । ४हिंसायां पु०

दर्भट पु० दर्भाय हिंसायै अटति अट-अच् शक० । दण्डवा-

दिनि हारा० । [श्वाद्यभेदे संचिप्रसा० ।

दर्वरीक पु० दृ-विदारे फर्फरीकादि० नि० । १दृष्टे २वाते

दर्वि(र्वी) स्त्री दृ-विन् वा लोप् । व्यञ्जनदारके (हाता)

ख्याते पदार्थे खजाकायाम् ।

“दध्मजातीयनिष्ठाई प्रमाणं मेखणं भवेत् । दृत्तं

चाङ्गुष्टव्ययमवदानक्रियाक्षमम् । एषैव दर्वी यस्तत्र

विशेषस्तमहं ब्रुवे । दर्वी दृङ्गुलष्टव्या तुरीयोऽनन्त

मेखणम्” कात्या० स० । “मासर्तद्वीपरिघट्टनेन”

भा० व० यक्षप्रश्ने । २अहिफणायां शब्दरत्ना०

दर्वीकरः । [तत्पार्थे द्विरूपकौषः ।

दर्विका स्त्री स्वार्थे क । दर्वां रायसुकुटः । दर्विक पु०

दर्वि(र्वी)होम पु० ६त० । दर्वीसाधने होमभेदे “दर्वीहोमासु-

पादाय सर्वान् यः प्राप्नुते क्रतुत्” भा० स० १२ अ० ।

दर्वीकर पु० दर्वी फणा कर इवास्य । सर्पे अहिशब्दे दृश्यम् ।

दर्वीसंक्रमण न० तीर्थभेदे । “दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं

त्रैलोक्यपूजितम् । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च

गच्छति” भा० व० ८४ अ० ।

दर्श पु० दृश्यते शास्त्रदृष्ट्या स्वर्यचन्द्रौ एकत्र स्थितौ यत्र ।

दृश-आधारे घञ् । १स्वर्येन्द्रसङ्गमकाले अभावास्या-

तियौ “एकत्रस्थौ चन्द्रसूर्यौ दर्शनात् दर्श उच्यते”

भट्टस्य पु० कुङ्कुशब्देऽस्य विवर्तिः । स निमित्ततया-

ऽस्यस्य अच् । २दर्शकालकर्त्तव्ये यागभेदे । आग्नेया-

ष्टापालेन्द्रदध्यैन्द्रपयोरुपयागत्वयात्मकौ दर्शयागः । कातो-

यशब्दे तदितिकर्त्तव्यता दृश्यता । “सर्वेभ्यो दर्शपौर्ण-

मासौ” श्रुतिः भावे घञ् । दर्शने श्चाक्षुषज्ञाने ।

दर्शक लि० पश्यति दृश-ण्वल् दर्शयति दृश-णिच् ण्वल्

वा । १दृष्टि २प्रधाने शनिपुष्टे मेदि० । ३द्वारपाले

पु० क्षमरः ४ हि द्वारदेशे समागतान् निवेद्य राजानं

दर्शयतीति तस्य तथात्वम् ॥ दर्शयितरि च । “कर्मधार
इवापारे भगवान् पारदर्शकः” भाग० १।१३।३८ । त्वमर्थे
‘श्रुत्वा’ इत्यर्थः । अस्मिन्नितीन गच्छेत् यत् गच्छेत्
दर्शकः” भा० अतु० १०४ अ० । दर्शकः द्रष्टुमित्यर्थः
एतद्योगेन कर्मणि च पठ्यते यत्तमित्यत्र द्वितीया ।
दर्शत पु० दृश्यतेऽसौ दिवि दृश्य-कर्मणि अतच् । १८४
२८८ च सि० कौ० । ३८८ नीये ति० । “स दर्शतश्चिर-
तिथिर्दृष्टे गृहे” ऋ० १०।६१।२ । “दर्शतश्चिः दर्शनीयवि-
भूतिः” भा० ।

दर्शनं न० दृश्य-भावकरणादौ ल्युट् । १८८ २८८ श्रुत्वा
४८८ ५८८ इत्यास्ते मेदिनि० ७८८ इत्यायास् अजयपा०
८८८ त्रिकाण्ड० ६८८ निभालने जटाध० । दृश्यते यथार्थतया
ज्ञायते पदार्थोऽनेन करणे ल्युट् । अध्यात्मावेदके १० शास्त्र-
भेदे तानि च नास्तिकवैजैनवैष्णवास्तिकादिमत-
भेदेन नानाविधानि । तानि च सर्वदर्शनसंग्रहे तत्तन्मत-
प्रदर्शनावसरे दर्शितानि । तत्तास्तिकदर्शनानि षट् तत्र
गौतमेन न्यायदर्शनं, कणादेन वैशेषिकं, कपिलेन साङ्ख्यं,
पतञ्जलिना योगदर्शनं, जैमिनिना पूर्वमीमांसाव्यासेन वेदा-
न्तदर्शनम् प्रणीतम् । तच्च वेदान्तदर्शनं व्यासप्रणीतमेकमपि
वक्ष्ये भविष्यति । इति तद्वैविध्यं । इति तद्वैविध्यं । इति तद्वैविध्यं ।
नानाविधं यथा बुद्धस्यैकस्योपदेशकत्वेऽपि विनियानां बुद्धि-
वैचित्र्यात् स्वस्वबुद्धिप्रत्यक्षपरिपदायकत्वेनया योगाचारभा-
ष्यमिकादिभेदा उपपत्ताः । एवं वेदान्तस्यापि “षड्दर्श-
नानि मेऽङ्गानि पदौ कुक्षिः करौ शिरः । तेषु भेदन्तु
यः कुर्यान्मदं कच्छेदको हि सः । एतान्येव कुलस्यापि षड्
ङ्गानि भवन्ति हि । तस्मान्मादात्मकं कौलमहं कौलात्मकः
प्रिये !” तन्त्रशास्त्रम् । पदार्थभेददर्शने फलभेदो यथा
“नन्द उवाच । “वेद्याश्च दर्शने ! पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने ।
तत्सर्वं वद सर्वेश ! श्रोतुं कौतूहलं हि मे । श्री भगवान्
उवाच । सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने ।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नानी भवेत्तरः । स्वर्गस्य
दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथैव । सत्त्वप्रासिनां यती-
नाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् । भक्त्या गवाञ्च वज्रीनां
शुद्ध्याञ्च विशेषतः । गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेता-
श्वानां तथैव च । शूकानाञ्च पिकानाञ्च खड्गानां
तथैव च । हंसानाञ्च मयूराणां चाक्षानां शङ्खपक्षिणाम् ।
वत्सप्रभृत्क्षेत्रजानामश्वत्थानां तथैव च । पतिपुत्रवती-
नाञ्च नराणां तीर्थयात्रिणाम् । प्रदीपानां सुवर्णानां

मथीनाञ्च विशेषतः । सुक्तानां हीरकाणाञ्च माण्डि-
क्यानां महाशयः । तत्तत्संयुक्ताङ्गानां दर्शनं पाप-
नाशनम् । फलानि शुक्लधान्यानि हतं दधि मधूनि च ।
पूर्णकुम्भाञ्च लाजाञ्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम् । मा-
लाञ्च शुक्लपुष्पाणां दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः । गोरो-
चनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम् । पुष्पोद्यानं पुष्पि-
तञ्च दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः । देवाश्रितं देवघटं सुगन्धि-
पवनं तथा । शङ्खञ्च उन्दुभिं दद्यात् सद्यः पुण्यं लभेत्तरः ।
शुक्लपक्ष्यं चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा । कस्तूरीं
कुङ्कुमं दद्यात् नन्द ! पुण्यं लभेत्तरः । पताकामलयवट
तत्र देवोत्थितं शुभम् । देवालयं देवखातं दद्यात् पुण्यं
लभेत्तरः । शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम् ।
गङ्गासदं कुशं ताम्रं दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः । पुराण
पुस्तकं शुद्धं सवीजं विष्णुयन्त्रकम् । स्निग्धदूर्वाक्षतं
रत्नं दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः । तपस्विनं सिद्धमन्त्रं
समुद्रं कृष्णसारकम् । यज्ञं महोत्सवं दद्यात् सुपुण्यं
लभते नरः । गोभूतं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोष्ठ
गोमदम् । पञ्चशस्यान्वितं चैत्रं दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः ।
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्ययोऽपरिमण्डलाम् । सु-
वेशिकां सुवसनं दिव्यभूषणभूषिताम् । वेश्यां ‘जेमङ्करीं
गम्बं सद्गर्वाक्षततण्डुलम् । सिद्धाक्षं परमाक्षञ्च
दद्यात् पुण्यं लभेद्भुवम् । कार्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च रा-
विकाप्रतिमां शुभाम् । संपूज्य दद्यात् नत्वा च करोति
जन्मखण्डनम् । हिङ्गुलायां तथाष्टम्यामिधे मासि सिते
शुभे । श्रोतुर्गाप्रतिमां दद्यात् करोति जन्मखण्डनम् ।
शिवरात्रौ च काश्याञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम् । कृत्वा
पवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम् । जन्माष्टमी-
दिने भक्तो दद्यात् मां विन्ध्यमाधवम् । प्रणम्य पूजां कृत्वा
च करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य व्रजभूमौ
माण्ड्यीरे मालतीवने । संपूज्य राधां मां चैव करोति
जन्मखण्डनम् । पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्नं तत्र स्थले
नरः । पद्मायाः प्रतिमां दद्यात् करोति जन्मखण्डनम् ।
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौलो धनेश्वरः । उपोष्यैकादशीं
स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने । दद्यात् काश्यामक्षपुष्पां
करोति जन्मखण्डनम् । दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं
यश्च विलोकयेत् । पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्म-
खण्डनम् । प्रयागे सुण्डनं कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य

पुष्करे स्नात्वा किं वा वदरिकाश्रमे । संपूज्य दृष्ट्वा
 मामेव करोति जन्मखण्डनम् । सिद्धां कृत्वा च वदरीं
 भुङ्क्ते वदरिकाश्रमे । दृष्ट्वा सत्प्रतिभां नन्द ! करोति
 जन्मखण्डनम् । दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा हृन्दावने
 च माम् । दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ।
 भाद्रे दृष्ट्वा च मञ्जुस्यं मामेव मधुसूदनम् । संपूज्य
 नत्वा भक्त्यु करोति जन्मखण्डनम् । रघुस्यञ्च जग-
 न्नाथं यो दृश्यति कलौ नरः । संपूज्य भक्त्या नत्वा
 च करोति जन्मखण्डनम् । उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे
 स्नानमाचरेत् । संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्म-
 खण्डनम् । कार्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा सत्प्रतिभां
 शुभाम् । उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्ड-
 नम् । चन्द्रभागासमीपे च माघ्याञ्च मां नमेत् शनैः ।
 राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् । रामे-
 श्वरं सेतुवन्धे व्याघ्रादूर्ण्यमादिने । उपोष्य दृष्ट्वा
 संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् । दीननाथं दिनकरं
 लोलाकं चोत्तरायणे । उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति
 जन्मनः क्षयम् । ऋषिकोष्ठे सुवसने कलविद्धे सु-
 गह्वरे । विखण्डके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके ।
 पार्वतीप्रतिभां दृष्ट्वा कार्तिकेयं गणेश्वरम् । नन्दिनं
 शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् । त्रिकूटे मणि-
 भद्रे च पश्चिमं दक्षिणक्षिपौ । सकुपोष्य दक्षिणं प्राश-
 नां दृष्ट्वा सक्तिमाप्नुयात्” ब्रह्म० वै० जन्म० ख० । शकुन-
 भेददर्शने फलभेदः शकुनशब्दे दृश्यम् ।

दर्शनप्रतिभू उ० दर्शनाय प्रतिभूः । प्रतिभूभेदे “दर्शने प्राति-
 नाय्ये च विधिः स्यात् पूर्वोक्तः” यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत्
 दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वध-
 नादणम्” मनुः । वीरपि० विस्तरेण तद्विधिरुक्तो यथा
 “अथ प्रतिभूः तत्र प्रातिभाव्यं नाम विश्वासाय
 प्रसन्नान्तरेण सह समयः । तद्धेदानाह दृष्टव्यः
 “दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा । चतुःप्रकारः
 प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः” । प्रत्ययो
 विश्वासः दानम् ऋणापाकरणार्थमर्थार्पणम् । ऋणिद्रव्या-
 र्पणम् ऋणिनो यद्द्रव्यं गृहोपकरणादि तदर्थम् ।
 चतुःप्रकाराणां प्रतिभूवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं
 दर्शयति स एव “आहूको दर्शयामीति साधुरित्यपरो-
 उज्जयीत् । दाताहमेतद्द्रव्यमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत्” ।
 एको दर्शनप्रतिभूहमेतं प्रत्यायनप्रवृत्तं दर्शयि-

ष्यामीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेषः साधुर्न त्वां प्रता-
 रयिष्यति यतोऽयं श्रोत्रियपुत्रोऽस्य सर्वशस्त्रसम्पन्नो
 यामोऽस्ति सत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति ।
 दानप्रतिभूर्यद्यं न ददाति तदा सवृद्धिकर्मणमहं
 दातेति । अपरः ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यद्यं न ददाति
 तदाहमेतदीयगृहोपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथय-
 तीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभूवा यदा धनिकस्य धारणिकदर्शना-
 पेक्षा तदैव स दर्शनीयः इत्याह कात्यायनः “दर्शनप्रति-
 भूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत्” । यस्मिन् देशे काले
 च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अधमर्थमिति
 शेषः । दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्रातिभाव्यात् स भो-
 क्तव्य इत्युत्तराङ्गेनाह स एव । “यद्यसौ दर्शयेत्
 तत्र भोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्” । एवं प्रत्ययादिप्रतिभूवोऽपि
 तदविसंवादे भोक्तव्याः, अन्यथा धारणिकन्देयं धनं
 दाया इत्याह तः कात्यायनदृष्टव्यतो “यो यस्य प्रतिभू-
 स्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तन्मम प्रयच्छेत्
 स्वधनादणम् । आद्यौ तु वितथे दाया तत्कालावेदि-
 तं धनम् । उत्तरो तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ
 तथा” । यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभूवान्तर्विध्यमेवोक्तम् ।
 “दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते” तद्दानार्पण-
 योरनतिभेदाभिप्रायेण । “आद्यौ तु वितथे दाया
 वितरस्य सुता अपि” । वितथे दर्शनप्रत्यये वि-
 संवादे इतरस्य सुता न दायाः । सुता इत्यभिधानान्न
 पौत्रा इत्युक्तमर्थमिति दानं स्वधनार्पणं धनिकाय । अर्प-
 णन्तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणं धनिकस्य स्व-
 धनलाभे उभयतो न विशेषः अतएव सूक्ष्मभेदविवक्षया
 पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभूवो हारीतेनोक्ताः । “अभये
 प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने । पञ्चस्वेषु प्रकारेषु
 ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः” अभयमुपद्रववारणम् । उप-
 स्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीयार्पणं न दर्शनं
 तस्य पृथङ्निर्देशात् पञ्चस्वित्यनन्वयाच्च । व्यासस्तु
 सप्तभिर्विधैः सप्तप्रकारं प्रतिभूवमाह । “लेख्ये कृते
 च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने । गृहीतवन्मोपस्थाने
 ऋणिद्रव्यार्पणे तथा” । प्रतिभूर्ग्राह्य इत्यत्र प्रकृतम् ।
 कात्यायनोऽपि “दानोपस्थानवादेऽपि विश्वासशयथाय च ।
 लभ्यकङ्कारयेदेवं यथायोग्यं विपर्यये” । वादोविवादस्तत्र
 प्रतिभूग्रहणम् । “उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्य-
 निरर्थ” इति । योगीश्वरेणाप्युक्तान्तर्गते प्रागेव व्याख्या-

तम् । दर्शनप्रत्ययदानेषु यथावत् सर्वेषामनभौवसम्भय इति परमार्थः । दर्शनप्रतिभुवे नष्टधारणिकान्वेषणाय कावावधिर्देय इत्याह । उच्यते: “नष्टस्थान्वेषणे कालं दद्यात् प्रतिभुवे धनी । देशानुरूपतः पक्षं भाषं चाङ्गमथापि वा” । साङ्गमासमिति परमावधिः । तथा च कात्यायनः “नष्टस्थान्वेषणार्थन्तु देवं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र सोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काळे प्रतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात् प्रेते चैव विधिः स्मृतः” । परं परमावधिभूतम् । प्रतीतेऽन्वेषणाय परिकल्पिते, प्रेते चैव विधिरिति धारणिके स्मृते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति विधिः का-
लावधिविधेस्तत्त्वान्वयवाधात् । एतदपि देवराज-
कृतप्रतिवन्धाभावे बोध्यम् । अतएव कात्यायनः “दर्श-
नप्रतिभूर्यत्र देशे काळे न दर्शयेत् । निवन्धभावहेतुत्वं देवराजकृतादृते” । निवन्धवृत्तम् । दैवकृतो दीर्घरोग-
सरणादिरूप कृष्णदानप्रतिवन्धः । राजकृतो बन्धनासेध-
दण्डादिरूपः । प्रतिभूभेदेन स्पष्टमाह नारदः “कृष्णि-
धप्रतिभूर्देवसु प्रत्यवे वाच हापिते । प्रतिभूस्तद्वत् दद्या-
दनुपस्यापयस्तथेति” । कृष्णिधप्रमर्षेण प्रतिभूर्देवसु साध्यो न निवृत्तत्वादिना कृष्णमप्रत्ययत्स्विति दानप्रतिभूविष-
यम् । प्रत्यये विश्वासे हापिते विसंवादिते इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनुपस्यापयस्त्विन्नमदर्शयस्त्वि-
न्नः सकाशादाविष्टयं पर्याप्तं तद्वत्तं वीक्ष्यमर्णायान-
येयन्निति दर्शनद्वयार्पणप्रतिभूविषयमिति विवेकः” ।

दर्शनीय लि० दृश-कर्मणि अर्हादौ वा अनीयर् । १ मनोहरे,
२ दर्शनयोग्ये च धरणिः । “दर्शनीयतमो नृणांमिदं वच-
नमब्रवीत्” भा० स० ७५ अ० ।

दृग्पु पु० दर्शेन दर्शनेन पिबन्ति पा-क । दर्शन-
मात्रेण पाह्यु देवेषु “न वै देवा अन्नमिति पिबन्ति एत-
देवास्तं दृष्ट्वा तृष्यन्ति” छा० उ० दर्शनमात्रेण तेषां
तृप्तिहेतुपानसम्भवस्योक्तेस्तथात्वम् । “युवाश्च नि-
स्तीक्ष्णरतास्वदेवाः स्पर्शाशना दर्शना आञ्जपाश्च” भा०
अनु० १६ अ० । [रात्रौ हेमच० ।

दर्शयामिनी स्त्री दर्शयेव याभिनी । अन्धकारयुक्तायां
दर्शयित् लि० दृश-णिच्-लच् । १ दर्शनकारके दर्शके “पथः
युतेर्दर्शयितारः ईश्वराः” रघुः २ प्रतीहारे द्वारपाले पु०
दर्शविषद पु० दर्शे अभावास्यायां विषद नाशोऽदर्शनमस्य ।
अन्धे लिका० । [दिते च हेमच० ।

दर्शित लि० दृश-णिच्-क्त । १ प्रकटिते २ प्रकाशिते ३ प्रतिपा-
दर्शित् लि० दृश-णिनि । १ इष्टरि २ यिवेचके ३ सा-
क्षात्कारके च । “तद्दर्शिनसदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः”
कुमा० । “तस्यै मुनिर्दोहदलिकुदशी” रघुः । सन्त-
दर्शिभिरुच्यते” मनुः । स्त्रियां ङीप् । प्रतीपदर्शिनी ।
दर्शिवन् लि० दृश-“अन्येऽपि दृश्यन्ते” इति पा० इयनिप् ।
इष्टरि । “कुरुणां पाण्डवानां च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान्”
भा० आ० ६ अ० । “अन्यो न त्वास्मते ज्ञेता विद्यते
सर्वदर्शिवम्” सू० सि० । “अत्र दर्शिवस्” इति
शब्दकल्पनमतीव प्रामादिकम् ।

दल भेदे भा० पर० अक० भेदने सक० सेट् । दलति अदालीत्
णिचि वा घटा० दलयति दालयति । ददाल देलतुः दलितः ।
दला “ददाल भूर्नभोरक्तं गोष्पदम् वर्षच” “ददाल
भूः उपूरे द्यौः कपीनामपि निस्स्रनैः” “अदालिपुः
शिलादेहे चूर्ण्य भूवन् महादुमाः” भट्टिः “दलति
शतधा यज्ञ हृदयम्” अमरः ।

दल भेदने चुरा० लभ० सक० सेट् । दालयति-ते अदीदलत् त ।
“मुष्टिनाऽदालयत्तस्य” “दालयत्यष्टौ कुलज्जामृतः”
अनघरा० । भेदयेह द्विधाकरणं विक्रमनञ्च तत्त्वविक्रमने
। “दरविदलितमल्लीवस्त्रचञ्चत्परामे” गीतगो० ।

दल न० दल-अच् १ उत्सेधे २ खण्डे ३ पत्रे च्छेदे सेटि० ४ घने
शब्दर० ५ तमालपत्रे राजनि० ६ अश्वे लीलायती
“प्राप्तापराधास्ताद्याः स्मरज्वा वेषुदलेन वा” मनुः
“ताम्बूलीनां दलेस्तत्र रक्षितापानभूमयः” रघुः “वा-
पीपललीनमहानोदलास्तु” मातः । “अङ्गुः स्वतंत्र-
युक्तः सनिजदलयुतः कीदृशः कीदृशोऽसौ” लीला० ।

दलकोष पु० दलान्येव कोषो यस्य । कुन्दपुष्पवृक्षे शब्दमा०
तस्य पुष्पे कोषान्तराभावात् तथात्वम्

दलल लि० दल-वा अलन् । द्विधाकारके । तेन निर्वृत्तं
अरी० वुज् । दालितक तद्विर्त्तसादौ लि० ।

दलनिर्मीक पु० दलतीति दलं वल्कलं निर्मीक इव यस्य ।
भूर्जपत्रवृक्षे शब्दमाला । तस्य हि वल्कलस्य निर्मीका-
कारत्वात्तथात्वम् ।

दलन न० दल-करणे ल्युट् । १ दलनकारणे (डेली) २ लोष्ट्रे
स्त्री० ङीप् रत्नावली । तथाभूतस्त्रियां स्त्री “प्रति-
पक्षपक्षदलनी” विद्वन्नो० ।

दलप न० दल-कपन् । १ महरथे उल्लखद० । २ विदारक-
मात्रे लि० ३ अर्थे उग्रादि० । दलं पाति पा-क । ४ दलपतौ

दलाधिपदलपत्यादयोऽप्यत्र पु० । [हि दलाकार पुष्पा]
 दलपुष्पा स्त्री दल इव पुष्पनस्याः । केतक्याम् राजनि० सा
 दलमा)शाली स्त्री दलेन मलति सम्भ्राति मल-णिनि
 मलते मल-णिनि या । कञ् कशाके पारस्करनि० । [रत्नमा०
 दलसारिणी स्त्री दले पत्रे सारोऽस्यस्या इति । केसके
 दलसूचि(ची) स्त्री दलस्य सूचिरिव । कण्टके हारा० ।
 दलस्रसा स्त्री इत० । पत्रसिरायाम् हेमत्त० ।
 दलाढक पु० दलेनाढक इव । १ स्वयंजाततिलहृत्ते, २ पत्रग्राम्,
 ३ गैरिके ४ फेने, ५ खातके, ६ नागकेशरे, ७ मन्त्रतरे, मेदि०
 ८ कुन्दे, ९ करिकर्णे, १० शिरीषे, ११ वात्यायाञ्च हेमच० ।
 दलाढ्य पु० दलेन द्वैधेनाढ्यः । पङ्ककर्वटे (दलदलिया) कर्द-
 मभेदे त्रिका० । [१ दमनहृत्ते च पु० शब्दर० ।
 दलामल न० दलेनामलम् । १ मन्त्रके मेदि० । २ मदनहृत्ते
 दलामल न० दलेनामलम् । चुके (चुकापालङ्ग) राजनि० ।
 दलि स्त्री दल-इत् । १ लोप्ते उज्ज्वल० तत्पार्थे पुंस्त्री
 रन्तिदेशः । संज्ञायां कन् । दलिक शकाष्टे हेमच० ।
 दलित त्रि० दल-क्त । १ विकशिते । २ खण्डिते ३ खर्चिते ।
 “व्येका दलिता विभाजितेष्टेन” “दलिता बाधे तयोः
 स्याताम्” लीला० । [लीप् ।
 दलिन् त्रि० दल-सुप्ता० मत्वर्थे इति । दलयुक्ते स्त्रियां
 दलेगन्धि पु० दले गन्धो यस्याः इत् समा० सप्तम्या जलुक् ।
 सप्तम्यदृष्टे (कातिम गात्र) त्रिका० ।
 दलोद्भव त्रि० दलाद्भवति उद्+भू-अच् ५त० । दलजाते
 २ मधुभेदे न० । “हृदि मेहप्रशमनं मधु रुजं दलोद्भवम्”
 सुश्रु० ।
 दलभ पु० दल-भ । १ कृषिभेदे २ चक्रे च उज्ज्वल० ततो गगौ०
 अपत्ये घञ् । दालभ्य तदपत्ये पुंस्त्री । “तेन तं ह वको
 दालभ्यो विदाञ्चकार” आन्दो० ।
 दल्लि पु० दल-भि । १ इन्द्रे २ वज्रे उज्ज्वलद० । ततो
 मत्वर्थे मत्तप् यवादि० सोपकत्वे ऽपि न मस्य वः । दल्लि-
 मत् वज्रयुक्ते इन्द्रे । [दलस्यादूरदेशादौ ।
 दल्य त्रि० दलस्यादूरदेशादि दल+चतुरर्थ्यां बला० य ।
 दव गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दन्वति अदन्वीत् ।
 ददन्व । किपि दन् ।
 दव पु० दुनोति दु-अच् । १ वने, २ वनानले च अमरः । भावे
 अप् । ३ उपतामे । “अतिमात्रं दववहृदपि” भाषः ।
 दवथु पु० दु-उपतामे भावे अथुच् । उपतामे । “स दवथु
 वपुर्वचोविषम्” भाषः “क्वचिद्वेपथुमासेदुरत्ये दवथु-

सुतमम्” भट्टिः ।

[रोहिषहृत्ते राजनि० ।

दवदम्भक न० दवेन दम्भं सत् कायति प्रकाशते कै-क ।
 दवदहन पु० दवजातो वनजातो दहनः । दावानले ।
 “सरःसव्योऽसव्ये दवदहनदाहव्यतिकरः” उद्भटः । “कि-
 न्नात्मजविशेषेष्वरदवदहनशिखाभिः” भाग० ५। ८। २७ स्तो०
 “दशान्निप्रभृतयोऽप्यत्र” “यशाम् उज्ज्यापि विना दशान्निः
 रघुः ।

दवि दूरीकरोति दूर+विच्-स्य लदूरेत्यादिना दवादेशः
 नामधातुः दूरीकरणे सक० सेट् । दवयति अदी(द)दवत् ।
 “दवयदतिरयेण प्राप्नुयसीति भागम्” भट्टिः ।

दविष्ठ त्रि० इदमेवामतिशयेन दूरम् इष्टम् दवादेशः । दूर-
 तमे । इत्यस्य दवीयस् तत्पार्थे त्रि० “तेजस्विमध्ये
 तेजस्वी दवीयानपि गण्यन्ते” भाषः स्त्रियां लीप् । “नैव
 सुक्तिरपि दवीयसी” किरा० । [शब्द-त ।

दश दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् । दंशयति-ते अददं-
 दश दंशने चुरा० आत्म० सक० सेट् इदित् । दंशयते अददंशत
 दशक न० दश परिमाणमस्य कन् । दशति, दशसङ्ख्याम् ।

“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या मलयमक्रोधो दशकैः धर्मलक्षणम्” । “अगया
 ऽन्तो दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्धूलिकं
 दृष्टाट्वा च कामजो दशको गणः” मनुः ।

दशकण्ठ पु० दश कण्ठा यस्य । १ रावणे हेमच० ।

दशकण्ठजित् पु० दशकण्ठं जयति जि-क्लिप् । १ रामे
 त्रिका० । दशकण्ठारिप्रभृतयोऽप्यत्र “दशकण्ठारिगुरु
 विदुर्बुधाः” रघुः ।

दशकम्बर पु० दश कम्बरा यस्य । रावणे हेमच० । शुभो०
 रत्नोमे दशकम्बोऽप्यत्र “दशकम्बराजसूक्त्योक्त्या युद्ध
 मभून्महत्” भा० व० २८६ अ० । [त्रिका० ।

दशकम्बरजित् पु० दशकम्बरं जयति जि-क्लिप् । रामे
 दशकम्बेन न० दशविधम् कर्म्म । गर्भाधानादिदशशयानान्ते
 दशविधे संस्कारकर्म्मणि । दशकर्म्मपद्धत्यादौ तद्विहित-
 र्विज्ञा ।

दशकुलवृक्ष पु० दशगुणितः कुलवृक्षः संज्ञात्वात् कर्मधा०
 वा व० व० । तन्मोक्षे कुलवृक्षदशके कुलवृक्षदशकं च
 तन्मसारोक्तं यथा “क्षेत्रातकः करञ्जश्च विस्वामृत्य-
 कदम्बकाः । निम्बो वटोऽम्बरौ च घाती चिक्षा
 दश स्मृताः” “साधकः प्रातरुत्याय कुलवृक्षं प्रणम्य च” ।
 दशक्षीर न० दशविधं क्षीरम् । अगीगर्दभीक्षीरसहिते

“मयमाजं तथा चौद्वनाविकं भाह्विषयं यत् । यथा-
याचैव नायांश्च करेणूनां तथैव च” इत्युक्ताष्टविध-
कीरूपैः कीरदशके “पुनः पचेत् दशधीरं सिता-
सधुकचन्दनौ” सुसृतः ।

दशग्रामपति ३० दशानां ग्रामाणां पतिः उत्तरपदद्विगुः ।
दशग्रामाध्यक्षे । तद्वियोगादि मनुनोक्तं यथा

“ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात् दशग्रामपतिं तथा । विंश-
तीशं शतेश्च बहुसप्ततिमेव च । ग्रामे दोषान् ससत्-
पक्षान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् । शंसदुग्रामदशेषां
दशेषो विंशतीशिनम् । विंशतीशस्तु तत्सर्वं भतेषाय
निवेदयेत् । शंसदुग्रामशतेशस्तु बहुसप्ततये स्वयम् ।
यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः । सप्तपाने-
श्वनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् । दशो कुक्षन्तु भुङ्जीत
विंशो पञ्चकुक्षानि च । ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्रा-
धिपतिः पुरम् । तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् का-
र्याणि चैव हि । राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि
पश्येदतन्द्रितः” ।

दशग्रामिक त्रि० दश ग्रामा अधिष्ठतत्वेन सन्त्यस्य दश ।
तस्यादूरदेशादि कच्छा० चतुरर्थ्यां ठच् वा । ११ दशग्रामाधिपे
२२ तस्यादूरदेशादौ । स्त्रियां ङीप् चतुरर्थ्यां काश्या०
ठञ् जिठो वा । दशग्रामिक तस्यादूरदेशादौ
त्रि० ठञ् स्त्रियां ङीप् जिठे टाप् इति भेदः ।

दशग्रामिन् ३० दश ग्रामा अधिष्ठतत्वेन सन्त्यस्य इति ।
दशग्रामाधिपतौ । “स्वर्षीन् दद्यात् ग्रामस्तु १८
वा यत् नश्यति । पञ्चपाशे बहिः कोशात् दशग्राम्यथ
वा पुनः” वाच० ।

दशग्रीव ३० दश ग्रीवा कस्य । १ रावणे ।

“पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुलौ राज्ञेः श्वरौ । कुम्भ-
कर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिभौ भुवि” । “दशग्रीवस्तु सर्वेषां
श्रेष्ठो राजसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो महा-
सत्त्वपराक्रमः” भा० व० २७४ अ० । २ असुरविशेषे “दश-
ग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशारवः । टिट्ठिभो विट-
भूतश्च संहृदादशेन्द्रतापनः” भा० व० ६ अ० । ३ दशग्रीवस्य
पुत्रभेदे । “शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली ।
सर्वाङ्गजुगला वीरा वीर्यवान् लो महाबलाः” हरिवं० ११७
अ० । ४ एकादशमन्त्ररीवेन्द्रशत्रुभेदे तदुपक्रमे गङ्ग०
पु० ८७ अ० । “एकैकस्मिन् शत्रुसोपां गणासेन्द्रश्च वै वृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्य स्त्रीरूपी घातयिषप्रति” ।

दशज्योति(स्) ३० सुभाजः पुत्रभेदे । “सुभाजस्तु त्रयः पुत्राः
प्रजावन्तो वड्मनुताः । दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्र-
ज्योतिरेव च । दशपुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्मेहात्मनः”
भा० व्या० १ अ० ।

दशत् स्त्री दश परिमाणस्य कति । दशानां वर्गे-दशके दश-
सङ्ख्यायाम् । “स वै दक्षिणा नयन् । सन्त्युनां
दशतो नयेद्यथा एकां दास्यन् स्याद्दशभ्यस्तेभ्यो दशत-
सुपावर्त्तयेद्यस्मै द्वे दास्यन् स्यात् पञ्चभ्यस्तेभ्यो दशतसु-
पावर्त्तयेद्यस्मै तिस्रो दास्यन् स्यान्निभ्यस्तेभ्यो दशतसु-
पावर्त्तयेद्यस्मै पञ्च दास्यन् स्याद्वाभ्यो तभ्यां दशतसुपावर्त्तये-
देवसा यतात्तथो हास्यैधान्यूना विराडसृष्टिं लोके काम-
दुषा भवति” शतब्रा० ४।५।८।१६ । “या प्रथमा दशदयं स
लोको या द्वितीयान्तरिचं तद्या तृतीया द्यौः सेममेव
लोकं प्रथमया दशतारोहन्तन्तरिचं द्वितीयया दिवं
तृतीयया तथैवेतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशता
रोहन्तन्तरिचं द्वितीयया दिवं तृतीयया” ऋ० ५।२।१५ ।
“एकादश दशत आत्मते । एकादशाधरा वै वीर्यं”
त्रिष्टु बिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावर्द्धता एकादश दशत आक-
भते दश वै पयोः प्राणा व्याज्जैकादशः प्राणैरेव
पञ्चनृत्तमर्हयति” शत० ब्रा० ११।२।५।४ ।

दशतय त्रि० दशावयवा यस्य दशानामवयवा वा संख्यायाः
अवयवे तस्यप् । १ दशसंख्यायां २ तत्संख्यान्तिते त्रि० स्त्रियां
ङीप् । “अथास्य संतविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः
पर्जन्य इतव आग्नावैष्णवं हविने त्यक्स्वकांती दश-
तयीषु विद्यते” निरु० ७, ८ । “तदेकमेव जातवेदसं
गायत्रं त्वचं दशतयीषु विद्यते” २० ।

दशति स्त्री दशावृत्ता दश नि० । दशावृत्तदशके शतसंख्यायां
“काष्ठेन मृहता कद्रुरण्डानां दशतीर्दश । जनया-
सास यिमेन्द्र !” भा० व्या० १६ अ० । यथा “दशावृत्ता
नव नवतिः तथा दशावृत्ता दश दशतिः शतमित्यर्थः ।
दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः नीलक० । तत्संख्यायाश्च
“ओङ्कारस्याथ जायन्ते सूतयो दशतिर्दश” भा० उ० १०७ अ०

दशदशिन् त्रि० दशावृत्ता दश परिमाणस्य द्विनि । शत-
गुणिते स्त्रियां ङीप् । [धर्मभेदे दशकण्डे दशदशम् ।
दशधर्म ३० दशविधो धर्मः । सर्वधर्मसाधारणे मनुक्ते
दशधा कस्य० दशानां प्रकारः धाच् । दशप्रकारे “गायत्रीं
दशधा जप्त्वा ततः सन्त्यां समाचरेत्” मल० त० । “मृते
सर्वं रिक्तजातं दशधा परिकल्प्य च” मनुः ।

दशन् त्रि० दत्त वा०—कनिन् । संख्याविशेषे द्विगुणितपञ्चके
२तत्संख्यान्विते च । तत्संख्यावाचकाश्च एकादिशब्दे
उक्ताः “दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहर्दशपूर्णं
यतानि । दशैव सासान् विभ्रति गर्भवत्यो दशैरेका
दश दाशा दशाहर्गः” भा० य० १३४ अ० । आसमन्तादी
रयन्ति उपदिशन्ति एरक्ता उपदेष्टारः दशोप-
निषदां माधान्येन दशत्वात् तत्प्रतिपाद्योपदेशकत्वेन
तेषां दशत्वम् ।

दशन् न० दशतेऽनेन वा दत्त—भावे करणादौ वा ल्युट् नि०
नलोपः । १कवचे वर्मणि २शिखरे पु० मेदि० । ३दन्ते पु० न०
असरः । “वभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्भवा”
रघुः । “तनुतोभकेशदशनं सृष्टङ्गीसृष्टहेत् स्त्रियम्” मनुः ।
“ताम्बूलाक्तं दशनमसक्तं दर्शयन्तीह चेटी” सा० द० ।

दशनच्छद पु० दशनान् दलान् कादयति कादि—घञ् ह्रस्वः ।
ओष्ठे “दशन्तो दशनच्छदान्” भा० आ० १०२ अ० ।

दशनपद न० दशनस्य दशनक्षतस्य पदम् । दशनक्षतस्याने तदङ्के
“दशनपदं भवदधरगतं सम जनयति चेतसि खेदम्” गीतगो०

दशनवासस् न० दशनस्य वास इवाच्छादकत्वात् । ओष्ठ-
भावे असरः ।

दशनवीज पु० दशन इव बीजमस्य । दाडिभीष्टत्वे पारस्करनि०
दशनाङ्ग पु० इत० । दशनक्षते । [(चुकापात्रक) शब्दच० ।
दशनाद्या स्त्री दशन आढ्यो यस्याः सेवनात् । चुक्रिकायां
दशनोच्छिष्ट न० दशनेनोच्छिष्टं यत् । अधरादिचुम्बने
“रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे हशौ” माघः । २निश्वासे
पु० इत० । ३दन्तोच्छिष्टे त्रि० मेदि० ।

दशप पु० दश ग्रामान् पाति रक्षति पा—क । दशग्रामी
रक्षके राजनियुक्ते पुरुषभेदे । तन्त्रियोगादिकं भा० शा०
८७ अ० उक्तं यथा

“ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राम्यास्तथाऽपरः । द्वि-
गुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् । ग्रामेयान्
ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् । तान् ब्रूयाद्दशपा-
यासौ स तु विंशतिपाय वै । सोऽपि विंशत्यधिपतिर्हत्तं
जानपदे जने । ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ।
यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपासीयात् ।
दशपस्तेन भर्त्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः । ग्रामं ग्राम-
शताध्यक्षो भोक्तुं वर्हति सत्कृतः । सहान् भरतश्चेष्ट !
सुस्मीतं जनसङ्कुलम् । तत्र ह्यनेकपायत्तं राज्ञो भवति
भारत ! । शास्त्रानगरमहंस्तु सहस्रपतिरुत्तमः । धान्यं

हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः । तेषां संग्राम-
क्षयं स्याद् ग्रामक्षयश्च तेषु यत् । धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्
तत् प्रपश्येदतन्द्रितः” ।

दशपञ्चतपस् पु० दशसु इन्द्रियेषु पञ्चसु वर्द्धिषु च तपो
यस्य । इन्द्रियजयपूर्वकपञ्चाग्निपञ्चारिणि । “अवभक्तो
वासुभक्षश्च दन्तोत्खनिकस्तथा । अश्वकुण्डो निरशनः
दशपञ्चतपाश्च यः” हरिवं० ४५ अ० । [बुद्धे । हेमच०

दशपारमिताध्वर पु० दशभिर्वलैः पारमितोऽध्वरो येन ।

दशपुर न० दश दिशः पिपत्ति पृ—क । १कैवर्त्तौष्ठके असरः ।

दश पुरो यत् अच् समा० । २मालवदेशैकखण्डे मेदि०
स च देशः वृ० सं० १४ अ० अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे
“दशपुरगोनर्द्धकोलकाः” दक्षिणस्यामुक्तः । “पातोर्जुर्वद्
दशपुरवधूनेतकौतुहलानाम्” माघः ।

दशपुरुष पु० दशगुणितः पुरुषः । स्वजनकावधिपुरुषदशके ।

“यो माततः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां
पुण्यैश्च कर्मभिर्योपासभयतो नाम्राज्ञाय” निनयेयुः”

आश्व० श्रौ० ६।१।२० । “येषां माततः पितृतश्चोभयतो वे

दशपूर्वाः पुरुषाः ते विद्याया तपसा पुण्यैः प्रति-

पिद्धवर्जितैश्च युक्ताः सत्यगनुष्ठितवन्तो वैदिकं ग्रन्था-

नम्, अपि च अत्राज्ञाय न निनयेयुः निश्चयेना

ब्राह्मण्यं न गमयेयुः । अत्राज्ञायगमनं नाम शूद्राया-

भपत्योत्पादनमित्युच्यते । विद्या नाम षडङ्गो वेदः, तद-

र्थज्ञानश्च । तपो नाम श्रौतस्मार्त्तकर्मनुष्ठानम् । पुण्य-

कर्म नाम प्रतिपिद्धवर्जनम् । तानेवंविधान् पुरुषाननुप्र-

र्षयेयुः, एतदुक्तं भवति माततः पितृतश्चोभयतः पूर्व-

दश ये पुरुषाः ते षडङ्गवेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च

श्रौतस्मार्त्तकर्मनुष्ठानेन च प्रतिपिद्धवर्जितेन च युक्ताः

शूद्राग्रामपत्योत्पादनं चाकृतवन्तो ये पुरुषा तानेवं-

विधान् पुरुषाननुप्रर्षयेयुः । दशपुरुषमिति दशपुरुषा

इत्यर्थः । नारा० । “मातापितोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो

दशपुरुषः” भा० अनु० ६० अ० “दशपुरुषविख्यात-

श्रोत्रियाणां सहाकुलम्” स्मृतिः ।

दशपूर न० दश दिशः पूरयति पूर—अण् । कैवर्त्तौष्ठके
असरे पाठान्तरम् ।

दशपेय पु० दशभिः पुरुषैश्चमयं पेयमत्र । यागभेदे । “संस्पृ-

ष्टिभिरित्वा दशपेयेन यजेत” आश्व० श्रौ० ६।१।१७ ।

“संस्पृष्टयो नाम संप्रेषयः आग्नेयादयः, तामि-

सप्ताहं चरित्वा दशपेयेन यजेत । दशपेयो नाम यज्ञ-

क्रतुः" नारा० । "तत्र दश दशैकैकं चमसं भक्षयेयुः"
१८, "तत्र दशमेये एकैकं चमसं दशपुरुषा भक्षयन्ति"
नारा० ।

दशवल पु० दश बलानि यस्य । बुद्धदेवे असरः तानि च
बलानि "दानशीलक्षमावीर्यध्यानप्रज्ञाबलानि च ।
उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै" । [बाहुयुक्ते त्रि०
दशबाहु स्त्री दश बाह्वोऽस्याः । दशभुजायां दुर्गायाम् । दश-
दशभुजा स्त्री दश भुजा अस्याः । दुर्गायां "इतिहृतं पुरा
कल्पे मनोः स्नायन्मुवेऽन्तरे । आविर्भूता दशभुजा देवी
देवहिताय वै" कालिकापु० ५६ अ० ।

दशभूमिग पु० दशसु भूमिषु दानादिवलेषु गच्छति गम-ड ।
बुद्धे हेमच० । [त्रिका० ।

दशभूमिग पु० दशानां दानादीनां भूमिनामीशः । बुद्धे
दशम त्रि० दशानां पूरणे डटि नान्तत्वात् मट् । दशसं-
ख्यायाः पूरणे । "दशमस्त्वमसि" वेदान्तपरिभाषा । "नवमे
दशमे मासि प्रवलेः स्मृतिमास्तैः" याज्ञ० । "आदौ-
ताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगताचृपः । दशमं द्वादशं वापि
सतां धर्ममनुस्मरन्" । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यपु-
त्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाहृद्याच्छूद्रापुत्राय
धर्मतः" मनुः । स्त्रियां डीप् । सा च "शतायुर्वै पुरुषः"
इति श्रुतेः पुरुषस्यायुःकालस्य शतसंख्यकतया तस्य दश-
भिर्विभागे नवतेरुर्द्ध्वं दशवर्षवच्छिन्ने २काले पुरुषाव-
स्थादौ स्त्री । "यत्र स्युः सोऽल्ल मानार्हः शूद्रोऽपि
दशमीं गतः" । "चक्रिणो दशमीस्यस्य रोगिणो भारिणः
स्त्रियाः । ज्ञातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरस्य च" मनुः ।
चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपे तदुपलक्षिते वा काकभेद-
रूपे इति धिमेदे स्त्री । सा च शुक्ला एकादश्या, कृष्णा तु
नवम्या युता ग्राह्या । "सम्पूर्णं दशमी कार्या पूर्वया
परयाय वा । युक्ता न दूषिता यस्यादिति सा सर्वतो
मुखी" । यथा सम्पूर्णं दोषरहिता तथा विज्ञापीति
विकल्पे व्यवस्थापयति विष्णुधर्मोत्तरीयम् । "शुक्लपक्षे
तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितारविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितो रविः" । "आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत्"
• तिथितः । "कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीम्" मनुः ।

दशमभाव पु० कर्म० जन्मवर्षादिलग्नानां विशेषान्तीतेषु तन्वादि-
द्वादशभावेषु दशमे भावे । तदानयनप्रकारो यथा ।
"पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशोरिष्टवटीविही-
नम् । दिवानिशोरिष्टवटीषु शुद्धं द्युरात्रिखण्डं त्व-

परं नतं स्यात् । तत्काले सायनाकस्य भुक्तभोग्यांशसं-
गुणात् । सोदयात् स्वाग्निखण्डं यत् भुक्तं भोग्यं रवे-
स्त्यजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगस्यान्निजोदयात् । शेषं
खलप्राहतं भुक्तमशुद्धेन लवादिकम् । अशुद्धं शुद्धमे-
हीनयुक् तत्तुल्यं यनांशकम् । एवं खण्डोदयैर्भुक्तभोग्यं
गोध्यं पलीकतात् । पूर्वपश्चात्तदादयत् प्राग्वत्तदशमं
भवेत्" । जातकोपयोपयोगितद्भावे शुभाशुभं सर्वार्थचि-
रक्तं यथा

"दशमात् प्रवृत्तिमात्रां कीर्त्तिं दृष्टिं प्रवासपूर्वादीन् ।
मन्त्रं कर्माजीवं जानुस्थानं च निर्दिशेद्भीमान् । कर्मा-
धिमे हीनवले सपामे कर्मादिविकल्पशान्तिं तज्ज्ञातः ।
कर्मे शवागीशशशाङ्कपुत्रावीर्यान्विता यज्ञकरा भवन्ति ।
शुभग्रहेर्दृष्टिसमन्वितास्ते वीर्यान्विता यज्ञविशेषमाहुः ।
दुःस्थाः शशाङ्कात्मजजीवशुकाः पापेक्षिताः कर्मविनाश-
माहुः । नाशस्थितास्तत्र तदंशनाशस्तद्युक्तराशेरधिपाश
नाशम् । राहौ च माने यदि वा दिनेशे भागीरथी
स्नानशान्तिं तज्ज्ञातः । माने च मीने यदि वा ससौम्ये
भौमान्विते वा भविता च सुक्तिः । जलक्षेत्रे पूर्णेशशाङ्कजीवे
मानस्थिते गाङ्गजलादिपूतः । माने गुरौ शुक्रयुते च
केन्द्रे खोच्चस्थिते तादृशतोयपूतः । माने धने शुक्रयुते
सजीवे केन्द्रोच्चग्रे तादृशतोयपूतः । बुधे व्यये वा यदि वा
तदीये खोच्चान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । चन्द्रे तृतीये
जलराशियुक्ते सौम्यान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । शुभे-
श्वरे केन्द्रयुते जलक्षेत्रे सौम्येक्षिते तादृशतोयपूतः । बुधे
सजीवे यदि वा सभौमे प्राकारकन्मण्डपगोपुरादीन् ।
मानस्थिते तदुत्प्रेक्षणाद्युक्ते करोति जीर्णोद्धारणादि-
तत् । करोति कृपादितटागभूमिं कर्मे श्वरे गोपुरभागयुक्ते ।
सुदंशके वा शुभदृष्टियुक्तभाग्येश्वरेणापि निरीक्षिते वा ।
चन्द्रात्मजे कर्मगते तदीये भाग्यस्थिते पापविवर्जिते-
ऽक्षिन् । सौम्येक्षिते शोभनभावयुक्ते । यज्ञस्य कर्त्ता स
भवेत् तदानीम् । कर्माधिमेऽक्षिन् यदि सोमपुत्रे खोच्च-
स्थिते वा यदि धर्मराशौ । विवर्जितः स्याच्छिखराङ्ग-
पापैर्यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् । कर्माधिमे खोच्चगते
सपामे नीचांशगे नाशगतेऽपि तस्मिन् । विघ्नो भवत्येव
मखस्य तस्य क्रूरादिषष्ठांशगतेऽपि चैवम् । तद्वस्थिते
सोमसुते तदीये खोच्चान्विते सोमसुतेन दृष्टे । शुभे-
क्षिते वा बुधे स्वराशौ यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् ।
आत्रास्यानाधिमे सौम्ये शुभदृष्टियुतेऽपि वा । शोभनांश-

गते वापि जातस्वाज्ञाधिपो भवेत् । व्याज्ञास्थानगते स्वेयं
भूमिपुत्रेऽथ वा युते । केन्द्रान्विते तदीयेऽपि क्रूरमाज्ञां
करोति सः । व्याज्ञाधिमे मन्दयुते रन्ध्रनाथेन संयुते ।
क्रूरांशे केन्द्रराशौ वा क्रूरमाज्ञां करोति सः । माना-
धिमे केन्द्रयुते शुभयुक्तेऽपि वा । क्रूरपञ्चांश-
संयुक्ते सौम्यामाज्ञां करोति सः । राक्षसमन्दयुते माने
रन्ध्रे राक्षौ ध्वजेऽपि वा । नीचस्थे धर्मभावशे क्रूरा-
माज्ञां करोति सः । शशाङ्के कर्किसंयुक्ते गुरुशुक्रनिरी-
क्षिते । पारावतादिभागस्थे सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् ।
तदीये शुभसंयुक्ते शुभमध्यगतेऽपि वा । शुभग्रहाणा-
मंशे वा सत्कीर्त्तिरहितो भवेत् । कान्तिस्थानाधिमे
सौम्ये खोक्षितस्ववर्गमे । सौम्यपञ्चांशके वापि सत्-
कीर्त्तिसहितो भवेत् । तदीये देवलोकास्थे सिंहांशे शुभ-
नायके । वलपूर्णे विलम्बेशे सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् ।
पापग्रहाणां सख्यस्थे माननाथे वलक्षये । क्रूरपञ्चां-
शसंयुक्ते सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । अपकीर्त्तियुतो जातः
कर्मस्थे च रवौ शनौ । पापांशके पापदृष्टे पापमध्य-
गतेऽपि तत् । शुभग्रहाणां सख्यस्थे । मानतन्त्रायकेऽपि
वा । खोक्षे वा खण्डे वापि जातो मानो दृढव्रतः ।
इक्षितज्ञोऽपि मानो स्थानान्ते जीवेऽथ वा शुभे । तदीये
शुभसख्ये शुभमध्यगतेऽपि वा । पापे माने पापदृष्टे
तदीये नीचराशिने । पापराश्रयशके वापि मानहीनो
भवेत्तरः । मानाधिमे पञ्चांशस्थे सञ्चारसहितो भवेत् ।
स्थिरांशस्थे र्कसिंहे सृगयात्र द्विदेहे । पञ्चशे कर्म-
राशिस्थे कर्मेशे मन्दसंयुते । केन्द्रतिलोणशे वापि दासी
दासान् विनिर्दिशेत् । कर्माधिपस्यांशपतौ शनिसख्य-
संयुते । पञ्चाधिपस्य सख्ये बद्धदासान् विनिर्दिशेत् ।
शुभग्रहेण संदृष्टे कर्मराशौ तदीश्वरे । भानुपुत्रेण वा
युक्ते बद्धदासान् विनिर्दिशेत् । कर्मनाथेन वा भुक्ति-
प्रप्ते पूर्तिं विनिर्दिशेत् । तत्र पापसमायोगे जानुदौर्व-
ल्यमादिशेत् ।

वर्षलग्नात् दशमभावफलानादिकं नील० ता० उक्तं यथा
“सर्वलेऽवपतौ खस्ये राज्यार्थसुखकीर्त्तयः । स्था-
नान्तराभिरन्तस्मिन् केन्द्रे मृदुस्वस्वाप्रयः । इत्यं
तली रविः खस्यः पूर्वाजितपदाम्पिणत् । एकादशेऽस्मिन्
खस्यं स्थाप्य पासात्यगुणोत्तमैः । रविस्थानेऽपि लगे
खे वा राज्याभिषेकस्यदा । नीचेऽर्के पापसंयुक्ते भूपा-
दुःखवधं दिशेत् । सिंहे रविर्वली खस्यः स्थानलाभमृपा-

अयः । स्थानान्तराधिकाराभिः इन्दुः सारपदे वली ।
खेशलग्ने श्वर्गेशेत्यशालो राज्यदायकः । वर्षेशे राज्य-
सङ्गमेऽर्केऽपि महासृपः । शनिस्थाने कुजः पश्यन्
सुयहां पापकृतः । नृपभीतिं वित्तनाशं दद्याद्दशमगो
यदि । ईदृशे त्रिवस्येऽस्मिन् दग्धे नष्टेऽवसन्नयः ।
मन्दोऽवृद्धोऽधिकारी त्रिधर्मो धर्मद्विदः । तस्मिन्
दग्धेऽपि नष्टे च पापकृद्भर्मनिन्दकः । ईदृशीदृक्फलं
स्त्र्ये गुरावित्यं नयार्थभाक् । तत्रस्था सुस्यहा पुण्या-
गमपापं खलात्रयात् । स्त्र्यौ खेशे रवौ खस्ये वर्षे-
सुयशिलं यदि । लग्नाधिमेन राज्याभिषेक्ता वीर्यानुभा-
नतः । धर्मकर्माधिपौ दग्धौ धर्मराज्यक्षयावहौ ।

दशमहाविद्या स्त्री दशावृत्ता महाविद्या । कालो तारा
महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी विघ्नमस्ता च
विद्या धूमावती तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी
कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-
र्त्तिताः” इति तन्त्रोक्तेषु दशसु देवीमूर्त्तिभेदेषु ।

दशमालिका पुं० देशभेदे शतद्रुमे शतहासिजने च व० व० ।

“तथैव रमणाशीनास्तथैव दशमालिकाः” भा० भी० ६४० ।

दशमास्य पुं० दश मासान् गर्भे स्थितः यत् । दशमासान्
व्याप्य गर्भे स्थिते बाले । तथाभूतस्य गर्भात् सुखनिर्गमाय
पाठ्यं कृत्यं च दर्शितं यथा ।

“यथा वातः पुष्करिणीं समिद्धयति सर्वतः । एवा
ते गर्भे एजतु निरैत दशमास्यः” ऋ० पू० ७८।७ । “यथा
वातो यथा वनं यथा सद्य एजति । एवा त्वं दशमास्यः
सहावेहि जरायुणा” ८ । “दश मासाऽङ्गयानः
कुमारो अग्निमातरि । निरैत जीवो अक्षतो जीवो
जीवन्त्या अग्नि” ९ । “एतदाद्युक्तं गर्भेऽपि विष्णुपनि-
षत् । “एतदाद्युक्तेणासौ सप्तवर्षिः स्वयोधितुः । गर्भिण्याः
प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनादृषिः” । “यथा वातः पुष्करिणीं
सर आदिकं सर्वतः समिद्धयति सस्यक् चालयति
एवैवं तव गर्भे एजतु कम्पताम् । इतस्ततः सञ्चरतु ।
दशमास्यो दश मासान् गर्भे स्थितो निरैतु” । निर्गच्छतु
“वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा
सद्यश्चलति चाल्यते वाय वायुना । स्थित्वा दशैव मासांस्तु
गर्भात्नेन सुवेदितः । निर्गच्छ जठरान्धातुजरायुज-
स्ततः पतेत् । दशमासानुचित्वासौ जननीजठरे सुखम् ।
निर्गच्छतु सुखं जीवो जननीं चापि जीवतु” भा० ।

दशमिन् त्रि० नवतैर्द्वि० दशमी साऽवस्थाभेदोऽस्त्यस्य

परणार्थात् इति । नवत्यूर्ध्वयस्के अतिष्ठे अमरः ।

दशमीस्थ द्वि० दशस्यामवस्थायां तिष्ठति स्था-क ।

१ अतिष्ठे दशमशब्दे उदा० । २ सरकृतानां कामिनां

दशानां मध्ये नाशरूपं दशं प्राप्ते च दशशब्दे दृश्यम् ।

दशमुख पु० दश मुखान्यस्य । १ रावणे "गत्वा चोर्ध्वं दश-

मुखभुजोक्त्वाभितप्रस्यसन्धेः" मेघ० । २ महाकालीरूपे-

देवीभेदे स्त्री "नीलाश्रमद्युतिमास्यपाददशकां सेवे महा-

कालिकाम्" महाकालीध्यानम् । तस्या दशाक्षयत्वा-

त्तयात्वम् । दशवदनादयोऽप्यत्र ।

दशमुखरिपु पु० इत० । रामे "सीतां हित्वा दशमुखरिपु-
नोपयेमे यदन्याम्" रघुः ।

दशमूलक न० दशानां मूलाणां समाहारा । दशानां
प्राणिनां गोमहिषाजाविहयगजखरोध्रमानुषमानु-
षीणां मूलं । प्राणिभेदे तद्गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

"गोमूलं कटुतीक्ष्णोष्णं सञ्चारत्वाच्च वातलम् । लज्ज-
ग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् । मृलगुल्मोदरा-
नाह्विरेकास्यापनादिषु । मूलप्रयोगसाध्ये च १ गव्यं मूलं
प्रयोजयेत् । दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु । व्या-
नाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषं २ । कासश्वासा-
पहं शोषकामलापाण्डुरोगगुत् । कटुतिक्तान्वितं काशमी-
षन्नास्तकोपमम् । कासस्त्रीहोदरश्वासशोषवर्चोप्रहे हि-
तम् । सञ्चारनित्तकटुकसृणं वातघ्नमाविकम् ४ । दीपनं
कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् । आश्व ५ कफहरं
मूलं क्षमिद्वृषु शस्यते । सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं
पित्तकोपनम् । १० तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं ६ मूलं
प्रयोजयेत् । गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गार्दभं ७ मूलं क्षमिवातकफापहम् । शोफकुष्ठो-
दरोन्मादुमास्तक्रिमिनाशनम् । अश्वी ८ कारभं ९ मूलं
भालुघनु ९ १० विषापहम्" ।

दशमूल न० दशसंख्यकानां मूलानां समाहारः पात्वा० न वा
ङीत् । चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे "विल्वश्लोनांकगाम्भारी
पाटलागणिकारिकाः । दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं
महत् । शालपर्णीष्टश्लिपर्णीद्विहतीद्वयगोक्षुरम् । वात-
पित्तहरं दृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलान्तु
सन्निपातज्वरापहम् । कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्व-
शूले च शस्यते । पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहणाश-
नम्" । अत्र वा ङीप् । दशमूलीरसे सर्पिः" चक्रद० ।
दशमूलघृत न० चक्रदत्तोक्ते ज्वरघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलीरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः । सञ्चारै-
र्हन्ति तत्पूर्वं ज्वरकासाग्निमन्दताः । वातपित्तकफ-
व्याधीन् श्लोहानं चापि पाण्डुताम्" । २ ततोक्ते कास-
घ्ने घृतभेदे च । "दशमूलीकपायेण भार्गीकलकं पचेत्
घृतम् । दक्षतित्तिरिनिर्गृहे तत्परं वातकाशनुत्" ।

दशमूलतैल म० चक्रदत्तोक्ते बाधिर्यनाशके तैलभेदे ।

"दशमूलीकपायेण तैलप्रस्यं विपाचयेत् । एतत्कलकं
प्रदायैव बाधिर्ये परमौषधम्" ।

दशमूलषट्पलघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासादिघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलीचतुःप्रस्ये रसे प्रस्योन्मितं हविः । सञ्चारैः
पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम् । कासहृत्पाशू-
लघ्नं हिक्काश्वासनिवर्हणम् । कलकं षट्पलमेवात्र याह-
यन्ति भिषग्वराः" ।

दशमूलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासनाशके घृतभेदे

"दशमूलादके प्रस्यं घृतस्याक्षसमैः पचेत् । पुष्कराह्व-

शटीविल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः । पेयाद्युपानं तत् देयं कासे
वातकफाधिके । श्वासरागेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च"

दशयोग पु० दशनामङ्गानां योगः । विवाहादौ वर्ज्यं
दोषभेदे तत्स्वरूपप्रतिप्रसवादिकम् उपयमशब्दे १२६८
ष्ट० दृश्यम् । अयं दशयोगभङ्ग इत्यन्ये । २ दशहराशब्दे
वक्ष्यमाणे ज्यैष्ठमासगुरुपक्षादिदशके च ।

दशरथ पु० सूर्यवंश्ये अजन्तपात्मजे रामचन्द्रपितरि नृपभेदे
मेदि० "अयोध्यायां महाराजो रघुरासीन् महाबलः ।
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजादशरथोऽभवत्" हरिवं० १५ अ० ।

दशरथसुत पु० इत० । रामे दशरथात्मजादयोऽप्यत्र ।

दशरथिश्मशत पु० दश रथिश्मशतान्यस्य । सहस्रकिरणे सूर्ये
"दशरथिश्मशतोपमद्युतिम् । यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दर्शपूर्वरथं यसाख्ययां दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः" रघुः ।

दशरात्र पु० दशभिः रात्रिभिर्निर्दिष्टः ठज् तस्य लुकि
तद्वितार्थद्वि० अच् समा० । १ दशरात्रसाध्ये यागभेदे
स च यागः कात्या० २५ । ११ । ७ औ० उक्तः । दशानां
रात्रीणां समाहारः । २ रात्रिदशके न० । अस्य रात्रान्त-
त्वेऽपि संख्यावाचकपूर्वकत्वात् लीयता । "प्रतिघैः
समं तत्र दशरात्रमशुध्यति । यच्छेषं दशरात्रस्य ताव-
देवाशुचिर्भवेत्" मनुः । "अथ चेदशरात्रं सन्निपतेत्
आद्यं दशरात्रम्" शु० त० ।

दशरूपक न० दश रूपकाणि दृश्यकाव्यानि प्रतिपाद्य-
त्वेन सन्त्यत्र अच् । नाटकादिलक्षणप्रतिपादकग्रन्थभेदे ।

दशरूपभृत् पु० दश मत्स्यादीनि रूपाणि विभक्तिं भृ-
क्तिप् । मत्स्यादिदशाक्षतिधारके विष्णौ शब्दार्थक० ।
दशावतारशब्दे तद्रूपाणि दृश्यानि ।

दशलक्षणक पु० दश लक्षणान्यस्य कप् । धर्मो "दश लक्षण-
को धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः" इत्युपक्रमे "धृतिः क्षमा
दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यम-
क्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्" मनुः ।

दशवाजिन् पु० दश वाजिनो रथेऽस्य । १चन्द्रे हेमच० ।
"दशाश्वं श्वेतपद्मस्य" विचिन्त्योभाधिदैवतम्" चन्द्रध्या० ।
दशवार्षिक लि० दशसु वर्षेषु भवः ठञ् उत्तरपददृष्टिः ।
दशवर्षभवे स्त्रियां ङीप् । "पश्यतोऽब्रुवतो हानिभू-
मेर्विशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवा-
र्षिकी" याज्ञ० ।

दशविध लि० दश विधा प्रकारा यस्य । दशप्रकारे "भेदस्त-
मसोऽष्टविधो दशविधो महामोहः" सा० का० । दश-
विधसंस्कारः ।

दशवीर न० दश वीरा यत्र । सत्वभेदे । "तदेतच्छाक्तप्राणां
दशवीरभेषां दश वीरा जायन्ते य एतदुपयन्ति" ता० ब्रा०
२५।७।४ । "तदेतदुक्तं सत्वं शक्तप्राणां दशरीरं वीरयन्त्य-
मितानिति वीराः पुत्रास्तेषां दशसंख्यानां साधकम् अतो
ये दीक्षिता एतदुपयन्ति तेषामपि दश वीराः पुत्रा ।
जायन्ते" भा० [भिवेशं दशव्रजम्] ऋ० ८।८।२०

दशव्रज पु० ऋषिभेदे । "यामिः कण्वं मेधातिथिं यज्ञं या-
दशशत न० दशगुणितं शतम् । १सहस्रसंख्यायां २तत्सं-
ख्ये च । "गवां दशशतं धनम्" भा० व० ६८ अ० ।

दशशतरश्मि पु० दशशतं सहस्रं रश्मयोऽस्य । सूर्यो हेमच० ।
दशशताङ्गि स्त्री दश शतमङ्गुल्योऽस्य । १शतमूल्यां २शता-
वर्थां पारस्करनि० ।

दशसप्ता स्त्री दश च सप्त चास्यां विष्टुतौ । साम्नो
विन्यासभेदेन विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ता० ब्रा०
भाष्ये दर्शितं यथा ।

"अथ सप्तदशस्तोमस्य दशसप्ताख्या विष्टुतिः । सा
द्विःप्रकारा । सप्तास्थितेत्यपरा सा च द्विःप्रकारा ।
ततः पञ्चम्यस्तिष्ठभ्यो नवम्यस्त्येकः । तत उद्यती
ततो भस्त्रेति दशसप्तसप्तास्थितयोर्भेदेन सहेत्येवं सप्त
विष्टुतयः । तद्याद्यां दशसप्ताख्यां विष्टुतिं दर्शयति" भा० ।
"पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया,
यञ्भ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया,

सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभि-
र्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिः" ता० ब्रा० २।७।१ । "सप्तार्धः ।
आदितो द्वाभ्यां पञ्चर्चाभ्यां हिङ्करोति पर्यायाभ्यां दश ।
उत्तरे सप्तेति दश च सप्त चास्यां विष्टुताविति दशसप्तेयं
सप्तदशस्तोमस्य विष्णुतिः" । तदुत्तरत्र खण्डादौ
उद्यती सप्तास्थिताभस्त्राणां प्रकारो वर्णितस्तत्रैव दृश्यः

दशसाहस्र न० दश गुणितं सहस्रं परिमाणस्य व्यस्य
उत्तरपददृष्टिः । १दशगुणितसहस्रमिति अयुते २तत्-
संख्ये च "भूतानां दशसाहस्रं परिचेष समाहृतम्"
हरिवं० २५२ अ० ।

दशसाहस्रिक लि० दश सहस्राणां प्रमाणस्य ठञ् उत्तरपद-
दृष्टिः । अयुतमितभागादौ । "दशसाहस्रिको भागस्तेषां
धाता प्रकल्पितः" हरिवं० ११२ अ० ।

दशस्य लि० दशं दानमिच्छति यक् सुक् च नामधातुः दाने-
च्छायां प० अक० सेट् दशस्यति अदशस्यीत् । "एवा नो
खानो यित्वा दशस्य" ऋ० ७।४१।५ । "इरावती धेनुमती
हि भूतं "सूयवसिनी मनुषे दशस्या" ७।६८।१ ।

दशहरा स्त्री दश पापानि हरति हृ-ट । गङ्गाजन्मदिने
ज्यैष्ठ्यशुक्लदशम्याम् ।

"ज्यैष्ठ्ये मासि चित्तिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते
शैलान्निरगमदियं जाङ्गवी मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां
हरति च तिथौ सा दशेत्याङ्गारायाः पुण्यं दद्यादपि
शतगुणं वाजिमेधायुतस्येति" शङ्खः । अपि च "अदत्ता-
नामुपादानं हिंसा चैव विधानतः । परदारोपसेवा च
कायिकं त्रिविधं स्रुतम् । पाण्ड्यमन्त्रं चैव पैशुन्य-
ज्ञापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात् चतु-
र्विधम् । परद्रव्यस्वमिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित-
थाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्रुतम् । एतानि दश-
पापानि हर त्वं सम जाङ्गवि ! । दशपापहरा यस्मात्
तस्माद्दशहरा स्रुता । "ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे दशम्यां
बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे
रवौ । दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति
स्कन्दपुराणे काशीखण्डे । अत्र कुजबुधयोः कल्पभेदेन
व्यवस्था ज्ञेया । १सेतुवन्धरामेश्वरयोः प्रतिष्ठादिने
यथोक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये "ज्यैष्ठ्ये मासि सिते
पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्या-
चन्द्रे वृषे रवौ । दशयोगे सेतुमध्ये निष्कुरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयाभास शिवकिङ्कमनुत्तमस । अतो-

इत्यां तु विशेषेण पूजा कार्या हितादिभिः। अत्र
ज्ञानाङ्गसङ्कल्प उक्तः गारुडे २१५ अ० यथा । “अथ
हस्ते तु नक्षत्रे दशस्यां ज्यैष्ठके सिते । दशपापहरा-
याञ्च अदत्तादानकल्मषम् । विरुद्धाचरणं हिंसा पर-
दारोपमेवनम् । पारुष्याहृतपैशुन्यमसम्बद्धं प्रभाषणम् ।
परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् । एतद्दशाचवा-
ताय गङ्गास्नानं करोम्यहमिति” ।

दशा स्त्री दश-अङ्ग नि० नलोपः । १ अवस्थायां २ दीपव-
र्त्याम्, मेदि० “अपेक्षन्ते न च स्त्री हं न पात्रं न दशान-
रम् । परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः” इत्युद्धटः ।
इच्छते, अजयपालः । ४ कालकृतविशेषरूपायां ५ गर्भवास-
जन्मादिवात्यवैवनादिरूपायामवस्थायाञ्च । ताञ्च “गर्भ-
वासः १ जन्म २ वाल्य ३ कौमार्य ४ पौगण्डम् ५ यौवनं ६ स्या-
विरता ७ जरा ८ प्राणरोधः ९ नाशः १०” नीलकण्ठे नोक्ताः
दश वेद्याः । १ कामकृते विरहिणां नेत्ररागाद्यवस्थादशके,
ज्योतिषोक्ते नक्षत्रानुसारेण सूर्यादिग्रहाणां स्वामित्वेन
इभोग्यकाले च । तत्र स्मरकृतदशाश्च “नयनप्रीतिः प्रथमं
चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निन्द्राच्छेदस्तनुता विषयनि-
वृत्तिस्त्रुपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा स्मृतिरित्येताः स्मर-
शादशैव स्युः” । ग्रहाणां स्वस्वस्वचितफलविपाककाल-
भेदरूपा दशा च नानाविधा तत्र “कलौ नाक्षत्रिकी-
दशा” इत्युक्तेः नक्षत्रस्वचितैव दशा स्यात्ता साऽपि
नानाविधा षट्त्रिंशद्वर्षीया मङ्गलादियोगिनीदशा, अष्टो-
त्तरीयवर्षात्मिका रव्याद्यष्टग्रहाणां दशा । विंशोत्तरी-
यवर्षात्मिका सूर्यादिनवग्रहैर्विषयमानफलान्तरात्मिका च तत्र
योगिनीदशा तु “गुणं संयोज्य जन्मर्षे वसुभिर्भागमाह-
रेत् । मङ्गलाद्यास्त्रिराष्टता ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः” ।
“मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च एकोत्तरमिताः क्रमात्”
इत्युक्तानुसारेण ज्ञेया । तदानयनञ्चान्यत्र “आर्द्रा
दिभिस्त्रिराष्टत्या ह्यष्टौ ज्ञेयाः क्रमादमूः । मङ्गला
पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा । उल्का
सिद्धा सङ्कटा च एकैकोत्तरवत्सरा । अश्विन्यादित्वयं
तत्र आमर्ष्यादित्वेऽधिकम् । सिद्धायां रोहिणी शेषे
सङ्कटायां सृगः परः । मङ्गलायाः पतिसुन्दः पिङ्ग-
लाया रविस्तथा । धन्यायास्तु बुधः स्वाभी भ्रामर्ष्या
धरणीसुतः । भद्रिकायाः पतिजीवि उल्काया रवि-
वन्दनः । सिद्धायाः भार्गवः स्वाभी सङ्कटायास्तु दानवः”

इत्येवं क्रमात् दशाज्ञेया । तासां सुखेन ज्ञानाय

योगिनीदशाचक्रम् ।

दशानाम्	म	पि	ध	स्वा	म	उ	मि	मं
तदीयाः	च	र	बु	कु	जी	श	शु	रा
मानवर्षाः	१	२	३	४	५	६	७	८
जन्मनक्ष-	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
त्रानुसारेण	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
तासां प्रवेश-	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९
नक्षत्राणि ।	१	२	३					

त्रैराशिकेन नक्षत्रभुक्तकालमपचाय प्रकृतदशाका-
लात् गतभोग्यकालानुसारेण दशाकालाः कल्प्याः एवं
सर्वत्र ।

विंशोत्तरीयदशा तु “रविशुन्दस्तथा भौमे
बुधजीवौ शनैश्चरः । बुधः केतुः श्वगुप्तेति कृतिकादौ
विधा भवेत्” । दशावर्षाश्च “षट् सूर्यस्य दशा वर्षाः
दिङ्मिता रजनीपतेः । कुजस्य सप्त वर्षाः स्युः राहोरष्टा-
दशैव तु । गुरोः षोडश विज्ञेयाः शनैरेकोनविंशतिः ।
विदः सप्तदश ज्ञेया केतुनां सप्त कीर्तिताः । श्वगोर्विंश
तिरुद्दिष्टा सूर्यादीनां महादशाः” ।

विंशोत्तरीयदशाचक्रम् ।

दशेयाः	र	च	म	रा	जी	श	बु	के	सु
वर्षमानम्	६	१०	७	१८	१६	१६	१७	७	०
जन्मनक्षत्रा-	२	४	५	६	७	८	९	१०	११
नुसारेण	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
प्रवेशनक्षत्राणि	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९

त्रैराशिकेन प्राग्वद्भुक्तभोग्यकालानुसारेण दशाकल्पनम् ।

एतद्दशफलानि सर्वार्थचिन्तामण्युक्तानि यथा

“दशानुरोधेन फलं वदन्ति सुनीश्वरा जातशुभाशुभं
तत् । सारं ससङ्कल्पं तदेव वक्ष्ये भेदं यथा विस्तरतो
दशानाम् । दीप्तः १ स्वस्थः २ सुदितः ३ शान्तः ४ हीनः ५
ऽतिदुःखितः ६ विकलः ७ खलः ८ कोपी ९ नवधा खचरो
भवेत् । उच्चस्थः खचरो दीप्तः १ स्वस्थः २ खलत्वगो मतः
सुदितो ३, मितमे ४ शान्तः समगो हीनको ५ धरः । शत्रुभे-
दः स्वसंयुक्तो ६ विकलः ७ पापसंयुतः । खलः ८ पराजितो-
ज्ञेयः कोपी ९ स्यादर्कसंयुतः । पृथक् पृथक् फलं तेषां दशा-
काले विशेषतः । तत्र नामानुरोधेन परिपाके वदन्ति
हि । पाके प्रदीप्तस्य धराधिपत्यसत्ताहं शौर्यं धनवाच-
नञ्च । स्त्रीपुत्रलाभं सुखवन्पूजां क्षितिश्रान्तानसुपैति

विद्याम् ? स्वस्थस्य खेटस्य दशाविपाके स्वस्थो नृपा-
क्षयधनादिसौख्यम् । विद्यायशःप्रीतिमहत्त्वताञ्च
दाराधभूम्यात्मजधर्ममेति । सुदान्वितस्यापि दशाविपाके
वस्त्रादिभूगन्धसुतार्थधैर्यम् । पुराणधर्मश्रवणादिगान-
दानादियानाम्बरभूषणाम्भुम् । दशाविपाके सुखधैर्यमेति
शान्तस्य भूपुत्रकलत्रयानम् । विद्याविनोदान्वितधर्म-
शान्तिं वृत्तार्थदेशाधिपपूज्यताञ्च । स्थानच्युतिर्वन्धुपि-
रोधिता च हीनस्य खेटस्य दशाविपाके । जीवत्यसौ-
कुक्षितहीनवृत्त्या त्यक्तोजनै रोगनिपीडितः स्यात् ।
दुःखान्वितस्यापि दशाविपाके नानाविधं दुःखमुपैति
नित्यम् । विदेशगो वन्धुजनैर्विहीनश्चौरादिभूषैर्भयमाप-
न्नः । वैकल्यखेटस्य दशाविपाके वैकल्यतां याति
मनोविकारम् । पित्रादिकानां मरणं विशेषात् स्त्रीपु-
त्रयाताम्बरचोरपीडाम् । दशाविपाके कलहं वियोगं
खलस्य खेटस्य पितृवियोगम् । शत्रुभ्रानानाम्बरभूमि-
लाशमुपैति नित्यं स्वजनैश्च निन्द्यः । कोपान्वितस्यापि द-
शाविपाके पापं समायाति वृद्धप्रकारैः । विद्यायशः
स्त्रीधनभूमिनाशं राक्षसं वित्तं हरतेऽत्र रोगी ।
अथ परमोद्वादिगरविदमकलानि । भानोर्देशायां परमो
द्वगस्य भूयर्थदारात्मजकीर्तिसौख्यम् । संमाननं भूमिपतेः
सकाशादुपैति सञ्चारविनोदगोडीम् । उच्चान्वितस्यापि रवे-
र्देशायां गोद्विधान्यार्थपरिभ्रमञ्च । संसारयुगवन्धुजनैर्वि-
रोधं देशादिदेशञ्च रतिकोपात् । प्रचण्डवेष्ट्यागमनं क्षि-
तीशानुपैति वृत्तिं रतिकैलिमानम् । रुद्धमेरीरवयुक्तया-
जसन्तोत्थवैरं लभते मनुष्यः । वारोहिणी वासरनाय-
कस्य दशा महत्त्वं कुरुतेऽतिसौख्यम् । परोपकारं सुतदा-
रभूमिगोवाजिमातङ्गक्रियादीन् । दशावरोहा दिन-
नायकस्य कृषिक्रियावित्तवृद्धेष्टनाशम् । चोराग्निपीडां
कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम् । नीचस्थित-
स्यापि रवेर्विपाके भानार्थनाशं क्षितिपालकोपात् ।
स्वधन्वनाशं सुतमित्रदारैः पित्रादिकानामपकीर्ति-
मेति । अत्यन्तनीचान्वितस्त्र्यदाये विपत्तिमाप्नोति गृह-
च्युतिञ्च । विदेशयानं मरणं गृह्णाण स्त्रीपुत्रगोभूमि-
कोपेधनाशम् । मूलत्रिकोणस्य रवेर्विपाके चेतार्थदारात्मज-
वन्धुसौख्यम् । राजाश्रयं गोधनमित्रलाभं स्वस्थानया-
सादकमेतत् राज्यम् । स्वस्वत्वस्यापि रवेर्देशायां
स्ववन्धुसौख्यं कृषिवित्तीर्तम् । विद्यायशःप्रार्थित
राजपूजां स्वभूमिलाभं मुमुपैति विद्याम् । दशाविपाके

ह्यधिगतुगस्य रवेः प्रनष्टार्थकलत्रपुत्रः । गोमित्तिपित्रा-
दिशरीरकष्टं शत्रुत्वमायाति जनैः समन्तात् । सपत्न-
राशिस्थितस्त्र्यदाये दुःखी परिभ्रष्टसुतार्थदारः । नृपाग्नि
चोरेर्विपदं विपादं पितोर्विरोधञ्च दशान्तमेति । स्वमि-
त्रराशिस्थितस्त्र्यदाये स्वस्वत्वमित्रात्मजराजपूजाम् । स्वगे-
हवासं स्वजनस्य सङ्गादु यानादिभूषाम्बरताम्बलाभम् ।
अत्यन्तमित्रर्जगतस्य भानोर्देशाविपाके हातिसौख्यमेति ।
स्त्रीपुत्रधान्यार्थमनोविलासतटागयानाम्बरभूषणानि । स-
मर्जगस्यापि रवेर्देशायां समञ्जनैः स्यात् कृषिभूमिधान्यम् ।
गोवाजिधानाम्बरदेहसौख्यं स्त्रीपुत्रदोषं रणपीडितः
स्यात् । नीचान्वितस्यापि रवेर्देशायां नीचानुवृत्त्या कुन-
खी कुशीलः । स्त्रीपुत्रधान्यार्थपशुक्रियादिमनोविकारं
समुपैति हेयम् । उच्चान्वितस्यापि रवेर्देशायां मनोविलासं
लभते स्ववृत्त्या । तीर्थोभिषेकं हरिकीर्तनञ्च प्राकार-
कूपादिपुराणशास्त्रम् । पापान्वितस्य दुःखेर्विपाके नित्यं
मनः क्लिष्टप्रति हेयवृद्ध्या । कुंभोजनं कुक्षितवस्त्रपानं
कुशीलवृत्त्या त्वधनं कष्टत्वम् । दिनाधिनाथस्य शुभान्वि-
तस्य पाके सुखं भूमिधनादिवस्त्रम् । इष्टैर्विलासं
स्वजनैः समाजं कल्याणवाग्जालविनोदगोडीम् ।
पापेक्षितस्यापि सहस्रभानोर्देशाविपाके परमन्तु
दुःखम् । पितोर्विनाशं सुतदारकष्टं चोराग्निभूषालकृतं
कष्टत्वम् । करोति भानुः शुभवीक्षितश्चेत् विद्यायशस्वी
सुतवाग्बिलासम् । कान्तिप्रतापं रतिकैलिसौख्यं
पितोः सुखं भूपतिमाननां च । केन्द्रान्वितस्यापि
दिवाकरस्य दशाविपाके नृपदण्डदुःखम् । स्थानच्यु-
तिस्वन्धुवियोगमेति भङ्गः क्षेपेर्वित्तपरिभ्रमञ्च । त्रिकोण-
संयुक्तरवेर्विपाके बुद्धिभ्रमं राजविमाननञ्च । सौख्या-
दिहानिं निधनं पितृस्य कर्मादिवैकल्यमुपैति काले ।
उच्चान्वितस्य च दशा विदधाति वृत्तिं नित्यं प्रतापजनितं
महतीं श्रियञ्च । नानाविनोदललितं रतिकैलिसौख्यं
स्त्रीवस्त्रलाभमनिशं पितृवर्गनाशम् । नीचांशयुक्तस्य
रवेर्देशायां भार्याभूषणविदेशयानम् । त्यक्तोजनैर्वन्धु-
विकुक्षितस्तु मनोविकारं ज्वरमेहरोगम् । व्यादौ स्त्र्य-
दशायां दुःखं पितरोगकृतक्षयश्राधिः । मध्ये पशुधन-
हानिश्चान्ते विद्यामहत्त्वञ्च । दशाविपाके धनहानि-
मेति षष्ठ्यभानोरतिदुःखजालम् । शुलभस्योद्भूत-
पवितरोगं मूलादकृच्छं त्वथवा प्रमेहम् । रक्तस्यभानो-
रपि वा दशायां देहस्य कष्टं त्वथवाग्निचिह्नम् ।

चातुर्दिकं नेत्रविकारकासं ज्वरातिसारं स्वपदच्यु-
तिञ्च । भानोर्द्वादशस्य चेद्यादि दशा क्लेशार्थहानिं कथं
स्त्रीवन्धुस्तजभूमिनाशमथ वा पितृर्विनाशं कलम् ।
स्यानात् स्यानपरिभ्रमं विपन्नं राज्ञोभयं पादरुक्
विद्यावादविनोदगोष्ठिकलहं गोवाजिसंपीडनम् ।
पुत्रोत्पत्तिविपत्तिमत्त कुरुते भानोर्धनस्यस्य वा क्लेश-
वन्धुवियोग दुःखकलहं वाग्दूषणं क्रोधनम् । स्त्री-
नाशं धननाशनं नृपभयं भूपुत्रयानाश्वरं सर्वं नाश-
सृपैति तत्र शुभयुक्तं वाच्यं न चैतत्फलम् । भानोर्वि-
क्रमयुक्तस्य दशा धैर्यं महत् सुखम् । नृपमाननम-
र्थाग्निं भ्रातृवैरं विपत्तया । सुखस्थितस्यापि रवेर्दशायां
भोगार्थभूषणकलत्रहानिम् । ज्ञेयादिनाशं स्वपदच्युतिं
वा यानच्युतं चोरविषाग्निशक्तैः । दारान्वितस्यापि
रवेर्दशायां कलत्ररोगस्त्वथ वा सृतिर्वा । कुभोजनं कुत्-
सितपाकजातं क्षीरादिदध्याज्यविहीनमन्नम् । जर्मस्थि-
तस्यापि रवेर्दशायां राज्यार्थलाभं ससृपैति धैर्यम् ।
उद्योगसिद्धिं यशसा समेतं जयं विवादे नृपमाननं च ।
आयस्थितस्यापि दशा विषाके भानोर्धनाग्निं शुभकर्म-
लाभम् । उद्योगसिद्धिं सुतदारसौख्यं यानादिभूषा-
म्बरदेहसौख्यम् । संज्ञाध्वये यस्य यद्द्रव्यसुक्तं कर्मा
जीवे यस्य यज्ञोपदिष्टम् । आयस्यानालोकयोगोद्धवं च
तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम् । सूर्ये स्यान्वलाधिके
क्षप्रिधनं गोभूमियानाम्बरं सौख्यं राजसु माननं पर-
धनैः संयुज्यते कान्तिमान् । तत्पाके शयनान्बरादि लभते
सर्वोपकारं महाकीर्तिं भूषणमिष्टवन्धुसहितं तीर्थाभि-
षेकं महत् । रथिर्यदा स्यान्वलेन हीनस्तत्पाककाले
बलमर्धनाशम् । स्यान्च्युतिं बन्धुविरोधतापं देशादिदेशं
ससृपैति दुःखम् । दिग्वीर्ययुक्ते दिवसेश्वरे तु दिगन्त-
राक्रान्तिधनादिसौख्यम् । तत्तद्दिशः प्राप्तयशोऽर्थभूमिर्नो
चेत्तथा तादृशमत्र नास्ति । तत्कालमानात्तत्तुते बलिष्ठे
रथौ विषाके क्षप्रिभूमिवित्ते । उद्योगसिद्धिं नृपमाननाञ्च
हीने रथौ कालवलेम नाशम् । निसर्गतः सर्वसृपैति
कालरथौ तु नैसर्गिकवीर्ययुक्ते । यानार्थभूषाम्बरदेह-
सौख्यं हीने रथौ चोरनृपाग्निभीतिम् । रथौ तु चेष्टा-
धिकवीर्ययुक्ते स्वचेष्टितार्थागममेति सौख्यम् । नृपस्य
मानं सुतदारसौख्यं क्षयादिशानाम्बरमत्र हीने ।
रथौ स्वगानां बलदृष्टियुक्ते स्वचिन्तयित्वा सकलं च
सौख्यम् । तज्जायते तत्परिपाककाले तेनैव हीने

सकलं विनाशम् । क्रूरादिप्रशङ्गरिवेर्दशायां स्यान्-
च्युतिं वा नृपचारभीतिम् । कोपाधिकं तत्र शिरोरुजं
च पितादिनाशं त्वथवा तदीयम् । नृद्वंशप्रशङ्गरवे-
र्दशायां नृद्वंशपानाम्बरभूषणाग्निम् । नामहयं राजसु
पूजितञ्च वेदान्तशास्त्रागमधर्मशास्त्रम् । पारावताद्यंश-
युतस्य भानोर्दशाविषाके महतीञ्च कीर्तिम् । वन्धु-
देशाधिपमाननं च पुत्रादिसन्धिकलत्रलाभम् । स्त्री-
दिजन्यं फलमाहारादौ पचात् फलं खेचरदृष्टिजन्यम् ।
मध्ये फलं स्यान्मभवं तथैव पापग्रहाणामिह योज-
यन्ति । भुजङ्गमत्प्रशयुतस्य भानोर्दशाविषाकेऽहिभयं
विषादा । नृपाग्निपातित्यमनेकदुःखं पाशादिभूतप्रश-
युतस्य चैवम् । स्त्रीक्षयोऽपि दिनेशो नीचांशे चेत्कलत्र-
धनहानिः । स्वकुलजबन्धुविरोधः पितादीनां तथैव
सुनिवाक्यम् । उद्योगयुतो भानुनीत्यस्योऽपि महत्-
सुखम् । करोति राज्यभारं च दशान्ते विपदं कथाम् ।

अथोद्गादिगचन्द्रदशाफलानि-
रस्य दशाविषाके कुसुमम्बरञ्च । महत्त्वतामेति कलत्र-
लाभं धनायतिं पुत्रमनोविलासम् । उच्चस्थितस्यापि
निशाकरस्य प्राप्नो दशायां सुतदारवित्तम् । मिष्टान्न-
पानाम्बरभूषणाग्निं विदेशयानं स्वजनैर्विरोधम् । आरो-
हिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकीर्तिम् ।
करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवाज्ञं भूधरतर्पणञ्च ।
निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यहा-
निम् । मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चोराग्निभूषैः पतनं
तटाके । नीचांशस्यापि निशाकरस्य प्राप्नो दशायां
विविधार्थहानिम् । कुभोजनं कुक्षितराजसेवा मनोवि-
कारं ससृपैति निद्राम् । मूलत्रिकोणस्थितचन्द्राये
नृपाङ्गनं भूमिसुतार्थदारान् । प्राप्नोति भूषाम्बरमान-
लाभं सुखं जनन्या रतिकेलिलोलम् । स्वक्षेत्रगस्यापि
निशाकरस्य नृपाङ्गनप्राप्तिमुपैति सौख्यम् । प्रचण्डवेशत्रा-
गमनं क्षितीयात् संमाननं स्त्रीसुतवन्धुसौख्यम् । निशा-
करस्याप्यतिशत्रुराशिं गतस्य द्राये कलहोऽर्थनाशम् ।
कुपस्वतां कुक्षितभोजनञ्च क्षेतार्थदारात्मजतापयानम् ।
यानाम्बराहङ्गराणादिहानिं विदेशयानं परिचारकत्वम् ।
देशान्तरे आस्यति बन्धुहीनो दुःखी परित्यज्यति शत्रु-
गेहे । मितवर्गस्यापि निशाकरस्य पाकोऽर्थलाभं क्षिति-
पालसैलीम् । उद्योगसिद्धिं जलवस्तुलाभं चित्राम्बरा-
भूषणवाग्विलासम् । सुधाकरस्याप्यतिमित्रराशिं गतस्य

दाये त्वत्सौख्यमेति । विद्याविनोदाङ्गिराजपूजां
 खेलात्मदारात्मजकामलाभम् । दशाविपाके समराशयस्य
 कलानिधेः काञ्चनभूमिलाभम् । किञ्चित्सुखं ब्रह्मवराग-
 पीडां विदेशयानं लभते मनुजः । नीचस्थितयश्चि दशा
 विपद्महार्त्तिं क्षोणार्धदुःखवनवासमुपैति काले ।
 कारागृहं निगडपाटकशान्नीहोमचौराग्निभूषणभयं
 सुतदारप्रेमम् । चीणेन्दुपाके सकलं विहीनं राज्यार्थं
 भूषणकलत्रभिलसम् । उन्मादचतं स्वजनैर्विरोधस्थित्य
 सायाति कुशीलवृत्त्या । पूर्णेन्दुपाके परिपूर्णमेति विद्या
 विनोदाङ्गिराजपूजाम् । स्त्रीपुत्रभृत्यार्थमनोविज्ञं सं-
 विशेषतः शोभनकर्मलाभम् । केनापि स्त्रीसुखवियचरेण
 युक्तस्य चन्द्रस्य दशाविपाके । मनःप्रसादं मदनाभिरामं
 स्त्रीपुत्रभृत्यादिविनोदगोपीम् । पापान्वितस्यापि नि-
 शाकरस्य पाकेऽग्निचोरक्षि तपालकोपैः । दुःखं सुतस्त्री-
 सुतवन्मुहानि विदेशयानं त्वशुभादिर्कर्म । चन्द्रस्य सौम्य
 यज्ञसंयुतस्य प्राप्तौ दशायां शुभकर्मलाभम् । गोभूहिर-
 गत्याम्बरभूषणानि तीर्थार्थभिक्षेकं परदारसौख्यम् । पापे-
 क्षितस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके विफलं सुकर्म ।
 कोपाधिकं कलितभोजनञ्च मातृवियोगं त्वथवा तदी-
 यम् । निशाकरस्यापि शुभेक्षितस्य परोपकारं महतीं
 च कीर्त्तिम् । इष्टार्थवन्मुगमभूषमानं जलक्रियावत्स्वभूतो
 विलासम् । मूलतिलकोणगेन्दोर्दशां प्रपन्नो नरः सुवज्र-
 क्रोशः । बद्धपुत्रवान् विनीतो बन्धुविरोधं प्रधानतां
 याति । सुखस्थितस्यापि निशाकरस्य मातृवियोगं सुख-
 यानभूतिम् । क्षुधेर्धनाग्निं गृहकर्मलाभकीर्त्तिं स्वना-
 माङ्कितपद्मजालम् । दारान्वितस्यापि निशाकरस्य पाके
 कलत्राप्रसदाहरणि । सुपुत्रसौख्यं प्रयत्नान्तरञ्च प्रसे-
 द्मत्वादिकर्म मनोरुक् । कर्मस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना
 चन्द्रस्य कीर्त्तिं लभते विद्याम् । यज्ञादिकर्माप्रमनेक-
 सौख्यं भूषुतवानाम्बरपूजाम् । नीचांगस्यापि दशा
 ददाति रोगं महत्तरं चेन्दोः । पादाजिरोगपीडां युद्धेण
 पराजयं गतोन्मादम् । उक्षांगस्यापि दशा ददाति
 सौख्यं महत्तरं चेन्दोः । नानाविधधनलाभं भूपति-
 सन्मानदेहउष्टि च । चन्द्रदशायाभादौ नरपतिसन्मानन-
 कीर्त्तिसौख्यं च । मध्ये स्त्रीसुतनाथं गृहधनसौख्याम्बरं
 चाप्ते । प्रहस्य चन्द्रस्य दशा प्रपन्ना करोति दुःखं कलहं
 वियोगम् । चौराग्निभूषणभयं जयेन मूलादिकलहं
 चलनाङ्गनाड्यः । रत्नस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना देहस्य

काशप्रं जलभीतिदुःखम् । विदेशयानं सकलैर्विरोधं
 कुभोजनं माधुजनेषु नाशम् । रिपूफगचन्द्रदशायां प्राप्तौ
 भर्तृनाशनं कुरुते । राक्षोऽन्तधनभाग्यं स्थानविनाशं
 महत्तरं दुःखम् । चन्द्रस्य वित्तस्थितिमाकाले विनाशज-
 स्त्रीसुखभोगभाग्यम् । भिटाक्षपातं रतिकेलिसौख्यं
 धनागमं पुण्यजलाभिषेकम् । तृतीयराशिस्थनिशाकरस्य
 दशा महत्सौख्यमनेकवित्तम् । मनोदृढं भावजनादि-
 सौख्यं लघुप्रज्ञयानाम्बरभूषणाग्निम् । लाभस्थितस्यापि
 निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां विविधार्थलाभम् । गृहस-
 पानाम्बरकेलिलोलं स्त्रीपुत्रलाभं तु मनोविलासम् ।
 दिनेश्वरेणाहृतचन्द्रदाये प्राप्तौ दुःखं स्वजनैर्विरोधम् ।
 भायार्त्तयं भूपुत्रपाणिचोरेर्मातृवियोगं क्षिप्रान्नाशम् ।
 चन्द्रे स्थानवलाधिके धनसुखं कीर्त्तिञ्च विद्यागमं देव-
 ब्राह्मणतर्पणं नृपधनान्याप्नोति भूमिं धनम् । स्त्रीरत्ना-
 म्बरभूषणं क्षिप्रधनं माविक्रियासेवनं मिष्टान्नादिरसायनं
 फलयुतं दध्याज्यमात्याम्बरम् । निशाकरे स्थानवलेर्वि-
 हीने स्थानार्थनाथं स्वपदच्युतिञ्च । स्ववन्मुनाथं त्वथ
 वा वियोगं क्षुधेर्विनाशं मनुपैति काले । निशाकरे दिग्-
 वलसंयुतेऽस्मिन् दिगन्तरादागतवस्तु चित्तम् । विद्यागमं
 भूपतिभित्ताञ्च स्ववन्मुपूजां गजवाजिभूषणम् ।
 चन्द्रे तथा कालवलावितेऽस्मिन् तरङ्गयानं क्षिप्रगो-
 सहीञ्च । विद्यादिषोभं नक्षकेशदलचर्मास्त्रालङ्कृतवा-
 हनञ्च । मिसर्गवीर्यान्वितचन्द्रदाये निसर्गमत्स्यापि करोति
 सौख्यम् । अयत्नतो वाहनदेशलाभं नृपालपूजां बद्ध-
 वाहनञ्च । चन्द्रे यदा दिग्वलवीर्ययुक्ते क्षपाकटाक्षेण
 नरेश्वरस्य । समस्तभाग्यं मनुपैति सौख्यं परोपकारं च
 मनोऽभिलाषम् । क्रूरादिपठङ्गसमन्वितस्य दाये
 गणाङ्गस्य बद्धत्वदुःखम् । स्त्रीपुत्रनाथं क्षितिपालकोपं
 विद्याविवादं कलहं जनेषु । गृहशपठङ्गसमन्वितस्य
 चन्द्रस्य दाये बद्धपुत्रलाभम् । गृहार्थलाभं विजयं
 सुखं च कीर्त्तिञ्च विद्यां लभते विशेषात् । पारावताङ्ग-
 गमसन्वितस्य चन्द्रस्य दाये महतीं च कीर्त्तिम् । विद्या-
 विनोदं लभते च सौख्यं देवाचनं पुण्यजलाभिषेकम् ।
 क्रूरद्रेक्काण्यसंयुक्तचन्द्रो दिशति रोगिताम् । कार्यं
 पापसमायुक्तं गोब्राह्मणनिपीडनम् । वादौ भाव-
 फलं प्रोक्तं स्थानजन्यं ततः फलम् । अशोद्धवं फलं
 पश्चादुपहज्जातफलं तथा ।

अथोक्षादिगमौमदशाफलम् । “अनुसूक्तभूतद्वन्द्व-
 दाये

काळे जेवायेलाभं ससरे जयञ्च । आधक्यमन्वेति नरेश-
मानसहोदरस्त्रीसुतयान्वनासम् । उच्चकृतस्य हि दशा
धरासुतस्य प्राप्तांत राज्यमथवा जितपाञ्च वित्तम् ।
भूयेध्यदारसुतवन्मनामगं च वानादिरोहणविशेषविदे-
शवानम् । आरोहिणी भूभसुतस्य सौख्यं दशा तनोवज-
नरेन्द्रपूजः । प्रधानतावैर्यमनोऽभिलाषं भाग्योत्तरं
गोगजवाजिसङ्घम् । धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थ-
नाशं कलिकोपदुःखम् । विशेषवासं स्वजनैर्विरोधं चो-
राग्निभूषैर्भयमेति कष्टम् । नीचस्थितस्यापि धरासुतस्य
दाये कुहत्या स्वजनादिरक्षा । कुभोजनं गोगजवाजि-
नाशं स्ववन्नुनाशं नृपवह्निचोरैः । मूलत्रिकोणस्थित-
भौमदाये मिष्टाक्षपानाश्वरभूषणाग्निम् । पुराणधर्म-
श्रवणं मनोज्ञं आत्मादिषौख्यं क्षपणभमेति । स्वजेव-
गस्यापि धरासुतस्य दशाविपाके लभतेऽर्धभूमिम् । स्था-
नाधिपत्यं सुखवाहनञ्च नामद्वयं आहसुखं दुःखा-
ग्निम् । धरासुतस्याप्यतिशयराशिं गतस्य दाये कलहा-
दिदुःखम् । नरेणकोपं स्वजनैर्विरोधं भूयेध्यदारासज-
मितरोमम् । भूभन्दनस्याप्यारराशगस्य दशाविपाके
ससरे च पीडाम् । शोकाग्निभूपाकविषैः प्रसादं पी-
डातिक्छ्दिशुदाक्षरोगम् । मितर्चगस्यापि कुजस्य
दाये मितत्यमायाति सपत्नसङ्घैः । चोराग्निमान्धाद्य-
विप्रादभूमिं क्षपेर्विनाशं कलिकोपदुःखम् । कुजस्य
दाये त्वतिमितराशिं गतस्य भूपाककृतार्थभूमिम् ।
वस्त्रादियज्ञादिविवाहदीक्षासुपैवि देशान्तरलब्धभाग्यम् ।
धरासुतस्यापि समर्चमस्य गृहोपकार्यं स्ववनप्रमाणात् ।
स्त्रीपुत्रभृत्यात्मसहोदराणां शत्रुत्वमाप्नोति नृपाग्नि-
पीडाम् । नीचपहेणापि समन्वितस्य धरासुतस्याति-
मनोविकारम् । प्रेक्ष्यत्ववृत्तिं परकीयमन्त्रं स्त्रीपुत्रनाशं
नृपवह्निचोरैः । किञ्चित् सुखं भोजनवस्त्रपानं कच्छ्रेण
वृत्तिं नृपपूजनञ्च । उच्चान्वितेनापि समन्वितस्य भौमस्य
दाये सुतदारपीडाम् । पापान्वितस्यापि कुजस्य दाये
पापानि कर्माणि करोति नित्यम् । देवद्विजानां पशुदे-
वतानां सहोदराणाञ्च कुमार्गवृत्त्या । शुभान्वितस्यापि
कुजस्य दाये केचित् सुखं देहकशाङ्करोमम् । भूपूर्वादिदं
ससरे जयं च विद्याविवादं परदेशवासम् । शुभेक्षित-
धरासुतनोर्दाये भूयेध्यनाशनम् । तस्मिन् गोचरसंयुक्ते
त्वत्तनं शोभनं भवेत् । चारु पापपञ्चवीक्षितस्य प्राप्नो-
दशायां बहुदुःखकष्टम् । जनैः परित्यक्तकलत्रमितो देशा-

नरस्यः जितपाककोपात् । केन्द्रगतभौमदाये चोरविषा-
भ्यामुपैति दुःखानि । कलहोवासविरोधं लभते देशान्तरं
याति । चतुर्थराशिस्थितभौमदाये स्थानस्युतिं वस्तुविरोधि-
ताञ्च । चोराग्निपीडां नृपतेः सकाशात् भीतिं परे दुर्गपदे
प्रयाति । कलत्रयुक्तस्य कुजस्य दाये कलत्रहानिर्गुदमूत्र-
कच्छम् । अगोचरस्यस्य च तादृशं फलं तदन्यथा चेत्
फलमन्यवेव । कर्मस्थितस्यापि कुजस्य पाके कर्मदिवैक-
ल्यमुपैति दुःखम् । उद्योगमङ्गं त्वपकीर्त्तिमेति विद्या
सुतस्त्रीधनमानहानिः । अर्कगभौमदशायां दधाति शोकं
स्त्रिंशो विरोधं च । राज्याच्चरुतिं विपचाद्देशादेशान्तरं
याति । वितगभौमदशायां संप्राप्तौ तस्य वृद्धिसंप्रयाति ।
स्वकुलाढ्यत्वं लभते नृपहृतवित्तं सुखाक्षिरोमञ्च । आ-
हस्थानगतञ्च सौख्यफलदो भूभन्दनोऽरातिहा धैर्यं
वित्तसुतार्थदारसहजैः सङ्गं नृपात् पूज्यताम् । एतस्थान-
गतस्य एतमरणं बुद्धिधनं जायतां शत्रुक्षेपगतस्य भूमि-
बहजैर्दुःखं महारोगभाक् । पञ्चमस्यधरासुतनोर्दावे
कीर्त्तिं विवेकिताम् । नेत्ररोगं त्वर्थनाशं दद्यात् कलहमेव
वा । सरणपदस्थो भौमः करोति दुःखं महद्भयं पाके ।
स्त्रीपुत्रमन्यविरोधं स्थानविनाशं विदेशयानञ्च । म-
स्यधरासुतनोर्दशापाके पदच्युतिम् । गुरुणां च
तथा कष्टं तपविषं महद्भयम् । आधस्यभौमदाये
करोति राज्याधर्मभूषणमानम् । ससरे जयप्रतापं वा-
नुपकारं मनोजवं कीर्त्तिम् । व्ययगतभौमदशायां प्राप्नो-
धनहृतिं नृपाङ्गीतिम् । स्थानसुतदारनाशं आतृष्यं
विदेशवासञ्च । उच्चशंसंयुक्तधरासुतकाळे मनोभिलाषं
विजयं सुखञ्च । प्रचण्डदासीगमनं नृपस्य प्रधानतां
याति सुगन्धपदम् । नीचांशभौमदाये नीचयुतेऽत्यन्त-
कर्मवैकल्पम् । धनहानिभूषदगुः शिशोदरपरायणो-
ऽशीतः । भौमदशायासादौ लभते विविधार्थमान-
हानिं च । मध्येऽग्निभूषचौरैर्भीतिं तत्र विनि-
दिगेन्मतिमान् । अन्ते आहवियोगं सुतधनदारान्नि-
गुल्ममूलादिम् । भौमेऽप्येवं न भवेद्गोचरयुक्ते विशेषतः
कथयेत् । भौमस्य संस्थानवसान्वितस्य दशाविपाकेऽर्ध-
कलत्रसौख्यम् । स्थानादिनाभं सुखकीर्त्तिशौर्य-
सद्योगसिद्धिं त्वनयादुपैति । स्थानवीर्यविहीनस्तु कुरुते
स्वपदच्युतिम् । कुजः कुसीदवृत्त्या च जीवनं भवति
भुवम् । दिगीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये नृपात् सुखवार्थ-
रथप्रतापम् । गोभूमिकृष्यस्वरयाननाभं दिगन्तरा

प्रान्तयशःप्रतःपम् । कालवीर्ययुतभौमदशायां कास्य-
जाञ्जित सौख्यमुपैति । पटुस्तस्मिन्मौक्तिकलाभं
चित्तवृत्तकर्मणो गजलाभम् । निमर्गतीर्था न्वतसौमदाये
क्षपाकटाक्षेण सहीपतीनाम् । समस्तभाग्यात्मजमित्त-
वन्मुगोभूमिमुपास्वरदेहसौख्यम् । निमर्गतः स्थान-
धनाक्षिणाशं पिताधिकं कुलतमोजनम् । कुजस्य
दाये कुनखी पित्रः सहीदराणामपि देहपीडा ।
वक्रान्वितस्य भौमस्य दशाकाले महद्भयम् । चौराङ्ग-
सर्पपीडां च वनवासं पदच्युतिम् । दृग्वीर्ययुक्तस्य
कुजस्य दाये क्षपाकटाक्षेण सहीपतीनाम् । समस्त-
भाग्यात्मजमित्तवन्मुगोभूमिमुपास्वरदेहसौख्यम् । क्रूर-
शशाङ्कसंयुक्तभौमदायेऽतिपीडनम् । कारागृहप्रवेशश्च
अमस्तविभवक्षयम् । सौम्यपञ्चाशन्युक्तभौमदाये शुभं
भवेत् । विवाहदीक्षायाश्च च सर्वेषामुपकारकम् ।
भारावतादिसंयुक्तभौमदाये महत् सुखम् । भूयर्थदार-
शस्यतिधनवाहनमोजनम् । क्रूरद्रेक्षासंयुक्तकुज-
दाये अनोप्यथा । निगडं विषभीतिं च पाशवन्धनमेव
च । उच्चस्रोऽपि धरास्तनुनीचांशकसमन्वितः । तत्-
याके आतृमरणं नृपवह्निविषादयम् । भूमिपुत्रोऽपि
नीचस्यः खोच्चभागसमन्वितः । तत्पाके भूमिदारा-
गुल्फमित्तविवर्द्धनम् कुजदशम् ।

अथ बुधदशा । “व्यथुच्चसोमात्मजदायकाले धनान्वितः
ख्यातिमुपैति सौख्यम् । ज्ञानञ्च कीर्तिं जननायकत्वं
स्त्रीपुत्रभूयर्थमहोत्सवश्च । उच्चस्थितस्यापि शशाङ्क-
सूनुर्देशा महत्त्वं कुरुतेऽर्थसौख्यम् । देहस्य पुष्टि-
धनधान्यपुत्र गोवाजिमत्तेभ्यस्तदङ्गनादम् । आरोहिणी
सौम्यदशा प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गोवृषवाजिसङ्घम् । नृद्व-
भूषणस्वरयानलाभं वाणिज्यभूयर्थपरोपकारम् ।
शशाङ्कसूनुस्त्वरोहिणी या दशा महत्कष्टतरश्च
दुःखम् । विज्ञानहीनं परदारसङ्गं नृपाम्निचौरैर्भय-
मत्र कष्टम् । नीचस्यचन्द्रात्मजदायकाले ज्ञानेन
हीनं खजनैर्वियुक्तम् । पदच्युतिं बन्धुविरोधितां च
विदेशयानं वनवासदुःखम् । मूलत्रिकोणान्वितसौम्य
दाये राज्यं महत्सौख्यकरं च कीर्तिम् । विद्याविद्यासं
निमर्गार्थशीलं पुराणधर्मश्रवणादिपूतः । स्वस्वत-
स्यापि शशाङ्कसूनुः प्राप्नोति दशायां धनधान्यसम्पत् ।
वाणिज्यगोभूमिस्तुतार्थदारनृद्वपानास्वरभूषणाग्निः । श-
शाङ्कसूनुस्त्वराराशिगस्य शुलोर्भयं भूपतिकोप-

जातम् । विद्याविहीनं कुलहीनसेवां कुभोजनं दार-
सुतार्थनाशनम् । शशाङ्कसूनुर्नरतिशत्रुराशिं गतस्य
पाके विपदं च दुःखम् । उद्योगभङ्गं खजनैर्विरोधं
यज्ञादिविघ्नं शुभकर्मनाशनम् । मितक्षेत्रदशायां शशाङ्क-
सूनुर्धनार्थातः सौख्यम् । नाभयसंप्राप्तिः स्वनामा-
द्वितगद्यपद्यानि । अतिमितराशिगस्य दशा प्रपन्ना
महत्त्वतां याति । भूपतिकैव सौख्यं धनसुतदाराश्च
बन्धुसम्मानम् । समर्चगत्यापि शशाङ्कसूनुर्देशा सुखं
धान्यसुतःस्वराणि । करोति राज्यच्युतिमत्त्वविधुं
विज्ञानहीनं पिटकादिदोगम् । नीचखेचरसंयुक्त सौम्य-
दायेऽतिकष्टताम् । पदभ्रं सं बन्धुनाशं कर्मनाशं मनो-
रजम् । उच्चखेचरसंयुक्तसौम्यदाये महत् सुखम् ।
भास्योत्तरं सुविद्यां च वाणिज्यं गोकुपिक्रियाः ।
विदः पापान्वितस्यापि दाये पापमुपैति च । खेतार्थ-
दारपुत्रादिकृषिगोभूमिनाशनम् । विदः सौम्यसुत-
स्यापि परिपाके महत् सुखम् । राज्ययोगं सुखं कीर्तिं
दारपुत्रनृपात् सुखम् । सौम्ये चित्तस्यापि शशाङ्कसूनु-
र्देशाविपाके महतीं च कीर्तिम् । विद्याविद्यासोद्भव
राजपूजां कान्तिप्रतापं यशसा समेतम् । पापेक्षित-
स्यापि शशाङ्कसूनुर्धन्यक्षयं बन्धुजनैर्वियुक्तम् । विदेश-
यानं स्वपदच्युतिं च प्रेष्यानुष्ठत्या कलहोऽतिक्षुब्धम् ।
केन्द्रोपगस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमित्तधन-
धान्यकलत्रपुत्रान् । यज्ञादि कर्मनृपमानयशःप्र-
लब्धिं नृद्वपानशयनास्वरभूषणानि । लभ्यं गतस्य
हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमानं कृषिलक्ष्मभाष्यम् ।
भेरीरवादि परिघोषितयानमार्गं तीर्थभिषेकमश्व-
जमति प्रसिद्धम् । वित्तगसौम्यदशायां विद्याप्राप्तिं
महत्त्वकीर्तिञ्च । भूपतिभाग्यसमानो राज्यस्थाने प्रधनतां
याति । तृतीयराशिस्थितचन्द्रसूनुर्देशाविपाके जडतां
समेति । उदुगानमाजीवनगुल्मरोगमन्त्रार्थयोगे नृप-
माननश्च । शशाङ्कसूनुर्हिबुकस्यितस्य दशा प्रपन्ना
नृद्वधान्यनाशनम् । सौख्यादिहीनं हिबुकेशस्य-
सुद्योगभङ्गं च पदच्युतिं वा । प्रपन्नस्यशशिनन्दनस्य
या क्रूरबुद्धिरतिकष्टता भवेत् । हीनवृत्तिरपि राज-
सेवया कष्टलक्षधनमेति सम्पदम् । पञ्चाष्टमान्यस्थित
सौम्यदाये त्वग्दोषजातं बहुरोगमेति । विषर्चिका
पैत्तिकपाण्डुरोगं नृपाम्निचौरैर्मरणं क्षयत्वम् ।
देहाङ्गवैकल्यकलत्रबन्धुविद्वेष्टां भूपतिहत्तकोपम् । आक-

शिकं सत्यभयं प्रसादं रिपुस्थितस्यापि यथाह-
 न्नोः । दारस्थितस्यापि यथाह्नोर्देशा विपाके
 सुतदारवित्तम् । विद्याविनोदं विमलाम्बरं च नाम-
 दयं भूपतिनितम् । भाग्यस्थितस्यापि यथाह-
 न्नोर्भाग्योत्तरं दारसुतार्थलाभम् । तीर्थभिषेकं जप-
 होमदानं यज्ञादिकर्माणि लभेन्मनुष्यः । कर्मस्थितस्यापि
 यथाह्नोर्देशाविपाके नृपतौल्यमेति । सौख्यं स्वना-
 भाङ्गितगद्यपद्यं नामदयं दारसुतार्थलाभम् । प्रपूजनं
 देवमहीरुहाणां सायं ज्येष्ठं जननायकत्वम् । कवित्व-
 मार्गं समुपैति काले यज्ञादिदोषां स्वजनैर्विशेषात् । उदा-
 न्यराशिस्थितसौख्यदाये त्वनेकधा वित्तमुपैति काले । दा-
 नेन वा भूपतिमाननादा लपेक्ष वाणिज्यविचारतो वा ।
 उद्धांशसंयुक्तशशाङ्कसुनोर्देशाविपाके सुतभूषणाग्निः । मनो
 विनाशं नयनाभिरामसुखाहधैर्यं च जन्ताभिषेकम् । नी-
 चांशकयुतः सौख्यो नीचवत्यानुजीवनम् । प्रेषप्रत्वं परि-
 हारं च दशायाञ्च करोति तत् । सौख्यदशायासादौ कभते
 धनधान्यसम्पदं पुरुषः । अन्ये स्वजनविरोधं मध्ये दाये
 नरेशसम्मानम् । अर्कगसौख्यदशायां लभते विविधापदं
 मनोदुःखम् । स्वकुलजन्मविरोधं निन्दाभयं वाचिकर्ण-
 रोगञ्च । स्थानवीर्यं युते सौख्ये तत्पाके कीर्तिराज्य-
 दम् । मनोवैर्यं मनोत्साहं यज्ञदीक्षाशुभप्रदम् ।
 तद्विहीनबुधे स्थानदारपुत्रसहृदयम् । विदेशवासं दुःखं
 च मानापरिभयक्रियाः । दिग्वीर्यसहिते सौख्ये
 दिग्मन्त्राङ्गनिकः सुधीः । सामन्तराजमित्वं गन्ध-
 मात्यस्य लेपनम् । कालवीर्यं युतसौख्यदशायां देहसौख्य
 कलहाटिवियोगम् । दारपुत्रवृत्तमाननमेति गाङ्गतोय-
 परिपूततनुः स्नात् । निसर्गवीर्यान्वितसौख्यदाये निसर्गत-
 श्यापि शुभादि कर्म । विद्याविवादं स्वजनैर्विरोधं मातु-
 र्वियोगं स्वधरा तदीयम् । वक्रचेष्टान्विते सौख्ये भाग्य
 दारसुतार्थभाक् । तथा पुराणदानादिसमुद्रस्नानमाचरेत् ।
 हग्वलेन युते सौख्ये सर्वभूतेषु सौख्यताम् । करोति रति
 केलिञ्च राजप्रभाग्यसम्पत्तिम् । क्रूरपशंशसौख्यस्य
 दशापाके सहृदयम् । चोराग्निभूषेभीतिः स्थाप्युभय-
 योगवर्जिते । नृदशादियुते सौख्ये राजल्लभं महत्
 सुखम् । सार्धं सर्वभूतेषु लभिपुत्रार्थसम्पदम् । सौख्ये
 वैशेषिकांशस्य विशेषाद्राजपूज्यताम् । सुगन्धास्वरसाह्यं
 च विद्यागोष्ठीरहस्यताम् । क्रूरदृष्ट्यासंयुक्तचन्द्र-
 चतुर्थदा तदा । चोराग्निभूषतिभयं स्थाननाशं सह-

हृदयम् । उद्धराशितः सौख्यो नीचभागगतो यदि ।
 राज्यं सुखं महत्कीर्तम् विनाशयति तत्क्षणात् ।
 चन्द्राक्षजाऽपि नीचस्यः स्त्रीभूभागसम्पत्तिः । अशुभं
 फलसादौ तु शुभमन्ये प्रयच्छति ।

अथ गुरुदशा “गुरोर्देशायां परमोद्धगस्य राज्यं
 महत्सौख्यमुपैति कीर्तिम् । मनोविलासं मजयाजिमङ्ग-
 नृपाभिषेकं स्वकुलाधिपत्यम् । कुलीरगस्यापि गुरोर्दे-
 श्यायां भाग्यात्तरं भूपतिमाननादा । विदेशजनं सह-
 दाधिपत्यं दुःखैः परिक्रान्ततनुर्मनुष्यः । आरोहिणी
 देवगुर्मेहत्वं दशा प्रपन्ना कुरुनेर्धमू मिस्र । गानक्रिदा
 स्त्रासुतराजपञ्चां स्वीर्यतः प्राप्तयशःप्रतापम् । जीवदशा-
 यामारोहिण्यामोयो मण्डलादिनाथो वा । दिग्भूपाञ्च-
 सख्यधनो मेधावी कान्तिमान् विनीतज्ञः । देवेन्द्रपूज्यस्य
 दशावरो हा करोति सौख्यं सहदेव नाशः । सङ्गद्यगः
 कान्तिविशेषजालं नरेश्वरत्वं सहदेव याति । क्षतिनीच-
 भागभाजो गुरोर्देशायां प्रमत्तगृहपुञ्जः । अन्योन्यसुद-
 यधैरं क्षतिनाशं याति परमथः । मूलविकोषमिलयस्य
 गुरोर्देशायां राज्यार्थम् भूमिस्तदारविशेषसौख्यम् । याना-
 धिरोहणमपि स्ववलाप्रवित्तं यज्ञादिकर्मजनपूजितपाद-
 पीठम् । गुरोर्देशायां स्वगृहं मतस्य राज्ञोऽर्थमभूषान्य-
 सुखाम्बरञ्च । मिष्टान्नगोपाजिमनोविनाशं काव्यादि-
 पुण्यागमवेदशास्त्रम् । गुरोर्देशायामतिशतुराशिं गतस्य
 दुःखं समुपैति शोकम् । विषादभूषणकलत्रनाशं नृपा-
 म्निचोरेवैकुण्ठदुःखपीडाम् । गुरोर्देशायामरिराशिस्य
 स्त्रीपुत्रवत्यात्मसहोदरार्तिम् । प्राप्नो दशायामतिमित-
 राशिं गतस्य जीवस्य नरेन्द्रपूज्यम् । नृदृष्टभेरोरव-
 यानघोषं दिगन्तराक्रान्तसमस्तभाग्यम् । मितर्कगस्यापि
 गुरोर्देशायां नरेशपैर्नी समुपैति कीर्तिम् । विद्याविवादे
 जयमन्त्रसौख्यसुगन्धस्वहृदयपरोपकारम् । समर्कगस्यापि
 गुरोर्देशायां सामान्यतो भूपतिदत्तभाग्यम् । लघुप्रथगो-
 भूमिमनोविलासं मित्राम्बरालङ्कृतिं भूषणाग्निम् । नीच-
 स्त्रेचरसंयुक्तजीवदाये मनोरुजम् । परमेषप्रापवादक
 पुत्राणाञ्च विरोधिताम् । उद्धेचरसंयुक्तगुहदाये महत्-
 सुखम् । अनेकगोपुरादीनां निर्माणं नृपपूज्यताम् । पा-
 पान्वितस्यापि गुरोर्देशायां करोति पापं नृदवान्तर-
 स्यम् । गूढं बहिः पुण्यफलं विशेषात् भूम्यर्धदारा-
 लजसौख्यमेति । शुभान्वितस्यापि गुरोर्देशायां नरेश्वरार्थं

मृदुलाम्बरं च । दानेन वित्तं नृपमाननाद्वा यज्ञादिसं-
 गर्गविशेषलाभम् । पापेक्षितस्यापि गुरोर्दशायां प्राप्तं सुखं
 किञ्चिदुपैति धैर्यम् । कचिद् यशः कुत्रचिदाप्रसौख्यं
 कचिद्धनं नाशसुपैति चान्ते । शुभेक्षितस्यापि गुरो-
 र्दशायां देशान्तरे वित्तसुपैति भूपात् । देवार्चनं भूभुर-
 तर्पणञ्च तीर्थभिषेकं गुरुपूज्यताञ्च । केन्द्रगतजीवदाये-
 राज्यं भूदारराजसम्मानम् । विविधसुखानन्दकरं
 वज्रजनरक्षां प्रधानतां याति । लग्नङ्गतस्य हि दशा-
 पुरुषं करोति जीवस्य सौख्यममलाम्बरभूषणाम् ।
 यानाधरो हृणमृदङ्गगणारवैश्च सत्तेभवाजिभटसङ्घयुतं
 करोति । चतुर्थकेन्द्रस्थितजीवदाये यानत्वयं भूपतिमिव-
 भावम् । भूपालयोगो यदि भूपतित्वं नो चेत्तदा तत्सदृशं
 करोति । कलत्रराशिस्थितजीवदाये दारार्थपुत्रार्थसुखं
 प्रयाति । विदेशयानं समरे जयञ्च धान्यं परब्रह्मणि
 पुण्यकर्म । कर्मस्थितस्यापि गुरोर्विपाके राज्याभिषाङ्ग-
 र्चनयज्ञदानीम् । भूपालयोगे त्वय्यार्थपुत्रकलत्रसत्कर्तुं
 राजयोगम् । पञ्चमस्य गुरोर्दाये सन्तोषास्तिर्महत्सुखम् ।
 सुतापि राजपूजाञ्च वेदान्तश्रवणादिकम् । त्रिकोणसं-
 स्थस्य गुरोर्दशायां स्त्रीपुत्रधान्यार्थविवेकबुद्धिम् । मृदु-
 पानाम्बरपट्टवस्त्रयानादिलाभं नवमे तु सौख्यम् । उच्चां-
 शसंयुक्तगुरोर्दशायां भागप्रोत्तरं राजसमानमेति ।
 प्रवालसुक्तामणिरत्नलाभं सर्वेषु सुखं सुसुपैति सौख्यम् ।
 नीचांशसंयुक्तगुरोर्विपाके भूपाङ्गयं गुल्मविचर्चि-
 कादीन् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च नृपान्निचोरैः
 स्वकुलोद्भवैश्च । कर्मगतजीवदशायां सहसा ज्वरपीडितो
 भवेत् क्षीणः । उच्चाङ्गुरोगतप्तो दुःशीलत्वप्रभग्नसंसारः ।
 आदौ गुरुदशकाले नृपपूजां महत्सुखम् । मध्ये
 स्त्रीपुत्रलाभादि पान्ते कष्टं विनिर्दिशेत् । धनस्थित-
 स्यापि गुरोर्विपाके धनयतिं भूपतिमाननञ्च । विद्या
 विवादाङ्गितराजगोष्ठीं सर्वोपकारं विजयं सुखञ्च ।
 नृपकृतवज्रमानं भ्रातृभिर्भूमिलाभं परयुतविजनैर्वा
 दत्तगोभूमिवित्तम् । कशनवसनभूषागन्धमाल्याम्बराणि
 परकृतसुपकारं शुद्धतामेति शौर्यम् । तृतीयस्य गुरो-
 र्दाये भ्रातृणां च सुखं धनम् । नृपदत्तं धनं सौख्यं
 गन्धमाल्याम्बरादिकम् । नीरोगतां पुत्रकलत्रलाभं
 लग्नाद्रिपुस्यस्य गुरोर्दशायाम् । आदौ भवेदेवमथान्य
 पाके दारार्थचोरादिभयं सारोगम् । जीवोमरण-
 पदस्यः करोति सौख्यं स्वबन्धुजनहानिम् । स्थान-

च्युतिं विदेशं प्रान्ते स्त्रीराजपुत्रसम्मानम् । लाभ
 गजीवदशायां संप्राप्तौ राज्यलाभसुपयाति । बह्वर्ध-
 दारपुत्राङ्गुपविरोधं स्वबन्धुविद्वेषम् । व्ययगतजीव-
 दशायां प्राप्तौ वाहनादि सुसुपयाति । लभते विदेशयानं
 नानालेशैश्च परिभूतः । पाके स्थानवलान्वितस्य च
 गुरोः क्षेत्तार्थदारात्मजान् संप्राप्नोति गजाश्ववस्तुकनकं
 चित्ताम्बरं भूषणम् । दिग्बीर्यान्वितदेवनायकगुरौ
 लोके प्रसिद्धं तथा जीवे कालबलाधिके नृपबधूसम्मानि
 तां याति सः । निसर्गबीर्यान्वितजीवदाये निसर्गत-
 आतिसुखं महत्त्वम् । विद्याविलासं रतिकेलिसौख्यं
 भागीरथीतोयकताभिषेकम् । वक्रं गतस्यापि गुरोर्दशायां
 महार्थतां याति सुतार्थदारान् । युद्धे जयं भूपति-
 भित्तां च सुगन्धजाताम्बरवाग्बिलासम् । दिग्बीर्य-
 युक्तस्य गुरोर्विपाके कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् ।
 समस्तभाग्यं सुसुपैति नित्यं देशान्तरे भ्राम्यति किञ्चि-
 देव । क्रूरपश्यांशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिकष्टताम् । राज-
 कोपावसानादीन् लभते नात्र संशयः । सौम्यपश्यां-
 संयुक्तगुरोर्दायेऽतिसौख्यताम् । वाहनं बन्धुसम्मानं
 यज्ञवैवाहिकं शुभम् । पारावतांशयुक्तस्य गुरोः पाके
 महत् सुखम् । मृदुपट्टवस्त्रञ्च हेमविक्रियभूषणम् ।
 पापद्रेकाण्युक्तस्य गुरोर्दाये च बन्धनम् । कारागृह-
 प्रवेशञ्च निगडं दारविग्रहम् । उच्चस्थोऽपि गुरुनीच-
 राश्यांशकसमन्वितः । महाभाग्यं तु संप्राप्तं तत्क्षणा-
 देव नश्यति । नीचस्थो देवपूज्योऽपि स्त्रोच्चांशकसम-
 न्वितः । भाग्यक्षये तु संप्राप्ते भाग्यं याति तदा नरः ।
 अथ शुक्रदशा । “अत्युच्चमृदुदशायां मत्तविलास-
 प्रियार्थभोगी स्यात् । मात्याच्छादनभोजनशयनस्त्री-
 पुत्रधनयुक्तः । स्त्रीस्थितस्यापि भगोर्दशायां स्त्रीसङ्ग-
 दार्थविरुद्धधर्मम् । पितृविनाशं सुसुपैति दुःखं शिरो-
 रजं भूपतिमाननञ्च । आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना
 धान्यं वरालङ्कृतिकान्तिपूजाम् । प्रवृत्तिसिद्धिं स्वजनै-
 र्विरोधं मातादिनाशं परदारसङ्गम् । भगोः सुतस्याथ-
 वरोहकाले प्रचण्डवेश्यागमनं धनाप्लम् । स्त्रीपुत्रबन्धा-
 र्त्तिमनोविकारं हृष्कूलरोगं मदनार्त्तिमेति । उद्देगरो-
 गतप्तः कर्मसु विफलेषु सर्वदाभिरतः । अतिनीचग-
 तस्य दाये शुक्रस्यात्मार्यदारपुत्रार्त्तिम् । मूलत्रिकोण-
 भाजो भगोर्दशायां महाधिपत्यं स्यात् । क्रयविक्रयकुश-
 लधनवान् कीर्त्यन्वितो विधिज्ञश्च । स्वर्गशुक्रदशादौ

लभते स्त्रीपुत्रमित्थनशौख्यम् । जित्योत्साहं द्वेषं परोप-
कारं सहचक्षुः । भृगोर्दशायासतिशतुराशिं गतस्य
पुत्रार्थकलत्रहानिम् । प्रभन्मसंसारविशीर्षदेहं गुल्मा-
चिरोमं ग्रहणीप्रकोपम् । शत्रुचेतदशायां भृगोरप-
त्वार्यदारहानिः स्यात् । भूपतिरोधं कुरुते सत्तविज्ञाभा-
र्यपापकर्माणि । मित्वेतदशायां परोपकारी कलावि-
धित्तयः । पूगारामकृषिः स्यादेयमनुष्ये शत्रोद्धृतार्थस्य
अतिमितशुक्रदाये भूपतिसम्मानसौख्यं च । गोधन-
वाजिसमेतं गजवरसङ्घैः निरस्तदोषैश्च । समर्त्तनस्यापि
भृगोर्विपाके प्रमेहगुल्माक्षिगुदप्ररोमः । किञ्चित् सुखं
भूपतिवर्द्धिचोरैः भयं खनामाङ्कितगदपद्यम् । नीचखे-
चरसंयुक्तभृगोर्दाये सहद्वयम् । अपवादकृतं दोषं लभते
पापकर्मभिः । खोक्षस्थितेन सहितस्य भृगोर्विपाके
राज्यं सहचक्षुसमराधिपतित्वमेव । हेमास्वरादिमणि-
भूषणयानलाभं भेरोरुदङ्गपणवानकवादघोषैः । पापा-
न्वितस्यापि भृगोर्दशायां स्थानच्युतिं वभ्रुजनैर्विरोधम्
आचारहीनं कलहप्रियम् । लब्धार्थभूयात्मजदारनाशम्
शुभान्वितस्यापि भृगोर्दशायां सौभाग्यप्रतितात्मजधान्य-
लाभम् । नरेशपूजां गजवाजिसङ्घं प्रवालसुक्तामणि-
यानलाभम् । पापेक्षितस्यापि भृगोर्दशायां मानार्थहानिं
समुपैति दुःखम् । स्त्रिया विरोधं स्वपदच्युतिं च वि-
देशशमं निजकर्महीनम् । शुभेक्षितस्यापि भृगोर्विपाके
धनास्वरं भूपतिपूजनञ्च । जनाधिपत्यं स्वशरीरकान्तिं
कलत्रमित्रात्मजसौख्यमेति । केन्द्रं गतस्य हि दशा
भृगुनन्दनस्य यानास्वरादिमणिभूषितदेहकान्तिम् । रा-
ज्यार्थभूमिषिवाहनवस्त्रशस्त्रदुर्गादियानवनवासजलाभि-
षेकम् । लग्नगशुक्रदशायां संप्राप्तं राजमाननं लभते
मणिगोधनकप्रलाभं परापवादं सहोत्साहम् । चतुर्थ-
राशिस्थितशुक्रदाये राज्यं सहस्रौख्यमुपैति यानम् ।
कृषिक्रियावित्तपशुप्रजानां वृद्धिं प्रतापान्वितकीर्त्तिजालम् ।
कलत्रराशिस्थितशुक्रदावे कलत्रनाशं तथवा
विदेशम् । प्रमेहगुल्मादिशरीररोमं प्रभन्मवित्तात्मजवभ्रु-
राज्यम् । कर्मस्यशुक्रस्य दशाविपाके विद्याधनप्राप्तिनरेश-
पूजे । भाग्योत्तरं पालितदेहकान्तिं दिगन्तरप्राप्तयशः
प्रतापम् । त्रिकोणसंयुक्तभृगोर्विपाके विद्याधनप्राप्ति-
नरेशपूजाम् । प्रवालसुक्तामणिशङ्खशुक्तिगोभूमियानास्व-
वस्त्रलाभम् । पञ्चमस्यभृगोर्दाये पुत्रावाप्तिं विनिर्दिशेत् ।
कीर्त्तिञ्च राजपूजाञ्च सर्वप्राप्तकारकम् । त्रिकोणस्य-

गतः शुक्रः करोति नृपपूज्यताम् । यत्तकर्मदिलाभञ्च
शुक्रपितोः सुखं यशः । वित्तगशुक्रदशायां धनहानिमा-
हर्षनायतिं चापि । अश्वसुखं वाग्विलासं परोपकारं नरे-
शसम्मानम् । तृतीयराशिस्थितशुक्रदाये धैर्यं सहोत्साह-
मदीनसत्त्वम् । चित्रास्वराजङ्घृतिवाहनाग्निं सहोदराणां
वज्रभागप्रलाभम् । भृगोर्विपाकेऽरिमतस्य नाशं धान्या-
र्धवहात्मजसोदरास्याम् । रोगं महाकार्यविनाशनं च
शत्रोर्भयं भूपतियङ्गिचोरैः । रम्भस्थितस्यापि भृगोर्वि-
पाके शस्त्राग्निचोरक्षतमित्विघ्नम् । कश्चित् सुखं
किञ्चिदुपैति वित्तं क्वचिद्वेशप्राप्तयशः प्रतापम् । लाभस्थित-
स्यापि भृगोर्विपाके सुगन्धमाल्याम्बरराज्यपूजाम् ।
पुत्रार्थसौख्यं कृषिविक्रयसङ्गदानं खनामाङ्कितपद्यजालम् ।
व्यगतशुक्रदशायां लभते धान्याधराजसम्मानम् । स्थान-
च्युतिं प्रवासं मातृवियोगं सन्धिविलासञ्च । जीवर्त्तनस्य
भृगोः स्त्रीपुत्रमहीनाशनं कुरुते । कर्मसु नित्यो विघ्नो
जननीकेशान्वितो मनोदुःखी । अर्कगशुक्रदशायां जी-
र्णदृष्टिवातः शुभावरोधश्च । लभते दारविनाशं भ्रातृ-
वियोगञ्च कलहञ्च । सिंहगशुक्रदशायां लभते विविधा-
पदं मनोदुःखम् । उद्योगरोभतप्तः कर्मसु विफले तु सर्व-
दाभिरितः । शुक्रे स्थानवलाधिके नरपतेः सम्माननं भूषणं
विद्यावादविवादगोष्ठिरसिकं नामद्वयं संभवम् । तस्मिन्
दिक्प्रवलान्विते क्लृप्तयशःपुत्रार्थदारास्वरं शुक्रे कालव-
लान्विते सुखधनं कीर्त्तिः खनामाङ्किता । निसर्गवीर्य-
युक्तस्य भृगोर्दाये महत् सुखम् । कृषिगोभूमिवित्तादि
भ्रातृमातृसुखं भवेत् । वक्रं सतस्यापि भृगोः सुतस्य
दशाविपाके त्वतिराजपूजाम् । रुद्रभेरीरवयुक्तयानं
विचित्रवस्त्राभरणानि राजप्रम् । दिस्वीर्ययुक्तस्य भृगो-
र्विपाके यज्ञादिकर्माणि करोति काले । विद्यात्रिलासं
शयनाम्बरञ्च नृपाभिषेकं कलहं विरोधम् । क्रूरपश्यां-
शयुक्तस्य भृगोर्दाये विपद्भयम् । चौराग्निराजभीतिः
स्यात् कृषिगोभूमिनाशनम् । सौम्यपश्यांशयुक्तस्य भृगो-
र्दाये महत् सुखम् । कूपारामतटागानां निसर्गं देव-
पूजनम् । वैशेषिकांशसंयुक्तभृगोर्दाये महत् सुखम् ।
वाहनं भूपसम्पाजं भ्रातृस्त्रीधनसम्पदः । क्रूरदृष्ट्याण-
संयुक्तभृगोर्दायेऽरिभीतिदम् । कारागृहमहत्कष्टमनलं
चोरपीडनम् । उच्चतेऽपि नीचांशयुक्तः शुक्रोऽति-
कष्टः । करोति राजप्रनाशञ्च स्थाननाशमथापि वा ।
उच्चांशयुक्तशुक्रोऽपि नीचराशिषमन्वितः । कृषिगोभूमि-

वाणिज्यं धनधान्यविवर्द्धनम्' शुक्रमहादशाफलम् ।

अथ शनिदशा । 'मन्द्याद्युद्धदशायां ग्रामसमा-
मण्डलाधिपत्यं स्यात् । लभते विनोदशीलं पितृनाशं
बन्धुकलहं च । खोद्धदशायां कुरुते देशभ्रंशं मनोरुजं
दुःखम् । वाणिज्यहानिसत्त्वं क्षपिहानिं नृपविरोधञ्च ।
आरोहिणी वासरनाथस्तनोर्दशा विपाके नृपलब्धभा-
गम् । वाणिज्यप्रलाभं क्षपिभूमिलाभं गोवाजियानं सुत-
दारलाभम् । दिनेशस्तनोस्त्वरोहकाले राजप्रच्युतिं
दारसुनार्थनाशम् । भागप्रच्युतं भूपतिकोपयुक्तं प्रेक्ष्य-
मायाति युदाक्षरोगम् । नीचस्थितस्यापि दिनेशस्तनो-
र्दाये कलत्रात्मजसोदराणाम् । नाशं महाकष्टतरां क्षपिं
च नीचानुवृत्त्या समुपैति वृत्तिम् । मूलविकोणनिल-
यस्य शनेर्दशायां देशान्तरादिवनवासमुपैति काले । नाम-
ध्वं यदि समानगराधिपत्यं विद्वेषणं सुतकुलजननादि-
भिर्वा । स्वलेवगस्य च दशा दिवसेशस्तनोर्द्वेषं करोति
बलपौरुषकीर्तिजालम् । राजाश्रयं कनकभूषणभूमि-
लाभं धैर्यं स्वनामसदृशानुगुणं च सौख्यम् । शने-
र्दशायामतिशयस्य स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च ।
चोरादिभूषेभ्यस्तत्त्वं विप्रं भृत्यार्थदारात्मजकोपमेति ।
दिनेशस्तनोस्त्वराराधितस्य वैश्याङ्गनं प्राप्य तु भूमिना-
शम् । कृषेर्विनाशं स्वपदच्युतिञ्च वैरं समायाति
शरीरकृच्छ्रम् । मितचेत्वदशायां मन्दस्य तु शिल्पकर्म-
वेत्ता । ज्ञानबलं प्रतापं ददाति दुःखं महत्त्वञ्च । अधि-
मितमन्ददाये ददाति सौख्यं नरेशसम्मानम् । सुतधन-
दारविशेषात् पशुकृषिमहिषादिवाणिज्यम् । समर्च-
गस्यापि शनेर्दशायां समानबुद्धिः सुतदारमिते । भृत्या-
पदं बन्धुजनेषु वैरं देहस्य कष्टं लयवातपित्तैः । नीच-
स्त्रेचरसंयुक्तशनेर्दाये महद्भयम् । विप्रलम्भोपवासञ्च
नीचवृत्त्यानुजीवनम् । खोद्धस्त्रेचरसंयुक्तशनेर्दाये महत्
सुखम् । किञ्चिद्वाजां कृषेर्लाभं भृत्यवर्गार्थनाशनम् ।
पापान्वितस्यापि शनेर्दशायां पापानि गूढानि करोति
काले । नीचस्त्रिया सङ्गमनं विशेषाच्चोरादिनीचैः कलहं
विदारम् । शुभान्वितस्यापि शनेर्दशायां विशेषतो ज्ञान-
मुपैति काले । परोपकारं नृपलब्धभागं कृष्णानि धा-
न्यान्ययसाञ्च लाभम् । पापेक्षितस्यापि शनेर्दशायां भृत्या-
र्थदारात्मजसोदराणाम् । नाशं समायाति परापवादं
कुभोजनं कुत्सिगन्धमाल्यम् । शुभेक्षितस्यापि शनेर्द-
शायां स्त्रीपुत्रभृत्यार्थमुपैति काले । पश्चादुपैत्यत्र मह-

त्त्वकष्टं गोभूमिवाणिज्यप्रकृषेर्विनाशम् । केन्द्राश्रितशने-
र्दाये कलहायाधपीडनम् । पुत्रमित्रार्थदारादिवन्धुनां
मरणं घृणम् । लग्नगतशनेर्दाये देहकृच्छ्रमुपैति च ।
स्थानच्युतिं प्रवासञ्च राजकोपं शिरोरुजम् । चतुर्थस्य-
शनेर्दाये मातृतद्वर्गनाशनम् । गृहदाहं पदभ्रंशं चो-
रार्त्तिं नृपपीडनम् । दारराशिगतस्यापि शनेर्दायेऽरि-
पीडनम् । मूलकृच्छ्रं महाद्वेषं स्त्रीहेतोर्मरणम् वा ।
दशमस्यशनेर्दाये कर्मनाशमुपैति च । देशान्तरं पदभ्रंशं
निगडं राजपीडनम् । द्वितीयस्यशनेर्दाये वित्तनाशमथाक्षि-
रुक् । राजकोपं मनस्तापमक्षयं मनोरुजम् । तृतीय-
स्यशनेर्दाये क्षपिगोधनसम्पदः । मनोजाद्यमनुत्साहं
भ्रातृतद्वर्गनाशनम् । पञ्चमस्यशनेर्दाये पुत्रनाशं मनो-
रुजम् । राजकोपं भृत्यनाशं बन्धुस्त्रीवित्तविभ्रमम् ।
षष्ठस्यशनेर्दाये दशाकालेऽरिपीडनम् । व्याधिचोर-
विवैर्वाधां गृहचेत्वविनाशनम् । मरणपदस्यो मन्दः
करोति नित्यं सुतार्थदाराणाम् । नाशं भृत्यजनानां गो-
महिषभूमिदारनाशं च । नवमगतमन्ददाये पितृनीशं
गुरोस्तथैवापि । लभते विदेशयानं स्वकुलजातैर्विनाश-
मुपयाति । लाभममन्ददशायां लभते विविधार्थसौख्य-
सम्मानम् । सुतदारभृत्यसौख्यं मनोविलासं कृषे-
लब्धधनम् । व्ययगतमन्ददशायां भीतिं चोराग्निभूष-
ङ्गैश्च । विविधापदं च दुःखं विदेशयानं स्वबन्धुनाशञ्च ।
अर्कगतमन्ददशायां स्वजमद्वेषं परस्त्रियं लभते । भृत्या-
पत्यविरोधं सहोद्योगं दोषपरिभूतम् । नीचांशिमन्ददाये
नीचाचारेण जीवनं लभते । सर्वेषां प्रेक्ष्यत्वं धन-
सुतदारैश्च विग्रहं दुःखम् । उच्चांशिमन्ददाये विविध-
सुखानन्दभोगभागप्रादीन् । कुरुते विदेशयानं ग्रामसमा-
मण्डलाधिपत्यं वा । आदौ मन्ददशायामतिदुःखं मातृ-
नाशनं कुरुते । मध्ये विदेशयानं परगृहवासं पराक्रम-
चाले । स्थानवीर्ययुतमन्ददशायां दारपुत्रधनकीर्त्तिमु-
पैति । चोरशत्रुनृपवर्जभयं वा बन्धुनाशमथवाक्षिगुदा-
र्त्तिम् । मन्दस्य दिग्वीर्ययुतस्य दाये दिगन्तरादाप्रसु-
खार्थकीर्त्तिम् । भूयर्थदारात्मजसोदराणां विनाशनं बन्धु-
जनैर्विरोधम् । कालवीर्ययुतमन्ददशायां कालकूटविष-
भीतिमुपैति । दारपुत्रनृपचोरभयं वा धान्यभूमिक्षपि-
वाहनलाभम् । वक्रचारयुतो मन्दः करोति विफलं
क्रियाम् । उद्योगभङ्गदुःखञ्च सोदराणाञ्च नाशनम् ।
क्रूरपशंसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । नृपकोपं

पदभ्रंशं कारागृहनिवेशनम् । सौम्यप्रशंससंयुक्त-
शनिदाये सहस्रसुखम् । दारपुत्रार्थसंपत्तिं लभते वन्धु-
विग्रहम् । वैषेष्टिकांशसंयुक्तः शनिःसौख्यं करोति
च । विशेषाद्राजसम्मानं विचित्रास्वरभूषणम् । क्रूर-
द्रेष्कासंयुक्तशनिदाये सहस्रयम् । उद्वन्धनं विधा-
ज्जीतिं नृपचोराग्निजम्भयम् । नीचराशिगतो मन्दः
स्वोच्चांशकसमन्वितः । दशादौ दुःखमापाद्य दशान्ते
कष्टो भवेत् । उच्चराशिगतो मन्दो नीचांशकसम-
न्वितः । दशादौ सुखमापाद्य दशान्ते कष्टो भवेत् ।

अथ राजदशा । “राहोर्दशोऽत्र केतोस्तु
दृष्टिकस्तुङ्गसंज्ञितः । मूलविकोणं कुम्भश्च क्रियो
भित्तमश्नुच्यते । एतत्प्रमराशितु केतोमूलविकोण-
भम् । षष्ठादृष्टिपङ्क्तौ राज्ञस्तदाये कष्टो भवेत् ।
उच्चस्थः सै’हिकेयस्तु तत्पाके सुखदो भवेत् । राज्यं
करोति भित्ताग्निं धनधान्याभिवर्धनम् । राज्ञर्नीच-
स्थितोदाये चोराग्निनृपभीतिदः । उद्वन्धनं विधा-
ज्जीतिं कुरुते सिंहिकासुतः । राहोर्दशायाः संप्राप्तौ
नृपचोराग्निपीडनम् । विदेशयानं दुःखार्तिं वनवास-
ज्ज्वं भ्रुवम् । लग्नगतराजदाये बुद्धिविहीनं विधाग्नि-
शस्त्रादौः । वन्धुविनाशं लभते दुःखार्तिञ्च पराजयं
समरे । राहोर्दशायां धनराशिगस्य राज्यञ्च चिन्त-
यते विशेषात् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनो-
विकारं त्वन्दतं प्रकोपम् । तृतीयराशिस्थितराजकाले
पुत्रार्थदारात्मजसोदराणाम् । सुखं क्षपेर्वन्धनमाधिपत्यं
विदेशयानं नरपालपूजां । चतुर्थराशिस्थितराजकाले
मातृविनाशन्वयवा तदीयम् । क्षेत्यार्थनाशं नृपतेः
प्रकोपं भार्यादिपातित्यमनेकदुःखम् । चोराग्निवन्ध्वार्ति
मनोविकारं दारात्मजानामपि रोगपीडा । चतुर्थ-
राशिस्थितराजकाले प्रभन्नसंसारकलत्रपुत्रम् । बुद्धि-
भ्रमं भोजनसौख्यनाशं विद्याविवादं कलहञ्च दुःखम् ।
कोपं नरेन्द्रस्य सुतस्य नाशं राहोः सुतस्यस्य दशा-
विपाके । दशाविपाके त्वरिराशिगस्य चोराग्निभूष-
भयमाप्ननाशम् । प्रमेहगुल्मक्षयपित्तरोगं त्वग्दोषरोगं
त्वयवा नृतिञ्च । कलत्रराशिस्थितराजदाये कलत्रनाशं
सम्पेति शीघ्रम् । विदेशयानं क्षपिभागग्रहानि सर्पा-
ज्ज्वं नृत्यसुतार्थनाशम् । राहोर्दशायां निधनस्थितस्य
यमालयं याति सुतार्थनाशम् । चोराग्निभूषैः स्वकुलो-
ज्ज्वैश्च भयं नृगैर्वी वनवासदुःखम् । राहोर्दशायां

नवसंस्थितस्य पितोर्विनाशं लभते मनुष्यः । विदेशयानं
गुरुवन्धुनाशं स्नानं समुद्रस्य सुतार्थनाशम् । मान-
स्थितस्यापि दशाविपाके राहोः प्रवृत्तिं लभते मनुष्यः ।
पुराणधर्मश्रवणादिभिर्य गाङ्गेयतोयैरपि शुद्धदेहः ।
सौम्यर्जगश्चेत्फलमेवमेव पापक्षगश्चेत् तथा भवेद्धि ।
प्रोक्तं फलं यत्सकलं तदेव सौम्यर्जगश्चेत्फलमन्यथान्यत् ।
पापक्षेत्तगतो राज्ञः कर्मस्यः पापसंयुतः । अभिशक्त-
स्तदाकाले पुत्रदाराग्निपीडनम् । आयराशिगतो राज्ञ-
स्तत्पाके नृपमाननम् । धनाग्निः दारलाभश्च गृह-
क्षेत्रादिसम्पदः । व्ययगतराजदशायां देशभ्रंशं मनो-
रुजं कुरुते । विच्छिन्नदारपुत्रं क्षपिपशुधनं धान्य-
सम्पदां नाशम् । कुलीरगोमेपयुतस्य राहोर्दशाविपाके
धनलाभमेति । विद्याविनोदं नृपमाननञ्च कलत्रभत्या-
त्मसुखं प्रयाति । पाथोजमीनाशयुतस्य राहोर्दशाविपाके
सुतदारलाभम् । देशाधिपत्यं नरवाहनञ्च दशावसाने
सकलं विनाशम् । पापक्षसंयुक्तफणीन्द्रदाये देहस्य
काश्यं स्वकुलस्य नाशम् । भूपाङ्गयं वञ्चनतोऽरिभीतिः
प्रमेहकासक्षयमूलकच्छम् । शुभदृष्टियुतो राज्ञः करोति
सफलक्रियाम् । राजमाननमर्थ्याग्निं वन्धूनां मरणं
भ्रुवम् । पापदृष्टियुतो राज्ञः कर्मनाशं करोति च ।
उद्योगभङ्गं देहार्तिं चोराग्निनृपपीडनम् । उच्चगोह-
युतो राज्ञ राजप्रलाभं करोति च । स्त्रीपुत्रधनसम्पत्तिं
वस्त्राभरणलेपनम् । नीचपश्युतो राज्ञर्नीचदृष्ट्यानु-
जीवनम् । कुभोजनं कुदारञ्च कुपुत्रं लभते तदा ।
दशादौ दुःखमाप्नोति दशामध्ये सुखं यशः । दशान्ते
स्थाननाशञ्च गुरुपुत्रादिनाशनम् ।”

अथ केतुदशाफलम् । “भार्यापुत्रविनाशनं नरपते-
भ्रान्तिर्महाकष्टतां विद्यावन्धुधनाग्निमिवरहितं रोगा-
ग्निमित्तं भयम् । यानारोहणपातनं विषजलैः शस्त्रा-
दिभिर्वा भयं देशदेशविवासनं कलिस्त्रिं वज्रप्रादि-
भिर्वा भयम् । केतोर्दशायां संप्राप्तौ दारपुत्रविनाशनम् ।
राजकोपं मनस्तापं चोराग्निक्षपिनाशनम् । केन्द्रस्थस्य
दशा केतोः करोति विफलक्रियाम् । राजार्थसुत-
दाराणां नाशनं विपदं तथा । लग्नकेन्द्रगतस्यापि
केतोर्दशे सहस्रयम् । ज्वरातिसारमेहञ्च स्थासकादि-
विपूचिकाः । धनराशिगतस्यापि केतोर्दशे धनक्षयम् ।
वाक्पारुष्यं मनोदुःखं कुत्सिताक्षं मनोरुजम् । तृतीय-
राशिगस्यापि केतोर्दशे सहस्रसुखम् । मनोवैकल्य-

भायाति भ्रातृभिर्द्वेषणं परम् । चतुर्थराशिगस्यापि
केतोर्दाये सुखक्षयम् । प्रभग्नदारपुत्रादिन्दहे धान्य
प्रहर्षितः । पञ्चमस्यस्य केतोस्तु दशाकाले सुतक्षयम् ।
बुद्धिभ्रमं विशेषेण राजकोपं धनक्षयम् । केतोस्त्वरि-
गतस्यापि दशाकाले महङ्गयम् । चोराग्निविषभीतिः
स्याद्देशाग्निं सप्तपैति च । कलत्रराशिसंयुक्तकेतोर्दाये
महङ्गयम् । दारपुत्रार्थनाशञ्च मत्तच्छं मनोरुजम् ।
केतोरष्टमयुक्तस्य दशाकाले महङ्गयम् । पितृन्त्युच्चास-
कासमहणप्रादिक्षयान्वितः । नवमस्यस्य केतोस्तु दशा-
याके पितृविपत् । गुरोर्वा विपदं दुःखं शुभकर्म्म-
विनाशनम् । कर्म्मस्य केतोः संप्राप्तौ दशायां सुखमेति
च । मानहानिं मनोजाड्यमपकीर्तिं मनोरुजम् ।
लाभस्यकेतोः संप्राप्तौ दाये सौख्यं करोति च । भ्रातृ-
वर्गादिसौख्यञ्च यत्तदारादिवर्धनम् । रिःफस्यकेतोः
संप्राप्तौ दाये कष्टतरं भवेत् । स्थानच्युतिं प्रवासञ्च
राजपीडाक्षिणाशनम् । दशादौ सुखमाप्नोति दशामध्ये
महङ्गयम् । दशान्ते राजभीतिञ्च देहजाड्यमथापि
वा । शुभवीक्षणसंयुक्तः केतुः सौख्यं करोति च ।
राजप्राथं गृहशान्तिञ्च राजपूजां महत्तराम् । पापे-
क्षितयुतो यापि केतुर्दुःखं करोति च । ज्वरातिसारमे-
हांश्च त्वग्दोषं राजपीडनम् । इयं हरगौरीदशेत्युच्यते ।
अष्टोत्तरीयदशा ज्योत्तं उक्ता यथा ।

“षट् सूर्यस्य दशा ज्ञेया शशिनोदश पञ्च च ।
अष्टाङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः । शनैश्चरे दश
प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगो-
रथेकविंशतिः । दिक्षु त्वयं त्वयं ज्ञेयं विदिक्षु च
चतुष्टयम् । कृत्तिकादि प्रदातव्यं दिग्भ्रमरमता दशा ।
कृत्तिकादित्रये सूर्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्रये
भौमोबुधोहस्तचतुष्टये । अनुराधात्रये सौरिर्गुरुः
पूर्वाचतुष्टये । धनिष्ठात्रितये राज्ञः शेषे शुक्रः प्रकी-
र्तितः । सूर्योपप्लवभौमाकिं दशातिकष्टदा नृणाम् ।
शुक्रश्चन्द्रशुक्राणां यथेष्टमितफलप्रदा” । वराहः
“स्वशाकहीनशाकाव्दात् प्रत्यवदं पञ्च वासरान् ।
तिथींश्च चन्द्रशिखिनौ ज्ञागुणौ च कृताश्विनौ । दण्ड-
पलविपलान्यनुपलानि च सावने । वर्जयित्वा ऋक्षशेष-
भोगप्राप्तुं गणनक्रमात्” । अन्तर्दशाज्ञानमाह । “स्व-
दशाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु
तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता । अङ्कैर्हत्वा दिनं

लभ्यं तच्छेषे षट्पूरिते । नवमिदं हृते लब्धा ज्ञेया
दण्डास्तदनरे । रवेः षड्वर्धमध्ये तु वेदा ४ मासा
रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिक्दिनं पञ्च मासकाः ।
कुजस्य, चस्य रुद्रास्तु मासा दिक्दिवसाः शनेः । ऋतु-
मासाद्युविंशच्च गुरोर्वर्षा द्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टको-
ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासकौ । एवं ग्रहाणामन्येषामूहा-
श्चैवान्तरोदयाः । यदुग्रहस्यान्तरे यस्तु यत्संख्यं काल-
माप्नुवान् । तत्संख्यं स्थान्तरे तस्मै स दद्यादिति
निश्चयाः । स्थान्तरग्रहणे स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा” ।
दशाफलन्तु । “उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाशकेश-
प्रवासगदधीडितपक्षघातैः । संक्षोभितस्त्रजनवन्मु वि-
योगदुःखैर्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम्” । र ।
“सौख्यं विभक्तिं वरवाहनयानरत्नकीर्तिं प्रतापवलवीर्य-
शुभान्वितञ्च । मिष्टान्नपानशयनासनभाजनानि चान्द्री
ददाति धनकाञ्चनभूमिशङ्खम्” । च । “शस्त्राभिघात-
वधवन्धनरेन्द्रपीडाक्षिणाज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकीर्तिं प्रतापधनहा च
दशा कुजस्य” । म । “दिव्याङ्गनावदनपङ्कजघटपदत्वं
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च । नामाप्रकारविभवा-
गमकोपवृद्धिः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः” ।
बु । “मिथ्यापवादवधवन्धनकार्यं हानिर्मातृसत्यं युक्-
प्रियसुखद्विविधैर्विहीनः । मित्रेषु वैरमभिवाञ्छति
वैरयुक्तः कष्टासु पापददशासु शनैश्चरस्य” । श । “रस्यं
गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धिं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यवि-
भूतियोगम् । धर्मार्थकामसुखभोगवहूपयुक्तं यावत्
दृष्टस्यतिदशा पुरुषोहि जावत्” । ह । “बुद्ध्या वि-
हीनमतिनाशविशोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविघाति-
रोगम् । सन्तापशोकपरदेशगतिं करोति राहोर्दशा
भवति जीवनसंशयाय” । रा । “मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रम-
दाविलासः श्वेतातपत्रपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्व-
लाभधनपूर्णमनोरथः स्यात् शौक्रो दशा भवति निश्चल-
राजलक्ष्मीः” । शु । अन्तर्दशाफलं तु विस्तरभयाज्ञोक्तम् ।
“सत्ये लग्नदशा प्रोक्ता त्रेतायां योगिनी मता ।
द्वापरे हरगौरी तु कलौ नाक्षत्रिकी दशा” अग्निपुराण-
नाम्ना पठित्वा गौडा अष्टोत्तरीयदशमेव नाक्षत्रिकी
दशेत्याहुः । वराहेण तु नाक्षत्रिकी दशामनादित्यैव दृष्ट-
ज्जातके वलिष्ठलग्नकेन्द्रस्यादिदशा प्रतिपादिता यथा

“उद्वारविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंस्थाः प्रथमवयसि

मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि । न हि न फलविपाकः
केन्द्रसंस्थाभावे भवति हि फलपत्तिः पूर्वमापोक्लिमे-
ऽपि । आयुः कृतं येन हि यत्तदेव कल्प्या दशा सा
प्रबलस्य पूर्वम् । सास्ये बहूनां बलवधेदस्य तेषां च
सास्ये प्रथमोदितस्य । एकैर्लङ्गोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु
स्वन्त्यंशं त्रिकोणद्वयः स्मरगः स्मरांशम् । पादं फलस्य
चतुरस्रगतः स होरास्त्वेवं परस्परगताः परिपाचयन्ति ।
स्थानान्यथैतानि सवर्णयित्वा सर्वांग्यधश्चेह विवर्जि-
तानि । दशाव्दपिण्डे गुणका यथांशं द्वेदसदैक्येन
दशाप्रभेदः” ४ सू० ।

“उदयो लग्नं रविरात्मा शशाङ्कश्चन्द्रो मनः एषा-
स्तद्वरविशशाङ्कानां मध्याद् यः प्राणी बलवान् तद्वलवशा-
त्तस्य सम्बन्धिनी प्रथमा दशा भवति प्राणिनां देहवताम् ।
तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्काल-
योगादधिकं बलं यः) विभर्ति तस्यादिदृश्यते सा शेषा-
स्ततः शेषबलक्रमेणेति” उदयश्च रविश्च शशाङ्कश्चोदय-
रविशशाङ्काः उदयरविशशाङ्कानां प्राणी उदयरवि-
शशाङ्कप्राणी च केन्द्रादिसंस्थास्तद्वरविशशाङ्कप्राणि-
केन्द्रादिसंस्थाः एवमेषां मध्याद्येन प्रथमा दशा दत्ता
तस्यैव केन्द्रादिसंस्थाः केन्द्रपणफरापोक्लिमेषु स्थिता
अष्टाः वीर्योपचयक्रमेण दशां दद्युः एवं लग्नार्कशशा-
ङ्कानां मध्यादेकस्य बलवतो दशा आदौ परिकल्प्या
ततस्तस्यैव केन्द्रस्याः तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः केन्द्रस्यैः
प्रथमे वयसि फलं दत्तं भवति ततः प्रथमदशापतेरेव
ये पणफरस्यास्तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः मध्ये वयसि
फलं दत्तं भवति । ततः प्रथमदशापतेरेवापोक्लिम-
स्थानां दशाः परिकल्प्याः तैरन्त्ये वयसि फलं दत्तं
भवति यदुक्तम् प्रथमवयसि मध्येऽन्त्ये च दद्युः
फलानि तथा च यवनेश्वरः “पूर्वं तु केन्द्रोपगताः
फलानि मध्ये वयः पणफरे निविष्टाः । आपोक्लिमस्थाः
फलदावयोऽन्त्ये यथाबलं स्वं समुपैति पूर्वम्” । अथ
वदि केन्द्रस्याः अष्टाः न भवन्ति तदा कः प्रथमे वयसि
फलं प्रयच्छति इत्याह न हि न फलविपाक इत्यादि
केन्द्रस्याभावे केन्द्रस्थानां अष्टाणामभावे असम्भवे
सति प्रथमे वयसि यः फलविपाकः स न हि न यतो
हौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः पणफरस्थानामभ्यभावे
अन्त्ये वयसि फलविपाको न हि न एतदुक्तं भवति
यदा केन्द्रस्या अष्टा न भवन्ति तदा पणफरस्थाः पूर्वं

फलं प्रयच्छन्ति ततः आपोक्लिमस्थाः अथ केन्द्रस्थान-
भवन्ति पणफरस्थाश्च न भवन्ति । तदा सर्वस्मिन्नेव
वयसि आपोक्लिमस्थाः फलं प्रयच्छन्ति । यत उक्तं
भवति हि फलपत्तिः पूर्वमापोक्लिमेऽपि इति एवमापो-
क्लिमस्थानामभावे प्रथमं केन्द्रस्याः फलं प्रयच्छन्ति ततः
पणफरस्थाः आपोक्लिमस्था न भवन्ति न च पणफरस्था-
स्तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि केन्द्रस्याः फलं प्रयच्छन्ति ।
एतदुक्तं भवति । लग्नार्कशशाङ्कानां मध्ये यो बलवांस्तस्य
प्रथमां दशां कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां सर्वेषां
कल्पनीया तेषां परिकल्प्य पणफरस्थानां ततः परिक-
ल्पनीयास्ततः परमापोक्लिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे प्रथमं
दशापतेरनन्तरं पणफरस्थाणां कल्पनीयास्ततः आपो-
क्लिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे पणफरस्थानामभ्यभावे
आपोक्लिमस्थानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रस्याः पण-
फरस्थाश्च भवन्ति । आपोक्लिमस्था न भवन्ति तदा केन्द्र-
स्थानां परिकल्प्य पणफरस्थानामेव परिकल्पनीयाः अथ
केन्द्रस्या भवन्ति पणफरस्था न भवन्ति आपोक्लिमस्थाश्च
भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां कल्पयित्वा आपोक्लिमगाना-
मेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रगा एव केवलं भवन्ति तदा
तेषामेव कल्पनीयाः । अथ पणफरगा एव भवन्ति तदा
पणफरगानामेव कल्पनीयाः । अथाऽपोक्लिमगा एव भवन्ति
तदा तेषामेव कल्पनीयाः । तथा च स्वल्पजातके उक्तम् ।
लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवांस्तदशा भवेत् प्रथमा । तत्-
केन्द्रपणफरापोक्लिमोपगानां बलाच्छेषाः” १ ।

अथ दशाकालप्रमाणं केन्द्रगानामपि दशाक्रमज्ञानमि-
न्द्रवज्रयाह “आयुः कृतमिति शोध्यत्तेपविशुद्धमायुर्वाय-
वर्षप्रमाणं येन ग्रहेण दत्तं तस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी
दशा कल्प्या परिकल्पनीया तत्र “लग्नार्कशशाङ्कानां
यो बलवान् तदशा भवेत्प्रथमेति न्यायेन तदृशां प्रथमं
कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां परिकल्पनीया यत्रैषां च
केन्द्रगानां मध्यात् सा च दशा प्रबलस्यातिबलस्य पूर्वं
प्रथमं कल्प्या अनन्तरं तस्मादूनबलस्य एवं क्रमेण यथा
यथा जनवला भवन्ति तथा तथा पश्चात्तदीयदशाः
कल्पनीयाः । एवं केन्द्रगानां दशाः परिकल्प्य ततः
पणफरगानाम् अनेनैव क्रमेण परिकल्प्याः ततः आपो-
क्लिमगानाम् अनेनैव क्रमेणेति । सास्ये बहूनामिति
केन्द्रगानां बहूनां अष्टाणां बलसास्ये सति बहुवर्षदस्य
बहूनि वर्षाणि येन दत्तानि तस्य प्रथमं दशा परि-

कल्प्या । नन्वत्र कथं ग्रहाणां बलसाम्यं भवति यदि
 द्वावपि स्वसुहृत्त्रिकोणोच्चगतौ भवतस्तदा नैसर्गिकेण
 बलेन योऽधिकः स एव बली स्यात् किन्तु स्थानदिक्
 शेटाकालबलप्रहर्षदर्शनादिवलानि यावद्गणितविधिनैकी
 क्रियन्ते तावदुवलसाम्यं भवति ग्रहाणां यथा सा-
 मान्ये नोदाहरणम् । यदि शनैश्चरो बलत्रयेण संयुक्तो
 भवति भौमो बलद्वयेन तदा तत्र भौमस्य निसर्गबल-
 वत्त्वादुवलसाम्यं भवत्येवं सर्वेषामपि ज्ञेयम् । तेषाञ्च
 साम्ये प्रथमोदितस्येति तेषां वर्णाणां साम्येऽपि वर्षतु-
 ल्यत्वेऽपि प्रथमोदितस्य दशा परिकल्प्या प्रथमसादावर्कम-
 ण्डलाद्य उदित उद्गतस्तस्य । यदा बलसाम्यं न भवति
 तदा बलवर्धेऽपि यद्दे स्थिते तदा प्रथमोदितेऽपि स्थिते
 बलाधिकस्यैव पूर्वं परिकल्प्येति तेषाञ्च बलसाम्ये
 प्रथमोदितस्येत्यत्र द्विविध उदयः प्रत्यहं चक्रध्वम-
 वशादेकः, आदित्यविप्रकर्षेणापरः । तत्रेहादित्यविप्रक-
 र्षेण उदयो गणितस्तत्त्वोक्तकालांशकपञ्चाङ्गेयः सत्र
 च भगवान् गार्गिः “बली लग्नेन्दुसूर्याणां दशमाद्यां
 प्रयच्छति । तस्मात्ततः प्रयच्छन्ति केन्द्रादित्याः क्रमेण तु ।
 तत्रापि बलिनः पूर्वं तत्रास्ये बलदायकाः । तत्रास्ये-
 ऽपि प्रयच्छन्ति ये पूर्वं रविर्विच्युताः” २ भट्टो० ।

“एवं दशाव्यवस्थायां जातायामनर्दशायाञ्च ग्रहज्ञानं
 वसन्ततिलकेनाह एकर्त्तगोऽर्द्धमिति दशापतिना सहैक-
 र्त्तगोग्रहः एकस्मिन् राशौ गतः दशापतिदत्ता-
 नर्दशाकालस्य यदर्द्धं तदर्द्धमपहृत्य खैरात्मीयैः दशा-
 गुणैः परिपाचयति । तत्रांशं त्रिकोणमृहगः दशापतेस्त्रि-
 कोणमृहगो नवपञ्चमे स्थाने स्थितो दशापतिदत्तानर्दशा-
 कालात् तत्रांशं तृतीयभागमपहृत्य खैरात्मीयैः दशागुणैः
 परिपाचयति । स्मरगः स्मरांशमिति दशापतेः स्मरगः
 सप्तमस्थानगः दशापतिदत्तानर्दशाकालात् स्मरांशं सप्त-
 मभागमपहृत्य खैः दशागुणैः परिपाचयति । पादं फलस्य
 चतुरस्रगतः दशापतेः चतुरस्रगोऽष्टमचतुर्थस्थानस्यो
 दशापतिदत्तानर्दशाकालात्पादं चतुर्थभागमपहृत्य खै-
 र्दशागुणैः परिपाचयति । सहोराः होरा लग्नं तथा
 अहिताः परस्परमन्योन्यमनेकप्रकारेण व्यवस्थिताः खैः
 खैः गुणैः परिपाचयति । एतदुक्तं भवति । यथा दशापतेः
 अकाशादेकर्त्तगो ग्रहो यथास्व पठितमंशं परिपाचयति-
 तथा लग्नमपि पाचयति । अथ दशापतेः प्रथममंशपरिक-
 ल्पनां कृत्वा पञ्चादेकर्त्तगोदितानां कर्त्तव्याः यस्माद्दशापतेर्यौ

भाग आगच्छति तदनुसारिणांर्द्धयो भागाः । परिशेषाणां
 भवन्ति । अथैकस्मिन् स्थाने यदा ग्रहवो ग्रहा भवन्ति
 तदा तेषां मध्याद् यो बलवान् स एवैकः परिपाचयति
 नान्ये । कथमेतद्वस्यते उच्यते । एकवचननिर्देशात् एकर्त्त-
 गोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमित्याद्येकवचनात् न केवलं
 मिहिराचार्येणैकवचननिर्देशः कृतो यावत् सत्य-
 जातकेऽपि तथा चोक्तम् “एकर्त्तगोऽर्द्धं तत्रांशं त्रिको-
 णयोः सप्तमे तु सप्तांशं चतुरस्रयोस्तु पादं पाचयति
 गतो ग्रहः स्वगुणैरिति” गार्गादीनामप्येकवचननिर्देशो-
 ऽस्ति तथा च भगवान् गार्गः “एकर्त्तं संगतश्चार्द्धं
 त्रिभागान्तु त्रिकोणगः सप्तमस्यः स्मरांशन्तु पादन्तु
 चतुरस्रगः । लग्नेन सहिताः सर्वे हान्योन्यं फल-
 दायकाः” यवनेश्वरश्चाप्येवम् “कालोऽर्द्धभागैकग्रहा-
 न्नितस्य तदर्द्धभागं लभते चतुर्थे । त्रिभागभागी च त्रि-
 कोणसंस्तान्तर्द्धभाक् स्याच्च पृथक् त्रिकोणे । स्यात् सप्तमे
 सप्तमभागभागी स्थितो ग्रहश्चतुरस्रगः स्याच्च” एवं सर्व-
 त्वैकवचननिर्देशः । तस्मादेवं ज्ञायते यथैक एवांशहारो
 भवति न सर्व इति तथा च सत्यः “अर्द्धं तृतीयमर्द्धं
 तथाऽर्द्धं स्त्रोत्रसप्तमं भागम् । एकर्त्तं नवपञ्चमचतुर्थनिध-
 नास्तसंस्तानम् । ददुर्गं हा ग्रहाणां स्वदशास्तनर्दशा-
 ख्यानाम् । फलकालान्मन्त्रविधिक्रमेण भेदाश्च तेऽप्ये-
 वम् । एकर्त्तगो बलवान् भागहारो मिततो रिपोर्वापि
 मितश्च” । पुष्कलफलं तस्मिन् काले रिपोर्नैवं तथा च
 मयः “एकर्त्तपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण ।
 एकः स एव हर्त्ता नान्ये तत्र श्रिता विहगाः” । इति
 लग्नेऽपि यत्रांशपहारित्वं प्राप्तस्तत्र च लग्ने यदा
 ग्रहः स्थितो भवति तदा लग्नग्रहयोर्दो बलवान् स
 एवैकः पठितमंशमपहरति अन्ये सर्वेषामेकादिराशिगा-
 नामनर्दशाभागमिच्छन्ति । अन्ये पुनः एकमेव भागं
 गृहीत्वा तं भागमेकर्त्तगानां भागीकृत्य तद्भागांश-
 मिच्छन्ति” १ भट्टो० ।

“अथ दशांशपरिकल्पनाज्ञानमिन्द्रजुषाह स्थाना-
 नीति अर्द्धादिका भागाः स्थानशब्देनोच्यन्ते तेषां चा-
 र्द्धादिकानां भागानां सवर्णना कार्या सवर्णना सदृशच्छे-
 दता ततः सवर्णयित्वा छेदशब्दस्यस्युदाद्य ततस्तानि
 सर्वाणि स्थानानि अधः खैः छेदैः विवर्जितानि कार्याणि
 छेदा अपास्या इत्यर्थः । उपरिगताराशयो यथांशं
 प्रत्यंशं गुणना कार्या भवन्ति छेदः तदैक्येन संक्षेपेण

छेदो भागहारो भवति । कस्मिन् गुणके को भागहार इत्याह दशावर्षिण्ये दशावर्षसमूहे । तेनैतदुक्तं भवति दशावर्षान् प्रयक् प्रयक् संगुणकारैः संगुण्य छेदेन विभज्यावाप्तं वर्षाद्यमन्तर्दशा भवन्ति ४ भट्टो ।

“सम्यग्वलिनः स्वतुङ्गभागे संपूर्णं बलवर्जितस्य रिक्ता । नीचांशगतस्य शत्रुभागे ज्ञेयानिष्टफला दशा प्रसूतौ” ५ सू० ।

“एवं दशान्तर्दशाविभागे ज्ञाते कस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा वा शुभफला भवति कस्याशुभफलेत्येतन्न ज्ञायते तदर्थं दशासु फलानुरूपाः संज्ञा वैतालीयेनाह सम्यग्वलिन इति प्रसूतौ पुरुषस्य जन्मकाले यो ग्रहः सम्यग्वलवान् भवति पूर्वोक्तैः बलैः सर्वैः युक्तो भवति तत्सम्बन्धिनी संपूर्णनाम्नी दशा भवति न केवलं यावत् स्वतुङ्गभागेऽवस्थितस्य परमोज्ञभागगतस्यैव संपूर्णं नाम्नी भवति सम्यग्वलिनइत्युक्ता पुनः स्वतुङ्गभाग इत्यनेनैतज्ज्ञापयति यदि परमोज्ञगतो ग्रहोऽन्यैः बलकारणैः युक्तो न भवति तथापि तस्य सम्बन्धिनी संपूर्णैव संपूर्णयां दशायामन्तर्दशावाञ्च काले शरीरारोग्यधनदृष्टिभिः पुरुषोऽभिवर्द्धते । अथ समस्तबलैः युक्तो न भवति किञ्चिद्वनवलस्य भागे यो ग्रहो गतः भवति यश्च शत्रुभागे शत्रुनवांशे च गतस्तस्य दशानिष्टफला ज्ञेया ज्ञातव्या । अथानिष्टफलदशान्तर्दशाकाले धनहानिमनारोग्यञ्च प्राप्नोति अत्र च भगवान् मार्गिः “सर्वैर्बलैरुपेतस्य परमोज्ञगतस्य च । संपूर्णस्या दशा ज्ञेया धनारोग्यविवर्द्धिनी । सर्वैर्बलैर्विहीनस्य नीचराशिगतस्य वा । रिक्ता नाम दशा ज्ञेया धनारोग्यविनाशिनी । स्वोच्चराशिगतस्याथ किञ्चिदुक्लगतस्य च । पूर्णा नाम दशा ज्ञेया धनदृष्टिकरी शुभा । यः स्यात् परमनीचस्यस्तथाचारिनवांशके । तस्यानिष्टफला नाम व्याध्यनर्थविवर्द्धिनी” ५ भट्टो ।

“अथस्वतुङ्गादवरोहिसंज्ञा मध्या भवेत् सा सुहृद्वचभागे । आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभागेऽधमा भवेत् सा” ६ सू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरपीन्द्रवज्रयाह अथस्वेति तुङ्गात्परमोज्ञादुभयस्य च्युतस्यावरोहिसंज्ञा दशा परमोज्ञभागान्तादारभ्य यावत् परमनीचभागादि तत्त्वान्तरे यद्वाशिष्टकं तत्वावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणीसंज्ञा भवति यस्मात्परमोज्ञादुभयः प्रत्य-

हमधोऽवतरतीति ग्रहः कल्प्यते यावत्परमनीचमिति अवरोहिसंज्ञा दशाऽधमफला भवति । यस्माद्वक्ष्यति “संज्ञानुरूपाणि फलान्यथैषामिति” । मध्या भवेत् सा सुहृद्वचभाग इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ व्यवस्थितेन सुहृद्भागेन मित्रांशकस्थेन दत्ता दशा मध्यानाम्नरेव भवति एवं यत्र तत्र राशौ अर्थादेव स्वांशकस्थेन दशा मध्यैव । एवं यत्र तत्र राशौ स्वोच्चनवांशकस्थेन दशा मध्यैव । आरोहिणीति ; निम्नाक्षीचात् परिच्युतस्य चलितस्य ग्रहसारोहिणीनाम्नी दशा भवति परमनीचान्तभागादारभ्य यावत् परमोज्ञभागादि तत्त्वान्तरे यद्वाशिष्टकं तत्वावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणीनाम्नी दशा भवति यस्मात् परमनीचादुभयः प्रत्यहं तावदारोहतीति ग्रहः परिकल्प्यते यावत् परमोज्ञमिति । आरोहिणी च अष्टफला भवति । नीचारिभांश इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ स्वनीचराश्यांशोपगतेन दत्ताऽधमानाम्नी दशा भवति एवं यत्र तत्र राशावरिभांशकस्थेन शत्रुनवांशकगेन दत्ताऽधमैव दशा भवति । पूर्वं शत्रुनवांशकगेन दत्तानिष्टफलेत्युक्तमधुना सैवाधमेति तत् किमेतदित्यत्रोच्यते अवरोहिणीशत्रुनवांशकस्थेन दत्तापि अनिष्टफला ज्ञेया आरोहिण्यधमा अनयोः कः फलभेदः अत्रोच्यते अनिष्टफलाफलमशुभं प्रयच्छति अधमाशुभमेवात्ममिति एवमवरोहिणीसंज्ञा यदाधमसंज्ञा भवति तदा सैवानिष्टफलसंज्ञां लभते आरोहिणी यदा मध्यसंज्ञा भवति तदा सैव पूर्णैति संज्ञा ज्ञेया अत्राह, भगवान् मार्गिः “उच्चनीचान्तरस्यस्य दशा स्यादवरोहिणी । तस्यामत्यमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः । मित्रोच्चस्वांशकस्यस्य मध्या मध्यफला तु सा । नीचोच्चमध्यगस्योक्ता अष्टा चारोहिणी दशा । सैवाधमाख्या भवति नीचराश्यांशगतस्य तु । अवरोहिणी चेदधमा भवेत् कष्टफला तदा । आरोहिणी मध्यफला संपूर्णपरिकीर्तितेति” ६ भट्टो ।

“नीचारिभांशे समवस्थितस्य शक्ते गृहे मित्रफला प्रदिष्टा । संज्ञानुरूपाणि फलान्यथैषां दशासु वक्ष्यामि यथोपयोगम्” ७ सू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरप्युपजातिकयाह नीचारीति शक्तानि गृहाणि स्वोच्चमूलविकोणात्तत्त्वमित्रोच्चैवाणि तेष्ववस्थितेन नीचराश्यांशकेऽरिभांशे शत्रु-

नवांशके समवस्थितेन वा ग्रहेण दत्ता या दशान्तर्दशा वा-
शा मिश्रफलानाम्नेव मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति व्याधिसमेतमर्थागममेवमादिशेत् अर्थाद्देवाशस्त-
राशितेन, अशस्ताः शत्रुनीचराशयः तद्नेन खोज-
मितमूलतिकोणात्मवर्गोत्तमनवांशकगेनापि दत्ता मिश्र-
फलैव भवति संचाररूपाणि नामसदृशानि फलानि
दशास्वन्तर्दशास्तु च ज्ञेयानि । तद्यथा संपूर्णाऽत्यन्त-
श्रेष्ठफलप्रदा । पूर्णा श्रेष्ठफला । अधमाऽशुभफलप्रदा
अल्पफलप्रदा रिक्ता अर्थापहारिणी अनिष्टफलदात्यन्त-
मशुभफलकारी । मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति । अधैषां दशास्विति अथशब्दः आनन्तर्यं
एषामादित्यपूर्वाणां ग्रहाणां दशास्तु यद्योपयोगम्
उत्तरत्वं वक्ष्यामि यथा येन प्रकारेणैव युज्यते तथा
तत्कथयिष्यामि कस्यान्तर्दशायां किं फलसुपयुज्यते” ७भट्टो०

“उभयेऽधममध्यमपूजिता द्रेष्काणैश्चरभेषु चोत्-
क्रमात् । अशुभेऽसमाः स्थिरे क्रमाद्गोरायाः परिकल्पिता
दशा” ८भू० ।

“अथ लग्नदशायां शुभाशुभज्ञानं वैतालीयेनाह उभये
इति । उभये द्विस्त्रभावे राशौ लग्नगते द्रेष्काणक्रमे-
णाधममध्यमपूजिता दशा ज्ञेयाः प्रथमद्रेष्काणे जात-
स्याधमाऽशोभनाऽनिष्टफला द्वितीये द्रेष्काणे मध्यमा-
मिश्रफला तृतीये द्रेष्काणे पूजिता श्रेष्ठफला । चरभेषु
चरराशिषु उत्क्रमेण वैपरीत्येन तेन प्रथमद्रेष्काणे
जातस्य पूजिता द्वितीये मध्यमा तृतीयेऽधमानिष्टफला
अशुभेऽसमाः स्थिरे क्रमादिति स्थिरे स्थिरराशौ प्रथम-
द्रेष्काणेऽशुभा द्वितीये द्रेष्काणे इष्टा श्रेष्ठा तृतीये
द्रेष्काणे समा मध्यफला एवं होरायाः लग्नस्य दशाः
परिकल्पिता उक्ता इति” ८भट्टो० ।

“एकं द्वौ नवविंशतिर्दृष्टिकृती पञ्चाशदेषां क्रमाच्च-
न्द्रेन्दुजशुक्रजीवदिनजहैवाकरणीणां समाः । स्वैः
स्वैः पुष्टफला निसर्गजनितैः पक्षिर्दशायाः क्रमादन्ते
लग्नदशा शुभेति यवनानेच्छन्ति केचित्तथा” ९भू० ।

“अथ नैसर्गिकदशाकालं ग्रहाणां शार्दूलविक्री-
डितेनाह एकमिति । एकाद्याः समाः एकादीनि
वर्षाणि चन्द्रादीनां यथाभिहितानि नैसर्गिकाणि तद्यथा
जन्मसमयादारभ्यैकं संवत्सरः एकचन्द्रस्य ततः
परं द्वावारस्याङ्गारकस्य एवं त्रयः ततः परं नवेन्दुजस्य
चतस्रस्य एवं द्वादश । ततः परं विंशतिः शुक्रस्य एवं द्वा-

विंशत् । ततः परं छतयः अष्टादश जीवस्य गुरोः एवं
पञ्चाशत् ततः परं कृतिसंख्या विंशतिः दिनकृतः सूर्यस्य
एवं सप्ततिः । ततः परं पञ्चाशत् देवाकरैः सौरैः, एवं
विंशत्यधिकं वर्षशतम् १२० । एतेषु निसर्गदशाधिपेषु ग्रहेषु
बलवत्स्वरूपचयशब्दितेषु च तद्दशास्तु शोभनानि दशा-
फलानि भवन्ति हीनबलेष्वनुपचयस्येष्टशोभनानि । एतच्च
सर्वथा चिन्त्यम् । यतो निसर्गदशास्विसंवाद इति तथा
च यवनेश्वरः “स्तनोपभोगः शशिर्नो वयः खम् भौमस्य
विद्यादृशनानुजन्म । बौधन्तु शिखापदकालमाह्वरमैथुनेच्छा-
ललितप्रवृत्तिम् । शौक्रं युवत्वं विधुपूर्वदृष्टमाधमादेव-
गुरोर्वदन्ति । रवेर्वयोऽर्द्धात्परमन्यमस्मात् सौरैर्जरा दुर्भग-
कालमाह्वरिति” नैसर्गिकस्य दशाकालस्य प्रयोजनमाह
स्वैः स्वरिति तत्र यस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी पूर्वविधिना
कृता दशान्तर्दशा वा सा यदि नैसर्गिकसमाभिः निसर्ग-
कथितवर्षैः स्वैः स्वैः आत्मीयैः युज्यते स्वदशा-
कालेन समकालं भवति तदा यावत्कालं तस्य दशाद्वय-
स्वैक्यं भवति तावत्कालं तस्य दशान्तर्दशा वा यदि
भवति तस्याः पुष्टा परिपूर्णा फलपक्षिः पाको भवति
क्रमात् प्रतिपद्य यावद्वर्तते तावच्छुभफलैत्यर्थः । अत्र
केचिद्वदन्ति “यथा पूर्वविधिना ज्ञाता शुभा तदा शुभ-
फलमत्यर्थं प्रयच्छत्यथाशुभा तदाऽशुभमत्यर्थमिति” एत-
च्चायुक्तम् यस्माद्यवनेश्वरः “स्वेष्टा दशा स्वे वयसि
ग्रहस्येति” तथा च सत्यः “एकावृदिकः शशी त्र्यवृदिकः
कुजो द्वादशावृदिकः सौम्यः द्वाविंशदृष्टगुणतो गुरुस्तु
कथितः शतस्यार्द्धं ५० । सप्तत्यवृदः सूर्यो विंशत्यधिकः
शनैश्चरोऽवृदशतः । वयसोऽन्नराणि चैषां स्वदशा नैसर्गिकः
कालः । स्वं वयसः सदृशं ग्रहाः समासाद्य देहिनां कालम् ।
भक्षणपोषणचेष्टास्वभावदाः सूर्ययासंख्यम्” । अथ लग्न-
दशानैसर्गिककालं पुराणयवनमतेनाह अन्ते लग्नदशा इति
विंशत्यधिकाद्द्वर्षशतादूर्ध्वं यदि कस्यचिदायुषः कालो
भवति तदा स कालः सर्व एव लग्नस्य नैसर्गिकी दशा ।
कालो भवति तस्मिन् काले पुराणयवनानां मतेन
लग्नदशा शोभना भवति । विंशत्यधिकाद्द्वर्षशतादूर्ध्व-
मित्येतत् कुतोऽवश्यस्यते उच्यते तद्वर्षकालस्यान्यग्रहपरि-
गृहीतत्वात् लग्नस्यानावकाशादेव । अथ बान्यः कश्चिदाह
यथा ननु विंशत्यधिकात् शतादधिकं यस्यायुर्नास्ति
किं तस्य लग्ननैसर्गिको दशाकालो नास्ति । उच्यते
नास्त्येव न केवलं यावद्द्वर्षसप्ततेरभ्यधिकं नास्ति यस्यायु-

नास्ति तस्य शनैश्चरसम्बन्ध नैसर्गिको दशाकालो नास्ति यस्य पञ्चाशतोऽधिकं नास्ति तस्यादित्यस्यापि नास्ति यामन्येषामपि योज्यम् ननु विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुरत ऊर्ध्वं जीविताभावात्को लग्नस्य नैसर्गिको दशाकालः उच्यते पूर्वमेव व्याख्यातं यथा विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुः तैराशिकाद्यैमन्दादीनामायुर्ज्ञानार्थं प्रदर्शितं यतः तावत्प्रमाणादायुषः परं सम्भवतीति तथा च यदा मीनलग्ने बलवति मीनांशकाले च कश्चिज्जातो भवति सर्वे च ग्रहाः यत्र तत्र राशौ मीनांशकार्वास्थिता भवन्ति केचिदुच्चगताः केचिच्च वक्रितास्तदा मीनलग्नो द्वादशवर्षाणि ददाति स एव बलयुतस्तदान्यानि द्वादशवर्षाणि ग्रहस्यैको मीनांशकालं गत्वा द्वादशवर्षाणि ददाति तानि च वक्रोच्चगत्वात् त्रिगुणानि षट्त्रिंशद्वन्ति आदित्यवर्जम् आदित्यस्य सप्त धन्वशके गतस्य सप्तविंशतिवर्षाणि भवन्ति एवं चन्द्रादीनां षष्ठां शतद्वयं षोडशाधिकं भवति आदित्यस्य सप्तविंशतिः लग्नस्य चतुर्विंशतिः । एवमेकीकृतं शतद्वयं सप्तषष्ठ्यधिकं भवति । नन्वेतावत् प्रमाणं कालं कश्चिज्जीवमानो न दृश्यते योगस्यातिदुर्लभत्वात् उच्यते कश्चित् दृश्यत एव जन्मादिकः नेच्छन्ति केचित्तथा तां लग्नदशांस्ते केचिदाचार्याः श्रुतिकीर्त्तिप्रभृतयः तथा तेनैव प्रकारेण शुभेति नेच्छन्ति नो वर्ज्यन्तीत्यर्थः यस्मादबलत्वे लग्नस्य वयोऽन्ते तद्दशा भवति सा शुभा । आचार्येण लग्नदशायां शुभाशुभत्वं बलवशाद्धोक्तं द्वेष्काणवशाद्धोक्तम् उभयेऽधममध्यपूजिता इति यस्मादबलहीनस्यापि लग्नस्य वयोऽन्ते दशाद्वेष्काणवशाच्छुभा भवति तस्माद्ये आचार्या अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति ते निष्कारणमेव नेच्छन्ति । ननु किमागमग्रन्थानां कारणेन उच्यते य एवाचार्याः अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति त एवागमान् त्यक्त्वा यथादर्शितकारणम् उपन्यस्य नेच्छन्ति तेन कारणेन दोष उक्तः तथा च श्रुतिकीर्त्तिः “अन्ते लग्नदशा शुभेति” यवनानैतद्वद्ब्रूनां मतं तस्मिन् हीनबले यतोऽन्त्यसमये सास्यादतो नेष्यते एतच्छ्रुतकीर्त्तिना कारणमुपन्यस्तं तच्च दुष्टमते नैसर्गिके लग्नदशाकालेऽन्तदेशा शुभेव्यवगन्तव्यम्” भट्टो॥

“पाकस्वामिनि लग्नगे सुहृदि वा वर्गस्यसौख्येऽपि वा प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्भाभेषु वा पाकके । मिलोच्चोपचयतिकोणमदने पाकेश्वरस्य स्थितश्चन्द्रः सत्-

फलवोधनानि कुरुते पापानि चातोऽन्यथा” १००० ।

“अथ दशान्तदेशाशुभाशुभज्ञानं शार्दूलविक्रीडिते नाह पाकस्वामिनीति । सौरसावनचान्द्रनाक्षत्राणि च त्वारि मानानि तत्र सौरमानं रविभगणभोगः । यावता कालेनार्कभमेकं भुङ्क्ते स सौरो मासदिनं यावता कालेन राशिद्वादशकं भुङ्क्ते तत्सौरवर्षं तच्च पञ्चषष्ठ्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां घटिकापञ्चदशकेन सार्द्धेन भवति । सावनसुदयादुदयः । अर्कोदयात् पुनरेवार्कोदयः सावनमहोरात्रं तच्च षट्षटिकमहोरात्रं अहोरात्रविंशन्मासः मासा द्वादश वर्जम् । एवं षष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां सावनं वर्षम् । चान्द्र तिथिभोगः तच्च स्वमानेन षष्ट्यधिकं शतद्वयं भवति सावनेनेदं मानं शतद्वयं चतुःपञ्चाशदधिकं दिनानां तच्चान्द्रं वर्षं भवति । एवं सौरसावनचान्द्राणि त्रीणि मानानि प्रत्येकं स्वस्वमानेन षष्ट्यधिकं शतद्वयं भवति । नाक्षत्रं चन्द्रनक्षत्रभोगः तच्च दिनानां सप्तविंशत्या मासो भवति तत्र शतद्वयेन चतुर्विंशत्यधिकेन दिनानां वसुक्तञ्च “रव्यंशयोऽहोरात्रः सौरश्चान्द्रमसस्त्रिभिः । चन्द्रनक्षत्रभोगस्तु नाक्षत्रपरिकीर्त्तितः । स सावनो ग्रहर्चाणासुदयादुदयावधि । नाक्षत्रमाने मासः स्यात् सप्तविंशतिवासरः । श्रेष्ठमानेषु निर्दिष्टो मासस्त्रिंशद्दिनात्मकः” इति तस्मात् सावनमानेनायुर्दायगणना कार्या यस्माच्छोध्यक्षेपविशुद्धसायुः कर्तव्यं तच्च सावनमानं सौरमानेन संक्रान्त्यवधिको मासः सावनस्त्रिंद्वादशः चान्द्रोऽमास्यात्मिकः, नाक्षत्रो रेवत्यत्मिकः । सौरमधिसासकयुतं चान्द्रं भवति चान्द्रमवमरात्रोर्न सावनं भवति चान्द्रं सावदनाक्षत्रम् उक्तञ्च “युगवर्षमासपिण्डं रविमानं साधिसासकं चान्द्रम् । अवमविहीनं सावनमैन्दवमवदान्वितं वर्षमिति । एवं शोध्यक्षेपविशुद्धं सावनमानेनायुर्दायविधिः तथा च मयूरचित्तकगगवान् मार्गिः “आयुर्दायविभागश्च प्रावृत्तिचक्रियास्तथा । सावनेनैव कर्त्तव्या सत्वाणामप्युपासनम्” । नन्वर्कोदयादारभ्यार्कोदयावधिं यावदहोरात्रं तत् पुलिशतन्ते सौरमहोरात्रं पठ्यते । “अष्टाक्षिवसुसप्तमरूपनवसुनिनमतिथयः शतगुणाश्च सौरेष्येति” एतच्च पुलिश एव जानाति यस्मात् पुलिशतन्तं वर्ज्यदित्वा सर्वविज्ञानेषु तन्त्रेषु सौरमानेन रविभगणभोगः सौरमानमधिसासकयुक्तं चान्द्रमवमरात्रोर्न सावनं भवति एवं शोध्यक्षेपविशुद्धं चान्द्रं भवति । सावनमानं सर्वसंज्ञिताह

चार्कोद्यादारभ्यार्कोदयं यावद्यद्विहोरात् तस्यावनमहो-
रात्रमिति संज्ञा तथा च भगवान् पराशरः गार्गिश्च
सायनेन स्मृतो मासस्त्रिंशद्वर्णकरोदयः” तथा
श्रीभट्टब्रह्मगुप्तः “सावनरुदयादुदयमिति” एवं पुरुषस्य
जन्मसमये सावनमहर्गणं कृत्वा तस्मात्तिथिनक्षत्रपरि-
च्छेदस्तात्कालिकाग्रहाः सलग्ना यथा कृतास्तथा
दशान्तर्द्वावसाने कर्तव्याः तत आगामिदशाफलं वक्त-
व्यम् । कथञ्च प्रते । प्रथमं जन्मनि अहोरात्रात् तात्का-
लिकं कृत्वा ततस्तत्तान्तर्द्वाकालं वर्षादिकं दिनीकृत्य
योजयेद्दशाणि द्वादशभिः संगुण्य तेषु मासान् संयोज्य
त्रिंशता पुनः संगुण्य तेषु दिनानि जिमेत् । एवं कृते
दशाकालो दिनरूपो भवति तच्च तात्कालिके जन्मा-
हर्गणे सविकले सविकलं संयोज्याहर्गणो भवति तत्राद्यो
यष्टिकादिः कालो भवति तस्यातीतार्द्धरात्रात्परतो
यणना कार्या तस्मादिष्टदिनमानमानयेदनेनाचार्यसूत्र्येण
द्युगणोऽधीभवगुणितो दिनवरसाप्तावधिकचान्द्रः चा-
न्द्रोऽधरत्वेदनागाप्तः अधिमासदिनैर्हीनः इति कथं
तदुगुणतिरात् सुनिगुणितः दिनवखरसाप्तः पृथग्सख-
दिग्भिः लब्धं खरागुणितं शुद्धाप्तात् सेककोरविद्युगणः
एतत् खण्डनाद्यकरणेनैव भवति । कोऽसौ रविद्युगण
इत्याह शाकोऽगवसुशरोनोऽर्केगुणं चैवादिमस्युक्तः
त्रिंशद्गुणस्तिथियुत इति । अ- १८२३धिकेन शतत्रयेण
भागमपहृत्यावाप्तं करणाद्वाः शेषास्त्रिंशद्भक्ताचैत्रसि-
ताद्या मासाः शेषा वर्त्तमानमासे सिताद्यास्तिथयः कर-
णाद्देखगवसुशरान् संयोज्यातीतशककालो भवति तस्मिन्
शके तस्मिन्मासे तस्मिन् दिने सोऽहर्गण इति तत्रैव
दशाप्रवेशः पुनरप्यन्यमन्तर्द्वाकालं दिनीकृत्य तस्मिन्
योजयेत् एवं यावत्तोऽन्तर्द्वा भवन्ति तावत्तोऽनेनैव
प्रकारेण योजनीयाः । एवं ततो ग्रहान् लग्नञ्च मणयेत्
अथ वानेन प्रकारेण कालानयनम् “आदित्ये क्रियमाणे
यावन्तो गतभगणा भवन्ति तावन्तः करणप्रारम्भादारभ्य
गताद्वाः । तेषु करणप्रणीतं शककालं संयोज्येष्टशक-
कालो भवति वर्त्तमाने वर्षे यावन्तो राशयः स्फुटार्का
भवन्ति तावन्तो मासाः सूर्यभगणाभीतात् शुक्ल-
पक्षं कृष्णपक्षं वा तिथिनक्षत्रं चन्द्रार्काभ्यां ज्ञायते
एव । पाकस्वामिनीत्यादि यस्य ग्रहस्यान्तर्द्वाप्रवेशः
अ पाकस्वामी तावच्चासौ पाकस्वामी यावत् तस्यान्त-
र्द्वामेव । स च पाकस्वास्यन्तर्द्वाप्रवेशे लग्नगो यदि

भवति तदा तस्य सन्ध्विन्यन्तर्द्वा प्रारब्धा शुभदा
शोभनफलदा भवति अथ वा तात्कालिकं पाकस्वा-
मिनो यत् संहृतित्वं तस्मिन्नपि दशा प्रवेशकाले लग्नगे
शोभना दशा वक्तव्या । अथ वास्य दशापतेः पूर्वव्याख्यातो
यो वर्गः तस्मिन्नपि लग्नगे शोभना । अथवा न्यासि
सौख्ये शुभग्रहे तत्काललग्नगे दशा प्रारब्धा शोभनैव ।
अथवा पाकपे दशाधिपतौ ग्रहे तात्कालिकलग्नान्तिर्द्वा-
प्रद्वलाभेषु तृतीयपट्टदशमेकादशस्थानानामन्यतमस्य शो-
भनैव दशा वक्तव्या । यद्यप्यत्र सामान्ये नोक्तं प्रारब्धा
शुभदा दशा तथापि “अधिशुभदशं शत्रोः प्राप्नो-
ऽनिष्टफलप्रदः । अधिमित्रोऽपि मित्रस्य दशं प्राप्नो-
ऽतिशोभनः । समः समदशामेव यथोक्तफलदो हि सः” ।
एतदपि चिन्तनीयम् अनेन प्रकारेण यदि शुभफला-
न्तर्द्वा भवति तदा शुभैव अन्यथाऽशुभैव । अथ शुभ-
फलायामन्तर्द्वायां किमप्यनवरतमेव सर्वकालं शुभ-
फलावाप्तिर्भवति किं वा कस्मिंश्चिद्दिने एवमशुभाया-
मन्तर्द्वायामशुभफलावाप्तिरित्युभयत्र सन्देहव्युदासार्थ-
माह भित्तोऽपचयेत्यादि पाकेश्वरस्य दशापतेः प्रति-
राशौ सञ्चरतः तत्काले यो ग्रहो मित्रं तत्क्षेत्रस्थित-
श्चन्द्रमा यदा भवति तदा सत्फलबोधनानि कुरुते न
केवलं यावत् पाकपतेरुपचयस्थानगतोऽपि त्रिषष्टिका-
दशदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्थितिकोणगोऽपि नवपञ्च-
मस्थानगतोऽपि तथा सदनस्यः सप्तमे च स्थितः एतेषु
निर्दिष्टस्थानेष्वन्यतमस्थानगश्चन्द्रमाः शुभफलायां दशायां
सत्फलबोधनानि कुरुते । ज्ञायते तेषां फलानामित्य-
तोऽपचयत्रिकोणमदने यस्मिन् स्थाने पाकेश्वरस्य
चन्द्रमाः स्थितः स राशिः जन्मनि योभाव आसीत्तदु-
द्भूतं सत्फलं बोधयति विशेषेण तथा दशा पठित-
मिति अतोऽस्मादुक्तप्रकारादन्यथा पाकपतेस्तत्कालं शत्रु
गृहे नीचराशौ वा दशापतिना सहैकराशौ द्वितीय-
चतुर्थाष्टमहादशस्थानानामन्यतमस्थानस्यो भवति तदा
शुभफलायां दशायां पापानि फलानि प्रकटीकरोति
य च राशिर्यो भाव आसीत्तदुद्भूतं फलं बोधयति वि-
शेषेण दशापठितमपि अनिष्टमप्यष्टकवर्गोद्भूतं च मि-
त्रदशायां भित्तोऽपचयत्रिषु सत्फलबोधनानि कुरुते
शत्रुनीचादिषु अशुभफलानामिति तथा च भगवान्
गार्गिः “यद्वाशिसंस्थः शीतांशुः शुभकृत् परिकीर्तितः ।
स राशिर्जन्मकाले तु यो भावस्तत् कृतञ्च तत्” । शरीरादि-

कृतं सौख्यं वक्तव्यं बलयोगतः अनिष्टराशिसंस्थं तु तद्भावानामशोभन इति” १० भट्टो० ।

“दशासु शक्तासु शुभानि कुर्वन्त्यनिष्टसंज्ञास्वशुभानि चैवम् । मित्रासु मित्राणि दशाफलानि होराफलं लग्नपतेः समानम्” १६ सू० ।

“अथैकस्मिन् वृत्ते दशासु शुभान्यशुभानि च फलान्युक्तानि तेषां विषयविभागं लग्नदशाफलं चोपजातिकयाह दशासु इति शुभाशुभं व्याप्तिवत्त्वं दशासु पूर्वमेवोक्तं तथा जन्मकाले उपचयराशिस्थानिर्मूलमूर्तयः स्पष्टगतयश्च ये ग्रहास्तेषामपि दशाः शुभाः ये चोपचयस्या हता रुद्धाः स्वल्पमूर्तयस्तेषामपि दशा अशुभाः तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः । विभक्तिं तस्यादिदृश्यते सा शेषास्त्वतः शेषबलक्रमेण । वयोऽधिको यः प्रथमाङ्गतो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो दशेशः । बलाधिकश्चेत्यादि केन्द्रसंस्थः पूर्वं स शेषासु यथा प्रदिष्टः । अष्टा दशा स्वे वयसि ग्रहस्य स्वोच्चत्रितात्कालबलाश्रिताच्चेत् । मूलविकोणात् स्वगृहाच्च मध्या मित्वाश्रिताज्जन्मगृहाश्रिताद्वा । नीचारिभांशोपगताज्जिताद्वा गृहात् परिध्वस्तविषण्णरुद्धा । जन्मेशशतानिधनारिभेशाद्वा वाप्यते सा वज्रदोषदा स्यात्” । एवं शक्तासु शोभनासु दशासु ग्रहाः शुभान्येव फलानि कुर्वन्ति दशाफलवृत्ते यानि शुभान्यभिहितानि तान्येव भवन्ति नेतराणि, अनिष्टसंज्ञास्वशुभदशासु अशुभान्यनिष्टानि एव भवन्ति मित्रासु दशासु मित्राण्येव दशाफलानि भवन्ति एतच्च प्रतिसूत्रमस्माभिश्च व्याख्यातं तथा च सत्यः “जन्मन्युपचयभवेनेषु संस्थिताः सव्यगाः सुमूर्तिधराः, अष्टं फलं विदध्म्यर्गहाः क्रमात् स्वां दशां प्राप्य अन्यैर्निहता रुद्धाल्पमूर्तयोऽपचयर्त्तसंस्थाश्च स्वदशाभिहतं नेष्टं ग्रहाः प्रयच्छन्ति लोकेषु होराफलं लग्नपतेः समानमिति” होरायाः लग्नस्यान्तर्दशाफलं लग्नपतेः लग्नाधिपस्य समानं तल्लयम् वक्तव्यं यथा मेषलग्नजातस्य भौमदशाफलं वृषलग्नजातस्य शुक्रदशाफलं एवमन्येष्वपि वक्तव्यं किन्तु द्वेष्काणवशाच्छुभायां लग्नदशायां शुभफलमशुभायामशुभम् मित्रायासुभयमपि । अथ ये पूर्वं दशारिष्टा उक्तास्तेषामिमे भङ्गाः प्रोक्ताः तथा च सारावल्याम् “प्रवेशे बलवान् खेटः शुभैर्वा संनिरीक्षितः । सौख्याधि-

मितवर्गस्थो मृत्युकृत् न भवेत् तदा । अन्तर्दशाधिनाथस्य विबलस्य दशा यदा । बलिनः स्यात् तदा भङ्गो न बाध्या तस्य च ध्रुवम् । युद्धे च विजयी तस्मिन् ग्रहयोगे शुभो यदि । दशायां न भवेत् कष्टं स्वोच्चादिषु च संस्थिते इति” १८ भट्टो० ।

“संज्ञाध्याये यस्य यदुद्रव्यसक्तं कर्माजीवो यस्य यस्त्रोपदिष्टः । भावस्यानालोकयोगोद्भवश्च तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशावाम्” २० सू० ।

“अथान्येषामपि फलानां दशास्वतिदेशं सालिन्याह संज्ञाध्याये इति । यस्य ग्रहस्य संज्ञाध्याये यदुद्रव्यम् तास्त्रस्यान्तरिक्षेमेत्यादिना, ग्रन्थेनोक्तं कथितं तस्य तदुद्रव्यस्य शुभदशायां प्राप्तिः योज्या अशुभदशायां हानिः । यस्य कर्माजीवो यस्य ग्रहोपदिष्टो जातकोऽभिहितः “अर्थाप्तिः पितृपत्नीत्यादि तस्य ग्रहदत्तस्य कर्माजीवस्य तदन्तर्दशायामेवाप्तिर्भविष्यति । भावफलं वक्षति “शूरस्तव्य” इत्यादि स्थानफलं राशिफलं “प्रथितश्चतुरोऽटन” इत्यादि तथा “मेघे सस्वस्तिमिरनयन” इत्यादि । आलोकनफलं दृष्टिफलम् “चन्द्रे भूपवुधौ” इत्यादि योगोद्भवं नाभसयोगानुक्ता “सर्वयोगेषु योगकलभ्यो ग्रहेभ्यो मध्याद् यो बलीयान् स स्वदशायामेव फलं ददाति” नाभसयोगाः सकलदशास्वपि फलप्रदाः वक्ष्यति च “इति निगदिता योगाः सार्द्धं फलैरिह नाभसाः नियतफलदाश्चिन्याह्येते समस्तदशास्वपीति” । एवमादि यद् यदुक्तं तत्सर्वं निरवशेषं तस्य ग्रहस्य दशायां योज्यमिति” २० भट्टो० ।

“छायां महाभूतकृताश्च सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति स्वदशामवाप्य । कस्त्वग्निवाय्वम्बरजान् गुणांश्च नासाखटकुत्सश्च यणानुमेयान्” २१ सू० ।

“अथ यस्य जातकमपि न गणितं तस्य शरीरच्छायां दृष्ट्वा ग्रहदशान्नानमिन्द्रवज्रयाह छायां महाभूतकृतमिति पूर्वसूक्तम् “शिखिभूखपयोमरुद्गणानां वशिर्नो भूमिस्तुतादयः क्रमेणेति” तत्वादित्यचन्द्रौ वज्रप्रभुप्रसिद्धावेव यः कश्चिद्ग्रहः स्वदशामात्मीयदशामवाप्य महाभूतकृतां छायां अभिव्यञ्जयति प्रकटीकरोति छायाशब्देन शरीरशोभाभिधीयते शरीरकान्तिरित्यर्थः तथा च सच्छायोऽयं विच्छायोऽयं वर्त्तत इत्यभिधीयते एवमात्मीयदशायां पृथिव्यादिमहाभूतकृतां शरीरच्छायां व्यञ्जयति प्रकटीकरोति सा च कस्त्वग्निवाय्वम्बरजान् गुणान् कुः पृथिवी अन्तुर्वरुणः अग्निः कृताश्वः

वायुः अनिलः अम्बरम् आकाशम् एभ्यो जातोत्पन्ना सा
 छाया तद्गुणान् करोति तांश्च यथासंख्यं नासास्य
 दृक्त्वकश्रवणानुमेवान् । पार्थिवी पार्थिवं गुणं गन्धमभि-
 व्यञ्जयति नासानुमेयं प्राणोनोपलभ्यते आप्या आप्यं गुणं
 रसमभिव्यञ्जयति तच्चासानुमेयम् आस्यशब्देनेह जिह्वा
 ज्ञेया तथा रसस्योपलब्धेः आस्यग्रहणं चात्र दत्तानु-
 रोधात् कृतम्, आग्नेयी आग्नेयं गुणं रूपमभिव्यञ्जयति
 दृष्टानुमेयं, वायवी वायव्यं स्पर्शं गुणमभिव्यञ्जयति त्व-
 गनुमेयं स्पर्शोनोपलभ्यते नाभसी नाभसं गुणं शब्दमभि-
 व्यञ्जयति श्रवणानुमेयं कर्णोपलभ्यम् । एतदुक्तं भवति
 यदा शुभगन्धः पुरुषो भवति तदास्य बुधकृता पार्थिवी-
 छाया ज्ञेया । यदा मिष्टरसभोजी भवति तदास्य चन्द्रशु-
 क्रकृताप्या छाया ज्ञेया । यदातीव रूपवान् सुकान्तः पुरुषो
 भवति तदा सूर्यभौमकृता आग्नेयी छाया ज्ञेया । यदा
 स्पर्शेन स्तुर्भवति तदा शनैश्चरकृता वायवी छाया ज्ञेया ।
 यदास्य वचनं कर्णयोः सुखकरं भवति तदा जीवकृता
 नाभसी छाया ज्ञेया । छायाविशेषलक्षणमाचार्येण सं-
 हितायामभिहितम् तथा च “छाया शुभाशुभफलानि
 निवेदयन्ती लब्ध्या मनुष्यप्रशुपत्तिषु लक्षणज्ञैः । तेजो
 गुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नचट-
 स्थितेव । स्निग्धद्विजत्वङ्गन्धरोमकेशा छाया सुगन्धा च
 सहस्रसुखा । तदुत्पत्त्यलामाभ्युदयान् करोति धर्मस्य
 चाहन्यहनि प्रवृत्तिम् । स्निग्धा सिता च हरिता नय-
 नाभिराभा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति । सर्वा-
 र्जसिद्धिजननी जननीय चाप्या छायाफलं तनुभृतां शुभ-
 साददाति । चण्डा घृष्टा पद्महेमाग्निवर्णा युक्तां तेजो
 विक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जया-
 य च्छिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते । मलिनपुरुषकृष्णा
 पापगन्धानिलोत्था जनयति बधवम् व्याध्यनर्थार्थनाशम् ।
 स्फटिकसङ्कष्टरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा निधिरिव गगनोत्था
 श्रेयसां स्वच्छवर्णा” २१भट्टो० ।

“शुभफलददशायां तादृगेवान्तरात्मा(ख्या) बद्ध जनयति
 पुंसां सौख्यमर्थागमं च । कथितफलविपाकैस्तर्कयेद्वर्त्त-
 मानां परिणमति फलप्राप्तिः स्वप्नचिन्तास्वीयैः” २२भू०

“अत्र च वायवी छायां वर्जयित्वा सर्वास्तेव
 छायास्तु अशुभं शुभं च फलं तत्कथम् शुभफलेयमशुभ-
 फलेयमिति तद्दशा ज्ञायते तत्संज्ञानमन्तरात्मानः स्वरूपं
 सालिन्याह शुभफलदेति शुभं फलं ददाति यः

स शुभफलदः शुभफलदस्य ग्रहस्य या दशा तस्याम्
 अन्तरात्मा स्वदेहस्यः परमात्मा चित्स्वरूपः तादृगेव
 शुभो भवति । तस्य च पुरुषस्य छायादर्शितग्रहदशाकाले
 बद्धविधमनेकप्रकारं सौख्यं सुखभावमर्थागमं धनलाभं
 च जनयत्युत्पादयति अर्थादेवाशुभदशायां पुरुषस्यान्तरा-
 त्माशुभो भवति तत्र दर्शितग्रहछाया सूचितता
 तादृगेव फलदा सा चासौख्यमनर्थागमञ्च बद्धप्रकारं जन-
 यति मित्रायां मित्रा च । यात्रायाञ्च वक्ष्यति “निमि-
 त्तानुचरं सूक्ष्मं देहेन्द्रियमहत्तरम् । तेजो ह्येतच्छरीरस्य
 त्रिकालफलवद्गुणम् । प्रीत्ये न मनो नार्थेनासिद्धा-
 वभिन्नन्दति । तस्मात् सर्वात्मना यादृगरनुमेयं यथा मनः ।
 शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतस्य
 मनःशुद्धिस्तद्विशुद्धिर्जयावहा” इति कथितफलविपाकै-
 रिति ग्रहाणां दशास्तु यानि फलानि शुभान्दशुभानि
 कथितान्युक्तानि तानि यः पुरुषो भुङ्क्ते तस्य पुरुषस्य
 तद्ग्रहदशा वर्तते इति ज्ञेयम् एतदुक्तं भवति यादृशं
 फलं शुभमशुभं वा पुरुषस्योपलभ्यते तच्च यस्य ग्रहस्य
 दशायां पठितं सा तस्य दशा नरस्य वर्तते इति ज्ञेयम् ।
 एवं वर्त्तमानां दशान्तर्कयेत्तत्त्वयेदित्यर्थः । एवं छायाव-
 शेनान्तरात्मवशेन फलप्राप्तिवशेन वा गणितस्य जात-
 कस्य वर्त्तमानां दशां वदेत् । यथा सौरदशायामशुभायां
 व्यङ्गत्वसक्तं न च शुभायामथ नैकथं व्यङ्गत्वं दृष्टम् ।
 शुक्रदशायां शुभायां निधिप्राप्तिरुक्ता न च सापि दृष्टा ।
 तदर्थमाह परिणमति फलप्राप्तिरिति “स्वीयैः बलहीनैः
 ग्रहैः फलानि यानि शुभान्यशुभानि वा दत्तानि तत्-
 फलप्राप्तिः फलप्राप्तिः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां परिणमत्यनु-
 भूयते चिन्तायां मनोरथेन वेति । केचित्तु “शुभफल-
 ददशायां तादृगेवान्तराख्येति पठित्वैवं व्याचक्षते
 यथा शुभायां दशायामन्तराख्यानर्दशा शुभापि
 भवति तदा पुंसां बद्ध जनयति सौख्यमर्थागममिति
 अर्थादेवाशुभायां दशायामशुभान्दशा असौख्यमनर्थाग-
 मञ्च बद्ध जनयतीति” अनेन व्याख्यानेन शुभायामशुभायाञ्च
 शुभाशुभानि भवन्ति मिश्रफलं प्रयच्छन्ति । न चैतदि-
 द्यते यस्मादुक्तम् “एकैर्गोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमिति”
 अत्र दशापतेः फलमपहृत्यान्तर्दशापतिरेव स्वं फलं
 ददातीति ज्ञेयम् अन्यथापहृत्येति निरर्थकं स्यादिति
 तस्मात् पूर्वपाठः श्रेयान् द्वितीयः प्रमादपाठः । प्रमाद-
 पाठेन विना छायां दृष्टया दशायाः शुभाशुभत्वमानेतु

न शक्यत इति” २२भट्टोत्पलकृतं तद्व्याख्यानम् ।

“एकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोधे नाशं वदेद् यदधिकं परिपच्यते तत् । नान्यो ग्रहः सदृशमन्यफलं हिनस्ति स्वां स्वां दशासुपगताः स्वफलप्रदाः स्युः” २३भू० ।

“यैकग्रहदत्तयोः फलयोः सदृशयोर्नाशो भवति भिन्नदत्तानां बहूनामपि पक्षिरेव भवतीत्येतद्वसन्ति-लक्षणेनाह एकग्रहस्येति सर्वाण्येव फलानि नाभसवर्जं स्वदशायां ग्रहः प्रयच्छतीत्युक्तम् तत्रैकेन ग्रहेण यदा सदृशं विरुद्धं फलद्वयं दत्तं भवति तस्मिन् सदृशे तुल्ये द्वयोः फलयोर्विरोधे सति नाशो भवतीति तस्य फलद्वयस्य वदेद्ब्रूयात् कीदृशं तद्विरुद्धमित्यत्रोच्यते यथा कश्चिद्ग्रहः कयापि युक्ता दशाफलादिना सुवर्णदो भवति स एवान्यथा युक्ता अष्टवर्गफलयोगफलदृष्टिफलभाव-फलानामन्यतमेन सुवर्णपहारी भवति तदा फलद्वयेऽपि सुवर्णसम्बन्धोऽस्ति इति सादृश्यं स्वर्णदानापहारेण-ति विरोधः । एवमेकस्य ग्रहस्य सदृशे फलयोः विरो-धे नाशं वदेत् न सुवर्णलाभो न चापहानिरिति यद-धिकं परिपच्यते तत एकैनापि ग्रहेण फलद्वयं दत्तमन्य-रूपं तयोः मध्याद्व्यदधिकं तत्परिपच्यते । यथा क-श्चिद्ग्रहो निर्दिष्टप्रकारद्वयेन सुवर्णदः स एव प्रकारेणैकेन सुवर्णपहारी तदा द्वयोरधिकत्वात्तद्दानस्य सुवर्णं ददा-त्येव नापहरति । अथ वा प्रकारद्वयेन सुवर्णपहारी-प्रकारेणैकेन सुवर्णदस्तदापहरणस्याधिकत्वादपहरत्येव । अथवा सुवर्णपहारी हृष्यदश्च तथापि द्वे असदृशे अ-सदृशत्वादधिकं परिपच्यते सुवर्णपहारी हृष्यदश्च भवति इति कश्चित् नान्यो ग्रह इति अन्येन ग्रहेण दत्तं स-दृशं विरोधपि फलं नान्यो ग्रहोऽपि हिनस्त्यपहरति यथा कश्चिद्ग्रहः सुवर्णदो भवत्यन्यश्च सुवर्णपहारी तदा तत्र सुवर्णदः स्वदशायां सुवर्णं ददाति स्वदशायां सुवर्णपहारी चापहरति अनेनैतदुक्तं भवति । यथैक-ग्रहस्य सदृशफलयोः विरोधे समग्रजन्मान्तरेऽपि फल-नाशं वदेत् अन्यत्र विरुद्धयोरपि फलयोः नाशं न वदेत् यतः सुवर्णदो ग्रहः स्वाभावात्मीयां दशासुपगतः प्राप्तः सुवर्णलाभं करोति सुवर्णपहारी स्वदशासुपगतः प्राप्तः सुवर्णमपहरति एतदष्टवर्गफलं विनाशयतस्तत्रैकस्य ग्रहस्य फलसदृशयोरपि तुल्यसंख्ययोः फलयोर्नाशो भविष्यति यथा च भविष्यति तथा तत्रैव प्रतिपादयि-श्यामः इति” २३भट्टो०

ताजकोक्तवर्षदशा ह्रीनांशदशाख्या तु नील० उक्ता यथा

अथ दशाक्रमः “स्मरान् सलग्नान् खचरान् वि-धाय राशीन् विनाऽत्यल्पलवं तु पूर्वम् । निवेश्य तस्मा-दधिकाधिकांशं क्रमादयं स्यात् तु दशाक्रमोऽवदे । जनं विशोभ्याधिकतः क्रमेणांशाद्यं विशुद्धांशकशेषकैक्यम् । सर्वाधिकांशोन्मितमेव तत् स्यादनेन वर्षस्य मितिस्तु भाज्या । शुद्धांशकांस्तान् गुणयेदनेन लब्धं ध्रुवाङ्केन भवेद्दशायाः । मानं दिनाद्यं खलु तद्व्यग्रहस्य फलान्यथै-षां निगदेत्तु शास्त्रात् । शुद्धांशसाख्ये बलिनो दशाद्या बलस्य साख्येऽत्यगतेऽस्तु पूर्वा । साख्ये विलम्बस्य बलेन चित्त्यं बलादिकं लग्नपतेर्विचिन्त्यम्” ।

तत्फलमादिकं “दशा रवेः पूर्णबलस्य दत्ते” इत्यादिना तत्रोक्तं दृश्यम् । माशाप्त्यैः वर्षकाले सदृश दशा व्यवहियते सा तु “वर्षोन्मितिर्जन्मभंस्युताङ्गता क्रमेण रवितो दिनानि । विंशोत्तरीयास्तृतेस्तु वर्षाः वर्षप्रवेशात् त्रिगुणा दशाः स्युः” यथा रवेः षड्वर्षाः त्रिगुणिताः १८ दिनानि । एवं विभोः १०वर्षा वर्षे ३० दिनानि । कुजस्य ७वर्षा वर्षे २१ दिनानि । राहोः १८ वर्षा वर्षे ५४ दिनानि । गुरोः १६ वर्षा वर्षे ४८ दि-नानि । शनेः १८वर्षा वर्षे ५७ दिनानि । बुधस्य १७वर्षा वर्षे ५१ दिनानि । केतोः ७ वर्षा वर्षे २१ दिनानि । शुकस्य २० वर्षा वर्षे ६० दिनानि । एवं ३६० दिनानीति बोध्यम् । जातकरत्ने तु दशविधा दशा उक्ता १योगिनी २वार्धिकी ३नाक्षत्रिकी ४साग्निकी ५सुद्धा ६विंशोत्तरा ७विंशोत्तरा ८पताकी ९हरगौरी १०दैनिकीति । तत्रैव तद्विशेषो बोध्यो विस्तरमयादिह तदानयनादिकं नोक्तम् ।

“सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका । द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा” इति समयानुसृतम् वराहसु बृहज्जातके एतदनादृत्यैव कलौ लाग्निकी दशा दर्शितेति बोध्यम् । अन्तर्दशाशब्दे विंशोत्तरीयदशान्तर्दशा नयने “स्वदशाभिर्दशां हत्वा दशभिर्भागमाहरेदित्येव पाठः । तत्रैव वसुभिरित्यप पाठो बोध्यः ।

विंशोत्तरीयान्तर्दशाचक्रम् ।

महादशवर्षाः	रह	च७	म१०
स्व०३१८	स्व०१००	स्व०४२७	
च०६।	म०७।०	रा१०१८	
म०४।६	रा११।०	जी०।११।६	
रा०१०।२४	जी१।४।०	श१।१।८	
जी०८।१८	श१।७।०	बु०११।२७	
श०११।१२	बु१।५।०	के४।२७	
बु०१०।६	के०।७।०	शु१।२	
के०४।६	शु१।८।०	र०४।६	
शु१।०।०	र०।६०	च०।७।	

समष्टिवर्षाः	६	१०	७
महादशवर्षाः	रा १८	जी १६	श १८
स्व२।८।१२	स्व२।१।१८	स्व२०।३	
जी२।४।२४	श२।६।१२	बु२।८।८	
श२।१०।६	बु२।३।६	के१।१।८	
बु०।६।१८	के०१।१।६	शु३।२।०	
के१।१०।१८	शु२।८।	र०११।१२	
शु३।०।०	र०।८।१८	च१।७।०	
र०१०।०	च१।४।	म१।१।८	
च१।६।०	म०।११।६	रा२।१०।६	
म१।०१८	रा२।४।२४	जी२।६।१२	

समष्टिवर्षाः	१८	१६	१८
महादशवर्षाः	बु १७	के ७	शु २०
स्व०२।४।२७	स्व०।४।२७	स्व३।४।	
के०११।२७	शु१।२।	र१।०।०	
शु२।१०।०	र०।४।६	च१।८।	
र०१०।६	च१।५।०	म१।२।	
च१।५।०	म०।४।२७	रा३।०।०	
म०११।२७	रा१।०।१८	जी२।८।०	
रा२।६।१८	जी०।११।६	श३।२।	
जी२।३।६	श१।१८।८	बु२।१०।०	
श२।८।८	बु१।२७	के१।२	

समष्टिवर्षाः १७ ७ २०

अष्टोत्तरीयान्तर्दशमानं ज्योतिषात्वेऽस्तीति नात्र प्रदर्शितम् ।

पूर्वमनुक्तत्वात् योगिन्यामन्तर्दशाचक्रस्य प्रदर्शने

योगिन्यामन्तर्दशाचक्रम् ।

महादशवर्षाः	म१।	पि२।	ध३।	आ४।	म५।	उ६।	सि७।	स८।
अन्तर्दशमानम् ।	म१०	पि१।१०	ध३।	आ४।१०	म५।१०	उ६।१०	सि७।१०	स८।१०
	पि२०	ध३।०	आ४।	म५।२०	उ६।२०	सि७।२०	स८।२०	म९।२०
	ध३।०	आ४।२०	म५।	उ६।	सि७।२०	स८।२०	म९।२०	पि१०।२०
	आ४।१०	म५।१०	उ६।	सि७।१०	स८।१०	म९।१०	पि१०।१०	आ४।२०
	म५।२०	उ६।	सि७।	स८।२०	म९।२०	पि१०।२०	आ४।२०	म५।१०
	उ६।	सि७।	स८।	म९।२०	पि१०।२०	आ४।२०	म५।१०	उ६।
	सि७।१०	स८।१०	म९।२०	पि१०।२०	आ४।२०	म५।१०	उ६।	सि७।१०
	स८।२०	म९।२०	पि१०।२०	आ४।२०	म५।१०	उ६।	सि७।१०	स८।२०
समष्टिवर्षाः	१।	२।	३।	४।	५।	६।	७।	८।

दशाकर्षं पु० दशया तैलादिकमाकर्षति आ+कृष-अण् ।

१प्रदीपे २वस्त्राञ्चले पु०स्त्री० पुंस्त्वे व०व० । हारा० ।

णिनि दशाकर्षिन् प्रदीपे हारा० ।

दशाक्षरं न० दश अक्षराणि पादेऽत्र । १पङ्क्तिनामके

अन्धभेदे । “वरुणो दशाक्षरेण विराजसदजयत्” यजु०

८।१६। २दशाक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे त्रि० । स्त्रियां टाप् ।

“दशाक्षरा वै विराट्” श० ब्रा० १।१।१।२३। शतन्वोक्ते

स्त्रीदेवतामन्त्रे स्त्री तत्र अर्थ आद्याचि गौरा०ङीप् ।

“एषा दशाक्षरी विद्या सर्वसम्पत्प्रदायिनी” तन्त्रसा० ।

दशाङ्गधूपं पु० त्रिदोषघ्ने अवग्रहपिशाचादिनाशके धूप-

विशेषे यथा “वासुदेवा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्भकम् ।

नश्यान्ति यस्य धूपेन अवग्रहपिशाचकाः । पञ्चांशा

गन्धपाषाणात् तावन्महिषगुग्गुलुः । चतुरंशं चन्दनञ्च

जटामांसी च तावती । त्रिभागः सर्जकः सारस्ताव-

देव हि रावकम् । अशीरन्तु द्विभागं स्यात् घृते भट्ट-

नखं समम् । कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्तितौ ।

एष दशाङ्गधूपस्तु रुद्रस्यापि मनोहरेदिति" शब्दार्थचिं-
धृतवाक्यम् । पुष्पदानोत्तरं देवाय दीयमाने षधूपविशेषे यथा
"मधु सुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुलुगुरुशैलजम् । सरलं सिल्ल-
सिद्धार्थं दशाङ्गधूप उच्यते इति" । अन्यच्च । कर्पूरं
कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्भल्लयोद्धवम् । केशरं वालकं पलं
त्वक् जातीकोपस्तम्भम् । सर्वमेतदुद्धतयुतं दशाङ्गधूप
देरित" इति ।

दशाङ्गुलं न० दश अङ्गुलय इव फलत्वगुपरि सन्त्यस्य अच् ।
१खवुजे फलभेदे भावप्र० तस्य फलोपरि अङ्गुलाकारदश-
सिरासत्त्वात् तथात्वम् । तद्गुणाः खवुजशब्दे २४६८
ष्ट० उक्ताः । दश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्वितार्थद्विगोः
ठञ् तस्य लुक् अच् समा० । २ दशाङ्गुलिप्रमाणयुक्ते
त्रि० । "निःक्षेपोऽयोनयः शङ्खुज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः"
मनुः । सहस्रशोर्धेत्यादि "अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम्" ऋ०
१०।८०।१ "दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिपरिमितं देशमत्यतिष्ठत्
कृतिकस्य व्यवस्थितः" भा० ।

दशाधिपति षु० इत० ज्योतिषोक्ते १ दशापतौ रव्यादिमहे
दशानां पदातीनामधिपतिः । दशपदात्यधराजे राजनियुक्ते
२ सैन्यभेदे च (जमादार) "समानाशनपानास्ते काथ्या
द्विगुणवेतनाः । दशाधिपतयः काथ्याः शताधिपतयस्तथा ।
ततः सहस्राधिपतिं कुर्वाच्छूरमतन्द्रितम्" भा० शा० १०० अ० ।

दशानन षु० दश आननान्यस्य । रात्रौ शब्द० "दशानन
किरीटभ्यस्तत्त्वर्णं राक्षसभ्यः" रघुः । "ध्वंसितोद्धत
दशाननाम्" (लङ्काम्) माघः । दशास्यादयोऽयत् ।

दशानिक षु० आने जीवने हितः आनिकः दशाभेदे
आनिकः । दन्तीष्टचे शब्द०

दशान्त षु० इत० । १ वाङ्मये २ वर्त्तिकान्ते च । "निर्विष्ट-
विषयस्तेहः स दशान्तमुपेयिवान् । आसीदासन्ननि-
वीणः प्रदीपार्चिर्विवोषसि" रघुः ।

दशामय षु० दशामया यस्मात् । रुद्रे हेमच० ।

दशापवित्र न० दशा वस्त्राञ्चलं पवित्रमिव । आङ्गादिदेये
वासः खण्डे । "दशापवित्रनामको यो वस्त्रखण्डस्तो नो-
द्धतो द्रोणकलशमूलमध्ये विलभाशान् मन्त्रगतैस्त्रिभिः
शोधयेत्" "दशापवित्रस्य मध्ये शुक्लां पूर्णां सुव" सोम
धारास्त्रावणार्थं यजमान आवगताति, सा नाभिरित्युच्यते ।
उदीचीनदशमवाचीननाभि च दशापवित्रं कृत्वा
द्रोणकलशस्योपरिष्ठादुद्धात्वादयस्ततो वितनुयुः । वितन्य
च दशापवित्रस्य कोणान् धारयेयुः" ता० ब्रा० १।२ भा० ।

"अथ दशापवित्रपस्युग्र हिङ्करोति" शत० ब्रा०
४।२।२।११

दशाकृष्टा स्त्री दशसु दिक्षु आरोहति आ+कृष्ट-क ।
कैवर्त्तीसुस्तके राजनि० ।

दशार्ण षु० दश अर्णानि दुर्गाणि भूमयो जलाधारा वा
यत् "प्रवृत्तेत्यादिना" पा० ष्टाद्विः । १ देशभेदे स च
देशः दृ० सं० कूर्मविभागे १४ अ० आग्नेयासक्तो यथा
"आग्नेयां दिशि कोसलाः" इत्युपक्रमे "निषादराष्ट्राणि
पुरिकदाशार्णाः" । स्वार्थे अण् । "तुलाधरेऽवन्यपरान्त्य
साधून् वणिग्दशार्णान् भरुकच्छपांश्च" ५ अ० । "सप्त-
व्याधा दशार्णेषु" आङ्गे पाथ्यपिटगाथा । तद्वावकशब्दो
यत्नानुवाकेऽध्याये अस्ति विस्तृता अण् । दशार्णं दशार्णे-
शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । सोऽभिजनोऽस्य तस्य
राजा वा अण् । दशार्णं पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि
तच्चू पे च "तत्र दशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
कृतवान् भीमसेनेन सहदुङ्ग निरायुधम्" भा० सं० २८ अ० ।
भीमप्राचीजये । अत्र स्वार्थे कृ । वज्रपु अणो लुक् ।
"पूर्वभागस्कृतो जित्वा दशार्णाः समरे जिताः" भा० का०
१।१२ अ० । "विजित्यात्येन कालेन दशार्णानजयत् प्रभुः ।
प्रतीचोऽस्योऽपि तन्नामा देशोऽस्ति "तान् दशार्णान्
स जित्वा च प्रतस्ये पाण्डु नन्दनः" भा० सं० ११ अ० ।
नकुलप्रतीचीजये । अतएव भा० भी० ८ अ० "अतज्ज्वं
जनपदान्निबोध गदतोमम" इत्युपक्रमे "उत्तमाश्च दशा-
र्णाश्च मेकलाद्योत्कलैः सह" इत्यत्र उत्तमत्वेन पूर्व
पूर्वदर्शणस्याम् दशार्णानुक्ता "जठराः कुक्कुराश्चैव
सदशार्णाश्च भारत ! । पुनरन्यो निर्विशेषणो दशार्णदेश
उक्तः । परस्ताच्च "वातायना दशार्णाश्च रोमाणः कुशवि-
न्दवः इत्यत्र वातायनत्वेन विशेषणात् तादृशोऽपि देशभे-
दोऽस्तीति गम्यते । "सम्पत्सन्ते कतिपयदिनस्थायि
हंसा दशार्णाः" मेघ० ।

दशार्णेषु षु० पौरवरीहाचन्द्रपस्य पुत्रभेदे "दशार्णेषुर्जले-
युञ्ज स्यलेयुञ्ज महाबलः" हरिवं० ३१ अ० ।

दशाङ्गं न० दशानामङ्गम् । १ पञ्चसंख्यायां २ तत्संख्येये च
"अण्वगोमाता विनाशिन्यो दशाङ्गानान्तु याः सृताः"
मनुः । "क्षिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमच-
रैर्दशाङ्गैः" भा० आ० १८५ अ० । दश बलानि ऋषोति
कथ-अण् । २ दशबले बुद्धे त्रिका० दशबलशब्दे दृश्यम् ।
दशाहं षु० कोट्युर्वं सपुष्टपस्य पुत्रभेदे "दृष्टस्य जजिरे पुतालयः

परमधार्मिकाः । आवन्त्यश्च दशार्हश्च वली विषहरश्च यः”
हरिवं १७ अ० क्रोष्टु वंशोक्तौ । भाग० ६।२४।३ उक्ते
२४ ष्णिष्ठपौत्रे च । “क्रयस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद् दृष्टि
स्तथाय निर्द्विः । ततो दशार्हो नाम्नाभूत् तस्य व्योमः
सुतस्ततः” । उपचारात् शतद्विंशे न्ये ४ तदधिकतदेशे च
“वैश्यश्च भीमश्च युधिष्ठिरश्च यमौ च कृष्णाश्च दशार्ह
सिंहः । उवाच दिष्टा भवतां शिवेन प्राप्ताः किरीटी
सुदतः कृतास्तः । प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्ह-
भर्ता सहितः सुहृद्भिः” भा० व० १८२ अ० १५ विष्णौ पु० “विज-
योजयः सत्यसन्धो दशार्हः स्वात्ततां पतिः” विष्णु० स० ।
शङ्करभाष्ये तु दशार्ह इति पठित्वा दशोदानं तमर्हति
दशार्हः दशार्हस्य कुले उत्पन्नत्वाद्वा व्याख्यातम् । दश-
र्हस्य गोत्रापत्यस्य शिवाञ्चण । दशार्ह यद्वंशप्रमात्रे
कृष्णादौ त्रिंस्त्रिंशं डीप् । दशार्हस्तद्वाचकशब्दोऽस्तत्र
अध्याये अनुवाके वा विमुक्ता० अण् । दशार्ह दशार्ह-
शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । द्वायुधजीविसंभवे च ।
ततः स्वार्थे षष्ठा० अण् । दशार्ह द्वायुधजीविसंभवे ।
प्रज्ञाञ्चार्थे अण् । दशार्ह यद्वंशे न्ये प्रमात्रे च ।

दशावतार पु० दश अवतारा अस्य । विष्णौ दश अवताराश्च
अवतारशब्दे दृष्ट्या अन्येऽपि दशावताराः सन्त्युप० उक्ता
यथा “धर्माच्चारायणस्यांशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे । यज्ञश्च
वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे । प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा
ह्यासीत् पुरोहितः । युगाख्यायाञ्चतुर्थान्तु आपन्नो
सुरेण वै । संभूतः स ससुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः । बलि-
संस्थे लोकेषु त्रेतायां सप्तमे प्रति । तृतीये यामनस्यार्थे
धर्मेण तु पुरोधसा । एतास्त्रिस्तः स्मृतास्तस्य दिव्याः
संभूतयो द्विजाः । मानुष्याः सप्त येऽन्ये तु शापजा-
स्तास्त्रिषोषत । त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
नष्टे धर्मे चतुर्थींशे मार्कण्डेयपुरःसरः । पञ्चमः
पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सम्भूव ह । मात्स्याता चक्रवर्ती
तु तस्यौतथ्यपुरःसरः । एकोनविंश्यां त्रेतायां
सर्वज्ञत्वान्नृदिभुः । जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्र
पुरःसरः । चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दंशरथात्मजः । अष्टमे ह्यपरे
विष्णुर्दशविंशे पराशरात् । नवम्यास्तथा जज्ञे
आतृकर्णपुरःसरः । कर्तुं धर्मेऽवस्थानमसुराणां
पञ्चाशमम् । त्रिंशे नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेक्ष्णः ।

देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः । तस्मिन्नेव युगे
चीणे सन्ध्याशिशे भविष्यति । कल्की विष्णुदशा
नाम पाराशर्यपुरःसरः । दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञ-
वल्क्यपुरःसरः ।

दशाश्व पु० दश अश्वा रथेऽस्य । चन्द्रे शङ्करा “रथ-
स्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः । वामदक्षिणतो
युक्ता दश तेन चरत्यसौ । वीथ्यामथ्याणि ऋक्षाणि
ध्रुवाधारेण वेगिना । ह्यासद्विक्रमस्तस्य राशीनां
सवितुयेथा । अर्कस्येव स्थितस्याश्वाः सकृद्युक्ता वहन्ति
ते । कल्पमेकं सुनिश्चेष्ट ! वारिगर्भसमुद्भवाः” पुराण
सर्वस्वे विष्णु० पु० ।

दशाश्वमेध (धिक्) न० काशीस्थतीर्थभेदे तन्महात्म्या-
दिकथा काशी० ख० ५२ अ० उक्ता यथा

“साहाय्यं प्राप्य राजर्षेर्दिवोदासस्य पद्मभूः ।
इयाज दशभिः काश्यामश्वमेधैर्महाभखैः । अद्यापि
होमधूमोच्चैर्यद्वाप्राप्तं गगनान्तरम् । तदा प्रभृति नै-
वेह नीलिमानं जहात्यदः । तीर्थं दशाश्वमेधार्थं
प्रथितं जगतीतले । तदा प्रभृति तत्वासीदाराण्यस्य
शुभप्रदम् । पुरा रुद्रसरो नाम तत्तीर्थं कलसोद्भव ! ।
दशाश्वमेधिकं पञ्चाज्जातं विधिपरिग्रहात् । खड्गुन्यथ
ततः प्राप्ता भगीरथसमागमात् । अतीव पुण्यवज्जात
मतस्तीर्थमनुत्तमम् । विधिर्दशाश्वमेधेशं लिङ्गं संस्थाप्य
तत्र वै । स्थितवान् न गतोऽद्यापि कापि काशीं
विहाय तु । राज्ञो धर्मरतेस्तस्य छिद्रं नाप च
किञ्चन । अतः पुरारेः पुरतो विदित्वा किं वदेद्विधिः ।
क्षेत्रप्रभावं विज्ञाय ध्यायन् विश्वेश्वरं विभुम् । अक्षेश्वरं
च संस्थाप्य विधित्तत्रैव संस्थितः । परा तनुरियं
काशीं विश्वेश्वरेति निश्चितम् । अस्याः संसेवना-
च्छम्भुर्न कुप्यति पुरा मयि । कः प्राप्य काशीं दुर्भेधाः
पुनस्तत्रात्तुमिहेहते । अनेकजन्मजनितकर्मनिर्भूल-
लक्षणम् । विश्वसन्नापसंहर्तुः स्थाने विश्वपतेस्तनुः ।
सन्नाप्यते परं काश्याविल्लोषजमहाग्निना । प्राप्य
काशीं त्यजेद्यस्तु समस्ताचौषनाशनीम् । नृपशुः
स पारित्र्यो महासौख्यपराङ्मुखः । निर्वाणलक्ष्मीं
यः काङ्क्षेद्भञ्जन् संसारदुर्गतिम् । तेन काशीं न
सन्त्याज्या यद्याप्तैशदनुग्रहात् । यः काशीं संपरि-
त्यज्य गच्छेदन्यत्र दुर्भेति । तस्य हस्ततलाङ्गच्छेत्त-
वर्गफलदयः । निवर्हणीमधौचस्य सुपुण्यपरिदृष्टि-

णीम् । कः प्रायः कार्शो दुर्मेधास्त्यजेन्मोक्षसुखप्रदाम् ।
 सत्यलोके कृतं सौख्यं क्व सौख्यं वैष्णवे पदे । यत्
 सौख्यं लभ्यते कार्श्यां निमेधाङ्गनिषेवणात् । वारा-
 णसीगुणगणान्निषीय द्रुहिणस्त्विति । व्यावृत्त्य
 मन्दरगिरिं न पुनः प्रयगान्मुने । स्कन्द उवाच ।
 मित्वावरुणयोः पुत्र । महिमानं ब्रवीमि ते । कार्श्यां
 दशाश्वमेधस्य सर्वतीर्थशिरोमणेः । दशाश्वमेधिकं प्राप्य
 सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । यत् किञ्चित् क्रियते कर्म तद-
 न्यमिहेरितम् । ज्ञानं दानं तपो होमः स्वाध्यायो
 देवतार्चनम् । सन्ध्याप्रोपास्तिकर्षणञ्च आङ्गं पितृसम-
 र्चनम् । दशाश्वमेधिके तीर्थे सकृत् स्नात्वा नरोत्तमः ।
 दृष्ट्वा दशाश्वमेधेशं सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्यैष्ठ्ये मासि
 सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् । दशाश्वमेधिके
 स्नात्वा मुच्यते जन्मपातकात् । ज्यैष्ठ्युक्तदितायायां
 स्नात्वा रुद्रसरोवरे । जन्मद्वयकृतं पापं तत्तृणादेव
 मुच्यते । एवं सर्वासु तिथिषु क्रमात् स्नात्वा जरोत्तमः ।
 आ शुक्लदशमीं यावद्दशजन्मावस्यत्सृजेत् । तिथिं दश-
 हरं प्राप्य दशजन्मावहारिणीम् । दशाश्वमेधिके
 स्नातो यामीं पश्येन्न यातनाम् । लिङ्गं दशाश्वमेधेशं
 दृष्ट्वा दशहरातिथौ । दशजन्मार्जितैः पापैस्त्वज्यते
 नात्र संशयः । स्नातो दशहारायां यः पूजयेद्भिक्षु-
 मुत्तमम् । भक्त्या दशाश्वमेधेशं न तं गर्भदशा स्मृषेत् ।
 ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे पञ्च रुद्रसरे नरः । कुर्वन्
 वार्धिकीं यात्रां न विघ्नैरभिभूयते । दशाश्वमेधावष्टद्वैर्यत्
 फलं सत्यगायते । दशाश्वमेधे तन्नूनं स्नात्वा दशहरा-
 तिथौ । स्वर्ग्युः पश्चिमे तीरे नत्वा दशहरेश्वरम् ।
 न दुर्दृशमवाप्नोति पुमान् पुण्यतमः कश्चित् । यत्
 कार्श्यां दक्षिणद्वारमन्तर्गेहस्य कीर्त्यते । तत्र ब्रह्मेश्वरं
 दृष्ट्वा ब्रह्मलोके महीयते । इति ब्राह्मणवेशेन वारा-
 णस्यां महाधिया । द्रुहिणेन स्थितं तावद्यावद्द्विशेरा-
 गमः । दिवोदासोऽपि राजेन्द्रो दृष्ट्वा ब्राह्मणरूपिणे ।
 ब्रह्मणे कृतयज्ञाय ब्रह्मशालामकारयत् । ब्रह्मेश्वर
 समीपे तु ब्रह्मशाला मनोहरा । ब्रह्मा तत्तावद्विप्रो म
 ब्रह्मोपैर्निनादयन् ।”

दशाहं पु० दशानामह्नां समाहारः टच् समा० समाहारत्वात्
 नाह्नादेशः “अह्नाः पुंसि” पा० पुंस्त्वम् । दशदिन-
 सप्तदाये । “दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते”
 “अतिक्रान्ते दशाहे तु तिरात्-अशुचिर्भवेत्” मनुः ।

दशिनं त्रि० व० व० दश संख्याः सन्ति येषाम् ङिति ।
 १दशसंख्यायुक्ते । दशसंख्या यामाः अक्षितत्वेन सन्त्यस्य
 ङिति । २रात्रा नियुक्ते दशग्रामाधिकते च “दशी कुलन्तु
 भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च” मनुः । दश संख्याः
 प्रमाणं येषाम् ङिति । ३दशसंख्याप्रमाणके त्रि० । “तां
 दशभिः प्रायुङ्क्त” यत० ब्रा० ११।१४।२। दशा वर्तिका
 वस्त्राञ्चलं वा चक्रास्य इति । ४दशायुक्ते दीपे ५सदशे
 वस्त्रे च त्रि०

दशीविदर्भं पु० दक्षिणस्थे देशभेदे “अथापरे जनपदा
 इत्युपक्रमे “दशीविदर्भाः कालीकास्तङ्गनाः परतङ्गनाः”
 भा० भी० ८ अ० ।

दशेभ्यः पु० दशा वर्तिकैव इभ्यनं यस्य । प्रदीपे त्रिका० ।

दशेर त्रि० दश-एरक् । हिंसे त्रिका० ।

दशेरक पु० दशेर+संज्ञायां कन् । १मध्यदेशे सोऽभिजनोऽस्य
 तस्य राजा वा अण् । दशेरक पितृादिक्रमेण तद्देश-
 वासिनि तन्मृमे च । वज्रपु अणो लुक् । २दशेरक
 तत्पार्थे व० व० । हेमचन्द्रे दशेरक इति पाठान्तरम् ।

दशेश पु० दशानामीशः । दशापतौ १रव्यादिग्रहे । दशानां
 यामाग्रामीशः । २रात्रा नियुक्ते दशग्रामाधिकते च “शं
 सेह यामो दशेशाव दशेशो विंशतीशिनम्” मनुः ।

दशैकाशिक त्रि० एकादशाथेत्वादेकादश वस्तुतो दश ये
 दत्ता दश एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः निपात-
 नात् समासान्तोऽकारः । “प्रयच्छति गह्यम्” पा०
 दशैकादशान् प्रयच्छतीत्यर्थे “कुसीददशैकादशात् षण्पचा
 विति पा० षच् । शतं प्रति दशकरूपां वृद्धिं ग्रहीतारि
 वाङ्मुषिकभेदे स्त्रियां प्रित्वात् ङीप् ।

दशोणि पु० दश बहवः उण्योऽस्य । वज्रहविष्के “दशोण्ये
 कवये तर्कसातौ” ऋ० ६।२०।४ “दशोण्ये वज्रहविष्कात् कवये
 मेधाविनः पञ्चस्यर्थे चतुर्थी” भा० ।

दशौषधकाल पु० दशविध औषधकालः शा० क० । दशविधे
 औषधकाले स च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे उक्तो यथा
 “यत ऊर्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः । तत्र “निर्भक्तं
 प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्यभक्तमनुराभक्तं समक्तं सा
 सुप्तं सुषुप्तं सुषुप्तं यासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ।
 तत्र निर्भक्तं १केवलमेवौषधमुपयुज्यते । वीर्याधिकं
 भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तथा मयमसंशयमाशु चैव ।
 तदुवालवज्रयुवतीकृद्द्वयोऽथ पीत्वा ग्लानिं परां समुप-
 यान्ति बलवयश्च । प्राग्भक्तं २नाम यत्तु प्राग्भक्तं

स्त्रीपयुज्यते । शीघ्रं विषाकमुपयाति बलं न हिंसा
दत्तावतं न च सुहृद्वदनाद्विरेति । प्राग्भक्तसेवनमधो
बलमादधाति दद्याच्च वृद्धिशिशुभीरवराज्जनाभ्यः । अधो
भक्तं शनाम यद्भुक्तान् पीयते । पीतं यदभ्युपयुज्य
तद्दृष्टकाले हृद्याद्वदान् वृद्धविधांश्च बलं दधाति ।
अधोभक्तं शनाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते । मध्ये तु
पीतमुपहन्यविशारिभावाद्यो मध्यदेहमभिभूय भवन्ति
रोगाः । अन्तराभक्तं शनाम यदन्तरा पीयते पूर्वापर-
योर्भक्तयोः । हृद्यं मनोबलकरम्वय दीपनीयं पथ्यञ्च
सम्भवति चान्तराभक्तमेतत् । सभक्तं शनामौषधेषु यत्-
साध्यते भक्तम् । पथ्यं सभक्तमवलम्बयोरहिं नित्यं तद्दे-
हिणाभपि तथा शिशुवृद्धयोश्च । सासक्तं शनाम यद्भक्त-
स्यादावन्ते च पीयते । दोषे हिधा प्रतिस्तेते तु ससक्तं
संज्ञमाद्यन्तयोर्दशनस्य निरेव्यते तु । सुहृद्वद्वर्त्तमानं
सभक्तमभक्तं वा यदौषधं सुहृद्वद्वर्त्तयुज्यते । श्वासे
सुहृद्वद्वर्त्तयुज्यते च कासे हिक्कावमीषु च वदन्युप-
योज्यमेतत् । श्वासं शनामकवलनम् (फलमस्य सुद्विप्तपुस्तके
पतितम्) यासान्तरं शनाम यत्पिण्डव्यामिश्रम् । यासा-
न्तरेषु वितरेहमनीयसूमान् श्वासादिषु प्रथितदृष्टगुणंश्च
लेहान् । एवमेते दशौषधकालाः ।

दस उत्क्षेपे उपक्षेपे च अपक्षेपे अकं दि० पर० सकं सेट् ।
दसति । इरित् अदसत् अदासीत्-अदसीत् । उदित् ।
दसित्वा दस्ता । “तेषां दिशोऽदसन्” तै० स० १।६।१
१।२ “त्वां क्षारी दसमानो भगमीदृ तक्वीये” ऋ० १।
११४५ । आप्तस्तब्धं गणव्यत्ययश्च “मा ते प्राण उप-
दसन्” अथ० ५।३।१५ “अमृताविदसाम” यजु० १०।२२

दस दर्शने दर्शने च चु० व्या० सकं सेट् इदित् । दस-
यते अददसत् दसशब्दे दृश्यम् ।

दस पु० दस उपक्षेपे वेदे भावे अच् । उपक्षेपे “मनुः चक्रु-
रपरं दसाय” ऋ० ६।२।१२ । दसाय शत्रूणामुपक्षेपाय”
भा० लोके तु घञ् दस इत्येव तत्त्वार्थे उत्क्षेपे च ।

दसेरक पु० दशेरकशब्दार्थे मरुदेशे “दसेरकाः केकयाः
सकैकेयाः वृ० स० ४५० । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा
वा अण् । दासेरक पितादिक्रमेण तत्र वासिनि तच्चृमे
च वृद्धेषु अणो लुक् । तत्त्वार्थे “आवन्त्यान् दाक्षिणा-
त्यांश्च पार्वतीयान् दसेरकान्” भा० द्रो० १।१५० । दासेरक
पृष्ठो १२ गङ्गामे पुंस्त्री० “यास्तिष्ठन्त्यः प्रमेहन्ति यथैवोद्ग-
दसेरकाः” भा० ऋ० १०।५० । अयं तालव्यमध्यश्च लितां ।

दस त्रि० दस उपक्षेपे सकं उपक्षेपके “पुरुषि दसो निरि-
याति ध्वजस्रैः ऋ० १। १४८।४। “दस उपक्षेपयिता” भा०
दस दर्शने कर्मणि सकं । दर्शनीये “राजेव दस ! निष-
दोऽधिर्वर्हिषि” ऋ० १०। ४३।२। “हे दस ! दर्शनीयेन्द्र !”
भा० । “दसत् कणोऽध्वरम्” १।७४। ४ । दसत्
दस दर्शनदर्शनयोः इषियुधीन्मोत्यादिना सकं । “दस-
मित्यत्र सकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः” भा० “एतेनास्य
तान्त्वकल्पनम् प्रामादिकम् । “जुजोषदन्द्रोदस-
वर्चाः” ऋ० १।१७३।४ “दसवर्चाः दर्शनीयतेजाः” भा०
श्यजमाने ४चौरे पूज्यताशने च मेदि० । स्वार्थे यत्
दसत् दर्शनीये त्रि० । “हुत्वाय दसत् वचः” ऋ० ८।
२४। २० ।

दस्य पु० दस-युच् अमुनासिकत्वात् नानादेशः । शमहासाहसिके
(डाकादत्) रखले च शब्दार्थिच० “शमिर्हृतस्य यन्मांसं
शुचि तन्मनुरब्रवीत् । क्रव्याद्विश्वं हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च
दस्युभिः” मनुः । “सुखत्राहूरुपज्जानां या लोके
जातयो बहिः । स्तेच्छवाचस्यायिषाचः सर्वे ते दस्यवः
स्यताः” मनुक्ते ब्राह्मणादिचतुर्वर्षभिन्ने शजातिभेदे
च । “प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् । सैरिञ्च-
वागुराट्तिं स्तेते दस्युरयोगये” मनुः । ४कर्मवर्जिते च ।
“गङ्गते दस्युज्जाय सवान्” ऋ० ६। २४। ८ ।
“दस्युज्जाय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय” भा० ५उपक्षे-
पके त्रि० इत्यसुरे पु० “चेतन्ते दस्युतर्हणा” ऋ० ६।४७।२
“दस्युनामसुराणां तर्हणा” भा० “स वज्रभृद्दस्यु-
हा भीम उग्रः” ऋ० १।१००।१२ दस्युहा “दस्युनामुपक्षेप-
यितृणामसुराणां वहन्ता” भा० ।

दस्युसात् अव्य० दस्युनामधीनं भवति करोति सम्पद्यते वा
साति । तस्कराधीने भूतादौ “अन्तासाकाल एव
स्युर्लोकोऽयं दस्युसाज्जवेत् । पतेयुर्नरकं घोरं यदि
राजा न पालयेत्” भा० शा० ६८ अ० ।

दस्य पुंस्त्री० दसति पांस्त्रन् दस उत्क्षेपे रक् । १गङ्गामे
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । दसति रोगान् क्षिपति दस
उपक्षेपे । २अश्विनीकुमारयोर्द्वयोः द्वि० व० । तच्चुल्य-
संख्यत्वात् इदित्वसंख्यायां ४तत्संख्येये च तदधिष्ठातृ-
कत्वात् पूअश्विनीनक्षत्रे च मेदि० । “अनुसस्रतु-
स्तमथ दस्योः सुतौ” माघः । तयोर्मध्ये विशेष
वाचित्वे एकवचनान्तोऽयं “नास्त्यश्चैव दस्यश्च स्मृतौ
द्वावश्विनामपि । मार्त्तण्डस्यात्मजावेतावदस्य महा-

त्मनः" भा०शा०२०८ । "देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ
भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दस्यश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति"
हरिव० ६ अ० । नासत्यदस्ययोर्द्वन्चारित्वात् द्विवच-
नान्तता इहिंस्ते लि० । अश्विनिरे न० संचिप्रसारः ।
दस्यदेवता स्त्री० दस्यौ देवता अस्स । अश्विनीतारायां हेम० ।
अश्विनमदहनेत्यादिवाक्ये तस्या दस्यदेवत्वमनुसन्धेयम् ।
दस्यस् स्त्री० दस्यौ मूते सू-क्तिप् । सूर्य पत्न्यां त्वष्टृकन्यायां
संज्ञायाम् त्रिका० अश्विनीकुमारशब्दे दशप्रम्
दह दोषौ अक० दाहे सक० चु० उभ० सेट् इदित् । दहयति
ते अददहत् त ।

दह दाहे भस्मीकरणे सक० स्वा० प० अनिट् । दहति अधाचीत्
ददाह देहत् । दग्धां दद्यात् धव्यति । दग्धः
दग्धिः दग्ध्वा दग्धव्यः दहनीयः दाह्यः । दाहः
दहनम् । दाहयति अददीहत् दिधक्षति
"उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णयते करम्"
हितोः "क्रुद्धं कुल धव्यति विप्रवर्हिः" भट्टिः वृजान-
ङ्गारकारीव मैनान् धाक्षीः समूलकान्" भा०स० ६० अ०
"दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दशैव याः" सा०द० "देहं
धारयाम्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग०
"दग्धव्योऽसौ कटाग्निना" सनुः । "कर्मणि दह्यते
अदाहि देहे । "दह्यते च कुलं सर्वम्" चाणक्यः । "देहे
लङ्का मतेश्वरा" भट्टिः दंदह्यते । "दंदह्यमाना शोकेन"
भट्टिः ।

दहदहा स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे "ख्याता दहदहा चैव
तथा धमधमेति च" भा० श० ४७ अ० दह दहेति वक्ति
मयूरव्य० कर्त्तारं चाभिदधातीति कर्त्तारि अयं साधुः
एवं धमधमेत्यत्रापि बोधप्रम् ।

दहन पु० दहल्यु । १ अग्नौ, "दहदहनस्तुहिनदीधि-
तिस्तस्य" सा०द० "दह दहन ! तदैतत् पापमङ्गं मदीयम्"
सीतोक्तिः । २ चित्तकण्ठे, ३ भस्मातके, ४ दुष्टचेतसि च ।
५ कपोते पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् डीप् । इदा-
हकमाले लि० । लोकदहन ! मनो दहन इत्यादि । ७ रुद्र-
भेदे पु० "एकादश सुताः स्याण्योः ख्याताः परमतेजसः ।
रुद्रव्याधश्च सर्पश्च निर्वर्तितश्च महायशः, । अजैकपा-
दहिर्बुध्नः पिनाकी च परलपः । दहनोऽथेश्वरश्चैव
कपाली च महाद्युतिः, स्याणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा
एकादश सुताः" भा० आ० ६६ अ० । उपचारात्
दक्षिकान्तर्गतं "दहनविधिगताख्यामैतमं शौच्यवारं"

ज्यो० त० । भावे ल्युट् । इदाहे न० । "अपरो दहने
स्वकर्माणां वष्टते ज्ञानमयेन वज्रिना" रघुः ।

दहनकेतन पु० न० दहनस्य केतन इव । धूमे हेमच० ।

दहनप्लुष्ट लि० दहनादिव प्लुष्टं प्लोषणं यस्मात् । वैद्यकप्रसिद्धे
(वेलेस्तारा) पदार्थे अग्निप्लुष्टादयोऽप्यत्र । तत्पदान्ते

हि देहे वज्जेरिव प्लोषणं (फोस्का) भवतीति प्रसिद्धिः ।

दहनप्रिया स्त्री इत० । स्वाहायामग्निभार्यायाम् त्रिका०

दहनर्त्त न० इत० । कत्तिकान्तर्गतं "यदा विशाखासु महेन्द्र-
मन्त्रो सुतश्च भानोर्दहनर्त्तयातः" उ० स० १० अ० ।

दहनभादयोऽप्यत्र ।

दहनसारथि पु० इत० । वायौ । "दक्षिणदहनसारथिरयाह-
तचञ्चलधूतकलिके" दशकु० । दहनसहचरादयोऽप्यत्र ।

दहनागुरु न० दहनस्य दाहाय अगुरु । दाहागुरुणि राजनि०

दहनाराति पु० इत० । जले राजनि० । तस्य वह्निनाश-
कत्वात् तथात्वम् दहनरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

दहनीपल पु० दहनाय वक्ष्ये हितः उपलः (आतकी)
स्वर्ग्यकालमग्नौ हेम० । स्वर्ग्यकिरणसम्पर्केण हि ततो
वज्जेः प्रादुर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

दहनील्का इ० । विष्णुलिङ्गरूपायासुल्कायाम् त्रिका०

दहर पु० दह-अर । १ मूषिकायां २ खले ३ भ्वातरि ४ बालके

च मेदि० । ५ अतिसूक्ष्मे इदुर्वीधे च "अथ यदिदं दहरं

पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नलराकाशस्तस्मिन् यदल-

सदन्वेष्ट्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" छा० उ० ।

तत्र खले "नेष्टा पत्नीमानेपन् कौशं वासः परिधाप-

यति चण्डातकं दहरं वा" कात्या० श्रौ० १४ । ५ । २

"परिधापयतीति कारितत्वाधेप्रणयात् भवति चण्डा-

तकं चलनक उच्यते एवं ह्यभियुक्तोपदेशः अत्रोक्तं

विलासिन्या वासचण्डातकं विदुः" दहरं तु कौपीनम्

दहरशब्दस्यालवाचकत्वात्" कर्कः । २ नरके ३ वरुणे च

उप्यादि० ।

दहराकाश पु० कर्म० । चिदाकाशे ईश्वरे ।

दह्र पु० दह-रक् । १ दावाग्नौ २ जठरे च । "सोऽन्यजन्मति

दह्नाग्निर्विभवाश्च महातपाः" भाग० ४।१।२० "दह्नाग्निः

जठराग्निः" श्रीधरः खल्यार्थस्यैवात्र कर्मधारयः जठरस्य-

स्याग्नेः खल्यत्वात् इत्यन्ये ।

दा दाने स्वा० पर० सक० सेट् ण इत् । यच्छति प्रणियच्छति

अदात् । ददौ ददत्तः । देयात् । दास्यति । देयम्

दानीयं दातव्यं दत्तः दातुम् दत्ता ।

दा दाने जुहो० उभ० सक० सेट् । ददाति दत्ते मणिददाति ।
 दद्यात् ददीत । ददात् ददत् ददेहि दत्ताम् दत्तम् ।
 अददात् अदत्त । अददात् अदित । ददौ ददिष-ददाथ
 ददिव । ददे ददिषे । दाता देयात् दासीष्ट । दास्यति ।
 कर्मणि दीयते अदायि अदायिषाताम्-अदिषाताम् ।
 दासीष्ट-दायिषीष्ट दास्यते-दायिष्यते । दापयति ।
 दित्सति देदीयते । दातव्यः दानीयः देयम् । दाता ।
 दानं दायः दत्तं प्रत्तम् । दातुं दत्तिः दत्त्वा प्रदाय ।
 ददत् ददानः । ददिवान् । “यो ददाति स कुक्कुदः”
 अमरः । “मूर्ध्नि मूर्ध्निभिपित्तस्य ददति स विधानतः”
 रामा० अथो० २६६० “दद्याच्चैवासनं स्वकम्” “सोऽन्त-
 र्देशाद्वा तदुद्भव्यं दद्याच्चैवाददीत वा” मनुः । “देहि
 युद्धं नरपते ! ममाद्य रणमूर्ध्नि” भा० उ० १६३३०
 “ददौ स दश धर्माय” मनुः । “अवकाशं किलोदन्वान् रामा-
 याम्यर्थितो ददौ” रत्नः । “पाण्डवानां सभामधेऽदुर्योधन-
 उपागतः । तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च” विदग्धम् । “न दा-
 स्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम्” भा० आ० ३४४०
 “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे” गीता “देयं
 दारमुताहते” याज्ञ० । “दत्तमुक्तफलं धनम्” दाय-
 भागधृतभारतम् “दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः” मनुः “सुता
 ददे तस्य सुताय मैथिली” भट्टिः । “आददानः परचेत्वात्”
 न दण्डं दातुमर्हति” “स ज्ञेयः दत्तमः सुतः” मनुः
 “तेषां दत्त्वा तु तन्नेषु सपवित्वं तिलोदकम्” स्मृतिः ।
 “अदित्सन् दापयति प्रजानन्” यजु० ६।२४ । “दायादानपि
 दापयेत्” मनुः । “तेषामशीतिं यानानि रत्नपूर्णानि
 दापय” रामा० अथो० १२ स० । “स दायः प्रथमं दमम्”
 याज्ञ० “अस्मभ्यमिदं दित्सि” ऋ० १।१७०।२ “दित्सन्
 भूयो यजमानश्चिकेत” ऋ० २। १४।१०।
 अति+अतिक्रम्य दाने अत्यन्तदाने च । “न जीवन्मति-
 ददाति” कात्या० ४।१।२७ । “अतिदाने बलिर्वज्रः” चाण०
 अनु+पश्चाद्दाने तुल्यरूपदाने प्रतिनिधित्वेन दाने च । “न
 दूढेऽनुददासि वामम्” ऋ० १।१६०।५ । “सूरश्चिदस्मा अनु
 दादपस्याम्” ७।४५।२ “यः शर्धते नानुददाति शृङ्ग्याम्” २।
 १२।२०
 अभि+आभिमुख्येन दाने “तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्य-
 दात्” भा० ध० १६७४० गद्यम् ।
 अव+अधोदाने अवत्तम् आदिकर्मणि तु वा तादेशः
 यथाह सि० कौ० “अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति वेपथुते” चण्डाव्याथाप्राप्तम् ।
 आ+ग्रहणे “दद्याच्चैवाददीत वा” । “शुभां विद्या
 माददीतावरादपि” मनुः । “स्वं चादास्यामि भूयोऽहं
 पापमानं जरया सह” भा० आ० ८४४० । “शरीरमात्तं
 मृत्युना” छा० उ० “आददानः परचेत्वात्” मनुः ।
 अप+आ+अपेक्ष्य ग्रहणे । “मृत्युपिण्डमपादाय महा-
 वीरं करोति” शत० ब्रा० १४।१।२।१७
 उद्+आ+उदस्य ग्रहणे “उदादाय पृथिवीं जीवानुसं”
 यजु० १। २८। [रघुः ।
 उप+आ+सामीप्येन ग्रहणे “उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणाधी”
 परि+आ+परिवर्त्य ग्रहणे “पर्याददानं चास्त्राणि भीम-
 धन्वानमर्जुनम्” भा० उ० ४८४० “तस्मिन्निधीनादधीत-
 प्रज्ञां पर्याददीत च” भा० शा० ८६४०
 प्रति+प्रा+प्रतिग्रहणे दत्तस्य पुनर्ग्रहणे च । “शुभाशुभं
 कर्मकृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे” भा० शा० २०२
 अ० “न चाहं शक्तः शपं प्रत्यादातुम्” भा० आ० ३४४०
 वि+आ+अङ्गादेः प्रसारणे आत्म० स्वाङ्गप्रसारणे तु पर० । “व्या-
 दायस्यं महारक्षस्यौ दृष्ट्वाऽथ ह्यधावत” हरिवं० ३१७
 अ० । “भक्षयत्येष मां रुद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः”
 भा० व० ६४४० । “नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं
 दीप्तविशालनेत्रम्” गीता ।
 परि+उपरिस्थापने । “त्रिते दुःखप्रपन्नं सर्वमाप्ते परिदद्मसि”
 ऋ० ८।४७।१५ “परिदद्मसि उपरि दद्मः वयं त्रिताः
 परित्यजामः इत्यर्थः । अथवा त्रिते मयि यदुद्वेगं
 ददं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परिदद्मसि
 अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य तयोरुपरि स्थापयामः” भा०
 प्र+विधानादिना प्रकर्षणे च दाने । “प्रदानं स्वाभ्यकारणम्”
 मनुः । “प्रत्तं जलं दृष्ट्वा लभन्तिकेऽपाम्” भट्टिः ।
 “नष्टं विनष्टं क्षमिभिः श्रुतं विषमे स्थितम् । हीनं
 पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु” मनुः ।
 अनु+प्र+पश्चात् प्रदाने । “एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च
 विवृण्वते । कण्ठम्” शिवा ।
 प्रति+प्र+प्रत्यर्पणे गृहीतस्य पुनर्पणे “राज्यं प्रतिप्रदा-
 स्यामि” भा० उ० ५५२५ स्तो० ।
 सम्+प्र+सत्कारेण प्रदाने । “तदर्हमासनं तस्मै सम्प्रदाय
 यथाविधि । गां चैव मधुपर्कं च सम्प्रदायाध्यमेव च” भा०
 स० ५४० । “अहन्यहनि चाप्येवं याचतां सम्प्रदीयते” भा०
 व० ८५३१ स्तो० । अविच्छेदेन शिष्टानामाचारे च, सम्प्रदायः ।

प्रति+प्रतिरूपदाने प्रत्यर्पणे च । “सत्यङ्गारकतं द्रव्यं
द्विगुणं प्रतिदापयेत्” याज्ञ० । “प्रतिदास्यामि भगवन् !
पुलिङ्गं तव सुव्रत !” भा० उ० १६३ अ० ।

“शिव्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निवर्त्य गुरुरागतः । अथपत्
पततां देहो निमि ! पण्डितमानिनः । निमिः प्रति-
ददौ शपं गुरवे धर्मवर्जिने । तवापि पततां देहो
लोभाद्धर्ममजानतः” भाग० ६।११।५

दा लवने अदा० प० सक० अनिट् पित् तेन न घुसंज्ञा ।
दाति अदासीत् दायात् । “अग्निर्हं दाति रोमा पृथिव्याः”
ऋ० १०।६।५।४ “दाति किञ्चित् दाप् लवने अदादित्वाच्छपो
लुक्” भा० । “कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्यन्तु-
पूर्वं विद्युय” १०।११।१२ “स हि मा धन्वाक्षितं दाता न
दात्या पशुः” ५।७।७ “अहिंसन्तु ओषधीर्दान्तु पर्वन्”
अथ० १२।१।११ “वर्हिर्देवसदनं संदामि” कात्या० श्रौ०
कर्कष्टतस्तुतिः । [उज्ज्वलद० ।

दाक्ष पु० ददाति यच्चे हविरादिकं दा-क न कित् । यजमाने
दाक्ष त्रि० दक्षस्येदम् अण् । दक्षसम्बन्धिनि सखादौ “भागी-
यसां भागमादात्सिच्छन् सखो दाक्षो येन कृतोऽन्यथा-
वत्” हरिवं० १३१ अ० । दाक्षीणां सङ्घः अङ्को लक्षणं
वा इजन्तात् अण् । २ दाक्षिसमुदाये शतदङ्को च पु०
४ तल्लक्षणे न० । “परस्म्यसंवङ्कोऽङ्कः साक्षात् लक्षणम्”
सि० कौ० । दाक्षेः छात्राः “इजश्च” पा० अण् । ५ दाक्षेः छात्रेषु
ब० व० । दाक्षेरागतः अण् । ६ दाक्षेराभते त्रि० । गोत्र-
चरणात् वुञ्जि प्राप्ते “न दण्डमानवान्तेवासिषु” पा०
पर्युदासात् अण्वेव । ७ दाक्षेः दण्डप्रधानमानवेसु दक्ष-
न्तेवासिषु च तेन तद्विघ्नेषु दाक्षकः । तेषु तु दाक्षा-
दण्डमानवाः शिष्या वा” सि० कौ० ।

दाक्षक पु० दाक्षेरिदम् गोत्रचरणात् वुञ्ज् । १ दण्डमान
वान्तेवासिभिर्द्वे तत्सम्बन्धिनि तेषु तु अण्वेव । दाक्ष-
शब्दे दृश्यम् । दाक्षीणां विषयो देशः राजन्या० वुञ्ज् ।
२ दाक्षे विषये पु० ।

दाक्षायण पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इज्ज् “वज्रिजोश्च” पा०
अनि फक् “इजः प्राचामिति” पा० विशेषणात् न युव-
प्रत्ययस्य लुक् तस्य प्राग्देशस्थितत्वाभावादिति” सि० कौ०
१ दक्षस्य अनि गोत्रापत्ये । दाक्षायणस्य विषयो देशः येषु
कार्याभक्तम् । दाक्षायणभक्त तदीये देशरूपे विषये पु० ।
दक्षसेदम् दाक्षं तच्च तदयनञ्चेति । २ सुवर्णादावलङ्कारे
ञ्च । “दाक्षायणं दक्षिणा” कात्या० श्रौ० ४।४।२८ ।

“दाक्षायणं सुवर्णसुच्यते” कर्कः । “यो विभर्ति दाक्षायणं
हिरण्यम्” यजु० २४।५१ । “दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः”
वेददी० उक्तेः २ भूषणे च । तत्र दक्षस्य यून्यपत्ये “यदावभान्
दाक्षायणा हिरण्यम्” यजु० २४।५२ । स्त्रियां ङीप् ।
“भोः कथप्रपस्य एवोऽहं माता दाक्षायणी च मे”
भा० शा० १७० अ० “दाक्षायणोऽश्विनीत्याद्याः” अमरः ।
दक्ष एव दाक्षः तस्यायनं तत्कृतो यज्ञभेदः संज्ञात्वात्
पूर्वपदास्यत्वम् । ४ दक्षकृते यज्ञभेदे स च यज्ञः शत० त्रा०
२।४।४।२, उक्तो यथा

“प्रजापतिर्ह वा एतेनाग्ने यज्ञेनेजे प्रजाकामो वज्रः
प्रजया पशुभिः स्त्रां श्रियं गच्छेयं यशस्वेवमन्नादः
स्यामिति । स वै दक्षो नाम । तद्यदनेन सोऽ-
यजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम” तद्विधिर्यथा
“दाक्षायणयज्ञः प्राजापत्ययज्ञयज्ञात्मस्य” कात्या० श्रौ०
४।४।१ इत्यादिषु १० सूत्रेषु क्तः । “तत्रैवं प्रथमं पौर्यमास्यां
आह्वान्वाारम्भाणीयपूर्वकोऽग्नीषोमीययागः पुनरुद्धृत्य
सांन्याय्यवहुपक्रमः । प्रतिपद्याग्नेयेन पुरोडाशेनै-
न्द्रेण दध्ना पयसा च यागः, पक्षे वैश्वधः । सांसमैधुन
वर्जनसङ्कल्पः । पुनरुद्धृत्य तस्मिन् प्रतिपदुद्दिन एदैन्द्रा-
ग्नयायः पुनरुद्धृत्य सैत्रावरुण्याः पयस्याया उपक्रमः ।
प्रातर्द्वितीयायामाग्नेयेन सैत्रावरुण्या च यागो यथोक्त
पक्षे आदित्यश्चरुः तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्नीषोमीय
यागः । ततः पुनरुद्धरणादिदधियागप्रक्रमः । प्रातस्तृ-
तीयायामाग्नेयसंन्याययागः पक्षे वैश्वधः । तदानी
मेवोद्धृत्यैन्द्राग्नयागः । पुनरुद्धृत्य सैत्रावरुण्या उपक्रमः
तदनन्तरमादित्यो वा इत्येवम्कारेण संवत्सरं यावत्
प्रत्यहं कर्त्तव्यम्” कर्कः । तत्पञ्चविंश तत्र भाष्ये
दृष्ट्या । “ऋक्षेष्टप्रापयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च” मनुः ।
सुवर्णे “दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् सकमण्डलुः”
याज्ञ० “दाक्षायणं सुवर्णं तदस्यास्तीति इति । दाक्षा-
यणी” मिता० ।

दाक्षायणी स्त्री० दक्षस्य स्त्रपत्यम् इज्जि फक् ङीष् ।

१ अश्विन्यादिताराषु २ सत्यां दुर्गायाम् मेदि० “सापि दक्षाय
सुन्नोणी गौरी दक्षाया ब्रह्मणा । दुहित्वे पुरा साहि
रुद्रेणोटा महात्मना । सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा
न्योत्तम !” वराह० पु० । श्रेवतीनक्षत्रे हेम० । ४ दन्तीवर्णे
रत्नमा० । ५ अदित्यां कथप्रपत्याम् “दक्षञ्च तेषामारक्ष प्रजाः

सम्यग्विवर्जिताः । तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः-
सवासवाः । वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च चादित्यामरुतस्तथा ।

दाक्षायणीपति पु० इत० । शिवे रचन्द्रे च तिका० ।

दाक्षायण्य पु० दाक्षायण्यामदितौ भवः वा०यत् । कादित्ये
“प्रलोभतस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः । दाक्षायण्य
स्तथादित्यो मनुश्चादित्यतस्तथा” भा० अनु० १४७ अ०

दाक्षि पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इज् । दक्षस्यापत्ये ऋषादिषु
परेषु अस्य आद्युदात्तता दाक्षिघोषः दाक्षिकन्या दाक्षि-
हृद इत्यादि । संज्ञात्वेऽपि एतत्पूर्वककन्यायास्तत्पुरुषे
“तत् पुरुषे शालाया नपुंसके” “कन्या च” पा० क्लीव-
त्वप्राप्तावपि “संज्ञायां कन्योऽशीनरेषु” पा० उशीनरत्वाभावात्
न क्लीवता । उशीनरदेशकन्यायान्तु क्लीवत्वात् नाद्युदा-
त्तता । “कन्यापलदनगरासहृदोत्तरपदात्” पा० एतत्पूर्वक-
कन्यादिभ्यः भवाद्दौ क् । दाक्षिकन्यीयं दाक्षिणगरीयमि-
त्यादि । “कूलसूदस्यलकर्षाः” पा० आद्युदात्तात् अस्मात्
परस्यकूलादीनामादिरुदात्तः । दाक्षिकूलः दाक्षिकर्षः ।
इतौ च म्यामविशेषशाचिनौ । अस्य वृद्धत्वात् प्रस्यशब्दे
परे नाद्युदात्तता । दाक्षिप्रस्यः ।

दाक्षिण त्रि० दक्षिणा प्रयोजनमस्य अश्व । ऋतुयज्ञाङ्गहीम
भेदे स च “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् दाक्षिणानि जुहोति”
शत० ब्रा० ४।१।१४ इत्युपक्रमस्य दर्शितः “इडां भक्षयित्वा
शालाहार्ये दाक्षिणहोमः” कात्या० श्रौ० १०।२।४ “ततः
शालाहार्ये दाक्षिणहोमः कर्त्तव्यः दाक्षिणहोम इति
संज्ञा “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् दाक्षिणानि जुहोतीति”
श्रुतत्वात् दाक्षिणानि दक्षिणा प्रयोजनानि वेषाम् कर्कः ।

दाक्षिण्यक पु० दक्षिणायां कर्मसमाप्तौ ब्रह्मदानरूपायां क्रि-
यायां प्रसृतः दक्षिणमार्गेण चन्द्रलोकं गच्छति वा
बुज् । इदक्षिणातत्परे इष्टापूर्त्तेन रचन्द्रलोकगामिनि च
उपचारात् दक्षिणमार्गगामिनो रचन्द्रे च । “विप-
र्ययादतत्त्वज्ञाना दध्यते बन्धः स च त्रिविधः प्राकृति-
कोवैकृतिको दाक्षिणकश्चेति इत्युपक्रमे “इष्टापूर्त्तेन-
दाक्षिण्यकः पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्त्तकारी
काशोपहतमनावध्यत इति” सा०कौ० । [लायां भवे ।

दाक्षिणशाल त्रि० दक्षिणशालायां भवःज । दाक्षिणशा-

दाक्षिणाल्य त्रि० दाक्षिणा भवः “दाक्षिणापञ्चात्पुरसख्यक”
पा० त्यक् । इदक्षिणाभवे रनारिकेले पु० राजनि० ।

दाक्षिणापथक त्रि० दक्षिणापथे देशे भवः भूमा० बुज् ।
दक्षिणापथदेशभवे ।

दाक्षिण्य न० दक्षिणस्य अनुकूलस्य पटोर्वा भावः ध्वज् ।
श्चातुर्मुख्ये रपटुतायाम् । “नारदो मत्प्रियं कुर्वन् सुनि-
रक्षिष्कर्मकत् । दाक्षिण्यादनुरोधाच्च दत्तवाच्चात् संशयः”
हरिवं० १२६ अ० । “तस्य दाक्षिण्यरुढेन नाम्ना मगध-
वंशजा” रघुः । “दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचि-
त्तानुवर्त्तनम्” सा०द० उक्ते रनाटकलक्षणभेदे च ।

दाक्षी स्त्री दक्षस्य स्त्रूपत्यम् इज् । “इतो मनुष्यजातेः”
पा० ङीष् । इदक्षस्य स्त्रूपत्ये रपाणिनिमुनेर्मातरि च

दाक्षीपुत्र पु० इत० । पाणिनिमुनौ हेमच० ।

दाक्षेय पु० दाक्ष्या अपत्यम् । पाणिनिमुनौ हेमच० ।

दाक्ष्य न० दक्षस्य भावः कर्म वा ध्वज् । “कौशले सहसा-
प्रत्युत्पन्नकार्येषु अद्याभीष्टेन प्रवृत्तौ “शक्तिं चा-
वेक्ष्य दाक्ष्यं च मय्यानाञ्च परिग्रहम्” मनुः । “दाक्ष्यं
सद्यःफलदं यदप्यतः” माघः ।

दाघ पु० दह-भावे घञ् न्यङ्गा० कृः । दाहे शब्दार्थचि० ।

दाडक पु० दल-खुल् लस्य डः । दले शब्दार्थक० ।

दाडिम त्रि० दल-विशरणे भावे घञ् दालेन निष्ठः ततः भावात्
इमप् लस्य डः । खनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे मेदि०
“तत् फलं त्रिविधं स्वादु स्वादुस्लं केवलान्तरकम् । तत्र
स्वादु इति दोषघ्नं तट्टादहच्चरनाशनम् । हृत्कण्ठसुख-
रोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु । कषायानुरसं याहि क्षिप्रं
मेधावलावहम् । स्वादुस्लं रदीपनं रुच्यं किञ्चित्
पित्तकरं लघु । अस्लन्तु श्पित्तजनकसुष्णं वातकफापह-
मिति” भाव० प्र० । रणलायां मेदि० । अस्य स्त्रीत्वे गौरा०
ङीष् । “विद्योगिनीमैत्रत दाडिमोमसौ” नैष० । “रक्ता दन्ता
भविष्यन्ति दाडिमोक्तुभोपमाः” देवी० । एतत् स्थिता
दुर्गा रक्तदन्ती । अमरे पुंस्त्वोक्तिः प्रायिकी उदाहरण
दृष्ट्या मेदिनिकरेण त्रिलिङ्गत्वोक्तेः ।

दाडिमपत्रक पु० दाडिमस्य पत्रमिव पत्रमस्य कप् ।
रोहितकवृक्षे रराजनि०

दाडिमपुष्प पु० दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य । रोहितक
वृक्षे इत० । रदाडिमस्य पुष्पे न० ।

दाडिमप्रिय पु० दाडिमं तत्फलं प्रियमस्य । शुकखगे
रदाडिमप्रियमात्रे त्रि० शब्दरत्ना०

दाडिमभक्षण पु० दाडिमं भक्षयितुं शीलमस्य ल्यु । शुक-
खगे शब्दच० । रदाडिमफलभक्षके त्रि० भक्ष-भावे
ल्युट् इत० । रदाडिमफलस्य भक्षणे न०

दाडिमादिचूर्ण न० दाडिमफलत्वगादिचूर्णविशेषे । “हो

पले दाडिमादष्टौ खण्डाद् व्योषं पलत्रयम् । त्रि-
सुगन्धिपलञ्चैव चूर्णमेकत्र कारयेत् । तच्चूर्णं मातया
भुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनं च स्यात्
पीनसञ्चरकासजित्” वैद्यः ।

दाडिमाष्टक पु० दाडिमस्य तत्त्वचः अष्टकं पलाष्टकं यत् ।
दाडिमफलत्वगादियुक्ते चूर्णभेदे “कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी
चातुर्जातं द्विकार्धिकम् । यमानी धान्यका जाटी
यन्विज्योषं पालांशकम् । पलानि दाडिमादष्टौ सिताया
श्चैकतः ऋतः । गुणैः कपित्थाष्टकचूर्णोऽयं दाडिमा-
ष्टकः” चक्रद० । कपित्थाष्टकञ्च १६६० पु० उक्तम् तद्वत्गुण
युतोऽयमिति बोध्यम् ।

दाडिमौरस पु० “दाडिमं घृतसन्तप्तं तत्र पात्रे विनिः-
क्षिपेत् । ततः पक्वः पट्टे पूत इति स्याद्दाडिमौरसः”
इत्युक्ते रसभेदे

दाडिमौसार पु० दाडिमीं तच्छब्दं सरति गच्छति अण् ।
दाडिमदृष्टौ राजनि० । [दृष्टौ शब्दार्थचि० ।

दाडिम्ब पु० दा-वा० डिम्ब उभय नेत्रम् । (डालिम) । ख्याते
दाडि स्त्री दल्यते फलेऽसौ दल-कर्म्मणि घञ् गौरा-
डीप् लस्य डः । दाडिमे पा० । तस्याः फलम् ।
अण् तस्य हरितक्या० लुपि “हरीतक्यादि चेति”
प्रकृतिनिङ्गत्वात् २तत्फलेऽपि स्त्री ।

दाढा स्त्री दैप् शोधे दा-दाने सम्पदाभावे क्तिप् दे शुद्धौ
दानाय वा ढौकते ढौक-वा० ड । १दलभेदे दंष्ट्रायाम्
हेम० । दानाय प्रेरणे २प्रार्थनायां ३समूहे च” शब्दा-
थेकल्प० । स्वार्थे क कापि अत इत्थम् । दाडिका
तत्त्वार्थे हेम० । दाढायै केशसमूहाय प्रभवति ठक् ।
दाडिका (दाडि) शस्युणि । “केशेषु गृह्यतो हस्तौ
क्षेदेदेदविचारयन् । पादयोर्दाडिकायां च” मनुः ।
“दाडिकायां शस्युणि” कुल्लू० ।

दाण्ड पु० स्त्री दण्डस्य इच्छाकुपुत्रभेदस्यापत्यम् शिवा० अण् ।
१दण्डस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । दण्डस्य भावः पृथ्वा० ।
वा अण् । २दण्डभावे न० । ३आयुधजीविसङ्घभेदे ।
दण्डानां समूहः अज् । ४दण्डसमूहे न० ।

दाण्ड(ण्ड)कि त्रि० “आहुस्त्रिगर्तषडांश्च कौण्डोपर-
यदाण्ड(ण्ड)की । क्रोष्टु किर्जालमालिख ब्रह्मपुत्रोऽय
जालकिः” शि० कौ० उक्ते त्रिगर्तषष्ठे आयुधजीविसङ्घभेदे
ततः स्वार्थे क । दाण्ड(ण्ड)कीय तत्त्वार्थे ।

दाण्डपाता स्त्री दण्डस्य पातो यस्यां तिथौ “सास्यां क्रिया-

याम्” पा० सूत्रेण संज्ञायां जः । दण्डमात्रस्यतिथिभेदे ।

दाण्डाजिनिक त्रि० दण्डाजिनेन तद्धारणेनार्थानन्वि-
च्छति “अयःशूलदण्डाजिनाभ्याम्” पा० ठञ् । माया-
विनि कपटेनार्थलाभेच्छया दण्डाजिनधारिणि

दाण्डायन पु० दण्डस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । दण्ड-
गोत्रापत्ये तस्य स्थलं दाण्डिनायनस्थलम् । ग्रामभेदे
“कूनसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्” पा० ततः उत्तरपदस्थस्य-
लशब्द आद्युदात्तः” सि० कौ० ।

दाण्डिक त्रि० दण्डेन तद्धारणेन जीवति वेतना० ठञ् ।
दण्डधारणोपजीविनि । तस्य भावः पुरो० यक् । दा-
ण्डिक्य तद्भावे न० । [दण्डप्रोक्तकल्पसूत्राध्यायिषु

दाण्डिन् पु० व० व० । दण्डेन प्रोक्तमधीयते शौन० णिनि ।

दाण्डिनायन पुंस्त्री० दाण्डिनो गोत्रापत्यं नडा० फक्
दाण्डिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः । दाण्डिनो गो-
त्रापत्ये ।

दात त्रि० दाप् लवने कर्म्मणि क्त । १दूने, २क्षिप्ते । दैप्-शोधे
कर्त्तरि क्त । १शुद्धे च । दो-खण्डने इत्यस्य तु
दितः दा-दाने इत्यस्य दत्त इति भेदः ।

दाति स्त्री० दैप् शोधे दाप् लवने भावे क्तिच् । १शुद्धौ २क्षेदेने
दा-दाने वा० ति । ३दाने ४दत्ते च “मरुतो दातिवारः”
ऋ० १।१६७, ८ । “दातिवारः प्रदेयजलः दत्तवरणीय-
हविर्लक्षणधनो वा” भा०

दातृ न० दा-भावे लृन् । १दाने “कतस्य दातृ शवसो व्युष्टौ”
ऋ० १०।८६।१ “कद् दातृ किं दानम्” भा० “स ह्य-
दातृ पशुमद्विरगवत्” ऋ० ८।७२।८ । २दातरि त्रि० ।

दातृ त्रि० दा-दाने लच् । १दानकर्त्तरि २दानशीले च ३दाता
मे भूतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति” कुमा० “कामो
दाता कामः प्रतिपहीता कामैतत्ते” यजु० ७।४८ स्त्रियां
ङीप् । शीलार्थे लचि तु न कर्म्मणि घञो “स हि आ
धन्वाजितं दाता न दात्या पशुः” ऋ० ५।७।७ । दण्ड-
धर्मश्च दानशब्दे दृश्यः ।

दातृह पुंस्त्री० दाप्-लवने क्तिन् दातिमूहते ऊह-अण्
दो-खण्डने क्तिन् दितं वहति वह-क ऊट् दिहृहः
ततः स्वार्थे अण् देविकाशिशपेत्यादिना आप्तम् ।
१कालकण्ठके पक्षिभेदे अमरः । २जलकाके राजनि० ।
३चातके मेदि० ४मेघे पु० शब्द० । जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां
ङीप् । “सारसं रज्जुबालं च दातृहं शुकसारिके”
मनुः “कव्यादपक्षिदातृहशुकप्रतदट्टिमान्” याज्ञ० ।

दात्योह पुंस्त्री दात्य ह+ष्टपो० । दात्य हे खगे शङ्कर०
दातृ न० दो-खण्डने दाप् लवने वा करणे णुन् । छेदेन
साधने लघिते (दा) अस्त्रभेदे अमरः । “क्षुरैः क्षुरप्रैर्भ-
क्षैश्च दातृरञ्जलिकैस्तथा” हरिव० २३७ अ० “दात्रेण
धान्यं लुनाति” व्या० । दा-दाने कर्मणि ल । २दातव्ये ।
“दातं यत्नोपदक्षति” ऋ० ८।४३।३३ “दातं दातव्यम्”
कर्त्तरि ल । ३दानकर्त्तरि “सोमस्य दातमसि”
यजु० १०।६ “दातं दानकर्त्तृ” वेददी० दा दाने भावे ल ।
४दाने “तद्दां दातं मंहि कीर्त्तन्यम्” ऋ० १।११।६।६
“दातं दानम्” भा० ।

दातृ पुं दा-दाने लृन् । १दातरि २यज्ञकर्मणि च उज्ज्वल० ।
दादृ पुं दद-भावे घञ् । दाने “दत्त्वा च विविधान् दादान्
पूजयित्वा च वै द्विजान्” भा० शं० १७ अ० “तत् दत्त्वा
बहून् दादान् विप्रान् संपूज्यमाधवः” ४० अ० ।

दाधिक त्रि० दधि दध्ना वा संस्कृतः दध्ना चरति दध्ना
संस्कृते उपसिक्तं वा ठक् । १दधि संस्कृतद्रव्ये २दध्नाचा-
रिणि ३दध्ना संस्कृते ४दध्नोपसिक्ते च “वीजपूररसोपेतं
सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् । साधितं दाधिकं नाम गुल्म-
हृत् शीघ्रशूलजित्” सुश्रुतोक्ते गुल्मादिनाशके ५चौ-
षधभेदे न० ।

दाधित्य न० दाधित्यस्य विकारः अतुदात्तादित्वात् अञ् ।
दाधित्यस्य कपित्यस्य विकारे । तस्य परिमाणम् । तत्-
प्रत्ययात् पुनरञ् । २दाधित्यपरिमाणे न० ।

दाष्टवि स्त्री धृवि-यङ् लुक् इन् । धरित्वां माधवः
“पुत्रा यांश्चो तु दाष्टविभरध्व” ऋ० ६।६।३।३ “दाष्टविर्ध-
रित्री” भा० ।

दाष्टपि त्रि० धृष-यङ् लुक् इन् । अत्यन्तधर्षके “ब्रह्मणा
यामि सवनेषु दाष्टपिः” ऋ० २।७।७ “दाष्टपिर्धर्षकः”
भा० “सत्वाह्वं दाष्टपिं तन्ममिन्द्रम्” ऋ० ४।११।६।६ “दाष्ट-
पिसत्यन्तधर्षकम्” भा० ।

दान आर्जये ऋजूकरणे सक० उभ० स्वा० स्वार्थे सन् ।
छेदेन तु न सन् । दीदांसति ते अदीदांसीत् अदीदां
मिष्ट छेदेन तु दानति ते । अदानीत् अदानिष्ट दीदां-
सयाति दानयति । दीदांसति काष्ठं ऋजूकरोतीत्यर्थः
दानति काष्ठं छिनत्तीत्यर्थः ।

दान न० दा-दाने दो-खण्डने दैप् शोधने वा भावादौ ल्युट् ।
१गजसदजले २दीयमाने त्रि० ३धने न० “दानं ददत्यपि
जलैः सहस्राधिकैः” माघः “सेनाचरीभवदिमाननदान-

वारिवासेन यस्य जनिता सुरभीरण्योः” नैष० “आसी-
दनाविष्कृतदानराजिः” रघुः । ४पालने ५छेदेने इशुडौ
च स्वस्वत्यागादुक्तव्यापारभेदे स्वत्वाभिस्तत्त्वानां
पूर्वकस्वत्व्यागे दानपदार्थनिरूपणं तदङ्गादिकं च
शुद्धिं त० यथा

देवलः “अर्थानासृदिते पात्रे अङ्गया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानतस्य वक्ष्यते” अर्थो-
द्रव्यम् । उदिते शास्त्रकथिते अङ्गा देवलोक्ता यथा
“सत्कृतिश्चानस्तथा च सदा अङ्गेति कीर्त्तिता” । अतएव
भगवद्गीतासु “अङ्गया दत्तं दत्तं तपस्तप्तं कतन्तु
यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नेह
च” । हरिवंशे बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् “अन्तो-
वित्यं आहमधीतमव्रतं त्वदक्षिणं यज्ञमन्त्रविजा हतम् ।
अङ्गया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः प्रद्वेते तव दैत्य-
पुङ्गव !” । प्रतिपादनं स्वीकरणं पात्रायत्तीकरणमिति
यावत् । तेन शास्त्रोक्तसम्पदानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्यागो
दानम् । ततश्च उद्देश्यपात्रविशेषो यदि न स्वीकरोति
तदा सोपाधित्यागविशेषस्यानिर्वाहान्न दातुः स्वत्वं
निवर्तते इति रत्नाकरप्रभृतयः । वस्तुतस्तु “प्रदानं
स्वास्थ्यकारणमिति” मनुक्तेर्दानमात्रात् सम्पदानस्य
तद्विषयज्ञानाभावदशायामपि स्वत्वसुलभ्यते पितुः
स्वतोपरमात्तद्धने गर्भस्यस्येव । तेन शास्त्रोक्तसम्प-
दानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागोदानम् । तथाच दत्तस्य
प्रतिग्रहो न तु प्रतिग्रहघटितं दानमिति । व्यक्तमाह
कात्यायनः “पित्रा दत्तमादाय गृहीत्वा निष्क्राम-
यति” आदाय प्रतिगृह्य ततोहस्तं गृहीत्वा वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण निष्क्रामयतीत्यर्थः । “दत्त्वान्ते सस्तिवाच-
येत्” इति वक्ष्यमाणवचनाच्चेति । अतएव मरीचिः
“वज्रगोषु यथा नष्टं मातरं लभते सुतः । मनसा
यस्य यदुत्तं तद्धि तस्योपतिष्ठते” । नचैतत्तर्पणमात्रपरं
वज्रगोष्विति दृष्टान्ताभिधानेन च यस्य यदिति सामा-
न्याभिधानेन होलाधिकरणन्यायात् सामान्यपरं तेन
आङ्गादावपि तथा । “एकत्र निष्पीतिः” इति न्यायाच्च ।
अतएव दत्तस्योद्देश्यपात्राभावेऽपि इतरधनवत्तद्धन-
स्वाभिकुले प्रतिपत्तिमाह हेमाद्रिद्विषयैः “परोक्षे
कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् । गोत्रजेभ्यस्तथा
दद्यात् तदभावेऽस्य वस्तुषु” । दानकल्पतरौ नारदः
“ब्राह्मणस्य च यदुत्तं सान्वयस्य न चास्ति सः ।

सकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य वस्तुषु । यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सम्बन्धित्वात् । दद्यात् सजाति-
शिष्येभ्यस्तदभावेऽप्यु निःक्षिपेत्” अतएव आङ्गीया-
न्नस्य पात्राभावे जले प्रक्षेपः । अतएव “मनसा पात्र-
सदृश्यं भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्थान्तो
दानस्थान्तो न विद्यते” इति नारदीयोक्तम् । दाना-
नन्तरमेव स्वीकारात् पूर्वं दक्षिणा क्रियते । यत् तु
पात्रविशेषानुद्देश्यकदानं तत् दातुः प्रतिपत्त्युपदेशात्
तदधीनसम्प्रदानविशेषनिरूपितत्वं त्यागादेव जायते ।
तत् प्रतिपादनमाह भट्टपुराणम् “न चिरं
धारयेद्देहे हेम संप्रोक्षितं बुधाः । तिष्ठद्भयापहं यस्मात्
शोकव्याधिकं नृणां । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः
प्राप्नोति पुस्तकम्” । “संप्रोक्षितं पात्रसदृश्यं त्यक्तमिति”
हेमाद्रिः । अतएव विष्णुपुराणे “तस्मात् सर्वात्मना
पात्रे दद्यात् कनकसुतम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं
नरकार्णवे । प्रसादतस्तु तद्वदं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्त्रियुक्तः स्याद्देवदत्तं विनाशिनि” । तद्धेम
ब्राह्मणायोत्सृष्टं ब्राह्मणसादकतम् यदि चौरा-
दिनापक्षिप्यते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति
दानसागरः । “द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्
याजयेदध्यापयेत्” इति श्रुतौ याजनाध्यापनमाह-
चर्यात् प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न
विरुद्धा याजनाध्यापनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वादिति
दायभागः । नतु प्रतिग्रहात् स्वत्वं प्रागुक्तमनुधौस्य-
नारदीयवचनविरोधात् । सम्प्रदानस्वीकारात् पूर्वं
त्यक्तद्रव्यस्यान्येन ग्रहणे ब्रह्मस्नानपहारापत्तेश्च ।
एवञ्च दाने सम्प्रदानस्य कारणतोद्देश्यत्वात्, नत्वनु-
सतिद्वारा मानाभावात् मनसा पात्रमनुद्दिश्येत्यत्र
व्यभिचाराच्च । एवञ्च त्यागाद्विद्वत्तमपि दातुः स्वत्वं
संप्रदानाग्रहणादसंभवेन तस्यादानत्वश्रुतेर्दातुः पुनः
स्वत्वसुलभ्यते । तथाच नारदः “दत्त्वा दानमसम्यग्यः
पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं
हि तत्” असंभवेन दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा अय-
यार्थदानाद्वा सम्प्रदानस्यान्यादिना वा पित्राद्यसम्पत्त्या-
दिना वा दातुरेवाशुद्रा व्यवस्थाभेदाद्वा इति वाच-
स्पतिमिश्राः । तथाच देवलः । “दाता प्रतिग्रहीता च
सहा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्ये-
तानि षड्विदुः” । धर्मयुक् न्यायार्जितं द्रव्यं तथाच

विष्णुधर्मोत्तरम् “देशकाले तथा पात्रे धनं न्यायागतं
तथा । यदुदत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठाः ! तदनन्तं प्रकीर्तितम् ।
प्रतिग्रहाभावे प्रतिग्रहीतरूपाङ्गाभावादसंभवेन ।
दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् व्यवहारपदे तत्तथेति
विज्ञानेश्वरः । अतएव यज्ञार्थं याचकाय धनं दत्त-
मपि तेन तदकरणे पुनस्तदग्रहणमाह मनुः “धर्मार्थं
येन दत्तं स्यात् कस्मैचिदुदाचते धनम् । पश्चाच्च च तथा
यत् स्यान्न देवतस्य तद्भवेत्” । दत्तस्य गृहीतस्य भुक्त-
स्यापि पुनरादानश्रुतेः सुतरां पात्रस्योपेक्षायां तथेति ।
उपेक्षया स्वत्वहानिमाह बृहस्पतिः “प्राप्तमात्रं
येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थिनम् । तस्य तत् सिद्धि-
माप्नोति हानिञ्चोपेक्षया तथा” । अतएव प्रतिग्रहीत-
स्यागात् फलं वक्ष्यते । अन्यत्र हारीतः “प्रति-
श्रुत्याः प्रदानेन दत्तस्य ह्येदनेन च । विविधान् नरकान्
याति तिर्यग्योनौ च जायते । वाचा यच्च प्रतिज्ञातं
कर्मणा नोपपादितम् । तद्धनं कृष्णसंयुक्तम् इह लोके
परत च” । दत्तश्लोकेदं स्वयन्दत्तस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहीत-
र्दानविक्रयादिकं विना ह्येदं बलात् स्वीकरणं नतु
तद्विक्रीतादेर्यहणम् । तथा चाश्वमेधिके पर्वणि युधि-
ष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं “दत्तैषा भवता महां ताञ्च भूमिं
ददास्यहम् । अरण्यं दीयतां मेऽद्य आसीत् पूर्वन्तु
ते यतः” इति कात्यायनः “सुखेनात्तेन वा दत्तं
आवितं धर्मकारणात् । यदत्त्वा तु श्रुते दायस्तत्-
श्रुतेनात्र संशयः” । आत्तेन जन्मप्रभृति महारोगि-
व्यतिरिक्तरोगित्यर्थः । महारोगिणां दाने “तेषां
मध्ये तु यः कुधी गार्हितः सर्वकर्मसु” इति प्रागुक्त-
मविष्णुपुराणीयनिषेधात् । एवञ्च सुर्मर्षुदत्तस्य यदुदानो-
पसर्गत्वाभिधानं तद्धर्मार्थेतरदानपरम् । श्रुतिः
“स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा
वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम्” । अत्र आङ्ग-
वक्षिपितदेशाभिधानात् “यज्ञोदानं तपोजय
आङ्गञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटि-
कोटिगुणं भवेत्” इति स्कान्दे गङ्गायासिति गङ्गा-
तीरपरमिति गङ्गावाक्यावली । पाद्मे “शिवस्य
विष्णोरग्नेश्च सन्निधौ दत्तमक्षयम्” । लिङ्गपुराणे
“शालग्रामशिला यत् तर्त्तार्थं योजनद्वयम् । तत्
दानञ्च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत्” । यत् भूलोके ।
भूलोकेमाह विष्णुपुराणम् । “पादगम्यञ्च यत् किञ्चि-

इहस्ति पृथिवीमयम् । स भूतैः सभाख्यातोविस्तारोऽस्य मयोदितः” पृथिवीमयं पार्थिवम् । ततश्च शालग्रामस्य पात्राद्यावस्थानेऽपि तीर्थत्वमप्यत्र केवलभूमौ शालग्रामावस्थानं तीर्थं मैथिलानां दुराचरणमेव । शङ्खलिखितौ “आचारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् । कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिपद्यतौ” । स्मृतिः “गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाह्वयं याचिते तु तद्विक्रमम्” । विष्णुधर्मोत्तरम् “सीदते द्विजसुखाय योऽर्चिने न प्रयच्छति । सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते” । यमः “आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” । मातृग्रे “अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम् । केशेष्विव गृहीतस्तु ऋतुना धर्ममाचरेत्” । भारते “एकां गां दशगुर्दद्याद्दृश दद्याच्च गोशतम् । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सहस्रं ब्रह्मगोधनम्” । व्यासः “ग्रामादहमपि ग्राममर्थिभ्यः किञ्च दीयते । इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति” । तथा “भुक्त्वा दातुं न शक्यते” । अतएवाग्निपुराणम् “घाससृष्टिं परगवे साज्जं दद्यात्तु यः श्रदा । अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं न गच्छति” । देवलः “अपारपरेगी धर्मात्मा दितुस्तुर्व्यसनः शुचिः । अनित्याजीवकस्मां च षड्भिर्दाता प्रशस्यते” अनित्याजीवकस्मां अगर्हितजीवनोपायः । तथा “अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् । अल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते” अपराबाधं परंपीडारहितम् अक्लेशं पात्रकेशाजन्तकम् । तथा “यत् यच्च दुर्लभं द्रव्यं यास्मिन् कालेऽपि वा पुनः । दानार्हं देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा” देवलः “इष्टं दत्तमधोतं वा विनश्यत्यनुकीर्तनात् । स्नाचानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभियते । तस्मादात्मकतं पुण्यं दृष्ट्वा न परिकीर्तयेत्” इष्टं यजनं अनुकीर्तनं कथनं स्नाचा प्रशंसा अनुशोचनं धर्मव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजननशक्तिहीनं दृष्ट्वा रक्षादिप्रयोजनं विना । देवलः “पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्मवुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्ष्यते” । प्रयोजनमिह लौकिकमभिहितम् । याज्ञवल्क्यः “न विद्याया केवलस्य तपसा वापि पात्रता । यत्र दत्तमिमे चोभे तज्जि पात्रं प्रचक्ष्यते” । दत्तमाचारः । विष्णुधर्मोत्तरे

“पतनात् त्रायते यस्मात् पात्रं तस्मात् प्रचक्षते” । महाभारते “पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्राणां यस्य नोदरे” । अत्र साक्षाच्छूद्रदत्ततत्तुलाद्यनुपयोगीति दानसागरः । शूद्रस्वत्वाभ्यामाभोजीति रत्नाकरः । वस्तुतस्तु द्रुमुर्षु प्रकरणाभिहितशूद्राणां अनुपयोगोऽर्थः । याज्ञवल्क्यः “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः” । निमित्तेषु गङ्गातीरादिसंक्रान्त्यादिषु । दृढमनुः “सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु । कर्म आश्वादिकञ्चैव तथा मन्त्रनरादिषु” । विवादचिन्तामणौ वशिष्ठः “शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रोभातापितृनिमित्तकः । तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागे तु सातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति” । कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः” । एवं भरणसामर्थ्य एव परित्यागः । मनुः “सप्त पितागमाधर्म्यां दावोलाभः क्रयोजयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपद्य एव च” । दायोऽन्वयागतः लाभो निध्यादेः । जयः संग्रामादेः । प्रयोगः कुशीदं, कर्मयोगः कृषिवाणिज्यपुत्रकन्यादि । दृढसतिः “कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते । मध्वाखादो विषं पश्चाद्दत्तधर्मोऽन्यथा भवेत्” । कीर्त्तिनरकाभ्यामित्यर्थः । अस्यापवादमाह स एव “कुटुम्बं पीडयित्वा तु ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चाक्षमात्मनोभूतिमिच्छता” । अतएव भविष्यपुराणे “स्वल्पे महति वा तुल्यं फलमाद्यदतिद्रव्योः” । विष्णुधर्मोत्तरे “यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्मै च तद्भवेत्” । हारोतः “तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिक्षामसैस्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते । तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म चेदाहर्द्धिं विद्याञ्च तामसीम्” । तामसो दृढिष्ठोऽध्यापित्यरूपा इति रत्नाकरः । “राजसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भीराजसैस्तथा । राजसं भावमास्थाय राजसो यज्ञ उच्यते । राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरयस्वर्गयोजनं क्रूरराज्यं श्रिया युतम् । सात्विकेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिः सात्विकैस्तथा । सात्विकं भावमास्थाय सात्विको यज्ञ उच्यते । सात्विकेन तु यज्ञेन दानेन तपसा

तथा । देवलोके भुवं वासो देवसायुज्यमेव च ।
 मत्स्यपुराणञ्च “येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तमः ।
 पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिदुद्दृश्यते फलम् । कर्मणा
 प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कच्छ्रेण कर्मणा
 विद्धि तामसस्य तथा फलम्” इत्यादिनामपि तत्तद्देमाह
 नारदः “पार्श्विकद्यूतचौर्यानि प्रतिरूपकसाहसैः ।
 व्याजेनोपार्जितं यदुयत्तत् कच्छ्रं ससुदाहृतम् ।
 पार्श्विकः पातितया योऽर्जयतीति प्रायश्चित्तविवेकः ।
 आत्मा परपीडया, प्रतिरूपकेण कृत्स्नरत्नादिना, साह-
 सेन ससुदयानिगिर्यारोहणादिना, व्याजेन ब्राह्मणवेगेन
 मृदादिना । कच्छ्रं तामसं इति रत्नाकरः । “कुशीद-
 कृषिवाणिज्यगुल्कशालानुवृत्तिभिः । कृतोपकारादाप्तञ्च
 राजसं ससुदाहृतम्” अनुवृत्तिः सेवा । “श्रुतशौर्य-
 तपःकन्याशिशुप्रायान्वयागतम् । धनं सप्तविधं शुद्धं
 सुनिभिः ससुदाहृतम्” । श्रुतेनाध्ययनेन शौर्येण
 जयादिना तपसा जपहोमदेवार्चनादिना कन्यागतं
 कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धं शिशुप्रागतं गुरुदक्षिणा-
 दिना, याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम् अन्वयागतं दायादि-
 भ्यो लब्धं शुद्धं सात्त्विकम् । अत्र स्वत्वहेतुभूतव्यापाररूपा-
 र्जनगणे चौर्यस्यापि निर्देशाच्चौर्योपात्तद्रव्येऽपि यथेष्ट-
 धिनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्वत्वमस्तीति प्रतीयते
 भवदेवभट्टसम्मतोऽयं पक्षः । यत्तु “द्रव्यमस्त्वामिविक्रीतं
 पूर्वस्वामी समश्रुयात्” इति याज्ञवल्कीयेन चौर-
 विक्रीतस्यास्त्वामिविक्रीतत्वमुक्तं तत्तास्त्वामिपदमप्रशस्त-
 स्वामिपरं “अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञार्थाः षट् प्रकी-
 र्तिताः” इति प्रागुक्तत्वाच्च स्वामित्वाभावपरं प्रागुक्त-
 नारदवचनविरोधात् । “ब्राह्मणस्त्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण
 कदाचन । दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्तुमर्हति”
 इत्यनेन चौरस्वत्वमिधानाच्च अतएव याज्ञवल्क्यः
 बुभुक्षितस्त्रुहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणादरेत्” । मनु-
 रपि “तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता । अश्व-
 स्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः” इत्याभ्यां तत्र हो-
 पवासषडुपवासानन्तरं धान्यचौर्येण जीवनाभिधाना-
 त्तदन्नस्य बलिवेचदेवार्हता प्रतीयत इति । (अहोरात्रे
 भोजनद्वयविधानात् त्रिरात्रोपवासं षड्भोजनस्य सम्भ-
 वेन वाक्ययोरेकवाक्यत्वया त्रिरात्रोपवास एव सिद्धयति ।
 अतः षडुपवासस्य पाञ्चिकत्वोक्तिश्चिन्त्यमूला) व्यक्तं हरि-
 वंशीयसप्तम्यावोपाख्याने “ते नियोगादुपरोक्तस्य गां

दोग्ध्रीं समपालयन् । क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै
 हिंसितुं तदा । पितृभ्यः कल्पयित्वेनासुपभुञ्जीत
 भारत ! । कृतिः प्रत्यवमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्” ।
 अत्र गुरोर्गां हत्वा आर्द्धेन चौराणांमपि जातिस्मरत्व-
 दर्शनाच्चौर्येण स्वत्वं प्रतीयते । एतत्तु अत्यन्ता-
 शक्तानां शक्तानां तु मत्स्यपुराणे “गामग्निं ब्राह्मणं
 शास्त्रं काञ्चनं सलिलं स्त्रियः । स्मृतं पितरञ्चैव ये
 निन्दन्ति नराधमाः । न तेषामूर्ध्वगमनमेवमाह
 प्रजापतिः । परस्वं चरते यस्तु पश्चाद्गानं प्रयच्छति ।
 न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः” इति
 सात्त्विकराजसिकवत् फलाभावपरम् । अन्यथा प्रागुक्त-
 हारीतादिवचनविरोधापत्तेः । शातातपपराशरौ
 “सन्निकटमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
 चैव दाने च दहत्यासन्नमं कुलम्” वशिष्ठव्यासपराशराः
 “यस्य चैकगृहे सूर्खो दूरे चैव बद्धश्रुतः । बद्धश्रुताय
 दातव्यं नास्ति सूर्खे व्यतिक्रमः” । शातातपः “मन्त्रपूर्वञ्च
 यद्दानमपात्ताय प्रदीयते । दातुर्निष्क्रियः हस्तं तद्धो-
 क्तुर्जिह्वां निकलति । न ददस्वेति यो ब्रूयात् देवाग्नौ
 ब्राह्मणेषु च । तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभि-
 जायते” । वशिष्ठः “परिभुक्तमवज्ञातमपय्याप्रमसं-
 स्कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्वस्त्रान्यवतिष्ठते” । अय-
 र्याप्तं स्वकार्यान्वयम् । यमः “सुवर्णं रजतं ताम्रं
 यतिभ्यो यः प्रयच्छति । न स तत्फलमाप्नोति तत्रैव
 परिवर्त्तते” । अत्रैव ददफल एवावतिष्ठते न स्वर्गादफल-
 माप्नोतीत्यर्थः । महाभारते “पङ्कजवधिरामकाव्याधि-
 नोपहृताश्च ये । भर्तव्यास्ते महाराज ! न तु देयः
 प्रतिग्रहः” । व्याधिना यक्षादिना । व्यासः “माता-
 पितृभ्यां यद्दत्तं यद्दत्तं आत्मवन्मुषु । आत्मजेषु च
 यद्दत्तं सोऽनन्तस्वर्गसंक्रमः । पितुः शतगुणं दानं
 सहस्रं मातुरेव च । अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्थं
 दत्तमन्नयम्” । विशेषयति नारदः “सात्त्वित्वं प्राति-
 भाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुल्यु-
 नाविभक्ताः परस्परम् । योऽसङ्गः प्रतिगृह्णापि पुनः
 सङ्गः प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा परास्तरयते
 हि सः” धनस्वामिनमात्मानं सत्तारयति दुस्तरमिति ।
 शेषार्द्धं स्कान्दे विशेषः । गोतमः “अनर्जानु करं कृत्वा
 सक्तुशन्तु तिलोदकम् । फलांशमभिसन्धाय प्रदद्याच्छुद्धया-
 न्वितः” । उदकस्तुतिमभिधायाह हारीतः “तस्मादङ्गिर-

योऽस्यैतद्दद्यादात्म्य एव च' इति अथोक्त्य मोक्षेति रत्नाकरः । अत्र यद्यपि "उत्तानेन तु हस्तेन मोक्षणं सप्तदाहृतम् । न्युजेनाभ्युक्ष्यं प्रोक्तं तिरश्चावोक्ष्यं स्रुतम्" इति वर्द्धमानधृतेन विरुद्धम् । अतएव कुक्षमाञ्जलौ मोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भेदेनोक्तं तथापि "यस्य यदुदीयते वस्त्रमलङ्कारादि काञ्चनम् । तेषां देव-तसुचार्यं कृत्वा मोक्षणपूजने । उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना प्रतर्पयेत्" इति कालिकापुराणादप्राख्यानेऽपि न शास्त्रविरोधः । वस्तुतस्तु उभयदर्शनाद्वैकल्पिकम् । आत्मस्य पाणिना स्पृष्ट्वा । आपस्तम्बः "सर्वाण्युदक-पूर्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे" इति । अन्वाहार्य-दानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रूयते तावदेव कुर्यात् वीहारे यज्ञे नोदकपूर्वतानियमः इति कल्पतरुत्ताकरौ । अन्वा-हार्यममावस्याश्चाङ्गं एवश्चापस्तम्बस्त्वैकवाक्यत्वात् यथा-श्रुति वीहारः इति जैमिनिस्त्वैऽपि श्रुतिस्त्वत्तिवाक्यं शाब्दी व्युत्पत्तिश्च तेनोत्पत्तिव्युत्पत्तिवाक्ययोरर्थः यथा-श्रुतः स एव विनियोगवाक्ये ग्राह्य इति स्त्वार्थः । नतु श्रुतेरेव शब्दैर्वाक्यरचना कार्येत्यर्थः मूलभूतश्रुत्यन्तर-कल्पनापत्तेरदृष्टार्थतापत्तेश्च । ततश्च सङ्कल्पादिवाक्ये सङ्कल्पविषयोभूतस्वार्थस्याभिलष्यमानत्वादभिलाषे तु तदा-चकसर्वशब्दानां सामर्थ्यात् श्रुतशब्दस्य नियमो नास्ति अन्यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यभिलाषो न स्यादश्रुतत्वात् तथा "कपिलाकोटिदानात्तु गङ्गास्नानं विशिष्टप्रते इति ब्रह्माण्डपुराणात् कपिलाकोटिदान-जन्यफलाधिकफलप्राप्तिकाम इति शिष्टानुमताभिलाषो न स्यात् । अतएव ग्रहादीनां नानासुनिर्भानानामान्यु-क्तानि तेषां यत् किञ्चिद्दानैर्वोक्तोखाय । तथाच मत्स्य-पुराणम् "सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः । राहुः केतुरिति प्रोक्तः महालोकाहितावहाः" । याज्ञ-वल्क्यः "सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रः वृह-स्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्रुताः" । यत्र त्वेकस्य देवस्य पूजादौ विशिष्टं नानानामोपादनं तत्र ततएव तान्येवाभिलष्यानि न तु नामान्तराणि एवं यत्र बहुभिर्भुनिर्भिर्यक्षाभामिधीयते तत्र तदेव वक्तव्यं तथाभिधानेन श्रुतिस्त्वैव तात्पर्यं प्रतीयते । एवञ्च विशिष्टशब्दस्य सन्तत्वे भावः स्यादिति न्यायेनापि विशिष्टशब्दस्य विधिवक्त्रस्य देवताप्रतिपादकभावस्य सन्त-सम्पादकत्वं बोध्यम्, योगियाज्ञवल्क्येन "मितोभाता-

भगवत्पुत्रा पूषार्थं मांशुरेव च । पर्यायनामभिश्चैव एक-एव निगद्यते" तथा । "वाक्केऽपि च विज्ञाते वाच्यएव प्रसीदति" इत्युक्तम् । अतएव मनुः "वाग्देवत्वैश्च चरु-भिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् । अन्ततस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम्" । अत्र वाग्देवता सरस्वतीति श्रुते-र्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात् वाग्देवत्वचरुणा सरस्वती यजनं संगच्छते । अन्यथा नामभेदाद्देवताभेदे विरुद्धं स्यात् । तेऽसत्यवचने सम्भाव्यमाने शूद्रविट्क्षत्रियविप्रवध-विषयान्तादिसाक्षिणः । स्मृतिः "नामगोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखो देवकीर्त्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ने स्वस्ति वाचयेत्" । देवकीर्त्तनादिति त्यक्त्वोमे, पञ्चमी देवकीर्त्तनं कर्त्तव्यार्थः । ततश्च दातामुक्तदेवतं विष्णुदेवतं वा वक्तव्यमिति ।

देयद्रव्यदेवा विष्णुः उक्ता यथा "अभयं सर्वदेवत्यं भूमिर्देव विष्णु-देवता । कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः । प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगोयमदैवतः । तथा चैकशफं सर्वं कथितं यमदैवतम् । महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैर्ऋतो भवेत् । रौद्री घेर्बुर्निर्दिष्टा छाग आग्नेय उच्यते । मेघन्तु वारुणं विद्याद्वाराहो वैष्णवः स्मृतः । आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदैवताः । जलाशयानि सर्वाणि वारिधानी कमण्डलुम् । कुम्भञ्च करकञ्चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् । ससृङ्गानि रत्नानि सासृङ्गाणि तथैव च । आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व-लौहानि चाप्यथ । प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वाक्षमपि च द्विजाः । ज्ञेयानि सर्वगन्धानि गान्धर्वाणि विचक्षणैः वार्हस्पत्यं स्रुतं वासः सौम्यानि रजतानि च । पत्नि-णश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः । विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च । सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकाद्यानि पण्डितैः । सर्वेषां शिल्पभाग्डानां विश्व-कर्मा तु देवतम् । द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह । फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः । मत्स्यमांसं विनिर्दिष्टं प्राजापत्ये तथैव च । क्वं क्षणाजिनं शय्यां रथमासनमेव च । उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्जितम् । औत्तानाङ्गिरसं त्वे तत् प्रतिगृह्णीत मानवः । पार्थिवञ्च तथोशीरं वरु-शस्त्रध्वजादिकम् । व्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदैवतम् । गृह्णीतु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः । तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदैवतम् । देवकीर्त्तनादित्यत्र

देवकीर्तनादिति षट् त्विन्मन्ते पाठः व्याख्यातश्च हेमा-
द्रिषा “देवकीर्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानीति वतो वदेत् ।
तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः” । व्यासः
“नामगोत्रे ससृज्जायं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन
भावेन तुभ्यं सम्प्रददे” इति । रुष्यदानवाक्येऽहं-
प्रबोममाह कात्यायनः “अहमस्मै ददानीति एव-
माभाष्य दीयते” एषश्च सम्प्रददे ददानीत्येतयोर्विकल्पः
स च व्यर्थस्वतः आत्मनामिफले सम्प्रददे परमाभिफले
ददानीति उभयपदित्वात् दाधातोः फलवति कर्त्तर्या-
त्मने पदं दृश्यते अफलवति कर्त्तरि परस्मैपदमिति
प्राणिनिस्वरवात् । अतएवात्मनेपदं परस्मैपदम् इत्येत-
योरात्मने परस्मै इत्यभ्यां समाख्या सङ्गच्छते । ददानीत्यस्य
दद इतिवत् वर्त्तमानार्थेति । अतएव “सङ्गदाह ददा-
नीति” सङ्गनाप्युक्तं सङ्गच्छते अनुसत्यर्थे तु सङ्गत्वाभि-
धानप्रयोजकमिति । आह्वादौ फलभागिनां योसा-
द्युक्तेष्वदर्शनम् तदितरत्वापि तथोक्तेष्वन्वयः ।
हारीतः “अद्यासदुद्रव्यदानसस्त्वर्थ” यच्च दत्त्वा परि-
तुष्यते तर्ह्यदानसफलं यथोपकारिणे ददाति तन्मात्रं
परिहितं यच्च सोपधं ददाति अन्यप्रापितसत्त्वं यच्चा-
पात्वाय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यच्चादत्त्वा प्रकी-
र्त्तते अयदानं दद्याच्च ददाति क्रोधाद्वाक्षयं
यच्चाक्रुष्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति अक्षयकतं प्रेशाचं
यच्चावज्ञातं ददाति दत्त्वा वावजानीति ह्रस्वोऽस्तामसं
यच्चाप्रकृतो ददाति एते दानोपसर्गायैरुपलब्धं दानप्र-
मिद्वसस्त्वर्थं यथयस्यसम्प्रवफलं भवत्युपफलं वेति” । तर्हि
आगाननरकाले, हस्तार्पणसम्भवेऽप्यदानसम्भवेऽपि ।
उपकारिणे व्यसनोपकारिणे तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मातापितृगुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे । दीना-
नाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” । तन्मात्रं यथोक्तोप-
करणरहितम् । सोपधं सङ्गद्वयान्यप्रापितं लोकसम्प्राप-
नार्थं प्रकाशितम् । अनिष्टदानं शत्रवे दानं, अयोमान-
भेदः अप्रकृतोभवादिमान् । तथाच नारदः “अदत्तन्तु
भयक्रोधकामयोर्केश्वरितैः । बालमूढास्तत्त्वार्त्तमत्तोन्म-
त्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कम्मेति प्रतिलाभेच्छया च
यत्” । “प्रतिलाभेच्छया सोपाधिदत्तसुपाध्यसिद्धौ” इति विवाद-
ञ्जिनामणिः । एतत्परमेव हारीतेन सोपधमित्युक्तम् ।
हेमाद्रौ दानं दानाङ्गादिकं विज्ञारेणोक्तं यथा

“अथ दानाङ्गनिरूपणम् । तानि च प्रतिग्रहीतृ द्रव्य-
कालदेशचङ्गासंज्ञकानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे “प्रति-
ग्रहीता द्रव्यश्च कालो देशश्च पावनः । अङ्गा च
सात्विकी ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम्” ।

तत्र प्रतिग्रहीतृपात्रनिरूपणम् । स्कन्दपुराणे देवीं
प्रति ईश्वरवचनम् “श्रुतीनामाकराह्येते रत्नाना-
मिव सागराः । विप्रा विप्राधिपसुखे ! पूजनीयाः प्रय-
त्नतः” । विप्राधिपः चन्द्रः तद्वन्मुखं यस्याः सा
तथा देवीसम्बोधनमेतत् । “यत्नं वेदविदो विप्रा न
प्राप्नुवन्त्युत्तमं हविः । न तत्र देवा देवेशि ! हविस्त्रान्ति
कर्हिचित्” । तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः “यावतीर्वा
देवतास्ताः सर्वां वेदविदि ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि” ।
“वियंदित्युच्यते ओम प्रकारः प्रापथे स्मृतः । दिवं
सम्प्रापयन्त्येते दातृन् विप्रास्ततः स्मृताः । अपि
नारायणोऽनलो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिलः शिखी । तद्-
दानं नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः । येषं
प्रसादसुखमनादुर्ध्वर्त्तः सुखं धनम् । श्री-र्यशः-स्वर्ग-
वासश्च तान् विप्रानर्चयेद्विधुः” । विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभग-
वाद्युवाच “ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न
संशयः । निर्भृशितैश्च निर्भृशे तैरहं सर्वकर्म्मसु ।
विप्राः परा गतिर्मेष्टं यस्तान् पूजयते नृप ! । तमेहं
स्त्रेण रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ! । काष्ठाः कुण्डाश्च
धनुष्ठाश्च दरिद्रा व्याधिताश्च ये । एवंरूपाश्च ये विप्राः
पश्य रूपं ममैव ते” । एतत्तु ब्राह्मणजातिमात्रस्तुति-
परम् । याज्ञवल्क्यः “तपस्तपत्वास्तज्जङ्घ्वा ब्राह्म-
णान् वेदगुण्ये । तत्प्रार्थं पिष्टदेवानां धर्मसंरक्षणाय
च” । अतः “नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्र-
समो गुरुः । नास्ति विप्रात् परः शत्रुर्नास्ति विप्रात् परो
विधिः” । वसिष्ठपुराणम् “न जातिर्न कुलं राजन् !
न स्वाध्यायः श्रुतं न च । कारणाणि द्विजत्वस्य वृत्तमेव
तु कारणम् । किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।
कमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु । नैकमेकान्ततो
प्राज्ञोऽपठनं हि विशास्यते ! । वृत्तमल्लिख्यतां तात !
रक्षोभिः किं न पश्यते । बह्वना किमधीतेन नष्टमेव
दुरात्मनः । तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति ।
कपालस्य यथा तोयं खदते च यथा पयः । दूष्यं
स्यात् स्थानदोषेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम् । तस्माद्विधि-
महाराज ! वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् । चतुर्वेदोऽपि दुर्धृत्तः

मूढादल्पतरः सृष्टः । सत्यं दम-सपोदानमहिंसेन्द्रिय-
निग्रहः । दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र ! स ब्राह्मण इति
श्रुतः । वशिष्ठः “यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं
न वञ्चश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स
ब्राह्मणः” । सन्, विशिष्टः असन्, तद्विपरीतः । अत्र
चात्कोत्कर्षप्रकाशनं यो न करोति स पात्रमिति तात्-
पर्यमिति । यमः “अहिंसानिरतो, नित्यं जुह्वानो
जातवेदसम् । स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण
उच्यते । श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असमिदायार्थमर्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते । आशिषोऽ-
र्थार्थ-पूजाञ्च प्रसङ्गात् करोति यः । निवृत्तो लोभ-
मोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः” । “आशिषः”
आशीर्वादान्, “अर्थार्थं” धनलाभाय । प्रसङ्गः अत्या-
सक्तिः । “सत्यं दानं क्षमा शीलमान्दशस्यं दया दृष्ट्या ।
दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिन्तं देवा ब्राह्मणं विदुः” ।
समशान्ततपौ “तपोधर्मो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं
दृष्ट्या । विद्याविज्ञानमास्तिक्य-मेतद्ब्राह्मणलक्षणम्” ।
बौ धायनः “विद्या तपश्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।
विद्यातपोभ्यां योहीनो जातिब्राह्मण एव सः” ।
वशिष्ठः “ये ज्ञानदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः
प्राप्तिवधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते
ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः” । यमः “विद्यावन्तश्च ये
विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः । सत्य-संयम-संयुक्ता ध्यान-
युक्ता जितेन्द्रियाः । पुनन्ति दर्शनं प्राप्ताः किं पुनः
संगतिं गताः । तेषां दत्त्वा च संभोज्य प्राप्नुयुः
परमां गतिम् । दत्त्वा द्विजाय शुद्धाय दाता याति शुभां
गतिम् । विद्यातपःशीलवांश्च स च तारयते नरः” ।
कूर्मपुराणे “साध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो-
जितेन्द्रियाः । सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजो-
त्तमाः । । श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम्” । संवर्त्तः
“श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः । यद्दानं
दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्” । श्रोत्रियस्तु, यमे-
नोक्तः “ओंकारपूर्विकास्तस्रः सावित्रीर्यश्च विन्दति ।
चरितब्रह्मचर्यश्च स वै श्रोत्रिय उच्यते” ओंकारपूर्विका
महाव्याहृतोरिति शेषः” । याज्ञवल्क्यः “सर्वस्य
प्रभवो विप्रा श्रुताध्ययनशालिनः । तेभ्यः क्रियापराः
श्रेष्ठान्तेभ्योऽप्यध्यात्ववित्तमाः” । पद्मपुराणे “यथाहि

सर्वदेवानां श्रेष्ठः श्रेष्ठः पितामहः । तथा ज्ञानी
सदा पूज्यो निर्ममो निष्परिग्रहः” । मत्स्यपुराणे
“शीलं संवासतो ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः । प्रज्ञा
संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते” । भविष्य-
पुराणे “ज्ञानि-सृष्टा-दया-सत्यं-दानं शीलं तपः
श्रुतम् । एतदष्टाङ्गसहितं परमं पात्रलक्षणम्” । वशिष्ठः
“साध्यायादयं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्य पापंभीरुं
वञ्चयन् । स्त्रीषु ज्ञानं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः
ज्ञानं तादृशं पात्रमाहुः” । योनिमान् प्रशस्तकुलो-
द्भवः । वैतानस्यः अग्निहोतादिकर्मपरः । स्त्रीषु
ज्ञानः स्त्रीविषये ज्ञानः । गोशरण्यः गोशुश्रूषारतः” ।
यमः “विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः ज्ञानोदानः
सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिज्ञानो गोहितो गोशरण्यो
दाता यच्चा ब्राह्मणः पात्रमाहुः । साध्यायवान्
नियमवांस्तपस्वी ध्यानविश्व यः । ज्ञानो दानः
सत्यवादी विप्रः पात्रनिर्होच्यते” महाभारते
“साङ्गंस्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजर्षभः ।
षड्भ्योऽनिवृत्तः कर्मस्थस्तं पात्रमृषयोविदुः” । “पात्रं”
पात्रतममित्यर्थः । वशिष्ठः “किञ्चिद्देमयं पात्रं
किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत् पात्रं
मूढाच्च यस्य नोदरे” । वृहस्पतिः “किञ्चिद्देमयं
पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । आगमिष्यति यत् पात्रं
तत्पात्रं तारयिष्यति । ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं
वेदस्य पारगः । पात्राणां सुत्तमं पात्रं शूद्राच्च यस्य
नोदरे” । व्यासः “किञ्चिद्देमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं
तपोमयम् । असङ्कीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयि-
ष्यति” । असङ्कीर्णं योन्यादिसङ्कररहितम् ।
याज्ञवल्क्यः “न विद्याया केवलया तपसा वापि
पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्वि पात्रं प्रकीर्त्ति-
तम्” । देवलः “मात्रं ब्राह्मणश्चैव श्रोत्रियश्च
ततः परः । अनूचानस्तथा भ्रूण-वृषिकल्प ऋषि-
मुनिः । इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं स्तुतौ ।
तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः । ब्राह्मणानां
कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् । अनुपेतः क्रिया-
हीनो मात्र इत्यभिधीयते” । अनुपेतः उपनयन-
रहितः । “एकदेशमतिक्रम्य वेदस्याचारवान्दजुः ।
स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निम्नतः सत्यवाग्दृष्टी” । एक-
देशातिक्रमः वेदस्य किञ्चिज्ज्ञानस्याध्ययनम् । निम्नतः

शान्तः । “एकां शाखां संकल्पं वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् । वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः । शेषं श्रोत्रिय-वत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः । अनूचानगुणोपेतो यज्ञ-स्वाध्यायमन्त्रितः । भूय इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः । वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञान-मवाप्य यः । आश्रमस्यो वशी नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः । लौकिकम् अर्थार्जनादिज्ञानम् । “जड-रेतास्तपस्युषो नियताशो न संशयी । शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः । निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः काम-क्रोधविवर्जितः । ध्यानस्यो निष्क्रियो दानस्तुल्यमृत्-काञ्चनो मुनिः । निवृत्तः निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः । नि-ष्क्रियः अर्थार्जनादिक्रियारहितः । “एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च स संस्कृताः । त्रिशुक्रा नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु । सवनादिषु यज्ञादिषु । “प्रतिमह-समर्थोऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि । निस्तारयति दाता-रमात्मानञ्च स्तेजसा । समर्थोऽपि, समर्थ एवेत्यर्थः । “न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा । अश-क्यञ्च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति । योक्तव्यो हव्यकव्येषु त्रिशुक्रो ब्राह्मणो द्विजैः । अभिभूतश्च पूर्वोक्तदोषैः स्पृष्टञ्च नेष्यते । अभिभूतः अपकृतः । पूर्वोक्तैः कुलविद्याचारैः । दोषैः उपपातकादिभिः । मनुः “पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धाधानस्तथैव च । अल्पं वा बहु वा प्रोक्त्य दानस्य प्राप्यते फलम्” । दक्षः “समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् । दाने फल-विशेषः स्याद्विंशत्यामेवमेव हि । शतमब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्ये अनन्तं वेद-भारते” । “अब्राह्मणः, राजभृतादिः । यदाह शाता-तपः । “अब्राह्मणास्तु षट्प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्र-वीत् । आद्यो राजभृतास्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बह्व्याज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः” । बह्वी याज्या यस्य स बह्व्याज्यः । “पञ्चमस्तु भृतास्तेषां ग्रामस्य नगरस्य वा” । ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । “अना-गतान्तु यः पूर्वं सादित्याञ्चैव पश्चिमात् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः” । “ब्राह्मणब्रुवस्तु, परस्मादपात्रेषु व्याख्यास्यते” । आचार्यस्तु महाभारते “अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः । सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ! । तमाचार्यं महाबाहो ! प्र-

दन्ति मनोषिणः । एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते । निषे-कादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ! । सम्भावयति चाक्षेपेन स विप्रोगुरुचरते । आश्रमाभ्यं पाकयज्ञा नग्निहोमादिकं तथा । यः करोति वृत्तो नूनं स तु स्थावृत्वजो द्विजः” । यमः “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे । ‘प्राधीतः, पारव्याध्ययनः । “उत्पत्तिं प्रत्ययञ्चैव भूता-नामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्दे-दपारगः” । वृहस्पतिः “शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् । क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् । श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्ये द्विगुणं ततः । आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि” । विष्णु-धर्मोत्तरे “अमातुषे समं दानं गोषु ज्ञेयं फलं तथा । द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा त्रैवर्ण्यसङ्करे । शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं भवेत् । क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मवैश्वेनौ तदेव तु ! हातिशृङ्गं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे । शतघ्नं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते लक्ष-समितम् । अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे” । एतेषु, केषाञ्चिद्ब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्वादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् । “मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निकृष्य हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्ति” शातातपवचनात् । “उपरुदन्ति दातारं गौरश्चः काञ्चनं क्षितिः । अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतेरिति” वशिष्ठवचनाच्च मन्त्रपूर्वं गवादिदानानामपात्रप्रतिपादननिषेधात् । शूद्रादीनान्तु पात्रत्वनिरूपणम् अन्नदानविषयम् । “कृताक्षमितरेभ्यः” इति गौतमवचनात् “अन्नं सर्वत्र दातव्यमिति” वज्र-माणवाच्च । दक्षः “व्यसनापहृणार्थञ्च कुकुम्भार्थञ्च याचते । एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्टयं विधिः” । व्यसनं, राजचौराद्युपद्रवः । आपत् दुर्भिक्षादिपीडा । “आद्योऽर्थशब्दो, निवृत्तिवचनः । मनुः “सान्त्वानिकं यज्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् । सुर्वर्थं पितृमातृर्ष-स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः । नवैतान् ज्ञातकान् विद्याद्-ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् । ‘सान्त्वानिकः, सन्तान-प्रयोजनविवाहाद्यर्थः । ‘अध्वगः’ अत्र धर्मार्थं प्रचलितः । सर्ववेदसः, सर्वस्वदक्षयज्ञकृत् । ‘उप-तापी, व्याधिपीडितः “निःस्वोऽप्येतेभ्यो दानं

विद्याविशेषतः । एतेभ्यो हि द्विजाभ्यो देयमन्नं
सर्वाक्षयम् । इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृताञ्जनु प्रदीयते ।
विद्याविशेषत इति अल्पविद्याय अल्पं बहुविद्याय
बहुत्वार्थः । बोधायनः सुब्राह्मण-श्रौतिय-वेदपारगभ्यो
सुर्वर्ध-निर्वैशौषधार्थ-वृत्तिक्षीण-यज्यमाणाध्ययनाध्यसंयोग
वैश्वजितेषु द्रव्यविभागो यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदि
भिन्नमाणेषु कृताञ्जमितरेषु । निर्वैशः, विवाहः ।
वैश्वजितः, सर्वस्वदक्षिणया कृतवैश्वजिदागः । बहि-
र्वेदिमृहणादेतेभ्यो बहिर्वेदपि धनमवश्यं देयम् । अन्ये-
भ्यस्तु अन्तर्वेदेव धनदाननियमः । बहिर्वेदि तु कृताञ्ज-
स्यैव । आपस्तम्बः “भिन्नमाणो निमित्त-माचार्यो
विवाहो यज्ञो मातापितृभूषां हृतश्च नियमादलोपः ।
तत्र, गुणान् समीक्ष्य यथा देयं, इन्द्रिय-प्रीत्यर्थस्य तु
भिन्नमाणमनिमित्तं न तथाद्रियेत” । “बुभूषां भरणेच्छा ।
अर्हतश्च नियमादलोप इति, अधिकारिण्यवश्यक-
कर्मविधिलोपप्रसङ्गः । यमः “वेदेभ्यस्तद्वेषु कृतं
विप्रसखाग्निषु । सत्तारयति दातारं सहतः किल्बिषा-
दपि” । पञ्चपुराणे “एकं वेदान्तं विप्रं भोजयेत्
अज्ञयान्वितः । तस्य भुक्त्वा स वै कोटिविप्राणां नात्र
संशयः” । शातातपः “वेदपूर्णसुखं विप्रं सुभुक्तमपि-
भोजयेत् । न तु मूर्खं निराहारं षड्रात्रसुपवासिनम्” ।
व्यासः “यत् सिक्तं वेदविद्वुङ्क्ते षट्कर्मनिरतः
शुचिः । दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम् ।
वेदविद्याव्रतस्नाते श्रौतिये गृह्यमागते । क्रीडन्त्यौषधयः
सर्वा यास्यामः परमां गतिम्” । “औषधयः, अज्ञानि ।
महाभारते “तद्भक्तास्तद्विनाराजं सद्गृहास्तद्विप्राश्रयाः ।
अर्धिमश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम्” । अत्र तच्छ-
ब्देन पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च परास्त्वन्ते । अथवा
तदेव दीयमानं भक्तमदनीयं येषां ते तथा एवं तद्विना-
दिशब्दा अपि । “तत्कारेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता
शुभिष्ठिर ! । अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महा-
फलम् । हृतस्मा हृतदाराश्च वे विप्रा देशसंज्ञे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । चारित-
नियता राजन् ! ये कशाः कशहृतयः । अर्थिनश्चोपग-
च्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । अवुत्क्रान्ताः स्वधर्मेषु
पापण्डसमयेषु च । कशप्राणाः कशाहारास्तेषु दत्तं
महाफलम् । तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तथा भैक्ष्यचराश्च ये !
अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम्” ।

आदित्यपुराणम् “अक्रोधना धर्मपराः शान्ता दमदमे-
रताः । तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
हृतसर्वस्वहरणानिर्दोषाः प्रभविष्णुभिः । स्पृहयन्ति सुभ-
क्तानां तेषु दत्तं महाफलम्” । शातातपपराशरौ
“सन्निवृत्तमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्” । भविष्यपुराणे
यस्त्वासन्नमार्तकस्य ब्राह्मणं पतितादृते । दूरस्थं
भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् । तस्माद्वातिक्रमेत्
प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान्” । प्रातिवेशिकान्
स्वगृहाददूरवर्त्तिगृहान् । “सम्बन्धिनस्तथा सर्वान्
दौहित्वं विट्पतिं तथा । भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धु-
धराधिप ! । नातिक्रमेद्भरस्त्वेतान् सुमूर्खानपि गोपते ! ।
अतिक्रम्य सहारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्” । विट्पतिः
जामाता । सुमूर्खानपि नातिक्रमेदित्येतत्, अन्नदान-
विषयम् । हिरण्यादिदाने तु, सन्निहितमूर्खव्यतिक्रमे
दोषाभावात् तदुक्तं व्यासवशिष्ठबोधायनशातातपपरा-
शरैः “यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चापि बहुश्रुतः ।
बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः । ब्राह्म-
ण्यतिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलन्मग्नि-
सर्वस्वश्च न हि भस्मानि ज्ञयते” । महाभारते “यदि
स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्भुङ्क्तः । तस्मै यत्नेन
दातव्यमतिक्रमस्यापि सन्निधिम्” । विष्णुः “पुरोहित-
स्त्वात्मन एव पात्रं स्वसृष्टिदृष्टपुत्रजामातरश्चेति” ।
“यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता
अपि पुरोहितादित्वेनैव पात्राणि । व्यासः “माता-
पितृषु यदत्तं भ्रातृषु स्वसृतासु च । जायाप्रथ्योस्तु
यदत्तं सोऽनिन्द्यः स्वस्तिसंक्रमः । पितुः शतयुषं दानं
सहस्रं मातुरुच्यत । अनन्तं दुहितुर्दानं सोऽप्ये-
दत्तमक्षयम्” । विष्णुधर्मोत्तरम् “आत्मनस्तु भवेत्
पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः । पुरोहिते तु स्वे दत्तं
दानमक्षय्यमुच्यते । उपाध्यायत्विजोश्चैव गुरावपि च
मानवैः । वस्त्रादिना न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति” ।
उपाध्यायादयस्तु, पूर्वमेव व्याख्याताः तथा ।
“मातृपुत्रसा स्वसा चैव तथैव च पितृपुत्रसा । मातामही
भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च । दौहित्वोविट्पतिश्चैव
तेषु दत्तञ्च अक्षयम् । श्रीशङ्खे यत्तथा दत्तं तदक्षय-
मुच्यते । मातापितृगुरौ भित्ते विनीते चोपकारिणि ।
दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिभिच्छता । अदत्त-

दानाजयन्ते परभाग्योपजीविनः” । उपकारिणि
परोपकारपरे । विशिष्टाः गुणातिशयशालिनः ।
ब्रह्मपुराणे “यत् कन्यासु पिता कुर्वाणं पूजनमर्च-
नम् । यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदक्षयम् ।
यदत्तं तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च” । कालिका-
पुराणम् “यदुदत्तं वेदविहिमे यदुदत्तं ब्रह्मचारिणि ।
तपोनिघेस्तु यदुदत्तं कारुण्येन च यत् सदा । तत्
सर्वमक्षयं दानं वै मानेन विधाय यत्” । विष्णुधर्मो-
त्तरे “अन्नदाने न कर्तव्यं पात्रापेक्षयस्त्वपि ।
अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेण वै द्विज ! । रदोऽपि
तु निर्दोषं सगुणोऽपि गुणावहम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
देयमन्नं सदैव तु । विद्याध्ययनसक्तानामन्नदानं भङ्गा-
फलम्” । तथा “दत्त्वा नृपतिभीतानामृग्णिनाञ्च
तथा धनम् । तस्करेभ्यश्च भीतानां फलमक्षयमच्युते
यियत्ततः तथा दत्तं व्यसनं तर्तुमिच्छताम् । दुःखान्वि-
तानां दीनानामक्षयं परिकीर्षितम् । विवाहमेखला-
बन्धप्रतिष्ठादिषु कर्मसु । आपन्नेषु तु यदुदत्तमक्षयं
तदुदाहृतम्” । संवर्तः “दानान्येतानि देयानि
तयान्यानि च सर्वशः । दीनान्मृगपणार्थिभ्यः श्रेयः-
कामेण धीमता” । पञ्चपुराणे “दीनान्मृगपणानाथ-
वाग्विहीनेषु यत्तथा । विकलेषु तथान्येषु जङ्गवामन-
पङ्क्तुषु । रोगातीषु च यदुदत्तं तत्स्याद्दण्डफलं धनम्” ।
अथ अपात्रनिरूपणम् । तत्र मनुः “घोरचक्रान्
बाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेषत्रान् वाङ्मूषि-
कांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् । ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः
परपिण्डोपजीविनः । द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्र-
वदाचरेत् । नान्द्रगब्राह्मणो भवति न कर्णिकुशीलवः ।
न शूद्रप्रेषणं कुर्वन्न स्तेनो न चिकित्सकः । अत्रता
ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः । तं प्यासं दण्डये-
द्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः” । कसिष्ठः “उदक्योऽन्वा-
सते येषां ये च केचिदनग्नयः । कुलं वाऽश्रोत्रियं येषां
सर्वे ते शूद्रधर्मिणः” । अन्वासते कर्मकाले समीप एव
तिष्ठन्ति । विष्णुः “न दानं यशसे दद्याच्च भयान्नोप-
कारिणि । न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चयः” ।
उपकारिणि आत्मोपकारपरे मत्पुपकारसमीहयेत्यर्थः ।
अज्ञाभारते “यस्तु प्रेषत्रान् द्विजान् शूद्रो योजयेद्भय-
कव्ययोः । न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं तथा श्रुतिः” ।
इमः “अत्रतानामन्त्याणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

नैषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारयेच्छिलाम् । अपविद्धा-
ग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः । इविष्यं नैव दातव्यं
सततं पापकर्मणः । न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका
द्विजाः । शूद्रस्याध्यापनादिप्रः पतत्यत्र न संशयः” ।
तथा “राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा क्षतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे” । वसिष्ठः
“यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यश्च
विप्रोऽनधीयानस्तयस्ते नामधारकाः । विद्वद्भोज्यान्य-
विद्वांसो येषु राट्टेषु भुञ्जते । व्यथनाद्विद्वन्मिच्छन्ति
महद्वा जायते भयम्” । व्यासशतातपौ “नष्टशौचे
व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते । रौद्रित्यन्नं दीवसानं किं
मया दुष्कृतं कृतम् । शौचहीनास्तु ये विप्रा न च
यज्ञोपवीतिनः । क्षतं दत्तं तपस्तेषां नश्यत्यत्र न
संशयः । ऊघरे वापितं वीजं यच्च भस्मनि झ्रयते ।
क्रियाहीनेषु यदुदत्तं त्रिषु नाशोविधीयते । प्रस्तरे
पतितं वीजं भिन्नभाण्डे च दोहनम् । भस्मन्यपि क्षतं
द्रव्यं तद्वदुदानमसाधुषु” । पर्वत्र पात्रगुणकथने कतेऽपि
पुनर्देवचनमेवंविधदोषभाग्यजनप्रतिषेधार्थम् । मनुः
“पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् । असत्सु
विनियुञ्जीत तस्य देयं न किञ्चन । सञ्चयं कुरुते यश्च
प्रतिगृह्य समन्ततः । धर्मार्थं नोपयुञ्जते यो न तं
तस्करमर्चयेत्” । असत्सु, निषिद्धेषु द्यूतादिषु । दण्डः
“विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् । न केवलं
हि तदाति शेषमभ्यस्य नश्यति” । मनुः “अनर्हते यदुद-
दाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हापरिज्ञानाङ्गनाङ्गमार्हा
हीयते” । यमः “यस्तु लिङ्गप्रचितं वृत्तिमलिङ्गिभ्यः
प्रयच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र सं-
शयः” । भविष्यपुराणे “नाब्रह्मणाय दातव्यं न देवं
ब्राह्मणाक्रिये । न ब्राह्मणब्रुवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे
धनम्” । व्यासः “ब्रह्मवीजसमुत्पन्नो मन्त्र-संस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु । गर्भार्धा-
नादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च । न कर्मविद्वन्वाधीते स
भवेद्ब्राह्मणाक्रियः” । वराहपुराणे “अत्रतौ वैश्यरा-
जन्यौ शूद्रश्च ब्राह्मणास्तयः । वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो
ब्राह्मणब्रुवः” । यमः “यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्योते
तिपौरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः” ।
कूर्मपुराणे “न वार्यापि प्रयच्छेत नास्ति के ह्येतेकेऽपि
वा । न पापिण्डुषु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ।

नास्तिकः, परलोकवासनाशून्यः। हेतुकः हेतुभिः परलोकं निराकरिष्युः। मनुर्विष्णुश्च “न वार्यपि प्रयच्छेत् वैडालव्रतिके द्विजे। न वक्रव्रतिके पापे नावेदविद् धर्म्मवित्। लिष्येतेषु दत्तं हि विधिनोपार्जितं धनम्। दातुर्भवत्यनर्थं परत्वादातुरेव च”। अनर्थः प्रत्यवायः। “यथा श्वेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्। दाहप्रतिग्रहीतारौ तथैवाशौ निमज्जतः”। यमः “यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते। पापं व्रतेन प्रच्छाद्या वैडालं नाम तद्व्रतम्। कथञ्च विपुलं गृह्य दत्त्वा लिङ्गं विवर्जयेत्। आश्रमान्तरितं रक्षेदुतैडालं नाम तद्व्रतम्। यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवश्येत्तु यः पुनः। यतिधर्मविलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतम्”। विष्णुः “धर्म्मध्वजी सदा लुब्धः शूद्रिको लोकदम्भकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः। यश्च धर्मध्वजी नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्। अधोदृष्टिर्नैकतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः। ये वक्रव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः। ते पतन्यन्वतामिह तेन पापेन कर्मणा”। चतुर्विंशतिमतम् “रोदिवच्च दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम्। अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतः”। कात्यायनस्त्वन्यथाह “यः स्वाध्यायाग्निमालस्याद्देवादीन्मिरिष्टवान्। निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिरिति”। शातातपः “नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठञ्च वार्द्धुषौ। यश्च बाणिकके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो दूह” दत्तः “धूत्ते” वन्दन्ति सक्ते च कुर्वेद्यो कितवे शठे। चाटचारणचौरैभ्यो दत्तं भवति निष्फलम्”। स्कन्दपुराणे “देवपतिविहीने यदीश्वरैभ्यश्च दीयते। दत्त्वा तु कीर्त्तितं यश्च देवाग्निव्याग्निने तथा। अन्यायोपार्जितधनैर्दत्तमब्राह्मणे च यत्। गुरवेऽन्तवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च। कृतघ्नाय च यदुदत्तं सवेदा ब्रह्मविहिषे। याजकाय च सर्वस्य वृषत्याः पतये तथा। परिचाराय भृत्याय सर्वस्य पिशुनाय च। इत्येतानि च राजेन्द्र! वृथादानानि षोडश। गर्भस्योऽज्ञानबालोऽपि भुङ्क्ते वृद्धो न यौवने। तद्दत्तस्यैव नाप्नोति सर्वथा रिपुघ्नदन”। तदीयफलमिति शेषः। विष्णुधर्म्मात् “परस्थाने वृथा दानं सदोषं परिकीर्त्तितम्। आरूढपतिते चैव अन्यायात्तद्वै नैव यत्। व्यर्थं हि ब्राह्मणे

दानं पतिते तस्करे तथा। गुरोश्चाप्रीतिजनके कृतघ्ने यामयाजके। वेदविक्रायके चैव यस्य चोपपत्तिर्दृष्टे। स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्यालपाहे तथैव च। ब्रह्मवन्द्यो च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ। परिचारे च यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश” महाभारते “पद्मन्वधिरा मूका व्याधिनोपहृताश्च ये। भर्द्वास्तो महारम्भ! न तु देवः प्रतिग्रहः” इति प्रतिग्रहीटनिरूपणम्। अथ द्रष्टव्यं दानाङ्गमुच्यते। तत्र देयनिरूपणम्। भविष्यपुराणे “यद्यदिष्टं विणिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्वैव। तत्तद्गुणवते देयमित्येतदुदानलक्षणम्”। वज्रिपुराणे “शुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः। अनन्तं फलमाप्नोति सुहृदोऽपि यथा पुरा”। शुभोपात्तेन न्यायोपार्जितेन। लघुमा स्तलेन द्रव्येति शेषः। देवीपुराणे “न्यायतो यानि प्राप्तानि शाकान्यपि न्योत्तम!। तानि देवानि देव्यास्तु कन्यकायोषितां सदा। तद्गुक्तेषु च वित्तेषु क्षमरेषु च नित्यशः” विष्णुपुराणे “यद्यदिष्टतमं लोके यज्ञस्य दयितं गृहे। तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता” महाभारते “विशेषतो महा-राज! तस्य न्यायार्जितस्य च। अज्ञया विधिवत् पात्रे दत्तस्थानो न विद्यते”। गौतमः “स्वामी षड्कथं संविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति”। ‘अप्रतिबन्धः’ दायएव षड्कथम्। संविभागः सप्तविधो-दायः। परिग्रहः, जलदण्डकाष्ठादेरनन्यपूर्वस्य स्वीकारः। अधिगमः निध्यादेः प्राप्तिः। एषु निमित्तेषु स्वामी भवति। अधिकम् यसाधारणम्। निर्विष्टम् कृष्यादिना द्विजशूद्रादिना च यत्कथम्। ‘निर्वेशो भृतिभोगयोरिति’ स्मरणात्। मनुः “सप्त विक्ता गमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च”। प्रयोगः न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः। कर्म्मयोगः आर्त्तव्यम्। नारदः “धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः। रक्षणं यद्न भोग इति तस्य विधिः क्रमात्। तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं श्वलमेव च। कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः। एकैकस्य शुक्लादेः सप्त सप्त भेदा भवन्तीत्यर्थः। “श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्टप्राप्त्यागतम् धनं सप्तविधं शुक्लरुदयोऽप्यस्य तद्विधः”। त्यागतशब्दः श्रुतादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। कन्यागतम् आर्घववाहे

वराह, हीतं गोमिथुनादि । याज्यगतम् चार्त्विज्या-
दिलब्धम् । शिष्यागतम् । गुरुदक्षिणादि । अथ च
यथाधिकारं शुक्लत्वमवधेयम् । उदयः फलं तदप्यस्य शु-
क्लमित्यर्थः “कुशीदक्षप्रियाण्यज्यशिल्पशुल्कानुवृत्तितः ।
कतोपकारादाप्तञ्च श्वलं ससुदाहृतम्” । न्यायोपचयार्थं
द्रव्यप्रयोगः कुशीदम् । शिल्पं कारुकादिकम् । आक-
रादिभ्योद्रव्योदयः शुल्कम् । अनुवृत्तिः सेवा । “पार्थक्य-
द्यूतचौर्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं
यत्तत् सर्वेषां क्षणमुच्यते” । पार्थक्योपार्जितं उत्कोचादि-
लब्धम् । आच्युपार्जितं परपीडया लब्धम् । प्रतिरूपकं
अणिशुवर्णादेः प्रतिरूपकरणम् । साहसं स्वप्राणात्यया-
ङ्गीकारेण पश्यतोऽचरत्वादिकम् । व्याजः दम्भेन तपः
प्रवृत्तिः । “तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।
विविधाय प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च । यथावि-
धेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः । तथाविधमवाप्नोति
स फलं प्रेत्य चेह च” । यथाविधेन शुक्लेन क्षणेन
श्वलेन वा दानादि कुरुते तथाविधं फलमाप्नोतीति,
शुक्लेन शुद्धं दुःखरहितम्, श्वलेन, मित्रम्, क्षणेन
असुखोदयम् । पद्मपुराणे “शुक्लेन वित्तेन कृतं
पुण्यं बहुफलं भवेत् । श्वलं मध्यमफलं क्षणं हीन-
धनं फलम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “शुक्लवित्तेन यो धर्मं
प्रकुर्यात् श्रद्धयान्वितः । तीर्थं पात्रं समासाद्य देवत्वे
तत् समश्नुते । राजसेन च भावेन वित्तेन श्वलेन च ।
दद्याद्दानमतिथिभ्योऽमानुषत्वे तदश्नुते । ततोऽवृत्तस्तु यो
दद्यात् क्षणवित्तेन मानवः । तिर्यक्ते तत्फलं प्रेत्य
समश्नाति नराधमः” । वारदः “तत् पुनर्द्वादशविधं
प्रतिवर्णान्श्रयात् स्मृतम् । साधारणं स्थावृत्तिविधं शेषं
नवविधं स्मृतम्” । धर्मप्रसिद्धिः शेषः । प्रतिवर्णान्श्रयाच्च-
नवविधं, साधारणं त्रिविधमित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः ।
“क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तञ्च सह भार्याया । अवि-
ज्ञेयेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं
ज्ञेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् । प्रतिग्रहेण संलब्धं
याज्यतः शिष्यागततया । त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राज्ञैर्वैशे-
षिकं धनम् । युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः” ।
कारः वत्यादिः । “वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रि-
लक्षणम् । क्षत्रिगोरक्षवाण्यज्यैः शूद्रस्वैर्यस्त्वनुग्रहात्” ।
एभ्यः ब्राह्मणादिभ्यः । “सर्वेषामेव वस्त्रानामेव धन्यो-
धनागमः । विषयायादधर्मः स्नात्त चेदापह्नवीयसी” ।

एवंधर्मसाधनं द्रव्यं निरूप्य तच्च कियद्देयं किं
देयमित्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यः “स्वं कुटुम्बाविरो-
धेन देयं दारसुतादृते । नान्ये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै
प्रतिश्रुतम्” । अन्ये सन्ताने । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो वृहस्पतिना “कुटुम्बभक्त-
वसनाद्देयं यदतिरिच्यते । भध्वास्वादो विषं पश्चाद्वाह-
र्द्धस्मोऽन्यथा भवेत्” । भक्तं यज्ञम् । वसनं वस्त्रम् ।
(यावता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रमन्नं संपद्यते तदतिरिक्तं
देयं, इतरत्तु न देयमित्यर्थः) । मनुः “शक्तः परजने
दाता स्वजने दुःखजीविन । मध्वापानो विषास्वादः स
धर्मप्रतिरूपकः” । कात्यायनः “सर्वस्वं गृहवर्ज्यं न्तु
कुटुम्बभरणाधिकम् । यच्च द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतो-
न्यथा” । तथा “सम्प्राप्ताहृहचेत्वात् यद्यात् जेवं
प्रचीयते । पित्रा वाय स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्” ।
सम्प्राप्तादिभ्यो यत्प्रचीयते, अधिकं भवति, तद्दात-
व्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । शिवधर्मात् “तस्माच्चि-
भागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयन्तु धर्मार्थ-
मनित्यं जीवितं यतः” । अग्रेष्वित्तस्य भागपञ्चकं
परिकल्प्य भागद्वयं जीवनाय संरक्ष्य भागद्वयं धर्मार्थं
कल्पयेदित्यर्थः । महाभारते “एकां गां दशगुर्दद्याद्
दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्वं तुल्य-
फलाः श्रुताः” । नन्वेतद्वचनद्वयोपात्तयोर्वित्तगोशब्दयो-
रुपलक्षणार्थत्वेन देयमात्रपरत्वाद्विधमभागपरिकल्पनं
विरुद्धं यथाश्रुतगोवित्तपरत्वेनाविरोधे दशगुरेकां गां द-
द्यादितिवचनाद्दशवारगोर्द्धनिनोऽपि गोदानानधिकारः
स्यात् दशधेनुयोग्यधनिपरत्वे तु उपलक्षणपश्चा-
ङ्गीकाराद्विरोधतादवस्थ्यं तस्माच्चूनाधिककल्पयोः क्षणो-
दाराधिकारिविषयतयैव व्यवस्थेति सुस्पष्टम् । कुटुम्बा-
विरोधेन देयमित्युक्तम् तस्यापवादमाह व्यासः
“कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय सहात्मने । दातव्यं
भिक्षवे चाक्षमात्मनो भूतिमिच्छता” । यत्प्रतिषेधादिवि-
षयमेतत् । कात्यायनः “स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं
बन्धाचारेण बन्धकम् । वैवाहिकक्रमायाते सर्वदानं न
विद्यते” । बन्धक आधिः तदुबन्धाचारेणाधिकृतेणैव दे-
यम् । यद्विवाहलब्धं तत्तस्यां भार्यायां सत्यां सर्वमदेयम् ।
यच्च पितामहादिकमायातं तत्र पुत्रे सति न देयम् ।
“सौदायिकं क्रमायातं शौर्यं प्राप्तञ्च यज्ञवेत् । स्त्रीज्ञाति
स्नातानुज्ञातं दत्तं विद्विषमाप्नुयात्” । सौदायिकं

विवाहलक्ष्मं तद्वार्थयानुज्ञातम् । क्रमादातम् अविभक्त-
धनैर्ज्ञातिभिरनुज्ञातम् । श्रुत्येन सता युद्धेन लक्ष्मं स्वा-
मिनानुज्ञातमित्यर्थः । याजुर्वेदः “देयं प्रतिश्रुत-
ञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” यमः “यच्च वाचा प्रति-
ज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् । तद्धनं नृपसंयुक्तमिह
लोके परत्वं च” ऋणसंयुक्तम् कृणासमर्पणजन्यदोषसं-
युक्तमित्यर्थः । “सम्राजातान्नरो हन्यादत्तमानांस्तु सप्त
च । अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् ।
प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च । जन्मप्रभृति यत्
पुण्यं तत्सर्वं सप्तमस्यति” । महाभारते “ब्राह्मणं
स्वयमाह्वय भिक्षार्थं कथयति नम् । पश्चाद्वाप्नोति यो
ब्रूयात्तं विद्यादुन्नतघातकम्” तथा “संश्रुत्य यो न
दिक्षेत् याचित्वा यस्य नेष्यति । उभावन्तिकावेतौ
ऋषा पापमवाप्नुतः” तथा “यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य
स्वल्पं वा यदि वा बहु । आशास्तस्य हताः सर्वाः
क्षीवन्त्येव प्रजाफलम् । यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया
पूर्वजातया । प्रदहेत् हि तं राजन् ! कङ्कमक्षयभुग्यथा ।
तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर !” । नारदः “ब्रा-
ह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्तु न चास्ति सः । सकुल्ये तस्य
निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु । यदा तु न सकुल्यः स्यान्न
च सम्बन्धि-बान्धवाः । दद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तद-
भावेऽप्यु निक्षिपेत्” । गौतमः “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसं-
युक्ताय न दद्यात्” । कात्यायनः “प्राणसंशयमापन्नं
यो मासुत्तारयेदितः । सर्वस्वतो मदास्त्रामीत्युक्तेऽपि
न तथा भवेत्”

अथ फलविशेषप्रतिपादनार्थं पात्रविशेषेण देवविशेषाः । भवि-
ष्यपुराणे “गोभूतिलहिरण्यादि दद्यान्नित्यसतन्द्रितः ।
तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः । आर्त्तानामन्न-
दानञ्च गोदानञ्च कुटुम्बिनाम् । तथा प्रतिष्ठाहीनानां
क्षेत्रदानं प्रशस्यते । सुवर्णं याज्ञिकानाञ्च विद्याञ्चैवोर्द्ध-
रेतसाम् । कन्याञ्चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा” । विष्णु-
धर्मोत्तरात् “युद्धोपकरणं द्रव्यं क्षत्रिये द्विजपुङ्गवाः ।।
पण्योपयोगि तद्वैश्ये शूद्रे शिल्पोपयोगि च । यस्योपयोगि
यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत् । येन येन च भाण्डेन
यस्य वृत्तिरुदाहृता । तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन
धीमता । दण्डं कृष्णाजिनञ्चैव तथा विप्राः ! कमण्ड-
लुम् । धीरं पुण्यमवाप्नोति दत्तैतान् ब्रह्मचारिणे ।
वस्त्रं शय्यासनं धान्यं वेश्म वेश्मपरिच्छदम् । गृह-

स्थाय तु तद्वत् ज्ञेयं बहुफलं सदा । नीवारं बलकलं
शाकं फलं मूलञ्च गौरसम् । वानप्रस्थाय यद्दत्तम-
न्नं परिकीर्त्तितम् । भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं
तथा हितम् । गन्धमाङ्गल्यताम्बूलरक्तवस्त्रादिकं स्त्रियः ।
स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्तृहृते तु नान्यथा । प्रोक्तं
संप्रहर्षं क्षेतेर्गुप्तं भर्तुः प्रयच्छतः । अन्नं प्रतिश्रय-
ञ्चैव पान्ये दत्तं महाफलम् । विवाहादिक्रियाकाले
तत्क्रियासिद्धिकारणम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्व-
मेधमवाप्नुयात् । आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बहुफलं
भवेत् । बाले क्रीडनकं दत्त्वा भट्टमन्नं तथैव च । फलं
सनोहरं वापि अग्निहोमफलं लभेत् । गृहान्नं
मानवो दत्त्वा भट्टाक्षानि तु काङ्क्षनाम् । अक्षयं
फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । श्रीविहीने तथा
दत्त्वा भोजनं द्विजसत्तम ! । वस्त्रं शुभं वा धर्मज्ञः
पुण्यं महदुपाप्नुते । कृपास्थानं परं विप्रा विच्युताः
पुरुषाः श्रिया । तेभ्योऽनुकम्पा कर्तव्या सतां वर्त्मनि
तिष्ठता । कार्ये सत्युद्यमं कृत्वा परेषां सद्यस्थिते ।
अक्षयं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । यवसानां
प्रदानेन धेनुमत्सु द्विजातिषु । लवणानाञ्च धर्मज्ञाः !
फलमक्षयमप्नुते । प्रसवेषु तु यद्दत्तं व्यसनार्त्तिभयेषु
च । तद्दानमक्षयं प्रोक्तं पुरुषस्य विपश्चितः । दत्त्वा
ब्राह्मणशार्दूल ! जलपालमयार्धिने । फलमक्षयमाप्नोति
जाल कार्या विचारणा” । अङ्गिराः “देवतानां गुरुणाञ्च
मातापितृस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं
नोदितं क्वचित्” नन्दिपुराणे “पापदः पापमाप्नोति
नरो लक्षगुणं सदा । पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ
सहस्रशः । तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
पितृमातृगुरुब्रह्मवादिनां दीयते तु यत् । तत्क्षयगुणितं
विद्यात् पुण्यं वा पापमेव वा” वज्रिपुराणे “द्वाविमौ
पुरुषौ लोके स्वर्गमण्डलभेदिनौ । दाताञ्च स च दु-
र्मित्ते सुमित्ते हेनवस्त्वदः”

अथ सदेयनिरूपणम् । देवलः “अन्यायाधिगतं दत्त्वा सकलं
पृथिवीमपि । अङ्गावर्जकपालाय न काञ्चिद्भूतिमाप्नु-
यात्” । वज्रिपुराणात् “अन्यायोपागतं द्रव्यं गृहीत्वा
यो ह्यपण्डितः । धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमप्नुते ।
धर्मवैतसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा । ददाति दानं
विप्रैर्यो लोकविश्वासकारणम् । पापेन कर्मणा विप्रो
धनं लब्ध्वा निरंशकः । रागमोहान्वितस्त्वान्नः

कलुषां योनिमाप्नुयात् । अर्थसञ्चयवृद्धिर्हि लोभमोह
वशगतः । उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ।
एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च ।
स पापकर्मणा तेन न विन्दति परां गतिम्” तथा ।
“एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः । आरभ्यन्ते
क्रिया यास्तु पिशाचास्त्र देवतम्” । दृढशतातपः “द्रव्ये-
षान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् । न स तत्फलमा-
प्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात्” स्कन्दपुराणे “देवद्रव्यं
गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च । त्रिविधं पतनं दृष्टं
दानलङ्घनमक्षणात्” । यमः “अपहृत्य परस्यार्थं
दानं यस्तु प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्तार्थ-
स्तस्य तत्फलम्” तथा । “परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्त-
मसंस्कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रैर्भ्यस्तुल्यन्यवतिष्ठते ।
परिभुक्तं गृहीतोपयोगं वस्त्रादि । अपर्याप्तं स्वकार्य-
क्षमं जरङ्गवादि । शतातपः “वेदविक्रयनिर्दिष्टं
स्त्रीषु यच्चाजितं धनम् । अर्धेयं पितृदेवेभ्यो यच्च स्त्री-
वादुपागतम्” वेदविक्रयो निर्दिष्टो व्यपदिष्टो यत्
तत्तथा निर्विद्वन्मिति पाठे वेदविक्रयास्तुल्यमित्यर्थः । स्त्रीषु
यच्चाजितमिति स्त्रीव्यापारोपजीवनेन यत्कथम् । स्त्रीषु
विक्रीतास्त्विति केचित् दक्षः “सामान्यं याचितं न्यास
आधिर्दाराश्च तद्धनम् । अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वज्ञा-
न्ये सति । आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि प-
ण्डितैः । यो ददाति स सूटात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” ।
सामान्यं अनेकस्वामिकम् । याचितं संव्यवहारार्थं
याचित्वानीतं वस्त्रालङ्कारादि । गृहस्वामिने अर्ध-
शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहस्वामिने अर्पणीयमिति गृह-
जनहस्ते स्थापितं द्रव्यं न्यासः । आधिः प्रसिद्धः ।
दाराः कलत्रम् तद्धनं दारधनम् । तच्च व्याख्यातं
अनुना “अध्यग्न्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृभातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्” । अध्यग्नि
अग्निसमक्षं यत् स्त्रियै दत्तम् । अध्यावाहनिकं विवा-
हकाले पित्रादि दत्तम् । प्रीतिकर्मणि स्त्रीषु संस्वप्नेन
भर्त्रापितम् । विवाहोत्तरकालेऽपि भ्रात्रादिभ्यः प्राप्तम् ।
याज्ञवल्क्योऽप्याह “भ्रातृभातृपितृप्राप्तमध्यग्न्यु-
पागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम्”
दारान्तरमिच्छता भर्त्रा यद्दत्तं तदाधिवेदनिकम् । एवं-
प्रकारं स्त्रीधनं न देयमिति । अन्वाहितं यदेकस्य
हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादप्यस्य हस्ते

स्वामिने देहीति निहितम् । गृहस्वामिसमक्षं स्था-
पितं द्रव्यं निक्षेपः । कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च
न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्म-
नैव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय
एव वा । अन्यथा न प्रवर्तन्ते इति शास्त्रस्य निश्चयः” ।
“आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वेति” स्वकीय-
दानविक्रयेच्छु दारादिविषयम् । यत्तु दाराणाम् “आपत्-
स्वपि न देयानीति” दक्षेणादेयत्वसक्तं तत् स्वदानविक्रया-
निच्छु दारादिविषयम् । वशिष्ठः “शुक्रशोणितसम्भवः
पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेऽपि
मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णी-
याद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्प्राप्तानुज्ञानाङ्गुः” । दृढस्यतिः
“कस्मैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यज्जवेत् । पश्चाच्च
न तथा तत् स्याच्च देयं तस्य तज्जवेत्” । धर्मं कर्तुं याच-
सानाय यद्दत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्यात्तदा तत्तस्मै
न देयमित्यर्थः । अङ्गिराः “बहुस्यो न प्रदेयानि
गौर्गृहं शयनं स्त्रियः । विभक्तदक्षिणाक्षोऽता दातारं
तारयन्ति हि । एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथ-
ञ्चन । दातुर्विक्रयमापन्ना दहत्यासम्प्रभं कुलम्” । वि-
क्रमे तु रेवैतद्दोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातारिति । औप-
कायनः “कन्याशय्यागृहञ्चैव देयं यद्गोस्त्रियादिकम् ।
तदेकस्मै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन” व्यासः
“न व्यङ्गां रोगिणीं बस्त्रां न कृशां गृहवस्त्रिकाम् ।
न वामनां वेहतञ्च दद्याद्विप्राय गां नरः । वेहत्
गर्भोपवातिनी । देवलः “विवक्षां रोगिणीं रुक्षां
स्वविरां शृङ्गभीषणाम् । क्षीणक्षीरशरीराङ्गां दत्त्वा
दोषमवाप्नुयात्” । कात्यायनः “न चोषरां न निर्दग्धां
मर्ही दद्यात् कथञ्चन । न श्लेशानपरीताञ्च न च
पापनिषेविताम्” । पापाः हिंस्रप्राणिनो व्याघ्रादयः ।
विष्णुधर्मोत्तरे “सोशीरां तस्कराकीर्णां तथा व्याल-
वतीं भुवम् । न दद्यात्तु द्विजश्रेष्ठो या च सन्निपु
संस्थिता” । स्कन्दपुराणे “पापदः पापमाप्नोति नरो
लज्जगुणं सदा । तस्मान्न दद्यान्मेधावी पातकं जात
कस्यचित्” । महाभारते “दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो
मृत्युरोगजरादिभिः । भूयः को दुःखसपरं सृष्टो
दातुमर्हति । दुःखं ददाति योऽन्यस्य भुवं दुःखं च
विन्दति । तस्मान्न कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखमीरणा” ।

“अथ पात्रविशेषे अर्पयस्यते । यमः “सुवर्णं
रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति । न तत्फलमवा-
प्नोति तत्रैव परिवर्त्तते” । परिवर्त्तः विपर्ययः एवशब्दः
अर्थः तेन तत्र तस्मिन् दातव्यं परिवर्त्तते धर्म-
विपरीतं धर्मं जनयतीत्यर्थः । तथा चोक्तम् “यतये
काञ्चनं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेदिति” । देवलः
“पक्कमन्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः । वृत्तिश्च भिक्षु-
वृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता” । वृत्तिः भिक्षातिरिक्त
वर्तनम् । तथा “न शूद्राव” हविर्दद्यात् स्वस्ति क्षीरं
तिलान् मधु । न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्नक्षि-
देयम् । गोरसं काञ्चनं क्षौद्रं मांसिला मधुसर्पिणी ।
तथा सर्वानसंधायपि चण्डालेभ्यो ददेत न” । स्वस्ति न
दद्यादिति प्रथममन्त्रेण शूद्रस्य स्वस्तीति न ब्रूयादि-
त्यर्थः । तेषामपि क्षीरादीनां क्रयार्थमन्यत्तदर्थं
निवेदयेदित्यर्थः । शङ्खलिखितौ “कशरं पायसं यावं
दधिमधुकण्ठाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्यान्नोपाकृतं कि-
ञ्चित्” । विष्णुधर्मोत्तरात् “भुवं धेनुमथाश्वश्च रत्नानि
कनकनया । तिलं च कुङ्गरं दद्यान्नाविज्ञातगुणगुणान्”
अतः परं ब्राह्मण्यहोत्र्ये विस्तरेणोक्ते ते च ब्राह्म-
ण्यहोत्र्ये प्रायेण दर्शिते ।

दानाङ्गकालेषु तिथिकालः प्रथममुक्तस्तत्रैव ।
भविष्यपुराणे “तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदा-
हृता । प्रतिपादिता पदे पूर्वे प्रतिपत्तेन चोच्यते । ज्ञानं
दानं शतशु” के या तिथिर्भवेत्” । स्कन्दपुराणे
“आश्विने मास संप्राप्ते द्वितीया शुक्लकृष्णगा । दानं प्रदत्तं
यत्तस्यामनन्तफलमुच्यते” । पञ्चपुराणे “वैशाखमासे या
पुण्या तृतीया शुक्लपक्षगा । अनन्तफलदा दातुः ज्ञान-
दानादिकर्मसु” । भविष्यपुराणे “शिवा शान्ता सुखा
राजंस्तृतीयौ त्रिविधा सृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला
शिवा लोकेषु पूजिता । तस्यां ज्ञानं तथा दानं उप-
वासो जपस्तथा । भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादाद्दत्तिनो
नृपः । माचमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ! ।
सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव हि ।
ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्त्रयस्यते । यदा शुक्लचतु-
र्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत्” । तदा सा सुखदा ज्ञेया
सुखा नामेति कीर्तिता । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्या-
मन्त्रयस्यते” । स्कन्दपुराणे “शुक्ला मार्गशिरे मासि
आवश्ये या च पञ्चमी । ज्ञानदाने बहुफला नाग-

लोकप्रदायिनी” । भविष्यपुराणे “ययं भाद्रपदे मासि
षष्ठी च भरतर्षभ ! । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्त्र-
यस्यते” तथा “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवे-
दादि । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ।
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् । यदा च
स्यात्तदा ज्ञेया जया नामेति सप्तमी । ज्ञानदानादिकं
तस्यां भवेत् शतगुणं विभो ! । पञ्चतारकमितिः रोहिण्य-
क्षेमामवाहस्तस्य । “या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे तु
सप्तमी । नन्दा सा कथिता वीर ! सर्वानन्दकरी स्मृता ।
ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्त्रयस्यते” । आदिपुराणे
“रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् । तद्दानं शत-
साहस्रमिति प्राह दिवाकरः । भविष्यपुराणे “पौषे
मासि यदा देवि ! शुक्लपक्ष्यां बुधो भवेत् । तदा तु सा
महापुण्या महारुद्रेति कीर्तिता । तस्यां ज्ञानं महा-
दानं तर्पणं विप्रभोजनम् । सर्वप्रोक्तं हतं देवि ! शत-
साहस्रिकं भवेत्” । महाभारते “अष्टकाद्यु च यदुदत्तं
तदनन्तमुदाहृतम्” । आश्वलायनः “हेमन्तशिशिरयोश्च-
तुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका” इति । तथा शातपथ-
श्रुतिः “द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशमावास्या”
इति । द्वादशापि कृष्णपक्ष इत्यर्थः । देवीपुराणे
“आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षगा । जायते
कोटिशुणितं दानं तस्यां नराधिप !” । गरुडपुराणे
“ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी स्मृता । तस्यां ज्ञानं
प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः । “एकादश्यां सिते पक्षे
पुण्यं यत्र सत्तम ! । तिथौ भवति मा प्रोक्ता विष्णुना
पापनाशिनी । दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य
जनार्दनम् । होमो वा क्रियते तस्यामन्त्रयं कथितं
फलम् । मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी अवधान्विता ।
महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला । फलं दत्त-
ज्ञानानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत्” । विष्णुधर्मोत्तरात्
“भाग्यर्चसंयुता चैत्रे द्वादशी स्यान्महाफला” । भाग्यर्च-
संयुता । “हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वाभि-
संयुता । ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलोपेता च वैष्णवे”
वैष्णवे आश्विने मासि । “तथा भाद्रपदे मासि अवश्येन
तु संयुता । आश्विने द्वादशी पुष्या भवत्याजर्चसंयुता” ।
आजर्चः पूर्वभाद्रपदा । “कार्तिके रेवतीयुक्ता सौम्यै
क्षत्तिकया तथा” । सौम्यः मार्गशीर्षः । “पौषे सृग-
शिरोपेता माघे चादित्यसंयुता” । आदित्यः पुनर्वसुः ।

“फाल्गुने पुष्यसंहिता द्वादशी पावनी परा । नक्षत्र-
युक्तास्तेतासु ज्ञानं दानमुपोषितम् । सकृत्कृतं मनुष्या-
णामक्षय्यफलदायकम्” । स्कन्दपुराणे “यस्तु चैत्रवयो-
दश्यां ज्ञानं दानं समाचरेत् । फलं शतगुणं तस्य
कर्मणो लभते नरः” ज्योतिःशास्त्रे “कृष्णपक्षे तयो-
दश्यां महास्निन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया
आङ्गे पुण्यैरवाप्यते । चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला आवण-
प्रोष्ठपादधीः । माघस्य वा कृष्णपक्षे दाने बहुफल-
हि सा ।” विष्णुधर्मोत्तरात् “वैशाखो कार्तिकी माघी
पूर्णिमा तु महाफला । पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्च-
संहितासु च । ज्ञानानामिह दानानां फलं दशगुणं
भवेत् । यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः ।
पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तमा ! । ज्ञानं
दानं तथा जायमक्षयं तत्तदा स्मृतम् । ब्रह्मपुराणे
“आग्नेयन्तु यदा ऋक्षं कार्तिक्यां भवति क्वचित् ।
महती सा तिथिर्ज्ञेया ज्ञानदानेषु चोत्तमा ।” आग्नेय-
ऋक्षं कृत्तिका । “यदा यास्यन्तु भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ
क्वचित्” । तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परि-
कीर्तिता । यास्यऋक्षं भरणी । “प्राजापत्यं यदा ऋक्षं
तिथौ तस्यां नराधिप ! । सा महाकार्तिकी प्रोक्ता
देवानामपि दुर्लभा ।” प्राजापत्यम् ऋक्षं रोहिणी ।
व्यासः “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी
भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् । शङ्खोऽपि “अमा-
वास्या तु सोमे तु सप्तमी भातुना सह । चतुर्थी
भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी । चतस्रस्त्रिंशत्स्वेता
स्तुत्याः स्युर्षहणादिभिः । सर्वमक्षयमलोक्तं ज्ञान-
दानजपादिकम् । “महाभारते “अमा सोमे तथा
भौमे गुरुवारे यदा भवेत् । तत् पर्व पुष्करं नाम सूर्य-
पर्वशताधिकम् । शातातपः “अमावस्या सोमवारे
सूर्यवारे च सप्तमी । अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा
चतुर्दशी । तत्र यः कुरुते कर्म शुभं वा यदि वा-
ऽशुभम् । षट्पर्वसहस्राणि कर्त्ता तत्फलमश्नुते” ।
विष्णुपुराणे “अमावस्या यदा मैत्र ! विशाखा-ऋक्ष
योगिनी । आङ्गे पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवर्षिकीम् ।
अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्वसौ । द्वादशाव्दी-
नया तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः” । रौद्रर्क्षम् आर्द्रा ।
“वासवाजैकपादार्क्षे पितृणां तृप्तिमिच्छता । वारुणे
वाऽऽप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा” । वासवः धनिष्ठा । अजै-

कपादः पूर्वाभाद्रपदा । वारुण शततारका । आप्यदैवत्यं
पूर्वाषाढा । “माघेऽसिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं
यदि वारुणेन । ऋक्षेण कालः स परः पितृणां
न ह्यल्पपुण्यैर्नृप ! लभ्यतेऽसौ” । वारुणः शततारा ।
अथ युगादिप्रश्नतयः । तत्र स्कन्दपुराणे “नक्षत्रां शुक्ल-
पक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् । त्वेता सिततृतीयायां
वैशाखे समपद्यत । दर्शे तु भावमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं
युगम् । कलिः कृष्णतयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ।
युगादयः कृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः ।” ब्रह्मपुराणे
“युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्तिताः । फलं
दत्तजितानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्तितम् ।” तथा एता-
श्चतस्रस्त्रिंशद्वयो युगाद्या दत्तं हतञ्चाक्षयमाशु विन्द्यात् ।
युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत् ।
तथा “सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च । तथा
दृष्टिकसंक्रान्त्यामन्तस्तेतायुगस्य च । ज्ञेयस्तु षष्ठ-
क्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संख्यया । तथा च कुम्भसंक्रान्त्या-
मन्तः कलियुगस्य च ।” पद्मपुराणे “युगादिषु युगान्तेषु
ज्ञानदानजपादिकम् । यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः
फलसाक्षिणः ।” आदित्यपुराणे “दिनर्क्षे रेवती यत्र
गमनञ्चैव राशिषु । युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दान-
मनन्तकम् । ग्रहोपरागे विषुवे सोम्ये वा मिहिरोपदिः ।
सप्तमी शुक्ला कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः ।” मिहि-
रोपदिः सूर्यपक्षः । मनुः “सहस्रगुणितं दानं
भवेद्दत्तं युगादिषु । कर्म अतः । तत्तथा मन्वन्तरा-
दिषु ।” मत्स्यपुराणे “अथक्शुक्लानो द्वादशी कार्ति-
कस्य तु । चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ।
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा । आवण-
स्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा । आषाढस्य तु
दशमी माघमासस्य सप्तमी । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री
ज्यैष्ठ्ये पञ्चदशी तथा । मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षय-
कारकाः । ज्ञानं दानं जपो होमः स्वाध्यायपितृ-
तर्पणम् । सर्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ।
अत्रामावस्याष्टमीव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव । पुरा-
णान्तरेण तु आवणस्यामावस्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी
मन्वन्तरादिरिति प्रत्तिमादितम् तद्यथा “आश्विने शुक्ल-
नवमी द्वादशी कार्तिके तथा । तृतीया चैत्रमासस्य
तथा भाद्रपदस्य च । आवणस्याप्यमावस्या पौषस्यैका-
दशी तथा । आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

जमस्यसाष्टमी कृष्णः तथाषाढी च पूर्णिमा । कार्तिकी
फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा । मन्वन्तरादय-
श्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ।”

अथ व्यतीपातादिकाणाः । याज्ञवल्क्यः “शतमिन्दु-
क्षये दानं सहस्रान्तु दिनक्षये । विषुवे शतसाहस्रं
व्यतीपाते त्वनन्तकम्” । वराहपुराणे “दशे शतगुणं
दानं तच्छतम् दिनक्षये । शतम् तस्य संक्रान्तौ शतम्
विषुवे ततः । युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहतम् ।
सोमग्रहे तच्छतम् तच्छतम् रविग्रहे । असंख्येयं
व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः । शतम् शतगुणमित्यर्थः ।
तथा “उत्पत्तौ लक्षगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।
अर्बुदगुणितं पतने जपदानाद्यक्षयं पतिते ।” उत्पत्त्यादि-
मानसक्तं ज्योतिःशास्त्रे “त्रिंशतिर्द्विंशतोत्पत्तौ भ्रमणे
चैकविंशतिः । पतने दश नाड्यस्तु पतिते सप्त नाडिकाः ।
व्यतीपातोऽत्र विष्णुस्मादियोगेषु सप्तदशो योगः ।
तदा तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।
“अवष्यान्विघ्ननिष्ठाङ्गनागदैवतमस्तके । यद्यमा रवि-
वारेण व्यतीपातः स उच्यते । नागदैवतम् अक्षेष्ठा ।
मस्तकं प्रथमचरणः । मस्तक इति अवष्यादितिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । शास्त्रान्तरेऽन्योऽपि व्यतीपात
उक्तः । “पञ्चाननस्यौ गुरुभूमिपुत्रौ मेघे रविः
स्यादादि शुक्लपक्षे । पाशाभिधाना करभेण युक्ता
तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः । अस्मिन् हि गोभूमि-
हिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापम् । भूरत्व-
मिन्द्रत्वमनं काङ्क्षित्वाधिपत्यं लभते मनुष्यः” । पञ्चा-
ननः सिंहः गुरुभूमिपुत्रौ वृहस्पत्यङ्गारकौ । पाशाभि-
धाना द्वादशी । करभम् हस्तनक्षत्रमिति । ज्योतिः-
शास्त्रे तु रविचन्द्रयोः क्रान्तिसाख्ये सूर्य्यौ वैष्टत-
व्यतीपातौ दर्शितौ । तदाह गालवः “चन्द्रार्कयो-
र्नयनवीक्षणजातमूर्तिः कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽति
रौद्रः । अस्त्रोद्यतो भुवि पतंश्च निरीक्षमाणः कं घात-
येऽहमिति च व्यतीपातयोगः ।” आह भृगुः “क्रान्ति-
साख्यसमयः समीरितः सूर्य्यपर्वसदृशो सुनीश्वरैः ।
तत्र दत्तज्जपपूजनं कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः” ।
अयमर्थः सूर्य्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाख्ये पुण्यकालद्वयं
सम्भवति । एकः व्यतीपाताख्यः अपरः वैष्टताख्यः ।
तत्र क्रान्तिसाख्यलक्षणस्य व्यतीपातस्य गण्डोत्तराङ्गं
दारभ्य क्रमशः साङ्ख्येयं सप्तसु योगेषु सम्मोऽस्ति

वैष्टतसंज्ञस्य तु शुक्रयोगादारभ्य साङ्ख्येयं त्रिषु योगेषु स-
म्मोऽस्ति “वैष्टते व्यतीपाते दत्तमक्षयकृद्भवेत्” । भरद्वाजः
“व्यतीपाते वैष्टते च दत्तस्यान्तो न विद्यते । व्यतीपाते
विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्तितः ।” स्थूलप्रकारेण
प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैष्टत इति ।

अथोपरागकालः । पद्मपुराणे “चन्द्रस्य यदि वा भानो
राज्येण सह सङ्गमः । उपराम इति ख्यातस्तत्त्वानन्त-
फलं स्रुतम् । इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं भवेत् ।
गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश” । रवेर्दश-
गुणमिति लक्षगुणाद्दशगुणमित्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि
तथा “रविवारे रवेर्मासः सोमे सोमपञ्चस्तथा । चूडा-
मणिरिति ख्यातस्तत्त्वानन्तं फलं स्मृतम्” । भरद्वाजः
“चन्द्रसूर्य्योपरागे च यत्कर्तव्यं तदुच्यते । सर्वं हेम-
मयं दानं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं
राज्यपक्षो दिवाकरे” । ऋषयः “राज्यपक्षो यदा
सूर्य्यो यस्तु आङ्गं समाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी
दत्ता विप्रस्य वै करे” । शातातपः “अयनेषु सदा देवं
विशिष्टं खण्डहेषु यत् । षड्शीतिसुखे चैव विमोक्षे
चन्द्रसूर्य्ययोः । विमोक्षे वर्तमाने न तु विमुक्तयो-
रित्यर्थः “उपरागे तु तत्कालमिति” अरणात् ।

आह शातातपः “संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि
दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि ।
रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यो हि मानवः । सप्त-
जन्मान्तरं रोगी दुःखभागी सदा भवेत्” । वृहवशिष्ठः
“अयने द्वे च विषुवे चतस्रः षड्शीतेयः । चतस्रो
विष्णुपदाश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्रुताः । ऋषकैर्कटसंक्रान्त्यौ
द्वे तद्गदक्षिणायने । विषुवे च तुलामेघे गोलमध्ये
ततोऽपराः” । ऋषः मकरः । गोलः राशिक्रमम् ।
“कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः । षड्शीति
सुखा प्रोक्ता षड्शीतिगुणा फलैः । वृषदक्षिणकुम्भेषु
सिंहे चैव यदा रविः । एतद्विष्णुपदं नाम विषुवा-
दधिकं फले” । गालवः “मध्ये विषुवति दानं विष्णु-
पदे दक्षिणांयने चादौ । षड्शीतिसुखेऽतीते तथोद-
गयनेऽपि फलम्” । एतच्च फलाधिक्यप्रतिपादनार्थ-
मुक्तम् । फलमाह भरद्वाजः “षड्शीत्यान्तु यद्दानं
यद्दानं विषुवद्वये । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव
विद्यते” । विष्णुपदादिस्त्रिज्यतमं पुण्यकालमाह
गालवः “स्थिरमे विष्णुपदं षड्शीतिसुखं द्वितनुमे तुला-

मेधे । विष्वन्तुये दद्यायणं सौम्यकं सूर्ये ।” पूर्व-
 लोकेव्याख्यातमेतत् । “अयनांशकल्येन कालेनैतत्
 स्फुटं भवेत् । सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्ययनेऽन्यथा ।
 ऋगकर्कादिगे सूर्ये यास्योदगयने सति । तदा संक्रान्ति-
 दाने स्फुटता विष्णुपदादयः ।” अयमर्थः राशिं प्रति
 त्रिंशदंशका भवन्ति सूर्यस्य प्रतिदिनमेकैकं भुङ्क्ते
 तत्र यावद्भिरंशैरयनच्युतिर्भवति तावता सूर्यस्य भोग्य-
 कालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति ततश्च
 यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवतीति तदा भाविन्याः संक्रा-
 न्ते द्वादशभिर्दिनैरवाक् पुण्यकालो भवति अस्मिन् च तत्-
 संक्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्त्तव्यमिति । एवं न्यूनातिरि-
 क्तेष्वपि बोद्धव्यम् । न केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये
 पुण्यप्रकालः किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे
 पुण्यप्रकालो भवतीति । तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्र-
 राशोरविसंक्रमे सूरवाक् परत्वापि रसेन्दुनाड्यः ।
 पुण्यप्राप्तयेन्दोस्त्रिधरापलैर्युता एकैव नाडी मुनिभिः
 शुभोक्ता । नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य बुधस्य तिस्रः
 पलविश्वयुक्ताः । साङ्गविनाड्यः पलसप्तयुक्ताः गुरोस्तु
 शुक्रे सपलाश्चतस्रः । द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ता शनैश्च-
 रस्याभिहिताः सुपुण्यप्राः । आद्ये तु मध्ये जपदानहोमं
 कुर्वन्वाप्नोति सुरेन्द्रधाम ।” अस्यार्थः आदित्यस्य
 राशिनक्षत्रगमने अवाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्य-
 प्रकालः । तथा चन्द्रस्यापि राशिनक्षत्रगमने घटिकैका-
 पलानि त्रयोदश अवाक् परतश्च पुण्यप्रकालः । • एवं
 मङ्गलस्य घटिकाश्चतस्रः पलमेकश्च पुण्यप्रकालः । तथा
 बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि पुण्यप्रकालः । बृह-
 स्पतेरपि साङ्गश्चतस्रो घटिकाः सप्त पलानि पुण्यप्रकालः ।
 शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकश्च पुण्यप्रकालः । शनैश्च-
 रस्यापि द्व्यंशतिघटिकाः सप्त पलानि पुण्यप्रकाल इति ।
 अथ प्रकीर्णकालाः । आह विष्णुः “अमावस्या व्यतीपातो
 ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । मन्वाद्यो युगादिश्च संक्रान्ति-
 वैधृतिस्तथा । दिनचयं दिनच्छिद्रमवमञ्च तथा परम् ।
 द्वयने विष्वद्वयुक्त्वं षड्शीतिसुखन्तथा । चतस्रो
 विष्णुपदस्य पुत्रजन्मादि चापरम् । आदित्यादिग्रहा-
 णाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः । विज्ञेयः पुण्यप्रकाशोऽयं
 ज्योतिर्विज्ञेयः । तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः
 पुण्यप्रदये ।” अमावास्यादीनि प्रसिद्धानि । दिनचय
 अतः पञ्चपुराणे “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् स स्या-

दिनचयः ।” वशिष्ठोऽप्याह “एकस्मिन् सायने त्वङ्नि-
 तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साह-
 सिकं फलम् ।” दिनच्छिद्रलक्षणमाह भृगुः “तिथ्यर्द्धति-
 थियोगर्द्धेदादी शशिवर्षणः । सद्यो दिवसच्छिद्रसमाख्यौ
 प्राह भागवतः । अयमर्थः तिथ्यर्द्धं करणं करणतिथियो-
 गनक्षत्राणामन्ते आदौ च पर्वकालः सोमग्रहणतुल्यः स
 च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति । छेदाकालमानमप्युक्तं तेनैव
 “छेदादिकालः कथितस्तिथिखलोर्धटीद्वयम् । भागवद्ग-
 पलोपेतुं तद्धे तत्त्वपलैर्युतम् । पलैः षोडशभिर्भुक्तं
 नाडिकाद्वितयं युतेः । छेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्त-
 फलप्रदः ।” उक्तिः करणम् । नागः आद्यौ । वज्रयः
 त्रयः । भू नक्षत्रम् । तत्त्वं पञ्चविंशतिः । युतिः
 योगः । तदयमर्थः सिद्धो भवति । तिथिकरणयो-
 राद्यन्ते घटिकाद्वयमष्टविंशत् पलानि पुण्यकालः । नक्ष-
 त्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम् । योऽस्यापि
 षोडशभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति । अथ विष्णुः
 साह विष्णुः “तिथितयं सूर्यस्यैको वारः स्यादवमं
 हि तत् । त्रिवारसृक् तिथिर्यत्र दिवससृक् च तदु-
 च्यते ।” अत्र दिनचयावमयोरियान् भेदः । यत्र तिथि
 द्वयावसाने वारावसानं स दिनचयः । यत्र तिथिद्वयाव-
 सानेऽपि वारावसानं सोऽवम इति । ब्रह्मप्रोक्ते
 “एकादश्यामावस्या पूर्णिमा पुत्रजन्म च । वैधृतिश्च व्यती-
 पातो भद्रा चावसवासरः । युगमन्वाद्यस्ते स्युरिन्दु-
 पर्वसमानकाः । क्रान्तिसास्यं दिनच्छिद्रं ग्रहाणां भग-
 वत्तथा ।” भयनः राशिनक्षत्रेषु गमनम् । देवी
 पुराणे “व्यतीपातो विष्णुपदं षड्शीतिसुखन्तथा ।
 क्रान्तिसास्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिश्च यः । संक्रा-
 न्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथिवृद्धिर्दिनचयः । इत्यादिः पुण्य-
 प्रकालस्तु होमदानादिकर्मणः । स्कन्दपुराणे “ग्रहणं
 चन्द्रसूर्याभ्यामुत्तरायणसुत्तमम् । विष्णुं सव्यतीपातं
 षड्शीतिसुखन्तथा । • दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिज्ञेयं
 विष्णुपदं पुनः । इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्य-
 विवर्जनः । अस्मिन् दत्तानि दानानि स्नानहोमतपांसि
 च । अनन्तफलदानि स्युः स्वर्गमोक्षप्रदान्यपि । आह
 च्यवनः “अमावास्यासंक्रान्तिव्यतीपातविषुवायनषड्-
 शीतिसुखविष्णुपदादिवैधृतिग्रहणानां स एव पुण्य-
 प्रकालः । “अयने षड्शीतौ च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
 युगादौ वैधृतौ चैवं दत्तं भवति चाक्षयम् ।” आह

शातातपः “अयनेषु तु यदत्तं षड्शीतिमुखेषु च ।
चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम्” । नारदः
“विशाखासु यदा भातुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः । स
योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः” ।

अथ निषिद्धकालाः तत्र शङ्खलिखितौ “आहारं मैघुनं निद्रां
सन्ध्याकाले तु वर्जयेत् । कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा
दानप्रतिग्रहौ” । स्कन्दपुराणे “रात्रौ दानं न
कर्तव्यं कदाचिदपि केनचित् । हरन्ति राक्षसा यस्मात्
तस्माद्वातुर्भयावहम् । विशेषतो निशीथे तु न शुभं
कर्म शर्मणे । अतो धिर्वर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महा-
निशाम् । तथा “स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायन्तु न
तर्पणम् । प्रथमेऽव्दे न कुर्वीत मृच्छासुरनिपातने” ।
आह ज्यतिःपराशरः “अनप्राप्तये प्रतिष्ठाञ्च यश्च दानाद्य
भिष्यहान् । माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ।
वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाशा-
मुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात् । बाले वा यदि वा
दृष्टे शुके वास्तुसुपागते । मलमासद्वैतानि वर्जये
द्युततः सदा” ।

अथ निषिद्धस्याग्नि धर्मविशेषेण पुण्यकालत्वमभिधीयते ।
देवलः “राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययदृष्टिषु । स्नान-
दानादिकं कुर्यान्निमिष काश्यपतेषु च” । दृष्टवसिष्ठः
“यह्नोद्वाहसंक्रान्तियात्रादिप्रसवेषु च । दानं नैमि-
त्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पूजनन्वतिथीनाञ्च पान्यानामपि पूजनम् । तच्च रात्रौ
तथा ज्ञेयं गवासक्तञ्च पूजनम्” । महाभारते “रात्रौ
दानं न शंसन्ति विना त्वभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां
द्विजश्रेष्ठा ! दीपमञ्चं प्रतिश्रयम्” । श्रीमार्कण्डेय-
पुराणे “महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्यं प्रहरद्वयम् ।
स्नानं तत्र न कुर्वीत काश्यपनैमित्तिकादृते” । विश्वामित्रः
“महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः । नैमि-
त्तिकलथा कुर्यान्नित्यन्तु न मनागपि” ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः । विष्णुधर्मोत्तरे
“कालः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पातं सर्वददाहृतम् । अमयस्य
प्रदाने तु तत्रात्र कार्या विचारणा । तदैव दानकालस्तु
यदा भयसुपस्थितम्” । तथा “न कालनियमो दृष्टो दीव-
ज्ञाने प्रतिश्रये । तदैव दानमस्मोक्तं यदा पान्यसमागमः
न हि कालं प्रतीक्षेत जलं दातुं तृषान्विते । अक्षोदकं
सदा देयमित्याह भगवान्मनुः” । स्कन्दपुराणे “अर्द्ध-

प्रसूतां गां दद्यात् कालादीनविचारयन् । कालः स
एव ग्रहणे यदा सा द्विमुखी तु गौः” । व्यासः
“आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् । तदभावे
तु गौरेव नरकोद्धरणाय वै । तदा यदि न शक्नोति
दातुं वैतरणीन्तु गाम् । शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो
दद्यान्मृतस्य च” । वराहपुराणे “व्यतीपातोऽथ
संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः । पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा
मृत्युरूपस्थितः । तदा गोभूहिरण्यं प्रादि दत्तमक्षयता-
मियात्” । तथा “यावत् कालं सुते जाते न नाड्यो
क्षिद्यते नृप ! । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समयं
समम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “अक्षिन्ननाद्यां यदत्तं पुत्रे
जाते द्विजोत्तमाः ! । संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षयं
प्रकीर्त्तितम्” । मत्स्यपुराणे “यदा वा जायते विंशं
चित्तं श्रद्धासमन्वितम् । तदैव दानकालः स्याद्यतोऽ
नित्यं हि जीवितम्” । इति कालनिरूपणम् ।

अथ देशस्थं दानाङ्गसुपवर्ण्यते । तत्र देवीपुराणे “सर्वे
शिवाश्रमाः पुण्याः सर्वा नद्याः शुभप्रदाः । दानस्नानो-
पवासादिफलदाः सततं नृणाम्” । आह विष्णुः
“चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । स
स्तेऽक्षदेशो विज्ञेय आर्यदेशस्ततः परः” । भविष्यपुराणे
“न हीयते यत्र धर्मस्तुष्ट्या सकलो द्विज ! । स देशः
परमो नित्यं सर्वपुण्यप्रदो मतः । विद्वद्भिः सेविता
यत्र यस्मिन् देशे प्रवर्त्तते । शास्त्रोक्तस्यापि विप्रेन्द्र ! स
देशः परमोमतः” । याज्ञवल्क्यः “यस्मिन् देशे मृगः
क्षणस्तस्मिन् धर्माच्चिबोधत” । श्रीमार्कण्डेयपुराणे
“सहास्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी । दृष्टिव्या-
मपि कृतस्त्रायां स प्रदेशोऽतिपावनः” । व्यासः “गङ्गा-
द्वारे प्रयागे च अविच्छिन्ने च पुष्करे । नगरे चाट्टहासे
च गङ्गासागरसङ्गमे । कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वाऽमर-
कण्टके । एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात् ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा तत्र दत्तं महाफलम्” । स्कन्द-
पुराणे “वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।
गङ्गा सप्तद्वीपेषु नैमिषासरकण्टकम् । श्रीपर्वतमहा-
कालं गोकर्णं वेदपर्वतम् । इत्याद्याः कीर्त्तिता देशाः
सुरसिद्धनिषेविताः । सर्वे शिलोक्त्याः पुण्याः सर्वा नद्याः
ससागराः । गोसिद्धसुनिवससाश्च देशाः पुण्याः प्रकी-
र्त्तिताः । एषु तीर्थेषु यदत्तं फलस्यानन्त्यङ्गवेत्” ।
पद्मपुराणे “गङ्गा चोदङ्मुखी यत्र यत्र प्राची सर-

स्वती । तत्र क्रतुशतं पुण्यं ज्ञानदानेषु सुव्रतम् ।
लिङ्गं वा प्रतिमा वापि दृश्यते यत्र कुलचित् । तत्
सर्वं पुण्यं याति दानेषु च महाफलम् । ब्रह्मप्रोक्ते
“नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वेश्मनि । दत्तं
शतगुणं प्राञ्जलचमादित्यसन्निधौ । शिवस्य विष्णोर्वक्त्रे च
सन्निधौ दत्तमक्षयम् । तथा “अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे
वेदघोषपवित्ति । शिवायतनसंस्थाने यदल्पमपि दीयते ।
तदनन्तफलं ज्ञेयं शिवचेतानुभावतः” । मत्स्यपुराणे
“शालग्रामसमुद्भूता शिला चक्राङ्गमण्डिता । यत्र
तिष्ठति वसुधे । तत्क्षेत्रं योजनत्रयम् । द्वारयत्याः शिला
देवि ! छद्मिता मम सुद्रया । यत्रापि नीयते तत्संप्रा-
प्तार्थं द्वादशयोजनम्” । तथा “प्रयागादिषु तीर्थेषु
पुण्ये प्रक्षालयतनेषु च । दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीपुष्प-
वनेषु च” । व्यायतने शङ्करादिक्षेत्रे तदुक्तं भविष्य-
पुराणे “क्रोशमात्रं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः ।
प्राणिनान्त्रय पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् । फलं दत्त-
क्षतानाञ्च अनन्तं परिकीर्तितम् । मनुजैः स्थापिते
लिङ्गे क्षेत्रे मानमिदं स्फुटम् । स्वयम्भुवि सहस्रं
स्थादार्घ्यं चैव तदर्जकम्” ।

अथ अज्ञातानां दानाङ्गसूचयते । स्कन्दपुराणे “दानं दद्यात्
प्रयत्नेन अज्ञातमन्त्रितः । अज्ञातं स्वल्पमपि
दानमानान्त्यमश्नुते । अश्रद्धयापि यदत्तं सर्वस्वमपि
सत्तमम् । न तत् फलाय भवति तस्माच्छ्रद्धां समाश्रयेत्” ।
देवलः “प्रदाय शाकसुष्ठिं वा अज्ञाभक्तिसमुद्यताम् ।
महते पात्रभूताय सर्वाभ्युद्यमानुयात्” । महाभारते
“अज्ञया साध्यते धर्म्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः । निष्कि-
ञ्चनास्तु सुनयः अज्ञावल्लो दिवं गताः । धर्मार्थकाम-
मोक्षाणां अज्ञा परमकारणम् । पुंसामअद्विषानानां
न धर्म्मो नापि तत्फलम्” । वक्रिपुराणात् “अज्ञापूर्वाः
सर्वधर्म्माः अज्ञामध्यान्तसंस्थिताः । अज्ञानिष्ठाप्रतिष्ठाश्च
धर्म्माः अज्ञैव कीर्तिताः । श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः
प्रधानपुरुषेश्वराः । अज्ञामात्रेण गृह्यन्ते न वाक्येन न
चक्षुषा । कायलोभेनैव बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।
धर्मः सम्पाद्यते सूक्ष्मः अज्ञाहीनैः सुरैरपि । अज्ञा
धर्मः परः सूक्ष्मः अज्ञा ज्ञानं कुतन्तः । अज्ञा स्वर्गश्च
मोक्षश्च अज्ञा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्वं जीवितञ्चापि
दद्यादअज्ञया यदि । नानुवात् स फलं किञ्चित् अद्विषा-
नस्यतो भवेत्” । वेदव्यासः “अज्ञा वै सात्विकी देवी

स्वर्यस्य दुहितृता नृप ! । सपत्नी प्रसवित्री च जीव-
विश्वामिनी तथा । वाग्वृद्धं त्रायते अज्ञा मनीषुश्च
भारत” । महाभारते “क्रियावान् अद्विषानश्च दाता
प्राज्ञोऽनसृयकः । धर्मधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्त-
रम्” । स्कन्दपुराणे “अज्ञा मातेव जननी ज्ञानस्य
सुकृतस्य च । तस्माच्छ्रद्धां ससत्पाद्य ज्ञानं सुकृतमर्जयेत्”
मनुः “अज्ञयेष्टश्च पूर्वश्च नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः । अज्ञा-
कृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्जनैः” । याज्ञवल्क्यः
“दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः । याचि-
तेनापि दातव्यं अज्ञापूर्तन्तु शक्तितः” । वृहस्पतिः “मन्वा
ज्वदोषाद्गोमे तु तपसोन्द्रियदोषतः । न्यूनता स्यान्न-
दाने तु अज्ञायुक्ते भवेत् कश्चित्” ।

“देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादावेवं प्रपञ्चितम् । इह तु
पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिष्ठानिर्वाहार्थं दिङ्मात्रमेव
प्रदर्शितम् । न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके
निरूप्यमाणे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पृथगनुपादान-
मिति शङ्कनीयं दानस्य दातव्यतिरेकेणानुपपत्तौ नैव
तदाक्षेपात् । एवं तर्हि देशकालादेरप्यनुपादानं स्यात् ।
“अथ सामान्येनैव तदाक्षेपेऽपि ब्रह्मायर्त्तादिविशेषलाभार्थं
तन्निरूपणमिति चेत् दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषला-
भार्थनिरूपणीयः स्यात् । उच्यते तत्तद्विधायकवाक्यगता-
ख्यातप्रत्ययोपात्तत्वादेव तदनिरूपणं नत्याक्षेपात्, शुचि-
त्वादिविशेषलाभस्तु वाक्यान्तरादिति कर्त्तव्यमभिधानपक्षे
तु प्रत्ययोपात्तभावनयैवासाधारणेन तदाक्षेपाच्च देशा-
दिषास्यम् । एवमादिक्लेशपर्यालोचनया पङ्क्तं दान-
मिति वदता देवलेन तु निरूप्यतएव तथा हि
“दाता प्रतिग्रहीता च अज्ञा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ
च दानानामज्ञान्येतानि षड्विदुरिति” । तद्वक्ष्यन्तु
प्रागभिहितमिति तु न पुनराद्रियामहे । न तु अज्ञा-
दिवदितिकर्त्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रतिपादनीयेव
यदाह याज्ञवल्क्यः “देशकाल उपायेन द्रव्यं अज्ञास-
मन्वितम् । पात्रे प्रक्षेप्यते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम्” ।
इति उपायः इतिकर्त्तव्यता ।

अथ दानसामान्यविधिरुचयते । “तत्र दातृधर्माः । भविष्य-
पुराणे “सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।
निष्कामेण महावीरः ! काश्यं कामान्वितेन च । आचार
युक्तः अज्ञावान् प्राज्ञोऽप्यध्यात्मवित्तमः । कर्मणां
फलमाप्नोति न्यायार्जितधनसंघः” । सस्याक् प्रथम

कल्यादिना । संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधि-
कारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा च । अध्यात्म-
वित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्ययवान् ।
न्यायार्जितधनः स्ववृत्त्यर्जितधनः । आपस्तम्बः
“प्रयोजयितानुमन्ता कर्त्तृति स्वर्गनरकफलेषु भागि-
नः यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः” । याज्ञवल्क्यः
“विधिदिष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः । फलं
न किञ्चिदाप्नोति कुशलात् हि तस्य यत्” । मनुः “प्रभुः
प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रदायिकं
तस्य दुस्तेर्विद्यते फलम्” । साम्प्रदायिकं पारलौकि-
कम् । योगियाज्ञवल्क्यः “अज्ञाविधिसमायुक्तं कर्म यत्
क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ।
विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्वरन्द-
सुरास्तस्य मूढस्य ह्यकृतात्मनः” । भविष्योत्तरे “काव्यो-
दानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् । फलाय
मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयावहः” । गारुडपुराणे
“प्रशस्तदेशकाले च पात्रे दत्तं तदक्षयम् । कोटिजन्मा-
र्जितं पापं ददतस्तस्य नश्यति । सकलाङ्गोऽपि सम्भारो
यस्य दानक्रियाविधौ । सम्भवेदपि पापीयान् स सद्यो
सुक्तिमेष्वृत्ति” । देवीपुराणे “शुचिना भावपूर्तेन
ज्ञानिसत्यव्रतादिना । अपि सर्पपमात्रोऽपि दातारं
तारयेदिह” । दत्तः “दानञ्च विधिवद्देयं काले पात्रे
गुणान्विते” । यमः “सर्वत्र गुणवद्दानं श्रपाकादिष्वपि
स्मृतम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः” ।
गुणवत् उत्तमफलम् । तथा “दानं हि बहुमानाद्यो
गुणवद्भूतः प्रयच्छति । स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुनर्पौत्रैः
सहाश्रुते । परञ्चादुपहृत्येह दानं दत्त्वा विचक्षणः ।
सुखोदयं सुखोदकं प्रेत्य वै लभते धनम्” । अनुपहृत्य
मोडामनुत्पाद्य, सुखोदकं सुखोत्तरफलम् । रामायणे
“नावज्ञया प्रदातव्यं किञ्चिदा केनचित् क्वचित् । अवज्ञया
हि यद्दानं दातुस्तद्दोषमावहेत्” । शातातपः “अभि-
मन्य तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् । विद्यते सागर-
स्थानस्तस्थानी नैव विद्यते । प्रच्छन्नानि च दानानि
ज्ञानञ्च निरहंकृतम् । तर्पांसि च सुगुप्तानि तेषां फल-
मनलकम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “गुप्ताध्यायी गुप्तदाता
गुप्तपूजाग्निभक्तियः । पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शत-
क्रतुः । व्यासः “स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्राय
दीयते । तत् सहस्रगुणं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति” ।

दृढस्यतिः “कृते प्रदीयते गत्वा त्वेतायां दीयते गृहे ।
दापरे च प्रार्थयति कलौ चातुर्गमान्विते” । प्रतिपत्नी-
तृप्त्यं गत्वा यद्दीयते तत् कृते युगे दत्तं भवति प्रति-
पत्नीतारं स्वर्गहमाह्वय यद्दीयते तत् त्वेतायुगे दत्तं
भवतीत्यर्थः एवमुत्तरत्वापि । वज्रपुराणे “तमो-
हस्तसु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । नृप ! दानन्तु
तत्सर्वं सुदुर्लभं गर्भस्य एव च । ईर्ष्यामन्युमनाश्चैव
दम्भार्थं चार्थकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः
स बालत्वे तदश्रुते । देशे काले च पात्रे च
योददाति द्विजातिषु । परितुष्टेन मनसा यौवने तु
तदश्रुते । वैश्वदेवविहीनं च सम्प्रोपासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तत्तु दृढकाले समश्रुते” । आह मनुः
“न विस्मयेत तपसा, वदेदिष्ट्यां न चान्तम् । नात्तौ-
विप्रवदेदिष्ट्यां न दत्त्वा परिकीर्तयेत् । यदोऽन्येन
क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् । आयुर्विप्रापवादेन
दानन्तु परिकीर्तनात्” । यमः “आशं दत्त्वा हृदा-
तारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यते यस्तु
तमाङ्गवद्भयातकम्” । हारीतः “दानं ज्ञानं तप-
स्यागोमन्त्रकर्मविधिक्रियाः । मङ्गलाचारनियमाः
शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः” । आह प्रचेताः “ज्ञातोऽधि-
कारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि । पवित्राणं
तथा जायते दाने च विधितोदिते” । वायुपुराणे
“क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्ति लः ।
भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः” । शास्त्रा-
यनः “दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्जनम् ।
प्रौढपादेन कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसना-
रूढपादस्तु जान्वावां जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्त्य-
कोयश्च प्रौढपादः स उच्यते” । वशिष्ठः “यच्छले शुष्क-
वस्त्रेण स्थले चैराह्वाससा । जपोहोमस्तथा दानं तत्-
सर्वं निष्फलं भवेत्” । विष्णुपुराणे “होमदेवार्चनाद्यास्तु
क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजवाचनके
जपे” । द्विजवाचनके द्विजस्तिवाचनादौ । शातातपः
“सव्यादंसात् परिभ्रष्टकटिदेशभ्रताम्बरः । एकवस्त्रन्तु न
विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत्” । श्लोकगोतमः “ज्ञाने
दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि । वप्रीयाज्ञासुरी
कक्षां शेषकाले यथारुचि । याज्ञवल्क्यः “परिधानाद्द्वि-
कक्षा निवद्धा ह्यासुरी भवेत् । धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्ज-
नीया प्रयत्नतः । बहिःकक्षा बहिर्निर्गता कलेत्यर्थः” ।

मनुः “न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा । आचरन्निधेकेन कर्माण्यन्यथा चरन् । मन्योरुभयोर्ज्यो भोजने दन्धावने । पितृकार्ये च दैवे च तथा मूलपुरीषयोः । गुरुणां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः । एष सौमं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः” । पराशरः “ज्ञाने दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि । सव्यापसव्यौ कर्तव्यौ सपवितौ करौ द्विजैः” । लघुहारीतः “जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । अन्यन्त्यन्तु कं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः । दर्महीना तु या सन्ध्या यच्च दानं विनोदकम् । असंख्यातञ्च यज्जपं तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्” । हारीतः “देवाश्च पितरश्चैव तपोयज्ञदानानामीश्वर्ये सन्तारः सर्वकार्यसाधनानामार्त्तिभयोपसर्गेश्वोरक्षितारो भवन्ति सन्ता देवतास्तदा एवं सिद्धमन्त्रवत् करोति देववत् करोति यद्दाति देवताभिरेव तद्दाति यत् प्रतिष्ठ-ह्नाति देवताभिरेव तत् प्रतिष्ठह्नाति तस्माद्वासन्त्रवत् प्रतिष्ठह्नीयात् यच्च सन्ततः प्रतिपादिता हि देवता-स्तुष्णीं प्रतिष्ठह्नीयुर्हि शठा भवन्ति तस्मान्मन्त्रवदङ्गिर-वोऽप्य दद्यादात्मन्य वा” । अवोऽप्य प्रोक्षणं कृत्वा । आलभ्य सोदकेन पाणिना स्मृत्वा । आपस्तम्बः “सर्वगुण-द-पूर्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे” वीहारे यज्ञे अन्वाहार्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव कुर्यान्नोदकपूर्वतादिनियम इत्यर्थः । वराहपुराणे “तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयं स्मृतः । सकुशो-दकहस्तश्च ददातीति तथा वदेत्” । गौतमः “अन्नजानु-करं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम् । फलानि चाभिसन्धाय प्रदद्यात् अङ्गयान्वितः” पात्रासन्निधाने तु नारदीयपु-राणे विशेष उक्तः । “मनसा पात्रसहिष्णु जलं भूमौ विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्थानो दानस्थानो न वि-द्यते” । धौस्यः “दानकाले तु सस्त्राप्ते पात्रस्यासन्निधौ जलम् । अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते” । षट्त्विंशन्मतात् “पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् । देशे काले च संप्राप्ते देयमप्यु विनिः-क्षिपेत्” । उभयासन्निधाने तु विशेषस्तत्त्वोक्तः “द्रव्यपात्रविकर्षणं परोक्षं दातुमुद्यतः । तत् ध्यायेद्भुवं पात्रं द्रव्यमादित्यदैवतम्” । धौस्यः “परोक्षेऽपि तु यदुक्तं तीर्थे स्नातेन सोदकम् । तद्दानं सोदकं प्राङ्मूर्धन्यफलदायकम् । परोक्षे कल्पितं दानं पात्रा-

भावे कथं भवेत् । गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य वन्धुषु । परोक्षेऽपि च यदुक्तं भावपूर्वेण चेतसा । गुरुमित्रद्विजातिभ्यस्तु दानमनन्तकम् । परोक्षे खलु यदुक्तं स्वस्यचरविवर्जितम् । दृश्यते सागरस्थानस्त-स्थानो नैव दृश्यते” । आपस्तम्बः “तस्मादोमित्युदाहृत्य-यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनः । त्रिमासस्तु प्रयोक्तव्यः कर्म्मरम्भेषु सर्वशः । तिस्रः साङ्गिस्तु कर्त्तव्या मातास्तत्त्वार्थचिन्तकैः । देवताध्यानकाले न श्रुतं कुर्यात् न संशयः ।” वृद्ध-वशिष्ठः “नामगोत्रे सञ्चार्यं सम्प्रदानस्य चात्मनः । सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्वयम् । पुंस्त्वय-मिति प्रपितामहादिपुरुषत्वमित्यर्थः । तदुक्तं “जान्दी-मुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्त्तयन् विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । तथा दानहोमजपान् कुर्व-न्नासीनः कुशसंस्तरे । एषां फलमनन्तन्तु लभते प्राङ्-मुखो नरः” । स्मृत्यन्तरात् “नामगोत्रे सञ्चार्यं सस्यक् अङ्गान्वितो वदेत् । सङ्कीर्त्य देशकालादि त्वयं सम्प्र-ददे इति । न ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्त्त-येत्” षट्त्विंशन्मतात् “प्रणीते तु समिद्धेऽग्नौ जुह-याद्वाह्महूतित्वयम् । उदग्येषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादयेत् । प्रागग्येषु स्वयंस्थित्वा दाता च परमेश्वरम् । ध्यात्वा स्वगुणप्रसङ्गिष्य दक्षिणां प्रतिपादयेत् । समस्ता व्याहृ-तीर्त्तत्वा तत्रोपरि समापयेत् । ब्राह्मणं प्रणिपत्यैव ततः पात्रं विसर्जयेत् । अनेन विधिना दानं दा-तव्यं होमपूर्वकम् । तत् कर्म दक्षिणावर्जं होमवर्जञ्च नार्हति” । एतच्च विहिताङ्गभूतहोमकेषु होमास्तुवाद्-पुरःसरमुपदर्शितं तत्तद्गुणविधिपरम् । अन्यथा स्नातथा-दृष्टशिष्टाचारेषु तावत् प्रादिदानेऽपि प्रसङ्गः स्यात् । ततः परं प्रतिग्रहीतृधर्मास्तत्त्वोक्तास्तौ च प्रतिग्रहीतृ-शब्दे दृष्ट्याः ।

दातृप्रतिग्रहीतृभूमधर्मास्तत्त्वोक्ता यथा गण्डपुराणे “दैवं वा कर्म्म पितृन् वा नाशुचिः कर्त्तुमर्हसि । स्नानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं स्मृ-तम् । अतः स्नातोर्हतामेति दाने चैव प्रतिक्रिये । कृतमज्ज्ञायिना कर्म राक्षसत्वाय कल्पते । प्रजापतिः कर्मगुप्त्यै पवित्रमसृजत्पु रा । रक्षोघ्नमेतत् परमं सुनिभिः कल्पितं सवे । तस्मात्तत्करयोर्द्वयं ददात प्रतिष्ठह्नुता । स्नानहोमजपादीनि कुर्वता च विशेषतः । इत्युक्तं

धैर्यं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् । सक्तं प्रदक्षिणी-
कृत्य पवित्रमभिधीयते । वायुपुराणे “दानं प्रतिग्रहो-
होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्यम-
सुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” । साङ्गुष्ठेन अङ्गुलीसङ्गताङ्गु-
ष्ठेन । “एतान्येव च कार्याणि दानादीनि विशेषतः ।
अन्तर्जानु विधेयानि तद्दाचमनं नृप !” । बौधायनः
“भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः । बहि-
र्जानु न कार्याणि तद्दाचमनं स्मृतम्” । ब्रह्माण्डपुराणे
“नाधिकारी सक्तकच्छो सक्तचूडस्तथैव च । दाने प्रति-
ग्रहे यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु । देवाः समेत्य वस्त्रं
हि तच्च पुंसामकल्पयन् । ततश्च वाससा हीनमसंपूर्णं
प्रचक्षते । सौत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकर्माणि भावतः ।
अधौतं कारुधौतञ्च परिदध्यान्न वाससी । ददानः प्रति-
गृह्णंश्च दध्यादहतमेव च” । वराहपुराणे “सुन्नातः
सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिक्रियः । कामक्रोधविहीनश्च
पापशुद्धिर्गर्भजितः । जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दाता
च शक्यते” तथा “प्रसीते गोत्रपुरुषे स्मृतके वा समा-
गमे । दशरात्रमनर्हः स्नात् कर्तुं दानप्रतिग्रहौ ।
पिण्डोदकादि स्मृतके दातुं प्रेताय युज्यते । अक्लि-
न्नायां तथा नाद्यां दानार्हौ स्मृतस्मृतके” । विष्णुधर्मोत्तरे
“शुचिर्वायुशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् । शुचिनाऽ-
शुचिना वापि स्याद्वा भय उपस्थिते” । कन्दोगपरिशिष्टे
कात्यायनः “कुशोपरिनिविष्टेन तथा यज्ञोपवी-
तिना । देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं हि तत्” ।
आह जातकर्णः “ओङ्कारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च” ।
स्कन्दपुराणे “प्रणवो जगतां वीजं वेदानामादिरेव च ।
एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् । तस्मात् प्रणव-
मुच्चार्य कार्या दानप्रतिग्रहौ” यमः “योऽर्चितं प्रतिगृ-
ह्णाति योऽर्चेयत्वा प्रयच्छति । तावुभौ गच्छतः स्वर्गे
विपरीते विपर्ययः” । लिङ्गपुराणे “दद्याद्दानं यथा
शक्ता सदाभ्यर्चनपूर्वकम् । ब्राह्मणश्चापि गृह्णीया-
द्भक्त्या दत्तं प्रतिग्रहम्” । शातातपः “प्रश्नपूर्वन्तु
यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । स पूर्वं नरकं याति
ब्राह्मणस्तदनन्तरम्” । प्रश्नपूर्वमिति एतमध्यायम् एत-
मनुवाकं वा यदि त्वमस्त्वलितं पठसि तदा तपतावदुद-
दाभीत्युक्ता तथा कृते यद्दीयते तत् प्रश्नपूर्वकम् ।
व्यासः “अवमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।
तावुभौ नरके सज्जौ वसेतां शरदां शतम्” । शातातपः

“कार्यलोभेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।
दातामे नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्” । विष्णु-
धर्मोत्तरे “प्रतिग्रहोयविधिना प्रदत्तः प्रतिग्रहो
योविधिना गृहीतः । द्वयोः प्रयोगश्चरन्तु कार्यः
श्रेयस्तथाप्नोति न संशयोऽत्र” ।

अथ मिश्रधर्माः । नन्दिपुराणे “दाने विधिमविज्ञाय न हि
तद्दातुमर्हति । प्रतिग्रहानभिज्ञश्च गृह्णन्निरयमश्नुते ।
सावज्ञं प्रतिगृह्णानो यहीतापि पतत्यधः । कित्वा
वेत्तीति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः कश्चित् । सोऽपि पृष्टः
स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्त्तयेत्” । यदि त्वमेतत्
पठसि तदा त्वम्यमेतद्ददासीति साक्षात् परीक्षणमत्र
निधिष्यते, पात्रत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परीक्षणं त्व-
मतमेव । तदुक्तं यमेन “शीलं संवसनाज्ज्ञेयं शौचं
संव्यवहारतः । प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया विभिः पात्रं
परीक्ष्यते” । संकथनं शुद्धभावेन विद्याकथा । वराह-
पुराणे “अपि सर्पपमात्रं हि न देयं विचिकित्सता ।
मनसा ह्यनुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि । ददानः
प्रतिगृह्णंश्च यतो लोभमवादिना । नाप्नोति श्रेयसा
योगं निरयं चैव गच्छति” । नारदीयपुराणे “देश-
कालविधानादीर्हीनं दानं मयावहम् । दातुः प्रतिग्रही-
तश्च गृहीतमसतः सदा ।” षट्त्रिंशत्तत्तात् नामगोत्रे
समुच्चार्य प्राङ्मुखो देयकीर्त्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय
दक्षान्ते स्वस्ति वाचयेत् । देयकीर्त्तनादिति देयकीर्त्त-
नोत्तरकालं दत्तत्वेत्यर्थः । “प्राक्प्रत्यगास्या वोहाहे दातृ-
स्याहकयोः स्थितिः । दद्यात् पूर्वमुखो द्रव्यमेष एव
विधिः सदा” । यत्तु कीर्त्तयन्ति “प्राङ्मुखः प्रतिगृह्णी-
द्विवाहे तु विपर्ययः” इति तस्य समूलत्वे सिद्धे अनुष्ठान-
विकल्पः, तत्राप्युदङ्मुखसंप्रदानवैशिष्ट्यमुक्तेस्तदेवानु-
ष्ठेयम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे “दद्यात् पूर्वमुखो दानं
गृह्णीयादुत्तरासुखः । आयुर्विवर्द्धते दातृर्गृहीतः
क्षीयते तु तत्” ।

देयद्रव्याणां दानमन्त्राः हेमाद्रः ख० दर्शिता यथा तत्र
कपिलायाः मातृस्थे “कपिले ! सर्वभूतानां पूजनीयासि
रोहिणि ! । सर्वतीर्थमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे”
शङ्खस्य “पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विष्टो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
वृषस्य “धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्तेरधि-
ज्ञानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

हेमः “हिरण्यगर्भगर्भस्य हेम वीजं विभावसौः । अनन्त-
 पुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 पीतवस्त्रस्य “पीतवस्त्रयुगं यस्मादासुदेवस्य वल्लभम् । प्रदाना-
 त्तस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
 श्वेताश्वस्य “यस्माद्विष्णुस्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः । चन्द्रार्क-
 वाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 श्वेनोः “यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसन्निभा । सर्व-
 पापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 लोहस्य “यस्मादायसकर्मणि त्वदधीनानि सर्वदा । लाङ्ग-
 लाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 छागस्य “यस्मात्त्वं छाग ! यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
 दानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 श्वेतवस्त्रस्य “शरणं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।
 सुवेशधारि त्वं यस्मादासः ! शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 रक्तवस्त्रयुगस्य “रक्तवस्त्रयुगं यस्मादादित्यस्य प्रियं सदा ।
 प्रदानादस्य मे सूर्यो ह्यतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
 कण्वस्य “धर्मराजेन विष्टं कण्वस्य सुशोभनम् ।
 सर्वलोकेशविनाशाय कण्वस्य ददाम्यहम्” ।
 अन्नस्य “अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः । अन्नं ब्रह्मा-
 खिलत्वाणमस्तु मे जन्मजन्मनि” ।
 सोपदंशदध्यक्षस्य “चन्द्रमण्डलमध्यस्थं चन्द्रास्तुजसमप्रभम् ।
 दध्यक्षं तस्य दानेन प्रीयतां वामनो मम । दध्नश्च
 सोपदंश्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । प्रीयतां धर्मराजो
 हि तद्दानान्मम सर्वदा” ।
 सपानीयदध्यक्षस्य “पानीयसहितञ्चैतत् सद्ध्योदनपात्रकम् ।
 समर्चितं तत् सफलं सदर्शितं गृह्णाण दध्योदनपात्रकं
 मम” ।
 कसराक्षस्य “सर्वात्मा सर्वलोकेशः सर्वव्यापी सनातनः ।
 नारायणः प्रसन्नः स्यात् कसराक्षप्रदानतः” ।
 पायसाक्षस्य “पायसं परमाक्षञ्च सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 सर्वदेवतयोग्यञ्च श्रेयःपुष्टिं प्रयच्छतु” ।
 अपूपपाक्षस्य “आदित्यतेजसा भक्तं जातिश्रेष्ठकरं परम् ।
 तदक्षं मम विप्र ! त्वं प्रतीच्छापूपसुत्तमम्” ।
 सक्तूनाम् “प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः सक्तूवो यज्ञकर्मणि ।
 तस्मात् सक्तून् प्रयच्छामि प्रीयतां मे प्रजापतिः” ।
 रजतस्य “असुरेषु ससृज्जुतं रजतं पितृवल्लभम् । तस्मादस्य
 प्रदानेन रुद्रः समीयतां मम” ।
 नाभ्यपात्रस्य “परापवादपैशून्वाहभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।

तत्प्रजातञ्च यत् पापं तास्यपात्रं प्रशाम्यतु” ।
 कांस्यपात्रस्य “यानि पापानि कास्यानि कामोत्थानि
 कृतानि च । कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।
 स्वर्णगर्भतिलपात्रस्य “देवदेव ! जगन्नाथ ! वाञ्छितार्थफल-
 प्रद ! । तिलपात्रं प्रदास्यानि तवाङ्गे संस्थितेरहम्” ।
 दर्पणस्य “दर्शनेन त्वमादर्श ! नृणां सङ्कलदायकः । शौर्य-
 सौभाग्यसत्कीर्त्तिनिर्भलज्ञानदो भव” ।
 सुक्तानाम् “ताम्रपण्यं ण्योत्पन्ना वर्णाद्याकल्पवर्णिताः । सुक्ताः
 शुक्लपुङ्गवाः सन्तु भुक्तिशुक्तिप्रदा मम” ।
 सुवर्णपद्मस्य “त्वदङ्गवो जगत्सुषुप्तो धरो हेमपङ्कजः । पद्मा-
 वासहरेर्नाभिजातो मां पाहि सर्वदा” ।
 सिंहस्य “कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि । हिंसकास्तु
 न हिंसन्तु सिंहदानप्रभावतः” ।
 अङ्गुलीयकस्य “हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णमङ्गुलीयकम् ।
 धर्मप्रदं प्रयच्छामि प्रीयतां कमलापतिः” ।
 वलयस्य “काञ्चनं हस्तवलयं रूपकान्तिसुखप्रदम् । विभूषणं
 प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा” ।
 कुण्डलद्वयस्य “चीरोदमथने पूर्वसृज्जुतं कुण्डलद्वयम् । श्रिया
 सह यदुज्जुतं ददे श्रीः प्रीयतां मम” ।
 तुलस्याः “मणिकाञ्चनपुष्पाणि मणिसुक्ताभयानि च । तुल-
 सीपत्रदानस्य कलां नाहंलि घोडशीम् । तुलसीपत्र-
 दानाद्वा ब्रह्मणः कायसम्भवम् । पापप्रशमनं यातु
 सर्वे सन्तु मनोरथाः” ।
 दुग्धस्य “अलक्ष्मीहरणं नित्यं नित्यं सौभाग्यवर्द्धनम् ।
 क्षीरं सङ्कलमायुष्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 नवनीतस्य “कामधेनोः ससृज्जुतं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । नव-
 नीतं प्रदास्यामि वलं पुष्टिञ्च देहि मे” ।
 आज्यस्य “कामधेनुससृज्जुतं देवानामुत्तमं हविः । आयुर्नि-
 वर्द्धनं दातुराज्यं पातु सदैव माम्” ।
 तैलस्य “तैलं पुष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् । अमा-
 ङ्गल्यहरं पुण्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 पादुकायाः “कण्टकोच्छिष्टपापान्णद्विषादिनिवारणम् । पादुकां
 सम्प्रदास्यामि विप्र ! प्रीत्या प्रगृह्णाताम्” ।
 चामरस्य “शशाङ्ककरसङ्काश ! हिमडिण्डीरपाण्डुर
 प्रोत्सारयाशु दुरितं चामरामरवल्लभ !” ।
 चन्दनखण्डस्य “चन्दनावासमन्दारसखे ! बृन्दारकार्चित !
 चन्दन ! त्वत्प्रसादान्मे सान्द्रानन्दप्रदो भव” ।
 चन्दनाद्यलुपनस्य “श्रीखण्डकाण्डकपूर्वकस्तूरीकुङ्कुमा-

नितम् । विलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम” ।
 कस्तूर्याः “समस्तेभ्योऽपि वस्तुभ्यः संस्तुतासि सुराचरैः ।
 विन्यस्ताऽङ्गेषु कस्तूरी सुखदाऽस्तु सदा मम” ।
 कर्पूरस्य “कन्दर्पदर्पदो यस्मात् कर्पूर ! प्राणतर्पण ! । अम-
 मात्रभवस्तापस्वहानादपसर्पतु” ।
 गोपीचन्दनस्य “यदभूदङ्गसंलग्नं कुङ्कुमादिविलेपनम् । जल-
 क्रीडासु गोपीनां हारवत्यां जलापितम् । गोपीचन्द-
 नमित्युक्तं सनीन्द्रैः किल्विषापहम् । तस्मादस्य प्रदानेन
 विष्णुर्दिशतु वाञ्छितम्” ।
 शिवप्रतिमायाः “त्वया सुराणाममृतं पिधाय जालाङ्गलं
 संवृतमेव यस्मात् । तथाऽसुराणां, त्रिपुरञ्च दग्ध
 मेकेषुणा लोकहितार्थमोक्ष ! । तव प्रदानादहमप्यदोषी
 दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये । तथा कुरु त्वं शरणं
 प्रपद्ये मयि प्रभो ! देववर ! प्रसीद” ।
 उमामहेश्वरयोः “प्रसीदतु भवोनित्यं कृत्तिवासा महेश्वरः ।
 पार्वत्या सहितो देवो जगदुत्पत्तिकारकः” ।
 शिवलिङ्गस्य “शिवशक्त्यात्मकं यस्मात् जगदेतद्वराचरम् ।
 तस्मादनेन सर्वं मे करोतु भगवान् शिवम् । कैलासवासी
 गौरीशो भगवान् भगनेन भित् । चराचरात्मको लिङ्गरूपी
 दिशतु वाञ्छितम्” ।
 सरकतलिङ्गस्य “इदं, सारकतं लिङ्गं रौप्यपीठसमन्वितम् ।
 धान्यं ह्रीं दशभिर्भुक्तमेकादशफलान्वितम् । सम्यग्दानं वि-
 धानेन यथोक्तं फलमस्तु मे” ।
 काश्मीरलिङ्गस्य “काश्मीरलिङ्गपत्ते तु इदं काश्मीरजं वदेत्” ।
 सस्यभूमेः “सर्वभूताभ्यया भूमिर्वराहेण ससृजृता । अत्र
 न सस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 कर्णायाः “कर्णा मेघसस्यसन्ना शीतवातभयापहा । यस्मात्तु-
 षारहारी स्यादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 कर्णापदस्य “अर्घ्यपदमनुध्येयं स्वर्णवीजं तव प्रभो ! । दत्तं
 नृहाण देवेश ! पापं संहार सत्वरम्” ।
 धान्यस्य “धन्यं करोषि दातारमिह लोके परत्र च ।
 तस्मात् प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 गोधूमानाम् “यस्मादन्नमयोजस्वू द्वीपो गोधूमसम्भवः । गान्धर्व-
 सौख्यधनदः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 सुहानाम् “सुहृद्वीजानि वै यस्मात् प्रियाणि परमेश्विनः ।
 तस्मादेषां प्रदानेन प्रीतिः सिद्धातु मे सदा” ।
 चणकस्य “पुरा गोवर्द्धनोद्धारसमये हरिभक्षिताः । चणकाः
 सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी” ।

लवणस्य “रसानामप्यजं श्रेष्ठं लवणं बलवर्द्धनम् । ब्रह्मणा
 निर्मितं साक्षादतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
 यवानाम् “धान्यराजास्य साङ्गत्या द्विजप्रीतिकरा यवाः ।
 तस्मादेषां प्रदानेन ममास्वभिमतं फलम्” ।
 तिलानाम् “तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः ।
 तिलदानेन सर्वं मे पापं नाशय केशव !” ।
 शर्करायाः “अमृतस्य कलोत्पन्नाः इन्दुधाराजशर्करा । सुख-
 प्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 खण्डस्य “मनोभवधनुर्मध्यादुद्भूतः शर्कराजनिः । तस्मादस्य
 प्रदानेन मम सन्तु मनोरथाः” ।
 गुडस्य “प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा
 रसानां प्रवरः सदैवैक्षुरसोमतः । मम तस्मात् परां
 लक्ष्मीं ददस्व गुड ! सर्वदा” ।
 मधुनः “यस्मात्पितृणां आङ्गे त्वं पीतं मध्वस्तोद्भवम् ।
 तस्मात्तव प्रदानेन रत्न मां दुःखसागरात्” ।
 उदकुम्भस्य “वारिपूर्णघटोपेतं देवत्वयमयं यतः । प्रीयतां-
 धर्मराजोऽस्तु दानेनानेन पुण्यदः” ।
 उपानहोः “उपानहौ प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे ।
 सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छतम्” ।
 व्यजनस्य “धुविता सर्वजन्तूनां शैत्यानन्दकरी शुभा । पि-
 तृणां हृदिदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 शालग्रामस्य “महाकोपनिवासेन चक्रादौ रूपशोभितम् । कस्य
 देव ! प्रदानात्तु मम सन्तु मनोरथाः” ।
 शिवनाभस्य “महाकोपनिवासी ते महादेवो महेश्वरः ।
 प्रीयतां तव दानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 वैतरण्याः “यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी ।
 तान्तर्तु कामोयच्छामि उत्तारय सुखेन माम्” ।
 घेनोः “यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा घेनुर्वैष्णवसन्निभा । सर्वपापहरा
 नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 उत्क्रान्तिघेनोः “मृत्युक्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखकान्तिविहङ्गये
 त्वभ्यं सम्यग्दे नाम्ना गां ससृजुत्क्रान्तिसंज्ञिताम्” ।
 मेघ्याः “वाङ्मनःकायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्कृतम् । तत्
 सर्वं विलय यातु त्वद्दानेनोपसेविनाम्” ।
 शूलस्य “भगवन् ! शूलहस्ते श ! दक्षाध्वरविनाशन ! । तवा-
 युधप्रदानेन शूलं नश्यतु मे सदा” ।
 लोहपात्रस्य “यानि पापान्यनेकानि मया कामकृतानि च ।
 लोहपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु सर्वदा” ।
 रौप्यपात्रस्य “अगस्यागमनं चैव परदाराभिसर्पणम् । रौप्य

पात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।
 सहिरण्यतिलानाम् "तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयका-
 रकाः । विष्णु प्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं ददत्वमी" ।
 सहिरण्यतिलपात्रस्य "तिलाः पुण्याः पवित्राश्च सर्वकाम-
 कराः शुभाः । शुक्लाश्चैव तथा कृष्णा विष्णु मातृस-
 मृज्जवाः । यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
 तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा" ।
 कुम्भाण्डस्य "ब्रह्महत्यादिपापघ्नं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 कुम्भाण्ड ! बह्वीजात्मजतः शान्तिं प्रयच्छ मे"
 फलस्य "इदं फलं मया विप्र ! प्रभूतं पुरतः तव । तेन मे
 सफलवाप्तिर्भवेज्जन्मनिजन्मनि" ।
 मण्डकानाम् "आदित्यतेजसोत्पन्नाः सर्वमङ्गलकारकाः ।
 मण्डकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी" ।
 स्वर्णपात्रस्य "जन्मान्तरसहस्रेषु यत् कृतं दुरितं मया ।
 स्वर्णपात्रप्रदानेन तस्य शान्तिरिहास्तु मे" ।
 आरोग्यार्थं च "या याऽलक्ष्मीर्यदङ्गेषु सर्वगात्रे व्यवस्थिता ।
 तत् सर्वं शमयाज्यं त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्धय" ।
 वापल्यार्थं च "आज्यं तेजः सहृदिष्टमाज्यं पाप-
 हरं स्मृतम् । आज्यं सुराणामाहार आज्ये देवाः
 प्रतिष्ठिताः" ।
 आयुधस्य "त्वं देवानां मनुष्याणां रक्षसामायुधो ह्यसि । तस्मात्
 सर्वप्रयत्नेन शान्तिर्भवतु सर्वदा" ।
 भक्ष्याणाम् "केशवप्रीतिदा भक्ष्याः शम्भुब्रह्माकृतपिदाः ।
 पृथिविधापूपकाद्याः यच्छन्तु बलमौरसम्" ।
 काष्ठानाम् "सोमोद्भवानि दाक्षिणि जातवेदः प्रियाणि च ।
 तस्मादेषां प्रदानेन श्रियं देहि विभावसो !" ।
 कुलस्य "अग्निवर्णोद्भवो नाम बलकीर्तिप्रवर्द्धनः । कु-
 लस्यः सर्वपापघ्नः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
 कष्टक्षेत्रस्य "सदा रोहन्ति वीजानि काले कष्टे महीतले ।
 तव प्रदानात्फलमम सन्तु मनोरथाः" ।
 संक्रान्तिशूलस्य "सर्वग्रहक्षतारेश ! सर्वेश ! त्वं हि भा-
 स्कर ! । संक्रान्तिशूलदोषं मे निवारय दिवाकर !" ।
 पुस्तकस्य "सर्वविद्यामयं ज्ञानकरणं ललिताक्षरम् ।
 पुस्तकं समग्रव्याप्तिं प्रिया भवतु भारती" ।
 तण्डुलानाम् "अन्नेन जायते विश्वप्राणिनां प्राणरक्षणम् ।
 तण्डुला वैश्वदैवत्याः पाकेनान्नं भवन्ति ये । पावनाः
 सर्वयज्ञेषु प्रशस्ता होमकर्माणि । तस्मात्तण्डुलदानेन
 'प्रीयन्तां विश्वदेवताः" ।

पुण्याणाम् "आश्रयन्ति मनो यस्मात् तस्मात् सुमनसः
 सृताः । दत्ता ददतु मे नित्यमव्याहृदयुतां श्रियम्" ।
 जीरकस्य "जीरको जायते यस्मान्मङ्गलं शुभकर्मसु । त-
 स्माज्जीरकदानेन प्रीयतां गिरिजा मम" ।
 ताम्बूलस्य "ताम्बूलं श्रीकरं भद्रं ब्रह्मविष्णुशिवार्कम् ।
 अस्य प्रदानात् ब्रह्माद्याः शिवं ददतु पुष्कलम्" ।
 ताम्बूलकरङ्गस्य "पूरितं पूगपूरेण नागवल्लीदलान्वितम् । पूर्णेन
 पूर्णपात्रेण कर्पूरपूरकेण च । सपूगखण्डनं दिव्यं
 गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् । करङ्ग ! त्वं गुणाधारन्वत्
 प्रदानात् कुरुष्व माम्" ।
 हरिद्रायाः "लक्ष्मीप्रिया या लक्ष्मीदा लक्ष्मीवदुवसनप्रिया ।
 सौभाग्यकहरस्त्रीणां हरिद्रा श्रीप्रदाऽस्तु मे" ।
 सौभाग्यवस्त्रयुग्मस्य "कञ्चुकीवस्त्रयुग्मैश्च तथाकर्णावतंसकैः ।
 कण्ठसूत्रैश्च भूषाभिः प्रीयतां निमिनन्दिनी" (सीता) ।
 शूर्पस्य "रामपत्नि ! महाभागे ! पुण्यमूर्ते ! निरामये । ।
 गृहाण्येमानि शूर्पाणि मया दत्तानि जानकि !" ।
 कमण्डलुस्य "कमण्डलुर्जलैः पूर्णः स्वर्णगर्भः सुलक्षणः ।
 अर्पितस्ते महासेन ! प्रसन्नश्च सदा भव" ।
 यज्ञोपवीतस्य "ब्रह्मसूत्रं महादिव्यं मया यत्नेन निर्मितम् ।
 ब्राह्मं जन्मास्तु मे देव ! ब्रह्मसूत्रसमर्पणात्" ।
 अक्षमालायाः "अष्टाविंशतिसंख्याकैरुद्राक्षैर्वीजिता मया ।
 अर्पिता तव हस्ते च गृहाण सुरसैन्यक !" ।
 स्वर्णनागस्य "विधुन्तुद ! नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दनाव्य ! ।
 दानेनानेन नागस्य रज्ज्वा मां वेधजात्ययात्" ।
 इन्दुदण्डस्य "इन्दुदण्डं महापुण्यं रसालं सर्वकामदम् ।
 त्वभ्यं दास्यामि तेनाशु प्रीयतां परमेश्वरः" ।
 गन्धद्रव्यस्य "कर्पूरः कदलीभूतो देवदेवप्रियः सदा । भाग्योत्तमो
 नृपाणाञ्च तद्दानात् सुखमश्नुते । जटामांसुद्भव
 देवीमणिनाभिसमृज्जवस् । भक्तप्राहं संप्रदास्यामि मम
 सन्तु मनोरथाः" ।
 कृत्यमूर्तेः "ददाति भानुर्भवनं सर्वोपस्करसंयुतम् । मनोऽभि-
 लषितावाप्तिं करोतु मम भास्करः" ।
 त्र्यम्बकप्रतिमायाः "यसामनन्ति विश्वेशं विश्वनाथसुपाश्रुतम् ।
 विद्मेशं तं विप्रवर ! त्वभ्यं दास्याम्यभीष्टदम्" ।
 गोमातस्य "मवामङ्गेषु विवन्ति भुवनानि चतुर्दश । यस्मात्
 तस्माच्छिवं मे स्थादिह लोके परतु च" ।
 शय्यायाः "यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिष्यस्य च । शय्या
 मसाप्यशून्यास्तु तस्माज्जन्मनिजन्मनि" ।

रत्नस्य “यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः । तथा
शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः” ।
भूमेः “यथा भूमिप्रदानस्य कक्षां नार्हन्ति षोडशीम् ।
दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवत्यह” ।
दास्याः “इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्स ! प्रतिपादिता ।
तव कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु मे” ।
रथस्य “रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्माणे । विश्वभूताय
नाथाय कुरुणाय नमोनमः” ।
ऊतस्य “इहासुलोभयत्वाणं कुरु केशव ! मे प्रभो ! । ऊतन्वत्-
प्रोतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम्” ।
शिविकायाः “देवदेव ! जगन्नाथ ! विश्वात्मन् ! दत्तयानया ।
प्रभो ! शिविकाया देव ! प्रोतो भव जनार्दन ! ।
गृहस्य “इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतम् । तव
विप्र ! प्रसादेन समास्त्वभिमतं फलम्” ।
आश्रयस्य “समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीत्यर्थं ते जगन्निधे !” ।
तव विप्र ! प्रसादेन समास्त्वभिमतं फलम्” ।
कन्यायाः “गौरीकन्यामिमां विप्र ! यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं विप्र ! त्वं तां समाश्रय” ।
महिष्याः “चन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी शुभा ।
महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्वकामदम् । धर्म्मराजस्य
साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः । महिषासुरस्य
जननी साऽस्तु मे सर्वकामदा” ।
मृत्युमहिष्याः “महिषीं वत्ससंयुक्तां सुशीलाञ्च पयस्विनीम् ।
रत्नवस्त्रेण पुष्पेण दत्त्वा मृत्युञ्जयेन्नरः” ।
मेघस्य “रोमत्वङ्मांसमज्ज्वाद्यैः सर्वोपकरणैः शुभः । जगतः,
सम्प्रदत्तोऽसि त्वामतः प्रार्थये शिवम्” ।
अजायाः “देवानां योसुखं हव्यवाहनः सर्वपूजितः । तस्य
त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सन्दर्भैर्महर्षिभिः । अग्निमान्द्यं
पूर्वकर्मविपाकोत्पन्तु यन्मम । तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठ-
राग्निं विवर्जय । त्वं पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती
परा । त्वत्प्रसृत्युत्थिता यज्ञाः तस्माच्छान्तिकरी भव” ।
तुलापुरुषादीनां देयद्रव्याणां मन्त्रास्तु तत्तच्छब्दे दृश्याः ।
अन्यद्रव्यदानमन्त्रा अपि केचित् कचिदङ्गान् अनुसन्धेयाः ।
दानक न० कुत्सितं दानम् “दानं कुत्सितं” पा० ग० सू० यावा०
कन् । कुत्सिते दाने ।
दानकाम त्वि० दानं कामयते काम-सार्थं शिङ् व्यञ् ।
दानशीले “गौतमस्त्वोमेन यदीच्छेद्दानकामा मे प्रजा
स्यादिति” आश्र० श्रौ० ६।१।१४ ।

दानच्युत पुंस्त्री गोत्रप्रवरर्षिभेदे कार्तिकौ० वाभ्रवशब्देनास्य
इत्थे पूर्वपदे प्रकृतिसरः वाभ्रवदानच्युताः ।

दानधर्म पु० दानरूपो धर्मः । दानात्मके धर्मे स च भारते
आनुशासनपर्वणि ५७ अध्यायावधिषु ६६ अध्यायान्तेषु
विस्तरेणोक्तः । अन्यत्र “अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्म-
मनुत्तमम् । अर्थानामुचितं पात्रे अद्वया प्रति-
पादनम् । दानन्तु कथितं तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
न्यायेनोपार्जयेद्वित्तं दानभोगफलञ्च तत् । अध्यापनं याज-
नञ्च वृत्तिर्विप्रे प्रतिग्रहः । रक्षणं विजयश्चैव क्षत्रवृत्ति-
रुदाहृता । कुशीदं क्षत्रिवाण्यज्यं वैश्यवृत्तिः सुभावजा ।
यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्त्तितम् । नित्यं
नैमित्तिकं २ काश्यं ३ विमलं ४ दानमीरितम् । अहन्यहनि
यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे । अनुद्दिश्य फलं तत् स्थात्
ब्राह्मणाय तु नित्यकम् । यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते
विदुषां करे । नैमित्तिकं २ तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठि-
तम् । अपत्यविजयैश्चर्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते । दानं
तत् काश्यं (३) माख्यातवृत्तिर्धर्मर्षिचिन्तकैः । ईश्वरप्रीण-
नायैव ब्रह्मवित्तं प्रदीयते । चेतसा सत्ययुक्तेन दानं
तत् विमलं ४ सृष्टम् ” इत्युपक्रम्य गारुडे ५१ अ० उक्तः ।
“दानधर्मात् परोधर्मो भूतानां नेह विद्यते” तत्रैवाध्याये
दानपति पु० इत० । १ अक्रूरे यादवभेदे । “गच्छत्वयं
दानपतिः क्षिप्रमानयितुं व्रजात् । नन्दगोपञ्च गो-
पांश्च करदानं मम शासनात्” हरिवं० ७६ अ० ।
“शंसद्भिः स्यन्दनेनाशु प्राप्नो दानपतिर्व्रजम्” ८२
अ० । २ वज्रप्रदे, त्वि० “यज्वा दानपतिर्भीमान् यथा ना-
न्योऽस्ति कश्चन” भा० आ० २२२ अ० । ३ अक्षरभेदे पु० ।
“रणोत्कटो दानपतिः शैलध्वंसी कुलाकुलः” हरिवं० २४०
अ० । अक्षरोक्तौ ।

दानपात्र न० इत० । दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम्
दानफल न० इत० । दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कति-
चित् फलभेदा वज्रि० पु० उक्ता यथा

“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः । तद-
नन्तफलं विद्धि अवस्थावितये नृप ! । तमोदतस्तु यो
दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च । नृप ! दानन्तु तत् सर्वं
भुङ्क्ते गर्भस्य एव तु । ईश्वरमन्युमनाश्चैव दम्भार्थं
चारुकारणात् । यो हृदाति द्विजातिभ्यः स वाल्ये तु
तदश्नुते । वैश्वदेवविहीनञ्च सन्ध्योपासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्नुते । वृथाजन्मानि

चत्वारि वृथा दानानि षोडश । तान्यहं संप्रवक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वशः । अथ तस्यैव वृथाजन्म धर्मवाद्या नराः
सदा । परपाक सदान्निर्ः परतापरताश्च ये । देव
पितृविहीनः यत् देवरेभ्यः स्वदोषतः २ । दत्त्वानुकीर्त-
नाच्चैव वेदान्निव्रतत्यागिने ४ । अन्यायोपार्जितं दानं ५
व्यर्थं ब्रह्महृणो ६ तथा । गुरुवेऽन्तवक्त्रो ७ यत् स्त्रोनाय-
पतिताय ८ च । कृतघ्नाय ९ च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मवि-
द्विधे ११ । याचकाय १२ च सर्वस्य वृषत्याः पतये १३ तथा ।
परिचारकाय १४ भृत्याय १५ सर्वत्र पिशुनाय १६ च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथा दानानि षोडश ।

दानव पु० दनोरपत्यम् अण् । कश्यपपत्न्याः दक्षकन्याभेदस्य
दनोरपत्ये । १ दानवाश्च भा० आ० ६५ अ० उक्ता यथा "चत्वा-
रिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ! । तेषां प्रथमतो
राजा विप्रचित्तिर्महायशः । शंखरो नक्षत्रिचैव पुलोमा
चेति विद्युतः । असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ।
अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्खश्च वीर्यवान् । तथा
गगनसूडो च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्भापुरधोऽश्व-
पतिर्दृष्टपर्वजकस्तथा । अश्वपीवश्च सृक्षश्च तृक्षण्डश्च
महाबलः । एकपादेकवक्त्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ ।
निचन्द्रश्च निशुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा । शरभः शल-
भश्चैव सूर्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनोर्वंशे दा-
नवाः परिकीर्तिताः" "दानवांश्च विबुधा विजिग्यिरे"
माघः । दानवस्तेदम् अण् । २ दानवसम्बन्धिनि लि०
स्त्रियां ङोप् । "मायाश्चास्मै ददौ सर्वाः दानवीः काम-
मोहिता" हरिवं० १६३ अ० ।

दानवगुरु पु० इत० शुक्राचार्ये

दानवजृ पु० दैवे गान्धर्वे च वैश्यजातिके अश्वभेदे । "देव-
गन्धर्ववाह्नास्ते दिव्यवर्णा मनोजवाः । क्षीणास्त्रीणा
भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः । पुरा कृतं सहेन्द्रस्य
वज्रं वृत्तनिवर्हणम् । दण्डा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्त-
सूडं नि । ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।
लोके यशोधनं किञ्चित् सा वै वज्रतनुः सृता । वज्र-
पाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रं वज्ररथ सृतम् । वैश्या वै
दानवज्राश्च कर्षवज्रा यवीयसः । क्षत्रं वज्रस्य भागेन
अवध्या वाजिनः सृताः । रथाङ्गं वडवा सृते शूरा-
श्चाश्वेषु ये सताः । कामवर्णाः कामजवाः कामतः ससु-
पस्थिताः । इति गन्धर्वजा कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः"
भा० आ० १७ अ० ।

दानवारि पु० इत० । १ देवे २ विष्णौ च । दानं गजभद्ररूपं
वारि । ३ गजसदृशत्वे न० । "सेनाचरीभवतिभाननदान
वारिवासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणश्रीः" नैष० "कटस्थल
प्रोषितदानवारिभिः" माघः ।

दानवीर पु० १ वीररसभेदे तदाश्रये २ नायकभेदे च । "स च
दानधर्मयुद्धे दैवया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्" । स च वीरः
दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः
तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । "त्यागः सप्रससृद्ध-
सृष्टिमहोनिर्वाजदानावधिरिति" अत्र परशुरामस्य
त्यागे उक्ताहः स्यायी भावः । सम्प्रदानब्राह्मणैरा-
न्ताम्बनविभावैः सत्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावै
विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभाविता हर्षधृत्यादिभिः
सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते" सा० द० ।

दानवेय पु० दन्वाः अथ दत्त-स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् ऊङ् ।
ततः "स्त्रीस्यो ढक्" पा० ढक् । दनुनाम्ना दक्षकन्याया
अपत्ये "दैतेया दानवेयाश्च किमिच्छन्ति पराक्रमात्"
हरिवं० २२१ अ० "विष्णुना निहतेष्वेव दानवेषु ते हताः"
भा० क० ७३ अ० ।

दानशील लि० दानं शीलं सततमनुदानं यस्य । वज्रदातरि
"यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम्" भा०
भी० १२० अ० ।

दानशौण्ड लि० दाने शौण्डः दक्षः । वज्रप्रदे अमरः
"निर्गुणोऽपि विमुक्तो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः पुरो-
ऽभवत्" माघः ।

दानसागर पु० गौडदेशप्रसिद्धे भूम्यासनानादीनां षोड-
शानां पदार्थानां प्रत्येकं षोडशसंख्यान्विते देयद्रव्यभेदे ।
"यः कश्चित् कुरुते देवि ! अहणे दानसागरम् । दृष्टो-
सर्गं महादानं यत् किञ्चित् पृथिवीतले" कामधेनुत०
२५ पटले । दानानां सागर इव प्रतिपादकतया आधार
इव । २ तुलापुरुषादिमहादानानां विधानज्ञापके सूत्र-
तिनिबन्धभेदे ।

दानयोग्य लि० इत० । दानशब्दोक्ते दानस्य पात्रे ।

दानीय लि० दीयतेऽस्मै दा-वा० अस्मदाने अनीयर् । १ अस्म-
दाने । "दानीयः प्रभवो लयः" सुश्रु० । दानमर्हति यत् ।
२ दानयोग्ये दानपात्रे च ।

दानु लि० दा-दाने दो-खण्डने वा कर्त्तरि ण । १ दातरि
२ विक्रान्ते मेदि० । श्वायौ ४ सुखे च संक्षिप्तसा० उणा० ।
५ दानवे च । "दानु शयानं स जनास इन्द्रः" ऋ०

२।२।११। “दानुं दानवम्” साधवः भावे तु । दाने
७वर्षेदे न० “यवं न दृष्टिर्दिव्येन दानुना” ऋ० १०।
४२।७ “दानुना दानेन वर्षणेन वा” भा० “आदित्या दा-
नस्यतो” ऋ० १।१२६।२। “दानुनः दानस्य” भा० क-
र्मणि तु । ददेये धने च । “करत्तिसोमघवा दानुचिताः”
ऋ० १।१७४।७ “दानुभिर्देयैर्धनैश्चिताः” भा०

दान्त वि० दम-कर्त्तरि क्त । श्वहिरिन्द्रियनिष्ककर्त्तरि
“शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठतिः अङ्गावान् समाहितो भूत्वा-
त्मन्यात्मनमवलोकयेत्” वेदान्तसारधृता श्रुतिः । दम-
णिच्-क्त नि० । दमिते शिञ्चिते वलीवर्दादौ वि०
४दमनकृच्छ्रे पु० राजनि० । [न्द्रियनिष्कृष्टे च ।

दान्ति स्त्री दम-क्तिन् । शतपः क्लेशादिसहिष्णुतायां श्वाद्यो-
दापित वि० दा-णिच्-कर्मणि क्त । रसाधिते श्दण्डिते
दापितघनके रसतिवाद्यादौ च ।

दाप्य वि० दा-णिच्-कर्मणि यत् । श्दण्डिते श्दापनीये च ।

दाम न० दो-खण्डने बा० करणे मन् । श्पश्चादिवन्धनरज्ज्वौ
“सग्नदामैरिव चित्तिता” भा० भी० ५७ अ० । “सन्तानमा-
ल्यदामं च तैरेव कुसुमैः कृतम्” हरिवं० १४५ अ० ।
भावे मन् श्मन्वाने । दम्यते व्यनुशिष्यते दम-कर्मणि
घञ् बा० दीर्घः । लोके विश्वसंभारे दामोदरशब्दे दृश्यम् ।

दामकण्ठ पु० गोवप्रवर्त्तकर्मिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् ।
दामकण्ठि तदीये यूयपत्ये ततः उपका० इन्वे अहन्वे
च वज्रपु० युवप्रत्ययस्य लुक् । कलसीकण्ठदामकण्ठाः
दामकण्ठा वा इत्येवम् ।

दामग्रन्थि पु० मत्स्यराजविराटस्य सेनापतिभेदे “अथ मत्-
स्योऽब्रवीद्वाजा शतानीकं जवन्यजम् । कङ्कवत्तमगोपा-
लादामग्रन्थिश्च वीर्यवान् । युध्येशुरिति मे बुद्धिर्वि-
र्त्तते नात् संशयः” सा० वि० ३१ अ०

दामचन्द्र पु० द्रुपदवृक्षस्य पुत्रभेदे “ष्टष्ट्युन्नः शिखण्डो
च दौर्ध्रुखिर्जनमेजयः । चन्द्रसेनो रुद्रसेनः कीर्त्तिवर्मा
ध्रुवो धरः । वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुते-
जनः । द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित्” भा०
द्रो० १५८ अ०

दामन् न० स्त्री दो-खण्डने करणभावादौ मनिन् । दोहन
काले पश्चादिपादवन्धनरज्ज्वौ (छाँदनदड़) श्मालायां
शरज्जुमात्रे अमरः वज्रप्रग्रहयुक्ते एकस्मिन् यत् पशवो
बध्यन्ते (दोका) ख्याते ४पदार्थे च “भाति स दामापपदी-
नस्य” साधः स्त्रियां नालत्वेऽपि मनन्तत्वात् न ङीप् ।

दामानौ दामानः किन्तु वा डाप् । दामे दामा इत्यादि
दामनपर्वन् न० दमनस्य दमण् दामनं पर्व यत् । दमन-
मञ्जनतिथौ । श्चैत्रयुक्ताचतुर्दश्याम् शतन्मासीयद्वादश्या-
दिषु च दमनशब्दे मूलं दृश्यम् । “सत्तीर्थेऽर्कविपुत्रासे
तन्तुदामनपर्वणोः” नरसिंहपु० तन्तुपर्वशब्दे दृश्यम्
दामनि पु० दमनस्थापत्यम् इज् । श्दमनस्थापत्ये श्चायुध-
जीविसंघभेदे च ततः स्वार्थे दामन्यादि० ङ । दामनीय
तत्त्वार्थे वज्रत्वे तु तद्वाजत्वात्तस्य लुक् । दामनय इत्येव
दामनी स्त्री दामैव प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अणि न नलोपः
ङीप् । पशुवन्धनरज्ज्वौ अमरः “दामनीदामभारैश्च
केचित् कायावलम्बिभिः । कीलैरारोप्यमाणैश्च दाम-
नीपाशपाशितैः” हरिवं० ६६ अ०

दामन्यादि पु० “दामन्यादिति गर्तघटादेः” पा० छप्रत्यय-
निमित्ते पा० ग० सूत्रोक्ते शब्दगणे स च गणः
“दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदङ्कि आच्यु-
तन्ति आच्युतदन्ति शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काक-
दन्ति शातुन्तपि सार्क्सेनि विन्दुवैन्दवि तुलम मौञ्जा-
यन काकान्दि सावित्रीपुत्र” ।

दामलिप्त न० तमोलिप्तनगरे (तमलुक्) हेम०

दामलिह पु० दाम-लेटि लिह-किप् । श्दामलेहके । तमा-
त्मन इच्छति क्यच् दामलिहति ततः किप् । श्चात्मनो
दामलेहकेच्छौ “दादेर्घातोर्घः” पा० उपदेशे दादेरिति
विशेषणात् अस्य उपदेशे दादित्वाभावात् न घः सि० कौ० ।

दामाञ्जन न० दान्नः अञ्जनम् । अश्वादेः पादवन्धन-
रज्ज्वौ (पिछाड़ि) हेमच० दामाञ्जलमथ्यत्वात् हारावली
“दामाञ्जलस्त्रलितलोपदं तरङ्गाः” साधः ।

दामिनी स्त्री भीमो भीमसेनेनवत् दामा सुदामा नगः स
एकदेशत्वेनास्यस्य “संज्ञायां मन्माभ्याम्” पा० इति
ङीप् । सौदामन्यां विद्युति ।

दामोदर पु० दाम वन्धनसाधनं उदरे यस्य । यशोदा-
नन्दने कृष्णे तत्कथा “ततो यशोदा संकुञ्जा कृष्णं
कमललोचनम् । आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः-
पुनः । दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यवभ्रादुदूखले । यदि
शक्नोषि गच्छेति तच्छक्ता कर्म साऽकरोत्” इत्युपक्रमे
“स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामवन्धनात् । घोषे
दामोदर इति गोपिभिः परिगीयते” हरिवं० ६४ अ०
“विदारो रोहितोमार्गो हेतुर्दामोदरः सहः” विष्णु० सू० ।
शाङ्करभाष्ये तु अस्यान्यापि व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा

“दमादिसाधनेनोदरा उत्कृष्टा गतिर्यं तथा गम्यत इति दामोदरः । “दमादामोदरं विदुरिति” मन्त्राभारते य-
शोदया दामोदरे बद्ध इति वा “दामानि लोकनामानि-
तानि यस्योदरान्तरे । तेन दामोदरस्त्वेषः श्रीधरस्त्वित्स्म-
माश्रितः” इति व्यासवचनात् वा दामोदरः । “दमो व-
हिरिन्द्रियनिग्रहः तज्जन्यो दामः तस्योदमित्यण् कृ-
गताविति धातोर्भावे “कृदोरप्” पा० अपि गुणे रपरत्वे
च अरः अवगतिः गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात्तस्य विशेषण-
मुदिति उत्कृष्ट इत्यर्थः तथा च दामो दमसाधकः उत्-
कृष्टः अरः अवगतिः साक्षात्काररूपास्येति दामोदरः ।
उत्कृष्टा च गतिः धूमादिगतिमपेक्ष्यार्चिरादिः दमादिमा-
धना अस्य सगुणस्येति दामोदरनामनिरुक्तिः । “तर्षाभि-
ध्यगतं बद्ध दाम्ना गाढं तथोदरम् । ततश्च दामोदरतां स-
ययौ दामवन्धनादिति” ब्रह्मपुराणस्य इति आनन्दगिरिः ।
श्च्यतीति अर्हद्भेदे हेमच० बद्धमानपुरसञ्चिकटे शनदभेदे
च । ४शालग्राममूर्त्तिभेदे तल्लक्षणं ब्रह्मपुराणे यथा
“स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु सः । चक्रे
तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा” । ब्रह्माण्डपुराणे
“दामोदरस्तथा स्थूलो मध्यचक्रः प्रतिष्ठितः” प्रतिष्ठित
इत्यत्र प्रकीर्तित इति कश्चित् पाठः । “दूर्वाभं
द्वारसङ्घीर्णं पीतरेखायुतं शुभम्” । “पीतरेखा तद्यैव
चेति” ब्रह्मपुराणे पाठः । ब्रह्मपुराणे “उपर्यधश्च चक्रे
द्वे नातिदीर्घं सुखे विलम्बम् । मध्ये च रेखा लम्बैका
स च दामोदरः स्मृतः” । अन्यत्र “स्थूलो दामोदरो
ज्ञेयः सूक्ष्मरन्ध्रो भवेत्तु यः । चक्रे तन्मध्यदेशस्य
पूजितः शुभदः सदा” । ब्रह्मवैवर्तप्रकृतखण्डे “द्विचक्रं
स्फुटमखिलं ज्ञेयं दामोदराभिधम्” । मत्स्यस्मृतौ
“विश्वक्सेनमतिस्थूलं लघु दामोदरं स्मृतम्”

दामोष्णीष पु० गोत्रव्यावर्तकप्रवरविभेदे “दामोष्णीषस्त्रै-
बलिश्च पर्णादौ वरजानुकः” भा० स० ४ अ० युधिष्ठिर-
मभामभ्योक्तौ । तस्यापत्यं कुर्वीत्येव । दामोष्णीपत्र
तदपत्ये पुंस्त्री

दाम्पत्य न० दम्पत्योरिदं पत्यन्तत्वात् यक् । १दम्पति
मन्वास्मिन् अग्निहोत्रादौ दम्पत्योरन्योन्यप्रीतौ च
“वेत्तावर्चमकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम्” इत्युपक्रमे “वि-
द्याकामस्तु गिरिणं दम्पत्यार्थमुमां सतीम्” भाग० २।३।८।
दाम्भिक वि० दम्भेन चरति धर्मं ठक् । लोकेषु कीर्त्यादि
स्थापनार्थं धर्मचारिणि शैबालप्रतिनि २दम्भयुक्ते

च । “यापरोक्षमिगस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी”
मनुना रसविक्रयकर्मविपाकः दाम्भिकत्वमित्युक्तम् ।
“दाम्भिको दुष्कृतः पातः शृङ्गेण सदृशो भवेत्” भा० व०
२।५ अ० । ३वकपक्षिणि पुंस्त्री० राजनि० ।

दाय दाने न्या० व्यात्म० प्रक० भेदः । दायते अदायिष्ट अदा-
यिदम् अदायिधम् । अदित् शिच् अददायत-त ।

दाय पु० दा-दाने भावे वज् । १दाने “मियोदायः कृतो
येन गृहीतो मिथ एव वा । मिथ एव प्रदातव्यो यथा
दायस्तथा यज्ञः । अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय
एव वा” मनुः । दीङ्क्षये भावे धज् । २लये अजायपालः
इस्थाने मेदि० । दी-खण्डने भावे घज् । ४खण्डने शब्द-
रत्ना० सोल्लुण्ठनभाषणे मेदि० । तस्य परोक्षस्य खण्ड-
नरूपत्वात् तदात्वम् । दा-दाने कर्मणि घज् । इदये
धनादौ “ते तत्र विविधान् दायान् विजयार्थं नरेश्वराः”
भा० व्या० १८४ अ० । “संस्थाः स्तुचारमस्थित्यै दत्त-
दायाः पुमाशयाः” काम० नीति० “दायन्तु विविधं तस्मै
गृह्यु मे गदतोऽनघ । यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महानं धन
सञ्जयम्” भा० स० ५।५ अ० । ७विवाहकाले कन्यायै दीय-
माने यौतुकादिधने कन्यादानकाले जामातादिभ्यो ददेये
धने व्रतानभिचादौ समावृत्तब्रह्मचारिभ्यो हदीयमाने
धने च १० विभागार्हपित्वादिधने च दायभागशब्दे
दृश्यम् ।

दायक वि० दा-दाने खलु । १दातरि “तावतां गोसहस्राणां
फलं प्राप्नोति दायकः” भा० व० १८३ अ० “चौराणां भक्त-
दायकाः” मनुः । दी-खण्डने खलु । २खण्डके च ।
दायेन धनेन कायति कै-क । ३दायादे “गृह्णा इति
समाख्याता यजमानस्य दायकाः” गृह्यम् दायका दायदा
इत्यर्थः ।

दायवन्धु पु० दाये वज्जुः । अतारि शब्दरत्ना०

दायभाग पु० दायस्य संस्वन्निभिर्भागो यत् । अष्टादशविवादा-
न्तर्गते विवादपदभेदे तन्निरूपणं जीमूतवाहनकृते दायभागे
यथा “अथ दायभागे निरूप्यते तत्र नारदः “विभागो-
ऽर्थस्य पितृप्रस्य पुत्रैर्यत् प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं
तद्विवादपदं बुधैः” । पितृत आगतं पितृं तच्च पितृ
सरणोपजातस्त्वसुच्यते । पितृप्रस्येति पुत्रैरिति च,
इयमपि संस्वन्निमात्रोपलक्षणं संस्वन्निमात्रेण संस्व-
न्निमात्रधनविभागेऽपि दायभागपदप्रयोगात् अतएव
दायभागं विवादपदप्रक्रमस्य नारदोऽपि मातादिधन-

विभागमप्युपदर्शितवान् तथा मनुवरपि पित्रादिपद-
मदन्त्यैव “एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत” इत्युपक्रमस्य
यावत्सम्बन्धनिधनविभागमुक्तवान् । दीयत इति
व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः स-
त्प्रवृत्तितादिस्वत्वनिष्ठत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाध्यात्
न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । ततश्च पूर्वस्वामि-
सम्बन्धाधीनं तत्स्वास्थ्योपरमे यत् इत्ये स्वत्वं तत्र
निष्ठो दायशब्दः । ननु किं दायस्य विभागो विभक्ता
वयवत्वं ? यद्वा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वं ? न तावत्
पूर्वः दायविनाशपक्षेः नापि द्वितीयः संयुक्तोऽपि न
समेदं विभक्तं स्वं भ्रातरिदमिति प्रयोगात् । न च
सम्बन्धविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पत्तस्य स्वत्वस्य द्वय-
विशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यं सम्बन्धन्तर
सद्भावप्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्टेव विभागव्यङ्ग्य-
स्वत्वापादकत्वात् कृत्स्नपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाश
कल्पनागौरवात् यद्येवमिदं विभागभावेनानुपयो-
गाच्च । उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्प-
न्नस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारा
नहेतया अव्यवस्थितस्य युटिकापातादिना व्यञ्जनं वि-
भागः । विशेषेण भजनं स्वत्वस्थापनं वा विभागः ।
यत्रापि चेकं दासीमवादिक् वज्रधाधारणं तत्रापि
तत्कालविशेषे वहनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते ।
तदाह हहस्यतिः “एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथा-
र्शनं गृहे गृहे । उद्धृत्य कूपवायस्यस्त्वसारेण गृह्यते ।
युक्तप्रा विभजनीयं तदव्ययानर्थकं भवेत्” । इदं श्लोका-
द्धृत्यं नानास्थानस्य न तु क्रमिकम् । ननु “पित-
र्युर्द्धं गते पुत्रा विभजेयुर्द्धं पितरिति” नारदवच-
नात् पितृर्द्धं विभजेयुरित्यन्वयात् विभागात् पूर्वं
न तत्र पुत्राणां स्वत्वं न च विभागस्य स्वत्वकारणता
असम्बन्धनिधनेऽप्यतिप्रसङ्गात् । उच्यते पित्रादिनिध-
नानन्तरमेवाश्रयो धनमिति प्रयोगात् एकपुत्रे च
विभागं विनैव स्वत्वस्वीकाराच्च सम्बन्धनिधनमेव स्वत्व
कारणमतो नातिप्रसङ्गः । नन्वर्जयित्वापारोऽर्जनम्
अर्जनाधीनस्वामिभावश्चाजयिता तेन पुत्रव्यापारो-
जन्मैर्वाजनं युक्तम् अतो जीवन्मेव पितरि पुत्राणां
तत्र स्वत्वं न तु तद्विधनात् अतएवोक्तं “क्वचिज्जन्मनैव
यथा पित्रे जने” । नैतत् मन्वादिविरोधात् । यथा

मनुः “जर्द्धं पितृस्य मातृस्य समेत्य भ्रातरः समम् । भजे-
रन् पौत्रकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः” जीवतोरपि
पितोः पुत्राणां कृतो न विभाग इत्याशङ्क्यामिदमुत्तरं
तदानीमस्वामित्वादिति । न च भार्या पुत्रस्येत्यादिवत्
अस्वातन्त्र्याभिप्रायमिति वाच्यं तदानीं स्वत्वे प्रमाणा-
भावात् भार्यादिषु तु यत्ते समधिगच्छन्ति अर्जयन्तीति
स्वत्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम् । किञ्च स्त्रीपात्ते-
ऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोच्चेदात् श्रुति
विरोधः स्यात् । देवस्य पितृधने अस्वाम्यमेव स्पष्ट-
यति यथा “पितृयु परते पुत्रा विभजेयुर्द्धं पितुः ।
अस्वाम्यं हि भवेद्देषां निर्देशे पितरि स्थिते” । किञ्च
जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां स्वामित्वे पितु-
रनिच्छयापि विभागः स्यात् जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र प्र-
माणाभावाच्च अर्जनरूपतया जन्मनः स्मृतावनधि-
गमात् । क्वचिज्जन्मनैवेति च जन्मनिवन्मनत्वात् पिता
पुत्रसम्बन्धस्य पितृभरणस्य च स्वत्वकारणत्वात् परम्प-
रया वर्णनम्” ।

अस्य मते च पुत्राणां पित्राद्युपरमादावेव तदने स्वत्व
तच्चैकदेशनिष्ठम् ।

मिताक्षरादिप्राचीनमते जन्मनैव पुत्राणां पितृधने
स्वत्वं तच्च संसृतिद्रव्यनिष्ठमिति भेदः ।

तदेतत् प्राचीनमतं वीरभिलोदये जीमूतवाहनमत-
निराकरणेन परिष्कृत्य समर्थितं यथा

“यत्न मन्वादिवचनव्याख्यासु वज्रधा बुधाः । विवदन्ते
दायभागः स प्रवन्धेन वर्ण्यते” । तच्चक्षणाह नारदः
“विभागोऽर्थस्य पितृस्य सुतैर्यत्र प्रकल्प्यते । दायभाग
इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति” । पितोरयं पितृम्
इति कृतैकशेषत्वशब्दाद्यत् अग्रे मातृधनस्यापि
विभागकथनात् । पितृस्य पुत्रैरिति च द्वयमपि
सम्बन्धिमालोपलक्षणम् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्ता-
दिधने तत्तिरूपणात् । अतएवोपक्रमे मनुना पित्रादि
पदत्रोपात्तम् । “एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रति
संहितः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति” ।
“दायधर्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्त्वैवाग्रे लक्षण
कथनपूर्वकस्तिरूपणात् उद्देशावसरेऽपि “स्त्रीपुंसयो-
र्विभागश्चेति” तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात् । अतए-
वाग्रे यावत्सम्बन्धनिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः । दाय-
शब्दस्यायं स्वामिसम्बन्धमात्रं लक्ष्यस्त्ववदु इत्यं वदति ।

तथा च निघण्टुकारः “विभक्त्यं पितृद्रव्यं दाय-
माहर्मेनीषिणः” इत्याह । अत्रापि पितृपदं स्वस्मि-
न्मात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्त्यं
विभागार्हमित्यर्थः अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभा-
गाभावाद्दायशब्दाच्चता न स्यात् । यत्तु लीमूत-
वाहनेन (दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयो-
गश्च गौणः स्मृतप्रव्रजितादस्त्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वो-
त्पत्तिफलसाभ्यात् । न तु स्मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति ।
तच्च पूर्वस्वामिसत्त्वत्वाधीनं तत्स्वाभ्योपरमे यत्र द्रव्ये-
ऽन्यस्य स्वत्वं तत्र निरुद्धोदायशब्दो दत्तुः, तच्च सुन्द-
रम् निरुद्धत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोगौपत्यो-
पन्यासानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरु-
द्धत्वम् । न च योगरूढत्वम् अवयवार्थवाधस्य स्वयमेवो-
पन्यासात् गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य
निष्प्रयोजनत्वमन्योन्याश्रयत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च ।
तत्स्वाभ्योपरम इति च । जन्मनापि स्वत्वस्योपपादयिष्य-
माणत्वादव्यापकम् । विभागशब्दस्त्वेकस्वाम्यानां
द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे व्यवस्थापने शक्तः ।
अतएवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाभ्ये विभागशब्दा-
प्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि
चैकं दासीगवादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालं विशेष-
नियतदास्यदोहनादिना तस्य तस्य सत्त्वव्यञ्जनादस्त्वेक-
देशस्वाभ्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अत-
एव “एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे” इति
“उद्धृत्य कूपवायस्यस्त्वनुसारेण गृह्यते” । “युक्ता विभ-
जनीयं तदन्यथानर्थक्यमवेदति” च दृष्टस्यात्यादिवचनेषु
वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्यते । स च दायोद्विविधोऽ-
प्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने पुत्र-
त्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वो-
त्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धोदायः स्वामिसङ्गावस्थाप्रति-
बन्धकत्वात् । यस्तु विभक्त्यासंस्कृष्टिनोऽपुत्रस्य स्मृतस्य
भ्रातादीनां तद्वनरूपोदायः स सप्रतिबन्धः स्वामि-
सङ्गावस्थ प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः । ननु
सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः । स्वामिसङ्गावे पुत्रा-
दीनामपि जन्मभावेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वं
स्यात्तत्पुत्रमात्रस्य पुत्रादेशत्वात् साधारणमिति तदनु-
मतिं विना द्रव्यसाध्येष्वध्यानादिषु पित्रादीनामनधि-

कारापत्तौ “जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति” सुति-
विरोधः । किञ्च विभागात् प्राक्पित्रादिप्रसाद-
लब्धस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात् । तद्वि पित्रा
पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभाग
प्राप्तिभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अतनुमत्या तु
साधारणद्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादि
प्रीतिदत्तत्वादिवचने युक्तिरयुक्ता । एवं पुत्राद्यनुमति
मन्तरेण स्यादीनामपि भर्तादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भ-
वात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात् । “भर्ता प्रीतेन यदत्तं
स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममन्नीयाद्-
द्याद्वा स्यावराहते इति” वचने यथाकाममन्नी-
याद्द्याद्वात्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृ प्रीतिलब्धस्य यदभिहितं
तदपि व्यर्थम् । न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानं
तस्य चाविभाज्यत्वञ्च प्रतिपादयति किन्तु स्यावराहते
यदत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्ता स्त्रियै स्यावरत्न
प्रीत्या देयमज्ञानादत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभ-
जनीयमस्यावरन्तु न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रम्
स्यावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्येण बोध-
यतीति शङ्कनीयम् । तथान्वयस्य व्यवहितयोजनाप्र-
सङ्गेनायुक्तत्वात् । स्यावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता समर्प-
कत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्यायस्यापद्यते ।

अथ “मणिसुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः” । तथा
“पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्यभरणानि च । स्याव-
रन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पेटक इति” वचन-
मवश्यं विभागप्राक्कालीनस्यावरप्रसाददानप्रतिषेध-
परं वाच्यं मणिसुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं
तत्प्रतिषेधाभिधानात् अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन
वैयर्थ्यापत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणि-
सुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् ।
स्यावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य
वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति, सैवम् तस्य पितामहो-
पात्तस्यावरविषयत्वात् । कतीते पितामहे तत्स्वाभ्य-
नाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि
स्यावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिसुक्तादौ तु नेति तदर्थत्वं ।
यत्तु गौतमवचनम् “उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभते इत्या-
चार्याः” इति । जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिताक्षराकृता
प्रमाणत्वेनीपन्यस्तदायभागदायतत्त्वकृता व्याख्यातमेव ।

पितृस्त्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धे-
नान्यसम्बन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात्तद्वनं
पुत्रोत्पत्तेरनान्यः सम्बन्धीत्यर्थः मन्यन् इति । न
तु पितृस्त्वत्वे विद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्त्वमिति तदर्थः ।
नारददेववचनविरोधात् । “पितर्युध्वं गते पुत्रा
विभजेयुर्धनं स्मृतं” नारदः पितृर्धनमित्याह ।
अन्यथा धनं विभजेयुरित्येवावच्छेदः । “पितर्युपरते
पुत्रा विभजेयुर्धनं स्मृतं । अस्मास्यं हि भवेदेषां
निर्दोषे पितरि स्थिते इति” । देवलोऽपि पितृर्धन-
मित्युक्तोत्तराद्धेनास्मास्यं हीति स्पष्टमेव तेषामस्त्व-
त्वं हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्दोषे पातित्यादिस्त्वत्वापग-
मकदोषरहिते । मरुरपि “जर्ध्वं पितृश्च मातृश्च समेत्य
स्वातरः समम् । भजेरन् पैटकं रिक्थुमनीशास्ते हि
जीवतोरिति” जीवतोऽस्मातापितोस्तद्वने पुत्राणां-
स्मास्यं व्यक्तमेवाह । यत्तु शङ्खलिखितावाहृतः “न
जीवति पितरि पुत्रा रिक्थमभजेरन् । यद्यपि स्वास्य-
मश्नादधिगतत्वेनैव एव पुत्रा धर्मयोरस्वातन्त्र्या-
दिति” स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम् । यद्यपि
“तैः पुत्रैः स्वीकृतजननः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वा-
स्यमधिगतं प्राप्तं तथापि जीवति पितरि तद्वनं तद्विच्छां
विना न विभजेरन्नर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितृपारतन्त्र्या-
द्विभागकरणेऽनर्हः पुत्रा” इति । तेनानेन वचनेन
जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिस्वामिकधने स्त्वमिति तदपि
न मन्वादिवचनानां बहूनामस्मास्यप्रतिपादकानामनु-
रोधेनास्मान्यथास्य वर्णनीयत्वात् । वर्णितञ्च कल्पतरौ
“यद्यपि पश्चादधिते पितृधनव्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्या-
दिभिरुपात्ते धने स्वास्यतथापि तत्राप्यस्मास्यस्वीयति
पितरि, किमुत पितृधने व्यर्थवर्धयोक्तेषां पितरि जीव-
त्यस्वातन्त्र्यादिति । किञ्च स्वं शास्त्रैकधमधिगम्यं तत्र
च रिक्थक्रयादिवज्जन्मनः स्त्वहेतुत्वेनानुक्तेर्जन्मना
स्त्वमप्रमाणकमेव । अतएव यथा भार्यादिवचनम्
“भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवावनाः स्मृताः । यत्ते
समधिगच्छन्ति यस्तैते तस्य तद्वनमिति” । पारतन्त्र्य-
मात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्मास्यवचनान्यपीत्यपास्तम् । भा-
र्यादिष्वध्वनग्रादिवचनैः कर्तृनादिदाधनकत्वेन स्वा-
मित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा श्रीतादिषु
धनमाध्येषु पुराणादिश्रुतनेषामधिकारित्वमपि विरु-
द्धेति । अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्त्वहेतुत्वे प्रमाणा-

भावाद्व्यर्थमेवान्यथानेकवचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्वं
लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् “स्वामी
रिक्थक्रयसंविभामपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं
लब्धं, क्षत्रियस्य विजितम् निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति”
गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वाच्च हि पाकादो-
दनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्र-
स्यते । तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिक्थं दायः
क्रयः प्रसिद्धः । संविभागो दायस्यैकदेशनिष्ठस्वामित्व-
व्यञ्जकोविभागः । परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यारग्यादि
साधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाषादेः स्वीकारः ।
अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु
स्त्वहेतुषु सत्त्वं स्वामी भवति । जातेषु च जायते ।
ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतियुक्तादिप्राप्तमधिकमसाधारण-
रिक्थाद्यस्तु सर्वसाधारणः । अधिकमित्युत्तरत्वं सर्वत्र
सम्बध्यते । क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्त-
मसाधारणम् । वैश्यस्य निर्विष्टं क्षमिणोरक्षणादिभूति-
लब्धम् । शूद्रस्य द्विजशुभ्रपादिभूतिलब्धम् । निपूर्वस्य
विशेष्येतिवाचकत्वम् “निर्विशेष्येतिभोगयोरिति”
विकाण्डाभिधानात् । वैश्यशूद्रप्रवृत्तयोपलक्षणत्वा-
दन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां “सूतानामश्व-
सारथ्यम्” इत्यादौशनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्वि-
ष्टशब्देन संगृह्यते सर्वस्य स्वरूपत्वात् । किञ्च
“योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिप्सेत ब्राह्मणोधनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः” । इत्यदत्ता-
दायिनचौरस्य हस्ताद्याजनादिस्वहत्यापि धनमर्ज्ज-
यतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्त्वस्य लौकिकत्वे ।
स्वहत्याज्जितो निरपराधत्वात् मन्त्रते तु शास्त्रैक-
समधिगम्यत्वात् स्त्वस्य चौरदाहकयाजनादावेतद्वचनादेव
स्त्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् । अपि च मम स्व-
मनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्त्वस्य लौकिकत्वे
अपहृतुदेव तत्र स्त्वात् । मन्त्रते त्वपहारस्य निषिद्ध-
त्वेन स्त्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च
सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्त्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकत्वं
सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमस्य वेत्यपि
सन्देहो न स्यान्निर्णीतत्वात् । इदमेवोक्तं संयहकारेण ।
“वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न । अन्य
स्वम्यहस्तेषु चौर्यादौः किञ्च दृश्यते । तस्माच्छास्त्रत
एव स्यात् स्वास्यं नानुभवादपि । अस्यापहृतमेतेन न

युक्तं वक्तुमन्यथा । विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथाऽवर्ण्यं
 पृथक् पृथगिति । शास्त्रे “स्वामी रिक्थकृतेत्यादौ” साधा-
 रणासाधारणरूपोऽर्थागमः स्वलोपायः पृथक् पृथक् वर्ण्य-
 तस्तथा विदितो लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्यान्नो-
 कविदितत्वादित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् यथावर्णमिति स्पष्टं
 चन्द्रिकायां पाठः । पूर्वापाठस्तु मदनरत्नलिखितः । अथ
 यदयस्य यथेष्टं विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धेय-
 थेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चौर्याद्वर्जितेनातिप्रसङ्गत्वात्
 चौरादेर्यथेष्टविनियोज्यत्वाभावाद् विनियोगकाले त्वासादि-
 दर्शनात् । अतएव सन्देहोऽप्युपपन्नः पुनर्वर्णत्वादित्य-
 त्वाभावात् स्वत्वस्य । सैवम् असम्भवात् । शास्त्रेण सर्वस्य
 कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमादौ चैकविनियोग-
 विषयत्वस्य कुत्वाप्यप्रसिद्धेः । तदप्याह संयहकारः श-
 ङ्खोपन्यासपुरःसरम् “न च स्वसुच्यते तदात् स्वेच्छया
 विनियुज्यते । विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव निय-
 म्यते इति” । अत्र पूर्वाङ्गे शङ्खोपन्यास उत्तराङ्गे
 तत्परिहारः । न च रिक्थादिवदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्व-
 मिति गौतमवचने उत्पत्तेरपि जन्मापरपर्यायायाः स्वत्व-
 हेतुत्वोक्तौः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च शास्त्रैकसम-
 धिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमन्तमेवेति
 वाच्यम् तस्यानेकदुष्परिणयथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्त-
 त्वात् । इदमेवाभिसन्धाय धारेत्थरेणापि शास्त्रैक-
 समधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । अपि च । जीव-
 त्स्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्वने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छाया-
 मपि पुत्रादीच्छयैव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचना-
 न्नैवमिति चेत् न तथा सति दृष्टादृष्टविरौधमात्रं
 भवेद्व्यवहारस्तु सिद्धेदेव । यथा पित्रादिभिः सह
 पुत्रादिभिश्चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः
 श्रेयोविघातमात्रं शिष्ये पितुः पुत्र इत्यादि वचनार्थं
 इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्वापि स्यात् । अस्त्विति चेन्न
 सकलनिवन्धविरोधात् । कचिज्जन्मनैवेति प्राचीनग्रन्थ-
 लिखनमपि जन्मनिवन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्य पितृ-
 मरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन परस्परया वर्णनीयम् ।
 किञ्च । ऊर्ध्वं पितृश्रेत्यादि अनुवचनं जन्मना पुत्राणां
 स्वत्वपरं जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वास्ये तदि-
 च्छया विना न विभागः ऊर्ध्वन्तु स्वेच्छयेति विभागनिषे-
 धार्थं तदिति वाच्यं तज्ज्ञान्यायम् अस्वाव्यपरत्वापत्तेः ।
 न च पितृपरमकालविधानार्थमिति युक्तम् दृष्टार्थ-

त्वादिभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधि-
 विभागस्य “एवं सह वसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकाव्यया” इति
 अनुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पितृपर-
 मानन्तरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्य-
 वाधोऽयं स्यात् । जातेष्टिवज्जातप्राणवियोगापत्तिस्वरूप
 विशेषविरोधस्यात्वाभावात् । अतो जीवतोः पितृस्त-
 द्धने स्वास्य नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरिति तत्कालीना-
 स्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यप्राप्ति-
 त्कालीन इच्छाप्राप्तेऽनूद्यते । तथा चैतद्वचनविरोधादपि
 न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमव्यतिरिक्तत्वादि-
 कमपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते । तस्मात्
 पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्वने पुत्रादीनां स्वास्यं न तत्-
 स्वत्वसमकालीनमिति स्वास्यादिसद्भावस्य सर्वत्र प्रति-
 बन्धकत्वात् सर्वोऽपि संप्रतिवन्ध एव दाय इति द्वैविध्य-
 अनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । यदि स्वत्वापगम एव
 पुत्रादीनां तद्वने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति
 तेषां धनसाध्वैदिकः संस्वनधिकारप्रसङ्गे “जातपुत्रः
 कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादि श्रुतिविरोधस्तुल्यः स्व-
 कपोलकल्पितहेत्वाभाससमर्थितसृष्ट्यर्थानुरोधेन श्रुति
 सङ्कोचोऽयुक्तः । आहिताग्नाविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ
 जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात् । सकल-
 याज्ञिकशिटानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च । जातपुत्रकृष्ण
 केशपदाभ्यां वयोवृद्धानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तयो-
 रव्यवस्थितयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकरणे भाष्यवार्त्ति
 कादौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुभवा पितृर्भव-
 न्मते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्रा-
 दनुभव्येति वाच्यम् । यतो द्वयोरपि मते पितुः
 स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्वत्यागरूपप्रधाननिष्प्र-
 चिरविहता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनु-
 मतेऽस्य स्वत्वजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्प्रचिरेव कथम् ।
 वस्तुतस्तु पितुः पुत्रानुभवरपि नापेक्षिता स्वात-
 न्त्यप्राप्तिः । पित्राद्यनुभवेऽपि पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्यप्रा-
 प्त्येतावान् विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टा
 पूर्वादिप्रतादौ भर्तादेरनुभवेऽप्यपारतन्त्र्यवचनात् ।
 अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैगुण्यं वा कर्मणि न
 तु प्रधानस्वरूपा निष्पत्तिः । पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पाद-
 कत्वञ्चैतदनुरोधात्कल्पमानमलौकिकभङ्गास्तीत्यञ्च । त-
 स्माच्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोऽपि

रिक्थादिवचनादधिगमादिपदेन संपन्नं व्यावश्यकः श्रुति
 श्रुतिपुराणशिष्टाचारसिद्धय निर्देशे जीवत्यपि पितादौ
 पुत्रादियज्ञाद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात् । वस्तुतस्तु
 लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्राणामेव पुत्रादीनां
 पित्रादिधने स्वास्यव्यवहारोऽन्येषामपीति साधयि-
 ध्यामः । यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारण-
 स्वत्वे कथमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तान्तदनु-
 मतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्पित्रादीनां न
 तदनुमत्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येति परिहृतप्रायमेव
 तद्विधिवलादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वरा-
 चार्यः । अतश्चोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य
 यज्जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्याम्परम्परिकोत्पत्तिस्वत्वहेतु-
 त्वेन व्याख्यानं कृतमिति व्यथमेव । यत्तु शङ्खवचन-
 नस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी । कल्प-
 तरुक्तव्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारोऽनुपस्थितभूयः-
 पदाध्याहारः प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वा-
 द्याज्ञेपस्थितेरध्याहाराच्च नायुक्तः । तेन श्रुत्युप-
 षङ्गमृत्युनुरोधात्सुनारददेवलादिवचनानां सिवास्वातन्त्र्य-
 परत्ववर्णनमुचिततरम् । 'यद्युक्तं' प्रीतिदत्तस्यावि-
 भाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपगमेऽनुपपन्ना-
 नीति । तदपि न कथमनुमत्यभिप्रायेण स्यावरप्रीति-
 दानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः । स्वातन्त्र्याद्वा पि-
 तृरनुमतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्यावरव्यतिरिक्ते
 पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते । अतएव स्यावरे विशेष-
 वचनम् 'स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
 असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दानञ्च च विक्रयः' इति ।
 मणिसुक्ताप्रबालानां भित्तिवचनात् जन्मना स्वत्व-
 पक्ष एवोपपन्नतरम् । न च पितामहोपात्तस्यावर-
 मात्रविषयत्वमिति युक्तम् । न पिता न पितामह
 इति द्वयग्रहणात् । पितामहस्य हि स्वाजितमपि पुत्रे
 पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वज्ञ-
 मयति । यथा परमते मणिसुक्ताप्रबालादीनां पैता-
 महानामपि पितृरेव स्वत्वलक्षणत्वात्तथास्मिन् मते-
 ऽपि पुत्रादीनान्तत्वं जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितृ-
 दीनाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैतके पैतामहे च
 द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितृ-
 रावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्ब-
 भरणपद्मिभोज्यादिषु च स्यावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे

स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम् । स्यावरादौ तु स्वाजितेऽपि
 पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यं तत्त्वमेव ।
 "स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्" असम्भूय
 सुतान् सर्वांश्च दानञ्च च विक्रयः । ये जाता येऽप्य-
 जाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिञ्च तेऽभिका-
 ङ्क्षन्ति न दानञ्च च विक्रयः" इत्यादि वचनात् । अस्या-
 ध्यपवादो वक्ष्यते यच्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा-
 च्छास्त्रे च जन्मनः कापि स्वत्वहेतुतानभिधानात्
 कथञ्जन्मना पुत्रादीनामपि पित्रादिधने स्वत्वस्वीकार इत्यु-
 क्तम् । तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमा-
 दिवचन उत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् । वस्तु-
 तस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम् ।
 सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्धर्वहितानां प्रत्यन्तवासिनां स्तेच्छा-
 दीनामपि मम स्वमिदं नान्यस्य स्वमिति व्यवपदेशस्त-
 त्तच्च 'क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते । तेनान्वयव्यति-
 रेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्टविनि-
 योगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
 देवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतत्तर्कोपपन्नोऽनुमान-
 वाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः "स्वत्वं लौकिकं
 लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्ब्रवीद्वादिबन्धु इत्यन्वयदृष्टान्तः ।
 आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकि-
 कार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः । तेना-
 न्वयव्यतिरेको हेतुः । यद्यप्याहवनीयादीनामपि यागा-
 दिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति । तथापि तल्लोक-
 प्रमाणकामग्रादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपे-
 णेति न व्यभिचारः । इह तु सुवर्णादिरूपेण न
 क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णत्वादिना
 भरणार्थक्रियासाधनत्वात्तद्यथा लौकिकं रूपमेवं स्वत्व-
 मपि सर्वानुगतं लौकिकमेव नह्यस्वत्वेन क्रयादि
 क्रियानिर्वाहो लोके । न चैवं स्वामी रिक्थेत्यादि
 स्मृतीनां लोकसिद्धार्थात्तुवादकत्वेनानर्थक्यापत्तिरिति
 वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावन्ता-
 दिवाचकत्वतदभावरूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकस्येव तस्यो-
 पपत्तेः । साधुशब्दाधिकरणे ह्येतदवस्थितं यत्सङ्कीर्ण-
 व्यवहारिणं लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं
 शास्त्रेण विविच्यते । नत्वलौकिकसाधुत्वं साधुभि-
 र्भाषितेत्यादिविधान्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यादि । एवमत्रापि
 तथा च नयविवेको भवनाथः "लौकिकसङ्गजलक्षण-

न्मादि चतुष्टयानिन्द्यं प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितं
तच्चिन्मनायां स्मृतिव्याकरणादिस्मृतियदिति । जन्मा-
दीत्यादिपदेन क्रयादिग्रहणम् । व्याकरणादित्यादि-
पदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षासासुद्रिकाणां ग्रहणम् ।
रागादीनामपि हि लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान् प्रति
विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं स्मृत्यधिकरणे
आचार्यचरणैः । स्वामी रिक्थेत्यादिवचनन्तु प्रागेव
व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु निष्प्रतिबन्धदायपरः संवि-
भागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां
विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु
रिक्थं पित्रादिवने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मनै-
वेति व्याख्याय संविभागः पित्रादिघने विशेषनिष्ठ-
स्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दो व्याख्या-
तस्तत्र स्वस्य सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रति-
पादनानौचित्यात् । एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य
विभागेन क्रियते । सुखानुसुखहेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे
वैकल्यापत्तेः । अतएवाह मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरा-
चार्यः 'विभागशब्दश्चानेकस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो-
नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषय इति' । लोके पुत्रा-
दीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमेव । यदपि पत्नी
दुहितरश्चेत्यादिवचनं तदपि स्वामिसम्बन्धनिबन्धना-
नेकदायहरमात्रौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोह-
निरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धा-
र्थानुवादकत्वमिति सकलनिबन्धभिरभिधानात् । भियतौ-
पायिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतोऽगुरोरपि संभ-
तम् । लिप्सानये हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां
क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यलौकिकत्वादिति
पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाध-
नत्वं लोकसिद्धमेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च
द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न
ऋवर्त्तेत । प्रलपितसिद्धमेवैष । अर्जनं स्वत्वं नापा-
दयतीति विप्रतिविद्धमिति मन्येत । अस्यार्थटीका
कृता विहृत एवम् । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्व-
र्थत्वन्तदा नियमानां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न बोध-
यति क्रत्वर्थताबोधने व्यावृत्तत्वात् । तथा सति प्रति-
ग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावाद्भूतेन च
स्वत्वत्यागात्मकयागासम्भवात् कथं हि द्रव्यार्जननियमा
भवेयुरिति पूर्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः । प्रलपित-

मित्याद्युत्तरकाशार्थः । अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया
लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्वाव्यापाराज्जियमानां क्रत्वर्थ-
त्वं तेन गम्यत इति न यागासम्भयो नियमानर्थक्य-
ञ्चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमे-
नैव विचारप्रयोजनमुक्तम् 'अतो नियमातिक्रमः
पुरुषस्य न क्रतोरिति' । अस्याप्यर्थ एव विहृतः । यदा
द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमार्जितेनैव क्रतुर्न
नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण । न तु पुरुषस्य निय-
मातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते अर्जननियमस्य क्रत्वर्थ-
त्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वात्नियमातिक्रमार्जितेनापि द्र-
व्येण क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहः पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष
इति अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वस्युपगत-
मन्यथा क्रतुसिद्धिप्रतिषेधनिरोधात् । तत्रैवाधिकरणे
कुमारीस्वामिनोऽप्यत्रभवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमत-
मिति । तत्रत्यवार्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमेव ।
अतएवाह शास्त्रदीपिकायां, पार्थसारथिः राग-
प्राप्तं तावदर्जनञ्च शास्त्रीयम् । रागतस्य पुरुषार्थतया
प्राप्तेः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषस्वीकृत्यत् पुरुषार्थं
विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वकशेषतया शक्यं विज्ञा-
तम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्या-
णामन्यतम इति कार्यान्तरवत् क्रतावधुपयुज्यत इत्ये-
तावान् विशेषः । न तु तस्यैवाङ्गं तथा सति जीवन्लो-
पात् क्रतुरेव न प्रवर्त्तेतेति प्रसङ्गकेन । अत्रार्जनस्य
शास्त्रीयत्वन्निरस्यता स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्धत्वं
स्पष्टतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात् पुरु-
षार्थन्द्रव्यार्जनमेवैव दृष्टार्थमभवति । नियमस्तु दृष्टा-
भावात्कामदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जन-
विषयत्वात् । नियमस्य पुरुषगतत्वमेव कल्प्यते । तेना-
सावुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवेतीति गम्यत इति । ततश्च
स्वामी रिक्थेत्यादिग्रहणं लौकिकमेव रिक्थादीनां
स्वत्वोपायत्वमनूय तदतिरिक्तोपायनिष्ठतौ तात्पर्यं ज्ञेय-
मविधयेति नानर्थक्यशङ्कापि तृप्तिसाधनभोजनान्निव-
दिङ्गियभवत् । द्रव्यार्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारो
दाहरणज्जियमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपपन्नः । स एव
ततोदाहरणमित्येव बहुशुद्धमतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौकि-
कत्वं तुभवसम्मतमिति निष्कर्षः । तत्तद्वृषणभूषणादि
तु तन्त्राभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुताहुपयोगा-
दिह बोध्यते । एतेन चोपादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं

स्वादिति यत्संयहकारधारेण्यथां स्वत्वस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदपि परास्तम् । चौथ्यादिषु स्वत्वो-
पायत्वस्य लोकणवाप्रसङ्गेन्यस्य स्वमिदक्षास्तेष्वेवं व्य-
हारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य
वान्वस्य वेत्याकारोनाहुपपन्नः । सम स्वमनेनापहृतमिति
न ब्रूयादपहर्तरेव स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदप्येतेनामूलविशीर्णम् । यच्चोक्तं
संयहकता “शास्त्रेण सर्वस्य तत्त्व विनियोगनियन्त्रणा-
दयथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्वत्वासम्भवः इच्छया कापि
नियोगासम्भवादिति । तदप्यापाततः न हि वयमै-
च्छिकविनियोगोपहितत्वं ब्रूमीमऽपि तु तदर्थत्वमात्रम् ।
अन्यथा राजादिभयादिच्छाप्रतीतिष्वपि तत्त्व विनि-
योगेच्छानिच्छादशयोश्च स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्ये-
याताम् राजादिनियन्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादन्य-
त्वेच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदर्थत्वस्यानपायात् । अतएव
दुर्हत्तेनाशास्त्रीयविनियोगे स्वव्यवहारो नास्ति ।
प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात् । तदर्थत्वं च तद-
र्जितत्वप्रयुक्तमस्यैव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् ।
“तच्च तस्य तदर्थं यथेष्टोर्जितमिति” । तदर्थं यथेष्टवि-
नियोगार्हमित्यर्थः प्रतिबन्धादङ्गुरमजनयतोऽपि कुम्-
बस्यबीजस्य बीजत्वप्रयुक्तमङ्गुरोत्पादनार्हत्वमिव । पशु-
तस्तु बीजत्वाङ्गुरार्हत्वयोरिव स्वत्वत्वयथेष्टविनियोगार्ह-
त्वयोरपि भेद एव । अन्यथाहतावच्छेदकाऽपरिचयेऽर्ह-
ताया दुर्गिरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि
तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरसेवोत्पत्तिविनाशशालि ।
ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः ।
इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र मितान्तरायां
स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनसुक्तं शास्त्रैक-
समधिगम्ये स्वत्वे । मनुः “यद्वर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा
ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्तमैश्च शुद्धान्ति दानेन तपसैव
च” इत्यादिस्मरणदसत्प्रतिग्रहादि यस्य यत्कर्जनी-
पायत्वेन निषिद्धन्तर्जिते तस्य स्वत्वाभावाच्चौथ्याद्यर्जित-
वत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु
स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधन-
त्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिक्रमनिमि-
त्तप्रत्यवायात् प्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपधर्मो-
पायतत्त्वस्वमिति न प्रायश्चित्तमपि “सप्त वित्तागमां
धर्म्यां दायो ज्ञामः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च

सत्प्रतिग्रह एव चेति” मनुस्मरणात् । प्रयोगो
हृत्पुत्रव्यवयोगः कर्मयोग आर्त्तव्यादिकरणम् ।
तत्र दाय्यादीनां त्रयाणां वर्णचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य
अत्रियं प्रति, योगस्य स्वयं कृतस्य वैश्य शूद्रं च प्रति धर्म्य-
त्वम् अस्वयंकृतस्यापि च स्वयंकृतस्यापि सर्वान्
प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति ।
अत्र मदनरत्नकरो दूषणमाह “स्वत्वस्य शास्त्रैकसम-
धिगम्यत्वेऽप्यसत्प्रतिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वावस्थादकता-
न्नेषां वदति किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम् । इत-
रथा “आपन्नतः सम्पत्कृत्तुं भुञ्जानो वा यतस्ततः ।
न लिप्येतेनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः । कुषोदं
कषिवाणिज्यं प्रकुरीतास्वयङ्कृतम् । आपत्काले स्वयं
कुषीर्ज्ञेनसा युज्यते द्विजः” इति वचनैरेनसा न युज्यत
इत्यभिधानेनापि प्रत्यवायाभावावगमेनानापिप्रत्यवाय-
स्यैवावगमात् प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वौ-
चित्यात् । अतएवानापि तत्र द्रव्यपरित्यागपूर्वकं जप-
तपोरूपं प्रायश्चित्तमेव विदधाति । न चौथ्यादिद्विजाज-
दण्डमपि किञ्चिदचनमसत्प्रतिग्रहादौ । तेनासत्प्रति-
ग्रहादेः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पाद-
कत्वाविशेषात्तदर्जितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि त्वत्यमिति
नेतृप्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र वदामः ।
शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौथ्यादि-
निषेधस्य स्वत्वासुत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य
युक्तमिति अत्र कर्तुः प्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्वप्र-
रता । तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्यास्यस्तु यथा चाप-
दुपाधिना “तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षड्विंशतः ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः । आख्यातव्यश्च
तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छतीत्यादि” प्रतिप्रसवबलाच्चौथ्ये
तत्तितयाभावस्तथाऽसत्प्रतिग्रहादेरप्यस्तु । अन्यथोभय-
त्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रीयत्वे
स्वत्वस्याप्रसक्तचौथ्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् ।
अधिगमान्तरभावेन कथञ्चित्प्रसक्तेस्तेनाज्ञस्यैकव्य-
त्वात् अपरथा प्रतिषेधानुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे
च विकल्पापत्तिभिर्या “दीक्षितो न जुहोतीत्यादिव-
ज्ञाप्रकारमतेन पर्युदासत्वं सामान्यविशेषभावेन विशेष-
निषेधसामान्यविध्योर्वाध्यबाधकभावोऽपि वा मतान्तरे-
णेत्यपि स्वीकार्यमेवागत्या । प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्ति-
र्ज्ञाज्ञादेरप्येवेत्यापत्तदभावोपाधिकौ प्रतिप्रसवप्रति-

वेधावप्युपपन्नतरौ । तर्ह्यसत्प्रतिग्रहस्वयंकृतवाणिज्या-
दावनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न
इष्टापत्तेः । न हि स्वधर्मत्यागिनो राजदण्डाभावः
कस्यापि सम्मतः । स च कश्चित् सामान्यरूपेणोक्त एव
मृह्यते कचिद्विशेषादान्नात इत्यन्यदेतत् । अतएवाभौ-
किकस्वत्ववादिन इदमप्यपरदूषणम् । चौर्यादिनिषेधस्य
वित्तप्रयोजकतागौरवम् । पर्युदासत्वादिसौकारगौर-
वञ्च लौकिकस्वत्ववादिनस्तु दण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम् ।
तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोकसिद्धत्वादिति रागाभाप्रतिषेधे
पर्युदासादिसौकारानापत्तिश्चेति लाघवमिति । तस्मा-
च्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽसत्प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्त-
दर्जिते पितुः स्वत्वाभावः स्यादेवेति चौर्याद्यर्जितपि-
तृधनाविभागवदसत्प्रतिग्रहाद्यर्जितस्याप्यविभाज्यत्वम् ।
लौकिके तु तस्मिन् लोके तेषामपि तदनुपायत्वात्
सिद्धं तद्विभाज्यमिति मिताचरोक्तं साध्येव प्रयो-
जनम् । इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौर्याद्यर्जित-
पितृधनसूकारे यथा पुत्रादीनामपि दण्डप्रार्थाच्चत्तं
भवत्येव तथाऽसत्प्रतिग्रहाद्यर्जिततदुपहृणोऽपीत्यपि
प्रयोजनमवसेयम् अर्जयितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेनो-
चितत्वात् । इदन्तिह विचार्यम् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे
चौर्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे षड्भक्तानशनाद्या-
पदि यच्चौर्यमनुभूतत्वेन चोरिते स्वत्वस्य दत्ते न वा ।
नाद्यः लोकेऽनुपायत्वे नावधारितत्वात्तदुत्तरेभ्युपगन्तु-
मशक्यत्वात् । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रमहस्तेषां
जलादेर्दधिजनकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः व्यस्येन
पञ्चमहायज्ञादिप्रधानानिष्यत्तेः । न च क्षुत्प्रतिवात-
मात्रमेव तेन क्रियतां नान्यदलौकिकमिति वाच्यम् ।
शिष्टाचारविरोधात् न हि “शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्य-
कृत्वा तदुपयुज्यते “यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य
देवताः” इति स्मरणाच्च । अतएव विश्वामित्रः श्व-
जावनीं श्वपचमृहात् हृत्वेन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा
भोज्यामीति मनसिक्त्व यदा यथादेवतन्त्रागांस्त्यक्तुं
प्रवृत्तस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्दृष्टिः स्मृष्टा शस्यञ्च तन्-
क्षणमेव पभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्यते ।
शास्त्रैकसमधिगम्ये तु स्वत्वे यथाशास्त्रचौर्यादेरपि
स्वत्वोत्पादकत्वतदभावो न विरुद्धौ । लौकिकस्वत्वतद-
नुपायवादिनस्तु भयतः पाशारज्जुरियमिति । अत्र प्रति-
विषयः । यद्यपि चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वञ्च लोकसिद्धं

तथाप्यनेनैव सशमक्ताशनकाले षड्भक्तानग्निनो
विधानाद् गम्यते । स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वे विरु-
द्धत्वमतज्ज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुप-
पत्तेः । अतश्चौर्यनिषेधोदण्डपापमात्रबोधक एव ।
चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तो न तदभावपरः । यथा
ब्राह्मणस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्री-
यत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् ।
यथाह्यराचार्याः “एतावन्मात्रत्वेद्वागमिकं प्रत्ये-
तव्यम् न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमोलोकप्रमाणगम्य
इति” । तत्रापि तावत् पुरुषपरम्पराजन्यव्यक्तौ ब्राह्मण्य-
मभिध्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीय
व्यञ्जके ज्ञानवत्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षमेव
व्यक्तिप्रत्यक्षप्रसुखजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादित्यपि व-
दन्ति । इह तु चौर्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्व-
महात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पादकतैव शास्त्रेण बोध्यते ।
न च प्रत्यक्षविरोधः । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रमहस्ते-
षां बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् न ह्यनुत्पादकत्व-
मपि लोकात् । तादृशेन व्यवहाराभावादन्वयव्यतिरेक-
गम्या स्वत्वस्य चौर्योपायकता नावगम्यत इत्येतावत् ।
तथा च एतेषादीनां लोकानवगतपुत्रादिजनकता
यथा शास्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यतायामपि
तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां
दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धकप्र-
तिबद्धाहर्दिजनकता यथोक्ते जकमन्त्राणामथर्वादि
शास्त्रगम्या लोकप्रमाणगम्यत्वात् एते जकतायाश्च प्रति-
बन्धकप्रतिबद्धकार्यजनकतातिरिक्ताया अनिवार्यत्वात् ।
शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात् । यत्तु जन्मना
स्वत्वन्निराकुर्वता जीमूतवाहनेन ‘कचिज्जन्मनैवेति
जन्मनिबन्धनत्वात्प्रितापुत्रस्य सम्बन्धस्य पितृमरणस्य
च कारणत्वात्परम्परया वर्णनमिति’ प्राचीनलिखनाभि-
प्रायसङ्गा कथसुत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण एते स्व-
त्वीत्पत्तिरित्याशङ्क्योक्तं ‘अन्यव्यापारेणान्यस्य स्वत्वम-
विरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि
चेतनोद्देशकत्यागादेव दातव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये
स्वामित्वम् । न च स्वीकारणात् स्वत्वं स्वीकर्तुंरेव
दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तत्र
फले सम्प्रदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं
कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य

होमाभिधाननिमित्तभूतमन्त्रेण कर्तव्यत्वेन होतृ-
भूते तद्वदपि स्यात् । किञ्च । मनसा पातसहि-
श्रुत्यादिशास्त्रे स्त्रीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् ।
ननु ग्रहणं स्त्रीकारः अमृततद्भावे चिप्रयोगादस्त्वं स्वं
कर्तुं व्यापारः स्त्रीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव सूत्रम् ।
उच्यते । उत्पन्नमपि स्त्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेद-
मिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहाराहे क्रियते इति स्त्रीकार-
शब्दार्थः याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमज-
नयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणा-
दानादेव स्वत्वात् । पितृनिधनकालीनजीवनमेव वा
पुत्रस्यार्जनस्य विषयि । किञ्च । भ्रात्रादिधने तन्मर-
णात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भ्रातृन्मरणादेः स्वत्वम-
कामनापि वाच्यमिति दृष्टव्यमिति । तदेतदुत्तानमिति
विलसितम् । तथा हि शास्त्रमूलत्वादस्येति तावत्
स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि दृष्टं
लोकेऽपीत्यादि तदप्यापातमुत्तरम् । न हि प्रतिग्रही-
तस्य स्त्रीकर्तृत्वमपि तस्य स्वत्वस्य द्योतते । पात्रविशेषोद्देशेन
त्यागे तेनास्त्रीकृतोऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रति-
पादनासम्भवमसङ्गात् । यदपि स्त्रीकर्तृत्वेव दातृत्वापत्ते-
रिति तदप्युक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दान-
त्वात्सम्प्रदानस्त्रीकारानुक्तानुमानादिव्यापारस्य दान-
पदार्थत्वात्तत्फलपेक्षितता तु तस्य सम्प्रदानस्त्रीकार-
मन्तरेण न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्वृत्तकः । न तु
स एव दानशब्दार्थः । यदपि यथा हीत्यादि तदपि
न यजमानकर्तृकाग्निहोत्रहोमादौ तदविरोधात् ।
यत्पि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते ।
चरुवत्तस्य प्रक्षेपोऽर्ध्वादिभिस्तत्वापि विविक्तकर्तृक-
त्वाद्यथास्वन्तद्व्यवहाराविरोधात् । अन्यक्तस्य प्रक्षेपपर-
होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः सुकर्तृकोऽ-
न्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु न तावता कश्चिदोषः ।
अतएव यागस्य न प्रक्षेपामेव आत्मलाभो होमस्य तु
तदपेक्षेव । दानस्य तु प्रतिग्रहीतव्यापारसामेक्षत्वेनैव
तदभावे दानपदार्थानिष्पत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि ।
तदपि यत्किञ्चित् उत्सर्गस्यैव तत्र विधानात् न तु
दानस्य । अतएव दाता तत् फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा
तस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्वे हि तस्य तत्फलभावा-
प्रमत्तेस्तु तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेष स्यात् । अत-
स्तत्र जलप्रक्षेपरूपः पात्रोद्देशक उत्सर्गस्य ददातिना

विवक्षितोदानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदानकर्तृकस्त्रीकारे
सत्येवेति परमार्थः । अतएवोत्सर्गे इत्येव तत्र सङ्कल्प-
वाक्यं शिष्टानामुक्तं दास्ये इति सम्प्रदे इति वा । अतः
प्रतिग्रहादेव दानस्य फलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति
प्रतिग्रहस्यार्जनरूपत्वमविरुद्धम् । स्वत्वजनकोहि
व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः । अतएवाह प्रभाकरः 'प्रल-
पितमिदं केनापि कर्जनं स्त्वं नापादयतीति विप्र-
तिषिद्धमिति' । अस्य ग्रन्थः प्रागेव विवृतः । किञ्च ।
प्रतिग्रहस्य ममेदमिति ज्ञानरूपस्य दातृव्यापारमा-
त्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्जनशब्दस्य
तत्र गौणता स्यात् । अन्यस्मै तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च
पूर्वसङ्गात् । तदस्त्रीकारे प्रागुत्पन्नतत्स्वत्वनाशश्च कल्प्यः
स्यात् । न च दातृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशाभाधारण
सम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्याभ्युपेया त्वयापि । अपरथै-
तत्स्वत्वनाशेऽन्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तेर्मध्यस्थस्य तस्य परि-
ग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य कस्यापि वनगतास्वामिकतृण
काष्टादाविव तत्र स्वत्वं स्यात्परिपालनाप्रसक्तिश्च । तथा
मन्त्रेऽपि पात्रविशेषोद्देशककल्याणे पात्रविशेषस्वो-
त्पन्नमपि स्वत्वन्तदस्त्रीकारे नशत्रुत्यस्य स्त्रीकारात्स्वोत्प-
द्यत इति न कोऽपि विरोधः साधारणस्वत्वविनाशासा-
धारणस्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्र साधारण
स्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणिनी नैव स्त्रीक्रियते
गौरवाच्च । किन्तु दातृरेव यथेष्ट विनियोगार्हस्वत्वाप-
गमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलाभावे दानशब्दार्थानिष्यत्ते-
र्विधिशिरस्तफलार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्व-
रूपं स्वत्वमस्यैव । यथा कुते हविषि भक्षसाङ्गावा-
वधि व्यसृष्टस्यर्धादिनिषेधाश्रयणनिमित्तदोषश्रयणानु-
रोधेन, तथा चान्यस्वत्वानुत्पत्तावपि न मध्यस्थपरि-
ग्रहाद्यनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारोऽप्युभयत्र परि-
पालनरूपस्तन्मूलकएव । न चोत्सर्गमात्रस्य तत्र त्वया
वश्याभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरण्यं न स्यादिति वाच्यम् ।
तादृशोत्सर्गस्यैव विधितार्थविषयत्वात् । होमस्येऽ-
न्यथा भक्षसाङ्गावानादरापत्तेः । यच्च याजनाध्यापन
साहचर्यात् प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वजनकत्वेऽपि गौणमे-
वार्जनत्वमिति । तदप्युक्तं । तत्र हि ये ये द्विज
प्रभृतीनाम्नामास्तोषोन्तोषान्तोभ्यो श्रुतिरूपेणैव दक्षिणा-
काले प्रतिपादनम् । परिक्रयव्यवहारोऽप्यतएव
"स्वामिकर्म परिक्रयः" इति जैमिनिस्त्वतादौ विस्तरेण

निर्णीतएव विस्तरस्तु तत्रैव दृश्यः । कर्मकरानतिज-
निका भूतिरेव हि परिश्रयः । एवमध्यापनेऽपि शिष्योऽ-
ध्यापकायाध्यापनभूतिमेव तत्सन्तीषजननोमध्ययनान्तेऽ-
प्यन्ति । नियतभूतिकरणे तु भूतकाध्यापनमुपपातकम् ।
अतएव वाजनाध्यापनयोः प्रतिपक्षाद्भूतिशब्दाच्चनिर्व-
शाच्च पृथगभिधानसुभयमिच्छितत्वात् । तेन तयोरपि
सुख्यमेवार्जनत्वम् । दक्षिणात्वव्यवहारोऽप्यतएव ऋत्वि-
गध्यापकदेवे । यदपि भ्रात्रादिधने भ्रातृनरादि स्वत्वो-
त्पादकत्वन्निधनस्य तत्कालीनभ्रातृनरादिजीवनस्य वा
कृमृमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनन्तत्कालीनजीवनं
वा स्वत्वोत्पादकमस्तु नत्वकृमं पुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम् ।
तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वोपपादनादेव
परिहृतम् । यच्चोक्तं 'जडं स्मिन्नुद्येत्यादि' मनुवचनमपि
जन्मनः स्वत्वापादकत्वे न घटते प्राग्निभागनिषेधार्थत्वे
तस्यासार्थपरत्वापत्तेः विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधान-
कालविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य पक्षप्राप्त्यस्य निय-
मार्थत्वे सहवासविधिविरोधाद्यापत्तेः । तस्मात्प्रतिर-
सति सातरि च सत्यान्तर्जनस्वाभ्याभाव उपरतयो-
रेव तयोः पुत्रादेस्तर्जनस्वाभ्यामिति प्रतिपादनार्थमेव
तदाच्यमिति । तदत्युत्तानाभिधानम् असार्थविधाना-
पत्तेस्तुल्यत्वात् । प्रागस्मात्तन्त्रेण कालविधिपरत्वे-
बाधकाभावात् । इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहार-
शास्त्रत्वेनाविरोधात् । एतेन जातेष्टिवच्छेषिविरोधादि
निमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितृपरमानन्तरक्षणएव विभागः
प्रसज्येतेत्यप्युक्तम् । कालविधानेन पितृपरमस्य
निमित्तत्वाबोधनाच्च । अन्यथा निमित्ते सति नैमित्तिक-
स्यावश्यकत्वात्पितृहृद् विभागकरणे प्रत्यवायोऽपि
प्रसज्येत । पतितत्वपारिज्वाज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्य-
धिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्ताना-
चरण एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च । अन्यथा द्रव्य-
साध्यं प्रायश्चित्तमपि पितोः स्वद्रव्येण न स्यात् । अत-
एव मातृनिवृत्ते रजसोत्याद्यपि कालविधिपरमेव । न
तु पातित्यादिवत्तत्र स्वत्वाभावः । स तु लोकेत एव
विभागनिषेधाच्च भ्रात्रादाविवेत्यादि वक्ष्यते । किञ्च ।
तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः कालः अपरस्वानपगत एव
पितृस्वाभ्यां पितृरिच्छेति कालद्वयमित्युक्त्वा मध्ये मिता-
चरोक्तं विभागकालत्वयं दूषयित्वा तस्मात्पतितत्वनि-
सृहत्वोपरमेः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्च

सति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहर-
ता जीमूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां
विभागो स्वीकृतस्तत्र पुत्राणां स्मितृधने स्वत्वोत्पादः
कथम् । कथञ्च जीवतोः पितोरस्वाभ्यामितिपादकवचनेः
सह न विरोधः । अस्य विभागसम्भवात्कथन्तेषां
विभागः । पितृस्वत्वापगमएवोर्द्धं पितृस्वत्वेत्यनेन विव-
क्षितोऽतएव सतपदस्मरित्यज्योर्द्धमित्युक्तम् । पितृ-
स्वत्वापगमोर्द्धमित्यर्थः पितृस्वत्वापगमश्च तद्विधानादिव-
त्तस्य पतितत्वनिस्सृहत्वाभ्यामपीत्यादि स्वमन्ये पूर्वापर-
विरोधश्च न कथम् । अत्राप्युपरतस्सृहत्वादिना पुत्राणां
स्वत्वस्मितृधने भवतीति ज्ञापनादयमेकः काल इति उक्तम्
तत्राप्युपरतस्सृहत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगमएव यदि
विवक्षितस्तर्ह्यनपगते पितृस्वत्वे तदिच्छाऽपरः काल इत्य-
भिधानं विशुद्धम् । पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवन-
स्यैवार्जनस्य तदीयस्य स्वीकारात्पितृस्वत्वे सति पुत्राणां-
नङ्गेन स्वत्वस्वीकारः कथम् । नह्यनाशमित्युत्तरेतत्तर्जोनि-
वृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमे पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन-
न्तस्वाभ्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वन्तत्र निरुद्धोदायशब्द-
इति स्वीकृतायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्र विभाग-
स्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुस्त इत्यादि बद्ध व्याकुली-
ह्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमित्यादि-
सुधीभिरुच्येयम् । अतएव मिताचरादौ पूर्वस्वामि-
सम्बन्धाधीनं स्वत्वमन्यस्य यत्र धने तदेव दायशब्दवाच्य-
मित्युक्तञ्च तु पूर्वस्वाभ्योपरमेऽपि तत्र प्रवेशितः । तस्मिन्
द्विविधो दाय इति ।

यच्च जीमूतवाहनेनैव मिताचरोक्तम् विभागो-
नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाभ्यानान्तदेकदेशेषु
व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थः । न च सम्बन्धावि-
शेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्था-
पनं विभाग इति वार्त्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धान्तरसङ्गाव-
प्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेवेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वा-
पादकत्वात् । कर्त्तृपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाशकल्पना-
गौरवात् । यथेष्टविनियोगकलाभावेनानुपयोगाच्चेति
दूषयित्वा उच्यते । "एकदेशोपात्तस्यैव भूतिरप्य-
दातुमशक्यं स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन देशेभिक-
व्यवहारानर्हताया अव्यवस्थितस्य शुटिकापातादिना
व्यङ्गनं विभागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा
विभाग इति व्युत्पत्त्येत्युक्तम्" । तद्वायतत्वकृतीपन्यस्य

दूधितम् “यत्नास्य स्वत्वान्नैव गुटिकापात इति कथं
वचनाभावाच्चित्तव्यम् । यत् हि पितृनिधनानन्तर-
दीयाश्वयोरैकमादाय भ्राता यदर्जितत्नत्वार्जकस्य द्वौ
भागावपरस्यैकः सर्वसम्पत्तः । तत्र यदि प्राचीनधनवि-
भागकाले गुटिकापातादर्जकेन स एवाश्वः पश्चाद्व्यस्तदा-
प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व इति
तेनार्जितधने कथं भ्रातृनरस्य विभागः । तत्रैवा-
स्वत्वेन तदुत्पन्ने सुतरां स्वत्वाभावादश्वस्य चाविभाज्य-
त्वात् । यदि वार्जकतरेण सोऽश्वोऽव्यस्तदा तेनार्जित-
धनस्य समभाग एव युक्तः । एकस्य स्त्रियासेनापरस्या-
श्वः यासेनार्जकत्वादिति । वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात्
सर्वसम्बन्धिनं सर्वधनोत्पन्नस्य स्वस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकव्यवस्थापनं विभागः । कृत्स्नधनगतस्व-
त्वात्पादविनाशावप्यगत्या कल्प्यते । संसृष्टतायां प्रादेशि-
कस्वत्वात्पादकृत्स्नधनस्वत्वात्पादविनाशाविव । तच्च “वि-
भक्तो यः पुनः पित्वा भ्राता वैकल्य संस्थितः । पितृव्ये-
ष्याय वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते” इति वृहस्पति-
वचने येषामेव हि पित्रभ्रातृपितृव्यादीनां पितृपिता-
महोपाजितद्रव्येणाविभक्तं स्वसुत्यत्तितः सम्भवति ।
तएव विभक्ताः सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागाः
एव यत्तव धनं तन्मापि यन्मम धनलक्ष्यः पीत्येकस्मिन्
कार्ये एककूपतया स्थितास्ते संसृष्टाः न त्वनेवंकृपाणा-
न्धनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिण्यं वणिजामपि संसर्ग-
त्वम् । नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्गमात्रेण । प्रीति
पूर्वकतादृगभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि
स्वहस्तिताम् । साधारणस्वत्वादेव हि “वन्धूनामविभ-
क्तानाम्भोगक्षैव प्रदापयेत्” इति कात्यायनवचनं यथा
श्रुतमेव सङ्गच्छते । बावद्भुक्तधनमात्रे स्वस्वत्वापि
सत्त्वात् । अतएवात्र धने परस्परस्य चौर्यमपि नास्ति ।
एवञ्च ।

“साजित्वस्मातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभ-
क्ताभ्रातरः कुर्युर्द्धाविभक्ताः परस्परम्” इति नारद-
वचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्यायसूक्त-
एव । दानादेः पूर्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीतादेः स्वत्व-
सत्त्वादानप्रतिग्रहादेरसम्भवात् । अविभक्तत्वादेव चावि-
भक्तद्रव्येण यत्कृतं दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फल-
भागित्वम् । तथा च नारदः “भ्रातृणामविभक्तानामेको
धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्

पृथक्” । व्यासोऽपि “स्वावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधार-
णस्य च । नैकः कुर्यात्क्रयन्दानं परस्परमतं विना” ।
अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात् कृत्स्नधनगतमेव
प्रत्येकं स्वत्वं स्वीक्रियते । तस्मात्तु स्वधनसम्बन्धान्नरसत्त्वेन
सम्बन्धिसकाशात् संक्रान्त्यनं यत्तव ममापीति स-
म्बन्धिनं प्रतीयते तद्विमतो दानादिकं प्रतिषिद्धं
स्वार्थम् । अतो नैकदेशगतं स्वत्वमिति । इदञ्च द्रव्य-
समुदायविषयाणामनेकस्वाभ्यानामेकदेशे व्यवस्थापनं
विभाग इति वदतो मिताक्षराकृतोऽप्यभिमतमिति ल-
भ्यते । इदन्तिह विचार्यम् । द्रव्यसमुदायनिरूपितं
स्वामिगतं स्वान्यम् स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये
स्वत्वं व्यासज्यवृत्तिं प्रत्येकवृत्तिं वा । नाद्यः एकैक-
स्वामित्वस्वत्वाश्रयनाशे तद्भाषस्यावशिष्टसमुदायगततद-
त्यक्तेषु कल्पनायामतिगौरवापत्तेः प्रत्येकस्य प्रत्येक-
द्रव्ये दानक्रयादियथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहा-
रविस्वादापत्तेः । न द्वितीयः विभागे सति तदवता-
न्नाशोत्पादकल्पनापत्तेः । स्वस्य सतोविभागो न तु वि-
भागात् स्वत्वमिति अन्यविरोधाच्च । अत्र ब्रूमः ।
प्रत्येकवृत्तीनि सम्बन्धाविशेषात् स्वाभ्यानि च सन्त्येव ।
परस्परविभागागते परस्परस्यान्यान्यदीयद्रव्ये तानि
नशयन्ति परमते मरणपारिव्रज्यादिनेवेति न काप्यनु-
पपत्तिः । व्यवस्थापनमपीदमेव अन्यैकदेशे उत्पादन-
मित्येव वदेत् । अतएव विनाशमात्रकल्पना न तु स्व-
त्वान्नरोत्पादकल्पना । जीमूतवाहनमते च कुत्र
वास्तवं सम स्वत्वमिति विभागात् प्रागनिरूपणात्तदधी-
नश्रौतस्मात्तं लौकिककर्मोच्छेदः । अनुमत्या विभागोत्तर
कृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्त्वान्नरोत्पत्तिस्वीकारे तद-
त्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्तया मिताक्षराभतं प्र-
त्यापादितं ततोऽपि तवाधिकसापन्नम् । व्यवहारा-
नुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता च योपन्यस्ता
साध्येकदेशगतस्वत्वाभ्युपगमे तुल्यैवेति कृतमतिदूरंगत्वा” ।
अनयोश्च मतयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्
“देशानां जातिसंघस्य धर्मोऽयमस्य यो भृगुः । उदितः
स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्” भृगुवचनम् भृगु-
राहेति शेषः । दायस्य भागः प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यत्र अच् ।
२ जीमूतवाहनादिकृते दायस्य विभागज्ञापके अन्ये पुं ।
दायभागार्थादिक्रमश्च उत्तराधिकारिशब्दे १०८६ शु०
उक्तः ।

दायाद् पु० दायं विभजनीयधनमादत्ते ध्या+दा-क । दाय-
सक्ति अद्-अण् उपपदसमासो वा । १सपिण्डे २पुत्रे च
असरः । “न तं भजेरन् दायादाः” मनुः । “४स्त्रीता-
मरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः” कात्या० । १दाया-
धिकारिणि त्रि० “तेषां षट् वन्मुदायादाः” मनुः स्त्रियां
टाप् “पुमान् दायादोऽदायादा स्त्री” निरु० कप्रत्य-
तान्तस्यैवेदं रूपम् सुध्वोधमते षण्णान्तात् ङीप् स्यात्
दायादोति भेदः । सा च ४कन्यायाम् शब्दार्थकल्य० पुत्रे
“त्वया दायादवानास्मि त्वं मेवंशकरः सुतः” भा०आ०
७५अ० ।

दायाद्य न०दायादस्य भावः ब्राह्मणा० ष्यञ् । १सपिण्डे
दायरूपमाद्यम् । २सपिण्डे निवन्धने धने च “दा-
यादस्य प्रदानञ्च” मनुः “स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि
प्राप्नोति पाण्डवः” भा०आ० १४१ अ० । “स्त्रीणां सपनि
दायादसुपभोगफलं स्मृतम्” भा०अनु० ४७अ०

दायित त्रि० दायं दानं करोति दायि-कर्मणि-क्त ।
कृतदाने दायिते भरतः एतन्मूलं मूल्यम् ।

दार पु० व०व० दारयति भ्रातृन् दृ-णिच् दारि-कर्त्तरि
अच् । भाष्यायां “दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः
पितामहान्” भा०आ० १०३अ० “दाराणां सुरवैरिणो
रतिपतेर्मातृस्त्रिलोकजितः” धनञ्जयवि० । “पाणिग्रह-
णिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्” मनुः । “सदृशा-
नाहरेत् दारान्” यमः । करणे घञ् । २यौषधभेदे । भावे
घञ् । ३विदारणे पु० ।

दारक त्रि०दृ-ण्वल् । १विदारके २बालके “चाण्डालदारके-
णानुगम्यमानम्” काद० “एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्य-
त्रैव दारकाः । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्मत्तवाधाय दार-
कान्” भा०आ० १२६ अ० । “सदृशरांश्च महाबोरान्
समरे शत्रुदारकान्” मा०द्रो० १५६अ० ३पुत्रे “कुमारो
मर्त्तृदारकः” अमरः । ४कन्यायां स्त्री “सन्तानसन्निवि-
ज्ञेयः दारिकादानपूर्वकः” कामन्दकी० “पूतनां दैत्य-
दारिकाम्” हरिवं० ४२अ० ५ग्रामभूकरे पुंस्त्री राजनि० ।
तस्य भूमिविदारकत्वात् तथात्वम् ।

दारकस्मिन् न०दाराणां तद्भावस्य प्रतिपादकं कर्म । भाष्यात्
सम्पादके ज्ञानविशेषरूपे विवाहे त्रिका० “सा प्रशस्ता
द्विजातीनां दारकर्त्रिण मैथुने” । “सवर्णाये द्विजातीनां
प्रशस्ता दारदर्शिनः” मनुः । दारक्रियाऽप्यत्र स्त्री “पुन-
र्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” मनुः “दारक्रिया

योग्यदशञ्च पुत्रम्” रघुः । “क्रीवे दारक्रिया यादृक्”
भा० स० ३६अ० ।

दारग्रहण न०दाराणां दारत्वस्य सम्पादकं ग्रहणं ज्ञानम् ।
दारत्वसम्पादके ज्ञानरूपे विवाहे “तेन भार्यात्वसम्पा-
दकं ग्रहणं विवाहः । तस्य स्वीकाररूपज्ञानविशे-
षस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्तृत्व
कर्मत्वे अतएव “कन्यापुत्रविवाहेष्विति” विष्णुपुराणोक्तं
संगच्छते । भार्यात्वस्य स्वरूपसद्विशेषणत्वेन नेतरे-
तराश्रयदोष इति” उद्वा० रघु० “तद्दारग्रहणे यत्नं
सन्तत्यां च मनः कुरु” भा० आ० ११अ० । दारपरिग्रहा
दयोऽप्यत्र “अतः परं समावृत्तः कुर्याद्दारपरिग्रहम्” मनुः

दारण न०दारयति जलमलम् दृ-णिच् युच् । १कतकफले
शब्दर० । तस्य जलकालुष्य दारणात्तथात्वम् २दारकमात्रे
त्रि० “समाधत्त धितं वाणं गिरीणामपि दारणम्” भा०
क० ४६अ० करणे ल्युट् । ३विदारणसाधने अस्त्रादौ त्रि०
स्त्रियां ङीप् । “नमस्ये शुम्भहन्त्रीं निशुम्भ हृदि दार-
णीम्” हरिवं० १६६अ० भावे ल्युट् । ४विदारणे भेदने
“दारुदारणपथैः समावृतम्” “तद्दुदादुदारणपथेभ्यः
चतुर्षु किं स्यात्” लीला० । द्वैधीकरणे व्रणादिस्फोटन-
साधके ५यौषधभेदे तच्च सुश्रुतेनोक्तं यथा
“चिरविलोऽग्निको दन्ती चित्रको ह्यसमारकः । कपोत
मृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । चारुव्याण
वा यानि चारो वा दारणं परम्”

दारद न०दरदि देशभेदे भवः स्त्रियु० अण् । १विषभेदे अमरः
२पारदे शङ्खकुले च मेदि० । दरदो देशस्य सन्निकटः
अण् । ४समुद्रे चारा० ।

दारवलिभुज पु०दारेण चक्रपुटेन विदारणेन बलिं भुङ्क्ते
भुज-किप् । वक्रपक्षिणि त्रिका० ।

दारव त्रि० दारुणः विकारः रजता० अञ् । दारुविकारे
काष्ठमये पदार्थे “दारवाणां च तत्क्षणम्” मनुः ।
“अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्” सू०वि०

दारि त्रि०दृ-णिच्-इन् । १दारके स्त्रियां वा ङीप् ।

दारिका स्त्री दारक+टाप् कापि अत इत्त्वम् । कन्यायाम्
जटाध० दारकयष्टे उदा० ।

दारिद्र्य न० दरिद्रस्य भावः ष्यञ् । दरिद्रतायां दुर्गती
धनादिराहित्ये “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष०
दारिद्र्यवर्णनं मृच्छकटिकायां यथा

“सखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनाम्बुकारेऽपि दीप”

दर्शनम् । सुखान्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरी-
रेण मृतः स जीवति । दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ।
वयस्य ! न ममार्थान् प्रति दैन्यम् । पश्य “एतत्तु मां
दहति यदुद्वहमस्मदीयं क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्ज-
यन्ति । संयुक्तसाम्प्रदलेखमिव भ्रमन्तः कालात्यये
मधुकराः करिणः कपोलम्” । सत्यं न मे विभवनाश-
कृतास्ति चिन्ता, भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति
यान्ति । एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य यत् सौहृ-
दादपि जनाः शिथिलीभवन्ति । दारिद्र्याद्ध्रियमेति
क्षीपरिगतः प्रभृशत्रुते तेजसो, निस्तेजाः परिभू-
यते, परिभवाच्चिर्वेदमापद्यते । निर्विष्यः शुचमेति,
शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो
निधनता सर्वापदामास्यदम् । दारिद्र्यं हि पुरुषस्य ।
निवासस्थितायाः परपरिभवो वैरमपरं, जुगुप्सा
मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् । वनं गन्तुं बुद्धि-
र्भवति च कलत्वात् परिभवो, हृदिस्यः शोकाग्निर्न च
दहति सन्नापयति च” । तत्रैव अन्यत्र स्थाने “दारि-
द्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते, सुस्निग्धा
विमुक्तीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः । सत्वं
क्षामसमुपैति शीलशशिनः कान्तिः फरिष्ठायते, पापं
कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते । सङ्गं नैव
हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाष्यते नादरात् सम्प्राप्तो गृह-
छल्लवे धनिनां सावज्ञमालोक्यते । दूरादेव महाज-
नस्य विहरत्यलच्छदो लज्जया मन्ये निर्धनता प्रकाम-
मपरं षष्ठं महापातकम् । दारिद्र्य ! शोचामि भव-
न्ममेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युश्रित्वा । विपन्नदेहे मयि
मन्दभाग्ये, ममेति चिन्ता क गमिष्यसि त्वम्” ।
तत्सुचकयोगभेदा जातकपद्धतावक्ता यथा “समस्तपाप-
स्त्रेचरैर्युतेक्षितं धनाभिधम् दरिद्रताविधायकं वि-
शेषतः कुशातुना” । “बुधगुरुकवयश्चेद्विज्ञा वित्तनाशं
विदधति यदि दृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः” “ज्येष्ठः शशी
जनेन विलोकितोऽर्थे पूर्वाजितार्थस्य विनाशदः स्यात्” ।
“नवीनवित्तागमरोधकोभवेत् रविधनेऽत्यष्टिमिते कुजोऽङ्के
घट्टिशके ज्ञे धननाशदः स्यात्” । नाभनयोगशब्दे वक्तव्य-
लक्षणशूलयुगगोलकयोगैर्दरिद्रताभिः वृहज्जां उक्ता यथा
“विधनश्च शूले” “धनविरहितः पापगुणो वा युगे त्वथ गो-
लके विधनमलिन” इत्यादि “पुष्पवन्तार्कियोगे स्थान्मूर्खो
धूर्त्तो धनोऽज्झतः” “तपनारार्कपुत्राणां योगे निःस्त्रोऽति

दुःखितः” । “नृपतेर्विश्रजतोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्त्रोदासः खलो भवेत्” ।
अस्य अपवादः “लग्नाद्विधोर्वा दृष्टिस्थैः शुभैः सर्वैः शुभं
फलम् । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता” ।
जातकपद्धतिः ।

दारित त्रि० दृ-णिच्-त्त । विदारिते व्यमरः ।

दारी स्त्री दारयति दृ-णिच्-इन्-ङीप् । जुहुरोगभेदे ।
तल्लक्षणं सुष्ठुते उक्तं यथा “परिक्रमणशीलस्य वायु-
रत्यर्थरुचयोः । पादयोः कुरुते दारिं सरुजां तल
सञ्चिताम्” ।

दारु पु० दीर्यते दृ-ऊण् । काष्ठे व्यमरः “प्रतिगृह्यन्न
विदांस्तु भस्मीभवति दारुवत्” । “वानस्पत्यं सूत्रफलं
दावर्ग्यर्थं तथैव च” मनुः “शैक्यं कमण्डलुञ्चैव द्विदलं
दारुमेव च” हरिवं० २०१५० । १पित्तले रदेवदारुणि
मेदि० । १शिल्लिनि ४दारुके त्रि० धरणिः । दा-दाने
दो-खण्डने वा रु । ५दानशीले ह्रस्वण्डनशीले च त्रि० ।

दारुकं न० दारु+कार्थे क । १देवदारुणि राजनिः । दारु+
सञ्चाया कन् । २कण्ठस्य सारथौ पु० । “रथेष्वतिरथो
यन्ता दारुकः केशवस्य वै” हरिवं० ११६५० । “रैवतश्च
गिरिं देवो गत्वा दारुकमब्रवीत् । मदीयं रथमेतं त्वं
ग्रहायेहैव दारुक !” १२२५० । “उत्कम्बरं दारुक
इत्युवाच” माचः तस्यापत्यं फिज् । दारुकि तदपत्ये
“शिञ्जितो दारुकिस्तदा” भा०व०१८५० ।

दारुकच्छ पु० देशभेदे तत्र भवः कच्छान्तदेशवाचित्वात् बुज् ।

दारुकच्छक तद्भवे त्रि० । [२वनकदल्यां च राजनिः ।

दारुकदली स्त्री दारु इव कठिना कदली । १काष्ठकदल्यां
दारुका स्त्री दारुका कायति कै-क । दारुणः प्रतिक्रान्तिर्वा
इवार्थे क । काष्ठमयपुत्तलिकायाम् शब्दरत्ना०

दारुकावन न० वनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु०

दारुकेश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे शिवपु० । [भेदे राजनि०]

दारुगन्धा स्त्री दारुणि मन्त्रो यस्याः । (चोड़ा) गन्धद्रव्य-

दारुगर्भा स्त्री दारु तन्मयो गर्भोऽस्याः । काष्ठकदल्यां हारा०

दारुचिनी स्त्री खनामख्यातायां गुडत्वचि शब्दार्थचि० ।

दारुचीर्णक न० गुडत्वचि शब्दार्थचि० ।

दारुज त्रि० दारुणो जायते जन-ड । १काष्ठजाते रसदेले
वादाभेदे पु० शब्दर० ।

दारुण पु० दारयति भीषयते चित्तं दृ-भये णिच् “क्षतृदा
रिभ्य उन्नन्” उणा० उन्नन् । १चित्तवृत्ते रभयानकरक्षे

अमरः । शतवृत्तिभयानके दुःसहे भीषणे भयहेतौ लि०
“हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः” सा० द० उज्ज्वल
दत्तस्तु दृ-विदारो इत्यस्यैव स्त्रिजनस्य रूपमिदमित्याह ।
प्रौढसंघकनचलगणे व्यो० “उपेन्द्र ! वज्रादपि दारु-
णोऽपि” गीत० “दारुणा कण्डुरा रुक्षा केशभूमिः
प्रजायते” सुश्रुतः । “वाचा दारुण्या क्षिपन्” मनुः ।
द्विदारके लि० ततः भृशां च भूततद्भावेऽर्थे कण्डु दारु-
णायतं “वियोगिहृद्दारुणि दारुणायसे” नैष० ७ विष्णो
५० “सुधन्वाखण्डपरगुदारीरुणोद्विग्नप्रदः” धिष्णुसं० ।
“मन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः”
भा० ।

दारुणक ५० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे क्षुद्ररोगशब्दे २३८३४०
दृश्यम् । “सिरां दारुणके विद्धा स्निग्धसिन्धस्य भूर्जं नि”
सुश्रु० ।

दारुणा स्त्री “तृतीयाऽक्षयसंज्ञा या दारुणा सा प्रकीर्तिता”
श्रुत्युक्ते श्रुतिभेदे । २ नर्मदाखण्डाधिष्ठातृदेवीभेदे च
शब्दार्थचि० ।

दारुतोयं न० दारुवनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु० ।

दारुनिशा स्त्री दारुप्रधाना निशा हरिद्रा । दारुहरिद्रा-
याम् रत्नमा० । [हिङ्गुपत्रग्राम् राजनि० ।

दारुपत्नी स्त्री दारुणः देवदारुणः पल्लमिव पल्लमस्याः ङीप् ।

दारुपाल न० दारुणः पालम् । काष्ठमये जलाधारादिपाले
“अलावुं दारुपालञ्च मृण्मयं वैदलं तथा । एतानि
यतिपात्राणि मनुः स्थायम्भुवोऽब्रवीत्” मनुः ।

दारुपीता स्त्री दारुणा काष्ठेन पीता । दारुहरिद्रायां
राजनि० । [हारा० ।

दारुपुत्रिका स्त्री दारुमयी पुत्रिका । काष्ठपुत्तलिकायाम् ।

दारुमुखाह्वया स्त्री दारुमुख्यमाह्वयते आ+ह्वे-य । गो-
धायं राजनि० । आ+ह्वे-क । दारुमुखाह्व्याऽप्यत्र
शब्दार्थ० । [ओषधिभेदे शब्दार्थचि० ।

दारुमूषा स्त्री दारुप्रधाना मूषा । (दारुमूषीति) ख्याते
दारुयन्त्र दारुमयं यन्त्रम् । काष्ठनिर्मितयन्त्रभेदे “अस्वतन्त्रो
हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् । केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः
केचिदेव यदृच्छया” भा० उ० १५८ अ० ।

दारुवधू स्त्री दारुमयी वधूः वधूप्रतिमा दारुमयी वधूरिव वा ।
काष्ठपुत्तलिकायां २ काष्ठमयीस्त्रीप्रतिमायाञ्च । “जल-
विन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम्” सावः । “इन्दुमणिः चन्द्र-
कान्तशिला सैव दारुवधूस्तन्मयी वधूः स्त्रीप्रतिमा”

मल्लि० दारुस्त्रीदारुपत्नीदारुपुत्तलिकादयोऽप्यत्र ।

दारुवह न० दारु वहति वह-अच् “इको वहेऽपीत्यादिभ्यः
पा० पीत्वा० न पूर्वपददीर्घः । दारुवाहके जलादौ ।

दारुसार ५० दारुस सारः श्रेष्ठः । चन्द्रेने शब्दार्थचि० ।

दारुसिता स्त्री दारुणि सितेव (दारुचिनीति) ख्यातायां
गुडत्वचि । “त्रेया दारुसिता स्वाही तित्ता चानिब्रपित्त
हृत् । सुरभिः शुक्लनावल्यसुखशोषतृषापहा” भावप०
तद्गुणा वक्ताः । [हरिद्रायाम् रत्नमात्रा ।

दारुहरिद्रा स्त्री दारुमयी हरिद्रा । स्वनामख्यातायाम्
दारुहस्तक ५० दारुणोहस्त इव “इवे प्रतिकृतौ” पा०
कन् । काष्ठमयदर्वीभेदे अमरः ।

दार्घसत्र लि० दीर्घसत्रे भवः अण् “देविकाशिशमेत्या” पा०
आद्यच आत् । दीर्घसत्रे भवे ।

दार्घ्यं न० दृढस्य भावः अज् । दृढत्वे “उत्साहो वाग्मिता
दार्घ्यमापत्केशसहिष्णुता” कामन्दकी० ।

दार्तिय लि० द्रुतौ भवादि ढञ् । श्रुतिभवे शतवृत्त्ये च ।

दारुर् ५० दर्दरः मृत्पात्रभेदस्तदाकारोऽस्यस्य प्रज्ञा०
ण । श्रुतिपात्रवर्त्तनशब्दभेदे शब्दार्थचि० । दर्दर
स्येदम् अण् । २ दर्दरसस्त्वन्निनि लि० स्त्रियां

ङीप् । “चातिलो गुरुत्वमेव भार्गवोऽङ्कुरसेन वै ।
प्रविष्टो दार्दुरी मायामनादृष्टिं चकार ह” हरिवं०
४१६१ अ० । दर्दरस्येह राजसः तेन दार्दुरी राजसी

दारुर्दुरिक लि० दर्दरः मृत्पात्रभेदः शिल्पमस्य ढञ् । मृत्पात्र
भेदकारके (कुमार) कुलात्वे ।

दार्भं लि० दर्भस्येदम् अण् । कुशसम्बन्धिनि ।

दार्भिं पुंस्त्री दर्भस्य गोत्रापत्यम् इज् । दर्भर्षिगोत्रापत्ये
आपायणे तु तस्मिन् फक् । दर्भायण इत्येव ।

दार्भ्यं लि० दर्भे भवः कुर्वा० यय । दर्भभवे ।

दार्वं पु० देशभेदे स च देशः दृ० स० कूर्मविभागे १४ अ०

ऐशान्यासुक्तः “ऐशान्यां मेरुकनहरान्येत्युपक्रमे ब्रह्म-
पुरदार्विष्ठाभरवनराज्यकिरातचीनकौण्डिन्दाः” । “कोनि-
सर्पाः समहिषा दार्वाशोलाः सकेरलाः” हरिवं० १४
अ० । शतवृत्त्ये २ नदीभेदे च तस्या इदम् नद्यादिढक् ।
दार्वय तदीयजलादौ लि० दार्वेणु भवः वज्रवचनार्थं
बुज् । दार्विक दार्वजनपदेषु भवे लि० ।

दर्वीट न० दारु इव निखलतया निरूपणीयविषयनिश्चयार्थ-
मटन्त्यत्र अट-अजर्थे क । श्रुतिग्राह्ये, २ मन्त्रग्राह्ये च ।
हाराः ।

दावेण्ड पुंस्त्री दारु-इव कठिनोऽगडोऽयम् । मयूरे शब्दार्थ-
कल्पः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दावीघाट पुंस्त्री दारु आहूति आ+हृन्-अण् “दावावा
हृनोऽय् अन्त्यस्य च टः संज्ञायाम्” वार्त्ति-अण् न स्याने
टः । (काटोकरा) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । “पुरुषस्य गन्धर्मसो गोधा-कालका-दावी
घाटाक्ते वनस्पतीनाम्” यजु० २४।१५ । असंज्ञायां तु
न टान्तादेशः । दावीघात काष्ठाघातमात्रे त्रि० । स च
दावीघातखगे शब्दरत्ना० अत्रार्थे टान्तत्वमेव युक्तं
वार्त्तिके संज्ञायां टान्तत्वस्यैव साधनात् ।

दाविका स्त्री दारयति दृ+उल्लादित्वात् साधुः ङीप् दावी
दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दावी अमेदोपचारात् स्वार्थे
क । १दारुहरिद्राकायोद्भवे तस्ये अमरः २गोजि-
ह्वौषधौ शब्दार्थचि० ।

दाविपत्रिका स्त्री दाव्यां दारुहरिद्रायाः पत्रमिव पत्रम-
स्यस्याः ठन् संज्ञायां ङ्रस्वः तत् तदाकारः पत्रेऽस्वस्या
वा ठन् । गोजिह्वायां रत्नमाला ।

दावी स्त्री दारयति दृ-णिच् उन् स्त्रियां दारणस्य क्वयव-
विभागरूपत्वेन गुणवचनत्वात् वा ङीप् दृ+उल्ला०नि०
ङीप् वा । दारुहरिद्रायाम् ।

दावीकायोद्भव न० दाव्यां दारुहरिद्रायाः काष्ठादुद्भवति उद्+
भू-अच् । १रसाञ्जने राजनि० २रत्निमरसाञ्जने रत्नमा०
दाशं त्रि० दर्शं भवम् आर्षे ठञ् वाधित्वा अण् । १दर्शभवे
“दाशमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासञ्च योगतः” मनुः । लोके तु
कालात् ठञ् । दार्शिक इत्येव । दृशि नेत्वे भवः अण् ।
२नेत्वभवे त्रि० ।

दार्गपौर्णमासिक त्रि० दर्शं पौर्णमास्यां च भवः ठञ् ।
दर्शपौर्णमासोभवे । “दार्गपौर्णमासिकेतिकर्त्तव्यता”
कात्या०श्रौ० ५।६।३१ स्तुत्रे कर्त्तः ।

दार्षद त्रि० दृषदि पिटः शैषिकः अण् । दृषदि प्रस्तरे
पिष्टे सक्तुप्रभृतौ

दार्षद्वत न० दृषद्वत्या नद्यास्तीरे कर्त्तव्यम् अण् । सत्वभेदे
तद्विधानादि यथा “दार्षद्वतवृत्तिगाचार्ययोरन्यतरस्य
गा रक्षेत् संवत्सरम्” कात्या०श्रौ० २४।६।१२ इत्या-
दिभिः “एव च दृषद्वतीतीरेण” इत्यन्तैः स्तुत्रैरुक्तः तस्यापि
भ्यविशेषस्तत उत्तरस्तुत्रेषु दृश्यः । “दार्षद्वतमेतत्संज्ञं
सत्वमभिधीयते” कर्कः ।

दाष्टीनिका त्रि० दृष्टान्तेन युतः ठञ् । दृष्टान्तयुक्ते उपमेये

“स्वापस्य दाष्टीनिकत्वेन विवक्षितम्” दृ०उ०यद्वरभाष्यम्

दाल न० दले सञ्चितम् अण् । पुष्पात् गतिते दलसञ्चिते
१मधुभेदे भावप्र० उक्तलक्षणादि सप्त० ७० इत्यम् इन्द्रनी-
लदलाकारस्तुल्यमजिको० ५५ २८ । आन्तर्भवे मधुनि
च राजनि० । २क धान्यभेदे पु०हेमच० ।

दालन पु० दालयति दल-णिच्-ल्यु । दलगतं रोगभेदे रोग-
शब्दे ३४६६ पु०दृश्यम् । [विषभेदे हेमच० ।

दालव पु० दलति दल-उन् तस्यायम् अण् । स्यावर-
दाला स्त्री दल्यते दल-कर्मणि-घञ् । मङ्गाकाले किमुपाक्षे
दृजे भावप्र० स्वार्थे क । दालिका तत्त्वार्थे

दालि स्त्री दल-इन् । (दाल) इति ख्याते दलिते १शमीधान्ये
शब्दार्थचि० । दाडि डस्य लः । २दाडिस्त्वशब्दार्थे च स्त्री
त्वात् वा ङीप् तत्त्वार्थे सा च श्देवदालीचतायां राजनि० ।

दालिम पु० दाडिम+डस्य लः । दाडिमदृजे भरतः

दालभ पु० व०व० । दाल्भ्यस्य दलभगोविजस्य क्वात्वाः अण्
यलोपः । दाल्भ्यस्य क्वात्वेषु

दाल्भ्य पुंस्त्री दलभस्य गोत्रापत्यम् गगां०यञ् । दलभर्षि-
गोत्रापत्ये वके सुनिभेदे । “वकोदाम्भ्यः स्थूलगिराः
कृष्णवैषायनः शुक्रः” भा०स०४च० दलभशब्दे क्वान्दो०
वाक्यम् इत्यम् । तस्य युवापत्यम् यूनि फिज् । दाल्-
भ्यायति दलभ्यस्य यून्यपत्ये । २पुण्याश्वमरूपे तीर्थभेदे ।
“दाल्भ्यघोषञ्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः । कौ-
न्तेयानन्तयज्ञसः सुव्रतस्यामितौजसः । आश्रमः ख्या-
यते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः” भा०व०५०च०

दालि पु० दल-णिच् वा०भि । इन्द्रे त्रिका० ।

दाव पु० डनाति ड-कर्त्तरि ण । १वने २वनभवेऽनले च
अमरः । “ददर्श दावं दहन्नं महान्नं गच्छने वने”
भा०व० २६०श्लो० । “वनमिव दावपरीतम्” दृ०स०२४अ० ।
“इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति” भा०व्या०
२२३अ० । “दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरा-
त्यये” भा०द्वी० २६४२ श्लो० । अश्विज्यघन्वा विचचार
दावम् रघुः । भावे घञ् । ३उपतापे च ।

दावन् पु० दा-कर्मभावादौ उणा०वनि । १देये २दाने च
“नियुत्तता रथेनायाहि दावने वायो मखस्य दावने”
ऋ०१।१३४।१ “दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय
पुनः किमर्थं दावने अस्मभ्यमभिमतदानाय । उभयत्वं
ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेणौष्णादिको वनिः ।
क्रान्दसः नोपधालोपः” साधवः । लोके तु दाव्ने इत्यादि ।

“अतो मनिनृकनिवनिपद्य” पा० सुषुपसर्ग उप-
पदे च वनिप् । भूरिदावा इत्यादि वृद्धदातरि । अयं
वृद्धस्त्वैव लोके तु न पाणिनिः सुध्वबोधे तु लोके-
ऽपीत्युक्तम् ।

दावप पु० दावं वनवद्भिः पाति पा-क । पुरुषभेदे “अर-
ग्याय दावपम्” यजु० ३०।१६ पुरुषभेदे एकादशयूपे
आलभ्यपुरुषभेदोक्तौ ।

दावसु पु० अङ्गिरसो मुनौ पञ्चमाष्वजा०

दावाग्नि पु० इत० वनानले दावानलादयोऽप्यत्र । “दा-
वाग्निसदृशो मेऽद्य दन्दहीति शुभां तनुम्” हरि०
१५३४० “जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः”
भा० वि० १४४० ।

दाविक लि० देविकायां नदीभेदे भवः अण् “दाविकाशिशपे-
त्यादिना” आद्यच् आत् । देविकानद्यां भवे । एवं
देविकाकृते भवः अण् । दाविककृत् तत्कृत् भवे
शाल्यादौ ।

दाश(स) हिंसने स्वा० पर० सक० सेट् । दाशो(क्तो)ति
अदाशी(सी)त् अयं वैदिकः । “यस्ते दाशोति नम
उक्तिभिः” ऋ० ८।४।६ “दाशहाशुषे हन्ति । वलम्”
ऋ० २।१।६४ “यस्मै त्वं सुद्विष्यो ददाशो अनागास्व-
मदिते !” ऋ० १।६४।१५

दाश दाने चु० उभ० सक० सेट् । दाशति-ते ऋदित् अदिदा-
शत्-त । “स वा एतेत्यस्तत् पुरोऽदाशयत् तस्मात् पुरो-
डाशः” शत० ब्रा० १।६।२।५

दाश दाने स्वा० उभ० सक० सेट् । दाशति-ते अदाशीत् अदा-
शिष्ट ऋदित् णिच् अदिदाशत्-त । “यस्तुभ्यं दाशात् तमं
हो अश्ववत्” ऋ० २।२३।४ “तुभ्यं दाशतः स्वामः” ७।१४।३

दाश(स) पुंस्त्री दाशो(क्तो)ति मत्स्यान् दस(श)ति मत्स्यान्
वा घञ् नि० नलोपः दाश(स्य)ते दीयते मत्स्यास्य मूल्यमस्मै
घञ् वा । शमत्स्योपजीविनि धीवरे स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । “दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्तोतोजवेन च । वायुना
चातुकृतेन त्वर्यं पारमवाप्नुयात्” भा० आ० ५८७५ स्तो०
“क्षेहात् संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा”
भा० आश्र० १३६५ स्तो० । “एष नौयायिनामुक्तो व्यव-
हारस्य निर्णयः । दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति
निगृहः । यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।
तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽशतः” । “निषादो
भार्गवं सृते दा(श)सं नौकर्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं

प्राङ्गरार्यावर्तनिवासिनः” इति च मनुः स्वार्थे क ।
तत्त्वार्थे । ततः परं पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे दाशक्त-
पुत्रः । दाशते अतिरस्मै । २४४० (चाकर) पु० रमानायः ।

दाशग्राम पु० दाशप्रधानो ग्रामः । धीवरप्रधाने ग्रामे ततः
चतुरर्थ्यां कुसुदादि० ठञ् काशग्रादि० ठञ्जिठौ वा दाश-
ग्रामिक तस्य सन्निकटदेशादौ लि० स्त्रियां ठञ्जि डीप्
जीठि टाप् इति भेदः ।

दाशतयी लि० दश अथवा यस्य तयप् दशतयः ततः
स्वार्थे प्रज्ञा० ण । दशावयवके ऋग्भेदसंहितायां स्त्री
तस्याः दशमखण्डलात्मकत्वात्तथात्वम् ।

दाश(स)नदिनी स्त्री इत० व्यासमातरि सत्यधत्वां धीवर
कन्यायाम् । कालीशब्दे २०२१ पु० दशग्रम् ।

दाश(स)पु(पूर)न० दाशा(सा)त् कैवर्त्तान् पिपूति पात्र
यति पू-क । पूरयति पूर-अण् वा । कैवर्त्तीभुक्तके
जीरस्वामी [धमेदे शब्दार्थचि०]

दाश(स)फली स्त्री दाश(स)प्रियं फलमस्याः ङीप् । औष-
दाश(स)मेय पु० देशभेदे स च देशः वृ० १० १४४० उत्तरतः
कैलास इत्युपक्रमे “सौधेय दाश(स)मेय शग्रामाकाः चै
मधूत्ताश्च” उत्तरस्यामुक्तः ।

दाशरथ पु० दशरथस्येदम् अण् । श्रीरामे “प्रदीयतां दाश-
रथाय मैथिलीति” महानाटकम् । दाशरथेः श्रीरामस्ये-
दम् अण् । ३दाशरथिसम्बन्धिनि लि० “अजीगणदाशरथं
न वाक्यम्” भट्टिः ।

दाशरथि पु० दशरथस्यापत्यम् अत इज् । दशरथस्यापत्येषु
श्रीरामादिषु चतुर्षु । “जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः”
“एष दाशरथिभूयमेव च” “अरस्यदोदाशरथि-
र्भवन् भवान्” माघः । “श्लोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभू-
मेर्बलिचमम्” रघुः ।

दाशराज लि० दशानां राजासिद्धं तद्वितार्थद्विगोः अण् ।
उपधालोपः । दशानां राज्ञां सम्बन्धिनि ।

दाशरात्रिक लि० दशरात्रेण निर्दत्तः ठञ् । दशरात्र-
माध्वे शतभेदे २दशरात्रस्येदम् ठञ् । दशरात्रसम्बन्धिनि
“दाशरात्रिकाख्याहानि द्विहादिष्वेकोच्चेन” कात्या० श्रौ०
२३।१।५ “देवस्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दाशरात्रिकं वृष्टग्रम्”
शत० ब्रा० १२।१।२।३

दाश लि० दाश-दाने उन् । श्वातरि श्दत्ते च- “यं युवं
दाशध्वराय देवाः” ऋ० ६।६।६ “दाशध्वराय दत्तहवि-
ष्ठाय” भा० ।

दाशुरि त्रि० दाश हिंसने उरिन् । हिंसके । “स्वयं चित्त
मन्यते दाशुरिः” क० ८।४।१२। “दाशुरिर्दाश्वान्” भा०
दाशेय पुंस्त्री दाश्या धीवर्या अपत्यम् ठक् । धीवर्या
अपत्ये । स्त्रियां ङीप् । सा च व्यासमातरि सत्य-
वत्यां शब्दर० “अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमनुवन्”
भा० उ० १७३ अ० । [स्त्रियां टाप ।

दाशेर पुंस्त्री दाश्या अपत्यम् जुष्टांठक् । धीवर्या अपत्ये
दाशेरक पु० दाशेरप्रधानः देशः संज्ञायां कन् । शालवदेशे
२तदधिमे नृपे पितादिक्रमेण १तद्देशवासिषु व०व० ।
“दाशेरकगणैः सह” भा०भी०पू०अ० ।

दाशौदनिक पु० दश चोदना यत् यज्ञे तस्य व्याख्याने
ग्रन्थः ठक् । १दशौदनयज्ञव्याख्याने ग्रन्थे । दशौदन-
यज्ञस्य दक्षिणा यज्ञाख्यत्वात् ठक् । २तदाख्ययज्ञ-
दक्षिणायां स्त्री ङीप् ।

दाश्व त्रि० दश-क दशस्य दंशकस्यादूरदेशादि सङ्काशां
चतुरर्थ्यां गय । दंशकादूरदेशादौ ।

दाश्व त्रि० दाश-वन् वा० इडभावः । दातरि जटाघ० ।
तत् दाश्व इत्येव पाठो न्यायः ।

दाश्वस् त्रि० दाश-दाने कसु “दाश्वान् साहानित्यादिना” पा०नि०
१दत्तवति । दाश-हिंसने कसु । २हिंसितवति । दाश
घातौ (दाशुने) इत्युदाहरणम् । “पीपरो दाश्वंसम्” क० ४।
२।८ “दाश्वंसं हविर्दत्तवन्तम्” भा० “तस्मै मुनिर्दोरद-
क्षिण्दशीं दाश्वान् सुपुत्राशिमित्युवाच” रघुः । “पुंसां
पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुसृत्य दाशुषे”
भाग० २।४।११

दास-दाने भा०उभ०सक०सेट् । दासति ते अदासीत् अदा-
शित । अदित् णिच् अदासत् त । हनने च “यो नः
कदाचिदपि दासति ब्रुहः” क० ७।१०४।७। दासति हनि”
भा० “स्त्रादिगणीयोऽप्येष दाशघातौ दशप्रः ।

दास त्रि० दनुस-दशने “दंसेष्टनौ नस्य आत्” उणा०
१ज्ञातात्मनि २शूद्रे ३धीवरे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
दास्यते ऋतिरस्मै दासति ददात्यङ्गं स्वामिने उपचा-
राय वा दास अच् वा । ४भृत्ये (चाकर) । दास-दाने
सम्पदाने धञ् ५दानपात्रे सम्पदाने इशूद्राणां नामान्त
प्रयोज्योपाधिभेदे “शर्मान् ब्राह्मणस्य स्यात् वर्मान्
क्षत्रियस्य तु । शुभ्रदानान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः”
उडाह०त० । दासशब्दनिवृत्तिभेदादिकं वीरमित्येदमे
दर्शितं यथा

“शिष्यान्तेवासिभ्यस्तदाधिकर्मकरेभ्यो दासानाम्भेद-
न्दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेनाह कात्यायनः “स्वतन्त्र
स्यात्मनोदानादासत्वं दारवङ्गशुरिति” । “यथा भर्तुः
सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्वारत्वम् । तथा स्वतन्त्रस्यात्मनः
परार्थत्वेन दानादासत्वमिति ऋगुराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ।
“अनेनात्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषका दासाः । पारा-
र्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूषकास्तु कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त
इत्यवगम्यम् । अत्यन्तपारार्थ्यं तु तेषाम्भवति यैः
स्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति स्मृति
चन्द्रिका । दासत्वं ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव “त्रिषु
वर्षेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न कश्चिदिति” तेनैवाभिधा-
नात् । अनेन दासानां जातितो भेद उक्तः । विप्रेतरे-
ष्वपि दास्यमातुलोभ्येनैव भवति “वर्णानामातु-
लोभ्येन दास्यं प्रतिबोमतः । राजन्यवैश्यशूद्राण्यन्य-
जनाञ्च स्वतन्त्रतामिति” तेनैवोक्तत्वात् । स्वतन्त्रतां त्यज-
ताम् अत्यन्तपारार्थ्यमज्ञातामित्यर्थः । न प्रतिबोमत
इति स्वधर्मपरित्यागिभ्योयतिभ्योऽप्यन्यत्र द्रष्टव्यम् । अ-
तएव नारदः “वर्णानां प्रातिबोभ्येन दासत्वञ्च विधी-
यते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवहासता मतेति” ।
“यथोत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णां सुवर्णां वा भार्या भवति न
पुनर्हीनवर्णं प्रत्युत्तमवर्णां तथैव दांसोऽपि भवेदित्यर्थः ।
एतच्च प्रव्रज्यावसितो हीनवर्णस्यापि दासोभवतीत्य-
भिधानं क्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषयञ्च तु ब्राह्मण
प्रव्रज्यावसितविषयम् तस्य निर्वास्यत्वाभिधानेन दासत्वा-
भावात् । तस्य निर्वास्यत्वं दर्शितं कात्यायनेन “प्रव-
ज्यावसिता यत् त्वयो वर्णा द्विजातयः । निर्वासं कारये-
द्विप्रं दासत्वं क्षत्रविट् ऋगुरिति” । “कारयेद्वाज्जेति शेषः
क्षत्रविट् च क्षत्रविट् सर्वोद्देश्यविभाषैकवङ्गवतीति वचना
देकवङ्गावः । निर्वासनञ्च अपदेनाङ्कयित्वा कर्तव्यमित्या-
ह तदंशनारदौ ” “पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वध-
र्मे न तिष्ठति । अपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवा-
सवेदिति” । न चैवं सति “राज एव तु दासः स्यात्
प्रव्रज्यावसितो नरः । न तस्य प्रतिबोभ्योऽस्ति न विशुद्धः
कथञ्चनेति” नारदेन प्रव्रज्यावसितोराज एव दासो नान्य-
स्येत्यभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्वेति यत्तेनैवोक्तं
तन्निविधयमिति वाच्यम् । यतोऽवेष्टुधिकरणन्यायेन
क्षत्रियमात्रवचनेनापि राजशब्देनात्र लक्षणया प्रजापा-
लस्य ग्रहणात् प्रजापालकत्वञ्च राज्याधिकते वैश्यादावपि

सम्भवाद् यः क्षत्रियः प्रज्यावसितः स हीनवर्णस्यापि प्रजापालस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात् । केचित्तु प्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वाहनायोर्विकल्पमाहुः तच्च पूर्वोक्तप्रकारेण सम्भवत्याहुतौ अष्ट-दोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्यान्वायत्वात् । “दास्यं विप्रस्य न कचिदिति” निषेधाच्च । दारवहासतेति वचनाद्ब्राह्मणस्य सवर्णं प्रति दासत्व प्राप्तं तन्निषेधार्थमाह कात्यायनः । “सवर्णोऽपि हि विप्रं तु दासत्वञ्चैव कारयेदिति” यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यन्मजते तदाऽसावशुभभङ्गं न कुर्यादित्याह स एव “शीलाध्ययनसमन्ने तदूनं कर्म-कामतः । तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः” इति । “यस्मात्परोपकारः कर्तव्य इति विधिः तस्मादूनं कर्म मध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परोपकारार्थं कुर्यादित्यर्थः पूर्वाह्नस्य । तत्रापि तेष्वपि हीनकर्मसु यदशुभभङ्गं गृहद्वारशोधनादिकं तच्च कुर्यादित्युत्तराह्वयः । क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्तव्यमाह मनुः “क्षत्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणो-वृत्तिकर्षितौ । विभ्रयादान्दशस्थेन स्वामी कर्माणि कारय-द्विति” । आन्तर्गन्धेन अक्रौर्येण । अयमर्थः । वृत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यञ्च दासीभूतमक्रौर्येण स्वानि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति । अत्र स्वामीत्यनेन न सस्वम्भजनककर्माणि कारयेदित्याह कर्माणीति सामान्याभिधानेन जघन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति नियमो नास्तीति सूचयति । वृत्तिकर्षितावित्यनेन, गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भवे इति दर्शयति । बलाहासी-करणे दण्डमाह मनुः “दास्यन्तु कारयन्तोभादु-ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् । अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाज्ञा-दायः शतानि षड्विंशति” । “प्रभोः भावः प्रभावम् तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः । साधारणादिभ्यः स्वार्थे अज-वक्तव्य इति वार्त्तिकादञ् । द्विजातिपदाच्च दण्डः शूद्र-विषय इति दर्शयति । अत एवाह “शूद्रन्तु कारये-हासं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ-ब्राह्मणस्य स्वयम्भवेति” । स च दासः पञ्चदशप्रकार-इत्याह नारदः “गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोऽद्या-दुपागतः । अनाकालभृतश्चैव आहितः स्वामिना च यः । भोजितो सङ्गतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पण्ये जितः । तवाह-मित्युपगतः प्रज्यावसितः कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेय-

स्यथैव बहुवाहृतः । विक्रोता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश सृष्टाः” इति । गृहजातः स्वगृहे दास्या-ज्जातः । क्रीतो मूल्येन स्वास्यन्तरात् प्राप्तः । लब्धः तत एव प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः रिकथमाहित्वेन लब्धः । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो भरणमाहासत्वाय रक्षितः । आहितः स्वामिना कृण्वदातयार्थिना नीतः । कृण्वमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः कृण्वदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पण्ये जितः दासत्वपण्ये दूतादौ जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहन्दासोऽ-स्मीति स्वयमेवोपगतः । प्रज्यावसितः प्रज्यातश्चुतः । कृतः एतावन्तं तव दासो भवामीत्यभ्युपगतः । भक्तदासः सर्वकालमभक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । भक्षितं यावत्ते मूल्यदारेण ददामि तावदाह इत्यभ्युपगत इति सृष्टिचन्द्रिका । बहुवाहृतः बहुवा गृह-दासी तया हृतस्तस्मिन्नेन तासद्वाहा दासत्वेन प्रविष्टः । यथात्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रतेत्येवं धर्मशास्त्रे दासभेदाः पञ्चदशप्रकाराः सृष्टा इत्यर्थः । अत्राद्यानां गृहजातक्रीतलब्धदायागतानाञ्चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव नान्यथेत्याह स एव “तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते । प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्य मेपां क्रमागतमिति” । आत्मविक्रेतरपि दासत्वं स्वामि-प्रसादादन्यतो नापैतीत्याह स एव “विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् यः आत्मानञ्चराधमः । स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दा-स्याच्च मुच्यत इति” अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुषज्यते । ततश्चायमर्थः । आत्मविक्रोतापि गृह-जातादिवत् स्वामिप्रसादं विना दास्याच्च विमुच्यत इति एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रेतपञ्चमाः स्वामिप्रसा-दादकालभृता इव दास्यान्मुच्यन्ते इति वचीभङ्ग्रा-दर्शितमिति मन्यव्यम् । स्वामिप्राणरक्षणादुगृहजाताद-योऽकालभृताश्च सर्वेऽपि दास्यान् मुच्यन्ते इत्याह स एव “यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्नोचयेत् प्राणसंशयात् । दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति” । एषा-मिति निर्धारणे षष्ठी पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम इत्यर्थः । यत्तु “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणौ । पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः इति मनुवचने सप्त विधत्वमुक्तत्वेपां दासत्वप्रतिपादनाय न परिसंख्यार्थम् । ध्वजा गृहदासी । एतच्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणात् वा दास्यापगमनं प्रज्यावसितभिन्नदासेषु द्रष्टव्यम् ।

तस्य दासत्वोक्तोक्तभावात् । अतएव याज्ञवल्क्यः
प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदास आभरणान्निष्कम् इति । राज्ञो-
दासः पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकाल-
भ्रतादीनां प्रव्रज्यावसितात्मविक्रयेव्यतिरिक्तानाञ्जवा-
नान्दास्यापनेयनप्रकारमाह नारदः “अनाकाल-
भ्रतोदास्यानुसृज्यते गोयुगन्ददत् । आहितोऽपि धनं
दत्त्वा स्वामी यदोनसृजरेत् । कृणुं तु सोदयं दत्त्वा कृणी-
दास्यात् प्रसृज्यते । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः रणे-
जितः । प्रतिशीर्षप्रदानेन सचेत्प्रस्तुत्यमर्षणा ।
कृतकालव्यपगमात् कृतदासो विमुच्यते । भक्तस्योत्-
क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । निग्रहाङ्गुलायास्तु
मुच्यते बद्धवाभ्रतः” इति । एतदुक्तं भवति दुर्भिक्षे षोड-
शेन कारितो दासो गोयुग्मार्षणानुसृज्यते । आहित-
दासस्तु स्वामिना गृहीते ऋणे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्ष-
दास्यादिसृज्यते । ऋणदासस्तु स्वकृतमृणं येनोत्तमर्षाय
यावज्जनन्दत्वापाकृतं तस्मै तावज्जनं सृष्ट्विकं दत्त्वा
विमुच्यते । तवाहमित्युपगतादयस्त्वयोदासाः स्व-
निर्वर्त्यस्त्रीयव्यापारनिर्वर्त्तकदासान्प्रदानादिसृज्यते ।
कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितका-
लस्यातिक्रमणादिसृज्यते । भक्तदासस्तु भक्तस्योत्-
क्षेपणाङ्गितेभक्तमूल्यसमर्पणादिसृज्यते । गृहदासीनो-
भेन दासत्वं प्राप्तवत्सम्भोगत्यागादिसृज्यते इति । ब-
लप्रवृत्तादासीकृतानन्यागमाह याज्ञवल्क्यः “बलादासी-
कृतशौरैर्विक्रीतस्यापि मुच्यते” इति । अपिशब्देन
दत्ताहितो गृह्यते । ततश्चायमर्थः । बलात्कारेण यो
दासीकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो-
दत्तो वा स यस्य पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्राशुक्त
मोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि
तेन लोभादिवशादसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्य
इत्याह नारदः “चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता
बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हि नेष्यते”
इति । चौरैणापहृतास्तैः विक्रीतास्तैः कर्मधारयः ।
यस्तेकस्य दास्यं पूर्वमङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमङ्गीक-
रोति असावपरेणापि विवर्जनीय इति स एवाह ।
“तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति । न स
तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति” । अस्वतन्त्रः
परदासत्वेनास्वतन्त्रः कामं नूतनस्वामिदास्यं कास्यमानम्
इतरदासीभवनं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः ।

एवं यदेतदासमधिकृत्योक्तन्तर्त्तव्यं दास्यामपि समानन्याय-
त्वादु योजनीयम् । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह
कात्यायनः “स्वां दासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रसृता च भवे-
त्ततः । अवेक्ष्य वीजं कार्या स्याददासी सान्ध्या तु
सेति” । स्वकृतगर्भाधानमनुसन्धाय सा दासी संतान
सहिता दासत्वविमोचविधिना स्वकृतगर्भादीनां सत्वपरि-
हारार्थं अदासीत्वेन कार्या स्यादित्यर्थः । कः पुन-
र्दासत्वविमोचकोविधिरित्याकाङ्क्षायामाह नारदः
“सन्दासमिच्छेद् यः कर्तुं सदासं प्रीतमानसः । स्तन्या-
दादाय तस्यासौ भिन्यात्कुम्भं सहाभसा । साञ्जताभिः
सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यङ्गिरवाकिरेत् । अदास इति चीक्षा
विः प्राङ्मुखनमथोत्सृजेदिति” । अत्रापि दासशब्देन
दास्या अपि ग्रहणम् निङ्गस्योद्देशप्रविशेषणत्वेन
ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात् । एवमुक्तं सति
यज्जवति तदाह स एव “ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वा-
स्यनुग्रहपालितः । भोज्यान्नाद्यप्रतिप्राप्तो भवत्यभि-
मतः सतामिति” । स्वास्यनुग्रहेण दास्यापाकरणरूपेण
वक्तव्यः सम्भाषणार्हः । अदास्या अपि दासेन परि-
णीताया दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः
“दासेनोदा, त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।
यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वास्यधीनः प्रभुर्वतः” इति ।
दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव “दासस्तु
तु धनं यत्प्राप्तं स्वामी तस्य प्रभुः सृजतः” इति । ब्राह्म-
ण्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः “आदद्याद्
ब्रह्मार्णो यस्तु विक्रीणीत तथैव च । राज्ञा तदकृतं
कार्यं दण्डप्राः स्युः सर्व एव ते । कामात्तु संश्रितां
यस्तु कुर्याद्दासीं कुलस्त्रियम् । संक्रामयन् तथान्यत्र
दण्डप्रास्तञ्जाकृतमभवेत् । बालधालीमदासीश्च दासीमिव
भुनक्ति यः । परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहस-
मिति” । तत्कार्यं अकृतं निवर्तनीयमित्यर्थः । तेन
राज्ञा दण्डप्राः स्यु रित्यर्थः । विष्णुरपि “यस्तु तमवर्णं
दासो नियोजयति तस्योत्तमसाहसोदण्ड” इति । कचि-
दासीविक्रयणे दण्डमाह कात्यायनः “विक्रीतमानां
यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति । अनापदस्यः शक्तः
सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दममिति” । द्विशतं पणानामिति
शेषः । भक्तामित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभाय
इति दर्शितमिति ।
“चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ता-

दासजनयास्ते स्मुरन्वया दास उच्यते" कालिकापुरा-
णोक्ते निजगोत्रेण संस्कारं विना गृहीते उदत्तकादौ
च तेषां च दासवद्भरणायतया तथात्वम् दत्तकशब्दे मूलं
दृश्यम् । स्त्रियां ङीप् । दास-उपक्षेपे अच् । उप-
क्षेपके लिङ् । दृष्ट्वासुरे पुं दासपत्नीशब्दे दृश्यम् । १० दस्यौ
च दासवेशशब्दे दृश्यम् । दासस्वापत्यं नडा० फक् ।
दासायन दासापत्ये पुं स्त्री० । दास+भृश० व्यभूततद्भावे
क्यङ् । दासायते अदासो दासो भवतीत्यर्थः । अदासं
दासं करोत्यर्थे चि कजाद्यनु प्रयोगः अदासो दासो
भवति दासीभवति अदासं दासं करोति दासीकरोती-
त्यादि संज्ञायां कन् । दासक गोत्रप्रवर्त्तकभिन्ने दे तस्य गो-
त्रापत्यम् अद्या० फक् । दासकायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री ।

दासपत्नी स्त्री ब० व० । दासयति दास-उपक्षेपे अच् दासो-
त्तासुरः पतिर्यामाम् । १ अपहृ । "दासपत्नीरहिगोपा
वतिष्ठन्" ऋ० १।२२।११ "दासो विश्वोपक्षपण्यहेतुर्द्वलः
पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । दासपत्नीः
दस्य उपक्षेपे दासयतीति दासोद्वलः पचाद्यच् ।
चित इत्यनोदात्तत्वम् । दासः पतिर्यासां "विभाषा स-
पूर्वस्य" पा० ङीप् तत्संनियोगेनेकारस्य नकारः वृद्धबीहौ
पूर्वपदप्रकृतिसरत्वम्" भा० "अश्विनाविन्दुममृतं वृत्तभूयौ
निरोधतामश्विनौ दासपत्नीः" भा० आ० १२५० । इत०
दासस्य पत्नीव दासस्त्रियाञ्च सर्ववचनम् ।

दासमित्र न० इत० । दासस्य मित्रे ततः अदूरदेशादौ
काश्या० ठज् जिठौ । दासमित्रिक तददूरदेशादौ लि० ।
स्त्रियां ठजि ङीप् जिठि टाप् । दासमित्रस्यापत्यम्
इज् । दासमित्रि तदपत्ये पुं स्त्री० । ततः ऐषुका० विषये
देशे भक्तल् । दासमित्रिभक्त तदीये विषये देशे न० ।

दासमीय लि० दशमे देशभेदे भवः, दासं शूद्रं मिसते मान-
यन्ति मैथुनार्थिन्यस्तादाशय्यस्तासु भवोवा क् । १ दशमदे-
शभवे २ गृहस्य शूद्राभिरतस्त्रीजाते च । "ब्राह्म्यानां
दासमीयानां वाही कानासयज्वनाम्" भा० क० ४४५० ।
जीलकण्ठे नोक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

दासवेश पु० दासस्य दस्योर्विशः । दस्यु नाशे "पृक्षये च
दासवेशाय चावहः" ऋ० २।१२।८ "दासवेशाय दासानां
दस्यूनां वेशाय नाशाय" भा०

दासी स्त्री दास+गौरा० ङीप् दासस्य पत्नीव, तज्जातिस्त्री वा
ङीप् । १ परिचारिकायां कर्मकर्यां दासशब्दे दृश्यम् ।
"जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । स्मृते

पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्" याज्ञ० २ शूद्रकैवर्त्त-
सोभीर्द्यायां शतज्जातिस्त्रियाम् । ४ काकजङ्घायां
पूनीलाश्वाने हुनीलभ्रिण्टाश्च राजनि० । अपीतभ्रिण्टां
रत्नमा० दवेद्यां विश्वः । दास्याः पाद इव पादोऽस्य ह-
स्यादित्वाच्चान्यलोपः । दासीपाद दासतुल्यपादयुक्ते लि० ।
स्त्रियां कृष्णपद्या० ङीप् पादस्य पद्भावाच्च । दासीपदीत्येव
"पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्विश्ववा वहिः । निन्दि-
तेऽहनि सावाङ्गे जाल्यृत्विग्युगुरुसन्निधौ । दासी
घटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा" मनुः । अत्र शब्द-
कल्पद्रुमे दासीघटे त्वेकपदकलने प्रामादिकं तत्र दास्याः
कर्तृत्वेन घटस्य च कार्यत्वेन शिष्टपदार्थत्वेन पदद्वयम्
दासीभारादि पु० पूर्वपदे प्रकृतिसरनिमित्ते शब्दगणे

स च पा० ग० सू० उक्तो यथा "दासीभारः देवहूतिः ।
देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः ओषधिचन्द्रमाः ।

दासीसभ न० दासीनां सभा संघातः "सभाऽराजमनुष्यं पूर्वा"
"अशाला च" पा० क्लीवता । दासीसंघ ते असरः दास्या
मनुष्यत्वात् संघातार्थकत्वे एव अशालापरत्वे क्लीवता श-
ब्दकल्पद्रुमे विग्रहे दास्याः सभेत्येकवचनोक्तिः प्रामादिकी
एकस्याः संघातासम्भवात् शालार्थत्वे च क्लीवत्वाप्रसङ्गे ।
दासेर पुं स्त्री दास्याः अपत्यम् जुष्टत्वात् ढक् । दास्या
अपत्ये १ शूद्रे २ कैवर्त्ते च । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
दास्यां भवे लि० । दास-बा० शरच् । २ उद्रे पुं स्त्री
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । स्वार्थे क । दासेरक
उद्रे राजनि० । दासीपुत्रादौ च चारा० ।

दास्य न० दासस्य भावः कृमे वा षप्रज् । दासस्य १ कर्मणि
२ तस्य भावे च । "निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्ष-
णम्" ब्रह्मवै० प्रक्त० "पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रे
द्विजन्मनाम्" मनुः । दासशब्दे लडा० दृश्यम् ।

दास न० दस्यौ देवते यस्य अण् । अश्विनीनक्षत्रे ।

दाह पु० दह-भावे घञ् । १ भस्मीकरणे "दाहशक्तिरिव
क्षणवर्त्मनि" रघुः "दाहादूर्द्धमशौचं स्यात् यस्य वैतानिको
विधिः" शु० त० स्मृतिः । "पांशुवर्षे निशां दाहे" मनुः ।
शवदाहप्रकारः कुन्दोगपरिशिष्टे उक्तो यथा

"दुर्वलं स्नापयित्वा तं शुद्धचेलाभिसंघतम् । दक्षिणा-
शिरसं भूमौ वह्निष्ण्व्यां निवेशयेत् । वृतेनाशक्तमा-
हाव्यं सुवस्त्रसुपवीतितम् । चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं शु-
भनोभिर्विभूषयेत् । हिरण्यशकलान्वस्य क्षिप्त्वा । क्षिप्तेषु
सप्तसु । सुखे व्यथ पिधायैव निहरेयुः सुतादयः ।

आमपात्रेऽन्नादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् । एकोऽनु-
गच्छेन्नद्यार्द्धमर्द्धं । पथ्युत्सृजेद्भुवि । अर्द्धमादहनं
प्राप्त आसीनोदक्षिणासुखः । सव्यं जान्वाचम्र शनकैः
सतिलं पिण्डदानवत्” । “अथ पुत्रादिराहृत्य कु-
र्याद्द्वारचयं महत् । भूपदेशे शुचौ देशे पञ्चाङ्गित्यादि
लक्षणम् । ततोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं सुखे ।
आज्यपूर्णं सुचं दद्याद्दक्षिणाग्रं नमि स्तुवम्” । घ-
ताक्तस्याल्पावने विशेषमाह वराहपुराणम् “दक्षिणा-
शिरसं कृत्वा सचेनन्तु शवं तथा । तीर्थस्वावाहनं
कृत्वा स्नपनं तत्र कारयेत् । गद्यादीनि च तीर्थानि
ये च पुण्याः शिलोद्धयाः । कुरुक्षेत्रे वञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च
अरिहराम् । कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणा-
शिनीम् । भद्रावकाशां सरयू गण्डकीं पनसां तथा ।
वैणवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा । पृथिव्यां
यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा । ध्यात्वा तु मनसा
सर्वं कृतज्ञानं गतायुषम् । देवाश्चाग्निमुखः सर्वं
गृहीत्वा तु छताशनम् । गृहीत्वा पाणिना चैव
मन्त्रमेतमुदीरयेत्” । ओम् “कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म
जानता वाप्यजानता । मृत्यु कालवशं प्राप्य नरं पञ्च-
त्वमागतम् । धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमाहतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु । एव-
मुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । ज्वनमानं
तथा वज्रं शिरःस्थाने प्रदापयेत् । चातुर्वर्ण्येषु संस्थान-
मेवं भवति पुच्छिके !” । साग्निकदाहप्रकारस्तु नारायण
भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ दृश्यः ।

२ कृपितपिच्छेजदेहसन्तापभेदे यथाह पित्तकोपकारणमुक्त्वा
विदाहिलक्षणे भावप्र० “विदाहि द्रव्यसङ्कारमन्त्रं
कुर्यात्तथा तृणम् । हृदि दाहञ्च जनयेत् पाकङ्गच्छति
यच्चिरात्” । “असिद्धिभृशु चैतेषु दाहः परम दृश्यते” ।
“अतिदग्धे दाहपाकरागस्त्रावाङ्मर्द्दकमपिपासामूर्च्छाः
सुर्भरणं वा । पाकान्ते च गलताल्लोष्ठशोषदाह-
सन्तापान् जनयति” इति च सुशु०

दाहकं लि० दहति दह-शुब् । दाहकर्त्तरि “क्षेत्रेष्वस-
वनस्यामविवीतखलदाहकः” याज्ञ० स्त्रियां लोपि अत
इत्वम् । दाहिका “शक्तियोगाग्नौ खलु दाहिका स्थिता”
ब्रह्म० वै० पु० । २६ ब्रह्मै पु० शक्तिरुक्ते एते च ४ रक्तचित्कटुक्षे
पु० राजनि० वज्रौ च दाहिका शक्तिरतिरिक्तेति मीमां-
सकाः । तन्मतं च अनुमानचिन्तामणौ अतिरिक्तशक्तियाद-

निरासे उत्थाय दूषितं प्रसङ्गादत्र दिङ्मात्रं दर्शयते यथा
“स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्यं शैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा
हि यादृशादेव करानुसंयोगाद्दाहो जायते तादृशा-
देव सति प्रतिबन्धकै न जायते अतो यदभावात् कार्या-
भावस्तद्वद्ग्रादावस्य पेवं तेन विना तदभावात् यत्तद्भा-
वानुपपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः । न चादृष्टवैशुष्यं
दृष्टसाङ्गण्ये तदभावात् तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृढदण्ड-
दन्धमपि चक्रं न भ्राम्येत । अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो
यथा बन्ध्यास्त्रीप्रयोगे, परमाणुकर्मणि, अध्ययनतुल्यत्वे
एकत्र फलनारतस्यमिति चेन्न अदृष्टविलम्बे हि न तन्ना-
शानुत्पादौ मण्यपसारणानुपदं दाहाभावप्रसङ्गात् ।
किञ्च नियमतो मणिसङ्गावे कार्याभावस्तदभावे कार्य-
मिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कारणम् अन्यथा क-
दाचित् मण्याद्यभावेऽपि तदभावान्न कार्यं स्यात् बन्ध्या
संप्रयोगे तु दृष्टव्यभिचाराददृष्टविलम्बादेव विलम्बः ।
अदृष्टञ्च क्वचित् साक्षाज्जनकम् अन्यथा परम्परया हेतु
रपि न स्यात् । न च समप्रज्ञयोः समञ्च निरपवादमन्ध-
स्य तोरेकप्रगल्भते नापर इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्ति-
मतामदृष्टं निमित्तं कारणम् अगम्यागमनसाध्ये सुखे
तदभावात् तद्विनाऽधर्मात् सुखं स्यात् न धर्मात् । एतेन
सुगम्यागमनादुत्पाद्यं सुखमप्युक्तं तथा चागम्यागमन-
कारणत्वे न न स धर्मः श्येनापूर्ववन्निषिद्धफलकत्वे नान-
र्थत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेवं तदभाव इति चेन्न
तस्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्र दाहार्थिनोऽ-
प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वे ततस्तदुत्पादकादेव दाहाभाव
इति नियमस्यादृष्टेन प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वाच्च । प्रति-
बन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टात् शौचाचम-
नादेश साधारणस्यात्रान्वयः स्यात् । अशुचरेव तदुत्-
पत्तौ, शौचे सति तदभावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकस्य
तत्त्वे, अदृष्टे सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अचि-
मकाल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्धाभावात् । अस्तु
तद्भावे जकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेका-
भ्यां हेतुत्वम् एवं च केवलोत्तेजकसङ्गावे उभयसत्त्वे उ-
भयाभावे च विशिष्टाभावोऽनुमितोहेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च
कारणीभूताभावप्रतिषेधित्वं तच्च मण्याद्यभावत्वेन, न
तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याशयः । एवं प्रति-
बन्धकत्वाभिमतमण्यग्रादीनामभावाच्च एव कारणं तेन
अणिसङ्गावे मण्यग्राद्यभावेऽपि न कार्यम् । अनतिरि-

क्राभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिप्रेतस्य हे-
तुत्वम् । न चाभावो न कारणं, भाववदुपाहकतौल्यात् ।
दृष्टञ्च कृत्तसंयोगाभावस्य गतौ, अतुपलम्भस्याभाववि-
ज्ञाने, विहितकारणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रा-
माण्ये जनकत्वमिति पाञ्चः । सैवं विशिष्टं हि ना-
र्थान्तरं येन तदभावोऽनुगतः स्यात् किन्तु विशेषणविशे-
षसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे कश्चित् विशे-
षणस्याभावः कश्चित् मण्यभावः कश्चिदुभयं कारणमिति
व्यभिचारान्नैकमपि हेतुः स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभे-
दादिव प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते
अन्यथा पृथिव्यां प्रत्येकद्रुपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूप-
संशयो न स्यात् । एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भावे, द-
ण्डपुरुषसद्भावे, दयाभावे च विशेषणविशेष्योभयाभाव-
प्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽवाधितानुगतव्यवहारवलात्
प्रतीतिरिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषण-
स्योत्तेजकाभावस्याभावे दयाभावे च केवलप्रतिबन्धका-
भावो विशेष्यविशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाह-
कारणमस्तु । अथ विशेषणाद्यभावादेव केवलपुरुषा-
भावव्यवहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न अतुगतव्यव-
हारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात्, शक्तेः सतीन्द्रियत्वात् ।
अथोत्तेजकप्रयोगकाले सन्धेः कोऽभावः ? न तावत्
प्राग्ध्वंसाभावौ तयोः प्रतियोगिसमानकालत्वात् न च
श्रामोऽयमासीदित्यत्र यथा श्रामध्वंसप्रयुक्तश्रामघ-
टत्वेन पक्षघटस्य ध्वंसएव, तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त
उत्तेजकाभावत्वेन सन्धिध्वंस एवेति वाच्यं ध्वंसस्या-
नन्तत्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात् । नाप्यत्य-
न्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा
दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादवि-
नाशवान् अवाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयो-
रुपपादयितुमन्यथाऽशक्यत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनय-
दण्डलायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तु-
ल्यन्यायत्वात् । यदि च संसर्गाभावत्वयवैधर्म्योत्तल
नान्तरभवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु न हि
कृत्तविशेषवाचे सामान्यवाधो, विशेषान्तरसादायापि तस्य
सम्भवात् अन्यथा कृत्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण ध्वं-
सोऽपि न सिद्धेत् व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव सोऽय-
मस्मात् सगोलकलहो न तु शक्तिवादः । अस्तु वा
ध्वंसएवासौ संसर्गाभावविभागे जगन्भावत्वेन ध्वंसस्य

विभजनात् न चैवं विनाशवत्त्वेन प्रागभाव एव सः,
परिभाषाया अपर्यवृत्योक्तत्वात् । यद्वाऽत्यन्ताभाव ए-
वासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कादाचित्कप्रतीतिकार्यानु-
दयो प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात् प्रत्यासत्तिश्च विशेषणा
भावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च तथैव विशिष्टात्यन्ता-
भावसत्त्वादिति तत्र यदि प्रतीतिविशेषणावच्छेदेन
विद्यमानस्यैव विशेषस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपाती-
तिविशेषणावच्छिन्नत्वेन प्रतिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात्
इति क्षणभङ्गापत्तिः विद्यमानस्य विनष्टत्वे चाप्रतीतिः
गिष्ठा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीतावाधित
प्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः श्रामोऽ-
यमासीत् पुरुष इत्यादौ सविशेषणे इति न्यायेन विशे-
षप्रवृत्ति श्रामकैवल्यध्वंस एव प्रतीयते ध्वंसस्य ध्वं-
सानुपपत्तेः न विद्यमानस्य ध्वंसः । एतेनोत्तेजकस-
द्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्नध्वंसस्य उत्तेज-
कापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च सः कारणमिति न
विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तं, विद्यमानध्वंसस्य ध्वं-
साभावात् । न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव
इति याच्यम् उत्पन्नाभावस्य विशिष्टप्रत्ययहेतुतया
ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि वि-
शिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः । तथा हि स एव कश्चित् विशेष-
णाभावसहितः कश्चिद्विशेषप्राभावसहितो दाहकारण-
मिति अननुगमस्तदयस्य एव विशेषणविशेषप्राभावयोः
प्रत्यासत्तिव्यवच्छेदकानुगतधर्माभावात् । अथ विशिष्ट-
विरोधित्वं विशेषणविशेषप्राभावयोरनुगतं तदवच्छेद-
कमस्ति तयोश्च सत्त्व एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति
चेत्तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव विशिष्टा-
भावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुप-
जीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन । अथोत्तेजककाले विद्य-
मानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनये उत्तेजकाभाव-
व्यक्त्या जाता तदवच्छिन्नमणेरभावो न तत्वेति तदा
न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य
जनकत्वादिति चेन्न तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वे-
नानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वे-
नानुगमेऽतिप्रसङ्गः । अथ विशेषप्रविशेषणाभावयोर्वि-
शिष्टविरोधित्वमनुगतं कारणतावच्छेदकं यत् तदन्त्य-
तराभावस्तत् न विशिष्टं यत् विशिष्टं तत् न तयोरे-
भाव इति सहानवस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवसिद्धिः

स्यादिति चेन्न सहानवस्थाननियमो न परस्परविरुद्ध-
रूपतया विशेषणविशेषप्राभावात् प्रत्येकं विशिष्टाभाव-
जया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः तथा च
विशेषप्रविशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेः तदभावस्य
तत्त्वात् न चोभयाभाव उभयविशिष्ट एवं स्याभावद्वयं
विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकभावरूप इति प्रत्येकाभावा-
द्विशिष्टव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरुद्धव्या-
प्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा विशेषणविशेषप्राभावात् विशिष्टा-
भावत्वेन तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अमेदे तयो-
रभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरोधित्वा-
दिनानुगतत्वमपास्तं केनाप्यनुगतेन विशेषणविशेषप्रा-
भावात् विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशिष्टाभावत्वेन
तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अमेदे तयोरभावात् ।
विशेषणविशेषप्राप्त्यन्तरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावा-
भावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात् तस्माद्विशेषणविशेषप्राभावो
विशेषणावच्छिन्नविशेषप्राभावो न विशिष्टाभाव इति ।

“अत्रोच्यते विशेषणविशेषणयोः सम्बन्धाद्विशिष्ट-
व्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार
इति घटतदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम् । न
हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः । न च तदभावे
सति न विशिष्टाभावव्यवहारः । अस्य च यत्न सम्बन्धः
स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम् स च सम्बन्धाभावोविशेषणा-
भावाद्विशेषप्राभावादुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकलोपां
व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम् इह दण्डो
पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अतएव दण्डमात्र-
सङ्गावे दण्डपुरुषसङ्गावे च कैवल्यपुरुषयोः सम्बन्धाभावः
सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषतो व्यवहारः । एवञ्च प्रति-
बन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणं स च
प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसङ्गावे उभयाभावे
चास्ति सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो ना-
स्तीति प्रतीतेः । नन्वेवं यत्न प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ
तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धा-
भावादिति चेन्न तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धाभावात् सर्वत्र
स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः तथापि
प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोरभावश्च
प्रतिबन्धकाभाव उक्तेजकश्च दाहकारणं तथाचोभया-
भावे उक्तेजकसत्त्वे परं दाहः स्यात् उक्तेजकवति च
प्रतिबन्धको दाहो न स्यादिति चेन्न अधिकरणाभावावेव

स्वरूपसम्बन्धस्योर्घटवद्भूतलचत्तरीयतदभावयोर्विशिष्टप्र-
त्ययजननयोग्यत्वमस्ति घटवति कदापि घटाभावप्रत्यया-
सुदयात् तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्ट-
प्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथोक्तेजकवति
प्रतिबन्धके चत्तरीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः ।
तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धको-
त्तेजकसङ्गावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव । यदा अदण्ड-
पुरुषस्याभावे दण्डो पुरुषो न प्रतियोगी तस्य दण्डित्वा-
भावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावे दण्डिसङ्गावेऽपि
दण्डिमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति । तस्मात्
केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः तदुक्तं न हि दण्डिनि
सति अदण्डानामन्येषां नाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैवेति
युक्तम् अन्यथा तत्रान्येषामिति पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः । तथा
केवलप्रतिबन्धकाभावे उक्तेजकसङ्गतः प्रतिबन्धको न
तु प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तद-
न्यस्य च प्रतिबन्धकस्याभावे उक्तेजकसहितप्रतिबन्धक-
सत्त्वे उक्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे विशिष्ट इति
नानुगमः उक्तेजकापनये केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न
तदभाव इति दाहो न भवति । ननु न प्रतिबन्धका-
भावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिप्रति-
बन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योत्पत्त्यात्
न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्येऽपि
कार्यमिति चेन्न प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वं अन्यो-
न्याभ्यात् किन्तु तत्तन्मत्याद्यभावात्वेनेत्युक्तत्वात् तत्त्वे-
ऽपि वा घटे दण्डसलिलादिकप्रतिबन्धकाभावकूटहेतु-
त्वात् । यदा प्रतिबन्धकतावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एवा-
भावः कारणं स च यावद्विशेषाभावनियत इति न
प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः प्रति-
बन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्या-
भावेऽपि न कार्यम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारण-
त्वयोर्घट्टे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात्
अन्यथा सामर्थ्याव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे च
कार्यव्याप्याभावापत्तौ कार्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकभावा-
भावे व्याघातात् । किञ्च तत्रापि प्रतिबन्धकाभावे शक्ति-
रस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योभावसादाय शक्तिवत्त्वप्रसङ्गः ।
न च स दुर्वचः न वा प्रागभावत्वादिनानुगमव्यभिचारौ ।
प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोह यो निषेधः स
संसर्गाभावः भूतलं घटसंसर्गो नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य

संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् । वयन्तु ब्रूमः यत्
प्रतियोगिनसधिकरणे समारोप्य निषेधागमः स संसर्ग-
भावः यत् चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य
निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः भूतत्वं न घट इत्यत्र
भूतत्वस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् ।
आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत् सा भूत्तावदन्यथा,
इदमिह, नेदमित्यवाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र
मानत्वादिति । ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः
तस्मिन् सत्यपि संसर्गाभावात् न हि करादौ सग-
त्यान्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा मण्यः स्वावयव-
वृत्तित्वात् संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न तत्-
प्रध्वंसप्रागभावो हेतुः तयोः करादावृत्तेः गुणकर्म-
देश्च प्रतिबन्धकत्वानापत्तेः तस्य जन्यधर्मानाम्यत्यनेन तत्र
तयोरभावात् न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न संसर्गा-
वच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य प्रतिबन्धकोऽन्तर्भावात्
न च समयवच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथै-
वान्वय्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रागभावप्रध्वंस-
स्यले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः
सिद्धिः अत्यन्ताभावोऽव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्व भावाभावे
क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति चेन्न तत्र विद्य-
मानताविरोधित्वेनैव कथाले न घट इति प्रतीतिवैल-
क्षण्यात् न त्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः । अन्ये तु
भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्या अत्य-
न्ताभावेनैकेन समयितुसमयव्यत्यात् अन्य एवायं संसर्गा-
भाव इत्यप्याहुः । एतेन विशेषणाभावविशेषप्रभावतदु-
भयाभाववर्णितसामग्रीत्वयमेवास्तु हेतुः दाहे च जाति-
त्ययकल्पनमिति प्रयुक्तं अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजा-
त्यस्य योग्यानुपलब्धवाधितत्वात् व्यक्तियोग्यतैव जाति-
योग्यत्वं मानं योग्येऽयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहर
सा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात्
न च संकल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः
संकल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च मन्त्रपाठजनि-
तमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहप्राप्तिकफल
नाशत्वेनाप्ये दाहाप्रतिबन्धादिति वाच्यं प्रतिबन्धक-
स्याविहितत्वेनानिषिद्धत्वेनादृष्टजनकत्वात् । तदाचार-
स्याविगतत्वेन शुद्धाद्यनुभावकत्वादिति चेत् सैवम् उद्दे-
शप्रदानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रति-
बन्धकपूर्वतासप्रतिबन्धकत्वात् न शक्तिसनपकुर्वतां कन्ता-

दीनां प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः । न च कार्यानु-
त्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकमेव प्रतिबन्धकमिति वाच्यं
कार्यानुत्पादो हि तत्र न प्रागभावो न वा तदुत्तरकाल-
संसर्गः तस्य मन्त्राद्यजन्यत्वात् इति चेन्न मन्त्रदीक्षाप्र-
तिबन्धकत्वात् तत्प्रयोज्योक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चि-
त्करा एव मन्त्रादौ कार्यकारणोपचारात् स्वार्थिकफल-
प्रत्ययात् वा तथा व्यपदेशः । प्रतिबन्धकस्य सामग्रीविरहः
मन्त्राद्यभाववर्णितसामग्रीविरहः स च मन्त्रादिरेव तदभा-
वाभावस्य तत्त्वात् । नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं
न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति
तत्कालप्रतिबन्धोत्तरवृद्धेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धका-
भावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत्
व्याकाशाद्येकव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्ध-
ऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेदोऽस्ति यथा कारणत्वमिति
तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नैत्याहुः । तत्र वद्विप्रति-
बन्धकाभावयोरन्वयव्यतिरेकतौल्येनोपायस्यापि कारण-
त्वात् न त्वेकसवच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च
यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभावस्य कारणत्व-
मायाति न तु तदवच्छेदकत्वं न हि कार्येऽयोग्यव्यव-
च्छेदः कारणत्वं किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं तत्र सहकारि-
विरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्युच्यते । अन्यथा चक्रसहित-
दण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य यद्वर्मा-
भवगत्यैव नियतपूर्ववर्तित्वमवगम्यते तदवच्छेदकं दण्डत्व-
मिव । सहकारो तु न तथा । ननु सा भूत् अर्थमितिः
शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात् । तथाहि स्थिरोऽवयवी
जनकदशाविशिष्टवर्जिरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान्
जनकत्वात् कुण्डकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवर्ज-
दाह्यासंयुक्तवर्जित्वादेः प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशा-
व्यावृत्तत्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि
शक्तेर्भावहेतुत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं तथाप्युक्तं
विशिष्टाया मुख्यत्वम् यदा धर्मोऽतीन्द्रियत्वं विशेषणं न
च दृष्टान्तासिद्धिः तुल्यधारत्वेऽपि लौहविशेषघटित-
कुठारे विलक्षणच्छिदाक्रियारूपकार्यबलादतीन्द्रियत्व-
सिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वद्विः कार्यानुत्पन्न-
विशिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् स्वात्मवत् । अती-
न्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वं कानित्य-
साक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्मजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं
या परं खं वा प्रत्यसिद्धेः संयोगादिपञ्चजन्यज्ञाना-

विधयस्मैन्द्रियकाणामपि । तथापि संयोगाद्यन्यतर-
प्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वसम्भवादिभिर्बुद्धिभूत-
नरञ्च तदन्यान्त्यत्वं न चाभावातीन्द्रियत्वं तस्यासिद्धेः ।
न च वज्रौ स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं तत्र तदभावात्
क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगे वा उत्पत्तेः, नचात्मत्वं
नित्यत्वं वोपाधिः स्वर्गैकत्वादिति दृग्गुणके साध्या-
व्यापकत्वात् यदा पिण्डीभूतोवज्रः दाहार्कूनाती-
न्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् व्याप्नोति । नचा-
र्थत्वसुपाधिः अदृष्टस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टसाध्याव्यापक-
त्वात् । अथ वा करवज्रसंयोगः कार्यानुकूनातीन्द्रिय-
धर्मसमवायी जनकत्वात् व्याप्नोति दृग्गुणकञ्च । न
चात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः दृग्गुणकैकत्वसंशयो साध्या-
व्यापकत्वात् । यदा प्रतिबन्धकदशयां प्रत्यक्षसकल-
दाहहेतुसमवहितोदाहजनकोवज्रिजनकदशावृत्तिकार्या-
नुकूलभावभूतधर्मस्युन्यः अजनकत्वात् तीक्ष्णात् कुण्ठवत्
यदा तथाभूतोवज्रः दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूल-
भावभूतधर्मस्युन्यः दाहजनकत्वात् दाहानुक्तवज्रि-
प्रत् अतुकूलत्वञ्च कार्यभावव्याप्याभावप्रतिषेधित्व
कारणतदवच्छेदकसाधारणं दृढदृढत्वेन कारणत्वदृ-
ष्ट्वाभावादपि कार्यभावदर्शनादिति । उच्यते । साध्यं
विनाऽप्युभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादहेतुसम्भ-
वात् विषयबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वं यदि च
सङ्गचारदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भसाक्षादेव व्या-
प्तिप्रवृत्तदा शक्तिसिद्धिजननरं तेनैव हेतुना प्रकृति-
रिक्तत्वज्ञेयेण शक्तप्रतिरिक्तदाहानुकूनातीन्द्रियधर्म-
सिद्धिः एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रत्येपात्तेनैव हेतुना जनन-
तादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः । द्वितीयादितादृशधर्म वि-
नापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वादुपपत्तेः न तादृश-
जननसिद्धिरिति चेत् हन्तैव शक्तिं विनापि तदर्थासङ्गेः
किं शक्ता । यत्पीश्वरानन्यवत् शक्तप्रानन्यमित्युक्तं
तद्वोधात् कार्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं नस्वी-
श्वरत्वेन द्विकर्तृत्वादिना वा गौरवात् घटे त्वार्थः
समाजः । एवञ्च जनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं
न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्य-
मात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात्
शक्तानुकूला शक्तिरपरा समवायिकारणे सन्तव्या एवं
मापि समवायिकारणजन्येऽपि तदनुकूलशक्तिस्वीकारे
शक्तप्रवस्था । किञ्च प्रथमानुमाने जनकत्वं न स्वरूप-

योग्यत्वं वज्रौ कुठारे च तदभावात् किन्तु कार्यानुप-
धानं तथा च तदुपधानदशायामपि वज्रौ शक्तिः कुठारे
तैश्चानुमिति बाधोदृष्टान्तासिद्धिश्च । लौहविशेषणामेव
सातिशयच्छिदाजनकत्वमतोनातीन्द्रियतैश्चानुमितिः । अ-
ग्निमचतुर्षु बहिरिन्द्रियामत्यक्षत्वसुपाधिः तत्त्वयोगचेम-
त्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपिच जनक-
त्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकामसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी
न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः अन्योन्याश्रयात्
न च गुरुवचनपरम्परातएव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः
अन्वये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात् । न च परार्थसंख्यायां
साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः अप्रत्यक्षायाः शब्दैक-
वेद्यायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकयोर्महीत्वं
संशयकत्वात् । एतेन पञ्चापूर्वेऽपि तत्प्रसिद्धिरपक्ता ।
स्यादेतत् तृणारणिमयीनां वज्रौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्व-
सुखेयमेकता एकजातीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनिय-
मात् । वज्रवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति
चेन्न वज्रजातीयत्वस्याकस्मिकतापत्तेः कारणगतैकरूप-
मपहाय कार्यगतवज्रतररूपकल्पने गौरवात् तृणा-
रणिमणिप्रभववज्रत्वावान्तरजातेरनुपलब्धिबाधितत्वाच्च ।
यत्र च तत्तदिदम्नप्रयोज्यं प्रदीपदारुदहनदौ वैजात्य-
समुभूयते तत्र कारणे त्वेकशक्तिसत्त्वमपि नास्ति, किञ्च
गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभव-
वृश्चिकेऽपि वैजात्यं कल्प्यम् एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवे-
ष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीय-
कार्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैको वृश्चिको
बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्या
शक्तिः समवेयात् न कार्यविशेषात् कारणविशेषः तद-
भावात्तदभावः कायानुमीयेत तदभावेऽपि तज्जातिशक्ति-
मतोऽन्यत्वादपि तत्त्वापत्तिसम्भवादिति चेत् वज्रवृश्चि-
कादावेवमेतन्निरूपितनियतवज्रादिकारणत्वे धूमादौ
कुतो न तदनुमानम् अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृणस्य
वज्रिविशेष इव वज्रित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न
तु धूममात्रे तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं वज्रवान्तर-
जातिप्रवृत्तवत् वज्रितदन्त्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तर-
जातिप्रवृत्तौ भविष्यतीत्यप्याशङ्कोत । बाधकं विना
धूमत्वेन वज्रिकार्यतेति चेत्तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति
वज्रित्वेन कारणतेत्यपि तत्त्वम् । यत्तु तृणत्वेन कार-
णत्वप्रवृत्त्योपजीव्यत्वात्तद्वदार्थं वज्रौ जातिविशेष एव

कल्पते इति तत्र वज्रित्वेन कार्यत्वग्रहात्तद्व्याधि-
तृणादौ शक्तिरूपनौचित्यात् । यथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां
तृणफुत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्तोरेपि
परस्परसहकारित्वेन वज्रप्रवृत्तत्वं तथैव कार्यदर्शनात्
एवं तृणारणिमणिफुत्कारनिर्मन्वन्तराणिकिरणानां
वज्रप्रवृत्तशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फुत्कारेण तृणा-
देव, निर्मन्वनेनारणेरेव प्रतिफलिततराणिकिरणैर्मणे-
रेवमन्युत्पत्तिः न तु मणिफुत्कारादिभ्यो, मणिफुत्कार-
शक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् । यत्तु तृणफुत्-
कारादिस्तोमत्वये विशिष्टे शक्तिरिति तत्र तृणत्वेन
अहीतकारणतामङ्गप्रसङ्गादिति । उच्यते । तृणारणि-
मणिफुत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतु-
जानन्तशक्तिस्त्रोकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यावान्तर-
वज्रव्यक्तिषु जातिव्यक्त्यनेनावयमिति तदेव कल्पते
न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभववृश्चिक-
प्रभववृश्चिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्ववृश्चिकप्रवृत्तजात्यस्य प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् तृणजन्यनानावज्रिषु तृणजन्यत्वज्ञानान-
न्तरं मणिजन्यव्यावृत्त्याऽनुगतबुद्धिरस्ति । जातिविषया
तृणजन्यत्वेनोपाधिनाऽसाविति चेन्न बाधकं विनानुगत-
बुद्धेस्तद्वज्रजातिविषयत्वनियमात् न च । गोमयवृश्चिक-
प्रभववृश्चिकजातिपरम्परायासननुगतजात्यापत्तिः गोमय-
जन्यवृश्चिक-प्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वज्रिमात्रे च दाह-
स्पर्शवानवयवः तत्संयोगः सेवनादिषु कारणानि न तु
तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीमादा-
यैव सा, साध्यसामग्र्यप्राजनकत्वात् । ननु तृणारणि-
मणीनां वज्रौ कारणत्वग्रहे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं
तदुग्रहस्य नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् । अथारणि-
मण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वज्रिव्यतिरेकः
तृणान्वयवज्रिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदि-
तरहेतुसकलसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वज्रिरिति नियता-
न्वयेन रासभादिव्यावृत्तेन तृणादिकारणत्वग्रह इति
चेन्न तृणं विनापि वज्रिरिति ज्ञाने सति नियतपूर्ववर्त्ति-
त्वस्य कारणस्य अहीतसशक्यत्वात् । तृणजन्येवज्रौ मणेः
कारणत्वग्रह इति चेत् व्यभिचारेण वज्रौ तृणजन्यत्वाग्रहे
तदजन्यत्वस्याग्रहात् वज्रिमात्रस्यैव उपजन्यत्वाच्च । न च
मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रह इति, अन्योऽन्याश्रयात् ।
यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचारस्तद-
ग्रहपरिषम्बीति तत्र अबाधितनियतपूर्ववर्त्तिताभावग्रहे

तदुग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भावज्ञानानुदयादिति
उच्यते उक्तग्राहकैरेकनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताव-
च्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठनिरूपितकार्यताव-
च्छेदकरूपवत्त्वं वज्रैर्वैजात्यकारणव्यावृत्तं परिच्छि-
द्यते । न तु तृणत्वेन कारणत्वं वज्रित्वेन वा कार्यत्वं
तच्चोभयथापि सम्भवति वज्रित्वेन कार्यतया तदनु-
कूलशक्तिमत्त्वेन तृणादीनां कारणतया वज्रित्वावान्तर-
जातिविशेषेण कार्यतया वा अत्र च विनिगमकसक्तमेव ।
अथ तृणारणिमणीनामभावत्वयेण कार्यमित्यन्वयव्यति-
रेकाभ्याम् अभावत्वयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति
न व्यभिचारः अभावाभावत्वस्य भावपर्ययसप्तत्वादिति
येत् अभावत्वयाणामभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकेऽप्येक
एव उत तृणादि प्रत्येकमेव । आद्योऽभावस्य कारणत्व-
मिति किमायातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य
नारणिमण्यभावाभावत्वं भावाभावत्वतदुभयापत्तेः ।
एतेनाभावत्वये कार्यं न तदभावे कार्यमित्यन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम् ।

दाहकाष्ठ न० दाहस्य दाहार्थं काष्ठमस्य । दाहागुह्ये
गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

दाहघ्न न० दाहं हन्ति हन-टक् । देहदाहनाशके
श्लेष्मादिभेदे तच्च चक्रद० उक्तं यथा ।

“शतधौतवृताभ्यक्तं दिक्षाद्वा यवसक्तुभिः । कौला-
मलकयुक्तैर्वा धान्यास्तैरपि बुद्धिमान् । आदेयेत् तस्य
सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा । लामज्जेनाथ शुक्तेन
चन्दनेनानुलेपयेत् । चन्दनाम्बु कणासुन्दितालवृत्तोपवी-
जितः । सुषाह्वाहार्दितोऽस्मोजकदलीदलसंस्तरे । परि-
प्रेक्षावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने । शस्यते शिशिरं तोयं
तृणादाहोपशान्तये । क्षीरैः क्षीरिकापायैश्च सुशीतै-
श्चन्दनाम्बितैः । अलदीहं प्रथमयेदेतैश्चान्यैश्च शीतलैः ।
कुशादिशाचपणीभिर्जीकाद्येन साधितम् । तैलं घृतं
वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् । फलिनीलोपसेव्याम्बु-
हेमपत्रं कुटचटम् । कालीयकरसोपेतं दाहे शक्तं
प्रलेपनम् । ह्रीवैरपञ्चकोशीरचन्दनञ्चोदवारिणा । सं-
पूर्णमवगाहेत क्रोणीं दाहार्दितो नरः” ।

दाहज्वर पु० दाहप्रधानो ज्वरः । देहज्वालाविशेष-
रूपदाहकारके ज्वरभेदे “पीतं वृश्चिकमूलान्तु पयुषित
जलेन वै । सार्द्रं विनाशयेदुदाहज्वरश्च परमेश्वर !”
गाढदे १६१ अ० ।

दाहनागुरु न० दाहनाय अगुरु । दाहागुरुणि
गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

दाहमय त्रि० दाहेन प्रचुरः । दाहप्रधाने ज्वरादौ । “तत्र
दाहमयत्वे भूमौच्छः दयः” सा० ट० । [त्रिका० ।

दाहसर पु० दाहार्थं स्त्रियतेऽसौ स्त्र-वाधारे व्यप् । प्रसंगाने
दाहहरण न० दाहो ह्रियतेऽनेन हृ-ल्युट् णिच्-कर्त्तरि ल्यु
वा । १।वीरणमूले (वेणारमूल) शब्दच० । २। दाहनाशके त्रि०

दाहागुरु न० दाहस्य दाहार्थमगुरु । स्वनामख्याते गन्ध-
द्रव्यभेदे राजनि० । तत्काष्ठस्य दाहेनैव गन्धोत्पादनात्
तस्य तथात्वम् । [गरदः” मनुः । स्त्रियां ङीप् ।

दाहिन् त्रि० दहति दह-णिनि । दाहके “अगारदाही
दाहक त्रि० दह-वा० उकञ् । दाहके “नास्याग्निर्दाहको ।
भवतीति विज्ञायते” आश्व० गट० २।८।१०

दाह्य त्रि० दह-कर्मणि गत्यत् । १। दहनीये दग्धव्ये २। दाहार्हे
च । “अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमहोऽयोऽशोष एव च” गीता
दिक् पु० दिक्षु कायते कै-क । विंशतिवर्षवयस्के करिषावके
करमे शब्दर० ।

दिक्कन्या स्त्री दिग् एव कन्याः । १। दिक्पू पकन्यायाम् । “दि-
क्कन्याभिः पवनचमरैर्वीज्यमानः” भारतरत्नम् । दिग्
एव कन्याः ब्रह्मकन्याः । ब्रह्मणः कन्यारूपायां दिशि
तासां ब्रह्मकन्यात्वे नोत्पत्तिकथा वराहपु० यथा
“ष्टणु राजक्षवहितः प्रजापाल ! कथामिसाम् । यथा
दिग्ः सस्यन्नाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते ! । ब्रह्मणः
सृजतः सृष्टिमादिसर्गे सस्यस्यते । चिन्ताभूम्न हृती
को मे प्रजाः सृष्टिं करिष्यति । एवं चिन्तयतस्तस्य
अवकाशं व्रजत्वञ्च । प्रादुर्बभूवुः श्रोत्रेभ्यो दश कन्या
महाप्रभाः । पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा
तथा । ऊर्ध्वा एव षण्मुख्याः कन्या ह्यासस्तदा
नृप ! । तासां मध्ये चतस्रस्तु कन्याः परमशोभनाः ।
याः पश्यन्त्यो महाभागा गाम्भीर्येण समन्विताः ।
ता ऊचुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकलमपम् । अव-
काशन्तु नो देहि देवदेव ! प्रजापते ! । यत्र तिष्ठामहे
सर्वा भर्तृभिः सहिताः सुखम् । पतयश्च महाभाग !
देहि नोऽव्यक्तसम्भवं ! । ब्रह्मोवाच ब्रह्माण्डमेतत्
सुशोभयः ! शतकोटिप्रवित्तरम् । तस्यान्ते स्वेच्छया
तदा उभयतां मा विवृण्वथ । भर्तृभ्य वः प्रयच्छामि
क्ष्मा रूपस्त्रिनोऽनवाः ! । यथेष्टं गम्यतां देशो यस्या यो
रोषतेऽधुना । एवमुक्त्वा ताः सर्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा ।

17. वाच - V

ब्रह्मा ससर्ज त्वर्षं तान् लोकपालान् महाबलान् । इहा
तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयन् । विशाहं
कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः । एकामिन्द्राय स
प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च । निर्वृताय च देवाय
वरुणाय महात्मने । वायवे धनदेशाय ईशानाय च
सुव्रतः । ऊर्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायाश्च व्यवस्थि-
ताम् । एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां
पुनः । दशमीं भर्तृनाम्नस्तु अर्धनाम्नोद्धरन् प्रभुः ।
ततः प्रभृति ता देव्यः सेन्द्राद्याः परिकीर्त्तिताः ।

दिक्कर पु० । दिशं स्त्रीमुखदंशनं करोति क-टच् । १। युनि
त्रिका० २। शिवे च दिक्करवासिनीशब्दे दृश्यम् ।

दिक्करवासिनी स्त्री दिक्करे शिवे वासिनी । देवीभेदे

“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः । यं श्रुत्वा
नाशुभं किञ्चिदाप्नोति अवश्ये रतः । दिक्करस्वरूपः
प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः । तस्मिन्नुपविता देवी
तस्मादिक्करवासिनी” कालिका० पु० ८२ अ० ।

दिक्करिका स्त्री १। नदीविशेषे । तत् वा “अस्ति नाटकशैले तु
सरो मानससन्निभम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्रा जल-
क्रोडां सदा हरः । कुरुते नरशाहून् ! स्वर्णपङ्कज-
शोभिते । तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरित्तयम् ।
अवतीर्थं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । तस्य पश्चिम
भागे तु नदी दिक्करिकाह्वया । दिग्गजचेतसंजाता
तेन दिक्करिका स्रुता” कालि० पु० ८२ अ० । दिक्
दन्तदंशनं करिका नखक्षतरेखा च यस्याः । २। युवत्यां
स्त्री दिक्करिन्शब्दे उदा० ।

दिक्करिन् पु० दिक्षु स्थितः करी । ऐरावतादौ दिग्गजे
“परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्त्ति” माधः । ते च पूर्वा-
दिक्मेण स्थिताः अमरे दर्शिताः यथा “ऐरावतः
पुण्डरीको वामनः कुसुदोऽङ्गनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः
सुप्रतीकश्च दिग्गजाः” । दिक्षु स्थिताः गजाः दिग्गजाः
इत्यर्थः । तत्स्त्रियां स्त्री ङीप् । तेषां क्रमेण स्त्रियश्च
“करिगयोऽश्वसुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । तान्न-
कर्णी शुभ्रदली चाङ्गना चाङ्गनावती” अमरोक्ताः ।

दिक्करी स्त्री “दिग् दष्टे वक्तुं लाकारे करिका नखरेखिका”
वैजयन्त्युक्तेः दिग्ः वक्तुं लाकारा दन्तक्षतभेदा करी च
नखक्षतभेदा यस्याः संज्ञात्वात् न कप्, दिक्करः युवा
ततः “वयसि अचरमे” वा० तरुणवयोवाचित्वात् स्त्रियां
ङीप् वा । २। युवत्यां स्त्रियाम् हेमच० ।

दिक्पति पु० इत० । दिशं पत्यौ इन्द्रादौ दिक्पत्या
शब्दे दृश्यम् । “पवनोदिक्पतिर्भौम आकाशः स्वचरा-
मराः” संकल्पप्रारम्भमन्तः “वितरसि दिक्षु रणे दिक्-
पतिकमनीयम्” गीतगो० । “सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः
सैहिकेयः शनिः शशी सोम्यस्त्रिदशमन्ती च पूर्वादिदि-
गधीश्वराः” इत्युक्तेषु २२ स्थानादिपद्येषु ।

दिक्पाल पु० दिशं पालयति पालि-अण् उप० सं० । दिक्-
पतौ इन्द्रादौ “यत्नाच्च यन्ति विधिना दिक्पालाश्चैव
कर्म्मिणः” पद्मपु० । कलसशब्दे १७८१ पु० उदा० ।

दिक्शब्द पु० दिशि दृष्टः शब्दः । दिग्वाचकशब्दे पूर्वाप-
रादौ तस्य देशकालादिपरत्वेऽपि भूतपूर्वं गत्या दिग्वा-
चकत्वात्प्रत्ययम् “अन्यादिदितरते दिक्शब्दाश्चूत्तरपदा-
नाहियुक्ते” पा० “दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः तेन
सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति” सि० कौ० ।

दिक्शूल न० दिशि दिग्भेदे गतौ मूलमिव । प्राच्यादिदिक्षु
गमने निषिद्धवारभेदे । “शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं
न चो कुजे चोत्तरां मन्देन्दोश्च दिने न शक्रकुम्भं
यास्यां गुरौ न व्रजेत् । शूलानीति विवृण्वान् यानि
मनुजा ये वित्तलाभायया भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि
ते शक्रेण तुल्या अपि” ज्योतिःसारसंग्रहः ।
कथाञ्चिन्मते “बोधे गुरौ दक्षिणाम् । रैशाने ज्वलने
चैव नैर्कते मारुते तथा । न गन्तव्यं सुराचार्ये प्र-
तीच्यां रविशुक्रयोः” इति

दिक्साधन न० दिशः साध्यन्ते ज्ञानार्थम् कनेन । दिग्ज्ञान
साधने उपायभेदे तच्च कुण्डाकैर् दर्शितं यथा
“नृपाङ्गुलैः संमितकर्कटेन सूत्रेण वा वृत्तवरं वि-
लिख्य । रज्जुकुलं शङ्खुसमुच्च मध्ये निवेशयेत् खालि
मिताङ्गुलीभिः । चतुर्मिताभिश्च ऋजूत्तमाभिः संस्पृष्ट-
शोर्षं तु शलाकिकाभिः । तच्छङ्खुभा यत्र विशेषयेदाहु-
वृत्ते क्रमात् स्तोवररुण्डकाष्टे” नृपाङ्गुलैः परिमितेन
कर्कटेन सूत्रेण वा वृत्तं विलिख्य तन्मध्ये द्वादशाङ्गुलं
दृढसूत्रव्ययं स्थापयेत् कीदृशं विंशत्यङ्गुलमितामिश्रितसूत्रिः
ऋजुभिः समानाभिः शलाकाभिः कल्पितचतुर्दिग्गत-
वृत्तस्याभिः संस्पृष्टमस्तकम् एवं शङ्खुसमत्वं साधयित्वा
तादृशस्य शङ्खोष्ण्याया पूर्वाङ्गुले यत्र यस्मिन् प्रदेशे
वृत्ते प्रविशति यत्र वापरान्ते वृत्ताह्विरपैति तत्र
चिह्नयोः क्रमात् प्रतीचो प्राची च भवत इति
अत्र दिग्ज्ञानशब्दे वक्ष्यमाणम् “वृत्तेऽङ्गः सुसमी-

कृतचित्तिगते इत्यादि सि० शि० वाक्यं प्रमाणम् । तत्र
असार्धं श्लोकस्योपपत्तिः यस्मिन् उक्ता यथा “दोःकोट्योर्नाम
भेदो न स्वरूपभेद इति दोःकोटिवर्गयोगपदं कर्णः ।
वृत्तपरिधिस्पृष्टदिगन्ताच्छङ्खुम् यावन्नीयमानावृत्तसूत्रः
शलाकाः कर्णा भवन्ति समे देशे शङ्खुं निखाय शङ्खु-
समितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र शङ्खुः प्रस्थाया
पतति सा प्राचीति” अत्र शङ्खुसमितयेत्युपल-
क्षणं तेनाधिकयापि रज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । अ-
न्यथा यत्नाच्चमा पङ्कजला तत्र धनुःसंक्रान्तौ द्वादशा-
ङ्गुलशङ्खोष्ण्यायाप्रवेशस्तादृशे वृत्ते न स्यादेव तस्माद-
क्षाभिः धोतुशः कुलसूत्रेण वृत्तं कारितं तथा वृत्ते
कृते लावणं चैकेनैव वृत्तेन शङ्खुसमत्वसाधनं दिक्साधनं
च सिध्यति । अतएव रामवाजपेयी “शङ्खुमानाधिके
व्यासदले वृत्ते विशेष्यदि” इत्याह एवं सूत्रप्राचीसाधनं
कृत्वा सूक्ष्ममपि शालिन्याह । “कर्के कीटे गोमृगे यूकया
सा द्वाभ्यां चाल्या सिंहकुम्भाच्चिकेऽपि । यां वै काष्ठां
भानुमान् याति तस्यां चाल्या द्वन्द्वे कार्मुके चालनं न ।
सा प्राची कर्के कर्कसंक्रान्तौ कीटे दृष्टिकसंक्रान्तौ वृषभ-
भकरसंक्रान्तौ एकया यूकया चाल्या सूर्यस्यायनवशात्
उत्तरायणे उत्तरतः दक्षिणायने दक्षिणतः एवं सिंह-
कुम्भाच्चिके सिंहकन्यातुलासंक्रान्तौ कुम्भमीनमेघसंक्रान्तौ
च द्वाभ्यां यूकाभ्यां चालनीया अयनवशात् मिथुनधनुः-
संक्रान्तौ चालनं नास्तीति एवं प्राचीसाधनं कृत्वायो-
त्तरदक्षिणयोः साधनं शालिन्याह “रज्ज्वं द्विधां
मध्यचिह्नां सपाशां प्राचीं शङ्खौ पश्चिमे चापि दत्त्वा ।
कर्षणीमान् दक्षिणे चोत्तरे च तच्चिह्ने स्थादक्षिणा-
चोत्तरा दिक्” । कुण्डमण्डपयोर्वापान् विस्तारस्तादृश-
गुणकृतमध्याङ्कादुभयतः पश्चवती रज्ज्वन्त्यस्या तां प्राचीं
प्राचीचोर्दत्तशङ्खोर्विष्यसेत् ततो मध्याङ्के धृत्वा
रज्ज्वं दक्षिणे उत्तरे चाकर्षेत् विद्वान्, कर्षाङ्के दक्षिणा
उत्तरा च स्यादिति अत्र स्पष्टेव युक्तिरिति । अथ
रात्रौ दिक्साधनीपायं वसन्तमानिकयाह । “विशि
वा अवणोदये दिगैन्द्री गुरुभस्योदयनेऽथ वज्रिभस्य ।
शरवर्षं किवायुमान्तरालेऽप्यसुतः साधय पूर्ववच्च यास्याम्”
अथवा रात्रौ अवणस्योदये प्राची अथ वा पुष्पस्योदये
प्राची अथवा कृत्तिकोदये प्राची अथ शरवर्षं किस्वया
वायुस्तयोर्भे चित्वास्त्रात्तौ तयोरन्तराले प्राची । असुतः
प्राचीतः पूर्ववत् पूर्वोक्तेन तथा यास्यां दक्षिणादिर्भे

साधयेदिति "कृत्तिका श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्यो-
र्यदन्तरम् । एतत् प्राच्या दिशो रूपं युगमातोदिते
पुरः" इति । अथ चित्रास्वात्योर्यदन्तरे प्राचीत्युक्तं
तन्मध्यस्थं दुर्विज्ञेयत्वात्तदुपायमनष्टमाह "चित्रां विद्वां
कथा स्वातीमन्यथापि शलाकया । तिर्यक्स्थान्तरचिह्नात्
तु हिमूलेऽन्या स्फुटेन्द्रदिक् । एकया ऋज्वा शलाकया
चित्रां विद्वा अन्यथा तादृशैव शलाकया स्वातीं विद्वा-
तयोः शलाकयोस्पायं दक्षिणोत्तरा मध्याह्नात् द्वितीयां
शलाकां समतया दद्यात् प्रथमद्वितीययोः शलाकयोर्मूलम्
एकीकृत्य तृतीयां मध्याह्नादुभयसंपातं यावत्तुल्यं
शलाकां प्रान्ते रज्ज्वुप्रोतलम्बद्वयवतीं पूर्वापरायतां
दद्यात् यत् लम्बकौ मूल्यां पतितौ तत्तादृग्योः पूर्वापर-
स्त्वदानात् सप्त प्राचीत्यत्र सप्त युक्तिरिति ।
अथ प्रकारान्तरेण लघुपायेनोदीचीसाधनमाह, दिन-
मानदशे सप्ताङ्गुलच्छायापतो हि यत् । शङ्कुमूले नीय-
मानं स्तब्धं सादुत्तरा दिशः । तिथिपत्तादुगणिताह्ना
दिनमानमेतावदिति ज्ञात्वा ततो षट्कारदिना ज्ञाते
दिनाह्नं मध्याह्ने सप्ताङ्गुलशङ्कोर्यत्र छायासं लगति
तन्माह्णशङ्कुमूलं यावन्नीयमानं स्तब्धं दक्षिणोत्तरस्त्व-
मिति अथ वा सप्ताङ्गुलशङ्कोर्यगणितागतमाध्याह्निक-
छायातुल्या तस्यैव छाया यदा स्यात्तदप्याह्णशङ्कुमूले
नीयमानं स्तब्धं दक्षिणोत्तरेति । अत्र युक्तिस्तस्मिन्
समये रविर्दक्षिणोत्तरवृत्ते भवतीति ततः पूर्ववत् पूर्वा-
परे साध्ये एवं दिक्साधनं विधाय मण्डपस्य चतुष्को-
णत्वाच्चतुष्कोणसाधनं विपरीताख्यानक्याह "दिगन्तशङ्कु-
द्वयगं द्विपाशं विस्तारतुल्यं तु गुणं दलाह्ने । कोणे प्रकर्षे
दिति वेदकोणेत्वे चतुःकोणमतीव साधु" । दिगन्तयोः
पूर्वदक्षिणयोः दक्षिणपरयोः अपरोत्तरयो उत्तरपूर्वयोः
शङ्कुद्वयगं द्वौ पाशौ यस्य तं विस्तारेण तुल्यगुणं
स्तब्धं अर्द्धचिह्ने पृथ्वा कोणे आकर्षयेत् । एवं चतु-
र्हर्षि कोणेज्जिति कृते साधु चतुरस्रं स्यादिति" तद्-
व्याख्या । अधिकं दिग्ज्ञानशब्दे दृश्यम् ।

दिक्स्तुति न० दिक्कोणे । "दिक्स्तुति पुरुषमात्रं मीयते"
कात्या० श्रौ० २०।१।२।१५। "दिक्स्तुति दिक्कोणम्"
संग्रह व्याख्या ।

दिगंश पु० ७त० । सि०शि० उक्ते दिक्स्थे अंगभेदे यथा
"चक्रांशकाह्ने क्षितिजाख्यवृत्ते प्राक्स्वस्तिकाभीष्ट
दिशस्तु मध्ये । येऽंशाः स्थितास्तेऽत्र दिगंशकाख्यास्त-

स्त्रप्रात्र दिग्येत्यपरे विभागे" सि०शि० "कदाचिदध-
भीष्टदिने यस्मिन् काले प्रच्छन्नः पृच्छति तत्र कालेऽर्को-
परि न्यस्तस्य दिग्मण्डलस्य क्षितिजस्य च सम्पाते या-
भीष्टा दिक् तस्याः प्राक् स्वस्तिकस्य चान्तरे क्षितिज-
वृत्ते येऽंशास्तेऽत्र दिगंशका ज्ञेयाः । तेषां ज्या दिग्-
ज्येति एवं पश्चिमभागेऽपि" प्र०मि०

दिगन्त पु० ६त० । १दिशामन्ते । दिगन्तविज्ञानरथोहि
तत्सुतः "भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम्" रघुः ।
२शास्त्रीयज्ञानकर्मेयुतजनाभिहितमध्यदेशादतिरक्ते देशे च
दिगन्तर न० दिशामन्तरमवकाशः । १दिशामवकाशे "सञ्चा-
रपूतानि दिगन्तराणि" रघुः । अन्या दिक् मयूरः ।
२प्रकृतदिशोऽन्यस्यां दिशि च न० ।

दिगम्बर पु० दिक्चन्द्रमम्बरं यस्य । १शिवे २जैनभेदे पु०
तन्मन्तमर्हच्छब्दे उक्तप्रायं किञ्चिदत्राधिकमुच्यते । "दि-
गम्बरा मध्यमत्वमाह्वरापादमस्तकम् । चैतन्यव्याप्तिसंघटे-
रान्तरास्यश्रुतेरपि" । अस्य भाषा प्राकृतान्तरभेदमिन्द्रा
भागधी । अस्य स्वरूपन्तु गलन्मलपङ्केन पिच्छिन्नबी-
भक्तदुष्प्रवेष्ट्यदेहच्छविलुक्षितचिकुरो मुक्तवसनो वेश-
दुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपिच्छिकाहस्तः इति । एतन्मन्त-
विद्मं जीवस्य मध्यमपरिमाणत्वं शां०सू० भाष्ययोर्नि-
राकृतं यथा

"एवञ्चात्माऽकात्स्न्यम्" सू० । "शरीरपरिमाणो
हि जीव इत्याहंता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणायां
च सत्यामकृतज्ञोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मोत्पतो घटादि-
वदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणाञ्चानवस्थित-
परिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा
पुनः केनचित् कर्मेविपाकेण हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृतज्ञं
हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृतज्ञं
पुत्तिकाशरीरे सम्प्राप्येत । समान एव एकस्मिन्नपि
जन्मनि कौमारयौवनस्याविरोधो दोषः । स्यादेतत्, अन-
न्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कु-
चेयुर्महति च विकाशेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति
वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्मानन्तावयवाः परिच्छिन्ने
देशे सम्प्राप्येरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः
सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः
स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवा-
नामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् । अथ पर्यायेण

दृक्करीरप्रतिपत्तौ च केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति
तच्चरोरप्रतिपत्तौ च केचिदुपगच्छन्ति इत्युच्येत तवा-
युच्यते" भा० । "न च पर्यायादयविरोधो विकारा-
दिभ्यः" सू० । "न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमा-
भ्यामेतद्दोषपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं
शक्यते कुतः विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमा-
पगमाभ्यां हानिमापूर्यमाणस्यापचीयमाणस्य च जीवस्य
विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्मा-
दिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च वस्त्वमोक्षाभ्युपगमो
बाध्येत, कर्मादकपरिवेष्टितस्य जीवस्याभाववत् संसार-
सागरं निमग्नस्य वस्त्वमोच्छेदादूर्द्ध्वगामित्वं भवतीति ।
किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमोपाधिधर्म-
वत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चाव्यवस्थितः कश्चि-
दवयवी आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यते
अवयवसंविता । किञ्चान्यदागच्छन्त्येते जीवावयवाः
कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्त्यश्च क्व वा लीयन्त इति
वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च लीये-
रन् अर्थात्कत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणो-
ऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणा-
भावात् । किञ्चान्यदनवष्टतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात्
आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानासनियतपरिमाणत्वात्,
अत एवसादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणाप्यवयवोपगमाप-
गमाभावेन आश्रयितुं शक्यते । अथ वा पूर्वेण सूत्रेण
शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिप-
त्तावकात्क्षार्प्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः
पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यता
न्यायेनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानान-
वस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्विद्विचिनां (विवसनानाम्)
अपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । सन्तानस्य ताय-
दवस्तुत्वे नैरात्मवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विका-
रादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति" ।
शङ्गे त्रि० "दिग्स्वरत्वेन निवेदितं वस्तु" । कुमा०
स्त्रियां गौरा० डीष् । "तथा चैव दिग्स्वरी" काली-
ध्यानम् "होरापाऽपि दिग्स्वरी त्रिजगतां माताऽपि
सद्योवना" कालीस्तवः । दिगेवास्वरम् । ४दिग्मे अस्वरे
दिक् च अस्वरश्च समा० इ० । ५दिगाकाशमहारे च
न० आकाशदितायतदिग्स्वरसुचकैर्गाम् भावः । ६तमसि
न० मेदि० साधे क । दिग्स्वरक अपगच्छे चारा० ।

दिगादि ५० "दिगादिभ्योयत्" पा० विहितयत्तयनिमित्ते
शब्दगणभेदे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा "दिक् वर्ग
पुगं गण पक्ष धातु सित मेवा अन्तर पयिन् रजस्
अलीक एखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ
यूथ (उदकात्संज्ञायाम्) न्याय वंश वेश काल आकाश" ।
दिगीस्वर ५१ इत० । इन्द्रादौ दिक्पाते स्वर्यदिग्मे च
"दिगीधरा भास्करशुकभौमा राहार्किचन्द्रसुरार्चिताः
स्युः" ज्यो० त० दिगीशादयोऽप्यत्र "दिगीशब्दं शक्तिभूत
रीशिता" नैष० [उदवाचकादौ ।

दिगुपाधि ५० इत० । दिशां प्राच्यादिव्यवहारोपाधौ
दिग्गज ५० दिशि स्थितो गजः । दिक्षु स्थिते रेरावतादौ
गजे दिक्करिन्शब्दे दृश्यम् । "नद्याकाशगङ्गायाः
स्रोतसुहामदिग्गजे" रघुः । "चिरस्य यायार्थप्रसन्नमि
दिग्गजैः" माघः ।

दिग्जय ५० दिशां तत्स्थलोकन्तपाणां जयः । जिगी-
पुक्ते युद्धेन दिक्स्थितान्तपजये विद्यायां दिक्स्थ-
लोकादिजये च । दिग्विजयादयोऽप्यत्र

दिग्ज्ञान न० इत० सि० शि० उक्ते दिशां प्राचीत्वाद्विज्ञान-
साधने प्रकारभेदे स च तत्त्वोक्तो यथा

"वृत्तेऽस्मिन्समीकृतचित्तिगते केन्द्रस्थगङ्गोः क्रमा-
ज्ञापं यत्र विशत्यपैति च यतस्तत्वापरैन्द्रौ दिशौ ।
तत्कालापसजीवयोस्तु विवराङ्गाकर्णमित्या हतात्मस्वज्याम-
मिताङ्गुलेरयनदिश्येन्द्री स्फुटा चालिता । तन्मत्प्रादय
याम्यसौम्यकुभौ सौम्या भ्रुवे वा भवेदेकमादपि भायतो
मुज्जमनां कोटीमिसां गङ्गुतः । न्यसेद्व्यष्टिस्तुं तथा
भुवि यथा यष्ट्यपयोः संयुतिः कोटिः प्राच्यपरा भवेदिति
कृतं वाङ्मयं याम्योत्तरा" सू० "उदकेन समीकृतायां भूमा-
विष्टप्रमाणं वृत्तं विलिख्य तस्य केन्द्रे द्वादशाङ्गुलशङ्कुं
निवेश्य तस्य छाया तस्मिन् वृत्ते यत्र प्रविशति पूर्वाह्णे वा
अपराह्णे यतो निर्गच्छति तत्र पश्चिमपूर्वदिशौ किञ्च
भवतः । परन्तु यस्मिन् काले छायाप्रवेशो जातो यस्मिन्
काले च निर्गमस्तात्कालिकयोरेकयोः क्रान्तिर्ज्ये साध्यः ।
तयोरन्तरात् तस्याम्हायायाः कर्णेन गुणितात्मज्यया
भक्ताद्वयज्जम्बुकुलादि फलं तेनैन्द्रो दिगुत्तरतश्चालिता
स्फुटा भवति यदुत्तरेऽयने रविर्वर्तते तदा उत्तरतः यदि
दक्षिणे तदा दक्षिणतः । एवं स्फुटा प्राची । अन्यथा
स्यूतेत्यर्थः । तन्मत्प्रादयाम्यसौम्यो दिशौ । अथ प्रकारा-
न्तरेणाह । भ्रुवमवलम्ब्यस्त्रेण विज्ञा भ्रुवाभिमुखकी-

लकः सौम्या । स्वस्थानकोलको यास्या । तन्मत्स्रात्
पूर्वापरं । प्रथमं भास्वायापदर्शने दिग्ज्ञानसुप्तम् ।
इदानीमथैकस्मादपि भाषतः । तच्चैवम् । अभीष्ट-
काले शङ्कोर्भाषं चिह्नयित्वा तस्याम्भायाया वक्ष्यमाण-
प्रकारेण भुजं कोटिं चानीय भुजकोटिमिते शलाके
मृहीत्वा शङ्कुमूलादयथादिग्गतां कोटिशलाकां छाया-
याद्वृत्तदिग्गतां भुजशलाकां च तथा भुवि न्यसेदयथा
शलाकापयोः संयुतिः स्यात् । एवं कृते सति कोटिः
प्राच्यपरा दिग्भवति । बाह्वश्च यास्योत्तरा । अतो-
पपत्तिः । अहोरात्रवृत्ते इदानीमुत्तमघटिकानामप्ये
पूर्वाह्णे सममण्डलेभ यावदन्तरं तावदेवापराह्णे तावती-
नां घटीनामप्ये भवति । अतस्तच्छायापविन्दुभ्यां
दिग्ज्ञानसुपपद्यते । परं तत्कालान्तरेण यदर्कक्रान्त्यन्तरं
तेनान्तरितं भवति । अतस्तत् सन्धेयम् । तच्चैवम् ।
तस्मिन् काले यानि कर्णवृत्ताप्राङ्गुलानि पूर्वाह्णे यानि
आपराह्णे तेषामन्तरं कार्यम् । तत्र बाधवार्धं तत्काल-
क्रान्त्योरेवान्तरं कृतम् । ततोऽप्याकरणायानुपातः ।
यदि लम्बज्याकोट्या त्रिज्या कर्णसदा क्रान्तिज्यान्तरेण
किमिति । अत्र लम्बज्यान्तरम् । ततोऽन्योऽनुपातः ।
यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावदन्तरं तदा कर्णव्यासार्धे
किमिति । अत्र हल्यत्वाद्गुणकभाजकयोस्त्रिज्यानामप्ये
कृते सत्युपपन्नं तत्कालापमजीवयोस्तु विवरादित्यादि ।
यद्युत्तरमयनं वर्तते उत्तरतोऽर्के चालिते शङ्कोर्भाषं
दक्षिणतो याति तदोत्तरतश्चालनीयम् । अत उपपन्न-
मैन्द्री स्फुटा चालितेति । भुजकोटीनामुपपत्तिरप्ये ।
सन्निवेशमात्रेण दिग्ज्ञानमिव दर्शितम्” प्रमि०

दिग्ज्या स्त्री दिग्मंशब्दे दर्शिते सि०शि० उक्ते दिशामंशभेदे ।

दिग्दर्शनं न० दिशो दृश्यमानेन दृश्य-करणे ल्युट् ।

१ दिग्ज्ञानसाधने यन्त्रभेदे (कम्पास) इत० । २ दिशां दर्शने च

दिग्दाह पु० दिशां दाहः । इ०सं० २१५० उक्ते उत्पातभेदे

तच्छुभाशुभादिकं तत्त्वोक्तं यथा

“दाहो दिशां राजभयाय पीतो देशस्य नाशाय
हताश्ववर्धः । यश्चारुणः स्यादपसव्यवायुः शस्यस्य नाशं
स करोति वृष्टः । योऽतीव दीप्रा कुरुते प्रकाशं छाया-
मपि व्यस्ययतेऽर्कवत् यः । राज्ञो महद्देहयते भयं सः
शस्त्रप्रकोपं क्षतजालरूपः । प्राक् क्षत्रियाणां सनरेश्व-
राणां प्राग्दक्षिणे शिल्पिकुमारपोडा । यासो सहोयैः
पुरुषैस्तु वैशा दूताः पुनर्भू प्रमदाश्च कोपे । प्रज्ञान्तु

गूढाः क्षमिजीविनश्च सौरास्तुरङ्गैः सह वायुदिक्स्थे ।
पीडां व्रजन्त्युत्तरतश्च विप्राः पाषण्डिनो बाणिजकाश्च
शाव्याम् (शैथिल्याम्) । नभः प्रसन्नं विमलानि भानि प्रद-
क्षिणं वाति सदागतिश्च । दिशां च दाहः जनका-
वदातो हिताय लोकस्य सपार्थिवस्य” ।

दिग्देवता स्त्री दिशां तन्मर्थ्यादानां देवता साक्षिभूतेव ।
दिशां मर्थ्यादासाक्षीभूतदेवतायाम् “दिग्देवता क्षतिर-
जस्रलभतिर्न विजानाति” भाग० ४।१४।६

दिग्ध पु० दिह-क्त । १ विप्राक्तवाणे अमरः “हृदये दिग्-
दशरैरियाहृतः” कुमा० । २ अग्नौ ३ हृदये च पु० हेमच० ।
४ प्रवन्धे अजयपालः । ५ लिप्रे त्रि० मेदि० ।

दिग्बल न० दिङ्निमित्तं पचाणाम् बलम् । लम्नादौ
स्थितपचाणां दिग्भेदनियमिते बले यथाह ज्योतिषे
“लम्ने सौम्यसुराचार्यौ कुजाकौ दृश्येते तथा । द्यूने
सौरिचतुर्थे तु सितेन्दु दिग्बलान्वितौ” । अत्र
कोणदिग्बलित्वनिरासाय लम्नदशमदू नचतुर्थपदैः
पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिगुपादनम् । लम्ने स्थितौ
बुधगुरु पूर्वदिग्बलिनौ यतो राशीनामदयो लम्नं चद-
यस्तु पूर्वदिश्येव भवति । लम्नाद् दृश्ये स्थितौ कु-
जाकौ दक्षिणदिग्बलिनौ यतो लम्नाद्दशमराशिरिव
दक्षिणदिशि तिष्ठति । सप्तमे स्थितौ शनिः पश्चि-
मदिग्बली यतो लम्नाद् सप्तमराशिरस्तमेति । अस्तज्ज
पश्चिमदिश्येव भवति । तथा लम्नाच्चतुर्थे स्थितौ शुक्र-
चन्द्रौ उत्तरदिग्बलिनौ यतो लम्नाच्चतुर्थराशिरैवोत्तर-
दिग्भागे तिष्ठति । तद्वलान्वितौ यद्दो दिग्बलीत्युच्यते
एतस्माद्युर्दायादिषु बलमणनोपयोगि । यात्रादिषु
यथास्थितपूर्वाद्यमेक्ष्यैव पचाणां दिग्बलित्वं ज्यो०त०
उक्तं यथा “प्राचरां सौम्यसुराचार्यौ यास्यां भास्वा-
रभूमिजौ । प्रत्यक् सौरिदीपान्तु सितेन्दु दिग्-
बलान्वितौ” ।

दिग्बलिन पु० दिग्बलमस्यस्य हनि । १ दिङ्निमित्तबल-
युक्ते मृद्वे दिग्बलशब्दे दृश्यम् । २ तादृशे राशिभेदे च
“रेन्द्रां मानुषराशयस्तु पश्यवोयास्ये सवीर्यां कलिर्वा-
रुण्यां बलयुक् तथैव बलिनः पानीयजाशोत्तरे” ज्यो०त०

दिग्बलन न० दिग्भेदे बलनं यस्य । प्राचरादिदिग्भेदेन
तत्रस्थितसुखके राशिभेदे । “लम्ने दिग्बलनेऽतिदण्डग-
मनं प्राचरादि भूलं विना” ज्यो०त० राशीनां दिग्-
भेदेन सुखसुक्तं तत्रैव । “मेघाद्यास्त्रिभवात् ज्ञेया

प्रागादिदिङ्मुखास्त्वमी" तथा च मेघः प्राग्वदनः, वृषो-
यामीवदनः, मिथुनः पश्चिमासुखः, कर्क उत्तरासुखः एवं
सिंहादयः घनुरादयश्च । दिङ्नादादयोऽप्यत्र ।

दिग्वस्त पु० दिग् पूं वस्त्वमथ । १शिवे २जैनभेदे च
३नगने ति० "दिग्वस्तावद्धकाञ्चीमण्यमयसुकुटाद्यैर्युता-
दीप्तजिह्वा" रक्षाकालीध्यानम् । दिग्वसनादयोऽप्यत्र ।
दिग्वारण पु० दिक्षु स्थितो वारणः । दिग्गजे ऐरावतादौ ।
"दिग्वारणमदाविजम्" "प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा"
कुमा० ।

दिग्विजय पु० दिशां तत्स्यन्दपल्लोकानां विजयः ।
विद्ययायुद्धेन वा दिक्स्यन्दपल्लोकजये "पाण्डवदिग्वि-
जयः भीमदिग्विजयः शङ्करदिग्विजयः" इत्यादि ।

दिङ् पु० दिङ् इति कार्यात् शब्दायते कै-क । उक्तुण्डिस्वे
शब्दकल्पः । तत्स्कोढने हि दिङ् इति शब्दे जायते
इति तस्य तथात्वम् ।

दिङ्मन्त्र न० दिशि दिग्भेदेन स्थितं मन्त्रम् । "कृत्ति-
काद्यास्तु पूर्वादौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात् । यद्दिशं
यस्य नक्षत्रं तत् तस्य शुभं गृहम्" ज्यो० त० उक्ते ऋक्षभेदे
दिङ्नाग पु० दिशि स्थितो नागः । दिग्गजे "दिङ्नागानां
पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्" मेघदू० दिङ्नाग
मदगन्धिषु कुमा० ।

दिङ्मण्डल ति० इत० । १दिशां मण्डले २मण्डलाकारे तत्समूहे
च । "उच्चादास्तुर्द्वार्जिताम्वतमसप्रभ्वदिङ्मण्डले"
उद्भटः ।

दिङ्मात्र न० दिग्बेव सात्वत् । एकदेशे शब्दार्थचिन्ता० ।
दिङ्मूढ ति० दिशि मूढः । दिग्भ्रान्तियुक्ते पूर्वादिदिशां
यथार्थतोऽपरिज्ञानम् दिग्भ्रमः तद्युक्ते दिशामयथार्थ-
ज्ञानयुक्ते ।

दिण्डि पु० डिण्डि+प्रभो० वाद्यभेदे ।

दिण्डिर पु० दिण्डिर+प्रभो० । वाद्यभेदे अमरः ।

दित ति० दो-खण्डने क्त इत्वम् । द्वित्रे द्वैधीकृते अमरः ।

दिति(ती) स्त्री दो-खण्डने क्तिच् वा ङीप् । १दैत्य-
मातरिकस्यपत्न्याम् । "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्या-
स्त्वयोदश । अदिदिदितिः दहःकाला" भा० आ० ६५ अ० ।
तासु कश्यपस्य पत्न्यः "ददौ स दश धर्माय कश्यपाय
त्वयोदश" हरिवं० ६ अ० । भावे क्तिन् न ङीप् ।
२खण्डने च ।

दितिज पु० दितेर्जायते जन-ङ । असुरे "इत्येव दितिज

संघानाम्" भा० अनु० १४ अ० । "दितिजसहस्रगणैर्निर्देव्य-
माणम्" हरिवं० २२ अ० "एकएव दितेः पुत्रो हिरण्यक-
शिपुः स्मृतः" भा० आ० ६५ अ० । उक्ते रेकस्यैव तत्सुतत्वे ऽपि
तद्वंशजानानामप्युपचारात् तज्जन्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

दितितनय पु० इत० । दैत्ये दितिमन्दनदितिसुतादयोऽ-
प्यत्र । "नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी" सा० द० ।

दित्य पु० दितौ भवः यत् । १असुरे शब्दार्थकत्वं । दितिं
खण्डनमर्हति यत् । २छेदनाहं-धान्यादौ ति० ।

दित्यवाट् पु० दित्यं छेदनार्हं धान्यादिकं वहति वह-गिण ।
द्विर्घवयस्के पशौ । "दित्यवाट्योविराट् कन्दः" यजु० १४
१४० । "दो अवखण्डने क्तिन् प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति
दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विर्घः पशुर्दित्यवाट्
विराट् कन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसा
महीम् "दित्यवाहं वयसाप्रोदिराट् कन्दः विराट्-
भूत्वा दित्यवाह उच्चक्रसः" शत० ब्रा० ८२।४।१२। स्मृतेः,
वेददी० स्त्रियां ङीप् वाह्यौः । दित्यौहीत्येव । "दित्यवाट्
च मे दित्यौही च मे" यजु० १८।२६ । "द्विसंवत्सरो
वृषोदित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही" वेददी० ।

दिक्ता स्त्री दातृमिक्षा दा-सन् इस् अभ्यासलोपः भावे क ।
दानेच्छायाम् ।

दिक्षु ति० दातृमिक्षुः दा-सन्-उ । दानेच्छावति "दिक्षुः
सुतां योधहरैस्तुरङ्गैः" भट्टिः कश्चित् कार्यं तु नाभ्या-
सलोपः "संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम्"
भा० उ० ७ अ० ।

दिदृक्षा स्त्री द्रष्टुमिक्षा दृश-सन्-भावे क । दर्शनेच्छा-
याम् । "द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षया" भा० आ०
१ अ० । "एकस्यसौदर्यं दिदृक्षयेव" कुमा० ।

दिदृक्षु ति० द्रष्टुमिक्षुः दृश-सन्-उ । द्रष्टुमिक्षौ "को-
पितोक्षसि मया दिदृक्षुणा" रघुः । "व्यवहारान्
दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः" मनुः ।

दिदृक्षेण्य ति० द्रष्टुमेष्टव्यः दृश-सन् केन् । "द्रष्टुमे-
ष्टव्ये । "दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्यः" ऋ० १।१४६।५।

दिदृक्षेय ति० दिदृक्षासर्हति बा० ङक् । दर्शनीये "दिद-
क्षेयः स्तनवे भास्वजीकः" ऋ० १।१।१२। "दिदृक्षेयः
सर्वैर्दर्शनीयः" भा० ।

दिव्य पु० दिव्युत्+प्रभो० । १वज्रे निघण्टुः "रुजदस्ता धं-
मता दिव्यमसौ" ऋ० १।७।५। "पाहि मा दिव्योः" यजु०
२।२०। २वागे च "क्षत्राणां क्षत्रपतिरेभ्यति दिव्युत्

पाहि" यजु० १०।१७। दो अखण्डने दानि खण्डयन्ति
दिद्यवो वाणाः "इषवो वै दिद्यव इषवमेवैनमेतदति
नयतीति" शत० ब्रा० ५।४।२।२।

दिद्यत् त्वि० द्युत-किप् नि०। १दीप्तिशीले श्वजो पु० निघ०।
दिधिषाय्य न० दधाव्याह्व दम् धा-आय्य नि० द्वित्वं पुक्
च । १ मद्ये श्वारोपितवस्त्रभावे श्वारके त्वि० "मित
इव यो दिधिषायो भूददेव" ऋ० २।४।१। "दिधिषायो
धारयिता" भा० उज्ज्वलदत्तस्तु दधिषाय इति स्तुतं
पठित्वा दधिपूर्वकादस्यतेरायः इति व्याचख्यौ ।

दिधिषु पु० दिधीं धैर्यम् इच्छति इष-किप् शकुन्मा०।
द्विहृतायाः स्त्रियाः पत्यौ पुनर्भूयतौ अमरः

दिधिषू स्त्री दधाति पापं धिष्यते वा धा-धिष-वा ऊ अ-
न्द्ङन् इत्यादिना नि० वारद्वयविवाहितायां स्त्रियाम् ।
"ज्येष्ठायां यदनुदायां कन्यायास्तृतेऽनुजा । सा चा-
योदिधिषूर्ज्या पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता" देवलोक्तायां
ज्येष्ठाविवाहप्रागभावकालीनविवाहयुक्तायां रक्किष्ठायां
भगिन्याञ्च ।

दिधिषूपति पु० इत०। "आतृष्टतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत
कामतः । धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्येष्ठो दिधिषूपतिः"
मनुक्ते विधवायां आरुभाय्यायां रते भ्रान्तरे ।

दिधीषू स्त्री दिधिषू-पृथो० । दिधिषूशब्दाद्धे शब्दरत्ना० ।

दिन पु० न० द्यति तमः द-खण्डने दी-ज्ये वानक् ह्रस्वः ।

१ सूर्यकिरणवच्छिन्ने काले तद्देवादिकं अहन् शब्द० ५७६

पृ० दृश्यम् । २ अष्टदण्डात्मके मानुषे अहोरात्रे चान्द्रे

इतिथिरूपे काले ४ चान्द्रमासात्मके पैतृके कालभेदे सौ-

रवरेकूपे ५ दैवे कालभेदे त्राह्णे एकलूपे काले च

"अजगोपतियुग्मञ्च कर्कषन्विस्तृगास्तथा । निशासंज्ञाः

स्मृताश्चैव शेषाश्चान्ये दिनाख्यकाः" इति ज्योतिषतत्त्वोक्ते

७ राशिभेदे । "दिने दिने त्वं तनुरेभि रेऽधिकम्" नैष०

"दिनानि दीनोद्भूतयोचितस्य" "दिनेषु गच्छत्सु निता-

नपीवरम्" रघुः । "प्रौढध्वान् दिनमिह जलदाः"

माघः जीमूतवाहनस्तु सूर्यकिरणवच्छिन्नं चतुर्था

मात्मकं दिनमित्याह "दिनं दिनेषु यतोऽस्य दर्शने

तमो तमोऽहन्तुर्दर्शने सति । कुष्ठगानां द्यु निशं यथा

तथा पितृणां शशिपृष्ठवासिनाम्" सि० शि० दिनमानशब्दे

दृश्यम् "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" सू० सि०।

दिनकर पु० दिनं करोति क-ट्, दिने करः किरणोवाय ।

१ सूर्ये २ अर्कहस्ते च "दिनकराभिमुखः बलरेणवः"

रघुः । "अङ्गाण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिन-
करस्य करप्रसारः" सू० सि० ।

दिनकरतनय पु० इत० । अर्कनन्दने १ शनौ २ यमे च
"चारवशात् द्वितीयगृहमे दिनतनये" उ० स० १०४ अ० ।

दिनकरसुतादयोऽप्यत्र ३ कर्णे ४ सुषीवे ५ तपत्यां ६ यस्-
नायां च स्त्री । ["दिनकर्ता न दृश्यते" हरिवं० १६३ अ०।

दिनकर्तृ पु० दिनं करोति क-ट् च । १ सूर्ये २ अर्कहस्ते च
दिनकृत् पु० दिनं करोति क-किप् । सूर्ये हेमच०।

"शुक्लाः करा दिनकरो दिवादिमध्याह्नगाभिनः स्त्रियाः"
उ० स० ३० अ० । २ अर्कहस्ते च [शब्दर० ।

दिनकेशव पु० दिनस्य केशव इवानकत्वात् । अन्वकारे
दिनक्षय पु० दिनस्य तिथेः क्षयः । तिथिक्षये । "एकस्मिन्

सावने त्वङ्गि तिथीनां क्षितयं यदा । तदा दिनक्षयः
प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलम्" मल्लमा० त० वशिष्ठः । तिथि-
क्षयशब्दे दृश्यम् ।

दिनचर्या ७त० । भावप्र० उक्ते दिने कर्त्तव्यभेदे यथा

"मानवो येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति सर्वदा । तमेव

कारयेद्देवो यतः स्वास्थ्यं सदैपतितम् । दिनचर्यां

निशाचर्यां कृतचर्यां यथोदिताम् । आचरन् पुरुषः

स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा" । तत्र स्वस्थस्य लक्षण-

माह सुश्रुतः "समदोषः समान्निष्ठः समधातुमल-

क्रियः । प्रसन्नात्मोन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यनिधीयते" ।

क्रियात्र कर्म तेन समक्रियः शरीरासुरूपकर्मा । तत्र

दिनचर्यामाह ब्राह्मे सङ्गते बुद्धेति स्वस्थो

रत्नार्थमायुषः । तत्र दुःखप्रशान्त्यर्थं अरेहि मधुसू-

दनम् । दध्यन्नदर्शसिद्धार्थविल्लगोरोचनास्वजासु ।

दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रबुद्धेन शुभावहम् । स्वमाननं

घटे पश्येत् यदीच्छेत् चिरजीवितम् । आयुषप्रसवसि

प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् । तदत्र कूजनाध्मानोदर-

गौरववारणम् । आदिशब्देन वातमूलादीनां सहणम् ।

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोद्भू-

वातः । पुरीषमास्यादधवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहतो

नरस्य । परिकर्त्तिका युदे परिकर्त्तनवत्पीडा ।

पुरीषस्य सङ्गो निरोधः । ऊर्ध्ववातः उद्गाढवाङ्मलम् ।

वातमूलपुरीषाणां सङ्गाध्माने क्लमो रुजा । जठरे

वातजाश्चान्ये रोगास्तु वातनिष्पन्ना । वस्तिमेहनयोः

शूलं मूलक्षयं शिरोरुजाः । विनासो वङ्गणानाहः

स्यात्किङ्कं मूलनिग्रहे । विनासः शरीरस्य नश्वता यङ्ग-

यानाहः वज्रणस्याकर्षण्यतीडा । न वेगितोऽन्त-
कार्यः स्यान्न वेगान् धारयेद् बलात् । कामशोकभ-
यक्रोधान् मनोवेगान्विधारयेत् । युदादिमलमागीणां
शौचं कान्तिबलप्रदम् । पवित्रकरमाख्यातमलक्ष्मीकलि
पापहृत् । प्रक्षालयन् मत्तं पाण्ड्योः पादयोः शुद्धिकार-
णम् । मलममहरं वृष्यं चक्षुष्यं राजसापहम् ।
दन्तकाष्ठविधिः मध्ययेदन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलमृज्वर्यान्व तथाऽग्नयम् । एकैकं
वर्षयेदन्तं मृदुना कूर्चकेन तु । दन्तशोधनचूर्णेन दन्त-
मांसान्यवाधयन् । क्षौद्रत्तिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन
वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् । तेजो-
वती (तेजवलकल) इति लोके प्रसिद्धा । मधूको मधुरे
श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बं स्यात्तिक्तके श्रेष्ठः
कषाये खदिरस्तथा । समयन्तु समालोक्य दोषश्च प्रकृतिं
तथा । यथोचितैरसैर्वीर्यैर्युक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् ।
तेनास्य सुखवैरस्यदन्तजिह्वास्त्रया गदाः । रुचिवैशद्य
लघुता न भवन्ति भवन्ति च । अर्के वीर्यं वटे दीप्तिः
करञ्जे विजयो भवेत् । मूले चैवार्धसम्पत्तिर्वदय्यां
मधुराशनम् । खदिरे सुखसौगन्ध्यं विल्वे तु
विपुलं धनम् । उदम्बरे तु वाक्सिद्धिरास्त्रं त्वारोग्यमेव
च । कदम्बे तु धृतिर्मेधा चम्पके दृढवाक्श्रुतिः ।
शिरीषे कीर्त्तिःसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च । अपाभागं
धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथासने । दाडिम्यां सुन्दराकारः
ककुभे कुटजे तथा । जातोतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नश्च विन-
श्रुतिः । गुष्माकातालहिन्तालं केतकश्च वृहच्छरः ।
खजूरं नारिकेलश्च सप्तैते त्वणराजकाः । त्वणराज
सप्तमन्त्रं यः कुर्याद् दन्तधावनम् । नरस्याण्डालयोनिः
स्यादावङ्गमस्य यश्रुतिः । न खादेद् गलताल्लोष्ठजिह्वा
दन्तगदेषु तत् । सुखस्य पाके शोथे च श्वासकास
वभीषु च । दुर्बलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कामूर्च्छामदा-
न्वितः । शिरोरुजान्तरुधितः श्रान्तः पानकृमान्वितः ।
अर्हितः कर्णशूलो च नेत्ररोगी नवज्वरी । वर्जयेदन्त-
काष्ठन्तु मृदामययुतोऽपि च । अजीर्णभुक्तः न जीर्णं
भुक्तं यश्च सः । जिह्वानिलेखनं हैमं राजतं ताम्रजं
तथा । पाटितं मृदु तत् काष्ठं मृदुपल्लमयं तथा । तत्
काष्ठं दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् । दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं
तेन जिह्वां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वामलवैरस्यदुर्गन्ध
जडताहरम् । गण्डूषमपि कुर्वीत शीतेन पयसा

सुष्ठुः । कफदृष्ट्यामलहरं सुस्नानः शुद्धिकारकम् ।
सुखोष्णोदकगण्डूषः कफार्चिमलापहः । दन्त-
जाह्नहारश्चापि सुखलावकारकः । विषमूर्च्छागदा-
त्तानां शोषिण्यां रक्तपित्तिनाम् । कुपित्ताक्षिमज्जीष
रूक्षाणां स न शस्यते । सुखोष्णोदकगण्डूषो यथा
“सुखप्रक्षालयन् शीतपयसा रक्तपित्तजित् । सुखस्य पीडि-
काशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् । कुर्याद्वापि कटूष्णेन
पयसास्त्रविशोधनम् । कफवातहरं स्निग्धं सुख-
शोषविनाशनम् । कटुतैलादि न स्याद्यं नित्याभ्यासेन
योजयेत् । प्रातः क्षेपेण मध्याह्ने पित्ते सायं समी-
रणे । सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नखशीलिनः । सौवीरमञ्जनं
नित्यं हितमच्छोस्ततो भजेत् । लोचने भवतस्तेन
मनोघ्ने स्तब्धदर्शने । सौवीरं (श्वेतसुरमा) इति लोके
प्रसिद्धम् । स्तोतोऽञ्जनं मत्तं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भ-
वम् । दृष्टेः कण्डूयनहरं दाहहृद्दरुजापहम् ।
अक्षणोरुपावहश्चैव सहते मारुतातपौ । नेत्रे रोगा न
जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । स्तोतोऽञ्जनं (जष्णसुरमा)
इति लोके । विशुद्धं शोधनं विनापि । सिन्धुसम्भवम्
सिन्धुनाम पर्वतः तत्र सम्भवम् । रात्रौ जागरितः
श्रान्तः ऊर्ध्वतो मुक्तवांस्तथा । ज्वरातरः शिरःस्नातो
नाक्ष्योरञ्जनमाचरेत् । पञ्चरात्राक्षसंस्तुकेगरोमाणि
कर्त्तयेत् । केशशस्त्रुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम् ।
पौष्टिकं धनमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । सम्प्र-
साधनम् शोभाजनकम् । उत्पाटयेत्तु लोमानि
नासायाः न कदाचन । तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्बल्यं
त्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ।
केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् । खादशी-
लोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं
बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् । लाघवं कर्म-
सामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च
व्यायामादुपजायते । व्यायामे दृढगात्रस्य व्याधिर्नास्ति
कदाचन । विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विष-
प्यते । भवन्ति शीघ्रं मृतस्य देहे शिथिलतादयः । नचैनं
सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति । न चास्ति सदृशत्वेन
किञ्चित् स्थौल्यापकर्षकम् । स सदा गुणमाधत्ते बलिनां
स्निग्धभोजनाम् । वसन्ते शीतसमये सुतरां स हितो
मतः । अन्यदापि च कर्त्तव्यो बलाद्धेन यथाबलम् ।

हृदयस्यो यदा वायुर्वृत्तं शीघ्रं प्रपद्यते । सुखञ्च शोषं
लभते तद् वलाङ्गस्य लक्षणम् । किं वा ललाटे नासायां
गात्रसन्धिषु कण्ठयोः । यदा सञ्जायते खेदो वलाङ्गन्तु
तदादिशेत् । भुक्तवान् कृतसन्ध्यागः कासी श्वासी कशः-
क्तयो । रक्तपित्ती क्षती शोषी न तं कुर्यात् कदाचन ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरः कर्हिः अमः क्लमः । लण्णा-
क्षयः प्रतमको रक्तपित्तञ्च जायते । अभ्यङ्गं कारये-
न्नित्यं सर्वेष्वङ्गेषु पुष्टिदम् । शिरःश्रवणपादेषु तं
विशेषेण शीलयेत् । सार्धपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्प-
वासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्प्रति कदाचन ।
गन्धतैलम् गन्धद्रव्याणामगुर्वीदीनामग्नियोगेन निष्का-
शितः स्नेहः । अभ्यङ्गो वातकफहृच्छमशान्तिबलं
सुखम् । निद्रावर्णमृदुत्वायुः कुरुते देहपुष्टिवत् ।
अभ्यङ्गः शीलितो भूमिं सकलेन्द्रियतर्पकः । दृष्टिपुष्टि-
करो हन्ति शिरोभूमिगतान् गदान् । केशानां वृद्धतां
दार्ढ्यं मृदुतां दीप्तितां तथा । लण्णातां कुरुते कुर्या-
च्छिरसः पूर्यतामपि । न कर्णरोगाद्गमलं न च मन्था-
हनुमहः । नोच्चैःश्रुतिर्न व्याधिर्यं खालित्यं कर्ण-
पूरणात् । रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रश-
स्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तसुपागते ।
पादाभ्यङ्गश्च तत्स्यैर्यं निद्रादृष्टिप्रसादकत् । पादसुप्ति
अमस्तम्भमङ्कोचस्फुटनप्रणत् । व्यायामसुखवपुषं पङ्गु-
संमर्दितं तथा । व्याधयोभोपमर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ।
लोभकूपं शिराजालं धमनीभिः कलेवरैः । तर्पयेद्बल-
माधत्ते स्नेहयुक्तावगाहने । अङ्गिः संसिक्तमूलानां
तरुणाम्पल्लवाद्यः । वर्ज्जले हि तथा नृणां स्नेह-
संसिक्तधातवः । नवज्वरी अजीर्णी च नाभ्यङ्गेत कथ-
ञ्चन । तथा विरिक्तो बालश्च निरुद्धो यश्च मानवः ।
निरुद्धः दत्तो निरुद्धवस्तिः यस्मै सः । पूर्वयोः लक्ष्मणा
व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा । शोषाणां नत्विह प्रोक्ता
वह्निमादादयो गदाः । पूर्वयोः तरुणज्वरिणोऽजीर्ण-
मश्च । उहर्तनङ्कफहरं मेदोघ्नं शुक्रदम्परम् । बल्यं
शोणितलक्ष्णापि त्वक्प्रसादमृदुत्वकत् । सुखलेपात् दृढं
चक्षुः पीनोगण्डस्तथाननम् । कान्तमव्यङ्गपिण्डकं भवे-
त्कमलसज्जिभम् । दीपनं वृषमायुष्यं ज्ञानभोजो
बलप्रदम् । कण्डूभलमश्वेदतन्द्रादृढं दाहपाकनुत् ।
मास्यैः सेकैः शीताद्यैरुष्णान्तर्याति पीडितः । नरस्य
ज्ञातमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः । शीतेन पयसा ज्ञानं

रक्तपित्तप्रशान्तिदत् । तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वात-
कफापहम् । शिरःज्ञानमचक्षुष्यसत्युष्णेनाम्बुना
सदा । वातश्लेष्मप्रकोपे तु हितन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
“अशीतेनाम्बुना ज्ञानं पयःपानञ्च वाः स्त्रियः । एतदो
मानवा ! पथ्यं स्निग्धमल्पञ्च भोजनम् ।” हरिश्चन्द्र-
स्यैतत् । यः सदा मलकैः ज्ञानं करोति स विनिश्चितम् ।
बलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशततन्त्रः । ज्ञानं ज्वरेऽ-
तिसारे च नेत्रकर्णानिलात्तिष्ठेत् । आध्मानपीनसाजीर्ण-
भुक्तवत्सु च गर्हितम् । ज्ञानस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेणा-
ङ्गस्य मार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वगदोष-
नाशनम् । कौशेयौर्णिकवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रन्तथैव च ।
वातश्लेष्महरन्तु शीतकाले विधारयेत् । कौशेयं
पट्टाम्बरम् तसरवस्त्रञ्च । मेध्यं सुशीतस्मितम् कषायं
वस्त्रसुच्यते । तद्धारयेदुष्णकाले तत्रापि लघु शस्यते ।
कषायं (कोसुकी) इति लोके कषायरागरक्तं वा । शुक्लत्वं
शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । नचोष्णञ्च च वा
शीतन्तु वर्षासु धारयेत् । यशश्चङ्काभ्यमायुष्यं ओम-
दानन्दवर्द्धनम् । त्वच्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्मल-
मम्बरम् । काम्यं कामोद्दीपकम् । कदापि न जनैः
सङ्गिधैर्यं मलिनमम्बरम् । तत्तु कण्डूकमिकरं ग्लान्य-
लक्ष्मीकरम्परम् । अलक्ष्मीः अशोभा हारिद्रश्च ।
कुङ्कुमञ्चन्दनञ्चापि कृष्णाशुचि च मिश्रितम् । उष्णं
वातकफध्वंसि शीतकाले तदिष्यते । चन्दनं घनसारेण
बालकेन च मिश्रितम् । सुगन्धि परमं शीतसुष्णकाले
प्रशस्यते । घनसारः कर्पूरः बालकं स्त्रीवरम् । चन्दनं
घुस्त्रोपेतं मृगनाभिसमायुतम् । नचोष्णं नच वा
शीतं वर्षाकाले तदिष्यते । घुस्त्रं कुङ्कुमम् । मृग-
नाभिः कस्तूरी । अलुलेपस्तृणामूर्च्छादुर्गन्धखेद-
दाहजित् । सौभाग्यतेजस्वगर्वप्रीत्योजोबलवर्द्धनः ।
स ज्ञानानर्हलोकानामनुलेपोऽपि नो हितः । सुगन्धि-
पुष्पपत्राणां धारणङ्कान्तिकारकम् । पापरक्षोभहहरं
कामदं श्रीविवर्द्धनम् । भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं
विधानतः । शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ।
अहरिद्रिहरं पुष्टिकरं दुःसप्राशनम् । पापदौर्भाग्य-
शमनं रत्नाभरणधारणम् । माणिक्यन्तरणेः सुजात्य-
ममलं सुक्ताफलम् शीतगोमर्ह्यस्य च विद्रुमो निगदितः
सौम्यस्य गारुडतम् । देवेन्द्रस्य च पुष्परागससुरा-
चार्यस्य वज्र, शनेः नीलवर्णमन्ययोश्च गदिते गोमेद-

वेदव्यक्तं । वासःशङ्काररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्ध-
नम् । रक्षोघ्नमर्थ्यमौजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् । सततं
निद्रामन्त्रस्य सहोपध्यास्तथैव च । रोचनासर्पपादीनां
माङ्गल्यानाञ्च धारणम् । आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं
मङ्गलदं शुभम् ! हिंसादिभयविध्वंसि वशीकरणकार-
णम् । ततो भोजनवेलायां कुर्यान्माङ्गलदर्शनम् ।
तस्य प्रदर्शनञ्चित्यमायुर्धर्मविवर्द्धनम् । लोकेऽस्मिन्मङ्ग-
लान्यप्यौ ब्राह्मणो गौर्द्धताशनः । पुष्पसूक्ष्मपिरादित्य
आपो राजा तथाऽहम् । पादुकारोहणद्वय्यात् पूर्वं
भोजनतः परम् । पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्प्रज्ञायुषो
हितम् । शरीरे जायते नित्यं वाष्का नृणाञ्चतुर्विधा ।
बुभुक्षु च पिपासा च सुषुप्सा च रतिसृहा । भोजने-
च्छाविधातात् स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः । तन्द्रालोचन-
दौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः । विधातेन पिपासायाः
शोषः कण्ठास्योर्भवेत् । अश्वस्त्रावरोधश्च रक्तशोषो
हृदि व्यथा । निद्राविधाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्दस्य तन्द्रा स्यादज्ञापाक एव च । बुभुक्षितो न
योऽश्नाति तस्याहारेभ्यश्चक्षयात् । मन्दीभवति कायाग्नि
रथा चाग्निर्निरन्ध्रः । आहारं पचति शिखी दोषा-
नाहारवर्जितः । पचति दोषक्षये च धातुन् धातुक्षये
च प्राणान् । आहारः प्रीणनः सद्यो बलकद्देहधारणः ।
अद्वययुःशक्तिवर्णैजःसत्वशोभाविवर्द्धनः । यथोक्त-
रणसम्पन्नं नरः सेवेत भोजनम् । विचार्य दोषकाला-
दीन् कालयोरुभयोरपि । उभयोः कालयोः प्रातः-
सःशुद्ध । तथा च । सायं प्रातर्भुषणामशनं श्रुतिवो-
धितम् । नान्तरा भोजनद्वय्यादिग्निहोतृसमोविधिः ।
प्रातः प्रथमयामादुपरि द्वितीययामादुर्वाक् । तथा च ।
“याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये
रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः” । अन्यच्च । “क्षुत् सन्न-
वति पक्नेषु रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले
सोऽन्नकाल उदाहृतः” । रसादीनां पाकज्ञानमाह
उद्धारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्प-
मासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् । स्थानमाह आहारान्तु
नरः कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा । उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः
स्यात् प्रकाशे हीयते श्रियाः । निर्हारो मलमूलोत्सर्गः ।
आहारनिर्हारविहारयोगाः स देव सद्भिर्विजने विधेयाः ।
अतः परम् आहारविधिः स च आहारशब्दे सुश्रुतोक्तः
अक्तमयः ।

आहारानन्तरं कृत्यजानञ्च भावप्रकाशे दर्शितं यथा
“यं भुक्त्वा समाचामेद्रूचयहणपूर्वकम् । भोजने दन्त-
लग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तान्तरगतं चाक्षं
शोधनेनाहरेत् शनैः । कुर्यादनिर्हृतं तद्वि सुखस्थानिद-
गन्धताम् । दन्तलग्नमनिर्हृत्य लेपं मन्थेत दन्तवत् ।
न तत्र वज्रशः कुर्यात् यत् निर्हरणं प्रति । आचम्य
जलपुष्पाभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् । भुक्त्वा च
संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान् । विष्णुरात्रा
तथैवाक्षं परिणामश्च वै यथा । सत्येन तेन सद्भुक्तं
जीर्यत्वन्नमिदन्त्या । अगस्तिरग्निर्वैश्वानरश्च भुक्तं
समानं ज्वरयत्वशेषम् । सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भवं
यच्छन्स्वरोगं मम चास्तु देहम् । अङ्गारकमगस्तिञ्च
पावकं सूर्यमश्विनौ । पञ्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं
तस्याशु जीर्यति । इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य
तयोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्य
तन्द्भितः । अतन्द्भितः निरन्तरं जाग्रत् तिष्ठेन्नतु स्वप्नात् ।
“भुक्तपातस्य तु स्वप्नाद्व्यभिचिन्तितः कुपितः ८५” इति वच-
नात् । जीर्णोऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेधते ।
भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि । विदग्धं
किञ्चित् पक्वं किञ्चिदपक्वं । ततः परं भुक्तमात्रे सङ्गा-
तस्य कफस्य प्रतीकारोपायः ताम्बूलादिभक्ष्यस्य तलोक्तं
तच्च ताम्बूलशब्दे ३२०७ पुं उक्तम् । खदिरगुणादि च
तलोक्तं खदिरशब्दे २४६४ पुं उक्तम् । ततः कथं
शेषास्तलोक्ता यथा

“भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते । अङ्ग-
प्रकृताशैथिल्यं श्रीवाजानुकटीमुखम् । भुक्तोपविशत-
स्तन्द्रा शयानस्य तु पुष्टता । आयुश्चक्षुर्ममाणस्य सत्यु-
र्धावति धावतः । चक्षुर्ममाणस्य पदगतं शनैर्गच्छतः ।
शामान्यौ सुसुप्तान्स्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
ततस्तद्विगुणान् वामे पश्चात् स्वप्नाद् यथासुखम् ।
वामदिशायासनलो नाभेरुद्धेऽस्ति जन्तूनाम् । तस्मात्
वामपार्श्वे शयीत भुक्तः प्रयाकार्यम् । त्रिदोषघ्ननी
खट्वा तूली वातकफापहा । भूशया दृंहणी दृष्ट्या
काष्ठपट्टी तु वातला । अन्यः पुनराह “भूशया
वातलातीव रुद्धा पित्तासृजाग्निनी । सुशया शयनं
हृद्यं ऽष्टिनिद्राधृतिप्रदम् । अमानिलहरं वृष्यं विद-
रीतमतोऽन्यथा” । संवाहनं आंसरक्तत्वक्प्रसादकरं
परम् । प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफघातश्चमापहम् ।

प्रवातरौच्यवैवर्ण्यस्तम्भकहाहपित्तवृत् । खेदमूर्च्छा-
पिपासाक्षमप्रवातमतोऽन्यथा । सुखं प्रवातं सेवेत
यीशो शरदि चानरा । निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्याय
च सर्वदा । पूर्वोऽनिलो गुरुः सोष्णः स्निग्धः
पित्तास्रद्रवकः । विदाही वातलः आनिकफशोषवतां
हितः । स्वादुः पटुरभिषान्दी त्वग्दोषार्शोविष-
क्षमीन् । सन्निपात ज्वरं श्वासमामवातञ्च कोपयेत् ।
स्वादुर्भक्ष्यद्रव्येषु वाङ्मयेन मधुररसजनकः । दक्षिण-
पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः । वीर्येण शीतलो
बल्यश्चक्षुषो न तु वातलः । पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः
शोषणो बलहृत्क्षुण्णः । मेदःपित्तकफध्वंसी प्रभञ्जन-
विवर्धनः । उत्तरो मारुतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोप-
कृत् । क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदो मधुरो मृदुः ।
दोषप्रकोपकृत् आतुराणाम् । आग्नेयो दाहकद्रव्यो
नैर्कर्तो न विदाहकृत् । वायव्यस्तु भवेत्तक्त रेशानः
कटुकः स्रुतः । विष्वग्वायुरन्नायुषः प्राणिनां वृद्धरोग-
कृत् । अतस्तं नैव सेवेत सेवितः स्वादु शर्मणे । व्यजन-
स्थानिलो दाहखेदमूर्च्छात्रमापहः । तालवृन्तभवो
वातस्त्रिदोषशमको मतः । वंशव्यजनजस्तृणो रक्त-
पित्तप्रकोपणः । चामरो वस्त्रसम्भूतो मायूरो वेतज-
स्तथा । एते दोषजिता वाताः स्निग्धाः हृद्याः सुप्-
जिताः । दिवास्वापं न कुर्वीत यतोऽज्ञौ स्वात् कफा-
यहः । यीश्ववर्ण्येषु कालेषु दिवास्त्रो निषिध्यते ।
उचितो हि दिवास्त्रो नित्यं येषां शरीरिणाम् ।
वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा । व्यायाम-
प्रमदाध्वजह्नरतान् क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वास-
वतस्तृषामरिगतान् हिक्कामरुत्तोडितान् । क्षीणान्
क्षीणकफान् शिथून् सदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो
रात्रीजागरिताक्षराक्षिरशनान् कामं दिवा स्वापयेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्मीयता तु यैः ।
न तेषां स्वपतां दोषो जायतां चोपजायते । स्वपतां
दिवा । जायतां रात्रौ । भोजनानन्तरं निद्रा वातं
हरति पित्तकृत् । कफं करोति वपुषः पुष्टिसौख्यलानोति
हि । शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय सदैवम् । वसनं
कफनाशाय ज्वरनाशाय लघुवनम् । आसीनं चूर्णितं
यत्तु नाभिषण्डि न रुज्ज्वणम् । अपरानप्युदरेऽक्षस्य
संस्थापनहेतुनाह शब्दान् स्वशीघ्रं रूपानि रसान्
गन्धान् मनःप्रदान् । भुक्तवानपि सेवेत तेनाशं

वाधु तिष्ठति । उदरे इति विशेषः । अक्षस्योदरे
ऽस्थितिहेतुनाह शब्दः स्वशीघ्रं रूपं रसो गन्धो
लुपुप्सितः । भुक्तमयतश्चाक्षमतिहासश्च वामयेत् ।
अप्रयतमपवित्तम् । अन्यदपि वर्जनीयमाह शयनं
चाक्षनश्चाति न भजेन्न द्वाधिकम् । नाग्न्यातपो न
ज्वनं न यामं नापि वाहनम् । ज्वनं वाङ्मयां लघु-
प्रतरणं यानं मार्गं चलनं, वाहनमश्वादि । व्यायामश्च
व्यायश्च धावनं यानमेव च । युद्धं गीतञ्च पाठञ्च
सङ्गर्तं भुक्तवांस्त्यजेत् । परिवर्जनार्थमजीर्णस्य हेतु-
नाह अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्न-
विपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्त्यं लघु चापि भुक्तमक्षं
न पार्कं भजते नरस्य । दीर्घाभयक्रोधधमन्वितेन लुब्धेन
रुग्दैत्यनिपीडितेन । विद्वेद्युक्तेन च सेव्यमानमक्षं
न सस्यक् पारिपाकमेति । सन्धारणात् अधोवात-
मलमूत्रादीनाम् । अध्यशनलक्षणमाह अजीर्णं
भुज्यते यत्तु तदध्यशनसुच्यते । तन्निवारयन्नाह
प्रागुक्तो चानले मन्दे दिरङ्गो न समाचरेत् । अस्याय-
मर्थः प्रातर्भुक्तेऽजीर्णं सति अह्नयेव पुनर्न भुज्जीत
इत्यर्थः । रात्रौ पुनस्तथापि सति भुज्जीतैव । यत
आह सुश्रुत एव “प्रातराशे त्वजीर्णं तु सायमाशे तु
उषप्रति । पूर्वभुक्ते विदग्धेऽक्षे भुज्जानो हन्ति
पावकम्” । अस्य त्वयमर्थः । पूर्वं भुक्ते रात्रिभुक्ते
अक्षे विदग्धे किञ्चित् पक्वे प्रातर्भुज्जानः पावकं हन्ती-
त्यर्थः । यत आह “सायमाशे त्वजीर्णं तु प्रातर्भुक्तं
विषोपममिति” । सायमाशाजीर्णं भोजनोपायमाह
भवेदादि प्रातरजीर्णशङ्का तदाऽभयां नागरसैन्धवाभ्याम् ।
विचूर्णितं शीतजलेन युक्तां भुज्जीत चाक्षं मितमक्षकाले ।
आयुःक्षयभयाद्विदग्धान्नि सेवेत कामिनीम् । अवशो
यदि सेवेत तदा यीश्ववसनयोः । अवशः अजितेन्द्रियः ।
आस्त्रा(स्थितिः)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यसुखप्रदा । अ-
ध्वा(गतिः)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः । यत्तु
चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेधाग्नि-
प्रदमिन्द्रियरोधनम् । उष्णीषं कान्तिहृत् केश्यं रजोवात
कफापहम् । लघु तच्छस्यते यस्मादुगुरु पित्ताक्षि-
रोगकृत् । उपानहारणं नेत्रप्रमायुष्यं पादरोगकृत् ।
सुखप्रवारमोजस्यं वृषप्रश्च परिकीर्तितम् । पादाभ्या-
मनुपानद्वागं सदा चङ्क्रमणं नृणांम् । अनारोग्य
मनायुष्यनिन्द्रियवृद्धिदम् । क्लृप्तस्य धारणं वशीतपु-

वातरजोऽपहम् । हिमन्नं हितमच्छोश्च साङ्गल्यमपि
कीर्तितम् । सत्वोत्साहवल्गुस्यैर्यधैर्यं तेजोविवर्द्धनम् ।
अवष्टम्भकरश्चापि भयन्नं दण्डधारणम् । कर्षाच्छादनं
संयुक्ता शिविका सर्वशक्तभा । तस्यामारोहणं नृणां
त्रिदोषशमकं मतम् । वातस्त्रेष्णगदाक्षीनामहिता
भ्रमकक्षरिः । पित्तानिलकरो हृस्ती लक्ष्मप्रायुःपुष्टि-
वर्द्धनः । घोटकारो हृणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्तनम् ।
मेदोवर्णकफघ्नञ्च हितं तद्वलिनां परम् । आनप
स्वेदमूर्च्छाक्षपित्तलक्षणाकृन्तनम् । दाहं विवर्णतां
कुप्यादेतान् क्षाया व्यपोहति । दृष्टिर्दृष्ट्या हिमावस्था
निद्रालसविधायिनी ।”

दिनज्योतिम् न० ६०। आतपे राजनि० ।

दिनदुःखित पुंस्त्री० दिनसदृशः दुःखितः उत्कण्ठितः ।
चक्रवाके शब्दर० । स्त्रियां ङीप् । रात्रौ हि स्त्रीविर-
हेण दिनार्थसत्कण्ठा युक्तत्वात् तस्य तथात्वम् ।

दिनप पु० दिनं पाति पा-क । १सृष्टेर्हारा० २चर्कदृष्टे
श्मूर्यादिषु वारेषु च “दिनावद्मासहोराणामधिपा न
समाः कुतः” इति मयस्य ग्रन्थे “मन्दादधः क्रमेण
सुश्रुतार्थादिवसाधिपाः । वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च
प्रकीर्त्तिताः” सू० वि० । “शनेः सकाशादधः क्रमेण
चतुर्थसङ्ख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेश्चरा भवन्ति यथा
शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति तत्क्रमः” रङ्ग०
“सूतकानां परिच्छेदो दिनमासाव्दपास्तथा । मध्यम-
ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते” सू० वि० ।

दिनपति पु० ६० । १सृष्टेर् २चर्कदृष्टे च श्वारेणसूर्यादौ
च दिनपशब्दे दृश्यम् दिननाथदिनेशादयोऽप्यत्र ।
४दिनप्रवेशलग्ने श्वे दिनप्रवेशलग्नेश्वरादिषु मध्ये तल्लग्न
दर्शिनि अधिकवलयुक्ते ५पञ्चभेदे च दिनप्रवेशशब्दे
दृश्यम् । “दिननाथपूर्णशशिनोरसम्भवात्” भाषः ।

दिनपात पु० दिनस्य चान्द्रदिनस्य तिथेः पातः क्षयः ।
दिनक्षये “अधिवासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते
मासि । चक्रिणि सुप्ते कुप्यान्न साङ्गल्यं विवाहञ्च”
भीमपराक्रमः ।

दिनपिण्ड पु० ६० । ज्योतिषोक्ते अहर्गणे ।

दिनप्रणी पु० दिनं प्रणयति करोति प्र+णी-क्तिप् । १सृष्टेर्
२चर्कदृष्टे च ।

दिनप्रवेश पु० ताजकोक्ते मासप्रवेशवत् वर्षमाससम्बन्धि-
दिनानां प्रवेशे तत्प्रवेशकालाद्यानयनं नील० ता० उक्तं

यथा “मासार्कस्य तदासन्नपङ्क्तिर्केण सहान्तरम् ।
कलीकृत्यार्कगत्याप्तदिनाद्येन युतो नितम् । तत्
पङ्क्तिस्थं वारपूर्वं मासार्केऽधिकहीनके । तदा-
राद्ये मासवेशो दिवसेऽप्येव भवेत्तु” । अयमर्थः
मासार्कः वर्षप्रवेशकालीन एव राश्यंशकलाविकलादि-
युक्तः सूर्यः प्रथममासार्कः द्वितीयमासार्कस्तु तथा-
भूतार्क एकैकराशिमात्रयुक्तः । तस्य तदासन्नपङ्क्तिर्केण
पात्रात्यदेशप्रचलितमकरन्दानुसारितिथिपत्रिकास्यस्यष्ट-
ग्रहज्ञापकपङ्क्तिस्थेन स्फुटार्केण यदन्तरं तत्
कलात्मकं कृत्वा ‘तद्विषयीयरविगत्या तद्विषयीयस्फुट
सूर्यगत्या हरणेन लब्धदिनाद्येन तत्पङ्क्तिस्थार्क !
वारादिना युतमूनितं वा कार्यं’ तथा सति यदि मा-
सार्कस्ततोऽधिको भवति तदा पूर्वोत्तरोत्या युते वारादौ
मासप्रवेशे वारादिर्भवति यदि मासार्कस्ततो हीनो भवति
तदा ऊनितं कार्यम् एवंकते तथाभूते वारादिके मासप्रवेशो
भवति । दिनप्रवेशे त्वयं भेदः । वर्षप्रवेशप्रथममासप्रवेश-
कालयोरैक्यमिव प्रथमदिनप्रवेशस्यापि तत्कालैक्यम् ।
द्वितीयादिदिनप्रवेशकालस्तु इत्यम् मासार्कस्थाने दिनार्क
इति विपरिणयनीयम् तथा च मासार्के एकैकांशयोजने
द्वितीयादिदिनार्को भवति तस्य पूर्ववत् आसन्नपङ्क्तिस्थ
स्फुटार्केण यदन्तरं तत्कलात्मकं कृत्वा तद्विषयीया-
र्थगत्या कृते लब्धेन दिनाद्येन पङ्क्तिस्थार्ककालवा-
रादिकं युतमूनितं वा कार्यं तथा सति यद् अंशादिकं
भवति तत्पङ्क्तिस्थार्ककालीनवारादिषु हीनसधिकं
कार्यं तथा कृते यद्भवति तत् द्वितीयादिदिनप्रवेशे
वारादि ज्ञेयम् तथा च तादृक्समये यस्य राशेरुदयः
तत् अंशादिसंहितं दिनप्रवेशलग्नम् इति ।

दिनेशायनं च तत्रैवोक्तं यथा

“तत्र मासतनोर्नाथो सूर्यशेजन्मपस्तथा । त्रिराशिपो
दिननिशोरवीन्दुभपतिस्तथा । अवद्प्रवेशलग्ने श्वे एषु
वीर्याधिकस्तनुम् । पशन् मासपतिर्ज्ञेयस्ततो वाच्यं
शुभाशुभम् । अपरे दिनलग्ने श्वे तथा प्राचुर्विचक्षणाः ।
मासघस्ते शयोर्वाच्यं फलं वर्षेश्वद्विधैः” नी० क० इत्युप-
क्रमे दिनपतिनिर्णयस्तत्फलं च तत्रोक्तं यथा
“दिनप्रवेशकालेऽपि खेटान् भावांश्च साधयेत् । चन्द्रलग्नां-
शकाभ्यां तु फलं तत्र वदेद्बुधः । चतुष्कमिन्विष्टेणादि
दिनमासाव्दलग्नपाः । एषां बली तत्र पश्यन् दिनेशः
परिकीर्तितः” । इत्येष्टेणादिचतुष्कस्य दिनसूर्येशः जन्म

कलेशः, दिनरात्रिभेदेन दिने दिनप्रवेशे सूर्यः, रात्रौ दिनप्रवेशे चन्द्रः, एतच्चतुष्कं, दिनमासावदृषाः दिन-प्रवेशमासप्रवेशवर्षप्रवेशलग्नेशास्त्रयः इति सप्तानां मध्ये योऽधिकबलवान् दिनप्रवेशलग्नदशी च स दिनपतिरिति बोध्यम् । इदन्त्वयमेवं सून्या हि राश्यादिबलवतं जन्मलग्नमेव सा च एकैकवर्षे एकैकराशिमतिक्रम्य राश्यान्तरे गच्छति तेन तस्या मासे तैराशिकेन सा-हृदयशोभोगः दिने च पञ्चकलाभोगः तदनुसारेणैव सून्यायाः राश्यादिकल्पनया तदधीश्वनिरूपणम् । “त्रिको-णकेन्द्रायगताः शुभाश्वेन्द्रात्तनोर्वा बलिनः खलास्तु । षडन्यगास्तत्र दिने सुखानि विलासमानार्थयशोयुतानि । षडष्टरिफोपगता दिनावदमासेन्यहेयाः खलखेट-युक्ताः । गदप्रदा मानयशोहराश्च केन्द्रत्रिकोणायगताः सुखाप्रप्रा । लग्नांशपः सौख्यखगैः समेतो दृष्टोऽपि वा मितदृशेन्दुनापि । नैरुज्यराज्यादिशरीरपुष्टिर्मासोक्त-वदुःखमतोन्मथात्वे । यदंशपः सूर्ययुगीक्षितो वा स्निग्धेक्षणज्जावजसौख्यकृत् सः । दुःखप्रदः प्रोक्तवदन्य-थात्वे सर्वेषु भावेऽप्ययमेव रीतिः । षडंशकः सौख्ययुतो रोगदः पापयुक् शुभः । व्यथांशः शुभयुग्दृष्टः सद्ग्रयः पापतत्त्वसन् । जायांशः सौख्ययुग्दृष्टः स्वस्तीसौख्य-विलासकृत् । पापैर्प्राप्तैः कलिर्दुःखं पापान्तःस्थे मृतिं वदेत् । शुभमध्यस्थिते स्वर्गं वदन् कामिनीसुखम् । स्वस्यां रतिर्गुरावन्यखगेऽन्यासु रति वदेत् । सूर्यशे सूर्यगैः सौख्यैर्युग्दृष्टे मरणं रणे । मित्रैर्मित्रं खलैः सौख्यं वर्षलग्नानुसारतः । द्विवादशे खला ज्ञानं व्यये सौख्याः शुभव्ययम् । कर्त्तरी पापजा रोगं करोति शुभजा शुभम् । लग्नेऽष्टमे वा क्षीयेन्दुर्दृष्ट्युदः पापदृग्युतः । रोगो वा ग्रहणं वापि रिपुतः, शस्त्रभी-रपि । चन्द्रे सभौमे निधनारिस्तस्ये नृणां भयं शस्त्र-कृतं पशोर्वा । पापैः सुखस्यैः पतनं गजाश्वयानात्ततः साङ्गुलला च पीडा । शुभा द्यूने विजयदा द्यूनादर्थे सुखावहाः । नवमे धर्मभाग्यार्थराजगौरवकीर्तिदाः । दिनप्रवेशेऽस्ति विधुरवस्त्रायां तु यादृशि । तदवस्था तुल्यमवो फलं दत्ते न रंशयः । विहाय राशिं चन्द्रस्य भागा द्विधाः शरोद्धृताः । लब्धं गता अवस्थाः सुभौ-ग्यायाः फलमादिशेत् । प्रवासं प्रवासोपगते रात्रिना-येऽधेनाशस्तु नष्टोपगते सूर्यभीतिः । मृतावस्थिते स्था-ज्यायां जयस्तु विलासस्तु हास्योपगते कामिनीभिः ।

रतौ स्नादतिः क्रीडिता सौख्यदात्री प्रसूता च निद्रां कलिर्देहपीडाम् । भयं तापराशिः सुखं स्थानं मुक्ता ज्वराकस्मितासु स्थितासु क्रमेण ।

दिनबन्धु पु० इत० । १२४०० हेमच० । २४४०० च दिनबल पु० दिने बलं यस्य । १२४०० दिपदराशिषु । ते च राशयः दृष्टव्याः भट्टोत्पलयोरुक्ता यथा

“होरा स्वामिगुरुक्षीक्षितयुता नान्यैश्च वीर्योक्तताः केन्द्रस्या द्विपदादयोऽङ्गि, निशि च प्राप्ते च सन्ध्यादये” मू० “वीर्योक्तताः इत्यनुवर्त्तते द्विपदादयो द्विपदचतुष्पद-कीटाः यथाक्रममङ्गि, निशि, प्राप्ते च सन्ध्यादये वीर्यो-क्तताः भवन्ति अङ्गि दिने द्विपदा बलिनः, निशि रात्रौ चतुष्पदाः, सन्ध्यादये कीटाः । अत्र न केवलं दृष्टिक-कीटः यावदाद्याः कीटग्रहणेष्वेव ज्ञेयाः । तत्र च ज्यो-देवकीर्तिः “मिथुनतुलाकुम्भकन्या दिवावला धन्विनश्च पूर्वाङ्गि मू० । अजष्टपसिंहा रात्रौ मृगश्रव्ययोः पूर्वपक्षाङ्गि । दृष्टिकमीनकुलोरा मकरान्त्याङ्गि च सन्ध्यायांमिति” भट्टो० । एवं स्थिते शब्दक० पञ्चषादिराशीनां यदि न बलसक्तं तन्मूलं चिन्त्यम् । दिने बलं यस्य । २४४०० गुरु-युक्तेषु ग्रहेषु यथाह दृष्टव्याः “निशि शशिकुजसौराः सर्वदा ज्योऽङ्गि, चान्ये, बल्लसितगताः स्युः क्रूर-सौख्याः क्रमेण” “शशिकुजसौराश्चन्द्रभौमशनयः निशि रात्रौ वीर्यवन्तो बलिनः, बुधः सर्वदा सर्वस्मिन् काले निशि दिने च बली, अन्ये परे रविगुरुसिता अङ्गि दिने बलिनः” भट्टो० ।

दिनमणि पु० दिने मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १२४०० हारा० २४४०० च “दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन !” गीतगो० । “महदहः किमहो रजनी तनुर्दिनमणौ गणकोत्तरमोलगे । ननु तनुर्दिवसो महती निशा वद विचक्षण ! दक्षिणदिग्गते” सि० शि०

दिनमयूख पु० दिने मयूखोऽस्य । १२४०० २४४०० च दिन-किरणादयोऽप्यत्र ।

दिनमान न० दिनस्य मानम् । सूर्यदर्शनकालस्य मानभेदे तन्मानभेदे कारणं सि० शि० उक्तं यथा

“अतश्च सौख्ये दिवसो महान् स्यात् रात्रिर्लघुश्च-मतश्च यास्ये । द्युरातवृत्ते क्षितिजादधःस्थे रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूर्ध्वे । सदा समत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्मण्डलं तत्र कुजाद्वयतोऽन्यत् । षट्षष्टिभागाभ्यधिकाः पलांशा यथाय तत्वास्त्यपरो विशेषः । लब्धाधिका कालिर्दृक्

च यावत् तावदुद्दिनं सन्ततमेव तत् । यावच्च यास्यां
सततं तमिच्छा ततश्च मेरौ सततं समाङ्गम् । विषुवदुत्त-
द्युषदां चित्तिजत्वमितं तथा च देवानाम् । उत्तरयास्यौ
क्रमशो मूर्धोद्दिगतां भुवौ यतस्तोषाम् । उत्तरगोले चित्ति-
जादृङ्गं परितो भ्रमन्तमादित्यम् । सव्यं त्रिदशाः सततं
पश्यन्त्यसुरा अतव्यगं यास्ये । दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र
दर्शने तमी तमो हन्तुरदर्शने सति । कुष्ठगानां द्युनिशं
यथा नृणां तथा पितृणां शशिष्ठवासिनाम् । दिनं
सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत् साङ्गितिकैः प्रकीर्तितम् ।
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्त-
नाय तत् । इन्दान्तभारो हति यैः क्रमेण तैरेव वृत्तैरव-
रोहतीनः । यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न
विलोक्यते किम् ? । विषुवर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः
सुधादीधितमासनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्त-
कोध्वे दर्शं यतोऽस्माद् द्युदलं तदेषाम् । भार्गवतरत्वाच्च
विधोरधःस्थं तस्माच्चिरीयः खलु पौर्यमास्याम् । कथं
रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम् ।
यदतिदूरगतो दुहिण्यः चित्तः सततमाप्रलयं रविमीक्षते ।
भवति तावदयं शयितश्च तद्युगधहस्तयुगं द्युनिशं विधेः ।
यो हि प्रदेशोऽपममण्डलस्य तिर्यक्स्थितो यात्युदयं
तथास्तम् । सोऽल्पेन कालेन य ऊर्ध्वं संस्थोऽनल्पेन
सोऽस्मादुदया न तुल्याः । य उद्गमे यास्यन्ना स-
गाद्याः स्वस्वापमेनापि निरक्षदेशे । यास्याच्चतस्तोऽति-
नतत्वमाप्ता उद्यन्ति कालेन ततोऽल्पकेन । कर्क्यादयः
सौम्यनता हि येऽत्र ते यान्ति यास्याच्चवशादुत्तमम् ।
कालेन तस्मादुवह्नोदयन्ते तदन्तरे स्वं चरखण्डमेव ।
भचक्रपादास्तिथिनीडिकाभिः पृथक् सस्युन्ति निरक्ष-
देशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पूर्णानि-
शमितरभिरेव । संप्रादेर्मिथुनान्तो नाडीभिस्तिथिमिता-
भिरुद्गृह्यते । लगति कुजे तदधःस्थे प्रथमं तामिन्दरो-
नाभिः । कन्यान्ताद्भुवोऽन्तस्तिथिमितनाडीभिरुद्गृह्यते ।
लगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात् तामिन्दराड्याभिः ।
तद्गृहितानि शङ्खः कन्यान्तो वा भ्रमन्तो वा । चर-
खण्डैरुनाड्यास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः । चित्तिजे-
ऽजादिं कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत् सर्वम् । उक्त-
मनुक्तं चान्यच्छिष्याणां बोधजननार्थम् । योऽभ्युदेति
समयेन येन तत्प्रमोऽस्तसुपयाति तेन च । राशि-
रुद्धं मधमण्डलं कुजादर्धमेव सततं यतः स्थितम् ।

यत्र लम्बजलया २४ जिनो नकास्तत्र नोदयचराद्युत्तमम् ।
नान्यसंस्थिततयान्यथोदित येन नैष विषयो नृगोचरः ।
यत्र लम्बमपमण्डलं कुजे तदुदयचराद्युत्तमम् ।
प्राचि पश्चिमकुजेऽस्तमग्नकं मध्यलम्बमिति दर्शितोत्तरं ।

दिनमुख न० ६० । अहर्मुखे प्रभाते । [त्रिका० ।
दिनमूर्धन् पु० दिनस्य मूर्धोवाद्यस्यानत्वात् । उदयाचले
दिनयौवन न० दिनस्य यौवनमिव । मध्याह्ने शब्दार्थच०
दिनरत्न न० दिनस्य रत्नमिव प्रकाशकत्वात् । १२०० हेमच०
२०००० च ।

दिनराशि पु० इत० ज्योतिषोक्ते । अहर्गणे “यथास्वभगसा
भ्यस्तो दिनराशिः कुवासरैः । विभाजितो मध्यगत्या
भगणादिर्गृहो भवेत्” सू० सि० । २ दिनसंज्ञको द्वादशौ
राशौ च राशिषड्भ्यो दृश्यम् ।

दिनव्यास पु० दिनस्य अहोरात्रात्मककालाद्यापकवृत्तस्य व्यासः ।
सू० सि० । उक्ते अहोरात्रवृत्तव्यासे “क्रान्तौ क्रमोत्-
क्रमज्ये द्वे कृत्वा ततोत्क्रमज्यया । हीनातिज्या दिन-
व्यासद्वयं तद्विज्योत्तरम्” सू० । “दिनव्यासद्वयमहोरात्र-
वृत्तस्य व्यासार्धम्” रङ्ग० ।

दिनांश पु० इत० । त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य । प्रातर्मध्याह्नसा-
याह्नेषु भागेषु राजनि० । पञ्चधाविभक्तस्य दिनस्य । प्रा-
तःशङ्खवाद्यौ च “प्रातःकालो सुहूर्त्वास्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव
त । मध्याह्नस्त्रिहूर्त्वाः स्यादपराह्णस्ततः परम् । साया-
ह्नास्त्रिहूर्त्वाः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्” तिथित० ।

दिनागम पु० इत० । प्रभाते “नृशब्दातुगमक्रुद्धः स कदा-
चिद्दिनावगमे” हरिवं० ८३ अ० ।

दिनादि पु० इत० । प्रभातकाले राजनि० ।

दिनान्त पु० इत० । सायाह्ने “कथा दिनान्ते निलयाय
गन्तुम्” रघुः । दिनावसानादयोऽप्यत्र । “दिनावसानो-
त्तु कबालवत्सा” रघुः । [त्रिका० ।

दिनान्तक पु० दिनमन्तयति अन्त-गच्छ-खुल । अन्यकारे
दिनारम्भ इत० । प्रभाते

दिनार्ध पु० दिनस्य सूर्यकिरणप्रकाशात्मककालस्यार्धम् । दिवा-
भागस्याह्ने “एवं विधुवति ह्याया स्वदेशे या दिना-
र्धजा” सू० सि० ।

दिनिका स्त्री दिनं तत्प्रकृतं कर्महेतुतया अस्त्वत्त मृत्तौ
ठन् । दिने कर्मकरणमृत्तौ (एकदिनेरमजुरि) रत्नमाला ।

दिनेश पु० इत० । १२०० हेमच० । २०००० च । २०००० च । दिनप्रवेशशब्द-
ज्योक्ते दिनप्रवेशशब्दनेशादिषु मध्येऽधिकवचनयुते तत्र

दर्शनि उपहे षष्ठ्यादी वारेणे च दिनेष्टादयोऽप्यत्र ।
दिनेष्टात्तज ए० इ० । इत्यने २यमे २कर्णे षष्ठ्यादि च
५तपत्वा इत्यनुवाया च स्त्री ।

दिग्भ सषाते वु० व्यात्म० व्यक्त० सेट् । दिग्भयते अदिदिग्भत
दिप्सु ति० दन्त-सन् च-खान्दसः न भष् । दन्तेच्यौ ।
“न यं दिप्सन्ति दिप्सवः” ऋ० ११.२.१४ । “लोके ह
धिप्सन्ति धिप्सुः” इति भेदः । [दिग्भ-त ।

दिभ्यः नीदने च० उभ० सक्तं सेंट् इदित् । दिभ्ययति-ते अदि-
दिभ्यः संघाते कुरा० उभ० सक्तं सेंट् । दिभ्ययति ते अदिद-
भ्यत्-त । [१५४३७]

दिय वि० देय+प्रपो० । देये 'सुवहसुर्दियानां पतिः' क०
दिरिपक पु० कन्दके त्रिका० ।

दिलीप पुं स्वयं वंशे इन्द्रभेदः । स्वयं वंशे दिलीपौ च द्वौ
जातौ एकः अणुमतः पुत्रः खट्वाङ्गापरनामा । अपरोदु-
र्जिदहस्य पुत्रः रामश्च प्रप्रितामहः । यथोक्तं हरिवंशे
१५ अ० “सुतः पञ्चजास्यासोदंशुमाक्षाम वीर्यवान् ।
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विद्युतः । येन स्वर्गादि-
हागम्य सृष्टेर्न प्राप्य जीवितम् । तयोऽनुसन्विता लोका
बुद्ध्या सत्येन चानघ ! । दिलीपस्य तु दायादो महा-
राजो भगोरथः” । “अनमित्रसुतो राजा विद्वान् दुर्लि-
दहोऽभवत् । दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रप्रितामहः ।
दीर्घवाञ्छर्दिलीपस्य रघुर्नान्नाऽभवत्सुतः । अयोध्यायां
महाराजो रघुरासीन्महाबलः । अजस्तु रघुर्नोज्ञे
अजादशरथोऽभवत् । रामो दशरथाब्जज्ञे धर्मात्मा
समहायशः” हरिवं० १५ अ० रामस्य प्रप्रितामहः तस्य
वृद्धप्रप्रितामहः इत्यर्थः । तत्र रघुपतिरि “दिलीप इति
राजेन्दुरिन्दुः जीरनिधाविव” रघुः । [त्रिका० ।

दिलीपराज् पु० दिलीप एव राट् राजा । दिलीपन्त्रे
दिलीप् नन्द-वा० रैरुष्ट्रयोः शिलीन्त्रे हारा० [नीत् ।
दिव प्रीतो भा० पर० सक० सेट् ददित् । दिवन्ति अदि-
दिव जिगोषायां क्रोडायां च अक० ण्ये व्यवहारे इच्छायां
स्तुतौ च सक० दिवा० पर० सक० सेट् । अस्य करणस्य वा कर्म-
संज्ञा । अचैरच्ञान् वा दोष्यति अदेवीत् टिदेव । देवित्वा
दत्त्वा देवनं दिदिवान् ददूयान् “अदीव्यह्रीद्मस्तुयम्”
भट्टिः । “उवाच दीव्याव पुनर्वह्वित्तं मयाऽर्जितम्”
भा० व० ७८ अ० “दिव्यामि शकुने ! तया” भा० स० ७४ अ०
“ततस्तु याते वाष्णो दे पुण्यलोकस्य स्त्रियतः” भा० व० ६९ अ० ।
“तदाऽदेवीत् पाण्डवोऽजातशत्रुः” भा० स० ६५ अ० । अर्षि-

तु कश्चित् तड् । “मन्त्रज्यायैव दीव्येत विना दुद्यूतदे-
 विनम्” भा० वि० १८४० । “अचातुदा पुनर्युतमोह
 दीव्यस्य भारत !” भा० स० ७४४० । “के तवान्ये कितवा
 दीव्यमाना विना राक्षो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः” ५६० ह्यो०
 “दिवस्तदर्धस्य” पा० व्यवहारक्रीडार्थत्वेऽस्य कर्मणि
 षष्ठी शतस्य दीव्यति । तदर्धस्य किं ब्राह्मणं दीव्यति सौती
 त्वर्थः सि० कौ० । द्यूतं जिगीषायामन्यत्र आद्यन्तः
 जिगीषामन्यत्र इत्यर्थः । दिदेविषति दुद्यूषति देवयति ते
 अदिदिवत् त । “तेनादुद्यूषयद्रामं नृगेण नृगलोच-
 ना” भट्टिः । देदिवीति देद्वीति
 उपसर्गपूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्योत्याधेयुक्ते तदर्थे ।

दिव कूजने चु० व्यात्म० सक० सेट् । देवयते अदिदेवत ।
 दिव अर्द्धे चु० उभ० सक०सेट् । देवयति ते अदीदिवत् त ।
 दिव् स्त्री दीव्यत्यत्र दिव-वा० आधारे डिभि । १ स्वर्गे
 रथाकाशे च ऊनरः । द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्याम्
 द्युषु । श्दिने “सौरेण द्युनिर्गोवासम्” स्त्र०भि० “मनीषितं
 द्यौरपि येन दुग्धा” रघुः “य इत्यमस्तास्यप्रमहर्दिवं
 दिवः” “दिवीव चक्षुरातम्” ऋ० १२.२.५

दिव न० दीव्यत्वत वज्रघे व्यापारे क । १० स्वर्गे । दिवौकसः
त्रिदिवः । २ व्याकाशे मेदि । इतिने श्वने च हेमच० ।
तत् स्वर्गे “लोकयात्रैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव” भा० व०
१६१ च० दिवे “शुशुभेभ्यधिकं राजन् ! दिवं ज्योति-
र्गणैरिव” हरिवं० ६३ च० ।

दिवङ्गम लि० दिवमाकाशं स्वर्गं वा गच्छति दिव-वा० खुच
सुप्त । १ आकाशगामिनि । “दिशं प्रतिष्ठमानानामस्तु
शब्दो दिवङ्गमः” भा० व० ४८ अ० । २ स्वर्गगामिनि च
“दिवङ्गमं करोष्याय मार्यं भीमस्य कारणात्” भा० व०
१४६ अ० ।

दिवन् न० दिव-वा० अप्रतिपूर्वादिपि कनिन् उच्चत्वं०
 स्वर्गे त्रिदिवौकसः । अस्तु भवे उपधाऽङ्गोपस्य दीर्घ-
 विधौ स्थानियत्वाभावात् दीर्घः दीर्घा दीर्घे इत्यादि
 दिवस पु० दीव्यत्यत्वं दिव-असच् किञ्च । “नाडीषष्टितम-
 स्तत् सावनो दिवसः स्मृतः । त्रिंशभागोऽर्कराशेऽस्तु
 दिवसः सौर उच्यते । चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भीमो
 भूपरिधेर्मतः” इत्युक्तेषु धायनादिषु दिनेषु । “दिवसाः
 परिणामरमणीयाः” शकु० । “अयोजयत् स धर्मात्मा
 दिवसे दिवसेऽत्र च” । भा० उ० १८२ अ० ।

दिवसकर १० दिवसे करोऽस्य दिवस करोति क-स्य

वा । १सूर्ये हेमच० २चर्कवृत्ते च । “दिवसकररुचोऽक्तं
ध्वान्तमन्तर्गतेषु” भाष्यः । क-किप् दिवसकदयत् ५० ।
दिवस्पति ५० दिवः पतिः अलुक्छ० रोःसत्वम् । १इन्द्रे
अमरः । “इन्द्राणीमानविद्यामो यथेच्छसि दिवस्ते !”
भा० उ० ११ अ० ।

दिवस्पुत्र ५० दिवः आकाशस्य पुत्रवत् प्रियः दिवः पुरु
त्वायते त्वै-क प्रयोवा । १द्युलोकप्रिये २द्युलोकपालके
वा सूर्ये । “दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसते” यजु० ४।३५
“दिवस्पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय द्युलोकानि सूर्यो
जायते दिवः पुरु त्वायते स इति दिवस्पुत्राय दिवःपाल-
कावेति” वा वेददी० ।

दिवस्पृथिवी स्त्री दिव० द्यौश्च पृथिवी च “दिवसश्च पृथि-
व्याम्” पा० दिव इत्येव चात् द्यावा च आदेशे अका-
रोच्चारणं सकारस्य रुत्वं (क्वापि) मा भूदित्येतदर्थम्”
सि० कौ० । रोदस्योः द्यावाभूत्योः हेमच० “तं देवा
बुधे रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिम्” ऋ० २।२।१
दिवस्पृश ५० स्पृशति स्पृश-किन् इत० । पादेन स्वर्गं
स्पर्शति १परमेश्वरे “दिवस्पृक् सर्वदृग्व्यासः” विष्णु स० ।
“दिवःस्पर्शनादिवस्पृक्” भा० “पादोऽस्य सर्वाभूतानि
त्रिपादस्यामृतं दिवि” का० उ० तस्य पादस्य दिविस्पृत्वात्
त्रिविक्रमावतारे वा तथात्वात् तत्त्वम् । २आकाशस्पर्शनि
शब्दादौ च ।

दिवा अयं दिव-का । दिवसे अमरः “दिवा मातयुष्म-
च्चरणयुगलध्याननिरतः” कर्पूरस्तवः “पश्चिमान्तु समा-
सीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्” मनुः ।

दिवाकर पु-दिवा करोति क-ट । १सूर्ये २चर्कवृत्ते च “दि-
वाकरकरैः पूतं दिवाज्ञानं प्रगस्यते” ति० त० “दिवा-
कराद्भवति यो गुहासु” “दिवाकरास्तु विभूषणास-
दास्” कुमा० ।

दिवाकरसुत ५० इत० । १शनौ २यमे ३कर्णे ४सुपीये च
५यसुनायां तपत्यां च स्त्री । अरुणात्मजशब्दे दृश्यम् ।
“गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहाराम्” वृ० सं० ४२ अ०

दिवाकीर्त्ति ५० दिवैव कीर्त्तिः कथं यस्य रात्रौ क्षुर-
कर्मनिषेधात् । १नापिते अमरः । २चण्डाले हेमच० ।
तस्य दिवाचरत्वात्तथात्वं दिवाचरशब्दे दृश्यम् । “दिवा-
कीर्त्तिस्तदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्सु-
ष्टिनं स्पृष्ट्वा स्नानेनैव विशुध्यति” मनुना तस्यास्य श्रुत्व-
मुक्तम् । दिवाऽकीर्त्तिर्यस्य । उलूके मेचके हेमच० ।

दिवा तस्य नमोच्चारणे हि तस्य भव्यद्रव्ये तिक्तता जायते
इति लोकोक्तिरुक्ता तन्नाम्नो न दिवाकीर्त्तनीयतः ।

दिवाकीर्त्त्यै न० दिवा दिवसे कीर्त्त्यै कीर्त्तनीयम् । वपेलाध्ये
गवामयने सत्वे द्वयोर्मांसपट्कयोर्मध्ये विष्वक्नामके
एकस्मिन्नहनि गेये सामभेदे तच्च ता० ब्रा० ४।६।१ दर्शितं
यथा “विष्वक्नेप भवति” पूर्वोत्तरयोः पक्षयोर्मध्ये अनुष्टु-
पगवयनस्य प्रधानभूतं विष्वक्दाख्यमहः प्रदर्शयति एष
विष्वदान् संवत्सरस्य मध्यतो भवतीत्युपक्रमे अस्मिन्
हनि सामानि विधत्ते” भा० । “दिवाकीर्त्त्यै सामा भवति”
ता० ब्रा० ४।६।१२ । “दिवाकीर्त्त्यानि शुक्रियाणि सा-
मानि तस्मिन् प्रयुज्यन्ते इति दिवाकीर्त्त्यै सामा अयं
विष्वदान् दिवाकीर्त्त्यै सामा कार्यः” भा० । तस्य प्रशंसापूर्वकं
तत्र गेयर्चः प्रतीकञ्च दर्शितं यथा

“स्वर्भातुर्वा आसुर आदित्यन्तमसाविध्यन्तस्य देवा दिवा-
कीर्त्त्यै तमोऽपान्नन् यद्विवाकीर्त्यानि भवन्ति तम एवास्मा-
दपन्नानि रश्मयो वा एत आदित्यस्य यद्विवाकीर्त्यानि
रश्मिभिरिव तदादित्यं साक्षादारभन्ते” ता० ब्रा० ४।
६।१२ “आसुरेण स्वर्भातुना तमसाविद्विद्यादित्यस्य वा-
धकं तमोऽन्वकारं देवा दिवाकीर्त्त्यैः सामभिरपान्नन्
व्यनाशयन् अतो यद्विवाकीर्त्यान्यस्मिन् भवन्ति तेन
तम एवास्मादादित्यादपन्नानि । कथमेषां सामानां तमसो-
हननसामर्थ्यमिति चेत् उच्यते दिवाकीर्त्त्यै सामानीति
यत् एते आदित्यस्य रश्मयो वै रश्मिरूपा एव व्यत
एषां युक्तमेव तमसो नाशकत्वं तत्तथासति रश्मिभि-
रेवादित्यं साक्षात् प्रत्यक्षमारभन्ते ये सतिष्ठो विष्व-
वति दिवाकीर्त्यानि प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । दिवाकीर्त्त्यै
सामभिस्तमसोऽपहननं सामान्येनोक्तं तदेव विदुषोति”
भा० “भ्राजाम्राजे पवमानमुखे भवतो मुखत एवायं
तमोऽपन्नानि” ता० ब्रा० ४।६।१४ । “पवमानमुखे माध्य-
न्दिनाभिवयोः पवमानयोर्मुखे प्रमुखे भ्राजाम्राजे
सामनी भवतः गायत्रस्य नित्यत्वात् ततः परस्तात् क्रमेण
भवत इत्यर्थः । अस्य प्रत्नामनुद्युतमिति त्वेव मातव्यं साम
भ्राजं, तन्नाध्यन्दिने पवमानमुखे, “परिस्नानो गिरिष्ठा
इत्यस्मिन् गेयं साम आभ्राजं तदाभिवपमानमुखे” भा०

दिवाचर ति० दिवा दिवसे चरति भक्षार्थम् चर-ट ।
पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप् । “दिवाचरो न शर्व्यां न च
नक्तञ्चरो दिवः” वृ० सं० ८ अ० २ चण्डाले तस्य रात्रौ
सामनगरे चारनिषेधेन दिवसे एव चारस्य मनुना वि-

हितत्वात् तथात्वं यथा “रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च । दिवा चरेयुः कार्याणि चिह्निता राज-
शासनैः” श्रद्धामाखगादौ च दिवासञ्चरणशब्दे दृश्यम् ।

दिवाचारिन् लि० दिवा चरति चर-णिनि । दिवसञ्च-
रिणि भूते । “खाहेत्यथ बलिहरणम्” इत्युपक्रमे
“सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा” आश्रय-
१।२।६८० ।

दिवाटन पुंस्त्री० दिवाऽटति व्यट-ल्यु । १।काके शब्दार्थ-
कल्प० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २।दिवाग तयुक्ते लि० ।
दिवातन लि० दिवा भवः टुप् लुट् च । दिवाभवे । “शशिन
इव दिवातनस्य लेखा” कुमा० । स्त्रियां ङीष् । “पञ्चजानां
दिवातनीम्” भट्टिः ।

दिवातर न० अतिशयेन दिवा प्रकाशकम् तरप् । अत्यन्तप्र-
काशके दिवसे । “यः सुदर्गतरो दिवातरात् प्रायुषे
दिवातरात्” ऋ०१।१२७।५

दिवान् पुंस्त्री० दिवा दिवसे अन्धः । १।पेचके तिका० २।दिव-
सान्वयाणिमात्रे च । “दिवान्वाः प्राणिनः केचित्
रात्रावन्वास्तथाऽपरे” देवीमा० २।वल्लुगुल्लुखगे स्त्री राजनि०
दिवान् स्त्री दिवान्-स्वार्थे क गौरा० ङीष् । कुकु-
न्द्याम् पुराणम् ।

दिवाभीत पुंस्त्री० दिवा दिवसे भीतः । १।पेचके “लीन
दिवाभीतमिवाव्यकारम्” कुमा० । स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । २।कुतुदाकरे ३।चौरे च पु० मेदि० ।

दिवाभीति पु० दिवा भीतिरस्य । १।पेचके शब्दर० ।

२।दिवसभीतियुक्ते लि० । [इच्छे च ।

दिवामणि पु० दिवा मणिरिव । १।सूर्ये शब्दर० २।अर्क-
दिवामध्य न० इत० । मध्याह्ने हेमच० ।

दिवावसु पु० दिवा वसुः किरणोऽस्य । १।सूर्ये २।अर्कदृष्टे
च दीव्यति दिव-क्रिप् द्यौः आवसुः हविरस्य दिव-
मावसति आ+वस-उन् वा । १।दीपप्रह्विष्के २।दुल्लोक
वासिनि वा इन्द्रे । “दिवं यय दिवावसो !” ऋ० ८. ३४।१।

दिवाशय पु० दिवा दिवसे शेते-शी-अच् ७त० । १।दिवास्त्रा-
पयुक्ते २।दिवसेऽप्रकाशयुक्ते च “न मे दिवाशयाः पुत्रा न
रात्रौ दधिभोजिनः । सुर्विणीं नानुगच्छति न स्पृशन्ति
रजस्वलाम्” जैमि० भारतम् । “आरुरोह कुतुदाकरो-
पमां रात्रिजागरणरोदिवाशयः” रघुः ।

दिवासञ्चर लि० दिवा दिवसे सञ्चरति सञ्-चर-ट ।
दिवसचारिणि प्राणिभेदे तथाभूताः इ०सं० ८८५० कति-

चिह्निता यथा “ग्रामाग्रेऽनशयश्च न शिखिस्त्रीक-
चकाङ्क्षया प्राणलीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्क्षाः कपोता-
स्त्रयः । भारद्वाजकुलालकुक्कुटखरा हारीतकप्रौ कपिः
मेघटः कुक्कुटपूर्णकुटचटकाञ्चोक्ता दिवासञ्चराः” ।

दिवास्वप्न पु० दिवा दिवसे स्वप्नः । दिवानिद्रायाम् । तद्दोषा-
दिकं दिनचर्याशब्दे भावप्र० उक्तसक्तम् । सुषुते च “सर्वेभ्यो
दिवस्वापः प्रतिधिदोऽन्यत्र योस्मात् । प्रतिधिदोऽपि
तु बालद्विस्त्रीकर्तितचतुष्पीणमद्यनित्ययानवाहनाध्य-
कर्मपरिचालनानामभुक्तवतां मेदःस्वेदकफरसरक्तवी-
णानामजीर्णनाशु सङ्कष्टं दिवास्वप्नप्रतिषिद्धं रात्रा-
वपि जागरितवतां जागरितकालादर्हमिष्यते दिवा-
स्वप्नः । विकृतिर्हि दिवास्वप्नो नाम तत्र स्वपतामधर्मः
सर्वदोषप्रकोपस्य तत्प्रकोपाच्च कासश्वासप्रतिश्रवावसिरा
गौरवाङ्गनर्दाऽरोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति” ।

“मृगयाञ्चो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्य-
विकं दृष्टाट्पा च कामजो दशको गणः” व्यसनोक्तौ
मनुः “रसाभियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नश्च सेवते । व्यप-
काचगते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत्” भा० आश्र० १७७०

दिवास्वाप पु० ७त० । १।दिवसनिद्रायाम् । दिवास्वप्नशब्दे
दृश्यम् । दिवास्वामोवस्य । २।उलूकादौ च तेषां रा-
त्रिचारित्वेन दिवास्वापवत्त्वात् तथात्वं यथोक्तं इ०सं०
८८५० “लोमाशिकापिङ्गलाक्षिपिकाख्यौ वल्लुगुल्लुखौ
शयकश्च रात्रौ” २।वल्लुगुलीखगे स्त्री राजनि० ।

दिवि पु० दीव्यति दिव-वा० कि । चापस्त्रगे शब्दमा०

दिविचित् लि० दिवि क्षयति वसति चि-क्रिप् अलुक्स० ।
स्वर्गवासिनि । “सूर्यमासाविचरन्ता दिविक्षिता”
ऋ० १०।८।१२। “दिविक्षिता दिविवसन्तो” भा० औ-
स्यान्वे वेदे आच् । “नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो
दिविचिदुभ्यो लोकचिदुभ्यः” आ० ३०

दिविज पु० दिवि जायते जन-ङ अलुक्स० । दुल्लोकजाते
“तामेवातिदूरे मधूकरीमिव सुपनस उपजिघ्र्सीं दिविज
मनुजमनोनयनाह्लाददुर्धर्गतिविहारविनयावलोकसुखरा-
जरावयवैः भाग० ५।२।७. “व्युषा आको दिविजा
कृते नाविष्कृण्वाना” ऋ० ७।७।१ “जे विभाषा” पा०
पञ्चे लुक् दुजोऽप्यत्र

दिविक्तत् दीप्तिमत्+ष्टपो० । दीप्तियुक्ते “महाराये दि-
विक्ते” ऋ० ४।१।११. “दिविक्ते दीप्तिमते” भा०

दिविता स्त्री दीप-वा० इतच् ४पो० । दीप्तौ “आवायो

वाचा दिविता दिवित्ता” ऋ० १०।७।६ “दिवितायां
दीप्तमन्तायास्” भा० ।

दिवियज् ५० दिवि द्युनोकेस्थितानीन्द्रादीन् यजते यज-
क्रिप् अलुक्छ० । द्युनोकेस्थितदेवयाजिनि “ह्वातापो
न दिवियजो मन्दतमाः” ऋ० ६।६७२६ “देवानिन्द्रा-
दीन्स्तुन्येवं दिवियजो दिवि द्युनोकेस्थितानिन्द्रा-
दीन् देवान् यजन्तः” भा० ।

दिविरथ ५० पौरवे भूमन्वुसुते ऋषभेदे “ततो दिविरथो-
नाम भूमन्वोरभवत् सुतः” भा० ५।६४४०२ अङ्गराजपुत्र
दधिवाहनपुत्रे ऋषभेदे च “अङ्गपुत्रो महानासीत्
राजैन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिवि-
रथोऽभवत् । पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः”
हरिवं० २१४० ।

दिविष(स)ट् ५० दिवि सीदति सट्-क्रिप् अलुक्छ० वा
पत्वम् । देवे अमरः । “पृथिवीसदं त्वान्तरिक्षसदं दि-
विसदं देवसदं नाकसदम्” यजु० ६।२ “सान्द्रानन्द
पुरन्दरादिदिविषट्ठन्दैरमन्दादराट्” “द्वयद्दानवदूयसा-
नदिविषट्ठुर्गिरदुःखापदम्” गीतगो० ।

दिविष्टि त्रि० दिविमिच्छति इष-कर्त्तरि तिच् । द्युनोके-
च्छाशुक्ते “इमा उ वां दिविष्टयः” ऋ० ७।७४।१ “दिवि-
ष्टयो दिविमिच्छन्त्यः” भा० ।

दिविष्ठ त्रि० दिवि तिष्ठति स्था-क अलुक्छ० पत्वम् । इक्षन्-
राजस्ये रसर्गस्थिते च “दिविष्ठस्य भुविष्ठस्तं सखीभूतो
मम प्रियः” भा० ५।६४४० ।

दिविसृग् त्रि० दिवि सृशति किन् “न रपरेति” पा० पयु० दासात्
न पत्वम् । दुलाकस्यार्थिनि “आ हि स्याथो दिविसृ-
ग्” ऋ० ४।४६।४ किञ्चनत्वात् भक्ति पदान्ते च कुः

दिवी स्त्री दिव वा० ई । उपर्जिष्ठाकाकीटे हारा० ।

दिवेदिवे अयं दिव-वा० के द्वित्वञ्च । दिवसे निरु० ।

दिवीकस् ५० दौः स्वर्ग आकाशो वा ओकोयस्य । देवे
रचातकखगे च मेदि० ।

दिवीजा त्रि० दिवो जायते जन-ङ् । वा० अलुक्छ० । द्युनो-
काकाते “एषा स्या नो दुहिता दिवाजा” ऋ० ६।६५।१

दिवीदास ५० दिवः स्वर्गात् दासो दानं यज्जै । वधश्च पुत्रभेदे
“वधश्चानुमिथुनं द्यौः सेनकायामिति सुतः । दिवोदासश्च
राजर्षिरहत्या च यशस्विनी” हरिवं० २२४० । मनु-
वश्ये रिपुञ्जयस्व ऋषभेदे च तत्कथा काशीख० ४७४० ।

“ततोऽहन्तयता ऋद्धा दहो राजर्षिस्तमः । अवि-

सृक्ते अहाजेवे तपस्त्रिचलेन्द्रियः । मनोरथवजो वीरः
जलोधर्मद्वोदितः । रिपुञ्जयेति विख्यातो राजा परपुर-
ञ्जवः । अथ ब्रह्मा तस्मादाद्य वज्रगोहवपूर्वकम् । उवाच
वचनं राजन् । रिपुञ्जय ! सहासते ! । इमां पालय
भूपाल ! ससुत्राद्रिकाननाम् । नागकन्यां नागराजः
पत्न्यशक्ते प्रदास्यति । अमङ्गलोहिनीज्ञाप्ता वास्तुकिः
शोभनभूषणाम् । दिवोऽपि देवादास्यन्ति रत्नानि कुसु-
मानि च । प्रजापालनसन्तुष्टा महाराज ! प्रतिवक्ष्यम् ।
दिवोदास इति ख्यातमतो नाम त्वमाण्यसि । मत्-
प्रसादाच्च नृपते ! दिव्यं सामर्थ्यमस्तु ते । परमेष्ठिवचः
श्रुत्वा ततोऽसौ राजसत्तमः । वेधसं वज्रशः स्तुत्वा
वाक्यद्वेदमुवाच ह । राजोवाच । पितामह ! महा-
भान्य ! त्रिलोकीकरणक्षम ! । कथञ्चान्ये च राजानो
मे कथं कथ्यते त्वया । ब्रह्मावाच त्वयि राज्य
प्रकुर्वीणे देवोदृष्टिं विधास्यति । पापनिष्ठे च वै रात्रि
न देवो वर्धते पुनः । राजोवाच यद्यहं पृथिवी-
नाथः सर्वलोकापितामह ! । तदा दिविसदो देवा दिवि-
तिष्ठन्तु मा भयि । देवेषु दिवि तिष्ठत्सु मयि तिष्ठति भू-
तसे । अहमप्येन राज्येन प्रजा खोख्यमवाप्स्यति ।
तद्योत विश्वस्तुकोक्तो दिवोदासो नरेश्वरः । पटहं
घोषयाञ्चक्रो दिवं देवा ब्रजन्त्वन्ति । मयि प्रशासत
ज्योतीं सुराः खस्था भवन्त्वन्ति । नागच्छन्ति ह वै नागा
नराः सुस्था भवन्त्वन्ति” इत्युपक्रमे
दिवोदासस्य कार्यानां निर्वासनान्तकथा तत उत्तरेषु
अध्यायेषु दृश्यते । श्वन्तरेखतारं काशीराजभेदे
चायुर्वेदशब्दे तत्कथा ७८६४० । सुसुतप्रादुर्भावे भावः
उक्ता दृश्यते ।

दिवीद्वव त्रि० दिवे स्वर्गं वज्रवति उट्+भू अच् । आकाश
स्वर्गयोजति । रणलायां स्त्री शब्दार्थकल्पः ।

दिवील्का स्त्री दिवा जाता उल्का । दिवसजातायां नभ-
सश्चन्द्रायासुल्कायाम् । “सधूसा न्यपतत् सार्चिर्दिनील्का
नभसश्चन्द्राता” भा० ७।२०४० ।

दिवीकस् ५० दिवं स्वर्गं ओकोयस्य दिवा ओकोयस्येति दि-
वन्शब्दे उल्लङ्घनदत्तः । देवे “पथि व्यजृम्भन्त दिवौक-
स्वासपि” । “वचोनिशस्याधिपते दिवौकसाम्” रघुः ।
“कीर्त्तयान्त्र दिवौकसां प्रियम्” भाषा । “तारकोश्च दिवी-
कसः” कुमाः ।

दिवीकस ५० (ओकस्) शब्दोऽदन्तोऽप्यसौलुक्त्वलदत्तोक्तः

दिव्यमोक्षोऽस्य । देवे 'वसुधाभिह संप्राप्तैः सर्वैरेव दिव्यो-
कसैः' हरिवं २१२७० ।

दिव्य त्रि० दिवि भवः यत् । १२२७० २२७० ३३७०-
पातभेदे ७० "संस्तुयन्ति दिव्यान्तरीक्षभास्वदुत्पाताः"
७० ६० उक्तम् उत्पातशब्दे ११२२७० २२७० ३३७०-
गुणौ च ७० राजनि० काशीविद्यासतत्त्वोक्तो ह्मावभेदे
"शृणु भावत्वयं देवि ! दिव्यवीरपशुकमात् । दिव्यस्तु
देववत्प्रायो वीरशोभितमानसः । सत्यत्वेतावत्पर्यन्तं
दिव्यभावविवर्णयः । त्वेतावत्पर्यन्तं वीरभाव
इतीरितम् । सद्यं पत्स्यं तथा मांसं सुद्रां मैथुनमेव
च । शृणुसाधनं भद्रे ! शितासाधनमेव च । एतत्ते
कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये । दिव्यवीरमतं नास्ति
कलिकायै सुबोधने !" । ७० नायकभेदे रसमञ्जरी इन्द्रादयो
दिव्यनायकाः । ८० वक्त्रे न० मेदि० ६० हरिचन्दने न० राज-
नि० । १० गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्वकशपथभेदे "ब्राह्मणो
यत्नं नृत्वा ज्ञानेशो ज्ञानिनां वरः । गङ्गातोयं करे कृत्वा
स्त्रीकारश्च चकार सः । गङ्गातोयमुपसृज्य मय्या यदि
बदेज्जनः । स याति कालस्तत्र यावद् ब्रह्मणो वयः" ।
ब्रह्म० वै० प्र० २० "तथा गङ्गादेकं तावत् गोमयं गोरज-
कथा । सत्यं वा यदि वाऽसत्यं यदि दिव्यं करोति यः ।
कतां च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये ! । उभयोः
पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै । तस्यास्ति पुनरावृत्ति-
व्याघ्रभूकरवानिषु । दिव्यं कर्तुः कारयितुं पूजा दृष्टा
तथा । गायत्रीरहितस्यापि नरकश्चोत्तरोत्तरम्" इति
गायत्रीतन्त्रे ५५८० व्याहारे प्रतिज्ञातार्थसाधनाय
वादिप्रतिवादिनोरन्यतराभ्यां कर्तव्ये ११० लौकिकसाक्षा-
दिप्रमाणासङ्गात् तलादिपरीक्षाभेदे । तद्भेदादिः तत्र
त्वष्टासाधनविषय वीरमि० दिव्यमातृकायां दर्शितो यथा
"तत्र दिव्यद्वाम मातृपद्माभावे यन्निर्णयकं
यत् तदुच्यते । यत् स्मृतितत्त्वे एवकारस्यै अपिशब्द
दत्त्वा मातृपद्माभावेऽपि यत् दिव्याङ्गीकारस्तथापि
तद्भवतीति प्रयोजनसक्तं तदुक्तम् "एवमन्यतमाभावे
दिव्यान्यतममिति" वदता याज्ञवल्क्येन "प्रमाणहीने वादे
तु निर्दोषा देविको क्रियेति" वदता दृष्टान्तिना च "वु-
क्तिव्यसमर्थांश्च शपथैरेनमर्देयेति" नारदेनापि मातृप-
द्माभावेऽपि एव दिव्यस्य विधानात् । तत्र दृष्टान्तिः
दिव्यभेदानाह "घटोऽग्निरुदकश्चैव विषं कोशस्तु
पञ्चमः । घटस्तु तत्पुत्राः प्रोक्ताः समस्तप्रमाणवत् ।

अहमं फालमित्युक्तं नवमन्त्रमजलधा । दिव्यान्वेतानि
सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति" । नारदः "युक्ति-
व्यसमर्थांश्च शपथैरेनमर्देयेत् । अर्थ-
कालवत्तामेवमन्यन्तु मुक्तादिभिः । घटोऽग्निरुदक-
श्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि
विशुद्धार्थं महा-
त्मभिः । सन्दिग्धोऽर्थेऽभियुक्तानां परीक्षार्थं महात्म-
नाम् । प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यान्तविशुद्धये" इति ।
अर्देयेत्युच्येत् । अर्थमेव त्वं सिद्धार्थविधितार्थस्यात्य-
महत्त्वानुरूपमित्यर्थः । नन्वेवमपि शपथानां मानुष-
प्रमाणाभाव एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि
नवेत्यभिधानम् । तथा च शङ्खः "तत्र दिव्यं नाम
तुलाधारणं विषाशनमप्यु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त-
प्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेदिति" । तांश्च शपथानाह
दृष्टान्तिः "सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकाणि च ।
देवम्राज्यापादांश्च पुत्रदारशिरांसि च । एते च शपथाः
प्रोक्ताः स्वल्पार्थं सुकराः सदेति" । नारदोऽपि "सत्य-
वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकाणि च । देवतापिह-
पादांश्च दत्तानि मुक्तादिनि च । सृष्टेश्चिरांसि पुत्राणां
दाराणां सुहृदानया । अभियोगेषु सर्वेषु कोशपान-
मथापि वा । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्प-
कारणे" इति । सत्यम् । अत्र समन्तरभाविनिर्णय-
निमित्तस्य दिव्यत्वेन विवाचितत्वात् । तादृशत्वञ्च घटा-
दीनामेव न तु शपथानान्तेषां कालान्तरभाविनिर्णय-
निमित्तत्वात् । नन्वेव कोशस्तु कथनेषु महत्त्वमिति
चेत् सत्यम् । तस्य तेषु पाठोऽसह्ययोगविषयकत्व-
साम्यात् सावदम्भाभियोगविषयत्वसाम्याच्च । वस्तुतस्तु
शपथानामपि नारदादिवचनानुसाराद्गोबलीवर्दन्त्यायेन
दिव्यत्वाभ्युपगमेन नवशब्दसोपलक्ष्यत्वात् । तथाच
नारदः "युक्तिव्यसमर्थांश्च शपथैरेनमर्देयेत् । अर्थ-
कालवत्तामेवमन्यन्तु मुक्तादिभिः । घटोऽग्निरुदक-
श्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि
विशुद्धार्थं महात्मभिः" । दिव्यं नाम तुलारोहणम् ।
विषाशनमप्यु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च
शपथान् कारयेत् । मनुः "असाक्षिणेषु तथैषु मिथो
विवदमानयोः । अविदकस्त्वतः सत्यं शपथेनापि कल्प-
येत् । कस्मिन् वाहारयेदेनमप्यु केनचिमज्जयेत् ।
पुत्रदारस्य वाच्येन शिरांसि अर्धयेत् पृथक् । यक्षा-
देवैः मनुक्तानि पुष्करार्थं महात्मभिः । परस्परविशुद्धार्थं

तस्मादिव्यानि नामतः । असाक्षिकेष्विति मानुषप्रमाण-
रहितेष्वित्यर्थः । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि
महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि तथा च याज्ञवल्क्यः
“तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तारि ।
रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः” । अत्रान्निशब्देन
तन्मायःपिण्डादयो गृह्यन्ते । शीर्षकं लक्षणया जय-
पराजयनिमित्तो दण्डः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्वं वा रुच्या
इच्छया । इतरः अभियुक्ताभियोक्तोरन्यतरः । इतरः
शिरोवर्त्तयेत् दण्डं स्त्रीकुर्वीदित्यर्थः । ननु “कोश-
मत्पेऽपि दापयेत्” इति स्वल्पाभियोगेऽपि कोशस्य
विधानात् कथं महाभियोगेष्वेतानीति चेन्न तस्य तुला-
दिषु पाटोऽवष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न तु
महाभियोगेष्वेति नियमार्थः । “अन्यथा कोशस्य शङ्का-
भियोग एव प्राप्तिः स्यात् । “अवष्टम्भाभियुक्तानां
घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशस्य शङ्का-
स्वेतौ नियम्य चेति पितामहस्मरणात् । अवष्टम्भः
शीर्षकस्थः । अवष्टम्भोऽत्र निश्चय इति सूत्रितत्वे ।
यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न स्यात्तदा एतानि दिव्यानि
न स्यादिति तथा च नारदः “शिरोवर्त्ती यदा न
स्यात्तदा दिव्यं न दीयते” इति । दिव्यदाने
नियममाह पितामहः “अभियोक्ता शिरःस्थाने
दिव्येषु परिकीर्त्तयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं
श्रुतिनिर्दर्शनात्” । कात्यायनोऽपि “न कश्चि-
दभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति” । अभियुक्ताय
दातव्यमित्यस्यापवादं रुच्यावान्यतर इत्यनेनाह याज्ञ-
वल्क्यः । नारदोऽपि “परियोक्ता शिरःस्थाने सर्व-
लोकः प्रकल्पितः । इच्छया त्वितरः कुर्यादितरो वर्त्तये-
च्छिरः” इति । अत्र द्विषयविशेषे शिरोविनापि दिव्यं
देयमित्याह याज्ञवल्क्यः “विनापि शीर्षकात् कुर्या-
न्मृपद्मोऽथ पातके” इति । शीर्षकादिनापि पराजय-
प्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि । पातके ब्रह्मा-
हत्यादौ । कात्यायनोऽपि “पाथिवैः शङ्कितानाञ्च
निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं
देयं शिरो विनेति” । कालिकापुराणेऽपि “परदाराभि-
शापे च चौथ्याग्न्यागनेषु च । महापातकशस्त्रे च
स्यादिव्यं वृषसाहसे । विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्य
व्यापने कृते । तत्रैव स्थापयेदिव्यं शिरःपूर्वं मही-

पतिः । परदाराभिमर्शे च बह्वो यत्र वादिनः ।
शिरोहीनस्मवेदिव्यमःस्तनः शुद्धिकारणादिति” । विप्रति-
पत्तौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां, विवादे वृषा-
दानादिविषये अवर्णोऽपवादः । परदाराभिमर्शे चेति
चौथ्यादीनामप्युपलक्षणम् । विष्णुः “राजद्रोहे साहसं
च विना शीर्षप्रवर्त्तनादिति” । विषयविशेषेषु दिव्य-
विशेषानाह संप्रहकारः “घटादीनि विधानानि गुरु-
ष्वर्थेषु दापयेत्” । पितामहोऽपि “अवष्टम्भाभि-
युक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशस्य
शङ्कास्वेतौ नियोजयेत् इति” । कात्यायनः “शङ्का-
विश्वाससन्धाने विभागे रिकथिनां सदा । क्रियासम-
हकर्तृत्वे घटादीनि विनिर्दिशेत्” । क्रियासमूहं
कर्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे । पितामहोऽपि
“विश्वस्त्रे सर्वशङ्कासु सन्निपात्ये” तथैव च । यत्र
कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये । शिरःस्थाप-
विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत् । घटादीनि विधा-
नानि कोश एकः शिरः स्रुतः” इति । तण्डुलानां
विषयं स एवाह “चौथ्ये तु तण्डुला देया नान्य-
त्वेति विनिश्चयः” इति । अन्यत्र स्त्रीसंप्रहारादौ न तु
दत्तापह्नवे “तदर्द्धस्य तण्डुला” इति वक्ष्यमाण-
कात्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यस्य विधानात् । एतदस्य-
चौथ्यं शङ्कायां वेदितव्यम् । “चौथ्येऽभिगङ्गायुक्तानां
तन्माघो विधीयते” इति महाचौथ्यं शङ्कायां तन्मा-
घस्य तेनैव विधानात् । द्रव्यसङ्ख्याया दिव्यविशेषा-
नाह विष्णुः “अथ शपथक्रिया राजद्रोहादिषु यथा-
कामनिचेपण्यस्त्रेयेष्वर्थप्रमाणादिति” । शपथो दिव्यम् ।
राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधादिव्यं निजे-
मादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः । वस्त्रादिविषयविवादे तु
तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं ग्राह्यम् । दृष्टान्तरपि “विषं
सहस्रेऽपहृते पादोने च कृताशनः । त्रिभागोने च
सलिलमर्द्धे देयो घटः सदा । घृतःशताभियोगे तु
दातव्यस्तन्माघकः । विशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव
तदर्द्धके । शतहृतेऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचरस्य प्रदातव्यं सद्यः कालावलेहनम् । एषा सङ्ख्या
निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्रुता । चतुर्थ्योत्तमा-
नाञ्च कल्पनीया परीक्षकैरिति” । धर्मशोधनम् । धर्मज्ञ-
दिव्येन शोधनम् । निकृष्टानां जातिगुणधर्मैः मध्य-
मत्त्वसुत्तमत्वज्ञ तैरेव । यत्तु “नाहस्तादुद्धरेत् फालम-

विषं न तुल्यं तथेति" याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमोत्तम-
पुरुषविषयम् । यत्तु "सहस्रे तु घटं दद्यात् सहस्राङ्गे"
तथायसम् । अङ्गस्याङ्गे तु सलिलं तस्याङ्गे तु विषं
सृतमिति" पितामहवचनं तद्व्यत्यासद्व्यापहारे
पातित्यं भवति तद्विषयम् । एतत्स्तेयसाहसविषयम्
दत्तापहारे तु कात्यायनः "दत्तस्यापहारे यत्तु प्रमाणं तत्
कल्ययेत् । स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वलोऽप्यर्थे प्रदापयेत् ।
सर्वद्रव्यप्रमाणान्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्ययेत् । हेमप्रमाण-
युक्तान्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् । ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुव-
र्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशेऽथ
दद्याद्देवैव छताशनम् । पञ्चा नाशे जलं देयं चत्वारि-
ंशति वै घटम् । विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विशी-
यते । पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धाङ्गस्य तण्डुलाः ।
ततोऽर्द्धाङ्गविनाशे हि स्रष्टृश्रेष्ठत्वादिसक्तान् । ततो-
ऽर्द्धाङ्गविनाशे तु लौकिकस्य क्रिया सृता । एवं
विचारयन् राजा धर्माधीन्यं न हीयत" इति । अत्र
सुवर्णशब्दः षोडशभाषात्मकः । नाशोऽपहारेः । विंश-
द्दशविनाशे विंशद्दशविनाशन इति स्मृतिचन्द्रिका ।
पञ्चाधिकस्य पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरिति यावत् ।
तदर्द्धाङ्गस्य सुवर्णप्रभृतेः । ततोऽर्द्धाङ्गस्य अष्टमाधोन
सुवर्णाङ्गप्रभृतेः । ततोऽर्द्धाङ्गस्य विनाशे सार्द्धसप्तमाधो
नसुवर्णाङ्गप्रभृतेर्विनाशे । लौकिकाश्च क्रियाः ।
अपहारे तव दशगुणो द्रव्यनाशो भविष्यतीत्यादिकाः ।
अशब्दः स्मार्त्तशपथसंप्रहार्यः । अतएवाह विष्णुः
"सर्वेष्वेवार्धजातेषु मूल्यं कनकं कल्ययेत् । तत्र च क-
ण्णलोने मूद्रं दूर्वाकरं शापयेत्, द्विकण्णलोने तिल-
करम्, त्रिकण्णलोने जलकरं चतुःकण्णलोने सुवर्णकरम्,
पञ्चकण्णलोने सीरोद्धृतमहीकरम्, तत्र सुवर्णाङ्गेने
कीशो देयः मूद्रस्य ततः परं यथार्हं घटान्युदकविषा-
णामन्यतमं द्विगुणार्थं यथाभिहिता समयक्रिया ।
वैश्वस्य त्रिगुणार्थं, राजन्यस्य कोशवर्जस्तुगुणार्थं ब्रा-
ह्मणस्य कोशन्दद्यात् अन्यतागामिकालसमयनिबन्धन-
क्रियातः कोशस्याने ब्राह्मणं सीरोद्धृतमहीकरमेव शा-
पयेत् । प्रागृष्टदोषं स्वलोऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतम-
मेव कारयेत् । सत्सु प्रथितं सञ्चरितं न महत्यर्थेऽ-
पीति" । सीरोद्धृतमहीकरं लाङ्गलोद्धृतलोष्टहस्तमि-
त्यर्थः । जनपदहणमधिके शापनिवृत्त्यर्थं शापे तु विशेष-
प्रमाणं सतुः "सत्येन शापयेद्विषं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

शोभीजकाक्षुर्नैवैश्वर्यं मूद्रं सर्वेस्तु पातकैरिति" उक्तं-
मर्यादङ्गी स्यात् तदा सत्त्वानिधानधर्मो मम निष्कः
स्यादिति शपथकारिणं ब्राह्मणं वाचयेत् । एवं क्षत्रिया-
दीनां वाहनादीनि निष्कानि स्युरित्यादीत्यर्थः ।
पादस्यर्शादीनां विशेषः सत्यन्तरे दशितः "निष्के तु
सत्यवचनं द्विनिष्के पादनम्भनम् । जननिके तु एष्ट-
स्यात् कोशपानमतः परम्" इति । अत्र निष्कशब्देन क-
र्षचतुर्धांशो सुद्रासुद्रितः प्रतिपाद्यते काचिद्देशे तत्वापि
निष्कव्यवहारात् न तु मनुक्तो निष्कः तस्य राज-
तपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्षाधिकत्वात् तत्र सत्यव-
चनविधौ चतुर्गुणार्थं ब्राह्मणस्येति विरोधः स्यात् ।
दिव्ये दण्डे च मनुक्तं परिमाणम् यः श्रामिति
दृष्टस्तिराह "सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना स्रष्टा-
हृता । कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथेति" ।
संख्या परिमाणं रश्मिरजोमूला त्रसरेखादिका । विनये
दण्डे । तच्च परिमाणं प्रतिज्ञापूर्वकं मनुराह "लोक-
व्यवहारार्थं यः संज्ञाः प्रथिता भुवि । तास्त्रह्यसु-
वर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जालान्तरगते भानौ
यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणाणान्तरसरे-
णुस्रवचनं । त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिखैका पार-
माणतः । ता राजसर्पपक्षिस्तप्तो तयो गौरसर्पपः ।
सर्पपाः षड्यथो मध्यस्थियवन्त्वेकक्षणम् । पञ्चक्षणको
सापस्ते सुवर्णसु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि
धरणन्दश । द्वे क्षणले समष्टते विज्ञेयो रौप्यमाप्रकः ।
ते षोडश स्याद्वरणं पुराणश्चैव राजतः । धरणानि
दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः । कार्षापणस्तु विज्ञेयः
कार्षिकस्तान्निकः पणः । चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञे-
यस्तु प्रमाणतः" इति । अत्र तान्त्रह्यसुवर्णानामिति
तान्त्रह्ययोरल्पत्वात् प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः ।
पलानि धरणन्दशेत्यन्तं सुवर्णपरिमाणाभिधानात् ।
चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं ह्यल्पपरिमा-
णाभिधानम् । अवशिष्टेन तान्त्रपरिमाणाभिधानम् ।
जालान्तरप्रविष्टे सूर्यरश्मौ यत् सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत्
त्रसरेणुसंज्ञकम् अष्टौ त्रसरेणवो लिख्य तास्त्रिस्तः
राजसर्पपः । तयो राजसर्पपाः गौरसर्पपः । षड्गौर-
सर्पपा मध्यमो ययो न सूक्ष्मो न स्थूल इति । मध्यम-
यस्य परिमाणमुक्तं मितान्तरायाम् मध्यशब्दः पाद-
पूरणार्थः । तथा च संपूर्णयवपरिमाणमुक्तमिति सतु-

भाषेत् । तयो यवाः कृष्णम् । मायः पञ्च कृष्णानि
सुवर्णः षोडश भागाः । पलं सुवर्णशतवारः । धरणन्द्य
पलानि । रुयमाषो द्वे कृष्णे । राजतस्य धरणं
षोडश रुयमाषाः । अथ च पुराण इति संज्ञानरम् ।
राजतः शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञा-
यस्य भवति । “शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव त्विति”
याज्ञवल्क्यस्मरणान् । पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एकी
राजतनिष्कः । कार्ष्णिकः कर्पेसंमितः ताम्रिकस्ताम्र-
विकारः कार्ष्णपण्यो विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा अ-
स्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । चण्डोऽध्याहार्यः । अतएव वृह-
स्पतिः “निष्कं सुवर्णशतवारः कार्ष्णिकस्ताम्रिकः पणः” ।
ताम्रकर्पकता सुद्रा विज्ञेयः कार्ष्णिकः पणः । स एव
चन्द्रिका प्रोक्ता ताम्रतमस्तु धानकाः । ता द्वादश सुव-
र्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु” । इति कर्पः पलचतु-
ष्टयः । “ते षोडशान्तः कर्षोऽस्त्री पलद्वर्षचतुष्टयम्
इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । ते माषाः षोडशान्तः कर्ष इति
च संज्ञेयः । तेनाज्ञकर्षशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचन-
त्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः पले विकल्पमाह
“पलं सुवर्णशतवारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम्” । इति
तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिर्भागा तत्परिमितः कार्ष्ण-
पणः । अतएव कात्यायनः “माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः
कार्ष्णपणस्य तु । कार्ष्णिणी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य
चेति” । राजतोऽपि कार्ष्णपणोऽस्तीत्याह नारदः “का-
र्ष्णपणो दक्षिणस्यान्दिशि रौप्यः प्रवर्तते” इति । व्यासस्तु
निष्कस्य प्रमाणमाह “पलान्त्यष्टौ सुवर्णस्तु ते सुवर्णश-
तदंशः । एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”
वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः “ब्राह्मणस्य
धटो देयः क्षत्रियस्य सुताश्वः । वैश्यस्य सलिलं देयं
शूद्रस्य विषमेव तु । साधारण्यः समस्तानां कोशः प्रोक्तो
मनीषिभिः । विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला
सूता” इति । अनित्या चेत्यं व्यवस्था “राजन्येऽग्नि-
घटं विप्रे वैश्वे तोयं नियोजयेत् । सर्वेषु सर्वदिव्यं
वा विषवर्जं द्विजोत्तमे” इति कात्यायनस्मरणान् । व्य-
वस्थापने वयोविशेषादिना व्यवस्थापनीयम् तदाह
नारदः “क्षीवातुरान् सत्वहीनान् परितश्चादिताम्र-
रान् । बालवृद्धातुरास्त्रीष परीक्षेत घटं सदा । स्त्री-
षान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं सूतम् । घट-
कोशादिभिस्ताम्रामलस्तत्त्वं विचारयेत् । नात्तीनान्यो

युद्धिः स्यात् न विषं पित्तरोगिणाम् । द्वित्रिभ्यस्तु
खादीनां नाग्निर्कर्म विधीयते । न मज्जनीयाः स्त्री-
बाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणो ये च वृद्धाः स्त्र्यः
पुमांसो ये च दुर्बलाः । निरुद्धाहान् व्याधिक्षिप्त-
क्षार्तास्तीये निमज्जयेत् । रुद्धो म्रियन्ते मज्जन्तः
स्वल्पप्राणा हि ते सूताः । साहमेऽप्यागतानेताश्चैव
तीये निमज्जयेत् । न चापि हारयेद्गन्धं विधेयं विमो-
धयेत्” याज्ञवल्क्यः “तुला स्त्रीवानवृद्धावपङ्कजब्राह्म-
णरोगिणाम् । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य
चेत” । “स्त्रीमातृजातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण ।
बाल आषोडशाद्वर्षाज्जातिविशेषानादरेण । वृद्धो-
शीतिकावरः । अश्वो नेत्रविकलः । पङ्कः पादवि-
कृतः । ब्राह्मणोजातिमातृम् । रोगी व्याधितः ।
एतेषां शोधनार्थं सर्वदिव्यमाधारण्ये मागेगीर्षचेतवै-
शाखे तु सूत्रादीनां सर्वदिव्यप्रपञ्चौ तुल्येवेति नियस्यते न तु
सर्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः कोशा इविधानात् । अग्नि-
फालस्तप्तमाषस्य क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । यवा
एवार्थे शूद्रस्य विषस्य अप्रैव यवा उक्तप्रमाणलक्षणा
भवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् अग्निर्जलं
वेति क्षत्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएव पिता-
महः “ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य सुताम्रम् ।
वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्” इति ।
कात्यायनोऽपि “न लोहशिल्लिनामग्निः सलिलं नावु-
सेविनाम् । मन्त्रयोगविदाश्चैव विषं दद्यात् न कृषिवः ।
तण्डुलैर्न नियुञ्जीत व्रतितं सुखरोगिणाम्” इति ।
व्रतितं पयोव्रतादिनियमस्यम् । हारीतोऽपि “कुडिनं
वर्जयेद्गन्धं सलिलं श्वाशकासिनाम् । पित्तस्त्रेऽप्रतां
नित्यं विषं च परिवर्जयेत्” इति ।
विष्णुरपि “न क्षेष्ठाकारिणां व्याधितानां भीक्षणां
श्वाशकासिकानामम्बुसेविनामुदकं हेमलक्षिशिखरोक्षेति”
पितामहोऽपि “कुडिनं वर्जयेद्गन्धं सलिलं श्वा-
कासिनाम् । पित्तस्त्रेऽप्रतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ।
सद्यःपस्त्रीव्यसनितं कितवानां तथैव च । कोशः पात्रे
ले दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः” इति । यत्तु पिताम-
हेनोक्तम् “सर्वतानां श्वाशकांनां व्याधितानां तपस्वि-
नाम् । स्त्रीणाञ्च न भवेद्विषं यदि धर्मस्त्ववेक्षते”
इति तुल्यतरविषयं तदिति केचित् तदुक्तम् । “घट-
कोशादिभिस्ताम्रामलस्तत्त्वं विचारयेदिति पूर्वोदाहृतं

नारदवचनेन स्त्रीणां कोशादेर्विधानात् । तदग्न्यम्बु-
विषयमित्युक्तं विद्यारण्यश्रीपादैः । विज्ञानेश्वराचार्यास्तु
पुंस्त्रियोर्विधादे रूच्या वान्यतरः कुर्यादित्यनेन पक्षे
स्त्रीणामपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दिव्यं न स्त्रीणा-
मित्येतत्परमिदम् । अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे
धृदकोशादिभिरासामन्तस्तत्त्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः
स्यादिति पाङ्कः । कात्यायनः “गोरक्षकान् वारिजकां-
स्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वाहुं पिकंश्चैव याज्ञये-
च्छ्रुद्वद्विजान्” । कालिकापुराणेऽपि “वर्णान्त्यस्य सदा
देयं साधकं तप्तहेमजमिति” । वर्णानामन्त्यः प्रत्यन्तः
तस्येत्यर्थः । नारदोऽपि “सहापराधे निर्द्धमे कतन्ने
क्लीवकुत्सिते । नास्तिके वृष्टदीपे च शप्तानां तु विष-
जयेत्” इति । कात्यायनोऽपि “मातापितृद्विज-
गुरुद्वस्त्रीबालघातिनाम् । सहापातकयुक्तानां नास्ति-
कानां विशेषतः । लिङ्गिनं प्रसदानाञ्च मन्त्रयोग-
क्रियाविदाम् । वर्णसङ्गरजातानां पापाभ्यासप्रवर्ति-
नाम् । एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वं प्रवर्तितः ।
दिव्यं प्रकल्पयेच्चैव राजा धर्मपरायणः । एतैरेव नि-
युक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति । न सन्ति साधवो यत्र
तत्र शोभ्याः स्तकैर्नरैरिति” । साधूनां दिव्यमर्हति
राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रतिनिधिद्वारा एतैर्दिव्यं
कारणीयमिति द्रष्टव्यतुसाह स एव “सहापातक-
युक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः । न देयं तेषु दिव्यन्तु
पापाभ्यासरते षट्पुः । येषु पापेषु दिव्यानि कर्त्त-
व्यानि प्रयत्नतः । तारयेत्सज्जनैस्तानि नाभिश्च-
त्यजेन्नर इति” । तारयेत् शोधयेत् । अमिशोधनं
प्रतिनिधिद्वारा शोधनसकारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः ।
यत्तु तेनैवोक्तम् “असृष्टप्राधसदासानां स्त्रोष्ठानां
पापकारिणाम् । प्रातिलोच्यप्रसूतानां निखयो न तु
राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशे-
दिति” । तत्तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्-
प्रसिद्धानि घटादीनि इति स्मृतितत्त्वे । साधूनामप्य-
सामर्थ्ये” प्रतिनिधिसम्युपजानाति स एव “काल-
देशविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन चारये-
दित्यं विधिरैव विपर्ययः” । सामर्थ्याभावे सर्ववर्णविषये
विशेषसाह चारीतः, “राजन्येऽग्निं घटं विप्रं वैशेऽत्र
तोयजिज्योजयेत् । न विप्रं ब्राह्मणे दद्याद्विप्रं वर्णांतरे
कृतम् । कोशतण्डुलधर्मास्तु धर्मसम्भवमेव तु ।

एतदारादिशपथान् सर्ववर्णैः प्रयोजयेत्” इति ।
अथ दिव्यकालः तत्र पितामहः “यो यस्य विहितः कालो
विधिर्यस्य च यो यथा । तं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादि-
नश्च बलावलम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव
च । एते साधारणा मासा दिव्याः
घटः सर्वकुंकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जये-
शिशिरहेमन्तवर्षास्तु परिकीर्तितः । शरद्वर्षोऽपि च
सलिलं हेमन्ते शिशिरे विप्रमिति” । विष्णुरपि स्त्री-
माह्वारविकलाऽसमर्थरोगिणां न तुला देया न वाति
वायौ न कुण्डसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः शरद्वर्षोऽप्येव
न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विप्रं देयं प्रादृषि च । न
क्षैष्णिकाणां व्याध्यार्दितानां भीरूणां श्वासकासिना-
मम्बुजीविनासदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्त-
निषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयो-
ऽपि । मार्गशीर्षस्य “चैत्रो मार्गशिरा इति पूर्वोदाहृत
पितामहवचनेन सकलदिव्यसाधारणत्वाभिधानात् ।
नारदोऽपि “विचार्य धर्मेनिपुणैर्धर्मशास्त्रविचारदैः ।
धर्मं सर्वतुल्यं प्रोक्तं पण्डितैर्घटधारणम् । वर्णास्तु
समवे वज्रिहेमन्तशिशिरे तथा । श्रीष्टे सलिलमित्युक्तं
विप्रं काले तु शीतले । न शीते तोयशुद्धिः स्यादोष्ण-
कालेऽग्निशोधनम् । न प्रादृषि विप्रं दद्यात् प्रवाते न
तुलां तथा । नापराह्णे न मध्याह्नां न मध्याह्ने कदा-
चनेति” । मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः ।
अतएव पितामहः “पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे
च घटो भवेत् । मध्याह्ने तु जल देयं धर्मतत्त्वमभी-
ष्यदा । दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे भागे विप्रं देयं सुशीतमिति” । अत्र
विषयस्य वर्णास्तु निषेधात् सिंहस्थावेव परीक्षाभावं
निषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहस्तरवर्णावपि कुर्वन्ति । अतः
“यास्यायने हरो सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेदित्यस्य न विष-
यः । तथा च लघोतिघे “सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे
चास्मिति षट्पुः । सलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जय-
काङ्क्षिणा” । तथा “रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्ले-
ऽस्तगते पुनः । सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते
बुधैः । नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम् ।
न परीक्षाविवाहश्च शनिभौमदिने भवेत्” । रविशुद्धौ
गुरौ चेदित्यत्र शस्यत इति शेषः तथा च दीपिकायास्तु
“न शुक्लास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरथौ जन्ममासेऽष्टमेऽव्दे

विष्टौ मासे मन्त्राख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु
चाय । नाडीनक्षत्रहीने गुरुविरजनीनाथताराविशुद्धौ
प्रातः कार्या परीक्षा द्वितुचरग्रहशोदये शस्तगने” ।
इति । यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि
शिष्टाचारादादिव्यवारे दिव्यानि दातव्यानीति मिताक्ष-
रायाम् । अथ दिव्यदेशः तत्र पितामहः । “प्राङ्मुखो
निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा । इन्द्रस्थाने
सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे” इति । घटग्रहणं
दिव्यान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्थानग्रहणञ्च प्रसिद्ध-
देवतायतनान्तरस्याप्युपलक्षणम् । अतएव दिव्यमात्र-
संप्रकृत्य नारदः “सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे” ।
विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थामाह । कात्यायनः
“इन्द्रस्थानेऽभिषेकानां महापातकिनां नृणाम् । नृप-
द्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोम्यप्रसू-
तानां दिव्यं देयञ्चतुष्पथे । अतोऽन्येषु तु कार्येषु
सभामध्ये विदुर्नुधा” इति । इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजपूर्व-
स्थाने । दिव्यदेशानादरे दिव्यं विसंवदतीत्याह, नारदः
“अदेशकालदत्तानि बहिर्वसकृतानि च । व्यभिचारं
सदृष्टुं कुर्वन्तोह न संशयः” । वासो जननिवासस्तस्मा-
द्बहिष्कृतानि निर्जनप्रदेशकृतानीति यावत् । अतएव
पितामहः “प्रत्यक्षं दापयेद्विद्यं राजा वाधितोऽपि
वा । ब्राह्मणानां स्तुतवतां प्रकृतीनां तथैव चेति” ।
ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽमात्रास्तेषाञ्चैवत्यन्वयः ।
अथ दिनव्यसाधारणविधिस्तत्र दृष्टव्यमिति : “स्नेहात्
क्रोधाक्लोमतो वा भेदमायाति साक्षिणः । विधिदक्षस्य
दिव्यस्य न भेदो जायते कचिदिति” । विधिश्च पितामहेन
दर्शितः “दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः समा-
चरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाक्षया ।
तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन धर्मवित् । वादित्
तृयचोपैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलि-
भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वदेत् । एते हि भगवन्धर्म !
अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्त्रा-
दित्यमरुद्गणैः । आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चादङ्गानि
विन्यसेत्” । सर्वकार्याणि साधारणानि असाधारणानि
च ततस्तदुपयोगिसामग्रीसम्पादनानन्तरमित्यर्थः । घट-
ग्रहणमत्र दिव्यमात्रोपलक्षणम् । अस्मिन्दिव्य इति
मन्त्रलिङ्गादेतेषां धर्माणां दिव्यमात्रसाम्यस्य । “इमं
मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च

देवानां तथैव परिकल्पयेत्” इत्युपसंहरता तेनैवोक्त-
त्वाच्च । अङ्गानि कानीयाकाङ्क्षायां स एवाह “इन्द्र-
पूर्वे तु विन्यसेत् प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिम-
भागे कुबेरं चोत्तरे तथा । अग्न्यादि लोकापालक-
कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः यदाम-
वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरस्तु सुवर्णभः अग्निश्च-
सुवर्णभः । तथैव निर्वर्तितः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रश-
स्यते । ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत् क्रमादिमानुः ।
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वज्रनास्यापयेदुबुधः । धरोऽग्न-
स्तथा सोम आपश्चैवानलोऽग्निस्तथा । प्रत्यक्षं प्रभा-
तञ्च यमोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । देवेशेशानयोर्मध्ये आदि-
त्यानां तथाऽयनम् । धातार्यमा च मितश्च वरुणांशो
भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः
सुतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जवन्त्यजः ।
इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः । अग्नेः
पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादश सुतः । वीरभद्रश्च
शम्भुश्च गिरिशश्च महायथाः । अजैकपादहिर्बुध्नयः
पिनाकी चापराजितः । भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च
विश्वाम्पतिः । स्याणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्रैकादश
कृताः । प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातस्यानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही
चैव माहेश्वरी चासृण्डा गणसंयुता । निर्वर्तितरुत्तरे
भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां
स्थानमुच्यते । पवनः स्वर्शनो वायुरग्निस्तथा ।
प्राणाः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । घट-
स्योत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेदुबुधः । एतासां देवता-
नान्तु स्नानान्ना पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्माय दत्त्वा-
चाक्षीदिकं क्रमात् । अर्घादि पश्चादङ्गानां भूषान्तुप-
कल्पयेत् । गन्धादिकां निवेद्यानां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ।
चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन
हविषा चैव समिद्धिहोमसाधनैः । सावत्त्रा प्रणवे-
नाथ स्वाहान्तैव होमयेत्” । अङ्गानाम् इन्द्रादि-
दुर्गात्तानाम् अर्घाद्युपकल्पनञ्च न काण्डानुसमयेन ।
तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहभाववाधापत्तेः । किन्तु
पदार्थानुसमयेन तथा च दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मस्येन्द्रा-
दिदुर्गात्तानाञ्च गन्धादिपरिचर्यां विप्रकल्पयेदिति । गायत्रीं
प्रणवादिकाञ्चार्घ्यं पुनः प्रणवं स्वाहाकारान्तुञ्चार्यं
समिदाज्यचरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसङ्ख्या यत् स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतमिति” स्मर-
णादित्यर्थः । होमानन्तरकर्तव्यं स एवाह “यमर्थम-
भियुक्तः स्थास्तिस्त्रित्वा तन्तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सचि-
तन्तु कार्यञ्च शिरः क्रमात्” । मन्त्रञ्च, “आदित्यचन्द्रा-
वनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमञ्च । अहञ्च
रात्रिञ्च उभे च सन्ध्ये धर्मञ्च जानाति नरस्य वृत्तमिति”
एतत् सर्वं पूर्वाह्णे कर्तव्यम् तस्य प्रधानकालत्वात्
तथा च नारदः “अहोरात्रोपहिते स्नाते आर्द्रवाससि
भानवे । पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति” ।
एतत् प्राङ्विवाकेनोपयासादिनियमपूर्वकं कर्तव्यम् तथा
च नारदः “प्राङ्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतश्चोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमलरः । सत्यसन्धः
शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितसार्द्रवासाः
कृतदन्तानुधावनः । सर्वासां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा
यथाविधि” । कर्तृरुपवासादिकमाह “तिरात्रो-
पोषितोयः स्यादेकरात्रोपोषितस्तु वा । नित्यं देयानि
दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे” इति । याज्ञवल्क्योऽपि
“सचेलं स्नातमाह्वय स्त्र्योर्दय उपोषितम् । कारयेत्-
सर्वदिव्यानि नृपत्राङ्गणसज्जिधाविति” । अत्र स्त्र्योर्दय-
पदेन पूर्वाह्ण एव स्यात् “पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां
प्रदानमनुकीर्त्तितमिति” नारदवचनानुरोधात् । तिरा-
त्रेकरात्रोपवासयोः शक्ताशक्तविधयत्वेन वप्रवस्था ज्ञेया ।
दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानम् उक्तेन विधिना दिव्य-
प्रयोगं कारयितुः राज्ञः फलज्ञाह पितामहः “सज्जिः
परिहृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत् । ऋत्विक्पुरो-
हिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् । एवं कारयिता
राजा भुक्त्वा भोगान्ननोरमान् । महर्तो कीर्त्तिमाप्नोति
ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति । अथञ्च विधिः सर्वदिव्य-
साधारण इत्याह स एव “इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्व-
दिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च देवानां तथैव परि-
कीर्त्तितमिति” । सर्वदेवावाहनादि संशोध्यशिरसि पत्न्या-
रोपणान्नं सर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः दिव्यमाहका ।
१२जलभेदे । “दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकामवम् ।
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम्” भाव०प्र० ।
१३स्नानभेदे न० “असासय्याच्छरीरस्य कालशक्तप्रादये-
ज्या । मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति स्वरयः ।
मान्नं भौमं तथाग्नये वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं
मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकीर्त्तितम् । “आपोहिष्ठेति” वै

मान्नं, सृतालम्भन्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना स्नानं,
वायव्यं गोरजः स्मृतम् । यत्तु सतः पत्रकेण स्नानं
तद्विद्युच्च्यते । वारुणञ्चावगाह्यञ्च, मानसं विष्णुचि-
ननम् । समस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
कालदोषादसासय्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्” योगि-
याज्ञवल्क्यः । दिवि द्योतात्मके आदित्ये परमव्योम्नि वा
ब्रह्मणि स्वस्वरूपे भवः यत् । “दिव्यञ्च देवताप्रायः
शुद्धान्तःकरणः सदा । इन्द्रातीतो वीतरागः सर्वभूत-
समः क्षमी” इत्युक्ते १४तत्त्ववेत्तरि पु० १५आमलक्यां
स्त्री मेदि० । १६बभ्याककोटिक्याम् १७शतावय्याम्
१८महागोदायाम् १९ब्राह्म्याम् २०स्यूलजीरके २१श्वेत
दूर्वायाम् २२हरीतक्याम् २३पुराण्यम् २४गन्धवत्याञ्च
स्त्री राजनि० । २५दैवे दिने २६तदीये माने च न०
दिव्यदिनदिव्यमानशब्दयोर्दृश्यम् । २७द्युलोकाज्जाते
२८मनोच्चे २९लोकातीते दिव्यदर्शी दिव्यचक्षुः त्रि० ।

दिव्यकट न० प्रतीचोस्थे पुरभेदे “कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैव
मरपर्वतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पु-
रम्” भा० स० ३१अ० नकुलप्रतीचोजये ।

दिव्यकुण्ड न० कामरूपपीठस्थचोभकशैलपूर्वभागस्थे कुण्ड-
विशेषे । “यथा तद्दक्षिणे महाशैलः चोभकोनामना-
मतः । तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठवक्त्रे देवी व्यवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिसंरूपिणी । एकैव
पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् । स्थिता रमयितुं
तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा । तच्छैलपूर्वभागात्तु काला
नाम महानदी । दक्षिणं सागरं याति प्रथमां चोत्तर-
स्रवा । दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपत्यकागतम् ।
संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत् । दिव्य-
कुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् । यः पूजये-
न्महाभागः स योनौ न हि जायते” । कालि०पु० ८८अ०

दिव्यगन्ध पु० कर्म० । १मनोच्चे गन्धे । दिव्यगन्धोऽस्य ।
२गन्धके श्लवङ्गे च न० ३स्यूलैलायां महापञ्च शके
च स्त्री राजनि० ।

दिव्यगायन पु० कर्म० । गन्धर्वे व्यस्रः ।

दिव्यचक्षुस् पु० दिव्यं चक्षुर्यस्यात् ५३० । १मर्कटे शब्दमाला ।
(चक्षमा) ख्याते उपदार्थे च ३सुगन्धभेदे ४सुलोचने च ।
दिव्यमन्तरीजभूतं चक्षुरस्य । ५अन्वे त्रि०मेदि० । कर्मधा० ।
५अलौकिकपदार्थदर्शनयोग्ये नेत्रे न० “न च मां शक्यं
द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे

योगमैश्वरम्" गीता । दिव्यमलौकिकार्थदर्शनसाधनं
चक्षुरस्य । ७ तथाभूतनेत्रयुक्ते त्रि० "त्वया नियम्या ननु
दिव्यचक्षुषा" रघुः "नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष ! नमस्ते
दिव्यचक्षुषे" नीलकण्ठस्तवः ।

दिव्यतेजस् स्त्री दिव्यं तेजो यस्याः पृ० । १ ब्राह्मीलता-
याम् । २ अद्भुततेजस्के त्रि० ।

दिव्यदर्शिनं त्रि० दिव्यमलौकिकपदार्थं पश्यति दृश-न्निनि ।
अतीन्द्रियार्थदर्शके । "आजहार सभासध्ये दिव्य-
दर्शी महातपाः" भा० व्यास० २० अ० । दृश-किप् ।
दिव्यदृगप्यत्र ।

दिव्यदिनं न० दिवि भवम् अत् कर्म० । दैवे दिने "मासैर्द्वा-
दशभिर्वर्षं दिव्यं तदहश्च्यते" सृ० सि० तन्मानसकृतम् ।

दिव्यदोहदं न० "यत् दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सि-
द्धये । उपयाचितकं दिव्यदोहदं तादृशं धाः" हारा०
उक्ते अभीष्टसिद्धये देवेभ्यो देये द्रव्ये ।

दिव्यनदी स्त्री कर्म० आकाशगङ्गायाम् ।

दिव्यनारी स्त्री अप्सरःसु स्वर्गेशायां दिव्यस्त्री प्रभतयो-
ऽप्यत्र । "दिव्यस्त्रीकरचारुचामरवरैः संवीज्यमानः
कदा गङ्गास्तवः ।

दिव्यपञ्चामृतम् न० पञ्चानाममृतानां तत्तुल्यस्वादूनां समा-
हारः कर्म० । मिलितगव्याज्यदधिलीरमधुसितात्मके
पदार्थे राजनि० ।

दिव्यपुष्पं पु० दिव्यं मनोज्ञं पुष्पमस्य । १ करवीरे २ महाद्रोणायां
राजनि० संज्ञायां कन् कापि अतस्त्वम् । दिव्यपु-
ष्पिका रक्तपुष्पकार्कट्यो स्त्री रत्नमाला ।

दिव्यप्रश्नं पु० कर्म० । अनागतज्ञापके प्रश्ने । "उज्झावचं दैव-
युक्तं रहस्यं दिव्यप्रश्नाः सृगचक्रासृङ्गताः । जयं महान्तं
कुरुक्षेत्रयानां निवेद्यन्ते पाण्डवानां जयञ्च" भा० उ०
४७ अ० ।

दिव्यमानं न० कर्म० । दैवे माने "सुरासुराणामन्योन्य-
महोरात्रं विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानो
भगवत्पुरणात्" । "युगानां त्रिचनं यातं तथा क्षतयुगं
त्वदम् । प्रोक्तं सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसं-
ख्यया" । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पितृन् प्राजापत्यं गुरो-
स्तथा । सौरं च सावनं श्राव्णमार्गं मानावि वै नव"
सृ० सि० ।

दिव्ययमुना स्त्री नित्यकर्म० । कामरूपपीठस्य दमनिकाया
नद्याः पूर्वभागस्यो नदीभेदे यथा "तस्या नद्याः पूर्वभागे

गङ्गा फलदायिनी । भाषन्तु सकलं मासं तस्यां
स्नात्वा नरोत्तमः । तथा दमनिकायाश्च परं निर्वाणं
माप्नुयात् । ततः पूर्वं परा देवी नाम्ना सा सरिड-
त्तमा । सहती दिव्ययमुना यमुनावत्फलप्रदा ।
दक्षिणाद्रिचक्षुता दक्षिणोदविगाभिनी । तस्यान्तु
कार्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्" कालि० पु० ८१ अ०

दिव्यरत्नं न० कर्म० । चिन्तामणौ मणौ शब्दार्थक० ।

दिव्यरथं पु० कर्म० । व्योमयाने विमाने शब्दरत्ना० ।

दिव्यरसं पु० नित्यकर्म० । १ पारदे राजनि० । २ मनोज्ञे
रथे पु० । दिव्योरलोऽस्य । ३ रुचिररसयुक्ते त्रि० ।

दिव्यलता स्त्री कर्म० । १ मूर्वालतायां राजनि० २ मनोज्ञे
जतामात्रे च ।

दिव्यवस्त्रं पु० दिव्यं वस्त्रं यस्मात् । १ सूर्यप्रकाशे शब्दरत्ना० ।
२ त० । ३ भास्वरवस्त्रयुक्ते त्रि० कर्म० । ४ मनोज्ञे वस्त्रे न०

दिव्यसरित् स्त्री कर्म० आकाशगङ्गायाम् "व्योम्नि दिव्यस-
रिदम्बु पतति" माघः ।

दिव्यसानुं पु० १ विश्वदेवभेदे "विश्वे चाग्निमुखा देवाः" इत्यु-
पक्रमे "पाणिर्जिह्वासमूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च"
भा० व्यास० ६१ अ० विश्वदेवोक्तौ । २ दिव्यसानुके गिरौ च ।

दिव्यसारं पु० दिव्यः सारोऽस्य । शालवृक्षे राजनि० ।

दिव्यादिव्यं पु० दिव्यश्चादिव्यश्च कर्म० । नायकभेदे रसम-
ञ्जरी यथा कर्जुनादयः । २ नायिकाभेदे स्त्री यथा द्रौ-
पद्यादयः । ३ उपदेवीभेदे स्त्री शब्दार्थचि० ।

दिव्यासनं न० "अथ दिव्यासनं वक्ष्ये पृष्ठं हस्तौ वक्ष्य-
येत् । एकहस्तमध्यदेशं भूमिहस्तञ्च नाभ्यां" रुद्रजा०
उक्ते आसनभेदे ।

दिव्येलकं पु० सर्पभेदे "तयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलक-
लोभपुष्पकराजिचित्तिकाः पोटगलः पुष्पाभिकीर्णौ
दर्भपुष्पोवेक्षितकः सप्त तेषामाद्यवोराजिलवत् शेषा मण्ड-
लिवत्" सुश्रु० ।

दिव्योदकं न० कर्म० । १ अन्तरीक्षभवे जले दिव्यशब्दे भाव०
प्र० वाक्ये तद्भेदादि दृश्यम् । २ अम्बुशब्दे विवृतिः ।

दिव्योपपादुकं पु० उपपद्यते साहचर्यादिदृष्टकारणमनपे-
क्ष्यैव अदृष्टसहकृताण्यस्य एव उत्पद्यते उप+पद-उकञ्
कर्म० पिशाचादिव्यादृष्टये दिव्य इति विशेषणं तेषां
साहचर्यादिदृष्टकारणानामेवाभावेऽपि दिव्यत्वाभावात्
तथात्वम् । देवे अमरः ।

दिव्यौघं पु० तत्त्वोक्ते गुरुभेदे । "महादेवो महाकायश्चि-

पुरश्चैव भैरवः । दिव्यौघा गुरुवः प्रोक्ताः सिद्धौघान्
कथयामि ते” । इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् । “अथ तारा-
गुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् । ऊर्ध्वकेशो व्योमकेशी
नीलकण्ठोऽष्टध्वजः । दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स !
शृणुष्ववहितो मुदा” । “शृणु वत्स ! महादेव !
गुरुन् दुर्गासनूज्वान् । परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी
शुभोदयः । कृष्णकाल ! कालनाथो दिव्यौघा भैरवादि-
काः” तन्त्रसारे देवताभेदात्तज्ज्ञेदा उक्ता शक्तिरौघौ च
दिव्यौघाधि स्त्री नित्यकर्मम् । १ मनःशिलायाम् शब्दार्थचि० ।
दिश दाने व्याघ्रापने कथने च तु० उभ० सक० अन्ति । दिशति
ते अदिशत् न दिदेश देष्टा दिष्टः दिष्टिः । दिष्टा आदिश्य
“साल्पिणः सन्ति मेत्युक्ता दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः”
मनुः । दाने “इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति” भा०
स्मानु० १८४१ स्त्री० व्याघ्रापने “महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन-
नराधिप !” भा० व० १०६ अ० । “दिदेश तस्मै प्रयतं
तनूजाम्” कुमा० ।

अति+स्वविषयसङ्कल्पान्यविषये उपदेशे सक० अतिदेशशब्दे
१०० पु० दृश्यम् । “यथाकालोपपत्ते तद्देवते तद्देवतं
कृत्वा महातिदिश्यानेन जुहुयात्” कात्या० श्रौ० २५ ।
२१४ उपदेशे च । “इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः
भदम्” भाग० ४।६।२८ ।

अतु+पञ्चात्कथने । “यच्च देवेभ्योऽनुदिशति” तैत्ति० स०
१।५।४।२ “रामश्चाप्यनुदिश्याताम्” रामा० लङ्का० ८६ अ०
अप+कृत्तने यथार्थाङ्गरे अपदेशशब्दे दृश्यम् । “पश्चिम-
क्रतुविदा पुरोधसा रोगशान्तिमपदिशन् सन्निधयः ।
सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः” “तस्य निर्दयरतिवसा-
लसाः मितकृत्यमपदिशन् पार्श्वगाः” रघुः ।

वि+अप+संज्ञाभेदे “आतरं राजराजानं महेश्वरसखं
प्रभुम् । धनेश्वरं व्यपदिशन्” भा० व० २८० अ० । “मितं च
सां व्यपदिशस्य परं च यासि” मृच्छक० । “इश्वर इति
व्यपदिशते” वेदा० शा० । “निमित्तसङ्गावाहिशिष्टोऽपदे-
शोऽसुखव्यवहारोऽपदेशः” परिभाषेन्दुशेखरोक्तेऽर्थे ।
अभि+अभिसुखीकृत्योपदेशे । “यां यात्राभ्यदिशत् सैनमकाम-
यत” पञ्चभोगव्रा० १२।११ ।

आ+आद्यायाम् उपदेशे “अथात आदेशो नेति” उ० ७०
“आदिशदादीप्रकृत्यानुकल्पम्” भट्टिः । आदेशशब्दे
२१६ पु० उक्ते अर्थे च “घातोः स्थाने द्वादेशम्”
रघुः ।

अतु+आ+पञ्चादादेशे उपदेशे च अन्वादेशशब्दे २१६ पु०
उक्ते अर्थे च ।

प्रति+आ+निराकरणे “प्रत्यादेशो निराकृतिः” अमरः “कञ्जु
प्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैर्नमभाप्रमाणा” “अन्तः
शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता”
रघुः “किमहमेतं जलधरसमयं न प्रत्यादिशामि” विक्र०
वि+आ+विशेषेणादेशे । “समोरणः प्रेरयिता भवेति
व्यादिशते केन कृताशनस्य” कुमा०

सम्+आ+सम्यगादेशे । “समादिदेशैकवधूभवित्री” कुमा० ।
उद्+स्वरूपकथने “उद्देशोलक्षणं विभागः परीक्षा चेति”
न्यायसमयः । उद्देशशब्दे ११७ उक्ते अर्थे च । तच्छब्दे
उदा० प्रश्ने उद्देशकशब्दे दृश्यम् ।

उप+अनुशासने उपदेशशब्दे १२१० पु० उक्ते अर्थे च । “उप-
दिशति कामिनीनां जीवनमद एव छलितानि” सा० द०
“उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः” भा० उ० १७४ अ०
प्रति+उप+उपदेशस्य प्रतिरूपोपदेशे “व्याधिं प्रति प्रत्युपदे-
क्ष्यामः” सुश्रु० “यद्यत्प्रयोगविषये भाविकस्यपदिशते
मया तस्यै । तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे
वाला” काठ० मि

निर्+निर्णयेन देशने कथने च “अतुषत् पीठमासचे निर-
दिशश्च काञ्चनम्” भट्टिः उच्चारणे च “निर्दिश्यामान-
स्यादेशा भवन्ति” व्या० परिभाषा “अञ्चलं निर्दिश्यामा-
नसञ्चार्यमाणम्” नागेशभट्टः ।

प्रति+निष्+प्रकृतानुरूपनिर्देशे । “तदिति प्रकृतं भावसङ्कल्पं
प्रतिनिर्दिशते” । येन पदेन उद्देशको नैव पदेन पुनः-
कथने । उद्देशप्रतिनिर्देश्योरेकपदप्रतिपाद्यात्वेऽपि न
कथितपदत्वदोषः अन्यपदेन निर्देशे तु प्रत्युत मन्त्रप्रकृत-
तादोषः यथाह सा० द० “एवमुक्तो मन्त्रसुख्यैरावयः
प्रत्यभाषत अत्र वचघातना प्रकृतान् प्रतिवचनमपि तेनैव
वक्तुमुचितं तेन रावयः प्रत्यवोचतेति पाठो युक्तः ।
एवमुक्तं सति न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देशप्रति-
निर्देशप्रत्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रति-
वचनयोरुद्देशप्रतिनिर्देशप्रत्ययं यथा

“उदेति सविता तावन्ताव एवास्ममेति च” इत्यत्र ।
यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव
प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्वगयति । यथा वा
“ते हिमालयमामन्त्र्य पुनःप्रेक्ष्य च शूलिनम् । सिद्ध-
व्याघ्रं निवेदयार्थं तद्विस्तृष्टाः खसुदयः” अत्र अत्र

इति इदमा प्रकान्तस्य तेनैव तत्त्वमानाभ्यामेतददश-
ज्जाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा
“उद्वन्च्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्” अत्र
“मिता भूः पत्यापां स च पतिरपासिति” युक्तः पाठः ।
प्रति+प्रतिरूपदेशने । “भुजगगतिप्रतिदेशितात्मकत्वः” भा०
शा० ३६७ अ०

सम्+सम्बन्धकथने सम्बन्धकथादेशे वाचा कथने च “अभिदूति
काचिदिति संदिदिशे” भाषः “ननु सन्दिशेति सुदृशो-
दितया त्वपया न किञ्चन किलाभिदधे” भाषः “ददौ
स दयितां आत्मे मालाञ्चाग्र्यां हिरण्यमयीम् । राज्यं
सन्दिशतु भोगांश्च ममार व्रणपीडितः” भट्टिः “अथ
विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम्” कुमा० ।

दिग् स्त्री दिशति दद्यात्वकाशं दिग्-किन् । १ व्याशयासु
प्राच्यादिव्यवहारहेतौ काशायाम् । “कत्वैकमवधिं
तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् । इति निर्दिशते देशो
यथा सा दिगिति स्मृतेति” उक्तेस्तस्या देशिकपरत्वाप-
रत्वा समवायिकारणत्वम् । सा चेका नित्या विम्बी चेति
“कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्” भाषा० ।

दिक्परीक्षा च कलाद स्तुलोपस्तरयोर्यथा

“इत इदमिति यतस्तद्विषयं लिङ्गम्” सू० । “काल-
लिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरणमारभ-
माण आह । दिग् इदं दिशतुं दिगनुमापकम् इतो-
ऽत्यन्तरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं वज्जतरसंयुक्तसंयोगाधि-
करणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं
संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरमिति नियतदिग्दे-
शयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सा
दिगित्यर्थः । न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्त-
संयोगानामल्पीयसां वा पिण्डयोरुपनयनायकमन्यदस्ति
न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्त-
रेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्वि-
शिष्टप्रत्ययव्यवहारौ । न च काल एव संयोगोपनाय-
कोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोप-
नायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मोपनायकत्वकल्पना-
यान्तं काशसोरकुङ्कुमपङ्कुरागं कार्णाटकामिनीकुचकलसं
प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मोपसंक्रा-
मकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु अनियतपरधर्मोपसंक्रा-
मकतयैव सिद्धत्वान्नातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनायकात्
कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव । किञ्चास्मात्

पूर्वमिदम् अस्माद्विज्ञानमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मा-
दुत्तरमिदम् अस्माद्विज्ञानपूर्वमिदम् अस्माद्विज्ञानपश्चिम-
मिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम्
अस्माद्विज्ञानपूर्वमिदम् अस्मादुत्तरपश्चिममिदम् इत्येते प्रत्यया
इत इदमितीत्यनेन संगृहीताः एतेषां प्रत्ययानां निमि-
त्तान्तरासम्भवात् । किञ्च नियतोपाध्युन्नायकः कालः
अनियतोपाध्युन्नायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो
वर्तमानः स तदपेक्षया वर्तमान एव, दिग्प्राची तु नैवं
नियतः यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः
प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादिष्वपि वाच्यम्, यदपेक्षया
सूर्योदयाचलसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्राची
यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसन्निहिता या दिक् सा तद-
पेक्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं ते
च सूर्यसंयोगा अल्पीयांशो भूयांसो वा दिग्पुनयेयाः ।
एवं प्राच्यभिस्त्वपुरुषवासप्रदेशावच्छिन्ना दिग्पुदीची, ता-
दृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा, वामत्व-
दक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ । गुरुत्वा-
समवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिक् अथः ।
अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिग्गुह्यं ।
एवञ्चेन्द्राग्नियमनिर्गर्हितवरुणवायुमोमेशनानागव्रक्षाधि-
ष्ठानोपलक्षिता दश दिश इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादि-
व्यपदेशात्” उप० वृ० । “द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते”
सू० । दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह ।
“गुणवत्त्वादुद्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः” वृ० ।
एकत्वमितिदिशन्नाह । “तत्त्वस्मावेन” सू० । “दिग्-
लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं तदनुवि-
धानादेकपृथक्त्वम्” वृ० । ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि
दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह । “कार्य-
विशेषेण नानात्वम्” सू० । “कार्यविशेषः कार्यभेदस्तेन
नानात्वोपचार इत्यर्थः” वृ० । तमेव कार्यभेदं दर्शय-
न्नाह । “आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची”
सू० । “प्राक् अस्यां सविता सञ्चतीति प्राची तथाच
यस्यां दिशि मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भूमत आदित्यस्य प्रथमं
संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुरु-
षाभिसन्धिभेदमाश्रित्य कालत्वोपवर्णनम्, भवति हि
कस्यचित्पूर्वदुः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं
वृत्त इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्युरस्यां
आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः

कस्यचिदिदानीं यस्यास् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तीत्यभि-
व्यव्य प्राचीव्यवहारः, भूतादिति आदिकर्माणि क्तप्र-
त्ययः तेनाभिस्ञेरनियमात् यदाध्यादित्यसंयोगो नास्ति
रात्रौ सध्याङ्गादौ तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिद्ध्य-
तीति भावः” उप० ६०। दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकार-
मितिदिशङ्गाह “तथा दक्षिणा प्रतीची उदिची च” सू०।
“तद्वदेव दक्षिणदिग्वर्त्तिनगादिना सह्यादित्यसंयोगाङ्गुत-
पूर्वाङ्गविषयतो भूताद्वा दक्षिणव्यवहारः एवं प्रतीच्यु दि-
व्योरपि व्यवहार उच्येयः। वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते
एव” उप० ६०। दिगन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकार-
मितिदिशङ्गाह “एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि” सू०।
“प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणसाङ्ख्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति
व्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरोत्तरपूर्वेत्युक्तम्
एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा
दिगिति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः” उप० ६०।
अलिपदान्ते च कुः। दिक्। “दिग्दक्षिणा गन्धवहं सुखेन”
“प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातम्” कुमा०। सा चोपाधिभेदात्
दशधा “पूर्वाग्नेयी दक्षिणा च नैर्ऋती पश्चिमा तथा।
वायवी चोत्तरैशानी जह्नी चाधोदिशोदशेति” ब्राह्म-
पुराणम्। आशाशब्दे तत्सत्त्वे प्रमाणं प्राच्यादिभेदे उपा-
धिस्वरूपञ्च २५४० दृश्यम्। “यथा दिशा भवति वेधसः
स्युहा” नैष० “परस्परालापमिवाभला दिशः” किरा०
भागुरिमते वा टाप् दिशाभ्यत्व। दिशागज दिशापाल-
शब्दे दृश्यम् दिशाञ्च यात्राद्युपपयोगिसंज्ञाभेदः उक्तो त०
उक्तो यथा “अङ्गारिणी दिग्गर्वविप्रमुक्ता यस्यां
रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता। प्रधूमिता यात्यति यां
दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदाश्च ताः स्युः”। “यत्र
पूर्वादिकाषायां दृष्यराश्यादिगोरविः। सा दिगस्तमिता
ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः। यात्रा शुद्धं विवादश्च द्वारं
प्रासादहर्ष्ययोः। न कर्तव्यं शुभं चान्यदज्ञाशाभिमुखं
वरैः”। “अज्ञाशायां स्थितं यस्य नास्ति प्रथममन्तरम्।
स चार्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयोदैवहनो नरः” ज्योति० त०
दिक्करशब्दोक्ते श्दन्तच्छते च वैजयन्ती श्दशसंख्यायाम्
४तत्संख्यान्विते च। “दिग्भिर्गुणैरष्टयमैः शरैर्वैः” नील०
ता०। ५ श्रोत्राभिषाहदेवताभेदे “दिग्वाताकर्मचेतोऽग्नि
ब्रह्मेन्द्रोमेन्द्रसृष्ट्युकाः” शारदातिलकम्। कः प्रजापतिः
दिशि भवं दिगांयत्। दिश्य दिग्भवे त्रि०। दिशा निर्द-
क्षम् उच्यते। दैशिक दिक्कृते त्रि० दैशिकपरत्वापरत्वे।

दिशं त्रिंदिशति दिश-क । १ देशके । २ विष्णौ पु० "चतुरस्रो
गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः" विष्णुसं० ।

दिशस् स्त्री दिश-वा० कसुन् । दिशि रमानाथः ।

दिशागज उ० दिशायां स्थितो गजः । दिग्गजे “नागान्
दिशागजसुतान् दिव्यानिपि च भारत !” हरिवं० १४५ अ०

दिशाचक्षुस् पु० गरुडात्मजभेदे । “वातवेगो दिशाचक्षु-
र्निमिषोऽनिमिषस्तथा” भा० उ० १०० गरुडपुत्रोक्तौ ।

दिशापाल उद्दिशां पालयति पालि-कृष्ण उप०स०। इन्द्रादौ
 १दिक्पाले २नक्षत्रनियोजिते वैराजादिप्रजापतिमुत्ते दिशां
 पालकभेदे च । दिग्भेदेन तेषां नियोजनकथा हरिवं०
 ख०यथा “एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः ।
 दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारत ! । पूर्वस्यां दिशि
 पुत्रस्तु वैराजस्य प्रजापतेः । दिशापालं सुघन्वानं
 राजानं सोऽभ्यषेचयेत् । दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य
 प्रजापतेः । पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयेत् ।
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् । कौतुभन्तं
 महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयेत् । तथा हिरण्य-
 रोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः । उदीच्यां दिशि दुर्बर्धं
 राजानं सोऽभ्यषेचयेत् । तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा
 सपत्न्या । यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते” ।

दिशोदण्ड पु० दिशमनादृत्य दण्डः कलुक् स० । दिशो-
ऽनादरेण दण्डे मि० कौ० ।

दिश्य त्विं दिशि भवः दिगां यत् । दिशि भवे । “ये
सर्पाः पार्थिव्या य आन्तरिक्षा ये दिव्या ये दिव्यास्तेभ्य
इमं बलिमहार्पयम्” आश्व० वृ० २।१।६ ।

दिष्ट त्विं दिश-कर्मणि क्त । उपदिष्टे रक्षिते । संज्ञायां
कर्त्तरि क्त । श्माग्ये न० व्यभरः । “न दिष्टमिष्टं कुरुते
न तिष्ठति तु पौरुषे” विष्णु पु० । ४ काले पु० व्यभरः ।
वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे । “नरिष्वन्तोऽय नाभागः सप्तमो
दिष्ट उच्यते” भाग० ८।१।२ वैवस्वतमनुपुत्रकथने ।
इदरुहरिद्रायां शब्दमाला

दिष्टान्त पु० इत० । भाग्यसमाप्तौ तदुपलक्षिते स्मरणे च ।

‘ततो दिष्टान्नामापन्नः सर्वेषां दुःखमावहन्’ भा० व्या०
४६ अ० ‘दिष्टान्नामाप्यति भवानपि पुनश्चोक्तः’ रघुः

दिष्टि स्त्री दिश-भावे क्तिन् संज्ञायां कर्तरि क्तिच् वा ।
 १ हर्षे २ परिभाष्ये च मेदि० । ३ कथने उपदेशे
 ४ उत्सवे “तथाचास्य दिष्टिद्वित्रिविशुम्भाव” काद० ।
 ५ भाग्ये च “राजकुले दिष्टिद्वित्रिसप्तशोषहानभूत्” काद० ।

दिष्ट्या अव्य० दिश-सम्पदा०भावे क्तिप् दिशं देशनं स्थायति
स्वै-छै-वा क्तिप्, अत्रादि०नि०वा । १३३ २मङ्गले
भाग्यार्थकदिष्टिगङ्गस्य तृतीयान्तस्य रूपमित्यन्ये तेन
१भागेऽनेत्यर्थे । “अन्योऽन्यगतसौहार्दा दिष्ट्यादिष्टेति
चाब्रुवन्” भा० आ० १२६४०

दिष्णु लि० दा-गिष्णु । दातरि उणादि० ।

दिह लेपने अदा० उभ० वक्त० अनिट् । देग्धि दिग्धं अधि-
क्षत् अधिक्षत-अदिग्ध अधिक्षन्त अदिहत् । । दिदेह
दिदिहे । देग्धा धेक्षति दिग्धः । “अदिहंश्चन्दनैः
शुभैः” भट्टिः । “स चन्दनोशीरसृणालदिग्धः” भट्टिः ।
उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्पार्थक्यलेपने । प्रणिदेग्धि
“दनास्तपसाभिदिग्धाः” अथ० ५।१८।८ “दन्तरजसाव-
दिग्ध” कौ० त० ब्रा० ३१ “कवचैः शोणितादिग्धैः” भा० भी०
३३८४ श्लो० “ऊर्जं वा एतं रमं पृथिव्या उपदीक्षा
चदिदहन्ति यद्वल्भोकम्” तै० आ० ५।१८ “लोहालां च
मणीनां च मलयद्वीपदिग्धता” काम० नी० “गिरोगलं
कफोपदिग्धम्” सुश्रु० “यथाधो भूमौ निदिग्धं तदस्य
स्यादेवं तत्” शत० ब्रा० १।७।२।१२

दी क्षये दि० आत्म० अक० अनिट् । दीयते अदास्त । दिग्ये
क्षोदित् दीनः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्पार्थक्ये
“अथ क्षोभो जवसा निरदीयम्” ऋ० ४।२७।१ “आपो
नष्टे हतमन्नं वहन्तीः स्वयमक्षैः परिदीयन्ति यक्षीः”
ऋ० २। ३५।१४

दीक्ष्य शौण्डेय यागे उपनयने नियमव्रतयोरादेशे च स्वा०
आ० भक्त० सेट् । दीक्षते अदीक्षट् । दिदीक्षे दीक्षि-
ष्यते । “दीक्षस्व मह रामेण स्वरितं तुरगाध्वरे” भट्टिः
“यज्ञादुह वा एष पुनर्जायते यो दीक्षते” ऐत० ब्रा० २।२२
“कथं नोबध्योऽदीक्षट्” ऐत० ब्रा० २।१६ “ब्रह्ममलेण
दीक्षिष्यमाणः” भाग० १।१।६ क्वचित् वेदे पदत्ययः
“ते ह देवयजनं दिदीक्षुः पञ्चभी० ब्रा० २४।१८ णिच् ।
दीक्षयति “राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्वात्यये तदा” भा०
आ० २०।७ श्लो० ।

दीक्ष्य न० दीक्ष-भावे ल्युट् । यज्ञाद्यर्थनियमभेदे । “वन्ध
भोजनखदीक्षणेष्वापि” राजमार्तण्डः ।

दीक्षणीय न० दीक्षणीय हितादि ङ । दीक्षाभाधने हवि-
र्भेदे । “यो दीक्षते आग्नावैष्णवं हृदो दीक्षणीयं हवि-
र्भवति” शत० ब्रा० १।१।१२।१ १ इष्टिभेदे स्त्री “दीक्षणी-
याप्रायणीयातिथ्यदेवता” कात्या० श्रौ० ५।४।१० “दीक्षणी-

यादीनां सकलानामिष्टीनां सदेवताकानामुपाशुत्वम्”
कर्कः “वागन्तेन वा दीक्षणीयां, नीचैस्तरां नीचैस्तरा-
मितरे” कात्या० श्रौ० ७।२।११ “अथ वा वागन्तेन उत्त-
मया वाचा उच्चैर्दीक्षणीयां कुर्युः इतरे द्वे इष्टी प्राय-
णीयातिथ्ये नीचैस्तरां कर्तव्ये, दीक्षणीया उच्चैस्तरां
प्रायणीया तदपेक्षया नीचैस्तरां, तदपेक्षया नीचैस्तरा-
मातिथ्येति” कर्कः । १ शौनिके इष्टिभेदे हेम० । ४ वाज-
पेयाङ्गभूते इष्टिभेदे । “वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां
दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकृदुष्टहीतमाज्यं
जुहोति” यजु० ८।५। वेददी० ।

दीक्षा स्त्री दीक्ष-भावे अ । १ नियमे २ उपनयनसंस्कारे
“दीयते विमलं ज्ञानं जीयते कर्मवासना । तेन दीक्षेति
सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः” इति तन्त्रोक्ते १ अभीष्ट-
देवमन्त्रग्रहणे ४ तदुपदेशे । यागाङ्गदीक्षा च द्वादशसंख्या
अपरिमिता वा यथाह कात्या० श्रौ० ७।१।२६ सू० “द्वादश
दीक्षाः” “अत्राग्निष्टोमे भवन्ति” कर्कः । “अपरिमिता
वा” द्वादशसंख्यातोऽतिशयेनाधिकसंख्या वा दीक्षा
भवन्ति “अपरिमितं प्रमाणादुभय इति” परिशिष्टकारः
अतश्चत्वारो दीक्षापक्षाः, “एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षा,
द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति” शास्त्रान्तरादेते
दीक्षापक्षाः । आपस्तम्बः “दशाहमवराध्य” दीक्षितो
भवति माम् संवत्सरं वा यदा कृशः स्यादित्यपरं विज्ञा-
यते च यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति
यदास्मिन्ननर्न किं चन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य
अणं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्त्रि
संधीयतेऽथ मेध्यो भवति पीवा दीक्षेत कृशो यजेत यदा
स्याङ्गानां हीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति ।
कर्कः “पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम्” ११ सू०
“तान्यत्र दीक्षा शोमक्रयः प्रसवः सुत्या उत्थानं सवाभिः
पुण्याहे विष्टिव्यतीपातादिज्योतिःशास्त्रनिषेधवर्जिते
सुदिने भवन्ति यतएवं स्मरन्ति “आभ्युदयिकः पदार्थः
पुण्येऽहनि कर्त्तव्यः एतानि चाभ्युदयिकानीति” कर्कः ।
तान्त्रिकमन्त्रदीक्षाकालादि मन्त्रांत० उक्तं यथा
“अथ दीक्षाकालः सा च मलमासे न काव्यो यथा-
ऽगस्त्यसंहितायाम् “यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो
सत्तमः । अयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः । वि-
शुद्धदेशकालेषु शुद्धाला नियतो गुरुः । सकृत्स्यो
पेष्ट कर्त्तव्यमहुरारोपणं सने ! । कुर्याद्वाग्दी

आहमादौ च स्तुतिवाचनम् । स्तुतिलोक्तप्रकारेण
तदेतद्विधीतम् । मधुमासे भवेदुदुःखं साधवे रत्न-
सञ्चयः । मरणं भवति ज्येष्ठे आषाढे वस्तुनाशनम् ।
वस्तुद्विः आश्विमे नूनं भवेदुभाद्रपदे जयः । प्रजानामा-
श्विने मासि सर्वतः शुभमेव हि । ज्ञानं स्यात् कार्तिके
सौख्यं मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो माघे
भवेन्मोहादिवर्द्धनम् । फाल्गुनेऽपि विष्टिः स्यान्मलमासं
विवर्जयेत् । गुरौ रवौ दिने शुक्ले कर्त्तव्यं बुधसो-
मयोः । अश्विनी भरणी स्नातिविशाखाहस्तभेषु च ।
ज्येष्ठोत्तराश्विष्ये कुर्यान्मन्त्राभिषेचनम् । शुक्लपक्षे च
कृष्णे वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्व्यमा पञ्चमी चैव
द्वितीया सप्तमी तथा । त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता
सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः ।
शुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रतारासु-
क्लृते च शस्यते सर्वकर्मसु । सूर्यग्रहणकालेन समानो
नास्ति कश्चन । तत्र यद्युत्तमं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ।
न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि । ददातीष्टं
गृहीतं यत्किञ्चन काले गुरोर्दृष्टु । सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य
विनायासेन सेवितः । सप्तं मन्त्रम् । अङ्कुरारोपणमा-
गमप्रसिद्धम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति मधुमासे इत्यादि ।
पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोगशुद्धदिवसे ।
तथाच महाकपिलपञ्चरात्रम् “एवं नक्षत्रतिथ्यादौ
करणे योगवासरे । मन्त्रोपदेशे गुरुणा साधकस्य शुभा-
वहः” । सोदये शशितारयोरिति जन्मचन्द्राद्यतारयोरासु-
क्लृत्सहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तमये । एतत्तु
समयशुद्धान्तरोपचक्षणम् । (यकालशब्दोक्ते “गुरोर्द-
गोरस्तबाल्ये” इत्यादिके वचने “परीक्षारामकृपांश्च पुर-
श्चरणदीक्षणे” इत्यादिना अशुद्धकाले तस्यावर्जित्व-
सक्तम्) । द्वादशशोधिते द्वादशशोधिते । ज्ञानमा-
लायाम् “रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा” ।
तथा “तत्र लग्नादिकं किञ्चित् विचार्य” कथञ्चन” ।
दीक्षातत्त्वे “यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञासुरूपतः ।
न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपः क्रिया ।
दीक्षायाः कारणं किञ्चित् स्वेच्छयापि तु सद्गुरौ” ।
सद्गुरौ सिद्धमन्त्रगुरौ ! दीपिकायाम् “भुवस्तु-
नक्षत्रगणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सद्गुरौ दीक्षा ।
स्थिरलग्ने शुभचन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ भर्मे” ।
भुवाणि त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च । ऋद्धिं चित्वा-

सुराधामगशिरोरेवत्तः । केन्द्रे लग्नचतुर्थसप्तदशकम् ।
कोणं नवपञ्चकम् । धर्मो नवमः । वीरतन्त्रे “रोहिणी
श्रवणादौ च धनिष्ठा चोत्तराश्विम् । पुष्यः शत-
भिषगर्को च दीक्षानक्षत्रभिषगृते” । अर्को हस्तः ।
रत्नावल्याम् “योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो-
द्यतिः । दृष्टिर्भुवः सुकर्म च साध्यः शुक्रश्च हर्षणः ।
वरीयांश्च शिवः सिद्धो वज्रा इन्द्रश्च षोडश” । तथा ।
शुभानि करणानि सुदीक्षायाश्च विशेषतः । शकुन्यादीनि
शिष्टिश्च विशेषेण विवर्जयेत्” । शकुन्यादीनि शकुनित-
गचतुष्टयदक्षिणानि । कृष्णेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्वप-
ञ्चदिने तथा” । कृष्णे कृष्णपक्षे । कालोत्तरे “सूतिकाभै-
सिते सदा” मन्त्रं दीक्षायां प्रतिप्रसवः “रात्रवमद्वहता-
रसंयजे शिष्यस्त्रिजन्मदिवसे संक्रान्तौ विपुवायने ।
सत्तीर्थेऽर्कविधुप्राप्ते तन्तुदासनपर्वणे । मन्त्रदीक्षां प्रकु-
र्वीषो भासर्चादीन् न शोधयेत्” । तन्तुपर्व परमेश्वरोपवीत
दानतिथिः आश्विनी पूर्णिमा । दामनपर्व दमनभञ्जनति-
थिश्चैतदशुक्लचतुर्दशी । कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवी-
वाक्यम् “यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
धानि च । स्तुतिस्तुतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ।
करालभैरवज्ञापि यामलं वामसाश्रितम् । एवंविधानि
चान्यानि मोहनाघाति तानि तु । नया स्तुतानि चा-
न्यानि मोहायैषां भवार्थवे” । तस्मात् सङ्गिः स्तुतिस्तुति-
विरुद्धे वर्त्तमानं न कदाचित् पदं न्यस्तव्यम् । अय्यादि-
दृष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु “एषु दोषेषु सर्वत्र सायां काम-
मथापि वा । क्षिप्वा चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषण-
विमुक्तवे । तारसंघटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुध्यति ।
यस्य यत्र भवेद्वक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्धयति । सुवने-
श्वरीपारिजातेऽपि “मायावीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धि-
प्रदो भवेत् । पिण्डस्तु केवलो मन्त्रो मायावीजोऽक्षली-
कतः । मायावीजात् भवेत् प्राणोवीजश्चैतन्यवीर्यवत्” ।
नारदीये “यद्वक्ष्या स्तुतं मन्त्रं कृद्गनापि हृतेन वा ।
पलेक्षितं वा गाथाञ्च तस्यैव त्वनर्थकम् । प्रविश्य
विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम्” । अधिकं तन्त्रसा-
रोक्तं देशाद्यनुपदं वक्ष्यते
तन्त्रसारे दीक्षाशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वं कक्षावाचश्रु-
क्ता दर्शिता यथा

“दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा निष्क-
र्यते “दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापस्य कञ्च-

यम् । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्वेदिभिः । दीयते ज्ञानसंभारः ज्ञानात् पापमन्तते । ततो दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्वेदिभिः । सर्वांश्चमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् तथा च “दीक्षामूलं जपं सर्वं दीक्षामूलं परन्तपः । दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्नं कृत्वा श्रमे वसन्” । शूद्रस्य निषेधमाह तन्त्रान्तरे “प्रणवादां न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा । आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रञ्चाजपसंज्ञकम् । स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्” । नृसिंहतापनीये “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीं शूद्रो यद्विजानीयात् स सृतोऽधोगच्छति” । लक्ष्मीं कच्छीमन्त्रम् । विशेषमाह वाराहीतन्त्रे “गोपालस्य मनुर्देवो महेशस्यापि पादजे । तत् पत्न्याश्चापि सूर्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा” ।

अदीक्षितस्य निन्दामाह तन्त्रसारे

“अदीक्षिताये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति त्रियै तेषां शिलायासुप्रवीजवत् । देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकात् । कल्पे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः । मन्त्रं सहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात् तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीर्यन्त्रणैः” । अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्वकर्माणि साधयेत् । गोविन्दवृन्दावने “अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न विद्युञ्जति” । नवरत्नेश्वरः “सर्वांसांमपि दीक्षायां सुक्तिः फलमखण्डितम् । अविरोधाङ्गवन्त्येव दासङ्गिक्यस्तु मुक्तयः” । दीक्षा काम्या च यथा कुलार्णवे “उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः । क्षणाद्दहति देवेशि ! दीक्षा हि विधिना कृता । दीक्षाद्यागमोक्तागमपदार्थमाह गामखे “आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजयनने । सग्नस्तस्या हृदग्भोजे तस्मादागम उच्यते । व्यागमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चवर्षैर्भवेद्दीक्षा ज्ञागमोक्तैः शृणु प्रिये ! । यां कृत्वा कलिकाखे च सर्वाभीष्टं नभेक्षरः” तन्त्रसा०

दीक्षाप्रकारश्च कलावतीशब्दे १७६२ पृ० दृश्यः ।

अन्यत्र च दीक्षाशब्दव्युत्पत्त्यादिकृत्तं यथा

रुद्रजामले “ददाति शिवतादात्म्यं क्षिणोति च मलयम् । अतो दीक्षेति प्रोक्ता दीक्षातन्त्रार्थवेदिभिः” । लघुकल्पसूत्रे च “दीयते परमं ज्ञानं जीयते पापपद्मतिः । तेन दीक्षोच्यते तन्त्रे स्वागमार्थज्ञावात्” । योगीनीतन्त्रे तृतीयभागे षष्ठपटलेऽपि “दीयते ज्ञानमत्यर्थं जीयते पाशवन्धनम् । अतो दीक्षेति देवेशि ! कथिता तत्त्वचिन्तकैः । मनसा कर्मणा वाचा यत् पापं सद्यपार्जितम् । तेषां विस्मेषकरणी परमज्ञानदा यतः । तस्माद्दीक्षेति लोकेऽस्मिन् गीयते शास्त्रवेदकैः । विज्ञानफलदा सैव द्वितीया लयकारिणी । तृतीया सुक्तिदा चैव तस्माद्दीक्षेति गीयते” । विश्वसारतन्त्रे द्वितीयपटले च “यथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! । यस्य विज्ञानमात्रेण देवत्वं लभते नरः । दिव्यज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात्पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सर्वतन्त्रस्य सम्प्रदायात्” । अथ दीक्षामाह तन्त्रसारे “रुद्रजामले पूर्वखण्डे तृतीयपटले “देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकीम्” पञ्चदशपटले “अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति त्रियै तेषां शिलायासुप्रवीजवत्” कल्पसूत्रटीकाधृतकुलार्णवतन्त्रे “रसेन्द्रेण यथा विद्वन्मनः सुवर्णतां व्रजेत् । दीक्षाविद्वस्तयेवात्मा शिवत्वं लभते प्रिये ! दीक्षाग्निदग्धकर्मांसो पाशाद्विच्छिन्नजन्मनः । गतस्तस्य कर्मवन्धो निर्जर्णश्च शिवो भवेत् । गतं शूद्रस्य शूद्रत्वं विप्रस्यापि च विप्रता । दीक्षासंस्कारसंभिन्ने जातिभेदो न विश्रुते । शिवलिङ्गे शिलाबुद्धिं कुर्वन् यत् पापमाप्नुयात् । दीक्षितस्यापि पूर्वत्वं शरत् तत् पापमाप्नुयात् । दार्विषस्रजौ हृष्टरुद्रजातिलिङ्गं प्रतिष्ठितम् । यथोच्यते तथा शुद्धाः सर्वे वर्षाश्च दीक्षिताः । येन पूजितमात्रेण चाग्न्याग्निभुवनान्तकम् । पूजितं तेन सर्वं स्याद्दीक्षितेन न संशयः । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीर्यन्त्रणैः” । पञ्चमखण्डे षष्ठोक्तासेऽपि “सर्पाः शरीरस्य न करोत्यात्मपोषणम् । स्वकर्म चरितं दत्तं पुनस्तामेव पोषयेत् । एवं सर्वशरीरस्य सर्पिर्वत् परमेश्वरी । विना चोपासनाद्देवि ! न ददाति फलं नृणाम्” । पुराणरत्नसोक्तान्ते प्रथमपटले “न च दीक्षा-

नरं कानं न च दीक्षापरं भवति । न च दीक्षापरं
 द्यात् तस्मादुदीक्षा नीरदशी”
 तत्र देवतासादि तत्त्वसारे निरूपितं यथा
 “उभे त्रिंशे च तत्त्वाद्यां धर्मसौभाग्यलक्षणम् । चन्द्र-
 तारादिकृते च उदीक्षादीक्षाप्रवर्तकम् । स्थिरतन्त्रं
 विष्णुं प्रवर्तते विष्णुं प्रवर्तते चरः प्रवर्तते । त्रिःश्रमापन्नतं
 श्रमं यत्किञ्चन प्रवर्तते । विष्णुश्रमापन्नताः श्रमाः
 शुभाः सेव्या विष्णुश्रमाः । दीक्षायास्तु शुभाः सर्वे
 रत्नस्थाः सर्वपापघ्नाः” । अत्राप्येव भवेदुदीक्षा कृते-
 ऽप्या पञ्चपादिकात् । निविष्टतादिभिः तत्त्वहिषेणो सनि-
 श्चिदितः दद्यात्तस्मात् “अग्नी भाग्यदेव कांचि तत्रा
 कृष्या चतुर्दशी । काचित्ते नवमी शुक्ला मासे शुक्ल
 तृतीयादि । एते च नवमी शुक्ला मासे शुक्लचतुर्दशीः ।
 कात्तुने नवमी शुक्ला त्रैते कात्तुचतुर्दशी” । तत्रोदसीति
 केचित् । “वैशाखे द्वादश्या चैव कर्तव्ये दशहरा त्रिभिः ।
 कात्तुने नवमी शुक्ला मासे कृष्णचतुर्दशी । एतानि
 देवप्रसादि तीर्थकोटिष्वपि कर्तव्यम् । काल दीक्षा
 प्रवर्तक्या च कालस्य परीक्षयेत् । न चार्थं न च नञ्जलं
 न विद्यादिकृष्यम् । न शोचककृष्यम् च कालेन
 च भावितम्” । अत्राप्येव “एते तत्रोदसी शुक्ला
 वैशाखेकादशी विता । कर्तव्ये चतुर्दशी कृष्णा चाषाढे
 नागवृक्षी । आश्विनादसी भाद्रे रोहिणीचतुर्ता-
 एवी । आश्विने च महापुण्या महापुण्यभीष्टदा ।
 काचित्ते नवमी शुक्ला मासेष्वपि तथा विता । प्रती
 चतुर्दशी प्रोक्ते मासेष्वेकादशी विता । कात्तुने च
 विता प्रती चेति कात्तुविनिर्णयः” । योगिनोतन्त्रे
 “अपने विष्णुने चैव यज्ञे चन्द्रार्थयोः । रवि-
 संक्रान्तिदिने शुभाद्यायां कुर्यात् । अन्ननरासु सर्वासु
 अङ्गापूजादिने तथा । चतुर्थी प्रवर्तनी चैव चतुर्दश्यवी
 तथा । त्रिषयः शुभदाः प्रोक्ताः” इत्यादिप्रवृत्त्या चतु-
 र्दश्यवीति गङ्गाविषयम् चतुर्थीति गङ्गाविषयम्
 तत्त्वस्योक्तत्वात् “निन्दितेनपि कासेषु दीक्षोक्ता पञ्चमे
 शुभा । अर्जुनपञ्चमासस्य नवमी नास्ति भूतये ।
 विद्येपतो महादेवि ! दीक्षापञ्चमर्षेण । तत्र यद्यत्-
 कृतं सर्वसमन्तकृतं भवेत् । रविचक्रवर्त्ते चैव अर्जुन
 अर्जुने तथा । तत्र अन्नादिकं विष्णुविचार्य
 कथञ्चन । रविचक्रवर्त्ते चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
 न चारक्षिमादादिदोषं कर्तव्यम्” । एवं चन्द्रपञ्चमे-

यदि कदा च कदाप्येव “न कुर्यात्कात्तिकी दीक्षासु-
 रको विभावरी । न कुर्याद्द्वितीयं तान्तु यदि चन्द्र-
 मयो यज्ञः” । एतच्च गोपातपीविद्योतरविषयम् ।
 “अप्येव पुण्ययोगेन यज्ञे चन्द्रार्थयोरिति” मौनमी-
 यात् । अर्जुनपञ्चमासस्य तु नान्यदन्वेषितं भवेत्”
 इति योगिनीसूत्राच्च । इत्युक्तम् “श्रीपराशारीकी-
 ज्ञानि गोपादीर्गज्ञस्यो भवतुः । अर्जुनपञ्चमे कृष्णे
 कृष्णं श्रीपञ्चमपदः” अर्जुनचतुर्दशी पूर्ववचने
 अर्जुनचतुर्दशी श्रीविद्यादातिरिक्तपञ्चमपञ्चपरमिनि
 सास्त्रदायिकाः । “अपवासाश्च होमवारे भौतवारे चतु-
 र्दशी । अर्जुनी रविवारे च कर्तव्यपञ्चमैः समा । शिवा-
 नाक्षत्रं शुक्राक्षत्रं कथं दीयते यदि । तदा अन्नादिकं
 किञ्चित् विचार्यः कथञ्चन । तदा सर्वे वारा यज्ञाः सर्वे
 नक्षत्राणि च राशयः । अक्षिप्तज्ञानि सन्तुष्टो गुरुः सर्वे
 शुभापञ्चमः” । योगिनोतन्त्रे “यज्ञे च महातीर्थे
 नास्ति कात्तुविनिर्णयः” । अथ वक्ष्यामि दीक्षायाः
 स्थानं तन्नालुसारतः । गोशाखायां गुरोर्गङ्गे देवगारे
 च कामने । पुण्यक्षेत्रे तथोद्याने नदीतीरे च मन्त्र-
 विम् । धालीविलसमीमे च पर्वतागुहासु च । गङ्गाया
 स्तु तटे वापि कोटिकोटिसु च भवेत्” । दीक्षायां नि-
 विष्टदेशमाह “गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्वते ।
 अण्डाले च अतङ्गे च तथा कल्याणक्षेत्रे च । न भ-
 ङ्गीयात्ततो दीक्षा तीर्थेष्वेतेषु पार्वति ।” वाराहीतन्त्रे
 “शुक्रोक्तो यदि वा उक्तो शुवादिष्वेते भवेद्यदि । मेघ-
 उच्चिद्विष्टेषु तदा दोषो न विद्यते” । महाविद्यासु
 कर्तव्यं कात्तादिदिश्वारो नास्ति तद्वत् सङ्ग्रहमात्रातन्त्रे
 “कात्तादिशेषं नास्ति न चानिमादि दूषणम्” ।
 पञ्चमर्षेण “तिवाङ्दीक्षां निरवर्तयत् गुरुः” “विवाह-
 दीक्षातिष्ठकं चकार” इत्युः नियमे “एतावास्यानरेदेव
 दीक्षा विप्रो वने वसतु” इति ।

दीक्षागुरुः पुं दीक्षायां गुरुपदेष्टा । अन्नाद्युपदेष्टा ।

दीक्षास्त पुं दीक्षायाः प्रधानभागश्च अन्नः अन्नोपपत्तिः
 तत्त्वमापन्नो यागभेदः । अयमर्थश्चान्नकमेवागभेदे अन्नरः ।

दीक्षापति पुं इति । दीक्षापातये कोने । “दीक्षां मे
 दीक्षापतिर्मेवतापह” अन्नु-५।६ । “दीक्षायाः पतिः
 गणकः कोसः” वैदही । दीक्षापातादर्थोऽन्नात् ।

दीक्षागुरुः पुं दीक्षायां गुरुः । दीक्षागुरुपञ्चादिवाक्यार्थं
 वाच्यमेव द्वादशभेदे “रत्नचक्रदीक्षागुरुपञ्च” आह ।

दीक्षित त्रि० दीक्ष-कर्त्तरि क्त दीक्षा जाताऽस्य तार० इतच्
वा । १ सोमादिद्यागाङ्गव्रतभेदधारिणि २ संजाततन्त्रोक्त
दोक्षे च दीक्षाशब्दे उदा० । “वर्षानां ब्राह्मणस्यापि विमेष
दीक्षितो द्विजः” भा० सूनु० ८१८ स्तो० । “अवाच्यो दीक्षितो
नाम्ना यदीयानपि नो भवेत् । भोभवत्पूर्वकस्त्वेनम-
भिभाषेत धर्मवित्” “नात्मानेत् कामतम्हायां वधुणो
दीक्षितस्य च” मनुः । ३ काम्यिह्ननगरस्यविप्रभेदे तत्कथा
“आसीत् काम्यिह्ननगरे सोमयाज्ञिकुचोद्भयः । दी-
क्षितो ब्रह्मदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः । वेदवेदाङ्ग
वेदार्थवेदोक्ताचारचक्षुरः । राजमान्यो वज्रघ्नो वदाम्यः
कीर्तिभाजनम् । अग्निशुभ्रपण्यरतो वेदाध्ययनतत्परः”
काशीख० १३४० । स दीक्षितः अयम् यस्याः गौरा-
डीषः । दीक्षितायनी तत्पत्न्यां स्त्री “अहापतिव्रतां सव्यक्
पत्नीं प्रोवाच तामस्य । दीक्षितायनि ! कुत्सासि क ते
गुणनिधिः सुतः । अथ तिष्ठतु किलेन ता सा मय
सुभोमिका । अङ्गोद्वर्तनकाले या स्वया मेऽङ्कलिते
हृता । नवरत्नमयीं भीष्मं तामानीय प्रयच्छ मे । इति
सुत्वाय तदाक्यं भीता सा दीक्षितायनी” काशीख०
१३४० । यज्ञमात्रे ४ संजातदीक्षे च । “संयामाध्वर-
दीक्षितो नरपतिः पत्नी ऋहीतव्रता” वेणीसं० “दीक्षितो
न ददाति” श्रुतिः ।

दीक्षित्व त्रि० दीक्ष-श्रीकार्थे युषं बाधित्वा लृच् । दीक्षाशीले
दौति स्त्री दीप-क्तिन् वेदे पशोपः । दीप्तौ “सुदीतिरस्या-
दित्येभ्यः” ता० ब्रा० १६।११ “सुदीतिः सुदीप्तिरसि” भा० ।
दीप्ति ५० दीप वा० दि-प्रथो० । द्योतमाने । “अग्निना
पिवतं मधु दीद्यन्ती शुचिब्रता” ऋ० १।१५।१० दीद्यन्ती
द्योतमानाग्निशुक्लौ” भा०

दीदिवि ५० दिव-क्तिन् अभ्यासे तस्य दीर्घः वलि वसोपः ।
१ स्वर्गं २ भक्ष्यं च उज्ज्वलं । ३ असे अस्ती अमरः । पुनः-
पुनर्भक्षं वा दीव्यति दिव-यङ्ङन्तु इन् न गुणः
अभ्यासदीर्घः । ४ पुनःपुनर्भक्षं वा द्योतने त्रि० “राज-
न्तमध्वराणां गोपाकृतस्य दीदिविम्” ऋ० १।१।८ “दीदि-
विस् पुनःपुनर्भक्षं वा द्योतकम्” भा०

दीधिति स्त्री दीधी-क्तिन् गृहादित्यादि “दीधीयोदीधि-
वेद्योः” पा० इकारलोपश्च । १ किरण्ये “मन्त्रिलभये
यमिनि रवेदीधितयो मूर्च्छितास्तमोर्नैगम् । क्षयानि
दप्योदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्तः” इ० ४०० “पुणोष
वडिं हरिद्वदीधितेः” रघुः “अकृतदीधितिरस्य विदर्भजे”

नेष० । “स्नाधःसुधादीधितिलान्नि” सि० शि० २२ अनुाध-
शिरोमन्मिहते चिन्तामणिटीकामेदे २३ कुचौ निषण्डुः ।
दीधितिकृत् ५० दीधितिं क-क्तिप् । चिन्तामणिटीकामेद-
कारके रघुनाथशिरोमणिपण्डिते

दीधितिमत् ५० दीधितयः भूम्ना सन्त्यस्य भवत् । १ सुये
“सरष्टां सुप्रपञ्चानाम् प्रातर्दीधितिमानिव” । “शरद-
नात् दीधितयामिवोद्भवः” कुमा० । २ अर्कवृक्षे च ।

दीधी देवने दीप्तौ च उदा० कक्षा० आत्मा० अक्ष० सेट् ।
दीधीते अदीधे । दीध्ये दीध्याहृक्ते । दीधिता
दीधिष्यते दीधितिः । “दीधीवेदीधयः कश्चिदुगुचष्टप्रो-
रभाजनम्” द्वा० ६० ।

दीन त्रि० दी-क्त तस्य नः । १ दुःस्थिते अमरः । २ भीते च ।
३ तगरपुष्पे न० ४ नूतिकायां स्त्री मेदि० । “यदासुदेने-
यादीनमनादीनवमीरितम् भावः । “दिमानि दीनो-
धरयोचितस्य” रघुः ।

दीनदयालु ५० दीने दयालुः । दुःस्थिते इत्याहौ “दीनद-
यालुतयाऽवनिपातः” नेष० ।

दीननाथ इत० । दुःस्थितजनभर्त्तरि ।

दीनार ५० दी-कारक् लृट् च । १ स्वर्गभूषणे २ सुखायां ३ सुवर्च-
कर्मद्वये ४ निष्क्रमणे अमरभरतौ । “दीनारोरोपकैर-
ष्टाविंशत्या परिशीर्षितः । सुवर्चसप्रतितमोभागोरोपक
उच्यते” विष्णुशुप्तोक्ते च प्रमांयाधिकहेमरत्निकारूप-
रोपकैरष्टाविंशत्या परिभिते ५ द्वाविंशद्रुत्तिकाभिते
चेन्नि च प्रायःत० रघुः ।

दीप दीप्तौ दि-आत्मा० अक्ष० सेट् । दीप्यते अदीपि-अदीपिष्ट ।
दिदीपे दीप्तः । णिच् अदीदिपत्-त अदिदीपत् त ।
दीप्तिः । दीपमं दीपकः दीपः । “दीपमानः स्मतेजसा”
मनुः । “पुनर्दिदीपे मदुर्दिनश्रीः” रघुः “देवाहमेव
दीपिष्ट” “सधूपदीपमन्त्रकचीनि रेजुः” भट्टिः “ततः
यजुनयो दीप्ताः लृगाः त् रभाषिणः” हरिवं० १७१ क० ।
“हिंस्रेषु दीप्राकधरः कुमारः” भट्टिः “आवत् कर्माणि
दीपन्ते तावत् संसारवासकाः” कुलार्थ० । उपसर्गपूर्वकस्य
तत्तदुपसर्गदोत्यार्थसुक्ते तदर्थं “आदिचदादीपकशा-
नुकल्पम्” भट्टिः “यस्य अद्वैतस्य प्रथमसुददीप्यत” ऐत० ब्रा
२।३४ “कुप्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिजस्त्राधिपति” भा०
शा० २०३६ स्तो० आर्षेः पदव्यत्ययः । “ते शराः अक्ष-
मस्येन प्रदीप्राश्चित्वाभाजना” भा० उ० १८१ क०

दीप ५० दीपयति स्वं परस्व दीप-णिच्-अच् । अपर-

प्रकाशके तैलादिस्नेहयोगेन श्रुतिकदाहकशिखान्विते
प्रदीपे कार्तिके तद्दानप्रशंसा पाप्मे उत्तरखं
यथा “शृणु दीपस्य साहाय्यं कार्तिके च हरिप्रिय ! ।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् । स्वर्यं गृहे
कुरुज्ज्वले नर्मदायां शशिपदे । तदादानस्य यत् पुण्यं
तदूर्जे दीपदानतः । हतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन
वा पुनः । ज्वालयेन्मुनिशार्ङ्ग ! अश्वमेधेन तस्य किम् ।
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वं कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं
कृतं येन कार्तिके केशवाप्ततः । तावद्भजन्ति पापानि
देहेऽस्मिन् निसत्तम ! । यावत् कार्तिकमासे न दीपदानं
कृतं भवेत् । तावद्भजन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसा-
तले । यावत्तु ज्वलते दीपः कार्तिके केशवाप्ततः ।
अयतेऽत्रापि पितृभिराया गीता महासुते ! । भवि-
ष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित्ते सुता भुवि । कार्तिके
दीपदानैर्ये तोषयिष्यन्ति केशवम् । अपि नस्ते भवि-
ष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः । दीपदानं कार्तिके ये
दीप्यन्ति हरिहृदिदम् । गयायां पिण्डदानेन कृतं
नः प्रीणनं सुतेः । यैश्चापि कार्तिके दत्तो दीपस्तुष्टि
करो हरेः । दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्ट्यर्थं चक्रपा-
णिनः । कार्तिके तैर्हनिष्ये ! नरकादुद्धृता वयम् ।
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्दन ! । व्रतं सम्पूर्ण-
तां यातु कार्तिके दीपदानतः । अनेनैव हि मन्त्रेण
दीपं सङ्कल्पयेन्मुने ! । मधुसूदनतुष्ट्यर्थं कार्तिके मुनि
पुङ्गव ! ” । वामनपुराणे च “दास्यते देवदेवाय दीप-
पुष्पानुलेपनम् । अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां
तिथौ नरः । करिष्यत्युपवासन्तु सर्वपातकहानिदम् ।
इत्थं पितृणां वचनं श्रुत्वा नृपतिमत्तमः । ददौ च
दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः । सुगन्धतैल-
संपूर्णान् दीपान् सहततैलकान् । सर्वपश्य सुतैलेन
सधुकातविषमभैः । दीपप्रदानाक्षरकान् स्वतामिस्रसंज्ञ-
कान् । तीर्त्वा स भार्यया ब्रह्मन् ! विष्णुलोकमगात्ततः”
वराहपुराणे दीपं स्मृत्वा वैष्णवकर्मकरणे दीप उक्तो यथा
“दीपं स्मृत्वा तु यो देवि ! सम कर्माणि कारयेत् ।
तस्यापराधाद्भूमे ! पापं प्राप्नोति मानवः । तच्छृणुज्ज
सहाभागे ! कथमानं मयानघे ! । जायते षष्ठिवर्षाणि
कुर्वो गालेपरिलुतः । चाण्डालस्य गृहे तत्र एवमेव
न शंशयः । एवं भुक्त्वा तु तत्कर्म सम जेत्ये मृतो
यदि । सङ्कृतं वै जावेत शुद्धे भागवते गृहे । प्राय-

श्चित् प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्भुवि । तरन्ति मनुजा
येन कष्टं चाण्डालयोनिषु । यस्य कस्यापि सासस्य
शुक्लपक्षे च द्वादशी । चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयने
स्वमेत् । दीपं दत्त्वापराधाद्भू तरन्ति मनुजा भुवि ।
शुचिर्भूत्वा यथान्यायं सम कर्मपथे स्थितः । एतत्ते
कथितं देवि ! स्पर्शनात् दीपकस्य तु । संसारशोधनञ्चैव
यत् कृत्वा लभते शुभम् । वर्तिस्यज्ज्वलदग्निशिखा हि
दीपः तदङ्गस्तेहादिनियमो यथा वज्रपुराणे “हृतं तैलञ्च
दीपार्थे स्नेहान्यन्यानि वर्जयेत्” । दीपभेदास्तद्भावेदाश्च
कात्तिका ० पु० ६८ अ० उक्ता यथा “पुरस्करणकृत्याश्च दीपं
शृण्विह भैरव ! । दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजो-
मयः स्मृतः । चतुर्वर्गप्रदीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् त्रिवे”
इत्युपक्रम्य “हृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोज्ज्वलतः ।
सार्वपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोज्ज्वलः । दधिज-
श्चाणुजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः । पद्मसूत्रमवा दर्भ
गर्भसूत्रमवाऽथ वा । शयजा वादरी वापि फलकोषो-
ज्जवाऽथ वा । वर्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चभिदाः कृताः ।
तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिक्यं नारिकेलजम् । हृण-
ध्वजोज्जवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते । दीपवृक्षाश्च कर्तव्या
तैजसाद्यैश्च भैरव ! । वृक्षेषु दीपोदातव्यो न तु भुवौ
कदाचन । सर्वसहा वसुमती सहते न त्विदं वयम् ।
अकार्यं पादघातञ्च दीपतापं तथैव च । तस्माद् यथा
तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा । दीपं दद्यान्महादेव्यै
अन्येभ्योऽपि च भैरव ! । कुर्वन्तं पृथिवीतापं यो दीप
सत्तृजेन्नरः । स तास्यतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ।
सुहृत्सर्वार्थसन्नेहपात्रेऽभग्नं सुदर्शने । गृह्यमद्ये
वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः । लभ्यते यस्य
तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गलात् । न स दीप इति ख्यातो
होषवज्रस्तु स मृतः । नेत्राह्लादकरः सार्चिर्दूरताप
विवर्जितः । सुशिवः शब्दरहितो निर्धूमी नाति
हृष्यकः । दक्षिणावर्त्तवर्तस्तु प्रदीपः श्रीविष्टये । दीप-
वृक्षस्थिते पात्रे शुद्धस्नेहपूरिते । दक्षिणावर्त्तवर्त्यं
तु चारुदीपः प्रदीपकः । उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्वतुष्टि
प्रदायकः । वृक्षेण वर्जितो दीपो मध्यमः परिकी-
र्तितः । विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्तितः ।
शाणं वा वादरं वास्त्रं जीर्णं मलिनमेव वा । उप-
युक्तन्तु नो दद्यात् वर्तिकाधन्तु साधकः । उपादद्यान्
तूत्रमेव शततं श्रीविष्टये । कोपजं रोमजं वक्त्रं

वर्तिकार्थं न चाददेत् । न मिथोक्तय दद्यात् दीपं
स्नेहान् ददादिकान् । कृत्वा मिथोक्तं स्नेहं ता-
मिच्छं नरकं व्रजेत् । वसामज्जास्थिनिर्यासैः स्नेहेः
प्राण्यङ्गसम्भवैः । प्रदीपं नैव कुर्यात्तु कृत्वा पङ्के
विधीदति । अस्थिपात्रेऽथ वा गव्ये दुर्गन्धाद्युपवासिनि ।
नैव दीपः प्रदातव्यो विवुधैः श्रोविष्टश्च । नैव निर्वी-
पयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः । सततं लक्षणोपेतं
देवार्थमुपकल्पितम् । न हरेज्जनतो दीपं तथा लो-
भादिना नरः । दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्यापको
भवेत् । उद्दीपप्रदीपप्रतिमः काष्ठकाण्डमसृङ्गवः । विले-
ध्नोऽङ्गमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत् । उल्मकं नैव
दीपार्थं कदाचिदपि चोत्सृजेत् । प्रसन्नार्थन्तु तं दद्या-
दुपचाराद्विहिः कृतः । एवं वां कथितो दीपो धूपश्च
शृणुतं सुतौ !” । आद्वे वस्त्रवर्तियुक्तदीपनिषेधो यथा
“दीपं वर्ज्यं वस्त्रवर्तिप्रत्यक्षं तैलमेव च” । योगिनी० त०
२५ भागे ५ पटलः ।

पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दोषो यथा । “दीपनिर्वापणात्
पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः । अचिरेणैव कालेन
वंशनाशो भवेद्भुवम्” ति० त० । देवदत्तदीपस्य तु निर्वा-
पणम् विधानपारिजाते उक्तं यथा “स्वयं निर्वापितं
दीपमाजिघ्रन्ति सुरारयः । तस्माच्चिर्वापयेद्दीपं देवानां
प्राणतृपये” । कार्तिककक्षणाचतुर्दश्यां नरकनिवृत्तये
दीपदानं यथा “नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः”
तिथितत्त्वधृतलिङ्गपुराणम् ।

“क्षान्ते धूमे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा । घण्टानादं
प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च । विधानपारिजातोक्तः
दीपदाने घण्टानादोविधेयः । शिवालये दीपोद्दीपनमा-
हात्म्यं काशीख० १२ अध्याये दृष्ट्या दिङ्मात्रमतोच्यते “स
दीपवासनायोगात् बहून् दीपान् प्रदीप्य वै । अलकायाः
पतिरभूदुरतदीपशिखाश्रयः” । दीपवर्तिश्च कर्पूरगर्भिणी
काशी “वर्त्या कर्पूर गर्भिण्या सर्पिषातिलजेन वा ।
आरोप्य दर्शयेद्दीपानुच्चैः सौरभशालिनः” शारदाति० ।
तन्त्रसारे “कर्पूरादियुता वर्तिः सा च कार्पास ।
निर्मिता । सम्राट्ता सुसंस्कृता दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः”
कार्तवीर्यप्रियार्थदीपविशेषस्तु कार्तवीर्यदीपशब्दे १८८४
पृ० उक्तः । दीपदानफलदिकम् भा० अष्ट० ८८ अ० उक्तं यथा
“दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् । यथा
येन यदा चैव प्रदेया यावशाश्च ते । ज्योतिस्तेजः प्र-

काशं वाऽप्यूर्ध्वं गच्छापि वर्ग्यते । प्रदानं तेजसां तस्मा-
त्तेजो वर्ज्यते नृणाम् । अश्वत्थमस्तमितश्च दक्षि-
णायनमेव च । उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रश-
स्यते । यस्माद्दूर्ध्वं गमेतत्तु तमसश्चैव भैषजम् । तस्मा-
द्दूर्ध्वं गतेर्दीपा भवेदन्धेति निश्चयः । देवास्तेजस्विनो य-
स्मात् प्रभावन्तः प्रकाशकाः । तामसा राक्षसाश्चैव
तस्माद्दीपः प्रदीयते । आलोकदानाच्चक्षुष्मान् प्रभायुक्तो
भवेन्नरः । तान् दत्त्वा नोपहिंसेत न हरेन्नोपनाश-
येत् । दीपहर्त्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः । दीपप्रदः
स्वर्गलोके दीपमालेव राजते । हविषा प्रथमः कल्पे
द्वितीयश्चोपधीरसैः । वसामेतोऽस्थिनिर्यासैर्न कार्यः
पुष्टिमिच्छता । गिरिप्रपाते गह्वरे चैव स्थाने चतु-
ष्पथे । दीपदाता भवेद्विजयं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
कुलोद्योतो विगुह्यता प्रकाशत्वञ्च गच्छति । ज्योतिषा-
श्चैव सालीक्यं दीपदाता नरः सदा” दीपस्य शुभाशुभ-
लक्षणम् वृ० सं० ८४ अ० उक्तं यथा

“वामावर्त्तो मलिनकिरणः सस्तु लिङ्गोऽत्यमूर्त्तिः क्षिप्रं
नाशं व्रजति विमलक्षेत्रे हवत्यन्वितोऽपि । दीपः पापं
कथयति फलं शब्दान् वेपनश्च व्याकीर्णार्चिर्विशलभम-
रुद् यश्च नाशं प्रयाति । दीपः संहतमूर्त्तिरायततनुर्नि-
र्वपनो दीप्तिमान् निःशब्दोरुचिरः प्रदक्षिणगतिर्वैदूर्यं
हेमद्युतिः । लक्ष्मीं क्षिप्रमभिव्यनक्ति रुचिरं यच्चोद्यतं
दीप्यते शेषं लक्षणमग्निलक्षणसमं योज्यं यथायुक्तिः”

“प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्” निशीथदीपाः सहस्रा
हृतत्विषः” रघुः । दीपयत्नार्थान् वा । २ प्रकाशके
यथा चित्तदीपादयः पञ्चदश्याम् ।

दीपक पु० ति० दीपयति स्वं परञ्चार्थं दीपि-एषु ल । स्वपरम-
काशके स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् दीपिका । प्रदुर्कर्मदीपिका
ज्योतिषदीपिका २ प्रदीपे पु० १ अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे
१८८४ पृ० दृश्यम् । ४ यमाख्यां रत्नमाला ५ लोचनस्तके वृत्तं
शब्दरत्ना० अनयोरग्निदीपकत्वात् तथात्वम् ६ कुङ्कु-
मं ७ अग्न्याहिणि(वाज)(सिकरा) प्रसिद्धे खगे पुं स्त्री
हेमच० समावाहकभेदे “तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्रमवधाय ।
इह दीपकमवेहि लघुमन्तमवधेहि” तल्लक्षणम् । ८ रागभेदे
पु० स च हनूमन्मते द्वितीयोरागः स्वर्गनेत्राजिर्गतः
षड्जस्वराश्रयः श्रीमत्तैर् मध्याह्ने गेयः । जुद्धोदीपः डीप् ।
स्वार्थे-क ह्रस्वः । दीपिका जुद्धदीपे “स शंवरार्वर्त्ति-
दीपिका इव” नैष० ।

दीपकलिका स्त्री दीपस्य कलिकेव । शदीपशिखायां शूल-
पाणिश्रुते श्याञ्जलक्यमंहिताटीकाभेदे च ।

दीपकिट्ट न० इत० । कज्जले शब्दार्थकल्पतरुः ।

दीपकूपी स्त्री दीपस्य कूपीव । दीपवर्तिकायाम् दीप-
शायाम् शब्दमा० ।

दीपखोरी स्त्री खोर-गत्याघाते णिच्-अच् गौरा० डीप् ।
इत० । दीपवर्तिकायां (श्रुते) शब्दमाला ।

दीपध्वज पु० दीपस्य ध्वज इव । कज्जले जटाध० ।

दीपन त्रि० दीपयति वङ्गिम् दीप-णिच्-ल्यु । शतगरभूले
रत्नमा० = कूडुमे त्रिका० । शय्यरशिखावच्छे ४शालि-
वृशाके च पु० शब्दच० प० कासमर्दे ६पलाण्डौ च पु०
राजनि० । ७दीपकमाले त्रि० । भावे ल्युट् । ८प्रकाशने
न० ९स्याहमन्त्रसंस्कारभेदे च “मन्त्राणां दश कथ्यन्ते
संस्काराः सिद्धिदायिनः । जननं जीवनं पश्चात्ताडनं
बोधनं तथा । अष्टाभिषेको विमलीकरणाप्यायने
तथा । तर्पणं दीपनं युग्मिदंशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।
‘तारमायारमायोगो मनोदीपनमुच्यते’ शारदाति० ।
दीप्यतेऽनया दीपि-करणे ल्युट् डीप् । दीपनी १०मेधि-
कायां ११पाठायां १२यवान्याञ्च स्त्री राजनि० । १३दीप-
नसाधने त्रि० स्त्रियां डीप् । “लिफला कफपित्तघ्नी
मेहकुष्ठविनाशिनी । चक्षुष्या दीपनी” “निहन्त्यादुदीपनं
गुल्मपीनसाम्यत्यतामपि” । “कुटुकोदीपनः पाचनो
रोचनः शोधनः” इति च सुश्रु० ।

दीपनीय पु० दीपमाय जठरानलोद्दीपनाय हितः क ।
१यवान्यां राजनि० औषधवर्गभेदे “पिप्पली पिप्पली-
मूलं चयचिक्कनागरम् । दीपनीयः स्रुतो वमः कफा-
निलगदापहः” चक्रपाणिदत्तः । दीप-णिच्-अनीयर् ।
१ ज्वालनीये त्रि० ।

दीपपादप पु० दीपस्य पादप इव आश्रयत्वात् । (पिल्लुज)
दीपाधारे शब्दार्थकल्प० दीपवृक्षादयोऽप्यत्र ।

दीपपुष्प पु० दीपः तत्कलिकेव पुष्पमस्य । चम्पके राजनि० ।

दीपभाजन न० इत० । दीपपात्रे तज्ज्वालनतैलाधारे
पात्रे “वामनार्चिरिव दीपभाजनम्” रघुः ।

दीपमाला स्त्री दीपानां माला । श्रीणीभूते प्रदीपसंघे “उ-
दुवुङ्गां च जंगमालीं पूजयेद्दीपमालया” त्रि०त० ।

दीपवत् त्रि० दीप+अव्यये मत्तप् मस्य वः । शदीपयुक्ते
गृहादौ स्त्रियां डीप् डीबलः २कामख्यापीठस्थे नदी-
भेदे “शाश्वती कथिता या तु नदी मत्स्यध्वजा सिता ।

तस्याः पूर्वे समाख्याता नदी दीपवती मता । एषा
च हिमवज्जाता हिन्दुली दीपवत्तमः । तेन देवम-
तुष्पे नदी दीपवती स्मृता । दीपवत्याः पूर्वतस्तु
शृङ्गाटोनाम पर्वतः १ कालिका० पु० ८२च०

दीपशत्रु पु० इत० । कीटभेदे (जीनाकीपीका) पारस्कराणि०
दीपशिखा पु० इत० । प्रदीपज्वालायाम् उपचारात् तज्जाते
२कज्जले च शब्दार्थचन्द्रिका ।

दीपशृङ्खला स्त्री दीपानां शृङ्खलेव । दीवावल्यां हारा०

दीपान्वित त्रि० इत० । शदीपयुक्ते गृहादौ श्मशानचत्व-
रादिषु देयदीपयुक्तायां सुखाश्विनस्य गौणकार्तिकस्य
२अमावास्यायाम् स्त्री तत्कर्त्तव्यादि यथा
भविष्यपुराणे “श्रेयं दीपान्विता राजन् । ख्याता पञ्च-
दशी भुवि । तस्यां दद्यात्त चेद्दत्तं पितृणां वै महा-
लये । प्रदोषसमये चक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि । चतुष्टये
श्मशानेषु नदीपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चतुरेषु
गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रय-
भूमयः । दीपमालापरिचिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् ।
अलङ्कृत्य भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभना । क्षिप्रं च भू-
विदग्धैश्च बान्धवैश्च तैः सह” तिथित० ।

निर्णयसिन्धौ तत्र विशेष उक्तो यथा

कालादर्शे “प्रत्यक्ष अश्वयुग्दर्शे कृताभ्यङ्गादिमङ्गलः ।
भक्त्या प्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये” अस्य व्याख्याने
आदिशब्दात्प्रत्यक्षशुद्धकक्षानादेरुपसंग्रहः तदुक्तं पद्मपु-
राणे “स्वातिस्थिते रवाविन्दुर्यदि स्वातिगतो भवेत् । पञ्च-
त्वयुद्धकक्षायौ कृताभ्यङ्गविधिर्नरः । नीराजितो महाल-
क्ष्मीमर्चयन् श्रियमश्नुते । अश्वयुग्दर्श इति दर्शशब्दः
प्रत्यक्षे स्वातियुक्ततिथिपरः तदुक्तं ब्राह्मे “जज्ञे
युक्तहितीयायां तिथिषु स्वातिकक्षणे । मानवो महान्क-
क्षायो नैव लक्ष्म्या विद्युज्यते” । तत्रैव “इषे भूते च दर्शे
च कार्तिकप्रथमे दिने । यदा स्वाती तदाभ्यङ्गक्षानं
कुर्याद्दिनोदये” । कश्यपसंहितायां तु दीपावलिदर्शं प्रक्रम्य
“इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तौ रवौ पाते दिनक्षये” । तत्राभ्यङ्गो
न दीपाय प्रातः प्रापापनुत्तये” इति । स्वातियोगं विना-
प्यभ्यङ्ग उक्तः । मातृस्थे “दीपैर्नीराजनादहं सैषा दी-
पावली स्मृता” । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये “दिवा
तत्र न भोक्तव्यमृते बान्धातुराज्जनात् । प्रदोषसमये

नरात्ते तु पूर्णतयाः तद्वृत्तिरिति फलकल्पना ।
दीप्तिः पुं दीप्तिः अंगवत् । १ सूत्रे “यथा हि दिवि
दीप्तिः प्रभासयति तेजसा” भा० आ० १७१ अ० ।
२ अर्कवत् च ।

दीप्तिः पुं स्त्री दीप्तिः अजिगी अस्य पच् । १ विडाले त्रिकां
स्त्रियां ङीप् । २ दीप्तिचोचनान्विते नृपराजसादौ त्रि० ।
“वाङ्मः सुन्दरवन्द्यानां दीप्तिजाणां पुरुषाः” भा० उ०
७३ अ० स्त्रियां ङीप् । “एताश्चान्यः दीप्तिजः करभो-
त्कटमूर्धजाः” भा० व० २७६ अ०

दीप्तिः पुं दीप्तिः अग्निरस्य । १ अग्नये सुनौ त्रिकां तेन
भूज्यते मावेण वातापिसमुद्रयोर्जठरानलेन जारणात्
तस्य तथात्वम् । २ दीप्तिजठरानलमुक्ते त्रि० “बलिनः खर-
भक्ष्या ये ये च दीप्तिजो नराः” । “सात्वतोऽत्यतया
वापि दीप्तिगोऽस्वरूपस्य च” सुश्रु० कर्म० । ३ दीप्तिं वज्रौ
पुं “सधूमदीप्तिगोऽग्निरेजः” मट्टिः “शब्दान् दीप्ति-
ग्निसङ्काशान्” भा० व० १७३ अ०

दीप्तिः त्रि० दीप्तिमङ्गमस्य । १ दीप्तिमुक्तदेहके । २ मयूरे पुं स्त्री
शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दीप्तिः स्त्री दीप्ति-भावे क्तिन् । १ त्विभि प्रभायाम् “एवं दीप्ति
योजनं भाति सन्ध्या” वृ० सं० ३१ अ० २ अभिव्यक्तौ च
ज्ञानाभिव्यक्तिरूपदीप्तिः कारणानि पात० स्त० भाष्ययोरु-
क्तानि यथा

“योगाङ्गानुष्ठानदशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिरविवेकख्यातेः” सू०

“योगाङ्गान्यष्टावभिधायिषप्रमाणानि तेषामनुष्ठानात् पञ्च-
पर्वणो विषयस्याशुद्धिरूपस्य ज्योनाशस्तत्तये सम्यग्ज्ञान-
स्याभिव्यक्तिर्यथा यथा च साधनान्यनुष्ठेयन्ते तथा तथा

तनुत्वमशुद्धिरापद्यते यथा यथा च क्षीयते तथा तथा च-
क्षयक्रमानुरोधिनी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्धते सा खल्वे

षा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवति आ विवेकख्यातेरा गुण-
पुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः । योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वि-

योगकारणं यथा परशुः ह्येवस्य, विवेकख्यातेस्तु प्राप्ति-
कारणं यथा धर्मः सुखस्य, नान्यकारणम् । कति चैतानि

कारणानि शास्त्रे भवन्ति नवैवेत्याह तद् यथा
“उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्रयः । विद्योगान्य-

त्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्” इति । ततोत्पत्ति-
कारणं मनोभवति ज्ञानस्य, स्थितिकारणं मनसः पुरु-

षार्थता शरीरस्थेवाहार इति अभिव्यक्तिकारणं यथा
रूपस्थानोक्तस्था रूपज्ञानम् । विकारकारणं मनसो

विषयान्तरम् यथाग्निः पाक्यस्य, प्रत्ययकारणं धूमज्ञान-
मग्निज्ञानस्य, प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः

विद्योगकारणं तदेवाशुद्धेः अन्यत्वकारणं, यथा सुवर्ण-
कारः सुवर्णस्य, एवमेकस्य प्रत्ययस्याविद्यामूढत्वे द्वेषो,

दुःखत्वे रागः, सुखत्वे तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये, धृति-
कारणं शरीरमिन्द्रियाणां, तानि च तस्य महाभूतानि

शरीराणां तानि च परस्परं सर्वेषाम् । तैर्यग्योनमा-
नुषदैवतानि च परस्परार्थत्वादित्येवं नव कारणानि

तानि च यथासम्भवं पदार्थान्तरैरपि योज्यानि” भा०
स्त्रीणां यौवने चयत्नसाध्ये गुणभेदरूपे श्रुत्वजेऽलङ्कारे

च “यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अल-
ङ्कारास्तत्र भावहायहेलास्तयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च

दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता” इत्युपक्रमे “रूपयौवन-
लाभ्यते गोमाद्यैरङ्गभूषणम् । शोभा प्रोक्ता, सैव का-

न्तिर्मन्त्राः प्रायिता द्युतिः । कान्तिरेवातिविस्तीर्णा
दीप्तिरित्यभिधीयते” सा० द० लक्षयित्वा उदाजहार यथा

“तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदोहासः ।
धरणिस्तलस्याभरणं युवजनमनसोवशीकरणम्” । दीप-

कर्त्तरि संचायां क्तिच् । ४ लाक्षायां ५ कांक्षे च
राजनि० । विश्वदेवभेदे पुं “उष्णीनाभो नभोदक्ष वि-

श्वयुर्दीप्तिरेव च” भा० अ० ८१ अ० विश्वदेवोक्तौ ।
दीप्तिः स्त्री दीप्तिः कायति कै-क । दुग्धपाषाणवत्

राजनि० ।
दीप्तिमत् पुं दीप्तिरस्यस्य मलप् । दीप्तिमुक्ते “तद्विप्रोक्ति

शतधा भिन्नं दृश्ये दीप्तिमन्मुखम्” रघुः । उदक्स्थो
दीप्तिमान् स्थूलो जयी यास्येऽपि यो बली” सू० सि०

“द्विष्यन्तु तैर्मूरतिदीप्तिमङ्गिनं” ग्रहेद्यौरमलप्रदीप्तिः”
भा० क० ६४ अ० । कणस्य सत्यभामायां जाते २ पुत्रभेदे

पुं कणस्येत्युपक्रमे “जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भो-
मवरः क्षुपः । रोहितो दीप्तिमन्सैव ताम्रजाक्षो जला-

नकः” हरिवं० १६२ अ० ।
दीप्तिद न० दीप्तिमुदकं यत् उदक्स्थोदादेशः । तीर्थभेदे

“गच्छ पुत्र! नदीं पुण्यां वधूसरकताह्वयाम् । ततोप-
सृज्य तीर्थेषु पुनर्वपुःप्राप्स्यसि । दीप्तिदं नाम तत्तीर्थं

यत् ते प्रपितामहः । सृष्टुर्देवयुगे रास ! तप्तवानुत्तमं
तपः । तत्तथा कृतवान् रासः कौन्तेय ! वचनात् पितुः”

भा० व० ८६ अ० [कान्तमणौ (यातसी) राजनि० ।
दीप्तिपल पुं दीप्तिः सूर्यकरसंस्पर्गात् ज्वलितः उपलः । सूर्य-

दीप्तं हि दीपनाय दीपनाय हितम् गवां यत् । दीप्तिहिते ।
दीप्य पु० दीपय अग्निदीपनाय हितम् अपूपापचो यत् ।
१यमान्यां २जीरके च राजनि० । ३रुद्रजटायाम् अमरः
४प्रदीपहितादौ लि० ।

दीप्यक पु० दीप्य+संज्ञायां कन् स्वार्थे क षा । १यजमोदायां
२यमान्यां ३मयूरशिखायां ४रुद्रजटायाञ्च मेदि० ।

दीप्र लि० दीप-र । दीप्तिशीले "हिंक्षेपु दीप्रास्तधरः कुमारः"
"त्रातीनव्याहदीप्रास्तः सुत्वनः परिपूजयन्" भट्टिः

दीर्घे पु० दृ-विदारे वा० षड् घस्य नेत्त्वम् । १आयते (लम्बा)
परिमाणभेदयुते दीर्घत्वञ्च परिमाणभेदे इति क-
णादाः महत्त्वावान्तरभेद इति सांख्याः । तथा हि
कणाद स्र० उपस्करवृत्तौ च परिमाणसत्तां व्यवस्थाप्य
सकारणं महत्त्वादिकं व्यवस्थापितं यथा

"अणोर्महतस्योपलब्धप्रतुपलब्धी नित्ये व्याख्याते" स्र० ।

"नित्ये इति विषयेण विषयिण्यं नित्यत्वप्रतिपादकं चतु-

र्थाध्यायसुपलक्षयति उपलब्धप्रतुपलब्धी इति यथायोगम-

न्वयः "येन यस्याभिमुख्यो दूरस्थस्यापि तस्य सः" न्यायान्

तदेवं स्थूलो नीलः कलस इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा

नीलं रूपं विषयस्त्वस्या परिमाणमपि तेन च परिमाणेन

परमाणुपर्यन्तं परिमाणसुक्ष्मीयते द्रव्यत्वाच्च किञ्च द्रव्य-

प्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं न हि

महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथाच द्रव्यप्रत्यक्ष-

कारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं गुणोऽस्तीति

निश्चीयते, यदि हि घटादिसंख्यं परिमाणं स्यात् तदा

महदानयेत्युक्ते घटमात्रमानयेत् तथा च प्रैषसंप्रतिपत्तौ

विरुद्धप्रेयाताम्, एवं घटपदात् परिमाणं प्रतीयेत परि-

माणपदाद्वा घट इति । मानव्यवहारासाधारणकारणत्वं

द्रव्यसाक्षात्कारकारणविषयनिष्ठसामान्यगुणत्वं वा महत्त्वत्वं

मानव्यवहारोऽत्र हस्तवितस्त्वादिव्यवहारो न तु पल-

सङ्ख्यादिव्यवहारः । तच्च परिमाणस्य तु विधं महत्त्वमणुत्वं

दीर्घत्वं ह्रस्वत्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभु-

चतुदशवर्तिनी परमाणुत्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुवर्तिनी

अवान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे द्वाणुकवर्तिनी तस्यरेणुमारभ्य

महावयवविषयेन महत्त्वदीर्घत्वे, । एवञ्च सर्वाण्यपि

द्रव्याणि परिमाणद्वयवन्ति । विल्वामलकादावणुत्वव्यव-

हारः समिद्धिदुदग्गादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारोभाक्तः,

भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावः । आसलके यः प्रकर्षभावस्त-

स्याभावः कुबले, विल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आस-

लके, स च गौणसुखोभयभागित्वादुभक्तिपटयाच्च
दीर्घत्वह्रस्वत्वे नित्ये न वर्तते इत्येके, परिमाणे एव
ते न भवत इत्यपरे, महत्त्वसु दीर्घमानोयतामिति वत्
महत्त्वसु वर्तन्त्रिकोणश्चानीयतामिति निर्धारणवला-
द्वर्तुलत्वादीनामप्यापत्तेरिति तेषामाशङ्कात् । इदानीं
परिमाणकारणानि परिसञ्चरे" उप० ६०, "कारणवृद्धत्वाच्च"
स्र० "चकारोमहत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति, परिमाणस्य स्यते
इति सूत्रशेषः, तत्र कारणवृद्धत्वं केवलं त्रयणुके मह-
त्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात् तच्च
वृद्धत्वमीश्वरापेक्षानुद्विजन्यं तदुच्चरेनेकविषयत्वेऽप्य-
दृष्टविशेषोपपन्नो नियामकः । एवं परमाणुद्वयगतं द्वित्वं
द्वाणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचि-
ताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं वृद्ध-
त्वप्रचययोस्तत्वाभावात् । यत्र च द्वाभ्यां तूलकपिञ्जाभ्यां
तूलकपिञ्जारम्भस्तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः का-
रणं वृद्धत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणो-
त्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र
कारणं तदा न दीर्घः तदुक्तम् "द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा"
इति । प्रचयश्च आरम्भकः संयोगः, स च स्वाभिमुख-
किञ्चिदवयवासंयुक्तत्वे सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसं-
योगलक्षणः, स चावयवसंयोगः स्वावयवप्रशिथिलसंयो-
गापेक्षः परिमाणजनकः गुणकर्मारम्भे सापेक्ष इति
वचनात्" उप० ६० ।

"एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" स्र० "अणुत्वमहत्त्व-
प्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिदिशति । ह्रस्वत्वदीर्घत्वे
अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती । महत्त्वोत्पादकमेव दीर्घत्वो-
त्पादकमणुत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्, कारणैक्यात्
कथं कार्यभेद इति चेन्न प्रागभावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः
यत्रैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र नित्यं ह्रस्वत्व-
मित्याद्यतिदेशार्थः" उप० ६० । "अनित्येऽनित्यम्" स्र० ।
"इदानीं विनाशकमाह एतत्सर्वविधमपि परिमाणं
विनाशिनि द्रव्ये वर्तमानमाश्रयनाशादेव नशप्रति न तु
विरोधिगुणान्तरात् । घटे सत्यपि तत्परिमाणं विनशप्रति
कथमन्यथा कम्बुभङ्गेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभि-
ज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशायप्रकृतात्
न हि परमाणुद्वयसंयोगनाशाद् द्वाणुके नष्टे तदा-
श्रितस्य तस्यरेणोस्तदाश्रितस्य चूर्णशर्करादेरविनाश इति
युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञेति

अथैवं दीपकलिकेति प्रत्यभिज्ञानवद्वृत्तान्तितात् । प्रदी-
पप्रत्यभिज्ञाऽपि प्रमैव, ह्रस्वदीर्घत्वे परस्मादविनाश-
भालिनी इति चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुप-
पत्तेरुक्तत्वात् । तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत्
परमाणुगतमणुत्वं शब्दबुद्ध्यादिवदाकाशादिगतं महत्त्व-
मपि नशत्रोत्यत आह उप० ह० । “नित्ये नित्यम्” सू०
“नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं
तन्नित्यं विनाशकाभावात्” उप० ह० ।

सांख्यसूत्रभाष्ययोस्तु परिमाणद्वैविध्यं व्यख्यापितं यथा
“न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात्” सू० ।
“अणु महद्दीर्घं ह्रस्वमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति ।
द्वैविध्यं तु वर्तत एव द्वाभ्यां तद्योगात् द्वाभ्या-
मेवाणुमहत्परिमाणयोः चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः ।
महत्परिमाणस्यावान्तरभेदावेव हि ह्रस्वदीर्घौ । अन्यथा
क्रवादिरूपैः परिमाणानन्त्यप्रसङ्गादिति । तत्राक्षररे-
णुपरिमाणमाकाशस्य कारणं गुणविशेषं वर्जयित्वा भूते-
न्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु भन्तव्यम् । अन्यत्र
यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वान्तपरिमाणानि तानि
च महत्त्वस्यैवावान्तरभेदा इति” ।

दीर्घत्वे कारणञ्च पार्श्वतोयोजितायवबाहुल्यादिकम् सूत्रत्वे
तु ऊर्ध्वाधःस्थितायवबाहुल्यादिकमिति भेदः । कालस्य
दीर्घत्वप्रजोजकं तदुपाधैर्बहुकालस्यायित्वं तदभिप्रेत्यैव
“दीर्घकालनैरन्यार्थादरसेवितात्” योगशास्त्रे “दीर्घं यामा-
लियामा” इति काव्ये च प्रयोगः । श्रव्यकरणपरिभाषिते
द्विमात्रकालेनोच्चार्ये (आ ई ऊ) प्रभृतौ वर्णे च ।
“ऊर्ध्वलोऽज्जुह्वदीर्घमुतः” पा० “एकमात्रो भवेद्
ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घः” उच्यते । त्रिमात्रस्तु श्रुतो
ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् शिक्षा । “गुहानिवङ्ग-
प्रतिशब्ददीर्घम्” रघो शब्दस्य गुणत्वेऽपि दीर्घत्वं बहु-
कालस्यायित्वेन भाक्तम् । एवं “हृदयकुसुमशोभी दा-
रुणोदीर्घशोकः” “सा दीर्घा रोदिति विलिपत्यत इतः
लामा भुजावन्नरीम्” सा० द० शोकरोदनयोर्दीर्घत्वं बहु-
कालस्यायित्वाद् भाक्तमेव । श्रुताशालवृत्ते ४६त्कटे पु०
रत्नमाला । १ रामशरे पु० ६७६ पु० स्त्री राजनि स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । “इक्षिककन्यामृगपतिवर्णिजो दीर्घाः”
ज्यो० त० उक्तेषु ७ सिंहकन्यातुलाइक्षिकराशिषु पु० ।

दीर्घकणा स्त्री नित्यकर्म० । श्वेतजीरके राजनि० ।

दीर्घगण्टक पु० दीर्घः कण्टको यस्य । वर्धुरे (वावला) राजनि० ।

दीर्घकण्ठ पु० स्त्री दीर्घः कण्ठो यस्य । १ वक्त्रे शब्दच०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २ दानवभेदे पु० श्वायतक-
सूक्तमात्रे त्रि० “विचरोदीर्घकण्ठश्च मद्यपो मारुताशनः”
हरिवं० २४० अ० कर्म० । ४ श्वायते कण्ठे पु० व कप् ।
दीर्घकण्ठक । वक्त्रे शब्दच० ।

दीर्घकन्द न० दीर्घः कन्दोऽस्य । १ मूलके । दीर्घः कन्दो यस्याः
कप् घत इत्त्वम् । दीर्घकन्दिका २ मूल्याम् स्त्री
राजनि० ।

दीर्घकन्धर पु० स्त्री दीर्घः कन्धरोऽस्य । १ वक्त्रे राजनि० ।
स्त्रियां ङीष् । २ दीर्घकन्धरयुक्ते त्रि० कर्म० । ३ दीर्घे
कन्धरे पु० ।

दीर्घकाण्ड पु० दीर्घः काण्डोऽस्य । १ गुण्डल्ये २ पातालग-
रुडीलतायां इति क्ताङ्गायां स्त्री राजनि० ।

दीर्घकील पु० दीर्घः कीलो यत् । १ अङ्गुलके वृत्ते वा कप् ।
दीर्घकीलक तत्रैयार्थे कर्म० । २ दीर्घे कीले पु० न० ।

दीर्घकूर न० दीर्घः कूरम् । आम्भ्रदेशोद्भवे शालिभेदे राजान्ते
राजनि० ।

दीर्घकेश पु० स्त्री दीर्घः केश इव लोभास्य । १ भक्तुं के राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २ श्वायतकेशयुक्ते त्रि० स्त्रियां
खाङ्गत्वात् वा ङीष् । “दीर्घकेशी सुमध्या” वृहत्पाठकम्
ह० वं० १४ अ० कूर्मविभागे उक्ते पश्चिमोत्तरदिक्स्थे श्वेदेशभेदे
च यथा “एकविंशोचनशूलिकदीर्घप्रीवास्तुकेशाश्च” ।

दीर्घकोशि(षि)का स्त्री दीर्घः को(शो)षो यस्याः कप्
घतइत्त्वम् (भित्तुक) दुर्णमायाम् अमरः । तालव्यम-
ध्योऽपि भरतः ।

दीर्घगति पु० दीर्घा गतिरस्य । १ उष्ट्रे राजनि० तस्य पाद-
विक्षेपस्य बहुदेशान्तरितत्वात्तथात्वम् । [राजनि० ।

दीर्घगन्धि पु० दीर्घा गन्धिः पर्व यस्य । गजपिपल्याम् ।

दीर्घग्रीव पु० स्त्री दीर्घा ग्रीवा यस्य । १ उष्ट्रे राजनि० २ नील-
कौञ्चे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३ पश्चिमो-
त्तरदिक्स्थे देशभेदे पु० दीर्घकेशशब्दे दृश्यम् । [माला ।

दीर्घघाटिक पु० स्त्री दीर्घा घाटाऽस्यस्य ठन् । १ उष्ट्रे शब्द-

दीर्घचक्षु पु० दीर्घा चक्षुरस्य । खगभेदे पारस्करनि० ।

दीर्घच्छद पु० दीर्घाच्छदा यस्य । १ इजौ शब्दार्थचि० । २ दीर्घ-
च्छदके त्रि० कर्म० । ३ दीर्घे छदे पु० ।

दीर्घजङ्गल पु० स्त्री नित्यकर्म० । भङ्गानमत्स्थे (भाङ्गन)
शब्दमाला स्त्रियां ङीष् ।

दीर्घजङ्घ पु० स्त्री दीर्घा जङ्घा यस्य । १ उष्ट्रे जङ्घा

२३के विष्णुः स्त्रियां ङीप् । दीर्घजिह्वायुक्ते
चसुरादौ वि० कर्म० । दीर्घायां जह्वायाम् स्त्री
दीर्घजिह्व पुंस्त्री दीर्घा जिह्वा यस्य । १३पे हेमच० स्त्रियां
ङीप् । अटान्वमेदे पु० “गविष्ठश्च यनायुश्च दीर्घजिह्वश्च
दानवः” भा० आ० ६५ अ० ४२ जमनेदे स्त्रियां टाप् ।
“हरणीं त्वरणीं लनाटानीं दीर्घजिह्वास्तजिह्विकाम्”
भा० व० २७६ अ० । एकसारानुचरमावृणमेदे “जाटा-
निका कामचरी दीर्घजिह्वा वनोत्कटा” भा० अ० ४७ अ०
“दीर्घजिह्वी च खन्दसि” पा० नि० पुंस्त्रियं ङीप् एककुरे
च “यप श्वानं सथिष्ट न सखायो दीर्घजिह्वरम्” ऋ०
६।१०।१।१।

दीर्घजीविन् वि० दीर्घं वृद्धकालं जीवति जीव-णिनि ।
वृद्धकालजीविनि । “तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घ-
जीविनः” मनुः ।

दीर्घेतन्तु पु० दीर्घास्तनवः स्तुतयोऽस्य । प्रभूतस्तुतिके देवादौ
“दीर्घेतन्तुर्हृदुच्चा यमग्निः” ऋ० १०।६।६।७ दीर्घ-
कालव्यापिमन्तानके । कर्म० । दीर्घे तन्तौ पु० ।

दीर्घेतपस् वि० दीर्घं वृद्धकालव्यापकं तपोऽस्य । वृद्ध-
कालव्यापकतपस्के श्रियायुवंशे नृपमेदे पु० “काश्यस्य
काश्यपः पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा । धन्वस्तु दीर्घतपसो
धन्वात् धन्वनरिः सुतः” हरिवं० २६ अ० आयु-
द्वयोक्तौ ।

दीर्घतमस् पु० उत्तम्यर्धः पुत्रो गुरुशापात् अन्वतां प्राप्ते
ऋषिभेदे तत्कथा उत्तम्यशब्दे १०७५ पु० उक्ता दृष्ट्या
“म वै दीर्घतमा नाम शापादधिरजायत । दृष्टस्यतेर्ह-
जकीर्त्तं हसतिरिषौजसा । जात्यन्तो वेदवित् प्राज्ञः
पत्नीं लेभे स विदया” भा० आ० १०४ अ० “ऋषिर्दीर्घतमा
नाम जात्यन्तो गुरुशापतः । त्वत्प्रसादाच्च तन्मृग्या-
न्तेन सत्येन मोक्षय” हरिवं० २६१ अ० “दीर्घतमा-
मामतेयो जजुर्वान् दशमे युगे” ऋ० १।१५।६।

दीर्घतरु पु० नित्यकर्म० । तालवृक्षे शब्दार्थकल्प० । दीर्घं
वृक्षमात्रे च । [शब्दमाला ।

दीर्घतिमिष स्त्री तिम-वा क्रियन् नित्यकर्म० । कर्कटप्राप्तम्
दीर्घतुण्डा स्त्री दीर्घं तुण्डमस्याः । १३कुन्द्यां भावप्र० ।

दीर्घसुखयुक्ते गजादौ पुंस्त्री० कर्म० । दीर्घं तुण्डे न०
दीर्घतुण्ण पु० दीर्घं तुण्णमस्य । १३पृष्ठावर्त्ते राजनि० कर्म० ।
दीर्घं एव न०

दीर्घदण्ड पु० दीर्घं दण्ड इव कागसेन । १३दण्डवृक्षे २३पे-

रक्ष्यां स्त्री भावप्र० गौरा० ङीप् । शरीरजीवने स्त्रीटाप्
राजनि० ।

दीर्घदर्शिन् पु० दीर्घं दीर्घात् वा पशुप्रति दृश-णिनि ।
१भाविकार्य्यं ज्ञे २पण्डितं च व्यसराः । २३पृष्ठे पु० शब्द-
रत्ना० । २३पृष्ठके राजनि० । ५३दूरात् दर्शके वि० ।
“स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम्” भा० स०
४२ अ० [येन श्व० । २३दूरधीचक्षणे यन्त्रमेदे जना०

दीर्घदृष्टि पु० दीर्घा दृष्टिरस्य । १पण्डिते । दीर्घा दूरतो दृष्टि-
दीर्घदृष्टु पु० नित्यकर्म० । १तालवृक्षे शब्दच० कर्म० । दीर्घे वृक्षे
दीर्घदृष्टु पु० नित्यकर्म० । शालमलिवृक्षे (शिमूल) राजनि०
दीर्घनाद पु० दीर्घा दूरगमित्वात् विस्तीर्णो नादोऽस्य

जुम्भा० न णत्वम् । १३पृष्ठे राजनि० २३वृद्धकालव्यापि-
शब्दयुक्ते घण्टादौ वि० । कर्म० । २३आयते शब्दे पु० ।
दीर्घनाल पु० दीर्घं नालं यस्य । १यायनाले हेमच० गुण-
दृष्टे २दीर्घरोहिण्ये न० राजनि० ।

दीर्घनास वि० दीर्घा नासाऽस्य । १दीर्घनासिकान्विते । “वृक्ष-
घाती दीर्घनासो ददात् गां धवलप्रभासु” शातातपेन
तत्कर्मविपाक उक्तः । कर्म० । २दीर्घायां नासायां स्त्री
दीर्घनिद्रा स्त्री नित्यकर्म० । १मरणे कर्म० । २चिरकालव्या-
पिण्यां निद्रायाञ्च “सकाले बोधितो भ्राता प्रियस्वप्नो वृथा
भवान् । रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः” रघुः ।

दीर्घपक्ष पु० दीर्घा पक्षौ यस्य । १कनिष्ठसूत्रे शब्दच० ।
दीर्घपक्षयुक्ते खगमात्रे पुंस्त्री० ।

दीर्घपटोलिका स्त्री कुम्भिता पटली कन् कर्म० । (धुं धुल)
ख्यातायां क्षतायाम् राजवृक्षः ।

दीर्घपत्र पु० दीर्घं पत्रं यस्य । १राजपक्ष्माण्डौ २विष्णु कन्दे
३हरिदर्भे ४कन्दरे ५तालवृक्षे च राजनि० ६कुम्भीनी
भावप्र० कपसंज्ञायां कन् वा । दीर्घपत्रक ७रक्तलघुने
दण्डवृक्षे ८हिज्जले ९वेतसे च राजनि० ११करीरवृक्षे
शब्दच० १२जलजसधुके जटाध० १३लघुने हेमच० कापि
क्षत इत्यम् । दीर्घपत्रिका १४वेतवचायां १५शालपत्र्यां
१६वृत्तकमार्याञ्च स्त्री राजनि० ।

दीर्घपत्रा स्त्री दीर्घं पत्रं यस्याः । १चित्तपर्णिकायां (चाकु-
लिया) भेदे २हृस्वजम्बुवृक्षे रत्नमाला ३गन्धपत्रायां
४केतक्यां ५टोरीवृक्षे च राजनि० गौरा० ङीप् दीर्घपत्री
६पलाशीलतायां ७महाचञ्चु शाके स्त्री राजनि०
दीर्घपर्णी स्त्री दीर्घं पर्णं यस्याः गौरा० ङीप् । पृष्ठाप-
र्ण्यां राजनि० ।

दीर्घपञ्चव पु० दीर्घः पञ्चयोऽस्य । शृणुवत्ते राजनि-श्चायत
पत्युक्ते लि० । कर्म० । श्चायते पञ्चवे पु० न० ।

दीर्घपाद पु० दीर्घः पादोऽस्य चान्यतोपः समा० । कङ्कप-
पक्षि शब्दर० समासान्तविधेरनित्यत्वात् दीर्घपादोऽप्यत्र
हेमच० । दीर्घपादयुक्ते लि० । [कर्म० । श्दीर्घे दन्ते पु० ।

दीर्घपादप पु० नित्यकर्म० । शतान्तच्छे २पूणे च राजनि० ।

दीर्घपृष्ठ पु० स्त्री० दीर्घे पृष्ठमस्य । सर्पे चमरः स्त्रियां ङीप् ।

दीर्घप्रज्ञ पु० शृङ्गापरयुगीये वृषपर्वसुरावतारे नृपभेदे "वृष-
पर्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महाशूरः । दीर्घवज्र
इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।" भा० आ० ६७ अ०
"अभितोजसे तथोप्राय हाडिक्यायास्तकाय च । दीर्घ-
प्रज्ञाय शूराय रोचमानाय वा विभो ।" भा० उ० १५ अ० ।
२दूरदर्शिनि लि० "काममूर्तिधरः क्रूरः कालकलौष्य
वर्णित । तसुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः" भा०
व० ११ अ० ।

दीर्घफल पु० दीर्घाणि फलान्यस्य । शृङ्गापरयुगे (सोम्याल)
संज्ञायां कन् । दीर्घफलक । अगस्त्यवृक्षे पु० । वा कप-
कापि अत इत्थम् । दीर्घफलिका । कपिलद्राक्षायां,
२जतुकायाञ्च स्त्री राजनि० । [चमर्यां राजनि० ।

दीर्घवाली स्त्री दीर्घः वालः केशो यस्याः स्त्राङ्गत्वात् ङीप् ।

दीर्घबाहु पु० दीर्घे बाहु यस्य । शिवाशुचरभेदे "तस्याये
मनपटल भूतसंघाः सहस्रशः" इत्युपक्रमे "दीर्घरोमा
दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः" हरिवं० २७७ अ० ।

२धृतराष्ट्रभेदे "दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोः कनका-
ङ्गदः" भा० आ० ६७ अ० । श्चायतबाहुयुक्ते लि० "दीर्घ-
बाहुर्द्विलोपस्य रघुर्नाम्नाऽभवत् सुतः" हरिवं० १५ अ० ।

दीर्घभुज पु० दीर्घे भुजौ यस्य । शिवाशुचरभेदे दीर्घबाहु
शब्दे दृश्यम् । २दीर्घबाहुयुक्ते लि० कर्म० । श्दीर्घे भुजे पु० ।

दीर्घमारुत पु० स्त्री दीर्घो मारुतो वेगवायुरस्य । गजे त्रिका०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दीर्घमूल पु० दीर्घे मूलं यस्य । श्मोरटालतायां, २धित्वभेदे
च राजनि० । श्लामल्लके न० । कर्म० संज्ञायां कन् । ४मू-
लके राजनि० । ५श्यामालतायां शालपत्राद्यु स्त्री टाप-
रत्नमाला । ६दुरालभाया स्त्री ङीप् शब्दमाला ।

दीर्घयज्ञ लि० दीर्घः बहुकालव्यापको यज्ञो यस्य । [बहुका-
लव्यापकयज्ञकारिणि । शृङ्गापरयुगीये अयोध्याधिप
राजभेदे पु० "अयोध्यायान्तु धमेत्तं दीर्घयज्ञं महापलम् ।
अजवत् पाण्डुवन्धो नातितीव्रेण कमेष्टा" भा० २६ अ० ।

दीर्घयाय लि० या-कर्मणि थ । दीर्घकालेन यायः गन्तव्यः ।

दीर्घकालेन गन्तव्ये "वृथाऽसृजत् पथिभिर्दीर्घयायैः"

अ० २१५ अ० । "दीर्घयायैर्दीर्घकालेन गन्तव्यैः" भा० ।

दीर्घरद पु० स्त्री दीर्घो रदोऽस्य । १शूकरे त्रिका० स्त्रियां
ङीप् । २दीर्घदन्तयुक्ते लि० कर्म० । श्दीर्घे दन्ते पु० ।

दीर्घरसन पु० स्त्री दीर्घा रसना जिह्वास्य । सर्पे शब्दच०
स्त्रियां ङीप् । [१व० हरिद्रायाम् राजनि० ।

दीर्घरागा स्त्री दीर्घो बहुकालस्याधी रागो रञ्जनं यस्याः
दीर्घरात्र न० दीर्घा बहुयो रात्रयः सन्त्यत्र व्यर्थत्वात् अच् ।

१विरकाले त्रिका० कर्म० । सुगन्धोद्यमते च समा० । २दी-

र्घायां रात्रौ "रात्राह्वाहाः पुषि" पा० उक्तेः पुंस्त्वम् ।

दीर्घरोमन् पु० दीर्घाणि रोमाण्यस्य । १भङ्गूके शब्दार्थकल्प० ।

२शिवाशुचरभेदे दीर्घबाहुशब्दे दृश्यम् । ३धृतराष्ट्रभेदे

च "प्रमथश्च प्रमाथो च दीर्घरोमा च धीर्यवान्" भा० आ०

११७ अ० । अत्र सर्वे नाना अदनाः सुरित्युक्ते रदनतायस्य

दीर्घरोहिषक न० नित्यकर्म० । कचृषे सुगन्धदणभेदे राजनि०

दीर्घलोचन लि० दीर्घमायतं लोचनमस्य । १श्चायतनेत्रके

२शिवाशुचरभेदे पु० "एते चान्ये च बहवो दीर्घांस्तु दीर्घे

लोचनाः" हरिवं० २७ अ० । ३धृतराष्ट्रभेदे पु० "अनाष्टयः

कुण्डभेदी विराभी दीर्घलोचनः" भा० आ० ६७ अ० ।

३धृतराष्ट्रभेदे । कर्म० । ४श्चायते नेत्रे न०

दीर्घवंश पु० दीर्घो वंश इव । नक्षत्रे राजनि० कर्म० ।

२सन्तते कुले च ।

दीर्घवक्त्र पु० स्त्री दीर्घे वक्त्रमस्य । १गजे शब्दमा० स्त्रियां

जातित्वत् ङीप् । २श्चायतसुरयुक्ते लि० स्त्रियां स्त्राङ्ग-

त्वेऽपि टाप कर्म० । श्चायते मुखे न०

दीर्घवच्छिका स्त्री दीर्घवत् दीर्घेण तत्त्वं श्रीकृते सिद्धाय

शोक-कृष्टो हृत्सः । कुम्भीरे शब्दार्थकल्प० ।

दीर्घवर्षाभू पु० स्त्री दीर्घानित्यकर्म० । अतपतर्षायां पारस्करनि०

दीर्घवस्त्रो स्त्री नित्यकर्म० । १पलाश्यां, २घातालग्नङ्गीज-

तायां श्माहेन्द्रवाहण्याम् राजनि० कर्म० । ३श्चायतायां

लतायाश्च [स्करानिभट्टः ।

दीर्घवृक्ष पु० नित्यकर्म० । श्मालवृक्षे शतान्तच्छे च पार-

दीर्घवृत्त(क) पु० दीर्घे वृत्तमस्य । श्योनाके वृत्ते । वा

कप । तत्रार्थः । २इन्द्रचिभेट्यां स्त्री टाप कर्म० ।

संज्ञायां कन् अत इत्थम् दीर्घवृत्तिका । एनापमारीम्

स्त्री रत्नमाला ।

दीर्घेश्वर पु० नित्यकर्म० । बाणनाले राजनि०

दीर्घशाख पु० दीर्घां शाखा यस्य । ?शाखद्वये संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्त्वम् । २एणापर्याम् स्त्री राजनि० । या
कप् अत इत्त्वम् । दीर्घशाखिका इनीलान्द्रास् राजनि० ।
दीर्घशिखिका स्त्री दीर्घां शिखी यस्य कप् हुस्वः । छवे
(नाकच्छिन्नी) दृक् राजनि० ।

दीर्घशूक पु० दीर्घः शूकोऽयमस्य । शालिभेदे संज्ञायां कन् ।
दीर्घशूके राजाज्ञे राजनि० कर्म० । ३दीर्घे शूके न० ।

दीर्घश्रवस् पु० दीर्घः श्रवोऽस्य । दीर्घतमसः पुत्रे ऋषि-
भेदे “औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे” ऋ० १।१।२।११
“उशिक् संज्ञा दीर्घतमसः पत्नी तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा-
नाम कश्चिद्विरनादृष्टौ जीयनार्थमकरोत् वाणिज्यम्”
भा० २दीर्घकर्णयुक्ते लि० कर्म० । ३दीर्घे कर्णे न० ।

दीर्घसत्त्व न० कर्म० । १दीर्घकालिके यज्ञभेदे द्वे । २तत्कर्तरि
लि० । “हविषे दीर्घसत्त्वस्य सा चेदानीं प्रचेतसः” रघुः ।
दीर्घाणि सत्त्वाणि कृतानि यत् । ३तीर्थभेदे “ततो गच्छेत्
धर्मज्ञः ! दीर्घसत्त्वं यथाक्रमम् । तत् त्रह्णादयो देवाः
सिद्धाश्च परमर्षयः । दीर्घसत्त्वमुपासन्ते दीक्षिता नियत-
व्रताः । गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्त्वमरिन्दम ! । राज-
सूयाश्चनेषाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत !” भा० ३०८२२४ ।
४यावज्जीवकर्मण्ये अग्निहोत्रे न० “दीर्घसत्त्वं ह वा त
उपयन्ति येऽग्निहोत्रं जुह्वयेतद्वै जरामयं सत्त्वं
यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मानुसृज्यन्ते मृत्युना
वा” शत० ब्रा० १२।४।१।११

दीर्घसत्त्विन् पु० दीर्घसत्त्वमस्यस्य इति । १बहुकालिकसत्त्व-
कारके २यावज्जीवकर्मण्ये अग्निहोत्रिणि च, “यदेतस्य दीर्घ
सत्त्विणोऽग्निहोत्रं जुह्वतोऽन्तरेणाग्नौ युक्तं वा विया-
यात्” शत० ब्रा० १२।४।१।२

दीर्घसुरत पुं स्त्री दीर्घः बहुकालव्यापकं सुरतमस्य । १कुङ्कुरे
लिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कर्म० । २आयते
सुरते न० ।

दीर्घसूक्ष्म पु० कर्म० । पात० सू० । भाष्योक्ते प्राणायामभेदे
तत्सूक्ष्मपादि तत्त्वोक्तं यथा

“तस्मिन् सति आसप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणा-
यामः” सू० । “सत्यासनजये बाह्याश्च वायोराचमनं
श्वासः । कोष्ठस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गति-
विच्छेद उभयाभावः प्राणायामः” भा० । “बाह्या-
भ्यन्तरस्तस्मद्विदेशकालसङ्ख्याभिः परिहृष्टोदीर्घसूक्ष्मः”
सू० । “यत् प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत् श्वास-

पूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः । तृतीयस्तस्मद्विदेशकाल-
याभावः सङ्कल्पयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तसुपले जले
सर्वतः सङ्कोचमापद्यते । तथा द्वयोर्युगपद्व्यभाव इति ।
तयोऽप्येते देशेन परिहृष्टाः, इयानस्य विषयो देश इति ।
कालेन परिहृष्टाः क्षणानामित्यन्तारधारेणावच्छिन्ना
इत्यर्थः । सङ्ख्याभिः परिहृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासेः
प्रथम उद्धातस्तद्वत् विट्हीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्धातः
एवं तृतीयः एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति सङ्ख्या-
परिहृष्टः स खल्वयमेवमभ्यक्तो दीर्घसूक्ष्मः” भा० ।
“बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपो चतुर्थः” सू० । “देशकाल-
सङ्ख्याभिर्वाह्यविषयः परिहृष्ट आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः
परिहृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्वको भूमि-
जयात् क्रमेणाभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः । तृती-
यस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सङ्कटारब्धेन देश-
कालसङ्ख्याभिः परिहृष्टोदीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयो-
र्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको
गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेषः” भा० ।

दीर्घसूत्र लि० दीर्घेण चिरकालेन सूत्रमीप्सितव्यापारो यस्य ।
१चिरकालेन प्रारब्धकर्मात्तुष्टातरि क्षमरः । “दीर्घसूत्रस्य
व्यापत्प्राम्पिरिति हासमुत्प्रेन” भा० शा० १२७ अ० दर्शिता तथा
“अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । द्वावेव
सूत्रमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति । क्वैव चेदमव्ययं
शृणुष्वारब्धमसत्तमम् । दीर्घसूत्रमुपाश्रित्य कार्याकार्यं
विनश्ये । नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुनास्तयः ।
प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय ! बभूवुः सहचारिणः । तत्रैको
दीर्घकालज्ञ उत्पन्नप्रतिभोऽपरः । दीर्घसूत्रश्च तत्रैक-
स्त्रयाणां सहचारिणाम् । कदाचित् तं जलाधारं
मत्स्यवन्धाः समन्ततः । निःस्त्रावयामासुरयो निम्नेषु
विविधैर्मुखैः । प्रक्षीयमाणां तं दृष्ट्वा जलाधारं मयागमे ।
अब्रवीद्दीर्घदर्शी त्वावुभौ सुहृदौ तदा । इयमापत्
ससूत्रज्ञा सर्वेषां सलिलौकसाम् । शीघ्रमन्यत् गच्छामः
पन्था यावच्च दुष्यति । अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः
प्रवाधयेत् । स न संशयमाप्नोति रोचतां भो व्रजामहे ।
दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्र सोऽब्रवीत् सस्यगुष्यते । न तु कार्या
त्वंरा तावदिति मे निश्चिता मतिः । अथ सस्यतिपत्तिज्ञः
प्राब्रवीद्दीर्घदर्शिनम् । प्राप्ते काले न मे किञ्चि-
ज्जायतः परिहास्यते । एवं श्रुत्वा निरकामदीर्घ-
दर्शी ब्रह्ममतिः । जमाम स्रोतसा तेन गम्भीर-

सन्निधाशयम् । ततः प्रसूततोयनं प्रसमीक्ष्य जज्ञा-
शयम् । वचस्त्वर्विधैर्योगैर्मत्स्थान् मत्स्थोपजोविनः
विलोक्षमाने तस्मिंस्तु सुततोये जनाशये । अगच्छ-
द्वन्वनं तत्र दीर्घं सूत्रं सहायरैः । उद्दाने क्रियमाद्ये
ह मत्स्थानां तत्र रज्ज्वुभिः । प्रविशग्रान्तरमेतेषां स्थितः
सम्प्रतिपत्तिमान् । मृद्धमेव तदुद्दानं मृहीत्वा तं तथैव
सः । सर्वानेव च तस्मात् तं विदुर्मथितानिति । ततः
प्रज्ञात्यमानेषु मत्स्थेषु विधुते जने । सुक्ता रज्ज्वु-
प्रभक्तोऽसौ योश्च सम्प्रतिपत्तिमान् । दीर्घं सूत्रं तु
मन्दात्मा हीनबुद्धिरर्चतनः । मरय्यं प्राप्तवान् ब्रूहो
यद्येषोपहृतेन्द्रियः । एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहा-
न्नावबुध्यते । स विनशप्रति वै क्षिप्रं दीर्घं सूत्रो यथा
क्षयः । व्यादौ न कुर्वते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः
युमान् । स संशयमयाप्नोति यथा सम्प्रतिपत्तिमान् ।
व्यामागतविधाता च मृत्युत्यक्षमतिश्च यः । हावेव सुखमे-
धेते दीर्घं सूत्रो यिनशप्रति कर्मणः । दीर्घं सूत्रं नो । इव ।
दीर्घं तन्तुके त्विं दीर्घं सूत्रं सकरोत् परिधानम् साधः ।
स्त्रिन् त्विं दीर्घं सूत्रं कर्तव्यव्यापारोऽस्त्वस्य इति ।
चिरक्रियावति । अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो मैत्रातको-
लसः । विषादो दीर्घसूत्री च कर्ता तामस च चरते
गीता । यदङ्गा कार्यं तत्सामेनापि यो न सप्तादयति
दीर्घसूत्री आन्तं रघुः ।

दीर्घ स्तम्भ पु० दीर्घः स्तम्भः काण्डोऽस्य । ताकटके राजनि०
दीर्घा स्त्री दीर्घाटाप् । पृष्टिपण्यास् राजनि० ।
दीर्घाध्वग पु० दीर्घमायतमध्वानं गच्छति गम-ड कृत० ।
(धास्योडिया) ख्याते पतवाहकभेदे ।

दीर्घायु ति० दीर्घमायुः यस्य । चिरकालजीविनि “जीयात्स
दीर्घायुत्वं मे” यज० १८।६ “दीर्घायुत्वाय प्रति रतं
न व्यायुः” ऋ० ८।५।७

दीर्घायुधं पु० नित्यकर्म० । कुलास्त्रे त्रिका० दीर्घं दानह-
पमायुधं यत्न दीर्घात् व्यायुध्यते स्वा०-युध-क । शूकरे
पं० स्त्री शब्दमा० ।

दीर्घायुष्यं यु० दीर्घमायुषं यस्य । श्वेतमन्दारकण्ठे २मा-
 र्कण्डे च राजनि० । शत्रायतायुर्भूतेषु चिरजीविभ्यश्चा-
 र्घ्योक्तोऽपि वि० कर्म० । शदीर्घं वज्रशालव्यापते व्युषि तत्-
 कारणसक्तं मनुना । “ऋषयो दीर्घसन्धत्वात् दीर्घमा-
 युरवाप्त्युः” ।

दीर्घायुस् पु० दीर्घमायुरस्य । दीर्घायुष्ययुक्ते २ चिरजीविष्य-

बोक्तार्ये च । "दीर्घायुस्ते आसधे ! सुनिता" यजुः
१।२।१००

दीर्घार्क पु० दीर्घोऽर्क इव । श्वेतमन्दारद्वये राजनि ।
दीर्घास्य त्वि० दीर्घमास्यं यस्य । व्यायतस्ये इहोऽयम् ।
रश्मिवातुचरभेदे दीर्घलोचनशब्दे दृष्टम् दीर्घमास्यं सत्य
देशे । ४ पश्चिमोत्तरदेशभेदे छ० सं० १४ स० वाक्यं दीर्घमीव-
शब्दे दृष्टम् ।

दीर्घाहन् पु० दीर्घाख्यज्ञानि यत् । निदाससमये इह “हन्-
अत्रादि” पा० सुचोमे प्रत्ययसम्बन्धेन “रोऽसुपि” पा०
रकारनिषेधेन वृत्तस्यासिद्धत्वात् न नानलक्ष्य उपधा-
दीर्घः” सि० कौ० । दीर्घाह्वा इत्यत्र “अङ्गोऽदन्तात्” पा०
नत्वम् कर्म० । “राजाहःसखिभ्यः ठक्” पा० ठक् ।
दीर्घाह् दीर्घदिवसे प० ।

दीर्घिका स्त्री दीर्घैव स्त्रीयै क कापि व्यत इत्स्वम् । १।
लाशयभेदे तत्प्रमाणं ज्ञानाशयोत्सर्गतत्वे यथा
नव्यवर्द्धमानहतवसिष्ठः “शतेन चतुर्भिः पुष्करिणी ।
त्रिभिः शतेर्दीर्घिका, चतुर्भिर्द्वैषः पञ्चभिस्तडागः ।।
श्रेणाद्दृश्युषा वापी” इति संहितायामन्तरपदद्वयैरत्रापि
तथावगम्यते । तेन चतुर्दिक्षु पञ्चत्रिंशज्ज्ञानानुपनतायां
द्वादशशतहस्तान्तरानूपनत्वेन दीर्घिका” “इदङ्गाहतं
क्रोगति दीर्घिकाणाम्” रघुः । २। जलाशयमात्रे “स्वर्गदी
प्तुरदीर्घिका” अमरः दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तया पुष्क-
रिणीभिर्हि” भा० व्याः १२८३० ।

दीर्घं वारु नित्यकर्मणः । उद्गरीलताभेदे राजनि । [४भये च न०
दीर्घं लि० दृ-क्त । श्विदारिते श्मिती च भावे क्त । श्विदारे
दीप्तं लि० दी-ज्ये किप् तां स्मृति सो-क । ज्यनाशकं रात्रि-
दिग्गणे दीप्तेत्यत्र दीप्तेति पाठान्तरात् हितादौ यत् ।
दीप्स तद्धितादौ लि० ।

दु गतौ भ्वा० पर० व्यञ्ज० यनिट् । दधति कदौर्धात् कौचिन् ।
 वेहयमित्याहुस्तेन अदावीदित्यपि । ददाव वेट् कत्वेऽपि
 लिटि नित्ये ट् ददुविव । दूतः । “पितृतेन दूतेन गन्तव्ये
 सितापि” नैष० ।

दु उपतापे स्वापः सकंसेट् । उपतापः पीडनम् । दुनोति-
 अदावीत् कदापीत् लिटि नित्येट् दुदुविव । दुतः । "दु-
 दुतया दुतया" साधः । "दुनोति निर्गन्धतया स्वा खेतः"
 कुमां "स भस्मसाक्षकारासीन् दुदाव च कृतान्तयत्" भट्टि-
 "सुदु दूवेत यदङ्गमपितम्" रघुः कर्मकर्तृ कृत् दु-स्वोच्
 टैवादिकस्य वा ह्रस्वम् ।

दुःक(दुष्क)र्णं ३० वा कत्वम् । छतराश्रुत्वभेदे "दुर्मर्षयो दुर्भुखश्च
दुष्कर्णः कर्ण एव च" भा० आ० ६७३० तत्प्रतीकौ ।

दुःख दुःखकरणे कण्डा० पर० अक० सेट् । दुःख्यति अदुः-
ख्यीत् अदुःखीत् । [अदुःखत् त ।

दुःख तत्क्रियायाम् अद-चु० उभ० अक० सेट् । दुःख्यति ते
दुःख न० दुष्टानि खानि वस्त्रिन्, दुष्टं खनति खन-ड,

दुःख-अच् वा । सांख्यादिमतसिद्धे प्रतिकूलवेदनीये रजः

कार्ये श्रुतितादिधर्मभेदे । न्यायमते स्वात्मधर्मभेदे "बुद्ध्या-

दिष्टत्वं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा

एते आत्मनः सुखतुदय । अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रति-

कूलं सचेतसाम्" भाषा० "अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्य-

कारणभावः । प्रतिकूलं, दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभा-

विकविषयः प्रतिकूल इत्यर्थः सि० सु० । "इच्छाद्वेषप्रयत्न

सुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्" गौ० सू० "यज्जातीय

यस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान् । तज्जातीय

मेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेवमादातुमिच्छा एकस्या-

नेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसम्भवाद् भवति लिङ्गमात्मनः,

नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तर-

वदिति । एवमेकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसम्भवाद् दुः-

खहेतौ द्वेषः । यज्जातीयो यस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्त-

ज्जातीयमर्थं पश्यन्नुपादातुम् प्रयतते, सोऽयम् प्रयत्न एक-

अनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसम्भवात्तारमन्तरेण न स्यात्

नियतविषये बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति

एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः । सुखदुःखस्य

चायं तत्साधनमाददानः सुखसुपलभते दुःखसुपलभते

सुखदुःखे वेदयते पूर्वोक्त एव हेतुः" भा० "द्वितीयस्तत्र

भाष्ये च "दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्तमानो हिंसा-

स्तेयप्रतिषिद्धपरद्रोहं परद्रव्याभीप्सा नास्तिक्यञ्चेति

द्वयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय" उक्तम् ।

कणा०स्तत्र उपस्करवृत्तौ च सुखदुःखयोः परस्परभेदः,

ज्ञानाद्भेदश्च साधितो यथा

"इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयो-

र्यानन्तरभावः" सू० । "आत्मगुणानां कारणभेदव्युत्पा-

दनं दशमाध्यायार्थः तत्र "आत्मशरीरेन्द्रियधर्मबुद्धि-

मनःप्रवृत्तिदोषप्रत्येकभावफलदुःखायवशास्तु प्रमेयम्" इति

गौतमीये प्रमेयविभागस्तत्र सुखज्ञानविधानात् दुःखा-

भिन्नमेव सुखमिति भ्रननिदासायं सुखदुःखयोरेव

प्रथमं भेदमाह । सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तर-

भावोभेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टा-

निष्टकारणविशेषात् इष्टम् इष्टमायं सूक्ष्मचन्दनवनितादि

अनिष्टमनिष्टमायमहिक्कण्टकादि, तद्रूपं यत्कारणं तस्य

विशेषाज्ज्ञेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं

यतः । भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानवस्थानलक्षणात्

नह्येकस्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकारा-

दनयोः कार्यभेदं भेदकं ससृजिनोति, तथाहि अमुग्रहा-

भिन्नज्ञानयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यसुखसाहित्यादि

दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं प्रशस्ता-

चार्यैः "अमुग्रहलक्षणं सुखं खगाद्यभिप्रेतविषयसा-

द्विध्ये सति इष्टोत्पन्नधीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्विरोधा-

दात्मनसोः संयोगाद्यदुयदनुग्रहाभिन्नज्ञानयनादिप्रसा-

दनजनकसत्ययते तत् सुखम्" इति, तदिदमतीतेषु सूक्ष्-

चन्दनादिषु सृजितजम्, अनागतेषु सङ्कल्पजम्, गौतमीये

स्तत्र सुखापरिगणनं वैराग्याय, सुखमपि दुःखत्वेन भा-

वयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति" उप-हृ० । "नन्वासातां

सुखदुःखे परस्परं भिन्ने, ज्ञानादभि ो सातां सत्यनुभ-

ववदित्यत आह उप-हृ० "संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञाना-

न्तरत्वे हेतुः" सू० "सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभि-

न्नत्वे संशयनिर्णयावान्तरत्वाभावो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः,

तद्वयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं वा

स्यात् निर्णयरूपं वा नाद्यः कोटिद्वयादुल्लेखित्वात्, न

द्वितीयः एककोट्युल्लेखित्वात्, तथा च यावद्विशेष-

बाधात् सामान्यबाधः, हावेवहि ज्ञानस्य विशेषो सं-

शयत्वं निर्णयत्वञ्च, नदुभयञ्च, सुखे दुःखे च बाध-

तमिति ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम् । चकारादनुभवबाधं

ससृजिनोति सुखदुःखयोरुल्लेखनी दुःखोति मानसो-

नुभवो नत्वहं जाने सन्देहि निशिनोमोत्याकारोऽनुभव

इति । भेदकान्तरमाह" उप-हृ० "तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षत्वे-

द्विकाभ्याम्" सू० "तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्-

पत्तिः प्रत्यक्षाद्विज्ञाच्च सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षसाम्यो-

जन्यं न वा लिङ्गजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं वैमयिकं

मानोरथिकम् आभिसानिकमाभ्याथिकञ्च, तत्र तया-

णामिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवत्वं नास्त्येव । प्रथममिन्द्रियार्थस-

न्निकर्षजन्यत्वात् ज्ञानं स्यादिति चेन्न सामग्र्येकदेशस्य

कार्यस्य साजात्यानापादकत्वात् अन्यथा दिक्कालमात्रा-

द्वयेन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रियार्थसन्नि-

कर्षादुत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं

भा, नाद्याः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेषवि-
शेषणभावेन द्वयोरनाकलनरूपत्वात् । किञ्च सुखदुःखयो-
रवश्यसंबन्धत्वात् ज्ञानस्यावश्यसंबन्धत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् ।
लैङ्गिकमिति लिङ्गमेव वैधायिकम् । वृत्तिकृतस्तु तयो-
र्ज्ञानसुखयोर्निर्मातृः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिक-
ज्ञानव्याख्यानाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रिय-
जम्, लैङ्गिकन्तु लिङ्गजम्, सुखादिकन्तु जैतादृशमिति
व्याचक्रुः । उप० वृ० । “अभूदित्यपि” सू० । “लैङ्गिकज्ञानाद्
सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह इति शब्दः प्रकारे,
अपिशब्दो भविष्यतीत्याकारान्तरसमुच्चये, तथाच पर्वते
वह्निरभूज्ज्वलति वेति लैङ्गिके ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारो-
द्वयते न चैवं प्रकारं सुखं दुःखं वा चतुष्टयमानसुपल-
लम्बम्” उप० वृ० । “सति च कार्यदर्शनात्” सू० । “चशब्दः
भेदकान्तरं समुच्चिनोति । सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति
च व्याप्तिपक्षधर्मादिप्रतिषेधान्ते कार्यस्य सुखस्य दुः-
खस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्यक्षमात्रं सुखं दुःखं वा न लैङ्गि-
कमात्रं वा, तदयमर्थः ज्ञानसामान्यं तावत् सुखदुःखे न
भवत इत्युक्तं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षज्ञानं वा भवेदनुमितिरूपं
वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सकृच्छब्दादिप्रत्यक्षे सुखत्वानुभ-
वाभावात्, न द्वितीयः चन्दनाद्यनुमितौ वज्रप्राद्यनुमितौ
वा सुखत्वदुःखत्वान्तरानुभवात् । एवं प्रत्यक्षविशेषेऽनु-
मितिविशेषे वा सुखदुःखयोरनुभवाच्च तद्विशेषोऽपीति”
उप० वृ० । “एकार्थसमवायिकारणान्तरेण दृष्टत्वात्” सू० ।
“भेदकान्तरमाह सुखदुःखयोरिति शेषः, सुखं प्रति
शकार्थसमवेतानि क्क्षाधारणकारणानि, धर्माः, सुखे
रागः, सुखकारणेष्व्वा, तदुपादानयत्नः, सकृच्छब्दा-
दिज्ञानम् । दुःखं प्रति तु अधर्माः, अनिष्टकष्टकादि-
ज्ञानम्, एषु एकार्थसमवायिषु कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः,
ज्ञानस्तु निर्विकल्पकमेकार्थसमवेतमसाधारणकारणं नापे-
क्षत एव, सविकल्पकत्वेन विषयज्ञानं तत्र कारणा-
न्तरं स्वयिजातीयं कारणं न भवति, मनःसंयोगस्तु
साधारणत्वादविवक्षितः । यद्यपि सृष्टिः संस्कारमसाधा-
रणमपेक्षते तथापि तद्भेदः स्फुटमिह एवेत्यनुभवमादाय
भेदचिन्तनात् । लैङ्गिके यद्यपि व्याप्तिप्रसङ्गधर्मादि-
दिज्ञानापेक्षा तदाप्यन्तरशब्देनैव तद्व्युदासः । तदयं
प्रमाद्यप्रयोगः सुखदुःखे अनुभवमभिज्ञे स्वसमानाधिकर-
णसंज्ञातीयासाधारणकारणजन्यत्वात् स्वतिवदाद्यमद-
वच्च” उप० वृ० ।

सांख्यास्तु तस्य रजःकार्यत्वम् चित्तस्य विषयाणाञ्च धर्मत्वं
तच्चैविध्यञ्चोरोरीचक्रुः । तथा हि “दुःखत्वाभि-
घातादित्यादि” सा० का० तत्त्वकौस्तुभसूक्तं यथा
“दुःखानां त्वयं दुःखत्वं तत् खलु त्विषमम् आध्या-
त्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्वाध्यात्मिकं द्विविधं
शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनि-
मित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभयैर्प्राविष्टादविषयवि-
शेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादा-
ध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आ-
धिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्वाधिभौतिकं मातृपशुप-
क्षिसरीसृपस्यावरनिमित्तम् । आधिदैविकं यक्षराक्षसवि-
नायकप्रहारेण निबन्धनम् । तदेतत् प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं
रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातम् । तदनेन
दुःखतिक्रियान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतया-
भिसम्बन्धोऽभिघातः इति । एतावता प्रतिकूलवेदनी-
यत्वं जिहासाहेतुरक्तः । यद्यपि न सन्निरुध्यते दुःखं
तथापि तदभिभवः शक्यः कर्तुमित्युपरिः श्रिवेदधिष्यते”

“भोग्ये हि सुखदुःखे अतुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्या-
त्ममनुभूयते तेनानयोरतुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च
केनचिदप्यन्येन भवितव्यं नचातुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया
वा बुद्धप्रादयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्ति-
विरोधात् । तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽतुकूलनीयः प्रति-
कूलनीयो वा स चात्मेति” सा० प्र० भा० ।

सर्वेषां त्रिगुणात्मत्वात् विषयस्यापि सुखदुःखात्मकत्वं
तन्मौ० व्यवस्थापितं यथा

“अथ च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वा-
तुरूपानि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्प-
यन्ति । तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावाज्ञानात् ।
तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पदा स्वामिनं
सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुख-
रूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य
हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं
पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ?
तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च स्त्रिया
सर्वे भावा व्याख्याताः । तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं
सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तत्दुःखात्मकं रजः यन्मोहहेतुस्त-
न्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युग्म-
दङ्गताविविरोधः सहदर्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव

विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशसाधने निमित्त-
भेदा उच्यन्ते एवं दुःखोपपन्नकप्रवर्तकत्वैरेवं मोह-
गुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति ।

दुःखादीनाञ्च मा० प्र० भा० विषयगतत्वं यद्वर्णितं तच्च
आनन्दशब्दे ७२२ पृ० दृश्यम् "मील्यप्रतीतिविधादा-
द्यैर्गुणानामन्योन्यवैधर्म्यम्" सा० सू०

'गुणानां सत्तादिद्वयवयाणामन्योन्यं सुखदुःख-
विधादाद्यैः साधर्म्यं कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । मोहादिकं
च घटादेरपि रूपादिवदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वा-
दन्यकार्याणामित्युक्तम् । अत्तादिशब्दाद्याः पञ्च-
शिखाचार्यैरुक्ताः यथा "सत्त्वं नाम प्रसादलाघवाभिप्लव-
प्रतीतितित्तासन्नोपादिरूपानन्तमेदं समासतः सुखात्म-
कम् । एवं रजोऽपि शोकादिनानामेदं समासतो
दुःखात्मकम्" सा० प्रवचनभाष्यम् ।

दुःखस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपत्वम् शङ्करभाष्ये उक्तम् तच्च
व्यञ्जानशब्दे ६४२ पृ० दर्शितम् ।

कविकल्पलतावाञ्छा चोक्तस्तिष्ठानि कतिचित् दुःखकार-
णानि दर्शितानि यथा

मारतन्त्रप्रः१ व्याधिः२ व्याधिः२ मानच्युतिः४ शत्रुः५
कुमार्याः६ नैःखम्७ कुपामवासः८ कुस्त्रासिसेवनम्९
वज्रकन्याः१० हृदयः११ परमहवासः१२ वर्षाप्रवासः१३
भाय्याद्वयम्१४ कुम्भलः१५ दुर्हलकरणककभिः१६
वराहपुराणे दुःखतराणि कतिचिदुक्तानि यथा

'दुःखमेव प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधारे ! । उचिते-
नोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् । अहङ्कारजतो नित्यं
नरा मोहेन चावृताः । ये मां जैव प्रपद्यन्ते ततो दुःख-
तरङ्गु किम् । सर्वांगी सर्वशक्तिता नमस्कारविव-
र्जितः । ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् ।
सर्वाङ्गानि तु सिद्धानि पाकभेदन्तु कारयेत् । अक्ष-
देवं योऽश्नाति ततो दुःखतरङ्गु किम् । प्राप्नोति वैश्व-
देवं हृष्टं हृष्टमिति ज्ञातम् । अदत्त्वा तस्य यो युद्धं
करोति ततो दुःखतरङ्गु किम् । असन्तुष्टस्तु वैषम्ये परदारान्नि-
वर्तकः । परोपतापी मन्दात्मा ततो दुःखतरङ्गु किम् ।
अकृतायुर्बलं कर्म गृहे संवसते नरः । कृत्यकालवशं
प्राप्नोति ततो दुःखतरङ्गु किम् । हस्तप्रशरणयानानि ग-
च्छमानानि पश्यति । न वै तस्यापशः पृष्ठे ततो दुःख-
तरङ्गु किम् । अश्वनि मिश्रितं केचित् इतथादिश्व-
नितम् । शुक्लाङ्गं केचिदश्वनि ततो दुःखतरङ्गु किम् ।

वरवस्त्रावृतां शय्यां समासेवन्ति भूषिताः । केचित्
तृणेषु शेरान्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् । विहान् जती
गुणत्रयं सर्वशास्त्रविभारदः । केचिन्मूकाश्च दृश्यन्ते
ततो दुःखतरङ्गु किम् । विद्यमाने धने केचित् कपया
भोगवर्जिताः । दरिद्रो जायते दाता ततो दुःखत-
रङ्गु किम् । पुरुषस्य तु द्वे भार्ये तयोरेकां प्रशंस-
येत् । एकामि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरङ्गु किम् ।
लब्ध्वा तु मानसीं संज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम् । मामिव
न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् । लब्ध्वा ब्राह्मण-
भावं तु तयो वर्षाः सुमध्यमे ! । पापकर्मरता ह्यार्ज-
स्ततो दुःखतरङ्गु किम् । एतस्मै कथितं भूम्ह ! दुःखकर्म
विनिश्चितम् । सर्वभूतहितार्थाय यत्त्वया परिश्र-
च्छ्रुते" । 'अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तथा-
हिताः । निन्दन्त्येव सामर्थ्यं ततो दुःखतरङ्गु किम्'
गीता । "मा जीदन् यः परायणादुःखदग्धोऽपि जीवति"
माचः । "सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते" नृच्छः । दुःख-
मनुभवति दुःख+क्यङ् दुःखायते दुःखमनुभवतीत्यर्थः ।
"दुःखायते जनः सर्वः स एवैकः सुखायते" भट्टिः ।

दुःखग्राम पु० दुःखानां ग्रामोऽयम् । संसारे गन्तार्यचि० ।
इत० । २दुःखसमुदाये च ।

दुःखजात लि० जातं दुःखमस्य परनि० । संजातसुखे
'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यादिना प्रा०व्यस्थानोदात्तता
इत० । २दुःखसमुदाये न० ।

दुःखत्रय न० इत० । व्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविककृपे
दुःखत्रिके दुःखशब्दं सा०का० त०कौ०वाक्यं दृश्यम् ।
दुःखदिर पु० दुष्टः खदिरः वा पक्षम् । महासारे खदि-
रभेदे गन्तार्यचि० । [हेमच० ।

दुःखदोहा स्त्री दुःखेन दोहा । दुःखेन दोहायां गवि ।
दुःखशील लि० दुःखं शीलयति शील-क्यङ् उप० । दुःखा-
नुभवशीलनकर्त्तरि "कामेकपत्नी व्रतदुःखशीलाम्" कुमा० ।
दुःखित लि० दुःख+तार० इतच् । संजातदुःखे "दुःखिता

यत्न दृष्टेरन् विकृताः पापकारिणः" मनुः ।

दुःखिन् लि० दुःख+तृष्णा० गत्वर्णे इनि । दुःखान्विते
दुःशकुन न० दुष्टं शकुनं वा रोः शः । अशुभशक्तौ निमि-
त्रभेदे "वन्ध्याचर्मतृष्णाश्चि सर्पलवणाङ्गारेभ्यश्चोपविट्-
तैलोपाचवसौपधारिजटिलपत्राट्टणव्याधिताः नन्ताम्-
ताविट्ककेशपतित व्याङ्गुधार्ता व्यष्टक् स्त्रीपृष्ठां शर-
टः खगेहृद्वनं भाजीरयुजं कुतम् । कापादी पुष्ट-

तत्कपटविधयाः कुजाः कुटुम्बे कलिर्वस्त्रादेः स्वजनं
 लुलापसमरं कृष्णानि धान्यानि च । कार्पासं वसनञ्च
 गर्दभरवो दक्षेऽतिरुष्टं गर्भिणी सुखडाह्रस्वरदुर्वचोन्म
 बधिरोटक्या न दृष्टाः शुभाः । कृष्णाम्बरा कृष्णविलेपनाद्या
 कृष्णस्रजं मूर्धनि धारयन्ती । दृष्टा प्रकोपा यदि कृष्ण-
 वर्णा नारी नरैस्तद्विपदो भवन्तीति" शब्दार्थचिन्धितवाक्यम्
 दिग्भेदादिभिः शकुनभेदे फलभेदः ८० सं० ८६ अ० उक्तो यथा
 "अन्यजन्मान्तरकृतं कर्म पुंसां शुभाशुभम् । यत्तस्य
 शकुनः पाकं निवेद्यति गच्छताम् । आमारण्याम्बुभू-
 व्योनद्युनिशोभयचारिणः । रतयातेक्षितोक्तेषु आद्याः
 स्त्रीपुंसकाः । पृथग्जात्यनवस्थानादेष्टां व्यक्तिर्न
 लक्ष्यते । सामान्यलक्षणोद्देशे श्लोकाद्विधत्ताविमौ ।
 पीनोन्नतविपुलांसाः पृथुग्रीवाः सुवक्षसः । स्वलग्नमीर-
 विरुताः पुमांसः स्थिरविक्रमाः । तनूरस्काशिरोग्रीवाः
 सूक्ष्मास्त्रपदविक्रमाः । प्रसक्तस्त्रदुभाषिण्यः स्त्रियोऽतो-
 ज्येष्ठपुंसकम् । आमारण्याप्रचाराद्यं लोकादेवोपलज-
 येत् । सञ्चिन्निप्रसुरहं वच्मि यात्रामात्रप्रयोजनम् ।
 पथ्यात्मानं नृपं सैन्ये पुरे चोद्दिश्य देवताम् । स्वार्थं
 प्रधानं सास्यं स्थाज्जातिविद्यावयोऽधिकम् । सक्तप्राप्त्य-
 दकांसु फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गारिदीपप्रभूमिन्यस्ताश्च
 शान्तास्ततोऽपराः । तत्पञ्चमदिशां लुल्यं शुभं त्रैकाल्य-
 मादिगेत् । परिशेषयोर्दिशोर्वाच्यं यथासन्नं शुभा-
 शुभम् । शीघ्रमासन्ननिम्नस्त्रैश्चिरादुन्नतदूरगैः । स्थान-
 वृष्णपचाताञ्च तद्वद्व्यूयात्फलं पुनः । कृष्णतिथ्युद्वाता-
 कैर्देवदीप्तो यथोत्तरम् । क्रियादीप्तो गतिस्थानभावस्वर-
 विचेष्टितैः । दशधैवं प्रशान्तोऽपि सौम्यस्तृणफलाशनः ।
 मांसमेध्याशनो रौद्रो विमिश्रोऽन्नाशनः स्मृतः । हर्ष-
 मासादमङ्गल्यमनोज्ञस्थानसंस्थिताः । अष्टा मधुरसमीर-
 फलपुष्पद्रुमेषु च । स्वकाले गिरितोयस्था बलिनो दु-
 निशाचराः । क्लीवस्त्रीपुरुषाश्चैषां बलिनः सूर्ययोत्तरम् ।
 जवजातिबलस्थानहृषसत्त्वस्वरान्विताः । स्वभूमावनुलो-
 माश्च तदूनाः स्युर्विवर्जिताः । कुक्कुटेभपिरिल्यश्च शिखि-
 वज्रुलङ्किराः । बलिनः सिंहेनादश्च कूटपूरी च पूर्वतः ।
 क्रोष्टुकोलूकहारीतकाककोकचैपिङ्गलाः । कपोतहृदि-
 ताक्रन्दक्रूरशब्दाश्च यास्यतः । गोशशक्रौञ्चलोभाश-
 हंसोत्क्रोशकपिङ्गलाः । विडालोत्सववादितगीतहासाश्च
 वारुणाः । शतपत्तुरङ्गासुसृगैकशफकोकिलाः । चाप
 मल्लकपुष्पाह्वण्टाश्चरवा उदक् । न आस्योऽरण्यगो

याह्यो नारण्यो गानसंस्थितः । दिवाचरो न शर्वदां
 न च नक्तचरो दिवा । हन्तरोगान्तिवस्ताः कलहा-
 मिप्रकाङ्क्षिणः । आपगान्तरिता मत्ता न ग्राह्याः श-
 कुनाः कचित् । रोहिताश्वाजवालेयकुरङ्गोद्वस्त्रगाः
 शशः । निष्फलाः शिशिरे ज्ञेया वसन्ते काककोकिला ।
 न तु भाद्रपदे ग्राह्याः स्मरश्चक्रादयः । शरद्वजा-
 दगोक्रौञ्चाः आचरणे हस्तिचातकौ । व्याघ्रर्त्तवानर-
 द्वीपिमहिषाः सविलेशयाः । हेमन्ते निष्फला ज्ञेया
 वालाः सर्वे विमातुषाः । ऐन्द्वानलदिशोर्मध्ये विभागेषु
 व्यवस्थिताः । कोशाध्यक्षान्नाजीवितपोयुक्ताः प्रद-
 क्षिणम् । शिल्पी भिक्षुर्विवस्त्रा स्त्री यास्यानलदिगन्तरे ।
 परतश्चापि मातङ्गगोपधर्मसमाश्रयाः । नैर्ऋतीशरुण्यो-
 मध्ये प्रमदास्तितस्कराः । शौण्डिकः शाकुनी हिंस्रो
 वायव्यपश्चिमान्तरे । विषघातकगोस्त्रामिक्षुहकज्ञास्ततः
 परम् । धनवानीक्षिकश्च मालाकारः परं ततः ।
 वैष्णवश्चरकश्चैव वाजिनी रक्षणे रतः । एवं द्वाविं-
 शतो भेदाः पूर्वदिग्भिः सहोदिताः । राजां कुमारो
 नेता च दूतः अष्टौ चरो द्विजः । गजाध्यक्षश्च पूर्वाद्याः
 क्षत्रियाद्याश्चतुर्दिशम् । गच्छतस्तिष्ठतो वापि दिशि
 यस्यां व्यवस्थितः । विरयैति शकुनो वाच्यस्तद्दिग्जेन
 समागमः । भिन्नभैरवदीनार्तपरुषक्षामजर्जराः । स्वरा
 नेष्टाः शुभाः शान्ता हृष्टप्रकृतिपूरिताः । शिवा श्यामा
 रत्ना कुक्कुः पिङ्गला गृहगोधिका । स्मररी परपुष्टा
 च पुद्गामानश्च वामतः । स्त्रोमज्ज्ञा भासमप्रककपि-
 शीकर्णचिकुराः । शिखिश्चोक्तगृहपिप्पीकरुशश्रेणाश्च
 दक्षिणाः । स्त्रेडास्योटितपुष्पाह्वीतशङ्खाम्बुनिःस्त्रनाः ।
 सहर्षाध्ययनाः पुंवत् स्त्रीवदन्या गिरः शुभाः । आसौ
 मध्यमपड्जौ तु गान्धारश्चेति शोभनाः । षड्जामध्यम-
 गान्धारा ऋषभश्च स्वरा हिताः । रतकीर्तनदृष्टेषु भार-
 द्वाजाजवर्हिणः । धन्या नकुलचापौ च सरटः पापदो-
 ऽग्रतः । जाह्नकाहिंशशक्रोडगोधानां कीर्तनं शुभम् ।
 रतसन्दर्शनं नेष्टं प्रतीपं वानरर्क्षयोः । ओजाः प्रदक्षिणं
 शस्ता स्त्रगाः सनकुलाण्डजाः । चापः सनकुलो वामो
 मृगुराहापराहृतः । छिक्करः कूटपूरी च पिरिली
 चाङ्गि दक्षिणा । व्यपसव्याः सदा शस्ता दक्षिणः सवि-
 लेशयाः । अष्टौ हयसिते प्राच्यां शवमांसे च दक्षिणे ।
 कन्यकादधिनी पश्चादुदगोविप्रसाधवः । जालश्चरश्चौ
 नेष्टौ प्राम्यास्यौ शस्त्रघातकौ । पश्चादा सवषण्णौ च

खलासनहलान्युदक् । कर्मसङ्क्रमयुद्धेषु प्रवेशे नष्टमार्गणे ।
यानव्यस्रगता ग्राह्या विशेषश्चात्र वक्ष्यते । दिवा प्रस्थान-
वदुग्राह्याः कुरङ्गरुखानराः । व्यङ्ग्य प्रथमे भागे
चापवज्रकुक्कुटाः । पश्चिमे शर्वरीभागे नमृकोलक-
पिङ्गलाः । सर्व एव विपर्यस्ता ग्राह्याः सार्धेषु योषि-
ताम् । नृपसन्दर्शने ग्राह्याः प्रवेशेऽपि प्रयाणवत् ।
गिर्यरणप्रवेशे च नदीनहं चावगाहने । वामदक्षिणौ
शक्तौ यौ तु तावत्प्रष्टव्यौ । क्रियादीप्तौ विनाशाय
यातुः परिषस्रज्जितौ । तावेव तु यथाभागं प्रशान्त-
रुतचेष्टितौ । शकुनौ शकुनद्वारसज्जितावर्धसिद्धये ।
केचिन् शकुनद्वारमिच्छन्त्युभयतः स्थितैः । शकुनैरेक-
जातोयैः शान्तचेष्टाविराविभिः । विसर्जयति यद्येक
एकश्च प्रतिप्रेषति । स विरोधोऽशुभो यातुर्माहुरो
वा बलवत्तरः । पूर्वं प्रावेशिको भूत्वा पुनः प्रास्थानिको
भवेत् । सुखेन सिद्धिमाचष्टे प्रवेशे तद्विपर्ययः । वि-
सर्ज्य शकुनः पूर्वं स एव निरुणद्धि चेत् । प्राह यातु-
ररेष्ट्युं उभयं रोगमेव वा । व्यपसव्यास्तु शकुना
दीप्ता भयनिवेदिनः । चारम्भे शकुनो दीप्तो वर्षान्त-
स्तद्व्यङ्करः । तिथिवाय्वर्कभस्यानचेष्टादीप्ता यथाक्रमम् ।
धनसैन्यबलाङ्गैककर्मणं स्युर्भयङ्कराः । जीमूतध्वनि-
दीप्तेषु भयं भवति मारुतात् । उभयोः सम्ययोदीप्ताः
शक्तौ द्वयभयङ्कराः । चित्तिकेशकपालेषु स्तव्यवन्ध-
प्रदाः । कण्टकीकाष्ठभस्मस्थाः कलहावासदुःखदाः ।
अप्रसिद्धिं भयं वापि निःसाराश्च व्यवस्थिताः । कुर्वन्ति
शकुना दीप्ताः शान्ता यावत्फलान्ते ते । असिद्धिसिद्धिदौ
श्रेयो निर्हादाहारकारिणौ । स्थानाद्गुणं जजेदु-
यातां शंसते त्वन्यथागमम् । कलहः स्वरदीप्तेषु स्थान-
दीप्तेषु विग्रहः । उच्चमादौ स्वरं कृत्वा नीचं पश्चाच्च
चोपकृत् । एकस्थाने स्वन्दीप्तः सप्ताहादुग्रामघातकृत् ।
पुरदेशनरेन्द्राणामृत्वाङ्गनवत्सरात् । सर्वे दुर्मित्तकर्तारः
स्वजातिपिशिताशनाः । सर्पसूचिकमाजौरपृष्ठुरोमविव-
र्जिताः । परयोनिषु गच्छन्तो मैथुनं देशनाशनाः ।
अन्यत्र वेसरुतपेन्द्रेणां चाजातिमैथुनात् । बन्धघात-
भयानि स्युः पादोरुसस्तकान्तगैः । अशपिपिशिताक्ष-
दैर्बभेसोषजतग्रहाः । क्रूरोगदोषदुष्टैश्च प्रधाननृपवृत्तकैः ।
चिरकालैश्च दीप्ताद्यास्वागमो दिक्षु तच्चृणाम् । सद्रव्यो
बलवांश्च स्थावद्रव्यस्वागमो भवेत् । द्युतिमान् विनतप्रेक्षो
सौख्यो दारुणवृत्तकृत् । विदिकस्यः शकुनो दीप्तो वाम-

स्वेनानुवाधितः । स्त्रियाः संप्रहर्षं प्राह तद्विगाह्यात-
योनितः । शान्तः पञ्चमदीप्तेन विरुतो विजयावहः ।
दिग्गमकारो वा दोषकृत्तद्विपर्यये । वामसव्यरुतो
सध्यः प्राह स्वपरयोर्भयम् । मरणं कथयन्त्येते सर्वे
समविराविणः । उल्लासमध्यमूलेषु गजाश्वरथिकागमः ।
दीर्घांशसपिताग्रेषु नरनौशयिकागमः । शकटेनोन्नत-
स्ये च क्षायास्थे कृत्वसंयुतः । एकत्रिपञ्चसप्ताहात्
पूर्वाद्यास्वन्तरासु च । सुरपतिस्तवहयमनिर्द्धीत-
वरूपपवनेन्दुशङ्कराः । प्राच्यादीनां पतयो दिशः पुमांसो-
ऽङ्गना विदिशः । तरुतालीविदलान्तरसलिलजशरचर्म-
पट्टलेखाः स्युः । द्वात्रिंशत्प्रिभक्ते दिक्चक्रे तेषु
काव्याणि । व्यायामशिक्षिनिक्कूजितकलहाम्भोनिगड-
मन्त्रगोशब्दाः । वर्णाश्च रक्तपीतकलणमिताः कोणगा
मित्राः । चिह्नं ध्वजो दग्धमथ श्मशानं दरी जलं
पर्वतयज्ञघोषाः । एतेषु संयोगमयानि विन्द्यात् चन्यानि
वा स्थानविकल्पितानि । स्त्रीणां विकल्पे दृष्टती
कुमारी व्यङ्गा विगम्या त्वय नीलवस्त्रा । कुक्षी प्रदीर्घा
विधवा च ताश्च संयोगचिन्तापरिवेदिकाः स्युः ।
पृच्छासु रूप्यकनकातुरभामिनीनां मेघाव्ययानमखगोकुल-
संनयासु । न्ययोधरक्ततुलोभ्रककीचकाख्याश्चूतद्रुमाः
खदिरविल्वनगार्जुनाश्च ।

चन्यानि शुभाशुभशकुनानि तत्त्वोक्तानि तत्तच्छब्दे उक्ताः ।
दुः(दुःश)शला स्त्री धृतराष्ट्रकन्यायाम् वा रोः शः । दुःश-
लायत्वं “कुण्डजश्लोकश्चैव दुःशला च शताधिका”
भा० व्या० ६७५० । [दुःखेन शिष्यमाणे ।

दुःशास त्रि० दुःखेन शिष्यतेऽसौ शास-कर्मणि वेदे खल् ।
दुःशासन त्रि० दुःखेन शिष्यतेऽसौ “भाषायां शासियुधि
दृशिष्टिष्टिभ्यो युच्” पा० भाषायां युचो विधानात्
कर्मणि युच् । दुःखेन शिष्यमाणे दुर्योधनादिमध्ये
२ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० । “दुर्योधनोयुयुत्सश्च राजन् !
दुःशासनस्तथा” भा० व्या० ६७५० ।

दुः(श्री)शील त्रि० दुष्टं शीलमस्य वा रोः शः । दुष्टशीले
“पूर्वमप्यतिदुःशीलो न धैर्यं कर्तुमर्हति” भा० व्या० २०५० ।
दुःशोध त्रि० दुर्+शुध-कर्मणि खल् । दुःखेन शोधनीये
प्रतीकार्ये च त्रि० “तथैव खलु दुःशोधान् शोधयेत्
चारकर्मणा” सुशु० । [वा प्रः । दुष्टे सख्यौ

दुः(दुःष)षमि पु० दुष्टः सन्निः सुषामा० पत्न्ये विसर्गस्य
दुः(दुःष)षमस् अङ्ग० दुष्टं सुषमत्वं तिष्ठन् । अङ्गयो० पत्न्ये

रोषां घः । गह्रायाम् वमरः ६७० अथत्वम् । असम-
ञ्जसं त्रिकान् ।

दुः(दुस्स)सह त्रि० दुःखेन सहतेऽसौ सह-खलु वा रोः
घः । १दुःखेन चोदये “यो दुःसहासो वनुषा” ऋ०
८।८१।५ “तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत्”
भा०व०६५अ० “दुःसहेन हृदये निशाचरो” रघुः “भव-
त्यनिष्टादपि नाम दुःसहात्” कुमा० । २नागदमन्यां
स्त्री राजनि० । [भावे क्त । २दुष्टे स्वप्ने न०]

दुःपु(सु)स त्रि० दुर्+स्वप्-क्त-वा प्रत्यम् । १दुष्टस्वप्नयुक्ते
दुःपूति त्रि० दुष्टा सतिः रोषां घः । दुष्टायां सतौ ।
दुः(दुप्त्रे)षेध त्रि० दुर्-सिध-खलु सुषामा० प्रत्ये रोषां
घः । सेड, मसाध्ये । [दुष्टसकथियुक्ते ।

दुःसकथ(क्रिय) त्रि० दुष्टं सकथि यस्य वा अच् समा० ।
दुःसाध(ध्य) त्रि० दुःखेन साध्यतेऽसौ खलु तत्कार्ये घञ् वा ।
साधवित्तमशक्ये “कन्दोतुष्टिदुःसाधा” भावः “किं नाम
मम दुःसाध्यं भवतु, सा निग्रहे रणे” हरिवं० २६७अ०

दुःसाधिन् त्रि० दुष्टं साधयति साधि-णिनि । १दुष्टसाधके
२दौवारिके पु० शब्दमाला ।

दुः(दु)स्त्री स्त्री दुष्टा स्त्री प्रा०स० वा विसर्गलोपः । दुष्टायां
स्त्रियां तस्याभावः कर्ष वा अण् । दौस्त्रीण तस्याभावे
कर्षणि च न० ।

दुः(दु)स्य त्रि० दुष्टं तिष्ठति स्या-क वा विसर्गलोपः । १दुर्गते
२मूर्खे ३दुष्टं स्थिते च मेदि० ४लुब्धे शब्दार्थचि० ।
“दुःस्य तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्त्तासि तत् श्रोत्रप्रसि”
अमरुशः ।

दुः(दु)स्यर्श त्रि० दुःखेन सृष्ट्यतेऽसौ दुर्+सृष्ट-कर्मणि
खलु वा विसर्गलोपः । १सृष्टु मशक्ये मेदि० । “दुर्गच्छो
सृष्टिना वायुः दुस्यर्शः पाणिना शशी” भा०व्यास०१३अ०
१दुरालभायाम् स्त्री अमरः १लताकरञ्जे राजनि० ४क-
पिकच्छाम् ५आकाशवक्त्रां ६कण्टकाय्याम् च स्त्री रा-
जनि० [१कर्मणि खलु । २दुष्टे व्रणं च अस्त्रादौ हेमच०]

दुः(दु)स्फोट पु० दुष्टं स्फोटयति स्फुट-अच् वा विसर्गलोपः ।

दुःस्वप्न पु० दुष्टः स्वप्नः प्रा०स० । अशुभस्वप्नके स्वप्नभेदे
स च कान्दोग्यो “अथ स्वप्ने कृष्णदन्तं पुरुषं पश्यति
सृणुं हन्ति” इत्युक्तः ।

कर्त्तवित् दुःस्वप्नभेदाच्च ब्रह्मवैवर्तजन्मख० उक्ता यथा
“सर्वं श्रुतं महाभाग ! दुःस्वप्नं कथय प्रभो ! । सर्वाच
तश्च भगवान् ! श्रूयतामिति तद्वचः । श्रीभगवानुवाच

स्वप्ने हसति यो हर्षाद्विवाहं यदि पश्यति । नर्त्तनं
गीतमिष्टञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् । दन्ता यस्य विपी-
छान्ते विचरन्तश्च पश्यति । धनहानिर्भवेत्तस्य पीडा
चापि शरीरजा । अभ्यङ्गितस्तु तैलेन यो गच्छेद्दक्षिणां
दिशम् । खरोद्गमहिषाकूटो मृत्युस्तस्य न संशयः ।
स्वप्ने चूर्णं जवापुष्पमशोकं करवीरकम् । विपत्ति-
स्तस्य तैलञ्च लवणं यदि पश्यति । नग्नं कृष्णं क्लिन्न-
नासां शूद्रस्य विधवां तथा । कपर्दकं तालफलं दृष्ट्वा
शोकमवाप्नुयात् । स्वप्ने रुष्टं ब्राह्मणञ्च ब्राह्मणीं कोप-
संयुताम् । विपत्तिश्च भवेत्तस्य लक्ष्मीर्यति गृहादुद्भु-
वम् । वनपुष्पं रक्तवर्णं पलाशञ्च सुप्रप्यितम् । का-
पीधं रक्तवस्त्रं च दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । गायत्रीञ्च
हसन्तीं वा कृष्णाम्बरधरां स्त्रियम् । दृष्ट्वा कृष्णाञ्च विधवां
नरो मृत्युमवाप्नुयात् । देशता यत्र मृत्युनि गायन्ति
च हसन्ति च । आस्फोटयन्ति धावन्ति तस्य देशो विन-
श्रति । बालं मृतं पुरोषञ्च रैत्यं रत्नं सुवर्णकम् ।
प्रत्यक्षमथ वा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् । कृष्णाम्बर-
धरां नारीं कृष्णमाल्यानुलेपनाम् । उपगृह्णति यः
स्वप्ने तस्य मृत्युर्भविष्यति । मृतवत्सञ्च सुप्तञ्च मृगस्य
वानरस्य वा । यः प्राप्नोत्यस्यमालां च विपत्तिस्तस्य
निश्चितम् । अभ्यङ्गितस्तु तैलेन हविषा मधुनाऽपि वा ।
तक्रोशैव गुडेनापि पीडा तस्य विनिश्चितम् । पतितं
नखकेशञ्च निर्वाणाङ्गारमेव च । भस्मपूर्णां चितां
दृष्ट्वा लभते मृत्युमेव च । मसीञ्च किञ्चित् कृष्णं वा
दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भुवम् । पादुकाफलकं रक्तपुष्पमाल्यं
भयानकम् । मांसं समूरं सुहृदं वा दृष्ट्वा सद्यो व्रणं
भवेत् । करटं सरटं काकं मङ्गूकं वानरं परम् ।
पृथगात्मलं स्वप्ने केशलं व्याधिकारणम् । भग्नभाण्डं
क्षतं शूद्रं यक्षकुष्ठञ्च रोगिणम् । रक्ताम्बरञ्च जटिलं
शूकरं महिषं खरम् । कृष्णाकारं महाघोरं मृत-
जीवं भयङ्करम् । दृष्ट्वा स्वप्ने योनिर्लिङ्गं विपत्तिं लभते
भुवम् । कुवेशरूपं स्तेच्छञ्च यमदूतं भयङ्करम् । पाश-
हस्तं पाशशस्त्रं दृष्ट्वा मृत्युं लभेद्भरः । ब्राह्मणो ब्राह्मणी
वाल्मा बालको वा सुतः सुता । विदायं कुरुते कोपात्
दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । कृष्णपुष्पञ्च तन्माल्यं शंखश-
स्त्रास्तवारिणम् । स्तेच्छाञ्च विजताकारां दृष्ट्वा मृत्युं
लभेद्भुवम् । नाट्यञ्च नर्त्तनं गीतं गायनं रक्तवीर-
सम् । मदङ्गशब्दमानन्दं दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भुवम् ।

“केऽप्याविकं पथ्यतमं श्चतोष्णं चीरं त्वजानां प्रतशीत
माहुः । दोहानशीतं मङ्घिषोपयस्यं गव्यन्तु धारो-
ष्णानिदं प्रशस्तम् । दध्प्रं दृंहणमग्निवर्द्धनकरं पू-
र्वाल्लपीतं पयो मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कच्छय
विच्छेदनम् । बाण्ये वङ्गिकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं
वार्जके रात्रौ चीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततः सर्वदा ।
चीरं स्रग्धर्नितियोषितं यदतप्रमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
प्रस्यान्तु दोषं कुरुते तदूर्ध्वं विप्रोपमं स्यादुषितो दशानाम् ।
जीर्णच्यरे कफे चीणे चीरं स्यादुष्टतोपमम् । तदेव त-
द्वये पीतं विषवर्द्धनं मानुषम् । चीरक्ताधगुणः ।
“चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद् यदावर्त्तितसुतनं
तत् । सर्वमयम् बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं चीरमति
प्रशस्तम् । गव्यं पूर्वाल्नकाळे स्यादपराह्णे तु माहि-
षम् । चीरं सशर्करं पथ्यं यदा सात्यञ्च सर्वदा ।
चीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तञ्च नैतल्लवणेन सार्जम् ।
पिटाक्षसन्धानकमापसृक्तकोशात्कीकन्द्फलादिकैश्च । तथा
“मत्स्यमांसगुडसृङ्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं
पयः । शाकजास्वरसैश्च सेवितं मारयत्यवुषमाशु
सर्पवत् । स्निग्धं शीतं शुक्र चीरं सर्वकालं न सेवयेत् ।
दोषाग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च । नित्यनी-
प्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्पान्ति धातवः
सर्वं बलपुष्टिविवर्द्धनम् । चीरं गवाजकादेर्मधुरं चीरं
नवप्रसूतानाम् । रुक्षञ्च पित्तदाहं करोति रक्ताभयं
कुरुते । मधुरं विदोषशमनं चीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं चीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ।
गुणहीनं निःसारं चीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यम
वयसं सुक्तमिदं दुर्बलन्तु दृढानाम् । तासां मास-
तयादूर्ध्वं गुर्विणीनाञ्च यत् पयः । तद्वाहि लवणं
चीरं मधुरं पित्तशोषकम् । दुग्धाक्षं शीतलं स्वादु
दध्प्रं वर्णकरं शुक्र । वातपित्तापहं रुच्यं दृंहणं
बलवर्द्धनम्” राजनि० ।

दुग्धतालीय न० दुग्धस्य तालाय प्रतिषाये हितं क् ।

१ दुग्धाक्षे २ चीरफेने च मेदि० ।

दुग्धपाचन न० दुग्धं पाच्यतेऽनेन पाचि-करणे ल्युट् ।

दुग्धपाकपात्रे हारा० ।

दुग्धपाषाण पु० दुग्धं निर्यासः पाषाण इव यस्य । (शिर-

गोबा) ख्याते दृक्चभेदे राजनि० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

दुग्धपुष्पी स्त्री दुग्धमिव शुभ्रं पुष्पं सञ्जरी यस्याः गौरा०

डीप् । (दुधमेया) ख्याते दृक्चभेदे २ सेवकाक्षौ यद्धच०
दुग्धफेन पु० दुग्धस्य फेनो यत् । शर्करासहिते चीरहिण्डीरे
राजनि० । गौरा० डीप् । दुग्धफेनी श्लुपभेदे स्त्री ।
स्वार्थे क तत्त्वार्थे पु० ।

दुग्धवत् पु० दुग्धार्थं वत्सः । दुग्धदोहनार्थं गोर्वन्ने “पीत-
दुग्धा तु घेनुष्या संस्थिता दुग्धवन्मूत्रैः” हेमच० ।

दुग्धबीजा स्त्री दुग्धमिव बीजं शस्यबीजं यत् । यावना-
लायतण्डुलचिपटे राजनि० ।

दुग्धसमुद्र पु० इत० दुग्धोदके चीरसमुद्रे त्रिका० । दुग्धसिन्धु
प्रभृतयोऽप्यत्र । “लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मा-
दुष्टतमस्ततरश्चि” श्रीश्च यस्मात् बभूव” सि० शि०

दुग्धाङ्ग पु० दुग्धमिव शुभ्राऽङ्गः चिह्नभेदोऽस्य । उपल-
भेदे शब्दार्थक० । [दृक्च राजनि० ।

दुग्धास्यन् पु० दुग्धं निर्यासः अस्या इव । दुग्धपाषाण-

दुग्धास्य न० दुग्धपक्कमानम् । दुग्धतालीये राजनि० ।

दुग्धिका स्त्री दुग्धं चीरमिव निर्यासोऽस्यस्याः ठन् । (दुधि
(चीरा) इति ख्याते दृक्चभेदे । “दुग्धिकोष्णा शुक्-
रुक्षा वातला पुलदायिनी । स्वादुचीरा कटुस्निग्धा
सृष्टमूलमला पटुः । साद्री विष्टस्निग्धी वृष्या कफकुष्ठ
क्षमिप्रणुत्” भावप्र० । २ गन्धिका इति प्रसिद्धायास्तमफ-
लिन्याम् शुक्लफलायाम् रत्नमा० ।

दुग्धिनिका स्त्री दुग्धमस्यस्य इति दुग्धनि निर्यासे-
कायति कै-क अलुक्स० । रक्तापासागै राजनि० ।

दुग्धी स्त्री दुग्धमिव निर्यासोऽस्यस्याः अर्थ आद्यच् गौरा०
डीप् । १ दुग्धिकायाम् (दुग्ध) १ चीराबीजतायां मेदि० ।
२ दुग्धपाषाणे राजनि० ।

दुग्ध लि० दुग्धि-दुह-क हस्य घः । दोहनकर्त्तरि “काम-
दुवा गौः” सि० कौ० । अस्य कस्मिंश्चिदपपदे एव साधुत्वं
नान्यथा । “कामदुवाङ्गिपस्य” भाग० १।२।१५

दुच्छक् पु० दु-छन्तापे सस्य० भावे क्तिप् तस्यै उपतापाय
तद्विदत्तये यज्जोति शक-अच् । सरानासगन्धद्रव्ये
विहाराद्यकाशके च मेदि० ।

दुच्छन् पु० दुष्टः वा प्रा० स० प्र० । दुष्टकुरे “आरेवांधस्य
दुच्छुनाम्” यजु० १।१।२८ “दुष्टश्च ते श्वानश्च तेषाम्” वेददी० ।

दुच्छून् लि० दुष्ट उच्छूनः प्रा० स० प्र० । दुष्टे उच्छूने ततः
भृशा० क्यङ् । दुच्छूनायते बाधते इत्यर्थः । “किमस्यात्
दुच्छूनायसे” ऋ० ७।५।१२ “दुच्छूनायसे बाधसे” भा० ।

दुडि स्त्री दुडि+जस्य डः । दुल्याम् रायसुकुटः ।

दुण्डु क. वि० दुण्डु म इव कायति कै-क पृषो० मलोपः ।
दुष्टचित्ते शब्दार्थकल्पतरुः ।

दुण्डु म पुंस्त्री० दुण्डु म+पृषो०। (ढोडा) सर्पभेदे अमरः ।
“शरमीनां महारौद्रां प्रासशक्तृष्टि दुण्डुभास् । सज्जा-
मांसमहापङ्कां कवन्वावर्जितोडुपाम्” भा०द्रो०१५६ अ० ।

दुण्डुभि पु० दुन्दुभि+पृषो० । दुन्दुभिशब्दार्थे “दुण्डुभेर्भू-
षिकाणां च कीटानां कल्प एव च” इति सूत्रस्थाने प्रति-
ज्ञाय सुश्रुतेन कल्पस्थाने दुन्दुभिस्वनीयाध्याय उक्तः
अतस्तयोरेकार्थता ।

दुत वि० दु उपतामे क्त । पीडिते “न्दुतया दुत्या” भाषः ।
दुगतौ इत्यस्य तु “दुग्वीर्धश्च” पा० नत्वे दीर्घश्च दून
इत्येव सि०कौ० ।

दुत्योत्पदवीय पु० नील० ताजकोक्ते वर्धप्रवेशे योगभेदे
“वीर्योनिनितौ कार्यविलम्बनाथौ स्वर्चादिकेनान्यतरो-
युनक्ति । अन्यौ यदा द्वौ बलिनौ तदान्यसहायतो वीर्यं
सुशन्ति सन्तः” तल्लक्षणम् ।

दुद पु०पर्वतभेदे । “शृङ्गवान् मन्दरो नीलो निषधो दुरुर्दु-
स्तथा” भा०अनु०१६५ अ०। दुर्दुरस्तथा इत्येव पाठः साधुः
दुदुह पु० अनुवश्ये नृपभेदे । “अनोस्तु पुत्रोर्ध्वोऽभूदुद-
स्तस्यालजोऽभवत् । हतात्तु दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य
चात्मजः” हरिवं० ३२ अ० ।

दुद्रुम पु० दुष्टो दुःखः प्रा०य०। हरित्पत्रे पलाण्डौ अमरः ।
दुध हिंसने प्रेरणे च भ्वा०पर०सक०सेट् । दोषति अदोधीत्
दुदोष दुधितम् “नेषत्तसो दुधितं रोचत” ऋ० ४।१।१०
“दुधिः प्रेरण कर्मा” भा० ।

दुधि वि० दुर्धित्साकमेति भाषप्रोक्तेः दुध-हिंसायां कि ।
१ हिंसके “सूय नृभे दुधयेऽर्क ! ते” ऋ०६।१६।२ “दुधये
हिंसकाय” भा० उपचारात् २ दुधरे च “दुधेर्युक्तस्य
द्रवतः सहानसा” ऋ० १।१।२।६ दुधेर्दुर्दुरस्य” भा०

दुध्र वि० दुध्र-वा० रक् दुष्टं वा धारयति छ-भूल०क पृषो०।
१ हिंसके २ प्रेरके ३ दुधरे ४ दुधर्षे ५ दुष्टानां व्यवस्थापके
च । “दुध्र आभूषु रामयन्नि दाननि” ऋ०१।५।३ “दुध्रः
दुष्टानां धर्त्ता व्यवस्थापयिता वा” भा० “दुध्रकतो मरुतो
आजदुष्टयः” ऋ०१।६।११ “दुध्रकत् दुध्रं दुष्टं ना-
न्यदुर्दुर्धर्षं वा आत्मना” भा० “विदधे दुध्रवाचः”
ऋ०७।२।१२ “दुध्रवाचः दुध्रैरवाचः” भा० । [शब्द० ।

दुन्दुम पु० दुन्दु इत्यव्यक्तं भणति भण-ड । दुन्दुभिवाद्यो
दुन्दु पु० १ वसुदेवे त्रिका० २ दुन्दुभिवाद्यो शब्दरत्ना० ।

दुन्दुम पु० दुन्दु इत्यव्यक्तं शब्दं भणति भण-ड । दुन्दुभि
वाद्यो शब्द०। दुन्दुम इति पाठान्तरम् ।

दुन्दुभि पु० दुन्दु इत्यव्यक्तशब्देनोभति पूरयति उभ-पूरणे
कि शक०। दृढड्डकायाम् अमरः । “दुन्दुभे ! त्वं सप-
त्नानां घोषाद् दृढवक्त्रम्” दुन्दुभिपूजामन्त्रः “विजय
दुन्दुभितामयुरर्णवाः” रघुः “दुन्दुभिश्च तदा देवैस्ता-
डितो देवकिङ्करैः” भा०अनु० २६ श्लो० । १ वरुणे २ देव-
भेदे मेदि० ३ राक्षसभेदे पु०शब्द० ४ विषे हेमच० ५ पाशके
स्त्री अमरः स्वर्णशृङ्गादिभ्ये चतुःपाथे विन्दुयुक्ते दूतो-
पकरणे (पाशटी)ख्याते इपदार्थे स्त्री ७ गन्धर्वभेदे स्त्री
वा डीप् । “तेषां समञ्चं गन्धर्वो दुन्दुभी नाम ना-
मतः । शशास वरदोदेवो गच्छ कार्यार्थसिद्धये । पिता-
सहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः । मन्यरा मानुषे
लोके कुञ्जानामाभवत्तदा” भा०व० २७५ अ० दुन्दुभि-
नीमासुरभेदश्च मायाविनामासुरपिता तत्कथा
रामा० कि० ६ सर्गे “मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दु-
न्दुभेः सुतः । तेन तस्य महद्वैरं बालिनः स्त्रीकृतं
पुरां” “यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम् ।
प्रतिकालयते बाली मलयं प्रतिपर्वतम् । तदा विवेग
महिषो मलयस्य गुहां प्रति । विवेश बाली तत्रापि
मलयं तज्जिघांसया” रामा० कि० ४६ अ० ४ श्लो० ।
“दुन्दुभिं नामेति अत्र दुन्दुभिशब्देन तत्पुत्रो
मायाविनामा दानव उच्यते तद्दृष्टान्तस्यैवाग्रे वक्ष्यमाण
त्वात् “मायावी नाम तेजस्वी दुन्दुभेः पूर्वजः सुतः”
इति प्रोक्तेस्तस्य तत् पुत्रत्वं पितुर्महिषाकारत्वात् तत्
पुत्रस्य तदाकारत्वमिति च बोध्यम्” तट्टीका

दुन्दुभिक पु० कीटभेदे कीटशब्दे दृश्यम् ।

दुन्दुभिनिर्झाद् पु० दुन्दुभे रिव निर्झादोऽस्य । दानवभेदे
स्कन्दपु० । [नृपभेदे ।

दुन्दुभिप्रेण पु० दुन्दुभिः सेनायां यस्य सुषामा० यत्वम् ।
दुन्दुभिस्वन पु० इत० । १ दुन्दुभिशब्दे दुन्दुभेर्वादाभेदस्य
स्वनो यत्र विधचिकित्सायाम् । सुश्रुतोक्ते विधचिकित्साभेदे
“अथातो दुन्दुभिस्वनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः धवाश्व-
कर्णतिनिशपलाशपिचुमर्दपाटलिमारिभट्टकाञ्जोडुम्बरकर-
हाटकार्जुनककुभसर्जकपीतनक्षेत्रातकाङ्कोठामलकप्रयङ्ग-
कुटजशमीकपित्याश्रुतकार्कचिरविल्वमहावृक्षारुक्कारालु-
मधुकमधुशिग्रुशाकगोजीवामूर्वातिल्वकेलुरकगोपवल्गारि-
भेदानां भस्मान्धातुहृत्य गवां सूत्रेण चारकत्वेन परि-

स्त्राव्य विपचेद्व्याज्वात पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्ग-
सोचकर्मज्ञाकारिञ्जिकाहस्तिपिप्पलीमरिचोत्पलसारि-
वाविडङ्गदहधूमानन्तासोमसरत्नावाह्लोकशुहाकोशान्न-
श्वेतसर्पपयवणलवणल्लवनिचुलकवर्जमानवङ्गुलपुल्लशेणी-
सप्रपर्णदन्तकेलवालुकनागदन्त्यतिविषाभयाभद्रासकुण्ड-
हरिद्रावचाचूर्णाणि लोहानाञ्च समभागानि ततः चार-
वदागतपाकमवतार्य लोहकम्प्रे निदध्यात् । अनेन
हुन्दुभिर्लिम्पेत् पताकातोरणानि च । अत्रणादृग्-
नात् स्थग्यात् विधात् सम्प्रतिचुच्यते । एष चारागदो
नाम शर्करास्रस्सरोषुच । अर्गःसु वातशुल्मेघ कान-
शूलोदरेषु च । अजोर्णे पङ्कणीदोषे भक्तद्वेषे च दा-
रुणे । एष सर्वविषाचर्चानां सर्वधैषोपयुज्यते । तथा तच्च-
कसुख्यानामयं दर्पङ्कुशोऽगदः ।

हुन्दुभ्य पु० हुन्दुभौ दानवभेदे विषे वाद्यभेदे वा भवः प्रसृतो
ब्रा यत् । १ रुद्रभेदे “नमो हुन्दुभ्याय वन्याय च” यजु०
१६।१५ हुन्दुभ्ये तद्दानाय साधु वत् । २ हुन्दुभिवादत
साधने मन्त्रभेदे “ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः”
कात्या०श्रौ० १४।१।१२ “क्षत्रियस्य चक्रारोहणे दुन्दु-
भेर्वादनमन्त्रा ऐन्द्रा भवन्ति” कर्कः ।

हुन्दुमार पु० धुन्दुमार+प्रथो० । धुन्दुमारदेशे शब्दार्थकल्प० ।
दुफानिकुल्य न० नी० ता० उक्ते वर्षप्रवेशे योगभेदे तन्म-
ल्यं तत्वेकं यथा “मन्दः शुभोच्चादिपदस्थितश्चेत्
पदेनशीघ्रेण कृत्यस्थालः । तत्रापि कार्यं भवतीति
वाचं प्रवक्रादिनिर्वीर्यपदेन ज्ञेयं स्यात्” ।

दुस्वक् पु० (दुस्वा) इति ख्याते भेषभेदे शब्दार्थचि० ।
दुर्(स्) कव्य० दु-स्क् सुक् वा । १ दुष्टे २ निन्दायां ३ निषेधे
४ दुःखे च पुरुषोत्तमः ५ दीपदर्थे ६ कच्छार्थे ७ क्लेशे
दशम्यस्तौ ८ सङ्घटे च गणरदुर्जीवनः दुर्बलः दुर्दिनम्
“सुदुरोरधिकरणे” पा० दुष्कृतम् । क्रियायोगेऽस्योपसर्गता
उपसर्गशब्दे १२११४० दृश्यम् ।

दुर् स्त्री दृ-क्लिप् । द्वारे “दुरोद्युतात्यक्षरम्” ऋ० १।१८८।५
“या दुरः यज्ञद्वहद्वारः” भा० दुरो मातृशो देव व्या च”
ऋ० ५।४५।१ “मातृशोर्मनुष्य सन्वत्सिनीर्दुरः द्वारः” भा०
दुर् लि० दु-बा० कुर । दातरि “दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र
योरसि दुरो यवस्य वसुन इलसतिः” ऋ० १।५।१२ “दुरो
दातासि” भा०

दुरच्च पु० दुष्टोच्चः प्रा० स० । १ कपटपाशके २ दुष्टनेत्रे च
“अरुधे पुरुषस्यास्ति प्रशास्त्रमेति ह स्माह याज्ञवल्क्यो

दुरच्च इव हास पूयोहैवास्व दूषीका ते एवैतदनरुक्-
रोति यदव्यायनक्ति” शत० ब्रा० १।१।११० “दुरक्षमेव
अज्ञानेन नाशयति” भा० ६७०। दुष्टमस्ति यस्य प्रच समा ।
२ तद्युक्ते लि० “अश्वः शुक्ल उ दुष्टसुख इवाधो ह दुरजोभावु
कस्तसु” शत० ब्रा० ७।१।२।१४ दुष्टोऽजो यत् । ४ दुष्टयुते

दुरतिक्रम लि० दुःखेनातिक्रम्यतेऽसौ दुर+अति+क्रम-कर्मणि
खल् । १ दुःखेनातिक्रमण्यो २ दुर्बलपुत्रे “सर्वेन्तु तपसा-
साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम्” मनुः । ३ विष्णौ पु० “समा
वृत्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः” विष्णु० सं०

“भयहेतुत्वादस्याच्चा स्पर्धाद्योनातिक्रामन्तीति दुरतिक्रमः
“भयादिन्द्रश्च वायुश्च सत्यु धीवति पञ्चमः” इति मन्त्रव-
र्णात्” भा० “तस्याच्चाया दुर्बलपुत्रत्वात् तस्य तथात्वम् ।

दुरत्यय लि० दुःखेनातीयते दुर+अति+इ-खल् । १ दुरतिक्र-
मणीये २ दुस्तरं च । “स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः” रघुः ।

दुरत्ये तु लि० दुर+अति+इ-कर्षणि-खल् । दुरतिक्रमणीये
“ता भूरि पाशावन्तस्य सेतु दुरत्येह रिपवे मर्त्याय”
ऋ० ७।६५।३ “दुरत्येह दुरतिक्रमणीयो” भा०

दुरदृष्ट न० दुष्टमदृष्टम् प्रा० स०। दुर्भाग्ये प्राप्ते ।

दुरद्वानी स्त्री अद-भावे सन्ति वा डीप् दुष्टा अद्वानिः
(नी) प्रा० स०। दुर्भोजने । “पाहि दुरद्वान्या अविषं नः
पितम्” यजु० २।२०। “अदनमद्वानी दुष्टा अद्वानी दुरद्वानी
दुर्भोजनम् ततः मां पाहि चतुर्थी पञ्चम्यर्थे” वेददी०।

दुरधिग लि० दुःखेनाधिगम्यतेऽसौ दुर+अधि+गम-बा०
कर्मणि ड । १ दुष्टप्राप्ते २ दुर्ज्ञेये च । “दिव्याक्षरैर्दुरधि-
गाक्षृप । विक्रियासिः” भाग० १।२२।८ ।

दुरधिगम लि० दुःखेनाधिगम्यते दुर+अधि+गम-कर्मणि
खल् । १ दुष्टप्राप्ते २ दुर्ज्ञेये च । “द्रव्यदेशकालमन्त्रवि-
गदक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान्”
भाग० ५।२१।३ “इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः” किरा०

दुरधीत न० दुष्टमधीतम् प्रा० स०। वर्णानां यथास्थानानु-
चारेण यथास्तरानुचारेण च अध्ययने “दुष्टः शब्दः
स्वरतो वर्णतो वा मित्या प्रयुक्तो न तमर्धमाह । स
वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपरा-
धादिति” दुष्टांश्चक्ष्णाणां प्रयुक्त्यहीत्यर्थे व्या-
करणम् महाभाष्योक्तेः “यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव
शब्दप्रते । सोऽनन्नाविष शुक्लौधो न तत्फलति कर्हिचित्”
श्रुतिशाध्ययनस्य दुष्टत्वं बोध्यम् । [अध्येतुमशक्ये

दुरध्यय लि० दुःखेनाधीयते अक्षार्थे दुर+अधि+इ-खल् ।

दुरध्व पु० दुष्टोऽध्वा प्रा० अ० च समा० दुष्टवर्त्मनि अमरः ।
 दुरन्त ति० दुष्टोऽन्तोऽवसानं यस्य प्रा० व० । १ मृगयादूतपाना-
 दिषु व्यसनेषु शब्दार्थेचि० । तानि हि प्रथमं सुखयित्वा
 अन्ते दुःखाकुर्वन्ति । “व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विव-
 र्जयेत्” मनुः । दुर्ज्ञेयोऽन्तः परिच्छेदो यस्य । २ दुर्ज्ञेये
 श्मभीरे ४ दुरतिक्रमणीये च “नृत्यति युवतिजनेन
 समं सखि ! विरहिजनस्य दुरन्ते” गीतगो० । कप् ।
 दुरन्तक असङ्ख्यमर्यादेऽपिशिवे पु० “दुर्विज्ञेयो महादेवो
 दुराधारो दुरन्तकः” भा० अनु० ४१ अ० ।

दुरन्वय ति० दुःखेनान्वीयतेऽसौ दुर+अनु+इ-कर्मणि खल् ।
 दुःखेनानुगमनीये “दुरन्वयं दुष्प्रधर्षं दुरापं दुरभि-
 क्रमम् । सर्वं वै तपसास्थिति” भा० अनु० १२२ अ०

दुरभिग्रह पु० दुःखेनाभिमुख्येन गृह्यतेऽसौ दुर+अभि+खल् ।
 १ अपाभागं २ दुःखेन याह्ये ति० । ३ दुरात्मभावां ४ कपि-
 कच्छाञ्च स्त्री राजनि० ।

दुरवग्रह ति० दुःखेनावग्रह्यते निवृत्त्युत्प्रेतेऽसौ दुर+
 अव+ग्रह-कर्मणि खल् । कच्छेणानियाह्ये “वंशागतो
 रिपुर्वसु विचलेत् दुरवग्रहः” कामन्दकी० [स्यायाम् ।

दुरवस्था स्त्री दुष्टा अवस्था प्रा० व० । दारिद्र्यादौ दुष्टाव-
 दुरस्य दुष्ट+अच् “दुरस्युर्दुर्विणस्युर्ध्रिषण्यति” पा० वेदे नि० ।
 दुष्टीभवने पर० अ० क० सेट् । दुरस्यति अदुरसीत् ।
 “अभि पृतन्यन्” तिष्ठाभि योनो दुरस्यति” अथ० १२६ । २
 लोके तु दुष्टीयति इत्येव । [उणादिको० ।

दुराक पु० दुर+अक+संज्ञायां कर्तरि घञ् । स्नेहदेशभेदे
 दुराचर ति० दुःखेन आचर्यते दुर+आ+चर-कर्मणि खल् ।

१ कच्छेणाचरणीये “सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां
 दुराचरः” भा० शा० ६५६ श्लो० । आर्षत्वात् कर्तरि षष्ठी ।
 दुष्टमाचरति अच् । २ दुष्टाचारयुक्ते ति० “समीरणः
 श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः । समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
 करोति दोषैश्च यथा अमावृतः स कर्णशूलो कथितो दुरा-
 चरः” सुश्रु० ।

दुराचार पु० दुष्ट आचारः प्रा० व० । दुष्टे आचारे “प्राप्ते
 कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः । दुराचाररताः सर्वे
 सत्यवार्त्तापराङ्मुखाः” अध्यात्मरामा० । वाच्याभावा-
 ब्रीडा वदनानमनादिद्वत् दुराचारात्” सा० द० । दुष्ट
 आचारो यस्य प्रा० व० । ३ दुष्टाचारयुक्ते ति० “दृष्टवानि
 दुराचारा घोररूपाशयक्रियाः” भट्टिः “दुराचारो
 हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः” मनुः ।

दुराढाङ्गर ति० दुःखेन आढ्यं क्रियते “कर्तृकर्मणोश्च
 भूक्तजोः” पा० कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूक्तजोः
 खल् स्यात् यथासङ्गं नेष्यते कर्तृकर्मणी घातोर्व्यवधा-
 नेन प्रयोक्तव्ये ईषदायस्तु (ईष दुः सु) ततः प्राक् । “कर्तृ-
 कर्मणोश्च प्रथयोरिति वाच्यम्” वार्त्ति० सि० कौ० कर्मणि
 उपपदे खल् सुम् । दुःखेन अनादरे आदरे करणीये
 दुराढ्यभव न० दुःखेन अनादरेनादरेण भूयते दुर+
 च्यर्थे आदरे कर्तरि उपपदे भावे खल् सुम् । दुःखेन
 अनादरस्यादरभवने ।

दुरात्मन् ति० दुष्ट आत्मा अन्तःकरणं यस्य । दुष्टान्तःकरणे
 “यस्तु धर्मेण कार्याणि मोहात् कुर्यान्नराधिपः । अचि-
 रात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः” । “यस्तु दोषवर्ती
 कन्यामनाख्यायोपपादयेत् । तस्य तत् वितथं कुर्यात्
 कन्यादातुर्दुरात्मनः” मनुः ।

दुराधन पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “अपराजितः पण्डितको
 विशालाक्षो दुराधनः” भा० आ० ६७ अ० धृतराष्ट्रपुत्रोक्तौ

दुराधर पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । अपराजितः कुण्डशायी वि-
 शालाक्षो दुराधरः” भा० आ० ११७ अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दुराधर्ष पु० दुष्टान् राजसान् आधर्षति दुर+आ+धृष अच् ।
 १ अतसर्षणे तत्क्षेपणे हि वेतालादीनामपसर्षणं स्मृतौ
 दर्शितम् । दुःखेन ईषदपि धर्षयितुमशक्यम् दुर+
 आ+धृष-कर्मणि खल् । २ धर्षयितुमशक्ये ति० ।
 “जगन्नाथो दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति” भा० अनु०
 ५८ अ० “स प्रभावात् दुराधर्षो महाबलपराक्रमः”
 भा० व० २०२ अ० । शकुन्तिनीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

दुराधार पु० दुःखेनाधार्यते दुर+आ+धारि-कर्मणि खल् ।
 दुःखेन १ आधारणीये २ चिन्तनीये ति० । ३ महादेवे पु० ।
 दुरन्तशब्दे दृश्यम् ।

दुरानम ति० दुःखेनानम्यते दुर+आ+नम-णिच्-कर्मणि
 खल् । दुःखेन आनमनीये । “स विचिन्त्य च घटुर्दुरा-
 नमम्” रघुः ।

दुराप ति० दुःखेनाप्यते दुर+आप-खल् । १ दुष्टप्राप्ये ।
 “इत्थाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” रघुः
 “अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापम्” रघुः सम्बन्धविवक्षया
 कर्तरि षष्ठी । भावे खल् । २ दुष्टप्राप्तौ न० ।

दुरारिहा पु० दुष्टमियत्ति दुर+अ-णिनि दुरारी दुर्गामी
 अस्तरः तं हन्ति हन्-क्तिप् । विष्णौ “दुरावासी दु-
 रारिहा” विष्णुसं० भाष्ये उक्तैव व्युत्पत्तिरुक्ता ।

दुरारुह पु० दुःखेनारुहणेऽसौ दुर+आ+चज्जे कर्मणि क ।

१ विले २ नारिकेलवृक्षे च । ३ खजूरी स्त्री राजनि० ।

४ दुरारोहणीये वि० “सुप्रस्थितः स्यादफलः फलवान् स्यादुरारुहः” भा० अ० १४० अ०

दुरारोह पुं स्त्री० दुःखेनारुहणे दुर+आ+रुह-खल् ।

१ सरटे स्त्रियां जातिवात् ङीप् । २ श्रीमन्नां स्त्री

राजनि० ३ शालनलिहृक्षे स्त्री विक० । ४ दुरारोहणीये

वि० “दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम्” कामन्द०

भावे खल् । ५ दुःखेनारोहणे पु० ।

दुरालभा(स्त्र) स्त्री दुःखेनालभ्यते स्मृ श्यते असौ दुर+आ+

लभ-खल् आगमविधेरनित्यात्वात् वा सन् । (आलङ्कृगी)

१ लतायाम् राजनि० । “दुरालभा कटुस्तिक्ता च रोष्णा

मधुरास्तिक्ता । वातगुल्मममेहाणां नाशिनी परिकी-

र्तिता” राजनि० । “यवासश्च गुणैस्तु त्या बुधैरुक्ता

दुरालभा” भावप्र० २ दुःस्पर्शनीयमात्रे वि० । “सूर्यं

श्यामा विहृत्तीली कटु सस्ता दुरालभा” सुश्रु० “तीक्ष्ण-

वीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः” भा० अ० ८८ अ० ।

[कल्पतरुः ।

दुरालाप पु० दुष्ट आलापः प्रा० स० । गालिवचने शब्दार्थ-

दुराव्य न० अय-गत्यादौ भावे गत्य् दुष्टमाव्यं सतिः प्रा० स० ।

दुष्टमतौ “सुविततस्य मनामहेतिसेत्तुं दुराव्यम्” ऋ०

६।४।२ “दुराव्यं दुष्टमतिम्” भा० ।

दुराशय पु० प्रा० स० । १ दुष्टे आशये “स्फुटनिर्भिन्नदुराशयो-

ऽधमः” भाषः । दुष्ट आशयो यस्य प्रादि० व० । २ दुष्टाशय-

युक्ते वि० “उपेयिवान् मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदु-

षाड्प्रिपस्य” भाग० १।२।१५

दुराशा स्त्री प्रा० स० । दुष्पूरायामाशायाम् ।

दुरासद वि० दुःखेनासद्यतेऽसौ दुर+आ+सद-कर्मणि

खल् । १ दुष्प्राप्ये २ दुग्म्ये “विलोचनैकांशतया दुरा-

सदः” “स बभूव दुरासदः परैः” रघुः । “मृग्ययानमपि

वदुदुरासदम्” भाषः । “पापाटव्या दुरासदाया

दवतः” नलोदयः ।

दुरित न० दुष्टमितं गमनं नरकादिस्थानप्राप्तिरस्मात् । १ पापे

२ तद्वति वि० अमरः । “दुरितैरपि कलं मात्मसात् प्रय-

तन्ते न्यपस्तनवो हि यत्” रघुः “महानदीप्रवाहमिव

सर्वदुरिततापहरम्” काद० “कामीवाद्गीपराधः स दहति

दुरितं शान्धवोवः शरानिः” अमरशः

दुरितदमनी स्त्री दुरितं दम्यतेऽनया दम-करणे ल्युट्

ङीप् । १ शमीवृक्षे राजनि० २ पापदमनसाधनमात्रे वि०

स्त्रियां ङीप् ।

दुरितारि इत० १ दुरितनाशके । २ जैनानां शासनदेवताभेदे च ।

“चक्रेश्वर्यजिता बाला दुरितारिश्च कालिका । महाकाली

श्यामा शान्ता भ्रुकुटिश्च सुतारका । आकाशा मानवी चण्डा

विदिता चाङ्गुथी तथा । कन्दर्पनिर्वाणवला धारिणी

धरणीप्रिया । नरदन्ताऽथ गान्धार्यस्वका पद्मावती तथा ।

सिद्धार्थिका चेति जैन्यः क्रमाच्छासनदेवताः” हेमच० ।

दुरिष्ट न० दुष्टमितं यज्ञः । अभिचाराद्यै यज्ञे । “देवद्विज

पितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति क्षमिभवे

वै क्षमीशे च दुरिष्टकदिति” विष्णु प०

दुरिष्टि स्त्री दुष्टा इष्टिः प्रा० स० । अशास्त्रोवे यागे “पाहि

दुरिष्ट्यै” यजु० २।२० पञ्चम्ये चतुर्थी ।

दुरीश पु० दुष्ट ईशः प्रा० स० । निन्दिते प्रभौ

दुरीषणा स्त्री दुष्टा ईषणा प्रा० स० । शोभे शब्दार्थकल्पतरुः ।

दुश् पु० पर्वतभेदे । “दृक्कवान् सन्दरो नीलो निषकोदक-

र्दुस्तथा” भा० अ० १६५ अ० । दुरिस्तयेत्येव पाठः छासुः ।

दुरुक्त न० दुष्टसक्तं प्रा० स० । दुष्टवचने “दुरुक्तभाषाभिहितैः

प्राप्नुवन्ति सुदुष्कृतम्” भा० अ० ५०२ अ० ।

दुरुच्छेद वि० दुःखेन उच्छिद्यतेऽसौ दु+उद्+छिद-कर्मणि

खल् । १ दुर्वारे भावे खल् । २ दुःखेन वारणे पु० ।

दुरुत्तर वि० दुःखेनोत्तीर्यतेऽसौ दुर+उद्+त-कर्मणि

खल् । १ दुर्गरे “दुरुत्तरे पङ्क द्वाभ्यकारे” भट्टिः ।

भावे खल् । २ दुःखेन शरणे पु० । दुष्टसत्तरम् प्रा० स० ।

४ दुष्टे उत्तरवाक्ये न० ।

दुरुदाहर वि० दुःखेनोदाह्रियते दुर+आ+ह-कर्मणि

खल् । दुःखेन वचनीये “अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो

दुरुदाहरः” भाषः । प्रा० स० । २ दुष्टे उदाहरणे पु०

दुरुधुरा स्त्री जन्मकाले चन्द्रात् द्वितीयद्वादशस्थिते रवि

भिन्नग्रहरूपे चान्द्रयोगभेदे तत्स्वरूपभेदफलादिकं

वृहज्जा० भट्टोत्पलव्याख्यानयोर्दर्शितं यथा

“हितार्कं सुनफाऽनफादुरुधुराः स्वान्त्योभयस्यैव हैः

शीतांशोः कथितोऽन्यथा तु बज्जमिः केमद्रुमोऽन्यै स्वसौ ।

केन्द्रे शीतकरेऽथ वा यद्वयुते केमद्रुमो नेष्यते । केचित्

केन्द्रनवांशकेषु च वदन्युक्तिः प्रसिद्धा न सा । विशिष्टरूपाः

सुनफाऽनफाख्याः प्रष्टव्यं दौर्धुरे प्रभेदाः । इच्छावि-

कल्पैः क्रमशोभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः” वृहज्जा०

“अथ सुनफानफादुरुधुराकेमद्रुमाख्यं योगचतुष्टयं

शार्दूलविक्रीडितेनाह हित्वाकर्मिति । अकेमादित्यं
 हित्वा त्यक्त्वा यदाऽन्यः कश्चिदुग्रहो भौमादिकः शीतांशो
 चन्द्रात् स्वान्योभयस्यो भवति द्वितीयस्यो, द्वादशस्यो, वा
 द्वितीयद्वादशस्यो वा द्वौ भवतस्तदा सुनफाऽनफादुरु-
 धुराख्यं योगत्वयं भवति एतदुक्तं भवति अर्कं हित्वा
 यदाऽन्योऽग्रहः कश्चिच्चन्द्रात् द्वितीयस्थाने भवति तदा
 सुनफानामयोगो भवति अथार्कं वर्जयित्वा चन्द्रात् द्वा-
 दशगो भवति कश्चित्तदा अनफानामयोगो भवति एव
 चन्द्रात् द्वितीयद्वादशगो ग्रहो भवतस्तदा दुरुधुरानाम
 योगो भवति योगत्वयेऽप्यादित्यो यदि द्वितीये द्वादशे
 वा स्थाने भवति तदा योगभङ्गकञ्जवति । किन्तु योगक-
 र्मणां मध्ये न गण्यते । एते योगाः वज्रभिराचार्यैः
 कथिताः अन्यथा तु वज्रभिः केमद्रुमः उक्तः । अ-
 यास्य योगत्वयस्याभावे वज्रभिरार्यैः केमद्रुमाख्योयो-
 गोऽभिहितः एतदुक्तं भवति चन्द्राच्च द्वितीये न द्वादशे
 कश्चिदुग्रहो भवति तदा केमद्रुमाख्योयोगो भवति
 अन्यैस्त्वसाविति अन्येषां गंगादीनामेवं मतं केन्द्रे
 जन्मलग्नकेन्द्रे शीतकरे चन्द्रे वा भौमादिग्रहयुते
 भौमादिग्रहविरहितयोरपि चन्द्राद्द्वितीयद्वादशस्था-
 नयोः केमद्रुमो न भवति केन्द्रे ग्रहयुते इत्यत्र कैश्चि-
 च्चन्द्रकेन्द्रमेव केवलं व्याख्यातम् तच्चायुक्तम् चन्द्रकेन्द्रे
 ग्रहयुते चन्द्रमसोऽपि योगोऽन्तर्भवति शीतकरे ग्रहयुत
 इत्येतदपार्थक्यं स्यात् अत्र च भगवान् गार्गिः “व्ययार्थ-
 केन्द्रगश्चन्द्राद्विना भानुं न चेदुग्रहः । कश्चित् स्यात् वा
 विना चन्द्रलग्नात् केन्द्रगतोऽथ वा । योगः केमद्रुमो-
 नाम तदा स्याद्यत्र गर्हिताः । भवन्ति निन्दिताचारा दा-
 रिद्रप्रापत्तिसंयुताः” तथा च सारावल्याम् “सुनफानफा
 दुरुधुराः क्रमेण योगा भवन्ति रविरहितैः । विज्ञान्योभ-
 यसंस्थैः कैरववनवान्वादिहगैः” एतेन “यदा योगाः केन्द्रे
 ग्रहवर्जितः शशाङ्कश्च । केमद्रुमोऽतिकष्टः शशिनि च
 सर्वग्रहादृष्टे” । अन्ये आचार्या नैच्छन्ति वराहमिहि-
 रस्तु पुनरिच्छत्येव अस्मिन्नर्थे तस्यैव तद्वाक्यम् अन्यथा
 केमद्रुम इति एवमुक्त्वा परमतमुक्तम् अन्यैरसौ इति
 “केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते केमद्रुमो नेष्यते” स्वल्पजा
 तकेऽपि । तेन सुनफानफादुरुधुराऽभावे केमद्रुम उक्तः
 तथा च “रविवर्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रद्वितीयगैः सु-
 नफा । उभयस्थितैर्दुरुधुरा केमद्रुमसंज्ञकोऽतोऽन्यः” ।
 अत्रापि सुनफानफादुरुधुराभावे केमद्रुमः तथा च

“सुनफा त्वनफायोगोदौरुधुरश्चन्द्रसंस्थितोत्वात् । प्राक्
 पृष्ठतो ग्रहेन्द्रेरुभयगतैस्तेषु रविवर्जम् । केमद्रुमोऽत्र
 योगोऽन्यथा भवेद्यत्र गर्हितं जन्म” केचित् केन्द्रनवांशके-
 प्विति केचिदाचार्याः केन्द्रेषु केचिच्च नवांशकेष्वेतद्यो-
 गत्वयं वदन्ति यथा चन्द्राद्द्वितीयद्वादशोभयस्थैः ग्रहैः
 सुनफाया योगाव्याख्याताः तथा कैश्चिच्छ्रुतकीर्तिजीव-
 शर्मप्रभृतिभिः केन्द्रवशाच्चनवांशकवशाच्च व्याख्याताः एत-
 दुक्तं भवति ताराग्रहैश्चन्द्राच्चतुर्थस्थानस्थैः सुनफा
 दशमस्थानस्थैरनफा चतुर्थदशमस्थितैः दुरुधुरा अतो-
 न्यथा केमद्रुमः तथा च श्रुतकीर्तिः “चन्द्राच्चतुर्थैः
 सुनफा दशमस्थितैः कीर्तितोऽनफा विहगैः । उभय-
 स्थितैर्दुरुधुरा केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यथा योगः” केचिच्चनवांश-
 केषु वदन्ति यत्र तत्र राशौ द्वादशसंख्यभूतनवांशके
 चन्द्रमा भवति तस्माद्वाशेः यो द्वितीयो राशिः तत्र यदि
 ताराग्रहो भवति तदा सुनफा अथ चन्द्रनवांशकराशे-
 द्वादशे ताराग्रहो भवति तदाऽनफा अथ चन्द्रनवांशक-
 राशेः द्वितीये द्वादशे च यदा ग्रहो भवतस्तदा दुरु-
 धुरा अतोऽन्यथा केमद्रुमः । तथा च चन्द्रनवांशकराशि-
 नोद्दिद्वादशराशी यदि ग्रहरहितौ भवतः तदा केमद्रुमः
 तथा च जीवशर्मा “यद्वाशिसंज्ञे शीतांशुर्नवांशे जन्मनि-
 स्थितः । तद्द्वितीयस्थितैर्वोगः सुनफाख्यः प्रकीर्तितः ।
 द्वादशैरनफा ज्ञेया ग्रहैर्द्वादशस्थितैः ।” प्रोक्तो दुरुधुरा
 योगोऽन्यथा केमद्रुमः स्मृतः” । उक्तिः प्रसिद्धा न वा
 येषामेवंविधं मतं तेषामुक्तिः लोके न प्रसिद्धा तन्मतं
 वृद्धज्योतिषिकैः नाङ्गीकृतमित्यर्थः । अथ सुनफानफा
 दुरुधुराख्यप्रकारज्ञानमिन्द्रवज्रवाह त्रिशूलरूपा इति
 स्वरूपाः सैकाः त्रिशूदेकत्रिंशत् सुनफाख्यायोगाः तावन्
 एवानफाख्याः षष्टितयमशीत्यधिकं शतं दुरुधुराप्रभेदा-
 नाम एषां पूर्ववद्विकल्पगणितम् । इच्छाविकल्पैरित्यादि ।
 एतच्छ्लोके लोष्टुकप्रस्तारः पूर्वमेव नाभसयोगाध्याये
 व्याख्यातः इच्छाविकल्पैः क्रमशः परिपाद्याऽन्यत्र लोष्टु-
 कसमिनीय नीते निवृत्तिः कार्या पुनः भूयोऽन्यनीति-
 रित्यन्यत्र स्वानान्तरे चालनम् । अथ सुनफादयो भौम-
 मुधयुरुसितासितैः पञ्चभिर्निष्पाद्यन्ते तस्मादिच्छाविकल्पाः
 पञ्च तेषां न्यासः अत्र प्राग्वत् पूर्वेषां गणितेन
 युक्तस्यानं विनान्यं प्रवदन्ति संख्यामिति कृत्वा ज्ञातम्
 ५ ४ ३ २ १ अथवा प्राग्वत् सैव संख्या जाता । एव-
 १ २ ३ ४ ५ सैकविकल्पाः पञ्च, द्विविकल्पा दश, त्रिवि-

कल्या दश, चतुर्विकल्पाः पञ्च, पञ्चविकल्पाः एकः, एव-
मेकत्वित् ५।१०।१०।५। तद्वया द्वितीये चन्द्राङ्गमैः
बुधः२ वृहस्पतिः२ शुक्रः४ सौरः५ एवमेकविकल्पाः
पञ्च । अथ द्विविकल्पाः भौमबुधौ१ भौमजीवौ२ भौम-
शुक्रौ३ भौमसौरौ४ बुधजीवौ५ बुधशुक्रौ६ बुधसौरौ७
जीवशुक्रौ८ जीवसौरौ९ शुक्रसौरौ१० एवं द्विविकल्पाः
दश । अथ त्रिविकल्पाः भौमबुधजीवौ१ भौमबुधशु-
क्रौ२ भौमबुधसौरौ३ भौमजीवशुक्रौ४ भौम-
जीवसौरौ५ भौमशुक्रसौरौ६ बुधजीवशुक्रौ७
बुधजीवसौरौ८ बुधशुक्रसौरौ९ जीवशुक्रसौ-
रौ१० एवं त्रिविकल्पा दश १० । अथ चतुर्विकल्पाः
भौमबुधजीवशुक्रौ१ भौमबुधजीवसौरौ२ भौमजीव-
शुक्रसौरौ३ भौमबुधशुक्रसौरौ४ बुधजीवशुक्रसौरौ५
एवं चतुर्विकल्पाः पञ्च ५ । अथ पञ्चविकल्पः भौमबु-
धजीवशुक्रसौरौ१ एवं पञ्चविकल्प एकः । एवमेकत्वित्-
शत् ११ । सुनफायोगाः उत्पादिता अनेनैव प्रकारेण ।
द्वादशस्थैः अनफभेदाः एकत्वित् ११ । अथ दुरुधुरावि-
कल्पाः एषां लोटुकप्रस्ताराभावात् खबुद्ध्या इच्छाविकल्पैः
क्रमशोभिनीयेति न्यायेन व्युत्पत्तिः । एको द्वितीये,
द्वितीये (अन्यः) द्वादशे, एको द्वादशे द्वितीये (अन्यः)
द्वितीये, यथा भौमबुधौ१ बुधभौमौ २। भौमजीवौ३
जीवभौमौ४ भौमशुक्रौ५ शुक्रभौमौ६ भौमसौरौ७
सौरभौमौ८ बुधजीवौ९ जीवबुधौ १० बुधशुक्रौ११
शुक्रबुधौ१२ बुधसौरौ१३ सौरबुधौ१४ जीवशुक्रौ१५
शुक्रजीवौ१६ जीवसौरौ१७ सौरजीवौ१८ शुक्रसौरौ१९ सौर-
शुक्रौ२० । अथैको द्वितीये द्वादशे द्वौ, द्वितीये द्वौ
द्वादशे चैकः तद्वया भौमः बुधजीवौ१ बुधजीवौ
भौमः२ । भौमः शुक्रबुधौ३ बुधशुक्रौ, भौमः४ । भौमः,
बुधसौरौ५, बुधसौरौ, भौमः६ । भौमः जीवशुक्रौ७
जीवशुक्रौ, भौमः८ । भौमः जीवसौरौ९ जीवसौरौ,
भौमः१० । भौमः शुक्रसौरौ११ शुक्रसौरौ, भौमः१२ ।
बुधः भौमजीवौ१३ भौमजीवौ, बुधः१४ । बुधः भौम-
शुक्रौ१५ भौमशुक्रौ, बुधः१६ । बुधः भौमसौरौ१७ भौम-
सौरौ, बुधः१८ । बुधः जीवशुक्रौ१९ जीवशुक्रौ,
बुधः२० । बुधः, जीवसौरौ२१ जीवसौरौ, बुधः२२ ।
बुधः शुक्रसौरौ२३ शुक्रसौरौ, बुधः२४ । जीवः
भौमबुधौ२५ भौमबुधौ जीवः२६ । जीवः, भौमशुक्रौ२७
भौमशुक्रौ, जीवः२८ । जीवः भौमसौरौ २९ भौमसौरौ

जीवः३० । जीवः बुधशुक्रौ३१ बुधशुक्रौ जीवः३२ ।
जीवः बुधसौरौ३३ बुधसौरौ, जीवः३४ । जीवः शुक्र-
सौरौ३५ शुक्रसौरौ, जीवः३६ । शुक्रः भौमबुधौ३७
भौमबुधौ, शुक्रः३८ । शुक्रः भौमजीवौ३९ भौमजीवौ,
शुक्रः४० । शुक्रः भौमसौरौ४१ भौमसौरौ, शुक्रः४२ ।
शुक्रः बुधजीवौ४३ बुधजीवौ, शुक्रः४४ । शुक्रः बुधसौ-
रौ४५ बुधसौरौ, शुक्रः४६ । शुक्रः जीवसौरौ४७
जीवसौरौ शुक्रः ४८ । सौरः भौमबुधौ४९ भौमबुधौ
सौरः५० । सौरः भौमजीवौ५१ भौमजीवौ, सौरः५२ ।
सौरः भौमशुक्रौ५३ भौमशुक्रौ सौरः५४ । सौरः
बुधजीवौ५५ बुधजीवौ, सौरः५६ । सौरः बुधशु-
क्रौ५७ बुधशुक्रौ, सौरः५८ । सौरः जीवशुक्रौ५९
जीवशुक्रौ सौरः६० । एवमेकत्व जाता ८० । अथैको
द्वितीये, द्वादशे त्रयः, त्रयो द्वितीये, द्वादशे चैकः, तद्वया
भौमः बुधजीवशुक्रौ१ बुधजीवशुक्रौ भौमः२ । भौमः
बुधजीवसौरौ३ बुधजीवसौरौ, भौमः४ । भौमः बुध-
शुक्रसौरौ५ बुधशुक्रसौरौ, भौमः६ । भौमः जीवशुक्र-
सौरौ७ जीवशुक्रसौरौ, भौमः८ । बुधः भौमजीवशुक्रौ९
भौमजीवशुक्रौ, बुधः१० । बुधः भौमजीवसौरौ११ भौम-
जीवसौरौ बुधः१२ । बुधः भौमशुक्रसौरौ१३ भौमशुक्र-
सौरौ, बुधः१४ । बुधः जीवशुक्रसौरौ१५ जीवशुक्रसौरौ
बुधः१६ । जीवः भौमबुधशुक्रौ१७ भौमबुधशुक्रौ, जीवः
१८ । जीवः भौमबुधसौरौ१९ भौमबुधसौरौ, जीवः२० ।
एकत्व १०० । जीवः भौमशुक्रसौरौ१ भौमशुक्रसौरौ,
जीवः२ । जीवः बुधशुक्रसौरौ३ बुधशुक्रसौरौ, जीवः४ ।
शुक्रः भौमबुधजीवौ५ भौमबुधजीवौ, शुक्रः६ । शुक्रः
भौमबुधसौरौ७ भौमबुधसौरौ, शुक्रः८ । शुक्रः भौम-
जीवसौरौ९ भौमजीवसौरौ, शुक्रः१० । शुक्रः बुधजीव-
सौरौ११ बुधजीवसौरौ, शुक्रः१२ । सौरः भौमबुध-
जीवौ१३ भौमबुधजीवौ, सौरः१४ । सौरः भौमबुधशुक्रौ
१५ भौमबुधशुक्रौ, सौरः१६ । सौरः भौमजीवशुक्रौ१७
भौमजीवशुक्रौ, सौरः१८ । सौरः बुधजीवशुक्रौ१९
बुधजीवशुक्रौ, सौरः२० । एवमेकत्व १२० । अथ द्वितीये एको
द्वादशे चत्वारः, चत्वारो द्वितीये द्वादशे चैकः तद्वया
भौमः बुधजीवशुक्रसौरौ१ बुधजीवशुक्रसौरौ भौमः२ ।
बुधः, भौमजीवशुक्रसौरौ३ भौमजीवशुक्रसौरौ, बुधः४ ।
जीवः भौमबुधशुक्रसौरौ५ भौमबुधशुक्रसौरौ, जीवः६ ।
शुक्रः भौमबुधजीवसौरौ७ भौमबुधजीवसौरौ, शुक्रः८ ।

सौरः भौमबुधजीवशुक्राः ६ भौमबुधजीवशुक्राः, सौरः १०।
 एवमेकत्र १२०। अथ द्वौ द्वादशे, द्वावेव द्वितीये तद्यथा
 भौ०बु०, जी०शु० १ जी०शु०, भौ०बु० २। भौ०बु०, जी०सौ० ३
 जी०सौ०, भौ०बु० ४। भौ०बु०, शु०सौ० ५ शु०सौ०, भौ०बु० ६।
 भौ०जी०, शु०बु० ७ शु०बु०, भौ०जी० ८। भौ०जी०, बु०
 सौ० ९ बु०भौ०जी०सौ० १०। भौ०जी०, शु०सौ० ११ शु०
 सौ०, भौ०जी० १२। भौ०शु०, बु०जी० १३ बु०जी०,
 भौ०शु० १४। भौ०शु०, बु०सौ० १५ बु०सौ०, भौ०शु० १६।
 भौ०शु०, जी०सौ० १७ जी०सौ०, भौ०शु० १८। बु०जी०,
 भौ०सौ० १९ भौ०सौ०, बु०जी० २०। एकमेकत्र १५०।
 भौ०सौ०, बु०शु० १ बु०शु०, भौ०सौ० २। भौ०सौ०, जी०शु० ३
 जी०शु०, भौ०सौ० ४। बु०जी०, शु०सौ० ५ शु०सौ०, बु०जी० ६।
 बु०शु०, जी०सौ० ७ जी०सौ०, बु०शु० ८। जी०शु०, बु०सौ० ९
 बु०सौ०, जी०शु० १०। एवमेकत्र १६०। द्वौ द्वितीये तयो द्वादशे,
 द्वादशे द्वौ तयो द्वितीये तद्यथा भौ०बु०, जी०शु०सौ० १
 जी०शु०सौ०, भौ०बु० २। भौ०जी०, बु०शु०सौ० ३ बु०शु०-
 सौ०, भौ०जी० ४। भौ०शु०, बु०जी०सौ० ५ बु०जी०सौ०,
 भौ०शु० ६। भौ०सौ०, बु०जी०शु० ७। बु०जी०शु०, भौ०
 सौ० ८। बु०जी०, भौ०शु०सौ० ९। भौ०शु०सौ०, बु०जी० १०।
 एवमेकत्र १७०। बु०शु०, भौ०जी०सौ० १ भौ०जी०सौ०,
 बु०शु० २। बु०सौ०, भौ०जी०शु० ३ भौ०जी०शु०,
 बु०सौ० ४। जी०शु०, भौ०बु०सौ० ५। भौ०बु०सौ०,
 जी०शु० ६। जी०सौ०, भौ०बु०शु० ७ भौ०बु०शु०, जी०
 सौ० ८। शु०सौ०, भौ०बु०जी० ९। भौ०बु०जी०, शु०सौ० १०।
 एवमेकत्र १८०।

एवं दुरुधुरायोगभेदाः शतमशीत्यधिकं प्रदर्शितम् भट्टो०।
 “सम्पन्नभोगसुखभुग्धनवाहनाढ्यस्वागान्वितो दुरुधुरा
 प्रभवः सुभृत्यः। केमद्रुमे मलिनदुःखितनीचनिःस्वाः
 प्रेक्षाः खलाश्च नृपतेरपि वंशजाताः” वृहज्जा०।
 अथ पुंस्त्वमपि। “प्रचुरधनसमेता भोगसौख्यान्वितः
 स्याद्भजहयरथसुखैर्वाहनैरन्वितश्च। बद्धवितरण
 लज्जाप्रापिताखण्डलदुर्दुरुधुरजनितो ना भयवर्गैः
 प्रपूर्णः” जातकपद्धतौ पुंस्त्वाक्तेः। “दधतेव योगधुमय-
 चहान्तरस्थितिकारितं दुरुधुराख्यमिन्दुना” भाषः।
 दुरुधु पु० नी०ता० उक्ते योगभेदे। “तस्मीरकुसौ दुरुधुश्च
 योगाः सुः शोडशैषां कथयामि लक्ष्मि” इत्युद्दिश्य
 “लम्नात् षष्ठेऽष्टमेऽन्ये रिपुररिगृहगो वक्रगो नीच
 गामी क्रूरैर्युक्तोऽस्तगो वा यदि सुयशिली क्रूरनीचा-

रिमस्यैः। अनीजसायस्तत्समस्तभागे स्थितः शुभो-
 ज्ञादिपदैश्च ग्रन्थः। क्रूरैरसराफी न स वीर्ययुक्तः कार्ये
 विधातुं न विभुर्वतोऽसौ। चन्द्रः सूर्याद्द्वादशे द्वाविं-
 काद्ये पराङ्गे नेष्टोऽन्ये तुलायां विधेयात्। राशीशेना-
 दृष्टमूर्तिर्न सैर्दृष्टो ज्ञेयः ग्रन्थमार्गः पदानः। क्षीणो
 भान्ते नो शुभो जन्मकाले पुच्छायां वा चन्द्र एवं नि-
 चित्यः। शुक्ले भौमः क्षणपक्षेऽर्कस्तुः क्षुद्रशुक्लं
 वीक्षते नो शुभोऽसौ। शुक्ले दिवा नृगृहगोऽर्कस्तुः
 शशाङ्कं क्षणे कुजो निशि समर्च्यतः प्रपश्येत्। दोषा-
 ल्पतां धितुतेऽपरथा बह्वलम् प्रपश्येत् वा जनुषि
 बुद्धिमतोऽहनीयम्”।

दुरुह त्रि० दुःखेन जहते दुरु+जह-कर्मणि खल्। दुर्वि-
 तक्ये। “जानीते जयदेव एव शरणः स्नाप्ये दुरुहदुर्गं”
 गीतगा०।

दुरेवा त्रि० दुरु+इ-वा० व। दुःखेन गम्ये “प्रादेवीर्वायाः
 सहते दुरेवाः” ऋ० ५। २। ६। “दुरेवाः दुःखगमनाः” भा०।
 दुरोक त्रि० दुष्ट ओक्तः समवायोऽत्र प्रा० व०। दुःसेवे “दुरो-
 कमनिरायवे शुशोच” ऋ० ७। ४। १। “दुरोकं दुःसेवम्” भा०
 दुरोण पु० गृहे निघण्टुः। “नि दुरोणे अस्थतो मत्नीं
 राजा ससाद विदधानि साधनं” ऋ० १। १। १। २ यज्ञगृहे
 च। “काव्यो राजा नेषु क्रत्वा दक्षस्य दुरोणे”
 यजु० ११। ७२ “दुरोणे यज्ञगृहे” वेददी० “असि दिव-
 स्यायुर्दुरोणयुः” ऋ० ८। ६। १। ९ “दुरोणयुर्यजमान-
 गृहस्य मिश्रयिता” भा० यु०-मिश्रणे वा० कु। “हंसः
 शुचिप्रहसुरन्तरिक्षसञ्ज्ञोता वेदिषट् त्रिधर्दुरोणसर्व”
 कठोप०।

दुरोदर पु० दुष्टम् आ समन्तादुदरमस्य। शूद्राकारे २ पश्ये
 मेदि०। ३ अक्षे शूद्रते न० अमरः। “दुरोदरच्छत्रजितां
 समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः” किरा०। “न
 मृगयाऽभिरतिर्न दुरोदरम्” रघुः।

दुर्ग पुं न० दुःखेन गम्यतेऽसौ दुरु+गम-व० ड। (गड़) (केला)
 प्रसिद्धे राजासाधुणीये १ कोठे। तत्स्वरूपमोदादिकं
 मत्स्यपुराणे २१६ अ० उक्तं यथा
 “एवंविधं यथालाभं राजा विषयमायसेत्। तत्र दुर्गं
 नृपः कुर्यात् प्रणामेकतमं बधः। धनदुर्गं मही-
 दुर्गं नरदुर्गं तथैव च। वार्जं चैवास्तु दुर्गं च गिरि-
 दुर्गं च पार्थिव। सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रश-
 स्यते। दुर्गं च परिखोपेतं वप्राहुलकसंयुतम्। शत-

भीयन्तुस्यैव शतशश्च समाहृतम् । गोपुरं सकपाटञ्च
तत्र स्थात् सुमनोहरम् । सपताकङ्कजाह्वो येन राजा
विशेत् पुरम् । चतस्रश्च तथा तत्र कार्यास्त्रायतवीथयः ।
एकस्मिन्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेदुदङ्गम् । वीथ्यग्रे च
द्वितीये च राजवेश्म विधीयते । धर्माधिकरणं कार्यं
वीथ्यग्रे च तृतीयके । चतुर्थे, त्वथ वीथ्यग्रे गोपुरञ्च
विधीयते । आयतञ्चतुरस्रं वा दृढं वा कारयेत् पुरम् ।
सक्तिहीनं त्रिकोणञ्च यवमध्यं तथैव च । आयतञ्चतु-
रस्रं वा दृढं वा कारयेत् पुरम् । अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति
नदीतीरेषु तद्वत् । अन्यत्तत्र न कर्तव्यं प्रवर्त्तने
विज्ञानता । राज्ञा कोशदृढं कार्यं दक्षिणे राज-
वेश्मनः । तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ।
गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्तव्या बायुदङ्मुखी ।
आग्नेये च तथा भागे आयुधगारमिष्यते । महानसञ्च
धर्मज्ञ ! कर्मशालास्तथापराः । गृहं पुरोधसः कार्यं
वामतो राजवेश्मनः । सन्निवेदविदाञ्चैव चिकित्साकर्तु-
रेव च । तत्रैव च तथा भागे कोषगारं विधीयते ।
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च । उत्तराभि-
मुखी श्रेणी तुरगाणां विधीयते । दक्षिणाभिमुखी बायु
परिशिष्टास्तु गर्हिताः । तुरगास्ते तथा धार्याः प्रदोषैः
सार्वरात्रिकैः । कुक्कुटान् वानराञ्चैव मर्कटाञ्च विशेषतः ।
धारयेदशशालासु सवत्सां धेनुमेव च । अजाश्च धार्या
यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा । गोगजाश्चादिशालासु
तत्पुरीषस्य निर्गमः । अस्तं गते न कर्तव्यो देवदेवे
दिशकरे । तत्र तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सा-
रतः । दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः । योधानां
शिल्पिनाञ्चैव सर्वेषामविशेषतः । दद्यादावसथान् दुर्गे
कालमन्त्रविदां शुभान् । गोवैद्यान्श्ववैद्याञ्च गजवैद्या-
स्तथैव च । आहरेत गृहं राजा दुर्गे हि प्रवृत्ता रुजः ।
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते । न बहू-
नामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् । दुर्गे च तत्र
कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः । सहस्रधातिनो राज-
सैस्तु रक्षा विधीयते । दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि कार्या-
ण्यपि च भूभुजा । सञ्चयञ्चात्र सर्वेषामायुधानां प्रश-
स्यते । धनुषां क्षेपणीयानालोमराणां च पार्थिव ! ।
शराणामथ सङ्गानां कवचानां तथैव च । लघुद्वानां
गुहानाञ्च छद्मानां परिचैः सह । अश्वनाञ्च प्रभूतानां
सङ्गराणां तथैव च । लिङ्गानां पट्टिणानां कुठाराणाञ्च

पार्थिव ! । प्रासानाञ्च सन्ध्यानां शक्तीनाञ्च नरोत्तम ! ।
परश्वानां चक्राणां वर्मणाञ्चर्मभिः सह । कुडालचुर-
वेलाणां पीठकानान्तथैव च । तुषाणाञ्चैव दात्राणामङ्गा-
राणाञ्च सञ्चयः । सर्वेषां शिल्पिभाण्डानां सञ्चयञ्चात्र
चेष्यते । वादित्वाणाञ्च सर्वेषामौषधीनान्तथैव च ।
यवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च सञ्चयः । गुडस्य सर्व-
तैलानां गोरसानान्तथैव च । वसानामथ मज्जानां स्ना-
यूनामस्थिभिः सह । गोचर्मपट्टहानाञ्च धान्यानां
सर्वतस्तथा । तथैवाभ्रपट्टानाञ्च यवगोधूमयोरपि ।
रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानामथशेषतः । कलायसङ्ग-
माषाणाञ्चणकानां तिलैः सह । तथा च सर्वशस्त्रानां
पांशुगोमययोरपि । शणसर्जरसं भूर्जं जटुञ्चाञ्च च
टङ्कणम् । राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन ।
कुम्भासाशीविषैः कार्या व्यालसिंहादयस्तथा । गृगाश्च
पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परम् । स्थानानि च
विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् । कर्तव्यानि महा-
भाग ! यत्नेन पृथिशीक्षिता । उक्तानि चाप्यनुक्तानि
राजद्रव्याण्यशेषतः । सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हित-
काव्यया । जीवकर्मभकाकोलमामलक्याटरुप्रकान् ।
शालपर्णीं पृश्निपर्णीं सङ्गपर्णीं तथैव च । माषपर्णीं
सदौ हौ च सारिवे द्वे बलात्रयम् । वारा श्वसनी वृष्ट्या
च दृहती कण्टकारिका । गृह्णी गृह्णाटकी द्रोणी वर्धा-
भूर्दभरेणुका । मधुपर्णीं विदार्ये द्वे महाक्षीरा महा-
तपाः । धन्वनः सहदेवाह्वा कटुकैरगण्डक विषः । पर्णीं
शताह्वा गृह्णीका फल्गुसर्जूरयटिकाः । शुक्राति-
शुक्रकाशस्यं क्वातिच्छत्रवीरणाः । इक्षुरिक्षुविकाराश्च
फाणितयाद्याश्च सत्तम ! । सिंही च सहदेवी च विश्वे-
देवाश्चरोधकम् । मधुकं पुष्पहंसाख्या शतपुष्पा मधू-
लिका । शतावरीमधूके च पिप्पलं तालमेव च । व्याक-
गुप्ता कटुफलाख्या दार्विका राजशीर्षकी । राजसर्प
धान्याकमृष्यप्रोक्ता तथोत्कटा । कालशाकं पद्मवीजं
गोवल्ली मधुवल्लीका । शीतपाकी कुबेराक्षी काकजिह्वो-
द्धुष्पिका । पर्वततपुसौ चोभौ गुह्यातकपुनर्नवे । कसेरु
कारुकाशसीरी बल्या शालूककेसरम् । तुषधान्यानि
सर्वाणि शमीधान्यानि चैव हि । क्षीरं क्षौद्रं तथा तक्रं तैलं
मज्जा वसा दृढम् । नीपश्चारिद्रकाक्षोद्धवातामसोमवाण-
कम् । एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरोगणः । राजा
सञ्चिनुयात्सर्वं पुरे निरवशेषतः । दाडिमाश्चातक्रौ चैव

तिन्निडीकास्तवेतसम् । भव्यकर्मसु वकुचकरमर्दकक्षपकम् ।
 बीजपूरककण्डूरे मालतीराजवन्धुकम् । कोलकद्वय-
 पर्णानि द्वयोरास्नातयोरपि । पारावतं नागरकं प्राची-
 नोलकमेव च । कपित्थासलकं चुक्रं फलं दन्तशठम् च ।
 जास्ववं नवनीतञ्च सौवीरकरुणोदके । सुरासवञ्च मद्यानि
 मण्डितक्रदधीनि च । शुक्तानि चैव सर्वाणि ज्ञेयमास्त-
 गणं द्विज ! । एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात्
 पुरे । सैन्धवोद्भिदपाठेयपाक्यसासद्रुकोमकम् । कुण्ड-
 सौवर्चलविडं बालकेयं यवाहकम् । और्वं क्षारं काल-
 भक्ष विज्ञेयो लवणोगणः । एवमादीनि चान्यानि राजा
 सञ्चिनुयात् पुरे । पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागरम् ।
 कुवेरकं सरीचकं शिशुभङ्गातसर्पपाः । कुष्ठाजमोदा-
 किण्णिही हिङ्गुमूलकधान्यकम् । कारवीकुञ्चिका याज्या
 सुसुखा काकमाचिका । फणिज्जकोऽथ लशुनं भूस्तृणं
 सुरसन्तथा । कायस्या च वयस्या च हरितालं मनः-
 शिला । अमृता च रुदनी च रोहिषं कुङ्कुमं तथा ।
 जवा एरण्डकाण्डीरं सल्लकी हञ्जिका तथा । सदे-
 पित्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च । फलानि चैव
 हि तथा सृज्ज्मूला हिङ्गुपत्रिका । एवमादीनि चान्यानि
 गणः कटुकसंज्ञितः । राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे प्रयत्नेन
 नृपोत्तम ! सुस्तं चन्दनहीरेरक्तमालकदारवः । दरि-
 द्रानलदोशीरनक्तमालकदम्बकम् । दूवं पटोलकटुका
 दीर्घत्वक् पत्रकं वचा । किराततिक्तभूतस्त्री विषा चाति-
 विषा तथा । तालीशपत्रतगरसप्तपर्णविकङ्कताः । काको-
 दुम्बरिका दिव्या तथा चैव सुरोज्जवा । घण्ट्यन्था रो-
 हिणी मांसी पर्पटश्चाथ दन्तिका । रसाञ्जनं भङ्गराजं
 पतङ्गी परिपेणवम् । दुःस्पर्शागुरुणी कामा श्यामाकं
 गन्धनाकुली । रूपपर्णी व्यञ्जनखं सञ्जिष्टा चतुरङ्गुला ।
 रक्ता चैवाङ्गुरास्फोता तालास्फोता हरेणुका । वेलाय
 वेतसस्तुम्बी विषाणी लोभप्रुषिणी । मालतीकरदण्डाख्या
 वृष्टिका जीविता तथा । पर्णिका च गुडूची च स गण-
 स्तिकसंज्ञकः । एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात्
 पुरे । अभयामलके चोमे तथैव च विभीतकम् । प्रियङ्गु-
 धातकीपुष्पं सोचाख्या चार्जुनासनाः । अनला स्त्री
 लवणिका श्योना च कटफलं तथा । भूर्जपत्रं शिलापत्रं
 पाटलापत्रलोमकम् । समङ्गा त्रिवृतामूलकापीसगैरिका-
 ज्ञनम् । विद्रुमं समधूच्छिष्टं कुम्भिका कुसुदोत्पलम् ।
 ज्यमोघोदुम्बराक्षयकिंशुकाः शिशुपा शमी । प्रियाल-

पीलुकासारिशिरीषाः पद्मकं तथा । विल्वोऽग्निमन्यः
 लवच श्यामाकश्च वको घनम् । राजादनं करीरश्च
 धान्यकं प्रियकस्तथा । कक्कोलाभोकवदराः कदम्बखटिर-
 द्वयम् । एषां पत्राणि साराणि मूत्राणि कुसुमानि च ।
 एवमादीनि चान्यानि काषायाख्यो सतो रसः । प्रयत्नेन
 नृपचेष्टो राजा सञ्चिनुयात् पुरे । कीटाश्च मारणे
 योग्या व्यङ्गतायां तथैव च । वातधूमाश्च मार्गाणां
 दूषणानि तथैव च । धार्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि
 वञ्चामि पार्थिव ! विषाणां धारणं कार्यं प्रयत्नेन
 सहीभुजा । विचित्राश्चाङ्गदा धार्या विषस्य शमनास्तथा ।
 रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः । कालवदित्वा
 पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः । भीतान् प्रसक्तान् कुपि-
 तांस्तथैव च विमानितान् । कुम्भ्यान् पापशीलांश्च न
 राजा वासयेत् पुरे । यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं समग्र-
 धान्यौषधिसम्ययुक्तम् । वर्णिगजनैश्च हतमावसेत दुर्गं
 सुगुप्तं नृपतिः सदैव । सतुङ्गाच । रक्षोघ्नाणि विष-
 ग्नाणि यानि धार्याणि भूभुजा । अगदानि समाचक्ष्ण
 तानि धर्मभृतां वर ! सत्पुत्र लवाच । विल्लाटको
 यवक्षारं पाटला वान्छिकोपणाः । श्रीपर्णी शङ्खकी-
 युक्तो निक्वाथः प्रोक्षणं परम् । सविषं प्रोक्षितं तेन
 सद्यो भवति निर्विषम् । यवमेन्मवपानीयवस्तुशय्यासनो-
 दकम् । कवचाभरणं कृतं बालव्यजनवेशमनाम् । शूल-
 पाटलातिविषा शिशुमूर्वा पुनर्नवा । समङ्गाष्टमूलञ्च
 कपित्थदण्डशोणितम् । महादन्तशठनद्वत् प्रोक्षणं विष-
 नाशनम् । लाक्षाप्रियङ्गुपञ्जिष्टा समसेला हरेणुका ।
 यष्ट्राङ्गा मधुरा चैव बभ्रुपित्तेन कल्पिता । निखने-
 होविषाणस्य सप्तरात्रं सहोतले । ततः कृत्वा सवि-
 षेन्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् । संस्पृष्टं सविषं तेन सद्यो
 भवति निर्विषम् । मनोज्ञया शमीपत्रं तुम्बिका श्वेत-
 सर्पपाः । कपित्थकुष्ठपञ्जिष्टाः पित्तेन लक्ष्णकल्पिताः ।
 शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्याक्षिभोऽपरोगदः । विष-
 जित् परमं कार्यं मणिरत्नञ्च पूर्ववत् । मूषिका जलका
 चापि हस्ते बद्धा विषापहा । हरेणुमींसी सञ्जिष्टा
 रजनी मधुका मधु । अचत्यक् सुरसं लाक्षा श्वित्तं
 पूर्ववद्दु सवि । वादित्राणि पताकाश्च पिटैरैतैः प्रलेपिताः ।
 श्रुत्वा दृष्ट्वा समाम्नाय सद्यो भवति निर्विषः । लघूषणं
 पञ्चलवणं सञ्जिष्टा रजनीद्वयम् । सृज्ज्मूला त्रिवृतापत्रं
 विडङ्गानीन्द्रवारुणी । मधुकं वेतसं चौद्रं विषाण्ये च

निधापयेत् । तस्मादुष्णास्त्रना मातुं प्रागुक्तं योजये-
त्ततः । शुक्लं सर्जरसोपेताः सर्पपा एलावालुकैः । सुवेगा
तस्करपुरैः कुसुमैरर्जुनस्य त्व । धूपो वासटहे हलि विषं
स्यावरजङ्गमम् । न तत्र कीटा न विषं ददुरा न
सरीसृपाः । न कल्याकर्मणाश्चापि धूपोऽयं यत्न दहते ।
कल्पितैश्चन्दनक्षीरपलाशद्रुमवलकलैः । सूयैलावालुसर-
सानाकुलीतण्डुलीयकैः । काथः स विषकार्येषु काक-
माचीयुतो हितः । रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमैस्तिलकान्
वहन् । विषेन बाध्यते स्याच्च नरनारीन्दपप्रियः ।
चूर्णैर्हरिद्रामञ्जिष्ठाकिणिकीकणनिम्बजैः । दिग्धं निर्दि-
ष्टतामेति गात्रं सर्वविषादितम् । शिरीषस्य फलं पत्रं
पुष्पं त्वङ्मूलमेव च । गोमूत्रवृष्टं हृत्पदः सर्वकर्मकरः
स्मृतः । एकवीर ! महौषध्यः शृणु चातः परं नृप !
वन्ध्या कर्कोटकी राजन् ! विष्णुक्रान्ता तथोत्कटा ।
शतमूली सितानन्दा बला मोचा पटोलिका । सोमा-
पिण्डा निशा चैव तथा दम्बरुहा च या । स्थले कम-
लिनी या च विशाली शङ्खमूलिका । चण्डाली हस्ति-
लग्ना गोऽजापर्णी करम्बिका । रक्ता चैव महारक्ता
तथा वर्द्धिशिखा च या । कौशातकी नक्तमाला प्रिया-
लक्ष्म सुलोचनी । वारुणी वसुगन्धा च तथा वै गन्धना-
कुली । ईश्वरी शिवगन्धा च शामला वंशमालिका ! जतु-
काली महा श्वेता श्वेता च मधुयष्टिका । वज्रकः पारि-
भद्रश्च तथा वै हिम्बुवारकाः । जीवानन्दा वसुच्छिद्रा
नतनागरकण्टका । नालञ्च जाली जाती च तथा च
वटपत्रिका । कार्तस्वरं महानीला कुन्दरुहं सपाटिका ।
मण्डूकपर्णी वाराही द्वे तथा तण्डुलीयके । सर्पाक्षी
लवली ब्राह्मी विश्वरूपा सुखाकरा । रुजापहा वृद्धिकरी
तथा चैव विशल्यदा । पत्रिका रोहिणी चैव नक्तमाला
महौषधी । तथामलकवन्दाकं श्यामचित्रफला च या ।
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च । कैशिकी
वृश्चिकाली च महानागा शतावरी । मरुडी च तथा
वेगा जले कुसुदिनी तथा । स्थले चोत्पलिनी या च
अहामूलिता च या । उन्मादिनी खोषराजी सर्व-
रत्नानि पार्थिव ! । विशेषान्तरकतानि कीटपक्षं विशे-
षतः । जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्याः प्रवततः ।
रक्षोघ्नाश्च विषघ्नाश्च कल्यावेतास्तनाशनाः । विशेषाक्षर
नागाश्च गोखरोष्ठसमुद्भवाः । सर्पतिक्षिरगोसायुवस्त-
मण्डकजाश्च ये । सिंहव्याघ्रकर्जमाजरीरद्वीपिवानरसंभवाः ।

कपिञ्जला गजा बाजिमहिषैर्गभवाश्च ये । इत्येवमेतैः
सकलैरुपेतन्द्रव्यैश्च सर्वैः स्वपुरं सुरक्षितम् । राजा
वसेत्तत्र गृहं सुशुभं गुणान्वितं लक्षणसंपयुक्तम् ।
मनुस्वाच “राजारक्षारहस्यानि यानि दुर्गे निधापयेत् ।
कारयेद्वा महीभर्ता ब्रह्म तत्त्वानि तानि च । भूतस्य-
उवाच । शिरीषोदुम्बरशमीबीजपूरं हतश्रुतम् । जुद्योगः
कथितो राजन् ! मासाह्वं तु पुरातनैः । कशेरुमल-
मूलानि दक्षमूलं तथा विसम् । दूर्वाक्षीरवृत्तैर्मण्डः सिद्धो
ऽयं मासिकः परः । नरं शस्त्रहतं प्राप्नो न तस्य
मरणं भवेत् । कल्माषवेणुना तत्र जनयेत्तु विभावसुम् ।
गृहे विरपसव्यन्तु क्रियते यत्न पार्थिव ! । नाभ्योऽग्नि-
र्ज्वलते तत्र नात्र कार्या विचारणा । कार्यासाक्षा भुज-
ङ्गस्य तेन निर्मोचनं भवेत् । सर्पनिर्वासने धूपः प्रशस्तः
सततं गृहे । सासुद्रसैन्धवयवा विद्युद्गन्धा च स्मृतिका ।
तथानुलिप्तं यद्वेश्म नाग्निना दहते नृप ! । दिवा च
दुर्गे रक्षोऽग्निं वर्ति वाते विशेषतः । विषाक्ष रक्षोन्दप-
तिस्तत्र युक्तिं निबोध मे । क्रीडानिमित्तं नृपतिर्धार-
येन्मृगपक्षिणः । अन्नं वै प्राक् परीक्षेत वज्रौ चान्यतरेषु
च । वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं भोजनाच्छादनं तथा । नाप-
रीक्षितपूर्वन्तु स्पृशेदपि महामतिः । स्याच्चासौ वज्रसन्तप्रः
सोद्देगश्च निरीक्षते । विषदोऽथ विषं दत्तं यच्च नत्र
परीक्षते । सस्त्रोत्तरीयो विमनाः स्तम्भकुडादिभिस्तथा ।
प्रच्छादयति चात्मानं लज्जते त्वरते तथा । भुवं विजि-
ह्वति शीघ्रं तथा चालयते नृप ! । कण्डूयति च
मूर्ध्निं परिलोडाननन्तथा । क्रियासु त्वरितो राजन् !
विपरीतास्तपि ध्रुवम् । एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य
परीक्षयेत् । समाप्तैर्विजिपेद्वज्रौ तदन्नं त्वरयान्वितैः ।
दन्दायुधसवर्णन्तु रूढं स्कोटसमन्वितम् । एकावर्तन्तु
दुर्गस्य भृशमुद्वेष्टायते । तद्भूसमेवनाज्जलोः शिरोरो-
गश्च जायते । सविषेऽन्ने विलीयन्ते न च पार्थिव !
मल्लिकाः । निनीनाश्च विषदाले संस्पृष्टे सविषे तथा ।
विरज्यति चकोरस्य दृष्टिः पार्थिवसत्तम ! । विक्रतिश्च
खरो याति कोकिलस्य तथा नृप ! । गतिः स्वलति
हंसस्य भृङ्गराजस्य वृजति । क्रोद्धो मृदमथाम्येति
लकृषाकुर्विरौति च । विक्रोशति शुको राजन् ! सारिका
वसते ततः । चामीकरोऽन्यतो याति स्त्रुतुं कारण्डव
स्तथा । मेहते वानरो राजन् ! ग्लायते जीवजीवकः ।
हृष्टरोमा भवेद्बभ्रुः पृथक्चैव रोदिति । हर्षमायाति च

शिखी विषसन्दर्शनाक्षरूप ! अक्षय्य सविषं राजचिह्नेण
च विपद्यते । तदा भवति निःश्राव्यं पक्षपयुपितो-
पमम् । व्यापन्नसगन्धश्च चन्द्रिकाभिस्तयायुतम् । व्यञ्ज-
नानान्तु शुष्कत्वं द्रवाणां बुद्बुदोद्भवः । समेभ्यवानां द्रव्याणां
जायते फेनमालिता । सस्तराजिश्च ताम्रा स्यात् नीला च
पयसस्तथा । कोकिलाभा च मद्यस्य तोयस्य च नृपोत्तम !
धाव्यास्तस्य तथा कृष्णा कपिला कोद्रवस्य च । मधुश्यामा
च तक्रस्य नीला पीता तथैव च । हतस्रोदकसङ्काशा
कपोताभा च सत्तनुः । हरिता भाजिकस्यापि तैलस्य च
तथाऽरुणा । फलानामप्यपक्वानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते ।
प्रकोपश्चैव पक्वानां साल्यानां स्नानता तथा । स्तदुता
कठिनानां स्यात् स्तदूनाञ्च विपर्ययः । सूक्ष्माणां रूप-
दन्तं तथा चैवातिरक्ता । श्याममण्डलता चैव वस्त्राणां
वै तथैव च । लोहानाञ्च मण्योनाञ्च मलपङ्कोपदिग्धता ।
अनुलेपनगन्धानां साल्यानाञ्च नृपोत्तम ! । विगन्धता च
विज्ञेया तथा राजन् ! जलस्य तु । दन्तकाष्ठत्वचः
श्यामास्तनुसत्त्वास्तथैव च । एवमादीनि चिह्नानि विज्ञेयानि
नृपोत्तम ! । तस्माद्राजा सदा तिष्ठेत् सान्निभन्त्रोपधी-
गणैः । उक्तैः संरक्षितो राजा प्रमादपरिवर्जकः ।
प्रजातरोर्मूलमिहावनीशस्तद्रक्षणाराद्रुषपैति वृद्धिम् ।
तस्मात् प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा सर्वेण कार्या रविवंशचन्द्र !”
दुर्गशुभाशुभलक्षणञ्च कालिकापुराणे ८५ अ० यथा

“दुर्गांस्तु सततं कुर्यात् प्राकाराङ्गलतोरणैः ।
भूषिताक्षगराद्राजा दुर्गे दुर्गाश्रयं चरेत् । दुर्गं बलं
नृपाणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते । शतमेको योधयति
दुर्गस्यायी धनुर्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्मात् दुर्गं
प्रशस्यते । जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
अरण्यवनदुर्गञ्च शैलजं परिखोज्ज्वम् । दुर्गं कार्यं
नृपतिना यथायोग्यं स्वदेशतः । दुर्गं कुर्वन् पुरं कुर्यात्
विकोणं धनुराकृति । बलुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा
नगरं चरेत् । स्तदङ्गाकृति दुर्गञ्च सततं कुलनाशनम् ।
यथा राजसराजस्य लङ्का दुर्गाजिता पुरा । बलेः पुरी
शोणिताख्या तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम् । यतस्तत् व्यज-
नाकारमतो भटः श्रियो बलिः । सौभाग्यं शाल्वरा-
जस्य नगरं पञ्चकोणकम् । दिवि यद्वर्त्तते राजंस्तच्च
भटं भविष्यति । यज्ञायोध्याङ्गयं भूप ! पुरमिच्छाकुभू-
भुजाम् । धनुराकृति तच्चापि ततोऽभूद्विजयप्रदम् ।
दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालाञ्चैव द्वारतः । पूजयित्वा

विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् । अतो दुर्गे नृपः
कुर्यात् सततं जयवृद्धये” । अधिकं दुर्गकर्मशब्दे दृशाम्
२ अक्षरभेदे तत्कथा काशीख० ७० अ०

“दुर्गो नाम महादैवो रुद्रदेव्याङ्गजोऽभवत् । यतस्तदा
तपस्तीव्रं पुंभ्योऽजेयत्वमाप्नवान् । ततस्तेनाखिला
लोका भूर्भुवःस्वर्गखा अपि । स्वमातृकता विनिर्जित्य
रणे स्वभुजसारतः !” ३ देवीभेदे स्त्री

दुर्गासुरहृन्नात् देव्या दुर्गेति नामाभूत् यथाह तत्रैव
७२ अ० “अद्य प्रभृति मे नाम दुर्गेति ख्यातिमेष्यति ।
दुर्गदेव्यस्य समरे घातनादतिदुर्गमात्” दुर्गासुरस्यैव
नामान्तरं दुर्गम इति । “तत्रैव च वधिप्राप्तिं दुर्गमाख्यं
महासुरम् । दुर्गादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भवि-
ष्यति” देवीमा० । तत्र-शाकम्बरीप्रादुर्भावयुगे स च
वैवस्वतमन्वन्तरे चत्वारिंशत्तमयुगकालः यथोक्तं लक्ष्मी-
तन्त्रे वैवस्वतमन्वन्तरसङ्ख्या “तस्मिन्नेवान्तरे शक्र !
चत्वारिंशत्तमे युगे” शताब्दीशाकम्बरीरवतारसङ्ख्या
तत्रैव दुर्गासुरवधेन दुर्गनामताप्राप्तिरुक्ता । तेन
श्वेतवराहकल्पे साऽद्यापि न प्रादुर्भूता कल्यान्तरे
तस्याः प्रादुर्भावेण तस्या इदानीमर्चनीयतेति बोध्यम् ।
दुर्गाशब्दस्यान्यापि निरुक्तिरन्यत्र दर्शिता प्रसङ्गादि-
होच्यते यथा

“दुर्गां दैव्ये ४ महाविघ्ने ५ भववघ्ने ५ कुकर्म्मणि । ७ शोके
८ दुःखे च ९ नरके १० यमदण्डे च ११ जन्मनि । १२ महा-
भयेऽतिरोगे १४ चाप्याशब्दो हन्तृवाचकः । एतान् ह-
न्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्तिता” । अपिच “दैव-
नाशार्थवचनो दकारः परिकीर्तितः । उकारो विघ्न-
नाशस्य वाचको वेदसम्मतः । रेफो रोगघ्नवचनोग्र-
पापघ्नवाचकः । भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकी-
र्तितः । स्रत्युक्तिश्च वणाद् यस्या एते नश्यन्ति निश्चि-
तम् । ततो दुर्गां हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्तिता” ।
“दुर्गेति दैव्यवचनोऽप्याकारो नाशवाचकः । दुर्गं नाश-
यते या तु सा दुर्गा परिकीर्तिता” । विपत्तिवाचको
दुर्गेशाकारो नाशवाचकः । तं ननाश पुरा तेन बुधै-
र्दुर्गां प्रकीर्तिता” । अस्याः स्थानं कृष्णावेनातुङ्गमद्रयो
मध्यभागे सङ्गाद्रेरीषत्प्राच्यां प्रसिद्धम् । “सर्वस्वहृदिषी
शक्तिः सा दुर्गेति च पठ्यते” यथा सुखमालायाम्
“भूतानि दुर्गां भुवनानि दुर्गां नराः स्त्रियश्चापि सुरा
सुरादिकम् । यदुयद्भि दृश्यं खलु सैव दुर्गां दुर्गांख-

पादपरं न किञ्चिदिति" शब्दार्थचिन्तामणिपुटेषु महा-
विघ्नादिषु च पु० १२गुणगुलौ राजनि० १४दुर्गममात्रे
ति० १५दुर्गेये १६परमेश्वरे पु० "दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो
दुरावासो दुराधरः" विष्णुसं०। "अन्तरायप्रतिहतैर्दु-
राप्यते इति दुर्ग" भा०

दुर्गकर्मन् नन्दुर्गार्थं दुर्गे वा कर्म कार्यम् । भा०शा०८६७०
उक्ते दुर्गमाधनकर्मभेदे यथा

"तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः । श्रुत्वा तथा
विधातव्यमनुष्ठेयञ्च यत्नतः । षड्विधं दुर्गमाख्याय पु-
राण्यथ निवेशयेत् । सर्वसम्पत्प्रधानं यद्वाङ्मल्यञ्चापि
सम्भवेत् । धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च ।
मनुष्यदुर्गं मृदुदुर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट् । यत् पुरं
दुर्गसम्पन्नं धान्यायुधसमन्वितम् । दृढप्राकारपरिखं
हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् । विद्वांसः शिल्पिनो यत्न निच-
याश्च सुचिन्तिताः । धार्मिकश्च जनो यत्न दास्यसुत्तम-
मास्थितः । ऊर्जस्विनरनागाश्च चत्वारपण्यशोभितम् ।
प्रसिद्धव्यवहारश्च प्रशान्तमकुतोभयम् । सुप्रभं शान्त-
नादञ्च सुप्रशस्तिनिवेशनम् । शूराढ्यजनसम्पन्नं ब्रह्म-
क्षोषातुनादितम् । समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पुजितदै-
वतम् । वय्यामात्यबलो राजा तत् पुरं स्वयमाविशेत् ।
तत्र कोषं बलं भित्तं व्यवहारश्च यद्वायेत् । पुरे जन-
पदे चैव सर्वदोषान्निवर्तयेत् । भाण्डागारायुधागारं
प्रयत्नेनाभिवर्द्धयेत् । निचयान् वर्द्धयेत् सर्वास्तथा
मन्त्रायुधालयान् । काष्ठलोहलघाङ्गारदारुदण्डास्त्रि-
वैषयान् । मज्जाक्षेहवसाक्षौद्रमौषध्याममेव च ।
शयनं सर्जरसम्वान्यमायुधानि शरास्तथा । धर्मस्त्रायुं
तथा वेत्तं सुव्रतलजवन्धनान् । आशयाक्षेदपानाश्च
प्रभूता सलिलाकराः । निरोढव्याः सदा राज्ञा क्षीरि-
णश्च महीरुहाः । सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यत्विक्-
पुरोहिताः । महेष्वासाः स्यपतयः सांवत्सरचिकित्-
सकाः । प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा बलश्रुताः ।
कुलीनाः सत्त्वसम्पन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु । पूजयेद्वा-
र्मिकान् राजा निगृह्णीयादधार्मिकान् । नियुञ्ज्याश्च
प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्मसु । बाह्यमाभ्यन्तरञ्चैव पौर-
जानपदं तथा । चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म
प्रयोजयेत् । चरान् मन्त्रञ्च कोषञ्च दण्डञ्चैव विशेषतः ।
अनुतिष्ठेत् स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् । उदासौ
नारिमिताणां सर्वमेव चिकीर्षितम् । पुरे जनपदे चैव

ज्ञातव्यं चारचक्षुषा । ततस्तेषां विधातव्यं सर्वमेवा-
प्रमादतः । भक्तान् पूजयता नित्यं द्विषतश्च निगृह्णता ।
यदव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यञ्चाप्यपीडया । प्रजानां
रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्मबाधकम् । कपणानाघ-
द्वानां विधवानाञ्च योषिताम् । योगक्षेमञ्च वृत्तिञ्च
नित्यमेव प्रकल्पयेत् । आश्रमेषु यथाकालं चेलभाजन
भोजनम् । सदैवोपहरेद्वाजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्य च ।
आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राष्ट्रमेव च । निवेदयेत्
प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्ट सर्वदा । सर्वार्थत्यागिनां राजा
कुले जातं बद्धश्रुतम् । पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासन-
भोजनैः । तस्मिन् कुर्वीत विद्याम् राजा कस्याङ्किदा-
पदि । तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः । तस्मिन्
निधीनादधीत प्रज्ञां पर्याददोत च । न चापि तीक्ष्णं
सेवेत भयं वा प्रतिपूजयेत् । अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु
परराष्ट्रेषु चापरः । अष्टवीषु परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ।
तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत् । परराष्ट्रा-
टवीष्येषु यथा स्वविषये तथा । ते कस्याङ्किदवस्थायां
शरणं शरणार्थिने । राज्ञे ददुर्धधाकांश्च तापसाः सांश-
तव्रताः । एष ते लक्षणेद्देशः सङ्क्षेपेण प्रकीर्तितः ।
यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्थुमर्हति" ।

दुर्गकारक पु० दुर्गं करोति वेदनेन क-एवुल् । १६कर्मभेदे ।
२दुर्गकर्त्तरि ति० ।

दुर्गतं ति० दुर्गच्छति दुर्ग-गम-कर्त्तरि क्त । १दरिद्रे २दै-
न्यङ्गते च अमरः । "समाश्रयिनि केनाहं कथं प्राप्सिषि
दुर्गतः" भट्टिः । "निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः"
सा०२० ।

दुर्गतरणी स्त्री दुर्गं तीर्थतेऽनया तृ-करणे ल्युट् इत०
ङीप् । देवीभेदे "सावित्री दुर्गतरणी वीणा सप्तविधा
तथा" भा०सं०११अ०ब्रह्मसमावर्णने । २दुर्गतरणसाधने ति०
दुर्गति स्त्री दुष्टा गतिः प्रा०सं० । नरके अमरः । २दारिद्र्ये
मेदि० । "न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति" भा०शा०
५५८१श्लो० दुःस्थिता गतिरस्य प्रा०व० । ३तदुते ति० ।

दुर्गतिनाशिनी स्त्री दुर्गतिं नाशयति नाशि-णिनि इत०
ङीप् । दुर्गादेव्याम् । "ब्रह्माण्डविजयस्यास्य कवचस्य
प्रजापतिः । ऋषिश्छन्दश्च गायत्री देवी दुर्गतिना-
शिनी" ब्रह्मवै०गण०७७० । २दुर्गतिनाशके ति०स्त्रियां ङीप् ।

दुर्गन्त पु० दुःस्थितो गन्तोऽस्य प्रा०व० । १सौवर्चलस्यणे
हेम० । २दुर्गगन्तयुक्ते ति० प्रा०सं० । ३दुर्गे गन्ते "यांश्च

मेदोऽस्मिदुर्गम्वा" हरिवं ५३५० "सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं
दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम्" सुश्रुतः ।

दुर्गन्धाङ्ग त्रि० दुर्गन्धोऽङ्गे यस्य । पूतिगन्धान्वितदेहके स्त्रियां
ङीप् । शाता० सौगन्धिकपुष्पाहरणेन तथाङ्गतेत्यु-
क्तम् यथा "सौगन्धिकस्य हरणात् दुर्गन्धाङ्गः प्रजायते"
दुर्गन्धिन त्रि० दुर्गन्धोऽस्यस्य नित्ययोगे इति "तेन न कर्म-
धारयात् सत्वधीयो वज्रवीहिचेदर्थप्रतिपत्तिकरः" इत्यस्य
न प्रवृत्तिः । १दुर्गन्धयुक्ते त्रि० रायसुक्तः "चर्माव-
नङ्गं दुर्गन्धि पूर्णं सूत्रपरीषयोः" मनुः । स्त्रियां ङीप् ।
दुर्गपति पु० इत० । १दुर्गरक्षके दुर्गाध्यक्षभेदे । २दुर्गस्वामिनि
च । "वयं जयेम हेलाभिर्द्यून् दुर्गपतिर्यथा" भाग-
३।१४।१८

दुर्गपाल पु० दुर्गे दुर्गे वा पालयति पालि-कण् उप० सं० ।
१कच्छपालके 'यत्रोऽसुराणामसि दुर्गपालो विश्वाभि-
वन्द्यैरभिवन्दितार्जुनः' भाग० ८।२१।५ । २दुर्गरक्षके च
दुर्गपुष्पी स्त्री दुर्गं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् । (केयपुष्पा)
ख्याते वृक्षभेदे शब्दच० ।

दुर्गम पु० दुःखेन गम्यतेऽसौ दुर्ग-गम-कर्मणि खल् । १दुर्ग-
नामासुरभेदे "दुर्गमाख्यं महासुरम्" देवीमा० । २दुर्गम-
नीये त्रि० । "कान्तारोवर्त्म दुर्गमम्" अमरः । ३दुर्गये च
४परमेष्ठरे पु० दुर्गशब्दे दृश्यम् "दुःखेन गम्यते ज्ञायते
इति दुर्गमः" भाष्ये तन्नामनिरुक्तिः ।

दुर्गल पु० दुःस्थितो गलो यत्र लोकानाम् । देशभेदे "दुर्गलाः
प्रतिमास्याश्च कुललाः कोशलास्तथा" भा० भी० ६५०
जनपदोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य, तस्य राजा वा अण् ।
दौर्गल पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तच्चृमे च । वज्रपु-
अणो लुक् । दुर्गला इत्येव ।

दुर्गलङ्घन पु० स्त्री दुर्गं लङ्घयतेऽनेन लङ्घि-करणे ल्युट् ।
लङ्घे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दुर्गसंस्कार पु० इत० । प्रतिपक्षस्य युद्धार्थयोगे राज्ञा स्वदु-
र्गस्य भग्नप्रायस्य पुनर्नवीकरणे "अतो दुर्गसंस्कारे
आरब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेन" इति सुहारा०

दुर्गसञ्चार पु० दुर्गं सञ्चर्यतेऽनेन सम्+चर-करणे अण् ।
(सांको) संक्रमे हेमच० अण् । दुर्गसञ्चारोऽयत्र अमर-
टीकायां क्षीरस्वामी

दुर्गसिंह पु० कलापपरिशिष्टकारे विद्वद्भेदे

दुर्गा स्त्री दुर्गशब्दोक्ते १देवीभेदे तन्निश्चक्रादिकं तत्र दर्शि-
तम् । २नीलीङ्गे मेदि० । ३अपराजितायाम्

एवञ्च० ४श्यामाखगे राजनि० । ५हिमालयकन्यायाञ्च

"सा दुर्गा मेनकाकन्या दैत्यदुर्गातिनाशिनी" ब्रह्मवै० पु०

दुर्गाठ त्रि० दुर्ग+गाह-कर्मणि क्त । कच्छेणावगाहो "दु-
र्गाठो नयनागोऽयमित्याहुस्तद्विदोजनाः" हरिवं० २३६५०

दुर्गाध्यक्ष पु० इत० । दुर्गरक्षके सेनाभेदे "अनाचार्यश्च
शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भवः । दुर्गाध्यक्षः सृष्टो राज
उद्युक्तः सर्वकर्मसु" मत्स्यपु० तन्मन्त्रणसुक्तम् ।

दुर्गानवमी स्त्री दुर्गाप्रिया तत्पूजाङ्गत्वात् नवमी ।
कार्तिकशुक्लपक्षीयनवम्याम् । दुर्गाया इयम् अण् ङीप् ।
दौर्गी तत्पूजयाङ्गनवमीतिथौ "आवण्यो दौर्गनवमी
दूर्वा चैव उताशनी । पूर्वविज्ञैव कर्तव्या शिवरात्रिर्वले-
र्दिनम्" ति० त० । तत्पूजाविधानादि योगिनीतन्त्रे यथा

"कार्तिकेऽसलपक्षे च नवम्याञ्च विशेषतः । उदुवृक्षां
तु जगद्धात्रीं पूजयेद् दीपमालया" तन्त्रान्तरे "त्रिकानं
पूजयेद्दुर्गां मनुनैकाक्षरेण (इं) च । नानावलिविधानेन
गीतवाद्यपुरःसरम् । कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च
विशेषतः । कृत्वैव साधकश्रेष्ठो लभेद्वाज्यमकण्टकम्"
कुजिकातन्त्रे "कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगद्-
स्विकाम् । दुर्गां प्रपूजयेद् भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये ।
शक्तिसङ्गमतन्त्रे "कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदी-
श्वरीम् । त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ।
निर्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः । पूज-
यित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् । एवं कृत्वा चक्र-
वर्ती भवेत् साधकसत्तमः । पुत्रपौत्रधनैश्वर्यसंबु-
तास्य भवेत् पुरी । दासदासीगणैर्युक्तो सुक्तः स्यात्
पापसङ्कटात् । विशेषतः वसुयुतां नवमीं प्राप्य सा-
धकः । पूजयित्वा सृणुमर्थी तां लभते वाञ्छितं फलम्
भविष्ये "मासैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिनाऽऽपूज्य चण्डि-
काम् । तत् फलं लभते धीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च" ।
अधिकं जगद्धात्रीशब्दे ३००४८० दृश्यम् ।

दुर्गास्मरण न० "दुर्गा जगदिदं सर्वं दुर्गा सर्वस्य कार-
णम् । अहञ्च दुर्गेत्येव यत् तद्दुर्गास्मरणं विदुः"
इत्युक्ते चिन्तनभेदे ।

दुर्गाङ्ग पु० दुर्गां आह्वयस्य । भूमिजगुगुलौ राजनि० ।
दुर्गंभि त्रि० दुःखेन गृह्यतेऽसौ दुर्ग-गह-वा० कर्मणि

किं सम्प्रसारणम् वेदे हस्य भः । दुर्गाङ्गे यही-
तमशक्ये "न शृङ्गादविधाय दुर्गंभिः" १।१४०।६
"इत्यस्य यत्प्रवेशे दुर्गंभिश्चनः" १।५२।६ "किं नो

दुर्महव्यापनः” भा० अमू व्याप्तौ वा० वन शकं ।
दुर्मोक्षव ७० ६८० । दुर्गाया देवीभेदस्य पूजानिमित्ते उत्सवे
स च शारदिकः वासनिकश्च ।

दुर्ग्रह ति० दुःखेन गृह्यतेऽसौ दुर्+ग्रह-कर्मणि खल् ।
१दुःखेन ग्राह्ये २दुर्ज्ञेये ३दुरासदे “दुर्गाणि दुर्महा-
ग्यासन् तस्य रोद्धुरपि द्विषाम्” रघुः । ४अपामार्गे
स्त्री शब्दार्थाच्च ।

दुर्ग्राह्य ति० दुर्+ग्रह-कर्मणि गत्यत् । अहीतमशक्ये दुः-
खेन ग्राह्ये “जपाह तद्धनरत्नं दुर्ग्राह्यं दैवतैरपि”
हरिवं० ८४अ० ।

दुर्घट ति० दुर्+घट-कर्मणि खल् । घटयितुमशक्ये दुः-
संपादो । “कोऽन्वर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात्”
भाग० ६।६।३४

दुर्घोष पुंस्त्री० दुष्टो घोषोऽस्य । १भक्तूके राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । २दुष्टशब्दयुक्ते ति० स्त्रियां टाप् ।
प्रा०स० । ३दुष्टे शब्दे पुं०

दुर्जेन पु०दुष्टो जनः प्रा०स० । खलपुरुषे “दुर्जेनः परिहर्तव्यो
विद्यया भूपितोऽपि सः । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ
न भयङ्करः” चाण० “शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपका-
रेण दुर्जेनः” कुमा० “पानं दुर्जेनसंसर्गः पत्या च विरहो
टनम्” मनुः ४३शा०चू० ४३ । दुर्जनायते ऋदुर्जनो
दुर्जनो भवतीत्यर्थः ।

दुर्जय ति०दुःखेन जीयतेऽसौ दुर्+जि-कर्मणि खल् । १जे-
तुमशक्ये दुःखेन जेतव्ये । २परमेश्वरे पुं० “समाहृतो
निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः” विष्णुसं० । “क्लेशांश्च
विविधांस्तान् मृत्युमेव च दुर्जयम्” मनुः ३।३।३ ।
वश्ये ऽनन्तद्वयपुत्रे नृपभेदे कूर्मपुं०

दुर्जयन्त पुं० नृपभेदे । विष्णुपुं०

दुर्जर ति० दुःखेन जीर्यति जृ-अच् । दुःखेन जीर्यति
“ग्राहिणी वातला हृत्वा दुर्जरा तक्रवृचिका” सुश्रु०
“कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः” सुश्रु० । २ज्यो-
तिष्मतीलतायाम् स्त्री राजनि०

दुर्जाति न० दुष्टं जातम् प्रा०स० । व्यसने “दुर्जातिबन्धुरय-
न्त्रहरोश्चरोमे” रघुः । २असस्यगजाते ति०भेदि०
३असमञ्जसे ति० त्रिका० । “यो न यातयते वैरमल्पस-
न्वोद्यमः पुमान् । अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जात-
ः यिनः” भा०व० ३५अ० । “दुष्कुलेयस्तथा मूढो दु-
र्जातः शत्रु ! दृश्यते” भा०शा० ८।१०श्लो०

दुर्जाति ति० दुःस्थिता जातिरस्य प्रा०स० । निन्दितवश्ये
“दुर्जातेः स्तुतयस्तस्य शत्रुनेः । सौबल्यस्य च” भा०उ० ४८
अ० । दुःस्थिता जातिर्जन्म यस्य प्रा०स० । २निन्दितजनिके
ति० “रुदितशरणा दुर्जातीनां सहस्र रुधां फलम्” ब्रह्म-
सूत्रं । दुष्टा जातिः प्रा०स० । ३दुष्टायां जातौ तत्र भवः
अ । दुर्जातीय दुष्टजातिभवे । “दुर्जातधेन येन त्वमी-
दृशोजनितः सुतः” हरिवं० ८०अ०

दुर्जीव ति० दुःस्थितो जीवो जीवोपायो यस्य प्रा०स० ।
१परमत्ताद्युपजीविनि । “यथा च मन्ये दुर्जीवमेव न
सुकरं ध्रुवम्” रामा० २।५६अ० । दुर्+जीव-भावे खल् ।
२निन्दितजीवने न० “सुजीव” नित्यशक्तस्य यः परैरु-
पजीव्यते । राम ! तस्य तु दुर्जीवं यः परावुपजीवति”
रामा० २।१०५।५ । दुःखं जीवति दुर्+जीव-अच् ।
३परायत्ततया जीविनि ति० “सर्वं परवशं दुःखमिति”
मनूक्तेः जीवनस्य पराधीनत्वे दुःखहेतुत्वात् तज्जीवनस्य
तथात्वदुक्तः ।

दुर्ज्ञेय ति० दुःखेन ज्ञायते ज्ञा+कर्मणि यत् । ज्ञातुमशक्ये
दुःखेन ज्ञेये “उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः” मनुः ।

दुर्ण(र्न)य पुं० दुष्टो नयः प्रा०स० । अत्वम् । १दुष्टायां नीतौ
दुःस्थितौ नयोऽस्य प्रा०स० । २तदुते ति० । “लन्तव्योमम
हृदस्य दुर्णयस्य फलोदयः” हरिवं० ५।१०अ० । अत्राणत्व-
मेव न्याय्यम् पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामेव अत्वविधानात् दुर्+
नी-अचि । त्वअणत्वमेव अत्वविधौ दुरः प्रतिषेधात् ।
दुर्णश ति० दुःखेन नश्यति दुर्+नश-अच् वेदे अत्वम् ।
अच्छ्रेण नष्टे “परएकेन दुर्णशं चिदवाक्” अथ० ५।
१।१७ । लोके तु दुर्णय इत्येवाणत्वयुक्तः ।

दुर्णानामन् स्त्री दुःस्थितं नामास्य पूर्वपदात् सञ्ज्ञायां अत्व
प्राप्ते लुम्भादेराकृतिगणत्वात् न अत्वमित्येके वेदे तु
अत्वमध्यपाठो दृश्यते । दीर्घकोषिकायां (भित्तुक) ख्याते
१पदार्थे अमरः २अर्थोरोमे च राजनि० तद्गोण्यातिपा-
तकशेषत्वादकीर्तनीयत्वेन निन्दितत्वात् तथात्वम् “अमी
वा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये” ऋ० १०।१६२।१ ।
“क्षणोभ्यस्य भेषजं वजं दुर्णामचातनम्” । “दुर्णामा
च सुनामा चोभा संवृतमिच्छतः” अथ० ८।६।१ । वा डाप्
दुर्णामा उपधालोपित्वात् पक्षे ङीप् उपधालोपे दुर्णाम्नी
दुर्दम ति० दुःखेन दम्यतेऽसौ दुर्+दम-कर्मणि खल् ।
दमयितुमशक्ये “सकृत्पाशावकीर्णस्तौ न भविष्यन्ति दु-
र्दमाः” भा०शा० ८८अ० । २रोहिणीगर्भजाते वसुदेवात्मजभेदे

“पौरवी रोहिणी नाम बाह्यीकस्यात्मजाऽभवत् । ज्येष्ठा पत्नी महाराज ! दयितानकदुन्दुभेः । लेभे ज्येष्ठं सुतं रामं शरणं गठमेव च । दुर्दमं दमनं यम्भं पिण्डारकसुशीनरम् । चित्रां नाम कुमारीञ्च रोहिणी-तनयान् ददौ” हरिवं० १६ अ०

दुर्दमन त्रि० दुःखेन दम्यतेऽसौ वा० युच् दुःखेन दमनं यस्मिन् वा । १ दुःखेन दमनीये २ जनसेजययंशजे कलियुगीये गतानीकात्मजे नृपभेदे । “तिमेष्टं हृदयस्तस्माच्छ्रुतानीकः सुदासजः । गतानीकाद् दुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः” भाग० ६। २१। २६

दुर्दर्श त्रि० दुःखेन दृश्यतेऽसौ दूर+दृश-कर्मणि खल् । द्रष्टुमशक्ये दुःखेन दर्शनयोग्ये । “सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम” गीता । “तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं सुहापतिं गङ्गरेष्ठम् पुराणम्” कठो० वेदे तु दुःखेन दर्शोदर्शनमस्येत्येव वाक्यम् “भाषायां शासिसुधिदृशि-धृष्टिस्तुष्टिभ्यो युच्” पा० भाषायामेव युचो विधानात् । भाषायां तु युच् । दुर्दर्शनं त्वत्पार्थे त्रि० “विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि परुषाणि” सुश्रु० ।

दुर्दान्त त्रि० दुःखेन दान्तः दमितः दमि-क्त वा नि० । दुःखेन दमनीये १ अशान्ते “एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते” भा० शा० २४ अ० । २ कलहे श्वत्सु-तरे च राजनि० ३ शिवे पु० “दीक्षितोऽदीक्षितः क्षान्तो दुर्दान्तो दान्तनाशनः” भा० शा० २८६ अ० शिवनामोक्तौ दुर्दिन न० दुःष्टं दिनम् प्रा० सं० । १ मेघाच्छन्ने २ दिने अमरः दिनस्य प्रकाशकत्वेन मेघावरणेन तथात्वाभावात् तस्य दुष्टत्वम् । “श्चनान्वकारे ४ वृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः” साङ्गः । “दिनस्य अहोरात्रपरत्वेन च रात्रे-रपि दुर्दिनशब्दवाच्यता । तत्र घनान्वकारे “अनभि-क्षास्तमिस्त्राणां दुर्दिनेष्वभिस्त्रारिकाः” कुमा० वर्षणे “द्विषां विषज्ञा काकुत्स्थः तत्र नाराचदुर्दिनम्” । “न प्रसेहे निरुद्धाकर्मधारावर्षदुर्दिनम्” रघुः ५ दुष्टे दिनमात्रे “यद्व्युत्कथालापरसपीयूषवर्जितम् । तद्दिनं दुर्दिनं प्रोक्तं मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम्” शब्दार्थचि० धृतम् ।

दुर्दुष्ट त्रि० दुर्+दुष्ट-उत्प्रेषणे कूट् णि० णि० लस्य रः । १ नास्तिके जटा० “कुलितानि कुत्सनैः” पा० अथ समासे परनिपातः बीमांसदुर्दुष्टः नास्तिकमीमांसक इत्यर्थः तस्येश्वरप्रतिषेधेन नास्तिकत्वात् निन्दनीय-त्वेन तदाचकशब्दस्य परनिपातः ।

दुर्दुष्टीक न० दुर्+दृष्ट-वा० कर्मणि ईकक् । दुर्दर्शनीये विषे “अजकायं सुदुर्दुष्टीकं तिरोदधे” अ० ७। ५। २ “सुदुर्दुष्टीकं सुदुर्दर्शनम् विषम्” भा० ।

दुर्दृष्ट त्रि० दुष्टं दृष्टम् । रागादिदोषेण दृष्टे “दुर्दृष्टं सु पुनर्दृष्टा व्यवहारान् नृपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणन्दमस्य” याज्ञ० “दुर्दृष्टान् सभ्याचारप्राप्त धर्मोक्तज्ञानेन रागभोभादिभिरसम्यक् विचारितत्वेनाशङ्कमानान् व्यवहारान् पुनः स्वयं सम्यक् विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः जयिसहिताः प्रत्येकं विवादे यो दमः पराजितस्य तं द्विगुणन्दाप्याः । अत्राप्रज्जेष्ट दण्डविधिपरत्वाच्चनस्य रागाक्रोभादित्यादिक्रोकेन अप्यपौरुषत्वम् । यदा पुनः सान्तिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टता तदा सान्तिण एव दण्ड्याः न जयी नापि सभ्याः यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वमदाम्यं एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्डणीयाः । “पादो गच्छति कर्तरि पादः सान्तिणश्छति । पादः सभा-सदः सर्वान् पादो राजानश्छति” इति वचनात् । एतस्य प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनम् न पुनरेकस्यैव पापपूर्वस्य विभागाय, यथोक्तम् “कर्तृसमयादिफल-जननसंभावत्वादपूर्वस्य” मिता० ।

दुर्दैव न० दुष्टं दैवम् । दुरदृष्टे दुर्भाग्ये पाप्मे दुर्दैवतं न० दुष्टं द्यूतम् प्रा० सं० । १ कपटद्यूतक्रीडायास् । “भ्रातरं च विगर्हं च ज्येष्ठं दुर्दैवतदेविनम्” भा० व० ८० अ० “अहं हि तावत् सर्वेषां तेषां दुर्दैवतदेविनाम्” भा० व० ८० अ०

दुर्द्रिक्ता स्त्री खण्डितलताभेदे जटा०

दुर्दम पु० दुष्टो दमः प्रा० सं० । पलाय्यौ राजनि०

दुर्द्वर त्रि० दुःखेन धार्यते दूर+धृ-कर्मणि खल् । १ नरकभेदे २ अष्टमौषधी भेदि० ३ पारदे ४ भक्तानके राजनि० “दुर्द्वरं दुर्ध्वं चैभौ शरैर्निन्ये यमजयम्” देवीमा० उक्तो ५ मञ्जिषा-सुरसेनापतिभेदे पु० । ६ परमेश्वरे पु० “दर्पहा दर्पदो द्रष्टो दुर्द्वरोऽन्यापराजितः” विष्णु० सं० “न शक्यधारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिनिर्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादतः कौचित् दुःखेन हृदये धार्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भावना योगात् तस्माद्दुर्द्वरः “क्लेशोऽधिकतरस्तोषामव्यक्तमक्तं तसाम् । अव्यक्ता हि गर्तर्दुःखं देहवज्जिरवाच्यते” भगवद्भवचनात् भा० “सुभुजो दुर्द्वरो वाक्मी” विष्णु सं० अथ चान्या व्युत्पत्तिः भाष्ये दर्शिता यथा “पृथिव्य दीन्यादि लोकधारकागत्यन्यैर्द्वारवित्तुमशक्यानि धारयन्

धारयितुं शक्यत इति दुर्धरः । दुःखेन ध्यानसमये सुसु-
क्ष्मभिर्हृदये धारयत इति वा दुर्धरः” भा०। तेन व्युत्पत्ति-
मेदाक्षामभेदोपपत्तेः सहस्रसंख्यापूर्तिर्दृष्ट्या । “बन्धो-
भदानानिलगन्धदुर्धरा” भाषः । “दण्डो हि सुमह-
त्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः” रघुः ।

दुर्धरीतु पु० दुर्+धृ-वा० कर्मणि ईतन् । दुर्धरणीये ।
“अग्निमीले भुजां यविष्ठं शासा मितं दुर्धरीतम्”
ऋ० १०।२०।२ “दुर्धरीतम् दुर्धरणीयम्” भा० ।

दुर्धर्म ति० दुःस्थितो धर्मो यस्य प्रा० व० समासान्तविधेरनित्य-
त्वात् आर्धे न कृत्तुं अचिच्छमा० । दुष्टधर्मयुक्ते
“ककौटकान् वीरकांश्च दुर्धर्मांश्च विवर्जयेत्” भा० क०
४४ अ० । लोके तु अचिच्छमा० । दुर्धर्मन् इत्येव
तत्त्वार्थे

दुर्धर्ष ति० दुःखेन धृषप्रतेऽसौ दुर्+धृष-कर्मणि खल् ।
धृषयितुमशक्यं दुःखेन धृषणीये “संशितात्मा सुदुर्धर्ष
उभे तपसि वर्तते” भा० आ० ७।३० भाषायां तु युच्
दुर्धर्षण तत्त्वार्थे ति० “सहि दुर्धर्षणो वाली नित्यं सम-
रकर्मसु” रामा० कि० ५५ श्लो० २ राजभेदे विन्दानुविन्दौ
दुर्धर्षः सुवाङ्मः दुष्प्रधर्षणः” भा० आ० ६७ अ०

दुर्धा स्त्री दुर्+धा-भावे अ । दुष्टधाने । “दुर्धा दधाति
परमे व्योमन्” ऋ० १०।१०६।४ “दुर्धा दुर्धानम्” भा०
व्यामन् व्योम्नि सप्तम्या लुकि न नलोपः ।

दुर्धाव ति० दुर्+धाव-खल् । दुःशोधनीये ।

दुर्द्धित ति० दुर्+धा-कर्मणि क्त वेदे न धाजो हिः । दुष्टं
स्थापिते “इदमग्रे सुधितं दुर्धितं दधिव” ऋ० १।१४०।११
“दुर्द्धितात् दुष्टं स्थापितात्” भा० लोके तु दुर्द्धित
इत्येव तदर्थे ति० ।

दुर्धी ति० दुःस्थिता धीर्यस्य प्रा० व० । दुष्टबुद्धियुक्ते “अनु-
त्थानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्धिया” भा० उ० १२४ अ०
अत्र “गतिकारकेतरपूर्वस्य यण् नेष्यते” वार्त्ति० न यण् ।
“प्रादिभ्यो घातुजस्य या चोत्तरपदलोपः” वार्त्ति० दुःस्थि-
तशब्दस्य उत्तरपदलोपे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वं
नास्ति किन्तु लुप्रस्थितशब्दं प्रति, अतोऽस्य गतिपूर्वक-
त्वाभावात् न यण् इति बोध्यम् । दुष्टं ध्यायति दुर्+
ध्यै-किपि दुर्धीशब्दस्य गतिपूर्वकत्वात् यण् दुर्ध्या
इत्यादि । अत्र ध्वयौगपूर्वकत्वेऽपि घात्ववयवसंयोग-
पूर्वकत्वाभावात् न इत्यङः प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

दुर्धुर ति० दुर्+धुर्व-हिंसने कर्मणि क्तिप् । दुःखेन हिंसे

“एथा गावो न दुर्धुरः” ऋ० ५।५६।४ “दुर्धुरो दुःखेन
हिंसाः” भा०

दुर्धु रूढ ति० दुर्+धुर्व-जट घृषो० युक्तिं विना गुरुवाक्य
मत्तन्यमाने “सीमांसकदुर्धु रूढ इति पाठान्तरे तत्त्वबोधनी
दुर्धु रूढ इति च तत्र पाठान्तरे दुष्टकर्मकर्त्तरि रूढोऽयं
शब्द इत्यन्ये ।

दुर्नय पु० दुर्+नी-अच् । नीतिविरुद्धाचरणे दुष्टेष्टायां
“अन्विक्ते ! तव पौत्रस्य दुर्नयात् किल भारताः । सातु-
वन्मा विनङ्गन्ति” भा० आ० १२८ अ० “संचिन्त्य दुर्नयं
घोरं सुतानां द्यूतजन्म यत्” भा० व० ५।१० अ० ।

दुर्नामक पु० दुष्टं नामास्य कप् । अशौरोगे अमरः ।

दुर्नामारि पु० इत० । अशौरो मूरणे राजनि० ।

दुर्निमित्त ति० दुर्+नि+मि-ल्लेपणे क्त । दुष्टं क्षिप्ते
सम्भूमादुत्क्षिप्ते “पदे पदे दुर्निमिता गलन्ती” कुमा०

दुर्निमित्त न० दुष्टं निमित्तम् प्रा० व० । भाविरिष्टस्त्रचके
शकुनभेदे “दृष्ट्वा तु दुर्निमित्तानि जरासन्धस्य दर्शयन्”
भा० व० २० अ० ।

दुर्नियन्तु ति० दुर्+नि-यम-तन् । दुःखेन नियन्तव्ये ।

“सर्वस्येव रक्षयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः” ऋ०

१।१२।६ “दुर्नियन्तवः दुःखेन नियन्तव्याः” भा०

दुर्निष्प्रपतर न० दुःखेन निष्प्रपतति दुर्+निर्+प्र+पत-
अच् । अतिशयेन तत् तरप् वेदे तकारलोपः । दुःखेन
निष्प्रक्रान्ततरे । “अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं भवति” छा०
उ० । “दुर्निष्प्रतरमिति तकारणको लुप्तो द्रष्टव्यः” भा० ।

दुर्नीत न० दुर्+नी-भावे क्त । नीतिविरुद्धाचरणे “यस्य
प्रसादाद् दुर्नीतं प्राप्तांश्च भरतर्षभ !” भा० वि० २० अ०
दुर्+नी-कर्तरि क्त । शतयुक्ते ति० । भावे क्तिन् ।
दुर्नीति दुष्टे नये स्त्री ।

दुर्बल ति० दुष्टं बलः । यथादेशावगमनात् दुष्टतया बलं ।
“दुर्बलेनानुभिन्ने च विज्ञेयं भिन्नलेखवत्” सुश्रु० ।

दुर्बल ति० दुःस्थितं बलमस्य प्रा० व० । खल्वबलान्विते “श्रुते
मत्स्थानिवापन्नान् दुर्बलान् बलवत्तरान्” “योऽघार्यो
दुर्बलेन्द्रियैः” मनुः “तत्र नैव क्षते दद्यात् नोष्णकाले
न दुर्बले” सुश्रु० । शक्ये शशियले च “स्वार्थोपपत्तिं प्रति
दुर्बलायः” रघुः । दुःस्थितं बलं यस्याः प्रा० व० । अस्त्वु
शिरौषिकायां स्थी भावपणं दुर्बलस्य भावः ध्वज् । दौर्बल्य
न०, तत् दुर्बलता स्त्री, त्व दुर्बलत्वं न० स्वल्पबलत्वे

दुर्बल ति० दुष्टो बालोऽस्य । दुष्टसर्नरोगयुक्ते शखलतौ

शकुटिलकेशे च मेधातिथिः “जटिलञ्चानधीवानं दुर्बलं
कितवं तथा” मनुव्याख्याने तथार्थत्रयस्य तेनोक्तत्वात् ।
दुर्वीर्यं न० दुष्टं वीर्यम् प्रा०स० । दुष्टे वीर्ये लक्षणेभेदे
“शस्त्रगुणैष्यच्छाणि दुर्वीर्यानि जायन्ते” शत०ब्रा०
११।४।१६ दुर्वीर्यानि दुष्टवीर्यानीवेति लुप्रोपमा भा०
दुर्वीर्यं त्रि० दुःखेन बुध्यते दुर्+बुध-कर्मणि खल् । बोहु-
मशक्ये दुःखेन ज्ञेये “अतिदुर्वीर्यगिरः शिरोमणेः”
गदाधरः “निसर्गदुर्वीर्यमवोधविक्रवाः” किरा०

दुर्वीर्यं पु० दुष्टो ब्राह्मणः प्रा०स० “यस्य वेदश्च वेदी च
उत्सृज्या च त्रिपौरुषी । स वै दुर्वीर्यो ज्ञेयः, इति
धूर्त्तस्वामिनोक्ते निन्दितब्राह्मणभेदे तस्य आवश्यकवेद
पाठविहितहोमयोस्त्रिपुरुषसत्सन्नत्वात् दुष्टत्वम् । “प्रष्ट-
ञ्ज्रादुर्वीर्यणस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य” व्यापस्तम्बः “यो
दुर्वीर्यः सोमं पिपासति” तैत्ति०स०२।१।१०।१

दुर्भगं त्रि० दुःस्थितो भगो भाग्यमस्य प्रा०व० । दुष्टभाग्यान्विते
“दुर्भगोऽयं जनस्तत्र किमर्थमनुशङ्कितः” हरिवं०१२६अ०
पतिस्रोहन्त्यायां (दुया) ख्यातायां स्त्रियां स्त्री
“कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत” भा०शा०१६६
अ० । प्रियादिषु पाठात् एतस्मिन् परे पूर्वस्थितस्त्रीलिङ्ग-
शब्दस्य कर्मधारये न पुंल्लङ्घावः ।

दुर्भाग्यं न० दुष्टं भाग्यम् प्रा०स० । दुर्दृष्टे पापे । दुःस्थितं
भाग्यमस्य प्रा०व० । दुष्टभाग्यान्विते त्रि०

दुर्भिञ्च अर्थ० भिक्षायाः अभावः । भिक्षाया अभावे । दुर्लभा
भिक्षा यत् प्रा०व० । यद्देशे यानि शस्यानि जायन्ते
तद्देशे तदुद्भवस्यानुत्पत्त्या २तदुद्भव्यानामसमयभेदे न० तत्-
समयभेदसूचकाश्च षट्संवत्सरान्तर्गता वर्षभेदाः ज्योति०
त० भविष्यपु० उक्ताः संवत्सरा दृश्यन्ते यथा

“राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिञ्चं तत्स्वरूपपीडनम् । जानी-
याद्विषहं घोरं प्रमाथिनिः१ वरानने । । “दुर्भिञ्चं जा-
यते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् । अनादृष्टिः समाख्याता
व्यवे२० संवत्सरे प्रिये ।” । “क्वचिद्वर्षेति पर्जन्यो देशे सं-
विद्धमण्डलः । दुर्भिञ्चं सर्वरीवर्षे ३४ व्यवहारे
विपर्ययः” । “दुर्भिञ्चं जायते सर्वा मेदिनी दुष्प्रति
प्रिये । । एवे३५ स्रवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि” ।
“दुर्भिञ्चं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् । अनले५०
च समाख्याता नात्र काय्या विचारणा” । “देशभङ्गः
सुदुर्भिञ्चं समासात् कथयाम्यहम् । पिङ्गले५१ चारु
प्रज्ञाञ्चि ! दुर्भिञ्चं नर्मदातटे” । “दुर्भिञ्चं मध्यमं प्रोक्तं

व्यवहारो न वर्तते । भवेद्वै मध्यमा दृष्टिर्दुर्मते ५५
समुपस्थिते” । “दुर्भिञ्चं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीड-
नम् । पापरोगो भवेद्देवि ! रक्ताक्षे५८सरवन्दनि” । ।
“रोगो मरणदुर्भिञ्चं विरोधोपद्रवाकुलम् । क्रोधे५९ त
विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये !” । ५९ “मेदिनी
चलते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् । देशभङ्गश्च दुर्भिञ्चं
जये संजोयते प्रजाः । सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे
कोङ्कणे तथा । दुर्भिञ्चं जायते घोरं ज्येष्ठं संवत्सरे
प्रिये !” । क्वचिद्वर्षतोत्पातेऽपि दुर्भिञ्चं भवति यथा

“मांसास्थिनी समादाय प्रसृशानाद् गृध्रवायसाः ।
श्वा ग्दगालोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् । विकि-
रन्ति गृहादौ च प्रसृशानं सा सही भवेत् । चौरैण
हन्यते लोकः परचक्रसमागमः । संग्रामश्च महा
वोरो दुर्भिञ्चं मरकस्तथा । अङ्गानि प्रसूयन्ते तत्र
देशस्य विद्रवः । अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्”
इति ज्योति०त० । तत्र कालेऽशौचिभ्यो भिक्षाग्रहणे
दोषाभाव इति चारुलताप्रभृतयः । कर्म “सद्यः-
शौचं समाख्यातं दुर्भिञ्चो चाप्युपलवे । डिस्वाहवे
हृतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्हिजेः । सद्यः शौचं समा-
ख्यातं शापादिसरणे तथा” इति शु०त० “दुर्भिञ्चयुक्तरात्रे
च स्रतके सूतकेऽपि वा । नियमाश्च न दुष्यन्ति दानधर्म-
रतेष्वपि । दीक्षिताश्चाभिप्लवाश्च व्रतदीर्घपरास्तथा ।
दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्रोण्यां निमग्नितं । पूर्वमङ्क-
लितं चापि नाशौचं स्रतस्रतके” इति गारुडे २२६अ०
“शकटः शाकिनी गावो जालभास्कन्दनं वनम् । अनूपः
पर्वतो राजा दुर्भिञ्चो नव वृत्तयः” चाणक्याः “द्वाविमौ
पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । दाताज्ञस्य तु दुर्भिञ्चो
सुभिञ्चो वस्त्रहेमदः” । “एकग्रामे चतुःसाले दुर्भिञ्चो रात्रि
विप्लवे । पतिना नीक्षमानायाः पुरःशुक्रो न दुष्यति”
ज्यो० त० ।

दुर्भिदं त्रि० दुःखेन भिद्यते दुर्+भिद-कर्मणि वजर्थे क ।
दुर्भेद्यो भेत्तुमशक्ये । “गिरिमासाद्य दुर्भिदम्” भा०
द्रो० ३५अ० खल् । दुर्भेदं तत्त्वार्थे त्रि० गत्यत् । दुर्भेद्य
तत्त्वार्थे त्रि० ।

दुर्भिषज्यं त्रि० दुर्+भिषज्-कण्डा० यक् कर्मणि गत्यत्
यलोपः । १दुःखेन चिकित्स्ये । भावे गत्यत् । दुःखेन
२चिकित्सायाम् “दुर्भिषज्यं चास्मै भवति यमेष न प्रति-
पद्यते” व०उ० “तमिन्द्रियद्वारदेशं यस्माद्देशाच्छुक्रमादाय

प्रसूतस्तमिन्द्रियदेशनेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । कदा-
चिद् व्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेगयति । तत आन्ध-
वाधिर्योदितोपप्राप्तौ दुर्मिषजं दुःखमिषकर्मता हास्यौ
देहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ भवतीत्यर्थः भा०
दुर्मित्यु प० दुष्टोऽसुन् भयः । भयशब्दे वक्ष्यमाणभय-
गुणविहीने निन्द्ये भये तत्सखरूपं शुक्लनीतिशास्त्र-
परिगटे २४० उक्तं यथा

“विपरीतगुणैरेभिर्भूतकोनिन्द्य लक्ष्यते । ये भय-
हीनभृतिका ये दण्डेन प्रकर्षिताः । शठाश्च कातरा
लज्जाः समक्षेऽपिवादिनः । मनोव्यसननशार्त्ता उत्-
कोचेष्टाश्च देविनः । नास्तिकादात्मिकाश्चैव सत्यवा-
चोऽप्यसूयकाः । ये चापमानिता येऽसहाय्यैर्मेमेणि
भेदिताः । रिपोर्मित्तसेवकाश्च पूर्ववैरानुबन्धिनः ।
चण्डाः साहसिका धर्महीना नैते सुमेवकाः । नीचो
विवर्द्धितो राजा राज्यनाशाय संभवेत् । वीर्यार्थिको
नीचकुलो दुःसङ्गेन संवेधितः । महाजनैः स्पर्द्ध-
मानो हन्ति राष्ट्रं सराजकम् । सदर्थवदनर्थं तु सदर्थं
त्वयनर्थवत् । कदा स्वयङ्गिमाहात्म्यात् महान-
मपि निन्दति । यश्चैतत्त्वानुसर्त्तुं विश्वामेनाह-
रत्यनम् । स नीचस्तुष्टुणान् वक्तुं ब्रह्मापि खनु का-
तरः । संक्षेपतस्तु कथितं सदसदभयकक्षणम्” ।

दुर्मित्यु प० दुष्टो भ्राता प्रा० म० । दुष्टे भ्रातरि “दुर्मित्त-
स्तस्य चोपस्य राजन् ! दुःशासनस्य च” भा० व० २७ अ०
तस्य भावः युवा० अण् । दोर्मित्त तद्भावे न०

दुर्मते स्त्री दुष्टा स्मृतिः । विवेकोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापेन १ म-
लिनबुद्धौ “निषेदो अपि दुर्मतिं जहि” यजु० ११।
४७। “देवीरपां मतिं दुर्मतिं नाधमानाः” १७।५४
दुःस्थिता नतिर्यस्य प्रा० इ० । २तदुक्ते त्रि० “न साध्य
रायिकं तस्य दुर्मतेर्द्विद्वते फलम्” मनुः दुःस्था मति-
रत्वं प्रा० ७।१०। अष्टवर्षमध्ये श्वत्सरभेदे “दुर्मित्तं मध्यमं
प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते । भवेद्दे मध्यसा दृष्टि-
दुर्मितौ ५५ सप्तपस्थिते” ज्योति० त० भवि० पु०

दुर्मदे त्रि० दुर्दृष्टितो मदी यस्य प्रा० व० । उक्तो “दुर्मदं
गन्धर्वापन्नरोम्यः” यजु० १०।८। “कुमारान् क्रोडमानां-
स्तान् दृष्ट्वा राजा च दुर्मदान्” भा० आ० १२६ अ० । २४ त०
राष्ट्रपुत्रभेदे “दुर्मदो दुःपधर्षश्च विवित्सुर्विकटाननः”
भा० आ० ६७ अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दुर्मनस् त्रि० दुष्टं मनः प्रा० व० । २दुष्टे मनसि “प्राथ

दुर्मनसा वीर ! गर्वेण च विशेषतः” राधा० अथो० २१।२०
दुःस्थितं मनोऽस्य प्रा० व० । २दुःस्थितमनस्त्वे ३व्याकु-
लचित्तो त्रि० “नापैति हृदवाद्वाहो दुर्मनः स कथोऽ-
भवत्” भा० आ० १६६ अ० ततो भृशा० च्यर्थे कण्ड-
सलोपश्च दुर्मनावते । [तस्य नामं] अ० १०।१२।६।
दुर्मन्तु त्रि० दुर्+मन-तुन् । दुष्टं मन्यमाने “दुर्मन्त्वाम्-
दुर्मन्वित त्रि० दुर्+मन्त्व-क्त । १दुष्टं मन्विते मन्त्रणाविषये
“त्वया दुर्मन्वितं दूतं सोदलेन च भारत !” भा० उ० १२७
अ० । भावे क्त । २दुष्टमन्त्रणायां न० परामर्शो द्वैत वने
य आसीत् दुर्मन्विते घोषयातागतानाम्” भा० उ० ११७ अ०
दुर्मन्त्रिन् पु० दुष्टो मन्त्री प्रा० म० । मन्त्रिणश्च गुण-
रहिते दुष्टे मन्त्रिणि । मन्त्रिणश्च गुणश्च कसालशब्दे
२३१ पु० उक्तम् । तद्वैपरीत्ये मन्त्रिणो दुष्टत्वम् ।
“सनापयन्ति कमप्यभुजं न रोगाः दुर्मन्त्रिणं कसप-
यानि न नीतिदोषाः” पञ्चत०

दुर्मर त्रि० दुष्टो मरोमृत्युः प्रा० व० । १दुष्टे मृत्यौ दुःखेन
चिद्यते दुर्+मृ-यच् । २श्वेतदृवायाम् स्त्री राजनि० ।
१दुर्वायां स्त्री जटाध० दुःखेन मरो मरणं यस्य ।
४दुःखेन मृत्युयुक्ते त्रि० “दुर्मरत्वमहं मन्ये नृणां
लक्ष्णेऽपि वर्तताम् । यत्तु कर्णं हतं श्रुत्वा नात्यजत्
जीवितं नृपः” भा० क० १ अ० । ल्युट् । दुर्मरणमप्यत् ।
मरणस्य दुष्टत्वं चण्डालादिहतत्वादिना भवति यथोक्तं
नि० सि०

अङ्गिराः “चण्डालादुदकाक्षर्पाद्वाह्याद्देवतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदकं पिबेच्छ-
दानं च प्रेतैभ्यो यत्प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन-
रिखे विनश्यति” । अत्रिंशन्तश्चोऽम् ब्राह्मणे “मृद्धि-
दंष्ट्रिनस्य व्यालविषवक्त्रिकायाजले” । व्यालोगजः । “सदुरा-
त्मरिहर्तव्यः कुर्वन् क्रोडं मृतस्तु यः । नागानां विप्रिञ्चं
कुर्वन् हतश्चाप्यथ विद्युता । निमृहीतः स्वयं राजा
चौर्यदौषेण कुतचित् । परदारान् हरन्श्च द्वेषात्
पतिभिर्हताः । असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च वि-
ग्रहम् । कदा तेर्निहतास्तद्व्यखण्डालादीन् समाश्रिताः ।
शस्त्राग्निगरदाश्चैव पाखण्डा क्रूरबुद्धयः । क्रोधात्-
प्रायं विप्रं वक्त्रिं शस्त्रसङ्घमनं जलम् । गिरिवृक्षपपातं
अथ ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशल्यजीविनो ये च स्तूना-
लङ्कारधारिणः । सुखे भगास्तु ये केचित् स्त्रीवप्राया
नपुंसकाः । अह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्मणे

हेताः । महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकीर्तिताः ।
पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्ति सञ्चयः । न
चाशुपातः पिण्डो वा कार्यं आद्यादिकं कचिव् ।
एतानि पतितानां तु यः करोति विभोहितः । तप्त-
कच्छद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ।

तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादि तत्त्वोक्तं यथा
“तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादिकार्यं तच्च विश्वप्रकाशादौ
दर्शितं यथा

शातातपीये च “व्याघ्रेण निहते विप्रैर्विप्रकन्यां
विवाहयेत् । सर्पदष्टे नागवलिर्ज्ञेयः सर्पश्च काञ्चनः ।
चतुर्निष्कमितं हैमं गजं दद्याद्गजेर्हते । राज्ञा विनिहते
दद्यात् पुरुषं तु हिरण्यमयम् । चोरेण निहते धेनुं
वैरिणा निहते वृधम् । वृधेण निहते दद्याद्यथा शक्त्या
तु काञ्चनम् । शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तृतीसमन्विता ।
निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समविष्टिता । शौचहीने
मृते चैव द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम् । संस्कारहीने च
मृते कुमारमुपनाययेत् । निष्कत्रयस्वर्णमितं दद्यादश्वं
हयाहते । शुना हते क्षेत्तपालं स्थापयेच्चिजशक्तितः ।
सूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् । क्षमिभिश्च
मृते दद्याद्गोधूमान् पञ्चखारिकाः । वृत्तं वृक्षहते
दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतम् । शकटेन हते दद्याद्द्रव्यं
सोपस्कुरान्वितम् । शृगुपातमृते चैव प्रदद्यान्नान्यपर्वतम् ।
अग्निना निहते कार्यसुदपानं स्वशक्तितः । दारुणा
निहते चैव कर्तव्या सद्ने सभा । शस्त्रेण निहते दद्या-
न्महिषीं दक्षिणान्विताम् । अश्वना निहते दद्यात्सवत्सां
गां पर्याखिनीम् । विधेयं च मृते दद्यान्मोदिनीं हेम-
निर्मिताम् । उद्वम्बनेन च मृते क्षपिं कनकनिर्मितम् ।
मृते जलेन वरुणं हैमं दद्याद्द्विनिष्कजम् । विष्टुचिका-
मृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् । वृत्तधेनुः प्रदातव्या
कण्ठाक्षकवले मृते । कासरोगेण च मृते अष्टकच्छं
व्रतं चरेत् । कृत्तिसारमृते लज्जं गायत्र्याः प्रयतो
जपेत् । शाकिन्यादिग्रहयस्ते जपेद्बृहद् यथोदितम् ।
विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् । अन्तरिक्ष
मृते कार्यं वेदपारायणं तथा । सञ्चारसुप्तकं दद्या-
दशृङ्गश्च शतं मृते । पतिते च मृते कुर्यात् प्राजा-
पत्यांस्तु षोडश । मृते चापत्यरहिते कच्छाणां
नवतिं चरेत् । एवं कृते विधाने तु विद्वद्वादीर्ध्व-
देहिक्म् । अनन्तभङ्गेन तु दुर्मरणप्रकाराश्चतुःषष्टि

प्रकारा उक्तास्ते च तद्वृत्तान्त्येष्टिपद्धतौ दृष्ट्याः ।
दुर्मर्ष पु० दुःखेन मृष्टप्रते दुर्+मृष्ट-कर्मणि खल् । दुःखेन
मर्षणीये दुःखेन सहनीये “यच्छुभ्रूया इमं हवं दुर्मर्षं
चक्रिया उत” ऋ० ८।४५।१८

दुर्मर्षण पु० दुर्+मृष्ट-भाषायां खलं बाधित्वा युच् । ?डः-
खेन सहनीये २विष्णौ पु० “अजो दुर्मर्षणः शास्ता”
विष्णुसं० मर्षितं दानवादिभिर्न शक्यते इति दुर्मर्षणः”
भा० ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्तसैनो
विविंशतिः” भा० व्या० ६३० तत्पुत्रोक्तौ

दुर्म(स्त्री)त्तिका स्त्री दृष्टप्रकावरूपे उपरूपकभेदे सा० द० यथा
“नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्र-
स्थानोक्तायकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा । संला-
पकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्मत्तिका
प्रकरणी हल्लीशोभाणिकेति च । अष्टादश प्राङ्-
रूपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म
वाटकवन्मतम्” इत्युद्दिष्टं तत्त्वचरणसक्तं यथा
“दुर्मत्तिका चतुरङ्गा स्यात् कौशिकी भारती तथा । अगर्भा
नागरनरा न्यूननायकभूषिता । त्रिनालिः प्रथमो-
ऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडाभ्ययो भवेत् । पञ्चनालिवितीयो
ऽङ्को विदूषकविलासवान् । षष्ठांशकस्तृतीयस्तु पीठ
मर्दविलासवान् । चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडित
नायकः । यथा विन्दुमती” ।

दुर्मायु लि० दुष्टान्यायुधानि भिन्वन्ति मि-लेपे उण् ।
दुष्टायुधचेपके “दुर्मायवोदुरेवामत्यांसः” ऋ० १।३०।१५
दुर्मित पु० दुष्टं मितम् प्रा० सं० अमितवत् पुंस्त्वम् । विरो-
धिलक्षण्या १अमिते शत्रौ । दुःस्थितं मितं यस्य ।
२दुष्टमितके लि० । “दुर्मितासः प्रकलविन् समानाः”
ऋ० ७।१८।१५ स्त्रियां टाप् । दुर्मिताया अपत्यम् बाह्वा
इज् । दौर्मिति तदपत्ये पुंस्त्री०

दुर्मितिय लि० दुर्मिताय अमितत्वाय साधु ष । अमि-
तत्वेनावस्थिते । “सुमितिया न व्यापं ओषधयः सन्तु
दुर्मितियास्तस्यै सन्तु” यजु० ६।२२ । “दुर्मितिया अमित-
त्वेनावस्थिताः” वेददी०

दुर्मिलका स्त्री मातावृत्तप्रभेदे यथा “दाक्षिण्यमात्रं फणि-
पतिजलितसकलविभूषणवृत्तवरम् दशवसुभुवनैर्यतिरत्न
प्रभवति कविकुलहृदयानन्दकरम् । यद्यष्टचतुष्कल
गणनिर्मितपदमिति दुर्मिलकानामपरं नरपतिवरतोषण
वन्दिविभूषणभुवनविदितसन्नापहरम्” ।

दुर्मुखं त्रिदुस्यं सखं तद्व्यापारो वाऽस्य प्रा० व० । १३३
हेमच० । २५। नरभेदे । ३। राजभेदे "रक्षःपतिस्तद्वलोक्य
निकुम्भकम्भधूमज्जडुर्मुखसुरान्नरान्कादीन्" भा० ८।
१०। ८ । ४। नागभेदे मेदि० । "नागभेषो दुर्मुखश्चास्वरीषः
स्वयं राजा वरुणश्चापि राजन्" भा० मौ० ४०४।
५। महिषासुरसेनाभीभेदे "दुर्जरं दुर्मुखं चोभौ शरै-
र्निन्यो यमक्षयम्" देवीमा० ६। शिवे "नन्दिसखो भीम-
सखः सुसखो दुर्मुखोऽसुखः" भा० गा० २८६। ३। शिवना-
मोक्तौ । ६। धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "दुःसहो दुःशूलश्चैव दुर्मुखश्च
तथा परः" भा० आ० ६७३। ७। नृपभेदे । "संयामजिदु-
र्मुखश्च उग्रमेनश्च धीर्यवान्" भा० स० ४४०। युधिष्ठिरस-
भागतन्त्रपोक्तौ ६। यत्नभेदे ब्रह्मप० । १०। अमियवादिनि त्रि० ।
१। रामस्यान्तःपुरचारिणि चरभेदे "शुद्धान्तचारी दुर्मुखः
स मया पौरजानपदानपसर्पितं प्रयुक्तः" उत्तररामच० ।
१२। उत्तरद्वारगृहे ६० वर्षमध्ये १२ वर्षभेदे "तुषधान्यजयो
देवि ! सर्वशस्त्रमहर्षिता । व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे
दुर्मुखाः प्रजाः" ज्यो० त० भवि० पु०

दुर्मूर्तं क० निन्दितो सूर्तः प्रा० स० । अग्रश्लो सूर्तः
"नक्षत्रेषामसुरेष्वन्ये दुस्त्रियौ दुर्मूर्तजः । संपतन्त्या-
सुरी योनिं यत्प्रसववर्जिताः" भा० शा० १८०।

दुर्मूल्यं त्रि० दुःस्थितं मूल्यं प्रा० स० । १। दुःस्थिते मूल्ये
२। महार्घे यस्य यन्मूल्यं कृपं तत् आधिक्ये मूल्यस्य
दुःस्थितत्वमिति बोध्यम् प्रा० व० । २। तदुक्ते त्रि०

दुर्मधस् त्रि० निन्दिता मेधास्य अमिच्छ समा० । १। निन्दितमतौ
विवेकासमर्थे २। धारणवर्जितवृद्धिर्न "न किञ्चिद्वृद्धा दु-
र्मेधास्तस्यौ किञ्चिदवशुस्त्वः" भा० व० १०३। "प्र-
त्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः" २८१। ३। आर्षे तु सभा-
सान्निविधेरनित्यत्वात् कश्चिद्भाषिच समा० । "त एव वेदा
दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा" भा० १। ४। २५। "अश्वद्विधा-
नान् निःसत्त्वान् दुर्मेधान् सुसत्तायुषः" भा० १। ४। १८

दुर्मोहं पु० निन्दितं सुद्वयनेन सह-करणे घञ् । १। काक-
तण्डुलां राजनि० । २। काकादन्त्यां स्त्री शब्दार्थचि० ।

दुर्यं पु० दुरं द्वारं याति या-क दुरि द्वारे भवः सत् वा ।
१। गृहे "देवी दुर्यं आयुर्मां" शत० ब्रा० ३। १। १८
"खं गोष्ठमावदत्तं देवी ! दुर्यं" यजु० ५। १७। दुर्यशब्दो
गृह्याची "दुर्या वै गृहाः" इति श्रुतेः वेददी० । द्वारे
भवेत्युपे च । "निरुक्ते पञ्चेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः"
ऋ० १। ५। १। १४

दुर्यशस् न० निन्दितं यशः प्रा० स० । १। विरोधिलक्षणा १३-
कीर्त्तौ "त्वदग्रसूचीसचिवः स कामिनोर्मनोभवः सी-
व्यति दुर्यशःपटौ" नैष० । दुःस्थितं यशोऽस्य प्रा० व० ।
२। दृष्टयशस्ते त्रि०

दुर्योगं पु० दुष्टो योगः प्रा० स० । १। दुर्भाग्यसूचके ग्रहयोग-
भेदे २। दुष्टकौशले च "दासीभूतास्त्रि दुर्योगात् सपत्न्याः
पतगोत्तम !" भा० आ० २७३। तस्या दास्ये च सर्पाणां
यथा कौशलभेदः तथा तत्रैवाध्याये दृश्यः ।

दुर्योणं न० दुष्टा योनिः स्थानमस्त्वस्य अर्थ० । अच् संज्ञा-
त्वात् णत्वम् । संप्रामे "नि दुर्योणं आष्टण्डं नृधवाचः"
ऋ० ५। २। १०। "दुर्योणः संप्रामः" भा० [योधनीये ।

दुर्योधं पु० दुःखेन युध्यतेऽसौ दुर-युध-कर्मणि खल् । दुःखेन
दुर्योधनं पु० दुर-युध-भाषायां युच् । १। धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठे

पुत्रे । "कलेरंशस्तु सङ्गते भुवि दुर्योधनो नृपः ! ।

दुर्वृद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरुणामयशस्करः । जगतो यस्तु

सर्वस्य विद्वेष्टा कलिपूरुषः । यः सर्वां चातयामास

पृथिवीं पृथिवीपते ! । उह्रीपितं येन वैरं भूतान्क-

रणं सहत्" भा० आ० ६७३। "स जातमान एवाथ

धृतराष्ट्रस्य नृप ! । रासभारावसदृशं रुराव च ननाद

च । तं खराः प्रत्यभाषन् गृध्रगोमायुवायसाः ।

वाताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाहंश्चाभवत्तदा । ततस्तु भीत-

वद्राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्विदम् । समानीय बहून् विप्रान्

भीष्मं विदुरमेव च । अन्यांश्च सुहृदो राजन् ! कुरुन्

सर्वास्तथैव च । युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुल-

वर्धनः । प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन् वाच्य-

मस्ति नः । अयन्त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।

एतद्वि ब्रूत मे तथ्यं यदत्र भविता भ्रुवम् । वाक्यस्यै-

तस्य निधने दिक्षु सर्वास्तु भारत ! । क्रव्यादाः प्राणदन्

घोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः । लक्षयित्वा निमित्तानि

तानि घोराणि सर्वशः । तेऽब्रुवन् आह्वयन् राजन् !

विदुरश्च सहामतिः । यथेमानि निमित्तानि घोराणि

मनुजाधिप ! । उल्लितानि सुते जाते ज्येष्ठे तु पुरुष-

र्षभ ! । व्यक्तं कुलान्तरणो भवितैष सुतस्तव । तस्य

शान्तिः परित्यागे शुभ्रावपनयो सहान् । शतमेकोन-

मथस्तु पुत्राणान्ते महीपते ! । त्यजैनमेकं शान्तिञ्चेत्

कुलस्यैव भारत ! । एकेन कुरु वै क्षेमं कुलस्य जग-

तस्तथा । त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मांश्च पृथिवीं त्यजेत् । स तथा

विदुरेणोक्तस्यैव सर्वैर्द्विजोत्तमैः । न चकार तथा राजा
पुत्रस्ते हसन्वितः” भा० आ० ११५ च० २ दुर्वोधनीये त्रि०
दुर्योनि स्त्री निन्दिता योनिः प्रा० म० । निन्दितायां जातौ
दुःस्थिता योनिरस्य प्रा० व० । २ निन्दिताजातिके त्रि०

“न कथञ्चन दुर्वोनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति” मनुः ।

दुर्लभिका स्त्री दुष्टा लतेव स्वार्थे क प्रा० म० । निन्दितायां
लतायां शकुन्तोभेदे च “वसुभिश्च रमेरय दिग्भिरुदी-
रितसदृशतिका विहिता हि सगणाष्टकभूषितसञ्चरणा-
ज्जितदुर्नय ! दुर्लभिकेति तदा । फणभृत्कुलमङ्गलनाम-
कनागवरमथिता सुकतां सुखदा यशवन् ! धराधिप !
गौडकुलोज्ज्वल ! तामवधेहि हृदये सदा” ह० रत्ना० ।

दुर्लभ त्रि० दुःखेन लभ्यते दुर्+लभ-कर्मणि खल् । १ लब्धुम-
शक्ये लक्षणे लभ्ये २ दुष्टप्राप्ये भेदि० श्रुतिप्रशस्ते
शब्दर० ४ प्रिये हेमच० । “नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र
सुदुर्लभा” सा० ट० “अप्रियस्य च पयस्य वक्ता श्रोता
च दुर्लभः” रामा० “दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः जेम-
कत् सुतः । दुर्लभा सङ्ग्री भावां दुर्लभः स्वजनः
प्रियः” चाणक्य० ५ कचूरे पु० भेदि० ६ कचूरे पु०
राजनि० ७ दुरालभायां दृष्टे तदकष्टकार्यं च स्त्री रा-
जनि० । ८ विष्णौ पु० “दुर्लभो दुर्जयो दुर्गः”
विष्णुसं० । “दुर्लभया भक्त्या लभ्यत इति दुर्लभः
“जन्मान्तरसङ्घर्षेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां
क्षीणपापानां क्षणे भक्तिः प्रजायते” इति व्यास-
वचनात् “भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति” भगवद्वचनात् भा० “आ-
मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभास्” मनुः ।
“मत्सरं दुर्लभं सत्त्वा नूनमावर्जितं मया” रघुः “कुसु-
मायुधपति ! दुर्लभस्तव भर्ता न चिराद् भविष्यति”
कुमा० ।

दुर्ललित न० दुर्+लल-ईप्सायां भावे क्त । दुष्टेच्छायां दुर्ल
भवस्तुवाञ्छायाम् (आव्दार) तस्या अन्यलाभाविषयत्वेन
दुष्टत्वम् । २ दुष्टेष्टिते च “स प्रशप्य ततो रोषान्मु-
निर्दुहितरं तव । अतिदुर्ललितैः कन्या शत्रुहस्तं
नमिष्यति” हरिवं० १४६ अ० । कर्त्तरि क्त । इत्याविधे-
च्छायुक्ते ४ दुष्टेष्टान्विते ५ चपले च त्रि० “बालस्य मे
प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं व्यवस्थति समञ्जसदायुधो-
ऽसौ” वेणी० ।

दुर्लसित न० दुर्+लस-क्त । दुष्टेष्टायाम् ।

दुर्लभि इ० दुर्+लभ-प्रञ् । दुःखेन लाभे । “मौञ्चदुर्ल-

भविष्यं वडवासुखसागरम्” भा० शा० ३०३ अ० ।
दुर्लेख्य न० दुष्टं लेख्यम् । गर्हिते लेख्यपत्रे । “देशान्तरस्य
दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा । भिक्षे दग्धे तथा लिङ्गे
लेख्यमन्यत्तु कारयेत्” नार० सर्वैरेतैर्विशेषणैर्व्यवहारा-
क्षमता विवक्षिता । दुष्टं लिप्यक्षरपरिलोपेनावचकतया
वा यत्लेख्यं तत्तु दुर्लेख्यं, नष्टं सर्वथा नाशसुपगतम्
उन्मृष्टं मसीदोपादिना स्मृदितलिप्यक्षरम् । यद्यपि
दग्धमपि नष्टमेव तथापि कालमात्रकृता ग्रीर्णता नष्ट-
पदेनात्र विवक्षिता । पत्वान्तरकरणञ्चाधिप्रत्यक्षिणोः पर-
स्परसम्प्रतिपत्तौ । विमतौ तु देशान्तरस्य पत्वानयनाय
कालो देयोऽध्यापेक्षया, व्यवहारो वाऽप्रवर्तनीयः दुर्ले-
ख्यादौ तु सम्प्रतिपत्तौ पत्वान्तरकरणमन्यथा व्यवहार
स्याप्रवृत्तिरेवेत्यवसेयं साक्षिषु सत्सु तैरेव निर्णयः” ।
तथाच नारदः “लेख्ये देशान्तरस्य तु ग्रीर्णं दुर्लिखिते
हृते । सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनमिति” वीरमि०
दुर्व वधे भा० पर० सक० सेट् । दुर्वति अट्-रीत् । ईदित् । दुर्तः
दुर्वच त्रि० दुःखेन उच्यते दुर्+वच-कर्मणि खल् । दुःखेन
कथनीये वक्तृमशक्ये । “अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं
तद्विदधीत विस्मयम्” किरा० । खलुर्घयोगे कर्त्तरि षष्ठ्या
निषेधेन सम्बन्धविवक्षयाऽत्र षष्ठी” सौभराजमुपेत्याऽह-
मयोचं दुर्वचं वचः” भा० उ० १७७ अ० ।

दुर्वचस् न० दुष्टं वचः प्रा० म० । गर्हिते वचने वचसो दुष्टत्वम्-
प्रियावेदकत्वेन “कसञ्चं दुर्वचो ज्ञातेर्मेघान्तरितरौद्रवत्”
उद्ग० “नारीं जित्वा विरुत्सन्ते न च जत्सन्ति दुर्वचः”
भा० द्रो० १४८ अ० । दुःस्थितं वधोऽस्य प्रा० व० । २ दुष्ट-
वचनवक्तरि त्रि० ।

दुर्वराह पुंस्त्री० गर्हितो वराहः प्रा० म० । १ गर्हिते वराहे
विद्वराहे आस्यशूकरे स्त्रियां जातित्वात् डीष् । “तयो ह
वापशवोऽमेध्या दुर्वराहरेडकः श्वा” शत० ब्रा० १२।४।१४
दुर्वर्ण न० निन्दितो हेमापेक्षया निकटो वर्णोऽस्य । १ रजते
चमरः । “दुर्वर्णमिच्छिरिह सान्द्रसुधासवर्णा” भाषः
१ एलवालुके भेदि० । २ निन्द्यवर्णयुक्ते त्रि० । “न तत्र
कश्चिदुर्वर्णो व्याधितो वापि दृश्यते” भा० व० १६६ श्लो०
४ ध्वेतकुष्ठिनि तस्य रजतवर्णशुभ्रत्वात् दुर्वर्णत्वम् । “दु-
र्वर्णः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डलोलकौ” भा० व०
१६६ अ० । दुष्टोवर्णः प्रा० म० । ३ निन्देत् ब्राह्मादिवर्णं
च । “दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यः” तेत्ति० ब्रा० २।२।४।६। दुष्ट-
इत्यक्षरे पु० ।

दुर्वर्त्तु ति० दुर्+वृ-कर्मणि लृन् । दुर्वारे 'दुर्वर्तः' आ भवति ।
भीम कृष्णन्" सं० ४।३८।८ "दुर्वर्तः दुर्वारः" भा० ।

दुर्वस ति० दुःखेनोद्यतेऽसौ दुर्+वस-वा० आधारे खल् ।
कच्छेण वासयोग्ये वस्तुमशक्ये "तथोदशोऽयं संप्राप्तः
कच्छात् परमदुर्वसः" भा०वि०१५० ।

दुर्वसति स्त्री दुःखेन वसतिः । दुःखेनावस्थितौ "रोगोप-
सृष्टतत्तुदुर्वसतिं सुरुचुः" रघुः ।

दुर्वह ति० दुःखेनोद्यतेऽसौ दुर्+वह-कर्मणि खल् । दुःखेन
वहनीये वोढुमशक्ये । "न दुर्वहश्चोष्णपयोधरात्ताः"
कुमा० "अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम्" रघुः ।
"दुर्वहो निमहो दण्डो हरिण्यवङ्गलस्तथा" भा०शा०
६।६०॥१० ।

दुर्वाच् स्त्री गर्हिता वाक् प्रा०स० । निन्देर् वाक्ये दुः-
स्थिता वागस्य प्रा०व० निन्द्यावचनान्विते ति० "शय्या-
सनमलङ्कारमन्त्रपानमनार्थताम् । दुर्वाग्भरं रतिञ्चैव ददौ
स्त्रीभ्यः प्रजापतिः" भा०अनु०४०५० "अतीव जल्पन्
दुर्वाचो भवतीह विष्टेकः" भा०आ० २०७६॥१० ।

दुर्वाच्य न० निन्देर् वाच्यम् प्रा०स० । अपवादे ष्यकोर्त्तौ
"क्रोडानिमित्तं न श्रुत्वा दुर्वाच्यं न भविष्यति" रामा०सु०
१५२४॥१० २कछेन वाच्ये च ।

दुर्वाद पु० दुष्टो वादः प्रा०स० । अकोर्त्तौ स्तुतिपूर्वकाप्रिय-
वाक्ये ष्यपवादे जटाध० निन्दितवाक्ये च ।

दुर्वान्त न० दुष्टं वान्तं प्रा०स० । विधानातिक्रमेण यमने
दुःस्थितं वान्तमस्य प्रा०व० २दुष्टवमनयुक्ते ति० । "दुर्वा-
न्तस्य तु ससृत् क्रिष्टा दोषा व्याप्य शरीरं कण्डूश्वययुक्त-
पीडकाज्वराङ्गमर्दनस्तोदनानि कुर्वन्ति" सुश्रुतः ।

दुर्वार ति० दुःखेन वार्यतेऽसौ दुर्+वारि-कर्मणि खल् ।
दुःखेन वारणीये वारयितुमशक्ये "किञ्चायमरिदुर्वारः
पाणौ पाशः प्रचेतसः" कुमा० "सा दुर्वारः कथममपि
परित्यागदुःखं विष्टेहे" रघुः ।

दुर्वारण ति० दुःखेन वारणमस्य । दुःखेन वारणीये 'सं-
व्यस्य शरानस्तन् द्रोणं दुर्वारणं रणे" भा०द्रो० १६३५० ।
२शिवे पु० दुर्विघ्नहृशब्दे दृश्यम् ।

दुर्वारि ति० दुःखेन वारिवारणमस्य । कम्बोजदेशीये
योधभेदे "एते दुर्वारयो नाम कम्बोजा यदि ते श्रुताः"
भा०द्रो०११२५० । [दुष्प्रवृत्तौ ।

दुर्वार्त्ता स्त्री गर्हा वार्त्ता प्रा०स० । अप्रियावेदकवार्त्तायां
दुर्वसना स्त्री दुष्टा वासना प्रा०स० । पूरयितुमशक्ये क्वायाम्

दुर्वासस् पु० सुनिभेदे स च शङ्करांशेनात्रेनस्ययागर्मजः ।
तदुद्भवकथा आत्मेयशब्दे ६६२ अ०दृष्ट्या तन्नामनिरुक्तिश्च
यथा "निगूढनिश्चयं धर्मं यं तं दुर्वासं विदुः" भा०
अनु० ४७५० । "ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजो
त्तमः । दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयि-
ष्यति" भा०आ० २२३५० शिववाक्यम् । तस्य रुद्रा-
शजत्वेन क्रोधनत्वं यथाह "दुर्वासाः क्रोधनः श्येनस्तथा
दीर्घतमा सुनिः" भा०स० ७५० "शिष्यायुतसमोमेतो
दुर्वासा नाम कामतः । तमागतमभिप्रेक्ष्य सुनिं परमको-
पनम्" भा०व०२६१५० तस्य क्रोधशीलत्वेन विशेषणम् ।
दुःसाध्यं वासः गृहे वासनमस्य इति वा व्युत्पत्तिः ।
गृहे तदीयवासनस्य दुःसाध्यत्वात् दुर्वासत्वं यथोक्तं
भा०अनु०१५६५० यथा "अवसन्गो गृहे तात ! ब्रा-
ह्मणो हरिपिङ्गलः । चीरयासा विल्वखण्डो दीर्घरस्रुः
कशो महान् । दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ।
सर्वान् सञ्चरते लोकान् ये दिव्या ये च मातृषाः । इमां
गाथां गायमानश्चरत्वरुषु सभासु च । दुर्वासं वासवेत्
को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे । रोषणः सर्वभूतानां सृज्म-
ष्यपकृते कृते । परिभाषाञ्च मे श्रुत्वा कोऽनुदद्यात्
प्रतिश्रयम् । ओ सां कश्चिदासयीत न स सां कोपये-
दिति । यस्मान्निद्रायते कश्चित्ततोऽहं समवासयम् । स
स्य भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्त्रमेकदा । एकदासत्यक्तं
भुङ्क्ते न चैवेति पुनर्गृह्णान् । अकस्मात् प्रहसति
तथाऽकस्मात् प्ररोदिति । न चास्य वयसा तुल्यः पु-
त्रिय्यामभवत्तदा । अथ स्वावसथं गत्वा स शय्यास्तर-
णानि च । कन्याश्चालङ्कृता दग्धा ततो व्यपगतः
पुनः । अथ मामब्रवीद्भूयः स सुनिः संशितव्रतः ।
क्षण ! पादसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः । तदैव तु
मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः । सर्वेण्यज्ञानि
पानानि भक्ष्याश्चोद्धावचास्तथा । भवन्तु सत्कृतानीह
पूर्वमेव प्रचोदतः । ततोऽहं जायमानं वै पायसं
प्रत्यवेदयम् । तं भुङ्क्त्वैव तु स क्षिप्रं ततो वचनमब्र-
वीत् । क्षिप्रमज्ञानि लिम्पस्व पायसेनेति स स्म ह ।
अविरुद्धपुत्रैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा । तेनोच्छि-
ष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यक्षयम् । स ददर्श तदा-
भ्यासे मातरन्ते शुभाननाम् । तामपि खयमानः स
पायसेनाभ्यलेपयेत् । सुनिः पायसदिग्धाङ्गी रथे
तर्पणयोजयत् । तमारुह्य रथञ्चैव निर्ययौ च गृह्णान्-

मम । अग्निशर्षोऽज्जन् धीमान् स द्विजो रथधूर्य-
वत् । प्रतोदेनातुद्वान् रक्षिणीं मम पश्यतः । न च
मे सौकुमयासीदुदुःखमीयप्राक्तं तदा । तथा स राज-
मार्गेण महता निर्वयौ बहिः । तदुद्वहा महदाश्चर्यं
दाशाहं जातमन्यवः । तथाऽजल्पन् मिथः केचित्
समाभाष्य परस्परम् । ब्राह्मणा एव जायेरन् नान्यो
वर्णः कथञ्चन । को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः
प्रमानिह । आशीविषविषं तोष्णं ततस्तोष्णतरो
द्विजः । ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिद्विकृतकः ।
तस्मिन् ब्रजति दुर्विधे प्रास्वन्नद्रुक्लिषी पयि । तस्मा-
न्मर्षयत श्रीमान्तस्तूर्णमचोदयत् । ततः परमसंक्रुषो
रथात् प्रस्कन्द्य सद्भिजः । पदातिरुत्ययेनैव प्राद्ववद्भि-
णासुखः । तत्तत्पथेन धावन्नमन्धवावं द्विजोत्तमम् ।
तथैव पथसा दिग्धः प्रसीद भगवद्विति । ततो विनोक्त्य
तेजस्वी ब्राह्मणो मासुवाच ह । जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण !
प्रकृत्यैव सहाभुज ! । न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि
सुव्रत ! । प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द ! दृष्टुं कामान् यद्येष-
मितान् ।

दुर्विगाहं ति० दुर्+वि+गाह-कर्मणि खल् । १दुःखेन गा-
हनीये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “दुर्मदोदुर्विगाहश्च विवित्-
सुर्विकटाननः” भा०आ०११७अ० ।

दुर्विदग्धं ति० दुष्टो विदग्धः प्रा०ख० । गर्हिते “अलीक-
वेमदुर्विदग्धं गच्छन्तम्” काद० ।

दुर्विद्वत् ति० विद-लाभे विद-ज्ञाने वा वा०ख० विदत्वं लभ्यं
धनं ज्ञानं वा ततः प्रा०ख० । १दुर्धनके २दुर्ज्ञानके च “आ-
रे मन्युं दुर्विद्वत्स्य धीमहि” ऋ०१०।२४।४। “दुर्विद्वत्ता
निर्कर्तितन” ऋ०१०।३६।२।

दुर्विधं ति० दुष्टा विधाऽस्य प्रा०ख० । दरिद्रे अमरः ।
(दमयन्तीक्षणे) “अपि खञ्जनमञ्जनाश्रिते विदधाते रुचि-
गर्भदुर्विधम्” नैष० “विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः” भाषः ।
२खले भेदि० ३सूखे शब्दर० । “शास्त्रेष्वन्येषु कुवियो
विद्यमानेषु दुर्विधाः । बुद्धिमान्तीक्ष्णिकीं प्राप्य निरर्थान्
प्रवदन्ति ते” रामा० २।१०।६।२

दुर्विनयं पु० दुर्+वि+नी-भावे अच् । विनयराहित्ये ।

दुर्+वि+नी-कृत् । दुर्विनीति तत्पार्थे स्त्री

दुर्विनीतं ति० दुर्+वि+नी-कर्त्तरि क्त । १विनयाकर्तरि
विनयशून्ये २शशिचितायै पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् ।

दुर्विमीचनं ति० दुःखेन विमीचनं यस्य । १दुःखेन सोच-
नीये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “चित्प्राप्त्यित्तवर्मा सुवर्मा
दुर्विमीचनः” भा०आ०११७अ० । तत्पुत्रोक्तौ त ६७अ० ।
दुर्विमीचन इति पाठान्तरम् । सोऽपि तत्पुत्रभेदे

दुर्विवाहं पु० निन्दितो विवाहः प्रा०ख० । ब्राह्मणादिचतुष्क-
भिन्नेषु आशुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु ब्राह्मणादीनष्टौ
विवाहानुक्ता मनुनोक्तं यथा

“ब्राह्मणादिषु विवाहेषु चतुर्वेदानुपूर्विकः । ब्रह्म-
वर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्पत्ताः । रूपसत्त्वगुणो-
पेता धनयन्तो यशस्विनः । पथ्यप्रभोगा धर्मिणा
जीवन्ति च यमं ममाः । इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसान्त-
वादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्महिंसः सुताः ।
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितै-
र्निन्दिता नृणां तस्माच्चिन्त्यान् विवर्जयेत्”

दुर्विषं पु० दुःस्थितो विषोऽस्य प्रा०ख० । विषकृतविकारशून्ये शिषे
“दुर्विषो दुष्प्रकाशश्च दुर्विषो दुर्जयोऽजयः” भा०शा०
२८६अ० शिवनामोक्तौ । तस्यास्तत्तत्काले विष-
पानेऽपि तत्कृतविकारराहित्यात् विषविकारस्य तं
प्रति दुःस्थितत्वात्तस्य तथात्वम् । दुष्टो विषो वा प्रेयस्वे
नाख्यस्य अच् वा । दुष्टविषपानाद्वा तस्य तथात्वम् ।

दुर्विषहं ति० दुःखेन विषहतेऽसौ दुर्+वि+सह-कर्मणि
खल् । १सोदुमशक्ये दुःखेन सहनीये “सैषा दुर्विषहा
माया देवैरपि दुरासदा” हरियं ४६अ० २शिवे पु०
“दुर्विषहो दुर्विषहो दुष्प्रकाशो दुर्जयोऽजयः” भा०शा० २८६
अ० ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “दुर्विषहो दुर्विषहो दुर्मखो
दुष्प्रघर्षणः” भा०आ०१८६अ० तत्पुत्रोक्तौ

दुर्विषं न० दुष्टं दृष्टम् प्रा०ख० । १निन्दिते आचरणे “दु-
र्विषं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवान्दृष्टिः” भा०आ०१अ०
दुःस्थं दृष्टमस्य प्रा०ख० । २दुर्जने “दुर्विषं दृष्टमसनं तव
देवि ! शीलम्” देवीमा० “चाटुत्स्कर दुर्विषमहासा-
हसिकादिभिः” याज्ञ०

दुर्वेदं ति० दुःखेन विद्यते लभ्यतेऽसौ दुर्+विद+लाभे-क-
र्मणि खल् । १लब्धुमशक्ये दुःखेन लभ्ये “ये एव के च
भारत्यू स्यातां दुर्वेदे एव वशा दृष्टिर्यदि वशां दृष्टिं
न विन्देदपि” शत०ब्रा० ५।१।१।१५ दुर्लभ्यो वेदोऽस्य
प्रा०ख० । २वेदपाठरहिते च । “दुर्वेदा वा सुवेदा वा
प्राकृताः संस्कृतास्तथा । ब्राह्मणा नावमन्तव्या मन्त्रा-
श्चैवा इवाज्यतः” भा०व०१६६अ०

दुर्व्यवहार पु० दुर्हो व्यवहारः प्रा०स० । दुर्हृदयदर्शिते

रागलोभादिनाऽसङ्ख्यनिर्णीते व्यवहारे तच्छब्दे दृश्यम् ।
दुर्नजित न० गहिंते व्रजितम् प्रा०स० । निन्दितगतौ “दुर्वा-
हताच्छङ्कमाना दुःस्थिता दुरवेजितात् । दुरासिताद्
दुर्नजितादिङ्गिताध्यासितादपि” भा०व० २३२ख०

दुर्ह(ण)न लि० दुःखेनाहन्तेऽसौ दुर्+हन-कर्मणि खल् ।
हन्तुमशक्ये दुःखेन हन्त्ये “प्रकल्पयति च तस्यार्थो
निजुष्मे दुर्हने हते” सट्टिः वेदे तु गत्वम् । “भो पु णः
परापरा निर्वृतिदुर्हणा वधीत्” ऋ० १।३८।६ “त्व
नो अस्या इन्द्र ! दुर्हणायाः” ऋ० १।१२।१४

दुर्हणायु लि० दुर्हं हननमिच्छति क्यच् दुर्हणाय-उन्
वेदे गत्वम् । दुर्हनेनेच्छौ “स्त्रियं यदुर्हणायुवम्”
ऋ० ४।३०।८ “दुर्हणायुवं दुर्हनेनमिच्छन्तीम्” भा०
कान्दस उवङ् ।

दुर्हणु लि० दुःखो हनुरस्य प्रा०व० दुर्+हन-उन् वा,
वेदे गत्वम् । १दुःखेन हननीये २दुर्हस्युक्ते च “तदा
रभस दुर्हणो !” ऋ० १०।१५।११ लोके तु दुर्हसु
द्व्येव दुर्हस्युक्ते लि० ।

दुर्हल(लि)लि० दुर्हो हलिरस्य वा अच् सम० । दुर्हलियुक्ते
दुर्हित लि० निन्दितो हितः प्रा०स० । विरोधिलक्षणाया
शतौ “न दुर्हितः स्यादप्रे न पापया” ऋ० ८।१८।२६
दुर्हुत न० निन्दितं कृतम् प्रा०स० । अफलजनके होमे “सदेव
वाचमानेषु तथा दम्भान्तिषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता
दावान्नाविव दुर्हुतम्” भा०शा० १८ख०

दुर्हणायु लि० दुर्हं हणोयते क्रुध्यति लज्जते वा दुर्+
हणी+क्रोधे लज्जावाञ्च कण्डा० यक् तत उन् अङ्गो-
पयलोपौ प्रथो० वर्थव्यत्यासे ईकारस्याकारः, ऋगव्या०
वा नि० । १दुर्हक्रोधने २दुर्हं लज्जमाने च ।

“दुर्हणायुस्तिरश्चितानि वसवो जिघांसति” ऋ० ७।५।८
“दुर्हणायुरशोभनं क्रुध्यन्” भा० “कृतस्य शिमीवतो
भाभिर्नो दुर्हणायून्” ऋ० १।८४।१६

दुर्हत् लि० दुःखं हृदयमस्य प्रा०व० “सहृदुर्हदौ मित्वा-
मितयोः” पा० निपा० । १अमिते शतौ । दुः-
स्थितं हृदय प्रा०व० । २दुःस्थितहृदये लि० “अश-
सारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः” भा०व० ११२ख० । तस्य
भावः युवा०अण् द्विपदङ्गिः दौहाई दुष्टान्तःकरणत्वे
शतृत्वे च न० ।

दुर्हदय लि० दुःखं हृदयमस्य प्रा०व० अशतृत्वेन न

निपा० । १दुष्टान्तःकरणयुक्ते । दुर्हं हृदयस्य प्रा०व० ।
२दुर्हं मनसि न० ।

दुल उत्तमे (दोलान) चुरा०उभ० सक० सेट् । दोलयति ते
अदुलत् । “नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्योरुद्वयोपरि ।
कटिं चेदोलयेदासु बन्धः कन्दर्पश्चङ्कलः” रतिमञ्जरी
‘आन्दोलत् क दोलने’ कविकल्पद्रुमः । अथ वा चुरा-
रत्वमपि । दुल-कि “दुलिः कस्मादुली नितलीरम्भ-
यनी” तैत्ति० ४।४।५।१ दुलीति उत्क्षिपन्तीत्यर्थः ।

दुलि पु० दुल-कि । १छनिभेदे शब्दार्थचि० । २कक्षपस्त्रियां
स्त्री वा ङीप् । ३उत्क्षेपके लि० ।

दुलिदुह पु० दिनीपन्धपितरि अनमित्तसुते “अनमित्त
सुतो राजा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत् । दोलिपस्तनयस्तस्य
रामस्य प्रपितामहः” हरिवं० १५ख० । [शब्दार्थचि०]

दुल्ल लि० दु+किप् इतं ललति लल-अच् । रोमणे
दुवस् परिचरणे उपतामे च कण्डा० नाम० यक् पर० सक०
सेट् । दुवस्यति अदुवसीत् “अनेहसः सुभ इन्द्रो दुव-
स्यति” ऋ० १।५।१२ “यामिर्वित्तजानिं दुवस्यतः” ऋ०
१।१२।१५ “समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन्” ऋ० २।१।१२

दुवस् न० दुवस् परिचरणे कण्डा० दुवस्य-किप् अङ्गोपयलोपौ ।
१हविषि २परिचरणे च “रेभिरग्ने दुयोगिरोविश्वेभिः”
ऋ० १।१४।८ “दुवः परिचर्यान्” । दुव इच्छति क्यच् वा
अर्नाङ् दुवन्यति “स त्वा भरिषो गरिषो दुवन्यसम्”
ऋ० ४।४०।२ । दुवः परिचरणमिच्छन्तः दुवन्याः तत्र
सीदति दुवन्यसम्” भा० कर्मणि ल्युट् अनङ्-भावे पञ्जे
अङ्गोपयलोपौ दुवसन परिचरणीये “श्वेनासो न
दुवसनासः” ऋ० ४।६।१० “दुवसनासः परिचरणीयाः” भा०

दुवस्य लि० नाम० दुवस्य-शक्यार्थे यत् अङ्गोपयलोपौ । “परिच-
र्याहं “आ यदुवस्यादुवसे न कारः” ऋ० १।१६।५।
१४ “दुवस्यात् परिचर्याहीत् दुवसे परिचरणाय” भा०

दुवस्यु लि० दुवः परिचरणमिच्छति क्यच् “क्याच्छन्दसि”
पा०उन् । परिचरणेच्छायुक्ते “गोस्तूर्णति पर्ययं
दुवस्युः” ऋ० १०।१००।१२ वेदे कचिदस्य स्त्रियासुवङ् ।
“स न ईलानया सह देवा अग्ने दुवस्युवा” ऋ० ८।१०२।२

दुवस्यत् लि० उवोहविः परिचरणं वास्यस्य मतृप् मस्य वः
सानत्वान् न पदकार्यम् । १हविर्युक्ते २परिचरणयुक्ते
च “अवस्युरसि दुवस्यान्” यजु० ५।१२ “सोमनेत्रेभ्यो
देवेभ्य उपरिषङ्गो दुवस्यङ्गः स्वाहा” २।१५ “दुवस्य
ऊक्मूमे” १८।४

दुर्वोयु त्रि० दुः परिचर्यामिच्छति क्वचि वेदे वा पदकार्यम्
उन् । परिचरणेच्छौ । “स तु शुधि शुद्धा यो दु-
वोयुः” ऋ० ६।३६।५। “दुर्वोयुरस्मदीयं परिचरणया-
त्मन इच्छन्” भा० पक्षे दुर्वस्यु तत्त्वार्थे

दुश्चर त्रि० दुःखेन चर्यते दुर्+चर-कर्मणि खल् । चरित-
मशक्ये । दुःखेन चरणीये “चरतः किल दुश्चरं तपः”
रघुः । “स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्” कुमा० “अहं प्रजाः
सिद्ध्यन्तुस्तु तपस्तप्त्वा दुश्चरम्” मनुः । दुःखेन दुष्टं वा
चरति चर्+ञच् । १शब्दके चाराम् २भक्तू के पुंस्त्री०
राजनि० ।

दुश्चरित न० दुष्टं चरितम् प्रा०स० । १दुष्कृते पापे “इह-
दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा । प्राप्नुवन्ति दुरा-
त्मानो नरा रूपविपर्ययम्” । “यथा महाहृदं प्राप्य
क्षिप्रं लोपं निमज्जति । तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे विवृति
मज्जति” मनुः । दुःखेन चरितम् । २कच्छ्रेण कृते त्रि०
दुष्यं चरितं यस्य प्रा०व० । ३तदुक्ते त्रि०

दुश्चर्मन् पु० दुःस्थितं चर्म यस्य प्रा०व० । १स्वभावतोऽना-
वृतमेष्टे रोगभेदे । “हेमचारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरु-
तल्मः” याज्ञ० । २कोठरोगे राजनि० ।

दुश्चारित न० चरितमेव स्वार्थे अण् चारितं दुष्टं चारितम्
प्रा०स० । दुष्टे चरिते पापे । दुःस्थितं चारितमस्य
प्रा०व० । १दुष्टचरितयुक्ते त्रि० “यूहो राजन् ! भवति
ब्रह्मवन्द्युश्चारितोवच धर्मादपेतः” भा०शा० ६३३० ।

दुश्चिकित्स्य त्रि० दुर्+कित-स्वार्थे मन् कर्मणि यत् ।
दुःखेन चिकित्सनीये प्रतिकार्ये रोगे । सुश्रुतोक्ताः ते च
रोगा अवधारणीयशब्दे ४४६५० दर्शिताः ।

दुश्चिक्य न० लग्नात् तृतीये राशौ “त्रितिकोणश्च नवघ्नं
दुश्चिक्यं स्यात् तृतीयकम्” ज्यो०त०

दुश्चप्रवर्ण पु० दुःसहं च्यवनं चालनमस्य दुःसहश्चप्रवर्णः शिवो
येन वा प्रा०व०, दुर्+च्यु-ल्यु, “कन्दसि गत्यर्थेभ्यः”
प्रा० युच् वा । इन्द्रे अमरः “युत्कारेण दुश्चप्रवर्णेन
धृष्णुना” ऋ० १०।१०२।२ “दुश्चप्रवर्णेनान्यैरविचाल्येन”
भा० ब्रह्मकालानन्तरं स्वस्यावात् पतनात् तस्य
तथात्वम् । एकैकमन्वन्तरे हि चतुर्दश इन्द्रा भवन्तीति
एकमप्रतिमहायुगस्य मन्वन्तरकालस्य चतुर्दशभागः किञ्चि-
दधिकपञ्चसहस्रयुगात्मकस्तत्कालस्ततोऽनन्तरं तस्य पत-
नात् तथात्वम् । चतुर्दश इन्द्राश्च कल्पभेदेन भिन्ननामानः
इन्द्रशब्दे ६४५५० दर्शिताः । च्यवनेन शिवेनाभिभूतत्वात्

तस्य तथात्वम् “असृष्टवतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
सर्वजं स्तम्भयामास तं वाङ्मं परिवोपमम्” भा०अनु०
१६०अ० “वाङ्मं सर्वजं शक्रस्य क्रुद्धस्ताम्भयवत् प्रभुः”
संज्ञितायष्टतपुराणम् ।

दुश्चप्राव त्रि० दुःखेन व्याप्यतेऽसौ दुर्+च्यु-ल्युच् कर्मणि
खल् । १दुःखेन व्यापनीये । २महादेवे पु० “दुश्चप्राव-
श्चप्रवर्णो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः” भा०क० ३४अ०

दु(दुः)ग्रायव न० दुःखेन व्यूयतेऽसौ दुर्+गु-खल् वा रे-
फस्य चुत्वम् । श्रुतिदुःखावहे परुषवर्णयुक्ते काव्य-
दोषभेदे “दुःअवं त्रिविधाहोलानुचितार्थप्रयुक्तता” इत्यु-
पक्रमे परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःअवत्वमिति
सा०द० लक्षयित्वा यथा “कार्तार्थं यातु तत्त्वज्ञी” इत्यु-
दाहृतम् । तस्य चापरनाम श्रुतिकटुरिति चन्द्रालोके
उक्तम् “भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्णः अवगोक्षेजने पटुः” । अत्र
स्वघटकवर्णस्यैव परुषत्वेन तदुघटितकाव्यस्य तथात्वं
“पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि ते” सा०द०
सामान्यतो दोषाणां प्रज्ञोत्कीर्तनेऽपि श्रुतिकटुदोषस्य
पदतदंशवाक्येष्वेव सम्भवः इत्येव विशेषः ।

दुष्प नैकते दिवा०पर०अक० अनिट् । दुष्यति इरित् कटुपत्त-
यदुक्षत् दुदोष दोषा दोष्यति । “प्रमथानेष्वपि तेजसी
पावको नैव दुष्यति” मनुः । “भेदं प्रजापते रेतोऽदुष्यत्”
ऐत०ब्रा० ३।३२ “राहवे पटुस्त्वत्वे च सूचीविषं न
दुष्यति” सूतिः । वैकतञ्च यस्य यथास्वरूपं तद्वैपरीत्यं
यथा हेतोः साध्यानुमापकत्वं तद्वैपरीत्ये दुष्टत्वम्
अशुद्धत्वञ्च । यथा मलादिना वस्त्रादेरशुद्धत्वम् । अशु-
द्धिञ्च स्वरूपतः यथा मालिन्यादिना, शास्त्रविध्युल्लं-
घनेन दुरदृष्टजनकत्वेन वा । यथा नीलीवस्त्रादिधारणादेः
शास्त्रनिषिद्धत्वात् तद्वारणे दुरदृष्टोत्पत्तेः तस्य दुष्टत्वम् ।
एवमन्यत्वाप्युल्लान् “दुष्प्रधातोरिवास्माकं दोषसम्पत्तये
गुणः” उद्भटः दोषः । दुष्टः । “अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः
कस्य न वल्लभः” पञ्चर० दोषी । णिच् । दूषयति
चित्तविकारे तु दोषयति दूषयति वा चित्तम् । “न च
किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिकटादयो दोषाः”
किं तर्हि सर्वमेव काव्यम्” सा०द० । “दोषोविचारस्तुलभो
यदि दूषयते तद् व्याख्या मन प्रथममेव न दूषणीया”
काव्यप्र०व्या० महेश्वरः “यः सौहृदे पुरुषं स्थाप-
यित्वा पञ्चादेन दूषयते स बालः” भा०स० ६२ अ०
“यथा क्रतुषु विप्राणां सोमपानं न दूषितम्” कुला-

संयतन्त्रम् । दूषयन् दूषणीयः दूषितः दूषयित्वा संदूष्य ।

उपसर्गपूर्वकः तत्तदुपसर्गद्योत्यर्थयुक्तविकारे

दुष्कर ति० दुःखेन क्रियते दुर्गन्ध-कर्मणि खल् । कर्तु-
मशक्ये । दुःखेन करणीये “अपि यत् सुकरं कर्म तद-
श्वेकेन दुष्करम्” मनुः “सुखे ! दुष्करमेतदित्यतितरा
सङ्गा सङ्घासं बलात्” स्वमर्यादा २२५ काशे न० शब्दार्थ-
कल्पतरुः तस्याजन्त्यत्वेन दुष्करत्वात् । भावे खल् । शदुः-
खेन करणे न० ।

दुष्कर्मन् न० दुष्टं कर्म प्रा०स० । पापे । दुष्कर्मभिन्न नृपुषो
नाथं यास्यति दुर्भतिः” भा०उ० १२४० “दुष्कर्मजायन्तां
रोगा यान्ति चैव क्रमात् शमम् । अपैः सुरार्चनैर्हो-
मैर्दानैस्तेषां क्षयोभवेत्” शातातपः । दुःस्थितं कर्मास्य
प्रा०स० २ पापकर्मकारके ति० “ततो वसति दुष्कर्मा नरके
शाश्वतीः समाः” भा०उ० १११४० ।

दुष्काल पु० दुष्टः कालः प्रा०स० । निन्दिते काले । तस्य यः
कालोविहितस्तस्य ततो वैलक्षण्ये कालस्य दुष्टता
प्रलये च । दुःसहो कालः कलनमस्य प्रा०स० । शिवे
“अकालशतिकाकालश्च दुष्कालः कालश्च च” भा०शा-
२८६ अ० शिवनामोक्तौ ।

दुष्कुल न० दुष्टं कुलम् प्रा०स० । निन्दिते कुले “अन्यादपि
परं धर्मं स्मरन्तं दुष्कुलादपि” मनुः । दुःस्यं कुलमस्य
प्रा०स० । निन्दितकुलजाते ति० “सदमूर्खताभिमाना
दुष्कुलतैश्चर्यसंयुक्ताः” सा०द० दुष्कुले भवः पक्षे
ख । दुष्कुलीन, दुष्कुलेय निन्द्यकुलभवे ति०
दुष्कृत न० दुष्टं कृतम् प्रा०स० । पापे “दातव्यं दुष्कृतं
किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते । निपातकर्तुः स्नात्वा तु दुष्-
कृतांशेन लिप्यते” मनुः २ तज्जनके कर्मणि च “यथा यथा
मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गच्छति” मनुः तदस्यास्ति इति ।
दुष्कृतिन् तद्युक्ते “पुनः पुनर्दुष्कृतितं निनिन्द” रघुः ।

दुष्कृति ति० दुष्ट्या कृतिरस्य प्रा०स० । दुष्कर्मकारके “पादस्य-
शस्त्र रक्षासि दुष्कृतीनवधूननम्” मनुः प्रा०स० । २ पापे स्त्री

दुष्क्रीत ति० दुष्टं क्रीतम् प्रा०स० । रूपसंख्यादिकमपरीक्ष्य
क्रीते क्रीतानुशयशब्दे दृश्यम् “क्रीत्वा मूल्येन यो
द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रीयी” नारदः । [अमरः ।

दुष्कदिर पु० दुष्टः खदिरः प्रा०स० । कालस्कन्दे क्षुद्रखदिरभेदे
दुष्ट ति० दुष्प्र-कृत । दुर्वले २ अश्वमे विषः । शदोप्राप्तिते
च दोषशब्दे वक्ष्यमाणव्यभिचारादीनामन्यतमयुक्ते
उहेतौ । ५ पिप्पलादिदोषयुक्ते ज्ञानकारणे नेतादौ यथा

कथञ्चित् इदोषयुक्ते च ति० उक्ते न० (कुड) ख्याते
शब्दच० । “त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीत्” रघुः “दुष्टः
शब्दः स्वरतो वर्णतो वा” महाभाष्यप्रस्तावनातिः ।

दुष्टचारिन् ति० दुष्टं चरति चर-णिनि । दोषयुक्तकमे
कारिणि “अथ यत्नैर्नमासीनं शङ्करन् दुष्टचारिणः”
भा०वि० ४४० ।

दुष्टगज पु० नित्यकर्म । गम्भीरवेदिनि गजे हेमच० ।

दुष्टनु ति० दुष्ट्या तनुस्य प्रा०स० वेदे षत्वम् । दुष्ट्यदेव
युक्ते “क्षुधा किञ्च त्वा दुष्टनो ! जलिवान्त्स न रुदन्”
अथ० ४।७।२ लोके तु दुस्तनु इत्येव तत्पार्थे

दुष्टयोग पु० कर्म । वैधृतिव्यतीपातादि योगे तस्य ज्ञानदा-
नाद्यतिरिक्तकर्मसु वर्ज्यत्वमशुभसूचकत्वञ्च सू०सि०नाना-
स्थाने उक्तं यथा

“तत्प्रांशुजालसम्पर्कात् तथोस्तु प्रवहाहतः । तद्

दृक्क्रोधमवो वज्रिर्चोकाभावाय जायते । विनाश-

यति पातोऽस्मिन् लोकानामसङ्कटं यतः । व्यतीपातः प्र-

सिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैधृतिः । स क्षणो दारुणवपु

लोहितान्नो महोदरः । सर्वानिष्टकरो रौद्रो भूयो

भूयः प्रजायते । आद्यन्तकालयोर्मध्यः कालोऽन्त्योऽस्ति

दारुणः । प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गहितः ।

एकाग्रगतं यावद्वर्ज्योर्मण्डलान्तरम् । सम्भवस्ताव-

देवास्तु सर्वकर्मविनाशकम् । व्यतीपातत्रयं चोरं गण्डा-

न्त्रितयं तथा । एतद् भस्मवित्तयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्”

२ अरिष्टसूचके गोचरविलगनादिस्थपञ्चयोगभेदे च

दुष्ट(स्त)र ति० दुःखेन तीर्यतेऽसौ कर्मणि खल् वेदे
सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वम् । “अर्कव्यं मरुतः पत्-
सु दुष्टरम्” ऋ० १।५।४।४ लोके तु न षत्वम् “तितीर्षु-
र्दुस्तरं मोहादुडपेनासि सागरम्” रघुः ।

दुष्टरक्तदृक् ति० दुष्टा रक्ता च दृगस्य । पिप्पलादिदोषजरक्त
नेत्रके । “दीक्षितः स्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तदृक्”
यातातपेन तत्कर्मपाक उक्तः ।

दुष्टरीतु पु० दुर्गन्ध-रुन् वेदे इट् दीर्घश्च षत्वम् । दुःखेन
तरणीयेऽङ्घ्रिस्थे “तुविचये वक्ष्ये दुष्टरीतवे” ऋ० २।२।१
२। लोके तु दुस्तर्त इत्येव ।

दुष्टवृष पु० कर्म । शक्तत्वेऽपि व्यधुर्वहे वृषे (गडिया) ख्याते
हेमच० । [शब्दे दृश्यम् ।

दुष्टव्रण पु० नित्यक० । अचिकित्सनीये व्रणभेदे द्विव्रणीय-

दुष्टमाक्षिन् पु० कर्म । नारदाद्युक्ते असाक्षित्वमयोजकदोष

युक्ते साक्षिणि । साक्षिणोदोषाच्च नारदेनोक्ताः यथा
 “यस्मात्तदोषदुष्टत्वादस्य इव लक्ष्यते । स्थानात् स्था-
 नान्तरं गच्छेदेकैकज्ञानुधावति । कासत्यकस्माच्च भ्रम-
 भीक्षुं निःश्रित्यपि । विलिखत्यवनीं पङ्कगाम्बाहू वास-
 धूयेत् । भिद्यते सख्यवर्णोऽस्य ललाटं खिद्यते तथा ।
 शोषसागच्छतयोषावृद्धं तिर्यङ्गिरीजते । त्वरमाण
 इवावडमष्टो बद्ध भापते । कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं
 धापं विनयेदुभयम्” । अवडमसम्बद्धम् । विनयेच्छिद्येद्
 यथा कौटसाक्ष्यादुविभेतीत्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः ।
 प्राक्तनवैकतिकविकारविवेकस्य दुःशक्यत्वात् सम्भावनामा-
 त्रेण च दण्डनस्यान्याय्यत्वादिति मितम् उक्तम् । मदन-
 रत्ने त्वाविद्धमिति पठित्वा आकुलमिति व्याख्यातम् । श-
 क्कलिखितावपि “मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्यादुदुष्टलक्षणं आ-
 क्षान्तिर्यक्मेजते समन्तादेवावलोकयति । अकस्मान्मूलं
 पुरोषं विस्मजति देशाद्देशं गच्छति पाणिना पाणिं पो-
 डयति नखाच्चिकलति मुखमस्य विवर्णतामेति प्रसि-
 द्यति चास्य ललाटञ्च चक्षुर्न च वाचं प्रतिपूजयत्य-
 कस्माद्दाति, प्रशंसति पुनः पुनरन्यमपवदति बहिर्नि-
 रीजते शस्त्रं परावृणति शिरः प्रकम्पयत्योष्ठौ निर्भुञ्जति
 स्तब्धणीं परिलेडि क्षतिविश्रितः कर्मस्वमहत्स्वपि भूवौ
 संहरति तृष्णीं ध्यायति पूर्वोत्तरविरुद्धं व्याहरति एव
 मादिदुष्टलक्षणं क्रुद्धस्य च स्वाभिनोऽन्यत्र प्रकृतिशी-
 लादिति” अकस्मादिति तृष्णीमिति च यथायोगमनेकत्र
 सम्बन्धीयम् । अन्यत्र प्रकृतिशीलादिति । प्रकृत्या
 स्वभावात् शीलान्तिर्यक्मेज्जणादिधर्मो यस्य स तथोक्त-
 स्ततोऽन्यत्वेतानि दुष्टक्रुद्धलक्षणानि, एते अमानरवै-
 क्षण्यस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यवधानेन परीक्ष्य वस्तुतत्त्वावसर-
 णाङ्कुरणीयमिति सूचितम्” वीरमि०

मुनिवाक्ये अन्येऽपि साक्षिदोषा असाक्षिलक्षणोक्ता
 वीरमि० भङ्गप्रादर्शिता यथा

मनुः “नार्थसम्बन्धिनो नाप्रा न सहाया न वैरिणः ।
 न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यात्ता न दूषिताः । न साक्षी
 नृपतिः कार्यो न कारककुशीलवौ । न श्रोत्रियो न
 लिङ्गस्थो न सङ्केभ्यो विनिर्गतः । आध्यधीनो न
 वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकत् । न वृद्धो न शिशुर्नैको
 नाप्तो न विकलेन्द्रियः । नात्तो न मत्तो नोन्मत्तो न
 सुचक्षुषोपपीडितः । न अमात्तो न कासात्तो न क्रुद्धो
 नापि तस्करः” इति । “अत्र सर्वविशेषैरसत्यसम्भावना

विकारणादिकमसाक्ष्यनिमित्तमुपलक्ष्यते । अतएव वृद्ध
 विकलेन्द्रियविकर्मकत्तस्करादीनां गोष्ठ्यन्यायेन पुन-
 र्पादानम् । अत्र बहवः शब्दाः स्पष्टार्थाः । अन्ये
 मेधातिथ्यनुसारेण विव्रियन्ते । अर्थसम्बन्धिन उन्म-
 णीधमर्णाद्याः उत्तमर्णोद्वाधमर्णवचनेन पराजीयमान
 स्तदानीमेव रोधाविष्टोऽधमर्णद्वयं प्रत्याटातुं प्रयतेतति
 तच्चित्तानुष्ठितरधमर्णस्य तदनुगुणकौटसाक्ष्यहेतुत्वेन संभा-
 व्यते । उत्तमर्णो निर्धनेऽधमर्णे स्वसाक्षितया धनं प्राप्य
 स्वस्मै तदर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणवादी सम्भाव्यते ।
 तथार्थः प्रयोजनन्तत्सम्बन्धिनोर्वादिप्रतिवादिनोरन्यतर-
 स्माद् येषां स्वप्रयोजनं सिद्धायिषितन्ते ऽप्युपकारगम्यान्
 साक्ष्याहं इत्यादि । सर्वत्र कौटसाक्ष्यसम्भावनोच्चेया ।
 दृष्टदोषा अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्याः । व्याध्यात्ता वचनवि-
 संवादापादकव्याधिपीडावन्तः । दूषिता अभिशक्ताः ।
 नृपतेरसाक्षित्वभक्तताभिप्रायेणातो न प्राक्तननारदोक्ति
 विरोधः । लिङ्गस्थोऽपत्यादिः । सङ्केभ्यो विनिर्गतः
 परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् वृद्धानुपसेवनादस्या-
 ऽसत्यसम्भावना । आध्यधीनो वन्धकीकृतः तस्य तदाज्ञा-
 वशवर्त्तित्वात् । वक्तव्यो निन्दास्पदम् विकर्मकत् अधर्मा-
 भीरुः । वृद्धविकलेन्द्रिययोर्वाङ्मस्वभावहेतुकोन्द्रियवैकल्येन
 भेदः । आत्ताः शोकेन । नारदोऽपि “दासनेः कृतिका-
 च्छब्दवृद्धीवालचाक्रिकाः । मत्तोन्मत्तप्रमत्तात् कितव-
 ग्रामयाजकाः । अहापधिकसासुद्रवणिकप्रव्रजितातराः ।
 व्यङ्ग्यैकश्रोत्रियाचारहीनक्रीवकुशीलवाः । नास्तिकप्रा-
 त्यदाराभित्यागिनोऽयाच्ययाजकाः । एकस्यालोसहा-
 यारिचरज्ञातिसनाभयः । प्रागदृष्टदोषशैलूषविषजीव-
 हितुण्डकाः । गरदाग्निदकीनाशमृद्राशुलोपपातिनः ।
 क्लान्तसाहसिकश्चान्तिनिधूताग्न्यवसायिनः । मिच्छन्ता
 समाष्टजडतैलिकमूलिकाः । भूताविष्टनृपद्विष्टवधनल
 स्तचकाः । अधशंसात्मविक्रोहहीनाङ्गभगदत्तयः । कुनखी
 श्लावदन् श्विती मितभुक्शठशौण्डिकाः । सेन्द्रजालि-
 कलुष्योयश्रेणी गणविरोधिनः । वधकश्चिन्नकृत् शङ्की
 पतितः कूटकारकः । कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राज-
 पुरुषः । मनुष्यप्रशुभांसास्थिमनुषीरास्त्रुसर्पिणाम् ।
 विक्रोता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः । स्त्रुतः
 स्वधर्मात्कुलिकः स्तचको हीनसेवकः । पिता विवद-
 मानश्च भेदकश्चेत्यसाक्षिणः । श्रेण्यादिषु तु वर्गेषु
 कश्चिद्दोषप्रताभियात् । तस्य नेभ्यो न साक्ष्यं

स्याद्देष्टारः सर्व एव ते" । नैकतिकः परापकारशीलः ।
चाक्रिकस्तैलिकः । प्रसक्तः सदाऽनवर्द्धितः । महापथिको
महापथगामी । सासुद्रवणिग्वहिववाही । एकः ओ-
त्रियो द्वयोरननुमतः । एकः, ओत्रिय इति पृथग्वा प्रा-
यश्चोक्तं च प्रागेव तत् । अपराकेण तु युग्मेकेति पठित्वा
युग्मौ द्वाविति व्याख्यातम् । एकस्थालीसहाय एक-
पाकभोजीति । सहाय्यन्तरसाहाय्यकारी, मित्रचण्डे-
श्वरौ । सदनरत्नाकरस्तु एकस्थालोः सहाय इति
विशेषणद्वयं पृथक्कृत्य एकस्थाली स्यादधिकरणकः
पाकौलज्यते । स एको यस्येत्येकस्थालीति व्याचख्यौ ।
समासान्तविधेरनित्यत्वादेकस्थालीत्यत्र "नद्युतश्चेति" पा० न
कप् । अर्द्धपिप्पलीत्यादिवन्न ह्रस्व इति च समादधे ।
अरिचरः भूतपूर्वः शत्रुः । भूतपूर्व चरत् । कल्पतरौ
त्वस्त्वधर इति पठित्वा शस्त्रधर इति व्याख्यातम् । ज्ञा-
तयः सगोत्राः सनाभयो मातुलतत्सुतमातृष्वश्रियादयः ।
शैलपूः स्त्रीणां नर्तयिता । कुशीलवस्तु रङ्गोपजीवी
नट इति भेदः । विषजीवी विषक्रयजीवीति सदनरत्ने ।
विषवद्योपजीवीति रत्नाकरे । अहिहण्डिकः सर्प-
क्रीडोपजीवी व्यालगाही । कीनाशः कर्कशः जुहो वा ।
कृपण इति तु सदनरत्ने । उपपातित उपपातकीति
कल्पतरुः । सदनरत्ने तूपपातक इति पठितम् । उप-
समीपं पातकं यस्येति विट्छत्र पातकयुक्त इति व्या-
ख्यातम् । ज्ञानोऽतिखिन्नः आलोऽनवरतकर्मका-
रीति सदनरत्ने । अशान्त इति पठित्वाऽयोग्यकर्मका-
रीति रत्नाकरे । निर्धूतो बाध्यवैस्त्यक्त इति सदन-
रत्ने । आसराजकुलश्रेण्यादिभिर्निःसारित इति रत्ना-
करे । मूलिकः लोकभयशून्य इति भवदेवः । मूलं विप्रल-
म्भस्तत्कारीति तु युक्तम् । अपराकेण तु पौषिक इति
पठित्वा पौषिकः पूषादिविक्रयीति व्याख्यतम् । वर्षस्त्र-
चको वर्षशकुनवेदो । नक्षत्रसूचको ज्योतिषिकः । अ-
वशंसी परकीयपापप्रकाशकः । हीनाङ्ग उचितपरिमा-
णन्यूनाङ्गः । व्यङ्गस्तु छिन्नाङ्गत्वादिति भेदः ।
भगवत्तिर्भाष्यादास्यादिसम्भोगशुल्कोपजीवी शङ्खी वृष-
भनर्त्तनजीवीति सदनरत्नरत्नाकरयोः । कुहको दा-
म्भिकः । प्रत्यवसितः प्रव्रज्यादिच्युतः । कुलिको राज्ञा
व्यवहारपरिच्छेदकतया नियुक्तः । अस्त्र च साक्षित्व-
करणे निषेधो, विधिसु कृतसाध्य इति कल्पतरुः । सदन-
रत्ने तु कुलं ब्राह्मणादिगणसदधिकारी कुलिक इति

व्याख्यातम् । सूचको राज्ञा परदेष्टान्नेषणपूर्वकं स्वस्मै
तन्निवेदने नियुक्तः । भेदकस्मितादिप्रीतिभङ्गकर्त्ता ।
श्रेण्यादिष्वित्यस्यार्थः । येषु श्रेण्यादिषु यस्यैकोऽपि
द्वेषतां शत्रुतासामप्रसदीयविवादे तच्छ्रेण्यादिनिविष्टाः
सर्व एव न साक्षिणस्तत्र हेतुर्देष्टारः सर्वे एव त इति
तच्छ्रेण्यालगतैकद्वेषतुरोधकतवैरनिर्घातनाथमन्यथावा-
दित्वसम्भवात् । अतएव नारदः "बालोऽज्ञानादसत्यात्
स्त्री पाप्याभ्यां स्याच्च कूटकत् । विब्रूयादुवाभ्यवः स्नेहा-
द्वैरनियतनादरिरिति" । कात्यायनः "तद्वृत्तिजीविनां
ये च तत्संबाहितकारिणः । तद्वन्मु सुहृदो भव्या आ-
प्राप्ते तु न साक्षिणः । मातृष्वसुःसुताश्चैव पित्रष्वसु-
सुतास्तथा । मातुलस्य सुताश्चैव सोदर्यसुतमातृलाः ।
एते सनाभयः प्रोक्ताः साध्यन्तेषु न योजयेत् । कुल्याः
सम्बन्धिनश्चैव विवाहो भगिनीपतिः । पिता वन्मुः पितृ-
व्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा" । तथा बृहस्पतिः "मातुः
पिता पित्रव्यश्च भार्यायाश्चाहमातृलौ । भ्राता सखा
च जामाता सर्ववादेष्टसाक्षिणः । परस्त्रीपानसक्तश्च
कितवाः सर्वदूषकाः । उन्मत्ताच्चाः साहसिका नास्ति-
काश्च न साक्षिणः" इति । अत्र मातृष्वसादिशब्दानां स-
म्बन्धिशब्दादर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य एतादृशसम्बन्धिनो
न साक्षिणः सम्बन्धिनि स्नेहादन्यत्र वैरसम्भवादिति
ध्येयम् । शङ्खलिनितौ "शुल्कशुल्माधिकृतौ दूतो वेष्टि-
तशिराः स्त्रियो गुरुकुलवासिनः परिद्राजकवानप्रस्थान-
ग्न्याः शङ्खिनः व्यालगाहिणः" इति अत्राऽसाक्षिणः
इति प्रकृतम् शुल्काधिकृतः शुल्कग्रहणस्थानाधिकारी ।
शुल्मः स्वस्थाननिवेशितः पदातिसमूहस्तदधिकृतः ।
वेष्टितशिराः उद्धतवेष्टोर्मूर्ध्वव्याध्यभिभूतो वा इतरे
प्रसिद्धा व्याख्यातराश्च । अनेन प्रपञ्चेन लोभादि-
कमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम् । यथाह मनुः
"लोभान्नोहाङ्गयात् क्रोधान्नैत्रात्क्रामात्तथैव च ।
अज्ञानादुवालाभावाच्च साक्षी वितथ उच्यते" इति ।

दुष्ट अयं दुर्+स्या-कु सुषासांश्वत् । निन्दायाम् अमरः ।
अविनीते ति० उणादिको० तनः उद्गाता० भावे अण् ।
दौष्टव अविनये न० ।

दुष्टतन न० दुष्टं पतत्यनेन दुर्+पत-करणे ल्युट् । अपशब्दे
तिका० । अपशब्दप्रयोगस्य दुरदृष्टजनकतया पतनहे-
तुत्वात् तथात्वम् । "नापभाषितवै न मेच्छितवै स्नेच्छो
ह वा नाप यदपशब्दः" इत्यादिश्रुत्या हि अपशब्दप्रया-

गस्य निषिद्धत्वेन तत्प्रयोगस्य पापजनकत्वं सूचितम् ।
भावे ल्युट् । २दुःखेन पतने न० ।

दुष्पत्र पु० दुःसहं पत्रमस्य प्रा० व० । चोरनामगन्धद्रव्ये अमरः
दुष्पद् ति० दुःखेन पद्यते दुर्+पद्-कर्मणि खल् । दुःखेन
प्राप्ये प्राप्तुमशक्ये “श्रुतो हि चक्रेण रय्या दुष्पदा
वृणक्” ऋ० १।५।३।६ “दुष्पदा दुष्पदेन प्राप्तुमशक्येन
चक्रेण” भा० ढतोवास्याने छान्दस आच् ।

दुष्पराजय ति० दुःखेन पराजीयतेऽसौ दुर्+परा+जि
कर्मणि खल् । १जेतुमशक्ये दुःखेन जेतव्ये २धृतराष्ट्र-
पुत्रभेदे पु० “उग्रत्रवा उग्रतेनः सेनानी दुष्पराजयः”
भा० आ० ११७ अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दुष्परिग्रह ति० दुःखेन परिग्रह्यतेऽसौ दुर्+परि+ग्रह-
कर्मणि खल् । १परिग्रहीतुमशक्ये “लोकाधाराः श्रियो
राज्ञां दुराभा दुष्परिग्रहाः” कामन्द० प्रा० स० । २निन्द्य-
भाष्यायाञ्च । दुःस्थितः परिग्रहो भाष्या यस्य प्रा० व० ।
३दुष्टभाष्यके पु०

दुष्परिहन्तु ति० दुर्+परि+हन्-खलर्थे लृत् । १दुःखेन
नाशयितव्ये २दुष्परिहार्ये च “यच्छता नो दुष्परिहन्तु
शक्नु” ऋ० २।२।६ “दुष्परिहन्तु हन्तुमशक्यम्” भा०

दुष्पशं ति० दुर्+सृश-कर्मणि खल् वा विमर्गलोपः । १दुःखेन
स्पर्शनीये सृष्टुमशक्ये २दुरात्मभाष्यां स्त्री अमरः तत्पार्थे
पु० भरतः ।

दुष्पान्ति ति० दुःखेन पीयतेऽसौ “आतो युच्” पा० खलर्थे
कर्मणि युच् । दुःखेन पेये १पातुमशक्ये । भावे युच् ।
२दुःखेन पाने न० ।

दुष्पुरुष पु० प्रा० स० । निन्देः पुरुषे ततः ब्राह्मणा० स्वार्थे
भावे कर्मणि वा ष्यञ् । दौष्पुरुष्यं तदर्थे पु० तद्भावे
तत्कर्मणि लृत् न० ।

दुष्पूर ति० दुर्+पूरि-कर्मणि खल् । १पूरयितुमशक्ये दुः-
खेन पूरणीये । “काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदा-
न्विताः” गीता २अनिवार्ये च “कायरूपेण कौन्तेय !
दुष्पूरेणानलेन च” गीता

दुष्प्रकाश ति० दुष्टः प्रकाशः प्रा० स० । विरोधिलक्षणया अन्व-
कारे “पापस्य लोको निरयो दुष्प्रकाशो नित्यं दुःखं
शोकभूयिष्ठमेव” भा० शा० ७३ अ० ।

दुष्प्रकृति ति० दुःस्या प्रकृतिरस्य प्रा० व० । १दुष्टस्वभावे
“त्वं तु दुष्प्रकृतिर्भूदो महायुद्धेष्वकोविदः” भा० क०
४ अ० । प्रा० स० । २निन्दायुक्तं प्रकृतौ निन्द्ये स्वभावे स्त्री

दुष्प्रजस् ति० दुःस्या प्रजाऽस्य अस्मिन् ससा० । १निन्द्य-
प्रजायुक्ते । प्रा० स० नास्मिन् । दुष्प्रजा २निन्द्यप्रजायां स्त्री
दुष्प्रज्ञान ति० दुःखेन प्रज्ञायतेऽसौ दुर्+प्र+ज्ञा-खलर्थे
कर्मणि युच् । १ज्ञातुमशक्ये । दुष्टं प्रज्ञानं प्रा० स० ।
२निन्द्ये ज्ञाने न० “दुष्प्रज्ञानेन निरयाः बहवः सस्य-
दाहृताः” भा० शा० १२७ अ० ।

दुष्प्रधर्ष ति० दुष्करः प्रधर्षोऽस्य प्रा० व० । १धर्षयितुमशक्ये
दुःखेन धर्षणीये “सा दुष्प्रधर्षा मनसाऽन्यहिंसैः” रघुः ।
२दुरात्मभाष्यां ३खजूर्वाञ्च स्त्री राजनि० । ४धृतराष्ट्रपुत्र-
भेदे पु० “दुष्टं खो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः” भा०
भो० ६४ अ० । तत्र दुष्प्रधर्षश्चेति पाठान्तरम् भा० आ०
६४ अ० तत्पुत्रोक्तौ तथोक्तेः

दुष्प्रधर्षण ति० दुर्+प्र+धृष-भाष्यायां युच् । १दुःखेन धर्व-
णीये धर्षयितुमशक्ये । “विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुवा-
ज्जुर्धर्षणः” भा० आ० ६७ उक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु०
३वार्त्ताक्याम् स्त्री अमरः गौरा० ङीप् ।

दुष्प्रधर्षिणी स्त्री दुष्प्रधर्षोऽस्यस्याः इति ङीप् । १कष्ट-
कार्यां राजनि० २दृष्टव्याम् भाष्यप्र० ।

दुष्प्रवृत्ति स्त्री प्रा० स० । दुष्टायां प्रवृत्तौ वार्त्तायां “तिष्ठां
स्वर्पनखै वैका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत्” रघुः ।

दुष्प्रवेश ति० दुष्करः प्रवेशोऽस्य प्रा० व० । १दुःखेन प्रवेशे
प्रवेष्टुमशक्ये “महर्षिगणसन्वाधं ब्राह्मणा लक्ष्मणा
समन्वितम् । दुष्प्रवेशं महाराज ! नरैर्धर्मवर्ज-
कृतैः” भा० व० १४५ अ० । २कन्यारीष्टके स्त्री राजनि० ।

दुष्प्रहर्ष ति० दुष्करः प्रहर्षोऽस्य प्रा० व० । १दुष्करप्रहर्ष-
युक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विविद-
सुर्विकटः समः” भा० आ० ६७ अ० । तत्पुत्रोक्तौ

दुष्प्र(य)न्त पु० १पौरवे भरतपितरि राजभेदे “उगदानवी
सुतान् लेभे चतुरस्त्रैल्लिकात्मजान् । दुष्प्रान्तमथ सुप्रान्तं
प्रवीरमनघं तथा । दुष्प्रान्तस्य तु दायादो भरतो नाम
वीर्यवान् । स रुधेदमनो नाम नागायुतबलो महान् ।
चक्रवर्ती सुतो जज्ञे दुष्प्रान्तस्य महात्मनः । शकुन्तलाय
भरतोयस्य नाम्ना स्य भारता । दुष्प्रान्तं प्रति राजानं
वागुवाचाशरीरिणी । साता भस्मा पितुः पुत्रो ज्ञेन
जातः स एव सः । भरस्य पुत्रं दुष्प्रान्त ! माऽवमंस्याः श-
कुन्तलाम् । रेतोधां पुत्र उज्जयति नरदेव ! यमस्ययावत् ।
त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला” हरिवं०
३२ अ० । यस्य शकुन्तलापरिवेदनकथा शकुन्तलायन्दे दृष्टा

तुर्वचस्यमरुतकन्यायां सम्मतायां संवत्तर्षेः जाते
२८५भेदे तत्कथा हरिवं० २२ अ० । तुर्वचस्यवर्णने यथा
“अन्वत्ताविचित्रो राजा मरुतः कथितस्तथ । अनप-
त्तोऽभवद्राजा यज्वा विपुलदक्षिणः । दुहिता
सम्मता नाम तस्यासीत् पृथिवीपतेः ! । दक्षिणार्धं तु
सा दत्ता संवत्तर्षं महात्मने । दुष्मन्तं पौरवञ्चापि
लेभे पुत्रमकलमधम् । एवं ययातेः शप्तेन जरासंक्र-
मणे तदा । पौरवं तुर्वचोर्वंशः प्रविवेश नटोत्तमः ! ।
दुष्मन्तस्य तु दायदः कस्त्यामः प्रजेश्वरः । तस्यापत्यम्
इज् दोष्मन्ति भरते कस्त्यामे च नटभेदे

दु(दुः)स्य लि० दुः+स्था-क वा विसर्गलोपः । दुःखेन स्थिते
“कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे” भट्टिः । कुक्कुटे २ कुक्कुरे
च पुं स्त्री शब्दार्थचि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दु(दुः)स्पृष्ट न० दुः+स्पृष्टम् प्रा०स० वा विसर्गलोपः ।
जिह्वायादिना वर्णोच्चारणस्यानस्य ईषत्स्पर्शरूपे व्याभ्य-
न्तरे वर्णोच्चारणप्रयत्ने तदस्यास्ति कारणत्वेन अच् ।
इतेनोच्चार्यवर्णे च “अचोऽस्पृष्टायणस्त्वोपत् नेमस्पृष्टाः
शक्तस्तथा” “दुस्पृष्टेति विज्ञेयो लकारः सुत एव
च” पाणिनिशिक्षा । लकारस्य लकारादित्वेन दुस्पृष्ट-
त्वमिति आकरे स्थितम् । [अदुहत् । उदोह दुहितः ।

दुह बधे स्था०पर०सक०सेट् । दोहति इति अदोहीत्
दुह दोहने अन्तःस्थितद्रवद्रव्यस्याकर्षणेन बहिर्निष्सारणे
उभ०अदा०द्विक०अनिट् । दोग्धि दुग्धे दुहात् अधोक्
अदुग्ध । अधुक् अदुग्ध अधुक् अदुग्ध अधुक् अदुग्ध
उदोह । उदोहिष उदुहिष उदुहे । दुहात् धोव्यति ते ।
दोग्धव्यं दुह्यं दोहाम् । दोग्धा दोहनं दुग्धम् । दोग्धुम्
दुग्ध्वा संदुह्य । “यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ
स्थिते दोग्धरि दोहदत्ते । भास्वन्ति रत्नानि संहौषधीश्च
पृथूपदिष्टं दुदुर्धरित्वीम्” कुमा० “यः पयो दोग्धि पा-
जाणम्” “पयोवटोधोरपि गा दुहति” भट्टिः एक-
कर्मविवक्षायां अस्यैककर्मकत्वमपि “दुदोह यज्ञसिद्धार्थं
सम्पदुःषामलक्षणम्” मनुः “दुग्ध्वा पयः पत्रपटे मदीयम्”
रघुः । निःसारणभावे च “दुग्धेऽस्मै सर्वं कामं यो
वाचो दोहः” छा० उ० “न कर्मफलमाप्नोति योऽधमं
दोग्धुमिच्छति” भा०व० ११६५ श्लो० “यत् धर्मदुष्टा
भूमिः सर्वकामदुष्टा सती । दोग्धि स्नाभीपसितानर्थान्
यजमानस्य सर्वदा” भाग० ४।१६।७ दुधुक्षति । अस्य
गौणकर्मणि लकारादि “प्रधानकर्मण्याख्ये लादी-

नाङ्गि कर्मणां । अग्रधाने दुहादीनां गत्यन्ते कर्तृश्च
कर्मणः” इत्युक्तेः । “तेषु तेषु तु पात्रेषु दुहमाना
वसुन्धरा” हरिवं० ८१ श्लो० अस्य कर्मकर्तरि गौणक-
र्मणः कर्तृत्वविवक्षायां केवलं तङ् न यक् । गौःपयो
दुग्धे । वा चिण् । अदोहि अधुक्षत अदुग्ध सि०कौ०
दुहादि पु० गौणे कर्मणि लकारविधानार्थं धातुसमूहे स च
“दुह्याच्पज्दुग्धुर्धप्रच्छि चित्रासुजिमन्त् रुषाम् ।
कर्मयुक् स्वादकथितं तथा स्वात् नीहृष्यप्रहाम्” व्या०
कारिकायां पठितः दुहप्रभृतिः सुप्रपदन्तः धातु-
संघः । अस्य कस्यापि कारकसंज्ञाऽप्राप्तौ प्रधानकर्मेपयो-
गिनः कर्मसंज्ञा “दुह्याचिरुधप्रच्छिभिर्लिचिजासुप-
योगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशसि गुणेन च यत् सचते
तदकीर्तितमाचरितं कविना” महाभाष्यकृतोक्तेः । [उदा०]

दुहि पु० दुह-धातुनिर्देशे इक् । दुहधातौ दुहादिशब्दे
दुहितः पति पु० इत० षष्ठा वा अलुक् श० । जामातरि
पञ्चे लुक् । दुहितपतिरप्यत्र ।

दुहित स्त्री दुह-दह वा ढच् । “नमृ नेष्टृ त्वष्टृ होह
पोह भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ” उणा० नि० । खज-
न्यस्त्रियां स्त्रीसन्ततौ षट्पदान्तत्वेऽपि स्वप्तादित्वात् न
ङीष् । तणन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने परे न छद्भिः
दुहितरौ दुहितर इत्यादि मिथादिषु पाठात् अस्मिन्
शब्दे परे पूर्वस्थितस्य उक्त पुंस्त्वस्त्रीलिङ्गस्य विशेषणशब्दस्य
न पुंवत् जातादुहितकः । “मातुर्दुहितरः शेषमृणा-
न्ताभ्य ष्टेऽन्वयः” याज्ञ० । “माता स्वप्ता दुहित्वा वा
न विविक्तासनो भवेत्” मनुः । कन्याशब्देऽनुक्तं तद्धान-
पातफलादिकमधिकसूच्यते ।

“कृत्वा परीक्षां कान्तस्य दृष्टोति कामिनी वरम् ।
वराय गुणहीनाय दृष्टाय ज्ञानिने तथा । दरिद्राय
च मूर्खाय रोगिणे कुलिताय च । अत्यन्तकोपयुक्ताय
चात्यन्तदुस्त्राय च । जडाय चैव मूर्खाय क्लीव-
तुल्याय पापिने । ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां
ददाति च । भालाय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि
च । वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दग्धवापीफलं लभेत्” ।
कन्याविक्रये दोषो यथा “यः कन्यापालनं कृत्वा
करोति विक्रयं यदि । विपत्तौ धनलोभेन कुम्भीपाकं
स गच्छति । कन्यामूलपुरीषञ्च तत्र भक्षति पा-
तकी । क्षमिभिर्दंशितः काकैर्वापदिन्द्राशतुर्दश । मृ-
तश्च व्याधयोर्नौ च स लभेज्जन्म निश्चितम् । विक्रीणीति

मांसभारं वहत्येव दिवानिशम्” कन्यादानफलं यथा
 “दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय या । वेद-
 ज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने । सन्यावते वेद-
 पाठकारिणे सत्यवादिने । असौ प्रदत्ता कन्या च दश-
 वापीफलप्रदा । तिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृह-
 शालिने । वेदज्ञाय च विप्राय दत्ताष्टफलदायिनी ।
 प्रतिग्रहगृहीताय सन्याहीनाय नित्यशः । सूर्याय
 दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी । परदारगृही-
 ताय याजकाय द्विजाय च । शठाय सन्याहीनाय
 वाय्वेकफलदा सुता । त्यक्तसन्याय गायत्रीविही-
 नाय शठाय च । विप्रोज्ञवाय दत्ता सा वाय्वर्कफलदा
 सुता । पापिने ऋद्धजाताय विप्रचेतोज्ञवाय च । दत्ता
 चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा । विष्णुभक्ताय
 विदुषे विप्राय सत्यवादिने । जितेन्द्रियाय दत्ता या
 विशद्वापीफलप्रदा । षट्षिर्घसहस्राणि दिव्यरूपं
 विधाय च । एवम्भूताय दत्त्वा च सोदते विष्णुमन्दिरे ।
 दत्त्वा कन्यां सुशीलाय हराय हरयेऽथ वा । नारा-
 यणस्वरूपञ्च भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् । विष्णुभक्तो यदा
 कन्यां ददाति विष्णु प्रीतये । स लभेद्भरिदासञ्च भुवं
 विप्रोज्ञवाय च” ब्रह्मवै० प्र० ७० ।

दु(दोह्य) लि० दुह-गौणे कर्मणि वा क्यप् पठ्यते ।
 १दोह-गौणकर्मणि गव्यादौ गौणकर्माविवक्षायां दोह-
 नप्रधानकर्मणि २दुग्धादौ च ।

दु(दुह्य) पु० शर्मिष्ठायां जाते ययातिपुत्रभेदे । “अन्वष्ट-
 ह्मात् प्रजां सर्वां ययातिरपराजितः । तस्य पुत्रा
 महेष्वासाः सर्वे सचुदिता गुणैः । देवयान्यां महाराज !
 शर्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे । देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसु
 रेव च । दुह्युश्चातुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे” मा०
 आ० ७५ अ० हरिवंशे तु ३० अ० दुह्युरिति अणुरिति
 पाठः । लिपिकरप्रसादात् द्विधा पाठः “तेषां ययातिः
 पञ्चानां विजित्य वसुधाभिमां । देवयानीमुशनसः सुतां
 भार्याभवाप सः । शर्मिष्ठामासुरीञ्चैव तनयां वृषपर्वणः ।
 यदुश्च तर्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत । दुह्युश्चाणुश्च
 पूरुश्च शर्मिष्ठा वार्धपावर्णी” ।

तस्य राज्यदेशश्च तत्रैव अ० उत्तरो यथा

“सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् । व्यभ-
 जत् पञ्चधा राजा पुत्राणां नाड्यस्तदा । दिशि दक्षिण
 पूर्वस्थां तर्वसुं सतिमाचूतः । प्रतीच्यासत्तरस्याञ्च दु-

ह्युश्चातुश्च नाड्यः । दिशि पूर्वोत्तरस्यान्तु यदुं अ०
 न्ययोजयत् । मध्ये पूरुश्च राजानमभ्ययिषुत् स नाड्यः ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना । यथाप्रदेशम-
 व्यापि धर्मेण परिपाल्यते” । तद्वशवर्णनञ्च तत्रैव ३२ अ०
 यथा “दुह्योश्च तनयो राजन् ! वभूः सेतुश्च पार्थिवः ।
 अङ्गारः सेतुपुत्रश्च स्रुतां पतिरुच्यते । यौधनाश्च न
 समरे कच्छेण निहतो बली । युद्धं सुमहदस्मासीन्
 मासान् परि चतुर्दश । अङ्गारस्य तु दायादो गान्धारो
 नाम पार्थिवः । ख्यायते यस्य नान्ना वै गान्धारविषयो
 महान् । गान्धारदेशजाश्चैव तुरगा वाजिनां वराः तस्य
 पितुर्ययातेर्जराया अपहणे शापकथा भा० शा० ८४ अ०
 “ययातिरुवाच । “यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न
 प्रयच्छसि । तस्माद्दुह्यो ! प्रियः कामो न ते सम्प्रत्यस्यते
 कश्चित् । यत्नाश्चरयसुखानामभ्यानां स्यादतं न च ।
 हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्दभानाञ्चैव च । वस्त्रानाञ्च गवा-
 न्चैव शिविकायास्तथैव च । उडुपुत्रवसनारो यत् नित्यं
 भविष्यति । धराजशब्दभाजनं तत्र प्रापस्यसि सान्वयः”
 दू खेदे दिवा० व्याख० अ० ७० मे २ । दूयते अद्विष्ट । दुदुवे । यो-
 दित् दूनः कविकल्पद्रुमः पा० दुनोतेरेव नत्वदीर्घो
 इति भेदः । “तथा हीनं विधातर्मां कथं पश्यन् न दूयसे”
 रघुः । “न दूये सात्वतीस्तुर्यन्महामपराध्याति” माघः ।
 उपत्तप्रीकरणे सक० । “दूयते दीनं खलजनः” दुर्गादासः ।
 दूडभ लि० दुःखेन दस्यतेऽसौ दुर+दन्भ-कर्मणि खल् ।
 “दुरो दाशनाशदमध्यो हूत्त्वमुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च” पृषो०
 पा० गणसुलोक्तकर्म नि० नलोपः । दुःखेन दम्भनीये
 दूडाश लि० दुःखेन दास्यते दुर+दाश-कर्मणि खल् ।
 दूडभशब्दोक्त पा० ग० सुलोके सिद्धम् । दुःखेन हिंसनीये
 दूढी लि० दुष्टं ध्यायति दुर+ध्यै-चिन्तायां कर्त्तरि सम्प्र०
 भावे वा क्तिप् । दूडभशब्दोक्तकार्यम् पा० ग० सुलो-
 ध्यायतेर्धातोर्निर्देशात् । १दुष्टं ध्यायति २दुष्टायां बुद्धौ
 स्त्री “अस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढाः” ऋ० १।६४।८।
 “वधेर्दुःशंसो अप दूढो जहि” ६) [ध्यम् । दुष्टं ध्यायति
 दूढ्य लि० दुष्टं ध्यायति दुर+ध्यै-क । दूडभशब्दवत् सा-
 दक्षिणा पार्थिवानाम्” ऋ० ६।२७।२८ “दूणाशा दुर्नाशा
 केनापि नाशयितुमक्या” भा० २ चातुर्मास्यार्द्धे तृतीये
 सप्तदशे उत्तरे यज्ञभेदे पु० “दिनामोत्तरो बह्वहिरय्यो

दूताशयेति" कात्या०श्रौ० २१। ८। २६। "उत्तरस्तृतीयः
सप्तदशः द्विनामा भवति वज्रहिरण्य इत्येकं दूता-
शय द्वितीयं नाम" संप०। तस्य च तथादक्षिणाशुक्तत्वात्
स्वर्गं अचि तथात्वम्।

दूत त्रि० दु-गतौ "दुतनिभ्यां दीर्घश्च" उणा०त कित् दीर्घश्च
दू-परितामे कर्त्तरि क्त वा दीर्घान्तस्य न नत्वम् "दुग्वो-
दीर्घश्च" पा० सूत्रेण दुनोतेरेव नत्वदीर्घयोर्विधानात्।
सन्देशहरे व्यमरः। २ उपतप्ते च

"चारेण्यो दूतसुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः" भावः
तत्र साधारणदूतलक्षणं तद्भेदाच्च सा०द० उक्ता यथा
निष्ठाद्यो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः। कार्य-
प्रेषस्तिधा दूतो दुयश्चापि तथाविधाः" तत्र कार्यप्रेषो
दूत इति लक्षणम्। तत्र "उभयोर्भावसुत्रीय स्वयं
वदति चोत्तरम्। सुल्लिप्तं कुरुते कार्यं निष्ठाद्यस्तु
स स्मृतः" उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च।
"मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः"।

नृपतिदूतलक्षणं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा

"परैर्द्वित्तः पराग्वप्राप्तार्थस्यापि तत्त्ववित्।
सदोत्पन्नमतिधीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः। दूतञ्चैव
प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम्। इद्वित्तं तथा सभ्यं
दत्तं सत्कुलसम्भवम्। अतुरक्तः शुचिर्दत्तः स्मृतिमा-
न्येऽशकालवित्। वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः
प्रशस्यते। दूत एव हासस्मृतो भिनत्त्येव हि सङ्ग-
तान्। विस्मयार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः२।
दूतास्त्रयोऽमात्यगुणैः समैः पादारब्धवर्जितैः। विस्मयार्थं
कार्यवशात् शासनं तु करोति यः१। मितार्थः२ कार्य-
भाषोक्तौ स कुर्यादुत्तरोत्तरम्। यथोक्तवादी सन्देश-
हारको लेखहारकः३। तत्र दूतो व्रजन्नेव चिन्त्येदु-
त्तरोत्तरम्। वाचां विशेषं भूपाय भटित्येवान्यवेषमनि।
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्णेत वा विनिर्णयम्।
पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात् स्वाभिनः कापि वैशसम्"
कामन्द० शास्त्रे च राजदूततद्भेदचरलक्षणं चोक्तं यथा
"कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतम्। यात-
व्याय प्रहिणुयाद्दूतं दूत्याभिमानिनम्। प्रगल्भः
स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठितः। अस्थक-
कर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति। निष्ठाद्यो मितार्थश्च
तथा शासनवाहकः३। सानर्थ्यात्मादनो ह्रीनो दूतस्तु
विविधः स्मृतः। स भर्तुः शासनाद्व्यङ्ग्यसुत्तरो-

त्तरम्। स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्तयत्।
अन्तःपालांस्तु कुर्वीत मित्राण्याटविकान्तथा। जल-
स्थलानि मार्गांश्च विद्यात् स्ववत्सिद्धये। नाविज्ञातः
पुरं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदि। कालमीचेत कार्यार्थ-
मनुज्ञातश्च निष्पतेत्। सारवत्ताञ्च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्गुप्ति-
मेव च। छिद्रं शत्रोर्विजानीयात् कोषमिवलानि च।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत्। रागाप-
रागौ जानीयात् प्रकृतीनाञ्च भर्त्तरि। भृत्यपक्षस्य चा-
पायं कुर्यादनतिक्रान्तः। पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात्
स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिम्। ब्रूयात् प्रस्मृतया वाचा सर्वं
वेद भवानिति। फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च
महीयसा। कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि।
विद्याशिलोपदेशेन संक्षिप्तोभयवेतनैः। भृत्यपक्षञ्च
जानीयात्तद्भूतंश्च विचेष्टितम्। तीर्थाश्रमाश्रयस्थाने
शास्त्रविज्ञानहेतुना। तपस्विष्यङ्गनोपेतैः स्वचरैः सह
संवसेत्। सन्तापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्ठवम्।
अनुदूतां भद्रताञ्च भर्तुर्भेद्येषु दर्शयेत्। सहेतानिष्ट-
वचनं कामक्रोधञ्च वर्जयेत्। नान्यैः शयीत, भावं स्व-
रक्षेद्विद्यात्मरस्य च। काले व्रजति मिधावी न खिद्ये-
तात्मसिद्धये। क्षिप्रमाणञ्च बुध्येत कालं नानार्थ-
लोभनैः। एतेष्वहःसु गच्छतु न तत्र पृथिवीपतेः।
पश्यति व्यसनं किञ्चित्स्वयं वा कर्तुमिच्छति। स्वान्तः-
प्रकोपमथ वा विनेतुं नीतिवित्तनः। सत्यादेः संग्रहं
कर्तुं स्वदुर्गे दुर्गसत्क्रियाम्। स्वपक्षाभ्युदयाकाङ्क्षी
देशकालावुदीक्षते। तत्र यात्रास्वयं चित्तमाश्वास्यैव
समीहते। यात्राकालक्षयार्थं वा तत्र चार्यं विवृण्वते।
काले विक्षिप्यमाणे तु तर्कयेदिति पण्डितः। कार्यकाल-
विपत्तिञ्च व्यक्तां ज्ञात्वा विनिष्पतेत्। तिष्ठन् वाचां-
विशेषार्थान् भर्तुः सर्वान्निवेदयेत्। रिपोः शत्रुपरि-
च्छेदः सहस्रश्वविभेदनम्। दुर्गकोषवलज्ञानं भृत्यपक्षोप-
संग्रहः। राष्ट्रात् व्यपेतपालानामात्मसात्करणं तथा।
युद्धापसारभूज्ञानं दूतकर्त्तव्यं कथ्यते। दूतेनैव नरेन्द्रस्तु
कुर्वीतारिविकर्षणम्। स्वपक्षे च विजानीयात् परदूत-
विचेष्टितम्। तर्कैर्द्वित्तः स्मृतिमान् स्मृदुर्लभपरिक्लेशः।
क्लेशायाससहो दक्षशरः स्यात् प्रतिपत्तिमान्। तपस्वि-
लिङ्गिनो धूर्ताः पण्डितशिलोपजीविकाः। चराचरयुः
परितः पिबन्तो जगतां मतम्। निर्गच्छेयुर्विशेषयुश्च
सर्ववाचांविदोऽन्वहम्। चराः सकाशात्पतेस्तुदूर्-

तरं हि ते । सृज्यं सृज्यप्रचारेण पश्येद्वै विनिचेष्टितम् । स्वपक्षपि च जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः । विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः । राजा चरैर्जगत् कृत्स्नं व्याप्नुयात्कोकसम्मतैः । चारचक्षुर्नरेन्द्रः स्यात्सम्पत्तेन भूयसा । अनेनासम्पत्तन्यौघात्पतत्यन्वः समेऽपि हि । सर्वसम्पत्सदयं सर्वावस्थाविचेष्टितम् । चरेण द्विषतां विद्यात्तद्देशप्रार्थनानि च । प्रकाशशामकाशश्च चरस्तु द्विविधः सृजतः । अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत उच्यते । चरेण प्रचरेद्वाजा सृजेणत्विगिवाध्वरे । दूते सन्धानमायाते चरचर्यां प्रतिष्ठिता । तीक्ष्णः प्रसजितश्चैव सती वनग एव च । एते ज्ञेयास्तु सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः । संस्थानवत्यः संस्थाश्च कार्याः कार्यप्रसिद्धये । तिष्ठेयुः पार्श्वे सञ्चाराः परिचर्यापवादिनः । बालः क्षीयलो लिङ्गी भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा । संस्थाः सुखारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः । सर्वसंस्तत्र सञ्चारास्तिष्ठेयुश्चित्तवेदिनः । स्वयमे परपक्षे च यो हि वेद चिकीर्षितम् । जाग्रदपि सुषुप्तोऽसौ न भूयः प्रतिबुध्यते । कारणाकारणक्रुद्धान् बुध्येत स्वपरिग्रहे । पापानकारणक्रुद्धांस्तूष्णीं दण्डेन साधयेत् । ये तु कारणतः क्रुद्धास्तान् वशीकृत्य संवसेत् । शमयेद्दानमानाभ्यां क्रिद्वञ्च परिपूरयेत् । अणुनापि विजयते क्रिद्वेण बलवत्तरम् । निःशेषं मज्जयेद्वाङ्गं पानपात्रमिवोदकम् । जडमूकान्धबधिरच्छद्धानः पण्डकास्तथा । किराता वामनाः कुलास्तद्विधा ये च कारकाः । भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्यकलाविदः । अन्तःपुरगतां वाक्तामाहरेयुरलक्षिताः । कृतव्यजनभट्टारयानवाहनधारिणः । महामात्रे बहिर्वर्त्ता विदुरन्ये च तद्विधाः । सुदव्यञ्जनकर्त्तारस्तल्पका व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि । जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः । कर्त्तव्याश्च सदा हृते ये चान्येऽभ्यासवर्त्तिनः । सज्जामिर्भूर्च्छितैर्लेख्यैराकारैरिङ्गितैरपि । सुसज्जरेयुरव्यग्राश्चराश्चर्याः परस्परम् । समापिवन्तो जगतां मतानि जलानि भूमेरिव सूर्यपादाः । अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणाश्चराश्चरेयुर्बल्लिङ्गिरूपाः । येन प्रकारेण परानुपेयन् परापरज्ञश्च समृद्धिहेतोः । तमात्मनि स्वस्थमतिस्तु तज्ज्ञैर्वियुज्यमानं परतो हि विद्यात् । श्रेष्ठमात्रे त्वि० ततः भावे कर्मणि च “दूतवणिग्भ्याश्च पा० यत् । दूत्य तद्भावे तत्कर्मणि च “दूत्यं

तद्भावकर्मणोः” अमरः । कामन्द० वाक्ये उदा० दूज् दौत्य तत्त्वार्थे “न प्रयाति च दौत्येन” हितो० “द्विषां हृमैर्दौ यपथः मितिकृतः” नैप० । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दूतीशब्दादपि यत् दूज् च । दूत्य दौत्य दूतीनां कर्मणि भावे च । स्वार्थे क । दूतक तत्त्वार्थे स्त्रियं कापि अत इत्थम् दूतिका दूत्याम् । भावे क्त । ४ उपतामे न० । [पुष्पग्रां शब्दच० ।

दूतघ्नी स्त्री दूतं खेदं हन्ति हन-टक् ङीप् । कदम्बदूति स्त्री दु-वा० ति दीर्घश्च उज्ज्वलद० । प्रेषणायां स्त्रियां “तां कामिनो दूतिसुदाहरन्ति” वर्णविवेकः वा ङीप् दूती तत्त्वार्थे “उत्तिष्ठ दूति ! यामोयामो यातस्तथापि नायातः” सा०द० “रतिदूतिपदेषु कोकिलाम्” कुमा० “प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः” “तेन दूतिविदितं निषेदुषा” रघुः दूतीभेदलक्षणे सा०द०उक्ते “दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी । बाला प्रसजिता कारः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा । कला कौशलसत्ताहो भक्तिश्चित्तज्ञता सृतिः । माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तदुगुणाः । एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः”

दून पु० दु-उपतामे क्त “दुग्धोदीर्घश्च” पा०तस्य नः दीर्घश्च । सुग्व० दू-खेदे क्खोदिच्चात् तस्य नः । १ अध्वःदिशाले २ उपतप्ते ३ दुःखिते च “पित्तेन दूने रसने प्रितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस !” नैप० ।

दू(र्) स्त्री देप् शुङौ वा० कू । प्राणरूपे देवताभेदे “सा वा यथा देवता दूर्नाम दूरं ह्यस्यामृत्युर्दूरं ह वासानुमृत्युर्भवति य एवं वेद” शत० ब्रा० १४।४।१० “उपासक शरीरस्या प्राणरूपा देवता दूर्नाम दूरित्वेव” स्वाता-ऽनः शुङा” भा०अत्र शुङेति विशेषणात् देवधानो रूपमिति सूचितम् । ब्राह्मणे तु दूरसम्बन्धात् तत्सिद्धिरुक्ता तथा च दूरं करोति मृत्युसुपासकस्य दूर+कृत्यर्थे णिच् वा० न द्वादेशः किप् णिलोपः रान्तोऽयमिति तु युक्तम् ।

दूर त्वि० डर्+इण्-“दूरीणो लोपश्च” उणा० रुक् धातो रिकारलोपे रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । १ विप्रलब्धे मह-तान्तरेण स्थिते दैशिकपरत्वयुक्ते अमरः । “दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते” भाषा० “दूरत्वमन्तिकत्वञ्च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् तदुत्तरेसाधारणं बीजं दिगेव” सि०मुक्ताः अतिदूरत्वञ्च प्रत्यक्षं नोत्पादयति यथाह

“अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियगतानुमनोऽनवस्था-
नात् । सौख्यप्रादुर्भावानादभिभवात् समानाभिहा-
राच्च” सांकां “असुपलम्भिरिति वक्ष्यमाणं विंहावलो-
कितन्यायेनासुपलम्भनीयम् यथा उत्पत्तन् विद्यति पतन्ती
अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते” तं कौ० “त्वं
दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे” शकु० “न खलु
दूरगतोऽप्यतिवर्तते सहस्रसाविति वस्तुजनोदितैः” भावः ।
भावप्राधान्यात् २दूरत्वे च “दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया
च” पा० असत्त्ववचने प्रातिपदिकार्थे एभ्यो द्वितीया चात्
पञ्चमीलती स्तः” सि० कौ० “यामस्य दूरं दूरात्
दूरेण वा । असत्त्ववचने इत्यनुवृत्तेर्नेह दूरः पत्याः”
सि० कौ० “रामाद्दूरस्य यो दूरम्” सुप्रश्नो “नेत्रे दूर-
मनञ्जने पुलकितता तन्वी तवेयं तनुः” सा० द० “मा तस्य
कर्मनिर्दृष्टैः दूरं पश्चात् कृता फलैः” रघुः “दूरादपि
क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः” भाषः “दूरेण ह्यवरं कर्म
बुद्धियोगात् धनञ्जय !” गोता “स्तुतिभ्योऽप्युत ! रिच्यन्ते
दूरेण चरितानि ते” रघुः एतच्छब्दयोगे पञ्चमी षष्ठी च ।
“दूरं यामस्य यामाहा” सि० कौ० अतिशयने इष्टन्
दवादेशे दविष्ट इत्यसुन् दवीयस् अतिशयेन दूरस्थिते त्वि०
इत्यसुनि स्त्रियां डीप् । “तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि
गण्यते” भाषः । दूरं करोति दूर+णिच् वादेशः दव-
यति । “दवयदतिरयेण प्राप्सुष्वीविभागम्” भट्टिः ।

दूरङ्गम त्वि० दूरं गच्छति गम-व० वेदे ख सुस् च । दूरगा-
मिनि “दूरङ्गनं ज्योतिषां ज्योतिरेकम्” यजु० ३४।१।
लोके ह उ दूरग इत्येव

दूरत्व न० दूरस्य भावः त्व । दैशिके परत्वे तस्य भ्रमविशेषे
कारणम् यथोक्तं “दोषोऽप्रमायाजनकं प्रमायास्तु
गुणो भवेत् । पितृदूरत्वाद्दूषो दोषो नानाविधः
सूतः” भाषा “कचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं
दोषः” सि० सक्ता० ।

दूरदर्शनं पुंस्त्री० दूरात् पश्यति दृश-ल्यु । १गृध्रो राजनि०
जातित्वात् स्त्रियां डीप् । २पण्डिते पु० दृश-भावे
ल्युट् । ३दूरतोवीक्षणं न० । दूरतो दृश्यतेऽनेन दृश-
करणे ल्युट् । ४दूरवीक्षणे यन्त्रभेदे (दूरवीन)

दूरदर्शिन् त्वि० दूरात् पश्यति कार्योत्पत्तेः प्राक् पश्यति
जानाति वा दृश-णिनि । १दूरदर्शके २पण्डिते पु०
असरः २गृध्रो पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां डीप् ।

दूरदृश् त्वि० दूरात् पश्यति दृश-क्ति । १दूरदर्शिनि २पण्डिते

शब्दर० १गृध्रो हेमच० किञ्चनत्वात् भलि पदान्ते च कु० ।
दूरमूल पु० दूरपर्यन्तं मूलमस्य । सुप्रलये (सुंज) । राजनि०
दूरवेधिन् पु० दूरात् वेधोऽस्य साध्यतया इति ।
दूरात् लक्ष्यभेदके

दूरापात त्वि० दूरमापतति आ+पत-कर्त्तरि ज्वला० ण ।

दूरपातिनि अस्त्रे णिनि दूरापातिन् तत्कार्ये हेमच० ।

दूरूढा स्त्री० दुर्+रूढ-क्त रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । दुस्तया
रूढे जाते क्षुद्ररोगशब्दे ३३८ प्र० दृश्यम् ।

दूरेभ्यमित् पु० दूरेभ्यमित् शत्रुर्यस्य वेदे सप्तम्याः अलुक्
प्रकृतिभावः । एकोनपञ्चाशन्मन्त्रमध्ये मरुद्भेदे । ते च
यजु० १७अ० । १ मन्त्रादौ ण० मन्त्रान्ते शुक्रज्योतिश्चेत्या-
दयोदर्शिताः । “अग्निमित् च दूरेभ्यमित् च गणः” ण०

दूरेत्य त्वि० दूरे भयः एत्य । दूरभवे

दूरेपाक त्वि० दूरे पचति पच-ण न्यङ्ङा० कृत्वम् स-
प्तम्या अलुक् स० । दूरे पाचके स्त्रियां टाप् । तत्रैव गणे
स्त्रीत्वेनापि निर्देशात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अग्नि
त्वं ज्ञापितम् । [पाचके ।

दूरेपाकु त्वि० पच-उष् न्यङ्ङा० कृत्वम् अलुक् स० । दूरे-
दूरेरित्त्वण त्वि० दूरे रित्त्वणीय्यं येन । दूरपर्यन्तप्रेरित
दर्शने केकरे (टेरा) शब्दमाला ।

दूरोह पु० दुःखेन रुहतेऽसौ दुर्+रूह-कर्मणि खल्
रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । दुःखेन रोहणीये रोदुमशक्ये
आदित्ये लोके तस्य निष्कासज्योतिषोमादियज्ञप्रयास-
जातज्ञानेन साध्यरोहणत्वात् दूरोहत्वम् । “असौ वे
दूरोहो योऽसौ तपतीति” ऐत० ४।१० श्रुतेस्तस्य तथा-
त्वम् । २दूरारोहमाले त्वि० ।

दूरोहण त्वि० दुःस्करमारोहणस्य प्रा० व० । आदित्ये दूरोह
शब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम् २रुन्दोभेदे न० । असौ वा
आदित्यो दूरोहणं रुन्दः” इति श्रुतिः । “दूरोहणं
रुन्दः” यजु० १०।५ छान्दसं क्लीबत्वम् । ३दूरारोहणीये
त्वि० दुःखेन रोहणं वा । ४दुःसाध्ये रोहणे प्रतच्छन्दस्क
मन्त्रस्याभ्यासभेदे च यथोक्तं आश्व० श्रौतसूत्रे

“हंसः शुचिपदिति पक्षोऽर्धर्चशस्तिपद्या चतुर्थ
मनवानसक्ता प्रणुत्यावस्येत् । पुनस्तिपद्याऽर्धर्चशः पक्ष
एव सप्तमम्” ८।२।१४ “एतामृचमित्यं शंसेत् । अथसं
पक्षः द्वितीयमर्धर्चशः । तृतीयं त्रिभिः पादैर्वसाय
उत्तमेन पादेन प्रणुत्य चतुर्थमनवानसक्ता प्रणवेनाव
स्येत् । एतदारोहणम् । अथावहोरणम् । पुनस्ति-

पटोत्थेवमादिनोक्तं पञ्चमम् । अर्धर्चयः षष्ठः, पुनः पञ्चः
षष्ठमम् । एतत् दूरोहणं भवति । सप्तमवाननिय-
मेन ऋक् सप्तमत्वोऽस्यस्ता दूरोहणमिति ज्ञापनार्थम् ।
एवकारः पौनर्वचनिकः नारा० “एतत् दूरोहणम्”
दा२।१५ दूरोहणमिति प्रकृते पुनर्दूरोहणवचनं द्विविधं-
दूरोहणमस्तीति प्रदर्शनार्थं तेन स्वर्गकामस्य चतुरस्य-
स्तेन दूरोहणं भवति” नारा०।

दूर्ये नन्दूरे उत्सार्थम् दूरयत् । १पुरीषे विद्यायाम् शब्द-
“ततः कल्यं सस्रयाय कुर्यान्मैत्रं नरेन्द्र ! । नैर्द्धत्वा-
मिषुविष्येपमतीत्याभ्यधिकं भुवः” विष्णुपु० तस्येपुविष्येप-
स्यानातिक्रमेण त्यागविधानेन दूरोत्सार्थत्वात् तथात्वम् ।
दूराय रोगदूरीकरणाय साधु यत् । २शब्दाम् राजनि० ।
दूर्वा स्त्री दूर्वति रोगान् अग्निष्टं वा दुर्व-हिंसायाम् अष्-
रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । १स्वनामख्याते चासभेदे तज्ज्ञेदा-
दिकं भावप्र० उक्तं यथा

“नीलदूर्वा रुचानता भागेवी शतपर्शिका । शय्यं
सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिता । नीलदूर्वा हिमा
तिक्ता मधुरा तुयरा हरेत् । कफपित्तास्रयीसर्प
तृष्णादाहृत्यगामयान्” । श्वेतदूर्वा “दूर्वा गुक्ता तु
गोक्षोभी शतवीर्या च कथ्यते । श्वेतदूर्वा कषाया स्यात्
स्नाही व्रण्या च जीवनी । तिक्ता हिमा विसर्पास्रहट्
पित्तकफदाहहृत्” । गण्डदूर्वा

“गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याग्नी शकुलाचकः । गण्ड
दूर्वा हिता बोहृद्राविणी प्याहिणी लघुः । तिक्ता क-
षाया मधुरा पातकृत् कटुपाकिनी । दाहहृत्पावला-
साक्षज्वरपित्तज्वरापहा” । तस्या उत्पत्तिकथा भवि-
ष्योत्तरे “ओरोदसागरे पूर्वं मथ्यमानेऽमृताधिना ।
विष्णुना बाह्यजङ्घाभ्यां विधृत्य सन्दरं गिरिम् । भ्रमता
तेन जेजेन लोमान्याधर्षितानि वै । जर्मिभिस्तानि रो-
न्तश्चि चोत्क्षिप्तानि तटान्तरे । अजायत शुभा दूर्वा
रस्या हरितशाङ्गजा । एवमेवा सस्रत्तन्ना दूर्वा विष्णु
तनूज्जवा । तस्या उपरि विन्यस्तं सथितामृतमुत्तमम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरोरतैः । तत्र येऽमृतकु-
न्दा निषेत्तुर्वारिविन्दवः । तैरियं स्वर्गमासाद्य दूर्वा
जेवाजराऽकरा । वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्वदाभ्यर्चिता
नचा” । “दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पात-
कम् । हरीतकी हरति रोगं तुलसी हरति त्वयम्” विष्णु-
चर्मोत्तरे । दूर्वा पूज्यत्वेनाख्यस्याम् अर्थः अच् । २भाद्र-

गुक्ताऽस्यां तद्दिने दूर्वायाः पूजाविधानात् तस्याः तथात्वम्
“आवणी दौर्गन्वमी दूर्वा चैव उताशनी । पूर्वविज्ञैव
कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वर्लेर्दिनम्” कालसाधवीयधृतवाक्यम्
व्रतशब्दे दूर्वाऽमीव्रते तत्पूजाविधानं दृश्यम् । ततः समूहे
काण्डच् । दूर्वाकाण्ड दूर्वासमूहे न० “दूर्वाकाण्डमिव
श्यामा” भट्टिः । दूर्वाया दुर्गापूजननिषेधः “अक्षतैर्नाच-
येत् विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वाया यजेत्
दुर्गां नोन्मतेन दिवाकरम्” आगमः । दुर्गायै
अर्घ्यान्तर्वात्तिदूर्वादानं तु न निषिद्धमिति तु तत्त्वम् ।
जनमेजयवंश्ये श्वेतपभेदे पु० “नृपञ्चयस्ततो दूर्वास्तिमि-
स्तस्माज्जनिष्यति” भाग० ६।२२।२६

दूर्वाक्षी स्त्री वसुदेवश्चातृभेदस्य एकस्य पत्न्याम् “तत्तुष्कर-
मालादीन् दूर्वाभ्यां एक आदधे” भाग० ६।२४। २३श्लो०
दूर्वाद्यधृत न० चक्रदत्तोक्ते धृतभेदे तत्पाकविधिस्ततोक्तो यथा
“दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका । मिता
शीतसुशीरश्च सुक्तं चन्दनपद्मकौ । विषचेत् कार्दिके
रेतैः सपिराजं सुखाग्निना । तण्डुलाम्ब, तज्जाक्षीरं
दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् । तत्पानं वमतो रक्तं स्नावनं
नासिकागते । कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत् तु तस्य कर्णे
प्रपूरयेत् । चक्षुःसाविणि रक्ते तु पूरयेत् तेन चक्षुषोः ।
मेढ्रपायुप्रवर्त्ते तु वस्तिर्कर्मसु योजयेत् । रोमकूपप्रवर्त्ते
तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत्” ।

दूर्वाष्टमी स्त्री दूर्वाप्रिया तत्पूजाङ्गत्वात् अष्टमी । भाद्र-
पक्षाष्टम्याम् तस्या उभयदिनव्याप्तौ पूर्वदिने पूजा “आवणी
दौर्गन्वमी दूर्वा चैव उताशनी । पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या
शिवरात्रिर्वर्लेर्दिनम्” ति०त० धृतवचनात् । दूर्वापूजा-
प्रकारश्च त्रिविधः हेमा० व्रतसू० उक्तः व्रतशब्दे दृष्टः ।
गौडदेशे तु भविष्योत्तरपुराणोक्तस्तत्प्रकारः प्रचलितः ।
दूर्वासोम पु० सुश्रुतोक्ते रसायनाङ्गे सोमलताभेदे यथोक्तं
तत्र उत्तरतन्त्रे

“अंशुमान्मुञ्जवांसैव चन्द्रमा रजतपत्रः । दूर्वा-
सोमः कनीयांश्च श्वेताक्षः कनकपत्रः । प्रतानवांस्ताल-
धृतः करवीरोऽश्वानपि । स्वयम्भो महासोमो यथापि
गरुडाहृतः । गायत्रस्त्रैः शुभः पाङ्क्तो जागतः ।
शाङ्करस्तथा । अम्निरोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ।
गायत्र्या विपदा युक्तो यक्षोऽपुपतिरुच्यते । एते सोमाः
समाख्याता वेदोक्तैर्नामभिः पुनः । सर्वेषामेव चैतन्नामको
विधिरुपासने । सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु

वक्ष्यते । “अतोऽन्यतमं सोममुपयुक्तः सर्वप्रकारपरि-
चारकोपेतः प्रशस्तदेशे विवृतमगारं कारयित्वा हृतदोषः
प्रतिस्सृष्टः प्रशस्तेषु तिथिकरणसङ्घर्तनक्षत्रेषु कथु-
मन्तमाद्याध्वरकलेनाहृतमभिषुतमभिष्टुतं चानुरान्तरा-
क्षतमङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णसूत्र्या विदार्य पयोदल्लीया-
ल्लोवर्णे पात्रेऽञ्जलिमात्रं, ततः सज्जितोपयुज्जीत नास्त्रा-
दयस्तत उपसृज्य शेषमपस्त्रवसाद्य यमनियमाभ्यामात्मानं
संयोज्य वाग्यतोऽभ्यन्तरतः सहृद्भिर्रूपास्मानो विहरेत्” ।

दूर्वष्टका स्त्री यच्चाङ्गे चितिरुपेष्टकाभेदे “तमग्निरज्ज्वीत् ।
उपाहमायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पश्विष्ट
कथाह तदुवाचैषा वाव पश्विष्टका यदूर्वेष्टका तस्मात्
प्रथमायै स्वयमाहस्याया अन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते
तस्मादस्या अन्तर्हिता व्योषधयोऽनन्तर्हिताः पश्वो
ऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष एतयोपैत्” शत०
ब्रा० ६।२।१।२ ।

दूलाश त्रि० दूडाश+डस्य वा लः । दुःखेन हिंस्ये ।
दूली स्त्री दूरं दूरताऽस्यस्याः अच्, दू-खेदे सम्भवावे किप्
तां राति ददाति वा रा-क रस्य लः दुरे खेदाय-
लायते गृह्यते ला-क घञर्थे क वा गौरा० ङीप् ।
नीत्यां शब्दः । “शृणुष्वेह महाबाहो भीलीरक्तस्य
धारणात् । वाससोगणशार्दूल ! गदतो मय कृतज्ञस्य ।
पालनादिक्रयाच्चैव तद्गृत्तेरुपजीवनात् । पतितस्तु
भवेद्विप्रस्त्रिभिः कच्छैर्विशुध्यति” भविष्यपुरा० तस्यावपन-
क्रयादेर्निषेधेन दूरीकार्यत्वात् तथात्वम् तदुपजीवने च
पापोत्पादनेन तस्याः दुःखहेतुत्वात् वा तथात्वम् ।
स्वार्थे क । दूळिका तत्त्वार्थे

दश्य न० दू-खेदे सम्भवाभावे किप् तां श्यायते गमयति
अन्तर्भूतणर्थे श्यै-गतौ क । वस्त्रनिर्मिते गृहे (तां)
सारसुन्दरी ।

दूषक त्रि० दूष-णिच्-ण्वल् । शोषजनके “दूषकतावी-
जानिरुक्तः” सर्वदर्शसंग्रहः “वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां
चैव दूषकाः । वेदानां निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिनः”
भा० अतु० १६४४ श्लो० । “पापगुणोऽदूषकाश्चैव समजा-
नाञ्च दूषकाः । ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः”
भा० अतु० १६४६ श्लो० । “कूटशासनकर्तृश्च प्रकृती-
नाञ्च दूषकान्” (हय्यात्) मतुः । २ खले च त्रिका०

दूषण न० दूषि-भावे ल्युट् । सदोषतासम्पादने “दूषण-
दूषणार्थं च परित्यागो महीयसः । अर्थस्य नीति-

तत्त्वचरैरर्थदूषणमुच्यते” कास० नी० दूषि-कर्तरि ल्युट् ।
शोषजनके त्रि० “पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहो-
ऽटनम् । स्वप्नश्चान्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि च”
मतुः । श्राव्यसभेदे पु० खरशब्दे २४६६ पृ० उदा०

दूषणारि पु० इत० । श्रीरामे शब्दरत्ना० तस्य रामेण
वचकथा खरशब्दे २४६६ पृ० दृष्ट्या ।

दूषयित् त्रि० दूषि-शीलार्थे इत्तुच् । दूषणशीले [ङीप् ।
दूषि(षी) स्त्री दूषि-इत् । नेत्वमले (पिचुटि) शब्दमा- वा
दूषिका स्त्री दूषि+स्वार्थे क ण्वल् वा । १ नेत्वमले (पिचुटि)
शब्दिकायां मेदि० । शूद्रकणक्त्रां स्त्रियाञ्च । दूषि+
स्वार्थे क वा न च्छलः । तत्त्वार्थे “वयसा मुखा अशु-
भिर्हृदिनीदूषीकाभिः” । यजु० २५।६ “शाल्मली
कण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिङ्का
यूनां वक्त्रे या सुखदूषिका” सुश्रुतः “स्त्रियास्तथाऽपचा-
रिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका” भा० शा० ३४ अ० पुंमि
तु ण्वल् दूषक इत्येव । “नद्यहं प्रकृतिदूषी नाहं
प्रकृतिदूषकः” हरिवं० १८६ अ०

दूषित त्रि० दूषि-क्त । शूद्रदूषणे श्माशूद्रदूषणे श्चामिशस्ते
मैथुनापवादयुक्ते ४ नष्टकन्याभावायां स्त्रियां स्त्री
शब्दरत्ना० ।

दूषीविष न० दूषयति दूषि-वा० ई कर्म० । सुश्रुतोक्ते धातु
दूषके विषभेदे यथा “यत् स्यावरं जङ्गमज्जतिमं वा देहा
दशेषं यदनिर्गतं तत् । जीर्णं विषमौषधिभिर्हितं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्र-
हीनं विषं हि दूषीविषतामुपैत । वीर्याल्पभावाच्च
निपातयेत्तत् कफाहतं वर्षगुणानुबन्धम् । तेनाहितो
भिक्षुरीषवर्णो विगन्धवैरससुखः पिपासी । मूर्च्छन्
वमन् गदद्वाग्विषणो भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः । आ-
माशयस्थे कफवातरोगी पकाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।
भवेच्चरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलीनपलस्तु यथा विहङ्गः ।
स्थितं रसादिष्वथ वा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान्
विकारान् । कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु आत्माशु पूर्व
शृणु तत्र रूपम् । विशागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विस्फे-
हर्षावयवाङ्गमर्हः । ततः करोत्यक्षमदाविपाकावरो-
चकं मण्डलकोठमेहान् । धातुचयं पादकरासुशोफं
दकोदरं छर्दिमथातिसारम् । वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरा-
न्वा कुयात् प्रडब्बां प्रवलां हृषां वा । उन्मादमन्यज्ज-
नयेत्थान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् । प्रगाढमन्य-

वन्मण्डलं स्वाचांशैर्विचामितं तावदुन्मण्डलसुत्तरगोले
क्षितिजादुपरि लगति यास्येऽधः । यतस्तत्स्थो ग्रहः
स्वचरार्धांशुभिरुन्नतिं नतिं च गतः । अतश्चरार्धस्य या
वासना सैव पलोद्भवस्तनाम् । स्फुटास्फुटक्रान्तिजयो-
श्चरार्धयोरन्तरे यावन्तोऽसवस्तावन्तः शरभवा इत्यर्धा-
ज्जातम् । यतस्तयोरन्तरं शर एवं तल्यदिक्ते । यदा
अहतां शरैरान्यदिक्ते नीता क्रान्तिस्तदा शरस्यैकं
खण्डसुत्तरतोऽन्यद्विज्यतः । तयोर्योगे यतः शरो
भवति । अतस्तज्जानितयोश्चरार्धयोर्योगे शरजनिताः प-
लोद्भवसवः स्युः । एवं हि महति शरे । अथात्थे ।
ग्रहः किलोत्तरगोल उत्तरस्य तस्य शरस्तदाक्षवशाच्च-
रेण महस्य तदुन्नतं तत् तैराशिकेन साध्यते । यदि
लम्बज्या कोट्याऽऽवर्तनतल्लो भुजस्तदा स्फुटशरत-
ल्यया किमिति । अत्र यत् फलं तदुपहृद्युज्याहत्ते
ज्यारूपं भवति । अथ वा लघुना ज्यैरेणाहुपातः ।
यदि द्वादशाङ्गुलकोट्या पलभा भुजस्तदा स्फुटशरकोट्या
किमिति । फलं तल्यमेव । अथ त्रिज्याहत्त परि-
णामायानुपातः । यदि दुज्याहत्त एतावती ज्या तदा
त्रिज्याहत्ते कियतीति । फलस्य धनुः कर्तुं युज्यते ।
तस्करस्याल्पस्यान्योपपद्यत इति न कृतम् । आद्यनदक-
र्मण्यस्फुटविचोपादसवः साधिताः इह तु स्फुटात् ।
तत्र कारणमुच्यते । तेन दृक्कर्मणा निरुद्धदेशक्षिति-
जस्यो ग्रहः कृतः । तत् क्षितिजमन्यदेश उन्मण्डलम् ।
शरमूले यदुज्याहत्तं शराग्रे च यत् तयोर्द्वैतयोर्द्वि-
खण्डे यावदन्तरं तावान् स्फुटः शरः । स तु कोटि-
रूपः । अतोऽत्र कोटिरूपेण पलोद्भवा सवः साधिताः
कृतायनदृक्कर्मको योऽप्युच्चवशात् प्रागुदित उद्देशप्रति वा
यैरसुभिस्तोऽत्र पलोद्भवस्तनाः । अथ यास्ये शरे तैर-
सुभिः क्षितिजादधःस्थो ग्रहो यावदुपरि क्षितिजं नीयते
तावत् कृतायनदृक्कर्मप्रहादपतः क्रान्तिहत्तं क्षितिजे
लगति । यदि सौम्यः शरस्तदा तैरसुभिः क्षितिजाद-
परिस्थो ग्रहः क्षितिजं यावदधो नीयते तावत् कृता-
यनदृक्कर्मकादुपहात् घटतः क्रान्तिहत्तं क्षितिजे लगति ।
अत उक्तं शरे यास्योत्तरे क्रमविलोमविधानलग्नमि-
त्यादि । एवं कृते उदयलग्नं जातम् । अस्मादुदय-
लग्नसाधनाद्वृत्तमस्तलग्नसाधनम् । यतो यैरसुभिर्वि-
चोपेण प्राच्यां ग्रहः क्षितिजादुन्नास्यते तैरेव प्रतीच्यां
नास्यते । यैर्नास्यते तैरेवोन्नास्यते । अथ प्रतीच्यां

ग्रहेऽस्तं गच्छति प्राच्यां यत्नलग्नमुदेति तदस्तलग्नम् ।
अतो भार्याधिकत्वात् खचरत इत्युक्तम् । इदं सर्वं
गोलोपरि सम्यग्दृश्यते ।

टकाण न० ज्यो० उक्तं राशेर्देशांशरूपे तृतीयांशे द्रेकाण्ये तथा
च एकैकराशौ तयो द्रेकाण्यास्तेन द्वादशराशिषु १६
द्रेकाण्या भवन्ति मेघादिराशिस्थानां तेषां षट्त्रिंशतः-
क्रमेण स्वरूपाणि दृष्टव्याः १६ लोकोक्तानि यथा
“कक्षां सितवस्त्रवेष्टितः कृष्णः शक्त इवाभिरक्षितम् ।
रौद्रः परशुं संसृज्यत धत्ते रक्तविलोचनः पुमान् १ ।
रक्ताम्बराभूषणभज्यचित्ता कुम्भाकृतिर्वाजिमुखी तृपात्ता ।
एकेन पादेन च मेघमध्ये दृक्काणरूपं यवनोपदिष्टम् २ ।
क्रूरः कलाज्ञः कपिलः क्रियार्थी भग्नव्रतोऽभ्युद्यत
दण्डहस्तः । रक्तानि वस्त्राणि विभर्ति चण्डो मेघे
तृतीयः कथितस्त्रिभागः ३ । कुञ्जितलूनकचा घटदेहा-
दग्धपटा तृषिताशनचित्ता । आभरणान्यभिवाञ्छति
नारी रूपमिदं वृषभे प्रथमस्य ४ । चैतन्धान्यदृष्टेनु-
कलाज्ञो लाङ्गुले सशकटे कुशलस्य । स्तम्भसुदहति
गोपतिहृत्यं क्षुत्तरोऽजदनो मलवासाः ५ । द्विपसमकायः
प्राण्डुरदंष्ट्रः शरभसमाङ्गिः पिङ्गलमूर्तिः । अविन्दग-
लोभस्याकुलचित्तो वृषभवनस्य मानगतयोमृद् ६ । स्रव्या-
श्रयं समभिवाञ्छति कर्म नारी रूपान्विताऽऽभरणकार्य-
कृतादरा च । हीनप्रजोऽस्मृतमुजर्तुमती विभाग-
सायां तृतीयभवनस्य वदन्ति तज्ज्याः ७ । उद्यानसंस्थाः
क्रवची धनुष्मान् शूरोऽस्त्रधारी गरुडाननस्य । क्रीडा-
त्मजालङ्कारार्थचिन्तां करोति मध्ये मिथुनस्य राशेः ८ ।
भूषितो वरुणवद्वज्ररत्नो बद्धतण्डकचः सधनुष्कः ।
जलवादनकलासु च विद्वान् काव्यकान्तिधुनराश्रयसाने ९ ।
पलमूलफलभृद्द्विपकायः कानने मलयगः शरभाङ्गिः ।
क्रोडतल्यवदनो हयकण्डः कर्कटे प्रथमरूपसुश्रुतिः १० ।
पद्माचिता मूर्ध्नि भोगियुक्ता स्त्री कर्कशारण्यगता
विरौति । शाखां पलाशस्य समान्विता च मध्ये स्थिता
कर्कटकस्य राशेः ११ । भार्याभरणार्थं शर्णवं नौस्यो गच्छति
सर्पवेष्टितः । हैमैश्च युतो विभूषणैश्चिपिटास्योऽन्यगतस्य
कर्कटे १२ । शालमलेरुपरि गृध्रजम्बुकौ न्ना नरस्य
मलिनाम्बरान्वितः । रौति मातृपितृविप्रयोजितः सि-
ंहरूपमिदमादाहृत्यते १३ । हयाकृतिः पाण्डुरमाल्य-
शेखरो विभर्ति कृष्णाजिनकम्बलं नरः । दुरासदः
सिंह इवात्तकार्मुको नतापनासो मृगराजमध्यसः १४ ।

अज्ञाननो वानरतुल्यचेष्टो विभर्त्ति दण्डं फलमाभिध-
 च । कूर्वी मनुष्यः कुटिलैश्च केशैश्च गेष्टरस्यान्तगतस्त्रि-
 भागः १५ । पुष्पप्रपञ्चेन घटेन कन्या मलप्रदिग्धास्वर-
 संवताङ्गी । वस्तुार्थसंयोगमभीष्टमाना गुरोः कुलं
 वाञ्छति कन्यकाद्यः १६ । पुरुषः प्रवृत्तीतलेखनिः श्यामो
 वस्त्रगिरा व्यवायकः । विपुलं च विभर्त्ति कार्मुकं
 रोमव्याप्ततनुश्च मध्यमः १७ । गौरी सुधौताग्रदक्क-
 शुभा सुसुच्छिता कुम्भकटाहहस्ता । देवालयं स्त्री प्रयता
 प्रवृत्ता वदन्ति कन्यान्त्यगतन्त्रिभागम् १८ । वीथ्यन्तरा-
 पण्यगतः पुरुषस्तुलावानुन्मानमानकुशलः प्रतिमानहस्तः ।
 भाण्डं विचिन्त्यति तस्य च मूल्यमेतद्रूपं वदन्ति यवनाः
 प्रथमं तुलायाः १९ । कलशं परिदृष्ट्वा विनिःपतितुं
 समभीषसति गृध्रमुखः पुरुषः । लुपितस्तृपितश्च कलत्र-
 सुतान्मनसैति तुलाधरमध्यगतः २० । विभीषयन् तिष्ठति
 रत्नचित्रितो वने स्तगान् काञ्चनतृणवर्मभृत् । फला-
 मिव वानररूपमृच्छरस्तुलावसाने यवनैरुदाहृतः २१ । वस्त्रै-
 र्विहीनाऽऽभरणैश्च नारी सहाससुहृत् ससुपैति कूनम् ।
 स्यान्त्युता सर्पनिवद्धपादा मनोरमा वृश्चिकराशिपूर्वः ।
 स्यान्त्युखान्यभिवाञ्छति नारी भर्तृकृते भुजगावृतदेहा ।
 कच्छपकुम्भसमानशरीरा वृश्चिकमध्यमरूपसुशन्ति २२ । धृ-
 लचिपिटकूर्महृत्पुष्पकः स्वस्वगृहाहृद्गालभीषकारी ।
 अवति च सलयाकरप्रदेशं स्तगपतिरन्त्यगतस्य वृश्चि-
 कस्य २३ । मनुष्यवक्तोऽयसमानकायो धनुर्विगृह्णाय-
 तमाश्रमस्यः । क्रतुपयोज्यानि तपस्विनश्च ररक्ष पूर्वं
 धनुषस्त्रिभागः २४ । मनोरमा चम्पकहेमवर्णा भद्रासने
 तिष्ठति मध्यरूपा । ससुहृद्वानि विषदृयन्ती मध्यवि-
 भागो धनुषः प्रदिष्टः २५ । कूर्वी नरोहाटकचम्पका-
 भोवरासने दण्डधरो निपत्यः । कौशेयकान्युद्धृतेऽ-
 जिनं च तृतीयरूपं नवमस्य राशेः २६ । रोमचितोम-
 करोपमदंष्ट्रः सुकरकायसमानशरीरः । योक्तृकजालक-
 वस्त्रनधारी रौद्रमुखो मकरप्रथमस्तु २७ । कलास्त्रभि-
 ज्ञाजदलायताक्षी श्यामा विचित्राणि च मार्गभागा ।
 विभूषणालङ्कृतलोहकर्णा योषा प्रदिष्टा मकरस्य
 मध्ये २८ । किन्नरोपमतनुः सकम्बलस्तूणचापकवचैः
 सन्वितः । कुम्भसुहृति रत्नचित्रितं स्त्रव्यगं मक-
 रराशिपश्चिमः २९ । स्नेहमद्यजलभोजनागमव्याकुली-
 कृतमनाः सकम्बलः । कोशकारवसनोऽजिनान्वितो गृध्र-
 तुल्यवदनो घटादिगः ३० । दग्धे शकटे सशाल्मले लो-

हान्याहरतेऽङ्गना वने । मलिनेन पटेन संवता भाण्डे-
 सुभिर्गतेय मध्यमः ३१ । श्यामः सरोमयवर्णः किरीटी-
 त्वक्पलनिर्यासफलैर्विभर्त्ति । भाण्डानि लोहैरति-
 भिम्बितानि सञ्चारयत्यन्तगतो घटस्य ३२ । सुगुभाण्ड-
 सुक्तामणिशङ्खभिश्च व्याप्तिप्रहस्तः सविभूषणश्च । भार्या-
 विभूषार्थमपां निधानं नावा जलव्यादिगतो भयस्य ३३ ।
 व्यत्युच्छ्रितध्वजपताकसुपैति पोतं कूर्मं प्रयाति जलधेः
 परिवारयुक्ता । वर्णेन चम्पकसुखा प्रमदा विभागो
 भीनस्य चैव कथितो मुनिभिर्द्वितीयः ३४ । श्वभ्रान्तिके
 सर्पनिवेष्टिताङ्गोवस्त्रैर्विहीनः पुरुषस्त्वटव्याम् । चौरा-
 नलव्याकुलितान्तरात्मा विक्रोशतेऽन्योपगतो भयस्य ३५ ।
 एतेषां स्वरूपोक्तीर्त्तनेन नष्टजातकोद्धारः तत्रैव दर्शितः
 तथा पटपञ्चाशिकायां चौरस्वरूपविज्ञानमपि एतदनुसा-
 रेण कार्यमित्युक्तम् यथा “अंगकाज् जायते द्रव्यं दृक्-
 कार्यैस्तस्करास्तथा” “होरानवगणप्रतिसं विलम्बं लम्बा-
 द्रविर्यावति वा दृकाणे । “तस्माद्वेत्तावति वा विलम्बं
 प्रष्टुः प्रवृत्ताविह शास्त्रमाह” वृहज्जा ० । राशिभेदे तद-
 धिपाय “स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपाः ग्रहाः । ते
 द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणास्त्वयएव हि” ज्योति-
 यथा मेघस्य स्वामी कुजः । द्रेक्काणेशः । तत्त्वम सिंह-
 राशेः स्वामी रविः स मेघस्य । द्रेक्काणेशः मेघतः
 नवमो धनुराशिस्येशः जीवः मेघस्य । द्रेक्काणेशः एवं
 वृषादेरुक्तम् । द्रेक्काण द्रेक्काण द्रेक्काणा अपि तत्रार्थे
 दृक्क्षेप इतः । । दृष्टिपाते स्त्रुसि० उक्ते रद्वत्तजजान्तरा-
 लस्यशरूपे क्षेपे च यथा

“अथाभ्यासपयुक्तं दृक्क्षेपं लम्बनोपयुक्तं दृग्गतिं
 चाह” रङ्ग० । “मध्योदयज्ययाभ्यस्ता विज्याप्रा वर्गितं
 फलम् । मध्यज्यावर्गविस्त्रिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
 तत्त्रिज्यावर्गविस्त्रिष्टान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः” मू० पूर्वा-
 त्तमध्वज्या पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्यया । अस्या ज्याक
 पत्वादृग्गज्ययेत्युक्तम् । गुणिता विज्यया भक्ता फलं
 वर्गितं वर्गः सञ्ज्ञानो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्यं
 इत्यर्थः । मध्यज्याया वर्गे विस्त्रिष्टं हीनं वर्गितं फलं
 कार्यम् । शेषान्मूलं दृक्क्षेपः तत्त्रिज्ययोर्ध्वं वर्गितं तयो-
 रन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुर्दृग्गतिमज्ज्ञो
 भवति । न तु शङ्कुमात्रम् । अत्रोपपत्तिः । विभो-
 नलम्बस्य दृग्गज्यानयनार्थं क्षेपम् । मध्यलम्बदृग्गज्या
 कर्णस्त्रिभोनलम्बस्य आस्योत्तरवृत्तात् प्रागपरस्थितत्वेन

तत् खस्त्रिकान्तरस्थितदीयदृग् चतुर्देशांशज्या कोटिः ।
 मध्यलग्नत्रिभोनलग्नान्तरांशज्या क्रान्तिदृक्स्थो भुजः ।
 अत्र भुजानयनं चोदयलग्नस्थक्रान्तिदृक्प्रदेशः । प्राक्-
 खस्तिकात् तदग्रान्तरेणोत्तरदक्षिणो भवति । एवमस्त-
 ल्ग्नप्रदेशः परखस्तिकादक्षिणोत्तरः । तददुरोधेन च
 त्रिभोनलग्नप्रदेशक्रान्तिदृक्तीययास्योत्तरदृक्चतुर्दृग् च-
 चित्तजिघमसातात् तदग्रान्तरेण लग्नमवस्थं भवति ।
 अतस्त्रिज्यासुल्यमध्यलग्नदृग्ज्या लग्नायासुल्यो भुजस्त-
 दाभीष्टतदृग्ज्या क इत्यनुपातेन स फलः ज्ञः । तद-
 गौनान्मध्यलग्नदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या
 दृक्चेपास्या । एतदगौनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनल-
 ग्नशङ्कुर्दृग्गतिः सज्जः । अत्रेदमवधेयम् । त्रिप्रश्नाधि-
 कारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलग्नस्य शङ्कुदृग्ज्ये दृग्गति
 दृक्चेपसुल्ये न भवतः । किन्तु दृग्गतिदृक्चेपास्यां
 क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा भूलीकर्मणानुभवात् ।
 अत आनीतोऽयं दृक्चेपस्त्रिभोनलग्नदृग्ज्यासुल्यस्योऽपि
 न त्रिज्यासुल्यः । किन्तु फलवर्गो न त्रिज्यावर्गपदरूपविल-
 लणदृक्चेपासाधर्ममाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो दृग्-
 ज्यायास्त्रिज्यासुल्यत्वेन त्रिज्यादृक्परिणतो दृक्चेप-
 स्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्चेपरूपा । अस्यास्त-
 त्रिज्यावर्गेत्यादिना दृग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलग्नशङ्कु-
 रूपा । एतदुक्तिः खलान्तरत्वाद्गणितसुखार्थं कपालुना
 कृता । त्रिप्रश्नक्रियागौरवमभियैतन्मार्गान्तरं लाघवाद्भुक्त-
 मिति दिक् । अथ लाघवाद्दृक्चेपदृग्गती गणितसुखार्थं
 लोकार्धेनाहं रङ्गं “नतांशवाङ्कोटिज्ये स्फुटे दृक्चेप-
 दृग्गती । एकज्यावर्गेतस्म्यदो लब्धं दृग्गतिजीवया” स्तु ।
 “दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशतदूनवतिरूपयोर-
 नयोर्ज्ये क्रमेण दृक्चेपदृग्गती अस्तुटे स्थूले । यत्तु
 स्फुटे प्रागुक्ते दृक्चेपदृग्गती विज्ञाय गणितलाघवार्थं
 दशमभावनतांशभुजकोट्योर्ज्ये तत्स्थानापन्ने प्राप्ते ।
 तत्तदृग्ज्याभावे नतांशवाङ्कोटिज्ये दृक्चेपदृग्गती स्फुटे
 इति तत्र उक्तप्रकारेणैतत्सिद्धेस्तत्प्रयत्नस्य व्यर्थत्वात् ।
 अत्रोपपत्तिः । त्रिभोनलग्नस्य दशमभावासुल्यत्वेन दश-
 मभावस्य यास्योत्तरदृक्स्थत्वेन लाघवार्थं दशमभावमेव
 त्रिभोनलग्नं प्रकल्प्य तद्वतांशज्या मध्यज्यारूपा त्रिभो-
 नलग्नदृक्चेपः । उक्तज्या शङ्कुर्दृग्गतिः । इदमति-
 स्थूलम् । यैस्तु भगवतोक्तं मध्यलग्नं दशमभावपर-
 तथा व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति सूक्ष्मम् । प्रयास-

साधितदृक्चेपदृग्गती प्रागुक्ते सूक्ष्मे व्यथितस्थूले इति
 ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु “त्रिभोनलग्नस्य दिनांशजाते
 नतोत्तरज्ये यदि वा सुखार्थम्” । इति यदुक्तं तदस्मात्
 सूक्ष्ममिति ध्येयम्” रङ्गं । [तीर्णदृक्पथे” नैषं ।
 दृक्पथ पु० इतः । दृष्टियोग्ये स्थाने । “क्रमेण तस्मिन्मध्य-
 दृक्प्रसाद स्त्री दृशं प्रसादयति अङ्गनेन प्र+सद+णिच्
 अण् दृशः प्रसादो यस्याः वा । कुबल्यायां राजनि०
 तदङ्गनेन नेत्रयोः प्रसादनात्तस्यास्तथात्वम् ।
 दृक्प्रिया स्त्री दृशं प्रीणाति प्री-ल । शोभायां राजनि०
 शोभादर्शने हि, दृशोस्तद्वद्वारात्मनः प्रीणनात्तस्यास्तथात्वम्
 दृक्शक्ति स्त्री दृक् प्रकाशनमेव शक्तिः । १ प्रकाशरूपे चैतन्ये
 २ तद्युक्ते सर्वप्रकाशके चेतने पुरुषे च “दृग्दर्शनशक्ती रे-
 कात्मतेवासिता” पात० सू० “पुरुषोदृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शन-
 शक्तिः” भा० ।
 दृक्श्रुति पु० दृक् नेत्रमेव श्रुतिः श्रवणमस्य । चक्षुःश्रवसि
 सर्पे इत्या० । [धिष्ठातृत्वेन तदध्यक्षत्वम् ।
 दृग्ध्यत्त पु० इतः । सूर्ये शब्दार्थकल्पतरुः । तस्य नेत्रा-
 दृगल न० दृशे दर्शनायालति अल-पर्याप्तौ अच् । शकले
 खण्डे “पुरा दृगलं प्रत्तमिन्द्रामितः” आश्व० श्रौ० ५।७।२
 “दृगलं शकलम्” नारा० ।
 दृग्गति स्त्री इतः । १ दृशोर्गतौ स्तु० सि० उक्ते यहस्योप-
 योगिनि २ दृशोगतिभेदे दृक्चेपशब्दे दृशम् ।
 दृग्गोल न० खगोलान्तर्गते गोलभेदे यथोक्तं सि० शि०
 “ब्रह्मा खगोले नलिकाद्वयं च भ्रुवद्वये तच्चलिकास्यमेव ।
 बहिः खगोलाद्बिदधीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु वक्ष्य-
 माणम् । भगोलदृक्चैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञो-
 ऽपममण्डलादौः । द्विगोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र चेत्
 हि दृग्गोलमतो वदन्ति” । “तस्मिन् खगोले भ्रुवचिह्नयो-
 र्नलिकाद्वयं ब्रह्मा तच्चलिकाधारमेव खगोलाद्बहिर्ह्रस्व-
 तयान्तरे दृग्गोलं रचयेत् । कथितैः खगोलदृक्चैर्वक्ष्य-
 माणैर्भगोलदृक्चैः क्रान्तिविमण्डलादौर्ध्वे निबध्यते स
 दृग्गोलः । कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थाह । द्वि-
 गोलजातमित्यादि । यतोऽप्रागुक्त्यासमण्डलादृक्चेपाणि
 द्विगोलजातानि भगोलदृक्चैः खगोलदृक्चैर्मिलितैस्त-
 म्युत्पद्यन्ते । भिन्नगोलवन्मे सम्यङ् नोपलभ्यन्त इति
 दृग्गोलः कृतः” प्रमि० ।
 दृग्ज्या स्त्री स्तु० सि० उक्तायां दिनमानादिज्ञानार्थं शङ्कुः क्वायो-
 पयोगिन्यां दृष्टियोग्यायं दृग् चक्षेत्स्यजीवायाम् यथोक्तं

तत्र "त्रिज्योदकचरजायुक्ता यास्यायां तद्विवर्जिता । अन्यथा
नतोत्क्रमज्योना स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणा । त्रिज्याभक्ता
भवेच्छेदो लम्बज्याग्नोऽथ भाजितः । त्रिभज्यया भवे-
च्छङ्कुसद्वर्गं परिशोधयेत् । त्रिज्यावर्गात् पदं दृग्ज्या
ह्यायाकर्णं तु पूर्ववत्" सू० सि० "उत्तरगोले चरोत्तमत्रया
ज्या चरज्येत्यर्थः पूर्वचरानयने चरज्यायाश्चरजेति
सङ्ज्ञोक्तेः । युक्ता त्रिज्यान्या स्यात् । यास्यगोले
तथा चरज्ययोना त्रिज्यान्या स्यात् । नतोत्क्रम-
ज्योना सूत्रोदयादिनगतघट्टो दिनशेषघट्टो वा दिना-
धर्मात्तर्गता उन्नतसंज्ञास्ताभिस्तु न दिनाधर्मात् नतकालो
घट्टात्मकस्तस्यास्यो लिप्तास्तत्त्वयसैरित्यादिविधना
सुनयो रस्ययमला इत्याद्युक्तोत्क्रमज्यापिण्डज्योत्-
क्रमज्या । पञ्चदशवर्गधिकनते तु पञ्चदशवर्ग्यूनतस्य
क्रमज्याखण्डः क्रमज्या तथा युक्ता त्रिज्योत्क्रमज्या
भवति । तथा हीनेत्यर्थः । स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणा ।
सहोरात्रचरज्यास्वम्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धं युज्या तथा
गुणितया त्रिज्या भक्ता फलं छेदसंज्ञः स्यात् । अथान-
न्तरं छेदो लम्बज्या गुणितस्त्रिज्यायां भाज्यः फलसि-
ष्टकाले शङ्कुः स्यात् । तस्य शङ्कोर्वर्गं त्रिज्यावर्गाच्छो-
धयेत् । शेषस्य मूलं दृग्ज्या । व्यायां ह्यायाकर्णं तु
पूर्ववत् पूर्वोक्तरीत्या भवतः । अत्र ह्यायाकर्णं
त्विति कोणच्छायाकर्णसाधनस्योक्तान्तभागस्य ग्रहणात्
तच्छोकोक्तरीत्याभीष्टशङ्कुदृग्ज्याभ्यां ह्यायाकर्णौ सा-
ध्यावित्युक्तम् । अत्रोपपत्तिः । यास्योत्तरवृत्तोर्ध्वभाग-
ग्रहाधिष्ठितदुरावृत्तसम्पातात् क्षितिजदुरावृत्तस-
म्पातद्वयवृद्धोदयास्तस्त्वक्षितिजसम्बद्धयास्योत्तरवृत्तस्त्व-
सम्पातपर्यन्तमहोरात्रवृत्ते स्त्वत् त्रिज्यालुङ्घनन्या ।
सा तत्तरगोले चरज्यायुता त्रिज्या दक्षिणगोले चर-
ज्ययोना त्रिज्या उन्नतलयास्योत्तरस्त्वत्तावध्यहो-
रात्रवृत्तव्यासार्धं त्रिज्यात्वात् उन्नतललोत्तर-
दक्षिणक्रमेण क्षितिजादूर्ध्वस्थत्वेन तद्व्यासोत्तरस्त्व-
योर्मध्ये चरज्यात्वाच्च । सहाहोरात्रवृत्ते व्यासो-
त्तराहोरात्रवृत्तसम्पातादुभयत्र नतवृत्तरेण स्थाने
तत्स्त्वत् नतकालस्य सम्पूर्णज्या । तन्मध्यादूर्ध्वस्त्वत्
शरूपं नतोत्क्रमज्या । तथा हीनान्या ग्रहस्थाना-
दहोरात्रवृत्ते उदयास्तस्त्वपर्यन्तसङ्गुत्वं त्रिज्यालु-
ङ्घमिष्टान्या । तस्युत्था यास्योत्तरोर्ध्वव्यासस्त्वत्तर्गता
सा युज्याप्रमाणसाधितेष्टहृतिः । युज्यागुणा त्रि-

ज्याभक्ता फलं छेदः । अस्मात् त्रिज्याकर्णं लम्बज्या
कोटिस्तदेष्टहृतिर्कर्णं काकोटिरित्यनुपातेनेष्टशङ्कुः ।
अस्मादृग्ज्याच्छायातत्कर्णो उत्तरीत्या सिद्धनीत्युक्तस-
पपन्नम्" रङ्गनाथः ।

दृग्लम्बन न० सि० शि० उक्ते ग्रहणदर्शनोपयोगिनि दृक्-
क्षेत्रस्थलम्बनेदे यथा

"इष्टापवर्तितं पृथ्वीं कक्षे च शशिसूर्ययोः । भित्तौ
विलिख्य तन्मध्ये तिर्यगेखां तथोर्ध्वं गाम् । तिर्यगेखा-
युतौ कल्प्यं कक्षायां क्षितिजं तथा । ऊर्ध्वरेखायुतौ
खार्धं दृग्ज्याचापांशकैर्नतौ । कर्त्तव्येन्दुं समुत्पत्तिं
लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूमध्यतः स्त्वं नयेच्छङ्कांश-
मण्डलम् । द्रष्टुर्भूषणद्वयदृष्टिस्त्वं तदुच्यते ।
कक्षायां स्त्वयोर्मध्ये यास्ता लम्बनलिपिकाः । गर्भस्त्वे
सदा स्यातां चन्द्रार्कौ समलिपिकौ । दृक्स्त्वत्तास्त्वित्य-
न्तरेण तन्नाम्बनं स्मृतम् । दृग्गर्भस्त्वयोरेक्यात् खमध्ये
नास्ति लम्बनम्" । "यत्र तत्र नतादूर्ध्वसन्द्रावलम्ब-
नम् । तदृग्मृत्तेऽन्तरं चन्द्रभावोः पूर्वापरं च तत् ।
पूर्वापरं च यास्योदगजातं तेनान्तरद्वयम् । अत्रापमण्डलं
प्राची तत्तिर्यग्दक्षिणोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन लम्ब-
नारूपं तदन्तरम् । यदान्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदु-
च्यते । नतिलिप्ता भुजः कर्णौ दृग्लम्बनकलास्तयोः ।
कल्पन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिपिकाः । परलम्बन-
लिप्तास्त्रि त्रिज्याप्रा रविदृग्ज्याका । दृग्लम्बनकलास्ताः
स्युरेव दृक्क्षेपतो नतिः । गत्यन्तरस्य तिर्यग्शः परल-
म्बनलिपिका । गतियोजनतिर्यग्शः कुदलस्य यतो
मितिः । सुर्लम्बनकला नाड्यो गत्यन्तरलवोद्धृताः ।
प्रागग्रतो रवेश्चन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवलम्बितः" सि० शि०

दृग्विषयं पुंस्त्री द्विगु विषयस्य । दृष्टिविषये र्भ्रमभेदे हेमच० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दृग्मृत्त न० दृशः प्रचारस्यानं दृत्तमिव । इष्टाकारे दृक्प्रचा-
रस्यले । "दृग्मृत्तस्य कदम्बप्रोतदृत्ताकारत्वे क्रान्ति-
वृत्ते ततोऽन्तराभावाद् लम्बनाभावः । यास्योत्तरमन्तरं
दृग्लम्बनं नतिरेयोत्पन्ना । दृग्मृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते तु
दृग्लम्बनमेव क्रान्तिवृत्ते मयोरन्तरमिति लम्बनसुपपन्नं
नव्यभावश्च । तथा च दृग्मृत्तस्य कदम्बप्रोतदृत्ताका-
रत्वे विभोनलम्बनस्थानेऽसौ भवति तद्वत्तस्य क्रान्ति
वृत्तयास्योत्तरत्वे नोदयास्तलम्बनमध्यवर्तिन्येन लम्बनस्थानात्
त्रिभान्तरितत्वात्" सू० सि० टी० रङ्गना० २६६५ मण्डले च

दृढगुणल न० दृढः तत्प्रचारस्य मण्डलमिव । सि० शि० उक्ते
गोलवस्थान्तर्गते वलयाकारे मण्डलभेदे यथोक्तं तत्र
“जङ्घाधरस्त्रिककीलयुग्मे प्रोतं स्त्र्यं दृढवलयं तदलः ।
कृत्वा परिभ्राम्य च तत्र तत्र नेयं ग्रहो गच्छति यत्र
यत्र । ज्ञेयं तदेवास्त्रिलखचराणां ग्रथक् ग्रथगवा रच-
येत् तथाष्टौ । दृढमण्डलं विविभलग्नकस्य दृक्क्षेप-
वृत्ताख्यमिदं वदन्ति” खस्त्रिके चाधःस्त्रिके चालः-
कीलकौ कृत्वा तयोः प्रोतं स्त्र्यं दृढवलयं कार्यम् । तत्तु
पूर्वदृष्टेभ्यः किञ्चिन्मूलं कार्यम् । यथा खगोलान्तर्भ-
वति । यद्येक एव ग्रहगोलस्तदैकमेव दृढमण्डलम् ।
यो यो ग्रहो यत्र यत्र वर्तते तस्य तस्योपरीदमेव परि-
भ्राम्य विन्यस्य दृग्जग्राशङ्कादिकं दर्शनीयम् । अथ वा
ग्रथक् ग्रथगटौ दृढमण्डलानि रचयेत् । तथाष्टमं वि-
विभलग्नस्य तच्च दृक्क्षेपमण्डलम्” दृढवलयमप्यत्र

दृढं त्रि० दृढं दृष्टिं वा दृष्टौ क्तः “स्थूलवलयोः” इडभावः इदि-
तोऽपि नि० नलोपः । १ स्थूले २ अश्रितिले प्रगाढे श्व-
लवति च मेदि० ४ कठिने अमरः ५ लौहे न० शब्दच० ।
भावे क्त । इक्षतिशये न० अमरः । क्रियाविशेषणत्वे
ऽस्य क्लीवता “दृढभक्तिरिति जग्रेष्ठे” रघुव्या० “दृढं
भक्तिरस्येति विग्रहः” भक्तिना० । “दृढा भक्तिश्च
केशवे” विष्णुस्तवः । दृढत्वं च काठिन्यं तच्च स्पर्शत्वव्याप्यं
जातिभेदः, अश्रितिलावयवसंयोगभेदः, उपचारात् अति-
शयश्च । “दृढकारी स्तुर्दालः क्रूराचारैरसंवसन्”
मनुः “दृढग्राही करोमीति जयं जपति जापकः ।
न संपूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति” भा० शा०
१६७ अ० । दृढस्य भावः इमनिच् इडिमन् तज्ज्ञावे पु०
“ब्रह्मान द्रागेव दृढिमरमणीयं परिकरम्” गङ्गालहरी
तत्र दृढत्व न० तत् दृढता स्त्री षप्रज् दाढप्र न० स्थौल्ये
अतिशये च । अतिशयेन दृढः इष्टन् ऋतोरः दृढिष्ठ
द्वैयसुन् दृढीयस् अतिशयेन दृढे त्रि० द्वैयसुनि स्त्रियां
ङीप् । दृढं करोति णिच् ऋतोरः । दृढवति “वियोगो
वैराग्यं दृढयति च” प्रबोधचन्द्रो० त्रयोदशमनोः रुचेः
७ पुत्रभेदे पु० । “त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः
सुताः । चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतोऽभूतः । सुनेत्रः
क्षत्रबुद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढः । रौच्यस्यैते मनोः
पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे” हरिवं० ७ अ० । दृढतराष्ट्र-
पुत्रभेदे पु० “पुत्रास्तेऽभ्यर्दयन् भीमं दश दाशरथेः
सभाः । नागदन्तो दृढरथो वीरवाह्नरयोभुजः ।

दृढः सुहृत्सो विरजाः प्रसाधोऽप्यायपि । तान्
दृष्टा चुक्रुधे भीमोजगृहे भारसाधनान् । एकमेकं
सुसिद्ध्य पातयामास मर्मसु । ते विज्ञा व्यसवः मेतु
स्थन्दनेभ्योऽस्मिन्तौजसः” भा० द्रो० १५७ अ० । विष्णौ पु०
“वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः सङ्कर्षणोऽक्षुतः”
विष्णु सं० “स्वरूपसामर्थ्यादेः प्रच्युत्तभावात् दृढः”
भा० १० रूपकभेदे पु० “दृढः प्रौढोऽथ खचरो विभव-
चतुरक्रमः । निशाकः प्रतितालः कथिताः सप्त
रूपकाः” इत्युद्दिश्य “दृढाख्यः स्याद् लघुद्वयं तालेऽत्र
हंसलीलके । चतुर्दशाक्षरयुतः शृङ्गारे परिकीर्तितः”
सङ्गीतदा० । लीला० उक्ते ११ कटुकगणितभेदे कुटुकशब्दे
दृश्यम् । [एकयुक्ते दृढभेदे शब्दर०]

दृढकण्टक पु० दृढः कण्टकोऽस्य । (धला आकड़) लुङ्क-
दृढकाण्ड पु० दृढः कठिनः काण्डः स्तम्भोऽस्य । १ वंशदृढो
२ दीर्घरोहिषके च राजनि० ।

दृढक्षत्र पु० धृतराष्ट्रभेदे “हरवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्ति-
रनूदरः” भा० आ० ६७ अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढक्षुरा स्त्री दृढं क्षुरमिवाग्रं यस्याः । वल्लजायाम् दृढ-
भेदे राजनि० ।

दृढगात्रिका स्त्री दृढं गात्रमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् ।
मत्स्यखण्डां फाणिते शब्दच० ।

दृढग्रन्थि पु० दृढो ग्रन्थिः पर्वस्य । १ वंशे राजनि० २ कठिन-
ग्रन्थियुक्तभावे त्रि० ।

दृढच्छद न० दृढः छदोऽस्य । दीर्घरोहिषकेदृष्टो राजनि० ।
दृढच्युत पु० परपुरञ्जयन्तपात्रजायां जाते अगस्त्यसुनिपुत्रे

इक्ष्वाहापरनामके सुनिभेदे “उपयेमे वीर्यपणां वैदभी”
मलयज्यजः । युधि निर्जित्य राजन्यान् पाण्ड्याः परपुर-

ञ्जयः । तस्यां संजनयाञ्चके आत्मजामसितेक्ष्णाम् ।
यवीयसः सप्त सुतान् सप्त इविडभूतः । अगस्त्यः

मागुडितरक्षपयेने धृतव्रताम् । यस्यां दृढच्युतो जातः
इक्ष्वाहात्मजो सुनिः” भाग० ४।२८।२८ पादपुरणार्थः ।

सन्धिरार्थः । अयं गोत्रप्रवरविशेषः प्रवराध्याये दृश्यः ।
दृढतरु पु० नित्यकर्म । धवदृक्ते राजनि० । दृढदृष्टोऽप्यत्र

दृढदृष्टा पु० दृढं कठिनं दृष्टमस्य । १ सुञ्जतृये २ वल्लजायां
स्त्री राजनि० ।

दृढत्वच् पु० दृढा त्वगस्य । यावनालशरे राजनि० ।
दृढदंशक पुंस्त्री दृढं दंशति दन्तश-एतुल् । (हाकर)

ख्याते जलजन्तुभेदे शब्दार्थकल्प० । स्त्रियां ङीप् ।

डीप् । २दृढदंशनकारिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् कापि
अतद्वचमिति भेदः ।

दृढधन पु० दृढं धनं निश्चयरूपा सम्पत्तिरस्य । शाक्यकुनौ
ललितवि० । दृढधनुरप्यत्र । समासान्तविधेरनित्वात्
नानङ् ।

दृढधन्वन् पु० दृढं धनुरस्य अनेङ् समा० । १दृढधनुको
“राजानं दृढधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम्” भा०द्रो०
१३१अ० । २पौरवे नृपभेदे “दक्षिणस्थस्य कम्बोजो दृढ-
धन्वा च पौरवः” भा०आ० १८३अ० ।

दृढनिश्चय पु० दृढः कुतर्कैरभिभवितुमशक्यतया स्थिरः
निश्चयः अहमकर्त्तृभोक्तृसंसारिसञ्चिदानन्दादितोयं ब्रह्मा-
स्मीत्यध्यवसायोऽस्य । स्थिरपक्षे संसारादुपरते अहं
ब्रह्मास्मीत्यव्यवसाययुते विदुषि ।

दृढनीर पु० दृढं कालेन दृढतां प्राप्तं नीरं यस्य । नारिकेले
राजनि० । तस्य जलस्यैव क्रमशः कठिनशस्वरूपेण
परिणतत्वात् तथात्वम् ।

दृढनेमि पु० अजमीढवंशे सत्यधृतिनृपपुत्रे नृपभेदे ।
“अजमीढस्य दायदः” इत्युपक्रमे “जज्ञे सत्यधृतेः पुत्रो
दृढनेमिः प्रतापवान्” हरिवं० २०अ० । दृढा नेमिरस्य ।
२दृढनेमिके रथे पु० । [गौरा० डीप् ।

दृढपत्र पु०दृढं पत्रमस्य । १वंशे २वल्लजायां स्त्री राजनि०
दृढपाद त्रि०दृढः पादः पदनं ज्ञानमस्य । १दृढनिश्चये २वेधसि
पु० “बहुलादुदृढपादश्च विश्वात्मा जगतां पतिः” हरिवं०
२०४० अ० । दृढः पादोमूलमस्याः समासान्तविधेरनि-
त्यत्वाच्चात्तलोपः समा० । २यवतिक्तायां स्त्री भूम्या-
मलक्यां स्त्री राजनि० डीप् ।

दृढप्ररोह पु० दृढः प्ररोहः अङ्कुरोऽस्य । वटवृक्षे राजनि०

दृढफल पु० दृढानि फलानि यस्य । नारिकेले राजनि० ।

दृढवन्धिनी स्त्री दृढं बध्नाति यध्नाति स्वाश्रयं णिनि ।
१शृंगामालतायां शब्दच० । २अशिशिलवन्धकारके त्रि० ।

दृढभूमि पु० दृढा भूमिरवस्था यस्य । दीर्घकालनैरन्तर्यादरा-
सेविते योगशास्त्रोक्ते मनसःस्थैर्यकरणार्थं अभ्यासभेदे
“तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः” पात०सू० “चित्तस्थाऽवृत्तिकस्य
प्रशान्तवाहिता स्थितिः प्रयत्नः वीर्यसत्त्वाहः तत्संपिपा-
दयिषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः” भा० “स तु दीर्घकाल-
नैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः” सू० “दीर्घकालासेवितः
निरन्तरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्याया अज्ञया च
संपादितः सत्कारवान् दृढभूमिर्भवति । व्युत्थानसंस्का-

रेणानभिभूतविषय इत्यर्थः” भा० “ननु व्युत्थानसंस्कारे-
णानादिपरिपन्थिना प्रतिबद्धोऽभ्यासः कथं स्थित्यै-
क्यत इत्यत आह स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्का-
रासेवितो दृढभूमिः यथोक्तः सोयमभ्यासो विशेषेण एवं
सम्पन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभि-
भूतस्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेवंभूतमभ्यासं
कृत्वोपरमेत ततः कालपरिपाकेणाभिभवेत् तस्मिन्नोपर-
न्त्यमिति भावः” विवरणम्

दृढमुष्टि पु० दृढो मुष्टिर्धारणेऽस्य । १खड्गादौ हेमच० ।

दृढं बद्धः दानार्थमप्रसारितो मुष्टिरस्य । १कृपणे त्रि०
दृढोमुष्टिस्तदाघातोऽस्य । दृढमुष्ट्याघातकारिणि “निष्ट-
हीतः कम्बरायां शिशुना दृढमुष्टिना” हरिवं० २०अ० ।

दृढमूल पु० दृढं मूलमस्य । १सृज्यतृणं २मन्यानकतृणे च
राजनि० ३नारिकेले शब्दार्थकल्प० ।

दृढरङ्गा स्त्री दृढः रङ्गो रङ्गनं यस्याः पूत० । स्फुट्यां
(फटकिरी) राजनि० । तद्योगेन रागस्य स्थिरतेति
तस्यास्तथात्वम् ।

दृढरथ पु० १धृतराष्ट्रभेदे “अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढ-
रथश्च यः” भा०आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ अस्त्वैव नामान्तरं
दृढरथाश्वय इति तत्र पाठान्तरम् । २कच्छेयुवंश्ये नृपभेदे
तदुवंशवर्णने “दृढन्मनास्तु राजेन्द्रो जनयासास वै
सुतम् । नाम्ना जयदृधं वीरं यस्मादुदृढरथो नृपः ।
आसीदुदृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजय !” हरिवं०
११३अ० ।

दृढरुचि स्त्री दृढा रुचिरस्य । १स्थिररागयुक्ते २कुशदी-
पपतेर्हिरण्यरेतसः प्रैयत्रतस्य पुत्रभेदे कुशदीपशब्दे
२१४५ दृश्यम् ।

दृढलता स्त्री नित्यकर्म० । पातालगङ्गीलतायां राजनि० ।

दृढलोमन् त्रि० दृढानि लोमान्यस्य । १कठिनलोमयुक्ते
त्रि०स्त्रियां डाप् डीप् वा दृढलोमा दृढलोम्नी ।
२शूकरे पु० शूकर्यां स्त्री शब्दच० ।

दृढवर्मान् पु० दृढं वर्म यस्य । १दुर्भेदसञ्ज्ञाहयुक्ते २धृतरा-
ष्ट्रपुत्रभेदे दृढत्वात्तद्वद्दृश्यम् ।

दृढवल्कल पु० दृढं वल्कलमस्य । १पृग्गुच्छे २अम्बुजायां
स्त्री तत्र दृढत्वचापि राजनि० । ३कठिनवल्कल-
युक्ते त्रि० ।

दृढवल्का स्त्री दृढं वल्कमस्याः । अम्बुजायां राजनि० ।

दृढबीज पु० दृढं बीजमस्य । १वदरे २चक्रमर्दे ३वर्षुरे च

राजनिः एतेषां कठिनवीजकत्वात्तथात्वम् ४कठिनवी-
जयुक्ते त्रि० कर्म० । ५कठिने वीजे न० ।

दृढव्य पु० ऋषिभेदे “दृढव्यचोर्द्वाङ्गश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा”
भा०व्य० १५०अ० ।

दृढव्रत त्रि० दृढ प्रतिपन्नैशालयितुमशक्यं व्रतमस्य । १अन-
रायैरचाल्यसङ्कल्पके फलपर्यन्तं प्रारब्धकर्मात्यागशीले
भगवानेव भजनीयः स च एवंरूप एवेत्यत्राप्रामाण्यश-
ङ्कान्धसंकल्पके श्रद्धादिषु च । तत्र प्रथमार्थे “एवं दृढ-
व्रतोन्वितं व्रत्तचारी समाहितः” सन्तुः द्वितीयां
“अहिंसानिरतो वच सत्यवादी दृढव्रतः” भा०व्य०
६२१०श्लो० शस्त्रिरसङ्कल्पयुक्ते च “स्येयान् निगूढ-
सानोधीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” सा०द० ।

दृढसन्ध त्रि० दृढा सन्धाऽस्य । १स्थिरसन्धाने २धृतराष्ट्रपुत्र-
भेदे पु० “जरासन्धो दृढसन्धः सत्यसन्धः सहस्रवाक्”
भा०व्य० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढसन्धि त्रि० दृढः सन्धिः सन्धानं यस्य । निश्चिद्रतया
संहते अमरः । [सूर्वालतायाम् शब्दच० ।

दृढसूत्रिका स्त्री दृढं सूत्रं यस्याः कप अत इत्थम् ।
दृढसेन पु० कलियुगीये जनमेजयवंश्ये नृपभेदे “क्षेमोऽय
सुव्रतस्तस्माद्धर्मस्तत्र समन्ततः । दृढसेनोऽयः सुमतिः
सुबलो जनिता ततः” भाग० ८।२२।३० जनमेजयं
पति तद्वंशप्रभविष्यन्पोक्तौ ।

दृढस्कन्ध पु० दृढः स्कन्धोऽस्य । क्षीरिदृक्ते जटाधरः ।
दृढस्य पु० अगस्त्यर्षेर्लोपासुद्रागर्भजाते इक्ष्वाहापरनामके
ऋषिभेदे इक्ष्वाहशब्दे ८२८५०दशप्रम् ।

दृढहनु पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे “आजमीढादृढहदिषु
स्तस्य पुत्रो दृढहनुः । दृढह्वायस्तस्तस्य पुत्रश्चासी-
ज्जयद्रथः । तत्सुतोविशदस्तस्य सेनजित् समजायत ।
रुचिराक्षो दृढहनुः काशप्रोवत्सश्च तत्सुताः” भाग०
५।२१।१७।

दृढहस्त पु० दृढः हस्तः हस्तव्यापारोऽस्य । १खड्गादि-
धारणे दृढहस्तके योषे २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “दृढहस्तः
सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ” भा०व्य० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ
दृढाक्ष पु० राजभेदे “एकलव्यो दृढाक्षश्च क्षत्रधर्मा जयद्रथः”
हरिवं० ८६अ० ।

दृढाङ्ग त्रि० दृढमङ्गमस्य । १कठिनाङ्गयुक्ते २हीरके न० राजनि-
तस्यावयवस्य इतरापेक्षयाऽतीव कठिनत्वात्तथात्वम् ।
दृढादि पु० “वर्णदृढादित्यः षप्रञ्च” पा० “चात् इमनिच्”

मि०बौ० उक्ते भावे षप्रञ्चमनिचोर्निमित्ते शब्दगणे स
च गणः “दृढ दृढ परिदृढ भृश कृश वक्र युक्त चक्र
धाम्न कण लवण ताम्र शीत उष्ण जड वधिर पण्डित
मधुर सूखं भूक (वेद्यातलातमतिजनः शारदानाम्) (समो
मतिमनसोः) जवन” दृढादिः । गुणवचनत्वादेव सिद्धे
इमनिजर्थं वचनम् ।

दृढायु पु० तृतीयमनोः सावर्णस्य पुत्रभेदे “संवर्त्तगः सुगर्भा
च देवानीकः पुष्टवहः । क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः
पण्डको सन्तुः । सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव
स्रुताः” हरिवं० ७अ० । उर्वशीगर्भजाते ऐलन्दपुत्र-
भेदे च “षट् स्रुता जज्ञिरे चैलादायुधीर्भानमावसुः ।
दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीस्रुताः” भा०व्य० ७४अ०

दृढायुध पु० दृढमायुधं तद्व्यापारोऽस्य । दृढायुधव्यापारके
“दृढायुधो ध्रुवपातो युद्धे च कृतनिश्चयो” (नकुल-
सहदेवौ) भा०व्य० ५१अ० । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “उग्रा-
युधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः” भा०व्य० ६७अ०
तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढाख पु० धुन्धुमारनृपपुत्रभेदे “धौन्धुमारिर्दृढाखश्च हर्यश्च-
स्तस्य चात्मजः” हरिवं० १२अ० ।

दृढेयु पु० ऋषिभेदे “दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्ति-
मान् । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैवादित्यसन्निभाः”
भा०व्य० १५०अ० ।

दृढेषुधि पु० दृढं बद्ध इषुधिर्येन । दृढतया बद्धतणके १योषे
२राजभेदे “अविचित्रपुलोधूर्तः कृतवन्मुर्देषुधिः” भा०
व्य० १अ० ।

दृढ त्रि० दृढः १आदरयुक्ते आदतः दृढ-विदारे क्त बा०
ह्रस्वः । २विदीर्णे “दृढे दृढ माभितस्य” यजु०
३६।१८ “दृढे दृढ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे”
वेददी० ३जीरके स्त्री शब्दच० ।

दृढि स्त्री दृढ-विदारे ति किव ह्रस्वश्च । १चर्ममयपात्रे २म-
त्स्ये च सेदि० “इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं चरती-
न्द्रियम् । तेनास्य चरति प्रज्ञा दृढेः पात्रादिवोदकम्”
सन्तुः “कपाले यद्गदापः स्युः श्वेतौ च यथा पयः । आश्र-
यस्यानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम्” भा०शा० १२२४ श्लो० ।
दृढौ भवः ढञ् दात्तेय दृढिभवे स्त्रियां ङीप् । मत्स्ये
“मांसादप्युष्णा दृढिः” उज्ज्वलद० धृतवाक्यम् । श्रोमण
चर्मणि ४गलकम्बले च “सवत्सां यौवरीं दृढा दृढि-
कण्ठामलङ्कृताम्” भा०व्य० ७६अ० । “दृढिकण्ठा

पल्लवगलकम्बलाम्” नीलकण्ठः “दृतिरुत्तममन्त्राहं
सर्वरत्नैरलङ्कृतम्” तत्त्वैवाध्याये । १ मेघे निघण्टुः ६ सव-
विशेषकारके यजमानभेदे दृतिवातवतोरयनशब्दे दृष्टम् ।

दृतिधारक दृतिं दृष्ट्वाकारं धारयति धारि-ण्वल् इत् ।
(आकनपाता) ख्याते उच्ये शब्दच० ।

दृतिवातवतोरयन न० अलुक् च० । सवभेदे “दृतिवातवतो-
रयनमेकेकेन पृष्ठास्तोत्रेण मासं मासम्” कात्या० श्रौ० २४।
२४।१६ “दृतिवातवतोरयनमिति सवस्य संचा” कर्कः ।
तात्प्रा० २५।३ । १ वाक्यादौ चस्य विवृतिः । “अथ
दृतिवातवतोरयनमाह भा० “अतिरात्रस्तिष्ठता मासं,
पञ्चदशेन मासं, सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं,
त्रिणवेन मासं, त्रयस्त्रिंशेन मासं, महाव्रतं, त्रयस्त्रिं-
शेन मासं, त्रिणवेन मासमेकविंशेन मासं, सप्तदशेन
मासं, पञ्चदशेन मासं, तिष्ठता मासमतिरात्रः” ।
१ “प्रथमं” प्रायणीयोऽतिरात्रस्तस्तिष्ठतादिवयस्त्रि-
शान्ताः आदितः षण्मासा आप्तव्याः विषुवतः
स्थाने महाव्रतं भवति तएव तिष्ठतादिमासा उत्त-
रस्मिन् पञ्चसि द्वादशादिसप्तमासान्ताः षण्मासाः
स्युः तत उदयनीयमहः एतानि त्रिषष्ट्युत्तरशतत्रय-
महानि स्युः अधिकयोर्द्वयोरङ्गो व्यवस्थाविषये सूत्र-
कारः दृतिवातवतोरयने द्वावेकीनौ मासौ सुतुयुस्ति-
ष्ठताविति गौतमस्त्रयस्त्रिंशविति धानञ्जयः उभौ वा
त्रिंशिनौ स्यातां यथैतद्व्याख्यानमिति त्रयस्त्रिंशवे-
कीनाविति कल्यकारश्च मतम् । अथैतदनं कर्तृद्वारा
प्रशंसति भा० । “एतद्वै दृतिवातवतौ खाण्डवे उपेतो
विषुवति वातवाहुत्तिष्ठति, समापयति दृतिस्तस्मात्तनीयां-
सोवातवता भूयांसो दात्तेयाः” ६ “एतत् सत्वायणं
दृतिश्च वातवांश्च लुभौ यजमानौ खाण्डवे वने उपेतः
अन्वतिष्ठतामित्यर्थः भूतकाले अत्ययेन वर्त्तमानप्रत्ययः
एव सुत्तरयोरप्याख्यातयोर्दृष्टव्यं तयोरनुष्ठानप्रयुक्तं
किञ्चित् फलवैषम्यं वक्तुमाह वातवान् विषुवति महा-
व्रते सम्पूर्णं उत्तिष्ठति उत्तिष्ठन् सव समापितवान्
दृतिस्तु द्वादशापि मासानास्याय समापयन् यस्मादेवं
तस्माद्वातवता वातवतोऽंश्यास्तनीयांसः अत्यर्थं तनवः
कृशा अभवन् दात्तेया दृतिवंश्यास्तु भूयांसो, बद्धकल्-
त्तानुष्ठानं प्रशस्तफलवदित्युक्तं भवति । अत्र विवृतिभिः
कृत्प्रम् इति वातवतोरयनमात्रिणवेभ्यस्तिष्ठद्वा उच्चर-
त्युक्थानि पञ्चदशेभ्यः भोडशिनमित्यादिकं दृष्टव्यम्” ।

दृतिहरि पु० दृतिं चर्ममयं द्रव्यं हरति दृतौ+उपपदे हृ-
पशौ कर्त्तरि इन् । कुक्कुरे उज्ज० । पशोरन्यत्र अण्
दृतिहार चर्महारके ।

दृत्य त्रि० दृ-कर्मणि क्यप् । १ आदरणीये भावे क्यप् ।
२ आदरे न० आडि आदृत्य तत्त्वार्थे “आदृत्यस्तेन
दृत्येन” भट्टिः ।

दृध्र न० गवां निर्गमनद्वाररोधके “ते गव्यता मनसा दृध्र-
सर्वम्” ऋ० ४।१।१५ भाष्ये साधवः ।

दृन् ध्व० १ हिंसायाम् सि० कौ० । २ दृढार्थे शब्दार्थचि० ।

दृन्फ क्लेशे तु० पर० अक० सेट् । दृफति दृम्फति अदृम्फीत् ।
क्लेशने सक० । दृन्फूः सर्पजातिः

दृन्फू स्त्री दृन्फ-ङ् नि० न नलोपः । १ सर्पजातौ २ वज्रे च
मेदि० दृन्भू तत्त्वार्थे सि० कौ० ।

दृन्भू पु० दृन् हिंसायां भवति भुवः क्तिप् । १ वज्रे २ स्त्र्ये
हेमच० । ३ दृढे शब्दच० ४ अन्नके संचिप्सार “दृन्कर
पुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः” वार्ति० अजादौ यण् ।
दृन्भौ दृन्भव इत्यादि दृन्भू तत्त्वार्थे सि० कौ० [कन्दर्पः

दृप बाधने तु० पर० सक० सेट् । दृपति अदृपीत् । दर्पः ।

दृप सन्दीपने वा चुरा० उभ० पक्षे स्वा० पर० सक० सेट् । दर्प-
यति ते दर्पति । अदीदृपत्-त अददर्पत्-त अदृपीत् ।

दृप् हर्षे गर्वे च अक० दिवा० वेट् दृपति “दृष्यद्वा नवद्वयमा-
नदिविषदुर्वारदुःखोपमाम्” गीतगो० इति अदृपत्
अद्रापसीत् अदृपीत् केचिदिदं जदितं मन्यन्ते दर्पि-
पति दृप्सति अस्य रधादिवात् वेट् कत्वम् । तेन
रूपे न वैलक्षण्यम् दर्पः दृप्तः । जीत् दृप्तः । शब्द-
स्तोमे जदित्त्वोक्तिः मतभेदेन ।

दृप्त त्रि० दृप-गर्वे हर्षे च वर्त्तमाने क्त । १ गर्वान्विते २ ह-
र्षान्विते च श्विष्णौ पु० “दर्पदो दर्पको दृप्तो दुर्हृरोऽ-
न्यापराजितः” विष्णु सं० “दृप्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्य
आस” शत० ब्रा० १४।५।११

दृप् त्रि० दृप-बाधने रक् । बलयुक्ते उणादि० ।

दृफ क्लेशे तुदा० सुचादि० अक० पर० सेट् । दृम्फति अद-
भीत् क्लेशने सक० । राजा चौरं दृम्फति क्लिप्तातीत्यर्थः ।

दृब्ध त्रि० दृभ-अन्यने कर्मणि क्त । १ ग्रथिते त्रि० अमरः । दृभ-
भवे कर्त्तरि क्त । २ भीते भावे क्त । ३ ग्रथने भवे च न०

दृभ ग्रथने वा चुरा० उभ० पक्षे तु० पर० सक० सेट् । दर्भयति
ते दृभति अदीदृभत्-त अददर्भत् त अदर्भीत् । ईदित् ।
दृब्धः दृब्धवान् । दर्भः

दृश् ति० कस्मिंश्चिदुपपदे दृश-किन् भक्ति पदान्ते च कुः ।
 १तत्तत्पदार्थदर्शके “वायुमजो दिवा तिष्ठन् रात्रिं
 नीत्वापुनः स्वयं दृक्” याज्ञ० “येन्द्रदुम्ने ! यज्ञदृशा-
 विहायं विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू” भा०व०१०६२४लो०
 व्युत्पपदेऽपि किन् । २द्रष्टरि “दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मते-
 वास्मिता” पात०सू० भावे किन् । ३दर्शने ४ज्ञानमात्रे
 च स्त्री “प्रतिबन्धदृशः प्रतिबन्धज्ञानमनुमानम्” सा०सू०
 “प्रतिबन्धोव्याप्तिव्याप्तिदर्शनात् व्यापकज्ञानमनुमानम्”
 भाष्यम् । करणे किन् । ५नेत्रे स्त्री “दृशा दग्धं मन-
 सिजं जीवयन्ति दृशेव याः” सा०द० । “लवकोपदह-
 नाचिपं ततः सन्दधे दृशसदप्रतारकाम्” रघुः इदित्य-
 संख्यायाञ्च ।

दृशति स्त्री दृश-वा० भावे व्यतिक्रि० । दर्शने “सुरो न
 यस्य दृशतिररेपाः” ऋ० ६।१।३ “दृशतिर्दर्शनम्” भा०

दृशद् स्त्री दृश+ट्प्र० । शिलायामसरे पाटान्तरम्
 “तथा दृशत्पुलञ्च” गोभिलः “दृशत् पेषणाधारशिला,
 पुलं पेषणकरणरूपप्रसारस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयतीत्यर्थः”
 सं०त० रघु० ।

दृशद्गती स्त्री दृशद्गती+ट्प्र० । १आर्यावर्तसीमास्थे नदी-
 भेदे २कात्यायन्याञ्च भेदि० । [काङ्क्षाम् ।

दृशा स्त्री दृश+ङलन्तात् वा टाप् । नेत्रे शब्दच० दृशा-
 दृशाकाङ्क्षाम् ति० दृशया आकाङ्क्षाम् । पद्ये शब्दच० ।

दृशान पु० दृश-आनच् किञ्च । १लोकापाते उज्ज्वल० २विरो-
 चने पु० ३ज्योतिषि न० भेदि० । ४आचार्ये पु० ५छा-
 दिकोपः । ५ब्राह्मणे ६उपाध्याये च पु० संक्षिप्तसारः ।

दृशि(शी) स्त्री दृश-भावे कि वा डीप् । १दृष्टौ २प्रकाशे च
 “द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपपद्यः” पात०सू० । “द-
 शिमात्र इति दृक्प्रक्रियेय विशेषणेन परास्मट्येत्यर्थः । स
 पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी बुद्धेर्न सद्रूपोनात्यन्तं विरूप
 इति न तावत् सद्रूपः कस्मात् ? ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्
 परिणामिनी हि बुद्धिस्तस्याश्च विषययोगवादिर्वेदादि
 ज्ञातज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति । कस्मात् ?
 न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्यादद्वितीया चेति
 सिद्धं पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्व-
 मिति । किञ्च परार्थी बुद्धिः संहत्यकारित्वात् स्वार्थः
 पुरुष इति । तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात् त्रिगुणा
 बुद्धिस्त्रिगुणत्वादचेतनेति गुणानान्तरूपद्रष्टा पुरुष इत्यतो
 न सद्रूपः । अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यन्तं विरूपः,

कस्मात् ? शुद्धोऽप्यसौ पश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव
 प्रत्यवभासते । तथा चोक्तम् अपरिणामिनी हि भोक्तृ
 शक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्राम्येव तद्-
 दृष्टिमनुपपतति । तस्याश्च प्राप्तचेतनानुग्रहरूपाया
 बुद्धिश्चेत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिजन्यविशिष्टा हि ज्ञान
 दृष्टिरित्याख्यायते” भा० स्वयंप्रकाशयोरिव दृष्टदृश्यो
 धर्मधर्मिणोरैक्यात् ३चेतने पुरुषे च “दृशिस्वरूपो गग-
 नोपमोमतः” । “तदभावात् संयोगाभावोऽज्ञानं तद् दृशेः
 कैवल्यम्” पात०सू० “सिद्ध्यादर्शनस्याभावात् बुद्धिपुरु-
 षसंयोगाभावः आत्यन्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः एत-
 द्ज्ञानं तद् दृशेः कैवल्यं पुरुषस्याभिधीभावः पुनरसंयोगो
 गुणैरित्यर्थः । दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो ज्ञानं
 तदा सद्रूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम्” भा० दृश-इक् ।
 ४दृशधातौ “दृशेरनालोचने कङ् च” पा०

दृशीक ति० दृश-कर्मणि बा०ईकक् । १दर्शनीये २शोभने च
 “स्तोमं रुद्राय दृशीकम्” ऋ० १।२।१० “दृशीकं दर्श-
 नीयं समीचीनम्” भा०

दृशेन्य ति० दृश-कर्मणि केन्यन् । दर्शनीये ‘दृशेन्यो महिना
 समिद्धः’ ऋ० १।१।८।७ “दृशेन्यः दर्शनीयः” भा०

दृशीपम न० दृशाया उपमा यत्न । श्वेतपद्मे शब्दमाला ।

दृश्य ति० दृश-कर्मणि क्यप् । १दर्शनीये २मनोरमे च

“चित्तं तदा कुण्डलबवेशिनः सा जलस्य सूर्तिर्वहते न
 दृश्या । बभूव तच्चित्रतरन्त्यामि चित्तैकदृश्यैव यदस्य
 सूर्तिः” । “आस्तामनस्वीकरणाभ्युत्थेन दृश्याः श्वेतो नेति
 पुराणवाणी” नैष० “तस्मैकदृश्यं नयनैः पिबन्त्योनाये
 न जम्बुविषयान्तराणि” कुमा० “निदर्शयामास विशेष-
 दृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिव” रघुः । ३चेतनमात्रे ४प्रकाशे
 च “द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः” पात०सू० “द्रष्टा
 बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः, दृश्या बुद्धिसत्त्वोपाकृष्टा
 सर्वे धर्माः, तदेतद् दृश्यमयस्कान्तमनिकल्पं सच्चि-
 द्रिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वस्मवति पुरुषस्य दृशि-
 रूपस्य स्वाभिनः । अतुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरू-
 पेण प्रतिलब्ध्यात्मकं स्वतन्त्रमपि तदर्थत्वात् परतन्त्रम्
 उभयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकतः संयोगो हेयहे-
 तुर्दुःखस्य कारणमित्यर्थः” भा० “प्रकाशक्रियास्थिति
 शीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गाद्यं दृश्यम्” पात०सू०
 “प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः । स्थितिशीलं
 तम इति एते गुणाः परस्परोरपरतन्त्रविभागाः परिणा-

मिनः संयोगविभागधर्माणः इतरेतरोपाश्रयेणोर्जितं
मूर्त्तयः परस्परार्थाङ्गाङ्गित्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्य
जातीयास्तुल्यतीघशक्तिभेदानुपातिनः । प्रधानवेला-
यासुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेऽपि च व्यापारमात्रेणा-
प्रधानान्तर्नीतानुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्या अय-
स्त्वान्तर्मणिकल्याः प्रत्ययमन्तरेण एकतमस्य दृष्टिमनु-
वर्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति । एतदृष्टप्रमि-
त्युच्यते । तदेतद्भूतेन्द्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना
सृष्ट्यस्यूलेन परिणमते तथेन्द्रियभावेन ओत्तादिना सृ-
ष्ट्यस्यूलेन परिणमते इति । तत्तु नाप्रयोजनम् अपि तु
प्रयोजनसुररीकृत्य प्रवर्तते इति भोगापवर्गार्थं हि तत्
दृश्यं पुरुषस्येति तत्वेष्टानिष्टगुणरूपावधारणम् अविभा-
गापन्नं भोगोभोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयो-
रतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति भा० ग्रहाणां नक्षत्राणां च
कालांशविशेषेण सूर्यसन्निध्ये अदृश्यत्वं सू० सि०
चक्षुः अक्षयशब्दे ५६३८० दर्शितम् उदयशब्दे ११४४।४५
८० दृश्यत्वं च दर्शितं ततएवावगन्तव्यम् ।

दृश्य(ष्ट) जाति न० लीला० उक्ते इष्टकर्मरूपे गणित-
भेदे इष्टकर्मन् शब्दे ६६७ ८० तत्प्रकारो दृश्यः ।

दृश्यादृश्य त्रि० दृश्यञ्च अदृश्यञ्च द्वन्द्व० । १८८ दृश्ये अदृश्ये च
“अष्टादशशताभ्यस्तादृश्यांशः स्त्रोदयासुभिः । विभज्य
लब्धाः क्षेत्वांशैस्ते दृश्यादृश्यप्रताय वा” सू० सि० “दृश्या
चासौ अदृश्या च” कर्म० । “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली”
अमरोक्तेः किञ्चिदंशेन दृश्यप्रचन्द्रायाम् किञ्चिदंशेन
अदृश्यप्रचन्द्रायाम् २ सिनीवाल्यां स्त्री तस्यां चन्द्रस्य दर्श-
नादर्शनयोः सत्त्वात् तथात्वम् । इतदभिमानिदेवतायाञ्च
सा च अङ्गिरसस्तृतीयकन्या यथाह भा० व० २१७ अ०
“यां कपर्दिमुतामाङ्गदृश्यादृश्येति देहिनिः । तनुत्वात्
सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता”

दृश्यन् त्रि० दृश्य-कनिष् । दर्शके “विवेकदृश्यत्वमगात्
सुराणाम्” भट्टिः “अनाकष्टस्य विषयैर्विद्यानां पार-
दृश्यनः” । “गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्या” रघुः ।

दृष्टतार न० दृष्टदः सारमिव । सुण्डायसे राजनि० ।

दृष्टदृ स्त्री दृ-अदि पुक् ह्रस्वश्च । १ शिलायां २ पेष्णशिला-
याञ्च मेदि० तत्र शिलायां “गुर्वीरजस्रं दृष्टदः समन्तात्”
माघः । “दृष्टदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः”
कुमा० “तत्र व्यक्तं दृष्टदि चरणन्यासमङ्गेन्दुमौलेः” मेघ०
पेष्णशिलायाम् “मञ्चादग्नेर्दृष्टदमृगानां प्रतिष्ठाय”

आश्व० गृ० १७।३ “अपासग्नेः सुरेशस्य दृष्टदोलूख-
लस्य च । चतुर्देवानि चत्वारि द्वाराणि विदधुश्च ते”
हरिवं० ११६ अ० । दृष्टदोलूखलमित्यत्र राजदन्तापूर्वनि० ।
दृष्टदि पिष्टाः अण् । दार्पद, दृष्टदि पिष्टे त्रि०

दृष्टदिमाषक पु० माषः गुल्कत्वेन दीयते कन् दृष्टदि
पेषणव्यवहारे राज्ञे देयः माषकः “कारनान्ति च
प्राचां हलादौ” पा० अलुक् समा० । पेषणव्यवहारे
राजदेये माषरूपे करे ।

दृष्टदृत् त्रि० दृष्टदः सन्त्यस्यित् भूम्ना मतृप् मस्य वः । १८८-
दृक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च २ नदीभेदे “सरस्वतीदृष्ट-
द्वयोर्देवनद्योर्दन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं
प्रचक्षते” मनुः “प्रययुज्जाङ्गीकृतात् कुरुक्षेत्रं सहा-
नुगाः । सरस्वतीदृष्टद्वयौ यक्षनाञ्च निषेव्य ते । ययु-
र्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्” भा० व० ५ अ० ।
“कौशिकी मन्दार्कनी यक्षना सरस्वती दृष्टद्वती गो-
मती” भाग० ५।१६।१८ भारतवर्षव्यमहानदीकथने ।
“दक्षिणेन सरस्वत्यादृष्टद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरु-
क्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टये” भा० व० ८३ अ० । इन्द्रपभेदे पु०
“संवातिः खलु दृष्टद्वतो दुहितरं वराङ्गी नामोपयेमे
तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः” भा० आ० ६५ अ० । विश्वामि-
तस्य ४ पत्नीभेदे स्त्री “दृष्टद्वतीसुतश्चापि विश्वामितान्तथा-
ऽष्टकः । अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जङ्गुगणो मया”
हरिवं० २७ अ०

दृष्ट त्रि० दृश्य-कर्मणि क्त । १ दर्शनकर्मणि विबोक्ति
“दृष्टदोषेऽपि विषये समत्वाकष्टहेतुनः” देवीमा० “दूतमेतत्
पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं सहत्” “तस्येह भागिनी दृष्टौ
वीजी क्षेत्तिकएव च” मनुः २ ज्ञातमात्रं च “दृष्ट-
वदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः” सा० का०
“दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णा वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्”
पात० सू० “दृष्टं श्रुतञ्चैव्युपासीत” छा० उप० । भावे
क्त । २ दर्शने ४ राज्ञां स्वराष्ट्रस्यात् चौरादेर्भये ५ पररा-
ष्ट्रात् दाहविलोपादेर्भये च न० अमरः । ६ साक्षात्कारे न०
“दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं
प्रमाणमिष्टम्” सा० का० उद्दिश्य तत्क्षचितं यथा

“प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टः, त्रिविधमनुमानमा-
ख्यातम्” सा० का० “अत्र दृष्टमिति लक्ष्यनिर्देशः
परिशिष्टन्तु लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदो-
त्तरार्थः । अवयवार्थस्तु विषयवन्ति विषयिणमनुवर्तन्ति

स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् विषयाः
पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मादीनामविषयाश्च तन्मा-
त्रलक्षणा योगिनामूर्द्धोत्तसाञ्च विषयाः । विषयं
विषयं प्रति वर्तते इति प्रतिविषयमिन्द्रियवृत्तिश्च
सन्निकर्षः अर्थसन्निकर्षमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन्मध्यवसाय-
स्तदाश्रितइत्यर्थः मध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम् ।
उपान्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तस्योऽभि-
भवे सति यः सत्वसमुद्भूतः सोऽध्यवसायइति उत्तिरिति
ज्ञानमिति चाख्यायते इदं तावत् प्रमाणम् । अनेन
यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत् फलं प्रमावोधः । बुद्धि-
तत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदोयोऽध्यवसायोऽध्य-
चेतनो घटादिवत्, एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परि-
णामभेदा अचेतनाः । पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः
सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिविम्बि-
तस्तच्छायापत्त्या ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनो-
ऽनुगृह्यते चित्तिच्छायापत्त्या चाचेतनापि बुद्धिस्तद-
ध्यवसायोऽपि चेतन इव भवतीति । तथा च वक्ष्यति
“तस्मात्तत्त्वयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुण-
कर्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः” इति । अत्रा-
ध्यवसायपक्षेणेन संशयं व्यक्तेरनन्ति संशयस्य अनवस्थि-
तपक्षेणेनानिश्चितरूपत्वात् निश्चयोऽध्यवसाय इत्य-
नर्थान्तरम् । विषयपक्षेणेन चासद्विषयं विपर्ययसमा-
करोति, प्रतिपक्षेणेन चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तदनुमान-
सृष्ट्यादयः पराकृता भवन्ति । तदेवं समानासमान-
जातीयव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टस्य
सम्पूर्णं लक्षणम्” तत्त्वकौ० ।

दृष्टदोष त्रि० दृष्टो दोषः रागलोभादिव्यस्य । १ ज्ञातराग-
लोभादिरूपदोषके “न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्त्ता
न दूषिताः” सान्निकरश्चनिषेधे मनुः । दृष्टो दोषो
मिथ्याज्ञानजन्यवासना यत् । २ ज्ञातमिथ्याज्ञानजन्यवा-
सनयुक्तविषये “दृष्टदोषेऽपि विषये समत्वाकृष्टचेतनः”
देवीमा० दृष्टो ज्ञातो दोषोयेन । शक्तिहावलोकके रिपौ
दृष्टपृष्ठ त्रि० दृष्टम् प्रतियोगैः पृष्ठमस्य । पलायमाने शब्दा-
र्थचि० रणात् पराङ्मुखस्य शत्रुभिः पृष्ठस्य दर्शनात्
तथात्वम् ।

दृष्टप्रत्यय त्रि० दृष्टेन दर्शनेन प्रत्ययः विश्वासो यस्य । अन्यत्र
दर्शनेन कृतदृष्टनिश्चये ।

दृष्टरजस् स्त्री दृष्टं रज आर्त्तवं यदी । १ दृष्टरजस्कायां

नार्याम् अमरः । २ तदुपलब्धितायां सध्यमायां प्रौढायाम्
स्त्रियां राजनि० ।

दृष्टान्त पु० दृष्टोऽन्तः विषयपरिच्छेदोयत् । गौ० सूत्रोक्तेषु
षोडशसु पदार्थेषु मध्ये पदार्थभेदे तल्लक्षणं तल्लोक्तं यथा
“लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाध्यं सदृष्टान्तः” सू० ।
“लौकिकसामान्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैमयिकं बु-
द्धप्रतिशयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं
परीक्षितमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा
परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि
प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः
स्थापनीया भवन्तीति तदुक्तावयवेषु चोदाहरणाय
कल्पत इति” वात्स्या० भा० । २ तल्लोक्तावयवमध्ये उदा-
हरणे च तल्लक्षणं तल्लोक्तं तच्च उदाहरणशब्दे ११६४
पृ० दर्शितम् अधिकमतं तत्सूत्रभाष्यं प्रदर्शयते यथा
“साध्यसाधनस्यैव तद्वर्त्मभावो दृष्टान्त उदाहरणम्” गौ० सू०
“साध्येन साधस्य” समानधर्मता साध्यसाधनस्यैव कारणात्
तद्वर्त्मभावो दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्वर्त्मः तस्य
साध्यस्य, साध्यञ्च द्विविधम् धर्मविशिष्टो वा धर्मः
शब्दस्यानित्यत्वम् । धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः
शब्द इति, इहोत्तरान्तङ्गहणेन गृह्यत इति कस्मात् ?
पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्वर्त्मस्तस्य भावस्त-
द्वर्त्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्य-
साधनस्यैव तद्वर्त्मभावो भवति स चोदाहरणमिष्यते तत्त्व
यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् यच्च भूत्वा न भवति आत्मानं
जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं
साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः
साध्यसाधनभावः साधनस्यैव तद्वर्त्मभावो दृष्टान्ते
उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्म-
कत्वादनित्यः स्यात्वादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्मयोः
साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम्” भा० “तद्विपर्ययाद्वा
विपरीतम्” गौ० सू० “दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं, साध्य-
वैधर्म्यैव तद्वर्त्मभावो दृष्टान्त उदाहरणमिति । अनित्यः
शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् यथा अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि
सोऽयमात्मादिदृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादत-
द्वर्त्मभावो योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भव-
तीति । अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावाद-
नित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्ययसमु-
नोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति साध-

स्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावो दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावो दृष्टान्त उदाहरणम् । पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यो तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति । उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनोतीति, तदेतद्वेत्ताभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः तदिदं हेतुदाहरणयोः साधर्म्यं परमस्वरूपं दुःखबोधं पण्डितैरुपवेदनीयमिति भाष्यम् । अन्यत्र च “वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपत्तिविषयोऽर्थो दृष्टान्तः । यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमात् महानस्रवदित्यादौ महानसो दृष्टान्तः । स द्विविधः साधर्म्यदृष्टान्तः वैधर्म्यदृष्टान्तः । आद्यः पर्वते वज्रिसाधने धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानसः । द्वितीयः तत्रैव धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानस्रवः । अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १८८ पृ० दृश्यम् “दृष्टान्तोऽत्र महार्थवः” भाषः ४ शास्त्रे ५ मरणे च भेदि०

दृष्टि स्त्री दृश्य-भावे क्तिन् । १ दर्शने चाक्षुषज्ञाने “नाम्ना दृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलभ्यः” सा०सू० अक्षिपटलशब्दे ४३ पृ० अक्षिपटलशब्दे ४५ पृ० च दृश्यम् । २ ज्ञानभावे भेदि० “तथाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः” । “विदितवन्कारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम्” सा०सू० । ३ प्रकाशे च “न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोऽस्ति” श्रुतिः । ग्रहदृष्टिभेदादिकं ग्रहदृष्टिभेदे २७५ २५२ पृ० दृश्यम् । करणे क्तिन् । ४ भेदे अमरः । “असौ स्तावनृच्छरुपचितैर्दृष्टिरालुष्यते ज्ञे” मेघः “दृष्टिर्गणितमोलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला” मृच्छं “दृष्ट्या प्रसादमलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्” रघुः “दृष्टा दृष्टिमधो ददाति” सा०द० ।

दृष्टिकृत् त्रि० दृष्टिं करोति कृ-क्लिप् । २ दर्शके २ स्थलपद्मे न० शब्दच० तस्य शोभया लोकानां दृष्टिमस्मादकत्वात् तथात्वम् ।

दृष्टिकृत न० दृष्टिर्लोकानां दृष्टिः कृता येन निष्ठान्तस्य परिनिपातः । १ स्थलपद्मे शब्दरत्नावली । २ कृतदर्शने त्रि० ।

दृष्टिचक्षुः पु० दृष्टेः क्षेपः । १ दृष्टिपाते ।

दृष्टिगत पु० दृष्टिं गतः विषयतया प्राप्तः । १ नेत्रविषये ।

७ त० । २ नेत्रगते रोगभेदे अक्षिपटलशब्दे ४३ पृ० दृश्यम् ।

दृष्टिगुण पु० दृष्ट्या गुणयतेऽभ्यस्यतेऽत्र च० गुण-अभ्यासे आधारे अच् । १ वाणादिलक्ष्ये शब्दमाला तस्य दृष्ट्या

शरादिक्षेपणाभ्यासनात् तथात्वम् इत० । २ नेत्रगुणरूपादौ ।

दृष्टिप पु० दृष्टिं पिबति पा-क । देवगणभेदे “गणा देवानां मूपाः सोमपायः, लोकाः सुयामास्तुपिता ब्रह्मकायाः । आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाय” भा० आनु० १८ अ०

दृष्टिवन्धु पु० दृष्टेर्नैतस्य वन्धुरिव सादृश्यापादनात् । १ खद्योते शब्दर० अक्षिपटलशब्दे ४३ पृ० उक्तेन “खद्योतविस्फुलिङ्गाभासिति” सुश्रुतवाक्येन दृष्टेस्तत्तुल्यत्वस्योत्कीर्तनेन तस्य तत्सादृश्यापादकतया तथात्वम् ।

दृष्टिवाद पु० हेमच० उक्ते पञ्चात्मके बौद्धानां वादरूपकथाभेदे “दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्विषयपटकाङ्गया । प्रति कर्मस्त्वपूर्वाच्ययोगो पूर्वगतचूलिकाः । पञ्च सुदृष्टिवादभेदाः पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते” ।

दृष्टिविच्छेप पु० दृष्टिस्तदेकदेशस्य विच्छेपः । १ कटाक्षदर्शने हला० इत० । २ दृष्टिपाते १ दर्शनान्तराये च

दृष्टिविभ्रम दृष्टेर्विभ्रमः विलासभेदः । नेत्रविलासभेदे “विवर्तितभूरियमद्य शिञ्जते भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम्” शकु० २ दर्शनभ्रान्तौ च

दृष्टिविष पु० स्त्री दृष्टौ विषोऽस्य । १ सर्पभेदे स्त्रियां जातित्वात् डीष् । “दृष्टीविधैः सप्तशोषैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः” भा० व० २२ अ० । दृष्टीविधैरित्यत्र आर्षो दीर्घः । “ते चाब्रुवन् नक्षत्रो घोररूपो दृष्टीविषस्तस्य विभीम देव !” भा० उ० १५ अ० ।

दृष्ट्व दृष्टौ स्वा० पर० अक० सेट् । दृष्ट्विति अदृष्टीत् ददृष्ट्व । अयमिदं तत्र दृष्ट्विति अदृष्टीत् । “तमेतैः स्तोमैः सप्तदशैरदृष्ट्व” ताण्ड्य० ब्रा० ४।५।६ इदित्वात् नलोपाभावः दृष्ट्वेति दृष्ट्वितः “दिशे दृष्ट्व दृष्ट्विता दृष्ट्वेन” तैत्ति० २।८।८ “दृष्ट्वेणाय खनामसि” अथ० ६।१२६।१ अनिदित्सु दृष्ट्वेति दृष्ट्वितः इत्यादि ।

दृष्ट्व भवे स्वा० पर० सक० सेट् । दृष्ट्विति अदारीत् कटा० शिञ्च दरयति । ददार दरीता दरिता । दीर्घः ।

दृष्ट्व विदारे दिवा० पर० सक० सेट् । दीर्घ्यति अदारीत् । ददार दरीता दरिता दीर्घः । [दरिता । दीर्घः । भगन्दरः

दृष्ट्व विदारे क्वा० पा० पर० अक० सेट् । दृष्ट्विति अदारीत् दरीता दे पालने स्वा० आत्म० सक० अनिट् । दयते अदास्त ददे

दाता दास्यते दातुम् दत्तः ।

देय त्रि० दा-कर्मणि यत् । १ दातव्ये “स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारयतादते । नान्ये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्”

याज्ञं वचनोक्तनिष्ठमिदं शदानाहं दत्तापदानिक-
शब्दे ३४५.५।५६ पृ० दशप्रश्नम् ।

देव देवने स्वा० आत्म० अकं सेट् । देवते अदेविष्ट । अ-
देविष्टम् अदेविष्टम् दिदेवे अदिष्ट । देवयति ते अदि
देवत् त । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः ।
परि+विलापे । “विलापः परिदेवनम्” अमरः । “खर-
दूषणयोर्भातोः पथ्यदेविष्ट सा पुरः” भट्टः ।

देव पु० दिव-अच् । १ अमरे सुरे नाटप्रोक्तौ शराजनि
अमरः । इन्द्रे ४ मेघे पु० ५ इन्द्रिये न० सेदिनि० इषारदे
पु० राजनि० । ७ ब्राह्मणानामुपाधिभेदे “ततश्च नाम
कुर्यात् पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं हि
शर्मवर्मादि संयुतम्” इति भवि० पु० । “नरमाचष्टे
इति नराख्यं नरनाम, देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्म-
युतम् । “शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्वाता च भूभुजः ।
भूतिगुप्तश्च वैशप्रस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” इति यम-
वचने ससुच्योपलब्धेः । “शर्मानं ब्राह्मणस्य स्थात्”
इति श्रुतातपीयेन शर्मानता च । ऽदेवदारुणि श-
ब्दार्थचि० ६ पूज्ये १० दीप्ते च त्रि० ११ परात्मनि पु०
“एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः” श्रुतिः । “भगोदेवस्य” गायत्री
“दीव्यते क्रीडते यस्मात् रोचते द्योतते दिवि । तस्मा-
द्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदेवतैः” योगियाज्ञ०
“उद्भवः क्षोभणो देवः” विष्णुसं० “यतः क्रीडति
सर्गादिभिर्भिजिगीषते शत्रून् व्यवहरति सर्वभूतेषु आत्म-
तया, द्योतते स्तूयते स्तूयैः सर्वत्र गच्छतीति तस्मात्
देवः” भा० सुराश्च यद्यपि बहवस्तथापि प्राधान्यात्
तयस्त्रिंशत्संख्यया तयस्त्रिंशत्पतिशब्दे ३३५.६ पृ०
दशग्राः तत्र सुरे “देवा अथस्य रूपस्य नित्यं दर्शन-
कार्झणः” गीता । “देवान्दधीत् सनुष्यांश्च पितॄन् गृह-
ह्याश्च देवताः” मनुः । न्डमे “देवाकर्णय सुश्रुतेन चरक-
स्रोक्तेन जानेऽखिलम्” नैष० नाटप्रोक्तौ न्डमे “यथाऽऽ-
ज्ञापयति देवः” भूरिनाटकेषु । मेघे देवो गर्जति देव-
गर्जनम् देवे वर्धति । “देवाश्च आजानदेवाः कर्मदेवाश्च”
कर्मदेशब्दे १७२८ पृ० दशप्रश्नम् ।

देवऋषभ पु० नित्यकर्म० प्रकृतिवद्भावः । कश्यपकन्यायां
धर्मस्य पत्नीभेदे भानौ जाते पुत्रे दशधर्मावेत्युपक्रमे
“भानुर्लम्बा ककुजाभिर्विश्वा साध्या मरुत्वतो । वसुध-
हृतां सङ्गपो धर्मपत्यः सुतान् शृणु । भानोस्तु
देवऋषभ इन्द्रविराजतो नृपाः” भा० ६।५।१।५

देवऋषि पु० देवानाऋषिः, पूज्यवत्वात् प्रकृतिवद्भावो वा ।

देवर्षौ नारदादौ “अथ देवऋषी राजन् ! संपरंतं
नृपात्मजम्” भाग० ६।१६।१ पक्षे देवर्षिरप्यत्र । छ-
स्यतेर्हृत्कीर्त्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत” भा० आ० ६७ अ० ।

देवक त्रि० दिव-एवुल् । १ क्रीडके शगन्धर्वपतिभेदे शशोक-
णस्य मातामहे आङ्गकपुत्रे नृपभेदे च पु० “यस्त्वासी-
द्देवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्वपतिर्हृष्यः
क्षितौ जज्ञे नराधिपः” भा० आ० ६७ अ० तस्यैव देवक-
नाम्ना कलावधतारः इत्यर्थः । “आङ्गकस्य तु काश्यायां द्वौ
पुत्रौ सस्वभूवतुः । देवकश्चोपसेनश्च देवगर्भसमाधुभौ ।
देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः । देववानुपदेवश्च
सन्देवो देवरक्षितः । कुमार्यः सप्त चास्यासन् वसुदे-
वाय ता ददौ । देवकी शान्तिदेवा च सन्देवा देवर-
क्षिता । हृकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव सप्तमी” हरिवं०
३८ अ० । ४ तत्कन्यायां स्त्री ङीष् । देवकीशब्दे दृश्यम्

देवकर्म पु० देवप्रियः कर्म इव । श्रीखण्डागुरुकूर्पर
कुङ्कुमैर्मलितैः कृते कर्मरूपे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

देवकात्मजा स्त्री इत० देवकन्धपुत्रतायां देवक्यां प्राधान्यात्
शब्दरत्ना० ।

देवकार्यं न० देवप्रियार्थं कार्यम् । १ देवप्रियार्थं होमपूजादौ
कार्यं “देवकार्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशेषतैः” मनुः ।
देवानामभिलषितं कार्यम् । २ देवाभिलषिते कार्ये च
“अनुष्ठितदेवकार्यम्” रघुः कृतरावणवधादिरूपदेवकार्य-
मित्यर्थः । देवकर्मादयोऽप्यत्र “देवकर्मकृतश्चैव युक्ताः
कामेन कर्मसु” भा० शा० १६७ अ०

देवकाष्ठं न० देवप्रियं काष्ठमस्य । देवदारुत्वे रत्ना० ।

“मनःशिला देवकाष्ठं रजनीयौ त्रिफलोषणम्” सुशु० ।

देवकिरी स्त्री मेघरागस्य भार्याभेदे रागिणीभेदे तद्भागस्य
रागिणीभेदाः तत्स्वरूपञ्च सङ्गीतदा० उक्तं यथा
“ललिता सालती गौरी नाटी देवकिरी तथा । मेघ-
रागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः” । अस्या स्वरूपं
यथा “भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा । ख्याता
देवकिरी ह्येषा करार्पितसखीकरा” देवगिरीति वा पाठः ।

देवकिल्बिष न० देवेन कृतं किल्बिषमनिष्टकर्म । देवकृते
अनिष्टे कार्ये यथा वरुणकृतपाशवन्धनं यमकृतपादवन्ध-
नमित्यादि । “सुश्रुन्तु मा शपय्यादथो वरुण्यादुत । अथो
यमस्य पङ्कवीशात् सर्वस्माद्देवकिल्बिषात्” ऋ० १०।६७।१६।

देवकी स्त्री देवक+पुंयोगे ङीष् पुंयोगश्च न केवलं दा-

स्मृत्यनुक्षणः किन्तु जन्यजनकत्वादिरूपोऽपीति हरदत्तः
तेन केकयीति सिद्धम् । देवकराजकन्याभेदे देवकशब्दे
द्वयम् । देवकी च कशप्रपत्न्या अदितेरवतारः यथोक्तं
हरिवं० ५६अ० “तस्य (कशप्रपत्न्य) भार्याद्वयञ्चैव अदितिः
सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः”

देवकीनन्दन पु० ६त० । वसुदेवपत्न्या देवक्यानन्दने श्रीकृष्णे ।

“नन्दगोपस्य जायैका वसुदेवस्य चापरा । तत्पुत्रकालं
हि गर्भिणी यथोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं
यथोदा तान्तु कन्यकाम् । सुहृत्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्ध-
रात्रे विभूषिते” हरिवं० ६०अ० “देवकीनन्दनः क्षत्र-
क्षितोऽशः पापनाशनः” विष्णु सं० “गृहीत्वा हरणं प्राप्ते
कृष्णे देवकीनन्दने” भा०आ० १अ० संज्ञात्वात् डीप्रो
ह्रस्वः । [तुशिष्टः कुक् च । देवसस्त्वन्विनि ।

देवकीय त्रि० देवसेदम् गृहा० छ “देवस्य च” पा० ग० तद्-

देवकीपुत्र पु० ६त० । १श्रीकृष्णे “वसुदेवस्यैव दास्यामि

देवकीपुत्रमाश्रितः” हरिवं० १४२अ० । २पुरुषयज्ञदर्शन-

विद्यायां घोरनामकाङ्गिरसस्य शिष्यभूते कृष्णे च । यज्ञ-

दर्शनसुप्रक्रम्य “तद्वैतद्वोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकी-

पुत्रायोक्तोवाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलाय

मेतत्तत्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणशंसितम-

सीति” छा०उ० १।१०।६ “तद्वैतत् यज्ञदर्शनं घोरना-

मनः, आङ्गिरसो गोवतः कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्या-

योक्तोवाच तद्वैतत्तत्रयमित्यादि व्यवहितेन शस्त्रेणः । स

चैतद्दर्शनं श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव ।

इत्यत्र विशिष्टेयं विद्या यत् कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां

विद्यां प्रति तद्वैतत्तद्वैतकरीति पुरुषयज्ञविद्यां स्तौति

घोर आङ्गिरसः कृष्णायोक्तोवाचां विद्यां किमुवाचेति तदाह

स एवं यथोक्तयज्ञविदन्तवेलायां भरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं

प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किं तत् अक्षितमक्षीणमक्षतं

वाऽसीत्येकं यजुः” भा०अ० परमेश्वरस्य वासुदेवात्मकेश्वरस्य

अन्यशिष्यत्वानुपपत्तौ इह तदन्यस्यैव शिष्यत्वम् । श्रुतौ

रूपेः अनादिप्रवाहरूपतया वासुदेवस्य शिष्यत्वकल्पनया

जनकयाज्ञवल्क्योरिव कल्पान्तरस्थयोरियमाख्यायिका

स्तुत्यर्थेत्वन्त्ये । देवकीसुतादयोऽपि वासुदेवे । “अथ

भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे

जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ति०त० ब्रह्मपु० “न्याधा-

विषातामभिदेवकीसुतम्” भाचः ।

देवकीमातृ पु० देवकी माता यस्य समासालविधेरनित्यत्वात् न

कप्, देवकीं भिनोति प्रसूतित्वेन मा-तृच् वा । वासु-
देवे श्रीकृष्णे । “पशून्तान् देवकीमातर्भूम्यनद्य संयुगे”
भा०द्रो० १८अ० प्रथमे विग्रहे सर्वनामस्थाने परे गुणः
देवकीमातरमित्यादि द्वितीये देवकीमातारमिति भेदः ।

देवकुण्ड न० देवदत्तं कुण्डम् । देवखातके सुभूतिः

देवकुल्या स्त्री महाद्रोण्यां राजनि० ।

देवकुल न० कुल-संहती क देवार्थं कुलमत्यद्वारतया सं-
हतम् । अत्यसुखे (देउल) स्याते देवदृढभेदे हारा० ।
देवानां २वंगे ३समूहे च

देवकुल्या स्त्री देवकता कल्या अत्यश्रित् । १देवसरिति ग-
ङ्गावासु ६त० । मरीचः कन्यायाः पूर्णिमासः २कन्या-
याञ्च “पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्देमात्मजा ।
कशप्रपं पूर्णमासञ्च यथोरापूरितं जगत् । पूर्णिमा-
स्यत विरजं विश्वगञ्च परन्तप । देवकुल्यां हरेः पाद-
शौचादुयाऽभूत् सरिद्विः” भाग० ४।१।२। सा च भर-
तवंगप्रसू भूम्नः पत्नीभेदः यथाह भाग० ५।१।५।६ “भर-
तस्यात्मजः सुमतिर्नाम” इत्युपक्रमे “प्रतिहर्तुः सुख्याम-
जभूमानाव निषाताम् । भूम्न ऋषिकुल्यायासङ्गोयः ततः
पस्तारो देवकुल्यायाम्” ।

देवकुसुम न० देवप्रियं कुसुमम् । लवङ्गे अमरः ।

देवकूट न० वशिष्ठाश्रमसन्निकटस्थे तीर्थभेदे “तत्राश्रमो व-
शिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । तत्राभिषेकं कुर्वाणो
वाजमेयमवाप्नुयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसे-
वितम्” भा०व० ८४अ० ।

देवक्षत्र पु० क्रोष्टुवंग्रे नृपभेदे “तस्मात् करम्भः कारम्भ-
देवरातोऽभवन्नृपः ! । देवक्षत्रोऽभवन्नस्य देवक्षत्रिर्भूत्वा
यथाः । देववर्गसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः” हरिवं०
१७अ० । देवानां क्षत्रं बलं यत्न । २यज्ञे च “उच्छन्त्यां मे
यजता देवक्षत्रे रुशदु गवि” ऋ० ५।६।४।७ “देवक्षत्रे
यज्ञे” भा० ।

देवखात न० देवेन खातं खन-क्त । १अकलिमे २जलाशये
७त० । ३देवसमीपस्थे खाते च “नदीषु देवखातिषु तडागेषु
सरित्सु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रसवणेषु च”
मनुः स्नानार्थं क तत्रार्थे अमरः । २गुहायां भरतः ।

देवलातविल पु० नित्यकर्म० । गुहायाम् अमरः ।

देवगण पु० ६त० । १देवसमूहे “उदर्कस्तव कल्याणि ! तद्यो देव-
गणेश्वरः” भा०भी० १२३अ० । देवगणाश्च त्वयि श्रित्यति-
शब्दे ३३।८ पु० उक्ताः वस्त्रादीवस्त्रा “त्वयि श्रित्यति-
शब्दे ३३।८ पु० उक्ताः वस्त्रादीवस्त्रा “त्वयि श्रित्यति-

इत्येते देवास्तेषामहं तव । अन्वयं सप्रवक्ष्यामि पञ्चशः ।
कुलतो गणान्” इत्युपक्रमे “एते देवगणा राजन् !
कीर्तितस्तोऽनुपूर्वशः” भा० आ० ६६ अ० उक्ताः । देवसंज्ञ-
को गणः । २ नक्षत्रभेदे उपयमशब्दे १२५० पृ० गणकूटे
दृश्यम् इतः । ३ देवपक्षे षडेवानुचरादौ

देवगणग्रह पु० सुश्रुतोक्ते देवादिगणरूपे अहे देवानाञ्च
शुद्धस्वभावत्वात् अहत्वासम्भवाभावात् तद्वद्वानां सेव
अहत्वं च ततोक्तं यथा

“गुह्यानागतविज्ञानमनवस्या सहिष्णुता । क्रिया वा-
ऽमाहुषी यस्मिन् स अहः परिकीर्त्यते । अशुचिं भि-
न्नमर्थ्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्रुर्हि साविह-
रार्थं सत्कारार्थमद्यापि च । असंख्येया अहगणा अ-
ह्राक्षितयस्तु ये । व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते
तथापि । देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः
पितरो भुजङ्गाः । रक्षांसि या चापि पिशाचजाति
रेषोऽपि देवगणग्रहास्तुः । सन्तुष्टः शुचिरपि चेष्ट-
गन्धमाल्यो निस्तन्द्री ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी । तेजस्वी-
स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति च यः स देव-
जुष्टः । संखेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्वाचो विगत-
भवो विमार्गदृष्टिः । सन्तुष्टो भवति न चाक्षपानजातै-
र्दृष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः । हृष्टात्मा पुलिनवना-
न्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिणीतगन्धमाल्यः । न्यूनं
वा प्रहसति चारु चाल्यशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो
मनुष्यः । ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो-
द्भुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः । तेजस्वी वदति च किं द-
दामि कस्मै यो यज्ञप्रहपरिपीडितो मनुष्यः । प्रेतभ्यो
विस्तृजति संस्तरेषु पिण्डान् शालात्मा जलमपि चाप-
सव्यवस्त्रः । सांसिपुस्तलगुडपायसाभिकामस्तङ्गको भ-
वति पितृग्रहाभिभूतः । भूमौ यः प्रसरति सर्पवत्कटा-
चित् सृक्कण्ठ्यौ विलिङ्गति जिह्वया प्रसक्तम् । निद्रालु-
गुडमधुदुग्धपायसेषुर्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेव जुष्टः ।
सांसासृग्विविधसुराविकारलिपुस्तुनिर्लज्जो ऋणमतिनि-
ष्ठुरोऽतिशूरः । क्रोधाालुर्विपुलबलो निशाचिकारी
शौचद्विह्वलवर्त च रक्षसा गृहीतः । उड्गस्तः कृशप-
रुषश्चिरप्रलापी दुर्गन्धो ऋणमशुचिस्तथातिबोलः । व-
ह्वाशी विजगन्धिसाम्बुरातिसेवी व्याचेष्टं भ्रमति रुदन्
पिशाचजुष्टः । स्यूलाक्षस्वरितगतिः स्वप्नेनवेष्टी नि-
द्राक्षुः पृथ्विं च कम्पते च योऽस्ति । यश्चाद्रिद्विरदनगा-

दिविच्युतः सन् संस्तुष्टो न भवति वाङ्मनैः जुष्टः । देव-
ग्रहाः पौरुषमास्यामासुराः सन्ध्ययोरपि । गन्धर्वः प्राय-
शोऽप्यस्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ । कृष्णपक्षे च पितरः
पञ्चस्यामपि चोरगाः । रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां
विशन्ति च । दर्पणादीन् यथा क्वाया शीतोष्णं प्रा-
णिनो यथा । स्वमणिभास्करार्चिश्च यथा देहं च देहि-
नः । विशन्ति च न दृश्यन्ते अहस्तद्वच्छरीरिणम् ।
तपांसि तीव्राणि तथैव दानव्रतानि धर्मो नियमश्च
सत्यम् । गुणास्तथापि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च
यथाप्रभावम् । न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति नवा म-
नुष्यान् कचिदाविशन्ति । ये वाविशन्तीति वदन्ति मो-
हात् भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां ग्रहाणां परि-
चारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः । असृग्वसामां
सभुजः सुभीमा निशाचिकाराश्च तमाविशन्ति । निशा-
चराणां तेषां हि ये देवगणसंस्तुताः । ते तु तत्सत्त्वसं-
र्गाद्विज्ञेयास्तु तद्वज्रनाः । देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते
शुचयश्च ये । देववत् ते नमस्यन्ते प्रत्यर्थन्ते च देववत्” ।

देवगणिका स्त्री इतः । सर्वेश्वरायामप्सरःसु ।

देवगन्धर्व पु० देवानां गन्धर्वः गायनः । १ देवसमीपे गायने
गन्धर्वभेदे । देवगन्धर्वाश्च भौनेयाः प्रायेयाश्च गन्धर्वशब्दे
२५२८ पृ० उक्ताः । [राजनि० ।

देवगन्धा स्त्री देवप्रियोगन्धोऽस्याः । सङ्गामोदयामोषधौ
देवगर्भं पु० देवात् गर्भो यस्य । देवाहितगर्भके देवपुत्रे १ नरादौ

“प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विहृष्टपिणम् । एवं
कमलगर्भां देवगर्भं श्रियादृतम्” भा० व० ३०८ अ० ।

“देवकश्चोत्प्रेनश्च देवगर्भसमावुभौ” हरिवं० ३८ अ० “स
तस्यां जनयामास देवगर्भोऽपमं सुतम्” ११६ अ० २ कुश-
धीपस्थ २ नदीभेदे स्त्री “रसकुल्या मधुकुल्या मित्राविन्दा
श्रुतविन्दा देवगर्भा हतच्युता मन्त्रमालेति यासां प
योभिः कुशधीपौकसः” भाग० ५।२०११

देवगान्धार पु० देवप्रियः देवयोग्यो वा गान्धारः । खरभेदे
“तत्सु देवगान्धारं कालिक्यं श्रवणास्तुतम् । भौम-
स्त्रियः प्रजगिरे मृतः श्रोत्रसुखावहम्” हरिवं० १५२ अ०
२ श्रीरागस्य रागिणीभेदे स्त्री “गान्धारी देवगान्धारी सा-
लवी श्रीश सारवी । राम(गि)कियं पि रागिण्यः श्रीरा-
गस्य प्रिया इमाः” सङ्गीतः दा०

देवगायन पु० इतः । गन्धर्वं हेमच० ।

देवगिरि पु० देवानां प्रियः गिरिः । १ पर्वतभेदे स च

भारतवर्षीयः खनामख्यातो गिरिः “भारतेऽप्यस्मिन्
वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः इत्युपक्रमे “सद्यो देवगि-
रिर्कष्यसुखः श्रीगैलः” भाग० ५।१६।१७ उक्तेः श्रीरागस्य
२रागिणीविशेषे स्त्री डीप् देवगान्धारीशब्दे दृश्यम् ।

देवगुरु पु० इत० । सुराचार्ये दृष्टस्तौ हेमच० देवानां पि-
तरि २कश्यपे च “अपश्यन् कश्यपं तत्र स्निग्धं दीप्तं
तपोनिधिम् । आद्यं देवगुरुं देवम्” हरिवं० २५।७ अ०

देवगुही स्त्री गुह-वा० कि डीप् देववत् गुही गुह्या ।

सरस्वत्याम् “देवगुह्यां सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः”

भाग० ८।१३।८।

देवगुह्य लि० इत० । देवानामतिरहस्ये । एकमासीनमे-
कान्ते देवगुह्यधरं प्रभुम्” हरिवं० ११६ अ० “सुतार्यो
देवगुह्यश्च भवान् यत्र वयं स्थिताः” तत्रैवाध्याये “तस्मिन्
आतृणां विग्रहे देवगुह्ये” भा० आ० १ अ० २ मरणे न० ।
शब्दार्थाच्च० । तच्च प्राणिनां वैराग्यानुत्पादाय देवै-
र्गोप्यते इति तस्य तथात्वम् ।

देवगुह्य न० इत० । देवालये तल्लक्षणं गरुडपु० ४७ अ० यथा
“चतुःषष्टिपदं कृत्वा दिग्विदिक्षूपलक्षितम् । चतु-
ष्कोणं चतुर्भित्तिं द्वाराणि सूर्यसंख्यया । चत्वारिंश-
दभिश्चैव भित्तीनां कल्पना भवेत् । ऊर्ध्वं जेतुमसमा-
जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणं भवेत् । गर्भविस्तारविस्तीर्णां
शूकाया च विधीयते । तत्त्रिभागेण कर्तव्या पञ्चभागेन
वा पुनः । निर्गमस्तु शूकायाया उच्छ्रयः शिखरार्द्धतः ।
चतुर्धा शिखरं कृत्वा त्रिभागे वेदिवन्धनम् । चतुर्थे
पुनरस्यैव कण्ठस्य मलसारकम् । अथ वापि समं वास्तुं
कृत्वा षोडशभागिकम् । तस्य मध्ये चतुर्भागमादौ
गर्भन्तु कारयेत् । भागद्वादशकां भित्तिं ततस्तु परिक-
ल्पयेत् । चतुर्भागेण भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः ।
द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायाच्च मानतः । शिख-
रार्द्धस्य चार्द्धेन विधेयास्तु प्रदक्षिणाः । चतुर्दिक्षु
तथा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधैः । पञ्चभागेन संभज्य
गर्भमानं विचक्षणः । भागमेकं गृहीत्वा तु निर्गमं
कल्पयेत् पुनः । गर्भसूत्रसमो भागादप्यतो सुखमण्डपः ।
एतत् सामान्यसहिष्णुं प्रासादस्य हि लक्षणम् । लिङ्ग-
मानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत् । द्विगुणेन
भवेद्गर्भः समन्ताच्छौनक ! भुवम् । तद्विधा च भवेद्भित्ति-
जङ्घा तद्विस्तारार्द्धगा । द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घाया
चैव शौनक ! । पीठं गर्भावरं कुर्यात् तन्मानेन शूका-

यकास् । निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं मूलवदेव तु । लि-
ङ्गमानं कृतं होतद्व द्वारमानमथोच्यते । कारायं वेदवत्
कृत्वा द्वारं भागादकं भवेत् । विस्तरेण समाख्यातं
द्विगुणं वेच्छया भवेत् । द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं शु-
षिरकं भवेत् । पादिकं शैपिकं भित्तिर्द्वारार्द्धेन परि-
ग्रहात् । तद्विस्तारसमाजङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत् ।
शूकाया पूर्ववज्ज्ञेया निर्गमोच्छ्रायकं भवेत् । मण्डपे
मानमेतत्, स्वरूपञ्चापरं वदे । तत्रैव कारयेत् ज्ञेयं
यत्र तिष्ठति देवताः । इत्थं कृतेन मानेन बाह्यभाग
विनिर्गतम् । नेमिः पादेन विस्तीर्णां प्रासादस्य सम-
न्ततः । गर्भन्तु द्विगुणं कुर्यात् नेस्मानं भवेदिह ।
स एव भित्तेरुत्थेधो द्विगुणः शिखरो मतः । प्रासादा-
नाञ्च वक्ष्यामि मानं योनिञ्च नामतः । वैराजः पुष्प-
काख्यश्च कैलासो मालकाख्यः । त्रिपिष्टः पञ्च पञ्चैते
प्रासादाः सर्वयोनयः । प्रथमचतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदा
यतः । तृत्तो वृत्तायतस्यान्योऽष्टास्रश्चैव च पञ्चमः ।
एतेभ्य एव सम्भूताः प्रासादाः सुमनोहराः । सर्वप्रकृति
भूतेभ्यश्चत्वारिंशच्च पञ्च च । मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च
तथाऽपरः । भद्रकः सर्वतोभद्रो ! रुचकोनन्दनश्च ।
नन्दिर्वर्द्धनसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवेल्यमी । चतुरस्रात् सम-
ङ्गुता वैराजादिति गम्यताम् । वडमी गृह्वराजश्च
शालागृहश्च मन्दिरम् । विशालश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं
भवनं तथा । उत्तमं शिविका वेश्म नवैते पुष्पकोट-
भवाः । बलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मस्तथाऽपरः ।
वर्द्धनोऽप्यन्य उष्णीष शङ्खश्च कलसस्तथा । खपूरवृक्षका-
न्यो वृत्ताः कैलाससम्भवाः । गजोऽथ वृषभो हंसो
गरुडः सिंहनामकः । भूमुखो भूधरश्चैव श्रीजयः शु-
षिधीधरः । वृत्तायतसमुद्भूता नवैते मालकाख्यात् ।
वज्रं चक्रं तथान्यच्च स्वस्तिकं वज्रसंज्ञितम् । चित्रस्व-
स्तिकश्चङ्गौ च, गदा श्रीवृक्ष एव च । विजयो ना-
मतश्चैते त्रिपिष्टपसमुद्भवाः । त्रिकोणपत्रमर्द्धेन्दु
चतुष्कोणं द्विरष्टकम् । यत्र तत्र विधातव्यं संस्थानं
मण्डपस्य तु । राज्यञ्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ।
एतन्नामः श्रियः पुष्टिस्त्रिकोणादिप्रमाणवेत् । कुर्यात्
ध्वजादिसंख्यां वा द्वारि गर्भगृहन्तथा । मण्डपः सम
संख्याभिर्गुणितः सूत्रतस्तथा । मण्डपस्य चतुर्धागृह-
भद्रः कार्यो विज्ञानता । स्रङ्गागवाक्षकोमेतो निर्ग-
वाक्षोऽथ वा भवेत् । सार्द्धं भित्तिप्रमाणेन भित्तिमाने-

न वा पुनः । भित्तेर्द्वैयुग्यतो वापि कर्तव्या मण्डपाः
कचिन् । प्रासादे मञ्जुरी कार्या चित्रा विषमभूमिका ।
परिमाणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका । व्याधारस्तु
चतुर्द्वारचतुर्भण्डशोभितः । शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रा-
साद उत्तमः । मण्डपास्तस्य कर्तव्या भद्रैस्त्रिभिरल-
ङ्कृताः । घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये ।
क्रियन्तोयेषु साधारानिराधाराश्च केचन । प्रतिच्छन्द-
कभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते । अन्योन्यसङ्करा-
स्तेषां घटना नासभेदतः । देवतानां विशेषाय प्रासादा
बहवः स्रुताः । प्रासादे नियमो नास्ति देवानां च स्वय-
म्भुवाम् । तान्येव देवतानाञ्च पूर्वमानेन कारयेत् -
चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः । चन्द्रशाला-
न्विताः कार्या भेरीशिखरसंयुता । पुरतो वाहना-
नाञ्च कर्तव्या लघुमण्डपाः । नायशाला च कर्तव्या
हारदेशसमाश्रया । प्रासादा देवतानाञ्च कार्या दिक्षु
विद्वन्पि । द्वारपालाश्च कर्तव्या सुख्याङ्गत्वात् पृथक्
पृथक् । किञ्चिद्दूरतः कार्या मठास्ततोपजीविनाम् ।
प्राद्वता जगती कार्या फलपुष्पजलान्विता । प्रासादेषु
सुरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेद्भरः । वासुदेवे सर्वदेवान्
स्वर्गभाक् तदुद्गृह्णादिकम्

प्रासादसामान्यलक्षणसूक्तमन्त्रपुराणे १०४५० यथा

“ईश्वर उवाच वक्ष्ये प्रासादसामान्यलक्षणं ते शिखि-
ध्वज ! । चतुर्भागीकृते जेब्रे भित्तेर्भागेन विस्तरात् ।
अद्विभागेण गर्भः स्यात् पिण्डिका पादविस्तरात् । पञ्च-
भागीकृते जेब्रे स्तनभागे तु पिण्डिका । सुभिरं भागवि-
स्तीर्णं भित्तयो भागविस्तरात् । भागौ द्वौ मध्यमे गर्भे
ज्येष्ठभागद्वयेन तु । त्रिभिस्तु कन्यसोर्गर्भः शेषो भित्ति
रिति कचिन् । षोढाभक्तेऽथ वा जेब्रे भित्तिर्भागेकविस्त-
रात् । गर्भो भागेन विस्तीर्णो भागद्वयेन पिण्डिका ।
विस्तराद् द्विगुणो वापि सपादद्विगुणोऽपि वा । अर्द्धा-
र्द्धद्विगुणो वापि त्रिगुणः कचिदुच्छ्रयः । जगती विस्त-
राद्धेन त्रिभागेण कचिद्भवेत् । नेमिः पादोनविस्तीर्णो
प्रासादस्य समन्ततः । परिधिस्त्रयंशको मध्ये रथका-
ङ्कत्व कारयेत् । चासृण्डभैरवं तेषु नाश्वेशं च निवे-
शयेत् । प्रासादाद्धेन देवानामष्टौ वा चतुरोऽपि वा ।
प्रदक्षिणं बहिः कुर्वीत् प्रासादादिषु वा न वा । आ-
दित्याः भूर्वतः स्थाप्याः स्कन्दोऽग्निर्वायुगोचरे । एवं
यमादयो न्यास्याः स्रस्तां स्रस्तां दिशि स्थिताः । चतुर्द्वारं

शिखरं कृत्वा शुकनासा द्विभागिका । तृतीये वेदिका
त्वमे सकण्ठा मलसारकः । वैराजः शुष्ककान्यः कै-
लासो मालकस्तथा । त्रिविष्टपश्च पञ्चैव मेरुसूत्रं नि-
संस्थिताः । चतुरस्रस्तु तलाद्यो द्वितीयोऽपि तदायतः ।
वृत्तो वृत्तायतस्यान्यो ह्यष्टास्रश्चापि पञ्चमः । एकैको
नवधा भेदैश्चत्वारिंशच्च पञ्च च । प्रासादः प्रथमो मेरु-
द्वितीयो मन्दरस्तथा । विमानश्च तथा भद्रः सर्वतोभङ्गे
एव च । रुचको नन्दको नन्दवर्द्धनश्च तथापरः ।
श्रीवत्सचेति वैराजान्वशये च ससुस्थिताः । वलभी
मृहराजश्च शालागृहञ्च मन्दिरम् । विशालश्च तथा
ब्रह्ममन्दिरं भुवनन्तथा । उत्तमः शिविका वेश्म नवेते
शुष्मकोद्भवाः । वलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मो एव च ।
वर्द्धनो वाव्य उष्णीषः शङ्खश्च कलसस्तथा । खपूरहृज-
कस्यान्योऽवृत्ताः कैलाससम्भवाः । गजोऽथ वृषभो हंसो
गरुत्मान् सिंहनामकः । भूमुखो भूधरश्चान्यः श्रीजयः
पृथिवीधरः । वृत्तायतात् ससृङ्गता नवेते मालकाङ्गयात् ।
वज्रं चक्रं तथा चान्यत् स्तुतिकं वज्रस्तुतिकम् । चित्रं
स्तुतिकखड्गश्च गदा श्रीहृज एव च । विजयो नाम-
तश्चैते त्रिविष्टपससृङ्गवाः । नगराणां शिमाः सज्ज्ञा
लाटादीनामिमास्तथा । श्रीवाङ्मेनोन्नतशूलं पृथुलञ्च
विभागतः । दशधा वेदिकां कृत्वा पञ्चभिः स्तम्भविस्तरः ।
त्रिभिः कण्ठं तु कर्तव्यं चतुर्भिस्तु तदण्डकम् । दिक्षु
द्वाराणि कार्याणि न विदिक्षु कदाचन । पिण्डिका
कोणविस्तीर्णो मध्यमान्ता ह्युदाहृता । कचिन् पञ्चम-
भागेन सहतां गर्भपादतः । उच्छ्राया द्विगुणास्तोषाम-
न्यथा वा निगद्यते । प्रच्छाधिकात् समारम्य अङ्गुलानां
शतादिह । उत्तमान्यपि चत्वारि द्वाराणि दशहानितः ।
लीग्येव मध्यमानि सुस्त्रीग्येव कन्यसान्यतः । उच्छ्रा-
याद्धेन विस्तारो ह्युच्छ्रायोऽभ्यधिकस्तिषा । चतुर्भि-
रष्टभिर्वापि दशभिरङ्गुलैस्ततः । उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णं
विशाखास्तदुद्गमेरे । विस्तराद्धेन वाङ्मल्यं सर्वेषामेव की-
र्तितम् । द्विपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्टदम् । अष्ट-
शाखा चतुर्थांशे प्रतीहारौ निवेशयेत् । मिथुनैरथ-
बलीभिः शाखाशेषं विभूषयेत् । स्तम्भविद्धेऽष्टत्यता
स्यात् वृक्षविद्धे त्वभूतिता । कूपविद्धे भयं पृगवृक्ष
विद्धे धनचयः । प्रासादगृहशालादिमार्गविद्धेषु वन्ध-
नम् । सभाविद्धे तु दारिद्र्यं वर्णविद्धे निराकृतिः ।
उलूखले च दारिद्र्यं शिलाविद्धे तु शत्रुता । आयाविद्धे

तु दारिद्र्यं वेधदोषे हि जायते । छेदादुत्पाटनाद्वापि
तथा प्राकारलङ्घनात् । सीमाया द्विगुणत्वागादु वेध-
दोषो न जायते” ।

देवन्तरूपमासादे विशेषस्तत्र ४२ ख० उक्तो यथा

“मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु । प्रतिमायाः
प्रमाणेन कर्तव्या पिण्डिका शुभा । गर्भस्तु पिण्डिका-
ज्ज्ञेन गर्भमानास्तु भित्तयः । भित्तेरायाममानेन उत्ते-
धन्तु प्रकल्पयेत् । भित्त्युच्छ्रायात्तु द्विगुणं शिखरं कल्प-
येद्बुधः । शिखरस्य तु तुर्येण समं परिकल्पयेत् ।
शिखरस्य चतुर्थेन अपतो मुखमण्डपम् । छटमांसेन
गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः । परिधेर्गुणभागेन रथकां-
स्तत्र कल्पयेत् । तत्तृतीयेन वा कुर्याद्रथकानान्तु निर्ग-
मम् । वामतयं स्थापनीयं रथकत्वितये सदा । शिख-
रार्थं हि स्तूत्राणि चत्वारि विनिपातयेत् । शुकनासो-
र्द्धतः स्तूत्रं तिर्यग्भूतं निपातयेत् । शिखरस्यार्द्धभा-
गस्य सिंहं तत्र तु कारयेत् । शुकनासां स्थिरीकृत्य
मध्यमन्त्रौ निधापयेत् । तदूर्ध्वन्तु भवेद्देदी सकण्ठा म-
लशारकम् । स्तम्भभग्नं न कर्तव्यं विकरालं तथैव च ।
ऊर्ध्वं च वेदिकामानात् कचसं परिकल्पयेत् । विस्ता-
राद्विगुणं द्वारं कर्तव्यं तु सुशोभनम् । उदुम्बरौ
तदूर्ध्वञ्च न्यसेच्छाखां सुमङ्गलैः । द्वारस्य तु चतुर्थ्यांशे
कार्यौ चण्डप्रचण्डकौ । विश्वक्सेनवत्पदण्डौ शिखोर्ध्वोदु-
म्बरे त्रियम् । दिग्गजैः स्नायमानानां घटैः साक्षां
सुरूपिकाम् । प्रासादस्य चतुर्थ्यांशैः प्राकारस्योच्छ्रयो
भवेत् । प्रासादात् पादहीनस्तु गोपुरस्योच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठिका । गारुडं म-
ण्डपं चाग्रे एकं भौमादिधातु च । कुर्याद्वि प्रतिमा-
यान्तु दिक्षु चाष्टासु चोपरि । पूर्वं वराहं दक्षे च नृ-
सिंहं श्रीधरं जले । उत्तरे तु हयग्रीवमान्नेयां जाम-
दग्न्यकम् । नैर्ऋत्यां रामकं वायौ वामनं वासुदेव-
कम् । ईशे प्रासादरचना देया वस्त्रककादिभिः । द्वा-
रस्य चाष्टमांशं त्यक्त्वा वेधो न दोषभाक्” ।

ह०सं० ५७ख० कश्चिद्विशेषोऽत्रोक्तो यथा

“कृत्वा प्रभूतं सलिलमारामान् विनिवेश्य च । देवता-
यतनं कुर्यादशोधमर्माभिहृद्ये । इष्टापूर्तेन लभ्यन्ते ये
लोकान्तान् बुभूषता । देवानामालयः कार्यो हयमप्यत्र
दशप्रते । सलिलोद्यानयुक्तेषु कृतेष्वकतकेषु च । स्थाने-
ष्वेतेषु सावित्र्यसुपगच्छन्ति देवताः । सरःसु नलिनोच्छ-

त्वनिरस्तरविरश्मिषु । हंसंसावित्र्यकच्छारवीचोविमल-
वारिषु । हंसकारण्डवक्रौञ्चचक्रवाकविराविषु । पर्व-
न्तनिचुनच्छायाविश्रान्तजलचारिषु । क्रौञ्चकाञ्चीक-
लापाश्च कलहंसकलस्त्रनाः । नद्यस्तोयांशुका यत्र शफ-
रीकृतमेखलाः । फुल्लतीरद्रुमोत्तंसाः सङ्गमश्रीगम-
ण्डलाः । पुलिनाभ्युन्नता रम्या हंसहासाच्च निम्नगाः ।
वनोपान्ननदीशैलमिर्भरोपान्तमभिषु । रमन्ते देवता
नित्यं पुरेषूद्यानवत्सु च । भूमयो ब्राह्मणादीनां याः
प्रोक्ता वास्तुकर्मणि । ता एव तेषां शस्यन्ते देवतायतने-
ष्वपि । चतुःषष्टिपदं कार्यं देवतायतनं सदा । द्वारं
च मध्यमं तत्र समादिकस्यं प्रशस्यते । यो विस्तारो भवे-
द्यस्य द्विगुणा तत्समुन्नतिः । उच्छ्रायाद् यस्तृतीयोऽंश-
स्तेन तुल्या कटिर्भवेत् । विस्तारार्धं भवेद्गर्भो भित्तयो-
ऽन्याः समन्ततः । गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारद्विगुणस्योच्छ्र-
तम् । उच्छ्रायात्पादविस्तीर्णां शाखा तदुदुम्बरः । वि-
स्तारपादप्रतिमं वाञ्छित्यं शाखयोः स्तुतम् । त्रिपञ्चमप्र-
नवभिः शाखाभिस्तत्प्रशस्यते । अधःशाखाचतुर्भागे
प्रतीहारो निवेशयेत् । शेषं मङ्गल्यविहगैः श्रीवृक्ष-
स्तिकैर्घटैः । मिथुनैः पत्रवल्लीभिः प्रमद्यैशोपशोभयेत् ।
द्वारमानाष्टभागोना प्रतिमा स्थाप्यपिण्डिका । द्वौ भागौ
प्रतिमा तत्र तृतीयांशश्च पिण्डिका । मेरुमन्दरकैलासवि-
मानच्छन्दनन्दनाः । ससङ्गपद्मगण्डनन्दिर्वर्जनकुञ्जराः ।
गृधराजो वृषो हंसः सर्वतोभद्रको घटः । सिंहो वृत्त-
श्चतुष्कोणः षोडशाष्टाश्रयस्तथा । इत्येते विंशतिः प्रोक्ताः
प्रासादाः संज्ञया मया । यथोक्तास्तुक्रमेणैव लक्षणानि
वदास्यतः । तत्र षड्भिर्भेदोऽष्टभौमो विचित्रकुहरश्च ।
द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्द्वारिंशद्विंशतिर्विस्तीर्णः । त्रिंशद्विंशत्यामो
दशभौमो मन्दरः शिखरयुक्तः । कैलासोऽपि शिख-
रवान् षष्टाविंशोऽष्टभौमश्च । जालगवाक्षकयुक्तो विमा-
नसंज्ञस्त्रिसप्तकायामः । नन्दन इति षड्भौमो द्वाविंशः
षोडशाण्डयुतः । वृत्तः ससङ्गनामा पद्मः पद्माकृतिः
शयानष्टौ । शृङ्गेयैकेन भवेदेकैव च भूमिका तस्य ।
गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति च षट्चतुष्कविस्तीर्णः ।
कार्यश्च सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैश्च विंशत्या । कुञ्जर इति
गजपट्टः षोडशहस्तः सुमन्ततो मूलात् । गृधराजः
षोडशकस्त्रिचन्द्रशाखा भवेद्वलभी । वृष एकभूमिश्चक्रो
द्वादशहस्तः समन्ततो वृत्तः । हंसो हंसाकारो घटो-
ऽष्टहस्तः कलसरूपः । द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्द्वारिंशद्विंशत्युक्तो भ-

वति सर्वतोभद्रः । बद्धचिरचन्द्रशालः षड्विंशः पञ्च-
भौमश्च । सिंहः सिंहाक्रान्तो द्वादशकोणोऽष्टहस्तवि-
कीर्णः । चत्वारोऽङ्गनरूपाः पञ्चाण्डयुतस्तु चतुरस्रः ।
भूमिकाङ्गुलमानेन मयस्याष्टोत्तरं शतम् । सार्धं हस्त-
त्रयं चैव कथितं विश्वकर्मणा । प्राङ्गः स्वपतयश्चात्र
सतमेकं विपश्चितः । कपोतपालिसंयुक्ता न्यूना गच्छन्ति
तल्लताम् । प्रासादलक्षणमिदं कथितं समासाङ्गैश्च
यद्विरचितं तदिहास्ति सर्वम् । सन्वादिभिर्विरचितानि
पृथूनि यानि तत्संस्मृतिं प्रति मयात्र कृतोऽधिकारः” ।
तत्प्रतिष्ठाविधिश्च सठप्रतिष्ठाशब्दे वक्ष्यते ।

देवग्रह पु० देवगणशब्दे सुश्रुतोक्ते यद्भेदे ।

“यः पश्यति नरो देवान् जायदा श्रियतोऽपि वा ।

उन्माद्याति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं विदुः” भा० व० १४५ अ०

देवङ्गम त्रि० देवं गच्छति गम-वेदे ख । देवगामिनि “वस्यां
राभोतु होत्रायां देवङ्गमाय” शत० ब्रा० १।६।१।१२
लोके तु णिनि देवगामीत्येव ।

देवचक्र न० सत्ताङ्गे १ अभिप्लवभेदे “परि यद्वा एतद्देवचक्रं
यदभिप्लवः” शत० ब्रा० ४।१५ “देवचक्रो वा एते पृष्ठ-
प्रतिष्ठिते । यजमानस्य पाप्मानं तं हतो परिप्लवते
स यो ह्येवं विदुषां दीक्षितानां पापकं सत्त्वं कीर्तय-
त्योते हास्य देवचक्रं शिरस्त्रिको दशरात्र उद्धिः पृष्ठ-
भिप्लवो चक्र” शत० ब्रा० १२।२।२।२ यामलोक्ते देवता-
भेदोपासनाज्ञापके २ चक्रभेदे यथा

“पूर्वपश्चिमभेदेन षष्ठरेखां समालिखेत् । वामादि
दक्षिणान्तश्च रेखा दश समालिखेत् । पञ्चगेहे पूरकाङ्कः
सर्वाधोहारकाङ्कान् । तन्मध्ये रचयेदङ्कं देवताष्टह-
संयुतम् । पूरकाङ्कमाद्यगेहे सप्तर्षियुतमालिखेत् । तद्-
क्षिणे द्वादशङ्कं दक्षे च नवमन्त्रा । तद्दक्षेऽष्टादशकं
तद्दक्षे षोडशकं ततः । पूरकाङ्कं तले लेख्य इन्द्राद्यङ्कस्य
दक्षतः । इन्द्रगेहे च शतकं विधिविद्याफलप्रदम् ।
धर्मगेहे शून्यसप्तयुगलं विलिखेत् बुधः । अन्ननमन्दिरे
नाथ ! शून्याष्टवसुरेव च । कालीगृहे शून्यवेदरामाङ्कं
विलिखेत्ततः । धूमावतीमन्दिरे च शून्यखेपुनिशापतीन् ।
इन्द्राधो दक्षतो लेख्या अक्षायन्दादिदेवता । शून्यपञ्च-
न्द्रयुक्तं सर्वत्र दक्षतो लिखेत् । तथाश्विनीकुमारौ च
शून्यान् नयुगमेकौ । तत्पश्चात् सूर्यगेहे च सहस्राक्ष
समन्वितम् । तारिणीमन्दिरस्याङ्कं शून्यवेदभडात्म-
कम् । वगलाङ्कगीर्णस्य शून्याष्टचन्द्रसंयुतम् ।

ततश्चन्द्रगृहस्याधो वायुगेहं अनोरमम् । रन्ध्रवेदात्मकं
गेहं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । राक्षगेहं महापापं शून्य
शून्यमणिप्रियम् । पञ्चादर्कगृहस्यञ्च खशून्ययुगला-
त्मकम् । षोडशीमन्दिरे शून्यपञ्चचन्द्रसमाहितम् ।
भातङ्गीमन्दिरे शून्यरन्ध्रचन्द्रसमन्वितम् । वायोरधोव-
रणस्य गृहं सप्तशशिप्रियम् । तारिणीगेहमध्ये च
शून्याष्टकसमन्वितम् । बुधगेहस्थिताङ्कञ्च शून्यचन्द्र
युगात्मकम् । सुवनेशीमन्दिरस्य शून्याष्टचन्द्रमण्ड-
लम् । प्रत्यङ्गिरामन्दिरस्य शून्यपञ्चशशिप्रियम् ।
वरुणाधः कुबेरस्य गृहस्य षष्ठयुगलकम् । अन्नन्दभै-
रवीगेहे दशकं परिकीर्तितम् । धरणीगृहमध्ये च
शून्ययुगलसंयुतम् । भैरवीगृहमध्ये च शून्यं यु-
गलचन्द्रकम् । बालागृहस्य शून्यर्षिचन्द्रमण्डलसंयु-
तम् । कुबेराधः सुखं चक्रस्थिताङ्कं सर्वसिद्धिदम् । ईश्व-
रस्य गृहस्यञ्च सप्तशून्ययुगात्मकम् । तिरस्करिण्या
गेहस्य सहस्राङ्कसमन्वितम् । किङ्किणीमन्दिरं पञ्चा-
दष्टचन्द्रसमन्वितम् । क्षिप्रमस्तगृहं पश्चात् शून्याष्टचन्द्र
मण्डलम् । वागीश्वरीगृहं पश्चात् खसप्तचन्द्रमण्ड-
लम् । महाफलप्रदातारं धर्मं धरति तस्य न । ईश्व-
रस्य द्वाधोगेहे षट्कस्य गृहं ततः । शून्याष्टमाद्यं ख-
गृहं धर्मार्थकाममोक्षदम् । तत्पश्चात् डाकिनीगेहं खशून्य
सुनिर्णयुतम् । हनि साधकसंख्यं हि क्षणादेव न संशयः ।
स्वगृहे स्त्रीयमन्त्रस्य फलदं परिकीर्तितम् । भीमादेवी
गृहं पश्चात् खसप्तचन्द्रमण्डलम् । भयदं सर्वदेशे तु
वर्जयेत् गृहान्नरम् । लज्जार्थं लिखेत् शेषगृहयोः
पण्डितोत्तमः । इन्द्रगेहावधि धीरो ककारादिकवर्ण-
कम् । चकारान्तं लिखेत् तत्र गणयेत् साधकोऽन्ततः ।
पूरकाङ्कमूर्ध्वदेशे हारकाङ्कमधोलिखेत् । निजनामा-
क्षरं यत्र तत्कोशाङ्कं महेश्वर ! । नीत्वा च पूरयेद्दि-
हान् स्वस्वगेहोर्ध्वदेशकैः । अङ्कस्ततो हरेन्नाथ ! अधोऽ-
ङ्के हार्यं शेषकम् । विस्तारश्चेद्देवतानां तदङ्कः शुभदः
स्मृतः । अत्यस्त्वशुभदः प्रोक्तः साधकस्यासुखावहः ।
एकाक्षरे महासौख्यं तत्रापि गणयेन्न च । स्त्रीयाङ्कः
शून्यगामी च देवताङ्कं ततः प्रभो ! । तदा नैव शुभं वि-
द्यादशुभाय प्रकल्पते । एके घनमवाप्नोति द्वितीये राज-
वत्सलः । तृतीये जप्यसिद्धिः स्यात् चतुर्थे मरणं भुवम् ।
पञ्चमे पञ्चवाणः स्यात् षष्ठे दुःखोत्कटानि च । देवानां
शक्तिवर्गाणामित्यङ्काः परिकीर्तिताः । वैष्णवानां विशेषो-

प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्याद् यजनाध्ययनं जपम् । होमसन्तर्जने दानं तस्य चाल्प-फलं भवेत् । तथा 'यो विजानाति मन्त्राणामार्घं क-न्तश्च देवतम् । विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्घं ज्ञानकर्म च । एकैकस्य ऋषेः सोऽपि बन्धोऽस्तीति यवज्जवेत् । देव-तायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः । पूर्वोक्तेन प्र-कारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो हिजः । अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु' । ब्राह्मणेन मन्त्रेतरवेदभागेन सह वेदितव्यमित्यर्थः उत्तरत्र विनियोगब्राह्मण-योर्ज्ञेयतया निर्देशात् । तन्निरुक्तिरपि तेनैवोत्तरत्र दर्शिता यथा "नैरुक्ता यस्य मन्त्रस्य विनियोग प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते । एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् । होमे चान्त-र्जने योगे स्वाध्याये यजने तथा" इति । २प्रदेयद्रव्य-स्याधिपतौ च दानशब्दे ३५।१६ पृ० तद्विशेषो दृश्यः । देवताभेदाश्च निरुक्ते देवतकाण्डे उक्ता यथा

"अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते । वाय्वाद्यो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्य देवताः । सृष्ट्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवता इति । त्वयस्त्रिंशत्पतिशब्दे ३५।१६ पृ० देवतानां प्राधान्यतस्तयस्त्रिंशत्त्वमुक्तं किन्तु स्वस्वगण-पतीसंहितानां तासां त्वयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यात्वं य-योक्तं पद्मपुराणोत्तरखण्डे सदारो विबुधाः सर्वे स्थानां स्थानां गणैः सह । त्वं लोक्ये ते त्वयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यतयाऽ-भवन् । तेषां गणभेदाश्च गणदेवताशब्दे ३५।२० पृ० उक्ताः दृश्यः । तन्मध्येऽधिकारिभेदेन देवताभेदा यथा "या यस्याभिमतता पुंसः सा हि तस्यैव देवता । किन्तु कार्य विशेषेण पूजिता चेष्टदा नृणाम् । विशेषात् सर्वदा नायं नियमोऽन्यथा नृप ! । नृपाणां देवतं विष्णुस्तथैव च पुरन्दरः । विप्राणामग्निरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाक-धृक् । देवानां देवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशूलभृत् । गन्धर्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते । विद्याध-राणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरिः । रत्नसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्वती । ऋषीणां देवतं ब्रह्मा महादेवश्च शूलभृत् । मनूनां स्यादुमा देवी तथा विष्णुः सभास्करः । गृहस्थानाञ्च सर्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम् । वैश्वानसस्यान्विका स्याद्यतीनाञ्च महे-श्वरः । भूतानां भगवान् रुद्रः कुष्माण्डानां विनायकः । सर्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः । इत्येवं भग-

वान् ब्रह्मा स्वयं देवाऽभ्यभाषत" इति कूर्मपुराणे । देवानां सर्वभेदा भा०शा० मोक्षधर्मे

"आदित्याः क्षत्रियास्तोषां विशश्च मरुतस्तथा । अश्विनौ च सृष्टौ शूद्रौ तपस्यु यो समास्थितौ । सृतास्त्वाङ्गि-रसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः । इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ग्यं प्रकीर्तितम् । वैष्णवानां गणेशाद्यनन्तरं सन-कादिवैष्णवानां पूज्यत्वेन देवतात्वमुक्तं यथा

"यत्र यत्र सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्मिणाम् । विष्णुर्चने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः । विश्वक्-सेनं ससनकं सनातनमतः परम् । सनन्दं सनत्कुमा-रश्च पञ्चैवं पूजयेत्ततः" पद्म० उत्तरखण्डे । देवष्टकं यथा "गणेशश्च दिनेशश्च वज्रं विष्णुं शिवं शिवाम् । देव-ष्टकञ्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः" ब्रह्मवैवर्तके । मास-विशेषे देवताभेदपूजा मन्त्रमहोद्धारुक्ता यथा

"अन्येष्वप्युपरागाङ्गोदययाम्यायनादिषु । कुर्यादल-भ्ययोगेषु विशेषाद्देवताचनम् । यथा यष्टेष्टदेवेषु नृणां भक्तिः समेधते । प्राप्यते तेरयत्नेन मनोऽभीष्टं तथा तथा । शुचौ तत्तद्वहे कुर्याद्देवप्रक्षपमोक्षवम् । ऊर्जे तथैव देवानामुत्थापनविधिं सुधीः । माघकृष्णचतुर्दश्यां विशेषाच्छिवपूजनम् । आश्विनाद्यनवाह्येषु दुर्गा पूज्या यथाविधि । गोपालं पूजयेद्दिवाऽन्नमःकृष्णाष्टमीदिने । रामं चैत्रे सिते पक्षे नवम्यामर्चयेत् सुधीः । वैशाखाद्या चतुर्दश्यां नारासिंहं प्रपूजयेत् । यजेच्छुक्लचतुर्थ्यान्तु गणेशं भाद्रमाघयोः । महालक्ष्मीं यजेद्दिवा भाद्र कृष्णाष्टमीदिने । माघस्य शुक्लसप्तम्यां विशेषाद्भिनना-यकम् । या काचित् सप्तमी शुक्ला रविवारयुता यदि । तस्यां दिनेशं संपूज्य दद्यादर्घ्यं पुरोदितम् । तत्तत्-कलोदितानन्यान् देवताप्रीतिवर्जनान् । विशेषनिय-मान् कृत्वा भजेद्देवमनन्यधीः । आषाढीकार्तिकी-मध्ये किञ्चिन्नियमसाचरेत् । देवसंस्मृतये विद्वान् जप पूजादितत्परः । एवं यो भजते विष्णुं रुद्रं दुर्गां गणा-धिपम् । भास्करं अङ्गया नित्यं स कदाचिन्न सीदति" ।

देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देशत्वं देवतात्वम् अग्नये स्नाहेत्यादिमन्त्रेण देवतेति भीमांसकाः । तन्मतञ्च पूर्वपक्षविधया शब्दचिन्ता दूषितं तच्च अविग्रहशब्दे ३५।६ पृ० दर्शितम् । देवतानां चैतन्ये विग्रहवत्त्वे वा मन्त्राणामेव देवतात्वं आङ्गविं समर्थितं यथा

"विग्रहवत्त्वं चेन्दाटीनामपि तिर्यगधिकरणे दर्शितं देव-

तात्वं हि तथाविधानां नेष्टमिति । नन्विन्द्रादीनां वि-
ग्रहवत्त्वे किं प्रमाणम् ? अथवा इति चेन्न तस्य सिद्धे-
ऽर्थेऽप्रामाण्यत्वात् । कथं वा विग्रहवतामदेवतात्वम् ? ऐन्द्र-
हविरित्यादौ तद्वितादिभिः प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वबोधनात्
इन्द्रादिपदानि च सहस्रचक्षुरादिमतीषु व्यक्तिषु सुख्यानि
मन्त्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । उच्यते ऐन्द्रादिपदका-
माधिकारिकविधिवान्वयस्यामिश्रितिरत्र प्रमाणम् अन्यथा
स्वर्गिशरोरेऽप्यनाद्यावः स्यात् । यत्प्राप्यार्थवादादेन्द्रादिपद-
प्राप्तप्रवृत्तिः तत्रापि तत्फलपरत्वे रात्रिसत्त्वन्यायश्च
प्रमाणं विग्रहवतामिन्द्रादीनां सन्निधानस्य प्रत्यक्षवाधि-
तत्वेन तथाविधानां पृथग्व्यवस्थावात् अगत्या तदाकार-
तया ध्यातव्यं मन्त्रस्य लक्षितस्य देवतात्वमिति रहस्यम् ।
इन्द्राकारतया ध्यानादिन्द्रप्रीतिरभ्युपपन्ना । तथा च
योगियाज्ञवल्क्यः “यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च
देवता । तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते” इति ।
ननु देवानां विग्रहवत्त्वे तेषामेवाराधितानां फलदातृत्वं
कुतो न भवेत् ? क्लृप्तपूर्वकल्पनया । तथा च भविष्यपुराणे
“यद्यदुद्भूयं नरोऽष्टमादित्याय प्रयच्छति । तत्तस्य शत-
साहस्रसुतादयति भास्करः” याज्ञवल्क्यः “आयुः पूजां
घनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा
राज्यं प्रीतिं नृणां पितामहाः” । तथा च देवताधि-
करणसिद्धान्तविरोधः स्यात् । उच्यते देवानामिन्द्रादीनां
पितृणां वस्त्रादीनां युगनन्वन्तरादिभेदेन नानात्वावगमात्
फलदायकाले पूर्वस्य च्युताधिकारत्वेन फलदातृत्वा-
शक्तेः । अन्यस्य चानाराधितत्वेन फलदातृत्वायोगात्
तत्पूर्वे शब्दशक्तौ वाचकशब्दसङ्गात् सर्वत्रैव तदभि-
धानम् अतएव काव्ये क्लृप्तशक्तिर्लिङ्गादिर्नित्ये निषेधे
चापूर्वमाहेत्युक्तम् । एवञ्चापूर्वानुप्रवेशात् सहकारितया
यदि देवतापि फलदात्री न कश्चित् कोऽपि विरोधः” ।
देवताजित् पुं देवतां जयति जि-क्तिप् । १ देवजयिनि अशु-
रादौ भरतपुत्रसुमतेः २ पुत्रभेदे च “भरतस्यात्मजः सुम-
तिर्नाम” इत्युपक्रमे “तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिज्ञाम
पुत्रोऽभूत्” भाग० ५।१५।२।

देवताड पुं देवः दीप्तः तालः उल्लसः । (देताड)
ख्याते १ इच्छे अमरः । २ घोषकलतायाम् विश्वः । देवौ
आदित्यचन्द्रौ ताडयति ताडि अण् उप० स० । ३ राहौ ।
देवनाय दीपनाय ताडयतेऽसौ ताडि-कर्मणि अच् ।
४ वज्रौ च भेदि० । तस्मैदीपनाय ताडयमानत्वात् तथा-

त्वम् । देवताडक स्वार्थे क । देवताडश्च रत्नमाला ।
देवतात पुं तन-क्त वा ड्वा ततएव तातः स्वार्थे अण् वा
देवार्थं तते १ यज्ञे निव० “एवा देव देवताते पवस्व” ऋ०
६।६७।२७। इत० । २ देवजनके कश्यपे च । तेनादि-
त्यानादित्यादीनामुत्पादनात्तयात्वम् । ३ मरीच्यादिषु “एते
(मरीच्यादयः) मनूस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च सहस्रींश्चाभितौजसः” मनुः ।
४ हिरण्यगर्भे च “कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्
प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाञ्च गणं सृजन्म” मनुः ।
देवताति पुं देव+स्वार्थे तातिल् । देवे “स आवह देव-
तातिं यविष्ठ !” ऋ० १।४६।४ देवतातिं देवं स्वार्थे
तातिल्” भा०

देवताधिकरण न० देवता कर्मसु तदधिकारित्वमधिकार-
रित्वं वाधिक्रियते विचार्यतेऽत्र अधि+क-आधारे ल्युट् ।
देवतानां वज्रादावधिकारित्वतदभावयोरन्यतरसाधके
न्यायभेदे । यज्ञादौ देवतानामनधिकारः इति श्रीमां-
सकाः । तच्च जै० सू० साध्योर्दर्शितं यथा

“फलात्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्” सू०
“इदमामनन्ति, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्यो-
तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्येवमादि । तत्र सन्देहः
किं यावत्किञ्चित् सत्त्वं, तत् सर्वम् अधिष्ठत्य एतद-
च्यते, एतत् समर्थम् अधिष्ठत्य ? इति । किं प्राप्तम् ?
सर्वाधिकारः, अधिशेषात् । ननु वज्रादयो न किञ्चित्
कामयन्ते, कथम् तेषाम् अधिकारः स्यात् ? उच्यते,
मा भूत् अचेतनानाम्, तिरस्वस्तु अधिष्ठत्य यजेत इति
ब्रूयात् । ननु तिर्यक्षोऽपि न किञ्चित् कामयन्ते । न
इति ब्रूमः, कामयन्ते सुखम्, एवं हि दृश्यते, वस्त्रो-
पतप्ताः छायां उपसर्पन्ति, शीतेन पीडिताः आतपम् ।
आह, ननु तिर्यश्च आसन्नं फलं चेतयन्ते, न कालान्त-
रफलं प्रार्थयन्ते, कालान्तरफलानि च कर्माणि । उच्यते,
कालान्तरेऽपि फलं कामयमाना लब्धयन्ते, शुनः चतुर्द-
शग्राम् उपवसतः पशुग्रामः, शत्रेणांश्च अष्टग्रामम् । न
चैषां व्याध्याशङ्का, नियतनिमित्तत्वात्, न अनाहाराणां
मपि तस्मिन् काले दर्शनात्, समानाहाराणामपि क्लृप्त-
स्मिन् काले अदर्शनात् । लिङ्गानि च वेदे भवन्ति, देवा
वै सत्त्वमासत इत्येवमादीनि “देवतानाम् ऋषीणां वन-
स्पतीनाम् अधिकारं दर्शयन्ति । ननु काव्येन वि-
धिम् उपसंहर्तुम् न शक्नुवन्ति” इति कर्माभिसंख्येयाः ।

उच्यते, यागं कर्तुं शक्नुवन्ति केचित्, तस्मात् यजेत इत्येवमादीनि अधिकरिष्यन्ति शक्नुवतः, विष्णुक्रमादिवचनानि तु अशक्तान् न अधिकरिष्यन्ति । तत्र योऽनुपदिष्टविष्णुक्रमादिकः स केवलं यागं करिष्यति, कः तस्य दोषः ? । इत्यपरिग्रहोऽपि देवयामः, इति-यामः, ऋषभस्य यामः इति उपचारात् अस्त्येव तस्मात् असनुष्याणामपि शक्नुवताम् अधिकार इति भा० “कर्तुं वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कात्स्न्येन गम्यते” इति वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य तर्हि ? । यः समर्थः कर्तुं कर्म अभिनिर्वर्तयितुम् । न चैते, शक्नुवन्ति तिर्यगादयः कर्तुं कर्माभिनिर्वर्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म इति, कथं यो न शक्यते कर्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवतान्तराभावात्, न हि आत्मानम्, उद्दिश्य त्यागः सम्भवति, त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्, न भृगवादयो भृगवादिविः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम्” (देवानां देवतान्तराभावादिति येषां शब्द एव देवताभिप्रेता, तेषामयमभ्युक्तो ग्रन्थः, शक्यते हीन्दूणापीन्द्रशब्दोच्चारणेन हविस्त्वक्तुम् । तस्मात् अर्थमेव देवतामभिप्रेत्य एतद्भाष्यमिति तन्मन्त्रम्) । यानि पुनर्लिङ्गानि, देवा वै सत्प्रसासत इत्येवमादीनि, अर्धवादाः ते विधिप्ररोचनार्थाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु, न च विधेर्विधिनैकवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् । स्तुतिस्तु सा, इत्यं नाम सत्वाणि आश्रितव्यानि, यत् कृतकत्वा अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यक्षुः, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्याः” भा०

देवानामधिकारित्वं विशेषतो ब्रह्मविज्ञानेऽधिकारित्वमिति वेदान्तिकः तच्च शा० सू० भाष्येभ्यः समर्थितम् तच्च अविग्रहशब्दे ४५५ पृ० दृश्यम् ।

देवतानुक्रम इतः । देवानामुद्देशे “नामधेया वि मन्त्रश्च दक्षिणाश्च द्रव्यानि च । देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तन्मन्त्रश्च” भा० २।६।२६

देवताप्रतिमा स्त्री इतः । देवतानां प्रतिमूर्तौ तदङ्गमानभेदादिकं सामान्यविशेषतः ४००५८५० उक्तं यथा

“देवामारहारस्यार्थो न स्य यस्तृतीयोऽंशः । तत्पिण्डिका प्रमाणं प्रतिमा तद्विगुणपरिमाणम् । स्त्रैरङ्गुलमात्रेणै-

दशविस्तीर्णमायतं च सुखम् । नम्रजिता तु चतुर्दश दैर्घ्येण द्वाविडं कथितम् । नासाज्जटाचिबुकपीशाक्षरङ्गुलान्तया कर्णौ । द्वे अङ्गुले च हस्तके चिबुकं द्व्यङ्गुलं विस्तृतम् । अष्टाङ्गुलं ज्जटाटं विस्ताराद् द्व्यङ्गुलात्परे शङ्खौ । चतुरङ्गुलौ तु शङ्खौ कर्णौ तु द्व्यङ्गुलं पृष्ठलौ । कर्णोपान्तः कार्योऽर्द्धपञ्चमे भ्रूसमेन सूत्रेण । कर्णोत्तः सुकुमारकं च नयनप्रवन्धसमम् । चतुरङ्गुलं वसिष्ठः कथयति नेत्रान्तर्कर्णयोर्विवरम् । अक्षरोऽङ्गुलप्रमाणस्तस्यार्धेनोत्तरोष्ठश्च । अर्धङ्गुला तु गोच्छावन्तं चतुरङ्गुलायतं कार्यम् । विपुलं तु सार्धमङ्गुलं मध्यान्तचतुरङ्गुलं व्याप्तम् । द्व्यङ्गुलतल्ल्यौ नासापटौ च नासा पुटापटौ ज्ञेया । स्याद् द्व्यङ्गुलसुच्छ्रायस्रुतङ्गुलमन्तरं चाच्छोः । द्व्यङ्गुलमितोऽन्तिकोशो द्वे नेत्रे तन्निभागिका तारा । दक् तारापञ्चांशोनेत्रविकाशोऽङ्गुलं भवति । पर्यन्तात्पर्यन्तं दश भ्रुवोऽर्द्धङ्गुलं भ्रुवोर्लेखा । भ्रूसमं द्व्यङ्गुलकं भ्रुर्द्वैर्घ्याङ्गुलचतुष्कम् । कार्या तु केशरेखा भ्रुवन्धसमाङ्गुलाद्विस्तीर्णा । नेत्रान्ते करवीरकसुपन्धसेदङ्गुलप्रमितम् । दाहिं शम्भिरिणाहास्रतर्दशा-यामतोऽङ्गुलानि शिरः । दादश तु चित्रकर्मणि दशप्रान्ते विंशतिरदश्याः । आस्यं सकेशनिचयं षोडश दैर्घ्येण नम्रजित्प्रोक्तम् । यीवा दशविस्तीर्णं परिणाहाद्विंशतिः सैका । कण्ठाद्दादश हृदयं हृदयाभ्यामिह तत्प्रमाणेन । नाभीमध्यान्तेऽन्तरं च तत्तुल्यमेवोक्तम् । उरु चाङ्गुलमानैश्चतुर्थ्युता विंशतिस्तथा ऋद्धे । जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च पादौ च तत्तुल्यौ । दादशदीर्घौ षट् पृथुतया च पादौ त्रिकायताङ्गुलौ । पञ्चाङ्गुलपरिणाहौ प्रदेशिनी त्र्यङ्गुलं दीर्घा । अष्टांशाष्टांशेनाः शेषाङ्गुलयः क्रमेण कर्तव्याः । स चतुर्थभागमङ्गुलसुतसेधोऽङ्गुलकस्योक्तः । अङ्गुलस्य नखः कथितस्तुर्धभागोनमङ्गुलं तज्जैः । शेषनखानामङ्गुलं क्रमात् किञ्चिदूनं वा । जङ्घाग्रे परिणाहश्चतुर्दशोक्तस्तु विकारः पञ्च । मध्ये तु सप्त विपुला परिणाहाच्चिगुणिताः सप्त । अष्टौ तु जानुमध्ये वैपुल्यं त्र्यष्टकं तु परिणाहः । विपुलौ चतुर्दशोक्त मध्ये द्विगुणश्च तत्परिधिः । कटिरष्टादशविपुला चत्वारिंशच्चतुर्थ्युता परिधिः । अङ्गुलमेकं नाभिर्वेधेन तथा प्रमाणेन । चत्वारिंशद् द्विगुता नाभी मध्येन मध्यपरिणाहः । स्तनयोः षोडश चान्तरभूर्द्धौ कक्षे षडङ्गुलिके । कार्यापटावसौ दादश बाहू तथा प्रवाह

च । बाहू षड्विम्बीयौ प्रतिवाह त्वङ्गुलचतुष्कम् । शोडश
बाहू मूले परिणाहादुद्वादशाग्रहस्तौ च । विस्तारेण कर-
तलं षडङ्गुलं सप्त दैर्घ्येण । पञ्चाङ्गुलानि मध्या प्रदेशिनी
मध्यपर्वद्वलीना । अनया त्वया चानामिका कनिष्ठा तु
पर्वीना । पर्वद्वयमङ्गुलः शेषाङ्गुलयस्त्रिभिस्त्रिभिः कार्याः ।
नखपरिमाणं कार्यं सर्वाणां पर्वणोऽर्धेन । देशानुरूप-
भूषणवेष्टालङ्कारभूतिभिः कार्या । प्रतिमा लक्षणयुक्ता
सन्निहिता दृष्टिदा भवति । दययतनयो रामोर्वलियं
वैरोचनिः शतं विंशम् । द्वादशहान्या शेषाः प्रवरसम-
न्यूनपरिमाणाः । कार्योऽष्टभुजो भगवांसहर्भुजो द्वि-
भुज एव वा विष्णुः । श्रीवत्साङ्कितवजाः कौस्तुभम-
ण्डिभूषितोरस्तः । अतसीकुसुमश्यामः पीताम्बरनिव-
सनः प्रसन्नमुखः । कुण्डलकिरीटधारी पीनगलोरःस्य-
लांसभुजः । खड्गगदाशरपाणिर्दक्षिणतः शान्तिदक्ष-
र्धकरः । वामकरेण च कार्मुकखेटकचक्राणि शङ्खश्च ।
अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिं एको गदाधरश्चान्यः ।
दक्षिणपाश्वे ह्येवं वामे शङ्खश्च चक्रश्च । द्विभुजस्य तु
शान्तिकरो दक्षिणहस्तोऽपरश्च शङ्खधरः । एवं विष्णोः
प्रतिमा कर्तव्या भूतिमिच्छद्भिः । बलदेवो हलपाणिर्भ-
द्विभ्रमलोचनश्च कर्तव्यः । विभ्रत् कुण्डलमेकं शङ्खे-
न्दुशृङ्गालगौरवपुः । एकोनांशा कार्या देवी बलदेवक-
ण्णयोर्मध्ये । कटिसंस्थितवामकरा सरोजमितरेण चो-
द्वहती । कार्या चतुर्भुजा सा वामकराभ्यां सप्रस्तकं
कमलम् । द्वाभ्यां दक्षिणपाश्वे वरमर्धिष्वक्षत्रं च ।
वामेष्टभुजायाः कमण्डलुश्चापमम्बुजं शास्त्रम् । वर-
शरदर्पणयुक्ताः सव्यभुजाः साक्षरत्वाच्च । शास्त्रश्च
गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापश्च स्वरूपश्च । अनयोः स्त्रियौ
च कार्यं खेटकनिस्त्रिंशधारिण्यौ । ब्रह्मा कमण्डलुकर-
श्चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्च । स्कन्दः कुमाररूपः शक्ति-
धरो बर्हिर्केतुश्च । शुक्लश्चतुर्विषाणो द्विपो सहेन्द्रश्च वज्र-
पाणित्वश्च । तिर्यङ्गलाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं
चिह्नम् । शम्भोः शिरसीन्दुकला दृषध्वजोऽस्त्रि च
तृतीयमम्बुर्ध्वम् । मूलं धनुः पिनाकं वामाङ्गे वा गि-
रिस्तार्धम् । पद्माङ्कितकरचरणः प्रसन्नमूर्तिः सुनी-
चकेशश्च । पद्मासनोपविष्टः पितृव जगतो भवेद्बुद्धः ।
आजालुलम्बबाहुः श्रीवत्साङ्कः प्रशान्तमूर्तिश्च । दिग्वा-
सास्तरुणो रूपवांश्च कार्योऽर्हतां देवः । नासाललाट-
जङ्घोरुगण्डवचांसि चोन्नतानि रवेः । कुर्यादुदीच्यवेषं

गूढं पादादुरो यावत् । विभ्राणः स्वकररुहे पाणिभ्यां
पङ्कजे सुकुटधारी । कुण्डलभूषितवदनः प्रलम्बहारो
वियङ्गवतः । कमलोदरद्व्युतिमुखः कञ्चुकगुप्तः स्मितप्र-
सन्नमुखः । रत्नोज्ज्वलप्रभामण्डलश्च कर्तुः शुभकरोऽर्कः ।
सौम्या तु हस्तमात्रा वसुदा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा ।
जेमसुभिजाय भवेत् त्रिचतुर्हस्तप्रमाणायास्म । नृपम-
यमत्यङ्गायां हीनाङ्गायामकल्पितम् कर्तुः । शातोदर्यां
जुह्वयम् अर्थविनाशः क्षयायां च । मरणं तु सञ्चतायां
शस्त्रनिपातेन निर्दिशेत्कर्तुः । वामावनता पत्नीं
दक्षिणविनता हिनस्त्यायुः । अम्बत्वमूर्ध्वदृष्ट्या करोति
चिन्तामधोमुखी दृष्टिः । सर्वप्रतिमास्त्वेवं शुभाशुभं
भास्करोक्तसमम् । लिङ्गस्य दत्तपरिधिं दैर्घ्येणास्त्रत्र-
तत् विधा विभजेत् । मूले तच्चतुरक्षं मध्ये त्वष्टास्त्रि
दत्तमतः । चतुरस्रमवनिष्ठाते मध्यं कार्यं तु पिण्ड-
काश्वभे । दृष्ट्योच्छ्रायेण समा समन्ततः पिण्डका
श्वन्नात् । क्षयदीर्घं देशज्ञं पार्श्वविहीनं पुरश्च नाशाय ।
यस्य क्षतं भवेन्मस्तके विनाशाय तस्मिन् । मातृगणः
कर्तव्यः स्वनामदेवानुरूपकतच्चिह्नः । देवलोऽश्वाङ्गो
स्रगयाक्रीडादिपरिवारः । दण्डी यमो महिषगो हंसा-
हृदश्च पाशश्चद्वयः । नरवाहनः कुबेरो वामः किरीटी
दृहत्कुक्षिः । प्रमथाधिपो गजमुखः प्रलम्बजठरः कुठार-
धारी स्यात् । एकविषाणो विभ्रन्मूलककन्दं सुनीलद-
लकन्दम् ।

देवभेदेन मूर्तिभेदलक्षणानि अग्निपु० १०४ अ० उक्तानि

तत्वाङ्गभेदनानि यथा

“भगवानुवाच । वासुदेवादिप्रतिमालक्षणं प्रवदामि ते ।
प्रासादस्रोतरे पूर्वमुखीं वा चोत्तराननाम् । संस्थाप्य
पूज्य च बलिं दत्त्वाथो मध्यस्थत्वं कम् । शिलां शिली
तु नवधा विभज्य नवमेऽंशके । सूर्यभक्तेः शिलायां
तु भागं स्वाङ्गुलमुच्यते । द्रष्टुं गोलकं नाम्ना
कालनेत्रं तदुच्यते । भागमेकं त्रिधा भक्ता पाणिभागं
प्रकल्पयेत् । भागमेकं तथा जानौ श्रीवायां भागमेव च ।
सुकुटं तालमात्रं स्यात्तालमात्रं तथा सुखम् । ताले-
नैकेन कण्ठन्तु तालेन हृदयं तथा । नाभिमेढ्रान्तरनालं
द्वितालावूरकौ तथा । तालद्वयेन जङ्घां स्थाप्य स्थाप्य
शृणु साम्प्रतम् । कार्यं स्तवद्वयं पादे जङ्घामध्ये
तथापरम् । जानौ स्तवद्वयं कार्यमूर्ध्वे तथापरम् ।
मेढ्रे तथापरं कार्यं कथं स्तवन्तथापरम् ।

वन्मसिद्धार्थं नाभ्यां चैवापरन्तथा । हृदये च तथा
कार्यं कण्ठे स्तवद्वयं तथा । ललाटे चापरं कार्यं
मस्तके च तथापरम् । सुकुटोपरि कर्त्तव्यं स्तवमेकं
विचक्षणैः । स्तवाग्यूर्ध्वं प्रदेयानि समैव कमलोद्भव ! ।
कक्षात्रिकान्तरेणैव षट् स्तवाणि प्रदापयेत् । मध्यस्तव
तु सन्त्यज्य स्तवाग्येव निवेशयेत् । ललाटं नाभिका
वक्त्रं कर्त्तव्यञ्चतुरङ्गुलम् । ग्रीवाकर्णौ तु कर्त्तव्यौ
आयामाञ्चतुरङ्गुलौ । द्वाङ्गुले हस्तौ कार्यौ विस्तार-
रात्रिविकल्पा । अष्टाङ्गुलं ललाटन्तु विस्तारेण प्रकी-
र्तितम् । परेण द्वाङ्गुलौ शङ्खौ कर्त्तव्यावलकान्तिता ।
चतुरङ्गुलमाख्यातमन्तरं कर्णनेत्रयोः । द्वाङ्गुलौ
पृथुको कर्णौ कर्णपाङ्गाङ्गपञ्चमे । भ्रूसमेन तु स्तवेण
कर्णस्रोतः प्रकीर्तितम् । विङ्गं षडङ्गुलं कर्णमविङ्गञ्च-
तुरङ्गुलम् । चित्रकेन समं विङ्गमविङ्गं वा षडङ्गुलम् ।
गन्धपात्रं तथावर्त्तं शङ्कुलीं कल्पयेत्तथा । द्वाङ्गुले-
नाधरः कार्यस्तथाङ्गुलीनोत्तराधरः । अर्द्धाङ्गुलं तथा
नेत्रं वक्त्रन्तु चतुरङ्गुलम् । आयामेन तु वैपुल्यात्
सार्द्धमङ्गुलमुच्यते । अव्याप्तमेवं स्यादङ्गुलं व्याप्तं त्वङ्गु-
लमुच्यते । नासावंशसमुच्छ्रायं मूले त्वेकाङ्गुलं मतम् ।
उच्छ्रायो द्वाङ्गुलं चाप्ये करवीरोपमा स्मृता । अन्तरं
चक्षुषोः कार्यं चतुरङ्गुलमानतः । द्वाङ्गुलं चाक्षिकोणं
च द्वाङ्गुलं चान्तरं तयोः । तारा नेत्रत्रिभागेण दृक्
तारापञ्चमांशिका । त्र्यङ्गुलं नेत्रविस्तारं द्रोणी चा-
र्द्धाङ्गुला मता । तत्प्रमाणा भ्रुवोर्लेखा भ्रुवौ चैव समे
मते । भ्रूमध्यं द्वाङ्गुलं कार्यं भ्रूदैर्ध्यं चतुरङ्गुलम् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलायाममस्तकस्य तु वेदनम् । सूतीनां केश-
वादीनां द्वात्रिंशदेदनं भवेत् । पञ्चनेत्रा त्वधोभीषा
विस्तारादेदनं पुनः । त्रिगुणं तु भवेद्दूर्ध्वं विस्तृताष्टाङ्गुलं
पुनः । ग्रीवात्रिगुणमायामं ग्रीवावाङ्गुलं भवेत् ।
स्तन्वावष्टाङ्गुलौ कार्यौ त्रिकलावंसकौ शुभौ । सप्त-
नेत्रौ स्मृतौ बाहू प्रवाहू षोडशाङ्गुलौ । त्रिकलौ
विस्तृतौ बाहू प्रवाहू चापि तत्समौ । बाहुदण्डो-
र्ध्वतो ज्ञेयः परिणाहः कला नव । सप्तदशाङ्गुलो
मध्ये कूर्परौर्ध्वं च षोडश । कूर्परस्य भवेच्चाहः
त्रिगुणः कमलोद्भव ! । नाहः प्रवाहमध्ये तु षोडशा-
ङ्गुल उच्यते । अयहस्ते परीणाहो द्वादशाङ्गुल
उच्यते । विस्तारेण करतलं कीर्तितं तु षडङ्गुलम् ।
दैर्घ्यं सप्ताङ्गुलं कार्यं मध्या पञ्चाङ्गुला मता । तर्ज-

न्यनाभिका चैव तस्मादङ्गुलं विना । कनिष्ठाङ्गुलकौ
कार्यौ चतुरङ्गुलसंस्मृतौ । द्विपदाङ्गुलकः कार्यः
शेषाङ्गुल्यस्त्रिपदाः । सर्वासां पर्वणोऽङ्गुलं नखमानं
विधीयते । वक्षसो यत् प्रमाणन्तु जठरं तत्प्रमाणतः ।
अङ्गुलिकं भवेच्चाभी वेधेन च प्रमाणतः । ततो मेढ्रा-
न्तरं कार्यं तालमात्रं प्रमाणतः । नाभिमध्ये परी-
णाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलैः । अन्तरं स्तनयोः कार्यं
तालमात्रं प्रमाणतः । चित्रकौ यवमानौ तु मङ्गुलं
द्विपदं भवेत् । चतुःषष्ट्यङ्गुलं कार्यं वेदनं वक्षसः
स्मृतम् । चतुर्ध्वञ्च तदधोवेदनं परिकीर्तितम् ।
परिणाहस्तथा कथां चतुःपञ्चाशदङ्गुलैः । विस्तार-
शोरुमूले तु प्रोच्यते द्वादशाङ्गुलः । तस्मादध्यधिकं
मध्ये ततो निम्नतरं क्रमात् । विस्तृताष्टाङ्गुलं जालु-
त्रिगुणा परिणाहतः । जङ्घामध्ये तु विस्तारः सप्ता-
ङ्गुल उदाहृतः । त्रिगुणः परिधियास्य जङ्घायं पञ्च-
विस्तरम् । त्रिगुणः परिधियास्य पादौ तालप्रमा-
णकौ । आयामादुत्थितौ पादौ चतुरङ्गुलमेव च ।
गुल्फात् पूर्वं तु कर्त्तव्यं प्रमाणाञ्चतुरङ्गुलम् । त्रिकलं
विस्तृतौ पादौ त्र्यङ्गुलो गुल्फकः स्मृतः । पञ्चाङ्गु-
लस्तु नाहोऽस्य दीर्घा तद्वत् प्रदेशिनी । अष्टमाष्टांशतो-
न्य नाः शेषाङ्गुल्यः क्रमेण तु । सप्ताङ्गुलसुतसेध-
मङ्गुलस्य प्रकीर्तितम् । यवोनमङ्गुलं कार्यमङ्गुलस्य
नखं तथा । अर्द्धाङ्गुलं तथान्यासां क्रमान् न्यूनं तु
कारयेत् । त्र्यङ्गुलौ दृषणौ कार्यौ मेढ्रं तु चतुर-
ङ्गुलम् । परिणाहोऽत्र कोषाय कर्त्तव्यञ्चतुरङ्गुलम् ।
षडङ्गुलपरीणाहौ दृषणौ परिकीर्तितौ । प्रतिमा
भूषणाद्या स्यादेतदुद्देशलक्षणम् । अन्यैव दिशा कार्यं
लोके दृष्टा तु लक्षणम् ।

वासुदेवस्य “दक्षिणे तु करे चक्रमधस्तात् पद्ममेव च ।
वामे शङ्खं गदाधस्ताद्वासुदेवस्य लक्षणम् । श्रीपुष्टौ
चापि कर्त्तव्ये पद्मवीणाकरान्विते । ऊरुमात्रोच्छ्रिता-
यामे मालाविद्याधरौ तथा । प्रभासगङ्गुलसंस्थौ तौ
प्रभा हस्त्यादिभूषणौ । पद्माभं पादपीठन्तु प्रतिमास्त्रव-
साचरेत्” ।

मत्स्यादिलक्षणानि तत्र ४६८० उक्तानि यथा

भगवानुवाच “दशावतारं मत्स्यादिलक्षणं प्रवदामि ते ।
मत्स्याकारस्तु मत्स्यः स्यात् कूर्मः कूर्माकृतिर्भवेत् ।
नराङ्गो वाय कर्त्तव्यो भूवराहो गदादिभूत् । दक्षिणे

वामके शङ्खं लक्ष्मीर्वा पद्ममेव वा । श्रीर्वाभकूर्परस्या
तु ज्ञाननी चरणानुगौ । वराहस्यापनाद्राज्यं भवा-
न्वितरणं भवेत् । नरसिंहो विवृतास्रो वामोरुक्षतदानयः ।
तद्वत्तोदारवन्माली स्फुरच्चक्रगदाधरः । क्ली दण्डी
वामनः स्यादथ वा स्वाक्षतर्भुजः । रामश्चापेपुहस्तः स्यात्
खड्गी परशुनान्वितः । रामश्चापौ शरी खड्गी शङ्खी
वा द्विभुजः स्मृतः । गदालाङ्गलधारी च रामो वाय चतु-
र्भुजः । वामोर्ध्वे लाङ्गलं दद्यादधः शङ्खं सुशोभनम् ।
सुप्रलं दक्षिणोर्ध्वे तु चक्रश्चाधः सुशोभनम् । शान्तात्मा
लम्बकर्णश्च गौराङ्गश्चाश्वराटनः । ऊर्ध्वपदास्थितो बुद्धो
वरदाभयदायकः । धनुस्तूणान्वितः कल्की स्नेच्छो-
त्पादकरो द्विजः । अथवाश्वस्थितः खड्गी शङ्खचक्र-
शरान्वितः । “लक्षणं वासुदेवादिनवकस्य वदामि ते ।
दक्षिणोर्ध्वे गदा वामे वामोर्ध्वे चक्रमुत्तमम् । ब्रह्मेशो
पार्श्वगौ नित्यं वासुदेवोऽस्ति पूर्ववत् । शङ्खी स वरदो
वाय द्विभुजो वा चतुर्भुजः । लाङ्गली सुप्रली रामो
गदापद्मधरः स्मृतः । प्रद्युम्नो दक्षिणे वज्रं शङ्खं भागे
धनुः करे । गदानाभ्याहतः प्रोत्था प्रद्युम्नो वा धनुः-
शरी । चतुर्भुजोऽनिरुद्धः स्यात्तथा नारायणो विभुः ।
चतुर्मुखश्चतुर्बाहुर्द्वैतज्जठरमण्डलः । लम्बकूर्ध्वो जटा-
युक्ते ब्रह्मा हंसप्रवाहनः । दक्षिणे चाक्षसूत्रश्च
शुक्लं वामे तु कुण्डिकाम् । आज्यस्याली सरस्वती
बाहिनी वामदक्षिणे । विष्णुरष्टभुजस्तार्क्ष्ये करे खड्गस्तु
दक्षिणे । गदा शरश्च वरदो वामे कार्मुकखेटके ।
चक्रशङ्खौ चतुर्बाहुर्द्वैतसिंहश्चतुर्भुजः । शङ्खचक्र-
धरो वापि विदारितसहासुरः । चतुर्बाहुर्द्वैराहस्तु शेषः
पाणितले धृतः । धारयन् बाहुना पृथ्वीं वामेन कमला-
धरः । पादलग्ना धरा कार्या पदा लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
त्रैलोक्यभोजनस्तार्क्ष्ये व्यष्टबाहुस्तु दक्षिणे । चक्रं
खड्गं च सुप्रलं खड्गं वामके करे । शङ्खशार्ङ्ग-
गदापाशा पद्मवीणासमन्विते । लक्ष्मीः सरस्वती
कार्थे विश्वरूपोऽथ दक्षिणे । सुह्रं च तथा पाशं
शक्तिशूलं शरं करे । वामे शङ्खश्च शार्ङ्गश्च गदां पाशं
च तोमरम् । लाङ्गलं परशुं दण्डं कुरिकां चर्म-
क्षेपणम् । विंशद्बाहुश्चतुर्वक्त्रो दक्षिणस्थोऽथ वामके ।
त्रिनेत्रो वामपाशेन शयितो जलशायिपि । श्रिया
धृतैकचरणो विमलाद्याभिरीडितः । नाभिपद्मचतु-
र्वक्त्रो हरिश्चन्द्रको हरिः । शूलर्षिधारी दक्षे च

गदाचक्रधरः पदे । रुद्रकेशवल्लभाङ्गो गौरीलक्ष्मी-
समन्वितः । शङ्खचक्रगदावेदपाणिशायिशिरा हरिः ।
वामपादधृतः शेषो दक्षिणः कूर्मेष्टगः । दत्तात्रेयो
द्विबाहुः स्याद्दामोत्सङ्गे श्रिया सह । विश्वक्सेनश्चक्र-
गदो हली शङ्खी हरेशरणः ।

देवीप्रतिमालक्षणानि तत्रैव पृ० अ० उक्तानि यथा

“भगवानुवाच चण्डी विंशतिबाहुः स्यद्विधती दक्षिणेः
करैः । शूलासिशक्तिचक्राणि पाशं खेटासुवाभयम् ।
उमरुं शक्तिकां वामैर्द्वैगपाशश्च खेटकम् । कुठारा-
ङ्कुशचापश्च वट्टाध्वजगदास्तथा । आदर्शसुह्रानु
हस्तैश्चण्डी वा दशबाहुका । तदधो महिषम्बिन्नमूर्द्धा
पातितमस्तकः । शस्त्रोदातकरः क्रुद्धस्तदुपीवासम्भवः
पुमान् । शूलहस्तो वमद्रक्तो रक्तमूर्ध्वजेक्षणः ।
सिंहेमास्त्राद्यमानस्तु पाशवद्धो गले श्मश्रुम् । यास्याङ्-
व्याक्रान्तसिंहा च सव्याङ्गध्वनीवगासुरे । चण्डिकेयं
त्रिनेत्रा च मयस्त्रा रिपुमर्दिनी । नवपद्मात्मके स्याते
पूज्या दुर्गा स्मूर्तिरितः । आदौ मध्ये च तन्त्रादौ नवतः
त्वात्मभिः क्रमात् । अष्टादशमजेका तु दक्षे सुप्रलं च
खेटकम् । आदर्शतर्जनीचापं ध्वजं उमरुकं तथा । पाशं
वामे विभ्रती च शक्तिसुह्रशूलकम् । वज्रखड्गाङ्कुश-
शरान् चक्रन्देवी शलाकया । एतैरेवायुधैर्युक्ता शेषाः
षोडशबाहुकाः । उमरुं तर्जनीं त्यक्त्वा रुद्रचण्डादयो
नव । रुद्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोपा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका । उग्र-
चण्डा च मध्यस्था रोचनाभाऽरुणाऽसिता । नीला
शुक्ला धूम्रिका च पीता श्वेता च सिंहगाः । महि-
षोऽथ पुमान् शस्त्री तत्कचपहस्तिकाः । खालीदा नव
दुर्गाः स्युः स्याद्याः पुत्रादिदृष्टये । तथा गौरी चण्डि-
काद्या कुण्डाक्षररदाग्निधृक् । सैव रम्भावने सिद्धाऽ-
ग्निहीना ललिता तथा । स्कन्धमूर्ध्वकरा वामे द्वितीये
धृतदर्पणा । यास्ये फलाङ्गलिहस्ता सौभाग्या तत्र
चोर्ध्विका । लक्ष्मीर्वाभ्यकराम्भोजा वामे श्रीफल-
संयुता । पुस्तालमालिकाहस्ता वीणाहस्ता सरस्वती ।
कुम्भाजहस्ता श्वेताभा मकरोपरि जाङ्गवी । कूर्मगा
यसुना कुम्भकरा श्यामा च पूज्यते । सवीणस्तुम्बुरुः
शुक्लः शूली भावप्रतो दृष्टे । गौरी चतुर्मुखी ब्राह्मी
अक्षमालासुरान्विता । कुण्डाक्षपातिष्ठी वामे हंसमा
शार्ङ्गरी सिता । शरचापौ दक्षिणेऽस्या वामे चक्रं

धनुर्वेदे । कौमारी शिखिगा रक्ता शक्तिहस्ता
 दिवाङ्गता । चक्रशङ्खधरा सव्ये वामे लक्ष्मीर्गदाज-
 धृक् । दण्डशङ्खासिगदया वाराही महिषस्थिता ।
 ऐन्द्रो वामे वज्रहस्ता सहस्राक्षी तृ सिद्धये । चासुगुडा
 कोटराक्षी स्वाक्षिर्मांसा तृ तिलोचना । निर्मांसा
 क्षस्थिसारा वा जघ्मकेशी कशोदरी । द्वीपिचर्मधरा
 वामे कपालं पट्टिंशं करे । शूलं कर्त्री दक्षिणेऽस्याः
 शवाकृदास्थिभूषणा । विनायको नराकारो दृष्टकुजि-
 जाननः । दृष्टकुण्डो ह्युपवीति सुखं सप्तकलं भ-
 वेत् । विस्ताराद्द्वैर्ध्वतश्चैव शुण्डं षट्त्रिंशदङ्गुलम् ।
 कला द्वादश नाडी तृ यीवा सार्द्धकलोष्णिता । षट्-
 त्रिंशदङ्गुलं कण्ठं गुह्यमध्यमङ्गुलम् । नाभिरुह
 द्वादश च जङ्घे पादे तृ दक्षिणे । खट्वं परशुं वामे
 लङ्कुक्षोत्पलं शये । सुसखी च विडालाक्षी पार्श्वे
 स्कन्दो मयूरगः । स्वामी शाखी विशाखश्च द्विभुजो
 बालरूपधृक् । दक्षे शक्तिः कुक्कुटोऽथ एकवक्त्रोऽथ पण-
 सुखः । षड्भुजो वा द्वादशभिर्मांसैरुण्ये दिवाङ्गकः ।
 शक्तीषुपाशनिस्त्रिंशतोत्तरोत्तर्जनीयुतः । शक्त्या दक्षि-
 णहस्तेषु षट्सु वामे करे तथा । शिखिपिच्छन्नुतः
 खेटं पताकाभयकुक्कुटे । कपालकर्तरीशूलपाशभट्ट
 याम्यसौम्ययोः । गजचर्मभट्टध्वजपादा स्यात् रुद्रच-
 सिङ्गका । सैव चाटभञ्जा देवी शिरोऽमरकान्विता ।
 तेन सा रुद्रचासुगुडा नाटेश्वर्यय नृत्यती । इयमेव महा-
 लक्ष्मीरुपविष्टा चतुर्मुखी । नृवाजिमहिषेभांश्च स्वा-
 दन्ती च करे स्थितान् । दशवाङ्गस्त्रिनेत्रा च शस्त्रासि-
 ष्टमस्तिकम् । विभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे घण्टां च
 खेटकम् । खट्वाङ्गं च त्रिशूलञ्च सिद्धचासुगुङ्गकाह्वया ।
 सिद्धयोगेश्वरी देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका । एतद्रूपा भवे-
 दन्या पाशाङ्कुशयुतारुणा । भैरवीरूपविद्या तृ भुजै-
 र्द्वादशभिर्युता । एताः प्रसन्नानजा रौद्रोद्भास्वाटकमि-
 दं स्मृतम् । क्षमा शिवावता दृष्ट्वा द्विभुजा विष्टतानना ।
 दन्तुरा क्षेमकारी स्याद्भूमौ जानुकरा स्थिता । यक्षिण्य-
 क्षत्र्यदेर्घाक्षाः शाकिन्यो वक्रदण्डयः । पिङ्गाक्षः स्यु-
 र्महारम्या रूपिण्योऽमरसः सदा । साक्षमाक्षी त्रिशूली
 च नन्दीशो द्वारपालकः । महाकालासिसुगुङ्गी स्या-
 न्छूलखेटकवांस्तथा । कशो भङ्गी च नृत्यन् वै कुष्मा-
 ण्डस्य लक्ष्मिवान् । गजगोकर्णवक्त्राद्या वीरभद्रादयो
 यथाः । चण्डाकर्णोद्भादशदोः पापरोगं विदारयन् ।

वज्रासिद्धसङ्गचक्रेषुसुप्रलाङ्कुशसुहृद्वरान् । दक्षिणे तर्जनीं
 खेटं शक्तिं सुगुङ्गञ्च पाशकम् । चापं घण्टां कुठारञ्च
 हाभ्याश्चैव त्रिशूलकम् । चण्डामालाकुलो देवो विस्को-
 टकविमर्दनः” ।

सूक्त्यादिप्रतिमालक्षणानि ५१२० तन्त्रोक्तानि यथा

“भगवानुवाच । सप्तमं चैकचक्रे रथे सूर्यो द्विपङ्गधृक् ।
 सतीभाजनलेखन्यो विभ्रतु कुण्डो तृ दक्षिणे । वामे तृ
 पिङ्गलो द्वारि दण्डभट्टं च रवेर्गणः । बालव्यजनधा-
 रिण्यौ पार्श्वे राक्षी च निष्प्रभा । अथवाश्वसमारुढः
 कार्य एकस्तु भास्करः । वरदा द्वाजिनः सर्वे दिक्पा-
 लास्त्रकराः क्रमात् । सुहृदशूलचक्राजभृतोऽग्न्यादिवि-
 दिक्स्थिताः । सूर्यादयमादिरचोलास्तर्जुहस्ताः द्विपङ्गद्वे ।
 वरुणः सूर्यनामा च सहस्रांशुस्तथापरः । धाता तपन-
 संज्ञश्च सविताथ गभस्तिमान् । रविश्चैवाथ पर्जन्यस्त्वष्टा
 मित्रोऽथ विष्णुकः । मेघादिराशिसंस्थाश्च मार्गादिकार्ति-
 कान्तगाः । कृष्णो रक्तो मनाग्रतः पीतः पाण्डुरकः
 सितः । कपिलः पीतवर्णश्च शुक्राभो धवलस्तथा । भूचो
 नीलः क्रमादुवर्णाः शक्तयः केशराचगाः । इडा सुषुम्णा
 विश्वार्चिरिन्दुसंज्ञा प्रमर्दिनी । महर्षिणी महाकाली
 कपिला च प्रबोधनी । नीलाम्बरा घनान्ता च अष्ट-
 ताख्या च शक्तयः । वरुणादेश तद्वर्णाः केशराद्येषु वि-
 न्यसेत् । तेजश्चण्डो महावक्रो द्विभुजः पद्मखड्गभट्ट ।
 कुण्डिकाजयमालीन्दुः कुजः शक्त्याक्षमालिकः । वृषभा-
 पालपाणिः स्याज्जीवः कुण्डाक्षमालिकः । शुकः कु-
 ण्डाक्षमाली स्यात् किङ्किणीस्तववाङ्मनिः । अर्द्धचन्द्रधरो
 राक्षः केतुः खड्गी च दीपभट्ट । अमलक्षकः कर्कः
 पद्मो महाङ्गः शङ्खकः । कुलिकः सृष्टिणः सर्वे फण-
 वक्त्रा महाप्रभाः । इन्द्रो वज्री गजाकृद्व्यागगोऽग्निश्च
 शक्तिमान् । यमो दण्डो च सहिषे नैर्ऋतः खड्गवान्
 खरे । मकरे वरुणः पाशो वायुर्ध्वजधरो नृगे । गदी
 कुबेरो मेघस्य ईशानश्च जटी दृषे । दिवाह्वो लोक-
 पाला विश्वकर्माक्षस्तभट्ट । हनूमान् वज्रहस्तः स्यात्
 पद्म्यां सम्पीडिताश्रयः । यीणाहस्ताः किन्नराः स्युर्मा-
 लाविद्याधराश्च खे । दुर्बलाङ्गाः पिशाचाः स्युर्वेताला
 विकृताननाः । क्षेत्तपालाः शूलवन्तः प्रेता महोदराः
 कृशाः” ।

६४योगिनी प्रतिमालक्षणं ५१२०

“भगवानुवाच योगिन्दुषाटकं वक्ष्ये ऐन्द्रादीशान्ततः क-

मात् । अक्षोभ्या ऋक्षकणी च राक्षसी क्षपणा क्षया ।
पिङ्गाक्षी चाक्षया क्षेमा वाला लीला क्षया तथा । लोला
लङ्का च लङ्केशी लालसा विमला पुनः । कुताशा च
विशालाक्षी कुङ्कारा वडवासुखी । हाहारवा महाक्रूरा
क्रोधना तु भयानना । सर्वज्ञा तरला तारा क्षणा
क्षेव हयानना । तथैव रससङ्ग्राही श्वरा तालु-
जिह्विका । रक्ताक्षी सुप्रसिद्धा तु विदुज्जिह्वा कर-
द्विणी । मेघनादा प्रचण्डोष्मा कालकणी वरप्रदा ।
चन्द्रावली चन्द्रहासा प्रपञ्चा प्रलयान्तिका । शिशुवक्त्रा
पिशाची च पिशिताशा च खोलुषा । धमनी तपनी
क्षेव वामनी विजयानना । वायुवेगा दृढतुङ्गिर्वि-
कृता विश्वरूपिका । यमजिह्वा जयन्ती च दुर्जया च
यमानिका । विडाली रेवती क्षेव पूतना विजयान्तिका ।
अष्टहस्ताष्टहस्ता इच्छास्त्राः सर्वसिद्धिदाः” ।

भैरवप्रतिमालक्षणानि यथा ५२४०

“भैरवश्चार्कहस्तः स्यात् कूर्परास्त्रो जटेन्दुभृत् । खड्गा-
ङ्कुशकटारेषुविश्रामयभृदेकतः । चापविशूलखट्वाङ्गपाश-
कार्द्विवरोद्यतः । गजचर्मधरो द्वाभ्यां कृत्तिवासोहिभू-
षितः । प्रेतासनो मातृमध्ये पूज्यः पञ्चाननोऽथ वा ।
अविलोमाग्निपर्यन्तं दीर्घाष्टकैकभेदितम् । तत् षडङ्गानि
जात्यन्तरान्वितं च क्रमाद् यजेत् । मन्दिराग्निदत्ता-
रूढं सुवर्णरसकान्वितम् । नादविन्दिन्दुसंयुक्तं मातृ-
नाथाङ्गदीपितम् । वीरभद्रो वृषाकृढो मातृग्रे स चतु-
र्मुखः । गौरी तु द्विभुजा त्र्यक्षा शूलिनी दर्पणा-
न्विता । शूलं गलनिका कुण्डली वरदा च चतुर्भुजा ।
अङ्गस्या ललिता स्कन्दगणादर्शशलाकया । चण्डिका
दशहस्ता स्यात् खड्गशूलारिशक्तिधृक् । दक्षे वामे
नागपाशं चर्मङ्कुशकुठारकम् । भृतुः सिंहे च महिषः
शूलेन प्रहृतोऽपतः” ।

लिङ्गलक्षणसूक्तं तत्र ५२४०

“भगवानुवाच । लिङ्गादिलक्षणं वक्ष्ये कमलोद्भव ! तच्छृणु ।
दैर्घ्याङ्गं वसुभिर्भक्ता त्र्यक्षा भागतयं ततः । विष्कम्भं
भूतभागेस्तु चतुरस्रन्तु कारयेत् । आयामं मूर्तिभिर्भक्ता
एकद्वित्रिक्रमान् न्यसेत् । ब्रह्मविष्णु शिवान्शेषे वज्रमानोऽ-
यस्यते । चतुरस्रेऽस्य वर्णाङ्गं शुद्धकोशेषु लाञ्छयेत् ।
अष्टाशं वैष्णवं भागं सिध्यत्येव न संशयः । षोडशाक्षं
ततः कुर्याद्विशिष्टं ततः पुनः । चतुःषष्ट्यक्षकं कृत्वा
वर्तुलं साधयेत्ततः । कर्तुमेदं लिङ्गस्य शिरो वै देशि-

कोत्तमः । विस्तारमय लिङ्गस्य अष्टधा संविभाजयेत् ।
भागाङ्गाङ्गान्तु सन्त्यज्य कृत्वाकारं शिरो भवेत् । त्रिषु
भागेषु षट्शमायामं यस्य विस्तरम् । तद्विभागसमं लिङ्गं
सर्वकामफलप्रदम् । दैर्घ्यं तु चतुर्थेन विष्कम्भं देव-
पूजिते । सर्वेषामेव लिङ्गानां लक्षणं शृणु साम्प्रतम् ।
मध्यमत्रयं समासाद्य ब्रह्मरुद्रान्तिके बुधः । षोडशा-
ङ्गुलिङ्गस्य षड्भागेर्भाजितो यथा । तदै यमनक्ष-
त्राभ्यां मानमन्तरस्यते । यथाष्टमस्तरे कार्यं शेषाणां
यवहानितः । अधोभागं त्रिधा कृत्वा त्वर्धमेकं परि-
त्यजेत् । अष्टधा तद्द्वयं कृत्वा ऊर्ध्वभागमयं त्य-
जेत् । ऊर्ध्वं पञ्चमाङ्गागाद् भाग्य रेखां प्रलम्बयेत् ।
भागमेकं परित्यज्य सङ्क्रमं कारयेत्तयोः । एतत् साधा-
रणं प्रोक्तं लिङ्गानां लक्षणं मया । सर्वसाधारणं वक्ष्ये
पिण्डिकानां निबोध मे । ब्रह्ममागप्रवेशश्च ज्ञात्वा
लिङ्गस्य चोच्छ्रयम् । न्यसेद् ब्रह्मशिलां विद्वान् सत्य-
कर्मशिलोपरि । तथा ससुच्छ्रयं ज्ञात्वा पिण्डिकां प्रवि-
भाजयेत् । द्विभागसुच्छ्रितं पीठं विस्तरं लिङ्गसन्नि-
तम् । त्रिभागं मध्यतः खातं कृत्वा पीठं विभाजयेत् ।
स्वमानार्द्धत्रिभागेण बाहुल्यं परिकल्पयेत् । बाहुल्यस्य
त्रिभागेण मेखलामय कल्पयेत् । खातं स्थाने खलातल्यं
क्रमाच्चिन्नन्तु कारयेत् । मेखला षोडशांशेन खातं वा
तत्प्रमाणतः । उच्छ्रायं तस्य पीठस्य विकाराङ्गं तु
कारयेत् । भूमौ प्रविष्टमेकं तु भागैकैकेन पिण्डिका ।
कण्ठं भागैस्त्रिभिः कार्यं भागेतैकेन पट्टिका । द्व्यंशेन
चोर्ध्वपट्टन्तु एकांशाः शेषपट्टिकाः । भागं भागं प्रवि-
ष्टन्तु यावत् कण्ठं ततः पुनः । निर्गमं भागमेकं तु
यावद्द्वै शेषपट्टिका । प्रणालस्य त्रिभागेण निर्गमस्तु त्रि-
भागतः । मूलेऽङ्गुल्यपविस्तारमग्रे त्र्यंशेन चार्द्धतः ।
इषद्विम्बन्तु कुर्वीत खातं तच्चोत्तरेण वै । पिण्डिकासं-
हितं लिङ्गमेतत् साधारणं स्मृतम्” ।

लिङ्गभेदादिकथनं तत्रैव ५४४०

“भगवानुवाच । वक्ष्याम्यन्यप्रकारेण लिङ्गमानादिकं शृणु ।
वक्ष्ये लवणजं लिङ्गं दृढजं बुद्धिवर्द्धनम् । भूतये व-
स्त्रलिङ्गन्तु लिङ्गनात्कालिकं विदुः । पक्षापकं च-
क्षुमयं स्यादपकात् पक्षजं वरम् । ततो दारुमयं पुण्यं
दारुजात् शैलजं वरम् । शैलाद्वरं तु सुक्ताजं ततो
लौहं सुवर्णजम् । राजतं कीर्तितं ताम्रं पैत्तलं मुक्ति-
सुक्तिदम् । रङ्गजं रसलिङ्गञ्च मुक्तिर्छक्तिप्रदं वरम् ।

रसजं रसलोहादिरत्नगर्भन्तु वर्द्धयेत् । मानादि नेष्ट
सिद्धादि स्थापितेऽथ स्वयम्भुवि । वामे च स्वेच्छया तेषां
पीठप्रासादकल्पना । पूजयेत् सूर्यविम्बस्य दर्पणे प्रति-
विम्बितम् । पूज्यो हरस्तु सर्वत्र लिङ्गे पूर्णार्चनं भ-
वेत् । हस्तोत्तरविधं शैलं दारुजं तद्वदेव हि । चल-
मङ्गलमानेन दारुगर्भकरैः स्थितम् । अङ्गुलादु गृह-
लिङ्गं स्यादु यावत् पञ्चदशाङ्गुलम् । दारुमानात् तिस-
ष्ट्याकं नवधा गर्भमानतः । नवधा गर्भमानेन लिङ्गं
धान्नि च पूजयेत् । एवं लिङ्गानि षट्त्रिंशत् ज्ञेयानि
ज्येष्ठमानतः । मध्यमानेन षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशदधमेन
च । इत्यमैक्येन लिङ्गानां शतमष्टोत्तरं भवेत् । एका-
ङ्गुलादिपञ्चान् कन्यसञ्चलमुच्यते । षडादिदशपर्यन्तञ्चलं
लिङ्गञ्च मध्यमम् । एकादशाङ्गुलादि स्यात् ज्येष्ठं
पञ्चदशान्तकम् । षडङ्गुलं महारत्ने रत्नैरन्यैर्नवाङ्गु-
लम् । रविभिर्हेमसारोत्थं लिङ्गं शेषैस्त्रिपञ्चभिः ।
षोडशांशे च वेदांशे युगं लुप्तोर्ध्वदेशतः । द्वात्रिंशत्
षोडशांशं च कोणयोस्तु विलोपयेत् । चतुर्विंशनात्
कण्ठो विंशतिस्त्रियुगैस्तथा । पार्श्वीभ्यां तु विलुप्याभ्यां
चललिङ्गं भवेद्द्वरम् । धान्नो शुगर्तनागांशैर्द्वारं ही-
नादितः क्रमात् । लिङ्गहारोच्छ्रयाद्वर्गं भवेत् पादोनतः
क्रमात् । गर्भाङ्गेनाधमं लिङ्गं भूतांशैः स्यात् त्रिभि-
र्वरम् । तयोर्मध्ये च स्त्रवाणि सप्त सम्पातयेत् समम् ।
एवं स्युर्नव स्त्रवाणि भूतस्त्रैश्च मध्यमम् । इत्यन्तरो
वामवामश्च लिङ्गानां दीर्घता नव । हस्तादिवर्द्धते हस्तो
यावत् स्युर्नव पाणयः । हीनमध्योत्तमं लिङ्गं त्रिविधं
त्रिविधात्मकम् । एकैकलिङ्गमध्येषु त्रीणि त्रीणि च
पादशः । लिङ्गानि चट्येक्ष्मीनां षट्च चाष्टोत्तरेषु च ।
स्थिरदीर्घप्रभेदात्तु दारुगर्भकरात्मिका । भाग्येशशाय-
नीशश्च देवेत्यन्तुल्यसंज्ञितम् । चत्वारि लिङ्गरूपाणि
विष्कम्भेण तु लक्षयेत् । दीर्घमायान्वितं कृत्वा लिङ्गं
कुर्वीत् त्रिरूपकम् । चतुरष्टाष्टकञ्च तत्त्वत्रयगुणात्म-
कम् । लिङ्गानामीप्सितं दैर्घ्यं तेन कृत्वाङ्गुलानि
वै । ध्वजाद्यायैः स्वरैर्भूतैः शिखिभिर्वा हरेत् कतिम् ।
तान्याङ्गुलानि यच्छेषं लक्षयेच्च शुभाशुभम् । ध्वजाद्या
ध्वजसिंहेभ्यः श्रेष्ठाः परे शुभाः । स्वरेषु षड्ज-
गान्धारपञ्चमाः शुभदायकाः । भूतेषु च शुभा भूः
स्यादग्निष्वाहवनीयकः । उक्तायामस्य चार्ध्यांशे नागां-
शैर्भूतैः क्रमात् । रसभूतांशपञ्चांशत्रयश्राधिकशरैर्भ-

नेत् । आढ्यानादङ्गुलसुरेज्वाख्यतुल्यानाञ्चतुरस्रता । प-
ञ्चमं वर्द्धमानाख्यं व्यासाज्ञाहप्रवृद्धितः । द्विधा भेदो
बह्वन्तुल्यव्यक्तो विश्वकर्मतः । आढ्यादीनां त्रिधा
स्वौल्याद्यावधूतं तददृष्टा । त्रिधा हस्ताज्जिनाख्यञ्च
युक्तं सर्वसमेन च । पञ्चविंशतिलिङ्गानि नाद्यो देवा-
र्चिते तथा । पञ्चसप्तभिरेकत्वाज्जिनैर्भक्तैर्भवन्ति हि ।
चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश शतानि च । इत्यष्टाङ्गुलवि-
स्तारो नवैककरगर्भतः । तेषां कोणाङ्गुलकोणस्यैश्चिह्नेषु
कोणानि स्तवकैः । विस्तारं मध्यतः कृत्वा स्थाप्यं
वा मध्यतस्तयम् । विभागादूर्ध्वमष्टाको द्वाष्टास्रः स्या-
च्छिवांशकः । पादाज्जान्वन्को जङ्घा नाभ्यन्तो विष्णुरि-
त्यतः । मूर्ध्नीन्तो भूतभागेशो व्यक्तोऽव्यक्तो च तद्वति ।
पञ्चलिङ्गव्यवस्थायां शिरो वरुणमुच्यते । कृत्वाभं कुक्कु-
टाभं वा वालेन्दुप्रतिमाकृति । एकैकस्य चतुर्भेदैः का-
न्यभेदात् फलं वदे । लिङ्गमस्तकविस्तारं वसुभक्तन्तु
कारयेत् । अर्द्धभागं चतुर्धा तु विस्तारोच्छ्रयाद्यतो भ-
जेत् । चत्वारि तत्र स्त्रवाणि भागभागानुपातनात् ।
पुण्डरीकन्तु भागेन विशालाख्यं हिलोपनात् । त्रिशा-
तनात्तु श्रीयस्यं शतुज्ज्वेदलोपनात् । शिरः सर्वसमे
अष्टं कुक्कुटाभं घुराङ्गये । चतुर्भागात्मके लिङ्गे त्वापुं
द्वयलोपनात् । अनाद्यस्य शिरः प्रोक्तमर्द्धचन्द्रं शिरः
शृणु । अंशात् प्रान्ते युगांशैश्च त्वेकहान्यास्तताच्च-
कम् । पूर्वबालेन्दुकुसुदं द्वित्रिवेदक्षयात् क्रमात् । चतु-
स्त्रिरेकवदनं सुखलिङ्गमतः शृणु । पूजाभागं प्रक-
र्तव्यं सूर्यग्निपदकल्पितम् । अर्कांशं पूर्ववत् त्यक्त्वा
षट् स्थानानि विवर्तयेत् । शिरोवृत्तिः प्रकर्तव्या ललाटं
नासिका ततः । वदनं चिबुकं ग्रीवा युगभागैर्भुजा-
क्षिभिः । कराभ्यां सुकुलीकृत्य प्रतिमायाः प्रमाणतः ।
सुखं प्रति समः कार्यो विस्तारादष्टमांशतः । चतुर्मुखं
मया प्रोक्तं त्रिसुखञ्चोच्यते शृणु । कर्णपादाविका-
स्तस्य ललाटादीनि निर्दिशेत् । भुजौ चतुर्भिर्भागैस्तु
कर्तव्यौ पश्चिमोर्जितम् । विस्तारादष्टमांशेन सुखानां
प्रतिनिर्गमः । एकवक्त्रं तथा कार्यं पूर्वस्यां सौम्यलोच-
नम् । ललाटनासिकावक्त्रयोवायाञ्च विवर्तयेत् । भुजाश्च
पञ्चमांशेन भुजहीनं विवर्तयेत् । विस्तारस्य षड्भागेन
सुखैर्निर्गमनं हितम् । सर्वेषां सुखलिङ्गानां त्वापुं वायु
कुक्कुटम् ।

विशेषेण देवतादीनां मूर्तिलक्षणं हेमाद्रिव्रतखण्डे विष्णुध०

गणेशस्य “विनायकस्तु कर्त्तव्यो गजवक्त्रश्चतुर्भुजः । स्थल-
कञ्चाक्षनाला च तस्य दक्षिणहस्तयोः । पातञ्जोदक-
पूर्णं परशुश्चैव वामतः । दन्तश्चास्य न कर्त्तव्यो
वामे रिपुनिस्तृणन ! । पादपीठकतः पाद एक आस-
नगो भवेत् । पूर्णं चोदकपात्रे च कराग्रतस्तस्य
कारयेत् । लम्बोदरस्तथाकार्यस्तथ्यकर्णय यादव ।
आत्रचर्मस्वरधरः सपेयज्ञोपवीतवान्” । स्थलकं,
गजदन्ताकारम् ।

सरस्वत्याः “देवी सरस्वती कार्या सर्वाभरणभूषिता । चतुर्भु-
जा सा कर्त्तव्या तथैव च सस्रियता” । (सस्रियता, जड्वा)
पुस्तकञ्चाक्षनाला च तस्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोश्च
तथा कार्या वैष्णवी च कसण्डलुः । समपादप्रतिष्ठा च
कार्या सौम्यसुखी तथा” । वैष्णवी, वीणा

ब्रह्मप्राः “हरेः सर्वापे कर्त्तव्या लक्ष्मीस्तु द्विभुजा नृप ! ।
दिव्यरूपास्वरधरा सर्वाभरणभूषिता । गौरी शुक्लान्वरा
देवी रूपेणाप्रतिष्ठा भुवि । पृथक् चतुर्भुजा कार्या
देवी सिंहासना शुभा । सिंहासनस्या कर्त्तव्यं कमल-
ञ्चारुकरिणम् । अष्टपत्रं महाभाग ! कर्णिकायान्तु सा
स्थिता । विनायकवदासीना देवी कार्या महाभुजा ।
वृहन्नालङ्करे कार्यं तस्याश्च कमलं शुभम् । दक्षिणे
यादवश्रेष्ठ ! केयूरं प्रालम्बं स्थितम् । वामेऽस्तघटः का-
र्यस्तथा राजन् ! मनहोरः । तस्याश्च द्वौ करौ कार्यौ
विलम्बश्च धरौ द्विज ! । आर्वाजितघटं कार्यं तत्पृष्ठे-
कुञ्जरद्वयम् । देव्याश्च मस्तके पद्मं तथा कार्यं मनो
हरम्” ।

श्रियः “पद्मस्या पद्महस्ता च गजोत्तिष्ठप्रचटभुजा ।

श्रीः पद्ममालिनी चैव कालिकाकृतिरेव च” ।

प्रहालक्ष्म्याः विश्वकर्माशस्त्रे “क्षेत्रे कोलापुरादन्ते महा-
लक्ष्मीर्यदोच्यते । लक्ष्मीवत् सा तदा कार्या” रूपाभ-
रणभूषिता । दक्षिणाधःकरे पातमूर्ध्ने कौमोदकी ततः ।
वामोर्ध्ने खेटकं धत्ते श्रीफलतद्वधः करे । विभ्रती
मस्तके लिङ्गं पूजनीया विभूतये” ।

भद्रकाल्याः विष्णु धर्मोत्तरे “अष्टादशभुजा कार्या भद्रकाली म-
नोहरा । आलीढस्त्रासनस्था च चतुःसिंहे रथे स्थिता ।
अक्षमाला त्रिशूलश्च खड्गश्चन्द्रश्च यादव ! । वाणचामे
च कर्त्तव्ये शङ्खपद्मे तथैव च । सुकुक्षुवौ च तथा
कार्यौ तथोदककण्डलू । दण्डशक्ती च कर्त्तव्ये कृष्णा-
जितुल्लताग्रनौ । हस्तानां भद्रकाल्यास्तु भवेत् प्रा-

न्तिकरः करः । एकश्चैव महाभाग रत्नपात्रधरो
भवेत्” ।

चण्डिकायाः “निगद्यते ह्यर्था चण्डी हेमाभा सा सुहृ-
पिणी । विनेत्रा यौवनस्या च क्रुद्धा चोर्द्धस्थिता
मता । कृशमध्या विशालाक्षी चाम्पूनिपयोधरा ।
एकवक्त्रा तु सुग्रीवा वाङ्मविंशतिसंयुता । शलाघिण्ड-
चक्राणि वायुशक्तिपथीनपि । अभयगुडमस्तु चैव
कृतिकां दक्षिणे करे । ऊर्ध्वाटिकमयोगेन विभ्रती
सा सदा शुभा । नासपाशतथा खेटं कुठाराङ्कुशका-
रिणम् । घण्टा, ध्वज, गदादण्डं, सुदूरं वास एव
च । तद्विभोमहिषिण्डुमूर्ध्ना पतितजस्तकः । शस्त्रो-
द्यतकरस्तत्रः तदुग्रोवासम्भवः पुमान् । शूलभिन्नो वस-
द्रक्षोरक्तभू मूर्ध्ने जेजणः । सिंहेन खाद्यमानश्च पाश-
वद्धो गले भृगम् । वास्याङ्ग्याक्रान्तसिंहा च मय्याः
उग्रालीढगासुरे । चण्डी सोद्यतशस्त्रे वज्राशेषपरिपुना-
शिनी” (असुरे, महिषे)

दुर्गायाः “शक्तिं वायं तथा शूलं खड्गं चक्रञ्च दक्षिणे ।
चन्द्रविम्बधरो वामे खेटमूर्ध्ने कपालकम् । शूलं चक्रञ्च
विभाणा सिंहाकृटा च दिग्भुजा । एषा देवी सप्त-
दिशा दुर्गा दुर्गापहारिणी” । दिग्भुजा, दशभुजा
नन्दायाः “नन्दा भगवती देवी भारद्वाजाभिनन्दजा । वर-
पाशाङ्कुशा-जानि विभ्रती च चतुर्भुजा” ।

“गौरवर्णा गजस्या वा खड्गं खेटं वरामया” ।

अम्बायाः “अम्बा कुसुदवर्णाभा पाशाज्जाभीतिपात्रिणी” ।

सर्वमङ्गलायाः “चतुर्वीर्यः प्रकर्त्तव्या सिंहास्था सर्वमङ्गला
अक्षस्तव कजं दक्षे शूलकुण्डलीधरोत्तरे” ।

कालरात्रेः “एकवीणा जया कर्णपूरा नग्ना खरस्थिता ।
वज्रोत्था कर्णिकाकर्णी तैलाभ्यक्तशरीरिणी । वामपादे
लसन्नोदककण्टकभूषणा । वर्द्धयन्मूर्ध्ना जाकृष्टा काल-
रात्रिर्भयङ्करी” ।

ललितायाः “शङ्खसुधकरादर्शं विभ्रती वामपार्श्वतः । यास्ये
फलाञ्जनीहस्ता ललितोर्ध्वा सुभूषणा” ।

ज्येष्ठायाः “तद्गनामा च लम्बोष्ठी लम्बमानस्तनोदरी ।
आलोहिता स्रुता हेमपा ज्येष्ठा लक्ष्मीरिति श्रिये ।
उत्पलामयहस्तैश्च द्विभुजा वीरवन्दिता” ।

ज्येष्ठाभेदस्य “रक्तज्येष्ठा च नीला च भूतलार्पितपा-
दिका । भूतलं स्पृशते दोर्म्यां द्विभुजा वीरवन्दिता” ।

गौरीयाः “गौरी कुमारिकारूपा ध्यायमाना सहेचरैः ।

वरदाभयहस्ता सा हिमुजा ज्ञेयसे सदा । चक्षुस्तवा-
भये पद्मं तस्याधश्च कमण्डलुः । गौर्यां मूर्तिस्तुर्वर्द्धः
कर्तव्या कसलासना” ।

भूतमातुः “श्यामवर्णा विशालाक्षी क्षीराक्षनिभानना । द्वि-
भुजा विभ्रती लिङ्गं चर्म शस्त्रं दक्षिणे । सिंहा-
सनोपविष्टेयं सक्ताभरणमूर्धजा । भूतमेतपिशाचाद्यैः
सेविता तु विशेषतः । इन्द्रयज्ञैश्च गन्धैः सिद्धविद्या-
धरादिभिः । अश्वत्थामाद्यधो देवी भूतमातेति विस्तृता” ।
मुरभेः “सुरभिर्गोमुखी देवी सुररूपा सर्वभूषणा । वाध-
सृष्टिं तस्या कुण्डलीं विभ्राणा भूतिपुष्टिदा” ।

योगनिद्रायाः “निद्रा तु शयनाच्छटा सुसौम्या सुकुलेक्षणा ।
पानपात्रधरा ज्ञेयां हिमुजा परिकीर्तिता” ।

मातृणाम् “अथातः सम्यक्स्थाभि मातृरूपाणि ते जय” ।
ब्राह्मणाः “तत्त ब्राह्मी चतुर्वक्त्रा षड्भुजा हंससंस्थिता ।
पिङ्गला भूषणोमेता मृगचर्मोत्तरीयका । वरं स्तनं
क्षुवं धत्ते दक्षवाङ्मये क्रमात् । वामे तु पुस्तकं कुण्डलीं
विभ्रती चाभयप्रदा” ।

वाहेश्वर्याः “माहेश्वरी दृषाच्छटा पञ्चवक्त्रा त्रिलोचना ।
शुक्लेन्दुभ्रज्जटाजूटा शुक्ला सर्वसुखप्रदा । षड्भुजा वरदा
दक्षे मूलं उमरुक् तथा । शूलत्राणाभयं वामे सैव
धत्ते महाभुजा ।

कौर्मर्याः “कौमारी रक्तवर्णा स्यात् षड्भुजा साऽर्कलोचना ।
रविवाङ्मयूरस्या वरदा शक्तिधारिणी । यताकां विभ्रती
दण्डत्रायं वाणं च दक्षिणे । वामे चापमथो घण्टां
कमलं कुक्कुटं त्वधः । परशुं विभ्रती तीक्ष्णं तदध-
स्तभयान्विता” ।

वैष्णव्याः “वैष्णवी तार्क्ष्या श्यामा षड्भुजा वनमा-
लिनी । वरदा गदिनी दक्षे विभ्रती चाम्बुजस्रजम् ।
शङ्खचक्राभया वामे सा चेयं त्रिलसङ्गजा” ।

वाराह्याः “कृष्णवर्णा तु वाराही शूकरास्या भङ्गीदरी ।
वरदा दण्डिनी खड्गं विभ्रती दक्षिणे सदा । खेट-
पाशमया वामे सैव चापि लसङ्गजा” ।

“रेन्द्याः रेन्द्री सहस्रदक् सौम्यहेमाभा गजसंस्थिता ।
वरदा स्रतिनी वज्रं विभ्रतूर्ध्वं दक्षिणे । वामे तु
कलसं पात्रं त्वभयं तदधः करे” ।

चामुण्डायाः “चामुण्डा प्रेतगा रक्ता विकृतास्पाहि-
भूषणा । दद्यादा जीर्णदेहा च गर्ताक्षी भीमरूपिणी ।
दिग्वाङ्मः ज्ञानकुञ्जश्च सुमलं कवचं शरम् । अङ्गुशं

विभ्रती खड्गं दक्षिणे त्वय वामतः । खेटं पाशमनु-
दण्डं कुटारं चेति विभ्रती” ।

अष्टिकायाः “अष्टिका श्वेतवर्णा स्यात् शवाच्छटा च
षड्भुजा । जटिला वर्तुलत्राचा वरदा शूलधारिणी ।
नर्षिकां विभ्रती दक्षे पानपात्राभयान्वितः । इत्येवं
मातरः प्रोक्ता रूपभेदव्यवस्थया” ।

नान्दीसुखमातृणाम् गौर्यादिमातरस्तु भविष्यत्पुराणे
निरूपिताः । “गौरी पद्मा-शची-सेधा सावित्री विजया
जया । देवमाता सधा स्वाहा तथान्या लोकमातृका ।
धृतिः पुष्टिस्था तुष्टिरात्मदेवतया सह । पूज्या
स्त्रिजोऽथवाञ्छेयां वरदाऽभयपाययः” ।

नवदुर्गाणाम् “नवपद्मान्विते स्थाने पूज्या दुर्गाः स्मर्त्तितः ।
आदौ मध्ये तथेन्द्रादौ नवतत्त्वाक्षरैः क्रमात् । अष्टाद-
शभुजैका तु पीनवक्त्रोन्मोहका । सर्वालङ्कारसंयुक्ता
सर्वसिद्धिप्रदायिनी । मूर्ध्जं खेटकं घण्टामादर्शं
तर्जनीं धनुः । ध्वजं उमरुक् पाशं विभ्रती वाम-
पाणिभिः । शक्तिसद्वर शूलानि वज्रं शङ्खमथाङ्गु-
शम् । शलाकां मार्गणं चक्रं दधाना दक्षिणैः करैः ।
जयमिच्छुर्द्विरित्येताः पूजनीया महात्मभिः । शेषाः
श्रीदृगहस्ताश्च शलाकां मार्गणं विना । रुद्रचण्डा
प्रचण्डा च चण्डोग्या चण्डनायिका । चण्डा चण्ड-
वती चैव चण्डरूपातिचण्डिका । नवमी चोपचण्डा
च मध्यस्था वज्रसन्निभा । रोचनाभाऽरुणा कृष्णा नीला
शुक्ला च धूमिका । पीता च पाण्डुरा ज्ञेया व्याली-
टस्या हरिस्थिता । महिषस्या मशस्त्रिका दैत्यमूर्धज-
सृष्टिका । पद्माक्षती रश्मिस्थया इत्युक्तं स्तुत्यासमे” ।

वामाद्याः “वृत्तस्था जटिला तत्राक्ष वज्रज्वालासमप्रभा ।
कपालाभयहस्तोग्रा वामा-वामफलप्रदा । द्विवाङ्मरेक-
वक्त्रौषा विधातव्या विपश्चिता” ।

ज्येष्ठायाः “पाठलाभा भवेदटाकपालशरधारिणी । उषा स-
हावला भूत्यै शलुङ्गी शेषपूर्वजा” ।

रौद्र्याः “रक्तवस्त्रा तथा रौद्री कपालचमरीकरा । शेष-
पूर्वा तु विज्ञेया कृष्णवक्त्रा सुभीषणा” ।

काल्याः “घनश्यामा ततः काली ताम्ररक्तनिभानना । कपाल
कर्णिकाहस्ता विज्ञेया भयभाशिनी” ।

कलविकर्णिकायाः “नीलशुभ्रा महादेवी विकर्णी कलपूर्विका ।
कपालशक्तिहस्तोयं भयहृत् शुभप्रदा” ।

वलविकर्णिकायाः “वामवर्णा विशालाक्षी कपालं जपमालिका” ।

विष्वाणा शान्तिदा भूयै वनप्रथी विकर्णिका ।

वनप्रमथन्याः “तास्माभा श्वेतवर्णा भ्यात् वनप्रमथनी

शुभा । कपालपाणिनी चैयं सर्वशत्रुचयङ्करी” ।

सर्वभूतदन्याः “जवाकुसुमवर्णाभा दंष्ट्रिणी च महोदरी ।

कपालवर्जिणी भूतदननी सर्वपूर्विका” ।

मनोन्मत्ताः विश्वकर्मशास्त्रात् “नीलतास्माकणाभासा पृथुवक्त्रा

मनोन्मत्ता । कपालखड्गागिनी भूयै शत्रूणां भयव-

र्जनी” ।

कृष्णायाः मार्कण्डेयपुराणे “अक्षस्तत्र कुण्डो च हृदयाग्रे

पुटाञ्जलिम् । पञ्चाग्निकुण्डमध्यस्था कृष्णान्तामनुधारयेत्”

उमायाः “अक्षस्तत्र कमलं दर्पणञ्च कमण्डलुम् । उमा

विभर्ति हस्तैस्तु पूजिता त्रिदशैरपि” ।

पार्वत्याः “अक्षस्तत्र शिवं देवगणाध्यक्षं कमण्डलुम् । अग्नि-

गुण्डद्वयं पार्श्वे पार्वती पर्वतोद्भवा” ।

महाकाल्याः विष्णुधर्मोत्तरे “सा भिक्षाञ्जनसङ्काशा

दंष्ट्राङ्कितवरानना । विशाललोचना नारी वभूव तनु-

मध्यमा । खड्ग, पात्र-शिरः खेटैरनुद्धृतचतुर्भुजा ।

कवचहार-शिरसा विष्वाणां हि शिरःस्रजम्” ।

वारुणीचासुगुण्डायाः विष्णुधर्मोत्तरे “लम्बोदरी तु कर्त्तव्या

रक्ताम्बरपयोधरा । शूलहस्ता महाभागा भुजप्रहरणा

तथा । कार्पासकलुषा देवी वारुणी चातिमुन्दरी ।

दृढक्षत्रा च कर्त्तव्या वज्रवाङ्मयैव च । चासुगुण्डा

कथिता चैव सर्वसत्त्ववङ्करी” ।

शिवदूत्याः मत्स्यपुराणे “तथैवार्त्तसुखी शुष्का शुष्काया

विशेषतः । वज्रवाङ्मयता देवी भुजगैः परिवेष्टिता ।

कपालमालिनी भीमा तथा खड्गाङ्गधारिणी । शिवदूती

तु कर्त्तव्या शृङ्गालन्दना शुभा । आलीढासनसंस्थाना

तथा राजंश्चतुर्भुजा । अस्त्रकपालधरा देवी खड्ग-

शूलधरा तथा । चतुर्थस्तु करस्तस्यास्तथाकार्यस्तु सामिपः”

कात्यायन्याः मयटीपिकायाम् “कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं

दशभुजं तथा । त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ।

जटाजूटसमायुक्तामर्धेन्दुकतक्षणां । लोचनत्रयसंयुक्तां

पूर्णेन्दुसदृशाननाम् । अतसीपुष्पसङ्काशां सुप्रतिष्ठां

सुलोचनाम् । नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।

सुचारुदर्शनां, तद्वर्णोद्भूतपयोधरां । त्रिभङ्गस्थान-

संस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् । त्रिशूलं दक्षिणे दध्यात्

खड्गञ्चक्रं तथैव च । तीक्ष्णवाणं तथा शक्तिं वासतो

विनिबोधत । खेटकं पूर्णपात्रञ्च पाशमङ्कुशमेव च ।

षण्ठाञ्च परशुञ्चापि चानरं सन्निवेशयेत् । अधस्तात्-

हिमं विद्याद्दिशिरस्कं प्रदर्शयेत् । शिरश्चेदोद्भूतं

तद्वह्निनं खड्गसंघाटनम् । हृदि शूलेन निर्भिन्नं

निर्यदन्तं विभूषणम् । रक्तरक्तीकताङ्गञ्च रक्तविस्तारि-

तेजसम् । वेष्टितं नागपाशेन शृङ्गटीभीषणाननम् ।

सपाशवासहस्रेण धृतकेशञ्च दुर्गमा । वसद्रुधिरव-

क्लेशं देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत्” ।

धर्मिकायाः लक्षणसमुच्चये “सिंहाखण्डात्मिका त्र्यम्बा भूषिता

दर्पणोद्भवा” । (वासभुजे दर्पणोद्भवा दक्षिणे वरयुक्ता

यदक्तम् । “दक्षिणे तु करे प्रोक्तोवरः साधारणः सदा”)

खड्गखेटधरा हाभ्यां कर्त्तव्या च चतुर्भुजा” ।

योगेश्वर्याः “दशबाहुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रशक्तसिद्धिदायकम् ।

विभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे षण्ठाञ्च खेटकम् । खट्वा-

ङ्गञ्च त्रिशूलञ्च देवी योगेश्वरी सता” ।

भैरव्याः विश्वकर्मशास्त्रात् “एवंरूपा भवेद्व्या पाशाङ्कुश-

युताख्या । भैरव्याख्या यदीष्टा तु भुजैर्दशभिर्भुजा” ।

रक्षायाः देवीपुराणे “कमण्डलुसंस्त्रे च विभ्रती वज्र-

मङ्कुशम् । गजासनस्थिता रक्षा सुरूपा सर्वकामदा” ।

शिवायाः “शिवा वृषासना कार्या त्रिनेत्रा वरपाणिका ।

उमरुद्रगधारी च त्रिशूलाभयदायिका” ।

कीर्तिः “सुमध्याङ्गारयेत् कीर्तिं नीलोत्पलव्यवस्थिताम् ।

सर्वाभरणभूषाङ्गीं कलसोत्पलधारिणीम् । मदिरौदन-

गन्धाढ्या महाघोमणिभूषणा” ।

सिद्धेः “सिद्धिदेवी प्रकर्त्तव्या सिद्धार्थकवरपदा । सित-

चन्दनगन्धाढ्या सितपङ्कजभूषिता । सितानसंस्थिता

देवी प्रतिहारोपशोभिता ।

शङ्खेः “सुन्दरीङ्गारयेदङ्गिं पर्यङ्कासनसंस्थिताम् । दर्पणा-

लोकसुरतां तिलकालकभूषिताम् । मालाचासरशोभाढ्यां

वैष्णवीणासदाप्रियाम्” ।

क्षमायाः “क्षमा तु सुसुखी कार्या योगपट्टोत्तरीयका ।

पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिका । शूलमेखलसंयुक्ता

प्रशान्ता योगसेस्थिता” ।

वैष्णव्याः “सुसिद्धा वैष्णवी कार्या शङ्खचक्रगदाभुजा । व-

नमालाकृतापीड, पीतवस्त्रा सुशोभिता” ।

ऐन्द्याः “ऐन्द्री सुरवराध्यक्षा गजराजोपरिस्थिता । व-

ज्राङ्कुशधरा देवी हारकेयूरभूषिता” ।

यास्यायाः “वैवस्वती प्रकर्त्तव्या दुर्हरा महिषोपरि । शूक-

रास्या कपालेऽस्त्रकपिवन्ती दण्डधारिणी” ।

दीप्ते: "तेजोऽधिका प्रकृतव्या दीप्तिचन्द्रासनस्थिता" ।

रते: "कमनीया रतिः कार्या वसन्तोच्चलभूषणा । नृत्य-
माना शुभा देवी समस्ताभरणैर्युता । वीणावादनशीला
च मदकपूर्चर्चिता । दण्डाक्षस्तवधरा च व्रतस्या-
योगसंस्थिता" ।

श्वेताया: "श्वेता पूर्णेन्दुसदृशा श्वेतपङ्कजसंस्थिता" ।

भद्राया: "भद्रा सुभद्रा कर्तव्या भद्रासनव्यवस्थिता । नीलो-
त्पलफलहस्ता गूलस्तवाक्षधारिणी" ।

मङ्गलाया: "सिंहासनस्थिता देवी जटासुकुटमण्डिता । शू-
लाक्षस्तवधरा च धरदामयचापधृक् । दर्पणं शरखेटञ्च
खड्गचन्द्रधरा शिवा । सुरूपालक्ष्मणोपेता सुस्तनी
चारुहासिनी । सर्वाभरणभूषाङ्गी सर्वशोभासमन्विता" ।

जयाविजययो: "जयाञ्च विजयां कुर्यात् शूलपद्माक्षधारि-
णीम् । वरोदाताञ्च सिंहस्थां सर्वकर्मप्रसाधिनीम्" ।

काल्या: "काली करालरूपा च चण्डपाशोदाता भवेत्" ।

घण्टाकर्ण्या: "घण्टाकर्णी प्रकृतव्या घण्टाविगूलधारिणी" ।

जयन्त्या: "जयन्ती सुन्दरी कार्या कुलशूलासिधारिणी ।

खेटकव्ययहस्ता च पूजनीया शुभान्वितैः" ।

दिते: "दिविदैत्यवृता देवी सदा पूज्या महाहने ! । दण्डा-
सनस्थिता भद्रा सर्वाभरणभूषिता । फलनीलोत्पलकरा
चोत्सङ्गिशुभूषिता" ।

अरुन्धत्या: "अक्रोधाऽरुन्धती देवी सितवस्त्रा व्रतस्थिता ।
पद्मपुष्पोदककरा चन्दनेन सुचर्चिता" ।

अपराजिताया: "अपराजिता च कर्तव्या सिंहारूढा महा-
बला । पिनाकेषुकरा चैव खड्गखेटकधारिणी ।
विनेत्रेन्दु जटाभारा कतवासुकिङ्कणा" ।

कौमार्या: "कौमारी चैव कर्तव्या मयूरासनशक्तिभृत् ।

विदण्डीकालरूपा च रक्तमाल्या सकुक्कुटा" ।

चतुःषष्टियोगिनीरूपाणि मयदीपिकायां

१ अक्षोभ्याया: "वज्रास्याऽभयभृतास्ये करे सा खेटभृत्ततः ।
हेमभूषणभूषा स्यादक्षोभ्या करिसंस्थिता" ।

२ ऋक्षकण्ठ्या: "ऋक्षकर्णी तु गौराङ्गी कम्बुवाणाभयावहा ।
धनुःकपालभृत् सौम्ये ऋक्षस्या तर्जनीस्थिता" ।

३ राज्ञ्या: "राक्षसी हेमवर्णा स्याच्चारुगात्री वृषस्थिता ।
कुठाराशनिभृतास्ये वामे पाशाङ्कु शान्विता" ।

४ क्षपणाया: "क्षपणा चम्पकच्छाया दक्षिणे सुहृदाङ्कुशौ ।
कपालञ्च फलं सव्ये धत्ते कुञ्जास्थिसंस्थिता" ।

५ क्षवाया: "क्षया कूर्मस्थिता गौरी जपस्या सा घटान्विता । वामे

कपालपिण्डाभ्यर्चनार्थं लङ्कारभूषिता" । (जपस्या जपपरा)

६ पिङ्गाच्या: "पिङ्गाची स्यादुवभ्रुवर्णा विनेत्रा च हय-
स्थिता । कौशेयपाशभृतास्ये वामे चाङ्कु शखेटिनी" ।

७ अचयाया: "अचया हेमवर्णा स्याच्चारुगात्री वृषस्थिता ।
कुठारखड्गभृतास्ये वामे पाशाङ्कु शान्विता" ।

८ क्षेमाया: "क्षेमा तु शवगा पीता शक्तिभिन्दीधनुःकरा ।
याम्ये डमरूगुलेषुवस्तभृत् स्तवगसंस्थिता" ।

९ बालाया: "शक्तिखड्गधरा तत्रा खेटपाशकपालिनी ।
रक्ता वज्रस्थिता बाला क्रीडन्ती दहनैः सह" ।

१० लीलाया: "लीला लीलावती रक्ता दक्षपाणिजयान्विता ।
विभ्राणा पट्टिशस्माशं वामे मस्तार्द्धमम्बुजम्" ।

११ लयाया: "वृषारूढा जया रक्ता याम्ये दण्डासिधा-
रिणी । कर्त्तरीकार्द्धभृतामे तर्जन्यासक्तसिन्धका" ।

१२ खोलाया: "कर्त्तरी मार्जनी याम्ये सौम्ये पीडनकङ्करे ।
शूलं रुरुयुतं धत्ते लोला तु खरगा सदा" ।

१३ लङ्काया: "वामे लुलापसुखञ्च तत् पिवन्त्यत्करत्तिका ।
लङ्केश्वरीः स्थिता लङ्का खादन्ती पिशितङ्गनम्" ।

१४ लङ्केश्वर्या: "त्रिफलाशकखोटोदामोदकाशी च दक्षिणे ।
शोणा लङ्केश्वरी कुम्भे डिम्बसुचौ विभ्रती" ।

१५ लालसाया: "दक्षिणे वरदं चक्रं वामे कङ्कणकङ्करे ।
विभ्राणा कोलगा रक्ता लालासृग्गालसा मता" ।

१६ विमलाया: "दीपिस्था विमला रक्ता तत्रा लङ्कारभू-
षिता । कर्त्तरीकुम्भभृतास्ये वामे पाशकपालिनी" ।

१७ उताशनाया: "क्षणा उताशनालस्या ज्वालनी दक्षिणे
शुभा । वामे त्वभयहस्ता स्याद्विदराज्यघटान्विता" ।

१८ विशालाच्या: "शूकरास्या विशालाची तिसन्ध्यस्था सिते-
तरा । घण्टावाद्यधरा सौम्ये याम्ये कर्त्तरिकाभया" ।

१९ छङ्काराया: "छङ्कारा मीनवक्त्रा स्यात् मीनगा साक्षमा-
लिनी । सुप्रलं विभ्रती वामे सौम्ये तु फलपङ्कजौ" ।

२० बडवास्य्या: "अङ्गाभ्यां विभ्रती बालौ पर्यङ्के बडवा-
सुखी । समत्सुकूर्मभृतास्ये क्षणा नीलधरान्वितः" ।

२१ हाहारवाया: "वर्ज्जन्यभयभृत्सौम्ये याम्ये दण्डकपा-
लिनी । क्षणा हाहारवा क्रूरा रासभस्या खरञ्जिता" ।

२२ महाक्रूराया: "लुलापास्या लुलापस्या महाक्रूरा सिते-
तरा । वामेऽस्याः पाशमालाजं दक्षिणे दण्डलेखनी" ।

२३ क्रोधनाया: "असिता क्रोधना याम्ये खादन्ती मांसम-
ण्डकम् । वामे विदुज्जिह्वा क्रूरा सव्ये शीरकपालिनी" ।

चक्रस्याऽऽकण्ठमदिरां विभ्रती जम्बुकस्थिता" ।

- २४ भवाननायाः “कृष्णा भवानना मधोदंष्ट्रोपास्थिविभू-
प्रणा । यास्ये स्यात् शिखरं शूलं घर्घरं लेलिहायतः” ।
- २५ सर्वज्ञायाः “विमूलपृष्ठद्वामे सुखं डमरुं शवम् । वि-
भ्राणा भाजनं द्वाभ्यां सर्वज्ञा प्रेतगाऽसिता” ।
- २६ तुरलायाः “जातुचिप्रौ करौ कृत्वा उद्यन्ती तरलायते ।
शूलडमरुहस्ता च गोधास्या तरलाऽसिता” ।
- २७ तारायाः “तारा तारयुगैर्युक्ता कौशिकस्या सितेतरा ।
घत्ते शवाङ्गके सौम्ये शूलकुङ्करमन्यतः” ।
- २८ कृष्णायाः “कृष्णा पद्मस्थिता दले ज्ञानसुद्राजमालिनी ।
वृद्धेदं वामतो घत्ते पुस्तकञ्च कमण्डलुम्” ।
- २९ हयाननायाः “रौद्रा कृष्णा तुरङ्गास्या कवचस्या हया-
नना । सुखडर्पधरा यास्ये सौम्ये संहारिकाङ्कभृत्” ।
- ३० रससंघायाः “लिङ्गहस्ता शवाकृष्टा सारा स्यूता जटा-
धरा । खट्वाङ्गं डमरुं सौम्ये शूलोल्के विभ्रती ततः ।
शवस्या रससंघाही नृत्यन्ती जटिलाऽसिता । कुशूलान्
चक्रकङ्कालान् विभ्रती चर्मवासिनी” ।
- ३१ श्वरायाः “सर्वेदनद्विजासक्ता वरिष्ठा श्वराऽस्त्रिभा ।
वामे करोपधानासिधरा उल्काधरान्वतः” ।
- ३२ तालुजिह्वायाः “स्फटिकाभा गरुडस्या सुकान्ता तालु-
जिह्विका । शङ्खखेटकहस्ताया यास्ये स्वस्तिकखड्ग-
भृत्” ।
- ३३ रक्ताङ्गायाः “रक्ताङ्गी बाह्याङ्गदा रक्तपाना शशिप्रभा ।
गदाखड्गधरा यास्ये वामे पाशकपालभृत्” । [दृश्यम् ।
- ३४ सुप्रसिद्धाया रूपवाक्यं सुद्वितपुस्तके पतितं मयदीपिकायां
- ३५ विद्युज्जिह्वायाः “विद्युज्जिह्वाऽसिता क्रूरा मध्ये सीरक-
पालिनी । चक्रस्या चक्रकर्तरीधारिणी दक्षिणे करे” ।
- ३६ करङ्किकायाः “माहस्या चामरच्छत्रभृदुदितद्वयसंयुता ।
कुम्भपाशधरा श्वेता क्रोधयुक्ता करङ्किणी” ।
- ३७ मेघनादायाः “मेघनादा तु चन्द्राभा खड्गखेटकधा-
रिणी । जालैर्हता वनाङ्गदा तडिन्मण्डसन्निभा” ।
- ३८ प्रचण्डोपायाः “प्रचण्डोपा तु नक्रस्या यास्येऽस्याः कर्त्त-
रीफलम् । कपालं सुखडमन्यव शत्रुघ्नो स्फटिकप्रभा” ।
- ३९ कालकण्याः “शुक्ला वृषासना रौद्रा विभ्रत्यजाक्षत्रकम् ।
कालकण्ठी जगत्ख्याता कर्णिकारविभूषणा” ।
- ४० चन्द्रावल्याः “चन्द्रावली तु हेमाभा हेमसिंहासनस्थिता ।
यास्येऽक्षमाला मालाभृत् शेषेऽज-ध्वजधारिणी” ।
- ४१ चङ्गहासायाः “चन्द्रहासा स्थिता गौरी वेदास्या दोर्द्वयोः
कृमात् । कमण्डलुङ्कुशव्या मन्त्रमालाद्युचान्विता” ।

- ४२ वरप्रदायाः “कर्त्तरीमभयं यास्ये घत्ते श्वेता वरप्रदा ।
वृषदंशसमाङ्गदा पूर्णपालधराभ्यतः” ।
- ४३ पञ्चिकायाः “फलस्रगन्विता यास्ये कुल-कुण्डोधरा-
न्यतः । रौद्रमाला प्रपञ्चास्या गौरी विश्वप्रपञ्चिका ।
- ४४ प्रलयान्नायाः “मकटस्या प्रलयान्ना विभ्रती करयोर्द्वयोः ।
खादन्यासफलं हृष्टा गौराङ्गी वानरानना” ।
- ४५ शिशुवक्त्रायाः “शिशुवक्त्रा मृगालीढा पिङ्गाभा यास्यसौ-
म्ययोः । भिन्दोपालकखेटाभ्यां पाशासिभ्याञ्च संयुता ।
- ४६ पिशाच्याः “काकास्या श्वेनगा गौरी पिशाची रक्तम-
ण्डिता । कङ्काल-कर्त्तरीखड्गं विभ्रती यास्यसौ-
म्ययोः” ।
- ४७ पिशिताशायाः “फल-तृणधरा वामे सौम्ये-शस्त्रासि-
धारिणी । खड्गस्या वभ्रुवर्णं स्यात् पिशिताशाति-
दुर्बला” ।
- ४८ लोलुपायाः “नृत्यन्ती लोलुपा पीना खरस्या यास्यसौ-
म्ययोः । खड्गडमरुकर्त्तरीः पाशश्चैव तु विभ्रती” ।
- ४९ धमन्याः “धमनी पुष्पकस्या स्यात् गौरी यक्षगणान्विता ।
गदापट्टिशमृत्तौम्ये स्थूलतोमरिणी ततः” ।
- ५० तपन्याः “तपनी सर्पना गौरी वराङ्गी पद्मगानना । ख-
कर्मयानयोर्भोगे न्यस्तहस्तोत्तरपिणी” ।
- ५१ वामन्याः “पीता महाखुगा सा स्यात् वामनी विभ्रती
करे । कुठारं लघुडं वामेऽक्षमालां धनसन्ततः” ।
- ५२ विकृताननायाः “शूलभिचलुलापास्या सिंहाङ्गधरीरिणी ।
जिह्वे द्वे विभ्रती चैव चतुर्दंशविकृतानना” ।
- ५३ वायुवेगायाः “शङ्खपूरणिका द्वाभ्यां वृकामयधरा
द्वयोः । द्विसिंहरथसंस्था स्यात्तालाभा वायुवेगिका” ।
- ५४ वृहत्कुक्षेः “भासस्थिता वृहत्कुक्षिः सौम्ये सुखडकपाल-
भृत् । गौरी महातनुयास्ये कर्त्तरीपट्टिकाधरा” ।
- ५५ विकृतायाः “उष्ट्रस्या विकृता गौरी भयङ्कद्विकृतानना ।
तृणञ्च डमरुं यास्ये सौम्ये खड्गार्द्धमस्तकम्” ।
- ५६ विश्वरूपिकायाः “खेटक खड्गभृतामे गदा-चक्राक्षम-
न्ततः । वनमालावती पीता तार्क्ष्यस्या विश्वरूपिका” ।
- ५७ यमजिह्वायाः “सुखलं सुहृदं यास्ये परशुमन्मनं ततः ।
विभ्रती यमजिह्वा स्यात् कराभा सहिषस्थिता” ।
- ५८ जयन्त्याः “नृत्यन्ती खरगा श्वेता यास्ये डमरुतृणभृत् ।
सदैवशैलसुखडोपा जयन्ती वामहस्तयोः” ।
- ५९ दुर्जयायाः “श्वारुढा दुर्जया श्वेता रौद्री भूतगणावृता ।
खड्गकुन्तीद्यतकरा दुर्गकाननवासिनी” ।

६० यमानिकायाः “असक्तं खेटिनी दोष्यां चतुर्दोष्याम्यसौ-
स्ययोः । शूलवाणधरा यास्ये धनुःशक्तिकरान्वतः ।
शकटस्थातिषोरास्या चीरवर्णा यमानिका” ।
६१ विहाल्याः “माज्जरस्या विहाली च विहालाची भवेत्
सिता” ।
६२ रेवत्याः “वामे ढषञ्च खटाङ्गं शूलं टङ्गञ्च विभ्रती । कशा
पिशाचवक्त्रोपा कपालस्या च रेवती” ।
६३ पूननायाः “कुशूलवष्टिभ्रदामे भिन्द्रीपालकपालभृत् ।
कुण्डाभा पूतना त्वप्रा विहतास्या शवस्थिता” ।
६४ विजयनिकायाः “कर्त्तरीमूलभृदस्यामे वामे सुखङ्कपा-
लिनी । श्वेतवर्णा वृषारूढा विजया विजयप्रदा” ।
ब्रह्मणः विष्णुधर्मोत्तरात् “ब्रह्माणं कारयेद्दिवान् देवं सौम्यं
चतुर्भुजम् । वज्रपद्मासननुष्टं तथा कणाजिनाम्बरम् ।
जटाधरं चतुर्बाहुं सप्तहंसरथस्थितम् । वामे न्यक्तो-
तरकरनस्यैकन्दोर्युगं भवेत् । एतस्मिन् दक्षिणे पाणा-
वल्गमाला तथा शुभा । कमण्डलुं द्वितीये च सर्वाभरण-
धारिणम् । सर्वलक्षणयुक्तस्य शान्तिरूपस्य पार्थिव ! ।
पद्मपद्मदलाग्रामं ध्यानसंमेलितेक्षणम् । अङ्गीयाङ्गा-
रयेदेवं चित्रे वा वास्तुकर्मणि” ।
आदित्यपुराणे तु “पद्मपलासनस्य च ब्रह्मा कार्यसहस्रं खः ।
सावित्री तस्य कर्तव्या वामोत्पलगतता तथा” ।
प्रजापतेः “आदित्यवर्णं धर्मज्ञ ! साक्षमालाकरं तथा । रूपं
पूर्वोदितं कार्यं रूपमन्यज्जगत्पतेः” ।
लोकपालब्रह्मणः “हंसयानेन कर्तव्यो न कार्यश्च चतुर्ध्रुवः ।
ब्रह्माख्यमपरं रूपं सर्वकार्ये प्रजापतेः । अक्षसूत्रं
पुस्तकञ्च धत्ते पद्मं कमण्डलुम् । चतुर्वक्त्रं तु सावित्री
ओलियाणां गृहे हिता” ।
विश्वकर्म्मणः “विश्वकर्मा तु कर्तव्यः सुरसूत्रधरः प्रभुः । सन्दं-
शपाणिर्हि भुजस्तेजोमूर्तिधरो महान्” ।
धर्मस्य “चतुर्वक्त्रं चतुष्पादश्चतुर्बाहुः सिताम्बरः । सर्वाभरण-
वान् श्वेती धर्मः कार्यो विजानता । दक्षिणे चाक्षमाला
च तस्य वामे च पुस्तकम् । मूर्तिमान् व्यवसायस्तु कार्यो
दक्षिणभागतः । वामभागे ततः कार्यो वृषः परमरूप-
वान् । कार्यो पद्मकरो मूर्ध्नि विन्यस्तौ तु तथा तयोः” ।
ऋग्वेदस्य विश्वकर्म्मशास्त्रात् “ऋग्वेदः श्वेतवर्णः स्यात् द्विभुजो
रासमाननः । अक्षमालाधरः सौम्यः प्रीतश्चाध्यवनोदतः” ।
सामवेदस्य “नोलोत्पलदलाभासः सामवेदो ह्यातनः । अ-
क्षमालान्वितो दक्षे वामे कमधूरः स्मृतः” ।

यजुर्वेदस्य “वजास्यः श्वेतवर्णः स्यात् यजुर्वेदोऽक्षसूत्रधृक् ।
वामे कुलिशपाणिस्तु मूर्तिदो मङ्गलप्रदः” ।
अथर्ववेदस्य “आथर्वणाभिधो वेदो धवलो मर्कटाननः । अक्ष-
सूत्रञ्च खटाङ्गं विभ्राणोऽयं जयप्रियः” ।
शिव्यायाः “शिव्या शुभ्राभयकरा ज्ञानसुद्रान्विता शुभा । सा-
क्षमाला सकुण्डलीका द्विभुजा दण्डपङ्कजा” ।
कल्पस्य “कल्पस्तु कुसुदाभासो वायसासो महोदरः । दण्डो
कुण्डलीपरोऽजस्यो मेखलाकुण्डलान्वितः” ।
व्याकरणस्य “सितं व्याकरणं ज्ञेयं मयूरास्यं घटोदरम् ।
वीणाकजान्वितं दिव्यं दिव्यवस्त्रविभूषितम्” ।
निरुक्तस्य “इन्दुवस्त्रिर्मलं ज्ञानं वक्त्रं जशोदरम् । पाश-
पङ्कजहस्तं स्याच्चक्षुःशूलं सपुस्तकम् । नक्षत्रमिति
निर्णेतं कन्दोनिर्णीयतेऽधुना” ।
कन्दस्य “जवाकुसुमसंकाशं कन्दो ज्ञेयं विपश्चिता । चकोरा-
सूत्रपाक्षन्तु शक्तिं विभ्रच्छिखान्विताम् । लोहकुण्डल-
कोपेतं प्रवालजतकुण्डलम्” ।
ज्योतिषस्य “ज्योतिषं तु विहालास्यमिन्द्रगोपनिभं शुभम् ।
अक्षसूत्रं कजं विभ्रजस्तयोर्दक्षवामयोः” ।
सीमांशायाः “सीमकान्तिसमाभासं सीमांशाशास्त्रसूतनम् ।
अक्षसूत्रं दधद्दक्षे सुधापूर्णघटं करे” ।
ध्यायस्य “अतसोपुष्पसङ्काशो न्यायो ज्ञेयो विपश्चिता । सिं-
हासो दक्षिणे सूत्रं ध्वजं बाह्वरे दधद्” ।
धर्मशास्त्रस्य “धर्मशास्त्रं सितं ज्ञानं चाक्षवक्त्रं कणासनम् ।
सुक्ताजपाक्षभृद्वै तृणाहस्तान् वामतः” ।
पुराणस्य “पुराणं चम्पकानासं शुक्लवक्त्रं चतुर्दलम् । अक्ष-
सूत्रं द्वये ज्ञेयं वानाभरणभूषितम्” ।
इतिहासस्य “इतिहासः कजाभासः शूकरासो महोदरः ।
अक्षसूत्रं घटं विभ्रत् पञ्चजामरथान्वितः” ।
धनुर्वेदस्य “पीतवर्णो धनुर्वेदः पिकवक्त्रो महातनुः । रत्न-
मालावलिं धत्ते मस्तके भूषिता जटा” ।
आयुर्वेदस्य “आयुर्वेदो हरिद्राभो वानरासो विशालदृक् ।
अक्षसूत्रं सुधाकुम्भं विभ्रदारोग्यदो भृशम्” ।
नृत्यशास्त्रस्य “नृत्यशास्त्रं सितं रस्यं मृगवक्त्रं जटाध-
रम् । अक्षसूत्रं त्रिशूलञ्च विभ्राणञ्च त्रिलोचनम्” ।
पञ्चरात्रस्य “पञ्चरात्राभिधं शास्त्रं धवलं वृषभाननम् । अक्ष-
सूत्रं हलं धत्ते वनमालाविभूषितम्” ।
पाशुपतस्य “शास्त्रं पाशुपतं शुभं व्यालवक्त्रं जशोदरम् ।
सूत्रपालधरं भीमं व्याघ्रचर्माम्बरादृतम्” ।

पातञ्जलस्य “पातञ्जलाभिधं रक्तं सर्पवक्त्रं सुतेजसम् । अ-
क्षसूत्रं पृदाकुञ्च धारयन् कुण्डलान्वितम्” । (पृदाकुः
सर्पः) ।

साङ्ख्यस्य “साङ्ख्यं तत् कपिलं बभ्रुवक्त्रं सुज्वलतुन्दिलम् ।
जायदण्डधरं दीर्घनखलोमजटाधरम्” ।

अर्थशास्त्रस्य “अर्थशास्त्रं भवेद्गौरं सारिकावदनं शुभम् ।
अक्षसूत्रं फलं विभ्रदन्नहारं कमण्डलुम्” ।

प्रसङ्गाद्देवादीनामधिदेवताः ततोक्ताः प्रदर्शयन्ते विष्णुधर्मो-
त्तरात् “ऋग्वेदस्तु ऋतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः ।
सामवेदस्तथा विष्णुः शम्भुश्चार्थर्वणो भवेत् । शिञ्जा प्र-
जापतिर्ज्ञेयः कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्तितः । सरस्वती व्या-
करणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः । छन्दो विष्णुस्तथैवाग्नि-
ज्योतिषं भगवान् रविः । सोमंसा भगवान् सोमो
न्यायदेवः समीरणः । धर्म्मश्च धर्म्मशास्त्राणि पुरा-
णञ्च तथा मनुः । इतिहासः प्रजाप्यक्षो धनुर्वेदः श-
तक्रतुः । आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः ।
कलावेदो मही देवी नृत्यशास्त्रं महेश्वरः । सङ्कर्षणः
पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा । पातञ्जलमनन्तश्च सा-
ङ्ख्यञ्च कपिलो मुनिः । अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धना-
ध्यक्षः प्रकीर्तितः । कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो
जगद्गुरुः । अन्यानि यानि शास्त्राणि यत् कर्म्मणि
प्रचक्षते । स एव देवता तस्य शास्त्रं कार्यञ्च देववत्” ।

ऋषीणाम् मयसंग्रहे “उदासीना सोपवीताः कमण्डल्वक्ष-
त्रिणः । जटिलाः श्मश्रुलाः शान्ताः आसीना ध्यानतत्-
पसाः । सप्तर्षयो वसिष्ठश्च कार्यो भार्यासमन्वितः । गौत-
मश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कश्यपः । जमदग्निर्वसिष्ठोऽतिः
सप्त वैवस्वतेऽन्तरे । मरीचिरत्नप्रङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः
क्रतुः । प्रचेताश्च वसिष्ठश्च ऋगुनारद एव च । जटिलाः
श्मश्रुलाः शान्ताः कृशा धमनिसन्तताः । कुसुमाक्षधराः
कार्या मुनयो द्विभुजा दश” ।

नारदस्य “नारदो देवगन्धर्वः साक्षसूत्रकमण्डलुः । सेव्यो वै
वीणया वामभुजमूलोपगूढया” ।

मुनीनाम् भविष्योत्तरात् “प्रकृत्या काञ्चनं कृत्वा यथा शक्त्या
तु शोभितम् । पुरुषाकृतिं प्रशान्तञ्च जटामञ्जुल-
धारिणम् । कमण्डलुकरं शिष्यैर्हृगैश्च परिवारितम् ।
मृत्युभ्रुग्विषहन्तारं दर्भहस्तं वरं मुनिम्” ।

भृगूणाम् “कर्तव्याः शक्ररूपेण भृगवो नाम देवताः । भुवनो
भावनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा । क्रतुः सुवः स्वमुनिम्

व्यजश्च व्यसुनस्तथा । प्रसवश्चाव्यवश्चैव दक्षो हादशक-
स्तथा । भृगवो नामनिर्दिष्टा देवा हादश यज्ञियाः” ।
अङ्गिरसः “जीवरूपेण कर्तव्या देवाश्चाङ्गिरसस्तथा ।

आत्मा ह्यायुर्मनो दक्षः परमाणस्तथैव च । हविषश्च
गविषश्च ऋतः सत्यश्च तेजसः” ।

विष्णोः विष्णुधर्मोत्तरात् “देवदेवं यथा विष्णुं कारयेद्भृ-
क्षितम् । कौस्तभोज्ञासितोरस्कं सर्वाभरणधारिणम् ।
सजलाम्बुदसच्छायं पीतदिव्याम्बरं तथा । सुखानि
चास्य चत्वारि बाह्वो द्विगुणास्तथा । सौम्येन्दु-
वदनं पूर्वं नारसिंहस्तु दक्षिणम् । कपिलं पश्चिमं
वक्त्रं तथा वाराहस्तमम् । तस्य दक्षिणहस्ते तु बाणा-
रिक्तसलाभयम् । चर्मसीरवराविन्दुयामि च वनमा-
लिनः । कार्याणि विष्णोर्द्धर्मज्ञ ! वामहस्तोऽवबुक्तमात्रं” ।
(अरि, चक्रं इन्दुः शङ्खः) ।

लोकपालविष्णोः “एकवक्त्रो द्विवाङ्मुख गदाचक्रधरः प्रभुः ।
वासुदेवस्य “एकवक्त्रश्चतुर्बाहुः सौम्यरूपः सुदर्शनः । पीता-
म्बरश्च मेघाभः सर्वाभरणभूषितः । कण्ठेन शुभदे-
शेन कम्बुतुल्येन राजता । वराभरणयुक्तेन कुण्डलो-
त्तरभूषिणा । अङ्गदी वज्रकेयूरो वनमालाविभूषणः ।
उरसा कौस्तुभं विभ्रत् किरीटं शिरसा तथा । शिरः-
पद्मस्तथैवास्य कर्तव्यशार्ङ्गकर्णिकः । पुष्टिस्तथायतभुज-
स्तनुस्तान्नखाङ्गुलिः । मध्येन त्रिवलीभङ्गशोभितेन सु-
चारुणा । स्त्रीरूपधारिणी क्षौणो कार्या तत्पादम-
ध्यगा । तत्करस्थाङ्गि युगला देवः कार्या जनादेनः ।
तालान्तरपदन्यासः किञ्चिन्निष्क्रान्तदक्षिणः । अमुदृष्ट्या
मही कार्या देवदर्शितविस्मिता । देवश्च कटिवासेन कार्या
जान्वलम्बिना । वनमाला च कर्तव्या देवजान्वल-
म्बिनी । यज्ञोपवीतं कर्तव्यं नाभिदेशमुपागतम् ।
उत्फुल्लकमलं पाणौ कुर्याद्देवस्य दक्षिणे । वामपाणि-
गतं शङ्खं शङ्खाकारस्तु कारयेत् । दक्षिणे तु गदा
देवी तनुमध्या सुलोचना । स्त्रीरूपधारिणी सुम्भा
सर्वाभरणभूषिता । पश्यन्ती देवदेवेशं कार्या चामरधा-
रिणी । कुर्यात्तन्मूर्त्तिं विन्यस्तं देवहस्तस्तु दक्षिणम् ।
वामभागगतश्चक्रः कार्या लम्बोदरस्तथा । सर्वाभरण-
संयुक्ता वृत्तविष्कारितेक्षणः । कर्तव्यशामरकरो देव-
वीक्षणतत्परः । कुर्यात् देवकरं वामं विन्यस्तं तस्य
मूर्त्तिनि ।

सङ्कर्षणस्य “वासुदेवस्वरूपेण कार्यः सङ्कर्षणः प्रभुः । स तु

युक्त्वपुः कार्यो नीलवासा यदूचम । गदास्थाने च
ससलज्जकस्थाने च लाङ्गुलम् । कर्त्तव्यौ तनुमध्यौ तु
नृरूपौ रूपसंयुतौ” ।

प्रद्युम्नस्य “वास्तुदेवस्वरूपेण प्रद्युम्नस्य तथा भवेत् । स तु
दूर्वाङ्गुरश्यामः सितवासा विधीयते । चक्रस्थाने भवे-
च्चापो गदास्थाने तथा गरः । तथाविधौ तौ कर्त्तव्यौ
यथा ससलज्जकौ” ।

अनिरुद्धस्य “एतदेव तथा रूपमनिरुद्धस्य कारयेत् । पद्मपत्ता-
भवपुष्पो रक्ताम्बरधरस्य तु । चक्रस्थाने भवेच्चर्म गदा-
स्थानेऽसिरेव च । चर्म स्याच्चक्ररूपेण प्राङ्मुखः खड्गो
विधीयते । चक्रादीनां स्वरूपाणि किञ्चित्पूर्वं सुदर्श-
येत् । रस्यागत्यायुधरूपाणि चक्रादीन्धेव यादव ! । वाम-
पार्श्वगताः कार्यौ देवानां प्रवराध्वजाः । सुपताका-
युता राजन् ! यद्विस्थास्ते यथेरितम्” ।

लक्ष्मीनारायणयोः विश्वकर्मशास्त्रात् “लक्ष्मीनारायणौ कार्यौ
संयुक्तौ दिव्यरूपिणौ । दक्षिणस्या विभोर्मूर्तिर्लक्ष्मी-
मूर्तिस्तु वामतः । दक्षिणः कण्ठलग्नोऽस्या वामो हस्तः
सरोजमृत् । विभोर्वामकरो लक्ष्म्याः कुक्षिभागस्थितः
बदा । सर्वव्यवसंपूर्णः सर्वलङ्कारभूषिता । सुशु-
नेत्रकपोलास्या रूपयौवनसंयुता । सिद्धिः कार्यौ समी-
पस्या वामरथाहिणी शुभा । कर्त्तव्यं वाहनं सव्ये
देवाधोभागं सदा । गङ्गचक्रधरौ तस्य द्वौ कार्यौ
पुरुषौ पुरः । वामनौ हारदेयूरकिरीटमणिभूषणौ ।
उपासकौ समीपस्थौ प्रभोर्ब्रह्मशिवात्मकौ । रथनां
योगपटुश्च शिखामञ्जलिमास्थितौ” ।

योगेश्वरस्य सिद्धार्थसंहितायाम् “पद्मासनसमासीनः किञ्चिन्मो-
लितलोचनः । घोषाय दत्तदण्डस्य श्वेतपद्मोपरिस्थितः ।
वामदक्षिणगौ हस्तौ उत्तानावेकभागौ । तत्करद्वय-
पार्श्वस्थे पङ्के रहमहागदे । ऊर्ध्वं करद्वये तस्य पाञ्च-
जन्यः सुदर्शनः । योमस्वामी स विज्ञेयः पूज्यो मोक्षा-
र्थियोगिभिः” । [तिमूर्तिशब्दे २८७८८० दर्शितानि
चतुर्विंशतिमूर्तीनां लक्ष्माणि विष्णुधर्मोत्तरे उक्तानि चतुर्विंश-
हंसमत्स्यकूर्माणाम् “हंसोमत्स्यस्तथा कूर्मः कार्यौस्तद्रूपधा-
रिणः । शृङ्गी मत्स्यस्तु कर्त्तव्यौ देवदेवो जनार्दनः” ।

“वराहस्य “ऐश्वर्यमनिरुद्धश्च वराहो भगवान् हरिः । ऐश्व-
र्यशक्त्या दंष्ट्रापरसदृष्टवसुधरः । नृवराहोऽथ वा
कार्यः श्रेष्ठोपरिगतः प्रभुः । श्रेष्ठश्चतुर्भुजः कार्यः
आरुतलफणान्वितः । आश्चर्यात्फुल्लनयनो देवकीलण-

नत्वरः । कर्त्तव्यौ सीरससक्तौ करयोस्तस्य यादव ! ।
सर्पभोगश्च कर्त्तव्यस्तथैव रचिताञ्जलिः । आलीढस्या-
नसंस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान् भवेत् । वामारत्निगता
तस्य योषिद्रूपा यमुधरा । नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या
हिभुजा शुभा । यस्मिन् भुजे धरा देवी तत्र शङ्ख-
करो भवेत् । अग्रे तस्य कराः कार्यौः पद्मचक्रगदा-
धराः । हिरण्यालाशिरम्बेदचक्रोदुद्धतकरोऽथ वा ।
नृतोद्धृतहिरण्यालः सुसुखो भगवान् भवेत् । भूर्तिम-
न्मनैश्वर्यं हिरण्यालं विदुर्बुधाः । ऐश्वर्येणाविनागेन
स. निरक्तोऽरिमर्दनः । नृवराहोऽथ वा कार्यौ ध्याने
कपिलवत् स्थितः । हिभुजस्तथ वा कार्यः पिण्डनि-
र्वपनोद्यतः । समप्रकोढरूपेण वज्रदानवमध्यगः ।
नृवराहोवराहश्च कर्त्तव्यः प्लाविदारणः” ।

नरसिंहस्य “य एवं भगवान्विष्णुर्नरसिंहवपुर्धरः । ध्यान-
विधिः स एवोक्तः परमज्ञानवर्द्धनः । पीनस्तम्बकटि-
पीवः कथमध्यः कथोदरः । सिंहाननो नृदेहश्च नील-
वासाः प्रभान्वितः । आलीढस्थानसंस्थानः सर्वाभरण-
भूषितः । ज्वालामालाकुलमुखो ज्वालालेसरमण्डलः ।
हिरण्यकशिपोर्वचःपाटयन्सरैः सरैः । नोलोत्पलाभः
कर्त्तव्यो देवजासुगतस्तथा । हिरण्यकशिपुर्देव्यस्तमज्ञानं
विदुर्बुधाः” ।

वामनस्य “कर्त्तव्यो वामनो देवः सङ्कटेर्गात्रपर्वभिः । पीनगा-
तश्च कर्त्तव्यो दण्डो चाध्ययनोद्यतः । दूर्वाश्यामश्च कर्त्तव्यः
क्षणाजिनधरस्तथा” ।

त्रिविक्रमस्य “सज्जालास्तुदसङ्काशस्तथा कार्योस्त्रिविक्रमः । दण्ड-
पाशधरः कार्यः शङ्खचक्रगदाधरः । शङ्खचक्र-
गदापद्माः कार्योस्तस्य सरूपिणः । निर्देहास्ते न कर्त्तव्या
शेषं कार्यन्तु पूर्ववत् । एकोर्ध्ववदनः कार्यो देवो विस्फा-
रितेक्षणः” ।

परशुरामस्य “कार्यस्तु भार्गवो रामो जटामण्डलदुर्दशः ।
हस्तेऽस्य परशुः कार्यः क्षणाजिनधरस्तथा” ।

रामादीनाम् “रामो दाशरथिः कार्यो राजलक्ष्मणलालितः ।
भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महायशः । तथैव सर्वे
कर्त्तव्याः किन्तु मौलिविदर्जिताः” ।

क्षणास्य “क्षणाशक्रधरः कार्यो नोलोत्पलदलच्छविः । इन्द्रीवर-
धरा कार्यो तस्य साक्षात् रुक्मिणी” ।

बलभद्रस्य “सीरपाणिर्वलः कार्यो सुमन्तो चैव कुण्डली ।
श्वेतोऽतिनीलवसनो मदादञ्जितलोचनः” ।

प्रद्युम्नस्य “चापवाणधरः कार्यः प्रद्युम्नस्य सुदर्शनः । राज-
चिन्मणिश्यामः चेतवासा सदात्कटः” ।

कामस्य “कामदेवस्तु कर्तव्यो रूपेणाप्रतिभो भुवि । अष्ट-
बाहुः प्रकर्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापवाणकर-
श्चैव सदाद्वितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिभेद-
शक्तिस्तथोच्चला । चतस्रस्तस्य कर्तव्याः पत्न्यो रूप-
मनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्या भार्यास्तनो-
पगाः । केतुश्च मकरः कार्यः पञ्चवाणसुखोमहान्” ।

अनिरुद्धवान्वयोः “कर्तव्यवानिरुद्धोऽपि खड्गचर्मधरः
प्रभुः । साम्बः कार्यो गदाहस्तः सुरूपश्च विशेषतः ।
साध्वानिरुद्धो कर्तव्यो पद्माभौ रक्तवाससौ” ।

देवक्याः “पद्मपद्माग्रगौराभा कर्तव्या देवकी तथा” ।

यशोदायाः “मधुकण्ठसच्छाया यशोदापि सदा भवेत्” ।

गोपालस्य “गोपालप्रतिभं कुर्यात् वेणुवादनतत्पराम् ।

वह्नीपीडं घनश्यामं द्विभुजमर्द्धसंस्थिताम्” ।

बुद्धस्य “काषायवस्त्रसंवीतः स्कन्धसंस्तुतवीरः । पद्मास-
नस्यो द्विभुजो ध्यायी बुद्धः प्रकीर्तितः” ।

कल्किनः “खड्गोद्यतकरः क्रुद्धो हयारूढो महाबलः ।

स्लेच्छोच्छेदकरः कल्को द्विभुजः परिकीर्तितः” ।

नरनारायणहरिकण्ठानाम् “दूर्वाश्यामो नरः कार्यो द्विभु-
जश्च महाबलः । नारायणश्चतुर्बाहुर्नीलोत्पलदलच्छविः ।
तयोर्मध्ये तु वदरी कार्यो फलविभूषणः । वदर्यामवनौ
कार्यावन्मालाधराभौ । अष्टचक्रे स्थितौ याने मूत-
युक्ते मनोरमे । कृष्णाजिनधरो दान्तो जटामण्डल-
धारिणौ । पादेन चैकेन रथस्थितेन पादेन चैकेन
च जानुगेन । कार्यो हरिश्चात्र नरेण तुल्यः कृष्णोऽपि
नारायणतुल्यमूर्तिः” ।

हयग्रीवस्य “मूर्तिमान् पृथिवीहस्तन्यस्तपादः सितच्छविः ।
नीलाम्बरधरः कार्यो देवो हयशिरोधरः । विन्द्यात्
सङ्कर्षणांशेन देवो हयशिरोधरः । कर्तव्योऽष्टभुजो देवः
तत्करेषु चतुर्ष्वथ । शङ्खं चक्रं गदां पद्मं स्वाका-
रद्वारयेद्बुधः । चत्वारश्च कराः कार्या वेदानां देहधा-
रिणाम् । देवेन सूक्ष्मं विन्द्यस्ताः सर्वाभरणधारिणः” ।

कपिलस्य “प्रद्युम्नं विद्धि वैराग्यत्वापिलीं तनुमास्थितः ।
मध्ये तु करकः वार्यस्तस्योत्सङ्गतः परः । दौर्गुणं
चापरं तस्य शङ्खचक्रधरं भवेत् । पद्मासनोपविष्टश्च
ध्यानसंशीलितेक्षणः । कर्तव्यः कपिलो देवो जटाम-
ण्डलमण्डितः । वायुसंरोधपीनांसः पद्माङ्गुचरणद्वयः ।

कृष्णाजिनधरो राजन् ! श्मश्रुयज्ञोपवीतवान् । विभु-
सन्त्वमहापद्मकलिकासंस्थितः प्रभुः । वैराग्यभावेन महा-
सुभाषो ध्यानस्थितः स्वस्मरन् पठन्तु । ध्यायंस्तथास्ते
भुवनस्य गोप्ता शाङ्ख्यप्रपक्ता पुरुषः पुराणः” ।

व्यासस्य “केशः कृष्णतनुर्व्यासः पिङ्गलोऽतिजटाधरः । सुमन्तु-
जैर्मनिः पैलो वैशम्पायन एव च । तस्य शिष्याश्च कर्त-
व्याश्चत्वारः पारिशार्थिकाः” ।

बाल्मीकेः “गौरस्तु कार्यो बाल्मीकिस्तेजोमण्डलदुर्दशः ।
तपस्यभिरतः शान्तो न कथो न च पीवरः” ।

दत्तात्रेयस्य “बाल्मीकिरूपं सकलं दत्तात्रेयस्य कारयेत्” ।
धन्वन्तरेः “धन्वन्तरिः सुकर्तव्यः सुरूपः प्रियदर्शनः । कर-

द्वयगतस्यास्य सावृतः कलसो भवेत् ।

जलशायिनः “जलमध्यगतः कार्यः श्रेष्ठपद्मगतत्पगः ।
फणापुञ्जमहारत्नदुर्निरीक्ष्यशिरोधरः । देवदेवस्तु कर्त-
व्यस्तत्र गुप्तश्चतुर्भुजः । तथापरश्च कर्तव्यः श्रेष्ठभो-
गाङ्गसंस्थितः । एकपादोऽस्य कर्तव्यो लक्ष्म्य-
तङ्गगतः प्रभोः । तथापरश्च कर्तव्यस्तत्र जानौ प्रसा-
धितः । कर्तव्यो नाभिदेशस्थस्तथा तस्यापरः करः ।
तथैवान्यः करः कार्यो देवस्य तु शिरोधरः । सन्तान-
मञ्जरीधारी तथैवास्यापरो भवेत् । नाभीसरसिस्मृते
कमले तस्य यादव ! । सर्वपृथ्वीमयो देवः प्राग्वत्कार्यः
पितामहः । नाभिलग्नौ च कर्तव्यो पद्मस्य मधुकैटभौ ।
नन्दरूपधारीणि भुजङ्गमस्य कार्याण्यथास्त्राणि तथा
समीपे । एतत्तवाग्रे यदुपपन्नोक्तं देवस्य रूपं पर-
मस्य तस्य” ।

गरुडस्य विष्णुधर्मोत्तरात् “ताच्छो मरकतप्रख्यः कौशिकाका-
रनाभिकः । चतुर्भुजस्तु कर्तव्यो हृत्तनेत्रसुखस्तथा ।
शृङ्गोरुजानुचरणः पञ्चद्वयविभूषितः । प्रभासंस्थानसौ-
वर्णकलापेन विराजितः । क्लृप्तं पूर्णकुम्भाञ्च करयो-
स्तस्य कारयेत् । करद्वयन्तु कर्तव्यं तथा विरचितौ
झलि । यदास्य भगवान् पृष्ठे क्लृप्तकुम्भधरौ करौ ।
न कर्तव्यौ तु कर्तव्यौ देवपादधरौ शुभौ । किञ्चित्
स्वोदरः कार्यः सर्वाभरणभूषितः” ।

रुद्रस्य “देवदेवं महादेवं दृष्ट्वाकृदन्तु कारयेत् । तस्य वक्त्राणि
कार्याणि पञ्च यादवनन्दन ! । सर्वाणि सौम्यरूपाणि
दक्षिणं विकटं सुखम् । कपालमालिकं भीमं जगत्संज्ञा-
रकारकम् । त्रिनेत्राणि तु सर्वाणि वदनं तत्तरं विना ।
जटाकलापे सहति तस्य चन्द्रकला भवेत् । तस्योपरि-

आहदनं पञ्चमन्तु विधीयते । यज्ञोपवीतं च तथा
वासुकिं तस्य कारयेत् । दशबाहुस्तथा कार्यो देवदेवो
महेश्वरः । अक्षमालात्रिमूलञ्च चर्मदण्डमथोत्पलम् ।
तस्य दक्षिणहस्तेषु कर्तव्यानि महाभुज ! । वामे च
मातुलाङ्गञ्च चापादर्शं कमण्डलम् । तथा चर्म च
कर्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः । वर्षस्तथास्य कर्तव्यसूत्रांशु
सदृशप्रभः” ।

ईशानादीनाम् “ईशस्तत्पुरुषाघोरवामजातक्रमेण तु । सित-
पीतलण्णरक्तासत्तुर्वर्णाः प्रकीर्तिताः । पञ्चवक्त्राः स्मृताः
सर्वे दशदोर्दण्डभूषिताः । खड्गखेटधनुर्बाणकमण्डल-
क्षत्रिणः । वराभयकरोपेताः शूलपङ्कजपाणयः” ।
वामो, वामदेवः । जातः, सद्योजातः ।

मूर्त्यष्टकस्य “शर्वो भीमो महादेवः रुद्रः पशुपतिर्भवः ।
उग्र ईशान इत्यष्टौ मूर्तयः शिवसन्निभाः । सृगा-
ह्वनूडामणयो जटामण्डलमण्डिताः । त्रिनेत्रा वर-
खटाङ्गलिशूलवरपाणयः” ।

अर्द्धनारीश्वरस्य “अर्द्धं देवस्य नारी तु कर्तव्या शुभल-
क्षणा । अर्द्धं तु पुरुषः कार्यः सर्वलक्षणभूषितः ।
ईश्वराङ्गे जटाजूटं कर्तव्यं चन्द्रभूषितम् । उमाङ्गे
तिलकं कुर्यात् भीमलम्बकं वथा । भयोदधूषितमर्द्धं तु
अर्द्धं कुङ्कुमभूषितम् । नागोपवीतनं चाङ्गमर्द्धं
हारविभूषितम् । वामाङ्गे तु रुनं कुर्यात् वनं
पीनं सुवर्तुलम् । उमाङ्गे तु प्रकर्तव्यं सुवस्त्रेण
च वेष्टितम् । मेखलां दापयेत्तत्र वज्रवैद्यभूषिताम् ।
अर्द्धलिङ्गं महेशाङ्गं सर्पमेखलमण्डितम् । पादञ्च
देवदेवस्य समपद्मोपरिस्थितम् । सालक्तकं स्मृतं वाम-
मङ्गलेन विभूषितम् । त्रिशूलमक्षत्रक्षत्रञ्च भुजयोः सव्ययोः
स्मृतम् । दर्पणश्चोत्पलं कार्यं भुजयोरपसव्ययोः” ।

दक्षिणामूर्तेः “दक्षेण सृष्टां प्रतिपादयन् सितान्ध्रत्वं च
तथोर्द्धभागे । वामे च पुक्तामखिलागमाद्यां विभ्राण-
मूर्द्धनं सुधाधरं च । सितान्ध्रजस्य सितवर्णमोशं सित-
स्वरालेपनमिन्दुमौलिम् । ज्ञानं सुनिभ्यः प्रतिपादयन्
तं दक्षिणामूर्तिसुदाहरन्” ।

उमामहेश्वरयोः “युग्मं स्त्रीपुरुषं कार्यं उमेशौ दिव्यरूपिणौ ।
अष्टवक्त्रं तु देवेशं जटाचन्द्राङ्गभूषितम् । द्विपाणिं
द्विभुजां देवीं सुमध्यां सुपयोधराम् । वामपाणिन्तु
देवस्य देव्याः स्तब्धे नियोजयेत् । दक्षिणन्तु करं शम्भो-
रुत्पलेन विभूषितम् । देव्यास्तु दक्षिणं पाणिं स्तब्धे

देवस्य कल्पयेत् । वामपाणौ तथा देव्या दर्पणं दाप-
येच्छुभम्” ।

हरिहरस्य “कार्यं हरिहरस्यापि दक्षिणाङ्गं सदा शिवः ।
वाममर्द्धं हृषीकेशः श्वेतनीलाकृतिः क्रमात् । वरत्रिशूल
चक्राजधारिणो बाहवः क्रमात् । दक्षिणे दृषभः पार्श्वे
वामभागे विहङ्गराडिति” ।

विद्येश्वराणाम् विश्वकर्मशास्त्रात् “दिग्दर्शनां जटिलाः त्रिज्वाः
शरत्रिशूलधारिणः । पुटाञ्जलिकराः सर्वे विश्वेशाश्चैक
वक्त्रकाः । अनन्तश्च त्रिमूर्तिश्च स्रक्षः श्रीकण्ठ एव
च । शिवः शिखण्डो कनेत्र एकरुद्रश्च ते क्रमात्” ।

रुद्रभेदानां तत्ताजस्य “अथ रुद्रान् प्रवक्ष्यामि बाहुषोडशका-
न्वितान् । अजनामा महारुद्रो घत्ते शूलमथाङ्कुशम् ।
कपालं डमरुं सर्पं सृङ्गरञ्च सुदर्शनम् । अक्षत्रक्षत्रमथो
दक्षे तथा वामे कराटके । तर्जनीमूर्द्धं तस्तत्र खटाङ्गलदधः
करे । गदां च पट्टिशं घण्टां शक्तिपरशुकुण्डिकाः” ।

एकपादस्य “एकपादाभिधो विभ्रत् स्नेहादः स्याद्दहन् शरम् ।
चक्रं डमरुकं शूलं सृङ्गरं तदधोवरम् । अक्षत्र-
क्षत्रमथो वामे खटाङ्गश्चोर्द्धं हस्तके । धनुर्घण्टां कपालञ्च
कौस्तुभं तर्जनीं घटम् । परशुश्चक्रमाधत्ते क्रमाद्
बाहुटके त्रितित् । अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यजनात् सदा” ।

अर्द्धिर्भुजस्य “अर्द्धिर्भुजो गदां चक्रं चासिं डमरुसृङ्गौ ।
शूलाङ्कुशाक्षमालाश्च दक्षोर्द्धाधःकरैः क्रमात् । तोमरं
पट्टिशं चर्म कपालं तर्जनीं घटम् । शक्तिं परशुकं
वामे दक्षवहारयत्यसिम्” ।

विहङ्गराण्यस्य “विहङ्गाक्षस्ततः खड्गं शूलं डमरुकाङ्कुशौ ।
सर्पं चक्रं गदामक्षत्रं विभ्रत् कराटके । खेटं खटा-
ङ्गकं शक्तिं परशुं तर्जनीं घटम् । घण्टाकपोलकौ
चेति वामोर्द्धादिकराटके” ।

प्रेक्षतस्य “रेवतो दक्षिणे चापं खड्गशूलं गदामहिम् ।
चक्राङ्कुशाक्षमालास्तु धारयन्मूर्द्धमादितः । धनुः खेटञ्च
खट्वाङ्गं घण्टातर्जनिकां ततः । परशुं पट्टिशं पातं
वामबाहुकोऽर्कवत् । सर्वसम्पत्करोत्येष जायते वार्धना-
ङ्कुशम्” ।

हरस्य “हराख्यो सृङ्गरश्चैव डमरुं शूलमङ्कुशम् । गदा-
सर्पाक्षत्राणि धारयन् दक्षिणोर्द्धतः । पट्टिशतोमरं
शक्तिं परशुं तर्जनीं घटम् । खट्वाङ्गं पट्टिकाक्षेति
वामोर्द्धादिक्रमेण तु” ।

वज्ररूपस्य “वज्ररूपोदधदक्षे डमरुश्च सुदर्शनम् । सर्पं

शूचाङ्कुशौ चैव कौस्तुभौ जपमालिकाम् । घण्टाकपाल-
खट्वाङ्गं तर्जनीं कुण्डिकां घनुः । परशुं पट्टिशं चैव
वामोर्द्धादिकराष्टके ।

एतन्मन्त्रस्य “तन्मन्त्रोऽपि दधन्मन्त्रं उभरं सुहरं शरम् ।
शूचाङ्कुशाहिजाप्यश्च दक्षोर्द्धादिक्रमेण हि । गदाख-
ट्वाङ्गपाताणि कार्त्तिकं तर्जनीवटौ । परशुं पट्टिशं
चेति वामोर्द्धादिकराष्टके ।

एतन्मन्त्रस्य “सुरेश्वरोहि उभरं चक्रं शूचाङ्कुशावपि ।
शरश्च सुहरं चापं दक्षबाह्वष्टके त्विति । पङ्कजं परशुं
घण्टां पट्टिशं तर्जनीं घनुः । खट्वाङ्गं कारवेत्पातं
वामेऽष्टकरपङ्कजे ।

१० जयन्तस्य “जयन्तो दशमो रुद्रोऽप्यङ्कुशं चक्रसुद्धरौ । शूचा
हिउभरं वाणमलच्छत्रं यमे त्विति । गदा-खट्वाङ्ग-
परशुं कपालं शक्तिं तर्जनीम् । घनुः कुण्डली-मथोर्द्धादि
वामबाह्वष्टके दधत् ।

११ अथराजितस्य “अथापराजितो दक्षे तोमरं खड्गमङ्कु-
शम् । शूचाहिचक्रदधन्मन्त्रमालां दधत् क्रमात् ।
शक्तिं खेटं गदां पातं तर्जनीं पट्टिशञ्जम् । घण्टास-
त्तरतश्चाथ धारयन्मूर्द्धादितः । अजैकपादहिर्भ्रमः
विरूपाक्षश्च रेवतः । हरश्च बह्वरूपश्च तन्मन्त्रस्य सुरे-
श्वरः । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः ।

स्कन्दस्य विष्णुधर्मोत्तरात् “कुमारः षण्मुखः कार्यः शिख-
ण्डकविभूषणः । रक्ताम्बरधरः कायेन मयूरवरवाहनः ।
कुक्कुटश्च तथा घण्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका
वैजयन्ती च शक्तिः कायां च वामयोः ।

भैरवस्य “अथातो रूपनिर्माणं वक्ष्ये ऽहं भैरवस्य तु । लम्बो-
दरान्तु कर्तव्यं वृत्तपिङ्गललोचनम् । दंष्ट्राकरालवदनं
फुल्लनासापुटलया । कपालमालिनं रौद्रं सर्वतः सर्प-
भूषणम् । व्यालेन त्रामयन्तश्च देवीं पर्वतनन्दिनीम् ।
सज्जन्नाम्बुदसङ्काशं गजचर्मोत्तरच्छदम् । बह्वभिर्वाङ्ग-
भिर्योमं सर्वयुधविभूषणम् । वृहत् सालप्रतीकाग्रैस्तथा
तीक्ष्णनखैः शुभैः । साचीकृतमिदं रूपं भैरवस्य प्रकी-
र्तितम् ।

सङ्काकालस्य “सङ्काकालस्य कथितमेतद् भैरवं सुखम् ।
देवीत्वासनकक्षास्य करे कार्यश्च पञ्चगः । न चास्य पु-
रतः कायां देवी पर्वतनन्दिनी । शुक्ला न कायां स्य
तथा न रक्ता समीपतो साहगणप्रधाने । कार्यं तथा
यत् परिवर्द्धमस्य गणाश्च कायां बह्वरूपरूपकाः ।

नन्दिनः “मन्दी कार्यस्त्रिनेत्रस्तु चतुर्वर्द्धमहाभुजः । सि-
न्दूरारुणसङ्काशो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः । त्रिशूलभिन्दि-
पालौ च करयोस्तस्य कारयेत् । शिरोगतं तृतीयन्तु
तर्जयन्तं तथापरम् । आलोकयानं कर्तव्यं दूरादागमि-
नञ्जनम् ।

वीरभद्रस्य “अनेनैव तु रूपेण वीरभद्रं विदुर्बुधाः ।
ज्वरस्य विश्वकर्मशास्त्रात् “ज्वरस्त्रिपादः कर्तव्यस्त्रिनेत्रैर्वदनै-
स्त्रिभिः । भस्मप्रहरणो रुद्रस्त्रिवाङ्गव्याकुलेक्षणः ।

१ वज्रनां विश्वकर्मशास्त्रात् तत्र धरस्य “अथातः संप्रवक्ष्यामि
वज्ररूपाणि ते जय ! । पद्माक्ष-मालिके तस्य दक्षवामक-
रद्वये । वीरशक्ती दधानोऽयं धराख्यो वसुरादिसः ।
२ ध्रुवस्य “मालां पुष्करवीजोत्थां चक्रं शक्तिं कमण्डलुम् ।
दक्षाधरादिसिक्त्येन यस्य स्युः स ध्रुवो मतः ।

३ सोमस्य “सुक्ताफलकृतमाला पङ्कजं शक्तिरङ्कुशः । स
वसुः कीर्तितो वसु सोमनामेति वै बुधैः ।

४ व्यापस्य “सव्यवामोर्द्धगौ यस्य करौ स्तः शक्तिसंयुतौ । शी-
राङ्कुशान्वितौ चापः स भवेदापसंज्ञकः ।

५ अर्चनस्य “अथमालोपवीत्युद्धे श्चक्षिशक्तिकरावधः । यस्य
स्तः सोऽनिलाख्यः स्याच्छुभदः पञ्चमो वसुः ।

६ नलस्य “सुवाक्षमालिके दक्षे वामे शक्तिकपालभट् । सव्यो-
र्द्धादिक्रमादयोऽसौ नलाख्यस्तु वसुः स्मृतः ।

७ प्रत्यूषस्य “खट्वाङ्कुशधरः सव्ये शक्तिखेटकरोऽन्यतः ।
प्रत्यूषाख्यो वसुश्चायं सप्तमः परिकीर्तितः ।

८ प्रभासस्य “सव्ये दण्डकपालोऽसौ वामे तु श्चक्षिशक्तिकः ।
शुभदः कीर्तितश्चायं प्रभासो-वसुरष्टमः । एते सर्वे
समाख्याता नवकाञ्चनसन्निभाः । धरोध्रुवश्च सोमः स्या-
दापञ्चैवानिक्तो नलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ
प्रकीर्तिताः ।

द्वादशादित्यानाम् “ऋणु वसु ! प्रवक्ष्यामि सूर्यभेदांस्तु ते
जय ! । यावत् प्रकाशकः सूर्यो जायते मूर्तिभिर्यथा ।

१ धातुः “दक्षिणे पौष्करी माला करे वामे कमण्डलुः ।
पद्माभ्यां शोभितकरा सा धात्री प्रथमा स्मृता ।

२ मितस्य “शूलं वामकरे चास्याः दक्षिणे सोम एव च । मैत्री
नाम त्रिनयना कुशेशयविभूषिता ।

३ चर्यमृणः “प्रथमे तु करे चक्रं तथा वामे च कौस्तुभः ।
मूर्तिरार्यमणी ज्ञेया सपद्मैः पाणिपङ्कजैः ।

४ रुद्रस्य “अथमाला करे सव्ये चक्रं वामे प्रतिष्ठितम् । सा
मूर्ती रौद्री ज्ञातव्या प्रधाना पद्मभूषिता ।

५ वरुणस्य "चक्रं तु दक्षिणे यस्या वामे पाशः सुशोभनः ।

सा वारुणी भवेन्मूर्तिः पद्मव्यपकरद्वया" ।

६ सूर्यस्य "कमण्डलुर्दक्षिणतो माला चाक्षमयी भवेत् । सा
भवेत् सन्मता सूर्यमूर्तिः पद्मविभूषिता" ।

७ भगस्य "यस्या दक्षिणतः शूलं वामहस्ते सुदर्शनः । भग-
मूर्तिः सभाख्याता पद्महस्ता शुभा जय !" ।

८ विवस्वतः "अथ वामकरे माला त्रिशूलं दक्षिणे स्मृतम् ।
विवस्वन्मूर्तिरेषा स्यात् पद्मलाञ्छनलक्षिता" ।

९ पूषणः "पूषाख्यस्य भवेन्मूर्तिर्द्विभुजा पद्मलाञ्छिता । सर्व
पापहरा ज्ञेया सर्वलक्षणलक्षिता" ।

१० सवितुः "दक्षिणे तु गदा यस्या वामे चैव सुदर्शनः । पद्म-
व्यपा तु सावित्री मूर्तिः सर्वार्थसाधनी" ।

११ त्वष्टुः "सु चं च दक्षिणे हस्ते वामे होमजकालिकाम् ।
मूर्तिस्त्राष्ट्री भजेत् सा स्यात् पद्मरुक्मकरद्वया" ।

१२ विष्णोः "सुदर्शनकरा सव्ये पद्महस्ता तु वामतः । एषा
स्यात् द्वादशी मूर्तिर्विष्णोरमिततेजसः । धाता मितो-
र्ज्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान्
पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा
विष्णुर्द्वादश उच्यते" ।

मरुताम् "अथातः संप्रवक्ष्यामि रूपाणि मरुतां तव" ।

१३ शनस्य "अक्षमालास्त्रजे दक्षे वामे कुण्डलीध्वजान्वितः ।
श्वसनाख्यो भवेदेवं साधकानां सुसिद्धिदः" ।

१४ स्वर्गस्य "चक्राक्षमालिकापात्रध्वजयुक् स्वर्गनाभिधः" ।

१५ वायोः "कपालध्वजपाशाजधारको वायुनामकः" ।

१६ मातरिश्वनः "मातरिश्वा कपालाजध्वजपात्रकरो मतः" ।

१७ सदागतेः "ध्वजाक्षस्त्रपात्राजं विभ्राणः स्यात्सदागतिः ।

१८ महाबलस्य "ध्वजाक्षिखेटपात्राणि धारयन्तु महाबलः" ।

१९ बलवर्द्धनस्य "ध्वजपाशकपालाक्षिखेटसंयुतो बलवर्द्धनः" ।

२० पृषदश्वस्य "पात्राक्षस्त्रपाशाजधारकः पृषदश्वकः" ।

२१ गन्धर्वहस्य "अक्षस्त्रगदाकम्बुध्वजी गन्धर्वहामिधः" ।

२२ गन्धर्वाहकस्य "कपालध्वजपात्राजहस्तको गन्धर्वाहकः" ।

२३ अनिलस्य "ज्ञानसुद्राक्षस्त्राजध्वजहस्तोऽनिलो मतः" ।

२४ आशुगस्य "अक्षमालासुनीलाजध्वजकम्बुष्टगाशुगः" ।

२५ सुसुखस्य "ध्वजवाणधनुःकुण्डलीकरयुक् सुसुखो भवेत्" ।

२६ कर्करस्य "ध्वजाजपात्रसुद्राक्ष धारयेत् कर्करामिधः" ।

२७ समीरस्य "अजाक्षमालिकापात्रध्वजहस्तः समीरणः" ।

२८ समीरकस्य "ध्वजपात्रघनाजानि विभ्राणस्तु समीरकः" ।

२९ अनुत्तमस्य "अक्षस्त्रध्वजाजानि सुण्ड विभ्राणनुत्तमः ।

३० मारुतस्य "अक्षमालाध्वजाजानि धारयन्मारुताभिधः" ।

३१ नागयोनिजस्य "पव्यक्षस्त्रपाशाजसंयुतो नागयोनिजः" ।

३२ जगत्पाणस्य "ध्वजसुण्डाक्षपात्री स्याज्जगत्पाणाभिधः
स्मृतः" ।

३३ पवनस्य "ध्वजस्त्रवसपाशाजसंयुतः पवनाभिधः" ।

३४ वातस्य "खट्वाङ्गध्वजखेटानि विभ्राणो वातसंज्ञकः" ।

३५ प्रभञ्जनस्य "ध्वजाक्षस्त्रपात्राणि धारयन्तु प्रभञ्जनः" ।

३६ पवस्य "अक्षस्त्रध्वजाजानि हिपाणियुक् पवनामकः" ।

३७ नभस्ततः "शूलाजध्वजपात्राणि नभस्तानिति धारयन्" ।

३८ अतिबलस्य "ध्वजाङ्गुशाक्षसुण्डानि विभ्राणोऽतिबलो मतः" ।

३९ उत्तरस्त्रिनः "सध्वजान्बुजपात्राङ्गुस्तरस्त्री नाम कीर्तितः" ।

४० द्वावणस्य "दण्डसुण्डध्वजाजानि धारयन् द्वावणो मतः" ।

४१ देवयचकस्य "ध्वजाक्षतर्जनीपात्रपाणियुग् देवयचकः" ।

४२ गालजाहस्य "अक्षमालाकुठाराजध्वजयुग्गालजाहकः" ।

४३ अक्षरस्य "घण्टाक्षध्वजसुण्डानि धारयन्अक्षराभिधः" ।

४४ ऊर्ध्वदशः "बोधिपल्लवस्त्राजध्वजहस्तः सदोर्ध्वदशः" ।

४५ गतिरोधनस्य "अक्षस्त्रध्वजाशोकपात्रयुक् गतिरोधनः" ।

४६ पाणिकस्य "पाणिको नाम विज्ञेयो वाणाक्षध्वजसुण्डयुक्" ।

४७ साधकस्य "ध्वजाक्षवटपात्राणि धारयन् साधको मतः" ।

४८ विश्वपूरकस्य "वीजपूरध्वजाजानि संयुतो विश्वपूरकः" ।

४९ जगदाश्रयस्य "घण्टाक्षध्वजमालाभिः संयुतो जगदाश्रयः" ।

५० विश्वातिरिक्तस्य "विश्वातिरिक्तकोनाय ध्वजलाञ्छनपाणयुक्" ।

५१ कुजागरस्य "अक्षमालाकजे घण्टाध्वजौ विभ्रतु कुजागरः" ।

५२ विश्वोदरस्य "विश्वोदरो भवेदेव शङ्खशूलवटध्वजी" ।

५३ अग्रहस्य "अग्रहो नाम विज्ञेयो ह्यक्षवाणधनुर्वटी" ।

५४ तीव्रकस्य "श्रीफलाजालपात्राणि धारयन्तीव्रको मतः" ।

५५ सुवहस्य "शक्तिसुण्डध्वजपाशो सुवहोऽयं प्रकीर्तितः" ।

५६ वीजवर्द्धनस्य "अक्षस्त्रध्वजपात्रपात्रयुक् वीजवर्द्धनः" ।

५७ भद्रजवस्य "ध्वजपाश-कपालाजैर्युतो भद्रजवो मतः" ।

५८ पुष्करोद्भवस्य "टङ्कपाश-ध्वजाजानि धारयन् पुष्करोद्भवः" ।

५९ अजिनीपतेः "पलाशपत्रपाशाजध्वजहस्तोऽजिनीपतिः" ।

६० व्यक्तमूर्तेः "जम्बुवीज-ध्वजा-जाक्षपाणियुग्व्यक्तमूर्तिकः" ।

६१ विश्वगतस्य "परिशाक्षध्वजाजानि धारयन् विश्वगतो मतः ।

सर्वे चतुर्भुजा ज्ञेया युवानः कुटिलभ्रुवः । सव्योर्ध्व-
दुत्तरोर्ध्वान्क्रमेणायुधधारिणः । रक्ताक्षाश्च महावीर्याः
सर्वभूषणभूषिताः । धूम्रवर्णा शृङ्गारूढाः सर्वे ते श्ववर्णा-
शुकाः । इति तेऽत्र सभाख्याता शुभदास्तु सकृद्व्याः ।
संख्यैकैकपञ्चाशत् सर्वरोगापनुत्तये" । स्कन्दपुरा०

साध्यानां ब्रह्माण्डपुराणे "साध्याः पद्मासनगताः कमण्ड-
लचक्षुषिणः । धर्मपुत्रा महात्मानो द्वादशामरपूजिताः"

विष्णुधर्मोत्तरे "मनोनुमन्ता प्राणश्च नरयानश्च वीर्यवान् ।
वित्तिहृद्यो, नयश्चैव हंसो नारयणस्तथा । प्रभवो वि-
ष्णुर्विश्वेश साध्या द्वादश जन्मिरे" ।

कश्चिनोः "पद्मपत्रसवर्णाभौ पद्मपत्रसमाखरौ । द्विभुजौ देव-
भिषजौ कर्तव्यो देहसंयुतौ । सर्वाभरणसम्पन्नौ विशे-
षाक्षारलोचनौ । तयोरौषधयः कार्या दिव्या दक्षिण-
हस्तयोः । वामयोः पुस्तके कार्ये दर्शनीये तथा नृप ! ।
एकस्य दक्षिणे पाश्वे वामे चान्यस्य बाधव ! । नारीयुगं
प्रकर्तव्यं सुरूपञ्चाक्षदर्शनम् । तयोश्च नामनी प्रोक्ते
रूपसम्पत् तथाकृतिः । सधूकपुष्पसङ्काशा रूपसम्पत् प्रकी-
र्तिता । व्याकृतिः कथिता लोके शरकाण्डनिधा तथा ।
रत्नभाण्डकरे कार्ये चन्द्रगुल्फाखरे तथा" ।

रेवन्तस्य "पृष्ठस्यः सूर्यवत् कार्यो रेवन्तश्च तथा प्रभुः" ।

यक्षाणां मयचंपहे "तुन्दिवा द्विभुजाः कार्या निधि-
र्हसो मदोक्तः । गदो वैश्रवणः प्रेषो नृपाक्षस्व-
हभो वरः । निद्रार्थो मणिभद्रश्च सुमना नन्दनो
यशः । कण्डूतिः पाञ्चकः शङ्खो मणिमान् पद्म-
रामकौ । सर्वत्रभोजी पिङ्गाक्षस्तरो मन्दराश्रयः ।
शुभद्रचन्द्रप्रद्योतमेघवर्णजयावहाः । द्युतिमान् केतुमान्
श्रोतोमौलिमान् विजयाकृतिः । पद्मवर्ण-महाघास-पु-
ष्पदन्ताः सुदर्शनाः । पूर्णमास-चिरण्याक्ष-शतजिह्व
बलाहकाः । बलाकविपुलौ पद्मानाभः कुसुदवीरकौ ।
सुगन्ध इत्यमी यक्षास्तेषां राजा धनाधिपः" ।

राजसादीनां मयदीपिकायाम् "रक्तवस्त्रधराः कृष्णा
नखदीर्घाः स्रग्दण्डिकाः । कर्त्तीखट्वाङ्गहस्ताश्च राजसा
घोररूपिणः । हेतिः प्रहेतिः यत्नः शङ्खश्च सनिव-
न्धनः । विद्युत्सर्जसमुष्वादिपौरुषेयसुकेशिनः । उग्र-
मालीत्यमी प्रोक्ताः प्रधाना राजसाः किञ्च । भूता-
स्तथैव दानाश्च दीर्घवक्त्राः पिशाचकाः" ।

गन्धर्वरूपमाह विश्वकर्मा "वरदो भक्तलोकानां किरोटी
कुण्डली गदो । कार्यस्तु रूपो गन्धर्वो वीणावाद्य-
रतस्तथा" ।

वासुकेस्तत्रैव "अनन्तो रक्तकायश्च सितपद्मजमालिकः । शत-
बाह्वम्भोगोऽहिः शिरःकुबलयान्वितः" ।

तच्चकादिनागरूपमाह अयः "श्वेतदेहश्च कर्तव्यः स्फुरन्मौ-
क्तिकगन्धिभः । रक्ताङ्गः स्वस्तिकोपेतः सुतेजास्तच्चको

महान् । कृष्णः कर्कोटक कण्ठं शूलैः स्वायत्तान्वितः ।
रक्तपद्मनिभः पद्मः शिरःशूलः सविद्युतः । शङ्खवर्णो
महापद्मो मस्तके कृष्णगुलहृक् । हेमाम्भः शङ्खपालः
स्यात् सितरेखाधरो गले । कुलिको रक्तदेहस्तु चन्द्रा-
र्द्धकतमस्तकः । द्विजिह्वा वायुवत्सप्तफणामणिमम-
न्विताः । अक्षस्तधराः सर्वे कृच्छिकापुच्छसंयुताः ।
एकभोगास्त्रिभोगाश्च श्रोतज्जाताः सुतादयः" ।

पितृणाम् विष्णुधर्मोत्तरे "कुशपद्मविष्टरस्याः पितरः पिण्ड-
पात्रिणः" । ते च वायुपुराणोक्ता यथा
"आभास्वरा बर्हिषदो अग्निध्वान्तास्तथैव च । क्रव्यादाः
शोणपाशैव व्याज्यपाश सुकादिनः" ।

विश्वदेवानाम् "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालको धुरिलोचनौ ।
पुरुषा मादृशश्च विश्वे देवा दश स्मृताः । विदेहास्तु
प्रकर्तव्या दक्षिणे वाणपाणयः । कर्तव्या वामभागे
तु शरासनपरायणाः" ।

पद्मज्ञादस्वरूपार्थापि तत्र विश्वकर्माज्ञानि यथा

"बद्धविंशदङ्गुले खड्गशक्ती तालाधिकौ मतौ । शूल-
पाशौ पद्मशङ्खौ तालमात्रौ प्रकीर्तितौ । गदा द्वि-
ताला पाशश्च गोलकोऽष्टप्रमाणतः । वाणो द्वितालको
दण्डो द्विगुणो द्वादशाङ्गुलः । कपालं पद्मजं चर्म पाशं
खड्गोऽङ्गुलो मतः । डमरुसुखना घण्टा कुरिका
षोडशाङ्गुला । वज्रं तत् पुरुषसूत्रं पट्टिशोऽतिदृढो
बली । शक्तिस्तु योषिदाकारा लोहिताङ्गी वृकाश्रिता ।
दण्डोऽपि पुरुषः कृष्णो घोरो लोहितलोचनः ।
खड्गश्च पुरुषः श्यामशरीरः क्रुद्धलोचनः । पाशः
सप्तफणः सप्तपुरुषः पुच्छसंयुतः । ध्वजस्तु पुरुषः पीतो
व्याहतास्यो महाबलः । गदा पीतप्रभा कन्दो सुपीत-
जघनस्थला । त्रिशूलं पुरुषो दिव्यः सभ्रुः श्यामकले-
वरः । शङ्खोऽपि पुरुषो दिव्यः शूलाङ्गः शुभलोचनः ।
हेतिर्वज्रतिथी सा स्त्री भिन्दिः श्यामतनुः पुमान् । शरः
स्यात् पुरुषो दिव्यो रक्ताङ्गो दिव्यलोचनः । धनुः स्त्री
पद्मरक्ताभा मूर्ध्नि पूरितचापश्च । एवमस्ताणि पूतानि
जानीयात् परमेश्वरे । उक्तानां चैव सर्वेषां मूर्ध्नि स्वायु-
धलाञ्छनम् । भुजौ द्वौ तु प्रकर्तव्यौ क्कन्धजम्भौ मता
मुधैः" ।

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणाम् "धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं च
तथैव हि । सितरक्तपीतकृष्णसिंहरूपाः प्रकीर्तिताः" ।
पृथ्व्याः विष्णुधर्मोत्तरे "शूलवर्णो भक्तो कार्या दिव्याभर-

सम्पिता । चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चन्द्रांगुसदृशाम्बराः ।
रत्नपात्रं सस्यपात्रं पात्रमोषधिसंयुतम् । पद्मं करे च
कर्तव्यं भुयो यादवनन्दन ! । दिग्गजानां चतुर्णाञ्च
कार्यां प्रवृत्तता तथा । सर्वैर्विधियुता देवी शुक्लवर्णा ततः
सुहृता ।

खण्डोदस्य “खण्डोदः प्रकर्तव्यो द्विभुजः सर्वसिद्धये । घत्ते-
ज्जमालिकां दत्ते वामे पात्रं तु रत्नधत् । सोत्तरीयो
पवती च पाटलाभः सुवस्त्रधृक् । बर्हिःपवितपाणिस्तु
लाभदो भूतिमण्डितः” ।

क्षीरोदस्य “क्षीरोदः श्वेतवर्णस्तु द्विभुजो रत्नकुण्डलः । सक-
रस्योऽम्बुजन्दने वामे तु कलशं दधत्” ।

दक्षिणखण्डोदस्य “दक्षिणखण्डोद एवात्र विज्ञेयो वारिजासनः ।
दण्डं शङ्खं च विभ्राणो द्विभुजोऽसौ जटायुतः” ।

हतोदस्य “हतोदः कपिलो ज्ञेयः कुक्षीरस्यो जटाधरः ।
कशेरुपीतं पात्रञ्च घटं विभ्रत्तु दोर्ध्वे” ।

इक्षुदस्य “इक्षुदोऽत्र प्रकर्तव्यो गोमूत्रसदृशच्छविः । दर्दुरस्यो
घटं दण्डं विभ्राणो नीलकुण्डलः” ।

सुरोदस्य “सुरोदो गण्डकान्तस्यो ज्ञेयो गोमेदसन्निभः ।
सुदूरं कुण्डिकां विभ्रत्तु द्विभुजो भूतिवर्द्धनः” ।

खाद्रुदस्य “खाद्रुदो सौत्तिकामासो दर्दुरस्यो सुवेषधृक् । सु-
क्ताक्षत्वाङ्गपात्रे च धारयन् सर्पभूषणः । वैदूर्यसदृशः
सर्वे द्विभुजाः कलसान्विताः । पङ्कजस्याः प्रकर्तव्याः
देवतास्तपनाय तु” ।

द्वीपादीनाम् विष्णुधर्मोत्तरात् “द्वीपवर्धनगाः सर्वे कामरूपधरा
यतः । प्रेषायुधान्विताः कार्याः स्वस्वचिह्नधरा नराः” ।

दिग्गाम् “पूर्वा गजगता बाला रक्तवर्णा तु दिग् भवेत् ।
पङ्कजस्याः प्रतिज्ञेया करेणुगतहस्तका । दृढदन्ता
दृढतृकाया पद्माभा पूर्वदक्षिणा २ । रथस्या दक्षिणा ३
पीता तथा स्यात् प्राग्गवैवना । चक्रगा क्षण-
पीता च तरुणी साम्यपश्चिमा ४ । गवैवनाद्विच्युता
क्षणा पश्चिमा ५ तरुणस्थिता । आसन्नपलिता नीला
मृगगा तदनन्तरा ६ । श्वेता नरगता दृढा तथा भवति
चोत्तरा ७ । अतिदृढा दृषस्या च शुक्ला पूर्वोत्तरा ८ भवेत् ।
अधस्तात् ९ पृथिवीतल्य चोर्ध्वं १० गगनसन्निभा” ।

दिक्पतीनाम् तत्वेन्द्रस्य “चतुर्दले गजे सक्तः श्वेतः कार्यः
सुरेश्वरः । वामोत्सङ्गता कार्या तस्य भाव्यां शची
नृप ! । नीलवस्त्रा सुवर्णाभा सर्वाभरणवांस्तथा ।
तिर्यग् ललाटकसार्याः कर्तव्यश्च विभूषितः । शङ्खच-

तुर्भुजः कार्यो द्विभुजा च तथा शची । पद्माङ्गुशौ
च कर्तव्यौ वामदक्षिणहस्तयोः । वामं शचीप्रवृत्तं
द्वितीयं वज्रसंयुतम् । वामे शच्याः करे कार्या रस्याः
सलानमञ्जरी । दक्षिणं पृष्ठविन्यस्तं देवराजस्य
कारयेत्” ।

श्चग्नेः “रक्तं जटाधरं वज्रं कारयेद्भूस्ववाससम् । ज्वाला-
मालाकुलं सौम्यं लिनेलं श्वेतधारिणम् । चतुर्बाहुं
चतुर्दंष्ट्रं देवेशं वायुसारथिम् । चतुर्भिश्च शुक्लैर्युक्ते
धूमचिह्नरथे स्थितम् । वामोत्सङ्गता स्वाहा शक्रस्यैव
शची भवेत् । रत्नपात्रधरा देवी वज्रेर्दक्षिणहस्तयोः ।
ज्वालाविश्रुले कर्तव्ये त्वक्षमाल्यश्च वामके” ।

श्यमस्य “सज्जाम्बुदसच्छायः तप्तचामीकराम्बराः । सहिष्-
स्यश्च कर्तव्यः सर्वाभरणवान् यमः । नीलोत्पलाभां
धूम्रोणां वामोत्सङ्गे च कारयेत् । धूम्रोणां द्विभुजा
कार्या यमः कार्यश्चतुर्भुजः । दण्डखड्गबाहुभौ कार्यौ
यमदक्षिणहस्तयोः । ज्वाला विश्रुला कर्तव्या त्वक्ष-
माला च वामके । दण्डोपरि मुखं कार्यं ज्वालामाला-
विभूषणम् । धूम्रोणां दक्षिणो हस्तो यमप्रवृत्ततो भवेत् ।
वामे तस्याः करे कार्यं मातृलाङ्गं सुदर्शनम् । पाशं तु
दक्षिणे तस्य चित्तगुप्तं तु कारयेत् । आपोच्यवेषं स्वा-
कारं द्विभुजं सौम्यदर्शनम् । दक्षिणे लेखनी तस्य वामे
पत्रं तु कारयेत् । वामे पाशधरः कार्यः कालो विकट-
दर्शनः” ।

निर्ऋतेः “विरूपाक्षो विद्वत्तास्यः प्रांगुदंष्ट्रोऽम्बुजाननः । ऊर्ध्वं
केशो खरस्यश्च द्विबाहुर्भीषणाननः । कर्णेन क्षणरक्ताङ्गः
क्षणाम्बरधरस्तथा । सर्वाभरणवान् दंष्ट्रासङ्कुर्दण्ड-
धरस्तथा । भाव्यांशतस्तः कर्तव्या देवी च निर्ऋतस्तथा ।
क्षणाङ्गो क्षणवदना पाशहस्ता तु वामतः” ।

वरुणस्य “सप्तचक्षु रथे कार्यो वरुणो यादसाम्पतिः । क्षि-
प्रवैदूर्यसंकाशः श्वेताम्बरधरस्तथा । किञ्चित्प्रलम्बजठरो
सक्ताहारविभूषितः । सर्वाभरणवान् राजन् ! महा-
देवश्चतुर्भुजः । वामभागगतं केतुं मकरं तस्य कार-
येत् । क्लृप्तं तु सुसितं मूर्ध्नि भाव्यां सर्वाङ्गसुन्दरी ।
वामोत्सङ्गता कार्या मध्ये तु द्विभुजा नृप ! । उत्तमं
कारयेत् वामे दक्षिणे देवप्रवृत्तम् । पद्मपाशौ करे कार्यौ
देवदक्षिणहस्तयोः । शङ्खञ्च रत्नपात्रञ्च वामयोस्तस्य
कारयेत् । भागे तु दक्षिणे गङ्गा मकरस्या सचामरा ।
देवी पद्मकरा कार्या चन्द्रगौरी वरानना । वामे तु

यस्युना कार्या कूर्मसंस्था सचामरा । नीलोत्पलकरा
सौम्या नीलनीरजसन्निभाः” ।

वायोः “वायुस्वरूपस्तु तदाकारास्वरु भवेत् । काष्ठपु-
रितचक्रस्तु द्विभुजो रूपसंयुतः । गमनेच्छुः शिवा
भार्या तस्य कार्या च वामतः । कार्योऽष्टहीतचक्राङ्कः
कराभ्यां पवनो द्विजः । तथैव देवी कर्तव्या शिवा
परमसुन्दरी । व्यावृत्तास्तथा कार्यो देवोव्याकुल-
भूर्जः” ।

वनदस्य विष्णुधर्मोत्तरे “कर्तव्यः पद्मपत्राभो वरदो नर-
वाहनः । चामीकराभो वरदः सर्वाभरणभूषितः । ल-
म्बोदरश्चतुर्बाहुर्वाभिपङ्कजलोचनः । आपीच्यवेषः कवची
हारभारी मनोहरः । द्वे च दंष्ट्रे मुखे तस्य कर्तव्ये
शङ्खधारिणः । वामेन विभवा कार्या मौलिस्तस्मारि-
मर्दनः । वामोत्सङ्गता कार्या दृष्टिर्देवी वरप्रदा ।
देवप्रसूतं पाणिं द्विभुजायास्तु दक्षिणम् । रत्नपात्र-
घरं कुर्यात् वामं रिपुनिच्छदनः । गदाशक्तौ च कर्तव्ये
तस्य दक्षिणहस्तयोः । सिंहार्कलक्षणं केतुं, शिविका-
मपि पादयोः । शङ्खपद्मनिधी कार्यौ स्वरूपौ निधि-
संस्थितौ । शङ्खपद्माञ्जलिक्लान्तं वदनं तस्य पार्श्वयोः”

आकाशस्य “नीलोत्पलाम् गगनं तद्वर्णास्वरधारि च ।
चन्द्रार्कहस्तं कर्तव्यं द्विभुजं सौम्यदर्शनम्” ।

व्योम्नः “चतुरस्रं भवेन्मूलं ततो दत्तं महाभुज । तत्तुल्य-
चतुरस्रञ्च मेखत् संस्थितं शुभम् । भद्रपीठमयः प्रोक्तो
व्योमभागस्तृतीयकः । सप्तभुजचतुरस्रश्च मध्यभागः
प्रकीर्तितः । भद्रपीठवदन्यश्च तत्र पद्मं निवेशयेत् । शु-
भाष्टपत्रं तन्मध्ये कर्णिकायां दिवाकरः । पत्राष्टके
न्यसेत्तस्य दिक्पालान् सर्वतोदिशः” ।

ध्रुवस्य “विष्णुरूपधरः कार्यो ध्रुवो ग्रहगणेश्वरः । चक्र-
रश्मिकरः श्रीमान् द्विभुजः सौम्यदर्शनः” ।

रवेः मत्स्यपुराणात् “रविः कार्यः शुभशस्युः सिन्दूरारुण-
सुप्रभः । आपीच्यवेषः स्वाकारः सर्वाभरणभूषितः । चतु-
र्बाहुर्महातेजा कवचेनाभिसंयुतः । कर्तव्या रथना चास्य
पानीयाङ्गेति संज्ञिताः । रश्मयस्तस्य कर्तव्या वामद-
क्षिणहस्तयोः । ऊर्ध्वे स्रग्दामसंस्थाना सर्वपुष्पचिता
शुभा । स्वरूपरूपः स्वाकारो दण्डः कार्योऽस्य वामतः ।
दक्षिणे पिङ्गले भागे कर्तव्यश्चातिपिङ्गलः । आपीच्य-
वेषौ कर्तव्यौ तावभायपि यादवः । तयोर्मुष्णिं च वि-
न्यस्तौ करो कार्यौ विभावसोः । लेखनीपत्रके कार्यौ

पिङ्गलश्चातिपिङ्गलः । चर्मयुलधरो देवस्तथा यत्नादि-
धीयते । सिंहो ध्वजश्च कर्तव्यस्तथा सूर्यस्य वामतः ।
चत्वारस्यास्य कर्तव्यास्तनयास्तस्य पार्श्वयोः । रेवन्तश्च यम-
श्चैव मनुदितयमेव च । ग्रहराजो रविः कार्यो य-
ज्ञैर्वा परिवारितः । राज्ञी स्वर्णां छाया च तथा देवी
सुवर्चसा । चतस्रस्यास्य कर्तव्याः पत्राश्च परिपार्श्वयोः ।
एकचक्रे च सप्ताश्वे षडश्वे वा रथोत्तरे । उपविष्टस्तु
कर्तव्यो देवोद्यारुणधारिणः” ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु “पद्मासनः पद्मकरः पद्ममर्मदन्तदुतिः ।
सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजश्च सदागतिः” ।

चन्द्रस्य मत्स्यपुराणे “चन्द्रः श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरः
प्रभुः । चतुर्बाहुर्महातेजाः सर्वाभरणभूषितः । कुसुद्री
च सितौ कार्यौ तस्य देवस्य हस्तयोः । कान्तिमूर्ति-
मती कार्यौ तस्य पार्श्वे तु दक्षिणे । वामे शोभा तथा
कार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि । चिह्नं तथास्य सिंहार्क-
वामपार्श्वेऽर्कवज्रवेत् । दशाश्वे च रथे कार्योद्विचक्रे
वरसारथी” । विष्णुधर्मोत्तरे तु
“श्वेतः श्वेताम्बरधरः श्वेताश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणि-
र्द्विर्बाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी” ।

भौमस्य मत्स्यपुराणात् “भौमोऽग्नितुल्यः कर्तव्यस्त्वशास्त्रे
काञ्चने रथे” । विष्णुधर्मोत्तरे
“रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो
मेघगमो वरदः साङ्गरासुतः” ।

बुधस्य “विष्णुतुल्यो बुधः कार्यो भौमवृत्त्ये तथा रथे” ।
“गुरोः “तप्तजाम्बूनदाकारो द्विभुजश्च दृढहस्तिः । पुस्तकं
चाक्षमाञ्जलि करयोस्तस्य कारयेत् । सर्वाभरणयुक्तश्च
तथा धीताम्बरु गुरुः” ।

शुक्रस्य “व्यष्टाश्वे काञ्चने दिव्ये रथे दृष्टिमनोरमे । शुक्रः
श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरस्तथा । द्वौ करौ कथितौ
तस्य निधिपुस्तकसंयुतौ । दशाश्वे वा रथे कार्यौ राजते
भृगुनन्दनः” ।

शनेः “कृष्णवासास्तथा कृष्णः शनिः कार्योऽचिताननः । दण्डा-
ञ्जमाञ्जलि संयुक्तः करद्वितयभूषणः । कार्णायिषे रथे
कार्यस्तथैवाष्टरङ्गमे” ।

राहोः “रौध्रे रथे तथाष्टाश्वे राज्ञः कार्यौ विचक्षणौ ।
कम्बले पुस्तकं कार्यं भुजेनैकेन संयुतम् । करमेकत्र
कुर्याच्च शस्त्रशून्यं तु दक्षिणम्” ।

केतोः “विष्णुकर्मशास्त्रात् “नीमवच्च तथा रूपं केतोः कार्यं

विजानता । केवलं चास्य कर्तव्याः दश राजंस्तुरङ्गमाः ।
 शुक्लपक्षस्य प्रतिपदः “तिथयोद्यधुनोच्यन्ते प्रतिपद् द्विभुजा-
 रूपा । मेघगा शक्तिपाता सा सितपक्षादिमा मता” ।
 द्वितीयायाः “द्वितीया हंसगा शुभा पावपुस्तकधारिणी” ।
 तृतीयायाः “तृतीया वृषगा गौरी शूलपावधरा मता” ।
 चतुर्थ्याः “नीलोत्पलदलभासा चतुर्थी मूषकस्थिता । परशु-
 विभ्रती पातं पीतवस्त्राऽहिसंयुता” ।
 पञ्चम्याः “पङ्कजस्या प्रवालाभा फणामस्तकभूषणा । शङ्ख-
 सुद्रां तथा पाशं विभ्राणा पञ्चमी मता” ।
 षष्ठ्याः “मयूरगाऽरूपा षष्ठी पावकुक्कुटधारिणी” ।
 सप्तम्याः “तान्मवर्णाजपाता सा हयस्या सप्तमी मता” ।
 अष्टम्याः “घण्टापावधरा गोस्या गोक्षीरधवलाऽष्टमी” ।
 नवम्याः “नवमी सिंहगा शुभा पाशपावधरा शुभा” ।
 दशम्याः “कण्वर्णा लुलापस्या दशमी दण्डपात्रिणी” ।
 एकादश्याः “एकादशी ऋगाजस्या तुला-कर्त्तरिकायुता ।
 सिंहाननाऽरूपागला-तुन्दला लासिनी परा” ।
 द्वादश्याः “द्वादशी गरुडारूढा मेघवर्णारपात्रिणी” अरं, चक्रम्
 त्रयोदश्याः “चापवाणधरा गौरी मकरस्या त्रयोदशी” ।
 चतुर्दश्याः “अजस्या पाटलाभा सा पलपात्रसुरामता ।
 नीलकण्ठेन्द्रगोपाभलोचनेयं चतुर्दशी” ।
 पौर्णमास्याः “शशगा पूर्णिमा शुभा भौक्तिकाभरणान्विता ।
 सुधापूर्णवटा धीर ! वामदक्षिणवाहुका” ।
 कृष्णप्रतिपदः “धूसरा कृष्णपक्षाद्या मारसस्या चतुर्मुखा ।
 अक्षसूत्रं सुवं पुत्नीं पातं धत्ते चतुर्भुजा” । [शुङ्का] ।
 कृष्णद्वितीयायाः “द्वितीया कुसुदाभासा कृत्तस्या साचकु-
 कृष्णतृतीयायाः “तृतीया तार्क्ष्यगा नीला शङ्खपावधरा
 द्विदोः” । [धत्तेऽक्षमालिकां दण्डं पाशं पात्रञ्च दंष्ट्रिणी” ।
 कृष्णचतुर्थ्याः “चतुर्थी कज्जलाभा सा महिषस्या चतुर्भुजा ।
 कृष्णपञ्चम्याः “माहस्या चन्द्रगौराभा पञ्चमी साचकुशङ्का” ।
 कृष्णषष्ठ्याः “वपुची मयूरगा रक्ता शक्तिकुक्कुटधारिणी ।
 राकास्या द्विभुजा षष्ठी रक्तवस्त्रा सुभूषणा । नीलकुण्डल-
 कण्ठा सा जटाखण्डेन्दुभूषिता” ।
 कृष्णसप्तम्याः “इभस्या सप्तमी गौरी द्विभुजा वज्रपात्रिणी” ।
 कृष्णाष्टम्याः “प्रेतगा चाष्टमी रक्ता कृष्णप्रीवा सितांशुका ।
 अक्षं खड्गं तथा खटं पातं धत्ते चतुर्भुजा” ।
 कृष्णनवम्याः “सर्पगा नवमी नीला दंष्ट्रिणी पात्रतर्जनी” ।
 कृष्णदशम्याः “सिंहासनस्थिता शुभा दशमी पीतकुण्डला ।
 ज्ञानसुद्राक्षपात्रेयं पीतवस्त्राजमालिनी” ।

कृष्णैकादश्याः “एकादशी वृषस्याजनीलशुभारशूलिनी” ।
 कृष्णद्वादश्याः “तान्मवर्णा रयारूढा पात्रखेटासिपङ्कजा ।
 द्वादशी शुभ्रवस्त्रेयं नीलकुण्डलभूषिता” ।
 कृष्णत्रयोदश्याः “अशोककलिकावाणचापपाता त्रयोदशी ।
 मेचकाजासना श्यामा हरिद्वस्त्रा मदालसा । गदापात्र-
 धरा गौरी निधिस्या वा त्रयोदशी” ।
 कृष्णचतुर्दश्याः “द्विभुजा तुरगारूढा कृष्णवर्णा चतुर्दशी ।
 खड्गभङ्गधरा नीलकुण्डलांशुकभूषणा” ।
 अमावस्यायाः “अमावास्या विधातव्या विदोर्भरकतप्रभा ।
 दर्भासनस्थिता चेत्यं दर्भपिण्डधरा कथा” ।
 नक्षत्राणाम् अश्विन्याः “अथ नक्षत्ररूपाणि कथयामि
 समासतः । तत्वादावश्विनी ज्ञेया पञ्चपत्निसा शुभा ।
 अशुवक्त्रास्त्रजारूढा द्विभुजा च सिताम्बरा । दत्ते
 द्विधौषधीपात्रं विभ्रती पुस्तकं करे” ।
 भरण्याः “भरणी महिषारूढा गजवक्त्राज्जनप्रभा । दण्ड-
 पाशधरात्तुया रक्तदक् परिकीर्तिता” ।
 कृत्तिकायाः “कागस्या कागवक्त्रास्या पिङ्गभू केशलोचना । कृत्तं
 शक्तिञ्च विम्राणा पीनाङ्गजठराऽरूपा । कृत्तिका कीर्तिता
 चेत्यं स्वर्णमालाविभूषणा” ।
 रोहिण्याः “रोहिणी तुहिनाभासा सर्पवक्त्रा तु हंसगा ।
 स्रवकुण्डलीधरा देवी कीर्तिता हारभूषणा” ।
 मृगशीर्षायाः “मृगानना हयास्या वा नागवक्त्राऽऽपहायणी ।
 गृध्रस्या चन्द्रगौराभकुण्डिकाजपमालिनी” ।
 आर्द्रायाः “शुसुखी कृष्णवर्णा तु रक्तार्द्रा शूलपात्रिणी । नील-
 वक्त्रा वृषारूढा चास्थिमालाविभूषणा” ।
 पुनर्वसुः “शूकरास्यो विडालस्यो गौरवर्णः पुनर्वसुः । स्रव-
 वक्त्राङ्गुशामीतीर्विभ्राणः परिकीर्तितः” ।
 पुष्यस्य “कागारूढश्च मेघाभः पुष्योऽयं मधुपिङ्गदक् । अक्ष-
 चण्डासनीकुण्डलीं दधानोऽत्र चतुर्भुजः” ।
 अश्लेषायाः “कोकास्या वा विडालास्या रक्ताऽश्लेषा चतुर्भुजा ।
 अक्षकुण्डलीधरा दाम्यां सर्पांलङ्घनधारिणी” ।
 मघायाः “कपिवक्त्रा मघा श्यामा कथाङ्गी च महोदरा ।
 दर्भपिण्डधराऽजस्या द्विभुजेयसुदीरिता” ।
 पूर्वफाल्गुन्याः “पूर्वा हस्तिमुखे स्तस्या शुकनासाद्वयाऽ-
 रूपा” । स्मः खड्गः चक्रं वा ।
 उत्तरफाल्गुन्याः “व्याघ्राननोत्तरागोस्या शुभ्रवर्णा चतुर्भुजा ।
 द्वारिणी स्रव-खड्गाङ्गधारिणी परिकीर्तिता” ।
 हस्तस्य “गौरारूपा लुलापास्यो हस्तनाभा हयस्थितः ।

अनुवज्जुमुजहन्ती भूषितः परिकीर्तितः । लुब्धो महिषः
 चित्रायाः “व्याघ्रास्या महिषाकूटा चित्रा गौरी चतु-
 र्भुजा । अक्षकुण्डो सपुत्री च सुधापूर्यचटान्विताः” ।
 स्वात्याः “महिषस्या कृगाकूटा गौरी श्यामायवा मता ।
 पीना चतुर्भुजा स्वात्यचाङ्कुशध्वजपात्रिणी” ।
 विशाखायाः “हर्यक्षवदना रक्ता नाभिपादान्तहेमभा । मेघ-
 च्छागस्थिता सेयं विशाखाङ्कुशवज्रिणी । वामे, शक्ति-
 सधः पात्रं विभ्राणा हेमभूषणा” ।
 अनुराधायाः “हरिस्था च विडालास्या द्विभुजास्त्रुजव-
 ज्रिणी । नूतुर्दिनाभिपादान्तश्यामगौरी क्रमेण तु ।
 अनुराधा परित्रेया पद्मरागविभूषणा” ।
 ज्येष्ठायाः “प्रोतवर्णा गजाकूटा भङ्गास्या वा कृगानना ।
 अक्षस्तलं पवित्रत्वे वामे श्येष्ठाङ्कुशं शये” ।
 मूलस्य “मूलरूपं विधातव्यं श्यामं कुण्डलवाहनम् । खड्ग-
 खेटधरं शोचं द्विभुजं हृकाननम्” ।
 पूर्वाषाढायाः “कुम्भीरवदना नीला सर्कटस्था चतुर्भुजा ।
 अक्षस्तलं कृजं पात्रं पात्रं या विभ्रती सदा । पूर्वा-
 षाढा सचुहिषा पीतवस्त्राञ्जभूषणा” ।
 उत्तराषाढायाः “सर्पगा चोत्तराषाढा गौरवर्णा सुकृ-
 पिणी । नागवदजटाजूट-स्वर्णकुण्डलभूषिता । कृष्ण-
 नागधरा दक्षे वामे पुत्री सङ्गुण्डिका” ।
 अभिजितः “अभिजित् कुसुदाभासा नक्रवक्त्रा तु हंसगा ।
 वररुक्पुस्तकाभीतिसंयुतेयं चतुर्भुजा” ।
 प्रवणस्य “नीलरुक् तुरगाकूटः प्रवणो सर्कटाननः । शङ्ख-
 चक्रगदाजानि विभ्राणः स्वर्णभूषणः” ।
 धनिष्ठायाः “तप्तचामीकराभासा निधिस्या पङ्कजासना ।
 पङ्कविम्बाधरा तप्तो पीनोन्नतपयोधरा । दीर्घवेणी
 सपुष्पा सा मौक्तिकाभरणान्विता । चारुनेत्रा सुवे-
 षाढा द्विभुजा वसनारणा । वराभयान्विता सौम्या
 धनिष्ठा परिकीर्तिता” ।
 शततारायाः “शुभ्रा सकरगाऽग्रास्या द्विभुजा पाशपात्रिणी ।
 पाटला वस्त्रसंयुक्ता कीर्तिता शततारका” ।
 पूर्वभाद्रपदायाः “पूर्वा भाद्रपदा शुभ्रा गोवक्त्रा कागगा-
 मिनी । मेघशीर्षधरा सेयं सीधुपालञ्च विभ्रती” ।
 उत्तरभाद्रपदायाः “गर्वाभास्या वृषाकूटा सिता भाद्रपदो-
 त्तरा । पात्रञ्च डमरुध्वजे द्विभुजेयसदीरिता” ।
 रेवत्याः “देवती करभास्या श्याव द्विभुजा हस्तिगामिनी ।
 कमलं कुण्डिकां धत्ते शेतवर्णा महास्वरा” ।

योगानां विष्णुस्य “विष्णुस्यः प्रथमो ज्ञेयः पीतवर्णस्तु
 षष्ठभुजः । रक्तास्यो नीलकण्ठस्तु वृत्तनेत्रः सुभीषणः ।
 विशालभासो दीर्घाङ्गस्तुङ्गनासो जटाधरः । लम्बकर्णो-
 न्द्रनीलोत्पलवर्णरत्नजकुण्डलः । शुभ्रनीलेन्द्रगोपाभवसनः
 स्वर्णभूषणः । सुहरं प्रथमे दक्षे द्वितीये कर्त्तरीमिह ।
 तृतीये कुलिशं पाणौ वामाद्यो टङ्कमेव च । श्वेतपुच्छं
 द्वितीये च तृतीये चाश्वत्थं धटम् । विभ्राणः पूजनी-
 योऽयं पीतपुष्पैः सुगन्धिभिः । कार्यनिष्पत्तये नून-
 मन्यथा विघ्नदायकः” ।

प्रोतेः “प्रोतिनासा द्वितीयस्तु जवाकुसुमसन्निभः । श्वेतवक्त्रो
 विशालाक्षो लम्बकर्णोऽङ्कुण्डलः । भालेऽलितिलकोमेतः
 सौम्यो वृत्ताविभूषणः । श्वेतवस्त्रो जटासौखिरदबाहु-
 र्द्विकोदरः । वन्द्यजीयोत्पलपुष्पाङ्गमल्लिकामादिमे यमे ।
 द्वितीये मोदकं पाणौ तृतीये कदलीफलम् । चतुर्थे
 पङ्कजञ्चैव वामाद्यो चाश्वत्थं धटम् । द्वितीये श्याव वै
 पात्रं सोमपूर्णं मनोहरम् । तृतीये कुलिशं हस्ते चतुर्थे
 श्याव वै ध्वजम् । दधानो भूतये प्रीत्यै सर्वतापनिवृत्तये” ।
 चायुग्रतः “चायुष्मास्तु तृतीयोऽयं सौक्तिकाभोऽरुणोदरः ।
 क्षौमवस्त्रान्वितश्चैव वृत्तासौवर्णभूषणः । दिग्भुजः
 प्रथमे दक्षे चाक्षस्तलञ्च मौक्तिकम् । दूर्वामल द्वितीये वै
 तृतीये चूतपल्लवम् । चतुर्थे पङ्कजञ्चैव पञ्चमे चातपल-
 कम् । सुधाकुम्भान्तु वामाद्यो वीजपूरप्रधानकम् । पात्रं
 दध्यक्षतोमेतं द्वितीये करपल्लवे । तृतीये श्रीफलं हस्ते
 चतुर्थे पविमेव च । पञ्चमे चारुं हस्ते स्वर्णदण्डं
 मितं शुभम् । धारयन्नेव वै पूज्यो भोगायुष्यविद्वज्जये” ।
 सौभाग्यस्य “सौभाग्याख्यस्तुर्धोऽल स्फटिकाभस्त्रिलोचनः ।
 स्कन्धारुणो महासलः सुन्दरः कुसुदान्वरः । दशबाहु
 रयज्ञाकौ (यमे) प्रथमे श्रीफलं करे । अक्षस्तलं प्रया-
 लोत्थं द्वितीये करपल्लवे । तृतीये कमलं हस्ते चतुर्थे वा-
 णवारकम् । पञ्चमे शक्तिमल्लैव वामाद्यो पात्रमेव च ।
 द्वितीये चाश्वत्थं कुम्भं तृतीये तु प्रकीर्णकम् । चतुर्थे
 दर्पणं हस्ते वेषुदण्डञ्च पञ्चमे । विभ्राणः सौम्य
 सौभाग्यद्वये चायुषे श्रिये” । (पूजनीय इति शेषः)
 शोभनस्य “शोभनः पञ्चमो योगः श्वेतवक्त्रो वशी बली ।
 शेषारुणः लशाङ्गश्च प्रवालजतकुण्डलः । शोणशुक्लान्वर-
 सैव वृत्ताविदुसभूषणः । अक्षस्तलं सुहृमोत्थं प्रथमे
 दक्षिणे करे । द्वितीये पङ्कजं हस्ते तृतीये श्रीफलं
 शये । तृये शक्तिं कराम्भोजे वामाद्यो वै कमण्डलुम् ।

द्वितीये स्वर्णजं पात्रं तृतीये चैव दर्पणम् । चतुर्थे चामरं पाणौ धारयन्नदोरेति । पूजनीयो महाभक्त्या सौख्यसौभाग्यद्वये ।

अतिगण्डस्य “अतिगण्डाभिधन्वाय षष्ठो योगः प्रतीयते । गण्डारुणसितः क्रूरः क्षणवृत्तोऽर्कभूषणः । स्थूलो विद्वत्सुतिस्तुङ्गनासिकोऽरुणभूषणः । पिङ्गश्शङ्खजटामौलिः षड्भुजः कटिस्तवान् । अक्षस्तव यमादिस्थे लोहजं करपद्मे । एषं गृहं द्वितीये च तृतीये चैव वारिजम् । पात्रं वामादिमे पाणौ द्वितीये शक्तिमेव च । पताकान्तु तृतीये वैदधानः क्षणलोहितम् । पूजनीयो महाभक्त्या दुष्टभीतिनिवृत्तये” ।

सुकर्मणः “चतुर्भुजः सुकर्मा वै श्वेतवाङ्मदरश्चरति । नील-शुभ्रांशुकोपेतः स्वर्णनीलविभूषणः । रुद्राक्षमालिका-मार्कौ (यमे दत्ते) प्रथमे करपद्मे । द्वितीये कमलं पाणौ वामादौ दण्डमेव च । पताकामत्र वै हस्ते द्वितीये सु-मनोहरा । विभ्रालुहृदये नृणां कर्मरश्मिशुभप्रदः” ।

धृतेः “धृताख्यश्चाष्टमो योगः कथ्यते वसुधाङ्कः । भाला-रुणस्तु स्वर्णवृत्ते श्वेतवर्णोऽरुणास्त्रः । स्वर्णसुक्तेन्द्रनी-लाद्रो विद्वन्मन्त्रितभूषणः । सुक्ताक्षमालिकां दत्ते प्रथमे रत्नसुट्टिके । द्वितीये श्रोत्रं पाणौ तृतीयेऽशो-कपद्मम् । चतुर्थे हेमजं दण्डं वामादौ वै कणखड-गुम् । द्वितीये चाम्रतं पात्रं तृतीये चाम्बुजं करे । पताकामत्र वै तृये विभ्राणः श्वीविद्वद्वये” ।

मृगस्य “नयमः शूलनामाय कथ्यते व्यक्तभागतः । ताम्बा-रुणमलश्चैव श्वेतवर्णः क्रुशोदरः । भालरेखात्रयश्चैव त्रिजटो नीलकुन्तलः । अर्कहस्तो यमादिस्थे त्रिशूलं चातिभीषणम् । द्वितीये सुहरं पाणौ तृतीये चाल-स्तवकम् । चतुर्थे शङ्खलामत्र पद्मे दण्डमेव च । षष्ठे चैवाम्बुजं पाणौ कपालं चोत्तरादिमे । दण्डं द्वितीयके चैव तृतीये वै कमण्डलुम् । सन्दंशन्तु करे तृये पद्मे चैव दर्पणम् । पताकामत्र वै षष्ठे धारयन्नेष पूजितः । भवेदनिष्टनाशाय वैरिविध्वस्तये गृहणाम्” ।

गण्डस्य “गण्डाख्यः कथ्यते योगो दशमः सोऽयमत्र हि । गण्डः शुभ्राख्याङ्गस्तु षड्भुजो जेषकाम्बरः । हरि-रम्णिविभूषाद्रो नीलविद्रुमकुण्डलः । अक्षस्तव यमा-दिस्थे द्वितीये चन्द्रहासकम् । तृतीये वारिजं नीलं वामादौ वै कमण्डलुम् । द्वितीये खेटकं हस्ते पताकाश्च तृतीयके । दधानो यज्जन्तुस्तु रोगानिष्टनिवृत्तये” ।

वृद्धेः “एकादशस्तु वृद्धाख्यः कथ्यते श्वेतचन्द्रोदः । पादा-रुणोऽपरश्वेतो भालविस्तीर्णमण्डलः । विचित्रवसनो-पेतो सुक्तासौवर्णभूषणः । अक्षस्तव यमादिस्थे द्वि-तीये चाम्रतं घटम् । तृतीये नन्दकं पाणौ चतुर्थे वाणमेव च । पद्मे सुहरश्चैव षष्ठे सन्दंशमेव च । सप्तमे कम्बुमत्रैव पङ्कजश्चाष्टमे श्वे । कुण्डिकामादिमे वामे द्वितीये पात्रमेव च । तृतीये खेटकं हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पद्मे दण्डमत्रैव षष्ठे जेषविषाणकम् । सप्तमे चापमत्रैव पताकामष्टमे करे । विभ्राणः श्वेयसो वृद्धौ चायुर्गोतिधनस्य च” ।

ध्रुवस्य “द्वादशो ध्रुवनामा वै योगश्चात्रैव कथ्यते । वक्षः-स्थलारुणश्चैव श्वेतसर्वाङ्ग एव च । माञ्जिष्ठवसनोपेतो हेमसुक्ताविभूषणः । चतुर्दशभुजोपेतो दक्षिणाद्योऽ-क्षस्तवकम् । द्वितीये तु कर्जं खड्गं तृतीये चैव सुह-रम् । चतुर्थे सायकं हस्ते पद्मे चैव पङ्कजम् । षष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं श्वे । पात्रं सौम्यादिमे पाणौ द्वितीये चैव खेटकम् । दण्डं तृतीयके हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पताकामत्र वै हस्ते पद्मे वरलक्षणे । षष्ठे मनोहरादर्थं सप्तमे चक्रमादधत् । पूजनीयो महाभक्त्या लक्ष्मीस्यैर्योर्दहेतवे” ।

व्याघ्रातस्य “कथ्यते चाधुना योगो व्याघ्राताख्यस्तयोदशः । नाभ्यूर्ध्वं लोहितश्चायं श्वेतपूर्वस्त्रिलोचनः । क्लृप्त-श्वे तारुणप्रान्तवसनः सूर्यकुण्डलः । गले स्फटिकमालो-ऽसौ शेषरुद्राक्षभूषणः । मणिवन्धेऽलिवर्णस्तु षड्भुजः कुटिलाननः । पङ्कजं प्रथमे दत्ते द्वितीये परशुं श्वे । तृतीये चाल वै पाशं वामे पात्रमिहादिमे । द्वितीये चाम्रतं कुम्भां तृतीये चाङ्गुलं श्वे । विभ्राणोऽयं महापुञ्जः कार्यभ्रंशनिवृत्तये” ।

हर्षणस्य “अधुना कथ्यते योगो हर्षणाख्यस्ततुर्दशः । जानूक्षे लोहितश्चायं तत्पूर्वं श्वेतएव च । पाटलाभांशुकोपेतो सुक्तावैद्वेयभूषणः । भुजद्वादशकोपेतो लम्बकर्णो वि-शालदन्तः । कौस्तुभं प्रथमे दत्ते द्वितीये चालस्तवकम् । तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे वाणमेव च । पद्मे श-ङ्खमत्रैव षष्ठे पाशं कराम्बुजे । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये चाम्रतं घटम् । तृतीये परशुं हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पद्मे तु करं चक्रं षष्ठे चैवाङ्गुलं श्वे । विभ्राणः श्वेयसे भूयै मानोद्धत्यै सुखाय च” ।

वज्रस्य “अथ पञ्चदशो योगः कथ्यते वज्रसंज्ञकः । श्वेताहि-

काङ्क्षी विभ्राणः कण्णग्रीवोऽरुणाननः । रोचनावसनो-
मेतो विद्धकर्णस्त्रिलोचनः । वज्रवैद्यभूषाढ्यः कटि-
स्त्रवसमन्वितः । जटां त्रिवन्दां विभ्रत् दिग्भुजः प-
रितो वली । अक्षस्त्रव' यमादिस्थे द्वितीये वाणमेव
च । तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे कुलिशं शये । पञ्चमे
परशुं पाणौ वामादौ चास्त्रं घटम् । द्वितीये कार्मुकं
चैव तृतीये पातसुत्तमम् । चतुर्थे कुलिशं चैव पञ्चमे
पाशमेव च । विभ्रद्विजयसौख्याय लक्ष्मीसन्तानवृद्धये ।

सिद्धेः “कथ्यते चाधुना योगः सिद्धिनामा तु षोडशः । पाद-
जङ्घारुणयोर्ध्वे श्वेतवर्णः शुभाननः । दिग्भुजो लो-
हितग्रीवो लोहितनिहिताम्बरः । सुक्ताहारमणि-
स्वर्णभूषणः सोमकुण्डलः । श्रीफलं प्रथमे दक्षे द्वितीये
चैव पङ्कजम् । तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे वाणमेव
च । पञ्चमे च ध्वजं हस्ते वामे पातमिहादिमे ।
द्वितीये चास्त्रं कुम्भं तृतीये चैव चामरम् । चतुर्थे
चैव कोदण्डं प्रताकामिह पञ्चमे । दधानः सिद्धये नृणां
वाञ्छितार्थस्य सिद्धिदः” । (अस्यास्त्वगित्यपरनाम)

व्यतीपातस्य “व्यतीपाताभिधश्चैव योगः सप्तदशस्त्रिह । क-
ण्ठेन लोहितश्चायं श्वेतग्रीवोऽलिभाननः । शुद्धमा-
ञ्जिष्ठवसनो नीलस्वर्णजभूषणः । अष्टादशभुजो देवो
भुक्तुकिटिलाननः । दातृमाकर्षादिमे हस्ते द्वितीये लोष्ट-
भेदनम् । अक्षस्त्रव' तृतीये तु तृथे वाणं मनोहरम् ।
पञ्चमे शङ्खलां लौह्यै पष्ठे कवचमेव च । सप्तमे सु-
दुगरं हस्ते पङ्कजं चाष्टमे करे । कुहलं नवमे हस्ते
शङ्खिकामादिमोत्तरे । पातं द्वितीयके चैव स्वर्णकुम्भं
तृतीयके । चतुर्थे कार्मुकं पाणौ पञ्चमे कर्त्तिकामिह ।
समलन्तु करे पष्ठे सप्तमे टङ्कमेव च । अष्टमे च ध्वजं
हस्ते नवमे प्राङ्कुटं शये । दधानो वैरिवर्गस्य ध्वस्तये
चैव मृत्यवे । यज्वनः पुत्रसन्तत्यै लक्ष्मीभोगसुखाय च
वरीयसः “अष्टादशो वरीयांश्च कथ्यते योग उत्तमः । आ-
कण्ठशुभ्रवर्णस्तु लोहितग्रीव एव च । श्वेतवक्त्रो वि-
शालाक्षो लम्बकर्णोऽर्ककुण्डलः । स्वर्णभरणभूषाढ्यो
लक्ष्णानेकसंयुतः । अक्षस्त्रव' यमादिस्थे द्वितीये बीज-
पूरकम् । चन्द्रहासं तृतीये तु तृथे वाणं कराम्बुजे ।
पञ्चमे शङ्खमत्रैव पष्ठे परशुमेव च । सप्तमे सुदुरं हस्ते
चाष्टमे दातृमेव च । नवमे चात्र वै शङ्खं दशमे
कमलं करे । एकादशे पविञ्चात्र द्वादशे हलमेव च ।
दण्डं त्रयोदशे हस्ते शक्तिमस्त्रं चतुर्दशे । कजं पञ्च-

दशे हस्ते षोडशेऽथ त्रिभुलकम् । घटं वामादिमे पाणौ
पातमत्र द्वितीयके । तृतीये खेटकश्चैव तृथे कार्मुकमेव
च । चक्रान्तु पञ्चमे हस्ते पष्ठे चैव कुठारकम् । सप्तमे
टङ्कमत्रैव चामरश्चाष्टमे शये । नवमे डमरश्चैव दशमे
चात्र वज्रकीम् । एकादशे शृण्णश्चैव द्वादशे सुमलं
शये । त्रयोदशे तु वै पाशं गदामत्र चतुर्दशे । दर्पणं
तिथिमे हस्ते ध्वजमत्रैव षोडशे । दधानः श्रेयसे
भूत्यै सर्वभोगसुखाय च” ।

परिचक्ष “एकोनविंशकश्चात्र कथ्यते परिघोऽनघ ! । पादजा-
न्तलशुभ्रोऽक्षौ श्वेतवक्त्रो जटाधरः । मध्यारुणोदरे
नीलरेखासंयुत एव च । नीलाम्बरो महासत्वो हेम-
रत्नजकुण्डलः । सुवर्णभूषणोमेतो पङ्कभुजः क्रूर-
दर्शनः । गदामाकर्षादिमे हस्ते द्वितीये परिघं शये ।
तृतीये कमलं पाणौ वामादौ पातमेव च । द्वितीये
पट्टिशं हस्ते तृतीये चात्र वै ध्वजम् । विभ्राणः शत्रु-
नाशाय दुष्टभीतिनिवृत्तये” ।

शिवस्य “अथ विंशतिमो योगः शिवाख्यश्चात्र कथ्यते ।
शुभ्रवर्णस्त्रिनेत्रस्तु सौत्तिकाभरणान्वितः । दक्षिणे प्र-
थमे हस्ते बीजपूरं मनोहरम् । अक्षस्त्रव' द्वितीये
च तृतीये कम्बुमेव च । चतुर्थे सायकं हस्ते पञ्चमे
चन्द्रहासकम् । सुदुगरश्च करे पष्ठे सप्तमे परशुं शये ।
कुहलमष्टमे पाणौ नवमे दातृमेव च । दशमे चात्र वै
शङ्खं पविमेकादशे त्रिह । द्वादशे पञ्चशाखां वै
लोष्टभेदनमेव च । त्रयोदशे हलश्चैव शक्तिमस्त्रं
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दण्डं षोडशे चाम्बुजं त्रिह ।
त्रिभुलं सुनिचन्द्रे (१७) च वसुचन्द्रे (१८) च तोमरम् ।
वामादिमे शये पातं द्वितीये चास्त्रं घटम् । तृतीये
चक्रमत्रैव चतुर्थे वै शरासनम् । पञ्चमे खेटकं हस्ते
पष्ठे टङ्कं कराम्बुजे । कुठारं सप्तमे पाणौ प्राङ्कुट-
श्चाष्टमे त्रिह । नवमे चामरं शुभ्रं दशमे डमरन्त्रिह ।
शृण्णमेकादशे हस्ते द्वादशे चैव दर्पणम् । अष्टादशे
शये कुन्तं विभ्राणः शान्तिवृद्धये” । (अत्र त्रयोदशादिसप्त-
दशान्तवामहस्तानां चिह्नवाक्यानि सुद्वितपुस्तके पतितानि
विश्वकर्मशास्त्रे दृश्यानि) ।

सिद्धस्य “एकविंशोऽधुना योगः सिद्धिनामाभिधीयते । जया-
कुसुमसङ्काशः शुभ्ररेखात्रयोदरः । जटाभिरष्टमिह
सुकुटः खण्डचन्द्रयुक् । शोणशुभांशुकोमेतः स्फाटि-
काभरणान्वितः । वसुपञ्चभुजः २८ सौम्यसुन्दलः सर्व-

लक्षणः । तोमरश्चादिमे दक्षे द्वितीयेऽत्र त्रिशूलकम् । तृतीये पञ्चजं पाणौ तुर्ये दण्डं सुवर्णजम् । पञ्चमे तु करे शक्तिं षष्ठे वै लाङ्गलं शये । सप्तमे कुलिशं हस्ते शङ्खमत्रैव चाष्टमे । नवमे दातृमत्रैव दशमे तु परश्वधम् । सुहरं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चन्द्रहासकम् । त्रयोदशे शये बाणं शङ्खमत्र चतुर्दशे । कुम्भं वामादिमे हस्ते द्वितीये डमरुं शये । पातन्तु नवमे हस्ते दशमे वै कुठारकम् । टङ्कमेकादशे हस्ते द्वादशे चैव खेटकम् । त्रयोदशे शये चापं चक्रमत्र चतुर्दशे । धारयन् पूजनीयोऽसौ भोगसौख्यश्रिये जये । (अत्र तृतीयाद्यष्टमान्वामहस्तचिह्नवाक्यानि सुद्विप्रसुक्ते पतितानि विश्वकर्माशास्त्रे दृश्यन्ति) ।

वाक्यस्य “वाधो द्वाविंशकश्चैव कथ्यते योग एव सः । शुभ-
वर्णो विशालाक्षो वज्रिरेखगलाननः । कौस्तुभसुनो-
मेतो वज्रमैतुर्यकुण्डलः । वेदवज्रभुजोपेतो मेखलाने-
करत्रयुकः । अक्षमत्र यमादिस्थे द्वितीये वीजपूरकम् । तृतीये शक्तिमत्रैव तुर्ये चैव त्रिशूलकम् । पञ्चमे सायकं हस्ते षष्ठे वज्रं कराम्बुजे । सप्तमे पञ्चजं पाणौ दण्डमत्रैव चाष्टमे । नवमे तोमरं पाणौ दशमे शक्तिमेव च । एकादशे हलं हस्ते द्वादशे शङ्ख-
मेव च । त्रयोदशे शये खड्गं परशुन्तु चतुर्दशे । करे पञ्चदशे रथो सुहरं कठिनाङ्गुलौ । षोडशे दातृमत्रैव शङ्खं सप्तदशे त्विह । वामादिमे करे कुण्डलीं द्वितीये पातृमेव च । तृतीये चाभयं हस्ते तुर्ये डमरुमेव च । पञ्चमे कार्मुकं पाणौ षष्ठे चैवाङ्गुशं शये । सप्तमे तु ध्वजं दिव्यमष्टमे पाशमेव च । नवमे कुलमत्रैव दशमे तु गदामिह । सुमलं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चैव चामरम् । त्रयोदशे करे खेटं कुठारन्तु चतुर्दशे । टङ्कं पञ्चदशे पाणौ षोडशे चैव दर्पणम् । चक्रं सप्तदशे हस्ते दधानः श्रीविष्टजये” ।

शुभस्य “शुभनामा त्रयोविंशो योगश्चात्रैव कथ्यते । नील-
कालिकशोणस्तु मौक्तिकामस्त्रिलोचनः । शोणरेखा-
द्वितम्रीवः शोणशुभाङ्गुकाष्ठतः । सुक्ताविष्टमणिमय-
भूषणः स्वर्णकुण्डलः । द्वाविंशद्व्यङ्गसंयुक्तो जटाकपि-
लमण्डलः । धरं यमादिमे पाणौ द्वितीये चाक्षसूत्र-
कम् । तृतीये च त्रिशूलं वै तुर्ये बाणं कराम्बुजे । पञ्चमे पञ्चजं चैव षष्ठे कुलिशमेव च । सप्तमे शक्तिम-
त्रैव दण्डं वै चाष्टमे करे । नवमे तोमरं हस्ते दशमे

शङ्खिकामिह । हलमेकादशे चैव द्वादशे खड्गमत्र चिह्नं । दातृं त्रयोदशे हस्ते सुहरं च चतुर्दशे । शङ्खं पञ्चदशे पाणौ षोडशे तु परश्वधम् । अभयं चादिमे वामे द्वितीये वै कमण्डलुम् । तृतीये पातृमत्रैव तुर्ये कार्मुकमेव च । पञ्चमे डमरुं पाणौ षष्ठे चाङ्गुश-
मेव च । सप्तमे वीजपूरं वै ध्वजं वै चाष्टमे करे । नवमे पानघातञ्च दशमे कुलमेव च । गदामेकादशे हस्ते द्वादशे चैव खेटकम् । चामरं सप्तदशे १३ पाणौ टङ्कमत्र चतुर्दशे । चक्रं पञ्चदशे चैव षोडशे तु कुठारकम् । विभाणो भुक्तये पूज्यः सौन्दर्याय सुखाय च” ।

शुक्रस्य “चतुर्विंशतिमस्यात्र शुक्राख्यः कथ्यतेऽधुना । चिबुके लोहितचायं चन्द्रगौरस्त्रिलोचनः । जटासुकुटख-
ण्डेन्दुर्नीलरेखासुधाधरः । सिन्दूरवदनोपेतो भाला-
लितलकाङ्कितः । प्रवालमौक्तिकस्वर्णभूषणः कण्ठकौ-
स्तुभः । खड्गिश्चन्द्राङ्गसंयुक्तो रत्नसङ्घासमन्वितः । शूर्पा-
क्षमालिकां यान्ये प्रथमे करपद्मे । द्वितीये च त्रिशूलं वै तृतीये बाणमेव च । परश्वधं करे तुर्ये पञ्चमे शङ्खमेव च । सुहरं चात्र वै षष्ठे सप्तमे दातृमेव च । अष्टमे तु करे खड्गं नवमे चैव लाङ्गलम् । दशमे शङ्खमत्रैव तोमरं रुद्रहस्ति । द्वादशे तु करे दण्डं शक्तिमत्र त्रयोदशे । चतुर्दशे शये वज्रं करे पञ्चदशे कजम् । वीजपूरन्तु वामाद्ये द्वितीये पातृमेव च । तृतीये कार्मुकं पाणौ तुर्ये चैव कुठारकम् । पञ्चमे चक्रमत्रैव षष्ठे टङ्कं कराम्बुजे । सप्तमे चामरं पाणौ खेटकं चाष्टमे शये । नवमे तु गदामत्र दशमे चाङ्गु-
ष्टम् । कुलमेकादशे हस्ते द्वादशे पातृमेव च । त्रयो-
दशे शङ्खं चैव दर्पणञ्च चतुर्दशे । ध्वजं पञ्चदशे हस्ते दधानस्तु महाय च” ।

ब्रह्मणः “पञ्चविंशतिमो योगो ब्रह्मनामा प्रतीयते । शोणोरः पाण्डुराशेषश्चन्द्रगौरस्त्रिलोचनः । नील-
कालिकशोणस्तु ग्रीवास्वर्णस्त्रिरेखकः । जटावयप्रल-
म्बोऽसौ सौम्यः प्रहसिताननः । तालवर्णीशुकोपेतः
कण्ठरुद्राक्षमालिकः । सुक्तामणिमयहेमोत्थभूषणः सोम-
कुण्डलः । विद्यह्वाणं भुजोपेतः किङ्किणीजालमेखलः ।
सौम्याक्षमालिकां दक्षे प्रथमे तल्लोभने । द्वितीये तु
वरं पाणौ खड्गमत्र त्रयोदशे । हलं चतुर्दशे हस्ते
शङ्खं पञ्चदशे त्विह । षोडशे चैव लोहासिं सुनि-
रन्ध्रे च तोमरम् । अष्टादशे शये दण्डं शक्तिमेको-

नविंशके । करे विंशतिमे चक्रं त्रैविंशे शये कजम् ।
द्वाविंशे चमसं हस्ते त्रयोविंशे शयेऽर्जुदम् । चतुर्विंशतिमे
पाणौ सुदृढं लोहभेदनम् । पञ्चविंशे तु रक्षास्त्रं
वामाद्ये वै कमण्डलुम् । द्वितीये चामयं हस्ते तृतीये
चात्र वै ध्रुवम् । त्रये खट्वाङ्गमेव कुदालं चैव पञ्चमे ।
षष्ठे शरासनं पाणौ सप्तमे कवचं शये । अष्टमे पट्टिशं
हस्ते नवमे वै सुदर्शनम् । दशमे बीजपूरं वै पाशमे-
कादशे करे । द्वादशे चात्र वै टङ्कं खेटमत्र त्रयो-
दशे । चतुर्दशे कुठाराख्यं डमरुन्निधिसंज्ञिते । षोडशे
चामरं हस्ते कुम्भं सप्तदशे त्विह । अष्टादशे गदासत्र
सुसलं नन्दचन्द्राक्षौ । अङ्गुलं विंशके हस्ते पाशश्चैक-
विंशके । द्वाविंशके ध्वजं शुभं वीरभद्रन्त्रिपञ्चमे ।
जिनेऽऽनुनिर्मलादर्शं पञ्चविंशेऽजिनं शये । दधानो
यज्जनो गोत्रपरभायुर्विद्वये । (अत्र तृतीयादित्योद-
शालदक्षहस्तचिह्नवाक्यानि सद्रिष्टव्यं यत्तत्तानि
विश्वकर्माशास्त्रे दृश्यानि) ।

इन्द्रस्य “इन्द्रः षड्विंशकश्चात्र कथ्यते तत्र साम्यतम् ।
हस्तपादारुणायं शेषशुभायतेक्षणः । धम्मिल्लम-
हिकामाल्यचन्द्रनाद्यनुलेपनः । भालालितिलकश्चैव कर्ण-
कुण्डलमेचकः । सुक्ताहारोऽञ्जलीरक्तः सर्वरत्नविभूषणः ।
शुभशोणेन्द्रनोलाभयसनः सर्वलक्षणः । युग्मवाणपू२भुजो-
पेतो मनाग्रण्यलोचनः । शक्तिमाकर्षादिमे हस्ते द्वितीये
कौत्तिकसूजम् । तृतीये कमलं पाणौ चतुर्थे शुक्तिका-
मिह । सुवन्तु पञ्चमे पाणौ षष्ठे चात्र त्रिशूलकम् ।
सप्तमे चैव लोहामिह कुदालं चाष्टमे करे । नवमे
पविकाश्चैव दशमे चन्द्रहामकम् । एकादशे हलं हस्ते
द्वादशे शङ्खमेव च । तोसरं सन्ध्यापे ११ पाणौ दण्डं चैव
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे शक्तिं षोडशे कुलिशं
शये । चक्रञ्च सुनिचन्द्राक्षौ १७ वस्तुचन्द्रे १८ परश्वधम् ।
एकोनविंशके कस्तुरि विंशके पुस्तकं त्विह । विष्टरं त्रैक-
विंशे वै द्वाविंशे चैव सुहरम् । चमसन्तु त्रयोविंशे
चतुर्विंशे त्रिहार्जुदम् । पञ्चविंशतिमे हस्ते लोह-
भेदनमेव च । षड्विंशे च तुरष्कास्त्रं वामादौ चामयं
शये । द्वितीये कुण्डिकामत्र तृतीये बीजपूरकम् ।
त्रये वामे हस्तं पात्रं पञ्चमे सुवमेव हि । षष्ठे खट्वा-
ङ्गमेव सप्तमे डमरुं शये । अष्टमे प्राङ्कुटं पाणौ
नवमे चैव कार्मुकम् । दशमे खेटकं हस्ते रुद्रे चैव
कुठारकम् । द्वादशे चामरं हस्ते कुलसत्र त्रयोदशे ।

सदां चतुर्दशे चैव सुसलन्निधिसंज्ञिते । खड्गकण-
षोडशे हस्ते पाशं सप्तदशे करे । पट्टिशं षष्ठ-
चन्द्राक्षौ १८ चक्रस्त्रं कोनविंशके । कवचं विंशके चैव दात्र-
श्चैकविंशके । द्वाविंशके तु वै टङ्कं त्रयोविंशे
ध्वजन्त्रिह । वीरभद्रं चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु दर्प-
णम् । अजिनं चात्र षड्विंशे विभागः श्रोत्रविद्वद्वये ।
वैद्यतेः “वैद्यत्वाख्यस्तु वै योगः सप्तविंशतिर्मास्त्रिह । शुभ-
वर्णो संहारौद्रो ग्रीवाशोणः सिताननः । जटापञ्च
प्रलम्बस्तु मेचकारुण्यकुण्डलजः । नीलशोणसुवर्णोऽस-
भूषणो मेचकास्त्ररः । वेदवाणपू३ भुजोपेतो हृत्तुङ्गमि-
सुमन्थरः । अक्षसूत्रं यमादिस्त्रे द्वितीये वरमेव च ।
तृतीये चैव सन्दर्शं त्रये शुक्तिं सप्तदशाम् । पञ्चमे
पङ्कजं पाणौ षष्ठे चात्र सुवन्तथा । सप्तमे सायकं
पाणौ ज्ञानखड्गमिहाष्टमे । नवमे चैव कुदालं
दशमे च त्रिशूलकम् । शङ्खमेकादशे हस्ते द्वादशे
हस्तमेव च । त्रयोदशे तु वै खड्गं तोसरन्तु चतु-
र्दशे । करे पञ्चदशे दण्डं षोडशे शक्तिमेव च । वज्रं सप्त-
दशे पाणौ कवचं षष्ठचन्द्रे १८ । परशुं नन्दचन्द्राक्षौ १९
विंशके चार्जुदं करे । एकविंशे शये चैव लोहभेदन-
मेव च । द्वाविंशे वै तुरष्कास्त्रं त्रयोविंशे तु शङ्खं
कम् । पुस्तकन्तु चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु विष्टरम् ।
षड्विंशे सुदुगरं पाणौ चमसं सप्तविंशके । वामा-
दिमे करे कुण्डलीमयन्तु द्वितीयके । भीनं तृतीयके
हस्ते चतुर्थे बीजपूरकम् । पञ्चमे पात्रमत्रैव षष्ठे
चैव सुवन्तं करे । सप्तमे कार्मुकं पाणौ डमरुं चाष्टमे
करे । नवमे प्राङ्कुटं हस्ते खट्वाङ्गश्चैव दिक्करे ।
चामरं रुद्रमे चैव द्वादशेऽत्र कुठारकम् । खेटं त्रयो-
दशे चैव कुलसत्र चतुर्दशे । सदां पञ्चदशे पाणौ षो-
डशे सुसलन्त्रिह । शङ्खं सप्तदशे हस्ते पाशसटादशे
करे । पट्टिशं नन्दचन्द्राक्षौ १९ वीरभद्रन्तु विंशके । एक-
विंशे शये टङ्कं द्वाविंशे चाजिनं करे । त्रयोविंशे तु वै
चक्रं कवचं जिनेऽऽनुनिर्मलाहस्तके । पञ्चविंशे तु वै पात्रं षड्विंशे
दर्पणं शुभम् । सप्तविंशे ध्वजं हस्ते धारयन्तु दुष्टघा-
तकृत् ।

कारणानां वषट् “कारणानामथो वषट् रूपसम्बन्धिलक्षणम् ।
वषट्मिधन्तु वै पीतं जटिलं रत्नकुण्डलम् । नीलवस्त्रन्तु
रुद्राक्षभूषणं कण्ठपाण्डुरम् । चतुर्दशभुजोपेतं पिङ्ग-
भूलोचनत्वयम् । परं यमादिमे हस्ते द्वितीये वाण-

मेव च । तृतीये कुलिशं पाणौ चतुर्थे चैव पङ्कजम् ।
सुदुर्गरं पञ्चमे चैव षष्ठे सन्दंशमेव च । सप्तमे चाङ्कुशं
दिव्यं पञ्चशाखे सहोदरे । प्रथमे चाभयं वामे द्वितीये
तु शरासनम् । तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे सुगुरं शये ।
टङ्कन्तु पञ्चमे पाणौ षष्ठे कर्तारिकाभिह । करे तु
सप्तमे चात्र नागपाशं दधच्छ्रिये” ।
बालवक्ष्य “बालवाख्यन्तु वै रक्तं नीलपीवं सहोदरम् ।
श्वेतवस्त्रं जटाभारं पिङ्गलं तङ्कनासिकम् । कण्ठरुद्रा-
क्षमालं तङ्कृतमस्तालपाण्डुरम् । रसचन्द्रोऽङ्करोमेतं
कञ्जालम्भनकरण्डकम् । प्रथमे मोदकं हस्ते दक्षिणे सु-
मनोहरं । द्वितीये केतकीपत्रं तृतीये शक्तिमेव च ।
चतुर्थे पङ्कजं पाणौ पञ्चमे वै सुदर्शनम् । षष्ठे सर्वायसं
बाणं सप्तमे कुलिशं करे । सन्दंशमष्टमे हस्ते पात्रं
वामादिमे त्विह । द्वितीये कुण्डिकामत्र तृतीये चैव
पट्टिशम् । वीजपूरं करे त्वये पञ्चमे शङ्खमेव च ।
कोटङ्गमत्र वै षष्ठे सप्तमे कुलिशङ्करे । अष्टमे पुस्तकं
विमद्विधाय विजयाय च” ।

कौलवक्ष्य “श्वेताङ्कुराकाराभामं तृतीयं कौलवामिधम् ।
रक्तकण्ठं पिङ्गलं वै नीलश्वेतारुणस्वरम् । सुक्ता-
रुद्राक्षमोवर्णभूषणं चन्द्रनीलकम् । अष्टादशभुजोमेतं कि-
ङ्किणीकटिस्तवकम् । वरं यमादिमे हस्ते द्वितीये
पञ्चस्तवकम् । तृतीये स्वर्णजं दण्डं चतुर्थे चैव पुस्त-
कम् । पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे सन्दंशमेव च ।
सप्तमे डमरुं पाणौ वज्रमत्रैव चाष्टमे । नवमे शृङ्ग-
कामत्र शीणगुह्याद्यनामिकाम् । अभयं चादिमे वामे
द्वितीये वै कमण्डलुम् । तृतीये चाक्षं पात्रं त्वये
चाम्बोजसुतम् । पञ्चमे चामरं शुभं षष्ठे दात्रं
कराभ्युजे । सप्तमे वज्रकीमतं श्रृङ्गं चैवाष्टमे करे ।
नवमे कदलीपत्रं दधत् सम्पत्सुखाय च” ।

तैत्तिल्य “चतुर्थे तैत्तिलं नाम श्यामवर्णं कशोदरम् ।
शोणवस्त्रं जवापुष्पमालिकं तैत्तिराननम् । विवत्पञ्च-
भुजोमेतं वण्डावद्वनितम्बकम् । प्रथमे दक्षिणे हस्ते
ओषधं सुमनोहरम् । खड्गमत्र द्वितीये वै तृतीये चैव
पुस्तकम् । अक्षस्तव करे त्वये पञ्चमे बाणमेव च ।
षष्ठे सुदर्शनं दिव्यं सप्तमे कुलिशं त्विह । अष्टमे
तु श्रुवं पाणौ नवमे चैव सुदुर्गरम् । दशमे चाङ्कुशं
हस्ते पात्रं वामादिमे करे । द्वितीये खेटकं चैव
तृतीये वारजं शुभम् । चतुर्थे कुण्डिकामत्र पञ्चमे

चैव कार्मुकम् । षष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं
सितम् । श्रुवं चैवाष्टमे हस्ते नवमे टङ्कमत्र हि ।
दशमे तु करे पाशं विभ्राणं यत्वनः श्रिये” ।
गरस्य “पञ्चमं चात्र विज्ञेयं करणन्तु गराभिधम् । गोमुखं
चित्रितपीवं धूसरं लोहितान्तरम् । पञ्चपञ्चरभुजो-
मेतं कतपद्माक्षभूषणम् । चादिमे दक्षिणे शक्तिं द्वि-
तीये चक्रमेव च । तृतीये श्रीफलं हस्ते चतुर्थे चैव
पङ्कजम् । पञ्चमे पुस्तकं रम्यं षष्ठे बाणं मनोह-
रम् । सप्तमे मोदकं शङ्खं कुलिशं चाष्टमे करे ।
नवमे वज्रपीमतं दशमे वीरभद्रकम् । एकादशे तु
सन्दंशं पञ्चशाखे मनोहरे । अमीतिसुत्तरादिमे द्वि-
तीये शङ्खमत्र हि । पात्रमत्र तृतीये वै चतुर्थे चैव चा-
मरम् । पञ्चमे डमरुं हस्ते षष्ठे चैव शरासनम् ।
सप्तमे कुण्डिकामत्र चाष्टमे दशचक्रकम् । नवमे तु
करे वंशं दशमे चैव दर्पणम् । एकादशे तु रुद्रास्त्रं
विभ्राणं कीर्त्तिस्तुल्यश्रिये” ।

वशिजः “वानरास्यं वशिक् धूसरं पीतवस्त्रं दृषासनम् ।
जिनरुद्राङ्कुराद्युतं चेदं षष्ठं कनकभूषणम् । वरमाकर्षादिमे
हस्ते द्वितीये चाक्षस्तवकम् । तृतीये शक्तिकामत्र मो-
दकन्तु चतुर्थे । पञ्चमे कुलिशं हस्ते षष्ठे शक्तिं क-
राभ्युजे । सप्तमे वैष्णवं दण्डं खड्गमत्रैव चाष्टमे ।
नवमे पाशमत्रैव दशमे चैव वै ध्वजम् । एकादशे तु-
ष्कास्त्रं द्वादशे वै सुदर्शनम् । सौम्यादिमे करेऽमीतिं
द्वितीये वै कमण्डलुम् । वीजपूरं तृतीयेऽत्र पानपात्रं
चतुर्थे । पञ्चमे पञ्चवक्त्राक्षं षष्ठे चैव तु पट्टिशम् ।
सप्तमे चामरं हस्ते खेटकं चाष्टमे शये । नवमे
चाङ्कुशं पाणौ दशमे हलमेव च । एकादशे करे
रम्यं दर्पणं चातिनिर्मलम् । द्वादशे धारयत् शङ्खं
लक्ष्मीसौभाग्यवद्भये” । (पञ्चवक्त्राक्षं पञ्चसुखरुद्राक्षम्)

भद्रायाः “व्याघ्रचर्मश्वरा भद्रा श्वेताभा गर्दभानना ।
सप्तवाङ्ममायुक्ता त्रिपदा लोहभूषणा । कर्तिकामादिमे
दशे द्वितीये तु गदाभिह । तृतीये सायकं हस्ते
चतुर्थे चन्द्रहासकम् । खेटमूर्ध्वं करे वामे तदधश्चैव
कार्मुकम् । पात्रमश्वादिमे वामे धारयन्ती रिपोर्भिये”
शकुनेः “अष्टमं शकुनिप्रख्यं करणं हरितपत्रम् । प्रबालभू-
षणोमेतं शक्रगोपनिभास्वरम् । रसपञ्चरभुजोमेतमेख-
वक्त्रं दशोदरम् । चादिमे रविजे चक्रं द्वितीये वरमेव
च । अक्षस्तव तृतीये तु त्वये चैव तु पङ्कजम् । ष-

द्विमे मोदकं हस्ते षष्ठे वज्रं कराभ्युजे । सप्तमे तो-
मरं पाणौ शक्तिमत्तैव चाष्टमे । नवमे हस्तिजन्दनं
दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे करे बाणं द्वादशे चा-
ङ्कुशं शये । त्रयोदशे गदामत्तं शङ्खं वामादिमे करे ।
चतुर्थे द्वितीयेऽत्र तृतीये वै कमण्डलुम् । वीजपूरं
करे त्वर्ये पञ्चमे पात्रमेव च । षष्ठे कराभ्युजे शङ्खं
सप्तमे कुलमेव च । परिधं चाष्टमे हस्ते दण्डं नवमे
करे । खेटकं दशमे पाणौ धनुस्कादशे शये । द्वादशे
पात्रमेव त्रिशूलं त्रयोदशे । दधानं अथैव भूत्यै
विजयाय सुखाय च । तापाय चैव शत्रूणां विशेषेण
समर्चितम् ।

चतुष्पदस्य "चतुष्पदाभिधं चात्र नवमं कथ्यते जय ! । क-
र्णवर्णं चतुष्पादं चतुरास्यं जटान्वितम् । मनुष्यास्तु
वै पूर्वं दक्षिणं चैव गोमुखम् । अजास्यं पश्चिमन्तस्य
चोत्तरं शूकराननम् । मनुष्याकारवत् सर्वं त्रिकण्ड-
विनिर्गतम् । पीतवस्त्रं दृढवक्त्रं नीलसक्तविभूषणम् ।
वसुपल्लवभुजोपेतं दीर्घनासं महाजवम् । दक्षिणाद्ये
करे शक्तिं द्वितीये चाक्षस्त्रकम् । सुदर्शनं तृतीये तु
चतुर्थे चैव पङ्कजम् । पञ्चमे सुहरं चैव षष्ठे मोद-
कमेव च । सप्तमे तु गदां पाणावष्टमे चाङ्कुशं शये ।
नवमे तु करे बाणं दशमे खड्गमेव च । एकादशे करे
दत्तं द्वादशे शक्तिमत्तं हि । त्रयोदशे शये चात्र तो-
मरं सुदृढं शुभम् । चतुर्दशे तु वै वज्रं वामाद्योऽभीति-
मेव च । कमण्डलुं द्वितीये वै तृतीये शङ्खमेव च ।
चतुर्थे वीजपूरं वै पञ्चमे टङ्कमेव च । षष्ठे पात्रं सु-
धापूर्यं सप्तमे च त्रिशूलकम् । अष्टमे पात्रमेव
नवमे धनुरेव च । दशमे खेटकं हस्ते दण्डमेकादशे
करे । द्वादशे पट्टिणं पाणौ कुलमेव त्रयोदशे । शङ्खं
चतुर्दशे विभ्रदुगोवद्व्यै सुपूजितम् ।

केशस्य "नागास्यं दशमं रक्तं नीलवस्त्रं जटाधरम् ।
मनुष्याकारमेवैतन्मस्तकन्यस्ततत्फलम् । विद्यदुगुण-
भुजोपेतं सक्तास्त्राभूषणम् । प्रथमे मोदकं दक्षे
द्वितीये चैव पङ्कजम् । अक्षस्त्रं तृतीयेऽत्र वरन्तये
कराभ्युजे । पञ्चमे तु करे चक्रं षष्ठे वज्रं वै शये ।
सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्तैव चाष्टमे । नवमे मो-
ज्ज्वलं दत्तं दशमे चन्द्रहासकम् । बाणमेकादशे हस्ते
द्वादशे चाङ्कुशं शये । त्रयोदशे गदामत्तं त्रयोदशे
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दातुं वामे पात्रं चा-

दिमे । वीजपूरं द्वितीयेऽत्र तृतीये वै कमण्डलुम् ।
चतुर्थे चाभयं हस्ते पञ्चमे शङ्खमेव च । षष्ठे करा-
भ्युजे शङ्खं सप्तमे कुलसुत्तमम् । पट्टिणं चाष्टमे हस्ते
नवमे दण्डमत्तं हि । दशमे खेटकञ्चैव धनुस्कादशे
करे । द्वादशे पात्रमेव त्रिशूलञ्च त्रयोदशे । चतु-
र्दशे दशस्य वै करे पञ्चदशेऽर्जुदम् । दधानं विजया-
योग्यं कुर्वीताभयदं नृणांम् । (दशस्य दशसुखसहासम्)
किन्तुप्रस्य "एकादशन्तु किन्तुत्तं करणं कथ्य-
तेऽधुना । गोचीरधवलं चैतत्पीतवस्त्रं हयाननम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं दालिंशदुवाङ्गसंयुतम् । वरञ्चैवा-
दिमे दक्षे द्वितीये चाक्षस्त्रकम् । तृतीये सोज्ज्वलं
चक्रं त्वर्ये चाङ्कुशं कराभ्युजे । पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे
वै कुलिशं शये । सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्तैव चा-
ष्टमे । नवमे शङ्खमेव दशमे खड्गसुत्तमम् । एका-
दशे तु वै बाणं द्वादशे शृणिमेव च । त्रयोदशे ग-
दामत्तं दशस्य चतुर्दशे । करे पञ्चदशे पुष्पीं परशु-
ञ्चैव षोडशे । चतुर्दशे वामे द्वितीये वै कमण्ड-
लुम् । शङ्खमत्तं तृतीये वै चतुर्थे वीजपूरकम् । पञ्चमे
चासवं पात्रं षष्ठे शङ्खं मनोहरम् । सप्तमे कुलम-
त्तैव चाष्टमे पट्टिणं शये । नवमे वैष्णवं दण्डं दशमे
खेटमेव च । चापमेकादशे पाणौ द्वादशे पात्रमेव
हि । त्रयोदशे त्रिशूलं वै टङ्कमत्तं चतुर्दशे । वीणा-
मिष्ठीन्दुः हस्ते च ध्वजञ्चैव तु षोडशे । धारयद्वा-
रिणां ध्वज्यै पूजनीयं विपश्चिता । विद्यालाभाय
रन्तुष्टिजयादिमुखार्थिना । किन्तुप्रसिति या पाठः ।

राशोनां मेघस्य विष्णुधर्मोत्तरात् "मेघवक्त्रो नरो रक्तो द्विभुजः
पङ्कजासनः । ज्ञानसुहाकरः पीतवसनः वनकाङ्क्षुदी" ।
उषस्य "वृषाननो नरः शुभो रक्तवस्त्राक्षकुण्डिकः" ।
मिथुनस्य "पुमान् गदी सवीणा च योषिञ्च मिथुनं मितम्" ।
कर्कटस्य "कर्कटः कपिलः श्यामः कूर्मसुहाधरो नरः" ।
सिंहस्य "सिंहवक्त्रोऽरुणोऽजस्यो द्विभुजोऽभयपालयुक्" ।
कन्यायाः "शुक्लासिन्धु मिता कन्या द्विभुजा पङ्कजासना" ।
तुलायाः "तुलाधरो नरो गौरः पिङ्गनेत्रः कजासनः" ।
दृष्टिकस्य "दृष्टिकस्यो नरः पिङ्गो द्विभुजो मर्कटाननः ।
दक्षे दृष्टिकमालाधृक् वासे पात्रं सुरायुतम्" ।
धनुषः "अश्ववक्त्रो नरसापी ज्याकृष्टकरदक्षिणः" ।
मकरस्य "अश्वकुण्डलीधरो नीलो मृगवक्त्रो नरो हि मः" ।
कुम्भस्य "मकरास्योऽसितोऽजस्यो रित्तकुम्भो नरो घटः" ।

मीनस्य “मत्स्ययुग्मस्थितः श्यामो मत्स्यहस्तो महोदरः ।
मत्स्यवक्त्रो नरो मीनो हरिर्न्याग्विभूषणः” ।

कालस्य विश्वकर्मशास्त्रात् “कालः करालवदनो नित्यगन्ध
विभीषणः । पाशहस्तश्च कर्तव्यः सर्पदृष्टिकरोमवान्” ।
निमेषस्य “निमेषस्तु भवेदत्र मेचकाभोऽङ्गनीलवक्त्रः । अक्ष-
स्त्रत्वं करे दत्ते ज्ञानसुद्रामथोत्तरे । दधानो योगसं-
सिद्धेऽत्र पूजनीयो विपश्चिता” ।

काषायाः “नीलवर्णा भवेत् काषा पीतवक्त्रा त्रिलोचना ।
अष्टादशभुजोपेता ज्ञानपुस्तोसमन्विता” ।

कलायाः “युक्तावर्णा कला ज्ञेया नीलवक्त्रा त्रिलोचना ।
व्योमयज्जगद्धरुद्राक्षकण्टलस्त्रितमालिका । सुक्ताक्षमा-
लिकादक्षा वामपङ्कजसंयुता । पूजनीया विशेषेण ज्ञा-
नविज्ञानहेतवे” ।

क्षणस्य “क्षणाभिधो भवेत् पीतः सुनिपजः सुमौक्तिकः । ज-
टात्रिमौक्तिकोपेतश्चन्दनालिकपाण्डुरः । सुक्तास्त्रार्किह-
स्तोऽयं वामे स्वर्णकमण्डलुः” ।

सुहृत्तानां तत्र दिने रौद्रस्य “सुहृत्तानधुना वच्मि नामलक्ष्म-
युक्कफलैः । तत्वादिसुस्तु रौद्राख्यः श्यामश्चेतारुणच्छविः ।
श्वेतवक्त्रो महाबलवान् दक्षिणे सर्पमादधत् । वामे पात्रं
सुधापूर्णं क्षुद्रकर्मसिद्धये” ।

सुसितस्य “सिताभिधो द्वितीयस्तु श्वेतवर्णो महोदयः । श्वेत-
शोणाभवक्त्रोऽयं श्वेतसुक्ताविभूषणः । दक्षिणे पङ्कजं
गुम्भं वामे चैव कमण्डलुम् । दधानस्तु त्रियै पूज्यो
योगहृद्भैः सुखाय च” ।

श्चजपस्य “तृतीयोऽथाजपाख्यस्तु क्षणः शुभो महातनुः ।
दक्षिणे पङ्कजं नीलं वामे सर्पं महाभयम् । विभ्रद्वि-
पुलभोगाय पूजनीयो महाधिया” ।

अथार्थभटस्य “तुर्थश्चाथार्थभटाख्यस्तु नीलः शुभो महोदरः ।
दक्षिणे पुस्तकं हस्तो वामे चैव त्रिशूलकम् । दधानः
अयेमे भूत्वा विजयाय सुखाय च” ।

असावितस्य “अधुना चैव सावितः पञ्चमः कथ्यते जय ! ।
श्वेतवर्णोऽश्ववक्त्रस्तु मेचकवसनान्वितः । पुस्तकं दक्षिणे
हस्तो वामे कुण्डलन्ति निर्व्रणम् । दधद्भोगविनाशाय पूज-
नीयोऽयं हर्निशम्” ।

वैराजस्य “वैराजश्चात्र वैष्ठः श्यामवर्णो जटाधरः ।
दक्षिणे तु करे दण्डं वामे चैव खुरं करे । विभ्रद्व-
द्वजं च सौख्याय पूजनीयोऽतिभक्तितः” ।

अगन्धर्वस्य “सप्तसञ्चात्र गन्धर्वस्त्रास्त्रवर्णः कशोदरः । दक्षिणे

35. वाच. - V

वक्त्रर्को पाणौ वामे शक्तिश्च धारयन् । सौख्यहृद्भैः
यथोद्वेष्टैः पूजनीयो विपश्चिता” ।

अम्भोजितः (कुतपस्य) “अधुना चाभिजिज्ञास कथ्यते ह्यदनः
शुभः । पीतवर्णोऽतिह्रस्वस्तु तान्त्रवर्णो महोदरः ।
तृणहस्तद्वयोपेतः पूजनीयः सुखाप्तये । स एव कुतपो
नाम विज्ञातव्यो मनीषिभिः । धितृणां सुप्रियश्चैव
पिण्डहस्तोऽयवाप्ययम्” ।

रौहिणेयस्य “नवमो रौहिणेयाख्यो सुहृत्तः कथ्यते जय ! ।
गुम्भवर्णो विशालाक्षो नीलवक्त्रोऽम्भकुण्डलः । दक्षिणे
पङ्कजं पाणौ वामे मोदकमेव च । दधानः सुखसम्पत्तये
विजयारोग्यहृदये” ।

अवलस्य “अधुना कथ्यते वत्स ! दशमस्तु बलाभिधः । गौरवर्णो
ऽरुणः श्वेतवसनः स्वर्णकुण्डलः । दक्षिणे तु करे शङ्खं
वामे पङ्कजमादधत्” ।

विजयस्य “एकादशोऽधुना ज्ञेयो सुहृत्तो विजयाभिधः ।
हेमवर्णो वृहद्वातः क्षणश्चेतारुणांशुकः । अक्षस्त्र-
करे दत्ते वामे चैव कमण्डलुम् । दधत् प्रजासुखाद्याय
पूजनीयो विपश्चिता” ।

नैर्ऋतस्य “नैर्ऋताख्योऽधुना ज्ञेयो द्वादशस्तु सुहृत्तकः ।
नीलवर्णोऽत्यलमौलिः पीतवक्त्रो महाबलः । दक्षिणे तु
करे चक्रं वामे चाभयमादधत्” ।

सन्तमसस्य “त्रयोदशो भवेदत्र रक्तः सन्तमसाभिधः । ता-
म्रवक्त्रो महौजस्को रत्नहेमजकुण्डलः । शोणपङ्क-
जदक्षस्तु वामकुण्डोसमन्वितः” ।

वरुणस्य “सुहृत्तः कथ्यते चात्र वरुणाख्यश्चतुर्दशः । सु-
क्ताफलनिभश्चैव सुक्ताहारविभूषणः । धनुर्वर्णधरश्चैव
पूजनीयः सुखाप्तये” ।

सुभगस्य “अथ पञ्चदशो ज्ञेयः सुभगस्तु हरितप्रभः” ।

शरातो अतिरौद्रस्य “अथो निशाचरान् ब्रूमी सुहृत्तान् ति-
थिसंख्यकान् । तत्वादिसोऽतिरौद्राख्यः क्षणवर्णोऽरु-
णांशुकः । चतुर्भुजोमहाकूरः सास्यसङ्घटकोवलः ।
आदिमे दक्षिणे विभ्रत् कौशिकश्चातिभीषणम् । द्वितीये
तु करे सर्पं वामोर्द्धे त्वय वै करे । सन्दंशं तदधः पात्रं
विभ्राणः सर्वविघ्नहा” ।

महागन्धर्वराजस्य “महागन्धर्वराजाख्यो द्वितीयस्तत्र चैव
हि । क्षणशुभाक्षणीयो नीलवक्त्रो महाबलः । चतु-
र्भुजो विशालाक्षो गौरवर्णो जटाधरः । आदिमे
दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामोर्द्धे कोरं

नदधस्यो तु पालकम् । धारयन्निष्टसम्पत्तौ पूजनीयो
विचक्षणैः ।

३६ विष्णुस्य “तृतीयः कथ्यते चायं रात्रिजो द्रविणाभिधः ।
तप्तपानीकराभासः कण्ठनीलारुणांशुकः । दक्षिणे
प्रथमे पद्मं ह्रस्वजज्ञातिशोभनम् । द्वितीये तु करे वीणां
वायोर्द्ध्वं वीजपूरकम् । दधानः सर्वसम्पत्तिमुखायुः-
न्नीविष्टइयम् ।

३७ श्रावणस्य “श्रावणाख्यस्तनस्तुर्यो नीलवर्णोऽर्ककुण्डलः ।
नीलारुणांशुकोपेतः कण्ठनीलाब्जमालिकः । दक्षिणाद्ये
करे खड्गं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वक्त्रफीमूर्ध्नि वामे
पालसखादधःस्थिते । दधानः पूजनीयोऽयं ज्ञानविज्ञान-
सिद्धये ।

३८ वायोः “सुहृत्तः कथ्यते चायो वायुसंज्ञस्तु पञ्चमः । हरि-
द्वर्णो जवाकर्णः श्वेतवस्त्रो महाबलः । कीरभाकर्णादिभे
हस्ते द्वितीये तु ध्वजं शये । वानोर्द्ध्वे करे सीरं
द्वितीये पालमादधत् ।

३९ हस्तेः “अग्निमसंज्ञस्ततः षष्ठो जवाकुसुमसंज्ञिभः । कण्ठ-
नीलांशुकोपेतः शिखारुद्राक्षसंयुतः । दक्षिणाद्ये करे
पात्रं द्वितीये शक्तिमेव च । वामादिभे करे कीरं
द्वितीये सीरमेव च । दधानः कीर्त्तये भुक्त्यै विज-
यायुःप्रदइयम् ।

४० रात्रस्य “अधुना कथ्यते वत्स ! रात्रसाख्यस्तु सप्तमः ।
नीलवर्णोऽपदंष्ट्रस्तु नीलशुभ्रारुणांशुकः । दक्षिणाद्ये
करे पद्मं द्वितीये तु त्रिशूलकम् । खट्वाङ्गसुतरे वामे
पालसखादधःस्थिते । दधद्द्वैरविद्याताय पूजनीयस्तु
साधकैः ।

४१ दधातुः “धाता चैवाष्टमः पीतवर्णः पाटलभांशुकः । कर्ण-
स्फाटिकसौवर्णकुण्डलः कम्बुकम्बरः । पुष्पीभाकर्णादिभे
हस्ते द्वितीये चैव विष्टरम् । वामादिभे करे दण्डं
द्वितीये स्वर्णकुण्डलम् । दधानः प्रीतये भुक्त्यै विज-
याय सुखाय च ।

४२ सौम्यस्य “नवमः सौम्यनाभाय शुभ्रवर्णो विशालदन्तः । पीत-
वस्त्रो महातेजा सुक्तासर्वाङ्गभूषणः । आदिभे दक्षिणे
शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिभे करे पात्रं
द्वितीये सीरमेव च । दधानस्तुष्टये भुक्त्यै पूजनीयस्तु
सक्तिदः ।

४३ ब्रह्मणः “दशमस्यात्र विज्ञेयो सुहृत्तो ब्रह्मसंज्ञकः । पीत-
वर्णः शुक्रवस्त्रो जटासुकुटसंयुतः । कण्ठरुद्रालुमाळोऽयं

भालपाण्डुरचन्दनः । सुवर्णकुण्डलोमेतः कटिसूत्रो-
त्तरीयवान् । अक्षसूत्रं यमादिस्ये द्वितीये चैव
पङ्कजम् । वानोर्द्ध्वं तु सुवर्णहस्तो पुस्तकनदधःकरे ।
दधत् सौवर्णसूक्तानां लाभाय विजयाय च ।

४४ वाक्पतेः “एकादशोऽधुना ज्ञेयो वाक्पतिर्नाम नामतः ।
सुवर्णवर्ण एवायं कण्ठशुभ्रारुणांशुकान्वितः । कुण्डलोभाकर्णा-
दिहस्ते तु द्वितीये सीरमेव च । वामादिभे करे कीरं
द्वितीये नीरजं दधत् । प्रज्वालामकरचैव कार्यानिष्पत्ति-
साधकः ।

४५ पौष्णस्य “द्वादशस्यात्र विज्ञेयो पौष्णनामा सुलोहितः । पीत-
वस्त्रो जटामौलिर्मुनिपुष्पकतश्चरितः । तुन्दिलः सोप-
वीती च नीलकीलकपाण्डुरः । दक्षादिभे करे वीज
पूरकं शुभ्रवर्णकम् । द्वितीये वारिजं पाण्यौ पात्रं
वामादिभे करे । सन्दंशन्तु द्वितीयेऽयं वारयन् वैरि-
तापदः ।

४६ वैकुण्ठस्य “जयाधुनात्र वै कथ्यो वैकुण्ठाख्यस्तुर्योदशः । पाद-
जान्वलशुभ्रोऽयं कण्ठान्तरुणवर्णकः । अलिबर्णस्तु
केशान्ते कुण्डलानेकरत्नजः । दक्षिणाद्ये करे पुष्पी-
नस्तुजन्तु द्वितीयेके । केकिपिच्छन्तु वामाद्ये द्वितीये
चातपत्रकम् । दधानः कीर्त्तये भुक्त्यै पूजनीयः द्विता-
स्तुजः ।

४७ समीरणस्य “चतुर्दशोऽधुना ज्ञेयो नामतस्तु समीरणः ।
जलनीलनिभश्चैव शुभमारकतद्युतिः । पीतनीलारुण-
प्रान्तवसनः स्निग्धलोचनः । तालपत्रं यमादिस्ये द्वितीये
नीलनीरजम् । वामादिभे करे पात्रं द्वितीये नीलरुक्म-
जम् । दधानो यच्चनो भूयै बालवृद्धैश्च सुखाय च ।

४८ नैर्ऋतस्य “अथ पञ्चदशो ज्ञेयो सुहृत्तो नैर्ऋतोऽरुणः ।
मेघकामविनेतस्तु दंष्ट्रावान् वसनारुणः । स्वर्ण-
नीलभूषाढ्यः शोणालितिलकान्वितः । आदिभे दक्षिणे
बाणं द्वितीये कमलं करे । वामादिस्ये धनुर्हस्ते द्वितीये
चैव वारिजम् । दधच्छान्त्यै सुभोगाय बलाय विज-
याय च ।

४९ अहोरात्रस्य “एते निशाचराः ख्याता सुहृत्ताः सकलास्तव ।
अहोरात्राभिधस्यात्र कण्ठपद्मादिमूर्धजः । कण्ठपादा-
न्तशुभ्रोऽयं द्विभुजो दीर्घगोषिकः । सार्धं चन्द्रजटा-
मौलिः पिङ्गलश्चसुलोचनः । कण्ठरुद्रालुमाळोमेतः
कण्ठशुभ्रारुणांशुकान्वितः । कर्कं दक्षे दधानोऽयं वामे चैव
विधुन्तुदम् । इष्टापूर्त्तप्रसिद्धार्थं पूजनीयो कनीधमिः ।

शुक्रपक्षस्य "शुक्रपक्षो नरः शुक्रो जटाशृङ्गसंयुतः । शेष-
वस्त्रो विशालाक्षो भालालितिलकान्वितः । सूर्यमाकर्षे
दधानोऽयं वामे चन्द्रजम्ब्विकम् । पूजनीयो महाभक्त्या
प्रतिपक्षं सिते सिते । अस्य द्वादश भेदाः सुविज्ञेया
वर्णभेदतः । पूजनीयाबलाद्याय प्रतिमासन्तु भेदतः" ।

कण्ठस्य "शृङ्गामासः कण्ठपक्षस्तु सितशोणास्वरो वली ।
सूर्यविम्बं यमे विभ्रद्वामे दामं ससुज्ज्वलम् । पूज-
नीयो वलात्पथं प्रतिमासन्तु भेदतः । इत्यस्यार्कप्र-
भेदाः सुभिपक्षादिजनामतः" ।

मसस्य "स्वनामतस्तु मासः स्यात् द्विवर्णस्तु द्विदोरिति ।
नाभ्युद्विधः श्वेतकण्ठः पिङ्गलोचनमूङ्गजः । सूर्यचन्द्रा-
न्वितः संज्ञयं प्रतिमासन्तु पूज्यते । स्वनामपूर्वकमन्त्रै-
र्होमपूजावसानकैः" ।

अष्टमां हेमन्तस्य "कृत्तुपटकमयी ब्रूमीलक्ष्मणामष्टयक्षफलैः ।
हेमन्ताख्यस्तु तवाद्यः कपिलः पिङ्गकुण्डलः । पीत-
यस्त्रसमायुक्तस्त्रिजटः कण्ठगोचिकः । (गोभिर्ललाटम्
धान्यमध्वरिकाद्यस्तु वामपात्रपिधानकः । पूजनीयो-
विभूयर्थं धान्यसम्पत्तिश्चक्ष्ये" ।

शिशिरस्य "शिशिराख्यो द्वितीयस्तु चरित्योतनिभारुणः ।
पीतकुण्डलकर्णस्तु कण्ठगोचिकः । मधुद्रुम-
प्रस्तनाङ्गपात्रमाकर्षे करान्वुजे । वामे धान्यशरावन्तु
धारयन्निष्ठश्चक्ष्ये" ।

वसन्तस्य "विष्णुपकरणोक्तस्तु ज्ञातव्योऽत्र वसन्तकः" ।

ग्रीष्मस्य "ग्रीष्माभिधश्चतुर्थस्तु धूसरो रूक्षमात्रकः । अक्षस्त्रार्क-
हस्तस्तु वामे शुभ्रातपत्रयुक् । रोगसन्तापनाशाय पूज-
नीयोऽरिपक्षहा" ।

पश्चादाः "पञ्चमस्तोयदत्तस्तु हरिद्रुवर्णोऽरुणेषणः । ताम्र-
वर्णोऽशुकोपेतः कण्ठविद्रुमकुण्डलः । मीनमाकर्षे दधा-
नोऽयं तोयपूर्णघटं परे । मेघमालाष्टतश्चैव विद्रुहृन्-
दीप्तिमान् । हरिताम्रिदलैः पूज्यो पुष्टिमन्तुष्टिश्चक्ष्ये" ।

शरदः "शरदस्तुरथो षष्ठश्चन्द्रगौरः सुलोचनः । कण्ठमौ-
क्तिकमालस्तु कर्णचन्द्रजकुण्डलो । चन्द्रविम्बं करे
दक्षो वामे चामृतज घटम् । दधानः पूजनीयोऽयमा-
युर्द्वयै सुखाय च" ।

दक्षिणायनस्य "दक्षिणायनसंज्ञोऽयं श्यामः सोमेन्द्रलोचनः ।
पीतवस्त्रो दृक्कुण्डः कर्णिकारदनश्रुतिः । बीजाङ्गु-
रग्रावार्कः खनित्रोत्तरहस्तकः । पूजितः सिद्धये नित्यं
धनधान्यसम्पत्तिश्चक्ष्ये" ।

उत्तरायणस्य "उत्तरायणसंज्ञोऽयं शुभ्रवर्णः विशालदक् । मञ्जि-
वसनोपेतः स्वर्णसुतायिभूषणः । पुस्तकं दक्षिणे हस्ते
वामे तु रविबिम्बकम् । दक्षिणोत्तरौ घटे चैव पूजनीयस्तु
कीर्तये" ।

१।१ उत्तरायणस्य प्रभवस्य "अथ संवत्सरात् ब्रूमी नामलक्ष्मणाला-
दितः । प्रभवाख्यो भवेदाद्यः पीतवर्णो महोदरः ।
नीलवस्त्रसमसायुक्तो दक्षे काञ्चनकुण्डलः । वामे स्नाटिक-
वर्णस्तु पृष्ठलम्बिजटावयः । दक्षिणे प्रथमे शक्तिं
पङ्कजन्तु द्वितीयके । वामादिमे शरावन्तु बीजपूर्णं
करान्वुजे । द्वितीये चैव सन्दंशं दधानः पुष्टिश्चक्ष्ये" ।

१।२ विभवस्य "विभवख्यो द्वितीयस्तु नीलपीतारुणकविः । पीत-
शुभ्रान्वस्त्रोऽयं कण्ठे पद्माङ्गुमालिकः । दक्षिणाद्ये शरं
पाशौ द्वितीये नीलपङ्कजम् । सन्दंशोत्तरादिस्थे द्वितीये
चैव कार्मुकम् । दधद्भिभूतये नित्यं पूजनीयो विपश्चिता" ।

१।३ शुक्लस्य "शुक्लनामा तृतीयस्तु श्वेतपङ्कजसन्निभः । कण्ठ-
पद्माङ्गुमालोऽयं शुभ्रान्ताल्लिवस्त्रहृत् । दक्षिणाद्ये शरा-
वन्तु द्वितीये बाणमेव च । दर्पणोत्तरादिस्थे द्वितीये
चैव कार्मुकम् । दधानो भूतये सर्वैः पूजनीयः कृता-
त्मभिः" ।

१।४ प्रमोदस्य "प्रमोदाख्यश्चतुर्थस्तु नीलवर्णो महोदरः । श्वेतव-
स्त्रोऽजसङ्काशो योगपट्टोत्तरीयवान् । दक्षिणाद्ये तु स-
न्दंशं द्वितीये सीरमेव च । वामादिमे शरावन्तु द्वितीये
नीलपङ्कजम् । दधत् सौख्याय भोगाय विजयाय
महाय च" ।

१।५ प्रजापतेः "प्रजापत्याख्य एवात्र पञ्चमः स्वर्णसन्निभः । शो-
णभूषणयस्त्राट्टस्तुन्द्रो गौरपाण्डुरः । अक्षस्त्रार्क-
यमादिस्थे द्वितीये परशुं करे । शरावन्तुत्तरादिस्थे
द्वितीये पुस्तकं दधत् । प्रजाद्वयै विभूयै च पूज-
नीयो विजानता" ।

१।६ अक्षिरामः "अक्षिराख्यस्ततः षष्ठो वर्णशुभ्रोऽतिलोमशः ।
ताम्रवस्त्रो महातेजा द्वादशाङ्गसचन्दनः । पवित्र-
दर्भपाणिस्तु जटामण्डितमस्तकः । ज्ञानखड्गमन्तु दक्षाद्ये
द्वितीये समिधहरे । वामादिमे शरावन्तु ब्रह्मदण्डं
द्वितीयके । दधत् सृष्टिजितो भूयै अयमे च सुखाय च" ।

१।७ श्रीसुखस्य "सप्तमः श्रीसुखाख्यस्तु पीतवर्णो विशालदक् ।
पाटलावसनोपेतो दीर्घकर्णालकारुणः । सुवर्णरत्न-
भूषाट्टः सर्वानर्थविघातकत् । श्रीफलं दक्षिणादिस्थे
द्वितीये चैव पङ्कजम् । पुस्तकशोर्द्धमे वामे सधस्तु

- शरावकम् । दधानः पुष्टये लक्ष्म्यै चन्दनादिभिरर्चितः ।
 १।८भावस्य “भावाभिधोऽष्टमस्तत्र नीलशुभ्राण्युच्छ्रविः । पीत-
 कृष्णारुणप्रान्तवसनश्चित्तकुण्डलः । सुक्ताविद्गुप्तमालो-
 ऽयं जटापिङ्गाच्च एव च । दक्षिणे प्रथमे पुस्तकं-
 कन्तु द्वितीयके । वामोर्द्धगे करे शूलं तदधः पात्रमा-
 सवम् । विम्वत्पूजनीयस्तु धान्यलाभाय वै श्रिये” ।
 १।९यूनः “नवमोऽत्र युवाख्यस्तु पाटलाभोऽरुणक्षेत्रः ।
 नीलवस्त्रजटोत्तुङ्गो रत्नमेककुण्डलः । दक्षिणे प्रथमे
 शङ्खं द्वितीये तु सुदर्शनम् । वामादिमे करे पात्रं
 द्वितीये नीलपङ्कजम् । विभ्राणः कालये पूज्यो लक्ष्मी-
 सौभाग्यवृद्धये” ।
 १।१०धातुः “धाता चैव प्रविज्ञेयो दशमः पिङ्गलोचनः ।
 हस्तशुभ्राण्यप्रान्तवसनः श्वेतकुण्डलः । शरावसादिमे
 दक्षे द्वितीये बीजपूरकम् । वामोर्द्धगे करे पुष्पीं नील-
 मिन्दीवरन्तः । जयाय पुत्रसम्पत्तयै पूजनीयः
 सुभक्तितः” । (दधदिति शेषः)
 १।११ईश्वरस्य “ईश्वराभिध एवात्र ज्ञेय एकादशोऽप्यसौ । कैरवा-
 भस्त्रिनेत्रस्तु जटाखण्डेन्दुमौलिकः । सुक्तास्फाटिकर-
 द्राक्षभूषणस्तुङ्गनासिकः । त्रिशूलमादिमे दक्षे द्वितीये
 शीरेमेव च । शरावसादिमे वामे द्वितीये चैव पुस्तकम् ।
 विभ्रत् सौख्याय पूज्योऽसौ योगवृद्धौ सुताप्रये” ।
 १।१२वज्रधान्यस्य “वज्रधान्याख्यः पीतनीलारुणच्छ्रविः ।
 पीतवस्त्रो विशालाक्षस्तुन्दिलोदीर्घगोधिकः । जवाकुत-
 ममालोऽयं कवचो गजकुण्डलः । दक्षिणाद्ये करे कुम्भं
 सौवर्ण्यं सर्वधान्यकम् । बीजपूरपिधानन्तत् खचिताने-
 करत्नकम् । द्वितीये उभरं वामे चोर्द्धे नीलकनीर-
 जम् । द्वितीये तु करे शीरं दधानः सर्वधान्यकम् ।
 सिद्धये पूजितो नित्यं स्नानामाद्यैस्तु संस्कृतः” ।
 १।१३प्रसाधिनः “प्रसाधिसंज्ञकश्चाटुः शुक्लवर्णो महाभुजः ।
 जटात्रितयसंयुक्तो दीर्घमालोऽर्ककुण्डलः । शोणनीला-
 स्वरोपेतः काञ्चनानेकसद्विकः । पिकमाकर्षादिमे हस्ते
 द्वितीये कम्बुमेव च । पाशं वामोर्द्धगे हस्ते तदध-
 शान्बुपात्रकम् । दधानो वैरिघाताय स्ववर्गस्यैव पुष्टये” ।
 १।१४विक्रमस्य “विक्रमाख्यो द्वितीयस्तु नीलशुभ्रो महोदरः ।
 पीतवस्त्रो वृहद्बालः कण्ठमौक्तिकालिकः । आदिमे
 दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिमे करे
 पात्रं पाशमत्र द्वितीये । दधानोऽतिबलायाय
 पूजनीयस्तु यत्नतः” ।

- २।१५वस्य “वृषाभिधस्तृतीयस्तु श्वेतगौरो विशालवक्त्रः । स्फु-
 लरोमाऽतिसंछुटः केतकीदलकर्णयुक् । पीतप्रान्ताङ्गो-
 पेतवसनः कटिघण्टिकः । आदिमे दक्षिणे पाशं द्वितीये
 शङ्खमेव च । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये मृगमेव च ।
 धनधान्यप्रवृद्धये पूजनीयोऽतिसादरम्” ।
 २।१६चित्तमानोः “चतुर्थचित्तमान्ताख्यश्चित्तयोऽरुणशुभ्रः ।
 सुक्तागर्भेनिभश्चैव वरदः खर्णकुण्डलः । सुक्ताक्षजन्तु
 दक्षाद्ये द्वितीये चैव पाशकम् । वामादिमे करे
 कम्बुं द्वितीये पङ्कजं शुभम् । विभ्रदानन्दसम्पत्तयै
 प्रतापार्थविष्टये” ।
 २।१७सुभानोः “पञ्चमस्तु सुभान्ताख्यः शुभ्रशोणरुचिः शुभः ।
 कण्ठत्रिरेखाशोणस्तु जटाकाञ्चनसंज्ञिभः । आदिमे दक्षिणे
 पद्मं द्वितीये शङ्खमुज्ज्वलम् । वामोर्द्धे तु करे
 पाशं तदधःस्थे शयेऽङ्कुशम् । विभ्राणः सुखदः शान्त्यै-
 रिषुपक्षजयाय च” ।
 २।१८तारणस्य “अत्र संवत्सरः षष्ठस्तारणाख्यः सिताम्बरः । श्वेत-
 नीलारुणश्चैव खर्णकुण्डलभूषणः । प्रथमे दक्षिणे कुम्भं
 द्वितीये चैव पङ्कजम् । उत्तराद्ये करे पाशं द्वितीये
 शङ्खमादधत् । दुर्गत्यनेकनाशाय भूतये विजयाय च” ।
 २।१९पार्थिवस्य “सप्तमः पार्थिवाख्यस्तु तप्तकाञ्चनसंज्ञिभः । पीत-
 शोणास्त्ररश्चैव कृष्णयोऽतिसुन्दरः । सर्वरत्नविभूषाढाः
 केतकीदलमस्तकः । आदिमे दक्षिणे बाणं द्वितीये
 चैव पङ्कजम् । कार्शकञ्चोत्तरादिस्थे द्वितीये शङ्खमेव
 च । दधद्राज्यादिलाभाय पूजनीयः प्रयत्नतः ।
 २।२०अव्ययस्य “अव्ययाख्योऽष्टमश्चात्र कैरवारुणसंज्ञिभः । कृष्ण-
 नीलारुणश्चेतवसनश्चित्तकुण्डलः । कौरमाकर्षादिमे हस्ते
 द्वितीये शीरेमेव च । शङ्खं वामादिमे हस्ते द्वितीये
 पाशमादधत् । यज्जन्मभूतये नित्यं वृद्धये चायुषे श्रिये” ।
 २।२१सर्वजितः “सर्वजिज्ञवभोऽप्यत्र श्वेतनीलोऽसितप्रभः । नील-
 वस्त्रजटोत्तुङ्गः कृष्णनीरजकुण्डलः । दक्षादिमे करे
 बाणं द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे करे पाशं
 द्वितीये पात्रमेव च । दधानः पूजनीयोऽयं विजयाय
 सुखाय च” ।
 २।२२सर्वधारकस्य “अधुना कण्ठप्रतेवत्स ! दशमः सर्वधारकः ।
 कङ्कपत्निभश्चैव पाटलावसनान्वितः । नीलपङ्कजवर्णस्तु
 सुक्ताहारविभूषणः । पाशं दक्षादिमे हस्ते द्वितीये
 केतकीदलम् । शङ्खश्चोत्तरादिस्थे द्वितीये चैव पुस्त-
 कम् । दधानो विजयारोग्यवृद्धये चैव यज्जनः” ।

२।११ विरोधिनः “एकादशोऽधुना ज्ञेयो विरोधी नाम वत्सरः ।
कृष्णपाण्डुरदेहस्तु वरदो नीलकुण्डलः । कृष्णप्रान्ता-
रुणश्चैव वसनप्रान्तभूषणः । विन्धीफलान्तु दक्षाद्यो
द्वितीये श्वेतपङ्कजम् । वामादिमे करे सर्पं द्वितीये
पाशमादधत् । पूजनीयोऽरिघाताय वल्लवद्वयै च
यज्जनः” ।

२।१२ विकृतस्य “द्वादशो विकृताख्यस्तु धूसरः पिङ्गलोचनः ।
नीलशुभ्रांशुकोपेतो मेघशृङ्गजकुण्डलः । दक्षिणाद्ये करे
पाशं द्वितीये मेघशृङ्गकम् । वामोर्ध्वे करे शङ्खं पाश-
मस्मादधः करे । दधानो रोगनाशाय दुष्टशत्रुविघातकृत्” ।

२।१३ खरस्य “खराभिधानस्तादाद्यो रक्तवर्णो महोदरः । नील-
वस्त्रो वृहज्जालो घनवर्वरमूर्धजः । दक्षिणाद्ये करे शक्तिं
द्वितीये खड्गमेव च । वामादिमे करे पात्रं
द्वितीये चामरन्दधत् । शत्रुतापाय पूज्योऽसौ विज-
यायैव यज्जनः” ।

२।१४ नन्दनस्य “नन्दनाख्यो द्वितीयस्तु पीतशोषाननो वली ।
शुभ्रवस्त्रो जटालस्त्री दीर्घकर्णः कजासनः । पङ्क-
जान्तु यमादिस्थे द्वितीये शक्तिमेव च । वज्रं वामादिमे
पाशौ द्वितीये चाङ्कुशं शये । दधानः श्रेयसे भूत्यै
पूजनीयो महोदयः” ।

२।१५ विजयस्य “विजयाख्यस्तृतीयस्तु श्वेतपीतारुणच्छविः । कृष्ण-
वस्त्रः कशोत्तुङ्गजटारुद्राक्षमालिकः । अक्षस्तु यमा-
दिस्थे द्वितीये कुलिशं करे । शक्तिं वामादिमे हस्ते
द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानो विजयारोग्यद्वये
चैव पूजितः” ।

२।१६ जयस्य “जयाभिधसतुर्थोऽस्य पीतशोणः शुचिः सुखी । पीत-
वस्त्रो जटैकस्तु पीतरक्तार्णवेष्टितः । पुस्तकं प्रथमे दक्षे
द्वितीये नीलपङ्कजम् । वामादिमे करे वज्रं द्वितीये
शक्तिमेव च । दधानः शुभमाङ्गल्यद्वये चैव पूजितः” ।

२।१७ मन्त्राख्यस्य “पञ्चमो मन्त्राख्यस्तु नीलशोणशुचिः शुभः ।
स्वर्णकुण्डलसंयुक्तः कीरपक्षनिभांशुकः । मल्लिकाधन्व-
बाणस्तु मूर्वापुष्पजमालिकः । दण्डान्तु दक्षिणे हस्ते
द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिमे करे पुष्पीं द्वितीये
शक्तिमेव च । दधानः सिद्धये भूत्यै शोषिहर्गवशी-
कृतौ” ।

२।१८ दुर्घस्य “षष्ठश्चैवात्र विज्ञेयो वत्सरो दुर्घखाभिधः ।
शुकपञ्चु निभश्चैव नीलकुण्डलमन्त्रः । दक्षिणाद्ये करे
शक्तिं द्वितीये वज्रमेव च । शुकं वामादिमे पाशौ

द्वितीये सर्पमादधत् । पूजनीयो विधानेन भूकटीकुटि-
लाननः । दुष्टशत्रुविनाशाय सर्वरोगोपशान्तये” ।

२।१९ हेमलम्बस्य “सप्तमो हेमलम्बाख्यो रक्तपीतनिभच्छविः ।
शृङ्गपक्षांशुकश्चैव रत्नकुण्डलभूषणः । हेमजं पङ्कजं दक्षे
प्रथमे करपङ्कजे द्वितीये कुलिशं पाशौ वामाद्यो
पात्रसत्तमम् । द्वितीये तु करे शक्तिं दधानो
सुक्तये जय !” ।

२।२० विलम्बस्य “अष्टमस्तु विलम्बाख्यः पाटलाभः कशोदरः ।
पीतवस्त्रो वृहज्जालोजटारुखण्डेन्दुमण्डनः । प्रथमे
दक्षिणे सर्पं द्वितीये शक्तिमेव च । वामादिमे करे
पात्रं द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानः शत्रुघा-
ताय पूजनीयो विशेषतः” ।

२।२१ विकारिणः “विकारी नवमश्चाथ कृष्णनीलारुणच्छविः ।
तान्मकुण्डलवस्त्राद्यः कण्ठशोणतिरेखिकः । दक्षिणाद्ये
करे वाणं द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे धनु-
र्हस्ते द्वितीये शक्तिमादधत् । पूजनीयो विशेषेण सर्व-
रोगोपशान्तये” ।

२।२२ शर्वरिणः “दशमः शर्वरिणख्यः कृष्णशुभ्राण्यच्छविः ।
शोणवस्त्रोऽतिदीर्घाङ्गः स्थूलवर्वरमूर्धजः । दक्षि-
णाद्ये करे सर्पं द्वितीये शालमलीदलम् । कौशि-
कश्चोत्तरादिस्थे द्वितीये शक्तिमेव च । दधानः
कीर्त्तये पुष्ट्यै शत्रुभङ्गाय पूजितः” ।

२।२३ सुवस्य “एकादशः सुवाख्यस्तु शशकर्णनिभच्छविः । दुर्दुरा-
भास्वरूपेतो लोहकुण्डलसंयुतः । आदिमे दक्षिणे
हस्ते दुर्दुरं मणिसंयुतम् । द्वितीये तु करे शक्तिं
पात्रं वामादिमे करे । द्वितीये पङ्कजं द्विभूत् पूजनीयोऽ-
प्यमित्वा” ।

२।२४ शुभजतः “शुभकृत् द्वादशोऽप्यत्र नागजामः सुलोचनः ।
पाटलावसनोपेतः कृष्णकुण्डलभूषणः । दक्षिणे भीषणां
शक्तिं प्रथमे करपङ्कजे । द्वितीये हेमजं पद्मं वामाद्यो
चैव दर्पणम् । द्वितीये कुलिशं हस्ते दधत्सौख्याय
सम्पदे” ।

२।२५ शुभजतः “शुभकृत् पीतभूम्नस्तु प्रथमो नीलजाम्बरः ।
नीलभूषणसंयुक्तो रत्नसुद्राकराङ्गुलिः । घटं दक्षादिमे
हस्ते द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे करे पात्रं
द्वितीये ध्वजमेव च । दधानः श्रेयसे पुष्ट्यै पूज-
नीयोजयाय च” ।

२।२६ क्रोधिनः “क्रोधिसंज्ञो द्वितीयस्तु नीलशुभ्रः कशोदरः ।

मेचकास्वरसंयुक्तस्तुङ्गनासालिपाण्डुरः । पद्मं दक्षादिभे
हस्ते द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिभे कजं पाणौ
द्वितीये सीरमेव च । दधानो वैरिनाशाय कृष्णद्वयैः
सुपूजितः” ।

४।३ विश्वावसोः “विश्वावसस्तृतीयस्तु कृष्णपीवः सुलोढकः ।
कृष्णशुभ्राक्षप्रान्तवसनश्चितकण्डलः । ध्वजं दक्षादिभे
पाणौ द्वितीये कुलिशं शये । दधानो भूतये प्रीत्यै
नानाभोगफलाप्तये” ।

४।४ पराभवस्य “पराभवस्तु धूसरोऽक्षकाम्बरः । नीलोत्प-
लश्रुतिश्चैव लुङ्घकमेखलः । नीलोत्पलान्तु दक्षाद्ये
द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिभे करे पात्रं सन्दंशं
तु द्वितीयके । धारयन्नरिचाताय पूजनीयो विपश्चिता” ।

४।५ सुवङ्गस्य “पञ्चमस्तु सुवङ्गाख्यो हरिणाजिनसन्निभः । मेघो-
दराभवस्तोऽयं संयुतः कृष्णकम्बरः । दक्षिणाद्ये ध्वजं
पाणौ द्वितीये मेघस्तङ्ककम् । वामादिभे करे पात्रं
द्वितीये पाशमेव च । दधानो भूतये भुक्त्यै पूज-
नीयः सदा नृभिः” ।

४।६ कीलकस्य “कीलकाख्यस्ततः षष्ठः कृष्णवर्णोऽतिदीर्घदन्तः ।
नीलवस्त्रो जटाभारः कृष्णकुण्डलभूषणः । कीलकं दक्षि-
णादिस्थे द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिभे करे पाशं
सन्दंशान्तु द्वितीयके । दधानो विजयारोग्यद्वयै चैव
पूजितः” ।

४।७ सौम्यस्य “सप्तमः सौम्यनामाथ कीर्त्यते वत्सरः शुभः । नील-
पीतजटायुक्तो रम्भादलनिभांशुकः । स्वर्णपलश्रुतिश्चैव
कण्ठपङ्कजमालिकः । चन्द्रमाक्यादिभे हस्ते द्वितीये
केतकीदलम् । वामादिभे ध्वजं हस्ते द्वितीये नी-
रजं शुभम् । विभ्रतौभाग्ययोगाय पूजनीयः सुभ-
क्तितः” ।

४।८ साधारणस्य “साधारणोऽष्टमो ज्ञेयो नीलगौराक्ष-
वर्णः । पीतशोणान्तवस्त्रोऽयं स्वर्णकुण्डलरत्नयुक् ।
चन्द्रहासं यमादिस्थे द्वितीये चैव कीलकम् । वामा-
दिभे ध्वजं पाणौ सन्दंशश्चोत्तरे दधत् । घनदृष्टौ
सुखाप्त्यर्थं पूजनीयः सिताम्बुजैः” ।

४।९ विरोधकतः “विरोधकश्च विज्ञेयो नवमो वत्सरो जय ! ।
पिकामः शुक्लवस्त्रोऽयं पिङ्गश्रुजटेक्ष्णः । दक्षिणाद्ये
करे शङ्खं द्वितीये चैव वै ध्वजम् । चन्द्रहासन्तु वा-
माद्ये द्वितीये परणुं शये । विभ्राणो रोगनाशाय
शत्रुसन्तापकत् जय !” ।

४।१० परिधाविनः “परिधावी तु विज्ञेयो दशमश्चैव वत्सरः ।
इन्द्रीवरारुणश्चेतः कृष्णपीतनिभांशुकः । ब्रह्मप्रसव-
कण्ठस्तु कण्ठपङ्कजमालिकः । पिकमाक्यादिभे हस्ते
द्वितीये ध्वजमेव च । घण्टां वामादिभे पाणौ द्वि-
तीये चैव छद्मम् । दधानो दृढये चैव अयोभूति-
सुखायुषाम्” ।

४।११ प्रमादिनः “प्रमादी चापि विज्ञेयो रुद्रसङ्घोऽपि व-
त्सरः । अतसोऽष्टमश्चाथो हरिनीलारुणास्वरः । मद-
धूर्धितनेत्रस्तु तन्द्रीभूत इवाक्षसः । दण्डमाक्यादिभे हस्ते
द्वितीये दण्डमेव च । वामादिभे करे पात्रं द्वितीये
विशिनीदलम् । दधानो रोगविच्छिन्नै शत्रुभङ्गाय
यज्जनः” ।

४।१२ आनन्दस्य “आनन्दाख्यः सितः पीतवसनो द्वादशोऽल-
ङ्घि । सुक्तेन्द्रीलसौवर्णभूषणो नीलकुण्डलः । पङ्कजं
दक्षिणादिस्थे द्वितीये केतकीदलम् । वामोर्ध्वे
ध्वजं पाणौ तदधस्थे तु मोदकम् । योविद्विष्याय सं-
पूज्यो गन्धपुष्पाक्षतादिभिः” ।

५।१ राक्षसस्य “तामसानां भवेदाद्यो राक्षसो नाम वत्सरः ।
इन्द्रीवरदलाभासो हेमवस्त्रोऽर्कभूषणः । शर्कमाक्यादिभे
हस्ते द्वितीये शृङ्गमेव च । नीलोत्पलान्तु वामाद्ये
द्वितीये कुलिशं शये । दधद्गोदिनाशाय पूज्यः
स्याणुभिरेव सः” ।

५।२ अन्नलस्य “अन्नलाख्यो द्वितीयस्तु नीलशुभ्राक्षवर्णः ।
पीतप्रान्तालिवस्त्रस्तु वज्रकुण्डलभूषणः । चन्द्रहासं
यमादिस्थे द्वितीये चाक्रेकङ्कुरे । पिशितश्चोत्तरादिस्थे
परे चैव परश्वधम् । दधत् सुसम्पदेऽरीणां विजया-
यैव यज्जनः” ।

५।३ पिङ्गलस्य “पिङ्गलाख्यस्तृतीयोऽल-
ङ्घि कण्ठदाक्षसन्निभः । श्वेतप्रान्ताक्षानीलवसनः स्वर्णभूषणः । आदिभे पि-
शितं याम्ये द्वितीये सीरमेव च । कुलिशश्चैव वामाद्ये
सन्दंशान्तु द्वितीयके । विभ्राणो विजयारोग्यद्वयै चैव
पूजितः” ।

५।४ काञ्चयुक्तस्य “काञ्चयुक्ताभिधस्तुर्यो नीलकण्ठो द्वादशः ।
पीतारुणांशुकोपेतो नीलस्वर्णभूषणः । यमादिभे करे
सर्पं द्वितीये सीरमेव च । शीघ्रपालान्तु वामाद्ये
द्वितीये कीलमेव च । पूजनीयो विश्लेषेण यज्जनो
वैरिभृत्यै” ।

५।५ सिद्धार्थस्य “अधुना कीर्त्यते वत्स ! सिद्धार्थो नाम पञ्चमः ।

तप्तकाञ्चनसङ्काशो नीलशुभ्राङ्गाशुक्रः । नीलकुण्डल-
संयुक्तो सक्ताविद्रुमभूषणः । सौवर्ण्यं कलशं वास्ये
प्रथमे करपल्लवे । इन्दीवरं परे चैव कुलिशञ्चोत्तरो-
र्हृगे । वीजपूरमधस्तस्मादधानः श्रेयसे सुदे” ।

५।६।रौद्रस्य “रौद्राभिधत्ततः षष्ठः पिङ्गलः कृष्णलोहितः ।
पाटलावसनोपेतो ह्रस्ववर्चरमूर्जजः । कीरमाक्यादिमे
हृक्ते द्वितीये हृलमादधत् । कुण्डलीमिन्द्रादिमे पाणौ
यरे कुण्डलिनं शये । रोगनायाय संभुक्तप्रै पूज्योऽयं
परिपन्थिषु” । (इन्द्रो वामः)

५।७।दुर्मतेः “सप्तमः कथ्यते चायं मेघकाभः स दुर्मतिः । शङ्ख-
माक्यादिमे हृक्ते स्वर्णमेखलरत्नजम् । सर्पमत्त द्वितीये
वै कुण्डलीमिन्द्रादिमे शये । द्वितीये पुस्तकं पाणौ
दधद्विद्वेषकद्रिपोः” । (इन्द्रो वामः)

५।८।दुन्दुभेः “अष्टमे दण्डुभिर्मण्यो नीलपीयो विशालदृक् ।
सोमवर्णः सिताम्बोजवसनः कृष्णगोचिकः । जटास्रजुट
भालोऽयं स्वर्णपद्मद्युतिः शुभः । कदलीफलमाक्याद्यो
द्वितीये शङ्खमेव च । वीजपूरन्तु वामाद्यो द्वितीये
सखमङ्गरोम् । विभाणो धनधान्याय पूजनीयः
सदा ऋभिः” ।

५।९।रुधिरेशारिणः “नवमो रुधिरेशारिणी नीलशोणालिदेह-
बुक् । कृष्णप्रान्ताङ्गस्येतवसनो नीलभूषणः । लोहि-
ताम्बो जटापिङ्गः शोणचन्दनचर्चितः । रक्तोत्पलं यमा-
दिस्ये द्वितीये कुलिशं शये । पिणितञ्चोत्तरादिस्ये
द्वितीये चाङ्गुणं दधत् । वैरिभङ्गाय वै पूज्यो वा-
ल्लभ्यो हि यज्जनः” ।

५।१०।रक्ताक्षस्य “दशमश्चैव रक्ताक्षो नीलकण्ठः कशोदरः ।
पीतनीलतनुश्चैव नीलशोणालिकास्वरः । शरमाक्या-
दिमे पाणौ द्वितीये चैव पङ्कजम् । खीरमिन्द्रादिमे
हृक्ते द्वितीये चैव कर्तरीम् । दधद्दुर्वैरिविघाताय पूज-
नीयः प्रयत्नतः” ।

५।११।क्रोधनस्य “एकादशोऽधुना षष्ठः । क्रोधनाख्यो निगद्यते ।
सज्जाम्बुदण्डाङ्गः पीतशोणालिकास्वरः । लोहभू-
षणसंयुक्तः केशमध्यमपङ्कजः । दक्षिणाद्यो करे मूलं
पञ्चशुष्काद्यसंयुतम् । द्वितीये कर्तरीमत्त वामाद्यो पात्र-
मासवम् । सन्दंशन्तु द्वितीये वै दधानो वैरिहृदये” ।

५।१२।रजस्य “द्वयाभिधो भवेदत्र द्वादशो वत्सरो जय ! ।
कृष्णपीवः सुनीलाङ्गो रक्तनेत्रो जटाधरः । मेघकाङ्क-
वस्त्रस्तु नीलकाङ्कगोचिकः । आदिमे दक्षिणे सर्पं

द्वितीये चैव पाशकम् । विषकुम्भन्तु वामाद्यो द्वितीये
चैव केतनम्” । एवं पञ्चद्वादशकमष्टवत्सराणां मूर्त्यः ।

यासां देवतानां प्रतिमानां यथारूपनिर्माणसूक्तं
तासां तथारूपेणैव ध्येयता । अत्राच्युतदेवतानां ध्यान-
भेदा ध्यानशब्दे वक्ष्यन्ते । देवताप्रतिमसूक्त्यादयोऽप्यत्र ।
प्रतिमानिर्माणे इव्यभेदा मत्स्यपुराणोक्ताः ते च देवताप्रतिष्ठा
शब्दे वक्ष्यते

देवताप्रतिष्ठा स्त्री इतः । देवताप्रतिमानां विधानेन तत्र
वाचिध्यापादके अग्रे वक्ष्यमाणनिरुक्तियुक्ते संस्कार-
भेदे देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र । तद्विधानादि देवप्रतिष्ठातत्त्वे
संक्षेपेणोक्तं यथा मत्स्यपुराणे

“सौवर्णीं राजती वापि ताञ्ची रत्नमयी तथा । शैल-
दारुमयी वापि लौहशङ्खमयी तथा । रीतिकाधातु-
युक्ता च ताक्षकांसमयी तथा । शुभदारुमयी वापि
देवताङ्गी प्रशस्यते । अङ्गुष्ठपर्यं चारुं वितस्ति यावदेव
तु । गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः” ।

रीतिका पित्तलं शुभदारुमयी यस्त्रियकाष्ठसम्भवा । अङ्गी
प्रतिमा गृहेषु स्वगृहेषु । “प्रासादिष्वधिका शुभेति” वच-
नात् तत्राधिकापि शैलजा गृहे शुभदा । तन्नालनेऽ-
भ्युक्तम् “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कायार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना” । रूपक-
ल्पना रूपस्यानां देवतानां पुष्करं शादिकल्पना । गौत-
मोयतन्त्रे “काशीरी ज्ञानदा प्रोक्ता स्वर्णजापि विष्णु-
क्तिदा । तेजोदा दारुजा चैव रैत्तिकी शत्रुनाशिनी ।
ताञ्ची धर्मविद्विज्ज करोति वङ्गपौखदा । सुदे च मृण्य-
मयी प्रोक्ता प्रतिमा शुभलक्षणा । भोगदा मोक्षदा
सा तु प्रतिमा कथिता तव” । वराहपुराणे “कुड्ये
लेख्ये च मे कश्चित् पटे कश्चिच्च मानवः । पूजयेद् यदि
वा चक्रे मम तेजोऽशसम्भवे” । कुड्ये लेख्ये भित्तौ
लिखिते तथा पटे च लिखिते । चक्रे शालग्रामचक्रे ।

मत्स्यपुराणे ब्रह्ममभिधाय “एवं रत्नमयं कुर्यात् स्ना-
टिकं यार्थिवं तथा । शुभदारुमयं वापि यद्वा मनसि
रोचते । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राप्य
पञ्च शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे” । अतीते हृत्ते
“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी
पौर्णमासी च तथा अष्टा त्रयोदशी । तास्तु प्रतिष्ठा
विधिवत् कृता वरुणदा भवेत्” । अवधारसमुच्चये

मत्स्यपुराणे ब्रह्ममभिधाय “एवं रत्नमयं कुर्यात् स्ना-
टिकं यार्थिवं तथा । शुभदारुमयं वापि यद्वा मनसि
रोचते । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राप्य
पञ्च शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे” । अतीते हृत्ते
“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी
पौर्णमासी च तथा अष्टा त्रयोदशी । तास्तु प्रतिष्ठा
विधिवत् कृता वरुणदा भवेत्” । अवधारसमुच्चये

मत्स्यपुराणे ब्रह्ममभिधाय “एवं रत्नमयं कुर्यात् स्ना-
टिकं यार्थिवं तथा । शुभदारुमयं वापि यद्वा मनसि
रोचते । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राप्य
पञ्च शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे” । अतीते हृत्ते
“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी
पौर्णमासी च तथा अष्टा त्रयोदशी । तास्तु प्रतिष्ठा
विधिवत् कृता वरुणदा भवेत्” । अवधारसमुच्चये

मत्स्यपुराणे ब्रह्ममभिधाय “एवं रत्नमयं कुर्यात् स्ना-
टिकं यार्थिवं तथा । शुभदारुमयं वापि यद्वा मनसि
रोचते । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राप्य
पञ्च शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे” । अतीते हृत्ते
“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी
पौर्णमासी च तथा अष्टा त्रयोदशी । तास्तु प्रतिष्ठा
विधिवत् कृता वरुणदा भवेत्” । अवधारसमुच्चये

मत्स्यपुराणे ब्रह्ममभिधाय “एवं रत्नमयं कुर्यात् स्ना-
टिकं यार्थिवं तथा । शुभदारुमयं वापि यद्वा मनसि
रोचते । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राप्य
पञ्च शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे” । अतीते हृत्ते
“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी
पौर्णमासी च तथा अष्टा त्रयोदशी । तास्तु प्रतिष्ठा
विधिवत् कृता वरुणदा भवेत्” । अवधारसमुच्चये

“प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः । उत्तरायण-
मापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने । कृष्णपक्षे च पञ्चम्याम्
अष्टम्याञ्चैव शस्यते” । भुजबलभीमे “युगादावयने पुण्ये
कर्त्तव्या विधुवद्वये । चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽयं
पर्वसु । या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्तिता ।
गृह्याग्नविशेषेण प्रतिष्ठा कृत्तिदायिनी” । पञ्चपुराणे
“प्रतिपद्मदसोक्ता पवित्रारोहणे तिथिः । श्रियोदेव्या
द्वितीया च तिथीनामुत्तमा स्मृता । तृतीया तु भवा-
न्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी नागराजस्य
षष्ठी प्रोक्ता गृहस्य च । सप्तमी भास्करे प्रोक्ता भैरव-
स्याष्टमी तथा । दुर्गाया नवमी प्रोक्ता दशमी वासुके-
स्तथा । एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवसोक्ता चतुर्दशी । मम चैव
मुनिश्चेष्ट ! पौर्णमासी तिथिः स्मृता” । चक्रपाणिन
इति पण व्यवहारे इत्यस्मास्मिन्निप्रत्ययः “महिषासु-
रहन्तप्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने” । कल्पतरौ देवी-
पुराणम् “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।
गर्गापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः” । यस्य देवस्य
प्रतिष्ठा ध्वजारोपणे यः कालः शुभदस्तस्य गर्गापूरशिला-
न्यासे गृहहारम्भे स कालः पूजित इत्यर्थः । प्रतिष्ठासमु-
च्चये “माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि । ज्येष्ठा-
षाढकथोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्” । भविष्ये “सोमो-
दृहस्यतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः । एते सौम्यग्रहाः
प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यत्तु कर्मणि” । एतद्वारेषु प्रतिष्ठा कर्तव्या
इत्यर्थः । मत्स्यपुराणम् “आषाढे द्वे तथा मूलसुत्त-
रात्वमेव च । ज्येष्ठा श्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपद-
स्तथा । हस्ताश्विनी रेवती च पुष्योस्तु शिरस्तथा ।
अश्लेषा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते” । दीपिका-
याम् “प्राजेशवासवकरादितिभास्विनीषु पौष्णामरेज्यशशि-
भेषु तथोत्तरासु । कर्त्तुः शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे
कार्या हरेः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा” । देवीपु-
राणम् “तथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरी मता” । कल्पतरौ
देवीपुराणम् “चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखा-
र्थिभिः” । कालिकापुराणम् “प्रतिमायाः कपोलौ
द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्या
देवस्य वा हरेः । अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रति-
मासु च । यथापूर्वं तथाभावः स्वर्णादीनां न वि-

ष्णुता । अन्येषामपि देवानां प्रतिमासु च मार्थिव ! ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये” । प्रतिष्ठा त्रा-
ह्मणद्वारैव कर्तव्या । यथा हवशीर्षपञ्चरात्रे भगवद्वाक्यं
“कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यां मम मूर्तिं प्रतिष्ठया । अन्ये-
षणीयस्त्वाचार्यस्तेन लक्षणसंयुतः । ग्राह्मणः सर्व-
वर्णानां पञ्चरात्रविशारदः । ब्राह्मणानामभावे तु ज-
लियोवैश्यशूद्रयोः । क्षत्रियाणामभावे तु वैश्यः शूद्रस्य
कल्पितः । कदाचिदपि शूद्रस्तु न चाचार्यत्वमर्हति” ।
दृहद्वारदीये “नमेद् यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरि-
सेव वा । स सर्वयातनाभोगी यावदाहृतसंज्ञवम्” । आ-
हृतसंज्ञवं प्रलयपर्यन्तम् । तथा “स्त्रीणामनुपनीतानां
शूद्राणाञ्च जनेश्वर ! । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णो वा
शङ्करेऽपि वा” । कर्मादौ तु नवग्रहपूजामाह मत्स्य-
पुराणम् “नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसं न काव्यं जायते कचित्” । प्र-
तिष्ठाप्रकारस्तु विस्तरेण मत्स्यपुराणादावुक्तः । तदसम्भवे
विद्याकरवाजमेयिसम्मतोभविष्यादावुक्तो याज्ञः यथा
भविष्यपुराणम् “क्षपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूल-
मन्त्रकम् । विन्यसेद् दयाम्भोजे प्रतिष्ठा सुकृता भवेत्” ।
आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिलपञ्चरा-
त्रोक्तकर्म च कर्तव्यं तदुच्यते “सपुष्पं सकुशं पाणिं
न्यसेद्देवस्य मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्त-
रम् । ततो मूलेन मूर्त्त्यादिपीठान् संस्पृशेदिति । तत्प-
न्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् । पूजाञ्च महतीं
कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण
प्राणस्यापनमाचरेत्” । लिपिन्यासः मातृकान्यासः ।
उक्तञ्च “जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यासेन लिपिं विना ।
कृतं तत्क्षिप्तं विद्यात् तस्मात् पूर्वं लिपिं न्यसेत्” ।
कादिमतेऽपि “मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव
च । सर्वासां प्रथमं कृत्वा पश्चात्तन्त्रोदितं न्यसेत्” । एत-
द्वचनाच्च पूर्वं मातृकान्यासः पश्चात्तत्त्वन्यासः । क्रम-
दीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासश्च तत्तन्मन्त्रविशेषोक्त-
पदवर्णन्यासः । तदभावे शिरसि मूलमन्त्रेण तत्त्व-
न्यासः । तत्त्वन्यासस्तु विष्णुविधयक एव न्यासप्रमा-
णानि शारदाक्रमदीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि । प्राणप्रति-
ष्ठामन्त्रस्तु शारदात्रयोविंशतिपटलोक्तः यथा “प्राशाङ्कु-
शपुटा शक्तिर्वीथुर्विन्दुविभूषितः । याद्याः सप्त मुका-
रान्ता व्योम सत्येन्दुसंयुतम् । तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात्

तोऽसुषुप्र पदं वदेत् । प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणा-
स्ततः परम् । असुषुप्र जीव इह च स्थितोऽसुषुप्रपदं
वदेत् । सर्वेन्द्रियाण्यसुषुप्रान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्तः । ओ-
त्तप्राणपदे प्राणा इहागल्य सुखं चिरम् । तिष्ठन्त्वग्नि-
वधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः । प्रत्यसुषुप्रपदात् पूर्वं
पाशाद्यानि नियोजयेत् । प्रयोगेषु समाख्यातः प्राण-
मन्त्रो मनीषिभिः । पाशाङ्कुशपटा शक्तिरित्यनेन प्रथमं
पाशबीजं आं, ततः शक्तिबीजं ह्रीं, ततोऽङ्कुशबीजं क्रौं,
वायुर्यकारः विन्दुविभूषितः तेन यं, याद्याः सप्त सका-
रान्ता चतुर्गुणकारास्तुवादेन सप्त न तु तद्विजं बीजं,
पूर्वं पृथगुच्चारस्तु वर्णसप्तानामपि सविन्दुनाख्यापनाय ।
अन्यथापि “अङ्कुशवाङ्मनस्तावनीवरुणबीजान्युक्तानि अत्र
वायुबीजस्यैकत्वं बीजत्वेन सर्वेषां सविन्दुत्वं व्यक्तं राघ-
वमष्टोऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीविन्दुविभूषिताः इत्युक्ता
नादविन्दुविभूषिता इति व्याख्याय याद्या इत्यस्य विशे-
षणं वदति । व्योम हकारः सत्यओकारः इन्दुर्विन्दुः तेन
होम अतएव “पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः पुरस्तादुच्चार्य
यादिस्तुनिवर्णगुणं सहस्रमिति” प्रपञ्चसारोऽप्याह ।
गुणमित्यनेन होमिति पदमादाचार्यैर्व्याख्यातम् अग्नि-
वधूः स्वाहा । तेनायं मन्त्रः आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं
वं सं ह्रं हंसः असुषुप्र प्राणा इह प्राणाः । आमित्यादि
असुषुप्र जीव इह स्थितः । आमित्यादि असुषुप्र सर्वे-
न्द्राणि । आमित्यादि असुषुप्र वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राण-
प्राणा इहागल्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । असुषुप्र इति
पञ्चलदेवतानामोपलक्षणम् “अदः पदं हि यद्रूपं यत्न
मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत् स्याने
नियोजयेत्” इति नारदीयात् । वशिष्ठसंहितायाम्
“हृदि हस्तं समादाय मूलमन्त्रं संजपेत्” । मूलमन्त्रं
तत्तद्देवतामन्त्रं स च वैदिकः तान्त्रिकश्च “ओङ्कारादि-
चतुर्थ्यन्तं नमस्कारान्तमीरितम् । स्तनाम सर्वसत्त्वानां
मन्त्र इत्यभिधीयते” इति ब्रह्मपुराणीयेन ओङ्कारा-
दिचतुर्थ्यन्ततद्देवतानामरूपो वा । कालिकापुराणेऽपि
“प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ सृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राण-
प्रतिष्ठां कुर्वीत तस्या देवस्य वा हरेः । वासुदेवस्य बीजेन
तद्विष्णोरित्यनेन (१) च । तथैवाङ्कारमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठा-
माचरेद्भूरेः । तथैव हृदयेऽङ्कुषं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ।
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् । अस्मै प्राणाः
सुतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः चरन्तु अस्मै देवत्वसंख्यायै

स्वाहेति यजुरीरयन् । अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन
च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत्” । देवी-
प्रतिष्ठायाम् अस्मा इत्यत्र अस्मै देवत्वसंख्यायै इत्युक्तेः
सारस्वत्यां भेष्यां प्रास्मा इत्यत्र प्रास्मै इत्युहवत् । अङ्गम-
न्त्रैरङ्गन्यासमन्त्रैः अङ्गिमन्त्रैः प्रधानमन्त्रैः वैदिकैः ओं
मनोजूतिर्जुषतामित्यादि (२) मन्त्रैः । (यजु० २।११) । स्तप-
नात् पूर्वं बल्मीकमृत्तिकादिभिस्त्रिभिः चालनमाह हय-
शीर्षपञ्चरात्रम् “बल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभस्मना ।
चालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणासुपशान्तये । स्तपयेद्भस्म-
तोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः । नमस्तेऽस्मै सुरेशानि !
प्रणीते विश्वकर्मणा । प्रभाविताशेषजगद्भक्ति ! त्वभ्यं
नमोनमः । त्वयि संपूजयामीशे ! नारायणमनामयम् ।
रहिता शिल्पिदोषैस्तु शुद्धियुक्ता सदा भव” । तेन च
यथाशक्ति स्तपनादीतिकर्तव्यताकः प्रतिमाहृदये तन्मू-
लमन्त्रविन्यासोदेवताविशेषसन्निधिः प्रतिष्ठेति । राघव-
भट्टप्रमहोपाध्यायकपिलपञ्चरात्रेऽपि “प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः
प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते । बह्वर्थात्तान्निपातानां संस्कारादौ
प्रतेः स्थितिः । अर्थस्तद्व्यमेतस्य गीयते शाब्दिकैर्जनैः ।
विशेषसन्निधेर्यां तु क्रियते व्यापकस्य तु । तन्मूर्त्तौ भा-
वना मन्त्रैः प्रतिष्ठा सा विधीयते” । सुभस्मना गोमय-
भस्मना गन्धतोयेन चन्दनादियुक्ततोयेन । देवताज्ञानीय-
द्रव्यपरिमाणमाह ब्रह्मपुराणम् “अष्टोत्तरं पलशतं
ज्ञाने देयञ्च सर्वदा” । पलमाह मनुः “पञ्च कण्ठल-
कोभाप्रस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः” इति ।
ततश्चाष्टरत्निकाधिकलौकिकभाषद्वयाधिकतोलकत्वयेण ।
१।२।८। वैधपलं भवति एवं तथाविधाष्टोत्तरशतपल-
परिमितेन लौकिकपञ्चदशकशततयतोलकाः १६० इति ।
एवं बल्मीकमृत्तिकादिचालने सर्वाङ्गीणजलसंस्पर्शनज्ञा-
नरूपत्वात्तत्रापि अष्टोत्तरं शतपलमिति वदन्ति । बल्मी-
कमृदादिज्ञाने मन्त्रविशेषानुपादानात् “मन्त्रानादेशे
गायत्रीति” श्रुतपाणिनिखितात् गायत्र्या तत्तन्मूलम-
न्त्रेण वा ज्ञानं कारयितव्यम् । गम्भोदकज्ञाने तु शुद्ध-
वत्या (१) एतान्निन्दमित्यादि षड्कृत्यात्मिकया । देशिको
यजमानो गुरुर्वा विज्ञः । नमस्ते इत्यादि विज्ञापनमन्त्रे
देवतान्तरे च नारायणमित्यत्र तत्तद्देवतानामोहः ।
शिवलिङ्गस्यार्च्यत्वात् अर्चाविशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गस्य-
रङ्गम् । यमः “कृत्वा देवमृहं सर्वं” प्रतिष्ठाप्य च दे-
वताम् । विधाय विधिवत् पूजां तत्सोकं विन्दते भू-

वम्" । नारसिंहे "प्रतिष्ठां लक्ष्मणेदेतां नरसिंहस्य कारवेत् । सर्वपापानि संलक्ष्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । प्रतिष्ठां नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि । निष्कामो नरशार्दूल ! देहवन्नात् प्रसूच्यते । भक्त्या नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रमोदते । विधिवत् स्नापयेद् यस्तु कारयित्वा जनार्दनम् । न जातु निर्गमस्तस्य विष्णु लोकात् कथञ्च न" । नरसिंहस्य विष्णोः उपसंहारे तथा दर्शनात् । साधवोक्तामे "देवस्य प्रतिमायास्तु यावन्तः परमाणवः । तावद्वर्षसहस्राणि विष्णु लोके महीयते । राजमार्गगुहे "पुत्रोत्पत्तौ तथा आङ्गमन्त्रपाशनिके तथा । चूडाकार्ये व्रते चैव नान्नि पुंसवनेषु च । पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः । एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्यस्य विधीयते" । वृद्धिकरं आहुतिमत्यन्तव्यः । सूत उवाच "कलौ चैकाहसाध्येन प्रतिष्ठां मन्त्रवित्तवान् । मध्यमेनाधमेनापि प्रकुर्यात्तान्त्रिकोत्तमः । नित्यं निर्वर्त्य सतिमान् कुर्यादभ्युदयन्तः । विप्रान् संभोजयेच्चाथ ततो यागगृहं व्रजेत् । गणेशपञ्चदिकपालान् प्रतिकुम्भेषु पूजयेत् । स्थण्डिले पूजयेद्विष्णुं परिवारगणं यजेत् । स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि । पञ्चास्तैः पञ्चगव्यैः पञ्चसृत्पण्डकैरपि । तिलतैलैस्तथा स्नेहैः कषायैरपि सत्तमः" । तथा "जम्बुशालमल्लिवाद्यालं वटारं वकुलं तथा । एतेषां वल्कलरसः कषायः परिकीर्तितः । पञ्चपुष्पोदकैर्विधत्विपैरपि सत्तमः । तुलसीकुन्दमालूरपतागयाङ्गस्त्रिपत्रकम् । चम्पकाश्वशमीपद्मकरवीरञ्च पञ्चकम् । स्तुतिका करिदलस्य पर्वताश्वखुरस्य च । कुशबलमीकसम्भूतं सृत्पञ्चकमितीरितम् । गोमूलं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् । कुर्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कुर्याद् यथाविधि । दक्षिणां विधिवत् कुर्यात् पूर्णार्घ्यं तदनन्तरम्" । इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे नवमोऽध्यायः । नरसिंहपुराणे "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णु लोके महीयते" । ब्रह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन । स्नानीयानुलेपने तदुद्घर्तने फलमाह तत्रैव "यवगोधूमजैश्चैरुदत्योष्णेन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् । पादपीठन्तु यो दद्यात् विलपतैर्निर्घर्षयेत् । उष्णास्त्रुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रसूच्यते" देवीपुराणम् । अष्टा- "होमोयज्ञादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । कात्यायनः विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते" । कालिका- "व्याज्यद्रव्यमनादेशे लुहोतिषु विधीयते" । कालिका- पुराणम् "यहीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।

शर्करञ्चैव धृतं दधि तथा मधु । पञ्चास्तैस्मिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु" । प्रतिष्ठानन्तरं मातृस्ते "ततः सहस्रं विप्राणामथ वाष्टशतं तथा । भोजयेच्च यथाशक्तीं पञ्चाशदाथ विंशतिम्" । षोडशोपचाराः "वासनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमस्तानवसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा" । दशोपचारास्तु "पाद्यार्घ्यमाचमनीयं मधुपर्काचमने अपि । गन्धादिपञ्चकञ्चेति उपचारा दशोदिताः" । पञ्चोपचारास्तु "गन्धाद्योनैवेद्यान्ताः पूजा पञ्चोपचारिका" । उपचारद्रव्याणि शारदायाम् "पाद्यं श्यामाकटुर्वाञ्जिविष्णु क्रान्ताभिरीरितम्" । विष्णु क्रान्ता अपराजिता एतद्द्रव्ययुक्तं जलमिति शेषः । "गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रफलसर्षपैः । सद्रूपैः सर्वदेवानामेतदर्थं सुदीरितम्" । एतदुक्तं जलमित्यर्थः । "जातीलवङ्गकक्कोलैर्जलमाचमनीयकम् । व्याज्यं दधि मधुमिश्रं मधुपर्कं निवेदयेत्" । कात्यायनः "मधुपर्कं दधिधृतं मधु पिहितं कांक्षे कांक्षेन" । मधुपर्कंति स्थाने स्नानीयेति पाठः पूर्वोक्तद्रव्ययुक्तं जलमात्रं वा "गन्धवन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः" । राघवभट्टधृतम् "शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैः कुर्यात् कनिष्ठया । कति- षाङ्कशसंयुक्ता गन्धसूत्रा प्रकीर्तिता" । पुष्पाणि तत्तद्देव- देयानि "अगुरुशीरगुग्गुलुमधुपर्ककुचन्दनैः । धूप- येदाज्यसंमिश्रैश्चैर्यदेवस्य देशिकः । तत्र तत्र जलं दद्यात् उपचारान्तरान्तरे" । राघवभट्टधृतम् "सर्वोप- चारवस्तूनामभावे भावनैव हि । निर्मलेनोदकेनाथ पूर्यतेत्याह नारदः" । नारसिंहे "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णु लोके महीयते" । ब्रह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन । ब्रह्मपुराणे "देवानां प्रतिष्ठा यत्र धृताभ्यक्तमसा भवेत् । पलानि तस्यै देयानि अष्टया पञ्चविंशतिम् । अष्टोत्तर- शतं स्नाने पलं देयञ्च सर्वदा । यवगोधूमजैश्चैरुदत्योष्णेन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् । पादपीठन्तु यो दद्यात् विलपतैर्निर्घर्षयेत् । उष्णास्त्रुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रसूच्यते" देवीपुराणम् । अष्टा- "होमोयज्ञादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । कात्यायनः विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते" । कालिका- "व्याज्यद्रव्यमनादेशे लुहोतिषु विधीयते" । कालिका- पुराणम् "यहीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।

अर्घ्यपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत् । नरसिंह-
पुराणम् “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
अथ नीराजनविधिः पूजारत्नाकरे देवपुराणे “भक्त्या
पिष्टप्रदीपाद्यैश्च तावत्यादिपञ्चैः । चोषधीभिश्च मे-
ध्याभिः सर्ववीजैर्यवादिभिः । नवम्यां पर्वकालेषु यात्रा-
काले विशेषतः । यः कुर्याच्छ्रद्धया वीर ! देव्या नीरा-
जनं नरः । शङ्खभेर्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः ।
यावतोदिवसान् वीर ! देव्यानीराजनं कृतम् । तावद्वर्ष-
सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदी-
पेन सूर्यलोके च गच्छति । पर्वकाले उत्सवकाले ।
देव्या इति स्तोत्रमविवक्षितम् । अथ प्रतिष्ठितमूर्त्तौ
कदाचित् पूजाऽभावे महाकपिलपञ्चरात्रम् “एकाहं
पूजाविहितौ कुर्याद्द्विगुणमर्चनम् । त्रिरात्रे तु
महापूजा संप्रोक्षणमतः परम् । मासादूर्द्ध्वमनेकाहं पू-
जनं चेद्द्विगुण्यते । प्रतिष्ठैवोच्यते कैश्चित् कैश्चित् संप्रो-
क्षणक्रमः” । संप्रोक्षणक्रमः “संप्रोक्षणन्तु देवस्य देवस्य
त्वेति (१) पूर्ववत् । गवां रसैश्च संस्नाय्य दर्भतोयैर्विशोध्य
च । प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम् । स-
पुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मू-
लमष्टोत्तरशतं तथा । ततो मूलेन मूर्त्तौ पीठान्नं चैव
संस्पृशेत्” । इति “तत्त्वस्यासं” लिपिन्यासं मन्त्रन्या-
सञ्च विन्यसेत् । प्राणप्रतिष्ठापनान्ते प्राणस्थापनमा-
चरेत् । पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तं यथा-
विधि । यागहीनादिषु प्रायः संक्षेपेण विधिः स्मृतः ।
अथासृष्ट्यस्यर्चने तु बौधायनः “द्रव्यवत् कृतशौचानां
देवार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनमिति” । देवार्चां देवता-
प्रतिमा । तावामसृष्ट्यसृष्टानां प्रकृतिद्रव्यस्य ताव्मा-
दर्थ्येष्टं शौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठापनात् पूज्यत्वमि-
त्यर्थः इति । रत्नाकरे आदिपुराणे “खण्डिते
स्फुटिते दग्धे अष्टे स्थानविषर्जिते । यागहीने पशु-
सृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु । अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतित
स्पर्शदूषिते । दशस्तेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः ।
इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाञ्चकार ह” । अत्र
द्विष्टाङ्गहोमौ त्वावश्यकौ यथाशक्तीत्यभिधानात्
इति कश्चित् । तथा चाल्पधनानां यज्ञं विनाऽपि
पूजनमाह विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डम् “पूजाकर्म
बहिर्वेद्यां श्रद्धया भगवन्न्दन ! । न त्वत्पदलिखैर्यज्ञैर्य-
जेतेह कदाचन । विष्णुदेवनिजायस्यं यथाश्रद्धमरि-

न्दम् ! । तपसा पूजयेन्नित्यं यथादत्तधनो नरः” । यदो-
काहे वास्तुयागद्विष्टाङ्गौ तदा तन्मेषे द्द्विष्टाङ्गं
कुर्यात् तथा एकस्त्रिंशन्मौ होमत्रयं विधेयं एका-
ग्नावनेकहोमकरणे एकं परिसमूहनादिकमाह गो-
भिलः । “गणेष्वेकं परिसमूहनमिधुवर्हिः पर्युक्ष-
माज्यभागविति” । पूजादिकं प्रत्येकमेव” ।

तत्र प्रतीकसूचितामन्त्राः क्रमेण यथा

- (१) तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्वरयः । दिवोव
चक्षुराततम् ऋ० १।१२६
- (२) “मनो जूतिर्जुषतामज्यस्य दृहस्यतिर्यञ्चमिमम् तनोत्व-
रिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवास इहमादय-
न्नामो प्रतिष्ठ” यजु० २।१२
- (३) अत्र शुद्धवत्या शुद्धपदवत्या ताव तिस्र ऋचः ऋ० ८।८७
सूक्तास्थिता यथा
“एतोन्विन्द्रस्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना । शुद्धैरुक्थैर्वी-
द्व्याम शुद्ध आशीर्वान् समन्तु । ७। इन्द्र ! शुद्धो न
आगहि शुद्धः शुद्धामिहविभिः । शुद्धोरयि निवारय
शुद्धो समहि सोम्यः । ८। इन्द्र ! शुद्धो हि नो रधिं
शुद्धो रत्नानि दाशुमे । शुद्धो हवाणि जिघ्रसे शुद्धो
वाजं सिषासि । ९ ।
- (४) “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मयां पुष्णो हस्ताभ्यां
प्रतिष्ठह्वामि” यजु० १।६

विस्तरस्तु अग्निपु० ५।६ अ० आदौ उक्तो यथा

“प्रतिष्ठापञ्चकं वक्ष्ये प्रतिमात्मा तु पूरुषः । प्रकृतिः
पिण्डिका लक्ष्मीः प्रतिष्ठा योयकस्तयोः । इच्छा-
फलार्थिभिस्तस्मात् प्रतिष्ठा क्रियते नरैः । गर्भस्त्वं तु
निःसार्य मामादस्याग्रतो गुरुः । अष्टभेदशर्विशान्तं
मण्डपञ्चाधमादिकम् । स्नानार्थं कलसार्थञ्च याग-
द्रव्यार्थमर्जितः । विभागेणाङ्गभागेन वेदिं कुर्यात्तु
शोभनाम् । कलसैर्घण्टिकाभिश्च वितानाद्यैश्च भूषयेत् ।
पञ्चगव्येन सम्प्राप्य सर्वद्रव्याणि धारयेत् । अलङ्कृतो
गुरुर्विष्णुं ध्यात्वात्मानं प्रपूजयेत् । अङ्गुलीयप्रभृतिभि
मूर्त्तिपात्रं वलयदिभिः । कुण्डे कुण्डे स्थापयेच्च
मूर्त्तिपात्रं पारंगान्” (मूर्तिपात्रं मूर्तिनिर्मादशि-
लिनः) । “चतुष्कोणे चाङ्गकोणे वर्तुले पञ्चस-
न्निभे । पूर्वादौ तोरणार्थन्तु पिण्डलौदम्बरौ वटम् ।
शृङ्गं सुशोभनं पूर्वं सुभद्रं दक्षतोरणम् । सुकर्म च
सुहोतञ्च आप्ये सौम्ये ससुच्छयम् । पञ्चहस्तं तु

संस्थाप्य सोनाष्टयि(१) पूजयेत् । तोरयस्तन्मामूले तु कलसामङ्गलाङ्कुरान् । प्रदद्यादुपरिष्ठाच्च कुर्याच्चक्रं सुदर्शनम् । पञ्चहस्तप्रमाणन्तु ध्वजं कुर्याद्विचक्षणः । वैपुल्यं चास्य कुर्यात् षोडशाङ्गुलसम्मितम् । सप्तहस्तो-
च्छ्रितं चास्य कुर्यात् दण्डं समाहितः । अरुणोऽग्नि-
निभश्चैव कणः शुक्रोऽथ पीतकः । रक्तवर्णस्तथा श्वेतः
कणवर्णः क्रमाद् ध्वजाः । कुसुदः कुसुदाक्षय पुण्डरीकोऽथ
वामनः । शङ्खः कर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ।
पूज्याः कोटिगुणैर्युक्ताः पूर्वाद्या ध्वजदेवताः । जना-
ढकसुपूरास्तु पक्वविम्बोपमा घटाः । अष्टाविंशधिकशतं
कालमगच्छन्वर्जिताः । सहिरण्या वस्त्रकण्ठाः सोदका-
स्तोरणादुवहः । घटाः स्याम्याश्च पूर्वादौ वेदिकायाश्च
कोणगान् । चतुरः स्यापयेत् कुम्भानाजिघ्रेति (२) च
मन्त्रतः । कुम्भेष्ववाह्य शक्रादीन् पूर्वादौ पूजयेत्
क्रमात् । इन्द्रागच्छ देवराज ! वज्रहस्त ! गज-
स्थित ! । पूर्वद्वारञ्च ते रत्न देवैः सह नमोऽस्तु ते ।
तातारमिन्द्रमन्त्रेण (३) अर्चयित्वा यजेद् बुधः ।
आगच्छाग्ने ! शक्तियुत ! आगस्य ! बलसंयुत ! ।
रक्षाम्नेयीं दिशं देवैः पूजां गच्छ नमोस्तु ते । अग्नि-
मूर्द्धेति (४) मन्त्रेण यजेद्वा अग्नये नमः । सहिषस्य !
यमागच्छ दण्डहस्त ! महाबल ! । रत्न त्वं दक्षि-
णद्वारं वैवस्वत ! नमोऽस्तु ते । वैवस्वतं सङ्क्रमनमित्य-
नेन (५) यजेद् यमस्य । नैर्ऋतागच्छ खड्गाढर !
बलवाहनसंयुत ! । इदमर्घ्यमिदं पादं रत्न त्वं नैर्ऋतीं
दिशम् । एष ते इति (६) मन्त्रेण यजेदध्यादि-
भिर्ऋतः ४ । मकराढक ! वरुण ! पाशहस्त ! महा-
बल ! । आगच्छ पश्चिमं द्वारं रत्न रत्न नमोऽस्तु ते ।
उरुं हि राजा (७) वरुणं यजेदध्यादिभिर्गुरुः ५ ।
आगच्छ वायो ! सबल ! ध्वजहस्त ! सवाहन ! ।
वायव्यं रत्न देवैस्त्वं समरुद्धिजे नमोऽस्तु ते । वात (८)
इत्यादिभिश्चार्चदोक्षमो वायवेऽपि वा ६ । आगच्छ
सोम ! सबल ! गदाहस्त ! सवाहन ! । रत्न त्वस-
त्तरद्वारं सकुबेर ! नमोऽस्तु ते । सोमं राजान-
मिति (९) वा यजेत्सोमाय वै नमः ७ । आगच्छे-
शान ! सबल ! शूलहस्त ! वृषस्थित ! । यज्ञमण्ड-
पस्थैशीं दिशं रत्न नमोऽस्तु ते । ईशानादस्येति (१०)
यजेदीशानाय नमोऽपि वा ८ । ब्रह्मज्ञागच्छ हंसस्य !
शुक्लवप्यपहस्तक ! । सन्नोकोद्गीं दिशं रत्न यज्ञ-

स्वाज नमोऽस्तु ते । हिरण्यगर्भेति (११) यजेन्नमस्ते
ब्रह्मणेऽपि वा ९ । अनन्तागच्छ चक्राढर ! कूर्मस्या-
हिगणेश्वर ! । अधोदिशं रत्न रत्न अनन्तेश ! नमो-
ऽस्तु ते । नमोऽस्तु सर्पेति (१२) यजेदनन्ताय नमोऽपि
वा १० ५६ अ० ।

(अथाध्याये प्रतीकच्छचिता मन्त्राः क्रमेण दर्शयन्ते यथा

(१) “सोनाष्टयि नो भवान्तरा विवेशनी । यच्छानः

शर्म सप्रथाः” यजु० ३५।२१। ष्टग्वेदे तु पृथिवी इति पाठः

(२) “आजिघ्रे कलसं मह्यं त्वा विशन्ति नृवः । पुनरुज्जं
निवर्तस्व सहस्रं धुञ्जोरुधारा पयस्वती पुनर्मा विशता-
द्रविः” यजु० ८।४२

(३) “तातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सहस्रं शूर-
मिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुद्धतमिन्द्रं स्वस्ति नो
मघवा धात्विन्द्रः” यजु० २०।५०

(४) “अग्निमूर्द्धीं दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां
रेतांसि जिन्वति” यजु० २।१२

(५) “वैवस्वतं सङ्क्रमनं जनानां यमं राजानं हविषा उ-
वस्य” ऋ० १०।१४।१ अर्घर्चम् ।

(६) “एष ते निर्वृते ! भागस्त्वं जुषस्व स्वाहा” यजु० ८।१३

(७) “उरुं हि राजा वरुणसकार सूर्याय पन्थामन्वेत
वा उ । अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरतोपवक्ता हृदया-
विधश्चित्” ऋ० १।२४।८

(८) “वात आ वात मेघजं शम्भु मयोभु नो हृदे । प्रण
आयूषि तारिषत्” ऋ० १०।१८६।१

(९) “सोमं राजानमवसेऽग्निं गोभिर्हवामहे । आदित्यान्
विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च वृहस्पतिम्” ऋ० १०।१४१।१

(१०) “ईशानादस्य भवनस्य भूरेर्न वा उ । यो यद्गुद्रादस्यैवम्”
ऋ० २।१३।८ अर्घर्चम्

(११) “हिरण्यगर्भः समवर्तताम्ये भूतस्य जातः पतिरेक आ-
सीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामतेमां कस्यै देवाय ह-
विषे विधेम” ऋ० १०।१२१।१

(१२) “नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये
अन्तरिक्षे ये च दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः” यजु० १२।६

“भूमेः परिपहं कुर्यात् क्षिपेद्भीर्हीं च सर्वपान् ।
नारसिंहेन रजोमन् प्रोचयेत् पञ्चगव्यतः । भूमिं वटे
तु संपूज्य सरत्ने साङ्गकं हरिम् । अस्त्रमन्त्रेण
कवचं तत्र चाश्रयतं यजेत् । अस्त्रिजघारया सिञ्चन्
भीहीन् संकल्प धारयेत् । प्रदक्षिणं परिभ्रास्य कलः

विकिरोपरि । स्वस्ते कलसे भूयः पूजयेद्व्युतं श्रियम् ।
योगे योगेति मन्त्रेण (१) न्यसेच्छयान् मण्डले ।
कुशोपरि तल्लिकाञ्च शय्यायां दिग्विदिक्षु च । विद्या-
धिपान् यजेद्विष्णुं मधुघातं त्रिविक्रमम् । वामनं
दिक्षु वाय्वादौ श्रीधरञ्च हृषीकपम् । पद्मनाभं दामो-
दरमैशान्यां स्नानमण्डपे । अथर्व्यं पञ्चादैशान्यां चतु-
ष्कुम्भे सवेदिके । स्नानमण्डपके सर्वद्रव्याण्यग्राणीय
निःक्षिपेत् । स्नानकुम्भेषु कुम्भांस्तान्शुद्धिद्विधवासयेत् ।
कलसाः स्थापनीयास्तु अभिषेकायमादरात् । वटोदुम्ब-
रकाश्रयांश्चम्पकाशोकश्रीद्रुमान् । पलाशार्जुनस्रजांस्तु
कदम्बकुलाम्बकान् । पल्लवांस्तु समानीय पूर्वकुम्भे वि-
निःक्षिपेत् । पद्मकं रोचनां दूर्वां दर्भपिङ्गलमेव च ।
जातीपुष्पं कुन्दपुष्पञ्चन्दनं रक्तचन्दनम् । सिद्धार्थं
तगरञ्चैव तण्डुलं क्षणे न्यसेत् । सुवर्णं रजतञ्चैव
कूलद्वयमृदतथा । नद्याः समुद्रगामिन्या विशेषात् जा-
ङ्गवीर्यम् । गोमयञ्च यवान् शालींस्तिलाञ्चैवापरे
न्यसेत् । विष्णुपणीं श्यामलतां शङ्कराजं शतावरीम् ।
सहदेवीं महादेवीं बलां व्याघ्रीं सलज्ज्याम् । ऐशा-
न्यामपरे कुम्भे साङ्गल्यान्निवेशयेत् । वल्मीकमृत्तिकां
सप्तस्थानोत्थामपरे न्यसेत् । जाङ्गवीवाल्कातोयं विन्य-
सेदपरे घटे । वराहवृषनागेन्द्रविषाणोद्धृतमृत्तिकां ।
मृत्तिकां पद्ममूलस्य कुशस्य त्वपरे न्यसेत् । तीर्थपर्वतमृ-
द्भिश्च युक्तमथपरे न्यसेत् । नागकेशरपुष्पञ्च काशमीरम-
परे न्यसेत् । वैद्युतं विद्रुमं सुक्तं स्फटिकं वज्रमेव
च । एतान्येकत्र निःक्षिप्य स्थापयेद्देवसत्तमम् । नदी-
नदतडागानां सलिलैरपरं न्यसेत् । एकाशीतिपदे चा-
न्यान्मण्डपे कलसान् न्यसेत् । गम्बोदकादौः सम्पूषांन्
श्रीसूक्तं (२) नाभिमन्त्रयेत् । यवं सिद्धार्थकं गन्धं कुशाग्रं
चाक्षतं तथा । तिलान् फलं तथा पुष्पमध्याधिं पूर्वतो
न्यसेत् । पद्मं श्यामलतां दूर्वां विष्णुपणीं कुशांस्तथा ।
पादार्थं दक्षिणे भागे मधुपर्कं तु दक्षिणे । कक्कोलकं
लवङ्गं च तथा जातीफलं शुभम् । उत्तरे ह्याचमनाय
अग्नौ दूर्वाक्षतान्वितम् । पात्रं नीराजनार्थं च तथो-
दत्तनमानिले । गन्धपुष्पान्वितं पात्रमैशान्यां पात्रके
न्यसेत् । सुराभांसीं चामलकं सहदेवीं निशाद्वयम् ।
षष्टिदीपाव्यसेदष्टौ न्यसेन्नीराजनाय च । शङ्खं चक्रञ्च
श्रीवत्सं कुलिशं पङ्कजादिकम् । हेमादिपात्रे कृत्वा
तु नानावर्णादिपुष्पकम् ॥ ५७ ॥

(१) ("योगे योगे तवस्तरां वाजे वाजे हवामहे । सखाय
इन्द्रमूर्तये" ऋ० १।३०।७)

(२) श्रीसूक्तं हिरण्यवर्णमित्यादि पञ्चदशर्चमन्त्रोद परि-
शिष्टोक्तं तुलादानां ॥ ६५ ॥ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

"ऐशान्यां जनयेत् कुण्डं गुरुर्वाङ्गञ्च वैष्णवम् ।
गायत्रप्राप्तं छत्वा सम्पूतविधिना घटान् । प्रोक्ष-
येत् कारुशालायां शिल्पिभिर्मूर्तिपैत्रजेत् । तृयशब्दैः
कौतुकञ्च बन्धयेदक्षिणे करे । विष्णवे शिपिविधाय (१)
जर्णसूत्रेण सर्षपैः । पट्टवस्त्रेण कर्तव्यं देशिक-
स्यापि कौतुकम् । मण्डपे प्रतिमां स्थाप्य स्वस्त्वां
पूजितां स्तुवन् । नमस्तेऽर्च ! सुरेशानि ! प्रणीते !
विश्वकर्मेणा । प्रभर्तवितार्थेपजगद्वाति ! त्वय्यं नमो नमः ।
त्वयि सम्पूजयामीशे नारायणमनामयम् । रहिता
शिल्पिदोषैस्तुष्टद्वियुक्ता सदा भव । एवं विज्ञाप्य प्रतिमां
नयेत्तां स्नानमण्डपम् । शिल्पिनन्तोषयेद्गुरुर्वैश्वरवे गां
प्रदापयेत् । चित्रं देवेति (२) मन्त्रेण नेत्रे चोन्मीलये-
त्ततः । अग्निज्योतीति (३) दृष्टिञ्च दद्याद्दे भद्रघोठके ।
ततः शुक्लानि पुष्पाणि दत्तं सिद्धार्थकं तथा । दूर्वां
कुशाग्रं देवस्य दद्याच्छिरसि देशिकः । मधुवातेति (४)
मन्त्रेण नेत्रे चाभ्यञ्जयेद् गुरुः । हिरण्यगर्भमन्त्रेण (५)
इमं मेति (६) च कीर्तयेत् । दत्तेनाभ्यञ्जयेत् पश्चात् पठन्
दत्तवर्ती (७) पुनः । मसूरपिष्टे नोद्वर्त्य अतो देवेति (८)
कीर्तयन् । ज्वालयेदुष्णतोयेन सप्त तेऽग्नेति (९) देशिकः ।
द्रुपदादि (१०) वेत्यनुलिम्बे दापो हि छेति (११) वेचयेत् ।
नदीजैस्तीर्थजैः स्नानं पावमानीति (१२) रत्नजैः । समुद्रं
गच्छ (१३) चन्दनैस्तीर्थमृत्कलसेन च । शङ्खो देवोः (१४)
स्नापयेच्च गायत्रप्राप्त्युष्णवारिणा । पञ्चमृद्भिर्हिरण्ये-
ति (१५) स्नापयेत्परमेश्वरम् । सिकताङ्गरिमं मेति (१६)
वल्मीकोदघटेन च । तद्विष्णोरित्यो (१७) पथ्यद्भिर्वा
व्योषधीति (१८) मन्त्रतः । यत्रायन्नोति (१९) काषायैः
पञ्चभिर्गव्यकैस्ततः । पयः शुधिव्यां (२०) मन्त्रेण याः
फलिनी (२१) फलास्तुभिः । विश्वतश्चक्षुः (२२) सौम्येन
पूर्वेण कलसेन च । सोमं राजानमित्येव (२३) विष्णो-
रराट् (२४) दक्षतः । रुंसः शुचिः (२५) पक्षिमेन
कुर्वादुद्वर्तनं हरेः । सूर्वाग्निन्द्वो (२६) मन्त्रेण धात्रीं
मांसीं च के ददेत् । मानस्तोकोति (२७) मन्त्रेण गन्ध-
द्वारेति (२८) गन्धकैः । इदमापेति (२९) च घटैरेका-
शीतिपदस्थितैः । एहोहि भगवन् ! विष्णो ! लोका-

हृत्कारक ! । यज्ञभागं गृह्णाणेनं वासुदेव ! नमो-
ऽस्तु ते । अनेनावाह्यं देवेशं कुर्यात् कौतुकमोच-
नम् । सञ्जामि त्वेति (३०) सूक्तेन देशिकस्यापि
मोचयेत् । पाद्यं हिरण्यमयेनाम् (३१)मतो देवेति (३२)
चाव्यं कम् । मधुवाता (३३) मधुपर्कं मयि गृह्णामि (३४)
चाचमेत् । अन्नममोदनेति (३५) किरदुदुवांक्षतं वुधः ।
काण्डात् (३६) निर्मञ्जनं कुर्याद्भन्व गन्धवतीति (३७) च ।
तच्चा यामोति (३८) माल्यञ्च इदं विष्णुः (३९) पवित्रकम् ।
वृहस्पते (४०) वस्त्रयुग्मं वेदाहमित्युत्तरीयकम् । (४१)
महाव्रतेन (४२) सकली पुष्पं चौषधयः (४३) शिमेत् । धूपं
दद्याद्दुधूमीति (४४) विभ्राट्सूक्तेन (४५) चाञ्जनम् ।
युञ्जन्तीति (४६) च तिलकं दीर्घायुष्टेति (४७) माल्यकम् ।
इन्द्रं विधेति (४८) क्वन्तु आदर्शन्तु विराजतः । (४९)
चामरन्तु विकर्णेन भूषां रथन्तरेण (५०) च । व्यजनं
वायुदेवत्यैर्होत्राणि त्वेति (५१) पुष्पकम् । वेदादौः
संस्तुतिं कुर्याद्भरेः पुरुषसूक्ततः । सर्वमेतत्समं कुर्यात्
पिण्डकादौ हरादिके । देवस्योत्थानसमये सौपर्णं (५२)
सूक्तसूचरेत् । उत्तिष्ठेति (५३) ससुत्याय शय्याया मण्डपे
नयेत् । शाकुनेनैव सूक्तेन देवं ब्रह्मरथादिना । (५४)
कतो देवेति (५५) सूक्तेन प्रतिमां पिण्डकां तथा ।
श्रोतृत्वेन च शय्यायां विष्णोस्तु सकलीकृतिः ।
सृगराजं वृषं नागं व्यजनं कलसं तथा । वैजयन्तीं
तथा भेरीं दोपमित्यष्टमङ्गलम् । दर्शयेदशसूक्तेन (५६)
पादश्रेष्ठे विपादिति (५७) । उखां पिधानकं पात्र-
मन्दिकां दर्विकां दशेत् । सधलोलूखलं दद्याच्छिलां
सन्मार्जनीं तथा । तथा भोजनभाण्डानि गृहोपक-
रणानि च । शिरोदेशे च निद्राख्यं वस्त्ररत्नयुतं घटम् ।
खण्डखाद्यैः पूरयित्वा स्नपनस्य विधिः स्रुतः" ५८ अ०
(५८ अ० प्रतीकसूचितामन्त्राः यथा

- (१) "विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा" यजु० २०।२२
- (२) "चित्रं देवानासुदगादनीकं चक्षुर्मित्वस्य वरुणस्याग्ने-
रामाद्यावा पृथिवी चान्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्त-
स्य षष्ठं" ऋ० १।१५।१।
- (३) "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ! सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ! अग्निर्वज्रो ज्योतिर्वज्रः स्वाहा !
सूर्योर्वज्रो ज्योतिर्वज्रः स्वाहा ! ज्योतिः सूर्यः सूर्यो
ज्योतिः स्वाहा" यजु० ३।६
- (४) "मधुवाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः

- सन्तोषधीः" यजु० १३।२७ अथ एकैव षट्क् पाथा ।
- (५) "हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे इत्यादि प्राग्वत् ।
- (६) "इमं मे वरुण ! सुधी हवमद्या च ऋडय । त्वामव-
स्युराचके" यजु० २।१।
- (७) "एतवती भुवनानामभिन्त्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुमेशसा"
यजु० ३४।४५
- (८) अतो देवा व्यवन्तु व इत्यादि प्राग्वत् ।
- (९) "सप्र तेऽग्ने ! समिधः सप्र जिह्वाः सप्र षट्पयः सप्र-
धामप्रियाणि । सप्र होत्राः सप्रधा त्वा यजन्ति सप्रयो-
नीराष्टयस्व एतेन स्वाहा" यजु० १७।७६
- (१०) द्रुपदादिव सुसुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं
पवित्रं येषां ज्यमापः शुद्धन्तु सैनसः" यजु० २५।२०
- (११) "आपोहि एा मयोभवस्तान् अर्जे दधातन । महे
रणाय चक्षमे" ऋ० १०।८।१
- (१२) "पावमानसूक्तम् स्वादिष्टयेत्यदि हित्वनीत्यसम् पञ्च-
षष्टिसूक्तात्मकम् सत्कृतं तुलादानादिपङ्क्तौ १६७ अथवि
१८५ पृ० पर्यन्ते दृश्यम् । यजुर्वेदोक्तं पुनन्तु पितर
इत्यादि नवर्चं तत्रैव २०६ पृ० दृश्यम्
- (१३) समुद्रं गच्छ स्वाहा । अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवं सवि-
तारं गच्छ स्वाहा । यजु० ६।२१
- (१४) "शन्नोदेवीरभीष्टय आपो भवन्तु प्रीतये । शंयोरग्नि-
सूचन्तु नः" ऋ० १०।१।४
- (१५) "हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे इत्यादि प्राग्वत् ।
- (१६) "इमं मे गङ्गे यमुने ! सरस्वति ! शुतुद्रि ! स्तोमं
सचतापरुण्या । असिक्तग्रा मरुदुधे वितस्तयाऽऽ-
जीकीये षट्पञ्चासुषोमया" ऋ० १०।७५।५
- (१७) "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति शूरयः । दिवीव
चक्षुराततम्" ऋ० १।२२।२०
- (१८) "याओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः । तासां
मसि त्वसुत्तमारं कामाय शं हृदे" यजु० १२।६२
- (१९) "यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे । प्रप्र
वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्वं न शंसिषम्" ऋ० ६।४८।१
- (२०) "पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे प-
योधाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु ममाम्" ऋ० १८।३६
- (२१) "याः फलिनीयां अफला अशुष्मा याश्च पुष्पिणीः ।
वृहस्पतिप्रसूतास्ता नोसुश्रुन्वंहंसः" यजु० १२।८६
- (२२) "विश्वतश्चक्षुरत विश्वतोमुखो विश्वतोवाङ्मृत विश्व-
तस्यात् । सं वाङ्मयां धमति सं पततैर्द्यावामूमी जन-

- यन् देवकः" ऋ०१० मण्डले दृश्यते । १।२ ऋक् ।
- (२३) सोमं राजानमित्यादि प्राग्वत् ।
- (२४) "विष्णोरराटमसि विष्णोः अग्रे स्थः । विष्णोः सूरसि विष्णोर्भुवोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा" यजु० ५।२१।
- (२५) "हंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षमद्भोता वेदिप्रदतिष्ठिर्दुरी-
णसत् । नृप्रहरसदृशसद् व्योमसदृशगोजा कृतजा
अद्रिजा कृतं दृष्टत्" यजु० १०।२४
- (२६) "सूक्तानि" कविं अरतिं पृथिव्या वैश्वानरसुत आ-
जातमग्निम् । कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नापात्वं
जनयन् देवाः" यजु० ७।२४
- (२७) "मा न स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु
मा नो अश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान् रुद्र ! भागिनो
वधीर्हविष्मन्तः सदाभित्त्वा हवामहे" यजु० १६।१६
- (२८) "गन्धद्वारां दुराधर्षं नित्यपुष्टं करीषिणीम् । ईश्वरीं
सर्वभूतानां तामिहोपहृये अयम्" श्रीसूक्तोऽमन्तः
- (२९) "इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दुरितं मयि । यद्वाह
मभिदुहोह यद्वा शेष उतान्तम्" ऋ०१।२१।२२
- (३०) "सुश्रामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्जातयज्ज्ञादुत
राजयज्ज्ञात् । याहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इ-
न्द्राग्नी प्रसुसुक्तमेनम् । यदि चित्तायुर्वदि वा परेतो
यदि सत्योरनिकं नीत एव । तमाहरामि निर्वृते
रूपस्यादहार्धमेनं शतशारदाय । २ सहस्राक्षेण शत
शारदेन शतयुषा हविषाहार्धमेनम् । शतं यथेमं
शरदो न यातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् । १ शतं
जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमन्तान् शतसु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी सधिता दृहस्यतिः शतायुषा हविषेमं
पुनर्दुः । ४ आहार्धं त्वाविदं त्वा पुनराग पुनर्नव ।
सर्वाङ्ग ! सर्वं ते चक्षुः सर्वमादृश्यतेऽविदम्" ऋ०१०।१६।१
- (३१) "अतो देवा अवन्तु व इत्यादि प्राग्वत् ।
- (३२) "हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं सुखम् ।
योऽसावाटिल्ये पुरुषः सोऽसावहम्" यजु० ४०।१७
- (३३) मधुवाता इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।
- (३४) मयि गृह्णाम्यग्ने ! अग्निं रायस्योषाव सुप्रजास्त्राय
सुवीर्याय मासु देवताः सचन्ताम्" यजु० ११।१
- (३५) "अञ्जन्मीमदन् ह्यप्रिया व्यभूषत । कस्तोषत स्वभा-
नवो विप्रा न विष्टया सतीयोजान्विन्द्र ! ते हरी" ऋ०
३।८।२

- (३६) "काण्डात् काण्डात् प्ररोहनी परुषः परुषस्परि ।
एवा नो दूर्वे प्रतसु सहस्रेण शतेन च" यजु० ११।२०
- (३७) गन्धवती गन्धद्वारामित्यादि प्राग्वत् ।
- (३८) "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा बन्दमानसदा शास्ते यज-
मानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणस्य बोध्युः कश्च-
मा न आयुः प्रमोषीः" ऋ० १।२४।११
- (३९) "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्वेधा निदधे पदम् । समूढमस्य
पांसुरे" ऋ० १।२४।७
- (४०) "दृहस्यते ! अति यदर्थो अहंद् द्युमदिभाति क्रतु-
मज्जनेषु । यद्दीदयच्छवस कृतप्रजात तदस्मात् इविषं
धेहि चित्रम्" यजु० २६।१२
- (४१) "वेदाहमेतं पुरुषं महान्मादित्यवर्णं तमसः पर-
स्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमह्यमेति नान्यः पन्था-
विद्यतेऽयनाय" यजु० ३१।१२
- (४२) महाव्रतं यद्वर्चो हिरण्यस्येत्यस्यान्वचि गेयं साम
- (४३) "बोधयः समवदन् सोमेन सह राज्ञा । यस्मै-
कथोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयासि" यजु० १२।८६
- (४४) धूरसि धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं
धूर्वामः । देवानामसि वज्रितमं सञ्चितमं पप्रितमं
जुष्टमं देवकृतम्" यजु० १।८
- (४५) "विष्वाट् सूक्तं सप्तदशर्चं विष्वाड दृहत् पिवतु
सोम्यम्, इत्यादि करतां नः सुराधसः इत्यन्तम्" यजु०
३३।२० मन्त्रावधि ४६ मन्त्र पर्यन्तं मत्कृततुलादानादि
पद्धतौ १२२ पत्रावधि ११२ पत्रपर्यन्ते दृश्यम् ।
- (४६) "युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परितस्तुषः । रोचन्ते
रोचना दिवि" यजु० २३।५
- (४७) दीर्घायुष्ट औषधे ! खनिता यस्मै च त्वा खनास्य-
हम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूतामत्वन् शविरोहतम्"
यजु० १२।१००
- (४८) "इन्द्रं विश्वा अवीदधन्तुसमुद्रस्य व्यचमं गिरः ।
रथीतमं रथीनां राजानं सत्यतिं पतिम्" ऋ० १।११।१
- (४९) "ततो विराडजायत विराजी अभिपूरुषः । स जातो
अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः" यजु० ३१।५
- (५०) रथन्तरं साम अभि त्वा शूर इत्यस्यान्वचि गेयं तच्च
मत्कृततुलादानादिपद्धतौ १६२।६२ पत्रे दृश्यम् ।
- (५१) सुश्रामि त्वा इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।
- (५२) सौपर्णं सूक्तम् ऋग्वेदप्रसिद्धम् ।
- (५३) "असिष्ठ ब्रह्मणस्यते ! देवयन्तस्त्वमेहे । उपप्रयन्तु

मरुतः सुदानव इन्द्र ! प्राशूर्भवा सचा" यजु०३४।५६

(५४) ब्रह्मरथं सामभेदः ।

(५५) अतो देवा इत्यादि षडृचम् ऋ०१।२२। तच्च मत्-
कृत तुलादानादि पद्धतौ ८८।८६ पत्रे दृश्यम् ।

(५६) अश्वस्तम् ऋग्वेद प्रसिद्धम् ।

(५७) त्रिपादूर्ध्वं उदैव पुरुषः पादोऽस्योच्चाभवत् पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि यजु०३।४)

"हरेः सान्निध्यकरणमधियासनमुच्यते । सर्वज्ञं सर्वगं
ध्यात्वा आत्मानं पुरुषोत्तमम् । ओङ्कारेण समायोज्य
चिच्छक्तिमभिमानीनीम् । निःसार्यात्मैकतां कृत्वा
स्मृन् सर्वगते विभौ । योजयेन्मरुता पृथ्वीं यज्जिवीजेन
दीपयेत् । संहरेद्वायुना चाग्निं वायुमाकाशतो नयेत् ।
अधिभूतादिदेवैस्तु साध्यास्त्रैर्विभवैः सह । तन्मात्रपा-
त्रकान् कृत्वा संहरेत्तत्क्रमाद् बुधः । आकाशं मन-
सा हृत्य मनोऽहङ्कारे कुरु । अहङ्कारञ्च महति तज्ज्ञाप्य-
व्याकृते नयेत् । अव्याकृतं ज्ञानरूपे वासुदेवः स ईरितः ।
स तामव्याकृतां मायामवष्टभ्य सिद्धयया । सङ्कर्षणाख्यः
शब्दात्मा स्पर्शाख्यमसृजत् प्रभुः । चोभ्य मायां स
प्रद्युम्नं तेजोरूपं स चासृजत् । अनिरुद्धं रसमात्रं
ब्रह्माणं गन्धरूपकम् । अनिरुद्धं स च ब्रह्मा अप
व्यादौ ससर्ज ह । तस्मिन् हिरण्यमयञ्चाण्डं सोऽसृजत्
पञ्चभूतवत् । तस्मिन् संक्रामिते जीवे शक्तिरात्मोपसं-
कृता । प्राणो जीवेन संयुक्तो वृत्तिमानिति शब्दप्रेते ।
जीवो व्यावृत्तिसंज्ञस्तु प्राणेष्वध्यात्मिकः स्मृतः । प्राणै-
र्युक्ता ततो बुद्धिः सञ्जाता चाष्टमूर्तिकी । अहङ्कारस्ततो
जज्ञे मनस्तस्मादजायत । अर्थाः प्रजज्ञिरे पञ्च सङ्कल्पा-
दियुतास्ततः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्ध इति
स्मृताः । ज्ञानशक्तियुतान्येतैरारम्भानीन्द्रियाणि तु ।
त्यक्त्रोत्प्राणचक्षूषि जिह्वाबुद्धीन्द्रियाणि तु । पादौ
पायुस्तथा पाणी वायुपस्यश्च पञ्चभः । कर्मेन्द्रियाणि
चैतानि पञ्चभूतान्यतः शृणु । आकाशवायुतेजांसि स-
लिलं पृथिवी तथा । स्थूलमेभिः शरीरन्तु सर्वाधारं
प्रजायते । एतेषां वाचका मन्त्रा न्यासायोज्यन्त उ-
त्तमाः । जीवभूतं भकारन्तु जीवोपाधिगतं न्यसेत् । हृ-
दयस्यं वकारन्तु बुद्धितत्त्वं न्यसेत् बुधः । फकारमपि
तत्रैव अहङ्कारमयं न्यसेत् । मनस्तत्त्वं पकारन्तु न्यसेत्
संकल्पसम्भवम् । शब्दतन्मात्रतत्त्वं नकारं सक्तके
न्यसेत् । स्पर्शात्मकं घकारन्तु वक्त्रदेशे तु विन्यसेत् ।

दकारं रूपतत्त्वं हृद्देशे विनिवेशयेत् । यकारं वस्ति-
देशे तु रसतन्मात्रकं न्यसेत् । तकारं गन्धतन्मात्रं
जङ्घयोर्विनिवेशयेत् । णकारं श्रोत्रयोर्न्यस्य दकारं वि-
न्यसेत्त्वचि । डकारं नेत्रयुग्मे तु रसनायां ठकार-
कम् । टकारं नासिकायान्तु जकारं वाचि विन्यसेत् ।
झकारं करयोर्न्यस्य पाणितत्त्वं विचक्षणः । जकारं
पादयोर्न्यस्य कं पायौ चसुपस्यके । विन्यसेत् पृथिवीतत्त्वं
डकारं पादयुग्मे । वक्तौ घकारं गं तत्त्वं तेजसं
हृदि विन्यसेत् । खकारं वायुतत्त्वं नासिकायां निवे-
शयेत् । ककारं विन्यसेत्त्रित्वं खतत्त्वं सक्तके बुधः ।
हृत्पुण्डरीके विन्यस्य मकारं सूर्यदैवतम् । ह्रस्वप्रति-
सहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः । कलाघोडशसंयुक्तं
घकारं तत्र विन्यसेत् । तन्मध्ये चिन्तयेन्मन्त्री विन्दुं य-
ज्ञेस्तु मण्डलम् । सकारं विन्यसेत्तत्र प्रणवेन सरो-
त्तम ! । ओं यं परमेष्ठ्यात्मने रं नमः पुरुषात्मने ।
लं नमोविश्वात्मने न्यस्य वं निष्टत्यात्मने नमः । ओं
शं नमः सर्वात्मने इत्युक्ताः पञ्च शक्तयः । स्थाने तु
प्रथमा योज्या द्वितीया आसने मता । तृतीये शयने
तद्वच्चतुर्थी पानकर्मणि । प्रत्यर्चायां पञ्चमी स्थाप्यो-
पनिषदः स्मृताः । हकारं विन्यसेन्मध्ये ध्यात्वा मन्त्र-
मयं हरिम् । यां मूर्तिं स्थापयेत्तस्या मूलमन्त्रं न्यसे-
त्ततः । ओं नमो भगवते वासुदेवायेति च मूलकम् । शि-
रोघ्राणललाटेषु सुखकण्ठहृदि क्रमात् । भुजयोर्जङ्घ-
योर्ङ्घ्रिप्रेः केशवं शिरसि न्यसेत् । नारायणं न्यसेद्वक्त्रे
ग्रीवायां साधवं न्यसेत् । गोविन्दं भुजयोर्न्यस्य विष्णुं
च हृदये न्यसेत् । सधस्तदनकं पृष्ठे वामनं जठरे
न्यसेत् । कथान्तिविक्रमं न्यस्य जङ्घायां श्रीधरं न्यसेत् ।
हृषीकेशं दक्षिणायां पद्मनाभं तु गुल्फके । दामोदरं
पादयोश्च हृदयादिषडङ्गकम् । एतत् साधारणं प्रोक्तं
मादिमूर्तेस्तु सत्तम ! । अथ वा यस्य देवस्य मारम्भं स्था-
पनं भवेत् । तस्यैव मूलमन्त्रेण सजीवकरणं भवेत् ।
यस्या मूर्तेस्तु यन्नाम तस्याद्यं चाक्षरं च यत् । तत्
स्वरैर्द्वादशैर्भेदा द्वाङ्गानि परिकल्पयेत् । हृदयादीनि देवेश-
मूलञ्च दशमाक्षरम् । यथा देवे तथा देहे तत्त्वानि विनि-
योजयेत् । चक्राजमण्डले विष्णुं यज्ञेन्द्र्यादिना तथा ।
पूर्ववक्त्रासनं दद्यात् सपात्रं सपरिच्छदम् । शुभचक्रं
द्वादशारं ह्युपरिष्ठाद्विचिन्तयेत् । त्रिनाभि चक्रं द्विनेमि
स्वरैस्तच्च समन्वितम् । पृष्ठदेशे ततः प्राञ्चः प्रकल्पादी-

चित्रेणयेत् । पूजयेदारकायेषु स्तूयं द्वादशधा पुनः ।
कलाघोडशसंयुक्तं सोमन्तत्र विचिन्तयेत् । सवलं त्रितयं
नाभौ चिन्तयेद्देशिकोत्तमः । पञ्चद्व द्वादशदत्तं पञ्चमध्वे
विचिन्तयेत् । तन्मध्ये पौरुषो शक्तिं ध्यात्वाभ्यर्च्य च
देशिकः । प्रतिमायां हरिं न्यस्य तत्र तं पूजयेत् सुरम् ।
गन्धपुष्पादिभिः सस्यक् साङ्गं सावरणं क्रमात् । द्वाद-
शान्नरवीजैस्तु केशवादीन् समर्चयेत् । द्वादशारे गण्डले
तु लोकपालादिकं क्रमात् । प्रतिमामर्चयेत् पञ्चाङ्ग-
न्यपुष्पादिभिर्हिजः । पौरुषेण तु सूक्तेन (१) श्रियाः
सूक्तेन (२) पिण्डकाम् । जननादिक्रमात् पञ्चाङ्गनये-
द्द्वैष्णवानलम् । ऊत्वाग्निं वैष्णवैर्मन्त्रैः कुर्याच्छान्त्युदकं
बुधः । तत् सिद्ध्वा प्रतिमामूर्ध्नि वज्रिप्रणयनं चरेत् ।
दक्षिणेऽग्निं दूतमिति (३) कुण्डेऽग्निं प्रणयेद्बुधः ।
अग्निनाग्निश्च (४) पूर्वे च कुण्डेऽग्निं प्रणयेद्बुधः ।
उत्तरे प्रणयेदग्निमग्निं दूतं हवीमभिः (५) । अग्निप्रणयने
मन्त्रस्त्वमग्ने (६) द्युभिरुच्यते । पलाशसमिधानान्तु यष्टो-
त्तरसहस्रकम् । कुण्डे कुण्डे होमयेच्च ब्रीह्रीन् वेदादि
कैस्तथा । साज्यास्तिलान् व्याहृतिभिर्मूलमन्त्रेण वै दूतम् ।
कुर्यात्ततः शान्तिहोमं मधुरत्रितयेन च । द्वादशार्णैः स्पृशेत्
पादौ नाभिं हनुमस्तकं ततः । दूतं दधि पयो ऊत्वा
स्पृशेन्मूलं न्यथो ततः । स्पृष्ट्वा शिरोनाभिपादांश्चतस्रः
स्थापयेद्ब्रह्मदोः । गङ्गा च यक्षुना गोदा क्रमाद्वान्ना सर-
स्वती । दहेत्तु विष्णु गायत्र्या (७) गायत्र्या अपयेच्च-
रुम् । होमयेच्च बलिं दद्यात्तदन्ते भोजयेदुद्विजान् ।
सामाधिपानां तदुत्थं हेम गां गुरवे ददेत् । दिक्-
पतिभ्यो बलिं दत्वा रात्रौ कुर्याच्च जागरम् । ब्रह्मगी-
तादिशब्देन सर्वभागविवासनात् ५६ अ० ।

५६ अ० प्रतीकसूचितामन्त्राः यथा [१-१६]

- (१) “पौरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि षोडशाक्षं” यजु० ११ ।
- (२) श्रीसूक्तं हरिगणवर्णामृत्यादि- ऋग्वेदपरिशिष्टोक्तं
पञ्चदशक्षं तृणादानां १६५ पञ्चे दशप्रम् ।
- (३) “अग्निं दूतं पुरोदधे हव्यवाहसपत्रुवे । देवा आसा-
दयादिह” यजु० २२।१७
- (४) “अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्दहपतिर्युवा । हव्य-
याङ् जुह्वास्यः” सामसं ४।१।११
- (५) “अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विशपतिम् ।
हव्यवाहं पुरप्रियम्” ऋ० १।१।२
- (६) त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षिस्त्वमङ्गप्रस्त्वमश्वसतसरि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधिर्यस्त्वं नृणां नृमते ! जायसे युधिः
यजु० ११।२७

- (७) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्वत् वैष्णवी गायत्री ।

“पिण्डकास्यापनार्थन्तु गर्भागारं तु सप्तधा । विम-
लेद् ब्रह्मभागे तु प्रतिमां स्थापयेद्बुधः । देवमानु-
षपैगाचभागेषु न कदाचन । ब्रह्मभागं परित्यज्य
किञ्चिदाश्रित्य चान्तरम् । देवमानुषभागाभ्यां स्थाप्या
यत्नान् पिण्डिका । नष्टमकशिलायान्तु रत्नन्यासं
समाचरेत् । नारसिंहेन ऊत्वाय कुर्यात् न्यासं च
तेन वै । ब्रीह्रीन् रत्नविधातुं च लोहादींश्चन्दना-
दिकान् । पूर्वार्दिनवर्गतेषु न्यसेनुमध्ये यथारुचि ।
अथ चेन्द्रादिमन्त्रैश्च गर्ज्जीं गुग्गुलुनादृतः । रत्न-
न्यासविधिं कृत्वा प्रतिमामानलमेद्गुरुः । सशलाकै-
र्दमिषुजैः सहदेवैः समन्वितैः । सवाह्यान्त्रैश्च संख्य प-
ञ्चगव्येन शोधयेत् । प्रोचयेद्ब्रह्मतोयेन नदीतीर्थोदकेन
च । होमार्थं स्पृष्ट्वं कुर्यात् सिकताभिः समन्ततः ।
सार्द्धं हस्तप्रमाणं तु चतुरस्रं सुभोमनम् । यष्टद्विजु
यथान्यासं कलसानपि विन्यसेत् । पूर्वोद्विष्टवर्णेन अग्नि-
मानीय संस्कृतम् । त्वमग्ने ! द्युभिरिति च (१) गायत्र्या
समिधो जनेत् । अष्टार्णैर्नाष्टशतकं साज्यं पूर्णां प्रदा-
पयेत् । शान्त्युदकमास्त्रपत्रैः मूलेन शतमन्त्रितम् ।
सिद्धेद्देवस्य तन्मूर्ध्नि श्रीश्च ते (२) हानया ऋचा ।
ब्रह्मयानेन चोद्भूत्य उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (३) । तद्वि-
ष्णोरिति (४) मन्त्रेण प्रासादाभिमुखं नयेत् । शिवि-
कायां हरिं स्थाप्य भ्रासयीत पुरादिकम् । गीतवेदा-
दिशब्दैश्च प्रासादद्वारि धारयेत् । स्त्रीभिर्विप्रेर्मङ्गलाष्ट-
चटैः संस्त्रापयेद्भरिम् । ततो गन्धादिमाभ्यर्च्य मूलम-
न्त्रेण देशिकः । अतो देवेति (५) पञ्चाव्यमष्टाङ्गार्घ्यं
निवेद्य च । स्थिरे लब्धे पिण्डिकायां देवस्य त्वेति (६)
धारयेत् । अथां त्रैलोक्यविक्रान्ताय नमस्तोऽस्तु त्रिवि-
क्रम ! । संस्थाप्य पिण्डिकायान्तु स्थिरं कुर्याद्विच-
क्षणः । भ्रुवा द्यौरिति (७) मन्त्रेण विश्वतश्चतुरि-
त्यपि (८) । पञ्चगव्येन संस्त्राभ्यावाल्या गन्धोदकेन च ।
पूजयेत् सकलीकृत्य साङ्गं सावरणं हरिम् । ध्यायेत्
खं तस्य मूर्तिन्तु पृथि्वीं तस्य पीठकाम् । कल्प-
येद्विग्रहं तस्य तैजसैः परसागुभिः । जीवसावाहव्यि-
ध्यामि पञ्चविंशतितत्त्वगम् । चैतन्यं परमानन्दं जायन्तु-
सप्रविवर्जितम् । देहेन्द्रियमनोबुद्धिपाशाहङ्कारवर्जि-

तम् । ब्रह्मादिस्तत्पर्यन्तं हृदयेषु व्यवस्थितम् । हृद-
यात् प्रतिमाविम्बे स्थिरो भव परेश्वर ! । सजीवं कुरु
विम्बं त्वं सवाद्याभ्यन्तरस्थितः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
देहोपाधिषु संस्थितः । ज्योतिर्ज्ञानं परं ब्रह्म एक-
मेवाद्वितीयकम् । सजीवीकरणं कृत्वा प्रणवेन निबो-
धयेत् । सान्निध्यकरणञ्चाम हृदयं स्पृश्य वै जपेत् ।
हृत्तन्तु पौरुषं ध्यायन् इदं गुह्यमनुं जपेत् । नमस्ते-
ऽस्तु सुरेशाय सन्तोषविभवात्मने । ज्ञानविज्ञानरूपाय
ब्रह्मतेजोऽनुयायिने । गुणातिक्रान्तवेशाय पुरुषाय
महात्मने । अक्षयाय पुराणाय विष्णो ! सन्निहितो
भव । यच्च ते परमं तत्त्वं वच्च ज्ञानमयं वपुः । तत्
सर्वमेकतो लीनमस्मिन्देहे विवर्जिताम् । आत्मानं सन्नि-
धीकृत्य ब्रह्मादिपरिवारकान् । खनान्ना स्यापयेदन्या-
नायुधादीन् स्वसद्गया । यात्रावर्षादिकं दृष्ट्वा ज्ञेयः
सन्निहितो हरिः । नत्वा स्तुत्वा स्तवाद्यैश्च जप्त्वा चा-
ष्टाक्षरादिकम् । चण्डप्रचण्डौ द्वारस्थौ निर्गत्याभ्यर्चये-
द्गुरुः । अग्निमण्डपमासाद्य गरुडं स्थाप्य पूजयेत् ।
दिगोशान् दिशि देवांश्च स्थाप्य सम्पूज्य देशिकः । विश्व-
क्सेनं तु संस्थाप्य शङ्खचक्रादि पूजयेत् । सर्वपार्श्वदके-
भ्यश्च वलिं भूतेषु चार्पयेत् । ग्रामवस्त्रसुवर्णादि गुरवे
दक्षिणां ददेत् । यागोपयोगि द्रव्याद्यमाचार्याय नरो-
ऽर्पयेत् । आचार्यदक्षिणां न्तु ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां द-
देत् । अन्येभ्यो दक्षिणां दद्याद्भोजयेद् ब्राह्मणांस्ततः ।
अवारितफलान् दद्याद्यजमानाय वै गुरुः । विष्णुं
नयेत् प्रतिष्ठाता चात्मना सकलं कुलम् । सर्वेषामेव
देवानामेष साधारणो विधिः । मूलमन्त्राः पृथक् तेषां
शेषं कार्यं समानकम् ६० अ० ।

(६० अ० प्रतीकसुचिता मन्त्रा यथा

- (१) त्वमग्ने द्युभिरित्यादि प्राग्वत् ।
- (२) “श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पत्यावहोरात्रे पात्रे” नञ्
त्वाणि रूपमन्त्रिनौ व्याक्तम् । इष्टाक्षिषाणाञ्च मद्राण
सर्वलोकं मद्राणं यजु० ११।२२
- (३) उत्तिष्ठ ब्रह्मणापते इत्यादि प्राग्वत् ।
- (४) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्वत् ।
- (५) अतो देवा अवन्तु व इत्यादि प्राग्वत् ।
- (६) देवस्य त्वा इत्यादि प्राग्वत् ।
- (७) “ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवाश्चः पर्वताश्च । ध्रुवं
विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विश्वामयम्” ऋ० १०।१६३।४

(८) विश्वतश्चतुरित्यादि ३७०८ पृष्ठे प्रदर्शितम्) ।
प्रतिष्ठास्यस्वादौ तत्प्रयोगो दृश्यः । प्रतिष्ठायाः पूज्यता-
प्रयोजकता कुसुमाञ्जलौ हरिदासीये च व्यवस्थापिता यथा
“कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरूपयोगः तथा च प्रतिष्ठाजन्या
शक्तिश्चाण्डालादिस्यर्शनाद्या पूज्यताप्रयोजिका स्वीकार्या
इत्यत्राह हरिः । “निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवद्वयः ।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा” सू० । “निमित्त-
भेदः अदृष्टभेदः । देवताः प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाह-
ङ्कारममकारादिना आराधनीयतामासादयन्ति प्रतिष्ठा-
विधिना देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कारममकारौ चाण्डा-
लादिस्यर्शे च तादृशाभिमानाभावः । देवताचेतन्यविवादे-
ऽपि यथार्थपूजितत्वधीः प्रतिष्ठितत्वधीश्च चाण्डालादिस्य-
र्शाभावविशिष्टा पूज्यतानियामिका तत्र चोपयोगिनी प्र-
तिष्ठा । वस्तुतस्तु प्रतिष्ठाकालीनयावदस्यस्यर्शनादिसं-
र्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः प्रतिष्ठितं
पूजयेदिति क्लेने प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्तेरिति” हरिदासः ।
प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्या पूज्यताप्रयोजिका शक्तिरुत्पद्यते
इति सीमांसकास्तन्मतमनुमानचिन्तामणौ शक्तिवादे
निराकृतं यथा

“अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न यजमानादृष्टं पू-
ज्यत्वप्रयोजकं भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात् तत्-
सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्यर्शनापूज्यत्वात् अन्यधर्मं प्र-
त्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च न प्रतिष्ठाध्वंससंभवा, ततएव
उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेः । तस्मात् प्रतिष्ठा-
जन्याऽस्यस्यर्शनादिनाद्या प्रतिमादिनिष्ठा शक्तिरस्यु-
पेयेति चेत् प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवतासन्निधि-
रहङ्कारममकाररूपः क्रियते स्वसादृश्यदर्शित्वित्यादा-
विव, ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात् अस्यस्यस्य-
र्शादिना तु तन्नाशः अचेतनदेवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठित-
प्रत्यभिज्ञानस्यास्यस्यर्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वं
प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवत्तात्प्रतिसम्मानस्यावश्य-
कत्वादिति प्राञ्जः । नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तत्तात्प्रेय-
शक्तिवदपूर्वात्तरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगान्नयपूज्य-
त्वम् अस्यस्यस्यर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः । वयन्तु
ब्रूमः प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः
कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतायै क्लान्तशासनादतीत-
प्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रति-
ष्ठाकालीनयावदस्यस्यर्शादिप्रतियोगिकानादिसंभर्गाभावस-

हितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभावोऽत्यान्ताभावश्च कचित् । देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र

तत्र विहितनक्षत्रलग्नादिकं सुचिं उक्तं यथा

“जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्क-
शुक्रे । दृश्ये, स्मृद्विप्रचरध्रुवे स्थात्यन्ते सिते स्मृत्तिवि-
क्षणे वा । रिक्ताखर्वर्जे दिवसेऽतिशक्ता शशाङ्कपापैस्त्वभ-
वाङ्गसंस्थैः । व्यष्टान्त्यगैः सत्खचरैस्तेन्द्रे सूर्यो, घटे
को, युवतौ च विष्णुः । शिवो न्युग्मे, दितनौ च
देव्यः, क्षुद्राक्षरे, सर्वे इमे स्थिरर्चे । पुष्ये महा, विप्र-
पयक्षसर्पभूतादयोऽन्त्ये, श्रवणे जिनश्च ।

“देवप्रतिष्ठायां तु विशेषस्तत्र वशिष्ठः “अथ प्रतिष्ठां कथ-
यामि सम्यक् शिवस्य विष्णोस्त्वथ वा परेषाम् । सौम्यायने
देवगुरौ च शुक्रे स्मृद्यमाने परिचारकाणाम् । शिव
विष्णुग्रहणं प्राधान्यस्यापनार्धम् । अत्र सौम्यप्रह-
तीनां देवानामुत्तरायणे स्थापनसङ्का उपप्रकृतोनां द-
क्षिणायनेऽपि कार्यं तदुक्तं वैखानससंहितायाम् “मा-
तृभैरवधारानारभिं हविर्विक्रमाः । महिसासुरहन्ती
च स्थाप्या वै दक्षिणायने” । इति शैवसिद्धान्तशे-
खरे तु “अथोत्तरे प्रतिष्ठा स्थापने सुक्तिमिच्छताम् ।
दक्षिणे तु सुसज्जुणां सलमासे न सा द्वयोरिति” इत्यु-
क्तम् । अत्र दक्षिणे तु सुसज्जुणामित्यपि मातृभैरवेत्या-
दिपरतया योज्यमन्यथा प्रतिपदं सासगणना वशिष्ठादिषु
न युज्येत यदाह वशिष्ठः “मासे तपस्ये तपसि प्र-
तिष्ठा धनयुरारोग्यकरी च कर्तुः । चैत्रे महारुग्-
भयदा च शुक्रे समाधवे पुत्रधनाप्तये स्थात्” । नार-
दोऽपि “विचैत्रेष्वेव मासेषु माघादिषु च पञ्चसु” ।
वशिष्ठः “व्याषाढमासादिचतुष्टयेऽपि कलत्रसन्तानवि-
नाशदा स्थात् । ऊर्जे च कर्तुर्निधनप्रदा च सौम्ये स-
पौष्टेऽखिलदुःखदा स्थात् । बलक्षपणः शुभदः समस्तः स
दैव तत्वाद्यादिनं विहाय । अन्यलिभागं परिहृत्य कृष्ण-
पक्षोऽपि शस्तः खलु पक्षयोश्च । रिक्तावमत्यक्तदिनेष्वनि-
न्ययोगेषु वैनाशकवर्जितेषु । दिने महादोषविषर्जिते च
शशाङ्कताराबलसंयुते च” । वैनाशकनक्षत्राणि नारद-
नोक्तानि “जन्मभाद्रपदं कर्म सङ्क्रान्तर्क्ष क्षौद्रशम् ।
अष्टादशं सासृदयं त्रयोविंशं विनाशभम् । मानसं प-
ञ्चविंशं नाचरेष्कुभमेष्टु तु” । इति अथ तिथीनाह
नारदः । “यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः ।
द्वितीयादिद्वयोः पञ्चम्यादितस्त्रिष्टुप् क्रमात् । दशम्यादि

चतसृषु पौर्णमास्यां विशेषतः । सुख्यतिथ्यसम्भवे उक्त
तिथौ स्थापनं कार्यम्” इत्यर्थः । अथ वारानाह नारदः

“कुजवर्जितवारेषु कर्तुः सूर्ये बलप्रदे । चन्द्रताराबलो-
पेते पूर्वार्द्धे शोभने दिने” । इति प्रत्येकं वारफलमाह
वशिष्ठः “कीर्तिप्रदं जेमकरं जशासुभयप्रदं वृद्धिकरं दृढं
च । लक्ष्मीकरं सुस्थिरदं त्विनादिवारेषु संस्थापनमा-
मननि” । अथ देवप्रतिष्ठानक्षत्राणि “हस्तत्रये मित्र-
हरित्रये च पौष्णद्वयादित्यसुरेज्यभेषु । स्वादुत्तराधात-
शशाङ्कभेषु सर्वामरस्थापनसुत्तमं सत्” । अत्र क्षौद्रश-
भानि ध्रुवस्मृद्विप्रलघुरुपाणि एवोक्तानि तत्र ग्रन्थ-

कर्त्तव्यां जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा नक्षत्राणि ब्रह्मघातुल्य-
त्वादेतानि उक्तानि द्वित्राणि तु भिन्नानि तान्युक्त
विशेषवचनेभ्योऽवसेयानि । देवताघटनसङ्कर्तसु उच्यते
मया तत्र दीपिका “ध्रुवलघुस्मृद्वगै” वारुणे विष्णुदैवे
मरुददितिधनिचे शोभने वासरे च । त्रिदशमदन-

जन्मैकादशे १।१०।७।१।११। शीतरश्मौ विवृषसुक्षति-
रिष्टा नाडिनक्षत्राणीने” इति । नाडिनक्षत्राणि वैना-
शिकनक्षत्राणि । अथ देवताप्रतिष्ठायां सामान्यतो लग्न
शुद्धिं देवताविशेषे च तथा । पादोनीपजातिकास्थामाह
शशाङ्कोति । जलाशयप्रतिष्ठायामारामप्रतिष्ठायां च

सुलग्नमात्रं विचार्य देवप्रतिष्ठायां शशाङ्कचन्द्रः पापाः
सूर्यभौमशनिराहुकेतवसौस्त्रिभवाङ्गसंस्थैः सृतीयषष्ठैकाद-
शस्थानस्थितैरुपलक्षिते लग्ने । तथा सत्खचरैः सोमवु-
धगुरुशुक्रवैष्टान्त्यगैरष्टमहादशयतिरिक्ताखिलस्थानस्थैः

सङ्घिर्देवप्रतिष्ठातिशक्ता तदुक्तं रत्नमालायाम् । “केन्द्र-
त्रिकोणभवभूर्तिषु सृष्टग्रहेषु चन्द्रार्कभौमशनिषु त्रिषटा-
यगेषु । सान्निध्यमेति नियतं प्रतिमासु देवः कर्तुः
सुखार्थसुतसम्पदरोगता च । सौम्या लग्नाद्यान्त्रिता

भूर्तिपूर्वान् भावान् वीर्यैरुत्कटावर्जयन्ति । षष्ठं हित्वा-
भावमेते हि तत्र शत्रुध्वंस्ति कर्तुं रुपादयन्ति” । शनि-
ग्रहणं राहुकेतोरप्युपलक्षणं यदाह वशिष्ठः “सूर्येन्दु-
भौमार्क्यहिकेतवश्च लग्नस्थितानैधनदाश्च भर्तुः । सौ-

म्यग्रहा लग्नगतास्तदैव ह्यायुर्वलारोग्यकराश्च नूनम्” ।
अन्यच्च तत्रैव “सर्वे यजानैधनदास्तजसं सौम्या अ-
सौम्याः खलु मृत्युसंस्थाः” इति अथ प्रसङ्गाज्जवांशवि-

चारः तत्र स्थिरद्विस्त्रिभवनवांशाग्राह्या न चरांशस्त-
त्रापि त्रुलांशः साधीयान् यदाह वशिष्ठः “पञ्चेष्टकैः
जीवशशाङ्कसूर्यसुख्यग्रहैः सौम्यनवांशयुक्तैः लग्ने

सौम्यनवांशयुक्तैः लग्ने

स्थिरे चोभयराशियुक्ते नवांशके चोभयगे स्थिरे वा । उ-
भयगे द्विसभावे "चरोदये लग्नगते न कार्यं" संस्थापनं
नैव चरांशकेऽपि । चरोऽपि सुख्यः सतुलांशकश्च सदा
मृदुत्वात् "सुरसन्निवेशे" इति मृदुत्वाच्च भस्मात्मिकत्वात्
नारदोऽपि "शुभलग्ने शुभांशे च कर्तुं स्तोऽनिधनोदये ।
राशयः सकलाः सेष्टाः शुभमहयुतेक्षिताः" इति
अथ लग्नदौष्टोऽपवादो वसिष्ठेनोक्तः "एकोऽपि जीवो
वलवान् तनुस्यः सितोऽपि सौम्योऽप्यथ वा बली चेत् ।
दोषानशेषान्विनिहन्ति सद्यः स्कन्दो यथा तारकदैव
वर्गमिति" नारदः "गुणाधिकतरे लग्ने दोषोऽत्यल्पतरे
यदि । सुराणां स्थापनं तत्र कर्तुं रिष्टार्थमिदं" ।
मृगेन्द्र इति सूर्यो मृगेन्द्रे सिंहलग्ने स्थाप्यः, तथा
कोब्रह्मा षटे कुम्भलग्ने, विष्णु युवतौ कन्यालग्ने ।
शिवो महादेवोऽष्टयुग्मे मिथुनलग्ने च, पुनर्द्वितौ मि-
थुनकन्याधनुर्भीनलग्नेषु देव्यो दुर्गादक्षिणामूर्त्यादयः ।
चरे भेषककर्तृभामकरलग्नेषु जुहादेव्यश्चतुःषष्टियोगिनी
प्रभृतयः । सर्वे इमे उक्ता अनुक्ताश्च देवा इत्यर्थः । उक्ता
महादेवादयः अनुक्ता इन्द्रादयः ते स्थिरर्चे दृष्टसिंहव-
श्चिकुम्भलग्नेषु स्थाप्याः यदाह श्रीरतिः "सिंहोदये
दिनकरो, मिथुने, महेशो, नारायणश्च युवतौ, षट्मे
विधाता । देव्यो द्विर्भूतिभवे च निवेशनीयाः जुहाचरे
स्थिरगृहे निखिलाश्च देवाः" इति पुष्पे महा इति म-
हाचन्द्रादयोऽष्टौ पुष्यनक्षत्रे स्थाप्या इत्यर्थः । उपलक्ष्यं
चैतत् तत्र सूर्यस्य हस्तनक्षत्रे स्थापनं, महादेवब्र-
ह्मणोः पुष्यश्रवणाभिजित्सु स्थापनं, कुबेरस्कन्दयोरनु-
राधायां, दुर्गाप्रभृतीनां मूले स्थापनं, सप्तर्षीणां स्वाधि-
ष्ठितनक्षत्रे लक्ष्मीव्यासबाल्मीकिगङ्गानामपि सप्तर्ष्य-
धिष्ठितनक्षत्रे स्थापनम् उक्तञ्च रत्नमालायां "पुष्यश्रव-
भिजित्सु, चेश्वरकयोर्विक्ताधिपस्कन्दयोर्मैत्रे तिमिरुचेः
करे, निर्वर्तिभे दुर्गादिकानां शुभम्" । कोब्रह्मा तथा
"सप्तर्षयो यत्र चरन्ति धिष्णोः कार्यां प्रतिष्ठा खलु तत्र
तेषाम् । श्रीव्यासबाल्मीकिघटोद्भवानां तथा सृता वाक्-
पतिभे महाणामिति" । सप्तर्षयस्तु कश्यपोऽतिर्भरद्वाजो-
विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः
सृताः" इति सृतेस्ते यस्मिन्नक्षत्रे सञ्चरन्तो दृष्टान्ते
तस्मिन्नक्षत्रे तेषां स्थापनम् । श्रीव्यासबाल्मीकिघटो-
द्भवानां तथा सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे । महाणां वाक्प-
तिभे पुष्पे षटोद्भवोऽगस्त्यः । विष्णवेति विष्णो गणेशः

यच्चो देवयोनिः सर्पा वासुकादयः भूतो देवयोनिः
"विद्याधरापसरोयचरचोगम्भर्वकिचराः । पिशाचो
गुह्यकः सिद्धो भूतोऽभी देवयोनयः" इत्यभिधानात् आ-
दिशब्देन राक्षसासुरप्रमथसुरस्वतीप्रभृतयो गृह्यन्ते ते
रेवत्यां स्थाप्याः । तथा श्रवणे श्रवणनक्षत्रे जिनो बुद्धः
स्थाप्यः । उपलक्ष्यं चैतत् इन्द्रकुबेरवर्जितानां लोक-
पालानां घनिष्ठायां स्थापनम्, इतोऽवशिष्टानां देवताना-
न्मनुत्तरारोहिणीषु स्थापनं स्यादित्यर्थः एतदप्युक्तं
रत्नमालायाम् "गणपरिवृढरक्षोवक्ष्मभूतासुराणां प्रमथ-
फणिसरस्वत्यादिकानां च षोष्णे २७। श्रवसि सुगतनाम्नो
वासवे लोकपालां निगदितमखिलानां स्थापनं हि
स्थिरेक्षिति" । परिवृढः स्वामी ! "प्रभौ परिवृढ" इति
साधुः गणपरिवृढी गणेशः ! प्रमथा महादेवस्य पारि-
षदाः । श्रवसि श्रवणनक्षत्रे सुगतो बुद्धः "सर्वज्ञः सु-
गतो बुद्धः इत्यमरः स्थिरेषु रोहिणीतनुत्तरास्त्वर्थः"
पी०धा० ।

देवतामय त्रि० देवतात्मकं देवतामयम् । १ देवतात्मकेस्त्रियं
लोप । २ हिरण्यगर्भरूपे देवताभेदे च स्त्री लोप "या
प्राग्नेन कम्भवत्यदितिर्देवतामयो । गुह्यं प्रविश्य ति-
ठन्ती या भूतेभिर्यज्जायत" कठोप० ४।७। "या देवता-
मयी सर्वदेवनात्मिका प्राग्नेन हिरण्यगर्भरूपेण परस्माद्
ब्रह्मणः सम्भवति शब्दादोनामदनात् अदितिस्तां पूर्व-
वत् गुह्यं (सर्वपाण्यगुह्यं हृदयाकाशम्) प्रविश्य तिठ-
न्तीमदितिम् । या भूतेभिर्भूतैः समन्विता व्यजायत उत्-
पन्नोत्वर्थ" भा० ।

देवतायतन न० इत० देवगृहे "सीमासन्निधौ कार्याणि
देवतायतनानि च" मनुः "रूपेणाभ्युपेयं सम्पन्नां
(रुक्मिणी) देवतायतनान्तिके" हरिवं० ११७अ० देव-
तालयादयोऽप्यत्र "उद्यानदेवतालयपिठवनवलमीक
मार्गचितिजाताः" ह०सं० ४३ख०

देव(वा)तिथि पु० पुरुवंशे अक्रोधनपुत्रे नृपभेदे "अक्रो-
धनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे तस्यामस्य
जज्ञे देव(वा)तिथिः" भा०आ० ८५अ० "ततश्चाक्रो-
धनस्तस्मात् देव(वा)तिथिरस्य च" भाग० ६।२२।६
देवातिथिरित्येव पाठः वज्रपु पुस्तकेषु कचिद् देवतिथि
रिति पाठः ।

देवता अव्य० देवाय देयं करोति सम्पद्यते वा "देवे ता च"
पा०क्रादियोगे ता । करणादिविषये देवाय १देवे रतदधीने

॥ देवं वन्दे देवे रमे वा द्वितीयात्वात् सप्तम्यन्तात् वा देवशब्दात् त्वा । श्वन्दनादिकर्मणि देवे ४रमणविषये देवे च “देवत्वा यत्नमवसे” यजु० ६।२० “देवान् प्रति वन्दं गच्छन्तम्” वेददी० उक्ते ५ देवतां प्रतीत्यर्थे च “ता देवीर्देव त्वयं यज्ञं नयत” यजु० ६।२४ देवान् त्वायते त्वा-क । इदेवरक्षके त्वि० “देव एव सविता अययति वर्णिष्ठेऽधिनाक इति देवतो एतदाह” शत० ब्रा० १।२।२।१४

देवदण्ड स्त्री देवात् मेधात् दण्डो यस्याः । नागवलायां राजनि० ।

देवदत्त पु० देवा एनं देवासुः संज्ञायां क्त । संज्ञाशब्दप्रतिपाद्ये १ नरभेदे “ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चित् ब्राह्मण कम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः” हरिः शत० १ देवेन दत्ते त्वि० “देवदत्तां पतिभार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः । तां सार्धं विभ्रयाक्षित्यम् देवानां प्रियमाचरन्” मनुः “मगोऽयमा सविता पुरन्धिर्नही वोदुगां ह-पत्याय देवाः” इत्यादि मन्त्रबिद्धात् या देवदत्ता नाथ्यां तां पतिर्लभते न तु स्नेहया तां सतीं देवानां प्रियं कुर्वन् विभ्रयात् कुलू० श्रुत्वा लजे पु० त्विका० ४ अर्जुनशब्दे शब्दार्थकल्पतरुः । “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः” गोता । ५ देहस्थे जृम्भणकरे वायुभेदे “विजृम्भणे देवदत्तः शुक्लस्तटिकसन्निभः” शारदायिलक-टीकायां राघवभट्टप्रतयाक्यम् । देवाय दत्तम् । इदेवार्थोत्सृष्टे ग्रामादौ त्वि० ।

देवदत्तक पु० देवदत्तो मुख्य एषाम् “स एषां ग्रामणीः” पा० कन् । १ देवदत्तप्रधानकेषु ब० व० अनुकम्पितो देवदत्तः । बह्वचो मनुष्यान्मृज्वा घनिलञ्च” पा० ठच् घन् इलच् पच् कन् । २ अनुकम्पिते देवदत्ते “ठाजादावर्जं द्वितीयादचः” पा० द्वितीयादचः परं सर्वं लुप्यते इति देविक देविय देविल इति रूपत्रयं तत्त्वार्थे तेषामजादित्वात् कनस्तु तदभावात् न लोपः । “अजादौ च विभाषा लोपोवक्तव्यः” बा० देवक इत्यपि तत्त्वार्थे “लोपः पूर्वपदस्य च” बा० दत्तिक दत्तिल दत्तिय दत्तक इत्येतेऽपि तत्त्वार्थे ।

देवदत्तायज पु० इत० । बुद्धे त्विका० ।

देवदर्श त्वि० देवं पश्यति दृश-अण् उप० स० । १ देवतादर्शके देवं दृष्ट्वेत्यर्थे णञ् । देवदर्शम् देवं दृष्ट्वेत्यर्थे अव्यय०

देवदर्शन त्वि० देवं पश्यति दृश-ण्वल् । १ देवदर्शके २ कविभेदे ५० तेन प्रोक्तमधीयते शौनका० णिनि । देवदर्शनिन् तत्-

प्रोक्ताध्यायिषु ब० व० दृश-भावे ल्युट् इत० । २ देवतानां दर्शने न० ।

देवदानी स्त्री देवानामिव दानं शुद्धिरस्याः देव-शोधे भावे ल्युट् गौरा० ङीप् । हस्तिघोषलतायां रत्नमा० ।

देवदारु न० देवानां दारु तत्प्रियं काष्ठं चन्दममस्य । स्वनामख्याते वृक्षभेदे अमरः । अस्य पुंस्त्वमपि “अस्य पुरः पश्यसि देवदारुम्” रघुः “पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमांस्तथा” भा० व० १५८ अ० । “वोढा सृष्टः कस्मिन् देवदारुः” कुमा० “देवदारु लघु क्षिप्रं तिलोष्णं कटुपाकि च । विबन्वाध्मानशोथामतन्द्राहिकाञ्चराश्च-जित् । प्रमेहपीनसहोम्रश्वासकण्डूसमीरसुत्” भावप्र० ।

देवदालिका स्त्री देवदालीव कायति इवार्थे कन् केऽशो ह्रस्वः । महाकालवृक्षे राजनि० ।

देवदाली स्त्री देवेन मेघशब्देन दालोदलनमस्या गौरा० ङीप् । (घघरवेण) ख्याते लताभेदे “देवदाली रसे तिलक्ता कफार्शः शोफपाण्डुताः । नाशयेद् वमनी तिक्ता ज्वरिहृक्कात्मिज्वरान् । शीता परा स्वरस्पर्शा विग्रही गरनाशनी” भावप्र० । देवदालीफलं तिक्तं कस्मिन्नेष विनाशनम् । संसनं गुल्ममूलघ्नमर्शघ्नं बातजित् परम् । देवदालीदलं तक्ते स्वेदितं खण्डितं मृशम् । विसवारयुते साज्ये भर्जितं हिङ्गुना हृदम्” तत्त्वैव ।

देवदास पु० इत० । देवानां दासे स्त्रिबां ङीप् ।

देवदासी स्त्री देवमिन्द्रियं दास्यति दास-वधे अण् । १ वन-वीजपूरके राजनि० । देवाय क्रीडायै दासीव । २ वैश्यायाञ्च शब्दार्थकल्प० । इत० । ३ देवानां परिचारिकायाम् ।

देवदीप पु० देवार्थो दीपः । १ देवार्थे दीपे देवं दीपशील-मालोकसंयुक्तं दीपयति दीप-णिच्-अण् उप० स० । २ लोचने शब्दरत्ना० ।

देवदुन्दुभि पु० देवानां दुन्दुभिरिव हर्षप्रदत्वात् । १ रक्त-तुल्यसाम् । इत० । २ देवदुन्दुकायाम् रत्नमा० । “देवदुन्दु-मयो नेदुःर्नन्दुश्चाप्सरोगणाः” भूरिप्रयोगः ।

देवदूती स्त्री देवा इन्द्रियाणि दूयन्ते खिद्यन्तेऽनया दू-क्तिच् ङीप् । वनवीजपूरके राजनि० ।

देवदेव पु० देवेषु मध्ये दीव्यति दिव-अच् । १ महादेवे “अयाचितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं शशाक” कुमा० २ ब्रह्मणि च शब्दरत्ना० देवानां देवः स्वामी श्विण्यौ । “द्रौपद्याः सङ्कटं ज्ञात्वा देवदेवो

जगत्पतिः । पार्श्वस्थीं रुक्मिणीं त्यक्त्वा केशवः शयने प्रभुः” भा०व० २६२अ० ।

देवदेवेश पु० देवपकारः देवदेवः तस्येशः । महादेवे “वदि मे भगवान् प्रीतः सर्वलोकनमस्कृत ! । स्वयं मां देवदेवेश ! याजयस्व सुरेश्वर !” भा०व० २२३अ० ।

देवदोल पु० देवैः दृश्यो दोलः । प्रातःकरणीये दोलो-
त्सवे दोलशब्दे दृश्यम् ।

देवद्युम्न पु० भरतवंश्यो देवाजितोऽपत्ये नृपभेदे “अथा
सूर्यां तत्तनयो देवद्युम्नः” भाग० ५।१५।२

देवद्रोणी स्त्री इत० । देवयात्रायां हारा० । स्वयम्भू निष्ठा-
द्यवस्थानगङ्गरे च “देवद्रोणां विचारे च कूपेष्वाय-
तनेषु च । एषु गोषु विपन्नास्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते”
संवर्तः । “देवद्रोणी स्वयम्भू निष्ठाद्यवस्थानगङ्गारम्”
प्रा०त० रघु० ।

देवद्रष्टृ लि० देवमञ्जति पृजयति अन्-च-किन् देवस्य देः
अद्रष्टादेशः । देवपूजके अमरः । गत्यर्थाच्चतेस्तु
नलोपः । देवद्रष्टृ देवगन्तरि । सर्वनामस्थाने परे
उभयत्र देवद्रष्टृ देवद्रष्ट्री अन्यत्राजादौ देवद्रीचः
देवद्रष्टृ इत्यादिभेदः ।

देवधन न० देवार्थं धनम् । देवोद्देशेनोत्सृष्टे धने देव-
तानां चेतनत्वपक्षे देवस्वामिके धने च ।

देवधानी स्त्री देवा धीयन्तेऽस्याम् धा-आधारे ल्युट् ङीप् ।
इन्द्रपुर्यां “तस्मिन्नैन्द्री पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानी नाम”
भाग० ५।२१।१० [हेनच० ।

देवधान्य न० देवानां योग्यं धान्यम् । (देधान) धान्यभेदे ।

देवधूप पु० देवानां प्रियो धूपः । गुग्गुलौ रत्नमा० ।

देवन् पु० दिव-वा० अणि । पत्यु रनुजाति भ्रातरि हेम० ।

देवन पु० दीव्यत्वेन दिव-करणे ल्युट् । १पाशके । भावे
ल्युट् । २क्रीडायां ३दीप्तौ ४व्यवहारे ५जिगीषायां इत्युतौ
च न० । दीव्यत्वेन दिव-आधारे ल्युट् । ७बीलोद्याने
दपङ्गे च ।

देवनदी स्त्री इत० । गङ्गायाम् अमरः । “असंवाधा देव-
नदी स्वर्गस्यादिनी शुभा” भा०व० ६८० । “इरा-
वती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा” भा०व० ६८० ।
“स्नातुं गतान् देवन्त्यां दुर्वासः प्रभृतीन् मुनीन्” भा०
व० २६२अ० । देवस्नातनदीमात्रे च “सरस्वतीद्वयो-
र्देवनदीर्यद्वयम्” मनुः । [हारपाणे हेमच० ।

देवनन्दिन् पु० देवं शक् नन्दयति नन्दि-णिनि । इन्द्र-

देवनन् पु० देव इव श्रेष्ठत्वात् नलः । महानले स्थूलदण्डे
नलभेदे राजनि० ।

देवनामन् पु० कुशदीपपतिहिरण्यरेतसः पुलभेदे कुशदीप-
शब्दे २१४५ पु० दृश्यम् । [२विलामे च ।

देवना स्त्री च० दिव-भावे युच् । १क्रीडायां शब्दरत्ना० ।

देवनामक पु० देवेति नाम यस्य कप् । देवयोनौ विद्याधरादौ
हेमचन्द्रे देवनारक इति पाठः नरएव नारा ततः स्वार्थे
क देवरूपनरः । देवजन इति तस्यार्थः सोऽपि तत्त्वार्थे ।

देवनाल पु० नलएव नालः स्वार्थे अण् देव इव श्रेष्ठत्वात्
नालः । नलोत्तमे राजनि० ।

देवनिदु लि० देवं निन्दति निन्द-किप् इत० । देवनिन्दके
“देवनिदोऽप्रथमा अजुयन्” ऋ० १।१५।२

देवनिर्मित लि० इत० । देवै रचिते । “क्षीमेतु दिक्षु
पूर्वादि नगर्थो देवनिर्मिताः” सू०सि० । २गुडुच्याम् स्त्री
शब्दार्थाच्च० ।

देवपति पु० इत० । इन्द्रे हेमच० ।

देवपत्नी स्त्री देवः पतिर्वस्याः । मपूर्वत्वात् वा लुक् ङीष् च ।
१देवभार्यायाश्च । “उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीः” ऋ० ५।४६।८
“देवपत्यो देवकन्या देवमातर एव च” भा०व० १४अ०
२शब्दार्थाच्च० मध्यालुके ।

देवपथ पु० इत० । १आद्यापथे आकाशस्थिते आद्याकारे पथि
देवपथ इव कन् तस्य देवपथादि लुक् । २तत्सदृशे च
३देवस्थाने अर्चिरादिमार्गे च । देवयानशब्दे दृश्यम् ।
देवस्थानगमनार्थः पथ्याः । ४देवस्थानगमनार्थे मार्गे च ।
स च अन्यैर्नरैर्गन्तुमशक्य इति हनुमता तस्य द्वारनि-
रोधः कृतः यथाह भा०व० १४८अ० ।

“अथैव मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ! । ततोऽहं
रुद्धवान् मार्गं तवेमं देवसेवितम् । अग्नेदेवा शमेद्वापि
मा कश्चिदिति भारत । दिव्यो देवपथोऽद्यैव मातृ ग-
च्छन्ति मातृषाः” ।

देवपथादि पु० “इवे प्रतिकृतौ” पा०कनो लुग् निमित्ते शब्द
गणे सच गणः पा०ग०सू० उक्तौ यथा

देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ
अजपथ राजपथ शतपथ शङ्खपथ सिन्धुपथ सिद्धिगति
उद्ग्रीव वायरज्जु हस्त इन्द्रदण्ड पृष्ठ मत्स्य ।

देवपर लि० देवः परोऽस्य । यद्भवित्ये देवायत्तसिद्धिचिन्तके
आपदद्वारार्थं पौरुषचेष्टारहिते ।

देवपर्य न० देवप्रियं पर्यमस्य । सुरपर्ये राजनि० ।

देवपशु पु० देवाय उत्सृष्टः पशुः । देवोद्देशेन उत्सृष्टो पशौ । “अनिर्दिशाहं गां सूतां वृषान् देवपशुस्तथा । सपालान् वा विपालान् वा न दण्डान् मत्तुरव्रीत्” मनुः । भिन्नत्वेन २ देवोपासके च । “अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्” इति श्रुतौ तस्य देवोपकरणतुल्यतया पशुत्वप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

देवपात न० इत० । देवैः पीयतेऽत्र पा-आधारे ङ् । अग्नौ “आसपातं जुहोर्देवानामिति देवपातं वा एष यदग्निस्तस्मादग्नौ सर्वभ्यो देवभ्यो जुह्वति” शत० ब्रा० १।४।२।१० “आस्यरूपं पातमास्यात्वम् । अग्नौ प्रक्षिप्य हविषो देवैरद्व्यमानत्वाद्गन्ते देवपातत्वम्” भा०

देवपान पु० देवैः पीयतेऽनेन पा-करणे ल्युट् । चमसे सोमपानपात्रभेदे “चमसो देवपान इति चमसेन च वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान इति” शत० ब्रा० १।४।२।१४

देवपाल पु० आकृष्टीयस्य वर्षपर्वतभेदे । आकृष्टीयोपक्रमे “एतस्य वर्षमय्यादागिरयो नद्याश्च सप्त सप्तैव । ईशान-उरुष्ट्रद्वौ वलमङ्गः अतकेसरः सहस्रस्रोता देवपालो महानसः” इति भाग० ५।१०।१६

देवपालित त्रि० देवेन जेषाम्बुना पालितः । १ देवमात्रके देशे २ सुररक्षिते च । देवाणं पाल्यासुः आश्रिप्तिं संश्रयां क्त । ३ संज्ञाभेदे तत्र च “कारकाहलश्रुतयो-राश्रिप्ति” पा० दत्तश्रुतयोरेवेति नियमात् न अन्योदात्तता

देवपीयु पु० देवान् पीयति हिनस्ति पीय-उन् । देवद्वेष्टरि अक्षरे । “अपेतोयस्तु गणयोऽयुम्नां देवपीयवः” यजु० ३५।१ “देवपीयवः देवद्विषः” वेददीपः

देवपुत्र पु० इत० । १ देवकुमारे “देवपुत्रोपमौ वीरौ बालाविव कृताश्रनौ” हरिवं० ८४ अ० देवस्य पुत्रीव प्रियत्वात् । २ एलायां स्त्री जटावरः । इत० । ३ देवकन्यायाञ्च स्त्री स्वार्ये क । देवपुत्रिका तत्पार्थे राजनि० स्त्री

देवपुर स्त्री इत० समासान्विधेरनित्यत्वात् न अप् । अमरावत्याम् पुरश्चन्द्रेन इत० स० । देवपुर तत्पार्थे न० ।

देवपुरी स्त्री पुरीशन्द्रेन इत० स० । अमरावत्याम् ।

देवपूज्य पु० इत० । सुराचार्ये बृहस्पतौ ।

देवप्रतिकृति स्त्री इत० । १ देवप्रतिमायाम् देवलानां जीविकार्थे २ देवप्रतिमायाञ्च ।

देवप्रतिमा स्त्री इत० । देवमूर्तौ देवतामूर्तिशब्दे वक्ष्यम् ।

देवप्रश्न पु० देवानुद्दिश्य प्रश्नः । देवान् प्रति शुभाशुभविषय-प्रश्ने उपश्रुतौ हेमच० । उपश्रुतिशब्दे वक्ष्यम् ।

देवप्रस्थ पु० सेनाविन्दुष्टपपुरे । “स देवप्रस्थमासाद्य सेनाविन्दोः पुरं प्रति” भा० स० २६ अ०

देवप्रिय पु० इत० । १ पीतशृङ्गराजी २ वक्रवृत्ते च राजनि० । तत्पुष्पस्य देवप्रियत्वात् तथात्वम् ।

देवप्रभू पु० इत० । अप्सरःसु ।

देववला स्त्री देवानामिव वलं यस्या इत० । १ सहदेव्यां २ ताम्रयमाणायाञ्च राजनि० ।

देववलि पु० देवार्थं बलिः वर्ण-इत् बल्यादेशः । देवार्थं उपहारे ।

देववाहु पु० यदुवंशे हृदीकपुत्रभेदे “निमित्तस्मात् स्वयं भोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः । देववाहुः शतधनुः कृतवर्सेति तत्सुताः” भाग० ६।२४।२६ ऋषिभेदे च “वाग्यैः पृथुस्तथैवाप्यग्नौ जान्घो वासन एव च । देववाहुर्हृदु-भस पर्जन्यस्यैव सोमजः” हरिवं० २६।१ अ०

देवव्रज्जन् पु० देव इव व्रज्जा । नारदे त्रिका०

देवव्राह्मण पु० देवपूजकः ब्राह्मणः । देवत्वे देवोपजीवके उपजीविकायं देवपूजके ।

देवभवन न० देवाणां भवनमिव । १ अश्वत्यज्जे । इत० । २ स्वर्गं शब्दच० । ३ देवप्रतिमानये च ।

देवभाग पु० इत० । स्व० सि० उक्ते लवणसमुद्रात् उत्तरस्थिते उत्तरगोलरूपे पदार्थे “ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः । मेखलेव स्थितो धात्रा देवासुरदि-भागजत्” स्व० सि० “तेन समुद्रादुत्तरं भूगोलस्याङ्गं जम्बुद्वीपं देवानां, समुद्राद्वृत्तिं समुद्रातिरिक्तं भूगोल-स्याङ्गं षड्वीपवत्समुद्रोभयात्मकं दैत्यानामिति सिद्धम् मेरुदण्डानुबद्धभूगोलमध्ये परिधिरूपो लवण-समुद्रोऽस्ति । उत्तरगोलाङ्गं दक्षिणभूगोलाधीनगतं समुद्रस्य प्रान्तपरिधिष्वृष्टमिति मेखलाया कश्चपःस्थितत्वेन तात्पर्यायः” रङ्ग० ।

“अथादौ देवभागस्यो देवानां याति दर्शनम् । देवभागे सुराणां च हेमन्ते सन्तान्तया । धनुर्ह्यगस्त्यः सविता देवभागे न दृश्यते । देवभागेऽसुराणां तु वृषाद्यो भवतु-ष्टमे । भूमण्डलात् पञ्चदशे भागे देवेऽथ वाऽऽसुरे” स्व० सि० ।

देवाय द्यो भागः । देवार्थं देवे २ धनादिभागभेदे च ।

देवभीति स्त्री इत० । १ देवेभ्यो भवे । इत० । २ देवानां भवे च अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

देवभू स्त्री इत० । १ स्वर्गे देवं देवत्वं भवते भू-प्राप्तौ किप् ।

२ देवत्वप्राप्तिभावे किप् । तदेवत्वप्राप्तौ शब्दर० ।

देवभूति स्त्री देवेषु भूतिः प्राप्तिरस्याः । १ मन्दाकिन्वास श-

ब्दरत्ना० । इत० । २ देवानामैश्वर्यं च ।

देवभूमि स्त्री इत० । १ स्वर्गे । २ देवप्रियभूमौ च

देवभूय न० भू-भावे क्यप् इत० । देवभावे देवत्वे अमरः ।

देवभृत् पु० देवं विभर्ति पालयति भृ-किप् । १ इन्द्रे २ विष्णौ च

“देवेशो देवभृद्गुरुः” विष्णुसं० । “देवभृत् शक्रस्तस्य गुरुः

शास्तेति” भाष्यम् एकनाम । नामद्वयपक्षे तु भिन्नं

पदम् देवभृद्गुरुः ।

देवभाज् पु० देवेषु भाजते भाज-किप् । सूर्यवंशे देव-

भेदे “पुरा विवस्वतः सर्वे मत्वास्तेषां तथावरः । देवभाट्

तनयस्तस्य सुभाडित ततः सृतः” भा० व्या० १ अ०

देवमणि पु० देव इव मणिः देवप्रियो वा मणिः देवेषु मणि-

रिव वा । १ स्वर्गे २ कौस्तुभमणौ ३ अश्वरोमावर्तभेदे च

भेदि० । “सम्पन्नदेवमणयो भृतरन्ध्रभागाः” माघः ।

“सम्पन्नाः समप्राः देवमणयो निगाढावर्त्ताः कौस्तुभादि

दिव्यमणयश्च वेदान्ते “आवर्त्ती रोमजो देवमणस्त्वेव

निगाढजः” मत्स्यनाथधृतकोषः ।

देवमत लि० इत० । १ देवसम्पत्ते । २ अग्निभेदे पु० “अत्वाप्युदाह-

रन्तीममितिहासं पुरातनम् । नारदस्य च संवादम्-

वेदेवमतस्य च” भा० व्या० २४ अ० ।

देवमातृ स्त्री इत० । १ सुराणां मातरि “देवकन्या देव-

पत्न्यो देवमातर एव च” भा० अ० १४ अ० । २ अदित्यां

च । ३ दाक्षायण्यां मत्स्यपु० ।

देवमातृक पु० देवः जेधवर्षः मातेव पालकत्वात् यस्य कप् ।

१ वर्षाब्दसम्पन्नव्रीहिपालिते देशे अमरः । तदुपल-

क्षिते २ कष्यादौ च “कक्षिद्राष्टे तडागानि पूर्णानि च

वृहन्ति च । भागशो विनिविष्टानि न क्षिपिर्देवमा-

तृका” भा० सं० ५ अ० ।

देवमान न० देवानां मानं कालपरिच्छेदभेदः । १ दिव्यमाने

मालुषसौरवर्षात्मके एकस्मिन् दैवे दिने तत्त्रिंशन्मिते तदीये

“मासे तद्गोत्या तेषां वर्षे च” संक्रान्त्या सौर उच्यते । मा-

सैर्वादिभिर्वर्षे दिव्यं तदश्वहस्यते । सुरासुराणामन्योन्यम-

होरात् विपर्ययात् । तत् षष्टिषड्गुणा दिव्यं वर्षमासुर-

मेव च” ख० सि० । “ब्राह्मणं दिव्यं तथा पितॄन् प्राजापत्यं शु-

रोक्तथा । सौरश्च सावनं चान्द्रमार्चं मानानि वै नव”

ख० सि० । “द्वितीयं दिव्यं देवमानम् । तच्च पूर्वोक्तम्”

रङ्गना० । देवेषु मानोऽस्य रमणीयत्वात् । २ देवयोग्ये

गृहादौ च “वैश्वं परिपूजतं देवमानेव चित्तम्” ऋ०

१० । १०७ । १० देवमानेव देवमानमिव रमणीयमिति भा०

प्रथमास्थाने आकारादेशश्चान्द्रसः ।

देवमानक पु० देवेषु मानोऽस्य कप् संज्ञायां कन वा ।

कौस्तुभमणौ देवमणौ शब्दरत्ना० ।

देवमाया स्त्री इत० । अविद्यायाम् बन्धहेतौ परमेश्वरमाया-

याम् “ते दुस्तरामतितरन्ति च देवमायाम्” भा० २ । ७ । ४०

देवमार्ग पु० देवोपलक्षितो मार्गः । अर्चिराद्यभिमानिदेवा-

धिष्ठिते देवयाने पथि । १ देवाधिष्ठितपथमात्रे च ।

“ते (वानरा) विकटास्तु वाङ्मन्यं देवमार्गं च दर्शिताः”

रामा० सु० ६ । १४

देवमास पु० दीव्यत्यत्र दिव-आधारे षञ् कर्म० । गर्भाव-

धिके अष्टमे मासि त्रिका० तत्र हि सृतेरोजसश्च

प्रादुर्भावात् गर्भस्य देवनावत्तात्तस्य तथात्वं यथाह याज्ञ०

“सप्तमे चाष्टमे मासि त्वङ्माससृतिमानपि । पुन-

र्धाती पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मास्यतो

गर्भाजातः प्राणैर्वियुज्यते” “अनेनौजःस्यतिरेव जीवन

हेतुरिति दर्शयति तत्स्वरूपञ्च सृत्यन्तरे दर्शितम् “हृदि

तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम् । ओजः शरीरे

संख्यातं तन्नाशाद्वाश उच्यते” मिता० इत० । २ देवानां

मासे सौरत्रिंशद्वर्षात्मके मासे च ।

देवमित पु० देवो मितपत्न्यः । संज्ञाभेदयुक्ते मनुष्यादौ

“संज्ञायां मितामितयोः” पा० वृद्ध० अन्तोदात्तता । कुमा-

रानुचरमातृभेदे स्त्री “कण्डूतिः कालिका चैव देव-

मिता च भारत !” भा० शल्य० ४७ अ० साहगणोक्तौ

देवमीढ पु० यदुवंशे नृपभेदे “यदोरभूदन्ववाये देवमीढ

इति श्रुतः । यादवस्तस्य तु श्रुतः शूरस्त्रैलोक्यसम्पत्तः ।

शूरस्य शौरिर्नृवरो वसुदेवो महायशः” भा० द्रो० १४४ अ०

देवमीदुष पु० हृदीकस्य पुत्रभेदे “तस्यापि (हृदीकस्यापि)

कतवर्मशतधनुर्देवमीदुषाद्याः पुत्रा बभूवुः” श्रीधरधृत

पराशरः । २ देवमीडे वसुदेवपितामहे च “अश्वक्यां जन-

यामास शूरं वै देवमीदुषः । महिष्यां जज्ञिरे शूरा-

द्भोज्याषां पुरुषा दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानक

दुन्दुभिः” इत्यादि हरिवं० १५ अ० ।

क्रोष्टुवंशे शृणुभेदे “गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टो-

र्भाय्ये बभूवतुः । गान्धारी जनयामास अनमित्रं महा-

वचम् । माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीदु-

४३ । तेषां वंशस्त्रिधा भूतो दृष्टानां कुलवर्द्धनः”
हरिवं० १५५०।

देवमुनि पु० देव इव मुनिः । देवर्षौ नारदादौ । ?तुराख्ये
वृषौ च “एतेन वै तुरो देवमुनिः सर्वाष्टद्विमाभौ”
पञ्चमीध्या० २५।१४

देवयज् पु० देवा इज्यन्तेऽत यज-आधारे किप् । देवयजन
योग्ये वज्रिभेदे “अपान्ने ! अग्निमासादम् हि निष्क्र-
व्याद् सेध का देवयजं वच्” यजु० १।१७ “तत् तयो-
ऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आसमपक्रमत्तीत्यामा-
क्षौकिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मां-
समन्तीति क्रव्यात् चित्ताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः ।
तथाविधांस्त्रीनङ्गारान् गार्हपत्यात् प्राग्भागे पृथक्
कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात्-
क्रव्यात्संज्ञौ न्याजयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते” वेददी०

देवयजन न० देवा इज्यन्तेऽत यज-आधारे ल्युट् ।
वेदिस्थाने “अपावर्त्तं पृथिव्यै देवयजनाद् बध्यासम्”
यजु० १।१५ २ पृथिव्यां स्त्री लीप् । “पृथिवि ! देव-
यजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम्” १।२४ हे देव-
यजनि हे पृथिवि इत्यर्थः । श्यागाधिकरणस्थानमात्रे
च “स यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्र-
मसि न्यदधत् तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै
पृथिव्यै देवयजनमित्यपि हे वा अस्यै तस्मिन् देवयजन
इष्टं भवति तस्माद्वै प्रतिमार्ष्टि” शत० ब्रा० १।२।५।१८
“वेदीमार्जनप्रशंसार्थमितिहासमाह । आ समन्तात् नृतं
सर्वदा नश्वरमामृतं तद्विपरीतं यद्देवयागाधिकरणभूतं
स्थानम्” भा० तत् स्थानं विशिनष्टि कात्या० श्रौ० २०।४
१४ “नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात्” सू० “पुरस्तात् प्राच्यां
दिशि नित्यं सदा स्याद्युदकं यत् तदु देवयजनमध्यव-
सेयम्” कर्कः ।

देवयजि पु० देवं यजते यज-इन् । देवयाजके “अज्ञो
द्विजान् देवयजीन् निहन्मः” भट्टिः ।

देवयज् पु० इत० । देवानां यज्ञे पञ्चयज्ञान्तर्गते होमरूपे
मृहस्यनित्यकर्त्तव्ये यज्ञभेदे । “अथातः पञ्च यज्ञाः देवयज्ञो
भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञः” इति ।
“तद्यद्गमो जुहोति स देवयज्ञो यदलिङ्करोति स भूत-
यज्ञो यत् पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत् स्वाध्याय
पधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्य-
यज्ञ इति” आश्व० मृ० सू० १।१, २, ३, “अध्यापनं

ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भूतो
न्ययज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न
हापयति शक्तिः । स मृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न
लिप्यते” मनुः । तत् होमस्य देवता मनुनोक्ता यथा
“आम्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ।
अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः । विश्वेभ्य-
श्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । कुह्वं चैवानुमत्यै च
प्रजापतयएव च । सह द्यावापृथिव्योश्च तथा खिष्ट-
कृतेऽन्तः” । “तत् च यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च गौणः”
इति कुल्लू० ।

देवयज्य स्त्री देवानां यज्यः यागः । “छन्दसि निष्टक्यो-
त्यादि” नि० य । देवार्थयागक्रियायाम् दर्शादि-
कायाम् । “दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वम् देवयज्यायै” यजु०
१।११ “देवयज्यायै देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादि-
कायै” वेददी० । “अश्याम ते स्रुतिं देवयज्याया” ऋ०
१।१।४।२ “वयं देवयज्याया देवयागेन तद्दैवत्येन यज्ञेना-
श्याम” भा० ।

देवयाजिन् पु० देवं यजते यज-णिनि । आत्मभेदेन
देवार्थयागकारके । “अथ ह स देवयाजी यो वेद
देवानेवाहमिदं यजे देवान्त्वपर्यामीति स यथा
श्रेयसे पापीयान् बलिं हरेद्द्वैश्रो वा राज्ञे बलिं
हरेद्देवं स ह न तावन् लोकं जयति यावन्मत्तरः”
शत० ब्रा० १।१।२।६।१४ आत्मभेदेन याज्यपेक्षया तस्य निष्क्र-
पत्वसक्तम् आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी इत्युपक्रमस्य तथा
वर्णनात् । २ कुमारसैन्यभेदे च “यज्ञवाहुः प्रवाहुश्च
देवयाजी च सोमपाः” भा० शल्य० ७६५० तस्मै न्योक्तौ

देवयात त्रि० देवं देवत्वं यातः । देवत्वप्राप्ते तस्य विषयो
देशः राजन्या० बुज् । देवयातक तस्य विषये देशे । अत्र
दैवयातव इति पाठान्तरं देवं देवत्वं याति या-तुन्
देवयातः स्वार्थे धृण् । देवयातव देवत्वप्राप्तिरिति ततः
राजन्या० बुज् । देवयातवक तस्य विषये देशे ।

देवयाता स्त्री देवानां याता । देवोत्सवादौ देवप्रतिमानं
स्थानान्तरनयनरूपगतौ ।

देवयातिन् पु० दानवभेदे “सोमपो देवयाती च प्रवरो वीर
मर्द्दनः” हरिवं० २४०५० ।

देवयान न० यायतेऽनेन या-करणे ल्युट् इत० । ?सुराणां
गतिसाधने रथभेदे विमाने । देवो परेशः यायतेऽनेन
मार्गेण या-करणे ल्युट् । २ अर्चिरादिमार्गरूपे पथिभेदे

पु० अचिरादिमार्गशब्दे ३६४ पृ० दर्शितव्यान्दोग्य
वाक्यम् । “स एनान् ब्रह्म गमयतीत्येष देवयानः पन्थाः
देवपथो ब्रह्मपथ इत्यपि तत्र स्थानान्तरे पाठः ।
तत्र सन्निवेशाद्यविष्टाद्वैतभेदादिकं शा० सू० भा० दर्शितं यथा
“अचिरादिना तत्प्रथितेः” शा० सू० ।

“आस्त्युपक्रमात् समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । स्मृतिस्तु
श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते । नाडीरश्मिसम्बन्धेनैका
“अथैतैरेव रश्मिभिर्हृत् आक्रमते, इति । अचिरा-
दिकैका “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः” इति । “स
एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति” इत्यन्या ।
“यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात् प्रैति स वायुमागच्छति”
इत्यपरा । “सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति” इति
चापरा । तत्र संशयः किं परस्परं भिन्ना एताः स्मृतयः
किं वैकैवानेकविशेषणेति । तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एवैताः
स्मृतय इति, भिन्नप्रकरणस्थितत्वाद्भिन्नोपासनशेषत्वाच्च ।
अपि च “अथैतैरेव रश्मिभिः” इत्यवधारणमर्चि-
राद्यपेक्षायासुपरुध्यते, तत्रावचनञ्च पीड्यते “स यावत्
क्षिप्र्योन्नतस्तवादादित्युच्छति” इति तस्मादन्वो-
भिन्ना एवैते पन्थान इत्येवं प्राप्तेऽभिदध्महे । अर्चि-
रादिनेति । सर्वे ब्रह्मप्रेप्सुरचिरादिनैवाध्वना रंह-
तीति प्रतिजानीमहे । कुतः ? तत्प्रथितेः । प्रथितो
ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथाहि पञ्चाग्नि-
विद्याप्रकरणे “ये चाग्नी अरण्ये अह्नां सत्यमुपासते”
इति विद्यान्तरशीलिनामयर्चिरादिका स्मृतिः आव्यते ।
स्यादेतत् यासु विद्यासु न काचिद्वतिरुच्यते तास्वेवेय-
मर्चिरादिकोपनिषताम् यासु त्वन्याऽन्या आव्यते तसु
किमर्चिराद्याश्रयणम् ? इति । अत्रोच्यते, भवेदेतदेवं यदा-
त्यन्तभिन्ना एवैताः स्मृतयः स्युः, एकैव त्वेषा स्मृति-
रनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रतिपादनी कश्चित् केनचि
द्विशेषणोपलक्षितेति वदामः, सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञा-
नादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । प्रकरणभेदे-
ऽपि तु विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्वति-
विशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि गत्येकदेश-
प्रत्यभिज्ञानाद्वन्व्याभेदाच्च गत्यभेद एव । तथाहि
“ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति” “तस्मिन्
वसति शान्तिः समाः” “सा या ब्रह्मणो जितिर्या
व्यष्टिस्तं जितिं जयति तां व्यष्टिं व्यश्नुते” “तदा
एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति” इति तत्र

तत्र च तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रद-
श्यते । यत्त्वेतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रयणे न स्था-
दिति । नैष दोषः, रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य । न ह्येक
एवशब्दो रश्मींश्च प्रापयितुमर्हति, अचिरादींश्च
व्यावर्तयितुम् । तस्माद्रश्मिसम्बन्ध एवायमवधार्यते
इति द्रष्टव्यम् । तत्रावचनं त्वचिराद्यपेक्षायासपि
क्षेपार्थत्वाच्चोपरुध्यते यथा निमिषमात्रेणात्रागम्यत
इति । अपि च “अथैतयोः पथोर्न कतरेण
चेति” मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षणा
पितृयायव्यतिरिक्तभेकमेव देवयानमचिरादिपर्वणं
पन्थानं प्रथयति । भूयांसि चाचिरादिश्रुतौ मार्गप-
र्वणं, अत्सीदांसि त्वन्यत्र, भूयसाञ्चानुगुणेनात्सी-
यसाञ्च नयनं न्याय्यमित्यतोऽपि अचिरादिना तत्-
प्रथितेरित्युक्तम्” भा० ।

“वायुमवदादिविशेषाविशेषाभ्याम्” सू० ।

“केन पुनः सन्निवेशविशेषेण गतिविशेषाणामितरेतर-
विशेषणविशेष्यभावः ? इति तदेतत् सुहृद्भूत्वाऽऽचार्या
प्रथयति “स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमा-
गच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं
स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं इति कौषि-
तकिनां देवयानः पन्थाः पथते । तत्राचिर-
ग्निलोकशब्दो तावदेकार्थो ज्वलनवचनत्वादिति नालं
सन्निवेशक्रमः कश्चिदन्वेष्टव्यः, वायुस्त्वचिरादिवर्त्मन्य-
श्रुतः कतमस्मिन् स्थाने सन्निवेशयितव्य इति । उच्यते,
“तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहर्ह्र आर्प्यमाश-
पक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासां-
स्तान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यम्
इत्यत्र संवत्सरात् पराञ्चमादित्यादौ च वायुमभि-
सम्भवन्ति, कस्मात् अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि
“स वायुलोकम् इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्य-
न्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते “यदा वै पुरुषोऽस्माद्धो-
कात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स यत्र विजि-
हीते यथा रथचक्रस्य खण्डेन स जङ्घं आक्र-
मते स आदित्यमागच्छति” इति एतस्मादा-
दित्याद्वायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषाद्वदादित्यनयोरन्तराले
वायुनिवेशयितव्यः । कस्मात् पुनरग्नेः परत्वदर्शना-
द्विशेषादर्चिषोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते । नैषोऽस्ति
विशेष इति । वदाशः । ननुदाहृता ऋतिः “स एतं

देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकम् इति । उच्यते, केवलोऽत्र पाठः पौर्वपर्येषावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पदार्थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते “एतच्चैतच्च स गच्छति” इति उत्तरत्र पुनर्वीथुप्रत्ययेन रथचक्रमात्रेण छिद्रेणोर्द्धं आक्रस्यादित्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः तस्मात् स्तुतमविशेषविशेषाभ्यामिति । वाजसनेयिनस्तु “सामेभ्यो देवलोकं देवलोकं दद्यात्” इति समासनन्ति, तत्रादित्यानन्तर्याय देवलोकं दद्यात्समवेयुः । वायुमज्जादिति तु छान्दोग्यश्रुत्यमेवोक्तम् । छान्दोग्यवाजसनेययोस्त्वेकत्र देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः, तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्यभयत्र ग्रथितयो, तत्रापि माससम्बन्धात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम् भा० ।

“तद्भूतोऽधिवरुणः सम्बन्धात्” सू० ।

“आदित्याश्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्” इत्यस्यां विद्युत उपरिष्ठात् वरुणलोकमित्यर्थं वरुणः सम्बध्यते । अस्ति हि सम्बन्धो विद्युद्वरुणयोः । “यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषाः लोमूतोदरेषु प्रवृत्त्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा” इति च ब्राह्मणम् । अथाज्ञाधिपतिवरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । वरुणाज्ञाधीन्द्रप्रजापती स्थानान्तराभावात् पाठसामर्थ्याज्ञागन्तुकत्वादपि वरुणादीनामन्त एव निवेशः । वैशेषिकस्थानाभावात् विद्युज्ञान्त्याऽर्चिरादौ वर्त्मनि भा० ।

“आतिवाहिकास्तद्धिष्ठात्” सू० ।

इत्यादि स्तवभाष्यन्तु आतिवाहिकशब्दे ६५२४० दर्शितम् “कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः” सू० । “स एनान् ब्रह्म गमयति” इत्यत्र विचिकित्सते, किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयति आहोस्मिन् परमेवाविजतं सुखं ब्रह्मेति । कुतः संशयः, ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेः । तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येतानमानवः पुरुष इति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपाद्यते प्रदेशवत्त्वात्, न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तुत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते सर्वगतत्वाद् प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तव्यम् भा० ।

“विशेषितत्वाच्च” सू० । “ब्रह्मलोकान् गमयति” “ते तेषु

ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति” इति श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव गतिरित्यवगम्यते । न हि ब्रह्मवचनेन विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्यवकल्पते । कार्ये त्ववस्थाभेदोपपत्तेः सम्भवति ब्रह्मवचनम् । लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशविशिष्टायां भोगभूमावाञ्जरी, गौणी त्वन्यत्र “ब्रह्मैव लोक एष सत्त्वाट्” इत्यादिषु । अधिहरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मिन् ब्रह्मणि नाञ्जसः स्यात्, तस्मात् कार्यविषयमेवेदं नयनम् भा० ।

“ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपाद्यते समस्तस्य हि जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यत्रोच्यते” । “सामीप्यात् नद्वयपदेशः” सू० ।

“तद्यच्च आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मिन्नापि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्बन्धात् कचित् कैश्चिद्विकारधर्मेभ्योऽन्यत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमिति स्थितिः । ननु कार्यप्राप्तावनादृष्टिभ्रमणं न लभ्यते । न हि परस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत्र कचित् नित्यता सम्भवति । दर्शयति च देवयानपथस्थितानामनादृष्टिं “एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवसावर्तं नावर्तन्ते” इति । “तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति तयोर्ह्युपायश्च तत्त्वमेतीति” चेति । अत्र ब्रूयः” भा० ।

“काव्यौल्ये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्” सू० । “कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपपत्तौ सति तत्रैवोत्पन्नस्य गदर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परं पदं प्रतिपद्यन्ति इति । इत्थं क्रमसृजितनादृत्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या । न ह्यञ्जस्यैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः सम्भवति इत्युपपादितम् भा० “सृतेच” सू० । “सृतिरथेतमर्थमनुजानाति ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिस्वरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” इति । तस्मात् कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः” शा० भाष्यम् ।

देवयानी स्त्री शुक्राचार्यस्य कन्यायां सा हि कचशापात् क्षत्रियेन ययातिनोऽपि तत्कथा भा० आ० ७५।७७ सू० । “देवयान्यास संवेगं ययातेर्नाञ्जस्य च” । देवयानीञ्च दयितां सुतां तस्य महात्मनः । देवयान्यामजायेतां यदुत्सुर्वसुरेव च” ७५ सू० ।

देवयावन् त्रि० देवं याति या-वनिप् । देवं प्रति गलरि

“द्ववद्वतो देवयावा वनिष्ठः” ऋ०७।१०।२

देवयित् त्रि० चु० दिव-परिदेवने तच् । परिदेवके

देवयु त्रि० देवं याति या-सृगव्वा० नि० कु । १धार्मिके ।

देवं द्योतनस्वभावं विष्णुभावमात्मन इच्छति क्यच्-तत
छन् । २आत्मनो द्योतनस्वभावेच्छौ च “नरो यत् देव-

यवोमदन्” ऋ०१।१४५।५। ३लोकयातिके मेदि० ४देवे पु०

देवं यौति यु-मिच्छणे किप् अनित्यमागमानुशासनमिति

न तृक् । ४यज्ञादिना देवानां मिश्रीकारके “सुधातुं यज्ञपतिं

देवयुवम्” यजु०१।१२ छान्दस उवङ् ।

देवयुग पु० देवप्रियं युगम् । सत्ययुगे “पुरा देवयुगे ब्रह्मन् प्र-

जापतिषुते शुभे आस्तां भगिन्यौ “ते भाव्ये” कश्चप-

स्यास्तां कद्रूश्च विनता तथा” भा०आ०१६अ०। “पुरा देवयुगे

तात ! देवेन्द्रेषु महात्मनः” भा०अनु० ८३अ०।

देवयोनि पु० देवानामिव कामिचारित्वात् योनिः यस्य ।

१विद्याधरादौ ते च अमरोक्ता यथा “विद्याधरोऽप्सरो

यक्षोरजोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो

५मी देवयोनयः” । २देवजातौ स्त्री द्वे वै योनी इति ब्रू-

यात् देवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः” शत०ब्रा०७।४।२।१०

देवयोषा इत०। अप्सरसश्च । “ससुचुर्देवयोषाश्च पुष्पवर्ध-

मनुत्तमम्” भा०शल्य० ४७अ०। “शुभे कुन्ती च माद्री च

देवयोषोपमे भुवि” हरिवं० ५४अ०।

दैवर पु० दीव्यतेऽनेन दिव-करणे व्यरच् । भर्तुरनुजे

भातरि । “पतिश्चसुरता ज्येष्ठे पतिदैवतानुजे” उद्भटः

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा” मनुः २भर्तुर्भ्रातृ

मात्रे च “देवराज्ञा सपिण्डाज्ञा स्त्रिया सस्यग्नियुक्तया”

मनुः अत्र दैवरशब्दः भर्तुः ज्येष्ठकनिष्ठोभयपरः ।

उत्तरत्र “विधवायां नियोगार्थे निर्दोषे तु यथाविधि ।

शुरुवश्च स्नुषावश्च वर्त्तयाताम् परस्परम्” कनिष्ठस्य पूर्वज

पत्नीत्वेन शुरुतुल्यत्वस्य ज्येष्ठस्य च कनिष्ठपत्न्याः स्नुषा-

तुल्यत्वस्योक्तेः । स्वार्थे क तत्त्वार्थे । “देवा दैवरकोमतः”

उज्ज्वलद० धृतकोषः ।

दैवरक्षित त्रि० इत०। १देवेन २रक्षिते देवकण्ठपुत्रभेदे पु०

तत्कन्यायां स्त्री “देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारिंशदशो-

पमाः । देववानुपदेवश्च संदेवो दैवरक्षितः । कुमार्यः

सप्त चास्यासन् वसुदेवाय ता ददौ । देवकी शान्तिदेवी

च सन्देवा दैवरक्षिता । वृकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव

सप्तमी” हरिवं० १८अ०।

दैवरथ न० देवस्यादित्यस्य रथः । सूर्यरथे “हाविंशतं वै

दैवरथाङ्गन्यम्” शत०ब्रा० १४।६।३।२ देव “आदि-

त्यस्तस्य रथो दैवरथः तस्य गत्या एकेनाङ्गा यावद्देश-

परिमाणं परिच्छिद्यते तदेकं दैवरथाङ्गन्यम् तदु द्वा-

विंशदशगुणितम् तावत् परिमाणोऽयं लोकः” भा०

२प्रवरान्तर्गतर्षभेदे ततः फिज् । दैवरथायनि तदपत्ये

पुंस्त्री । ३देवानां याने विमाने च

दैवरहस्य न० देवानामपि रहस्यम् । अतिगोप्ये “श्रुतं

दैवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात्” भा०आ०२६अ०

देवराज पु० देवेषु राजते राज-किप् । इन्द्रे “वृत्तं

हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग् वै” भा०अनु० १अ०

देवराज पु० देवानां राजा-टच् समा० । सुरराजे इन्द्रे

“यस्मासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः” भा०आ०६७अ०

“देवराजः सहानुजः” वृ०सं०४०अ० “ततः कुलालादि-

वुज् । देवराजक तत्कृते त्रि० ।

देवरात पु० देवात्मनं रायासुः संज्ञायां त्त । १विष्णुना देवेन

रक्षिते परिचिते नृपे परिचितशब्दे तत्कथा दृष्ट्या

२विश्वामित्रपुत्रभेदे “विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः

सृताः” हरिवं० २७अ०। “पार्थिवा देवराताश्च शालङ्का-

यनवङ्कनम्” हरिवं० २७अ०। ३दापरयुगोद्भवे राजभेदे च

“चानूरुर्देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः” उपासते सभायां

तु कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्” भा०सभा०४अ० उपसंहारे युधि-

ष्ठिरसभासत्त्वेन तस्योक्तेः न तस्य परिचितादिरूपत्वम् ।

ततः काशप्रादि० ठज् जिठ् च । दैवरातिक तदपत्यादौ

त्रि० । ठजि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

देवर्षि पु० देव इव ऋषिः देवानामपि ऋषि पूज्यत्वात् ।

१नारदादौ न्यायादिकर्तरि कणादादौ च “देवर्षिरक्षितं

गार्ग्य ! कणात्रेयचिकित्सितम् । न्यायतन्त्राण्य-

नेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः” भा०शा० २।१०ख० “आ-

ब्रह्म भुवनात् लोका देवर्षिपितृमानवः । तदप्यनु पि-

तरः सर्वे मातृमातामहादयः” तर्पणमन्त्रः ।

देवल पु० देव-वृषा० कलच् । १धार्मिके “देवद्रव्योपजीविनि

ब्राह्मणे च “चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपश्येन च जीवन्तोवज्याः सुहृद्व्यकव्ययोः” मनुः

“देवलः देवप्रतिमापरिचारकः वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्मसोऽयं

निषेधः न धर्मार्थं “देवकोपोपजीवी च नाम्ना देवलको

भवेत्” देवलस्मरणात्, कुल्लू० । प्रत्युपवसुपुत्रे ३ऋषिभेदे

“प्रत्युषस्य विदुः पुत्रवृषिं नाम्ना तु देवलम्” हरिवं०

३५०। असितसुनेरपत्ये षष्ठिभेदे । स च रम्भाशामेना-
पावकतया बभूव ब्रह्मवै० पु० “असितपुत्रत्वात् तत्सहकार-
स्थले “असितो देवलो व्यसः” इत्यादौ तस्यैव बोधः ।
स च स्मृतिकर्ता यथाह हेमा० ब्र० ख० मनुः ।

“विष्णुः पराशरो दत्तः संवत्तव्यामहारिताः । शाता-
तपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः । देवलः शङ्खलि-
खितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः । शौनको याज्ञवल्क्यश्च द-
शाष्टौ स्मृतिकारिणः” । धौम्येरेरमजभ्रातरि च “यथो-
यान् देवलस्यैष बने भ्राता तपस्यति । धौम्य उतकोचको
तीर्थं तं वृणीध्वं यदीच्छथ” भा० आ० १८३ अ० तस्य
धौम्यामजतोक्ता । इनारदसुनौ त्रिका० ७ देवरे शब्द-
रत्ना० । देवं लाति ला-क । जीविकार्थं देवप्रतिमायाः
दस्यानान्नरनायके च । स्वार्थे क । देवलक तत्तार्थे ।

देवलता स्त्री देवप्रिया लता शा० त० । १ नवमस्तिकायाम्
शब्दच० । देवलस्य भावः तल । २ देवलत्वे उपजीविकार्थं
देवपूजने स्त्री ।

देवलाङ्गुलिका स्त्री देवयलनया चु० देव-परिदेवने करणे
अच कर्म० । दृष्टिकालिकायां (विष्णोति) राजनि० ।

देवलाति स्त्री देवानां तत्प्रतिमानां लातिः ग्रहणम्
इत० । देवप्रतिमाग्रहणे तस्य दासीभारादित्यात् तत्-
पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

देवलीक पु० देवानां लोकः । १ स्वर्गे त्रिका० । “आचार्यो
ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः । अतिथिस्त्रिन्द-
लोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः” मनुः । भूर्लोकोऽथ
भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः । तपः सत्यञ्च सप्तैते
देवलोकाः प्रकीर्तिताः” सत्सु पु० उक्तेषु २ भूर्लोकादिषु च
देववक्त्रं न० देवानां वक्त्रं मुखमिव । वक्त्रौ तत्र ऊतस्यैव
देवैरदनात् तस्य तन्मुखत्वम् ।

देववर्त्मन् इत० । सुरवर्त्मनि आकाशे हेमच० ।

देववर्द्धकि पु० इत० । विश्वकर्मणि हेमच० ।

देववर्द्धन पु० देवकण्डपपुत्रभेदे “चत्वारो देवकात्मजाः । देव-
वानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः” भाग० ६।२१।१२

देववल्गम त्रि० इत० । १ देवानामिष्टे २ सुरपुत्राग्रे पु० अमरः ।

देववात पु० देवैर्वातः वा-गतिगन्धयोः कर्मणि क्त
इत० । देवैरिष्यमाणतया प्राप्ते ऋषिभेदे । “अम-
न्यिष्टां भारता देवदग्निं देवश्च देववातः सुदक्षम्”
ऋ० ३।२१।२।

देववायु पु० द्वादशमनोः पुत्रभेदे “देववायुरहरश्च देवश्चेष्टो

विदूरथः । मित्राविनुमित्रदेवश्च मित्रदेनश्च मित्रकृत् ।

मित्रवाहः सुवर्चाश्च द्वादशस्य मनोः सुताः” हरि०

७ अ० ।

देववाहन पु० देवान् हवींषि वाहयति पापयति वह-
णिच्-ल्यु । १ वक्त्रौ “वृधो अग्निः समिध्यते अश्वो न
देववाहनम्” ऋ० ३।२७।१४ इत० । २ देवानां वाहने न० ।

देवविद्या स्त्री देवज्ञानार्था विद्या । निरुक्तविद्यायाम्
“नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आयुर्वेदश्चतुर्थे
इतिहासपुराणपञ्चमो वेदानां वेदः पितृगो राशि-
दैवं निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूत-
विद्या जलविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैत-
न्नामोपाख्येति” ला० उ० “ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि सरासि ।
यद्येत्येति विज्ञानस्य स्पृष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमा-
थर्वणं चतुर्थवेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं
पञ्चमं येषां वेदानां तत् पञ्चमानां वेदानां वेदं व्याकर-
णमित्यर्थः व्याकरणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो-
ज्ञायन्ते पितृगो आङ्गकल्पम् । राशिर्गणितं देवसुत-
पातज्ञानं निधिं महाकालादिनिधिशस्त्रम् । वाको
वाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीतिशास्त्रं देवविद्यां
निरुक्तं, ब्रह्मण ऋग्यजुः सामाख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या
शिवाकल्पकन्दश्चितयस्ताः । भूतविद्यां भूततन्त्रम् ।
जलविद्यां धनुर्वेदम् । नक्षत्रविद्यां ज्योतिषं सर्पविद्यां
गारुडम् । देवजनविद्यां गन्धयुक्तिव्यगोतवाद्य-
शिल्पादि विज्ञानानि । एतत् सर्वं हे भगवोऽध्येमि” भा०

देवविग् स्त्री ब० व० देवानां विग् । देवसुतुषु भर्तृषु ।

“मारुतसु सप्तकपालो विशो वै मरुतो देवविग्स्ता जेद-
मनिषेद्वा इव चेरुस्ताः प्रजापतिं यजमानसुमेल्योचुर्विवैते
मथिप्रामह इमाः प्रजा या एतेन हविषा खञ्ज्यसे”
शत० ब्रा० २।५।१।१२। अजादि वा टाय्

देववी त्रि० देवं वेति कामयते वी-कान्त्यादिषु कृिप् ।
देवकामे । “स वङ्गिः सोम ! जागृविः पवस्व देव
वीरति” ऋ० ६।३६।२ ।

देववीति स्त्री वी-खादने क्तिन् इत० । देवानां भक्षणे ।

“देववीतये त्वा गृह्णामि” यजु० १।१५। देवानां भक्षण-
येत्यर्थः । [सप्तपर्णवृक्षे च भेदि०]

देववृक्ष पु० देवप्रियो वृक्षः शाक० । १ मन्दारवृक्षे २ गुणगुल्फे

देववृत्ति स्त्री देवकृता उणादिसूत्रस्य वृत्तिः । उणादि
सूत्रवृत्तिभेदे ३।६८।१०१ ऋ० उज्ज्वलदत्तीये वृक्षम्

देवव्यचस् त्रि० वि+अन् च गतौ कसुन् इत्० । देवैर्व्याप्ते

“सृणीमहि देवव्यचा विवर्हिः” ऋ ३।४।४।

देवव्रत पु० १भीष्मो त्रिका० “गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽ-
जनयत् प्रभुः । स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां
पितामहः” हरिवं० ३४० । २अधिपते इत्यस्यास्तुचि मेये
सामभेदे च तानि तद्दोनि त्रीणि सामानि । इत्० ।
३देवत्वसाधने व्रते न० ।

देवव्रतिन् त्रि० देवतार्थं व्रतमस्यस्य इति । देवार्थव्रतयुक्ते
“देवव्रती स्यादपमप्रदाने” भा०व्यानु० ७।४० ।

देवशत्रु पु० इत्० । १देवारौ अक्षुरे “स देवशत्रूनिव देव-
राजः” भा० द्रो० १४६ अ० । २सुश्रुतोक्ते देवगणग्रह-
भेदे तदाविष्टनरलक्षणं तत्रोक्तं यथा “संस्तेदी द्विज
शुश्रुदोषवक्ता जिह्वाक्षो विगतमयो विमर्गहृदिः ।
सन्तुष्टो भवति च न चाक्षपानजातैर्दृष्टात्मा भवति च
देवशत्रुजुष्टः” ।

देवशर्मान् पु० देव इव शर्मा अशुभनाशकः, कर्म० वा । १ब्राह्म-
णस्योपनामनि “ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम्” विष्णुपु० । “नरसा-
चटे नराख्यं नरनाम । देवपूर्वं देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं
शर्मयुतं तज्ज्ञाने” शृणाति हिनस्यशुभ शृ-मनिन् शर्मा ।
देवपदं हि विप्राणां नाममात्रमस्वहम्” शु०त० । “शर्मा
देवश्च विप्रस्य शर्मा त्वाता च भूभुजः । भृतिर्दत्तश्च वैश्वस्य
दासः शूद्रस्य कारयेत्” यमवचने शर्मादेवयोः क्रमेण
निर्देशेऽपि “शर्मान् ब्राह्मणस्य स्यात् वर्मान् क्षत्रियस्य
तु” शातातपोक्तेः शर्मान्तैव नामनि ज्ञेया अतएव त-
र्पणप्रयोगे “असुकगोत्रः पिता असुकदेवशर्मा तप्यतामे-
तत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति” आ० त० । “शर्मा चर्षादिके
कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि” गोभिलेन च शर्मान्ता
उक्ता । २ऋषिभेदे “देवशर्मा च धौस्यश्च हस्तिकाश्वप
एव च” भा० अनु० १६५ ।

देवशस् कव्य० देव+वा० शस् । देवेष्टेत्यर्थे “त्वचि प्रति तान्
देवशो विहि” ऋ० ३।१५ ।

देवशिल्पिन् पु० इत्० । विश्वकर्माणि ।

देवशनी स्त्री देव इव प्रभावान्विता शुनी । देवतुल्यप्रभावा-
न्वितायां शुन्यां सरमायाम् । “पणिभिरसुरैर्निगूढागा
अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीभिन्द्रेण प्रहितामयुग्मः पणयो
मिनीयन्तः प्रोचुरिति” ऋ० १।६।५ भा० छता श्रुतिः
“तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखात्तं तत्सत्त्वसुपाग-

च्छ्रुत्वा स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्सुपास्ते । स
तथा क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति
नाविज्जते हर्षोऽपि नावलेह किमर्थमभिहत इति । न
किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनप-
कारी तस्माददृष्टन्त्वा भयमागमिष्यतीति” भा० आ० ३४० ।
देवशेखर पु० दीव्यतीति देवः शेखरोऽस्य । १दमनकवृक्षे इत्० ।
२देवानां शेखरे पु० न० ।

देवश्रवस् पु० १विश्वामित्रपुत्रभेदे “देवश्रवाः कतश्चैव
यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः” हरिवं० २० अ० विश्वामित्र
पुत्रकथने । २वसुदेवस्मात्तरि “वसुदेवं देवभागं देवश्रव-
समानकम् । सृज्यं श्यामकं कङ्कं समीकं वत्सकं
वृकम्” भाग० ६।२४।१७ । “कंसवत्यां देवश्रवसः
सुवीर दधुमांस्तथा” २२ स्तो०

देवश्री पु० देवान् अयति हविर्दानेन सेवते श्री-किप् ।
यज्ञे “दैव्याय धत्ते” जोष्ट्रे देवश्रीः” यजु० १७।५६।
इत्० । २देवानां लक्ष्म्यां स्त्री ।

देवश्रुत् त्रि० देवेषु श्रूयते श्रु-किप् लृक् । देवेषु वि-
ख्याते । “देवश्रुतो देवेष्वाघोषतम्” यजु० ५।१७ “नि-
ग्राभ्यां स्य देवश्रुतस्तर्पयत मा” यजु० ६।३०

देवश्रुत पु० देवेषु श्रुतः विख्यातः । १देवरे २नारदे शशास्त्रे
च शब्दार्थकल्प० । ४जिनभेदे हेमच० “स्वयं प्रभव
सर्वानुभूतिदेवश्रुतौ च यौ” अवसरपिण्यां जिनोक्तौ ।
देवश्रेणी स्त्री देवानां श्रेणीव । १मूर्वालतायां राजनि०
इत्० । २देवतापङ्क्तौ च ।

देवश्रेष्ठ पु० द्वादशमनोः पुत्रभेदे । “देववायुरक्षरश्च देवश्रेष्ठो
विदूरथः” हरिवं० ७अ० । तत्सुतोक्तौ ।

देवसदन त्रि० सीदत्यत्र सद-आधारे ल्युट् । देवानां आ-
धारे । “वहिर्देवसदनम्” श्रुतिः । “अश्वत्थो देवसदन-
स्तृतीयस्यावृत्तो दिवि” अथ० ५।४।३।

देवसभा स्त्री इत्० । १देवानां सभायां सुधर्मायाम् अमरः ।
२राजसभायाञ्च ।

देवसभ्र त्रि० देवनं देवः क्रीडा तस्य सभा तत्र सीदति यत् ।
क्रीडार्धसभागते सभिदे त्रिका० ।

देवसर्षप पु० दीव्यति द्योतते दिव-अच् नित्यक० । अश्वत्थे
रक्तमूलके स्तब्धपत्रे वृक्षभेदे राजनि० ।

देवसह न० देवं सहते सह-अच् । १भिष्मास्तत्रभेदे
२दण्डोत्पल्लोषधौ स्त्री विश्वः । ३सोमाकरे पर्वतभेदे पु०
“हिसवत्यर्बुदे सहो सहेन्द्रसलये तथा । श्रीपर्वते देव

गिरौ गिरौ देवसहे तथा । पारिपात्रे च विभ्वो च
देवसुन्दे हृदे तथा । उत्तरेण विनस्तायाः प्रवृद्धाये
महीधराः । यच्च तेषामधोमध्ये सिन्धुर्गम महानदः ।
हठवत् प्रवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः" सुभुतः ।

देवसात् अव्य० देवाधीनं करोति कात्स्न्येन सम्प-
द्यते क्राटिद्योमे, देवे वा देव+साति । ?कात्स्न्येन
देवाधीने सम्पन्ने देवाय देवे च । "हता वा देवसात्
भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान्" भा० श्रौ० १६० अ०
देवसायुज्य न० युज-सम्प० भावे क्तिप् युक् योगः
तथा सह वर्तते सहजस्य सादृशे सयुक् तस्य भावः
धृज् इत० । देवत्वे अमरः ।

देव(वेद)सावर्णि पु० मनुभेदे स च तयोदशो मनुः ।
यथा "मनुस्तयोदशो भव्यो वेद (देव) सावर्णिरात्म-
वान् । चित्तसेनविचित्राद्या वेद (देव) सावर्णि
देहजाः । सुकर्मसूत्रामसृष्टा देवा इन्द्रो दिवस्पतिः ।
निर्मोहतत्त्वदर्शाद्या भविष्यन्त्युष्यस्तदा । देवहोतस्य
तनय उपहृतां दिवस्पतेः । योगेश्वरो हरैरंशो ब्रह्मा
संभविष्यति" भाग० ८।११।१४

देवसुन्द पु० सोमाकारहृदभेदे सुभुतः देवसहजस्ये दृश्यम् ।
देवसुषि पु० देवैः प्राणादित्यादिभिः रक्षमाणः सुषिः
हारम् । प्राणादित्यादिभिः रक्षमाणे हृदयस्य हार-
भेदे । स च पञ्चसंख्याकः का० उ० न्यरूपि यथा
"तस्य ह वा हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्रा-
ङ्मुखिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतज्जोऽन्ना-
द्यमित्युपासीत तेजस्त्राज्ञादो भवति य एवं वेद"
"अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स
चन्द्रमास्तदेतच्छ्रोत्रं यश्चेत्युपासीत श्रीमान् यश्चक्षी
भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखिः सो-
ऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमग्नाद्यमि-
त्युपासीत ब्रह्मवर्चस्त्राज्ञादो भवति य एवं वेद" "अथ
योऽस्योदङ्मुखिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः तदेत-
त्कीर्त्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्त्तिमान् व्युष्टिमान्
भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः
स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीत
ओजस्वी महत्मान् भवति य एवं वेद" "ते वा
एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य हारपाः स
य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य हार-
पान् वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं

लोकं य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य
हारपान् वेद" "तस्य ह वा इत्यादिना गावत्राण्यस्य
ब्रह्मण उपासनाङ्गत्वेन हारपानादिगुणविधानार्थ-
मारभ्यते । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एत-
स्यान्तरनिर्दिष्टस्य । पञ्च पञ्चसंख्याका देवानां
सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिहारच्छिद्राणि देवैः
प्राणादित्यादिभीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्ग-
लोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राङ्मुखिः पूर्वाभि-
मुखस्य प्रागगतं यच्छिद्रं द्वारं स प्राणः हृत्स्थस्तेन
द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स प्रागनितीति
प्राणः । तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैवादित्यः
"आदित्यो ह वै वाङ्मप्राण इति श्रुतेः" "चक्षुरूपप्रति-
ष्ठाकमेण हृदि स्थितः । "स आदित्यः कस्मिन् प्र-
तिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि" वाजसनेयके । प्राणवायु-
देवतैव लोकौ चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयण । वक्ष्यति
च "प्राणाय स्वाहेति कृतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति" ।
तदेतत्प्राणाख्यं स्वर्गलोकहारत्वादुक्तं "स्वर्गलोकं
प्रतिपितृसुस्तेजस्त्रे तच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणाज्ञादत्वाच्च स-
वितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत । ततस्ते-
जस्त्राज्ञादश्चामयावित्तरहितो भवति य एवं वेद तस्मै-
तद्गुणफलम् । उपासनेन वशीकृतो हारपः स्वर्गलो-
कप्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यं फलम्" "अथ योऽस्य
दक्षिणः सुषिः तत्स्थो वायुविशेषः स वीर्यवत्कर्म कुर्व-
न्विमृष्टा वा प्राणापानौ नाना वाऽनितीति व्यानस्त-
त्सम्बद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः
"श्रोत्रेण सूक्ष्मा दिशश्चन्द्रमाश्चेति" श्रुतेः । सहाश्रयौ
पूर्ववत्तदेतच्छ्रोत्रं विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानाच्च हेतु-
त्वमतस्ताभ्यां श्रोत्रज्ञानाच्चवतश्च यशः ख्यातिर्भव-
तीति यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासी-
तेत्यादि समानम्" "अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखिः पश्चिम-
स्तत्स्थो वायुविशेषः स मूलपरीषाद्यपनयक्षधोऽनिती-
त्यपानः सा तथा सा वाक्" "तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्
ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसस्य
अग्निसम्बन्धाद्वृत्तस्वाध्यायस्य । अक्षयसमहेतुत्वादाप-
नस्याज्ञाद्यत्वम् । समानमन्यत् । अथो योऽस्योदङ्मुखि-
रुदङ्गतः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः सोऽग्निर्तपीते सा
नयतीति समानः । तत्सम्बद्धं मनोऽन्तःकरणं स पर्जन्यो
वृष्ट्यात्मको देवः, पर्जन्यनिमित्ताश्वापः" इति । "मनस

सृष्टा आपश्च वरुणश्चेति" सृतेस्तदेतत्कीर्तिश्च मनसो
ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं विद्युतत्वं कीर्ति-
र्यशः स्वकरणमन्वेद्यं विद्युतत्वं व्युष्टः कान्तिर्देह-
गतं लावण्यम् । ततश्च कीर्तिसम्भवात्कीर्तिश्चेति ।
समानमन्यत् "अथ योऽस्मोर्द्धः सुप्रिः स उदान आपा-
दतलादारभ्योर्द्धसुत्क्रमणादुत्कर्षाच्च कर्म कुर्वन्नित्युदानः
स वायुस्तदाधारश्चाकाशस्तदेतत् । वाय्वाकाशयोरौजो-
हेतुत्वादौजो बलं महत्त्वाच्च महः इति । समानम-
न्यत् । ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुप्रिमन्वभ्यात्यञ्च
ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः स्व-
र्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपालाः । एतैर्हि चक्षुः-
श्रोत्रवाङ्मनःप्राणैर्वैर्हि सुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य
प्राप्तिद्वाराणि निरुद्धानि । प्रत्यक्षं ह्येतदङ्जितकरणतया
बाह्यविषयासङ्गान्मृतप्रवृत्त्याञ्च हार्दब्रह्मणि मनस्ति
ष्ठति । तस्मात्प्रत्यक्षसुक्तमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपा इति । अतः स य एतानेवं यथोक्तगुण-
विशिष्टान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाल्वेदोपास्ते उपासनया
वशीकरोति स राजद्वारपालानिवोपासनेन वशीकृत्य
तैरनिवारितः प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दं
ब्रह्म । किञ्चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीर-
पुरुषसेवनात् । तस्य चस्मापाकरणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्ति-
हेतुत्वं । ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्यर्थेण भव-
तीति स्वर्गलोकप्रतिपत्तिरेवैकं फलम्" भाष्यम् ।

देवसू पु० सुवन्ति अमुजानन्ति सृ-किप् देवाश्च ते
सुवश्चेति कर्म० । अमुजानन्तृदेवभेदे । "स वै दीक्षते ।
स उपवस्येऽग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य वपया प्रच-
र्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदमु-
देवसुवां हवींषि निरुप्यते" शत० ब्रा० ५।१।१। "देवसुवां
हवींषि विधित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तर-
भावित्वं वक्तुमाह उपवस्य इति उपवस्यः सुत्यादि-
वसात् पूर्वमहः । तदमु देवसुवां हवींषि निर्वपति सुव-
न्यमुजानन्तीति सुवः देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवः तेषां
देवसुवाम् "ओः सुपीति" पा० यस्मैदेशः । प्रसविष्टत्वं चैषा
मास्त्रायते "देवसुवामेतानि हवींषि भक्षन्ति एतावन्तो
वै देवानां सवाः त एवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति त एनं सुवत
इति" भा० तत्तत्कर्मणि आधिपत्यादिकरण्यायानुज्ञाकर्त्ता-
रश्च सविताद्यो वरुणान्ता अष्टौ देवा यथाह यजु० ८।१६
"सविता त्वा सवानां सुवतामग्निर्दृष्टपतीनां सोमो

वरुस्सतीनाम् । दृष्टस्यतिर्वाच इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः
पशुभ्योमित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम्" "सविता
सवानां प्रसवानासाजानामाधिपत्ये हे यजमान ! त्वा
त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वधानाजानादानेऽधिकारो भवेत्यर्थः ।
अग्निः दृष्टपतीनां दृष्टस्यानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् ।
सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः
सर्वे तवोपकारकाः भवन्ति यथा । दृष्टस्यतिर्वागर्थं त्वां
सुवतां पारिडित्वाय प्रेरयतु यद्वा पृथगर्थं चतुर्थी वाच
आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय
त्वां सुवताम् । रुद्रः त्वां सुवताम् । मित्रो देव सत्यः
सुपां सुलुगित्यादिना पा० चतुर्थीः सु आदेशः सत्याय
सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्म-
पतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुव-
ताम् । सविताद्योऽष्टौ देवस्तुहविषां देवास्त्वां
नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः" वेददी० ।

देवसृष्ट त्रि० शत० । देवेन सृष्टे "देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यदा-
ययणेष्टिरनया" शत० ५।२।१६ देवसृष्टा उ इति च्छेदः
"देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यत् सौत्वामायनया" ५।५।
४।१४ मदिर्कायां स्त्री हेमच० ।

देवसेना स्त्री इत० । सुराणां सैन्ये । "देवसेनां दानवैर्हि
भग्नां दृष्ट्वा महाबलः" भा० व० २२२ अ० । प्रजापतेः कन्या-
भेदे सा च स्कन्दस्य भार्या प्रधीति प्रधिता तत्कथा
भा० व० २२३ अ० "अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विद्युता ।
भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता"
"सदेवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह भानसम् । आ-
गच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाय प्रजापतिम् । नित्यञ्चावां
प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः । इच्छत्येनं दैत्यसेना
न चाहं पाकशासन । सा हृताऽनेन भगवन् ! सुक्ताहं
त्वद्वलेन तु । त्वया देवेन्द्र ! निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दु-
र्जयम्" इन्द्र उवाच "मम सातृषमेया त्वं माता दा-
जायणी मम । आख्यातन्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं
त्वया" कन्योवाच "अबलाऽहं महाबाहो ! पतिस्तु वन-
वान्मम । वरदानात् पितृभार्या सुरासुरनमस्कृतः"
इन्द्र उवाच "कीदृशन्तु बलं देवि ! पल्लुस्तव भविष्यति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते !" कन्योवाच
"देवदानव्यक्षाणां किङ्करोरगरक्षसाम् । जेता यो
दुष्टदैत्यानां महावीर्यो महाबलः । यस्तु सर्वाणि
भूतानि त्वया सह विजेष्यति स हि मे भविता

भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्द्धनः” मार्कण्डेय उवाच “इन्द्र-
स्तस्य वचःश्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयदृष्टगम् । अस्या देव्याः
पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते” । इत्युपक्रमे ब्रह्मण उपदे-
शेन स्कन्दस्य तत्पतित्वावधारणे स्कन्दोत्पत्तिउपवर्णोक्तं
“सस्मार तां देवसेनां वा सा तेन विमोचिता । अयं
तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् । इति चि-
न्त्यानयामास देवसेनामलङ्कृताम् । स्कन्दं प्रोवाच
बलमिदं कन्या सुरोत्तम ! । अजाते त्वयि निर्दिष्टा
तव पत्नो स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं
मन्त्रपुरस्कृतम् । गृहाण दक्षिणं देव्या पाणिना
पद्मवर्चसा । एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथा-
विधि । दृष्ट्वा तिस्रस्तद्विज्ज जजाप च जुहाव च ।
एवं स्कन्दस्य सहिष्णीं देवसेनां विदुर्जनाः । षष्ठीं यां
ब्राह्मणाः प्राञ्जल्यस्त्रीमासां सुखप्रदाम् । सिनीवालीं
कुहूचैव सद्वर्तितमपराजिताम् । यदा स्कन्दः पति-
र्लब्धः शान्तो देवसेनया । तदा तमाश्रयन्त्यस्त्रीः स्वयं
देवी शरीरिणी । श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीप-
ङ्कमी सृता । षष्ठां कतार्याऽभूद्यस्मात्तस्मात् षष्ठी महा-
तिथिः” भा०व० २२८८० ।

देवसेनापति पु० इत० । कार्तिकेये शब्दार्थः । तस्य तत्प-
तित्वकथा देवसेनाशब्दे दृष्ट्या “देवसेनापतिः स्कन्दो
मातरो लोकमातरः” यजमानाभिषेकमन्त्रः ।

देवस्थान पु० देवानां स्थानमिव स्थानमस्य । ऋषिभेदे
“वैपायनो नारदश्च देवलश्च महान्दक्षिः । देवस्थानश्च
कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः” भा०शा० १३० । इत० ।
२४४० न० ।

देवस्यत्वक पु० देवस्यत्वेति आद्यशब्देऽस्यत्वानुवाके अध्याये
वा गोपदा० वुत् । देवस्यत्वोत्पादप्रतीकयुक्ते अध्याये
अनुवाके च ।

देवस्व न० इत० । देवप्रतिमार्थसुसृष्टे धने । “ब्रह्म-
स्वश्च सुरोर्द्वयं देवस्वश्च हरेत्तु यः । कन्यां ददाति
शुलकेन स प्रेतो जायते सृताः” भा० पञ्चप्रेतोपाख्याने
“देवस्वं ब्राह्मणस्वं च लोभेनोपहिंसति यः” मनुः
“यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः” मनूक्ते
शयज्ञशीलधने च । [चित्तदेवहविः] यजु० ६।१०

देवहविस्म न० इत० । पशौ “आपो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं
देवहव्यं पु० देवाय हव्यं यस्तु । ऋषिभेदे “संवर्त्तो देव-
हव्यश्च विष्णुर्नक्षत्रवीर्यवान्” भा०स० ७ अ० शक्रसंयुक्तौ ।

देवहितं त्रि० इत० । १ देवानां हिते इत० । २ देवैः स्थापिते
च “नाना हि वा देवहितं सदस्वतस्” यजु०
१६।७

देवह स्त्री देवाहयन्ते इत० ह्ये-सम्भवावे किप्, कर्त्तरि वा
किप् । १ देवाह्याने “देवहव्यं वा च वचत्” यजु०
१८६२ । २ देवाह्यानकर्त्तरि त्रि० “यस्मा हि देव-
हूतसां अस्मां रघीरिव” ऋ० ८।४।१४ शयज्ञार्थे
ब्रीहिपूर्णे शकटे च “पप्रितमं जुष्टमं देवहू-
तमम्” यजु० १।८ देवानामतिशयेनाह्लादं यज्ञार्थं
ब्रीहिपूर्णे शकटे दृष्ट्वा देवा आह्लाता इव शीघ्र-
मागच्छन्ति” वेददी० । ४ वासकणे “आपणो व्य-
हारोऽत्र चित्तमन्त्रो बहूदनम् । पितृहृदक्षिणः
कर्णः उत्तरो देवहूः सृताः” भाग० ४।२६।१३ पृथ्विभेदे
ततः गर्गा० यजु० । देवहव्यं तदपत्यं पुंस्त्री०

देवहति स्त्री स्वादम्बु वसनोर्मध्यमावां कन्यायाम् “यस्तु
तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वादम्बुवः खराट् । स्त्री-
यासीत् शतरूपास्या सहिष्यस्य महात्मनः । तदा भिक्षुन
धर्मेण प्रजा ह्येषां वभूवरे । स चापि शतरूपाः
पञ्चपत्न्यान्वजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः क-
न्याश्च भारत ! । आकूतिर्देवहतिश्च प्रसूतिरिति
सत्तम ! । आकूतिं रुचये प्रादात् कर्दमाय त्वमध्यमास्”
भाग० ३।१२।३८ सा च कपिलरूपस्य भगवतोमाता
यथाह तत्तव
“जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज ! देवहत्यां स्त्रीभिः सप्त
नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे । ऊचे यमात्मशमलं गुणसङ्गं
पङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे” भाग० २।३।४
तदुपदेशप्रकारश्च कपिलशब्दे भागवतवाक्योक्तः १६६३
पृष्ठादौ दर्शितः ।

देवह्वय पु० देवा ह्वयन्तेऽसुरैः यत् आधारे वा० क्यप् ।
१ देवासुरसंपासे “स्यर्द्धन्ते वा च देवह्वये” ऋ० ७।८५।२।
भावे क्यप् । २ देवानामाह्याने न० “ते वा एत ऋतवः ।
देवाः पितरः सभो जैव विद्वान्देवाः पितरः इति
ह्वयत्वाहास्य देवा देवह्वयं गच्छन्त्या पितरः पितृह्वय-
मवन्ति जैनं देवा देवह्वयेऽवन्ति पितरः पितृह्वये य
एवं विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयति” शत० ब्रा० २।१।३।२
“ऋत्वादीनां देवपितात्मनां द्वेषा विभागमाह वसन्त
इत्युपक्रम्य य एव सृष्टानां देवत्वं पितृत्वं च विहरंस्तान्-
तन् देवाः पितर इति ह्वयति व्यवहरेत् अस्याह्लातः

देवहूयं देवज्ञानं प्रति देवा आगच्छन्ति आगतास्त ते
स्वस्ववृद्धे कर्मणि एनन्वन्ति” भा०

देवहेडन न० हेड-भावे ल्युट् इत् ० लस्य डः । देवाना-
मवहेलनरूपे अपराधे “यद्देवा देवहेडनं देवास्यकना-
वयम्” यजु० २०।१४

देवहोत्र पु० त्रयोदशे मन्त्ररे योगेश्वररूपस्य हरेशस्य पि-
तरि । त्रयोदशमनूपक्रमे “देवहोत्रस्य तनय उपहर्त्ता
दिवस्यते । योगेश्वरो हरेशो वृहत्यां संविध्यति”
भाग० ८।१३।१४

देवहृद् पु० श्रीपर्वतस्य तीर्थभेदे “श्रीपर्वते महादेवो देवा
सह महाद्युतिः । न्यवसत् परमोतो ब्रह्मा च
त्रितयैः सह । तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमा-
नसः । अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति” भा०
व० ८५ अ० । [गद्याञ्च शब्दच० ।

देवा स्त्री दिव-अच् । १पञ्चवारिण्यां लतायाम् २असनप-
देवाक्रीड पु० देवा आक्रीडन्त्यत्र आ+क्रीड-आधारे चञ्
इत् ० । देवोद्याने इन्द्रारामे “देवराजाभ्यनुज्ञातो रत्नैश्च
प्रतिपूजितः । वैतथ्यं समारुह्य सहितः सत्यभामया ।
देवाक्रीडं परिक्रामन् पूज्यमानः सुरर्षिभिः । स ददर्श
महावाहुराक्रीडं वासवस्य च” हरिवं० १२३ अ०

देवागारिक त्रि० देवागारे नियुक्तः अगारान्त्वात् ठन् ।
देवागारे परिचरण्याय नियुक्ते ।

देवाची स्त्री देवानुचरति वेदे वा० नलोपः नाद्रादेशश्च डीप् ।
१देवान् प्रति गन्त्र्यां २देवानां पूजिकायां च “देवान्
प्रत्यक्तया कपेति” यास्कोक्तोः देवान् प्रत्यक्ततया साम-
र्थ्यलक्षणायां ३कृपायाञ्च “य ऊर्जया स्वधरो देवाच्या
कृपा” ऋ० १। १२७।१ “कृपा कपयेति” भा०

देवाजीव त्रि० देवं देवप्रतिमाद्व्यमाजीवति जीव-अण्
उपस० । (पूजारी) देवले । णिनि देवाजीवोत्पद्यत ।

देवाट त्रि० देवा अटन्त्यत्र अट-आधारे चञ् । देवगत्या-
धारे पाटलिपुत्रादुत्तरस्यां गङ्गापारे वतमाने १हरिह-
रक्षेत्रे “यदा नन्दो मूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः । स्थि-
तवान् तद्दिनादेव क्षेत्रं हरिहरात्मकम् । देवानामट-
नाञ्चैव देवाट इति संज्ञितम्” वराहपु० । देवान-
टन्ति अट-अण् उप० स० । देवान् प्रति २गन्तरि त्रि०

देवातिथि पु० पौरवन्दपभेदे “ततश्चाक्रोधनस्तस्माद्देवातिथि
रभूच्चपुः” भाग० ६।२२।६

देवातिदेव पु० देवानतिक्रम्य दीव्यति अति+दिव-अच् ।

विष्णौ “देवातिदेवो भगवान् प्रसूतरंशे हरिर्द्युस्य
जगत्प्रणेता” हरिवं० १५४ अ० ।

देवात्मन् पु० देव आत्मा यस्य । १अश्वत्यवृक्षे अश्वत्यगच्छे
दृश्यम् कर्म० । २देवस्वरूपे च ।

देवाधिदेव पु० देवानामधिदेवः । १सर्वेश्वरे मरमेश्वरे २म-
हादेवे च ३जिनदेवभेदे हेमच० ।

देवाधिप पु० देवानामधिपः । १सर्वनियन्तरि परमेश्वरे २हा-
परयुगीयन्तपभेदे स च निकुम्भासुरांशात् द्वापरे भूमा-
वततार यथाह भा० आ० ६७ अ० “निकुम्भादजितः संख्ये
महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्च षो देवाधिप
इति स्मृतः” । ३इन्द्रे च “वलिं वज्रा महादैत्यं शक्रो
देवाधिपः कृतः” भा० उ० ६ अ०

देवानांप्रिय त्रि० इत् ० “देवानां प्रिय इति च भूखे” वा०
अलुक्त्स० । १भूखे “पशवो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति
इति तेषां प्रियास्तथा च तत्प्रियत्वेन पशुतुल्यता प्रती-
यते इत्यतः पशुवन्भूखे इति तदर्थः” तत्त्वबो० । २स्त्री
पुंस्त्री त्रिका० ।

देवानीक पु० सावर्णस्य तृतीयमनोः पुत्रभेदे “संवर्त्तनः
कुशमां च देवानीकः पुरुवहः” हरिवं० ७ अ० तत्पु-
त्रोक्तौ । सगरवंश्ये २वन्दपभेदे च “क्षेमधन्वसुतस्त्वासीत्
देवानीकः प्रतापवान्” हरिवं० १५ अ० इत् ० । ३देवानां
सैन्ये न० “उयं तच्च मज्जानादं देवानीकं महाप्रभम्”
भा० व० २२६ अ० ।

देवानुक्रम पु० वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापनायानुक्रमो यत् ।
वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापके अन्यभेदे । सामान्यतः
छन्दोविशेषाणां देवताभेदाः सर्वानुक्रमणिकायास्तथाः
तच्च देवताशब्दे ३६८२ पु० “गायत्र्या अग्निर्विष्णुश्च
सवितेत्यादि” वाक्यम् दर्शितम् ।

देवानुचर त्रि० देवानुचरति अनु+चर-ट । १देवपञ्चाङ्गा
मिति विद्याधरादौ उपदेवे “निशम्य देवानुचरस्य वाचं
मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच” रघुः । देवानुवायिनुदेवानुग
प्रवृत्तयोऽप्यत्र ।

देवान्तक पु० इत् ० । १राक्षसभेदे २दैत्यभेदे च ।

देवान्यस् न० देवानामन्य इव दर्शनेन प्रीतिकरम् । १अन्यते
हेमच० देवाज्ञाटयोऽप्यत्र । देवयोग्यमन्यः । २देवनेत्रे
दार्थे ३कल्पितेऽन्ने च “अनुपाकृतमांसानि देवाज्ञानि
हवींषि च” मनुः ।

देवापि पु० पौरवे प्रतीपराजपुत्रे भेदे “प्रतीपस्य

अथः पुत्रा जन्तरे भरतर्षभ ! । देवापिः शान्तनुश्चैव वा-
ह्नीकश्च महारथः । देवापिश्च प्रवज्राज तेषां धर्मर्हिते-
ऽपसया” भा० आ० ६४ अ० “ऋक्षस्तस्य दितीपोऽभूत्
प्रतीपस्तस्य चात्मजः । देवापिः शान्तनुस्तस्य बाह्नीक
इति चात्मजाः । पित्रराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं
गतः” भा० अ० ६।१०२।११ “देवापियोगमास्याय कलाप-
याममास्थितः । सोमवशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थाप-
यिष्यति” तत्रैव [शब्दच० ।

देवाभीष्ट ति० इत० । १देवानामभिलषिते २ताम्बुल्यां स्त्री
देवायतन न० इत० । देवप्रतिमाद्ये “न देवायतनं ग-
च्छेत् कदाचिद्वाऽप्रदक्षिणम् । न पीडयेद्वा वस्त्राणि
न देवायतनेष्वपि” कूर्मपु० “न जीर्णदेवायतने न वल्-
मीके कदाचन” मनुना तत्र मूलोत्सर्गः प्रतिषिद्धः ।

देवायुध न० इत० । इन्द्रधनुषि स्वर्गप्रतिकूलदिशि भजल-
जलधरयुक्ते गगने स्वर्गकिरणप्रतिविम्बेन जाते धनु-
राकारे पदार्थे हेम० इन्द्रायुधशब्दे ६५४ पृ० दर्शितं तदु-
त्पत्तिकारणं दृश्यम् । इत० । २देवानामायुधे वजादौ च ।

देवायुस् न० इत० अच् समा० देवानां जीवनकाले “मन्त्रे-
णाहवनीये निर्वपति ह्यसीयसा गार्हपत्ये द्वाधीयो
हि देवायुष्म” शत० ब्रा० ७।३।१।१०

देवारण्य न० देवप्रियं देवभूयिष्ठं वा अरण्यम् । १तीर्थभेदे
“प्रयागे देवरमणे देवारण्येषु चैव ह । भोगवत्यां
महाराज ! कौशिकस्याश्रमे तथा” भा० उ० १८७ अ० ।
इत० । २देवानामारामे च “अलसद्योतयासासुदेवार-
ण्यमिवर्तवः” रघुः ।

देवारि पु० इत० । १अक्षरे “येन देवारयः सर्वे महायुधि
निपातिताः” भा० द्रो० ८१ अ० ।

देवार्पण न० देवेषु अर्पणम् । देवोद्देशेन देयद्रव्यस्य
तद्दानजन्यफलस्य वा १त्यागे । देवभ्योऽर्प्यन्ते यैः अर्पि-
करणे ल्युट् । २अश्वमेदादौ “पृथग्भूतानि चान्यानि
यानि देवार्पणानि वै” भा० अनु० ८ इत० । “देवार्पणानि
ऋग्यजुःसामानि पृथग्भूतानि मूर्तिमन्तीत्यर्थः” नीलका०

देवार्थ पु० अक्षरप्रभेदे “अरिष्टनेमिस्तु नेमिर्धीरश्च-
रमतोर्धत् । महावीरो वर्जमानो देवार्थो ज्ञातनन्दनः ।
गणा नवास्त्रप्रिसंघा एकादश गणाधिपाः” हेमच० ।

देवार्ह ति० देवानर्हति दाने अर्ह-अण् उप० सं० । १देवाय
दानयोग्ये २सुरर्पणे न० राजनि० ।

देवालय न० इत० । १स्वर्गे २देवप्रतिमाभवने च शब्दार्थ-

कल्प० । १सहदेवीलतायां स्त्री राजनि० । [हला० ।

देवाला स्त्री देव इवाकृति अल-अच् । रागिणीभेदे
देवावास पु० इत० । १अश्वत्यष्टके ति० । २स्वर्गे ३देव-
प्रतिमाद्ये ४सुमेरौ च “देवावासः शुभः पुण्यो गिरि-
राजो हिरण्यमयः” हरिवं० २३६ अ०

देवावी पु० देवानवति अव-प्रीणने औष्णादिक ई । १देव-
तर्पके सोमे “देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि” यजु०
७।२२। देवा अव्यन्ते तर्पन्तेऽस्मिन् आधारे ई ।
२देवतर्पणाधारे यज्ञे च “इमं नो देव ! सर्वतर्पयन् प्रणय
देवाव्यम्” यजु० ११।८।

देवावृध् पु० देवा वर्जन्तेऽत्र वृध-किप् पुं प्रपददीर्घः । पर्वत
भेदे “देवावृत् पर्वतश्चैव तथा वै बालुको गिरिः”
हरिवं० २३६ अ० ।

देवावृध पु० देवा वर्जन्तेऽनेन वृध-वज्रर्थे क दीर्घः । सात्वते
नृपभेदे “सात्वतान् सत्वसम्पन्नान् कोशल्या सुषुवे
सुतान् । भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावृधं नृपम्”
हरिवं० १८ अ० “कृत्वा देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपत-
द्विषम्” भा० शा० २३४ अ०

देवाश्व पु० देवस्य शक्रस्याश्वः । उच्चैः श्रवसि अश्वे
देवाहार पु० देवयोग्य आहारः । १देवार्हे आहारे इत० ।
२अमृते हेमच० ।

देवाह्वय पु० नृपभेदे “देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको वृह-
द्रथः” भा० आ० १ अ० नानानृपोक्तौ

देविक पु० अनुकम्पितो देवदत्तः सनुष्यनामवह्मचक्रत्वेन ठन् ।
द्वितीयादचः परस्य लोपः । १अनुकम्पिते देवदत्ते ।
दीव्यति दिव-एल् कापि अतइत्त्वम् । २नदीभेदे स्त्री
“अर्द्धयोजनविस्तारां पद्मयोजनमायताम् । एतावहं
विकामाहुर्देवर्षिपरिवेष्टिताम्” पद्मपु० । ३धुस्तूरे भावप्र-
देविकायां भवः अण् । एत आत् दाविक तत्र भवे ति० ।

देविन् ति० दिव-णिनि । क्रीडाकारके “राज्ञा सचिद्धं
निर्वासाः कूटाक्षोपधिदेविनः” याज्ञ० ।

देविय पु० अनुकम्पितो देवदत्तः वह्मचक्रमनुष्यनामत्वात्
च द्वितीयादचः परस्य लोपः । अनुकम्पिते देवदत्ते ।

देविल ति० देह देवने इलच् । १धार्मिके । अनुकम्पितो
देवदत्तः इलच् देवियवत् । २अनुकम्पिते देवदत्ते पु०

देवी स्त्री देवयति प्रष्टस्तिनिवृत्त्युपदेशेन यथाधिकारं अव-
हारयति सर्वान् देव-णिच् अच् ङीप् । दीव्यति दिव-
अच् पचादौ देवट् इति निर्देशात् टित्त्वात् ङीप्

देवस्य पत्नी ङीष वा । १देवपत्न्यां “देवीनां दक्षि-
णावने” स्मृतिः । देवसेनाशब्दे उदा० दृग्गम् ।
२दुर्गायाञ्च धरणी “नमोदेव्यै महादेव्यै शिवायै सततं
नमः” “देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या” इति च
देवीमाहात्म्यम् । “सकृत् कृत्वा महा पूजां देवी-
पादजलं पिबन् । न जातु जननीगर्भं गच्छेदिति
विनिश्चयः” देवीभागवतं “अपराधं परं कृत्वा देवी-
भक्तस्य को नरः । सुखं लभेत यदपि भवेत् त्राता शिवः
स्वयम्” इति देवीभाग० शक्त्याभिप्रेकायां राजमहिष्याम्
अमरः । ४सूर्यायां १४कृत्वायां च मेदि० । द्विजस्त्रीणा-
मुपाधिभेदे “देव्यन्ताश्च स्त्रियः सर्वा दास्यन्ताः स्यूद्योनयः”
कर्मविपाकः । ७आदिभक्त्यायां दलिङ्गिन्यां ६वभ्या-
ककोटिकायां १०शालपरायां ११महाद्रोग्यां १२पाठायां
१३नागरसुस्तायाम् । १४सुगेर्वाकायां १५हरीतक्य सु
१६अतस्यां १७श्यामानासखगे च स्त्री राजनि० । १८रवि-
संक्रान्तौ तत्कालस्य यथा देवीस्वरूपत्वम् तथा एकादशीत०
निरायायि यथा “अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्च-
दश स्मृताः । साक्षिभ्यन्तु भवेत् तत्र अहाराणां संक्रमे
रवेः । व्यवहारो भवेत्लोके चन्द्रसूर्योपलक्षितः । काले
विकल्पते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पूज्यपापविभा-
गेन फलं देवी प्रयच्छति । एकाधिककृतं तस्मिन्
कोटिकोटिशुभं भवेत् । धर्माद्विबुद्धते ह्यायूराज्यं पुत्रसु-
खादि च । अधर्माद्विप्राधिगोकादि विषुवाग्रणसन्निधौ ।
विषुवेषु च यद्दत्तं जप्त्वं भवति चाक्षयम् । एवं विष्णु-
पदे चैव षडशीतिसुखेषु च” देवीपु० । “भोगोव्याप्तिः
सूक्ष्मसंक्रमणकालसन्निधाने पुण्यतत्त्वमिति यावदिति
कल्पतरुः । वस्तुतस्तु भुज्यत इति भोगो भोग्यः रवि-
संक्रमणे अतीतानागतः कालो भोग्यस्तन्निमित्तपुण्य-
पापजननयोग्य इति यावत् । अतएव पुण्यपापविभा-
गेन फलमित्युपसंहृतम् । स कालः कियानित्याह ।
नाद्यः पञ्चदशेति उभयतः पञ्चदशदण्डपुण्यत्वं दिवा
विष्णुपदोविषयमिति तिथितत्त्वे वक्ष्यते । साक्षिभ्य-
मित्यादिना तस्यैव कालस्य स्मृतिः । विकल्पते स्वभावात्
प्रच्यवते । देवी संक्रान्तिकालस्वरूपा संक्रान्त्युपक्रमे
देवीपुराण एव “समायनस्तुर्मासः पक्षो ह्यथ क्रमेण
तु । स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो !” ।
इत्यभिधानात् “कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदायिनी”
इति मार्कण्डेयपुराणाञ्च दृष्टुं । तत्र कृताभिप्रेकायां

राजमहिष्याम् “स्नातोऽनुक्तिप्रः सुरभिः सखी रुचिर-
भूषणः । स्नातां विष्णुद्वयमनां गच्छेद्देवीं सुभूष-
णाम् । न हि देवीगृहे गच्छेदात्मीयात् सन्निवेश-
नात् । अत्यर्थवक्त्रभोऽपीह विश्वासं स्वीयु न प्रजेत् ।
देवीष्टकगतं श्रुता भद्रसेनसमारयत् । सातु प्रयत्नानरे
लीनं कारुण्यद्वैरसं सुतम् । लाजान् विप्रेण संयोज्य
समुनेति विलोडितः । देवी तु कामीराजेन्द्रं निजधान
रहोगतम्” कामनीति० ।

देवीकोट पु० शोणितपुरे वाणासुरपुरे त्रिका० ।

देवीन्ययक पु० देवीं धिया इत्याद्याप्रतीकशब्दोऽस्ति अत्र
अनुवाके अध्याये वा गोपदा० वुन् । देवीं धियेत्याद्याप्रती-
कयुक्ते अनुवाके अध्याये च ।

देवीपुराण न० देव्यामाहात्म्यादियुक्ते उपपुराणभेदे

देवीभागवत न० देव्या माहात्म्यावेदकं भागवताख्यं पुरा-
णम् । पुराणभेदे तदुपपुराणं कल्पान्तरे महापुराणं
वेति उपपुराणशब्दे निर्णीतं तत्र दृश्यम् ।

देवीमाहात्म्य न० इत० । मार्कण्डेयपुराणान्तर्गते “सा-
र्वर्ण्यः सूर्यतनय इत्यादिके सार्वर्ण्यभविता सत्वरित्यन्ते
तयोदशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे “श्रोत्रप्रति चैव ये भक्ता
देवीमाहात्म्यमुत्तमम्” मत्स्यापु० ।

देवीरापसक पु० देवीराप इत्याद्याप्रतीकसंख्यत्वा अनुवाक्ये
अध्याये वा गोपदा० वुन् । देवीराप इत्याद्याप्रतीकयुक्ते
अध्याये अनुवाके च ।

देवीसूक्त न० देव्याः तदुदेवताकं सूक्तसूक्तसमुदायः । ऋग्वेदे
शाकलसंहितायामतिप्रसिद्धे देवीदेवताके १सूक्तभेदे
“रात्रिस्तुतं जपेददौ मध्ये सप्रशतीं जपेत् । प्रान्ते तु
जपनीयं वै देवीसूक्तमिति क्रमात्” मरीचिकल्पः । तत्रैव
पुरश्चरणप्रकरणे “क्षणाष्टमीं समारभ्य यावत्
क्षणचतुर्दशीम् । हृद्यौ कोत्तरमाजाप्यं पूर्वसंपुटितं तत् ।
एवं देव्या यथा प्रोक्तः पौरश्चरणिः क्रमः । तदन्ते
हवनं कुर्यात् प्रतिश्लोकेन पायसम् । रात्रिस्तुतं प्रति
ऋचं तथा देव्याश्च सूक्तकम् । ऊत्वान्ते प्रजपेत् स्तोत्र-
मादौ पूजादिकं सुने !” अत्र शुभ्रवतीकारा आहुः ।
“पूर्वसंपुटितम् पूर्वाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां रात्रिस्तुतदेवीसू-
क्ताभ्यां संपुटितम्” प्रतिश्लोकेनेति मन्त्रविभागोपलक्ष-
णम् कात्यायन्यादितन्त्रोक्तसम्प्रगतीविभागग्रन्थस्य हव-
नादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन तेनैव वैधपदार्थनिर्णय-
यावश्यकभावात् । रात्रिस्तुतदेवीसूक्ते च ऋग्वेदे

शाकलसंहितायां प्रसिद्धे । तद्येननेन जये कृमृकमः
 संपुटाकारो निर्दिश्यते तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् ।
 तस्य श्लोकपूर्णमात्रार्थत्वं तु न न्यायम् । द्वाभ्यामपि
 सूक्ताभ्यां तिराहस्यसप्तशतीहोमोत्तरमेव पाठकमानु-
 सारेण होमः । “विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीमिति” स्तवो रा-
 त्रिस्तुतम् । “नमो देव्यै महादेव्यै इति” स्तवो देवी-
 स्तुतमिति कश्चित् तच्च “प्रतिश्लोकं प्रतिश्लोकमिति”
 प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् ऋक्सूक्तादिशब्दानां वै-
 दिकमन्त्रेष्वेव रूढत्वप्रसिद्धेः । मत्स्यसूक्तमित्यादि
 क्वाचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयोगिकत्वेनोपपत्तेः ।
 तेन ऋक्पदस्य श्लोके लक्षणेभ्युक्तिरपि साहसमात्रम् ।
 सप्तमनोष्यानादिविधौ दृष्टव्यन्तरपदयोः प्रतिनियत-
 निर्देशवलादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव प्रकृते कृ-
 म्माया एव शक्त्यैव शब्दादर्थस्य कैसुतिकन्यायेनैव
 सिद्धेः । यदि त्वेवमालोच्यते “विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं
 दृष्टं तद्वज्रह्मणा पुरा । स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः
 पुरन्दर ! । सहिषान्तकरीसूक्तं सर्वसिद्धिपदं तथा ।
 देव्या ययादिकं दिव्यं दृष्टं देवैः सहर्षिभिः ।
 देवि ! प्रपन्नार्चिहरे ! प्रसीदेत्यादिकं तथा ।
 नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम् । अहंभ्याः
 स्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः । नमो देव्यादिकं
 सूक्तं सर्वकामफलप्रदम्” इति विशफलिजितवेष्टेण
 पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादेतेषां स्तोत्राणां
 मपौरुषेयत्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्च सूक्तत्वव्यवहारो युज्यत
 एवेति । तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लो-
 कात् पूर्वं ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पा-
 ठाच्च । त्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः तस्य च
 योगनिद्रात्मकरात्रिदेवतत्वात् मरीचितन्त्रे रात्रि-
 सूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयं परं त्वेतत्तन्त्रमनु-
 सरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकोऽङ्गहोमदशायां न हो-
 तव्यम् । स्तोत्रान्त्रिश्लोकस्य द्वेधा विभागोऽपि न
 कार्यः । देवीसूक्तेऽपि त्रिधा विभागोऽङ्गहोमे न वि-
 श्लेषः प्रधानविधिशेषस्याङ्गविधावन्वयेन प्रतिश्लो-
 कमिति पदे लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यवधेयम् ।
 नमो देव्यै महादेव्यै इत्यादिके देवीमाहात्म्यस्य पञ्च-
 माध्यायस्य देव्याः स्तुतिरूपे मालामन्त्रे च “स च
 वैश्वस्तपस्तेपे देवीसूक्तं परं जपन्” देवीमाहा० तत्र
 शुभ्रवतीकारा आहूतः “देवीसूक्तं बह्वृचेज्जतिप्रसिद्ध-

मेकं, विश्वेश्वरीमित्यादीत्येके श्रीसूक्तमाध्यायप्रसिद्ध-
 मित्यन्ये । वस्तुतस्तु देवीसूक्तं नमो देव्या इत्यादिकं
 पञ्चमाध्यायस्य स्तुतिरूपं तच्च सर्वदेवताकूटस्थायां
 महालक्ष्म्याः स्तोत्रं शुभादिवधार्थिभिर्ब्रह्मादिभिर्देवै-
 र्दृष्टं सर्वकेशपरिहारैश्चर्यादिकफलकं तत्कामाभ्यां ताभ्यां
 जपन् अतुपदं श्रुतत्वात् बुद्धिसन्निहितत्वाच्चेदमेव देवी-
 सूक्तपदेनात्र स्पष्टीतमुचितं लक्ष्मीतन्त्रसम्मतसायमर्थः
 इति प्रागेव निरूपितमित्यपरे “प्राणाधः संस्थितं बीजं
 व्योम बीजं हुताशनः । त्रिकोणविन्दुनादाढ्यं प्रण-
 वादि नमोऽन्तकम् । अस्मिन्नासिद्धिं श्रेयं देवीसूक्तं
 परं श्रुतम्” इति कश्चित्पठिते श्रमन्त्रभेदे च ।

देव्य पु० दिव-ष्ट । देवरे स्वमिनः कनिष्ठभ्रातरि स्वमरः ।
 देवेज् पु० देवं यजते यज-किप् । देवयष्टिः ।
 देवेज्य पु० देवानामिज्यः पूज्यः । सुराचार्यो जीवे शब्दरः ।
 देवेन्द्र पु० इत० । सुरेन्द्रे शक्रो “त्वमेव देवेन्द्र ! सदा
 निगद्यसे” रघुः ।

देवेश पु० इत० । देवविजयन्तरि परमेश्वरे शमहादेवे च
 “भगवन्नापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते” भा० छा०
 ६२ अ० । इत्यन्यां स्त्री ङीष् । “देवेशि ! भक्तिस्तुलभे !
 परिवारसमन्विते ! । यावत्त्वां पूजयिष्यामि तावत्त्वं
 सुस्थिरा भव” तन्त्रसारः । ४ विष्णौ पु० “देवेशो देव-
 श्चतुर्गुरुः” विष्णुस० देवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

देवेशय पु० देवे अधिष्ठातृतया श्रुते शो-अच् अलुक्स० ।
 देवेषु अधिष्ठातृतया वासिनि श्रुतेऽपि श्रुतेऽपि च
 “अमृतेशय ! हिरण्येशय ! देवेशय ! कुशेशय !”
 भा० शा० ३४ अ० । [शृगुगुलौ च पु० राजनि० ।

देवेष्ट त्रि० देवानामिष्टः । देवानामभिहिते शमहामेदायां
 देवोद्यान न० इत० । देवानासुद्याने तद्देवदश बन्धनं चैव-
 रथं वैभ्राजं सर्वतोभद्रमिति चत्वारि, त्रिकाण्डे तु वै-
 भ्राजं मिश्रकं सिद्धकावणं चैव रथमिति उक्तानीति भेदः ।
 देवीकस् न० इत० । देवस्थाने सुमेरौ “राजसालयदे-
 वीकाशैलयोर्मध्यस्तवगाः । रोहितकमवली च तथा
 सन्निहितं सरः” सूर्यसि० ।

देव्य न० देवस्य भावः ध्यज वेदे वा० न ङङिः । देवत्ये “म-
 हत्तहो देव्यस्य प्रवाचनम्” ऋ० ४।३६।१ “देव्यस्य
 देवत्वस्य प्रवाचनं प्रख्यापकम्” भा० ।

देश पु० दिशति दिश-अच् । भूगोलान्तर्गते विभागभेदे जन-
 पदशब्दे विवृतिः । विस्तरस्तु देशावलीगुण्यस्य प्रासागते

तत्र दृश्यः । [हेमच०] देश+स्वार्थे क । २देशशब्दार्थे
देशक ति० दिश-कर्त्तरि खुल् । उपदेष्टरि अनुशास्तरि
देशकारा(री) स्त्री रागिणीभेदे सङ्गीतशास्त्रम् । इयं च
मेवरागस्य भाष्या

देशधर्मा पु० देशादुत्पन्नः धर्मः । देशोचितधर्मे स च
“यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः” सनूतः
“देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मान् शाश्वतान् । पा-
षण्डगणधर्मान् शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः” मनुः
शास्त्रविरोधस्यले देशधर्मो परित्याज्यः यथाह व्या० गृ०
सू० १।७।१ नारदस्योपाध्यायः “वैदेहेषु सदाएव व्यव-
योदयः गृह्ये तु “वृक्षचारिणौ विराजमिति” वृक्षचर्यं
विहितं तत्र गृह्योक्तमेव कर्म कुर्यात् न देशधर्ममिति” ।

देशना स्त्री दिश-णिच्-युच् । नियोगे विध्यादौ “एको-
द्विष्टादिद्विष्टादौ ह्यासद्विष्टादि देशना” ति० त० व्यासः ।
देशपरिच्छिन्न ति० १त० । अधिकरणैकदेशवर्तिनि सर्वा-
व्यापिनि । यथा संयोगादि ।

देशभाषा स्त्री देशप्रचलिता भाषा शा० त० । तत्तद्देशेषु प्रच-
लितभाषायाम् मातृभाषायाम् । “कुशला देशभाषासु
जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः” शा० श० ४६ अ० ।

देशराजचरित न० गद्यपद्यमयात्मके चम्पूभेदे सा० द०

देशरूप न० दिश-कर्मणि चञ् देशस्य दिश्यमानस्य उचि-
तस्य रूपम् । उचिते समञ्जसे अमरः “लघुना देशरू-
पेण सन्त्ययोगेन भारत !” भा० शा० १०७ अ० । देश+प्रशं-
सायाम् रूपम् । २प्रशंसिते देशे च ।

देशास्त्री स्त्री रागिणीभेदे सा च हिन्दोलरागस्य द्वितीय
भाष्या संगीतशास्त्रम् ।

देशान्तर न० अत्योदेशः मयूर० स० । १देशभेदे तच्च स्मृतौ
परिभाषितं यथाह ब्रह्मभट्टः

“वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः । म-
हान्दन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते । देशनामनदी-
भेदाद्विकटोऽपि भवेद् यद । तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं
स्वयमेव स्वयम्भुवा । दशरात्रेण या वार्त्ता न श्रूयता-
यवा पुनः” । बृहस्पतिः “देशान्तरं वदन्त्येके षष्ठ्यो-
जनमायतम् । चत्वारिंशदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च”
“इत्युक्तमुनिद्वयवचनोक्तवागादियोजनादिभेदसामञ्जसा-
र्थमेवं व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद् योज-
नाभ्यन्तरे, द्वितीयवैशिष्ट्ये तदुपरि, एकवैशिष्ट्ये च-
त्वारिंशदयोजनोपरि, वाणीगिरिमहान्दन्तारितवभेदा-

भावेऽपि षष्ठ्योजनोपरि, वैदेश्यमिति शुद्धिचिन्ता-
मणिः” शु० त० रघु० । “देशान्तरगते प्रोते” शु० त० “लोके
देशान्तरगते पण्डिते भिन्नुक्तोऽपि वा । योगशास्त्राभि-
युक्ते च न दोषः परिवेदने” उ० त० गतातपः
भूगोलस्य मध्यरेखातः पूर्वापरस्य उत्तरदक्षिणस्य वा
योजनविशेषान्तररूपे चरसंज्ञके, २पदार्थे तत्स्वरूपं
सि० शि० उक्तं तच्च चरशब्दे ८६८८० दर्शितम् । अधि-
कमत्र सि० शि० उक्तं तत्रादर्शितं दर्शयते

“यत्तद्भोज्ययिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्मृशत्
स्वतः मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः” सू० “अ-
त्रोपपत्तिर्गोले इदानीं देशान्तरमाह” प्रमिता० “यत्र
रेखापुरे स्वाचतुर्थः पलस्तद्विजस्यानमध्यस्थितैर्योजनैः ।
खेटभुक्तिर्हता स्पष्टभूवेष्टनेनोद्धृता प्राग्वत्त्वं खं त पश्चाद्
ग्रहे” सू० “अत्रोपपत्तिस्त्वे राशिकेन गोलेऽभिहिता च ।
इदानीं देशान्तरघटिका आह” प्रमि० “प्राग्भूविभागे
गणितोत्पत्तिकालादनन्तरं प्रग्रहणं विधीः स्यात् । आदौ
हि पञ्चादिवरे तयोर्वा भवन्ति देशान्तरनाडिकास्ताः ।
तद्वत् स्फुटं षष्ठ्युक्तं कुट्टं भवन्ति देशान्तरयोजनानि ।
घटीगुणा षष्ठ्युक्ता द्युभुक्तिः स्वर्णं ग्रहे चोक्तवदेव
कार्यम् । अर्कोदयादूर्ध्वं मधश्च ताभिः प्राच्यां प्रतीच्यां
दिनप्रवृत्तिः । ऊर्ध्वं तथाधश्चरनाडिकाभौ रवावुदग-
दक्षिणगोलयाते” सू० । “यः किल मध्यरेखाया अपरिज्ञा-
नात् ततः प्राक् पश्चाद्वा स्थितोऽस्मीति न वेत्ति तेनैव
जातव्यम् । विधुग्रहणदिने घटिकायन्त्रेण स्वर्गकाले
रात्रिगतं ज्ञेयम् । अथ च गणितेन स्वर्गकालो ज्ञेयः ।
गणितोत्पत्तिकालादनन्तरं प्रग्रहणं यदि दृष्टं तदा दृष्टा
रेखातः प्राग्भूविभागे । यतो दृष्टा यथा यथा रेखातः
प्राग्भूजति तथा तथा रेखोदयात् प्रागेवार्कोदयं प-
श्यति । इतोऽन्यथा चेत् तदा पश्चाद् दृष्टा । दृग्प्र-
हणप्रग्रहणकालयोरन्तरं देशान्तरघटिकास्ताभिर्गुणं
षष्ट्या हृतं स्पष्टभूवेष्टनम् । एवमनुपाताद्देशान्तरयोज-
नानि । अथ वा किं योजनैः । यदि घटीषष्ट्या गति-
र्लभ्यते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति । एवं यत्
फलमुच्यते तत् प्राग्वत्त्वं पश्चाद्भूविभागे युक्तमुक्तम् ।
तथा प्राच्यां ताभिर्घटीभिर्दिनवारप्रवृत्तिर्कोदयादूर्ध्वं
भवति । प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो लङ्कोदये वा-
रादिः । अतएव च रवावुत्तरगोलस्य चरार्धघटिका-
भिर्दृष्टम् । यतस्तदोन्नाण्डलं क्षितिजादूर्ध्वम् । दक्षिणे

त्वष्टोऽस्तत्त्वोदयादधो वारप्रवृत्तिरिति सर्वं निरवद्यम्”
पमि० ।

देशिक त्रि० देशे प्रसितः टन् । १पथिके हेमच० । देश
उपदेशः तत्र प्रसितः । २गुर्वादी “धर्माणां देशिकः
साक्षात् र भविष्यति धर्मभाक्” भा०अ०१४७अ० ।

देशिन् त्रि० दिशति दिश-णिनि । १देशके स्त्रियां डीप् सा
च २तर्ज्जान्यां शञ्च० “कनिष्ठादेशिन्यङ्कुष्ठमूलान्यग्रं करस्य
च । प्रजापतिपितृब्रह्मादेवतीर्थान्यनुक्रमत्” याज्ञ०

देशी स्त्री रागिणीभेदे सा च दीपकरागस्य भाष्यं

देशीय त्रि० देशे भवः गङ्गा० छ । देशभवे “इति पाश्चात्य
देशीयाः पठन्ति” रघु० “सुरते कर्णमूलेषु यच्च देशीय
भाषया । दम्पत्योर्जल्पितं मन्दं मन्दनं तद्विदुर्बुधाः”
कामशास्त्रम् ।

देशित त्रि० दिश-णिच् कर्मणि क्त । उपदेशमेरिते “का-
केभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति वालोऽपि देशितः । उपवातप्र-
धानत्वाच्च आदिभ्योऽपि रक्षति” सीमांसाकारिका ।

देशीयवराडी पु० रागिणीभेदे “देशीयवराडीरूपक
तालैर्न गीयते” गीतगो०

देश्य त्रि० दिश-कर्मणि गत्यत् । १उपदेश्ये २पूर्वपक्षे न० श-
ब्दरत्ना० देशे भवः दिगा० यत् । ३दशभवे त्रि० अस्म
अकर्मधारये तत्पुरुषे उत्तरपदस्यस्य वर्ग्या० आद्युदात्तता ।

देष्ट त्रि० अतिशयेन दाता दाढ+अतिशयने इष्टन् तृणोलोपे
गुणः । दातृत्वे “वसुदेष्टः सुन्वते भवः” ऋ०दा६६।६

देष्णु त्रि० दा-इष्णुच् गुणः । दातरि उज्ज्वल०

देह पु० न० दिह-घञ् । १शरीरे स च स्थूलसूक्ष्मकारण-
भेदात् त्रिविधः । अङ्गशब्दे गात्रशब्दे च विवृतिः
सूक्ष्मदेहस्यैव भोगो ब्रह्मवैवर्त्तपु० दर्शितो यथा
तत्र यमं प्रति सावित्रीप्रश्नः “स्वदेहे भस्मसाद्भूते यान्ति
लोकान्तरं नराः । केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च
शुभाशुभम् । देहो वा किंविधो ब्रह्मन् ! तन्मे व्या-
ख्यातमर्हसि” तत्र यमस्योत्तरम् “शृणु देहविवरणं क-
थयामि यथागमम् । पृथिवी वायुराकाशस्तेजसोयमिति
स्फुटम् । देहिनां देहवीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ
परम् । पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ।
स कृत्स्नो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेद्विह । दृक्काङ्क्षप्रमा-
णञ्च यो जीवः पुरुषः कृतः । विभर्त्ति सूक्ष्मदेहं
तद्रूपं भोगहेतवे । स देहो न भवेद्ब्रह्म ज्वलद्ग्नौ
यथावदेव । जलेन नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृतः ।

न शक्नो च न चास्ते च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तप्तद्रवे तप्तलौहे तप्तपाषाण एव च । प्रतप्रप्रतिमाहो-
षेऽप्यलूङ्गपतनेऽपि च । न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते
सन्तापमेव च । कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम्”
स्थूलश्च नश्वरः । “अन्तवत्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः
शरीरिणः” गीता । सूक्ष्मादित्वैविध्यं सांका०त०कौ०

“सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः
स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियताः मातापितृजा निवर्तन्ते”
सांका० “त्रिधा विशेषाः स्युः । तान् विशेषप्रकारानाह
सूक्ष्मा इत्यादि सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः (१) मातापि-
तृजाः षाट्कौशिकाः तत्र मातृतो लोभलोहितमांसानि,
पितृतस्तु स्नाय्वस्त्रिमज्जान इति षट्कोगणः । प्रकृतानि
महानि भूतानि प्रभूतानि तैः सह सूक्ष्मशरीरमेकोवि-
शेषः मातापितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयः ।
महाभूतवर्गं च षट्पादीनां निवेशः इति । सूक्ष्मा-
मातापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह सूक्ष्मास्तेषां विशेषाणां
मध्ये ये, ते नियताः, नित्याः मातापितृजा निवर्तन्ते
रसान्ता वा भस्मान्ता वा विडुन्ता वेति सूक्ष्मशरीरं
विभजते” त०कौ०

“पूर्वोत्पन्नम(श)सक्तं नियतं सहदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्” सांका०
प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकसुत्यादितम् अस(श)म-
व्याहृतं शिलाभयचतुर्विंशति नियतम् आ वादिसर्गात् आ
च महाप्रलययादवतिष्ठते । सहदादिसूक्ष्मपर्यन्तं सहद-
हङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां ससुदायः सू-
क्ष्मशरीरं शान्तवोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः । नन्व-
स्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृशमानेन
षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तसु
पात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति जायं जायं चोपादत्ते
कस्मात् ? निरुपभोगं यतः, षाट्कौशिकं शरीरं विना
सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात्संसरति । ननु धर्मा-
धर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति यदोगः,
तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्म-
ज्ञानाज्ञानवैराग्यवैराग्यैश्वर्यानिश्वर्ययथ्याणि भावास्तदन्विता
बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं
यथा सुरभिचम्पकसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितमभवति
तस्माद्भावैरधिवासितत्वात्संसरति । कस्मात्पुनः प्रधा-
नमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह

लिङ्गं लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुसत्त्वेन चास्य लिङ्ग-
त्वमिति भावः” तन्कोऽपि परिकल्पिता इत्यस्य अनुमिता
इत्यर्थः तत्प्रयोगश्च परलोके कर्मफलभोगः स्वप्नदेहं
विनाऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलसूक्ष्मदेहव्यवस्थादिजनि-
तस्य ग्रन्थस्य स्वदेहेनैव भोगवत् यद्यत् स्वदेहारव्य कर्म-
फलं तत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यं नेतरेण अन्यथा कृतकान्य-
कताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादि तर्कस्यात्मानुसम्भातव्यः ।

“किन्तु देहसंयोजनम्” भाषा. “देहात्मप्रत्ययो यद्वत्
प्रमाणत्वेन कल्पितः” शांभाकारिका “देहिनोऽस्मिन्
यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिः”
गीता । उत्पत्तिस्थानभेदेनः देहचतुर्विधः “देहचतुर्विधो ज्ञेयो
जन्तो रूपात्तिभेदतः । उल्लिङ्गः स्वेदजोऽण्डोत्पद्यते यथा
जरायुजः” राघवभट्टवृत्तवाक्यम् । ज्योतिषोक्ते रज्ज्वने
च “देहाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वी-
क्षितो वा” जातकाऽदिह-भावे चञ् । श्लेषने पुं
देहकर्तृत्वं देहं करोति क-टच् । देहकारके पृथिव्या-
दिभूते रश्मिरे रश्म्ये च पुं कर्मसाम्प्रतत्वात्तयोक्तयात्वम्
“देहकर्ता प्रशान्तात्मा विद्यात्मा विश्वतोमुखः” भा० व०
३५० । सूर्यनामोक्तौ ।

देहकर्तृत्वं देहं करोति क-किप् । देहकारके पृथिव्या-
द्व्यादिभूते । २परमेश्वरे पुं “स एष भगवान् देवः” इत्यु-
पक्रमे “देहकर्तृ देहभृत् देही” भा० व्यनु० १६५० ईश-
स्तुतिः । (पाश्चा) शब्दश्च ।

देहकोष पुं देहस्य कोष इव । देहावरके खगानां पक्षे
देहक्षय पुं देहस्य क्षयो यस्मात् । १रोगे शब्दश्च । इतः ।
२देहस्य नाशे च ।

देहज पुं देहात् जायते जन-ड । १तनुजे पुत्रे “द्वैपायना-
दनवरो महिषे तस्य देहजः” । २पुत्रां स्त्री । ३देह-
जातभावे त्वि० “अहितो देहजो व्याधिर्हितसारस्यसौध-
धम्” उल्लङ्घः ।

देहद पुं देहं दायति शोधयति देहं देहपटिं ददाति
रसायनेन वा दै-शोषने दा-दाने वा क । १पारदे
राजनि० । २देहदातरि त्वि० ।

देहधारक न० देहं धारयति धारि-ण्वल् । १अस्थि देह-
धारिणि शरीरिभावे त्वि० । णिनि । देहधारिन् त-
त्पार्थे स्त्रियां ङीप् । “संस्थिता परमा माया देहिनां
देहधारिणी” तित० स्त० प्रभा० ख० ।

देहधि पुं देहोधीयतेऽल धा-आधारे कि । देहाधारे

खगानां देहावरके पक्षे (पाश्चा) शब्दचन्द्रिकाकोषः ।
देहधृज् पुं धृज-गतौ किन् । प्राणवायौ “वायुर्यो वक्ता-
सञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक्” सुश्रु० । २देहधारक-
भावे मनुप्रादौ त्वि० ।

देहभुग् त्वि० देहे भुङ्क्ते कर्मफलानि भुज-किन् । १दे-
हाभिमानिनि जीवे । देहं भुङ्क्ते भोजयति कर्मसाजि-
त्वात् भुज-अन्तर्भूतणर्थे किन् । २स्त्र्ये पुं “देह-
भुग् देहिनां गतिः” भा० व्यनु० १६५० सूर्यनामोक्तौ ।

देहभृत् पुं देहं विभर्ति स्वकस्मात्सारेण भृ-किप् ।
स्वस्वकस्मात्सारेण देहाधिष्ठातरि कस्मात्कनि १जीवे ।
“कस्मात्मा त्वपरो योऽसौ वन्ममोक्षैः संयुज्यते” सां०
भा० धृतवाक्ये तस्य कर्मयोगेन देहसम्बन्धरूपस्य वन्मयो-
क्तेस्तथात्वम् । “धिगिमां देहभृतामसारताम्” रघुः ।

“मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहं मित्र्यादिभि-
मानेनावधितेन देहं कर्माधिकारहेतुं वर्णाश्रमा-
दिरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरे-
न्द्रियसङ्घातं विभर्ति अनाद्याविद्यावासनावशात्
व्यवचारयोग्यत्वेन, कल्पितमसत्यमपि सत्यतया
स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयति
वेति देहभृत् । २विवेकज्ञानमृन्ये अविद्यावति कर्तृ-
त्वाभिमानिनि । स च त्रिविधः । रागादिदोषप्राव-
ल्यात् कास्यनिषिद्धादिव्येष्टकर्मास्तुष्टायी मोक्षशास्त्रा-
नधिकार्येकः १ । अपरस्तु यः प्राकृतः सुकृतवशात्
किञ्चित् प्रचीणरागादिदोषः सर्वाणि कर्माणि त्यक्तु-
मशक्नुवन् निषिद्धानि कास्यानि च परित्यज्य नित्यानि
नैमित्तिकानि च कर्माणि फलाभिसम्बन्धितानि सत्त्व-
शुद्धयर्थमनुतिष्ठन् गौणसत्प्राप्ती मोक्षशास्त्राधिकारी
द्वितीयः २ । ततो नित्यनैमित्तिककर्मास्तुष्टानेनान्तःकरण
शुद्धा सत्पुण्यजातविविदप्रः अवस्थादिना वेदनं मोक्ष
साधनं सस्मिपादयिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परि-
त्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुसुपसर्पति विविदिषासन्त्यासि-
समाख्यसूरीयः ३ ।

देहभृत् त्वि० देहं विभर्ति भृ-भा० खच् सुस् च । देहपो-
षके “जनेषु देहभृत्परिवर्तकेषु” भाग० ५।५।४

देहयात्रा स्त्री देहस्य लोकान्तरे यात्रा, देहचार्थं यात्रा
उद्यमादि वा । १यमपुर्यादिगमने मरणे २देहचार्थं
भोजनादौ च मेदि० “अयं देहयात्रायात्पार्थमिच्छानि-
च्छापरेच्छाप्राप्तितानि सुखदुःखलक्षणाभ्यामप्यन्य-

भुभन" वेदान्तसा० "अतीव भर्तुर्नितधर्मनिष्ठया शुभ्र-
धया चार्थया देहयात्वया" भाग० ४।२।१७ आर्षः टाप् ।

देहता स्त्री देहं भुविपं राति ददाति सेवनात् रा-क
रस्य लः । मद्ये शब्दच० ।

देहलि(ली) स्त्री देहं लेपनं लाति गृह्णाति आधारेत्वेन
ला-वा० किं वा डीप् । हारपिण्ड्याम् (देहोयाज)
शब्दर० । "विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलोदत्तपुष्पैः"
मेघदू० अमरादौ ह्रस्वान्पाठः च च पु० ।

देहवत् लि० देह+प्रत्यये मतप् मस्य वः । देहात्माभि-
मानिनि जीवं "अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहबद्धिरवा-
प्यते" गोता ।

देहवायु पु० देहस्यो वायुः । प्राणादिवायुपञ्चके त्रिका० ।
देहसाम्य न० इत० । अङ्गानां समत्वे । तत्त्वचणुक्तं यथा
"अङ्गानां समतां विद्यात् समे ब्रह्मणि लीयते । नो चेन्नैव
समानत्वमुक्तं शुक्लवत्" शब्दार्थचि० धृतवाक्ये ।

देहसार पु० इत० । मज्जनि घातो राजनि० ।
देहातीत पु० देहं देहाध्यासमतीतः । घटादिवत् देहस्य
द्रष्टृत्वेन तदभिमानशून्ये विदुषि ।

देहात्मवादिन् पु० देहमात्मानं वदति वद-णिनि । आ-
वांके तस्य यथा देहात्मवादित्वं तथा चावांके शब्दे २६२।
४० दर्शितम् ।

देहात्मप्रत्यय पु० देहस्यात्मतया प्रत्ययः । देहे आत्मत्वेन
अभिमाने "देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वैवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्" शा०भा० ४०
कारिका

देहाध्यास पु० देहस्य तद्धर्मस्य वा आत्मतया तद्धर्मतया वा
अध्यासः अमः । देहधर्मस्य अनुपपत्त्यादेरात्मधर्मतया
बोधे । यथा मनुष्योऽहं कशोऽहं गौरोऽहमित्यादि
देहधर्मस्य आत्मनि भ्रमः ।

देहिका स्त्री दिह-एवुल् । कीटभेदे उपलिङ्गिकायां त्रिका०
देहिन् स्त्री देहाः सर्वे भूतभविष्यद्वर्तमाना अमस्यण्ड-
लवर्तिनोऽस्य सन्तीति इति । १ देहतादात्म्याध्यासापन्नो
जीवे । एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोनिताङ्गिदेहोपा-
धिरात्मा देहोद्युच्यते । २ देहाभिज्ञात्मदर्शिनि च ।
जीवस्य विद्वांश्चेत् प्रवासीव परगेहे तत्पूजापरिभवादि-
भिरप्रहृष्टप्रचविषीदन्नहङ्कारममकारशून्यस्तिष्ठति । अज्ञो
हि देहतादात्म्याभिमानाद् देहमात्मतयाऽभिमन्यमानः
देहाधिकरणमेवात्मनोधिकरणं मन्यमानो गृहे भूमा-

वासने वाहसासे इति मन्यते न तु देहे आसे इति
"देहिनामदह्योगसंहसाम्" माघः ।

दै शोधने स्वा० पर० सक० शुद्धौ अक० अनिट् पितृ तेन न
घुसन्ना । दायति अदासीत् ददौ दायत् दायते दातः ।
दातिः । [सितो गौरः] अमरः ।

अव+ञ्चेतीमाने अक० आवदायति शुक्लीभवति "अवदातः
दैतेय पुंस्त्री दितेरपत्यं ढक् । दितेरपत्ये अचुरे अमरः ।

"दैतेयाश्चाप्यदैतेयाः परस्परजयैषिणः" हरिवं० २।१४

अ० । स्त्रियां ङीप् । "दैतेयी चासुरी प्रजा" भा० शा०
२१७ अ० ।

दैत्य पु० दितेरपत्यं ण्य । दितेरपत्ये अमरः । "दैत्यदानव-
यक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम्" मनुः । योपधत्वात् जातावपि
स्त्रियां टाप् । [दैत्यगुरुतृतीयं] ढ० सं० १०४ अ० ।

दैत्यगुरु पु० इत० । शुक्राचार्ये अमरः । "गुरुचयान्
दैत्यदेव पु० इत० । १ वरुणे त्रिका० । २ शायौ हेम० ।

दैत्यद्वीप पु० गरुडात्मजभेदे "दैत्यद्वीपः परिद्वीपः सारसः
पद्मकेतनः" भा० उ० १०० अ० गरुडात्मजोक्तौ

दैत्यधूमिनी स्त्री तारादेव्यर्चनाङ्गे रुद्राभेदे "ताराधने
विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च रुद्रिकाः । योनिश्च भूतिनी चैव
शीलाख्या दैत्यधूमिनी । लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्च
रुद्रा विलोकिताः" तन्त्रसारे उद्दिश्य "दानवधूम-
केतपरनभमतया सा लज्जिता यथा"परिवर्त्य करो स्रष्टौ
कनिष्ठाक्षरमध्यमे । अनामायुगलं चाधस्तर्जनीयुगलं
पृथक् । अन्योऽन्यं निविडं बद्धाङ्गुष्ठयोऽनामिकां ततः ।
दानवधूमकेतवाख्या रुद्रैषा कथिता प्रिये !" ।

दैत्यनिसृदन पु० दैत्यान् निसृदयति हिनस्ति नि+सृदि-
णिच्-ङ् । विष्णौ तस्य दानवारित्वात्तथात्मम् ।

दैत्यपति पु० इत० । हिरण्यकशिपौ । "प्राणश्चिदां दैत्य-
पतेर्नानाम्" माघः ।

दैत्यपुरोधस् पु० इत० । शुक्राचार्ये हारा० "जिगीषया
ततो देवावत्रिरेऽङ्गिरसं सन्निम् । पौरोहित्येन याज्याथै
काव्यं तृशनसं परं" भा० आ० ७६ अ० तस्यासुरपौर-
हित्यवरणसक्तम् । दैत्यपुरोहितादयोऽप्यत्र ।

दैत्यपूज्य पु० इत० । शुक्राचार्ये "कनकनिकषगौरे व्या-
घयो दैत्यपूज्ये" ढ० सं० ६ अ० ।

दैत्यमातृ स्त्री इत० । कश्यपधेः कलत्वे १ दितौ उपचारात्
तेषां विमातृषु २ अदित्यादिषु तत्कलत्वेषु च "अदिति-
र्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः" हरिवं० १६८ अ० ।

दैत्यमेदज पु० दैत्यस्य मेदाज्जायते जन-ड । १ गुग्गुली
२ पृथिव्यां स्त्री राजनि० मधुकैटभमेदजातत्वात्तस्यास्तथात्वम्
दैत्ययुग न० इत० । दैत्ययुगवत् द्वादशसहस्रभितवर्षेषु शब्दा-
र्थकल्पतरुः । दैत्ययुगशब्दे दृश्यम् ।

दैत्या स्त्री दितेरियम् गद्य टाप् । १ सुरायां त्रिका० २ सुरा-
नामगन्धर्व्ये अमरः । ३ चण्डोषधौ मेदि० योपधत्वात्
जातावपि टाप् । ३ दैत्यजातिस्त्रियाम् । [मेदि० ।

दैत्यारि पु० इत० । १ यिष्णौ अमरः । २ देवतानां च
दैत्याहोरात्र पु० इत० । मातृष्वे वर्षे शब्दार्थकल्पतरुः तन्मा-
नस्य देवमानतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

दैत्येज पु० इत० । दैत्यपुरौ शुक्राचार्ये । [मेदि० ।

दैन न० दीनस्य भावः । १ दीनत्वे दिने भवः अण् । २ दिन-

दैनन्दिन त्रि० दिनं दिनं भवः बीप्सायां द्वित्वम् अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया ततो भवार्थे अण् अणि परे द्वितीया
विभक्तौ लुक् मध्यस्यावास्तु प्रत्ययपरत्वाभावाच्च लुक् ।
दिने दिने भवे प्रत्यहं भवे "एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्म-
स्त्रैलोक्यवर्तनः । तिर्यङ्मृत्पितृदेवानां सम्भवो यत्न-
कर्मभिः" भाग० ३।१।२७ ।

दैनन्दिनप्रलय पु० इत० । ब्रह्मणः स्वमानानुसारेण प्रतिदि-
नावसाने सर्वसृष्टवस्तूनां लये प्रलयविशेषे "चतुर्दशेन्द्राव-
क्लिप्तं ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा
च ब्राह्मी निशा नृप । । कालरात्रिश्च सा ह्येया वेदेषु
परिकीर्तिता । एवं सप्रकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ।
ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै । उत्थितेनैव
सहसा सङ्कर्षणसुखाग्निना । चन्द्रार्कब्रह्मपुत्राश्च ब्रह्म-
लोकं गता द्रुतम् । ब्रह्मरात्रे व्यतीते तु पुनश्च सृष्टजे
विधिः । तस्य ब्रह्मणो निशायाश्च जुष्टप्रलयसम्भवः ।
एवं त्रिंशद्विवारात् ब्रह्मणो मास एव च । वर्षं द्वादश-
मासैश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि । एवं परिमितावदे च गते
च ब्रह्मणो नृप । दैनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकी-
र्तितः । अहोरात्रश्च स प्रोक्तो वेदविद्भिः पुरातनैः ।
तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः । आदित्या-
वसवो रुद्रा सन्विन्द्रा मानवादयः । ऋषयो मुनयश्चैव
गन्धर्वा राक्षसादयः । मार्कण्डेयो लोभगश्च पेचक-
शिरजीविनः । इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाक्रुपारश्च कच्छपः ।
नाडोजङ्घा वकश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै । ब्रह्मलोका-
दधः सर्वे लोका नागालयास्तथा । ब्रह्मलोकं ययुः
सर्वे ब्रह्मलोकादवस्तथा । गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च

सृष्टजे पुनः । एवं शतायुःपर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः
त्र० त्रै० प्र० ।

दैनिक त्रि० दिने भवः "कालाट् ठञ्" पा० ठञ् । दिनभवे
स्त्रियां ङीप् । सा च दिने क्रियमाणकर्म्मभूतौ शब्दमा० ।
दैर्घवरत्र पु० दीर्घवरत्वेण निर्दत्तः कूपः अण् । दीर्घरज्ज्वा-
लकदण्डखननेन निष्पादिते कूपे ।

दैर्घ्यं न० दीर्घस्य भावः व्यञ् । दीर्घतायाम् ।

दैत्य न० दीनस्य भावः व्यञ् । १ दीनत्वे, कार्पण्ये च ।
"दौर्गत्यादौ रनौ जस्य दैत्यं" मलिनतादि कृत्" सा० द०
उक्ते २ व्यभिचारिगुणभेदे च "दैत्यचिन्तायुनिश्चासवैवर्ग्यो-
च्छ्वसितादिकृत्" सा० द० "इन्द्रो दैत्यं त्वदनुसरणं कृष्ट-
कालो विभर्त्ति" मेघ० ।

दैलीपि पु० दिलीपस्यापत्यम् इञ् । दिलीपापत्ये ततः
तौल्ल्या० युवप्रत्ययस्य फलो न लुक् । दैलीपायन-
स्तदीय युवापत्ये ।

दैव त्रि० देवादागतः जण् । १ भाग्ये फलोन्मुखे
शुभाशुभकर्मणि "दैवाधीनं जगत्सर्वं जन्मकर्म
शुभाशुभम् । संयोगाच्च विद्योपाश्च न च देवात् परं
बलम् । कृणायत्तञ्च तदैवं स देवात् परतस्ततः ।
भजन्ति सततं भक्ताः परमात्मानमीश्वरम् । देवं वर्द्ध-
यितुं शक्तुं जयं कर्तुं स्वलीलया । न देववद्विद्वत्क-
थाविनाशी च निर्गुणः" इति ब्र० वै० गण० । मनुस्वाच ।
"देवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्ब्रवीहि मे । अत्र मे
संशयो देव ! केचु मर्हस्यशेषतः" मत्स्य उवाच
"स्वमेव कर्म देवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् । तस्मात्
पौरुषमेव हि श्रेष्ठमः कर्मनीषिणः । प्रतिकूलं तथा दैवं
पौरुषेण विचिन्त्यते । सङ्कलाचारयुक्तानां नित्यसत्यान-
शीलिनाम् । येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् । कर्मणा
प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कच्छुणा कर्मणा
विद्धि तामसस्य तथा फलम् । पौरुषेणाप्यते राजन् !
भार्गवतस्य फलं नरैः । दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुष-
वर्जिताः । तस्माद्भिः कालसंयुक्तं दैवं सफलं भवेत् ।
पौरुषं दैवसम्यक्त्या काले फलति पार्थिव ! । दैवं पुरुष-
कारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! । तयमेव मनुष्यस्य पि-
ण्डितं स्यात् फलावहम् । कष्टेर्दृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते
फलमिदं यः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ।
तस्मात् सदैव कर्तव्यं सधर्मपौरुषं नृभिः । एवमेव

प्राप्नुवन्तीह परलोके फलं ध्रुवम् । नालसाः प्राप्नु-
षन्त्यर्थाच्च च दैवपरायणाः । तस्मात् सदैव यत्नेन
पौरुषे यत्नमाचरेत् । त्यक्तालसान् दैवपरान् मनुष्या-
न्त्यनयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः । अन्निष्य यत्नादु-
ष्टयते नृपेन्द्रं तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्”
मत्स्यपु० १६५ अ० “तृणं वज्रायते नूनं वज्रं चैव तृणायते ।
बलवान् बलहीनश्च दैवस्य गतिरीदृशी” “उद्योगिनं
पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति”
नीतिमाला “दैवायत्तं कुले जन्म ममायत्तं हि पौरुषम्”
वेणीसं देवस्तेदम् देवाद्यजो पा० अ० २ देवसम्बन्धिनि
स्त्रियां ङीप् । “देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया”
गीता । “देवी विचित्रा गतिः” उद्भटः । श्गीतोक्ते स-
म्पद्दे स्त्री “अभयं सत्यसंशुद्धिर्ज्ञानयोग्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तपश्चार्जवम् । अहिंसा
सत्यमक्रोः स्वागः शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलो-
कुल्यं मार्दवं क्षीरचापलम् । तेजः क्षमा धृतिः शौचं
मद्रो ह्येनाभिमानिता । भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य
पाण्डव ! । देवी सम्पद् विभोक्षाय निवन्त्यासुरी
मता” गीता देवस्त्वैवायम् अ० ४ मनूक्ते विवाहभेदे पु०
“ब्राह्मो देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो
राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टोऽधमः” इत्युद्दिश्य “यज्ञे तु
वितते सत्यमृत्विजे कर्म कुर्वते । अक्षङ्क्य सुतादानं
दैवं धर्मं प्रचक्षते” इति लक्षितम् “सुतादानं तन्निमित्त
महर्षिमिति तात्पर्यार्थः । विवाहानां ब्रह्मदेवादिदेवता-
कत्वाऽभावेन इवार्थगर्भितार्थकता कुल्लूकभट्टे नोक्ता । देवो
देवताऽस्य अ० ५ मनूक्ते अक्षुल्लग्नरूपे आचमनाङ्गे
तीर्थभेदे आचमनोपक्रमे “अक्षुल्लग्नस्तले ब्राह्मं तीर्थं
प्रचक्षते । कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये दैवतीर्थं तयोरधः”
कनिष्ठादिशिर्यङ्गुलमूलान्यपि करस्य च । प्रजापतिपितृ-
ब्रह्म दैवतीर्थान्यनुक्रमत्” याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् अक्षु-
ल्लग्नस्यैव तथात्वम् । इदमर्थे अ० ६ देवसम्बन्धिनि देव-
सर्गरूपे सर्गभेदे दैवसर्गसादृश्विधौ “विबुधाः १ पितरो २
ऽसुराः ३ गन्धर्वपुंसरसाः सिद्धाः ४ यक्षरक्षांसि चरणाणि ५
भूतप्रेतपिशाचाश्च ६ विद्याधूः ७ किन्नरादयः ८ भाग० १।
८० २६ उक्तः साक्षप्रतप्यक्रौञ्चयान्तु अन्धविधेयाद-
विधोक्तौ यथा “अष्टविक्रमो दैवसिद्धिर्गोमयः पञ्चधा
भवति । मातृपुत्रकविभः समाससो भौतिकः सर्गः”
मा० का० “ब्राह्मप्राजापत्यैः गन्धर्वैः यक्षैः पिशाचैः इत्य-

ष्टविधो दैवः सर्गः” त० कौ० । देवो देवभेदो देवताऽस्य
अ० ७ आह भेदे देवताभेदोद्देशेन कर्तव्ये आह भेदे न० ।
तस्य पितृभ्रातृत्वं पूर्वं कर्तव्यता मनुनोक्ता यथा
“देवकार्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशेष्यते । दैवं हि
पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् । तेषामारक्ष-
भूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् । रक्षांसि हि विलुम्बन्ति
आहमारक्षवर्जितम् । देवाद्यन्तं तदीहेतुं पैताद्यन्तं
न तज्जवेत् । पैताद्यन्तं त्वोहमानः क्षिप्रं नश्यति सा-
न्वयः” । देवलोऽपि “यत्तत् क्रियते कर्म पैतके ब्राह्म-
णान् प्रति । तत्सर्वं तत् कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्विकम्”
आसनगन्धादिदाने दैवपूर्वकतां पैतृभ्रातृ विधत्ते अ० ।
आह भेदे देवताभेदाश्च नि० सि० निरूपिताः कस्यचि-
च्छ्राद्धस्य चादेवपूर्वकता चोक्ता यथा-

हेमाद्रौ शङ्खवृक्षस्यती “इष्टिभ्रातृ क्रतुदक्षौ सत्यो
नान्दीसखे वसुः । नैमित्तिके कामकालौ कास्ये च
सुरिलोचनौ । पुरुषार्थार्थौ चैव पार्षणे ससुदाहृतौ”
तत्रैव “उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः ।
अयसुस्वारण्यसौः श्लोकः अद्वासमन्वितैः । आगच्छन्तु
महाभागा विश्वे देवा महाबलाः । ये यत्नं विहिताः
भ्रातृ सावधाना भवन्तु ते” इति । इष्टिभ्रातृ प्रतिरुचि-
विहितमित्युक्तमिति कल्पतरुः । आधानादिकर्माङ्गमि-
त्यन्ये । नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम् “एकोद्दिष्टं यच्छ्राद्धं त-
च्चैमित्तिकमुच्यते” भविष्योक्तेः एतद् यद्यपि “एकोद्दिष्टं
दैवहीनमिति” तत्र वैश्वदेविनिषेधस्तथापि “नवभ्रातृ
द्वादशभासिके च कामकाकालौ ज्ञेयौ “नवभ्रातृ दद्या-
हानि नवनिश्चिन्तु षड्क्रतुम् । अतः परं पुराणं वै त्रिविधं
भ्रातृमुच्यते । यच्छ्राद्धेव पुराणे वा वि० देवा न लेभिर ।
आसुरं तज्जवेच्छ्राद्धं वृषलं मन्त्रवर्जितम्” इति बह्व-
चपरिणिष्ठात् । एतच्च बह्वचानामेव । तेन तेषामे-
वोक्तेः अन्येषां तु नात्र विश्वेदेवा कालायनोक्तोक्तनिषेध
एवेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । अन्ते तु नैमित्तिकं सर्पिण्डी-
करणसाहसः । भविष्ये यद्यप्येकोद्दिष्टं तच्छ्रद्धेनोक्तं
तथापि “तदम्पदैव कर्तव्यमनुष्मन् भोजयेद्विजानिति”
तत्रैव विश्वेदेवनिषेधात् । यद्यपि सर्पिण्डीकरणेऽंशत
एकोद्दिष्टं तथापि “सर्पिण्डीकरणं भ्रातृ देवपूर्वं नियो-
जयेदिति” वचनात्परत्वम् । हेमाद्रौ वादित्यपुराणे “वि-
श्वेदेवो क्रतुर्दक्षः सर्वास्तिष्ठन् कीर्तितौ । नित्यं ना-
न्दीसखे भ्रातृ वसुसखौ च पैतृके । नवभ्रातृभ्यो देवौ

कामकालौ सदैव हि । अपि कन्यागते सूर्ये कास्ये
च धुरिणोचनौ । पुरुषार्थवौ चैव विश्वेदेवौ तु पा-
र्वणे । कचित् विश्वेदेवापवादमाह हेमाद्रौ शातःतपः
“नित्यं आहुतदेवं स्यादिकोदितं तथैव च । मनुः
आहुं च युग्मेः स्याददेवं प्राङ्मुखैः पृथक् । योजये-
द्देवपूर्वाणि आहुतान्यन्यानि यत्नतः” नान्दीआहुं भिन्न-
प्रयोगपक्षे मातुः आहुतदेवमिति हेमाद्रिः । तत्र देव-
सम्बन्धिनि । “होमोदेवो वनिर्नीतो न्ययज्ञोऽतिथिपूज-
नम्” मनुः । दिवि भवः अण् । दद्याकाशभवे त्रि०
देवक पु० देवण्य देवः स्वार्थे क । १देवे “सर्वभूतानि स-
देवकानि प्रस्येऽजयत् खाण्डवे सव्यमार्चा” भा० व० ४ अ०
देवकस्यापत्यं स्त्री अण् ङीप् । २देवकन्तपस्यापत्यस्त्रियां
वसुदेवपत्नीभेदे श्रीलक्ष्म्यं मातरि स्त्री । [५पत्य ।
देवकीनन्दन पु० इत० । वासुदेवे श्रीलक्ष्णे देवकीकुतादयो-
देवकीविद् त्रि० देवे शुभाशुभज्ञापकहेतौ कीविदः । देवज्ञे
गन्धर्वा० स्त्रियां टाप् ।
देवक्षत्रि पु० क्रोष्टुर्वंशे देवक्षत्रस्यात्मजे नृपभेदे “तस्मात्
करन्मः कारन्मिर्देवरातोऽभवत्तृपः । देवक्षत्रः सुतस्तस्य
देवक्षत्रिर्नृहायशाः” हरिवं० १७ अ० ।
देवचिन्तक पु० देवं लक्षणेन शुभाशुभं चिन्तयति चिन्ति-
ण्वल् । देवज्ञे तल्लक्षणादिकं ट० सं० २ अ० उक्तं तच्च
२५०० पु० गणकशब्दे दर्शितम् देवविदादयोऽप्यत्र ।
देवज्ञ त्रि० देवं जानाति ज्ञा-क । १देवचिन्तके प्रश्नादिना
शुभाशुभनिरूपिण्यां विप्रश्निकायां २स्त्रियां स्त्री २सङ्की-
र्णजातिभेदे गणकशब्दे ३५०२ पु० दृश्यम् तज्जातिप्राप्ति
हेतुश्च ब्रह्मवै० प्र० खण्डे उक्तो यथा
“लाक्षाबोहादियापारी रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नागवेष्टश्च नागैर्वेष्टित एव च । वसेत् खलोम
मानावद् तत्रैव नागदंशितः । ततो भवेत् स गणको
वैद्यश्च सप्रजन्तसु । गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः
शुचिः” स च अपकष्टब्राह्मणः “अब्राह्मणो भट्टदेवज्ञादि”
प्रा० वि० अब्राह्मणशब्दे दृश्यम् तस्य च नक्षत्रचक्रत्व-
दोषेण दूषितत्वादपकष्टत्वम् ।
देवत न० देवतेव स्वार्थे अण् । देवतायां “देवतैरपकष्यन्ते
सुदूरमतिवेगिताः” छ० वि० “किमेकं देवतं लोके”
विष्णुसं० “ब्राह्मणो देवतं महत्” मनुः “ब्राह्मणाः
सम्भवेनैव देवानामपि देवतम्” मनुः । अस्य अमरे पुं-
नपुंसकतोक्तावपि कस्मिन्निः पुंस्त्वेनाप्रयुक्तत्वात् तत्-

प्रयोगे अप्रयुक्तत्वात्पः काव्यदोष इति काव्यप्र० आह अ-
यथा “यथायं दारुणाचारः सर्वदेव विभाव्यते । तथा-
मन्ये देवतोऽस्य पिशाचो राजसोऽथ वा” अत्र देवतशब्दः
“देवतानि पुंसि वा” इत्यास्मातोऽपि न केनचित् प्रयु-
ज्यते । “आर्षं छन्दो देवतञ्च विनियोगस्तथैव च”
इत्युददेशे योगियाज्ञ० “यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उदुदित-
देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य देवतं देवतोच्यते”
अथातो देवतम् तद्वानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां दे-
वतानां तदुदेवतमित्याचक्षते” निरु० देवतामधिक्योक्ततः
अन्यः अण् । निरुक्तस्य इतृतीये काण्डे तस्य देवता-
धिकारेण कृतत्वात् । “आद्यां नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं
नैगमं तथा । तृतीयं देवतञ्चेति समान्नायस्त्रिधा मतः
यास्कोक्तः तच्च “अमन्यादिदेवपत्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते”
इति तलोक्तम् । देवतानां समूहः अण् । ४देवतासमूहे
न० देवताया इदम् अण् । ५देवतासम्बन्धिनि प्रतिमादौ
“मृदं गां देवतं विप्रं इतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षि-
णानि कुर्वीत प्रजातांश्च वनस्यतीन्” मनुः ।
देवतन्त्र त्रि० देवं भाग्यं तन्त्रं प्रधानं यस्य । भाग्याधीने
“किञ्च पुरा हरिश्चन्द्रासचन्द्रसुखा सहोन्द्रा ऐश्वर्योप-
मितमहेन्द्रा देवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय पश्चादनेक
कान्तजिजराज्यमकुर्वन्” दश० बु० ।
देवतरस पु० प्रवरभिभेदे औसतकामकायनानां वैश्वामित्र
देवश्रवस देवतरसिति आश्व० औ० १२।१४।१
देवतरेय पुंस्त्री० देवतरस्य अथदेवस्यापत्यं शुभ्रा० टक् ।
अथदेवस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।
देवति पुंस्त्री० देवतस्यापत्यम् इज् । देवतापत्ये ततः यूनि
फक् । देवतायन तस्य यून्यपत्ये तौल्यत्वात्तस्य न लुक् ।
देवत्य त्रि० देवता स्वार्थे षज् । देवतायास् “आर्षं छन्दश्च
देवत्यम्” याज्ञ० “ऋग्वेदे देवदेवत्यः यजुर्वेदस्तु मध्यमः”
मनुः ।
देवदत्त त्रि० देवदत्तस्य क्त्वा “वा नासन्नेयस्य दृष्टसंज्ञा व-
क्तव्याः” वार्त्ति० दृष्टत्वाभावपक्षे अण् । १देवदत्तक्त्वा-
त्वादौ । देवदत्तः भक्तिरस्य अचित्तत्वाभावात् न ठक् ।
किन्तु अण् । २देवदत्तभक्तियुक्तो त्रि० अण्यत्वे तु इज्
देवदत्ति तदपत्ये पुंस्त्री० भवार्थे काश्या० इज् जिठौ
देवदत्तिक तल्लवार्थे । स्त्रियां ठञ् ङीप् जिठि टाप् ।
देवदर्शनिन् पु० व० व० । देवदर्शनेन निर्दिष्टा दृष्टमधीयते श्रौ-
तका० णिनि । देवदर्शनप्रोक्तछन्दोऽध्याजिषु ।

दैवदारव त्रि० देवदारोर्विकारः “ओरञ्” पा० अञ् । देव-
दारुचकारे यूपदौ

दैवदीप पु० दैवेन दीप इव । नेत्रे त्रिका० । तस्य दीप-
वदर्थप्रकाशकत्वात् तत्तुल्यत्वं देवाधीनतयैवाभ्युत्पादिन्य-
न्यत्वेन दीपतुल्यत्वमिति तस्य तथात्वम् ।

दैवन्त्यायन पु० देवन्त+वा० गोत्रे यञ् ततोयूनि फक् ।
तत्रार्चयगोत्रप्रवरभेदे “यास्काधौत्तमौनमौकशार्करा-
क्षिमाष्टिमावर्णिशालङ्कायनजैमिनिदैवन्त्यायनानां भार्ग-
ववैतहव्यसावेतमेति” आश्व०श्रौ० १२१०, “अयं गण”
तत्रार्चयः । प्रवरेषु क्वचिच्छास्त्रान्तरवशात् पदविपर्या-
योवर्णविपर्यायो वा पदान्यत्वं वाऽस्ति न तेन प्रवरा-
न्यत्वं भवतीति मन्त्रव्यसं नारा०

दैवपर त्रि० देव भाग्यं परं चित्त्यं यस्य । कार्यसङ्घौ
भाग्यस्य प्रधानतया चित्तके यद्विपरि हेम० “सम्प-
त्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम् । इति दैवपरो-
ध्यायज्ञात्मना न विचेष्टते” काम० नी० ।

दैवप्रश्न पु० दिवि आकाशे भवः दैवः कर्म० । “नक्तं नि-
गोत्य यत्किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धोरा
दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्” हारा० उक्ते शुभाशुभसूचनार्थं
आकाशभवे वाक्यभेदे उपश्रुतौ आकाशवाग्यम् ।

दैवमति पुंस्त्री० देवमतस्यर्षेरपत्यम् इज् । देवमतस्यर्षेर-
पत्ये स्त्रियां वा ङीप् । ततोयूनि फक् । दैवमतायन
तदीये यून्यपत्ये तत् तौल्येन फक् लुक् । अत्र दैवमति
इति तौल्यत्वा० गण्ये पाठान्तरं स च देवमितस्यापत्ये
अन्यत् दैवमतिवत् ।

दैवयज्ञि पुंस्त्री० देवो देवार्थो यज्ञो यस्य तस्यापत्यम् इज् ।
देवार्थयज्ञकारकस्यापत्ये स्त्रियां वा ङीप् । ततोयून्य-
पत्ये फक् । दैवयज्ञायन तदीये यून्यपत्ये । अत्र तौल्ये-
न फक् लुक् ।

दैवयुग न० देवस्योदम् अण् कर्म० । दिव्ये युगे देवमानेन
द्वादशसहस्रवर्षमितकाले “यदेतत् परिसंख्यातमादावेव
चतुर्गुम् । एतत् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते” मनुः
“सुरासुराणामन्योन्यनहोरात्रो विपर्ययात् । तत्-
षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च” सू०सि० “देव-
दैत्यानां वल्लवाङ्गवचनम् । अन्योन्यम् परस्परम्
विपर्ययात् व्यावासात् अहोरात्रः । अयमर्थः ।
देवानां यद्दिनं तदसुराणां रात्रिः । देवानां या रात्रि-
स्तदसुराणां दिनम् । दैत्यानां यद्दिनं तद्देवानां

रात्रिः । दैत्यानां या रात्रिस्तद्देवानां दिनमिति ।
तथा च देवदैत्ययोर्दिनरात्रयोरेव व्यावासाङ्गे दो न
मानेनेति । तयोराहोरात्रस्यैक्याद्देवाहोरात्रमानकथने
नैव दैत्याहोरात्रमानमुक्तमिति भावः” रङ्ग० “तद्द्वादश-
सहस्राणि चतुर्गुणसुदाहृतम् । सूर्यादिसहस्रा द्विति
सागरैरयुताहतैः । सन्ध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं
तच्चतुर्गुम् । कृतादीनां व्यस्येयं धर्मपादव्यवस्थया”
सू०सि० । [फलोन्मुखतया सम्बन्धे ।

दैवयोग पु० दैवस्य योगः फलोन्मुखतया सम्बन्धः । भाग्यस्य
दैवराजिक त्रि० देवराजे भवति काश्या० ठञ् जिठ् वा ।

देवराजभवे स्त्रियां ठञ् ङीप् जिठि टाप् ।

दैवराति पुंस्त्री० देवरातस्यापत्यम् इज् । देवरातस्यापत्यं
२जनकराजपितरि च जनकस्य देवरातित्वस्य भा०शा०
३१०अ० उक्तेः यथा “याज्ञवल्क्यमृषिप्रोष्ठं दैवराति-
र्महायथाः । पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां
वरम्” देवरातशब्दे दृश्यम् ।

दैवल पु० देवलस्यापत्यं श्रिया० अण् । देवलस्यर्षेरपत्ये सच
शाण्डिल्यगोत्रस्य प्रवरर्षिभेदः यथाह आश्व०श्रौ० १२।१४।
७। “शाण्डिल्यानां शाण्डिलासितदैवेति” “कश्यपा-
सितदैवेति वा” ।

दैवलक पु० देवं देवयोनिं लाति गृह्णाति पूज्यत्वेन
ला-क स्वार्थे कृत्स्नितार्थे क वा । भूतसेवके हारा०
दैवलकस्योदम् अण् । २दैवलसम्बन्धनि त्रि० । [त्रिका०।

दैवलेखक पु० देवं लिखति लिख-एव ल् । सौहृत्तिके
दैववंश पु० देवानामवम् अण् कर्म० । देवानां वंशे तद्दश-

वर्गानश्च वायुपु० ३१अ० यथा “पितृवंशप्रसङ्गेन कथा-
ज्ञेया प्रकीर्तिता । पितृणामानुषव्येण देवान् वक्ष्या-
म्यतः परम् । तेषां युगसुखे पूर्वमासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
देवा यामा इति ख्याताः पूर्वं ये यज्ञस्तनवः । अजिता
प्रज्जः पुत्रा जिताजिदजिताश्च ये । पुत्राः स्वायम्भुव-
स्यैते शुक्रनाम्ना तु मानसाः । तप्तिमन्तो गणा ह्येते
देवानान्तु त्रयः सृताः । कन्दोगास्तु त्रयस्त्रिंशत् सर्वे
स्वायम्भुवस्य ह । यदुच्यतेति ह्येते दीधदः स्रवसो
भतिः । विभासश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतोद्युतिः ।
वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः । अभिसन्तु-
रुषष्टिः समयोऽथ शुचिम्बवाः । केवलो विश्वरूपश्च
सुप्रजो मधुप्रसूया । तुरीयो निर्हणश्चैव युक्तोऽग्वा-
शिनस्तु ते । यमिनो विश्वदेवाद्यो यविषोऽस्तुतवानपि ।

अजिरो विभुर्विभावश्च सृजिकोऽयं विदेहकः । श्रुति
श्रुणो हृच्छुक्रोदेवा द्वादश कीर्तिताः । आसन् स्वाय-
म्भुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः । त्विधिमन्तो गन्धा ह्येते
वीर्यवन्तो महाबलाः । तेषामिन्द्रः सदा ह्यासीद् विश्व-
मुक् प्रथमो विभुः । असुरा ये तदा तेषामासन् दायाद
वाञ्छवाः । सुपर्णयक्षमन्त्रवाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
अष्टौ पितृभिः सार्द्धं ते नासत्या देवयोनयः” ।

दैववाणी स्त्री कर्म० । १दैवप्रश्ने उपश्रुतौ २संस्कृतवाक्ये
“संस्कृतानाम् दैवी वाक्” काव्यादर्शः ।

दैवशर्मि पुंस्त्री० दैवशर्मणोऽपत्यम् बाह्वा० इज् । दैवशर्मणो-
ऽपत्ये ततः महादि० भवाद्यर्थे क् । दैवशर्मिणं तद्वत्वाद्दौ त्रि०

दैवसर्ग पु० कर्म० । देवादिशर्मणे देवशब्दे दृश्यम् ।

दैवसृष्टि स्त्री देवस्येयम् अण् दैवी कर्म० । स्वयम्भू क-
तायां देवानां सृष्टौ । तत्प्रकारश्च वायुपु० ६७० चत्तो
यथा “सृष्ट्वा सुरांस्तु देवशक्तुमन्यामपद्यत । अरक्तां
सत्त्ववृद्धां ततस्तां सोऽभ्ययुजुजत् । ततस्तां युञ्जतस्तस्य
प्रियमासीत् प्रभोः किल । ततो मुखे ससुप्तज्ञा दीव्यत-
स्तस्य देवताः । यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तेन देवाः प्र-
कीर्तिताः । धातुर्दिधीति यः प्रोक्तः क्रीडायां स वि-
भाव्यते । तस्यान्तान्तु दिव्यायां जज्ञिरे तेन देवताः” ।

दैवस्थानि पुंस्त्री० दैवस्थानस्यैरपत्यम् इज् । १दैवस्थान-
स्यैरपत्ये स्त्रियां वा ङीप् । ततः यूनि फक् तस्य
पैला० लुक् । २दैवस्थानि तदीये यूयपत्ये च ।

दैवहव पु० ७०७० दैवहव्यस्य देवह्वनामकैरपत्यस्य कालाः
कणा० अण् यजो लुप् । दैवहव्यस्य कालेषु ।

दैवहीन त्रि० दैवेन भाग्येन हीनः । शुभभाग्यहीने तद-
नुभाषकहेतवश्च दोषिकायास्तुक्ता यथा “व्यसनी विनष्ट
धर्मा त्विविधोत्पातपीडितोयश्च । पुरुषः स दैवहीनः
कथितो दैवान्वितोऽन्यः । दैवहीनं रिपुं जेतुं याया-
दैवान्वितो नृपः । योज्यो दैवान्वितामात्या दैवहीने
तथात्मनि” तत्रैव ।

दैवागारिक त्रि० देवागारे नियुक्तः “तत्र नियुक्तः” इत्य-
धिकारे अगारन्तात् ठक् । देवागारनियुक्ते देवागारिक
इति कचिच् पाठदर्शनात् ठना निष्पन्नमित्युक्तं प्राक् ।

दैवात् अव्य० हठादित्यर्थे शब्दार्थचि० ।

दैवात्यय पु० दैवकतोऽत्यय उत्पातः । दैवकते उत्पाते
“अन्यत्र दैवात्ययात्” ४०८०२२० दिव्यान्तरिक्षभूमिजेषू-
त्पातेषु यद्भावि अगुभं स दैवात्यय इत्यर्थः ।

दैवादिक पु० दिवादिगणे पठितः ठक् । दिवादिगणे पठिते
धातौ “सिधेति शपानिर्देशो दैवादिकनिवृत्त्यर्थः” मनो० ।

दैवारिप पु० देवारीन् असुरान् पाति आश्रयदानेन पा-क
दैवारिपः समुद्रस्तत्र भवः अण् । शब्दे तस्य समुद्रजात-
त्वात् तथात्वम् “भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कु-
र्वतः । दैवारिपाच्च वीभत्सुस्तस्मिन् दौर्द्योपने बले” भा०
वि० १५० “दैवारिपात् शङ्खात् भैरवं शब्दं कुर्वतः
इत्यर्थः” नीलक० ।

दैवासुर न० देवासुरस्य वैरम् दम्भात् वैरे बुधि प्राप्ते “न वैरे
देवासुरादिभ्यः” वार्त्ति० तन्निषेधे अण् । १देवासुरयोर्वैरे ।
देवासुरशब्दोऽस्त्यत्र अनुवाकौ अघ्याये वा विभक्ता० अण् ।
देवासुरशब्दयुक्ते २अनुवाकौ ३अघ्याये च पु० ।

दैवाहोरात्र पु० कर्म० । देवानां स्वप्नानेन दिनरूपे मातुषे
वर्णात्मके काले ।

दैविक त्रि० देवस्येदम् देवानुद्दिश्य प्रवृत्तः वा० ठक् । देव-
मातोद्देशेन कर्तव्ये आजे । “देवानुद्दिश्य यच्छास्त्रं
तत्तु दैविकमुच्यते । हविष्येन विशिष्टेन सम्प्रयादिषु
यत्नतः” भविष्यपु० दैवशब्दोऽपि तत्प्राप्ते । “सम्प्रदासि-
त्यस्य दये दैवे रुचितमित्यपि” मनुना देवमातोद्देश्यक आजे
तन्निषेधे रुचितशब्दस्य वक्तव्यतोक्तेः दैवशब्दस्य निर-
पेक्षदेवमातोद्देश्यकशब्दपरत्वायगतेः । २दैवसम्बन्धिनि
त्रि० । “अहोरात्रे विभजते सूर्यो मातुषदैविके ।
दैविकानां युगानान्तु सहस्रपरिचङ्कया । यत् प्राक्
द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्” “दाशपराधत-
स्तोये दैविके नास्ति निषेधः” इति च मनुः ।

दैवी स्त्री देवस्येयम् अण् अज् वा । १दैवसम्बन्धिन्यां
स्त्रियां “दैवी सम्पद् विभोक्त्या” गीता । “काला मे मन्-
तक्येहेतुगह्वना दैवी सतां यातना” शालिक० । २दैववि-
वाहनेनोढायां स्त्रियां “ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पूयते
देवीपुत्रचतुर्दश आशीपुत्रः सप्त” विष्णुसं० ।

दैवोदास पु० दिवोदासे भवः अण् । १दिवोदासभवे तस्या-
पत्यं शिवाद्याण् । २तदपत्ये स च प्रवरभेदः यथाह
आश्व० श्रौ० १२।१०।१२ मित्युवां वाप्रश्नेति “त्रिप्रवरं
भार्गवदिवोदासवाप्रश्नेति” दिवोदासेनाङ्गयमानः अण् ।
३दिवोदासेनाङ्गयमाने वज्रौ च “दैवोदासो अस्मिर्देवा
अच्छा न मज्जमना” ऋ० ८।१०।१२ “दैवोदासः दिवोदा-
सेनाङ्गयमानोऽग्निः” भा० तस्यापत्यम् इज् । दैवो-
दासि इत्येव स च प्रतज्जेन ।

दैव्य न० देवस्योदम् "देवात् यजजौ" पा० यज् । देवस-
स्वन्निनि २भाग्ये च "ब्रूधे नमसा दैव्यं जनम्" ऋ०
२।३०।१।

दैशिक त्वि० देशेन निर्हत्तः तस्योदम् वा ठज् । देशकृते २दे-
शसस्वन्निनि च स्त्रियां ङीप् । "परत्वञ्चापरत्वञ्च
द्विविधं परिकीर्तितम् । दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त एव
तु दैशिकम्" । परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदत्यन्तबुद्धितः स्यादितोरितम् । तयोरसम-
वायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये । दिवाकरपरिस्सन्द पूर्वो-
त्पन्नत्वबुद्धितः । परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः । अत्र
त्यसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः । अपेक्षानुबु-
द्धान्नाशेन नाशस्वेवासुदाहृतः भाषा० "दैशिकपरत्वं वहुतर
सूर्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते । एवं तदस्मीयस्त्व-
ज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते । अत्रावधित्वार्थं द्वितीयापेक्षा ।
यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः । पाटलि-
पुत्रात् कुशलेतमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति । तयोर्दैशिक-
परत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायिकारणम् ।
तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये । दिवाकरेति । अत्र
परत्वं अपरत्वञ्च कालिकं स्यात्तम् । यस्य सूर्यपरिस्स-
न्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्सन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य
न्यूनः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे जन्मद्रव्य एव ।
अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः । एषां कालिकदैशिकपर-
त्वापरत्वानाम्" सि०सू० । [सम्बन्धभेदे ।

दैशिकविशेषणता स्त्री कर्म० । देशकृते अभावीयस्वरूप-
दैष्टिक त्वि० दिष्टं भाग्यमिति मविर्ग्रस्य "अस्ति नास्ति
दिष्टं मतिः" पा० ठक् । भाग्यप्रमाणके देशपरे । "नाल-
स्वते दैष्टिकतां न निधीदति पौरुषे" साधः ।

दैहिक त्वि० देहे भवः तस्योदं वा ठक् । देहभवे २देहस-
स्वन्निनि च "दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादश-
स्त्रिपि । वसाशुक्रमसृग्मज्जामूत्रविड् घ्राणकर्णविट् ।
स्नेहाशुद्रूपिका खेदो द्वादशैते नृणां मलाः" मनुः
"एष हि ब्रह्मवर्चनं वधो नाग्योऽस्ति दैहिकः" भाग०
१।७।५। स्त्रियां ङीप् । "प्रजाः ससर्ज कतिधा दैह-
कीर्मनसीर्विभुः" भाग० १।१०।१

दैह्य त्वि० देहे भवः ण्यज् । देहभवे जीवे । "अथापि वत मे
दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः" भाग० १।४।३० "स्त्वयौ-
ग्निस्त्वं मरुदेवः सोमः सव्याङ्गनी दिवा । कंकुः
स्वयं धर्म इति ह्योते दैह्यस्य शालिषः" भाग० ६।१।२६।

दी छेदे दिशोपर० सक० अनिट् । द्यति अदात् दितः दितिः ।
दीःशिखर न० इत० । स्कन्धे राजनि० ।

दीःसहस्रभृत् पु० दीःसहस्रं बाहुसहस्रं विभर्ति भृ-क्रिप् ।
१कार्तवीर्यार्जुने श्वाणामुरे च 'सहस्रभृत् श्रीमान्
कार्तवीर्योऽभवत् प्रभुः' भा०अनु० १५२ख० कार्तवीर्यस्य
तथात्वमुक्तम् "अथ वीर्यमदोत्सिक्तो बाणो बाहुसह-
स्रवान्" हरिवं० १७५अ० बाणस्य सहस्रबाहुतोक्ता ।

दीग्धृ त्वि० दुह-टच् । १दोहनकर्त्तरि २गोपाले ३वृत्से
४अर्धोपजीविनि ५धर्के ६दोहनशौले च मेदि० "नेरौ
स्थिते दीग्धरि दोहदन्ते" कुमा०स्त्रियां ङीप् । सा च
७धेन्वासा "दोहावसाने पुनरेव दीग्ध्रीम्" रघुः "अ-
चला हास्यया भूमिर्दोग्ध्री कामानिवोत्तमान् । दीग्ध्री
वासांश्च रत्नानि पश्यन् ग्रीहीन् यवांस्तथा" भा०अनु०
६२ख० । ग्रीडार्थवृत्तत्वाच्चात्र कर्मणि षष्ठी ।

दीघ पु० दुह-अच् वेदे नि० हस्य घः । दीग्धरि "उरु
दीघं धरुणं देवरायः" ऋ०५।१५।५। "दीघं कामानां
दीग्धारम्" भा० ।

दीडी स्त्री दोह-अच् गौरा० ङीप् जस्य डः । (दाडी)
फलप्रदाने हृत्तमेदे तस्याः फलम् अण् । हरोतक्या०
लुक् । दीडी तत् फलेऽपि स्त्री ।

दीध पु० दुह-चञ् बा० हस्य घः । गोश्ले "देव ! सदोष
कदम्बतलस्य ! अधिर ! तावकनामपदं मे" कन्दोम० ।

दीधक न० एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे "दीधकष्टनभिदं
भभमादु गौ" वृत्तर० ।

दीर पु० डोर+डस्य रः । (डोर) इति ख्यातायां रज्ज्वाम् ।
दीरक न० डोरक+डस्य रः । वाणावन्धनतन्त्रो "तत्तदुद्धृतं
हिरण्यं स्तवं दीरकेण बध्नाति" कात्या०श्रौ०७।६।११

दीर्गन्तु पु० दीघा बाहुना गन्तुः कुण्ठितः । कुण्ठितहस्ते
कार्यासमर्थवाहौ त्रिका० ।

दीर्घ पु० इत० । १बाहुस्तस्य रोगभेदे । दीर्घह्लात्वाऽ-
नेन करणे घञ् । २वलवति हारा० ।

दीर्घ्या स्त्री सू०षि० उक्तायां भुजकारज्यायाम् "दीर्घ्यानिर-
गुणामुक्तिस्तत्त्वनेतोद्धृता पुनः" सू० "दीर्घ्यानिरगुणा
भुजज्यानयनावसरे यत् ज्यापिण्डान्तरं तेन युष्मता"
रङ्गना० ।

दीर्घूल न० इत० । भुजगुले कञ्जे हेम० ।

दील पु० दुल-घञ् । दीलने श्रीलण्यस्य स्वनामख्याते उत्स-
वभेदे अ च फाल्गुनपौर्णमास्यां कर्तव्यः खण्डतिथौ

तस्य कुत्र खण्डे कर्तव्यता तच्च दोलोत्सवतत्त्वे उक्तं यथा
 “यदा अरुणोदयकाले पौर्णमासीनाभस्तदा तत्रैव दोल
 यात्रा । उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीनाभे
 पूर्वदिने सङ्क्रमणमध्याह्नकालव्यापित्वात् त्विसन्ध्या-
 पित्वेन तिथेर्वैलवत्त्वाच्च । यदा त्रिथिलयवशादारुणोदय-
 काले न पौर्णमासीनाभस्तदा कदाचित् सहायभावेन
 चतुर्दश्यादरः । एतेन पूर्वदिने अरुणोदयं विना पू-
 र्वाह्ने पौर्णमासीनाभः परदिने सङ्क्रान्त्यनूततिथिलाभ-
 स्तदा फल्गुत्वः पूर्वदिने युग्मवचनानुरोधादिति निर-
 स्तम् उभयदिने कसेद्योग्यप्रशस्तकालप्राप्तिश्चिन्तयेत्
 एव युग्मवचनप्रवृत्तिः । एवं पञ्चमीपर्यन्तासु तिथिषु
 तत्करणे चयनयैव दिशा व्यवस्थोन्नेयेति” दोलयात्रा-
 तत्त्वम् “विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
 फाल्गुने च चतुर्दश्या अष्टमे यागसंज्ञके । अथ वा
 पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मिता । पूजयेद्दिवत्
 भक्त्या फल्गुचूषे चतुर्विधैः । सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पू-
 रादिविमिश्रितैः । हरिद्राक्षारयोगाच्च रङ्गरस्यैर्मनो-
 हरैः । अन्यैर्वा रङ्गरस्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ।
 एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् । पञ्चाङ्गानि
 त्र्यह्नाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते । दक्षिणाभिमुखं
 कर्णं दोलयानं सकञ्चराः । दद्यापराधनिचयैर्ज्ञातो
 नात्र संशयः” पाद्मे पातालखण्डे । “जैमिनिस्वाच
 फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणसुत्तमम् । यत्र क्री-
 ढति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै । प्रत्यर्च्य देवदेवस्य
 गोविन्दाख्यान्तु कारयेत् । प्रसादं पुरतः कुर्यात्
 षोडशस्तम्भसुष्ठितम् । चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदि-
 कान्वितम् । चारुचन्द्रातपं माल्यचामरध्वजशोभि-
 तम् । भद्रासनं वेदिकायां श्रीपत्नीकाष्ठनिर्मितम् ।
 फल्गुत्वं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि त्र्यह्नाणि वै । फाल्गुन्याः
 पूर्णतो विप्राश्चतुर्दश्यां निशासुखे । वङ्गुत्वं प्रकुर्वीत
 दोलमण्डपपूर्वतः । गोविन्दानुग्रहीतन्तु यात्राङ्गं
 तत् प्रकीर्तितम् । आचार्यवरणं कृत्वा वङ्गं निर्मलमनो-
 ह्वयम् । भूमिं संस्तुत्य विधिवत् त्र्यह्नाणि सहोच्छ्रि-
 तम् । सप्तशुं कारयित्वा तु वङ्गं तत्र विनिःक्षिपेत् ।
 पूजयित्वा विधानेन कुष्माण्डविधनाहुनेत् । गोविन्दं
 पूजयित्वा तु भ्वासयेत् सप्तधा विभुम् । तस्मिन् काले
 हरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्नात्तं रक्षयेद्वङ्गं यावद्
 यात्रा समाप्नोते । प्रालयाग्रे चतुर्दश्यां गोविन्दप्र-

तिमां शुभात् । वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्त-
 मम् । उपचारविशेषैस्तु प्रत्यर्च्यमपि पूजयेत् । ततो
 वरञ्च वसनं मालाञ्च द्विजसत्तमाः । सचायां विन्यसेत्
 सन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन् । ततश्च प्रतिमा साक्षात्
 जायते पुरुषोत्तमः । रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् स्ना-
 नस्य मण्डपम् । नानातूर्यनिनादैश्च शङ्खध्वनिपुरः
 सरम् । जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पदण्डिभिरैव च । खल-
 ध्वजपताकाभिश्चामरव्यजनैस्तथा । निरन्तरं दीपिकाभि-
 स्तथा कुर्यान्महोत्सवम् । आगच्छन्ति तदा देवाः पिता-
 सहपुरोगमाः । द्रष्टुमिच्छन्तः सार्धं गोविन्दस्य म-
 होत्सवम् । भद्रासनेऽधियास्येनं पूजयेदुपचारकैः । सहा
 स्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत् । पञ्चास्यैश्च वै
 सर्वैः तेषामन्यतसेन वा । स्नानान्ते गन्धतोयेन श्री-
 स्तुक्तेनाभिप्रेचयेत् । संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कार-
 माल्यकैः । नीराजयित्वा संपूज्य प्रसादं परिवेष्टयेत् ।
 सप्तस्तवस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत् । सुसंस्कृतायां
 रथ्यायां पताकातोरणादिभिः । अधोऽङ्गे मण्डपं तं
 सप्तशोभामयेत्ततः । ऊर्ध्वदेशे पुनस्तद्वत् स्तम्भवेद्यान्तु सप्त
 वै । यात्रावसाने च पुनर्भूमयेऽर्च्यविंशतिम् । इयं लीला
 भगवतः पितामहसुखेरिता” स्कान्दे उत्कलखण्डे ।
 गारुडे “चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं हरिम् ।
 दोलारुहं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ” तद्विद्यता
 च पद्मपुराणे “ऊर्जे रथं सधौ दोलां श्रावणे तन्तुपर्व-
 च । चैत्रे मदनकारोपमकुर्वीणो ब्रजलधः । विष्णु
 दोलास्थितं दृष्ट्वा त्रैलोक्यस्योत्सवो भवेत् । तस्मात् कार्य-
 शतं त्यक्त्वा दोलाहे उत्सवं कुरु” । दोलोत्सवविधिः
 “चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातःकृत्यं समाप्य च । नित्यपूजां
 विधायैव कुर्याद्दोलोत्सवं व्रती । तदर्थञ्च विशेषेण नैवि-
 द्यादिकमर्पयेत् । संमान्य वैष्णवांस्तैश्च गीतनृत्यादि का-
 रयेत् । महानीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेदप्युत्तमपरि ।
 गन्धानुलेपचूर्णानि विचित्राणि विभागशः । सन्तोषार्थं
 वैष्णवांस्तैश्च गतिनृत्यादिभिः प्रभुः । नत्वाभ्यर्च्यैऽप्रमत्तः
 सन् दोलाभारोहयेच्चुभात् । नीत्वा बहिर्वेदिकायां
 सुनुद्गाया यथाविधि । अभ्यर्च्यान्दोलयेत् कर्णं सर्व-
 लोकावलोकितम् । एवमभ्यर्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन्
 प्रभुम् । सहोत्सवेन मस्येद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः । एवं
 जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः । प्रणम्य प्रार्थ्य नि-
 रञ्ज्य कर्णं खालयमनयेत् । चैत्रे मासि सिते पक्षे

तृतीयायां समापतिम् । दोलाद्धं समर्थं मासमा-
न्दोद्येत् कौ । यत् फाल्गुनस्य राकादावुत्तरा
फल्युनी यदा । तदा दोलोत्पन्नः कार्यस्तत्र श्रीपुरुषो-
त्तमे' इति हरिभक्तिविलासः ।

दोला स्त्री दुल-अच् अ वा टाप् । (डोली) यानभेदे,
२३द्यानादौ क्रीडायां दोलनयन्त्रे च । सार्थं क ।
दोलिका तत्पार्थे अमरः । १२द्वेदार्थं यन्त्रभेदे शब्दा-
र्थश्चि० । दोलां करोति क्यङ् दोलायते अदोलायिष्य
“मतिर्दोलायते न्यूनं सतामपि खलोक्तिभिः” हितो०
“दोलायमानं गोविन्दं मञ्जुस्यं मधुसूदनम् । रथस्यं
वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते” स्त०पु०उत्क० ।

दोलायुज्ज न० दोलेव युज्जम् । अनियतजयपराजययुतयुजे ।
दोलाया यथा दोलनेनान्यतरपात्रे स्थितिरनियता एवं
जयपराजययोरेकतरपक्षे अनियततया स्थितिर्यत्र तादृशं
युज्जं दोलायुज्जमिति व्यपह्रियते । “दोलायुज्जं कृतयु-
तरध्वानमौज्यञ्जानाम्” माघः ।

दोली स्त्री दोल्यतेऽनया दुल-वा० करणे इन् वा डीप् ।
(डोली) ह्लाते यानभेदे वाद्यस्त्रयायाम् हारा० ।

दोष पु०दुष्-भावे करणे वा घञ् । १अपकर्षप्रयोजके वस्तु-
निष्ठे धर्मभेदे । यथा काव्यदोषा श्रुतिकटादयः हेतु
दोषाः व्यभिचारादयः अमदोषाः पितादयः । २दूषणे
“दोषो विचारस्तुभो यदि दुष्प्रतेऽत एव व्याख्या मम
प्रथममेव न दूषणीया” महेन्द्रः । “एको हि दोषोऽयुगस-
न्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः” कुमा० “अदाता
वंशदोषेण कर्मदोषात् दरिद्रता । अन्नादो मातृदोषेण
पितृदोषेण मूर्खता” । काव्यदोषास्तु काव्य०प्र०उक्ता यथा
“सुख्यार्थेऽतिदीर्घो रसश्च सुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः । उभ-
योपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तौ न तेष्वपि सः” हितिर-
क्तार्थः । “दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंख्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽस्तीति ।
सन्दिग्धमप्रतीतम् आस्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविस्पष्टविधेयांश्च विरुद्धमतिकत् समासगतमेव” । तत्र
श्रुतिकटु परप्रत्ययरूपम् । १दुष्टम् । २च्युतसंख्यति
व्याकरणलक्षणहीनम् । ३अप्रयुक्तं तथास्मात्तमपि
कविभिर्नाटितम् । यथा दैवतशब्दः पुंस्त्रियास्तौऽपि न
केनचित् प्रयुज्यते । ४असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते न च
तत्प्रास्य शक्तिः यथा हन्तीति गमनार्थम् । ५निहतार्थं
यदुभयार्थतत्प्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । यथा लोहितशब्द

उज्ज्वलार्थे । ६अनुचितार्थं यथा, पशुपदं कातरताम-
भिव्यनक्तौत्यनुचितार्थम् । ७निरर्थकं पादपूरणभावप्रयो-
जनं चादिपदम् । ८अवाचकं यथा जन्तुपदमदात-
व्यर्थं प्रयुक्तं न च तस्याभिधायकम् । यज्ञोपसर्गसंसर्गाद-
र्थान्तरगतम् । यथा दवात्यर्थे विदधातीति पदम् ।
९विधेति त्रीङाजुगुपसामङ्गल्यञ्जकत्वात् अस्तीति ।
यथा साधनवायुविनाशशब्दा त्रीङादिव्यञ्जकाः ।
१२सन्दिग्धं यथा वन्द्यामिति किं हठहृतमहिम्नायां, किं
वा नमस्यामिति सन्देहः । १२अप्रतीतं यत् केवले शास्त्रे
प्रसिद्धम् । यथा आशयशब्दः योगशास्त्रादावेव वासनार्थो
नान्यत्र । १३आस्यं यत् केवले लोके स्थितम् ।
यथा कश्चादिशब्दाः । १५नेयार्थम् “निष्कृष्टा लक्षणाः
काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित्
काश्चित् एव त्वशक्तिः” इति यज्ञविद्वां लाक्षणिकम्
यथा चमेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते । १६क्लिष्टं
यत्पार्थम्यपत्तिव्यवहिता यथा अतिनेत्रज्योतिरुद्गम-
भासिशब्दस्य कुसुदार्थपरत्वे क्लिष्टत्वम् । १७अविस्पष्टः
प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् । यत्र अनुवाद्य-
मनुक्ता प्रथमं विधेयनिर्देशः यथा न्यक्कारोद्भयमेवेत्यत्र
अनुवाद्यविधेययोरक्रमेण निर्देशो यत्र । समासान्तगत-
त्वेन विधेयांशस्य भटित्वबोधोऽपि यत्र । यथा तत्रैव पद्ये
वृथोक्त्वा नैरित्यत्र वृथात्वमुच्यन्तत्वे विधेयं तच्च समासान्त-
गततया नाशु बोध्यते । १८विरुद्धमतिकत् । यथा भवानी-
पतिशब्दस्य भवान्याःपत्यन्तरप्रतीतिकारित्वम् । “अप्रास्य
च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् । वाक्येऽपि दोषाः
सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन” । वाक्यमात्रगतादोषास्तु ।

“प्रतिकूलवर्णसुपहतलुप्रविसर्गं विसन्धि हतहृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदम् अमवनुमतयोगमनभिहितवा-
च्यम् । अपदस्यपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिह-
तम् । भग्नप्रक्रमक्रमम् अमत्परार्थं च वाक्यमेव
तथा” रसालुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते तद्विपरीतं
१प्रतिकूलवर्णम् यथा शृङ्गारे टवर्गादि रौद्रे मधुरव-
र्णादि । २उपहतत्वं प्राप्नो लुप्नो वा विसर्गो यत्र
तत् एतच्च असकृत्प्रयोगे एव दोषो न सकृत्प्रयोगे ।
३विसन्धिः सन्धेर्वैकथ्यं विसर्गोऽस्तीति कष्टत्वम् ।
संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः प्रगल्भ-
दिहेतुकत्वे तु असकृत् । तत्र चलण्डामरचेष्टिताम-
त्यादौ अस्तीति तत्रास्तीत्यादौ कष्टेति बोध्यम् ।

४३ तं लक्षणासुरणेऽप्यत्रयं अप्राप्त्युद्भावान्तनु
रसाननुगुणञ्च वृत्तं यत् तत् वृत्तवृत्तम् । ५ न्यूनपदं
यथा “सुचिरमुषितं वल्कलधरैरिति” वेणीसंहारपद्ये
अस्माभिरिति विशेष्यं पदं न्यूनम् । तथा तत्रैव पद्ये
“गुरुः खेदं खिन्ने मयीत्यत्र” खिन्ने इत्यस्यात् पूर्व इत्य-
मिति पदं च न्यूनम् । ६ अधिकं यथा स्फटिकाकृतिनिर्मल
इत्यत्राकृतिपदमधिकम् । ७ कथितपदं यथा एकत्र पद्ये
एकस्यैव लोलादिशब्दस्य द्विधा प्रयोगे । ८ पतत्प्रकर्षम् ।
यथादौ गाढवन्धनरूपप्रकर्षः अन्ते तु तद्धीनता तत् ।
९ समाप्तपुनरात्तम् । क्रिययैव वाक्यसमाप्तेर्नियमात्
क्रियाप्रयोगादनन्तरं यत् तत्क्रियासापेक्षकारकान्तरा-
दिप्रयोगः तत् समाप्तपुनरात्तम् । १० द्वितीयाङ्ग-
गतैकवाचकशेषप्रयसाङ्गम् । द्वितीयाङ्गगतमेकं पदं
प्रथमाङ्गस्य समापकं यत् तथाभूतं वाक्यं दुष्टमित्यर्थः ।
११ न भवन् सतः इष्टः योगः सम्बन्धः यत् तत् ।
१२ अवशः वक्तव्यमनुक्तम् । १३ अस्थानस्यपदम् । १४ अ-
स्थानस्यसमासञ्च । १५ संकीर्णं यत् वाक्यान्तरस्य प-
दानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति । १६ गमितं यत् वाक्यस्य
मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । १७ प्रसिद्धिमतिक्रान्तं
यथा रघो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो, न तु सिंहादिनादे ।
१८ भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत् तत् । १९ अविवक्षितः क्रमो
यत् तदक्रमम् । २० असतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत् ।
अर्थदोषास्तु । अर्थोऽपुष्टः कष्टोऽप्युक्तपुनरुक्तदुष्क्रम
प्राप्त्याः । सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।
अनवीकृतः सनियमाऽनियमविशेषाविशेषपरिहृताः ।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्त पुनः स्वीकृतोऽस्वीकृतः । यथातिवि-
ततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतपाद्यमानमर्थं न वाधन्त
इत्यपुष्टास्तत्, न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा ।

रसदोषास्तु “व्यभिचारिरसस्यायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः । प्रतिकूलविभा-
वादिष्यहो दोषः पुनःपुनः । अकाण्डे प्रथमच्छेदौ
अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः । अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां
विपर्ययः । अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषाः स्युरीदृशाः” ।

चन्द्रालोके तु दोषज्ञानान्यविशेषलक्षणान्युक्ता दिङ्-
मात्रसदाकृतं यथा

“स्याच्चेतोविशता येन सत्ता रमणीयता । शब्देऽर्थे च
कृतोन्नेवं दोषसङ्केतयन्ति तम् । भवेच्छ्रुतिकटुर्धर्मः भव-

योद्वेजने पटुः । विख्यायते व्याकरणविरुद्धं च्युतसं-
स्क्रातः । अपयुक्तं २० देवतादौ शब्दे पुल्लिङ्गतादिकम् ।
असमर्थन्तु हत्यादेः प्रयोगो गमनादिषु । स हन्ति हन्त
कान्तारे कान्तः कुटिलकुल्लः । निहृतार्थं लोहिततादौ
शोणितादिप्रयोगतः । एकाक्षरं विना भूभ्रूच्छादिकं ख-
लतादिवत् । व्यनक्तानुचितार्थं यत्पदमाहुस्तदेव तत् ।
इयसुद्धतशाखायकेलिकौतुकवानरी । निरर्थकं तृही-
त्यादि पूरणैकप्रयोजनम् । अर्थे विदधदित्यादौ दधदा-
द्यमवाचकम् । धत्ते नभस्तलं भास्वानरुणं तरुणैः करैः ।
अस्त्रीलं त्रिविधं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलात्मना । आह्ला-
दसाधनं वायुः कान्तानाशे भवेत् कथम् । स्यादुद्धर्ष-
मिह सन्दिग्धं न द्यां यान्ति पतन्निष्ठाः । स्यादप्रतीतं
शास्त्रैकगम्यं वीताऽनुमादिवत् । शिथिलं, शयने
लिल्ये सञ्चितं ते शशिन्प्रिय । सस्तपुष्कटीलोष-
गङ्गादि प्राप्यसुच्यते । नेयार्थं लक्षणात्यन्तप्रसारादमनो-
हरम् । हिमांशोर्हारधिकारजागरे यामिकाः कराः ।
क्रिष्टमर्थो यदीयोऽर्थेऽप्येष्टः अष्टिस्तुतिः । हरिप्रिया-
पितृवारप्रवाहप्रतिमं वक्षः । अविष्टवधिवेश्यांशः समास-
पिहिते विधौ । विशन्ति विशिखप्रायाः कटाक्षाः
कामिनां हृदि । अपराधीन इत्यादिविरुद्धमतिक्रान्तम् ।
अन्यसङ्गतसुतुङ्गहारशोभिषयोधरा । रसादनुचितं वर्णं
प्रतिकूलाक्षरं विदुः । न मासङ्गद ! जानासि रावणं
रणदारुणम् । यस्मिन्नुपहतो लुप्तो विसर्ग इह तत्तथा ।
कुसन्धः वटवागच्छ विसन्धः नृपती इमौ । हत-
वृत्तमनुक्तोऽपि छन्दोदोषश्चास्ति चेत् । विशाल-
लोचने ! प्रस्थाऽन्वरं तारातरङ्गितम् । न्यूनं त्वत्सङ्ग-
सम्भूतयशः पुष्पं नभस्तलम् । अधिकं भवतः शत्रून्
दशत्यसिलताफणी । कथितं पुनरुक्ता वाक् शप्रासाङ्ग-
शप्रासलोचना । विहतं दरविहृतैरैयसः कुञ्जराः
पुरम् । पतत्प्रकर्षहीनाऽनुपासादित्वे यथोत्तरम् ।
गम्भीरारम्भदम्भोलिपाणिरेष समागतः । समाप्तपुनरात्तं
स्यादेष पीयूषभाजनम् । नेलानन्दी तुषारांशुरेत्यनु-
निधिवान्वयः । अङ्गान्तरपदामेति श्रीङ्गान्त्येषु सञ्चि-
तम् । मेघारम्भं सुमः शम्भुसर्वरम्भोरुविग्रहम् ।
अभवन्मतयोगः स्याच्च चेदभिसतोऽन्वयः । येन वङ्गोऽम्बु
धिर्यस्य रामस्यानुचरा वयम् । स एष लङ्काबङ्कार-
रावणं हन्तुमुद्यतः । द्विषां सम्पदमाच्छिद्य यः शत्रून्
समपूरयत् । अस्थानस्यसमासं न विद्वज्जनमनोरमम् ।

मित्रः पृथग्वाक्यपदैः सङ्कीर्णं यत्तदेव तत् । वक्तुं ण
भ्राजते रात्रिः कान्ता चन्द्रेण राजते । ब्रह्माण्डं
त्वय्यशः पूरगर्भितं भूमिभूषणम् । आकर्ण्य पथः पूर्ण-
सुवर्णकलशायते । भग्नप्रक्रमसारव्यञ्जनिर्वाहहीनता ।
अक्रमः कृष्ण ! पृच्छन्ते त्वामनाराध्य देवताः । अम-
ताथान्तरं सुखेऽसुखे वार्षे विरोधकम् । त्यक्तहारसरः
कृत्वा शोकेनालिङ्गिताऽङ्गना । अपुटार्थो विशेषो चेन्न
विशेषो विशेषणात् । विशन्ति हृदयं कान्तिकटाक्षाः स्व-
प्नान्वितः । कटः स्पृष्टावबोधार्थमक्षमो वाचसन्निभः ।
व्याहृतश्चेद्विरोधः स्यान्मित्रः पूर्वापरार्थयोः । सहस्र-
पत्रमित्थं ते वक्तुं केनोपसीयते । कृतस्तोपमा यत्
पुनरुक्तः सुधाकरः । दुःक्रमस्यास्य सन्देहस्तयो दोषाः
क्रमादमी । त्वद्वक्तुः कृष्ण ! गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा ।
एकं मे चुस्वनं देहि तव दास्यामि कञ्चुकम् । व्रूत
किं सेव्यतां चन्द्रमुखीचन्द्रकिरीटयोः । अनौचित्यं
कीर्तितानां तरङ्गयति यः सदा । प्रसिद्धा विद्याया
वापि विरुद्धं द्विविधं मतम् । न्यस्तोयं पञ्च कन्दर्प-
प्रतापधवलद्युतिः । केतकी शेखरे शम्भोर्धत्ते चन्द्रकला-
तुलाम् । सामान्यपरिहृतिः स्यात् कुण्डलच्छविप्रकाशः ।
विशेषपरिहृतिः स्याद्व्यतिरिक्तमचेतसि । हे सः सह-
चराऽचारविरुद्धान्योन्यसङ्गती । ध्वङ्गाः सन्तश्च तनयं
स्वं परञ्च न जानते । सरोजनेत्र ! पुत्रस्य सुखेन्दु-
मवलोकय । पालयिष्यति ते गोत्रमसौ नरपुनर्न्दरः ।
पदे तदङ्गे वाक्याङ्गे वाक्ये वाक्यकदम्बके । यथातु-
सारमभ्युद्भेददोषान् शब्दार्थसम्भावान् । शब्दावृत्तिव्यव-
हारान्यतरप्रयोजनविषयके धर्मभेदे स च दोषस्त्रिविधः ।
अव्याप्तिः अतिव्याप्तिः असम्भवः । ४ विध्यतिक्रमजनिते
ऽदृष्टभेदे भीमासकाः । पुरुषतत्त्वगमनामल्लभलक्षणादिज-
निते पापे मेदिना दुष्ट-वैकल्ये कारणे षष्ठः । दूषापित्त-
कफेषु यथाह भावः प्रपञ्चय दोषाः प्रवक्ष्यन्ते इत्युपक्रमे
दोषस्वरूपमाह वागभटः “वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो
दोषाः समासतः । विकृताऽविकृता देहं गच्छन्ति ते वर्ज-
यन्ति च । ते व्यापिभ्योऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसं-
भवाः । वयोऽहोरात्रभुक्तानामलसम्यादिगाः क्रमात्
दोषशब्दस्य निरुक्तिमाह “धातवश्च मलाश्चापि दुष्टप्र-
त्ययेभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति
सूत्राः” दोषा इत्यत्र दुष्ट वैकल्ये इति दुष्टघातोः
दुष्टप्रत्ययेभिरिति वाक्ये अकर्तरि च कारके संज्ञाया

मित्यनेन सूत्रेण कारणेऽर्थे षष्ठः प्रत्ययः । ७ तेषां विकारे
च । गौऽन्ते प्रवृत्तिप्रयोजके रागद्वेषभोहात्मके दधर्म-
भेदे तल्लक्षणादिकं सूत्रभाऽन्ते उक्तं यथा
“प्रवर्तनालक्षणा दोषाः” सूत्रं “प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम्
ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्तयन्ति पुरथे पापे वा ।
यत् मिथ्याज्ञानं तत् रागद्वेषाविति प्रत्यात्मवेदनीया इति
मे दोषाः कस्यात् ? लक्षणातो निर्दिश्यन्ते इति कर्मल-
क्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन
कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्या मूढ इति
दोषा रागद्वेषभोहा इत्युच्यमाने वृद्धोक्तं भवतीति भाः
विदुतमेतत् तद्वृत्तौ यथा “दोषं लक्षयति । दोषा इति
बहुवचनं रागद्वेषभोहात्मकलक्ष्यत्वज्ञापनाय प्रवर्तना
प्रवृत्तिजनकत्वं तदेव लक्षणं येषाम् यद्यपीदं शरीरादृष्टे-
श्वरेच्छादावतिव्याप्तं तथापि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वे
सतीति विशेषणीयं यागादिगोचरप्रमावारणाय प्रमा-
न्यत्वे सतीति विशेषयन्ति” ।
तद्भेदाच्च सूत्रं भाः ४ सः १ व्याप्तिः उक्ता यथा
“तथा दोषाः” सूत्रं “परीक्षिता इति बुद्धिसमानाश्च यत्वा-
दात्मगुणाः, प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिस्मानसामर्थ्याच्च
संसारहेतवः, संसारस्यानादित्वादानादिना प्रबन्धेन प्रव-
र्तन्ते, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तद्विदुतौ राग-
द्वेषप्रबन्धोच्छेदेऽप्यर्थ इति प्रादुर्भावनिरोधधर्मेका इत्ये-
वमाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं
तथा चेमे आनेर्वास्त्याविकित्तामत्यरादयः ते कस्या-
न्तोपसङ्ख्यायन्ते इत्यत्र आह” भाः ।
“तत्त्वैराश्यां रागद्वेषभोहाथान्तरभावात्” सूत्रं “तेषां
दोषाणां त्रयोराशयस्त्वयः पक्षाः । रागपक्षाः—क्रासो
मत्सरः स्पृहा लक्षणा लोभ इति । द्वेषपक्षाः—क्रोधः
द्वेषाऽस्त्या होहोऽमर्ष इति । मोहपक्षाः—मिथ्याज्ञानं
विचिकित्सा मानः प्रमादः इति । त्रैराश्यान्तोपसङ्ख्यायन्ते
इति, लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्वत्त्वमनुपपन्नम्, नानुपपन्नं
रागद्वेषभोहाथान्तरभावात् आसक्तिर्लक्षणो रागः,
असर्पलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिर्लक्षणो मोह इति ।
एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्, विज्ञानात्ययं शरीरी
रागस्तत्त्वज्ञम्, अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति । विरागश्च
विज्ञानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति । एवमित-
रयोरपीति । आनेर्वास्त्याप्रवृत्तयस्तु त्रैराश्या-
पतिता इति नोपसङ्ख्यायन्ते” भाः विदुतमेतत् वृत्तौ

“तेषां दोषाणां त्रयो राशयः त्रयः पक्षा न तु रागद्वेष-
मोहानामेकैकत्वं तेषामर्थान्तरभावात् अन्तर्भेदवत्त्वात्
तथा च भयशोकमानादीनामेवैवान्तर्भावाच्च विभाग-
न्यूनत्वं इच्छात्वद्वेषत्वमित्याज्ञानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वाच्च
विभागाधिक्यम् इच्छात्वादिकन्तु रागादायसुभवासिद्धं
तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया
दम्भ इति कामो रिरंसा । रतिश्च विजातीयस्त्रीसंयोगः ।
नारीगताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियाः कामेऽव्याप्तेः ।
मत्सरः स्वप्रयोजनप्रतिसम्मानं विना पराभिसतनिवार-
णेच्छा यथा राजकीयादुदपानादौदकं मेयम् इत्यादि । एवं
परगुणनिवारणेच्छाऽपि । स्पृहा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा ।
तृष्णा इदं मे न जीयतामितिच्छा उचितव्ययकरणे-
नापि धनरक्षणेच्छारूपं कार्यगतमपि तृष्णाभेद एव ।
धर्माविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः । परवञ्चनेच्छा माया
कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा दम्भः ।
द्वेषपक्षाः क्रोध ईर्ष्याऽस्तृया द्रोहोऽमर्षोऽभिमान इति
क्रोधो नेत्रलौहित्यादिहेतुर्दोषविशेषः । ईर्ष्या साधारणे
वस्तुनि परस्वत्वात्तदुपहीतारि द्वेषः यथा दुरन्तदायादा-
नाम् । अस्तृया परगुणादौ द्वेषः द्रोहो नाशाय द्वेषः
हिंसा तु दोषजन्या । परे तु तान्द्रोहं मन्यते । अमर्षः
कृतापराधे असमर्थस्य द्वेषः अभिमानोऽपकारिण्यकिञ्चि-
त्करस्यात्मनि द्वेषः । मोहपक्षा विपर्ययसंशयतर्कमान-
प्रमादभवशोकाः । विपर्ययो मित्याज्ञानापरपर्यायोऽव-
धार्यनिश्चयः एकधर्मिकविरुद्धभावाभावज्ञानं संशयः स
एव विचिकित्सेत्युच्यते व्यायारोपाद्व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः
आत्मन्यविद्यमानगुणारोपेणोत्कर्षधीर्मानः गुणवति निर्यु-
क्तत्वधीरूपस्योऽपि मानेऽन्तर्भवति । प्रमादः पूर्वकर्त्तव्य-
तया निश्चितेऽप्यकर्त्तव्यताधीः एवं वैपरीत्येऽपि भयमनिष्ट-
हेतुपनिपाते तत्परित्यागानर्हता ज्ञानं शोक इष्टवियोगे
तत्कामानर्हताज्ञानम् । ईर्ष्याज्ञानजन्यवासनायां दुःख-
जन्यप्रवृत्तिदोषा मित्याज्ञानानामिति स्तवृत्तौ चरमे दोष-
शब्दस्य तथार्थत्वाभिधानात् । १० वसुपुत्रभेदे द्रोणशब्दे दृश्यम्
भ्रमजनकादोषास्तु पित्तादयः भाषापरिच्छेदे उक्ता यथा
“दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्त-
दूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ।” “अप्रमां प्रति
दोषः जनकः कारणम् । प्रमां प्रति गुणः कारणम् ।
तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुमताः । तेषां कारण-
त्वम् अन्यव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमा-

जनकत्वन्तु अनुमानात् सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसाधा-
रणकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् ।
न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् पीतः
शङ्ख इति ज्ञानस्यले पित्तदोषसत्त्वाच्छङ्खत्वप्रमातुत्वात्ति-
प्रसङ्गात् । विनिगमनाविरहात् अनन्तदोषाभावस्य
कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणताया न्याय्यत्वात् । न च
गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिवन्धाच्छङ्खे न सैत्यज्ञानम् ।
अतः पित्तादिदोषाभाधानां कारणत्वमवश्यम् वाच्यं तथा
च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यम् तथाप्यन्य-
व्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति
गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तत्र दोषाः
के इत्याकाङ्क्षायामाह । पित्तेति । क्वचित् पीतादि-
भ्रमे पित्तं दोषः । क्वचिन्द्रादेः स्तव्यपरिमाणभ्रमे
दूरत्वं दोषः । क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जन-
मित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः । ११ गोवत्से । स्वार्थे
क । दोषक तत्त्वार्थे । “वातपित्तकफा दोषाः दुष्प्राः स्युः
सप्त धातवः” शा० ति० दोषश्चयष्टिज्ञानादिकं संश्रुते
स्तवस्थाने १६ अ० उक्तं तत्रैव दृश्यम् । न्यायमतसिद्धहे-
त्वाभासाख्याः हेतुदोषाश्च हेत्वाभासशब्दे वक्ष्यन्ते तत्-
सामान्यलक्षणं च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्यानु-
भितितत्कारणीभूतज्ञानप्रतिवन्धकत्वं तत्त्वम् । तत्त्वचक-
तत्त्वाध्यकानुभितौ यायन्तोदोषाः सम्भवन्ति तावदन्यत-
मत्वम् वा “दुष्प्रातोरेवास्माकं दोषसम्पत्तये गुणः” उद्भू-
दोषग्राहिन् ति० दोषं गृह्णाति पक्ष-णिनि । खले
हला० । “विरुज्य स्तूर्पपद्मोषान् गुणान् गृह्णाति
साधवः । दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्जनः”
उद्भूतः ।

दोषघ्न ति० दोषं वातादिविकारं हन्ति घ्न-टक् । घात-
वैषम्यरूपदोषनाशके औषधादौ “दोषघ्ना पक्षणी
पाण्डुरोगार्शः कुष्ठनाशनाः” संश्रुतः ।

दोषघ्न ति० दोषं कर्त्तव्याकरणे दोषं जानाति ज्ञा-क ।
१ पण्डिते अमरः । “अथ प्रदोषे दोषघ्नः संवेष्टाय विशां
पतिम्” रघुः । २ परकीयदोषघ्नाहमात्रे ति० । “अ-
ज्ञातदोषैर्दोषघ्नैः” माघः ।

दोषण्य ति० दोष्णि भवः दोष+यत् दोषघ्नादेशः “त्रे चा-
भावककर्म्मणोः” प्रकृतिवद्भावः । बाहुभवे “यच्छा दो-
षण्यसंवाभ्याम्” ऋ० १०।१६१२

दोषतय न० इत० । वातपित्तकफानां त्रिके राजनि० ।

दोषभेदः पु० ६तः । द्विषष्टिप्रकारे दोषभेदे स च सृजते
उक्तो यथा

अथातो दोषभेदविकल्पनामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

“द्विषष्टिदोषभेदा ये पुरस्तात्परिकीर्तिताः । कति
तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वायथ वा त्रिशः । तस्य तद्व-
चनं श्रुत्वा संशयच्छिन्नज्ञातपाः । प्रीतात्मा नृपशा-
द्वलः सुश्रुतायाह तत्त्वतः । तयो दोषा धातवश्च
पुरीषं मूलमेव च । देहं सम्भारयन्त्येते ह्याव्यापन्ना
रसैर्हितैः । पुरुषः प्रोढशकलः प्राणश्चैकादशैव ये ।
रोगाणान्तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेव च । शयञ्च
पञ्च द्रव्याणां त्रिसप्तत्यधिकोत्तरम् । व्यासतः कीर्तितं
तद्वि भिन्नदोषास्त्रयोऽष्टशः । द्विषष्टिषा वदन्त्येते भूयि-
ष्ठसिति निश्चयः । त्वयएव पृथक् दोषा द्विशो नव
समाधिकैः । त्वयोदशधिकैकद्विचममध्योत्प्लवैस्त्रिशः ।
प्रज्ञाशदेवन्तु सह भवन्ति ज्ञयमागतैः । क्षीणमध्याधि-
कक्षीणक्षीणद्वैतथापरैः । हादशैव समाख्यातास्त्रयो
दोषा द्विषष्टिषा । भिन्नधातुमलैर्दोषा यान्त्यसंख्येयतां
पुनः । तस्मात्प्रसङ्गं संयम्य दोषभेदविकल्पनैः । रोगं
विदित्वोपचरेद्दोषभेदेत्येधेरितैः । भिषक् कर्त्ताय करणं
रसा दोषास्तु कारणम् । कार्यमारोग्यमेवैकमनारोग्य-
मतोऽन्यथा” ।

दोषल त्रि० दोष+मत्वर्थे लच् । दोषयुक्ते “केदारं मधुर
प्रोक्तं विषाके गुरु दोषलम् । तद्वत् पाल्वलसुद्विष्टं वि-
शेषादोषलन्तु तत्” सुश्रुतः । [अथ०१६।४६]

दोषस् स्त्री दुष-असृन् । रात्रौ “स्त्र्यस्योपसो दोषमस्य”

दोषा अयं दुष्यत्यत्र दुष-वा० आधारे आ स्वरा० । रात्रा-
वित्यर्थे “दोषाऽपि नूनमहिमांशुरसौ किलेति” साधः
दोषापि रात्रावपीत्यर्थः । दिवाभूता रात्रिः दोषाभूतमहः
इति भाष्यप्रयोगात् असम्प्रत्यर्थेऽपि तस्य वृत्तिता । ततः
अल् लट् च । दोषातन रात्रिभवे त्रि० “दोषातनं
बुधवृहस्पतियोगदृश्यः” रघुः । (अभ्यष्टन्दम्) अथ
टावलस्त्रीत्यमपि “धर्मकालद्विष इव जयितदोषः”
काद० । दोषाशब्दस्य टावलत्वे एव गौणे ह्रस्वसम्भवः
अय्यत्यत्वे न तत्सम्भवः इति बोध्यम् । दोस्+भागुरिमते
स्त्रियां टाप् । २३।१ स्त्री शब्दार्थचि० ।

दोषाकर पु० दोषा रात्रौ करोऽस्य । १चन्द्रे “यामित्रवेध
विहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं वि-
धत्ते” ज्यो०तः ६तः । २दोषाणामाकरे च ।

दोषाक्षी स्त्री स्त्री दोषां वाञ्छं क्लिप्नाति क्लिष-अण् गौरा०
छीष् । वनवर्जुरिकायां राजनि० ।

दोषाङ्गुश पु० दोषाणां काव्यदोषाणामङ्गुश इव निरासक-
त्वात् । चन्द्राङ्गोकोक्ते काव्यदोषनिवारके काव्यधर्मभेदे
तत्त्वज्ञादि तत्रोक्तं यथा
“दोषमापतितं स्वान्ते प्रसरन्तं विष्टङ्गलम् । निवारयति
यस्त्रेधा दोषाङ्गुशसृजति तम् । दोषो गुणत्वं तनुते दो-
षत्वं वा निरस्यति । भवन्तमथ वा दोषं नयत्यव्याज्यता-
मसौ । सुखं चन्द्रश्चित्रं धत्तं श्वेतश्मश्रुकराङ्गुरैः । अत्र
चाक्षरसोद्देशे ग्रास्यत्वं गुणतां गतम् । तय दुग्धाव्यस-
भूतेः कथं जाता कलङ्किता । कवीनां सम्प्रादित्याविस्-
त्रोऽदोषतां गतः । दधार गौरी हृदये देवं हि सकरा-
ङ्कितम् । अत्र ज्ञेयोदयाच्चैव त्याज्यं हीति निरर्थकम्” ।

दोषातिलक पु० दोषा रात्रौस्तिलक इव । प्रदीपे त्रिका०
दोषास्य पु० दोषा आस्यमिव प्रकष्टदीप्तिवाधनं वा यस्य ।
प्रदीपे शब्दच० । [रोगे शब्दच० ।

दोषिक त्रि० दोषः वातादिविकारः कारणतयास्त्वस्य ठन् ।
दोषिन् त्रि० दुष-णिनि । दोषयुक्ते शब्दलक्ष्मणे दोष-
शब्दात् अस्त्वर्थे इति कल्पनं “नैकाक्षरात् कृतो जातेः
सप्तम्याश्च न तौ स्रुतौ” इत्यनुशासनविरुद्धम् (तौ) इति
ठनौ) । सति च गत्यन्तरे अभियुक्तप्रयोगे तस्य सङ्कोच-
कल्पनस्य काचित्कत्वम् भाष्यकृता व्यवस्थापितम् यथा
रसिक इत्यादिप्रयोगदर्शनात् न सर्वत्र ।

दोषैकदृश् त्रि० दोषमेवैकं पश्यति दोषैकशब्दयोः कर्मधा-
रये एकशब्दस्य पूर्वकालेकैत्यादि पा० परनिपाते तत्पूर्व-
काम् दृशः क्लिप् । खले अमरः । दोषे एकस्मिन् दृश-
ज्ञानं यस्येति विग्रहं वदन् भरतः भ्रान्तएव सति गत्य-
न्तरे व्यधिकरणवृद्धीहेरसाधुत्वनिर्णयमात् ।

दोस् पु० न० दस्यतेऽनेन दस-डोसि अर्द्धचां० । बाहौ “नून-
मस्यद्विनाशाय विधिना दोः प्रसारितः” रासा०लङ्का०
१२२ “दोषं तस्य तथा विधस्य भजते” मल्लिनाथद्वयवाक्यम्
“ककुद्दोषणी” इति महाभाष्यप्रयोगे अस्य क्लोवता
“तसुपाह्वदुष्टस्य दक्षिणं दोर्निशाचरः” रघुः । “दोर्द-
ण्डेन शराः शरैररिभिरस्ते नापि भूमण्डलम् सुवन्तुः ।
“दुहितरमनुकम्पग्रामद्विरादाय दोर्भ्याम्” कुमा० ।
अथ भत्वे याजादौ तद्विज्ञे च वा दोषज्ञादृशः । पुंनि
दोः दोषौ दोषः क्लोवे दोः दोषणां दोषणी दोर्नि गसादौ
तु हेमि दोषाणि दोषणा दोषा दोषभ्यां दोर्भ्याभित्यादि ।

दोह्य पु० दोषि दोष्यापारे तिष्ठति स्या-क वा रोलीपः ।

१सेवके २क्रीडके च त्रिका० उपचारात् ३क्रीडायां

४सेवायाञ्च त्रिका० ५वाञ्छिते त्रि० ।

दोह पु० दुह-भावे घञ् । १दोहने "दुग्धेऽस्मै सर्वान् कामान् यो वाचोदोहः" छा० ७० "मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदत्ते" कुमा० "दोहावसाने पुनरेव दोग्धोम्" रघुः । आधारे घञ् । २दोहनपात्वे शब्दच० कर्मणि घञ् । ३दुग्धे शब्दार्थचि० ।

दोहज्ज त्रि० दोहात् दोहनाज्जायते जन-ड । १दोहन-जाते २दुग्धे न० शब्दार्थकल्प० ।

दोहडिका स्त्री मातावृत्तभेदे (दोहा) तल्लक्षणादि छन्दोम-
उक्तं यथा "मातावृत्तयोदशकं यदि पूर्वं लघुकवि-
रामि । पठ पुनरेदादशकं दोहडिका द्विगुणेन"

दोहद पु० न० दोहसाकर्षं ददाति दा-क । १गर्भे २लाल-
सालात्वे ३गर्भिण्या अभिलाषे च मे० । सुश्रुते तु दौ-
ह(ह)दमिति पठित्वा तदुपहृत्यां दोषादिकमुक्तं यथा
"द्विहृदयाञ्च नारीं दौह(ह)दिनीमाचक्षते । दौह(ह)द-
विमाननात् कुजं कुणिं खञ्जं जङ्गं वासनं विजताक्षनासं
वा नारीं हतं जनयति । तस्मात् सा यदादिच्छेत्तत्तस्यै
दापयेत् । लब्धदौ(ह)हृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं
जनयति" । भवन्ति चात्र "इन्द्रियार्थान्तु यान् यान् सा
भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भावाप्तभयान्तांस्तान्
भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्नोदौ(ह)हृदा पुत्रं जनयेत्
गुणान्वितम् । अलब्धदौ(ह)हृदा गर्भे लभेदात्मनि वा
भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौह(ह)दे वै विमानना ।
प्रजायेत ह्रीतस्यान्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्द-
र्भेन यस्या दौह(ह)दं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं गङ्गा-
भागं कुमारं सा प्रसूयते । दुःखलपट्टकौशेयभूषणादिषु
दौ(ह)हृदात् । अलङ्कारैरिषिषं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ।
आचमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रति-
भायान्तु प्रसूते धार्मदोषमम् । दर्शने व्यालजातोनां
हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाऽश्ने पुत्रं लघुपुष्पा-
रणात्मकम् । गर्वां सांसे च बलिनं सर्वलोभशहन्तया ।
साहिजे दौ(ह)हृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोभसंयुतम् । वरा-
हमांसात् खत्रालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम् । मार्गादिका-
लजङ्गालं सदा वनचरं सुतम् । कृशराद्विज्जनसं-
नित्यभीतं च तैत्तिगात् । अतोऽनुक्तेषु या नारी
वमभिध्याति दौ(ह)हृदम् । शरीराचारशीलैः सा

समानं जनयिष्यति । कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं
पुनर्भवेत् । यथा तथा दैवयोगादौ(ह)हृदं जनयेद्भट्टि ।
यात्रायां दिग्भेदे दोषशान्त्यर्थे ४सेव्यपदार्थे यथाह संचि०
"आज्यं तिलौदनं मत्स्यं पयश्चापि यथाक्रमम् । भक्ष-
येद्दोहदं दिग्प्रभाशं पूर्वादिकं व्रजेत् । रसालां पायसं
काञ्चीं शृतं दुग्धं तथा दधि । पयोऽशृतं तिलाक्षं च
भक्षयेद्दारदोहदम् । पक्षादितोऽर्कदलतण्डुलवारिसर्पिः
आणाहविष्यमपि हेमजलं त्वपूपम् । भुक्त्वा व्रजेद्दुचकमस्तु
च घेतुमूलं यावाक्षपायसगुञ्जानस्तृणमृगसहान्" सं चि०
अथ दिग्दोहदमनुष्ठुभाह आज्यमिति । आज्यं इतं
पूर्वस्याम् । तिलौदनं तिलजिम्बौदनं दक्षिणस्याम् । मत्स्यं
प्रसिद्धं पश्चिमायां, पयोदुग्धसुत्तरस्याम् । एतदथाक्रमं
दिश्यमभीष्टदिग्भवं दोहदं भक्षयेत्ततः पूर्वादिभागां
जिगमिषितां दिशां व्रजेत् । यदाह श्रीपतिः "आज्यं
तिलौदनं मत्स्यं पयः प्राक्प्रवृत्तिक्रमात् । भुक्त्वाति शेषः
नारदेन त्वन्यथोक्तं "एताक्षं तिलपिष्टाक्षं मत्स्याक्षं
इतपायसम् । प्रागादिक्रमशो भुक्त्वा याति राजा जय-
त्यरीन्" । वसिष्ठेनापि "एताक्षं कशराक्षं च मत्-
स्याक्षं इतपायसम् । पूर्वादिषु क्रमाद्भुक्त्वा याता
सिद्धिमवाप्नुयात्" इति । अत्रैवं विरोधे विकल्पो यथा-
देशाचारं वा व्यवस्था । अथ वारदोहदमनुष्ठुभाह
रसालामिति । रसाला शर्करादधिसरीषकर्पूरैर्बला
संस्पृष्टा लोके शिखरिणीति प्रसिद्धा तां रविवारे ।
पायसकाञ्चौ प्रसिद्धे सोमसङ्कलवारयोः । शृतं पक्वं
दुग्धं बुधे, शृतं पाक इति साधु । तथापि क्षीरहवि-
धोरेवेति वार्तिकात् प्रसूते क्षीरे साधुत्वम् । दधि प्रसिद्धं
शुक्रवारे । अशृतमपक्वं दुग्धं शुके, तिलाक्षं तिल-
मित्रनोदनं शनौ । एतद्दारदोहदं रविवारादौ क्रमेण
भक्षयेत् । यदाह श्रीपतिः "मज्जिकां सुइतपायसं
तथा काञ्जिकं शृतपयोऽर्धं क्रमात् । क्षीरमामनय तत्
कथितं तिलौदनं वारदोहदविधिवृत्तेः स्मृतः "इति
वसिष्ठनारदाभ्यां दुग्धस्य पक्वापकविशेषो नाभ्यधावि
"मज्जिकां परमाक्षं च काञ्जिकं च पयोदधि । क्षीरं
तिलौदनं भुक्त्वा भानुवागादिषु क्रमादिति" । मज्जिका
रसाला । "स्याद्रसाला तु मज्जिका" इत्यभिधानात् ।
शुक्रस्तु विशेषमाह "सूर्यवारे इतं प्राशय" इत्युक्तवारे
पयस्तथा । शुद्धमङ्गारके वारे बुधवारे तिलानपि ।
शुक्रवारे दधि प्राशय शुक्रवारे यथानपि । साधान् भुक्त्वा

हनेवारे श्रुते गच्छन्तदोषभाषितम् । अथ तिथिदोहदं
वसन्ततिलकाच्छन्दसाह पञ्चादित इति । पञ्चादिः प्रति-
पक्षस्याः स्यपञ्चमे पञ्चमी । प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु
क्रमेण तिथिदोहदं भुक्ता भवेत् । यथा प्रतिपदि अर्कस्य
दक्षिणदिशे दक्षानि पर्णानि । द्वितीयायां तण्डुलवारि-
च्छान्तितण्डुलजलम् । तृतीयायां सर्पिर्हतम् । चतुर्थ्यां
आशा यवागः । पञ्चम्यां हविषः सद्भादि । षष्ठां हे-
मजलं प्रक्षालितसुवर्णजलम् । सप्तम्यामपूपम् । अष्टम्यां
रूपकं बीजपूरफलम् । “फलपूरो बीजपूरो रूपको
भातलिङ्गके” इत्यमरः । नवम्यामम्बु जलम् । दशम्यां
श्वेतमूलं स्त्रीगवीमूलं न तु वृषमूलं श्वेतशङ्खपह-
णात् । एकादश्यां यावाज्जं यवविकारम् । द्वादश्यां
पायसम् । त्रयोदश्यां गुडमिक्षुविकारं, चतुर्दश्या-
ममृक्, रुधिरम् । पञ्चदश्यामन्नसुदानोदनमिश्रित-
सुदान् । यदाह दृढस्यतिः “अर्कपत्नं भवेद्यातः
प्रथमायान्तु भक्षणम् । द्वितीयायां भवेद्यातुर्भक्ष्यं
सप्ततण्डुलोदकम् । तृतीयायां तथा सर्पिर्वागः स्ना-
ततः परम् । पञ्चम्यां तद्विषयं स्यात् षष्ठां वा
काञ्चनोदकम् । अपूपभुक्तिः सप्तम्यामष्टम्यां बीजपूर-
कम् । नवम्यां तोयपानं स्यादोमूलान्तु ततः परम् ।
एकादश्यां यवानद्यात् द्वादश्यां पायसं पिबेत् । त्रयो-
दश्यां गुडं लेह्यं रुधिरं स्याच्चतुर्दशे । सुतोदनं भवे-
द्भोज्यं पञ्चदश्यां शिवासेतः । पञ्चयोरुभयोरेवं यात्वा
योगे विधिः स्मृतः” इति । दैवज्ञमनोहरेऽपि कचि-
द्भेदः । यथा “अर्कदलतण्डुलोदकसर्पिर्पि हविष्यदधि-
सुवर्णपयः । तिलवारिबीजपूरकमध्याज्यकमूलपिष्टका-
द्यापि । तिलपिष्टकदम्बमूलानि शाकमय शकटजपण्यानि
प्रतिपत्प्रभृतिषु भुक्त्वा प्रस्थाता सिद्धिमाप्नोतीति” । ननु
“आलभ्यालभ्य भक्ष्यान् वा स्मृत्वा दद्याथ तान् भजेत् ।
दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु भूपतिरिति” गुरुक्तेः
दुष्टवारादिषु दोहदाभिधानं सार्थकम् । विहितेषु पुन-
र्नक्षत्रतिथिवारादिषु दोहदाभिधानं व्यर्थम् । दोष-
निवारणफलको हि दोहदस्तदभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
उच्यते । दुष्टभादिषु भूपतिरित्यत्र दुष्टत्वं किञ्चैवमिहोक्त-
तान्ययं अहितनक्षत्रेष्वपि क्रूरपहसाहत्यादिर्द्वेष्टान् दोषः
सम्भावितोऽस्ति तदपाकरणाय दोहदाभिधानं सार्थकम्
एवं सर्ववैद्यनामपि पारिवर्त्ये विरुद्धतारक्रूर-
पहसाहत्यादिषु द्वादशनिवारणाय दोहदोक्तेः सार्थ-

काञ्च । एवं विहिततिथिदोहदाभिधानं योगिन्यादि-
दोषनाशार्थम् । “सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्” इत्ये-
तदोषनिवारणार्थं च । तदोषाभिधानं च रत्नमाला-
याम् । “आद्यास्ततः क्रियपूर्विकाणां मेघाक्षतर्णामिह
पञ्चमी स्यात् । पराः परेषां परतस्तथैव सक्रूरराशे-
रशुभा तिथिः स्यात्” इति । एवं वारदोहदोक्तिरपि
वक्रिपहसाहत्यादिदोषहत्या सार्धिका दिग्दोहोक्ति-
रपि त्रिविधप्रतिबुधप्रतिशुक्रप्रतिभौमादिदोषहत्या सार्-
धिका पी०धा०

तत्र गर्भे “सुदक्षिणा दोहदलक्षणं दधौ” रघुः । अभिजाते
“उदकक्रीडादोहदागतानाञ्च” काद० गर्भिगयभिजाते
“प्रजापती दोहदंशिनी ते” रघुः ५ पुष्पोद्गमोपधे च
“कुसुमं जनदोहदस्त्वया यदशोकोऽयसुदीरमिष्यति”
रघुः “काष्ठं च त्वन्यो वदनमदिरादोहदच्छन्नास्याः” मेघः
अशोकवृक्षजयोः स्त्रीपदताडनगण्डूषमदरे दोहद-
मिति प्रसिद्धिः । “स्त्रीणां स्पर्शो प्रियकृत्तविकसति
वृक्षजः शीघ्रगण्डूषमेकात् पादाघातादशोकस्तिलक-
कुसुमको वीजणालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्
पटुदुहसनात् चम्पको वृक्षवातात् चूतो गीताञ्जनेरुर्वि-
कसति च पुरोनर्तनात् कर्णिकारः” सङ्गि० धृतवाक्यम्
दोहदलक्षणं न० दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं यत् । १ वयं
सन्धौ इत० । २ गर्भलक्षणे च ।

दोहदवती स्त्री दोहद+अक्षर्ये मत्प० मस्य वः । इत्य-
विशेषाभिज्ञापयत्यां गर्भिण्याम् अमरः । दोहदाम्बिता-
यत्तत्वेण च० ।

दोहन न० दुह-भावे ल्युट् । १ अन्तःस्थितद्रवद्रव्यस्य बाह्य-
निःसारणरूपे व्यापारे (दोयोया) करणे ल्युट् लोप् ।

२ दोहनसाधनपात्राणाम् शब्दरत्ना०

दोहल पु० दोहसाकर्षं लाति ऋच्छाति ला-क । १ इच्छायां

२ दोहदशब्दार्थे च शब्दार्थकत्वं । “अशोक ! यदि सद्यएव
सुकुलैर्न सम्पत्स्यसे सुधा वहसि दोहलं ललितकामिषा-
धारणम्” मालविका० ततः अक्षर्ये मत्प० मस्य वः ।

लोप् दोहलवती १ दोहदवत्यां स्त्रियां शब्दार्थे च० ।

२ अशोकवृक्षे स्त्री राजनि० गौरा० लोप् दोहली ।

दोहम् पु० दुह-भावे ल्युट् । दोदने प्रचारणे “दृषा कण्ठे
समूहे दोहसा दिवः” क० १०१११ “दोहसा दोहनेन” भा०

दोहसे अव्य० दुह-तमर्थे “सेसेनऽसेन” इत्यादि पा० १४४६
क० तमर्थे असेन । दांघुमित्यर्थे “मत्तं चान्यदोहसे”

अ० ६।६६।१ “मनु न वेष्टु दोहसे” अ० ६।६६।५

“दोहसे कामान् दोग्धुम्” भाष्यम् ।

दोहा स्त्री मातावृत्तभेदे “षट्कलतरंगौ त्रिकलमपि विषम-
पदे विनिघेहि । समपादान्ते चैकलमिति दोहामव”
घेहि” तद्वृत्तम् । [दुग्धे त्रिका० ।

दोहापनय पु० दोहमपनयति स्निःसरणेन अप+नी-अच् ।
दोहित त्रि० दोह+तार० इतच् । सञ्जातदोहे [डोप् ।
दोहिन् त्रि० डह-शीलार्थे घिचुण् । दोहनशीले स्त्रियां
दोहीयस् त्रि० दोग्धु+अतिशयने “तृण्छन्दसि” इयसुन्
तणोलोपः । अतिशयेन दोग्धरि । स्त्रियां डोप् दो-
हीयसी एवं इषन् दोहिष्ठ तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां टाप् ।
गन्धकल्पद्रुमे अस्य दोहिन्शब्दप्रकृतिकल्पकल्पनं प्रामा-
दिकमेव ।

दोह्य त्रि० दुह-कर्मणि वा ग्यत् । १दोहनीये २दुग्धे ३धे-
न्यादौ स्त्री । “दंडवन्मशंसदुहां ग्यतः” पा० अस्याद्युदा-
त्तता । “बीजायोवाह्यरत्न स्त्री दोह्य पुंसां परीक्षणम्”
याज्ञ० । [त्रि० ।

दौःसाधिक पु० दुष्टः साधः तत्र नियुक्तः ठक् । द्वारपाले
दौकूल पु० दुकूलेन परिदृष्टो रथः अण् । दुकूलेन परिदृष्टे
रथे अमरः पृषो० दौगूल तत्रार्थे हेमच० ।

दौर्गह पु० अश्वे निरु० ।

दौत्य न० दूतस्य भावः कर्म वा षण् । १दूतकर्मणि २तद्भावे
च “हनूमदाद्यैर्यथा मया पुनर्दिष्टां हृषेदौत्यपथः
सितीकृतः” नैष० “दौत्यं तत्कृतं घोरे विग्रहे जनमे-
जय !” हरिवं० १७४ अ० “भगवन् अयतां वाक्यं दौ-
त्येनाहमिहागता” हरिवं० १७७ अ० ।

दौरात्मन् न० दुष्ट आत्मा यत्नः धृतिः बुद्धिः स्वभावः
शरीरं वा यस्य तस्य भावः षण् । निन्दितयत्नादौ
“दौरात्मप्राज्ञासक्तं तु नात्मन्याः अद्भुः प्रजाः” रघुः ।

दौर्ग न० दुर्गस्य दुर्गाया वा इदम् अण् । १दुर्गसम्बन्धिनि २दु-
र्गासम्बन्धिनि च “आवणी दौर्गनवनी दूर्वां चैव कृता-
शनी । पूर्वविद्धि य कर्तव्या शिवरात्रिर्वर्णेर्दिनम्” कालमा०
धृतवाक्यम् ।

दौर्गत्य न० दुर्गतस्य भावः षण् । १दार्द्रिरे २दुःखित्वे
च “दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिदम्” सा० द०
“भर्तुः कुर्वन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्रतः”
भा० सं० ५ अ० ।

दौर्गम्य न० दुष्टो गन्तोऽस्य ततो भावे षण् । दुष्टगन्व-

योगे । “लघु तृष्णाहरं वक्रलोदौर्गम्यनाशनम्”
सुश्रुतः । गात्रे दौर्गम्यकारणञ्च भृगुभारते उक्तं तच्च
१७६१८ दर्शितम् ।

दौर्गह पु० दुर्गहस्यापत्यम् शिवा० अण् । १दुर्गहस्यधैरपत्ये
पुरुकुत्से अष्टौ “सप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने” अ० ४।४२
८। “पुरुकुत्से स हिषी दौर्गहे बन्धने स्थिते । पत्न्या-
वराजकं दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य लिप्सया” भा० धृतवाक्यम्
२अश्वे निरु० दौर्गह इत्यत्र पाठान्तरम् ।

दौर्गह पु० दुःखेन यत्नो ग्रहणमस्य अश्वस्य, तस्याधो यागः
अण् । अश्वमेधे “तेन ह पुरुकुत्सो दौर्गहेषेजे” शत०
ब्रा० १२।५४५। दौर्गहेणाश्वेन संहतेन क्रतुना
अश्वमेधेनेजे इत्यर्थः” भा० ।

दौर्गायण पु० दुर्गस्यापत्यं नडा० फक् । दुर्गस्यापत्ये
दौर्जन्य न० दुर्जनस्य भावः षण् । दुर्जनत्वे “तदिदं सम
दौर्जन्यं वालिशस्य महीयसि” भाग० ६।६८।५२

दौर्वल्य न० दुर्वलस्य भावः षण् । दुर्वलत्वे “अनादेयस्य
चादानात् आदेयस्य च वर्जनात् । दौर्वल्यं ख्याप्यते
राज्ञः” मनुः “पपात भूमौ दौर्वल्यत्” भा० शा०
५१ श्लो० ।

दौर्भागिनेय पुंस्त्री० दुर्भगाया अपत्यं कल्या० ठक् इनङ्
च हृङ्गोत्यादिना द्विपदवृद्धिः । दुर्भगाया अपत्ये ।
दौर्भाग्य न० दुर्भगाया दुर्भगस्य वा भावः षण् द्विपद-
वृद्धिः । दुर्भाग्यान्वितत्वे “भुक्त्वा पिबत्यहे नारी भुङ्क्ते
स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपनि
कुलदेवताः” इति ज्योति० त० “यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं
सीमन्तेषु च मूर्धनि । ललाटे कर्णयोरक्षोरपस्तद्वन्तु
सर्वदा” याज्ञ० “अथ कैकेयि ! दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्या-
पितं महत्” भा० व० २७ अ० तत्कारणञ्च भृगुभारतोक्तम्
१७६१८ दर्शितम् । [आतृत्वे ।

दौर्भात्र न० दुष्टोन्माता तस्य भावः युवा० अण् । दुष्ट-
दौर्मेनस्य न० दुष्टं मनोऽस्य तस्य भावः षण् । खेदादि-
निमित्ते चित्तस्य दौर्ध्ये दुष्टमनोयुक्तत्वे “तेषां कृते मे
निश्वासो दौर्मेनस्यञ्च जायते” देवीमा० “कृतकृतिः
प्रोषितदौर्मेनस्यम्” ह० सं० ७८ अ० ।

दौर्वासस न० दुर्वाससा प्रोक्तम् अण् । शिवधर्मालेखे उप-
पुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृश्यम् । [मिदि ।

दौर्वीण्य न० दुर्वायाः इदम् अण् । १दूर्वीरे २दृष्टव्यं च
दौर्वीत्य न० दुष्टं स्वजनोक्त्वननादि व्रतं यस्य तस्य भावः

मृज् । दुष्टतत्वे “मित्रं सौत्रत्वेन वृत्तं दौत्रत्वेन”
यजु० १८।६

दौहृद (हृ) द न० दुहृदो भावः कृष्णं वा न द्विपदद्विः ।
दोहृद+सार्थं कृष्णं वा । इच्छादौ दोहृदशब्दार्थं
दोहृदशब्दे सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

दौहृद न० दुहृदो भावः युवा० कृष्णं द्विपदद्विः । शत्रुत्वे
दौहृदय न० दुहृदयस्य दुष्टद्वययुक्तस्य भावः युवा० कृष्णं
न द्विपदद्विः । दुष्टचित्तत्वे । [कृष्णमे हेमच० ।

दौलेय पु० दुलेरपत्यम् “इतस्त्रानिजः” पा० ढक् । दुलेरपत्ये
दौलि पु० दुल्म+अपत्ये इज् । इन्द्रे शब्दार्थकल्पः ।
दौवारिक पु० द्वारे नियुक्तः ठक् द्वारा० व्याभ्यां प्राक् ऐच् ।

द्वारनियुक्ते द्वारपाले श्रुतीहायां स्त्री डीप् ।
“दौवारिकी देवस्वरूपमेत्य” रघुः “प्रविश्य दौवा-
रिकः” शकु० । दौवारिकलक्षणं मत्स्यपु० उक्तं यथा
“प्रागुः सुहृदोदघश्च प्रियवादी न चोद्धतः । चित्तपाहृश्च
सर्वेषां प्रतीहारः स उच्यते” । औशनसनीतिशास्त्रपरि-
शिष्टे तु अन्यथोक्तं यथा

“शस्त्रास्त्रकुशलो यस्य दृढाङ्गश्च निरालसः । यथायोग्यं
समाह्वयात् स सेयः प्रतिहारकः” । “द्विजिताकारतत्त्वज्ञो
बलवान् प्रियदर्शनः । अग्रमादौ समो दलः स प्रती-
हार उच्यते” चाणक्यः । वृ० सं० उक्ते शकाशीतिपदस्य
वास्तुशेवभेदे च “पितृदौवारिकसुप्रीवकुसुमदन्ताम्बुपल-
सराः” ।

दौवालिक पु० देशभेदे तत्त्वराजादिषु व-व० । “दौवा-
लिकाः सागरकाः पलोपाः शैशिरास्तथा । कर्णप्रावर-
णाश्चैव बह्वस्तत्र भारत ! । तत्रस्था द्वारपालैस्तै
प्रोच्यन्ते राजशासनात् । कृतकालाः सुबलवस्ततो द्वार-
मवापस्यथ” भा० सं० ५।१५० ।

दौष्टम्य न० दुष्टम्यो भावः ष्यञ् । स्वभावतोऽनाद्यत
मेदत्वे “ब्रह्महा चयरोमित्वं दौष्टम्यं” गुरुतत्त्वगः” मनुः ।

दौष्क त्रि० दोषा चरति “दोष उपसंख्यानम्” वाल्मि० उष्
“दूषः षः” पा० षत्वम् । साङ्गभ्यां चारिणि ।

दौष्कल दृष्टं कुलमस्य दुष्कुलः स्वार्थं कृष्णं । दुष्टकुलयुक्ते
“न दुर्जने दौष्कुलो वा व्रतैर्यो वा न संस्कृतः” भा० शा०
३६५० ।

दौष्कलेय पु० दुष्कुलस्यापत्यं तत्र भवे वा “दुष्कुलाडढक्”
पा० षत्वे ढक् । दुष्कुलजाते “कुलेजाताय ह्यिष्यन्ते
दौष्कुलेयवशातृणाः” भा० सं० १८१५० ।

दौष्कुल्य त्रि० दुष्कुल+सार्थं गत्यत् । दुष्टकुलयुक्ते “दौ-
ष्कुल्या व्याधिवृद्धाः दुरात्मानोऽप्रतापिनः” भा० व०
१८२५० ।

दौष्ठव न० दुष्टोः अविनीतस्य भावः उद्गा० ष्यञ् । अविनीतत्वे
दौष्पुरुष्य न० दुष्टः पुरुषः तस्य भावः स्वार्थं वा ब्राह्मण्या०
ष्यञ् । १८६ पुरुषे शतज्ञावे च ।

दौष्टन्त(न्ति) पु० दुष्टन्तस्यापत्यम् शिवा० कृष्णं इज् वा ।
दुष्टन्तपस्यापत्ये भरते “दौष्टन्तं भरतं चापि मृतं
सृज्य ! शुश्रुमः” भा० शो० ६७५० । “भरतश्चैव दौष्टन्तिं
मृतं सृज्य ! शुश्रुमः” भा० शा० २८५० । अस्य विसर्गम-
ध्यता मन्थन्यतापि “तेन हेतेन भरतो दौःप्रतिरीजे”
शत० ब्रा० ११।५।४८ क्तल्युष्टोऽस्य लोप इति बोध्यम्
यमध्ये दौष्टन्तिरित्यथ “रूपौदाय्यं गुणोपेतं दौष्टन्तिं
जनमेजय !” भा० शा० ७४५० ।

दौष्ट्यन्त्य त्रि० दुष्टन्तस्यायम् गत्यत् । दुष्टन्तसम्बन्धिनि “सत्य-
वत्यचित्तयन्त्रा दौष्ट्यन्तो वंश उक्ते दं व्रजेदिति” भा०
शा० ६५५० । [भावे ।

दौस्त न० दुष्टा स्त्री तस्याः भावः युवा० ष्यञ् । दुष्टस्त्रिया
दौहिक दोहं नित्यमर्हति ठक् । नित्यं दोहाहं

दौहित्य पुंस्त्री० दुहितृरपत्यम् विदा० ष्यञ् । दुहितृरपत्ये
स्त्रियां डीप् । “पौत्रदौहित्ययोर्लौके विशेषे नास्ति
कश्चन । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः”
मनुः “दौहित्योऽपि हास्यत्वेन सनारयति पौत्रवत् ।”
मनुः । श्रद्धादौ न० । “दौहित्यं श्रद्धागमत्याहु-
रपत्यं दुहितृस्त्रिणाः । कपिलायास्तं चैव दौहित्य-
मिति चोच्यते” मार्कण्डेयपु० “त्रिणि आह्वे प्रशस्तानि
दौहित्यं कुतपस्त्रिणाः” तत्त्वैव । “त्रिणि आह्वे पवि-
त्राणि दौहित्यः कुतपस्त्रिणाः । व्रतस्यमपि दौहित्यं
आह्वे यत्नेन भोजयेत् । कुतपश्चासने दद्यात् तिलैश्च
विकिरेन् सच्चीम्” मनुः “कुतपं नेपालकम्बलम्” इति
कृष्णकभट्टः । “ब्राह्मणिव्राहेमोढायाः कन्याया पुत्रो-
त्पत्तिं विना तदुष्टहभोजने दोषोऽभिहितः” वज्रिपु० ।

“कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते । अथ सु-
हृत् यो मोहात् भुङ्क्ता स नरकं व्रजेत् । अप्रजायाश्च
कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन । दौहित्यस्य सुखं
दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि । महासत्त्वसमाकीर्णात् नास्ति
ते नरकाद्भयम् । तीर्णश्च सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्ग-
मवाप्स्यसि । दौहित्यस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः

सटा । यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते”
दौहित्रायण पुंस्त्री० दुहितृरपत्यं युवा विदा० अजि
कजन्तत्वात् द्युनि हरिता० फक् । दुहितृर्युन्यपत्ये ।
द्युविद्यवी स्त्री दिवसे निरु० ।

आवाचमा स्त्री दिव०। द्यौश्च क्षमा च दिवो द्यावादेशः ।
स्वर्गपृथिव्योः हेमच० । एवं द्यावापृथिवीद्यावाभूमि
शब्दार्थापि तत्रार्थे दिव० “द्यावापृथिवीयम्” शत०ब्रा०
११।५२ द्यावापृथिव्योरिदम् वैश्वदेवं तत्सम्बन्ध इत्यर्थः ।
“द्यावापृथिवी इह ज्यैष्ठे” शत०११।५।११ “आर्षत्वात्
एकवचनान्ता । “द्यावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते वि-
श्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता” अनुमानचिन्तामणिधृतश्रुतिः ।
द्यु अभिर्षये अदा०पर०सक०अनिट् । द्यौति अद्यौषीत् ।
दुद्याव । “गुहाया निरगात् बाहो सिंहो मृगमिव
द्युवन्” भट्टिः ।

द्यु न० दिव-उन् किञ्च वा०वसोपश्च । १दिने २गगने ३स्वर्गे
च विश्वः ४अज्जौ पु० मेदि० ।

द्युज्ज् त्रि० दिवि द्युनि क्षयति क्षि-निवासे ड । १स्वर्गलोक-
वासिनि त्रिका० “द्युज्जो राजा गिरामक्षितोतिः”
अ०६।२४।१ “द्युज्जो द्युलोक निवासी” भा० २दीप्तिपुक्ते
च “द्युज्जमर्यमणं भगम्” अ०१।१२६।६ “द्युजं दीप्ति-
मन्तम्” भा० ।

द्युग पुंस्त्री० द्युनि दिवि वा आकाशे गच्छति गम-ड ।
१पक्षिणि राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
२आकाशगमिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् ।

द्युगण पु० द्युनां दिवां वा दिनानां गणः । अहाराणां मध्य-
गतिमाधनाङ्के दिनवृद्धे अहर्गणशब्दे ५७७ अ०तदान-
यनादि दृश्यम् । “रविदिनानलगताधिकमासकैः कतदिनैः
संहितो द्युगणो विधोः” सि०शि० ।

द्युगत् न० द्यु + गम-किप् । शीघ्रे निरु० “अतस्त्वा गोभि-
र्युगदिन्द्र !” अ० ८.८६।४

द्युचर त्रि० दिवि द्युनि वा आकाशे चरति चर-ड ।
१यज्ञे २पक्षिणि च “द्यौश्चाल तदा राजन् ! द्युचराश्च
सहस्रशः” हरिवं० १२२अ० ।

द्युज्या स्त्री इत० । दुष्टतस्याहोपास्यदत्तस्य दत्तरूपायां ज्या-
याम् । “क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रम-
ज्यया । हीगा त्रिज्या दिनव्यासदलं तद्वृत्तिणोत्तरम्”
ख०सि० “सप्तक्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे अपि प्रसाध्य
तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमज्यया त्रिज्या हीता, दिनव्या-

सद्वचमहोरात्रदत्तस्य व्यासार्द्धं द्युज्ये द्योत्यर्थः” रङ्ग० ।

“क्रान्त्यया भुजः त्रिज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदमहोरात्र-
दत्तस्यार्द्धं सैव द्युज्या” सि०शि० व्याख्यायां प्रमिता० ।
द्युत दीप्तौ भ्वा०अक०आढ०सेट् । द्योतते ह्युदित्वात् अङि
प०अद्युतत् अद्योतिट् । द्युते । द्योतनः “अद्युतञ्च-
माभ्यशम्” भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते
द्योतने । “अद्योतिट् सभावेद्यामसौ नरशिक्षितयी”
माघः । “विदुदुते बाडवजातवेदसाम्” माघः २शोभायाञ्च
“पद्मैरनन्वीतवधूसुखद्युतः” माघः णिचि द्योतयति
प्रकाशने व्यञ्जनाद्युत्था बोधने च द्योत्यार्थः व्यङ्ग्यर्थे
द्युत् पु०द्युत-किप् । १किरणे हेमच० । २द्योतमाने त्रि० “अ
हि द्युता विद्युता वेति साम” अ०१०।६६।२। “द्युता
द्योतमानेन” भा० ।

द्युत त्रि० द्युत-क । द्योतमाने सद्वचरति किप् द्युतति
अद्युतीत् । “द्युतद्यमानं दृहतीकृतेन” अ०५।८०।१

द्युतान त्रि० द्युत-शानच् वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक् ।
द्योतनशीले “द्युतानस्त्वा मारुतो भिनोतु” यजु० ५।२०
“द्युतानः दीप्यमानः” वेददी० ।

द्युति स्त्री द्युत-इन् । १दीप्तौ २शोभायाम् “सुवर्णपङ्कट-
तिरङ्गिताङ्गुलिः” रघुः । “रूपवौवनलाजित्य भोगाद्यै-
रङ्गभूषणम् । शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिसम्बन्धा-
प्रायिता द्युतिः । कान्तरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरिच्छ-
भिधीयते” सा०द० तत्सामान्यावान्तरभेदकघनेन स्त्रीणां
सात्विकालङ्कारतया उक्ते इत्यर्थः । “देहजा कान्तिः
द्युतिरित्याचार्या मन्यन्ते ।

द्युतित न० द्युत-भावे क्त वा न गुणः । १दीप्तौ पक्षे गुणः
द्योतितमप्यत्र । २कर्तरि क्त । २दीप्तिपुक्ते त्रि० ।

द्युतिधर पु० द्युतिं देहगतं कान्तिं धारयति अन्तर्भूतगुणार्थे
ध-अच् । विष्णौ “तेजो दृष्टो द्युतिधरः” विष्णुसं०
“द्युतिमङ्गलं कान्तिं धारयन् द्युतिधरः” भा० ।
“ओजस्तेजो द्युतिधरः” विष्णुसं०नामानरं तद्व्युत्पत्ति-
भाष्येऽन्यथा दर्शिता यथा “ज्ञानलक्षणां दीप्तिं धार-
यन् द्युतिधरः” इति । तेनोभयविधयोगाद्येवत्वात् तस्य
नामद्वयमित्यपौनरुक्त्यम् ।

द्युतिमत् त्रि० द्युतिः प्रशंसायामस्यर्थे मठप् । १प्रशंसकान्ति-
युक्ते “यस्येतिहासो द्युतिमान्” भा०आ०६६अ० “द्युति-
मतां निकरेण महास्रनाम्” किरा० । स्त्रियां ङीप् ।
स्वायम्भुवस्य मनोः २पुत्रभेदे पु० । तदुपक्रमे “ज्योति-

ज्ञानं द्युतिमान् हव्यः सधर्मापुत्र एव च" हरिवं०७७।
मेरुवावर्धमन्त्रले ३३प्रथिभेदे च। तदुपक्रमे "ज्योति-
ज्ञानं भार्गवश्चैव द्युतिमान्कुरास्तथा" तत्त्ववाध्याये।
महाराज ४८पभेदे "सहदेवोऽपि साद्रीमेव स्वयंवरे विजयां
नामोपयेमे महाराजस्य द्युतिमतोदुहितरम्" भा०आ०
८५ख०। ५ गाल्वदेशन्दपभेदे च "नाम्ना च द्युतिमान्नाम
शास्त्रराजः प्रतापवान्" भा०शा०२३४ख०। इन्द्रिराश्व-
न्दपुत्रे च "मदिराश्वस्य पुत्रोऽभूत् द्युतिमान्नाम पा-
थिवः। पुत्रोऽद्युतिमतस्वाधीराजा परमधार्मिकः"
भा०अनु० २४५।

द्युतिला स्त्री द्युति जाति ला-क। औषधिभेदे रत्नमाला
द्युधुनि स्त्री इत०। अर्गनद्यां गङ्गायाम् "सिद्धैर्हतो द्युधुनि
पातयिष्यन्नासु" भाग०१२३१३७ द्युनद्यादयोऽप्यत्र।

द्युन न० लम्बावधिके सप्तमस्थाने "द्युनं द्यूनं" तथास्त्राख्यं
षट्कोणं रिपुमन्दिरम्" ज्यो०त०।

द्युनिवास पु० दिवि द्युनि वा निवासोऽस्य। देवे "शोका-
ग्निनाऽगात् द्युनिवासभूयम्" भट्टिः। [वृत्ते च।

द्युपति पु० इत०। १ इन्द्रे हेमच०। २ दिनपती सूर्ये १ चर्क-
द्वयमिति द्यु + अत्यर्थे म। दिनादिविशिष्टे [वृत्ते च।
द्युमणि पु० दिवः स्वर्गस्य कश्चरिव। १ सूर्ये अमरः। २ चर्क-
द्वयमन्त्रेण पु० शास्त्रमहीपतिभेदे सत्यवतः पितरि "द्युम-
न्त्रेण गतं वीरं सत्यवन्तनिन्दिता" भा०वि०२०ख०।

"आसीच्छास्त्रेषु धर्मात्मा जलियः पृथिवीपतिः। द्यु-
मन्त्रेण इति स्यातः पञ्चाङ्गाभ्यो बभूव ह। विनष्ट
चक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः। सामीप्येन गतं राज्यं
किद्रेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा। स बालवत्तया सार्द्धं भार्यया
प्रहितोवनम्। जहारण्यं गतश्चापि तपस्तेभ्ये महा-
व्रतः। तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धस्य तपोवने। सत्यवा-
नतुष्टो मे भवेति मनसा व्रतः" भा०व०२८१ख०सावि-
त्र्युक्तिः।

द्युमत् त्वि० द्यौः कान्तिरस्यास्ति दिव-मत्तप् दिव उत्पत्तम्।
कान्तिद्युक्ते "वीतिहोत्रं त्वां कवे! द्युमन्त्रम्" यजु०
२।४ "द्युमन्त्रसा सुप्रतीकस्तुभ्योः" २७।११

द्युमन्त्रान्न न० सामगानभेदे।

द्युमयी स्त्री विश्वकर्षकन्यायां सूर्यभार्यायाम् "सुरेणु-
द्युमयी त्वाङ्गी प्रिये चैते विभावसोः" त्रिका०।

द्युम्न न० दिव दीप्तिं मनति स्त्री-क। १ घने अमरः।
२ वले निवृत्तः। प्रद्युम्नः।

द्युलोक पु० द्यौरेव लोकः दिव उत्पत्तम्। स्वर्गलोके
द्युवन् पु० द्यु-कनिन् अवहत्। सूर्ये उत्पन्नक०।

द्युष(स)द् पु० दिवि सीदति सद्-किप् पूर्वपदात् खन्दसि
प्रत्यम् लोकेऽप्रत्यम्। १ देवे २ पदे च "मनःसु येषां
द्युसदां न्यधीयत" भावः।

द्युति० दिव्यति दिव-किप् ऊठ्। देवके व्यज्यद्यूः।

द्युत न० दिव-भावे क ऊठ् खर्चार्च०। १ देवने क्रीडाभेदे
२ विवादपदभेदे च तत्स्वरूपादिकं वीर०मि० निरूपितम्
"अथवभ्रगकाकाद्यौर्देवनं सिद्धकारितम्। पण-
क्रीडा वयोभिश्च पदस्युतसमाङ्गयमिति" नारदः।

व्यक्षाः पाशाः। वज्रसर्पपट्टिका। शलाका दलादिमयो
दीर्घचक्ररक्षाः। व्याघ्रपङ्कजाङ्गुराङ्गुलिक्रीडाबाधनं
करिगुरगादिकं गृह्यते। तैरप्राप्तिभिर्यो पण-
पूर्विका क्रीडा। तथा वयोभिः पक्षिभिः पाराव-
तादिभिः च यश्चान्नाल्लभेमादिभिश्च प्राणिभिर्यो पण

पूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमस्युतसमा-
ङ्गयाख्यं व्यवहारपदमिष्यते। द्यूतस्य समाङ्गयस्य
द्युतसमाङ्गयम्। अतएव सङ्गः। "अप्राप्तिभिर्यो-
क्रियते तस्मिन्ने द्यूतस्यते। प्राणिभिः कियमाणस्तु
स विज्ञेयः समाङ्गयः" इति। तत्र सभिकं प्रत्याह
नारदः "सभिकः कारयेद्युतमन्त्रेयं दद्याच्च तत्-
क्षतम्। दशकस्तु शतं वृद्धिक्षतः स्याद्युतकारिता।

अथ वा कितवो राज्ञे दत्त्वा लाभं यथोदितम्। प्रका-
शमन्त्रेणं सुख्योदेव दोषो न विद्यत" इति। तस्य वृत्ति-
माह याज्ञवल्क्यः "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं
शतम्। मृच्छीयादूर्त्तकितवादितरादृशकं शतमिति"।

परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवः परिकल्पितः यथोग्लह-
स्तत्र ग्लहे तदाश्रया शतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा
वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिसंख्यात्कितवात्यक्षकं क्षतं कितस्य
ग्लहस्यात्मवृत्त्यर्थं विंशतितमं भागं मृच्छीयादित्यर्थः।

पञ्चकं शतं पञ्चपण्या व्याधो यस्मिन् गते तत्पञ्चकं "तदस्मिन्
वृद्धेति" पा०कम्। समापतिस्तु कल्पिताद्यादिनिश्चितक्री-
डोपकरणसदृशचित्तव्योपजीवी इतरस्यादपूर्वशतवृद्धेः
कितवाद्दृष्टकं शतक्षितस्य दशसंभागं मृच्छीयादित्यर्थः।

एवं लघुप्रवृत्तेः सभिकस्य यत्कर्त्तव्यं तदाह स एव
"स सभ्यकपालितो दद्यात् राज्ञे भागं यथाक्षतम्।
क्षितसदृमाहयेज्जले दद्यात्सत्यं वचः क्षमेति"। यः
लघुप्रवृत्तिद्यूताधिकारी स राज्ञा घूर्त्तकितवेभ्योरक्षित-

सक्रे राज्ञे यथाप्रतिपक्षसंशं दद्यात् । तथा जितं
द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिना उद्धृत्य जेले जयिने
दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा द्यूतकारिणोऽतिविश्वासार्थं
सत्त्वं वचो वदेदित्यर्थः । नारदोऽपि “सभिकः कारयेत्
द्युतं देयं दद्याच्च तत्कृतमिति” । दृष्टस्मृतिरपि “सभिको
याहकस्तत्र दद्याज्जेले नृपाय वेति” द्यूतपराजितकित-
वागं वन्धनादिना पणप्राहको भवेत् । पणग्रहणात्
प्रागेव स्वकीयं द्रव्यं जेले नृपाय च यथाभागं सभिको
दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः “जेतुर्देद्यात् स्वकं
द्रव्यं जितं प्राज्ञं त्रिपक्षिकम् । सद्यो वा कितवेनेव
सभिकान्तु न संशयः” इति । त्रिपक्षिकमित्यनेन यथा
सामर्थ्यमा त्रिपक्षात्काशो देय इति दर्शितमिति स्मृति-
चन्द्रिकायाम् । यदा तु जेले जितं द्रव्यं सभिको
दापयितुमशक्तस्तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञ-
वल्क्यः “प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे घूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न त्विति” प्रसिद्धे
अन्यथा प्रसिद्धे सभिकरहितेऽदत्तराजभागे द्यूते जित
पणे जेले न दापयेदित्यर्थः । प्राणिद्यूते प्राणिनां जय-
पराजयौ तत्सामिनोरित्याह दृष्टस्मृतिः “इन्द्रयुद्धे न
यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् । तत्सामिना पणो देयो
यस्त्वत्र परिकल्पितः” इति । पणपरिकल्पनं कृताकृत-
मित्याह नारदः “परिहासकृतं यच्च यज्ञाप्यविदितं
नृपे । तत्रापि नाप्नुयात्काममथ वाऽनुमतं तयोरिति” ।
काम्यत इति कामः पणः । अत्र जयपराजयविप्रति-
पत्तौ निश्चयप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः “द्वारो व्यव-
हाराणां साक्षिणश्च त एव हीति” । द्यूतव्यवहाराणां
द्वारः सभ्याः त एव कितवा एव नियोज्यया राज्ञा ।
न तत्र श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति ।
साक्षिणोऽपि त एव द्यूते द्यूतकरा एव कार्यः न
तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिसाक्षिनिरूपणोक्तनिषेधोऽस्ती-
त्यर्थः । विष्णुरपि “कितवेणैव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं
प्रति । य एव तत्र द्वारस्त एवैषान्तु साक्षिणः” इति ।
साक्षिणां परस्परविरोधे आह दृष्टस्मृतिः “उभयोरपि
सन्दिग्धे कितवाः स्तुः परीक्षकाः । यदा विद्वेक्षिणस्तौ
तदा राजा विचारयेदिति” अनियुक्तद्यूतकारिणो
दृष्टमाह नारदः “अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं
कुर्वीत मानवः । न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयश्चैव
कोऽर्हतीति” । ये तु द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दृष्टमाह

याज्ञवल्क्यः “राज्ञा सचिह्नं निर्वासाः कूटाक्षोपधि
देविनः” इति । कूटैरक्षादिभिः उपधिमना अणिमन्नादिना
सतिवशनेन च ये दीप्यन्ति तान् उपदादिनाऽङ्कयित्वा
राजा खराष्ट्राक्षिणैर्येदित्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह
नारदः “कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राक्षिणस्येत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासञ्च स क्षेपं विनयः स्मृतः” इति ।
दण्डने विशेषमाह विष्णुः । “द्युते कूटाक्षदेविनां कर-
च्छेदः उपधिदेविनामाच्छेदः” इति । यानि तु
द्यूतनिषेधकानि मनुवचनानि “द्यूतं समाह्वयश्चैव
यः कृत्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातवेद्वाजा
शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः । प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देवन
समाह्वयौ । तयोर्ज्ञित्यं प्रतीवाते नृपतिर्यज्ञवान्
भवेत् । द्यूतं समाह्वयश्चैव राज्ञा राज्ये निवारयेत्”
इत्यादीनि तानि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्ष
सभिकरहिततया वा योज्यानि । अतएव दृष्टस्मृतिः
“द्युतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् । अभ्यनुष्ठा-
तमन्यस्तु राजभागसमन्वितम् । सभिकाधिष्ठितं कार्यं
तत्स्मरज्ञानहेतुकम्” इति । याज्ञवल्क्योऽपि “द्यूत-
मेकसुखं कार्यं तत्स्मरज्ञानकारणादिति” राज्ञा द्यूतम्
एकं सुखं प्रधानं यस्य तत् तथोक्तं कार्यम् । राजा-
ध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तत्स्मरज्ञान-
कारणात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तत्स्मरज्ञानरूपं प्रयो-
जनं पर्यालोच्येत्यर्थः । प्रायश्चोर्ध्वार्जितधना एव
कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकसुखं कार्यमित्याशयः”
द्युतकर लि० द्यूतं करोति क-ट । (जुयारी) द्यूतकारके
शब्दः ।

द्युतकार लि० द्यूतं करोति क-अण कारयति कारि-अण
वा । १ द्यूतकरे द्यूतस्य कारयितरि २ सभिके च अमरः
साधे क । कारि खलु वा । द्यूतकारक तत्रार्थे लि० ।
द्युतकृत् लि० द्यूतं करोति क-किप् । द्यूतकरे लि० ।
द्युतपूर्णमा स्त्री द्यूतायां पूर्णिमा । कोजागरपूर्णमाया
साश्विनपौर्णमास्यां लि० । कोजागरशब्दे तत्र द्यूत-
विधानमुक्तम् । द्यूतपौर्णमासी तत्रार्थे ।
द्युतप्रतिपद(दा) द्यूतायां प्रतिपद वा टाप् । कार्त्तिक-
शुक्लप्रतिपदि तत्र द्यूतविधानं ति०त० यथा ब्रह्म०पु०
“शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससज्जं सुमनोहरम् । कार्त्तिके
शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते । जितस्य शङ्करस्तत्र जयं
लेभे च पार्वती । अतोऽर्धाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं

सुखोपिता । तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः” । “द्यूतप्रतिपदा नाम तव भावी सहोत्सवः”

ति०त० धृतं बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् । [तिका० ।

द्यूतवीजं न० द्यूतस्य वीजं साधनम् । कपर्दके (कडि) द्यूतवृत्तिं पु० द्यूतं वृत्तिर्जीविका यस्य । समिके तस्य यथा द्यूतोपजीवित्वं तथा द्यूतशब्दे उक्तम् “मित्तधुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव” मनुना तस्य हव्यकव्यदाना-
ऽयोग्यतोक्ता ।

द्यूनं न० लग्नात् सप्तमस्याने द्युनशब्दे दृश्यम् “द्यूनजन्म-
रिपुलाभखलिवशन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तथा” ज्यो०त०

द्यौ न्यक्तकरणे स्वा०सक०अनिट् । द्यायति अद्यासीत् द्यौ
द्यौ स्त्री द्योतने देवा अत्र द्यूत-वा० आधारे डो । १खर्गे
२आकाशे च अमरः । “धराविषद्वयोषलिलेषु विद्युतम्”
भा०क०६०अ० द्योषद् द्योभूमिः । सर्वनामस्याने परे
तस्य ओरौत् द्यौः द्यावौ द्यावः ।

द्योकारं ति० द्योतयान् प्रासादादीन् करोति कृ-अण् ।
प्रासादादिकरे शिल्पिभेदे “एवं क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र
परिश्रुताः । द्योकारहेमकारादिजातिं नित्यं समाश्रिताः”
भा०शा०४६अ०तत्र द्योकारेति ज्याकारेति वा पाठान्तर-
म् । द्योकारः लोहकारः ज्याकारो धनुष्कार इत्यर्थः ।

द्योतं पु० द्युत-भावे घञ् । १प्रकाशे २स्वातमे अमरः ।
खद्योतः “चन्द्रार्ककिरणद्योतम्” हरिवं०४२अ० “विद्यु-
द्योतनिकाशेन सृष्टेनार्कवर्षसा” हरिवं० २४१अ० ।
उत्कटो द्योत उद्योतः “निरवद्यविद्योद्योतेन द्योति-
तस्तत्त्वतोऽयमर्थः” दायभा०

द्योतनं ति० द्युत-शीलार्थे युच् । १द्योतनशीले “वि-
लोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत्” भट्टिः
२दीपे पु० ३ज्योतिस् स्त्री निरु० भावे ल्युट् । ४प्रकाशे
न० “द्योतनाद्देवः” इति कुक्कू० द्युत-णिच्-ल्यु ।
५प्रकाशके ति० । भावे ल्युट् । ६प्रकाशने न० ।

द्योतनिं ति० द्युत-णिच्-अनि । प्रकाशके “आ द्यो-
तनिं वृद्धिं शुभ्रयाम्” ऋ०१।५।१ “द्योतनिं प्रकाशकं
स्वर्यम्” भा०

द्योतिरिङ्गणं पु० ज्योतिरिङ्गण+प्रुषो० । खद्योते हेमच० ।
द्योभूमिं पु० द्यौराकाशो भूमिर्गतिस्थानं यस्य । १पक्षिणि
शब्दच० । द्यौश्च भूमिश्च द्वौ २द्वयावापृथिव्योः स्त्री द्वि०ब०
द्योषद् पु० द्यौर्वि सीदति सद्-किप् षत्वम् । देवे शब्दरत्ना०
अहादौ अषत्वम् द्योषदित्येव ।

द्यौत न० “दिवेद्युश्च” उणा० दिव-इन् द्युरादेशः वृद्धिश्च ।
ज्योतिःपदार्थे उज्ज्वलदत्तः ।

द्यौर्लोकं पु० द्यौरेव लोकः द्योलोक+प्रुषो० । द्युलोके स्वर्गौ
“किं ताभिर्जयति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जय-
त्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्लोकं शस्यया” शत०ब्रा०
दृगड् पु० द्रेति गडति गड-अच् । वाद्यभेदे (दृगड् काड़ा)
तिका० ।

द्रङ्गणं न० तोलके शब्दमाला ।
द्रङ्गं पु० पुरीभेदे हेमच० । स च “कर्वटादधमोद्रङ्गः पत्तनादु-
त्तमश्च सः” वाचस्पत्युक्तलक्षणः ।
द्रद्धिं नामधातुः दृढं करोति दृढ+कृतौ णिच् कृतो रः दृढी-
करणे सक०उभ०सेट् । दृढयति ते । दृढयन् दृढयितुम्
द्रद्धिमन् पु० दृढस्य भावः इमनिच् कृतो रः । दृढत्वे “वधान
द्रागेव द्रद्धिमरमणीयं परिकरम्” गङ्गालहरी ।
“हृदयमरिवधोदयादुदूढद्रद्धिम दधातु पुनःपुरन्दरस्य”
माधवः ।

द्रधस् स्त्री रोदस्योः “हे द्रधस्त्री सततो वस्त एकः केशी
विज्ञा भुवनानि विद्वान्” तैत्ति०सं० १।२।२

द्रप्सं न० दृष्यति कफोऽनेन दृष-बा०क्स् कृतो रः । घनेतर-
दन्नि(जलोदद्) अमरः प्रुषो०द्रप्स द्राप्स इत्येते अपि
तत्पार्थे अमरटीकायां भरतः । २रसे पु० “भुवनानामू-
र्भिर्द्रप्सो अपामसि” यजु०१४५ “द्रप्सो रसः” वेददी-
“यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्ते अंशुरिति यो स्तोकाः ।
स्कन्दति स द्रप्सस्तत्तमाह यस्ते अंशुरिति तदंशुमाह
प्रावच्युतः” शत० ब्रा० ४।२।४।२ “सोऽष्टौ द्रप्सान्
गर्भ्यंभवत्तेऽष्टौ वसवोऽस्त्यज्यन् तानस्यासृपादधात्” शत०
ब्रा०६।१।२।६। ३द्रुतगतियुक्ते च “अनुद्रप्सास इन्द्रवः”
ऋ०६।६।४ “द्रप्सासः द्रुतगतयः” भा०

द्रमं गतौ स्वा०पर०सक०सेट् । द्रमति अद्रमीत् द्रद्राम “वान
रा दद्रुश्चाथ संद्यामं च गर्गसिरे” भट्टिः यडि
दंद्रस्यते “दंद्रस्यमाणः परिवर्तन्ति मूढाः” कठोप० । दंद्रमण
द्रमिलं पु० देशभेदे । तत्र भवः अण् । द्रामिल चाणक्ये पु०
तत्र भवे ति० हेम० ।

द्रम्पं पु० लीला० उक्ते षोडशपणे “वराट्कानां दशकद्वयं
यत् सा काकिणी ताश्च पणचतस्रः । ते षोडश द्रम्प
इहापि कीर्तितो द्रुसौस्तथा षोडशभिश्च निष्कः”

द्रवं पु० द्रु गतौ भावे अप् । १द्रवणे २पलायने ३शरीहासे
अमरः । ४गतौ ५आसवे । ६वेगे च द्रु-अच् । ७क्षरण

युक्ते लि० । द्रवत्वगुणयुक्तमात्रे लि० “आलिय
काचिद्वरागमेव” कुमा० “द्रवः सङ्घातकठिनः” कुमा०
“सर्वाणि द्राणि उदङ्मुखेन जुहोति” श्रुतिः “गण्ड-
स्थलाधर्मगलन्दोदकद्रवद्रुमस्तन्मिलयिनोऽन्त्यः” “म-
दोदकद्रवकटभित्तिसङ्गिभिः” भाषाः न्यायोक्ते ६ द्रवत्व-
रूपे गुणभेदे “द्वयोर्नैमित्तिकोद्रवः” भाषा० द्रवत्वशब्दे
दृश्यम् । शीले च ।

द्रवक लि० द्रु-शीलार्थे व्यक्तं सुम्भ० । पलायनशीले रचरण-
द्रवज पु० द्रवज् जायते जन-ड । १ गुह्ये राजनि० । २ द्रव-
जातमात्रे लि० । [वृत्ते राजनि०]

द्रवत्पत्नी स्त्री द्रवत् पत्नं यस्याः गौरा० डीप् । शिशुडी-
द्रवत् उपभोगे व्यक्तं पर० सेट् द्रवस् इत्यत्र गणरत्ने कण्डा०
गण्ये पाठान्तरम् । द्रवत्यति । व्यद्रवतीत् ।

द्रवत् लि० द्रु-शब्द । १ चरणयुक्ते २ शीघ्रे न० निरु०
द्रवत्व न० द्रवस्य भावः । न्यायोक्ते संग्राहके गुणभेदे भाषा०
“सांसिद्धिकद्रवत्” स्यान्नैमित्तिकमथापरम् । सांसिद्धि-
कन्तु सलिले द्वितीयं चितितेजसोः । परमाणौ जले नित्य-
मन्यवानित्युच्यते । नैमित्तिकं वाङ्मयोगात्तपनीयवता
दिषु । द्रवत्वं सन्द्ने हेतुर्निमित्तं संयच्छे तत् तत्” भाषा०
“द्रवत्वन्निरूपयति सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं
सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेति । द्वितीयं नैमित्तिकं पर-
माणवेवेति । जनपरमाणौ द्रवत्वं नित्यम् । अन्यत्र
पृथिवीपरमाणादौ जनद्वयगुणादौ च अनित्यम् ।
कुतचित्तेजसि कुतचित् पृथिव्याञ्च नैमित्तिकं द्रवत्वम् ।
तत्र को वा नैमित्तिकस्तदर्थयति नैमित्तिकमिति ।
वह्नीतिपदन्तो जोऽर्थकम् । तथा च तेजःसंयोगादग्नि-
योगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे
तेजसि दृढतज्जलप्रभृतिपृथिव्यां च वर्तते इत्यर्थः । द्रवत्वं
सन्द्ने हेतुरिति असमवायिकारणमित्यर्थः । संयच्छे
सक्तुकादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोद्ध-
व्यम्” सूक्ता० । तत् द्रवताप्यत्र स्त्री “न च न द्रवता
द्रवता परितो हिमहानकता न कता कचन” मट्टिः ।

द्रवद्रव्य न० द्रवतीति द्रवं कर्म० । १ दुग्धदध्याज्यतक्रासवजल
तैलादिषु रक्षैहिकमूलादिषु च ।

द्रवन्ती लि० द्रु-शब्द डीप् । १ द्रवयुक्तस्त्रियां सा च
२ स्ववन्त्यां नदरां ३ भूविषयपर्यायां च राजनि० ।

द्रवरस लि० द्रवयुक्तो रसो यस्याः । १ सार्द्ररसे रसाजायां
स्त्री राजनि० ।

द्रवस् उपभोगे कण्डा० पर० सेट् । द्रवस्यति व्यद्रवसीत् ।
द्रवाधार पु० इत० । १ द्रवद्रवस्थाधारे रचुलुके च शब्दार्थक०
द्रवाय लि० द्रु-आय । द्रुतिशीले सुम्भ० ।

द्रवि लि० द्रावयति अन्तर्भूतमर्थे द्रु-इत् । स्वर्णादिद्रावके
स्वर्णकारे “द्रविर्न द्रावयति दारु घञत्” ऋ० ६।३।५

द्रविड पु० स्वनामख्याते देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्मवि-
भागे १४ अ० नैर्ऋत्यासुक्तः “नैर्ऋत्यां दिशि देशाः” इत्यु-
पक्रमे “हेमगिरिसिन्धुकालकरैवतकसुराप्रवाहर द्रविडाः”
तेषां राजा सोऽभिजनोऽस्य वा अण् । द्राविड तद्देश-
न्दपे पितादिक्रमेण तत्त्ववासिनि च । वङ्गपु अण्यो लुक् ।
२ ब्राह्मणभेदे स च “आम्नाः कर्णाटकास्यैव गुर्जरा द्रवि-
डास्तथा । महाराष्ट्रा इति ख्याताः पञ्चैते द्रविडाः
सूताः” वागुरसंहिता । ३ स्वर्णायां ब्राह्मणक्षत्रियजाते
क्षत्रियभेदे यथाह मनुः “भक्तोभक्तश्च राजन्यात्
ब्राह्मणक्षत्रिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड
एव च” । जासदग्न्यभयेव क्षत्रियधर्मत्यागेन वृष-
लत्वं प्राप्ते तद्देशीये ४ क्षत्रिये च यथाह भा० शास्त्र० २८
अ० “ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जामदग्न्यभयार्दिताः ।
विविधगिरिदुर्गाणि स्तगाः सिंहादिता इव । तेषां
स्वविहितं कर्म तज्ज्ञात्वाचानुतिष्ठताम् । प्रजा वृषलतां
प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् । एवं ते द्रविडाभीराः
पुण्ड्राश्च शवरैः सह । वृषलत्वं परिगता व्युत्थानाव
क्षत्रधर्मिणः” ४ राशिणीभेदे स्त्री गौरा० डीप् ।

द्रविण न० द्रु-इत् । १ धने २ काञ्चने सेटि० । ३ बले ४ परा-
क्रमे च निघ० “द्रविणं परिभितमधिकव्यायिनं जन-
माकुलीकुरुते” उङ्ग० “जातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यार्थे
चैव शक्तिः” मनुः । “तेषां सदस्यभूविष्ठास्तु द्रविणराश-
यः” रघुः । ५ पृथुपुत्रपुत्रभेदे पु० येन्यस्तु वीर्यमहतामि-
त्युपक्रमे “पुत्रानुत्पादयामास पञ्चाक्षिष्मान् प्रशंसितान् ।
विजिताश्च पूर्यकेशं हर्षश्च द्रविणं वृकम्” भाग० ४।
२३।५ । तत्र बले “बलेः पुत्रो महावीर्यो वाणो द्रविण-
वत्तरः” हरिवं० १६।१ अ० पराक्रमे “बभूवुस्तत्तस्य पत्नौ
द्रविणवत्तरौ” भा० उद्यो० ११२ अ० । ५ वाङ्मते च
द्रविणपदशब्दे दृश्यम् । ६ कौञ्चीपक्ष्ये वर्षपुरुषभेदे
पु० “कौञ्चीपक्ष्यवर्षनदीना मस्याः प्रवित्तमसक-
सुपयुज्जानाः पुरुषर्षभद्रविणदेवक संज्ञाः” भाग०
५।२०।१६

द्रविणक पु० १ वसुसुताग्नेः पुत्रभेदे “अग्नेर्भायां वसोर्धायां

पुनो द्रविणकादयः” भाग० ६।१२ स्तो० द्रविण+कार्थ
क । २ द्रविणशब्दार्थे न० ।

द्रविणनाशक न० द्रविणं नाशयति नाशित्यु । शोभाञ्जने
शब्दरत्ना० तत्सेवने धननाशकत्वात्तस्य तथात्वम् अतः
सूतौ शोभाञ्जनभक्षणनिषेधोदष्टम् कएव ।

द्रविणप्रदं त्रि० द्रविणं प्रददाति प्र+दा-क । १ धनदायके
२ विष्णौ पु० । तस्य वाञ्छितप्रदत्वात् तथात्वम् “सुधन्वा
खण्डपरशुदांरुषो द्रविणप्रदः” विष्णुसं० वाञ्छितप्रदत्वेन
तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम् ।

द्रविणस् त्रि० द्रावणमिच्छति लालसायां क्यचि सुक् द्रवि-
णस्यति ततः सम्प० भावे किपि अतो लोपे कौ लुप्ते
न स्थानिवद्भवतीति यलोपः । धनेच्छायाम् “द्रविणोदा
द्रविणसः यावदृक्षासः” ऋ० १।५।७ भाष्ये च उक्ता
व्युत्पत्तिर्दिशिता । “द्रविणस्त्वल् इह सन्निन्दवः” ऋ०
६।८।१ “द्रविणस्त्वल् धनवन्तः” इति भाष्योक्तेः द्रवि-
णशब्दात् कर्मसाधनात् धनवचनात् महत् ।

द्रविणस्य त्रि० द्रविणमात्मनो लालसयेच्छति क्यचि सुक्
द्रविणस्य-उन् । लालसया धनकामिनि “द्रविणस्यर्द्रवि-
णस्यकानः” ऋ० १०।६।१६ “कन्दस्येव द्रुवरस्यद्रविणस्युः”
इत्यादिना पा० क्यचि निपातनम् । लोके तु द्रवि-
णोयुरित्येव ।

द्रविणोदम् त्रि० १ धनदातरि “द्रविणोदाः धनप्रदम्” ऋ० १।
५।७ “धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं
यास्त एव निर्वर्त्त । नि० ८।१ “द्रविणोदाः कस्माद्धनं
द्रविणसुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति वलं वा द्रविणं यदेने
नाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ।
द्रविणोदा द्रविणस” इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्व-
चनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रन्थे ऽवगन्तव्यः । द्रविणोदाः ।
“वुर्द्विभ्याभिनन्” उ० २।५।१ निष्ठादादादात्तो द्रविण
शब्दः । तद्दातोति द्रविणोदाः । “किप् चेति” पा०
किप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनश्रान्दसः सत्योत्वे । कद-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे
द्वितीयायाः स्थादेशः । अथ वा द्रविणमात्मन इच्छन्ति
द्रविणस्यन्ति । सुध स्थात्मनः क्यच । “सर्वप्रातिपदिके-
भ्यो लालसायां सुवक्तव्यः” कर्ति० क्यचि परतः
सुगागमः । द्रविणस्यतेः सम्प्रदादिवाङ्मात्रे किप् ।
अतो लोपः । “कौ लुप्ते न स्थानिवद्भवति” पा० इति
तस्य स्थानिवत्प्रतिषेधाद्यलोपः । एवं द्रविणस् शब्दो

धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां ददाति यद्येधनप्रदा-
नेनोपपत्तयतीत्यर्थे दसु उपपत्तये इत्यस्मादन्तर्भावितण्य-
थात् “किप् चेति” पा० किप् । एवं द्रविणोदःशब्दः
सकारान्तो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भव-
न्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते । अतो द्रवि-
णोदम् शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वे
तु व्यत्ययेन द्वितीया भवति । द्रविणस इत्यत्रापि-
वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे न उकारोपजन
श्रान्दसः । वाद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् ।
वर्तत्वविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् किप् ।
अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र द्रविणोदाशब्दोऽपि
तत्त्वार्थे । २ खग्नौ च “द्रविणं धनमित्युक्तं बलञ्च द्रविणं
सूतम् । ददाति तद्भवानेव द्रविणोदास्ततोभवान्”
वराहपु० ।

द्रवितु त्रि० द्रु-गतौ इत्तु । गतिशोले “शविटस्य द्रवितवः”
ऋ० ८।७।१४ । “रथमसूतस्य द्रवितुम्” ऋ० १०।११।६
द्रव्य न० द्रोर्विकारः द्रो रिति यत् “द्रव्यञ्च भव्ये” पा० निपा० ।
१ पिप्पले २ वित्ते ३ पृथिव्यादिषु नवसु । ४ विलेपने न०
५ भेषजे ६ द्रुमविकारे ७ तलसम्बन्धिनि च त्रि० सेदि० ।
८ जलनि ९ विनये न० हेम० । १० सदरे न० राजनि० ।
द्रव्यलक्षणमौलुक्यशब्दे १५८६ पु० उक्तां तद्दे दाश्च नव
“पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालोदिगात्मा इति
द्रव्याणि” कथा० सू० “इदानीमपवर्गभागितया सर्व
पदार्थान्प्रयतया च प्रथमोद्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं
विशेषोद्देशञ्च कुतन्नाह पृथिव्याप इति इतिकारोऽवधा-
रणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न न्यूनानि
वेत्यर्थः । ननु विभागवलादेव नूनाधिकमङ्गुलव्यवच्छेद-
सिद्धौ किमितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयाऽपि
स्त्वलसम्भवे विभागतात्पर्यं स्फोरणार्थतयैवेतिकारमभिधा-
नात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य कालैकान्तर्भावात् व्य-
कारस्य चाधिकत्वेनाशङ्कमानस्य भावत्वव्युत्पादनादेत-
दध्यवस्यम् । अस्मासकरस्यन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्श-
नाव” उप० ७। कैटके तु तस्य पञ्चविधतोक्ता यथा
“रसोगुणस्तथा वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च । पञ्चानां यः
स्वाहारस्तद्द्रव्यमिति कीर्त्तते” इति भिषग्वराः । प्रका-
रान्तरेण तु प्रपञ्चविधम् अत्यन्तकठिनकठिनार्द्रकोत्त्वद्रुवद्रु-
वभेदात् । द्रव्यभेदानां गुणवत्तावधिष्व वेदाकोक्ता यथा
“गुणस्तीनं भवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् । सासद्रयात् तथा

चूर्णं लभते हीनवीर्यताम् । हीनत्वं गुटिका लेहो लभते
वत्सरान् परम् । हीनाः स्युर्हतैलाद्याश्चतुर्मासाधिका-
स्तथा । हतैलाद्या इति योगविशेषणम् । चतुर्मासा-
धिकाः संवत्सरादुपरि चत्वारोमासा अधिका येषां
ते । “हतमवदात् परं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् । तदपि
षोडशमासाभ्यन्तरे पक्वतैलं गुणाधिकं बोद्धव्यम् । “ओ-
षधो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम्” । ओ-
षधो धान्यादयः । लघुपाकाः शीघ्रपाकाः “निर्वीर्याः
स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा घातवोरसाः” ।

सामान्यतो वैदृक्केऽभिनवानामेव गुणवत्ता हतादीनां
पक्वानामपि केषाञ्चित् गुणवत्ता उक्ता यथा “द्रव्याण्य-
भिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋते गुडहतचौद्र-
धान्यकृष्णा विडङ्गताः” रसादिमध्येऽपि द्रव्यस्यैव सुष्ठुते
प्रधानत्वमुक्तं यथा

“अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । केषिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्मा-
द्द्रव्यस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो
यथाऽऽमे फले ये रसादयो पक्वे न सन्ति । नित्यत्वाच्च
नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः
स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति ।
स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न
गच्छत्येवं शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रि-
यैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता
रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आ-
रम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्क्षुब्ध विपचेदित्ये-
वमादिषु न रसादिष्वारम्भः । शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे
हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गा-
ग्निसन्धौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षित-
त्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्य क्रमपेक्षन्ते यथा
तरुणे तरुणाः सम्पूर्णं सम्पूर्णं इति । एकदेशसाध्य-
त्वाच्च द्रव्याणामेकदेशतोऽपि व्याधयः साध्यन्ते यथा
महाद्वज्जीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु
क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति । नेत्याहुरन्ये
रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमोहि शास्त्रमुच्यते
शास्त्रे हि रसाधिक्यता यथा रसायन आहार इति
तस्मिन् प्राणाः । उपदेशाच्चोपदिश्यन्ते हि रसा यथा
मधुरास्त्वलवणा वातं शमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन

हानुमीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति । ऋषिवचनाच्च
ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिद्द्रव्यार्थं मधुरमाहरेदिति ।
तस्माद्द्रवाः प्रधानं रसेषु गुणमंज्ञा । रसलक्षणमन्यतो-
पदिश्यामः । नेत्याहुरन्ये । वीर्यं प्रधानमिति
कस्मात्तद्वशेनैव प्रधक्कर्म निष्पत्तेः । इहौषधकस्मात्तूष्णी-
धोभागोऽयमभागसंशोधनसंशमनसंश्रवणान्निदीपनप्रपी-
डनलेखनदं हणरसायनवाजीकरणश्वयशुकरणधिलयनद-
हनदारणदाहनप्राणवैविध्यप्रशमनानि वीर्यं प्राधान्या-
द्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाम्नीयोमी-
यत्वाज्जगतः । केचिद्विधमाहुरणं शीतं क्षिप्तं
रुचं विशदं पिच्छिलं मृदु तोषणं चेद्येतानि वी-
र्याणि स्ववर्णगुणोत्कर्षादसमभिभूयान्कर्म कुर्वन्ति यथा
तावन्महत्त्वमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्ण-
वीर्यत्वात् तथा कुलथः कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेह-
भावाच्च । मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्जयति शीतवीर्य-
त्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीत-
वीर्यत्वादस्तृप्तसामलकं लवणं सैन्धवञ्च । तिक्ता काक-
साची पित्तं वर्जयत्युष्णवीर्यत्वान्मधुरा मत्स्यप्रायः ।
कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्जयति स्निग्धवीर्यत्वात् । अम्लं
कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रुच्यवीर्यत्वान्मधुरं चौद्रञ्च ।
तदेतद्भिर्दर्शनमात्रमुक्तम् भवन्ति चात्र “ये रसा वात-
शमना भवन्ति यदि तेषु वै । रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न
ते हन्युः समीरणम् । ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि
तेषु वै । तैक्ष्ण्यै प्राणप्रलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ।
ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौर-
वशैत्यानि वलासं वर्जयन्ति ते” तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति ।
नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सस्यङ्-
मिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सस्यक्
विपकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्ताहुरन्ये
प्रतिरसं पाक इति । केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं
कटुकं चेति तैस्तु न सस्यक् भूतगुणादागमायास्त्वो वि-
पाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतासुपैत्यग्नेर्मन्द्-
त्वात् । अथैव लवणोऽन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा
हि विदग्धो लवणमुपैति मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैव
सर्वेषामिति केचिदाहुरेष्टान् चोपदिशन्ति यथा तावत्
चौरस्यालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालिव-
स्र्नादयः प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति
तदिति । केचिद्वदन्यबलवन्तो बलवतां वशमायान्ती-

ल्लेखनवस्थितिसत्त्वादिज्ञान एव । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्या-पञ्च गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्माद्विविध एव पाक इति । भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बु-पृथिवीगुणाः । निर्वर्त्यन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते । तेजोऽग्निजाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु त्व । निर्वर्त्यन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते । पृथक्त्व-दर्शनामेव वादिनां वादसंयतः । चतुर्णामपि सामर्थ्य-मिच्छन्त्यत्र विपक्षितः । तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चि-द्वीर्येण सेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा । पाको नास्ति विना वीर्याद्वीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् । जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यामेव जन्तुम् । अन्योऽन्यामेव जन्म यथा स्याद्देहेन्द्रियोः । योर्व्य-संज्ञा गुणा येषौ तेऽपि द्रव्यान्त्रयाः स्मृताः । रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः । द्रव्ये द्रव्याणि यस्याहि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो श्रेष्ठं शेषा भावास्तदाश्रयाः । समीपस्थान्यचिन्त्यानि प्रसि-द्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि नैवजानि विचक्षन्ते । प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौप्रधीहेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन । सहस्रेणापि हेतुनां नाम्बुधादिर्विरेचयेत् । तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमा-नागमेन तु हेतुषु । “वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वान् प्रवृ-ज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन व्यवस्थितः” हरिणा परिभाषिते ११वस्तुपदार्थे च । “सार्थो द्रव्यश्च लिङ्गसंख्या कर्मादिरेव च” हरिः लिङ्गसंख्यान-व्यवस्थेन सत्त्वरूपतया च तस्य तथात्वम् । “क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः । व्यसत्त्वभूतता तस्या इयमेवावधार्यताम्” हरिः । क्रियानाधारकार-कत्वेन युज्यते इत्यर्थः । तेन लिङ्गसंख्याकारकत्वमुच्यते सत्त्वत्वमेव ब्रह्मत्वम् । “कदमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रका-शते” इति भाव्यम् । द्रव्यविशेषहस्तादौ उच्छिद्यदोषादि-गुणभेद उक्तः कूर्मपुराणे “उच्चावचाक्षपानेषु द्रव्यहस्तो मधे-सरः । भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् । तेजसं वै समादाय यद्युच्छिद्यो भवेद्द्विजः । भूमौ निः-क्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् । बद्रद्रव्यं करो-

धत्वा भवेदुच्छेषान्वितः । आनिधयेतरद्द्रव्यमाचानः शुचितामायात् । वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् न तत्सृष्टा-चमेदिह । अरग्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि । कृत्वा मूलपुरीषं वा दुष्टहस्तो न दुष्यति । द्रव्यक त्रिं द्रव्यं हरति वहति आवहति वा द्रव्य+कन् । १ द्रव्यहारके २ तद्वाहके ३ द्रव्यावाहके च । द्रव्यकल्लं पुं० “द्रव्यकल्लः पञ्चधा स्यात् कल्लं चूर्णं रस-स्तथा । तैलमटिः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं मित्रे ! वैद्य-कोक्ते कल्लादिपञ्चके । द्रव्यगण पुं० इतः । सुष्ठुतोक्ते औषधिविशेषाणां सम्प्रतिशन्निधानां गणभेदे ते च तत्र दर्शिता यथा “द्रव्यसंज्ञणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः अथातः समासेन सम्प्रतिशद्द्रव्यगणा भवन्ति । तद्यथा । विदारीगन्धा विदारी सहदेवा विन्धदेवा श्वदेवा पृथक्-पथीं यतावरी सारिवा क्षणसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहाहृहृत्यौ पुनर्नवैरहो हंसपदी हृषिकाल्पभी चेति । “विदारीगन्धादिरयं गणः पिप्पला-निचापहः । शोषगुल्माकुसुमदोहं श्वासकासविनाशनः । आरग्वधमदनगोपधोगुटाकुटजपाठाकण्टकीपाटलाभू-न्द्रयवसम्प्रपथं निम्बगुरुष्टकदासीगुरुष्टकगुहूचीचितक-शाङ्गुष्ठाकरझडयपटोलकिराततिलकानि सुषवी चेति । आरग्वधादिरित्येष गणः क्लेशविषापहः । मेहकुष्ठज्व-रयमीकण्डूभो मण्यशोधनः २ । वरुणात्तगन्धियुत-कांरीमेघशृङ्गीपूतीकनक्तमालमोरटाग्निमन्वसैरीयकहय-विन्धीवसुकवसिरचितकशतावरीविलाजशृङ्गीदभां हृह-तीहयश्चेति । वरुणादिगणोद्घोष कफमेदोनिवारणः । विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविदधीनं । वीरत-रुसहचरहयदर्भहृजादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्लमैदकाम्नि-मन्वमोरटावसुकवसिरभक्तुकुरुष्टकेन्द्रीवरकपोतयक्षाः श्वदेवा चेति । वीरतवांदिरित्येष गणो वातविकारहृत् । अश्लरीशर्कराभूतकक्षाधातरुजापहः ४ । साक्षसारा-जकर्णसदिरकदरकालस्त्रकसुकभूजमेघशृङ्गीतिनिशच-न्दनशिंशपाशिरोषासनधवाजु नतालयाकनक्रमाक्षपूतीका-शकपांशुहृषि काशीयकश्चेति । साक्षसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः । मेहपाण्डुशयहरः कफमेदो-विशेषणः ५ । रोधसावररोधपलाशकुटसटाशोकफली-कटफलैलवालुकसल्लकीजिङ्गीकदम्बसाक्षाः कदली-चेति । एष रोधादिरित्युक्तो भेदः कफहरो गणः ।

योनिदोषहरः सस्त्री व्रगवो विषविनाशनः६। अकार्लकं-
रज्ज्वयनागदनीमयूरकभागीरास्तेन्द्रुषीलुङ्गेतामहा-
श्चेतादृशिकाल्यलवणास्तापसवृक्षेति। अकार्लिको गणो
होष कफमेदोविषापहः। कर्मिकप्रमसनो विशेषादु-
ग्रन्थशोधनः७। सुरसाश्चेतसुरसाफण्डकजकार्जकभूस्तृण-
सुगन्धकसुखकालमाकासमहं चवकखरपुष्पाविष्टकट-
फलसुरसीनिर्गुण्डोक्तलाहलोचोन्दुरकार्णिकाफङ्गीप्राची-
बलाकाकमायो विषसृष्टिकश्चेति। सुरसादिगणो होष
कफहृत् कनिष्ठदनः। प्रतिश्यायारविश्यासकासन्नो व्रण-
शोधनः८। सुष्ककपलाशवचिचकमदनवृक्षगिण्डयावज्ज-
वास्त्रिफला चेति। सुष्कादिगणो होष मेदोघ्नः
शुकदोषहृत्। मेहार्शःपाण्डुरोगघ्नः शर्कराश्रुतिना-
शनः९। पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकष्टकवेरनरिचह-
क्तिपिप्पलीहरेणु कैलाजमोदन्द्रयवपाठाजीरकमर्षमहा-
निम्बफलहृद्भागीमधुरसातिविषावचाविष्टकानि कटु-
रोहिणी चेति। पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्याया-
निहारवीः निहन्त्यादीपनो गुल्ममूलमन्त्रासपाचनः१०।
पलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पलनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका-
व्यघ्नमखशुक्तिचण्डास्थोण्येवकन्नीयेष्टकचोचचोरकबालक-
गुग्गुलुसर्जरसतुल्यकुन्दुकागुग्गुलुकोशीरभद्रदारु-
हृन्मानि पुष्पागकेशरश्चेति। एलादिको वातकफौ निह-
न्यादिषमेव च। वर्णप्रसादनः कण्डू पिष्टकाकोठनाशनः११।
वचासुक्ष्मातिविषाभवाभद्रदारुणि नागकेशरश्चेति १२।
हरिद्रादारुहरिद्राकनशीकुटजवोजानि मधुकश्चेति१३।
गतो वचाहरिद्रादो गणौ स्तन्यविशोधनौ। आमातीसा-
रशनौ विशेषादोषपाचनौ १२।१३। श्यामाजहाश्यामा-
तवहनीशङ्खनीतिलककम्पितकरव्यकक्रसकपलत्रेणीगवा-
क्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्रलाक्षगलान्नीसुधाः सुव-
र्णक्षीरी चेति। उक्तः श्यामादिरत्येष गणो गुल्म-
विषापहः। आनाहोदरविहमेदो तथोदावर्तनाशनः१४।
वृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकश्चेति। पाच-
नीयो वृहत्यादिगणः पित्तानिहापहः। कफारोचक-
हृत्ताम्रमूलकच्छरजापहः१५। पटोलचन्दनकुचन्दनमूवी-
गुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति। पटोलादिगणः
पित्तकफारोचकनाशनः। ज्वरोपशमनो व्रण्यच्छर्दिक-
गुडुविषापहः१६। काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्मभकसह-
पणोभाषपणोमेदामहामेदाच्छिद्रहृत्कटुहृत्तगाची-
रोपशमप्रपौण्डरीकजिह्विकुण्डोकाजीवन्त्यो मधुकश्चेति।

काकोल्यादिरयं पित्तघ्नोऽपि तानिहनाशनः। जीवन्तो
हं हयो वृष्यः स्तन्यघ्नो व्रणरक्षया१७। ज्वरकर्मवर्णशला-
जतकाशीसद्वयहृद्गुनि तृत्यकश्चेति। ज्वरकादिः कफ
हन्ति गणो मेदोविशोधनः। अश्वरीशर्करासूत्राश्र-
गुल्मप्रणाशनः१८। सारिवाषेधुकचन्दनकुचन्दनपद्मक-
काशरीफलमधुकपुष्पागुशीरश्चेति। सारिवादिः पिपा-
साम्नो रक्तपित्तहरो गणः। पित्तज्वरप्रमसनो विशे-
प्राहाहनाशनः१९। अज्जनरसाज्जननागपुष्पप्रियङ्गुनीलो-
त्पलनलदनलिनकेशराणि मधुकश्चेति। अज्जनादिगणो
होष रक्तपित्तनिवर्हणः। विषोपशमनो दाहं निह-
न्याभ्यन्तरं तथा२०। पल्लकादाद्याकटफलदाहपराजा-
दनसतकफलशाकफलानि त्रिफला चेति। पल्लकादि-
रित्येष गणोऽनिलविनाशनः। मूलदोषहरो हृद्यः
पिपासाम्नो रुचिप्रदः२१। प्रियङ्गुसमफ्राधातकीपुष्पागर-
क्तचन्दनकुचन्दनमोषरसरसाज्जनकुम्भीकसोमोऽज्जनपद्म-
केशरयोजनवङ्गो दीर्घमूला चेति २२। अम्वहाधातकी-
कुसुमसमफ्राकहृत्समधुकविल्वपेशिकारोप्रसावररोप्रपलाश-
नन्दोद्वक्षपद्मकेशराणि चेति २३। गणौ प्रियङ्गुमृषादो
पकातीधारनाशनौ। सन्धानीयौ हितौ पिप्पे व्रणा-
नाञ्चापि रौपयौ२४।२५। न्ययोधोऽसुखराश्रत्यज्जनमधुक-
कपीतनककुम्भासकोशाचचोरकपलजम्बूद्वयपिपलासमधुक-
रोहिणीवङ्गुलकदम्बवद्रीतिन्दुकोसल्लकीरोप्रसावररोप्र-
भक्तातकपलाशा नन्दीवृक्षश्चेति। न्ययोधादिगणो व्रण्यः
संघाही भग्नसाधकः। रक्तपित्तहरो दाहमे दोघ्नो
योनिदोषहृत्२४। गुडूचीनिम्बकुस्तुम्बुरुचन्दनानि पद्म-
कश्चेति। एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः।
हृत्तासारोचकपणोपिपासादाहनाशनः २५। उत्पल-
रक्तोत्पलकुसुमदसौगन्धिकुवलयपुष्करिकाणि मधुकश्चेति।
उत्पलारिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः। पिपासाविष-
हृदोगच्छर्दिमूच्छीहरो गणः२६। सुप्ताहरिद्रादारुहरि-
द्राहरीतक्यामलकविभीतककुष्ठहृत्तवीवचापाठाकटुरोहि-
णीशार्ङ्गपातिविषादाविडीभक्तातकानि क्षितकश्चेति।
एष सुप्तादिको नास्त्रा गणः स्नेहनिषूदनः। योनि-
दोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा२७। हरितक्यामल-
कविभीतकानि त्रिफला। त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठ-
विनाशिनी। चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशिनी२८।
पिप्पलीमरिचष्टकवेराणि त्रिकटुबम्। तत्रैष कफ-
मेदोघ्न मेहकुष्ठत्वगासयान्। निहन्त्यादीपनं गुल्म-

पीनशान्यस्ततामपि २६। व्यामलकीहरीतकीपिप्लवचि-
तकश्चेति। व्यामलक्यादिरित्येष गणः सर्वस्वरूपहः।
चक्षुषो दीपनो दृष्यः कफारोचकनाशनः २०। तपुसीसता-
स्वरजतकृष्णलोहसुवर्णानि सोहमलश्चेति। गणस्त-
पादिरित्येष गरुडमिहुरः परः। पिपासाविषहृदोग-
पायकुमेहहरकथा २१। लाकारेवतकुटजाऽश्वमारकट-
फलहरिद्राहयनिस्वसप्तच्छदमालत्यस्त्रायभाणा चेति।
कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः। कुडकिमि-
हरश्चैव दुष्टप्रणविशोधनः २२। पञ्च पञ्चमूलान्यत ऊर्ध्वं
वक्ष्यामः। तत्र त्रिकण्टकहृतीहयपृथक्पण्यौ विदा-
रीगन्धा चेति कनीयः २३। कषायतिक्तमधुरं कनीयः
पञ्चमूलकम्। वातघ्नं पित्तशमनं हृहृणं बलवर्धनम् २४।
वित्वाग्निमन्वदुष्टकपाटलाकाश्लयश्चेति मधु २५। “स
तिक्तं कफघातघ्नं पाके लज्वाग्निदीपनम्। मधुरातुरस-
श्चैव पञ्चमूलं मधुत् सृष्टम् २६। अनयोर्दशमूलसृष्ट्यते।
“गन्धः स्वासहरोक्षोष कफपित्तानिलापहः। व्यामल-
पाचनश्चैव सर्वस्वरविनाशनः २७। विदारीसारिवारजनी-
गुडूच्योऽजश्चक्री चेति वल्लीसंघः २८। करमर्दत्रिकण्टकश्चै-
रीयकशतावरीमृत्प्रनक्ष्य इति कण्टकसंघः २९। रक्तपि-
हरो ह्येतौ शोफलयविनाशनौ। सर्वमेहहरौ चैव शुक्र-
दोषविनाशनौ ३०। ३१। कुशकाशानन्ददर्भकाण्डे कुका इति
तृणसंघः ३२। मूलदोषविकारश्च रक्तपित्तं तथैव च।
अन्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत्। एषां वा-
तहरावाद्यावन्यः पित्तविनाशनः। पञ्चकौ स्नेहशमना-
वितरी परिकीर्तितौ ३३। त्रिष्टुतादिकमन्यलोपदेव्यामः।
“समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषामन्तु विस्तरम्। चिकित्-
सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलावलम्। एभिर्लेपान्
कषायश्च तैलं सर्पीषि पानकान्। प्रविभज्य यथान्यायं
कुर्वीत सतिमान् भिषक्। धूमवर्षानिलकोदेः सर्वस्व-
भिद्रुते। याहयित्वा गृहे न्यस्योद्दिधिनौषधसंग्रहम्।
समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिज्जान् प्रयोजयेत्। पृथङ्-
मिश्रान् समस्तान्वा गणं वा व्यस्तसंहतम्”।

द्रव्यगुण पु० द्रव्यस्य गुणः प्रतिपादयतया खल। द्रव्याणां
ज्ञापके यन्मभेदे यथा भावप्र० द्रव्याणां गुणज्ञापक-
भाग इत्यादि।

द्रव्यपति पु० द्रव्यभेदानां पतिः। वृ० सं० ४१ अ० उक्ते
द्रव्यभेदानां सहायतादिप्रयोजके पत्यौ जेषादिराशौ
अथा “ये जेषां द्रव्याणामधिपतयो राशयः संहृदिहाः।

सनिभिः शुभाशुभार्थं तानागततः प्रवक्ष्यामि। वस्त्रा-
विकृतपानां सहरगोधूमराजकयवानाम्। स्यलसम्भ-
वौषधीनां कनकस्य च कीर्तितो जेषः। गवि वस्त्रकुसु-
मगोधूमशालिवर्महृषसुरभितनयाः स्त्रुः। सिधुनेऽपि
धान्यशारदवल्लीशालूककर्पावाः। कर्कषि कोट्टकद-
लीद्वौफलकन्दपत्रचोचानि। सिंहे तुमघान्यराः
सिंहादीनां त्वचः सगुडाः। वधेऽतस्तीकलायाः कुल-
त्यगोधूमसृष्टनिष्पावाः। सप्तमराशौ भाषा गोधूमाः
सर्षपाः सयवाः। अष्टमराशाविष्णुः सैक्यं शोहान्य-
जाविकं चापि। नवमे तु तगरवण्याम्बरास्तत्रि-
धान्यमूलानि। मकरे तदगुल्मादां सैक्यं सुसुवर्षकण्य-
शोहानि। कुम्भे सखिजलफलकुसुमरत्नचित्ताणि ह-
पाणि। मीने कपालसम्भरतान्यम्बूज्वानि वज्राणि।
स्नेहास नैकरूपा व्याख्याता सत्सृजातं च। राशे-
तुर्दशार्थाय सप्तनवपञ्चमस्थितो जीवः। ह्येकादशदशप-
ञ्चाष्टमेषु शशिजश्च वृद्धिकरः। षट्सप्तमगो हानिं
वृद्धिं शुक्रः करोति शेषेषु। उपचयसंस्थाः क्रूराः
शुभदाः शेषेषु हानिकराः। राशेर्यस्य क्रूराः पीडास्या-
नेषु संस्थिता बलिनः। तत्प्रोक्तद्रव्याणां सहायता दु-
र्लभत्वं च। इत्यस्याने सौम्या बलिनो येषां भवन्ति
राशीनाम्। तद्द्रव्याणां वृद्धिः सामार्थ्यमदुर्लभत्वं च।
नोत्तरपीडायासपि राशिर्वलिभिः शुभमप्यर्हैः।
पीडा न करोति तथा क्रूरैरेवं विपर्ययः”।

द्रव्यमय त्रि० द्रव्य+प्राप्त्युर्थे मयट्। साधनतया द्रव्यपचुरे
यज्ञे द्रव्यसाधनके यज्ञादौ “द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा ज्ञान-
यज्ञास्तथापरे। आध्यायज्ञानयज्ञाश्च इत्युपक्रमे “त्रे-
यान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप।। सर्वक-
र्माखिलं पार्थ। ज्ञाने परिसमाप्यते” गीता।

द्रव्यविशेष पु० सृष्टतोक्ते धर्मविशेषेण द्रव्याणां पार्थिव-
त्वादिविशेषे यथा।

“कषातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां ससृदायाद्द्रव्याभिनिर्हृत्ति-
रुक्तैस्त्वनिष्पन्नको भवतीदं पार्थिवमिदमाग्नमिदं
तैम्वरमिदं वायव्यमिदमाकाशमिति। तत्र स्थूलसा-
रसान्द्रमन्दस्फिरस्वरपुरुकठिनगन्धवस्त्रलसीमत्कषायं प्रा-
यशो मधुरभित्तिपार्थिवं तत् स्पर्शं बलसङ्कातोपचयकरं
विशेषतस्साधोगतिस्त्वभावमिति। शीतस्निग्धमृदु-
गुरुषरसाद्भृदुषिच्छिरस्ववस्त्रलसीमत्कषायाण्डलवर्णं स-

धुररसमायमायं तत् स्नेहनप्रज्ञादनक्तेदनवन्वनविध्य-
न्दनकरमिति । उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरुक्षरलघुविशदं रूप-
गुणवज्जलमीषदृक्त्ववयं कटुकरसमायं विशेषतश्चोर्ध्व-
गतिस्त्रभावमिति तैजसं तद्दहनपचनधारयतापनप्रका-
शनप्रभावार्थकरमिति । सूक्ष्मरुक्षरशिशिरलघुविशदं
स्पर्शवज्जलमीषत्तिक्तं विशेषतः कषायमिति वायवीयं
तद्देशद्रव्यावग्लपनविरुक्षणविचारणकरमिति । सूक्ष्म-
रुक्षमृदुव्यशयिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दवज्जलमाकाशीयं
तन्मादवशौघिष्यंलाघवकरमिति ।

द्रव्यशुद्धि स्त्री इतः । द्रव्याणां प्रचालनादिना मलादरेपन-
यने । द्रव्यविशेषस्य शुद्धिभेदा १७६ पृष्ठादौ द्रव्याः
“प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च” मनुः

द्रष्टव्य लि० दृश-तव्य । साक्षात्कर्तव्ये “आत्मा वा चरे द्र-
ष्टव्यः श्रोतव्यो मनव्यो निदिध्यासितव्यः” इ० उ० ।

द्रष्टृ लि० दृश-तच् । १ दर्शके २ साक्षात्कारके ३ प्रकाशके च
“नान्योतोऽस्ति द्रष्टा” श्रुतिः “द्रष्टारोव्यवहाराणां सा-
क्षिणश्च तेषां हि” याज्ञ० । “दृश्यद्रष्टृसंयोगो हेय-
हेतुः” योगसू० “चक्षुर्जन्यमनोवृत्तिश्चिद्युक्ता रूपमा-
सिका । दृष्टिरित्युच्यते द्रष्टा दृष्टिकर्त्तेति चोच्यते शब्दा-
र्थचि० धृतवाक्यम् ।

सांख्यमते यथा पुरुषस्य द्रष्टृत्वं तथा सां० सू० निरूपयति

यथा ‘द्रष्टृत्वाद्रात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम्’ द्रष्टृ-
त्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं सङ्ख्ययित्वं चात्मनः
पुरुषस्य, दर्शनादिदृष्टौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः ।
अनु द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानात्
पुरुषस्याविकारिणोऽपि घटतां वक्तृत्वादिकं क्रियामात्रं
तत्कथं कूटस्थस्य घटतामिति चेन्न अयस्कान्तवत् सा-
क्षिध्यामात्रेण दर्शनादिवृत्तिकर्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादि-
शब्दार्थत्वात् । यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्रिय-
माणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवत्याज्ञाभावेन प्रे-
रकत्वात् तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुरादृक्खिलकरणै-
र्द्रष्टा वक्ता सङ्ख्ययिता चेत्येवमादिर्भवति संयोगा-
ख्यसाक्षिध्यामात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वादयस्कान्तसिद्धिर्भवति ।
कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं करणत्वं क्रिया-
हेतुव्यापारवत्त्वं तत्साधकतत्त्वं वा कुठारादिवत् । यत्
तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निविध्यते तदनु-
कूलवृत्तिमत्त्वं तत्तत्क्रियावत्त्वं वा । तथा चोक्तम्
“अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । निरि-

च्छ्रव्यादकर्त्तासौ कर्त्ता सच्चिदिमात्रतः” इति अतएव
कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तेरात्मस्वरूपतया द्रष्टृत्ववक्तृत्वा-
दिकमात्मनो नित्यमिति श्रूयते । “न द्रष्टुर्द्रष्टेर्विपरि-
लोपो विदुते न श्रोतुः श्रोतेर्विपरिलोपो विदुत इत्या-
दिनेति” । ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादिदृष्टीनामेव क-
रणत्वसक्तमत्र कथमिन्द्रियस्योच्यत इति चेन्न अत्र
दर्शनादिरूपासु चक्षुरादिद्वारकमुद्दिष्टचित्तिष्वेवेन्द्रियाणां
करणत्ववचनात् । तत्र पुरुषनिष्ठे बोधाख्यफले दृष्टीनां
करणत्वस्योक्तत्वादिति” प्र० भाष्यम् ।

सां० कां० तत्त्वकौमुदप्रोक्तथैव व्यवस्थापितं यथा
“तस्माच्च विपर्ययात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं
साध्यस्वप्नं द्रष्टृत्वमर्थिभावश्च” “तत्र चेतनत्वेन अवि-
प्रयत्नेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनोहि द्रष्टा
भवति नाचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै
प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्थिप्रत्य-
र्थिनो विनादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि
स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी ।
न चाचेतनोविषयो वा शक्योविषयं दर्शयितुमिति चैत-
न्यादविषयस्याच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति
तत्कौ० न्यायमते च दर्शनादिज्ञानाश्रयत्वादात्मनोद्रष्टृत्वं
सुव्यक्तमिति भेदः ।

द्रष्टृ पु० दृढ+पृष्ठो० । अगाधजले दृढे हेमच० ।

द्रष्टृत् लि० दृ-ह-शब्दे वेदे निपा० । दृढीकुर्वति । “हपत्
शोभं पाहि दृष्टादिन्द्र !” अ० २।११।१५ “हृष्टात् दृ-हते
रिदं रूपं दृढीकुर्वत्” भा० ।

द्रा स्वप्ने पलायने अदा० अक० अनिट् । द्राति अदासीत् ।
ददौ पलायनं वज्जलायासेन गतिः तत्र सक० “मतयो-
दक्ष दद्रुः” अ० १।६२।११ द्रापयति “एष वै तं द्रापयति
यं द्रिद्रापयिषति” शत० ब्रा० ६।१।१२४। अप+अप-
सरणे “अप द्राक्षवीरहः” अथ० ६।१४।१ “आप द्रा-
न्वरातयः” इ० १२६।१

नि+मेध्यानाङीसंयोगरूपनिद्रायाम् अक० । “तदा निद्र-

द्रावुपपत्तत्वं खगः” नैष० ।

प्र+प्रकषेण पलायने प्रद्राणः

द्राक् अव्य० द्रा-वा० क् । द्रुते शीघ्रे अटितीत्यर्थे अमरः
“द्राक्यं पाकपात्रघट्टमिन्द्रियादि” वीर० “अनस्य
द्राग्विद्युक्तता” कामन्द० “साक्षात्कृति कतिषु निरक्षा-
नन्दमिन्द्रादिषु द्राक्” जैष० ६४० ।

द्राच काङ्क्षायां भा० पर० सक० सेट् इदित् । द्राक्षति अद्रा-
क्षीत् । दद्राक्ष दद्राक्षतः ।

द्राक्षा स्त्री द्राक्षि-स वा० नञोपः । सहीकायां गोक्षन्यां
(किसमिष) अमरः । “द्राक्षा पक्षा सरा शीता चतुष्पा
वृद्धिणी गुरुः । स्वादुपाकरसा खर्या त्वरा कृष्टमल-
विट् । कोष्ठमारुतकट्ट उष्वा कफपुष्टिचिप्रदा । हन्ति
तण्णाज्वरश्वासवातवातासकामलान् । कच्छाक्षपित्तसम्भो-
हदाहशोषमदाहयान् । कामा सात्यगुणा गुर्वी सै-
वास्ता रक्तपित्तकृत् । उष्वा-स्यादु गोक्षनी द्राक्षा गुर्वी
च कफपित्तकृत् । अवीजान्द्या खल्यतरा गोक्षनीघटशी
गुणैः । द्राक्षा पर्वतजा लक्ष्मी साऽस्ता श्लेष्मास्तपित्तकृत् ।
द्राक्षा पर्वतजा यादृक् तादृशी करमर्दिका” इति भावप्र०
तस्याः फलम् अण् हरीत० लुप् । तत्फलंऽपि स्त्री ।
“द्राक्षे ! द्रक्ष्यन्ति के त्वामस्मत् ! स्मृतमसि” गीतगो०
“आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु” रघुः “पुत्रा-
गतालीवङ्गलं द्राक्षारसघनं कचिन्” हरिवं० ११४ अ०
अप्राण्यषण्णतात् परस्य द्राक्षाशब्दस्य तत्पुरुषे चूर्णा०
आद्युदात्तता । प्रत्ययश्चे परे मालादिवात् पूर्वपदमाद्यु-
दात्तम् द्राक्षाप्रत्ययः । यवा०मतोर्मस्य न वः । द्राक्षामान्
द्राक्षाष्टत न० द्राक्षामिअणेन पक्तं घृतम् । “पुराणसर्पिषः
प्रस्थो द्राक्षाहं प्रस्थसाधितः । कामलागुल्मपाण्डुर्तिज्व-
रमेहोदरापहः” चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

द्राखु शीषणे सक० अलमर्थे अक०भा०पर० सेट् । द्राक्षति
अद्राखीत् । अदित् णिचि चङि अद्राखत् त । दद्राख
अयं वधेऽपि ।

द्राघ आयासे शक्तौ भ्रमे च भा०पर० अक० सेट् । द्रावति
अद्राघीत् । अदित् णिचि चङि अद्राघत् त । दद्राघ
केचित् अख्य इदित्प्रमयीष्मन्ति द्राक्षति अद्राक्षीत् ।

द्राघि नामधातुः दीर्घीकरणे दीर्घं करोति दीर्घ+कृतौ णिच्-
द्राघादेशः सक० लभ० सेट् । द्राघयति ते अदिद्राघत्
त । “द्राघयन्ति हि मे शोकं अर्थमाणागुणाक्षव” भट्टिः
द्राघिमन् पु० दीर्घस्य भावः इमनिच् द्राघादेशः । दीर्घत्वे
“वासांसि च दाघिमवन्त्युद्रुहः” भट्टिः “वर्षिमा च मे
द्राघिमा च मे” यजु० १८।४

द्राघिष्ठ लि० अतिशयेन दीर्घः इवन् द्राघादेशः । अतिदीर्घे
रियन् द्राघीयस् तत्कार्ये लि० स्त्रियां ङीप् ।

द्राघमन् पु० द्राघिमन्+वेदे प्रभो० इकारस्याकारः । दीर्घत्वे
“दीर्घं द्राघस्ता सुरभि मूरखे” ऋ० १०।७०।४ ततोया-

स्थाने वाच् अनोऽङ्गोमे रूपसिद्धिः द्राघस्ता द्राघिस्ता
इत्यर्थः ।

द्राड विभेदे भा०आ० सक०सेट् । द्राडते अद्राडिष्ट । दद्राडे
द्राण लि० द्रा-कर्त्तरि क्त तस्य नः । १४ प्र० २ पलायिते च ।
भावे क्त । १४ प्र० पलायने च न० अमरः ।

द्राप पु० द्रा-णिच्-एक् अच् । १ पङ्के २ आकाशे ३ कप-
दिनि ४ मूर्खे च शब्दकल्पतरुः ।

द्रापि लि० द्रापयति कुक्षितां गतिं प्रापयति पापिनम्
द्रा-णिच् एक् इन् । कुक्षितगतिप्रापके रुद्रे “द्रापे !
अभ्यसन्तते ! दरिद्र ! नीचलोहित !” यजु० १६।४७।
२ कवचे च “विद्रुद्रापिं हिरण्ययं वरुणो वक्त निर्णि-
जम्” ऋ० १।२५।१२ “द्रापिं कवचम्” भा०

द्रामिल पु० द्रमिलो देशोऽभिजनोऽस्य अण् । १ चाणक्ये हेमच०
२ पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि लि० वङ्गत्वे अणो लुक् ।
द्रमिलाः । [तामे च ।

द्राव पु० द्रु-गतौ क्षुतौ भावे घञ् । १ गतौ २ द्रवणे ३ क्षु-
दावक पु० द्रवति चन्द्रकरसम्पकात् द्रु-एव लु । १ चन्द्रकाल
मणौ २ विदग्धे ३ मोक्षके च मेदि०। ४ मिङ्गे जारे शब्द-
मात्रा । द्रावयति द्रु-णिच् एव लु । ५ द्रवकारके ६ हृद-
यग्राहिणि लि० धरणिः । ७ रसभेदे टङ्गने पु० शब्द-
मात्रा । दन्ताढ्यां स्त्री टापि अत इत्सम् शब्दरत्ना०
८ स्त्रीहाद्यौषधभेदे पु० । ९ शिकण्यके न० राजनि०।

द्रावककन्द पु० द्रावकः कन्दोऽस्य । तैलकन्दे राजनि० ।

द्रावकर न० द्रावं द्रवं करोति अर्णादिकं स्वसम्पर्केण
ज-ताच्छीत्ये ट । अतटङ्गने राजनि० अण् । द्रावकार
द्रवकारके लि०।

द्रावण न० द्रावयति जलमलं स्वसंयोगात् द्रु-णिच् युच् ।
१ क्षतकफले (निर्मात्य) रत्नमात्रा । २ पलायनकारके
लि० । “लौकोक्यद्रावणं क्रूरं दुराचारं महाबलम्”
(रावणम्) हरिवं० ४ अ० ।

द्रावयित्वा लि० द्रु-णिच्-इत् लुक् लुकरणेनैवेष्टिरूपसिद्धौ
इत् लुक्करणं वा० अन्धोभ्यापि इत् लुक् भवतीति स्थापितम् ।
द्रावणशीले “स्वयंस्वेव रश्मयो द्रावयितवः” ऋ० ६।
६६६।

द्राविड लि० द्रविडोदेशोऽभिजनोऽस्य अण् । पितादिक्रमेण
द्रविडदेशवासिनि । वङ्गुष अणो लुक् । द्रविडाः कश्चिदापि
न लुक् । “कक्षांटाखैव तैलका गुर्जरा राजवाणिनः ।
आन्तास द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः” खान्द० पु० ।

द्राविडक न० द्रविडे भयः अण् संज्ञार्थं कन् । श्रिङ्खलवणे
(जियतपणी) ख्याते श्वेचसुखके पु० अमरः ।

द्राविडभूतिक पु० द्राविडी भूतिरुत्पत्तिर्यस्य कप् । विङ्-
लवणे शब्दरत्ना० ।

द्राविडी स्त्री इविडे भवा अण् डीप् । हलायां राजनि०
द्राह जागरे आ० आत्त० अण० सेट् । द्राहते अद्राहद्
दद्राहे अद्रिद् णिच् चङि अद्राहत् त ।

द्राघायण पु० इहसर्वेर्गोत्पापत्वं युवा वङ् यूनि फक् ।
सामगानां कल्पसूत्रकारके ऋषिभेदे ।

द्रु गतौ आ० पर० सक० अनिट् । द्रुवति स्त्रार्थे चङ् अड-
द्रवत् । अचि चङि लु अदि(ड)द्रवत् त । द्रुवे ।
गतिश्चेद् संयोगात्तुल्यव्यापारः द्रवद्रव्याणां दूरप्रसरण-
रूपं स्यन्दनं च “द्रवत्वात् स्यन्दनम्” कथा० सूत्रम्
“स्यन्दनं द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते । तथा हि
यतितानानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन सङ्घ-
जलस्रोतोयज्ज्वायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरप्रसरणं तत्
द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते शुक्त्वाच्चिन्नित्तकारणाद-
प्यस्य समवायिकारणेषु उप० छत्तिः णिचः सनि दि(ड)-
द्रावयिषति । तत्र गतौ “सङ्घर्षमेवाभिमुखं द्रवन्ति”
गीता “ततः किरीटी सहस्रा पाञ्चाङ्गान् समरेऽद्रवत्”
भा० आ० ५४ ७८ श्लो० “तं द्रुवावाहिना कपिः” भट्टिः

द्रु अतुताये आ० पर० सक० अनिट् । द्रुणोति अद्रौषीत् ।
वच च “स मन्त्रसात् अकारारोन् द्रुवाव च कृतानवत्”
भट्टिः ।

द्रु पु० द्रवत्वात् द्रु-वा० लु । इहो शशाङ्कावाञ्च । शगतौ
स्त्री । “अदादीताय षड्भागं द्रुमांलमधुसर्पिषाम्” मनुः
द्रुचयः । इहोविकारे न० “द्रुच इङ्गूतिमूदिम” ऋ० १।
१६।१। “द्रुणो कुमविकारस्य” भा० विकारे प्रकृति-
शब्दः ततश्च तलस्यः तच्छब्द इति च तत्र न्यायोक्तिः ।
५ इवयुक्ते लि० । “द्रुणा लघस्यमासदत्” ऋ० ८।१।२
“द्रुणा द्रोणकलसेन” भा० तत्र पुस्तकपि “आ त्र पिञ्च
हरिणी द्रोणस्ये” ऋ० १०।१०।१० “द्रोर्द्रुमविका-
रस्य” भा० [कर्म० । देवदाहृष्टे अमरः ।

द्रुक्किलिम न० किलति किल-शैत्यक्रीडनयोः वा० कर्मच ।
द्रुवण पु० द्रुः वज्रः संसारगतित्वां हन्यतेऽनेन द्रु-हम
करणे अण् घनादेशोऽन्त्यस्य । इहो लौहसुहरे अत्र-
पारादीनां सुहराकारे लौहमयाङ्गभेदे २ कुठारे श्रमज्ञाधि
च भेदि० ४ भूमिचम्पके शब्दचन्द्रिका पूर्वपदात् संज्ञाया-

मिति यत्वे विहिते शब्दकल्पद्रुमे दन्त्यमध्यतोक्तिः
प्रामादिकी ५ द्रुममये घने च “काष्ठाया मध्ये द्रुचयं
शयामम्” ऋ० १०।१०।२।८ “द्रुचयं द्रुममयचयम्” भा०
आन्दसोऽसंज्ञात्वेऽपि यत्त्वम् । [द्रुहोड । द्रुडः ।

द्रुड मज्जने तु० कु० पर० सक० सेट् । द्रुडति अद्रौडीत् ।
द्रुण कुटिलीभवने तु० पर० अक० सेट् कुटादि । द्रुणति
अद्रुणीत् । द्रुहोण । गतौ कुटिलीचरणे हिंसा-
याञ्च सक० पा० ।

द्रुण न० द्रुणति हिमज्जि कुटिलीभवति वा द्रुण-क ।
घनुषि २ खड्गे च हेमच० श्रुत्युक्ते ४ भट्टके च पुं स्त्री०
स्त्रियां जातित्वात् डीप् । एपिगुने लि० शब्दमात्रा ।
द्रुणस्य लि० द्रुवि दोषां नासिकाऽस्य अच् समा० नसादेशः
पूर्वपदात् संज्ञायां यत्त्वम् । दीर्घनासायुक्ते शब्दलोमे
द्रुणम् इति हलन्ततोक्तिः सुह्रादोषात् ।

द्रुणह पु० द्रुणं खड्गं जहाति स्वावकाशस्थानतोऽप-
सारणात् हा-क । खड्गपिघाने हारा० ।

द्रुणा स्त्री द्रुगते कुटिलीक्रियतेऽनया द्रु-घञर्थे क ।
आयां मौव्याम् हेमच० ।

द्रुणि स्त्री द्रोणी-पुष्पो० । इद्रोण्यां भरतः वा डीप् । २ कर्ण-
जलौकषि शकम्प्यां ५ काष्ठास्त्रुवाहिन्याञ्च भरतः ।

द्रुत लि० द्रु-क । १ जातद्रुवे घृतसुवर्णादौ “द्रुतं द्रुतं
वज्रिभ्रमागतं यतम्” भट्टिः “द्रुतशतकुम्भानिभ्रमंयुमतः”
भाघः । २ शीघ्रे न० शशीघ्रतायुक्ते लि० “ससम्भ्रमेन्द्र-
द्रुतपातितार्गलाः” काव्यप्र० “द्रुतपदमिति मा ववस्य ।
यासीः” भाघः । ४ विडाये भेदि०

द्रुतपद न० द्रुतं शीघ्रगामि पदम् । १ शीघ्रगामिपदे । इवः
२ तद्रुयुक्ते लि० । “द्रुतपदं भवति नभनयासेत्” हत्तर०
उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्षावृत्तभेदे ।

द्रुतमध्या स्त्री “भलयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ
ज्ययुतौ द्रुतमध्या” कन्दो० उक्ते अर्द्धसमाख्ये वर्षावृ-
त्तभेदे ।

द्रुतविलम्बित न० “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरी” हत्तर०
उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्षावृत्तभेदे “किञ्चित् द्रुतञ्च
विलम्बितञ्च किञ्चित् । २ किञ्चित् शीघ्रे किञ्चित् विलम्बिते
च “तरणिका पुञ्जिने नववज्रवीपरिपदा सह केवि-
कृतहलात् । द्रुतविलम्बितचारुनिहारिणं हरिम ह
हृदयेन वेदा वहे” । कन्दोमञ्जरी ।

द्रुति स्त्री द्रु-भावे क्तिन् । इवे २ गतौ च ।

द्रुपः पु० द्रोणः इव न संताप्येऽपि गत्वम् । एकलके त्रिका०
द्रुपदः पु० पञ्चाङ्गानामधिपे यज्ञसेनापरनामके ऋषभदे

“गच्छताद्यैव पाञ्चाङ्गान् द्रुपदस्य निवेशने । स्वयं यरो
महांस्तत्र भविता सुमहाधनः । एवमुक्ताः प्रयातास्ते
पाण्डवा जनमेजय ! । राज्ञा दक्षिणपाञ्चाङ्गान् द्रुपदे-
नाभिरक्षितान्” भा० आ० १८४ अ० स च मरुत्तङ्गाया-
ज्जातः यथाह भा० आ० ६७ अ० “साल्किः सत्यसन्धस्य
योऽसौ वृष्णिभृन्नोद्वहः । पत्न्या स जज्ञे मरुतां देवाना
भरिसर्दनः । द्रुपदश्चापि राजर्षिस्त एवाभवद्भ-
क्षात् । मातुषे ऋषनोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां वरः”
स च भरहाजसख्यः पृथतन्त्रपस्य पुत्रः यथोक्तं भा०
आ० १२० अ० “भरहाजसखा चासीत् पृथतो नाम
पार्थिवः । तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः ।
स नित्यभाष्यं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः । चिक्री-
डाध्ययनञ्चैव चकार क्षत्रियर्षभः । ततो व्यतीते पृथते
स राजा द्रुपदोऽभवत् । पाञ्चाङ्गेषु महाबाहुवृत्तरेषु
नरेश्वर !” तस्य द्रोणेन वालसख्येऽपि पश्चात् वैरं
जातं यथोक्तं भा० आ० १२१ अ० “ततो द्रुपदमासाद्य भा-
रहाजः प्रतापवान् । अत्रवीत् पार्थिवं राजन् ! सखायं
विद्धि मामिह । इत्येवमुक्तः सखा स प्रीतिपूर्वं जने-
श्वरः । भारहाजेन पाञ्चाल्यो नावृष्यत वचोऽस्य तत् ।
सक्रोधा मर्षजिह्वभूः कषायोक्ततलोचनः । ऐश्वर्यमद-
सम्पन्नो द्रोणं राजाऽब्रवीदिदम् । द्रुपद उवाच । अहं
तेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मज्ञानिसमञ्जसो । यन्मां ब्रवीषि
प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज । न हि राजासुदीर्घा-
नामेवं भूतैर्नरैः कश्चित् । सख्यं भवति मन्दात्मन् ! अत्रिया
हीनैर्धनच्युतैः । सौहृदं मे त्वया ह्यासीत् पूर्वं सा-
मर्थ्यबन्धनम् । न सख्यमजरं लोके कृदि तिष्ठति
अलक्षितम् । काकोक्षेन विहरति क्रोधो वै नं हर-
त्युत । मैवं क्षीरसपासखं त्वं सख्यं भवत्यपाङ्गधि ।
आसीत् सख्यं द्विजश्रेष्ठ ! त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् । द-
रिद्रो न वसुमतो नाविहान् विदुषः सखा । न शूरस्य
सखा क्षीवः सखिपूर्वं किमिष्यते । ययोरेव सभं विस्रं
ययोरेव सभं नृपम् । तयोर्विवाहः सख्यश्च न तु पुष्ट
विपुष्टयोः । नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः
सखा । नाराज्ञा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ।
वैशम्पायन उवाच । द्रुपदेनैव सख्यस्तु भारहाजः प्रताप-
वान् । सुहृत् किमवित्ता तु मन्वुनाऽभिपरिश्रुतः ।

स विविक्षित्य जनसां पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान् । जगाम
कुरुक्षेत्रात् नगरं नागसाङ्गयम्” द्रोणशर्जुनादीन्
शिष्यान् जत्वा तदुदारा द्रुपदं पराजित् वशमानाय
राज्याङ्गहरणपूर्वकं द्रुपदेन पुनः सख्यं वधास्थित-
मकरोत् यथाह भा० आ० १२६ अ० “ते यज्ञसेनं द्रुपदं
मृहीत्वा रणभूजि । उपानह्युः सहाभात्य द्रोणाय
भरतर्षभ ! । भग्नदर्पं हृतधनं तं तथा वशमागतम् ।
स वैरं जनसां ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् । विमृश्य
तरसा राष्ट्रं पुरन्ते मृदितो मया । प्राप्य जीवं रिपुवशं
सखिपूर्वं किमिष्यते । एवमुक्त्वा प्रहस्यैव किञ्चित् स
पुनरब्रवीत् । मा मैः प्राणभयाद्दोर ! क्षमिणो ब्राह्मणा
वयम् । स्वाश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया वाल्ये मया सह ।
तेन संवर्द्धितः स्नेहः प्रीतिश्च क्षत्रियर्षभ ! । पार्थिवेयं
त्वया सख्यं पुनरेव जनाधिप ! । वरं ददामि ते राजन् !
राज्यस्याङ्गमवाप्नुहि । कराराज किल नो राज्ञः
सखा भवितुमर्हति । अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन !
मया तव । राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहसत्तरे ।
सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल ! यदि मन्यसे । द्रुपद
उवाच । क्षमाचर्यमिदं ब्रह्मन् ! विक्रान्तेषु महात्मसु ।
प्रीये त्वयाहं त्वत्तच्च प्रीतिमिक्षामि शाश्वतीम् । वैशम्पायन
उवाच । एवमुक्ताः स तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ! ।
सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्याङ्गं प्रत्यपादयत् । माक-
न्दोमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यावसहीन-
मनाः काश्मिरस्य पुरोत्तमम् । दक्षिणां चापि पाञ्चा-
ङ्गान् यावत्क्षेत्रवर्ती नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदः परि-
भूयाथ पालितः । जात्रेण च बलेनास्य नापश्यत् स
पराजयम् । हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मेण स
बलेन तु । पुत्रजन्तु परीप्सन् वै पृथिवीमन्वसञ्चरत् ।
अहिच्छलस्य विषयं द्रोणः समभिपद्यत । एवं राज्ञश्च
हिच्छला पुरी जनपदायुता । युधि निर्जित्य पार्थेन
द्रोणाय प्रतिपादिता” इतः । २ द्रोः काष्ठस्य देशभेदे
“आदित्यं द्रुपदेन बहूम्” ऋ० ११२४।१२ “द्रोः काष्ठस्य
पदेन द्रुपस्य प्रदेशविशेषेण” भा० द्रुमयं काष्ठमयं पदम् ।
१ काष्ठपादुकायाम् “द्रुपदादिव सख्यचानः” यजु० २०।२०
“द्रुपदादिव सख्यचानः” पृथग्-
भवन् । यथा पादुकादौ वैरसख्यहीनमिति वेददो द्रुपदं
तच्छब्दोऽप्यस्यावृत्तिश्च । ४ द्रुपदशब्दयुक्तायास्त्वपि
स्त्री “गायत्र्यपुष्टसहजं तु द्रुपदां वा यतं जपेत्”

स्वादिशामस्यान्दो । उवाच च प्रसन्नात्मा भास्वरो
द्रुपदात्मजाम् । आराधयन्तीं भावेन सर्वत्र युधिमान-
साम् । स्वात्मेतया महाभागे ! यावन्तोद्धारिणो जनाः ।
तामलसृष्टिमापन्नानि वावश्च त्वं न भोक्ष्यसे । भुक्तायां
त्वयि रिक्तैषा पूर्वभक्ता भविष्यति । रसवद्भक्तननिधि-
रिज्जामलप्रदायिनी । इत्थं वरस्तया लब्धः काश्या-
मादित्यतो मुनेः । अपरस्य वरो दत्तस्तस्यै देवेन भाष्यता ।
रविरुवाच । विश्वेशादक्षिणे भागे यो मां तत्पुत्रत-
स्थितम् । आराधयिष्यति नरः सुदुर्वाधा तस्य नश्यति ।
अन्धस्य मे वरो दत्तो विश्वेयेन पतिव्रते ! । तपसा परि-
हृष्टेन तं निशामय वक्ष्मि ते । प्रायवे ! त्वां सपाराध्य
यो मां दृक्षति मानवः । तस्य त्वं दुःखतिमिरमपा-
हृद निजैः करैः । अतो धर्मप्रिये ! नित्यं प्राप्य विश्वे-
श्वराद्वरम् । काशीस्थितानां जलनृणां नाशयाम्यहं
सङ्कयम् । ये मामत्र भजिष्यन्ति मानवाः श्रद्धयान्विताः ।
त्वहरोद्यतपाणिश्च तेषां दास्यामि चिन्तितम् । भयतीं मत्-
समीपस्थां युधिष्ठिरपतिव्रताम् । विश्वेशादक्षिणे भागे
दण्डपात्रैः समीपतः । येऽर्चयिष्यन्ति भावेन पुरुषा
वा स्त्रियोऽपि वा । तेषां कदाचिद्धो भावि भयं प्रिय-
विद्योगजाम् । न व्याधिजं भयं कापि न सुसृष्टेऽश-
बन्धवम् । श्रौपदेक्षयतः काश्यां तव धर्मप्रियेऽनघे ! ।
इति दत्त्वा वरान्देव आदित्यः सर्वदः सताम् । शम्भुमा-
राधयामास धर्मं श्रौपदुपासयौ । आदित्यस्य कथामेतां
श्रौपदाराधितस्य वै । यः श्रौपति नरो भक्त्या तस्यै-
नः कथमेध्यति । स्तब्ध उवाच । श्रौपदादित्यमाहात्म्यं
संक्षेपात् कथितं मया । मयूखादित्यमाहात्म्यं शृण्व
दानीं घटोद्भव ! "चतुर्थो द्रुपदादित्यः" काशीख-
४६ख० श्रौपदादित्योऽप्यत्र । "इदानीं श्रौपदादित्यं
कथाविष्णुमिति तेऽनघ" तत्र ।

द्रुम पु० द्रुः शाखास्त्वस्य म । १ हस्ते अमरः । २ पारिजाते
३ कुबेरे च मेदि० । "वज्रप्रक्षवपुटाञ्जलिं द्रुमम्" रघुः ।
"तस्य तद्वर्तते नित्यं सिध्यमान इव द्रुमः" मनुः
४ किम्पुष्पाधीशभेदे "द्रुमः किम्पुष्पेशश्च उपास्यो
धनदेश्वरम्" भा० सं० ४१० श्लो० "किंपुष्पाधिराज्यमिव
अनिजनट्टहीतजलकलशपरिचिद्यमानद्रुमम्" काद०
अण्णमहिजायां वक्षिण्यां जाते पुत्रभेदे "प्रद्युम्नः प्रथमं
अण्णे शंवरान्नकरः सुतः । द्वितीयश्चावृष्टेण च दृष्टि-
विहो महारथः । आरुभद्रश्चावृष्टेः सुदंष्ट्रो द्रुम एव

च" हरिवं० १६२ ख० । शिविनामदेव्यां यजाते ह्यपरयुगीये
इत्यभेदे "अस्तु राज्ञिऽश्विनीं देव्येशः परिकीर्तितः ।
द्रुम इत्यभिहित्वातः स आसीद्भुवि पार्थिवः" भा० खा०
६७ ख० ७ प्राचीने ऋषवरभेदे "उशीनरः शतरथः कङ्को
दुर्बिडङ्को द्रुमः" भा० खा० १ ख० प्राचीनऽप्युक्तौ ।

द्रुमनख पु० द्रुमस्य नख इव संज्ञात्वेऽपि न खत्वम् ;
कण्टके शब्दरत्ना० ।

द्रुममय पु० नि० । द्रुम+विकारे मयट् । दृक्विकारे यूपदौ
द्रुममर पु० द्रुमोन्निवर्ततेऽनेन मृ-करणे अप् । कण्टके हारा० ।

द्रुमव्याधि पु० द्रुमस्य व्याधिरिव । द्रुमामये । शाखायाम्
राजनि० । इत० । २ हस्तारोगे च

द्रुमशीर्ष न० द्रुमस्य शीर्षमिव शीर्षमग्रमस्य । हस्ततल्या-
पयुक्ते कुट्टिमभेदे "कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखोट
शीर्षकम् । इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः ससदाकृताः"
शब्दर० । इत० । २ हस्तारोगे न० । [शब्दार्थक० ।

द्रुमश्रेष्ठ पु० द्रुमेष्ट श्रेष्ठः । प्रधानहस्ते । २ तासहस्ते च
द्रुमश्रेष्ठ न० द्रुमाणां समूहः द्रुम+श्रेष्ठच् । हस्तसमूहे
"जलेषु जलजैऽस्त्वस्य" स्वल्पेण स्यलजैरपि । पङ्कजे द्रुम-
श्रेष्ठश्च सर्वतः प्रतिभूषितम्" हरिवं० ६७ ख० ।

द्रुमसेन पु० राजभेदे सच गविष्ठाचारांशाज्जातः ह्यपरयुगीयो
ऋषभेदः "गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महाशूरः ।
द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवच्चतुर्पः" भा० खा०
६७ ख० । [हस्तस्य रोगे च ।

द्रुमामय पु० द्रुमस्यामय इव । शाखायां अमरः । इत० ।

द्रुमारि पु० इत० । १ हस्तिनि गजे राजनि० २ हस्तनाशकमात्रे च
द्रुमाश्रय ति० द्रुम आश्रयो यस्य । १ हस्ताश्रिते २ शरट्
पु० स्त्री० राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्रुमिणी स्त्री द्रुमाणां समूहः खलांसमूहे इति ङीप् ।
हस्तसमूहे ।

द्रुमेश्वर पु० द्रुमेष्टु ईश्वर इव श्रेष्ठत्वात् । १ तासहस्ते श-
ब्दार्थक० । २ द्रुमाणां श्रेष्ठे च "स्वर्गादिहानयित्वा च पा-
रिजातं द्रुमेश्वरम्" हरिवं० १२६ ख० । ३ श्वोषधीशे चन्द्रे च

द्रुमोत्पल पु० द्रुमे उत्पलमिव पुष्पमस्य । कर्णिकारहस्ते अमरः
द्रुम गतो आ० पर० सक० सेट् निघण्टुः । द्रुमति अङ्गु-
लीत् दद्रुम । निघण्टौ द्रुमोति पाठान्तरम् ।

द्रुवय पु० "द्रोच माने वयः" पा० द्रु+माने वय । माने अमरः ।

द्रुसलक पु० द्रुपु सलक इव । पियालहस्ते शब्दर० ।

द्रुह अनिष्टचिन्तने दिवा० पर० सक० वेट् । दृष्टति अतोहीत्-

अधु च । द्रोहिता द्रोम्हा द्रोढा द्रोहिष्यति प्रोक्ष्यति ।
ध्रुक् ध्रुट् । “क्रुधद्रुहेष्वास्त्रयाधौनां यं प्रति कोपः”
पा० कोपविषयस्य सम्प्रदानता । गत्वैव द्रुह्यति । उपहृ-
टस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्मता अत्यमभिद्रुह्यति । “न
यजमानाय द्रुह्यति” शत० ब्रा० २।१४।३८ । “का द्रुमेभ्यो
महाभाग ! दीनोभ्यो द्राग्धुमर्हसि !” भाग० ६।४।७ “नाभि
द्रुह्यति अत्येभ्यः” भाग० ४।२०।३ कार्पत्वात् न कर्मता ।
“मातरश्चाभिद्रुह्यन्ति मनसा कर्मणा च ये” भा० शा०
“भवांस्तानभिद्रुह्यते” कामन्दकी० अथ तद्ध् असाधुः ।

द्रुह् लि० द्रुह्-किप् । द्रोहकारके मितध्रुक् ट् ।
द्रुह् लि० द्रुह्-कर्तरि क । द्रोहकारके “द्रुहा तन्व” गूह-
मानां ऋ० ७।१०।४।१७ । २ पुत्रे शब्दार्थकल्प० । पुत्रस्य वित्ताश
या पितरनिर्वाचनस्य प्रायशः सम्भावनात् तथात्वम् ।
श्रुतिरि स्त्री लोप् शब्दार्थकल्प० ।

द्रुहण पु० द्रुह् संसारगतिं हन्ति-हन् अच् “पूर्वपदात्
संज्ञायाम्” पा० णत्वम् । द्रुह्यति । द्रुह्येन निर्घृतादि
चरोणादि० वुञ् । द्रोह्यक तच्चित्तादौ लि० ।

द्रुहिण पु० द्रुह्यति कालक्रोधादिभ्यो द्रुह्येभ्यो वा द्रुह्-
वा० इनन् किञ् । चतुर्थे ब्रह्मणि अमरः “दुरा-
त्मना दानशीला द्राविष्ठी द्रुहिष्यन्तुता” काशीख० २६४०
गङ्गासहस्रनाम । २ विष्णो च “महादेव ! देवस्तुत !
द्रुहिष्य ! अनन्त ! विश्वकर्मन् नस्त्यायस्तेति” हरिवं०
२५६४० ।

द्रुह्य लि० शिवादिगणे द्रुह्येति पाठात् द्रुह्-न ण्यप् किन्तु
क्यप् । द्रोहविषये तस्यापत्यम् शिवा० क्यप् द्रोह्य तदपत्ये
बहुषु यस्कादि० अणो लुक् । द्रुह्या इत्येव ।

द्रुह्य पु० ययातेर्दृश्यं गर्भिण्यां जाते पुत्रभेदे त्वंशुशब्दे
दृश्यम् । तस्मै ययातिशयकथा “ययातिरुवाच “द्रुह्यो !
त्वं प्रतिपद्यस्व वर्षरूपविनाशिनीम् । जरां वर्षसहस्रं
मे यौवनं खन्ददस्व च । पूर्णं वर्षसहस्रं तु पुनर्दा-
स्यामि यौवनम् । स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पापमानं
चरया सह । द्रुह्य रुवाच । न गजं न रथं नाश्वं जीर्णं
भुङ्क्ते न च स्त्रियम् । वाग्भङ्गश्चास्य भवति तौ जरां
नाभिकामये । ययातिरुवाच । यत्वं मे हृदयाज्जातो
वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्माद्रुह्यो ! प्रियः कामो न ते
सम्पत्स्यते कश्चित् । यस्याश्चरयसुखानामश्वानां स्यादुगतं
न च । हस्तिनां घोटकानाञ्च गर्दभानान्तथैव च ।
वस्तानाञ्च गवाञ्चैव शिविकायास्तथैव च । उडुपश्वव-

न्तारो यत्नं नित्यं भविष्यति । चरान्भाजगच्छन्तं
तत्तं प्राप्स्यसि सान्त्वयः” भा० शा० ८४४० ।

द्रु गतौ बधे च स्त्र० क्यप् च उ० सक० षेट् । द्रुह्येति द्रुह्यते
द्रुह्यति द्रुह्येते चद्रावीत् अद्रुविष्ट । इद्राव । द्रुद्राव
द्रुविता द्रुविष्यति ।

द्रु पु० द्रु-किप् । हिरण्ये उज्ज्वल० ।

द्रुघण पु० द्रुघण+घृषो० दीर्घः । सुहरे द्विरूपकोषः ।

द्रुण पु० द्रु-हिंसायाम् वा० नक् । द्रुणिके शब्दार्थकल्प०
द्रुके स्त्रने उल्हादे च भा० व्याख० चक० षेट् । द्रुकेते अद्रु-
किष्ट । अद्रित् स्थिचि चङि अद्रिदेकत् त ।

द्रेक पु० द्रेकाण्य+घृषो० । द्रेकाणे राशेस्तृतीयांशे ।

द्रेकाण पु० “स्वपञ्चनवमानां वे राशेनाभाधया यथाः । एते
द्रेकाणपाराशौ द्रेकायास्तय एव हि” ज्यो० त० उक्ते
राशेस्तृतीयाभागे तदधिपाच उक्तदिशाज्ञेयाः ।

द्रेकाणशब्दे दृश्यम् ।

द्रेश्य लि० दृश्य-कर्मणि क्यप् वेदे घृषो० । दृश्ये “यत्तद-
द्रेश्यमप्यात्ममगोत्वमवर्षमचक्षुःश्रोत्रम्” सख्यको० ।

“अद्रेश्यम् अदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्ये-
तत् दृगेर्विहितः प्रस्थितस्य पञ्चेन्द्रियाण्यक्तत्वात्” भा०

द्रेष्काण पु० द्रेकाण्य+घृषो० । द्रेकाणे राशेस्तृतीये भागे ।

द्रोघ लि० द्रुह्-कर्मणि क्यप् वा० वेदे कृत्वम् । द्रोघविषये
“हेषसा द्रोघमितान्” ऋ० १।१।८६।१२ “द्रोघमितान्
द्रुग्धानि मित्वाणि यैः ते द्रोघमित्वाः” भाग० करणे क्यप् ।
द्रोहस्य कवाक्यादौ “द्रोघाय चिह्नपत्र आनवाय”
भा० ६।६।२।६ “द्रोघायातिद्रोहात्काय वचसे” भा०
‘द्रोघाचक्षुः’ निर्घृष्टं सचन्ताम्” ऋ० १।१०।१।१४

द्रोण पु० द्रोणः कलशः उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य क्यप् ।

भारद्वाजे कौरवाणां धनुर्वेदाचार्ये तदुत्पत्तिकथा

“गङ्गाद्वारं प्रति सङ्गान् बभूव भगवान् कृषिः ।

भरद्वाज इति स्थातः सततं शंसितव्रतः । सोऽभिषेक्तुं

ततो गङ्गां पूर्वमेवागमसदीम् । सहर्षिभिर्भरद्वाजो

हविर्दाने चरन् पुरा । दृष्ट्वांश्चरणां साक्षात् हतापी

भाङ्गुतामृषिः । रूपयौवनसम्पत्तां सदृष्ट्वां महाबलाम् ।

तस्याः पुनर्भेदीतीरे वसनं पर्यवर्तत । व्यपल्लवाभरं

दृष्ट्वा तान्मृषिकसे ततः । तत्र संवृत्तजनको भरद्वाजस्य

धीमतः । ततोऽस्य रेतसस्तन्द् तदधिर्द्वौ च आदधे ।

ततः सममयद्रुदोषः कलशे तस्य धीमतः । अथ्यगीष्ट
स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । अन्विषेयं महाभागं

भारद्वाजः प्रतापवान् । मत्प्रपादयदाम्नेयमस्त्रमस्त्र
विदां वरः । अस्त्रेस्तु जातः स मुनिस्ततो भरतस-
त्तम ! । भारद्वाजं तदाम्नेयं महास्त्रं मत्प्रपादयत् भा-
व्या० १२०ख० । (डांडकाक) २दण्डकाके पुंस्त्री०
स्त्रियां ङीष् मेदि० १४३के राजनि० । चतुःशतचतुः
परिमिते ४जलाशये "यतेन धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः
दीर्घिका चतुर्भिर्द्रोणः" जला० त० । द्रु०-क द्रु०-न
किदा । ५मेघनायकभेदे तदानयनादि ज्यो० त०
यथा "त्रियुते शकंवे" तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
आवर्तं विद्धि संवर्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । आवर्त्तो
निर्जलो मेघः संवर्तश्चरणोदकः । पुष्करो दुष्करजलो
द्रोणः प्रस्थप्रूरकः । "कोऽयमेवंविधे कावे काव-
पाशस्थिते मयि । अनादृष्टिहते शस्ये द्रोणमेव
हवोत्यितः" मृच्छ० "केयमभ्युद्यते शस्त्रे मृत्युवक्त्रगते
मयि । अनादृष्टिहते शस्ये द्रोणमदृष्टिवागता" मृच्छ०
(चलवचिष्या) ६पुष्पप्रधाने वृक्षे । "ब्रह्मविष्णुशिवा-
दीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम्" दुर्गाहोत्रप्रयोगः ।
७आठके पु० न० ८आठकचतुष्टये च (१२ सेर) "द्रोणस्तु
खायाः खलु मोक्षशायः" बीजा० चक्रे ८खायाः
जोड्यभागे । आठकचक्रे ६५६४०वज्रम् । "धान्यद्रोणस्तु
मासिकः" मनुः "दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भीऽपि द्रोण
विंशतिः" १०चक्रमाने "अष्टसृष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ
तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि आठकः परिकी-
र्तितः । चतुराठको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानवचक्षणम्"
कल्पतरुौ हाशयप्रसूतिभिः कुडवस्तुचतुर्गुणोत्तरप्रस्था-
ठकद्रोण इत्युक्तं कुडवचतुर्गुणादष्टचत्वारिंशत्प्रसू-
तिभिः प्रस्थचतुर्गुणाद्विंशत्यधिकशतेन प्रसूतिभि-
राठकः । तच्चतुर्गुणादष्टषष्ठ्यधिकमप्रगतप्रसूतिभिर्द्रोणः"
प्रा० त० रव० । गोपथब्राह्मणञ्च "होत्रिंशत् पञ्चिकं प्रस्थ-
सुक्तं अयमवर्षथा । आठकस्तु चतुःप्रस्थश्चतुर्भिर्द्रोण
आठकैः" एषां कार्यविशेषे परिमाणभेदाव्यवस्थायाः ।
मानार्थे अयमर्थज्ञादिः । ११द्रुमे वृक्षमात्रे । द्रोणस्य गो-
त्रापत्यम् वा फल् पणे इज् । द्रौण्यायन द्रौणि तदपत्ये
"अनादिरिह द्रोणः अश्वत्थान्नप्रनन्तरे तदपचारात्" सि-
को० एतच्च पाणिनेर्द्रौण्यात् प्राचीनत्वस्यापचारायोक्तं वस्तुतः
कुर्वोदि वृष्णप्रन्तकादीनां वृक्षानां पा० सूत्रे कीर्तनात्
ततोऽर्वाचीनत्वं पाणिनेर्व्यक्तं प्रतिपाति सर्वज्ञानादित्य
कक्षने मानाभावात् इत्यवधारितं सरस्वात्यव्याख्यानेष-

क्रमेऽस्माभिः "द्रौस्तस्त्रविष्णुष्टमिदं वदस्व" भाग० ।
कुशद्वीपस्थे १२वर्षपर्वतभेदे "चतुर्थः पर्वतो द्रोणो
यत्रोपध्वो महागिरौ । विशल्यकरणी चैव मृतसञ्जीवनी
तथा" मत्स्यपु० १२१ख० स्त्रार्थे क । द्रोणक तत्पार्थे ।
द्रोणकलश पु० द्रोण इव कलशः । द्रुममेव यज्ञपात्रभेदे
"आहवनीयं गच्छन्त्यादाय आवद्रोणकलशमोमपा-
त्राणि" कात्या० श्रौ० ८।७।५ । पशुपावाणोऽभिषेदायाः
ते च पूर्वमभिषेकस्थे स्थापिता अपि वचनात्तत्त आनीयन्ते
संस्कारार्थं द्रोणकलशः द्रुममयः कलशाकारोवैकल्यतः
यस्योपरिधाराय हा मृच्छान्ते" कर्कः । यज्ञपात्रभेदे
"सुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकल-
शश्च मे" यजु० १८।२१ ।

द्रोणकाक पुंस्त्री० कर्म० । (डांडकाक) स्त्राते दण्डकाके
काकभेदे अमरः । [गवि अमरः ।
द्रोणक्षीरा स्त्री द्रोणमितं क्षीरमस्याः । द्रोणमितदुग्धवत्यां
द्रोणगन्धिका स्त्री द्रोणस्य तन्नामपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो
यस्याः कप् अत इत्थम् । राज्ञायां जटा० [यद्वच० ।
द्रोणघा स्त्री द्रोणदुघा+घृणो० । द्रोणमितदुग्धवत्यां गवि
द्रोणचित् पु० यज्ञिये अग्निभेदे "एतया विजित्वान्यां चितिं
चिन्तन्ति द्रोणचिद्रथचक्रचित्कक्षित्प्रउगचिद्रुमयतः
सहस्र पुरीषः" कात्या० श्रौ० १६।५।६ । "एते अग्निवि-
शेषाः" कर्कः "तं हेके एतया विजित्वाभिमतान्यां चितिं
चिन्तन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कक्षचितं वा
प्रउगचितं वा" शत० ब्रा० ६।७।२।८

द्रोणदुग्धा स्त्री द्रोणमितं दुग्धं यस्याः । द्रोणमितक्षीरायां
द्रोणदुघायां गवि हेमच० । [यमितदुग्धायां गवि अमरः ।
द्रोणदुघा स्त्री द्रोणमितं दोग्धि दुह-कः वञ्चानादेशः । द्रो-
द्रोणपदी स्त्री द्रोण इव पादोऽस्याः कुम्भपट्या० ङीष्
पादोऽन्यलोमे पट्टावः । द्रोणतुल्यपादयुक्तायां स्त्रियाम् ।
द्रोणपर्णी स्त्री द्रोणस्य वृक्षभेदस्य पर्णमिव पर्णमस्याः
जातित्वात् ङीष् । भूमिकदल्याम् शब्दार्थः ।

द्रोणपुष्पी स्त्री द्रोणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः जातित्वात्
ङीष् । (गुमक) इति स्त्राते १पुपभेदे "द्रोणपुष्पी गुरुः
खादू रुक्षोष्णा वातपित्तक्षत् । स क्षारलक्षणा खादु-
पाका कट्टी च भेदिनी । कफायकाशलाघोषतनक
श्रासकस्तुजित्" भावप्र० । २द्रोणवृक्षे रत्नमाणा । "द्रोण-
पुष्पीदं खादू रुक्षं गुरु च पित्तक्षत् । भेदकं
कामलाशोधमेहपूयहरं कटु वैदारकम् ।

द्रोणमाना स्त्री द्रोणी मानं दृग्नेऽस्याः । द्रोणदुषायां गवि
शब्दचः । द्रोणी मानं यस्याः । द्रोणमिते द्रव्यादौ लि०

द्रोणमुखम् न० चतुःशतपामनोहरयामे हारा० ।

द्रोणशर्मपद न० तीर्थभेदे "शरस्वतो कुयस्वतो द्रोण-
शर्मपदे तथा । अर्षां प्रपतनासेवी सेव्यते भोऽप्सरसो
गणैः" भा० अतु० २५ अ० ।

द्रोणसाच लि० द्रोणं द्रोणकलयं सधते सच-अण् । द्रोण-
कलयसेवके । "एवा पतिं द्रोणसाचमचेतमम्" ऋ० १० ।

४४१४ "द्रोणसाचं द्रोणकलयस्य सेवितारम्" भा०

द्रोणा स्त्री १ द्रोणस्य २ द्रोणपुण्यायां गच्छादौ ।

द्रोणाचार्यं पु० कर्म० । कौरवाणां शस्त्राचार्यके सारदाजे

द्रोणाहाव पु० आह्वयन्यत्र पानार्थं बलीवर्द्धनं व्याहारो

जलाधारः जलाशयभेदः द्रोणमयः द्रुममयः व्याहारः ।

द्रुममये जलाधारभेदे "द्रोणाहावमयतमश्चक्रम्" ऋ० १० ।

१०१/७ ।

द्रोणि(णी) स्त्री द्रवति गच्छति जलम् द्रु-नि वा डीप् ।

१ काशाम्बुगाहिन्याम् अमरः । (डोक्ता) २ जलाधारे

कदलीतगादि निर्मिते पात्रभेदे "तेलपूर्णं कटाहे

वा द्रोण्यां वा शायवेत् ऋषभः" सुश्रुतः "भरद्वाजस्य च

स्नानं शुक्रं द्रोण्यामवर्द्धत" भा० आ० ६१ अ० ४ काठजये

स्नानपात्रे ५ पर्वतानाममलदे देशभेदे च "जैलानामन्तरे

द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः" यजुर्वेदचि० धृतवाक्यम् ।

"पूर्वलां पयसा नद्यो द्रोणस्य विपुलायताः" हरिवं०

७४ अ० । द्रोणस्य पत्नी डोष् । ७ द्रोणपत्न्यां स्त्री णि-

सर्पपरिभाषे वैद्यकभाषा ८ कदल्यां भेदि० । १० नीलीहजे

शब्दरत्ना० ११ शैलसन्धौ हेमच० १२ इन्द्रचिर्मन्त्र्यां १३ द्रो-

णोजलबध्ने च राजनि० १४ नदीभेदे उष्णादिको १५ द्रुते च

द्रोणीदल पु० द्रोणीव दलमस्य । केतकीहजे हारा०

द्रोणीलवण न० द्रोण्यां भवं लवणम् । उपकर्णाटदेशभवे

लवणे राजनि० । "विज्ञेयं द्रोणीलवणं पाके नात्युष्णतां

गतम् । अविदाहि भेदकञ्च स्निग्धं मूलविनाशनम् ।

अल्पपित्तकरं चैव भिषग्भिः समुदाहृतम्" राजनि० ।

द्रोण्य लि० द्रोणं द्रुममयं यूपमर्हति यत् । द्रुममययूपाहं

पश्चादौ "द्रववद् द्रोण्यः पशुः" ऋ० ५।५।४ । "द्रोण्यः

यूपाहः पशुः" भा०

द्रोण्यश्च लि० द्रोणिं द्रुतमस्ते अश-व्याप्नो वा० व । द्रुत-

व्यापके "द्रोण्यश्वास ईरन्ते दृतां वा" ऋ० १०६६।४

"द्रोण्यश्वासः द्रुतव्यापनाः" भा० ।

द्रोमिल पु० चाणक्ये सनौ हेमच० द्रोमिल इति वा तत्र
पाठः । अन्यतरस्य प्रामादिकत्वं सुदादोषात् ।

द्रोह पु० द्रुह-भावे घञ् । १ अग्निष्टचिन्तने २ कृष्णवधे शङ्खे

भावे च । "पैगून्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याकृत्यार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽपकः" मनुः

द्रोहश्चक्रवधः" कृष्ण० "द्रोहो जिघांसा" म० त० रघु०

"विनापि शीर्षिकात् कुर्यात् ऋषदोहे तु पातके" मनुः

अत्र हन्तुमिच्छा अग्निष्टचिन्तनं वा द्रोहपदार्थः ।

"द्रोहोद्रेकमहोर्भिन्नेदुरमदा मन्दाकिनी जन्तताम्"

काव्य० द्रोहः आतोऽस्य तारका इतच् । द्रोहित

जातदोहे लि० । [अथरः ।

द्रोहचिन्तन न० द्रोहार्थं चिन्तनम् । पराग्निष्टचिन्तने

द्रोहाट लि० द्रोहेणाटति अट-अच् । १ वैदालव्रातके कृष्णा

पराहंसार्थं व्रतधारिणि २ ऋगलुब्धके श्वेदशाखाप्रभेदे

पु० भेदि० ।

द्रोण लि० द्रोणं सञ्चरति चरति पचति वा अण् पच्चे

ठन् । द्रोणधितधान्यादेः स्त्रियन् १ सभावेगे २ तदपहा-

रके ३ तत्पाचके च स्त्रियां डीप् । पच्चे ठान् द्रोणिक

तत्पार्थे स्त्रियां टाप् । तत्पार्थे द्रोणिक इति शब्दक-

ल्पनं प्रामादिकमेव ठान् हञ्जेरप्रसङ्गे ।

द्रोणीज न० द्रोण्यां जायते जन-ङ । १ द्रोणीजाते लवणे

राजनि० । २ द्रोण्यां वाते द्रोणाचार्ये द्रोणस्य पत्नी

डोष् द्रोणी तस्यां जाते श्वशुर्यान्नि च ।

द्रोणायन पु० अश्वत्यान्नि द्रोणशब्दे दृश्यम् द्रौणिरश्वत्थ ।

द्रोणायनि पु० द्रोणस्यापत्यं वा० फिज् । अश्वत्यान्नि "सुकर्ण

दुर्योधनशाल्यशल्यद्रोणायनिप्रायसुनीयवक्राः" भा० आ०

१८७ अ० । "द्रोणायने ! अलमत्यर्थमात्मानं शोका-

नले प्रचेप्सुम्" वेणीसं०

द्रोणिक लि० द्रोणस्य वापः जेलम् ठञ् । द्रोणमितवीज-

वपनयोग्ये १ जेलादौ अमरः । तेन क्रीतमित्याद्यर्थे कश्

मासे ठक् । २ द्रोणक्रीतादौ, समासे तु निष्का० ठञ् ।

स्वरे भेदः ।

द्रोपद् पु० स्त्री० द्रु पदस्यापत्यं शिवा० अण् । १ द्रुपदराज-

पुत्रे तत्कन्यायां २ कृष्णायां स्त्री । द्रुपदात्मजशब्दे दृश्यम्

"द्रोपदा च सहातेजासुयैक्य सुभद्रया" हरिवं० ११५ क०

"द्रोपदो त्वथ संजज्ञे शचीभागादनिन्दिता । नातिहृत्वा

न सहती नीलोत्पलसुगन्धिनी । पद्मायताक्षी सुशोभा

स्त्रियताञ्जितभूज । सर्वलक्षणसम्पूयां वैदिक

यत्किञ्चिद्वासा । पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तमविवर्तिरहः”
 भा० आ० ६७ अ० तस्याः पञ्चपतिकत्वकारणं भा० आ०
 १८८।८८ अ० उक्ता दिग्भालसमोच्यते तत्र द्रौपद्याः
 पूर्ववृत्तान्तकथनेन पञ्चपतिकत्वनिष्पत्त्याय “आस उवाच
 आसीत्तपोवने काचिद्वेदः कन्या महात्मनः । नाध्य-
 गच्छत् पतिं सा तु कन्या रूपवती सती । तोषयामास
 तपसा सा किलोपोषे शङ्करम् । तासुवाचेऽश्वरः प्रीतो
 हृषु काममिति स्वयम् । सर्वसङ्गाऽब्रवीत् कन्या देवं
 वरदभीष्टरम् । पतिं सर्वसुखोपेतमिच्छामीति पुनः ।
 पुनः । ददौ तस्मै स देवेश वरं प्रीतमानसः
 पञ्च ते पतयो भद्रे ! भविष्यन्तीति शङ्करः । सा प्रसाद-
 यती देवमिदं भूयोऽप्यभाषत । एकं पतिं सुखोपेतं त्व-
 नोऽहंभीलव शङ्कर ! । तां देवदेवः प्रीतास्वा पुनः प्राह
 शुभं वचः । पञ्चकल्पवयोक्तोऽहं पतिं देहीति वै पुनः ।
 तत्तथा भविता भद्रे ! वचसङ्गदमस्तु ते । देहमन्यं गं-
 तायास्ते सर्वमेतद्विषयि । द्रौपद्येवा हि सा जज्ञे सुता
 वै देवकपित्री । पञ्चानां विहिता यत्नी जज्ञा पार्षत्य-
 निन्दिता । स्वर्गयोः पाण्डुवार्धन्तु ससत्यज्ञा महा-
 जज्ञे । खेह तप्ता तपो घोरं दुहितृत्वं तवामता । सैषा
 देवी रुचिरा देवजुष्टा पञ्चानामेका स्वकृतेनेह कर्मणा ।
 सुता स्वयं देवपत्नी स्वयम्भुवा राजन् ! द्रुपदेष्टुं कुश्वम्” ।
 ब्रह्मवैवर्ते तु जम्बवर्ग ११५ अ० अन्यथा वर्णितं यथा
 “वकिञ्चवाच हृषु राम ! महाभाग ! सीतासंगोपनं
 कुरु । सप्ताहाभ्यन्तरे चैव रावणो दृष्टराजवः । दुर्नि-
 वार्यः प्राक्तनेन जानकीञ्च हरिप्रति । रास उवाच ।
 सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ आयात्रैव तु तिव्रतु । कलत्र
 वर्जनं कर्म सर्वमाशु जुगुप्सितम् । सीतां गृहीत्वा प्रययौ
 रुदनीञ्च सुताशनः । सीतायाः सदृशी छाया तस्यौ
 श्रीरामसङ्गिणी । सा च छाया हृता पूर्वं रावणेन
 बलीयसा । ससुहृदार तां रामो निहत्य तं सवान्ध-
 वम् । वङ्गौ परीक्षाकाले च छाया वङ्गौ दिवेश ह ।
 अग्निष्वायाञ्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम् । सा च
 छाया तपसक्रे नारायणसरोवरे । तपश्चकार दिव्यञ्च
 शतवर्षञ्च शूलिनः । वरं हृषुष्य भद्रे ! त्वमुवाच शङ्करश्च
 ताम् । उवाच तां शिर्यं व्यपा भर्तुर्दुःखेन दुःखिता ।
 पतिन्देहि पञ्चधा सा वरं वञ्जे तिलोचनम् । सर्वस-
 म्यत्प्रदस्तुस्तस्यै शवौ वरं ददौ । महादेव उवाच ।
 सार्धम् । त्वं पञ्चधा ब्रूषे पतिन्देहीति व्याकुला ।

पञ्चेन्द्राश्च हरैरंगा भविष्यन्ति प्रियास्तव । ते च सर्वे
 च पञ्चेन्द्राणां पञ्च पाण्डवाः । सा च छाया द्रौ-
 पदी च यज्ञकुण्डसंज्ञवा । कृते युगे मेदवती जेतासां
 जनकालजा । हापरे द्रौपदी आया तेन कन्या वि-
 हावची । वैष्णवी कृष्णभक्ता च तेन कन्या प्रकीर्तिता ।
 स्वर्गलक्ष्मीर्महेन्द्राणां सा च पञ्चाङ्गविधप्रति । राजा
 ददौ काल्युनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे । प्रपञ्च मातरं
 वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना । तमुवाच स्वयं माता
 गृहाण आरुभिः सह । शम्भोर्वरेण पूर्वञ्च परत्र
 मातराश्रया । द्रौपद्याः स्नामिनस्तेन हेतुना पञ्च-
 पाण्डवाः । चतुर्हंशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपा-
 ण्डवाः” “अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
 पञ्च कन्याः अरेऽस्मिन् महापातकनाशनम्” प्रातःसर-
 चीतकीर्त्तने । [दिन निर्दिष्टादौ ।

द्रौपदायनि लि० द्रुपदेन निर्दिष्टादि कथां० फिज् । द्रुप-
 द्रौपदेय ३० द्रौपद्या अपत्यम् उक्त् । युधिष्ठिरादीनां द्रौ-
 पद्यास्तत्त्वज्ञे प्रतिविम्ब्यादौ ते च विभवेवगणांशेनोत्पत्ताः
 यथाह भा० आ० ६७ अ० । “द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवु-
 र्भरतर्षभ ! । विश्वान् देवगणान् विद्धि सज्जानान् भर-
 तर्षभ ! । प्रतिविम्ब्यः सुतसोमः सुतकर्मा तथा परः ।
 नाकुलिस्तु शतानीकः सुतसेनश्च वीर्यवान् । पाञ्चा-
 ल्यदि तु पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा । सेमे पञ्च सुतान्
 वीरान् श्रेष्ठान् पञ्चाक्षकानिव । युधिष्ठिरात् प्रतिविम्ब्यं
 सुतसोमं वक्रोदरात् । अर्जुनाच्छुतकर्मायं शतानीकश्च
 नाकुलिम् । सहदेवाच्छुतसेनमेतान् पञ्च महार-
 थान् । पाञ्चाक्षी सुधुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा । श-
 स्त्रतः प्रतिविम्ब्यन्तसूचिर्दिष्टा युधिष्ठिरम् । परप्रहरण
 ज्ञाने प्रतिविम्ब्यो भवत्वयम् । सुते सोमसहजं तु
 सोमार्कसमतेजसम् । सुतसोमं महेष्वासं सुधुवे भीम-
 सेनतः । सुतं कर्म महत् कत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
 जातः सुतस्तज्येयं सुतकर्मा ततोऽभवत् । शतानीकश्च
 राजर्षेः कौरवस्य महात्मनः । चक्रे पुनः सनामानं
 नकुलः कीर्तिवर्द्धनम् । ततस्त्वजीजनत् कन्या नक्षले
 मङ्गिदेवते । सहदेवात् सुतं तस्मात् सुतसेनेति यं
 विदुः । एकवर्षान्तरास्ते ते द्रौपदेया यशस्विनः” भा०
 आ० २२२ अ० ।

द्रौहिक् लि० द्रौहं नित्यमर्हति केटा० उक्त् । नित्यं द्रौहार्हे ।

द्रौहि लि० द्रुह्यापत्यं शिवा० अण् । द्रुह्यापत्ये

द्वन्द्व न० द्वन्द्व+प्रथो० वक्षोपः । द्वन्द्वशब्दाद्यै लिङ्कारुपेण ।

द्वन्द्व न० द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ “द्वन्द्वं रहस्यमन्यादावच-
मव्युत्क्रमणयज्ञपालपयोगाभिव्यक्तिषु” पा० द्विगन्धस्य
द्विवचनं पूर्वपदस्यास्मावोऽन्वयोत्तरपदस्य नपुंसक-
त्वञ्च निपात्यते एवैधंयु” सि०कौ० उक्ते १२रहस्यादौ
“तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् इतरे विषयभूताः ।
द्वन्द्वस्मान्नयते रहस्यमित्यर्थः । मन्थीदा स्थित्वनतिक्रमः ।
आचक्षुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते माता पुत्रेण
मिथुनं मच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मन्थीदार्थः ।
व्युत्क्रमणं प्रथमवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विगं
सम्बन्धेन प्रथमवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपालाच्च प्रयुनक्ति
द्वन्द्वं संकर्षणवाच्यदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः ।
योगविभागादन्यत्वापि द्वन्द्व इत्युक्ते” सि०कौ० “अत्र अन्य-
त्वापि तेन द्वन्द्वयुक्तान्यवर्तन्तेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्-
द्वान्यवर्तन्तेत्यर्थः वीष्मार्था द्विवचनेऽप्यनेन तस्य रूप
निष्पत्तिः । द्वन्द्वसमाहारादौ तु द्वन्द्वशब्दप्रयोगः कृत्वा
द्वन्द्व्या अवयवार्थराहित्येनाव्युत्पत्त्यादिति बोध्यम्”
शब्देन्दु० । तत्र रहस्यं द्वाभ्यामेव ज्ञेयम् । २कलहे
२मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वये ४युगले च भेदि०रोगभेदे ६सजा-
सभेदे च पु० सच द्विधा समाहारेतरतरयोगभेदात् तत्र
सहतिप्राधान्ये समाहारद्वन्द्वः संज्ञन्यमानप्राधान्ये इत-
रेतरयोगः इति वैयाकरणाः इतरेतरयोगशब्दे ८२३
पृ० दृश्यम् शब्दश०प्र० अन्यथा निरणाय यथा

“यद्यदर्शक्यन्नामव्युहो यद्युत्प्रकारके । बोधे समर्थः
स द्वन्द्वः समासस्तावदर्थकः ।” “यद्यदर्शोपस्थापकस्य
क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं
प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिवृत्त एव तावदर्थको
द्वन्द्वसंवाहः । पाणिपादं वादय धवखदिरौ लिङ्गोत्पादौ
हि कर्मत्वाद्युक्ते करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं मल्लमादि-
धर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिक-
नामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारकस्य
अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थं द्वन्द्वः ।
अतु पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्वलोत्तरपदे
पाणिपादादिशाहित्ये लक्षणा अतएव नित्यं तत्रैक-
वचनं समाहारस्यैकत्वात् यदान्तरन्तु तादृगलक्षणाया-
निरुद्धत्वसम्बन्धादकं तथाविधसाहित्यस्य च स्त्रान्वयनिव-
त्वाद्दसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात्
पाणिपादं बाधेत्यादेर्नौपम्यत्वमिति प्राच्यैकैकं तत्र

युक्तं तत्त्ववदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेषत्वं वा
पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्बन्धेन तद्वर्तवि-
त्वादिवोधार्थं समाहारद्वन्द्वेऽपि द्विवचनाद्यापत्तेर्द्वौ-
रत्वात् । साहित्यस्य द्विवक्तृत्वेऽपि न समाहारद्वन्द्वस्य
द्विवचनादिवाकाङ्क्षत्वं तादृगद्विगोरित्येति चेत् तर्हि
पाणिपादपञ्चतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य
द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुमुचितं कृतं साहित्य-
भक्त्या हृदयस्य धनमित्यादेरयोग्यताया दुर्वारतापाताञ्च
नामार्थबोधेदान्वयस्याव्युत्पत्त्यनेन हस्तनामनानाञ्च
साहित्यस्य स्त्रान्वयत्वादिसम्बन्धेन घनादावन्वयायोगात्
तादृशसाहित्ये घनादेरभेदविरहाच्च । समाहारपरिभाषा
तु क्रीवल्लिङ्गत्वनिवृत्तकचनत्वादपदसंस्कारोपयोगितयै-
वोपपन्ना न द्वन्द्वस्यार्थव्यवस्थापिका । एतेन धवखदि-
रावित्यादावितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्या-
न्यये लक्षणा अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थावच्छेदकत्वमेव
पर्याप्तिसम्बन्धेन स्त्रार्थद्वित्याद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेर्धवखदि-
रावित्यतो धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेरिति-
धीमांसकानास्मृतमप्यपाञ्चं तत्त्ववदेकक्रियान्वयित्वं धव-
खदिरविशेषकधीविशेषत्वं वा धवखदिरयोः साहित्यं
तदात्रयस्य धवद्वयादिरपीति तादृशसाहित्यान्वयलक्ष-
कत्वपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवद्वयादिवोधस्य दुर्वार-
तापत्तेः । न च त्रितयाविशेषकधवखदिरधर्मिकधीविशे-
षत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं तच्च न धवद्वया-
देरिति वाच्यं तादृशसाहित्यान्वयस्यानुभवेनास्मृत्तनात्
तस्माद्यात्र नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थावच्छेदकत्वं तत्र तस्य
लक्षणावच्छेदे समुद्दिष्ट एव पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्यादिवो-
धने द्विवचनादिकं साकाङ्क्षं न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं
परित्यज्य तथाविधापरधर्मावच्छिन्ने, यतो धवखदिरा-
वित्यादितो धवयोः खदिरयोश्च नानोपपन्नसङ्ग इति तत्त्वम् ।
घटघटेत्यादिकस्य घटकलसेत्यादिकस्य घटतद्घटेत्यादिकस्य
च क्रमिकनामस्तोमस्य निश्चयत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्य-
हेतुत्वमतो न तादृगनामनिवृत्तौ घटाद्यर्थं द्वन्द्वः । अतएव
समस्तनामपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा यत्र मिथोभेदस-
म्बन्धेन द्वन्द्वस्य साधुत्वसूचनाय “पार्थे द्वन्द्व” इति पाणिनिः
प्राह । अतएव भेदगर्भसमुच्चयार्थकं यशब्दमन्त्रमात्र-
धवख खदिरस्येत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुज्यते दृष्टाः, यत्त-
पाददत्ते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थश्चकारद्वन्द्वं, प्रीततत्त्वयो-
क्षादात्मप्रमित्यादौ तत्पदादेः प्रीताद्यभिन्नत्वेऽपि प्रीतत्व-

तत्त्वत्वाद्योः पदार्थतावच्छेदकयोरुक्तेन भेदः सुवर्धस्तु
 द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पर्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्त्वे
 तस्य बाधात् सुवर्धद्वित्यादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाका-
 ङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्त्वत्त्वयो-
 रेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । अतएव व्याकरणम्भक्तसंयोगना-
 शेभ्यः कार्यद्रव्यं नश्यतीति भाष्यस्य योग्यतासम्बन्धे-
 सुवर्धकत्वस्य कार्यद्रव्यत्वेऽन्वयमभिधित्तुनाचार्येण ज्ञात-
 यमिमावकमेकवचनमिति गुणकिरणावल्यामभिहितम् ।
 अतएव च “श्यालाः सुभ्रांतरः पत्याः स्वाभिनो देहदे-
 वरी” इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वाभिनो भ्राता देह-
 देवरोभवपदवाच्य इत्यर्थः सुभ्रूयादिसिद्धः सङ्गच्छते ।
 यदि च पटद्वयावच्छेदोऽपि भूतले पीतपटावित्यादिकः
 प्रयोगः स्यात् पीतत्वपटत्वोभयाश्रयस्य तत्र सत्त्वादेवं
 पीतपटयोरभेद इत्यादितः शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गश्च
 तदंशे सुवर्धद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादिसङ्गमनीयते तदा
 गोदौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचनमिति
 वदन्ति । विद्यतं विन्दति विनतीनामनिट् इत्यत्र विद्यत
 इत्यादिशब्दो न विदधातुत्वेनोपस्थापकः किन्तु सत्ता-
 दर्थकतादृशत्वेनैव । ऋगपाण्डुरयोः पदार्थयोर्भेदे-
 ऽपि हरिश्च हरिश्चावित्यप्रयोगात् । समानशब्दोऽनृद्ध-
 प्रसक्तावेकशेषोव्युत्पत्तिविज्ञेन हरिश्चावित्यत्र सुप्रस-
 ताभ्यामेव हरिश्चपदाभ्यामुपस्थितयोर्ऋगपाण्डुरयोर्बोधः
 हरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णु-
 चन्द्रयोरवगतिः । अन्यथा हरिहरो नमस्यावित्यपि
 प्रयोगापत्तेः हरी च हरयश्चेति विग्रहस्ये यत्र हरय
 इत्यादितः समसुखानपदाधीनामवान्तरसंख्यावगमस्तत्र
 तत्तत्त्वं ख्यातश्चिद्विज्ञातश्चकस्य लुप्तस्य ह्य्यादिपदस्यो-
 चरत्वेन प्रतिबंधितमेव ह्य्यादिपदं तथाविधस्वार्थस्य
 लक्षणया बोधकं तदप्रतिषेधाने तं न्यूनमेव हरिपद-
 विष्णुद्वयोः सिद्धयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव
 वा । नच विग्रहस्य सुवर्धस्य द्वित्यादेः समसप्रतिपाद्यत्व-
 नियमात्तथाविधद्वित्वत्वान्नभविष्य हन्द्दस्यैवासाधुत्वा-
 दुक्तक्रमेणैकशेषो न युक्तः, शलाकापरि हस्त्यस्यमित्यादौ
 व्यभिचारेणोक्तनियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेति
 विग्रहे च एकत्वानीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्यै-
 रभिहितत्वात् । हंसश्च हंसी च इत्यर्थे हंसहंस्यावित्यप्र-
 योगात् तत्रापि “पुंसां स्त्रियाः साक्ये” इत्यनुशिष्टे हं-
 सीपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव हंसीपदमनुसन्धाय

स्त्रीपुंसयोर्बोधः तद्विपर्ययानतस्तु हंसपदे स्त्रीहंसत्व-
 पुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शब्दसंज्ञकत्वा-
 वा भ्रष्टादेव । अतु तत्र हंसपदमेव लक्षणया हंसीत्वेन
 शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं सुवर्धस्तु पुंस्त्वं हंस एवा-
 न्वेति न तु हंस्यामयोग्यत्वात् इति मतं तत्र तत्रासति
 स्त्रीहंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्भिधोभेदविरहेण
 हन्द्दामसक्तावेकशेषस्य हंसश्च हंसी च इत्यस्य दुष्करत्वापत्तेः
 अन्यथा पटतद्द्वयावित्यपि हन्द्दप्रसङ्गात् हंसो च हंसा-
 चेति विग्रहेऽपि हंसा इत्यतो हंसद्वयहंसत्वययोः प्रागु-
 क्तरीत्यावगमः । दुन्दुभी च दुन्दुमिषेति विग्रहे दुन्दुभी
 सुन्दरावित्यत्राद्यभेदोर्बोधनस्ये पुंस्त्रियस्यैव दुन्दुमिष-
 दस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वम् ।
 युवा च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्तीत्यैव युव-
 तीयौवनवतोर्बोधः वरटाहंसो लक्षणयासारवावित्यादौ तु
 स्त्रीपुंसयोर्भेदोऽपि पदसारूप्यविरहाज्ज्ञेयः दम्बत्व-
 र्जनप्रकरणे ब्राह्मणावानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी
 च इति विग्रहे प्रागुक्तदिशा ब्राह्मणभाष्यापत्तोरव-
 गमः । एकस्त्रीका चेत्तत्र एकौ, द्वौ च द्वौ चेत्तत्र
 द्वौ, तमे चोभौ चेत्तत्र तमे त्वयश्च तिस्रश्च इत्यत्र
 च विग्रहे त्वय इत्यादिरेकशेष इत्युक्त एव । यास्या-
 नेकशफेवतद्वच्छेदु स्त्रीपुंसयोर्वैकृत्यमनभौव्य साक्य-
 येषां हन्द्दस्ये तं पुंस् एव लुक् तेन मेघश्च मेघाचेत्यर्थे
 मेघश्च इत्यत्रापि लुप्तं वस्तुमेवासां लक्षणं मेघपदं प्रति-
 सन्धत एव वस्तुमेवासांनेकमेघीणां स्थापयमः ।
 एवं महिषाश्च महिषश्चेत्यर्थे महिषश्च इत्यत्रापि महि-
 षपदं वस्तुनां महिषाणां, ऋगाश्च इत्यर्थे ऋगा
 इत्यत्र तु ऋगादेरयस्यत्वात् पुंसो लुक् परन्तु स्त्रियाः ।
 तथा गर्हभाश्च गर्हभ्यश्चेत्यर्थे गर्हभा इत्यत्रापि शराणा-
 नेकशफत्वात् वर्कराश्च वर्क्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत्यत्रापि-
 तदर्थार्थकत्वात् । स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातरावित्यत्र
 पुलश्च दुहितृता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि
 स्वस्वपदं दुहितृपदश्च लुप्तं प्रतिसम्बन्धैव भ्रातृमगिन्योः
 पुलकशयोवावगमः । “ज्ज्वेष्टपुलङ्गित्वोश्च ज्ज्वै मासि
 न कारवेत्” इत्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः । स च
 सैवश्चेति विग्रहे तदादिना तदन्यस्य हन्द्दो लुकि-
 तावित्यत्रापि लुप्तं सैवादिपदमनुसन्धत एव सैवादाव-
 गमः स च तद्वेत्त्यादि विग्रहे च किंपदान्यत्वादिद्वय-
 गर्भहन्द्दो तु पूर्वस्यैव वा लुक् अन्यस्यैव वा तदादिर्बुद्धि

ੴ

प्रत्याह चे वृहस्पते ! त्वमिहं भर यतो हाजं हाभ्यां
आवाभ्याम् अन्यायतो जातं अतो नाहमेकाकिनी
भरामीत्यर्थः । यद्यस्मादेवमुक्ता पितरौ ममतावृहस्पती
विवदमानौ एव परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरहाज
इति श्रीधरस्वामी ।

हालिंशत् स्त्री अघिका लिंशत दादेशः । श्रद्धाधिकलिंशत्
संख्यायां २तदन्विते । तस्याः पूरणः षट् । हालिंश-
तमप्य हालिंशतम तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां ङीप् ।

हालिंशदपराध पु० कर्म० । भक्तानामीश्वरविषये हालिंशत्
संख्यकेषु अपराधेषु । ते च अपराधाः तन्वसारे दर्शिता
यथा "तन्वानरे यानैर्वा पादुकाभिर्वा यानं भगवतो
वृहे । देवोत्सवेष्वेवा च अप्रणामस्तदप्रतः । उच्छिष्टे
चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च
तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम् । पादप्रसारणञ्चाप्ये तथा
पर्यङ्कवन्धनम् । शयनस्थानञ्चापि मिथ्याभाषणमेव
च । उच्चैर्भाषो मिथो जल्पो रोदनानि च विग्रहः ।
नियन्तुगृहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभाषणम् । कम्ब-
लावरणञ्चैव परकीर्त्तनपद्धतिः । अस्त्रीभाषणञ्चैव
अधोवायुविमोक्षणम् । शक्तौ गौणोऽपचारश्च अनि-
वेदितभक्षणम् । तत्तत्कालभवानाञ्च फलादीनासन-
र्पणम् । विनिजुष्टावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनस्य यत् ।
स्मृतीकृतासनञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः । गुरौ मौनं
निजस्त्रोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा
विष्णोर्हालिंशत् परिकीर्त्तिताः ।

हालिंशत्क्षण पु० हालिंशत् लक्षणानि शुभलक्षणानि यस्य ।
शुभलक्षणान्विते महापुरुषलक्षणयुते नरे । काशी० ख०
११ अ० । "पञ्चदीर्घः पञ्चसूक्ष्मः सप्तरक्तः षडुच्चतः ।
त्रिष्टुब्धगुग्गुलीरोहालिंशत्क्षणस्त्विति" "पञ्च दीर्घाणि
शस्यानि यथा दीर्घाण्यथास्य वै । भूजौ नेत्रे हनू नासा-
वक्षसी तनयस्य ते । त्वक्के शाङ्कुलिदशनाः पञ्चांगुल-
जान्मपि । तस्यास्य पञ्च सूक्ष्माणि दिक्पादपदभाक्
यथा । पाण्ड्याङ्गुतलनेत्रान् तालुजिह्वाधरौष्ठकम् ।
सप्तरक्तञ्च सनखमखान् राज्ञस्तुष्टप्रदम् । कक्षा
कुक्ष्यलिकस्तम्बरवक्त्रं षडुच्चतम् । तथात्र दृश्यते बाह्वे
महदैश्वर्यभाग् यथा । ललाटकटिबन्धोभि स्त्रिविस्तीर्णौ
यथाश्वसौ । सर्वतेजोतिर्गन्धर्व्यं तथा प्राप्स्यति नाम्यथा ।
योवाङ्गुलान्मेहनैश्च लिभिर्हृत्स्त्रोऽयमीदृजितः । स्वरेण
कत्वनाभिभ्यां लिङ्गस्त्रीरः शिशुः शुभः ।

हादश लि० हादशानां पूरणः हादशत्+उट् । हादशसंख्यापूरणे
स्त्रियां ङीप् । सा च हादश्याः चन्द्रकलायाः सूर्यकिरण-
प्रवेशनिर्गमयोभ्यायां क्रियारूपायां तदुपलक्षित कालरू-
पायां वा तिथौ तस्यां व्रतकालनिर्ययः कालमा० उक्तौ यथा
"अथ हादशी निर्योयते । सा च युष्मादिशास्त्रे च पूर्व-
विज्ञा ग्राह्या । स्कन्दपुराणेऽपि "हादशी च प्रकर्त्तव्या
एकादश्या युता विभो ! । सदा काश्यां च विद्वद्भिर्विष्णु
भक्तैश्च मानवैः" इति । उत्तरविज्ञां प्रतिषेधति वृहद-
सिंहः । "द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथौ" इति । नन्वेवं
सत्वमेकादश्या उपवासे हादश्या उपवासश्चेत्तु भयमेकस्मिन्दिने
प्राप्नोति सत्यम् तथापि चोभयस्यान्योऽस्य विरोधा-
भावात् सहेवानुष्ठानं भविष्यति । नन्वेकं व्रतसमसाध्य
व्रतान्तरमनुष्ठानमशक्यम् । "असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कु-
र्याद्ब्रतान्तरम्" इति शास्त्रात् नैवम् इदं हि शास्त्र-
मेकव्रतस्य मध्ये व्रतान्तरोपक्रमं निषेधति प्रकृते तु
व्रतद्वयस्यापि सहेवोपक्रम इति तन्त्रेणानुष्ठानं भवि-
ष्यति । नन्वस्त्वेवं खण्डतिथौ, सम्पूर्णतिथौ त्वेकादशी
हादश्या उपवासौ द्वौ नैरन्तर्येण प्राप्नुतः । तत्र पारण-
मन्त्रेण प्रथमोपवासस्यासमाप्तत्वात् । द्वितीयोपवासस्य
प्रक्रमो न सम्भवतीति चेत् नैवम् अङ्गिः पारणं कृत्वा
द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमयितुं शक्यत्वात् । तादृशं तु
पारणमशितानशितोभयात्मकम् । तस्मात्प्रतिपत्त्यात्
पूर्वोपवासं परिसमापयति । अनशितरूपत्वेनोत्तरोप-
वासं न विहन्ति । एतच्च व्यात्मकत्वं दर्शयितुमासप्रक-
रणे याजमानब्राह्मणे श्रूयते "यदानश्चतुष्षष्टे
चौधुकः स्याददन्नीयात् रुद्रोऽस्य पशून्भिमन्वेतापोऽन्नाति
तद्वैवाशितं न चौधुको भवति नास्य रुद्रः पशून्भिम-
न्यते" इति । तस्मादुदकपारणेनोपवासद्वयनिर्वाहः ।
एतच्च सर्वतियथाचारणम् । प्रकृते एकादशीहादश्यादे-
वतैक्यादुदकपारणमन्त्रेणापि न कश्चिदोषः । अतएव
अर्थते "एकादशीचतुष्षष्टेव हादशीं सप्तपोषयेत् ।
न तत्र विघ्नोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः" इति ।
उपवासद्वयाशक्तौ केवलहादश्या उपवासेनोभयोः फलं
सिध्यति तथा च अतिः "एवमेकादशीं सप्त-
हादशीं सप्तपोषयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नो-
त्यसंशयम्" इति । हादश्यां तु काश्या उपवासो कर्मवृत्ते-
रेव दर्शितः "हादश्या उपवासेन विद्यायां श्रेष्ठः । सर्वशः ।

अक्रवर्तित्वमनुते संप्राप्ता अतुहाः श्रियः” इति ।
अथाष्टौ महाहादस्यः, शुद्धैकादशीयुता हादशी उन्नी-
विनीचंशा हादश्येव शुद्धाधिका वर्जते चेत् सा वज्र-
शीर वासरत्नयस्यर्शिनी लिखुषाश्च अथ पर्वणः सम्पू-
र्णाधिकत्वे पञ्चवर्जिनीः । जयादयस्तत्त इत्यष्टौ निर्ण-
यि । उक्ता जयादिकास्तत्तस्य हेमा०त्र० उक्ता यथा
“जयाः च विजयाः चैव जयनीश् पापनाशिनीः । सर्व-
पापहरा चैव कर्तव्या फलकाङ्क्षिभिः । एकादश्यां
शुक्लपक्षे यदा कृत्वा पुनर्वसुः । सा नाम्ना च जयाः
स्वाता तिथीनामुत्तमा तिथिः । सप्तपौष्य तृतीयापात्
सुख्यते नाम संशयः । अग्निहोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति
मानवः । यदा शुक्ले तु हादश्यां नक्षत्रं अवश्यं भवेत् ।
विजयाः सा तथा प्रोक्ता तिथीनामुत्तमा तिथिः । तस्यां
स्नातः सर्वतीर्थे स्नातो भवति मानवः । दानं सहस्र-
शुश्रूषितं तथा चैव प्रयोव्रतम् । होमजपोवशाच्च सह-
स्राणां फलं लभेत् । यदा च शुक्लहादश्यां रोहिणी च
प्रजावते । अयनीश् नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा-
तिथिः । सप्तजन्मतं पापं सत्यं वा यदि वा षड् ।
तत् क्षावयति गोविन्दस्तस्याभ्यर्चितस्तथा । यदा च
शुक्लहादश्या पुष्यं भवति कर्हिचित् । तदा साऽतिमहा-
पुण्या कश्चिन्ना पापनाशिनीः । यो ददाति च यत्-
पुण्यं नित्यं संवत्सरे नरः । उपवासन्तु तस्यां च यः
करोति महत्फलम् । तस्यां जगत्पतिदेवः सर्वलोकेश्वरो
हरिः । प्रत्यक्षतः प्रयात्मा तु तदनन्तफलं हतम्”
एकादशीव्रतयोः साङ्ख्यार्थौ पारण्ये च विशेषः नि०सि०
उक्तो यथा

“एकादशीहादश्योरेकत्वे तन्मेषोपवासः पार्श्वके तु
शक्तोपवासवद्वयम् “एकादशीसप्तोष्यैव हादशी सप्तपौ-
ष्ये” इति विष्णुरहस्यात् अथक्तौ तु हादश्यामेव
“एवमेकादशीं त्यक्त्वा हादशीं सप्तपौष्ये” । पूर्ववासरजं
पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्वसंशयम्” इति तत्त्वोक्तेः यदास्व-
द्वहा हादशी तदोक्तं मातुखे “यदा भवति अस्यापि
हादशी पारणादिने । उपःकाले हयं कुर्यात् प्रातर्मा-
भ्याङ्गिकं तदा” नारदीयेऽपि “अस्यावासय विप्रेन्द्र !
हादश्यापराहोदये । स्नात्वाचनक्रियाः काव्यं दानहो-
मादि संयुताः” इति सङ्कटे तु माधवीये देवदः “सङ्कटे
विपक्षे प्राप्ते हादश्यां पारण्येक्यम् । अङ्गिस्तु पारण्यं
कुर्यात् पुनर्भक्तं न दोषकत्” इति सङ्कटे त्वयोदशीआव-

प्रदोषादौ अत्र केचिदाहुः “अपकर्षवाक्यान्वनाहि-
ताग्निविषयाणि अग्निहोतादीनां श्रौतत्वेनापकर्षा-
योगादिति । हादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारण्यं
कार्यम् “हादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञि-
तः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारण्यं विष्णु नमरः” इति
निर्णयाकृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अत्र केचित्
सङ्किरन्ते “यदा भूयसी हादशी तदापि प्रातर्हृत्त-
त्वे पारण्यं कार्यम् “सर्वेषासप्तपक्षाणां प्रातरेव हि
पारण्यमिति वचनादिति” । अत्राहुरयस्तु वङ्गनां कर्म-
कालानां विना कारणं बाधापत्तेः प्रागुद्वचनैश्च अल्प-
हादश्यामेवापकर्षविधानादपराह्ण एव कार्यम् प्रातः
बन्धस्तु “सायं प्रातर्हिजातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति”
वदपराह्णमाचित्वेऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुनर्भो-
जनसायंपारण्यनिरूप्यर्थात्तत्त्वोक्त्याहुः । प्रसादेन एका-
दश्युपवासातिक्रमे अपराके वाराहे “एकादशी विष्णुता
चेदुहादशी परतःस्मिता । उभोष्या हादशी तत्र यदी-
च्छेत्तरुं पदम्” । नि०सि० स्थानान्तरे

भाद्रपदशुक्लहादश्यां अवश्ययोगरहितायां पारण्यं कुर्यात्
आभाकाशितपक्षेऽपि दिवोदासीदाहृतवचनात् ।

“सप्तपौष्यैकादशीं मोहात् पारण्यं अवश्ये यदि । करोति
हन्ति तत्पुण्यं हादश्यादशीभवम्” इति तत्त्वैव स्ता-
न्दाश्च । अत्र तत्त्वैव प्रतिप्रसवः साङ्ख्येयोक्तः “विशेषेण
महीपात्र ! अवश्यं वर्जते यदि । तिथिपक्षेण भोक्तव्यं
हादशीं सङ्कष्येह हि” इति । केचित्तु यदा स्वपरिहायार्थ-
योगस्तदा अवश्यमन्वते त्वेधाविभक्ते मध्यमविंशतिचटि-
कायोगं त्यक्त्वा पारण्यं कार्यं तदुक्तं विष्णुधर्मे “सुतेऽथ
मध्ये परिवर्तमेति सुप्रिमवोधपरिवर्तनमन्वुवर्ज्यमिति” ।
केचिस्तुषां विभक्त्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः अत्र
मूलं चिन्त्यम् । अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोक्तं कुर्यात् ।
सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य पार्श्वे त मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः ।
को “वासुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं हादशी तव । पार्श्वे न
परिवर्तस्व सुखं स्वपिहि साधवः” इति अत्रैव शक्रध्व-
जोत्थापनसूक्तमपराके गर्गेण “हादश्यां तु सिते पक्षे
मासि प्रौष्ठपदे तथा । शक्रसुत्थापयेद्वाजा विन्मन्त्रवशा-
त्सर्वे” इत्येव अवश्यहादशी तत्त्वैकादश्यां द्वादशीअ-
वश्ययोगे सैषोपाध्या “एकादशी हादशी च वैष्णव्यमपि
तत्र चेत् । तद्विष्णुं हृदयं नाम विष्णुं सामुद्रिकक-
र्त्तु” इति विष्णुधर्मोक्तेः नारदीयेऽपि “संश्रये”

कादशीं राजन् हादशीं यदि संसृष्टं भवेत् । अवश्यं ज्यो-
तिषां अथ ब्रह्महत्यां व्यपोहति । हादशी अवश्यसृष्टा
सृष्टेदेकादशीं यदि । स एव वैष्णवयोगो विष्णुष्ट-
ङ्गसंज्ञितः” इति हेमाद्रौ दिनद्वये हादशीअवश्ययोगे-
ऽपि पूर्वा, निर्णयान्ते त्वस्य पूर्वार्द्धमन्यथा पठितम् ।
“हादशी अवश्यं” च सृष्टेदेकादशीं यदि” इति तेन
हेमाद्रिभते एकादश्याः अवश्ययोगाभावेऽपि तद्युक्त हा-
दशीयोगमात्रेण विष्णुष्टङ्गं भवति निर्णयान्तेतमे
तु अवश्यस्यैकादशीहादशीभ्यां योग एव विष्णुष्टङ्गं
नान्यथेति । यदा निशीथानन्तरं सूर्योदयावधि द्विकला-
मात्रमपि अवश्यं भवति तदापि पूर्वैव तद्युक्तं तत्रैव
नारदीये इमां प्रकृत्य “तिथिनक्षत्रयोर्गोयोगश्चैव
नराधिप ! । द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो क्षय्या-
मिकः” इति “हादशी अवश्यसृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा
तिथिः । न तु सा तेन संयुक्ता तावत्त्वेव प्रशस्यते” इति
मदनरत्ने मातृश्लाघा । दिवदोषीये तु “रात्रेः प्रथमपादे
चेष्टव्यं हरिवासरे । तदा पूर्वोत्पन्नसेत्प्रातर्भान्ते च
पारणम्” इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात् पूर्वविरोधाच्चो-
पेक्षं इयं बुधवारोऽतिप्रशस्ता “बुधअवश्यसंयुक्ता वै चेटु-
दादशी भवेत् । अत्यन्तमहती सा स्याद्वत् भवति चा-
क्षयम्” इति हेमाद्रौ स्नान्दात् । यानि तु पठन्ति
“उत्तराषाढसंयुक्ता ओष्ठाभध्याङ्गापि वा । आसुरी
सैव तारा स्याद्वन्ति पुष्पं पुरातनम् । उदयव्यापिनी
आद्या ओष्ठाहादशिका युता । विश्वैर्धन्यता सा च
नैवोपोष्ठा शुभेषुभिः” इत्यादीनि विष्णुधर्मस्नान्द-
मविष्ठादीनि वचनानि तानि निर्मूलानि । यदपि अ-
त्यर्थसारे उदयव्यापिनी आद्योत्पन्नं यच्च वृहस्पारदीये
“उदयव्यापिनी आद्या अवश्यहादशीयते” इति तद्यदा
शुद्धाधिका हादशी परदिन एवोदये अवश्ययोगः पूर्वोऽङ्गि
च तद्विधे काले योगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे
पूर्वैव वज्रकर्मकाव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने । यदा त्वे-
कादशेव अवश्ययुता न हादशी तदापि पूर्वैव “यदा न
प्राप्यत अक्षं हादश्यां वैष्णवं कचित् । एकादशी तदो-
पोष्ठा पापघ्नी अवशान्विता” इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः
यदा परैवर्त्तयुता तदा परा तत्र शक्तेनोपवासव्यं
कार्यम् “एकादशीसुषोमत्रैव हादशीं सुषोमयेत् । न
चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दिवनं हरिः” इति भवि-
प्रोक्तेः यत्तु विष्णुधर्म “पारणान्नं व्रतं ज्ञेयं व्र-

तान्ते विप्रभोजनम् । असमाप्ते अत्रे पूर्वं नैव कुर्यादु-
व्रतान्तरम्” इति तदेतद्विज्ञपरम् अत्र गौडाः “असु-
राजन् परं कास्यं अवश्यहादशीव्रतम्” इति स्थूल-
शीर्षवचनात् कास्यमेवेदम् तेनाशक्तस्य नित्यैकाद-
शीव्रतमेवेति मन्यन्ते “हादश्यासुषोमसेन शुद्धात्मा नृप
सर्वशः । चक्रवर्तित्वमनुलं संप्राप्नोत्युत्तमां श्रियम्”
इति गौडनिबन्धे मार्कण्डेयोक्तेः । दाक्षिणात्यास्तु
“एकादश्यां नरो भुक्त्वा हादश्यां सुषोमयेत् । व्रत-
द्वयकृतं पुष्पं धर्मं प्राप्नोत्यसंशयम्” इति वराहवामन
पुराणोक्तेः अवश्यहादशीव्रतमेवेत्याहुः भुक्तेति फला-
द्याहारपरम् नत्वन्नपरम् “अन्नाश्रितानि पापानीति”
निषेधात् “उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।
प्रथमेऽङ्गि फलाहारी निराहारी परेऽहनि” इति
दिवोदासीये भविप्रोक्ते च अशक्तौ तु स्थितैकादशी-
व्रतोयस्तं प्रत्युक्तं मातृश्लो “हादश्यां शुक्लपक्षे तु न-
क्षत्रं अवश्यं यदि । उपोष्यैकादशीं तत्र हादश्यां
पूजयेद्धरिम्” इति पूजयेच्च त्वपवसेदित्यर्थः । अस्थितैका-
दशीव्रतसेदेकादश्यां भुक्त्वा हादश्यासुषोमसेत् “एवमेका-
दशीं भुक्त्वा हादशीं सुषोमयेत् । पूर्ववासरत्नं पुष्पं
सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्” इति नारदीयोक्तेः । पारणं
तु भयान्तेऽन्यतरगते वा कुर्यात् “तिथिनक्षत्रनियमे तिथि-
भान्ते च पारणमिति” स्नान्दात् “तिथिनक्षत्रसंयोगे
उपवासो यदा भवेत् । पारणं तु न कर्तव्यं यावच्चैक-
संशयः” इति नारदीयदिति हेमाद्रिः । यद्यप्यत्र नक्षत्र-
मात्रान्तेऽपि पारणं प्रतिभाति तथापि तिथिमात्रान्ते
ज्ञेयम् नत्वृत्तान्ते तिथिमध्येऽपि “याः काश्चित्पिथयः
प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः । अक्षान्ते पारणं कुर्यादु-
विना अवश्यरोहिणीम्” इति विष्णुधर्म अवशान्नमात्रे
पारणनिषेधात् “रोहिण्यान्तु भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि
इति वज्रपुराणात् तदन्तेऽप्यस्तु न त्वनैवमस्तीति न,
अक्षान्तोऽनुकल्प इति मदनरत्ने । असम्भवे तु “तिथ्यन्ते
तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् । यामल्योर्जना-
मिन्यां प्रातरेव हि पारणम्” इति ज्ञेयम् । यत्तु मदन-
रत्ने हादशीवृद्धौ अवश्यवृद्धौ वा अवशान्न एव पारणं
कुर्यात् “पारणं तिथिवृद्धौ तु हादश्यासुषोमसंशयात् ।
वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते” इति
वज्रपुराणादित्युक्तम् तत्प्रकरणादेतस्यामेव अवश्य-
युक्तैकादश्यां विहितविजयैकादशीव्रतपरं न तु अवश्य-

हादशोपरमिता मदनरत्ने । गौडास्तु श्रवणहादशोपर-
मास्तुः सत्वविभिनन्दनरत्ने विष्णु धर्मे "तस्मिन् दिने तथा
ज्ञानं यत्न कचन सङ्गमे । दध्योदनयुतं तस्यां
जलपूर्णं घटं द्विजे । वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा कृतोपान
हमेव च । न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमयत्रां च विन्दति ।"

दशावतारहादशो हेमा० प्र० उक्तो यथा विष्णु पु०
"मार्गशीर्षे सिते पक्षे हादस्यां समजायत । मत्स्यो
विष्णुः समाहात्म्यः तस्येष्टेयं सदा तिथिः । एकादस्या-
सुपोषादौ पठन् मत्स्यावतारकम् । शृण्वन् सौम्यं
मन्त्रं च कारयित्वा वदेद्विदम् ।" विष्णुर्मे
प्रियतां मत्स्य इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय तम् । यो दद्यात्
स सुखी भूत्वा विष्णुलोकं व्रजेच्छुभम् । पौषे
मासि सिते पक्षे हादस्यां समजायत । कूर्मरूपी स
भगवान् तस्येष्टेयं सदा तिथिः । एकादस्यासुपोषादौ
पठन् कूर्मश्च तारकम् । शृण्वन् सौम्यं कूर्मश्च कार-
यित्वा वदेद्विदम् । विष्णुर्मे प्रियतां कूर्म इत्युक्त्वा ब्राह्म-
णाय तम् । यो दद्यात् सुखी भूत्वा विष्णुलोके मही-
यते । यो सत्यो माघशुक्लस्य हादस्यां तु विशेषतः ।
उपोष्य भक्त्या वाभ्यर्च्य वराहं रुक्मनिर्मितम् । दद्या-
त्पठेच्च चरितं वाराहं हरिस्तुतम् । वराहजन्मदिवसे
विप्राय श्रद्धयान्वितः । सुरमेतं समासाद्य मोदते काल-
मख्यम् । वराहविष्णु प्रीतिञ्च कूर्मदेवं यथातथम् ।
नारसिंहं फाल्गुने तु एकादस्यां सिते शुचिः । उपो-
ष्याभ्यर्चयेद्भक्त्या नारसिंहभवे दिने । सौम्यं नार-
सिंहं च कृत्वा शक्त्या द्विजाय तु । दद्याच्च सिंहचरि-
तमिदं शृण्वन् पठेच्च वा । शम्भून् विजित्येह लक्ष्मीं
प्राप्य नित्यं नरोत्तमः । पातालस्वर्गमाप्नोति नाग-
दैत्यान्नायुतम् । चैत्रे मासि सिते पक्षे एकादस्यासु-
पोषितः । वामनस्य दिनेऽभ्यर्च्य वामनं पुरुषोत्तमम् ।
सौम्यं वामनं दद्यात् पठेद्भक्त्या च यो नरः । स चिरं
वामनस्येष्टं शृणुयाद्वाप्युपोषितः । स धनैरन्वितो मुक्ता
भोगानिह च साधुपान् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति विद्वान्ना-
मानुतत्परः । वैशाखशुक्लैकादस्यासुपोष्याभ्यर्चयेच्छुचिः ।
जामदग्न्यं तथा रामं दद्याद्विप्राय रुवाजम् । ज्यैष्ठ-
शुक्लैकादस्यासुपोष्य हादशीदिने । रामं दाशरथिं
रौक्मं पूजयेद्भक्तिभावतः । इदं च रामचरितं शृणु-
याद्वा पठेच्च नरः । रामस्य जन्मदिवसे (कल्पभेदाद्वि-
रुद्धम्) तथा दाशरथेर्द्विजः । सीतारामन्तु सौम्यं

यो विप्राय प्रयच्छति । हादस्यां रामचरितमिदं
शृण्वन् पठेच्च वा । स इन्द्रलोकं लभते रामस्यैव प्रसा-
दतः । इह कीर्त्तिमवाप्नोति धनं पुत्रांश्च जीवितम् ।
आषाढमासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः । हाद-
स्यामर्चयेद्वापं रौहिणेयं महाबलम् । रौहिणेयस्य
रामस्य तिथौ जन्मनि स्मृतमे । सौम्यं ब्राह्मण्यायापि
रामं दद्यात्स्वपात्रकम् । स नागलोकमाप्नोति यावदिन्द्रा-
चतुर्दश । इह स्त्रीभोगमाप्नोति वलवाङ्मूर्धनो भवेत् ।
आवणे मासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः । हाद-
स्यामर्चयेत् कण्ठं रुक्मिणीसहितं शुचिः । रुक्मप्रतिपत्तिं
कृत्वा दद्याच्च ब्राह्मणाय च । पठेच्च कण्ठचरितं कण्ठ-
जन्मदिने (कल्पभेदाद्विरुद्धम्) शुचिः । आवणे शृणु-
याद्वापि य इदं पुरुषोत्तमः । स मृत्युतेऽस्मात् संसारात्
मुक्ता भोगमनुत्तमम् । यस्तु भाद्रपदे मासि एकादस्यासु-
पोषितः । शुक्लायामर्चयेत् कल्किं विष्णुं सौम्यम-
च्युयम् । हादस्यां जन्मदिवसे कल्किविष्णुः सुरेश्वरः ।
दद्याद्विप्राय तं वापि भक्त्यानुष्ठानतो मुदा । पठेद्विदं
कल्किविष्णोश्चरितं शृणुयात्ततः । जनलोकमवाप्नोति
कृते जन्म लभेद्युगे । तस्मिन् क्षत्रिस्तु दिवसे दत्तं विष्णु-
पतारकम् । अर्चयन्तु सुराः सर्वे भवेयुः सर्वदाचिताः । ति-
त० नारदीये वैशाखशुक्लपक्षे तु हादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः । इयं पिपी-
तकी हादशी । अत्र 'षष्ठीसमेता कर्तव्या सप्तमी नास्तीयु-
ता । पतङ्गोपासनायेह प्रष्टव्यासुखरूपोषणम् । एकादस्यां
प्रजुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः । उपवासनाय हादस्यां
विष्णोर्यद्विदं तथा' । इति भविष्यपुराणेन एकाद-
श्यापवासानन्तरं हादस्यां विष्णुपासनाया उक्तत्वादपि
तथा व्यवहरन्तीति नात्र युक्तादरः । हादशीत्येतत्प-
वासानन्तर्यं विनापि पूजति । इयं पूर्ववचनोक्तषष्ठीयुता
सप्तमीवत् । आषाढहादश्यादिषु शयनादिकं प्राणुक्तवचनात्
भविष्योत्तरे 'हादशी श्रवणोमेता सर्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमायुक्ता ततः शतशुभा भवेत् । तासुपोष्य
समाप्नोति हादसहादशीफलम्' । उभयदिने तन्नामे तु
एकादशीयुता ग्राह्या । 'हादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या-
युता विभो । सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च
मानवैः' इति स्कान्दात् । यदा त्रैकादश्यामेव श्रवणा
तदा तासुपपसेत् तथाच नारदः "याः कोऽपि क्षिपयः
प्रोक्ताः पुण्यां न जलयोगतः । तास्त्वैव तद्वन्तं कुर्वन्तु

अवणद्वादशीं विना । भविष्योत्तरे 'एकादशी यदा तु
स्यात् अवणनेन समन्विता । विजया सा तदा प्रोक्ता
भक्तानां विजयप्रदा । तिथिचक्रसंयोगे उपवासो यदा
भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः । विज्ञेयेण
महीपाल ! अवणं वर्ज्यते यदि । तिथिचक्षेण भोक्तव्यं
द्वादशीं नैव लङ्घयेत् । तिथिचक्षेण एकादशीचक्षेण
भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुः द्वादशी-
मित्यादिः । यदा त्वेकादश्यापवासदिने अवणं नास्ति
परदिने द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्तः
'एकादशीसुषोषैव द्वादशीं सुषोषयेत् । न चात्र विधि-
लोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः' । अत्र च 'असमाप्ते व्रते
पूर्वं नैव कुर्यात् व्रतान्तरम्' इति स्मृतेः पारणस्याकरणेन
पूर्वोपवाससमाप्तावपवासान्तरारम्भे विधिलोपेन भवे-
दित्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादिः । उभयोपवासा-
सामर्थ्यं तु अवणद्वादशयोपोषया तथाच स्मृतिः । 'वर-
मेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं सुषोषयेत् । पूर्वोपवासज पुण्यं
सर्वं प्राप्नोत्यसंशयः' । तथा 'उपोष्य द्वादशीं पुण्यां
विष्णु ऋक्षेण संयुताम् । एकादश्याद्भवं पुण्यं नरः
प्राप्नोत्यसंशयम्' । द्वादश्यापवासः काम्यः । तथाह मार्क-
ण्डेयः 'द्वादश्यासुषवासेन सिद्धात्मा नृप सर्वशः ।
चक्रवर्त्ति त्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्' तिथित०
कश्चिद्विशेषोऽनयोर्देशभेदादव्यवस्था ।
मासभेदे द्वादशद्वादशीव्रतभेदा अग्निपु० १८८ अ० उक्ता यथा
अग्निर्वाच । द्वादशीव्रतकं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन भै-
क्ष्येण चैवं द्वादशिकव्रती । चैत्रे मासि सिते पक्षे
द्वादश्यां मदनं हरिम् । पूजयेद् भुक्तिमुक्तार्थी मदन-
द्वादशीव्रती । माघशुक्ले तु द्वादश्यां भीमद्वादशिक-
व्रती । नमो नारायणायेति यजेद्विष्णुं स सर्वमाकर ।
फाल्गुने च सिते पक्षे गोविन्दद्वादशीव्रती । विशोक-
द्वादशीकारी यजेदाश्वयुजे हरिम् । सगणं मार्ग-
शीर्षे तु कृष्णमश्वयुजं यो नरः । ददाति शुक्ल-
द्वादश्यां स सर्वरसदायकः । गोवत्सं पूजयेद् भाद्रे
गोवत्सद्वादशीव्रती । माघ्यान्तु समतीतायां अवणनेन
तु संयुता । द्वादशी० या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा
तिलद्वादशी । तिलैः स्नानान्निलैर्होमो नैवेद्यान्निलमोद-
कम् । दीपश्च तिलतैलेन तथा देवं तिलोदकम् ।
तिलाश्च देवा विप्रेभ्यः फलं होमोपवासतः । ओं

नमो भगवतेऽथो वासुदेवाय वै यजेत् । सज्जलः
सर्गमाप्नोति षट्तिलद्वादशीव्रती । मनोरथद्वादशीकृत्
फाल्गुने तु सितेऽश्वयुजे । नामद्वादशीव्रतकृत् केश-
वाद्यैश्च नामभिः । वर्षं यजेद्भरिं स्वर्गीं न भवेत्
नारकी नरः । फाल्गुनस्य सितेऽश्वयुजं सुमतिद्वा-
दशीव्रती । मासि भाद्रपदे शुक्ले १० अनन्तद्वादशीव्रती ।
अश्लेषर्क्षे तु मूले वा माघे ११ कृष्णाय वै नमः ।
यजेत्तिलांश्च जुहुयात्तिलद्वादशीकृत् नरः । सुगतिद्वा-
दशीकारी फाल्गुने तु सिते यजेत् । जय कृष्ण नम-
स्तुभ्यं वर्षं स्याद् भुक्तिमुक्तिगः । पौषशुक्ले तु
द्वादश्यां १२ सम्प्राप्तिद्वादशीव्रती ।

द्वादशीनियमा तद्धर्मेभेदनिषेधाच्च एका० त० उक्ता यथा
'द्वादशीनियमाः । द्वादश्यामपि विष्णुपूजनम्
'एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः । उपा-
सनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदित्यन्था' इति भविष्य-
पुराणात् । यद्वत् यथा द्वादश्यां विष्णुपासनाय
एकादश्यासुषवासं प्रकुर्वन्ति तथा इयमपि षष्ठीयुक्ता
सप्तमी उपोषया सप्तम्यां सूर्योपासनायेत्यर्थः । तत्र
ब्रह्माण्डपुराणम् । "कांक्षं मांसं सुरां क्षौद्रं
लोभं वितथभाषणम् । व्यायामश्च व्यायश्च दिवास्वप्नं
तथाञ्जनम् । शिलापिष्टं मसूरारंश्च द्वादशैतानि वै-
ष्णवः । द्वादश्यां वर्ज्येद्विषयं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
पुनर्भोजनमध्वानं यानसायासमैथुने, उपवासफलं हन्यु-
र्दिवा निद्रा च पञ्चमी । वृद्धशतातपः "उप-
वासं द्विजः कृत्वा ततोऽप्युपभोजनम् । कुर्यात्त-
थास्य सगुण उपवासो हि जायते" । सगुणः साङ्गः ।
नारायणमन्त्रजपश्च पाश्चात्यनिर्णयामृते कात्यायनः
'मिथ्यावादे दिवास्वप्ने वृद्धशोजलसेवने । कष्टाक्षरं
व्रती जप्ता शतमष्टोत्तरं शुचिः" तथा "मन्त्रं निवेद्य
हरये निवेद्योपोषणं व्रती । द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्ज-
यित्वा श्रुपोदकीम्" । उपोदकीम् पूतिकाशाकम् ।
कूर्मपुराणे "कांक्षं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां तैल-
मस्यताम् । दूतकीड़ां क्षिपानिद्रां व्यायामं क्रोध-
मैथुनम् । द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्" ।
लङ्घनम् । तुलसीचयनं दूतं पुनर्भोजनमेव च ।
वस्त्रपीडां तथा क्षारं द्वादश्यां वर्जयेद्विष्णुः । कथ्यते
केनापि, तैलं तिलतैलं माघीवपि निषिद्धम् । स्मृतिः

“इतश्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । वदुष्टं पक्तैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यम्” इति सभ्यङ्गो हादशी-
तरपरः । नित्यश्च इति पर्ववारादावपि । वारे इत्यदा-
नेनापि प्रतिप्रसवमाह सृतिः ‘रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वां
भूमिं भूमिजवासरे । भार्गवे गोमयं दद्यात्तैलदोषोप-
शान्तये’ । दद्यात्तैले इति शेषः । स्तरिसन्तोषे
“कांक्षं मांसं मस्तरञ्च चणकं कोरदूषकम् । शाकं
मधु परान्नञ्च त्यजेदपवसन् स्त्रियम्” । निर्मात्यलङ्घन-
मन्यत्वापि निषिद्धमत्ताधिकदोषकरं वृत्तानिकरं वा ।
क्षारं वस्त्रस्य । “मन्दमङ्गलवर्णीषु हादश्यां आह-
वासरे ! वस्त्राणां क्षारसंयोगोदहत्यासम्पन्नं कुलम्” ।
इति यमवचनात्” ।

हादशक त्रि० हादश संख्याऽस्य कन् । १हादशसंख्यान्विते
पण्यरूपे दण्डादौ ‘वैश्ये स्यादङ्गपञ्चाशच्छूद्रे हाद-
शकोदमः’ मनुः हादशानां संख्या कन् । २हादशसंख्या-
याश्च “ब्राह्मणस्य परिव्राणात् गवां हादशकस्य च” मनुः
हादशकर पु० हादश करा भुजा यस्य । १कार्तिकेये त्रिका०
“स्नामी शास्त्री विशाखश्च द्विभुजो बालरूप धृक् । दक्षे
शक्तिः कुक्कुटोऽय एकवक्त्रोऽय षण्मुखः । षड्भुजो
वा हादशभिर्मांसैरग्रये दिवाङ्मकः । शक्तीषुयाशनि
स्त्रियतोमदोऽर्जनीयुतः । शक्ता दक्षिणहस्तेषु
षट्सु, वामे करे तथा । शिखिपिच्छं धनुः खेटं प-
ताकाभयकुक्कुटे । कमालकर्तरीशूलपाशभट्टयास्य सौ-
म्ययोः” हेमा० व्र० । १शूलयोगे १हर्षणयोगे च तयोर्हा-
दशहस्तत्वम् १७६४८८ दृश्यम् । हादशभुजादयोऽप्यत्र ।
४भुजारातुचरणभेदे “अनन्तो हादशभुजस्तथा कण्ठो-
पकण्ठकौ” भा० शल्य० ४६ख० तद्गण्योक्तौ । द्वादश-
कराः किरणा यस्य । ५हादशार्चिषि जीवे “ध्यात्वा
पीताम्बरं पीतं सरोजस्यं चतुर्भुजम्” इत्युक्ते चतुर्भुज-
त्वस्यैव प्रतीतेर्नालकरस्य हस्तपरता “भैरवीरूपविद्या
च भुजैर्हादशमिदृताः” हेमा० व्र० उक्ते ६भैरवीभेदे स्त्री ।

हादशन् त्रि० द्वौ च दश च छधिका वा दश । १छधिकायां
द्वियुतायां वा दशसंख्यायां रतद्युते च “द्वादश प्रति-
मास्थानि आद्यं षाण्माषिके तथा” ति० त०

हादशपत्र न० हादशाक्षराणि पत्राणीव यस्य । “वैशाखादि-
रूपतया कल्पित हादशाक्षरयुक्ते भगवतो मन्त्रभेदे स च
मन्त्रः कोऽन्यो भगवते वासुदेवाय” यथोक्तं वामनपु०
“प्रितामहोऽपि तं पुत्रं साध्यं सहिनये रतम् । सनत्-

कुमारं प्रोवाच योगं हादशपत्रकम् । शिखासंज्ञस्तु
ओंकारो मेघोऽस्य शिरसि स्थितः । मासो वैशाखनामा
च प्रथमं पत्रकं स्रुतम् । नकारः शिरसि प्रोक्तो हृषो-
ऽस्य शिरसि स्थितः । ज्यैष्ठमासश्च तत्पत्रं द्वितीयं परिकी-
र्तितम् । मेकारो भुजवोर्युग्मं मिथुनं तत्र संस्थितम् ।
मास व्याषाढनामा च तृतीयं पत्रकं स्रुतम् । भकारं
नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः । मासः आषाढ इत्युक्तश्च
तृतीयं पत्रकं स्रुतम् । गकारं हृदयं प्रोक्तं सिंहे व-
सति तत्र च । मासो भाद्रपदा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं
स्रुतम् । वकारं कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठिता ।
मासश्चाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्रुतम् । तेकार-
मन्त्रमामश्च तुभाराशिकतामयः । मासश्च कार्तिको
नाम सप्तमं पत्रकं स्रुतम् । वाकारं नाभिसंयुक्तं स्थितं
तत्र च वृश्चिकः । मासो मार्गशिरा नाम त्वष्टकं पत्रकं
स्रुतम् । सुकारं जघनं प्रोक्तं तत्र स्पृश घनुर्धरः । पुष्येति
मदितो मासो नवमं परिकीर्तितम् । देकारश्चोद्युगलं
मकरस्तत्र संस्थितः । मासो निगदितो मासः पत्रकं
दशमं स्रुतम् । वाकारो जानुयुगलं कुम्भस्तत्रापि सं-
स्थितः । पत्रकं फालगुनं प्रोक्तं तदेकादशस्रुतमम् ।
पादौ अकारो स्त्रीनो हि स चैत्रे च वसेत् सुने ! ।
इदन्तु हादशं प्रोक्तं पत्रं वै केशवस्य हि । हादशार-
न्तथा चक्रं यन्नाभि द्विभुजन्तथा । त्रिव्यूहस्वेकमूर्त्तिश्च
तथोक्तः परमेश्वरः । एतत्तथोक्तं देवस्य रूपं हादशप-
त्रकम् । यस्मिन् ज्ञाते मुनिश्रेष्ठ ! न भूयो मरणं भवेत्”
हादशपुत्र पु० व० संज्ञात्वात् कर्म० । औरसादिहादशविधेषु
पुत्रेषु यथाह विष्णुः ०

“अथ हादश पुत्राभवन्ति । स्त्रे जेत्रे संस्कृताया-
सुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः १ । नियुक्तायां सपिण्ड-
नोत्तमवर्णेन वोत्यादितः जेत्वजोद्वितीयः २ । पुत्रिका-
पुत्रस्तृतीयः ३ । यस्त्वस्याः पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति या
पित्रा दत्ता सा पुत्रिका । पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता
पितृस्त्राहविहीना पुत्रिकैव । पौनर्भवस्तृतीयः ४ । अक्षता
भूयःसंस्कृता, पुनर्भूः भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा । कानीनः
पञ्चमः ५ । पितृहृदयेऽसंस्कृतयैवोत्पादितः । स च
पाणिग्राहस्य । षष्ठे च गूढोत्पन्नः षष्ठः ६ । यस्य तत्प-
त्रस्तस्यासौ । सहोदः सप्तमः ७ । गर्भिणी या संस्कृत्यते
तस्याः पुत्रः । स च पाणिग्राहस्य । दत्तकप्राप्तः ८ ।
स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः । क्रीतश्च नवमः ९ ।

य च येन क्रीतः । स्वयमुपगतोदयः१०। स च यस्यो-
पगतः । अपविद्धस्तेकादयः११। पिता माता च परि-
त्यक्तः । स च येन गृहीतः । यत्न कचनोत्पादितश्च
दादयः१२। एतेषां पूर्वः पूर्वः अयम् । स एव दायहरः ।

‘वस्तीनां दादश्च स्त्रोव पुत्राः पुराणदृष्टाः । स्वयमुत्प-
दादितः अन्ते संस्कृतायां प्रथमः । तदन्तर्भागे नियुक्तायां
स्त्रोवो द्वितीयः । तृतीयः पुत्रिका विधायते अन्तर्भागे
पुंसः पितृत्वमेति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रत्वम् । श्लोकः ।
अन्तर्भागां प्रदास्यामि त्वभ्यं कन्यामलङ्कृतम् । अस्यां
वो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति । यौनर्भवश्चतुर्थः
पुनर्भूः कौमारं भर्तारश्चतुर्थ्यान्यैः सह चरित्वा
तस्यैव कुटुम्बमाश्रयति सा पुनर्भू भवति । या च क्रीतं
पतितमुत्तमं वा भर्तारश्चतुर्थ्यान्यं पतिं विन्दति
मृते वा, सा पुनर्भू भवति । कानीनः पञ्चमो या पितृ-
वर्द्धे संस्कृता कामादुत्पादयेन्मातामहस्य पुत्रो भवती-
त्याहुः । अथाप्युदाहरन्ति । अप्रप्ता दुहिता यस्य
पुत्रं विन्दति तस्यतः । पुत्री मातामहस्तेन दद्यात्
पिण्डं हरेन्नमिति । गूढे च गूढोत्पन्नः षष्ठ इत्येते
दायादा बान्धवाज्जातारोमहृतोभयादित्याहुः । अथा-
दायादास्तत्र सहोदयः प्रथमो या गर्भिणी संस्क्रियते
तस्यां जातः सहोदः पुत्रो भवति । दत्तकोद्वितीयो यं
मातापितरौ दद्याताम् । क्रीतस्तृतीयस्तच्छुनःशेफेन
व्याख्यातं हरिश्चन्द्रो ह वै राजा सोऽजीगर्तस्य सोप-
बन्धैः पुत्रं विक्राय्य स्वयं क्रीतवान् । स्वयमुपगतश्चतुर्थः
तच्छुनःशेफेन व्याख्यातं शुनःशेफो ह वै यूमे नियुक्तो
देवतास्तुष्टाव तस्यैव देवताः पार्श्वं विस्तृत्युत्तमज-
ज्जुर्ममैवायं पुत्रोऽस्त्विति तानाह न सम्पदे ते सम्पा-
दयामासुरेष एव वं क्रावयेत तस्य पुत्रोऽस्त्विति तस्यैव
विश्वामित्रो होतासीत्तस्य पुत्रत्वमिदम् । अपविद्धः
पञ्चमो यं मातापितृभ्यामप्राप्तं प्रतिगृह्णीयात् । शूद्रा-
पुत्रश्च षष्ठो भवतीत्याहुः रित्येतेऽदायादा बान्धवाः । अ-
थाप्युदाहरन्ति । यस्य पुत्रेषां वर्षाणां न अविद्यायादः
स्यादेते तस्याप्युदाहरन्ति वसिष्ठसंहिता १७५० । अत्र
कानीनस्य मातामहस्युत्पत्तं विष्णुः स्त्रोव च
पार्श्वपाहस्य पुत्रत्वं भिन्नः समयभेदेनात्र व्यवस्था
द्वादशप्रसूतं मि० द्वादश प्रसूतयः सन्त्यत्र यत् । द्वादशप्रसू-
तियुक्ते सुश्रुतोक्ते वक्तिभेदे यथा “दत्तादौ सैववस्थां
अधुनः प्रसूतिवत् । विनिर्भय्य ततो दद्यात्स्त्रोवस्य

प्रसूतिवत् । एकीभूते ततः स्त्रोवै कल्कस्य प्रसूतिं
क्षिपेत् । संसृष्टिर्ते कषायन्तु चतुःप्रसूतिसंमितम् ।
वितरेषु तदायापमन्ते द्विप्रसूतोन्मितम् । एवं प्रकल्पितो
वक्तिर्द्विदशप्रसूतो भवेत् । ज्योष्ठायाः स्त्रोव मातायाः
प्रमाणमिदमोरितम् । अपमन्तासे भिन्नकुर्व्यात्तद्वत्प्रसू-
तिहापनम् । यथावयो निहृहाणां कल्पनेयसदाहृता ।
सैववादिद्वान्तानां सिद्धिर्कामैर्मिषग्वरैः” ।

द्वादशभाव पु० द्वादशगुणितो भावः । ज्योऽन्तेषु तन्वादिषु
द्वादशसु भावेषु तदानवनादि तत्स्थितयश्च फलश्च
नीन्ताऽक्तं यथा “पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिखण्डं
दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु
शुक्लं द्युरात्रिखण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्कावे साय-
नार्कस्य भुक्तभोग्याऽंशसंशुणात् । सोदयात् सायनस्य
यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत् । इष्टनाडीपक्षेभ्यश्च गत-
गत्याक्षिजोदयात् । शेषं खलप्राप्तं भक्तभशुकेन खवा-
दिकम् । अशुक्लशुक्लमे हीनयुक्तं तदुर्व्ययभागंशकम् ।
एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पक्षीकृतात् ।
पूर्वपश्चादन्तादन्यत् प्राग्वत्तद्वत् भवेत् । सप्तर्ष्ये
लग्नखे जायातुर्व्यं समनोत्तर्यतः । षष्ठांशयुक्तं ततः
सन्धिरग्रे षष्ठांशयोजनात् । त्वयः सप्तम्योभावाः
षष्ठांशेनैकयुक्तं सुखात् । अग्रे त्वयः षष्ठ्यं ते भार्ग-
युक्ताः परेऽपि षट् । खेते भावसमे पूर्वं फलं सन्धिसमे
तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिव्यां भावे पूर्वापरे फलम् ।
भुक्तं भोग्यं खेत्कालाच्च शुक्लोत् विश्वामित्राजोदयात्
खवाद्यम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्ततः स्याद्वात्रौ
लग्नं भार्गयुक्ताद्वेस्तु । खेते सन्धिवान्तःस्थे फलं
तद्भावजं भवेत् । हीनेऽधिके द्विसन्धिव्यां भावे पूर्वा-
परे फलम् । ग्रहसन्ध्यान्तरं कार्यं विश्वामित्रा गुणितं
भवेत् । भावसन्ध्यान्तरेणाप्तं फलं विश्वोपकाः सृताः” ।
अयमर्थः । मेमादिराशीनासुदयकालोत्पन्नं तस्य च
विंशदंशरूपतया अन्तर्काले मेमादीनां वतसोऽंशो गतः
तदारभ्य तदुत्तरराशेस्ततोर्वाचीनांशान्तः ततुभावः द्यु-
घनपवादि एवं तन्वादिद्वादशभावास्तेषां सन्धयोऽपि तद्यैव
ज्ञेयाः । राशिमात्रगणनया फलं स्थूलं भावगणनया तु
क्षुद्रं फलादिकं भवतीति ज्ञेयम् । ते च ततुभावः,
घनभावः, सहजभावः, वस्तुभावः, पुत्रभावः, रिपुभावः,
कलत्रभावः, सृष्ट्युभावः, धर्मभावः, कर्मभावः, आश्रयभावः,
व्ययभावश्चेति द्वादश । तेषां सन्धयश्च द्वादशैव ज्ञेयम् ।

हादशमद्य न० हादशविधं मद्यम् । “पानसं द्वाक्षमाधूकं
खार्जूरं तालमैलवम् । माध्वीकं टङ्कमाध्वीकं मेरेयं
नारिकेलजम् । समानानि विकाराय मद्यान्येका-
दशैव तु । हादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्”
पुलह्योक्ते हादशविधे मद्ये ।

हादशमल पु० हादशगुणितो मलः । “वसाशुकमसृङ्-
मज्जं मूत्रविट्कर्णविड्मखाः । ज्ञेयास्थि दूषिका
खेदो हादशैते नृणां मलाः” अत्रिसंहितोक्ते नृणां
हादशविधे मले । तत्र “धस्यां धस्यां क्रमेणैव शुद्धिरक्ता
मनीषिभिः । स्तहारिभिश्च पूर्वेषासुत्तरेषान्तु वारिभिः”
शुद्धिप्रकारमाह तत्रैव ।

हादशमास पु० हादशगुणितो मासः । १ चैत्रवैशाखज्यैष्ठा-
षाढश्रावणभाद्रपदश्रवणकार्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुन-
संज्ञकेषु हादशसु मासेषु “कचिद् हादश मासाः संवत्सरः
कचिद् तयोदश मासाः” श्रुतिः इव० । २ वर्षे पु०

हादशमासकर्मान् न० हादशसु मासेषु कर्तव्यं कर्म । विष्णुसु-
क्तं मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां श्रगिरःसंयुक्तायां चूर्णित
जवणस्य सुवर्णनाभं प्रस्यमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय
प्रदापयेत् । अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते ।
पौषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्कोद्वर्जित-
शरीरो गव्यहतपर्वणकुम्भेनाभिप्लुतः सर्वैषधीभिः सर्व-
गन्धैः सर्वबीजैश्च स्नातो हतेन भगवन्तं वासुदेवं स्नाप-
यित्वा गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः
शाकैर्वाहेस्यत्यैश्च मन्त्रैः पावके कृत्वा ससुवर्णेन हतेन
ब्राह्मणान् स्नक्ति वाचयेत् । वासोयुगं कर्त्तुं दद्यात् ।
अनेन कर्मणा पुष्टते । माघी मघायुता चेत्तस्यां तिलैः
आद्रं कृत्वा पूतोभवति । फाल्गुनी फल्गुनीयुता
चेत्तस्यात्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं खास्तीर्णं शयनं
निवेद्य भाय्यां मनोक्षां रूपवतीं द्रविणवतीञ्चाप्नोति ।
नार्यपि भर्तारम् । चैत्री प्रित्वायुता स्यात्तस्यां चित्रवस्त्र-
प्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति । वैशाखी विशाखायुता
चेत्तस्यां ब्राह्मणसम्पत्तं क्षौद्रयुक्तस्तिलैः सन्तर्प्य धर्म-
राजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतोभवति । ज्यैष्ठी
ज्यैष्ठ्यायुता चेत्तस्यां कृत्रोपानहप्रदानेन गवामाधिपत्यं
प्राप्नोति । आषाढामाषाढायुक्तायामन्नपानदानेन तदे-
वालयमाप्नोति । आवण्यां अवणयुक्तायां जलधेतुं
शास्त्रां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । म्रौष्ठ-

पद्यां म्रौष्ठपदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो-
भवति । व्याश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि हतपर्वणं
भाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा दीपान्निर्भवति ।
कार्तिकी कृत्तिकायुता चेत्तस्यां सितसुवर्णमन्यवर्णं वा
शशाङ्कोदये सर्वशस्त्ररत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय
दत्त्वा कान्तारभयं नश्यति । वैशाखशुक्लतृतीयायासुपो-
षितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव कृत्वा दत्त्वा च सर्व-
पापेभ्यः पूतोभवति । यज्ञ तस्मिन्नहनि प्रयच्छति तद-
क्षयमाप्नोति । पौष्यां समतीतायां कृष्णपञ्चहादश्यां
सोपवासस्तिलैः स्नातस्त्रिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवम-
भ्यर्च्य तानेव कृत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतोभवति ।
माघ्यां समतीतायां कृष्णहादश्यां सोपवासः श्रवणं
प्राप्य वासुदेवाय तोमहावर्त्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् ।
दक्षिणपार्श्वे महारजतरङ्गेन समन्त्रेण वाससा हततुला-
मष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे तिलतैलतुलां साष्टां दत्त्वा
श्वेतेन समन्त्रेण वाससा एतत्कृत्वा कृतकृत्योयस्मिन्
राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे यस्मिन् कुले स तत्रोच्चलो-
भवति । आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं हतं
प्रदद्यादश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभागभवति । तस्मिन्नेव
मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्यभाग-
भवति । प्रतिमासं देवतीयुते चन्द्रमसि मधुहतयुतं
देवतीप्रीत्यै परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा देवतीं
प्रीणयित्वा रूपभागभवति । माघे मासेऽग्निं प्रत्यहं
तिलैर्कृत्वा सप्ततं कुलमात्रं ब्राह्मणान् भोजयित्वा
दीपान्निर्भवति । सर्वां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्म-
राजानं पूजयित्वा सर्वपापेभ्यः पूतोभवति । यदिच्छेदि-
पुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यमहोपमान् । प्रातःस्नायी भवे-
न्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ” । कृत्यतत्त्वे दर्शितानि
अन्यानि च मासभेदकार्याणि दृष्टानि ।

हादशमासिक न० मासिभवं ठञ् मासिकम् कर्म० । स्मृत-
दिगावधिहादशसंख्यापूरणे मासे कर्तव्ये प्रेतोद्देश्यके
आह्रमेदे ।

हादशयात्रा स्त्री हादशसु मासेषु हादशविधा यात्रा ।
यात्रातत्त्वे स्कन्दपुराणोक्ते मासभेदे देवोत्सवे यात्राभेदे
ताश्च तत्र दर्शिता यथा

“इन्द्रद्युम्न उवाच वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं
सुने ।। ओतुमिच्छामि देवेशे यथावद्भुक्तुमर्हसि ।
जैमिनिस्त्वाच । वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

या या द्वादश यात्राः स्युस्ता हि वज्याभि ते शृणु ।
वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्येष्ठे स्नापय्युदीरिता । आ-
षाढे रघयात्रा स्यात् आवणे शयनी तथा । भाद्रे
दक्षिणपार्श्वी सा आश्विने वामपार्श्विका । उत्थानी
कार्तिके मासि द्वादनी मार्गशीर्षके । पौषे पुष्याभिषेकः
स्यान्माघे शाल्योदनी तथा । फाल्गुने दोलयात्रा स्यात्
चैत्रे मदनभञ्जिका । ऐकैका सृष्टिदा सर्वा धर्मकार्थ-
साधनाः । तद्विधिस्तु तत्रैव दृश्यः ।

द्वादशराजमण्डल न० द्वादशानां राज्ञां मण्डलम् उत्तर-
पदविद्युः । द्वादशानां राज्ञां मण्डले तच्च अग्निपुं
२१६७० चक्रं यथा

“राम उवाच । मण्डलं चिन्तयेत् सुखं राजा
द्वादशराजकम् । अरिर्मितमरेर्मितं मितमितमतः परम् ।
तथारिर्मितमितञ्च विजिगीषोः पुरः स्मृताः । पाप्मि-
न्याहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसाराव-
नयोच्चैवं विजिगीषोश्च मण्डलम् । अरेश्च विजिगीषोश्च
मध्यमो भूयनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोर्द्विपहे
व्यस्तयोः प्रभुः । मण्डलाच्चहिरेतेषां सदासीनो बला-
धिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च बधे प्रभुः” ।

द्वादशरात्र पुंद्वादशभिः रात्रिभिः निर्दिष्टः तद्वितार्थविद्युः
अच् समा० । द्वादशदिनसाध्ये १द्वादशाहनामके अही-
नवागभेदे २रात्रिसत्रभेदे स प्र यागः कात्यायनेनोक्तः
“ज्योतिषोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तदुगुणदर्शनात्”
कात्या०श्रौ०१२११ “द्वादशाहः सत्रमहीनश्च” ४८०
“अत्र विशेषमाह द्वादशाहस्तद्विकासा उपेयुरिति” ।
“तथा त्रयोदशरात्रमासीरन्निति सत्रलिङ्गम् द्वादशाहेन
प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम् । अस्यानुकथनप्रयो-
जनम्, सत्रे सत्रात्मको धर्मो दातृत्वेन प्रवर्तते, अहीने
चाहीनात्मकः” कर्कः “उक्ता अहीनाः इदानीं सत्राग्य-
भिधीयन्ते” कर्कः “द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि”
कात्या०श्रौ०२४११२ “रात्रिसत्राणि इति नाम तच्च द्वाद-
शरात्रप्रभृतोनाम् पूर्वपदप्रधानोऽयं वज्रवीहिः एकोऽप्येन
चत्वारिंशदन्तानि । तत्र द्वादशरात्रं द्वादशाह एव
सत्रात्मकः स च पूर्वसुक्त एव ततो द्वादशरात्रादारभ्य
एकैकाहर्हद्वा चत्वारिंशद्वात्तान्तानि सत्राणि भवन्ति”
कर्कः । द्वादशानां रात्रिणां समा० द्वि० अच् समा०
२समाहृत्यासु द्वादशरात्रिषु न० “अत ऊर्ध्वं तिरात्रं द्वा-
दशरात्रं वा” आश्व०श्रौ०१११५११ “अतः गृहप्रवेश-

नीयञ्चोमादूर्ध्वं तिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतो नारा०
द्वादश रात्रयः साधनकालत्वेन सन्त्यस्य अर्थ आद्यच् ।
१द्वादशरात्रिसाध्ये सत्रभेदे एतां पूर्वसुक्तम् ।

द्वादशलोचन पुंद्वादश लोचनान्यस्य । कार्तिकेये त्रिका०
तस्य षड्वक्त्रत्वात् तथात्वम् ।

द्वादशवर्गी स्त्री द्वादशानां वर्गाणां समाहारः समा० द्वि०
लोप् । नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षकाले यहाणां वल-
साधने द्वादशमिते वर्गे सा च

“क्षेत्रं होरा त्रयस्त्रिपञ्चाङ्गसम्प्रवृत्तद्विंशतिशार्कभागाः
सुधीभिः । विज्ञातव्या लग्नसंस्थाः शुभानां वर्गाः
श्रेष्ठाः पापवर्गा अनिष्टाः । ओजे रवीन्द्रोः सम
इन्दुरव्योहोरे गृहार्द्धप्रमिते विचिन्त्ये । श्रेष्ठाक्षपाः
स्वेषुनवर्चनायास्तुर्यांशपाः स्वर्जकेन्द्रनाथाः । ओजर्ध्वे
पञ्चमांशेशाः कुजाकीर्ज्यज्ञभागाः । समभे व्यत्ययाज्
क्षेया द्वादशांशः स्वभात् स्मृताः । लवीकतो व्योम-
चरोऽङ्गशैलवस्त्रद्विद्विद्रुगुणः खरामैः । सक्तो गता-
स्कर्तव्यगतादनन्ददिमुद्रभागाः कुशुतात् क्रियात् स्युः ।
एवं द्वादशवर्गी स्यात् यहाणां बलविद्ये । खोक्तः
मितशुभाः श्रेष्ठाः नीचारिकूरिणोऽशुभाः । एवं
यहाणां शुभपापवर्गपङ्क्तिद्वयं वीज्य शुभाधि-
कत्वे । दशाफलं भावफलं च वाच्यं शुभं त्वनिष्टं
त्वशुभाधिकत्वे । क्रूरोऽपि सौम्याधिकवर्गशाली शुभो-
ऽतिसौम्यः शुभखेचरश्चेत् । सौम्योऽपि पापा-
धिकवर्गयोगाच्चेष्टोऽतिनिन्द्यः खलु पापखेटः । राशी-
शमितोच्चरिपुक्रमेण चिन्त्यं तनोरप्यनयैव रीत्या ।
भावेषु सर्वेष्वपि वर्गचक्रं विबोध्य तत्तत् फलसूचनी-
यम्” इति द्वादशवर्गी ।

द्वादशवार्षिक त्रि० द्वादश वर्षान् अधीष्टः भूतो भूतो वा
उत्तरपदद्विजः । द्वादश वर्षान् व्याप्य १अधीष्टे सत्कृत्य-
नियोजिते २भूते कर्मकरे ३भूते स्वसत्तयाव्यापके
ब्रह्महत्यानोदके व्रतभेदे च तच्च प्रा०वि० दर्शितं यथा
तत्र सप्तः “ब्रह्महा द्वादशावदानि कुटीं कृत्वा वने
वसेत् । भैक्ष्यान्तुविशुद्ध्यं कृत्वा शवशरोध्वजम्” ।
संवर्तः “ब्रह्महा तु वनं गत्वा वनवासो जटी ध्वजी ।
वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः । भिक्षाधीं
विचरेदुपासं वन्यैर्वेदि न जीवति । चातुर्वर्ण्यं चरे-
ज्जैज्यं खट्वाङ्गी संयतः पुमान् । भित्तिवैवं समादाय
वनं गच्छेत्ततः पुनः । वनवासी स पापात्मा सदाकाब

मतन्द्रितः । स्थापयन्नेव तत् पापं ब्रह्मघ्नः पाप-
कृत्तमः । अनेनैव विधानेन द्वादशाब्दं समाचरेत् ।
“नस्मादुक्तनिष्कृतिर्लक्ष्यपि प्राजापत्यादयो योजनीयाः ।
तत्र द्वादशवर्षिकव्रते द्वादशदिनान्येकैकं प्राजापत्यस्य-
रिकल्प्य गगनमाने प्राजापत्यानां षष्ठ्यधिकशततयं द्वाद-
शवर्षिकवैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति । तदशक्तौ तावन्तो वा
घेनवादातव्याः” मिता० । रघु०मते तदर्द्धमिति भेदः ।
भाविनि तु “वर्षस्याभविष्यति” पा० नोत्तरपदद्वयः ।
द्वादशवर्षिक द्वादशवर्षान् भाविनि ज्वरादौ

द्वादशशुद्धि स्त्री द्वादशगुणिता शुद्धिः । तन्त्रसारोक्ते वैष्ण-
वानां कायिकाद्द्वादशशुद्धिभेदे “अथ द्वादशशुद्धिवै वैष्ण-
वानामिहोच्यते । गृह्योपसर्पणञ्चैव तथा चागमनं
हरेः । भक्त्या प्रदक्षिणञ्चैव पादयोः शोधनं पुनः ।
पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्त्युत्तोलनं हरेः । करयोः
सर्वशुद्धीनामिदं शुद्धिविधिष्यते । तन्नामकीर्तन-
ञ्चैव गुणानामपि कीर्तनम् । भक्त्या श्रीकृष्ण
देवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते । तत्कथाश्रवणञ्चैव तस्योत्-
सवनिरीक्षणम् । श्रोत्रयोर्नैत्रयोश्चैव शुद्धिः सम्यगि-
होच्यते । पादोदकस्य निर्मात्यमानानामपि धार-
णम् । उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुरः ।
आभ्राणकृन्धपुष्पादेनिर्मात्यस्य तपोधन ! । विशुद्धिः
स्यादनन्तस्य भ्राणस्यापि विधीयते । पत्रपुष्पादिकं यच्च
कृष्णपादयुगार्पितम् । तदेकं पावनं लोके तद्वि सर्वं
विशोधयेत् । ललाटे च गदा कार्या भूर्भुवो चारं शरा-
न्तथा । नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये यक्षं चक्रं भुजद्वये ।
शङ्खचक्रान्वितो विप्रः प्रशुशाने स्त्रियते यदि । प्रयागे
या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम !” ।

द्वादशशोधित न० द्वादशं व्ययस्थानं पहराहित्येन शो-
धितम् । व्ययस्थाने पहराहित्येन शुद्धियुक्ते लग्ने
“गुरुशुक्रोदये शुद्धलग्ने द्वादशशोधिते” दीजातत्त्वम् ।

द्वादशसग्राम द्वादशविधः संप्रामः । देवानामसुरैः सह
द्वादशविधे युद्धे ते च संप्रामभेदा अग्निपु० २७५ख०
उक्ता यथा “देवासुराणां सङ्ग्रामा दायार्थं द्वादशा-
ऽभवन् । प्रथमो नारसिंहस्तु द्वितीयो वामनो रणः ।
सङ्ग्रामस्तथ वाराहस्तु त्रयोऽस्तमन्वनः । तारकामय-
सङ्ग्रामः ५ षष्ठो ह्याजीवकोऽरुणः । तैपुत्रोऽश्वान्व-
कवधोऽनवमो ह्यक्षपातकः । जितोऽ० ह्यल्लोहोऽ०
साथ चोरः कोलाहलोऽ० रणः । हिरण्य-

कशिपोश्चोरोविदायश्च नखैः पुरा । नारसिंहोऽ०
देवपालः प्रह्लादं हतवान् नृपम् । देवासुरैश्च वामनश्च
हन्तिवा बलिमूर्जितम् । महेन्द्राय ददौ राक्ष्यं पुरु-
षोऽदितिसम्भवः । वराहस्तु हिरण्यपात्रं हत्वा
देवानपालयत् । उज्जहार भुवं मग्नां देवदेवैरभि-
द्युतः । मन्यानं मन्दरं हत्वा नेत्रं हत्वा तु वासु-
किम् । सुरासुरैश्च मथितं देवेभ्यश्चाकृतं ददौ । तारका-
मयसङ्ग्रामे तदा देवाश्च पाणिताः । निवार्येन्द्रं शुक्रं
देवान् दानवान् सोमवंशजान् । विश्वामित्रवशिष्ठादिक-
वयश्च रणे सुरान् । अपालयन्त निवार्य रागद्वेषादि-
दानवान् । शुक्लो रणे ब्रह्मयन्तरीशस्य शरणो हरिः ।
ददाह त्रिपुरं देवपालको दैत्यमर्दनः ७ । गौरीं जिह्मी-
र्षुणा रुद्रमन्त्रकेनार्दितं हरिः । असुरराजश्च देवतां
चक्रे चाम्बासुरार्दनमूढ । अपां फेनमयो भूत्वा देवासुर-
रणे हरन् । हतं देवहरं विष्णुर्देवधर्मानपालयत् ८ ।
शाल्वादीन् दानवान् जित्वा हरिः परशुरामकः । अपा-
लयत् सुरादींश्च दुष्टजान् निहत्य च १० । ह्यल्लोहोऽ०
विप्रं दैत्यं निराकृत्य महेश्वरात् । भयं निष्प्राशयामास
देवानां मधुसूदनः । देवासुरे रणे यश्च दैत्यः कोला-
हलो जितः १२ । पाणिताश्च सुराः सर्वे विष्णुना धर्म-
पालनात् । राजानो राजपुत्राश्च मनयो देवता हरिः ।
यदुक्तं यच्च नैवोक्तमवतारा हरेरिति” ।

द्वादशसप्तमीव्रत न० हेमा०व्र० भविष्यपुराणोक्ते भावादि-
पौषान्तेषु द्वादशसु मासेषु सप्तम्योः कर्तव्ये सूर्यव्रतभेदे
“अथान्यन्ते प्रवक्ष्यामि सप्तमीकल्पसूक्तम् । माघमा-
सात् समारभ्य शुक्लपक्षे शुद्धिष्ठिर ! । सप्तम्यां हतस-
ङ्ख्यो वर्षभेकं व्रतो भवेत् । वरुणं भावमासे तु भातं
संपूज्य कारयेत् । ब्रह्मर्षिर्विधानेन यथा शक्त्वा नृपो-
त्तम ! । अष्टम्यां भोजयेद्दिपान् तिलपिष्टगुहोदनैः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं कल्पमवाप्यते । तपनं फाल्-
गुने मासि सूर्यमित्यभिपूजयेत् । वाजपेयस्य यज्ञस्य
फलं प्राप्नोति दुर्लभम् । सप्तम्यां चैत्रमासे तु वेदांशु-
रिति पूजयेत् । चण्डाध्वरसमं पुण्यं नरः प्राप्नोत्य-
शंशयम् । वैशाखस्य तु सप्तम्यां घाता इत्यभिपूजयेत् ।
पशुवन्धाध्वरं पुण्यं सम्यक् प्राप्नोति मानवः । सप्तम्यां
ज्येष्ठमासस्य इन्द्रमित्यभिपूजयेत् । अश्वमेधफलावाप्ति-
र्जायते नात्र संशयः । तथाषाढस्य सप्तम्यां पूजयित्वा
दिवाकरम् । बह्वर्षस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति पुष्क-

सम् ।० आचरणे मासि सप्तम्यार्यमाणं प्रपूजयेत् ।
सौत्वामणीफलं पार्थ ! नरः प्राप्नोति भक्तितः । रविं
भाद्रपदे मासि सप्तम्यार्चयेच्छुचिः । हलापुरुषदानस्य
गुडेन फलमाप्नुयात् । अश्वयुक्शुक्लसप्तम्यां सवितारं
प्रपूजयेत् । गोसहस्रप्रदानस्य फलमाप्नोति भक्तितः ।
कार्तिके शुक्लसप्तम्यां सप्तम्यं नाम पूजयेत् । योऽभ्यर्च-
यति पुण्यात्मा पौण्डरीकं फलं लभेत् । मार्गशीर्षे
तथा भातुं पूजयित्वा विधानतः । राजसूयस्य यज्ञस्य
फलमाप्नोति वै नरः । भास्करं पुष्यमासे तु पूजयित्वा
विधानतः । अतर्णमपि वेदानां स्वाध्यायस्य फलं
लभेत् । तथैव लघुसप्तम्यां नामपूजादिकन्तु यः । सोप-
वासः प्रयत्नेन वर्षभेकं समाचरेत् । पारिते नियमे चाय-
स्वर्ययागं समाचरेत् ।

हादशसाहस्रं वि० हादश सहस्राणि परिमाणस्य अणु-
उत्तरपदद्वयः । हादशसहस्रसंख्यायुक्ते "एतद् हादशसा-
हस्रं देवानां युगमुच्यते" । "यत् प्राक् हादशसाहस्रस्य
दितं दैविकं युगम्" इति च मतुः । स्त्रियां ङीप् ।
हादशसाहस्री संज्ञिता । अत्र पक्षे ठञ् । हादशसाह-
स्रिक तत्पार्थ ।

हादशांशु पु० हादश अंशवोऽस्य । दृश्यतौ "शुकः बोड-
शरश्मिस्तु वस्तु देवो ह्यपोमयः । लोहितो नवरश्मस्तु
स्वानमायन्तु तस्य वै । दृष्टुद्वादशरश्मीकं हरिद्राभन्तु
वेषसः । अदरश्मिः शनिस्तु कृष्णं दृष्टमयस्तयम्"
मत्स्यपु० १२७अ० । हादशरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र तिका० ।

हादशाक्ष पु० हादशाक्षीणि यस्य अक्षं समा० । १ कार्तिकेये ।
हादश मनोबुद्धिसहितज्ञानेन्द्रियादीनि अक्षिणीव यस्य ।
२ बुद्धे च हेमच० । "एकाक्षो हादशाक्षश्च तथा चैक-
जटः प्रभुः" भा०ग० ४६ अ० उक्ते शकुमारानुचरभेदे च ।

हादशाक्षर पु० हादश अक्षराणि यस्य । हादशाक्षरयुक्ते
मन्त्रभेदे यथा विष्णोः क्षीं नमो भगवते वासुदेवाय
"नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्वकम् । सहास्रमन्त्रमिदं
प्राज्ञस्तत्त्वज्ञा हादशाक्षरमिति" पञ्च० पु० क्रिया० । कृष्णस्य
क्षीं क्षींगोपीजनवत्प्रभाय स्वाहा" इत्येवं शतावत्यां
शक्तिविषयविद्यायां स्त्री गौरा० ङीप् । ४ हादशाक्षरशुक्त-
पादके जगतीच्छन्दसि न० "विश्वे देवा हादशाक्षरेण
जगतीसुदजयं क्षासृज्जिषम्" यजु० २१२

हादशास्य पु० हादश चानकमेन्द्रियनमोबुद्धिरूपाः पदार्थाः
पूजनीयत्वेनाख्याति आत्माख्या-क । बुद्धे हेमच० ।

बौद्धशब्दे हादशास्यतन्त्रशब्दे च विस्तरतो दृश्यम् ।
हादशाङ्गी स्त्री हादशानामङ्गानां समाहारः ङीप् ।
१ जिनाभिमतं आचाराङ्गादौकादशोपाङ्गसहितं दृष्टिवा-
दरूपे हादशानामङ्गानां समाहारे "आचाराङ्गं स्वतन्त्रं
स्थानाङ्गं समवाययुक् । पञ्चमं भगवत्पङ्कं ज्ञाता
धर्मकथापि च । उपसकाऽनन्तरदुत्तरोपपातिका
दश । प्रत्यव्याकरणं चैव विपाकश्रुतमेव च । इत्ये-
कादश शोपाङ्गान्यङ्गानि हादशं पुनः । दृष्टिवादो हाद-
शाङ्गी स्यादङ्गिपिटकाङ्गया" हेमच० । दृष्टिवादश्च पञ्च-
विधः दृष्टिवादशब्दे दर्शितः । हादशाङ्गान्यस्य । २ धूप-
भेदे पु० "गुग्गुलुचन्दनं पतं कुचञ्चागुश्च कुङ्कुमम् ।
जातीकोषञ्च कर्पूरं जटासांसी च बालकम् । त्वयुगीरञ्च
धूपोऽसौ हादशाङ्गः प्रकीर्तितः" तन्त्रम् ।

हादशाङ्गुल पु० हादश अङ्गुलयः प्रमाणस्य तद्विधार्थे हि०
"द्विगोर्नित्यम्" सातचो लुक् अच् समा० । वितस्त्रौ
परिमाणभेदे अक्षरः ।

हादशात्मन् पु० हादशात्मानो मूर्त्यो यस्य । छर्वे । आदि-
त्यशब्दे ६६६ पु० धातादयो विष्णुपर्यन्ताः तस्य मूर्त्य-
उक्ताः । हादशमेधादिराशयस्यास्य मूर्त्यः स्र० सि० उक्ता
यथा सूर्य इत्युपक्रमे "पुनर्हादशधात्मानं विभजन् एभि-
संज्ञकम्" । २ अर्कद्वये च ।

हादशादित्य पु० संज्ञात्वात् कर्म० । १ धातादिषु
विष्णुपर्यन्तेषु हादशसु आदित्येषु २ काशीस्थेषु द्वादशसु
लोलाकादिषु च "इति काशीप्रभावज्ञोजगत्सुक्तोक्तुदः ।
कृत्वा हादशधात्मानं काशीपुर्यां व्यवस्थितः । लोलाकं
उत्तरार्कश्च शास्वादित्यस्तथैव च । चतुर्थो द्रुपदादित्यो
मयूखादित्य एव च । खखोलकशार्ङ्गादित्यो हृल्लकेशव-
सङ्गकौ । दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च ।
हादशश्च रमादित्यः काशीपुर्यां सटोङ्गव ! । तमोऽधि-
कोभ्योदुष्टेभ्यः क्षेत्वं रक्षन्त्यमी सदा" काशी० ख० ४६ अ०

हादशाध्यायी स्त्री हादशानामध्यायानां समाहारः ङीप् ।
जैमिनीयस्मृत्यरूपायां हादशलक्षण्याम् "धर्मो हादश-
वृक्षण्यां व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः । प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिं
क्रमसंज्ञकाः । अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।
कहोऽबाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात्" जैमिनीय-
न्यायमाला जैमिनिशब्दे २१४६ पु० दृश्यम् । हादशलक्ष-
णयथ्यत्र । २ मन्त्रादिर्षंहितायाञ्च तयोर्द्वादशाध्या-
यात्मकत्वात्तथात्वम् ।

हादशान्तिकं ति० हादश अन्ये अन्यथाभूता अपपाठा
जाता अस्व “कर्मण्यध्यायने वृत्तम्” इत्युपक्रमे “वृत्तं च
पूर्वपदाट्ठञ्” पा० ठञ् । जातहादशापपाठके कुसि-
नाध्ययन कर्तव्ये ।

हादशायतन न० हादशविधमायतनम् । बौद्धमतसिद्धेषु
हादशेषु पूजास्थानेषु मनोबुद्ध्यादिषु यथा “अर्थानुपा-
ज्यं वज्रशो हादशायतनानि वै । परितः पूजनीयानि
किमन्यैरिह पूजितैः । ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा
कर्मेन्द्रियाणि च । मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं हादशायतनं
बुधैरिति” ।

हादशायुस् पु० हादश वर्षाः आयुःकालोऽस्य । कुङ्कुरे शब्द-
माला । आयुष्यब्दे ७६१८० शुनः त्रयोदशवर्षा-
युष्कालत्वोक्तावपि प्रायिकत्वात् हादशवर्षैरिति
विवेच्यम् ।

हादशार न० हादश चरा रथाङ्गावयवभेदा इव यस्य ।
हादशकोषे राशिचक्रादौ “हादशारं न हि तज्जराय
वर्तन्ति चक्रं परि व्यासृतम्” ऋ० ११।६१।११ “वृत्तस्यो-
दकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनः क्रमण-
शीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं वर्तते पुनःपुनर्वर्तते ।
सञ्चरति । कुलं । द्यां परि । द्युलोकस्थान्तरिचस्य प-
रितः । कीदृशं तत् । हादशारम् । हादशसंख्याकै-
र्भेषादिराश्यात्मकैर्वर्गै रथाङ्गावयवैर्युक्तम्” भा०

स्तन्नाक्ते सुषुम्णानाडीमध्ये हृदयस्ये ककारादिठान्
हादशवर्णयुक्ते हादशदलकमले च हादशदलादयोऽप्यत्र ।

हादशाशन न० हादशविधमशनम् शाक० त० । सुश्रुतोक्ते अग्नि-
कारिभेदेन हादशविधे अशनभेदे यथोक्तं तत्र उत्तरतन्त्रे ।

“अत ऊर्ध्वं हादशाशनप्रविभागान्वक्ष्यामः । तत्र
शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवशुष्कैककालिकद्विकालिकौषधयुक्त-
मात्राहीनदोषप्रशमनद्व्युत्पत्तयः । तृणोष्णमददाहार्तान्
रक्तपित्तविषाहाराणाम् । सूक्ष्मांस्तान् स्त्रीषु च क्षीणान्
शीतैरक्षैरुपाचरेत् । कफवातामयापिष्टान् विरिक्तान्
क्षौद्रपायिनः । प्रक्षिप्तदेहांश्च नरातृणैरक्षैरुपाचरेत् ।
वातिकान् रुक्षदेहांश्च व्यायामोपहृतांस्तथा । व्यवा-
यिनश्चापि नरान् स्निग्धैरक्षैरुपाचरेत् । भेदसाभि-
परीतांस्तु स्थूलांश्च हातरानपि । कफाभिपक्षदेहांश्च
रूक्षैरक्षैरुपाचरेत् । शुष्कदेहान् पिपाशांस्तान् दुर्ब-
लानपि च द्रवैः ५ । प्रक्षिप्तकायान् तृणिनः शुष्कै-
र्क्षैर्हिममेव च । एककालं ७ भवेद्देहो दुर्बलाग्नि-

विद्वज्जये । समान्ये तथाहारो देयः कालमथो-
भयम् ८ । औषधदेहिष्ये देयस्तथौषधसमायुतः ९ ।
मन्दाग्नये रोगिणे च मात्राहीनः १० प्रशस्यते । यथा-
र्थदत्तश्चाहारो दोषप्रशमनः ११ स्मृतः । अतःपरन्तु
स्वस्थानां वृत्तार्थं १२ सर्वमेव च । हादशाक्षप्रविचारा-
नेतानेव प्रचक्षते” ।

हादशाह पु० हादशभिरहोभिर्निर्दिष्टः ठञ् तस्य लुक्,
हादशमहः कर्म०, हादशानामहः समाहारो वा टच्
समा० अङ्गाहान्तात् पुंस्त्वम् । हादशभिरहोभिः
साध्ये यागभेदे हादशरात्रशब्दे दृश्यम् । हादशे
दिने “हादशाहः प्रशस्यते” स्मृतिः । हादशदिनसमा-
हारे “मुख्यं आहं मासि मासि अपर्याप्तावहं” प्रति ।
हादशाहेन वा कुर्यादेकाहे हादशाघ वा” ति० त० ।
अत्र अपवर्गे तृतीया हादशानां शाङ्गाणां मध्ये प्रत्य-
हमेकैककरणेन हादशदिनव्यापकता बोध्या” हादश दि-
नानि च आद्यमाससम्बन्धीनि साहस्राणीति बोध्यम् ।
हादशाहम् अधीष्टो भूतोभूतो भावी वा” पा० ठञ् तस्य
लुक् । हादशदिनं व्याप्य षष्ठ्यन्तर्निर्गुणिते ५५८ते
कर्मकरे स्वसत्तया तद्यापके द्यागादौ ७तल भाविनि
ज्वरादौ च “ऐकाहिकेषु विकारेषु हादशाहिकेषु च य-
थार्थं प्रयोगः” कात्या० श्रौ० १२।६।२५ स्मृतं कर्कः ।

हापर पु० द्वौ परौ प्रकारौ विषयौ यस्य प्रयोगः । संशये ।
हाभ्यां सत्यत्वेताभ्यां परः प्रयोगः । सत्यत्वेतायुगान्तरे
युगभेदे च । हादशसंख्यान्वितपाशकपाशके न० अय-
शब्दे ३३४ पु० दृश्यम् । हापरयुगमानञ्च “अष्टौ
शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि त्व । चतुःषष्टिः
सहस्राणि वर्षाणां हापरं युगम्” मत्स्यपु० १४१अ० ।
तत्समभेदश्च तत्र १३१अ० उक्तो यथा

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र त्वेतायुगे क्षीणे हापरं प्रतिपद्यते । हापरादौ
प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे ह्यथा । परिहृते युगे
तस्मिंस्ततः सा वै प्रणश्यति । ततः प्रवर्तिते तासां
प्रजानां हापरे पुनः । लोभोष्टतिर्वणिग्युजं तत्त्वाना-
मविनिश्चयः । प्रध्वंसश्चैव वर्षाणां कर्मणान्तु विप-
र्ययः । यात्रा बधः परोदण्डोभानोदर्पोऽहमा बलम् ।
तथा रजस्तमोभूतः प्रध्वंसे हापरे पुनः । आद्ये कृते ना-
धर्मोऽस्ति स त्वेतायां प्रवर्तितः । हापरे व्याकुलोभूत्वा
कलौ धर्मः प्रणश्यति । वर्षाणां हापरे धर्माः सङ्कीर्त्यन्ते

तथाऽऽश्नमाः । दैधस्यद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतिस्मृतौ ।
 दिधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते । अतिश-
 यावगमनाद्धर्मतत्त्वं न विद्यते । धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते
 मतिभेदस्तु जायते । परस्परं विभिन्नास्ते दृष्टीनां
 विभ्रमेण तु । अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतमत्याकुलान्वि-
 दम् । एको वेदश्चतुष्पादः संहृत्य तु पुनः पुनः । संचे
 पादायुषश्चैव व्यस्यते हापरे त्विह । वेदश्चैकश्चतुर्धा तु
 व्यस्यते हापरादिषु । ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टि-
 विभ्रमैः । ते तु ब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्तमविपर्ययैः ।
 संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्तैर्महर्षिभिः । सामा-
 न्याद्वैकताश्चैव दृष्टिभिस्तैः कश्चित् कश्चित् । ब्राह्मणं
 कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च । अन्वे तु प्रस्थिता-
 स्तान् वै केचित्तान् पत्यवस्थिताः । हापरेषु प्रवर्तन्ते
 भिन्नाष्टैस्तैः स्वदर्शनैः । एकमाध्ययं पूर्वमासीद्द्वै-
 धन्तु तत् पुनः । सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुल-
 न्विदम् । आध्ययवच्च प्रस्थानैर्वज्रधा व्याकुलीकृतम् ।
 न्यैवाध्ययं साम्नां विकल्पैः स्वस्य संचयैः । व्याकुलो
 हापरेष्वर्थैः क्रियते भिन्नदर्शनैः । हापरे सन्निवृत्ते ते
 कदा न श्रान्तिं वै कलौ । तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवन्ति
 हापरे पुनः । अदृष्टिर्भरणं चैव तथैव व्याध्युपहृत्वाः ।
 बाङ्मनःकर्मनिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः । निर्वेदा-
 द्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा । विचारणायां
 वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् । दोषाणां दर्शनाच्चैव
 ज्ञानोत्पत्तिस्तु जायते । तेषां सायाविनां पूर्वं मर्त्यं
 स्थायम्भुवेऽन्तरे । उत्पत्त्यन्तीह शास्त्राणां हापरे
 परिपन्थिनः । आयुर्वेदविकल्पाश्च अज्ञानां ज्योतिषस्य
 च । अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ।
 प्रक्रिया कल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् । स्मृति-
 शास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् । हापरेष्वभि-
 वर्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम् । मुनसा कर्मणा वाचा
 कच्छावासां प्रसिध्यति । हापरे सर्वभूतानां कालः
 क्लेशपरः स्मृतः । लोभो धृतिर्वणिग्युद्धन्तत्त्रानामवि-
 निश्चयः । वेदशास्त्रप्रणयनं वर्णानां सङ्करस्तथा । वर्णा-
 ऽऽश्नसपरिध्वंसः कामदेवौ तथैव च ।
 कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य । तां हापरस्तु
 सूतनूतदुनोत् पुरस्तात् । भैमीनलोपयमनं पिशुनौ स-
 ज्जेते न हापरः किल कलिश्च युगे जगत्याम् नैष ।
 हापराय पुं पाशकस्य ह्यङ्गसंख्यान्वितं पार्श्वं हापरं तस्य

अथ उत्तानतया पतनम् । द्यूतभेदे ह्यङ्गान्वितपार्श्वं क-
 पाशकस्योत्तानतया पतने अयशब्दे ३३४४० दृश्यम् ।
 वामुपयायण पुं ह्यासुप्रयायण+पृषो० । इदयोः पुत्रे ह्यासुप्राय-
 णशब्दे दृश्यम् २७४४० के गौतमे सुनौ च शब्दार्थचि०
 दार स्त्री दारयति किव्वचीत्या० उपा० फिप् । इदं हनिर्ग-
 मनस्थाने अमरः । उपाये च “आयहेतुता तदुद्वारा”
 सां० सू० “मरुद्ग्रा इति तु दारि” मनुः “विदशत्र निम्बप-
 त्ताणि नियता दारि वेश्मनः” याज्ञ० “वि अयन्तामृता-
 वधो दारो देवीरसञ्चतः” ऋ० १।११।६ “यथाविद्वतायां
 दारि दारा प्रपद्येत” शत० ब्रा० १।१।१२२ द्वाः स्य द्वाः स्यतः
 अमरः । उपाये ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिः” ज्ञानशास्त्रम् ।
 दार न० ह-पिच् अच् । इदं हनिर्गमस्थाने । इदं हभेदे
 दारभेदास्तत्फलभेदाश्च इदं हशब्दे २६३७० पृ० उक्ताः
 “मनोनवद्वारनिषिद्धवृत्ति” कुमा० “उदजद्वाररोधिभिः”
 रघुः । शृङ्गे च “भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति”
 रघुः । ४शेषे अङ्गे च “मानःकरणा बुद्धिः सर्वं विप्र-
 यमवगाहते यस्मात् । तस्मात् त्रिविधं करणं दारि
 द्वाराणि शेषाणि” सां० काः “दारि प्रधानं, शेषाणि कर-
 णानि वाक्तेन्द्रियाणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं समभोज-
 द्वारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्माद् वाक्तेन्द्रि-
 याणि द्वाराणि दारवती च मानःकरणा बुद्धिरिति”
 तन्को० “तद् (व्याकरणम्) दारमपवर्गस्य बाङ्म-
 लानां चिकित्सितम्” हरिः । [तिका० ।
 दारक न० दारेण प्रशस्तेन कायति कै-क । दारकापुण्यां
 दारकण्टक पुं० । दारस्य कण्टक इव । कपाटे तिकाः
 दारका स्त्री प्रशस्तेन दारेण कायते कै-क टाप् धातुस्य क
 पूर्वत्वात् न अत इत्त्वम् । दारवत्याम् पुण्यां दारवतीशब्दे
 दृश्यम् “प्रेतकी तीर्थतुल्या सा किं तीर्थं” दारका प-
 रम् । सर्वतीर्थपरा श्रेष्ठा दारका बहुपुण्यप्रदा । यस्याः
 प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम् । दानञ्च दारका
 याञ्च आद्वयं देवपूजनम् । चतुर्थं च तीर्थानां गङ्गा-
 दीनाञ्च भूमिप !” ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।
 दारगोप पुं० दारं गोपायति गुप-अण् । दारपाले
 दारकेश पुं० इत० । वासुदेवे शब्दच० दारकानाथादयोऽप्यत
 दारदातु दारं ददाति दा-तृन् । भूमिष्वदृष्टे भावप्र०
 दारप पुं० दारं पाति पा-क । इदं दारपाले “स्वर्गस्य लोकस्य
 दारपाः” का० उ० २ विष्णो पुं० “विष्णुर्वैदेवानां दारपः”
 इति श्रुतिः ।

हारपाल वि० हारं पालयति पालि-व्यम् । हाररत्नके दौ-
वारिकशब्दे ३७७ प्र० खस्य लक्षणम् "ततो मङ्गलकं गत्वा
हारपालं महाबलम् । तं यत्नमभिवाद्यैव गोसहस्रं फलं
लभेत्" भा० व० ८३४० । ततोऽर्घपात्रं विन्यस्य हारपालान्
समर्चयेत्" तन्त्रसा० देवताभेदे हारपालभेदाः तत्र तत्र
प्रकरणे तन्त्रोक्ता ज्ञेयाः । २तीर्थभेदे च "ततो गच्छेत्
राजेन्द्र ! हारपालं तरण्डकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां
यत्नेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजस्रग्निष्टोम-
फलं लभेत्" भा० व० ८३४० स्त्रियां ङीप् । अस्या अपत्यं
रेवत्या० ठक् न ढक् । हारपालिक हारपाल्या अपत्ये
पुं स्त्री० । स्त्रियां ङीत् [टाप् ।

हारपालक वि० हारं पालयति ण्वल् । दौवारिके स्त्रियां
हारपिण्डी स्त्री हारस्य पिण्डीव । देहल्यां जटा० ।
हारबलिभुज् पु० हारदत्तं बलिं भुङ्क्ते भुज-किप् । वक्
खगे त्रिका० । [पदार्थं हेमच० ।
हारयन्त्रं हारे स्थितं यन्त्रम् । (ताला) (कलुप) ख्याते
हार(रा)वती स्त्री हाराणि चतुर्वर्णमोक्षहाराणि प्रश-
स्त्रान्यत्र मनुष्यस्य वः संज्ञात्वेन वा पूर्वपददीर्घः ।
सप्तद्वीपालिके श्रीवासुदेवनिर्मिते पुरीभेदे तत्पुरी
निर्माणप्रकारस्यादादिकं हरिवं० विसरतो वर्णितं दिङ्-
मात्रस्योच्यते ।

"खानपं सिन्धुराजस्य प्रमेदुर्यदुपप्लवाः । ते तत्र
रत्नणीयेषु विषयेषु सुखप्रियाः । सुसुदुर्यादवाः सर्वे
देवाः स्वर्गता यथा । पुरवास्तु विचिन्वन् स कृष्ण-
स्तु परवीरहा । ददर्श विपुलं देशं-सागरानूपशोभि-
तम् । वाङ्मनानां हितञ्चैव सिकताताम्रमृत्तिकम् ।
पुरलक्षणसम्पन्नं जतास्रदमिव श्रिया । सागरानिल-
संवीजं सागरास्तु निषेवितम् । विषयं सिन्धुराजस्य
शोभितं पुरलक्षणैः । तत्र रैवतकोनाम पर्वतोनाति-
दूरतः । मन्दरोदारशिखरः सर्वतोऽभिविराजते ।
तत्रैकलव्यसंवासो द्रोणेनाध्यक्षितश्चिरम् । प्रभूत-
पुरुषोपेतः सर्वरत्नसमाकुलः । विहारभूमिस्तत्रैव
तस्य राज्ञः सुनिर्मिता । नाम्ना हारवती नाम स्वाय-
ताऽष्टापदोपमा । केशवेन मतिस्तत्र पुर्यर्धे विनि-
वेशिता । निवेशं तत्र सैन्यानां रोचयन्ति स यादवाः ।
ते रक्तसूत्र्ये दिवसे तत्र यादवपुङ्गवाः । सेनापालाश्च
सञ्चक्रुः स्तम्भावारनिवेशनम् । ध्रुवाय तत्र न्यवसत्
केशवः सह यादवैः । दिशे पुरनिवेशाय स यदु-

प्रवरो विभुः । तस्यास्तु विविधं नाम वास्तूनि च
गदाग्रजः । निर्ममे पुरुषश्रेष्ठो मनसा यादवोत्तमः ।
एवं हारावतीञ्चैव पुरीं प्राप्य सयान्धवाः" हरिवं०
११४ अ० । "इयं हारावती नाम पृथिव्यां निर्मिता
मया । भविष्यति पुरी रम्या शक्रस्यैवामरावती ।
तान्येवास्याः कारयिष्ये चिह्नान्यायतनानि च । चत्वरान्
राजमार्गांश्च समानन्तःपुराणि च । देवा
इवात्र सोदन्ता वसन्तो विगतज्वराः । वाधमाना रि-
पून्त्यानुपसेनपुरोगमाः । गृह्यन्तां गृह्णवास्तूनि का-
र्यन्तां त्रिकचत्तराः । भीयन्तां राजमार्गांश्च प्राका-
रस्य च या गतिः । प्रेक्षन्तां शिल्पिसुख्या वै नियुक्ता
वैश्वकर्म्मणः । नियुज्यन्ताश्च देशेषु प्रेक्ष्यकर्मकराजनाः ।
एवमुक्तास्तु वदन्ते गृहसंघटतत्पराः । यथा-
निवेशं संहृष्टाश्चक्रुर्वास्तुपरियहम् । स्रुतहस्तास्तो-
मानं चक्रुर्वादेवपुङ्गवाः । पुण्येऽहनि महाराज !
दिजातीन् प्रतिपूज्य च । वास्तुदैवतकर्म्मणि विधि-
नाऽकारयन्ततः । स्वपतीनथ गोविन्दस्ततोवाच
महामतिः । अस्मदर्थं सुविहितं क्रियतामल मन्दिरम् ।
विमलचत्वरपथं सुनिविष्टदैवतम् । ते तथेति
महाबाहुसङ्का स्वपतयस्तदा । दुर्गकर्म्मणि सम्भारानुप-
लब्धं यथाविधि । यथान्यायं निर्ममरे हाराण्यायत-
नानि च । स्थानानि विदुस्तस्यां ब्रह्मादीनां यथा-
क्रमम् । अपामग्नेः सुरेशस्य दृषदोलूखलस्य च ।
चातुर्देवानि चत्वारि हाराणि विदुस्तु ते । शुद्धाक्ष-
मैन्द्रं भस्माटं पुष्पदन्तं तथैव च । ते वैश्वस्य युक्तेषु
यादवेषु महात्मसु । पुर्याः क्षिप्रं प्रवेशार्थं चिन्तयामास
माधवः । तस्य दैवोत्थिता बुद्धिर्विमला क्षिप्रकारिणी ।
पुर्याः सा वै प्रियकरी यदुनामभिवर्तिनी । शिल्पि-
सुख्यस्तु देवानां प्रजापतिसुतः प्रभुः । विश्वकर्मा
स्त्वय्या वै पुरीं संस्थापयिष्यति । मनसा समनुध्याय
तस्यागमनकारणात् । विदुशाभिमुखः कृष्णो विविक्ते
समपद्यत । तस्मिन्नेव ततः काले शिल्पिप्राचार्यो महा-
मतिः । विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठः कृष्णस्य प्रसूखे स्थितः ।
यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्सृष्टुमिह तोयराट् ।
ततः स्वायतलक्षणप्रा पुरीं स्थात् पुरुषोत्तम ! । एव-
मुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव जतनिश्चयः । सागरं सरितं
नाथसुवाच वदतां वरः । वसुधैव कुटुम्बकम् । दश च द्वे च योज-
नानि जलाशये । प्रतिसंस्थितामात्मा यद्यस्ति मन्त्रि-

मान्यता । अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामके बले ।
पथ्याप्रविषयाराभा समग्रं विप्रहिष्यते । ततः कृष्णस्य
वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । समारुतेन योगेन उत्-
सर्ज्जं जलाशयम् । विश्वकर्मा ततः प्रीतः पुण्याः
संश्रयं वास्तु तत् । गोविन्दे चैव सम्मानं सागरः कृतवां
स्तदा” हरिवं ११६ अ० ततो देवस्य लीलासंवरणा-
नन्तरं तत्कलत्रादीनां ततोऽपगमने समुद्रेण तत्पुण्याः
प्लावनं कृतम् तत्कथा भा०मौ०७ अ० । “निर्याति
तु जने तस्मिन् सागरो सकरालयः । द्वारकां रत्न-
सम्पूर्यां जलेनाप्लावयत्तदा । यद्यह्नि पुरुषव्याघ्रो
भूमेस्तस्या व्यसृज्यत । तत्तत् संप्लावयामास सलिलेन स
सागरः । तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ।
तृणान्तूर्णतरं जम्बुरहो देवमथाब्रुवन्” “काशी
काञ्ची च मायाख्या त्वयोध्या द्वारवत्यपि । मथुरा-
ऽवल्लिका चैव सप्त पुण्याऽस्त मोक्षदाः । श्रीशैलः
भोक्षदः सर्वः केदारोऽपि ततोऽधिकः । श्रीशैलाच्चापि
केदारोऽपि प्रयागं भोक्षदं परम् । प्रयागादपि तीर्थ-
ग्रादविमुक्तं विशिष्यते । यथाऽपिमुक्ते निर्वीणं न तथा-
न्यत्र कुत्रचित् । अन्यानि मुक्तिमेवापि काशीप्राप्ति
कराणि च । काशीं प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थको-
टिभिः” काशी० ७ अ० निषिद्धमपि तप्तस्रग्नादिद्वार-
णञ्च तन्माहात्म्यकथनात् तत्र विहितं तस्मान् निर्व-
चनश्चोक्तं काशीख०७ अ०

“सप्ररात्रमुषित्वा तु ययौ द्वारावतीं प्रति । चतुर्णामपि
वर्षाणां यत्र द्वाराणि सर्वतः । अतो द्वारवती-
त्युक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः । अस्थीन्यपि च जलनूनां
यत्र चक्राङ्गितान्यहो । किं चित् यत्र तत्र स्युः
शङ्खचक्राङ्गिताः करैः । चलकः शिखयत्येवं निज-
दूतान् मुहुर्मुहुः । ते त्याज्या येद्वारवत्या नामापि परि-
गृह्यते । श्रीखण्डे क स आमोदः स्वर्णं वर्यः क
तादृशः । तत् पावित् क वै तीर्थे, तद्गोपीचन्दने यथा ।
दूताः ! शृणुत यद्भालं गोपीचन्दनलाञ्छितम् । ज्वल-
दिम्बनवत् सोऽपि दूरे त्याज्यः प्रयत्नतः । तुलस्य
लङ्कृताये ये तुलसीनामजापकाः । तुलसीवनमाला-
ये ते त्याज्या दूरतोभटाः । पवित्राणां च सर्वेषां
सुपवित्रा वचाधिका । तुलां सति यतस्तस्मान्तुलसीति
निरुच्यते । युगे युगे द्वारवत्यारत्नानि परितोमूषन् ।
अक्षीरत्नाकरोऽद्यापि लोकेषु परिगीयते । द्वारवत्यां

चिन्त्यन्तोये जन्तवः कालचोदिताः । चतुर्भुजाः सुवैकुण्ठे
ते पीताम्बरधारिणः । तत्रापि सन्त्यर्ष पितृन् सहदेवर्षि
मानवान् । तत्र तेषु च तीर्थेषु सन्तौ सर्वेषु तन्त्रितः”
दीर्घे द्वारावती तत्रार्थे “अयोध्या मथुरा माया काशी
काञ्ची अवल्लिका । पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्ष-
दायिकाः । एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
पुरी द्वारावती विष्णोः प्राञ्जलन्योपरिस्थिता । मुक्तिदा
गणिता एताः सर्वाश्च मानिताः सुरैः । यानि कानि च
क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि षट्” इति भूतशुद्धितन्त्रम् ।

द्वारशाखा स्त्री इत० । द्वारस्यावयवे (वाजु) शब्दार्थक० ।
द्वारस्तम्भ पु० इत० । द्वाराङ्गस्तम्भे शब्दार्थक० ।
द्वारस्थ त्रि० द्वारे तिष्ठति स्या-क । द्वारपाले शब्दक०
द्वारस्थितमात्रे च ।

द्वारादि “द्वारादीनाञ्च” व्याख्यां पूर्वमैजागमनिमित्ते
पा०ग०सू०उक्ते शब्दगणे स च गणः “द्वार स्वर साध्याय
व्यल्कश्च स्वस्ति स्वर स्फप्राकृत सादुष्टदु श्च स्”
द्वारे नियुक्तः ठक् । दौवारिकः ।

द्वाराध्यक्ष पु० द्वारेऽध्यक्षः । प्रतीहारे “वेत्तव्यासक्त ह-
स्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशां पते !” भा०स०३० अ०
द्वारिक त्रि० द्वारं पालयतयाऽस्यस्य ठन् । द्वारपाले द्वार-
सुन्दरी प्रशस्तानि चत्वारि द्वाराणि सन्त्यस्याम् ठन्
टाप् । द्वारिका द्वारवत्यां स्त्री शब्दरत्ना० ।

द्वारिन् त्रि० द्वारं पालयत्येनाऽस्यस्य इति । द्वारपाले
द्वारयुते त्रि० द्वारशब्दे ङ्यम् ।

द्वार्य त्रि० द्वारि भवः यत् । द्वारिभवे “द्वार्ये” स्यूये देवी
द्वारौ” आश्व०श्रौ० ४।११।१ द्वारिभवे द्वार्ये “स्यूये”
नारा० वृत्तिः “चतुर्द्वार्ये” शालाद्वार्ये जुहोति”
कात्या० श्रौ० ८।१।२६

द्वा(दि)विंश त्रि० द्वा(दि)विंशतेः पूरणः ङट् । द्वाविंशति
संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् । द्वा(दि)विंशत्या युतं शतादि
ङ । शतयुते शतादौ त्रि० ।

द्वा(दि)विंशति स्त्री द्व्यधिका विंशतिः द्वौ च विंशतिश्च वा
आत् बहुल्येऽपि एकव० (वाङ्म) द्व्यधिकविंशतिसंख्यायां
शतसंख्यायुते च “कर्णौ द्वाविंशतिं मज्जान्” भा०
श्रौ० ४७ अ० द्वा(दि)विंशतिः प्रमाणमस्य ठन् । द्वा(दि)
विंशतिकं तत्संख्यान्विते त्रि० पूरणे तमप् । द्वा(दि)
विंशतितमं द्वाविंशतिसंख्यापूरणे त्रि० । एवं
द्वा(दि)त्रिंशद्वद्वा(दि)चत्वारिंशदादयोऽपि तत्संख्यायां

तत्संख्यान्विते स्त्री एकव० पूरणे उ तयपौ उच्येयौ ठन् ।
 एवं उ । हा(दि)विंशति तद्युते शतादौ लि० सा परिमाण-
 मस्य ठन् । हा(दि)विंशतिकादि तत्संख्यापरिमाणके लि० ।
 हा(दि)षष्टि स्त्री ऋधिका षष्टिः द्वौ च षष्टिश्च वा
 वा षात् एकव० । षष्टिकषष्टिसंख्यायां २ तद्युते च । पक्षे
 द्विषष्टिरप्यत्र तथा युतं शतादि उ । हा(दि)षष्ट तद्युते
 शतादौ । सा परिमाणमस्य ठन् । हा(दि)षष्टिक तत्परि-
 माणके लि० पूरणे तमप् । हा(दि)षष्टितम उट् ।
 हा(दि)षष्ट तत्संख्यापूरणे उटि स्त्रियां ङीप् ।
 हा(दि)सप्तति स्त्री ऋधिका सप्ततिः द्वौ च सप्ततिश्च वा
 वा षात् एकव० । षष्टिकसप्ततिसंख्यायां २ तत्संख्याते च
 “हासप्ततिमहत्त्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात्” ज्यो० त० ।
 द्विसप्ततिरप्यत्र । तथा युतं शतादि उ । हा(दि)सप्तत
 तद्युते शतादौ लि० तस्याः पूरणे तमप् । हा(द्विसप्त-
 तितम उट् । हा(दि)सप्तत तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां
 उटि ङीप् ।

द्वि लि० द्विव० । द्व-उ । द्वित्वसंख्यायां “द्वौ कयोर्द्विवचनै-
 कवचने” पा० द्वित्यर्थकताया भाष्यादुक्तः । द्वित्वसं-
 ख्यान्विते च । सर्वनामकार्थं तस्य जसादिप्राप्तिभावात्
 त्वदादित्वात् अत्वम् । द्वौ द्वे । द्वयोः स्त्रियोः पुलः द्विपुल
 इत्यादौ सर्वनामत्वात् वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । अकच् ।
 द्वौ इत्यादि । स्त्रायै कौनोपपत्तौ चित्स्वरार्थमकच् ।
 द्विक लि० द्विव० । द्वि-अकच् । द्वित्वसंख्यायां तद्युते लि०
 स्त्रियां ढेरकचि द्वौ इत्येव स्त्रायै कौ तु प्रथमस्यकात्
 पूर्वमत इत्त्वम् द्विके इति भेदः । द्वयोरवयवः द्वौ
 अवयवौ वा यस्य कम् । द्वित्वे न० एकव० । २ तद्युते लि०
 “एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा । अस्मी पञ्चैव
 लिङ्गायाः” मर्त्यहरिः । द्वौ दीयेते वृद्धादिना
 अत्र शतादौ कन् । ४ वृद्धादिना दीयमानद्विरूपकादिके
 शतादौ । “द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुसरन्”
 “द्विकं शतञ्च गृह्णीतु न भवत्यर्थकिलिपी” मनुः
 द्वौ कौ ककारौ वाचकशब्दे यस्य । ५ काके इकोके च
 पुंस्त्री० भेदि । तयोर्वाचकशब्दे ककारद्वयस्य सत्त्वात्
 तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

द्विककार पुंस्त्री० द्वौ ककारौ वाचकशब्देऽस्य । १ काके
 २ कोके च शब्दरत्ना० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
 ३ ककारद्वययुते शब्दादौ लि० ।

द्विककुट्ट पुं० द्वे ककुटे यस्य अन्त्यबोधः समा० । उट्टे हेमच०

द्विकार लि० द्वौ करोति संख्यापूर्वकत्वात् व्यहेत्वादौ क-ट ।
 द्विसंख्यान्वितकारके । द्वौ करौ यस्य २ द्विभुजे च ।
 द्वयोः करयोः समाहारः । ३ करद्वये “बभूवुः किं ?
 द्विकरेण भुङ्क्ते” उट्टटः ।

द्विकार्पापण(णिक) लि० द्वाभ्यां कर्पापणाभ्यां क्रीतं ठक्
 तस्य वा लुक् । द्वाभ्यां कर्पापणाभ्यां क्रीते पक्षे ठकोऽ-
 लोपे । द्विकार्पापणिक तत्त्वार्थे ।

द्विकौडविक लि० द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य ठक्, द्वाभ्यां
 कुडवाभ्यां क्रीतं वा ठक् न तस्य लुक् । उत्तरपदवृद्धिः ।
 द्विकुडवप्रयोजनके २ द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीते च ।

द्विभु लि० द्वौ गावौ यस्य गौणत्वात् गोर्धुस्त्रिः । १ द्वयो-
 र्गवोः सम्बन्धिनि द्विगवस्त्रासिके पुरुषे । “द्वौ द्वि-
 गुरपि चाहं सततमद्वयहे व्ययीभावः” उट्टटः ।
 व्याकरणोक्ते तत्पुरुषान्तर्गते पा० सूत्रोक्ते २ समासभेदे
 पुं स च सि० कौ० मनोरमादौ च दर्शितो यथा
 “द्विक्संख्ये संज्ञायाम्” । २ । १ । ५ । पा० “समानाधिकरण्ये-
 नेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति निय-
 मार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह
 उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः” सि० कौ० । “तद्वितार्थो-
 उत्तरपदसमाहारे च” पा० । २ । १ । ५ । पा० “तद्वितार्थे विषये
 उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये द्विक्संख्ये
 प्राग्वहा । पूर्वस्यां शालावाम्भवः । पौर्वशाब्दः ।
 समासे कृते द्विक्पूर्वपदादसंज्ञायां जरति जः । सर्व-
 मान्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । आपरशालः । पूर्वा-
 शाला प्रिया यस्येति लिपदे वज्रवीही कृते प्रिया-
 शब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे
 आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिवु समाहारो
 नाख्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्वितार्थे प्रत्यां मानु-
 णामपत्यम् प्राण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति
 लिपदे वज्रवीहावधान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते द्विक्-
 तत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्” सि० कौ० । “निय-
 मार्थमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे तत्पुरुषे
 संज्ञायामेव द्विक्संख्ये समस्येते नान्यत्वेति नियाम-
 कमिदमिति भावः । तिलोकनाथ इत्यादौ तु उत्तर-
 पदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः । पूर्वसूत्रमि-
 त्यादौ संज्ञाभावेऽपि कान्वाचकत्वात् समासो, न
 ह्यत्र दिग्विशेषबोध उदयगिर्यादिसम्बन्धाया एव
 दिक्त्वात् एवं देशवाचकेनापि समास इति सूत्र-

अम् मनो० “तद्वितार्थोत्तरत्वादिसुखे वैषयिके आधारे
सप्रती। विषयत्वज्ञानेकविधमित्याह तद्वितार्थे विषये
इत्यादि तद्वितार्थे वाच्ये इति तु नोक्तं पाञ्चना-
प्रतिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्वितानुत्पत्ति-
प्रसङ्गात्। अतएव द्विगोक्तवितस्य लुग्वचनं चरि-
तार्थमन्यथा तदर्थस्य समासेनोक्ततयाऽप्रयोगात् तदसुख्यचौ
कथं लोपः स्यात्”। “समाहारः समूहः स चावय-
वाभिन्नो बुद्धिकल्पितभेदान्। अतएव समूहं प्रति
तस्योपसर्जनत्वं तेन पञ्चखट्वीत्यादिसिद्धिः तत्र
खट्वाद्यस्योपसर्जनत्वेन ह्यस्ये हत एवादन्तत्वे सत्येव
होषः प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। अत्रेदं बोध्यं सामू-
हिकस्य तद्वितस्य लुकि पञ्चगवमित्यत्र गोरतद्वित
लुकीति टच् न स्यादिति विषये इत्युक्तमेवञ्च समा-
हारे वाच्ये इति तस्य प्रथमग्रहणसामर्थ्यादेव समा-
हान्त इत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति” “तथाच
समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात् न सामूहिकतद्वितोत्प-
त्तिरिति भावः” मनो० “एतद्वार्तिकसुस्तरपूर्वत्वादिसुखमि-
हार्थमवग्रहमारम्भणीयं तेन प्रकृते पुंल्लङ्गावेनोपपत्ता-
वपि न विफलतेति बोध्यम्” “उदात्त इति अस्मि
त्वान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसूत्रेण पूर्वशब्दस्यादुदा-
त्तत्वमेव स्यादिति भावः” मनो० “प्राण्मातुर इति
“मातृत्वं संख्यासंभद्रपूर्वायाः” पा० इत्युदादेशः अत्रपत्य
इत्युक्तेर्द्विगोलुं गति न लुक्” “विकल्पे प्राप्ते इति
महाविभाषयेति शेषः। ततश्च टजभावे पञ्चगोधन
इत्यपि स्यादिति भावः” “एतच्चोभयत्रापि नित्यतावो-
धकमिति बोध्यम् अतएवेतद्वार्तिकसुक्ता सद्यद्यव-
त्तावयवानां कदाचिदप्यवृत्तिर्भा भूदिति प्रयोजन-
सक्तं भाष्ये” “इत्थोत्तरतत्पुरुषोदाहरणस्तु वाक्च
ह्यस्य प्रिये अस्य वाग्दृष्टप्रिय एवं क्लोपानह-
प्रिय इह त्रिपदे वज्रवीहो कर्तव्ये पूर्वं नित्यद्वन्द्वेन
समासान्तोऽपि नित्य एव” मनो०।

शब्दशक्तिप्रकाशिकायामेतद्वचनानादिकसक्तं यथा

“द्विगुं लक्षयति। संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थ-
बोधकम्। अत्रेदेनैव यत्स्वार्थं स द्विगुस्तिविधो मतः।
संख्यावच्छिन्नशक्तं यत्तदोत्तरत्वविशिष्टं यद्वाप्त स्वार्थव-
र्धिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्यबोधं प्रति समर्थं
तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थभिन्नस्वार्थं
द्विगुश्च्यते। त्रिकटु त्रिभुवन त्रितयुग चतुर्वर्ग पञ्चगव्य

पञ्चान्त पञ्च घट्पदार्थ सप्तर्षि अष्टनाग अष्टवसु
नवरस नवग्रह दशमूल एकादशरुद्र एकादशेन्द्रिय द्वाद-
शादित्य इत्यादिकस्तु कर्मधारयः शुद्धप्रादिपर्याप्तित्वा-
वच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदालक्ष्यार्थस्य बोधकास्तु-
प्रवृत्तिभ्यः कटुत्वयादिसामान्यस्याप्रतीतिः। पञ्चमूलीत्यादौ
तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्यं नह्य विशेष-
रूपेणापि अतएव “कण्टकाद्यौदिकं स्वल्पं गान्धार्यादि
च यन्महत्। पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतमित्यादि-
कस्तादुष्येण बोधस्यलीयः प्रयोगः। “वर्षाकाले मघर्षेण
युक्ता चापि त्रयोदशी” इत्यादिवदेकवचनस्य साधुत्वसम्भ-
वात् द्वयोरुपमित्यादौ द्विरुपादिपदं नाभेदेन द्विप्रभते-
रनुभावकम्। एकत्वसंख्याया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं
न पर्याप्तिसंशर्गेण तदवच्छिन्नस्य बोधकं, द्वितयादिपदं
पर्याप्तप्रा द्वित्यावच्छिन्नं प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं
वाक्यत्वादतो नैकघटद्वितयपट्यादिकर्मधारयेऽतिप्रसङ्गः।
सप्रशती पञ्चतामित्यादौ च यद्यपि शक्ते धर्मिण्य सप्ता-
नामभेदेन नात्रयः बाधितत्वाच्चापि सप्तपदलक्षितस्य,
द्विगुत्वज्ञानापत्तेः तथापि शतपदासैकदेशे शतत्वसं-
ख्यायां तस्याः सप्तत्वसमावादिति वदन्ति। द्विगार्थं
गच्छत इत्याद्यव्ययीभाववारणस्तु पूर्ववत्। स चायं
द्विगुस्तिविधः तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारभेदात्। तत्र
तद्वितार्थं द्विगुं लक्षयति। तद्वितार्थोत्तरत्वस्वार्थसुखि-
तायद्विगुर्मतः। तद्वितार्थं लाक्षणिकस्यान्यनामा त्वज-
वर्गः। यो द्विगुः स्वोत्तरतद्वितार्थोत्तरत्वस्वार्थकः स
तद्वितार्थद्विगुः। द्विगुदो वृष इत्यादौ द्वाभ्यां सुद्राभ्यां
क्रीतस्य द्विषां गौरित्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवय-
वस्तस्य द्विदलं पवितमित्यादौ द्वाभ्यां दलाभ्यां निर्मितस्य,
द्विगुञ्ज स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य,
विकाण्डः पुच्छ इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य,
पञ्चकपालश्चरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य, बोधने
लुप्तस्यैव ठगादितद्वितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात्, परि-
शिष्टकतामन्तेनेदम्। उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमत्तान्नैव
क्रीतादिरूपार्थो लक्ष्यते नह्य लुप्तप्रमादिरप्यपेक्ष्यतेऽतस्त-
द्वितार्थलाक्षणिकस्यान्यनामको द्विगुरेव तद्वितार्थद्विगु-
रिति फलिभाष्यमतन्तु न युक्तम् अस्मद्वचनत्वात् पाञ्चगव्य-
भिरित्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगव्यं ख्यो
गौरित्यादौ पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्वस्य बोधने तद्विते
त्रैव स्वार्थस्यापत्यप्रभृतेरुपस्थापनात् द्विजग्वसूः पशु-

रित्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण प्रीताद्यर्थे लाक्षणिक-
त्यायोमात् । उत्तरपदद्विगुं लक्षयति । खान्तनिर्विष्ट-
शब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासः । यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः
स उत्तरपदद्विगुः । यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह
साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्थान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः
यथा पञ्च गावो घनमस्येत्यादिविष्टे पञ्चगवधनः पुरुष
इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिर्विष्टः पञ्चगवादिः । समाहार-
द्विगुं लक्षयति । स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकस्वान्त्यश-
ब्दकः । उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ।
स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्त्यशब्दः स
द्विगुः समाहारद्विगुः पञ्चपुत्रीत्यत्र हि योगतत्त्वानां
पञ्चाभिन्नपुत्रानां समाहारः परस्परपुत्रशब्देन लक्ष्यते न
तु तत्र द्विगोः शक्तिरन्त्यलभ्ये शक्तप्रयोगात् अतएव न
लक्षणापि शक्त्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन वाक्ये तद-
सम्भवात् । यदि च पञ्चपुत्रीत्यतः पञ्चानां पुत्रानामेव
बोधो न तु तत्समाहारस्यापि अतएव पञ्चपुत्रीं क्षिणत्ति
इत्यादिकः प्रयोगः तमाणम् अन्यथा समूहात्मनः समा-
हारस्य द्विगुत्वसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः पुलादेर्द्वित्व-
बहुत्वेऽप्येकवचनन्वानुशासनिकं दारादेर्वचनवदुप-
पद्यते । न च द्रव्यप्राधान्ये पञ्चपुत्रीत्यादौ सुखो न
स्यात् गोशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समामान्यस्योप-
सर्जनस्यैव तद्विधानादिति बाध्यं समाहारसंज्ञकद्विगोर-
प्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य प्रथमेव सुखविधेर्वक्तव्यत्वात् प्रयो-
गानुसारित्वात् कल्पनायाः, पञ्चपाचकीत्यादावव्याप्तिश्च
तत्रोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूक्ष्मभी-
ष्यते तदा पूर्वनिरुक्ताभ्यां तद्विज्ञातौत्तरपदद्विगुभ्यां
भिन्नोद्विगुरेव समाहारद्विगुर्वाच्यः । एवञ्च द्विगोः कर्म-
धारयान्तर्गतत्वेऽपि न क्षतिरिति तु विभावनीयम् ।

द्विगुणं लि० द्वाभ्यां गुण्यते गुण-कर्मणि अच् । द्वाभ्यां गु-
ण्यते “एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्”
“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रूवे” इति मनुः ।

द्विगुणाक्त द्विगुण+क्त-कषप्रथे डाच् द्विगुणकर्षणकरणे
सक० उभ० अनिट् । द्विगुणाकरोति ज्ञेयकर्मकं द्विगुण-
वर्धनं करोतीत्यर्थः सि०कौ०

द्विगुणाकर्णं लि० द्विगुणौ कर्णे लक्षणमस्य “कर्णे लक्ष-
णस्य” पा० कर्णशब्दे परे पूर्वस्य दीर्घः । द्विगुणकर्ण-
रूपलक्षणान्विते ।

द्विगुणितं लि० द्वाभ्यां गुणितः । द्वाभ्यां गुणिते । द्विगु-

णितसान्द्रतराक्षिपक्षमाभा” माघः “जेतस्य यस्य पदनं
मदनारित्तल्यं विश्ववरा द्विगुणितं” लीला०

द्विचरणं लि० द्वौ चरणौ यस्य । द्विपादे मनुष्यादौ “गतः
कालो यत्र द्विचरणपशूनां क्षितिभुजां पुरः स्वस्तीत्युक्ता
विषयसुखमास्त्रादितमहो” शान्तिश० द्विचरणा अपि
पशवः पशुतल्याः पशूनां चतुश्चरणत्वे प्रसिद्धेऽपि
व्यापाणां द्विपदत्वेन पशुतल्यत्वात् अपूर्वपशुत्वमिति
गम्यते । २राशिभेदे द्विपदशब्दे दृश्यम् । ३पदद्वये न०

द्विजं पु० द्विर्जायते सुजयै हतौ द्विशब्दः जन-ड । १संस्कृत
ब्राह्मणे “जन्मना जायते नृदः संस्कारैर्द्विज उच्यते”
स्मृतिः । २ब्राह्मणक्षत्रियवैश्वेषु च “मातृर्यदमे जा-
यन्ते द्वितीयं भौक्षीवन्मनात् । ब्राह्मणक्षत्रियविश्वस्य
देते द्विजाः स्मृताः” याज्ञ० । इदमे तस्योत्पत्तस्य पतने
पुनर्जन्मनो लोकप्रसिद्धेः । ३व्यण्डजे च व्यसरः । प्रसवा-
नन्तरं पुनरुद्भात् तस्य प्रकाशरूपोत्पत्तेर्द्विजत्वम् । ५त-
स्य रुद्धये राजनि० । द्विर्जातमात्रे लि० तत्र दन्ते
“द्विजावलीवालनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोच-
दच्युतः” माघः विप्रे व्यण्डजे च “द्विमस्तुतचन्द्रश्चिरः
वपुष्मको मदयन् द्विजान् जनितभोजनकेतनः” माघः ।

द्विजकुक्षितं पु० द्विजैः कुक्षितः । स्नेहातकण्ठे (नोना-
क्षाता) राजनि० द्विजानान्द्रक्ष्यनिधेभात् तथात्वम् ।

द्विजदासं पु० इत० नृद्वे राजनि० ।

द्विजजन्तुं पु० द्वे जन्मनी अस्य । द्विजशब्दार्थे “वैदिकैः
कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजजन्मनाम् । कार्यः शरीर-
संस्कारः पारथा प्रेत्यचेह च” मनुः

द्विजपतिं पु० इत० । १चन्द्रे त्रिका० । “द्विजानामौघभी-
नाञ्च सोमं राज्येऽभ्यषेचयत्” हरिवं० २२७अ० । २कपुदे
च व्यसरः । ३द्विजश्चेष्टे “प्रशान्तोपहृष्टं परिपूर्णं द्विज-
मण्डलसनायम्” काद० । ४पक्षिश्चेष्टे ५गण्डे च [त्रिका० ।

द्विजप्रपा स्त्री द्विजार्थं पक्षिणस्तद्विषय प्रपा । चालबाळे
द्विजप्रिया स्त्री इत० । १सोमलतायां राजनि० तस्याश्च
द्विजानां सोमयामाङ्गसाधनत्वात् तथात्वम् । २द्विज-
प्रियमात्रे लि० ।

द्विजबन्धुं पु० द्विजस्य बन्धुरिव । ब्राह्मणे भट्टदेवशादौ
अपकटद्विजे । “स्त्रीभूद्विजबन्धूनां तथो न क्षुति-
गोचरा” स्मृतिः ।

द्विजब्रुव पु० द्विजमात्रानं जालां ब्रूते ब्रू-क । जाति-
मालेण द्विजातिमानिनि द्विजविहितकर्माकारके द्विजे

ब्राह्मणब्रुवोऽप्यत्र । “समसब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । अघीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारमे” मनुः
द्विजराज पु० इत० टच् समा० । १चन्द्रे अमरः । द्विज-
पतिशब्दे दृश्यम् । “इत्यं द्विजेन द्विजराजकान्तिः”
रघुः । २कपूर्वे ३द्विजशब्दे ४द्विजोत्तमे विभे पूषन्तीन्द्रे
गरुडे च ।

द्विजलिङ्गिन् पु० द्विजस्य लिङ्गमख्यस्य इति । १चत्विये
त्विका० । २विप्रवेशधारिणि च । “तान् सर्वान् घातवे-
द्राजा मृष्टांस्तु द्विजलिङ्गिनः” मनुः ।

द्विजवाहन पु० द्विजः गरुडो वाहनमस्य । नारायणे
“एवं त्वमसि देवानां मन्त्रानां द्विजवाहनः । तच्छरीर-
शतं कृष्ण ! जगत्प्रकरणं त्वदम्” हरिवं ७६अ०

द्विजव्रण पु० न० इत० । दन्तार्बुदे दन्तरोगभेदे राजनि० ।

द्विजशम पु० इव० । राजमाघे (वरवटि) शब्दच० । तस्य
द्विजैर्भोजनस्य निषिद्धत्वात् तथात्वम् ।

द्विजसेवक पु० इत० । १शूद्रे शब्दक० । २द्विजसेविमात्रे त्रि० ।

द्विजा स्त्री द्विजायते जन-ड । १रेणुकानामग्न्यद्रव्ये अमरः
२भाग्यां मेदि० । ३पालङ्गां (पालङ्) शाकभेदे शब्दच० ।
तासां कर्तनेऽपि पुनर्जायमानत्वात् तथात्वम् । ४द्विज-
जातिस्त्रियां ४तत्पत्त्यां च स्त्री ङीप् ।

द्विजाग्र पु० द्विजेषु अग्रः । विभे “अङ्गिरेव द्विजाग्रप्राचां
कन्यादानं विशिष्यते” । “ब्राह्मं कृतं द्विजाग्रप्राचां
प्राशितं पितृतर्पणम्” मनुः । [कटुकायां राजनि० ।

द्विजाङ्गी स्त्री द्विजस्य दन्तस्याङ्गमिव मूलमस्यङ्गं ङीप् ।

द्विजाति पु० द्विः जातिर्जनस्य । १ब्राह्मणे अमरः ।
२ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु । “मृष्टाद्विजातिभिर्जातो न भू-
मेर्भागमर्हति” स्मृतिः “ब्राह्मणक्षत्रियविश्वस्त्रयोवर्णा
द्विजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु मूढो नास्ति तु पञ्चमः”
मनुः । तेषां द्विर्जनवत्त्वं द्विजशब्दे दृश्यम् । ३अण्डजे
मेदि० । ४दन्ते च

द्विजानि पु० द्वौ जाया यस्य निङ् । द्विभार्यके “अन्तर्योनेव
चरति द्विजानिः” ऋ० १०।१०।११

द्विजायनी स्त्री द्विजः अयते ज्ञायतेऽनया अय-गतौ गत्य-
र्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ल्युट् ङीप् । यज्ञोपवीते त्रिका० ।

द्विजालय पु० इत० । १इत्यस्ये खगाख्ये कोटरे शब्दच०
२नीडे । ३द्विजानां गृहे च ।

द्विजिह्व पुंस्त्री० द्वे जिह्वे यस्य । सर्पे स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । तेषां द्विजिह्वत्वकथा भा० आ० ३४अ० यथा

“अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान् परमहृदवत् । इदमा-
नीतममृतं निक्षेपस्यासि कुशेषु वः । ज्ञाता मङ्गल-
संयुक्ताक्षतः प्राप्नोति पद्मगाः । भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्तं
तद्वचस्तदा । अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् । ततः ज्ञातुं
गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत । शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य
जगाम त्रिदिवं पुनः । अयागतास्तसुद्देशं सर्पाः सुधा-
र्थिनस्तदा । ज्ञाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ।
यत्नैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे । तद्विज्ञाय
हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्थानमिदं चेति
दर्भांस्ते लिखितस्तदा । ततो द्विधाकृता जिह्वा सर्पाणां
तेन कर्मणा । अभवंशामृतस्यार्द्रांस्तेऽप्य पवित्रि-
णः । एवं तदमृतं तेन हृतमा हृतमेव च । द्विजि-
ह्वाश्च कृताः सर्पां गरुडेन महात्मना” । २स्त्रचके च
त्रि० अमरः । ३खले मेदि० । ४चौरे ५दुःसाधो च
शब्दर० । तेषां सर्पतुल्यमर्माविधत्वात्तथात्वम् । “परस्य
मर्माविधसुक्ष्मतां निजम् द्विजिह्वतादोषमजिह्वा-
मिभिः” । “तमिह्वभाराधयितुं सकर्षकैः कुलैर्न भजे
फणिनां भुजङ्गता” भाषः ।

द्विजेन्द्र पु० द्विज इन्द्र इव उपमितसमा० । १द्विजशब्दे
इत० । २चन्द्रे ३कपूर्वे च “द्विजेन्द्रकान्तं श्रितवचसं-
श्रिया” भाषः ।

द्विजेश पु० इत० । १गरुडे २चन्द्रे छेसच० ३कपूर्वे च ।
द्विजेश्वरादयोऽप्यत्र । “तन्मन्त्रयोगानुगतं शिशिरांशुं
द्विजेश्वरम्” हरिवं ४५अ० ।

द्विजोपासक पु० द्विजोपास्ते उप-+आस-एवुल् । द्विज-
सेवके शूद्रे पारस्कारनिष० ।

द्विजोत्तम पु० द्विजेषु उत्तमः । विभे ।

द्विठ पु० द्वौ ठकारौ लेखनाकारे यस्य । १विसर्गे तस्य लेख-
नाकारस्य द्विठकाराकारत्वात्तथात्वम् शारदातिलक
व्याख्याने राघवभट्टः । लक्षितलक्षणया २स्त्राज्ञायाम्
तस्याः विसर्गशब्दवाच्यत्वागार्थकत्वात् तथात्वम् समा०
[दृश्यम् ।
द्विगुः । ३ठकारद्वये न० ।

द्वित पु० १देवभेदे २कृष्णभेदे च एकतशब्दे १४६५।६६५
द्वितय न० द्वयोरवयवः संख्याया अवयवे तयम् । द्वित्वसं-
ख्यायां “प्रसार्य स्त्रुतद्वितयं तयोर्थेन युतिर्भवत् ।
“दृश्यन्ते पञ्चदशभिराभाटाद्वितयं तथा” । “कटाहद्वित-
यस्यैव संपुटं गोलकाकृति” सू० सि० द्वाववयवावयव ।

द्वित्वसंख्याविशिष्टे द्वि० वास्य जसि वा सर्वनामता
द्वितये दितयाः । “दुभसातुमतोः किमन्तरं यदि वायौ
द्वितयेऽपि तेऽचलाः” किरा० “अधिकं शुशुभे शुभंयुना
द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम् । पदच्छदमजेन पैटके विन-
येनास्य नवञ्च दौवनन्” रघुः । व्यस्य स्त्रीत्वमपि
उभयत्र स्त्रीम् ।

द्वितीय द्वि० द्वयोः पूरणः तीव्र । द्वित्वसंख्यापूरणे तस्याः
द्वि०सु वा सर्वनामकर्म । “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म”
श्रुतिः । “द्वितीयमाभी न हि शब्द एव नः” रघुः “सा-
हुरमेऽविजाननं द्वितीयं मौञ्जवस्त्रनात्” मनुः २५त्वे
पु० त्रिका० । श्माथ्यायां स्त्री टाप् वमरः । चन्द्रस्य
द्वितीयकलायाः सूर्यकिरणप्रवेशनिर्गमयोग्ये क्रियारूपे
तदुपलक्षिते कालभेदे वा प्रतिधिभेदे स्त्री तस्याः व्रता-
व्यङ्गकालनिर्णयः कालसा० दर्शितो यथा
“प्रथमद्वितीयादीनां पञ्चदशकलानां क्रमेण चन्द्रन-
खलप्रवेशनिर्गमनाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपद-
द्वितीयादिनामधेयास्तिथयो भवन्ति । तत्र प्रति-
पदि योनिर्णयः पूर्वप्रकरणेऽभिहितः स एवोत्तराशु
सर्वांस्तु तिथिषु साध्येन सञ्चारयितव्यः । विशेषस्तु
तत्र तत्ताभिप्राये । प्रतिपदि दैवं पितृं च व्यस्था-
पितम् । दैवं षड्विधम् उपवासैकभक्तनक्तायाचित
दानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देनैव
संनद्धाः । पितृं द्विविधम् । एकोदिष्टं पार्षणं
चेति । तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तिरुक्ताया एव तिथे-
रनुष्ठानाङ्गत्वं सृष्टिप्रमाणेति । कर्मकालस्य द्विवि-
धस्यो गौणत्वेति । तद्यथा एकभक्ते सध्याङ्गो-
मुख्यः । आराधनमर्वाश्रये गौणः तिथिव्याप्तिर्द्विविधा
स्वाभाविकतिथिव्याप्तिः साकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति ;
यदा सङ्गवर्षयन्तामावास्या तदानीमुपरितनो सध्या-
ङ्गोमुख्ययैव प्रतिपदा व्याप्ता भवति । यदा त्वपराह्णा-
दिमारभ्य तिथिप्रथमशतरेदुः सङ्गवान्ता प्रतिप-
द्भवति । तदा पूर्वद्व्युगैः साकल्यमिष्टपञ्चम्यैकभक्तानु-
ष्ठानस्वीकारे सति सध्याङ्गे तथैवावुद्यत्वात्तत्र
स्वाभाविकप्रतिपदव्याप्ताभावेऽपि साकल्यवचनापादितप्र-
तिपदव्याप्तिः स्वीकृता । एवं च सति कर्मकालव्याप्तौ
सर्वसृष्टीनामत्यन्तनिर्वन्धदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिशस्त्र-
भितरेभ्यः प्रवृत्तिरिति निश्चयते । तदनुसारेण द्विती-
याद्या अपि तिथय उपवासादौ दैवे, एकोदिष्टादौ

पैत्रे च कर्मकालव्याप्तिरुक्ताः स्वीकर्तव्याः । उप-
वासास्तु सर्वतिथिषु नारदीये दर्शितः । “शुक्लान् वा
यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्पञ्चमींस्तथोत् । उपोष्यैव
वर्तिं दत्त्वा विधिनैत्यपरे दिने । ब्राह्मणान् भोजयित्वा
तु सर्वापैः तस्यच्यते” इति । उपवासास्त्राहोरात्रः कर्म
कालः । तस्मात्तस्यापि नो तिथिर्माह्या । तदसम्भवे
स्वसृष्टिर्माह्येति निरूप्यते । तत्र च सूर्योदये-
तिसृङ्कर्त्ता ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति । उत्तरदिने चा-
समयादवर्त्तं तिसृङ्कर्त्ता ततोऽधिका वा तृतीया भवति
स्यसमयविज्ञा द्वितीया । तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा
तिसृङ्कर्त्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततोऽन्यूनत्वं तदेव
पैठीनसिवाक्येन पूर्वमुदाहृतम् । वेधतिथेस्तु तिसृङ्कर्त्तं
सङ्गावोऽपेक्षित इति “द्विसृङ्कर्त्तं विरङ्गस्येत्यनेन
सुसन्तुषचनेन दर्शितम् । उदयास्तमययोरेव वेध
इत्ययमर्थः “उदये सा तिथिर्माह्या विपरीता तु पैटके”
इत्यादिभिः कालायनवचनैरवगन्तव्यः । एवञ्च सति
यथोदाहृते पूर्वविज्ञोत्तरविज्ञे ये द्वितीये तयोक्ततर
विज्ञा द्वितीयोपोष्या युग्माग्निवाक्येनान्वयव्यतिरेका-
भ्यामुत्तरविज्ञायाः प्राशस्त्याभिधानात् । यद्यप्युपोष्य-
त्वं साक्षाद्भाषितं तथापि कर्मान्तरविशेषस्यानुपा-
दानात् उपवासविषयत्वं परिशिष्यते । तथाहि ।
न तावत्पितृविषयत्वं सम्भवति व्यासेन युग्मादि
शास्त्रस्य सर्वादिशास्त्रस्य च दैवपितृविषयत्वेन व्य-
स्थापितत्वात् । नाप्येकभक्तनक्तविषयत्वं तयोर्माह्याङ्ग
प्रदोषव्याप्ताधीनत्वेन युग्मादिशास्त्रानधीनत्वात् । अया-
चितस्य ह्यवासवदुष्टेयत्वेन न पृथग्विषयत्वं नच
दानादिविषयत्वम् दानादेः पौर्वाङ्गीकृतियौ कर्त्तव्य-
तया निर्णयत्वात् । अत उपवासविषयत्वं परि-
शिष्यते । कदाविदेकभक्तादितिथौ युग्मादिशास्त्रस्य
संवादो भवति । तदा तच्छास्त्रमुपोष्याङ्गं भवतु । न
वयं वारयाभः । वचनान्तरे तु युग्मादितिथेरुपोष्यत्व-
साक्षात् प्रतीयते । तथा च प्रतिपत्प्रकरणे प्रति-
पदनावास्यायुग्मक्षोपोष्यत्ववचनमुदाहृतम् । तत्रापि
युग्माभिप्रायेणैव द्वितीयाद्याः परविज्ञायाः उपो-
ष्यत्वं स्पष्टतिथिषुधर्मोत्तराभ्यां दर्शितम् । “एका-
दशष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । तयोर्दशी चतुर्थी
च उपोष्याः स्युः परान्विताः” इति । यदा पूर्वद्व्युद-
यमारभ्य परद्व्युदयस्योपरि तिसृङ्कर्त्तं वर्धते । तदा

पूर्वद्वारेवोपवासः । न चोदाहृतेन परान्विता इति वचनेन विरोधः शङ्कनीयः परान्वितापूर्वान्वितयोः प्रसक्तयोः सत्योरस्य वचनस्य नियामकत्वात् । नचात्र परान्वितत्वं प्रसक्तमस्ति । पूर्वस्य दिनस्य सम्पूर्णतिथित्वात् सम्पूर्णखण्डयोः सम्पूर्णस्यासन्देहत्वेन प्रवक्तृत्वात् । असंज्ञातविरोधित्वकृत्तकर्मकालव्याप्तिभ्यां पूर्वदिनस्यैव प्रावृत्यम् । तस्मात्तत्रैवोपवासः । ननु पूर्वोपवासं प्रतिषेधति व्यासः “तृतीयया युता कार्या द्वितीया न तु पूर्वयेति” सैवम् अस्य वचनस्य खण्डतिथि विषयत्वेन संपूर्णतिथ्यावप्रवृत्तेः । खण्डतिथिविषयत्वञ्च पूर्वया युता नैव कार्येत्यभिधानादवगम्यते । ननु खण्डतिथ्यावपि द्वितीया पूर्वविज्ञैवोपोष्या “प्रतिपत्तद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता” इत्यापस्तम्बेन प्रतिपद्वितीयाद्युत्तमत्वाभिधानात् । एतदेव वचनमुपजीव्य कृष्णप्रतिपत्तरविज्ञैवोपोष्येति पूर्वं निर्णीतं तर्हि द्वितीयापि कचित्पूर्वविज्ञा भवतु तदुक्तं स्कन्दपुराणे “प्रतिपत्तस्म्युखी कार्या या भवेदापराह्णिकी । पूर्वाह्णिकी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो !” इति । तादृशी सस्युखी पूर्वयुतेत्यर्थः । पूर्वद्युर्दये सङ्कर्तं परित्यज्यावशिष्टपूर्वाह्णमस्मिन्नि यदा भवति तदा वेधकारिण्याः पूर्वतिथेः सङ्कर्तत्वाभावेन वेङ्गुसमासय्यात्स्वयंखण्डापि सती सम्पूर्णवत्पूर्वोपवासे युज्यते । अत्र द्वितीया नवधा भिद्यते पूर्वद्युर्दयमारभ्य प्रवृत्ताः प्रातरुदयं परित्यज्य प्रवृत्ताः पूर्वाह्णं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तेति त्रयोभेदास्तोष्वेकैकस्य परेद्युस्त्रिसङ्कर्तत्वतश्चानुत्पन्नत्वैस्त्रैविध्ये सति मिलित्वा नवविधत्वं सम्पद्यते । अथ पूर्वद्युर्दयमारभ्य प्रवृत्तायाः सम्पूर्णत्वेन परेद्युर्द्वैर्द्वयत्वं तच्चानुत्पन्नत्वान्यूनत्वेऽपि पक्षेषु विवादाविषयत्वात् पूर्वत्वैवोपवासोयुक्तः । उदयं परित्यज्य कियत्पूर्वाह्णभागं प्रक्रम्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्त्रिसङ्कर्ततायां सत्यपि परयुतोपवाससम्भवे तां परित्यज्य पौर्वाह्णिकवचनेन पूर्वद्वारेवोपवासो विधीयते । परेद्युस्त्रिसङ्कर्तन्यूनत्वे तु वेधकारिण्यास्तृतीयायाः सत्यपि वेङ्गुं सामर्थ्ये वेध्याया द्वितीयायास्त्रिसङ्कर्तत्वाभावेन वेधयोग्यत्वाभावात् तत्रोपवासो न प्रसक्तः । अतः परिशेषात् पूर्वाह्णवाक्याच्च पूर्वत्वैवोपवासः । पूर्वद्युः पूर्वाह्णं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्त्रिसङ्कर्ततयोभयत्र तिथिसत्त्वात् कुलोपवास इति सन्देहे सति व्यासिनोत्तर

विधानात् पूर्वदिननिषेधाच्चोत्तरलोपवासः । न चात्र शुक्लकृष्णव्यवस्था शङ्कनीया । युग्मवाक्ये शुक्लकृष्णपक्षसाधारण्येन परदिनविधानात् कृष्णपक्षेऽपि तत्प्रवृत्तौ वाधाभावाच्च । अन्ययोस्तु पक्षयोः पूर्ववद्बेधानर्हत्वेन पूर्वद्युः पौर्वाह्णिकत्वाभावेऽपि परिशेषादापस्तम्बोक्त युग्मवाक्याच्च पूर्वलोपवास इति स्थितम् । एकमन्तादिपार्श्वश्रवणान्तेषु कर्मसु द्वितीयाप्रयुक्तस्य विशेषस्य कचिदप्यस्मरणात् पूर्वोक्तन्यायो योजनीयः” ।

सा च अश्विनीकुमारयोजनतिथिः । यथाह वराहपुं तयोजनोपसक्रमे “एतत् सर्वं द्वितीयायामश्विभ्यां ब्रह्मणा पुरा । दत्तं यस्मात्तत्स्तेषां तिथीनामुत्तमा तिथिः । एतस्यां रूपकामस्तु पुष्पाहारो भवेन्नरः । संवत्सरं शुविर्नित्यं सुखरूपी भवेन्नरः । अश्विभ्यां ये गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च” । मनोरथद्वितीया तु श्रावणशुक्लद्वितीया । “मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवाच्च नम् रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्चदानं नक्तं भोजनादिकसक्तम् तिष्ठं विष्णुधर्मोत्तरं “देवमभ्यर्च्य पुष्पैस्तु धूपदीपानुलेपनः । उदञ्चतश्च बालेन्दोर्देवादर्घ्यं समाहितः । नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः । अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गं वावत्तिष्ठति चन्द्रमाः । अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गं भयान्नरः” । स्कन्दपुं “आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता । तस्यां रथे समारोध्य रासं सां भद्रया सह । यात्रोत्सवं प्रकुर्वीत प्रीणयेच्च द्विजादुवहन् । ऋक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम” रथद्वितीया ।

आषाढद्वितीया लिङ्गपुराणे “कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां श्रावणपूजनम् । या न कुर्याद्विनश्यन्ति श्रातरः सप्तजन्मनि” । तस्या इति शेषः । महाभारते “कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! । यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गहे स्वयम् । तस्यां निजगृहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः । यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् । दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः” । तथा “यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूताञ्च पूजयेत् । अर्घञ्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः” । “अत्र भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनमिति समभिव्याहृतफलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात् तस्य मुख्यकारोऽष्टधाविभक्तदिनस्य पञ्चमांशोऽप्यहः “पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः पितृदेवमनुष्याणामित्यादि” दक्षोक्तेः अत्र

भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य “अह्नि च तथा
तमस्त्रिन्यां सार्द्धं प्रहरयामासः” इति कात्यायनीये न
नियमितत्वात् वैधत्वेन शास्त्रीयत्वे न सामान्यशास्त्रप्रा-
प्तापुञ्जीविपर्युदासासङ्गतिरिति । तन्तं (तेन नाति-
प्रगे नातिसायमित्यत्र नञर्थः पर्युदासः) “तथा
यमद्वितीयायां यात्रायां भरणं भवेत्” । अनध्याय-
द्वितीया यथा “प्रकोचैचा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते
तु या । या च कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि
या । चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्
तिथिः । परास्ते तास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः
ति० त० । “भागं च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके
तथा । पञ्चयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” मल० त०
अयमुपनयनविषयः । पञ्चयोरित्यस्योत्तरत्वं श्रुतस्य सर्व-
त्वान्वयः । “द्वितीया मीनधनुषोः” ज्योति० त० उक्तेः र-
विचन्द्रयोर्मीनधनुषोः स्थितयोस्तस्या दग्धत्वम् । चन्द्रमा-
तस्थितत्वे चन्द्रदग्धत्वं केचिदिच्छन्ति “द्वितीया द्वादशी
यन्त्रे” ज्यो० त० उक्तेस्तस्यासुत्तरस्यां दिशि योगिनी ।
द्वितीयकं न० द्वितीयेन रूपेण ग्रहणम् “तावतिथिं ग्रहण-
मिति लुग्वी” पा० कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । १ चैत्रा-
द्वितीयरूपेण ग्रहणे । पक्षे तीयभागस्य लुकि द्विक-
ष्यत्वं । द्वितीयेऽङ्गि भवः कन् । २ द्वितीयदिनभवे रोगे पु०
द्वितीयलिफला स्त्री द्वितीया लिफला । गान्धार्यां
(गान्धार) शब्दच० ।
द्वितीयाकृतं त्रि० द्वितीयं कृतम् द्वितीय+डाच् क-कृत ।
द्वितीयदारकर्षणकर्मणि ज्ञेवादौ ।
द्वितीयाभा स्त्री द्वितीयेन रूपेण हरिद्रायाः आभाति
आ+भा-क । दारहरिद्रायां शब्दच० ।
द्वितीयाश्रम प्र० कर्म० । द्वितीये गार्हस्थ्ये आश्रमे “द्विती-
यमायुसो भागं कृतदारो गृहे वसेत्” मनुः “कालोद्धयं
संक्रामितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते” रघुः ।
द्वितीयिकं त्रि० द्वितीयः दृष्ट्वायशुल्कोपपदार्थः पदार्थो
दीयते “पूरणार्थाद्वा ठा” पा० ठन् दृष्ट्वादिरूपेण
दीयते द्वितीयो यस्मिन् तस्मिन् पदार्थे
द्वितीयिन् त्रि० द्वितीयो भागो ग्राह्यतयाऽस्त्यस्य इति ।
अर्द्धभागमाहके अर्द्धिनि अर्द्धिन्शब्दे ३७८५०८३२म् ।
“षोडश षोडश द्वितीयभ्यः” आश्व० श्रौ० ६।४।४ “द्वि-
तीयभ्यः अर्द्धिभ्यः अर्द्धमेधास्त्रीत्यर्द्धिन्स्तभ्यः” नारा०
द्वित्वं त्रि० ब० व० । द्वौ वा त्रयो वा विकल्पार्थे बहु० स-

ख्येयार्थत्वे ड । द्वौ त्रयोवेत्यर्थे । “द्विवाण्यहा-
न्यर्हसि सोदुमर्हन्” रघुः “देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा
द्विवाः स्थितं नाडिकाः” सा० द०
द्वित्वं न० द्वयोर्भावः । अयमेकः अयमेक इत्यनेकैकत्वबोध-
रूपापेक्षाबोधजन्ये द्व्यनिष्ठे गुणभेदे । तच्च समवायेन
वस्तुद्वये प्रत्येकं तिष्ठति, पर्याप्तिसम्बन्धेन तु द्वयोरेव
तिष्ठति न प्रत्येकम् । तदेवापेक्षाबुद्धिजन्यम् तेनैव इसौ
द्विवित्यादि व्यवहारः । समवायेन प्रत्येकं द्वित्वसत्त्वेऽपि
न तेन तथा व्यवहारः । औलुक्शब्दे १५८७०८० तदुत्-
पत्तिविनाशप्रकारश्च दृश्यः ।
“द्वित्वादयः पराङ्माला अपेक्षाबुद्धिजा मताः । अ-
नेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः । अपेक्षा-
बुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः । अनेकैकत्वबु-
द्धिर्वा साऽपेक्षाबुद्धिरुच्यते” भाषा० “द्वित्वादयो व्यासज्य-
वृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः” । “अनेकेति । यद्यपि
द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथा-
प्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति
प्रत्ययसम्भवाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिसंज्ञः कश्चन
सम्बन्धाऽनेकाश्रयोऽस्युपगम्यते । अपेक्षाबुद्धिनाशादिति ।
प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः । ततो विशेषण-
ज्ञानं द्वित्वनिर्विकल्पकरूपम् । ततो द्वित्वविशिष्ट-
प्रत्ययश्च । अपेक्षाबुद्धिनाशे ततो द्वित्वनाश इति ।
यद्यपि ज्ञानान्तरं न किमपि लिङ्गणस्यायि योग्यविभुवि-
शेषगुणानां स्तोत्तरवर्त्तिगुणनाशत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धे-
स्त्रिचक्षणस्यायित्वं कल्प्यते अन्यथा निर्विकल्पकाले
अपेक्षाबुद्धिनाशात् अनन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात्
न तु द्वित्वप्रत्ययं तदानीं विषयाभावात् विद्य-
मानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् । तस्माद्
द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते । न चापे-
क्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति याच्यम् । का-
लान्तरेद्वित्वप्रत्यक्षाभावात् । अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका
तन्नाशस्तन्नाशक इति कल्पनात् । अतएव तत्पुरुषी-
यापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते ।
न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्ययकारणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
लाघवेन द्वित्वं प्रति कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अती-
न्द्रिये दृष्ट्वादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम् । सर्गादिकादी-
नपरमात्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिर्ब्रह्माण्डान्तरवर्त्ति योगि-
नामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति । “अपेक्षाबुद्धिः

केत्यत आह । अयेकेति । अयमेकः अयमेकः । इत्याकारिका इत्यर्थः । इदं तु बोध्यं यवानियतैकत्वज्ञानं तत्र द्वित्वादिविधा बहुत्वसंख्योत्पद्यते । यथा सेनावनादाविति कन्दर्बीकारः । आचार्यास्तु द्वित्वादितमेव बहुत्वं मन्यन्ते । तथा च द्वित्वत्वादित्यापिका बहुत्वत्वजातिः । सेनादौ चोत्पन्ने द्वित्वदौ द्वित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् । इत्यञ्च इतरतो बहुत्वेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यानन्तरत्वे तत्तारतम्याभावादित्यवधेयम्” सूत्रम् ।

उप० वृत्तौ विशेषः कश्चिदुक्तो यथा
“तदयं द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमः । समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययोश्चतुःसंज्ञकधर्मैः सति तद्विशेषैकत्वसंख्ययोर्द्रव्यामान्यैकत्वत्वं तयोर्निर्विकल्पकानन्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षानुद्धितया तयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते, उत्पन्नस्य च द्वित्वस्य यत्प्रामाण्यं द्वित्वत्वं तदालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया विशिष्टबुद्धिर्कदा भवति, तदग्रिमक्षणे च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धिविनाशः द्वे द्रव्ये इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते, ततस्तस्माद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संक्षेपः उत्पत्त्यसमानद्वित्वाधारेणोद्भूयसंज्ञिकधर्मज्ञात एकत्वगुणमतसामान्यज्ञानं तत एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्बनरूपापेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वगुणोत्पत्तिस्ततस्तद्विनाशसामान्यज्ञानं ततस्तत्प्रामाण्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतीन्द्रियसंज्ञिकधर्मसारस्य संस्कारधर्मन्तमदौ क्षणाः । विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धेर्विनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानादिति । नन्वेकत्वज्ञानात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्प्रामाण्यसत्त्वात् न हि गुणज्ञाने सति द्रव्यज्ञाने विबुध्योऽस्ति तथा च तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तद्भावाच्च तदग्रिमक्षण एव द्वित्वेनाश इति द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वविनाशापत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तिसामग्र्यनिरूपिताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशिष्टज्ञानजनकत्वनियमात् फलबलेन कथाकल्पनात् । ननु

तथापि स्वजनितसंस्कारेणैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषस्तदस्य एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वेनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्काराजनकत्वात् न हि केवलगुणः क्वापि स्मर्यते, सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव गुणस्मरणात्, ननु भवत्वेवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि द्वित्वेनाशे विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदस्य एव न हि वर्तमानावभासिनी विशिष्टप्रतीतिविशेषणनाशकाले सम्भवति तथाऽऽदेशेनादिति चेन्न विशेषणज्ञानविशेषणोद्भूयसंज्ञिकधर्मतदुभयासंसर्गाग्रहस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्याः प्रकृतेऽपि सम्भवात् । यदि तु विशेषेणोद्भूयसंज्ञिकधर्मोऽपि स्मर्यते तदा पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणवर्तिन एव संज्ञिकधर्मकारणत्वेनाभ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति, विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं ननु विशिष्टज्ञानविषयत्वमपि । उपलक्षणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्नाप्रत्याख्यव्यावृत्तिसामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वात् उपलक्षणस्तु तदुपलक्षणम्, एवं यदा देवदत्तगृहे काकवत्ता तदा काकोविशेषणं, यदा तु उपरिभ्रमन् असन् तदोपलक्षणम् । एवं सति रूपवति रस इत्यादौ रूपादिरपि विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इदत्वात्, तर्हि तत्रापि रसोवर्त्ततेति चेन्न विशिष्टवृत्ते विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् न हि विशेषणं विशिष्टमतवेकं तन्त्रम् । द्वित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो नास्ति कुतोऽविशिष्टप्रत्यय इति चेन्न स्वतद्व्यावृत्तेरेव वैशिष्ट्यार्थात्वात्, तद्विज्ञानस्तु तत्राप्येति न किञ्चिदुपपन्नमित्याचार्याः । एवं द्वित्वोत्पत्तिविनाशवत् द्वित्वोत्पत्तिविनाशावब्यूहतीयौ । द्वित्वमपेक्षाबुद्धिनाशनाशस्य, आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य सतोऽविनाशित्वात् चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाशत्वात् । किंचिदाश्रयनाशादपि न श्यति यत्र द्वित्वाधारावयवकर्मसमकालैकत्वसामान्यज्ञानम्, तदुपस्था अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणोत्पत्ती द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वेनाशः, सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वेनाशसमानकालत्वात् कार्यकारणसमानभावात् । यदा तु द्वित्वाधारावयवकर्मपेक्षाबुद्धौऽपि तदा द्वाभ्यामाश्रयनाशापे-

क्षावुद्भिनाशाभ्यां द्वित्वनाशः, तद्यथा अवयवकर्मा-
मेक्षावुद्भी विभागोत्पत्तौ संयोगनाशद्वित्वत्वसामान्यज्ञाने
इत्यनाशमेक्षावुद्भिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाशः प्रत्येकं
सामर्थ्यं पृच्छात् । इयञ्च प्रक्रिया ज्ञानवर्धयघातक-
त्वपक्षे परमुपपद्यते स एव च पक्षः प्रामाणिकः ।
ननु द्वित्वत्वादीनां सामर्थ्योपाय्ये कथं कार्यवै-
लक्षण्यं, द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं, त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति
चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्, समवायिकारणगतमेव
द्वित्वत्वादिदं तन्त्रमिति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं
तत्र द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि कारणचिन्ताया अवि-
वारणात् अपेक्षावुद्भाविकत्वे च तादृशविशेषस्या-
नुपलम्भवाधितत्वात् फलवत्त्वेन तत्कल्पने वा द्वित्वादित्य-
वहारोऽपि तत एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्ट-
विशेषादिशेष इति चेदेवं सति द्वित्वारम्भिकयाऽपि
सामर्थ्या कदाचित्त्रित्वं अतुल्योत्पद्येत्यनियमप्रसङ्गः
इति चेत् अत्रोच्यते प्रागभावविशेषादिशेषोपपत्तेः ।
तुल्यया सामर्थ्या पाकजानां रूपरसगन्धस्पर्शानामिव ।
प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न स्वसंप्रागभावस्यैव
कार्यं प्रति कारकत्वावधारणात् । यदा शुद्धयाऽपेक्षा-
वुद्भ्या द्वित्वं द्वित्वसहितया त्रित्वमिति वेद्यम्,
(अव्यवस्था) शतं पिपीलिकानां मया हतमित्यादौ, सम-
वायिकारणभावे द्वित्वं तावन्नोत्पद्यते तथा च गौश-
क्तत्वं संख्याव्यवहारोद्भूतः । सेनावनादौ नियता-
मेक्षावुद्भ्याभावाद्बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु शतसहस्रा-
दिदं सत्येति श्रीधराचार्याः । एवं सति शतसहस्रादि-
कोटिकस्तत्वं संशयो न स्यात् न स्याच्च सहस्रो
सहस्ररा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्याः । अत्रैवमा-
लोचनीयं त्रित्वादिपराङ्मपर्यन्ता संख्यैव बहुत्वम्,
तद्विभ्रं वा संख्यानरम्, नाद्यः सेनादावपि शत-
सहस्रादिदं संख्योत्पत्तिनियमात्, न द्वितीयः त्रित्वादि-
विलक्षणस्य बहुत्वस्यानुभवात् तथा च प्रतिनियतैक-
त्वानालम्बनापेक्षावुद्भिजनितशतादिसंख्यैव बहुत्वं शता-
द्यभिध्यक्तिस्तु तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात् ।
व्यन्तु ब्रूमः त्रित्वादिदसमानाधिकरणं संख्यानरमेव
बहुत्वं त्रित्वादिजनकमेक्षावुद्भिजन्यं प्रागभावभेदादेव
भिद्यते कथमन्यथा बहुवक्तावत् सन्ति शतं वा सहस्रं
वेति विशिष्य न जानीम इति । यथैकद्रव्ये सहस्रत्वं
दीर्घत्वञ्च तथैकत्वैवाधिकरणे त्रित्वादिकं बहुत्वञ्च,

भवति हि शतं वा सहस्रं वा चूतफलान्यानया-
नीति प्रश्ने बहुवक्तावदानीयत्वा किं विशेषजिज्ञास-
येति । एवञ्च द्वित्वसहितमेक्षावुद्भ्या त्रित्वं त्रित्व-
सहितामेक्षावुद्भ्या चतुष्टमेवमुत्तरोत्तरम् । बहुत्वोत्पत्तौ
तु नामेक्षावुद्भौ पूर्वपूर्वसंख्याविशिष्टत्वनियमः, अतएव
सेनावनादिषु बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु संख्यानरं संश-
यस्त्वसत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति ।

द्विदण्डि अव्य. द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे इच्छ समा० ।
दण्डद्वययुक्ते प्रहरणे । तिष्ठद्गुणे इच्छ प्रत्ययः समा-
सान् इत्युक्तेः बहुव्रीह्यर्थे अव्ययीभावात् कस्यत्वम्
तेन न द्विदण्डा प्रकृतिरिति । न वा प्रहरणे इत्युक्तेः
शाब्दादौ वाच्योऽपि अव्ययीभावः ।

द्विदण्डादि पु० प्रहरणार्थे इच्छसमासान्निमित्ते पा० ग०
उक्ते शब्दगणभेदे स च तत्रोक्तो यथा “द्विदण्डि
द्विसुसलि उभाञ्जलि उभवाञ्जलि उभादण्डि उभवा-
दण्डि उभाहस्ति उभवाहस्ति उभाकर्ण उभवाकर्ण
उभापाणि उभवापाणि उभाबाहु उभवाबाहु एकपदि
प्रोक्षपदि आक्षपदि सपदि निकृष्यकर्णं संहतपुच्छि
अन्नेवासि” । [पञ्चतन्त्रवयक्ते पृष्ठादौ स्त्रियां ङीप् ।

द्विदत् त्रि० द्वौ दत्तावस्य वयसि दत्तस्य दत्तादेशः । द्विदन्तो-
द्विदत् त्रि० द्वौ दले यस्य । दिशाखायुक्तेः दर्भपवित्रादौ “शि-
क्यञ्च दारवं पातं द्विदलान् रेणुकान् बहून्” हरिवं०
इतिपद्युक्ते कभले तच्च सुसृष्टानाडीमध्ये भूमध्यस्थितं
(रुक्म)वर्षयुक्तं सुष्माकमलम् आशाख्यं अक्रम् । द्विःप-
त्तादयोऽप्यत्र “द्विःपत्ते भोक्षुशारे द्विदशदशदले हाक्षुशारे”
चतुष्के”तन्त्रम् आशाचक्रशब्दे ६४२ पृ० दृश्यम् । द्विधा
दस्यते दत्त-चतुर्थे क । (डाढ) स्याते शपदार्थे पु० ।

द्विदश त्रि० द्व्यधिका द्विसहिता वा दशसंख्या येषाम्
“संख्यायाऽव्ययसंज्ञादुराधिकसंख्याः संख्येये” पा०
संख्येयार्थत्वात् उच्च समा० । “द्व्यधनः संख्यायामवच्छ-
व्रीह्यधीत्योः” पा० अवच्छव्रीह्यधीत्युक्तेर्न स्यात् । द्विसहितं
दशसंख्यायुते । “द्विःपत्ते भोक्षुशारे द्विदशदशदले” तन्त्रम्

द्विदानी द्वे दामनी वस्त्रनसाधने कस्या मननत्वात् ङीपो-
निषेधे पक्षे डापः प्राप्नौ “दामहायनान्ताञ्च” पा० ङीवेव ।
द्विरज्जुवस्त्रनयोग्यायां दुष्टायां स्त्रियां गवि ।

द्विदिव पु० द्वाभ्यां दिवा दिनाभ्यां निर्दत्तादि तद्वितार्थे
द्विगुः “कालाट् ठञ्” तस्य लुक् ह्रस्वः । द्विदिनसाध्ये
द्विरात्रयागभेदे “द्वितीये द्विदिवास्त्रोद्यहः” कात्या०

श्रौ० २२।७।६। “द्वितीये पर्यस्थाने कृ हो भवति द्वि-
दिव इत्याख्या तस्य” कर्कः ।

द्विदेवत लि० द्वे देवते यस्य इव० । द्विदेवताके चर्वादी
“द्विदेवतोऽपि नियमसामर्थ्यात्” कात्या० श्रौ० ५।१८।१०
“द्विदेवतोऽपि पौष्पचरः पपिष्टः नामैव भवति तत्र ही-
न्द्रसहितस्य पूष्णो देवतात्वम् तत्र पूष्णो नियमेन पिष्टम्
प्राप्नोति (यदनत्वात्) इतरस्येन्द्रस्यानियमः” कर्कः इति
पूर्वपक्षे “अर्द्धपिष्टं चोभयसामर्थ्यात्” ११५० “पूष्णः पिष्टम्
इतरस्यापिष्टमिति विकृतिप्रायेषु तदुल्लेखे पिष्टानामावापः
करिष्यते अतः पाकद्वयं नाशङ्क्यम्” कर्कः । इन्द्राग्नि-
देवताके श्विशाखानक्षत्रे च द्विदेवादयोऽप्यत्र । “त्रिको-
त्तरावारुणनैऋतेन्द्रपूर्वात्यग्रहामयुग्मद्वयैव । मध्यानि
नेष्टाम्यनक्षानिलेशद्विदेवाश्चत्वारिंशन्क्षान्तकारिण” वशिष्ठः

द्विदेह पु० द्वाभ्यां देहोऽस्य । मन्त्रानने गणेशे त्रिका० ।

इमाननशब्दे ६८१ पु० दृश्यम् । चराक्षरव्याप्तकेषु
२मिधुनकन्याचतुर्मीनां स्वरारिषु । राशिविशेषाणां
व्याप्तकत्वं व्याप्तकशब्दे दृश्यम् । द्वितत्वादयोऽप्यत्र ।

द्विद्वादश पु० द्वितीयः द्वादशश्च वरकश्ययोः राशिमैवः दो-
षधाधनमत्र वृत्तौ संख्यागण्डस्य पूरणार्थत्वं त्रिभाग-
क्षेपादित्वात् ज्ञेयम् । वरकन्याराशौ द्वितीयद्वादशान्वतर-
रूपे वैवाहिके व्यशुभमङ्गलकदोषभेदे उपयमशब्दे १२४१ पु०
दृश्यम् । “अनपत्न्यता त्रिकोणे द्विद्वादशे च दारिद्र्यप्रति-
दीपिका तत्र वरराशग्रपेक्षया कन्याया द्वादशराशि-
कत्वे तु न दोषः । कन्यायाः द्वादशे भर्ता भर्तुः
कन्या द्वितीयगा । द्विद्वादशं विज्ञानीयात् वर्जितं त्रिद-
शैरपि” विशिष्ट निषेधात् “द्विद्वादशे घनगृहे घनहा
च कन्या रिप्ते स्थिता घनवती पतिवक्त्रभा च” ज्यो० त०
प्रतिप्रसवाच्च । समाहारद्विगुः । २द्वितीये घनस्थाने
द्वादशे व्यस्यस्थाने च न० । “द्विद्वादशे खला हानिम्”
नी० ता० ।

दिधा व्य० द्विप्रकारे धाच् । द्विप्रकारे “षड्जर्मवादिनीः
केका दिधा भिन्नाः शिखशिखिभिः” । “द्विधेव भिन्नं
सन्निधे विवस्वतः” रघुः । [भीरे पु० हेमच० ।

दिधागति लि० दिधा गतिरस्य । द्विप्रकारगतिरुक्ते । २कु-
दिधातु लि० द्वौ धातु यस्य । धातुद्वयघटिते कांस्यरैत्यादौ
२मणेशे शब्दरत्ना० । तस्य देवगणदेहद्वयघटितत्वात्
वधात्वम् । [शब्दच० २द्विस्वभावेषु मिथुनादि राशिषु पु० ।
दिधात्मक पु० न० दिधा आत्मा यस्य कप् । जातोकोषे

दिधालेख्य लि० दिधा लेख्यम् । द्विप्रकारे लेखनीये शङ्ख-
नाम्नश्च पु० राजनि० । [रोगघृते हेमच० ।

दिनम्नक पु० दिः नम्नकः । स्नाभाविकानाहुतमेष्टे दुर्धर्म-
वि(द्वा)नवति स्त्री द्व्यधिका नवतिः वा व्यात् । द्व्यधिका-
नवतिसंख्यायां २तद्युक्ते च । ततः पूरये षट् द्वि(द्वा)-
नवत, तस्य द्वि(द्वा)नवतितम १तत्संख्यापूरये लि०
षट् स्त्रियां ङीप् ।

दिनिष्क लि० द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतम् तद्वितार्थद्विगुः ततः
ठञ् तस्य नित्यं लुकि प्राप्ते” “द्वित्रिपूर्वाभ्याम्” पा०
तस्य वा लुक् । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीते षष्ठे ठञ्
अवये “परिमाणान्तरावशायाश्चयोः” पा० उत्तरप-
दशब्दिः । द्वैविकिक तत्पार्थे, द्वौ निष्कौ परिमाण-
मस्य अथ तस्य लुक् । २दिनिष्क तस्य परिमाणयुते लि० ।

दिप पु० स्त्री० द्वाभ्यां मुखगुण्ठाभ्यां पिवति पा-क । १गण-
शमरः । “विपूर्यमाणश्च योदरं दिपाः” माघः ।
“स्यन्दनाम्नैः ससे शुभ्येदनूमे नौदिपेक्षया” सतुः
२नागवैशरे पु० ।

दिपक्ष पु० स्त्री द्वौ पक्षौ यस्य । १खगमात्रे २सासे पु०
दिपक्षमूली स्त्री दिधा पक्षमूली । दृश्यते “दिपक्षमूली
शीरतनुरभद्राश्चरिचमधुविहङ्गश्चादिद्राक्षाविकम्”
सुश्रु० । दृश्यते च दृश्यमूलशब्दे १४६२ पु० दृश्यम् ।

द्वि(द्वा)पञ्चाशत् स्त्री द्व्यधिका पञ्चाशत् वा व्यात् ।
१द्व्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तद्वित्ये च । ततः पूरये
षट् द्वि(द्वा) पञ्चाश, तस्य द्वि(द्वा) पञ्चाशत्तम तत्
संख्यापूरये लि० स्त्रियां षट् ङीप् ।

द्विपक्ष्य लि० द्वाभ्यां पक्षाभ्यां क्रीतं “पक्षपादमागमताद्यत्”
पा० यत् । द्वाभ्यां पक्षाभ्यां क्रीते

द्विपक्षक पु० द्वे पक्षे कस्य संज्ञायां कन् । १त्रयखालकन्दे
पारस्करनिषण्डः २द्विदलकमले वा कप् ।

द्विपक्ष न० द्वयोः पक्षोः समाहारः समा० द्वि० अचसमा० ।
(दोषाणापथ) द्वयोः पक्षोः समाहारे । द्वौ पक्षानौ
यत् । २सार्गद्वययुक्ते देशद्वौ लि० ।

द्विपद पु० द्वे पदे यस्य । “द्विपदे च अतर्भेदा नृदेवपत्नि
राक्षसाः” १प्रश्नसारोक्ते सनुषादौ । २द्विपदघटिते समासे
पु० । २राशिमैदे च “मिथुनतलाचटकन्या द्विपदाख्याया-
पद्विभागश्च” ज्यो० त० “द्विपद्वयगाः सर्वे सिंहं विहाय
अतर्भदाः” ज्यो० त० । समा० द्वि० । ३पदद्वये न० । ४पदद्वौ
वाक्यके वास्तुमण्डलस्य कोष्ठभेदे ।

द्विपदा स्त्री द्वौ पादौ यस्य "संख्यासुपूर्वेति" पा० पादस्यान्त्य-
लोपः "टावृषि" टापि पादः पञ्जावः । द्विपादयुक्तायाश्च
द्विपदिका स्त्री द्वौ पादौ दण्डौ यत्तु वृत्तौ त्वम् । द्वौ
पादौ यत्तु दण्डः । तत्रार्थे "द्वौ पादौ दण्डितो
द्विपदिका व्ययस्यजति द्विगुणं ददातीत्यर्थः" सि० कौ०
अत्र पादशब्दस्य गुणवाचिताभिप्रायेण द्विगुणमित्युक्त-
मिति बोध्यम् । द्विपदी स्त्री द्वौ पादौ क स्रजः । २ गीति
भेदे "शुद्धा द्विपदिका गीतिर्जम्भयेत्यभिधीयते"
भरतः । "द्विपदिकया द्विगोऽवलोका निःश्वस्य साक्षम्"
विक्रमो० ।

द्विपदी स्त्री द्वौ पादौ यस्याः पादः सन्त्यलोपे कृष्णपदा०
ङीप् पञ्जावः । अत्रार्थे १ द्विपदयुक्तगीतिभेदे २ माता-
दत्तभेदे च "मादौ षट्कलसङ्गतमेतत् तदनु पञ्चचतुष्कलम्
सुर्वन्" द्विपदी भवतीति विशल्यष्टकं दनम्" तद्व्याख्यम् ।
"गावत्पुत्रोऽपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदसि न
हि पदासि" शत० ब्रा० १४ ८।१५। तौ लोकात्मकपादे-
नैकपदी भवति त्रैविध्यरूपपादेन त्वं द्विपदी भा० । तेन
अवयवरूपवरणवाचिताभावात् टावृषीत्यस्य न मसक्ति
न यत्तुग्राह्यपादत्वात् इति दृश्यम् ।

द्विपरी स्त्री द्वौ पदौ यस्याः जातित्वात् ङीप् । १ वनकोत्यां
रत्नमा० १ पञ्चद्वययुक्ते लि० स्त्रियां टाप् ।

द्विपमद पु० द्वि० १ हस्तिभेदे २ गन्धर्वभेदे च राजनि० ।
द्विपत्त न० द्वयोः पातयोः समाहारः समा० द्वि० पाता-
न ङीप् । पातद्वये । तद् हरति स्वावहति वा "दिनो-
प" पा० ङीप् पक्षे च द्विपात्रिक द्विपात्रीत्येव पक्षे ङीप्
तस्य अर्थः इति कुकि दिगोरिति ङीप् प्राप्ते पातादि
त्वात् न ङीप् । द्विपत्तहारके तदावाहके च ।

द्विपाद पु० द्वौ पादौ यस्य भेदे नान्यलोपः । वानरादौ
पशुभेदे "तदो द्विपादाः पशवस्तौरेवैनदेतदभ्यवहरति" शत०
ब्रा० ६।८।१५। २ यज्ञभेदे "एकपादा द्विपादाश्च तथा द्वि-
शिरसोऽपरे" हरिवं० १६८ अ० नानाग्रहोक्तौ । लोके तु
अन्त्यलोपः द्विपाद इत्येव । पादद्वययुक्ते मनुष्यादौ ।

द्विपाद्य लि० द्वौ पादौ परिमाणस्य "पञ्चमाषपादशता-
द्यात्" पा० यत् पादः पदिति न, अलोपस्य स्थानिवत्त्वात्
"पदास्तदर्थे" पा० इत्यपि न प्रागल्भ्यस्यैव तत्र
मङ्गत्वात् । १ द्विपादपरिमाणयुक्ते दण्डमायश्चित्तादौ
२ द्विगुणदण्डे अमरः । तत्र पादशब्दस्य गुणवाचितात्
द्विगुणपरतेति बोध्यम् ।

द्विपाधिप पु० द्वि० १ ऐरावते २ गजशब्दे च "तत्पूर्वमङ्गद्वयसं
द्विपाधिपाः" माघः गजाधिपादयोऽप्यत्र ।

द्विपायिन् पु० दाभ्यां सुखगुणदाभ्यां पिबति पा-यिनि ।
गजे हारा० स्त्रियां ङीप् ।

द्विपास्य पु० द्विपास्यामेवास्यस्य । गणेशे । (स्वरनि० ।
द्विपुट पु० द्वे पुटे यस्य । सुगन्धिभेदपुष्पके हृद्यभेदे पार-
द्विपुत्त लि० द्वौ पुरुषौ प्रमाणस्य तद्वितार्थं द्विगुः "प्रमाणे
लोहगोर्नित्यम्" पा० सात्वचो लुक् । पुरुषद्वयप्रमाणयुक्ते
स्त्रियां वा ङीप् द्विपुत्तौ (वा) वा परिष्ठा ।

द्विपृष्ठ पु० अक्षसम्भवे राजभेदे हेमच० ।
द्विवन्तु पु० द्वयोर्लोकयोर्वन्तुः । द्वयोर्लोकयोर्वन्तौ वज्रौ ।
'स द्विवन्तुर्वैतरणः' अ० १०।६।११७

द्विभाव लि० द्वौ भावौ यस्य । द्विभावयुक्ते ततः ब्राह्मणा-
भावे कर्मणि च षृज् । द्विभाव इत्ये न० ।

द्विभूम लि० द्वे भूमी यत्तु अर्थसमा० । भूमिद्वययुक्ते
मासादादौ (दोतादा)

द्विमाह पु० द्वे मासौ यस्य समासान्वितेनित्यत्वात् न कप् ।
१ गणेशे हेमच० । कप् द्विमाहकोऽप्यत्र । २ जरासन्धे च
द्विमाहज पु० दाभ्यां माहभ्यां जायते जन-ह । १ गणेशे
द्विमाहस्यन्दे दण्डम् । २ जरासन्धस्ये च जरासन्ध-
सन्दे १०६० पु० दृश्यम् ।

द्विमास पु० द्वे मासे अक्षराक्षकालभेदोऽस्य । दीर्घक्षरे
आ ई इत्यादौ "एकमासो भवेदुक्तो द्विमासो दीर्घ
उच्यते" शिखा । [युक्ते ।

द्विमास्य लि० द्वौ मासौ प्रमाणस्य यत् । मासद्वयपरिमाण
द्विमास्य लि० द्वौ मासौ भूतः "द्विगोर्यप्" पा० यप् ।
मासद्वयं व्याप्य भूते २ तथाभूतवयस्के च ।

द्विमीढ पु० हस्तिनापुरकारकहस्तिनपसुतभेदे "तेनेदं
निर्मितं पूर्वं हस्तिनापुरसुतम् । हस्तिनापि दा-
यादास्तयः परमधार्मिकाः । व्याजमीढो द्विमीढश्च
पुरमीढस्तथैव च" हरिवं० २० अ०

द्विमुख पुंस्त्री० द्वे मुखे यस्य । १ सुखद्वययुक्ते राजसर्पे
हला० । २ सुखद्वययुक्ते लि० स्त्रियां स्त्राङ्गत्वात् वा
ङीप् । १ क्षमिरोगभेदे पु० "चूखो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते
परीषजाः" सुश्रुतः । द्वे मुखेः स्ववत्स्य सुखे यस्याः
ङीप् । १ उभयतोऽस्त्राङ्गमर्द्धमस्त्राङ्गं भेदां स्त्री । उभ-
यतोऽस्त्राङ्गम् १२६२ पु० दृश्यम् "द्विमुखीगोप्रदातारः
कपिलादानतस्तराः" भागीश्वरः १ जलौकायां स्त्री टाप् ।

द्विसुनि अयं द्वौ सुनी पाणिनिकात्यायनौ वंशौ । “संख्या-
वंशेन” पा० अव्ययी० । तुल्यविद्यायुक्तसुनिदये । “द्विसुनि
व्याकरणस्य, विद्याविद्यावतारभेदात् द्विसुनि व्याकरण
मित्यपि साधु” सि०कौ०

द्विमूर्धलि अयं द्वे मूर्धले यत्न प्रहरणे अव्ययी० द्विदण्डा०
इच् समा० । मूर्धन्यद्वययुक्ते प्रहरणे ।

द्विमूर्द्ध ति० द्वौ मूर्द्धानावस्य च्च् समा० । शीर्षद्वययुक्ते
“बहुमूर्द्धौ द्विमूर्द्धांश्च त्विमूर्द्धांश्चाहतां सृष्टे” भट्टः
अस्योनोदात्तत्वम् स्त्रियां ङीष् । संज्ञायान्तु कचित् न
समा० । द्विमूर्द्धन् दत्तपुत्रभेदे “अभवन् दत्तपुत्राश्च इ-
त्युपक्रमे “द्विमूर्द्धां शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिराः प्रभुः”
हरिवं० ४४० ।

द्वियजुस् स्त्री द्वे यजुषी उपधाने अस्याः । इन्द्रकाभेदे द्वे य
जुषी इव शरीरे अस्त्व । यजमाने च यथोक्तं शत०ब्रा०
“अथ द्वियजुषमुपधाति । इन्द्राग्नी अकामयेतां स्वर्गं
लोकमियावेति तावेतामिष्टकामपश्यातां द्वियजुषमिष्टासेव
तामुपादधातां तासुपधायाश्चै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैतां
तद्यैवैतद्वयजमानो यद्वियजुषमुपधाति येन रूपेण यत्
कर्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा
स्वर्गं लोकमयानीति सा यद्वियजुर्मान द्वे ह्येतां देवते
अपश्यतां यद्येव द्वियजुषमुपधाति यजमानो वै द्वियजुः
तदाहुः । यदसावेव यजमानो योऽसौ हिरण्यमयः पुरु-
षोऽय कतमदस्येदं रूपमिति देवो वास्यस्य स आत्मा-
मानुषोऽयं तदाह्य हिरण्यमयो भवत्यन्तं वा अस्य तद्रूपं
देवरूपमन्तं हिरण्यमयमथ यदियं हृदः कृता भवति
मानुषं ह्यस्येदं रूपम् । स यदमूमेवोपदध्यात् । नेमावप-
शिष्यात्क्षिप्रे हास्माक्योकाद्यजमानः प्रेयादथ यदि मा-
मपशिनपि यदेवास्तेदं मानुषं रूपं तदस्यैतदर्पशिनपि
तद्येहानेनात्मना सर्वमायुरेति” शत०ब्रा० ७।४।२।१६
“यतो द्वे देवते एतामपश्यतामत एव द्वाभ्यां यजुभ्यामु-
पधीयते । स हिरण्यमयः पुरुषोऽस्य यजमानस्य देवत्व
प्रयुक्त आत्मा शरीरम् । द्वियजुरिष्टका मनुष्यत्वप्रयुक्त
आत्मैवत्यर्थः हिरण्यमयत्वात् पुरुषस्य देवशरीरत्वं सृष्ट-
मयत्वाद् द्वियजुषो मानुषशरीरात्मत्वम् भा० । ते च
यजुषी शत०ब्रा० ७।४।२।१६ उक्ते “वाक्ते अग्ने !
सूर्ये रुचः” १। “यास देवाः ! सूर्ये रुचा” २। इति ।

द्वियमुन अयं द्वयोर्यस्यनयोः समाहारः “नदीभिश्च” पा०
“नदीभिः संख्या प्राग्वत् समाहारे चायजिष्यते” सि०कौ०

“समाहारे चेति” पा०सूत्रे चकार एवकारार्थकः समा-
हारान्यव्यवच्छेदकत्वेन द्विगोरयमपवादोऽव्ययीभावः”
मनो० द्वयोर्यस्यनयोः समाहारे ।

द्विर पु० द्वौ रौ रेफौ वाचकशब्देऽस्य । रेफद्वयवर्णितशब्द-
भरशब्दवाच्ये । सधुकरे र्वरे च ।

द्विरद् पु० द्वौ रदौ प्रधानतया यस्य । शृगजे अमरः रनाग-
केशरे च “सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरद्गामिना”
रघुः “दुष्यैरिव क्षितिभृतां द्विरदैरुदारस्” माघः ।

द्विरदान्तक पुंस्त्री० इत० । सिंहे राजनि० स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । [२सिंहे च ।

द्विरदाराति पु० इत० । श्वरभे अष्टापदे जन्तुभेदे पार०नि०
द्विरदाशन पुंस्त्री० द्विरदमस्माति अश्व-भोजने ल्यु । सिंहे

पार० नि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विरभ्यस्त ति० द्विवारभ्यस्तः । द्विगुणिते द्विकृते ।

द्विरशन न० द्विवारमशनम् । द्विवारभोजने “सुनिभिर्द्विर-
शनं प्रोक्तं विप्राणां सत्यं वास्त्रिणां नित्यम् । अहनि च
तथा तमस्त्रिन्यां साङ्गं प्रहरयामान्तः” कात्यायनसं०

द्विरसन पुंस्त्री० द्वे रशने जिह्वे यस्य । द्विजिह्वे सघे हारा-
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विरागमन न० द्विद्विवारमागमनम् । विवाहात् परस्व
पितृनेहात् पतिगृहे वध्वाः पुनरागमने । तत्र नष्टत्वादि
तत्स्वरूपस्य ज्यो०त० उक्तं यथा

“श्रीपतिसंज्ञितायां प्रचेताः “पुष्पादित्यसमीरणा”
दितिषुस्वात्युत्तरारेवतीतारानायकरोहिणीषु शुभदा-
मेषालिङ्गभूमे रवौ । वारेष्विज्ज्वलितेन्दुवितुषु शुभदे-
तारे प्रशक्ते विधौ कन्यामन्त्रपमीनतौलिङ्गभे ह्याद-
ङ्गनाऽद्यागमः” । नारायणपद्धतौ “इत्ते पाणिग्रहे
गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरागमनं वध्वास्तदु
द्विरागमनं विदुः” ज्योतिःसारसंग्रहे “विवाहमावि
प्रथमं वध्वा नागमनं यदि । तदा सर्वमिदं चिन्त्यं यु-
म्नाद्यवद् विचक्षणैः” कल्याणलामणौ “श्वश्रू हृत्यष्टमे
वर्षे श्वशुरञ्च दशावदके । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं
हन्ति द्विरागमे” भूक्त्या प्रितृगृहे कन्या
भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः
यपनि कुलनायिकाः”

अथ विहितनक्षत्रादि सूक्ष्मी० उक्तं यथा
“चरेदथोजहायने षट्कालिभेगे रवौ रवीज्ज्योतिर्गोमतः
शुभमहस्य वासरे । नद्युगमभीगकक्षकातुषाष्टके विच-

अनके द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्मिन् ऋतुद्विनि । दैत्येज्यो-
 षाभिमुखदक्षिणे यदि स्याद्वर्द्धुर्न हि शिशुगर्भिणी
 नवोढाः । बालस्येत् प्रजति विपद्यते नवोढा चेदुबन्धा
 भवति च गर्भिणी त्वगर्भा । नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे
 करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः । नृपपीडने नववधूप्रवे-
 शने प्रतिभागवो भवति दोषकृच्छ्रि । पितृग्रे गृहे चेत्
 कुचपुष्पनम्भतः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुकसम्भवः । भृगव-
 क्षिरोवत्सवसिष्ठकश्यपात्नीणां भरद्वाजमुनेः कुले तथा”सु-
 चिं “पूर्वे नववधूप्रवेशे जाते तदनन्तरं परावृत्त्यापि
 पितृगृहप्राप्त्यामपि बध्ना यद्येष्टवर्षाणि स्थितायाः
 पुनर्भर्तृगृहप्रवेशो द्विरागमश्च वाच्यः । अयंचाचारः
 भ्रात्र्योदीच्यपाश्चात्यानामेवेति । चरेदिति । अथ वधू-
 प्रवेशकथनानन्तरं पुनर्वधूप्रवेशं द्विरागमनं वक्ष्यमाण-
 नस्त्रादिषु चरेत् कुर्यात्कदा ? अजिह्वावने विषमवर्षे
 प्रथमे तृतीये पञ्चमे वा वर्षे सति । तथा घटालिमेषगे
 कुम्भद्विषिकमेणस्थिते रवौ । तथा वरस्य रवीज्यशुद्धिः
 रवेः सूर्यस्य इज्यस्य गुरोः शुद्धिस्तयोर्योर्मतः । शुभपक्षस्य
 सामान्यशुक्रकाम्यामन्यतमस्य वासरे सति । मिथुनमी-
 नकन्यातुलाहृषाणामन्यतमे लग्ने शुभपक्षवालोकिते
 शुभशुक्रे वा सति । लघून्वाश्विनीपुष्यहस्ताः भ्रुवाणि
 प्रसिद्धानि चराणि श्रवणादित्रयपुनर्वसुस्वात्यः अक्षपोरा-
 क्षसस्तङ्गं मूलं ऋतुनि प्रसिद्धानि एषु भेषु द्विरागमः
 प्रशस्त इत्यर्थः । यदाह ऋतुचयः “तिष्यादित्यसमी-
 रणादितिवसुतोऽग्निराण्यश्विनीरोहिण्याः शुभदास्य
 वर्षमसमं मेघालिकुम्भे रविः । कन्यामन्यतमीनमे नव-
 वधूयानं वृषे तौलिके देवाचार्यसितेन्दुसौम्यदिक्षु शुद्धे
 गुरौ भास्करे” इति । अन्यकलाव कानिचिद्धान्यधिकानि
 उक्तानि तानि राजपार्तण्डेनोक्तानि । “नीहारांशु
 धनोत्तरादितिशुक्राङ्गा सुराधाश्विनीमूलाहस्करवाक्या-
 निलहरित्वाष्ट्रेषु शक्ते तिथौ । कुम्भाजालिगते
 रवौ शुभकरे प्राप्नोदये भार्गवे सूर्ये कीटघटाजगे शुभ-
 दिने पक्षे च कृष्णे तरे । ह्रिया दिक्प्रतिबोमनौ बुध-
 सितौ जालाटगं दिक्पतिं चानीता गुणशालिनी नव-
 वधूर्नित्योत्थवैर्मन्दिरम्” । जालाटमान् यात्रायां व-
 ल्यति । शुक्रास्तनिषेधस्तु सामान्यतो वाय्वारामेत्या-
 दिनोक्त एवेति न पुनरुक्तः । यद्यपि प्राक् सामान्येन
 कालशुद्धिरुक्ता तथाप्यावश्यकत्वे । “सैत्रे पौषे हरि-
 क्षत्रे गुरोरस्ते मल्लिस्तुके । वसोढामममं नैव कृते पञ्च-

वमाप्नुयादिति” बादरायणवाक्यास्यैव वधूप्रवेशः कार्यः ।
 दैत्येज्य इति । यदि दैत्येज्यः शुक्रोऽभिमुखदक्षिणे
 गन्तव्यदिगभिमुखे गन्तुर्दक्षिणदिग्भागे वा स्थितः स्यात्तदा
 शिशुगर्भाः गर्भिणी गर्भवती नवोढा नूतनपरिणीता
 प्रजेत्तदा बालः विपद्यते स्थिते । गर्भिणी त्वगर्भा गर्भ-
 रहिता स्यात् गर्भस्त्रायवती भवेत् । नूतनपरिणीता
 नवोढा बन्धा अपत्यसम्भवरहिता स्यात् । यदाह वा-
 दरायणः “अस्तङ्गते भृगोः पुत्रे तथा सम्मुखमागते ।
 नष्टे जीवे निरंशे वा नैव सञ्चालयेद्दधूः । गर्भिण्या का-
 लकेनापि नववध्ना द्विरागमे । पदमेकं न मन्तव्यं शुक्रे
 सम्मुखदक्षिणे । शुर्विणी स्वते मर्मं बालो वा भरत्वा
 व्रजेत् । नवा वधूर्भवेद्बन्धा शुक्रे सम्मुखदक्षिणे” ।
 यदि शुक्रः पूर्वस्यासुदितस्तदा पूर्वदिशि गन्तुः सम्मुख
 एव पश्चिमां गन्तुः पृष्ठे, दक्षिणां गन्तुर्वामे, उत्तरां
 गन्तुर्दक्षिणे स्यात् । तदा पूर्वोत्तरे दिशौ न
 गच्छेत् किन्तु पश्चिमदक्षिणे दिशौ गच्छेत् । यदि
 पश्चिमायासुदितः शुक्रः तदा पश्चिमां गन्तुः सम्मुख
 एव दक्षिणां गन्तुः दक्षिणः । पूर्वां गन्तुः पृष्ठे उत्तरां
 गन्तुर्वामः । तदा पश्चिमदक्षिणे दिशौ न यायात् ।
 किन्तु पूर्वोत्तरे दिशौ गच्छेत् । “पृष्ठे भृगौ एतवतीं
 प्रयाये कालां कुलीनां सुभमां करोति” । अथ सुखो
 वै विदधाति शुक्रो वैधव्यशोको खलु चास्त शुक्रः”
 इति । केचिद्दीपोत्सवप्रतिपदि नक्षत्रादिनियमं विनैव
 वधूप्रवेशं वाञ्छन्ति । उक्तञ्च “अस्तङ्गते गुरौ शुक्रे
 सिंहस्थे वा दृढस्यतौ । दीपोत्सववलेनैव कन्या
 भर्तृगृहं विशेत्” इति तदेतच्छिष्टाचारतो ज्ञेयम् ।
 अत्र लग्नशुद्धिमाह बादरायणः “उपचयगते जीवे
 भृगौ केन्द्रसुपामते । शुद्धे लग्ने शुभाक्रान्ते गन्तव्यं भर्तृ-
 मन्दिरम्” नगरप्रवेशे, विषयोदेशः आदिशब्देन व्यामः ।
 तस्योपद्रवे अन्यराजकतोपद्रवे सति दुर्भिक्षादिना योपद्रवे
 सति । गन्तव्यदिशि प्रतिशुककदोषो नास्ति । करपी-
 डने विवाहोद्देशेन यात्रायां सत्यां विबुधा देवास्तोषां
 यात्रा नगरकोटयात्रा देवायात्रा तीर्थयात्रा प्रयागादि-
 यात्रा तयोः । नृपपीडने नृपाङ्गातः सकाशात्पी-
 डायां दण्डादिकृतायां सत्याम् नववधूप्रवेशने नूतन-
 परिणीतायाः कन्यायाः भर्तृगृहप्रवेशे एतेषामन्यतम-
 भावे सति भार्गवः सम्मुखदोषकृच्छ्रि । यदाह वाद-
 रायणः “स्वभयनपुरप्रवेशो देशानां विप्रसे तथोद्वाहे

नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रो न दुष्यतीति” । नूतनवधूनां
स्वामिद्वहगमनं प्रतिशुक्रयात्वायां मृच्छान्दोषः ।
तद्वाक्यं प्रागुक्तम् । अथ प्रौढस्त्रीणां द्विरागने तथा
गोत्रभेदपरत्वेन प्रतिशुक्रापवादान्तरमाह पित्रे
इति । पितरिदं पितृम् । तस्मिन् पित्रे गृहे
कुचौ स्तनौ पुष्पस्रवः तत्सम्भवः स्यात्तदा स्त्रीणां प्रति-
शुक्रसम्भवो दोषो नास्ति । उपलक्षणत्वाद्भूतः स्वयंशु-
क्रद्विराहित्यसम्भवेऽपि दोषो नास्तीति । तदुक्तं च-
रुद्रेण “पितृप्रागारे कुचकुचमयोः सम्भवो वा यदि
स्यात्पत्युः शुद्धिर्न भवति रवेः सम्मुखो वाथ शुक्रः ।
तूले जग्ने गुणवति तिथौ चन्द्रताराविशुद्धौ स्त्रीणां यात्रा
भवति सफलता सेवितुं स्वामिद्व” इति । वागन्तादुगुरु-
शुद्धिरपि चेन्न भवतीत्यर्थः । अथ भृग्वज्जिरोवत्सर्वासृ-
कशप्रपत्तिभरदाजवंगोत्पन्नानामपि प्रतिशुक्रसम्भवो दोषो
नास्ति । यदाह बादरायणः “कशप्रपेयं वसिष्ठे च-
त्विभृज्जिरोः च । भारद्वाजेषु वात्स्येऽपि प्रतिशुक्रो न
दुष्यति” इति । अयं चापवादो यात्राभावासाधारणः”
न द्विरागमने, सम्प्रतिवाक्ये विशेषाहुक्तेः । एवं
प्राक्पद्योक्तोऽप्यपवादोक्षेयः । केचिच्छुभं तेषामाहुः ।
यदाह सद्देश्वरः “नो तेषां प्रतिशुक्रपातमशुभं ये
वत्सभृज्जिरोभारद्वाजवसिष्ठकशप्रकुलोत्पन्नास्तथाऽलौ-
किके । देशानां विषयत्वे च नियतं न स्याद्विवाहे तथा
तीर्थानां गमने तथैकनसरे यामे च सौम्ये तथेति” ।
सौम्यस्यापत्यं सौम्यो बुधः । बुधसामुख्येऽपि भृग्व-
दिगोत्रोत्पन्नानामपि तथा यानमशुभं नास्ति
चकारात् दुर्भिक्षाद्युपद्रवसङ्गावेऽन्येषामपि यानमशुभं
नास्तीत्यर्थः । तच्चिन्त्यं मूलवाक्यस्यापवादरूपस्या-
नुपलम्भात् । किं च यथा साधारण्येन वस्यां कस्यां-
चिद्दिशि यात्रायां शुक्राधिष्ठितादिनिषिद्धा सा च
बादरायणादिवाक्यैरपोह्यते । तथा बुधसामुख्ये गम-
ननिषेधातुक्तेरपवादस्यानुक्तत्वदर्शनात् । ननु “प्रति-
शुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौसं गतो नृपः । बलेन शक्यतल्यो-
ऽपि हतसैन्यो निवर्तते” इति वसिष्ठोक्तिरेव बुध-
सामुख्यदोषनिषेधबोधिकास्तीति । किं च “कुजाय
दृष्टमं दद्यात् स्वर्णं दद्याद्बुधाय च । तत्तत् सम्मुखो
दोषस्तत्क्षणादेव नश्यति” इति बुधसामुख्यदोष-
निराकरणायां अपि तदुक्तिरेवास्ति प्रमाणमिति चेत् ।
अतः । प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं इत्यादिवाक्यैर्बुधसामु-

ख्यमपि दोषावच्छेदेति प्रतीयते । अत्रार्थवादोऽप्य-
भाषि श्रीपतिना “प्रतीन्दुजं भूमिपतेर्गतस्य नान्ये-
प्रहास्ताणविधौ समर्थाः” इति । त्वारं रक्षयम् । नार-
देनापि “प्रतीन्दुजकृतं दोषं हन्तुं शक्ता प्रहा न
हि” इति । तत्र गोत्रादिविषयत्वेन परिहारो योऽ-
भिहितः स शुक्रसामुख्ये एव ननु बुधसामुख्ये गोत्र-
परिहारस्तु दोषकरवाक्यान्ते प्रतिशुक्रं न विद्यते इत्यु-
क्तम् । ननु प्रतिशुक्रमित्यादिवाक्यापात्तस्य प्रतिबुधसा-
म्यं परिहारोऽस्तु दोषकथनानन्तरमेव तस्याभिधानात्
प्रतिशुक्रपदं तु सख्यतां सूचयितुम् उपात्तं तदभिप्रा-
येण सौम्ये तथेति सद्देश्वरोक्तः साधीयसीति चेन्न
यद्येवोऽभिमतः स्यात् सौम्ये तथेतिवद्भौमे तथेति
वक्तव्यं स्यात् । तच्च नोक्तम् । किं च प्रतिशुक्रपदं स-
ख्यतां सूचयितुम् उपात्तमित्युक्तं तदप्युक्तम् । कुतः
“शुक्रास्तदोषस्य महत्त्वोक्तेस्तद्विषयकोऽयं गोत्रादिपरि-
हारः । “कामं व्रजेदा प्रतिशुक्रमस्तद्धन्ते च यायाञ्च
जिगोपुरत्वेति” श्रीपत्युक्तेः शुक्रास्तदोषस्यापवादो बुधा-
सामुख्यमपि तेनैव “अस्तद्धन्तेऽप्यास्तुर्जित प्रयायाद्बुधो
यदि स्यादनुकूलयतीति” । अनुकूलयतीति यातव्यदिशोऽ-
यतीति । बुधप्राप्तिकूल्यं तु महादोषावच्छेदतद्वाक्यं तैरपि
प्रागभिहितम् । परन्तु बुधास्तः समीचीनो न वेति न
यचनं युक्तिपदवीं वा काश्चिदभ्यधाय । तस्मादाचनि-
केऽप्येव न युक्तिः प्रभवेदिति । बुधसामुख्ये गोत्रादिपरि-
हारो न शिरोमण्यपदवीमारोहति । अत्रादिशब्दात्
“स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोदाहे । नूतनवध्वा-
गमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति” “एकयामे पुरे वापि
दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । विवाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो
न दुष्यति” इति । तल्लयायत्वाद्भौमसामुख्येऽपि
विशिष्टपर्विचनाभावात् । किन्तु शुक्रसामुख्ये एव
स परिहारः । सोऽपि सर्वेषां यात्राभावासाधारणः ।
परन्तु शिशुगर्भिणीनववधूनां “अस्तद्धन्ते भृगोः पुत्रे”
इत्यादिना बादरायणादिवाक्यान्तु विशेषफलावगतिमात्रे
तत्रैषां शिवादीनां बुधसामुख्यविचारस्तु दुरापास्त ए-
वेत्यलमतिप्रसङ्गेनेति शिवम्” पी०धा०

आगमद्विरागमादयोऽप्यत्र ।

द्विरात् त्रिं वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्दिष्टः तद्विवाहदि० ठक्
तस्य लुक् अच् समा० । रात्रिद्वयसाध्ये श्यागमेदेश्च
“एकरात्रो द्विरात्रः” : अथ११६१० “अपि

द्विरात्रः" कात्या० १५।६।२२। २व्रतभेदे न०। समा० द्विगुः
अथ समा०। ३रात्रिद्वये न०।

द्विरात्रीणि त्रि० द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्घृतादि ख तस्य न
लुक्। रात्रिद्वयसाध्ये पक्षे ठञ्। द्वैरात्रिक तत्पार्थे

द्विराप पुंस्त्री० द्विः द्विवारमापिबति आ+पा+क। हस्तिनि
शब्दमा० तस्य शुण्डेन प्रथमपानोत्तरं सुखेन पानात्
द्विवारपायित्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङोप्।

द्विराषाढ पु० "माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा।
द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते तु श्रावणेऽच्युतः" मिहि
रोक्ते मिथुनस्यारव्यशुक्रमतिपदादिदर्शान्मासद्वये।
स चाषाढमलमासे भवति यथा "मिथुनस्यो यदा भातु-
रमावस्याद्वयं स्पृशेत्। द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः
स्वपिति कर्कटे। पौर्णमासद्वयं यत् पूर्वाषाढाद्वयं
स्पृशेत्। द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे"
शारङ्गोक्ते मासभेदे च।

द्विरुक्त त्रि० द्विः द्विवाररुक्तः। १अभ्यस्ते द्वित्वप्राप्ते धात्वादौ
द्विवारं कथिते च।

द्विरुद्धा स्त्री द्विवारमूढा बहु-कर्मणि क्त। द्विवारविधाह
युतायां पुनर्भूस्त्रियाम् हेमच०।

द्विरेतस् पु० द्वे रेतसो कारणमस्य। द्वाभ्यां पशुभ्यां रासभा-
स्याभ्यां जाते १अश्वतरे गोऽजाभ्यां २जाते गर्दभे च "तए-
तमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्ववेश
तदादेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् सखादेव-
एकः सन् द्विरेतः" शत०ब्रा० ६।१।१।२१। अथ गर्दभस्य
तथात्वमुक्तमश्वतरस्य तथात्वं च लोकप्रसिद्धम्।

द्विरेफ पु० द्वौ रेफौ वाचकशब्देऽस्य। द्विरेफयुक्तभ्रमर-
शब्दावाच्ये १मधुकरे अमरः २वर्वरे हेमच० "मधु द्विरेफः
कसुमैकपात्रे" द्विरेफभालाः सविशेषसङ्गाः" कुमा०।

द्विर्वचन न० द्विरुच्यते वच-कर्मणि ल्युट्। १द्विरुक्ते द्विः-
कथिते अभ्यस्ते धात्वादौ च "द्विर्वचनेऽचि" पा० "न पदा-
न्लद्विर्वचनेत्यादि" पा०।

द्विलक्षण त्रि० द्वे लक्षणे प्रकारौ यस्य। प्रकारद्वययुते द्वि-
धाभिज्ञे "समानयानकक्षां च विपरीतस्तथैव च।
तदात्वायति संयुक्तः सन्विज्ञेयो द्विलक्षणः" मनुः। द्विल-
क्षणः द्विप्रकारः" कुल्लू०।

द्विवक्त पु० द्वे वक्त्रे अस्य। १सखद्वययुते राजसर्पे २दानव-
भेदे "एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्तः कालसङ्ग्रहः"
हरिवं० २६१अ० नानादानवनामरूपाद्युक्तौ।

द्विवचन न० द्वौ द्वित्वस्युच्येते अनेन वच-करणे ल्युट् कर्म
पञ्चा समासः। द्वित्वबोधके पा० परिभाषिते औभ्यामि-
त्यादौ तस्य सम्प्रभृतौ च। "ह्ये कयोर्द्विवचनैकवचने
बहुषु बहुवचनमिति" पा०।

द्विवज्जका पु० द्विगुणितः वज्रः संज्ञायां कन्। षोडशकोणे
गृहभेदे "वज्रोऽष्टासिद्धिवज्जको द्विगुणः" वृ०सं० ५१अ०।

द्विवर्ष त्रि० द्वे वर्षे वयोमानमस्य ठक् तस्य लुक्। १द्विवर्ष-
वयस्के गवादौ स्त्रियां टाप्। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो
भूतो भावी वा ठञ् तस्य चित्तवति नित्यं लुक्। द्विवर्ष-
२सत्कृत्य नियोजिते ३भृते कर्मकरे ४स्वसत्तयाव्याप्ते
५भाविनि च। अचेतने तु "वर्षांल्लुक् च" पा० लुक्
पक्षे ख ठञ् च। द्विवर्ष द्विवर्षीण अचेतने व्याध्यादौ
भविष्यति तु "वर्षस्याभविष्यतीति" पा० उत्तरपदद्विः।

द्विवार्षिक द्विवर्षभूते धान्यादौ यागादौ च भविष्यति तु
नीत्तरपदद्विः। द्वैवार्षिक इत्येव। "अनद्विवार्षिकं प्रेतं
निदध्युर्वांश्च वाहिः" मनुवाक्ये चित्तवत्यपि
न लुक् आर्षत्वात् बोध्यम्। स्वार्थे क। द्विवर्षवयस्के
त्रि० स्त्रियां टापि सतस्त्वं द्विवर्षिका तत्पार्थे हेमच०

द्विवाहिका स्त्री द्विप्रकारं वाहयति वाहि-एव लृ। दो-
लायां शब्दमा० तथा उभयपार्श्वयोः स्वारूढस्य वाह-
नात्तथात्वम्।

द्विविंशतिक्रीन न० द्वाविंशतिकमर्हति तत्परिमाणमस्य वा
ख। द्वाविंशतिकाहं तत्संख्यापरिमिते

द्विविद् पु० १वानरभेदे स च रामसेनान्तर्गतः। "मैन्दश्च द्वि-
विधश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः। जाम्बवान्छरालश्च
सुषीवसश्चिवाः स्थिताः" भा०व० २७६अ०। द्वापरयु-
गीये सौमहारस्ये २वानरभेदे च "सौमहारे वानरेन्द्रो
द्विविदो नाम नामतः" भा०उ० १२६अ०। "वानरौ द्वौ
महावीर्यौ मैन्दोद्विविद एव च। विजितो युद्धदुर्धर्षौ
जाम्बवांश्चापराजितः" हरिवं० १७४अ०। "समुद्रस्योत्तरे
तोरे द्विविदो नाम वानरः। ऐकाहिकत्वरं हन्ति
तस्य नामानुकीर्तनात्"।

द्विविध त्रि० द्वे विधे अस्य। द्विप्रकारे "निकामतप्रा द्विवि-
धेन वज्रिना नभसरेकेन्द्वनसम्भूतेन च" कुमा०

द्विविन्दु पु० द्वौ विन्दू लेखनाकारेऽस्य। विसर्गे वर्षभेदे।

द्विविस्त त्रि० द्वे विस्ते अर्हति परिमाणमस्य वा आर्हीयः
ठक् तस्य या लुक्। विस्तदयार्हं तत्परिमिते पक्षे ठको-
ल्लुक्। द्वैविस्तिक तत्पार्थे। [ध्यायिनि]

द्विवेदं त्रि० द्वौ वेदावधीते वेद वा अण् तस्य लुक् । द्विवेदा-
द्विवेशरा स्त्री द्वौ वेशौ यावत्स्थानरूपौ राति ददाति रा-
क । लघुरथे नरवाह्यायां गन्त्यां हारा० ।

द्वित्रण पु० द्विविधो व्रणः शाक०त० सुश्रुतोक्ते शरीरे व्याग-
न्तुके च द्विविधे व्रणे । तस्येदम् । द्वित्रणीय तदधिकार-
रेख चिकित्सीतादौ । द्विविधाव्रणतद्भेदनिदानादि सुश्रुते
दर्शितं यथा “अथातो द्वित्रणीयचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । द्वौ व्रणौ भवतः शरीरे व्यागन्तुश्चेति ।
तयोः शरीरः पवनपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्तः ।
व्यागन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतनपीडनप्र-
हाराग्निज्वारविषतीक्ष्णोषधशकलकपालश्लक्ष्मक्रीपुपर-
शुश्रूक्षकुन्ताद्यायुष्माभिघावनिमित्तः । तत्र तस्य व्रण-
सामान्ये द्विकारणोत्थानप्रयोजनसामर्थ्यादुद्विग्नणीय
इत्युच्यते । सर्वस्मिन्नेवागन्तु व्रणे तत्कालमेव चतुष्पणः
प्रसृतस्योपशमार्थं पित्तवच्छीतक्रियावधारणविधिर्वि-
शेषः सन्धानार्थश्च सधुहृतप्रयोग इत्येतदुद्विग्नकारणोत्था-
नप्रयोजनसुतरकालान्तु दोषोपप्लवविशेषाच्छरीरवत्-
प्रतीकारः । दोषोपप्लवविशेषः पुनः समासतः पञ्चदश-
प्रकारः प्रसरणसामर्थ्याद्युद्योक्तो व्रणप्रमाधिकारे शुभ-
त्वात् षोडशप्रकार इत्येके । तस्य लक्षणं द्विविधं सा-
मान्यं वैशेषिकञ्च । तत्र सामान्यं रुक्, व्रण गात्रविचू-
र्णने व्रणतीति व्रणः । विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गवि-
शेषः । तत्र श्लावारूपाभस्ततुः शीतपिच्छिलास्त्रावी-
रुक्षश्चट्टायनशीलः स्फुरणावामतोदभेदवेदनावल्लो-
निर्भासश्चेति वातात् । क्षिप्रजः पीतनीलामः किंशुको-
दकाभोष्णस्त्रावी दाहपाकरागविकारो पीतपिङ्गकाजुष्ट-
श्चेति पित्तात् । प्रततचण्डकण्डूवृद्धलः स्थूलो घनः
कृष्णसिरास्त्रायुजालावततः कठिनः पाण्डुवभासो मन्द-
वेदनः शुक्लशीतसान्द्रपिच्छिलास्त्रावी गुरुश्चेति कफात् ।
प्रवालदलनिचयप्रकाशः कृष्णस्फोटपिङ्गकाजालोपचित-
स्तुरङ्गस्थानगन्धः सवेदगो घूमायनशीलो रक्तस्त्रावी
पित्तलिङ्गश्चेति रक्तात् । तोददाहधूमायनप्रायः पीता-
रूपाभासस्तद्वर्णस्त्रावी चेति वातपित्ताभ्याम् । कण्डू-
यनशीलः सनिस्त्रोदो दाहयो सुष्ठुसुष्ठुः शीतपिच्छिल
स्त्रावी चेति वातश्लेष्माभ्याम् । गुरुः सदाह उष्णः पीतः
पाण्डुस्त्रावी चेति पित्तश्लेष्माभ्याम् । रुक्षस्तुल्लोदव-
ल्लः सुप्त इव च रक्ताभस्तद्वर्णस्त्रावी चेति वात-
शोणिताभ्याम् । हतसङ्ख्याभो भीनघावनतोयगन्धिर्दु-

र्विसर्पुष्णकण्ठास्त्रावी चेति पित्तशोणिताभ्याम् । रक्तो-
गुरुः पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरः सरक्तपाण्डुस्त्रावी
चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम् । स्फुरणतोददाहधूमायन-
प्रायः पीततनुरक्तस्त्रावी चेति वातपित्तशोणितेभ्यः ।
कण्डूस्फुरणचुम्बुचमायनप्रायः पाण्डुघनरक्तस्त्रावी चेति
वातपित्तश्लेष्मशोणितेभ्यः । दाहपाकरागकण्डूप्रायः
पाण्डुघनरक्तस्त्रावी चेति श्लेष्मपित्तशोणितेभ्यः । त्रिवि-
धवर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः । निर्द-
हननिर्भयनस्फुरणतोददाहपाकरागकण्डूस्त्रापवृद्धलोना-
नावर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोणितेभ्यः ।
जिह्वातलाभो मृदुः क्षिप्रः श्लेष्मो विगतवेदनः सुष-
वस्थितो निरास्त्रावश्चेति शुद्धो व्रण इति ।

द्विशत न० द्विशतं शतम् । शतद्वये । पूरणे छ । शतसंख्या-
पूरणे त्रि० ततस्तमप् द्विशततम तत्संख्यापूरणे त्रि० द्वि-
शतेन क्रीतम् कन् । “शताच्च उन्त्यतावसमासे” पा० कसमास
इति विशेषणत्वात् न उन्त्यतौ द्विशतक । तत्क्रीते त्रि० द्वयोः
शतयोः समाहारः ङीप् । द्विशती शतद्वयसमाहारे स्त्री ।
द्विशतिका द्वे द्वे शते ददाति “पादशतस्य संख्यादेर्वीप्-
सायां वुन्” पा० वुन् वुञ्चन् स्त्रियामेव । द्विशतदाने
द्विशत्य त्रि० द्विशतेन क्रीतम् “पणपादमाषशताद्यत्
पा० यत् । द्विशतेन क्रीते ।

द्विशफ पुंस्त्री द्वौ शफौ यस्य । क्लिष्टखुरे द्विखुरे पशुभेदे
“गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुक् । द्विशफाः
पशवश्चेमे अविश्वश्च सप्रमः” भाग० ११।१३ “कापीष-
कौटजोऽयानां द्विशफैकशफस्य च” मनुः ।

द्विशरीर पु० द्वे चरस्थिरात्मके शरीरे अवयवे अस्य । चर-
स्थिरात्मके मिथुनकन्याधनुमीनरूमे राशिभेदे तेषां च
प्रथमाङ्गस्य स्थिरसाक्षिध्यात् स्थिरात्मकत्वं चरमाङ्गस्य
चरसाक्षिध्याच्चरत्वम् । द्वितुल्यद्विहादयोऽप्यत्र ।

द्विशस् कव्य० द्वौ द्वौ ददाति करोति वा शब् । एकक्रियया
द्वयोर्व्याप्तौ । “द्विशः पात्राणि संसादयति” कात्या० श्रौ०
२।१।६

द्विशण त्रि० द्वाभ्यां शान्ताभ्यां क्रीतम् । “द्वित्रिपूर्वादण् च”
पा० ठञ् तस्यैव “अध्यङ्पूर्वेति” पा० लुक् । शान्तद्वय
क्रीते पक्षे अण् “परिभाषान्तस्यासंज्ञाशान्तयोरिति”
पा० पयुदासादादिद्विः । द्वैशण पक्षे यत् । द्विशण
तत्कार्यं

द्विशिर्ष पु० द्वे शीर्षे यस्य । वज्रौ शब्दच० ।

द्विशूर्प लि० द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतस् “शूर्पादजन्यतरस्याम्”
पा० अज्ठजो वा “अध्यर्द्धपूर्वेदिगोलुक्” पा० तयोः लुक् ।
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीते, द्वयोः शूर्पयोः समाहारः । द्वि-
शूर्पी तया क्रीतमिति विग्रहे ठजेव न अज् शूर्पान्त-
त्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्त्यहणनिषेधात् । ठजश्च न
लुक् तस्य द्विगुनिसित्त्वाभावात् “परिमाणान्तस्तेति” पा०
उत्तरपदद्विः । द्विशौर्पिकं तत्रार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।
द्विशृङ्गिका स्त्री द्वे शृङ्गे इव फले अस्याः कप् चतस्रस्त्वम् ।
मेदवक्त्रां पारस्कारनिबन्धः ।

द्विष वैरे अदा० उभ० सक० अनिट् । द्वेष्टि द्विष्टे-अदिषन्-
अदिषुः । अदिच्छत् त द्विष्टे द्विष्टे । “यः सर्वानामभि-
क्षो हस्तत्वात् प्राप्य शुभाशुभम् । नभिनन्दति न द्वेष्टि” न
द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नाचुषज्जते” गीता “ततोऽदिषु
निरालोके स्वेभ्योऽन्येभ्यश्च राक्षसाः” भट्टिः “संवत्सर”
प्रतीचेत द्विषन्तीं योषितं पतिम्” मनुः आर्षत्वात् लुप् ।

द्विष् लि० द्वेष्टि द्विष-कृप् । शत्रौ अमरः । “रन्ध्रान्धेषण-
दक्षाणां द्विषामभिषतां ययौ” रघुः ।

द्विष लि० द्विष-कर्त्तरि क । द्वेषकारके शत्रौ “तन्मित्रपूजा
तद्विरिषत्वम्” वृ० सं० ७८८८० ।

द्विषत् लि० “द्विषोऽमिते” पा० प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि
द्विष-शब्दः । द्वेषकारके शत्रौ अमरः “पार्थेनाथ
द्विषन्सुरम्” साधः ।

द्विषन्तप लि० द्विषन्तापयति “द्विषत्परयोस्तापेः खच्”
पा० खचि ह्रस्वः “अर्द्धिषदजन्तस्य” पा० सुम्
संयोगान्यतकारस्य ङोपः । शत्रुतापके । घटघटीप्रहणा-
क्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या तेन द्विषतीं तापयती-
त्यादौ न खच् किन्तु अण् । द्विषतीताप इत्येव सि० कौ

द्विषत् लि० व० व० । द्विगुणिताः षट् । द्वादशश्च “तृष्टायां
तोषमापन्नोऽजनयद्वादशात्मजान् । इत्युपक्रमे सुदेवोरो-
चनो द्विषट्” भाग० ४।१।७

द्विषाष्टिका लि० द्वे षष्ठी अष्टीष्टो भूतो भूतो भावी वा टज्
उत्तरपदद्विः । द्वे षष्ठी दिनानि व्याप्य षष्ठे २ भूते
२ भाविनि च । [उदा० दृश्यम् ।

द्विषेण्य लि० द्विष-एष्यन् किञ्च । द्वेषशीले अद्विषेण्यशब्दे
द्विष्ट लि० द्विष-कर्त्तरि क्त । द्वेषविषये “निष्ठित्सु भवेद्द्वे
प्रात् द्विष्टाघनताधियः” भाषा० द्वेषशब्दे दृश्यम् ।
द्विष्ट+प्रथो० । २ ताम्ने न० सारसुन्दरी ।

द्विष्ट लि० द्वयोस्तुति स्था-क “अस्वान्तेति” पा० षत्वम् ।

द्वयोः स्थिते संयोगविभागादौ २ स्थानद्वयस्थिते “द्विष्ठा-
स्तिथिचयभ्यस्तान्द्वान्वासरभाजिताः” सू० सं० । द्विः द्वि-
वारं स्थितम् वा विसर्गलोपे न षत्वम् । द्विस्त द्विवारस्थिते
लि० “विभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लक्ष्म्या
द्विस्त्या भूहनयुता दलिता वाघे तयोः स्थाताम्” लीला० ।
द्विस् अय्य० क्रियागणने द्वि+सुच् । द्विवारक्रियादौ
“द्विः शरं नाभिसम्बन्धे द्विः स्थापयति नाशितान् । द्विर्द-
दाति न चार्थिभ्यो रामो द्विनैव भाषते” । “विः प्राश्यापो
द्विरुन्मन्य सुखमेतान्युपसृशेत्” ति० त० “द्विः प्रसृज्या-
क्तो सुखम्” मनुः ।

द्विस्म लि० द्वे समे परिमाणस्य ठज् तस्य लुक् । द्विवर्ध-
परिमाणे । द्विस्ममधीट इत्यादौ ठज् “परिमाणान्तस्या
संज्ञाशान्ययोः” पा० सू० कालपरिमाणस्याप्यह्रस्वम् “संख्यायां
संवत्संख्यस्य च” पा० संवत्सरस्य पृथग्यहणात् नोत्तर-
पदद्विः, अध्यर्द्धेत्यादिना न लुक् अस्म ठजो द्विगु-
निसित्त्वाभावात् । द्वैसमिक द्विस्मव्यापके ज्वरादौ ।

द्विस(सा)हस्र लि० द्वाभ्यां सहस्राभ्यां क्रीतस् द्वे सहस्रे
परिमाणस्य वा अण् । ठजादेरपवादः तस्य वा लुक् ।
द्विहस्रक्रीते २ द्विहस्रपरिमिते च । द्विहस्रपरोदः यः
स्त्रियै देयो घनस्य त्व” दायभा० । २ द्विगुणितसहस्रे च
द्विसहस्राच्च पु० द्विराष्टत्वं सहस्रं शाक० त० द्विहस्रं
द्विगुणसहस्रमक्षीणि यस्य षच् समा० । अनन्ते हेम०
तस्य सहस्रवृत्तत्वेन प्रतिमुखं द्विदिनेत्वत्वात् तथात्वम् ।

द्विसांवत्सरिक लि० द्वित्वं भूतादि ठज् । “संख्यायां
संवत्सरसंख्यस्य च” पा० उत्तरपदद्विः । द्विवर्धं व्याप्य
भूतादौ । [द्विस्मप्रति व्याप्य भूतादौ ।

द्विसाप्तिक लि० द्विस्मप्रति भूतादि ठज् उत्तरपदद्विः
द्विसौत्य लि० द्विवारं सीतया हलेन समितं “नौवयोधर्मे-
त्यादिना” पा० यत् । द्विवारं लक्षत्वे ।

द्विसुवर्ण लि० द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं ठक् अध्यर्द्धेति लुक्
द्विहस्रं सुवर्णाभ्यां क्रीते । द्विसुवर्णेन क्रीतमिति विग्रहे
त्वं न लुक् ठको द्विगुनिसित्त्वाभावात् परिमाणान्तत्वा-
दुत्तरपदद्विः । द्विसौवर्णिक द्विसुवर्णेन क्रीते ।
समाहारद्विगुः । २ सुवर्णद्वये स्त्री ङीप् ।

द्विस्तना स्त्री द्वौ स्तनाविव दृढवयवौ यस्याः अष्टाङ्गत्वाच्च
ङीप् । इष्टकाष्टतिभेदे सा च कात्या० श्रौ० १।६।४ सुले
दर्शिता । इष्टकाशब्दे ८६१ पु० दृश्यम् । “स्तनाविषा-
येषूच्चयति द्विस्तनामष्टस्तनामेके” कात्या० श्रौ० १।६।४।२।

द्विस्तावा स्त्री द्विर्द्विगुण्यता तावती । “द्विस्तावा त्विस्तावा वेदिः” पा० नि० । प्रकृतौ यावती वेदिः ततो द्विगुणायां वेद्यां सि० कौ० ।

द्वि(द्विः)स्त्रिन् न० द्विवारं स्त्रिन् वृत्तौ सुजर्थे द्विशब्दः विभर्ग-
युक्ते तु सुजनः । द्विवारपक्षे तण्डुले (उसना चाउल)
एकवारं धान्यावस्यायां तस्य स्त्रिन्नता द्वितीयवारं
तण्डुलावस्यायामिति द्विःस्त्रिन्नत्वम् । द्वि(द्विः)स्त्रिन्नमर्चं
शुद्धं शुद्धं देशविशेषके । नात्यन्तशक्तं विप्राणां
भोजने च निवेदने । न भक्ष्यं तदुद्यतीनाञ्च विषयाब्रह्म-
चारिणाम् । ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनी
ध्रुवम्” ब्रह्मवै० पु० ब्रह्मख० । हस्तिनि शब्दः ।

द्विहन् पु० द्विहन्ति हन्-किप् वृत्तौ सुजर्थे द्विशब्दः ।

द्विहल्य ति० हलस्य कर्षे यत् द्विवारं हल्यः । द्विवारं
हलकटचेत्वे (दोचसा भूमि) अमरः ।

द्विहायन ति० द्वौ हायनौ वयःकालो यस्य । द्विवर्षे
पञ्चादौ स्त्रियां हायनान्तत्वात् डीप् । “द्विहायनी
द्विवर्षा गौः” अमरः । समाहारदि० । स्वर्षद्वये न०
पात्वा० न डीप् । “शुक्रं द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा
त्रिहायनम्” मनुः । द्विहायनं व्याप्य व्रतं कुर्यात्
इत्यर्थः ।

द्विहीन ति० द्वाभ्यां स्त्रीषु साभ्यां हीनम् । क्लीबलिङ्गशब्दे
“द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियासु” अमरः ।

द्विहृदया स्त्री द्वे हृदये यस्याः । गर्भिण्याम् दोहदशब्दे
३७६८ पु० दृश्यम् ।

द्वीन्द्रियग्राह्य ति० द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां चक्षुषा त्वचा च
ग्राह्याः उत्तरपदद्विगुः । “संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह
एव च । एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः” भाषा० उक्ते
त्वक्चक्षुषोर्ग्राह्ययोग्ये पदार्थे ।

द्वीप पु० न० अर्द्धचां० द्विर्गता द्वयोर्वा दिशोर्गता आपोऽल
अ समा० “द्वीपलक्षणसर्गेभ्योऽप ईत्” पा० ईत् । जल-
सम्यक्स्यलभेदे वारिवेष्टिते तटभेदे अन्तरीपे अमरः ।
भूत्यां प्रधानद्वीपाश्च नवैव तेषां नाम स्थानभेदाश्च
सि० जि० उक्ता यथा “भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धो
रुदकस्य” जम्बूद्वीपं प्राङ्क्षराभ्यां वय्याः । अर्द्धेऽन्य-
स्त्रिन् द्वीपपट्कस्य यास्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां नि-
वेशः । शकं ततः शान्तलमल क्रौंशं क्रौञ्चञ्च गोमेदक
पुष्करं च” । जम्बूद्वीपशब्दे २०४२ पु० दृश्यम् ।

“द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पम्” अन्येऽपि उपद्वीपा रमण-

कादयः सन्ति तेऽपि नव मिलिता अष्टादश । “अष्टादश-
द्वीपनिखातयूपः” रघुः “नवद्वयद्वीपपृथग्जयन्त्रियाम्” नैष०
तोयोत्थिते २पुलिनमात्रे च द्वैपायनशब्दे दृश्यम् ।

“कूर्मप्याहभमाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम्” भा० व०
६४४० । लक्षणया द्वीपतुल्ये २अवलम्बनस्थाने च ।
“वृकोदरः सव्यसाची यमौ च कोऽल द्वीपः स्यात्-
सुखे वस्तदानीम्” भा० स० ६१४० । “यच्चैषामभवत् द्वीपः
कुन्तीपुत्रो वृकोदराः” भा० उ० ४६४० । द्वौ वर्णौ दैवते
है-वा० पक् । ४व्याघ्रचर्म्मणि न० भरतः । तदस्यास्ति
अच् । ५व्या घे पु० । [राजनि० ।

द्वीपकर्पूर पु० द्वीपस्य द्वीपान्तरस्य कर्पूरः । चीनकर्पूरे
द्वीपखर्जूर न० द्वीपस्य द्वीपान्तरस्य खर्जूरम् । महापारे
राजनि० । [राजनि० ।

द्वीपज न० द्वीपे द्वीपान्तरे जायते जन इ । महापारे
द्वीपवती स्त्री द्वीपोऽस्यस्याम् मत्तप् मस्य वः डीप् ।
भूमौ २नद्याञ्च “अलङ्कृतं द्वीपवत्या सालिन्ध्या रम्य-
तीरया” भा० आ० १६७४ य० । [राजनि० ।

द्वीप(पि)शत्रु द्वी(पिनः)पस्य व्याघ्रस्य शत्रुरिव । शतावय्यांम्
द्वीपिका स्त्री द्वीपः व्याघ्रः नाशयताऽस्यस्याः उत ।
शतावय्यांम् राजनि० ।

द्वीपिन् पु० द्वौ वर्णौ दैवते ईङ् सतौ बा० पक् द्वीपं
चमे तदस्यास्ति इति । १व्याघ्रे (चिता वाघ) =चित्तके
“सिंहद्वीपिकरुव्याघ्रमहिषैश्च स्तरोर्हतम्” भा० व० ६४
अ० । व्याघ्रे “द्वीपिन्नमोहतकटीम्” तन्त्रम् ।

द्वीपिनख पु० द्वीपिनो नख इव । व्याघ्रनखे ।

द्वीप्य ति० द्वीपे जलान्तर्वर्तिनि स्थलमूमे भवः यत् । द्वीप
भवे २रुद्रे पु० । “नादेयाय च द्वीपाय च” यजु० १६।२१।

द्वीश ति० द्वौ ईशौ यस्य । द्विदैवत्ये चर्वादौ २विशाखानक्षत्रे
च तस्य इन्द्राग्निदेवताकत्वात् तथात्वम् ।

द्वृ(द्वृ)च पु० द्वे ऋचौ यत् अ समा० बा०या सम्प्रसारणम् ।
ऋग्वेदययुतस्तत्तात्पर्यमन्त्रभेदे “कुषुम्भकस्तद्वीतु आवदंस्त्व
शकुने ! भद्रसावद, गृहाना जमदग्निना धामन्ते विश्व-
भुवनमधिष्ठितं, गन्ता भो यज्ञं यज्ञियाः, सुशमियो
नस्यो अरण्यः प्रचक्ष्व विचक्ष्वाग्ने या हि मरुत् सखायते
राजच्छतं हविरिति द्रुचाः” आश्व० २५।७ “एते
नव द्रुचाः” नारायणः “पतङ्गमक्तसुरस्य सायथा यो नः स
सुख्यो अभिदासदम्ने भवानो अग्ने सुमना उग्रोताविति
द्रुचाः” आश्व० अ० ४।६।१ ।

द्वेष पु० द्विष-भावे चञ्। न्यायनये आत्मवृत्तौ शुणभेदे स च
 “इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्” गौ० सू०
 दर्शितः “वज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् दुःखमात्मोपलब्ध-
 वान् तज्जातीयमेवार्थं पश्यन् हातुमिच्छति सैयं हातु
 मिच्छा द्वेषः। एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसम्भानात्
 दुःखहेतौ द्वेषः इति भाष्यप्रसम्मतोऽर्थः। तत्र
 दुःखं प्रतिकूलवेदनीयतया स्तौ द्वेषविषयः तत्साध-
 नन्तु द्विषसाधनताज्ञानात्। “अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्
 प्रतिकूलं सचेतसाम्”। भाषा० “प्रतिकूलमिति दुःखत्व-
 ज्ञानादिव सर्वेषां स्वभावतो विषय इत्यर्थः” सुक्ता० “द्विष-
 साधनताबुद्धिर्भवेत् द्वेषस्य कारणम्” भाषा०।
 “द्वेषं प्रति द्विषसाधनताज्ञानं कारणम्। वलवद्विष-
 साधनताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयदुःखजनके
 पाकादौ न द्वेषः” सुक्ता०। द्वेषो द्विषसाधनज्ञानञ्च नि-
 वृत्तिकारणम् “निवृत्तिस्तु भवेत् द्वेषात् द्विषसाधनता-
 धियः” तत्तत्तः “अयमर्थः दुःखे निवृत्तिर्द्वेषात् तदु-
 पाये निवृत्तिस्तु द्विषसाधनत्वज्ञानात् द्विषसाधनताज्ञानस्य
 दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां स्थितम्” इति सुक्तावली।
 “ज्ञानेच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः” गौ० सू०।
 “अयं सुखं जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे
 दुःखसाधनमिति ज्ञातं सुखसाधनमाप्नुमिच्छति दुःख-
 साधनं चातुमिच्छति। माप्नुमिच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसा-
 धनावामे सन्निहाविशेष आरम्भः। जिहासाप्रयुक्तस्य
 दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेव ज्ञानेच्छाप्रयुक्तसुख
 दुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छा
 प्रवृत्तीनां समागम्यत्वञ्च तस्माज्ज्ञानेच्छा द्वेषप्रयत्नसुखदुः-
 खानि धर्माः नाचेतनस्येति आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि
 द्विषसात् परत्वात्समं वेदितव्यमिति भा०। सांख्यादिमतं
 बुद्धिधर्मभेदे। सांख्यादिमतसिद्धस्तु द्वेषः अष्टादशविधः
 तामिस्रशब्दे ३२७२ पु० दर्शितः स च बुद्धिधर्मः क्रोश-
 विशेषः अस्मिताजन्यश्च। तल्लक्षणादिकं पात० सू० भाष्या-
 दावुक्तम् यथा “अविद्याः स्मिता रागद्वेषाभिवेशाः पञ्च
 क्रोशाः” इत्युद्दिष्टं “दुःखानुशयो द्वेषः” इति लक्षितम्।
 “दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुसृतिपूर्वौ दुःखे तत्साधने वा
 प्रतिषेधो मन्युर्जघासा क्रोधः स द्वेष इति” भाष्यम्।
 दुःखसमुद्यते कश्चिदलःकरणवृत्तिभेदः ततोऽनुगत-
 शरिरात्मः ईदृशं सर्वदा ये मा भूदित्येवं तदयं

दुःखानुशयोति भाष्यार्थः। “अनभिज्ञस्य सृतेरभावात्
 दुःखाभिज्ञस्येत्युक्तं अर्थमात्रे दुःखे द्वेषः दुःखानुसृति
 पूर्वकः, अनुभूयमाने तु दुःखे नानुसृतिमपेक्षते। तत्-
 साधने तु अर्थमात्रे अनुभूयमाने वा दुःखानुसृति-
 पूर्वक एव द्वेषः अनुभूयमानं हि दुःखसाधनं तज्जातो-
 यस्य दुःखहेतुत्वं सृत्वा तज्जातीयतया चास्य दुःख-
 हेतुत्वमनुसाय द्वेष्टि। प्रतिहन्तीति प्रतिघः द्वेषस्य
 प्रवृत्तेः प्रतिहननात् प्रतिघत्वम्” विव०। तच्च शत्रुव्या-
 घ्रादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यम्। न च सर्वे ते
 दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते अतः स द्वेषः सदा हृदयं
 दहति। यदा तु स्वस्वेव परेषां सर्वेषामपि दुःखं
 मा भूदिति करुणां दुःखिषु भावयेत् तदा वैयोर्द्वेष-
 निवृत्तौ चित्तं प्रसीदति। यदासौ पुण्यपुरुषेषु सुदितां
 भावयेत् तदा तदासनाभावात् स्वयमेवाप्रसक्तोऽशुक्ला
 कण्ठे पुण्ये प्रवर्तते। तथा पापपुरुषेषूपेक्षां भाव-
 यन् स्वयमपि सदासनाभावात् पापान्निवर्तते। ततश्च
 पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावे चित्तं
 प्रसीदति। एवं सुखिषु सैवी भावयतो न केवलं रागो
 निवर्तते। किन्त्वस्येष्टप्रार्थनोऽपि निवर्तते। तथा
 दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा
 निवर्तते तदा दुःखिप्रतियोगिकः सुखित्वप्रयुक्तो
 दर्पोऽपि निवर्तते। एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्युहनीया।
 दुःखे तत्साधने च इदं मे मा भूदिति सृष्टाविरोधिनी
 चित्तवृत्तिः क्रोध इति द्वेषेति चोच्यते। “इन्द्रिय-
 सेन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” गीता।

द्वेषण त्रि० द्विष-युच्। शत्रौ अमरः “पानपो द्वेषणः
 क्रोधी निर्दणः परुषस्तथा” भा० शा० १६८ अ०।

द्वेषपक्ष पु० ६त०। द्वेषवान्तरभेदेषु “द्वेषपक्षाः क्रोध द्वेषां
 द्वौहोऽमर्ष इति” न्यायभाष्यम्।

द्वेष न० द्विष-कर्त्तरि विच्। द्वेष्टि। “बाधनां द्वेषो
 अमर्षं कथ्यते” ऋ० ६।४७।१२। “द्वेषो द्वेष्टृन्” भा०

द्वेषस् न० द्विष-कर्मणि असुन्। द्वेष्ये पापादौ “द्वेषो-
 युतमाविवासन्ति” ऋ० ४।११।५ द्वेषसो पापस्य युतं पाप-
 युतम्” भा०।

द्वेषिन् त्रि० द्विष-णिनि। द्वेषकारके। “तथापि वदधे
 तस्य तत्कारि द्वेषिणो यशः” रघुः। “मदुयाजी शङ्क-
 रद्वेषी मदुद्वेषी शङ्करप्रियः। उभौ तौ नरकं यात-
 म्किञ्चरज्जु घटाविव” पुरा० सारः।

भावे अस्युत् । २द्वेष्टे २अप्रीतो च पु० । “द्वेषोयुतो न
दुरिता” ॥ १०१॥ द्वेषोयुतः अप्रीतियुतः भा० ।

द्वेष्टि त्विन्दुमर्हः यत् कर्मणि णप्रदा । १द्वेषविषये २द्वेषार्हे
च । “द्वेषोऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्हस्य यथोपधम्” रघुः ।
“यथा यमः प्रियद्वेषप्रौ प्राप्ते काले नियच्छति” सनुः ।
स्वतापकारमपेक्ष्यापकारकर्त्तरि असहने २शत्रौ च ।

द्वै अ० द्वृ-बा० डै । वितर्के चादिगणः ।
द्वैगुणिक त्वि० द्विगुणार्थं द्विगुणं “तत् प्रयच्छति गह्वरम्”
पाठक् । द्विगुणलाभाय धनप्रयोक्तारि वृद्धाजीवे वाङ्मुषौ ।

द्वैत न० द्विधा इतं द्वैतं तस्य भावः स्वार्थे वा अण् । द्वैधी-
भावे २द्वये युगले च । द्वैताद्वैतयोस्तुभयोरपि समसा-
णकत्वात् न्यायादिमते द्वैतम् वेदान्तिमते षड्वैतं
रामानुजमते विशिष्टाद्वैतमित्येव स्थितम् । अन्ये
शुद्धाद्वैतमिच्छन्ति । तत्राचार्या एवमाहुः । “अद्वैतमेव
शब्दं तस्मिन् द्वैतं न सत्यमध्यस्तम् । रजत-
मिव शुक्तिकायां स्तम्भवृक्षायां विबोदकस्फुरणम् ।
आरोपितं यदि स्यादद्वैतं वस्त्वस्तुनि द्वैते । युक्तं नैव
तदा स्यात् सत्येऽध्यासो भवत्यसत्यानाम् । यदारोपण-
सुभयोस्तद्वृत्तिरित्यस्य कस्यचिद्भावः । आरोपणं न
न्यून्ये तस्मादद्वैतसत्यता ग्राह्या । प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या
प्रतिपादनीयमद्वैतम् । द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव
लोकसिद्धत्वादिति । प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तेत
न संशयः । सायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।”

द्वैतवन न० द्वे शोकमोहादिके इते यस्मात् द्वैतं स्वार्थे अण्
कर्म० । १तपोवनभेदे “युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः”
किरा० । २तादृशवनोपलक्षिते सरोवरभेदे च । “इदं
द्वैतवनं नान सरः पुण्यजलोपितम् ।” “गच्छामः पुण्यं
विख्यातं सहदुद्वैतवनं सरः” भा० व० २४ अ० । “तेन
हैतेन ध्वसा द्वैतवन ईजे सात्त्विको राजा यत्नैतत्तद्वैतवनं
सरस्तदेतद्वाययाभिगीतं चतुर्दश द्वैतवने राजा संग्राम-
जिह्वयान् इन्द्राय वृत्रघ्नोऽवभ्रात् तस्मादुद्वैतवनं सरः”
शत० ब्रा० १३.५।४।६ ।

द्वैतवाद पु० द्वैतमधिकृत्य वादः । गौतमादिप्रणीते जीवेश्वर-
विभेदनिर्णायके १कथारूपग्रन्थभेदे कपिलादिप्रणीते
नानाजीवनिर्णायके २कथाभेदे च । तत्र सांख्यमते यथा
जीवानां परस्परभेदस्तथा सां० का० तत्त्वकौ० उक्तो यथा
“जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेषु । पुरु-
षवृत्तत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव” सां० का० । “पुरुष-

वृत्तत्वं सिद्धं कस्माज्जन्ममरणकरणानां प्रतिनिय-
मात् निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कार-
बुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म न तु पुरुषस्य
परिणामस्तस्यापरिणामित्वात् तेषामेव च देहादीना-
सुपात्तानां परिव्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशः तस्य
कूटस्थनित्यत्वात् । करणानि बुद्धादीनि त्वयोदश तेषां
जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्यवस्था सा खल्वियं
सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते तदा खल्वे-
कस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् स्मियमणौ च
स्मियेरन् अन्वादौ चैकस्मिन् सर्वे एवान्वादयः विचिन्ते
चैकस्मिन् सर्व एव विचिन्ताः स्फुरित्यव्यवस्था स्यात्
प्रतिचेत्वं पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था । नचैकस्यापि
पुरुषस्य देहोपाधानभेदाद्व्यवस्थेति युक्तं पाणिस्तना-
द्युपाधिभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न हि
पाणौ वृक्षे, जाते वा स्तनादौ महत्त्ववयवे, युवति-
जाता मृता वा भवतीति । इतश्च प्रतिचेत्वं पुरुष-
भेद इत्याह अयुगपत्प्रवृत्तेषु प्रवृत्तिः प्रयत्नवृत्त्या
यद्यप्यन्तःकरणवर्त्तिनी तथापि पुरुषे उपचर्यते तथा
च तस्मिन्नेकत्वं शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरे-
ष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत सर्वांग्येव शरीराणि युग-
पञ्चालयेत् नानात्वे तु नायं दोष इति । इतश्च पुरुष-
भेद इत्याह त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव एवकारो भिन्नक्रमः
सिद्धमित्यन्तान्तरं द्रष्टव्यः सिद्धमेव नासिद्धम् । त्वयो-
गुणास्त्रैगुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथाभावः, केचित् खलु
सत्त्विकायाः सत्त्ववृत्तला यथोर्द्ध्वोत्तमः केचित्द्रव्यो-
वृत्तलाः यथा मनुष्याः । केचित्तमोवृत्तलाः यथा तिर्य-
ग्योनयः । सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तु
सत्त्विकायेषु न भवेत् यदोक्तः पुरुषः स्वाङ्गदे त्वयम
दोष इति तत्त्वकौ० । “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवृत्तत्वम्”
नाद्वैत श्रुतिविरोधेः जातिपरत्वात् सां० सू० ।

द्वैतवादिन् त्वि० द्वैतं जीवभेदं जीवेश्वरयोर्भेदं वा वदति
वद-णिनि । जीवभेदवादिन जीवेश्वरयोर्भेदवादिनि
च नैयायिकादौ ।

द्वैताद्वैत न० द्वैतञ्चाद्वैतश्च । जीवेश्वरयोर्भेदाभेदयोः ।
“अद्वैतश्च तथाऽद्वैतं द्वैताद्वैतं तथैव च । न द्वैतं नापि
आद्वैतमित्येतत् पारमार्थिकम् । न हि नैवान्यसम्बन्धो
ब्रह्मभावेन भावितः । ईदृक्षायामवस्थायां नैवाप्य-
पदम् । द्वैतपक्षाः समाख्याता येऽद्वैते तु व्यवस्थिताः” ।

हैतिन् त्रि० हैतं भेदः सम्मततयाऽस्त्यस्य इति । हैतवादिनि नैयायिकादौ । “समिधान्तव्यवस्थासु हैतिनो निश्चिता दृक् । परस्परं विरुध्यन्ते तैरियं न विरुध्यते” । “अद्वैतं परमार्थं हि हैतं तद्भेदं चक्षते । तेषामुभयथाहैतं तेनायं न विरुध्यते” ।

हैतीयीक त्रि० द्वितीय+सार्थं ईकक् । द्वितीये “हैतीयीक-तया मितोऽयमगमत् तस्य प्रबन्धे मद्वा” इत्यादि नैष० ।

हैधम् अव्य० द्वि+प्रकारे धसुञ् । प्रकारद्वये एकेन सन्धि-रपरेण विग्रह इत्येवं प्रकारद्वयमित्यादि । “श्रुतिहैधं यत् तत् स्यात्तत् धर्मावुभौ स्मृतौ” मनुः । “नलस्य स्वाभि-नस्यैव स्थितिः काव्यार्थसिद्धये । द्विविधं कीर्त्यते हैधं षाड्-गुण्यगुण्यवेदिभिः” मनुः ।

हैध त्रि० धसुञ्जन्तात् सार्थं वार्त्ति० सार्थं ङ । द्विप्रकारे । “वकुलं परिहृत्स्वीयात् सार्त्तिहैधे नराधिपः” मनुः । “ततः सार्त्तिनलं साधु हैधवादकृतं भवेत्” भा० शा० ८५ अ० । राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु २ गुण्यभेदे “सन्धिनौ विग्रहो यानसाधनं हैधमाश्रयः” अमरः ।

हैधीभाव पु० अद्वैधस्य द्वैधस्य भावः । द्वैध-चि भूप्रयोगः भावे षज् । द्विधाभावे षाड्गुण्यन्तर्गते २ द्वैधरूपे भावे च । इ च बाह्ये एकप्रकारः आभ्यन्तरे अन्यप्रकार इत्येवं द्विप्रकाररूपः यद्योक्तं वक्रिपु० षाड्गुण्योक्तौ “नलिनोद्दिष्टतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । हैधीभावेन तिष्ठेत्तु काकाक्षिवदलक्षितः” । २ द्विधा भवने “अक्षरञ्च चरञ्चैव हैधीभावोऽवभात्मनः” भा० आश्र० २८ अ० ।

हैप त्रि० द्वीपिनो विकारः “प्राणिरजतादिभ्योऽञ् पा० अञ् । १ व्याघ्रविकारे २ तच्चर्षणि न० । हैपेन चर्मणा परिहृतो रथः “हैपवैयाघ्रादञ्” पा० पुनरञ् । २ द्वीपिषर्मपरिहृते रथे पु० द्वीपिन इदम् अण् । २ तत्सम्बन्धिन त्रि० ।

हैपक पु० द्वीपे भवः घृषा० वुञ् । द्वीपान्तरभवे ।

हैपदिक पु० द्विपदाम्बुचं वेद अधीते वा लक्ष्मा० ठक् । द्विपदाध्यायिनि २ तदेत्तरि च ।

हैपायन पु० स्त्री द्वीपस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । १ द्वीपर्षेः गोत्रापत्ये । द्वीपः अयनं जन्मभूमिर्यस्य सार्थं प्रज्ञा० वा अण् । २ घावे “इति सत्यवती हृष्टा लब्धा वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुभाव सा । जज्ञे च असुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् । स सातरभनु-ज्ञाथ तपस्येव मनो दधे । स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि जलमेज्जितं च सोऽब्रवीत् । एवं हैपायनो जज्ञे सत्य-

वत्यां पराशरात् । न्यक्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद् हैपायनः स्मृतः” भा० आ० ६० अ० । “हैपायनो विरहकान्तर आजुहाव” भाग० १११ “तमहमरागमहर्षणं कृष्ण-हैपायनं वन्दे” वेणीसं० ।

हैपारायणिक पु० द्वयोः पारायणयोः समाहारः द्वि-पारायणं वर्त्तयति ठञ् प्रत्ययविधौ तदन्त्यहण-प्रतिषेधेऽपि “इतः ऊर्जन्तु संख्यापूर्वपदानां तदन्त्यहणं प्राग्वतेरिष्यते तन्नालुकि” सि० कौ० उक्तेः संख्यापूर्वस्य तदन्त्यहणम् । पारायणद्वयावर्तिनि ।

हैमातुर पु० द्वयोर्मालोरपत्यं “मातुरत्वं संख्यासपूर्वेति” पा० अण् रपरत्वम् । १ द्विमातृजे गणेशे २ जरासन्धे न्यधे च । वरेण्यन्तपजायापुष्पकामर्मजातत्वात् दीपवत्सखापाचित-त्वाच्च गणेशस्य द्विमातृकत्वं तत्कथा स्तः पु० गणे-शस्यछे यथा । “आविर्भावो सद्ने वरेण्यस्य महीपतेः । त्रैलोक्यरक्षणार्थाय विघ्नस्यास्य प्रशान्तये । पालनाय स्वभक्तानां साधुत्वायाव भूधराः । शिव उ-वाच । इत्युक्त्वा पुष्पकानर्भं प्रविशेय तदैव सः । आगते नवमे मासि प्राप्तत पुष्पका शिशुम् । चतुर्वर्द्धमिमांशं च दन्तुरं सुन्दरेण्यम् । आमुधानि च चत्वारि बि-भृतं तेजसान्वितम् । दृष्ट्वा सा क्रन्दन् चक्रोऽरिष्टमे-तत् किमागतम् । श्रुत्वा चाक्रन्दन् तस्याः वरेण्यः सगण्यो ययौ । दर्शय वालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः । उवाच सेवकान् राजा त्यजतेनं सरोवरे । शिशुमादाय ते याताः पार्श्वसौवाश्रमे शुभे । काशारे तं शिशुं त्यक्त्वा यतुः सर्वे निजं पुरम् । अपरस्मिन् दिने-पार्श्वसुनिः स्नानाय आगतः । तदैव दृष्ट्वा तेन वालको-ऽङ्गु तदर्शनः । आश्चर्यमकरोत्तत्र भगभीतस्तथाऽभवत् । आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम् । तपसा तु फलं दातुमीदृशीं धृतवान्तनुम् । रक्षितं सर्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया । सुन्दरो वालकः केन त्यक्तोऽ-यमीदृशो बहिः । नीत्वा स्वमाश्रमं चैनं पाल-यिष्ये प्रयत्नतः । इत्युक्त्वा जम्बुहे वालमाबलिङ्गु सदा स्निः । तस्मान्नीतं सुनेः पत्नी दर्शय दीपवत्सला । उवाच निजभर्तारं सुप्रसजाननाम्बुजा । दीपवत्स-लोवाच । किमान्नीतं सहत् स्वामिन् ! कृशमाश्चर्यका-रकम् । इदं वैनायकं रूपं ममाभाति दिजर्षभ ! । इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम् । इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम् । इदमेव परं तेज आ-

दित्ये यदधिष्ठितम् । इदमेव हि वेदान्ता नेतिनेति
प्रचक्षते । शिव उवाच । इत्युक्त्वा इषसम्मन्त्रा
भर्तुरादाय बालकम् । स्नानपानं ददौ तस्मै ततः सा
दीपवत्सला । द्वितीयाचन्द्रवद्वालो वृद्धिं यातो
दिने दिने । जरासन्धशब्दे तस्य द्वैमातरत्वं दृश्यम् ।
“हृते हिङ्ग्वरिपुण्या राज्ञि द्वैमातरे युधि” माध्वः ।

द्वैमातरक पु० द्वे मातराविव पालिके अस्य द्विमातरक ततः
स्वार्थे अण् । नदीवृष्टिजलजनितशस्त्रपालिते देशे
राजनि० ।

द्वैयहकाल्य ति० अह्नोरूपः कालो यस्य तस्य भावः अण् ।
प्रदानाभ्यां व्याभ्यां पूर्वसैच् । द्वयहकालजातस्य भावे ।
“द्वैयहकाल्ये तु यथान्यायम्” जै० सू० । “द्वैयहकाल्ये
क्रियमाणे यथान्यायं कृतं भवति तस्मात् द्वैयहकाल्यं स्यात् ।
चोटकः तस्या अनुष्टुप्हीतो भवति प्रकृतौ हि श्रूयते ।
“पूर्वेद्युः अग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजेत्” इति ।
तस्मात् द्वयहकालम् एकमभिनिर्वर्त्य तदहरेवोपकस्या-
ऽपरद्युः परिग्रहापयेत् भा० “वचनादुद्देशककाल्यं स्यात्” सू०
“नैतदेवं द्वयहकाला विकृतयो भवेयुः इति सदायुक्तालाः
स्युः” शबरभा० ।

द्वैयज्ञिक ति० द्वयोरङ्गोर्भवः “द्विगोवां रात्र्यहःसंवत्सराच्च”
पा० पक्षे ठञ् समासान्तविधेरनित्यत्वात् न टच्
सूत्रे रात्र्यहरिति नान्तवया निर्देशात् सि० कौ० ।
अङ्गादेशः । द्वयोरङ्गोर्भवे । [एच् । द्वयोराहावयोर्भवे ।
द्वैयाहाविक ति० द्वयोराहावयोर्निर्वाणयोर्भवः घूमा० वुञ्
द्वैरथ नः द्वौ रथौ यत्र युद्धे स्वार्थे अण् । द्वाभ्यामेव
रथाभ्यामुपलक्षिते युद्धे । “द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव च
मम वा नृप !” भा० व० ७८ अ० । “चिकीर्षन् द्वैरथं
युद्धमभ्ययान्मुसृन्दनम्” हरिवं० ११८ अ० ।

द्वैरात्रिक ति० द्वयो रात्र्योर्भवः “द्विगोवां रात्र्यहः-
संवत्सराच्च” पक्षे ठञ् । द्वयोरात्र्योर्भवे । अत्रापि
समासान्तविधेरनित्यत्वात् न समासान्तः सूत्रे रात्रीति
निर्देशात् पक्षे ख द्विरात्रीष तत्त्वार्थे ति० ।

द्वैराश्य न० द्वौ राशी यस्य तस्य भावः अण् । द्विविध-
राशियुक्तत्वे ।

द्वैविध्य न० द्विविधस्य भावः अण् । प्रकारद्वये “द्वैविध्यं
तु भवेद्व्याप्तेरन्यव्यतिरेकतः” भाषा० ।

द्वैषणीया स्त्री द्वेषणमेव स्वार्थे अण् द्वैषणं तदर्हति
अ । नागवल्लीभेदे राजनि० ।

द्वैसमिक ति० द्वयोः समयोर्वर्षयोर्भवः समायाः यत् “द्वि-
गोष्ठं” पा० पक्षे ठञ् । वर्षद्वयभावे ।

द्वैहायन न० द्विहायनस्य भावः युवा० व्यञ् । द्विवर्षव्यक्तभावे
द्वयंश न० द्वयोरंशयोः समाहारः पात्रा० न ङीप् । भागद्वये
“वैश्यापुत्रो हरेद्वयंशम्” मनुः । “द्वयंशहरो हार्दहरो
वा पुत्रवित्तार्जनात् पिता” दायभा० ।

द्वयच ति० द्वे अक्षिणी यस्य स समा० । नेत्रद्वययुते स्त्रियां
ङीष् । “द्वयर्ची त्रयर्ची ललाटाक्षीम्” भा० व० २७६ अ० ।
नानाराक्ष्युक्तौ ।

द्वयक्षर न० द्वे अक्षरे यत् । श्वर्णद्वयात्मके मन्त्रभेदे शक्तिमन्त्र-
रूपायां २ विद्यायां स्त्री गौरा० ङीष् । “रामेति द्वयक्षरं
नाम मानभङ्गः पिनाकिनः” । “यजेति द्वयक्षरं द्वयक्षरो
वष्टकारः” तैत्ति० सं० १।६।१२ ।

द्वयङ्गुल ति० द्वे अङ्गुल्यौ प्रमाणस्य तद्वितार्थद्विगुः प्रमा-
णार्थकमात्रचः “प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यम्” वा० लुक् अच्
समा० । १ अङ्गुलीद्वयमिते । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः अच्
समा० । २ अङ्गुलीये न० । “फलके द्वयङ्गुलान्तरे” कात्या०
श्रौ० ८.५।२५ । “अर्काङ्गुला तु स्वच्यव्या काशी द्वयङ्गुल-
मूलिका” ज्यो० त० ।

द्वयञ्जल ति० द्वयोरञ्जल्योः समाहारः अ समा० ।
१ अञ्जलिद्वये । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीबः ठञ् तस्य
अध्यर्धपूर्वत्यादिना लुकि न अ समा० । प्रमाणे
लोद्विगोर्नित्यम् वार्त्ति० लुपि तु वा अच् । २ अञ्जलि
द्वयमिते ति० “प्रप्तं जलं द्वयञ्जलमन्तिकेऽणाम्” भट्टिः ।
द्वयङ्गुल न० द्वौ अङ्गुलौ कारणे यस्य कप् । परमाणुद्वयारब्धे
कार्यद्रव्यभेदे “विषयोद्वयङ्गुलादिस्तु ब्रह्माण्डान् सदा-
हृतः” भाषा० । आरम्भवादशब्दे ७६७ पृ० दृश्यम् ।

द्वयर्थ ति० द्वौ अर्थौ यस्य । १ अर्थद्वययुते शब्दादौ “द्वयर्थः
पचिः” महाभाष्यम् । २ द्विप्रयोजनके कार्यभेदे च
“आत्मस्य मित्तः पितरश्च तस्मा एका क्रिया द्वयर्थकरीह
लोके” वायुपु० । समाहारदि० पात्रा० । अर्थद्वये न० ।
द्वयशीति स्त्री द्वयधिका अशीतिः अशीतिपयुद्दासात् न
आत् । १ द्वयधिकाशीतिसंख्यायां २ तदन्विते च एकव०
ततः पूरणे ङट् द्वयशीत तमप् द्वयशीतितम तत्पूरणे
ति० । उटि स्त्रियां ङीप् । द्वयशीतियुतं शतादि ङ ।
द्वयशीत द्वयशीतियुते शतादौ ति० ।

द्वयष्ट न० द्वे हेमरूपे अश्रुते कारणतया व्याप्नोति अश्र-क्र ।
तस्मै अमरः । [पुंस्त्वम् । दिनद्वये ।

द्वह पु० समाहारद्विगु टच्समा० । “अङ्गान्ताः पुंसि” पा०
द्वह्रीन लि० दाभ्यामहर्भ्यां निर्दिष्टादि। “द्विगोवां रात्र्यः
संवत्सराच्च” वा ख स्रजे अहरिति निर्देशात् न टच्।
१दिनद्वयसाध्ये २कृतमेवे पु० द्विरात्रशब्दे दृश्यम् ।

द्वाराचायण पु० अक्षिमेदे । तस्य विषयो देशः ऐषकाभक्तम् ।
द्वाराचायणभक्त तदीये विषये देशे ।

द्वाराचित लि० हे आचिते सम्भवति अवरति पचति वा
“आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्” पा० । द्विगोरेव
ठन् खौ पक्षे ठञ् बस्य अध्यर्त्तेति लुक् । आचितद्वयस्य
१स्त्रिभूत् समावेशके २अवहारके च ३पाचके च । स्त्रियां
द्विगोरिति पा० ङीप् । पक्षे ख । द्वाराचितीन तदर्थे लि० पक्षे
ठन् । द्वाराचितक तदर्थे प्रित्वात् स्त्रियां ङीष् इति भेदः ।

द्वाराढक लि० द्वाराचितवत् सर्वे साधनादि । आढकद्वयस्य
स्त्रिभूत् १समावेशके २तदवहारके तत्पाचके च । स्त्रियां
द्विगोरिति पा० ङीप् । पक्षे ख । द्वाराढकीन ठन् ।
द्वाराढकिक तत्तार्थे लि० स्त्रियां प्रित्वात् ङीष् ।

द्वारात्मक पु० द्वौ द्विविधौ रूपौ आत्मानावस्य कप् । द्विस्त्रभावे
राशिभेदे चरस्थिरद्वारात्मकनामधेया मेधादयोऽमी क्रमशः
प्रदिष्टाः “ज्योत्स्ना” तस्य द्विस्त्रभावत्वेऽपि च पूर्वाङ्गम् चर-
साध्द्विधात् चरात्मकम् पराङ्गान्दु स्थिरसाध्द्विधात् स्थिरा-
त्मकमिति द्विस्त्रभावत्वम् दितनुद्विस्त्रभावादयोऽप्यत्र ।

द्वारासुप्रायण पु० असुप्रायणमसिद्धस्यापत्यम् फक् आसुप्रायणः
द्वयोरासुप्रायणः इत० । “उभयोरप्यसौ रिक्थी
पिण्डदाता च धर्मतः” इत्युक्ते तत्र, सम चायमिति
समयेन परिगृहीते १पुत्रभेदे । “नैवदत्तको जनकेन
प्रतिग्रहीत्वर्थमेव दत्तस्तस्यैव पुत्रः । द्वारासुप्रायणस्तु
जनकप्रतिग्रहीत्वर्थमावयोरयमिति सम्प्रतिपन्नः स
उभयोरपि पुत्रः” मित० । विवृतिर्दत्तकमन्ये दृष्ट्या ।

द्वाराशुष न० समाहारद्विगुः अचतुरेत्यादि अच्समा० । द्विगु-
स्थितायुःकाले ।

द्वाराहाव न० समा० द्वि० पात्रा० । आहावद्वये निपानद्वये ।
द्वाराहिक लि० द्वारे भवः ठञ् वा० न ऐच् । द्वारेहाते
ज्वरे पारस्कारनिघण्टुः ।

द्वारेक लि० द्वौ वा एको वा वार्थे वङ्ग०ड समा० । (द्वद् वा
एक) इति ख्याते पदार्थे “द्वारेकान्तरानुजातानां धर्म्यं
विद्यादिमं विधिम्” मनुः ।

द्वोग पु० द्वयोर्योगयोः समाहारः पुषो० । योगद्वये पञ्च-

द्वोगपश पु० द्वैषदुपशेते आ+उप+शे-ड ओपशं शङ्कं हे
ओपशे यस्य । पशो “द्वोगपशमिव द्याम्” ऋ० १।१०१।६।
“संस्तुता भवन्ति तस्मात् द्वोगपशाः पशवः” पञ्चमीश्रज०
१२।४।२ । ओपशशब्दार्थस्तु पूर्वं प्रसादान्न लिखितः अत्र
लिखित इति बोध्यम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति सङ्कलिते
वाचस्पत्ये दकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

हारकाशब्दात् परम् ३८०८ पृष्ठस्य क्रोडपत्रम् ।

हारकाशिला स्त्री हारकोज्ज्वा शिला । एकादिचक्रयुक्तायां
हारकोज्ज्वाशिलायां शालग्रामशिलावत् तस्याः पूज्यता
लक्षणं पूजनादौ साहाय्यञ्च नानास्थानात् प्रदर्श्यते
पुराणसारे हारकाकार्तिकमाहात्म्ये “चक्रमेकं
मध्यभागे श्वेतभागे खुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता
भुक्तिमुक्तिफलप्रदा” । खुरान्विता योथियुक्ता । ब्रह्माण्ड-
पुराणे “कुर्माक्षतिरधोभागे लिङ्गभागे खुरान्विता ।
शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा” । गृह्य-
पुराणे “कुर्मचक्रमधोभागे श्वेतभागे खुरान्विता ।
शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । यवसावस्तु-
गर्तः स्नाद् यवाङ्गं लिङ्गमुच्यते । शिवनाभिरिति
ख्यातस्त्रिषु लोकेषु दुर्लभः” शिवनाभिलक्षणम् ।
ब्रह्माण्डपुराणे “जटापाशी अघोरा सा गृह्णिभिर्बहि-
पूजिता । हेमवर्णजटायुक्ता हेमविन्दुसमन्विता । मस्तके-
गोखुरा तावदङ्गनाचलसन्निभा । सद्योजाताभिधा श्रेष्ठा
पुत्रपौत्रधनप्रदा” इति सद्योजातलक्षणम् । तत्रैव “शिरो-
मध्ये रक्तवर्णा श्वेतचन्द्रजटायुता । वामदेवाभिधा-
श्रेष्ठा गृह्णिभिः पूजिता सदा” इति वामदेवलक्षणम् ।
तत्रैव “किञ्चित्कपिलसंयुक्ता कृष्णनीलजटायुता ।
पार्श्वरेखासमुपेता ऐशानीमुक्तिदा भवेत्” इति ईशान-
लक्षणम् । “सूर्यविद्युत्तमनिभा पार्श्वदेशे कटाशयी ।

तत्पुरुषाभिधा सा स्यात् उर्ध्वं सर्वकारदा" इति तत्-
 पुरुषस्य चम् । "द्विजो वा त्रिजो वा चतुष्-
 स्वादिविज्वान् । तापिष्ठाकरकाकारो देवदेवः सदा-
 शिवः" इति सदाशिवलक्षणम् । इत्यधोरादिपञ्चकल-
 णम् । प्रयोगपारिजाते वराहपु० "द्विनाभिसंक्रूपा या
 भवेद्विरहरात्मिका । नाभौ विज्जने युक्ता वा श्वेत
 भागे सुरान्विता । शिवनाभिरिति श्रुता भुक्तिमुक्तिफ-
 लप्रदा । वासुदेवमयं क्षेत्रं लिङ्गं शिवमयं स्मृतम् ।
 तस्माद्विरहरक्षेत्रे पूजयेत् शङ्कराच्युतम् । भवेच्छिवा-
 शतैः शक्ता चतुर्वर्गफलप्रदा । तस्या साहाय्यम्
 स्कन्दपुराणे "द्वाराचक्रशिवा देवि ! भद्रावाप्त
 समन्विता । तत् पातसहितं यत् स्यात् तीर्थं
 द्वादशयोजनम् । स्वेच्छदेशे शुचौ वापि चक्राङ्को यत्न
 तिष्ठति । योजनानि तथा त्रीणि सम क्षेत्रं वसुन्धरे ! ।
 तन्मध्ये स्त्रियते यस्तु पूजकः सुसमाहितः । शतवाचा-
 विनिर्मुक्तो न पुनः सोऽपि जायते । चक्राङ्कितस्य
 बाह्व्यो यत्कर्म क्रियते नरैः । ज्ञानं दानं तपो
 होमः सर्वं भवति चाक्षयम् । संवत्सरन्तु यत् पापं
 मनसा कर्मणा कृतम् । तत्सर्वं नश्यते पुंसां सकृच्चक्राङ्क
 दर्शनात् । ज्वरदाहो विषमैव अग्निचौरभयं तथा ।
 सर्वे ते प्रशमं यान्ति सकृच्चक्राङ्कमार्जनात् । भूतप्रेत-
 पिशाचाश्च डाकिन्यश्च वसुन्धरे ! । सर्वे ते प्रशमं यान्ति
 पञ्चचक्रान्वितं न्यसेत् । भक्त्या वा यदि वाऽमक्त्या
 चक्राङ्कं पूजयेद्भरः । अपि चेत् सुदुराचारो भुज्यते
 नात्र संशयः । संवत्सरन्तु यः कृत्यात् पूजासर्जन
 दर्शनम् । विना साङ्ख्येन योगेन भुज्यते नात्र
 संशयः" । द्वारकाशिवावर्चविशेषलक्षणम् पञ्चपुराणे
 "कृष्णा स्तुत्युप्रदा नित्यं कपिला तु भयावहा । औ-
 न्त्यं कर्कुरा दद्यात् पीता घनविनाशिनी । भूभाभा
 पुलनाशाय भक्ता भाय्याघनापहा । श्वेताक्षिताः
 सुसंपन्नाः सर्वकामार्थदायिकाः । अक्षिप्रचक्रा सा
 पूज्याः दुःखदारिद्र्यनाशिनी । वसुन्धरा चतुरक्षा च
 पूजिता सिद्धिदायिका । सुखदा समचक्रा च विषमा
 दुःखदा भवेत् । निषिद्धशिवापि तत्रैव "क्षिप्र
 मन्ना त्रिकोणा च तथा विषमचक्रिका । अर्धचन्द्रा-
 लतिया च पूज्यास्ता न भवन्ति हि" । प्रयोगपारिजाते तु

विशेषः "भिस्रसैवार्थनाशाय स्खलो बुद्धिविनाशकः ।
 दीर्घशायुर्हरो ज्ञेयो ह्यस्य अद्विविनाशकत् । शुक्ल-
 वर्णा शुभा ज्ञेया दन्तचक्रा तत्रैव च" । चक्रभेदे भूर्ति-
 भेदोऽग्निपुराणे उक्तो यथा "सुदर्शनकृत्तकचक्रो लक्ष्मी-
 नारायणो ह्येव । अच्युतः स्यात्तत्त्विकेय युतो देव-
 स्त्रिविक्रमः" । जनार्दनसहस्रको वासुदेवस्य पञ्चभिः । षट्-
 चक्रस्यैव प्रद्युम्नः संकर्षणस्य सप्तभिः । पुरुषोत्तमस्याष्ट-
 चक्रो नवव्यूहो नवात्मकः । दशावतारो दशभिर्दशै-
 कोनानिरुद्धकः । द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्ध्वं भगवतः ।
 गरुडपुराणे तु चतुश्चक्रसहस्रं ज इति विशेषः । चक्र-
 भेदेन विशेषोऽपि तत्रैव । "एकचक्रशिवा पूज्या
 भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । द्विचक्रस्याच्युतो देवो देवेन्द्रस्य
 फलप्रदः । त्रीप्रदो रिपुहन्ता च चतुश्चक्रो जनार्दनः ।
 पूजयेद्भक्तिसंयुक्तः सुगन्धैः कुसुमादिभिः । पञ्चभिर्वाह-
 देवः स्यात् प्रभुश्चक्रैः सदाचितः । जगत्सुखभयान्नाता
 भवेच्चैवात्र संशयः । षड्भिसंक्रैश्च प्रद्युम्नो लक्ष्मी कीर्ति-
 प्रदो भवेत् । पूजितो भक्तिभावेन चक्रतीर्थशिखोद्भवः ।
 वसुन्धरशिवा ज्ञेया सप्तचक्राङ्किता स्मृतः । पूजित-
 स्तुष्यते देवः पुत्रपौत्रप्रदो भवेत् । वाञ्छितं वसुभि-
 र्चक्रैर्देदाति पुरुषोत्तमः । नवव्यूहो नवचक्रो उर्ध्वं
 यत् सुरैरपि । पूजितः केशवस्तस्य ददाति स्वामस्त-
 मम् । राक्षसो दशभिश्चक्रैर्दशावतारसंज्ञकः । दशा-
 वतारपूजा स्याच्चक्राङ्कस्यास्य पूजनात् । एकादशभि-
 रैश्वर्य भक्तिश्च प्रयच्छति । पूजितो भक्तिभावेन चक्र-
 तीर्थशिखोद्भवः । तत्रैव प्राप्यते देवचक्रैर्द्वादशभि-
 र्चितः । पूजितः सर्वकामानामनन्तफलदायकः । द्वाद-
 शात्मा स विश्वो भुक्तिमुक्तिप्रदोऽर्जितः । अत ऊर्ध्वं
 परात्मासौ सदा प्रीतिविषयः । पूजितः सर्वलोकाणां
 विष्णु लोकप्रदायकः इति चक्राङ्कितशिवाः कथिताः
 कुचनामतः" । एकचक्रविषये विशेषस्तु प्रयोगपारि-
 जाते "एकचक्रे विशेषोऽस्ति सविशेषलक्ष्योप्यते । शुक्ल-
 रक्तं तथा रक्तं दिव्यं वज्रवर्णकम् । अथैकचक्रिणः
 स्युश्च तेषां संज्ञा भवेत् क्रमात् । पुण्डरीकः प्रहस्यो
 रानी वैकुण्ठ एव च । विश्वेश्वर इति ब्रह्मा तेषां पूजा-
 फलं ब्रह्म । मोक्षं स्तु विवादश्च दारिद्र्य पर-
 तन्मताम् । ददाति पूजकस्यासौ तस्मात्तां परिवर्षयेत्" ।

ध

धकारः तवर्गोऽयः पञ्चमः व्यञ्जनवर्णभेदः । तस्योच्चारणस्थानं दन्त-
मूलं "दन्त्या लृतलसाः स्मृताः" इति तवर्गस्य दन्त्यत्वोक्तिः
दन्तमूलपरत्वेन, अन्यथा भग्नदन्तस्य तवर्गोच्चारणानुप-
पत्तेः । व्यञ्जनवर्णत्वाद्वाच्यत्वम् तस्य । तस्योच्चारणे
आभ्यन्तरप्रयत्नः स्मृतता जिह्वाश्लेषे दन्तमूलस्य सस्यक्-
स्यशेन तस्योच्चारणात् तथात्वम् । बाह्यप्रयत्नाय संवार-
नादवोषा महाप्राणश्च, सि० को० मूलं दृश्यम् । अस्य
वाचकशब्दा वर्णाभिधानतन्त्रोक्ता यथा "धो धनार्थो
रुचिः स्यात्" स्यात्ततो योगिनीप्रियः । सोनेशः
शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी । धिषण्या क्षरण्या
चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः । पीतवासाश्चिवर्णा च
घाती धर्मः सुवक्त्रम् । सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्र-
तण्डुलः सुकन्दरा । वामपादाङ्गुलीमूलं ज्येष्ठा सुर-
पुरं भवः । सूर्याङ्गा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः
अस्य मातृकान्यासे वामपादाङ्गुलिमूले न्यास्यता ।
अस्याभिधातृदेवताया ध्येयरूपम् । "महामजां सेववर्णांश्च
रक्ताखरधरा परां । परदां शोभनां रत्नां चतुर्वर्ग-
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा धकारान्तं तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्" अस्य स्वरूपम् । "धकारं परमेशानि ! कुण्डली
मोक्षरूपिणी । आत्मादितत्त्वसंयुक्ता पञ्चदेवमन्त्रं
जदा । पञ्चपाणमयं देवि ! विमिमीसहितं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं धकारं यदि भावयेत् । पीत-
विष्णुसुताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम्" कामधेनुं । अस्य
कात्यादौ प्रथमन्यासफलं ह० र० टीकायास्तत्तं यथा
"दोधः सौख्यं मृदं नः" ।

धृ पु० दधाति धा-ड । १धर्मे श्रुतेरे श्रमश्चाणि च । धने
न० मेदि० । ५धकारवर्णे "धो धनार्थो रुचिः स्यात्" ।
वर्णाभिधानम् ।

धक्क नाशने घुरा० उभ० सक० सेट् । धकयति-ते अदधकृत्-त ।
धट ३० धन-शब्दे "धुं धि घः" पा० नस्य टः । १तुलायासु
पञ्चमार्थं मानदण्डभेदे अमरः । तदुपलक्षिते तुल्याराशौ
"मिंहो दृष्टश्च मेष्टश्च कन्धा धन्वी घटो घटः । अकां दीर्घा
त्रिकोणानि मूर्त्तानि राशयः क्रमात्" ज्यो० त० ।
१परीक्षाभेदे तच्चिह्नितः पितामहेन दर्शिता यथा
धकाराङ्गमसद्विष्टं टकारात् कुटिलं नरम् । धृतं धारयते
यस्मात् घटस्तेनाभिधीयते" । तुलाशब्दे ३१३५ पृष्ठादौ

दृश्यम् । "घटोऽस्मिन् दकञ्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः ।
मधन्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम् । अष्टमं
फालमित्युक्तं नवमं घर्मजं तथा । दिव्यान्वेतानि
सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति" दृष्टस्यति । परी-
क्षायां नक्षत्रादिपरीक्षाशब्दे दृश्यम् । घटपरीक्षायां
कालविशेषनिषेधो "तुला स्यात् सर्वकालिकी" इति
"वाते वाति निवर्जयेत्" च पितामहेनोक्तौ ।

धटक पु० "तुल्या ववाभ्यां कथितात् तुल्ला वक्त्रस्त्रिगुणो धरत्नं
च तेऽष्टौ । गद्यानकस्तद्वयमिन्द्रतुल्यैर्वैज्ञेयैः घटकः
प्रदिष्टः" लीला० उक्ते दाचत्वारिंशद्वगुल्लापरिमाणे

धटककर्कट पु० ६त० । तुलायाः शिखाधारे रेषद्वयके कर्कट-
प्रहङ्गनिभे आयसकीलकभेदे दिव्यत० रघु० । "कञ्चुकेदे
तुलामङ्ग्रे घटककर्कटयोस्तथा" दृष्टस्यति ।

धटिका स्त्री "इष्टचेन्दुर्ध्वस्तैर्धटकैस्तु सेरज्ञैः पञ्चभिः स्याद्-
धटिका च तामिः" लीला० उक्ते पञ्चसेरात्मके (धाडा
पशरी) इति प्रसिद्धे परिमाणे । घटी स्वार्थे क ।
१चीरवस्त्रे २कौपीने (धडा) ।

घटी स्त्री धन० रवे अच् नस्य टः गौरा० लीष् । १कौपीने
२चीरवस्त्रे मेदि० । गर्भाधानोत्तरं स्त्रियै देवे ३वस्त्रभेदे
तद्वारणे नक्षत्रादि यथा "मूलश्रवणहस्तपुष्यत्रादि-
त्योत्तरासु च । मृगशिरा घटी देया सौम्यवारे शुभे
तिथौ" ज्यो० सा० ।

घटित्वं लि० घटोऽस्त्यस्य इति । १तुलाधारके २तुल्याराशौ
३शिवे च पु० "घटोऽघटो घटी घट्टी चरुचेनी मिनी-
मिली" भा० शा० २८६३० । नीलकण्ठेन तु घटीति तत्त
पठित्वा व्याख्यातम् "घटयति कर्मफलैर्योजयति नरा-
निति घटी इति" सहादोषात् घटीत्यपवादः । [दधानं ।

धण शब्दे आ० प० अक० सेट् । धणति अधानीत् अधणीत् ।
यत्तूद् पु० घयति घातुन् घा-जर पु० । घुस्तूरे । हेमच०
धन् धान्योत्पादने जुहो० पर० सेट् । दधन्ति अधानीत्
अधनीत् दधान । गृहीतकर्मकत्वात् अकर्मकत्वम् । तेन
दधन्ति भूमिः धान्यशृङ्गापादयतीत्यर्थः, वैदिकोऽयम् ।

धन शब्दे आ० पर० अक० सेट् । धनति अधानीत् अधणीत् ।
धन न० धन-अच् । १गोधने श्वित्ते च मेदि० । २श्वे हपात्रे
शब्दर ३धनिष्ठानक्षत्रे ज्योतिष्य । अर्थशब्दे ३६७५०
धनभेदादिकथनं विशेषस्तु कश्चित् शुद्धित० उक्तो यथा
"धनं तु त्रिविधं ज्ञेयं शृङ्गं श्वलसेव च । कृष्णञ्च तस्य
विज्ञेयो विभागः सप्तधा प्रथक् । क्रमायातं प्रीतिदायं

प्राप्तञ्च सह भाव्यं वा । अविशेषेण सर्वेषां वस्तीनां वि-
विधं धनम् । वैशेषिकं धनं अष्टं ब्राह्मण्यं त्विलक्षणम् ।
यजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च मन्तिग्रहः । त्रिविधं
चत्विशस्यापि प्राप्त्यै वैशेषिकं धनम् । युद्धार्थलब्धं करजं
दण्डवध्यापहारतः । वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यापि
त्रिलक्षणम् । क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यं मूद्रस्यैभ्यस्त्व-
ग्रहात् । कुषीदक्षप्रिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयकृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन् नसा युज्यते द्विजः । तामसादि-
भेदेन तस्य त्रैविध्यं नारदेन उक्तं यथा “पार्श्विकद्यूत-
चौर्व्योर्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यत्तु
तत् कण्ठं समुदाहृतम्” । पार्श्विकः पात्रतया
सोऽर्जयति । आन्त्यां परपीडया प्रतिरूपकेण कविम-
रत्नादिना । साहसेन समुद्रयानगिर्यारोहणा-
दिना । व्याजेन ब्राह्मणवेशेन मूद्रादिना । कण्ठं
तामसम् । राजसधनं यथा “कुसीदक्षप्रिवाणिज्यशुल्क-
गानावृत्तिभिः । कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदा-
हृतम्” । चतुर्वन्त्या खेवया । सात्विकधनं यथा ।
“सुतशौर्यतपःकन्याशिक्षयाञ्छान्वयागतम् । धनं सप्त-
विधं शुद्धं सुनिधिः समुदाहृतम्” । सुतेनाध्ययनेन
शौर्येण जयादिना । तपसा जपहोमदेवाचारादिना ।
कन्यागतं कन्याया सहस्रगतं श्वसुरादिर्लब्धम् । शिक्षागतं
गुरुदक्षिणादिना । याज्यागतं आर्त्तिज्यलब्धम् । शुद्धं
सात्विकम् शुद्धितद्वत्तम् । पूज्यते ह्योज्ये च “खोद्याप-
कृता भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति यदुपजाः । तत् तेषु धन-
मित्युक्तमृणं पञ्चानुसङ्गेषु तु” सु० शि० । “खोद्यजीवा-
कर्षिता मृदाः पूर्वाभिसृष्टं भगणैः राशिभिर्भगोलस्य
कान्तिवृत्तानुसृतस्त्राकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते द्वादश-
राश्रमन्तिके यद्वाणिविभागैरित्यर्थः । यद्यत्सङ्क्रामितं
गच्छन्ति तत्तत्सङ्क्रामितं भागीदिकं फलरूपं तेषु पूर्वा-
वगतमहारागप्रादभोगेषु धनं योज्यम्” रङ्ग० । ७ लग्नात्
द्वितीयस्थाने तत्र जन्मलग्नात् द्वितीयस्थाने चित्त्यपदार्था
ग्रहयोगभेदेन शुभाशुभं च जातकपद्धतावृत्तं यथा
“सुवर्गरत्नविक्रयक्रयाच्च कोशसंग्रहः । धनाभिधान-
मन्त्रिरे कुपैर्विलिख्य आदरात् । समस्तपापखेचरैर्युते-
जितं धनाभिधम् । दरिद्रताविधायकं विशेषतः कृशा-
नुना । शुद्धः शनिधनगतो धनिनं करोति दृष्टो
बुधेन रविजान्यसगपदृष्टः । सूर्योऽपि, सौम्यश्चरा
धनगा धनानि नानाविधानि न यदा खलदृष्टेष्टाः । बुध-

गुरुकवयसोदितगा वित्तज्ञानं विदधति यदि दृष्टाः सोम-
सौम्येन्दुपुत्रैः । क्रमशः इच्च कविसेव सौम्यमेते ध-
नाप्राप्ते भवति शुभसंगानां दृष्टितो मानवस्य । जीणः
शशी ज्ञेन विनोक्तोऽर्थे पूर्वाजितार्थस्य विनाशदः
स्यात् । नवीनवित्तागसरोधकौ च धने कुजेन्दू त्वचि
दोषदौ स्तः । रविधनेऽस्यादमिते कुजोऽङ्के षड्विंशके चो
धननाशदः स्यात् । भाव्दे विषुः पीडनमङ्गिराच्च भूमे-
ऽत्यतायाच्च कविः षड्वर्दे । द्वितीयस्य पतिर्नेत्रखामी
शुकसतादिह । सेन्दुशुक्रोऽष्टमस्थानस्थितो रात्रा
न्यक्तञ्च सः । सन्त्यः शुक्ललग्नेशो लात्यन्त्याय-
कल्पते । एभिः पित्रादिभावैर्युक्तं कथञ्चत्तदान्यकृतं ।
सशुक्ललग्नपञ्चेत् स्यान्नेत्रयोर्नेत्ररीत्यकृतं । भावाधीशः
शुभैर्युक्तः केन्द्रकोणे शुभपदः ।
वर्षलग्नात् द्वितीयस्य षड्योशादिफलम् नी० ता० उक्तं यथा
“वित्ताधिपो जन्मनि वित्तगोऽवदे जीवो यदा लग्न-
पतीत्यशानी । तदा धनाग्निः सकलेऽपि वषे क्रूरेश्वराफे
धनधान्यहानिः । जन्मन्यथावसोकीज्योऽवदेऽवदेशो
बलवान् यदा । तदा धनाग्निर्ज्जला विनायासेन जायते ।
एवं यद्वावगोजन्मन्वदे तद्वावगो गुरुः । लग्नेने-
नेत्यशानी चेत्तद्वावजसृष्टं भवेत् । यदा जन्मनि यं यशो
भावमवदेऽवदपो गुरुः । तदा तद्वावजं सौख्यफलं
ताजकवेदिभिः । जन्मपञ्चाविपः सौम्यः षष्ठोऽवदे
खल्ललाभदः । पापादिते गुरौ रन्त्रेऽपवाद एपजायते ।
गुरुर्वित्ते शुभैर्दृष्टुतो राज्ञार्थसौख्यदः । जन्मपदे
च सुधहाराणि पञ्चात् विशेषतः । एवं सितेऽवदपो
भूरिधनं धान्यं च जायते । वित्तलग्नेशसंयोगो वित्त
सौख्यफलपदः । एवं दुधे सवीर्येऽस्याक्षिपिप्राप्तो-
द्यमैर्धनम् । जन्मलग्नगताः सौम्या वर्षेऽर्गेऽनलाभदाः ।
लाभसङ्गनि वित्ते वा बुधेज्यसितसंयुते । तैर्वा दृष्टे धनं
भूरि स्वकुटे राज्यमाप्नुयात् । अर्थाथसङ्घेसौ खला
शुभैर्मितदशेजितो । बलिनौ सुखतो लाभपदो यत्ना
दरेर्दृशा । मितदृष्टा सुधशितेऽङ्गार्थयोः सुखतो धनम् ।
तयोर्भूशरिफे वित्तनाशदुर्जनभीतयः । लग्नीज्योऽक्षि
यद्वाशौ तद्वाशिवर्षलग्नगः । शुभस्वामीत्तियुतो नै-
रज्यस्वास्थ्यवित्तदः । पूरतो लग्ने रविर्वर्धे धनस्यो धन-
सौख्यदः । शनौ वित्ते कार्यनाशो लाभोऽलोऽथ धन-
व्ययः । भावसौख्यं गुरुयुते भूतघः स्युः शुभेज्ययात् ।
क्रूरयोगेज्ययात् सर्वे विपरीतं फलं वरिषु । वित्तेशो

जन्मनि गुरुर्वर्षे वर्षे शतं दधत् । यद्भावावगस्तमाश्रित्य
लाभदो लग्नमात्मनः । वित्ते सुवर्णरौप्यादेः श्रवादेः
सहजर्त्तवः । पितृमातृजमादिभ्यो वित्तं सहृदि
पञ्चमे । सहृत्तनयप्रष्टेऽरिवर्गाङ्गानिप्रभीतिदः । स्त्रीभ्यो
द्यूनेऽष्टमे सत्युरर्थहेतुर्थशोऽङ्गमे । खे नृपादेर्द्विप-
कुलादायेऽन्त्ये व्यसदो भवेत् । इत्थं विमृश्य सुधिया
वाचस्पित्यपरे जगुः । तद्भावानयनं द्वादशभावशब्दोक्त-
दिशावसेयम् । वीजगणितोक्ते ऽष्टाभिन्ने च । तत्र

“धनार्थसङ्कलने करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् योगे युतिः
स्यात्तत्त्वयोः स्वयोर्वी धनार्थयोरन्तरमेव योगः ।
उदाहरणम् । रूपतयं रूपचतुष्टयं च त्रयं धनं वा
सहितं वदाशु । स्वर्णं त्रयं स्वं च पृथक् पृथङ्मे
धनार्थयोः सङ्कलनामवैषि । अत्र रूपाणामव्यक्तानां
चाद्यान्तराण्यपलक्षणार्थं लेख्यानि यानि ऋणगतानि
तानूद्भविन्दि च ।

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू ७

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू ७

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू १

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू १

एवं विभिन्नेष्वपि । धनार्थव्यवकलने करणसूत्रं वृत्ता-
ङ्गम् संशोध्यमानं स्रष्टव्यमेति सूत्रं त्रयस्तदुक्तं
रुक्तावच्च । उदाहरणम् । तद्याद्वयं स्वात् स्रष्टव्या-
द्वयं च व्यस्तं च संशोध्य वदाशु श्रेष्ठम् ।

न्यासः रू १ रू २ अन्तरे जातं रू १

न्यासः रू १ रू २ अन्तरे जातं रू १

न्यासः रू १ रू २ अन्तरे जातं रू १

न्यासः रू १ रू २ अन्तरे जातं रू १

। इति धनार्थसङ्कलनव्यवकलने ।

गुणने करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् स्वयोरस्वयोः स्वं धन
स्वर्णघाते क्षयोभागहारेऽपि चैवं निरुक्तम् ।
उदाहरणम् । धनं धनेनर्णसूत्रेण निम्नं हयं त्रयेण स्रष्ट-
व्येन किं स्यात् ।

न्यासः रू २ रू ३ धनं धनम् धनं स्यादिति ज्ञातं
रू ६ न्यासः रू २ रू ३ ऋणसूत्रम् धनं स्यादिति
जातं रू ६ न्यासः रू २ रू ३ धनसूत्रगुणसूत्रं
स्यादिति जातं रू ६ न्यासः रू २ रू ३ ऋणं धनगुण-
सूत्रं स्यादिति जातं रू ६ । इति धनार्थगुणनम् ।

भागाहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति । उदाहरणम् । रूपा-
एकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्णसूत्रेण भक्तम् । ऋणं
धनेन स्रष्टव्येन किं स्यात् द्रुतं वदेत् यदि बोधधीषि ।
न्यासः रू ८ रू ४ धनं धनसूत्रं धनं स्यादिति
जातं रू २ । न्यासः रू ८ रू ४ ऋणसूत्रसूत्रं
धनं स्यादिति जातं रू २ न्यासः रू ८ रू ४ ऋणं
धनसूत्रं ऋणं स्यादिति जातं रू २ । न्यासः रू ८
रू ४ धनसूत्रसूत्रसूत्रं स्यादिति जातं रू २ । इति
धनार्थभागहारः । वर्गे करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् । “कतिः
स्वर्णयोः स्वं स्वमूले धनार्थं, न मूलं त्रयस्यास्ति तस्याकति-
त्वात् । उदाहरणम् । धनस्य रूपवित्तयस्य वर्गं
त्रयस्य च त्रूहि सखे ! समाशु । न्यासः रू १ रू १
जातौ वर्गौ रू ८ रू ८ मूलोदाहरणम् । धनात्मका-
नामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु । ८ ।
न्यासः रू ८ मूलं रू १ वा रू १ न्यासः रू ८ एषा-
मवर्गत्वान्मूलं नास्ति । धन-रवे अच् । ८ शब्दे च ।

धनक पु० धनस्य कामः इच्छा धन+कन् । १ धनस्येच्छायाम् ।

२ कृतवीर्यजनके नृपभेदे “धनकः कृतवीर्यसूत्रं” भाग० ६।२।१७

धनकीलि पु० धनेन कीलिरस्य । कुवेरे त्रिका० ।

धनच्छू स्त्री धनं छृति नाशयति छो-क । करोतुखगे ।
त्रिका० ।

धनञ्जय धनं जयति सम्पादयति जि-खच् सुम् । १ वज्रौ
“धनमिच्छेत् कृताशनात्” इत्युक्ते सस्य धनदत्तात्तथात्वम्
श्चित्तकष्टे च अमरः । “सर्वान् जनपदान् जित्वा
वित्तमादाय केवलम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाङ्गमां
धनञ्जयम्” सा० विरा० ४४ अ० उत्तरं प्रति अर्जुनेन
स्वनामनिर्वचनयुक्ते शर्जुने “प्राञ्जल्यं हृषीकेशो देव-
दत्तं धनञ्जयः” गीता । “विजित्य यः प्राञ्जल्यच्छदुत्त-
रान् कुह्नकुप्यं वसु वासवोपमः । स लङ्कजवासांसि
तदाधुना हरन् करोति सन्तु न कथं धनञ्जयः” किरा० ।
४ तद्भाष्यनामके अर्जुनवृत्ते रत्नमा० । ५ विष्णौ च ।
“अनिर्देशप्रवृत्तिषु शीरोऽनन्तो धनञ्जयः” विष्णुसं० ।
धन-रवे अच् धनस्य शब्दस्य जयनात् शब्दावाच्यत्वात् तस्य
तथात्वम् “धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः । ललाटे
चोरसि क्लृप्ते हृदि नाभौ त्वगादिषु” योगार्थबोक्ते
इदेहस्थे वायुभेदे । ७ नागभेदे च “शेषः प्रथमतो जातः
वास्तुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तच्चकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ”
भा० आ० १५ अ० ।

धनद पु० धनं दयते देव-पालने धनं ददाति दा-दाने वा क । कुबेरे अमरः । धनदातरि लि० मेदि० देवीभेदे स्त्री खलु धनदायिकाऽपि तत्र । “ध्यायेत् कल्पतरोर्मूले देवीं तां धनदायिकाम्” । तन्त्रसारे तन्त्रन्तध्यानादिकं दृश्यम् । कुबेरश्च पुलस्त्यपुत्रस्य विश्ववसः पुत्रः तत्कथा रामा० उ० ३५० उक्ता । “अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्वा सुनिपुङ्गवः । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः । सत्यवान् शीलवान् दान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । सर्वभोगेष्वसंशक्तो नित्यं धर्मपरायणः । ज्ञात्वा तस्य तु तदुद्भूतं भारद्वाजो महासुनिः । ददौ विश्वसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् । प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा । रुदा परमया युक्तो विश्वा सुनिपुङ्गवः । स तस्यां वीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् । जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मपुण्यैर्दत्तम् । तस्मिन् जाते तु संहृष्टः संवभूव पितामहः । दृष्ट्वा श्रेयस्करां बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा । यस्माद्विश्वसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्वा इव । तस्माद्वैश्वणो नाम भविष्यत्येष विश्वतः” “स तु वैश्ववणस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अवर्धताञ्जलिञ्जतो महातेजा यथाऽनलः । तस्याश्रमपदस्यस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः । चरित्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः । स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमैरुपैक्षकार सुमहत्तपः । पूर्णै वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् । जलाशो सास्ताहारो निराहारस्तथैव च । एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह । गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मदेवं वाक्यमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि ते वत्स ! कर्मणानेन सुव्रत ! । वरं दृणीष्व भद्रान्ते वराहस्तं महामते । । अथाब्रवीद्वैश्ववणः पितामहसुपस्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्वैश्ववणं वाङ्मन्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्वच्छ वत्स ! धर्मज्ञ ! निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राण्युपयमानां च चतुर्थस्तं भविष्यसि । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां ब्रज । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यासः सर्वे एव यथागतम् । कतकल्याणं तात ! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं

त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वयं नभस्तलम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिदं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो ! । न च पीडा भवेद्यत् प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्वा सुनिपुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञ ! अयतामिति सत्तम ! । दक्षिणस्यो देवेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा । राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रान्ते लङ्कायां नात्र संशयः” । तस्य धनाध्यक्षत्वात् धनदत्वम् । “यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च” रघुः । ४ धनञ्जयरूपे वायौ पु० धनपतिशब्दे दृश्यम् । ५ वक्रौ इचितकदम्बे च पु० ।

धनदण्ड पु० धनेन दण्डः । मनूक्ते धनग्रहणदण्डे “वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । ततीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्” ।

धनदाक्षी स्त्री धनदस्य कुबेरस्याक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः पञ्चसमा० डीप् । कुबेराक्षीलतायां लताकरञ्जे राजनि० ।

धनदानुज पु० इत० । श्रावणे शब्द च० २ कुम्भकस्यादौ च द्वेषं विश्ववसः कैकसीतो जातत्वात् तथात्वं तत्कथा । “सा त्वं सुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्वसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् । ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि ! न संशयः । तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पिङ्गरीवात् । तत्र गत्वा च सा तस्यै विश्वा यत् तप्यते” । “कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्वा सुनिपुङ्गवः । उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् । पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ! । सम वंशानुरूपः स समाना च न संशयः । एवमुक्त्वा तु सा कन्या राम ! कालेन क्रान्चित् । जनयामास वीमलं रत्नोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचक्षुषमम् । तास्त्रोऽविशतिभुजं महास्यं दीप्तसूर्धजम्” “तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणदु यस्य किपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः शृर्षणखा नाम संजज्ञे विह्वतानना । विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः” “भुजसूर्ध्वैर्वाङ्मन्यात् एकोऽपि धनदानुजः” रघुः ।

धनदायिन् लि० धनं ददाति दा-णिनि इत० । धन-
दातरि २४ङ्गौ पु० शब्दरत्ना० “धनमिच्छेत् कृताशनात्”
इत्युक्ते सख्यं तथात्वम् ।

धनदे श्वर पु० काशीस्थे कुबेरस्यापि शिवलिङ्गभेदे ।

धनन्ददा स्त्री धनं ददते दद-भा० खच् सस् । बुद्धशक्ति-
भेदे लि० ।

धनपति पु० इत० । १ कुबेरे “सन्देशं मे हर धनपतिक्रोध
विस्त्रेपितस्” “नत्वा देवं धनपतिसखं यत्नं साक्षाद्वस-
न्तस्” मेघ० । २ धनपुत्राख्ये देहस्थे वायुभेदे च तस्य
धनपतित्वकथा “शृणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशि-
नीम् । यथा वायुः शरीरस्थो धनदः संवभूय ह । आद्यं
शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्नः स्थितोऽभवत् । प्रयोजनात्
भूतिमत्त्वमादिशन् क्षेत्रदेवताः । तन्नामूर्त्तस्य वायोस्तु
उत्पत्तिः कीर्त्यते मया । तां शृणुष्व सहाभाग !
कथ्यमाना मयाऽनघ ! । ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिं सुखा-
द्वायुर्विनिर्गम्यो । प्रचण्डशर्करावधीं तं ब्रह्मा प्रत्यषेध-
यत् । मूर्त्तौ भवस्तु शान्तश्च ततोक्तो मूर्त्तिसान् भवन् ।
सर्वेषाञ्चैव देवानां यद्विदुः फलमेवं च । तत् सर्वं
पाहि मेनोक्तं तस्माद्वनपतिर्भव । तस्य ब्रह्मा ददौ तद-
स्त्रिधमेकादशीं प्रभुः । तस्मात्तन्निष्पकाशो यो भवे-
न्नियतः शुचिः । तस्मै तु धनदो देवस्तुष्टः सर्वं प्रव-
क्ष्यति । एषा धनपतेर्मूर्त्तिः सर्वकिल्बिषनाशिनी”
वराह पु० । (खाजाञ्च) २ धनाध्यक्षे लि० ।

धनपाल लि० धनं पालयति पालि-अण् । धनरक्षके
२ कुबेरे पु० ।

धनपिशाची स्त्री धने पिशाची । अतिशयधनतृष्णायां
स्वार्थे क । धनपिशाचिकाऽप्यत्र हारा० ।

धनप्रयोग पु० धनस्य बुद्धयर्थं प्रयोगः । ऋणरूपेण अध-
मर्णाय धनस्य दानरूपे प्रयोगे । तत्तत्तत्तादि सुहृत्-
चित्तान्तर्यो पीयूषधारायाञ्चोक्तं यथा

“स्वात्मादित्यस्तुद्धिदैवगुरुमे कर्णवयात्रे चरे लग्ने
धर्मस्तुताष्टशुद्धिसंहिते द्रव्यप्रयोगः शुभः । नारे
आज्ञासृष्टं तु संक्रमदिने वृद्धौ करेऽर्केऽङ्गि यत् तदंशेषु
भवेदणं न च बुधे देवं कदाचिद्धनम्” । “स्वात्मा-
दित्येति । स्वातीपुनर्वसुचित्रातुराधाश्लेषाश्विनीष्वेकादशसु नक्षत्रेषु द्रव्य-
प्रयोगः शुभः द्रव्यं परस्मै ऋणत्वेन देयं यदाह भीम-
भराक्रमः “सुदुष्प्याश्विनी चैव विशाखाश्रवणतमसम् ।

पुनर्वसौ च शंसन्ति धनादिनिधिवर्त्तनम् । वर्त्तन-
सृष्ट्यादिरूपेण दानं मिश्रनक्षत्रत्वादिशाखानिषेधे प्राप्ते
ऋणदाने एव न निषेध इति विशेषः । हृतनष्टादौ तु
निषिद्धैव । अथ लग्ने चरे मेघकर्कतुलामकराणामन्यतमे
धर्मो नवमं हृतः पञ्चमम् अष्टमम् नक्षत्रयाष्टमस्या-
नसृच्यते तेषां शुद्धिः नयमपञ्चमस्यानयोः शुभप्रवृत्त-
पापप्रहराहित्यञ्च अष्टमे तु भयराहित्यमित्यर्थः । एवं
रूपया शुद्ध्या संहिते लग्ने ऋणं देयम् । उक्तञ्च
रत्नमालायां “शुद्धेषु धर्मात्मजनैश्चनेषु चरे विलग्न-
द्रविणप्रयोगः” इति । अथाऽऽरे मङ्गलवारे ऋणं न पचा-
नदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “ऋणं भौमे न गच्छीयात्त देयं
बुधवासरे । ऋणच्छेदं कुजे कुयात् सञ्चयं सोमनन्दने” ।
अथ तुर्विषे संक्रमः संक्रान्तिः तद्विषये, वृद्धौ वृद्धियोगे
करेऽर्केऽङ्गि हसनक्षत्रसंहिते रविवारे हस्तार्के इति
यावत्तत्तापि ऋणं न आह्वयमिति प्रत्येकं सम्बन्धः । ननु
कुतो न आह्वयमित्यत आह यदिति यद्यस्माद्धेवोत्स-
दणं तदंशेषु ऋणग्रहीतृकुलेषु भवेत् तदणं तत्पुत्र-
पौत्रादिभिरपि परिहृत्तुं भगवन्मिदं अर्थादिषु
भौमसंक्रान्तादिदिनेषु ऋणमवश्यं परिहृत्तुं व्यतिरिक्तं नि-
ष्कृष्टेयः । “हस्तेऽर्कवारे संक्रान्तौ यदणं स्यात् कुलेषु तत् ।
वृद्धियोगे तथा ज्येष्ठमृच्छेदं तु कारयेदिति” ज्योतिः
प्रकाशकारोक्तेश्च । अथ बुधे बुधवारे कदाचिदप्यृणं
न देयम् । “न देयं बुधवासरे” इत्यधुनैवोक्तत्वात् । पी० धा०
तत्र निषिद्धनक्षत्रादि तत्त्वोक्तं यथा
“तीक्ष्णमिन्द्रधुवोप्यैर्दृष्टव्यं दत्तं निवेशितम् । प्रयुक्तञ्च
विनष्टञ्च विष्टां पाते न चाप्यते” सु० चि० “तीक्ष्णेति
तीक्ष्णमिन्द्रधुवोप्यसंज्ञकैर्नक्षत्रैर्दृष्टव्यं सुवर्णादि दत्तं क-
लान्तरं विनैव दत्तं न तु स्वत्वपरित्यागेन, तद्वत्तमित्युच्यते
निवेशितं स्नेहसकीये प्रत्यवार्थं स्थापितं प्रयुक्तं कला-
न्तररीतिपुरःसरोत्तमर्थाधमर्णव्यवहारेण कस्मै चिद्वत्,
विनष्टं चौरादिना हृतं स्वयमेव वा कचिन्त्यक्तं
तद्द्रव्यं निश्चयेन कदाचिदपि नाप्यते तथा विष्टां
भद्रायां पाठे व्यतीपाते महापाते वा हृतं द्रव्यं न
प्राप्यते चकारादुपहृष्टेऽपि न देयमिति व्याख्येयं वसि-
ष्ठवाक्यसरसात् उक्तञ्च वसिष्ठेन “ध्रुवोपसाधारण-
दारुण्यं निक्षिप्रमर्थं त्वय वा प्रनष्टम् । चौरैर्हृतं
दत्तमुपलब्धे वा विष्टाञ्च पाते न च लभ्यते तत्” । उपलब्धे
ग्रहणे । यत्तु केचिद्वक्तुर्वते “निश्चयेन चौरैर्हृतस्य द्रव्यस्य

प्राप्तप्राप्तिविचारोऽन्वकादिनक्षत्रैरेव बालाभोऽन्वके
निकट एव हृतस्य चौरैरित्युक्तत्वात् । चौरानिर्णये-
त्वेनेव विचारः तच्चिन्त्यं वसिष्ठवाक्येऽपि चौरैर्हृ-
तमिति साक्षाच्चौरपदोपादानाद्येन केनापि विचारः
कर्तव्य इति युक्तसत्यश्यामः । एवं चौरानिर्णयेऽपि
स्वेच्छया विचारः तत्रोभयैक्ये प्राप्तप्राप्तिनिश्चय
एव उभयैक्याभावे तु प्रयत्नेनेति ।

धनप्रिया स्त्री काकजम्बुवृक्षे राजनि ।

धनर्च पु० धनार्थमर्चा यस्य वेदे सक० । धनार्थाचांयुक्ते
वज्रौ “नार्वणं धनर्चम्” ऋ० १०।४६५ ।

धनवत् त्रि० धन+अस्यर्थे मनुप् सस्य वः । धनस्वामिनि
“रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यश्चस्त्रिनः” “धनवन्तं प्रजा-
वन्तं सात्विकं धार्मिकं तथा” मनुः स्त्रियां ङीप् । सा
च २धनिष्ठानक्षत्रे जटा० । तस्य च धनदेवताकृत्वात्
तथात्वम् ।

धनमसि त्रि० सन-सम्भक्तौ इन् इत० । धनलामयुक्ते
“तस्य इमे वीणायां गायन्त्येनं ते गावन्ति । तस्मात्ते
धनमनयः” छा० उ० । “धनसनयो धनलामयुक्ता धन-
वन्तः” भा० । [स्थाने ।

धनस्थान न० धनचित्तनार्थं स्थानम् । लग्नात् द्वितीय-
धनस्य नामधातुः लालसया धनमिच्छति धन+क्यच् लाल-
सायां सुक् अक० प० सेट् । धनस्थिति अधनस्थीत् । पक्षे
असुक् धनास्थिति इति भेदस्तत्त्वार्थे ।

धनस्थक त्रि० धनस्य नामधातुः खुल् । लालसया धनेच्छौ
२गोक्षुरे पु० शब्दच० ।

धनहर त्रि० धनं हरति हृ-ताच्छील्यादौ ट ।

१धनहरणशीले चोरे स्त्रियां ङीप् सा च २चोरनामग-
न्धर्व्ये स्त्र्या अमरः तस्या धनहरचोरनामतुल्यनामक-
त्वात्तथात्वम् । [२चण्डालकन्दे पु० पारस्करनि० ।

धनहृत् त्रि० धनं हरति हृ-क्लिप् तुक् । १धनहारिणि

धनाधिकारिन् त्रि० धनमधिकरोति अधि+क-णिनि
इत० । धनाध्यक्षे (तद्विलिदार) ख्याते कोशाध्यक्षे ।
अधि+क-क्लिप् तुक् । धनाधिकदण्डक ।

धनाधिगोतृ त्रि० धनमधिगोपायति अधि-गुप्-वा
आयाभाव तच् । १धनपालके (खाजात्रि) ख्याते कोषा-
ध्यक्षे स्त्रियां ङीप् । २कुबेरे पु० । “स तदुदहस्यो-
परि वत्तमान आलोकयामास धनाधिगोप्ता” भा० उ०
१६३ अ० ।

धनाधिप त्रि० धनमधिपाति अधि+पा-रक्षणे क इत० । १धन-
रक्षके (खाजात्रि) कोषाध्यक्षे २कुबेरे पु० अमरः । धना-
धिपेन विद्वस्य अनुज्ञादस्य संयुगे” हरिवं० २५१ अ० ।

धनाधिपति पु० इत० । १कुबेरे “अनुचरेण धनाधिपतेरथो-
नगविलोकनविस्मितमानसः” किरा० । “कोबेरं प्रययौ
तीर्थं यत्र तत्रा सहस्रपः । धनाधिपत्यं संप्राप्तो राज-
क्षेत्रविलः प्रभुः” भा० शा० १८ अ० । अधिपतेर्भावः
पत्रज् आधिपत्यम् धनस्याधिपत्यमित्यर्थः ।

धनाध्यक्ष त्रि० इत० । (खाजात्रि) १कोषाध्यक्षे “लोह-
वस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् । विज्ञाता फल्गु-
साराणामनाहार्यः शुचिः सदा । निपुणश्चाप्रमत्तश्च
धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः । आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्ष
समा नराः । व्यवहारेषु च तथा कर्तव्याः पृथिवी-
क्षिता” इति मत्स्यपु० २१४ अ० तल्लक्षणसुक्तं २कुबेरे पु०

धनाय नामधातुः आत्मनो धनमिच्छति क्यच् गङ्गार्थे नि० ।
गङ्गेन धनेच्छायाम् । पर० अक० सेट् । धनायति
अधनायीम् । “गङ्गा यदर्थजारा न पोषाय धना-
यति” यजु० २३।१० । “आनन्तर्यञ्चारभते न प्राणानां
धनायते” ना० ता० १२२ अ० । आर्षस्तब्धः ।
अगङ्गे तु धनीयतीत्येव ।

धनायु पु० नृपभेदे विष्णुपु० ।

धनार्थिन् त्रि० धनमर्थयते क्यर्थ+णिनि इत० । धनप्रार्थके
“न तादृशं भवत्येनो नृगच्छन्तुर्धनार्थिनः” मनुः ।

धनाशा स्त्री इत० । धनलोभे “जीर्यन्ति जीर्यतः केशा
दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । धनाशा जीविताशा च
जीर्यतोऽपि न जीर्यति” हरिवं० १० अ० ।

धनाश्री स्त्री रागिणीभेदे (धानसी) सा च हनुमन्मते श्री-
रागस्य तृतीया भाष्या । कलनाथमते मेघरागस्य चतुर्थी
भाष्या ।

धनिक त्रि० धनमादेयत्वेनाऽस्यस्य टन् । उत्तमर्थे अधमर्थ-
सकाशात् स्वप्रयुक्तधनसाहके । “एकच्छायाश्रितेष्वेव
धनिकस्य यथारुचि” याज्ञ० । २साधौ वणिजि ।
धन-वा० इक । ३धन्याके पु० मेदि० राजनि० लीवत्वम् ।
४धने स्वामिनि पु० हेमच० । धनी स्वार्थे क । धनिका
५धनिकभाष्यायां वणिक् स्त्रियां स्त्री मेदि० । ६वध्याम्
हेमच० ७युवत्यां शब्दरत्ना० दमियङ्गुवृक्षे स्त्री शब्दच० ।

तद्विरूपकपन्थव्याख्यातरि एविष्णुस्त्रनौ विद्वद्भेदे पु०
धनिन् त्रि० धनमस्यस्य धन+इनि । धनवति “धनिनः स्त्री

तियो राजा नदी वैद्यस पञ्चमः" चाणक्यः । "महापक्षे
धनित्याये" निःक्षेपं निःक्षेपेद्वधः" अनुः ।

धनिष्ठ लि० अतिशयेन धनी इहन् इतो लोपः । १ अतिशय-
धनयुक्ते स्त्रियां टाप् सा च अश्विन्यादिमध्ये २ त्रयोविंशे
मन्त्रे स्त्री तस्या वसुदेवताकत्वात् तथात्वम् । अश्वेषा
शब्दे तत्स्वरूपादिकं दृश्यम् । तत्र धनिष्ठा पञ्चतारा
इत्येव पाठः सहादोषात् पञ्चतारेति लुटितम् । "मन्त्र-
कोपरिषमागते धने अर्द्धाकृतिनि पञ्चतारके । यानि
कान्तिमिति जेषलमनतः सारसाचिरसचसल्लिप्तिकाः"
कालिदासः ।

धनी स्त्री धनमस्तस्याः अच् गौरा० लीष् । १ युवत्यां स्वाये
कापि वा न ह्रस्वः । धनीकापि तत्राये शब्दच० ।

धनीय नामधातुः आत्मनोऽलोभेन धनमिच्छति क्यच् प०
अक० सेट् । धनीयति अयनयीत् । गङ्गे तु धनायतीत्येव
धनीयक न० धनाय हितः ऊ संज्ञायां कन् । धन्याके
रत्नमा० ।

धनु पु० धन-उन् । १ पितृकुलजे २ धनुर्द्वारे लि० मेदि० ।
१ शीघ्रगन्तारि च "शय्याचरी धनुर्द्वारौ" अ० ४।३।५।
"धनुर्द्वारौ शीघ्रगन्तारौ" भा० । ४ धनुषि च धन्वनरिः ।
धनुःपट पु० धनुष इव पटो विस्तारोदके यस्य । (पिशासाज)
वृत्ते वा पले धनुष्यटोऽप्यत्र अमरः ।

धनुःशाखा स्त्री धनुषः शाखा यस्याः । १ मूर्धन्यान् शब्दच० ।
धनुर्वयव इव शाखा यस्याः । २ पिशाचतारौ शब्दच० ।

धनुःश्रेणी स्त्री धनुषः श्रेणीय । १ महेन्द्रशरण्यां २ मूर्धन्याश्च
राजनि० ।

धनुर्गुण पु० १ त० । १ भौव्यां जीवायां शब्दच० । धनुषो गुणो
यस्याः सकाशात् एत० । २ मूर्धन्यां स्त्री शब्दच० ।

धनुर्गृह पु० धनुस्+अनुद्यमने अह-अच् । धनुर्द्वारे तदु-
पाहके तु अग्रं धनुर्गृह इत्येव । २ धतगाष्टपतमेदे ।
"कचची निषङ्गी दण्डी दण्डधारी धनुर्गृहः" भा०
व्या० ६७ अ० तत्पुत्रोक्तौ । अह-भावे अप् इत० । धनु-
र्विद्यायाम् "गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्गृहम्"
भा० शा० ११० अ० । गृहेर्ज्ञानार्थात् तथात्वम् ।

धनुर्दुमः पु० धनुषः साधनं दुग्धः । वंसवृत्ते राजनि० । तस्य
धनुःसाधनत्वात् तथात्वम् ।

धनुर्द्वार पु० धनुर्द्वारं धनुर् अच् इत० । धानुक्ते धन्विनि
अमरः "धनुर्द्वारः केशरिणं दर्श" "क्षितावभूदेकधनु-
र्द्वारोऽपि सः" रघुः । २ धतगाष्टपतमेदे "कचची कथनः

कुण्डली कुण्डधारी धनुर्द्वारः" भा० शा० ११७ तत्
पुत्रोक्तौ । ३ विष्णौ पु० । "धनुर्द्वारो धनुर्वेदः" विष्णुसं० ।

धनुर्द्वारिन् लि० धरति धनुषिनि इत० । धानुक्ते ।

"शूरस्य रणदक्षस्य गजाश्वरथकोविदः । धनुर्द्वारो भवे-
द्राजः सर्वकेशसङ्घः शुचिः" सत्यश्रु० २१४ अ० तस्य
लक्षणरुक्तम् ।

धनुर्मत् पु० विमर्त्ति श्च-कर्त्तरि क्तिन् लृक् इत० । धनुर्द्वारे
धानुक्ते । "धनुर्मतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्" धनुर्मता-
मप्यत एव रक्षिणाम्" रघुः ।

धनुर्मख पु० धनुरपलक्षितो मखः । कथाह्वानार्थं कसेन
कृततः कते यत्तमेदे । "राजा धनुर्मखं नाम कारयिष्यति
वै सुखी" हरिवं० ७६ अ० । धनुर्यागादयोऽप्यत्र ।

"आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्याम् पधाविधि । विशसन्तु
पशून् मेध्यान् भूतराजाय सीदुषे" भाग० १०।३६।३२।

"सन्तुष्टस्तत्र कंसस्य भविष्यति धनुर्महः" हरिवं० ८८ अ० ।

धनुर्मध्य न० इत० । धनुषो मध्यभागे हस्तके धन्विभिर्यत्र
धनुर्मध्यते तस्मिन् स्थाने अक्षरः ।

धनुर्माला स्त्री धनुषो मालाः सन्तस्यो यस्याः । मूर्धा-
लतायाम् शब्दच० ।

धनुर्यास पु० धनुरिव यासः । इरावभायां सारसुन्दरी ।

धनुर्वलता स्त्री धनुर्वयवयोऽप्यत्र लता । सोमवक्त्रां राजनि० ।

धनुर्वक्त्र पु० धनुरिव वक्त्रमस्य । कुशारानुचरमेदे । "विद्यु-
ताजो धनुर्वक्त्रो जाटरोत्तमतामसः" भा० श० ४६ अ०
तदनुचरोक्तौ ।

धनुर्विद्या स्त्री धनुषो विद्या । धनुरादीनां प्रयोगसंहार-
त्रापके विद्यामेदे तदारम्भश्चत्वादि दीपिकायास्तु

यथा "अदिनिशुश्रुषामार्कशातिचत्वाग्निपितृधुवह-
रिवसुसूत्राश्चिन्दुभास्यान्धमेधु । विगुणिशुश्रुषाके विष्णु-
बोधे विषीपे क्लृप्तमयतिथिभोगे आरविद्यापदानमिति" ।

धनुर्वक्त्र पु० धनुः साधनं धनुरिव ता इवः । १ वंशे २ धन्वन-
इवो ३ भङ्गातकवृत्ते ४ अश्वत्थवृत्ते च राजनि० ।

धनुर्वेद पु० धनुषि तदादीन्यस्यापि विद्वानो ज्ञायमानेन
विद-ज्ञाने करणो यज् । धनुर्वेदसोपदेमेदे स च लुप्त-
प्रायः अग्निपु० तत्र प्रतिपद्यविषयादिकसक्तं यथा

"अग्निस्त्वाव । चतुष्पादं धनुर्वेदं वेदे पञ्चविधं द्विज । ।

रथनागाश्चरकीनां गोघांक्षाश्चिन्त्य कीर्तितम् । अन्व-

युक्तं १ पाणिपुक्तं २ सक्तव्यारितं ३ तथा । असक्तं ४

बाहुशुद्धिप पञ्चधा तत् प्रकीर्तितम् । तत्र अस्तु तत्

गतं वेध्यमभ्यसेद्वादितः स्थितः । तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं
पराहृतं गतञ्च यत् । निम्नं सञ्चतवेधञ्च सभ्यसेत् क्षिप्र-
कलतः । वेध्यस्यानेष्वेतेषु सभ्यस्य पुटकं धनुः । हस्ता-
बापशतैश्चिह्नैर्कर्मजयेदुद्वेगैरपि । तस्मिन् वेध्यगते विप्र !
हे वेध्ये दृढसञ्चके । हे वेध्ये दुष्करे वेध्ये हे
तथा चित्तदुष्करे । नतनिम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये
प्रकीर्तितम् । निम्नं दुष्करसहितं वेध्यमूर्ध्वगतञ्च
यत् । लसत्कायनमध्ये तु चित्तदुष्करसञ्चके । एवं
वेध्यगुणकृत्वा दक्षिणेनेतरेण च । आरोहेत् प्रथमं
वीरो जितलक्ष्यस्ततो नरः । एष एवंविधः प्रोक्तस्तत्र
दृढः प्रयोक्तृभिः । अधिकं भ्रमणं तस्य तस्मादुवेध्यात्
प्रकीर्तितम् । लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पतिपत्रगतं दृ-
ढम् । भ्रान्तं प्रचलितञ्चैव स्थिरं यच्च भवेदति ।
समन्तात्ताडयेद् भिन्द्याच्छेदयेद्वाथयेदपि । कर्मणां संवि-
धान्ने स्यात्सर्वं विधिसाचरेत् । मनसा चक्षुषा दृष्ट्या
योगशिक्षुः श्रमं जयेत् २४६ अ० “अग्निरुवाच । जितहृत्को
जितमतिर्जिततद्वत् सख्यसाधकः । नियतां सिद्धिसाधाय
ततो वाचनमाचरेत् । दशहृत्को भवेत् पाशो वृत्तः
करस्रक्षस्तथा । गुणकापांससुष्ठानां भङ्गस्त्राव्यर्कवर्मि-
न्नाम् । अन्येषां सुहृदानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् । तथा
त्रिंशत्समं पाशं बधुः कुर्यात् सुवर्तितम् । कर्त्तव्यं
शिक्षकैस्तस्य स्थानं कक्षात् वै तदा । वामहस्तेन
सङ्गृह्य दक्षिणेनोद्वेज्यतः । कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा भ्रा-
म्यैकं मस्तकोपरि । क्षिपेत् तृणमये तृणं पुरुषे चर्म-
वेष्टिते । वल्गिते च श्रुते चैव तथा प्रव्रजितेषु च ।
सख्ययोगविधिं कृत्वा प्रयुञ्जीत सुशिक्षितम् । विजित्य
तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् । कट्याम्बुजा ततः
खड्गं वामपार्श्वेवलम्बितम् । दृढं निन्द्य हस्तं वामेन
निष्कषेद्दक्षिणेन तु । षडङ्गुलपरीणाहं सप्तहस्तसप्त-
क्षितम् । अयोमयः शलाकाश्च कर्माणि विविधानि
च । अङ्गहृत्को समे चैव तिर्यग्गूर्ध्वगतं तथा । योज-
येद्विधिना येन तथा त्वङ्गदतः शृणु । तृणचर्मावनद्धाङ्गु-
ल्यापयित्वा नवं दृढम् । करेणादाय सगुणं दक्षिणाङ्गुलकं
नवम् । उदस्य घातयेद्यस्य नाशस्तेन रिपोर्दृढम् ।
उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां कुर्याद्यस्य निघातनम् । अक्ले-
शेन ततः कुर्वन् बध्ने सिद्धिः प्रकीर्तिता । वाहानां
श्रमकरणं प्रचारार्थं पुरा तव २५० “अग्निरुवाच ।
भ्रान्तसदुभ्रान्तमाविज्ञमाश्रुतं विभुतं स्मृतम् । सम्पातं

सहदीर्घञ्च श्येनपातमथाकुलम् । उद्धूतमवधूतञ्च सभ्यं
दक्षिणमेव च । क्षनालक्षितविस्फोटो करावेन्द्रमहा-
स्रक्षो । विकरालनिपातो च विभीषणभयानको । सम-
पार्श्वे तृतीयांशपादपादार्धवारिजाः । प्रत्यालीढमहा-
लीढं वराहं लुब्धितनया । इति हातिं शतो ज्ञेयाः
खड्गचर्मविधौ रणे । पराहृतमपाहृतं दृष्टीतं लघु-
सञ्चितम् । जर्ज्वीतक्षिप्रमधःक्षिप्रं सञ्चारितविधा-
रितम् । श्येनपातं गजपातं पाहृपाहृतनयैव च ।
एवमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधा रक्षाः । कृत्वायतं
विशालञ्च तिर्यग्भ्रामितमेव च । पञ्चकर्म विनिर्दिष्टं
व्यक्ते पाशे महात्मभिः । छेदनं भेदनं पातो भ्रमणं
शमनं तथा । विकर्तनं कर्त्तनञ्च चक्रकर्मैतदेव च ।
आस्फोटः क्षेपणं भेदस्त्रासान्द्रोक्षितको तथा । मूल-
कर्माणि जानीहि षष्ठमाघातसञ्चितम् । दृष्टिघातं
भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! । अजुपक्षे समाघातं
तोमरस्य प्रकीर्तितम् । आहतं विभूतं चैव प्रभूतक-
मलासनम् । ततोऽङ्गुलान् नमितं वामदक्षिणमेव च ।
आहृतञ्च पराहृतं पादोद्धूतमवधूतम् । हंसमार्गं
विमर्दञ्च गदाकर्म प्रकीर्तितम् । करालमवघातञ्च
दंशोपश्रुतमेव च । क्षिप्रहस्तं स्थितं मूल्यं परशोस्तु
विनिर्दिश्येत् । ताडनं छेदनं विप्र ! तथा चूर्णनमेव
च । सुहरस्य तु कर्माणि तथा श्रवणघातनम् । संत्रा-
नमथ विज्ञानं गोविर्गणं सुदुर्जरम् । भिन्दिपालस्य
कर्माणि लघुद्वयं च तान्यपि । अन्यं मध्यं परा-
हृतं निदेशान् द्विजोत्तम ! । यज्ञस्योतानि कर्माणि
पट्टिशस्य च तान्यपि । हरणं छेदनं घातो बलोद्धार-
सायतम् । क्षपाणकर्म निर्दिष्टं पातनं स्फोटनं तथा ।
त्रासनं रक्षणं घातो बलाद्धारणसायतम् । शेषकीर्ण-
निर्दिष्टं बन्धकर्मैतदेव तु । सत्यागमवर्द्धञ्च वराहो-
द्धूतकं तथा । हस्तावहस्तमालीनमेकहस्तावहस्तके ।
द्विहस्तावाङ्गपाशे च कटिरेचितकोद्वते । उरोललाट-
घाते च भुजाविघ्नमनला । करोद्धूतं विमानञ्च पादा-
हति विषादिकम् । गालसंज्ञेप्रणं शालं तथा गा-
त्रविपर्ययः । जर्ज्वप्रहारं घातञ्च गोमूलं सभ्य-
दक्षिणे । पारकलारकं गण्डं कवचं विधमाकुलम् ।
तिर्यग्बन्धमपामार्गं भीमवेगं सुदर्शनम् । सिंहाक्रालं
गजाक्रालं गर्दभाक्रालमेव च । गदाकर्माणि जानी-
याद्विभुस्साध कर्म च । आकर्षणं विकर्षञ्च बाहूनां

मूलमेव च । मीवाविपरिवर्त्तश्च पृष्ठमङ्गं सुदारुणम् ।
पथ्यावनविपथ्यासौ पशुमारमजाविकम् । पादप्रहार-
मास्फोटं कटिरेचितकन्तथा । गात्राङ्गेन स्तम्भगतं
महीव्याजनमेव च । उरोललाटघातश्च विस्पष्टकरणन्तथा ।
उद्धूतमवधूतश्च तिर्यङ्मार्गगतं यथा । गजस्तम्भमव-
ज्ञेयमपराङ्मुखमेव च । देवमार्गमधोमार्गममार्गममना-
कुलम् । यद्विघातमवज्ञेयो वसुधादारणन्तथा । जातु-
वन्मं मुजावन्मं गात्रवन्मं सुदारुणम् । विपृष्ठं
सोदकं शब्दं मुजावेष्टितमेव च । सञ्जङ्गैः संयुगे
भाज्यं मशस्त्रैस्तैर्गजादिभिः । वराहशुभरौ चोभौ
एको मीवागतोऽपरः । स्तम्भगौ द्वौ च धातुक्कौ द्वौ
च खड्गधरौ गजे । रथे रथे गजे चैव तुरङ्गाणां
त्वयं त्वयम् । धातुक्काणान्त्वयं प्रोक्तं रत्नार्थं तुरगस्य
च । धान्विनो रत्नगाथाय चमिणन्तु नियोजयेत् । स्त-
मन्तैः शस्त्रमभ्यर्च्य शास्त्रन्तैर्लोक्यमोहनम् । यो
युद्धे याति स जयेदरीन् सम्भालयेद्भुवम् ।
धनुं धनुषः प्रयोगोपसंहारान् वेत्ति जानाति विद-
व्यण् लपं सं० । २ धातुक्के त्रि० श्विष्णौ पु० । “धनुर्द्धरो
धनुर्वेदः” विष्णु सं० । भावे छज् । ४ विद्याभेदे अष्टादश-
विद्याशब्दे ५४२ पृ० दृश्यम् ।

धनुष पु० धन-वा० लघन् । ऋषिभेदे “धनुषाख्योऽथ रैभ्यश्च
अर्वावसुपरावस्” भा० शा० ३२८ अ० ।

धनुषाक्ष पु० ऋषिभेदे “आससाद महावीर्यं धनुषाक्ष
मनीषिणम्” भा० व० १२५ अ० ।

धनुष्कपाल पु० धनुषः कपालमिव द्रुमसोः सामर्थ्यं
प्रत्वम् । धनुरवयवे । कक्षादिषु पाठस्तु अक्षमर्थार्थः ।
धनुष्कर त्रि० धनुः करोऽस्य द्रुमसोः सामर्थ्यं प्रत्वम् ।
धनुर्हस्ते १ धातुक्के । धनुः करोति छ-ट । २ चापकारके
शिल्पिभेदे त्रि० । अहेत्वादौ तु अण् धनुष्कार । तन्-
करमात्रे त्रि० । “द्रुष्कारं हेत्यै धनुष्कारं कर्मणे
ज्याकारं दिष्टाय” यजु० २०।७ ।

धनुष्याणि त्रि० धनुः पाणौ यस्य द्रुमसोः सामर्थ्यं प्रत्वम् ।
धनुर्हस्ते “युवजानिर्धनुष्याणिः” भट्टिः ।

धनुष्मत् त्रि० धनुः धार्यत्वेनाख्यस्य मतम् । धनुर्द्धरे अमरः ।
“भीष्मो धनुष्मालुपजान्वरत्निः । (जामदग्न्यः) भट्टिः ।

धनुस् न० धन-शब्दे लघि । १ चापे शरनिक्षेपयन्त्रभेदे
अमरः । ज्याकर्षणोत्पन्नशब्दयोगात्तस्य तथात्वम् ।

गल्लक्ष्यम् । “धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं बाणं तथैव

च । कोमलं वर्णदृढता तयोर्गुण उदाहृतः । सुख-
सम्पत्तिकरणं समसुष्टप्रायतं धनुः । विपदो सुष्टि-
वैषम्ये तदङ्गे भङ्गमावहेत्” युक्तिकल्पतरुः । धनुर्वेद-
शब्दे तल्लक्षणादि दृश्यम् । २ पिबालवृत्ते पु० मेधाव-
धिके शनवसे राशौ “ना स्तर्गताः शैलसमोदयोऽतिशब्दो-
दितं प्राक् दृढस्त्वृत्पीतः । रक्तोष्णपित्तो धनु-
रत्यस्तृप्तिसङ्को द्विसृत्तिर्द्विपदोऽग्निरुग्मः” नी० ता० ।
अथ राशिः २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १४४००
कलोत्तरं १८०० कलात्मकः मूलपूर्वाषाढोत्तराषाढा
प्रथमचरणात्मकः । “मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्यतारा-
शको धन्वी” ज्यो० त० । अस्य स्वरूपं “चापी नरोऽश्च
जघनः” दृष्टव्या० । “अथतुल्यजघनः नरस्तेन चतुष्पा-
दित्यर्थः । यथाह यवनेश्वरः । “धन्वो मनुष्यो ह्य-
पश्चिमाङ्गस्तमाङ्गः” भट्टोत्पलः । ४ चतुर्हस्तमाने
क्रोशशब्दे २१४० पृ० दृश्यम् । ५ धनुर्द्धरे त्रि० शब्दार्थचि-
गोलकेतस्य व्यासाङ्गीत् न्यूने इक्ष्वांशभेदे चापशब्दे केत-
शब्दे च दृश्यम् । “ज्यां प्रोज्झ्य शेषं तत्त्वाश्चि-
हृतं तद्विरोद्धृतम् । सञ्ज्ञातत्त्वाश्चिभंगो संयोज्य
धनुरुच्यते” सू० सि० । “यस्य धनुः कर्तुमिष्टं तस्मिन्
शुद्धपूर्वं ज्यापिण्डं न्यूनीकृत्य शेषं पञ्चाक्षतिगुणं तदि-
वरोद्धृतं तयोः शुद्धाशुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं
शुद्ध्या यतमा ततमसङ्गप्रातत्त्वाश्चिनोः संवर्गे घाते
संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा
शुद्धप्रति ततमायाश्चापकलायास्ततमसङ्गप्रातुणिततत्त्वा-
श्चिनः ज्यान्तरेण तत्त्वाश्चिकलास्तदा शेषज्यायाः
केत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा” रङ्ग० ।
वङ्ग० अनङ् । धृतधन्वा इत्यादि धन्वना शब्देनैव तत्प्रयो-
गोपपत्तौ धृतधनुरित्यादिप्रयोगनिरासार्थमनङ्गविधानम् ।
धनुस्तम्भ पु० धनुस्तोके विवृते वायुभेदे । “धनुस्तुल्यं नमे-
द्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञकः” तत्त्व लक्षितम् ।

धनु स्त्री धन-ज । धनुषि लघ्वं ।

धनेयक न० धन्याक+पृषो० । धन्याके भरतः ।

धनेश पु० इ० । १ कुबेरे “इमे चैवाष्टजशाः निधीनामंश-
मवाः । अक्षया राजराजस्य धनेशस्य अक्षयः” हरिवं०
१०८ । २ लग्नात् द्वितीयस्थानपतौ च । धनेशरादयो-
ऽप्यत्र । “धनेशस्थानचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे” भा० व०
१६२ अ० । “भास्ये शराज्ये शधनेशराणां त्रिकोऽपि चन्द्राद्यादि
केन्द्रवर्ती । स्वपुत्राभाधिवर्तिगुं कश्चिद्व्यङ्ग्यं सामाज्यपति-

त्वमेति" ज्यो० त० । श्विण्यौ "रत्नगर्भौ धनेश्वरः" विष्णुस० ।
धन्व न० धन-वा-ध । अल्पाकारे त्रिका० । स्त्रायै ध्रुज्
धान्यमयत्वार्यै त्रिका० ।

धन्व त्रि० धनं लब्ध्वा "धनगणं लब्ध्वा" पा० यत् । धनस्य निमित्तं
संयोग उत्पातो वा "गोद्वृच" पा० यत् । धनाय हितं
वा यत् । धनस्य लब्धिर २ धननिमित्ते संयोगादौ धन-
प्रयोजनके धननाय हिते ५ स्त्रायै च । इक्ष्वाकर्ण्ये पु०
राजनि० । उल्लवति ऽल्लवति त्रि० अमरः । "धन्यासि
वेदभिः । गुणैरुदारैः" नैष० । "धन्यास्ता गुणरत्न-
रोहणभूवो धन्या मृदन्त्यैव सा" सा० द० । "धन्योऽसि
यस्य हरिरेव समञ्ज एव" भाषः । "धन्यं यशस्यमा-
युष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम्" मनुः । एतत्तार्थं त्रि० ।
१० विष्णु पु० "सुमेधा मेधजो धन्यः" विष्णुस० । "धन्यः
कृतार्थः" भा० । ११ आसलक्यां धात्र्याम् १२ उपमातरि
मेदि० १३ पिण्डारकवनदेवताभेदे च स्त्री १४ धन्याके स्त्री
हेमच० । [व्रतभेदे ।

धन्वव्रत न० धनाय हितं यत् धन्यं कर्म० । वराहपु० उक्ते
धन्याक पु० धन्यते भक्षार्थिभिः पिण्याकादि० नि० ।
(धनिया) ख्याते पदार्थे "शिलायां साधुसम्पिष्टं धन्याकं
वस्त्रगालितम् । शर्करोदकसम्पिष्टं कर्पूरादिमुसंस्कृतम् ।
नवीने मृगमये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम्" भावप्र० ।

धन्व गतौ सौ० आ० प० सक० सेट् । धन्वति व्यधन्वीत् दधन्व ।
"राजाय धन्याय धन्वसि" ऋ० ६।८६।११ "परिपिच्य-
मानाः जयं सुवोरं धन्वन्तु सोमाः" ६।८७।२६ ।

धन्व न० धन्व-अच् । १ चापे भरतः । "धनुर्वाय देवाय
प्रियधन्वाय धन्विने" भा० द्रो० १०१ अ० । २ धन्वन्तरि-
पितरि राजभेदे "काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा
दीर्घतपाद्याया । धन्वस्तु दीर्घतपसो धन्वात् धन्वन्तरिः
सुतः" हरिवं० २६ अ० ।

धन्वङ्ग पु० धनोः धनुषोऽङ्गमिवाङ्गमस्य । (धामनि) ख्याते
दृक्भेदे "धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत् त्वरो मधुः ।
हृहृणो वलङ्गूचुः सन्निवृद्धं व्रणरोपणः" भावप्र० ।

धन्वचर त्रि० धनवा धनुषा सह चरति चर-ट् । १ धानुक्ते ।
"धन्वचरो न संस्रगः" ऋ० ५।१६।१ ।

धन्वज धन्वि रुद्रदेशे जायते जन-ड । १ मरुभवे "जङ्ग-
लानां धन्वजाभाश्च पिपल्यासवस्" सुश्रुतः ।

धन्वदुर्ग न० धन्वना दृतं दुर्गम् । चतुर्दिशं पञ्चयोजनमरु-
वेष्टिते दुर्गभेदे दुर्गशब्दे दृश्यम् ।

धन्वन् पु० धवि-कनिन् । १ अल्पोदकदेशे मरुदेशे अमरः ।

धन्वति शरोऽस्मात् अपादाने कनिन् । २ चापे श्वलमात्रे
च मेदि० । ३ आकाशे माधवः "धन्वच्युत इषां न यासनि"
ऋ० १।१६८।५ । धन्वच्युतः आकाशच्युतः धन्वनुशब्दो-
न्तरीक्षस्य वचनः तेन तत्स्थसुदकं लक्ष्यते" भा० ।

धन्वन पु० धन्व-सौ० ल्यु । (धामनि) इति ख्याते धन्वङ्ग-
दृक् रत्नमाला । "चन्द्रनैः स्यन्दनैः सलैः सरलै-
र्देवदारुभिः । वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये चान्ये वल्वत्तराः"
भा० शा० ११५ अ० ।

धन्वन्तर न० चतुर्हस्तमिति दण्डरूपे परिमाणभेदे । "वि-
तस्तिः स्यादतो द्वाभ्यां हस्तः स्यात्तत्रतृतीयम् । दण्डो
धन्वन्तरं तस्य सङ्घट्टितयेन तु" (क्रोशः) त्रिका० ।

धन्वन्तरि पु० धनोः तन्निमित्तशक्त्यस्तान् पारमृच्छति ऋ-
गतौ इन् किञ्च । १ ससुद्रोत्थिते देववैद्यभेदे । धन्वन्तरि-
स्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत" भा० आ० १८ अ० । द्वापरे
तस्योत्पत्तिकथा हरिवं० १६ अ० यथा ।

"धन्वन्तरेः सम्भवोऽयं स्यूयतां भरतर्षभ ! । स सम्भूतः
समद्रात्तु नश्यमानेऽमृते पुरा । उत्पन्नः कलशात् पूर्वं
सर्वतस्तु श्रिया दृतः । अभ्यसन् सिद्धिकार्यं हि विष्णुं
दृष्ट्वा हि तस्थिवान् । अजस्तमिति होवाच तस्माद-
जस्तु स मृतः । अजः प्रोवाच विष्णुं वै तनयोऽस्मि
तव प्रभो ! । विधत्स्व भागं स्थानञ्च मम लोकेश्वरेश्वर ! ।

एवमुक्त्वा स दृष्ट्वा वै तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः । कृतो यच्च
विभागो हि यक्षियैर्हि सुरैः पुरा । देवेषु विनियुक्तञ्च
विधिहोतृं महर्षिभिः । न शक्यमुपहोमो वै तथ्यं
कर्तुं कदाचन । अर्वांगभूतोऽसि देवानां पुत्रस्त्वं हि
महीश्वरः । द्वितीयायान्तु संभूत्यां लोके ख्यातिं गमि-
प्रसि । अग्निमादिष्व ते सिद्धिर्गम्यस्य भविष्यति ।
तेनैव त्वं शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो ! । चरुस्त्वै-
व्रतैर्जपैर्यज्यन्ति त्वां द्विजातयः । अष्टधा त्वं पुनश्चैव-
मायुर्वेदं विधास्यसि । अवशप्रभावी ह्यर्थोऽयं प्राग्-
दष्टस्त्वज्ज्योतिना । द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं
न संशयः । इमं तस्यै वरं दत्त्वा विष्णु रत्नदेधे पुनः ।
द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौनहोतिः स काशिराट् । पुत्रका-
मस्तपस्तेभ्य धन्वो दीर्घं सहत्तदा । प्रपद्ये देवतां तान्तु
या मे पुत्रं प्रदास्यति । अजं देवं स पुत्रार्थं तदाराधि-
तवाजृषः । ततस्तुष्टः स भगवानजः प्रोवाच तं वृषम् ।
यदिह्यसि वरं ब्रूहि ततो दास्यामि सुव्रत ! । नृप

उवाच । भगवन् ! यदि त्वत्स्वं पुत्रो मे ख्यातिमान् भव । तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत । तस्य गेहे ससुतपन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा । काशिराजो महाराजः सर्वरोगप्रणाशनः । आयुर्वेदं भरद्वाजात् प्राप्येह स भिषक्क्रियम् । तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्य पाठयत् । धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विद्युतः । अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः । पुत्रो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः । दिवोदासस्तु धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत् । आयुर्वेदशब्ददर्शयत वाक्ये काशिराजस्तु दिवोदासस्तु धन्वन्तरितोक्तिः तदपत्ये उपचारात् अतो न विरोधः । ‘धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्तिनाम्ना नृणाम् पुरुषजां रज आशु हन्ति । यज्ञे च भागममृतायुरवायकस्तु आयुषप्रवेद मनुशास्त्रवतीर्य लोके’ भाग० २।७।२२ । ‘स वै भगवतः साक्षात् विष्णोरंशंशसम्भवः । धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेदहगिज्यभाक्’ । ‘नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्भजान् । पुरा ससुद्रमयने ससुत्तस्थो सहोदधेः । सर्वत्रेदेषु निष्णातो सन्ततन्त्रविशारदः । शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः’ ब्रह्म० वै० श्रीकृष्ण जन्मखण्डे ५१ अ० ।

२ दिवोदासे त्रिका० । विक्रमादित्यसमाख्यनवरत्नान्तर्गते कविभेदे ज्योतिर्वि० । ‘धन्वन्तरिचपणकाभरसिंहशङ्ख-वेतालभट्टघटकर्परकाब्जिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरौ नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्तु’ । अत्र वराहमिहिरौ इति शब्दकल्पद्रुमे द्विवचनान्ततया पाठः प्राभादिक एव द्विवचनान्तत्वे नवसंख्यानुपपत्तेः वराहो मिहिर इति विग्रहः बृहज्जातकटीकायां भट्टोत्पलेनोक्तः । अतएव ‘वराहमिहिरात्मजेन पृथुय-शसा’ तत्पुत्रत्वतः पट्टपञ्चाशिकायास्तु वराहमिहिरा-त्मजत्वमात्मनो विशेषणमुपपद्यते वराहमिहिरयो-भिन्नत्वे तदनुपपत्तेः इति लुब्धभीक्ष्णीयम् ।

धन्वन्तरिस्तु स्त्री इत० । कटुक्यां राजनि० ।

धन्वन्य त्रि० धन्वि मरुदेशे भवः तत् । मरुदेशभवे ‘शंनो आपो धन्वन्त्याः शमनः सन्वनूष्याः’ अथ० १।६।४ ।

धन्वपति पु० इत० । मरुदेशपतौ । तत इदमर्धादौ अश्वपत्या० अण् । धान्वपत तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

धन्वयवास पु० इत० । मरुभवे यवासभेदे दुरालभाभेदे भरतः स्त्रायै अ० । धन्वयवासक तत्त्रायै राजनि० । धन्वयास

तत्त्रायै अमरः । [‘धन्वसहा नीयते’ अ० १।१२।७।३ । धन्वसह पु० धन्वं धनुर्ग्रहं सहते सह-अच् । धनुर्ज्ञे धन्वायन त्रि० धन्वा मरुदेशोऽयत्यनेन करणे ल्युट् । मरु-देशगमनसाधने स्त्रियां ङीप् । ‘भीमधन्वायनी सेना वृष्टदुन्नेन पालिता’ भा० उ० १६७ अ० ।

धन्वायिन् त्रि० धन्वना सह एति गच्छति इ-णिनि इत० । ‘धनुर्ज्ञे मरुभेदे पु० इयुर्गुणो धन्वायिभ्यश्च वो नमो नमः’ यजु० १६।२२ ।

धन्विन् त्रि० धन्वं चापोऽस्यस्य त्रीक्षा० इति । धनुर्ज्ञे अमरः । ‘आकर्णकटमपि कामितया स धन्वी’ रघुः । ‘धुंभिर्न केचदपि धन्विभिरन्वन्ध’ साचः । २ विदग्धे श्यर्जुने पु० विदग्धः ४ अर्जुनवृक्षे ५ दुरालभायां द्वकुल-वृक्षे च पु० राजनि० ७ विष्णौ पु० ‘द्विचरो विक्रमी धन्वी’ विष्णुसं० दत्ताससमनोः पुत्रभेदे पु० ‘तपोरतिरकल्नाप्रस्तन्वी धन्वी परन्तपः । तामसस्तु मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः’ हरिवं० ७ अ० । ८ धनूराशौ च धनुस्शब्दे दृश्यम् ।

धन्विन पु० स्त्री धन्व-वा० इत० । शूकरे ‘दिव्यो धन्विन उक्तो कोलः स्यात् शूकरो गौरुसाः’ दृह० ८८ अ० । धन्विस्थान न० इत० । ‘वैक्लवं समपादश्च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालोडं तथा लोडं स्थानान्येतानि धन्विनाम्’ इत्युक्तेषु धानुष्कस्थितिभेदेषु । धनुर्वेदशब्दे दृश्यम् । धम ध्याने सौ० पर० सक० सेट् । धमति अधसीत् दधाम । ‘वायुना धस्यमानोऽत्र दशत्रतेऽग्निः कचित् कचित्’ भा० व० २६५ अ० । ‘ते बाह्व्यां धमितमग्निमात्मनि’ ऋ० १।२४।७ ‘अयं बधेऽपि वरुणोऽधमत्’ ताण्डव्या० ‘विक्रमस्तु विधमिध्यामि निवर्तध्वं महासुराः’ हरिवं० २५१ अ० । [कर्त्तरि च ।

धम त्रि० धम-ध्याने अच् । १ शब्दकर्त्तरि २ अग्निसंयोग-धमक त्रि० ध्या-कुन् धमादेशश्च । ध्यानकरे उज्ज्वल० । धमधम पु० धम+प्रकारे द्वित्वम् । पार्वत्याः क्रोधसंभूते कुमा-राचररणभेदे । ‘उल्कासाली धमधमो ज्वालाजिह्वः प्रसहंनः’ हरिवं० १६८ अ० । कुमारानुचरमातभेदे स्त्री ‘ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप !’ भा० अ० ७७ अ० ।

धमन त्रि० धम-ध्याने सौ० युच् । १ भस्माध्यायके २ क्रूरे च भेदि० ३ नले तृणभेदे अमरः ।

धमनि(नी) स्त्री धम-सौ० करणे अणि वा ङीप् । नाडीभेदे सिराभेदे । २ हृदयविलासिन्याम् अमरः । ३ हरिद्रायां ४ मीवायाञ्च हेमच० ५ पृथ्वीपण्यां राजनि० ।

इनाडिकायां शाकभेदे भावप्र०। उवाक्ये निरु०। सुश्रुते धमनीभेदकार्यादिकमुक्तं तच्च कायशब्दे १६१६ पृष्ठादौ दृश्यम्। ततः सिद्धा० लच्। धमनील तद्युक्ते लि०। धम्मिल्ल पु० सौ० धम-विच् मिल-क प्रथो० कर्म०। संयतेषु केशेषु (खौ पा)। सुसुमगर्भमौक्तिकादिना बहिर्वर्द्धे केशकलापे भरतः। “धम्मिल्ले नवमल्लिका ससुदयो हस्ते सिताम्बीरुहम्” “धम्मिल्लमर्द्धमुक्तं कलयति तिलकं तथा शकलम्” सा० द०। प्रथो० धम्मल धम्मिलावयत्त शब्दच०।

धय लि० घेष्ट-श। धानकर्त्तरि घेष्टित्वात् स्त्रियां ङीप्-प्राप्ते खशोऽन्यत् नेष्यते इति हरदत्तोक्तेः न ङीप्।

धर लि० धृ-अच्। १ धारके “रथचरणधराङ्गनाकराजैः” माघः गदाधरः चक्रधरः। २ पर्वते शक्यासहस्रके ३ कूर्मराजे पूर्वमुभेदे च मेदि०। “उत्कं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिम्” माघः। कूर्मराजस्य भूमिधारकत्वात् तथात्वम्। “धरो भ्रुवश्च सोमश्च अहश्चानिलोऽनलः। प्रत्युपश्च प्रभाषश्च वसवोऽष्टाविति षडताः” भा० आ० ६६ अ०।

धरण लि० धृ-युच्। १ धारके २ अक्षिपतो श्लोके ३ खले ४ धान्ये ५ अर्थ्ये च पु० हेमच०। ७ अर्कवृक्षे ८ सेतौ त्रिका०। “तुल्या यवाभ्यां कथिताऽल सुझा वल्लस्त्रियुञ्जो धरणं च तेऽष्टौ” लीला० उक्ते ९ चतुर्विंशतिरत्तिकाभिते नामभेदे न०। “पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दशेति” सनूक्ते १० दशपलमितते ११ पलस्य दशमांशे वैद्यकपरिभाषा “मात्रैश्चतुर्भिः शाणः स्यात् धरणः स निमद्यते। सुश्रुतोक्ते १२ चतुर्माषकपरिमाणे पु०। भावे ल्युट्। १३ धारणे न०। “सारं धरित्रीधरणल्लभञ्च” कुमा०।

धरणप्रिया स्त्री जिनानां शासनदेवताभेदे हेमच०।

धरणि(णी) स्त्री धृ-अनि। १ पृथिव्यां अमरः वा ङीप्।

ङीबन्तः २ शाल्मलिहृक्षे शब्दच०। ३ कन्दभेदे राजनि०।

धरणि(णी)ज धरणितो जायते जन-ङ। १ भङ्गले २ नरका-सुरे च ३ धरणिजातमात्रे लि०। “धरणिजे चतुर्थमे ज्वरजठराष्टगुणः” वृ० सं० १०४ अ०। ४ सीतायां स्त्री।

धरणि(णी)धर पु० धरणि(णी) धरति धृ-अच् इत०।

१ पर्वते शक्ये च राजनि०। २ विष्णौ हला० गोव-

र्जनधारित्वात्तस्य तथात्वं “स हि संवर्त्तको वज्ररनिहो

धरणीधरः” विष्णु स०। “शेभदिगगजादिरूपेण धरणीं

धरतीति” भा०। “परमर्जिनभुवनपतिः धरणिधरः श्रुति-

विनयविधिः” भा० आ० १४ द०। पर्वते “धरणीधरदुहि-

तुर्भयादकौ” माघः। ३ शिवे “प्रभव सर्वभूतानां धारणं धरणीधरम्” भा० आ० ८ अ०। शिवस्तवे

धरणि(णी)रुह पु० धरण्यां रोहित रुह-क ७त०। वृक्षे “धरणिरुहाधिरुहो बभूवतायाः” माघः।

धरणीकन्द पु० धरणीनामकः कन्दः। १ कन्दभेदे कन्दानौ धाराकन्दे राजनि०।

धरणीकीलक पु० धरण्याः कीलक इव। पर्वते शब्दर०।

धरणि(णी)धृत् पु० धरणि(णी) धरति धृ-क्लिप् तुक्।

१ पर्वते २ अचनले देवे च “माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि।

शेषस्य धरणीधृतः” हरिवं० १२० अ०।

धरणीपुर पु० धरणप्राकारं पुरम्। धराकारे चतुरस्रे मण्डले न०। धरणीसदनादयोऽप्यल।

धरणीप्लव पु० धरण्याः प्लवो यस्मात्। ससृष्टे लि०।

धरणीसृत् पु० धरणीं विभर्त्ति सृ-क्लिप् तुक् च। १ पर्वते

२ विष्णौ ३ अचनले च। “प्रावृषीवातिष्ठानि शृङ्गाणि

धरणीभृताम्” हरिवं० २४६ अ०।

धरणीखर पु० इत०। १ शिवे शब्दरत्ना० २ भूमिपतौ ३ विष्णौ च

धरणीसुत पु० इत०। १ मङ्गले अवानेयशब्दे दृश्यम्। २ नरका-

सुरे कुजशब्दे दृश्यम्। ३ सीतायां स्त्री कालिकापु० १७

अ० तत्कथा दृष्ट्या।

धरा स्त्री धरति विश्वं धृ-अच्। १ पृथिव्याम् अमरः २ गर्भांशये

३ भेदसि च मेदि० इनाद्यां राजनि०। “धरायां तस्य

संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः” रघुः।

दानार्थकल्पितायां सुवर्णमयधरायां तद्विधानादि मत्स्य-

पुराणोक्तं हेमाद्रिदानखण्डे दर्शितं यथा

“मत्स्य उवाच। अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम्।

पापक्षयकरं नृणामसङ्कल्यविनाशनम्। कारयेत् पृथिवीं

हैभीं जम्बुद्वीपातुकारिणीम्। सर्वादापर्वतवतीं मध्ये

मेरुसमन्विताम्। लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम्।

नदीनदशतोपेतामन्ते सागरवेष्टिताम्” “अतुकारिणीम्

सदृशीमित्यर्थः। इह हि जम्बुद्वीपसदृशीं कुर्यादित्युक्तेः

निखिलनगनगरसरोवरवनाद्यन्तिसहस्रादृष्टप्राप्तौ सर्वा-

दापर्वतवतीमित्यादिना तावन्मात्रान्वितधरण्यतुकार इति

गम्यते। इतरथा सासान्येनैव तदवगतेर्विशेषानर्थक्यप्रस-

ङ्गात्, तदयमर्थः हैभीं पृथ्वीं कुर्यादित्युक्ते सप्तद्वीप-

वत्याः प्रसङ्गे जम्बुद्वीपातुकारिणीमित्युच्यते तत्रापि

नानापर्वतातुकारप्रसङ्गे सर्वादापर्वतवतीमिति” तथा

सति मेरोरतुकरणप्राप्तौ मध्ये मेरुसमन्वितामिति

नानादेवगणाद्यन्त्यर्धं लोकपालाष्टकोपेतमिति । एवं च
असंख्येयपक्षाश्रयणे पुराणान्तरोपदर्शितवर्षचतुष्टयादिप-
क्षपरिग्रहगङ्गानिदित्यर्थं नववर्षसमन्वितामित्युच्यते । तत्र
जम्बुद्वीपसुपर्वणितं विष्णुपुराणे "हेमादौ । "नववर्षन्तु
सैवेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया । लज्जयोजनविस्तारं संज्ञे-
यान् कथितं तव । जम्बुद्वीपं प्रमादतः लज्जयोजनवि-
स्तरः । सैवेय ! बलयाकारः स्थितः जारोटर्धिवर्हिः ।
जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि
मेरुमैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वतः । चतुरशीतिमाहस्यो-
जनेरस्य चाक्षयः । प्रतिष्ठा षोडशाङ्गुलाद्विंशतुर्ध्वं
विस्तृतः । मूले षोडशसहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वतः"
पुराणान्तरे तु, अष्टर्ध्वयोजनेच्छय इत्युक्तम् । तथा
"मेरोरुर्ध्वं तत्र नवमाहस्यविस्तृतम् । इलावृतं महा-
भाग ! चत्वारश्चतुर्पर्वताः । विष्कम्भा रचिता मेरोर्यो-
जनायुतछिन्ताः । पूर्वेण मन्दरोनाम दक्षिणे सन्धमा-
दनः । वैभ्राजः पश्चिमे पार्श्वे सुपर्श्वोत्तरे स्रुतः"
मर्यादापर्वतास्तु, ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः । "जाटरो-
देवकूटश्च पूर्वस्यान्दिशि पर्वतौ । तौ दक्षिणोत्तरायामा-
वाणीलनिप्रधायतौ । कैलासो हिमवान्यैव दक्षिणे वर्ष-
पर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्व्यवस्थितौ । त्रिशङ्को-
जार्ध्वश्चैव उत्तरौ वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतावर्ण-
वान्व्यवस्थितौ । निषधः पारिया(पा)तश्च पश्चिमौ वर्ष-
पर्वतौ । तौ दक्षिणोत्तरायायामावाणीलनिप्रधायतौ" ।
नीलनिषधपर्वतौ तु, अग्रे वक्ष्येते । "लोकपालाष्टको-
पेतमिति, लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ, तेषां लज्जयं
पर्वसुक्तं ब्रह्माण्डदाने" तत्संज्ञिवेशाश्च मेरोरुपरि प्रद-
क्षिणक्रमेण पूर्वादित्तु कर्त्तव्याः । नववर्षसमन्विता-
मिति । वर्षोपवर्णनञ्च, ब्रह्माण्डपुराणे "उत्तरं
मत्ससदस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । एतद्वै भारतं नाम
भारती यत्र सन्ततिः । भारतं प्रथमं वर्षं ततः किं-
रुपं स्रुतम् । हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतो
दिज ! । रसकं चोत्तरे वर्षं तस्यैवानु चिरणमयम् ।
लज्जराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा । मेरोः पूर्वेण
अद्राधं केतुमालं च पश्चिमे । वर्षं द्वे तु समाख्याते त-
योर्मध्यमिलावृतम् । नवमाहस्यमेतेषामेकैकं द्विजसतम् !"
तथा । "हिमवान् हेमकूटश्च । पूर्वो दक्षिणे ।
नीलः श्वेतश्च शङ्खी च उत्तरे वर्षपर्वताः । सहस्रदि-
तयोक्त्वायास्तावद्विस्तारिणश्च ते । लज्जप्रमाणौ द्वौ मध्ये

दशहीनास्तथापरे" "लज्जप्रमाणावित्यादि इलावृतस्यो-
भयपार्श्ववर्त्तिनौ नीलनिषधौ द्वौ पर्वतौ देव्येण लज्ज-
शुणौ विज्ञेयौ, तद्वाहावर्त्तिनौ श्वेतहेमकूटौ नववर्ष-
सहस्रयोजनप्रमाणौ विज्ञेयौ, तथा तदुवाहास्थितौ शङ्खी-
हिमवन्तौ चतुर्दशसहस्रयोजनप्रमाणावित्यर्थः । अत्र
युक्तिरुक्ता मत्स्यपुराणे, "द्वीपस्य मण्डलीभावात् छास-
टद्विः प्रकीर्त्तितेति" । ब्रह्माण्डपुराणे "मेरोरु
पश्चिमे भागे नवमाहस्यसंस्थितः । चतुर्दशसहस्राणि
गन्धमादनपर्वतः । चत्वारिंशत्सहस्राणि परिदृष्टो म-
हीतलात् । सहस्रमवगाहे तु मति दिगुणविस्तरः ।
पूर्वेण माल्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्त्तितः" "अत्र
शतसहस्रादियोजनपरिमाणानां पृथिव्यादीनां कर्त्तुं
शक्यत्वात् योजनसहस्रस्थाने अर्द्धाङ्गुलादिमानं परि-
कल्प्य यथाक्तमंख्यातारतम्यमनुष्ठेयम् । नदीनदश-
तोपेतमिति, नद्यो भागीरथीप्रवृत्तिकाः, नदाः शोण-
द्रयः, तेषां साकल्येन विधातुमशक्यत्वात् यावच्छक्य-
मनुकारः कर्त्तव्यः । अन्ते सागरवेष्टितामिति, यद्यपि
यावत्परिमाणं पृथ्वी तावानेव सागरः तथाप्यनुकारमा-
त्रोपदेशात् शक्यानुकारमात्रमाचरणीयम्" हेमा० "महा-
रत्नसमाकीर्णं वसुवृद्धार्कसंयुताम् । हेमः पलसहस्रेण
तद्वर्द्धं वायु शक्ततः । शततयेण वा कुर्यात् द्विशतेन
शतेन वा । कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः ।
तलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनस्त्वधः । अत्रिहम-
गुह्यमस्म्यारभूवणाच्छादनादकम् । वेद्यां कृष्णजिनं
कृत्वा तिलानासुप्रारि न्यसेत् । तथाष्टदश धान्यानि
रसांश्च लवणादिकान् । तथाष्टौ पूर्णकलशान् सम-
न्तात् परिकल्पयेत् । वितानकञ्च कौशेयं फलानि विवि-
धानि च । तथाशुकानि रस्याणि श्रीखण्डशकलानि
च । इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् । शुक्माख्या-
न्वरधरः शुक्लाभरणभूषितः । प्रदक्षिणं ततः कृत्वाग्नी-
तकसुमाञ्जलिः" मत्स्यपु० "महारत्नेत्यादि, महारत्नानि,
सांख्यकप्रवृत्तीनि परिभाषायां, दर्शितानि, वसुवृद्धार्क-
रूपसुक्तं ब्रह्माण्डदाने, आच्छादनादिकमित्यादिशब्देन
देशकालवृत्तिश्राद्धादिपुजाब्राह्मणवाचनाधिवासनादि-
सर्वं तलापुरुषोक्तमनुष्ठेयं, पूर्णकलशान् स्रगगन्ध-
पञ्चरत्नदूर्वाङ्गु रचूतपञ्चवान्वितानित्यवधेयं, वितानं पञ्च-
वर्णमिति । प्रदक्षिणं कृत्वेति, त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्ये-
त्यर्थः, प्रदक्षिणादिकं च द्वितीयदिवसे पूर्णाङ्गुलकन-

शेषसमाप्तौ सर्वैषधिसानानन्तरमनुष्येयम् हेमा नमस्ते
सर्वदेवानां त्वमेकं भवनं यतः । धात्री च सर्वभूता-
नामतः पाहि वसुधारे ! । वसुधु धारयसे यस्मात्
वसु चातीव निर्मलम् । वसुध्वरा ततो जाता तस्यात्माहि
भयादलम् । चतुर्ध्वोऽपि नोयच्छेद्यस्मादनं तवाचले ।
ध्वनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकटमात् । त्वमेव
ब्रह्मगीर्वाण्डे शिवे गौरीति संस्थिता । गायत्री ब्रह्मणः
पात्रे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा । बुद्धिर्हृदस्तौ
ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता । विश्वं व्याप्य स्थिता
यस्मात्ततो विश्वम्भरा मता । धृतिः क्षितिः क्षमा क्षौणी
पृथ्वी वसुमती रसा । एताभिर्भूर्जिभिः पाहि देवि !
संसारसागरात् । एवमुच्चार्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवे-
दयेत् । धराङ्गं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् । शेष-
श्चैवाथ कृत्विगभ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् मत्स्यपुं क्त्वापि
पूर्ववद्दानवाक्यमुच्चार्य जलपूर्वं दानभाचार्यानुज्ञया अ-
न्येभ्योपि दानं दीनानायादिभ्यः । स्वल्पे त्वेकान्विधानं,
भूमिपतिकर्तव्ये कर्मणि पात्रादिदक्षिणादानम् अथक्त-
कट्टके यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणादानमित्यनुसन्धेयम् । अथ
ब्राह्मणवाचनानन्तरं देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।
हेमाचार्यपणगोपयब्राह्मणे, अथ रोहिण्यां संकल्पो-
भितो ब्रह्मा यथानीजरसरत्नगन्धर्वकीर्णतीर्थैर्दकपूर्ण-
बलशमभिमृष्टाभिषेकमन्त्रैर्यथोक्तैर्दातारमभिधृति । “व्र-
तेन त्वं व्रतपते” इति व्रतसप्तैत्याद्याचिताशनावधःशा-
यिनौ भवतो, व्रतोपचरं यथाशक्त्येकरात्रं पञ्चरात्रं वा
दादशरात्रं व्रतचरित्वा शोभते तन्वमाज्यभागान् कृत्वा-
नारस्याद्याज्यं जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुष
सूक्तमित्यथ सुवर्णमयीं भूमिं भूमेः प्रकृतिं गोचर्म-
मात्रां कृतानीथ त्रैदुत्तस्यां वेदमित्युपस्थाप्य “गिर-
यस्ते पर्वता” इति पर्वतानवस्थाप्य हिरण्यरजतमणि-
सुक्ताप्रवालकादिभिरुपशोभयेद्यदहः संप्रयतीरिति (साम-
कन्दसा नेति नदीः कल्पयित्वा रसैश्च परिपूरयेत् “अपर-
ममसि समुद्रन्त्याभ्यवसृजामीति समुद्रान्) वनस्थितिः सह
देवैर्नम्रापयक्षिति “हृदयतिर्नेति” वनस्थतीनन्यांश्च यज्ञे
त्वा मनसा सङ्कल्पयेन्नमसा सङ्कल्पयतीह भवति निधीन्
विभ्रतीति नमस्तारयित्वा सत्यं हृदयत्यनुवाकीये
देवासोदित्येकादशस्थिति, पुण्याहं वाचयेत् संस्थापयेत्
च द्विषो देवज्ञातेनेत्यभिमन्त्र्य ब्राह्मणेभ्यो दद्याद्वातुरेष्वा-
न्मैरोहिणीकाशं निकामं वा दुःखं इति । यथा रोहिति

मीजानि हलाकटे महीतले । एवं कामाः प्ररोहन्ति
प्रेत्येह मनसा सदा । सर्वेषामेव दानानां यत्फलं
समुदाहृतम् । तत् प्राप्नोति च विप्रेभ्यो दत्त्वा भूमिं
यथाविधि । मत्स्यपुराणे “अनेन विधिना यस्तु
दद्याद्देमधरां शुभास् । पुण्यकालेऽभिसंप्राप्ते स पदं याति
वैष्णवम् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरङ्गत्वा कल्पत्यमयो वसेत् । पुत्रपौत्रप्रपौ-
त्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् । इति पठति य इत्यं यः
शृणोति प्रसङ्गादपि कलुषवितानैर्मुक्तदेहः समन्तात् ।
दिवसमरवधूमिरीति संप्रार्थमानः पदममरसहस्रैः
सेवितं चन्द्रमौलेः” लिङ्गपुं उक्तविधस्तु तत्र खण्डे दृश्यः ।

धराकदम्ब पुं धराजातः कदम्बः । धाराकदम्बे हाराः ।
धराङ्गुर पुं धराया अङ्गुर इव । वायुफले शोकरे हाराः ।
धरात्मज पुं इतः । मङ्गलपत्रे शनरकागुरे च शरीतायां
स्त्री तत्कथा कालिकापुं २७ अ० दृश्या । धरापुत्रा-
दयोऽप्यत्र ।

धराधर पुं धरां धरति धृ-धृच् । उपर्वते श्वनन्ते श्विष्णौ
च । “सत्यमेधो । धराधरः” विष्णुसं० । “अ-शेरशेषैः
शेषादौरशेषं धारयन् धरास्” भाष्यकृतवाक्ये तच्चरितः ।
धराधिप पुं इतः । न्यपे “माहेश्वरीं भय सभां समासाद्या
धराधिपः” भा० व० ४८ अ० । धराधिनाथधराधीशदयोऽत्र
धरामर पुं धरायाभमर इव । मूदेवे ब्राह्मणे धरासुरा-
दयोऽप्यत्र ।

धरिस्त्री स्त्री धृ-इत् गौरा० डीप् । भूमौ अमरः “सारं
धरित्रीवरणक्षमम्” कुमा० । “गुरुधरित्री क्रियतेतरां
त्वया” साचः ।

धरिमन् पुं धृ-इमनिच् । तुलापरिमाणे निरु० ।

“तथाधरिमनेयानां शतादभ्यधिके बधः” मनुः ।

धरीमन् पुं धरिमन्+कान्दसो दीर्घः । सारभूते वेदिक्रमे
स्थाने । “व्ययं जातो मनुषो धरीमणि” ऋ० १।१२८।१

“धरीमणि सारभूते वेदिक्रमे स्थाने” भा० २ धारके त्रि० ।

“अष्टमन् पयसा धरीमणि” ऋ० ६।८६।४ “धरीमणि
धारके” भा० ।

धरुण त्रि० धृ-उनन् । धारके “धरुणोऽस्य पानाय” तारुण
ब्रा० ६।१।६ । “धरुणोऽसि सर्वधारकोऽसि अपानेन प्रा-
णवायोः शरीरे धारणात् धारयिता अपानः” भा० स्त्रियां
गौरा० डीप् वा । “धरुणसि शाले ! हृदयच्छन्दां पूति-
धारणः” अथ० २।१२।१ पत्रे टाप् च । “धरासि धरुणः”

सृता विश्वकर्मणी" यजु० ११।१६ २८८के निघण्टुः
३३औ च "उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन्"
यजु० ८।५१ "धारयतीति धरुणोऽग्निः" वेददी० ४ धारायाञ्च
"अपामतिष्ठद्धरुणह्वरम्" ऋ० १।५४।१० धरुणशब्दो
धारावचनः धरुणह्वरम् धारानिधकम् भा०

५ एकविंशतौ ह्यदित्यो च तयोस्तथात्वं च शतब्रा०
८।४।१।१२ उक्तं यथा "धरुण एकविंशतिः" इति । य
एवैकविंशत्तोमस्तं तदुपपत्तिः । तद्यत्तमाह धरुण
इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशतोऽथो अथौ वा
आदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चदशस्तस्य
इमे लोका असावेयादित्यो धरुण एकविंशस्तस्य तमाह
धरुण इति यदाहो वैषोऽस्तमेत्यथेदं सर्वं ध्रियते
आदित्योहर्भूत्वा पञ्चात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपपत्तय
संवत्सररूपायुपपत्तिः "धरुणमधिकृह" यजु० १।१८
७ ब्रह्मणि दसर्गे पु० ६ नीरे १० सम्मते ति० मेदि०।

धर्णसि पु० ४-वा० नवि । १३ले निघण्टुः । २ धर्तव्ये वज्रादौ
च "नि शुण इन्द्र धर्णसिं वज्रम्" ऋ० ८।६।१४ "धर्णसिं
धर्तव्यम्" १ धारके च "पृचादि धर्णसिम्" ऋ० १।११।११
धर्णि ति० ४-नि । "धारके "अग्निरीशे वस्त्रानां शुचिं-
धर्णरेषाम्" १।१२७।७ "धर्णिः धारणकुशलः" भा० ।

धर्तूर पु० धुस्तुर+पृषो० । धुस्तुरे पारस्करनि० ।

धर्तृ न० ४-त्वं । १३ले २४त्वे १ धर्मे च उणादिको० ४ धारके
ति० "पञ्चानां त्वां वातानां यन्त्राय धर्तृय गृह्णामि"
तैत्ति० सं० १।६।१।२ "धर्तृमसि दिवं दृह ब्रह्मविनि-
बधाय" यजु० १।१८। धर्तृ धारकम् वेददी० ।

धर्म पु० न० चर्चार्थः ध्रियते लोकोऽनेन धरति लोकं वा ४-नन् ।
"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" जै० सूत्रलक्षिते पदार्थे तत्र धर्म-
शब्दस्य यागादिपरत्वम् भाष्यसम्मतमन्यमते स्वर्गसाधना-
दृष्टभेदपरत्वं तथाहि "अथातो धर्मजिज्ञासेति" सूत्रमाधो
"धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातु-
मिच्छा । स कथं जिज्ञासितव्यः ? को धर्मः, कथं-
लक्षणः, कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि, किं-
परश्चेति । तत्र को धर्मः, कथंलक्षणः—इति एके-
नैव सूत्रेण व्याख्यातं—"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः"—
इति । कानि अस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि,
किंपरश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातं, क पुरुषपरत्वं क
वा पुरुषो गुणभूतः ?—इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यै-
तत् सूत्रम् "अथातो धर्मजिज्ञासा"—इति । धर्मः

प्रसिद्धो वा स्यात्, अप्रसिद्धो वा ? स चेत् प्रसिद्धः, न
जिज्ञासितव्यः ; अथाप्रसिद्धः, नतरा ; तदेतदनर्थकं
धर्मजिज्ञासाप्रकरणं, अथवाऽर्थवत् ? । धर्मं प्रति
हि विप्रतिपक्षा वद्विदः,—केचिदन्यं धर्ममाहुः,
केचिदन्यं, सोऽयमविचार्य प्रवर्तमानः कश्चिदेवोपाददानो
विहन्येतायात् अनर्थं च कृच्छेत् । तस्माद्धर्मो जिज्ञा-
सितव्य इति, स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तीति प्रति-
जानीमहे" भा० "तदभिधीयते चोदनालक्षणोऽर्थो
धर्मः । २ सू० "चोदना"—इति क्रियायाः प्रवर्तकं
वचनमाहुः, आचार्यचोदितः करोतीति हि
दृश्यते । लक्ष्यते येन तल्लक्षणं धूमो लक्षणमग्नेरिति
हि वदन्ति । तथा यो लक्ष्यते, सोऽर्थः पुरुषं निःश्रे-
यसेन संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे । चोदना हि भूतं,
भवन्तं, भविष्यन्तं, सूक्ष्मं, व्यवहितं, विप्रकटमित्येवंजा-
तीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं, नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्,
य एव श्रेयस्करः, स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमव-
गम्यतां ? । यो हि यागमनुतिष्ठति, तं 'धार्मिकः'
—इति समाचक्षते, यच्च यस्य कर्त्ता स तेन व्यपदि-
श्र्यते, यथा पाचकः, लावक इति । तेन यः पुरुषं
निःश्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं
लोके, वेदेऽपि 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन्'—इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समाम-
नन्ति । उभयमिह चोदनया लक्ष्यते, अर्थोऽनर्थश्च
इति, कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय, ज्योतिष्मादिः ।
कोऽनर्थः ? यः प्रत्ययायाय, श्रेत्रो, वज्रः, इन्द्रि-
त्येवमादिः । कथं पुनरसावनर्थः ? । हिंसा हि सा,
सा सा भूत् इति अर्थग्रहणम् । "शावरभाष्यम्
एतन्मतानुसारेण लौगाक्षिभास्करेणोक्तं यथा "अथ को
धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते । यागादिव
धर्मः । तल्लक्षणस्तु वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः ।
प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति । भोजना-
दावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्येति । अनर्थफलकं
त्वादनर्थभूते श्रेत्रेनयागादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति ।
न च चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सौत्वधर्मलक्षण-
विरोधः चोदनाशब्दस्य तत्र विधिरूपवेदैकदेश-
परत्वादिति वाच्यम् । सर्ववेदस्य तात्पर्येन धर्मप्रति-
पादकत्वात् । स च यागादिः । "यज्ञेन स्वर्गकामः"
इत्यादि वाक्येन स्वर्गसिद्धिस्तु पुरुषं प्रति विधीयते ।

अन्यमते तु अदृष्टविशेषस्यैव धर्मत्वं तत्त्वबोधिन्यां तदु-
भयमते संक्षिप्य दर्शितं यथा

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति । चोदनैव लक्षणं प्रमाणं
यस्य तादृशो योऽर्थः स धर्मः चोदना प्रवर्तको वेदो
विधिरूपः । सुद मेरणे इत्यस्माच्चौरादिकघातोः वेदमात्र-
स्यैवेयं परिभाषेत्यपरे । तथा च वेदैकप्रमाणगम्योऽर्थः
पुण्यनामाऽदृष्टविशेषः धर्मः कार्यापूर्वापरनामा तथा च
तार्किकाः “विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते” । भविष्ये
“धर्मः अथः ससृष्टिर् अथोऽभ्युदयसाधनम्” । तैत्ति-
रीयश्रुतिरपि “धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके
धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदतीति” प्रशंसा-
मभिदधती अथ्युदयसाधनं धर्म इति प्रतिपादयति ।
भाष्यमपि “कोऽर्थो योऽभ्युदयाय” । गुरुमते विधेरपूर्वे
शक्त्याऽपूर्वस्य विधिवान्यत्वात् वेदगम्यत्वं स्वरूपमेव ।
अदृष्टहीतत्वाच्चित्तत्वं प्रामाण्यरूपत्वाद्देवमात्रलभ्यत्वम-
पूर्वस्य । अन्वेषां मते तु यागादेरिष्टसाधनत्वान्यथानुप-
पत्त्या कल्पत्रुत्वेऽप्यपूर्वस्य, वेदस्य प्रवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्या
कल्पनीयत्वेन वेदमूलकत्वात् वेदप्रमाणकत्वम् । भट्टमते
तु चोदना मेरणेण फलभावना लिङाद्यर्थान्निधिरूपा
तथा च केन कथमित्याकाङ्क्षाकृत्या लभ्यते आश्रीयते
कर्तव्यत्वेन बोध्यते यः करणीभूतो धात्वर्थयागादिः
स धर्म इत्यर्थः तथा च विश्वाभितः “यमायाः क्रियमाणं
हि शंसन्त्यागमवेदिनः । स धर्मोयं विगर्हन्ति तम-
धर्मे प्रचक्षते” इति । अतएव “चोदनामस्योऽग्निहोत्रादि-
धर्मो नातल्लक्षणचैत्यवन्दनादिरिति” शास्त्रदीपिका । तत्र
चोदनागम्यो वेदबोधितकर्तव्यताक इत्यर्थः । अत्र मते
धर्मशब्दो निरूढलक्षणिकः अदृष्ट एव तस्य शक्तेः
“स्याद्धर्मस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं दृष्टः” इत्युक्ता “शक्त-
श्चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च” इत्यमरोक्तेः
द्रव्ये तज्जनको धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिङ्गमित्यर्थः । अत-
एव भट्टवार्तिकं “द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थाप-
यिष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न तादृश्येण धर्मता
अथःसाधनता श्लोकां नित्यं वेदान् प्रतीयते । तादृश्येण
च धर्मत्वं तस्माच्चोदित्यगोचरः” इति । यद्यपि पुण्यनामा-
दृष्टविशेष एव धर्मस्य दर्शकतापि द्रव्यक्रियादीनामपि
धर्मत्वं व्यवस्थापयिष्यते तेषां धर्मजनकतया कारणे
कार्यत्वोपचारात् तेषु धर्मव्यपदेश इति भावः । न

तादृश्येण न स्वरूपतः, अपि तु धर्मजनकतयेति शेषः ।
धर्मजनकत्वे मानमाह अथ इति “अथोऽभ्युदयसाधनम्”
उक्तमविवृच्य चोदनात् तत्र साक्षात् स्वर्गादिसाधनमदृष्टं
तत्साधनता यागादेरित्यर्थः तादृश्येण स्वरूपतः । अत्र
च वेदमात्रप्रमाणलभ्यसत्ताकार्यत्वं लक्षणं गुणविशेषश्च
स्वरूपं, द्वितीयमते वेदैकप्रमितकर्तव्यताकार्यत्वं लक्षणं
द्रव्यक्रियागुणादयः स्वरूपम् उभयत्र वेदप्रामाण्यादेव-
प्रामाण्यम् ।

तज्ज्ञेदादिकं हेमाद्रिब्रतखण्डे उक्तं यथा भविष्यपु०
“वर्णधर्मः सृष्टस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् । वर्णा-
श्रमसंन्यासस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा । वर्णत्वमेकमा-
श्रित्य यो धर्मः सम्भवति ते । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथो-
पनयनं नृप । आश्रमश्च समाश्रित्य यो धर्मः सम्भवति ।
स खल्वश्रमधर्मस्तु भिन्नादण्डादिको यथा । वर्णत्वम-
श्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु
स्यात्सौख्ये मेखला यथा । यो गुणेन प्रवर्तते तु च-
धर्मः ४ स उच्यते । यथा मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परि-
पालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्भवति ।
नैमित्तिकः ५ स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ” “वर्णत्व-
मेकमाश्रित्येति एकशब्दो वक्ष्यमाणोभयनिमित्तव्यावृत्ति-
परः, वक्ष्यमाणधर्मभिन्नत्वात् अथ त्वाश्रमत्वमनपेक्ष्य वर्ण-
त्वनिमित्तकोऽतः सत्यामथ्युपनयनस्यादवर्त्तत्वाद्यपेक्षायां
नैकशब्दविरोध इति । अथवा वीर्यायामेकशब्दः तत-
श्चैकैकं वर्णत्वसृष्टिश्च यो विधीयते स वर्णधर्म इति
अतएवाष्टवर्षादिवाक्यैरनेकवर्णत्वोद्देशेन विधीयमानमुप-
नयनं दृष्टान्तीकृतम् । निमित्तमेकमाश्रित्येत्यत्र प्राय-
श्चित्तस्य नित्यकास्यवैधर्म्यं जात्रेण नैमित्तिकत्वं न तु
राज्यदर्शननिमित्तज्ञानादिवदकरणजनितदोषपरिहारार्थं
तथा, निषिद्धकर्मकृताधर्मपरिहारार्थमेव तद्विधानो-
पपत्तेः । न च जातेरिवदुभयार्थत्वं, तत्र फलनिमित्तयो
रुभयोरुपात्तत्वाच्च त्विह तथेति । साधारणधर्मस्तु महा-
भारते । “आहुकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च । स्त्रेषु
दारेषु सन्तोषः शौचं विद्वानसूयिता । आत्मज्ञानं
तितिक्षा च धर्मः साधारणोऽहं नृप !” चातुर्वर्ण्येति
शेषः । “तपश्चान्द्रायणादि । यदाह देवलः “ब्रतो-
पवासनियमैः शरीरोत्तापनं तपः” । ब्रतशब्दोऽत्र ज्ञान
दानजपहोमपूजादिपरः । एतेन ब्रतखण्डप्रतिपा-
द्यानां धर्माणामपि साधारणत्वं सूचितम् । आत्म-

ज्ञानमित्यनेन मोक्षखण्डप्रतिपाद्यानामपि धर्माणां साधारणत्वम् । न च श्रुद्धाधिकरणन्यायेन श्रुद्धाणां विद्यायामनधिकार इति कथं मोक्षधर्माणां साधारणत्वमिति वाच्यम् । तेषामुपनयनाभावेनाध्ययनासम्भवाद्देवाक्यविचार एवानधिकारः न पुनरवैदिके “आवेक्षतुरोवर्णानिति” श्रुद्धाणामपि पञ्चयज्ञादिवत् पुराणसृष्टिप्रतिपाद्यविद्योपदेशदर्शनात् । ननु तथापि कथं वेदान्तवाक्यविचारजनितज्ञानाभावे श्रुद्धाणां मोक्षधर्माधिकार इति चेत् नैवम् । मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्य तदेकसाध्यत्वसिद्धेः, तथा च श्रुतिः “तरति शोकमात्मवित् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं विद्यायास्तत्त्वमस्युते” इति, मोक्षसाधनज्ञानसाध्यतां वदति । आत्मज्ञानस्य च पुराणादिवचननिचयविचारपरिचयादप्युपपत्तेः श्रोतव्य इत्यादिवाक्यानां तु विचारनियमविधित्वानङ्गीकारात् अङ्गीकारे वा तस्य द्विजातिनियततया “आवेक्षतुरोवर्णानित्यादिपुराणवचनविषयविधेरप्यध्ययनविधिविचारपर्यन्ततास्तु ततश्च यथा द्रव्यसाध्यत्वाविशेषेऽपि क्रतूनान्तर्गतविहितोपायनियमार्जितद्रव्यसाध्यत्वम् एवमात्मज्ञानसाध्यत्वाविशेषेऽपि मोक्षस्य तदुपायविशेषजनितज्ञानसाध्यत्वमिति सर्वमनवद्यम्” तथा चोक्तं भागवते “स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्वयो न श्रुतिगोचरः । इति भारतमाख्यानं मुनिना कृपया कृतम्” । महाभारतेऽपि “मासुपाश्रित्य तु कौन्तेय ! वेऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तोऽपि यान्ति परां गतिम्” । विष्णुः । “क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुच्युषा तीर्थांशुसरणं दया । आर्जवं लोभग्रन्थत्वं देव, ब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यस्तया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते इति” । ब्रह्मवैवर्ते “विद्या, दया, दमः, शौचं, सत्यमस्तेयता तपः । जितेन्द्रियत्वमक्रोधो लज्जा धर्मः इति सृष्टिः” । विष्णुधर्मोत्तरे “तस्य द्वाराणि यजनं तपोदानं दया क्षमा । ब्रह्मचर्यं तथा सत्यं तीर्थांशुसरणं शुभम् । स्वाध्यायसेवा साधूनां सहवासः सुरार्चनम् । गुरुणां चैव शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च पूजनम् । इन्द्रियाणां यमश्चैव ब्रह्मचर्यमसत्वरम् । गङ्गास्नानं शिवो देवो विप्रपूजात्मचिन्तनम् । ध्यानं नारायणस्यैतत् संचेपाङ्गमलक्षणम्” “दानमित्यनेन दानखण्डप्रतिपाद्यानाम्, तीर्थांशुसरणमि-

त्यनेनापि तीर्थखण्डप्रतिपाद्यानाम् देवब्राह्मणपूजनमित्यनेनापि परिशेषखण्डप्रतिपाद्यानाम् देवतापूजनादिधर्माणां साधारणत्वम्” । हृदयस्यतिः “दया, क्षमा, जनसुखा, च शौचानायासमङ्गलम् । अकार्षण्य, मसृहृत्वं सर्वसाधारणानि च । परे वा वन्धुवर्गे वा भित्ते द्वेष्टि वा सदा । आपन्नो रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्त्तिता । बाह्ये वाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्सातिके कृत्वा । न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान् गुणिनो हन्ति सौति सन्दर्शयन्ति । नान्यदोषेषु रमते साऽनसृया प्रकीर्त्तिता । अमर्षपरिहारश्च संसर्गवाध्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् । शरीरं पीड्यते येन हृद्युभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रथस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् । एतद्विमङ्गलं प्रोक्तमपि भिस्तत्त्वदर्शिभिः । स्तोकादप्युपकर्त्तव्योऽत्यल्पवस्तुनि । परस्य चिन्तयन्नर्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता” । तदेवं निरूपिताः षट्प्रकारा धर्माः । अन्यथाऽपि तद्वेदस्तत्त्वैवोक्तो यथा विश्वामित्रः “यमायाः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागं भवेदिदं । स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते” । शृगुः “प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म वैदिकम् । स गार्दो सृजता सृष्टं ब्रह्मणा वेदरूपिणा । प्रवृत्तञ्च त्रयो धर्मो गुणतस्त्रिविधो भवेत् । सात्त्विको राजसर्गश्चैव तामसश्चेति भेदतः । कास्यबुद्ध्या च यत् कर्म मोक्षेऽपि फलवर्जितम् । क्रियते द्विज ! कर्मैह तत् सात्त्विकं सदाहृतम् । मोक्षायेदं करोमोति सङ्कल्प्य क्रियते तु यत् । तत् कर्म राजसं ज्ञेयं न साक्षान्मोक्षकृत्वेत् । कार्यबुद्धानपेक्षं यत् कर्मविध्यनपेक्षया । क्रियते द्विज ! वयं ह तत्तामससदाहृतम्” । धर्माधिष्ठातृदेवस्योत्पत्तिः तत् खण्डे वराहपुराणं दर्शितं यथा “अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्मस्य सहतीं नृप ! । माहात्म्येन समायुक्तं विस्तरेण नराधिप ! । स सिद्धयुः ब्रह्माव्ययः शुद्धः परादपरसंज्ञितः । स चिन्तयतः प्रजास्तादौ पालनं तास्त्रचिन्तयत् । तस्य चिन्तयतः स्वर्गाद्विष्णोः स्वात् सकृदुल्लः । प्रादुर्बभूव पुरुषाश्चेतमात्म्यामुत्पेनः । तं हृदोवाच भगवांश्चतुष्पादं हृषीकेशं

तिम् । पालयेमाः प्रजाः पुत्र ! त्वं ज्येष्ठो जगतो भव ।
इत्युक्तः स ससत्तस्थो चतुष्पादः कृते युगे । त्वेतायां
स त्रिभिः पादैर्द्वाभ्यां वै द्वापरेऽभवत् । कलावेकेन पा-
देन प्रजाः पालयते विभुः । षड्भेदो ब्राह्मणानां स
त्वेषा क्षत्रे व्यवस्थितः । द्वेषा वैश्येषु शूद्रेषु त्वेकधा
जगतः प्रभुः । रसातलेषु सर्वेषु द्वापरेषु स्वयम्भुवः ।
चतुःशृङ्गस्त्रिपाच्चैव द्विशिराः सप्तहस्तवान् । त्रिधैव
बद्धो विप्राणां सख्यगः पालयन् प्रजाः” ।

भाग० ४।१। अ० । तत्पत्नीपुत्रादिभेदा दर्शिता यथा
“त्वयोदशाऽदाह्मण्यं तथैकासग्नये विभुः । पितृभ्य
एकां युक्तेभ्यो भगवैकां भवच्छिदे । अद्वा मैत्री दद्या
शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः । बुद्धिर्मेधा तितित्वा
ह्योमूर्त्तिर्धर्मस्य पत्नयः । अद्वाऽऽसृष्ट धृतिम् मैत्री प्रसाद-
मभयं दद्या । शान्तिः सुखं सुदं तुष्टिः स्वयं पुष्टिरस्त-
यत । योगं क्रियोन्नतिर्धर्मधर्मं बुद्धिरस्तयत । मेधा
स्तुतिं तितित्वा तु जेमं ह्योः प्रभयं सुतम् । मूर्त्तिः
सर्वगुणोपेतौ नरनारायणादयो । यवोर्जनन्यदोविश्वमभ्य-
नन्दत् सुनिर्दितम्” ।

वासनपुरा० अन्येऽपि तस्य भाष्यापुत्रा उक्ता यथा
“धर्मस्य भाष्याऽहिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् । सप्ताष्टं
सुनिशार्द्धम् ! योगशास्त्रविचारकम् । ज्येष्ठः सनत्-
कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः । तृतीयः सनको नाम
चतुर्थश्च सनन्दनः । साङ्ख्यवेत्तारमपरं कपिलं षोड-
शसुरिम् । दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपो
निधिम् । ज्ञानयोगं न ते ददुर्जायां सोऽपि कनीय-
साम्” । देवादिभेदेन धर्मभेदा वासनपुरा० ११ अ०
उक्ता यथा “किञ्चिद्विषयो भवेद्धर्मः किमाचरणसत्-
क्रियः । यमान्त्रित्वं न सीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम्
ऋषय उचुः । देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः
क्रियाः । स्वाध्यायवेदवेत्तृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ।
दैत्यानां वाङ्मयालित्वं मातृसर्प्यं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता २ ।
सिद्धानासुदितो धर्मो योगयुक्तिरनुत्तमा । स्वाध्यायो
ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा २ । उत्करोपासनं
ज्ञेयं नित्यवाटोषु वादिता । सरस्वत्यां स्थिरा भक्ति-
र्मास्त्वैव धर्म उच्यते ४ । विद्याधरत्वमहत्वं विज्ञानं पौ-
रुषे मतिः । विद्याधराणां धर्मोऽयं भवान्धां भक्तिरेव
च ५ । भास्वर्गविद्यावेदित्वं भक्तिः स्यात्तौ तथा स्थिरा ।

कौशल्यां सर्वशिलेषु धर्मः कैम्पुरुषः स्मृतः ६ । ब्रह्मचर्य-
ममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा । सर्वत्र कामचारित्वं
धर्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ७ । ब्रह्मचर्यं यताशित्वं जप-
ज्ञानञ्च राजस ! । नियमोपमर्षवेदित्वमर्षं धर्मं प्रच-
क्षते ८ । स्वाध्यायो ब्रह्मचर्यञ्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः । जितेन्द्रिय-
त्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरुच्यते । शङ्करे भास्करे
देव्यां धर्मोऽयं मानवः स्मृतः ९ । धनाधिपत्यं भोगाञ्च
स्वाध्यायः शङ्कराक्षनम् । अहङ्कारमशौचञ्च धर्मोऽयं
गुह्यकोष्ठीति १० । परदारभिसर्पित्वं परार्थेऽपि च
लोभुषा । स्वाध्यायस्त्रुस्वके भक्तिर्धर्मोऽयं राजसः
स्मृतः ११ । अविवेकतायाऽज्ञानं शौचहानिरस्त्यता ।
पिशाचानामयं धर्मः सदा चामिषमृता १२ । योनयस्तु
द्वादशैताः सहधर्मश्च राजस ! । ब्रह्मणा कथिताः
प्रख्या द्वादशैव गतिप्रदाः । २धनुषि ३यमे ४सोममे च पु०
मेदि० ५सत्सङ्गे ६चर्हति जिने च पु० हेमच० ७न्याये
८स्वभावे ९आचारे १०उपमायां ११क्रतौ १२अहिंसा-
याम् । १३उपनिषदि मेदि० पु० न० १४आत्मनि तस्य सर्वस्य
स्वस्मिन् धारणात् १५जीवे देहप्राणादेर्धारणात् १६ष्ट-
कलप्रस्तावे प्रथमगुरुकेऽन्यलघुचतुष्टयके द्वादशभेदे ।
१७भाग्याख्ये लग्नेन्दुभ्यां नवमस्थाने तद्भावानयनं द्वादश-
भावशब्दोक्तदिशा बोध्यम् । तत्र चिन्त्यपदार्था जन्मकाले
तद्भावस्य प्रहयोगादिकफलं जातकपद्धतावुक्तं यथा
“विज्ञाय भावान् सकलान् प्रयत्नाद्भाग्याभिधं देवविदा
विचिन्त्यम् । भाग्यान्वितो ना यदि शीलविद्याः कुलं
नदायुश्च भवेत् सुधन्यम् । लग्नाच्चन्द्रात् यद्भवेदङ्क-
संख्यं भाग्यस्थानं प्राप्नोते कीर्तितं तत् । चिन्त्यो वीर्या-
द्व्यात्तयोस्तत्पतिः कः कस्मिन् भावे कीदृशः कारको
वा । भाग्यालये स्वामियुतेक्षितं चेत् स्वदेशतो भाग्य-
विट्छिदं तत् । अन्येन दृष्टं त्वय वा युतं चेदन्यत्र
देशे फलदानदत्तम् । भास्यभे शुभखगा मिलिताः सु-
राज्यदा न रिपुनीचमृहे चेत् । धर्मधान्यसुखद्वि-
कराञ्च स्वायुषः स्थिरधनस्य च दृष्ट्वै । नीचारि-
संस्थाञ्च न सौख्यदृष्टाः पापाञ्च भाग्ये न शुभप्रदाः सुः ।
क्रूरा अपि स्त्री भवने शुभाः सुविशेषतः सद्गृह
वीक्षिताश्चेत् । पूर्णचन्द्रसहितं शुभभं चेत् स्यात्
प्रधानपुरुषः पुरुषोऽसौ । खेचरेक्ष्यसमागमयुक्तं
शङ्कुरोस्तु युतितोऽतिविशेषात् । खोच्चस्थिताः सर्वेनभ्य

रेन्द्राः शुभाः शुभस्थानगता विद्ध्युः । नरं सन्तुष्टं
शुभदृष्टेहा भूषं हतारिं सुशरीरकीर्तिम् । तत्रादि
खेचरयुतिश्च भाग्यमे भूपतिं हि जनयेत् बुधोनिता ।
शौरिभूमुतगुह्यनिता नरं कामकीर्तिधनसौख्यवर्जितम् ।
धर्मं तु तीर्थं दिनकञ्चवावदे चन्द्रो नखे १० वातमसृक्
च शक्ते १४। मातृस्तेतिर्चोऽङ्गयुगे २६ कविर्मीं तिय्यवृद्धे
१५ तातस्तेतिं गुरुच ॥

वर्षलग्नात् धर्मभावफलं नी० ता० उक्तं यथा
“भौमेऽवद्वेपे त्विनवगे क्रूरायुक्ते बलान्विते । गुणावह-
स्तदा मार्गश्चिरं कार्यं स्थिरं ततु । त्विधर्मस्थोऽवद्वेपः
सूर्यः कन्दनीमार्गसौख्यदः । अन्यप्रेषणयानं स्यात्
स चेन्नाधिकतो भवेत् । युक्तेऽप्ये त्विनवगे मार्गसौख्यं
विशोभगे । अस्ते वा कुगतिः सौख्ये देववात्ता तथा-
विधे । क्रूरार्दिते कुयानं स्यात् गुरावेवं विचिन्त्येत् ।
इत्यशले लग्नधर्मपत्न्योर्वात्ताऽस्यचिन्तिता । लग्नेशो
धर्मपे यच्छन् स्वं सहचिन्तिताध्वगः । एवं लग्ना-
वद्वयोर्वागे सुयहाङ्गपयोरपि । गुरुस्थाने कुजे धर्मे
सद्वयात्ता भव्यचित्तदा । अस्थाने लग्नयो भौभो दृष्टः
सद्वानसौख्यदः । स्वस्थानगो हि बलवान् लग्नदर्शी सुया-
नदः । जन्माधिकारी श्रो मन्दस्थाने क्रूरयुतो यदा ।
पत्न्या रिपोः स्वकटकाङ्गुशुक्रन्दुजीवयोः । धर्मे
शनिर्माधिकारी पत्न्यानमशुभं वदेत् । इत्यं गुरौ
दूरयात्ता नृपसङ्गस्ततो गुणः । कुजेऽवद्वेपे नष्टवले
स्वजनादूरतो गतिः । दूनेन्यथा धर्म इन्दो सबलेऽध्वा
विदेशजः । वर्षेशो बलवान् पापायुतः केन्द्रेऽधिकार-
वान् । अधिकारे गतिः सङ्घे सेनापत्येऽपि वा वदेत् ।
एवं विधे कुजे जीवे युतेऽर्काच्चिर्गते पुनः । परसैन्यो-
परिगतजयख्यातिस्तुखावहा । जीवाच्चवमने भौमे
शुभां यातां नृणां वदेत् ॥ १८ आधये स्वदृष्टिपदार्थे
“धर्मादनिच् केवलात्” पा० बल० अनिच् । विधर्मा सुधर्मा
केवलादित्युक्तेः परमः स्वधर्मे यत्येति वल्लभ्रीचौ न ।
सन्दिग्धसाध्यधर्मा इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बल-
व्रीहिः समानविभक्तिकपदपूर्वकेतरत्वस्यैव केवलशब्दार्थ-
त्वात् निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा इत्यादौ अनिच् ।

धर्मकर्मन् न० धर्मस्य धर्मार्थं कर्म । धर्मप्रतिपादककर्मभेदे
“वेदप्रणिहितं धर्मकर्म तन्मङ्गलं परम्” ब्रह्मवै० पु० ।
धर्मकार्यधर्म क्रियादयोऽप्यत्र ।

धर्मकथादरिद्र पु० धर्मार्थकथायां दरिद्रः । कलिकाले

जातमानवे कलौ नृणां धर्मकथाशून्यत्वात् तथात्वम् ।
धर्मकाम पु० धर्मं कामयते फलानसिम्भानेन कर्म-क्षण
उप० सं० । कर्त्तव्यवृद्ध्या धर्मकारके “अथ ते (तव) यदि
धर्मविचिकित्सा दृष्टिविचिकित्सा वा स्यात् । ते तत्
ब्राह्मणा शस्यगदर्शनयुक्ता ध्यायुक्ता अहृन्ता धर्मकामाः
स्युः” एका० धृता तैत्तिरीयश्रुतिः । “धर्मकामाः
जीवन्मुक्तवत् कर्मणोऽदासीन्यसकुर्वीणाः” एका० रघु० ।

धर्मकाय पु० धर्मस्य धर्मार्थं कायोऽस्य । बुद्धे तिका० ।
धर्मकील पु० धर्मस्य कील इव । राजशासने तिका० ।
संज्ञायां कन् । धर्मकीलक ब्रह्मशासने शब्दरत्न० ।

धर्मकृत् त्रि० धर्मं धर्मसाधनं कर्म करोति छ-किप् कृत् ।
१ धर्मसाधनकर्मकरे । “ज्येष्ठास्तु च न वल्लभितः सन्तुष्टो
धर्मकृत् प्रचुरकोपः” वृ० सं० । २ विष्णौ पु० धर्मपू-
“धर्मकृत्” विष्णुसं० । “धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्म-
मयादास्यापनार्थं धर्ममेव करोतीति धर्मकृत्” भा० ।

धर्मकेतु पु० धर्मः अहिंसारूपकर्म केतुर्गस्य । १ बुद्धे ब्रह्मा०
तस्याहिंसारूपपरमधर्मकृत्त्वात् तथात्वम् । काश्यपवंशे
२ सुकेतुनृपपुत्रभेदे । “सुकेतुतनयस्यापि धर्मकेतुरिति
श्रुतः” हरिवं० २६ अ० । “अलकात् सन्ततिस्तस्यात्
सुनीतोऽयं निकेतनः । धर्मकेतुः सुतस्तस्यात् सत्यकेतुरजा-
यत” भाग० ८।१७।६ शनिकेवनपुत्रे नृपभेदे च । धर्मः
केतुरिवाय । ४ धर्मध्वजे त्रि० ।

धर्मकोष पु० धर्मः कोष इव धर्मस्य कोषः समूहो वा । धर्म-
रूपे रक्षणीये १ वस्तुनि २ धर्मसमूहे च “ब्राह्मणो जाय-
मानो हि पृथिव्यामधिजायते । ईश्वरः सर्वभूतानां
धर्मकोषस्य गुप्तये” मनुः ।

धर्मक्षेत्र न० तद्० । धर्माजिनार्थक्षेत्रे कर्मभूमौ भारतवर्षे ।
धर्मस्य पूर्वमविद्यासाधनस्योत्पत्तेः विद्यासाधनस्य च दृष्टे-
निमित्ते शस्यस्त्वेव २ स्थानभेदे च “धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सम-
वेता युयुत्सवः” गीता । कुरुक्षेत्रे च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं
देवयजनस्थानमविसृज्यं वा कुरुक्षेत्रे शब्दे दर्शितं तद्व्या-
वृत्तये धर्मक्षेत्रमिति विशेषणम् । “तस्मिन् याताः
पाण्डवाः पूर्वाविधिधार्मिका यदि पक्षद्वयहिंसानिमित्ता
दधर्मादुन्नीता निवर्त्तेरन् ततः प्राप्तराज्या एव मम सुताः
अथ वा धर्मक्षेत्रसाहाय्येन पापिनामपि मत्पुत्राणां
कदाचित् चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ताः कपटो-
पात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि ददुस्तर्हि विनापि युद्धं
हता एवेति स्वपुत्रराज्यान्नामे पाण्डवराज्यान्नामे च

ददतरसुपायमपश्यतो महातुहेन एव मन्त्रीजम् मधुसू०
धर्मगुप् ति० धर्म गोपायति गुप-आयाभावपक्षे किप् इत०।

१धर्मरक्षके २विष्णो पु० “धर्मगुप् धर्मं जत् धर्मी” विष्णुसू०।

“धर्मं संरक्षणायां सत्त्ववानि युगे युगे” गीतायां स्वस्य
धर्मरक्षार्थमाविर्भावस्योक्तं स्वस्य तस्यात्सम्।

धर्मघट पु० धर्मार्थं देवो घटः। सौरवैशाखे प्रत्यहं धर्मार्थं

दीयमाने गन्धोदकभोज्यादिरहिते घटे। तद्विधानादि

भविष्यपु० उक्तं यथा “विनिष्क्रान्ते ततश्चैते यदा मेघ-

गतो रविः। दोषादिरहिते काले चतुर्वर्धं समाचरेत्।

तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं समोज्यकम्।

चन्द्रेण समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम्। व्रत-

मेतत् समाकुर्व्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम्”। इदन्तु

व्रतरूपं दानम्। हेमाद्रिदानखण्डे तु कन्य-

विधं धर्माख्यघटस्य दानसूक्तं यथा “अथ धर्मघटदान

माह विष्णुः “श्रोतवेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटम्।

शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पादामोपशोभितम्। दध्नीद्वयतं

कुर्वाञ्छरावं तस्य चोपरि। उपानच्छत्रसंयुक्तं धर्माख्यं

कल्पयेद्घटम्। पुष्पाञ्जलं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रमुदी-

रयेत्। ओं नमो विष्णुरुपाय नमः सागरसन्धव !।

अपांपूर्णोद्गरास्मांस्त्वं दुःखसंसारसागरात्। उदकुम्भो

अथा दत्तो श्रीगो काले दिने दिने। उदकुम्भप्रदानेन

प्रीयतां मधुसूदनः”। भविष्योत्तरे “प्रत्यहं धर्मघटको

वस्त्रसंवेष्टिताननः। ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीतामल-

जलः शुचिः। वसन्त्यग्नीश्वरोर्मध्ये यः पानीयं प्रय-

च्छति। पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः। सार्ग-

शीर्षात् सप्तरात्र्य उदकुम्भान्तु यः क्षिपेत्। दिने दिने

सहस्रस्य गवां पुण्यफलं लभेत्। तस्यैवोद्यापनं कार्यं

सावि सावि नरोत्तम। मण्डकावेष्टकमिष्ट पक्वाजैः

सार्वकामिकैः। उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणमथ वा

पितृन्। सतिलं प्रोज्जयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः।

एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्य

प्रदानात् सततं मनः सन्तु मनोरथाः। अनेन विधिना

यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति। वसन्ते श्रीश्वसमये प्रपादान-

फलं लभेत्। प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः”।

एतत् परमेव “दक्षुर्धर्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान्”

काशीख० १२ ख० वचनम्। धर्मकुम्भादयोऽप्यत्र।

धर्मचक्र न० इत०। धर्मसमूहे। “भीक्ष्णेण विहितं राड्दे

धर्मचक्रमवर्तत” भा० आ० १०६ ख०। “यत् पूर्वाभि-

सर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्तितम्” भा० शा० १५७ ख०।

धर्मस्य चक्रं यत्। श्वङ्गे पु० त्रिका० १

धर्मचक्रभृत् पु० धर्मचक्रं विभर्ति भृ-किप् लृक्। १जिने

धरणिः २धर्मसमूहधारको ति०।

धर्मचारिन् जि० धर्मं तत्साधनकर्म चरति धर-णिनि

इत०। १धर्मसाधनकर्मकारको। “स चेत् स्वयं कर्म सु

धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः” रघुः।

स्त्रियां ङीप्। सा च २सहधर्मकारिण्यां जायायां शब्द-

रत्ना०। “ज्जेष्टायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे”

भा० व० २६ ख०।

[हेमच०।

धर्मचिन्तन न० चिन्ति-भावे ल्युट् इत०। धर्मस्य चिन्तायां

धर्मचिन्ता स्त्री चिन्ति-भावे क् इत०। धर्मस्य चिन्तने

उपाधौ अमरः।

धर्मज पु० धर्मार्थं जायते जन-ड। १सौरसे प्रथमे पुत्रे

“यस्मिन्नुप्यं वृद्धयति येन चानन्त्यमनुते। स एव धर्मजः

पुत्रः कामजानितरान् विदुः” मनुः। धर्मात् जायते

जन-ड। २धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे। “एवं सञ्चिन्त्य भग-

वान् स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम्। नन्दयामास सुहृदः

साधूनां वर्त्म दर्शयन्” भाग० २। १७। युधिष्ठिरस्य

धर्मतो जन्मकथा भा० आ० १२३ ख०। “संवत्सरष्टते गर्भं

गाम्नायां जनमेजय !। आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं

धर्ममच्युतम्। सा वक्षिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार

ह। जजाप विधिवज्जयं दत्तं दुर्वाससा पुरा।

आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रवच्चात्ततः। विमाने

स्त्र्यसङ्काशे कुन्ती यत् जपस्थिता। विहस्य तां ततो

ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ते ददास्यहम्। सा तं विहस्यमाना-

ऽपि पुत्रं देहाव्रवीदिदम्। संयुक्ता सा हि धर्मेण

योगमूर्त्तिधरेण ह। लेभे पुत्रं वरारोह्य सर्वप्राणभृदां

हितम्। ऐन्द्रे १८ चन्द्रसमायुक्ते सुहृत्तेऽभिजितेऽस्मि

दिवासध्यगते स्त्र्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते। सृष्टइ-

यथसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम्। जातमाले सुते तस्मिन्

षाण्डवाचा शरीरिणी। एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति

नरोत्तमः। विष्णुः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भवि-

ष्यति। युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डवः प्रथमजः

सुतः”। श्वङ्गेभेदे ४दिव्यभेदे न० घटशब्दे उग्रम्।

५धर्मतो जातमाले ति०। इतरनारायणयोः पु० हि०

य०। तर्गशब्दे तयोर्मूर्त्तिरूपधर्मपत्नीजन्मकथा

दृष्ट्या।

धर्मजन्मन् पु० धर्मतो जन्म यस्य । युधिष्ठिरे “वीक्ष्य धर्म-
मय धर्मजन्मना” भाषः ।

धर्मजन्यं वि० धर्मेण जन्यः । धर्मतो जाते सुखे “सुखं
तु जगतामेव कास्य धर्मेण जन्यते” भाषायां तस्य
तथोक्ते स्तथात्वम् ।

धर्मजिज्ञासा स्त्री धर्मार्थं धर्माचरणाय जिज्ञासा । वेद-
वाक्यविचारे धर्मयन्त्रेहे वेदवाक्यानां विषयेत्याद्यङ्गपञ्चक-
शुक्ते विचारभेदे धर्ममीमांसायाम् “अथातो धर्म जि-
ज्ञासा” जै० सू० धर्ममीमांसाकर्ममीमांसाशब्दयोश्च
समानार्थतया धर्मस्योपक्रमे तत्त्वचरणनिर्देशाय प्रवृत्ते
“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म” इति जै० २२ सूत्रे धर्मशब्दस्य
कर्मपरत्वं भाष्यप्रसङ्गतं युक्तम् न तु पुण्यपरत्वमिति ।

धर्मजीवनं पु० याजनप्रतिष्ठादना परस्य धर्मस्यत्याद्य
जीवति जीव-ल्यु । याजनादिना परस्य धर्मोक्त-
पादनेन जीवनोपाययुते ब्राह्मणभेदे । “यथापि धर्म-
समयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः” मनुव्याख्याने कुक्लू० ।

धर्मज्ञं वि० धर्मं जानाति ज्ञा-क । अयं धर्म इति ज्ञान-
युते । “धर्मज्ञः सत्यवादी च” “अमात्यसख्यं धर्मज्ञं
प्राज्ञं दक्षं कुलोद्भूतम्” मनुः ।

धर्मण पु० धर्माय नस्यते नम-वा० कर्मणि ड । (धामनि)
ख्याते षष्ठ्यभेदे । (देवना) ख्याते षष्ठ्यभेदे च मेदि० ।
धर्मतीर्थं न० धर्मकृतं तीर्थम् । तीर्थभेदे “ततो गच्छेन्महाराज !
धर्मतीर्थमनुत्तमम् । यत्र धर्मे सहाभागस्तत्प्रवातुत्तमं
तपः । तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विभूतम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! धर्मशीलः प्रजायते । आ-
सप्रभं कुलञ्चैव पुनीते नात्र संशयः” भा० वा० ८४ अ० ।

धर्मद पु० धर्मं स्वधर्मफलं ददाति अन्यस्मै संक्रामयति दा-क ।
स्वधर्मफलस्य अन्यस्मिन् संक्रामके षष्ठ्यभेदे पादके च
“एतदेव भगवान् धर्मिष्ठे धर्मदं तथा” हरिवं० १२४ अ० ।
कुमारानुचरभेदे पु० । “धर्मदोमन्मथभवः स्त्रीवक्त्रश्च
वीर्यवान्” भा० शा० ४६ अ० तदनुचरोक्तौ ।

धर्मदानं न० “पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्मवृत्त्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते” देवलोक्ते प्रयो-
जनान्तरानुद्देशेन दाने

धर्मदार पु० व० व० धर्माथसम्बन्धाधानाद्यर्थम् दाराः । धर्माथ-
दारेषु । “धर्मदारान् वने त्यक्त्वा परकर्मकरोतु प्रभुः”
कामन्दकीय नीतिशास्त्रम् ।

धर्मदीपिका स्त्री गौडप्रसिद्धे मीमांसायन्यभेदे ।

धर्मदुष्ठा स्त्री धर्मान् दोग्धि आधारस्य कर्तृत्वविवक्षया
कर्त्तरि दुष्क-क घञान्तादेशः । धर्मदानस्याने वहि-
र्वेद्याम् शब्दार्थचि० ।

धर्मदेश पु० धर्मसाधनं देशः । “स्वभावात् यत्र चरति कृष्ण-
सारः सदा मृगः । धर्मदेशे स विज्ञेयो द्विजानां धर्म-
साधनम्” संवर्त्तीते देशभेदे । हेमाद्रिप्र० विस्तारः ।

धर्मद्वी स्त्री धर्मजनको द्वी यस्याः गौरा० उ० ।
“विष्णुपादायसम्भूते ! गङ्गे त्रिपथगामिनि ! । धर्म-
द्वीति विख्याते ! पापं मे हर जाह्नवि ! । इत्युक्तायां
गङ्गायाम् प्रा० त० दृश्यम् ।

धर्मद्रोहिन् पु० धर्माय परस्य धर्माचरणाय द्रुहति द्रुह-
णिनि ४त० । राज्ञसे । [बुद्धे हेमच० ।

धर्मधातु पु० धर्ममार्गं साधनं परमं धर्मं दधाति धा-तु ।
धर्मध्वजिन् पु० धर्मो ध्वजं चिह्नमिवाख्यस्य इति । लोके

निजधार्मिकत्वख्यापनार्थं धर्मकारके धर्मचारिणि
लिङ्गवृत्तौ “धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः” अमरः । “धर्म-
ध्वजी सदा लुप्यन्त्याङ्गको लोकदम्भकः” मनुः ।

धर्मज्ञं पु० धर्मज्ञं । धर्मे पुण्ये शुभादृष्टभेदे “प्रेतिरसि-
धर्मज्ञे त्वा धर्मं जित्” ताण्ड्यानां १।६।२ । “धर्मज्ञो
धर्माय भा० । “निर्गुणत्वाच्च चिह्नमार्गं साधनं । आत्मनो

निर्गुणत्वाच्च तस्य चित् धर्मा धर्म इत्यर्थः । “ज्ञानं नैवा-
त्मनो धर्मः” इति सां० प्र० धृत्ववाक्यात् तथात्वम् । धर्मज्ञश्च

दृश्यम् । २धारके लि० । “पितुं तु स्तोत्रं महो धर्माय
तविधीम्” ऋ० १।१८० । “महो महान् धर्माय सर्वस्य

धारकम्” भा० । अनेनेवोपपत्तौ वज्रकीर्तौ “धर्मादिच
केयलात्” पा० अनिच्छकरणं चित्स्वरार्थं धर्मशब्दान्

तथा प्रयोगनिरासार्थञ्च । [धर्मसुतादयोऽप्यत्र ।
धर्मनन्दन पु० इतः । युधिष्ठिरे धर्मजशब्दे दृश्यम् ।

धर्मानाम पु० धर्मः नाभिरिवास्य अच् समा० विष्णो हेमच०
धर्मनेत्र पु० यदुवंशे हेहयस्य पुत्रे । यदुवंशोपक्रमे “हेहय-

स्याभवत् पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः” हरिवं० २२ अ० ।
२पुत्रवंशे नृपभेदे । “धार्तराष्ट्रसुतान् आङ्गस्त्रीनेतान्

प्रसृतान् भुवि । प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चार्पय भारत !
भा० आ० ६४ अ० । अयञ्च प्रसिद्धात् धृतराष्ट्राद् भिन्नतः

धृतराष्ट्रस्य पितुः शालनोः प्रतीपपुत्र तया तत्र कीर्तनात् ।
“प्रतीपस्य त्वयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ । देवायिः शालन्-
श्चैव वाङ्मौक्त्य महारथ” । २पौरवंशगतसुन्दरपुत्रभेदे च

“तंसोः सुवीधो राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रतापवान्” हरिवं० २२ अ०

धर्मनैपुण्यकाम पु० धर्मस्य नैपुण्यप्रतिशयं ज्ञास्यते कर्म-
व्ययम् । पूर्वं गृहीतवेदपात्रे पश्चाद् व्यध्ययनजन्यादृष्टवि-
शेषेच्छा । “नित्यानध्याय एव स्याद् यामेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुण्यकामानां प्रतिगच्छे च सर्वदा” मनुः । “नैपुण्य-
प्रतिशयः धर्मातिशयाधिनी यामनगरयोः सर्वदान-
ध्यायः स्यात् । कुत्सितगच्छे च सर्वशिक्षापि गम्य-
माने । धर्मनैपुण्यकामं प्रत्ययं नित्यानध्यायोपदेशो,
विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति । ये
शिष्टाः केचिद् गृहीतवेदपात्रा व्यध्ययननियमजन्या
दृष्टेच्छवन्ते धर्मनैपुण्यकामाः । केचित् प्रथमाध्यतारो
विद्यातिशयमात्राधिनीस्ते विद्यानैपुण्यकामाः” कुल्लू० ।

धर्मपटुत्तन न० वृ० सं० १४ ख० कूर्मविभागे दक्षिण-
स्यासुक्ते देशभेदे “वेदव्यं शस्त्रसुक्तातिवारिचरधर्मपटुन-
दीपाः” श्रवणत्यां धर्मपुण्याम् । त्रिका० । तत् कारण-
तयाऽस्त्यस्य ख० । श्रमरिच न० अमरः ।

धर्मपति पु० धर्मस्य पतिर्यस्यात् । धर्मोधिपत्यसाधने वरुणे
“अथ वरुणाय धर्मपतये । वारुणं यवमयं चरुं निर्व-
पति तदेनं वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य पतिं करोति
परमता वै सा यो धर्मस्य पतिरसद्यो हि परमतां
गच्छति तं हि धर्मं उपयन्ति तस्माद् वरुणाय धर्म-
पतये” श्रतत्रा० ५।१।१।६ । धर्मः पतिरिव यस्य ।
२धर्मशीले च “वरुणो धर्मपतीनाम्” यजु० ६।३६ ।
“वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामधि-
पत्ये त्वां सुवताम्” वेददी० ।

धर्मपत्नी स्त्री धर्मार्थं पत्नी । निर्दोषायां पत्न्याम् । “प्रथमा
धर्मपत्नी च द्वितीया रतिवर्जिनी । दृष्टमेव प्रकृतं तत्र
नादृष्टमुपजायते । धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि
सा भवेत्” दक्षसं० । “पतिव्रता धर्मपत्नी पित्रपुजन
तत्परा । मध्यमन्तु ततः पिण्डसद्यात् सम्यक् सुता-
धिनी” मनुः । “यौरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिका-
स्तुतः” याज्ञ० । १धर्मदेवस्य पत्नीषु दक्षकन्यारूपासु ।
“नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्यमाना निबोध मे । कीर्त्ति-
र्लक्ष्मीर्हितमेषा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा । बुद्धिर्लज्जा
मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता दय” भा० आ० ६६ अ० ।

धर्मपत् न० धर्मसाधनं पत्नमस्य । यज्ञोदुम्बरे शब्द० ।

धर्मपरं वि० धर्मः परो यस्य । धर्मप्रधानको धर्मासक्ते
“जितेन्द्रियो धर्मपरः” भा० व० २०५ अ० । धर्मपरा-
श्रयोऽप्यत्र ।

धर्मपरिणाम पु० धर्मरूपः परिणामः । पातञ्जलीके चि-
त्तस्य धर्मस्य व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भाव-
रूपे परिणामभेदे यथाह तत्र

“एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याताः” पात० सू० ।

“एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्था-
रूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्चा-
वस्थापरिणामश्चोक्तोवेदितव्यः तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्ध-
र्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामः । लक्षण-
परिणामश्च निरोधस्त्रिलक्षणः त्रिभिरध्वभिर्युक्तः स खल-
नागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो
वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नः । यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिरे-
षोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां विद्युक्तः ।
तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्त्तमानं
लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपन्न-
मेषोऽस्य तृतीयोऽध्वा न चानागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां
विद्युक्तः । एवं पुनर्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानमनागतल-
क्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्त्तमानं लक्षणं प्रति-
पन्नं यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापार एषोऽस्य
द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्त-
मित्येवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति । तथाऽव-
स्थापरिणामो निरोधलक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवन्तो
भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इत्येष धर्माणामवस्था-
परिणामः तत्र धर्मिणोर्धर्मैः परिणामो धर्माणाम्
अध्वनां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामवस्थाभिः परि-
णाम इत्येवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न
लक्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते । चलञ्च गुणवृत्तं गुण-
स्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति । एतेन
भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधपरिणामो वेदितव्यः ।
प्रमार्थतत्त्वेक एव परिणामो धर्मिस्वरूपमात्रो हि
धर्मोर्धर्मिर्विक्रियैवैव धर्मद्वारा प्रपञ्चते इति तत्र धर्मस्य
धर्मिणि वर्त्तमानस्त्वैवाध्वस्त्वतीतानागतवर्त्तमानेषु भावा-
न्यथात्वं भवति न द्रव्यान्यथात्वं यथा सुवर्णभाजनस्य
भिन्नाऽन्यथा क्रियमाणस्य भावान्यथात्वमिति ।” भा०

“ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्म-
लक्षणावस्थापरिणामास्तत् कथं तेषामतिदेश इत्यत
स्याह । तत्र व्युत्थाननिरुद्धयोरिति । धर्मलक्षणा-
वस्थाशब्दाः परं नोच्चारिताः न तु धर्मलक्षणावस्था

परिणामा नोक्ता इति संक्षेपार्थः । तथा हि व्युत्थानं निरोधसंस्कारवोरित्यत्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः इमं धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिकारिणो लक्षणपरिणामोऽपि तेन सूत्रित एवेत्याह लक्षणपरिणाम इति लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं कालभेदः लक्षितवस्तु वस्तुनरेभ्यः कालान्तरयुक्तेष्वोपपच्छिद्यत इति । निरोधसंस्कारः अस्मैव व्याख्यानं विभिरध्वभिर्युक्तः अध्वगच्छः कालवचनः स खल्वनागतलक्षणमध्वानं हित्वा तत् किमध्ववत् धर्मनिरोधत्वमयतिपतति नेत्याह धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नं यत्र निरोधोऽनागत आसीत् स एव सम्प्रति वर्त्तमानो ननु निरोधोऽनिरोध इत्यर्थः । वर्त्तमानतास्वरूपव्याख्यानं यत्रास्य स्वरूपेण सोचितार्थक्रियाकारिणाऽभिव्यक्तिः समुदाचारः एषोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोऽङ्गा । स्यादेतत् अनागतमध्वानं हित्वा चेदुवर्त्तमानतामापन्नत्वाच्च हित्वा अतीततामापत्स्यते हन्त भोः अध्वनासुत्पादविनाशौ स्यातां न चेद्यते न ह्यसत उत्पादो नापि सतोविनाश इत्यत आह नचातीतानागताभ्यां सामान्यात्मनावस्थिताभ्यां वियुक्तइति । अनागतस्य निरोधस्य वर्त्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा वर्त्तमानव्युत्थानस्यातीततां तृतीयमध्वानमाह तथा व्युत्थानमिति तत् किं निरोध एवानागतो न व्युत्थानं नेत्याह । एवं पुनर्व्युत्थानमिति व्युत्थान जात्यपेक्षया पुनर्भावः न व्यक्तप्रेक्षया न ह्यतीतं पुनर्भवतीति । स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थक्रियाक्षमस्याविर्भावः सचैवं लक्षणपरिणाम उक्तः तज्जातीयेषु पौनःपुन्येन वर्त्तत इत्याह । एवं पुनरिति धर्मपरिणामसूचितमेवावस्थापरिणाममाह तथेति धर्माणां वर्त्तमानाध्वनां बलवत्त्वाबलवत्त्वावस्था तस्याः प्रतिक्षणं तारतम्येन परिणामः । उपसंहरति एष इति परिणामभेदानं सत्त्वन्निभेदाद्विपर्ययति तन्त्रानुभवानुसारात् धर्मिण इति । तत् किमेष परिणामो गुणानां कादाचित्की नेत्याह । एवमिति कस्मात् ? पुनरयं परिणामः सदातन इत्यत आह । चलञ्चेति श्रोत्रार्थः उक्तं प्रचारः एतदेव कुत इत्यत आह । गुणस्वाभाव्यमिति उक्तमत्रैव पुरस्तात् । सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामः शूतेन्द्रियेषु स्मृतकारेण निर्दिष्ट इत्याह एतेनेति । एष धर्मधर्मभेदो धर्मधर्मिणोर्भेदमात्रजस्य तत्र भूतानां पृथि-

व्यादीनां धर्मिणां जवादिर्घटादि वा धर्मपरिणामः । धर्माणां चातीतानागतवर्त्तमानरूपतालक्षणपरिणामः वर्त्तमानलक्षणपक्षस्य गवादेर्वात्यकौमारयौवनवार्द्धक्यमवस्थापरिणामः । घटादीनामपि नवपुरातनतावस्थापरिणाम एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्तत्क्षीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्त्तमानादि लक्षणपरिणामो वर्त्तमानलक्षणस्य रक्ताद्यालोचनस्तु तत्वास्तु तत्वादिरवस्थापरिणामः । स चायमेवंविधो भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थानां भेदमाश्रित्य वेदितव्यः । अत्रेदमाश्रित्याह परमार्थतत्त्विति तृथन्धोभेदपक्षादिशिनष्टि पारमार्थिकत्वमस्य ज्ञायते नत्वन्यस्य परिणामस्य निषिध्यते । कस्मात् ? धर्मस्वरूपमात्रोहीति ननु यदि धर्मविक्रियैव धर्मः कथमसङ्करमात्रोहीति ननु यदि धर्मविक्रियैव धर्मः कथमसङ्करप्रत्ययो लोके परिणामेच्छित्यत आह । धर्मद्वारेति धर्मशब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिगृह्यन्ते तद्वद्वारेण धर्मिण एव विक्रियेत्येका चासङ्कीर्णा च द्वाराणामभेदोऽपि धर्मिणः परस्परसङ्करात् । ननु धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणोऽध्वनाच्च भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्मिणापि इह धर्मिवदुभयवितव्यमित्यत आह तत्र धर्मस्त्विति भावः संस्थानभेदः सुवर्णादेर्यथा भाजनस्य रुचकस्वस्तिकव्यपदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति । न त्वद्वयं सुवर्णभेदमुपैति अत्यन्तभेदाभावादिति यज्यमाणोऽभिसन्धिः । विवृतिः

धर्मपाठक पु० धर्मं धर्मशास्त्रं पठति पठ-एवम् । मन्त्रादिधर्मशास्त्राध्येतरि । “त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैकतो धर्मपाठकः” अतः ।

धर्मपाल वि० धर्मं पालयति पालि-अण् उप० सं० । वस्त्रमधर्मरक्षके २८७ पु० तद्गीत्या लोकेर्धर्मस्य चरणान् तस्य तथात्वम् । “दण्ड एव च सर्वाङ्गा लोके चरति भूर्त्तिमान् । भिन्दन् क्षिन्दन् रजन् कलन् दारयन् पाटयन्तथा । घातयन्निधायंश्च दण्ड एव चरत्युत । असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णधर्मा दुराघरः । श्रीमर्भो विजयः शास्त्रा व्यवहारः कुनातनः । शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्त्रा प्राग्वदतां वर । धर्मपात्रोऽक्षरो देवः सत्यमो नित्यमोऽयजः । असङ्को रूद्रतनमो मनुज्यैः शिवङ्कुरः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तिनानि युधिष्ठिर !” भा० शा० १२१ अ० ।

धर्मपुत्र पु० इत० । युधिष्ठिरे ज्ञेयम् । पुनरनादाययथा-

पुण्योऽयं दिवः धर्मशब्दे दृश्यम् । धर्मतः कृतः पुत्रः ।
२ धर्मतः कृते पुत्रे । “यावज्जुर्जटिधर्मपुत्र (परशुराम)
परशुमुखास्त्रिभुवनश्रेणीशोणितपिच्छिला वसुमती
कोऽस्यामध्यास्यत् पदम्” महाना० । धर्मसुतादयोऽप्यत्र ।
धर्मजः पुत्रः । इत्येके कौरवे धर्मपत्नीजे पुत्रे च ।
धर्मजशब्दे मनुवाक्यं दृश्यम् ।

धर्मप्रतिरूपक पु० धर्मस्य प्रतिरूपमिव कायति कै-क ।
“शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखदायिनि । मध्यापातो
विधासादः स धर्मप्रतिरूपकः” मनुस्मृत्यनुक्तं
धर्माभासे “यो वृद्धधनत्वाद्दानशक्तः सन् व्यवशम्भरणीये
पितृमात्रादिज्ञातिजने दौर्मत्यात् दुःखोपेते सति यशो-
ऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानविक्रमे धर्मप्रतिरूपको
न तु धर्म एव मध्यापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं
यशस्करत्वात् विधासादज्ञाने नरकफलत्वात् तस्मादेतच्च
कार्यम्” कुल्लू० ।

धर्मप्रवक्तृ पु० धर्मं सन्दिग्धार्थं कथं धर्म इति प्रवक्ति प्र-
वच-हृत् । धर्मनिर्णायके राज्ञां व्यवहारस्थानस्य सभ्य-
भेदे । स च ब्राह्मण एव तदभावे क्षत्रियवैश्या न शूद्रः
यथाह मनुः “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्रा-
ह्मणब्रुवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्ज्ञेयः शूद्रः कथञ्चन । यस्य
शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य वीदति तद्वाङ्-
मूढे गौरिव पशुप्रतः” “ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधाना-
देव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्न तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो
योग्यब्राह्मणभावे क्षत्रियवैश्यायोरभ्यनुष्ठानार्थः । अत-
एव कात्यायनः “यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं
तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्ज-
येत्” कुल्लू० ।

धर्मप्रवचन पु० धर्मं प्रवक्ति प्रवच-ल्यु ।
शाक्यसुनौ शब्दार्थवि० ।

धर्मप्रस्थ पु० तीर्थभेदे “ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! धर्मप्रस्थं
समाहितः । तत्र धर्मो महाराज ! नित्यभास्ते युधि-
ष्ठिर ! । तत्र कूपोदकं कृत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा ।
पितॄन् देवांस्तु सन्नयन् सक्तपापोदिवं व्रजेत्” भा० व० ८४ अ० ।
धर्मवाणिजिक वि० धर्मं वाणिजिक इव । फलकामनया
कर्मकरे तस्य फलकामनया कृतत्वेन धर्मं दत्त्वा
फलस्य पदहन्ता वाणिजिकत्वव्यत्ययम् “धर्मवाणिजिका-
भूदाः फलकामाः नराधमाः । अर्जुन्यन्ति जगन्नाथं ते
काशान्नात्र वन्यत” सुब० तं विष्णुधर्मोत्तरपु० ।

53. वाच. - V

धर्मभगिनी स्त्री धर्मतः कृता भगिनी । १ धर्मतः कृतार्था
भगिन्यां शुरुकन्यायाञ्च । [पाठके शब्दच० ।

धर्मभाणक पु० धर्मं धर्मार्थं भणति पठति । भारतादि-
धर्मभिक्षुक पु० धर्मार्थं भिक्षते भिक्ष-उक । मनुस्मृतौ नवविधे
धर्मार्थभिक्षाशीले । “सान्नातिकं यज्यमाणमध्वगं सर्ववे-
दसम् । सुर्वर्धपितृमात्रार्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः । न-
वैतान् स्नातकान् विद्याद्वान्नाणान् धर्मभिक्षुकान्
निःस्त्रेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः” मनुः ।

“सन्तानप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मचर्यस्य, सान्नातिको विवाहार्थी
यज्यमाणो व्यवशम्भरणीये व्यज्योतिष्टोमादियोगं चिकीर्षुः
अध्वगः पान्यः सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिह्वा-
यागः, विद्यायुरोर्मासाच्छादनादिरर्थः प्रयोजनं यस्य स
सुर्वर्धः एवं पितृमात्रार्थवर्षि स्वाध्यायार्थी स्वाध्याया-
ध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थी ब्रह्मचारी, उपतपी रोगी
एतादृश ब्राह्मणान् धर्मभिक्षाशीलान् स्नातकान् जानी-
यात् । एतेभ्यो निर्जनेभ्यो गोहिरण्यादि दीयत इति
दानविद्याविशेषासुरूपेण दद्यात्” कुल्लू० ।

धर्मभृत् वि० धर्मं विभक्तिं भृ-क्षिप् तुक् । धर्मधारके
“एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः” भा० व०
१२१ अ० ।

धर्मभृत वि० धर्मो भृतो येन । १ रक्षितधर्मके २ त्रयोदशस्य
मनोः पुत्रभेदे पु० । “त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु
रुचेः सुताः । चित्तसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृतः”
हरिवं० ७ अ० ।

धर्मभ्रातृ पु० धर्मतः कृतो भ्राता । १ गुरुपुत्रादौ २ भ्रातृत्वेन
प्रतिपन्नो एकान्त्रमिणि च “वानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणाभृक्-
यभागिनः । क्रमेणाचार्यं सच्छिष्यधर्मभ्रातृकतीर्थिनः”
याज्ञ० । “धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता तीर्थशब्दस्याश्रम
वाचित्वादेकतीर्थ्यैकाश्रमी । धर्मभ्राता चासावेक-
तीर्थी चेत्यर्थः” वीर० मि० ।

धर्मसूत्र न० तद् । धर्मस्य प्रमाणे, तानि च मन्वादिभि-
र्दर्शितानि । तत्र मनुः

“वेदोऽखिलो धर्मसूत्रं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” । विधिविधेय
स्तर्कश्च वेदाङ्गानि षड्वेव चेति” विधिरज्ञातज्ञापको
वेदभागः विधेयोमन्त्रः तर्को भीष्मांसा । अङ्गान्याह
देवलः “शिक्षाव्याकरणनिरुक्तकण्डः कल्पज्योतीर्षीति
वेदाङ्गानि” “शुचो तु चरिते शीघ्रमित्याचारस्यैव

शीलत्वाभिधानात् कथं पृथगुपादनम् । न आचार्यानु-
ष्ठानचक्षणक्रियारूपत्वादाचारस्य स्वरूपविशेषत्वाच्छी-
लस्य व्यक्त एव भेदः । “युचौ तु चरिते शीलमिति”
शीलस्य चरितविशेषहेतुत्वादुपचारेण चरितत्वाभि-
धानम् । अथ शीलं कस्य धर्मतां प्रमापयति । आत्मन
एव पुरुषविशेषस्वभावोऽन्यथानुपपद्यमानः स्वस्य श्रेयः
साधनतां वाधयति । तथा च ब्राह्मणप्रतेत्यादिहारीत-
वचने भावप्रत्ययान्ततयाभिधानं शीलस्य क्रियाव्यति-
रेकतां बोधयत् स्वभावतामेव ज्ञापयति यदाह हारि-
रीतः “ब्राह्मणप्रताः देवपितृभक्तताः सौम्यताः अपरोप-
तापिताः अनशीलताः सृष्टताः अपारुष्यः ७ नित्यताः
प्रियवादित्वम् ८ कारुण्यम् ९ कृतज्ञताः १० शरणप्रताः ११ प्र-
शान्तिः १२ चेति त्रयोदशविधं शीलम् । आचारो विवाह्यादौ
कङ्कणवन्दनाद्यनुष्ठानम् । आत्मतुष्टिरत्र धर्मसन्देहे वै-
दिकसंस्कारवासितान्तःकरणानां साधूनामेकस्य पक्षे मनः
परितोषः । याज्ञवल्क्यः “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य
च प्रियमात्मनः । सत्यम् सङ्गल्लजः कामो धर्ममूलमिदं
स्मृतम् । पुराणन्यायसीमांसा धर्मश्चाङ्गमिच्छिताः ।
वेदाः स्यान्तानि विद्यानाम् धर्मस्य च चतुर्दशम् ।

धर्ममेव पुं धर्मान् मेहति वर्णति मिह-इच्छ-यश्चान्तादेशः
इतः । पातञ्जलोक्ते अक्षप्रज्ञातसमाधौ । तद्वृत्त्यादि पातः
स्वभावाप्रवृत्तिरूपं यथा “प्रसङ्गप्रानेऽप्यकुशीदस्य
सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेवः समाधिः” सू० ।

“यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्गप्रानेऽप्यकुशीदस्योऽपि न
किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्याति-
रेव भवतीति संस्कारशीलजयाज्ञास्य प्रत्ययान्तराण्युत्प-
द्यन्ते तदास्य धर्ममेवोनाम समाधिर्भवति” भा०

“ततः प्रसङ्गप्रानाङ्गकिञ्चित् सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि
प्रार्थयते प्रत्युत तत्रापि क्लिप्नोति परिणामित्वदोषदर्शनेन
विरक्तः सर्वथा विवेकख्यातेरेव भवति एतदेव विवृणोति
तत्रापीति यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुः तदा नायं
ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः यतस्तस्य प्रत्ययान्त-
राणि न भवन्ति ततः सर्वथा यदा विवेकख्यातिरिति
तदास्य धर्ममेव समाधिर्भवति । एतदुक्तं भवति प्रसङ्गप्राने
विरक्तस्तद्विरोधमिच्छन् धर्ममेव समाधिसुपासीत
तदुपासने च सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति” विवृतिः ।

“ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः” सू० ।

“तन्नाभाद्विद्यादयः क्लेशाः समूलकायं कथिता

भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं कृता
भवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तौ भवति
कस्मात् यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं, न हि जीवविप-
र्ययः कश्चित् केनचित् कश्चिज्जातो दृश्यते इति” भा० ।

“तद्विरोधुं पारयतीति तस्य च प्रयोजनमाह ।
ततः । कस्मात् पुनर्जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति
उत्तरं यस्मादिति क्लेशकर्मवासनेऽहः क्लिप्त कर्माशयो
जात्यादिनिदानं, न चास्ति निदाने निदानी भवितुम-
र्हति यथाहास्य भगवानक्षपादः “वीतरागजन्मादर्शना-
दिति” विवृतिः ।

“ततः सर्वविरणमलाधेतस्य ज्ञानस्थानन्यात् श्रेय-
सस्यम् ।” सू०

“सर्वैः क्लेशकर्मविरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्थानन्यं भवति
तमसाभिभूतमावृतं ज्ञानसत्त्वं कश्चिदेव रजसा प्रवर्तितम्
उद्धाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वविरण-
मलैरपगतमलं भवति तदा भवत्यज्ञानन्यं ज्ञानस्थानन्यात्
श्रेयसत्त्वं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्नेदसुक्तस्य
‘अन्धोऽन्धमविध्यत्तमनङ्गुलिरथ रथत् । अश्वीवक्त्रं प्रत्य-
सृष्टत्तमजिह्वोभ्यपूजयदिति” भा० ।

“अथैव” धर्ममेव इति कीदृशं चित्तमित्याह ।
तदेति आश्रित्यते चित्तसत्त्वेनेभिरिति आवरणानि-
मलाः क्लेशकर्मोणि सर्वे च ते आवरणमना-
चेति सर्वविरणमलाः तेभ्योऽपेतस्य ज्ञानस्य चित्तसत्त्वं
ज्ञायतेऽनेनेति मनसा व्युत्पत्त्या, ज्ञानन्यादपरमेयत्वात्
श्रेयसत्त्वं । यथा हि शरीरे घनपटलसुक्तस्य चन्द्रा-
क्षिप्तः पारितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानन्यात् प्रकाशः
घटादयोऽस्याः प्रकाशान्ते एव सपगतं रजससत्त्वं चित्तसत्त्वं
प्रकाशानन्यादस्य प्रकाशमिति तदेतदाह सर्वविरति
एतदेव व्यतिरेकसुखेन स्फोरयति आवरणेषु तमसा-
भिभूतमिति क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्तितमतएवोद्धा-
टितं तमइत्यर्थः । अतएव सर्वान् धर्मान् ज्ञेयान् मेहति
वर्धति प्रकाशनेनेति धर्ममेव इत्युच्यते । नन्वयस्य धर्म-
मेवः समाधिः सवासनक्लेशकर्मशयप्रशमहेतुः
सत्यस्मिन् कस्मात् न जायते पुनर्जन्तुः इत्यत आह ।
यत्नेदसुक्तमिति कारणसमुच्छेदेऽपि चेत् कार्यं क्रियते
हन्त भोः सन्निवेदादयोऽज्ज्ञादियो भवेयुः प्रत्यक्षाः, तथा-
चानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थः स्थाव-
अविध्यदन्धोमणिमिति आवयत् अश्रितवान्, प्रत्य-

सुसुत पिनङ्गवान्, अभ्युपजयत् सुतवानिति" विवृतिः ।

"ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्युक्तानाम् ।" सू०

"तस्य धर्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणाम-
क्रमः परिसमाप्यते नहि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्त-
क्रमाः क्षणमप्यवस्थानुसृत्य हन्ते ।" भा०

"ननु धर्ममेघस्य परा काष्ठं ज्ञानप्रसादमात्रं परं
धैर्यं समूलघातमपहन्त व्युत्थानसमाधिः संस्का-
रान् सल्लोशकमाशयान्, गुणास्तु स्वतएव विकारकरण-
शीलाः कक्षात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेन्द्रियादि नार-
भन्ते इत्यत आह । ततो—गुणानाम् । शीलमिदं
गुणानां यं प्रति कृतार्थानां प्रति न प्रवर्तन्ते
इति भावः" विवृतिः । [शब्दच० ।

धर्मयुक्ति० धर्म+युज्यते वा०यु । धर्मविशिष्टे धार्मिके
धर्मयुगं न० धर्मप्रधानं युगं शाक० त० । सत्ययुगे "नात्यर्थं
धार्मिकस्तस्य स हि धर्मयुगेऽभवत्" हरिवं० १३७० ।
(सः क्षत्रपुत्रो वाङ्म०) ।

धर्मयुज्जि० धर्मं युज्यते युज्ज-कर्मणि क्तिप् । १ धर्मयुक्ते
न्यायार्जितद्रव्ये न० । "दाता प्रतिग्रहीता च अद्वा
देवश्च धर्मयुक्तः । देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि
षड्विदुः" देवलः । "धर्मयुक्तं न्यायार्जितद्रव्यम्" युजित० रघु०
तथाच विष्णु० । "देश काले तथा पात्रे धनं न्यायागतं
तथा । यद्दत्तं ब्राह्मणश्चेष्टास्त्वनन्तं तत् प्रकीर्तितम्"

धर्मयूप पु० धर्मस्य यूप इव । विष्णौ । "धर्मयूपो महा-
मखः" विष्णुसं० । "यूपे पशुवत् भगवत्समाराधना-
कृत्वा धर्मास्तव वध्यन्तेऽतो धर्माणां यूपः" भा० यथा
यूपः प्रभूनां नियोजनस्थानमेव विष्णुः स्वसमाराधना-
लोकानां धर्माणां स्थानमित्यर्थः ।

धर्मरत्नं न० जीमूतवाहनकृते स्मृतिनिबन्धभेदे ।

धर्मरथ पु० सगररथपुत्रभेदे स च कपिलसुनिनेत्वाग्निदग्धा-
वशेषितानां वंशकराणां चतुर्णां मध्ये एकतमः ।
यथाह हरिवं० १४ अ० । "स धर्मविजयी राजा
विजित्येसां वसुध्वराम् । अथ प्रचारयामास
वाजिमेषाद्य दीक्षितः । तस्य चारयतः सोऽश्वः
ससृष्टे पूर्वदक्षिणे । वेलासमीपेऽपहृतो भूमिञ्चैव
प्रवेशितः । तं तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास
पार्थिवः । आसिद्धस्ते तदा तत्र खन्यमाने महार्थवे ।
तमादिदेवं पुरुषं हरिं क्षणं प्रजापतिम् । विष्णुं
क्रपिबुधं च खप्रानं पुरुषोत्तमम् । तस्य चक्षुः सस-

त्येन तेजसा प्रतिबुध्यतः । दग्धास्ते वै महाराज
चत्वारस्त्ववशेषिताः । बर्हिकेतुः सुकेतुश्च तथा धर्म-
रथो नृपः । शूरः पञ्चजनो नाम तस्य वंशकरा नृप ।
प्रादाच्च तस्मै भगवान् हरिर्नारायणो वरम् । अक्षयं
वंशमिच्छाको ! कीर्त्तिश्चाप्यनिवर्त्तिनीम् । पुत्रं ससृष्टश्च
विभुः स्वर्गे वासन्तथाऽक्षयम् । पुत्राणां चाक्षयान् लोकान्
तस्य ये चक्षुषा हताः । ससृष्टश्चार्धमादाय ववन्दे तं
महीपतिम् । सागरत्नञ्च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै ।
तज्ज्ञात्वाभेदिकं सोऽश्वं ससृष्टादुपलब्धवान् । आजहारा-
श्वमेधानां शतं स सुमहायशाः । पुत्राणाञ्च सह-
स्राणि षष्टिस्तस्येति नः श्रुतम् ।

२ अश्ववैश्यस्य दिविरथस्य पुत्रभेदे च । "खनमानोऽङ्गदो
जज्ञे तस्माद्विरथस्ततः । सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे
चित्ररथोऽप्रजः" रोमपाद इति ख्यातः भाग० ६।२१।३

धर्मराज पु० धर्मं राजते राज-क्तिप् । १ यमे "सोऽग्नि-
र्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमश्च धर्मराट्" मनुः । २ धर्मं
राजमाने धार्मिके ति० । "अथोपविष्टं शयने गौतमं
धर्मराट् तदा" भा० शा० १७० अ० । धर्मराट् इति
नाडीजङ्घस्य विशेषणम् ।

धर्मराज पु० धर्मं राजते राज-क्तिप् । १ धर्माणां
राजा ईश्वरो वा टच्समा० । १ जिने २ यमे च अमरः ।
३ नृपे ४ युधिष्ठिरे च शब्दरत्ना० । तत्र जिनस्य अहिंसा-
रूपपरमधर्मस्य राजनात् तद्यात् यमस्य च तथात्वसक्तम्
भा० व० २६६ अ० । "विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि देवस्वत उच्यसे बुधैः । समेन धर्मं चरन्ति
ताः प्रजास्ततस्तवेष्टेर धर्मराजता" "तथेत्युक्त्वा तु
तं पार्श्वं सुक्त्वा वैवस्वतो यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा
सावित्रीमिदमब्रवीत्" नृपाणां तथात्वञ्च "इन्द्रानलयमा-
र्काणामग्नेय वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव माता
निर्हृत्य शाश्वताः । यस्मादिषां सुरेन्द्राणां माताभ्यो निर्मिता
नृपाः" मनुना यममात्मातो निर्माणस्योक्तेः धर्मराजवद्
अधर्मरतानां नराणां नियमनाद्वा तथात्वम् बोध्यम् ।
युधिष्ठिरस्य धर्मप्रधानत्वात् तथात्वम् । "सहायमध्वर
धुरां धर्मराजो विवस्वते" भावः । समाप्तान्विधेरनित्य-
त्वात् कचिदार्थं न टच्समा० । "जयाशीर्भश्च तं विप्रो
धर्मराजानमाचयत्" भा० सं० ५ अ० ।

धर्मराट् ति० धर्मं राति ददाति रा-तृच् धर्मं दातरि स्त्रियां
ह्रीप् सा च २ चप्सु "आपो देव्य ऋषीणां विश्वरात्रो

दिव्यामदन्त्योयाः शङ्कराः धर्मरात्रः” हरिवं० १२८ अ०
 धर्मलक्षणं न० धर्मो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट् ।
 १ धर्मप्रसापके वेदादौ । धर्ममूलशब्दे दृश्यम् ।
 २ मीमांसायां स्त्रीं ङीप् । भावे ल्युट् इतः । चोदनालक्ष-
 णोऽर्थो धर्मः” जै० सूत्रोक्ते ३ धर्मस्य लक्षणं इतरमे
 दातुमापके धर्मस्वरूपादौ च धर्मशब्दे दृश्यम् ।
 “इतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धी-
 र्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” इति सनूक्ते ।
 “पात्रे दानं सतिः कृष्णे मातापितृषु पूजनम् । अज्ञा
 वलिर्गवां ग्रासः प्रवृद्धिं धर्मलक्षणम्” इत्युक्ते च
 ४ धर्मस्य साधने च ।

धर्मवत् लि० धर्म + अन्त्यर्थे सतृप् सस्य वः । धर्मे युक्ते
 धार्मिके । “मित्रावरुणवन्त उत धर्मवन्तः” ऋ० ८।३५।१२
 धर्मवर्त्मन् लि० धर्म + वर्त्म इव यस्य । १ धर्ममात्रस्यैव
 व्यावरकत्वेन धारके २ धर्म कवचत्वेनाभिमन्यमाने ।
 धर्मस्य वर्मेव । ३ धर्मरक्षके न० । “ब्रूहि योगेश्वरे
 कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि” भाग० १।१।१ [तिका० ।
 धर्मवासर पु० धर्मस्य तत्साधनस्य वासरः । पौर्णमास्यां
 धर्मवाहन पु० धर्म वाहयति प्रापयति नरान् वाहि-ल्यु ।
 १ शिवे तिका० । भावे ल्युट् । धर्मस्य २ प्रापणे न० । इतः
 धर्मस्य धर्मराजस्य याने ३ महिषे ।

धर्मविद् लि० धर्म वेत्ति विद-क्विप् । धर्मज्ञे । “अङ्घ्रि-
 स्तीर्थेन धर्मवित्” मनुः । [विष्णु स० ।
 धर्मविदुत्तम पु० इतः । विष्णौ “धर्मो धर्मविदुत्तमः”
 धर्मविद्या स्त्री इतः । १ मीमांसादिविद्यायां २ तदुपलक्षित
 शास्त्रे च । ततः क्रत्वा० ठक् । धर्मविद्विक्त तद्वेत्तरि
 तदुपन्याध्येतरि च ।

धर्मविप्लव पु० इतः । धर्मस्य व्यतिक्रमे ।
 धर्मविवेक धर्मस्य विवेकोऽयम् । हलायुधकृते धर्मनिबन्धभेदे
 धर्मवीर पु० वीरभेदे “स च दानधर्म युद्धैर्दयया च समन्वित
 चतुर्धा स्यात्” सा० द० उक्ते १ वीररसभेदे २ तद्युक्ते च
 “धर्मवीरो युधिष्ठिरादिः” सा० द० ।

धर्मवृद्ध लि० धर्मेण वृद्धः । धर्मेण वृद्धे अष्टे अतिशयधर्म-
 युक्ते “न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते” कुमा० । २ यादवे
 अक्रूरभ्रातृभेदे पु० । “शफलकश्चित्कथं वै गान्धिन्यान्तु
 शफलकतः । अक्रूरप्रसुखा आसन् पुत्रा द्वादश
 विंशतः । धर्मवृद्धः सुकृमां च ज्ञेयोऽप्योऽस्मिन्मर्दनः”
 भाग० ६।२४ ६ ।

धर्मवैतसिक पु० धर्मे वैतांसिक इव आत्मनो धार्मिकत्व
 त्वव्यापनाय दातरि । “धर्मवैतसिको यस्तु पापात्मा
 पुरुषस्तथा । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् ।
 पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः । राग-
 भो हान्वितोऽथालः कलुषो योनिमानुयात्” वज्रिपु० ।
 धर्मव्याध पु० धर्मप्रधानो व्याधः शाक० । धार्मिके व्याध-
 भेदे तत्कथा भा० व० २१४ अध्यायादौ दृश्यम् । तस्य
 व्याधस्य ब्राह्मणं प्रति स्वकर्मविपाकस्ततोक्तो यथा
 “इदं सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे भवानव ! । अहं हि
 ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः । वेदाध्यायी सुकृ-
 शलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः । आत्मदोषकृतेर्ब्रह्मचरस्या-
 माप्तवानिमांस् । कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरा-
 यणः । संसर्गाद्भिनुषि अष्टकृतोऽहमभवं द्विज ! ।
 एतस्मिन्नेव काले तु मृगयानिर्गतो नृपः । सहितो
 योधसुख्यैश्च सन्निभिय च संवृतः । ततोऽव्यहृन्
 मृगांस्तत्र सुबहूनाम्भनं प्रति । अथ क्षिप्रः शरो चोरो
 मयाऽपि द्विजसत्तम ! । ताडितश्च क्षपिस्तेन शरेणा
 नतपर्वणा । भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
 नापराध्याम्यहं किञ्चित् केन पापमिदं कृतम् । मत्वा-
 नस्तं मृगञ्चाहं सम्प्राप्तः सहसा विभो ! । अपश्यं
 तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा । अकार्यकरणा-
 ज्ञापि मृगं मे व्यथितं मनः । तत्सुखतपसं विप्रं
 निन्दन्तं महीतले । अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथा-
 ब्रुवम् । क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति प्रोक्तो मया सुनिः ।
 ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिभिर्गो धर्ममूर्च्छितः । व्याधस्त्वं
 भविता क्रूरः शूद्रयोनाविति द्विज ! । २१४ अ० ।
 व्याध उवाच । एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरो-
 त्तम । अभिप्रासादयमृषिं गिरा ताहीति मां तदा ।
 अजानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने ! । क्षन्तुमर्हसि
 तत्सर्वं प्रसीद भववद्विति । क्षपिस्त्वाच । नान्यथा
 भविता शप एवमेतदवश्यम् । आन्ध्रं स्यात्त्वहं किञ्चि-
 त्कर्ताऽनुपहमद्य ते । शूद्रयोण्यां वर्त्तमानो धर्मज्ञो हि
 भविष्यसि । मातापितृषु शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ।
 तथा शुश्रूषया सिद्धिं महत्त्वं समवाप्स्यसि ।
 जातिक्षरश्च भविता क्षमश्चैव गमिष्यसि । शपयस्व
 निवृत्ते तु भविताऽसि पुनर्द्विजः । एवं शप्तः पुरा तेन
 क्षपिणाऽक्षुण्यतेजसा । प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव
 विपदांवर ! । २१५ अ० ।

धर्मव्रत लि० धर्मो व्रतं संकल्पविशेषो यस्य । १ धर्मव्रते । २ धर्मस्य विश्वरूपाख्यपत्न्यां जातायां कन्यायां सरीचिकल्लवे स्त्री तत्कथा वायुपु० “आसीद्धर्मो महातेजाः सर्वविज्ञानपारगः । विश्वरूपा च तत्पत्नी भर्तृव्रतपरायणा । तस्यां धर्मात् ससत्पत्ना कन्या धर्मव्रता सती । सर्वलक्षणसम्पन्ना लल्लोरिव कुलाधिका” इत्युपक्रमे “सरीचेर्वचनं श्रुत्वा कन्या प्रोवाच तं मुनिम् । अहं धर्मव्रता नाम धर्मपत्नी तपोन्विता । पतिव्रतार्थं विप्रेन्द्र ! चरासि परमं तपः । धर्मव्रतां सरीचिस्तासुवाच प्रीतिपूर्वकम् । पतिव्रता दर्शनान्ते भविष्यसि शुभव्रते ! । पतिव्रतेच्छया पृथ्वी विचरासि ह्यहर्निशम् । त्वञ्चेत् पतिव्रता जाता भजे त्वां भज सां वरम् । लोके न त्वादृशी कन्या भवत्युक्तो न ते वरः । धर्मव्रते ! धर्मपुत्रि ! तस्मात् त्वं भज माधुना । धर्मव्रता मुनिं प्राह धर्मं याचय सुव्रत ! तत् श्रुत्वा धर्ममगमन्मुनिं धर्मोददर्श ह । तेजःपुङ्गवरं नत्वा ह्यासनाध्यादिनार्चयत् । किमर्थमागतः पृष्टो सरीचिर्धर्ममवधीत् । कन्यार्थं भवता पृथ्वीं दृष्टा ते कन्यका वरा । सद्यः कन्याञ्च तां देहि त्रयेयस्तव भविष्यति । अध्यादिना ससम्पन्नं धर्मः प्राचेतसेरितम् । धर्मव्रतां समानीय दत्तवांसां सरीचये । धर्मस्य व्रतम् । हेमाद्रि० उक्ते ३ व्रतभेदे न० व्रतशब्दे दृश्यम् ।

धर्मशाला स्त्री धर्मार्थं शाला । धर्मार्थमन्नादिदानाधिकरणशालायाम् । धर्मं सत्वादयोऽप्यत्र ।

धर्मशासन न० शास-भावे ल्युट् इत्० । १ धर्मशासनासने । करणे ल्युट् । २ धर्मशास्त्रे च “शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चाक्षानि भुञ्जते । क्रमेणैते त्वयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने” भा० आ० ७२ अ० ।

धर्मशास्त्र न० शिष्यव्रतेनेन शास-करणे प्रुट् इत्० । धर्मशासने मन्वादिप्रणीते धर्मप्रतिपादके ग्रन्थभेदे श्रुतिशास्त्रे तस्य कर्तारस्य हेमाद्रिव्रतखण्डे दर्शिता यथा “शास्त्रलिखितौ स्मृतयो धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारो मनुविष्णु समदक्षाक्षिरोऽतिष्ठहस्यलु शनआपस्तम्बविष्णुकात्यायनपराशरव्यासश्च लिखितसंवर्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्राचेतसादयः” । यमः “मनुयमो वसिष्ठोऽतिः दक्षो विष्णुस्तथाक्षिराः । उशना वाक्पतिव्यास आश्वक्योऽथ भौतमः । कात्यायनो नारदश्च बाह्वल्यश्च पराशरः । संवर्तस्यैव शङ्खश्च हारीतो लिङ्गस्तथा । एतैर्वा नि मणीतानि धर्मशा-

स्त्राणि वै पुरा । तान्येवाति प्रमाणानि न हन्त्यानि हेतुभिः” “आदिशब्दाच्च दृष्टदेवलसोजसदग्नप्रजापति-विश्वामित्रदृष्टशतातपपेठो नसिपितामहबौधायनच्छागलेय-जाबालिव्यवनसरीचिकश्यपाः” तथा हि भविष्यपुराणे “अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक ! । तान्यालोच्य महाबाहो ! तथा स्मृत्यन्तरेषु च । मन्वादिस्मृतयो याच्य षड्विंशत् परिकीर्त्तिताः । तासां वाक्यानि क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि ते” इति । मन्वादिस्मृतीनां षड्विंशत्पञ्चसु, तन्नामन्तरोक्ताभिरिव पूर्यते । यानि पुनर्महाभारतरामायणविष्णुधर्मशिवधर्मप्रभृतीनि गृह्यपरिशिष्टानि च तानि च स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेनैवोक्तानि तथा चोक्तं भविष्यपुराणे “अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा । विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ! । कार्णश्च पञ्चमोदेवो यन्महाभारतं स्मृतम् । सौराष्ट्र धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! । जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिण इति” “तदपि स्मृत्यन्तरेषु चैवेत्यनेनैव परिगृहीतं वेदितव्यम्” हेमाद्रि० ब्र० । धर्मशील लि० धर्मः धर्मसाधनं शीलमस्य धर्मं शीलयति शील-कण्ठ वा । १ धर्मस्वभावे २ धर्मतत्परे । “तव स्नात्वा नरो राजन् ! धर्मशीलः समाहितः” भा० व० ८४ अ० ।

धर्मसंहिता स्त्री धर्मज्ञापिका संहिता, धर्मः संहितो निरूपितो यत्न वा । धर्मशास्त्रे व्यसरः ।

धर्मसहाय पु० धर्मो सहायः । सहावा इत्युपक्रमे “कृत्वि-कपुरोधसः स्युर्धर्मविदु द्विजतापसास्तथा धर्मो” सा० द० उक्ते ऋत्विमादौ ।

धर्मसार पु० धर्मेषु सारः । १ अष्टपुण्यकर्मणि २ तत्साधने च स च गरुडपु० २२५ अ० विस्तरेणोक्तः ।

धर्मसारशि पु० धर्मः सारथिरिवाय । धर्मसंघसहायके “शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात् चित्तजुर्धर्मसारथिः ! भा० ६।१७.८

धर्मसावर्णि पु० एकादशे मनुभेदे । “मनुर्वै धर्मसावर्णिकेकादशम आत्मवान् । अनागतस्तत्सुताश्च सत्यधर्मादयोदश” भा० ८।११।२

धर्मसू स्त्री धर्मं सुनोति सू-किप् । १ धूम्राट्छमे शब्दरत्ना० २ धर्मप्रेरके लि० “सोमो राजा वरुणः देवा धर्मसुवः” तैत्ति० ब्रा० १।७।८।१ ।

धर्मसूत्र न० धर्मः सूत्रव्रतेनेन करणे व्यच् इत्० । धर्म-

निर्णयार्थं जैमिनीप्रणीते धर्ममीमांसारूपे ग्रन्थभेदे ।
 धर्ममेतु पु० धर्मस्य सेतुरिव धारकत्वात् । धर्मरक्षके "राजा
 दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः" रामा० आ० ६२ अ० ।
 एकादशमन्वन्तरे आर्यकस्य सुते २ हरेरंशभेदे च । तदुप-
 क्रमे "आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः । विष्ट
 तावां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति" भाग० ८।११।२
 धर्मस्तस्य पु० आर्हतमतसिद्धे धर्मास्तिकायपदार्थे अर्हत्
 शब्दे दृश्यम् । [डीप ।
 धर्माङ्ग पुंस्त्री धर्म इव शुद्धमङ्गमस्य । वके निघण्टुः स्त्रियां
 धर्माचार्य्य पु० धर्मो आचार्य्यः । धर्माशिक्षके ऋग्वेदे
 ऋग्वेदिनां तर्पणीये ऋषिभेदे च "सुमन्तुजैमिनि
 वैशम्पायनपैलस्तुतभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या इत्यु-
 पक्रमे ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे त्वय्यन्विति"
 आश्व० ८०३।४।४ । धर्माचार्याश्च नैमित्तिकादिप्रलयो-
 त्तरं वैदिकधर्माचारयोः शिक्षार्थं बीजभूता धर्म-
 प्रवर्तका ऋषिभेदाः यद्वाह मिता० प्रा० अध्याये
 "ननु नैमित्तिकादिप्रतिपक्षस्य रेखिलाध्यापकप्रलयादविदित-
 वेदास्तस्योपरितनाजनाः कथमस्ति होत्वादिकं कर्म
 करिष्यन्ति । कथन्तुराज्ञातकर्मणः स्वर्गमार्गसंधिरो-
 व्यन्तीत्यत आह "तत्वादाशीतिसाहस्य सुनयो गृह-
 मेधिनः । पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः" याज्ञ० ।
 तत्र पित्र्याने अष्टाशीतिसहस्रसंख्या सुनयो गृहस्था-
 न्मणिः पुनरावर्तिधर्माणः सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया
 धर्मतरुप्रादुर्भावे बीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्वादिधर्मप्रव-
 र्तका व्यतो न प्राप्तिदत्तदोषसमागमः । किञ्च ।
 "संप्रार्थनागवीथ्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः । तावन्त एव
 सुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः । तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्ग-
 त्यागेन मेधया । तत्र गत्वावतिष्ठन्ते यावदाहृतसंज्ञवम्"
 याज्ञ० । संप्रर्षयः प्रसिद्धा नागवीथ्यैरावतपथः तदन्तराले
 तावन्त एवाष्टाशीतिसहस्रसंख्या सुनयः सर्वारम्भविव-
 र्जिताः केवलज्ञाननिष्ठास्तपोब्रह्मचर्ययुक्तास्तथासङ्गत्या-
 गिनो देवलोकं समाश्रिताः । आहृतसंज्ञवस्याहृत-
 प्रलयपर्यन्तसवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सृष्ट्यादावा-
 ध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्तकाः । कथम्भूतास्ते सुनय इत्यत
 आह "वतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा । श्लोकाः
 स्तुतिरपि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्" याज्ञ० ।
 यतो द्विविधादपि सुनिसमूहाच्चत्वारो वेदाः पुराणाङ्ग-
 विद्योपनिषदश्च नित्यभूता एवाध्यातृपरम्परायात् ।

प्रवृत्तास्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः स्तुतिरपि च शब्दा-
 शासनमीमांसागोचराणि । भाष्याणि च स्तुतव्याख्या-
 रूपानि यदन्वदायुर्विद्यादिकं वाङ्मयं तदपि यत् सका-
 शात्प्रवृत्तं तथाविधास्ते सुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवं
 सति वेदस्यापि नानित्यतादोषप्रसङ्गः ।

धर्मात्मन् पु० धर्म आत्मा रूपावो यस्य । धर्मशीले "स
 तानुवाच धर्मात्मा सद्भीन् मानवो भूयः" मनुः ।
 धर्माधर्म पु० द्वि० व० धर्मश्चाधर्मश्च द्वौ । १ पुण्यपापयोः
 "धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः सुखतर्दय" भाषा० धर्मा-
 धर्मौ परीक्षणीयतयाऽत्र स्तः अच् । धर्मज्जुमे दिव्यभेदे
 तद्विधान वीरमित्येदये यथा
 "तत्र पितामहः "अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरी-
 क्षणम् । हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणां
 मिति" । हन्तृणां साहसाभियोगेषु, याचमानानां नि-
 त्यार्थभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति पातकानि
 योगेषु एतद्विषयं भवतीति सूचितम् । धर्माधर्मदिव्य-
 प्रकारमाह स एव "राजतद्धारयेदमधर्मं सीसकाय-
 सम् । लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सिताक्षितौ ।
 कथ्यं पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पसु-
 धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् । एवंविधायोपलिप्य पि-
 ण्डयोस्तौ निधापयेत् । गोमयेन सृदा वापि पिण्डौ
 क्राथ्यौ समन्ततः । सृङ्गाण्डके उपहृते स्थाप्यौ चातुष-
 लक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
 आवाहयेत्ततो देवात् लोकपालांश्च पूर्ववत् । धर्मावाह-
 नपूर्वन्तु प्रतिज्ञापकं लिखेत् । यदि पापविस्तृतोऽहं
 धर्मस्वायात्तु मे करे" इति मन्त्रं विशोध्योब्रूयात् ।
 अहमिति मन्त्रलिङ्गात् । गृहस्थतरपि "पतङ्गे लेख-
 नोयो धर्माधर्मौ सिताक्षितौ । जीवदानादिकर्मन्तर्ग-
 यत्प्रादौश्च सामभिः । आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च
 सिताक्षितैः । अग्न्युज्य पञ्चगव्येन सृत्पिण्डान्तरितौ
 ततः । समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चातुषलक्षितौ ।
 ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रवृत्तीतानुयाचितः । धर्मो गृह-
 हीते शुद्धः स्यात् सम्पूज्यश्च परीक्षकैरिति" जीवदाना-
 दिकैर्मन्त्रैः, मा प्र गाभपयोवयमित्यादि" ऋ० १०।५०।१
 सूक्तपाठतच्छ्रुत्वा मन्त्रैः अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्रायश्चित्त-
 मन्त्रैरित्यर्थः । ते च शारदातिलके उक्ताः ।
 धर्माधर्मविद् पु० धर्माधर्मौ वेत्ति विद-किं तद् ।
 इमीमांसके स हि विधिनिषेधगम्यौ धर्माधर्मौ तत्त्वतः

जानातीति तस्य तथात्वम् । शतश्रेतुभूतविहितकर्मानि-
होमादिनिष्पन्नकर्मादिषां विवेचनं च ।

धर्माधिकरणम् न० धर्मोऽधिक्रियतेऽत एव अधि+क-आधारे
ल्युट् । नृपाणां तन्निष्ठयुक्तानाञ्च व्यवहारदर्शनयोग्ये
स्थानभेदे । तत्स्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा
वृहस्पतिः “दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं गृ-
हम् । प्राग्दिशि प्राङ्मुखीनस्य लक्षणप्राङ्मुख्ये-
भाम् । मातृभूपासनोपेतां वीजरत्नसमन्विताम् । ल-
क्षणप्रां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन तु लज्जिताम् । सभायां
धर्माधिकरणत्वं च “धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवे-
चनम् । यत्ताधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति”
उक्तेः । तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः “यस्मिन्देहे निषीदन्ति
विप्रा वेदविदस्तथः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तान्
सभां विदुरिति” तत्र इत्युपलक्षणम् “अधिकानामपि
समृत्तत्वात् । तच्च वक्ष्यते । अधिकृतो विद्वान् प्राङ्-
विवेकः । अत्र “सभामेव प्रविशेत्” इत्यादि-
वचनात् सभा मुख्यं व्यवहारदर्शनस्थानम् । अन्या-
न्यसुस्थानानि नानावचनादवगन्तव्यानि “देशस्थानानि
वादानां पञ्च चेवाब्रवीद्भृगुः । निर्णयं येन गच्छन्ति
विवादं प्राप्य वादिनः । आरण्यास्तु स्त्रैः कृत्यैः
सार्धिकाः सार्धिकैस्तथा । सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामे-
ऽभ्युपगच्छन्ति । उभयाभ्यामभ्युपगच्छन्ति स्थानभीप्-
सितम् । कुलिकाः सार्धसुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ।
ग्रामपौरगणयोग्यश्चाहर्दिद्यश्च वर्गिणः । कुलानि कुलि-
काश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथेति” स्वकैरारण्यकैः
ग्रामेऽपोलपिण्डाद्यो ग्रामेऽरण्यप्रादौ च निवसन्ति ते
उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्यात् उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् ।
कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः । सार्धे ग्रामदेवयातादौ मिलितो
जनसङ्घः तन्मुखः सार्धवाहादयः । पुरं मुख्यनगरम् ।
तस्मादवाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः ।
कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव
ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो
ग्रामाकारेणावस्थितोजनः । पौरः पुरवासिनां समूहः ।
श्रेष्ठो रजकाद्या हीनजातयः । चातुर्विद्यः आन्वी-
क्षिकादिविद्याचतुष्टयोपेतः । वर्गिणो गणप्रभृतयः ।
तत् सर्वेस्तेनाह अत्र । शतम् नियुक्ते प्राङ्विवेकादौ
पुं० सभः शतौ च मिले च सर्वशास्त्रविशारदः । विप्र-
मुखः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् मत्स्यपुं० “पुरषा-

न्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवशात्प्रलोलुपाः । धर्माधिकरणे कायां
जनाङ्गानकरानराः इति मत्स्यपुं० ।

धर्माधिकारिण् पुं० धर्माधिकरणं नियोगस्थानतयाऽस्त्यस्य
इति । विचारके प्राङ्विवेकादौ धर्माध्यक्षे हेमच० ।

धर्माधिकारिन् पुं० धर्मं व्यवहारे तन्निर्णयमधिकरोति
अधि+क-णिनि इत० । प्राङ्विवेकादौ ।

धर्माध्यक्ष पुं० धर्मं व्यवहारे धर्मनिर्णये अध्यक्षः । प्राङ्-
विवेकादौ । “कुलशीलगुणोपेतः सर्वकर्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षोऽभिधीयते” चाणक्यः ।
श्रिणौ च “लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कता-
कतः” विष्णुसं० । “धर्माधर्मौ साक्षादीक्षते तद्वत्सुखं
फलं दातुं तस्माद्धर्माध्यक्षः” भा० । अत्र धर्मपदं
लक्षणया धर्माधर्मपदं तदभिप्रायेण धर्माधर्मौ इत्युक्तम्

धर्मान्य पुं० धर्मकतोऽन्य क्रुपः । तीर्थभेदे स्कन्दपुं० ।

धर्माभास पुं० धर्मं इवाभासति आ+भास-ञच् । श्रुति-
स्मृतीतरशास्त्रोक्ते असद्वधमे । “श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितोयः
स धर्मः प्रकीर्तितः । अन्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्मा-
भासः स उच्यते” देवीभागवतम् ।

धर्मारण्य न० तीर्थभेदे तदाविर्भवकथा बराहपुं० यथा “स-
धर्मः पीडितः सर्वः सोमेनाद्भुतकर्मणः । तारां जि-
ह्वता पत्नीं भ्रातुराङ्गिरसस्य च । सोऽप्ययाङ्गीपितृस्तेन
बलिना क्रूरकर्मणा । अरण्यं गहनं चोरं प्रविवेश
तदा प्रभुः” ब्रह्मोवाच । “यच्चारण्यमिदं धर्म ! त्वया-
व्याप्तं चिरं विभो ! । नाम्ना भविष्यति ह्येतद्भर्मारण्य-
मिति प्रभो !” गयास्थे शतोर्थभेदे “प्रथमेऽङ्गि विधिः-
प्रोक्तो द्वितीयादिवसे ब्रजेत् । धर्मारण्यं तत्र धर्मो य-
स्यात् यज्ञमकारयत्” वायुपुं० गयामाहात्म्ये “गया
च फल्गुतीर्थश्च धर्मारण्यं सुरैर्दत्तम् । तथा देवनदी-
पुण्या सरश्च ब्रह्म निर्मितम्” भा० आहु० १६५ अ० ।
शधर्मसाधने अरण्यप्राप्ते च “तैरुक्तो यज्ञियान् देशान्
धर्मारण्यं तथैव च” भा० आहु० ८२ अ० । वृ०सं० १४ अ०
कूर्मविभागोक्ते मध्यभागस्थे देशभेदे न० ४ साधुरकोष-
ज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च इत्युपक्रमे मध्यमिद-
मित्युक्तम् ।

धर्मासन न० धर्मार्थं धर्मविचारार्थमासनम् । विचार-
निर्णयार्थं आसनभेदे । “धर्मासनमविषाय संवीताङ्गः
समाहितः” मनुः ।

धर्मास्तिका पुं० आर्हतमतसिद्धे जीवाजीवधर्माधर्म-

पुद्गलास्तिकायमध्ये पदार्थभेदे चर्तुशब्दे दृश्यम् ।
धर्मिक लि० धर्मोऽस्यस्य ठन् । धर्मयुक्ते । ततः पुरोहिता-
तस्य कर्मभावादौ यक् । धार्मिक्य तद्भावे न० ।

धर्मिन् लि० धर्मोऽस्यस्य इनि । धर्मविशिष्टे स्त्रियां ङीप् ।
सा च राजायायाम् । “लिगुणमचेतनं प्रसवधर्मि”
शा०का० । श्वाधारे च सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः
सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या” सां० प्र० भा० ।
“नित्यत्वाच्च चित्धर्मा” सा० सू० भाष्ये पुरुषस्य
प्रकाशरूपत्वे विद्धे तत्सम्बन्धमात्रेणान्यव्यवहारोप-
पत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकत्वेना गौरवमित्यपि बोध्यम् ।
तेजसश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि स्वर्गपुरस्का-
रेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्धप्रति । आत्मनस्तु
ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहणं नास्तीत्यतो लाघवात्
धर्मधर्मिभावगून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते”
“धर्म्ये सर्वमभ्रान्तं प्रकारे च विपर्ययः” न्यायका० ।
धर्माः श्रौतस्मात्तां कर्तव्यत्वेन सन्त्यस्य । धार्मिके
लि० स्त्रियां ङीप् । धर्मः पाल्यत्वेनास्यस्य इनि
५ विष्णौ पु० । “धर्मगुप् धर्मज्ञन् धर्मी” विष्णुसं० ।

धर्मिष्ठ लि० अतिशयेन धर्मवान् इठन् मत्तपो लोपः ।
अतिशयेन धार्मिके । २ विष्णौ पु० ।

धर्मेन्द्र पु० धर्मे इन्द्र इव रक्तकत्वात् । धर्मराजे यस्मै “पितृ-
स्वामिष धर्मेन्द्रो यादस्वामिव चाम्बुराट्” भा० श्रौ० ६४० ।
धर्मेधधर्मेन्द्रादयोऽप्यत्र ।

धर्मेयु पु० पौरववंशस्य रोद्राश्वस्य पुत्रभेदे । “धर्मेयुः सज्जते-
युञ्ज दशमो देवविक्रमः” भा० आ० ८४ अ० । तत्पुत्रोक्तौ

धर्मेत्तर लि० धर्म उत्तरः प्रधानमस्य । धर्मप्रधाने ।

धर्मीपदेश पु० धर्म उपदिश्यतेऽनेन उप+दिश-करणे घञ्
इत० । धर्मशास्त्रे मन्वादिशास्त्रे “आर्षे धर्मीपदेशश्च
वेदशास्त्राविरोधिना । यस्मैकेणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद
नेतरः” मनुः । भावे घञ् । धर्मस्य उपदेशे “धर्मीपदेशं
दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तत्प्रमातेचयेत् तैलं वक्तु
श्रोत्रे च पार्थिवः” मनुः ।

धर्मीपदेशक लि० धर्मोपदिशति उप-दिश एवुल् इत० ।
धर्मोपदेशककर्तरि २ गुरौ पु० ।

धर्म्य लि० धर्मादनपेतः “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” पा० यत् ।
धर्मेण प्राप्यः “नौवयोधर्मेत्यादिना” पा०यत् वा । धर्म-
युक्ते धर्मादवर्हिमूते २ धर्मेण प्राप्ये च “न द्रव्याणा-
मविद्याय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे” मनुः । ब्राह्मणायविवाहो-

पक्रमे “यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणगुणान् । भङ्गानु-
पूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विदूषद्वयोस्तु
तानेव विद्याद्वयान् राज्ञान् । चतुरो ब्राह्मणस्या-
द्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः । राज्ञसं क्षत्रियस्यैक-
मासुरं वैश्यागूढयोः । पश्यान्तु क्षयोधर्म्यां दावधर्म्यौ
स्मृताविह । पैशाचस्यासुरस्यैव न कर्तव्यौ कदाचन ।
पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ । गन्धर्वा
राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ” ।

धर्म्य पु० धर्म-भावे घञ् । १ प्रागल्भ्ये २ स्वमर्मे ३ शक्तिवन्धने
४ संहतौ ५ हिंसायाञ्च शब्दच० ।

धर्म्यक लि० शब्द-एवुल् । १ परिभवकारके २ प्रागल्भ्ये ३ स्वमर्मे ४ शक्तिवन्धने
च ४ नटे पु० शब्दरत्ना० ।

धर्म्यकारिन् लि० धर्मं करोति कृ-णिनि इत० । १ परिभव-
कर्तरि २ प्रागल्भ्यकारके च ३ श्रुतितायाम् असत्यां
स्त्री स्त्रियां ङीप् शब्दर० ।

धर्म्यण न० धर्म-भावे ल्युट् । १ परिभवे २ स्वमर्मे ३ शक्तिवन्धने
च । कर्मणि ल्युट् । ४ अभिसारिकायां स्त्रियाम् स्त्री ङीप् ।
मेदि० । कर्तरि ल्यु । ५ धर्म्यकारके लि० । इतिवे पु० ।
“अधर्म्यो धर्म्यताया यज्ञहा कामनाशकः” भा० अत०
१७ अ० शिवसहजनामोक्तौ च० धर्म-भावे युच् ।
७ धर्म्ये स्त्री “श्रुत्वेमां धर्म्यां तात ! तव तेन दुरा-
त्मना” भा० आ० ४१ अ० ।

धर्म्यणि(णो) स्त्री धर्मप्रतेऽसौ धर्म-कर्मणि कनि । असत्यां
वन्धक्याम् उणादिदृष्टिः वा ङीप् तत्पार्थे भरतः ।

धर्मित लि० धर्म-कर्मणि क्त इट् गुणश्च । १ परिभूते
असत्यां २ कुलटायां स्त्री शब्दरत्ना० । भावे क्त । ३ स्वमर्मे

४ मेषुने च न० त्रिका० । ५ परिभवे च ।

धलण्ड पु० दधाति धा-ड तं लण्डयति उत्क्षिपति
लडि-उत्क्षेपे अण् । (धला आकड्) दृक्ते शब्दच० ।

एवुल् । धलण्डक तत्पार्थे तस्य कण्टकादृतत्वेन धा-
रकस्योत्क्षेपणात्तथात्वम् ।

धव गतौ भ्वा० प० सक० सेट् इदित् । धन्वति अधन्वीव ।
इदित्त्वात् कर्मणि भन्वते धन्वतातोस्तु धव्यते इति भेदः ।

धव लि० धवति धुवति धुनोति धूनाति वा कर्तरि कण् ।
१ कम्पनकारके २ पत्न्यौ स्वामिनि ३ नरे पु० अमरः ४ धूर्त-
ति० मेदि० । (धला आकड्) स्थाति दृक्ते पु० रत्ना० ।

“धवः शीतः प्रमेहार्शः पाण्डुपित्तकफापहा । मधुरस्य-

वरस्तस्य फलस्य मधुरं मनाक् भावप्र० । “वित्ताक-
खदिराकीर्णं कपित्थधवसङ्कुलम्” भा० व्या० ६६ अ० ।
“मा विद्या च हरः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ।
तस्मान्नाधवनामासि धवः स्वासीति शब्दितः” हरिवं०
२७६ अ० । भावे अप् । इकस्मिन्ने ७ विधूनने च पु० ।

धवनि स्त्री धू-करणे अणि । अनेले पारस्करनि० ।

धवल पु० धाव-रुधा० कल वा० सुखः धवं कम्पं लाति ला-
क वा । “धवलः शिन्दुरे रसिते । शमहोले चाय धवली
शौरभ्यां ससदाहृता” विश्वः । शौरभ्यामेव गौरा० डीप् ।
श्वेतवर्णयुक्ते त्रि० अमरः अत्रार्थे स्त्रियां टाप् । “नीता
येन निशा शशाङ्कधवला” उज्जलद० । ५ निर्मले
त्रि० त्रिका० । “क्रियते धवलः खलूच्चैर्धवलैरेव
सिततरैरथः” माघः । ६ धवद्वजे ७ चीनकपूरे स्त्री ।
दश्वेतमरिचे न० राजनि० । ८ रागभेदे स च भरतमते
हिन्दोलरागस्य अष्टमः पुनः सङ्गीतशास्त्रम् । १० खग-
भेदे “धवलः पाण्डुरद्विष्टो रक्तपित्तहरो हिमः । रसे
पाक्वे च मधुरः संप्राही वातशान्तिहृत्” भावप्र० ।
११ छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा “द्विजवर ! गणयुगसनगणन
नणयुगलकं विमलवलयमपि च कलय सकलजन-
सुखम् । “प्रतिपतिवरमणितममलमिह हितं विमल-
कविस्मृद्धिव ललितमिति भुवि विदितम्” ।

धवलगिरि पु० कर्म० । खनामख्याते पर्वतभेदे ।

धवलपक्ष पु० स्त्री धवली पक्षो यस्य । हंस राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् डीप् । “धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः” माघः ।
कर्मधा० । १ चान्द्रमासचतुर्के पञ्चदशतित्यात्मके २ शुक्ले पक्षे पु०

धवलपट्टिनी स्त्री कर्म० । श्वेतपाटलिकायाम् राजनि० ।

धवलमृत्तिका स्त्री कर्म० । (खडि) खटिन्यां राजनि० ।

धवलयावानल पु० कर्म० । श्वेतयावानले यावानलवेदे
राजनि० ।

धवला स्त्री अतुदात्तत्वात् डीप् । शुभ्रवर्णायां स्त्रियाम् ।

अमरः । [धवलिन्मः शूलपाणेरभिख्याम्] माघः ।

धवलिमन् पु० धवलस्य भावः इमानच् । श्वेतत्वे “अधिगत-
धवलोत्पल न० कर्म० । कुसुदे राजनि० ।

धवाणक पु० धुनोति हृत्वादीन् धू-आणक । वायो उज्ज्वल-
प्रवित्त न० धू-करणे ण्व । अगचर्ममयव्यजने अमरः ।

“सुहृद्वेदं धवित्वाणि परिधींश्च” कात्या० श्रौ० २६।२।१० ।

“धुनोत्येभिरिति धवित्वाणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मिता-
स्यो व्यजनाः” देवबनाजः ।

54. वाच. - V

धस् त्रि० धा-कतुन् । १ धारके रेतोधाः पुरोधाः । २ ब्रह्मणि
प्र० मेदि० । ३ दृढस्यतौ उणा० ।

धा धारणे पोषणे दाने च जुहो० उभ० सक० अनिट् ।
दधाति धत्ते धत्से दध्यात् दधातु धेहि अदधात्
अधत्त । अधात् अधित । दधौ दधे । दधिष्य दधाष्य ।
दधिव धाता धास्यति । धीयते अधायि अधाविधाताम्
अधिधाताम् । हितः हित्वा हितिः । “स्व”
सुधाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम्”
सा० द० । “इमं नो यत्नममृत्युषु धेहि” अ० १।२।११

“तत्र त्वा देवा सविता दधातु” अ० १०।१।७।८

“धमे दध्यात् सदा मनः” मनुः । “निवेशाय मनो

दधुः” भा० व० ६५ अ० । “न नाशमविगच्छेयुरिति

मे धीयते सतिः” भा० विरा० १८ अ० । “हिंसाहिंसे

मृदुकूरे धर्माधर्माद्विद्वान्ते । यद् वस्य सोऽदधात् सगे

तत्तस्य स्वयमाविशत्” मनुः । “यश्चापमाश्रमप्रख्यं

सेषु धत्तेऽन्यद्विहम्” भट्टिः । “गामधाकृत् कथं नामो

मृणालमृदुभिः फणैः” कुमा० धापयति धित्सति ।

“स्वं वस्त्रं कुह धित्सयः” अ० १।४।६।८

अति+अतिक्रम्य धारणे अतिशयधारणे च “आयुर्यत्ते अति-

हितं पराचैः” अथ० ७।५।१२ ।

अधि+आधिक्येन धारणे “यद्गार्हादाय अथो अध्यधत्तम्”

अ० १।११।७।८ ।

अनु+पश्चाद्धारणे । “अथान्यान् (तण्डुलान्) ऊतास्वाश्वत्थीषु

समित्सु अनुदधीरन्” लाट्या० ४।८।१४ ।

अनर्+आच्छादने वस्त्रनरेण व्यवधाने । “उदुम्बरशाखा-

मन्तर्धायामिषिञ्चति” ऐ० ब्रा० ८।७ । तिरोधाने “ते

चान्तर्दधिरे नागाः” भा० व्या० १२६ अ० ।

अपि+तिरोधाने आच्छादने । “धनेनाधर्मं लब्धेन यच्छिद्र-

मपिधीयते” भा० उ० १४ अ० । वा अतो लोपः “पिधान-

मपिधानम्” अमरः ।

अभि+कथने “साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वा-

चकः” का० प्र० । “गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याभि-

धीयते” भाषा० ।

प्रति+अभि+प्रत्युत्तरकथने । “मया च प्रत्यभिहितं देवका-

र्यार्थदर्शनात्” भा० उ० १६ अ० ।

अव+मनःसंयोगविशेषे अभिनिवेशे “व्यवधानपरे चकार सा”

कुमा० । अधःस्थापने पातने च “यां ते कल्यां कूपे अवदधुः”

अथ० ५।६।१७ । “लितः कूपेऽवहितः” अ० १।१०।५।१७

चि+चव+आच्छादने (ढाका) अपवारणे । “प्रेक्ष्य स्थितां
सहचरीं व्यावधाय देहम्” रघुः । “व्यवधाति दर्भ-
पिङ्गुजानि” सांख्यब्रा० १८।८ । “अन्तर्ज्ञा व्यावधा पुंसि
अन्तर्ज्ञिरपवारणम्” अमरः । “उदयाचनव्यवहितेन्दु
व्युः” भाष्यः ।

अप+आरोहे आरोपणे स्थापने च । अद्रव्यस्य ऋणशोधन
कालपर्यन्तं धनिकसमीपे स्थापने व्याधिः आहितः ।
अग्न्यादिः संस्कारभेदे अग्न्याधानम् । “जलपदे न मदः
वदमादधौ” रघुः । “आदध्यान् संभारान् दर्भान्
दीर्घान् मर्भान् च” वृ० सू० ४८ । “मर्भमाधत्त राज्ञी”
रघुः । “ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यं महिष्यां मर्भमादधे”
भा० व० २८२ अ० ।

अति+आ+मर्यादातिक्रमैश्च धारणे । “कार्यमत्याहितं
भविष्यति” प्रबोधच० । “यदि स्यादिह गोविन्दो नैव-
दत्ताहितं भवेत्” हरिवं० १७१ अ० ।

अनु+आ+पश्चादाधाने । यदेकस्य निहितं द्रव्यं तेनापि
अनु पश्चादन्वस्य हस्तो स्वाग्निने देहीति समवेन समर्पणे
च । अन्वहितमन्त्रे दृश्यम् ।

अभि+आ+आम्बुख्येन स्थापने “अस्यादध्युच्च काष्ठानि
तत्र दहते पापकृत्” अनुः ।

अप+आ+धर्मचिन्तायाम् “उपाधिनां धर्मचिन्ता” काम० ।
सामीप्येनाधाने अग्न्युत्पाते भेदि० । “अग्न्युत्पात
उपाहितः” अमरः । संयोजने च अमरः । “तस्य
निष्क उपाहित आस” शत० ब्रा० ११।४।१।१

निर्+आ+निराकरणे “यः क्रव्यादं निरादधत्” अथ०
१२।२।३६ ।

परि+आ+परितः स्थापने । “ऊचा कुम्भीमध्यग्नौ अयास्या
सिद्धोदकमवधेनम् । पय्याधत्ताग्निना” अथ० ६।५।५
वि+आ+विशेषेणाधौ पीडयाम् । व्याधिः “यद्यात्मना
प्रजया वा व्याधीयेत्” श्रुतिः । “एतद्वै परसं तपो
यद्व्याहितस्तथते” शत० ब्रा० १४।८।१।१।१

अम्+आ+पूर्वमाक्षिप्रस्य दोषस्य निराकरणे “समाहितः समा-
धिस्थेऽप्युक्तसिद्धान्त आहित” भेदि० उक्तेः च सिद्धान्तो-
क्त्या दोषसमाधाने । सत्यर्चाचतस्र ईश्वरादौ संस्थापने
समाधिः । “अथ चित्तं समाधातुं न प्रकीर्षि मयि
स्थिरम्” गीता । सत्यमारोपणे “सोऽहं भारं समा-
धास्ये त्वयि त्वं बोद्धुमर्हसि” भा० द्रो० ११ अ० ।
“तदात्मसम्भवं राज्ञे सन्निदृष्ट्वा समादधुः” रघुः ।

आविस्+आविर्भवने प्रकाशने “आविहितस्तनुयुगं स हि
सत्यवत्याम्” भाग० २।७।३ ।

अप+सामीप्येन स्थापने उपलक्ष्यतया स्थापने च । “क्रिया
हि वस्तूपहिता प्रसीदति” रघुः । “एतदुपहितचैतन्यम्”
वेदा० सा० । “यदिन्द्रियैस्तूपहितं पुरस्तात् प्राप्ताम् गुणान्
न स्मरते चिराय” भा० शा० ७४।७ श्लो० । अन्तर्ज्ञेन स्त-
रूपप्रच्छादने उपधयम्बुजैतवसित्यमरोक्तेः ।

तिरस्+अन्तर्ज्ञाने प्रच्छादने । “इति बाह्व्य विबुधान् विश्व-
द्योनिस्तिरोदधे” कुमा० ।

ति+स्थापने अज्ञातस्वामिकतया द्रव्यस्य स्थितौ स्थापने च “अनि-
धायैव बद्धव्यमाचलनः शुचितामिसम्” अनुः । “शिरसि
निदधानोऽङ्गुलिषट्” सा० द० । “अथ प्रयत्नेन वा तत्र मा
निधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्तते” रघुः । “अस्तु पश्ये-
च्छिभिं राजा पुराणं निहितं चित्तौ” अनुः ।

प्र+नि+ऐक्यान्प्रेष्य मनसः स्थापने । “ईश्वरप्रणिधानाद्भवा”
पात० सू० । “प्रणिधानं भक्तिविशेषः” भा० । भेदे च
“नीधिं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रिये” सा० द० । अन्तो-
ऽभिवेशने च “किष्किन्ध्याद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिहिते
दुतस्” भट्टिः ।

प्रति+नि+तुल्यरूपतया करणादौ प्रतिनिधिना “द्रव्ये-
ऽविद्यामाने यत् सामान्यतमं मन्येत तत्प्रतिनिदध्यात्”
सा० श्रौ० ३।२०।६ प्रतिनिधिपश्ये दृश्यम् ।

सम्+नि+सम्यग्निधाने । “मेघेऽर्ध्वं सञ्चिच्छे प्रायानां
पवनः पतिः । तच्च मेघगतं वारि शक्नो वर्धति भारव ।”
भा० अशु० ६त० । “दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याहि-
हावसि” अनुः । नैक्येन सम्यक्त्वे “समवेष्टं न कुर्वीत
नोच्चैः सञ्चिहितो हसेत्” मा० वि० ४ अ० । “गुरो
गुरो सञ्चिहिते सुखवदृप्तिमाचरेत्” अनुः । “अस्मिन्
लतामण्डपे सञ्चिहितया त्वया भाव्यम्” शकु० । “भग-
वान् हरिरस्यापि वस्त्राणां निजजननां वातुस्येन
सञ्चिधाप्यत इच्छारूपेण” भाग० ५।७।८ । नैक्येन
स्थापने तु सक० । “स चाहं सहस्रस्य धनमित्येष तत्र
संनधिषि” दशकुमा० ।

परि+विष्टने आच्छादने । “यं परिधिं पर्यधातुं यजुः
२।७ । “येनेन्द्रस्य बृहस्पतिर्विश्वः पर्यधातुं” मञ्जुनी०
२।२ “वासश्च परिधायेकम्” भा० वि० ६ अ० । “परि-
हिते प्रातरनुवाके” आ० श्रौ० १।६।१ । “इति परिदधे
कण्ठे रौहिणेये च दाक्ष्याम्” हरिवं० ७। अ० ।

वि+परि+परिवर्त्तनेन आच्छादने । “आचान्तः पुनराचामेत्
वासो विपरिधाय च” याज्ञ० ।

पुरस्+अयतः स्थापने । पुरोहितः । “तुरासाहं पुरोधाय
धाम स्थायम्भुव ययुः” कुमा० ।

प्र+प्रकृषेण धारणे । “दिशन्तसः सहसा प्रधापिताः”
भाग० ३० अ० । प्रधानम् ।

प्रति+प्रक्षेपे “तदन्ते चक्षुः प्रतिषेहि रेभे” ऋ० १०।८७।१२।

प्रतीकारार्थे विधाने “दुष्टदैवतनाशाय वज्रो ध्यान
समाधिना । सर्वत्राक्षतविक्षेपात् शान्तिकं प्रतिभस्यति”
अतस्तद् प्रतिविधाने ।

वि+करणे “तस्य तस्याचलां अद्वां वासेव विदधास्यहम्” गीता ।

“विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम्” भा० व०

यज्ञाभ्यर्चय कर्त्तव्यं तद्विधत्स्व महात्मने” स० ७६ अ० ।

कर्त्तव्यतयोपदेशे “यज्ञप्रिधाशनं ह्येतत् सत्तामजं वि-

धीयते” मनुः । “चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वहेतुधीविषयो विधिः”

शब्द० ३० विधिशब्दे दृश्यम् । “न पैतृयाजियो होमो

लौकिकेऽन्मौ विधीयते” मनुः ।

अनु+वि+तुल्यरूपावरणे मञ्जुकरणे च । “आनुवृत्त्यं ह

विशं देवत उच्चैरुपांशुतायां चाध्वयुसमुविदधीते”

सांख्य० श्रौ० १२।१२ “दक्षिं च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित्”

भा० उ० २६ अ० । “उपतिष्ठति तिष्ठन् गच्छन्तमनुगच्छति ।

करोति कुर्वतः कर्म छावेवानुविधीयते” भा० शा० १८१ ।

“इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते” गीता ।

प्रति+वि+प्रतिष्ठापनचरणे “क्षिप्रमस्त्रिभ्रव्यान् चारः प्रति-

विधीयताम्” रामा० सुन्द० प्रतीकारे च “क्षिप्रमेव कस्मिन्

प्रतिविहितमायैष” सुहृत् १० चन्द्रशेखरेति “न पारितं

प्रतिविधा तुम्” तत्रैव चाप्युक्तिः ।

अदु+आदरे विश्वासे च । “अदधाति क इवेह न साक्षात् नैष०

अम्+सस्यविधाने योजने ह्येवमेव अभिसन्धौ । “मनस्येतानि

सन्धाव मनसा सम्प्रधारयेत्” भा० आश्व० ४२ अ० ।

“यथा स्रज्या वासः संदध्यात्” ऐ० ब्रा० ८३।४८ ।

“धनुष्यमोघं समधत्त सायकम्” कुमा० । “संदपे धनुवि

वायुदैववत्” रघुः । “भवति कृतसन्धाननिव तत्”

शकु० । मेलने “सकदुदुष्टं यो हि मित्रं पुनः सन्धात-

मिच्छति” प्राश्नकः ।

अभि+सम्+अतिशयेन शक्त्यादिना व्ययने संयोजने । “त्वय

चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिपन्नीयते कामिजन-

स्यार्थः” अश्व० ।

अनु+सम्+अनुसन्धाने विचारजन्यज्ञानभेदे अनुचिन्तने

“आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यत्कर्त्त-

वानुसन्धते स धर्मं वेद नेतरः” मनुः । अन्ये प्रथे च

“दुर्गमनुसन्धेहि” हितो० ।

अभि+सम्+वात्पय्ये अभिलाषभेदे । “अभिसन्धाय तु फलं

दम्भार्थमपि चैव यत्” गीता । “भवन्तमभिसन्धाय

जिघांसन्ति भवत् प्रियम्” भा० शा० ११।५ श्लो० । “आह्वानि

चैव कुर्वन्ति फलकामाः रुदा नराः । अभिसन्धाय

पितरं पितृश्च पितरं तथा” हरिवं० १६ अ० । “गूढाभिसन्धिः

शङ्कते” जगदीशः । “अभिसन्ध्यादिषु चैवम्” शा० सू० ।

प्रति+सम्+प्रतिरूपसन्धाने । “प्रतिसन्धाय चास्त्राणि तेऽन्यो-

न्यस्य विशास्यते । सुसुचुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च

महासूते” भा० भी० ७५ अ० । “पशूतः प्रतिसन्धाय

विध्यतः सव्यसाचिनः” भा० वि० ६३ अ० ।

धाक ति० धा-उणा० क तस्य नेत्वम् । १ धारके २ ब्रह्मणि पु०

नेदि० । ३ ह्ये ४ आहारे च ५ अच्चे ६ क्तभे च संक्षिप्त

सा० उणादिभक्तिः ।

धा(घा)टी स्त्री घट्प्रते हिंसतेऽत्र घट-हिंसायां आधारे

अप् गौरा० ङीष् पृष्ठो० धस्य घः घाटी वा तत्र

पाठः । अन्वयवृत्तान्दने शत्रुसम्मुखगमने हेमच० ।

धाणक पु० धा-आणक । दीनारभागे परिमाणभेदे ।

उज्जलद० ।

धातक पु० धातुं करोति णिच् ठिडोपः खलु । पुष्कर-

द्वीपस्थापतेः वीतहोतस्य १ पुत्रभेदे “तद्वीपस्थाधिपतिः

प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नाम तस्यात्मजौ रमणधातक-

नामानौ वर्षपती नियुज्य” भाग० ५।२०।२२ । गौरा०

ङीष् । (धादफुल्ल) २ धातुपुष्पाम् राजनि० । “धातकी

कटुका शीता मदकत् त्वरा लघुः । दृष्टातीसारपित्ताच्च

विषक्रमिविषर्पजित्” भावप्र० तद्गुणाः । ३ तीर्थभेदे शिवपु० ।

धातक्यादिलेह चक्रदत्तोक्ते लेहभेदे “धातकीविल्लधन्या-

कलोध्रेन्द्रयवबालकैः । लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरा-

तीसारबालिजित्” चक्र० ।

धातु पु० धीयते सर्वं निःक्षिप्यते सुषुप्तादावस्मिन् धा-आधारे

तन् । १ परमात्मनि । “अ एष चिदातुः” श्रुतिः । दधाति

शब्दान् । २ सर्वेषां नाम्नां प्रकृतिभूते भूपृष्ठतो तस्य

लक्ष्यविभागदिकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा

“धातुनां क्रियावाचकोगणादिपठितः शब्दविशेषः

क्रिया च पूर्वोक्तफलानुकूलो व्यापार एव सर्वेषाञ्च काश्च

काणामन्वयोपपत्तये कालान्वयोपपत्तये च धातूनां क्रियावाचकत्वाङ्गीकारात् । तथाहि । “क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति” वाक्यपदीये कालानां क्रियाभेदकत्वमुक्तमुक्तञ्च तेनैव “क्रिया नियतसाधना” इत्यादिना साधनानां क्रियाकाङ्क्षित्वं तत्र यदि धातुभिः क्रिया न बोध्येत क तदा तेषामन्वयो विशेषणत्वं वा भवेदतोऽवश्यं सर्वेषां क्रियावाचकत्वं स्वीकार्यं धातूनां फलमात्रवाचकत्वे आख्यातानां व्यापारार्थकत्वे कदादिस्थले आख्याताभावेन कारकाद्यन्वयानुपपत्तेः नापि क्रियामात्रवाचकत्वं त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तेः । तथाच फलवाचकत्वस्य तेषां प्रायशोगणपाठे एव उक्तत्वात् न तदंशे विवादः । किञ्च फलावच्छिन्नक्रियायाः पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा धात्वर्थत्वाभावे सकर्मकाकर्मकविभागोच्छेदः स्यात् स्याच्च फलमात्रधात्वर्थत्वे सर्वेषां कारकाणां तत्त्वानन्वयः तत्रैव कालान्वयोपपत्तये च व्यापारविगमकालेऽपि फलसत्त्वेन वर्तमानत्वादिप्रयोगापत्तिः । अतोऽवश्यं क्रियावाचकत्वं स्वीकार्यमतएव “धातोरर्थः क्रियोच्यते” इत्यनेन धात्वर्थत्वे नैव क्रियात्वस्वीकारः । अतएव च “भूवादयोधातवः” इति प्राणिनीयसूत्रमपि क्रियावाचकत्वं धातुमात्राणां प्रतिपादयति । तथाहि भूश्च वा भूवौ आदिश्चादिच्चादी भूवौ आदी येषां ते धातव इति तथा चात्र प्रथम आदिशब्दोऽव्ययस्यावाची भूवा सह तदन्वयात् भूप्रभृतय इत्यर्थलाभः द्वितीयश्चादिशब्दः सादृश्यवाची वाधातुना तदन्वयस्तेन वासदृशा इत्यर्थलाभः तत्सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेन वाधातोर्गत्यर्थतया क्रियावाचित्वप्रसिद्धेस्तथा च भूप्रभृतयः क्रियावाचित्वेन वासदृशा धातव इत्येव फलितम् । भुवश्चादित्वं गणपाठपेक्षया तस्य च क्रियावाचकत्वं पूर्वोक्तयुक्तेरिति संक्षेपः । अत्र क्रियावाचित्वातुक्तौ गणपठितत्वेन सर्वनामाव्ययादीनामपि धातुत्वापत्तिः तन्मात्रोक्तौ च हि रूपाद्यव्ययानां क्रियावाचित्वेन धातुत्वापत्तिरत उभयसुक्तम् । उक्तञ्च “किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव नो । सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः । न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटमिति” । तत्पाठः गणपाठः । विदि अवयवे गङ्गि वदनेकदेशे इत्यादिद्रव्यवाचिनामपि तत्साधनक्रियावाचित्वमस्त्वेव कालकारकाद्यन्वयानुरोधात् तत्फलस्य द्रव्यरूपत्वेऽपि न क्षतिः । जयादीत्या-

दिपदेन सूत्रसंज्ञासूत्रमहणं तेन सौत्राणां स्तम्भपक्ष-
तीनां सनादयोधातव इत्यादीनाञ्च प्रत्ययान्तानां धातु-
त्वमव्याहृतमेव दर्शितयुक्तेः तत्रापि क्रियावाचित्वादे-
रवश्यं स्वीकाराच्च नाप्रसङ्ग इति दिक् ।

ते च सर्वेऽपि धातवः सकर्मकाकर्मकभेदेन द्विविधाः । तत्र व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलवाचकः सकर्मकः पञ्चादेः व्यापाराधिकरणावृत्तिविकृतिरूपफलस्य बोधक-
तया सकर्मकत्वं कर्तृकर्मोभयनिष्ठफलबोधकस्यापि गम्यादेः व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलबोधकतया सकर्मकत्वम् । भूप्रभृतीनां तु व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलबोधकतया न सकर्मकत्वं फलस्य सत्तायास्तत्त्वस्वरूपपञ्चापारस्यैक-
स्मिन्नेव धर्मिणि घटादौ सत्त्वात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये “आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते । अन्तर्भा-
वाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः” इति । अस्यायमर्थः आत्मानं स्वरूपं विभ्रत् आत्मधारणानुक्कूलव्यापाराश्रयः अस्तीतिपदेन समानाधिकरणतया व्यपदिश्यते तदभेद-
बोधनाय तिङादिकं प्रयुज्यते इति यावत् तेनात्मनात्म-
रूपेण कर्मणा धारणकर्मणा धातुः न सकर्मकः । अत्र हेतुरन्तर्भावात् धात्वर्थ एव तस्य कर्मणः प्रवेशात् आत्म-
धारणानुक्कूलव्यापाररूपधात्वर्थेनात्मन उपसंग्रहादित्यर्थः । अथ वा अन्तरेव व्यापाराधिकरण एव भावात् फलस्य सत्त्वात् व्यापारसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः तेन भूवादे-
रुत्पत्त्यनुक्कूलव्यापारवाचित्तया धात्वर्थोपसंग्रहोक्तकर्मक-
त्वाभावेऽपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वादकर्मक-
त्वम् । अतएव “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातु ज्ञयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत” इति फलव्यापार-
धिकरणत्वादिकताकर्मकसकर्मकविभागोऽभिहितः । ए-
कनिष्ठतायामेकमात्रावृत्तितायामित्यर्थः तेन गम्यादेर्व्याप-
राधिकरणवृत्तिफलवाचित्वेऽपि नाकर्मकत्वमिति धर्मि-
भेदेऽधिकरणान्यत्वे इत्यर्थः । एवमेव शब्दकौस्तुभ-
कारादयः । एतन्मते सकर्मकाकर्मकशब्दौ पारिभाषि-
काविति द्रव्यव्यम् । मञ्जूषास्तस्य “कर्मणा सहेति नास्ति कर्म यस्येति व्युत्पत्तया सकर्मकाकर्मकशब्दौ योगिकौ तत्र साहित्यं तदन्वितस्यार्थबोधकत्वम् अन्वय-
पृथक्पदोपस्थापयोः सम्बन्धरूपोपादानेन जीवत्या-
दीनां प्राणधारणानुक्कूलव्यापारार्थकतया तत्कर्मणः प्राणादीर्धात्वर्थमध्यपरात् न सकर्मकत्वं धात्वर्थोप-
गृहीतकर्मकत्वे नाकर्मकत्वात् । कर्म च व्याकरणा-

स्वीयपारिभाषासिद्धकर्मसंज्ञाविशिष्टमुच्यते तेनाविश्रयते
प्रासादरत्यादौ कर्मणि लकारोपपत्तिः अविश्रयतेः कर्म
संज्ञाविशिष्टान्वितस्वार्थबोधकत्वात् अन्यथा पूर्वमते तस्य
फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकतयाऽकर्मकत्वेन “भावे
चाकर्मकेत्यः” इति भाव एव लकारापत्तेः । भवति च
ग्रामं गच्छतीत्यादौ गत्यादिः ईप्सिततमत्वेन कर्म
संज्ञाविशिष्टेन पृथग्भूतेन ग्रामेणान्वितं स्वार्थं बोधयन्
सकः कः, अधिवसतिस्तु अधिकरणत्वेन कर्मसंज्ञा
विशिष्टेनेति विवेकः” इति प्राङ्गः । युक्तञ्चैतत् धात्वर्थोप-
रिहीतकर्मकाणां व्यापारव्यधिकरणफलवाचितया पूर्व-
कल्पे सकर्मकत्वापत्तेः तत्तद्विज्ञत्वेन निवेशे गौरवं
तथा कर्मणोऽविवक्षायां गत्यादेरपि अकर्मकत्वस्वीका-
रेण अविश्रयविशिष्टत्वेन निवेशे गौरवञ्च । एतन्मते तु
कर्मभावादेव तदन्वितस्वार्थबोधकत्वाभावाच्चाकर्मकत्व-
हानिरिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । अत्र पक्षे अकर्मकस्तु
तदनन्वितस्वार्थबोधक इति बोध्यम् ।

सकर्मकाश्च द्विविधाः एककर्मका द्विकर्मकाश्च । एक-
कर्मकान्वितस्वार्थबोधकाः गत्यादयः एककर्मकाः । द्विकर्म-
काश्चपि द्विविधाः द्विकर्मकान्वितैकव्यापारार्थकाः द्विकर्म-
नित्वद्विव्यापारार्थकाश्च । तत्राद्या दुह्यादयः । न च
ते सिद्धान्ते द्विव्यापारार्थकाः तथात्वे ईप्सिततमाभ्या-
मेव कर्मभ्यां व्यापारद्वयेऽन्वयसम्भवेन द्वितीयाद्युत्पत्तौ
“अकथितञ्चेति” सूत्रेण दुह्यादीनां कारकान्तरसंज्ञाना-
पक्षस्याकथितस्य कर्मसंज्ञाविधानानौचित्यात् । दर्शयि-
ष्यते च दुह्यादीनामेकव्यापारार्थकता । यदा पुन स्तेषां
द्विव्यापारार्थकता विवक्षिता तदा ईप्सिततमसूत्रेणैव
कर्मसंज्ञायां जातायां द्विकर्मकान्वितद्विव्यापारार्थका एव ते
णिजन्तादिषदिति बोध्यम् । द्विकर्मकान्वितद्विव्यापारार्थकाश्च
णिजन्ताः तत्र च धातुना एकव्यापारोऽभिधीयते द्विती-
यस्तु णिच्, तद्व्यापारद्वये च ईप्सितकर्मणः प्रयोज्य-
कर्मरूपकर्मणश्च यथाश्रमभयः । तथात्वञ्च गत्या-
दीनमिति बोध्यम् । पाच्यादीनां तु नैव, तद्योगे
प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञाभावेन व्यापारद्वये कर्मद्वयान्वत्वा-
भावात् । नच पाच्यादेः क्रियाफलाश्रयत्वान्नोद्देश्यतया
प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा भविष्यतीति गत्यादिशास्त्रयोगे-
न तद्विषयात् । उक्तञ्च हरिणा “गुणक्रियायां
स्वातन्त्र्यं प्रधाने कर्मणां गतम् । नियमात् कर्म-
संज्ञायाः स्वर्णेषामिधीयते” इति नियमात् गतिमुद्रा-

दिस्त्रिणे तदितरेषां निषेधात् स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वमेव
स्वर्णेण तृतीययाऽभिधीयते इति तदर्थः । वस्तुतस्तु
प्रयोज्यकर्तुः ईप्सिततमत्वेऽपि परत्वात् कर्तृसंज्ञया
तस्य बाधात् कर्मत्वाप्रसक्तौ गत्यादिस्त्रिणे अप्रामाण्य-
कत्वरूपविधित्वाश्रयेण गत्यादेः कर्मत्वं विहितं न
पाच्यादेरिति द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च हरिणा “परत्वादन्तरङ्ग-
त्वादुपजीव्यतयाऽपि च । प्रयोज्यस्वास्तु कर्तृत्वं गत्या-
देर्विधीबोचितेति” । परत्वात् “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” इ-
त्युक्तेः “अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तु-
शोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्तते” इति चोक्तेः “अन्तरङ्ग-
त्वात् पच्यादिरूपप्रकृत्याकाङ्क्षितकर्तृसंज्ञारूपकार्यम्
“अन्तरङ्गं बलीय” इति न्यायात् पाच्याद्याकाङ्क्षितकर्म-
संज्ञायाः प्रत्ययान्वितत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः । उप-
जीव्यतया उपजीव्यजातीयतया सर्वेषामेव कारकाणां
कर्तृप्रयोज्यत्वेन कर्तुः रूपजीव्यजातीयत्वादिति फलि-
तोऽर्थः तेन पाच्याद्यामेवया तस्योपजीव्यत्वाभावेऽपि
न क्षतिः । एवं पाच्यादियोगे प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायाम-
एवामपत्तेः न द्विकर्मकत्वं तेषामित्यन्यत्र विस्तरः ।
अकर्मका अवि धातयः हेतुचतुष्टयाधीनकर्मकक्रियार्थ-
त्वात् चतुर्विधाः । अकर्मकक्रियात्वे हेतवश्च चत्वारो
हरिणा प्रदर्शिता यथा “धातोरर्थान्तरे हत्ते धात्वर्थेनोप-
संग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति” ।
धातोः स्वर्गोपक्रमधातोरर्थान्तरे स्वसजातीयभिन्ने हत्तेः
सामर्थ्यात् स्वविजातीयार्थबोधकत्वादित्येकः । यथा
जानातिः ज्ञानं वदन् सकर्मकः प्रवृत्त्यादिकं बोधयन्
कर्मकः नतु गतिवाची गत्यादिः ज्ञानाद्यर्थेऽप्यकर्मकः
तयोर्द्वयोरर्थयोः सकर्मकत्वेन स्वसजातीयत्वात् ।
धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति द्वितीयः । कर्मणो धात्वर्थेन
उपसंग्रहात् स्वशरीरे प्रवेशनात् यथा जीवत्यादीनां
प्राणधारणानुकूलव्यापाररूपक्रियार्थतया तत्कर्मणः प्रा-
णादिर्धात्वर्थेणैव प्रवेशः । प्रसिद्धेः सत्तालज्जादिरूपाणा-
सकर्मकत्वेन प्रसिद्धेः । सत्तादिकञ्चानुपदं प्रदर्शयते
तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादित्यर्थः ।
इति ततोऽप्यो हेतुः । कर्मणोऽविवक्षातः अकर्मकः ४ ।
अत्र च कर्मपदं व्यपदेशवज्ज्ञानेन फलस्याप्युपलक्षणं तेन
फलस्याविवक्षायामेव गत्यादेरकर्मकत्वमिति कौस्तुभातु-
सारिणः तेषाञ्च व्यापारमात्रबोधकतया फलावाचित्वाच्च
सकर्मकत्वमिति द्रष्टव्यम् । अत्र चाविवक्षा नाम केन

रूपेणान्वयविवक्षायां यस्य कर्मसंज्ञा तेन रूपेणान्वय-
विवक्षाभावः । तत्र कश्चित् कर्मणोऽविवक्षया यथा
पच्यते इत्यादौ, कश्चित् कर्मत्वाविवक्षया यथा मातुः
अर्धते इत्यादौ । अत्र मातुः कर्मत्वेनैव स्वरसान्वये
कर्मसंज्ञा न पुनः सम्बन्धत्वेन, तथा विवक्षायां कर्मस्य
प्रतीविधानात् स्वरसादेः कर्मत्वव्यवस्थेऽपि कर्मत्वेन
तदन्वयाभावादकर्मकत्वं तेन भावे लकारादय इति
बोध्यम् । कश्चित् कर्मप्रवृत्तिवेलाख्यानविवक्षा पश्चाद्वि-
वक्षा । यथा कृतपूर्वी कटम् भुक्तपूर्वी ओदननिष्पादौ ।
तथाहि कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे तत्कृतमनेनेति
पूर्वसूत्रादिनिमित्तवृत्त्यं सपूर्वावेति सूत्रेण विष्टमान
भूतत्वं पूर्वशब्दादपि इति विहिताः तत्र यदि कर्मस्य
कर्मस्य क्तः स्यात्तदा तस्य कटादिरूपकर्मविशेषणतया
सापेक्षत्वेन समासादित्युक्तिर्न स्यात् एकत्र विशेषसूत्रे-
नोपस्थितस्यान्वयविशेषणतया नववायोगात् वृत्तिशाल
साक्ये भाष्यादिषु तथाप्रयोगादतोऽवश्यं प्रथमं कर्म-
विवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन
पूर्वादिभिः रूपसुमेति समासे च कृते तत्पूर्वकात् पूर्व-
शब्दात् कर्त्तरि इति प्रत्ययो भवति । पश्चाच्च कर्त्तृकृत-
क्रियायाः कर्मविशेषाकाङ्क्षायां कटादिकर्मणोऽन्वयः ।
उक्तञ्च हरिणा “अकर्मत्वे सत्येव ज्ञान्ते भावाभि-
धायिनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्ता योगो भवति कर्म-
णाम् । अविग्रहा गतादिस्था यथा यामादिकर्मभिः ।
क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थितेति” । क्रिया-
वतेत्यनेन क्रियाहारैव कर्मणोऽन्वय इति द्योतितम् क्रिया-
याच्च वृत्तिशब्दैकदेशवयाऽनन्वयशङ्कायामाहविग्रहेति ।
नास्ति विशेषेण ग्रहोक्तानं यस्याः सा घृष्टगुणस्थित्य-
भावेन ज्ञातुमशक्येत्यर्थः गतादिस्था कर्त्तृबोधकनिष्ठा-
न्यगतपदोपस्थाप्यमसनकर्त्तृरूपार्थप्रविष्टापि यथा यामं
गवइत्यादौ विभिन्नपदोपात्तरपि यामादिकर्मभिः
क्रिया सम्बध्यते तथेत्यर्थः बहुदायशक्तिस्वीकारे एक
देशान्वयाभ्युपगमादवयवशक्तिस्वीकारे तु तदनुपगमे
क्षत्यभावादिति भावः । कृतपूर्वादिष्वित्यादिप्रदेशाध्वरे-
ष्विटीत्यादयोऽप्यन्ते तत्रापि इत्यादिभ्यश्चेत्यनेन कर्त्तरि
इति विधानात् । अत्रेदं बोध्यं “निष्प्रतिभावे कर्त्तृत्वं
सर्वत्रैवास्ति कारके” इत्युक्तेः कर्मणोऽपि स्वव्यापार-
द्वारा क्रियानिष्पत्तिहेतुत्वेन कर्त्तृत्वं स्थिते तद्व्यापारस्य
धातुत्वविवक्षायां धातुत्वक्रियाश्रयत्वेन तस्य कर्त्तृत्वं

समानानुपूर्वीकस्यार्थबोधकधातुपातफलाश्रयत्वेन च
कर्मत्वमित्येकस्यैव कर्मकर्त्ता एवञ्च तत्र धातोरर्था-
न्तरं वृत्तेरेवाकर्मकत्वम् । तथाहि अन्नं पच्यते स्वयमेवे-
त्यादौ विहितिसदनुकूलोऽनस्याख्यादिष्वेवोक्तयो
व्यापारश्च तद्विशिष्टो वा पच्यर्थः तयोः फलव्यापारयो-
रेकनिष्ठतया तद्वोधकधातोरकर्मकत्वं तेन व्यक्तेन पच्यते
स्वयमेवेत्यादौ भावे लकारोपपत्तिः । द्विकर्मकाणाम्
एककर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षयाऽपरस्याविवक्षयैवाकर्मकत्वं
पश्चिदुक्तोक्तु कर्मान्तरव्यवस्थेऽपि कर्मवद्भावविधानात् सकर्म-
कत्वं तेन नबोर्न भावे लकारादयः किन्तु कर्मवत्त्व
तेन दुष्कृते गवा दुग्धं स्वयमेवेत्यादि । एवञ्च सर्वेषामेव
धातुनां कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षायां कर्मवद्भावे प्राप्ते
धातुविशेषयोग एव कर्मवत्कार्यवृत्तिदेशे न सर्व
धातुयोगे तेन गत्यादियोगे कर्त्तरि बोध्यं न कर्म-
वद्भावः किन्तु कर्त्तृवत्कार्यं, भावे तु इत्यते एव कर्म-
वत्कार्यम् । पच्यादियोगे तु कर्त्तरि भावे च वाच्यं कर्म-
वद्भाव इति विवेकः । उक्तञ्च “कर्मस्येऽपि च धातुर्ग
कर्त्ता च कर्त्तृवदिति” । कर्मवत् कर्मवत्कार्यवृत्तिव्यव-
स्थेय एव “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिये” इति सूत्रे कर्म-
पदेन कर्मस्यक्रिया लक्षिता शास्त्रकारैस्तेन कर्मस्य-
क्रियातुल्यक्रियावृत्ति कर्त्तरि कर्मवत् कार्यमित्यर्थः
क्रियायोस्तुल्यत्वञ्च एकाधिकरणमात्रवृत्तित्वेन तथाच
कर्मस्यक्रियया फलेन व्यापारस्य सामानाधिकरण्ये
एव कर्मवद्भावविधानात् पच्यादेस्तथाभूतार्थकतया नब-
कर्त्तरि कर्मवत्कार्यं, गत्यादेस्तु व्यापारस्योक्तफलसामा-
नाधिकरण्यभावात् कर्त्तृत्वभावकत्वमिति विवेकः ।
तथा तुल्यक्रिये कर्त्तरीत्यभिधानेन गत्यादीनामपि भावे
कर्मवत्कार्यं यागादि भवत्येव । यद्यपि सर्वेषामेवाकर्म-
काणां फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यबोधकतया
कर्मवद्भावापत्तिस्तथापि सूत्रे कर्मणा तुल्येति निर्देशात्
मेधां धातुनां सुखार्थवाचिनां सकर्मकत्वं तेनानेव
कर्मवद्भाव इति गम्यते अस्यादेः सत्तादिरूपसुखार्थ
सकर्मकत्वाभावात् न तद्वत्प्रसङ्गः । नवतेस्तु धातुवत्कार्य-
तुल्यार्थं वक्तुमाशङ्क्य सकर्मकत्वेऽपि सत्तादिरूपसुखार्थ
तथात्वाभावाच्च प्रसङ्गः । एवञ्च सर्वेषामेव सकर्म-
काणां कर्त्तृकर्मोभयस्यभावकत्वेनाव्यवस्थायां हरिणा
क्रियाविवक्षेण व्यवस्था दर्शिता यथा “विशेष-

दर्शनं यत् क्रिया तत् व्यवस्थिता । शब्दप्रवृत्तिरन्येन
 शब्दैरेव प्रकल्पितेति । यत् कर्मणि कर्त्तरि वा विशेषः
 क्रियाकृतोऽसाधारणधर्मो दृश्यते तत्रैव क्रिया व्यवस्थि-
 तेत्यर्थः । धात्वर्थयोः फलव्यापाररूपयोः क्रिययोर्भय-
 निवृत्तेऽपि तत्फलविशेषादेव तन्निवृत्त्यवधार इति
 भावः । विशेषस्य द्विविधः धातुपक्षायः तदनुपस्था-
 यस्य तत्ताभ्यर्हितत्वेन उपस्थितत्वेन च धातुधातुवि-
 शेषस्यैव प्रथमं यद्वा तदप्राप्तौ तु अपरस्येति
 विवेकः । तेन पच्यादयः खोपस्यायस्य कर्त्तृमेवैवाऽ-
 साधारणधर्मस्य व्यापाररूपक्रियाकृतस्य विक्तिजिरूप-
 कृतस्य बोधकाः कर्मस्य भावका एव गम्यादयस्तु नैवं तदु-
 पस्थाप्यफलस्य संयोगादभयनिवृत्तया साधारण्यत्वात्
 धातुपक्षायविशेषासत्त्वात् धात्वुपस्थाप्यस्य क्रियाकृतस्य
 नृमादिरूपसाधारणधर्मस्य यद्वा तस्य च कर्त्तरि
 दर्शनत्वं कर्त्तृस्यत्वम् । एवञ्च कर्त्तृस्थादिविभाग एत-
 न्कति न्यायमूल एव । अन्येषां सन्ते पुनः शब्दप्रवृत्तिः
 कर्मवृत्तार्थप्रवृत्तिः शब्दैरेव नियामकशक्तैरेव प्रकल्पि-
 तेति दृश्यम् । तच्च शास्त्रं यथा “कर्मस्यः पच-
 तेर्भावः कर्मस्याच्च भिदादयः । कर्त्तृस्यो बुद्धतेर्भावः
 कर्त्तृस्याच्च गमादयः” इति ‘कर्मस्याः कर्मस्यक्रियार्थका इ-
 त्यर्थः एवमन्येऽपि । ससदायविदस्तु एतच्छास्त्रमपि
 न्यायमूलकं पूर्वोक्तरीत्या एतेषां कर्मस्यत्वादिव्यवस्थाप-
 नात् अन्यथा मातृशक्तिकरूपेण तद्व्ययस्य कर्तृमशक्य-
 तयाऽव्यवस्थापत्तेरित्याहुः । एवञ्च क्रियाकृतविशेषे-
 ष्वेव क्रियाव्यवस्थेति पद्यमूलस्य “निर्वर्त्ये” च विकार्ये
 च कर्मवृत्ताव दृश्यते । ननु प्राप्ये कर्मणि तु सिद्धान्तोऽयं
 व्यवस्थितः” इत्यभियुक्तैर्व्यवस्था भङ्गान्तरेण दर्शिता ।
 तथा च निवर्त्ये विकार्ययोरेव क्रियाकृतस्य उत्पत्त्यादि-
 रूपस्य विशेषस्य सत्त्वात्, प्राप्ये तदसत्त्वाच्च तेषु कर्मव-
 र्त्ताभावावो बोध्यौ । “क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिरित्येव
 तिष्ठति” इत्यपि संप्राप्यकर्मतत्त्वज्ञे प्राप्यस्य क्रियाकृतविशेषा-
 भावकथनात् व्यतिरेकेण निर्वर्त्ये विकार्ययोस्तत्सत्त्वमर्थ-
 यावमित्येवं विकारेण । सन्तधातुनां धात्वर्थेच्छार्थ-
 कत्वेन कर्त्तृस्यत्वेऽपि तत्प्रकृतोभूतप्रतीतेरेव कर्मस्य-
 कर्मस्यभावकतया व्यवस्था तत्प्रकृतेरात्मनेपदादिना तद-
 न्तस्थात्मनेपदादिवदिति दृश्यम् । बोधस्तु कर्मकर्त्तरि
 कर्त्तरीति यथा ओदनः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ ओदनाभि-
 क्षौ काश्चयकविकृत्यतुल्यस्यात्मादिसंयोगरूपव्यापारः ।

अपरं तु कर्तुराश्रयांशे विशेषणत्ववत् व्युत्पत्तिवैचित्र्येण
 फलेऽपि विशेषणत्वमङ्गीचक्रु रङ्गीचक्रु स्वात् नामार्थधात्व-
 र्थयोरपि साक्षादन्यम् । वस्तुतस्तु तिङ्गोभ्यस्यैव व्युत्-
 पत्तिवैचित्र्येणोभयत्वान्वय इति दृश्यम्, अकर्मकत्वेन
 प्रसिद्धाः सत्तादर्थका अभियुक्तैरन्यत्र संवृहीता यथा

“सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनस्त्रीङानिवासज्जयाव्यक्तध्यान-
 नभोगतिस्थितिजरावज्जाप्रसादोदये । मोहे खेटनवेग-
 युद्धदहनव्यातिचरोन्मादके शुद्धिस्तेदपलायनभ्रमणके-
 शान्ती सुतो मज्जने । दम्पौ जागरणोपवक्रगमनोत्साहे
 खतौ संशये स्थानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टा-
 क्रुधौ रोदने । दृष्टौ हावकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षो-
 पनेशे बले कम्पौवेगनिमेषभङ्गयतनार्थे धातवोऽकर्मकाः ।
 दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः । वाचका भाव-
 सात्वस्य यतस्त्रादकर्मकाः । कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
 ये ते तु धातवः । तद्वज्जावेऽकर्मकाः स्युस्त्रुहृत्कृत्यां सक-
 र्मकाः । क्रियावार्चित्वमास्थानं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
 प्रयोगतोऽन्ये कन्त्या अनेकार्था हि धातवः” इति ।
 श्रृङ्गाश्चादिनङ्गाभूतेषु । ४६ इन्द्रिषु ५३ आद्याकाशादि
 गुणेषु । देहस्थेषु “रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जा-
 शुक्राणि धातव इत्युक्तेषु हरसादिषु । ७ मनःशिला-
 दाश्चविकारे । द्रुक्फादौ अमरः । अत्राह सुश्रुतः ।
 “ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्गदिता देहधारणम् । विचर्गा-
 दानविज्ञेयैः सोमसुख्यैर्निजा यथा । धारयन्ति जगद् देहं
 कफपित्तानिलास्तथेति” । ८ अस्मिन् १० स्वर्णोदौ वलाधधातवो
 यथा “हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च । रङ्ग-
 मादधरैश्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इति दानसागरः ।
 “सुवर्णं रजतं ताम्रं बौहं कृष्णञ्च पारदम् ।
 रङ्गञ्च सीसकञ्चैव इत्यष्टौ देवसम्भावाः” इति वैद्यकम् ।
 सप्त धातवो यथा । “स्वर्णं कृष्णञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यसदमेव
 च । सीसं बोहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भावाः” इति
 भावप्र० । “बलीपलितस्त्रादित्यकाश्चावत्यजराभयान् ।
 निवार्य देहं दधति नृणां तद्भातवो यथा । “सुवर्णकृष्ण
 ताम्राणि हरितालमनःशिला । गैरिकाङ्गनासीस-
 सीसलोहाः सहिष्कुलाः । गन्धकोऽश्नकसित्याद्या
 धातवो गिरिसम्भावाः” । नव धातवो यथा “हेम-
 तारारनागाश्च ताम्ररङ्गे च बीज्यकम् । कांस्यकं
 कान्तबौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः” । सात्त्विकं
 तुल्यिकाभ्ये च नीलाङ्गनशिलाऽलङ्काः । रङ्गकश्चेति

विज्ञेया एते सप्तोपधातवः । शरीरस्य सप्तधातुभवस-
प्तोपधातवो यथा । “सूक्तं रजश्च नारीणां काले भ-
वति गच्छति । शुद्धमांसमवस्ते हो यः सा सङ्गी-
र्तते वसा । स्वेदोदन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवाज्ञेया एते सप्तोपधातवः” इति सुख-
बोधः । ११ लोकेषु १२ वस्तुनि शब्दार्थचि० ।

रसादेर्धातुवाच्यतायां निरुक्तिस्तत्कर्माणि च भावप्र० उ-
क्तानि यथा “एते सप्तस्त्रयं स्थित्वा देहं दधति यक्ष्णाम् ।
रसादुद्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । प्रीणनं
जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे । गर्भोत्पादश्च कर्माणि
धातूनां कथितानि च । रसादीनां धातूनां क्रमेण प्रीण-
नादिकर्माणीति बोध्यम् । एतेषाञ्च पूर्वपूर्वस्रोत्तरोत्तर-
हेतुत्वं तच्च कावशब्दे १६०८ पृ० दर्शितम् । उपधातवः
तद्गुणाश्च भावप्र० अन्यथोक्ताः यथा

“सप्तोपधातवः स्वर्णमाचिकं तारमाचिकम् । लव्यं
कांसश्च रीतिश्च चिन्दूरं च शिलाजलम् । उपधातुषु
सर्वेषु तत्तद्वातगुणा अपि । सन्ति किन्त्वेषु तेऽतोनास्त-
दंशत्यभावतः” । तत्र स्वर्णादिधातौ “दहन्ते भ्रूयमानानां
धातूनां हि यथा मलाः” मनुः । उपधातवश्च गौण-
धातवस्तेन तत्रापि धातुशब्दप्रवृत्तिः । अतएव उप-
धातुभिप्रायेण गैरिकादीनां धातुशब्दवाच्यता दृश्यते यथा
“न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्न” “अकालसन्ध्यामिव धातु-
मत्ताम्” कुमा० । “वर्जयन्निव तत् कूटान् उद्धूतै-
र्धातुरेषुभिः” रघुः । “त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातु-
रागैः शिलायाम्” मेघ० । “अद्रीणांमिव कूटानि धातु-
रक्तानि शेरते” भा० आ० १६ अ० । १३ देहादिधारके
आत्मनि “स्त्रीषु संयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।
पञ्च धातून् स्वयं पठः आदत्ते युगपत् प्रभुः” याज्ञ० ।
“पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भक-
तया षष्ठश्चिह्नाहारात्मा प्रभुः शरीरारम्भकादृष्टकर्मयोगि-
तया समर्थः युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति”
मिता० आकाशादौ “तदव्ययमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि भ्रुव-
स्थिरम् । नवद्वारं पुरं विद्यात् लिङ्गं पञ्चधातुकम्” भा०
आश्व० ३६ अ० । “भूतेषु धातवः पञ्च ब्रह्मा तान-
सृजत् पुरा । आदृता वैरिसे लोकाः सहाभूताभि-
संज्ञिताः” भा० आ० १८४ अ० । “अन्नमशितं लेधा
विधीयते तस्य यः स्थविरो धातुस्तत् पुरीषम्” आ० उप० ।
अभ्यतौ “धातोः स्थाने इवादेशं सुधीव संन्यवेशयत्” ।

“अवेच्छ धातोर्गमनार्थमर्थवित्” रघुः । रसादौ “शरीर-
धातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च । नेशुर्ब्रह्मास्त्रनि-
र्देग्धाः न च भस्माप्यदृश्यत” भा० व० २८६ अ० ।
परमेश्वरे “अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरजमः”
विष्णुस० । धातुर्विरिञ्चोऽस्तुल्यः इति वा नामद्वयं
कार्य्यकरणात् प्रपञ्चधारणात् वा चिह्नातः” भा० । “वायु-
पूर्वमथो सृष्ट्वा यो धातुर्धातुसत्तमः । धारणाद्वाह्यश्च
लभते लोकसंज्ञितम्” हरिवं० २० अ० । केशाद्युप-
धातौ “काकपदमच्चिका केशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम्”
ह० सं० ८० अ० । १४ धारके । “अथ” हविः स्रष्टे
सञ्च धातु चारिणगातुः” अ० ५।४४।२ । “वाह्य सर्वधातु-
कम्” भा० । १५ प्रकारे “विधातवः परमा अस्म्य गावः” अ०
५।५०।४ । “विधातुः प्रयवद्विभूम्” विधातुः त्रिप्रकारः” भा०
धातुकासीस न० धातुरूपं कासीसम् । कासीसे उपधातुभेदे
हेमच० । [२ देशभेदे च । २ कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् ।

धातुकुशल लि० धातुषु कुशलः । १ धातुक्रियायां कुशले ।
धातुक्षय पु० धातूनां क्षयो यत्न । कासरोगभेदे ।
धातुघ्न लि० धातुं सखीदं हन्ति हन-टक् । १ धातुनाशन
शब्दे २ काञ्चिके न० हेमच० । तस्य पारदादिधातुभारक-
त्वात् तथात्वम् ।

धातुद्रावकः पु० धातुं द्रावयति दृ-णिच्-ल्युट् । धातु-
द्रुतिकारके (सोहागा) ख्याते पदार्थे पारस्कार्त्वन० ।
धातुनाशन लि० धातुं नाशयति नश्-णिच्-ल्यु । सखीदि
धातुभारके २ काञ्चिके न० त्रिका० ।

धातुप पु० धातुं पाति रक्षति पा-क । रसकृमे प्रथमधातौ
शब्दश्च० । “आरुह्य धमनीर्गत्वा धातुन् सर्वानर्थ-
रसः । पुष्पाति, तदनु स्वीयैर्व्याप्नोति च तत्तुं युगे” भावप्र०
तस्य सर्वधातुपोषकत्वोक्तेस्तथात्वम् । “रसस्तु हृदयं
याति समानमस्तेरितः । स तु व्यानेन विजिघ्र-
सर्वान् धातून् विवर्जयेत् । केदारेषु यथा कुष्माः पुष्पाणि
विविधौषधीः । तथा कलेषु धातून् सर्वान् वर्जयति
रसः” भावप्र० ।

धातुपाठ पु० धातूनां पाठो यत्न धातवः पठन्त एव
आधारे चञ् वा । पाणिन्यादिप्रणीते धातुनामधातु-
बोधकग्रन्थभेदे । “धातुपाठः स्वदाह्यक्रमादन्तर्भवसकमः
“धातवः पठिताः, पाठकाललोकात्मस्थिताः” इति च
कविकल्पद्रुमः । एवं पाणिनीयः भूतत्तायामित्यादिधातु-
पाठोच्चेयः ।

धातुपारायण पु० धातूनां पारायणं यत् । धातुप्रति-
पादकपन्थभेदे ।

धातुपुष्पी स्त्री धातुरिव पुष्पं यस्या जातित्वात् ङीष् ।
(धाइफल) ख्याते धातुपुष्पां भावप्र० । बह्व० वा कप्
व्यत इत्त्वम् । धातुपुष्पिकाऽप्यत्र शब्दरत्ना० । धातकी-
शब्दे तद्गुणा दृश्याः । [इत० । पर्यते त्रिका० ।

धातुसूत पु० धातुं गैरिकादिकमुपधातुं विभर्त्ति भट्-क्रिप् लृक्
धातुमल पु० इत० । धातूनां रसादीनां पाकतो जायमाने
केशादौ कफपित्तमलाः केशः प्रस्रोदो नखरोम च ।
नेत्रविट् चक्षुषः स्नेहो धातूनां क्रमशोमलाः" सुश्रुतः ।
शुक्रस्य तु मलोनास्ति यथाह भावप्र० ।

"स्नाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । षट्सु
धातुषु जायन्ते मलानि स्रज्यो जयुः । यथा सहस्रधा
घ्नाते न मलं किल काञ्चने । तथा रसे सृजः पक्वो
न मलं शुक्रताङ्गते" । "आचार्यस्य रसः सारः
सारहीनो मलद्रवः । सिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ
मूलत्वमाप्नुयात्" भावप्र० । अरुक्तरशब्दे ५५६ पु०
तत्पाकप्रकारो दृश्यः ।

धातुमाचिक न० धातुरूपधातुरूपं माचिकम् । माचिके
उपधातुभेदे राजनि० ।

धातुमारिणी धातुं मारयति भट्-णिच्-णिनि इत०
ङीष् । (सोहागा) सर्जिकायां शब्दच० ।

धातुराजक न० धातुषु राजते राज-खल् धातूनां
राजा टच्समा० स्वार्थे क वा । शुक्रे तस्य च
सर्वधातूनां चरमत्वात् तथात्वम् ।

धातुवृक्षभ न० इत० । टङ्गणे राजवृक्षभः ।

धातुवादिन् धातुं वदति उपायान्तरेण कर्तुम् । कारभमे
कौशलभेदात् रसायनादिना स्वर्णरौप्यादिकरे चारा०

धातुवैरिन् पु० इत० । गन्धके शब्दच० ।

धातुशेखर न० धातूनामुपधातूनां शेखरमिव । काशीसे
उपधातुभेदे हेमच० । [(खाडि) चारा०

धातूपल पु० धातुरूपधातुरूप उपलः । कठिनिकायां
धमट् लि० धा-लच् । धारके २पोषके ३ब्रह्मणि पु० अमरः

"सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" सध्यामन्तः

४विष्णौ । "अनादिनिधनो धाता" विष्णुस० । धातुशब्दे

उदा० दृश्यम् । ५आत्मनि इवायुभेदेऽनिलशब्दे १६६ पु०

दृश्यम् । ७आदित्यभेदे आदित्यशब्दे ६६५ पु० दृश्यम् ।

तत्वादित्यभेदे "कौशल्या सुषुवे रामं धातारमदित्यथा"

रामा० बाल० ६२ अ० । ८ब्रह्मणः पुत्रभेदे "द्वौ पुत्रौ
ब्रह्मणस्त्वप्रौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् । लोके धाता विधाता
च यौ स्थितौ मनुना सह" भा० व्या० ६६ अ० । ९भृगु-
सुतभेदे "भृगुः ख्यात्यां महभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् ।
धातारञ्च विधातारं त्रियञ्च भगवत्पराम्" भाग० ४।१।१५
१०प्रजासर्गकारकेषु सप्तविधेषु "सर्गशेषप्रणयनाद्विद्ययोनैरन-
न्तरम् । पुरातनाः पुराविद्धिः धातार इति कीर्त्तिताः"
कुमा० ।

धातुपुत्र पु० इत० । ब्रह्मणः पुत्रे सन्तकुमारे शब्दर० ।

धातुपुष्पी स्त्री धातु प्रुष्टिकर्तृ पुष्पमस्याः ङीष् । (धाइफल)
धातक्याम् अमरः । वा कप् व्यत इत्त्वम् । धातुपुष्पिका
तत्त्वार्थे अमरः ।

धातु न० धीयतेऽन्नादिकमत्र धा-आधारे ण् । १भाजने
उणादिदृष्टिः । धाता ब्रह्मा आदित्यो वा देवताऽस्य अण्
२आदित्यदेवताके ३ब्रह्मदेवताके च द्वादशकपालसंस्कृते
पुरोडाशादौ लि० । "स यः स धातामौ स आदित्यः ।
अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतत्तद्यस्मिन्नेष एतत् प्रतिष्ठित
स्तपति । स यः स धातायमेव स धातुः द्वादशकपालः
पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश भासाः संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्धाता" शतब्रा० ६।५।१।
१८ । "अनुमतिराकाशिनीवालीकुल्यभ्यश्चरयो धातो
द्वादशकपालः सर्वज्ञतः" कात्या० श्रौ० १८।६।२१ ।

धात्री स्त्री धीयते पीयते घेट्-कर्मणि ण् धीयन्ते पुरुषाणां
अनया वा धा-करणे ण्, विश्वं वा दधाति ण् पितृणां
ङीष् लच् ङीष् वा । १उपमातरि (धाइमा) ।

भावप्र० धात्रीलक्षणादि "पीताय (पानाय) यदि बालस्य
विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य गुणान् दोषान् कुर्त्याङ्गानि
तदेदशीम् । सवर्णां मध्यवयसां सच्छीलां सुदितां सदा ।

शुद्धदुग्धाम्बुजोरां सवत्सानतिवत्सलाम् । स्वाधीना-
मल्पसन्तुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम् । कैतवेनापरि-
त्यक्तां निजपुत्रदशं शिशौ । अथ निषिद्धां धात्रीमाह ।

शोकाकुला लुधाक्ता च आन्ता ध्याविमती सदा ।
अत्युच्चानितरां नीचा स्थूलातोष रुदशं कशा । गर्भिणी
ज्वरिणी चापि लम्बोन्नतपथोधरा । अजीर्णभोजिनी
चापि तथा पथ्यविवर्जिता । आसक्ता लुहकार्ये तु
दुःस्वार्ता चञ्चलापि च । एतासां सन्त्यपानेन शिशु-
र्भवति समयः । अथ बालस्य सन्त्यपानविधिः । तत्र
धाता प्रशस्ताङ्गी चारुवक्ता पुष्टोसखी । उपविष्टा-

सने सस्यगृद्धिणं स्तनसम्बुना । प्रक्षाल्येषत् परिस्त्राव्य
मन्त्राभ्यामभिमन्त्रितम् । उदङ्मुखं शिशुं क्रोडे शनैः
सन्वार्थं पाययेत् । मातेत्युपलक्षणं धात्री च दैष्ट-
परिस्त्राव्य । अन्यथा वैगुण्यमाह सुश्रुतः । अस्त्रावितं
स्तनं बालः पिबन् स्तन्येन भूयसा । पूर्णस्रोता वमीकास-
श्चासैर्भवति पीडितः । अभिमन्त्रणमाह । क्षीरनोर-
निधिक्षेऽस्तु स्तनयोः क्षीरपूरकः । सदैव सुभगो बालो
भवत्येष महाबलः । पयोऽमृतचमं पीत्वा कुमारस्ते
शुभानने । दीर्घमायुरवाप्नोत देवाः प्राप्यामृतं यथा ।
मन्त्रौ च पितृस्थानेन ब्राह्मणेन पठनीयौ । यावत् सन्त
पाठस्तावन्माता धात्रा वा दक्षिणहस्तेन स्पर्शः कार्यः”
“उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचः” रघुः । “धात्र-
कुलीभिः प्रतिसार्थ्यमाणः” कुमा० । २३तौ च तस्या
विश्वधारणात् । “मेखलेव स्थिता धात्रा देवाचुर-
विभागकृत्” स्क० सि० । ३धारणकक्षीं स्त्रियां ।
३श्वामलक्यां च मेदि० । तस्याः धारणादेः पुरुषार्थ-
साधनत्वात् तथात्वम् । आमलकीशब्दे ७६४४० तद्गुणा
उक्ताः । तस्या उत्पत्तिर्माहात्म्यञ्च पाद्मोत्तरख० १२७
ख० उक्तं यथा “अथ क्षिप्रैभ्यो वीजैभ्यो वनस्पतयः स्त्रियो-
ऽभवन् । धात्री च मातृती चैव तुलसी च नृपोत्तमः ।
स्वधामवा कृता धात्री माभवा मातृती तथा । गौरी-
भवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणा”
स्थानान्तरे तत्रैवतन्माहात्म्यं यथा
“हृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् । यत्
पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारदः । धात्री वत्स !
नृणां धात्री मातृवत् कुरुते कृपाम् । दद्यादायुः पयः
पानात् स्नानाद् धर्मसञ्चयम् । अलक्ष्मीनाशनं सद्यो-
ऽप्यन्ते निर्वाणमेव च । विघ्नानि नैव जायन्ते धात्री-
ज्ञानेन वै नृणाम् । तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र ! धात्री-
ज्ञानं हि यत्नतः । प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य-
नारदः । यत्नं यत्नं सुनिश्चेष्ट ! धात्रीज्ञानं समाचरेत् ।
तीर्थे वापि गृहे वापि तत्त तत्त श्रियः स्थिताः । धात्री-
ज्ञातानि दिवसे यस्यास्थीनि कलेवरे । प्रक्षालितानि
विप्रेन्द्र ! न क्वाद्गर्भसम्भवः । धात्रीफलं विप्रेन्द्र !
येषां केशाश्च रञ्जिताः । ते नराः केशवं यान्ति नाश-
यित्वा कलेर्भलम् । धात्रीफलं महापुण्यं ज्ञाने पुण्य-
तरं स्मृतम् । पुण्यात् पुण्यतरं वत्स ! भक्षणं सुनि-
श्चेष्ट ! । न गङ्गा न गद्या पुण्या न काशी न च

पुष्करम् । एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे ।
कार्तिके मासि विप्रेन्द्र ! धात्रीज्ञानं समाचरेत् । यथा
तज्जलमग्नीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् । धात्रीफलं
स्मरेद्यस्तु सदैव सुनिसत्तमः । प्राग्जन्मनि कृतात् पा-
पात् सुच्यते नात्र संशयः । संस्मरेद्यस्तु धात्रीं तामह-
न्यहनि मानवः । सुच्यते पातकैः सर्वैर्मनोवाक्वायस-
म्भवैः । धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीवमीषु च । रवि-
वारे च संक्रान्तौ संस्मरेत् सुनिपुण्य ! । यस्य गेहे
सुनिश्चेष्ट ! धात्री तिष्ठति सर्वदा । तस्य गेहं न ग-
च्छन्ति प्रेतकुशाण्डराक्षसाः । धात्रीज्ञाने हरेर्नाम्न
जागरे हरिवासरे । जम्बवन्धो विनश्येत हयमेधा-
युतं फलम् । स्नायादामलकैर्यस्तु कार्तिके हरिवत्सल ! ।
परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् । धात्री-
क्षायां समासाद्य कुर्यात् श्राद्धन्तु यो मुने ! । सुक्तिं
प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः । सुप्तिं पाणौ
सुखे कण्ठे देहे च सुनिसत्तमः । धत्ते धात्रीफलं यस्तु
स महात्मा स पुण्यभाक् । धात्रीफलविलिप्ताङ्गो
धात्रीफलविभूषितः । धात्रीफलकृताहारो नरो नारा-
यणो भवेत् । यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं
मुने ! । प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा ।
धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे । तस्य नारा-
यणो देवो वरमेकं प्रयच्छति । धात्रीफलं न मोक्ष्य-
कदाचित् करसंपुटात् । य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते
यो सुक्तिमिच्छति । धात्रीफलकृतां मातां कण्ठस्थां
यो वहेन्न हि । स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिं
परोऽपि च । न त्याज्या तुलसीस्तला धात्रीमाता वि-
शेषतः । तथा रुद्राक्षमालापि धर्मकामार्थमिच्छता ।
यावत्तुठति कण्ठस्था धात्रीमाता नरस्य हि । ताव-
न्मनसि हृत्स्थोऽपि सदा लुठति केशवः । यावद्दिनानि
वहते धात्रीमालां करे नरः । तावदुगमहृत्साणि वै-
कुण्ठे वसतिर्भवेत् । सर्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनः-
प्रिया । आरोपणीयां सेव्या च सेचनीया सदा बुधैः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं धात्रा महात्मप्रसूतमम् । श्रोत-
व्यञ्च सदा सङ्गिष्वर्तुर्वर्गफलदम्” अधिकमामलकीशब्दे
दृश्यम् । २जनन्यां विश्वः । “पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजसस्य
प्रधायति” याज्ञ० । [इत० । आमलक्याः पत्ने ।
धात्रीपत्र न० धात्रा इव पत्रमस्य । तालीशपत्रे रात्रनि-
धात्रीपुत्र पु० इत० । उपमातः कृते हेमच० ।

धात्रीफल न० ६त० । आमलकीफले तस्य पाकविशेषगुणाः ।

“अङ्गारपाकमृदुयत्नसुपाचितानि सिन्धुत्यहिष्णुमरिचादि-
समन्वितानि । तप्ते हृते पुनरपि प्रतिभर्जितानि धात्री-
फलानि जनयन्ति हि जाठराग्निम्” वैद्यके उक्ताः ।

धात्रेयी स्त्री धात्रा अपत्यम् स्त्री स्वार्थे वा ङक् ङीप् ।

१धात्राः स्त्रापत्ये २धात्राञ्च । “दूत्यः सखी नटी
दासी धात्रेयी प्रतिवेशनी” सा०द० । स्वार्थे क तत्त्वार्थे ।

“अतश्चतुर्थां चन्द्रन्तु प्रसादाद्दीजते यदि । पठेद्वाते-

यिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः” ति० त० ।

धात्रेयिकावाक्यञ्च “भिंहः प्रसेनमन्वधीत् सिंहो जास्ववता

हतः । सुकुमारक ! मा रोदीक्ष्व द्योषस्समन्तकः विष्णुपुं

“अस्मिं हृदं च तं सत्त्वा न सा देवी जगाम ह । स्वान्तु

धात्रेयिकां तस्मै हृदयं प्राहिणोत् तथा” । “अवमल्य

ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां मम” भा० आ० १०१ ख० ।

धात्रारिष्ट पुं० “धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं भिषक् ।

जौह्राष्टभागं पिप्पल्याशूणां त्रिजुड्वान्वितम् । शर्करा-

हृतलोन्मिश्रं सकं क्षिप्रघटे स्थितम् । प्रपिबेत्

पाण्डुरोगार्तो जीर्णे हितमिताशनः । कामलापाण्डु-

हृद्द्वेगवाताग्निग्विषमज्वरान् । कासहिक्काऽरुचिश्चासा-

नेषोऽरिष्टः प्रणशयेत्” चक्रदत्तोक्ते धात्रारसपके

रिष्टनाशके पदार्थे ।

धान न० धा-भावे ल्युट् । १धारणे २पोषणे च आधारे

ल्युट् । १धारणाधारे स्त्रियां ङीप् राजधानी मत्स्यधानी

धानक न० धन्याक+प्र० । १धन्याके राजनि० २मानभेदे

पुं० भावप्र० । “षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्वात् माषको

हेमधानकौ” । अत्र हेमधामकौ पाठान्तरम् ।

धाना स्त्री व० व० । धा-न टाप् । (वृद्धरी) ख्याते १भृष्ट-

यवे अमरः । २धन्याके ३अभिनवोद्भिजे अङ्गुरे ४चूर्ण-

सक्तुषु च भेदि० । “यवास्तु निसृषा मृष्टाः स्मृता धाना

इति स्त्रियाम् । धानाः सुर्दुर्जरा रुक्षासृट्प्रदा गुर-

वश्च ताः । तथा भेदः कफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः”

राजनि० । “धाना मत्स्यान् पयोर्मांसं शाकञ्चैव न

निर्णुदेत्” मनुः । स्वार्थे क धानाका तत्त्वार्थे व०व०

शब्दर० ।

धानाचूर्ण न० ६त० । सक्तुषु ।

धानी स्त्री धा-आधारे ल्युट् ङीप् । १आधारे राजधानी

२पीलुवृक्षे स्त्री राजनि० । स्वार्थे क धानिका तत्त्वार्थे

“अङ्गारधानिका” अमरः ।

धानुर्दण्डिक पुं० धनुर्दण्ड इव तेन जीवति वेतना० ङक् ।

धनुरपजीविनि धानुष्के ।

धानुष्क पुं० धनुःप्रहरणमस्य धनुषा जीवति वा वेतना०

ढक् इच्छत्तान्तात् ङस्य कः । १धनुषा युधप्रमाने २धनुषा

जीविनि च अमरः । “पारश्वधिकधानुष्कशक्तीकप्राशि-

कान्वितौ” भट्टिः । धनुरिवावयवोऽस्य वा०ढक् । ३चपा-

मार्गे स्त्री शब्दच० ।

धानुष्य व० धनुषि साधुः बा० ज्ञा । वंशे राजनि० ।

धानेय न० धानेव स्वार्थे ङक् । धन्याके राजनि० स्वार्थे क

धानेयक तत्त्वार्थे न० जटाधरः ।

धान्या स्त्री (एलाइच) एलायां शब्दच० ।

धान्य न० धाने पोषणे साधु यत् । १सतुषे (धान) ख्याते त्री-

ह्यादौ “शस्यं ज्ञेयगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यसचचूते”

स्मृतिः । धान्यवर्गः सगुणोऽभिहितो भावप्र० यथा

“शालिधान्यं त्रीहिधान्यं मूकधान्यं तृतीयकम् ।

शिखीधान्यं लुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् । शा-

ल्यो रक्तशाल्याद्या त्रीहयः पठिकादयः । यवादिकं

शूकधान्यं सद्गाढं शिखिधान्यकम् । कङ्गादिकं

लुद्रधान्यं लघुधान्यञ्च तत् सृतम्” ।

तत्र शालिधान्यस्य लक्षणं गुणाश्च “कण्डनेन विना शुक्ला

हैमन्ताः “शालयः सृताः” । अथ शालीनां नामानि ।

रक्तशालिः सकलसः पाण्डुकः शकुनाहृतः । सुगन्धकः

कर्दमको महाशालिश्च दूषकः । पुष्पाण्डकः पुण्डरी-

कस्तथा महिषमस्तकः । दीर्घशूकः काञ्चनको हायनो

लोप्रपुष्पकः । इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदे-

शजाः । अन्यविस्तरभीतेस्ते समस्ता नात्र भाषिताः” ।

अथ तेषां गुणाः “शालयो मधुराः क्षिप्रया बल्या

बद्धात्यवर्चसः । कषाया लघवो रुच्याः स्त्रियां हृष्याश्च

हृंहणाः । अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूलला-

स्तथा । शालयो दग्धसृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः ।

सृष्टमूलपुरीषाश्च रुक्षाः क्षेपकर्मणाः । कैदारा वात-

पित्तघ्नाः गुरवः कफशुक्लाः । कषाया अल्पवर्चस्का

मेध्याश्चैते बलावहाः” । कैदाराः कष्टक्षेत्रजाः उष्णाः ।

स्थलजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातपित्तदाः । किञ्चि-

त्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि । स्थलजाः

अक्षरभूमिजाताः स्वयंजाता । वापिता मधुरा

हृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः । क्षेपलाश्चात्यवर्चस्काः

कषाया गुरवो हिमाः” । वापिताः कष्टक्षेत्रे अक्षरक्षेत्रे

च । “वापितेभ्यो गुणैः किञ्चित् हीनाः प्रोक्ता अवा-
पिताः” । कष्टचेत्ते चकष्टचेत्ते वा । ‘रोपितास्तु
नवा दृष्टाः पुराणा लघवः सृताः । तेभ्यस्तु रोपिता
भूयः शीघ्रपाका गुणाधिकाः । विद्वद्भ्याः हिना
रूक्षा बल्याः पित्तकफापहाः । वद्विष्टकाः कषायाश्च
लघवश्चात्यतित्तकाः” ।

अथ रक्तशालेगुणाः “रक्तशालिवरस्तेषु बल्यो वर्ग्य-
स्त्रिदोषजित् । चक्षुषो मूलजः स्वर्यः शुक्रलसृज्ज-
रापहः । विषत्रणशवासकासदाहनुदङ्गिप्रुष्टिदः । तस्मा-
दत्यान्तरगुणाः शालयो महदादयः” । रक्तशालिः
(दाउदखानी) इति लोके मगधदेशे प्रसिद्धः ।

अथ व्रीहिधान्यस्य लक्षणं गुणाश्च । “वार्धिकाः
कण्डिताः शुक्ला व्रीहयश्चिरपाकिनः । कण्वव्रीहिः पाट-
लश्च कुकुटाण्डक इत्यपि । शालासुखो जलसुख इ-
त्याद्याः व्रीहयः सृताः । कण्वव्रीहिः स विज्ञेयो
यः कण्वतुषतण्डुलः । पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहि-
रुच्यते । कुकुटाण्डाकतिव्रीहिः कुकुटाण्डकउच्यते ।
शालासुखः कण्वशूकः कण्वतण्डुल उच्यते । लाला-
वर्णं सुखं यस्य ज्ञेयो जलसुखस्तु सः । व्रीहयः
कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिताः । अल्पाभि-
ष्यन्दिनो वद्ववर्जस्काः षट्कैः समाः । कण्वव्रीहिवर-
स्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे” ।

अथ षट्कानां लक्षणं गुणाश्च । “गर्भस्था एव ये पाकं
यान्ति ते षट्का भूताः” । अथ षट्कानां नामानि ।
“षट्का शतपुष्प प्रमोदकसुकुन्दकी । महाषट्क
इत्याद्याः षट्काः ससदाहृताः । एतेऽपि व्रीहयः
प्रोक्ता व्रीहिलक्षणदर्शनात् । षट्का मधुरा शीता
लघवो वद्ववर्जसः । वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशाः
गुणैः” ।

तत्र षट्काया गुणाः । “षट्का प्रवरा तेषां
लज्जी क्षिग्धा त्रिदोषजित् । स्वादी मृदो आहिणी
च बलदा ज्वरहारिणी । रक्तशालिगुणैस्तुल्या
ततः स्वल्पगुणाः परे । षट्का (पाठी) इति लोके ।

अथ शूकधान्यानि । तेषु यथाः प्रसिद्धाः । अतियवः
पीतशूकः कण्वारुणवर्णो यवः । तोक्यो हरितो
निःशूकः स्वलो यवः यवेति प्रसिद्धः । तेषां नामानि
गुणाश्च । “यवस्तु पीतशूकः स्याद्विशूकोऽतियवः
सृतः । तोक्यसदृशहरितस्ततः स्वल्पश्च कीर्तितः ।

यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः । व्रणेषु
तिलवत् पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्धनः । कटुपाकोऽनभि-
षप्रन्दी स्वर्गो बलकरो गुरुः । वज्रवातमलो वर्णस्यैर्य-
कारी च पिच्छिलः । कण्टत्वगाजयक्षेपित्तमेदप्रणा-
शनः । पीनसंशवासकासोरुस्तस्मान्नोहितदृष्टगुत् । अस्मा-
दतियवो न्यूनस्तोक्यो न्यूनतरस्ततः ।

अथ गोधूनस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च । “गोधूमः सुम-
नोऽपि स्वात् विविधः स च कीर्तितः । महागोधूम इ-
त्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः । महागोधूमः । (वडुगोडम)
इति लोके । “मधूली तु ततः किञ्चिदत्या सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः कचिन्नन्दीसुखामिधः । गोधूमो
मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः । कफशूकप्रदो बल्यः
क्षिग्धः सम्मानकत् सरः । जीवनो वृंहणो वण्णो
व्रणो रुच्यः स्थिरत्वकत् । कफप्रदो नवीनो नल
पुराणः । पुराणयवगोधूमसमुद्रजाङ्गलशूलभाणिति”
वाग्भटेन वसन्ते गृहीतत्वात् । “मधूली शीतला क्षिग्धा
पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्रला वृंहणो पथ्या
तदस्मन्दीसुखः सृतः” ।

अथ शिम्बीधान्यानि तत्पर्यायानाह । “शमीजाः
शिम्बीजाः शिम्बीभवाः सूर्याश्च वैदलाः । तेषां गुणाः ।
“वैदलामधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातलाः
कफपित्तघ्नवद्वमूलमला हिमाः । ऋते सुद्रमस्तराभ्यामन्ये-
त्वाध्मानकारिणः । सुद्रमस्तरयोरनाध्मानकारित्वमन्ये-
दलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारि-
त्वात् ।

तत्र सुद्रस्य गुणाः । “सुद्रो रूक्षो लघुर्गर्ही कफ-
पित्तहरोहिमः । स्वादुरल्पानिलो नेत्रो ज्वरघ्नी
यनजस्तथा । सुद्रो वज्रविधः श्यामो हरितः पीतक-
स्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वो लघुः सृतः ।
सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादि-
भिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः ।

अथ माषः (उरदः) । माषो गुरुः स्वादुपाकः क्षिग्धो
रुच्योऽनिलापहः । स संनस्तर्पणो बल्यः शुक्रलो
वृंहणः परः । भिन्नमूलमलस्तन्यो मेदःपित्तकफप्रदः ।
गुदकीलार्द्धितश्वासपङ्क्तिशूलानि नाशयेत् । कफपित्त-
करा माषा वृत्तां कफपित्तकत्” ।

अथ राजमाषस्य (वरवटी) राजमाषो महामाषस्य
स्ववर्णः सृतः । राजमाषो गुरुः स्वादुस्त्ववरस्तर्पणः ।

सरः । रुक्षो वातकरो रुचः स्तन्यो भूरिवलप्रदः ।
वेतो रक्तस्तथा कण्ठस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः । यो
अहंस्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ।

अथ निष्पावः । स तु राजशिवीवीजं (भटवाद्यु) इति
लोके । “निष्पावो राजशिवः स्वादु वल्लकः श्वेत-
शिविकः । निष्पावो मधुरो रुक्षो विपाकेऽन्धो गुरुः
सरः । कषायः स्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविष्वक् । विदा-
ह्युष्णो विषलेष्णशोथहृच्छुक्रनाशनः” ।

अथ मकुष्ठः । मकुष्ठो वनसुष्ठुः स्यान्मकुष्ठकसुकुष्ठौ ।
मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः । वज्रि-
जिन् मधुरः पाके क्षमिकज्वरनाशनः ।

अथ मसूरः । “मसूर्यको मसूरः स्यान्मसूर्या च
मसूरिका । मसूरो मधुरः पाके संप्राही शीतलो
लघुः । कफपित्तास्रजिह्वो वातलो ज्वरनाशनः ।

अथ व्याढकी (रहरी) । “व्याढकी त्वरी चापि सा
प्रोक्ता शण्डपिपा । व्याढकी त्वरा रुक्षा मधुरा शीतला
लघुः । ग्राहिणी वातजननी वण्यं पित्तकफास्रजित्” ।

अथ चणकः (छोडा) । “चणको हरिमन्थः स्वात्
सकलप्रिय इत्यपि । चणकः शीतलो रुक्षः पित्त-
रक्तकफापहः । लघुः कषायो विषमो वातलो
ज्वरनाशनः । स चाङ्गारेण समृष्टस्तैलभट्टश्च तदु-
गुणः । व्याढ्येष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ।
शुष्कभट्टोऽतिरुक्षश्च वातकुष्ठप्रकोपणः । स्निग्धः
पित्तकफं हन्यात् स्तूपः शोभकरो मतः । व्याढ्येति
कोमलो रुचः पित्तशुक्रहरो हिमः । कषायो वातलो
ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।

कलायः (केराव) । कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सतीनश्च
हरेणुकः । कलायो मधुरः स्वादुः पाके रुक्षश्च शीतलः ।
अथ त्रिपुटः (खेसारी) । त्रिपुटः खण्डिकोऽपि
स्वात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । त्रिपुटो मधुरस्निग्ध
स्त्वरो रुक्षो भृशम् । कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः
शीतलस्तथा । किन्तु खण्ड्यपङ्कत्वकारी वातातिकोपनः ।

अथ कुलथी । कुलथिका कुलथश्च कथ्यन्ते तद्गुणा
अथ । कुलथः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकत् ।
लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान् । हन्ति
हिक्काश्वरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् । खेदसंप्रा-
हको मेदोज्वरकषिहरः परः ।

अथ तिलः । तिलः कण्ठः सितो रक्तः स वण्योऽल्प-

तिलः स्मृतः । तिलो रसे कटुस्निग्धो मधुरस्तुवरो
गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् ।
बल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वचाः स्तन्यो व्रण्ये हितः ।
दन्योऽल्पसूत्रकटु ग्राही वातघ्नोऽग्निवृत्तिप्रदः । कण्ठः
श्लेष्मस्रोतसु शुक्रलो मध्यमः सितः । अन्ये हीनतराः
प्रोक्तास्तज्जैरक्तादयस्तिलाः ।

अथ अतसी (तिथि) । अतसी नीलपुष्पी च पार्वती
स्वादुवा लुभा । अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके
कटुगुरुः । उष्णाष्टक्युक्तवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी ।
अथ त्वरी (तोरी तोड़ीति) लोके । त्वरी ग्राहिणी
प्रोक्ता लघ्वी कफविषास्रजित् । तीक्ष्णोष्णा वज्रिदा
कण्डूकुष्ठकोष्ठकमिप्रणुत् ।

अथ सर्पप (रक्तसरीसो पिचरी सरीसो) । सर्पपः
कटुकः स्नेहस्तुन्दुभश्च कदम्बकः । गौरस्तु सर्पपः प्राज्ञैः
सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्पपस्तु रसे पाके कटुः स्निग्धः
सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्धनः ।
रक्तोहरो जयेत् कण्डू कुष्ठकोष्ठकमिहान् । यथा
रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ।

अथ राजी (कणा राइ) । राजी तु राजिका तीक्ष्ण-
गन्धा कुष्ठनिकासुरी । लवः क्षयाभिजनकः क्षमिकत्
कण्यसर्पपः । राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्त-
कत् । किञ्चिद्ग्लान्निदा कण्डू कुष्ठकोष्ठकमीन् हरेत् ।
अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कणापि राजिका ।

अथ लुद्रधान्यम् । लुद्रधान्यं लुधान्यञ्च लुधधान्यमिति
स्मृतम् । लुद्रधान्यमनुष्णं स्वात् कषायं लघु लेखनम् ।
मधुरं कटुकं पाके रुक्षञ्च क्षेदशोषकम् । वातकत्
वज्रविकृञ्च पित्तरक्तकफापहम् ।

तत्र कङ्गुः (काङ्गनी) । स्त्रियां कङ्गुप्रियङ्गू द्वे कणा
रक्ता सिता तथा । पीता चतुर्विधा कङ्गुकाशाम्पीता
वरा स्मृता । कङ्गुस्तु भग्नसम्भानवातकत् दृंहणी गुरुः ।
रुक्षा स्नेहहरातीव वाजिनां गुणकद् भृशम् ।

अथ चीना । चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गु-
वज्रयैः । [पित्तहृत् ।

अथ श्यामा । श्यामाकः शोषणो रुक्षो वातलः कफ-
अथ कोद्रवः । कोद्रवः कोरद्रवः स्वादुहलो वनको-
द्रवः । कोद्रवो वातलो ग्राही हिमपित्तकफापहः ।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम् ।

अथ चारुकः (सरवीज) । चारुकः सरवीजः स्वात्

कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । चारुको मधुरो रुक्षो रक्तपित्त-
कफापहः । शीतलो लघुष्टयश्च कषायो वातकोपनः ।

अथ वंशवीजम् । यवा वंशमवा रुक्षाः कषायाः कटु-
पाकिनः । बद्धमूत्राः कफघ्नाश्च वातपित्तकराः सराः ।

अथ कुसुमवीजम् । कुसुमवीजं वरटा सैव प्रोक्ता
वरटिका । वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा ।
कषाया शीतला गुर्भी स्वादुष्ट्याऽनिलापहा ।

अथ गवेधुका (गरहेडुका) । गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः
कथिता स्त्रियाम् । गवेधुः कटुका स्वादी कार्श्यां कृत् कफ-
नाशिनो ।

अथ नीवारः । प्रसाधिका तु नीवारस्तृणधान्यमिति
स्मृतम् । नीवारः शीतलो म्वाही पित्तघ्नः कफवातघ्नः ।

अथ (पुनेरा) । पवनाघोहिमः स्वादुर्गोहितः श्लेष्म-
पित्तघ्नः । कष्टयस्तुवरो रुक्षः क्लेदकृत् कथितो लघुः ।
धान्यं सर्वं नवं स्वादु शुक्ल श्लेष्मकरं स्मृतम् ।
तन्नु वर्षीपितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम् । वर्षीपितं
सर्वधान्यं गौरवं परिरुद्धम् । न तु त्यजति वीर्यं
स्वं क्रमानुसृत्यतः परम् । एतेषु यवगोधूमतिलमाषा
नवा हिताः । पुराणा विरसा रुक्षा न तथा गुण-
कारिणः । पुराणा वर्षहयादुपरिस्थिताः । यवादबो
नवाः स्वस्थान् प्रति हिताः । पथ्याशिनान्तु पुराणा
हिताः । “पुराणयवगोधूमचौद्रजाङ्गलशूल्यमुगिति
वसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात्” ।

स्मार्त्तार्थिकमोपयोगिधान्यभेदाश्च हेमा० दा० उक्ता यथा
भार्कण्डेयपुराणे “जज्ञिरे तानि बीजानि या-
स्यारण्याभिधानि च । ओषध्यः फलपाकान्ताः सर्वे
सप्तदश स्मृताः । व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कु-
कास्तिलाः । प्रियङ्गवः कोविदारः कोरदूषाः सती-
नकाः । माषसुद्धामसूराश्च निष्पावाः सकुलोत्पन्नाः ।
आढक्यश्चकाश्चैव चीनाः सप्तदश स्मृताः । इत्येता
ओषधीनान्तु आस्याणां जातयः स्मृताः । ओषध्यो
यज्ञिया ज्ञेया आस्यारण्यप्रसूतदश । व्रीहयश्च यवा-
श्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्षपाः । माषासुद्धाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च
कुलोत्पन्नाः । शग्रामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सग-
वेधुकाः । कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये । आ-
स्यारण्याः स्मृता होता ओषध्यश्च चतुर्दश ” स्कन्द-
पुराणे “यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुकुलोत्पन्नाः ।
माषासुद्धामसूराश्च निष्पावाः शग्रामसर्षपाः । गवेधुकाश्च

नीवारा आढक्योऽथ सतीनकाः । चणकाश्चीनकाश्चैव
धान्यान्यष्टादशैव तु” धान्यानि व्रीहयः । नीवारा,
आरण्यव्रीहयः । सतीनका वर्तुलकलायाः । चीनकाः
षट्कविंशेष्टाः । षट्त्रिंशन्मतात् “यवा गोधूम-
धान्यानि तिलाः कङ्कुसर्षपाश्चैव च । शग्रामाकाश्चीनकाश्चैव
सप्तधान्यसुदाहृतम्” ।

“एकादशानां विशेषेण ह्यक्षमात्” परित्यजेत् । फलं मूलं
जलादीनि किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । अन्नं तु धान्यसमूहं
गिरिजे ! भुवि जायते । धान्यानि विविधानीह जगत्यां
शृणु तान्यथ । श्यामाभासमसूराश्च धान्यकोट्य-
सर्षपाः । सकुलो राजमाषाश्च त्वरोजुमरस्तथा । यव
गोधूमसुद्धाश्च तिलकङ्कुलत्पन्नाः । गवेधुकाश्च नीवारा
आढकश्च कलायकाः । माण्डुको वज्रको रङ्गः कौचको
षट्कस्तथा । तिलकाश्चणकाश्च धान्यानि कथितानि
वै । एतद्धान्यं सप्तज्ञूतमन्नं भवति शोभने ! अक्षत्याग्ने
मते भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत्” पाद्मोत्तरखण्डम् ।

धान्यमानन्तु हेमा० दा० उक्तं यथा
भविष्यपुराणे “पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडुवं म-
तम् । चतुर्भिः कुडुवैः प्रस्यः प्रस्याश्चत्वार आढकः ।
आढकैश्चैवतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोबुधैः । कुम्भो द्रोण-
द्वयं सूर्यः खारी द्रोणास्तु षोडश” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पलञ्च कुडुवः प्रस्य आढको द्रोण एव च । धान्य-
मानेषु बोद्धव्याः क्रमयोगिनी चतुर्गुणाः । द्रोणैः षोड-
शभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भेस्तु दश-
भिर्वाधो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता” । वाराहपुराणे
“पलद्वयन्तु प्रसृतम् सृष्टिरेकं पलं स्मृतम् । अष्टसृष्टि-
र्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च
चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । अत्रराढको भवेत्
द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् । चतुर्भिः सृष्टिकाभिस्तु
प्रस्य एकः प्रकीर्तितः” सृष्टिर्यजमानस्येति केचित् ।
पाद्मे “चतुर्भिः कुडुवैः प्रस्यः प्रस्यैश्चतुर्भिराढकः ।
अत्रराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्” । अथ गोपथ-
ब्राह्मणे । “पञ्चकुण्डलो माषस्तैश्चतुःषष्टिभिः पलम् ।
पलैर्द्वौ शङ्खः प्रस्यो मागधेषु प्रकीर्तितः । आढकस्तैः-
श्चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चत्वाराढकः” ।
धान्यच्छेदनादिर्विहितनञ्जलादि ज्योत्स्नां उक्तं दीपिकायां
“यस्याजपाद्विधनानलतोयशक्रचित्तरेषु च कुजा-
र्कजवारवर्जम् । शस्ते न्युयोगकरणेषु तिथौ विरक्तौ वा-

न्यच्छिदिः स्थिरनरर्चस्तुगोदयेषु । बलभद्रः “रेवतीहस्तमूलेषु
श्रवणे नागयास्ययोः । पितृदेवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं
स्तुगोदये” अथ धान्यच्छेदनप्रकारः । “सपत्नी माससुहो
च यवधान्ये सकाण्डके । छिन्द्यात्तिलञ्च निष्पत्त-
मेतत् पाराशरं मतम्” पराशरः । “न सुष्टिपहणं
कुर्यात् कदाचिद्दृष्टपौषयोः । ईशाने लवनं कुर्यात्
साङ्गसुष्टिद्वयं शुचिः । पौष्णे पुष्पे शुभाहे वा पूज-
यित्वेष्टदेवताम् । शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं जले वा हव्य
भोजनम्” । बौधायनः “रथाश्वगजधान्यानां गवां
चैव रजः शुभम् । अथाश्वं समूहिन्याः श्वाजाविश्वर
यायसाम्” । समूहिनी संमार्जनी । कथञ्चिन्नामणौ-
मेधिरुक्ता युवा । “वटश्च सप्रपर्णश्च गाम्भारी शाल्मी
तथा शौदुम्बरी तथा पात्री या चान्या जीरधारिणी ।
स्त्रीनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्या फलप्रदा” । अधिकं
कृतिशब्दे दृश्यम् ।

धान्यकोष्ठक न० इत० । धान्यस्यापनार्थं गृहे (गोला) हला०
धान्यचमस ५० चम्यते चम-कर्मणि व्यसन् । धान्यविकारभेद
एव चमसः । चिपिटके त्रिका० ।

धान्यत्वच् स्त्री इत० । त्वमे क्षमरः ।

धान्यधेतु स्त्री दानार्थं धान्यकल्पितायां गव्याम् । तद्विधिः
“विषुवे चायने वापि कार्त्तिक्यान्तु विशेषतः । तमिदानीं
प्रवक्ष्यामि धान्यधेतुविधिं परम् । यां दत्त्वा सर्वपापेभ्यः
शशाङ्क इव राक्षसा” (सुच्यते इति शेषः) । दशधेतुप्रदानेन
यत्फलं राजसत्तमम् । तत्सर्वमेव प्राप्नोति त्रीहिधेतुप्रदो
नरः । कृष्णाजिनं ततः कृत्वा प्राश्वदत्तं न्यसेदुत्तमः । गो-
मयेनानुलिप्ताङ्गी शोभनां वस्त्रसंयुताम् । पूजयेद्देहिमध्ये
स्थाद्रौघैश्चापि चतुष्टयैः । मध्यमा च तदर्धेन वि-
स्तृताऽत्र न कारयेत् । चतुर्थेऽंशेन धेत्वा वै वत्सन्तु परि-
कल्पयेत् । कर्त्तव्ये रुक्मशङ्के तु राजतन्तुरसंयुता ।
शोरुधः पूर्ववद्दुष्प्राणमशुरुचन्दनन्तथा । सुक्ताफलमया
दत्त्वा हतजौहमयं सुखम् । प्रशस्तपत्रश्रवणा कांस्यदोह-
नकान्विता । इक्षुयष्टिमयाः पादाः क्षौमपुच्छमन्विता ।
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता । पादुकोपानहौ-
क्ये भाजनं दर्पणं तथा । इत्येवं रचयित्वा तां
कृत्वा दीपाचनादिकम् । पुष्पकालञ्च संप्राप्य स्नातः
शुक्ताम्बरो गृही । त्रिप्रदक्षिणमाश्रित्य मन्त्रेणानेन कीर्त्त-
येत् । तव विप्र ! महाभाग ! वेदवेदाङ्गपारग ! । या
मेताञ्च मया दत्तां गृहीज त्वं द्विजोत्तम ! प्रीयतां

मम देवेशो भगवान् मधुसूदनः । त्वमेका लक्ष्मीर्गौ
विन्दे स्वाहा चासि विभावसोः । शक्ते शचीतु वि-
ख्याता मेधा सुनिष्ठ सत्तमा । तस्मात् सर्वमयी देवी धा-
न्यरूपेण संस्थिता । एवमुच्चार्य तां धेतुं ब्राह्मणाय नि-
वेदयेत् । दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं क्षमाप्य द्विजोत्त-
मम् । यावच्च पृथिवी सर्वा वसुरत्नानि भूपते ! । तावत्
पुण्यमयाधिक्यं त्रीहिधेतोश्च तत्फलम् । तस्मान्न-
रेन्द्र ! दातव्या मुक्तिमुक्तिफलप्रदा । इह लोके च सौ-
भाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् । विमानेनार्कवर्षेण किङ्कि-
णीरत्नमालिना । स्तूयमानोऽपसरोभिश्च प्रयाति शिव-
मन्दिरम् । यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गं मही-
यते । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जन्मुद्गीपपतिर्भवेत् ।
एवं हरेण प्रोदुमीर्यं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तमः । सर्व-
पापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते” । ब्राह्मपुराणोक्तः ।
धान्यपञ्चक न० इत० । भावप्र० उक्ते धान्यविशेषाणां
पञ्चके । धान्यशब्दे भावप्र० वाक्यं दृश्यम् । रश्मिसारे
पाचनविशेषे यथा “धान्यपञ्चकवित्त्वाम्नं नागरैः पाचितं
जलम् । क्षाममूत्रविवम्बजं पाचनं नित्यसेवितमिति”
भावमिश्रः ।

धान्यमात्रं त्रि० धान्यं माति मा-टच् । धान्यमापके
“मातृरुत् संख्यासंभद्रपूर्वायाः पा० सूत्रे पूर्वाया इति
स्त्रीत्वनिर्देशात् स्त्रीत्वविशिष्टमात्रशब्दस्यैव उक्तं नेतर-
स्येति सि०कौ० । तेन धान्यमातृरपत्यम् धन्यमात्र इत्येव
धान्यमाय त्रि० धान्यं माति मा-व्यण् युक् । १ धान्यमानका-
रके २ तद्विक्रतेर च तस्य धान्यमानेनैव विक्रितत्वात् ।
धान्यराज ५० धान्यानां राजा-टच् समा० । यवे राजनि०
धान्यवनि ५० धान्यस्य वनिः राशिः । धान्यराशौ उच्चकृत०
धान्यवर्द्धन न० धान्यस्य कृष्णयुक्ततया वर्द्धनं यत् । (वाङ्मी)
द्विभेदे त्रिका० ।

धान्यवीर ५० धान्येषु वीर इव बलहेतुत्वात् । मापे (कलाद) ।
धान्यशीर्षक न० इत० । धान्यस्य मञ्जूर्याम् धान्याग्रादयो-
ऽप्यत्र । जटाधरः ।

धान्यशैल ५० दानार्थकल्पिते धान्यमये पर्वते तद्विधानादि
हेना० दा० पद्मपु० उक्तं यथा ।

“तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् । प्रथमो
धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो खण्डाचलः । गुडाचलस्तृती-
यस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः
कार्पासपर्वतः । सप्तमो हतशैलश्च रत्नशैलस्तथाऽष्टमः ।

राजतो नवमस्तद्विशमः शर्कराचलः । वक्ष्ये विधान
मेतेषां यथावदनुपूर्वशः । अयने विषुवे चैव व्यतीपाते
दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायासुपरागे शशिक्षये ।
विवाहोत्सवयज्ञे वा द्वादश्यामथ वा पुनः । शुक्लायां पञ्च-
दश्यां वा पुण्यर्क्षे च विधानतः । धान्यशैलादयो देया
यथाश्रद्धं विधानतः । तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे
वापि भवाङ्गणे । मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रसदृश-
सुखम् । प्रागुदक्प्रवणं तद्वत्प्राङ्मुखं वा विधानतः ।
मण्डपलक्षणन्तु, परिभाषायां प्रतिपादितम् । अत्र
चायं विधानक्रमः दानदिवसात् पूर्वद्युः पूर्वाह्णे कृत
स्नानादिक्रियो यजमानः असुकपर्वतदानमहं श्वः
करिष्ये इति कृतसंकल्पो वृद्धिप्राङ्मास्युदयकं विधाय
पूर्ववत् पुण्याहवाचनं कुर्यात्, तदनन्तरम् अद्य असुक-
स्मिन् देशे असुकस्मिन् काले असुकपर्वतदानेनाहं यज्ये
तत्र तदङ्गभूतहोमादिके असुकशर्माणं असुकवेदाध्या-
यिनम् ऋत्विजं त्वामहं वृणो इति । पुराणवेदविदाञ्चतु-
र्हस्तत्विजां वरणं, तथा योम् अद्य असुकस्मिन् देशे
असुकस्मिन् काले असुकपर्वतदानेनाहं यज्ये तत्र तद-
ङ्गभूतानि कर्माणि कर्तुं कारयितुं च असुकगोत्रं
असुकशर्माणं असुकवेदाध्यायिनं गुरुं त्वामहं वृणो
इत्याचार्यं वृणुयात् एतोऽस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनं तत्र
तावत् मधुपर्केणार्चयेदितिसर्वपर्वतदानसाधारणोऽयं
विधिः । “मोमयेनोपलिप्तायां मूमावासीर्य वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्वतं कुर्यात् विष्कम्भापर्वतान्वितम् । धान्य-
द्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः । मध्यमः पञ्चश-
तिकः कनिष्ठः स्यात् त्रिभिः शतैः” । द्रोणलक्षणसुक्तं
परिभाषायाम् । प्रमाणस्यकरचरणस्य पुंसो द्वादशभिः
प्रसूतिभिः कुडवो भवति अनेन कुडवेन चतुर्गुणोत्तरं
प्रस्थापकद्रोणा भवन्ति अतः चतुःषष्ट्या कुडवैर्द्रोणो
भवतीति कल्पतरुणा व्याख्यातम् । “मेरुर्महाव्री-
हिमयस्तु मध्ये सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् । पूर्वेण
सुक्ताफलवज्रयुक्तो यास्येन गोमेदकपुष्परामैः । पश्चाच्च
गारुत्मतनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्यसरोजरागैः । श्रीखण्ड-
खण्डैरभितः प्रवाललतान्वितः शुक्तिशिखतलः स्यात् ।
ब्रह्माऽथ विष्णुर्भगवान् पुरारिर्दिवाकरोऽप्यत्र हिर-
ण्यमयः स्यात् । सूर्जव्यवस्था गतमत्सरेण कार्याः सुवर्णेन
तथा द्विजौघाः । चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि नित-
स्वभागेऽपि राजतः स्यात् । आर्द्रेऽनुवंशादृतकन्दरस्त

एतोदकः प्रस्रवणश्च दिक्षु । शुक्ताम्बरागव्यधरावली
स्यात् पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन । वासांसि पश्चादथ
कर्बुराणि रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली । रौप्यान्नेन्द्र-
प्रस्रखानथाष्टौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण । नाना-
फलाली च समन्ततः स्यात् मनोरमं माल्यविलेपनं
च । वितानकं चोपरि पञ्चवर्णसन्तानपुष्पाभरणं
सितम् । मेरुरित्यादि, महाव्रीहयो, राजान्नशालयः,
वृक्षत्रयसंयुत, इति दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातो,
मध्ये कल्पतरुरिति वृक्षत्रयं, तथा पूर्वतो हरिचन्दनं,
पश्चिमे सन्तान इति तरुद्वयं च कुर्यात्, एते सर्वपर्वतेषु
कर्त्तव्या इति शर्कराचले वक्ष्यमाणत्वात् सर्वेषाञ्च पञ्च-
शाखत्वमवधेयमिति । वज्रं, हीरकं । गारुत्मतं, मर-
कतं । सरोजरागः, पद्मरागः । सुक्ताफलादीनि च
यथादिशं वक्ष्यमाणराजतशृङ्गेषु निवेशनीयानि ।
पुरारिः, महेश्वरः । ब्रह्मादिलक्षणसुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।
सूर्जव्यवस्था उपरिदेशस्थिताः । गतमत्सरेण, वित्तशा-
य्यरहितेन । द्विजौघाः, पक्षिसमूहाः । दिवीशा इति
कश्चित्पाठः । तत्र आदित्यावसवोरुद्रा दिवीशाः । तेषु,
वस्त्रादिलक्षणसुक्तं ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणं विश्वकर्मे ।
इत्युक्ते वंशः, एतमेवोदकं, वस्त्राण्येव मेघसमूहाः
कर्बुराणि, चित्वाणि । लोकपाललक्षणसुक्तं ब्रह्माण्ड-
दाने । “इत्यनिवेश्यामरशैलमग्रं मेरोश्च विष्कम्भगि-
रीन् क्रमेण । तुरीयभागेण चतुर्दिशन्तु संस्थापयितुं
पुष्पविलेपनाट्यान् । पूर्वेण मन्दरमनेकफलैश्च युक्तं
युक्तं गणैः कनकमद्रुकदम्बचिह्नम् । कामेन काञ्चनम-
येन विराजमानमाकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाट्याम् ।
क्षीराक्षणेदसरसाऽथ वनेन चैव रौप्येण शक्तिघटितेन
विराजमानम् । यास्येन मन्त्रमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्जयमयः कलधौतजम्बा । हेमेन यक्षपतिना
एतमानसेन वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पसौवर्ण्यपिप्पल-हिरण्यमय-
हंसयुक्तम् । आकारयेद्भजतपुष्पवनेन तद्वद्वनितं दधि-
सितोदसरस्तथाग्रे । संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माघमयं सवस्त्रम् । पुष्पैश्च ह्रैमवटपाद-
पशेखरन्तमाकारयेत्कनकधेनुविराजमानम् । साक्षीकमद्र-
सरसा च वनेन तद्वद्वीपेण भास्करवता च युतं विधाय ।
इत्यनिवेश्येत्यादि, एवं मेरुं निवेश्य तच्चतुर्थभागपरि-
मितेन पृथग्द्रव्येण एकैकं विष्कम्भगिरिं कुर्यात् न तु

चतुर्थभागेन चतुरोऽपीति, तथाच लवणाचले वक्ष्यति
 “चतुर्थीशेन विष्कम्भपर्वतान् कारयेत्, पृथगिति” । पूर्वेण
 मन्दरमिति, सच्चिदानन्दरोऽपि त्रीहिसय एव,
 गणैर्युक्तमिति, पुरुषाकृतिगणत्वयान्वितमित्यर्थः । अने-
 कफलालीयुक्तं यवैरिति कचित्पाठः । तस्य समूलत्वे
 यवावुष्ठानमपि कार्यम् । कनकघटितेन मद्रूकदम्बाख्येन
 वृक्षेण लक्षितम् । कामलक्षणमाह विश्वकर्मा “चाप-
 बाणधरः कामो रतिप्रियान् सुमध्यमः । आलीढो
 नन्दनो वाजी चापवान् विश्वमादकः” इति । जीरपूरि-
 तेन, अरुणोदसंज्ञितेन रूषघटितेन, सरसा वनेनापि
 रूषघटितेन विराजमानमिति सन्त्वः । यास्येने-
 त्यादि, गन्धमादनो, गन्धमादनः, कलधौतजं वेति,
 सुवर्णजम्बुवृक्षेण । यक्षपतिरूपसूक्तं श्रीप्रश्ने “सुख-
 मापिङ्गाक्षश्च गदिनं पीतविषहम् । पुष्पकस्यन्वनाध्यक्षं
 ध्यायेत् शिवसखं सदेति” । एतमानसेनेति एतपूरितेन
 मानसाभिधानेन राजतेन सरसा । पश्चादिति, पश्चिमः
 देशे दधिपूरितसितोदं नाम रजतनिर्मितं सर इति,
 विपुलशैलं, विपुलं नाम पर्वतं माजीकमद्रसरसेति, मा-
 जीकं, मधु तत्पूरितेन रजतमयेन मद्राभिधानेन सरसा
 युतमित्यर्थः । अत्र च कामदेवस्य प्रत्यङ्मुखत्वं हंसस्य
 प्राङ्मुखत्वं कनकधेनोर्दक्षिणमुखत्वं यक्षपतेरुदङ्मुखत्वं
 च शर्कराचलस्थितदिग्विशेषापेक्ष्यं देवतेषु सर्वशैलेषु
 वेदितव्यं, चरमव्यवस्था कुतोऽपि शास्त्राद्व्यवस्थितिरिति ।
 एते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपर्वतवृक्षाणामध-
 स्तात्कर्त्तव्याः । “होमैश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्विर्दानै-
 रनित्यचरिताकृतिभिर्दिजेन्द्रैः । पूर्वेण हस्तमितमत्र
 विधाय कुण्डं कार्यस्तिर्यग्वष्टेन समित्कुशैश्च । रात्रौ च
 जागरमनुव्रतगीततुर्यैरावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चया-
 नाम्” । पूर्वोक्त्यादि मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं
 विधाय तस्य पूर्वोत्तरदिग्बिभागे तुलापुरुषोक्तलक्षणं
 देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनायकादिदेवताभ्यः पूर्ववत् पूजां
 विदध्यात् अनन्तरमृत्विजोऽग्निस्थापनान्ते यज्ञाणां
 लोकपालानामित्यादिवक्ष्यमाण देवताभ्यस्तत्तल्लिङ्गमन्त्रै-
 स्तिलादिद्रव्येण होमं कुर्युः । “सहस्रे त्वय्य होतव्ये
 त्रयान् कुण्डं करात्मकम्” इत्युक्तेरत्र हस्तपरिमितकुण्डो-
 पदेशादाहुतिसहस्रं होतव्यमिति दानविवेककारः । अत्र
 विनायकादयो हात्त्रिंशद्देवा, द्वादशादित्याः, एकादश-
 रुद्राः, दश लोकपालाः, अष्टौ वसवः, ब्रह्मा-विष्णु-शिव-

सूर्याश्चत्वारः काम-धन-हंस-कामधेनव-श्चत्वारः इत्येव-
 मेकाशीतिसंख्यकेभ्यो देवेभ्यः यज्ञादीनां प्रतिदैवतं त्रयो-
 दशाहुतिसहस्रे विपश्चादधिकमाहुतिसहस्रं सम्पद्यते ।
 अष्टशतानु होतव्यमिति ब्रह्माण्डपुराणे वक्ष्यति । तिला-
 दीनि चत्वार्येव हविर्द्रव्याणि दृताक्तानीत्यवगन्तव्यम् ।
 समिधः, साधारणयादुदुस्वरस्य । होमादनन्तरं पुष्पोपहारा-
 नादाय वक्ष्यमाणमन्त्रैर्यथाक्रमं पर्वतानावाहयेत्, तत्र
 मेरोरावाहनमन्त्रः । “त्वं सर्वदेवगणधामनिधि ! विरुद्ध-
 मस्मदुदृष्टेऽप्यमरपर्वत ! नाशयाशु । ज्येष्ठं विधत्स्व कुरु-
 शान्तिमनुत्तमं नः सम्भूजितः परमभक्तिमता मया हि ।
 त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्द्दिवाकरः । सूर्यामूर्त्तं परं
 बीजमतः पाहि सनातनः । यस्मात्त्वं लोकपालानां
 विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् । रुद्रादित्यवस्तुनाञ्च तस्माच्छान्तिं
 प्रयच्छ मे । यस्मादभ्युदयममरैर्नारीभिश्च समं तथा ।
 तस्मान्नामुद्वाराशेषदुःखसंसारसागरात् । एवमभ्यर्च्य तं मेरुं
 मन्दरश्चाभिपूजयेत् । अथ मन्दरस्य । यस्माच्चैत्ररथेन तं
 मद्राश्ववर्षकेण च । शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतः पुष्टिकरो
 भव । अथ गन्धमादनस्य । यस्माच्चूडामणिजम्बुदीपे त्वं
 गन्धमादन ! । गन्धर्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्दंडास्तु मे ।
 अथ विपुलपर्वतस्य । यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन
 च । हिरण्यमयाश्रयशिवस्तस्मात् पुष्टिर्भवास्तु मे ।
 अथ सुपार्श्वस्य । उत्तरेः कुरुभिर्वस्मात् सावित्रेण वनेन
 च । सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ।
 एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः । स्नात्वाथ
 गुरवे दद्यात् मध्यमं पर्वतोत्तमम् । विष्कम्भपर्वतान्
 दद्यादतिगर्भ्यः क्रमशो नृप । गावोदद्याच्चतुर्विंशदथ
 वा दश पार्थिव ! । शक्तिः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्या-
 दशक्तिमान् । एकां वा गुरवे दद्यात् कपिलाञ्च पञ्च-
 खिनीम्” । एवमामन्त्र्येति, दानदिनात् पूर्वदिसे सर्व-
 मिदमामन्त्रणादि विधाय गीतवादित्रादिभिर्निशामात-
 बाह्य ततः प्रभाते गुरुप्रभृतयो विहितज्ञानादिक्रियाः
 पूर्णाहुतिपर्यन्तं सकलकर्मशेषं समाप्य कुण्डसमीप-
 स्थापितकलसजलेन पूर्ववद्वजमानं क्षपयेयुः । वजमा-
 नोऽपि शुक्लाम्बरपरिधानः प्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणम-
 न्त्रेण यथाक्रमं पर्वतान् प्रतिपादयेत् ।
 “पर्वतानामशेषाणामेव विधिः स्मृतः । त एव पूजने
 मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः । यज्ञाणां लोकपालानां
 ब्रह्मादीनाञ्च सर्वशः । स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः ३-

लेषु पठ्यते । उपवासो भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते”
 सर्वत्राचारवर्णनमश्रीयादिति वक्ष्यमाणत्वादचारव-
 र्णनं नक्तं वेदितव्यम् । “विधानं सर्वशैलानां क्रमशः गृह्य-
 पार्थिव ! दानकालेषु ये मन्त्रा पर्वतेषु च यत्फलम्”
 अथ मन्त्रः “अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्त्रे प्राणाः प्रति-
 ष्ठिताः । अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते । अन्न-
 मेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनादेनः । धान्यपर्वतरूपेण
 पाहि तस्मात्तमोनमः” । एवमाचार्यादीन्, सम्पूज्य तद-
 लक्ष्या अन्त्येभ्योऽपि दद्यात् ततोयजमानो वेद्यां
 पूर्ववदेवताः सम्पूज्य नमस्कुर्यात् । गुरुस्तान्सिर्जयेत्,
 ततो यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् कृतोपवासस्य यज-
 मानस्य दानदिने चारुवर्णवर्जनं सर्वपर्वतोपस्तरा-
 णाञ्च ब्राह्मणगृहप्राप्त्यर्थं शर्कराचलोक्तं सर्वत्र द्रष्ट-
 व्यम् । “अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयङ्गिरिम् ।
 मन्वन्तरशतं सार्द्धं देवल्लोके महीयते । अप्सुरोगण-
 गन्धर्वैराकीर्णैः विराजितः । विमानेन दिवः पृष्ठ-
 मायाति सुरसेवितः । कर्मक्षयाद्वाजराज्यं प्राप्नोतीह
 न संशयः” । इत्यमेव मत्स्यपुराणम् । धान्यपर्वतादयोऽप्यत्र ।
 ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तो विधिश्च ततः परं तत्र दृश्यः ।
 धान्या स्त्री धन्याक+पृषो० । (धनिया) ख्याते पदार्थे हेमच० ।
 धान्याक न० धन्याक+स्त्रार्थे अण् धान्यमकति अक-कुत्सि-
 तायां गतौ अण् उपःसंवा । (धनिया) ख्याते पदार्थे
 “धान्याकं तुवरं स्निग्धमदृष्यं सूत्रलं लघु । तिक्तं
 कटुप्लीथीर्यञ्च दीपनं पाचनं स्रुतम् । ज्वरह्नं रोचनं
 याहि स्वादु पाके, त्रिदोषहृत् । तृष्णादाहवन्निश्वास-
 कासामार्शःक्षमिप्रणुत् । आर्द्रन्तु तद्गुणं स्वादु विशेषात्
 पित्तनाशनम्” भावप्र० ।

धान्याकृत् त्रि० धान्यं कर्षणादिना करोति क-कृप् वेदे
 पूर्वपददीर्घः । कर्षके “रूपन्तु बीजमिव धान्याकृतः”
 ऋ० १०।६४।१२।

धान्याम् न० “पादांशशालिसंयुक्तमन्नं ब्रह्माय कम्बले । ति-
 रात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्षिप्तं मर्दयेत् करैः । कम्बलाद्वालि-
 तं कम्बलं बालुकारहितञ्च यत् । तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्र-
 मारणसिद्धये” भावप्र० उक्ते अभ्रमारणोपयोगिवस्तुभेदे ।

धान्याम् न० धान्येष्वभिषुतमन्त्रम् । काञ्चिके (आमानि) ।
 “धान्याम् शालिचूर्णोत्थं कोदवादिक्तं भवेत् । धान्याम्
 धान्यधोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् । अरुचौ वात-
 रोगेषु सर्वेष्वाम्नापने हितम्” भावप्र० ।

धान्यायन पुंस्त्री धन्यस्य गोत्रापत्यम् कणा० फल् ।
 धन्यगोत्रापत्ये ।

धान्यारि पु० इत० । धान्यशत्रौ अस्मिन्नर्थे शब्दकल्पदुमे
 त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रासादिकी अरिशब्दस्य पुलिङ्गत्वेन
 “परवर्त्तिज्ञं दन्ततत्पुरुषयोः” पा० सूत्रेण तत्पुरुषे
 परवर्त्तिज्ञस्यैवावशासनात् ।

धान्यार्थिन् त्रि० “अर्थोऽन्नासन्निहिते” पा० “तदन्नाच्च” वार्त्ति०
 उक्तेः पुष्करा० अस्यर्थे इति । धान्यरूपार्थविशिष्टे
 स्त्रियां ङीप् । “कालत इहासन्निधिर्न देशतः” तथात्वे
 अस्तीत्यधिकरणान्वयाभावात् न इतिप्रसक्तिः ।

धान्यास्थि न० इत० । तुषे ।

धान्योत्तम पु० धान्योत्तमः । शालिधान्यो राजनि० ।
 धान्य पु० धन्यदेशे भवः अण् बोधधत्वेऽपि वेदे त्रि० ङीप् ।
 धन्यदेशोद्भवे । “असितो धान्यो राजेत्याह” शत० ब्रा०
 १६।४।१४ । लोके तु धान्यन इत्येव “उदकं पार्वतं वार्त्ति-
 भैरिणं धान्यनं तथा” कामन्दकी० ।

धान्यन्तर्यं त्रि० धन्यन्तरिदेवताऽस्य वा० गत्यत् । धन्यन्तरि-
 देवताके होमादौ “अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्यन्तर्यं मनन्तरम् ।
 प्रजानां पतये चैव पृथक् होमो विधीयते” भा० ब्रा०
 ६७ अ० ।

धाम पु० धा-वा० मन् । गणदेवभेदे “देवाः साध्यास्तथा
 विश्वे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च सौमत्या
 गन्धर्वाप्सरोगणाः” भा० व० २६ अ० । “पितरो ज-
 गतः श्रेष्ठो देवानामपि देवताः । तेषु तत्र समाजम्”
 यामा धामाश्च सर्वशः” भा० श० ४५ अ० ।

धामक पु० धानक+पृषो० । माषपरिमाणे भावप्र० हेमधानकौ
 इत्यत्र हेमधामकौ इति पाठान्तरम् धानकशब्दे दृश्यम् ।

धामकेशिन् पु० धाम ज्योतीरूपः केशोऽस्य इति ।
 ज्योतिर्मयकिरणयुक्तो सूर्यो “दिवाकरः सप्तसप्तर्षीमकेशी
 विरोचनः” भा० व० २ अ० ।

धामच्छद् पु० धामानि छादयति छादि-कृप् छद्वात् ।
 न्यूनानां पूरके अतिरिक्तानां समीकारके । “धामच्छ-
 दग्निरिन्द्रः” यजु० १८।७६ । “वाग् वा अमुषु वाग
 धामच्छद्वाचैवास्व तदाप्नोति” शत० ब्रा० १०।१।११ ।

धामन् म० धा-मनिन् । श्लेहे २२६ इतिप्रि ४प्रभावे
 अमरः । पूरकौ इस्थाने उज्ज्वलनि मेदि० । “का ने
 धामानि दिव्यानि तस्युः” ऋ० १०।११ । १ “पुत्रं जनय
 सुप्तोऽपि धाम क्षतियतेजसाम्” भा० ब्रा० १२१ अ० ।

पतेजसि “कार्शानवं धाम पतङ्गकानोः” । “पतत्यधो धाम
विसारि सर्वतः” भावः । तत्र स्थाने “योगधारणयाऽग्नेया
दग्धा धामाविशत् स्वकम्” भाग० ११।३।६ । एतामोप-
लक्षिते च “धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण ! नो मुञ्च”
यजु० ६।२२ । १० परमेश्वरे न० । “गुरुर्गुरुतमो धाम”
विष्णु स० । “धाम ज्योतिः “नारायणः परं ज्योति-
रिति” मन्त्रवर्णात्” भा० ११ धने च “धामसाचमभिषाचं
स्वर्दिदम्” ऋ० १।५।१२ । “धाम धनं तदर्थिभिः सह योज-
यितारम्” भा० ।

धामनिका स्त्री धामन्येव स्वार्थे क । धमन्याम् रत्नमाला ।

धमनी स्वार्थे क्यण् ङीप् । धमनी धमन्यां शब्दच० ।

धामनिधि पु० धामानि निधीयन्तेऽस्मिन् नि+धा-आधारे
किप् इत० । सूर्यो जटाधरः ।

धामभाज् पु० धाम यज्ञस्थानं भजते भज-खि इत० । यज्ञ-
स्थानभागिनि देवे । “धामभाजो देवाः पाद्योभाग् वन-
स्पतिः । धाम वै देवा यज्ञस्याभजन्त पाद्यः पितरः”
सांख्यब्रा० १०।६ ।

धामशस् क्यञ्० धाम्नि धाम्नि इत्यर्थे शस् । स्थाने स्थाने
इत्यर्थे “तेषामिष्टानि विहितानि धामशः” ऋ० १।१६।१५ ।

धामार्गव पु० धाम्नोऽर्गं वाति-वा क । १ अणामार्गे अमरः
२ पीतघोषायाम्, मेदि० श्लोषके च रत्नमा० । “धामार्गव-
स्यापि सदनफलमज्जवदुपयोगो विशेषतस्तु परं गुल्मो-
दरकासश्वासस्तेषामयेषु” सुश्रुतः ।

धाय लि० धा-ण । धारके “ददैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायै-
रामोदमुत्तमम्” भट्टिः । “अनित्यत्वात् न लज्जोमे प्रीति
दुःखस्य धायैः प्रोषकैरित्यन्वयो वा” जयमङ्गलः ।

धायस् लि० वसेर्णित तोऽनुवृत्तौ “बहिहाधाज्यम्बुन्दसि”
चणा० अमुन् युक् माधवः १ धारके “भूरसि भूमिरस्यदितिरसि
विश्वधायाः विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री” यजु० ११।१८ । घेट-
भावे अमुन् । २ पाने च “तुविष्टमाय धायसे” ऋ० १।१०।२
“तुविष्टमाय प्रभूताय पानाय धायसे” भा० । [१।१०।७ ।

धायु लि० धा-उण् युक् । धारके “यस्मै धायुरदधाः” ऋ०
धाय्य पु० धा-कर्मणि ग्यत् युक् । १ पुरोहिते धीयते समिदनया
करणे नि० ग्यत् । २ सामधेन्यान्ध्रि स्त्री ततो दिगा०
भवादौ यत् यत्नोपाहोपौ । ३ धाय्य तत्र भवे लि० “यजेति
धाय्यारूपं” मगाथा यजामहाः” यजु० १६।२४ ।

धार न० धाराया इदम् क्यण् । १ वर्षोद्भवजले दिव्यपानीयप्रभेदे ।
तद्गुणभेदादि भावप्र० उक्तं यथा “धाराभिः पतितं तोयं

गृहीतं स्कीतवाससा । शिलायां बहुधायां वा धौतायां
पतितञ्च यत् । सौवर्णे राजते तान्ने स्फाटिके काचनि-
र्मिते । भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते । धारं
नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु । सौम्यं रसायनं वल्यं
तर्पणं ह्लादि जीवनम् । पाचनं मतिकन्पूष्णं तन्द्रादाह
अमक्तमान् । लघ्णां हरति तत् पथ्यं विशेषात् प्राडभि
स्फुटम् । राजनि० तु अन्यथोक्तं यथा “यदा स्यादाश्विनै
मासि सूर्यः स्वातीविशाखयोः । तदा मृजलदैर्मुक्तं गाङ्ग-
सक्तं मनीषिभिः । अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः ।
अभिष्टमिदं तोयं सासुद्रमिति संज्ञितम् । तथोर्गुणाः ।
“गाङ्गं जलं स्यादु सुशीतलघु रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च ।
निर्दोषमिदं लघु तच्च नित्यं गुणाधिकं व्योम्नि गृहीत-
माहुः । सासुद्रं खलितं शीतं कफघातकरं गुरु । चि-
त्रायांमाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवज्रवत् । पतितं भुवि
तत्तोयं गाङ्गं सासुद्रमेव वा । स्वस्वाश्रयवशादुगच्छेदन्य-
दन्यद्रसादिकम्” । धृ-णिच् अच् । २ भावान्तरे शक्ये
च मेदि० भावे क्यप् । ३ जलधारावर्षणे हेमच० ।
५ खड्गगदिरत्नभागे हृगम्भीरे पु० शब्दा० ।

धारक लि० धारयति धारि-खुल् । १ अधमर्णे २ धारण-
कर्त्तरि च । शक्यसे तस्य नामनिर्वाहः देवीपु० “ग्रहान्
धारयते यस्मात् सातराविविधास्तथा । दुरितानि च
निघ्नन्ति तेन ते धारकाः स्मृताः” ४ यौनौ स्त्री कापि वेदे
अत इत्थं न । “निमलग्नीति धारका” यजु० २१।२२
“धरति लिङ्गं धारका योनिः” वेददी० ।

धारण न० धारि-ल्युट् । १ धरणे २ विचारणे भावे युच् ।
१ बुद्धिभेदे ४ राज्ञां न्यायपथस्थितौ च स्त्री अमरः ।
४ योगाङ्गभेदे स्त्री तल्लक्षणादिकं पात० सू० भा० उक्तं यथा
“योगाङ्गानुष्ठानन्तु द्विधैव कारणत्वं लभते इति योगा-
ङ्गान्यवधार्यन्ते” भा० “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-
धारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि” पा० सू० । “यथाक्रमं
एतेषाम् अनुष्ठानं स्वरूपञ्च वक्ष्यामः” भा० इति उद्देश्य
तेषां मध्ये पञ्चानां लक्षणाणि पात० सू० समाधिपादे
दर्शयित्वा धारणादेर्लक्षणाणि विभूतिपादे उक्तानि तत्र
धारणायाः लक्षणं दर्शितं यथा “उक्तानि पञ्च बहि-
रङ्गानि साधनानि धारणा वक्तव्या” भा० आभासः ।

“देशबन्धश्चित्तस्य धारणा” पा० सू० ।

“नाभिचक्रे हृदयगुण्डरीके मूर्द्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे
जिह्वाग्रे इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये

चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति बन्धोधारणा” भा० ।
 “प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तम्
 तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः अङ्गोत्पादहेतवो विभूतयो
 वक्तव्याः तासु संयमसाध्याः संयमश्च धारणाध्यान
 समाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया पञ्चम्यश्च
 योगाङ्गैर्भ्यो बहिर्गङ्गैर्भ्योऽस्याङ्गत्वस्यान्तरङ्गतया वि-
 शेषज्ञापनार्थमत इत्यस्योपन्यासः तत्रापि च धारणा-
 ध्यानसमाधीनां कार्यकारणभावेन नियतपूर्वपर्यवृत्त्या-
 तदहुरोघेनोपन्यासक्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणीये-
 त्याह उक्तानीति दृष्टेति” व्याख्यात्मिकदेशमाह । नाभि-
 चक्र इति । आदिशब्देन तात्वादयो ग्राह्याः बन्धः
 सम्बन्धः । बाह्यदेशमाह बाह्यइति । बाह्ये च न
 स्वरूपेण चित्तस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण
 इति अत्रापि पुराणम् “प्राणायामेन पवनं प्रत्या-
 हारेण चेन्द्रियम् । वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं
 शुभाश्रये” शुभाश्रया बाह्या हिरण्यगर्भवासवप्रजापति
 प्रभृतयः इदञ्च तत्रोक्तम् । “मूर्त्तं भगवतोरूपं सर्वोपा-
 श्रयनिष्कृष्टम् । एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र
 धार्यते । तच्च मूर्त्तं हरेरूपं तद्विचिन्त्य नराधिप ! । तत्
 श्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते । प्रसन्नवदनं
 चारु पद्मपल्लविभेक्षणम् । सुकपोलं सुविस्तीर्णललाट
 फलकोज्ज्वलम् । समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् ।
 कम्बुपीवं सुविस्तीर्णं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् । वलीवि-
 भङ्गना मयनाभिना चोदरेण च । प्रलम्बाष्टभूजं विष्णु
 मध वापि चतुर्भुजम् । समस्थितोरुजङ्घञ्च खस्तिकाङ्क
 कराम्बुजम् । चिन्त्येद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ।
 किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम् । शार्ङ्गचक्रगदा-
 खड्गशङ्खाक्षवलयान्वितम् । चिन्त्येत्तन्मयो योगी
 समाधायामानसम् । तावत् यावत् दृढीभूता तत्रैव
 नृप ! धारणा । एतदातिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म
 सर्वतः । नापयाति यदा चित्तं सिद्धं मन्येत तां
 तदेति” विवृतिः ।
 सां० सूत्रोक्ते पूरणरेचककुम्भकाख्यप्राणनिरोधरूपे चित्त-
 वशीकरणे प्राणायामभेदे च । यथा “ध्यानस्यापि सा-
 धनान्याह” भा० “धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः” सां० सू०
 “वक्ष्यमाणेन धारणादित्येष ध्यानं भवतीत्यर्थः । धार-
 णादित्यं क्रमात् स्वरूपत्वयेण लक्षयति । “निरोधश्चर्दि-
 विधारणाभ्याम्” सू० “प्राणस्येति प्रसिद्धा लक्ष्यते ।

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति योगसूत्रे भाष्य-
 कारेण प्राणायामस्य व्याख्यातत्वात् । कर्दिश्च वम-
 नम् । विधारणं त्याग इति यावत् । तेन पूरणरेचन
 योर्लाभः । धारणञ्च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य
 पूरणरेचककुम्भकैर्वो निरोधो वशीकरणं सा धारणे-
 त्यर्थः । आसनादेः स्वशब्देन पञ्चाङ्गलक्षणीयतया-
 सूत्रे परिशेषत एव धारणायालक्ष्यत्वलाभाद्वारणापदं
 नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवद्ग्यानशब्दे-
 नैव स्मृहीतेत्युक्तम्” प्र० भा० ।

“धारयेत्तत्र चात्मानं धारया धारयन् बुधः” याज्ञ०
 प्राणायामविशेषरूपस्य धारणात्मकत्वमुक्तम् व्याख्यातञ्चेत्
 “तत्र च हृद्यात्मानं मनोगोचरतया धारयेत् । तथा
 धारणाञ्च धारयेद्धारणास्वरूपञ्च ज्ञानव्यवस्थयेन को-
 टिकादानकालोभात्वा ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्रा-
 णायामस्त्रिंशद्भिर्धमः । पञ्चचत्वारिंशद्भिस्तम इत्ये-
 वम्प्राणायामत्वयात्मिकैका धारणा । तास्त्रिंशो योगशब्द-
 वाच्यास्तांश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र “संभ्रास्य कोटि-
 कान्दद्यात्कराग्रञ्जालुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्रा-
 णायामोऽधमः स्रुतः । मध्यमोद्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो
 धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्रुतैकैका तामिरीगस्रुतैव
 चेति” । धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह “कल-
 नान् क्षृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा । निजं
 शरीरस्रुतस्रुज्य परकायप्रवेशनम् । अर्धानाञ्जन्दनः
 स्रुतिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् । सिद्धे योगे त्वजन्देहमस्रुत-
 त्वाय कल्पते” मिताक्षरा कृता ।

वज्रिपु० धारणास्वरूपभेदादिकमन्यथोक्तं यथा
 अग्निरुवाच “धारणा मनसोध्यये संस्थितिर्ध्यानवद-
 द्विधा । मूर्त्तमूर्त्तहरिध्यानं मनोधारणतो हरौ ।
 यद्वाद्यावस्थितं लक्ष्यं तस्माच्च चलते मनः । तावत्
 कालं प्रदेशेषु धारणा मनसि स्थितिः । कालानधि-
 परिच्छिन्नं देहे संस्थापितं मनः । न प्रच्यवति यत्न-
 व्याहारणा साऽभिधीयते । धारणा द्वादशायामा ध्यानं
 द्वादश धारणाः । ध्यानं द्वादशकं यावत्समाधिरभिधी-
 यते । धारणाभ्यासयुक्तात्मा यदि प्राणैर्विच्युते । कुल-
 कविंशसुत्तार्यं स्वयंति परमं पदम् । यच्चिन्त्यं यच्चिन्त्यं
 भवेदङ्गे योगिनां व्याधिसम्भवः । तत्तदङ्गं धिया व्याप्य
 धारयेत्तत्त्वधारणम् । आग्नेयी वारुणी चैव ऐशानी
 चासृतात्मिका । सान्निः शिखा फडना च विष्णोः

कायां दिजोत्तम ! । नाडीमिर्विकटं दिव्यं शूलाम्
 वेधयेच्छुभम् । पादाङ्गुष्ठात् कपालान् रश्मिसङ्खल-
 भादृतम् । तिथिक् चाधोर्द्धभागेभ्यः प्रयान्त्योऽतीव
 तेजसा । चिन्तयेत् साधकैन्द्रस्तं यावत् सर्वं महासुने ! ।
 भस्मीभूतं शरीरं खलतच्चैवोपसंहरेत् । प्रीतस्तेष्वाद्य
 स्नापा दिनश्चान्तिं दिजाऽसमाः । शिरोऽपीवाकरे चैव
 कण्ठे चोरोमुखे स्मरेत् । ध्यायेदक्लिष्टचित्तात्मा पयो
 भूतेन चात्मना । स्फुरच्छोकरसंस्पर्शप्रभूते हिमगा-
 न्नुभिः । धाराभिरखिलं विश्वमापूर्य भुवि चिन्तयेत् ।
 ब्रह्मरन्ध्राच्च संजोभाद्यावदाधारसङ्खलम् । सुषुम्णाल-
 र्गतो भूत्वा संपूर्णेन्दुकतालवम् । संश्लेष्य हिमसंस्पर्श-
 तोयेनामृतमूर्त्तिना । क्षुत्पिपासाक्रमप्रायसन्तापपरिपी-
 डितः । धारयेद्धारणीं मन्त्री तृष्टप्रथं चाप्यतन्वितः ।
 वारुणी धारणा प्रोक्ता रेशानीं वारणां षष्ठ्यु । व्योम्नि
 ब्रह्ममये पद्मे प्राणापाने क्षयङ्गते । प्रसादं चिन्तयेद्
 विष्णोर्वावसिन्ता क्षयं गता । महातारक्षमेत् सर्वं ततो
 व्यापक ईश्वरः । अर्द्धेन्दुं परमं शान्तं निराभास-
 चिरञ्जनम् । अक्षयं सत्यमाभाति तावत्सर्वं चरा-
 चरम् । यावत् स्रसन्दरूपन्तु न दृष्टं गुरुवक्त्रतः ।
 दृष्टे तस्मिन् परे तत्त्वे आब्रह्म सचराचरम् । प्रमा-
 त्तमानमेयञ्च ध्यानहृत्पद्मकल्पनम् । साहसोदमकत् सर्वं
 जपहोमार्चनादिकम् । विष्णुमन्त्रेण वा कुर्यादष्टतां
 धारणां वदेत् । संपूर्णेन्दुनिभं ध्यायेत् कमलं तन्निम-
 र्त्तिकम् । शिरःस्थं चिन्तयेद् यत्नाच्छाङ्गायुतवर्चसम् ।
 सम्पूर्णमण्डलं व्योम्नि शिवकल्लोलपूर्णतम् । तथा हृत्-
 कमले ध्यायेत्तन्मध्ये स्तवतुं स्मरेत् । साधको विगतकेशो
 जायते धारणादिभिः । १७४७० ।

काशीख० ४२ अ० विशेषोऽलोक्तो यथा

“प्राणायामद्विष्टकेन प्रत्याहार उदाहृतः । प्रत्या-
 हारैर्द्वादशभिर्धारणा परिकीर्तिता । भवेदीश्वरसङ्कल्पे
 ध्यानं द्वादशधारणम्” “प्रत्याहारेण सम्पन्नो धारणा-
 मय चाभ्यसेत् । हृदये पञ्चभूतानां धारणं यत् पृथक्
 पृथक् । मनसो निश्चलत्वेन धारणा साऽभिधीयते ।
 हरितामिनां भूमिं सालङ्कारां समेधसम् । चतुष्कोणां
 हृदि ध्यायेद्देवा स्थातुं क्षितिधारणा । कण्ठेऽस्तु
 तपस्वमर्द्धेन्दुनिभं विष्णुसमन्वितम् । वकारधीजं
 कुन्दाभं ध्यायेच्चक्षु जयेदिति । तालुस्थमिन्द्रगोपामं त्रि-
 कोणं रंफसंयुतम् । रुद्रेणाभिहितं तेजोव्यात्वा वक्त्रं

जयेदिति । वायुतत्त्वं भुवोर्मध्ये हृत्तमञ्जनसन्निभम् ।
 यं बीजमीशदैवत्वं ध्यायेद्वायुं जयेदिति । आकाशञ्च
 मरीचिधारसदृशं यदुब्रह्मरन्ध्रस्थितं यन्नाथेन सदाशिवेन
 सहितं शान्तं हकाराक्षरम् । प्राणं तत्र विलीय पञ्च-
 घटिकं चित्तान्वितं धारयेद्देवा मोक्षकपाटमपटुः प्रोक्ता
 नमोधारणा । सत्मनी ज्ञावनी चैव शोधनी भामनी
 तथा । शमनी च भवन्त्येता भूतानां पञ्च धारणाः”
 वृ०सं०उक्ते जलसूचके वायुविशेषधारणाद्यात्मके ह्योमभेदे
 च “ज्यैष्ठ्येऽष्टस्याद्याश्चत्वारो वायुधारणादिवसाः ।
 मृदुशुभपवनाः शस्ताः क्षिप्रध्वनस्तगितगगनाश्च । तत्रैव
 स्वाद्यादौ दृष्टे भवतुष्टये क्रमान्नासाः । आवश्यपूर्वा
 ज्ञेयाः परिश्रुता धारणास्ताः स्तुः । यदि ताः स्युरेक-
 रूपाः शुभास्ततः सान्तरास्तु न शिवाय । तस्करभयदाः
 प्रोक्ताः श्लोकाश्चाप्यत्र वासिष्ठाः । सविद्युतः सष्टपतः
 सपांशुत्करमारुताः । सार्कचन्द्रपरिच्छिन्ना धारणाः शुभ-
 धारणाः । यदा तु विद्युतः श्रेष्ठाः शुभाशाप्रत्युप-
 स्थिताः । तदापि सर्वसंज्ञानां दृष्टिं ब्रूयाद्विचक्षणः ।
 सपांशुवर्षाः सापाञ्च शुभा बाह्यक्रिया अपि । पक्षिणां
 संस्तरा वाचः क्रीडा पांशुजलादिषु । रविचन्द्रपरि-
 वेष्टाः क्षिप्रधा नाखनदूषिताः । दृष्टिस्तदापि विज्ञेया
 सर्वसंस्थाभिदृष्टवे । मेवाः क्षिप्रधा संहताश्च प्रदक्षिणगति-
 क्रियाः । तदा स्नानाहती दृष्टिः सर्वसंस्थासंसाधिका” २२ अ०
 धारणी स्त्री धारि-ल्युट् । १३५० “शारीरिकधारणी
 शिथिलान्” दशकु० । २नाडिकायां श्चुद्धानां मन्त्रभेदे
 मेदि० ४ अ० ग्याम् हेमच० । [५० राजनि० ।
 धारणीय लि० धारि-कर्मणि अनीयर् । १ धार्ये २ धारणीकन्दे
 धारणीययन्तु न० धार्यते धारि-कर्मणि अनीयर् कर्म० ।
 धार्ये देवताभेदानां यन्त्रभेदे तच्च पूजायन्त्राद्विचक्षणं
 सारदायां २४ पटले दृश्यम् । तल्लेखनद्रव्यादि तत्त्वोक्तं
 यथा “काशीररोचनाञ्चाञ्चान्नेभमदचन्दनैः । विलि-
 खेद्धे मलेखन्या यन्त्राग्नौ तानि देशिकः” । निषिद्धयन्त्रसूक्तम्
 “भूमिसृष्टं शवसृष्टं दग्धं निर्माल्यसङ्गतम् । विशेषं
 लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं जातं न धारयेत्” मन्त्रमहोदधौ १६
 तरङ्गे । तल्लेखनप्रकारद्रव्यादिकसूक्तं तत्रैव दृश्यम् ।
 विस्तरभयात् न लिखितं, कर्मभेदे सामान्यतोलेखनद्र-
 व्यादिकं २५ तरङ्गे तत्त्वोक्तं यथा “चन्दनं रोचना रात्रि-
 र्दृष्टं धूपसन्धिताभवः । अङ्गारोऽष्टविषाणीति शान्त्यादौ
 यन्त्रलेखने । पूर्वोक्तलेखनद्रव्यं मृत्स्नीयात्तदपि श्रुवम् ।

पिप्लं मरिचं शुण्ठी श्येनविषाय चित्तकः । गृह
धूमोन्मत्तरसौ लवणञ्च विषादकम् । शालौ वश्ये
लिखेद्भूर्जे स्तम्भने दीपिचर्मणि । खरचर्मणि विद्वेषे
उच्चाटे ध्वजवाससि । नरास्थनि लिखेद्यन्त्रं मारण
मन्त्रविचमः । ये त्वाधाराः स्मृता यन्त्रतरङ्गे तेऽपि
सम्पताः ।

धारय त्रि० धारि-ण । धारके "धारयैः कुसुमोन्मीषाम्" भट्टिः ।
धारयित्व त्रि० धारि-तृच् । धारणकर्त्तरि "त्वं हि धार-
यिता श्रेष्ठ ! कुहूणां कुरुसत्तम !" भा० ८०८४८० ।
स्त्रियां ङीप् । सा च २४थिव्यां स्त्री शब्दरत्ना० ।

धारयिष्णु त्रि० धृ-णिच् भेदे नि० इष्णुच् । धारणशीले
"दृषदः धारयिष्णवः" सि० कौ० लोकेऽपि कश्चित् इष्णुच् ।
"शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाय्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।
उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्कोशसहिष्णुता ।
प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता । दया शीलं
दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः" काम० ।

धारयु त्रि० धारमभिषवमिच्छति क्यच् वेदे० नि० न दीर्घः "क्य-
च्छन्दि" पा० ८ । धारमभिषवणकामे "त्वं सोमासि धार-
युर्मन्त्रः" ऋ० ६।६७।१ "धारयुरभिषवणकामः" भा०
धारयुर्धारवान् सत्यधीयोयुरिति भाष्ये पक्षान्तरे ध्या-
ख्यानात् २धारावति च ।

धारवाक त्रि० धार्यते धारि-कर्मणि क्यच् धारो धार्यो
वाकः स्तोत्रं येन । स्तोत्रधारके ऋत्विगादौ "धारवाके-
ष्वृजुगाय" ऋ० ५।४४।५ ।

धारा स्त्री धार्यन्ते अश्वा अथ अनया वा धारि-कृच् ।
अद्यानां गतिभेदे कसरः । अश्वशब्दे दृश्यम् अत्यन्तं च
"अश्वानान्तु गतिधारा विभिन्ना सा च पञ्चधा । व्याकृ-
न्दितां धौरितकं रेचितं बलुगितं ह्युतम् । धौरितं
बलुगितं धाराभुतमुत्तेजितं क्रमात् । उत्तारितं चेति
पञ्च शिष्येत् तुरगं गतीः । उत्तेरितोऽतिवेगान्धो न
शृणोति न पश्यति । धौरितं गतिमाले यदुयोजितं
बलुगितं पुरः । अमकायसंस्तुतात् कुञ्चितासं
नतत्विकम् । उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं क्षयबलुगया ।
पूर्वापरोक्षमनतः क्रमादुत्तारणं ह्युतम्" अश्वशास्त्रे
तु संज्ञान्तरेणोक्ताः । गतिः पुला चरता च तदन्वध्य
जवा परा । पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धारा प्रकी-
र्त्तिताः । एकैका त्रिविधा धारा ह्येति विधाविधौ मता ।
सूक्ष्मी सूक्ष्मा तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत् क्रमादिति

"धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्यरूपाः" भाषः । ऐसेन्या-
यिमस्कन्ते षष्ठीविच्छिन्नसन्तत्या ब्रह्मव्यस्य प्रपाते ५ खलु-
गादेर्निमित्तस्ये इपाषाणभेदे ७ ऋषे च पु० भेदि० ।
व्यशसि ६ अतिष्ठौ १० समूहे च शब्दरत्ना० ११ प्रशान्ते
१२ उत्कर्षे १३ रथचक्रे स्त्री हेम० १४ दाक्षिणात्यपुरभेदे
स्त्री "विश्वा उत त्वया वयं धारा उदत्या इव" ऋ० २।७।२ ।
"इतस्य धारा उपयन्ति विस्तृतः" ऋ० १।१२५।४ ।
"धारां शितां रामपरश्वधस्य" रघुः । "ध्रुवं स नीलो-
त्पलपलधारया शमीलतां क्रेतुस्तपिर्व्यवस्यति" शकु० ।
"धारा जनेन पतिता जलदोदरेभ्यः" ऋक्० । "तौ
हृन्वमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ" रामा० ६।१६८० ।
"अथ माहेश्वरी धारां समासाद्य धराधिपः" भा० व०
८५८० । "वसोः पवित्रमसि शतधारम्" यजु० १।१
धाराधरशब्दे दृश्यम् । १५ जनप्रवादे इवाचि निरु०
वृषा० आद्युदात्तता १७ वर्धये पु० धारयुः ।

धाराकदम्ब पु० धाराकालोपलक्षितः कदम्बः । प्राष्टक्काले
पुष्पवति कदम्बभेदे ह्रस्वः ।

धारागह न० जलधारायुक्तं गृहम् । (क्रोशारा) जल-
स्त्रावयन्त्ययुक्ते गृहे "धारागृहेष्वातमष्टदिग्मनः" १
रघुः । "धारागृहे प्रगलितोदकडर्दिनामे क्लान्तः शयीत
सलिलानिलश्रीतकुक्षौ" सुश्रुतः ।

धाराङ्कुर पु० धाराया अङ्कुर इव । धीकरे २ करकाख्ये
धनोपले शनाशोरे च भेदि० । [हेमचः]

धाराङ्ग पु० धारा अङ्गनिवास । शब्दार्थे २ तीर्थभेदे च

धाराट पु० स्त्री धारायै अटति धारया वा अटति अट-कृच् ।
१ चातकखगे २ अश्वे च स्त्रियां ज्ञातित्वात् ङीप् । ३ मेघे
पु० च शब्दरत्ना० ।

धाराधर पु० धारां धरति धृ-क्यच् । १ मेघे २ खलुगे च
भेदि० । "धाराधर ! धरा वारिधारया परिपूर्यते ।
खगचङ्गुपुटद्रोणीपूरणे तव कः श्रमः" चातकाष्टकम् ।
"प्रत्यगृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाञ्जलः" भा० वि०
६४८० । [कमलान्नभ्यवर्धनं सुखानि] भेष० ।

धारापात पु० इत० जलधारायाः पतने । "धारापातैस्त्वमिव
धारापूप न० धाराख्यम् अपूपम् । अपूपभेदे "इतमिवा

कनिका या दुग्धेनालोडिता तु सा । धाराख्यापूपकं
सांध्ये पक्वं खण्डेन योजयेत् । धारापूपं सुमधुरं
दध्यं पित्तहरं परम् । सुस्निग्धं रोचनं हृद्यमलघुं
वातनाशनम्" भावप्र० ।

धाराफल पु० धारा कविधारेव फलेऽस्य । नदनद्वये राजनि०
धारायन्त न० धाराया जलधारायाः प्रसवार्थं यन्तम् ।

(फोकारा) इति ख्याते जलप्रसवयन्त्रभेदे “धारायन्त-
जलाभिषेककलुषे धौताशुने लोचने” कर्मरुशतकम् ।

धारावत् त्रि० धारा कस्यस्य सिध्मा० लच् । धारायुक्ते खड्गादौ
धारावन्ति स्त्री धाराया कर्वापरिव । वायौ त्रिका० । पर-

वह्निहृत्वात् स्त्रीत्वमेव युक्तं पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी ।

धारावर पु० धाराया जलधाराया व्यावृत्त्याकाशम् दृ-
क्च १त० । मेघे “धारावरा मरुतो धृष्णोजसः”

कृ० २।१४।१ ।

धारावर्ष पु० धाराया सन्तत्या कविच्छेदेन वर्षः । कविच्छेदेन
वर्षणे । “क्षधारावर्षदुर्दिनम्” रघुः ।

धारावाहिन् त्रि० धाराया सन्तत्या वहति वह-णिनि ।
सन्तत्या पातके क्रमेणाविच्छेदेन श्वायमाने च । स्वार्थे

क । धारायाहिकोऽप्यत्रार्थे “किञ्च सिद्धान्ते धारावा-
हिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः” वेदान्तप० ।

धाराविष पु० धारायां विषमस्य धारैव विषमस्य प्राणहारक-
त्वात् वा । खड्गे त्रिका० । [क्लिप्तवर्षणे कर्मरः ।

धारासम्पात पु० धाराणां सस्यक् पातः । महादृष्टौ कवि-
धारासुही स्त्री धारायुता सुही शक्तः । त्रिधारायां

सुही (तैकांटा सिकु) । राजनि० ।

धारिन् पु० धृ-णिनि । शीलुद्वये । २धारणकर्त्तरि ।
जटाधरः । १पन्थार्थधारणायुक्ते च त्रि० “कस्त्रेभ्यो य-

न्विनः श्रेष्ठान्यथो धारिणो वराः” मनुः । स्त्रियां
ङीप् । सा च धरण्यं शब्दः । १शाल्मलीद्वये स्त्री

शब्दच० । धार ऋणमस्यस्य शोध्यत्वेन इति । ६वध-
मर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

धारु त्रि० घेट-रु । पानशीले जटाधरः ।

धारेश्वरी स्त्री धारापथ्यपुत्री ईश्वरी । धारापरीस्थे देवीभेदे
धारोणा न० धारायां दोहनेन निर्गमकाले चणम् । “दो-

हनेनोष्णधारया सद्यः प्रतिते दुग्धे” । “धारोष्णत्वस्य तं
पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं दृष्यं दृग्दृश्यमग्नि-

वर्द्धनमतिस्त्रादु त्रिदोषापहमिति” राजनि० ।

धार्तराज पुंस्त्री धृतराजोऽपत्यम् कण् चपधालोपः ।
धृतराज्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

धार्तराष्ट्र पुंस्त्री धृतराष्ट्रस्यापत्यम् कण् । १दुर्योधनादौ
२दुःशलायां स्त्री ङीप् । २धृतराष्ट्रसर्पवंशोद्भवे नागभेदे पुं

स्त्री । धृतराष्ट्रे सुराजदेशे भवः कण् । १४कण्यवर्षचक्षुचरण-

युते श्वेतवर्षे हंसभेदे पुंस्त्री (गङ्गोहस) कर्मरः सर्वतः

स्त्रियां ङीप् । “सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताया मदोद्धता-
रम्भाः । निपतन्ति धार्तराष्ट्राः काञ्चवशान्नेदिनीष्टे”

वेण्णाम् । क्वत् “शरत्समयवर्णनाशंसया हंसा धार्तराष्ट्रा
इति व्यपदिश्यन्ते” वेणी० दुर्योधनादयस्तत्र व्यङ्ग्यार्थाः ।

“धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामाहुष्येण कीर्तय” इति जनमेजयप्रश्ने
“दुर्योधनोयुयुत्सुचेत्याद्युपक्रमे” “वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च

धार्तराष्ट्रः शताधिकः । एतदेकशतं राजन् । कन्या चैका
प्रकीर्तिता” भा० व्या० ६७५० । उक्तोक्तेषां तत्सुतत्वम् ।

धार्तराष्ट्रपदी स्त्री धार्तराष्ट्रस्य हंसभेदस्य पाद २व मूल-
मस्याः कल्लोमे कुम्भप० ङीष् पद्मावः । हंसपदी-
लतायां राजनि० ।

धार्तेय पुंस्त्री धृताया अपत्यम् “द्वयचः” पा० टक् । धृताया
अपत्ये स्त्रियां ङीप् । ततः यौधेयादि० स्वार्थे कण् । तत्रार्थे

धार्म्यं त्रि० धर्मस्येदम् कण् । १धर्मसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्
“धार्मी तनुराक्लिप्ती” भा० व्या० ६०५० । प्राचुर्ये

कण् । २धर्मस्ये च । “यथादाय यस्मिन् धर्मे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयो-

ऽमृतमयः पुरुषः” शत० ब्रा० १४।५।११ ।

धार्म्यपत त्रि० धर्मपतेरपत्यादि कश्चपत्या० कण् । १धर्मपति-
सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् । [गन्धद्रव्ये न० हेमच० ।

धार्म्यपत्तन त्रि० तत्र भवः कण् । १धर्मपत्तनभवे २कोलके
धार्मिक त्रि० धर्मं वेद तच्छास्त्रमधीते वा धर्मं चरति व्या-

सेवते वा ठक् । १धर्मशीले २धर्मासेवके । “चरणमिहासेवा
तेन देववशात् धर्मे प्रवृत्तोऽपि दुर्दृष्टो न धार्मिक इति”

सि०कौ० । “विभागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तोदया
परः । देवतातिथिमत्तस्य गृहस्यः स तु धार्मिकः” इति

दक्षोक्तलक्षणयुक्तस्यैव धर्मिकपदवाच्यत्वनिर्यायः । “व्या-
चार्यपुत्रः १शुश्रूषु २ज्ञानदोऽधार्मिकः ३ शुचिः ४ व्याघ्रः

५ शक्तोऽर्धदः ८ साधुः स्त्री १०ऽध्याप्या दश धर्मतः” मनुः ।
ततः पुरोहिता०भावे लक् । धार्मिक्य धर्मातुशीलने न० ।

धार्मिण न० धर्मिणां समूहः भिक्षादिगणे धर्मिन् धर्मिन् इति
पाठान्तरस्य सत्त्वात् कण् “इनयमपत्ये” पा० इनः

प्रकृतिभावे न मलोपः । धर्मवतां समूहे ।

धार्मिण्येय पुंस्त्री धर्मिण्याः कश्चपत्यम् शुभा० ठक् । धर्मिण्याः
अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

धार्म्यायण पुंस्त्री धर्म्यस्य गोत्रापत्यम् कश्चा० फक् ।
धर्म्यस्य गोत्रापत्ये स्त्रियां गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीप् ।

धार्यं लि० धारि-खत् । धारणीये “धार्यः कथङ्कारमहं
भवत्वा वियद्विहारो वसुधैकगत्या” नैष० । “कार्यञ्च
तस्य दशधा हार्यं धार्यं प्रकाशयञ्च” सा० का० “एवं
धार्यम् अयत्नःकरणादितिकस्य प्राण्यादिबुद्ध्या
वृत्त्या शरीरं तच्च पार्थिव्यादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां
पञ्चानां समूहः पृथिवीति ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया
दशेति धार्यमपि दशधा” सा० कौ० ।

धार्यं न० धृष्टस्य भावः कर्म वा व्यञ्ज् । प्रागल्भ्ये निर्लज्जत्वे ।
“धार्यं मेतत्तयोर्विप्र ! मत्तो यत्तु करग्रहः । अहो
धार्यमहो धार्यं तयोः क्षत्रियवीरयोः” हरिवं० १०६ अ०
धार्यकं न० धृष्टोन्टपस्य पुत्रभेदे “धृष्टोस्तु धार्यकं क्षत्रं
रणे धृष्टं बभूव ह” हरिवं० ११ अ० ।

धाव जवे शुद्धौ अक० शुद्धीकरणे संमार्जने च सक० भ्वा०
उभ० सेट् । स्मरितेत् पा० । धावति धावते अधावीत्
अधाविष्ट दधाव-वे । सार्वधातुके प्ररतः वेगगतौ
सर्त्यादेशस्तु पर० । अनेनैवोपपत्तौ तदादेशविधानं
वेगगतौ सरतेः सार्वधातुके प्रयोगवारणार्थं
शब्दस्तोमे आत्मनेपदत्वोक्तिः रुद्रादोषात् । “गच्छति
पुरःशरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः” शक्त० । “रेतः
चित्तमधावत्” ऐ० ब्रा० । “अधावीच्चारिसंस्पर्शम्” भट्टिः ।
“यथा पराञ्च धावन्तमनुलिप्सेत” शत० ब्रा० १।२।१।२६ ।
“दिवस्यृष्टे धावमानं सुपर्णम्” अथ० १।२।२७ “सततं
धावमानश्च चिन्तमानो विशास्यते !” भा० व० १।८८ अ० ।
जवे अयस्य न उदित्वम् तेन धावित्वा धावित इत्यादि
“दिशश्चतस्रः सहसा प्रधाविताः” भा० श० २० अ० ।
“वनान्तरे तोयमिति प्रधाविताः” । ऋतुसं० अन्यत्रार्थे
उदित् धावित्वा धौत्वा धौत इत्यादि । “बाह्योद्यानस्थित्
हरशिरश्चन्द्रिकाधौतहस्यां” “धौतापाङ्ग” हरशशि-
रुचा” मेघ० । “तुषारस्रुतिधौतरक्तम्” कुमा० ।
प्रादुपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योतायुक्ते धावने ।

धावक पु० धावति वस्त्रादिकं मार्षि धाव-खुल् । श्रजके
श्वस्त्रादिप्रक्षालके शशीप्रगामिनि (धाउड्डिया) च लि०
शनागानन्दरत्नावलीकारके कविभेदे पु० “श्रीहर्षादिधाव-
कादीनामिव धनम्” काव्यप्र० । “प्रथितयशसं धावकसौमित्र
कविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्येति” मालविकाग्निमित्रम् ।

धावन न० धाव-भावे ल्युट् । शशीप्रगमने श्रजालने च ।
“सुरसादिहृतेक्ष्ण धावने पूरणे तथा” सुश्रुतः । “उच्छिष्टं
नैव भुञ्जीयां न कुर्व्यात् पादधावनम्” भा० व० ६५ अ० ।

धावनि स्त्री धाव-अनि । शृष्टिप्रणालीम् अमरः । शकण्ट-
कायां राजनि० । स्त्रार्थे क धावनिका तत्तार्थे रत्नमा०
वा डीप् । धावनी तयोरर्थयोः सेदि० श्रान्तक्यां राजनि०
धासस् पु० धा-“वहिहाधाज्यम्बुन्दसि” उणा० असुत्
“पश्चिच्चिभ्यां सुट् च” उणा० युटोऽनुवृत्तिः उज्जलदत्तः
साधवस्तु “वसेन्ति” उणा० इत्यतो णितोऽनुवृत्तिमाह न
युट इति भेदः तेन तन्मते धाया इत्येव । धायस्यब्दे
दशप्रम् । पर्वते उज्जलदत्तः ।

धासि पु० धारयति प्राण्यान् धा-वा व्यसि । अस्त्रे निरु० सदा-
श्चिद्या इडहे भूरि धासेः” ऋ० १।५।७। “धासेरचस्यः” भा०
“महीं मित्रस्य वरुणस्य धासिम्” १०।२०।१ ।

धि धतौ तु० पर० रुक्० अनिट् । धियति अधैवीत् । दिधाय ।
धिक् व्यञ्ज० धक्त-नाशने धा-धारणे वा बा० डिकन् । शकप-
कारशब्दे भयोत्पादने शनिर्भर्त्सने शनिन्दायाश्च । एत-
द्योगे निन्दाविषयवाचकशब्दात् द्वितीया । “धिक् धिक्
शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा” सा० द० ।
“धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्ननः” नैष० । निन्दीयवर्त्ते
न द्वितीया किन्तु प्रथमैव । “धिङ्माता मम कैकेयी
यया पापमिदं कृतम्” रामा० अयो० ८२ स० ।

धिकृक् धिक्+निन्दने क-करणे प्रादिसं उभ० सक० अनिट् ।
धिक्रोति धिगकापीत् धिक्चकार । धिकृतः (तिर-
स्कृतः) धिक्कारः धिक्क्रिया इत्यादि ।

धिञ्च सन्दीपने सक० क्लेशे जीवने अक० भ्वा० आत्म० सेट् ।
धिञ्चते अधिञ्चिष्ट दिधिञ्चे ।

धिग्दण्ड पु० धिगिति दण्डः । निर्भर्त्सनरूपे दण्डे “वाग्-
दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्” मनुः ।

धिग्वण पुंस्त्री मनुक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे “ब्राह्मणादुपकन्याया
माहतो नाम जायते । आभीरोऽम्बुकन्यायाभायोग-
व्यान्तु धिग्वणः” मनुः । “शूद्रेण वैश्यायास्तुपक्षा आयो-
गवी तस्यां ब्राह्मणाद्धिग्वर्णो जायते” कुल्लू० । “धिग्व-
णानां चर्म कार्यं वेणानां भाण्डवादनम्” मनुना
तदुत्तिरुक्ता ।

धित लि० धा-क्त आन्दशो न हिः । हिते निहिते ।
“शुटीज्ञानं धितावानम्” ऋ० १।२।७। २४ते च ।

धिति स्त्री धि-धृतौ क्तिन् । धारणे
धिप्सु लि० दनुभ-सन् इडभावभक्ते, “दम्भ इच्च अस्यासलीम”
ततः उ । दम्भितमिच्छौ वञ्चयितमिच्छौ “भूयस्य”
धिप्सुमाह्वय राजपुत्रं दिदम्भिषुः” भट्टिः ।

धियसान नि० धि-धारणे वेदे वा० असावच् क्तिञ् ।
धारके "स त्वं न इन्द्र धियसानः" ऋ० ५।११।२ "धिय-
सानः धारयन्" भा० ।

धियाम्पति पु० इत० अलुक्समा० । वृहस्पतौ त्रिका० ।
धियायत् त्रि० ई-कालौ (इच्छायाम्) शतृ यन् इत० आन्दिषः
अलुक्समा० । कर्मण इच्छति "एष एव धियायते वृहते
देवतातये" ऋ० ६।१५।२ "धियायते कर्मण इच्छते
द्वितीयाथे तृतीयायाः आन्दिषोऽलुक्" भा० ।

धियायु त्रि० धि-धारणे धीयते ज्ञायते अयया धि-वा० करणे
श धिया तां प्रज्ञासात्मनः इच्छति क्यच् "क्यचश्चन्द्रसि"
पा० ३ । आत्मनः प्रज्ञाकाशशेले । "विप्रासो वा धिया-
यवः" ऋ० १।८।६ ।

धियावसु त्रि० धिया कर्मणा वसु यस्मात् वेदे अलुक्स० । कर्मणा
वसुनिमित्ते देवभेदे सरस्वतीरूपा देवतैव धियावसुः ।
"यस्य वसु धियावसुः" ऋ० १।१।१० "कर्महेतुधननिमित्तं भ
ताया वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यकाण्डे-
"वाग्वै धियावसुः" श्रुत्या व्याख्यातम्" भा० ।

धिव प्रीयने गतौ च सक० स्वा० पर० सेट् इदित् /
सार्वधातुके धिः आदेशः । धिनोति अधिन्वीत् दिधिव् ।
इदित् धिव्प्रते । "धान्यमसि धितुहि देवान्" यजु० १।१०
"मर्नष्टहिषीं रुधिरैर्धिनीमि" प्रबोधच० । "धिनोति
नाक्षान् जलजेन पूजा" नैष० ।

धिष रवे जु० पर० अक० सेट् । दिधेष्टि अधेष्टीत् दिधेष्ट ।
वेदिकोऽयम् । "स्त्रीषिष्टादि धिषा वेष्टि जनान्" ऋ०
१।१७।८ "धिषा यदि धिषयन्तः सरगयान्त्सदन्तो
अद्रिमौषिजस्य गोहे" ऋ० ४।२।६ ।

धिषण पु० धृणोति धृष-"धृषोधिष च संज्ञायाम्" उणा० क्यु ।
वृहस्पतौ । धृणोत्यनया करणे ल्यु । २बुद्धौ स्त्री अमरः
"पराय धिषणाभ्यः" ऋ० ६।५६।२ । "आर्यपुत्रार्य-
धिषण ! प्राणनाथ ! शुभव्रत" काशीख० १० अ० ।
इस्तौ ४वाचि ५पृथिव्याञ्च निष० इस्थाने च "तदा
विक्रुण्ठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः" भाग० १।६।११ ।
"दे पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कञ्चन प्रायुत्तिष्ठेदिति
ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः" भाग० ६।७।११ ।

धिषणाधिप पु० इत० । १वाक्पतौ सुराचार्यो मत्स्यपु०
धिषण्य धिषणामिच्छति क्यच् आन्दिषदीर्घाभावेऽङ्गोपः
आत्मनःस्तुतीक्यौ अक० प० सेट् । धिषयति अधिषयतीत्
"धिषा यदि धिषयन्तः" ऋ० ४।२।६ ।

57. वाच. - V

धिष्य न० धिष-अधृगा० नि० । धिष्यगच्छार्थं सकृट् ।
धिष्यन् न० धिष-"सानसिधर्षसीत्यादि" उणा० नि० ।
इस्थाने २२८हे १नक्षत्रे च अमरः ४अग्नौ ५शक्तौ च
पु० मेदि० । इयुक्ताचार्ये । तत्र स्थाने "न भौमान्येव
धिष्यन्नि हिवा ज्योतिर्मयागदपि" रघुः । "स्वर्गे
लोके श्ववतां नास्ति धिष्यन्सु" भा० महा० १ अ० ।
नक्षत्रे "भवन्त्यतीतधिष्यन्नां भोगलिप्रायुता भ्रुवाः"
छ० वि० । ७प्राणाभिमानिदेवे च "देवा ऊचिषे धिष्यन्ना
ये" ऋ० १।२२।१ "धियं बुद्ध्युपहितं देहसुषण्णि उष्णी-
कुर्वन्ति धिषयन्तः प्राणाभिमानिनो देवाः उष-दाहे
"सानसिधर्षसीत्यादि" उणा० नि० यत् गुडागसः
धात्वादिलोपोपपदह्रस्वाः" भा० धिष्यन् स्थानमर्हति यत्
यसोपाङ्गोपौ । दस्थानार्हे स्तुत्ये त्रि० । "को धिष्यन् प्रति
वाकं पपाद" ऋ० १०।११४।६ "धिष्यन्ार्हे स्तुत्यर्हे" भा० स्तुत्यस्य
स्थानार्हत्वात् तथात्वम् । "आविषासन् रोदसी
धिष्ये मे" ऋ० ७।७२।१ । "रोदसी धिष्ये
धिष्यन्ार्हे स्तुत्ये" भा० । उष-दाहे इति धात्वर्था-
ह्रगमात् । १०उल्काभेदे स्त्री इ० स० १२अ० "दिवि
भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्यन्गोलकायनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः" ।
"उल्का पक्षेण फलं तद्विष्यन्प्राथमिस्त्रिभिः पक्षैः" ।
"तारा फलपादकरी फलार्धदात्री प्रकीर्तिता धिष्यन्ना"
सा च "धिष्यन्ना ह्यमात्यपुष्का धनून्नि दश दृश्यतेऽ-
न्तराध्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा ह्यौ हस्तौ सा
प्रमाणेन" लक्षिता ।

धी अनादरे आराधने च दिवा० आत्म० सक० अनिट् ।
धीयते अधेष्ट । दिध्ये ओदित् धीनः । "सत्यं परं
धीमहि" भाग० १।१।१ कातन्त्रमतेऽस्य ओदित्वं नास्ति
धीत इति । वेदे तु न ओदित् "धीतः विश्वान्यश्विना-
युधं प्रधीतान्यगच्छम्" ऋ० ८।८।१० "सखीयते संधीत-
सम्पुतम्" ८।४०।१ । आधारे अक० इत्यन्ये ।

धी स्त्री ध्यै सम्प० भावे-क्तिप् संप्रसारणञ् । १बुद्धौ ज्ञाने
अमरः । "प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि । वक्त० से"
कुमा० । २मानसवृत्तिभेदे "तत्त्वाज्ञानं धिया नश्ये-
दाभासात्तु घटः स्फुरेत्" वेदान्त० "धियो योनः
प्रचोदयात्" गायत्री सा च न्यायनये आत्मवृत्तिः ।
"बुद्ध्यादि षट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्मा-
धर्मौ गुणा एते आत्मनः सुखतुर्दश" भाषा० । वेदान्तमते

मनोवृत्तिः । “कामः संकल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽप्रज्ञा
धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरिरित्येतत्सर्वं मन एव” इति । ४क-
र्मणि च “उधः स धियासुदधुनः” ऋ० ५।१।१६।
“धियां कर्मणासु” भा० “धीभिश्च न सनसा स्वेभिर-
क्षभिः” ऋ० १।१३।२ ५सनसि च “धीजवनोऽसि
सोम !” ऋ० ८।८८।३ “धीजवनः मनोवेगः” भा०
धीगुणशब्दे दृश्यम् ।

धीक्ष दीक्षार्थे आ० आत्म० सक० भेदः । धीक्षते अधीक्षति दिधीक्षे
“स वै धीक्षते वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो
हि वाग् धीक्षितो ह वै नामैतदधीक्षते” शत० १।२।२१।
अथ वैदिकः दीक्षसमानार्थकः । लोके तु दीक्षते इत्यादि
धीगुण पु० ६० । “गुच्छा च वणञ्चैव ग्रहणं धारणं
तथा । जहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः”
कामन्दकीयेषु अष्टसु बुद्धिधर्मेषु “धियां समस्तैः
स गुणैरुदारधीः” रघुः ।

धीत त्रि० धे-क्त । १पीते धी-क्त । धीनः लोके । वेदे तु
धीतः । २चनान्ते श्वाराधिते च त्रि० ।

धीति स्त्री धे-क्तिन् । १पाने २पिपासायां हेमच० ।

श्चनादरे श्वाराधने च ५ अङ्गुलौ निघ० । “तर्मी हिन्वित
धीतयो दश त्रिणः” ऋ० १।१४४।५ “धीतयो दशसंख्यका
अङ्गुलयः” भा० । “धीतिरुक्थाय शस्यते” ऋ० १।११०।१

धीदा स्त्री धियं ददाति दा-क । १मनीषायां २कन्यायां
हेम० श्वुद्धिदायके त्रि० । [३१५१ पु० दृश्यम् ।

धीन्द्रिय न० धीजनकमिन्द्रियम् । श्रोत्रादौ ज्ञानेन्द्रियशब्दे
धीमत् पु० धीः प्रज्ञास्यस्य सतृप् । १दृश्यतौ श्वुद्धिमति
पण्डितादौ त्रि० । “स्वायम्भवे सनुधीर्मानिदं शास्त्र-
मकल्पयत्” मनुः स्त्रियां ङीप् । [५० दृश्यम् ।

धीर अवज्ञायाम् नित्यमवपूर्वकोऽयम् अवधीरवत् तच्छब्दे ४२७

धीर त्रि० धियं राति रा-क । धियसीरयति ईर-अण् वा
उप० स० । १पण्डिते २धैर्यान्विते कचञ्चले श्चैरे भेदि० ।

४वल्लयुते शब्दर० । ५मन्त्रे त्रिका० द्विनीते संज्ञिप्त० ।

६कुङ्कुमे न० भेदि० । दक्षप्रभौषधी पु० राजनि० । ६वलिराजे
पु० शब्दच० । १०चिदाभासद्वारा बुद्धिवृत्तिप्रेरके चिदात्मनि

पु० । ११मनोहरे त्रि० । “धीरसमीरे यमुनातीरे वसति
वने वनमाली” गीतगो० । “प्रहृष्टमन्द्राम्बुधीरनादः”

साधः । “मृदङ्गधीरध्वनिमन्त्रगच्छत्” रघुः । “अवोचदेनं
गगनस्यृष्टा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव” रघुः ।

तत्र पण्डिते “धीरैर्धीरोद्धतः कथितः” सा० ८० ।

“सोपधानान्वितः धीराः स्वेयसीं खट्वन्ति ये” साधः ।
१२काकोल्यां १३महाज्योतिष्मत्यां स्त्री राजनि० । १४मा-
नयुतायां मध्यायां प्रगल्भायां च नायिकायां स्त्री ।
तत्त्वज्ञानभेदादिकं रसमञ्जर्यामुक्तं यथा

“मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे धीरा
अधीरा धीराधीरा च व्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका धीरा ।
अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका अधीरा । व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रका-
शिका धीराधीरा । इयांस्तु विशेषः । मध्याया-
धीरायाः कोपस्य गीर्व्यञ्जिका । अधीरायाः पर-
षवाक् । धीराधीरायास्तु वदनरुदिते कोपप्रकाशके ।
प्रौढाया धीरायास्तु रत्नौदास्यम् । अधीरायास्तु तर्जन-
ताडनादिः । धीराधीरायास्तु रत्नौदास्यतर्जमताडनादि
च कोपस्य प्रकाशकम् । यत्तु धीराभेदः स्त्रीयायामेव न
तु परकीयायामिति प्राचीनलिखनम् तदाज्ञाभावं
धीरत्वमधीरत्वं तदुभयं वा माननियतं परकीयाया
अपि मानश्चेत्तत्तामानस्यावश्यकम् । मानस्य स्त्रीयायामेव
न तु परकीयाया इति वक्तुं शक्यते” ।

साहित्यदर्पणे तु अन्यधोक्तम् यथा
“ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति ब्रुविष्ये” ते मध्या
प्रगल्भे तत्र । “प्रियं सोऽप्रासवक्रोक्तप्रा मध्या धीरा
दहेद्गुहा । धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परमोक्तिभिः । तत्र
मध्याधीरा यथा “तदवितथमवादीर्य नृसमं त्वं मि-
येति प्रियजनपरिमुक्तं यद्दुःकुलं दधानः । मर्दधिवस-
तिमागाः, कामिनां मण्डनश्रीर्जति हि सफलं
वक्त्रमालोकनेन” । प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छक्रकोपा-
कृतिस्तथा । उदात्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वधिः ।
तत्र प्रिये । “एकवासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्भास्य
दूरतस्ताम्बूलानयनच्छलेन रमसाऽक्षेधो संविप्रितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चरया कोपः कृताधीरितः” ।
प्रत्येकं ता अपि द्विधा । कनिष्ठाञ्छे शारूपत्वाज्ञायकप्र-
णयं प्रति” ।

धीरता स्त्री धीरस्य भावः । १अचान्त्राल्ये २धैर्ये ३पाण्डित्ये च
“सहजामप्यपहाय धीरताम्” रघुः । “प्रत्यादिशाम्बु
भवतो धीरतां तर्कयामि” मेघ० । त्वधीरत्व तत्त्वार्थे न
तच्च नायकयोगुणभेदे । “प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यं शोभा-
धीरत्वकान्तयः । दीप्तिशायत्वजाभावहावहेलाः स्त्रियो-
ङ्गजाः । अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रियोङ्गजाः ।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च साधुर्यञ्च प्रगल्भता । औ-
दार्यं धैर्यमिह ते सप्तैव स्युरयत्नजाः । पूर्वं भावादयो
धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽ-
प्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छिन्तिविशेषं पुष्पन्ति”
तल्लक्षणसुदाहरणं च तत्रैव । “सक्तात्मज्ञाधना धैर्यं
मनोवृत्तिरचञ्चला । यथा “ज्वलतु गगने रात्रौ रात्राव
खण्डकलः शशी दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण
विधास्यति । सम तु दयितः स्थाव्यस्तातो जनन्यमला-
न्यया कुलसमलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्”

धीरपत्नी स्त्री धीरं मनोहरं पद्ममखाः डीप् । १धरणी-
कन्दे राजनिः २मनोहरपत्नयुक्ते त्रिं स्त्रियां टाप् ।

धीरप्रशान्त पुं० “सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः
स्यात्” सा० द० लक्षिते नायकभेदे यथा मालतीमाधवादौ
माधवादिः ।

धीरललित पुं० “निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीर-
ललितः स्यात्” सा० द० १लक्षिते नायकभेदे यथा
रत्नावल्यादौ वत्सराजादि । २धोडशाक्षरपादके कन्दोभेदे
स्त्री “संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता” इ० र० टी० ।
धीरस्कन्ध पुंस्त्री धीरः अचञ्चलः स्कन्धोऽवयवोऽस्यात् ।
मस्तिष्को हेमच० ।

धीराधीरा स्त्री “धीराधीरा (मध्या) तु रुदितैरधीरा
परुषोक्तिभिः” “धीराधीरा (प्रगल्भा) तु सोम-
रुमापितैः खेदयेदसुम्” सा० द० उक्ते नायिकाभेदे
असं नायकम् यथा “अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि
मनो मे यतः प्रसभम् । किं पुनरलङ्कृतस्त्वं संप्रति
नखरचतैस्तस्याः” । [शपाट्ते नैवष्टुपार० ।

धीरावी स्त्री धीरभवति अथ-वीर्येण अण् डीप् । शिं-
धीरोदात्त पुं० अविक्ल्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्येयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः”
सा० द० लक्षिते नायकभेदे “अविक्ल्यनोऽनात्मज्ञाधाकरः
महासत्त्वो हर्षशोकाद्यनभिभूतस्त्रभावः । निगूढमानो
विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः” सा० द०
यथा रामयुधिष्ठिरादि ।

धीरोद्धत पुं० “मायापरः प्रचण्डचपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मज्ञानानिरतो धीरधीरोद्धतः कथितः” सा० द० लक्षिते
नायकभेदे यथा भीमसेनादिः । कर्म २धैर्यान्वितोद्धते
च “धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः” सा० द०

धीरोष्णिन् विश्वदेवभेदे । “शैलामः परमक्रोधी धीरोष्णी

भूपतिस्तथा” भा० अ० ८१ अ० । विश्वदेवनामोक्तौ
धीर्यं त्रि० धीरे भवः “भवे कन्दसीति” पा० यत् । कातरे
माधवः “पाक्या चिदसवो धीर्याः” ऋ० २।२७।११ ।
“धीर्याः कातराः” इति भाष्यम् ।

धीलटि स्त्री लट्-वाल्पोक्तौ इन् धिया कर्मणा लटिः ।
कर्मणा वाल्पोक्तियुतायाम् । इहतिरि चाराम् ।

धीवत् त्रि० धीरस्यस्य मतप् वेदे मस्य वः । बुद्धियुक्ते “धी-
वतो धीवतः सखा” ऋ० ६।१५।२ “धिया धीवन्तो
असपन्नं तत्सवः” ऋ० ७।८१।८ ।

धीवन् त्रि० ध्यै-कनिप् संप्रसारणम् । १ध्यानयुक्ते २कर्मयुक्ते
उष्णादिकोषः । स्त्रियां “वनो र च” पा० डीप् रश्ना-
न्तादेशः । धीवरी बद्धघ्रीहौ डीप् रश् वा । बद्धधी-
वरी बद्धधीवा ।

धीवर पुंस्त्री दधाति मत्स्यान् जित्वरेत्यादिना नि० ।
१कैवर्त्ते २तद्वाय्यायां स्त्री डीप् । सा च बुद्धिकर्मभ्यां
युतस्त्रियाम् धीवरशब्दे दृश्यम् ।

धीशक्ति स्त्री इत० बुद्धेर्युक्ते अमरः धीशुण्यशब्दे दृश्यम् ।

धीसचिव पुं० धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः धीप्रधानः
सचिवो वा शाकत० मन्त्रणानिपुणे मन्त्रिणि धीसखा
धीसहायादयोऽप्यत्र ।

धु कम्पने अक० चालने सक० छादि० उभ० अनिट् । धुनोति धुनुते
पर० सिचि इट् सञ्च० अधावीत् पा० निट् इधाव इधुविच
इधोथ इधुविच इधुवे । धोष्यति “धुनोति चम्पकवनानि
धुनोत्यशोकम्” कविरहस्यम् । अयं दीर्घान्तोऽपि स
वेत् प० सिचि नित्येत् पा० अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट
क्तादिनियमात् किति लिठि नित्यसिट् कृष्ण-
विच । यलि तु इधुविच इधोथ । धविष्यति ते धोष्यति
ते । उभयोः धू(धु)तः । “धुन्तु सर्वपथीनं खे वितानं
पञ्चयोरसौ” “तानधावीत् समाह्वान्” मट्टिः ।
“अधं धुन्वन्ति कार्त्तुनेन” भाग० ६।१।१५ । णिचि
धावयति दीर्घान्तस्य धूनयति “आ धेनवो धूनयन्ता-
मश्विनीः” ऋ० १।५।१६ । “ह्रस्वस्यान्दसः” भा० “नि-
शान्तनारीपरिधानधूननस्तु टायसाऽप्युरुषु लोलचक्षुषः”
माधवः । दोषयते तत्र कम्पने चलने “दोषयमानाश्च
महापताकाः” भा० भी० ६० अ० ।

उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुते कम्पने चालने च

धु स्त्री धु-कम्पने वा० भावे डु । कम्पने एकाक्षरकोषः ।

धुञ्ज सन्दीप्तौ लोभे जीवने च अक० आत्म० । धुञ्जते अधु-

क्षिप्रं दुधुचे । क्षिप्रं धुन्धुवति ते “निर्वाणभूयिष्ठमथास्य
वीर्यं संधुत्तयन्तीषु वपुर्गुणेन” “करोण भानोर्वज्रलावसाने
संधुत्तयमाणेव शशाङ्कलेखा” कुभा० “सत्वं समदुधुत्तय”
भट्टिः ।

धुन्धु पु० धुन्धु-अच् घृषो० । पक्षिभेदे अजादेराकृतिगणत्वात्
क्षिप्रां टाप् । “दिशां कङ्को धुन्धुग्नेयी” यजु० २४।११

धुत त्वि० धु-क्त । इत्यक्ते श्विधूते च सेदि० ।

धुन त्वि० धूनयति धूनि अच् घृषो० । कम्पके । “धुनेतयः सुप्र
केतम्” ऋ० ४।५।२

धुनि(नी) स्त्री धुनोति वेतसादीन् धु-निक् धूनयति
वेतसान् धूनि-इन् घृषो० ह्रस्वो वा ङीष् वा ।
इनदीमात्वे अन्तरः । “दिवे दिवे धूनयो यन्त्यर्थम्”
ऋ० २।१०।२ “धूनयोनदाः” भा० । “सधून्धुभूजभशि सा
पतती निमार्ष्टि” भाग० ८।२।६ श्वसुरभेदे पु०
“स्वप्नेनाभ्युष्य चुचुरि धुनिञ्च” २।१५।६ । “चुचुरिं
धुनिम् एतन्नामासुरो” भा० शकम्पके त्वि० षजलप्रति-
रोधके अचुरभेदे पु० “त्वं धुनिरिन्द्र ! धुनिमतीः” ऋ० १।
१७।६ “हे इन्द्र ! त्वं धुनिः कम्पयिता शङ्ख्यामसि अतो
धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवती । अथ वा धुनिनां स
जलप्रतिरोधकार्यचुरः स एव प्रतिरोधकतयासि यासां
तादृशीरपः” भा०तरङ्गस्य कम्पनवत्त्वात् धुनित्वम् । धून-
यति धू-णिच्-नुक् इन् घृषो० ह्रस्वः । समानां मरुतां
मध्ये धूमरुद्धेदे । ते च मरुतः “उत्पद्यते भीमश्चर
धान्तश्च धुनिश्च” । सासङ्गांश्चाभियुग्वादि च विक्षिपः ७
खाहा” यजु० १६।७ उक्ताः ।

धुनीनाथ इत० ससृष्टे राजनि० । धुनीपत्यादयोऽप्यत्र ।

धुन्धु पु० सधुराजसस्यापत्ये “उतङ्क उवाच । अवता रक्षयं
कार्यं तत्तावत् कर्तुमर्हसि । निरुद्धिन्नस्तपश्चतुर्त्वं न
हि शक्नोमि पार्थिव ! । समाम्प्रमसमीपे वै समेषु मरु
धन्वसु । ससृष्टो बालुकापूर्णं उज्जानक इति श्रुतः ।
देवतानामवध्यस्य महाकायो महाबलः । अन्तर्भूमि-
गनस्तत्र बालुकान्निहितो महान् । राजसस्य मधोः
पुत्रो धन्वुर्नाम महासुरः । शेते लोकविनाशाय तप
आस्थाय दारुणम् । संवत्सरस्य पर्यन्ते स निश्वासं
विमुञ्चति । यदा तदा भूयलति अशैलवनकानना ।
तस्य निश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् । आदित्य-
पथमावृत्य सप्ताहं भूतिकम्पनम् । सविस्तुलिङ्गं सा-
क्षारं सधूममतिदारुणम् । तेन तात ! न शक्नोमि

तस्मिन् स्यात् स्व आचमे । तं सारय महाकाम
लोकानां हितकाश्यया । लोकाः सुस्था भवन्त्यस्य तस्मिन्
विनिहते त्वया । त्वं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवी-
पते ! । विष्णुना च वरो दत्तो मर्त्यं पूर्वयुगेऽनघ ! ।
यस्तं महासुरं रौद्रं हनिष्यति महाबलम् । तस्य त्वं
वरदानेन तेज आप्यायिष्यप्रसि । न हि धुन्धुर्मेहा-
तेजास्तेजसाऽप्यनेन शक्यते । निर्दग्धं पृथिवीपात्र !
दिव्यवर्षशतैरपि । वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि सुरा-
सदम् । स एवसुतो राजर्षिरुतङ्गेन महात्मना ।
कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मिन् धन्वुषिवर्हणे” हरिवं० १।१०
धुन्धुमार पु० धुन्धुं सारयति सारि-अच् उप०स० । राज-
भेदे “राजा हि वीर्यवान्जात ! इत्याकुरपरराजितः ।
वृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः । तस्य पुत्रः
सुचिदान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः । स योगबलमास्थाय-
वासकम् पार्थिवोत्तमः । शासनात्तव विप्रर्षे ! धुन्धु-
मारो भविष्यति” भा०व० २००००० ।

“वृहदश्व उवाच । भगवन् ! न्यस्तशक्नोऽहमयत्
तनयो मम । भविष्यति दिजम्नेष्ट ! धुन्धुमारो न
संशयः । स तं व्यादिशत् तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारये ।
जगत्सर्वतायैव तपसे संशितव्रतः । कुवलाश्वस्य पुत्रायां
शतेन सह पार्थिवः । प्रायादुतङ्कसहितो धुन्धुकाश
निवर्हणे । तस्माद्विषयदा विष्णुस्तेजसा भगवान् प्रभुः ।
उतङ्कस्य नियोगाद्दे लोकानां हितकाश्यया । तस्मिन्
प्रयाते दुर्जनं दिवि शब्दो महान्भूत् । एष श्रीमान-
ससृष्टोऽयं धुन्धुमारो भविष्यति । दिव्यमौल्यैश्च तं देवाः
समन्तात् समवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चैव प्रयेदुर्भरत-
र्षभ ! । स मत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ।
नारायणेन ससृष्टं खानयासां बालुकापूर्णमव्ययम् । नारायणेन
कौरव्य ! तेजसाऽप्यायितक्षदा । स वभूव महातेजा भूयो
वनसमन्वितः । तस्य पुत्रः खनङ्गश्च बालुकान्निहितक्षदा ।
धुन्धुरासादितो राजन् ! दिशमावृत्य पश्चिमात् । सुख-
जेनाग्निना क्रोधात्क्रोकासुदन्तं यन्निव । वारि सुखाव-
वेगेन सहोदधिरिवोदये । सोमस्य, भरतश्चेष्ट ! धारोर्भि-
कलिलं महत् । तस्य पुत्रयतं दग्धं त्विभिरुतङ्ग
रक्षसा । ततः स राजा कौरव्य ! राजसं तं महाव-
लम् । आससाद् महातेजा धुन्धुं धुन्धुनिवर्हणः ।
तस्य वारिसयं वेगमपिबत् स नराधिपः । योगी यो-
गेन वङ्गि स शमयामास वारिणा । निहत्त तं महा-

कार्यं नलेनोदकराक्षसम् । उतङ्कं दर्शयावास कृतकमं
नराधिपः” हरिवं ११ अ० २१४१४४ कुबलाश्वशब्दे
अस्य चरितानीति यत् लिखितं तत् प्रसादात्
किन्तु धुम्भारशब्दे तस्करितानि इत्येव तत्र पाठो
बोध्यः । एतच्छब्दे च हरिवं तस्करितादिकथाऽलोका
शक्तगोमे १२८४धूमे ४५दालिके च मेदि० ।

धुर् स्त्री धूर्-क्विप् वा टाप् । १चिन्तायास, २रघादायभागे,
३यानसुखे ४भारे च अमरः “धुयाणां च धुरो मोक्षम्”
रघुः । ५अग्रे न० “अपराधुनां धुरि कीर्तनीया” रघुः ।
“गौरिव शुष्णा नित्यं धूषं नियोज्यमानः” भा० आ०
२३अ० “तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिजिमे” रघुः ।
समासे च समा० “न गर्दभा वाजिधुरां वहन्ति” मृच्छं ।
“अलक्ष्मिभिर्युक्तधुरं तरङ्गैः” रघुः । नञ्समा० न
अ समा० “न मामधुरि राजेन्द्र ! नियोक्तुं त्वमिहा-
र्हसि” भा० व० १२अ० । अलक्ष्मि तु न अ समा० । अलक्ष्मः ।
“प्रतिष्ठाप्य धुरावनति” का० श्रौ० १८।१।१२ । ५हिंसके
लि० । “दश धुरो दशयुक्तम् वहङ्गासम्” क० १०।८४।७
“धुरोर्धूर्भिर्हिंसितमिः तृतीयायै प्रथमा” भा० असंज्ञाया-
नपि टावन्तस्य कचित् तत्पुरुषे ङापोरिति ह्रस्वः ।
“तावर्ध्यां मासतं रजोभिर्वाजिभिः धुरवाहिभिः” भा० श्रौ०
८८अ० भावे क्विप् । इपोङायां च ।

धुरन्धर लि० धुरां धारयति खच् खचि ह्रस्वः । १भार-
वाहके वृषादौ “यस्मादेवगणाः सर्वे स्वावराणि चराणि
च । धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्मात् भक्तिः शिवेऽस्तु मे”
हेमा०दा० । २धवद्वजे पु० मेदि० । शततत्कर्मनिर्वाहक
भारवाहे च । “सन्त एव सतां नित्यमापदुद्धरण-
प्रभाः । गजानां पङ्क्तमनानां गजा एव धुरन्धराः”
हितो० । ४श्रेष्ठे च । “धुरन्धरः पुण्यकदेव तापसः”
भा० श्रौ० १७अ० ।

धुरीण लि० धुरं वहति सर्वधुरादित्यत्र पा० योगविभा-
गात् ख । १भारवाहके अमरः । २श्रेष्ठे शब्दच० ।

धुरीय लि० धुरमर्हति क् । द्वजे राजनि० ।

धुर्य लि० धुरं वहति “धुरो यङ्ढवौ” पा० यत् ।
तज्जितयपरत्वाच्च दीर्घः । १धूर्वेहे वृषादौ २कार्यनिर्वाहके
“प्रागल्भ्यात्वा धुरि धुर्यवाग्मिनम्” किरा० । “धुर्यः
कर्षनिर्वाहकः” कङ्कि० । “समस्तकार्येषु गतेन धु-
र्यताम्” साधः । १भारवाहके अमरः । ४श्रेष्ठे
शब्दार्थचि० । ५द्वजे हे वृक्षममौषधौ च पु० राजनि०

वृषादौ “नाविनीतैर्जङ्घुर्धुर्यैः” मनुः । “येनेदं ध्रियते
विश्वं धुर्यैर्यानिवाध्वनि” कुमा० । “रात्रिगता
नतिमतां वर ! सुप्त शय्यां धात्वा द्विधैव ननु धूर्ज-
गतो विभक्ता । तामेकतस्तव विभक्तिं शुक्रविनिद्रो
यस्या भवानपरधुर्यं पदावलम्बी” रघुः । ७विष्णो पु० ।
“स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यः” विष्णु० । समस्तजन्तुजन्मा-
दिनक्षत्रकार्यनिर्वाहकत्वात्तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम् ।
धूर्वे हिंसे स्वा० पर० सक० सेट् । धूर्वति अधर्षीत् । दुधूर्व ।
इदित् धूर्तः । “अधूर्वन् भूधर्षश्च” मट्टिः ।

धुवक् लि० धू-कुन् । १गर्ममोचके उज्जल० । (धुया)
ख्यातायां २गीतिभेदे स्त्री । क्षिपका० पाठान्तरे न टापि
अत इत्त्वम् । ततः चतुरथ्यां प्रेक्ष्यादि० इति धुवक्लिन् ।
तत्सञ्ज्ञिहितदेशादौ लि० । ततः पिप्प्या० अस्पर्धे
इत्त्वम् । धुवक्लिन् धुवकयुक्ते लि० ।

धुवन पु० धु-धू-वा क्युन् । १वक्रो उज्जलद० “ये यज्ञे धुवनं
तन्मते” शत० ब्रा० ११।२।८।५ । २चातकमात्रे लि० ।
“अयमश्नुति पञ्चशरातुचरो नवनीपवनीधुवनः पवनः”
सा० द० टी० ।

धुवित् न० धूयते अनेन कृटा० धु-विधूनने इत् । वङ्गि-
संधुचणाय अङ्गचर्मदिरचिते याज्ञिकानां १व्यजने
२तालवृत्तके अमरः ।

धुस्त(सू)र पु० धूस्तूर+प्रपो० । (धुतरा) ख्याते द्वजे अमरः
धू कम्पने स्वा० उभ० सक० वेट् । धवति ते अधावीत् अधौषीत्
सम्ब० पा० मते प० सिचि नित्ये ट् इति भेदः अधमविष्ट अधोष्ट
दुधाव । “यत् कानने धवति चन्दनञ्जरीश्च” कविर० ।

धू कम्पने वा० चुरा० उभ० पञ्चे तदा० कु० पर० सक० सेट् ।
धूनयति ते धुवति अद्रुधुनत् अधुवीत् । धूनयाम् बभूव
आस चकार दुधाव । दुधुविष्य “चूतं धुनाति धुवति
स्फुरितातिमुक्तम् । वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणून्”
कविरहस्यम् ।

धू कम्पने स्वा० क्युादि० पादिश्च उभ० सक० वेट् । धूनोति
धूवते धुनाति धुनीते । अधावीत् अधौषीत् अधविष्ट
अधोष्ट “धूनोति चम्पकवतानि धुनीत्यशोकं चूतं
धुनाति धुवति स्फुरितातिमुक्तम्” कविरहस्यम् ।

धू स्त्री धू-क्विप् । विधूनने मेदि० ।

धूः पति पु० धुरः पतिः अहरादित्वात् पत्यादौ शत्वरत्वो-
पाध्यानीया वा । भारपतौ भारवहे पञ्चे धुष्यति धूर्पति
धू पति तत्पार्थ

धूत पु० धुनोति दृष्टादीन् धु-कन् दीर्घश्च । १वायौ
उज्जलद० । २धूते शकाले संक्षिप्तमा० ।

धूत लि० धू-क्त । १त्यक्ते २कम्पिते ३भर्तृसिते मेदि० । ४तर्किते
घरणिः "पवनश्च धूतनवनीपवनः" माघः । "पादानतः
कोपनयाऽवधूतः" कुमा० ।

धूतपाप लि० धूतं त्यक्तं पापं येन । १त्यक्तपापे २वेदशिरसो
सुनेः शुचिनामाप्सरोजातायां कन्यायां स्त्री तस्या एव
धर्मशापेन चन्द्रशिलात्मकतया नदीरूपेण प्रादुर्भावात्
तद्रूपायां काशीस्यायां शनद्याश्च स्त्री तत्कथा ।
काशीखण्ड ५१ अ० यथा

"पुरा वेदशिरा नाम सुनिरामीन्महातपाः । भृगुवंश-
समुत्पन्नो मूर्त्तो वेद इयापरः । तपस्यतस्तस्य सुनेः पुरो-
दग्गोचरं गता । शुचिरप्सरसां श्रेष्ठा रूपलावण्य-
शालिनी । तस्यादर्शनमात्रेण परिक्षुब्धं सुनेर्मनः ।
चक्षुर्न स सुनिस्सूर्यं साथ भीता वराप्सराः" इत्युपक्रमे
"इदानीं शृणु कन्यारिण ! कर्त्तव्यं यत् त्वया शुचे ।
कमोद्यधीजा हि वयं तद्दीजसुररीकुर । एतस्मिन्
रक्षिते वीर्ये परिक्षुब्धे त्वदीजणात् ! त्वमावह
भवितुं त्वं कन्यारत्नं महाशुचे ! । इत्युक्त्वा तेन सुनिना
पुनर्जातेव साप्सराः । महाप्रसाद इत्युक्त्वा सुनेः शुक्-
मजीगलत् । अथ कालेन दिव्यस्त्री कन्यारत्नमजीजनत् ।
अतीव नयनानन्दिनिधानं रूपजेयसाम् । शुचिरप्स-
रसां श्रेष्ठा जगाम त्विदशालयम् । ताञ्च वेदशिराः
कन्यां स्नेहेन समवर्जयत् । क्षीरेण, स्नात्रमस्याया
हरिण्या हरिणीक्षणात् । सुनिनाम ददौ तस्यै
धूतपापेति चार्थवत् । ततः पितरूपदेशेन तपश्चरणे
तस्या ब्रह्मतो वरप्राप्तिः धर्मशापेन नदीभावप्राप्तिरित्यादि
कथा तत्रैवाध्याये यथा

"धूतपापोवाच । पितामह ! वरो मद्यं यदि देवो वर-
प्रद ! । सर्वेभ्यः पावनेभ्योऽपि कुरु मामतिपावनीम् ।
क्षुष्टा तदिष्टमाकर्ण्य नितरां तुष्टमानसः । प्रत्युवाच च
तां बालां विमलां विमलैत्रिणीम् । ब्रह्मोवाच धूतपापे !
पवित्राणि सानि सन्त्यज सर्वतः । तेभ्यः परित्यज्य त्वं
त्वमेधि वरतो मम । तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च सनि-
तीर्थान्यनेकशः । दिवि भुव्यन्तरोक्षे च पावनान्युत्तरो-
त्तरम् । तानि सर्वाणि तीर्थानि त्वत्तनौ प्रतिलोम वै ।
वसन्तु मम वाक्येन भव सर्वान्तिपावनी । इत्युक्त्वान्त-
र्द्धे वेद्याः सापि निर्धूतकल्मषा । धूतपापोऽजं प्राप्ता-

ऽथोवेदशिरसः पितुः । कदाचित्तां समालोक्य खेल-
नीसृटजाजिरे । धर्मस्तत्तपसा हृष्टः प्रार्थयामास कन्य-
काम् । धर्म उवाच । शृणु श्रोणि ! विशालाक्षि ! क्षामो-
दरि ! शुभानने ! । क्रीतः स्वरूपसम्पत्त्या त्वयाहं देहि
मे रतिम् । नितरां वाधते कामस्तत्कृते मां सुलोचने ! ।
इत्थं सुसाम्ना सा तेन प्रार्थितेत्यसकृद्ब्रुहः । उवाच सा
पिता दाता तं प्रार्थय सुदर्भते ! । पितृप्रदेया यत् कन्या
श्रुतिरेषा सनातनी । निशम्येति वचो धर्मो भाविनो-
ऽर्थस्य गौरवात् । पुनर्निर्वन्धयाश्चकोऽपष्टतिष्ठतिशा-
लिनीम् । धर्म उवाच । न प्रार्थयेऽहं सुभगे ! पितरं तव-
सुन्दरि ! । गान्धर्वेण विवाहेन कुरु मे त्वं समीहितम् ।
इति निर्वन्धवद्वाक्यं सा निशम्य कुमारिका । पितुः
कन्या फलं दितुं पुनराहेति तं दिजम् । अरे जडमते !
मा त्वं पुनर्व्रूहीति यादृशतः । इत्युक्तोऽपि कुमार्था-
स नातिष्ठन्मदमातुरः । ततः शशाप तं बाला प्रवला तप-
सोवलात् । जडोऽस्यतितरं यस्याज्जलाधारो नदो भव ।
इति शप्तस्तया सोऽथ तां शशाप क्रुधान्तितः । क्रूरो-
हृदये ! त्वं तु शिला भव सुदर्भते ! स्तब्ध उवाच ।
इत्यन्योऽन्यस्य शापेन सुने ! धर्मनदोऽभवत् । अवि-
सृक्ते महाक्षेत्रे ख्यातो धर्मनदो महान् । सायाञ्च
पितरं तस्मा स्तुतिस्तस्य कारणम् । ध्यानेन धर्मं
विज्ञाय सुनिः कन्यामथाब्रवीत् । सा मेः पुत्रि ! करिष्यामि
तव सर्वं शुभोदयम् । तच्छापो नान्यथा भूयाच्चक्रान्त-
शिला भव । चन्द्रोदयमनुप्राप्य द्रवीभूता तनुस्तप । नदी-
भव सुते ! साध्वि ! धूतपापेति विस्तृता । स च धर्मो नदो
कन्ये ! तव भर्ता सुशोभनः । तैर्गुणैः परिपूर्णोऽहो
गुणाः प्रार्थितास्तथा । अन्यच्च शृणु सदुक्तं ! ममापि
तपसोवलात् । द्वैरूपं भवतोर्भावि प्राकृतं द्रवश्चरम् ।
इत्याश्रय्य पिता तां तु धूतपापं परन्तपः । चन्द्रका-
न्तशिलाभूतामनुजपाहं बुद्धिमान् । तदारभ्य सुने !
काश्यां ख्यातो धर्मनदो हृदः । धर्मोद्वस्वरूपेण महा-
पातकनाशनः । धुनी च धूतपापा सा सर्वतीर्थमयी
शुभा । "किरणा धूतपापा च तस्मिन् धर्मनदे कुरु ।
अवन्यौ पापसंहारौ वाराणस्यां शुभद्वये । ततो
भागीरथी प्राप्ता तेन देवीपिना सह । भागीरथ्या
सहायाता यचना च सरस्वती । किरणा धूतपापा च
पूग्यतीर्थे सरस्वती । गङ्गा च यचना चैव पञ्च नद्याः
प्रकीर्त्तिताः । "करीष्यामि चित्तवह्नां चित्तवह्नाञ्च

निम्नगात्रम् । गोमती धूपपात्राच्च गण्डकीञ्च महानदीम् ।

भा० भी० ६ अ० ।

[दृश्यम् ।

धूपति स्त्री धू-क्तिन् १ विधूनने २ हठयोगाङ्गभेदे हठयोगशब्दे

धून ति० धू-क्तृत्वादि० तस्य नः । कस्मिन्ते

धूनक पु० धूनयति संधूनयति वङ्गिम् पु० धू-ण्वल् लुगा-

गमः । (धुना) ख्याते यज्ञधूपे त्रिका० २ चालके त्रि० ।

धूनन न० धू-णिच् भावे ल्युट् । चालने विधूनने ।

धूनि स्त्री धू-भावे क्तिन् त्वादि० तस्य नः । कस्मिन्ते ।

धूप दीप्तौ चुरा० उभ० अक० दीपने सक० सेट् । धूपयति-ते

अदृधुपत्-त । धूपयाम् बभूव आस चकार । धूपितः ।

“वसवस्ता धूपयन्ति” यजु० ११।६ धूपशब्दे सदा०

धूप तापे अक० तापने सक० भ्वा० पर० सेट् । धूपयति

अधूपायीत् अधूपीत् । धूपयाम् बभूव आस चकार

दधूप । धूपयितः धूपितः । “धूपावतीव पटलैर्नवनीर-

दामाङ्ग” भाषः ।

धूप पु० धूपयति रोगान् दोषान् वा धूप-अच् । शुग्गुलुप्रभृति

सुगन्धद्रव्योऽथ धूमे, २ तत्साधनद्रव्ये च तद्विरुक्तिर्यथा

“धूताशेषमहादोषप्रतिगन्धः प्रभावतः । परमानन्दजन-

नाद्रूप इत्यभिधीयते” धूपद्रव्यभेदः प्रपञ्चसारे “शुग्गुलु-

शुक्कोशीरसिताज्यमधुचन्दनैः । साराङ्गारे विनिक्षिप्ते-

र्कन्ती पीठैः प्रधूपयेत्” । योगिनीतन्त्रे “लप्यागुरु स-

कर्पूरं चन्दनं सिङ्गुं तथा । भगवत्यै नरो यस्तु इदं

दत्त्वा महेश्वरः । इह काममवाप्नोति दुर्गालोके मही-

यते” । आङ्गित० वासनपुराणे

“रुहिकाख्यं कनं दारु सिङ्गुं सागुरं सितम् । शङ्खो

जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै । रुहिका

मांसी कनो महिषाख्यशुग्गुलुः सितं कर्पूरं सितेति

पाठे सिता शर्करा । शङ्खो नखी । श्रीशे विष्णौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे “धूपदः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्वमश्नुते”

वासनपुराणेऽस्य क्लीवतार्णी ।

तन्त्रसारे विशेषः शारदायां “शुग्गुलुशुक्कोशीरशर्करा

मधुचन्दनैः । धूपयेदाज्यसंमिश्रं नीचैर्देवस्य देशिकः” ।

विशेषस्तु तन्त्रान्तरे “सिताज्यमधुसंमिश्रं शुग्गुलुशुक्-

चन्दनम् । षडङ्गं धूपमेतत् सर्वदेवप्रियं सदा” । तथा

“शुग्गुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् । ह्रीवेरमगुरुं

कुङ्कुं गुडं सर्जरसं घनम् । हरीतकीं नखीं लाक्षां

जटामांसीञ्च शैलजम् । मोडुशङ्खं विदुर्धूपं देवे मैत्रे

च १०” । “मधु सुस्तं घृतं गन्धो शुग्गुलुशुक्कजम् ।

सरलं सिङ्गुं सिङ्गार्थं दशाङ्गो धूप इत्येते” । रोगरोग

हररोगदशकेशः ४ दारुपञ्चाङ्गुलुचुपत्रविशेषाः ८

वक्रविजिततवारिजसद्वा १० धूपवर्तिरिह सुन्दरिः भद्रा”

अस्यार्थः कुङ्कुं हरीतकीं गुडं जटामांसी ४ देवदारु

लाक्षां अगुरुं तेजपत्रं सरलं नखी १०”

“यथा गन्धं तथा देवि धूपं दद्याद्विचक्षणः । मध्य-

मानामिकाभ्यान्तु मध्यं पर्वणि देशिकः अङ्गुष्ठायाम् देवे-

शि ! धृत्वा धूपं निवेदयेत् । तथा समर्पयेद् धूपं घण्टावा-

द्यजयस्व नैः” । तथा “धूपभाजनमस्त्रेण (फट्) प्रोक्ष्याभ्यर्च्य

हृदागुना (नमः) । अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् शुग्गुलुं

दहेत् । श्यामादौ तु भुवनेश्वरी बीजं पूर्वं दत्त्वा इमं

मन्त्रं पठित्वा पश्येत् । “तथा जयध्वनिमन्त्रमातः ! स्वाहे-

त्युदीर्य च । अभ्यर्च्य वादयेद् घण्टां सुधूपैर्धूपयेत्ततः” ।

तन्त्रान्तरे “धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्जन्या वामया स्मृशन् ।

धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदागुना । एवं दीप-

दानेऽपि घण्टापादनमिति । तथाच गौतमीये “उत्तार्ध-

दष्टिपर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् । वादयन् वाम-

हस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत्” । यामले “निवेदयेत् पुरोभागे

मन्त्रं धूपं च भूषणम् । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो

वा न वामतः । वामतस्तु तथा धूपमप्ये वा न तु

दक्षिणे । नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः” ।

वामदक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य ।

“धूपदीपो सुभोज्यश्च देवतायामे निवेदयेदिति” दर्शनात्

तिथितत्त्वे स्मृतिः “मधु सुस्तं घृतं गन्धो शुग्गुलुशुक्

शैलजम् । सरलं सिङ्गुं सिङ्गार्थं दशाङ्गो धूप इत्येते ।

दशाङ्गो दशघटितः शैलजं स्नानमख्यातं सि-

ङ्गार्थः श्वेतसर्षपः । “तद्वक्त्रं पन्थिकर्पूरनागरागुरु

कुङ्कुमैः । सुरामांसीसितामिश्रं धूपं दद्यान् मधु

जुतम्” । तद्वक्त्रं सिङ्गुं पन्थिः (गाढीवाचीति)

ख्याता । सिता शर्करा नागरः शुण्डी । भविष्ये

“जलहीने तु दुर्भिजं गन्धहीने त्वभाग्यताम् । धूप-

हीने तथोद्देगं वस्त्रहीने धनक्षयम्” प्राप्नुयादिति शेषः

कालिकापुराणे इत्यम् यथा “एवं वां कथितो दीपो

धूपश्च शृणुतं सुतो ! । नासाक्षिरन्मसुखदः सुगन्धो-

ऽतिमनोहरः । दक्षमानस्य काष्ठस्य प्रयतस्तेतरस्य

वा । परागस्थाय वा धूमो निस्तापो यस्य जायते ।

स धूप इति विज्ञेयो देवानां तृष्टिदायकः । राशी-

कृतेनैवैकैव तैर्द्रव्यैः परिधूपयेत् । तथाञ्जित्तया

कृत्वा न तत् फलमवाप्नुयात् । श्रीचन्दनञ्च सरलः
 सालः कालागुरुस्तथा । उदयः सुरयः कन्दो रक्त
 विद्रुम एव च । पीतसालः परिमलो विसर्दीकाऽसन-
 कथा । नमेरुदेवदारुश्च विल्वमारोऽयं खादिरः ।
 सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्गुभौ । वृक्षेषु
 धूपाः सर्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्तिताः । अरालः सह
 खलेण श्रीवासः पटवासकः । कर्पूरः श्रीकरञ्चैव
 परागः श्रीहरामलौ । सर्वैर्बधिरजोजातो वाराह-
 खूर्ण उत्कलः । जातीकोषश्च चूर्णञ्च गन्धः कस्तूरिका
 तथा । लोदे हत्ते च गदिता धूपा एते उदाहृताः ।
 यक्षधूपो हृकधूपः श्रीपिटोऽगुरुः कर्करः । पतिवाहः
 पिण्डधूपः सुगोलकस्त एव च । अन्योन्ययोग
 नियमांसा धूपा एते प्रकीर्तिताः । एतैर्विधूपयेद्देवान्
 धूमिभिः कृष्णवर्त्मना । येषां धूपोद्भूतैर्घ्राणैस्तुष्टिं
 गच्छन्ति जलवः । निर्यासश्च परागश्च काष्ठं गन्ध-
 क्षयैव च । क्विमश्चेति पञ्चैते धूपाः प्रीतिकरा मताः ।
 न यक्षधूपं वितरेत् साधवाय कदाचन । न रक्तविद्रुमं
 मद्यं सुरयः स्कन्दिने तथा । यक्षधूपः पतिवाहः पिण्ड-
 धूपः सुगोलकः । कृष्णागुरुः सकर्पूरो महाभावा-
 प्रियः स्मृतः । यक्षधूपेन वा देवीं महाभावां प्रपूजयेत् ।
 सेदोभज्जासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत् । पर-
 कीयांस्तथा घ्रातान् स्तेनीकल्याणमर्दितान् । पुष्पं धू-
 यञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथा परान् । घ्रातास्त्रिवेदा देवभ्यो
 नरो नरकमाप्नुयात् । न भूसौ वितरेत् धूपं नासने
 न घटे तथा । यथातथाधारगतं कृत्वा तद्विनिवेदयेत् ।
 रक्तविद्रुमसालौ च सुरयः सरलस्तथा । सन्तामको
 नमेरुश्च कालागुरुसमन्वितः । जातीकोषाद्यसंयुक्तो
 धूपः कामेश्वरीप्रियः । त्रिपुरायास्तथैवायं सातृणा-
 मपि नित्यशः । सर्वेषां पीठदेवानां कान्त्यादीनाञ्च
 पुत्रकौ । एष वां कथितो धूपः शृणु तं नेत्ररञ्जनम्”

केशवाचार्यां षोडशाङ्गाटिधूपा यथा

“सक्तं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोज्ज्वलम् । देवदारु जटा-
 मांसी आतीकोषश्च बालकम् । सुरा मांसी ह्यगुरुकं
 त्वगुशीरञ्च केशरम् । एला तथा तेजपत्रं सर्वमेतद्
 वृताक्तम् । धूपोऽयं षोडशाङ्गः स्याद्विन्दुप्रीति-
 कारकः” ।

हादशाङ्गो यथा “गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठश्चागुरु
 कुङ्कुमम् । जातीकोषश्च कर्पूरं जटामांसी च बाल-

कम् । त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौ हादशाङ्गः प्रकीर्तितः ।
 दशाङ्गो यथा “कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुमलयोज्ज्वलम् ।
 केशरं बालकं पत्रं त्वगुजातीकोपसुत्तमम् । सर्वमेतद्
 वृताभ्यक्तं दशाङ्गो धूप ईरितः” ।

षटाङ्गो यथा “गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसमवम् ।
 कर्पूरं बालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा । षटाङ्गः
 कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः” ।

पञ्चाङ्गो यथा “चन्दनं कुङ्कुमं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलु-
 गुरु । धूपोऽयं वृतासंयुक्तः पञ्चाङ्गः सप्तदाहृतः” ।

विष्णुधूपे वर्जनीयद्रव्यम् यथा “रेत्नं सालनिर्यासं पद्मकं
 सरलं जल । यथा मधुरिका तैलं मन्त्रकाष्ठं कलम्बकम् ।
 गन्धकं टङ्गणं तालं हिकुलञ्च मनःशिला । ककौलमधुरं
 दावीं गन्धमाद्री रसाञ्जनम् । अष्टवर्गः शठी मेघी
 शिलाजिदु गन्धचन्दनम् । कुन्दूर रेणुकं राक्षसाजमोदा
 शतपुष्पिका । हरिद्रा जीरकं हृक्षीरञ्च रक्तचन्दनम् ।
 कर्पूरकं मरुवकं यवानी पत्थिका तथा । शैलजं धा-
 तकीपुष्पं, नखी भोचरसादिकम् । सुकुन्दधूपे देवर्षे !
 सर्वमेतद्विर्जयेत्” पाञ्चोत्तरखण्डे

आह्वयेयो धूपो यथा ब्राह्मे “चन्दनागुरुणी चोमे तथैवो-
 श्रीरपद्मकम् । तुरष्कं गुग्गुलुञ्चैव वृताक्तं युगपद् दहेत्” ।
 “उशीरं वीरगुल्लं तुरष्कं सिद्धकम्” आह्वानं विष्णुधर्मे
 “धूपस्तु गुग्गुलुर्देयस्तथा चन्दनसारजः । अगुरुश्च
 सकर्पूरन्तुरष्कस्त्वक् तथैव च । विष्णुः “वृतासंयुक्तं
 गुग्गुलुं श्रीखण्ड देवदारु सरलादि दद्यादिति” । देवः
 “ये हि प्राण्यङ्गजाधूपा हस्तयाताहताश्च ये । न ते
 आह्वे नियोज्यन्ता ये च के चोयगन्धयः । वृतां न
 केवलं दद्याद्दुष्टं वा ह्यगुग्गुलुम्” निर्णयसिं ।
 “अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रजच्छति । कुण्ठो
 जायते भूमे ! यावधानो न संशयः । वर्षाणि चैकं
 विशानि नमस्कारनिरासकः । तिष्ठतेऽल महाभागो !
 एवमेतत् न संशयः” वराहपुराणम् ।

विपन्नधूपो यथा “सक्तुः सार्जरसोमेतः सर्वपा एलवालुकैः ।
 सुवर्णातस्करतरोः कुसुमैर्जुनस्तु । धूपो वासवदे-
 हन्ति विप्रं स्यावरजसम् । न तल कीटा न
 विषं न दंद्ुरसरीरूपाः । न कल्याणकर्मणस्तल धूपो-
 ऽयं यत्न ददाते” मत्स्यपुरां ।

धूपान्तरं तत्रैव “कार्पासास्थि भुजङ्गस्तथा निर्मो-
 चनं भवेत् । सर्पनिर्भोचनो धूपः प्रशस्तः सततं दहे-

रोगनागकधूपो यथा “कूर्ममत्स्याखुमहिषगोशङ्गा-
चाश्वानराः । विडालवर्हिंकाकाश्च वराहोल्ककुट्टाः ।

हंस एषाञ्च विष्णुमूत्रं मांसं वा रोमशोणितम् । धूपं
दद्याज्जरार्त्तस्य उन्नात्तेभ्यश्च शान्तये । एतान्यौषध-
जातानि धूपितानि सजेश्वर ! । निम्नानि रोगजातानि
वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा” गारुडपुं ।

“धूपोष्णया त्यजितमाह्वभावम्” कुमा० “दोहदधूपिनि
द्रुमे” नैष० १३८५० के त्रि० “सुसुचुः खधूपान्” भट्टिः
धूपजं पु० धूप-ल्यु । १५५५५ धूपे (धुना) शब्दमाला २५५ धूपे च
“धूपनाङ्गैश्च धूपयेत्” सुश्रु० भावे ल्युट् । २३८५५
१ धूपकरणे च “परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदक
धूपनेः” मनुः ।

धूपपात्रं न० इत० । (धुनची) ख्याते धूपाधारे पात्रभेदे
धूपभाजनादयोऽप्यत्र । “धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यस्य
हृदागुना” तन्त्रधारः ।

धूपमुद्रा स्त्री धूपप्रदानार्थं मुद्रा । देवपूजाङ्गे धूपदा-
नार्थं दशमीये मुद्राभेदे स च धूपशब्दोक्ते “सध्यमाना-
मिकाभ्यान्तु” इत्यादि तन्त्रवाक्ये दर्शितः ।

धूपवास पु० धूपेन वासः सुगन्धिकरणम् । ज्ञानोत्तरं
धूपपूष्णा आह्वीतं वसोचनेन सुगन्धिकरणे “ज्ञाना-
द्वैयुक्तेष्वधूपवासम्” रघुः ।

धूपवृक्ष पु० धूपसाधनं उच्चः शा०त० । सरसवृक्षे त्रिका०
कार्ये क । धूपवृक्षक तत्त्वार्थं गण्डर० ।

धूपागुरु न० धूपाय तदर्थं दाह्यम् अगुरु शा०त० । दाह्ये
अगुरुभेदे राजनि० । [२धूपस्याङ्गे न० ।

धूपाङ्ग पु० धूपसाधनमङ्गमस्य । १५५५५ राजनि० इत० ।

धूपाहं न० धूपाय अर्हति पूज्यते अर्ह-कर्मणि प्रज् ।
१५५५५ राजनि० । धूपमर्हति अर्ह-अण् ।
उप०स० । धूपदानयोग्ये त्रि० ।

धूपित त्रि० धूप-आयाभावपक्षे क्त । १५५५५ २५५५५
आत्मे अमरः । “यवादिना दोहदधूपितो द्रुमः”
वृक्षायुर्वेदः । आयापक्षे धूपायित तत्त्वार्थे । “प्रदीप
परिदीपिते विविधधूपधूपायिते” तन्त्रम् । धूप-
तार० इतच् । १५५५५ धूपे वृक्षादौ त्रि० ।

धूम पु० धूनीते धू-कच्चे मक् । सार्द्धेऽनवविज्ञाते मेघा-
ञ्जनयोजनके (धूया) ख्याते पदार्थे “सहजमलिनवक्र-
भावभाजां भवति भवः प्रमवात्मनाशहेतुः । जलधर
घटवीमवाय धूमोऽज्जलनविनाशमनु प्रयाति नाशम्” प्रबो०

“सधूमदोप्राग्निचर्चीनि रेजुः” भट्टिः “धूमज्योतिः-

सलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः” मेघ० “धुनानं पवनो-
द्भुतैर्धूमैराकुलितगन्धिभिः” रघुः । भीमो भीमसेनवत् धूम-
केतुशब्दस्योत्तरपदलोपः । २५५५५ १५५५५ धूपते च

“त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि गर्गः” १५५५५ १५५५५ धूपते
वायुभेदे (चोखाया देकर) “धूमोद्गारे तथा वान्ते सुर-
कर्मणि मेघने” आङ्गिकत० । जाठरान्ने मांसे हि अन्न-
पाकस्यासम्भवात् जाठरान्नस्य दीपप्रभावेन ततो धूम

इवोद्गीर्यते इति लोकाप्रसिद्धिः । सुश्रुतोक्ते १५५५५ धूपने
च धूमपानशब्दे दृश्यम् । १५५५५ ततः गर्गां गोले
यज् । धौस्य धूमविगोलापत्ते पुंस्त्री । स च युधि-

ष्ठिरस्य पुरोहितः धौस्यशब्दे दृश्यम् । अथा० फज् ।
धौमायन तद्गोलापत्ते पुंस्त्री० । ७५५५५ देशवाचिन-

स्ततः धूमा० भवार्थे तुल् । वामक तत्र मये त्रि० ।

धूमकेतन पु० धूमः केतनं लिङ्गमस्यानुमाने । १५५५५ वृद्धे
धूमलिङ्गे मातृमानात् तथात्वम् । २५५५५ च मेदि-

“निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः” रघुः
धूमकेतु पु० धूमः केतुलिङ्गमस्य । १५५५५ अमरः २५५५५ धूम-
तारकाभेदे उत्पत्तिविशेषे केतुशब्दे दृश्यम् । “उपप्लवाय

लोकानां धूमकेतुरिवोद्यतः” कुमा० । १५५५५ विद्यः
केतुशब्दे २५५५५ वृष्टादौ दृश्यम् । “केतुना धूमकेतोस्तु

नक्षत्राणि त्रयोदश । भरण्यादीनि भिन्नानि नातुयानि
निशाकरम्” हरिवं० ८०५० ।

धूमगन्धि न० धूमस्त्वेव गन्धोऽस्य इत् सना० । १५५५५ दृष्ट्ये
धूमेन गन्ध्यते गन्ध्यतेऽसौ गन्ध-इत् इत० । २५५५५ धूमगतु

भीयमाने धूमौ “माग्निध्वनयोऽङ्गमगन्धिः” ऋ० ११५५५ १५५५५
धूमजं पु० धूमाज्जायते जन-ङ । १५५५५ २५५५५ च ।

धूमजाङ्गज न० धूमजस्य मेघस्य अङ्गात् अङ्गरूपात् वज्रात्
जायते जन-ङ । वज्रकारे राजनि० ।

धूमदर्शिनं त्रि० धूमं धूमाकृतिं पश्यति दृश्-णिनि । सुश्रु-
तोक्ते पिप्पेन कफेन च विदग्धदर्शने मानवे । “तथा नरः

पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्य धूमदर्शी”

धूमध्वज पु० धूमः ध्वज इव यस्य । वज्रौ हेमय० ।

धूमप त्रि० धूमं धूममात्रं पिबति पा-क । तपस्यार्थं
धूममात्रपायिनि तपस्विभेदे “वृष्टनामान्वयो राधा

स किलाचष्ट धूमपः” रघुः । “पिबन्ति सुनयो यत्र ह-
विर्धूमस्य धूमपा” भा० उ० १०७५० “उज्जपाः सोमपाश्चैव

धूमपा आज्यपास्तया” भा० शा० २५५०

धूमपत्र पु० धूमोपलक्षितः पन्थाः च समा० । शिष्टयाने
कर्मप्राप्त्यसंगे "जगहे सामर्षविपन्नया गिरा शिवहिषं
धूमपत्रमस्ययम् (दक्षम्)" भाग० ४।४।११। शिष्टयान-
शब्दे दृश्यम् । धूमसागंदयोऽप्यत्र । २ धूमप्रचारसंगे
गवाक्षादौ च ।

धूमपान न० इत० । सुश्रुतोक्ते नेत्रत्रणादिरोगहरे
धूमविशेषस्य पाने तद्विधितोक्तो यथा
"अथातो धूमनस्यकवलप्रहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
धूमः पञ्चविधो भवति । तद्यथा प्रायोगिकः स्नेहो
वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति । तत्रैलादिना कुष्ठ-
तगरवर्ज्येण अक्षुण्णपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं
क्षौमेणाष्टाङ्गुलं वेदयित्वा लेपयेद्देष्टा वर्त्तिः प्रायोगिके ।
स्नेहफलमारमधूच्छिष्टस्य सयुग्मुः श्रुतिभिः स्नेह-
मिः स्नेहने । िा चिन्व्यैवैरेचने । दृढतो
कण्टकारिकात्किटुककासमर्द्दहिंस्विङ्गुदीत्वड्मनःशिला-
च्छिद्ररुचात्कर्कटशृङ्गो श्रुतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने ।
स्नायुचर्मसु पटङ्गकर्कटकास्थिगुल्फमत्स्यवल्गूरुमिप्रश्रुति-
भिर्वामनीयैश्च वामनीये । तत्र वाक्तेनेत्रद्वयं धूम-
नेत्रद्वयाणि व्याख्याताः सन्ति । धूमनेत्रन्तु कनि-
ष्ठिकापरिणाहमये कलायमात्रं क्षौतोमूलेऽङ्गुष्ठपरि-
णाहं धूमवर्त्तिं प्रवेगस्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत् प्रायो-
गिके । द्वात्रिंशत् स्नेहने । चतुर्विंशतिवैरेचने । षोड-
शाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च । एते अपि कोलास्थि-
मात्राच्छिद्दे भवतः । व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपगार्भं
कलायपरिमण्डलं कुक्ष्यवाहिस्रोत इति । अथ सु-
खोपशितः सुमना कृज्ज्वोद्विडितन्द्रितः स्नेहाक्तां प्रदीपं
वर्त्तिं (प्रदीप्य) नेत्रस्रोतसि धूमं पिबेत् । सुखेन तं
पिबेत् किं न सिकाभ्यां ततः पिबेत् । सुखपीतं सुखे-
नेव वसेत्येतच्च नाशया । सुखेन धूमसादाय नासि-
काभ्यां न निहरेत् । तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टित्व
विहृत्यते । विशेषतस्तु प्रायोगिकं प्राग्नेनाददीत, स्नेहं
सुखनासाभ्यां नासिकया वैरेचनं, सुखैवैतरे । तत्र प्रायो-
गिके वर्त्तिं व्यपगतगरकाण्डां निवातातपशुष्कामक्कारे-
ववदीप्य नेत्रमूलस्रोतसि प्रयुज्य धूमसाहरेति ब्रूयात् ।
एवं स्नेहं वैरेचनिकञ्च कुर्यादिति । इतरथोर्थपेत
धूमाङ्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्तिं मूल-
च्छिद्देणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्दे नेत्रमूलं
संयोज्य धूमसाधेत् । प्रशान्ते धूमे वर्त्तिसवशिष्टं

प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोषविशुद्धिरेव धूम-
पानोपायविधिः । तत्र शोक्त्रमभयामर्षेण त्रिषरक्त-
पित्तमदमूर्च्छादाहपिपासापाण्डुरोगतालुशोषच्छर्दिशिरो-
ऽभिघातोद्गारापतर्पिततिसिरप्रमेहोदराध्मानोर्ध्वावातात्तं
वालवृद्धदुर्बलविरिक्तास्यापितजागरितगर्भिणीकृच्छ्रीणज-
तोरक्तमधुवृत्तदधिदुग्धमत्स्यमद्यवागूपीतालुकफाश्च न
धूमसाधेवेरन् । अकालपीतः कुरुते अममूर्च्छाशिरो-
रुजः । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वाः सुधापातश्च दारुणम् ।
आद्यास्तु तयो धूमा द्वादशसु कावेरूपादेयाः ।
तद्यथा क्षतदन्तप्रक्षालननस्य स्नानभोजनदिवास्वप्नैद्यु-
नच्छर्दिमूलोच्चाररुधितशस्त्रकर्मालेखिति । तत्र मूलो-
च्चारचवयुरुधितमैद्युनानेषु स्नेहिकः स्नानच्छर्दन-
दिवास्वप्नानेषु वैरेचनः । दन्तप्रक्षालननस्य स्नानभोजन-
शस्त्रकर्मालेषु प्रायोगिक इति । तत्र स्नेहो वातं
शमयति स्नेहादुपलेपाच्च वैरेचनः स्नेशाणसुक्ते श्राप-
कर्षति रौक्ष्यात्तैल्लप्रादौष्णप्रादौ शयाच्च । प्रायोगिकः
स्नेशाणसुक्ते शयत्युत्कृष्टं श्रापकर्षति साधारणत्वात्
पूर्वाभ्यामिति । भवति चात्र नरो धूमोपयोगाच्च प्रश-
न्नेन्द्रियवाङ्मनाः । दृढकेशदिजघनसुखगन्धविशदानदः ।
कासश्चासारोचकासोपलेपस्वरभेदसुखास्त्राववमथुतन्द्रानि-
द्राहनुमन्यास्तस्मिन्सशिरोरोगकर्णाक्षिमूलवातकफनि-
मिक्ताश्चासु सुखरोगा न भवन्ति । तस्य योगातियोगौ
विज्ञातव्यौ तत्र योगो रोगप्रशमनोऽतियोगो रोगा-
प्रशमनस्तालुगलशोषपरिदाहपिपासामूर्च्छाभ्रममदकर्म-
क्षिद्विनासारोगदौर्वल्यानीत्यतियोगो जनयति ।
प्रायोगिकं त्रींस्त्रीतुच्छासानाददीत । सुखनासिकाभ्याश्च
पथ्यांवांस्त्रीचतुरो वेति । स्नेहिकं यावदक्षुमष्टतिः ।
वैरेचनिकमादोषदर्शनात् । तिलतण्डुल्यवागूपीतेन
पातव्यो वामनीयः । घ्राणान्तरेषु कासघ्न इति । व्रण-
धूमं शरावसम्पुटोपनीतेन नेत्रेण व्रणमानयेत् धूम-
नाहोदमोपशमो व्रणवैद्यमास्त्रावोपशमश्च भवति ।
"शोफद्रावरुजायुक्तान् धूमपानैर्विशोधयेत्" सुश्रुतः ।
धूमप्रभा पुंस्त्री धूमस्य प्रभेव प्रभा यस्याः । धूमाव्यकार-
युक्तायां नरकभेदभूमौ हेमच० । "चनोदधिमल-
वाततनुवातलभःस्थिताः । रत्नशर्कराबाहुकापङ्कधूम-
तमःप्रभाः । मृदातमःप्रभा वेत्यधीधोन नरकभूमयः
हेमच० । २ धूमवर्णं ति० ।
धूमप्राश ति० धूमं प्राशोति पत-अश-अणू । धूममल्लके

तपस्विभेदे । “धूमप्राशैरुग्रपैः क्षीरपैश्च सङ्गुष्टञ्च
ब्राह्मणेन्द्रैः समन्तान्” भा० अतु० १४ अ० ।

धूममहिषी स्त्री धूमस्य महिषी । कुम्भटिकायाम् त्रिका०
धूमयोनि पु० धूमो योनिस्तपस्विस्थानं यस्य । १ मेघे २ स-
स्तके च तत्र धूमविशेषजसंघफलं पुराणान्तरे उक्तं यथा
“यत्तद्धूमोद्भवं त्वम्” द्विजानाञ्च हितं सदा । टावानि-
धूमसम्भूतमभ्य धनहितं मृतम् । मृतधूमोद्भवं त्वम्-
मशुभाय भविष्यति । अभिचारान्निधूमोत्थं भूतनाशाय
वै द्विजाः ।” । वर्णो २ तद्वति त्रि० अमरः ।

धूमल पु० धूमं धूमवद्वर्णं नाति ला-क । १ कण्वलोहितमे
धूमसी स्त्री निस्तुपमाशायं चूर्णे “माशायं दालय
स्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः । आतमे शोषिताः पात्रे
दिष्टास्तु धूमसी सृता । धूमसी रचिता संघ प्रोक्ता
भुभुरिका बुधैः । भुभुरी कफपित्तघ्नी किङ्किरातकरी
सृता” भावप्र० ।

धूमाक्ष पु० धूम इव अक्षि अस्य पञ्च समा । धूमस्त्यनेन-
युक्ते त्रि० स्त्रियां पित्वात् ङीप् । “धूमाक्षो संततं
कणौ च क्रोशत” अथ० ११।१०।७

धूमाङ्ग पु० धूम इवाङ्गमस्य । १ शिशपाटले नैवष्टु पार० ।
२ धूमस्त्याङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

धूमग्नि पु० धूमगोष्मिनिः शाब्द० त० । “विज्वालो दो धू-
मशिखो धूमग्निः स उदाहृतः” इत्युक्ते वङ्गिभेः

धूमादि “धूमादिभ्यश्च पा० जुञ् प्रत्ययनिमित्ते पा० ग० स्त्रोक्ते
देशवाचकशब्दगणे स च गणः “धूम पठण्ड शशादन
अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली साहिषस्थली
मानस्थली अटस्थली मद्रुकस्थली समद्रस्थली दाण्डा-
यनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्वासाह शष्प
मितवर्ष भक्षाली मद्रकुल आजीकुल छाहाव तप्रा-
हाव संस्तोय वर्वर वर्क्य गच्छे आनर्त्त माठर पाथेय
बोध पत्नीआरात्री धार्तरात्री आवय तीर्थ (कुलात्मौ-
वीरेषु) (ससद्राक्षावि अनुष्ये च) । कुञ्जि अन्तरीय दीप
अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत” । धौमकः

धूमाभ पु० धूम इव आभाति आ+भा-क । १ धूमवर्णे शब्द-
साह्या २ तद्वति त्रि० ।

धूमाय कधू सो धूमो अवति शृणा० चुरथे क्यङ् नाम-
धातुः आत्म० अक० सेट् । धूमायते “अकस्मात् नगरो-
पान्ते कथं धूमायते चिता” हास्यार्थः । ल्युट् । धूमा-
यन्म् “उप्राचीपपरिदाहधूमायनाति पित्तस्य” सुश्रुतः ।

अथ धूमशब्दः अग्निमान्यस्तु चकवायुभेदः तद्भवन् धूमा-
यनम् । (चोक्षो या डेङ्गुर)

धूमावती धूम इव वर्णोऽस्यस्याः सतृप् सस्य वः शरा०
पूर्वपददीर्घः संज्ञायाम् । दशमहाविद्यान्तर्गते देवीभेदे
महाविद्याशब्दे दृश्यम् । “विद्या धूमावती तथा”
तन्त्रसारः । तदुद्धानं यथा “विवर्णां चञ्चला दुष्टा दीर्घा
च मलिनाम्बरा । विस्तृक्कुन्तला रुक्षा विधवा विरल-
दिजा । काकध्वजरथाहृदा विलम्बितपयोधरा । स्तुर्प-
हृक्कातिरुक्षाक्षी धूतहस्ता वरान्विता । प्रहृष्टघोषा
तु भृगं कुटिला कुटिलेक्षणा । क्षुत्पिपासादिता नित्यं
भयदा कलहासदा । जपेत् कण्ठचतुर्दश्यां पुरश्चरण-
सिद्धये” तन्त्रसारः । तन्त्रन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम्

धूमिका स्त्री धूमोऽस्यस्याः ठन् । कुम्भटिकायां त्रिका० ।
धूमित त्रि० धूम-जातोऽस्य तार० इतच् । १ संजातधूमे
“अविषह्यव्यसनेन धूमिताम्” कुमा० २ दीक्षणीयमन्त्रभेदे
पु० “प्रहृष्टजो जीवहीमः सार्जसमाचरो मनुः । सार्जहा-
दशवर्णो वा धूमितः स तु निन्दितः” तन्त्रसा० १ चर्यगस्य
दिग्भेदे स्त्री प्रधूमितशब्दे दृश्यम् ।

धूमिन् त्रि० धूमोऽस्यस्य बाहुल्येन “नैकाचरात् कतो
जातेः सप्तस्याश्च न तौ सृता” इत्युक्तेः इति नोर्जाति
वाचकात् निषेधेऽपि भूम्नि तस्यानिषेधात् इति ।
१ बाहुल्येन धूमवति अबाहुल्ये तु सतृवेव धूमवान्
इत्येव । स्त्रियां ङीप् । सा च अजमीढस्य २ पत्नीभेदे
“अजमीढस्य पत्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विताः । नीली
च केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गनाः” हरिवं० १२ अ० ।
३ वक्त्रेर्जिह्वाभेदे स्त्री धूमवर्णशब्दे दृश्यम् ।

धूमोत्थ न० धूमादुत्तिष्ठति परम्परया उट्-स्या-क । १ वज्र-
चारै राजनि० तस्य धूमयोनिसेवाज्जातवज्रात् धू-
पत्रत्वात् परम्परया तज्जातत्वम् । २ धूमजातसात्वे त्रि०

धूमोद्धार पु० इत० । १ धूमनिर्गमे “धूमोद्धारुकाति
निपुणा जर्जरानिपतन्ति” मेघ० । २ धूमस्य जाठराग्नि-
मान्यस्तुचकपदार्थस्य उद्धारो (चोक्षो या डेङ्गुर) “धूमो-
द्धारो तथा वान्ते क्षुरकर्मणि मैथुने” आङ्गिरसः

धूमोपहत पु० इत० । सुश्रुतोक्ते धूमकतोपहृष्टरूपरोग-
भेदे तद्वृत्त्यादि तत्त्वोक्तं यथा “अत जङ्घं प्रवक्ष्यामि
धूमोपहतलक्षणम् । अस्ति क्षीति चाल्धमत्याधम-
ति कासते । चक्षुषोः परिदाहश्च रागश्चैवोपजायते
सधूमकं निःश्वसिति प्रेयस्यन्तर्भवति च । तथैव च

रसान् धूमान् श्रुतिसाक्षोपहृत्यते । तद्व्यादाहज्वर-
युतः सीदत्यथ च सूक्ष्मति । धूमोपहत इत्येवं शृणु-
तस्य चिकित्सितम् ।

धूमोर्णा स्त्री यमपत्न्याम् त्रिका० । “शक्रः शचीपतिदेवो
यमो धूमोर्ण्या सह । वरुणः सह गौर्या च सहस्रा
च धनेश्वरः” भा० अतु० १६५ अ० । २ मार्कण्डेयपत्न्याश्च
“मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्वणस्य च” १४५ अ०
अत्र मार्कण्डेयस्येव युक्तः पाठः । मार्कण्डेयपत्न्या
अपत्यम् टक् । मार्कण्डेयो यमः पूर्वोक्तैकवाक्यात् ।

धूमोर्णापति पु० इत० । यमे हारा० ।

धूम्या स्त्री धूमनां सभूहः पाशादि० य । १ धूमसभूहे धूमाय
हितं यत् । २ धूमसाधने ति०

धूम्याट पु० धूम्या इव षटति षट-अच् । (फिङ्गा) पञ्चि-
भेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । धूमाट इति
पाठात्तरं तत्वात्

धूम्र पु० धूमं तदर्थं राति रा-कप्रभो० । १ सिद्धुके खरलो-
मवर्णानि २ कण्णलोहिते वर्णे च इति त्वि० “धूमधूमो
वसागन्धिर्ज्वालावभ्रु गिरोरुहः” रघुः । कण्णलोहितश्च
कण्णवर्णमिश्रो लोहितार्थः “धूमा वभ्रुनीकाशः पितृ-
णाम्” यजु० २४।१८ “धूमाः कण्णवर्णमिश्रा लोहित-
वर्णाः” वेददी० “भूरेणवो नभसि नक्षत्रयोदचक्राश्चक्रो-
नदङ्कुरहधूमरवो धिसक्तुः” आधः । ५ शिवे “विलो-
हितस्य धूमस्य नीलपीवाय वै नमः” भा० शा० २८६ अ०
इमे “अजो धूमो न गोधूमैः” यजु० २१।२८
“धूमः सप्तः” वेददी० ७ कुमारानुचरभेदे “धूमः श्वेतः
कलितश्च सिद्धार्थो वरदक्षया” भा० अ० ४६ अ० तदनु-
चरोक्तौ । दन्विराजसेनाधिपामरभेदे “सप्तश्रो रभस-
स्यलो धूमश्चैव प्रियङ्करः” हरिवं० ४० अ० बलिसेनाधि-
पेक्तौ । एतेषां धूमवर्णत्वात् तथात्वम् । सङ्कर्तचि० उक्ते
आनन्दादिषु रव्यादिवारे एतज्जलविशेषेण योगभेदे यथा
“आनन्दाख्यः १ कालदण्डख्यः २ धूमो ३ धाता ४ सौम्यो ५
ध्वाङ्गो ६ केतु ७ क्रमेण । जीवत्साख्यो ८ वज्रके ९ स्र-
रश् १० कल ११ मित १२ मानसं १३ पद्म १४ लुम्बो १५ ।
उत्पाट १६ ऋतू १७ किल काण १८ सिद्धो १९ शुभो २०
उन्मत्ताख्यो २१ सुषर् २२ गद २३ । मातङ्ग २४ रज २५
खर २६ सुखिराख्य २७ प्रवर्माना २८ फलदाः खनाभा ।
दासादकैः, स्रगादिन्दौ, सापाङ्गौ, केरादुक्ते । मैत्राव
पुरो, भगो वैशाङ्गण मन्दैः कदाचणात्” अथार्थः आभि-

जित्कैः अष्टाविंशतिनक्षत्रै रष्टाविंशतियोगाः इत्यनन्त्या
रविवारे अश्वनीतो गणने यत्संख्यकं ततमोयोगोभवति
एवं सोमे रोहिणीतोयतमसंख्यकं ततमोयोग इति श्व-
मन्त्याप्युह्यम् । तत्र वर्ज्यं नाडीः तत्रैवाह । “धाङ्गे वज्रे
स्ररे चेष्टुनाडी, वर्ज्या, वेदाः ४ पद्मलुम्बे, गदेऽश्वाः ७ ।
धूमे काणे मौषले भूर्ध्वं, द्वे, रचोऽन्त्यात्पाटकाणां
सर्वे” । १० भुवनामकवसोमोतरि स्त्री “धूमायाश्च धरापुत्रो
नक्षत्रविद्यो भुवस्तथा” भा० आ० ६६ अ० वसुवंशोक्तौ ।
शार० उक्ते आदित्यस्य द्वादशकलामध्ये ११ कलामेदे
स्त्री “तपिनी १ तपिनी २ धूमा ३ सरीचि ४ ज्वलिनी ५
रुचिः ६ । सुप्रज्ञा ७ भोगदा ८ विशा ९ वोधिनी १० धा-
रिणी ११ जला १२” । १२ शशाङ्गुल्यां स्त्री राजनि० ।
धूम्रक पु० धूम्र इव कायति कै-क । उद्रे जटाधरः
स्त्रियां ङीष् ।

धूम्रकेतु पु० भरतन्दपस्यात्मजभेदे “भरतस्तु महाभागवतो
यदा भगवताऽवनितलपरिपातनाय संश्रितः तदनु-
शासनपरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरस्यमे । तस्या-
सहात्मजान् काष्ठां नाहुदपानात्मनः पञ्च जनयासाह
भूतादिरिव भूतसृज्याणि । सुमतिं राष्ट्रभूतं सुदर्शनमा-
वरुणं धूम्रकेतुमिति” भाग० ५।७।१२ तद्विन्दोः
पुत्रभेदे “विशालः शसविन्दुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः”
भा० ८।१२ तत्सुताः तद्विन्दोः सुताः । १ धूम्रवर्ण-
ध्वजयुक्ते ति० ।

धूम्रकेश पु० प्रहुराजस्य पुत्रभेदे “वैन्द्यस्तु धुर्यो जगतामित्युप-
क्रमे “पुत्रावुत्पादयामास पञ्चार्चिषात्मसंश्रितान् ।
विजिताश्च हर्षात् धूम्रकेश इविणं वृकम्” भाग० ४।२२
५. “विजिताश्चोधिराजासीत् पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ।
यवीयोऽस्योऽददात् काश आहभ्यो आतृवत्सलः । हर्ष-
चायादिशत् प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणाम् । प्रतीचीं
वृकसंज्ञाय तथ्यां इविणसे विभुः” २४।१२ कशाश्चस्या-
र्चिषि भाय्यायां जातपुत्रे च । “कशाश्चोर्चिषि भाय्यायां
धूम्रकेशमजीजनत्” भाग० ६।६।१८ १ धूम्रवर्णकेशयुक्ते
ति० स्वाकृत्वात् वा स्त्रियां ङीष् ।

धूम्रपता स्त्री धूम्रं पतनस्याः जातित्वेऽपि अजादेराजति
गणत्वात् टाप् । अयम्पुत्रायां लुपभेदे राजनि० १ धूम्र-
वर्णपतयुक्ते ति० । [अश्वीतृणे राजनि० ।

धूम्रमूलिका स्त्री धूम्रं मूलं यस्याः कप् अत इत्त्वम् ।
धूम्ररोहित पु० “वर्णो वर्णन” पा० कर्म० । १ धूम्रवर्ण-

सिञ्चितरक्तवर्णे तद्वति त्वि० । “रोहितो धूम्रो रो-
हितः कर्कशुरोहितस्तौ सौख्याः” यजु० २४।२ ।

धूम्रलोचन त्वि० धूम्रं लोचनमस्य । धूम्रनेत्रयुक्ते स्त्रियां
खाङ्गत्वेऽपि बहुवचनत्वात् टाप् । २ शुभ्रासुरसेनापति-
भेदे पु० । “हे धूम्रलोचनाय त्वं स्वसैन्यपरिवारितः ।
तामानय बलादुदरां केशकर्षणविह्वलाम्” देवीमा० ।
धूम्रलोहित पु० “वर्णो वर्णेन” पा० कर्म० । १ कृष्णवर्ण-
सिञ्चितरक्तवर्णे २ तद्वति त्वि० शशिवे पु० । “गौरः श्याम-
स्तथा कृष्णः पाण्डुरो धूम्रलोहितः” भा० अतु० १४ ख०
शिवनामोक्तौ ।

धूम्रवर्ण पु० कर्म० । १ कृष्णलोहितवर्णे २ तद्वति त्वि० । ३ तुरङ्गे
विह्वले न० राजनि० । ४ यमनेः सप्तजिह्वान्तर्गतजि-
ह्वाभेदे स्त्री जटा० शांति० ५ पटले “विन्यसेदात्मनो देहे
मन्त्रैर्जिह्वा हविर्भुजः” इत्युपक्रमे “जिह्वास्तास्त्रिविधाः
प्रोक्ता गुणभेदेन कर्मसु । हिरण्या १ गगमा २ रक्ता ३
कृष्णा ४ ५ न्या सुप्रभा ५ मता । बहुरूपा ६ ७ तिरक्ता ८ सा-
त्त्विक्या यागकर्मसु” । “पद्मरागा १ सुवर्णा २ न्या
तृतीया मङ्गलोहिता ३ । लोहिता ४ ५ नन्वरं श्वेता ५
धूमिनी ६ च करालिनी ७ । राजस्यो रसना ८ वज्रे-
विहिता काव्यकर्मसु” । “विश्वमूर्तिः स्फुलिङ्गित्यो २
धूम्रवर्णा ३ मनोजवा ४ । लोहितवर्णा ५ करालाख्या ६
काली ७ तामस्यैरिताः” जिह्वाशब्दे १ २ ३ ४ ५ दर्शिते काली
करालीकेत्यादिश्रुतिवाक्ये सामान्यतोऽस्मिन् जिह्वाभिहितेति
इति बोध्यम् । ६ धूमिन्यां जाते अजमीदस्य ७ पुत्रभेदे
पु० “धूमिन्या स तथा देव्या अजमीदः समीयिवान् ।
कृच्च संजनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम्” हरिवं० ३२ ख० ।
धूम्रशूक पुंस्त्री धूम्रः शूक इव रोमास्य । उद्रे हारा० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

धूम्राक्ष त्वि० धूम्रमक्षि यस्य धूम्रसमा० । १ धूम्रवर्णनेत्रयुक्ते
स्त्रियां पितृत्वात् ङीप् । २ तृणविन्दुवङ्ग्रे हेमचन्द्रनटप-
द्यते पु० । “हेमचन्द्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः”
भाग० ६।२।२२ । श्रावणसैन्यान्तर्गते राजसभेदे ।
“तं दृष्ट्वा निहतं सङ्क्षेपं प्रहृष्टं क्षणदाचरम् । अमि-
दश्रव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीव” “ततस्तमतिको-
पेन साश्वं सरथसारथिम् । धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनु-
मान् सारुतात्मजः” भा० व० २८५ ख० ।

धूम्रानीक पु० शाकदीपाधिपमेधातिष्ठेः १ पुत्रभेदे तन्नायके
२ तत्त्ववर्णे च । चित्ररेफशब्दे भाग० ५।२०।१६ वाक्यं

दृश्यम् तच्छब्दे ५।१ भाग० वाक्ये भागवताङ्गस्तुष्टः ।

धूम्रायण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः

धूम्रार्चिस् स्त्री शांति० उक्ते वज्रेदेशकलान्तर्गते कलाभेदे
“धूम्रार्चिः १ रूपा २ ज्वलिनी ३ ज्वालिनी ४ विस्मृति-
ङ्गिनी ५ । सुचीः ६ सुहृपा ७ कपिला ८ हव्यकव्यवहे
(६।१०) अपि । यादीनां दशवर्णानां कला धर्मप्रदा इमाः ।

धूम्राह्वा स्त्री धूम्रं वर्णमाह्वयते सङ्घते आ+ह्वे-क” ।
धूम्रपत्नायां स्वयम्भुवायां क्षुपभेदे राजनि० ।

धूर बधे गतौ च दि० आ० सक० मेट् । धूर्यते अधूरिष्ट ।
उधूरे । ईदित् धूर्तः ।

धूर्जटि पु० जट-संघाते इन् धुरस्त्रैर्लोक्यचिन्ताया जटिः
सङ्घातोऽस्य । शिवे अमरः भा० द्रो० २०३ ऋ० तृ अम्यथा
तन्निश्चित्यथा “धूम्ररूपश्च यत्तस्य धूर्जटिस्तेन चोच्यते”
अस्मिन् पक्षे धूम्रवर्णस्य जटिः सङ्घातोऽस्य प्रयो० ।

धूर्त पु० धूर्व-धूर-वा क्त उणा० तन् वा । १ धूम्ररूढो
(धूतरा) अमरः २ चोरकडले राजनि० । श्लौहिकिटे न०
हेमच० । ३ विडलवणे न० राजनि० भावे क्त । ५ हिंसने
तदस्यास्ति अर्थ० अच् उणा० तन् वा । ६ वज्रके ७ आया-
विनि द्यूतकरे त्वि० हेमच० । दशठनायके शठशब्दे तद्व-
त्तत्त्वं दृश्यम् “साङ्गं मनोरथशतैस्तव धूर्त ! काला सेव
स्यता मनसि क्षमिन्हावरस्या” । “दृष्ट्वा काशनसंस्थिते
प्रियतमे पञ्चादुपेत्यादराद् एकस्या नयने पिधाय विहित-
क्रीडातुवन्मच्छलः । ईषद्विक्रितकन्वरः सपुलकः प्रेम्णो-
क्तसन्मानसाम् अन्तर्हसिलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां
चुस्वति” सा० तत्र द्यूतकरे “प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे
धूर्तमण्डले” शृङ्गोद्याङ्गूत्तकितवादितरादृशकं शतम्”
वाच० । वज्रके “नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव
वायसः । दंष्ट्रिणां च शृगालस्तु श्वेतभिषुक्तपक्षिणाम्”
पञ्चत० “स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च ब्रह्मेश्वर ! ।
नरेषु मध्ये ते धूर्ताः कृपाहीना महीतले । हृदयं
क्षुरधारामं तेषां च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः
कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ । सुबुद्धिः शिवभक्तश्च
शास्त्रज्ञो धर्ममानसः । न विश्वसेत् तेषु तात । स्वात्म-
कल्याणहेतवे” ब्रह्मवैवर्त्त जन्मखण्ड० ८५ ख० । “प्रियाश्च
धूर्ता अम सेविनः सदा” भा० वि० ७ ख० । धूर्तशब्देन
जातिवाचकस्य समासे षोडाशुषतीत्यादि पा० परनिपाते
वकधूर्त शृगालधूर्त कठधूर्त इत्यादि शौण्डादि० ७ त० ।
अचधूर्तः । धूर्व कर्मणि क्त । ईदृशिते त्वि० ।

धूर्त्तिक पु० धूर्त्त इव वञ्चक इव इवार्थे कन् । शृङ्गाले
शब्दरं स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कौरव्यकुलजे
रनागलेदे । तदुपक्रमे “वाङ्मकः प्रहङ्गवेरश्च धूर्त्तिक प्रति
वातको” भा० आ० ७ अ० । स्वार्थे क । धूर्त्त शब्दार्थे । “स्त्री-
धूर्त्ते कितवे भीरो चण्डे पुरुषमानिनि । चोरे कतमे
विश्रासो न कार्यो न च नास्तिके” भा० उ० १८ अ० ।
धूर्त्तकृत् पु० धूर्त्त-भावे क्त धूर्त्तं हिंसनं करोति क्त-
किप् इत० । धूर्त्तसूरे शब्दमा० २ हिंसके ति० ।
धूर्त्तचरित न० धूर्त्तस्य चरितं वर्ण्यत्वे नास्त्वत् अच् ।
अङ्गीर्णाख्ये । नाटकपद्यभेदे सा० द० । इत० । २ धूर्त्तानां
चरिते च । [तायाः लोकासिद्धत्वात् ।
धूर्त्तजन्तु पु० नित्यक० । मानुषे शब्दच० तज्जन्तो धूर्त्त-
धूर्त्तमानुषा स्त्री धूर्त्ते हिंसितो मानुषो यया । शरास्त्रायां
शब्दच० २ हिंसितमानुषके ति० ।
धूर्त्ति पु० धूर्त्ते हिंसायां क्तिच् । शिंसके “मीनः सं देव
अरुणो धूर्त्तिः” ऋ० १११८ । “धूर्त्तिर्हिंसकः” भा० भावे
क्तिन् । २ हिंसायां स्त्री
धूर्त्तिर ति० धुरोधरः । धुरस्वरे रथादौ रमानाथः
धूर्त्तवृत्ति ति० धुरं वृत्ति वृत्त-अच् । धुरस्वरशब्दार्थे
धूर्त्ती स्त्री धुरमजति अज-किप् अजोधीभावः रथाय-
भागे हेमच० ।
धूलक न० धू-वा० लक धूलिराकारतयाऽस्त्रस्य अच्
संज्ञार्थं कन् वा । विधे शब्दच० ।
धूलि स्त्री धू-लिक् वा ङीष् । धू-सं किप् धुवा लीयते
ली-कि लादेशे षाङ्गोपः । शरजसि परागे अमरः ।
रेणूनां पवनचालनेन लीयमानत्वात्तथात्वम् । “गोपैर्यथा
हृत्तानां खुरपटदलितया या तु धूलिर्दिनान्ते” ह० सं०
१०३ अ० । गोधूलिशब्दे दृश्यम् । “अनीत्वा पङ्कतां धूली-
सदकं नावतिष्ठते” “बधूरिव धूलीसदक्षिपत्” साधः
“धूलिः परमहादपि नीतिसारः” “धूलीपटले धूम-
स्वप्नमात् तत्तासता धूमत्वेनेत्यादि” अतुमानदीधितिः ।
श्याकुलीभावे अव्य० उभ्या० उप० सं० । “धूलिकथ व्याकु-
लीकथ” गणरत्न० टी० । [शब्दर० ।
धूलिका स्त्री धूलिरिव कायति कै-क । कुष्मटिकायाम्
धूलिकुट्टिम न० धूलीनां कुट्टिममिव । केदारो लट्छत्वे
शब्दार्थकत्वं । तस्य कर्षणादिजातधूलिमत्त्वात्तथात्वम्
धूलिकेदार पु० धूलिमधानः केदारः शा० त० । लट्छत्वे
केदारो त्रिका० तस्य कर्षणजातधूलिमत्त्वात्तथात्वम् ।

धूलिगुच्छक पु० धूलीनां गुच्छ इव इवार्थे कन् । फल्गु-
चूर्णे (फाग) त्रिका० ।
धूलिध्वज पु० धूलिरेव ध्वजोऽस्य । वायौ त्रिका०
धूलिपुष्पी स्त्री धूलिप्रचुरं पुष्पमस्या ङीष् । केतक्याम् ।
स्वार्थे क लुङ् । धूलिपुष्पिका तत्त्वार्थे राजनि० ।
धूलीकदम्ब पु० धूलीनां कदम्बं यत् । शकदम्बश्चे श्वरूप-
द्वचो श्तिनिशब्दश्चे च मेदि० । इत० । ४ धूलीसमूहे न०
धूश(प्र)(स) शोभने चरा० उभ० सक० सेट् । धूश(प्र)(स)यति
ते अट्प्रधूश (प्र)(स)त् त ।
धूसर पुंस्त्री धू-सर किञ्च न पत्वम् । शर्दभे २ उट्टे शकपोते
राजनि० स्त्रियां ङीष् । शतैलकारे पु० हेम० धूस-रक् ।
प्रैपत्यागुडुवर्णे लणश्चेतवर्णे शुक्लपोतवर्णे च पु० इतदति
ति० अमरः । “कान् रजोधूसरकेतुमैन्यम्” उत्कान्-
वर्णक्रमधूसराणाम्” रघुः । “किरणपरिचयधूसरप्रदो-
धाम्” । “ललाटिकाचन्दनधूसरालका” कुमा० । ७ पा०
गडुरफलीलुपे स्त्री राजनिः टाप् । एकिचरीभेदे स्त्री
मेदि० गौरा० ङीष् ।
धूसरच्छदा स्त्री धूसरः छदो यस्याः । श्वेतुङ्गायां रत्नभावे
धूसरपत्रिका स्त्री धूसरं पत्रमस्याः कप् कापि अत
इत्त्वम् । हस्तिगुण्डीलुपे (हातगुडा) राजनि० ।
धूसी अव्य० धूस-वा० ई । विस्तारे गणरत्नम् । जयार्दि०
धूसीकथ विस्तार्येत्यर्थः ।
धूस्तरा(मा) स्त्री अतिशयेन धूः तरप् तमप् व । “ह्रस्वा-
त्तादौ तद्धिते” पा० ह्रस्वादेव प्रत्यविधानात् न पत्वम् ।
अतिशयभारे । [(धूतरा) ख्याते हृच्चे अमरः ।
धूस्तर पु० धूस-किप् ततोर्त्ति तर-तरणे क कर्म० ।
धूस्तर पु० धूस-किप् तूरी गतिर्हिंसयोः क कर्म-
भावः सं० । (धूतरा) ख्याते हृच्चे अमरे पाठान्तरम् ।
“धूस्तर । धूर्त्त ! तरणेन्दुनिवासयोग्यस्याने पिशाचप-
तिना विनिवेशितोऽसि । किं कैरवाणि विकसन्ति तमः
प्रयाति किं वाङ्मिस्त्वसति किं दृषदः स्वन्ति” उद्भटः ।
“धूस्त्रो मदवर्णाग्निवातलज्ज्वरकुण्डलुत् । कषायो
मधुरस्तिक्तो यूकालिच्छाविनाशकः । उष्णो गुह्यश्च-
क्षेत्रकण्डूक्षमिविषापहः” भावप्र० ।
धृ स्थितौ अक० धृतौ सक० उभ० आ० अनिट् । धरति ते अधार्थीव
अधृत । दधार दध्ने । धृतः धृतिः । “ततो दधार सा देवी
गर्भम्” भा० उ० ७१६ टी० । धर्त्ता धरिष्यति ते [धरिष्यते ।
धृ पतने स्था० आत्म० अक० अनिट् । धरते अधृत । दध्ने धर्त्ता

धृ स्थितौ एकं धारणे सकृददां व्यात्मं अनिट् । ध्रियते
अधृत । दध्रे धत्तां करिष्यते । स्थितौ "ध्रियते याव-
देकोऽपि रिपुस्तावत् कृतः सुखम्" भाषः "प्राणेषू-
क्कालेषु शरीरं श्रियतुमध्रियत" इ० उप० धारणे "ध्रियते
कुसुमप्रसाधनम्" कुमा० "पाण्डुरेणातपत्वेण ध्रियमायेन
मूर्ध्नि" भा० अ० १८८ अ० ।

उट्+उत्तोल्य धारणे "चरणं त्विदमुद्धृतम्" वेणीस० ।
"पदमुद्धृतमुद्धृत्नी" कुमा० । "प्रममोद्धृतारि" रघुः ।
धृ धारणे चुरा० उभ० सक० सेट् । धारयति ते अदीधरत्-
त । धारयाम् वभूव आस चकार । "वैष्णवीं धारयेद्विं-
शोदकं च कमण्डलुम्" मनुः "समकायशिरोपीवं धारय-
न्नचलः स्थिरः" गीता । सर्वेषां धार्यः पूर्वेषां गत्यत् एतस्य
अचो यत् इति भेदः धार्यशब्दे उदा० "भारेरुत्तमर्थः" पा०
एतद्योगे उत्तमर्थस्य सम्प्रदानता । चैत्रस्य शतं धारयति ।

धृज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । धृजति अधृजति ।
इधृज इदित् धृजते । अस्य अनिदिक्त्वमपि इच्छति ।
धर्जति अधर्जति दधर्ज । "हरो महेश्वरश्चैव मूढपाणिः
पिशाकधृग्" शिवपूजायां तन्नामविशेषोक्तौ ।

धृत न० धृ-स्थितौ पतने च भावे क्त । १ पतने स्थितौ
च । धृ-धारणे कर्मणि क्त । कृतधारणे इष्टहीते
वि० भावे क्त । ४ धारणे ग्रहणे न० । "धृतद्विज-
समुत्पन्नं खगः" "रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्शम्" नैष०
५ तयोदयमनोःपुत्रभेदे पु० । "तयोदयस्य पुत्रास्ते
विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः । चित्रसेनो विचित्रस्य नयो
धर्मस्ततो धृतः" हरिवं० ७ अ० । इन्द्रो वंश्ये धर्मस्तते
राजभेदे "इन्द्रोऽथ तनयो बभूवुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
आरव्यस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः" भा० ६।२१।४
अत्र धृत इति पाठान्तरम् ।

धृतदेवा स्त्री "चत्वारो देवकात्मजाः । देववानुपदेवस्य सुदेवो-
देववर्जिनः । तेषां स्वसारः सप्तासन् धृतदेवादयो नृप !"
भाग० ६।१४।११ उक्ते देवकात्मजाभेदे "विष्टुषो धृतदे-
वायामेकं आनकडुन्दुभेः" २५ श्लो० ।

धृतराजन् पु० धृतो राजा प्राशस्येन येन । सुराक्षि देशे
तत्र भवः अण् उपधाबोधः । धार्तराज तत्र भवे त्रि०
धृतराष्ट्र पु० धृतं राष्ट्रं सुपात्यतया यत्न । १ सुराक्षि देशे
रनागभेदे च भेदि० । २ कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च
वीर्यवान्" भा० आ० १५ अ० । नागनामोक्तौ "धृत-
राष्ट्रकृते जानान् यद्यु नागान् यथातथम्" ५७ अ० ।

शङ्खवराजभेदे "शङ्खवराजो यो भीमान् धृतराष्ट्र इति
श्रुतः । स सर्व मानुषो लोके धृतराष्ट्रः पतिस्रव" भा०
आश्व० ११ अ० । विचित्रवीर्यश्चेत्ते सत्यवत्या नियोगेन
व्यासेनोत्पादिते स्तनामख्याते कौरवे ४ नृपभेदे

"शान्तनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे
देवव्रतो नाम यमाङ्गभीष्ममिति । भीष्मः खलु पितुः
प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरसदवाहयत् यामाङ्गर्गन्ध-
कासीमिति । तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशरादुद्वै-
पायनोऽभवत् । तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभू-
वतुः । विचित्रवीर्यश्चित्राङ्गदश्च तयोरप्राप्तयौवन एव
चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः विचित्रवीर्यस्तु राजासीत् ।
विचित्रवीर्यः खलु कौशल्यात्मजे अम्बिकास्त्वान्तिके
काशिराजद्विहितरावुपयेमे । विचित्रवीर्यस्त्वनपत्य एव
विदेहत्वं प्राप्तः । ततः सत्यवत्यचिन्तयन्मा दौष्यन्तो वंश
उच्छेदं व्रजेदिति । सा ह्येपायनमृषिं मनसा चिन्तया-
मास । स तस्याः पुरतः स्थितः किङ्करवाणीति । सा
तामुपवाच भ्राता तवानपत्य एव स्त्रियां तो विचित्रवीर्यः
माध्वपत्यं तस्योत्पादयेति । स तथेत्युक्त्वा त्रीन् पुत्रा-
नुत्पादयामास । धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरश्चेति" भा०
आ० ६।५ अ० । अस्य अन्वयादिकथा भा० आ० ११ अ०
दृष्ट्या । ५ पक्षिभेदे हंसं पुंस्त्री हेमच० तस्य धृतराष्ट्री-
जातत्वात् तथात्वम् स्त्रियां लीप् । सा च कश्यपस्य
ताम्रायां पत्यां जाते इकन्याभेदे

"कार्की श्वेनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ।
ताम्ना तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः" "धृतराष्ट्री
तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः" भा० आ० ६६ अ० ।
ताम्ना तु दक्षकन्या कश्यपपत्नी ताम्रशब्दात्ततोः अतोच्यते
"सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा । कद्रुर्मुनिश्च
राजेन्द्र ! ताम्रपत्यानि मे शृणु" हरिवं० ३ अ० ।

धृतवर्मान् पु० धृतं वर्म येन । १ इष्टहीतकवचे २ भारतप्रसिद्धे
त्रिगर्तराजकेतुवर्मानुजे नृपभेदे "केतुधर्मा तु तेजस्वी
तस्यैवावरजो युवा । युयुधे भ्रातृरर्थाय पाण्डवेन यश-
स्विना । तमापतन्वं सम्मोक्ष्य केतुधर्मा महारुहे ।
अभ्यर्दन्निशितैर्वाणैर्वीभक्तुः परवीरहा । केतुधर्मण्यभि-
हृते धृतवर्मा महारथः । रथेनायु ससत्पत्न्य शरै-
र्जिष्णुमवाकिरत्" भा० आ० ७४ अ० ।

धृतव्रतं त्रि० धृतं व्रतं येन । १ इष्टहीतव्रते "संवर्त्तश्च धृतव्रतः"
भा० आ० ६६ अ० । २ पुरुवंशे जयद्रथपुत्रविश्वयन्त्रप-

रक्षितं गतास्मि सम्प्रतीयम्” साधः । “स्थिता कर्ष
शैलजनागुणे धृतिः” किरा० “न्यस्वरान्तधृतेः” शा० पू०
१४ गुरुत्ववतां पतनाभावे हरिदासः “काय्यीयोजन
धृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च
साध्यो विश्वविद्वयः कुमुमा० । धृतीति ब्रह्माण्डादि
पतनप्रतिबन्धकी भूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमन्त्वात्
वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतना-
भावः” हरिदासः । मनसो भूतपञ्चकारव्यत्वात्
क्षित्यंशधारण्यत्वात् धृतिमत्त्वं बोध्यम् । धृते-
भूमियुक्तत्वं भा० शा० २५५ अ० उक्तं यथा
“भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थता ।
गन्धोगुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः” ।
“स्थैर्यमचाञ्चल्यं गुरुत्वं पतनप्रतियोगो गुणः प्रसवो
धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता, गुरुत्वं प्रथिमा पिण्डरुपिः
शक्तिर्नैव्यपहण्यसामर्थ्यं सङ्घातः स्निग्धावयवत्वम् स्था-
पना समुपप्राद्याश्रयत्वं धृतिः पाञ्चभौतिके मनसि यो
धृत्यंशः स पार्थिवः स्थैर्यशब्देनैवोपात्त इति धृतिशब्दे-
नात्र भूतान्तरप्रवेशस्थानत्वसूच्यते” नीलकण्ठव्याख्या ।
तच्छब्दसोऽष्टादशसंख्यकत्वात्तत्तुल्यसंख्यायुते अष्टादश-
संख्यायुक्ते च । १६ विपुलास्त्र विष्कुम्भपर्वतस्ये वनभेदे
विष्कुम्भपर्वतोपक्रमे “वनं तथा चैत्तरथं विचित्रं ते-
ष्वपसरो नन्दननन्दनञ्च । धृत्याह्वयं यद् धृतिरुत् सुराणां
भ्राजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम्” सि० शि० । “विपुलगैब-
मस्तके केतुवज्रो वटो धृतिर्वनं महाहृदः सरः” प्रमिता०
मत् त्वि० धृतिरस्त्वस्य महत् । धैर्यान्विते “कृतज्ञं
धृतिमन्तश्च कच्छमाङ्गरिं बुधाः” महः स्त्रियां
ङीप् । “प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो वषट्” “धृति-
मतीरुपकान्तमपि स्त्रियः” पञ्चममनोः २ रैवतस्य पुत्र-
भेदे पु० “यथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम ।
धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः” हरिवं०
७ अ० । अजमीढवृक्षस्य पौत्रे शब्दपभेदे पु० “अजमीढस्य
दायादो विद्वान् राजा जवी नरः । धृतिमांस्तस्य पुत्रस्तु,
हरिवं० २० अ० । ४ कुशदीपस्थे वर्षभेदे न० कुशदीपोपक्रमे
“धृतिमत् पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम्” भा० भी०
१२० अ० । ५ अग्निभेदे पु० “विष्णुनामिह योऽग्निस्तु धृ-
तिमान् नाम सोऽङ्गिराः” भा० व० २२० अ० ४ च अग्नि-
धृतिहोमाङ्गम् धृतिहोमशब्दे दृश्यम् ।
इत्यष्टादशमन्वन्तरे सप्तमिसाध्ये अङ्गिरोऽप्यभेदे । “त्रयो”

दशे त पय्याये भाव्ये मन्त्रनरे मनोः । अङ्गिराश्चैव
धृतिमान् पौलहो व्यापकस्तथा ।

धृतिहोम पु० धृत्वाद्यष्टकोद्देशेको होमः । विवाहाङ्गे
होमभेदे "उत्थाप्य कुमारं भुवा आञ्जलितीर्जुहोति"
गोभिलः "अष्टाविह धृतिहोमाः भुवा आवश्यकः ।
कथञ्चिद् भट्टेऽहमनाभावेऽपि अष्टुरष्टहे निधा-
सेऽपि अवश्यं होतव्याः इति । अत्र "इह धृतिः
स्वाहा" इत्यादिप्रयोगः । न तु स्वाहायोगे
चतुर्थी "धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्यात् गोनामसु तथा-
एषु । चतुर्थीष्वपि इत्येतद्गोनामसु हि ह्यते" इति
छन्दोगपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्वष्टकोद्देशे स० स्का०
त० रघु० । स च तत्पञ्चतौ भवद्वयोक्तौ यथा "ततः पतिः
कुमारस्तथाप्य पूर्ववत् कुशलिङ्गकोक्तविधाने धृतिनामा-
नमनि संस्थाप्य समित्प्रक्षेपान् व्यस्तसमस्तम-
हाव्याहृतिहोमं कृत्वा अष्टाङ्गतीर्जुह्यात् । अष्टानां
मन्त्राणाम् ऋष्यादयः साधारणाः । प्रजापति ऋषि-
र्हृती छन्दो वभूदेवता धृतिहोमे विनियोगः । ओं
इह धृतिः स्वाहा१ । ओं इह स्वधृतिः स्वाहा२ । ओं
इह रतिः स्वाहा३ । ओं इह रमस्व स्वाहा४ । ओं
मयि धृतिः स्वाहा५ । ओं मयि स्वधृतिः स्वाहा६ ।
ओं मयि रतिः स्वाहा७ । ओं मयि रमस्व स्वाहा८ ।
धृत्वन् पु० धृ-कनिप् लृक् । १विष्णौ चञ्चलम् । २धर्मे
शगने ३सद्यस्ते ५मेधाविनि हविषे संचिप्रसारे
उष्णा । ७धारके त्वि० स्त्रियां "वनो र च" डीप्
रक्षान्देशः । धृत्वरी सा च दभूमौ संचिप्रसारे उष्णा०
धृष्ट संहतो अक० हिंसे सक० स्वा० पर० सेट् । धर्षति
अधर्षीत् । दधर्षे उटिद् धर्षित्वा धृष्टा । "धृष्टशरी
वैयाल्ये" पा० वैयाल्ये एव अनिटोविधनात् क्तो
वेत्कल्येऽपि संहत्यर्थे वधार्थे च नित्यमिड् । धर्षितः
धृष्ट प्रागल्भ्ये स्का० पर० अक० सेट् । धृष्टोति अधर्षीत् ।
दधर्षे । "धृष्टशरी वैयाल्ये" पा० निष्ठायामनिट् । धृष्टः
अस्या आत्तं चिन्त्यप्रयोजनमिति अ । भावादि कर्म-
णोवैयाल्ये धृष्टिर्नास्ति अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति-
त्याह वक्तिकारः । "विभाषा भावकर्मणोरिति विकल्पे
प्राप्ते सूत्रमिदं नित्यतार्थमित्याशङ्क्याह धृष्टिर्नास्तीति"
तदर्थः । तत्त्व० "आलोकयत् स काकुत्स्थमधृष्टोत् घोर-
मध्वनत्" भट्टिः । "तान् दृष्टातिदृष्टान् धृष्टान् प्राप्तान्
परिवृष्टास्तथा" भट्टिः ।

धृष्ट सामर्थ्यावस्थने चुरा० आत्म० अक० सेट् । धर्षयते अ-
दोधृष्टत अदधर्षत । धर्षयाम् वभूव आस चक्रे "कस्त्वा
धर्षयितुं शक्तः" हरिवं० ११५२ स्तो० ।

धृष्ट क्रोधे अभिभवे च वा चु० उभ० पक्षे स्वा० प० सक० सेट् ।
धर्षयति ते धर्षति अदोधृष्टत् त अदधर्षत् त अधर्षीत् ।
धर्षयाम् भूव आस चकार दधर्षे । "प्रहस्तस्य पुरोऽ-
मात्यान् जिह्मिर्दधृष्टस्तथा" भट्टिः । दधृष्टुरभिभूतवन्तः ।

धृष्टज् त्वि० धृष्ट-अभिभवे वा० कजिन् । १धर्षके २अभिभवे
च । "ता अस्य संधृष्टजो न तिग्माः" ऋ० ५।१८।५

धृष्टदृ त्वि० धृष्ट-अभिभवे वा० कर्तरि अटिक् । धर्षके "धृष्टदृष्टं
दिवे दिवे" ऋ० १०।८७।२ "धृष्टदृष्टं धर्षकरूपम्" भा०
"स्वभूत्योजा अयसि धृष्टन्ननः" ऋ० १।१५२।५२ धृष्टन्ननः
धर्षकमनाः भा० भावे अटिक् । २धर्षणायाम् "ते यामसा
धृष्टदिनः" ऋ० ५।५२।२ "धृष्टदिनः धर्षणावन्तः" भाष्यम्

धृष्टु त्वि० धृष्ट-कृत् । १प्रगल्भे २दधे ३सङ्घाते पु० संचिप्र-
सारोष्णा० ।

धृष्ट त्वि० धृष्ट-वैयाल्ये क्त । १निर्लज्जे २प्रगल्भे ३निर्दये च ।

४नायकभेदे पु० तत्त्वज्ञानोदाहरणे सा० द० उक्ते यथा
"कतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः । दृष्ट-
दोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः" "शेषं
वीक्ष्य सुखं विचुस्वितुमर्हं यातः समीपं ततः पादेन
प्रहृतं तथा सपदि तं धृत्वा सहासे मयि । किञ्चित्
तत्र विधातुमक्षमतया वाप्यं त्यजन्त्याः सुखे ! भ्रातृभ्ये-
तसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः" । "भूयोनिः-
शङ्कः कृतदोषोऽपि भूयोनिवारितोऽपि प्रश्रयपरा-
यणः" रसमञ्जस्यो तत्त्वज्ञप्रसक्तम् । विदर्भराजसुतकुन्तेः
५पुत्रभेदे पु० "भीमो विदर्भस्य सुतः कुनिस्तस्यात्मजोऽ-
भवत् । कुन्ते धृष्टः सुतो जज्ञे" हरिवं० १७५० ।
इवन्दक्याम् असत्यां स्त्री शङ्करता० । तस्य भावः तज्
धृष्टता स्त्री त्व धृष्टत्वं न० अज् धाट् न० । निर्लज्जत्वे
प्रागल्भ्ये च "गुरुस्तवैवागमएव धृष्टताम्" माघः ।

धृष्टकेतु पु० सत्तराजवंश्ये सुकुमारस्य १पुत्रभेदे "सुकुमारस्य
दायादो धृष्टकेतुः सुधार्मिकः" हरिवं० २८५० । नवम
मनोः रोहितस्य २पुत्रभेदे च "दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रो-
हितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चकोतो-
निराकृतिः" हरिवं० ७५० । ३जनकवंश्ये धृष्टिमुते पु०
सुधृते धृष्टकेतुर्वै हर्यश्चोऽथ मरुस्ततः भाग० ६।११।१२
४कैकये नृपभेदे च "कैकयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्तिम-

विन्दत" भाग० ६।२४।२१। काशे ५ सत्यकेतुसुते धर्मकेतुः
सुतस्तस्मात् सत्यकेतुरजायत । धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात्
भाग० ६।१७। धृष्टद्युम्नस्य इषुभेदे च "धृष्टद्युम्नः सुतस्तस्य
(द्रुपदस्य) धृष्टकेतुश्च तत्पुत्रः" हरिवं० २२ अ० "धृष्ट
केतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्" गीता ।

धृष्टद्युम्न पु० द्रुपदपुत्रस्य पुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा "तथैव धृष्ट-
द्युम्नोऽपि साक्षादग्निममद्युतिः । वैताने कर्मणि तात !
पावकात् समजायत । वीरो द्रोणविनाशाय धनुरादाय
वीर्यवान्" भा० आ० ६।२४ अ० "द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं
युधि दुर्जयम् । तत्कर्म कुरु मे याज ! वितरास्यर्बुद-
क्लमम् । तथेत्युक्त्वा तं तं याजो याज्यार्घ्यमुपकल्पयन् ।
सुर्वर्ध इति चाकाममुपयाजमचोदयत् । याजो द्रोण
विनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य
उपयाजो महातपाः । आचक्ष्यौ कर्म वैतानं तदा
पुत्रफलाय वै । स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा
महाबलः । इष्यते यदिधो राजन् ! भविता ते तथा-
विधः । भरद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसन्वाय भूपतिः ।
आजहते तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये । याजस्तु हव-
नस्थान्ते देवीमाज्ञापयत्तदा । प्रैहि मां राज्ञि ! पृथति !
मिथुनं त्वासुपस्थितम् । राज्ञुप्रवाच । अवलिप्तं सुखं
ब्रह्मा ! दिव्यान् गन्धान् विभर्षि च । सुतार्येनोपलब्ध्वाऽस्मि
तिष्ठ याज ! मलप्रिय ! । याज उवाच । याजेन अपितं
हव्यमुपयाजाभिसन्वितम् । कथं कामं न सन्दध्यात्वा
त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा । ब्राह्मण उवाच । एवमुक्त्वा तं
याजेन हुते हविषि सत्कृते । उत्तस्यौ पावकात् त-
स्मात् कुमारो देवसन्निभः । ज्वालावर्णो घोररूपः
किरीटी वर्म चोत्तमम् । विश्वत् सखङ्गः सशरो
धनुश्चान्वितदन्तुङ्गः । तथेत्युवाच तं याजो राज्ञः
प्रियचिकीर्षया । तयोश्च नामनी चक्रुर्दिजाः सं-
पूर्णमानसाः । धृष्टत्वादतिधृष्णत्वादुन्माद्युत्सम्भवा-
दपि । धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति"

धृष्टरथ पु० नृपभेदे "व्यधनो जनकश्चैव तथा धृष्टरथो नृपः"
भा० अ० १६।१ अ० नानावृत्तौ ।

धृष्टि पु० धृष्ट-क्तिच् । हिरण्यकशिपोर्ज्येष्ठस्य हिरण्या-
न्नासुरस्य पुत्रभेदे "हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेतस्य
दुःखितः । कृत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसन्वयत् ।
शकुनिं शंवरं धृष्टिं भूतसन्नापनं वृकम्" भा० ७।२।१६
२ प्रगल्भे त्वि० "धृष्टिरसि" यजु० १।१७ "हे उपवेश ! त्वं

धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि । तीव्राङ्गाराणां भित्तस्तच्चालन
प्रापकत्वादस्य प्रागल्भ्यम्" वेददी० श्यञ्जये उपवेशरूपे पात्र-
भेदे पु० उपवेशशब्दे १६।१० पृष्ठे दृश्यम् । यज्ञपातोपक्रमे
"धृष्टी शतमाने" कात्या० श्रौ० २६।२।१० "धृष्टी उप-
वेशौ औदस्वरौ तत्र एकं रजतशतमानं द्वितीयं सुवर्ण-
शतमानमिति" कर्कः "धृष्टिरसीमुपवेशमादाय" कात्या०
श्रौ० २।४।२६ "पलाशशाखायाः मूलदेशे क्लिन्नः काष्ठभाग
उपवेशः" कर्कः । पलाशशाखाया इति यज्ञविशेषे
"सामान्यतस्तु औदस्वर इति पूर्वापरमीमांसा । धृष्टि-
रसीति मन्त्रे षोपादीयमानत्वात् उपवेशस्य धृष्टित्वसि-
त्याशयेन "धृष्टी शतमाने" इत्युक्तम् । "धृष्टिभ्यां भक्षणा
परिकीर्त्याङ्गारैश्च" कात्या० श्रौ० २६।१।१८ [दृश्यम् ।

धृष्ण पु० सात्वतवंशे भजमानपुत्रभेदे क्रथनशब्दे २२०४ पृ०

धृष्णाज् त्वि० धृष्ट-नजिज् । धृष्टे २ प्रगल्भे शनिर्लज्जे क्षमरः ।

धृष्णि पु० धृष्ट-वा० नि । किरण्ये क्षमरः ।

धृष्णु त्वि० धृष्ट-क्तु । धृष्टे २ प्रगल्भे त्विका० एकशुकायां पु०

शब्दच० । ऋग्वेदे पु० "नमस्त आयुधायानातताय धृ-

ष्णवे" यजु० १६।१४ "धृष्णवे धर्मणशीलरिपुं हन्तं

प्रगल्भाय" वेददी० । सावर्ण्यमनोः ५ पुत्रभेदे पु०

"सावर्ण्यस्य मनोः पुत्राः" इत्युपक्रमे "हरिष्णुरायौ

धृष्णुश्च राजन् ! सुमतिरेव च" हरिवं० ७ अ० । वैवस्वत

मनोः ६ पुत्रभेदे पु० तदंशोपक्रमे "इत्थाकुशैव नाभागो

धृष्णुः शर्यातिरेव च" हरिवं० १० अ० । सात्वत-

वंशप्रकुलरसुते ७ नृपभेदे "कुलुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु

तनयस्तथा" हरिवं० १८ अ० । दपितामहपुत्रकवि-

सुतभेदे "पितामहस्तपत्यं वै कविं जयाह तत्त्ववित् ।

तदा स वारुणः श्रुत्यतो भृगुः प्रसवकर्मकत् । ब्रह्मणस्तु

कवेः पुत्रा वारुणाक्षो उदाहृताः । अष्टौ प्रसवजे-

र्युक्ता शुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः । कविः काश्यप

धृष्णुश्च बुद्धिसाहगनाक्षया । भृगुश्च विरजाश्चैव काशी

चोपस्य धर्मवित् । अष्टौ कविस्तुताद्येते सर्वमेभिर्जग-

त्ततम्" भा० आ० ८।१ अ० । वेदे सुपां स्थाने याच

"प्रधृष्णुया नमति वस्यो अस्मि" ऋ० ४।२।१४ "धृष्णुया

धृष्णुः" सा० "भ्राजन्त्यौ यन्ति धृष्णुया" ऋ० ५।१।५।

"धृष्णुया धृष्णवः" भा० ।

धृष्णुक पु० वैवस्वतमहवंशे नृपभेदे "धृष्णुकश्चाश्वरीयश्च

दण्डकश्चेति ते त्वयः" हरिवं० १ अ० तदंशोक्तौ

धृष्णोजस् पु० कार्तवीर्यनृपपुत्रभेदे "मूरसेनश्च मूरश्च धृष्णोजाः

कण्ण एव च । जयध्वजञ्च नाम्नाभीदावन्त्यो नृपतिर्भ-
जान् । कार्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महाबलाः”
हरिवं० २४ख० ।

धृष्य त्रि० धृष-कर्मणि कृदुपपत्त्यात् क्यप् । धर्षणीते
“भूतानामिह यो वै त्वां मया विनिर्जितां सतीम् । उपा
हन्त्यात् स मे धृष्यः” भा०शा० २२५ख० “पशुसद्वरात्
मनसायधृष्यम्” कुमा० ।

धे पाने आ० प० सक० क्निट् टिट् । धयति कटधत्
कधासीत् । दधौ घासति । खच् सनन्धयः स्त्रियं
टिप्सात् खचि डीप् हरदत्तोक्तोः खच्येव डीप् ।
सनन्धयी क्यन्त्व टाप् ।

धेन पु० धयन्ति धे-नन् इञ् । १ ससङ्गे २ नदे च ३ नद्यां स्त्री
टटिप्सेऽपि खच्येव डीप् इति हरदत्तोक्तोः न डीप् ।
४ पाचि स्त्री निघण्टु “वायो भव प्रष्टुतो धेनाजिगाति-
दाशुषे” षट्० ११२३ “धेना वाक्” भा० ५ धन्याके स्त्री
गौरा० डीप् । स्त्रार्थे क तत्तार्थे भावप्र० ।

धेनु स्त्री धयति सुतान्, धीयते पीयते वत्सैवां धेट्-तु
इञ् । १ गोमात्रे वत्सस्य धयनात् तस्यास्तथात्वम् । २ नव-
स्तिकायाम् सवत्सायां गवि स्त्री क्मरः वत्सैः पीव-
मानजीरत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।

गोमात्रभेदाः दशविधा यथा दृष्ट० पु० उत्तरखण्डे १५०ख०
“गवां जातीस्तु वक्ष्यामि ऋणुष्वैकमना द्विज ! । प्रथमा-
गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला । तृतीया रक्तकपिला
चतुर्थी नीलपिङ्गला । पञ्चमी शुक्लपिङ्गली षष्ठी तु
शुक्लपिङ्गला । सप्तमी चित्रपिङ्गली अष्टमी बभ्रुरो-
हिणी । नवमी श्वेतपिङ्गली दशमी श्वेतपिङ्गला ।
तादृशास्तेऽप्यनडाहः कपिलास्तु प्रकीर्त्तिताः” । १ दाना-
र्षकल्पिते धेन्वाकारे शुद्धादिपदार्थे यथाह हेमा०दा०

“अत्र यद्यपि धेनुशब्देन स्वरूपतो गौरेवा०
भिधीयते तथापि धेनुशब्दसाधारणप्रादिह प्रकरणे
शुद्धधेन्वादीनामपि सन्निवेशो युक्तः तासु च क्रमेण
निरूप्यमाणासु “दशमी स्यात् स्वरूपतः” इति स्वरूप-
धेनोरन्ते स्थितत्वात् शुद्धधेन्वादय एव प्रथमतो निरू-
प्यन्ते । तदुक्तं मत्स्यपुराणे “यास्तु पापविनाशिन्यः
पठन्ते दश धेनवः । तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि
च नराधिप ! । प्रथमा शुद्धधेनुः १ स्यात् द्रुतधेनुश्च २-
थापि च । तिस्रधेनुश्च स्त्रीया च चतुर्थी ४ जलसं-
घिका । क्षीरधेनुश्च विष्णुता मधुधेनुश्चापि च ।

सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुदरपाक्ष्मी । रसधेनुश्च
नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः” । “कुम्भाः स्युर्ध्वधेनुना-
मितरासान्तु राशयः” । “सुवर्णधेनुमप्यत्र केषिदिच्छलि-
मानवाः” तत्तच्छब्दे दृश्यम् । यशोधनोधेनुश्च धेनुषोच ।
“सनिन्द्रा नन्दिनी नाम धेनुरावष्टते वनात्” रघुः ।

धेनुक पु० धेनुरिव “इवे प्रतिज्ञतौ” पा० कन् । १ अमुरभेदे
“खर इत्युच्यते दैत्यो धेनुकः सोऽमुरोत्तमः” हरिवं०
५५ख० । “दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्दभरूपवान् ।
खरयुगेन सहताडतो बलवतां वरः । स तु तालवनं
घोरं गर्दभः परिरक्षति । नृपश्चिन्वापदगणां स्त्रास-
यन्नतिदर्पितः” हरिवं० ७०ख० । २ रतिवन्धभेदे तल्लक्षणं
रतिमञ्जुर्थास्तु यथा “न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे
योनिदेति कटिरुद्वल्लभा । अयतो यदि शनैरधोमुखी
धेनुकं दृष्यदुद्धते म्रिये ! ।” “सुप्तां स्त्रियं समा-
लिङ्ग्य स्वयं सुप्नोरमेत् पुनः । अमुं लिङ्गं चालयेद्यो
बन्तोऽयं धेनुकः स्मृतः” । ३ हस्तिन्यां स्त्री । संज्ञार्थं
कन् । ४ धन्याके स्त्री सेदि० ।

धेनुकसूदन पु० धेनुकमनुपदोक्तममुरं कृदयति कृदि-
ष्यु । वल्लभश्चे तन्निर्मुक्तकथा हरिवं० ७०ख० यथा
“रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदृशदृशनायुधः । पङ्ग्रा-
सुभाभ्याश्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः । जवानो-
रसि दैत्योऽसौ रौहिणेयं निरायुधम् । ताभ्यामेव स
जपाह पङ्ग्रां तं दैत्यगर्दभम् । व्यावर्जितखुरस्तम्भं
मोरयंस्तालमूर्धनि । स भग्नोरुकटीपीवो भग्नष्टोद-
राकृतिः । खरस्तालफलैः सार्द्धं पपात धरणीतले ।
तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्दभम् । क्षाती-
स्ततोऽपरांसस्य त्वणराजनि सोऽञ्जिपत्” हरिवं० ७०ख०
“पूतनाधेनुकारिणश्चिन्वाभ्रसूदनः” त्रिकाण्डशेषे
विष्णु नामपण्याये धेनुसूदनोक्तिः रामस्य विष्णुं शावतार-
त्वात् इति बोध्यम् रामद्वारा तस्य हननात् तस्य तथा-
त्वम् । भाग० १०१५ ख० अपि वलरामेणैव तस्य
हननकथान्ते “नैतस्मिन् भगवति हनन्ते जगदीश्वरे”
इत्यनेन परमेश्वरकृतकस्य तदननस्य न चित्तत्वमित्युक्तम् ।
वलरामेण तदननेऽपि तस्य तद्वारा तद्वत्त्वमस्येवेति
बोध्यम् धेनुकारिप्रभृतयोऽपि वलरामे ।

धेनुदुग्ध न० धेनोर्दुग्धमिव स्वादु फलमस्य । १ निर्भङ्गे
राजनि० इत० । २ धेन्वाः क्षीरे च ।

धेनुदुग्धकार पु० धेनोर्दुग्धमिव किरदि क-अच् धेनो दुग्धं

करोति वर्जयति ज-अच् वा । गर्जरे (गांजर) राजनि०
तत्पाने धेनोर्दग्धस्य वर्जनात्तस्य तथात्वम् ।
धेनुमत् लि० धेनुरक्षत्रस्य मत्प । धेनुस्त्रामिनि स्त्रियां
ङीप् । सा च भरतवंशप्रदेवद्युन्नस्य २भाय्यायाम्
“देवद्युन्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी” भाग० ५।१५।३
धेनुमृत्यु न० इत० । प्रायश्चित्तरूपधेनुदानस्य निष्कृत्य-
रूपे मूल्यभेदे तच्च प्रायश्चित्ततत्त्वे व्यवस्थापितं यथा
“अथ धेनुमृत्युव्यवस्था । संवर्त्तः “प्राजापत्य-
वृताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् । धेनोरभावे
दातव्यं तत्त्वं मूल्यं न संशयः” । पयस्विनीमिति
विशेषणं दुग्धोपयोगाय सा च वत्सं विना न सम्भवति ।
अतः सवत्साया एव दानं मुख्यं तदभावे यथोचितं
तन्मूल्यं तदभावे पुराणत्वम् । “हात्विंशत्पणिका
गावोवत्सः पौराणिको भवेत्” कात्यायनवचनात् ।
भट्टति श्रुतमिति कृत्वा पठन्ति “धेनुः पञ्चभिराद्यानां
मध्यानां त्रिपुराणिकी । काशीपण्यैकमूल्या हि ददि-
द्राणां प्रकीर्त्तिता” । अत्र पुराणत्वलभ्यं गौतमोक्तं
हिरण्यद्रादिकमेव देयं तद् यथा “हिरण्यं गौर्वांसो-
ऽश्वोभूमिस्तिला वृत्तमस्रमिति दद्यान्ति” । एतान्येवा-
नादेशे विकल्पेन क्रियेरङ्गिति अन्यथा इदमनर्थकं
स्यात् इति प्रायश्चित्तविवेकः । तच्चिन्त्यं हिरण्यं
गौरित्यादिना गोविकल्पकत्वेन हिरण्यद्रादिकसक्तं न
तु गोमूल्यत्वेन ततश्च । “हात्विंशत्पणिका गावः” इत्यादि-
वचनात् काशीपण्यत्वदानमेव युक्तम् । तत्र “ताम्रिकः
कार्षिकः पणः” इति याज्ञवल्क्यवचनेन “युक्ताः पञ्चा-
द्यामापकः । ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पक्षं कर्षचतु-
ष्टय” इत्यमरसिंहोक्तेन अशीतिरत्तिकापरिमितताञ्च
पणशब्दः सङ्केतितः । स च तावत्संख्यकवराटकेर्लभ्यत
इति वराटकेष्वपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं भवि-
ष्यत्संख्यकतयोर्वचनम् । “अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्य-
भिधीयते । पुराणं ते षोडशभिः रजतं सप्तभिस्तु
तैः” । गौतमोक्तपरिगणनीयनियमस्तु अनादिष्टे
प्रायश्चित्तकल्याय आदिष्टे तत्तद्व्याप्राधान्यं हिरण्यप्रादे
राजकल्पितमिति विशेषः । अतएव यमेन सामान्यतो
दानसक्तं यथा “शेषण्येन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन
च । पापकृत्यञ्च्यते पापात् दानेन च दमनेन च” ।
अतः काशीपण्यत्वलभ्यं रजतादि दीयते । यस्तु मिता-
क्षरायाम् “गवासभा ३ निष्कः स्यात्तद्वर्गं पादएव

च” इति क्षरणाज्जिकादिकसक्तं तच्छक्ततयाद्युपेक्षया
तत्रापि “चतुःसौवर्णिको निष्कः” इति सनूक्तनिष्कस्य
न ग्रहणम् अत्यन्तविसदृशमूल्यत्वात् सादृशतमुपार्थनिष्क-
वत् । किन्तु दीनारनिष्कस्य ग्रहणं तथा चाभरः ।
“साष्टे शते सुवर्णानां हेतुन्युरोमूषण्ये पले” दीना-
रेऽपि च निष्कोऽस्त्री” इति । दीनार उक्तो विष्णु-
गुप्तेन “दीनारोरोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः ।
सुवर्णसम्प्रतितमो भागोरोपक उच्यते” । सुवर्णस्त्वशी-
तिरत्तिकापरिमितं हेम । तथा च मनुः । “पञ्चदश-
लकोमापक्षे सुवर्णस्तु षोडश” इति अत्र काञ्चनं व्यक्त-
माहामरसिंहः । “सुवर्णविस्ती हेनोऽक्षः” इति ।
एवञ्च सप्तमांशाधिकहेमरत्तिका रोपकः तदष्टाविंशत्या
हात्विंशत्तिकापरिमितोदीनारो निष्कः” प्रा०त० रघु० ।
धेनुमृत्या स्त्री मृत्या धेनुः “धेनोर्भक्ष्यायाम्” गणपत्य-
निर्देशात् परनिपातः सन् च । मवधप्रत्ययां धेन्याम्
धेनुष्टरी स्त्री अतिशयेन धेनुः तरप् ङीप् पारस्करादेरा-
कृतिगणत्वात् सुट् पत्वञ्च । प्रयक्तधेन्याम् । “सारस्वती
धेनुष्टरीमालभेते” कठशास्त्राश्रुतिः ।

धेनुष्या स्त्री धेनु-संज्ञायां यत् सुक् च । क्षणशोधनार्थस-
त्तमण्यां वन्धकत्वेन दीयमानायां धेनौ क्षमरः ।
“गौर्भक्षिणी वा या दुग्धवन्धके स्थिता सा धेनुष्येति”
हङ्गाः । सा संजातास्य तार०इतच् । धेनुप्रित उत्तमर्थे
धेय लि० धा-कर्मणि यत् १धाय्ये २पोष्ये च । स आदिः
स मध्यः स चान्तः प्रजानां स धाता स धेयः स कर्ता
स कार्यम्” भा० शा० ३४२अ० ईश्वरस्यैव सर्वरूपत्वात्
तथात्वम् । धे-यत् । १धेये लि० भावे यत् । ४धारणे
५पोषणे ६पाने च ।

धेष्ट लि० अतिशयेन धाता इष्टन् हृणो लोप्ते गुणः । धारक
तमे “मित्राणां मित्रपते धेष्टः” ऋ० १।१७०।५ “धेष्टः
अतिशयेन धारकः” भा० नामधेयादौ स्वार्थे धेयप्रत्ययः ।
धेनव पुंस्त्री धेनोरपत्यम् उल्या० विदा० वा अञ् ।
धेन्यपत्वे स्त्रियां ङीप् ।

धेनुक न० धेनूनां समूहः “अचित्तहस्तिधेनोष्क” पा०
टक् “इसुसुक्तान्तात् कः” पा० ठस्य कः । धेनुसमुदाये
स्त्रोणां २करणभेदे च भेदि० ।

धैर्य न० धीरस्य भावः कर्म वा व्यञ्ज । धृतौ “स्थिरा
चित्तोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति संज्ञितमिति” भूपालकोषः ।
२अप्रमादे ३अस्मात्कुलत्वे ४विघ्नाद्युपस्थितावपि प्रारब्धा-

धरित्यागहेतावन्तःकरणवृत्तिविशेषे । ५ निर्विकारचि-
त्तत्वे । “मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं” सत्स्वपि हेतुः
एतदभिप्रायेण “विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न
चेतांसि तथैव धीराः” इति कुमा० उक्तम् । “कुत्र्यां हर-
स्यापि पिनाकपाणेधैर्यं व्युत्तिं के सम धन्विनोऽन्ये”
कुमा० । “अधधीर्यं धैर्यकविता दयितम्” माघः । इत्याद्य-
कथोर्गुणभेदे धीरताशब्दे दृश्यम् । ७ पुरुषगुणभेदे
यथा “शोभा विलासो माधुर्यं गान्धीर्यं धैर्यं
तेजसी । ललितौदार्यं मित्यष्टौ सत्वजाः पौरुषा गुणाः”
इत्युद्दिश्य “अवसायादचलनं धैर्यं” यिन्ने महत्त्वपि”
सा० ८० ललितम् उदाहृतञ्च “श्रुताप्सरोगोतिरपि
कण्ठेऽस्मिन् हरः प्रसंख्यानपरो बभूव । आत्मेश्वराणां न
हि जाल विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” । स्वार्थे
धृज् । पुरुषमेधयज्ञे दहौस्यदेवभेदे पु० । तदपक्रमे
“मेधायै रथकारुः धैर्याय तच्चाणम्” वजु० २०।७

धैवत पु० धीमतामयम् अण् घृषो० । तन्त्रोक्तोत्थित
सप्रसरेषु षष्ठे स्फुरे तल्लक्षणं यथा “गत्वा नाभेरधोभागं
वस्त्रं प्राथोद्गमः पुनः । धावन्निव च यो याति
कण्ठं देशं स धैवतः” सङ्गीतदानो “अथस्तु धैवतं रौति”
सङ्गीतशास्त्रोक्तेरस्याश्चरत्वं ल्यत्वम् । अथ च वायुभव-
त्वेऽपि आकाशगुणत्वम् भा० शा० १८४ अ० उक्तं यथा
“तत्त्वैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत् स्मृतम् । तस्य
शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् । षड्ज-
कषभगाव्यारौ मध्यमो धैवतस्तथा । पञ्चमश्चापि
विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् । एष सप्रविधः प्रोक्तो
गुण आकाशसम्भवः । ऐश्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि
पटहादिषु । सृष्ट्वभेरीशङ्खानां स्तनयितोरथस्य च ।
यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राप्तिनोऽप्राप्तिनोऽपि वा ।
एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः । एवं बह्वि-
विधाकारः शब्द आकाशसम्भवः । आकाशजं शब्द-
माहुरेभिर्वायुगुणैः सह । अव्याहृतैश्चेतयते न वेति
विषमस्थितैः” । [तः । धीनोभावे ।

धैवत्य न० धीनोभावः अण् दाखिनायनेत्यादि० नि० नस्य
धैवर पुंस्त्री धीवरस्यापत्यं वा० अत इज बाधित्या भेदे
अण् । धीवरापत्ये “सरोभ्यो धैवरम्” यजु० २०।१६
लोके तु इज् धैवरिरित्येव ।

धीवी पु० कविभेदे “धीवी कविः व्यापतिः” गीतगो०
धोड पुंस्त्री धुर-वधे अचूरस्य लसत्त्व डः । (ढोड़ा)

सर्पभेदे डुण्डु भे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
धीर गतौ सक० चादर्थ्यं अक० भ्वा० पर० सेट् । धीरति अधो-
रीत् । दुधीर ऋदिप् णिच् चङि अदुधीरत् त ।
धीरण न० धीर-गतौ करणे ल्युट् । १ ध्यानभावे हस्तश्च-
रधादौ त्रिका० । भावे ल्युट् । २ गतौ ।
धीरणि(णी) स्त्री धीर-अनि वा ङीप् । परम्परयाम्
जटाधरः । “यैर्माकन्दवने मनोन्नपवने सद्यः स्वतन्त्राधु-
रीधाराधीरणिधौतधामनि धराधीशत्वपालस्वपते ।
तेषां नित्यविनोदिनां सुकृतिनां साधोक्तपानां पुनः काळः
किञ्च करोति केतकि ! यतस्त्वद्यापि केलीस्थली” उद्भटः ।
धीरित न० धुर-धीर-वा भावे क्त । १ वधे २ गतौ ३ अथ-
गतिभेदे हेमच० । स्वार्थे क । तत्तार्थे अमरः ।
धीत ति० धाव-क्त ऊट् । १ प्रचालिते २ मार्जिते ३ शोधिते
हेम० “ईषद्वौतं स्त्रिया धौतं यद्वौतं रजकेन च ।
अधौतं तत् विजानीयात् दशा दक्षिणपश्चिमे” कर्मलो-
चनम् । “धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि” “परितश्च
धौतसुखरुक्मविलसदहिमांशुमण्डलाः” माघः । ४ रौप्ये
न० राजनि० । भावे क्त । ५ प्रचालने न० ।

धौतकट पु० नित्यकर्म० स्त्रत्वनिमित्तपातभेदे (धोकेडा) जटा०
धौतकोषज न० धौतं प्रचालितं कोषजं नित्यक० । कर्मकोष-
जाते वस्त्रभेदे शब्दर० । [वस्त्रे अमरः ।

धौतकौषेय न० नित्यकर्म० । प्रचालिते कर्मकोषजाते
धौतबली स्त्री धौताङ्गन्यां त्र्यङ्गुटे शिख्यभेदे हारा० ।

धौतमूलक पु० १ चर्चनराजभेदे “यर्कजश्च बलीहानां चीनानां
धौतमूलकः” भा० उ० ७३ अ० । धौतं मूलं यस्य कप् ।
२ प्रचालितमूलयुक्ते ति० ।

धौतय न० धौतमिव वणं याति या-क । सैन्धवे नैषण्डु प्रका०
धौतरि ति० धूतमेव धौतं कम्पनमृच्छति ऋ-क्ति । कम्पन
कारके स्त्रियां ङीप् । “स सवान्तुसौलाभिर्धौतरीमिः”
ऋ० ६।४४।७ “धौतरीमिः कम्पनकारीमिः” भा० ।

धौतशिल न० धौता शिला यस्य । स्फटिके त्रिका० ।

धौताञ्जली स्त्री त्र्यङ्गुटे शिख्यभेदे मेदि० ।

धौती स्त्री धू-कर्तरि क्तिच् स्वार्थे अण् ङीप् । चलन-
कर्तरि “धौधौतीनामहिहजारिण्क पघः” ऋ० २।११।५
“धौतीनां कम्मलीनाम्” भा० । धूति-स्वार्थे अण्
ङीप् । २ हठयोगाङ्गभेदे हठयोगशब्दे दृश्यम् ।

धौन्धुसार न० धुन्धुसारमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । भारत
वनपर्वान्तर्गतोपाख्यानभेदे “येन्द्रदुम्भपाख्यानं धौन्धु-

मारं तथैव च भा० धा० १५०। तस्मै वनपर्वणि २०० ध्या-
यावधौ २०२ अध्यायान्ते दृश्यम् । [देशभवे ।
धीमक पु० धूमे तत्प्रधानदेशे भवः धूमा० वुज् । धूमप्रधान-
धीमतायन पु० राजभेदे । तेन निर्दत्तादि खरीहणादि-
चतुरर्थ्यां वुज् । धीमतायनक तद्धिते नगरादौ
धीमायनक लि० धीमायनेन निर्दत्तादि खरीहणादि-
चतुरर्थ्यां वुज् । धीमायननिर्दत्तादौ ।
धीमीय लि० धूमेन निर्दत्तादि चतुरर्थ्याम् कुशाशा० ऋण् ।
धूमनिर्दत्तादौ ।
धीम्य लि० धूमस्यापत्यं गमां यज् । धूमर्षेरन्ये स च
युधिष्ठिरपुरोहितः यथा
“गन्धर्व उवाच यद्योवान् देवतस्यैष वने भ्राता तप-
स्यति । धीम्य उत्कोचके तीर्थं तं वृणुध्वं यदीक्ष्य” ।
“तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धीम्या अमन्तु ते । तं वव्रुः
पाण्डवा धीम्यं पौरोहित्याय भारत ! । तान् धीम्यः
प्रतिजयाह सर्ववेदविदांवरः । वन्येन फलद्रुमेन पौ-
रहित्येन चैव ह” भा० शा० १८१५० । व्याघ्रपादसूत्रेः
पुत्रभेदे उपमन्योरनुजे च ।
“पुरा कृतयुगे तात ! ऋषिरासीन्महातपाः । व्याघ्र-
पाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः । तस्याहमभव
पुत्रो धीम्यश्चापि ममानुजः । कस्यचित्त्वय कालस्य धौ-
स्येन सह माधवः” भा० शानु० १४५० । पश्चिमदिशाश्रिते
ऋषिभेदे च “उपलङ्गः कवघो धीम्यः परिव्याधश्च वीर्य-
वान् । एकतस्र हितस्यैव त्रितस्यैव सहर्षयः । अत्रेः
पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः । एते चैव महात्मानः
पश्चिमामाश्रिता दिशम्” भा० शा० १०८५० ।
धीम्य पु० धूमएव स्त्रियं अण् । ऋषिभेदे “धीम्यो विभागडो
बाण्डव्यो धीम्यः कृष्णानुभौतिकः” भा० शा० ४७५० ।
स्त्रियं अण् । २ धूमवर्ण्ये शतवृत्ति लि० भावे अण् ।
३ धूमवर्ण्ये धूमोदेवताऽस्य अण् । ५ वासुस्थानभेदे पु०
धीम्यायन पुंस्त्री० धूमस्य गोत्रापत्यं अत्रा० फज् । धूमर्षेः
गोत्रापत्ये ।
धीरादित्य पु० तीर्थभेदे शिवपु० ।
धीरित न० धोरितमेव अण् । “धीरितं गतिमात्रं यद्यो-
क्षितं वलुगितं पुनः । अथकायसहस्राणां कुक्षितास्यं
नृत्तलिकम्” इत्युक्ते अश्वगतिभेदे । स्त्रियं क धौरितक
तत्पार्थे अमरः । [अमरः । २ धूर्वे वषे पु० राजनि०]
धीरेय लि० धुरं बहति “धुरो यङ्ढकौ” पा० ढक् । १ धूर्वे

धीर्त्तक न० धूर्त्तस्य भावः मनोज्ञा० वुज् । धूर्त्तत्वे शायो
धीर्त्तय पुंस्त्री० धूर्त्ताया अपत्यं “स्त्रीभ्यो ढक्” पा० ढक् ।
धूर्त्ताया अपत्ये वङ्गवचने योषेयादि० ततः प्रत्य-
यस्य न लुक् ।
धीर्त्य न० धूर्त्तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ध्यज् । १ धूर्त्तत्वे
२ धूर्त्तकर्मणि च । “लेट लोट धीर्त्ये” पूर्वभावे” कण्डू-
दिगणस्यतम् ।
धीर्त्य न० धोर-धुर-वा गत्य् । १ अश्वगतिभेदे धोरये हेम० ।
धीवकि पुंस्त्री० धुवकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ढक् वाधित्वा
वाङ्गादि० इज् । धुवकाया अपत्ये ।
धा अग्निसंयुतो दीर्घश्चासहेतुके शब्दभेदे अक० तादृशशब्देन
वादने सक० स्वा० पर० अणिट् । धमति अध्वासीत् । दध्मौ
ध्मातः । इमापयति “सुखेनैव धमेदग्निं” सुखादग्निः
प्रजायते” संस्कारतत्त्वम् “शङ्खान् दध्मूः पृथक् पृथक्”
गीता । ध्मायते । अध्मायि । “दहन्ते ध्मायमानानां
धातूनां हि यथा भक्ताः” अनुः । “वाय्वग्निभ्यां यथा
लौहं ध्मातं त्यजति वै मलम्” भाग० १।२८।४० ।
धा-स्तीततायास् ध्माध्मानशब्दे दृश्यम् ।
धाकार पु० ध्मा-इत्यव्ययशब्दस्य कारः । १ ध्मा इति शब्द-
करणे । झ-कर्त्तरि अण् । २ लोहकारके पु० नैघण्टु प्र०
धा(धा)ञ् आकाङ्क्षे सक० घोररवे अक० स्वा० पर० सेट्
इदित् । ध्मा(धा)ङ्गति । अध्मा(धा)ङ्गीव । दध्मा-
(धा)ङ्ग । पा० मते वोपधः ।
धा(धा)ङ्ग पुंस्त्री० ध्मा(धा)ञ्जि-अच् । १ काके २ भत्समणके
पक्षिभेदे अमरः । २ भिज्जुके ४ तत्त्वके च मेदि० । ५ कक्कोवि-
कायां स्त्री गौ० ङीष् ।
धा(धा)ङ्गजङ्गा ध्मा(धा)ङ्गस्येव जङ्गा अस्याः । काकज-
ङ्गायाम् राजनि० । [राजनि० ।
धा(धा)ङ्गजम्ब स्त्री ध्मा(धा)ङ्गप्रिया जम्बुः । काकजम्बा
धा(धा)ङ्गतुण्डी ध्मा(धा)ङ्गस्येव तुण्डमस्याः ङीष् ।
काकनाथालतायां राजनि० ।
धा(धा)ङ्गदन्ती स्त्री ध्मा(धा)ङ्गस्येव दन्ता अययवोऽस्याः
ङीष् । काकतुण्डीलतायां राजनि० ।
धा(धा)ङ्गनखी स्त्री ध्मा(धा)ङ्गस्येव नखा अस्या ङीष् ।
काकतुण्डां राजनि० ।
धा(धा)ङ्गनाम्नी स्त्री ध्मा(धा)ङ्गं नामयति प्रियत्वाय
नामि वा० मनि । काकोदम्बरिकायां राजनि० ।
धा(धा)ङ्गनाशिनी स्त्री इतः । हृष्टायां भावप्र०

धा(धा)ङ्गनासा स्त्री धा(धा)ङ्गस्त्रेव नासा यस्याः । का-
कनासिकायास् राजनि० । वा कप् अत इत्त्वम् धा(धा)
ङ्गनासिकाऽपि तत्रार्थे । [जातित्वात् ङीष् ।

धा(धा)ङ्गपुष्ट लि० इत० । कोकिले हारा० स्त्रियां
धा(धा)ङ्गमाचो धा(धा)ङ्गमचते सच-अण् काकमा-
चोश्च साध्यम् । काकनाच्यां राजनि० । [राजनि० ।

धा(धा)ङ्गवल्ली स्त्री तन्नामा वल्ली । काकनासायास्
धा(धा)ङ्गादनी स्त्री काकादनीवत् साध्यम् । काकतण्ड्यां
राजनि० । [प्रथमयोऽपि तत्रार्थे ।

धा(धा)ङ्गाराति पु० इत० । मेचके हारा० । तदरि-
धा(धा)ङ्गी स्त्री जातौ ङीष् । १काक्यां २काकोलिकायां
च मेदि० । [राजनि० ।

धा(धा)ङ्गोली स्त्री काकोलीवत् साध्यम् । काकोल्यां
धात लि० धमा-क्त । १संधुजिते श्वासभूविष्ठतया दीर्घभावेन
२लज्जमाये वर्णे च । ३शब्दिते ४वादिते च ।

धापन न० धा-णिच् भावे ल्युट् । ङ्हणे शब्दार्थचि० ।
धापित लि० धमापि-क्त । ङ्हिते वङ्गोलीकते शब्दार्थचि० ।
धात लि० ध्यै-क्त । चिन्ति ध्यानविषयीभूते "तदालना

ध्यातव्या रते च का" नैष० ।

ध्यान न० ध्यै-भावे ल्युट् । १चिन्तने २अद्वितीयवस्तुनि वि-
च्छिद्यविच्छिदान्तिन्द्रियवृत्तिप्रवाहे । "शास्त्रोक्तदेव-
ताद्यागन्धर्वेष्वल्लो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्यय-
सन्तान एकाद्यतेति यमाहुरिति" भाष्योक्तेः ३ध्येय-
प्रत्ययैकतानत्वे । एकत्र धृतस्य चित्तस्य भगवदाकार
वृत्तिप्रवाहोत्तरोत्तराऽन्याकारप्रत्ययाव्यवहिते ४निदिध्या-
सनसंज्ञे चित्तस्याल्लोकारादयावृत्तौ । "ब्रह्मैवास्मितीति
ब्रह्मत्वा निरालम्बतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्याता
परमानन्ददाविनी" इत्युक्तेः ५परमालचिन्तने । धारणा
निरुद्धस्य त्रिनेत्रपञ्चवक्त्राद्याकारविषयायां ६चिन्तायाम् ।
"चिन्ता तद्विषया ध्यान"मित्युक्तेः । "तत्र प्रत्ययैकतान-
ता ध्यानम्" पा० सू० तत्र तस्मिन् देशे यत्र चित्तं धृतं तत्र
प्रत्ययस्य ध्यानस्य यैकतानता विसदृशपरिणामपरिहारेण
यदेव धारणयावलम्बनीकृतम् तदालम्बनतयैव निरन्तर-
वृत्तपत्तिः सा ध्यानमुच्यते । ध्यानपदनिरुक्तप्रादिकसक्तं
अज्ञाननिर्वाणतन्त्रे यथा "ध्यै चिन्तायां स्रतो धातुः चिन्ता
तत्त्वेन निष्कला । एतद् ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं
विधा । सगुणं मन्त्रभेदेन निर्गुणं केवलं मतम्" इति । अपि
च "ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं सरूपाकूपभेदतः । अकूपं

तत्र यद् ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् । अकूपं सर्वतो व्याप-
मिदमित्यविवर्जितम् । अकूपं योगिभिर्गम्यं कष्टैर्विह-
समाधिभिः । मनसो धारणार्थाय शीघ्रं स्वाभीष्टमिदमेव ।
सुखध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते । अकूपायाः
कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः । गुणक्रियातुसारेण
क्रियते रूपकल्पना" ब्रह्मचिन्तायां यथा

"ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्वात् धारणा मनसो घृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः" इति
गारुडे ४८अ० । तत्कालभेदश्च "प्राणायामैर्द्वादशभिर्वावत्
कालं हृतो भवेत् । यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि
धारयेत् । तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ।
द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः । तिष्ठेत्
स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते । ध्यानाच्च चल्ते
यस्य मनोऽभिधायतो मृगम् । प्राप्यावधिगतं कालं
यावत् सा धारणा स्रता । ध्येयसक्तं मनो यस्य ध्येय-
मेवानुपश्यति । नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत्
प्रकीर्तितम् । ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं वि-
चिन्तयन् । यत्तद्भ्रानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ।
ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तत्त्वयतां गतः । पश्यति
द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते" इति गारुडे २४०अ०
अग्निपुराणे च तज्जिरुक्तप्रादिकसक्तं यथा

"अग्निरुवाच । ध्यै चिन्तायां स्रतो धातुर्विष्णु चिन्ता
सुष्ठुसुष्ठु । अनाक्षिप्तेन मनसा ध्यानमित्यभिधीयते ।
आत्मनः समनस्कस्य सुताशेषोपपद्यते च । ब्रह्मचिन्ता
समासक्तिर्ध्यानं नाम तदुच्यते । ध्येयालम्बनसंस्थस्य
सदृशप्रत्ययस्य च । प्रत्ययान्तरनिर्मुक्तः प्रत्ययो ध्यान-
मुच्यते । ध्येयावस्थितचित्तस्य प्रदेशे यत्र कुलचित् ।
ध्यानमेतत्सुष्ठुसुष्ठु प्रत्ययस्यैकतानता । एवं ध्यानसमा-
युक्तः स्वदेहं यः परित्यजेत् । कुलं स्त्रजनमित्राणि
समुत्सृज्य हरिर्भवेत् । एवं सुहृत्समर्थं वा ध्यायेद् यः
अद्वया हरिम् । सोऽपि यां गतिमाप्नोति न तां सर्वै-
र्महामखैः । ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं यच्च ध्यान-
प्रयोजनम् । एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा योगं युक्तीत तत्त्व-
वित् । योगाभ्यासाङ्गवेन्दुक्तिरैश्वर्यं ज्ञात्वा स हव । ज्ञान-
वैराग्यसम्पन्नः अद्धानः क्षमान्वितः । विष्णुभक्तः
सदोत्साही ध्यातेत्यं पुरुषः स्रतः । सतांमूर्तं परं
ब्रह्म हरेर्ध्यानं हि चिन्तनम् । सकलो निष्कलो ज्ञेयः
सर्वज्ञः सुरभो हरिः । अणिमादिगुणैश्वर्यं सुक्ति-

कावे सायन्ते सर्पास्ते व्यन्तराः सन्तः । प्राणादादि-
निषासैः स्वाङ्गर्भा मासवत्पृथगे । अष्टकानां शते द्वे च
चतुर्भिः ।

ऽच्युतः । अपोरण्योयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तो-
निर्हितो युहायाम् । तेजोमयं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः" शङ्खः । "प्राणायाम-
द्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः । प्रत्याहारैर्दोष-
भिर्हाराणां परिकीर्तिता । भवेदीश्वरसङ्कल्पे ध्यानं
हादशधारणम्" काशीखं ४१ख० । "समाहितेन मनसा
चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मनोऽभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यान-
मिहोच्यते" शांति० । ध्यायतेऽनेन ध्यै-करणे ल्युट् ।
देवानां ७ ध्येयरूपभेदे "ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि यथा
ध्यात्वा च मेदिमाम्" तन्त्रसारः । "तस्य (वटुकस्य) ध्यानं
त्रिधा प्रोक्तं सात्विकादिभेदतः" तत्र सात्त्विकं यथा
"वन्दे वालं स्मटिकसदृशं कुन्तलोद्भासिवत्तं दिव्याकल्पै-
र्जवमणिमयैः किङ्किणीनूपुराद्यैः । दीप्ताकारं विशदवसनं
सुपसन्नं त्रिनेत्रं हस्ताब्जाभ्यां वटुकमनिशं शृङ्खलदण्डौ
दधानम्" । राजसं यथा "उद्यङ्गास्करसन्निभं त्रिनयनं
रक्ताङ्गरागमजम् खोरास्यं वरदं कपालमभयं शूलं
दधानं करैः । नीलपीवसुदारभूषणशतं शीतांशुचूडो-
ज्ज्वलं वभ्रू कारुण्यवाससं भयहरं देवं सदा भावये"
तन्त्रसा० तामसध्यानं तु तामसशब्दे ष्ट० उक्तम्
देवानां स्वरूपभेदेनैव ध्येयत्वात् स्वरूपस्य ध्यानत्वम् ।
देवताप्रतिमाशब्दे च ३६८५ ष्ट० येषां मूर्त्तिभेदा यथा दर्शिताः तथैव तेषां ध्येयता । अन्यदेवताध्यानं तु तन्त्रसार
काविकापुराणादौ दृश्यम् विश्वरमयात् न लिखितम् ।
"ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात् कर्मफलत्यागः
गीता । "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योगसुत्तमम्" श्रुतिः ।
"इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्थितलोचनः" रघुः
"सर्वदेवाः प्राकृतिका यावन्तो मूर्तिधारिणः । अह-
मात्मा नित्यदेहो भक्तध्यानालुरूपतः" ब्रह्मवै० जन्मख० ।
उपनिषद्भेदे उपनिषद्भेदे १२२२ ष्ट० दृश्यम् ।
ध्यानजप्य षु० विश्वामित्रवंशे कृष्णभेदे "पाणिनो बभ्रव-
श्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च" हरिवं० १७ख० विश्वामित्र-
वंशपरिकथने ।
ध्यानयोग षु० ध्यानमेव योगः । ध्यानरूपे योगे योगाङ्ग-
भेदे "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्" खेताश्वतरोप० "ध्यानं
नाम चित्तैकाग्र्यं तदेव योगो युज्यतेऽनेन इति ध्या-
नव्यस्त्रीकारोपायज्ञानमनुगताः समाहिता अपश्यन्" भा०
"ध्यानयोगेन संपश्येत् गतिमस्तान्तरात्मनः" मनुः ।

ध्यानाभ्यास षु० ध्यानानामभ्यासः । समाधौ "ध्यानहाद-
शकेनैव समाधिरभिधीयते" काशीख० ४१ख० उक्तेः
समाधौ ध्यानाभ्यासरूपत्वम् । "आगमेनानुमानेन ध्याना-
भ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योग-
सुत्तमम्" श्रुतिः ।

ध्यानिक त्रि० ध्यानेन निर्हृतं ठक् । ध्यानसाध्ये "ध्या-
निकं सर्वमेवैतत् यदेतदभिगच्छितम्" मनुः ।

ध्याम न० ध्यायते पशुभिः ध्यै-कर्मणि मन् । १ गन्धर्वे २ मदन-
हृषे च संज्ञायां कन् । ध्यामक । रोहिषहृषे राजनि० ।

ध्यामन् षु० ध्यै-मनिन् । १ परिभाषे २ तेजसि च उज्ज्वलद-
भावे मनिन् । चिन्तायां न० उणादिकोषः ।

ध्यै य त्रि० ध्यै-कर्मणि यत् । ध्यातव्ये "ध्यैयः सदा सवि-
हमण्डलमध्यवर्त्ती" विष्णु ध्यानम् "वेद्यश्च वेदिता चासि
ध्याता ध्येयश्च यत्परम्" कुमा० ध्यानशब्दे उदा० ।

ध्यै चिन्तने स्वा० पर० सक० अनिट् । ध्यायति अघ्रासीत् ।
दध्यौ "ध्यायतीव खेलायतीव" श्रुतिः । ध्यानशब्दे
उदा० । "ध्यायेत् नित्यं महेशम्" शिवध्यानम् ।

ध्र त्रि० कस्मिंश्चिदुपपदे ध्र-मूलविभुजा० क । धारके महीध्रः
कुम्भ इत्यादि ।

ध्रज गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । ध्रजति अघ्राजीत् अघ्र-
जीत् अयमिद्विधं ध्रजति अघ्रज्जीत् । दध्राज दध्रज्ज ।
ध्रज्यते ध्रज्यते । "उपध्रजन्तमद्वयो विधत्तु" ऋ० १ ।
१४६१ "दध्रा न यो ध्रजसा पत्न्या" ऋ० ६।१।७ ध्रज-
असन् । "ध्रजसा गतिशीलेन" भा० ।

ध्रजि त्रि० ध्रज-गतौ इन् । गतौ ततः अस्त्वर्थे मनुष्यं ध्रजिमत्
गतिमुक्ते त्रि० । "धुनिर्वात इव ध्रजोमान्" ऋ० १।७६१
दीर्घस्का ह्रस्वः । अस्य यथादिगणे पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः
साद्युपपत्त्याभावेन वक्ष्यामस्तुतेः । [शीत् दध्राश्व ।

ध्रण ध्वाने स्वा० पर० सक० सेट् । ध्रणति अघ्रणीत् अघ्रा-
प्रस कण्ठ्य आदाने क्वा० पर० सक० सेट् । ध्रणति अघ्र-
णीत् अघ्राणीत् दध्राश्व । उदित् प्रसित्वा प्रस्ता । ध्रस्तः ।

ध्र(घ्रा) गतौ निघण्टुः । स्वा० पर० सक० सेट् ध्रा अनिट् ।
ध्रति घ्राति अघ्रीत् अघ्रासीत् । दध्र दध्री "ध्रयति
प्रावति" इति तत्र निर्देशात् घ्रे ध्रै इत्यपि धातु गतौ
स्वा० पर० अनिटौ । तत्र घ्रे ध्रयति ध्रै घ्रायति इति
आह धातुके प्रावत् ।

ध्राश्च काङ्क्षे घोररवे च स्वा० पर० सक० सेट् इदित् ।
ध्राङ्कति अघ्राङ्कीत् । दध्राङ्क इदित् प्राङ्क्यते ।

प्राज्ञा स्त्री प्राज्ञ भावे कङ् यवादिगणस्यै प्राज्ञेति निर्देशात् उपधाजोपः । १गतौ ततोऽस्यै महत् यवा० न स्य वः । प्राज्ञासत् गतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् प्राख् शोधने अलमर्थे च भा० पर० सक० सेट् । प्राखति अधाखीत् दप्राख । क्खदित् चङि अदप्राखत् त । अलमर्थः पर्याप्त्यर्थे तत्र अक० ।

प्राच गतौ भा० आत्म० अक० सेट् । द्राचते अद्राचिष्ट । दप्राचि । क्खदित् चङि अदप्राचत् त ।

प्राजि त्रि० प्रज-गतौ वा० भावे इण् । गतौ "प्राजिरेकस्य ददथे न रूपम्" क० १६४/४४ "प्राजिर्गतिः" भा० णिच् कर्त्तरि इन् । १६४यादेर्वक्रगतिकारके स्वातभेदे (घुरणा वातास) उणादिकोषः ।

प्राड विभेदे भा० आत्म० सक० सेट् । प्राडते अप्राडिष्ट । दप्राडे । क्खदित् चङि अदप्राडत् त ।

प्राडि पु० प्राड-इत् । पुष्पचये उणादिकोषः । प्रिज गतौ भा० पर० सक० सेट् । प्रोजति अप्रोजीत् दिभेज भ्रु स्वयै अक० सर्पये सक० तु० कृ० पर० अनिट् । भ्रुवति अभ्रुवीत् दुभ्राव । अयं जीत् भ्रुतो वर्त्तते । "बुद्धिपूर्वं भ्रुवन् त्वा राजकृत्वा पिता खलम्" भट्टिः गतौ "ततोद-गद्या चारिं तं दुभ्रावाङ्गिणा कपिः" भट्टिः "न सु खो दजो वरुण ! भ्रुतिः" क० ७/८६/६ "भ्रुतिः दैवगतिः" भा० भ्रु गतौ भा० प० अनिट् निचगदुः । भ्रवति अप्रौषीत् दुभ्राव ।

भ्रुव त्रि० कु० भ्रु-अच् । १स्थिरे २निश्चिते हेमच० ३सन्तते ४शाश्वते ५तर्के न० मेदि० । ६गगने न० हेम० । ७गङ्गौ दविष्णौ ८हरे १०घटे ११उत्तानपादन्तपक्षतभेदे पु० मेदि० । १२वसुभेदे विष्णुस्मादिषु १३हादथे योगे पु० मेदि० । १४स्यासौ पु० अमरः १५शरारिखगे पु० स्त्री० त्रिका० । १६भ्रुवके (ध्रुवा)ख्याते पदार्थे पु० संगीतदा० । १७आकाशस्थिते ताराद्वये च पु० । ते च सर्वेषां नक्षत्रादीनामाधारभूते उत्तरदक्षिणयोः स्थिते कृ० सि० उक्ते यथा "मेरोरुभयतो मध्ये भ्रुवतारे नभःस्थिते । निरक्षदेशसंस्थानासुभये क्षितिजाश्रये" म० । "मेरोरुभयतो दक्षिणे-त्तराग्रयोराकाशस्थिते भ्रुवतारे दक्षिणोत्तरे क्रमेण मध्य-आकाशमध्ये भवतः । निरक्षदेशसंस्थानां प्रागुक्तनगर-स्थितमनुव्याप्यासुभये दक्षिणोत्तरे भ्रुवतारे क्षितिजाश्रये तद्गुर्भक्षितिजलटस्ये भवेत् इत्यर्थः ।" रङ्गनाथः अतएव तेष्वंशाभावात्स्वांशपरमत्वमिति वदन् मेरावस्वांशपर-

मत्वमित्याह "अतो नाक्षोऽक्षयसाह भ्रुवयोः क्षितिज-स्थयोः । नवतिर्लम्बांशास्तु मेरावस्वांशकास्तथा" म० । "तास्त्रुक्तनगरीषु । अत उभये क्षितिजाश्रये इति कारणात् अक्षोऽक्षयो भ्रुवोश्च न । तथाच क्षिति-जादुभ्रुवौस्त्रुमस्वांशा इति तदभावात् तदभाव इति भावः । तुकारात् तद्वगरीषु भ्रुवयोः क्षितिजस्थयोः सतोर्लम्बांशा नवतिः श्रुत्याक्षांशोनवतेर्लम्बांशत्वात् । स्वमध्यादुभ्रुवयोः क्षितिजस्य स्वस्वांशस्वरूपत्वाच्च मेराव-स्वांशास्तथा नवतिः, भ्रुवस्य परमोक्तत्वात् । यथा निरक्षदेशेऽस्वांशाभावात्स्वांशाः परमास्तथा मेरावस्वां-शपरमत्वात्स्वांशाभाव इत्यर्थेति वदन् ।" रङ्गनाथः । "निरक्षदेशक्षितिमण्डलोपगौ भ्रुवौ नरः पश्यति दक्षि-णोत्तरौ । तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रुमङ्गपत्रं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतस्तन्मण्डलम् । उदग् भ्रुवं पश्यति चोक्षतं क्षितेस्तदनरे योजनजाः पञ्चशकाः । योजनसंख्याभा-नैर्युग्मिता अपरिधिहृता भवन्त्वांशाः । भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो योजनानि च व्यक्तम् । सौम्यं भ्रुवं मेरु-गताः खमध्ये यास्यं च देव्या निजमस्तकोद्धे । स्व्या-पसव्यं अष्टदशचक्रं विभोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम् सि० शि० । विष्णुवरेण उत्तानपादरूपप्रत्यक्षैव तदधिष्ठा-तत्वं तन्नाभूतपदलाभकथा च काशीख०

"विष्णुरुवाच" अयि ! बाल ! विशालाक्ष ! भुव ! भ्रुवमते ! १-नघ ! । परिज्ञातो मया सम्यक् तव भूत्वस्यो मनोरथः । अज्ज्ञादु भवन्ति भूतानि दृष्टेरक्षससङ्घवः । तद्दृष्टेः कारणं स्वयं स्वर्ग्योधारो भ्रुवो विभो ! । अ्योतिश्चक्रस्य सर्वस्य ग्रहणादेः समन्ततः । गगने क्षमतो नित्यं स्य माधारो भविष्यति । मेधीभूतः स वै सर्वान् वायुपायै-र्नियन्वितान् । आकल्पं तत्पदे तिष्ठन् स्वासयन् व्यो-तिषाङ्गणान् । आराध्य श्रीमहादेवं पुरा पदमिदं मया । आसादि यत्तदेतत्ते तपसा प्रतिपादितम् । केचि-न्मदुर्गं यावत् केचिन्मन्त्रान् भ्रुव ! । तिष्ठति त्वन्त-यै कल्पं पदमेतत् प्रशास्यति । सन्तानपि न यत् प्रापि किमन्ये मानवैर्भ्रुव ! । तत्पदं विहितं बलम् ! शक्राद्यै-रपि दुर्लभम् । अन्यान् वरान् प्रयच्छामि स्ववेनानेव तोषितः । सुभीतिरपि ते माता त्वत्समीपे भविष्यति भाग० ५/२१ क० शनिबोक्कपदन्तवर्धनान्ते "अथ तस्मात् परतस्तयोदय लक्ष्म्योक्तान्तरतोयत्तद्विष्णोः

परमं पदमभिवन्दन्ति । यत् महाभागवतो भ्रुव औ-
त्तानपादिरन्निनेलेष प्रजापतिना कशपेन धर्मेण च
समकालयुग्मिः । सहवज्रमानं दक्षिणतः क्रियमाण
इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्य महातु-
भाव उपवर्धितः । स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां सह-
नन्तादीनाम् अन्निमिषेणाव्यक्तं हृसा भगवता कालेन
आस्यसायानां स्थाणुरिवावपम् ईश्वरेण विहितः शश-
द्वभासते । यथा मेधीसम्प्राप्ताक्रमणपशवः संयोजिता
स्त्रिभिः स्रवनेर्यथा स्थानमण्डलानि चरन्ति । एवं
भक्त्या अहादय एतस्मिन्नन्तर्विहयोगेन कालचक्र आ-
योजिता भ्रुवमेवालम्ब्य वायुनोदीर्घमाणा आकस्मान्
परितः क्रासन्ति । नभसि यथा मेघाः स्थानादयो वायु-
वशाः कर्मसारथयः परिवर्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः
प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सृज्यताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न
यतन्ति । "सर्वे भ्रुवे निबद्धास्ते निबद्धा वातरश्मिभिः ।
एते वै आस्यमाणास्ते यस्यायोगं वहन्ति वै । वायव्या-
भिरदृश्याभिः प्रबद्धा वातरश्मिभिः । परिभ्रमन्ति तद्-
प्रज्ञासूक्ष्मरूपहादिवि । यावत्तमनुपर्वेति भ्रुवं वै ज्यो-
विषाक्षयः । यथा मृदादके नौस्तु उदकेन सहोद्भते ।
तथा देवदृष्ट्याणि सुरुक्ष्णान्ते वातरं हृष्टा । तस्माद्यानि
मण्डलान्ते व्योम्नि देवपक्षा इति । यावन्त्यस्यैव ताराः
सुखावन्त्योऽस्य मरीचयः । सर्वा भ्रुवनिबद्धास्ताश्चमन्त्यो
आमयन्ति च । तैलपीडं यथा चक्रं आस्यते आम-
यन्ति वै । तथा अभ्रमन्ति ज्योतिर्षि वातबद्धानि सर्वशः ।
अष्टातश्चक्रवद्यानि वातचक्रेरितानि तु । यस्यात्
प्रवहते तानि प्रवहन्तेन स स्रुतः । एवं भ्रुवे नियु-
क्तोऽसौ अभ्रमते ज्योतिषाक्षयः । एष तारामयः प्रोक्तः
शिखुमारो भ्रुवो दिवि" मत्स्यपु० १२६७०
वसुभेदश्च "धरो भ्रुवश्च सोमश्च अक्षश्चैवानिजोऽनलः ।
प्रत्युपश्च प्रभाश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० व्या०
६६७० । औत्तानपादिकथा "प्रियव्रतोत्तानपादो मनोः
स्त्रावन्भुवस्य तु । द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ
कथितौ तव । तथोरुत्तानपादस्य सुरुच्यासुत्तमः सुतः ।
अभीष्टावामभूदुद्भूत ! पितृव्यन्तवत्तमः । सुनीतिर्नाम
या राक्षससामूहिको हिज ! । स नृपोऽप्रीतिमां-
सस्य तस्यासामूहिकः सुतः" विष्णुपु० ११७० ।

गानाक्ते "भ्रुवाहि नायस्य प्राणाः" तच्चाक्षम् ।
१८००मावर्त्तभेदे "आवर्त्तसास्यादावर्त्तो रोमसंस्थानमहि-

नाम्" ते च दशधा "हापुरस्यै गिरस्यै द्वौ द्वौ चरन्त्यौ
परन्त्यौः । एको भावे ललाटे च दशावर्त्तौ भ्रुवाः
स्रुताः" शब्दार्थचि० "उपः पूर्वमघान्तको भ्रुगणस्त्रीण्यु-
त्तराणि स्वभूः ज्यो० उक्ते १८७०त्तरावयरोहिणीषु
नक्षत्रेषु "मित्त्र भ्रुवक्षिप्रमे" सु० चि० । "भ्रुवगुरुकर-
मूलापौष्णमान्यकेश्वरे" ज्यो० त० । २०नासाग्रभागे
"अरुन्धती भवेज्जिह्वा भ्रुवो नासाग्रस्यते । विष्णोः
पदानि भ्रुमध्यं नेत्रयोर्मोहमण्डलम्" काशीच० ४१७०
"अरुन्धती भ्रुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्न-
स्रुत्युर्नौपशत्रे चतुर्थं माहमण्डलम्" तत्रैव । तत्र
वितर्क उत्प्रेक्षा तत्र "भ्रुवं स नीलोत्पलपत्र धारया
शमीलतां क्षेत्तु स्रुषिर्व्यवस्यति" शकु० स्थिरे "भ्रुवसपाये"
पा० । "अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
भ्रुवमेवातदावेशात्" हरिका० निश्चिते "अपे भ्रुवाणि
परित्यज्य अभ्रुवाणि विचिन्तयेत् । भ्रुवाणि तस्य
नशन्ति अभ्रुवं नष्टमेव च" हितो० । विष्णो "व्यवसायो
व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो भ्रुवः" विष्णुसं० ।
२१यज्ञिये पक्षपातभेदे पु० । "ततो पक्षग्रहणमाभ्रुवात्"
कात्या० श्रौ० ७.१.१७ "आभ्रुवपक्षग्रहणात्" कर्कः ।
२२ग्रहनक्षत्राद्यानयनोपयोगिनि अङ्गभेदे तत्र नक्षत्रभ्रुवः
सु० सि० उक्तः खगोलशब्दे २४२२ पृ० दर्शितः । संक्षेप-
तस्तु सि० शि० प्रमिताक्षरोक्तः २४२५ पृ० दर्शितः ।
पक्षभ्रुवानयनस्तु "कल्पजचक्रहतास्तु गतावदाः क-
ल्पसमाविहृता मगण्यायाः । सुभ्रुवका दिनकङ्कगणान्ते
पातस्मृदूचचोस्त्रखगानाम्" सू० सि० । अत्र स्वार्थे क ।
भ्रुवनक्षत्रे "ऊत्वोत्थायोपनिष्कस्य भ्रुवं दर्शयति" गो० सू०
"भ्रुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः" संत० रघु० । "शरत्प्रस-
न्नैर्ज्योतिर्भिः विभावयं इव भ्रुवम्" रघुः । "स्फुटतर-
सपरिष्टादस्यमूर्त्ते भ्रुवस्य स्फुरति सुरसुनीनां मण्डलं
व्यक्तमेतत्" साधः । २३आवशत्रुके छतिहोमशब्दे दर्शित
गोभिलवाक्ये "भ्रुवा आङ्गतीर्जुहोति" । "अष्टका-
माध्यम्युदयास्तीर्थपात्रोपत्तयः । पितृणामतिरेकोऽयं
मासिकान्नात् भ्रुवः स्रुतः" देवीपु० । "मासिकान्नात्
अमावस्यान्नाद्वातिरेकः अष्टकादिन्नाद्वागणो भ्रुव
आवश्यकः" आ० त० रघु० । आवश्यकत्वञ्च अवश्यकर्तव्यत्वं
तेनाकरणे प्रत्यवायजनकत्वात् नित्यत्वमिति फलितम् ।
सन्तते निश्चिते "जातस्य हि भ्रुवोन्मूल्य भ्रुवं कस्य स्रुतस्य
च" गीता "यदावगच्छेदायत्नामाधिक्यं भ्रुवमात्मनः" मनुः

स्थिरे 'भ्रुवोऽसि पृथिवीं दह भ्रुवक्षिदसि' यजु० ५।
 १२ 'भ्रुवे स्थिरे यजे क्षीयति निवसति इति भ्रुवक्षि' वेददी० २४ सोमभेदे 'उपयामन्द्हीतोऽसि भ्रुवोऽसि भ्रुवक्षितिर्भ्रुवाणां भ्रुवतमोऽप्युतानामप्युतक्षित्तमः' यजु० ७।२५ 'हे सोम ! त्वत्पयामेन पात्रेण न्दहीतोऽसि भ्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् भ्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स भ्रुवक्षितिः' वेददी० २५ यजुन्यादि करवृत्तको न० 'भ्रुवाणि शकुनिनगं हृतीयं च चतुष्वदम् । किंस्तु न च चतुर्दश्याः क्षणावाद्यापराईतः' सू० सि० ।
 भ्रुवक पु० भ्रुव-कुन् सार्थे को वा । १ भ्रुवशब्दार्थे
 २ गीताङ्गविशेषे स चोक्तः सङ्गीतदाभोदरे 'उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्रुतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् भ्रुवकोऽयं मयोदितः । उक्तं द्विखण्डसुद्धाहे द्विखण्डे भ्रुवके मतम् । ततो द्विखण्डभाभोगे तालमानरसैः सह । आभोगे कविनाम स्यात् तथा नायकनाम च । उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वा भ्रुवं गायेत् ततः परम् । ततोऽन्तरा भ्रुवस्तस्मादाभोगे भ्रुवको ततः । उद्ग्राहः प्रथमः पादः कथितः पूर्वस्तरिभिः । गीत्वा पूर्वपदं न्यासो यत्न स भ्रुवको मतः । यत्नैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः । भ्रुवकादिषु सर्वेषु भवेदेवं विधिः क्रमः' । स तु भोक्तृयथा यथा 'जयन्तो श्रेष्ठरोत्साहौ मधुरो निर्मलस्तथा । कुलजः कमल-स्यैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः । सुखदः कुसुदो जायते कन्दर्पो जयमण्डलः । तिलकोलचित्तयेति भ्रुवकाः भोक्तृश्च स्रुताः । एकादशाक्षरपदादेकैवाक्षरवर्द्धितैः । खण्डैर्भ्रुवाः भोक्तृश्च स्युः पङ्क्तिश्चत्वारवधि । द्विपु-शोरक्षरैरेव पदमेकमिहेष्यते । उद्ग्राहभ्रुवकाभो-गैरित्यं षट्पदनिर्णयः । पञ्चपादे तु भ्रुवके पदेनैकेन तदुद्ग्राहः । चतुष्पादे तु भ्रुवके षष्ठ्यङ् नास्त्वैव तद्-भ्रुवः' इति सङ्गीतदा० । भ्रुवशब्दार्थे भ्रुवशब्ददर्शिते यद्वाच्यं सप्ततोपयोगिनि ३५५ भेदे खमोलशब्दे २४२१ २५ प्र० दृश्यम् भ्रुवशब्दे सू० सि० वाक्यसक्तम् । स्त्रियां लिपका० कापि न स्रुत इत्यम् । ततः पिच्छा० अक्षप्रथे इत्यङ् । भ्रुवक्षि तदुक्तं लि० । ततोऽपत्तादौ स्त्रीभ्यो-ठकं वापित्वा बाह्वा० इज् । भ्रौवकि भ्रुवकापत्वे पुंस्त्री ततः चतुर्थ्यां प्रेक्षा० इति । भ्रुवकिन् भ्रुवकानिष्ठं तादौ लि० । [पमाणाकृतिर्भवति विष्णुक्' ह० वं० ११ अ० ।
 भ्रुवकेतु पु० केतुभेदे केतुशब्दे दृश्यम् 'भ्रुवकेतुर्नियतगति

भ्रुवरत्ना स्त्री कुमारानुचरमाहभेदे 'जयावती भालतिक' भ्रुवरत्ना भयङ्करी' भा० श० ४७ अ० कुमारानुचरमाह-कोक्तौ । [स्थानभेदे ।
 भ्रुवलोका पु० भ्रुवापिठितो लोकः । सत्यलोकान्तर्गते भ्रुव-भ्रुवसन्धि पु० कुशवंशे हिरण्यनाभस्य पौत्रे 'पुष्परो हि-रण्यनाभस्य भ्रुवसन्धितोऽभवत्' भा० ए० १२।५
 भ्रुवस् ति० कु० भ्रु-चक्षन् । भ्रुवनिवासे 'यत्वेदं भ्रु-वसे न योनिस्' क० ७।७।१ 'भ्रुवसे भ्रुवाय निवा-वाव' भा० ।
 भ्रुवा स्त्री कु० भ्रु-चक्ष् । १ यज्ञपात्रभेदे 'साधारण्याङ्ग-भ्रुवायां स्यात्' जै० १।५।६ इ० । 'उपांशुयाजार्थं जुहुता यत् भ्रुवायां शिष्टं तच्छेषभूतम्' भा० 'अव-त्तत्वाच्च जुह्वं तस्य च होमसंयोगात्' ७ जै० 'भ्रुवायां तस्य नास्ति शेषः' भाष्यम् । भ्रुवा च जुहुतो भिक्षा 'तस्यैवमेव जुहुरियस्य पञ्चदशैव भ्रुवा आत्मन एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्माद् भ्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति । प्राण एव स्रुवः । होऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति तस्मादुद्ग्राहः सर्वाः अङ्ग-स्रुवः सञ्चरति । तस्मादावेव द्यौर्जुह्वः । अथेदमन-रिष्यस्य पञ्चदशैव भ्रुवा तद्वा अस्या एवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति तस्माद् भ्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति' शत० ब्रा० १।१।२२ 'अथ जुहूः पञ्चदशु वास्ते तस्यान्यस्य-स्रुवेषु यद्दृश्यं विधितुं स्रुवस्तस्य दायस्य पुरुषावयवकला-नया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यमाह तादृशवयवकृमिभिनयेन दर्शयति । या जुहूः होमय्यं दक्षिणो बाहुः योपभन् सेयं वामबाहुः भ्रुवा आत्मा देहमध्यः । तस्माद् भ्रुवास्यान्यस्य सर्वयागसाधा-रण्यम्' भा० । अथ जुहुतो भ्रुवाया भिक्षत्वं स्रुव-भवगम्यते 'भ्रुवालक्षणमाह आपस्तम्बः 'खादिरः स्रुवः पर्णमयी जुहुराश्वस्य पञ्चदशैककृती भ्रुवा' मानवे 'खादिरः स्मृत्तुवं पात्रमयी जुहुराश्वस्य पञ्चदशैककृती भ्रुव' । काठके अद्विमात्रो सुगमि होतृहवणी पा-त्रायी सामान्यतया निर्वपणवितरासम् माहमात्राः सुगण्डाः महसमात्राणि प्रसदनान्तर्यपरिमाणानि पात्राणि पात्राणी जुहुराश्वस्य पञ्चदशैककृती भ्रुवा शमीभूजं मयो वा त्यक्तो विद्या हंसस्यो भवन्तीति कात्या० श्रौ० १।१।१५ कर्कसु 'भ्रुवा तु वैकृती भवति वैकृताणि पत्राणीत्यनेनैव अपवादाभावाद् होमसा-

धनत्वाच्च तथा हि समिष्टयजुर्हूयते "तिष्ठन् भुवया
समिष्टयजुर्होतीति" शाखान्तरस्युतेः अथवा सैव-
कठापस्तम्बसूत्रेषु "वैकङ्कती भुवेति" पठ्यते तेषां हि
वैकङ्कतानि पत्राणीति सामान्यवचनं नास्ति कर्कः ।
अतः कोषान्तरे अस्य जुह्वकताकथनं प्रासादिकमेव ।
१००००यां ४आट्यां ५शालवर्ण्यां (धुया) ख्याते ह्यो-
तिभेदे च मेदि० । ७साध्यां स्त्रियां शब्दर० ।

भुवावर्त्त ए० भुव संज्ञक व्यावर्त्तः रोमसंस्थानभेदः । भुवश-
ब्दोक्तः । अथानां रोमसंस्थानभेदे तस्य स्थानविशेषण
फलं ह०सं० ६६अ० उक्तं यथा

"अनुपातं हनुगण्डहनुव प्रोथ गङ्गकटिस्तु जातुनि ।
स्युक्ताभिकर्तुदे तथा शुदे सव्यकुचिचरणेषु चागुभाः ।
ये प्रपाणगलकण्ठसंस्थिताः दृष्टमध्यनयनोपरिस्थिताः ।
सोष्ठसकुचिभुजकुक्षिपार्श्वगात्रे ललाटसंहिताः सुशो-
भनाः । तेषां प्रपाण एको ललाटकेयेषु च भुवावर्त्तः ।
रज्जोपरन्मूर्धनि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ" ।

भुवाश्च ए० दृष्टदशभेदे मत्स्यपु० । [भवन्तु" क०॥१५॥८
भुवि लि० कु० भु-इन् । १भुवे स्थिरे "शं नः पर्वताः भुवयो
मेक उल्हाहे शब्दे च आ० आत्म० अक० सेट् । ध्रुक्ते कध्रु-
किट् । दिध्रुक्ते कटिद् चडिः अदिध्रुक्ते कट् ।
भ्रै ह्रुमौ आ० पर० अक० अनिट् । ध्रायति कध्रासीत् । दध्रौ
गतौ ह्र ध्रुगतौ दध्रः ।

ध्रौव लि० भुवायां गृहीतम् अण् । भुवाया गृहीते आज्यादौ
"तस्मात् साधारणं ध्रौवमाज्यमिति "यज्ञाय गृह्यते
यत् भुवायामाज्यम्" श्रुतेः जै० ३।५। ६५० भाष्यम् ।
"क भूतलं क च ध्रौवं स्थानं यत् प्राप्तवान् भ्रुवः"
माकै० पु० । २आज्यायाम् ३भुवकायां स्त्री शब्दार्थचि० ।

ध्रौव्य न० भुवस्य भावः ध्वज् । १स्थिरत्वे "ध्रौव्यगत्यर्थेत्यादि"
सम्भ० । "तत्कारणयोरविद्याकामयोरुत्पत्त्यात् कृतञ्चय-
ध्रौव्योपपत्तिः" ह० उ० भा० । स्वार्थे वाङ्म० ध्वज् । २स्थिरे
लि० "ध्रौव्ये दशरात्रावराज्" सांख्यप्र० २।१६।१ ।
भुवाय हितम् ध्वज् । ३भुवस्थानप्रापके लि० "स्वार्थे"
ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्त्यमवर्णनम् । श्रुत्वैतत् (भ्रुव-
चरितम्) प्रयतोऽभीक्ष्णमव्युत्तप्रियचेदितम्" भा०
४।१२।१७ ।

ध्वंस पु० ध्वंस-भावे चञ् । विनाशोऽयमभावभेदे । "जन्याभावत्वं
ध्वंसत्वमिति" सुक्तावली । जन्यत्वस्य प्राप्येण दुर्ज्ञेयत्वाद्
अभावत्वव्याप्यः कस्यश्चोपाधिरिति नव्यनैयायिकाः ।

सत्कार्यवादिसते तिरोभाव एव ध्वंस इति भेदः । "भ्रुव-
ध्वंसो भावी जलनिधिमहीशैलसरिताम्" "तन्तूनां प-
क्ष्मणां लोम्नां स्याद् ध्वंसश्च विनाशयात्" कामन्दकी०
ध्वंसकला अव्य० ध्वंसं कलयति कलि-डा जय्या० ।

हिंसायां गणर० टो० । ध्वंसकलाकृत्य हिंसित्वेत्यर्थः ।

ध्वसन न० ध्वंस-भावे ल्युट् । १नाशे ध्वंस-णिच्-ल्यु ।

२ध्वंसकारके लि० "माहेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरद-
टिभिः" भा० उ० १५६ भावे ल्युट् । ३ध्वंसकरणे

"कंसध्वंसनधूमकोटरवत् त्वां देवकीनन्दनः" गीतगो०

ध्वंस-भावे ल्युट् । ४ध्वंसे ५अधःपतने च

ध्वंसिन् लि० ध्वंस-णिनि । नाशप्रतिबोधिनि "जालान्तरगते

स्वर्गकरे ध्वंसी विलोक्यते । तसरेणुश्च स ज्ञेयः" वैद्य-

कप० ध्वंसीति तसरेणु विशेषणम् अतः शब्दकल्प० अस्य

तसरेणुपरिमाणार्थतोक्तिः प्रासादिकी । ध्वंस-णिच्-

णिनि । नाशकारके लि० "क्रतुध्वंसी दृषध्वजः" अमरः ।

ध्वज गतौ आ० पर० सक० सेट् । ध्वजति अध्वजीत् अध्वजीत्

दध्वज अयमिदिदपि । ध्वजति अध्वजीत् दध्वज

ध्वज्यते ।

ध्वज पु० ध्वज-अच् । १शौण्डिके (शुण्डिकोपकरणभेदे)

२मेढ्रे शचिङ्गे ४खड्गाङ्गे मेदि० । ५गर्वे ६दर्पे च

शब्दर० । ७पूर्वदिक्स्थे गृहे हेमच० । दचतृष्कोणाकारे

वंशदण्डोपरिस्थे वस्त्रखण्डभेदे च विधानपा० ६पता-

कायां पु० न० अमरः । उक्तोभयवस्त्रयुक्ते १०दण्डभेदे च

सामान्यतोऽस्य निर्माणप्रकारः युक्तिकल्पतरावुक्तो यथा

"सेनाचिह्नं क्षितीशानां दण्डो ध्वज इति स्मृतः । स-

पताको निष्पताकः स ज्ञेयो द्विविधो बुधैः । पताका

सार्द्धदैव्येण लब्धा तु पृथिवीभुजाम् । सपताकध्वज-

स्यामे तदा हस्तं परित्यजेत् । जयहस्तोऽध्वजोनाम नैनं

सामान्यमर्हति । वंशोऽथ जाङ्गलः शालः पालाशश्चा-

म्यकस्तथा । नैपो नैम्बोऽथ वा दण्डस्तथा वै राजवारणः ।

अवज्ञादिकसंज्ञानां वर्णरूपप्रकाशितः । सर्वेषाञ्चैव

वंशस्तु दण्डः सम्पत्तिकारकः । अ क च ट त प

यथाः । प्रतापाय पताकास्तु अष्टादेव प्रकाशिताः ।

पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधाः । जया

च विजया ६ भीमा ७ चपला ८ वैजयन्तिका ९ दीर्घा १०

विशाला ११ लोला १२ च ज्ञेया हस्तैकैकैः । परि-

णाहे पादद्विरथ वर्णस्य निर्णयः । रक्तः श्वेतोऽरुणः

धीतस्त्रिलोनीषोऽथ कर्पूरः । कण्ठश्चेति पताकानां वर्णरूपः

प्रकाशितः । अवज्ञादिकसंज्ञानामष्टानामष्टकत्वम् । कलसोदपणशस्त्रः पञ्च कोषो यथाक्रमम् । ब्रह्मचर्यविय विट्पुद्गलातीनां संप्रकाशितः । गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्वमङ्गला । गजो हंसादिसंयुक्तो राज्ञां सेवाष्टमङ्गला । हंसः केकी शुकश्चापो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् । चामरादिसमायुक्ता सा ज्ञेया सर्ववृद्धिदा । चामरश्चापपद्माणि चित्रयस्त्रं तथा सितम् । चतुर्थी वेदनयनपलेन्दुगणितक्रमात् । तदप्ये यदि विन्यस्तं पताका द्वितीया भवेत् । इयं हि सर्वभोगदा पताका चक्रवर्त्तिनः । तदर्थः पूर्ववज्ज्ञेयः प्रमाणं विधिवोधितम् । कनकं रजतं ताम्रं नानाधातुभयं क्रमात् । कुम्भादिकं प्रशंसन्ति पताकायै महीभुजाम् । तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजतक्रमः । चतुर्भिर्मकरास्याद्यैर्युक्ता चेत् सर्वविद्धिदा । तदा श्रेयस्करीनाम सा पताका विजायते । मकरोऽथ गजः सिंहो व्याघ्रो वाजी मृगः शुकः । शुकश्चेति सप्तहिंसमादित्यादिदशाभुजाम् । इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवीभुजाम् ।

देवादिप्रतिष्ठाक्रमण्डपान्तर्गतध्वजमहाध्वजयोर्लक्षणैर्वाटिकं कुण्डलं उक्तं यथा “ध्वजान् द्विहस्तायतिकांश्च पञ्चहस्तान् सपीतारुणकण्णीलान् । श्वेतासितश्चेतसितान् दिगोशवाहान् वहेत् दिक्करवंशशीर्षे” मू० । “ध्वजान् द्विहस्तमितायामान् पञ्चहस्तदीर्घान् पीतारुणकण्णीलश्वेतकण्णश्चेतश्चेतान् गैरिकादिलिखितिक्रमात्प्रवाहानान् दशहस्तवंशमस्तके योजितान् “हस्तद्वयनिखातांश्च ध्वजांस्ता अपि पूर्वतः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्राचरादितः वहेद्धारयेदिति” व्याख्या । प्रतिष्ठासारसंग्रहे “पीतरक्तादिवर्णांश्च पञ्चहस्ताध्वजाः स्रुताः । द्विपञ्चहस्तदेण्डैस्ते वंशजैः संयुता मताः” इति । क्रियासारे “मातङ्गवस्तमहिषान् सिंहमतुष्यैश्च वाजिनः । हृषभं च यथान्यायं ध्वजमध्ये क्रमात्क्षिपेत्” पञ्चमांशं निखनेदिति । चक्ररणे दोषः पञ्चरात्रे “चिन्नयन्यसुरश्रेष्ठा ध्वजहीनं सुरालवम् । ध्वजेन रचितं ब्रह्मन्मण्डपं तु वृथा भवेत् । पूजायागादिकं सर्वं जपाद्यं यत्कृतं बुधैरिति” ध्वजारोपणफलं तत्रैव “यं कृत्वा पुरुषः सम्यक् समस्तफलमाप्नुयादिति” । अथ पताकानिवेशनं महाध्वजानिवेशनं च नवमकुण्डपताकानिवेशनं तत्रोक्तं यथा “लोकेशवर्णास्तयुताः पताकाः

शैलेन्दुदैर्घ्यायतिकाश्च मध्ये । चित्रं ध्वजं दिक्करदैर्घ्यवंशविदोस्ततं प्रान्तगकिङ्किणीकम् । श्वेतां च नवमौ पूर्वशानयोर्मध्यतो बुधः । विन्यसेत्तु पताकां च ध्वजांस्ता अपि पूर्वतः” सू० “लोकेशानां लोकपालानां ये वर्णाः पीतादयः पूर्वश्लोकोक्ताः गैरिकादिलिखितवज्रशक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदात्रिमूलानि तैर्युताः सप्तहस्तदीर्घा एकहस्तविसृताः पताका दशहस्तवंशशीर्षिणाः । चित्रं ध्वजं लिहस्तविसृतं प्रान्ते वर्त्तमानकिङ्किणीकं शीर्षे सचामरं दशहस्तदैर्घ्यं वंशश्च तादृशं तं मध्ये विन्यसेत् । पूर्वादितः पताकाश्च विन्यसेदित्युत्तरश्लोकेनान्वयः । नवमौ पताकां पूर्वशानयोर्मध्ये श्वेतां तादृशीमेषाचार्यकुण्डले विन्यसेत् ध्वजांस्ता अपि पताकाश्च पूर्वादिक्रमेण भूमौ पञ्चांशरोपयेन विन्यसेदिति” । “हयशीर्षपञ्चरात्रम् । “ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्वाणः सगुणो बद्धः । तदूर्ध्वं ताम्रजं चक्रं स्रष्टुं कुर्याद्द्विजोत्तमः । प्रासादस्य च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् । ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि देशिकैः । स्थापनीयाथ वायव्ये साक्यतं ध्वजमुच्यते । पट्टकापि सौम्याद्यैर्ध्वजं कुर्यात् सुभोभनम् । एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् । किङ्किणीजालकोमेतं बहिर्पत्रविभूषितम् । युक्तादिवर्णैर्विप्रादिक्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् । दण्डाग्राद्धरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु । महाध्वजन्तु विख्यातं सर्वकामप्रदं शुभम् । ध्वजेन रचितो विप्रः । प्रासादस्य वृथा भवेत् । पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः । शिवं सर्वस्वे “देवेभ्यश्च बृहत् दद्याद्वाहचैरुपशोभितम् । तरङ्गमेण स्तब्धस्य, हरस्य वृषचिह्नितम् । विष्णवे गरुडाक्षन्तु, दुर्गायै सिंहचिह्नितम् । कार्त्तिके ध्वजपताकाश्च अन्यथा न कथञ्चन” । वज्रि० पु० ५८ अ० । “प्रासादस्य तु विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् । शिखराङ्गेन वा कुर्यात् तृतीयाङ्गेन वा पुनः । द्वारशाखादिगुणितं दण्डं वा परिकल्पयेत् । ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां वायवेऽथवा । नानावर्णं ध्वजं कुर्याद्विचित्रं चैकवर्णकम् । घण्टाचामरकिङ्किण्या भूषितं पापनाशनम् । दण्डाग्राद्धरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु” । इत्यध्वजशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् । हेमचन्द्रे पूर्वदिग्गृहे इत्यर्थोक्तिः ध्वजसंज्ञकस्यायस्य पूर्वदिक्स्थितत्वाभिप्रायेण” गृह्यशब्दे २६१५ पु० “ध्वजो भूमौ हरिः श्व

शौः खरेभौ वायसोऽष्टमः । पूर्वादीनान्तु काष्ठानां
ध्वजादीनामवस्थितिः इत्युक्तेः ध्वजरूपायस्य पूर्व-
दिक् स्थित्यस्य कीर्तनम् । वस्तुतः ध्वजशब्दं व्यायविशेषार्थे
एव परिभाषितो न तु पूर्वदिग्गटहे । तत्र शुण्डिकोप-
करणे “दशमूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः” मनुः ।
“शूनादिशब्दसहानुपलक्ष्यते दशशूनावत्सु यावान् दीप-
स्वावानेकस्मिन् चक्रवर्ति तैजिके । यावान् दशसु तैजिकेषु
दीपः तावानेकध्वजवर्ति शौण्डिके” कुल्लू० । चिह्ने
“तं वज्रे वाहजं विष्णुं गुरुचक्रं महाबलम् । ध्वजं
चक्रं च भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्” भा०शा० ११२५० ।
“श्वेनो वज्रं मृगश्वरागो नन्द्यावर्तो घटोऽपि च ।
कुम्भो नीलोत्पलं शङ्खः फण्यो सिंहोऽर्हता ध्वजाः” हेमच० ।
“शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम्” रघुः । “ब्रह्महा हा-
दशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैलाश्यात्मविशु-
द्धार्थं कृत्वा श्वशिरो ध्वजम्” मनुः । दृषध्वजः भक-
रध्वजः धूमध्वज इत्यादि ततो बाह्याः इज् । ध्वजि
तत्सम्बन्धिनि लि० ।

ध्वजगृह पु० ध्वजाययुक्तं गृहं शा०त० । ध्वजरूपाययुक्ते गृहे
“यद्यी स्वमेव भवनं यत्र ध्वजगृहं महत्” हरिवं० १७१५० ।
ध्वजग्रीव पु० ध्वज इव ग्रीवास । राक्षसभेदे रामा० सु० १२२५० ।
ध्वजद्रुम पु० ध्वज इव दीर्घकाष्ठो द्रुमः । तावद्वृक्षे राजनि०
ध्वजवृक्षादयोऽप्यत्र ।

ध्वजप्रहरण पु० ध्वजं प्रहरति प्र+हृ-ल्यु० । वायौ शब्दर०
ध्वजभङ्ग पु० ध्वजस्य भेदस्य भङ्गः । शरकोक्तेः जीवताप्रयो-
जके रोगभेदे यथा “अत्यन्तलवणक्षारविरुद्धाशन-
भोजनात् । तथास्वपानादिप्रभात् पिष्टान्नगुरुभोज-
नात् । दधिचीरानूपमसंसेवनाद्याधिकर्षणात् । क-
ल्याणीगमनाद्यापि वियोगिनगमनादपि । दीर्घरोम्यो-
चिरोत्सृष्टं तथैव च परिश्रुताम् । ईदृशीं प्रमदां
भोहात् यदि गच्छति मानवः । चतुःपदाभिगमना-
च्छेफसञ्चाभिघाततः । अथावनाञ्च भेदस्य शब्ददत्त-
जख्यतात् । काष्ठप्रहारनिष्पेक्षकानाञ्च निषे-
धणात् । रेतसश्च प्रतीघातान् ध्वजभङ्गः प्रवर्तते ।
शरकः । तस्य चिह्नं यथा “शुक्रोऽचिरात् प्रसिच्येत
शुक्रं शोणितमेव वा । तोदोऽत्यर्थं दृषण्योर्भेदं घूपा-
यतीव च” इति वामटः ।

ध्वजवत् लि० ध्वजश्चिह्नमस्यस्य महत् मस्य वः । चिह्न-
युक्ते “शिरःकपालौ ध्वजवान् भिक्षाग्री कर्म वेदयन्”

“कृत्वा श्वशिरो ध्वजमिति” मनुक्तेः “हृतब्राह्मणकपा-
लरूपचिह्नवान् इत्यर्थः” मिता० स्त्रियां ङीप् । सा च
२२चिमेधसः कन्यायाम् “अत्र ध्वजवती नाम कुमारी
रुचिमेधसः” भा०उ० १०६५० । ध्वजः शुण्डिकोपकरण-
भेदः अस्त्यस्य महत् मस्य वः । २शौण्डिके “मूनावतां
ध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्” मनुः

ध्वजारोपण न० इत० ध्वजस्य देवप्रासादादौ आरोपणे
तद्विधिः अग्निपु० १०१५० यथा
“चूलके ध्वजदण्डे च ध्वजे देवकूचे तथा । प्रतिष्ठा च
यथोद्दिष्टा तथा स्कन्द ! वदामि ते । तडागार्द्धं प्रवेशाद्वा
यद्वा सर्वाङ्गं वेशनात् । ऐदके दारुजः मूलः शैलजे धाम्नि
शैलजः । वैष्णवादौ च चक्रादयः कुम्भः स्थान्मूर्त्तिमानतः ।
स च त्रिशूलयुक्तस्तु अग्नचूलाभिधो मतः । ईशशूलः
समाख्यातो मूर्त्तिं विद्वत्समन्वितः । वीजपूरकयुक्तो
वा शिवशास्त्रेषु तद्विधिः । चित्तो ध्वजश्च जङ्घातो
यथा जङ्घातौ भवेत् । भवेद्वा दण्डमानस्तु यदि वा
तद्यदृच्छया । महाध्वजः समाख्यातो यस्तु पीठस्य वै
टकः । शक्रैः १४५ हैरसैर्द्वयोपि हस्तैर्दण्डस्तु सम्मतः ।
उत्तमादिक्रमेणैव विज्ञेयः स्वरिमिस्ततः । वंशजः शाल-
जादिर्वा स दण्डः सर्वकामदः” इत्युपक्रमे तत्र दर्शितः

ध्वजाहृत पु० ध्वजेन तदुपलक्षितसंयामेणाहृतः । दास-
भेदे “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणौ ।
पैतृकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः” मनुः । “ध्व-
जाहृतः ध्वजे संयामे स्वाभिसकाशात् जितः” कुल्लू०
२४विभाज्यधनभेदे न० “संयामादाहृतं यत्तु विजित्य
दिपतां कुलम् । स्वाभ्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तदु ध्वजाहृत-
सच्यते” दायभा० कात्यायनः । “ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु-
विभाज्यं नैव तद्ववेत्” स्मृतिः ।

ध्वजिन् लि० ध्वजोऽस्त्वस्य इति । १ध्वजयुक्ते “सुरापाना
पतुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी” मनुः “उलूकपक्षि
ध्वजिभिर्देवतायनैर्हृतम्” भा०शा० १४१५० स्त्रियां ङीप्
सा च २सेनायाम् अमरः । “सुखैः प्रहृष्टध्वजिनी
रजांसिः” रघुः । १पर्वते ४रथे ५सर्पे ६अश्वे ७वाह्ये
पु० भेदि० । दमयूरे राजनि० । १०शुण्डिके हेमच० ।
“प्रतिपद्ये शूनौ चक्री ध्वजी वेश्या नराधिपः” मनुः ।
ध्वजोत्थान न० इन्द्रध्वजस्य उत्थानम् । १शक्रध्वजोत्थाने
तदुपलक्षिते २उत्सवे च लि० । इन्द्रध्वजशब्दे ६४७४०
दृश्यम् ।

ध्वण ध्वाने भ्वा० सक० पर० सेट् । ध्वणति अध्वानीत्
अध्वणीत् दध्वाण ।

ध्वन रवे भ्वा० पर० सक० सेट् । ध्वनति अध्वानीत् अध्व-
नीत् दध्वान । भित् वा घटादि ध्वनयति ध्वानयति ।

ध्वन शब्दे ब्द० चु० उभ० सक० सेट् । ध्वनयति अदिध्वनत्
अध्वनयीत् । शब्द इह अव्यक्तध्वनिरूपः । शब्दः ध्वन-
यति" इत्यादि ।

ध्वन पु० चु० "ध्वन" पा० एरच् भावे क्च् । अव्यक्तशब्दे
ध्वनन न० ध्वन्यते व्यज्यतेऽर्थोऽनेन घटा० ध्वनि-करणे ल्युट् ।

१ अलङ्कारोक्ते वाच्यलक्ष्यभिन्नार्थस्य बोधनात्मके व्यञ्जना-
वृत्तिरूपे शब्दनिष्ठे व्यापारभेदे "विरतास्त्रभिधायानु
ययार्थो बोध्यतेऽपरः । सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्द-
स्यार्थादिकस्य च" । "वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादि
व्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम" सा० द० । भावे ल्युट् ।
२ अव्यक्तशब्दकरणे "पापकं गन्धमाप्रायाधिसन्धने कर्ण
ध्वनने च" आश्व० श्रौ० १।६।८

ध्वनमोदिन् पु० ध्वनेन ध्वानेन मोदयति रुद्र-णिच्-
णिनि । १ भ्रमरे शब्दरत्ना० । २ मधुकर्त्या स्त्री डीप्

ध्वनि पु० ध्वन-इन् । १ रुद्रकादिशब्दे "शब्दो ध्वनिश्च
वर्णश्च रुद्रकादिभवो ध्वनिः । कण्ठसंयोगजन्या नो
वर्णाद्याः कादयो मताः" भाषा० । शब्दविशेषस्य ध्वन्या-
त्मकता शब्दार्थरत्नेऽस्माभिव्यवस्थापिता यथा "स च
शब्दः द्विविधः बुद्धिहेतुर्बुद्धिहेतुश्च । तत्तावुद्धिहेतु-
र्लोकादिशब्दः बुद्धिहेतुश्च द्विविधः । स्वाभाविकः काल-
निकश्च उभयत्रापि ध्वनेरुपकारकत्वात् ध्वन्यात्मकता ।
तत्र स्वाभाविको वर्णविशेषानभिव्यञ्जको हसितरुदिता-
दिरूपः प्राणिमात्रसाधारणः । कालनिकोऽपि त्रिविधः
वाद्यादिशब्दः गीतिरूपः वर्णात्मकश्च । तत्र भेरीशब्दा-
दिरूपोवाद्यरूपः साधवादिरागाभिव्यञ्जकनिषादादि-
स्वररूपो गीतिरूपः ध्वनिविशेषश्च कृतकण्ठताल्यादिभि-
यातजन्यश्च वर्णात्मकः । "ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्ण्यतो
वर्णविशेषमभिगच्छतः कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च
तारत्वद्विविशेषमवगमयतीति" शारीरकभाष्योक्ते स्वारत्वा-
दिधीहेतुध्वनिरित्यवश्यम् । जिह्वाया रीपदन्तरपाते
बभ्रुर्नामवृत्तपक्षे ध्वनिरुपपन्नमात् हसितरुदितादौ वर्णो-
पपत्तिफलतरेणैव तत्प्रतीतेः सर्वशब्दजनकता ध्वनेरव-
शीयते ।"

रुद्रे दस्रुपादिकं तल्लैव स्थानान्तरेऽस्माभिर्निर्णीतं यथा

"तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणत्वं
चिरचिरतरस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति
विवेकः । तथा च वाक्यपदीये "स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः
प्राकृतो ध्वनिरिष्यते" इति । "स्थितिभेदे निमित्तत्वं
वैकृतः प्रतिपद्यते" इति च । स्थितिभेदे चिरचिरतरका-
लस्थितौ ध्वनिस्तु पूर्वलक्षितः । तस्य च स्फोटस्य नित्य
तथा ध्वनिगतह्रस्वदीर्घादिकालस्य तलोपचारः । प्रति-
पादितश्च तथैव वाक्यपदीये "स्फोटस्याभिव्यक्तकालस्य
ध्वनिकालानुपातिनः । स्वभावतस्तु नित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घ-
लुतादिषु । प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्थेत्युपचर्यते" ।
शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिव्यक्तकालस्य ह्रस्वदीर्घा-
दिषु प्राकृतध्वनेः कालः तारत्वादधीहेतुरुपचर्यते
इति तदर्थः । एवञ्च विलम्बितोच्चारणस्थले तच्च-
र्यानां तद्बोधजनितसंस्काराणां वा बहुलक्षणपर्याप्त
स्यायित्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तानन्तरं
जायमानेन वैकृतेन ध्वनिना बहुकालस्थितिकल्पने ला-
घवमित्यपि दृष्टव्यम् । भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभिव्यक्तान-
न्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्वैकृतकालस्यायित्वदर्शनेन क-
लापि तथाकल्पनौचित्यात् । अतएव महाभाष्ये "एवं
तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणइत्यादिना"ऽभिव्यक्तानु-
पकारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभिहितमभि-
हितञ्च ध्वनेर्ह्रस्वदीर्घत्वेनापि मानम् । यथा "ध्वनिः
स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । ह्रस्वोमहांश्च
केषाञ्चित् स्थूलं क्वं स्वभावतः" इति । न स्वभावतस्तद्रूपेण
स्फोटो लक्ष्यतइत्यर्थः । ध्वनिविकारे च वायुसंयोगवि-
शेषस्य हेतुत्वं तस्य बहुकालस्यायित्वे विलम्बितत्वम्
अत्यकालस्यायित्वे द्रुतत्वमिति विवेकः ।

१ उक्तमकाव्ये "इदमुक्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्
ध्वनिबुधेः कथितः" काव्यप्रका०

"इदं काव्यं बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्य-
व्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः तत-
स्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यन्नावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जन-
कस्य शब्दार्थयुगलस्य" वृत्तिः । "इदमिति वाच्यादिति-
शयिनि वाच्यादधिकास्त्राद्ये व्यङ्ग्ये सति इदं काव्यं
सुक्तमं तदेव च बुधैर्ध्वनिः कथित इत्यर्थः । ननु ध्वनि
परिमाणः कापि केनापि न कृता तत्कथमलङ्कार
शास्त्रे सा कृतेति आकाङ्क्षायां वैयाकरणरूपबुधसंवादं
दर्शयन् व्याचष्टे बुधैः वैयाकरणैरिति एवञ्च सत्यं

कारिकास्थनुपदध्याख्येत्यवधेयम् । अत्रायमर्थः ध्वनेक-
वर्णात्मकस्य कलसादिपदस्य प्रत्यक्षं न सम्भवति आशु-
विनाशिनानां क्रमिकाणां वर्णानां सेलकाभावेन तन्मे-
लात्मनः पदस्य सहीतुमशक्यत्वात् । न च प्रत्येक-
वर्णातुभयजन्यसंस्कारैः सकलवर्णात्मनः पदस्य समूहा-
लम्बनमृतिरेव नैयामिकमतसिद्धास्त्विति वाच्यं वर्णप-
दयोरेकदेशैकदेशिभावेन भिन्नत्वात् वर्णविषयसंस्कारैः
पदस्मरणजननस्याशक्यत्वादित्यभिप्रायवद्भिन्नैवाकरणैः
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितानुभूयमानचरमव-
र्णेन श्रोत्रे व्यञ्जनाख्योपपत्तिरुच्यते तेनैव व्यापा-
रेण नष्टवर्णघटितमपि पदं स्फोटपरिभाषितं श्रोत्रेण
साक्षात् क्रियते इत्युच्यते । तदाह वृषैः वैयाकरणै-
रिति अर्थप्रत्यायकत्वादेकदेशित्वाच्च पदं वर्णपेक्षया
प्रधानभूतं स्फोटसंज्ञकञ्च । तद्रूपव्यञ्जप्रव्यञ्जकस्य शब्दस्य
चान्यवर्णात्मन इत्यर्थः । अतस्तन्मतेऽपि चरमवर्णात्मनि
शब्दे तेषां ध्वनिव्यवहारः आलङ्कारिकाणामपि
काव्यात्मनि शब्दे ध्वनिव्यवहार इति शब्दे व्यवहार-
साम्यानुमतानुसरणम् महेश्वरः ।

ध्वनिभेदाश्च काव्यशब्दे २० २४।२५ प्र० इत्यादि ।

शब्दभेदध्वन्याद्युत्पत्तिप्रकारादिकं सारदाति० उक्तं यथा
“सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः । शक्तिं
ततो ध्वनिस्साम्राज्ञादस्माच्चिरोधिका । ततोऽङ्गेन्दुस्ततो
विन्दुस्तस्मादासीत् परा ततः । पशुपती मध्यमा वाचां
वैखरी ज्ञानजन्मभूः” । सा कुण्डलिनी शक्तिं प्रसूते ।
ततः शक्तेर्ध्वनिरासीत् ततस्तस्माद्ध्वनेनाद इत्यादि ज्ञे-
यम् । सत्यप्रविष्टा चित् शक्तिशब्दवाच्या परमाकाशावस्था
सैव सत्यप्रविष्टा रजोऽनुविज्ञा सती ध्वनिशब्दवाच्या
अक्षरावस्था, सैव तमोऽनुविज्ञा नादशब्दवाच्या अव्यक्ता-
वस्था सैव तमःप्राचुर्यात् निरोधिकाशब्दवाच्या सैव
सत्यप्राचुर्यात् अङ्गेन्दुशब्दवाच्या तदुभयसंयोगाद्बिन्दु-
शब्दवाच्या सत्यं विन्दुः स्थानान्तरगतः पराख्यो भवति ।
तत्र परा मूलाधारे, पशुपती स्नाधिष्ठाने, मध्यमा
हृदये, वैखरी मुखे । तदुक्तं “सूक्ष्मा कुण्डलिनी
मध्ये ज्योतिर्मातृस्वरूपिणी । स्वयंप्रकाशा पशुपती
सुषुम्णामाश्रिता भवेत् । अश्रोत्रविषया तस्मादङ्ग-
न्यर्ह गामिनी । ततः संकल्पमात्रात् स्यादेवि ! ततोर्ध्व-
गामिनी । सैव हृत्पद्मजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ।
सैवोरःकुण्डलाबुद्ध्या शिरोप्राणरदादिना । जिह्वा-

मूलोष्ठनिष्ठाता सैव वर्णपरिग्रहा । शब्दप्रपञ्चजननी
श्रोत्रपाद्या तु वैखरी” पदार्था० राघवभट्टः ।

“ध्वनिभ्यता निश्चिताक्षरसृजने” माघः ।

ध्वनिकाव्य न० कर्म० । उत्तमकाव्ये काव्यशब्दे २०२४ प्र० इत्यम्
ध्वनिस्तत् ५० ध्वनिं तत्प्रतिपादकं अन्यं करोति क-किप्
तक् इत० । अलङ्कारपत्रभेदकारके पण्डितभेदे
“तदुक्तं ध्वनिज्ञता” सा० ८० ।

ध्वनिग्रह ५० ध्वनिं ध्वन्यात्मकं शब्दं गृह्णात्यनेन ग्रह-
करणे अप् । कर्णे श्रोत्रियेन्द्रिये जिह्वा० ।

ध्वनिनाला स्त्री ध्वनेः ध्वन्यात्मकशब्दस्य नादेव । वेणो
१३० शोभेदे २० काहलवाद्ये च भेदि० ।

ध्वनिबोधक ५० ध्वनिं बोधयति बुध-णिच्-खुल् । रो-
हिषहृत्वे नैघण्टु प्रकाशिका ।

ध्वनिविकार ५० इत० । शोकभयादिना ध्वनेरन्यथाभावे
१० काको हेमच० । २ विकृतध्वनौ च ।

ध्वन्य लि० घटादि० ध्वन-कर्मणि यत् । १ ध्वननीये व्यङ्ग्यार्थे
अग्रेदमसिद्धे २ लक्षणादपस्यात्मजे ५० “उत न्ये मा
ध्वन्यस्य जुष्टा लक्षणास्य सुरुचोयतानाः” अ० ५।१२।१०
“ध्वन्यस्य तन्नामकस्य लक्षणास्य लक्षणादपुलस्य” भा०

ध्वन्स गतौ सक० अ० नान्ये अथःप्रतने च अक० अ० व्यात्म०
सेट् । ध्वसंते दध्वसे-दध्वसे । तदित् अध्वसत् ।
उदित् ध्वसित्वा ध्वस्ता । ध्वस्तः । ध्वसंस्त्यतीतत्वाऽभा-
वेऽपि तदुत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य कारणविशेषसंयोगस्य
अतीतत्वात् तथा व्यवहारः । वैयाकरणमते सर्वत्र
“फलव्यापारयोर्धातुः” ह्युक्तेः फलव्यापारयोर्धात्वर्थ-
त्वात् तयोश्च सामानाधिकरण्ये धातोः कर्मकत्वम् नाशस्य
प्रतियोगितया कारणसमवधानस्य एकत्र घटादौ सत्त्वा-
दकर्मकत्वम् “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः” इति
यतन्मते “आश्रये तु तिङः सृताः” ह्युक्तेः आश्रय-
रूपार्थस्य कर्तृत्वं तच्च निरुक्तव्यापाराश्रयत्वेन घटादा-
वध्याहतमेव तिङर्थवर्त्तमानत्वादेः कारणसमवधानरूप-
व्यापारेऽन्वयसम्भवाच्च काचिदनुपपत्तिः । नैयामिकमते
नाशमात्रस्यैव धात्वर्थत्वेऽपि तदुत्पत्तौ लक्षणा उत्पत्तिश्च
आद्यलक्षणध्वन्यस्य अतीतत्वादिनैव ध्वस्तः ध्वसंते
इत्यादि प्रयोगः । अस्य कर्तृत्वं प्रतियोगित्वं तच्च
नाशान्वयि तथा च वर्त्तमानाद्युत्पत्तिकनाशप्रतियोगी
घटादिरिति बोधः । व्युत्पत्तिवैचित्त्याच्च उत्पत्ते-
र्नाश एवान्वयः न प्रतियोगिनि इति बोध्यम् । सां

ख्यादिस्तत्कार्यवादे नाशः तिरोहितावस्थेति भेदः ।
 “तदयध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम्” प्राणा
 दध्वंसिरे गात्रं तस्तस्मै च प्रिये हते” भट्टिः । ध्वंसो
 कचित् प० “भूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो ध्वंसेत्युच्चै
 स्त्रिःसुतेन खरेण” भा० आ० ७८७० । मालिन्यादिभावे
 च “कथा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा” भा०
 व० ६४७० “रत्रिजेन बुधे ध्वस्ते” दृ० सं० १७७०
 ध्वसन् वि० अन्तर्भूतगर्थे ध्वंस-कनिन् । ध्वंसकारके ।
 “तेन ह्येतेन ध्वसा द्वैतवनरैजे” शत० ब्रा० १३।५।४।६
 “ध्वसा पापध्वंसनः” भा०
 ध्वसनं न० ध्वंसतेऽल ध्वंस वा० व्याधारे क्यु । ध्वंसनस्थाने
 “मायुं ध्वसनावधिप्रिताः” ऋ० १।१६४।२६
 ध्वसन्ति पु० ध्वंस-भिक्षु किञ्च । ऋग्वेदप्रसिद्धे ऋषिभेदे
 “यामिध्वंसन्ति पुरुषन्तिमारतम्” ऋ० १।१२२।१६ “ध्वस-
 न्तिमेतत्संज्ञं पुरुषन्तिमेतन्नामानं च ऋषिमारतम्” भा०
 ध्वंसिर वि० ध्वंस-किरच् । नाशप्रतियोगिनि “सं
 भूत्या अन्ता ध्वंसिरा अदृजत” ऋ० ७।८१।३ “ध्वंसिराः
 सैनिकैर्ध्वस्ताः” भा० ।
 ध्वस्त वि० ध्वंस-कर्त्तरि क्त । १। नाशप्रतियोगिनि अधः-
 २ पतिते ३ च्युते गलिते च अमरः । “येन ध्वस्तमनो
 भुवा” सा० द० । ध्वंसधातौ उदा० ।
 ध्वस्ति स्त्री ध्वंस-भावे क्तिन् । ध्वंसे नाशे । कर्माणि
 ध्वंसन्तेऽल व्याधारे क्तिन् । कर्मक्षयाधारे विद्याभेदे ।
 “कर्मणां शुभदुष्टानां जायते फलसंचयः । ध्वंसोऽपक-
 षायत्वं यत् सा ध्वस्तिरुच्यते” मार्कण्डेयपु०
 ध्वसन् वि० अन्तर्भूतगर्थे ध्वंस-वा० मनिन् किञ्च । ध्वंसके
 “न ध्वस्मानस्तन्वी रेप स्वाधुः” ऋ० ४।६।६ “ध्वस्मानो
 ध्वंसकाः” भा० भावे मनिन् कित् । २ ध्वंसे ध्वस्त्वत् ।
 ध्वस्त्वत् वि० ध्वसा ध्वंसोऽस्त्यस्य सत्प । १ ध्वंसवति

“स त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु” ऋ० ७।४।६ । २ उदके निघ० ।
 ध्वस्त वि० ध्वंस-रक् । १ नष्टे अन्तर्भूतगर्थे ध्वंस-रक् ।
 ध्वंसके “कस्य ध्वसा भवथः कस्य वा नराः” ऋ० १०।४०
 १। “ध्वसा ध्वंसकौ भवथः” भा० औस्थाने व्याच् ।
 “ध्वसा अपिण्वन् युवतीर्कृतज्ञाः” ऋ० ४।१६।७ “ध्वसाः
 कुलध्वंसिका युवतीः” भा० । शराजभेदे पु० “ध्वस्योः
 पुरुषन्त्यो वा सहस्राणि” ऋ० ६।५।८३ “ध्वसः
 कश्चिद्वाजा पुरुषन्तिश्च कश्चित्, तयोः । अन्ते तरेतयोगविव
 जया द्विवचनम्” भा० ।
 ध्वान पु० ध्वन-भावे घञ् । १ शब्दे अमरः । “ध्वानेन वोपांशु
 वा पत्नीः संयाजयन्ति” आपस्तम्बसू० । पत्नीसंयाज
 प्रकारश्च कात्या० श्रौ० १।७।१ कश्चिद्वाजा दृश्यः ।
 ध्वानायन पुंस्त्री ध्वनस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अथा० फञ् ।
 ध्वनर्षिर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् ।
 ध्वान्त न० ध्वन-क्त । ध्वस्त्वान्तेत्यादिना पा० अन्त्यकारे नि० ।
 १ तमसि अमरः । अन्यत्र ध्वन्ति इत्येव शब्दयुक्ते ।
 ध्वान्तमस्त्यस्य अच् । २ तमः प्रधाने नरकभेदे च शब्दार्थि०
 ३ मरुद्भेदे धुनिशब्दे यजु० वाक्यं दृश्यम् “ध्वान्तिरिं सर्व-
 पापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्” छर्षनतिः ।
 ध्वान्तवित्त पु० ध्वान्ते वित्तः प्रथितः । खद्योते शब्दरत्ना०
 ध्वान्तशात्रव पु० ध्वान्तस्यान्त्यकारस्य शात्रवः । १ छर्षे शब्दार्थि०
 २ खग्नौ ३ चन्द्रे च शब्दार्थि० । तद् रूपवर्णं ४ श्वेतवर्णं
 पु० शब्दच० । ध्वान्तिरातिप्रसृतयोऽपि सूर्यादौ ।
 “ध्वान्तिरिं सर्वपापघ्नम्” छर्षनतिः । [हारा० ।
 ध्वान्तोन्मेष पु० ध्वान्ते उन्मिषति उद्-मिष अच् । खद्योते
 ध्व कौटिल्ये स्वा० पर० अक० अनिट् । ध्वरति अध्वर्षीर्द्वार
 दध्वर्थे । “ध्वर्षीष्ठा शुधि मायाभिः” भट्टिः “कुटिली-
 करणे सक० “भ्रातृव्यमेवैतया ध्वरति” तैत्ति० सं० २।५।८।६
 ध्वण शब्दे ध्वणवत् सर्वम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये
 धकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

न

नकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तवर्गीयपञ्चमवर्णः अक्षोच्चारण-
स्थानं दन्तमूलं नासिका च । “दन्त्याल्लतुलसाः स्मृताः”
“अमोऽनुनासिका ननु” इति च शिचोक्तेः । तस्योच्चारणे
आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य सम्यक्संस्पर्शः । अत-
एव व्यञ्जनानां स्पर्शवर्णत्वव्यवहारः । बाह्यप्रयत्नाच्च संवार-
नादधोपा अल्पप्राणश्च “स्वयां यमाः स्वयः+कं पौ विसर्गः
स्वर एव च । एते आसानुप्रदाना अधोपाश्च विद्वन्वते ।
कण्ठम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः ।
अयुष्मा वर्गयमगा यथाशाल्यासवः स्मृताः” शिञ्जा
अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधानातन्त्रे उक्ता यथा
“नो गर्जिनी क्षमा सौरिवीर्याणी विश्वपावनी । मेघश्च
सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः । ऊर्ध्वगामी हि-
रण्यश्च वामपादाङ्गुर्लेखः । वैनतेयः सुतिर्वत्समवाऽनर्वा
विरागसः । वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगति-
र्वियत् । शङ्खात्मा दीर्घघोषा च हस्तिनापुरमेचकौ ।
गिरिनायकनीलो च शिवोऽनादिर्महामतिः” ।
अस्य ध्यानं यथा “ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शृणु
भाविनि ! । दलितान्जनवर्णभानं ललज्जिह्वां सुलो-
चनम् । घटभुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।
क्षणास्वरधरीधानामीषद्वास्तुसुखी सदा । एवं ध्यात्वा
नकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” तत्स्वरूपं यथा
“नकारं शृणु चार्वाङ्गि । कोटिविद्युत्ताकृतिम् । पञ्च-
देवमयं वर्णं स्वयं परमजुगुह्वली । पञ्चप्राणात्मकं
धर्मं हृदि भावय पार्वति !” कामधेनुतन्त्रम् ।
भाटकावर्णन्यासे अस्य वामपादाङ्गुलिनिखे न्यास्यता ।
काव्यादौ प्रथमप्रयोगे फलं यथा “दोषः सौख्यं सुदं-
नः” इ० व० टीकोक्तम् ।

धातुपाठे ये आदितया पठितास्ते प्रयोगकाले नादि-
पूर्वका भवन्ति, सति निमित्ते पुनर्णत्वमापद्यन्ते । ये च
नादितया पठितास्ते न णत्वमापद्यन्ते इति विवेकः ।
अस्य व्यञ्जनवर्णभेदेन नश नशे—या ड । शिचोक्ते २ उपमायां
च मेदि० नजर्थे च । अस्य समासे नलोपः तुङ्गागमश्च
न भवति । “संश्रामे नातिकोविदम्” भा० वि० ४४० ।
नजा समासे तु अनतिकोविदमिति स्यात् । एकयोना
विंशतिरित्यादिवाक्ये एकाद्विंशतिः एकाद्विंशति-
रित्यादि । नास्यदौ नाकइत्यादौ च नजशब्दसमासेऽपि

प्रकृतिवद्भावविधानात् न नलोपादि । नैकधानाराचना-
न्तरीयकादयस्तु नशब्देन “सह सुपेति” पा० समासात्
शिञ्जा सि० कौ० । गणरत्ने अयं चादिषु पठितः ।
“किंस्त्रित् प्रत्युत यच्च कञ्चन न कं सत्ता समसाकमः” इति
तट्टीकायां “नेति निषेधोपमानयोरित्युक्ता उदाहृतम्
“नैकः सुप्तेषु जागृयात्” । “तिष्ठा देवो न सविता”
इति न सविता सवितेवेत्यर्थः” इति । ४ नकारस्वरूपवर्णे
पु० । “दोषः सौख्यं सुदं” न इति वृ० र० टीका “नोग-
र्जिनी क्षमा” इत्यादिवर्णविधानम् । नजर्थश्च नज्शब्दे
वक्ष्यते । भावे वा० ड । ५ वञ्जे पु० । नम—कर्त्तरि कर्मणि
वा ड । ६ सुगते ७ हिरण्ये च पु० । दस्तुते ति० मेदि० ।
८ रत्ने पु० । एकाक्षरकोषः ।

नं शुक ति० “पचिनश्योर्णुकन् कतुभौ च” उषा० शुकन्
तुमागमश्च । अणौ उज्जलद० । यावत्पर्यन्तं गत्वा-
भावो विनश्यति तावत्परिमाणे ।

नं टृ ति० नम—हृच् लुप् च । नाशप्रतियोगिनि पञ्चे नङ्गश्च
तत्तार्थं स्त्रियां डीप् ।

नः क्षुद्र ति० नसा क्षुद्रः । क्षुद्रनासिके हेम० ।

नक् अय्य० नश—किप् वा० कृत्यम् । रात्रौ “अपस्वसुरूपसो
नगजिहीते” ऋ० ७।७।१। स्तरादिगणे ज्योक् योक्
नक् कमिति कचित् पाठो दृश्यते । सि० कौ० गणरत्ने च
योक् नक् च न दृश्यते ।

नकिञ्चन ति० नास्ति किञ्चन यस्य नजर्थस्य नशब्दस्य
“सह सुपेति” पा० समासः । अकिञ्चने दरिद्रे “सर्व-
कामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा नकिञ्चनाः” भा० उ० १२२४० ।
नजा मयू० समासे नजो नलोपे अकिञ्चन इत्येव ।
“स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं सखजं व्यनक्ति”
रघुः । “अकिञ्चने किञ्चन नायिकाङ्गुके किमारकुटा-
भरणेन न श्रियः” नैष० ।

नकिम् अय्य० न किम् च चादिपाठात् अय्ययत्वं नशब्देन
समासः । वर्जनार्थे मनोरमा । एवं वृषो० नकिम् न
किर् नकीम् एतेऽपि वर्जने मनोरमा

नकुच पु० न कुचति कुच—सङ्कोचे नशब्देन समासः ।

(मान्दार) डङ्गट्टचे अमरः ।

[यद्व्या० ।

नकुट न० न कुटति कुट—क नशब्देन समासः । नासिकायां
नकुल पुंस्त्री नास्ति कुलमस्य “नभ्राडूनपात्रवेदानासत्य
नसुचिनकुलनपुंसकभक्ष्यनक्रनाकेषु प्रकल्या” पा० नजो
न नलोपादि । (वेजी) ख्याते शजन्तुभेदे स्त्रियां

डीप् । “नकुलः पिच्छलो वातनाथी क्षेपकपित्तकृ”
राजनि० तन्मांसयुष उक्तः । शपाण्डोः जेले
साद्र्यामश्विनीकुमाराभ्यां जाते पुत्रभेदे “ततो माद्रो
विचार्येवं जगाम मनसाऽश्विनौ । तावागम्य सुतौ
तस्यां जनयामासहर्षमौ । नकुलं सहदेवञ्च रूपेणा
प्रतिभौ मुवि” “पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकपयंसो विप्राः प्रीतमानसाः” भा० आ०
१२४अ० । २५। पु०यद्माला । ४शिवे च “युधिष्ठिरस्य
या कन्या नकुलेन विवाहिता” विदग्धसं० । ५कुलरहित-
मात्रे त्रि० गौरा० डीप् नकुली इकुकुल्यां अजटामांसां
स्त्री मेदि० । पशुहिन्यां स्त्री एकुङ्कुमे हेमच० जातो
डीप् । १०नकुलजातिस्त्रियाश्च ।

नकुलाव्या स्त्री न कुलाव्या । गम्भनाकुल्यां राजनि० ।
नकुलान्वता स्त्री नकुलस्यैवान्वता । सुश्रुतोक्ते नेत्रवि-
काररूपरोगभेदे “यो सुखजात्यो नकुलान्वता च
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः” इत्युद्दिश्य “विद्योतते
या तु नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपक्षानकुलस्य यद्वत् । चित्वाणि
रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्वसंज्ञः”
इति लक्षिता नकुलान्वसम्यक् ।

नकुलीय पु० कालीपीठस्यै भैरवभेदे “नकुलीयः कालिपीठे
दक्षपादाङ्गुली मता” पीठमाला २६कारे वर्णाभिधानम् ।
“नकुलीयोऽग्निमाहूतो वामनेत्राङ्गुलं चन्द्रभृत्” तन्मसारे
(ह्री) बीजोद्धारः । नकुलेश्वरादयोऽप्यत्र । [मि०]

नकुलेष्टा स्त्री इत० । १राज्ञायां अक्षरः । २नकुलस्य प्रिये
नक्त नाशने चुरा० उभ० सक० सेट् । नक्तयति ते अननक्तव्
त । योपदेशत्वाभावात् प्रनक्तति इत्यादौ न णत्वम् ।

नक्त न० नज-क्त । रात्रौ “रुशद्दृष्टे ददृशे नक्तया चित्”
अ० ४। ११। १ “नक्तया चित् रात्रावपि” भा० सप्तमीस्थाने
याच् । तत् अङ्गुल्येनास्यस्य अच् । २व्रतभेदे तदु-
व्रतकालादि कालमाधवीये निर्णीतं यथा

“अथ नक्तं निर्णीयते । तत्र वाराहपुराणे धान्यव्रते
पद्यते “मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद्यता तिथिर्भवेत् ।
तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं प्रपूजयेदिति” । अत्र
नक्तशब्दो भोजनपरः कालपरत्वे प्रकुर्वीतित्यस्या-
नन्वयात् । न हि कालः केनचित्कृतं शक्यते । तस्य
भोजनस्य रात्राविति कालविधिः । अतो दिवाभोजन-
रहितत्वे सति रात्रिभोजनं व्रतस्य स्वरूपम् । अन्यथा
व्रतःप्राप्तस्य रात्रिभोजनस्य विधानवैयर्थ्यात् । तस्य

च नक्तभोजनस्य विष्णुपूजनमङ्गलम् तत्सन्निधौ पठित-
त्वात् । तथा होमोऽपि तदङ्गम् “होमं च तत्र कुर्वीत”
इत्यभिधानात् । एवं च सति प्रधानाविरोधेन पूजा
होमयोरङ्गयोर्दिवातुष्टानसक्तं भवति । प्रधानस्य च
नक्तस्य कालद्वयं भविष्यत्पुराणे दर्शितम् “सहस्रत्तौ न
दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनोविप्रः । नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं
मन्ये गणाधिप !” इति । अस्य च कालद्वयस्याधिकारिभेदेन
व्यवस्थामाह देवलः “नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः
कृतम् । यतेर्दिनादमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते”
इति । अतएव नक्षत्रेऽपि “नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो
विधिसंयुतः । यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तु सदिवा-
करम् । सदिवाकरं तु तत्प्रोक्तमन्त्रिणे घटिकाद्वये ।
निशानक्तं तु विज्ञेयं यामाङ्गे प्रथमे वदेति” रात्रि-
नक्तभोजने व्यासः “त्रिचञ्चर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तगते
सति । नक्तं तु तत्र कर्त्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः” इति
तदेवं नक्तव्रतकावौ व्यवस्थितौ । तत्र नक्तं प्रदोषव्या-
पिन्यां तिथौ कार्यम् तदाह वल्लः “प्रदोषव्यापिनी
याद्या तिथिर्नक्तव्रते सदा । एकादशीं विना सर्वां शुक्ले
क्षणे तथा स्रुता” इति । एकादश्यां तु यज्ञकं तत्रो-
दयव्यापिनी तिथिर्याद्या तदुक्तं स्कन्दपुराणे “प्रदोष-
व्यापिनी याद्या सदा नक्तव्रते तिथिः । उदयस्या सदा
पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः” इति । अत्राप्येकमन्त-
न्यायेन षोडशविधभेदा उत्प्रेक्षणीयाः । मध्याह्नप्रदोष-
योरेव भिन्नत्वात् । पूर्वद्युरेव प्रदोषव्याप्तौ पूर्वतिथि-
याद्या । परेद्युरेव प्रदोषव्याप्तौ परतिथिः । उभयत्र
प्रदोषव्याप्तौ परतिथिरेव तदाह जावालिः “सदैव
तिथ्योरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तत्रोत्तरत्र
नक्तं स्यादुभयत्रापि सायतः” इति । उभयत्रापि दिवा-
रात्रौ च सा तिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः । उभयत्र प्रदोष
व्याप्त्यभावेऽपि परैव तदाह जावालिः “अतथात्वे-
परत्र स्यादस्तादृशं यतो हि सेति” । प्रदोषे तदभावे-
ऽप्यस्तमयादधीनयतः सा विद्यते ततः सा याद्येत्यर्थः ।
अस्य च दिवारात्रव्रतत्वेन प्रदोषव्याप्तिवत्त्वायङ्गाव-
व्याप्तिरपि निर्णयहेतुर्भवतीत्यनेनाभिप्रायेणावागस्तमया-
दित्युक्तम् । दिवारात्रिव्रतत्वं च कूर्मपुराणेऽभिहितम्
“प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिचञ्चर्त्तौ यदा दिवा । तदा
नक्तव्रतं कुर्यात् स्नाध्यायस्य निषेधवत्” इति । यद्य-
अत्र प्रदोषकालसायङ्गावौ द्वावेव प्रयोजकौ प्रतिभासेते

तथापि प्रदोषव्याप्तिर्लक्ष्यः कल्पः । सायंकालव्याप्तिरु-
क्त्य इति जावालिवचनादवगम्यते । तत्र ह्यतथात्वं इति
प्रदोषव्याप्तिप्रभावमनूय तादृश्यास्तियेर्गोहात्वे चर्वांगस्ता-
द्वयत इति हेतुपन्यासात् । ईदृशे विषये गृहस्थोऽपि
यतिवद्विवा नक्तमाचरेत् तदुक्तं स्कन्दपुराणे “प्र-
दोषव्यापिनी न स्याद्विवा नक्तं विधीयते । आत्मनो
द्विगुणव्यायामतिक्रामति भास्करे । तच्चक्तं नक्तमित्या-
हुर्न नक्तं निशि भोजनम् । एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान्
सायाङ्गे तु भुजिक्रियाम् । कुर्याच्चक्रवती नक्तफलं
भवति निश्चितमिति । यत्तु सप्तमीमातृवासरादौ
सौरनक्तं विहितं तत्र पूर्वोक्तविपर्ययसेन सायंकाल-
व्याप्तिर्लक्ष्यः कल्पः । प्रदोषव्याप्तिरुक्त्यः । एतदेवाभि-
प्रेत्य सुमन्तुः “त्रिचक्रतस्सृ गेवाङ्गि निशि वै तावती
तिथिः । तस्यां सौरं भवेच्चक्रमहर्न्येव तु भोजनमिति”
अत्र सायं व्याप्तिर्लक्ष्यकालत्वात् प्रथमतो निर्देशः ।
प्रदोषव्याप्तिरुक्त्यत्वात् पञ्चाङ्गिर्देशः । इतरनक्तेषु तु
प्रदोषव्याप्तिरुक्त्यत्वादुदाहृतकूर्मपुराणवचनेनैव प्रथमं
निर्दिष्टा सायंकालव्याप्तिः पञ्चाङ्गिर्दिष्टेति विवेकः ।
तेजितरनक्तेषु प्रदोषव्यापितथिपहृष्टोऽपि भातुवासर-
संक्रान्त्यादिना गृहस्थस्यापि यदा रात्रिभोजननिषेधः
तदा दिवैव नक्तं कुर्यात् तथा च भविष्योत्तरपुराणे
“ये त्वादित्यदिने ब्रह्मचक्रं कुर्वन्ति मानवाः । दिनात्
तेऽपि भुङ्जीरन् निषेधाद्वात्रिभोजने” इति । तस्मिंश्च
दिवाभोजन उत्तमोऽन्तिमो चक्रतो, मध्यम उपान्त्यः,
ततः प्राचीनो जघन्यः । एवं च सत्यनिमभागवि-
सृहर्तवचनान्युपपद्यन्ते रात्रिभोजनेऽपि घटिका-
व्ययसुचमः कालः । घटिकाषट्कं मध्यमः कालः एत-
देवाभिप्रेत्य वचनं स्मर्यते “प्रदोषोऽस्मयादूर्ध्वं घटि-
काव्ययमिष्यत” इति । “त्रिचक्रतः प्रदोषः स्याद्वावस्तं
गते सतीति” । निशीथपर्यन्तो जघन्यः कालः । “नक्तं
प्रकुर्वीत रात्राविति” सामान्येनाभिधानात् । असौर
नक्तेषु साम्येन वैषम्येण वा दिनद्वये प्रदोषैकदेशव्याप्तौ
परेद्युरेव नक्तं कार्यम् सायंकालस्य गौणस्य तत्तिथि-
व्याप्तत्वात् । अत्रार्थेकमक्तवदन्याङ्गं नक्तोपवास-
स्थानीयनक्तयोर्निर्णयो द्रष्टव्यः । यथोक्तलक्षणलक्षित-
योरेकमक्तनक्तयोरेकस्मिन् दिने यदा प्रसक्तिस्तदा कथं
कर्तव्यम् । न चैतादृशी प्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्क-
नीयम् । भविष्योत्तरपुराणोक्ते रथसप्तमीव्रते कदा-

चित्तत्प्रसक्तेः । तथाहि तत्र तृतीयादिषु सप्तम्यन्तेषु
पञ्चसु दिनेषु क्रमेणैकमक्तनक्तयाचितोपवासपारणानि
विहितानि । तत्र यदा तृतीया यामत्वयपरिमिता
तत ऊर्ध्वं चतुर्थी तदा मध्याह्नव्यापित्वात् तृतीयैकमक्तं
तत्र प्राप्तं प्रदोषव्यापित्वाच्चतुर्थीनक्तमपि तत्रैव तथा
सति परस्परविरोधो दुःपरिहरः । अत्रोच्यते । एक-
मक्तस्य प्राथम्यात् प्रबलत्वेन तस्मिन्मुख्यकल्प एवावुष्टेय-
सहिरोधिनि तु नक्तोऽनुकल्पः । स च द्विविधः
दिनान्तरावुष्ठानात् कर्त्तव्यनरावुष्ठानाच्च । यदा चतुर्थी
परेद्युर्दृष्टा सायंकालं व्याप्नोति तदा तस्य गौणकाल-
व्यापित्वादिक एव कर्त्ता दिनभेदेन व्रतद्वयमनुतिष्ठेत् ।
यदा चतुर्थी समा लोपा च । तदा गौणकालव्याप्त-
सम्भवेन पूर्वोद्युरेव भार्यापुत्रादिना कर्त्तव्येण तच्चक्रं
करणेयम् । “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्त्तव्यानतो
दिवा । नक्षत्रादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्टते”
ति० । सामान्योक्तिः उक्तविषयपरिहारेण प्रवर्त्तनीया ।
अस्य प्रशंसा देवीपु० यथा
“उपवासात् परं भिक्षुं भिक्षापरमयाचितम् । अया-
चितात् परं नक्तं तस्माच्चक्रेन वर्त्तयेत् । देवैस्तु भुक्तं
पूर्वाह्णे मध्याह्णे चपिभिरुपा । पराह्णे पितृभिर्भुक्तं
सन्ध्यायां गृहकादिभिः । सर्वेवेलासतिक्रम्य नक्तं भुक्त-
मभोजनम् । वामाचारे महादेव ! नक्तो नैवोद्धरेन्नरम्”
विभुत्पक्ष इष्टव्रतभेदे “विभोरत्याश्च पृथुषेणः तस्य नक्तं
आकूत्यां जज्ञे नक्षादितिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवरः”
भाग० ५।१५। ४लञ्जिते लि० । [टीकायां भरतः
नक्तक पु० नक्त इव कायति चै-क । (नेकड़ा) कर्पटे अमर-
नक्तचारिन् पु० नक्तं रात्रौ चरति चर-णिनि ७त० ।
१विडाले २पेचके त्रिका० रात्रिचारिमात्रे लि० । नक्त-
चरादयोऽप्यत्र “जयेच्चक्रचरान् सर्वान् सपुरोहित
धूर्गतः” भा० व्या० १०अ० ।
नक्तचर पुंस्त्री नक्तं रात्रौ चरति चर-ट ७त० । १राक्षसे
हला० स्त्रियां ङीप् । २गुगुलौ जटा० । ३चौर ४पेचके
शब्दार्थचि० । ५रात्रिचरमात्रे लि०
नक्तचर्या स्त्री नक्तं चर्या चरणम् । रात्रौ चरणादौ
“नक्तचर्यां दिवास्वप्नमात्रस्य” पैशुनं सदम् । अतियो-
गमयोगश्च अथसोऽधीं परित्यजेत्” भा० व्या० २८६अ० ।
नक्तचारिन् लि० नक्तं चरति चर-णिनि । रात्रिचारि-
मात्रे “दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तचारिभ्य एव च” मनुः ।

नक्तञ्जात वि० नक्तं रात्रौ जातः । रात्रिजाते श्वोषधिभेदे स्त्री “नक्तञ्जातया श्वोषधे ! रामे कथ्ये अस्मिन्ने च” अथ० १।२१।४ । नक्तप्रभवादयोऽप्यत्र नक्तन् न० नज-वा० तनिन् । रात्रौ “वयो ये भूत्वा पतयन्ति नक्तभिः” ऋ० ७।१०४।१८ “नक्तभिः रात्रिभिः” भा० नक्तन्तन वि० नक्तम् रात्रौ भवः श्रुत्वा तट् च । रात्रिभवे “इदं नक्तन्तनं दाम पौष्पमेतद्विवातनम्” भट्टिः । स्त्रियां छीप् । नक्तन्दिव न० नक्तं रात्रौ च दिवा दिने च सप्तम्यर्थ-द्वयोः द्वयः अचतुरेत्यादिना नि० अच् । रात्रौ दिने-चेत्यर्थः । “विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा” किरा० नक्तभोजिन् वि० नक्तं रात्रौ भुङ्क्ते भुज-णिनि । व्रतार्थं दिवाभोजनेन रात्रिभोजिनि दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनकर्त्तरि “हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् । अग्निकार्यमधः शय्यां नक्तभोजी षडाचरेत्” भविष्यपु० । नक्तम् अथ नज-ग्रीडे वा० तस्य । रात्रौ अमरः । “तुषारमूर्तेरिव नक्तमश्वः” मावः । “महोपधीर्नक्तमिवात्मभासः” कुमा० । नक्तमाल पु० नक्तम् रात्रौ वा अलति अल-अच् । करञ्ज-द्वजे अमरः । “मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले” रघुः । नक्तमुखा स्त्री नक्तं नक्तवृत्ताङ्गं सुखमाद्यभागोऽस्याः । रात्रौ हला० यथा रात्रिप्रथमभागस्य नक्तवृत्ताङ्गं तथा नक्तशब्दे उक्तं दृश्यम् । नक्तव्रत न० “नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः । निशि व्रतं तु विज्ञेयं यामाङ्गे” प्रथमे सदा इत्युक्तलक्षणे दिवाभोजनाभावविशिष्टे रात्रौ प्रथमयामाङ्गे भोजनरूपे व्रते नक्तशब्दे दृश्यम् । [कलिकार्थ्यां राजनि० । नक्ता स्त्री नज-ग्रीडे क्त वा० तस्य नः । (ईशलाङ्गली) नक्ताम्य न० नक्ते आभ्यस्यम् । भावप्र० उक्ते रात्रौ दृष्टिराह-त्यापादके नेत्ररोगभेदे “स एव स्नेहा दृष्टौ पटलत्वयङ्गतो नक्ताम्यं करोतीत्याह” तिष्ठु स्थितोयः पटलेषु दोषो नक्ताम्यमापादयति प्रसङ्गः । दिवा स स्वर्यप्रवृत्तौ दृष्टिः पश्येत् तत् रूपानि कफाल्यभावात् । दोषोऽत्र कफजः कफस्योपक्रान्तत्वात् । नक्ताम्यस्य स्नेहविदग्धदृष्टा-वन्तर्भावात् न पृथग् गणना । “रेम्” हन्यादर्म् न-क्ताम्यकाचाक्षीलीरोगं तैभिरं चाञ्जनेन” सुश्रुतः । तद्युक्तमानवे नक्ताम्य इत्येव “आगस्य” नातिशीतोष्णं

नक्ताम्यानां प्रशस्यते” सुश्रुतः । नेत्ररोगशब्दे दृश्यम् । नक्त पुंस्त्री न क्रामति दूरस्थलम् क्रम-ड नभ्राडित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । शुक्रीरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् डीष् । (भणकट) श्वारशाखायदारुणि श्नासिकायाश्च न० मेदि० । “हृदा प्रसज्जा इव गूढनक्राः” “आनाथि-भिक्षामपकटनक्राम्” रघुः । “अण्डजाः पक्षिणः सर्पां नक्राः सव्याश्च कच्छपाः” मनुः नासिकायां स्त्री शब्द-माला । ४जलजन्तुभेदे मकरादौ च “तथा चेज्जा-चरेयं नयेत नक्रकोतनः क्षणेनैकेनाकीर्त्तनीयां दशां जनञ्चैनम्” काद० । “नक्रकोतनः मकरध्वजः” इत्यर्थः । नक्रराज पु० इत० टप् समा० । जलजन्तुप्रधाने (हाङ्गर) ख्याते जलजन्तुभेदे हारा० । नक्रहारक पु० नक्रमपि हरति हृ-एव लु इत० । (हाङ्गर) ख्याते जलजन्तुभेदे हारा० । नक्ष गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् निघण्टुः । नक्षति अन्धी ननक्ष । “नक्षद्दामं तद्वरिं पर्वतेषां” ऋ० ६।२२। “नि त्वा नक्ष्य ! विशपते ! शुभन्तम्” ७।१५।७ “हे नक्ष्य उपगम्य नक्षतिर्गतिकर्मा” भा० नक्षत् न० नक्ष-अत्तन् न लीयते क्षरते वा-वा० नि० नभ्राडि-त्यादि० निपा० नजः प्रकृतिभावः । अश्विन्यादिषु सप्तविंश-तितारासु नक्षत्राभिमानिदेवताश्च अश्विन्यादयः दक्षसुताः चन्द्रकलत्राणि च तत्कथा कालिकापु० २००० कालिकापु० शब्दे २०१४ पु० दृश्यम् । ताश्च “अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । मृगशीर्षां तथैवाद्रां तथा चैव पुनर्वसुः । पुष्याऽश्लेषामघा पूर्वफल्गुन्यु-त्तरफल्गुनी । ज्येष्ठाचित्रास्वातथश्च विशाखा अश्लेषा धिका । ज्येष्ठा मूला तथा पूर्वोत्तराषाढे ततः परम् । अथवा च धनिष्ठा च तथा शतभिषाङ्गया । पूर्वोत्तरे भाद्रपदे रेवती च मघाङ्गिका” ज्यो० उक्तानि अधिक-मृच्यशब्दे पु० दृश्यम् । २८क्तामयहारभेदे स च नक्ष-त्रसंख्यया सप्तविंशत्यारचितः । “नक्षत्रमालाभरणमिव मदनविपस्य” कादम्ब० । नक्षत्रं च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य अष्टयत्कलात्मकम् “भभोगोऽष्टयती लिप्ता” ख० सि० उक्तेः युक्तञ्चेत् २१६०० कलात्मकस्य तस्य २७ विंशत्या भागे ८०० शतान्येन कला लभ्यन्ते । तेषां योगतारास्वरूपादिकमन्त्रेण शब्दे ४८७ पु० उक्तम् विज्ञेयादयश्च खगोलशब्दे २४२४।२५ पु० उक्ताः । तेषां प्रयोगे लिङ्गभेदश्च यथा “हस्तास्वातिश्रवणा

एकीवे मृगशिरा न पुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ
मूलन्वस्त्रियां शेषाः स्त्रियां बोध्याः” इदं प्रायिकम् ।
नञत्वकान्तिविस्तारः पुं नञत्वकालीनां विस्तारो यत् ।
धवलयावनाले राजनि० ।

नञत्वगणः पुं नञत्वघटितो गणः सप्तदायभेदः । ह० सं० उक्ते
नञत्वविशेषाणां समूहात्मके गणभेदे । तत्र गणभेदस्य
संज्ञाभेदाः कार्यविशेषोपयोगिसं च ह० सं० ६८ उक्तं यथा
“तीण्युत्तराणि तेषां रोहिण्यश्च भ्रुवाणि तैः कुर्यात् ।
अभिषेकशान्तिरुनगरधर्मवीजप्रवारम्भान् । मूलशिव-
शक्रभुजगाधिपानि तीक्ष्णानि तेषु सिद्धयन्ति । अभि-
षातमन्त्रवेतालवन्धवधभेदसम्बन्धाः । उग्राणि पूर्वभ-
रणीपितृप्राण्युत्सादनाशयाथेषु । योज्यानि वस्त्र-
विषदहनशस्त्रघातादिषु च सिद्धयन्ति । लघुषु हस्ताश्विन-
पुष्याः पण्यरतिज्ञानभूषणकलासु । शिल्पोपध्याना-
दिषु सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि । मृदुवर्गस्त्वनुराधाचि-
त्वापौष्णैर्द्वानि मित्रार्थे । सुरतविधिवस्त्रभूषणमङ्गल-
गीतेषु च हितानि । हौतभुजं सविशाखं मृदुतीक्ष्णं
तद्विमिश्रफलकारि” । इतः । २ तारासङ्के च ।

नञत्वचक्रं न० नञत्वाणां चक्रं यत् । १ राशिचक्रे २ तन्त्रोक्ते
दीक्षोपयोगिचक्रभेदे चक्रशब्दे २८० ६४ उच्यते ।

नञत्वजातं न० नञत्वे तद्विशेषे जातं जन्म । ह० सं० उक्ते
नञत्वविशेषे जन्मनि । तत्सूचितफलं तत्तत्तत् यथा
“प्रियमूषणः सुहृदः सुमनो दक्षोऽश्विनोऽपि मतिमांश्च ।
कतनिश्चयसत्याङ्गः दक्षः सुखितश्च भरणीषु । वज्रभुक्
परदाररतस्तेजस्वी कृत्तिकासु विख्यातः । रोहिण्यां
मन्यशुचिः प्रियंवदः स्थिरसुहृदश्च । चपलश्चतुरो भीरुः
मृदुस्त्वाही धनी मृगे भोगी । शठगर्वितचण्डकतप्र-
हिंस्रपापश्च रौद्रर्षेः । दान्तः सुखी सुशीलो दुर्मेधा
रोगभाक् पिपासुश्च । अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ
जायते मनुजः । शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी
धर्मसंश्रितः पुष्ये । शठसर्वभक्षपापः कतप्रभूतश्च
भौजहृष्टः । वज्रभृत्पुनो भोगी सुरपितृभक्तो महोद्यमः
पितृ १० । प्रियवाग्दाता द्युतिमान् अटनो नृपसेवको
भाग्ये ११ । सुमनो विद्याश्रवणो भोगी सुखभागः द्वितीय-
फलगुन्याम् । उत्साही धृष्टः पानपोऽष्टमी तस्करो
हस्ते । चित्वास्त्ररमाल्यधरः सुलोचनाङ्गश्च मयति
चित्रायाम् । दानो वणिक् कृपालुः प्रियवाग् धर्माश्रितः
स्नातौ । ईर्ष्युर्लुको द्युतिमान् वचनपटुः कलह-

कदिशाखासु । आद्यो विदेशवासी क्षुधातुरनोऽनुरा-
धासु । ज्येष्ठासु न वज्रमितः सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुर-
कोपः । मूले मानी धनवान् सुखी न हिंस्रः स्थिरो
भोगी । दृष्टानन्दकलतो वीरो दृढसौहृदश्च जलदेवे २० ।
वैश्वे २१ विनीतधार्मिको वज्रमितकृतज्ञसुभगश्च । श्रीभा-
ग्यवर्णे सुतवान् उदारदारो धनान्वितः स्नातः । दाता-
दृष्टरगीतप्रियो धनिष्ठासु धनलुब्धः । स्फुटवागव्यसनी
रिपुहा साहसिकः शतभिषासु दुर्माद्यः । मद्रूपदास्त्र-
द्विग्नः स्त्रीजितधनपटुर्दाता च । वक्ता सुखी प्रजावान्
जितशत्रुधार्मिको द्वितीयासु २६ । सम्पूर्णङ्गः सुभगः
शूरशुचिरर्थवान् पौष्णे २७ ” ।

नञत्वदर्शं त्रि० नञत्वं पश्यति दृश-अण् उप० सं० ।
१ नञत्ववीक्षणम् । नञत्वं तत्फलं दर्शयति सूचयति दृश्य-
णिच्-अण् । २ गणके ज्योतिर्विज्ञेदे “प्रज्ञानाय नञत्व-
दर्शम्” यजु० १० । १० पुरुषमेधे प्रज्ञानोद्देशकमेध्यपशुकथने
नञत्वदानं न० नञत्वभेदे दानम् । नञत्वभेदे द्रव्यभेदस्य
दाने तच्च हेमा० दा० उक्तं यथा भारते

“नारद उवाच कृत्तिकासु महाभाग । पायसेन सर्पिषा ।
सन्तर्प्य ब्राह्मणान् साधून् लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ।
रोहिण्यां पाण्डवश्चेष्ट ! साधैरत्नेन सर्पिषा । पयोवु-
पानाद्वातव्यमान्दग्याधीं द्विजातये । दोग्ध्रीं सवस्त्रान्तु
नरो नञत्वे सोमदैवते ५ । दत्त्वादित्यविमानस्यः स्वर्गं
प्राप्नोत्यनुत्तमम्” सोमदैवतं नञत्वं, मृगशीर्षम् । “आर्द्रायां
कशरं दत्त्वा तिलमिश्रं समाहितः । नरस्तरति
दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् । पूर्वं पुनर्वसौ दत्त्वा
हतपूर्णं सुपाचितम् । यशस्वी रूपसम्पन्नो बह्वृजे
जायते कुले । पुष्ये तु काञ्चनं दत्त्वा कतं चाकतमेव
च । अनालोकेषु लोकेषु सोमवत् स विराजते” । कतं
घटितम् अकृतमघटितम् । “अक्षेष्ठासु तथा रौष्यं
दृष्टमं यः प्रयच्छति । स सर्वमयनिर्मुक्तः शास्त्रवानभि-
जायते । मघासु तिलपूर्णानि वर्द्धमानानि मानवः ।
प्रदाय पशुमांश्चैव पुत्रवांश्च प्रजायते । फाल्गुनीपूर्वसमये
ब्राह्मणानासुपोषितः । भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा
सौभाग्यमश्नुति । हतक्षीरसमायुक्तं विधिवत् घटि-
कौदनम् । उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।
यद्वा प्रदीयते दानसुत्तराविषये नरैः । सदा फलमन-
न्तश्च भवतीह विनिश्चयः” । फाल्गुनीपूर्वसमये, पूर्व-
फलगुनीसमय इत्यर्थः । फाणितं शुद्धविकारः उत्तरा-

विषये उत्तरफाल्गुनीसमय इत्यर्थः । “हस्ते हस्ति-
रथं दत्त्वा चतुर्थ्युक्तपोषितः । नरस्तरति दुर्गाणि
क्षुरवारांश्च पर्वतान्” । चतुर्थ्युक्तं, चतुर्भिर्हस्तिभिर्युक्तम् ।
“चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्याङ्गाङ्गान् च भारतः । चर-
त्यप्सरसां लोकं रमते नन्दने वने” । पुण्याङ्गाङ्गामिति
शुभलक्षणलक्षितशरीरां धेतुमित्यर्थः । “स्वातीष्वधनं
दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः । प्राप्नोति लोकान् सुशुभा-
निह चैव महद्यशः । विशाखायामनङ्गाहं धेतुं दत्त्वाय
दुग्धदाम् । समसङ्गश्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम्” ।
प्रासङ्गो युगान्तरकाष्ठम् । “पितृन् देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य
चानन्त्यमश्नुते । न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकं च
गच्छति । दत्त्वा यथोक्तं विप्रैर्यो वृत्तिमिष्टं स विन्दति ।
नारकीयांश्च स क्लेशान्नाप्नोतीति विनिश्चयः । अतुराभास
प्रावारवस्त्रोत्तररुपोषितः । दत्त्वा युगशतं चापि नरः
स्वर्गं महीयते” । प्रावारः प्रवारपटः, वस्त्रोत्तरं
परिधानवस्त्रादिकम् । “कालशाकन्तु विप्रैर्यो दत्त्वा
मर्त्यः समूलकम् । ज्येष्ठायां मृत्युसुत्साद्य गति-
मिष्टाञ्च गच्छति । मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः
समाहितः । सपितृन् प्रीणयेदेव गतिमिष्टाञ्च गच्छति ।
अथ पूर्वाषाढाङ्गसु दक्षिणाङ्गसु पोषितः । कुलवृत्तोप-
सम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारणे । प्रदाय जायते अष्टकुले
वङ्गगुणाकुले । पुत्रपौत्रैः परितृतः पशुमान् धनवां-
स्तथा । उद्मन्यं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम् ।
दत्त्वोत्तराषाढाङ्गसु सर्वलोकानवाप्नुयात्” । उद्मन्यः
उदकमिश्राः सक्तवः । फाणितं दुग्धखण्डविकारः ।
“दुग्धन्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुहृतस्तुतम् । धर्मनिष्ठो
मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते” । अयमर्थः । उत्तरा-
षाढानक्षत्रचतुर्थपादः श्रवणस्याद्यष्टिकाचतुष्टयमभि-
जिद्योगः । “श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकानसंहतान् । गोप्रयुक्तं
घनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः । वस्त्रमखिन्नं दत्त्वा
प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते । गन्धं शतभिषायोगे दत्त्वा
सागुरुचन्दनम् । प्राप्नोत्यप्सरसां लोकं प्रेत्य गन्धान्श्च
शाश्वतान् । पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदाय वै ।
सर्वमध्यफलपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् । औरभ्य-
सुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति । पितृन् प्रीणाति,
सकलान् प्रेत्यानन्त्यं समश्नुते” । उरभ्यो, मेघस्तस्य
मांसमौरभम् । “कांस्योपदोहनीं धेतुं देवत्यां यः प्रय-

च्छति । स प्रेत्य कामानादाय दातारुपपतिष्ठति ।
रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः । हस्त्यश्वरथ-
सम्पन्ने वर्चस्वी जायते कुले । भरणीपु द्विजातिभ्य-
स्तिलधेतुं प्रदाय वै । गाः प्रसूताश्च प्राप्नोति नरः प्रेत्य
यगस्तथा । भीष्म उवाच । इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो
नक्षत्रयोगतः । देवक्या नारदेनेह स्तुथाभ्यः साऽब्रवीदि-
दम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं वङ्ग-
फलं श्रेष्ठम् । रक्तवस्त्रस्य रौहिण्यां सौम्ये भे लवणस्य
च । क्षरस्य तथाद्रायामादित्ये रजतस्य च । इतस्य
तु तथा पुष्ये गन्धानामथ सर्पभे ८ । तिलानाञ्च तथा
पैत्ये १० प्रियमोर्भगदैवते ११ । आर्यमुख्ये १२ चाज्यपूषानां
सावित्रे १३ पायसस्य तु । चित्रायां चित्रवस्त्राणां सक्तूनां
वासुदैवते १५ । ऐन्द्राग्न्ये १६ चैव लोहानां मैत्रे १७ माल्य-
फलस्य च । ऊलस्य च तथा शाक्रे १८ मूले मूलफलस्य च ।
हेम्नश्च मधुयुक्तस्य दानमाष्ये २० महाफलम् । विश्वेश्वरे २२
ऽजपानस्य श्रवणे वसनस्य च । धान्यस्य वासवे २३ विषा
वारुणे २४ चौषधस्य च । आजे २५ पुराणवीजानां सस्यानां
तदनन्तरे २६ । गोरसानां तथा पौष्णे २७ स्नानानामथ-
वाश्विने । तिलानाञ्च सदा दानं भरणीपु महाफलम्” ।
नक्षत्रनाथ पु० ६ त० । १ चन्द्रे “नक्षत्रनाथः समुपाजगाम”
हरिवं० ११७ अ० “नक्षत्रनाथं शूरिवारविन्दे” रघुः ।
तस्य नक्षत्राधिष्ठादक्षसुताश्विन्यादि नाशत्वात् तथात्वम् ।
नक्षत्रनेमि पु० नक्षत्रस्य तत्त्वस्य नेमिरिव । १ भुवतारके
२ चन्द्रे श्रेष्ठत्वां च हेमच० । ४ विष्णौ “नक्षत्रनेमिर्नक्षत्रो-
त्तमः क्षामः समीहः” विष्णुस० । “शिशुमारस्य ज्योति-
श्चक्रस्य नेमिवत् प्रवर्त्तको हृदयस्थिता” विष्णु रिति कथितो
नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णने “विष्णु हृदयमिति श्रुतेः” भा०
नक्षत्रपति पु० नक्षत्रं पाति पा-डति । चन्द्रे शब्दार्थेचि० ।
नक्षत्रपत्यादयोऽप्यत्र ।
नक्षत्रपद्म पु० नक्षत्रोपलक्षितः पत्न्याः अक्षः समा० । नक्षत्र-
चक्रस्य भ्रमणमार्गं । नक्षत्रमार्गादयोऽप्यत्र “अतीत-
नक्षत्रपथान् यत्” भावः । खगोलशब्दे दृश्यम् ।
नक्षत्रपदयोग पु० “मेघगे भास्करे षष्ठे शीतगौ खोक्त्रगे यमे ।
नक्षत्रपदयोगोऽयं शत्रु मेघानिलोयथा” ज्यो० उक्ते राक्षसं
युद्धयात्राङ्गयोगभेदे ।
नक्षत्रपुरुष पु० नक्षत्रैरेवाङ्गविशेषैः पुरुष इव । नक्षत्र-
विशेषैरङ्गविशेषात्मकैः तन्नामव्रताङ्गे पु० अक्षे
वताङ्गता व्रतनिमित्तकालञ्च ६ १५ अक्षो यथा

“पादौ मूलं, जङ्घे च रोहिणी तथाश्विन्यः । ऊरु-
चापाढादयमथ शुद्धं फाल्गुनीयुग्मम् । कटिरपि च
कृत्तिकाः, पार्श्वयोश्च यमला भवन्ति भार्गवदाः । कुलिस्था
रेवत्यो, विज्ञेयसुरो ऽनुराधा च । पुष्टं विद्धि धनिष्ठा,
भुजौ विशाखा, श्रुतौ करौ हस्तः । अङ्गुल्यश्च पुनर्वसु-
रक्षोषासंज्ञिताश्च नखाः । मीवा ज्येष्ठा, श्रवणौ श्रवणः,
पुष्यो मुखं, द्विजाः (दन्ताः) स्वातिः । हस्तिं शतभिषगथ
माषिका मघा, मृगशिरा नेत्रे । चित्रा ललाटसंस्था,
शिरो भरणी, शिरोरुहासाद्रा । नक्षत्रपुरुषको ऽयं
कर्तव्यो रूपमिच्छति । चैत्रस्य वज्रलपजे ह्यष्टम्यां मूल-
संयुते चन्द्रे । उपवासः कर्तव्यो विष्णुं सम्पूज्य
धिष्ण्य च । दद्याद्भूते समाम्ने हतपूर्णं भाजनं सुवर्ण्यु-
तम् । विप्राय कालविदुषे सरत्नवस्त्रं स्रग्वत्तत्रा वा ।
वासनपुं ७७ अ० विस्तारो दृश्यः ।

नक्षत्रभोग पु० राशिषक्तस्य नक्षत्राणामेकैकदिने भोगः ।

२१६०० कलात्मकस्य सप्तविंशत्या समं विभक्तस्य ८०० यत-
कलारूपे भोगे “भभोगोऽष्टशती लिप्ताः” सू० वि० ।

नक्षत्रमान न० सू० वि० उक्ते दिनादिमानभेदे अहर्नृशब्दे
५७६४० नक्षत्रमानशब्दे च दृश्यम् ।

नक्षत्रमाला स्त्री नक्षत्रसंख्यिका माला । १ सप्तविंशतिभौ-
क्तिकादिरचितमालायाम् अमरः । इतः २ नक्षत्रश्रेणौ
च “यावन्नक्षत्रमाला विचरति गगने भूयन्तीव भासा”
ह० सं० १०५ अ० । इहस्तिनां मालाभेदे च “निशार्द्धं समयेनेव
परिस्फुरत्सा चन्द्रनक्षत्रमालेन” काद० (गन्धहस्तिना)
नक्षत्रयाजका पु० नक्षत्रनिमित्तं दृष्ट्यर्थं याजयति
यज-यिच्-ण्वुल् । नक्षत्रनिमित्तदोषोद्भावेन शान्ति-
कारके अपरुष्टब्राह्मणे “आज्ञायका देवतका नक्षत्र
पामयाजकाः । एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिक
पशुमाः” भा० शा० ७६ अ० तस्य निन्दोक्ता

नक्षत्रयोग पु० नक्षत्रभेदे योगः क्रूरपहादिभिर्योगः । नच
मव्यूहशब्दे वक्तव्ये नक्षत्रेषु क्रूरादिपहयोगे “सां-
त्तरा ज्योतिषि चाभियुक्ताः नक्षत्रयोगेषु च निश्च
यसाः” भा० उ० ४७ अ० ।

नक्षत्रयोगिनी स्त्री नक्षत्रैरभिमानितया युज्यते युज-
यितृष् । दाक्षायणीषु अश्विन्यादिषु “तस्मै नक्षत्रयो-
गिन्यः सप्तविंशतिरुत्तमाः । रोहिणीप्रसूयाः कन्या दक्षः
प्राचेतसो ददौ” हरिवं० २२६ अ० । रोहिण्याश्चन्द्रस्या-
तिप्रियत्वात् तन्मन्त्रस्तुतमिति बोध्यम् ।

नक्षत्रयोनि स्त्री इतः । विवाहादौ योनिकुटे उपयमशब्दे
१२५० पृ० दृश्यम् । [व्यभे ज्योतिर्गणा इव भा० शा० २८ अ०]

नक्षत्रराज पु० इतः टच् समा० चन्द्रे “नक्षत्रराजे वर्षान्ते
नक्षत्रलोके पु० इतः । नक्षत्राधिष्ठितलोकभेदे “कस्मिन्
चन्द्रलोका व्योताश्च प्रोताश्च नक्षत्रलोकेषु गार्गीति
कस्मिन् नक्षत्रलोका व्योताश्च प्रोताश्च देवलोकेषु” शत० ब्रा०
१४।६।६।१। तल्लोकस्यानादिकं च काशीख० अ० उक्तं यथा

“दक्षः प्रजाविनिर्माणे दक्षो जातः प्रजा-
पतिः । षट्दुर्हितरत्नस्य रूपलावण्यभूषणाः । सर्वा
लावण्यवाहिन्यो रोहिणीप्रसूयाः श्रुताः । तामिस्तत्वा
तपस्तीव्रं प्राप्य वैश्वेश्वरीं पुरीम् । आराधितो महादेवः
सोमः (उभया सहितः) सोमविभूषणः । भवतोऽपि महा-
देव ! भव ! तापहरो हि यः । रूपेण भवता सत्यः स
मोमत्ता भवत्विति । लिङ्गं संस्थाप्य सुमहन् नक्षत्रेश्वर-
संज्ञितम् । वरणायास्तटे रम्ये सङ्गमेश्वरसंज्ञिभौ । दिव्यं
वर्षं हस्तन्तु पुरुषायितसंज्ञितम् । तपस्तप्तं महत्ताभिः
पुरुषैरपि दुष्करम् । ततस्तुतो हि विश्वेशो व्यतरदर-
स्तमम् । सर्वाणामेकहृतीनामेकार्थस्य रचेतसाम् ।
श्रीविश्वेश्वर उवाच । न ख्यातं हि तपोऽत्युत्तमेतदन्या-
मिरोदहम् । पुराऽवलाभिसंसाहोनाम नक्षत्रमत्र वै ।
पुरुषायितसंज्ञेन तप्तं यत्तपसाऽधुना । भवतीभिस्ततः
पुंस्त्वमिच्छया यो भविष्यति । ज्योतिषक्रे समस्तोऽस्मि-
क्षपमण्या भविष्यथ । मेघादीनाञ्च राशीनां योनयो
यूयसस्तमाः । व्योषधीनां सुधायाश्च ब्राह्मणानाञ्च यः
पतिः । पतिसत्यो भवत्योऽपि तेन पत्या शुभाननाः ।
भवतीनामिदं लिङ्गं नक्षत्रेश्वरसंज्ञितम् । पूजयित्वा
नरो गन्ता नक्षत्रलोकस्तमम् । उपरिष्ठान्मृगाङ्गस्य
लोको वस्तु भविष्यति । सर्वासां तारकाणाञ्च मध्ये
मान्या भविष्यथ । नक्षत्रपूजका ये च नक्षत्रवृत्तचारिणः ।
ते यो लोके वसिष्यन्ति नक्षत्रसदृशप्रभाः । नक्षत्रपह-
राशीनां बाधा तेषां कदाचन । न भविष्यति ये काश्यां
नक्षत्रेश्वरवीक्षकाः ।

नक्षत्रविद्या स्त्री नक्षत्राणां तत्त्वस्थितपहादीनां चारक्षा-
नाय विद्या । ज्योतिषविद्यायाम् “न चेत्यातनिमित्ताभ्यां
न नक्षत्राङ्गविद्या । जातुशासनवादाभ्यां भिक्षां
लिप्सेत कर्हिचित्” मतुः । “विज्ञानेन वा षड्वेदे
विजानाति” इत्युपक्रमे “ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां जलविद्यां
नक्षत्रविद्याम्” छा० उ० ।

नक्षत्रवीथि स्त्री नक्षत्रैस्तद्भेदैः कृता वीथिः शा०त० ।

गगनस्थाने नक्षत्रविशेषकृतायां वीथौ तद्भेदादिकं ६० सं०
६५० उक्तं यथा

“नागगजैरावतवृषगोजरह्वस्तगाजदहनाख्याः । अश्वि-
न्याद्याः कैश्चित् त्रिभिः क्रमाद्दीययः कथिताः । नागा
तु पवनयास्यानलानि, पैतामहान्निभास्त्रिभूः । गोवीथ्या-
मश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे । जारह्वयां श्रव-
णात् त्रिभं नृगाख्या त्रिभं च मैत्राद्याम् । हस्तविशा-
खात्वाङ्गान्यजेत्यष्टादादयं दहना । तिस्रस्तिस्रस्तासां क-
मादुदङ्मध्ययास्यमार्गस्थाः । तासामप्युत्तरमध्यदक्षि-
णस्थितैकेका । वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता
भमार्गस्य । नक्षत्राणां तारा यास्योत्तरमध्यमास्तद्वत् ।
उत्तरमार्गो यास्यादिर्निगदितो मध्यमस्तु भगव्याद्यः १० ।
दक्षिणमार्गोऽष्टादादिः कैश्चिदेवं कृता मार्गाः । ज्यो-
तिषमार्गमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् । स्वय-
मेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये । उत्तरवीथिषु
युक्तः सुभिच्छिवस्तुतः ५ सप्तमं वा । मध्यासु मध्य-
फलदः कटफलो दक्षिणस्यासु । अत्युत्तमोत्तमोनं सम-
मध्यन्यूनमधमकटफलम् । कष्टतमं सौम्याद्यासु वीथिषु
यथाक्रमं ब्रूयात्” ।

नक्षत्रव्यूह पु० ६० सं० १५५ उक्ते नक्षत्रविशेषस्य क्रूरादिवेधेन पुरु-
षविशेषाणां द्रव्यभेदानां च शुभाशुभसूचके नक्षत्रसमूहे
यथा “आग्नेवेशितकुसुमाहिताग्निमन्त्रज्ञस्तत्रभाषप्रज्ञाः ।
आकरिकनापितद्विजघटकारपुरोहितावद्भ्याः । रोहि-
गदां सुव्रतपण्यभूषधनियोगयुक्तशकटिकाः । गोदृषजल-
चरकर्षशिलोच्चैश्चैवसम्पन्नाः । मृगशिरसि सुरभिर्वस्त्रा-
ऽङ्गकुसुमफलरत्नवनचरविहङ्गाः । मृगसोमपीथिगान्ध-
र्वकासुका लेखहारश्च । रोहिदे बधवन्धनान्तपरदारस्ते-
यशास्त्रभेदरताः । तृषधान्यतीक्ष्णमन्त्राभिचारवेतालक-
र्मज्ञाः । आदित्येऽसत्यौदार्यशौचकुलरूपधीयशोऽर्थ-
युताः । उत्तमधान्या वणिजः सेवाभिरताः सशिल्पि-
जनाः । पुष्ये यवगोधूमाः शालीलुवनानि मन्त्रिणो
भूपाः । सलिलोपजीविनः साधवश्च यज्ञेऽस्मिन्नाश्च ।
अहिदेवेऽऽत्मिककन्दमूलफलकीटपद्मगविषाणि । परध-
नहरणाभिरतास्तृषधान्यं सर्वभिषजश्च । पितृ १० धन-
धान्याद्यं कोडागाराणि पर्वताश्रयिणः । पितृभक्तव-
णिक्श्वराः क्रव्यादाः स्त्रीहिषो मनुजाः । प्राक्फल्यु-
नीषु नटयुवतिसुभगगान्धर्वशिल्पिपण्डितानि । कर्पासलव-

णमास्तिकतैलानि कुमारकाद्यापि । आर्यसूये १२ मारुद्व-
शौचविनयपाषण्डिदानशास्त्ररताः । शोभनधान्यमहाध-
नधर्मात्तरताः समतुजेन्द्राः । हस्ते तस्करकुञ्जररधिक-
महामातृशिल्पिपण्डितानि । तृषधान्यं श्रुतयुक्ता वणि-
जस्तेजोयुताश्च । त्वाष्ट्रे १४ भूषणमणिपरागलेख्यगान्ध-
र्वगन्धयुक्तिज्ञाः । गणितपटुतन्त्रवायाः पालाक्यारा-
जधान्यानि । स्वातो खगस्तुतरगा वणिजो धान्यानि
वातवज्रजानि । अस्थिरसौहृदलघुसत्त्वतापसाः पण्यकु-
शलाश्च । इन्द्राग्निदेवते १६ रक्तपुष्पफलशाखिनः सतिज-
सृष्टाः । कर्पासमापचयकाः पुरन्दरकृताशक्त्याश्च ।
मैत्रे १७ शौचसमेता गणनायकसाधुगोष्ठियानरताः ।
ये साधवश्च लोके सर्वं च शरत्सुतन्त्रम् । पौरन्दरे १८
ऽतिशूराः कुलवित्तयशोऽन्विताः परस्वहृतः । विजि-
गीषवो नरेन्द्राः सेनानां चापि नेतारः । मूले भेष-
जभिषजो गणसुख्याः कुसुममूलफलवार्त्ताः । वीजा-
न्यतिधनयुक्ताः फलमूलैर्ये च वर्त्तन्ते । आर्ये २० मृदवो
जलमार्गगामिनः सत्यशौचधनयुक्ताः । सेतुकरवारि-
जीवकफलकुसुमान्यस्त्वजातानि । विश्वेश्वरे २१ महाभा-
तमल्लकरितुरगद्वेषताभक्ताः । स्थावरयोधा भोगान्विताश्च
ये चोजसा युक्ताः । श्रवणे मायापटवो नृत्योद्युक्ताश्च
कर्मसु समर्थाः । उल्काहिनः सधर्मा भागवताः सत्यवच-
नाश्च । वसुभे २३ मानोन्मुक्ताः लोवाश्चलसौहृदाः स्त्रियां
दूषराः । दानाभिरता वज्रवित्तसंयुताः शम्भराश्च
नराः । वरुणेश्वरे २४ पाशिकमत्स्यबन्धजलजानि जल-
चरा जीवाः । सौकरिकरजकशौण्डिकशकुनिकाद्यापि
वर्गेऽस्मिन् । आजे २५ तस्करपशुपालहिंस्रकीनाशनीच-
शठचेष्टाः । धर्मव्रतैर्विरहिता नियुङ्गकुशलाश्च ये म-
नुजाः । आहिर्बुध्नौ २६ विप्राः क्रतुदानतपोयुता
महाविभवाः । आश्रमिणः पाषण्डा नरेश्वराः शार-
दधान्यं च । पौष्णे २७ सलिलजफलकुसुमलवणमणि-
शङ्खसौक्तिकाखानि । सुरभिकुसुमानि गन्धं वणिजो
नौकर्णधाराश्च । अश्विन्यामश्वहराः सेनापतिवैद्यसेवका-
स्तुरगाः । तरगारोहाश्च वणिग्नूपोमेतास्तुरगरक्षाः ।
यास्ये २८ सुक्ष्मशितभुजः क्रूरा बधवन्धनाङ्गनाशकाः ।
तृषधान्यं नीचकुलोद्भवा विहीनाश्च सत्त्वेन । पूर्वान्त्यं
सानलश्मयजानां राक्षां तु पुष्येण सहोत्तराणि ।
सपौष्णे २९ मैत्रे १७ पितृदेवतं १० च प्रजापतेर्भ ४ च क्षत्री-
वचनानाम् । आदित्ये ७ हस्ताभिजिदाश्विनानि वणिग्नू-

जनानां प्रवदन्ति भानि । मूलनिनेत्रा ६ निल १५ वारु-
णानि २४ भाग्युपजातेः प्रभविष्णु तायाम् । सौम्यै
नृपचित्रावसु २२ देवतानि सेवाजनस्वास्थ्यसुपागतानि ।
सार्प ६ विशाखा श्रवणो भरगयश्चण्डान्यजातेरिति
निर्दिशन्ति । रविरविद्युतयोगसमागतं क्षितिद्युतभेदनवक्र-
दूषितम् । अहण्यगतमथोक्तया हतं नियतसुपाकर-
पीडितं च यत् । तदुपहतमिति प्रचक्षते प्रकृति-
विपर्यययातमेव वा । निगदितपरिवर्गदूषणं कथितवि-
पर्ययगं समृद्धये” ।

नक्षत्रव्रत न० नक्षत्रनिमित्तं व्रतम् शा०त० । नक्षत्रनिमित्ते
व्रतभेदे तत्र सामान्यतः कालनिर्णयः ति०त० उक्तो यथा
“नक्षत्रद्वये तु बंधायनमार्कण्डेयो “तच्चक्षत्रमहोरात्रं
यस्मिन्क्षत्रं ततोरविः । यस्मिन्क्षत्रेति सविता तच्चक्षत्रं
दिनं स्रजतम्” पूर्वाङ्गमहोरात्रसाध्योपवासनक्तैकमक्तोषु
“तत्रैवोपवसेदथे यन्निशीथादधोभवेत् । उपवासे यद्वज्रं
स्यात् तद्वि नक्तैकमक्तयोः” इति स्कन्दपुराणात् निशी-
थादध इत्यनेन अहोरात्रपूर्वकालत्वेन स्तूयान्तिमयकाल-
स्यापि लाभः । “उपोषितव्यं नक्षत्रं येनाक्षं याति
भास्करः । यत्र वा युज्यते रास ! निशीथे शशिना सह”
इति विष्णुधर्मोत्तराच्च उपवासव्रतव्रतादीनामहोरा-
त्रसाध्यता अहोरात्रसाध्यभोजनद्वयस्यैकतरपरित्याग-
सहितकालविशेषनियामकत्वात् । यस्मिन्क्षत्रेतीति तु
दिवसकर्तव्यस्नानदानादविति बोध्यं, पित्रकार्येऽपि शु-
क्लकृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्थामाह बौधायनः “सा तिथिस्तच्च
नक्षत्रं यस्मिन्क्षत्रे दितो रविः । वर्जमानस्य पक्षस्य हीने-
त्वस्तमयं प्रति” हीने चन्द्रस्य हीनत्वात् कृष्णपक्षे वर्ज-
मानस्य चन्द्रस्य वर्जमानत्वेन शुक्लपक्षस्य । कालमाधवी-
योऽप्येवम्” ति०त० २५० ।

नक्षत्रतानि च हेमा० व० भविष्यपुरा० उक्तानि यथा
“इत्येते कथिताः कृष्ण ! तिथिवोगा मया तव । नक्षत्र-
देवताः सर्वः नक्षत्रेषु व्यवस्थिताः । दृष्टान् कामान्
प्रयच्छन्ति यथास्थानं सुरेश्वर ! । चन्द्रमा यत्र नक्षत्रे
यदा समधितिष्ठति । उक्तसु देवयज्ञसु तदा स सफलो
भवेत् । देवताश्च प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथातथम् ।
नक्षत्राणि च सर्वाणि यज्ञश्चैव पृथक् पृथक् । अश्विन्या-
मश्विनाविद्धा दीर्घायुर्जायते नरः । व्याधिभिर्मुच्यते
क्षिप्रं योऽन्यथं व्याधिपीडितः । भरगयां यमराष्ट्रिः
कुसुमैरसितैः शुभैः । तथा गन्धादिभिः शुभैरपमृद्युं

विमोचयेत् । अथ नक्षत्राणां कृत्तिकायान्तु ऋद्धिं संपूजितः
पराम् । रक्तमाख्यादिभिर्दद्यादुदृतहोमेन च ध्रुवम् ।
प्रजाः प्रजापतिः प्रीत इतो दद्यात्पशून्स्तथा । रो-
हिण्यां देवशार्दूल ! गोजन्महा जगत्पते ! । अहशीर्षे
तथा सोमं जातिमारोग्यमेव च । आर्द्रायान्तु शिवं
पूज्य पशून् विजयमेव च । सितैः पद्मादिभिर्दिव्यैर्देवत्वं
पयसा च वै । पुत्रान् पुनर्वसौ दद्याच्चरणा तर्पिता-
ऽदितिः । तिष्ये हहस्यतिर्बुद्धिं विपुलं सुखमेव तु ।
भोगान् गन्धादिभिर्नागा अस्त्रेणायां प्रपूजिताः । तर्पि-
ताश्च प्रयच्छन्ति भक्षाद्यैर्मधुरैः शुभैः । मघासु पितरः
पुष्टिं हतपायसतर्पिताः । पूर्वायां ११ विजयं दद्याद्भगो
देवः सुतर्पितः । मङ्गला प्रपूजितो दद्यादुत्तरायां १२ तथा-
र्यमा । भर्तारमीप्सितं नायाः पुंसश्च वरयोषितम् ।
नीरोगत्वं तथायुष्यं सम्पदं चारुहृताम् । पुष्य-
वस्त्रार्चितो हस्ते दद्यात्तेजोनिधिसुता । चित्रासु
पूजितस्त्वष्टा दद्यादारोग्यमेव च । स्वात्यां संपूजितो
वायुः पुत्रानिष्टान् प्रयच्छति । इन्द्राग्नी तु विशाखायां
पीतरक्तैः प्रपूज्य च । धनं राज्यञ्च लब्धेह तेजस्वी
निवसेत्सदा । रत्नैर्मित्तमनूराधास्त्रेवं संपूज्य भक्तिः ।
प्रियो जनानां सर्वेषां चिरञ्जीवति सदा । ज्येष्ठायां
पूर्ववत्स्विन्द्रमिहा पुष्टिमवाप्नुयात् । शुभैः सर्वैस्तु संपूर्यः
कर्मणा वचनेन च । मूले निर्द्धतिमिहा च भक्ष्यैस्तु
फलदादिभिः । पूर्ववत् फलमाप्नोति स्वस्थाने च ध्रुवो
भवेत् । अप इहा जले २० चैतैर्द्धत्वा तत्रैव पूर्ववत् ।
सन्नापान्मुच्यते क्षिप्रं शरीरान्मानसात्तथा । व्याधादासु
तथा विश्वं विरिञ्चतुरयोगतः । संपूज्य श्रियमाप्नोति
परं विजयमेव तु । श्रवणे पूजितो विष्णुः सर्वान्
कामान् प्रयच्छति । धनिष्ठासु वस्त्रमिहा न भयं प्राप्नु-
यात् क्वचित् । महतोऽपि भयात्तीर्णो गन्धपुष्पादिभिः
शुभैः । वरुणं शतभिषास्त्रैर्व्याधिभिर्मुच्यते नरः ।
अजं भाद्रपदायान्तु २५ शुद्धस्फटिकसन्निभम् । संपूज्य सुक्लि-
माप्नोति नात्र कार्या विचारणा । उत्तरायां २६ महिर्भ्रमं
परं शान्तिमवाप्नुयात् । रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति
विविधान् पशून् । सितैः पुष्पैश्चा दीपैर्धूपैर्विजय-
वर्जिनैः । य एते वै समाख्याता यज्ञाः संक्षेपतो मया ।
नक्षत्रदेवतानां हि साधकानां हिताय वै । तस्माद्विज्ञा-
तुसारेण भवन्ति फलदायकाः । गन्तुमिच्छेदुयदान्यत्र
क्रियाप्रारम्भ एव च । नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वादौ

सर्वमाचरेत् । एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नु-
यात् । क्रियाफलान्तु संपूर्णमित्युक्तं भावना स्वयम् ।
नक्षत्रशूल पु० “ज्योष्ठा पूर्वा भाद्रपदा रोहिण्युत्तरफाल्गुनी ।
पूर्वादिषु क्रमाच्छूलाः यात्रायां मरणप्रदाः” ज्योति-
उक्ते यात्रायां निषिद्धे पूर्वादिदिक्षु नक्षत्रभेदे तस्य
शूलतुल्यमरणप्रदत्वात् शूलत्वम् ।
नक्षत्रसत्र न० नक्षत्रनिमित्तं सत्रम् । नक्षत्रनिमित्ते सत्र-
भेदे । तत्र नाक्षत्रमासग्रहणम् विष्णुध० उक्तं यथा
“नक्षत्रसत्राण्यनादि चेन्दोर्मासेन त्रयार्द्धगणनात्मकेन”
“नक्षत्रसत्राणि नाक्षत्रमाससाध्ययागभेदाः याज्ञिकप्र-
सिद्धाः” समयप्रदीपः ।
नक्षत्रसन्धि पु० नक्षत्रयोः सन्धिः । पूर्वनक्षत्रादुत्तरनक्षत्रे
चन्द्रादेर्गृहाणां वा मतिरूपसंक्रान्तौ । तिथिसन्धिश्च
दशमम् ।
नक्षत्रसाधन न० नक्षत्रं साध्यते ज्ञायतेऽनेन साधि-करणे
ल्युट् । सि०शि० उक्ते गृहाणां नक्षत्रमानसाधने गणन
भेदे तत्र वाक्यं तिथिग्रन्थे ३२६७ पु० दर्शितम् ।
नक्षत्रसूचक पु० नक्षत्राणि शुभाशुभतया सूचयति एव लु-
ङ् । “अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते । स
पङ्क्तिदूषकः पापी ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः” इति ह०सं० १७०
“तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति गृहाणां नैव साधनम् । पर-
वाक्येन वर्तन्ते ते वै नक्षत्रसूचकाः” इत्युक्ते च सिद्धा-
न्तानभिज्ञे ज्योतिर्विदि । णिनि नक्षत्रसूचीत्यप्यत्र ।
नक्षत्रासृत न० वारभेदे नक्षत्रयोगकृते अमृतयोगे अमृत-
ग्रन्थे ३२४ पु० दशमम् ।
नक्षत्रिन् पु० नक्षत्रमस्यस्य स्वास्येन नियम्यतया वा इति ।
१चन्द्रे २विष्णौ च “नक्षत्रेभिर्नक्षत्राणि ज्ञमः क्षामः समी-
हनः” विष्णुसं० । “नक्षत्राणामहं शशीति” गीतोक्ते
नक्षत्रे शरूपेण स्थितत्वात् तस्य तथात्वम् ।
नक्षत्रिय पु० नक्षत्राय हितः च । नक्षत्राधिष्ठातृदेवभेदे ।
“नक्षत्रेभ्यः स्नाहा नक्षत्रियेभ्यः स्नाहा” यजु० २२।२८।
नशब्देन “सह सुपा” पा० सं० । २क्षत्रियभिन्ने च ।
नक्षत्रेश पु० इत० । चन्द्रे अमरः । “नक्षत्रेशकृतेजशो गिरि-
शुरौ गाढां रुचिं धारयन्” (उभावत्तमः) सा०द० ।
नक्षत्रेश्वर पु० इत० । १चन्द्रे नक्षत्राधिष्ठातृदेवताभिः
काशप्राप्त्यापिते २शिवब्रह्मभेदे न० नक्षत्रलोकशब्दे
दशमम् । [इष्टिभेदे]
नक्षत्रेष्टि स्त्री नक्षत्रनिमित्ता इष्टिः शा०त० । नक्षत्रनिमित्तके

नक्षत्रेष्टिका स्त्री इष्टिकाभेदे तैत्तिरीयसंहिता ५।४।१।२
नख सर्पणे स्वा०पर०सक०सेट् । नखति अनखीत् अनखीत्
ननाख नेखतुः । अणोपदेशत्वात् न खत्वं प्रनखति ।
नख पु०न० न खं “किद्रमल नन्नाडित्यादि” पा० नञो न
नलोपः नखन्यते खन-ड वा नच् बञ्जने “नहेलोपश्च”
ख वा उणा० । १करजे कराङ्गुल्यस्य कण्टके अमरः ।
“कासिनामनिष्ठतान्यपि रम्भास्तस्मिन्कोमलतलेषु नखानि”
माघः “न खिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान्”
भनुः “नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्” कुमा० “ऐन्द्रः किन्न
नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः” रघुः “न नखैर्विलिखेङ्गू-
मिम्” कूर्मपु० । खाङ्गुलेऽपि उपसमर्जने क्रोडा० खियौ
ङीषोभिषेधे संज्ञायां “नखस्रुखात् संज्ञायाम्” नियमात्
ङीष् । शूर्पणखा गौरस्रुखा असंज्ञायान्तु तास्मनखी
कन्या सि०कौ० । नखस्य मूलं कण्ठो जाहृच् । नख-
जाहृ तन्मूले न० “लोड्रमर्दी लणच्छेदी नखखादी
च यो नरः” मनुना तस्य दन्तेन खादनं निषिद्धम् ।
२खण्डे पु० हेम० श्रुतिकायां गन्धद्रव्यभेदे न०स्त्री०
स्त्रियां बह्वा० ङीप् । “द्विधा शङ्खनखाख्यान्या
शुक्राख्या वदरीच्छदा” रत्नमा० “खल्यपलस्वसौ शुक्ति-
नखरी वदरच्छदा । महांस्वसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो
गन्धसारणः” शब्दार्थचि० “नखद्वयं ग्रहच्छेद्वातास-
ज्वरकुष्ठहृत् । लघूष्णं शुक्रलं वर्यं” स्वादु त्रणविषा-
पहम् । अलक्ष्मीसुखदोगन्धहृत् पाकरसयोः कटु
भाय० तद्गुणा उक्ताः । [तिका०]
नखकुट्ट पु० नखं कुट्टति कुट्ट-क्रेते अण् उप०सं० । नापिते
नखगुच्छफला स्त्री नख इव गुच्छः फलं च यस्याः । नि-
ष्वावभेदे राजनि० ।
नखदारण न० नखं दार्यतेऽनेन दारि-करणे ल्युण् । नख-
निजन्तने नापितास्त्रभेदे (नरङ्गन) ।
नखनिकृन्तन न० निकृत्तयेऽनेन कृत-ल्युट् वा० सुम्
इत० । नखच्छेदनार्थं नापितास्त्रभेदे (नरङ्गन) तत्वा-
धनत्वात् २लोहमात्रेऽपि “यथा सोम्यैकेन नखनिजन्तनेन
विज्ञातेन सर्वं काष्णायसं विज्ञातं स्यात् वाचाऽऽरम्भाय
विकारो नामधेयं काष्णायसमित्येव सत्यम्” छा०उ०
नखनिष्ठाव पु० नखं तत्तुल्यफलतया निष्ठुनाति निष्ठी-
याति निष्+पु-अण् । नखफलिन्याम् राजनि० ।
नखपर्णी स्त्री नख इव पर्णमस्या ङीप् । दृष्टिकाबिन्दुप-
भेदे राजनि० ।

नखपुष्पी स्त्री नख इव पुष्पमस्या ङीप् । पृक्षायां राजनि०
 नखप्रच न० नखश्च प्रचितञ्च मयू०नि० । नखप्रचितयोः ।
 नखफलिनो स्त्री नख इव फलमस्यस्य बाहुल्येन भूम्नि
 इति ङीप् । नखनिष्पावट्टे राजनि० ।
 नखमुच त्रि० नखं सुञ्जति मुच-मूलविभु० क । नखमोचके
 धनुषि संचिप्रसार० ।
 नखम्पच त्रि० नखं पचति तापयति नख+पच-खश्च सम् च ।
 नखतापके “कथमप्यभवत् चारानलोपः स्तम्भारो न
 नखम्पचः प्रियस्य” साधः । २यवाग्वां स्त्री शब्दार्थचि० ।
 नखर पु० न० नखं राति रा-क नख-बा० उणा० खर वा
 नखे अर्धचि० । “सकम्पनर्दिनखरा मूसलानि पर-
 श्वाः” भा०द्रो० १३१८लो० “किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति
 नखरक्षतैस्तस्याः” सा०द० । नखदेन “सह सुपा” पा०
 स० । नखरभिज्ञे त्रि० ।
 नखरजनी स्त्री नखो रज्यतेऽनया रनुज-करणे ल्युट् नलोपः
 ङीप् । (मेरूदी) प्रसिद्धे वृत्ते तस्याः फलम् अण्
 हरोतक्या० अणो लुप् प्रकृतिलिङ्गत्वात् तत्फल्येऽपि स्त्री
 नखरञ्जनी स्त्री नखं रञ्जयति रनुज-णिच्-ल्यु गौरा०
 ङीप् । नखनिज्जने नापितास्त्रभेदे (नखज्जने) “अनन्त-
 चरणोपान्तचारिणी मलहारिणी । पुनर्भवच्छेदकरी
 गङ्गेव नखरञ्जनी” उल्लङ्घः ।
 नखरायुध पुंस्त्री नखर एवायुधं यस्य । १सिंहे २व्याघ्रे
 ३शुकुरे च राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
 नखराह पु० नखरमाह्वयते सङ्गते आकारेण आ+ह्वे-क ।
 करवीरे राजनि० ।
 नखरी स्त्री नखरः पुष्पाकारेणास्यस्य अच् गौरा० ङीप् ।
 नखरीनामगम्बद्ध्यै शब्दमात्रा । २लुङ्गनस्यां रत्नमा० ।
 नखलेखक त्रि० नखं लिखति जीविकार्थं “शिल्पि-
 चयोरपूर्वस्यापि” उणा० लिख-कुन् नित्यक० । जीवि-
 कार्थदन्तलेखनशिल्पकारके । अस्य “नित्यं क्रीडाजीवि-
 कयोः” पा०समासे “अके जीविकार्थे” पा० आद्युदात्तता
 नखविष पुंस्त्री नखे विषमस्य । नरादौ हेमच० “नागाः
 स्युर्द्विषा लूनविषास्तु वृश्चिकादयः । व्याघ्रादयो
 सोमविषा नखविषा नरादयः । जालाविषास्तु लू-
 माद्याः कालान्तरविषाः पुनः । मूषिकाद्याः” हेमच० ।
 जङ्गमविषमब्दे ३०१२ पु० आदिपदमाह्नं दृश्यम् ।
 नखविष्किर पुंस्त्री नखैर्विकिरति वि+कृ-क “विष्किरः
 शकुनिर्विकिरो वा” पा० छट् पत्वञ्च । नखैर्विकीर्य-

भक्षके श्रेणादौ “प्रहृदान् जालपादांश्च कोयटिनख-
 विष्किरान्” अभक्ष्यमांसोक्तौ मनुः “नखविष्किरान् नखै-
 र्विकीर्य ये भक्षयन्ति तानस्यनुज्ञातारण्यकुक्कुटादिव्यति-
 रिक्तान् श्रेणादीन्” ब्रू० । [राजनि० ।
 नखवृक्ष पु० नखति नख-सर्पणे अच् नित्यक० । नीलवृक्षे
 नखशङ्ख पु० नख इव शङ्खः । लुङ्गशङ्खे शब्द० ।
 नखाघात पु० नखैराघातः । नस्मार्थं सुरते नायकेन
 नायिकाङ्गे तद्विषयेण वा नखैराघाते तत्स्थानानि
 कामशास्त्रे उक्तानि यथा “नखाघातः प्रदातव्यो यथा
 स्थानानि नर्मसु । पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरो चैव
 नितम्बके । कक्षस्थले च कक्षान्ते कपाले बाहुमूलके ।
 ग्रीवायां कर्णद्वये च नखाघातं समाचरेत् । तथा
 सर्वशरीरेषु नखं दद्याच्छनैः शनैः” इति । नखपदनख-
 क्षतादयोऽप्यत्र “नवनखपदमङ्गं गोपयस्व शुक्रेन” सा०द०
 “नखक्षतानीव वनस्पतीनाम्” कुमा० २युद्धार्थं नखै-
 राघाते च । [स्याङ्कः । २नखाघातचिह्ने च पु० ।
 नखाङ्ग पु० नखमङ्ग इव यस्य । १व्याघ्रनख्याम् शब्द० नख-
 नखाङ्ग न० नख इवाङ्गमस्य । नख्यां रत्नमात्रा ।
 नखानखि अथ० नखैश्च नखैश्च प्रहृत्य वृत्तं युद्धम् “इच्च
 कर्मव्यतिहारे” पा० इच्च समा० । परस्परनखाघातेन प्रहृते
 युद्धे “कचाकचि युद्धमासीत् दन्तादन्ति नखानखि”
 मा०क० ४६अ० । [शुकुरे च राजनि० ।
 नखायुध पुंस्त्री नख आयुधमिव यस्य । १व्याघ्रे २सिंहे
 नखालि इ० नखानामालिरत्न । १लुङ्गशङ्खे शब्द० इत० ।
 २नखपङ्क्तौ च । [नीलवृक्षे राजनि० ।
 नखालु पु० नख इव आलुः नख-सर्पणे वा० आलुच् वा ।
 नखाशिन् पु० नखमश्नाति अण-णिनि इत० ।
 १मेचके त्रिका० । २नखखादिनि त्रि० ।
 नखि पु० नखति सर्पति नख-इन् । १सर्पके । उज्ज्वलचन्द्रस्तु
 नखेनातिक्रामति नख+णि-नखयति “अच इः” उणा०
 इ । २नखेनातिक्रामके इत्याह अ । इदं चिन्त्यं ह-
 स्तिनातिक्रामतीत्यादौ अतिहस्यतीतिवत् नखेनाति-
 क्रामतीति वाक्ये अतिनखयतीत्येव स्यात् न नखयतीति
 नखिन् पु० नखः अस्त्रप्रस्य, प्राशस्येन वा इति । १सिंहे
 राजनि० । २व्याघ्रे शमहानखयुक्तमात्रे त्रि० । “नखि-
 नाश्च नदीनाश्च शङ्खिणां शङ्खपाणिनाम् । विषासो
 नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च” चाणक्यः । “भूत्या
 केशरिणां सिंहा व्याघ्राश्च नखिनां वराः” हरिवं० ७१अ० ।

नखी स्त्री नख आकारत्वेनाख्यस्य अच् गौरा० डीप् नख+
नङ्गा० डीप् वा । खनामख्याते गन्धद्रव्ये अमरः धूप-
शब्दे उदा० दृश्यम् ।

नग पु० न गच्छति गम-ड “नगोऽग्राणिषु” पा० नजो न
नलोपः । १पर्वते २दृष्टे च अमरः । “नगजा नगजा
दयिता दयिताः” भट्टिः “नगाङ्गयो नाम नगारिच्छतुः”
भा०वि० ३६७०। अग्राणिष्वित्युक्तेः अगो वृश्चिकः शीते-
नेत्यादौ नलोपः इति बोध्यम् ।

नगज त्रि० नगाज्जायते जन-ड पु० । १पर्वतजातमात्रे
“नगजा नगजाः” भट्टिः २हस्तिनि च । हिमाद्रिकन्याय
१पाषाणं ४कुट्टपाषाणभेदाज्जातायां स्त्री राजनि० ।

नगनदी स्त्री नगजाता नदी शा०त०। पर्वतनिःसृतनद्याम् ।

“विश्रान्तः सन् ब्रज नगनदीतीरजातानि सिञ्चन्” मेघ०
नगनन्दिनी स्त्री इत०। हिमालयजातायां दुर्गायां शब्द० ।

नगपति पु० इत०। १हिमालये त्रिका० यथोक्तं ब्रह्माण्डपु०

“शैलानाम् हिमवन्तश्च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वा-
णामपिपतिश्चक्रे चित्ररथम् विधिः” नगानां वृक्षाणां पत्यौ
२चन्द्रे च तस्य वनस्यतीरगतम् औषधीशब्दे दृश्यम् ।

नगभिद् पु० नगं भिनत्ति भिद्-किप् इत० । १पाषाणभेद-
नास्त्रभेदे राजनि० । २दृष्टे च तस्य तथात्वं गोत्रभिद्-
शब्दे २६८८ पृ० दृश्यम् ।

नगभू पु० नगे भवति भू-किप् ७त० । १कुट्टपाषाणभेदायां
राजनि०। २पर्वतजातमात्रे त्रि० इत०। ३पर्वतभूमौ स्त्री
नगरं न० नगा इव प्राज्ञादाः सन्त्यत्र बा० र ।

“पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् । अनेकजा-
तिसम्बद्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् । सर्वदैवतसंवल्लं नगरं
स्वभिधीयते” इत्युक्तलक्षणे १पुरभेदे । गौरा० डीप् ।
नगरीत्यप्यत्र अमरः । तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे
“दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेत्पुः । तच्चतुरस्रं
वर्त्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् । दीर्घं पादैकप्रसर-
श्चतुरस्रं समोचितम् । त्रिभिः पादैः समं त्र्यस्रं
वर्त्तुलं वलयाकृति । दीर्घं स्याद्दीर्घकुशलसुखसम्पत्ति-
हेतवे । चतुरस्रं चतुर्वर्गफलाय पृथिवीभुजः । त्र्यस्रं
त्रिशक्तिनाशाय वर्त्तुलं वलरोगकृत् । राज्ञः स्वहस्तैर्द-
शमी राजहस्त उदाहृतः । राजहस्तैश्च दशमी राज-
दण्ड उदाहृतः । राजदण्डैश्च दशमी राजच्छत्र उदा-
हृतम् । राजच्छत्रैश्च दशमी राजकाण्ड उदाहृतः । राज
काण्डैश्च दशमी राजपुरुष उच्यते । राजधानी तु कथि-

ता दशमी राजपुरुषैः । राजधानी दशगुणा राजच्छत्र-
उदाहृतम् । समैव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने ।
भयस्त्रीभोगसम्पत्तिर्भर्तृकीर्त्तिस्तुष्टार्थिनाम् । राजच्छत्रे
भरपतिः पुरपत्तनमारभेत् । लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं
पञ्चत्वं भङ्ग एकता । समृद्धिवित्तं नाशश्च भङ्गलक्ष्णं वयं
क्षयम् । साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति ब्रौह्मण्य कीर्त्तिताः ।
यथार्थसंज्ञा नगरे सुनिना तत्त्ववेदिना” इति युक्तिकल्प-
तरुः । “नृपवासपुरी प्रोक्ता विशास्युरसपीथते ।
एकतो यत्र तु ग्रामो नगरश्चैकतः स्थितम् । मिथ्यन्तु
खर्वटं नास नदीगिरिसमाश्रयम् । विप्राश्च विप्रभृत्याश्च
यत्र चैव वसन्ति हि । स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां
वास एव च । पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्यु-
तम् । अनेकजातिसम्बद्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् । सर्व-
दैवतसम्बद्धं नगरन्त्वभिधीयते” इति विष्णु० पु०
टीकायां श्रीधरस्वामिभट्टतट्टगुवचनम् । “नगरं सर्वभो
भङ्गं कर्त्तव्यं रोधकं हि वा । स्वस्तिकं मध्यगं कार्यं
कुमारीपुरमेव वा । अतस्सयचतुर्थ्युक्तं सर्वकामस्तुष्टा-
वहम् । क्लृप्तकर्णं द्विषस्वश्च दुःस्थितं क्षयदुर्वलम् । नगरं
न प्रशंसन्ति गर्तविद्धं विभेदितम् । अथतः स्वल्पप्रासादं
क्लृप्तकर्णं विदुर्बुधाः । द्विषस्व कर्णहीनन्तु क्षयमध्यं
क्षयं विदुः । दुःस्थितं निम्नयास्तन्तु नैर्हृतं घनदुर्वलम् ।
सौख्यं सर्वस्तुष्टाद्वापूरितं वारुणं वलम् । यास्यमायुः
प्रदं पूर्णनगरं प्रीतिवर्द्धनम् । ईशवासवसंपूर्णं सर्वा-
रोग्यसुखप्रदम् । मध्यश्चतुष्पथोपेतं न च तत् पीडयेत्
क्वचित् । ब्रह्मस्थानं हितं विप्र ! शिवस्तत्र सदा स्थितः ।
चतुर्विंशतिनाद्यास्तु हस्तास्त्यदृष्टं परम् । यत्र मध्यं
प्रशंसन्ति हस्तोत्कटविवर्जितम् । अथ किष्कुशता-
न्यदौ प्राङ्मूर्त्त्यं निवेशनम् । नगरार्द्धं विष्कम्भं खेटं
ग्रामं ततोऽर्द्धतः । नगरार्द्धमितं खेटं खेटाद् ग्रामोऽर्द्ध-
योजनः । द्विक्रोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः ।
त्रिंशद्वनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः । विंशद्वनू-
ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु । धनूंषि दश विस्तीर्णः
श्रीमान्राजपथः कृतः । नृवाजिरथनागानामसम्बार्धं
सप्तध्वजः । धनूंषि चैव चत्वारि शाखा रथ्यास्तु निर्मिताः ।
त्रिकराशोपरथ्यास्तु द्विकराण्युपरथ्यका । लङ्कापथा-
श्चतुष्पादास्त्रिपादस्य गृहान्तरम् । इतोपादस्त्रिपादः
प्राग्वंशपादकः स्मृतः” देवी पु० । नगरसन्निवेशशब्दे
दृश्यम् । नगरनिर्माणकालश्च “स्थिरराशिगते मानौ

चन्द्रे च स्थिरभोदये । शुद्धे काले दिने चैव नगरं
कारयेन्नृपः” ज्यो० “सनगरं नगरम्भूकरौजसः” रघुः ।
नगरे काकः पात्रे समि० ७त० स० । नगरकाक नगर
स्थिते काकतुल्याचारवति एवं ७त० । नगरवायस तत्पार्थे
युक्तेरेङ्गा० तयोराद्युदात्तता ।

नगरकीर्त्तन न० नगरे हरनामकीर्त्तनम् । नगरे भ्रम-
णेन हरिनामकीर्त्तने “नाचारो नाधिकारो वा न स्थान
नियमस्तथा । यामे वा नगरे साधुर्वने वा कीर्त्तयेद्-
रिम्” हरिनाममाहात्म्ये ।

नगरघात पु० नगरं हन्ति अमनुष्यकर्तृकत्वेन टकं बाधित्वा
अण् उपस० । हस्तिनि गजे सि० कौ० । हन-भावे घञ्
इत० । २ नगरस्य लोकास्य हनने च ।

नगरमर्दिन् लि० नगरं मृद्विति मृद-णिनि इत० । १ नगरा-
वमर्दके २ मत्तगजे पु० । ततः बाह्या० अथवा दौ इज् ।
नागरमर्दिनि तदपत्यादौ ।

नगरमार्ग पु० इत० । राजमार्गं तत्करणप्रकारादि औशन-
सनीति परिशिष्टे उक्तं यथा “राजमार्गस्तु कर्त्तव्या-
स्तद्विधं नृपालयात् । उत्तमो राजमार्गस्तु त्रिंशद्वस्त-
मितो भवेत् । मध्यमो विंशतिकरो दशपञ्चकरोऽधमः ।
पथ्यमार्गास्तथा चैव पुरप्रामादिषु स्थिताः । करतया-
त्मिका पद्या वोधिः पञ्चकरात्मिका । मार्गो दशकरः
भोक्तो ग्रामेषु नगरेषु च । प्राक्पश्चाद्विधोदकस्यान्
ग्राममध्यात् प्रकल्पयेत् । पुरं दृष्ट्वा राजमार्गान् सुवहून्
कल्पयेन्नृपः । न वोधिं न च पद्यां हि राजधान्यां
प्रकल्पयेत् । षड्व्योजनान्तरेऽरण्ये राजमार्गन्तरो-
त्तमम् । कल्पयेद् मध्यमं मध्ये तयोर्मध्ये तथाऽधमम् ।
दशहस्तात्मकं नित्यं ग्रामे ग्रामे नियोजयेद् । कूर्म-
पृष्ठा मार्गभूमिः कार्या ग्राम्यैः सुसेतुका । कुर्यान्मा-
र्गान् पार्श्वखातान् निर्गमार्थं जलस्य च । राजमार्ग-
सुखानि स्युर्गृहाणि सकलान्यपि । गृहपूर्वे सदा
वोधिं अलनिर्हरणस्यकम् । पङ्क्तिद्वयमतानोह गृ-
हाणि कारयेत् तथा । मार्गान् सुधाकर्करैर्वी षटितान्
प्रतिवत्स्रम् । अभियुक्तनिरुद्धैर्वी कुर्यादग्रामजनै-
र्नृपः । ग्रामइयान्तरे चैव पान्थशालां प्रकल्पयेत् ।
नित्यं सभार्जितां चैव ग्रामपैथ सुगोपिताम् । तत्ता-
गतं तु संपृच्छेत् पान्थं शालापिपः सदा । प्रयातोऽसि
कृतः स्थानात् क गमिष्यसि तत् वद । सप्तहायोऽसहायो
वाऽशस्त्रः किस्रवाहनः । का जातिः किं कुलं नाम

स्थितिः कुलास्ति ते धिरम् । इति पृष्ठा लिखेत् सायं
शस्त्रं तस्य प्रगृह्य च । सावधानमना भूत्वा स्वापं
कुर्वीत स्वापयेत् । तत्तस्यान् गणयित्वा तु शालाहारं
पिधाय च । संरक्षयेद् यामिकैस्तु प्रभाते तान् प्रवो-
धयेत् । अजानरवृषाश्चोद्गजेभ्यः क्रमतो हरेत् ।
भृतिं पश्चाद्दृष्ट्वा तु रक्षार्थं मार्गशालयोः । शस्त्रं
दद्याच्च गणयेत् द्वारसदृशं मोचयेत् । कुर्यात् सहायं
सीमानं तेषां ग्रामजनं सदा” ।

नगरभूकार पु० नगरस्य क्रौञ्चस्य रम्भं करोति क-ट इत० ।
कात्तिकेये क्रौञ्चदारणशब्दे दृश्यम् । “सनगरं नग-
रम्भूकरोजसः” रघुः ।

नगरादिसन्निवेश पु० १० इत्य० अग्निपु० उक्तप्रकारे नग-
रादिस्थापने यथा

“ईश्वर उवाच नगरादिकवास्तुञ्च राज्यादिकविद्वज्जये ।
योजनं योजनार्द्धं वा तदर्द्धं स्थानमाश्रयेत् । अभ्यर्च्य
वास्तुनगरं प्राकाराद्यन्तु कारयेत् । ईशादिति शतपदके
पूर्वद्वारं च सूर्यके । गन्धर्वाभ्यां दक्षिणे स्याद्द्वारं
पश्चिमे तथा । सौम्यद्वारं सौम्यपदे कार्या हृष्टाः सुवि-
स्तराः । येनेभादि सुखं गच्छेत् कुर्याद्द्वारं तु षट्करम् ।
क्षिप्रकर्णं विभिक्षञ्च चन्द्रार्द्धाभं पुरं न हि । वज्रकूची-
मुखं नेष्टं सङ्गद् द्वित्रिसमागमम् । चापामं वज्रनागाभं
पुरारम्भे हि शान्तिकत् । प्रार्थ्य विष्णुहराकादी-
न्तत्वा दद्याद् बलिं बली । आग्नेये स्वर्णकर्मारान्
पुरस्य विनिवेशयेत् । दक्षिणे नृत्यहत्तीनां वैश्या-
स्त्रीणां गृहाणि च । नटानाञ्चक्रिकादीनां कौवर्त्ता
देशे नैर्द्धते । रथानामायुधानाञ्च कपणानाञ्च वारुणे ।
शौण्डिकाः कर्माधिकता वायव्ये परिकर्मिणः ।
ब्राह्मणा यतयः सिद्धाः पुण्यवनस्य चोत्तरे । फलाज्ञा-
दिविक्रयिण ईशाने च बणिगजनाः । पूर्वतश्च बला-
ध्यक्षा आग्नेये विविधं बलम् । स्त्रीणामादेशिनो दक्षे
काण्डोराक्षैर्द्धते न्यसेत् । पश्चिमे च महामात्यान्
कोषयालाञ्च कारुकान् । उत्तरे दण्डनायाञ्च नायक-
द्विजसङ्कुलान् । पूर्वतः क्षत्रियान् दक्षे वैश्यान् शूद्राञ्च
पश्चिमे । दिक्षु वैद्यान् वाजिनस्य बलानि च षड्वर्दिशम् ।
पूर्वेण सुरबिह्वादीन् शसशानादीन् दक्षिणे । पश्चिमे
गोधनाद्याञ्च कर्मकर्तृकथोत्तरे । न्यसेत् षड्वर्त्तान्
कोषेषु ग्रामादिषु तथा स्थितिम् । श्रियं वैश्ववर्षं द्वारि
पूर्वं तौ पश्यतां श्रियम् । देशादीनां पश्चिमतः पूर्वा-

स्थानि गृहाणि हि । पूर्वतः पश्चिमास्थानि दक्षिणे चोत्तरानाम् । नाकेशविष्णुादिधाम रक्षार्थं नगरस्य च । निर्देवतन्तु नगरस्यासदुर्गगृहादिकम् । भुज्यते तत् पिशाचाद्यैरोगाद्यैः परिभूयते । नगरादि सदैवं हि जयदं भुक्तिमुक्तिदम् । पूर्वायां श्रीगृहं प्रोक्तमाग्नेयां वै महानसम् । शयनं दक्षिणस्थान्तु नैर्ऋत्यामायुषामयम् । भोजनं पश्चिमायान्तु वायव्यां धान्यसङ्ग्रहः । उत्तरे द्रव्यसंस्थानमैशान्यां देवतागृहम् । चतुःशालं त्रिशालं वा द्विशालं चैकशालकम् । चतुःशालगृहाणान्तु शालालिन्दकभेदतः । शत-इयन्तु जायन्ते पञ्चाशत् पञ्च तेष्वपि । त्रिशालानि तु चत्वारि द्विशालानि तु पञ्चधा । एकशालानि चत्वारि एकालिन्दानि वच्मि च । अष्टाविंशदलिन्दानि गृहाणि नगराणि च । चतुर्भिः सप्तभिश्चैव पञ्चपञ्चाशदेव तु । षडलिन्दानि विंशच्च अष्टाभिर्विंशदेव हि । अष्टालिन्दं भवेदेवं नगरादौ गृहादिषु गृहशब्दे दृश्यम् ।

नगराध्यक्ष पु० नगरे राज्ञा नियोजितः अध्यक्षः । राज्ञा नियोजिते नगररक्षार्थम् अधिकारिभेदे "नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वाधिकारकः । उच्चैः स्थाने घोररूपो नक्षत्राणां भव सङ्घः । भवेत्, स तान् परिक्लामेत् सर्वांश्च सभासदः" भा०शा० ८७५० । २नगररक्षके च "उप-सेनो नरपतिर्वसुदेवश्च भारत ! । निक्षिप्तौ नगराध्यक्षौ शेषाः सर्वे विनिर्गताः" हरिवं० १४७५० ।

नगरीकाक पुंस्त्री नगर्याः काक इव । वक्त्रे त्रिकां स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

नगरीत्य त्रि० नगरादुत्तिष्ठति उद्+स्था-क ५त० । १नगरो-त्यन्ते २नगरस्य कण्ठे स्त्री राजनि० । [वा ङीप् ।

नगरीषधि(धी)स्त्री नगरजाता औषधिः । कदल्यां शब्दच० नगाट् न पुंस्त्री नगे वृक्षे अटनमस्य । १वानरे त्रिकां स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ७त० । २पर्वतवृक्षयोरटने गतौ च

नगाधिप पु० नगानामधिपः । १हिमालयपर्वते जटाधरः । तस्य तथात्वम् नमपतिशब्दे दृश्यम् । २सुमेरौ च नगाधिराजादयोऽप्यत्र । "हिमालयो नाम नगाधिराजः" कुमा० ।

नगानिका स्त्री "हितृथ्यके गुरुर्यदा नगानिका भवेत्तदा" इत्युक्तलक्षणे चतुरक्षरपादके कन्दोभेदे ।

नगारि पु० इत० । पर्वतपक्षभेदकत्वात् तदरौ इन्द्रे "नगा-हयो नाम नगारिस्तुः" भा०वि० १६५० ।

नगाग्रय पु० नगः पर्वतः आग्रयोऽस्य । १हस्तिकन्दवृक्षे राजनि० । २पर्वतवृक्षयोर्वीक्षिनि त्रि० ।

नगेन्द्र पु० नग इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् । १हिमालये शपर्वतश्रेष्ठे च "रश्मिस्त्रिवादाय नगेन्द्रसक्ताम्" रघुः "नानाचेष्टैर्जलदलितैर्निर्विशेषैस्त्वं नगेन्द्रम्" (कौलासम्) मेघ०

नगीकस् पु० नगो वृक्षः पर्वतो वा व्योक्तः निवासस्थानमस्य । १खगमात्रे व्यसरः । २सरमे शसिंहे च मेदि० । ४काके शब्दच० । ५वृक्षपर्वतयोर्वीक्षिनि त्रि० ।

नग्न त्रि० अथो नजी व्रीडे कर्त्तरि क्त तस्य नः । १विवस्त्रे २कषा-यवस्त धारिणि कौपीनादृते सुक्तकच्छे दिगम्बरे जैनभेदे पु० नग्नभेदमाह भट्टगुः "विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव वा । औतं स्नात्तं तथा कर्म न नग्नश्चित्येदपि" ।

"विकच्छः परिधानासंभृतकच्छः" तथा च योगियाज्ञ वल्क्यः "परिधानादुवह्निः कच्छा निवद्धा ह्यासुरी भवेत्" स्मृतिः "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयसदाहृतम् ।

एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः" बौधायनः "नाभौ धृतञ्च यदस्त्रमाच्छादयति जातुनी ।

अन्तरीयं प्रथक्तं तदाच्छन्नसभयोक्तयोः" आचारचन्द्रिकायाम् । "विकच्छः कच्छशेषश्च सुक्तकच्छस्तथैव च ।

एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः" आङ्गिकत० "न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन । न च

मूलं पुरीषं वा न वै संस्पृष्टमैथुनम् । नोच्छिष्टं संविशेत् नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् । न गच्छेन्न पठेद्वापि

न चैव स्त्रियः स्पृशेत्" इति कूर्मपु० १५५० । १परिभाषिकनग्ने च "येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च स्मृतम् । ते नग्नाः कीर्त्तिताः सङ्गिस्ते धामज्ञं विग-

र्हितम्" इति मार्कण्डेयपु० सदाचाराध्यायः "ऋज्यजुः सामसंज्ञेयं तथी वर्णादतिर्विजः । एतासु ज्ञाति यो

मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः । यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते । परिव्राडपि मैत्रेय ! स नग्नः पापकक्षरः" इति विष्णुपु० १८४० । इत्यादिना

परिभाषिताः "नग्नो वृणुः कपालेन भिक्षार्थं क्षुत्तिपासितः । अग्न्यः शत्रुकुलं गच्छेत् यः साक्ष्यमन्दतं वदेत्" मनुना अन्ततसाध्योक्तोः फलं नग्नतादिकसुक्तम् ।

नग्नकरण न० अनग्नः नग्नः क्रियतेऽनेन क-ख्यन् सन् च । अनग्नस्य नग्नतया करणसाधने ।

नग्नजित् पु० राजभेदे "नग्नजिज्ञास कौशिल्य आसीद्विज्ञाति धार्मिकः । तस्य सत्याऽभवत् कन्या नाम्ना नाम्नजितौ

ष्टप ! भाग १०५८२३० "मीतिमनुभवसि नग्नजितः"
माघः स्वास्तुग्रन्थकारके विद्वद्भेदे च "नग्नजिता तु
चतुर्दशदैव्येण द्वाविडं कथितम्" "आस्यं सकेशनिचयं
षोडशदैव्येण नग्नजित् प्रोक्तम्" इ० सं० ५८५० ।

नग्नजितोऽपि राजभेदे "वैदेहास्वठकस्वोजास्तथा न-
ग्नजितास्तु ये" भा० क० ७६५० । तदपत्ये व० व० । पुंयोगे
केकयीतिवत् तदपत्येऽपि स्त्रियां ङीष् । ३ सत्यभासायां
क्षणकलभेदे स्त्री "कालिन्दीं भित्तिन्दासु सत्यां
नग्नजितौ तथा" हरिवं० १४८५० । अपत्ये षण् ङीप् ।
नाग्नजितौत्यपि सत्यभासायां दर्शितभागवतश्लोके उदा० ।

नग्नमुषित लि० सुषितो नग्नः राजद० । घनाद्यपहरणेन
नग्नतापन्ने "को नग्नमुषितप्रथ्यं बह्व मन्येत राघ-
वम्" भट्टि ।

नग्नभविष्णु पु० अग्नो नग्नो भवति भू-चुर्यै सिष्णु च
सम् च । अग्नो नग्नो भविष्णौ । तत्त्वार्थे शुक्लं नग्न-
भावक तत्त्वार्थे लि० ।

नग्नहु(ह्) पु० नग्नं ह्वयति करोत्यनेन सेवनात् ह्वे-वा० कृ कृ
वा । षड्विंशतिद्रव्यकृते सुरावीजे कृष्णे अमरमाला
"आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः" यजु० १६११४
"सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तून् योकीकृतास्त्रि नग्नहुः" कर्कः
सर्जादीनि च "सर्जत्वक् त्रिफला शुण्ठी पुनर्नवा
चतुर्जातक ११ पिप्पली १२ गजपिप्पली १३ वंशा १४ वका १५
हृहृक्का १६ चिलके १७ द्रवराक्ष १८ श्वगन्धा १९ धान्यक २०
यवानो २१ जीरक २२ हरिद्रा २३ विरुडयवत्री २४ यर २५
एकोकीकृता नग्नहुः" "शष्पतोक्ता राजनग्नहुं दक्षिणद्वारे-
णाम्निगृहं नीत्वा" यजु० १६११ मन्त्रे वेददी० ।

नग्नगट पु० नग्न एवाटति अट-अच् "सह सुपा" सं ।
दिगम्बरे सक्तकच्छे जैनभेदे हलायुधः । स्वार्थे क अट-
ण्वल् वा । नग्नगटक तत्त्वार्थे हारा० ।

नग्निका स्त्री नग्न+संज्ञायां कन् । अनागतार्त्तवायाम्
अजातरजस्त्रायां स्त्रियाम् अमरः "त्रिंशद्वर्षां दशवर्षां
भार्यां विन्देत नग्निकाम्" भा० अष्ट० ४५५० ।

नघमार पु० नह-क वा० हृस्व घः नघं मारयति नह-
णिच-अण् । कुष्ठरोगे "त्रीणि ते कुष्ठ ! नामानि नघ-
मारो नघारिणो नघायं पुरुषः" अथ० १६१ १६२ एवं
नघारिण नघाय इत्यपि तत्त्वार्थे

नघुष पु० नङ्घ+घृषो० । नङ्घघृषे सेवोप० । [उपपत्तौ जटा०

नङ्ग पु० नं वस्त्रं गच्छति गम-ड वा० सस् च । जारे

नचिकेतस् पु० वाजश्रवसः पुत्रे १ अष्टमिमेदे २ अमनो च ।

"उद्यन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ तस्य ह नचि-

क्रेतानाम पुत्र आस" कठोप० "सर्वे सान्ना अदन्ताः सुः"

इत्युक्तेर्नचितोऽप्यत्रार्थे "मृत्युप्रोक्तां नचितोऽथ लब्ध्वा

विद्यामेतां योगविधिञ्च कल्पम्" कठोप० उपसंहारे ।

"तवैव नाम्ना प्रथितोऽयमग्निं सृष्ट्वा ह्येवामनेकरूपं

गृहाण" । "एतमग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यन्ति जनासः"

इति च कठोप० तस्मै मृत्युदत्तद्वितीयवरकथने ।

"यएवं विद्वांसिब्रुते नचिकेतस्" कठोप० स्वार्थे अण्

नाचिकेतोऽप्युक्तार्थे "त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद् विदित्वा"

कठोप० "त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरित्य सन्निभम्" कठोप० "आया-

तपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चानयो ये च त्रिणाचिकेताः"

शा० भा० धृतिश्रुतिः । सर्वत्र "पूर्वपदात् संज्ञायामिति"

पा० णत्वम् । नाचिकेतस्य उद्दालकधर्मः पुत्रः स च पित्रा

कारणान्तरात् शम्भो यमलोके गत्वा पुनरागतः इत्यादिः

तत्कथा भा० व्या० ७१५० नाचिकेतोपाख्याने दृष्ट्या ।

तेन वाजश्रवसो नामान्तरसद्वालक इति गम्यते ।

नचिर न० नशब्देन "सह सुपा" पा० सं० शीघ्रकाले "यथा

नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यान्नलोकगे" भा० व्या० ६६५०

"योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरैवाधिगच्छति" । "भवामि

नचिरात् पार्थ ! मया वेदितचेतसाम्" गीता । नञा

समासे अचिरइत्येव स्यात् । अचिरशब्दे ८३४० दृश्यम् ।

नच्यु त लि० नशब्देन "सह सुपा" पा० सं० । च्यु तभिन्ने

सुप्रबोधकारस्तु "रात्रेः कृति विभाषा" पा० ६११७२

सूत्रात् विभाषासुष्ठुतिं सत्यमानः "नञो नलोपः" ७२३-

स्यात् नुडचि" ७४ इत्यादि सूत्राण्यपि विभाषापरान्तीति

अभिसम्भाय "नञोऽनौ वाजश्रवौ" सूत्रेण विभाषया

अपि अनादेशं भवति च अइत्यादेशं विदधौ नञाडि-

त्यादि पा० ७५ सूत्रञ्च नञः प्रकृतिवद्भावविधायकं

ननलोपादिनियमपरमिति तस्याशयः । पाणिनीयास्तु न

विभाषामनुवर्त्तयन्ति नान्तरीयकादौ तु नशब्देनैव

समास इति प्रतिपेदिरे ।

नज ब्रीडायां न्वा० षा० अक० सेट् । नजते अनजिष्ट ।

ननाज नेजतः । ईदित् ओदित् नग्नः । अणोपदेशत्वात्

निमित्ते सति न णत्वं प्रनजति ।

नज् अव्य० न+वा० अञ् न जित् जिदनुवन्तो नजो नलोपनुडर्थः

अजितस्तु ननलोपादि नान्तरीयकनैकधेत्यादि" सि० कौ०

"नजभावे १ निषेधेन स्वरूपार्थे २ अप्यतिक्रमे ३ ईषदर्थे ४

ष सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः" । ६।७ इति सेदिनी निषेधेन काका निषेधेन स्वरूपार्थे प्रकृतार्थे इत्येकस्मिन् तेनाभावेन न पौनरुक्त्यम् । "मय्याभि कौरवशतं समरे न कोपात्" वेणी० । "द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं गमयतः" यथा "नाविष्णुः कीर्त्तयेद्विष्णुं नाविष्णु विष्णु मर्चयेत् । नाविष्णुः संसरेद्विष्णुं नाविष्णु विष्णुमाप्नुयात्" इति महाभारतम् । असन्देहार्थं "नञ्" पा० "तत्पुरुषो-नञ्कर्माधारः" पा० निर्देशाद्वा पदत्वेऽपि न कुतश्च । "तिङ्गि लेप्" पा० पचसि जाल्म इत्यादौ असमासेऽपि नजो नलोपः ।

मसस्तादिनञर्थनिर्णयादिकं वैयाकरणभूषणशारे यथा "नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता । आरोपितत्वं नञ् द्योत्यं नञ् सोऽप्यतिस्ववत्" । नञ् समासे अपरस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनामता सिध्यतीति शेषः । अत एव आरोपितत्वमेव नञ् द्योत्यमित्यभ्युपेयमिति शेषः । असर्वइत्यादावारोपितः सर्वइत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्या-ऽवाधात्सर्वनामता सिद्ध्यति । अन्यथा अतिसर्वइत्यत्रैव सा न स्यात् । घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेषतायाएव दर्शनात् । अस्माद्रीत्या च स आद्योबोधो मानसः । तथा चान्यथाऽसर्वस्यै इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्ग इति । अत्रच आरोपितत्वमारोपविषयत्वम् आरोपमात्रं वाच्यं विषय-यत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः । द्योत्यत्वोक्तिर्निर्णयानां द्योतक-त्वमभिप्रेत्य । घटोनास्ति अत्राज्ञाप्य इत्यादावारोपबोधस्य सर्वातुभवविरुद्धत्वात्प्रज्ञानरमाह । "अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् । विशेषणं विशेष्योवा न्यायतस्त्वव-भाष्येताम्" । तदर्थेनानर्थः अर्थपदं द्योत्यवाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्त्तनाय । भाष्यस्येति । तथाच नञ्स्त्वमे महाभाष्यम् । "निवृत्तपदार्थकः" इति । निवृत्तं पदार्थो यस्य "नपुंसके भावे क्तः" पा० इति क्त अभावार्थक इत्यर्थः । यत्तु निवृत्तः पदार्थोयस्मिन्नित्यर्थः सादृश्यादिनाध्यारो-पितब्राह्मणप्राः क्षत्रियाद्योऽर्थो यस्येत्यर्थः इति कैयटः तत्र आरोपितब्राह्मणप्रास्य क्षत्रियादेरनञ्वाच्यत्वात् । अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः । यत्तु क्तं "तत्साद-ृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तद्व्यतिरिक्तम् । अप्राशस्यं विरोधश्च नञ्शर्ताः षट् प्रकीर्त्तिताः" इति पठित्वा अत्राज्ञाप्यः अपापम् अनष्टः अतुदरा कन्या अपशवोवा अन्ये गोऽ-श्वेभ्यः अधर्मा इत्युदाहरन्ति तत्त्वार्थिकार्थमभिप्रेत्येति स्पष्टमन्यत्र । विशेषणमिति प्रतियोगिनीति शेषः । तथा

च सर्वपदे सर्वनामसंज्ञा । "अनेकमन्यदार्थे" पा० "सेव्यतेऽ-नेकया सन्नतापाङ्गया" इत्यादावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचन-नियमः । अत्राज्ञाप्य इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्प-रूपत्वम्, अत्रं भवसि अनहं भवामीत्यादौ पुरुषवचना दिव्यवस्था चोपपद्यते अन्यथा त्वदभावोऽभावइतिवद-भावांशे युष्मदस्मादोरन्वयेन युष्मास्मानाविकरणप्रास्य ति-ङ्गि सत्त्वात्पुरुषव्यवस्था न स्यात् । असन्तते च भेदप्रति-योगित्वदभिज्ञात्रयिका भवनक्रियेत्यन्यात्मानाधिक-रण्यं नातुपपन्नमिति भावः । विशेष्योवेति प्रतियोगिन इति शेषः । अयं भावः । गौणत्वेऽपि नञ्समासे "एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलीति" पा० प्रापका-त्सर्वनामसंज्ञा नातुपपन्ना । अस्यः शिव इत्यत्र सुलोपवा-रण्यायानञ्समास इति हि विशेषणम् । नञ् तत्र तच्छ-ब्दस्य सर्वनामतासि गौणत्वात् । अकोरित्वकज्याहत्या सर्वनाम्नोरेव तत्र यद्दृष्टान्ताभावात्तथाज्ञानञ्समास इति प्रापकं सुवचम् । "अनेकमन्यपदार्थे" पा० इत्यादावेकवचनं विशेषप्रातुरोधात् । "सुवामन्त्रिणे पराङ्गवत् स्त्रे" पा० इत्यतोऽनुवर्त्तमानसुबन्प्रहणात् विशेष्यनेकवचनान्तमेव । किञ्चानेकशब्दात् द्विवचनोपादाने बहुनां, बहुवचनो-पादाने द्वयोः बहुव्रीहिर्ज्ञे सिध्येदित्युभयसंयहायैकवचनं ज्ञात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं च । सेव्यतेऽनेकशब्दोपापि योषवेति विशेषप्रातुरोधात्पुत्रं सेवनान्वयबोधनाय चैकवचनं न तत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् । अतएव "पतन्त्यनेके जल-धेरिवोर्मय" इत्यादिकमपि स्तुपपादम् । अत्रं भवसीत्यादौ युष्मदस्माज्जिज्ञे लक्षणा नञ् द्योतकः तथा च भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङ्गः सामानाधिकरणप्राप्त्युपपत्त्या । त्वद्विज्ञाभिज्ञात्रयिका भवनक्रियेति शब्दबोधः । एवं न त्वं पचसि इत्यत्र त्वदभिज्ञात्रयकपाकाहङ्गलभावनाभावः घटोनास्तीत्यत्र घटाभिज्ञात्रयकास्तित्वाभाव इति रीत्या बोधः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् । सचामवो-ऽन्यत्वाभावत्वान्योन्याभावत्वरूपेण शक्यः तत्तद्रूपेण बोधादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

शब्दचिन्तामणौ तु अभावएव नजो मुख्यादिति समर्थितम् यथा "नञ्समासेऽब्राह्मणमानयेत्यत्र पर्युदासे पूर्वपदे नञ्, उत्तरपदार्थसम्बन्धिनि क्षत्रिये लक्षणा अघटः षट् इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थं नञ् सामानाधिकरण्यादभाववत्त्वञ्च व्यासेऽपि न घटः षट् इत्यादौ यथा शुक्लषटः इत्यत्र

शुक्लवस्त्राणां । न पचतीत्यादौ क्रियासम्बन्धे, भूतले न घटइत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधे नञो सुख्यार्थता, सुबन्तसम्बन्धेऽपि न समासः विभाषाधिकारादिकल्पेन समासावशासनात् । यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासे नञ्, तेनायमर्थः यजतिषु नानुयाजेषु यनुयाजव्यतिरिक्तेषु येजामहे इति मन्त्रं करोति । अथ नानुयाजेष्वित्यत्र न पर्युदासे नञ् तदा हि पदद्वयस्यान्यपरत्वं स्यात् समासापत्तिश्च तस्मादनुपपन्ना करोति । ना नञोऽन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधः तेनानुयाजेषु ये यजामहे इति मन्त्रं न करोतीत्यर्थः एवञ्च नानुयाजेष्विति पदद्वयस्य नान्यपरता न या नञो सुख्यार्थत्यागः । समासाभावे न साधुता चेति चेत् न समासस्याभिव्यक्त्या नानुयाजेष्विति वाक्ये पर्युदासे नञ् । न चेवं वाक्यवृत्तिपदस्य नञोऽन्यपरत्वाभावः गौर्वौहिक इत्यादौ वाक्येऽपि तत्रादिपदस्यान्यपरत्वात् । यदि च प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् तदा मन्त्रविधायकतन्निषेधयोर्विरुद्धार्थत्वेन वाक्यभेदापत्तिः तस्मात् प्रतीतैकवाक्यत्ववशात् एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्यान्यथात्वात् नञ्पदे लक्षणा कल्प्यते न तु नञ्पदस्य लक्षणानुरोधादेकवाक्यत्वत्यागः न हि पदार्थानुरोधेन वाक्यार्थकल्पना किन्तु वाक्यार्थानुरोधात् पदार्थकल्पना नपदञ्च केवलं नास्त्येव नञ्पदादेव सर्वत्र समासानित्यत्वेन प्रयोगोपपत्तेः अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् न स्यादेव नपदेनैव चरितार्थत्वात् क्षमानोना इत्यपदमेव निषेधवाचकं समासवाक्यभेदेन नञो द्वैविध्याद्वा तथाभिधानम् ।

अभावमात्रं नञोर्थः इति नञ्वादे शिरोमणिनोक्तं यथा

- (१) "संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावश्च नञोऽर्थः । [बलसिद्धम्]
- (२) तत्र चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्ति-
- (३) नीलघटवति घटो नास्तीति नीलो घटो न घट इत्याद्यव्यवहारात् इह पीतघटवति न नीलः घटः, पीतो घटो न नीलघट इत्यादि व्यवहाराच्च ।
- (४) प्रतियोग्यभावान्वयौ च तत्त्वयोगक्षेपौ तेन यत्पदोपस्थापितस्य प्रतियोगिनोऽनुयोगिन्यापाराधेयसम्बन्धे नैवान्वयबोधः तत्र तत्संसर्गाभावस्यापि । यथा पचति चेन्नो न पचति चेन्नः । चेन्नखेदं नेदं चैव इत्यादि ।
- (५) तिरुवादायस्य कत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापिते एव तत्र यथैव, तदभावस्यापि तथा ।
- (६) पञ्चादेस् चैवादिनिरूपितं स्तत्वादिकमर्थो न तन्निष्ठं

स्वामित्वादि तस्य धनाद्यवृत्तित्वेन चैतीयेऽपि धने नेदं चैवखेति प्रसङ्गात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्देष्टव्यं ।

- (७) यत्र चापाराधेयभावो न सम्बन्धमय्यादावभ्यस्तानुयोगिनि सप्रत्ययेना । यथा भूतले घटो न भूतले घट इत्यादि तत्र च तात्पर्यवशात् कश्चित् भूतलादौ घटाभावः कश्चित् घटादौ भूतलवृत्तित्वाभावः प्रतीयते ।
- (८) अतएव पृथिव्यां गन्धो न जले इत्यादौ प्रतीतिरेकविशेषप्रकृत्यानुभवः ।
- (९) केचित्तु सर्वत्र विशेषणविशेषणस्याभावो नञा प्रत्याय्यते अतएव भूतले घटो नास्तीत्यादौ वचनैकान्वयमः इति प्राहुः ।
- (१०) तैर्न जातौ सत्तेत्यत्र गतिश्चिन्तनीया जातिसमवेतत्वस्याप्रसिद्धत्वात् सम्बन्धान्तरेण जातिवृत्तित्वस्य सत्तायामपि सत्त्वात् । [इत्यपि कश्चित् ।]
- (११) सप्रत्ययान्विताभावस्य विशेषणतया प्रतियोगिन्यन्यः यत्र विशेषणविशेषणयोरभेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तत्त्वान्योन्यभावो नञा बोध्यते । यथायं घटो नीलो नायं घटो नील इति । तत्र च विशेषणविशेषणयोः समानविभक्तिकत्वं निरुद्धविभक्तिकत्वविरहो वा तन्त्वम् ।
- (१२) अतएव यजतिषु ये यजामहं कुर्यान्नानुयाजेष्वित्यादौ एकवाक्यत्वानुरोधात् [भेदो बोध्यते ।]
- (१३) ये यजामहेतित्यादेरनुपपन्नगौरवाच्च यजतिष्वनुयाज-
- (१४) विशेषणविभक्तिस्तु प्रयोगसाधुत्वायां ।
- (१५) नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध एव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् लाघवेन तयोरन्वयमात्र एव तथात्वम् ।
- (१६) विशेषणविभक्तिस्तु भेदार्थिका । [सिति मते—]
- (१७) नीलोत्पलं चित्रगुरित्यादौ लुप्राया विभक्तेरनुसन्धान-
- (१८) न राज्ञ इत्यत्र पञ्चार्थस्य स्वत्वस्येवात्रापि सप्रत्ययस्य तयोरभेदस्याभावो बोध्यताम् ।
- (१९) यत्तु करणनिषेधविकल्पापत्तेः भेदपरतेति तदसत्
- (२०) विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरतायाः ब्राह्मणेभ्यो दाधि दातव्यं न कौण्डिन्याय दातव्यमित्यादौ व्युत्पत्ति-सिद्धत्वेन विकल्पावकाशात् ।
- (२१) न च तत्रापि कौण्डिन्यभेदो बोध्यः कौण्डिन्यपदस्य विशिष्टैकवचनावश्यकत्वात् ।
- (२२) न खलु सहतो राज्ञो न सहतो राज्ञ इत्यत्रैव सहतां राज्ञी न सहतां राज्ञ इत्यत्रापि राजनि सहद-

भेदाभेदौ प्रतीयते एकोनङ्गावित्यादिवत् कथञ्चित् तत्-
समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् ।

(२३) अतएव रात्रौ आङ् न कुर्वीतित्यादौ करणनिषेधेऽपि न
विकल्पावकाशः ।

(२४) न हि तत्रापि रात्रौतरपरता,

(२५) रात्रिभिन्ने आङ्गविधायि अभावस्यायां पितृभ्योदद्या-
दित्यादौ रात्रौ आङ्गप्रसक्तौर्द्वैरत्वात् ।

(२६) न खलु क्रियारहितमपि आङ्गविधायकं वाक्यान्तरमपि
येनेदं तेन सममेकवाक्यतामासादयेत् ।

(२७) नापीदं नानुयाजेष्वितिवत् पृथक् क्रियारहितम् ।

(२८) अथ रात्रौ आङ्गस्य प्रसक्तौ विकल्पापत्तिः अप्रसक्तौ कथं
निषेधः प्रसक्तं हि प्रतिसिध्यते इति चेत् साधोयानयं
मन्त्रपाठः हृदे दहनो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधेऽपि
परप्रत्ययेन तत्र दहनप्रसक्तिरुपादीयेत ।

(२९) निषेधविधेयार्थमिति चेत् तात्पर्यान्वयबोधात् रात्रि-
आङ्गकरणवारणस्य तदर्थत्वात् । [विकल्पः ।

(३०) एकविषयतया पुनरनन्वयगत्या षोडशियहणायहणयो-

(३१) तत्र च षोडशियहणं नेष्टसाधनमित्यादिकं नार्थः
अहणविधिविरोधात् अपि तु षोडशियहणाभाव इष्ट-
साधनमित्यादि । [भक्तप्रार्थन्यः ।

(३२) व्युत्पन्नञ्च नञ् समन्वित्याहृतधात्वर्थस्याभावेऽपि वि-

(३३) अतएव प्राभाकराः न कलञ्जं भक्षयेदिति श्रुतेः कलञ्ज-
भक्षणाभावविषयकं कार्यमर्थमाहुः ।

(३४) नियमस्तु तात्पर्यवशात् । [त्वमविरुद्धम् ।

(३५) मुख्यफलान्नकत्वेऽपि चाङ्गस्य परमापूर्वरूपेष्टसाधन-

(३६) अहणविध्यन्वयानुपपत्त्या च षोडशियहणादतिशयितं
परमापूर्वं तस्मात्सातिशयितं मुख्यं फलं कल्प्यते
इति सर्वसमञ्जसम् ।

(३७) प्रतियोग्यनुयोगिभावः प्रतियोग्यनुयोगिरूपाभावाधिक-
रणयो राधाराधेयभावश्च सम्बन्धविधया भासते ।

(३८) निपातातिरिक्तस्यैव प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वये
प्रकारीभूतविभक्तप्रार्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् ।

(३९) अतएव इवाद्यर्थान्वये न पञ्चादपेक्षा

(४०) अघटं मूलम् असमोदेश इत्यादौ समासे सामानाधि-
करणत्वाद्यनुरोधात् नञोऽभाववत्परता ।

(४१) केचित्तु प्रतियोगिपदोत्तरस्य सुपः प्रतियोगित्वम्

(४२) अनुयोगित्वं वा नञुत्तरस्य चाधिकरत्वं वार्थः

(४३) नञो वाऽभाववति लक्षणा ।

(४४) विभक्तप्रार्थानुयोगिसमानविभक्तिकार्थयोरन्योन्याभावसं-
सर्गाभावबोधने नञोऽसासर्थ्यम् ।

(४५) तेन न पचति न रात्र इत्यादौ कत्यादेरन्योन्याभावो
भूलं न घट इत्यादौ घटादेः संसर्गाभावो न प्रतीयते
इत्याहुः ।

अस्य गदाधरादिव्याख्यासम्मतोऽयमर्थः । अभावत्वम्
अन्योन्याभावत्वञ्च नञ्पदशक्यतावच्छेदकम् । अभावत्व-
च ध्वंसादिसाधारणमखण्डोपाधिः एकमन्योन्याभावत्व-
मपि तदेतत् गदाधरादिभिः समर्थितं यथा

(१) अथ घटो नास्तीत्यादिवाक्याद् घटत्वादिरूपसामान्यधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधने तच्छून्योर्ध्वं सप्रागभावयोर-
न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेणाप्रत्ययाद्
ध्वंसप्रागभावसाधारण्यं नञ्पदशक्तौ न सम्भवतीति चेत् न
ध्वंसप्रागभावयोरन्योन्याभावविरोधितामते अन्तरा श्वामे
रक्तं रूपं नास्तीत्यादिव्यवहारानुरोधेन ध्वंस प्रागभा-
वयोरपि समयविशेषावच्छेदेन सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वोपगमस्यावश्यकत्वात् तयोरपि नञा प्रतिपा-
दनात् व्युत्पत्तिविरोधेन तयोस्तेन प्रतिपादनेऽपि सदा
तत्त्वघटितात्यन्ताभावत्वापेक्षया ध्वंसादिसाधारणाभा-
वत्वस्य जायवेन सदातनभावरूपाभावाभावसाधारण्यत्वा-
नुरोधेन प्रवृत्तिनिमित्ततया तयोरपि नञ्पदवाच्यत्वा
नपायात् । न चात्यन्ताभावत्वमखण्डधर्मान्तरं अनुयोगिता
विशेषरूपं वा न सदातनत्वघटितमिति न गौरवादिक-
मिति वाच्यं तादृशधर्मान्तरे मानाभावात् तद्व्यतिर्नास्ती-
त्यादि वाक्यात्तद्व्यतिर्नास्तीत्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोर्ध्वं स-
प्रागभावयोर्बोधनाच्च ध्वंसप्रागभावसाधारण्यशक्तेराव-
श्यकत्वात् । न च ध्वंसप्रागभावयोरन्योन्याभावविरोधस्या-
प्रामाणिकतया तद्व्यतिर्नास्तीत्यावच्छिन्नध्वंसाद्यधिकरण्ये
तादृशात्यन्ताभावसत्त्वात् स एव उक्तवाक्यात् प्रतीयत
इति वाच्यं ध्वंसाद्यधिकरण्ये तादृशात्यन्ताभावस्याप्राम-
णिकत्वात् गदाधरः ।

“एवम् अन्योन्याभावत्वमखण्डोपाधिः । न तु तादा-
त्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । तत्तत्त्व-
योगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगिनोऽत्यन्ताभावे-
ऽतिव्याप्तेः । सम्बन्धविधया तादात्म्यनिष्ठावच्छेदकता-
यानिवेशेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावेऽतिव्याप्तेऽपि परिहरणादिति वस्तुतस्तु
अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे मानाभावे-

न तादात्म्यस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावा-
त्तादृशलक्षणमसम्भवदुक्तिकमेव । न चैवमभावमात्रस्यैव
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसङ्गावे प्रमाणाभाव इति
वाच्यम् । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धा-
नङ्गरीकारे बाधवृद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकनिर्वचनानुप-
पत्तेः । तथाहि घटाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबध्यताव-
च्छेदकं हि न घटप्रकारकज्ञानत्वम् । घटाभाववत्ता-
ज्ञानकाले कदाचित् केनचित् सम्बन्धेन घटप्रकारक-
ज्ञानसत्पद्यते केनचित् सम्बन्धेन तच्चेति नियमा-
नुपपत्तेस्तथाच तादृशनियमानुरोधेन तेन सम्बन्धेन तत्-
प्रकारकवृद्धिं प्रति तत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगि-
ताकाभाववत्तानिर्णयस्य प्रतिबन्धकताया अवश्यवक्तव्य-
त्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसिद्धिः । न
चैवमन्योन्याभावस्यापि तत्सिद्धौ युक्तिस्तुल्येति वाच्यम् ।
घटत्वप्रकारकवृद्धिं प्रति घटान्योन्याभाववत्तानिर्णयस्यैव
विरोधित्वकल्पनेन सामञ्जस्ये विनान्योन्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुपपत्ति-
रूपबाधकाभावेन युक्तेरतौल्यात् । ननुभयधर्मस्य नञ्-
शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवेण लाघवाद्भावत्वरूपैकधर्म-
स्यैव तदवच्छेदकत्वस्वीकार उचित इति अन्योन्याभावस्य
त्यादि अन्योऽलम्बक इति चेन्न । घटो नास्तीत्यादौ
संसर्गाभावत्वप्रकारकबोधानुभवानुरोधेन घटः पटो
नेत्यादौ त्वन्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुभवानुरोधेन च
तथोक्तत्वात् रघुदेवः ।

- (२) तत्र चेति तत्र नञर्थे संसर्गाभावे भेदे च अन्वयिता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति येन रूपेण प्रति-
योगिनोऽभावांशे विशेषणता तद्वर्षपर्याप्तप्रतियोगिताव-
च्छेदकताकत्वम् । व्युत्पत्तिवस्तुतयमिति अपदार्थोऽपि
तद्रूपावच्छिन्नोपस्थापकशब्दविशेषसमभिव्याहाररूपाका-
ङ्क्षावत्तात् प्रतियोगिसंसर्गविधया लभ्यमित्यर्थः । घटत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता
निरूपितत्वविशेषिता अन्तुयोगिता सा च घटादिरूप-
विशेषणप्रतियोगिकेति तत्सम्बन्धतया भासते नञ्पदार्थ-
तावच्छेदकानुयोनिताया घटादेरन्योपगमे तु तत्र
तादृशप्रतियोगितानिरूपितत्वमेव सम्बन्धः घटादिनिष्ठ-
प्रतियोगिताप्रतियोगिकनिरूप्यत्वं घटादिरूपप्रतियोगि-
प्रतियोगिकमपि इति तस्य घटादिसम्बन्धता गदाधरः ।

- (३) “अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नताविशेषितायाः प्रतियोगि-

तायाः नञ्पदार्थे संसर्गाभावे प्रतियोगिसम्बन्धत्वोपगमे
बाधकं दर्शयति नीलघटवतीति न घट इति इत्याद्या
व्यवहारात् इत्यनेन सम्बध्यते । तादृश्याः प्रतियोगिताया
नञर्थे भेदे प्रतियोगिसम्बन्धत्वे बाधकमाह नीलो
घट इति व्यवहारादिति व्यवहारस्य प्रमाणाभावा-
दित्यर्थः शुद्धप्रतियोगितायाञ्च सम्बन्धत्वे अबाधित-
विशेषान्तराभावबोधकतया तत्तद्वाक्यानां प्रासागव्यस्य
दुर्वारतया व्युत्पन्नैरपि, तथा प्रयुज्येतेति भावः ।
तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषिते धर्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्ट-
प्रतियोगिविशेषितधर्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्टप्रतियोगि-
विशेषितसंसर्गाभावस्य तद्रूपविशिष्टे प्रतियोगिनि शुद्ध-
तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितभेदस्य च बोधने नञो-
ऽसामर्थ्योपगमेन दर्शितप्रयोगवारणसम्बन्धेऽपि वस्तुगत्या
नीलघटवति नीलघटादौ “अत्र न घटः इत्यादिप्रयोगस्य
प्रासागव्यप्रसङ्गो दुर्वार इति बोध्यम्” गदाधरः ।

- (४) “एवं भूतत्वे न घट इत्यादौ भूतत्वादौ घटसंसर्गा-
भावाधिकरणतावद् घटभेदाधिकरणता कुतो न प्रती-
यते इत्यत आह प्रतियोग्यभावान्वयौ चेति अधि-
करणे इत्यादिः अभावपदं संसर्गाभावपरं तथा चाधि-
करणे यादृशपदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिनः प्रतियोगिताव-
च्छेदकसम्बन्धस्य भानं यादृशञ्च अधिकरणबोधकं यादृश-
पदसमभिव्याहारसामेचं च तादृशपदोपस्थाप्यप्रतियोग्य-
न्विताभावस्यापि आधारार्थेयभावरूपसम्बन्धस्य भानं
तादृशम् अधिकरणबोधकं तादृशबोधकपदसामेचत्वेत्यर्थः ।
अन्तुयोगिनि यादृशपदोपस्थाप्ये इत्यादिः आधारार्थेय-
भावसम्बन्धेनान्वय इति आधारार्थेयभावनियामकप्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धस्य संयोगादेः संसर्गसंख्याद्या
भानमित्यर्थः तत्संसर्गाभावस्यापि तथेति । तत्प-
दोपस्थाप्यप्रतियोगिविशेषिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि
अधारतासम्बन्धोऽपि तादृशपदोपस्थाप्ये अन्तुयोगिनि
सम्बन्धसंख्याद्या भासते इत्यर्थः” गदाधरः ।

- (५) “तिङ्गाद्यर्थेति नञोऽसत्त्व इत्यादिः आदिपदात् सुप्प-
रिचङ्गः कृत्यादेरित्यादिना तिङ्गर्थान्नयत्वादेः सुवर्धस्वत्वा-
देश्च परिचङ्गः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य विशेषप्रतानियाम-
कत्वाभिधानं तिङ्प्रत्यये चैत्रस्य धनं पशुप्रतीत्यादौ
द्वितीयाद्यान्तपदोपस्थाप्येनापि धनादिना षष्ठाद्यार्थस्वत्वा-
न्यत्वात् सुवर्धविशेषप्रतयान्वये प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्व-
स्यानियामकत्वात् सुपश्च कारकपदोत्तरस्य योऽर्थस्तद्विशे-

प्रत्यये चातृपस्यायत्वं नियामकं शेषप्रत्ययस्य विशेष्यत्वे च प्रातिपदिकोपस्यायत्वं प्रत्ययान्योपस्यायत्वं वा, "गुरु विप्रतपस्विर्गतानां प्रतिजुर्वीत" इत्यादौ प्रतीकारादिक्रियायामपि तदन्वयात् । उपपदविभक्तयश्च यद्यत्पदयोगे याया विहितस्तत्तदर्थविशेषप्रत्यये तत्तत्पदोपस्यायत्वं, यथा चैत्रादन्य इत्यादावन्यादिपदयोगेऽनुशिष्टानां पञ्चस्यादीनामर्थस्य प्रतियोगित्वादेर्विशेष्यत्वे अन्यत्वादिनिष्ठे अन्यत्वादिपदोपस्यायत्वं, (तन्त्रम्) तत्रैतत्तुयोगिनीत्यर्थः तथा आधारार्थेयतासम्बन्धेनान्वयः इत्यर्थः । तदभावस्यापि निष्ठाद्युपस्थापितश्रुत्याद्यभावस्यापि तत्र तथा प्रथमाद्यन्तपदोपस्यायत्वे आधारार्थेयभावसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः । न पचति चैत्रेणेत्यादितश्चैत्रादौ नञर्थस्याभावस्य विशेषणत्वेनान्वयात् चैत्रेण पाककृतिरित्यत्र चैत्रेण पचतीत्यादितश्चैत्रादिदृष्टित्वप्रकारेण पाककृत्याद्यभावस्यावोधाच्चेति भावः" गदाधरः ।

- (६) "चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रष्टव्यादर्थः स्खामित्वादिकं तच्च प्रकृत्यर्थं चैत्रादिविशेषणतया भासते स्खामित्वप्रकारेण चैत्रादेरेव धनादौ स्खत्वादिसम्बन्धेनान्वयः विभक्त्यर्थं विशेष्यतापन्नप्रातिपदिकार्थस्य प्रातिपदिकार्थे साक्षादापि भेदान्वयबोधोपगमात् नामार्थयोर्भेदान्वये प्रकाराभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेकान्तत्वात् । अथ वा प्रष्टव्यादर्थः स्खामित्वादिकं प्रकृत्यर्थविशेषप्रत्ययेव भासते धनादेस्तदनाश्रयत्वेऽपि तच्चिरूपकतया निरूपकतासम्बन्धेन तत्र तदन्वय इति प्राप्तास्मत्तं दूषयति प्रष्टादेशेति आदिपदात् द्वितीयादतीयापरिग्रहः । चैत्रादिनिरूपितमिति । स्खामित्वादिकमित्यादिना कर्मवत्त्वक्रियाजन्यत्वादिपरिग्रहः निरूपितत्वसम्बन्धेन चैत्रादिरूपप्रकृत्यर्थान्वयीत्यर्थः । तच्चिरूपमिति आश्रयतासम्बन्धेन विशेषणतया चैत्राद्यन्वय आधेयतासम्बन्धेन चैत्रादिरूपविशेषणनान्वयि वेत्यर्थः । स्खामित्वमित्यादिना कर्तृत्वकर्मत्वादिरिग्रहः । तस्येति चैत्रस्य चैत्रनिष्ठस्खामित्वादेशेत्यर्थः । धनाद्युदत्तित्वेनेति । वृत्त्यनियामकस्वन्निरूपकत्वादिसम्बन्धेन धनादिसम्बन्धत्वेऽपि धनाद्युदत्तित्वेत्यर्थः । धनादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादेस्तच्चिरूपस्खामित्वादेशाभावसत्त्वेनेति शेषः इति प्रसङ्गात् भवन्ते क्वाधिततादृशचैत्राद्यभावबोधकस्य इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ननु स्खामित्वादेः प्रकृत्यर्थविशेषप्रत्ययापत्ते स्खामित्वादेर्निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रकृत्यर्थ-

विशेषणतापत्ते तद्विशिष्टप्रकृत्यर्थचैत्रादेः स्खत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नञा प्रत्यायनोपगमाच्च तत्वातिप्रसङ्गावकाशः तादृशभावस्य धनादौ बाधात् इत्यत आह निरूपकत्वादेरिति आदिपदात् स्खत्वादिपरिग्रहः । प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वृत्त्यनियामकतयेत्यादिः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गाभावस्याप्रामाणिकत्वात् येन सम्बन्धेनायमिह इतिप्रत्ययसत्त्वसम्बन्धादायैव नायमिति प्रत्ययः, निरूपकतासम्बन्धेनात्र स्खामित्वमिति प्रत्ययाभावात् तेन सम्बन्धेन नात्र स्खामित्वमितिप्रत्ययस्याभावः । अतएव धनमात्रे स्खामित्वमात्रस्याश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेन चैत्रीयधने चैत्रनिष्ठस्खामित्वमिति धनेषु चैत्रीयत्वस्य स्खामित्वे च चैत्रनिष्ठत्वस्याव्यावर्त्तकतया न व्यवहियते अपि तु धने न स्खामित्वमित्येवम् अन्यथा निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नस्खामित्वाभावतात्पर्येण तथा व्यवहारस्य दुर्वीरतापत्तेः । अतएव कतिमत्त्वरूपकत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया न पचतीत्यत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नक्रियाभावबोधासम्बन्धेन पचतीत्यादौ कतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकादेः कर्तृत्वान्वयबोधोपगमात् । उपजगाम तु जानातीत्यादावाश्रयतासम्बन्धेन जानादेरिति भावः" गदाधरः ।

- (७) "यत्न चेति ययोरित्यर्थः । न संसर्गमर्थ्यादया लभ्य इति भेदान्वये निराङ्गतयेत्यादिः तादृशो च प्रातिपदिकाद्यर्थो तत्रेति तत्पदार्थे तत्पदार्थसंसर्गाभावबोधे अतुयोगिनि अतुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्रत्ययेनेति । तत्राभावस्य सम्बन्धाधारतारूपस्य संसर्गत्वासम्बन्धेन तदर्थकविभक्तिं विना तज्ज्ञानासम्भवादिति भावः । ननु सप्रत्ययभूतत्वादपदेन नञर्थभावे आश्रयतासम्बन्धेन भूतत्वादित्त्वबोधवत् तादृशपदेनेदं चैत्रेणेत्यादौ प्रष्टव्यान्तपदेनेव प्रथमानार्थविशेषणक नञर्थभावेऽपि कदाचित् प्रतियोगितया स्खार्थान्वयबोधस्य जननात् घटादभावो भूतले, भूतलदृष्टित्वाभाववान् घट इति द्विवचन एव भूतले न घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधः । एवञ्च तादृशवाक्यात् कदाचित् प्रथमबोधः कदाचित् द्वितीय इत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां तात्पर्यभेदस्य तच्चिरूपकत्वमित्याह तत्र चेति तत्र भूतले न घट इत्यादिस्थले" गदाधरः ।
- (८) "ननु सर्वत्र सप्रत्ययान्तराभावनिरुद्धत्ववैवाक्योऽस्तु न तु कदाचिदपि तत्प्रतियोगितया विनिर्गमकज्ञाने अतीतविषयतीत्यत आह अतएवेति कदाचित् सप्र-

स्यन्तार्थप्रतियोगिकाभावस्यापि नञा बोधनादेवेत्यर्थः ।
पृथिव्यां गन्धे न जले इत्यादौ इत्यादिविविधवाक्ये
प्रतीतेरेकविशेषप्रकृत्यानुभवः गन्धाद्येकविशेषप्रकृत्यतिज-
नकृत्यानुभवः न जले इत्यतो गन्धाभावस्यैव जल-
वृत्तित्वबोधोपगमे तत्प्रतीतावभावस्यैव विशेषप्रतया
पृथिव्यां गन्ध इत्यतश्च तद्विशेषप्रकृत्योधानुत्पत्त्या तयोरेक
विशेष्यक बोधजनकृत्यानुभवो विरुध्यतेति भावः” गदाधरः ।

(६) “नञर्थभावनिकाधेयताबोधकत्वं सप्रस्यः खण्डयतां
सतसुपन्यस्यति केचित्त्विति विशेषेण विशेषणस्याभाव इति
नञोऽसत्त्वे सत्पदार्थे यत्पदार्थो विशेषणतया यत्न भासते
तत् नञा तत्पदार्थं तत्पदार्थभावे विशेषणतया प्रता-
प्यते इत्यर्थः । तथा च भूतले घट इत्यतो घटे भूतल-
वृत्तित्वस्य विशेषणतया बोधात् भूतले न घट इत्यतो-
ऽपि घटे भूतलवृत्तित्वाभाव एव विशेषणतया प्रतीयते
न तु घटाभावे भूतलवृत्तित्वम् एकाकारवाक्यस्य द्विविध
बोधजनकत्वोपगमे नञपदे सप्रस्यन्तभूतलादिपदसमभि-
व्याहारप्रदानस्य द्विविधकारणत्वकल्पनापत्तेः । उभय-
साधारणतत्कार्यतावच्छेदकैकस्य सम्भवेऽपि तादृशवाक्य
धर्मिकद्विविधवाक्यार्थतात्पर्यज्ञानस्य पृथक्कारणतया
तत्कारणताधिक्यस्य दुर्वारत्वादिति भावः । एतन्मते
युक्तान्तरमाह अतएवेति घटो नास्तीत्यादाविवेत्यादिना
घटौ न सः घटा न सन्तीत्यादिपरिग्रहः वचनैक्यनियम
इति विशेषप्रविशेषणपदयोः समानवचनत्वनियमेन सु-
प्रिडोर्वचनसाध्ये नियम इत्यर्थः भूतले घटोऽस्तीत्यादौ
भूतलाद्यस्तित्वविशेषणत्वे तदैक्येन तद्वतोऽस्तीत्यादौ
भावस्य भूतलाद्यस्तित्वविशेष्यत्वे घटौ न स इत्यादौ द्वि-
चनानुपपत्तेरिति भावः” गदाधरः ।

(१०) “गतिस्थितनीया सत्ताशब्दस्य सत्तासम्भवाये सत्ताप्रतियो-
गिकत्वविशिष्टसम्भवायानुयोगित्वे वा लक्षण्या उपपत्तिप्र-
कारस्थितनीयः । यथाश्रुतार्थेऽनुपपत्तिं दर्शयति जातोति
अप्रसिद्धेरिति तदभावस्य सत्तायां नञा बोधयितुमश-
क्यत्वादिति शेषः । इदञ्चात्र समवायेन वृत्तेः सप्र-
स्यन्तार्थत्वे बोध्यम् । वृत्तिमान्वावस्य सप्रस्यर्थतोपगमे-
ऽप्रसिद्धिविरुद्धेण तत्पक्षे बाधमाह सम्बन्धान्तरेणेति
एकार्थसमवायेनेत्यर्थः” गदाधरः ।

(११) “सत्तान्तरमाह सप्रस्यर्थेति भूतले घटो नास्ति, जातो
न सत्तास्तीत्यादौ भूतलजात्याद्यस्तित्वरूपसप्रसमीसमभि-
व्याहृतक्रियापदपर्यन्तार्थस्याश्रयतयात्वयो योऽभावः

प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकारीभवतस्तस्य विशेषप्रतया
प्रतियोगी भासत इत्यर्थः एवञ्च परम्परया क्रियाविशेषप्र-
प्रतियोगिवाचकघटादिसमानवचनत्वं क्रियापदस्य निर्व-
हतीति दृष्टव्यम् । येन रूपेण प्रतियोगिनो विशेषणत्वं
तद्रूपावच्छिन्नविशेषितैव प्रतियोगिता सम्बन्धतया भा-
सते अतो घटादिसति विशेषाभावमादायात् घटो ना-
स्तीत्यादयो व्यवहाराः” गदाधरः ।

(१२) “यजति ये यजामहं” नातुयाजेष्वित्यादौ अनुया-
जाख्ययागविशेषभिन्नयागेषु ये यजामहे पदवन्तं सन्तं
करोति उच्चारयतीत्याकारकबोध उत्पद्यत इत्यर्थः
कारणसत्त्वे कार्योत्पादस्यावश्यं भावादिति भावः । अत्र
नञा निषेधबोधने बाधकमाह एकवाक्यत्वेति एकवि-
धेयार्थकत्वानुरोधादित्यर्थः । अत्र नञाऽन्योन्याभावबो-
धनेऽनुयाजभिन्नेषु यागेषु ये यजामहेपदयन्तक-
रणरूपैकार्थविधानसम्भवेनैकविधेयार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वं
सम्भवति तत्र नञा निषेधबोधने च नैवं यागेषु ये य-
जामहेपदवन्तविधानं अनुयाजेषु तन्निषेधविधान-
मिति विधेयीभूतार्थद्वैविध्यात् एकविधेयीभूतैकार्थत्वस्य
सम्भवे नानाविधेयार्थकत्वरूपविभिन्नवाक्यत्वकल्पनाया
अन्याय्यत्वेन तत्रैतापत्तिकरसाशक्यत्वादिति भावः”
रघुदेवः ।

(१३) “तत्र च नञा निषेधबोधने दूषणान्तरमाह ये यजामह-
मित्यादेरित्यादि । तत्तादिना करोतिः क्रियात्वेन कार-
कबोधानुरोधात् करोतिपदस्य ये यजामहमिति पदस्य
आनुषङ्गकत्वेन गौरवाच्चेति । तथा चात्र नञा निषेध-
बोधने यागेषु ये यजामहं करोति, नातुयाजेषु येयजा-
महं करोतीत्यर्थः । अनुषङ्गकत्वं विना तु तादृशबोधो
न सम्भवति । सकृदुच्चरितेत्यादि व्युत्तिभङ्गप्रसङ्गादिति
भावः” रघुदेवः ।

(१४) “नन्वत्र नञा निषेधबोधने नातुयाजेष्वित्याह सप्रस्यर्थ-
त्वयो भवति अनुयाजाधिकरणतादृशनिषेधस्य बोधात् ।
अन्योन्याभावबोधने च न तथेति सप्रस्यर्थान्वयभवेन
पूर्वोक्तदोषद्वयमभ्युपेत्यात्र नञा निषेधबोधकत्वमवश्यम-
भ्युपेयमित्यत आह विशेषणविभक्तिस्त्विति तथा चात्र
नञान्योन्याभावबोधनेऽपि विशेषणविभक्तेः प्रयोगसाधु-
त्वरूपप्रयोजनसम्भवेन न नैरर्थक्यमिति भावः” रघुदेवः ।

(१५) “ननु सर्वत्र विशेषणविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वे नीलो घट
इत्यादावभेदसम्बन्धेनैव घटे नीलस्यान्यबोधः स च न

सम्भवति नामार्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादित्यत
 व्याह्र नामार्थयोरित्यादि भेदेन व्यभेदादितिरिक्त
 सम्बन्धेन तन्त्रत्वात् हेतुत्वात् तथा चाभेदादितिरिक्तसम्ब-
 न्धावच्छिन्ननामार्थनिष्प्रकारतानिर्हृतविशेषप्रतासम्ब-
 न्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विषयतासम्बन्धेन विभक्तिप-
 दज्ञानजन्योपस्थितेहेतुत्वस्य कल्पनादोक्तानुपपत्तिः । त-
 त्वाभेदसम्बन्धेनैकनामार्थोपर्यपरनामार्थस्य प्रकारतया
 तादृशशाब्दबोधसोक्तकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ततोत्प-
 न्त्यभावात् । मतान्तरमाह लाघवेनेत्यादि लाघवञ्च
 तत्र जनकतावच्छेदककोटावभेदादितिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्न-
 त्वानिवेगेन तयोः नामार्थयोः तथात्वम् विभक्तिजन्यो-
 पस्थितेस्तन्त्रत्वम्” रघुदेवः ।

(१६) “नन्वेवं सति नीलो घट इत्यादौ कथं विशेषणविभक्ति-
 जन्योपस्थितिं विनाप्यभेदान्वयबोधस्तत्वाह विशेषणवि-
 भक्तिस्त्विति व्यभेदार्थिका सर्वत्राभेदार्थिका तथा च तत्र
 विभक्तिजन्याभेदोपस्थितिं विनाऽभेदानङ्गीकार इति
 भावः” रघुदेवः ।

(१७) “ननु यत्र विशेषणविभक्तेरभावस्तत्र का गतिरित्यत व्याह्र
 नीलोत्पलमित्यादि तथा च तत्रापि यावत् लुप्तविभक्ते
 रनुसन्धानं नास्ति तत्र तावत् नाङ्गीक्रियत एव शाब्द-
 बोध इति भावः । मतेत्यनेनाखरसः सूचितः स च
 तन्त्रतेऽपि नीलोत्पलमित्यादौ लुप्तविभक्तेरनुसन्धानं
 विनाप्यनुभवसिद्धस्य शाब्दबोधस्यापलापो द्रष्टव्यः” रघुदेवः

(१८) “न राज्ञ इत्यादि । न राज्ञः पुरुष इत्यादौ यथा पुरुषे
 षष्ठ्यर्थस्त्वस्याभावः प्रतीयते तथात्वापि (नानुयाजेष्वित्यत्र)
 प्रयोगे सप्तम्यर्थस्याभेदाभावः प्रतीयत इत्यर्थः । न चैवं
 सति एतन्मते नञोऽन्योन्याभावत्वेन शक्तिकल्पनमनर्थकम्
 सर्वत्र संसर्गाभावशक्तिर एव नञ्जन्यशाब्दबोधनि-
 र्वाहात् भूतत्वं न घट इत्यादौ विशेषणविभक्त्यर्थभेदस्य
 संसर्गाभाव एव नञा प्रत्याख्यत इत्यभ्युपगमादिति वा-
 च्यम् । तत्र भेदत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया
 ऽपलापमात्रेण निराकरणासम्बन्धेन तेन रूपेणापि नञः
 शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वादिति” रघुदेवः ।

(१९) “केचित्तु यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेष्वि-
 त्यादौ नञो निषेधबोधकत्वेऽनुयाजेषु येयजामहेत्यन्त-
 विकल्पापत्तिः यजतिषु येयजामहं करोतीत्यनेन
 यागसामान्ये तत्प्राप्त्या, तदन्तर्गतानुयाजेष्वपि प्राप्तत्वात्
 नानुयाजेष्वित्यनेन तत्र तस्य प्रतिषिद्धत्वाच्चेति, तत्र नञ्

न प्रतिषेधबोधकत्वं किन्तु भेदबोधकत्वमिति नानुयाजे-
 ष्वित्यादौ नञो भेदबोधकत्वे युक्तिमाहुः तन्मतं दूष-
 यितुमुपपन्नस्यति यत्त्विति करणनिषेध इति । नानु-
 याजेष्वित्यादौ नञा येयजामहेपदव्यन्तकरणनिषेध-
 बोधने इत्यर्थः विकल्पापत्तेरिति अनुयाजेषु तादृशम-
 न्नकरणाकरणापत्तेरित्यर्थः उपदर्शितरीत्या तादृशम-
 न्नकरणस्य विहितनिषिद्धत्वादिति भावः” रघुदेवः ।

(२०) “विशेषनिषेध इत्यादि ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न
 कौण्डिन्याय दातव्यमित्यादौ विशेषनिषेधस्य लोपस्य
 ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यमितिसामान्यविधेः कौण्डि-
 न्यादितिरिक्तब्राह्मणसम्यदानकदधिदानबोधकत्वव्यवस्थात्
 प्रकृतेऽपि यजतिषु येयजामहं करोतीति सामान्यविधे-
 रप्यनुयागादितिरिक्तयागे ये यजामहेपदव्यन्तकरणप्रति-
 पादकत्वेनानुयाजे तथाविधमन्त्रकरणस्याप्राप्त्या विक-
 ल्यासम्भवादिति भावः” रघुदेवः ।

(२१) “ननु ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्याय दातव्य-
 मित्यादावपि सामान्यविधेर्न विशेषेतरपरत्वम् । न च
 तथा सति कौण्डिन्यस्य दधिदानप्रसङ्गात् विकल्पापत्ति-
 रिति वाच्यं तत्र नञोभेदबोधकत्वमभ्युपेत्य वाक्यैकवा-
 क्यतया कौण्डिन्यान्वब्राह्मणसंमतानकदधिदानप्रतिपाद-
 नाभ्युपगमेन कौण्डिन्यस्य तदप्राप्त्या तन्निषेधाप्राप्त्या च
 विकल्पानवकाशात् तत्र सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वकल्प-
 नस्य निर्युक्तिकत्वात् प्रकृतस्यैव नञोनिषेधबोधकत्वेन
 विकल्पापत्तिर्दुर्द्धरेवेत्यत व्याह्र न चेति । विरुद्धैक-
 वचनत्वादिति । यथैकनामार्थोऽपरनामार्थान्योन्याभाव-
 बोधकनञ्स्थले विशेषणविशेषप्रवाचकपदयोः समान-
 विभक्तिकत्वं तन्त्रम् । तथा समानवचनत्वस्यापि तन्त्रत्वेन
 प्रकृते तदभावात्तथा बोधासम्भवादिति भावः” रघुदेवः ।

(२२) “नन्वेकनामार्थोऽपरनामार्थस्यान्योन्याभावबोधे विशेष-
 णवाचकपदविशेषवाचकपदयोः समानवचनस्य तन्त्रत्वे
 प्रमाणाभाव इत्यत व्याह्र न हि खल्वित्यादि । नामा-
 र्थयोरभेदान्वयबोधे विशेषणबोधकपदविशेषप्रबोधकप-
 दयोः समानवचनत्वस्य तन्त्रत्व एव नञ्जन्यान्योन्या-
 भावबोधे तयोस्तदायाति नञ्जन्यान्योन्याभावविषयक
 शाब्दबोधं प्रत्येकपदार्थोऽपरपदार्थस्याभेदान्वयबोधक-
 कपदसमभिव्याहृतापरपदे नञ्समभिव्याहारज्ञानस्य
 हेतुत्वादित्यतस्तत्प्रदर्शितं महतो राज्ञ इत्यनेन । नन्वेक-
 पदार्थोऽपरपदार्थान्योन्याभावविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति वि-

शेषणबोधकपदविशेषबोधकपदयोः समानवचनत्वनिर्वा-
मकत्वकल्पने एकोनद्विवित्यादौ नञोऽन्योन्याभावविष-
यकशाब्दबोधानुदयप्रसङ्ग इति तत्र तदनभ्युपगम-
व्यावश्यकस्तथा च ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डि-
न्याय दातव्यमित्यादौ नञान्योन्याभावबोधने बाधकाभाव-
इत्यतः पूर्वोक्तदोषोद्धारपुरःसरं दोषान्तरमाह एको न
द्विवित्यादिवदित्यादिना । अत्र च नित्यद्विवचनाद्यन्त-
र्यातिरिक्तस्थले तथाविधनियमस्वीकारे तु पूर्वोक्तदोष-
स्यैव दुरुद्धरतेति सूचनार्थमक्तं कथञ्चिदिति । ब्राह्म-
णेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्यायेत्यादिनैव कौण्डिन्य-
भिन्नब्राह्मणसम्प्रदानकदधिदानबोधसम्भवात् द्वितीयदात-
व्यपदं निरर्थकमिति भावः” रघुदेवः ।

(२२) “अतएवेति । यतएव विशेषनिषेधस्थले सामान्यविषेध-
शेषेतरपरत्वम् अतएवेत्यर्थः । अन्यथाऽभावास्यायां पि-
ढभ्यो दद्यादित्यनेन रात्रौ आङ्करणप्राप्त्या रात्रौ
आङ् न कुर्वीतेत्यादिना तत्र आङ्करणनिषेधस्य च प्राप्त्या
तत्र तत्करणस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाभ्यां विकल्पापत्ते-
र्द्वारत्वादिति भावः” रघुदेवः ।

(२४) “ननु अत्रान्योन्याभावार्थकतया रात्रौतरकाले आङ्-
करणस्य विधानसम्भवेन सर्वसामञ्जस्ये व्यर्थं तत्र नञो
निषेधार्थकत्वकल्पनमित्यत आह न हीति तत्रापि रात्रौ
आङ् न कुर्वीतेत्यादिना रात्रौतरपरता नञोन्योन्याभावा-
र्थकतया रात्रौतरकाले आङ्करणस्य बोधकतेत्यर्थः ।
तथा च व्यर्थं प्रतिषेधार्थकत्वकल्पनमिति भावः” रघुदेवः ।

(२५) “रात्रिभिन्न इत्यादि । रात्रौ आङ् न कुर्वीतेत्यादौ नञो
न्योन्याभावार्थकतया रात्रौतरकाले आङ्करणविधाना-
भ्युपगमेऽभावास्यायां पिढभ्यो दद्यादित्यनेन रात्रौ
आङ्प्रसक्तोक्ततत्करणपत्तेर्द्वारत्वादित्यर्थः” रघुदेवः ।

(२६) “ननु तथाविधवाक्ययोर्वाक्यैकवाक्यतया रात्रौतरा-
भावास्यायां कुर्वीतेत्यर्थकत्वाभ्युपगमे न पूर्वोक्तकलोक्तदोष-
इत्यत आह न खल्वित्यादि । रात्रौ आङ् न कुर्वीते-
त्यतो भिन्नं वाक्यान्तरमस्ति । तेन क्रियारहितआङ्गवि-
धायकवाक्येन” रघुदेवः ।

(२७) “नापीदम् । इदं रात्रौ आङ् न कुर्वीतेति वाक्यम् ।
एवमक्रियारहितम् । अतएवक्रियारहितक्रिया-
रहितम् । केवलं क्रियारहितमित्युक्तौ नाभ्युपगम्यति
वाक्यमपि तथा, तस्मानुपपन्नकरोति क्रियासत्त्वादतः
एवमित्युक्तम् । तथा च तयोरेवैकवाक्यतासम्भवे

रात्रौतरवाक्यं क्रियारहितं भवति अन्यथा तयोरेक-
तरवाक्ये क्रियापदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । आङ्करणप्राप-
कवाक्यान्तरभावेन प्रकृतवाक्यद्वयस्यैव क्रियापदवच-
यैकवाक्यत्वाभावेन पूर्वोक्तदोषो दुर्द्धर एवेति भावः
रघुदेवः ।

(२८) “ननु रात्रौ आङ् न कुर्वीतेत्यादौ नञोनिषेधबोधकत्वं
न सम्भवति त्वन्मते विशेषनिषेधस्थले सामान्यविषेधिशेषे-
तरपरत्वनियमेनाभावास्यायां पिढभ्यो दद्यादित्यादि
सामान्यविषेः रात्रौतराभावास्याकाले आङ्करणस्य वि-
धायकत्वेन तत्र आङ्करणप्रापकवाक्यान्तरस्य चाभावेन
तत्र तस्याप्रसक्तत्वादर्थितसामान्यविषेर्विशेषान्तरपरत्वं ना-
भ्युपगम्यते चेत्तदा तत्र तत्प्राप्तौ तु विकल्पापत्तिरित्या-
शङ्कते अथ रात्रौवित्यादिना । उपपत्त्यापूर्वकं समाधान-
माह साधोयानिति । तथा च प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत
इति नियमे प्रमाणाभावेनाप्रसक्तस्यापि निषेधे बाधका-
भावेन रात्रौ आङ् न कुर्वीतेत्यादौ नञोनिषेध-
बोधकत्वाभ्युपगमे क्षतिविरह इति भावः” रघुदेवः ।

(२९) “निषेधविधेरिति । तादृशनियमसमस्तोक्त्याप्रसक्तस्यापि
निषेधाभ्युपगमे इत्यादि पूरणीयम् । वैयर्थ्यमिति प्रम-
क्तस्यैव प्रतिषिद्धत्वमिति नियमे तु तत्र तदकरणस्यैव
निषेधविषेः प्रयोजनत्वसम्भवं इति तादृशनियमाभ्युपग-
मोऽव्यावश्यकस्तस्य च विशेषविशेषनियन्तितत्वाच्च दोष-
इति भावः । तात्पर्यनिवबोधादिति । रात्रौतराभा-
वास्याकालाधिकरणआङ्करणबोधतात्पर्याऽनिरर्थ्यप्रसक्तं
यद् रात्रौआङ्करणं तद्धारणस्य तत्प्रयोजनत्वादित्यर्थः ।
रात्रौ आङ्करणनिषेधबोधकवाक्याभावेऽभावास्यायां
पिढभ्यो दद्यादित्यादिवाक्यतो रात्रौतराभावास्याकाले
आङ्करणस्य बोधासम्भवं तथाविधतात्पर्यनिर्णयाभावात्
तथा च रात्रौवपि आङ्करणं प्रसज्येत रात्रौ आङ्कर-
णस्य निषेधविधौ तु तथाविधवाक्यार्थपर्यालोचनक्रमेण
तथाविधविधेरुपदर्शितार्थे तात्पर्यनिर्णयसम्भवेन तस्मात्
तादृशबोधसम्भवेन रात्रौ तदप्राप्तौ तत्र तत्करणप्रसक्ति-
रिति भावः” रघुदेवः ।

(३०) “एवं सति विकल्पस्थलस्य दुर्लभत्वापत्तिरित्यत आह एक-
विधयतयेत्यादि । अनन्यगतिकतया विकल्पं विना गत्य-
न्तराभावतया तथा च तत्र विकल्पं विना प्रकारान्तरा-
सम्भवेनावश्यं तत्र विकल्पस्वीकारेण न विकल्पस्थलदुर्ल-
भत्वापत्तिरिति भावः” रघुदेवः ।

- (११) “ननु नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र नञा इष्टसाधनत्वस्यैवाभावः प्रतीयते प्रकारान्तरस्याभावात् तच्च न सम्भवति षोडशियहणविधिविरोधादित्याशङ्क्य उपपादयति अत्र चेति न षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र चेत्यर्थः” रघुदेवः ।
- (१२) “ननु धात्वर्थान्विते एव विभक्त्यर्थे नञर्थभावस्यैवान्वयव्युत्पन्न इत्यत आह व्युत्पन्नश्चेति तथा च तादृशव्युत्पत्तिकल्पने प्रमाणाभाव इति भावः” रघुदेवः ।
- (१३) “अतएव तादृशव्युत्पत्तेरभावादेव” रघुदेवः ।
- (१४) “ननु कचिद्धात्वर्थेऽपि विभक्त्यर्थप्रतियोगिकस्याभावस्य कचिच्च धात्वर्थभावे विभक्त्यर्थान्वये नियामकाभाव इत्यत आह नियमस्त्वित्यादि तथा च यत्र धात्वर्थे विभक्त्यर्थभावबोधे तात्पर्यं तिष्ठति विरोधेऽपि नास्ति तत्र तथा बोधः । यत्र तु धात्वर्थभावे विभक्त्यर्थान्वयबोधे तात्पर्यं तत्र तद्वैवान्वयबोध इति नियम इति भावः” रघुदेवः ।
- (१५) “ननु षोडशियहणस्याङ्गत्वेन इष्टसाधनत्वाभावात् नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ षोडशियहणे इष्टसाधनत्वाभावबोधनेऽपि न यहणविरोधः किन्तु बाधेन तत्रेष्टसाधनत्वस्यान्वयबोधासम्भवः तथा च कथं तत्र यहणविधिविरोधेन धात्वर्थभावे इष्टसाधनत्वान्वयबोधाङ्गीकार इत्यत आह मुख्यफलजनकत्वेऽपि चेत्त्यादि तथा च तत्रेष्टसाधनत्वाभावान्वयबोधस्य स्वीकारे यहणनिषेधविरोधोदुरपङ्गव इति भावः” रघुदेवः ।
- (१६) “ननु यहणायहणयोस्तुल्यफलजनकत्वे कथं वल्लुङ्खसाध्ये षोडशियहणे प्रवृत्तिरित्यत आह यहणविध्यन्यथालुपपत्त्या चेति । तथा च तयोस्तुल्यफलाभावेन नोक्ताशङ्काया अवकाश इति भावः” रघुदेवः ।
- (१७) “प्रतियोग्यतुयोगिभावः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वम् आधाराधेयभावः आधारत्वमाधेयत्वम् उभयत्वोभयोत्कीर्तनं तुल्यवित्तिवेद्यत्वाभिप्रायेण” रघुदेवः ।
- (१८) “ननु नञोऽभिवार्थकत्वे कथं भूतले न घटः भूतलं न घट इत्यादौ भूतलेऽधिकरणतासम्बन्धेन नञर्थभावस्यान्वयोऽन्योन्याभावे च प्रतियोगितासम्बन्धेन घटादेर्वान्वयो नाभिवार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानङ्गीकारादित्यत आह निपातेति । अव्ययनिपातातिरिक्तोऽर्थः । तथा च फलवलात्निपाताव्ययजन्यशाब्दबोधं प्रति प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वसाकल्येनानालुपपत्त्यभाव इति भावः” रघुदेवः ।
- (१९) “अतएवेति यतएव फलवलात्निपाताव्ययजन्यशाब्दबोधं प्रति प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वमतएवेत्यर्थः । इवाद्यर्थान्वयबोधे चन्द्र इव सुखमित्यादाविवान्वयबोधे आदिना नञतिरिक्तनिपातमात्रपरिग्रहः” रघुदेवः ।
- (२०) “ननु नञोऽभिवार्थकत्वेऽघट भूतलमित्यादौ कथं नानाधर्माभ्यामेकधर्मबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यापत्तिरित्यत आह अघटं भूतलमित्यादि । संसर्गाभावाऽन्योन्याभिवार्थकनज्भेदेनोदाहरणद्वयम् । अघटमित्यत्र नष्टसंज्ञिकनिर्देशस्तु न विद्यते घटो यत्नेति वक्तव्यमिह समासस्यटीकराया अव्ययाऽघट इत्युक्ते न घटोऽघट इति नञतत्पुरुषेऽपि तथा प्रयोगसम्भवे तत्र च नञोऽन्योन्याभाववत्परतया घटसंसर्गाभाववत्तादृशिकनज्भेदाहरणासम्भवे इति ध्येयम् । तत्र अभाववत्परताभाववद्बोधकता” रघुदेवः ।
- (२१) “यैस्तु निपातजन्यशाब्दबुद्धिं प्रत्यपि प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्येयते तन्मतमाह कैचित्त्विति प्रतियोगिपदोत्तरस्य रुप इति भूतले न घट इत्यादौ घटादिवोधकपदोत्तररुप इत्यर्थः” रघुदेवः ।
- (२२) “ननु सर्वत्र प्रतियोगित्वस्य नञसमभिव्याहृतप्रतियोगिबोधकपदोत्तररुपत्वत्वे घटोयोऽभावो न घटश्चेति प्रयोगापत्तिः तत्रापि घटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य घटाभावे विद्यमानत्वात् न च न घटस्येत्यत्र निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितानिष्ठप्रतियोगिताकाभावबोधाभ्युपगमाच्च तथा प्रयोगः घटनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपकतासम्बन्धेन घटाभावे विद्यमानत्वादिति वाच्यम् । इत्यनियामकसंसर्गाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेन तथोक्तेरशक्यत्वादित्यत आह अतुयोगित्वं वेति वाकारो व्यवस्थितविकल्पसम्पादकः तथा च कचिच्च प्रतियोगित्वं तदादिधसुवर्धः कचिदनुयोगित्वं वेति लब्धम् । अतएव पटो न घटाभावस्येत्यादौ पटे घटाभावप्रतियोगित्वाभावबोधस्यानुभवोऽपि रूपपाद इति ध्येयम्” रघुदेवः ।
- (२३) “नञुत्तररुपोऽधिकरणात्पर्यकत्वे सर्वत्र नञुत्तररुपोऽनुसन्धानकल्पनं तत्र लक्षणाकल्पनं चेत्युभयकल्पने मौरवस्तदपेक्षया नञ एवाभाववति लक्षणाकरणकल्पनसंचितमित्याशयेनाह नञो वेति” रघुदेवः ।
- (२४) “ननु नञोऽन्योन्याभावबोधने विशेषणवाचकपदविशेषण

वाचकपदयोर्विरुद्धविभक्तिराहित्यं तन्त्रमिति पूर्वसुक्तम्
तत्र च विरुद्धविभक्तिकत्वं विरुद्धार्थप्रतिपादकविभक्तिक-
त्वम् अन्यथा व्यत्ययानुशासनस्य कर्मत्वादर्थकप्रथमा-
न्तपदार्थसाध्याभावेऽपि एकत्वादर्थप्रथमान्तत्वसाध्याना-
न्यवबोधोपपत्तेः । तथा च प्रतियोगिवाचकपदोत्तरस्य
प्रतियोगित्वादर्थकत्वे न न घट इत्यादौ नञोऽन्योन्या-
भावबोधकत्वासम्भवः तस्य विशेषवाचकपदात् भिन्नत्वेन
तत्प्रतिपादकविभक्तौ विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थप्रति-
योगित्वादिति भवतास्वीकारात् एवं नञर्थसंसर्गाभावे
भेदेनेतरपदार्थान्वयानुभवेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपे-
क्षेति यत्पूर्वसुक्तं तदपि न नञुत्तरस्योऽधिकरणत्वे
लक्षणायां भवति । एवं नञोऽभाववक्ताक्षयिकत्वे त्वत्-
कत्वे तथापि भेदान्वयबोधोपपत्तौ तथाविधाभेदान्वय-
बोधे तु तादृशसप्तम्यन्तापेक्षा न सम्भवति अघटं भूतल-
मित्यादौ तदभावात् एवञ्च कश्चिद्विज्ञान्योन्याभावः प्रति-
पाद्यते क्वचित् संसर्गाभावः प्रतिपाद्यते इत्यत्र नियाम-
काभावः सर्वत्र तदुभयबोधप्रसङ्गात् इत्यत आह विभ-
क्त्यर्थेति विभक्त्यर्थस्यान्योन्याभावबोधने अनुयोगि-
वाचकपदसमानविभक्तिकपदार्थस्य, संसर्गाभावबोधने च
नञोऽसामर्थ्यमित्यर्थः तथा च फलानुरोधेन तत्र
तत्तदाहपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनान्नानियमप्रसङ्ग इति
भावः” रघुदेवः ।

(४५) “तथाविधकार्यकारणभावकल्पनं पूर्वमतेऽथावश्यक-
मित्याह तेनेति । तथाविधासामर्थ्यकल्पनेनेत्यर्थः । सं-
सर्गाभावः संसर्गाभाववदभेदे न प्रतीयते । तथा च
तादृशकार्यकारणभावाकल्पने पूर्वमतेऽप्येतेषु स्थलेषु तत्त-
दन्वयबोधस्यापत्तिर्द्वारेति तादृशकार्यकारणभावकल्पना-
वश्यकत्वमिति भावः” रघुदेवः ।

इदमभावधेयम् प्राप्तिपूर्वकत्वादिनिषेधस्येति मीमांसकैर्मन्यते
तेषामाशयः हृदे दहनो नास्तीत्यादौ प्रत्यक्षे अभाव-
ज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षतया प्रतियोगिनस्य ज्ञान-
लक्षणादिना पूर्वं ज्ञायमानत्वेन तस्याभावो हृदे
बोधनेऽपि प्राप्तस्य ज्ञातस्य दहनस्य अन्यत्र प्रसक्ता-
वपि हृदे वायोरूपवत् निषेधो न विरुध्यते । शास्त्रीये
तु निषेधे त्रिधीयमानो निषेधः प्राप्तिरूपजीवति प्राप्तिर-
रागतोऽतिदेशशक्तो वा । तत्र न कलञ्जं भज्येदि-
त्यादौ रागप्राप्तस्य निषेधः । अतिदेशशक्तः प्राप्तिर-
“न तौ पशौ करोति” इत्यादौ अघाराज्यभामयोः

पशुयामे निषेधः । अतिदेशशक्तस्यान्यत्र चरितार्थत्वेन
अतुल्यबलत्वात् नात्र विकल्पः । किन्तु एकविषयतयाऽगत्या
बोद्धव्यमहणामहणयोर्विकल्पः इति भेदः । अघाराज्य-
विधीयमाननिषेधस्य प्राप्तिरूप प्रतियोगिप्राप्तेरित्येव तत्र
प्राप्तिपूर्वकत्वम् । तत्र च पशुदासः यथा “न तौ पशौ
करोति” इत्यादौ करोतीत्यादेरनुवादत्वेन नानर्थक्यम्
“सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति” न्यायात् तेन अघारा-
ज्यभागकरणानुवादेन पशुयागभिन्नत्वमात्रं विधेयम्
एवं रात्रौ आह्नं न कुर्वीतेति वाक्येऽपि क्रियापदस्या-
नुवादत्वेन तस्य वैयर्थ्याभावात् तत्र आह्नकरणानुवादेन
रात्रिभिन्नकालत्वं विधेयम् । यथा वा दध्ना जुहोत्यादौ
होममनूद्य दधिद्रव्यकरणकत्वमात्रं विधीयते एवं आह्न-
करणमनूद्य रात्रौतरकालरूपद्रव्यविधाने अत्यभावः ।
अन्यथा कुत्र रात्रौतरकालो विधीयते । अतः न रात्रौ
आह्नं कुर्वीतेत्यादि वाक्यस्य आह्नकरणनिषेधपरताव्यव-
स्थापनं न युक्तिसिद्धं “न कलञ्जं भज्येदित्यादाविव
पण्डापूर्वकल्पनाया तदतिक्रमे दुरदृष्टसाधनत्वकल्पना-
याच्चापत्तेर्द्वारत्वात् सकलशिष्टाचारसम्मतस्य रात्रौ
आह्नकरणेऽनिष्टाभावस्य विरोधापत्तेः । किञ्च इदं
वाक्यं न केवलआह्नानुवादेन रात्रौतरकालविधानं किन्तु
यावच्छ्राद्धानुवादेन रात्रौतरकालविधानपरमित्यपि
गन्तव्यम् । यद्यपि अष्टकासु सघासु चेति मतवचने
अष्टकादिपदस्य बहुवचनान्ततया निर्देशेन तद्विरुद्ध-
कवचनावरुद्धत्वात् भेदपरता सम्भवति पूर्वोक्तव्युत्प-
त्तिविरोधात् तथापि सामान्ये न औत्सर्गिकमेकवचनं
जातमिमांशमिति न विरोध इत्यवधेयम् ।

क्रियायां विभक्त्यर्थेऽपि नञर्थमावान्वय इति
यदुक्तं तत्र न कलञ्जं भज्येदित्यादौ भावार्थे बलवदनि-
ष्टानुमित्वरूपविध्यर्थस्य एकादृश्यां न भुञ्जीत्यादौ
भोजनाभाव एव विध्यर्थेऽसाधनत्वस्य च बोध इति विषय-
भेदेन व्यवस्था । अतएव न कलञ्जं भज्येदित्यादि निषेध-
वाक्यम् एकादृश्यां न भुञ्जीतेत्यादि निषेधविधिव्याक्यमिति
भेदः । तदेव शब्दशक्तिकाशिकायां समर्थितम् । “पशुः
ससृङ्गं न तरोदित्यादौ नजादिना ससृङ्गतरणादेः, पशु-
प्रस्थितकृतिसाध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादवश्यं कृतिसाध्यत्वं
लिङ्गार्थः तथा हस्मिकाभोजनं न ताडयेदित्यादौ हस्मि-
कानेष्टसाधनत्वस्य, न कलञ्जं भुञ्जीतेत्यादौ च कलञ्ज-
भक्षणपादेः बलवदनिष्टाजनकत्वेऽपीष्टसाधनत्वस्य निषेधा-

नृपपत्न्या इदसाधनत्वादिकमपि (यथावयम्)। न चाहो
रात्रावच्छेद्यभोजननिवृत्तिरूपस्योपवासस्य कृत्यसाध्यत्वा-
ददृश्यासुपवसेदिति विधेर्बाधः कृत्यधीनसमयसम्बन्धरूपस्य
चैमिककृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽप्यनपायात्, तादृशप्रयोगे
भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात् इति ।
मीमांसकमतानुसारेण कलञ्जाधिकरणशब्दे १७७७ पृ०
नञर्थोदको दर्शितः । आत्मन्यस्य क्रियार्थत्वमित्येकान्ता-
श्रयणे दोषकथनावसरे शा०भा०रत्नप्रभयोश्च कृत्यनाभाव
एव नञः शक्तिर्मेदादौ लक्षणेऽप्युक्तं यथा

“अपि च ब्राह्मणो न हन्तव्यः इति चैवमाद्या निवृत्तिरु-
पदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम् इत्यतो
निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तच्चानिष्टम् । न च
स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं
कृत्ययितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नञ-
श्चैव स्वभावो यत् स्वसम्बन्धिनोऽभावो बोधयति स्वभावज्ञौ
दासीन्यकारणं सा च दग्धेऽन्नाग्निवत् स्वयमेवोपशा-
स्यति तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव ब्राह्मणो
न हन्तव्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजा-
पतिव्रतादिभ्यः” शा०भा० ।

“नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धात् हननाभावो नञर्थः
इदसाधनत्वं तद्व्यादिप्रत्ययार्थः इदञ्चात्र नरकदुःखाभावः
तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः । हन-
नाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावधौ हननस्य दुःखसाधन-
त्वमिषा पुरुषो निवर्तते । नात्र नियोगः कश्चिदस्ति
तस्य (नियोगस्य) क्रियातत्साधनदध्यादिविषयत्वात् । न
च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया अभाव-
त्वाच्चापि क्रियासाधनम् अभावस्य भावाहेतुत्वादु-
तस्य सत्त्वरूपत्वाभावाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधशक्तस्य
सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति भावः । विपक्षे दण्डमाह न च
सा क्रियेति । ननु स्वभावतो रागतः प्राप्तो हन्त्यर्थे-
नानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी
बहुलक्रिया बोध्यते । सा च नञर्थरूपा तत्प्राप्त-
त्वाद्विधीयते अहननं कुर्यात् इति । तथाच कार्यार्थ-
सिद्धं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेधति न चेति औदासीन्यं
हननाभाव इति यावत् तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं
कृत्ययितुं न च शक्यमिति योजना सुख्यार्थस्या
भावस्य नञर्थत्वसम्बन्धे तद्विरोधक्रियालक्षणाया अन्या-
यत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विभिनिषेधभेदे

विज्ञापयते चेति भावः । ननु तदभाववत्तदन्यतद्विरुद्ध-
योरपि नञः शक्तिः किं न स्यात् अत्राह्मणः अधर्म
इति प्रयोगदर्शनादिति चेत् न अनेकार्थत्वस्यान्याय-
त्वादित्याह नञश्चेति गवादिशब्दानान्तु अगत्या
नानार्थत्वं स्वर्गेषुवाग्वज्रादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभा-
वेन लक्षणावतारात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्ष्यत्वं युक्तं
शक्यसम्बन्धात् ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ धर्म-
विरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ् शक्यस्य
सम्बन्धात् प्रकृते च स्वाख्यातयोगात् नञप्रसज्यप्रति-
षेध एव न पर्युदासलक्षकमिति सन्त्यम् । यद्वा
नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जन-
त्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां, किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन
प्रत्ययार्थेनेदसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इदञ्च स्वापेक्षया
वलवदनिष्टाननुबन्धि यत्तद्वै न तात्कालिकसुखभावं
विषयप्रयुक्तं निषिद्धान्नभोगस्यापि इदत्वापत्तेः तथाच
न हन्तव्यः हननं वलवदनिष्टसाधनत्वे सति इदसाधनं
न भवतीत्यर्थः । अत्र हन्तव्यः इति हनने विगिष्टे-
साधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूय नेत्यभावबोधने वलवदनिष्ट-
साधनं हननमिति बुद्धिर्भवति हनने तात्कालिकेष्ट
साधनत्वरूपविशेष्यसत्त्वेऽपि विगिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणा-
भावपर्यवसानात् विशेषणं वलवदनिष्टसाधनत्वमिति
तदभावोवलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थे इति पर्यवसन्नम् ।
तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह । अभावेति । औद्य-
र्थः पक्षान्तरद्योती प्रकृत्यर्थभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थ-
भावबुद्धिरपीत्यर्थः बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्यौदासी-
न्यात् प्रच्युतिरूपा हनादौ प्रवृत्तिः स्यादु इति तत्राह
सा चेति । यथाग्निरन्धनं दग्ध्वा शास्यति एवं सा
नञर्थभावबुद्धिः हननादाविदसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागे-
न्धनं दग्ध्वा शास्यतीत्युत्तरार्थः । रागनाशे कृते प्रच्यु-
तिरिति भावः । यद्वा रागतः प्राप्तो सा क्रिया रागनाशे
स्वयमेव शास्यतीत्यर्थः । परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया
कार्येत्युक्तेऽपि, हननस्येदसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात्
प्रच्युतिर्दुर्वारा । तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसं-
रति तस्मादिति । भावार्थभावेन तद्विषयककृत्य-
भावात् कार्यभावाच्छब्दार्थः । यद्वैत्युक्तपक्षे निवृ-
त्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यत्तद्विशिष्टभावापन्नमेवेति-
व्याख्येयं सतः सिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वो-
पपादानार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् । तस्य

वटोर्नतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचिना व्रतशब्देन कार्यसुप-
क्रस्य "नेत्तेतोद्यन्तसादित्यम्" इति प्रजापतिव्रतसूक्तम्
अत उपक्रमवशात्तत्र नञश्चणविरोधिसङ्ख्यक्रिया-
लक्षणाऽङ्गीकृता । एवमगौरसुरा अधर्म इत्यादीनाम-
धात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्यवि-
रुद्धलक्षकत्वम् । एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्वाभाव-
स्यैव नञर्थता इत्यर्थः" रत्नप्रभा० ।

नञः प्रसज्यप्रतिषेधाद्यर्थभिधाने नियमविशेषस्मरणपूर्वकं
सा०द० नञर्थो निर्णीतो यथा

"असक्ता भवता नाथ ! सुहृत्तमपि सा पुरा" । अत्रा-
सक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमिति विधेयत्व-
मेवोचितम् । यदाहुः "अप्राधान्यं विधेयत्वं प्रति-
षेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र
नञ्" । तथा "नवजलधरः सन्नद्धोऽयं नटप्रतिशा-
चरः" । अत्रोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः
पर्युदासतया निषेधस्य विधेयतानवगमः । यदाहुः ।
"प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः
स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्" । तेन "जुगोपात्मान-
मत्सो भजे धर्ममनातुरः । अष्टभ्युराददे सोऽर्थानसक्तः
सुखमन्वभूत्" । अत्रात्रस्तादितामनूयात्मगोपनाद्येव विधे-
यमिति नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः । नन्वन्ना-
जभोजी ब्राह्मणः, अस्त्यर्थस्य राजदारा इत्यादिवत्
असक्तेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न
अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः सम्बन्धः
स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यं न च
तथा, विशेषतया प्रधानेन तद्भोजनार्थेन कर्त्तृशैवेव
नञः सम्बन्धात् । यदाहुः "आहुभोजनशीलो हि
यतः कर्त्ता प्रतीयते । न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरीने-
र्विधानतः" इति । असक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध
इति दोष एव ।

अत्राहुभोजीत्यादौ असमर्थसमासं वैयाकरणा मन्यन्ते
"सुङ्गपुंसकस्य" पा०सूत्रे नपुंसकस्य नेत्यर्थस्य भाष्यादा-
वुक्तत्वात् सामर्थ्याभावेऽपि समास इति हि तेषां राजानः

लाक्ष्यणिकनञर्थनिर्णयः शब्दशक्तिप्रकाशिकायां यथा
"अतएवाघटः घट इत्यादावन्त्यस्य, अघुरोदैत्य इत्यादौ
विरोधिनः, अनिष्ठुः शरः इत्यादौ सदृशस्य, अत्राह्मणो
बाहुषिक इत्यादावपकृष्टस्य, अतुदरसुदन्तरूपया इत्यादौ
सख्यस्य बोधकेन नञ्निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिति

सम्बन्धेनैव घटादेरनुभावनेऽपि तत्रत्यतत्पुरुषे नाव्याप्तिः ।
घटस्याभाव इत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव
समासः प्रमाणं, तेनापटं वर्त्तते इत्याद्येव तत्र प्रयोग
स्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः ।
प्रसज्यनञाघट इत्यादिस्तत्पुरुष एव साधुर्नाव्ययी
भावः नञ्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादि-
नामविवाद इत्यादिकः किरणवत्यादौ पुंसि प्रयोग
इति तु पक्षधरमिन्द्राः ।

अत्रायं विशेषः प्रसज्यनञा तत्पुरुषः भावकदन्त-
पदयोग एव न घटादिपदयोगे वादिनामविवाद इत्याद्यु-
दाहरणेषु भावकदन्तस्यैवोत्तरपदत्वादिति सम्प्रदायविदः ।

नञर्थं तिङर्थान्वयश्च शब्दश० म० दर्शितो यथा

"न च पचत्यपि चैत्रे श्रावं पचतीति प्रयोगः स्याद्वर्त्त-
मानायाः पाककृतेरभावस्य समयान्तरावच्छेदेन चैत्रे
सत्त्वादिति वाच्यं तत्र नञर्थ एव लङर्थवर्त्तमानत्वस्या-
न्येन वर्त्तमानकालावच्छेदस्य पाककृत्यभाववत्त्वस्य चैत्रे
वाधेन तदसम्भवात् गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ,
अस्मकृतेऽप्यतिरात्रे श्रोत्रिणं न गृह्णाति इत्यादौ
नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य व्युत्पत्तत्वात् । एतेन भावि
दिने चैत्रो नापाक्षीदतीतदिने चैत्रो न पच्यतीत्यपि
स्याद्भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेरभावसत्त्वादि-
त्यपि समाहितं तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थ एवाव्यये-
नातीतादिकालावच्छेदत्वविशिष्टस्य पापकृत्यभावस्य
भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादावसत्त्वादेव तादृशाप्रयो-
गात् । अतएव च निष्पन्नाच्च न पच्यतीत्यादौ निष्प-
न्नाच्चकर्मकाविकृतेरपसिद्धावपि न क्षतिः भविष्यत्का-
लावच्छेदेन तादृशाच्चकर्मकापाककृतेरभावस्य तत्र बोध्य-
त्वादिति युक्तमुत्पश्यामः" । किलशब्दोत्तरत्वेऽस्यानु-
ष्टुभार्थता किलशब्दसुपक्रस्य "न ननु इत्येताभ्यां संप्रयु-
ज्यतेऽनुष्टुभे न किलैवं ननु किलैवमिति" निरुक्तकारोक्तेः

नट णट धातवत् सर्वं विशेषस्तु णटधातौ ११६ प्र० वृ० ।

नट अवस्कन्दने (नटकृत्ये) णिचि नाटयति अतुकरोती-
त्यर्थः "नयनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः स्फटिकक-
टकभूमीनटयत्येष शैलः" माघः । [नटत् त न णत्वम् ।

नट अंशे त्विचि चु० उभ० अक० सेट् । नाटयति ते अनीन-

नट पुंस्त्री नम-उणा०डट-नट-अच् वा । शैलूषे स्त्रियां
गौरा० डीष् । "नटी विदूषको वापि पारिपात्रिक
एव वा" सा०द० । शनलीनामगम्भइत्ये स्त्री डीष् ।

श्वेषायां च शब्दः । ४८३काव्याधीनयकर्त्तरि
नक्तं के त्रिं “प्रकृतेर्विभक्त्योगाच्चटवद् व्यतिष्ठते लिङ्गम्”
सांका. “यथा नटस्तं तां भूमिकां विधाव रामो वा
अजातशत्रुर्वा वत्सराजो वा भवति एवं तत्तत्सूत्र-
शरीरमहणात् देशो वा मनुष्यो पशुर्वा वनस्पतिर्वा
भवति स्वरूपशरीरम्” तत्त्वकौ. । ५शोनाकट्टे पुं
अमरः । “शौचिक्यां शौण्डिकाज्जातो नटो द्रविड
एव च” पराशरपद्धत्युक्ते हवर्णसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “नटी कपिलिनी वेश्या
कुलटा नापिताङ्गना” तन्त्रसा. । “भक्तो मन्त्रश्च राजन्यात्
ब्राह्म्यात् निष्क्रियरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड
एव च” मनूक्ते ब्राह्म्यक्षत्रियजाते ऽब्राह्म्यक्षत्रियभेदे
पुंस्त्री. । दशशोकट्टे पुं सेदि. । ६किष्कुर्पर्वणि नलाख्ये
हण्ये पुं जटा. । दीपकरागस्य १०रागिणीभेदे स्त्री ।

नटकमेलक न० हास्यरसप्रधाने दृश्यकाव्यभेदे तच्च सङ्की-
र्णाख्यम् “वृत्तं वङ्गनां अष्टानां सङ्कीर्णं केचिद्रूचिरे ।
तत्पुनर्भवति ह्यङ्गमथ वैकाङ्गनिर्मितम्” तल्लक्षणम् ।
“तच्च नटकमेलकादि” सां. ८० ।

नटचर्या स्त्री इतः । नटस्य काले वाक्यार्थाभिनये अभि-
नेयपदार्थानुकारे “नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संत-
न्वतो नटचर्यामिवास्” भाग. ११।१८

नटन न० नट-भावे ल्युट् । अङ्गविशेषरूपे नट्ये अमरः ।

नटनारायण पुं रागभेदे सङ्गीतशास्त्रम् ।

नटभूषण पुंनटान् भूषयति भूषि-ल्यु. । हरिताले रत्नमा. ।

नटमण्डन पुंनटं मण्डयति मण्डि-ल्यु. । हरिताले अमरः ।

नटसंज्ञक न० नटस्य संज्ञा सत्यक् ज्ञानं यस्मात् कप्
“केऽणः” पा० ह्रस्वः । १शोदन्ताख्यहरिताले त्रिका. ।

नटेशब्दः संज्ञा यस्य कप् । २नटे ।

नटसूत्र न० नटस्य तत्त्वकस्य ज्ञापकं सूत्रम् शां. । शि-
लालिना रचिते नटकव्यज्ञापके ग्रन्थभेदे “पाराशर्य
शिलालिभ्यां भिन्ननटसूत्रयोः” पा० ।

नटान्तिका स्त्री नटस्य नटकव्यस्यान्तोयस्याः कप् कापि
अत इत्वम् । लज्जायां सेदि. । लज्जायां सत्यं नटक-
व्यस्यासम्भवात् तन्नाशएव च तत्सम्भवात् तस्यास्तथात्वम् ।

नटेश्वर पुं इतः । शिवे हेमच. तस्य नट्यप्रियत्वात् तत्-
क्रियायां तस्य निपुणत्वाच्च तथात्वम् ।

नट्या स्त्री नटानां समूहः पाशां य । नटसमूहे ।

नड अंशे चुरा० डभ० अक० सेट् । नाडप्रति ते अनीनडत् त ।

अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् प्रनाडयति ।

नड(ल) पु० नल-वन्धे अच् वा डस्य लः । १गोत्रप्रवर्त्तक-
विभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् नडादि० फक् । नाडायन
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री. । २नलदण्ये च ।

नडक न० नल वन्धे अच् संज्ञायां कन् । अ० सयोर्मध्ये वत्त-
माने नलाकारे अस्मिभेदे “हृदयं जिह्वा क्रौडं सव्य
सक्थि पूर्वनडकम्” “दक्षिणसक्थि पूर्वनडकम्” कात्या०
श्री० ६।७।१।४। [कुक् च । बङ्गलनडयुक्ते ।

नडकीय त्रि० नडाः सन्त्यत्र “नडादीनां कुक्च” पा० ख
नडप्राय पु० नडः प्रायेण यत् । नडवङ्गले देशे अमरः ।

नडभक्त न० नडस्य विषयो देशः रेपुका० भक्तल् । नडविषये
नड(ल)मीन पु० नड(ल) स्थितो मीनः । नलमध्यस्थिते
(चिडिडो) मत्स्ये अमरः ।

नडश त्रि० नड+अस्त्यर्थे ण्णा० श । नडयुक्ते

नडागिरि पु० नडप्रधानो गिरिः किंशुका० संज्ञायां पूर्वस्य
दीर्घः । नडप्रधाने गिरिभेदे अ० संज्ञायां तु नडगिरिरित्येव
नडादि पु० “नडादिभ्यः फक्” पा० गोत्रे फक्प्रत्ययनि-
मित्ते पा० ग० उक्ते १शब्दसमूहे स च गणः

नड चर वक सङ्ग इति क इति श उपक एक लभक शलङ्क
शलङ्कञ्च सप्तल वाजय तिक अग्निशर्मन् दृष्ट(गणे)
प्राण नर सायक दास मित द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर
किङ्कल कातर कातल काशत्रप काश्य काव्य अज अस्य
अक्षरणी (ब्राह्मण वागिष्ठे) अमित लिशु चित्त कुमार
क्रोष्टु क्रोष्टञ्च लोह दुर्ग स्तम्भा शिंशपा अय दण
शकट सुमनस् सुमत मितत वच् अलम्भर अक्षर युग-
म्भर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड, पञ्चाल चमसिन्
सुकव्य स्थिरक ब्राह्मण चटक वदर अक्षल खरप लङ्क
इन्ध अस्त कासक ब्रह्मदत्त उदम्बर शोण अलोह
दण्डप” । नाडायनः चारायणः इत्यादि ।

“नडादीनां कुक्च” पा० उक्ते रूपप्रत्ययकुगागमनिमित्ते
२शब्दगणे च । स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा
नडप्रत्यय विल्व वेषु वेत वेतस इक्षु काष्ठ कपोत दण्य
क्रुञ्चा (तुल्यत्वञ्च) तच्चन् नडकीयः ।

नडिनी स्त्री नडाः गन्त्यस्यां “पुष्कारिस्थो देशे” पा० इति ।
नडयुक्तनद्याम् देशश्चात्र “देशो नदीभूधरकन्दरादिः”
इत्युक्तः तेन भूधरे नडिन् पु० देशभिन्ने तु नड्वान्
भूमिभागः इत्यादि । स्त्रादौ ।

नडिल त्रि० नडस्यादूरदेशादि काशत्रा० इत्य । नडसमीप

नद्या स्त्री नडानां समूहः पाशां य । नडसमूहे अमरः ।

तत्र गणे नटेत्यत्र नडेति पाठान्तरम् ।

नड्वत् लि० नडाः भन्ति प्रायेणात् "कुसुदनडवेतसेभ्यो डुवप्" पा० डुवप् । वज्रननडयुक्ते

नड्वत् लि० नडाः प्रायेण सन्त्यत्र "नडशादाड डुवच्" पा०

डुवच् । बहुवचनडयुक्ते देशे "यो नड्वलानीव बलानि

गजः परेषाम्" रघुः । वैराजस्य मनोः २पत्नीभेदे स्त्री

"मनोरजायन्त दश नड्वलायां सहौजसः । कन्यायां

भरतश्चेष्ट ! वैराजस्य प्रजापतेः" हरिवं० २५० । नड्वलः

स्थानत्वेन अभिसतत्वेनास्त्यस्या अच् । ३नड्वलस्ये

४तदभिमानिनि च देवताभेदे स्त्री "नड्वलाभ्यः शौष्क-

लम् पाराय मागारम्" यजु० ३०।१६ पुरुषमेधीयपशून्तौ

नत लि० नम-कर्त्तरि क्त । १नन्वीभूते २कुटिले च सेदि० ।

"नतश्च वो नव्यजनापनेवः" उद्भटः । सि० शि० प्रसिता०

उक्ते येन कालेन मध्याह्नाच्चतोरविस्तादृशे २काल-

भेदे उक्ततशब्दे १८८८६६ प्र० दृश्यम् "पूर्वं नतं स्याद्दि-

नरात्रिखण्डं दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशो-

रिष्टघटीषु शुद्धं द्वात्रिंशत्खण्डं त्वपरं नतं स्यात्" नी०ता०

उक्ते ३दृष्टघटीहीने दिवारात्रार्द्धकाले दृष्टघटीतो वा

हीने ४तथाभूते काले च क्षायया दिनज्ञानार्थे ५पशुः-

कलाभेदे च सच स्त्र० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा

"मध्यच्छाया भुजस्तेन गुणिता त्रिभमौर्विका । स्व-

कर्णाग्रा धनुर्लिप्ता नतास्ता दक्षिणे भुजे । उत्तराश्वो-

त्तरे यास्यास्ताः सूर्यक्रान्तिनिप्रिकाः । दिग्भेदे मि-

श्रिताः सोम्ये विस्लिष्टाश्चाक्षिप्रिकाः" स्त्र०सि० "अभीष्ट-

दिने माध्याह्निकी क्षायया भुजसंज्ञा ज्ञेया । तेन

भुजेन विज्या गुणिता मध्याह्नाच्छायाकर्णेन भक्ता

फलस्य धनुःकला नता नतसंज्ञास्ताः नतकला दक्षिणे

भुजे मध्याह्नाच्छायारूपभुजे प्राच्यापरस्त्रावमध्याह्नक्षि-

प्रिक्तस्ये सति उत्तरदिक्का, उत्तरे भुजे दक्षिणाः ।

चो विषयव्यवस्थार्थकः । ता नतकलाः सूर्यक्रान्तिनत-

कलाः प्रायुक्ताः, दिग्भेदस्वदिशोर्भिन्नत्वे मिश्रिताः

संयुक्ताः साम्येऽभिन्नदिक्ते विस्लिष्टा अन्तरिताः । द्वाद-

शाङ्गलशङ्कुकोटी मध्याह्नाच्छायाकर्णे वा मध्यच्छाया

भुजस्तथा खखस्तिकान्मध्याह्नकाले सूर्यस्य याम्यो-

त्तरदृष्टे यदनन्तरेण नतत्वं ता नतकलास्तज्जग्रा नतां-

शज्या मध्याह्नाच्चतान्शज्यारूपशङ्कु विज्याकर्णे वा भुज

अति मध्याह्नाच्छायाकर्णे मध्याह्नाच्छाया भुजस्तदा

विज्याकर्णे को भुज इत्यनुपातेन नतज्या तद्वनुरत्र

कलात्मकत्वाच्चतकलास्ता यद्वसम्भवा इति क्षायादिगु-

विपरीतदिक्काः । अथ क्रान्त्यंशाच्छांशयोरेकदिक्ते यो-

गेन नतांशा इति दक्षिणा नतकला दक्षिणक्रान्ति

कलाभिर्हीना अक्षांशा भवन्ति । क्रान्त्यंशाच्छांशयोर्भि-

न्नदिक्तेऽन्तरेण नतांशा यदि दक्षिणास्तदा क्रान्त्यू

नाच्छांशस्य नतत्वादुत्तरक्रान्तियुता अक्षांशाः यदि

तत्तरास्तदाचोऽनक्रान्तेनतत्वाच्चतोऽनोत्तरक्रान्तिरक्ष इति

सम्यगुपपन्नम्" रङ्ग० । अपिकं नतिशब्दे दृश्यम् ।

नतद्रुम प्र० नित्यक० । लताशाले रत्नमा० । [अमरः ।

नतनासिक लि० नता नासिकाऽस्य । (खादा) नतनासायुक्ते

नतराम् अर्थ० न+च्यासु तरप् । १अतिशयनजर्थे प्रतियो-

ग्यसमानाधिकरणे अभावे २नितरामित्यर्थे च "तस्मा-

देतयोः सतोर्नतरां चन्द्रमा भाति" शत०ब्रा० ११।८।११

नताङ्गी स्त्री नतमङ्गमस्या ङीप् । नाय्यां राजनि० ।

नति स्त्री नम-भावे क्तिन् । नमने खापकर्षवोधकव्यापा-

रभेदे करशिरःसंयोगादौ । नमस्कारभेदाच्च कालीप्र०यथा

"त्रिकोणः सप्तष्टकोणश्चन्द्रश्च प्रदक्षिणम् ४ । द-

ण्डप्रमदाङ्गं सप्तष्टकोणं सप्तष्टकोणं नतिलक्षणम् । रेशानी वाय

कौवेरी दिक् कामाग्याप्रपूजने । प्रशस्ता स्थण्डिलादौ

च सर्वमूर्तेस्तु सर्वतः । त्रिकोणादिव्यवस्थाम् यदि

पूर्वमुखो भवेत् । पश्चिमाच्छामूर्ध्वं गत्वा व्यवस्थां नि-

र्दिशेत् तदा । यदोत्तराक्षुखः कुयार्त्तं साधको देवपूज-

नम् । तदा याम्यात्तु वायव्यां गत्वा कुयार्त्तं संस्थि-

तिम् । दक्षिणादायवर्धं गत्वा दिग्ं तस्याश्च शास्त्राधीम् ।

ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् । त्रि-

कोणो यो नमस्कारस्त्रिकोणप्रतीतिदायकः १ । दक्षिणादा-

यवर्धं गत्वा तां त्यक्त्वाग्नौ प्रविश्य च । अग्नितो राक्षसं

गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिग्ं । उत्तराच्च तथान्वेयं

भ्रमणं द्वित्रिकोण(६)वत् । षट्कोणो यो नमस्कारः

प्रतीतिदः शिवदुर्गयोः २ । दक्षिणादायवर्धं गत्वा तस्या-

व्यावृत्त्य दक्षिणाम् । गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्ध-

चन्द्रः प्रकीर्तितः ३ । स्रक्तं प्रदक्षिणं कृत्वा वर्तुला-

कृति साधकः । नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति

द्विजैः ४ । त्यक्त्वा स्वसासनस्थानं पश्चाद् गत्वा नम-

स्कृतिः । प्रदक्षिणं विना वा तु निपत्य भुवि दण्डवत् ।

दण्ड इत्युच्यते दैवैः सर्वदेवौघमोददः ५ । पूर्ववद् दण्ड-

वद् भूमौ निपत्य हृदयेन तु । चिबुकेन मुखेनाथ

नासया हतुकेन च । ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्
भूमिस्पर्शनं क्रमात् । तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो
मनोविभिः ६ । प्रदक्षिणत्वयं कृत्वा साधको वल्लभा-
कति । ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ।
स एव इति देवो वैरच्यते विष्णु तृष्टिदः ७ । नदानां
सागरो यादृग् द्विपदां ब्राह्मणो यथा । नदीनां जा-
ह्नवी यादृग् देवानामिव चक्रष्टक् । नमस्कारेषु सर्वेषु
तथैवोपः प्रशस्यते । त्रिकोणाद्योर्नमस्कारैः कतैरेव तु
भक्तितः । चतुर्वर्गं लभेद् भक्तो नचिरादेव साधकः ।
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वतः सदा । सर्वेषामपि
देवानामन्येषामपि भैरव ! । योऽसावुपो नमस्कारः
प्रीतिदः सततं हरेः । महामायाप्रीतिकरः स नम-
स्कारणोत्तमः । नतिविशेषस्तु यामले “त्रिकोणाकारा
सर्वत्र नतिः शक्तेः समीरिता । दक्षिणादायवीं गत्वा-
दिशं तस्माच्च शाम्भवीम् । ततश्च दक्षिणं गत्वा नम-
स्कारस्त्रिकोणवत् । अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समी-
रितम् । शिवप्रदक्षिणे सन्ती अर्द्धचन्द्रं क्रमेण तु ।
सव्यासव्यक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् । (सोमसूत्रं
जलनिःसरणस्यानम्) “प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं
नम्रशिराः पुनः । दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च द-
क्षिणः । त्रिधा च वेष्टयेत् सस्यक् देवतायाः प्रदक्षि-
णम् । एकहस्तप्रमाणश्च एकथोपि प्रदक्षिणम्” ।

“गन्धर्वतन्त्रे देवमानुषगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः । नम-
स्कारेण तृष्यन्ति महात्मानः समन्ततः । नमस्कारेण
लभते चतुर्वर्गं महोदयम् । सर्वत्र सर्वसिद्धयर्थं नतिरेका
प्रवर्तते । नत्या विजयते लोकान् नत्या धर्मः प्रवर्तते ।
नमस्कारेण दीर्घायुराच्छिन्ना लभते प्रजाः । चतुर्वर्गं
लभेद्भक्तो नचिरादेव साधकः । नमस्कारो महायज्ञः
प्रीतिदः सर्वतः सदा । नमस्कारो महादेवीं प्रदक्षिणश्च
भक्तितः । योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डेऽष्टमपटले “प्रद-
क्षिणत्वयं कुर्यात् पद्माकारं नमस्कृतः । दक्षिणादुत्तरं
गत्वा देवस्य च महेश्वरि !” प्रदक्षिणत्वयम् आदि
मध्यावसाने ज्ञेयम् । तथाच कुमारीपूजामधिकृत्य
रुद्रजामले उत्तरखण्डे षष्ठपटले “प्रदक्षिणत्वयं कुर्यात्
दादौ मध्ये तथान्ततः । पश्चात्तु दक्षिणं कुर्यात् रजतैः
स्वर्णमौक्तिकैः” । “कृताञ्जलिं ततो बद्धा भ्रामयित्वा नम-
स्कृतः । प्रत्येकस्मिन्ने देवि ! दण्डवत् प्रणिपातयेत् ।
योनो नमोऽभ्यस्तित्वा तु अपराधो भवेत्तदा । अथवा

अञ्जलिना यस्तु नमस्कारं करोति सः । मोहान्धकार
नरके पच्यते सात्र संशयः । पातान्तरे न प्रणमेन्मूर्ध्नि
न च क्षितिं स्पृशेत् । शपन्ति देवतास्तस्य विफलं तत्
प्रकीर्तितम् । प्रणामे देवदेवस्य यावत्सोऽस्तिकाः प्रिये ! ।
शरीरे वा महेशानि ! तस्य पुण्यफलं शृणु । यावन्तो-
रणवस्त्रस्य यावत् कालञ्च तिष्ठति । तावद्दर्शसहस्राणि
ब्रह्मलोके महीयते” । योगिनी-गन्धर्वतन्त्रे “कायिको वाग्-
भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः । नमस्काराश्च विज्ञेया
उत्तमाधममध्यमाः । कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तृष्यन्ति
सर्वदा । नमस्कारेषु सर्वेषु कायिकः प्रथमः स्मृतः ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा संस्पृश्य शिरसा क्षितिम् । क्रिय-
ते यो नमस्कारः प्रोच्यते कायिकस्तु सः । पुटीकृत्य करौ
शीर्षे सर्वधर्मार्थसाधनम् । प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं
नम्रशिराः पुनः । दर्शयन् दक्षिणं पार्श्वं भक्तिश्रद्धा
समन्वितः । सङ्कत् प्रदक्षिणं कृत्वा वल्लभाकति साधकः ।
स तु प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवैकतृष्टिदः । कष्टोत्तरशतं
यस्तु देव्याः कुर्यात् प्रदक्षिणम् । स सर्वकामसाधाय
पश्चान्नोत्तमवाप्नुयात् । त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं
प्रदक्षिणम् । दण्डमष्टाङ्गस्यञ्च सप्तधा नतिलक्षणम् ।
दक्षिणादायवीं गत्वा तस्माद्ग्राह्य दक्षिणम् । गत्वा
योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रो सम प्रियः । नमस्का-
रेषु जानीयादासां प्राक्तनमहिजे ! । त्यक्त्वा स्वमासन-
स्थानं पश्चाद्गत्वा नमस्कृतौ । निपत्य दण्डवद्भूमौ दण्ड-
इत्युच्यते बुधैः । तथैव दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन च ।
चिबुकेन सुखेनाथ नासया हतुकेन च । चक्षुषा चाथ-
कर्णाभ्यां ब्रह्मरन्ध्रेण चैव हि । तदष्टाङ्गमिति प्रोक्तं
यद्भूमिं स्पृशते क्रमात्” । मेरुतन्त्रे “हस्ताभ्यां चर-
णाभ्याञ्च जानुभ्यां वक्षसा तथा । मूर्ध्नि दृष्ट्वा तथा
वाचा चित्तेनाष्टाङ्ग ईरितः । हस्तजानुशिरोवाक्य-
धीभिः पञ्चाङ्ग ईरितः” । गन्धर्वतन्त्रे ब्रह्मरन्ध्रेण सं-
स्पर्शः क्षितेर्यः स्यात् नमस्कृतौ । स एव इति विज्ञेयो
विष्णोस्तृष्टिप्रदायकः । या स्वयं गद्यपद्याभ्यां षट्-
ताभ्यां नमस्कृतः । क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तूतमः
स्मृतः । पौराणिकैर्वैदिकैर्वा तान्त्रिकैः क्रियते नतिः ।
स मध्यमो नमस्कारो भवेदाचारतः सदा । परेषां
गद्यपद्याभ्यां नमस्कारो यदा भवेत् । स वाचिकोऽधमो
ज्ञेयो नमस्कारेषु सर्वतः । इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोर्मा-
स्त्रिविधं भवेत् । नमनं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ।

त्रिविधे च नमस्कृत्य कारिकायामुत्तमः स्मृतः । अन्यत्र
विचारः २३ स्थितस्याधःपतनासुकूलक्रियाभेदे (कोया)
श्चन्द्रार्ककक्षयोर्मास्योत्तरयोरन्तरे यथोक्तं सि० शि०
प्रमितां “यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदनरम् ।
यद् यास्योत्तरभावेन नतिर्बलं तदुच्यते” सि० शि०
“अथ यास्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वोक्तमात्रिखेत् । ये
कक्षामण्डले तत्र ज्ञेये दृक्क्षेपमण्डले । त्रिभोलग्न
दृग्ग्या या दृक्क्षेपो द्वयोरपि । तज्जापांशैर्नतौ विन्दू
कत्वा विविमसञ्चकौ । तल्लम्बनकलाः प्राग्वज्ज्ञेयास्ता
नतिविमिकाः । कक्षयोरन्तरं यत् स्याद् विविमे सर्वतो-
ऽपि तत् । यास्योत्तरं नतिः सात्र दृक्क्षेपात् साध्यते
ततः” सि० शि० । “तयोर्दक्षयोः स्वाधात् स्वस्वदृक्क्षेप
चापांशैर्नतौ विन्दू काथ्यौ । तौ च विविमसञ्चौ ।
ततः प्राग्वद् भूमध्याद् भूषणञ्च स्तरे प्रसार्य लम्बनवि-
मिका ज्ञेयास्ता नतिविमिकाः । नतिर्नाम चन्द्रार्ककक्षयो-
र्यास्योत्तरमनारम् तद्विविभलग्नस्थाने यावत् सर्वतोऽपि
तावदेव भवति । अतो दृक्क्षेपात् साधिता नतिः” प्रमितां

नद अथायाम् निघण्टुः स्तुतौ निरु० भ्वा० पर० सक० सेट् ।
नदति अन्(ना)दीत् ननाद् । णट् शब्द इत्यस्य शोपदेश-
त्वात् सति निमित्ते अत्वं नास्येति भेदः । प्रणिनदति
नद सन्तोषे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । नन्दति अन्दीत्
द्वित् । नन्द्युः “यस्यासौ तस्य नन्द्युः” भट्टिः । अणोप-
देशत्वात् न णत्वम् प्रनिन्दति ।

नद पु० नदति शब्दायते पचा अच् । भिद्ये शोणसिन्धु-
भैरवदामोदरज्ज्वालादो जलप्रवाहभेदे २ सङ्घे च । नदश्च
अक्षत्रिखाताच्छिजलप्रवाहः पुंस्त्वान्वितः । “अष्टपिस्तु
तीर्थानि नदाश्च तत्र कोटयः” पञ्चपु० । नद-स्तुतौ
कर्मणि अच् । १३४ प्रो पु० “ऋषिर्नदो भवति नदतेः स्तुति-
कर्मणः” निरु० ।

नदयु पु० नद-अव्यक्तशब्दे बा० अयुच् । वृषभकूजिते ।
“निनदमिव नदयुमिवान्नेर्ज्वलनं समष्टयोति” छा० उ०
“नदयुमिव वृषभकूजितमिव” भा० ।

नदनु पु० नद-अनु ॥ मेघे उणादिकोषः । २ सिंहे शब्दार्थचि-
भावे अनु । १३४ “तुविस्त्रो नदनुमा कृजिषी” व०
११८२ “नदनुमानं शब्दवान्” भा०

नदर वि० नदस्यादूरदेशादि अन्तां र । १ नदसञ्चिह्नदेशादौ
नास्ति दूरो भयं यस्य । २ भयशून्ये वि० ।

नदराज पु० इत० टच् समा० । सङ्घे “प्रयत्नं प्रवृत्तनदराज-

सुतायदनेन्दुनेव तृहिनद्युतिना” माघः । नदपत्यादयोऽप्यत्र
नदालि वि० नद बा० अल । भाग्ययुक्ते । अस्य भगालवार्ध-
त्वात् तत्पुरुषे प्रकृतिसरः । तेन कुम्भीनदालिमत्यत्र
मध्योदात्तताऽस्य सि० कौ०

नदी स्त्री नद-अच् पचादिगणे नदट् इति निर्देशात् टिप्त्वे न
ह्रीप् । अष्टसङ्घसधतुरन्यूनदेशव्यापिजलायामकृतिमायां
जलप्रवाहरूपायां गङ्गाप्रभृतौ । “धनुः सहस्राण्यष्टौ च
गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवद्वा गतांस्ते
परिकीर्त्तिताः” खन्दोगप० । उक्तपरिमाणवतीष्वेव
नदीशब्दो कृढः । द्वीपभेदे नदीभेदास्तद्द्वीपशब्दे
दृष्ट्याः । जम्बूद्वीपस्या नदीभेदाश्च विस्तरेण जम्बू-
द्वीपशब्दे १०४६४० भा० भौ० पूर्वोक्ता दर्शिताः । कासा-
श्चिन्दीनास्तत्पत्तिस्थानादिकं मत्स्यपुराणोक्तं प्रदर्शते ।

“प्रायत्तरेण कैलासादिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्वधातुमयं दिव्यं सुवेणं पर्वतं प्रति । चन्द्रप्रभो नाम
गिरिः स शुभो रत्नसन्निभः । तत्त्वमीपे सरो दिव्य-
मच्छोदं नाम विश्रुतम् । तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी
हृच्छोदिका शुभा । तस्यास्तीरे वनं दिव्यं सहजैव
रवं शुभम्” । “कैलासाद्विजिणमाच्यां शिवं सर्वैर्वाधिं
गिरिम् । मनःशिलाभयं दिव्यं शवणं पर्वतं प्रति ।
लोहितो हेमश्चक्रस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् । तस्य
पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत्तरः । तस्मात् प्रभवते
पुण्या लोहित्यश्च नदी महान् । दिव्यारण्यं विशो-
कश्च तस्य तीरे सहस्रनम्” । “कैलासात् पश्चिमोदीच्यां
ककुब्जा नौषधीगिरिः । ककुब्जाति च रुद्रस्य उत्पत्तिश्च
ककुब्जिनः । तदस्त्रं त्वैककुदं शैलनिककुदं प्रति ।
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वैद्युतो गिरिः । तस्य पादे
महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् । तस्मात् प्रभवते पुण्या
सरयूलोकपावनी । तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम
विश्रुतम्” “कैलासात् पश्चिमायां तु दिव्यः सर्वैर्वाधि-
गिरिः । अरुणः पर्वतश्चेष्टो रक्तधातुविभूषितः ॥
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो हेमसन्निभः । शतकौस्तुभ-
मयैर्दिव्यैः शिलाजालैः समाचितः । शतसंख्यैः स्तापनोयैः
शृङ्गैर्दिव्यमिवोत्तिष्ठन् । शृङ्गवान् सुमहादिव्यो दुर्गः
शैलो महाचितः । तस्मिन् गिरौ निवसति गिरिशो
धूम्रलोचनः । तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम
तत्तरः । तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ।
सा चतुःसीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् । कस्तु-

चरेण कैलासाच्छिवः सर्वोपधिगिरिः । गौरन्तु पर्वत-
 श्रेष्ठं हरितालमयं प्रति । चिरगयश्चक्रः समहान्
 दिव्यौषधिसयो गिरिः । तस्य पादे महद्विष्यं सरः
 काञ्चनबालुकम् । रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राज्ञः
 भगोरथः । गङ्गार्थं स तु राजर्षिरवास वज्रलाः समाः
 “दृश्यते भासुरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा । अल-
 रिचं दिवं चैव भावयित्वा भुवङ्गता । भवोत्तमाङ्गे
 पतिता संरुद्धा योगमायया । तस्या ये विन्दुः केचित्
 रुद्धायाः पतिता भुवि । कतन्तु तैर्वज्रसरस्ततो विन्दु-
 सरः स्मृतः” । “लीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीन्लीण-
 धैव तु । स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ।
 नलिनी ज्वादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा । सीता
 चतुर्व सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः । सप्तमी त्वनुगा
 तासां दक्षिणेन भगोरथम् । तस्मात् भागोरथी सा
 वै प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् । सप्त चैताः स्नावयन्ति व-
 र्धन्तु हिमसाङ्ख्यम् । प्रसूताः सप्त नद्यस्तु शुभा वि-
 न्दुसरोद्भवाः । तान् देशान् स्नावयन्ति स्म स्नेच्छप्रायाञ्च
 सर्वशः । सशैलान् कुकुरान् रौघान् वर्वरान् यवनान्
 खसान् । पुलिकाञ्च कुलत्याञ्च अङ्गुलीक्याम्बराञ्च यान् ।
 कृत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् । अथ
 वीरमखञ्चैव कालिकाञ्चैव शूलिकान् । तुषारान् वर्व-
 रान् ज्ञानकुण्डान् पारदान् शकान् । एतान् जनपदां-
 खान् स्नावयित्वोदधिङ्गता । दरदोर्जगुङ्गाञ्चैव गान्धा-
 रानौरसान् कुहून् । शिवपौरानिन्द्रमरून् वसतीन् सम-
 तेजसा । सैन्धवासुर्वसान् वर्वान् कुपथान् भीमरोमकान् ।
 शुनासुखाञ्चोर्ध्वमरून् सिन्धुदेशान्निषेवते । गन्धर्वान्
 किन्नरान् यक्षान् रज्जोविद्याधरोरगान् । कलाप्याम-
 काञ्चैव तथा किंपुष्पाक्षरान् । किराताञ्च पुलिन्दाञ्च
 कुहून् वै भारतानपि । पाञ्चालान् कौशिकान् मत्-
 स्थान् मागवाङ्गाञ्चैव च । ब्रह्मोत्तराञ्च वज्राञ्च ताक्ष-
 लिप्राञ्चैव च । एतान् जनपदानायां न गङ्गा भाव-
 यते शुभा । ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणो-
 दधिम् । ततस्तु ज्वादिनी पुण्या प्राचीनाभिमुखा ययौ ।
 स्नावयन्त्युपकाञ्चैव निषादानपि सर्वशः । धीवरान्धि-
 काञ्चैव तथा नीलसुखानपि । केकरानेकपङ्क्तिं किराता-
 नपि चैव हि । कालिन्दगतिकाञ्चैव कुशिकान् स्वर्ग-
 भीमकान् । सा सगङ्गुले सङ्गदूष्य तीरे भूत्वा तु सर्वशः ।
 ततस्तु नलिनी चापि प्राचीनेव दिशं ययौ । कुप-

थान् स्नावयन्ती सा इन्द्रदुम्नसराञ्चपि । तथा खर-
 पथान् देशान् वेतशङ्कुपथानपि । मध्येनोज्जानकम-
 रुन् कुपप्रावरणान् ययौ । इन्द्रदीपसमीपे तु प्रविष्टा
 लवणोदधिम् । ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीमाशाङ्ग-
 वेन तु । तोसरान् स्नावयन्ती च हंसमार्गान् समूहकान् ।
 पूर्वान्देशाञ्च सेवन्ती भित्त्वा सा वज्रधा गिरिम् । वर्ण-
 प्रावरणान् प्राप्य गता साङ्गसुखानपि । सिद्धा पर्वत-
 सेहं सा गत्वा विद्याधरानपि । शैलिमण्डलकोष्ठान्
 सा प्रविष्टा महत्सरः । तासां नद्युपनगद्योऽन्याः शत-
 शोऽथ सहस्रशः । उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्धति
 वासवः” “हेमकूटस्थं पृष्ठे तु सर्पाणां तत् सरः स्त-
 तम् । सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या ।
 अथगाढे क्षुब्धतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ । सरो विष्णुपदं
 नाम निधये पर्वतोत्तमे । यस्मादग्रे प्रभवति गन्धर्वा-
 न्मूले च ते । मेरोः पार्श्वान् प्रभवति हृदयन्मप्रभो
 महान् । जम्बूञ्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं
 स्मृतम् । पयोदस्तु हृदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ।
 पुण्डरीकात् पयोदाञ्च तस्मादुद्धे संप्रसृतः । सरसञ्च
 सरस्वतेतु स्मृतमुत्तरमानसम् । मृग्या च मृगकान्ता
 च तस्मादुद्धे सम्प्रसृतः । सुदाः कुरुषु विख्याताः
 पद्ममीनकुलाकुलाः । नाम्ना ते वै जया नाम द्वादशी
 दधिसन्निभा । तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ
 सम्प्रसृतः । किंपुष्पाद्यानि गान्धर्वौ तेषु देवी
 न वर्धति । उज्जिदान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति सरिद्वराः ।
 वलाहकश्च ऋषभो वक्रो मैनाक एव च । विनिविष्टाः
 प्रतिदिशं निमग्ना लवणाम्बुधिम्”

भारतवर्षे नदीभेदाः वराहपु० उक्ता यथा “गङ्गा
 सिन्धुः सरस्वती शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा
 सरयूः यमुना इरावती देविका कुहूः गोमती धूतपापा
 बाह्यदा द्रपदती कौशिकी निःक्षीरा गण्डकी चक्षुष्मती
 लोहिता च इत्येता हिमवत्पादनर्गताः । वेद-
 स्मृती वेदवती सिन्धुः अपर्णा चन्द्रना सदाचरा रोहि-
 पारा चर्मन्वती विदिशा वेदवती वयन्ती च इत्येताः
 पारिपात्रोद्भवाः । शोणा ज्योतीरथा नर्मदा सरसा
 मन्दाकिनी दशाणां चित्तकूटा तमसा पिप्पला कर-
 तोया पिशाचिका चित्तोत्पला विशला वज्रुला बालुका-
 वाहिनी शुक्तिमती विरजा पङ्क्तिनीरिणी च इत्येता
 ऋक्षपर्वतप्रसूताः । मणिजाला शुभा तापी पयोध्वी

शीघ्रोदा रेवा विपाशा वैतरणी वेदीपाला कुसुमती तोया
 दुर्गा चन्त्यगिरा च एता विन्ध्यपादोज्ञाः । गोदा-
 यरी भीमरथी कण्ठा वेण्वा वज्रुला लङ्गमहा सम-
 योगा ब्रह्मकावेरी शतमाला ताम्रपर्णी पुष्पावती उत्त-
 लावती च इत्येता मलयभवाः । त्रियामा ऋषिकुल्या
 षड्जुरा त्रिविदा लोकमूलिनी वंशवरा सहेन्द्रतनया ऋषि-
 काऽनुमती मन्दगामिनी पलाशिनी च इत्येताः शुक्तिमत्-
 प्रभवाः । एताः प्राधान्येन कुलाचलनदाः । शेषाः
 क्षुद्रनदाः । वराहपुराणे मूलं दृश्यम् ।
 “कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् । मन्दोदकं
 नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् । तस्मात् प्रभवते दिव्या
 नदी मन्दाकिनी शुभा । दिव्यञ्च चन्दनलव तस्यास्तीरे
 सहदनम्” कालिकापु० ।
 तत्रैव स्थानान्तरे प्रधानसप्तनदीप्रादुर्भावकथा यथा
 “एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले । अरुन्धतीं
 वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह । तत्र यत् पतितं
 तोयं मानसाचलकन्दरे । विवाहावष्टयाधाय शान्त्यर्थं
 बद्धधा कृतम् । ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः ससुदी-
 रितम् । ततोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ।
 हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याञ्च पृथक् पृथक् । ततोयं
 पतितं सिन्धे देवभोग्ये सरोवरे । तेन सिन्धो नदी
 जाता विष्णुना मेरिता क्षितिम् । महाकोशीप्रपाते च
 यद्धारि पतितन्तु तैः । कोशिकीर नाम सा जाता विश्वामि-
 त्वावतारिता । उमाचले यत् पतितं तोयं तेन महानदी ।
 कावेरीर नाम सा जाता तदा कौवेरसंस्तुता । महाकाले
 शरःश्रेष्ठे पतितं तज्जलं गिरेः । हिमाद्रेः पार्श्वभागे
 तु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ । गोमङ्गिनीम तैर्जाता नदी
 गोमत्युदीरिता ४ । सैनाको नाम यः पुत्रः शैलराजस्य
 च प्रियः । यस्तु तस्मिन् ससुतपन्नो मेनकोदरतः पुरा ।
 यत्तत्र पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी । देवि-
 काख्या ५ महादेवमेरिता सागरं प्रति । ततोयं
 सङ्गतं हंसैरितं वाडवसन्निधौ । तेनाभूत् सरयू-
 नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा । यान्यस्मांसि महा-
 पाश्वे खाण्डवारणप्रसन्निधौ । हिमवत्कन्दरे यास्ये
 इरावद्व्यूहमध्यतः । इरावती ७ नाम नदी तैस्तु
 जाता सरिहारा । एताः सर्वाः स्नानपानात् शरणै-
 र्जाङ्गवी यथा । फलं ददति मर्त्यानां दक्षिणोदधिगाः
 सदा । धर्मार्थकाममोक्षायां वीजभूताः सदा च ताः ।

महानद्यास्तु समैताः सर्वदा देवभोगदाः । एवं नद्याः
 सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः । अरुन्धत्या वशिष्ठस्य
 विवाहे देवसन्निधौ” इति

नद्यादीनां रूपद्वयं यथा “नद्यश्च पर्वताः सर्वे हि हिमपाश
 खभावतः । तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा ।
 स्यावरं पर्वतानान्तु रूपं कायस्तथाऽपरः । शुक्तीना-
 मथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनुः । बहिरस्थिररूपन्तु
 सर्वदेव प्रवर्तते । एवं जलं स्यावरत्वं नदीपर्वतयोस्तथा ।
 अन्तर्वसति कायस्तु सततं नोपलभ्यते । आध्यायते स्याव-
 रेण शरीरं पर्वतस्य तु । तथा नदीनां कायस्तु तोये-
 नाध्यायते सदा । नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानां तथैव
 च । जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ।
 तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं द्विजाः । । विभीषणे
 स्यावरे दुःखं जायते गिरिकायगम्” कालिकापु० १२४
 नदीभेदे जलगुणा राजनिघण्टौ उक्ता यथा

“सर्वां गुर्वी प्राङ्मुखी वाहिनी स्यात्तुषी पश्चाद्वाहिनी
 निश्चयेन । देशे देशे तद्गुणा सा विशेषास्त्रैषा धत्ते गौरवं
 लाघवञ्च । प्रायो मृदुवद्वा गुर्वी लघ्वः शीघ्रवद्वाः
 स्रुताः । नद्याः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
 हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्त्वतोपमम् । विन्ध्यात्
 प्राची प्राच्यवाची प्रतोची या चोदीची स्यान्नदी सा
 क्रमेण । वातारोधं श्लेष्मपित्तार्तिकोपं पित्तोद्रेकं
 पथ्यपाकञ्च धत्ते । पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्याख्यप्रभ-
 वाश्च याः । शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः स्त्रीपदस्य च” ।
 “वनस्पतीनां सरसां नदीनाम्” मट्टिः ।

नदीकदम्ब पु० नद्या इव कदम्बो जलसमूहोऽयम् । मह्यं
 आवाणिकायां राजनि० इत० । २२ नदीसमूहे न० ।

नदीकान्त पु० इत० । १ सप्तद्वे नदी कान्ता यस्य । २ हिज्ज-
 लवृत्ते तस्य तत्समीपजातत्वेन तत्प्रियत्वात् तथात्वम् ।
 ३ सिन्धु वारे च मेदि० ४ जम्बूद्वीपे ५ काकजङ्घावृत्ते च स्त्री
 मेदि० इलतायां स्त्री हेमच० ।

नदीकूलप्रिय पु० नदीकूलं प्रियमस्य । जलवेतसे जटाध० ।

नदीज पु० नद्याः तत्समीपे जायते जन-७ ७ त० । १ अज्जु-
 नवृत्ते रत्नमा० २ यावनालशरे ३ हिज्जलवृत्ते राजनि०
 ४ स्त्रीतोऽञ्जने न० हेमच० ५ नदीजातमात्रे त्रि० इभीष्णे
 पु० “नदीज ! लङ्केश्वनारिकेतुः” मा० वि० १६४ ७ ।
 “विदुष्यसुत्तममशेषपरिषदि नदीजधर्मजौ” मात्रः ।
 ७ अग्निमन्थवृत्ते स्त्री राजनि० ८ निष्पावभेदे पु० राजनि० ।

नदीदोह पु० नदीतरणार्थं दोहः शाक०त०। नदीतरणाय
आतरूपेण देये दोहे दोहकर्मणि दुग्धे ।

नदीधर पु० नदीं धरति धृ-अच् इत० । गङ्गाधरे शिवे ।

नदीन पु० इत० । १सुहृदे त्रिका० “कवित्वास्तनदी
नदीनः पर्यन्ते परमपदवीनः प्रभवति” कर्पूरसूत्र ।
२वरुणे च नशब्देन “सह सुपा” पा०स०। ३दीनभिन्ने
त्रि० “रत्नैरलङ्करणभावभित्तैर्नदीनः” उभयार्थे नैषधम् ।

नदीनिष्ठाव पु० नद्यां तत्समीपे जातः निष्ठावः । नदीजे
निष्ठावरूपे धान्यभेदे राजनि० ।

नदीपति पु० इत० । १सुहृदे २वरुणे च अपपतिशब्दे दृश्यम्
“अथ नदीपतिं गृह्णाति अपपतिरसीति” शत०ब्रा०
५।१।४।१० सुहृदोदकप्रहणोक्तौ “सुहो मदुर्गमस्यस्य
नदीपतये” यजु० २४।१४ अन्वये धोडशावकाशे आ-
लम्ब्यपशुदेवोक्तौ । नदीशनदीनायादयोऽप्यल

नदीभव न०नद्यां भवति भू-अच् ७त० । १सैन्धवे लवणभेदे
हेचच० । २नजीजातमात्रे त्रि० ।

नदीमातृक त्रि० नदी मातेव पोषिकाऽस्य । नदीजलस-
म्पन्नोद्भिर्पातिते देये अमरः ।

नदीमुख न०नदी मुखमिव निःसरणमार्गः । १नदीरूपे ससु-
द्रस्य दृज्जलनिःसरणमार्गे “दृज्जी नदीमुखेनैव प्रस्थानं
लवणान्मसः” रघुः । २नदीनां जलनिर्गमहारे (वाहा)
ख्याते पदार्थे च “इन्द्रकटैर्वर्त्तयन्ति धान्यैर्ये तु नदी-
मुखैः” भा०स० ५०अ० । [शब्दमाला ।

नदीवङ्ग पु० इत० । नद्या वक्रभावे (वाङ्ग) ख्याते पदार्थे

नदीवट पु०नद्यां तत्समीपे जातो वटः । वटीवृक्षे राजनि०

नदीष्ण त्रि० नद्यां स्नातुं जानन्ति स्ना-क “निनदीभ्यां
स्नातेः कौशे” पा० पत्वम् । नदीस्नानकुशले यस्यां
यस्यां नद्यां यथावतरण्योक्तं तज्ज्ञानयुक्ते पुरुषोत्तमः ।
“ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञान” भट्टिः “आना-
यिनस्तद्विचये नदीष्णान्” रघुः । [नटके अमरः ।

नदीसर्ज पु० नद्या सृज्यतेऽसौ सृज-कर्मणि अप् । अज्जु-
नश्च त्रि० नह-बन्धने कर्मणि क्त । वङ्गे “खर्जुरीस्तन्-
नङ्गानाम्” रघुः । [रज्ज्वाम् अमरः ।

नङ्गी स्त्री नङ्गतेऽनया नह-करणे ङन् ङीप् । चर्मनिर्मित-
नद्यादि पु० जातादर्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च
गणः पा० गं स्त० उक्तो यथा

“नदी मङ्गी वाराणसी आवङ्गी कौशाङ्गी वनकोशाङ्गी
काशपरी काशफरी खादिरी पूर्वबगरी पाठा मारा

शाला दावां सेतकी(वडवाया वृषे)” । “नद्यादिभ्योठक्”
पा० नादेयः इत्यादि ।

नद्यास्त्र पु० नद्या व्यास्त्र इव । समष्टिवाच्ये राजनि० ।

नद्या(नद्या)वर्त्तक पु० ज्योतिषोक्ते यात्रायोगभेदे

“सुराशिगे बुधे लग्ने सिते वा सुरवन्दिते । नद्या(नद्या)
वर्त्तकयोगोऽयं यात्रारिष्टार्थविहिदः” । अन्योऽपि “भूचुते
स्रोद्भगे लाभे ऋगजुष्मगते यमे । नद्या(नद्या)वर्त्तक-
योगोऽयं रणे रिपुहृत्पानलः” । ज्योतिषम्

नद्युत्सृष्ट त्रि० नद्या उत्सृष्टं स्थानम् । (चडा) इति
ख्याते नदीजलव्यक्तभूभागे । तत्र स्वामित्वं निरूपितं
विवादचिन्तामणिरत्नकरादौ यथा

“नद्युत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मङ्गी । अन्यथा
न भवेन्नाभो नराणां राजदैविकः । ज्योदयो जीवनञ्च
दैवराजवशाच्चराम् । तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं
न विचान्येत्” तेन यस्य भूमिसिद्धिदं तस्यैव तत्र
स्वामित्वं नान्यथेति बोध्यम् ।

ननन्द स्त्री न नन्दति कृतायामपि सेवायां न लुप्यति
नन्द-वृत् “सह सुपा” पा०स०। भर्तृभगिन्याम् (ननद)
“पिता माता ननन्दा ना सव्येष्टभ्रातृयातरः ।
जामाता दुहिता देवा न तथान्तादमे दश” इत्युक्तेः
अस्य सर्वनामस्थाने परे तथान्ततुल्यत्वाभावात् न दृष्टिः
किन्तु गुणः । तेन ननन्दरौ ननन्दर इत्यादि । प्रथो०
दीर्घं ननान्दाप्यत्रार्थे “सन्नाज्ञी श्वशुरे भव सन्नाज्ञी श्वशुरा
भव । ननान्दरि सन्नाज्ञी भव सन्नाज्ञी अधिदेवेषु”
ऋ०१।८।५।४६

नना स्त्री न नमति नम-ड “सह सुपा” पा०स० । १वाक्ये
निघण्टुः । नम-वा० डु । २मातरि श्रुद्धितरि च स्त्री
“उपल प्रक्षिणी नना” ऋ० ८।१।२।१ “नना माता
दुहिता वा नमनक्रियायोग्यत्वात् । माता खल्वपत्यं
प्रति स्तनपानादिना नमनशीला भवति । दुहिता वा
शुश्रूषार्थम्” भा० ।

ननु अव्य०नुद-डु । १प्रश्ने २व्यवधारणे ३अनुज्ञायाम् ४विनये
५आमन्त्रणे च अमरः । ६अनुनये विश्वः । ७विनिग्रहे
८परकृतौ ९अधिकारे १०सम्भ्रमे च मेदि० । ११आक्षेपे
प्रत्युक्तौ १२वाक्यारम्भे च हेमच० । तत्र प्रश्ने “ननु
गमिष्ये इत्यादि । व्यवधारणे “उपपन्नं ननु शिवम्” रघुः
उपपन्नमेव । “त्वया निवसत्या ननु दिव्यचक्षुषा” रघुः
“आमन्त्रणे (संस्वोधने) ननु सां प्रापय प्रत्युत्तिकम्”

कुमा० (ननु हे वसन् !) आत्मे "ननु प्रात्यहिकभोज-
नस्य कुक्षरशौचवत् दुःखानिवर्त्तकत्वे कथं तत्र प्रवृत्तिस्त-
त्वाह" सा० प्र० भा० ।

ननु च व्यय० ननु+च+समा० द्व० । विरोधोक्तौ अमरः ।
नन्व त्रि० नम-वा० कर्मणि त्व । नमनीये "यो नन्वान्यनम-
न्योजसोत" ऋ० १।२४।२ "नन्वानि नमनयीनि" भा०
नन्द पु० नन्द-भावे घञ् । १ हर्षे आनन्दे २ तदात्मके परमे-
श्वरे च "आनन्दो नन्दो नन्दः" विष्णुसं० । "सर्वाभि-
रूपपत्तिभिः समृद्धो नन्दः" भा० । नन्दति मेघवर्षणात्
नन्द-अच् । १ भेके शब्दरत्ना० । ४ जलियभेदे "नव नन्दा
भविष्यन्ति चाणक्यो यान् हनिष्यति" स्कन्दपु० ।
"महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागमोद्भवो बली । महा-
पद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकः । ततो नृपा
भविष्यन्ति शूद्रप्राया ह्यधार्मिकाः । स एकच्छत्रं पृथिवी-
मनुक्लङ्कितशसनः । शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव
भार्गवः । तस्य चाटो भविष्यति सुमाल्यप्रसुखाः
सुताः । य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं
समाः । नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपञ्चानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्यां भोक्ष्यन्ति वै कनौ । स एव
चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्योऽभिषेक्ष्यति" भाग० १।१।१४
"नव नन्दान् नन्दं तत्पुत्रांश्चाटो इत्येवं नव, प्रपञ्चान्
विश्वस्तान् विख्यातान् वा द्विजः कौटिल्यवात्स्यायनादि-
पथ्यायः चाणक्य उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति" श्रीधरस्वामी
विकारेण तत्कथा दृष्टकथायां दृष्ट्या । तेषां सपुत्राणां
नवसंख्यत्वेन तत्पुत्रसंख्याको १ नवसंख्यायुक्ते च "नन्द
विषल्लभमवर्त्तपुत्रव्यया इनाद्वर्षपदं खभोक्षम्" नी० ता०
६ कुमारातुचरभेदे "दृष्टो मेघप्रवाहश्च तथा नन्दो-
पनन्दकौ" भा० श० ४६ अ० । ७ नृदक्षभेदे "नृदक्षौ
चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ" भा० द्रो० २३ अ० ।
८ छत्राद्रपुत्रभेदे "जर्णनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दोप-
नन्दकौ" भा० आ० ६७ अ० । ९ वसुदेवस्य मदिरायां
जाते पुत्रभेदे "पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना
इवा । देवकीप्रसूयाश्चासन् पत्युः आनकदुन्दुभेः ।
"वसुदेवस्य रोहिण्यां कृतादीतदपादयत् । सुभद्रो
वज्रवाञ्छश्च दुर्भद्रो भद्र एव च । पौरव्यास्तनया ह्येते
भूताद्या दादशमभवन् । नन्दोपनन्दकतकशूराद्या मदि-
रात्तजाः" भाग० ९।२४।२४ । १० कौशुदीपस्य वर्षपर्वतभेदे
"तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः । शुक्लो

वर्द्धमानो भोजन उपवर्हणो नन्दो नन्दनः सर्वतो
भद्र इति" भाग० ५।२०।१५ । तद्वर्षवर्णने ११ वेणुभेदे सङ्गीत-
दामोदरः यथा "महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जय-
स्तथा । चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गसुनिसम्पताः ।
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः" । वसुनामक
द्रोणावतारे व्रजस्थिते १२ गोपभेदे "द्रोणो वसूनां प्रवरो
धरया सह भार्यया । करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मण-
स्तस्यवाच ह । जातयोर्नै महादेवे भुवि विश्वेश्वरे
हरी । भक्तिः स्यात् परमा लोके यथाङ्गोदुस्तरं तरेत् ।
अस्त्वित्युक्तः स एवेह व्रजे द्रोणो महायशः । जज्ञे
नन्द इति ख्यातो यथोदा सा धरा भवत्" भाग० १०।८ अ०
११ यज्ञेश्वरातुचरभेदे "दक्षो गृहीताहर्षसादनोत्तमं यज्ञे-
श्वरं विश्वद्वजां परं गुरुम् । सुनन्दनन्दाद्युत्तुर्गैतं सुदा
व्यणन् प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः" भाग० ४।७।२२ ।

नन्दक पु० नन्दयति नन्द-ण्वल् । १ विद्यामये विष्णोः खङ्गे
अमरः "नास्त्रापि तस्यैव स नन्दकोऽभूत्" भाषः । २ भेके
त्रिका० । ४ सन्तोषकारके ५ कुलपालके च त्रि० स्वार्थे
क । ६ नन्दगोपे पु० ७ नागभेदे "आर्यको नन्दकस्यैव
तथा कलसपोतकौ" भा० च० १०२ अ० । नागोक्तौ
८ यक्षिसमात्रे च "गान्धर्वस्य दयितमसिरत्नं च नन्द-
कम्" हरिवं० २३४ अ० । ९ कुमारातुचरभेदे "रणो-
त्कटः प्रहासश्च ये तसिद्धश्च नन्दकः" भा० स० ४६ अ० ।
११ धार्तराष्ट्रपुत्रभेदे "नन्दको वाञ्छशास्त्री च लङ्कण्डो
विकटस्तथा" भा० आ० १८६ अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

नन्दकि नन्द-इत् वा० कुक् । पिप्पल्यां शब्दच० ।

नन्दकिन् पु० नन्दको विद्यामयोऽसिरस्तस्य इति । विष्णौ
"शङ्खश्च नन्दकी चक्री शार्ङ्गश्च गदाधरः" विष्णुसं०
"विद्यामयो नन्दकाख्योऽसिरस्तस्य" भा० । [अ० ८ ।

नन्दगोपिता स्त्री नन्दाय हर्षाय गोपिता । राज्ञायां श-
नन्दयु पु० नन्व-अथुच् । आनन्दे अमरः । "यस्यासौ तस्य
नन्दयुः" भट्टिः ।

नन्दन पु० नन्दयति नन्दि-ल्यु । १ श्रुते २ दुहितरि स्त्री
३ भेके पुंस्त्री शब्दरत्ना० । ४ नन्दसोदाने न० "अभिज्ञा-
म्बदपातानां क्रियन्ते नन्दनदुसाः" कुमा० । ५ हर्षके
त्रि० । ६ विष्णौ पु० "आनन्दो नन्दनो नन्दः" विष्णुसं० ।
"एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मातासुपजीवन्तीति"
श्रुतेस्तस्य नन्दहेतुत्वाच्च नन्वस्म "शिवतरंगिस्तु नन्दनमिदं
नजौ भजौ रद्वयम्" व० टी० ७ अष्टादशाक्षरपादके

छन्दोभेदे । “बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः” रघुः रघुनन्दनः
यदुनन्दन इत्यादि “पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्” माघः
दमहादेवे “नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्जनः”
भा० अनु० १७७० शिवसहस्रनामोक्तौ । ६ कुमारानुचरभेदे
“वर्जनं नन्दनञ्चैव सर्वविद्याविशारदौ । स्कन्दाय ददतः
प्रीतावाञ्छिनौ भिज्जानं वरौ” भा० व० ४५७० । १० पर्वत-
भेदे “तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः । न्यञ्चभावं
समाभेदे सर्वदेवेश्वरो हरिः । सेवितुं त्रिदेशानां
सततं वर्तते नतः । चन्द्रकुण्डस्य तु गिरेर्नन्दनस्य
तथा गिरेः । प्रतिदर्शं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति
विधा । चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं सहाफलमवाप्नुयात्” कालिकापु०
८१७० । ११ षष्ठिवर्षमध्ये षड्विंशतिमे वसुरे । “सुमित्रं
क्षेममारोग्यं शशं भवति शोभनम् । वरुचीरास्रधा
गावो नन्दन्ते नन्दने प्रिये !” भविष्यपुरा० ।

नन्दनज न० नन्दनवने जायते जन-ड । १ हरिचन्दने

राजनि० । २ हर्षजातमाले त्रि० ३ श्रीकृष्णे पु० ।

नन्दनन्दन पु० नन्दस्य नन्दनः सानन्दजनकः । श्रीकृष्णे
वासुदेवे तस्य वासुदेवत्वेऽपि कंसभीत्या नन्दसुतां योग-
मायाभानीय तत्स्थले रात्रौ निगूढतया कृष्णस्य स्थाप-
नेन तस्य तत्पुत्राभिमानात् तन्नन्दनत्वम् । तत्कथा भाग०
१०।१२० यथा “ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं
समदाय स स्तुतिकाण्डहात् । यदा वह्निर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
या योगमायाऽजनि नन्दजायया । तथा हृतप्रत्ययसर्व-
वर्त्तिषु दास्येषु पौरेषु च शयित्वेष्वथ । हारश्च सर्वाः
प्रहिता दूरत्यया दृष्ट्वा वायस्यकोलशृङ्खलैः । कृष्ण
वाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यशीर्यन्त सथा तमो रवेः ।
ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्वगाहारि निवारयन्
फणैः । सवोनि वर्षत्यसकृद् यमातुजा गम्भीरतोयौघज
वोर्निफेनिता । भयानकावर्त्तशताकुला नदी मार्गं
ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः । नन्दव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र
तान गोपान् प्रसूमातुपलभ्य निद्रया । शिशुं यशोदा-
शयने निधाय तत्-सुतां समादाय पुनर्दृष्टवान्हात् ।
देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽयं दारिकाम् । प्रतिमुच्य
पदोर्लोहमास्ते पूर्वदावृतः । यशोदा नन्दपत्नी च जात
पुत्रमनुभूयत । न तन्निष्कं परित्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः”
नन्दपुत्रनन्दसुतादयोऽप्यत्र । २ योगमायायां स्त्री ।

नन्दनन्दिनी स्त्री इत० । इगैयां योगमायायां तस्यास्ततः
उत्पत्तकथा हरिवं० ५८७० “ताञ्चोवाच ततो निद्रां विष्णुः
सत्यपराक्रमः । गच्छ निद्रे ! मयोत्सृष्टा देवकीभवनात्ति-
कम् । इमान् प्राणेश्वरान् गृह्य षड्गर्भांश्चास देहि नः ।
षट्सु गर्भेषु देवक्या योजयस्व यथाक्रमम् । जातेष्वेतेषु
गर्भेषु नीतेषु च यमचयम् । कंसस्य विफले यत्ने देवक्याः
सफलं क्रमे । प्रसादं ते करिष्यामि सत्प्रभावसमं
भुवि । येन सर्वस्य लोकस्य देवि ! देवी भविष्यति ।
सप्तमो देवकीगर्भो योऽंशः सौख्यो ममापजः । स
संक्रामयितव्यस्तं सप्तमे मासि रोहिणीम् । सङ्कर्षणात्
गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा । भविष्यत्यप्रजो भ्राता
मम शीतांशुदर्शनः । पतितो देवकीगर्भः सप्तमोऽयं
भयादिति । अष्टमे मासि गर्भस्थे कंसो यत्नं करिष्यति ।
या तु सा नन्दगोपस्य वसुदेवातुगस्य वै । यशोदा नाम
भद्रन्ते भार्या गोपकुलोद्भवा । तस्यास्त्वं नवमो गर्भः
कुलेऽस्माकं भविष्यति । नवम्यामेव संजाता कृष्णप्रजस्य
वै तिथौ । अहन्त्वभिजिते योगे निशाया यौवने स्थिते ।
अर्द्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासुखम् । अष्टमस्य
तु मासस्य जातावावां ततः समम् । प्राप्स्यवो गर्भ-
व्यत्यासं प्राप्ते कंसस्य शासने । अहं यशोदां यास्यामि
त्वं देवि ! भज देवकीम् । आश्रयोर्गर्भव्यत्यसौ कंसो
गच्छत मूढताम् । ततस्त्वां गृह्य चरणे शिलायां निर
क्षिप्यति । निरस्यमाना गगने स्थानं प्राप्स्यसि शा-
श्वतम्” ।

नन्दनमाला स्त्री नित्यकर्मणः साक्षाभेदे “भूप ! नन्दनमा-
लान्तु कुरुते कृष्णवेश्मनि । देवक्यावृतैर्लज्जैः सेव्यते
सुरनायकैः” ।

नन्दन्त पु० नन्दत्यनेन नन्द-भक्ष् । पुल्ले उच्चलद० ।

नन्दपाल पु० नन्दं हर्षं पादयति पालि-कृष्ण उपस० ।
वरुणे शब्दरत्ना० । [लोपः । पुल्ले उच्चा० ।

नन्दयन्त पु० नन्दि-भक्ष् णिङोप्ते अन्तपयुं दासाच्च णि-
नन्दा स्त्री नन्दयति नन्दि-कृष् । १ दुर्गामूर्तिभेदे “यथाग-
तास्तथा जन्मुर्देवीं स्थाप्य ह्रिमे गिरौ । संस्थाय
नन्दिता अस्मात्तस्मान्ना त्रु या भवेत्” वराहपु० “नन्दते
सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथ वा । हिमाचले महापुण्ये
नन्दा देवी ततः स्मृता” देवीपु० २ खलिङ्गरे (नादा)
स्थिते पदार्थे पक्षयोः प्रतिपदेकादशोषधीरूपे शक्तिभेदे
स भेदि० । “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पुष्पा च प्रतिपद

क्रमात्' ज्यो० त० 'नन्दासन्दमहीजकाव्यदिवसे' ज्यो० त०
नवाक्षे कालवर्जने । 'आदित्यभौमयोर्नन्दा' ज्यो० त०
पापयोगोक्तौ । ४ ननान्दरि शब्दः । ५ सम्पदि शब्दार्थच०
इसंक्रान्तिभेदे "स्थिरे जीववारे तु नन्देति संज्ञा तदा
विप्रवर्गः सुखी मासमेकम्" सु० चि० । रोहिण्युत्तराख्यं
स्थिरं तस्य गुरवारयोगे रविसंक्रान्तिः सा विप्राणां
सुखाय । अत्र वारनक्षत्रोभययोगे घोरादिसंक्रान्तीनां
फलं सम्पूर्णं केवलवारवशेन केवलनक्षत्रवशेनापि घोरा
दिसंज्ञाः सिद्ध्यन्ति तत्र फलं न सम्पूर्णम् । उक्तञ्च
निर्णयान्ते रत्नमालायाञ्च "घोरा रवौ ध्वाङ्गान्ते-
द्युतौ च संक्रान्तिरारे च महोदरी स्यात् । मन्दाकिनी
घो च गुरौ च नन्दा मिश्रा कथौ राक्षसिकाऽर्कपुत्रे"
"उग्रजिप्रचरैर्भैरव भुवमिन्द्रार्दराक्षयैः । वृक्षैः संक्रा-
न्तिर्कस्य घोराद्याः क्रमशो मता" इति ।
७ नन्दाश्रमतीर्थे धर्मपुत्रहर्षस्य च पत्न्याञ्च "नन्दा तु
भाय्यां हर्षस्य यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः" भा० व्या०
६६ अ० । [२ योगमायायां स्त्री ।
नन्दात्मज पु० इत० । १ श्रीकण्ठे वासुदेवे यथोदागर्भजातायां
नन्दापुराण नन्दां देवीमधिकृत्य पुराणम् । नान्दे उपपुरा-
णभेदे "तृतीयं नान्दसुहृष्टं कुमारेण तु भाषितम्"
कूर्मपु० उपपुराणोक्तौ । नन्दासधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।
अथ । नान्दम् "नन्दाया यत्र साहाय्यं कान्तिं केन तु
भाषितम् । नन्दापुराणं तस्मै के नन्दाख्यमिति कीर्त्यते"
मत्स्यपु० । [तथोक्तकाशमे शुभे" भा० उ० १८७ अ० ।
नन्दाश्रम न० न० इत० । तीर्थभेदे "नन्दाश्रमे सहाराज !
नन्दि पु० नन्द-इत् । १ विश्वो परमेश्वरे "स्वतः स्वाङ्गः शता-
नन्दो नन्दिज्योतिर्गणेश्वरः" विश्वसु० परमानन्दविग्रह-
त्वात्तस्य नन्दित्वम् भाष्ये स्थितम् । २ नन्दिश्वरे महा-
देवपार्श्वचरे च । इत्युक्ताङ्गे पु० न० मेदि० । ४ गन्धर्वभेदे
"युगपत्सृणुषः कार्ण्विर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा" भा० व्या० १२१
अ० गन्धर्वोक्तौ । ५ महादेवे "नन्दिर्नन्दिचरो हरः" भा०
अनु० १७ अ० शिवसहस्रनामोक्तौ । भावे इत् । ६ आनन्दे
"कौशल्यानन्दिर्वर्जो रामः" सहानाटकम् । आनन्दे
स्त्रीत्वमपि । "यतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवसुपस्थसि"
भा० उ० ११४ अ० । तत्र वा डीप् । नन्दीवृक्षः
नन्दिक पु० नन्दो हेतुतयाऽस्त्यस्य ठन् । १ नन्दीवृक्षे शब्दः
नन्दि+स्वार्थं क । २ आनन्दे । ३ इन्द्रक्रीडास्थाने
४ अलिश्वरे च (नादा) शब्दः नन्दा+स्वार्थं क अत

इत्त्वम् । प्रतिपदादिनन्दातिथौ स्त्री "कन्यासिंस्थे रवौ
शक्र शुक्रकाभारभ्य नन्दिकाम्" ति० त०
नन्दिकावत्त पु० मणिभेदे । "कुर्वकटङ्गा वज्रं वैदूर्यं
नन्दिकावत्तै" छ० सं० २८ अ० सहायं तृतीया ।
नन्दिकुण्ड न० नन्दिकृतं कुण्डम् । तीर्थभेदे "कालोदकं
नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम् । अथ्येव योजनशताद्
भुण्णहा विप्रसृज्यते" भा० अनु० २५ अ० ।
नन्दिकेश्वर पु० नन्दि+स्वार्थं क नन्दिक ईश्वर इव । १ शिव-
पार्श्वचरे नन्दिनि २ तेन प्रोक्ते शिवधर्माख्ये उपपुराणभेदे
"चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षाच्चन्द्रीशभाषितम्" कूर्मपु० ।
उपपुराणोक्तौ "नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च नन्दिकेश्वरभाषितम्"
इति तत्र पाटान्नरम् ।
नन्दियाम पु० यामभेदे रामस्य वनवासं यत्र भरतेन तत्-
पादुके मृहीत्वा राज्यं कृतं यथाह भा० व० २७६ अ०
"विसर्जित सः (भरतः) रामेण पितृवचनकारिणा ।
नन्दियामेऽकरोद्वाच्यं पुरःकृत्यास्य पादुके" स च इदानीं
(दौलतावाद) इति प्रसिद्धः । "नन्दियामगतस्तस्य राज्यं
न्यासमिवाभुनक्तु" रघुः ।
नन्दिघोष पु० नन्दिः हर्षजनको घोषोऽस्य । १ अजुनरघे
कर्मणः २ आनन्दयुक्तघोषे च मेदि० । वङ्गः । ३ हर्षजनक-
घोषयुक्तमात्रे ति० । "अष्टादशे यो दिवसे प्राशो-
यादेकभोजनम् । सदा द्वादश मासान् वै सप्त लोकान्
स पश्यति । रघुः स नन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते"
भा० अनु० १०७ अ० ।
नन्दितरु पु० नित्यक० । घवट्छे भावप्र० ।
नन्दितूर्य न० नन्दिमयं तूर्यम् । वाद्यभेदे "नन्दितूर्या-
खवाद्यन्तं तृप्तुवृक्ष जनार्दनम्" हरिवं० ६० अ० ।
नन्दिन् ति० नन्दते नन्द-णिनि । १ हर्षयुक्ते २ शालङ्कायने
शिलादिपुत्रे च शिवद्वारपाले पु० ३ छनिभेदे नन्दीश्वरशब्दे
इत्यम् । स च शालङ्कायनछनिपुत्रः यथा "अन्वञ्च ते
प्रवक्ष्यामि परं गुह्यं वसुधरे ! । तयतस्तस्य तु छने-
रीश्वरेण सभं सुतम् । तं प्राप्स्यामि परं भावं ज्ञात्वा
देवो महेश्वरः । सुन्दरन्तु परं रूपं धृत्वा दृष्टिसुखा-
वहम् । शालङ्कायनपुत्रत्वं योगमायासुपाश्रितः ।
प्राप्नोऽपि तं न जानाति दक्षिणं पार्श्वमास्थितम् । साया-
योगवलोमेतस्त्रप्रचो वै शूलपाणिपृक् । रूपवान्
गुणवान् चैव वपुषादित्यसन्निभः । सत्वं न ज्ञायते जातं
तस्य वाराधने स्थितः । अथ नन्दी प्रहृष्टाह महादेवा०

ज्ञया हनिम्। उत्तिष्ठ हनिशार्दूल! सफलस्ते मनोरथः।
 त्वद्वक्षिणाङ्गाज्जातोऽस्मि पुत्रस्ते शशि मां प्रभो!।
 त्वया तपः समारब्धमीश्वरेण समं सुतम्। प्राप्स्या-
 भीति ततो मद्भां सदृशोऽन्यो न कश्चन। विचार्येति
 तवाहं वै जातोऽस्मि स्त्रयमेव हि” वराहपु०। स एव
 कल्याणरे शिवशजः शिलादसनेः पुत्रः। यथा
 “जजाप रुद्रमनियं यत्र नन्दी महागणः। प्रीतस्तस्य
 महादेवो देव्या सह पिनाकधृक्। दत्ता चात्मसमानत्वं
 नृत्यवञ्चनमेव च। अमूढप्रियः स धर्मात्मा शिलादो नाम
 धर्मवित्। आराधयन् महादेवं पुत्रार्थं दृष्टमध्वजम्।
 तस्य वर्षसहस्रान्ते तस्यमानस्य विश्वकृत्। शर्वः सो-
 मोऽपि विष्टतो वरदोऽस्मीत्यभाषत। स वज्रो वरमीशानं
 वरेण्यं गिरिजापतिम्। अयोनिजं नृत्यहीनं त्वया
 चैवोनया समम्। तथास्त्रित्याह भगवान् देव्या सह
 महेश्वरः। पश्यतस्तस्य विप्रैरन्तर्धानं गतो विभुः।
 ततो यियन्तुः स्त्रां भूमिं शिलादो धर्मवित्तमः। चक्रं
 लाङ्गणेनोर्वी” भित्त्वाऽदृश्यत शोभनः। संवर्त्तकानल-
 प्रस्थः कुमारः प्रहसन्निव। रूपलावण्यसम्पन्नोजसा
 भासयन् दिशम्। कुमारतल्लोऽप्रतिभो मेघगम्भीरया
 गिरा। शिलादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनःपुनः।
 तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिलादः परिषृज्ये। सुनिभ्यो
 दर्शयामास ये तदाश्रमवासिनः” कूर्मपु० ४० अ०। “लता-
 षट्पद्वारगतोऽस्य नन्दी” कुमा०। शिवगणविशेषे।
 स च त्रिविधः यथा “आद्यः कनकनन्दी च गिरिकास्थो
 द्वितीयकः। सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्तयः”
 वज्रिपु०। ४० गर्दभाण्डदृष्टे ५५ वरहणे च मेदि०। इविष्णो
 च “भगवान् भगवन् नन्दी वनमासी जलायुधः”
 विष्णुसं. आनन्दीति पाठान्तरम्।

नन्दिनी स्त्री नन्द-णिनि ङीप्। १ दुर्गायां २ गङ्गायां ३ न-
 न्दरि ४ वसिष्ठेन्याञ्च मेदि० ५ रेणुकागन्धर्व्ये राजनि०।
 इकन्यायां च “नन्दगोपस्य नन्दिनी” हरिवं० वसिष्ठ-
 धेनुश्च सुरभिकन्या। “छतां तदीयां सुरभेः कृत्वा
 प्रतिनिधिं शुचिः। आराधय सपत्नीकः प्रीता काम-
 दुषा हि सा। इति वादिन एवास्य होतराङ्गति-
 साधनम्। अविन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराङ्गते वनात्
 रघुः। “इह नन्दिनीसजसैर्गुरुभ्युक्तैः” व० र० टी० उक्ते
 ७ तयोदशाक्षरपादके वर्णद्वयभेदे
 वसिष्ठेन्या प्रभावो रामा० बालका० उक्तो यथा

“युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत्। गवां शतसहस्रेण
 दीयतां श्वला सम। एवमुक्तस्तु भगवान् वशिष्ठो सुनि-
 सत्तमः। विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम्।
 कारणैर्बलभीराजज्ञ दास्ये नन्दिनीं तव। कामधेनुं
 वशिष्ठोऽसौ न तव्याज यदा सुनिः। ततोऽस्य श्वलां
 राजा विश्वामित्रस्तदाहरत्। तस्याहम्भारवाज्जाताः
 काम्वोजा रविसन्निभाः। ऊधसश्चाभिसंजाताः पङ्कवाः
 शस्त्रपाणयः। योनिदेशाच्च यवनाः शकद्वेशाच्छका-
 स्तथा। रोमकूपेषु च स्तेच्छास्तथा राम! किरातकाः।
 तैस्तन्निस्त्रिदितं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात्”।
 व्याडिमातरि च।

नन्दिनीतनय पु० इत०। व्याडिमुनौ हेमा०। व्याडिश्च
 उपवर्षसुनेः शिष्यभेदः तत्कथा दृष्टव्ययां दृष्ट्या। ततो
 दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शयते। “नन्दराजराज्यकाले उप-
 वर्ष पण्डितस्य कात्यायनापरपर्यायो वररुचिर्व्याडिः
 पाणिनिश्चेति तयो मुख्याम्बुजा बभूवुः। तेषु पाणिनि-
 रत्यवृद्धितया सङ्गचारिभिर्वादे पराजितो निर्वेदमा-
 पन्नो महादेवमाराध्य तत्सकाशादधीत्य च कृतविद्यस्तत्
 प्रसादात् स्तूतपाठगणपाठवातुपाठलिङ्गातुशासनात्मकं
 चतुर्थी विभक्तं व्याकरणागमम् विदधे। अथ तदुपन्य-
 कौशलसुप्रलभ्य वररुचिना तद्वशिष्टांशपरिपूरणेन सं-
 क्षेपार्थविवरणरूपं वार्त्तिकं चक्रे। व्याडिना च तत्त-
 दुक्ताथेषु न्यायप्रदर्शनार्थं लक्षस्रोकात्मकः संग्रहाभिधो
 मन्थो निरमायि”। स च कोषविशेषकर्त्ता। नन्दिनीसु-
 तादयोऽप्यत्र।

नन्दिपुराण न० नन्दिना प्रोक्तं पुराणम्। उपपुराणभेदे
 नन्दिश्वरशब्दे दृश्यम्।

नन्दि(न्दी)मुख पुंस्त्री पक्षिभेदे स्त्रियां ङीष्। तल्लक्षणं
 “स्यूना कठोरा वृत्ता च यस्याञ्चक्षुःपरि स्थिता। गुटिका
 चक्षुःसदृशी ज्ञेया नन्दि(न्दी)सुखोति सा” पुंसोऽपि
 तथा लक्षणम्। “नन्दिस्तुल्यस्त्वानि मसुराङ्गतिभिः की-
 लैरयवङ्गानि” सुसुतः। नन्द्याम् आनन्दे सुखमस्याः
 ङीष् दीर्घमध्यः। २ तन्त्रायां हेमच० ३ महादेवे पु०
 “नन्दीसुखः भीमसुखः सुसुखो दुर्मुखोऽसुखः” भा० शा०
 २८६ अ०।

नन्दिवर्द्धन पु० नन्दिमानन्दं वर्द्धयति दृष्ट-णिच्-ल्यु।
 १ शिवे पु० २ पञ्चानने च मेदि०। ३ भिल्ले शब्दर० आन-
 न्दवर्द्धकमात्रे पुत्रादौ लि०।

नन्दिवारलक पुंस्त्री सासृष्टे मत्स्यभेदे स्त्रियां लीप् ।

“तिमितिमिङ्गलजुलिशपाकमत्स्यनिवारक नन्दिवारल-
कमकरगर्गरकचन्द्रकमहासीनराजीवप्रभृतयः सासृष्टाः”
सुश्रुतः ।

नन्दि(न्दी)वृक्ष पुं इत० । सलोषहेतो कोङ्कणदेशप्रसिद्धे
वृक्षनिष्ठभेदे । “नन्दीवृक्षो लघुः स्नादुक्षितस्तुवर
चणकः । कटुपाकरसो याही विषपित्तकफासहृत्”
राजनि० । शस्यत्याकारे क्षीरयुक्ते (तुद)ख्याते वृक्षभेदे
शगाखीराख्यवृक्षे शब्दार्थ० । ४मेघशृङ्गीवृक्षे रत्नमा०
५स्यावृक्षे भावप्र०

नन्दिवेग पुं कलियुगीये पुरुषाधमन्त्रभेदे “समस्त नन्दि-
वेगानामित्येते कुलपांसनाः । युगान्ते कृष्ण ! संभूताः
कुलेषु पुरुषाधमाः” भा०सं० ७३ क० ।

नन्दिषेण पुं ब्रह्मदत्ते कुमारानुचरभेदे । “तस्मै ब्रह्मा
ददौ प्रीतो बन्धिनो वातवंहसः । कामवीर्यधरान्
विद्वान् महापारिषदान् प्रभुः । नन्दिषेणं ब्रूहिताक्षं
घण्टाकर्णम् समतम् । चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं
कुसुदमाक्षिणम्” भा०शं० ४६ क० ।

नन्दीश पुं इत० । शिवे हेमच० । नन्दी ईश इव । शिव-
पार्श्वचराधिभेदे । शताब्दभेदे स च “सिंहनन्दन-
नन्दीशचन्द्रविविधित्तीयकाः” इत्युद्दिश्य सङ्गीत० ललितो
यथा “गोबुध्गोर्लघुः सुतस्मात्ते नन्दीश्वरे मताः” ।

नन्दीश्वर पुं इत० । शिवे शताब्दभेदे सङ्गीतदा० । शिवग-
णाधिभेदे पुं तस्य तथात्वकथा च वराहपु० उक्ता यथा
“ततस्तेतायुगे काले नन्दी नाम महासुनिः । स्मरि-
राधयिषुः शर्वं तपस्तेमे सुदारुणम् । ततस्तु भगवान्
प्रीतस्तस्मै विप्राय शङ्करः । उवाच च वचः साक्षा-
त्तन्मित्रं वरदः प्रभुः । वरान् वृणोष्व विम्रेन्द्र ! यानि-
च्छसि महासुने ! । तांस्ते सर्वान् प्रयच्छामि दुर्लभानपि
सारिष ! । इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्वेण सुनिपुङ्गवः ।
प्रोवाच वरदं देवं प्रहृष्टेनान्तरात्मना । यदि प्रीतोऽसि
भगवन् ! अतुक्नोशतया मम । अतुपाद्यो ह्यहं देव !
त्वयावश्यं सुराधिप ! । यथाऽनन्या भवेद्भक्तिस्त्वयि नित्यं
महेऽपर ! । तथाहं भक्तिमिव्यामि सर्वभूताशये त्वयि ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा नन्दिनः स महेश्वरः । प्रहृष्टोवाच
तं प्रीत्या ततो मधुरया गिरा । मद्रूपधारी सत्तेजा
स्त्रयः सर्वगुणोत्तमः । भविष्यसि न सन्देहो देवदान-
वपूजितः । कमेनैव शरीरेण जराभरणवर्जितः । दुष्प्रा-

थैवमवाप्या ते देवैर्गोणेश्वरी गतिः । पार्श्वदानां वरि-
ष्ठस्य मामकानां द्विजोत्तम ! । नन्दीश्वर इति ख्यातो
भविष्यसि न संशयः । अद्य प्रभृति देवास्तु ! देवकार्येषु
सर्वतः । त्वं प्रभुर्भविता लोके मत्प्रसादानुसुमीश्वर ! ।
त्वामेवाभ्यर्च्य विष्वक्लि सर्वभूतानि सर्वतः । सत्तः सम-
भिवान्मूलः प्रसादं पार्श्वदाधिप ! । यस्त्वं द्वेष्टि स
मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु । नावयोरन्तरं किञ्चिद-
म्बरानिच्छयोरिव । द्वारे तु दक्षिणे नित्यं त्वया स्थेयं
गणाधिप ! । वामेन विभुना चापि महाकालेन सर्वदा”
वराहपु० ।

नन्दीसरस् न० इन्द्रसरोवरे शब्दमा० ।

नन्द्य नन्द खानन्दे कण्डादेराकृतिगणत्वात् यक् खान् पर०
सेट् । नन्द्यति खनन्धो(न्दी)त् ।

नन्द्यादि पुं ल्युप्रत्ययान्ततया प्रा०गन्तू०पठिते शब्दगणे यथा
“नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्जनः शोभन
रोचनः (सहितपिदमः संज्ञायाम्) । सहनः तपनः
दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः सङ्घर्षणः संह-
र्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः
चित्तविधाधनः कुब्जदमनः शत्रुदमनः ।

नन्द्यावर्त्त पुं नन्दी खानर्त्तौ यत् । “नन्द्यावर्त्तमिन्द्रैः
शाखाकुडां प्रदक्षिणान्तगतैः । द्वारं पश्चिममस्मिन्
विहाय शेषाणि कार्याणि” इ०सं० ११ख०उक्ते शृङ्गभेदे
भरतछतस्राज्जवाक्ये तु तस्यान्यथा लक्षणमुक्तं यथा
“दक्षिणातुगतालिन्दत्वत्तं यत् पश्चिमासुखम् । पुजनीयो-
त्तरोऽस्मायं नन्द्यावर्त्तं वदन्ति तत्” । तेन पश्चिमद्वारान्तर-
त्वे विकल्पः । शृङ्गरवृक्षे विश्वः । शमत्स्यभेदे राजव-
ल्लभः । श्यामायोगभेदे नन्द्यावर्त्तकशब्दे दृश्यम् । “स्वस्ति-
कान् वर्जमानांश्च नन्द्यावर्त्तांश्च काञ्चनान्” भा०द्रो० ८२ख०
हस्तिदन्तस्य ५तदाकारच्छेदे च “दन्तस्य मूलपरिधिं
द्विरायतं प्रोज्झ्य कल्पयेच्छेषम्” इत्युपक्रमे “श्रीवत्सव-
र्जमानच्छत्रध्वजचामरातुरूपेषु । छेदे दृष्टेऽप्यारोग्यविजय
धनवृद्धिसौख्यानि । प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्तं
प्रनष्टदेशाग्निः” इ०सं० ८४ख०

नपराजित् पुं न पराजीयते परा+जि-कर्मणि क्तिप् नश-
ब्देन “सह सुपा” पा०सं० । महादेवे “विजोहिताय
धूम्राय व्याध्याय नपराजिते” भा०द्रो० ८०ख० ।

नपात् लि० न । पाति पा-रक्षणे शब्द नभ्राडित्यादिना पा०
भजः प्रकृतिभावः । शृङ्गरवृक्षे “नपातो दुर्बहस्य मे”

अ० ८६५।१२ “नपातो अरक्षकस्य” भा० नपात् शतनः
इति सि० कौ० तेन स्वादौ नपान् नपानौ इत्यादि
रूपम् । न पातयति पाति—किप् । २अपातके च अस्य
नपात् नपातो नपातः इति भेदः । तनूनपात् तनूर-
क्षकः । ३पुले अपत्ये निरु० तस्य पुत्रान्नरक्षनिरा-
सकत्वेन पातनाभावहेतुत्वात् तथात्वम् । “मनोर्नपातो
अपसो दधनिरे” ऋ० ३।६।१२ “मनोः नपातः पुत्राः”
साधवः “कृषीणां नपादृषीतायं यजमानः” यजु०
२।१।६ “हे कृषीणां नपात् पुत्रः” वेददी० ।
नपात पु० नास्ति पातो यत् । देवयाने पथि “अथितुमि
नपातं विक्रमणं च विष्णोः” यजु० १८।५६ “वेवेष्टि
विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य “यज्ञो वै वि-
ष्णु रिति” श्रुतेः तस्य नपातं विक्रमणं च अविस्ति वेष्टि ।
नास्ति पातो यत् स नपातो देवयानपथः यत् गतानरं
पातो नास्ति, विविधं क्रमणं गमनागमनं यत् स विक्रमणः
पिहयानपथः यत् गतानां पुनर्भौगान्ते यतनम् । यज्ञस-
म्बन्धिनौ देवयानपिहयानौ पन्थानौ वेत्सीत्यर्थः “वेददी०
नपुंसक पु० न० न स्त्रीपुंसौ नभ्राडित्यादि पा० स्त्रीपुं-
सयोः पुंसकभावः नि० नञः प्रकृतिभावश्च । स्त्रीवे स्त्रीव-
शब्दे २३४५ पु० दृश्यम् । “नपुंसको भवतीति” सहा-
भाषप्रयोगात् अस्य पुंस्त्वमपि । लिङ्गस्य शब्दगत-
त्वेऽपि शब्दार्थे तद्व्यवहारस्तु अभेदारोपात् तदेतत्
शब्दाद्येरेत्वेऽस्माभिः समर्थितं यथा
“लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मकोपसर्ग एव तद्विशेषश्च
पुंनपुंसकत्वादिः । तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य-
तया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु वि-
शेष इति कल्प्यते । स च विशेषः शास्त्रे इत्यभ्युपगम्य ।
विकृतसत्त्वादीनां तद्व्यवहारोपात्तत्वात् नपुंसकत्वं, सत्व-
स्याधिक्ये पुंस्त्वम्, रज आधिक्ये स्त्रीत्वमिति । एवञ्च
लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सहाध्याभेदारोपात् अ-
सति बाधके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्येण वा सर्वत्र
तस्य विशेषणत्वम् प्रादुर्भावोपे शब्दभानस्येत्वाच्च शब्दस्य
नामार्थतावत् तद्वत्लिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् “न
सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यः शब्दादुगमादते” इति ह्युक्तेः
“शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा । नोचेत्
ओलादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्ण्येऽवभासते” इति ह्युक्तेः
शब्दानां तदर्थतावगतेः । तथा प्रातिपदिकार्थः । अभे-
दविवक्षायां तु ओलादिभिरेव विज्ञः ज्ञातः न च अर्थे

प्रकारतया भासते इति तदर्थः । युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः
शब्द इति व्यवहारात् “स्वमोर्नपुंसकादिति” पा० सूत्रे
शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयवा-
धाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गानन्वयापत्तेर्व्य-
वहारसूत्रनिर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च । तथा अर्थभेदाच्छब्दे-
दवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रायुक्तधर्म-
विशेषरूपभेदकसङ्गात्वात् । उक्तञ्च भाष्ये “एकार्थे शब्दा-
न्यत्वादुदृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति” । एवञ्च तटादिशब्दानाम-
नेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानापूर्वीकत्वे नैव । वस्तुतस्तु यं
भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक् । अर्थरूपमपुंस्व-
कस्योत्पत्तौ कारणं शा० ति० उक्तं यथा “विन्दुरेको विशेष-
गर्भसुभयात्मा क्रमादसौ । रजोऽधिको भवेन्नारी भवेद्रे-
तोऽधिकः पुमान् । उभयोः समतायां तु नपुंसकमिति
सूत्रम्” । “सुडनपुंसकस्य” पा० “नपुंसकस्य नपुंसकेने-
त्यादि” पा० तत्र पुंस्ति “नैव स्त्री न पुमानेष न चैवार्थ-
नपुंसकः” श्वेताश्व० । स्त्रीवे “न वामनाः कुञ्जकुणा न
खड्गाः नास्यो जडः स्त्री न नपुंसकश्च” भा० शा० २३४५।
नपुंसक पु० न पुमान् अपार्थ न नपुंसकभावः । स्त्रीवे “हता-
श्मर्हं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना” भा० ८।१४।२०
नपुं न० न पतत्यनेन नपत-तच् नपृ नेष्टित्यादि पा० नि०
१पौत्वे २दौहित्वे च (नाति) हेमच० । “पुत्रेण लोका-
जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते” इति “दौहित्वोऽपि ह्यु-
त्पन्नं सन्नारयति पौत्रवत्” मनुस्मृत्ये तयोः उच्चारकत्वात्
नपुंत्वम् । “यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पुत्रेषु नपुंषु ।
नत्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुं भवति निष्कलः” मनुः ।
३कन्यापुत्रयोः कन्यायां स्त्री अमरः ङीप् ।
नपुंका स्त्री नपुं-संज्ञायां कन् । विष्किरे सुङ्कारकारि-
ण्योति प्रविष्टे पक्षिभेदे “बावतित्तिरिक्पिञ्जलवकीरिव-
त्तिक्वावर्त्तकनपुंकावातीक” इत्याद्युपक्रमे विष्किरा
लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च” सुश्रु० ।
नभ हिंसायां निघण्टुः भ्वा० आत्म० सक० सेट् । नभते अन्-
भिष्ट नेभे । एष हिंसे इत्यस्य शोपदेशत्वात् सति-
निमित्तेणत्वम् नास्येति भेदः । तत्र धातौ चार्धस्त्वः
इत्यशुद्धम् तस्य अतुदात्तेत्वेन आत्मनेपदित्वात् ।
नभ त्रि० नभ-हिंसायां पचा० कच् । १हिंसके २भावयो मसि
पु० शब्दर० तस्य दृष्ट्या कीटादिहिंसकत्वात् तथात्वम् ।
३स्याकाशे न० नभौकसशब्दे दृश्यम् । हिंसितसर्वमाग्निना
तेनैव गमनात्तस्य तथात्वम् । चाक्षुषमन्वतरे ४सप्तभिर्भेदे

“भृगुर्नभो विवस्वांश्च” हरिवं० ७५० चाक्षु प्रमन्वतरोक्तौ ।
स्वारोचिषमनोः ५ पुत्रभेदे “प्रथितश्च नभस्यश्च नभ
जर्जस्तथैव च” हरिवं० ७५० स्वारोचिषमन्वतरोक्तौ ।
रामवंश्ये राजभेदे “निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो
नलस्य तु” हरिवं० रामवंश्योक्तौ ।

नभःक्रान्तिन् पु० नभः क्रान्तमनेन इति । सिंहे शब्दमा०

नभःप्राण पु० नभसः प्राण इव । पवने त्रिका० ।

नभःसदृ पु० नभसि सीदति सदृ-क्तिप् ७त० । १देवे २ख-
गादौ च । वा विसर्गस्य सञ्जे नभससदृभयप्यत्व ।

नभःसरित् स्त्री इत० । गङ्गायां त्रिका० वा विसर्गस्य सञ्जे
नभस्सरिदप्यत्व ।

नभःस्थल पु० नभःस्थलमिव यस्य । महादेवे “जङ्घरेता जङ्घ
लिङ्ग जङ्घायां नभःस्थलः” भा० अतु० १७५० शिवना-
मोक्तौ । शरपरे खरि वा विसर्गलोपे नभस्थलोऽप्यत्व ।

नभःस्थित त्रि० ७त० । १गगनस्थिते ताराग्रहादौ २नरकभेदे
हेमच० । वा विसर्गलोपे नभस्थितोऽप्यत्व ।

नभःस्पृश् त्रि० नभःस्पृशति स्पृश-क्तिन् । गगनस्पृशिन ।
वा विसर्गलोपे नभस्पृग्यत्वाये । किञ्चलत्वात् पदत्वे
कुत्वम् । नभःस्पृक् । “भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्याः कीर्त्तयश्च
नभस्पृशः” कामन्द० क । नभःस्पृशोऽप्यत्व । “नभः-
स्पृशैर्महाघोरैः परिचिप्रे महावनम्” भा० द्रो० ५५०

नभग पु० वैवस्वतमनोः १पुत्रभेदे “इक्ष्वाकोर्नभगश्चैव दृष्टः ग-
योतिरेव च” भा० द्र० १५२ वैवस्वतवंशोक्तौ । २गगनगे त्रि०
नास्तिभगो यस्य । ३भाम्यहीने त्रि० ।

नभनु त्रि० नभ-हिंसायां बा० अतु । १हिंसके वेदे स्त्रियामुङ्
“नभन् प्राप्नुवो नभन्वः” ऋ० ४।१।१। नभन्वः हिंसिकाः
भन-वा० अतु प्र० । २शब्दकारके उदके पु० निघण्टुः
“पर्वतस्य नभन् रचुच्युः” ऋ० ६।५।७ “नभन् न भयते
शब्दकर्मणः नभ्राडितवत् नभनवः उदकानि” भा०
दीर्घान्तः २नद्यां स्त्री निघण्टुः नभन्वा इति तत्र पाठा-
न्तरं “प्राप्नुवो नभन्वः” ऋ० ४।१।७ वज्रवचनात् ।

नभन्य त्रि० नभ-हिंसायां कनिन् नभ्नि हिंसायां साधु यत्,
नभसि हितो वा यत् प्र० । १आकाशभवे २हिंसके च ।
“गायत् साम नभन्य” यथा वेदार्चाम तद्वाटधानं स्त-
र्वत्” ऋ० १।१७।१ “हे इन्द्र ! नभन्यं नभस्यं नभसि
भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राजसादिकस्य । नभति
वैवकर्मा “नभति व्यर्दतीति वधकर्मणं गणनात्” भा० ।

नभश्चक्षुस् न० नभश्चक्षु रिव प्रकाशकत्वात् । स्वयं शब्दमा०

नभश्चक्षुस् पु० नभश्चक्षुस् इव । १चन्द्रे २चित्रापूर्णे इन्द्र-
जाले च मेदि० ।

नभश्चर त्रि० नभसि चरति चर-ट । गगनचारिणि १खगे-
२देव गन्धर्वपहादौ । ३नभःस्थायिमात्रे च “निकाम-
तप्ता द्विविधेन वज्रिना नभश्चरेण्येभ्यः संभृतेन च” कुमा०
“नभश्चरैर्गीतयथाः स लेभे” व्ययेऽष्टमे वा सुतमे विलम्बे
चैकोऽपि पापश्च नभश्चराणाम्” ज्योतिषम् ।

नभस् न० नञ्ज्ञाते मेघैः नह-वन्मने “नहेर्भञ्च” उणा० अचुन्
भञ्जानादेशः । १गगने “ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण्य
इति व्याहृत्य वाचं नभस्तस्मिन्नुत्पतिते” माचः । २आवाये
मासि पु० अमरः । बाह्येत्येन मेघसम्बन्धात्तस्य तथा-
त्वम् । “नभोनभस्यत्वमलम्बितदृष्टौ” नैष० “नभाश्च
नभस्यश्च वाशिकादृत” यजु० १४।१५। “नभोनभस्यवे-
र्द्धिमवमद्वान्तरै” रघुः । ३मेघे अमरः नभस्यशब्दे
दृश्यम् । ४उदके तिघण्टुः । ५प्राये इवर्षे ७पतदुपह्वे
पु० मेदि० दपन्तितयोर्षे शब्दर० एलम्नतोदशमस्थाने ज्यो०

नभस पु० नभ-शब्दे अक्षच् । १शब्दाश्रये गगने । दशममन्व-
नारीये २सप्तभिभेदे “अक्रिरा नभसः सत्यः सप्तैव परम-
धयः” हरिवं० ७५० दशममन्वतरोक्तौ ।

नभसङ्गम पुंस्त्री नभसं गगनं गच्छति गम-खच् ससु च ।
खगे अमरः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

नभस्यय पु० नभो मयते मय-गतौ अच् वेदे अयस्ययादि०
न पदत्वम् । आदित्ये “कृतोपस्तरणं नभस्ययम्” ऋ० ६।
६।५ “नभस्ययमादित्यम्” भा० लोके तु नभोमय
इत्येव नभोगे त्रि० ।

नभस्य पु० नभसि मेघाय उदकाय वा साधु यत् । १भाद्रप-
दमासे नभःशब्दे उदा० “प्रथमा च द्वितीया च नभस्यो
मासि निन्दिता” वसिष्ठः । “अथ नभस्य इव विद-
शायुषम्” रघुः । २स्वारोचिषमनोः पुत्रभेदे “प्रथितश्च
नभस्यश्च नभ जर्जस्तथैव च” हरिवं० ७५० तत्पुत्रोक्तौ
नभसि गगने भवः यत् । ३गगनभवे त्रि० ।

नभस्वत् पु० नभः साधनत्वेनाख्यस्य महत्प मस्य वा । पवने
अमरः । “आकाशाद्वायुः” इति श्रुतेः वायोराकाशहेतु-
कत्वात् तथात्वम् । “मिलिज्जिभीलं विदधुर्विलोकिता
नभस्वतस्तं कुक्षुमेण केलयः” नैष० “नभस्त्रानिव दक्षिणः”
रघुः । २अन्तर्ज्ञानस्य पत्न्यां स्त्री ङीष् । “अन्तर्ज्ञानो
नभस्वत्यां हविर्ज्ञानमविन्दत” भाग० ४।२४।६

नभाक पु० न० भाति भा-पिनाका० आक । १तमसि चञ्च-

लट्। २। राहौ च तस्य छाया रूपत्वेन तथात्वम् । ततः
शिवो अपत्ये क्षण । नामाक तदपत्ये पुंस्त्री० ।

नभोग वि० नभोगच्छति गम-ड । १। नभश्चरे खगदेव्यहादौ
२। चग्नतोदशमगे १२। दशममन्तरीये सप्तर्षिभेदे नभसशब्दे
दृश्यम् ।

नभोगज पु० नभसि गज इव । मेघे त्रिका० ।

नभोगति स्त्री ७त० । १। गगनगतौ नभसि गतिरस्य ।
२। खगादौ वि० । [तदुगणोक्तौ ।

नभोद पु० विश्वदेवभेदे “उष्णीनाभो नभोदश्च” हरियं० ७। अ०

नभोदुह पु० नभसि दुहति दुह-क । १। मेघे शब्दमाला ।

तस्य नभसि पयोनिःसारकत्वेन तथात्वम् ।

नभोद्वीप पु० नभसि द्वीप इव । मेघे शब्दमा० ।

नभोधूम पु० नभसि धूम इव । मेघे शब्दमाला ।

नभोनदी स्त्री ६त० । खर्गगङ्गायाम् । [स्त्रियं हेयच० ।

नभोमणि पु० नभसि मणिरिव प्रकाशकत्वात् । द्युमणौ

नभोमण्डल न० नभोमण्डलमिव । गगनमण्डले “नैतन्नभो

मण्डलमस्वुराशेः” सा० ६० “अथ च यावन्नभोमण्डलं सह-

द्यावापृथिव्योर्गण्डलाभ्यां कात्स्त्र्येन सह भुञ्जीतम्”

भाग० ५। २। २। ६।

नभोमण्डलदीप पु० नभोमण्डले दीप इव रात्रौ प्रका-

शकत्वात् । चन्द्रे “नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धू-

र्जटेः । कलाभिर्वर्जमानाय नमश्चन्द्राय चारवे” ति० त०

नभोऽम्बु पुंस्त्री नभसि अम्बु पिवति पा-क । चातक-

खगे हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

नभोरजस् न० नभसि रज इव दृष्टावरकत्वात् । अम्बुकारे

नभोरूप वि० नभसो रूपमारोपितं रूपमिव रूपमस्य ।

नीलवर्णयुक्ते पद्मादौ “अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालासल-

मलिनतादध्यसन्ति” शा० भा० “खनीखनीलिमा” नैप०

उक्तेः गगनस्यारोपितरूपवत्त्वेन तत्तुल्यरूपत्वात् श्याम-

मालिन्यवर्णयुक्तस्य तथात्वम् । “नभोरूपाः पार्जन्याः”

यजु० २४। ६०। “नभोवर्णा नीलवर्णाः” वेददी० । [त्रिका०

नभोरेणु स्त्री नभसि रेणुरिव आवरकत्वात् । वृक्षटिकायां

नभोलय पु० नभसि लीयते ली-अच् ७त० । १। धूमे शब्दरत्ना०

२। गगनलीनमात्रे वि० ।

नभोवीथी स्त्री नभसि वीथीव । आकाशस्य वीथीरूपे

पथि । “अथ च यावताज्ञेन नभोवीथ्याः प्रचरन्ति तं

कालमयनमाचक्षते” भाग० ५। २। २। ८।

नभोकास् वि० नभ आकाशस्य ओकः स्थानमस्य । अन्तरिक्षचरे

खगादौ “अन्धे च विविधा जीवा जलस्य जलभौकसः ।

प्रहर्षकेतवस्तारास्तडितः स्तनयित ॥” भाग० २। ६। १५

नभ्य वि० नामधेयचक्रावयवभेदावहितम् तामर्हति वा

गवादि० यत् “नाभिनेभञ्च” पा० ग० नभादेशः । रथा-

दिचक्रावयवभिते । तैलादौ २तदर्थं च “तश्चैतन्नभ्य-

यदयमात्मा” शत० ब्रा० १४। ४। १। २२ “तदेव रथचक्र-

दटान्तेन स्पटयति नाभिस्रक्तापिण्डिका नाभ्यै हितं

नाभिमर्हतीति वा नभ्यम् तदेतन्मोके प्रसिद्धं चक्रपि-

ण्डिकास्यानीयम्, किं तत् यदयमात्मा वोऽयं शरी-

रम्” भा० । १। अथ ४। रथचक्रानुगुणे अङ्गने च । “न-

भ्योऽक्षः नभ्यमङ्गनं रथचक्रनाभावेवेदम्” सि० कौ० ।

“नभ्योऽक्ष इति सच्छिद्रो रथाङ्गावयवो नाभिस्रदनु-

विष्टः काठविशेषोऽक्षः स च तदनुगुणत्वात् नामधे-

हितः । अङ्गनं तैलाभ्यङ्गः तदपि स्नेहमयत्वात् नामधे-

हितम् मनो० । शब्दकल्पद्रुमे नभ्यशब्दस्य नभःप्रकृति-

कत्वेन साधनमन्यार्थपरत्वकथनञ्च निर्मूलम् । “पञ्चाद-

त्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु सत्या वा नभ्यस्य अभिमन्त्रयतेऽल-

रमेधामिति” कात्या० श्रौ० ८। ४। ५ “मध्यमं चक्रस्य फलकं

नभ्यम् “नाभिर्नभं चेति” प्रत्ययसंनियोगेन नाभेर्नभभावः

नभ्ये तिष्ठतो नभ्यस्य मध्यमे च फलके स्थापयेदि-

त्यर्थः” कर्कः ।

नभ्राज पु० न भ्राजति भ्राज-क्रिप् नभ्राजन्पात्” इत्या-

दिना पा० नञः प्रकृतिभावः । मेघे हेमच० पदत्वे षत्वहत्वे

नमत वि० नम-अतच् । प्रह्वे १। नमो २। नटे च ३। धूमे

उष्णा० । कर्षणि अतच् । ४। भौ उष्णादिकोषः ।

नमयिष्णु वि० नम-स्त्रार्थे णिच् वा० इष्णुच् । नमनशीले

“सिरा चिन्नमयिष्णवः” ऋ० ८। २०। १ “नमयिष्णवः नम-

नशीलाः” भा० ।

नमस् अव्य० नम-भावे अस्मन् खरादि० । नमने १। स्वापकर्ष-

बोधकत्वापारे श्रुत्यागे स्तस्त्वध्वं साउकुलव्यापारभेदे । पुष्पं

विष्णवे नम इत्यादौ विष्णुहे श्शकमन्त्रकरणकत्यागविषयः

पुष्पमित्येवं बोधः यथाह शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्

“पुष्पमिदं विष्णवे नम इत्यस्य विष्णुहे श्शक मन्त्रक-

रणत्यागस्य कर्मदे पुष्पमित्यर्थस्तत्र चतुर्थ्यां प्रीत्युद्देश्ये

कत्वं तदिच्छापीनत्वरूपं नमःपदार्थे मन्त्रकरणत्यागे

बोध्यते प्रकृत्यर्थस्य च विष्णुदेः प्रीतौ तदिच्छायां वाच्यः ।

ब्राह्मणादुद्देश्यकस्य गवादित्यागस्य मन्त्रकरणत्वे

प्रमाणाभावात् गौब्राह्मणाय नम इत्यादिको न प्रयोगः ।

ब्राह्मणेभ्यो नमोनित्यमित्यादौ तु नमःपदार्थो नति-
रेवेति तत्र विषयत्वं चतुर्थ्या बोध्यते । पुष्पमिदं पर-
मात्मने नम इत्यादी परमात्मनः प्रीत्यस्येऽपि तत्प्री-
तित्वप्रकारकेकासम्भवाच्च तत्प्रीत्युद्देशकत्वाप्रसिद्धिः ।
नम्यते कर्मणि अस्युन् । शक्ये ४वजे च निघण्टुः
नमोऽङ्गश्चेद्दृश्यम् । साक्षादाऽप्यस्य नमस्करोति
नमस्कृत्य । अत्र कृपातोरेव नमनार्थता नमश्शब्दस्तु
तदर्थद्वयोक्तः तेन नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ द्वितीया
अपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसी इति न्यायात्
नमसोवाचकत्वे नमस्कृत्य ब्राह्मणेभ्य इत्यादौ नमः-
शब्दयोगे चतुर्थी । “नमः स्वस्तीत्यादि” पा० सूत्रे
त्यागार्थकनमनार्थकयोरुभयोर्न ह्यणम् । ५यज्ञे च न०
“यज्ञो वै नमः” इति श्रुतेः ।

नमस वि० नम-असच् । असुक्ते ऽज्ज्वद० ।

नमसान वि० नामधा० नमस्य-वा० आनच् अक्षोपयलोपौ ।

नमस्कारणशीले “यश्चिन्तनं नमसाना विधेम” अथ० ६।१६।२

नमसि(स्य)त नामधा० नमस्य-कर्मणि क्त वा यलोपः ।

कृतनमस्कारे अमरः ।

नमस्कार पु० नमस्+क-ञञ् । १स्त्रापकर्षबोधकव्यापारे कर-

गिरःसंयोगादौ श्विप्रभेदे शब्दच० । नमस्कारे अधिकार-

रिविधेषादिकं नानास्थानात् प्रदर्शयते । अभिवाद्येदि-

त्यनुष्ठप्ती शङ्खः “नाप्रयतायाप्रयतश्च” इति गु०त० ।

“स्त्रियो नमस्या दृष्ट्वाश्च वयसा पत्युरेव ताः” इति सूत्रार्थ

सारः । “देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमोऽस्तु सम्भ्रमात् ।

स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ । ब्राह्मणश्च

गुरुं दृष्ट्वा न नमोऽतो नराधमः । यावज्जीवनपर्य-

न्तमगुचिर्यवनो भवेत्” इति ब्रह्मवै० जन्मख० “देव-

तायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दण्डिनन्तथा । नमस्कारं न

कुर्स्याद्यः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः । सभायां यज्ञशालायां

देवतायतनेषु च । प्रत्येकान्तु नमस्कारो ह्यस्ति पुण्यं

पुराकृतम् । अपविश्य नमोऽशुद्धो दीर्घायुर्ब्राह्मणो व-

देव । स शुद्धो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन् मद्गर्वितम् । क्रोधवन्

विजानीयात् नमस्कारञ्च वर्जयेत् । पुष्पहस्तौ वारिहस्त-

स्तौलाभ्यङ्गी जलस्थितः । आशीःकर्त्ता नमस्कृतां

अभयोनरकं भवेत्” कर्मलोचनम् । “मातुः पितुः

कनीयांसं न नमोऽयस्यधिकः । नमस्कृत्यां गुरोः

पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्” यमः । “अभिवादयतः

पूर्वमाश्लिषं न प्रयच्छति । यदुदुक्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं

प्रपद्यते । स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् कायुष्मानिति रा-

जनि । वईतामिति वैश्वे सु शूद्रे त्वारोग्यमेव च” म०त०

“गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः । पूर्णधोऽङ्ग-

वर्षेण गुणदोषौ विजानता” ननुः । “कुर्वीत वन्दनं भूयो

भगोवोहमिति ब्रुवन् । विमोक्ष पादपङ्कजमन्त्रहृद्भाभि-

वादनम् । गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्मसमुत्सरन् । अभिवा-

दनशीलः स्यान्नित्यं दृष्टेः धर्मतः । अमावहृन्मो नास्मि

सत्यक् प्रणतिपूर्वकम् । आयुरारोग्यसिद्धयर्थं तन्द्रादि

परिवर्जितः । आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विमोक्षि-

वादने । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोच्चरत्तुतः ।

यो न वेत्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् । नाभि-

वाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव च । व्यत्यस्तपाणिना

कार्यसुप्रसंगहणं गुरोः । सत्येन सत्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन

तु दक्षिणः । लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव

वा । आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् । ब्राह्म-

णान् कुशलं पृच्छेत् अतवन्मूननामयम् । वैश्यं जेमं

समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु” ननुः । अभिवादनीयाश्च

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामही । वन्धु

ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्यते गुरवः स्मृताः । साता साता-

मही गुर्वी पितृमातुश्च सोदरा । श्वश्रूः पितामही

ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् । इत्युक्तौ गुरुवर्गोऽयं

पितृतो मातृतो द्विजाः । अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्-

कायकर्मभिः । गुरुन् दृष्ट्वा ससृजिष्ठेदभिवाद्य कृता-

ञ्जलिः” इति कूर्मपु० ११अ० । अधिकं नतिशब्दे दृश्यम् ।

“अयमेव नमस्कारो भूम्यादिप्रतिपत्तिभिः । प्रणाम इति

विशेषः स पूर्वं प्रतिपादितः” कालिकापु० ७०अ० । रात्रौ

तन्निषेधो यथा “रात्रौ नैव नमस्कृत्यान्तेनाशीरभिचा-

रिका । अतः प्रातः पदं दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे”

महामारते ।

नमस्कारी स्त्री नमस्कारः तदङ्गाञ्जलिर्विव पत्रम् अख्यस्याः

अच् गौरा० डीष् । लज्जालुहृत्ते अमरः । तस्याः नम-

स्काराङ्गाञ्जलिरूपपत्रकत्वात् तथात्वम् ।

नमस्य नामधा०नमस्करोति “नमस्तपोवरिवः” इत्यादि क्यच्

पूजायाम् भ्वा० पर० सक० सेट् । नमस्यति अनमसी-

(सी)त् । कर्मणि नमस्यते “द्विजैः कश्चिन्नमस्ये” “ते-

ऽनमस्यश्च शङ्करम्” “नो नमस्यन्ति ते बन्धून्” भट्टिः ।

नमस्य त्रि० नामधातुः नमस्य-कर्मणि यत् अक्षोपयक्षोपौ ।
पूज्ये । “ब्रह्मचरित्थिर्नमसः” कठोप० ।

नमस्या स्त्री नमस्य-भावे च । पूजायाम् ।

ममस्य त्रि० क्यजलनमस्य-“क्याच्छन्दसि” पा० उ । १ नम-
स्कारणं योले “स इदमे नमस्युभिर्वचस्यते” ऋ० १।५।४।
पुरवंशे २ नमभेदे “जनमेजयोऽभूत् पुरोः प्रचिन्वा-
स्तुस्ततस्ततः । प्रवीरोऽयं” नमस्युर्वै भाग० ६।२०।२ तत्र
नमस्युरिति पाठान्तरं हरिवंशे ३१ अ० “प्रचिन्वतः प्रवी-
रोऽभूत्तमस्युस्तस्य चात्मजः” इत्युक्तेः ।

नमित त्रि० नम-ण्यच् क्त वा ह्रस्वः । नाप्ति नतीकृते
“सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूढा न पिबति”
विदग्धमाधवः ।

नमी पु० नम-वा० ई वातप्रमीवत् । अथभेदे “प्रहृत्तमीं
सायं ससलम्” ऋ० ६।२० “नमीं तत्संज्ञकस्त्वस्मि” भा०
“प्र मे नमीं सायम् इषे भुजे” ऋ० १०।४।८ “एतेन वै
नमी सायवैदेहो राजाञ्जसा स्वर्गं लोकसैत्” पञ्चमी
वा० २५।१०।१७

नमुचि पु० न मुञ्चति मुच-इन् नमुञ्चिष्या पा० नजः प्रकृति
भावः । १ कन्दर्पे दनोः पुत्रे २ अक्षरभेदे सेदि० । चत्वा-
रिंशद्भ्योः पुत्रा इत्युपक्रमे “शंवरौ नमुचिचैव पुत्रोभा-
चेति विवृतः” भा० आ० ६० अ० । “कशप्रपस्य दनुर्नाम भा-
र्यामोदुद्विजसत्तम ! । तस्यान्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्रा-
ष्टादु वलाधिकौ । ज्येष्ठः शुभः इति ख्यातो निशुभ-
स्वापरोऽक्षरः । तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः”
वासनपु० ५२ अ० ।

नमुचिद्विप् पु० नमुचिं द्विवान् द्विष-भूते क्तिप् इत् । इन्द्रे
नमुचिस्तदनशब्दे दृश्यम् । “विद्वद्वा चक्रौ नमुचिद्विषा-
वको” माघः ।

नमुचिस्तदन पु० नमुचिं स्तद्वति हिनस्ति स्तदि-ल्यु ।
इन्द्रे अक्षरः । तेन तस्य स्तदनकथा भा० श० ४७ अ० ।
“नमुचिर्वासवाङ्गीतः स्वर्यरश्मिः समाविशत् । तेनेन्द्रः
सख्यमकरोत् समयञ्चोदमब्रवीत् । न आर्द्रेण च शु-
क्लेण न रात्रौ नापि चाहनि । वधिष्याम्यक्षरश्रेष्ठ !
सखे ! सत्येन ते शपे । एवं च कृत्वा समयं दृष्ट्वा नीहा-
रमोक्षरः । चिच्छेदास्य शिरो राजक्षपां केनेन वासवः ।
नमिचिरो नमुचिस्त्वत्तं दृष्टतः शक्रमन्वितात् । भो मित्र
हन् ! पापेति ब्रुवाणं शक्रसन्तिकात्” नमुचिशत
नमुचिहन् प्रकृतयोऽत ।

नमुर पु० नम-वा० उर । नमुचौ अक्षरे “भूयान्निन्दो नमु-
रात् भूयानिन्द्रासि स्तुत्युभ्यः” अथ० १३।४।४६

नमेरु पु० नम-वा० एर । १ सुरपुत्राणे विश्वः २ रुद्राक्षे इति
केचित् “गणा नमेरुप्रसवावतंसाः” “प्रान्तेषु संसक्त-
नमेरुशाखम्” कुमा० “विश्वस्यर्नमेरुणां छायास्तथास्य
चैनिकाः” रघुः ।

नमोगुरु पु० नमः नमस्कारविषये गुरुः । ब्राह्मणे शब्दर० ।
ब्राह्मणानां सर्ववर्णनमस्यतया गुरुत्वात् तथात्वम् ।

नमोवाक पु० वच-भावे घञ् इत् । नमस्काराय उच्यते
कर्मणि घञ् वा । २ नमोवचने नमस्कारार्थं कथनीये
त्रि० “इदं कविभ्यो पूर्वभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे” उक्त-
रच० । “नमोवाके प्रस्थिते अक्षरे” ऋ० ८।१।२२
“नमस्काराय प्रोच्यते च नमोवाकः तस्मिन् अक्षरे” भा०

नमोवध् पु० वध-भावे सम्प० क्तिप् नमसोऽन्नस्य वध्
वर्जनं यस्मात् ५ त० । यज्ञे “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्प-
गादित्यनुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः
प्रजाः” गोतायां यज्ञस्याहोत्वेत्युक्तेः तस्या तथात्वम् ।
“आनो यज्ञं नमोवधम्” ऋ० १।४।३२ “नमोवधस्य
नमसोऽन्नस्य वर्जकं यज्ञम्”

नम्ब गतौ स्वा० परं सक० सेट् । नम्बति अन्तस्वीत् ननम्ब
अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न यत्वम् । प्रनम्बति ।

नम्य त्रि० नम-पवर्गान्तत्वात् कर्मणि यत् न यत्वत् । नमनीये
नम्र त्रि० नम-र । १ नते निम्नताप्राप्ते २ विनयान्विते च
शब्दार्थचि० । “सोकनन्ना स्तनाभ्याम्” मेघ० “अभूच्च
नम्रः प्रणिपातशिक्षया” रघुः ।

नम्रक पु० नम्र इव कायति कै-क । १ वेतसदृशे भावप्र० ।
स्वार्थे क । २ नमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां कापि अत इत्वम्

नय गतौ स्वा० आत्म० सक० सेट् । नयते अन्वयिष्ट । नेये
नय पु० नी-भावे अच् । १ नोतौ अक्षरः । “विषमोऽपि

विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसाभिशयः” किरा० २ दूत-
भेदे सेदि० । २ नैगमादौ हेमच० । नयति संसारपारं भक्त्यु-
नी-कर्त्तरि अच् । ४ विष्णौ “रामोविरामोविरजा मार्गो
नेयो नयोऽनयः” विष्णु सं० । नैगमादिश्च सिद्धान्तादिः
“एवं न्यायनयज्ञैस्त्रयीयुक्तं निमित्तहेतुत्वम्” “तत्रापि
परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये” भाषा० ५ न्याये
इनेतरि च त्रि० शब्दच० ततः आकर्षणं कुशलाद्यर्थे
बुद् । नयक नीतिकुशले त्रि० ।

नयन न० नीयते बुद्धिदृष्टिः असंयुक्तविषयान् अनेन नी-करणं

ल्युट् । नेत्रे चमरः । तस्य बुद्धिदत्तेः स्वसंयोगिविषय-
मापकत्वात् तथात्वम् । “संविष्यन्ते नयनसुभगं स्वे भवन्तं
ब्रह्माकाः” मेघ० । “अथ नयनसमुत्पत्त्यं व्योतिरत्नेरिव
द्यौः” रघुः अस्य स्नातृत्वेऽपि बह्वचकत्वात् उपसर्ज-
नत्वे स्त्रियां न लोप् । “दयिता दयिताननाम्बुजं दर-
शीलजनयना निरीक्षते” रसगङ्गा० भावे ल्युट् । श्रापणे
श्यापने च “नयनं पारिजातस्य द्वारकां सम रोचते”
हरिवं० १२६ “कालस्य नयने युक्ताः सोमपत्न्यः शुचि-
व्रताः” भा० व्या० ६६७७ “कालस्य नयने युक्ता यमस्य
पुरुषाश्च ये” भा० स० ८३० ।

नयनाभिघात पु० इत० । सुश्रुतोक्ते नयनाभिघातनरूपे
रोगभेदे यथोक्तम् “अघातो नयनाभिघातप्रतिषेधं व्या-
ख्यास्यामः । अभ्याहते तु नयने बहुधा नराणां
संस्कारागतसुखाच्च रजासु धोमान् । नस्यप्रलेपपरि-
षेचनतर्पणायुक्तं पुनः क्षतजपित्तजम्बुपथ्यम् ।
दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्त्यात्स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च
तथा प्रयोमैः । खेदाग्निधूममयशोकरुजाभिघातैरभ्या-
हतावपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् । सद्यो हते नयन
एष विधिस्तदूर्ध्वं सन्देरितो भवति दोषमवेक्ष्य कार्यः ।
अभ्याहृतं नयनकीपदयास्य वाप्रसंखेदितं भवति तच्च-
रुजं क्षयेन । साध्यं क्षतं पटलमेकसमे तु कच्छे लीणि
क्षतानि पटलानि विवर्जयेत् । स्यात्पिच्छिदश्च नयनं
क्षति चावसन्नं क्षप्तं व्युत्तञ्च हतदक्ष भवेत्तु यावत् ।
विस्तीर्णदृष्टितदुरागमसत्प्रदर्श साध्यं यथास्थितमनावि-
लदर्शनञ्च । प्राणोपरोधवननचक्रकण्ठरोधैरुत्तममाशु
नयनं यदतिप्रविष्टम् । नेत्रे विलम्बिनि विधिर्विहितः
पुरस्तादुच्छिन्नं गिरसि शय्यं वसेचनञ्च । प्रसप्रति-
नयनजा य इमे प्रदिष्टा रोगा भवन्त्यसहतां महताश्च
तेभ्यः । सन्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तैर्बाणान्निवर्तं भव
एष कुकूष्कोऽन्यः । वृद्धाति नेत्रमतिकण्डुमथार्चकूट-
नामाललाटमपि तेन शिशुः स नित्यम् । रुद्धप्रभां न
सज्जते स्ववति प्रवृद्धं तस्याहरेर्दुधिरभाशु विनिलिखेच्च ।
चोद्वायुतैश्च कटुभिः प्रतिधारयेत् मातुः शिशोरभिहि-
तञ्च विधिं विदध्यात्” ।

नयनाभिराम पु० नयनसभिरमयति अभि+रम+चिच्-
अण् नयनयोरभिरामो यस्मात् वा । १७८ “आयुः
अथञ्च कुरुते नयनाभिरामः” वैवाहिकलक्षणप्रलोक्तौ
व्योतिर्विषयः । २नेत्रानुरागकारके प्रियमात्रे लि० ।

नयनी स्त्री नी-करणे ल्युट् लोप् । नेत्रकनिकायां शब्दचि-
नयनीत्सव पु० नयनयोरुत्सवे यस्मात् । १दीपे शब्दर० ।
तस्यालोकेन हि नेत्रस्य दर्शनयोग्यत्वम् “गृह्णाति
चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः” भाषा० आलोकसम्ब-
न्धेन नयनस्य विषयमाहितोक्तेः । २नेत्रोत्सवकारि-
मात्रे लि० ।

नयनीपान्त पु० इत० । अपाङ्गे राजनि० ।

नयनीषध न० इत० । पुष्पकाशीसे हेमच० । [त्रिका० ।

नयपीठी स्त्री नयस्य पीठीव । (कक्) द्यूताङ्गे अष्टकोष्ठे
नयवर्त्म इत० । नीतेमार्गे षाड्गुण्यप्रयोगे षट् गुण्यश्च
“सन्निविष्टयानानि संस्थाप्यथ दमस्तथा । द्वैधीभावश्च
विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम्” नीतिसा० ।

नयविशारद लि० ७त० । नीतिशास्त्रानुसारेण षाड्गुण्य-
प्रयोगाभिज्ञे “षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशा-
रदः । सन्निविष्टचिह्नकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः”
मातृस्ते ८६७० ।

नर पुंस्त्री न-नवे अच् । १मनुष्ये जातित्वात् स्त्रियां नारी-
त्वेव “पुत्रे यशसि तोये च नराणां पुण्यलक्षणम्” ।
“नराणाञ्च नराधिपः” गीता “नरतीति नरः प्रोक्तः
परमात्मा सनातनः” व्यासोक्तेः २परमात्मनि “नरा-
ज्जातानि तत्त्वानि नारायणीति विदुर्बुधाः” वेदमन्त्रम्
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्त्वनवः” मनुः ।
“जङ्घु नारायणो नरः” विष्णु सं० । १पुंसि राजनि० ।
४देवभेदे “तत्सदस्मृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
अहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । एवं सुतसुखे
युद्धे वर्त्तमाने महाभवे । नरनारायणो देवो समा-
जस्य तुराहवम्” भा० व्या० १६७७ सारोहिहारके ५अश्वे
निघण्टुः ६नरदेवस्त्वावतारे अर्जुने भेदि० ।

“नरनारायणौ यौ तौ पुराणाद्विभक्तौ । ताविभा-
वनुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ । विख्यातो लिपु-
लोकेषु नरनारायणादौ । कार्याथजवतर्था तौ पृथ्वीं
पुण्यप्रतिश्रयाम् । यच्च यत्नं सुरैर्दृष्टुमिषिमां महा-
तामिः । तदाश्रमपदं पुण्यं बदरीनाम विभुतम् । स
निवासोऽभवद्विप्र ! विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च । यतः प्रवहते
गङ्गा सिद्धचारणसेविता । तौ सन्नियोगादुन्नम्ये !
क्षितौ जातौ महाद्युती । भूमेभ्योरावतरणं महावीर्यौ
करिष्यतः” भा० व० ४७७ “तेषां मनश्च तेजसाद्यादज्ञाना
विवोजसा । पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणादौ ।

दृष्टव्यसिन्धु पप्रच्छ ब्रह्माय कविमाविति । भवन् नोप-
तिष्ठते तौ नः शंस पितामह !” ब्रह्मोवाच “यावेतौ
पृथिवीं द्याञ्च भासयन्तौ तपस्विनौ । ज्वलन्तौ रोचमानौ
च व्याप्यातीतौ महाबलौ । नरनारायणावेतौ लोका-
ल्लोकं समास्थितौ । जर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्व
पराक्रमौ । एतौ हि कर्मणा लोकं नन्दयामासत्-
र्भुवम् । द्विधा भूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन् परन्तपौ ।
अक्षराणां विनाशाय देवगन्धर्वपूजितौ” वैशम्पायन
उवाच “जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्न तौ तपस्तपः ।
साङ्गं देवगणैः सर्वैर्दृष्टव्यतिपुरोगमैः । तदा देवाक्षरे
बुद्धे भये जाते दिवौकसाम् । अयाचत महात्मानौ
नरनारायणौ वरम् । तावन्नूतां दृणीष्वेति तदा भ-
रतसत्तम ! । अथ तावन्नवीच्छक्रः सद्यं नः क्रियता-
मिति । ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्याञ्च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् । नर
इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून् परन्तपः । पौलोमान्
कालकङ्काञ्च सहस्राणि शतानि च । एवमेतौ महा-
वीर्यौ तौ पश्यत समागतौ । वासुदेवार्जुनौ वीरौ सम-
वेतौ सहारथौ । नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति
श्रुतिः । अजयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुराक्षरैः ।
एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च नरः स्रुतः । नारा-
यणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधा कृतम् । एतौ हि कर्मणा
लोकानश्चुतोऽप्ययान् भुवान्” भा० उ० ४८ अ० ७ धा-
न्यकपूर्वरूपे मेदि० दशह्यौ क्षायव्यवहारोपयोगिकौ ल-
कमेदे “क्षायहृते तु नरदीपतलान्तरम् शङ्खौ भवेन्नरयुते
खलु दीपकोच्चप्र” लीला० । क्षायव्यवहारश्च दृश्यम्
लीला० उक्तौ रत्नमिश्रव्यवहारे हरत्नमिश्रकारिणर-
सङ्ख्यायाञ्च “नरपदानो नितरत्नशेपेरिष्टे हृते स्युः खलु
सौख्यसङ्ख्याः” लीला० नरत्वस्य दुर्लभता विष्णु पु० उक्ता
नरकभोगोत्तरं तत्तद्योनिभ्रमणानन्तरं समपञ्च पुरा-
णसं दर्शिता यथा
“पापेन हि भुवं यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः
करोति नरः पापं तस्यात्मा भुवमप्रियः । पापस्य हि
फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता
नरा रात्रिषु शेरते । मरणान्तरिते येषां नरके तीव्र-
यातनाः । एवं क्लिष्टा विद्युश्चाथ सावशेषेण कर्मणा ।
ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा
विविधाकारास्तृणशुल्भादिभेदतः । तत्मानुभूय दुः-

खानि जायन्ते कीटयोनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्य-
स्ततो जायन्ति पक्षिणः । संचिह्ना, पक्षिभावेन भवन्ति
तृणजातिषु । मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ।
क्रमाद् गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं
योनिषु सर्वासु परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशा-
यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं
प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां
गुरुलावणात् । मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गभोक्तृप्रसा-
धकम् । द्वयोर्न साधयत्येकं स मृतमप्यते चिरम् ।
देवाक्षराणां सर्वेषां मानुष्यमतिदुर्लभम् । तत् संप्राप्य
तथा कुर्यात् न गच्छेन्नरकं यथा । स्वर्गपवर्गलाभाय
यदि नास्ति ससुद्यमः । सर्वस्य मूलं मानुष्यं तद्व्यवहा-
दनुपालय । धर्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा सर्वार्थसाधकम् ।
मानुषत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् । न करो-
त्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्यचेतनः” ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा” सा० द० अग्निपु०
नरक पु० नरति नयति पापिलोकं प्रापात्तदुपभोगायात्
नृ-नये आचारे बा० वृन् । पापभोगस्याने तस्य तथात्वञ्च
विस्तरेण विष्णु पु० शिवधर्मोत्तरे च वर्णितं तदेव पुराणसं-
प्रदर्शितं तच्च कर्मविपाकशब्दे १७४५ पृष्ठादौ दर्शितम् ।
पापभेदेन नरकभेदप्राप्तिश्च पाप्मे उक्तं ख० ४८ अ० यथा
“कूटशाली तथाऽसस्यक् पक्षपातेन यो वदेत् । यथान्य-
दन्तं वक्ति स नरो याति रौरवम् । अयूहा पुर-
हर्ता च गोम्रश्च सुनिसत्तमः ! । यान्ति ते नरके रोधे
यस्योच्छ्वासनिरोधकः । सुरापो बल्लहा हर्ता सुवर्णस्य च
शुकरे । प्रयाति नरके यस्य तैः संसर्गमुपैति वै । राजन्य
वैश्यहा तात ! तथैव गुरुतत्पगः । तत्प्रक्रमे स्वसृगामी
हन्ति राजसटांश्च यः । माध्वीविक्रयकद्वध्यापालः
केशरिविक्रयी । तप्तलौहे तु पच्यन्ते यस्य भक्तं परित्य-
जेत्” । (केशरी अश्वः) “स्रुपां सुताञ्चापि गत्वा महा-
ज्वाले निपात्यते । अवभन्ता गुरुणां यो यथाक्रोष्टा
नराधमः । वेददूषयिता यस्य वेदविक्रायकश्च यः । क्षग-
स्यागामी यस्य स्यात्ते यान्यसिध्वनं द्विज । चौरो वि-
मोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृन् द्वेष्टा
रत्नदूषयिता च यः । स याति क्षमिभले वै क्षमीशे
च दुरिष्ठकृत् । पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्यश्रान्ति न-
राधमः । लाभाभले स यात्यग्रे शरकर्ता च रोधके ।
(पर्यश्रान्ति परित्यज्य आदौ भुङ्क्ते) “करोति कर्षिनी

यस्तु यस्तु खङ्गादिज्वरः । प्रयान्ति ते विश्वे नरके
 भयदाख्ये । अस्तुप्रतिपत्तीतारो नरके यान्त्यधोमुखे ।
 अयाव्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रचक्रः । वेगो पूयवह-
 न्नैको याति मिष्टान्नभुङ्गनरः । (वेगो साहसकारी)
 (पुलादीन् वर्जयित्वा एक एव मिष्टान्नभुङ्ग) “लाक्षाभांश
 रसानाञ्च तिलानां चषण्यस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो
 याति तमेव नरकं हिज ! । साज्जिरकुट्टच्छागान् अप-
 राहविहङ्गमान् । पाण्यचक्रकं याति तमेव हिज-
 सत्तम ! । रक्तीएजीवी कैवर्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।
 स्रुची माहिषिकश्चैव परिकारी च यो हिजः । (पत्नी
 जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी
 माहिषिको माहिषोपजीवी “वहा माहिषीत्युच्यते
 भाव्या भगेनोपासितं धनम् । उपजीवति यस्तथाः स वै
 माहिषिकः स्मृतः” इति स्मृतिः । परिकारी धनादिबोभेन
 परेषु क्षमावस्यादिक्रियाप्रवर्तकः) “क्षमारदाही निलन्नः
 शाकुनिर्धामयाजकः । रुधिराष्ट्रं पतत्येते सोमं विक्रीयते
 च ये । मधुहा पामहना च याति वैतरणीं नरः ।
 रेतःपामादिकत्तारो मर्यादाभेदिनश्च ये । ते कण्ठे
 यान्त्यधोमुखं कुहकाजीविनश्च ये । अक्षिपत्तवणं
 याति वनच्छेदो ह्रस्व यः । क्षीरभिको नृगव्याधो
 बङ्गिज्वाले पतन्ति वै । यान्त्येते हिज ! तत्रैव यथापा-
 केषु वङ्गिदः । प्रतेषु लोपको यथ साश्रमादिव्युत्तश्च
 यः । सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावभाषपि । दिवा-
 सत्रेषु स्तन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरध्यापिता
 ये च ते पतन्ति नृभोजने । एते चान्ये च नरकाः
 यतयोऽथ सहस्रयः । येषु दुष्कृतकर्माणाः पच्यन्ते
 यातनागताः । यथैव पापान्येतानि तथान्यानि सह-
 स्रयः । मुख्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः । वर्णा-
 श्रमविहङ्गश्च कर्म कुर्वन्ति ये नराः । कर्मणा मनसा
 वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधाशिरोगिहंशान्ते नार-
 कैर्दिवि देवताः । देवासाधोसुखान् सर्वानपः पशुन्ति
 नारकान् । स्थावराः जलयोऽङ्गाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
 धार्मिकास्त्रिदशास्तदन्नोक्षिणश्च यथाक्रमम् । सहस्र-
 भागप्रघना द्वितीयातुक्रमास्तथा । सर्वे ह्येते महाभाग !
 यावन्मुक्तिर्भाष्यवाः । यावन्तो जन्तवः क्षमं तावन्तो
 नरकोक्तयः । पापकटुयाति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्-
 मुखः” इति विष्णुपुं द्वितीयांशे ६३० । तत्रैव “कण-
 यापि विचित्राणां कर्मणां विविधा गतीः । ताः शृणुष्व

महाराज ! याः कृत्वा मोक्षमाप्नुयात् । परित्तं परा-
 पत्यं कलत्रं पारवृत्तयः । हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते
 सत्यवशङ्कतः । कावपाशेन सम्बद्धो यसदूतैर्महाबलैः ।
 तामिच्छे पात्यते तावत् यावत् वर्षसहस्रकम् । तत्र ता-
 डनसदृत्ताः कुर्वन्ति यमकिङ्कराः । पापभोगेन सम्मुक्त-
 स्ततो योनिन्तु शौकरीम् । तत्र भुङ्गा महादुःखं मातु-
 षत्वं गमिष्यति । रोमादिचिह्नितं तत्र दुर्घोषोत्तापकं
 जलम् । भूतद्रोहं विधायैव केवलं स्फुटस्वकम् ।
 पुण्याति पापनिरतः सोऽन्तामिच्छके पतेत् । ये नरा
 इह जन्तूनां बधं कुर्वन्ति वै शृणा । ते रौरवे निपात्यन्ते
 खाद्यन्ते रुक्मिर्वतः । यः स्त्रोदरार्थं भूतानां बधमा-
 चरति स्फुटम् । महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमा-
 चया । यो वै निजन्तु ज्वनकं ब्राह्मणं हृष्टे पापकृत् ।
 कावस्रुते महादुष्टे धोजसायतविसृते । यावन्ति
 पशुरोमाणि तथा हेषं करोति यः । तावद्वैसह-
 खाणि पच्यते यमकिङ्करैः । यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा द-
 यत्वायोग्यन्तु दण्डयेत् । करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं
 विलोलुपः । स शूकरसुखेदुष्टैः पीड्यते यमकिङ्करैः ।
 पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते पापभुक्तये । ब्राह्मणानां
 मयां ये तु द्रव्यं वित्तं तथात्मकम् । वृत्तिं वा गृह्णते
 सोहासु स्मन्ति स्ववसाचराः । ते परत्वाभ्युपे च पा-
 त्यन्ते च महार्हिताः । योऽर्थं स्वयसपाहृत्य मधुकृत्वाति
 बोलुपः । न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातरः ।
 स पतत्येव नरके क्षमिभोजनसंज्ञके । क्षमादि नरो
 यस्तु हिरण्यदीनपाहरेत् । ब्रह्मस्वं वा महादुष्टः स-
 न्दंशे नरके पचेत् । यः स्वदेहं प्रपुण्याति नान्यं जानाति
 मूढधीः । मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
 स पुमाचरकं याति यावदिन्द्राचतुर्दश । पश्चाद्दुष्टासु
 योनीषु जायते वर्षसहस्रः । दानानि नाड्ये दत्त्वा पुनः
 पुनो भविष्यति । वचोदत्तं मनोदत्तमिति साहं वदेत्
 यदि । कल्पन्ते पितरस्तस्य नरकाय ससत्तुकाः ।
 वचोदत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिकुशोदकम् । एतदत्त-
 सदत्तं चेत् जिह्वास्रुत्पाटयेद् यमः । स यात्यते तैल-
 तले कुम्भीपाकेऽतिदारुणे । ये नगस्यां स्त्रियं सोहादु-
 योविह्वावाञ्च कामयेत् । तं तथा किङ्कराः सूर्याः परि-
 ब्रज्य कुर्वते । ये वनादेऽपस्यादां लुम्पन्ति रत्नचोद्धताः ।
 ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः । हृषीकेश-
 यः स्त्रियं कृत्वा तथा मार्जस्यमाचरेत् । पूयोदे निप-

तथैव महादुःखसमन्वितः । ये दम्भानामयन्ते वै
धुक्तां लोकस्य वञ्चने । वैश्ये नरके मूढाः पतन्ति यम-
ताडिताः । मे सर्वपां स्त्रियं मूढाः पाययन्ति स्वरे-
तसम् । रेतःकुल्यासु ते यात्या रेतःपानेषु तत्पराः ।
ये चौरा वज्रिदा दुष्टा गरदा यामलुण्ठकाः । सारमे-
यादने ते वै यात्यन्ते पातकान्विताः । कूटसाय्यं वद-
त्यङ्गा पुरुषः पापसमृत्तः । परकीयन्तु द्वयं यो
हरति प्रसभं बली । सोऽवीचिनरके पापे ह्यवाग्वक्तः
पतत्यधः । तत्र दुःखं महद्भुक्ता पापिष्ठां योनिमात्र-
जेत् । यो नरो रसनास्त्रादात् सुरां पिबति मूढधीः ।
तस्याययन्ति लोहस्य रसं धर्मस्य किङ्कराः । यो गुरु-
नवमन्यते स्वविद्याचारदर्पितः । स मृतः पात्यते चार-
संज्ञकेऽधोमुखः पुमान् । विश्वासघातं कुर्वन्ति ये नरा
धर्मनिष्कृताः । शूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते वज्रयातनाः ।
येन मृता रामकथा न परोपकृतिः कृता । तेषां सर्वाणि
दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे । अपि यस्य सुखं भूयस्तस्य
स्वर्गं इतीर्यते । ये दुःखिनो रोगयुता नरकादागतास्तु ते
२० अक्षरभेदे पु० स च वराहेण रजस्वलायां प्रवृत्तास्त्या-
दितः स एव च वसिष्ठशपेन हापरयुगे स्त्रपित्थेनैव
कण्ठेन निच्छदितः । कालिकापुराणे २६ अध्यायावधि
४१ अध्याये तत्कथा विस्तरेण दृश्या । कालिकापुराण्यश्वदे
०२०१५८० संक्षेपतस्तत्कथा दर्शिता ।
नरककुण्ड न० यातनास्थानभेदे “यम उवाच नरका-
णाञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराण-
भेदेन नामभेदानि तन्नि च । भयङ्कराणि घोराणि
हे वत्स ! कुत्सितानि च । प्रलभ्योतिष्ठ कुण्डानि संयम-
न्याञ्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतो
मृतौ” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिख० २७/२८ अ० ।
नरकभेदकुण्डानि पापभेदात् तत्र गामिनः
१ वज्रकुण्डम्—कटुवाचा वाक्स्वोत्पीडकः ।
२ तप्तकुण्डम्—ब्राह्मणातिथिभोजनाप्रदायी ।
३ चारकुण्डम्—निषिद्धदिने वस्त्रे चारसंयोजकः ।
४ विटकुण्डम्—ब्रह्महत्यापहारकः ।
५ सूतकुण्डम्—परतडागं खनित्वोत्खर्जकः ।
६ खग्नकुण्डम्—एकाकी भिष्टभोजी ।
७ गरकुण्डम्—पितृमातृगुरुभाय्याद्युपोषकः ।
८ दूषिकाकुण्डम्—अतिथिं दृष्ट्वा वक्रचक्रुःकारी ।
९ वसाकुण्डम्—विप्राय प्रतिश्रुत्य तद्दुष्ट्यसन्त्यस्य दाता ।

१० शुक्रकुण्डम्—परस्त्रीगामी ना परपुंगामिनी च स्त्री ।
११ अश्वकुण्डम्—गुर्वदिताङ्कस्तद्वत्स्वावकश्च ।
१२ अश्वकुण्डम्—हरिसङ्गीतैरुदङ्गायद्गुदगदभक्तोपहासकश्च ।
१३ गात्रमलकुण्डम्—शश्वदशुद्धचित्तः खलताकारी च ।
१४ कर्णविटकुण्डम्—वधिरुपहासकश्च ।
१५ मज्जकुण्डम्—लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता ।
१६ वांसकुण्डम्—अर्थलोभात् कन्याविक्रेता ।
१७ नखकुण्डम् } आक्षोपवासादिषु संयमत्यागी ।
१८ लोमकुण्डम् }
१९ केशकुण्डम्—सकेशपार्थिवशिवलिङ्गार्चकः ।
२० अस्थिकुण्डम्—विष्णु पदे पितृपिण्डादायी ।
२१ ताम्रकुण्डम्—गुर्विणीगामी ।
२२ लौहकुण्डम्—कलहस्ताताडनीरयोरन्नभोजी ।
२३ तीक्ष्णकण्ठकुण्डम्—कटुवाचा सामितर्जिका स्त्री ।
२४ विषकुण्डम्—विषेण जीवहन्ता ।
२५ धर्मकुण्डम्—सर्वधर्महन्तेन देवद्वयस्पर्शी ।
२६ तप्तमुराकुण्डम्—मृशानुघातः शूद्राङ्गभोजी ।
२७ प्रतप्ततैलकुण्डम्—दग्धेन दृषताङ्कः ।
२८ कुल्लकुण्डम्—कुल्लौहवर्द्धिशैजीवहन्ता ।
२९ क्षमिकुण्डम्—दृष्टामांसमत्स्यमुग्विप्रो नरेरनैवेद्यमुक् च ।
३० पुयकुण्डम्—शूद्रयाजी तस्य आक्षुभक् तच्छवदाही च ।
३१ सर्पकुण्डम्—श्रीकृष्णपदाचङ्गमस्तकस्य सर्पस्य हन्ता ।
३२ मशककुण्डम्—विधिं हित्वा क्षुद्रजन्तुहन्ता ।
३३ दंशकुण्डम्—विधिं हित्वा जीवहन्ता ।
३४ गरलकुण्डम्—मलिकां हत्वा मधुप्राही ।
३५ वज्रदंष्ट्रकुण्डम्—अदृष्टविप्रयोर्दण्डकत् नृपः ।
३६ दक्षिककुण्डम्—अर्थलोभात् प्रजादण्डकत् नृपः ।
३७ शरकुण्डम् } शस्त्रधारी घावकः सन्ध्याहरिभर्ता
३८ शूलकुण्डम् }
३९ खड्गकुण्डम् } हीनश्च ब्राह्मणः ।
४० गोलकुण्डम्—खलदोषेण कारायां प्रजाबन्धनकत् नृपः ।
४१ नक्रकुण्डम्—जलादुत्थितनक्रादिहन्ता ।
४२ काककुण्डम्—कामेन परस्त्रीवक्त्रः प्रोत्थासृष्टा ।
४३ सञ्जालकुण्डम्—सर्वचौरः ।
४४ वाजकुण्डम्—ताम्रलौहचौरः ।
४५ वज्रकुण्डम्—भूदेवदेवद्वयचौरः ।
४६ तप्तपाषाणकुण्डम्—देवहिजयोरीयगोवस्त्राणां चौरः ।
४७ तीक्ष्णपाषाणकुण्डम्—देवहिजयोः पितृलकांस्पातचौरः ।

- ४८ लालाकुण्डम्—वैष्णवभुक् तद्भुत्तिजीवी च ।
 ४९ मसीकुण्डम्—स्नेहसेवी मसीजीवी च ब्राह्मणः ।
 ५० चूर्णकुण्डम्—देवद्विजयोः शस्यताम्बूलासनचौरः ।
 ५१ चक्रकुण्डम्—विप्रद्रव्यं कृत्वा चक्रकारी ।
 ५२ वक्रकुण्डम्—विप्रबान्धवयोर्वक्रताचारी ।
 ५३ कूर्मकुण्डम्—हरिश्यने कूर्मसासभुक् ब्राह्मणः ।
 ५४ ज्वालाकुण्डम् } देवद्विजयोर्दत्तैलादिहृत् ।
 ५५ भस्मकुण्डम् }
 ५६ दण्डकुण्डम्—देवद्विजयोर्द्वीतीगन्तैलद्रव्याणामपहृतां
 ५७ तम्रशुक्लीकुण्डम्—वलखलत्वादिना परभूमिहरः ।
 ५८ असिपत्रकुण्डम्—अर्धलोभात् खड्गेन नरघाती ।
 ५९ क्षुरधारकुण्डम्—यामनगरादिदाहकारी ।
 ६० स्रुचीस्रुक्कुण्डम्—परकथं स्रुचं दत्त्वा परनिन्दकः
 परदोषोद्घोषी वेदब्राह्मणनिन्दकश्च ।
 ६१ गोधास्रुक्कुण्डम्—गृहं भित्त्वा वस्तुगोष्ठानमेवचौरः ।
 ६२ नक्रस्रुक्कुण्डम्—सामान्यद्रव्यचौरः ।
 ६३ गजदंशकुण्डम्—गजद्वारगनरचौरः ।
 ६४ गोष्ठस्रुक्कुण्डम्—गोर्जलपानवारकः ।
 ६५ कुम्भीपाककुण्डम्—गोष्ठीभिक्षुभूषणब्रह्महागम्यागामी दी-
 क्षासन्ध्याहीनस्तीर्थप्रतिपाही यामयाजी देवलः शूद्र-
 रूपकारी हृषलोपतिश्च ।
 ६६ कालस्रुक्कुण्डम्—नेष्टाभुक् तत्संसर्गी च ।
 ६७ अघटोदकुण्डम्—कुलटादिषड्वेश्यागामी द्विजः ।
 ६८ अरुन्धुदकुण्डम्—चन्द्रसूर्यपक्षे निषिद्धकाले भोजी ।
 ६९ पांशुभोलकुण्डम्—एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया दोषं विना
 अन्यस्मै दाता ।
 ७० पाशवेष्टकुण्डम्—दत्तापहारी ।
 ७१ शूलप्रोतकुण्डम्—अभक्ता शिबलिकृपणकः ।
 ७२ प्रकम्पनकुण्डम्—विप्रदण्डकत् तत्कम्पजङ्घयदायी च ।
 ७३ उल्कास्रुक्कुण्डम्—सक्रोपवदना स्वामिनि कतुवादिनी ।
 ७४ कक्रुपकुण्डम्—शूद्रभोग्या ब्राह्मणी ।
 ७५ वेदनकुण्डम्—पञ्चषट्पङ्कमनात् वेश्या ।
 ७६ दण्डताडनकुण्डम्—सप्ताष्टपङ्कमनात् रण्डा ।
 ७७ जालवत्कुण्डम्—अष्टाधिकपङ्कमनात् महावेश्या ।
 ७८ देहचूर्णकुण्डम्—पुण्ड्रयगमनात् कुलटा ।
 ७९ दलस्रुक्कुण्डम्—चतुःपङ्कमनात् स्त्रैरिषो हृषली च ।
 ८० शोषणकुण्डम्—त्रिपङ्कमनात् हृष्टा पुंसवी ।
 ८१ कपकुण्डम्—सर्वपण्डरदारगामी ।

- ८२ स्तूपकुण्डम्—ब्राह्मणीगमनकारको क्षत्रियोवैश्याश्च ।
 ८३ ज्वालास्रुक्कुण्डम्—करे दलसीगङ्गाजलदेवशिखाश्च हृत्वा
 प्रतिष्ठाकृतदपाकको मिथ्याश्रयणी मितद्रोही विश्वा-
 सघाती मिथ्यासाध्यदश्च ।
 ८४ जिह्वकुण्डम्—नित्यक्रियाहीनो देवयजनेऽनास्थिके
 न्दोषहासी च ।
 ८५ धूमान्धकुण्डम्—देवविप्रयोर्वेनहारो ।
 ८६ नागवेदनकुण्डम्—वेदादेवस्रुष्टिहारी बाष्पालोहव्या-
 पारी रसादिविक्रयी च ब्राह्मणः ।

नरकजित् पुनरकम् अक्षरभेदं जयति च जि-भूते किप् इत० ।
 वासुदेवे श्रीकृष्णे "नैर्ऋतो नरको नाम ब्रह्मणो वरद-
 र्पितः । अदित्याः कुण्डले मोहाज्जहार दितिनन्दनः ।
 देवानां विप्रिये नित्यसूणीयाश्च स वर्तते । तव चेवान्त-
 रमेक्षी जहि तं पापपूरुषम् । अयं त्वां गरुडस्तत्र
 प्रापयिष्यति कामगः । कामवीर्योऽतितेजस्वी वेनतेयो
 ऽनरीक्षणः । अवध्यः सर्वभूतानां भौमः स नरकोऽ-
 क्षरः । निरुदयित्वा तं पापं विप्रभागान्तमर्हसि । इत्युक्तः
 पुण्डरीकाक्षो देवराजेन केशवः । प्रतिजघ्ने महाबाहु-
 नरकस्य निवर्त्तणम् । इत्युपक्रमे तयोर्बुद्धवर्णनानन्तरम्
 "सृष्टं योधयामास नरकं मधुसूदनः । अथोपपन्नक्रेण
 प्रदीप्तेनाकरोद्धिषा । चक्रदिधाकृतं तस्य शरीरमपत-
 त्कुम्बि । विभक्तं क्रकचेनेव गिरेः शृङ्गं दिधाकृतम् ।
 जम्बामासाद्य देवेशं जगामासमिवांशुमान् । चक्रोत्क्षिप्त-
 निक्षत्ताङ्गसुत्तमं पतितं रणे । वज्रोथेव विनिर्भिन्नं यथा
 गैरिकपर्वतम् । भूमिस्तु पतितं पुत्रं निरीक्षादाय
 कुण्डले । उपातिष्ठत गोविन्द ! वचनमुदपन्नवीत् । दत्त-
 स्त्वयैव गोविन्द ! त्वयैव विनिपातितः । यच्छेच्छसि तथा
 क्रीड बालक्रीडनकैरिव । इमे ते कुण्डले देव ! प्रजां
 तस्मानुपासय" हरिवं० १२२ अ० तदुक्तकथा

नरकदेवता स्त्री नरकस्थापिणाली देवता । निर्ऋतो यन्त्र०
 नरकपाल न० इत० । नृतरस्य शीर्षस्थे अस्थिभेदे "नरक-
 धातुं शुचि प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खवत् तस्य शुचित्वात्मानं
 बलवदागमविरोधात् अप्रमाणम् इति" मधुरानाथः । स
 च आगमः "मलमूलं पूरीषास्थि निर्गतं कशुचि कृतम् ।
 नारं सृष्ट्वा तं सज्जेहं सचेतो जलमाविशेत्" मनुवचनम्
 नरकभूमि स्त्री नरकस्य दुःखभेदस्य भोगयोग्या भूमिः ।
 यमालयस्यायां दुष्कर्मणां दुःखभोगार्थं भूमौ । तासु
 हेमचन्द्रः अथोपोवर्तमानाः दर्शिताः "वनोद्धिचनवात

ननुवातनमःस्थिताः । रत्नशर्करावायुकापह्नूमतमः
प्रजाः । सहातमःप्रभा वेत्यधोधोनरकभूमयः ।
नरकमुक्तं पु० नरकान्मुक्तः । नरकान्मुक्तो “कपयत्तरणः
कप्यां योनिमापद्येरन्” इतिः अनुययशब्दे १८८८-
द्वयम् । गारुडे २२६४० ततो मुक्तानां पापविशेषात्
योनिभेदमाप्तिरुक्ता यथा
“नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते । पतितात्
प्रतिदृष्ट्वाय खरयोनिं प्रजेद्विषः । नरकात् प्रतिमुक्तस्तु
कर्मिर्भवति पातकी । उपध्याये व्यलीकन्तु ज्ञत्वा श्वा
भवति द्विजः । तज्जायां मनसा वाक्छंसद्वयं वायुसं-
शयम् । गर्भो जायते जन्तुर्भित्तस्यैवापमानहतः । शत्रो-
वितरमाक्रुष्य शारिका संप्रजायते । पितरौ पीडयित्वा तु
कच्छपत्यञ्च जायते । भर्तुः पिण्डसपात्रन्तु यो हित्वा
ज्यानि च सेवेत् । सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वा-
नरो हतः । न्याषापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते
जामिः । अमृतकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः । विशा-
सहर्त्ता च नरो सीनयोनौ प्रजायते । यवधान्यानि
हृत्वा तु जायते मूषिको हतः । परदारामिषपात्तु ह्ना
योरोऽभिजायते । भ्रातृभार्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते
नरः । शुर्वादिभार्यागमनाच्छूकरो जायते नरः । यज्ञ-
दानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् जमिः । देवतापितृ-
विप्राणामदत्त्वा योऽनन्यते । प्रमुक्तो नरकाद्वापि वा-
यसः स प्रजायते । व्येष्टभ्रातृवसानाश्च क्रौञ्चयोनौ
प्रजायते । गूढश्च ब्राह्मणी गत्वा कर्मियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कोटको भवेत् । कतन्नः
जमिकः कोटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा । अयस्कं पुरुषं
हत्वा नरः संजायते खरः । जमिः स्त्रीयधकर्त्ता च
बालहन्ता प्रजायते । भोजनं चोरयित्वा तु मच्छिका
जायते नरः । हृत्वाक्षत्रैव माज्ज्यैरस्तिलहृत्त्रैव
भूषिकः । दूतं हृत्वा च नकुलः काको सदगुरमाभिप्रम् ।
अधु हृत्वा नरो दंशः पूर्णं हृत्वा पिपीलिकः । अपो
हृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते । हृते जांसे च
हारीतः कपोतो वा प्रजायते । हृत्वा तु काञ्चनं भायङ्गं
जमियोनौ प्रजायते । कापीधिके हृते क्रौञ्चो वज्रि-
हर्त्ता यक्षस्तथा । मयूरो वर्षकं हृत्वा शकं पतञ्ज
जायते । जीवज्जीवकर्त्ता याति रत्नवस्त्रापहृत्तरः ।
कुचकुचिः पुमान् गन्धान् वंशं हृत्वा शशो भवेत् ।
मरुदः कलानकुरथो काष्ठकुत् काष्ठकोटकः । दुष्प्राप-

हृदिरेक्षु पक्षुर्वेवापहृत्तरः । शाकहर्त्ता च हारीतः
कोयहर्त्ता च चातकः । गृहहृत् नरकात् गन्तुः
रौरवादीन् सुदरुणान् । तृणगुलसलतावल्लीत्वक्सार-
तस्तान् व्रजेत् । एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादि
हारिण्याम् । विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान्
यञ्जन् । अस्मिन्नेऽग्नौ च छते मन्दाग्निः संप्रजायते ।
परनिन्दाजतप्लवः परममौवघातनम् । नेष्टुर्थं निष्टु-
यश्च परदारोपसेवनम् । परस्वहरणोऽशौचं देवता-
नाञ्च कुत्सनम् । निजया वञ्चनं दृष्ट्यां कार्पण्यञ्च नृणां
बुधः । उपलक्षणादिजानीयात् मुक्तानां नरकादन्तु
प्रसङ्गात् स्वर्गादागतलक्षणं तत्रैव यथा “दयाभूतेषु संवादः
परलोकं प्रति क्रिया । सत्यं भूतहिता चोक्तिर्वेदभासाया
दर्शनम् । गुरुदेवार्चपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः । अष्टाङ्ग-
योगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्” । अधिकं कर्म-
विपाक शब्दे १७४२५० दृश्यम् ।

नरकस्थं त्रि० नरके तद्भूमौ तिष्ठति स्था-क ७त० । नरक-
भूमौ स्थिते २वैतरणीमद्यां स्त्री हेमच० ।

नरकान्तक पु० इत० । विष्णो नरकजिह्वशब्दे दृश्यम् ।

नरकामय पु० नरक कामय इव यस्य । श्रमेते शब्दरत्नाः ।

नरक कामय इव कर्म । २नरकरुहे रोगे च ।

नरकीलक पु० नरेषु कीलक इव गहितत्वात् । गुरुते हेमच०

नरकेशरिन् पु० नर एव केशरी । १नरसिंहे नरसिंहशब्दे

दृश्यम् । नरः केशरीष गूरत्वात् । २मानवश्रेष्ठे च ।

नरगण पु० १नक्षत्रभेदे उपयमशब्दे १२५०८० दृश्यम् । इत०

२नरसमूहे च । [२भेदे न० उणादि० ।

नरङ्ग पु० नृ-अङ्गच् । वरण्डे (नारङ्गा) प्रसिद्धे १त्रयभेदे

नरद न० नलद+लयरः । नलदे ततः क्रियतां तदस्य पण्यत्र

मित्यर्थे ण् । नरदिक तदिकेतरि त्रि० ।

नरदेव पु० नरो देव इव । नृदे । “ददर्थ देवं नरदेव

सम्भवः” रघुः । “भूमिदेवनरदेवसङ्गमे” साधः ।

नरदिप् पु० नरान् द्वेष्टि द्विप्-किप् । राजसे “ब्रह्मास्त्रं

तेन मूर्ध्निमसदध्वंश्चरद्विप्” भट्टिः ।

नरनगर न० नरपधानं नगरम् पूर्वपदात् संज्ञायां ण्यो

प्राप्ते सुप्तादि० ल यत्वस् । नगरभेदे

नरनारायणी द्वि० व० । नरश्च नारायणश्च । कर्मभेदयोः

तयोः सम्भवकथा “तदा दंष्ट्रायवातेन नरसिंहं नृणां

लम् । खरभो भगवान् भर्गो द्विधा मध्ये चकार ह ।

नरसिंहे दिधा भूते नरभागेण तस्य त । नर एव सत्त्व-
पन्नो दिव्यरूपी महावृषिः । तस्य पञ्चास्यभागेन नारा-
यण इति श्रुतः । अथवा स महातेजा सनिरूपी
जनार्दनः । नरो नारायणश्चोभौ स्मृतेहेतु महासती ।
ययोः प्रभावो दुर्द्धर्षः शास्त्रे वेदतपःसु च" कालिकापु०
३८अ० ।

एतच्च वाराहकल्पे । अन्यकल्पे तु तौ धर्मस्य पुत्रौ
यथोक्तं भाग० २।६अ० "धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ठ सत्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावौ" । स्थायम्भुवे
सन्वन्तरे धर्मस्य चतुर्षु पुत्रेषु तौ च द्वौ यथा "नारायणो
हि विश्वात्मा चतुर्भूतिः सनातनः । धर्मात्मजः सख-
भूव पितैव" जेभ्यभाषत । कृते युगे महाराज ! पुरा
स्वायम्भवेऽनरे । नरो नारायणश्चैव हरिः ३ कणः ४
स्वयम्भुवः । तेषां नारायणनरो तपस्तेपतरव्यथौ ।
वदयाम्रसमासादा शकटे कनकामये" भा० शा० ३३६अ० ।

नरन्विष पु० नरो धीयन्ते आरोयन्ते अस्मिन् धा-वाधारे कि
उपस० पृषो० सुम् । संसारे महीधरः नरन्विषशब्दे
व्यशम् ।

नरन्विष पु० विष्णो "विष्णुर्नरन्विषः मोक्षसाधनः" यजु० ८।५५
"विष्णुर्नरन्विषो भवति नरो धीयन्ते आरोयन्ते य-
स्मिन् स नरन्विः संसारः तं ह्यति नाशयति नरन्विषः
संसारसंहर्ता विष्णुः यदा रघु-हिंसायाम् रक्षति
हिनस्ति रन्विषः हन्ता नरन्विषो जगत्पालकः"
महीधरः । उभयत्र पृषो० ।

नरपति पु० इत० । नृपे शब्दर० "नरपतिकुलभूत्यै गर्भ-
भाषत राक्षी" रघुः । नरेश्वरनरनाथनरनायकनरेशाद-
योऽप्यत्र । "नरनाथ ! न जानीमस्वत्प्रिया यद्यवस्थति"
भाग० ४।२६।१५ ।

नरपतिजयचर्या स्त्री नरपतीनां राज्ञां जयस्य चर्या ।

सरोदयमूलके चन्द्रभेदे चक्रशब्दे तदाक्यं भूरि दर्शितम् ।

नरपशु पु० नरः पशुरिव उपसंस्तस्य० मानवाधमे २ पु० रूपे पशौ
च "विषयदृशोनरपशवोय उपसते विभूतीर्न परं त्वाम् ।
तेषामाशिष ईश ! तदनु विनश्यन्ति यथा राजकुलम्"
भाग० ६।१६।१६ नृपश्चादयोऽप्युभयत्र । "याश्च स्त्रियो
नृपशून् खादन्ति" भाग० ५।२६।१८ [नृपे ।

नरपाल पु० नरान् पालयति पालि-खुल् । मानवरक्षके

नरपुङ्गव पु० नरः पुङ्गवो वृष इव शूरत्वात् । नरश्रेष्ठे
"शैल्यश्च नरपुङ्गवः" गीता ।

नरप्रिय त्रि० इत० । समुद्रप्रहृत्ये वस्तुमात्रे शनीलवृक्षे पु०
राजनि० । [भूमिरप्युभयत्र शब्दर० ।

नरभू स्त्री इत० । भारतवर्षे नरराणास्तत्त्वतौ च । नर-
नरमानिनी स्त्री नरं मन्यते मन-णिनि ङीप् । इत्ययुक्त
सस्यां नार्थां त्रिका० खुल् । नरमानिका तत्रार्थे शब्दर०
नरमाला स्त्री नराणां तन्मुखानां माला । नरमुखरचित
मालायां "निचितसङ्काङ्गधरा नरमालाविभूषण" देवीमा०
नरमालिनी स्त्री नरस्त्रेव माला केशमाला सुखेऽस्मस्याः
इति ङीप् । इत्ययुक्तवदनायां शनार्थात् हेमच० २ नर-
मुखमालावत्यां स्त्रियां च ।

नरमेध पु० नरा मिथ्यन्ते हिंस्यन्ते यत्र मिथ-वाधारे
घञ् इत० । पुरुषमेधाख्ये यज्ञभेदे स च यज्ञः यजु०
३०।३१ अध्याययोर्दर्शितः तत्राधिकार्यादिकम् ३० अध्याये
वेददीपे उक्तं यथा "ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः
पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य-
स्थानमतिष्ठा । चैवशुक्रदशस्यामारम्भः । अत्र तयो-
र्विशतिदीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्चसुत्या इति चत्वा-
रिंशद्भिः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनो भवति एका-
दशगन्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतिग्रूपं
मध्यमे वा ग्रामे यथेच्छं नियोजनम् । आज्येन सकृद-
वृत्तीतेन देव सवितिरिति प्रत्यृचं तिस्रः काङ्क्षतीराहुव-
नीये जुहोति" । देवताभेदेन तत्रालभ्यपशुभेदास्तत्र
"ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्यादिना" अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते-
नोक्ताः अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्याकाश्च ब्राह्मणादयो ब्रह्मा-
द्याष्टाचत्वारिंशद्देवदेवत्याः पशवः "स एतं पुरुषमेधं
पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमदृश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेद्वात्य-
तिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि
भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन
यजते यो वैतदेवं वेद ! तस्य तयोर्विशतिदीक्षाः । द्वाद-
शोपसदः पञ्चसुत्याः स एष चत्वारिंशद्वातः सदीक्षीप-
सत्कः" शत० ब्रा० ११।६।१२ । अत्र पञ्चरात्रत्वोक्तिः
पञ्चसुत्याभिप्रायेणेति न विरोधः । "विंशदग्नीनक्तं ब्रह्म-
जयजं यज्ञं नित्यदा । अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च स-
प्रभिः" भा० अथ० १०।३५ । "राजस्त्रयाश्चमेधौ च सर्वमेधश्च
भारत ! । नरमेधश्च नृपते ! त्वमाहर युधिष्ठिर !"
भा० आश्र० ३५०।१८०।२४० कलिशब्दे दर्शितेन वृह-
न्नारदीयवचनेन नरमेधस्य कलौ "दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं
नरमेधाश्चमेधकावित्यनेन" निषेधेऽपि कलिपुगोत्पन्नं

युधिष्ठिरं प्रति नरमेधाहरणे नियोजनं तु न विरुध्यते
हरेः स्वर्गाग्रीहानन्तरमेव कलेः प्रकर्षेण प्रवृत्त्यवगमात्
ततः प्राक्काले यथाविधानं सर्वे धर्मा व्यवस्थिता इत्य-
वगमाच्च तदूर्ध्वमेव कलेः प्रवृत्तत्वात् दृष्टान्तरदीयाद्यु-
क्तकलिवर्त्यसावकाश इत्यवधेयम् । भूमौ श्रीकृष्ण-
स्थितिपर्यन्तं कलेः प्रादुर्भावाभावश्च भागवते उक्तः
तच्च वाक्यं कलिशब्दे १७८५ पृ० दर्शितम् । यतो युधि-
ष्ठिरादीनां नरमेधाश्रमेधमहाप्रस्थानादिकं न विरुध्यते
नरमन्त्र्यं पु० आत्मानं नरं मन्यते नृ+मन-खण् सुम् एका-
चोऽमन्त्रवत् कार्यम् । आत्मानं नृतया मन्यमाने ।

नरयन्त्रं नृ+आयाद्वारा कालसाधके द्वादशाङ्गुलकीलरूपं शङ्ख-
यन्त्रं नरयन्त्रं तथा साधु दिने च विमले रवौ । आया-
संसाधनैः प्रोक्तं कालसाधकमुक्तम् स्म० सि० “विमले
मेवादिव्यवधानरूपमन्त्रेण रचिते सूर्ये एतद्रूपे दिने ।
चकार एवकारार्थेनैव साम्प्रदिनव्यवच्छेदः । नरयन्त्रं
द्वादशाङ्गुलशङ्खयन्त्रं तथा ष्ठीयन्त्रवत् कालसाधकं साधु
सूक्ष्मं रात्रौ नेत्यर्थमिदम् । ननु शङ्खोच्छ्वासासाधकत्वं
न कालसाधकत्वं तेन तस्य कथं यन्त्रत्वं कालसाधकयन्त्रो
यन्त्रत्वप्रतिपादनादित्यत आह । आयासंसाधनैरिति ।
एतं शङ्खरूपनरयन्त्रं आयायाः सम्यक्सूक्ष्मत्वेन सा-
धनैरवगमैः कृत्वा कालसाधनं दिनगतादिकालस्य कार-
णमुक्तम् । अन्ययन्त्रेभ्योऽस्माच्चिरन्तरतयातिशयेऽम् ।
तथा च आयासाधकत्वेनैव आयाद्वारा शङ्खोः काल-
साधकत्वमिति न यन्त्रत्वव्याघातः । अतएव साम्प्रदिने
रात्रौ चेदमनुप्रयुक्तम् । नरस्य आयायन्त्रोपलक्ष्यत्वात्
अद्विचलसूत्राण्यपि तथेति बोध्यम्” रङ्ग० “समतलम-
स्यकपरिधिर्भूमिसिद्धोदन्तिदन्तजः शङ्खः । तच्छ्वायातः
प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्” सि० शि० । शङ्खोः
कालज्ञानसाधनत्वमुच्यते ।

नरयानं न० नरवाहनं यानम् (सञ्चोयारि) प्रवृत्तौ यान-
मेव “नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ! ।
अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ” भा० शा०
३७ अ० । नरवाहनं नररथादयोऽस्त्येव ।

नरलोको पु० नराधिष्ठितो लोकः भुवनम् । पृथिवीलोके
नर एव लोकः । २मानवरूपे जने च “आकृष्टलीलान्
नरलोकप्रालान्” रघुः “तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वृत्ताण्यभितो ज्वलन्ति” गीता ।

नरवाहनं पु० नरो वाहनं यस्य । १कवेरे २नरयानवाहो वि०

“वनरवा नरवाहनसम्पदः” रघुः “मण्डिप्यामीत्तत्र वपुः
कुवेरो नरवाहनः” हरिवं० ४५ अ० । ३नरवाहो याने न०
नरविष्यणं लि० नरं विष्यणति हिनस्ति वि+खन-अच्
षत्वम् । १नरहिंसके २राक्षसे पुंस्त्री लिका० स्त्रियां ङीप् ।
नरव्याघ्रं पु० नरो व्याघ्र इव उपमितसं । ओष्ठमानवे ।
नरशृङ्गं न० इत० । अलीके पदार्थे शशशृङ्गादिवत् शृङ्गे
शशीयत्वस्यैव नरीयत्वस्याप्यभावादयोग्यत्वेन अस्याली-
कार्थत्वम् योग्यताभ्यामादेवात् शब्दबोध इति बोध्यम् ।
नरसिंहं पु० नरएव सिंहः नरस्य सिंहश्चाकारेऽस्त्यस्य अच्
वा । अर्द्धनराकारे अर्द्धसिंहाकारे १भगवच्छरीरमेते
तादृशशरीरग्रहणे कारणञ्च हरिवं० २३१ अ० उक्तं यथा
“हिरण्यकशिपुस्त्वाच “न देवासुरगन्धर्वान् यक्षो-
रगराक्षसाः । न मातृधाः पिशाचा वा निहन्त्युर्मां
कथञ्च न । ऋषयोऽनैव मां क्रुद्धाः सर्वलोकपिता-
मह ! । शपेयुस्तपसा युक्ता वर एष हतो मया । न
शस्त्रेण न चास्त्रेण शिरसा पादपेन वा । न शुष्केण
न चाद्र्क्षेण स्यान्न चान्येन मे वधः । न स्वर्गेऽप्यथ पा-
ताले नाकाशे नावनिस्थले । न चाभ्यन्तरात्प्रह्नीर्न
प्राप्यन्त्यत्र मे वधः । पाणिप्रहारेणैकेन सभ्ययवत्
वाहनम् । यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्न वि-
ष्यति” तथा वरप्राप्तौ हिरण्यकशिपुना जगतां निष्पीडने
उते तद्वधाय देवैः प्रार्थितो भगवान् नरसिंहरूपेणाव-
ततार यथाह उक्तैवाध्याये

“एवमुक्त्वा स भगवान् विरुज्य सिद्धिवीर्यकः । वधं
संकल्पयामास हिरण्यकशिपोः प्रभुः । सोऽचिरेणैव कां-
लेन हिमवत्पार्श्वमागतः । किं तु रूपं समास्थाय निह-
न्त्रेण महासुरम् । यत् सिद्धिकरमासु स्यादुवधस्य विबु-
धद्विषः । अतुल्यसत्तत्त्वज्ञो सोत्पन्नो रूपमीदृशम् । ना-
रसिंहमनाद्यं दैत्यदानवरक्षसाम् । महावन्तं भ-
वावाहर्जपाहोद्धारमेव च । अथोद्धारमहायो वै
भगवान् विष्णुरच्युतः । हिरण्यकशिपोः स्थानं जगाम
प्रभुरीश्वरः । तेजसा भास्तराकारः कान्त्या चन्द्र इवा-
मरः । नरस्य कृत्वाऽर्जनं सिंहस्यार्जितं तु तथा ।
नारसिंहेन वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना । ततोऽप-
श्यत् विस्तीर्णां दिव्यां रथ्यां मनोरमाम् । ततस्तद्वक्त्रा
“यदि दास्यस्यमितां वरान् हे वरदोत्तम ! । भूतेभ्य-
स्वद्विषृष्टेभ्यो मृत्युर्मां भूत्समं प्रभो ! । नान्तर्बहिर्दिवा
नक्तमन्यसादपि चावुषेः । न भूमौ नाम्बरे मृत्युर्न

नरैर्न मृगैरपि । व्यसुभिर्वाऽसुमङ्गिर्वा सुरासुरमहोरगैः ।
अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे ऐक्यपत्यञ्च देहिनाम्" भाग० ७।३।३४
एवं प्रार्थितवरप्राप्तौ स्वभ्रातृहिरण्यक्षहन्तरि विष्णौ
वैशात् तद्वक्तोऽपि प्रह्लादेऽतीव द्वेषेण तेन विरुद्धमाचरि-
तम् । अनन्तरं च तेनोक्तः प्रह्लादः सर्वत्र विष्णोः स्थायित्वं
प्रतिजज्ञे तेन स्तम्भेऽपि तत्सत्त्वसुक्तवान् । तच्छ्रुत्वा तेन
स्तम्भताडने कृते तत्र प्रह्लादकथां सत्यां चिकीर्षुः भग-
वान् नरसिंहरूपेण प्रादुर्भव यथाह

“सत्यं विधातुं निजमृत्युभाषितं ध्यामिञ्च
भूतेष्वखिलेषु चात्मनः । अदृश्यान्तु तत्पुण्ड्रहन्
स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् । स सत्वमेवं परि-
तोविपश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिह्वासनम् । नायं
मृगो नापि नरोविचित्रमहो किमेतन् मृगेन्द्ररूपम् ।
मीमांसमानस्य ससृष्टितोऽश्वतो नृसिंहरूपं तदलं भया-
नकम् । प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाके-
धरजृम्भिताननम् । करालदंष्ट्रं करबालचञ्चलसुराल-
जिह्वं मृकटोस्रखोल्यम् । स्रवोर्ध्वं कर्णं गिरिकन्दरा-
ज्जुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् । दिविस्पृशत्काय-
तदीर्घपीवरपीथोरुवज्रः स्खलमल्पमध्यमम् । चन्द्रांशुगोरे-
ऽम्बुरितं तनूरुहैर्विध्वंस्य जालीकशतं नखायुधम्” तं श्येन
देवं अतश्चन्द्रवर्मा भिन्नरत्नसिद्धिस्तुष्यधोहरिः । क-
त्वाङ्गहासं खरसुखगोत्वणं निमीलितान् जटहे
नहाञ्जवः । विधक् स्फुरत्तं गृहणातुरं हरिर्वाङ्गो
यथासुं कुलिशक्षतवचम् । हायूरुमापात्य ददार लील
या नखैर्यथाहिं गच्छो मङ्गाविषम्” भाग० ७।८५० ।
“हारि सभायां नान्नर्न बहिः” ऊर्ध्वं ऊरौ निपात्य न भूमौ
नचास्वरे । नखैर्न च व्यसुभिरसुमङ्गिर्वा । एवं दिवानक्तं
परिहाराय सायमिति दृष्टव्यम्” श्रीधरस्वामी । नरसिं-
हत्वं च तदीयदेहवृत्तिजातिभेदः यथोक्तं सि० सु०
“अथवा चेष्टावदन्त्यावयविमातृवृत्तिद्वयत्वव्याप्यव्याजा-
तिमत्त्वं तत् (शरीरत्वम्) मातृवत्त्वैतत्त्वजातिमादाय
लक्षणसमन्वयः । न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसम-
न्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया देवत्वस्यैव
जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्य
जातित्वाभावादिति यावत् कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य
नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्” । नरः
सिंह इव । शमानवशेषे नरहरिर्नृसिंहादयोऽप्यत्र ।
नरसिंहपुराणम् न० नरसिंहोपवर्णनात्मकं पुराणम् ।

उपपुराणभेदे “पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्ण-
नम् । तद्वाटादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते” मत्स्यपु-
नरसिंहमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अथ नारसिंहमित्यर्थः ।
“आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्” कूर्मपुरा-
णपुराणोक्तौ ।

नरसिंहमूर्तिदानं न० ६३० । कालिकापुराणोक्ते स्वर्णा-
दिरचिततन्मूर्तिदाने तद्विधानं हेमा० दा० कालिपु० यथा
“नृसिंहं चाथ रौक्मन्तु कृत्वा चतुर्भुजं विभुम् । तान्
पात्रे प्रतिष्ठाप्य रौप्यदंष्ट्रे प्रकल्पयेत् । चतुर्धौ पद्मरा-
गेण नखानां विद्रुमाक्षया । पुष्करागं मृगोदंशे कर्ण-
योर्हीरकाबुधौ” नृसिंहरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरे
“कार्यंस्तु भगवान् विष्णुर्नरसिंहवपुर्हरः । पीनस्कन्ध
कटिपीवक्षसमध्यः कथोदरः । सिंहासने (सिंहास्यः)
नृदेहस्य नीलवासाः प्रभास्वितः । आलीढस्थानसंस्थानः
सर्वाभरणभूषणः । ज्वालमालाकुलस्रखोज्ज्वलत्केशरम-
ण्डलः । हिरण्यकशिपोर्वज्रपाटयज्ञखरैः खरैः । देव-
जातुगतः कार्थो हिरण्यकशिपुस्तथा । देवस्य शङ्खच-
क्राभ्यां भूषितोर्ध्वं करद्वयः” इति । “राजवर्त्म च वैदूर्यं
इन्द्रनीलं सुमस्तके । कृत्वा रूपमिदं रम्यं तस्यात्वं सधुना
बुधः । पूरयेत् खण्डमिच्छेय तत्र देवं पुनर्नमेत् । वस्त्र-
युग्मेन संवृज्यं व्यासने विनिवेशयेत् । नैवेद्यं कल्पयेदप्यत्र
भक्ष्यं नानाविधैर्बुधः । वितानोपरिचयुक्तं पुष्पदामभिर-
चयेत् । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्जागरं चाह्वयं कारयेत् ।
कृत्वा समस्तमेतन् हरये पूर्ववद्देत् । यत्किञ्चित् प्राग्-
विनिर्दिष्टं कुर्यात् सर्वमिहापि तत्” । प्राग्विनिर्दिष्ट-
मिति वैष्णवमन्त्रेण पूजनं मूलमन्त्रेण अष्टोत्तरशतं ति-
लाज्यहोमः द्वादशम्यो ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणभक्षदान-
मिति । “कार्तिक्या वाथ वैशाख्यामाश्विन्य द्वादशीमथ ।
कृत्वा विधिमिमं सम्यक् नूनं तत्पदमश्नुते । अरण्ये वाथ
संप्राप्ते तस्करैर्दंष्ट्रिभिर्दृते । न भयं जायते तस्य सकृदु-
वस्तेतदाचरेत् । विदार्य चापदोषोराः धनमायुः
प्रवच्छति । सन्ततिं चैव रूपञ्च सौभाग्यञ्च सनोरधान् ।
एवं भवति यत्पुण्यं नृसिंहाकृतिदानतः । तेन विष्णोः
पदं प्राप्य तत्र क्रोडन्ति देहिनः । एतत् श्रुत्वा सहत्
पुण्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते । धनमायुर्विद्वैत आवकस्य
विशेषतः । आधके दक्षिणां दद्याद्भक्त्या चात्मविभूतये”
नरस्कन्ध पु० नरसिंहसूहे स्तम्भः । नरसिंहसूहे एवं अनुपपन्नस्या-
दयोऽप्यत्रार्थः ।

नराङ्ग पु० नरमङ्गयति सु० अङ्ग-अण् । १मेदे २वरण्डे
(नारङ्गा) व्रणभेदे मेदि० ।

नराची स्त्री नरमिवाचिनोति रोमभिरिव कण्टकैः आ-
चि-ड गौराङ्गीष । १अमूलायां कण्टकिन्यां (कणी-
मनसा) वृक्षभेदे “यां ते चक्रुरमूलायां वलगं वा नरा-
च्याम्” अथ० ५।३१।४। ततः शर्करा-स्वार्थे अण् । नाराच
तत्पार्थे । २शौरेर्भायाभेदे च “सुतनूश्च नराची च शौरे
राक्षां परिपहौ । पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवस्य
तौ सुतौ । नराच्यां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनूसुतः ।
तयोर्द्विपोऽभवत् पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ” हरिवं०
१६२ अ० ।

नरा(च)ज पु० शोडशाक्षरादके वृक्षभेदे “भुजङ्गराजभाषितं
प्रकीर्णशास्त्रसागरे लघौ गुरौ निरन्तरे सतीह शोड-
शाक्षरे । प्रतापतापनिर्जितप्रभाकरप्रकाश ! हे प्रवृत्त-
वृत्तराजकं नराज(च)मेव मन्त्रहे” ।

नराधम पु० नरेषु अधमः । विवेकादिन्यूनतयापक्षे मानवे
“अज्ञानोपहितो बाल्ये यौवने वनितावृत्तः । शेषे क-
लत्रचिन्तार्त्तः किं करोति नराधमः” ।

नराधिप पु० इत० । नृपे “नराणाञ्च नराधिपः” गीता ।
नराधिपत्यादयोऽप्यत्र ।

नरान्तक पु० अन्त्ययन्ति अन्ति-एवुल् इत० । मानुषप्रशक्ते
रावण्यात्मजे १राक्षसभेदे “रक्षःपतिसद्वलोक्य निकु-
म्भकुम्भधून्वाक्षदुर्मुखसुरान्नरान्तकादीन्” भाग० ८।१०।
१८। २नरनाशकमात्रे त्रि० ।

नरायण पु० नरा अयनमस्य । विष्णौ “नराणामयनं यस्मात्
तेन नरायणः स्मृतः” ब्रह्मवै० पु० । नरस्य परमात्मनोऽपत्यं
नडा० फक् सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः । तत्पार्थे
नराश पु० नरमश्नाति अश-भोजने अण् उप० स० । राक्षसे
“यावन्नराशैर्न रिपुः शवाशान्” भट्टिः ।

नराशंस पु० १यस्य २अग्नौ च । “नराशंस महिमानमि-
त्युचमधिकृत्य निरु० ८।२ उक्तं यथा “नराशंसो यज्ञ
इति काल्यकः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति, अग्निरिति
शाकपूष्णिर्नरैः प्रशस्यो भवति” । तेनोभयनिरुक्तैः समवार्थता
“देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरूथः” यजु० २१।५५ “नरा-
शंसो देवोऽनुयाजकूपी यज्ञः” वेददी० “नराशंसो अग्ने”
यजु० २७।१३ “नराशंसः नरेर्द्ध्वं त्विग्भिराशंस्यते स्तूयते
नराशंसः अग्निः” वेददी० ।

आ+शन्स-भावे घञ् इत० । २नराणां भाशंसने पु० “जुष्टां

नराशंसाय प्रजा वै नराः” शत० ब्रा० १।५।१।२० “यथा सदे-
ऽपि नराः शंसन्ति तथाविधशंसनाय प्रियागति” भाष्यम्
अस्य वनस्यत्या० युगपत् उभयपदे प्रकृतिस्वरः ।

नरासन नराकारे आसनभेदे तत्क्षणभेदादिकं रुद्रयामकोक्तं
यथा “यथा नरासनं वक्ष्ये शोडशादिप्रकारकम् । येन
साधनमात्रेण योगी भवति साधकः । प्रकाराः शोडश
प्रोक्ताः सत्कुलचर्महीतले । एकमात्रात् भवेत् कल्यो
हिमासे द्रुतकल्पकम् । त्रिमासे योगकल्पः स्यात् चतुर्मासे
स्थिराशयः । पञ्चमासे सूक्ष्मकल्पः प्रथमासे विवेकधीः ।
सप्तमासे ज्ञानयुक्तो भावको भवति ध्रुवम् । अष्टमे मन्त्र-
मंयुक्तो जितेन्द्रियकलेवरः । नवमे सिद्धिमिलनो दशमे
चक्रभेदान् । एकादशे महावीरो द्वादशे खेचरो भ-
वेत् । इति योगासन इत्ये योगे भवति साधकः । नरा-
सनं यः करोति स सिद्धो नात्र संशयः । अधोमुखं
महादेव ! नरासनस्य साधने । करणीयं साधकाभ्याम् ।
योगशास्त्रार्थसम्मतैः” रुद्रजा० ।

नरिष्ठा स्त्री पुरुषमेधे भयङ्करपणूपात्मनोद्देश्ये देवताभेदे
“नरिष्ठायै भीमलम्” यजु० ३०।६

नरिष्यन्त पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे “वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं
नाभागेल्लाकुमेव च” भा० आ० ७।५ अ० । “इत्थाकुर्नभग-
सैव धृष्णुः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तोऽथ नाभागः
सप्तमोऽरिष्ये च्यते” भाग० ८।१३।

नरी स्त्री नरस्य पत्नी ङीष् । मानवपत्न्यां जटा० । तज्जाति
स्त्रियां तु नारीत्येव ।

नरेन्द्र पु० नर इन्द्र इव । १नृपे २विष्वक् इति च मेदि० । “नरे-
न्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्यतिम्” रघुः “सुनिष्पन्ना नरेन्द्रेण
कणीन्द्रा इव शलवः” भा० चः १५हादिनिवारकवैद्यभेदे “तेषु
कश्चिन्नेन्द्राभिमानो मां निवर्त्य सुहृतात्मन्मन्त्रध्याना-
दिभिर्धोपक्रम्याकृतार्थः” दशकुमा० । “सा च द्वारिका
यज्ञेण केनचिदधिष्ठिता न तिष्ठत्यस्ये नरान्तरस्य आ-
यास्यति च नरेन्द्रसार्धसंग्रहणेन तस्मिन्नाकरिष्यन्नेन्द्रो
नचास्ति सिद्धिरिति” दशकुमा० । ४एकविंशत्यक्षरपादके
वृक्षभेदे “चामररत्नरज्ज्वरपरिगतविप्रगर्भाहित-
शोभः पाणिविराजिषुष्ययुगविरचितकङ्कणसङ्गतगजः ।
चारु सुवर्णकुण्डलयुगलकतिरोचिरलङ्कृतवर्णः पिङ्ग-
लपद्मगण्ड इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः” । नरेण
नरेन्द्रादयोऽपि नृपे । [युक्ताणि नैषष्टु प्रकाशिका ।
नरेन्द्राभ पु० नरेन्द्र इवाभाति काष्ठेषु आ+भा-क । कर्त्त०

नरोत्तम पु० नरोत्तमः । १ पुरुषोत्तमे नारायणे २ नरश्रेष्ठे
च “समाधौ भङ्गकारात् नारोयस्य नरोत्तमौ । जज्ञाते
युष्मत्सम्पन्नौ विश्वतो रूपसम्पदा” हरिवं० १६ अ०
२ कृतकृत्ये ज्ञाततत्त्वे पुरुषे यथा “यः स्वकात् परतो
वेह ज्ञातनिर्वेद व्यात्मवान् । हृदि लब्धो हरिं गेहात्
प्रव्रजेत् स नरोत्तमः” । स्वकात् स्वतएव, परतः परो-
पदेशाज्ज्ञातवैराग्यः” शब्दार्थचि० ।

नकुटका पु० नरस्य कुटकमिव पृष्ठो० । नासायां हेमच० ।
नर्त्ति लि० नृत्यति नृत-पञ्चा० अष्ट् । १ नृत्यकर्त्तरि “नृत्य-
प्रियो नित्यनर्त्तौ नर्त्तकः सर्वलालसः” भा० वृ० १७ अ० ।
नृत-भावे घञ् । २ नर्त्तने पु० ततः ज्ञेयां नित्याहर्षिं
ठञ् । नार्त्तिक्य अमीच्छन् नर्त्तनाहं लि० ।

नर्त्तिक लि० नृत्यति नृत-गात्रविद्ये “शिल्लिनि छुन्” पा०
कर्त्तरि छुन् । जीविकार्थं गात्रविद्येपभेदव्यकारके भु-
क्तं सञ्च भूक्तं सञ्च भूक्तं सञ्चेति नर्त्तकः” अमरः । स्त्रियां
प्रित्त्वात् डीप् । “रङ्गाय दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा
नृत्यात्” सा० का० “नर्त्तकीयत् प्रवृत्तस्य निवृत्तिशरिता-
य्यात्” सा० छ० । २ शिवे पु० नर्त्तकशब्दे दृश्यम् । ३ सङ्कीर्णं
ज्ञातिमात्रे पुंस्त्री० “वेश्यायां रङ्गाकाज्ज्ञातो नर्त्तको
गायको भवेत्” उग्रनाः । नर्त्तयति नृत-णिच् एवञ् ।
४ अङ्गुल्यादेशाल्लोके । “तर्कोविचारः सन्देहात् भूशिरो-
ऽङ्गुलिनर्त्तकः” सा० द० । नृत-पञ्चा० अष्ट् संज्ञायां कन् ।
५ नल्लक्षणे पोटागले इषारणे ङोक्ते च शब्दरत्ना०
दगजे ण्डमे हेम० । १० करेणौ हस्तिन्यां स्त्री मेदि०
११ नल्लिकानामगन्धद्रव्ये स्त्री राजनि० । नृत्यकर्त्तृलक्षणं
सङ्गीतशास्त्रोक्तं यथा “यादृशं नृत्यपालं स्याद्गीतं
योऽप्यञ्च तादृशम् । नृत्यस्य धारणात् पालं नर्त्तकः
परिकीर्त्तितः” “असम्बद्धप्रलापी च सदा भुक्तुटित-
त्परः । हासप्रहासचतुरो वाचाजो नृत्यकोविदः” ।

नर्त्तने न० नृत-भावे ल्युट् । १ अङ्गविद्येपभेदे नृत्ये पूर्वप-
दस्ये निमित्ते सति उत्तरपदस्यस्यास्य भुम्भा० न शत्वम्
परिनर्त्तनम् । वज्रयेदित्यनुवृत्तौ “कामं क्रोधञ्च लोभञ्च
नर्त्तनं नीतिवादमम्” ज्ञातकप्रतोक्तौ ननुः । णिच्-
भावे ल्युट् । २ अङ्गुल्यादेशाल्लोके च
नर्त्तनप्रिय पु० नर्त्तनं प्रियमस्य । १ शिवे २ नृत्यप्रियमात्रे लि०
नर्त्तनशाला स्त्री इत० । (नाचघर) नृत्यशब्दे “यैषा नर्त्त-
नशालेह मत्स्यराजाय कारिता” भा० वि० २१ अ० नर्त्तन
गृहादयोऽप्यत्र ।

नर्त्तित लि० नृत-णिच् कर्मणि क्त । कृतताण्डवे चालिते
“सललितनर्त्तितवामपादपद्मा” माघः ।

नर्त्तु पु० नृत-उण् । खल्लगधारायां स्थित्वा नर्त्तके त्रिका०
नर्द् शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । नर्द्दति अन-
र्द्दीत् ननर्द् । “उदपानास्य नर्द्दन्ति यथा गोदधमास्तथा”
भा० वृ० १४२ अ० । “ते नर्द्माना इव कालमेष्टाः” भा०
व्या० १६१ अ० ताच्छीत्ये चानश् । “अनर्द्दिषुः कपि
व्याघ्राः” । “विदाश्चकार धौताच्चः स रिपुं खे ननर्द्
च” भट्टिः प्राद्युपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदपसर्गोद्यत्यार्थयुक्ते
शब्दे अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न शत्वम् प्रनर्दति ।
नर्द्दटक न० “यदि भवतो नजौ भजजलागुरुर्नर्द्दटकम्”
कन्दोम० उक्तलक्षणे सप्तदशाक्षरपादके कन्दोमेदे ।

नर्द्दन न० नर्द्-भावे ल्युट् । शब्दे “नर्दनं मृगपक्षिणाम्”
इ० सं० ४६ अ० ।

नर्द्दिन् लि० नर्दति शब्दायते नर्द-णिनि । १ शब्दकारके
विकत्यके । पाले समिता० सप्तस्थान लुक् गेहेनदी० ।

नर्द्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । नर्द्वति अनर्दीत् ननर्द्व ।
अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न शत्वम् । प्रनर्द्वति ।

नर्म पु० न-मन् । पुरुषमेवीयालभ्यपृष्टृश्वे देवभेदे “नर्माय
रेभम्” यजु० १०।६ “नर्माय पुंश्चलम्” १०।२

नर्मकील पु० नर्मणः परिहासस्य कील इव वम्बनस्थान-
त्वात् । पत्यौ भर्त्तरि त्रिका० ।

नर्मठ पु० नर्म-अठन् पृष्ठो० । १ अर्धरे २ अर्धे च हारा० ।

नर्मठ पु० नर्मणि कुशलः नर्मन्+अठन् । १ नर्मकुशले २ पिङ्गो
जारे ३ परिहासके शब्दर० ४ चिबुके चुचुके च शब्दार्थ०

नर्मद लि० नर्म ददाति दा-क इत० । १ केलिसचिवे मेदि० ।
२ प्रकायां हेमच० । ३ नदीभेदे स्त्री मेदि० । सा च नदी
कलिङ्गदेशस्य पञ्चाद्वेष्टे स्थिता अमरकण्टकपर्वतसन्निकृष्टा
यथाह मत्स्यपु० १८५ अध्यायावधि १६० अ० पर्यन्ते
तत्कथा दिङ्मात्रमत्र दृश्यते ।

“मार्कण्डेय उवाच नर्मदा सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणा-
शिनी । तारयेत् सर्वभूतानि स्यावराणि चराणि च ।
नर्मदायास्तु साहाय्यं पुराणे यन्मया श्रुतम् । तदे-
तद्धि महाराज ! तत्सर्वं कथयामि ते । पुष्पा कनखले
गङ्गा कुरुक्षेत्रे सरस्वती । यामे वा यदि वाऽरण्ये
पुष्पा सर्वत्र नर्मदा । त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन
सु याचनम् । सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्म-
दम् । कलिङ्गदेशे पञ्चाद्वे पर्वतेऽमरकण्टके । पुष्पे

अ लिङ् लोकेषु रमणीया मनोरमा । सदेवासुरगन्धर्व
 षट्पयश्च तपोधवाः । तपस्तप्ता महाराज ! सिद्धिश्च
 परमाङ्गताः । तव स्नात्वा नरो राजन्निवमस्यो जिते-
 न्द्रियः । एषोऽप्य रजनीमेकां कुलानां तारवेच्छतम् ।
 जलेद्वरे नरः स्नात्वा पिण्डं दत्त्वा यथाविधि । पितर-
 स्तस्य तथ्यन्ति यावदाभूतसंभवम् । पर्वतस्य समन्तात्
 रुद्रकोटिः प्रतिष्ठिता । स्नात्वा यः कुरुते चार्चां गन्ध-
 माल्यानुलेपनैः । प्रीतस्तस्य भवेच्छर्वो रुद्रकोटिर्न सं-
 शयः । पश्चिमे पर्वतस्थाने स्वयं देवो महेश्वरः । तत्र
 स्नात्वा शुचिभूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पितृकार्यञ्च
 कुर्वीत विधिवन्निवर्तयेन्द्रियः । तिलोदकेन तत्रैव तर्पयेत्
 पितृदेवताः । आसन्नमं कुलं तस्य स्वयं भोदित पाण्डव ! ।
 षष्टिर्वर्षं सहस्राणि स्वर्गलोके सञ्जीयते । अयं प्ररोगण-
 संकीर्णं सिद्धचारणसेविते । दिव्यगन्धानुलिप्तश्च दिव्या-
 लङ्कारभूषितः । ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जायते विपुले
 कुले । धनवान् दानशीलश्च धार्मिकश्चैव जायते । पुनः
 श्रुति तत्तीर्थं गमनं तत्र रोचते । कुलानि तारयेत्
 सप्त रुद्रलोकं च गच्छति । योजनानां शतं सायं श्रू-
 यते सरित्तुत्तमा । विसारेण तु राजेन्द्र ! योजनद्वय-
 मायता । षष्टिस्तोत्रं सहस्राणि षष्टिः कोट्यस्तथैव च ।
 सर्वं तस्य समन्तात् तिष्ठतेऽमरकण्टके ।

नर्मदासम्भव न० नर्मदायां सम्भवति सम्-भू-अच । नर्मदे
 वाणलिङ्गभेदे तल्लणादिकन्तु याज्ञवल्क्यसंहितायां देशी
 प्रति शिववाक्ये "प्रशस्तं नर्मदं लिङ्गं पकजस्व फलाकृति ।
 मधुपर्कं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम् । हंसडिम्बाकृति
 पुनः स्थापनायां प्रशस्यते । स्वयं संभवते लिङ्गं गिरितो
 नर्मदाजले । पुरा वाणासुरेणाहं प्राधितो नर्मदातटे ।
 अश्ववात्सं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः । वाणलिङ्ग-
 मपि ख्यातमतोऽर्थाज्जगतीतले । अन्येषां कोटिलि-
 ङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत् । तत् फलं लभते मर्त्यो
 वाणलिङ्गैकपूजनावत् । तथा "ताम्री वा स्माटिकी
 स्नाणी पाषाणी राजती तथा । वेदिका च प्रकर्त्तव्या तत्र
 संस्थाप्य पूजयेत् । प्रत्यहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नर्मदं भक्ति
 भावतः । ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता"
 नर्मदेशशब्दे तत्तीरस्यपाषाणमात्रस्य शिवलिङ्गरूपित्वं
 वक्ष्यते । प्रसङ्गात्तस्य लक्षणपरीक्षादिकमुच्यते वीरभिलो-
 टयवृत्तकालोत्तरे "वाणलिङ्गं" तथा ज्ञेयं भक्तिमुक्तिप्रदा-
 यकम् । उत्पत्तिं वाणलिङ्गस्य लक्षणं गदतः शृणु ।

नर्मदादेविकयोश्च गङ्गायस्मृतयोस्तथा । सन्ति पुष्पग्र-
 दोनाञ्च वाणलिङ्गानि षण्मुख ! । इन्द्रादिपूजितान्यत्र
 तच्चिह्नैर्विहितानि च । सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वोर्द्धा-
 यकः । इन्द्रलिङ्गानि तान्वाङ्कः साक्षाज्यार्थप्रदानि च"
 आग्नेयं तच्छक्तिनिभमयवा शक्तिलाञ्छितम् । इदं
 लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् "दण्डाकारं भवेद्
 यास्यसद्यवा रसनाकृति । यद्युक्तं सद्य तेनैव निर्णितं
 प्रायते तदा । मिषितं निघनन्नेन क्रियते स्थापितेन
 तु" "राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् । कर्क-
 रादिप्रलिप्तन्तु कुण्डकुचिवृतं तथा । राक्षसं निर्वर्तते-
 र्बिङ्गं गार्हस्थे न सुखप्रदम्" "धारणं वर्तुलाकारं
 पाशाङ्कं चालिचर्चसम् । वृद्धिः सुखादेः स्वत्वस्य संभोगा-
 मन्तु मध्यमे" "लण् धूस् च वायव्यं ध्वजगं ध्वजभू-
 षणम् । सक्तकेस्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः"
 "चतुर्वर्णमयं वापि वैष्णवं प्रायतेऽमृतः ।
 वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गदाजादिविभूषितम् । श्रीवत्सं
 कोस्तुभाङ्कं सर्वसिंहासनाङ्कितम् । वेनतेयसभाङ्कं वा
 तथा विष्णुपदाङ्कितम् । वैष्णवं नाम तत्प्रोक्तं सर्वेश्व-
 र्यफलप्रदम्" "शालग्रामादिमंस्थन्तु शशाङ्कं श्रीवि-
 वर्ज नम् । पद्माङ्कं सस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्पाङ्कं विभूतये"
 हेमाद्रिष्ठतल्लक्षणकाण्डे नारद उवाच "अथ वक्ष्यामि
 ते विप्र चिह्नमेकादशं (पूर्वोक्तदशमेक्षया एकादशम्)
 परम् । अथवाद्यस्य पापानि नाशमायान्ति तत्
 लणात् । मधुपिङ्गलवर्णाभं लण्काङ्कं लिङ्गायुतम् ।
 स्वयम्भुः लिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निषेवितम् । नाना-
 वर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् । सत्युज्जयाङ्कं
 लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् । दीर्घाकारं शूक्ष्मवर्णं
 लण्काविन्दुसमन्वितम् । नीलकरुणं समाख्यातं लिङ्गं
 पूज्यं सुरासुरैः । शुक्लामं शुक्लकेशञ्च नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
 तिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रमोदनम् । ज्वलन्निङ्गं
 जटाजूटं लण्काभं स्थूलविग्रहम् । कालाग्निरुद्रमाख्यातं
 सर्वसत्त्वनिषेवितम् । मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवी-
 तिनम् । श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्रेखाविभूषितम् । प्रब-
 याससमायुक्तं त्रिपुरारिं समाह्वयम् । शूक्ष्मामं पिङ्गं
 लज्जं सुण्डमालाधरं परम् । त्रिशूलधरशीशानं लिङ्गं
 सर्वाधिपाधनम् । त्रिशूलधररूपं शूक्ष्मरत्नाङ्गं भागतः ।
 कर्कशरीश्वराङ्गानन्दसर्वदेवैरभीष्टदम् । ईश्वरकृतमयं कालं
 स्थूलदीर्घं समुज्ज्वलम् । महाकालं समाख्यातं

धर्मकामार्थमोक्षदम् । एतत्तु कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं
सहेगितुः । एकेनैव कृतार्थः स्यात् वक्ष्येति किञ्च स-
व्रत !” वीरमितोदयधृतकालोत्तरे “उक्ताङ्गं श्रेयसि
योज्यं शीर्षमन्त्रं विवर्जयेत् । यमवर्णन्तु यत्किञ्च यमाङ्गं
वा कमण्डलुम् । दण्डाङ्गं स्वतःचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं
मतम् । शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ।
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धिपूजितम् । भौतिकभं
नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् । वसुदैः सेन्द्रयज्ञेन
गुच्छकैर्यातुधानकैः । नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्ड-
लपद्मम्” इत्येतेन लक्षणं प्रोक्तं परोक्षा तत्पर्ययोः ।
त्रिःसप्तपञ्चवारं वा तुलासायं न जायते । तदा
वाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम्” । तुलाकरणत्वात्
तण्डुलेन व्यपरावृत्तादिषु तण्डुला यदाधिकाः स्युस्तदा
तल्लिङ्गं गृह्णीष्यं पूज्यम् लिङ्गञ्चेदधिकं तदोदा-
सीनैः पूज्यमिति किंवदन्ती । हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे
मूलसंहितायान्तु “सप्तकत्वस्तुलाखण्डं दृष्ट्वेमिति न ही-
यते । बाणलिङ्गमिति ख्यातं शेषं नार्भदस्यते । त्रिपञ्च-
वारं यथैव तुलासायं न जायते । तदा वाणं समा-
ख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम्” । वीरमितोदये “नद्यां वा
प्रक्षिपेद्भूयो यदा तदुपलभ्यते । बाणलिङ्गं तदा विद्धि
न्यूनं सुखविवर्द्धनम्” । बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव
“अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः । बाणः
अदा शिवो देवो बाणोवाणासुरोऽपि च । तेन यस्मात्
कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् । सदा सन्निहितस्तत्र
शिवः सर्वार्थदायकः । कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन
शिवेन च । पञ्चजल्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृति”
पञ्चजलं पद्मबीजम् “पञ्चजम्बुफलाकारं कुक्कुटाण्ड-
समाकृति” इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः । “भुक्ति-
सक्तिप्रदञ्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम्” ।
मूलसंहितायाम् “संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटि-
गुणं भवेत् । रसलिङ्गे ततो वाणात् फलं कोटिगुणं
कृतम् । गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करी ।
सिद्धयो रसलिङ्गे स्युरणिमाद्याः सुसंस्थिताः” । केदा-
रखण्डे “रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्रागयेव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च । एतेषामपि
सर्वेषां काशीरं हि विशिष्यते । काशीरादपि लिङ्गासु
बाणलिङ्गं विशिष्यते । बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवि-
त्रमिह दृश्यते । ऐहिकासुभक्तं सर्वं पूजाकर्तुः प्रय-

च्छति” । तिन्यलिङ्गमाह तत्रैव “कर्कशे बाणलिङ्गे
तु एतदारक्ष्यो भवेत् । चिपिटो पूजितं तस्मिन् गृह-
भङ्गो भवेदधुवम् । एकपार्श्वस्थिते त्रेतुएतदारक्ष-
नक्षयः । शिरसि स्फुटिते वाणे व्याधिमरणमेव च ।
लिङ्गलिङ्गेऽर्चिते वाणे विद्वेषगमनं भवेत् । लिङ्गे च
कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते पुमान् । अत्युन्नतवि-
लासे तु गोधनानां क्षयो भवेत्” । हेमाद्रिधृतम् “ती-
क्ष्णाय वक्रशीर्षेण त्वरमात्रिङ्गं विवर्जयेत् । अतिस्थूलं
चातिक्ष्णं स्वल्पं वा भूषणं न्यतम् । गृही विवर्जये-
त्ताडकं तद्वि मोक्षार्थमोक्षितम्” वीरमितोदये “अथैव
कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षणम् । मधुवत् कपिलं
स्थूलं गृही नैवार्चयेत् कचित् । पूजितयः गृहस्थेन
वर्णेन भ्रमरोपमम् । तत्पटीठमपीठं वा सन्नसंस्कार-
वर्जितम् । सिद्धिसक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठमम्”
मूलसंहितायां भैरववाक्यम् “बाणासुरः पुरा भद्रे !
शिवस्यातीव वल्लभः । जितक्रोधोऽहुरक्तश्च शिवपूजा-
विधौ रतः । विविधो निपुणश्चैव शिल्पज्ञो लक्षणा-
न्वितः । दिने दिने स्वयं कृत्वा लिङ्गं स्थाप्याप्य-
पूजयत् । एवं वर्षशतं देवि ! दिव्यमानेनापूजयत् ।
तदा तद्भक्तिसुलभः प्रत्यक्षः शङ्करोऽभवत्” शङ्कर उवाच
ततोऽहं तव हे बाण ! वरं ब्रूहि किमिच्छसि । शङ्करस्य
वचः श्रुत्वा बाणो वचनमब्रवीत् । यदि ततोऽसि हे नाथ !
मद्भक्तं त्वं सन्दर्भायिने । क्षिणोऽहं तव देवेश ! लिङ्गं
कृत्वा दिने दिने । तत्तल्लक्षणसंसिद्धलक्षणं शास्त्रनि-
र्मितम् । शास्त्रार्थो दुर्लभो देव ! सिद्धिर्वायस्य दुर्लभः ।
तस्मात्त्वं यदि मे ततो लिङ्गं देहि सुलक्षणम् । सर्व-
कामकृतार्थञ्च सर्वसत्त्वानुकम्पनम् । सर्वेषाञ्च हितार्थाय
प्रसादं कुरु शङ्कर ! इत्येव वचनं तस्य शिवः परम-
कारणम् । श्रुत्वा केलासमूर्द्धभ्यः शङ्करेण विनिर्निताः ।
लिङ्गानां कोटिसंख्याश्च तथा चैव चतुर्दश । सिद्धलिङ्गं
तदा तत्तत्सर्वं सदोदयं स्वयम् । आयोज्यैव सुसम्पूर्णं
बाणस्य च संप्रतिष्ठम् । अक्षयफलदं बाणः स्थाप्यमानश्च
नित्यशः । संपूज्य बाणः सद्भावं कृत्वा प्रमथयन्नदा ।
तद्भावं सपुरं नीत्वा नूनं चिन्तयते शुचिः । अक्षय्यां
यदि संसिद्धिं स्थाप्यमानं दिने दिने । सत्त्वानां सिद्धिहे-
त्वर्थं बाणस्थाने सुसंस्तवे । लिङ्गानां कालिकागत्तं स-
ञ्चितास्तु त्रिकोटयः । श्रीशैले कोटयस्त्रिभुजः कोट्येका
कन्यकाग्रमे । साहेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे तु को-

टिका । माहेन्द्रे चैव नेपाले एकैका कीटिरेव च । वा-
याञ्चार्थं कृतं लिङ्गं वाणलिङ्गमतः स्मृतम् । वाणो वा
शिव इत्युक्तस्तत्कृतं वाणमुच्यते । तस्मात्तेषु प्रदेशेषु
पुण्यस्थानेषु तेषु वा । स्थितं तच्छिवसङ्गावं शिवस्याकृति
विपक्षे । हेमाद्रौ तदाकृतिलक्षणसमुच्चयेऽपि “स्वयम्भु-
लिङ्गवत् वाणलिङ्गं भुक्तप्रैस्तत्कृतं “सहस्रफलमन्यन्मादु
यथास्यापनपूजने । श्रीशैले कालिकागते” लिङ्गाद्रौ
कन्यकाश्रमे । कन्यातीर्थे वने शैले माहेन्द्रे वा सुरेश्वरे ।
स्थितानि वाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु” सिद्धान्त-
शेखरे वाणलिङ्गान्यधिकृत्य “तदानेकप्रकारं स्यादन्यवर्ण-
मपीठकम् । लज्जामूर्त्तिविहीनञ्च वाणं तत् पृथुलाप-
कम्” वाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्त्तव्यं तदुक्तं
भविष्ये “वाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि भुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न चेति” । रौद्र-
लिङ्गलक्षणं वीरमित्योदयधृते “नदीसमुद्भवं रौद्रमन्यो-
न्यस्य विषर्षणात् । नदीवेगात् समं क्षिप्यं सङ्गातं रौद्र-
मुच्यते” लक्षणसमुच्चयेऽपि “सरित्प्रवाहसंस्थानं वाणलिङ्गं
समाकृति । तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ।
नदीसारनर्मदाया वाणलिङ्गसमाकृति । तदन्यदपि बो-
द्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति” । रौद्रलिङ्गं तथा ख्यातं
वाणलिङ्गसमाकृति । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कर्णं विप्रा-
दिपूजितम् । स्वभावात् कर्णवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धि-
दम् । नर्मदासम्भवं रौद्रं वाणलिङ्गवदोरितमिति” ।
अधिकं नर्मदेशशब्दे दृश्यम् ।

नर्मदेश न० नर्मदया स्थापित इत्यो यत्न । काशीस्थे शिव-
लिङ्गभेदे तदविर्भवकथा काशीख० ८२ अ० यथा
“निश्चयेति विषेर्वाक्यं नर्मदा सरित्तप्तमा । धातुर्वरं
परित्यज्य प्राप्ता वाराणसीं पुरीम् । सर्वेभ्योऽपि हि
पुण्येभ्यः काश्यां लिङ्गे प्रतिष्ठिते । अपरा न समहिता
कैचित् श्रेयस्करी क्रिया । अथ सा नर्मदा पुण्या
विधिपूर्वं प्रतिष्ठितम् । अघात् पिलिम्पितातीर्थे त्रिपि-
ष्टपसमीपतः । ततः शम्भुः प्रसन्नोऽभूत् तस्यै नदी
सुभात्मने । वरं दण्डीषु सुभगे । यत्तुभ्यं रोचतेऽनघे ! ।
सरित्तरा निश्चयेति रेवा प्राह महेश्वरम् । किं वरेणेह
देवेश ! नृधं लब्धेन धूर्जटे ! । निर्वन्मा त्वत्पदद्वन्द्वे
भक्तिरस्तु समेश्वर ! । सुखेति नितरान्तुष्टो रेवागिरस-
लुत्तमा । प्रोवाच च सरित्श्रेष्ठे ! त्वयोक्तं यत्तथास्तु
तत् । गृह्णाण पुण्यप्रतिपद्ये वितरामि वरान्तरम् । या-

वत्योदयदः सन्ति तव रोधसि नर्मदे ! तावत्यो लिङ्ग-
रूपिण्यो भविष्यन्ति वरान्तरम् । अन्यच्च ते वरं दद्यां
तमप्याकर्ण्योत्तमम् । दुष्प्राप्यं यच्च तपसां राशिभिः
परमार्थतः । सद्यः पापहरा गङ्गा सम्राज्ञेन कलि-
न्दजा । तत्रह्ला सरस्वती रेवे ! त्वन्तु दर्शनमात्रतः ।
अपरं च वरं दद्यां नर्मदे ! दर्शनाघहे । भवत्या स्थापितं
लिङ्गं नर्मदेश्वरसंज्ञितम् । एतलिङ्गं महापुण्यं सक्तिं
दास्यति शायतीम् । अस्य लिङ्गस्य ये भक्तास्मान् दद्याच्छ-
यनन्दनः । प्रणमिष्यति यत्नेन महाश्रेयोभित्तये ।
सन्ति लिङ्गान्येकानि काश्यां देवि ! पदेपदे । परं हि
नर्मदेशस्य महिमा कोऽपि चाङ्गुतः । इत्युक्त्वा देवदेवेश
स्मिन्नु लिङ्गे लयं ययौ । नर्मदापि प्रहृष्टाऽऽसीत् पा-
थित्वं प्राप्य चाङ्गुतम् । स्वदेशं च परिप्राप्ता दृष्टि-
मात्राघहारिणी” ।

नर्मन् न० न-मनिन् । परिहासे अमरः । “न नर्मयुक्तं
वचनं हिनस्ति” भा०शा० १८२अ० “नर्मपूर्वमतुष्ट
संस्थितः” रघुः । “सुहृत्प्रयुक्ता इव नर्मवादाः” काम०
“विदिनमिह न भिन्यादुमन्त्रचर्चं न चास्या । हृदय-
मनतुष्टयं स्वेच्छया नर्म कुर्यात्” सन्निनाथधृतकामशा-
स्त्रम् “माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तदुपायाः”
द्वितीयलक्षणे सा० द० ।

नर्मरा स्त्री नर्मन्+अस्यर्थे रः । १८२अ० १मस्त्रायां १शर-
त्रायां ४निष्कान्ताख्यायाच्च भेदि० ।

नर्मवत् लि० नर्म अस्यस्य मतुप् सस्य वः । नर्मयुक्ते स्त्रियां
ङीप् । सा च १नायिकाभेदे तदाख्यायिकाश्रमे १शसक
नाटकभेदे सा० द० “तत्र सन्निदयवती यथा नर्मवती” ।
नर्मसचिव पु० नर्मसु सचिवः । परीहाससहाये “न नर्म-
सचिवैः सार्द्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत्” कामन्दक “न
नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना” भावः ।

नर्थ लि० नृभ्योहितं यत् । १मसुप्रहिते “नृणां नर्थो
नृतमः क्षपावान्” ऋ० १०।२८।१ “नर्थो नृभ्यो हितः”
भा० “चतुष्टये नर्थाय द्विपदे” ऋ० १।१२।१ नरस्यापत्यम्
वा० यत् । १मसुप्रभावे च “अपो नर्थः सुजातः”
निरु० १।१६ धृताश्वचमधित्योक्तं “मनुष्यः नृभ्योहितो
नर्थः” “होतौ यत्तत् सुरेतसमृद्धमं नर्थीपसम्” यजु०
२१।१८ “नर्थं नरहितमपः कर्म यथेति” वेददी० ।
नल गु० नल-वन्ने अच् । १दणभेदे घोटगणे अमरः ।
“नलसु सधुरसिक्तः कषायः कफरक्तजित् । उष्णो

हृदयस्थितोऽपि दाहयितुं विरुपजित् भावम् । तद्गुणः ।
 “जरउच्छेदा नलमन्ययः” सा० द० । २४२वें श्लोके नल-
 भेदे “रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिहितः”
 इत्युपक्रमे “निषधस्य नलः पुत्रो नमः पुत्रो नलस्य
 त्व” इति “सुधन्वनः सुतस्यैव ततो जज्ञे नलो
 नृपः । उक्तो नाम स धर्मात्मा नलपुत्रो बभूव
 त्व” । “नलो द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ! ।
 वीरसेनात्मजश्चैकः यश्चैककुलोद्भूतः” हरिवं० १५ अ०
 “नलो द्वावेव विख्यातौ वंशे कथ्यप्रसम्भवे । वीरसेन
 सुतस्तद्वैषधस्य नराधिपः । एते वैवस्वते वंशे राजानो
 भूरिदक्षिणाः” मत्स्यपु० १२ अ० । एवं वीरसेनस्य सूर्यवं-
 शप्रत्ये स्थितेऽपि नैषधचरिते “हिंसायुवशस्य करीर-
 सेव मानिति” उक्तोः चन्द्रवंशस्य तेन “बासीद्वारा
 नलोनाम वीरसेनसुतो नृपः” इति भा० व० ५२ अ० उक्तो
 वीरसेनः सूर्यवंशात् भिन्न एव भा० व० ६० अ० तत्पुत्र
 नलस्य इन्द्रसेनास्य पुत्र इत्युक्तं सूर्यवंशयोर्नलयोस्तु
 पुत्रनामनी भिन्ने हरिवं० १५ अ० इति नास्य सूर्यवंशता
 भा० व० ५२ अ० ध्यावधि ७६ अ० पर्यन्ते नलोपाख्यानं
 दृश्यम् । ततः संचिन्त्य दिङ्मात्रसत् तत्परितं प्रद-
 र्शयति । पुरा किञ्च वीरसेनसुतः निषधदेशाभिषेकं नल-
 नामा आसीत् । स च कुण्डनेश्वरभीमनृपसुतां दम-
 यन्तीं स्वयंवरविधिना ब्रह्मासुपयेभे तस्य इन्द्रसेनः पुत्रो
 बभूव । स च कलिप्रवेशात् पाशाक्षदुर्यसनितया पुष्क-
 रेण भ्रात्रा सह द्यूतदेवतां सर्वस्वमहारयत् । अथ
 स हूतराज्यो दमयन्त्य सह वनं जगाम । तत्र महाक-
 दमसुभवनं दमयन्ती व्यसनासहिष्णुं मन्यमानश्च राजौ
 सुप्रतां परित्यज्य पलायाम्बुके । दमयन्ती तु प्रबुध्य
 नलं विबध्य पथिकसार्धेन सह माहस्त्रादृक् गताऽपि
 कुमचिज्ञतया माहस्त्रास्य प्रत्यभिज्ञातेव तत्सदनसवास ।
 अथ भीमादिप्रेत तदन्वेषणाय प्रेरिता दूतमिच्छन्तेन तां
 दमयन्तीं ज्ञात्वा भीमाय न्यवेदयन् । ततस्तान्तः
 स्तब्धमानाय भीमो नलान्वेषणाय दूतान् प्रजिघास ।
 नलोऽपि तत्समये अरण्ये सङ्कटापन्नं कर्कोटनागं
 सङ्कटादुज्जहार । अथ प्रत्युपकाराशया नागसद्वैहस्यं
 कालं तापयितुं तस्य पदे ददंश तेन तस्य विषज्वालय
 तद्द्वैहस्यः कबिरेव नितान्तसुत्तापितः । नलस्तु तेन ह-
 यान्तरमात्रमात्र । स्नेहया पुनः स्वदेहतामिभविष्यतीति
 भागेन तस्मै वरे दत्ते तदुपदेशेन कृतपथस्य नृपस्य

वाङ्मनसा प्रसिद्ध आश्वसारथ्यं चकार । अथ मैत्रीदूतेन
 तस्य वचनविशेषेण नलत्वं सम्भाव्य दमयन्तीं प्रति
 निवेदिते सा तेन स्वस्य पुनः स्वयंवरविधेयं दूतेन कृत-
 पथमाजुवाव । तस्याश्चालननेपुण्यं पथि दृष्ट्वा तस्मै पुनः
 शिचिह्नमिच्छुः तस्मै स्वीयाज्ञाहृत्यज्ञानदानविनिमयं
 चक्रे । अथ नलस्य तस्मादनुज्ञानमात्रादेव देहं तु
 कर्कोटकविषदग्धः कलिनिर्जगाम । अथ कुण्डनेश्वरे
 आगते दमयन्ती परिधत्ति तरुपमपि नलं पाकादिकौ-
 शलेन तं नलं निश्चिकाय । अथ तेन रूपान्तरपरिव-
 र्त्तनेन स्वहृदि गृहीते मैत्र्याः सह मेलने जाते नितान्तं
 भीमस्तुतो नलं च प्रेषयामास निषधदेशम् । स च
 स्वदेशमागत्य स्वभ्रातरं पुष्करं देवनायाजुहाव ।
 विदित्वा तज्ज्ञानतया तं जिगाय च । इत्यं द्यूतहारि-
 तराज्योऽपि पुनर्लक्ष्मराज्योऽभूदिति । “नलः सितक-
 न्चितकीर्तिमण्डलः” “दृष्टेऽपि तन्पुत्रा नलनामपि कुते”
 नैष० “कर्कोटस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । कृतपथस्य
 राक्षस कीर्तनं कलिनाशनम्” भा० व० नलोपाख्याने ।
 “पुण्यलोको नलोराजा पुण्यलोको युधिष्ठिरः” प्रातः-
 स्मरणाय कीर्तने । २५२ देवभेदे कव्यशालग्रह्णे १८२४ पृ०
 दृश्यम् । विश्वकर्मणः पुत्रे रामायणप्रसिद्धे श्वानरभेदे
 “रामस्य वरदानासु शिवः पत्न्या बभूव ह । तस्मिन्
 दत्ते तदा कुम्भी सङ्ग्रहः सरितां पतिः । राघवं सर्वेश्वर-
 क्षमिदं वचनमब्रवीत् । अयं सोम्य ! नलोनाम तनयो
 विश्वकर्मणः । पित्रा दत्तवरः श्रीमान् प्रीतिमान् विश्व-
 कर्मणः । एष सेतुं महोत्साहो करोतु मयि वानरः ।
 तमहं धारयिष्यामि यथा शेष पिता तथा । एवमुक्तो
 दधिर्नष्टः सङ्ख्याय नलस्ततः । अश्ववीहानरश्चोद्यो वाक्यं
 रामो महाबलम् । अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णं
 मकरालये । पित्रः सागर्यसासाद्य तत्सवाहं महो-
 दधिः” । “मम भागवरी दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा ।
 मया तु यदृशः पुत्रस्तथ देवि ! भविष्यति । औरस-
 स्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा । न चाश्वहमनु-
 क्रोषः प्रायुषात्मनो सुखान् । सर्वव्यापकं सेतुं
 कर्तुं वै वरुणाक्षये । तस्मादर्थैव वरुण सेतुं वानरपु-
 ङ्गवाः” रामाः लङ्का २२ अ० नलसंज्ञपदार्थे दृश्यम् ।
 ५ पक्षे न० राजनि० । [भिज्दर्थे हेमच० ।
 मल्लक न० नल इव कार्याति शै-क । शास्त्रास्य नलक-
 नलकानन पु० नलपथानं काननसत् । १ देशभेदे ‘भि-

क्षिकाः कुललाश्चैव सौहृदाः नलकाननाः" मा०भी०
 ६७० जनपदोक्तौ । इतः । नलानां २७ने च न० ।
 नलकिनी स्त्री नलकं नलाकारमस्य विद्यतेऽत्र इति डीप् ।
 लङ्गायां हेमच० ।
 नलकील पु० नल एव कीलोऽत्र । जानुनि हेमच० ।
 नलकुवर पु० कुवेरपुत्रे "यच्चराज्ञा कुवेरेण वरा लब्धाश्च
 पुष्कलाः । धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणाभिततेजसा ।
 सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रञ्च नलकुवरम्" भा०श० ४८४० ।
 स च नारदशपेन व्रजे स्थावरतां प्राप्तः कथ्येन पुन-
 र्देवत्वमासादितः । तत्कथा भाग० १०स्कन्धे यथा
 "कणस्तु गृहक्षयेषु व्यथायां सातरि प्रभुः । अद्रा-
 चीदजुर्नौ पूर्वं गृहकौ धनदात्मजौ" । "पुरानारदशपेन
 वृक्षतां प्रापितौ मदात् । नलकुवरमणिधोवाविति
 ख्यातौ श्रियान्वितौ" ६७० "रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सु-
 दृष्टौ धनदात्मजौ । कैलासोपवने रम्ये सन्दाकिन्यां
 मदोत्कटौ । वारुणीं मदितां धीत्वा मदधूर्णितलो-
 चनौ । स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चेरुतः पुष्पिते वने । अन्तः
 प्रविश्य गङ्गायामम्भोजवनराजिषु । चिक्रीडतुर्वति-
 भिरभोजयित्वा करेणुभिः । यदृच्छया च देवभिर्भगवांस्तत्र
 कौरव ! अपश्यन्चारदो देवौ क्षीवाणौ समनुजत ।
 तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्ता शपथक्षिताः । वासांसि
 पर्यधुः शीघ्रं विवस्तौ नैव गृहकौ" "यदिमौ लोकपा-
 लस्य सुतौ भूत्वा तमःसुतौ । न विवाससमात्मानं
 विजानीतः सुदुर्भदौ । अत इतः स्थावरतां स्यातां नैव
 यथा पुनः । स्मृतिः स्यात् सत्प्रसादेन तत्रापि मदसु-
 यहात् । वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
 वृत्ते खल्लोकतां भूयो लब्धमस्ती भविष्यतः" १०४०
 नलद न० नलं तदावस्थं द्याति दो-खगुणे क । उशीरे
 (वेणारमूल) उशीरशब्दे १२७६४० तद्गुणा दृश्याः
 २७५५२० एतामांसाञ्च मेदि । "करिणां सुदे सनलदा-
 ऽनलदा" किरा० "नलदेनानुलिम्पति" "नलदमालां
 प्रतिमुञ्चति" आश्व०श्रौ० ६।१०।१४। तत्पण्यस्य किशरा०
 ४३० । ४३०नलदिकं तद्विक्रितेरिति लि० स्त्रियां डीप् ।
 नलं ददाति दा-क । ५३०नलदातरिति लि० "स्यादस्या
 नलदं विना न दत्तने तापस्य कोऽपि क्षमः" नैषध० ।
 रुद्राचनृपस्य वृताच्यां जाते इकन्याभेदे स्त्री "खलदा
 चैव राजेन्द्र ! नलदा सुरसाऽपि च" हरिवं० ११४०
 तत्कन्योक्तौ ।

नलपट्टिका स्त्री नलनिर्मिता पट्टिकैव । (दरमा) ख्याते
 पदार्थे चारा० । [चमरः ।

नलमीन पु० नलः नलान्नयः मीनः । (चिड्डुडी) मत्स्यभेदे
 नलसेतु पु० नलवानरकृतः सेतुः शा०त० । सचद्रोपरि नल-
 वानरकृते सेतौ "अस्ति तत्र नलोनाम यानरः शिल्पि-
 समतः । त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मणः । स
 यत् काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्यते मयि । सर्वं
 तज्जारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति । इत्युक्त्वा नलर्हिते
 तस्मिन् रामो नलसुवाच ह । कुरु सेतुं सद्ये त्वं श-
 क्नोद्यसि मतो मम । तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्ध-
 मकारयत् । दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ।
 नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि" भा०व०
 २८२४० ।

नलिका स्त्री नलः तद्रूपाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । १नाद्यां(नली)
 इति ख्याते सुगन्धिद्रव्यभेदे उत्तरपथप्रसिद्धे (पठारी)
 प्रसिद्धे प्रवालाकृतौ २४क्षभेदे च "नलिका विद्रुमलता-
 कपोतचरणा नदी । धमन्यङ्गतकेशी च निर्मध्या
 शुधिरा नली । नलिका शीतला लब्धी चक्षुधरा कफ-
 पित्तहृत् । कच्छाश्लरीवाततृणान्नुक्ककण्डुज्वरापहा"
 भावप्र० । "काशाः कुशा वा नलिका नलो वा" ह०सं०
 ५४४० । दकार्गलशब्दे दृश्यम् । तन्तुवायानां वयनसाधने
 इद्रव्यभेदे (नली) ४तदाकारे अस्ते च ।

नलित पु० नल-क्त । (नालता)शकभेदे द्रव्यगुणाभिधानम् ।
 "मधुरो नलितः पित्तनाशकः शुक्रवर्जकः" तद्गुणोक्तिः
 नलिन न० नल-वस्त्रे इतन् । १५५० २जले शनीलकायां
 हेमच० ४सारसखगे पुंस्त्री०चमरः । ४कण्णपाकफले प्राची-
 नामलके (पानि कासला) पु० शब्दच० "नलिनं मलिनं
 विदुष्यती स्पृशतीमस्य शती तदीक्षणे" नैष० "नलिना-
 भवक्तः"रघुः ।

नलिनी स्त्री नडाः (नालाः) सन्त्यत्र पुष्कराः इति डीप्
 डस्य लः । १पद्मिन्यां "व्याकोशकोकणदतां दधते
 नलिन्याः" माघः । २पद्मयुक्तदेशे शकुमलाकरे ४नदीमाले
 मेदि० । नलानां नलयुक्तानां समूहः खला० इति ।
 पद्मसमूहे ५नलिकायां राजनि० इति नारिकेले लि०
 "नलिनीवास्तु सम्पत्त्या बुद्ध्या श्रीः परिपाल्यते" कामन्द०
 "ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् । सीताह-
 रणदाखार्तः परमां रामः समासदत्" भा०व० २७६४० ।
 "एषा वा दृश्यते परमा नलिनी चित्रकानना" रामा०

६।१०८३० “प्रयाता नन्दनस्येव नलिनी सरिता वरा”
हरिवं० ६५५० “नलिनी जलसेतुवन्मना” कुमा०। ७५०-
नद्याम् सा च “ब्रह्मलोकादपकाला सप्रधा प्रतिपद्यते।
वस्त्रोक्तसारा नलिनी पावनी च सरस्वती। जम्बूनदी
च सीता च गङ्गा सिन्धु च सप्रमी” भा०भी० ६५०
उक्ता पञ्चदशाक्षरपादके ऽरुन्धतेभेदे “सगणैः शिवव-
क्तो भित्तैर्गदिता नलिनी” ह०र०टी० तत्त्वच०सूक्तम्।

नलिनीखण्ड न० नलिनीनां समूहः कमला समूहे
खण्डश्च। पद्मिनीसमूहे।

नलिनीनन्दन न० नलिन्या नन्दयति नन्दि-ल्यु ३त०।
देवोद्यानभेदे “धनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीनन्दनं वनम्।
यो विनाशितवान् क्रोधात् देवोद्यानानि वीर्यवान् रामा०
आरण्य० २६

नलिनोरुह न० नलिन्यां रोहति रुह-क। मृणाले राजनि०
नलिनेश्वर पु० नलिने ब्रह्मनाभिकमले श्वेते-शी-अच्
अलुकसु० विष्णौ।

नली स्त्री नल-अच् गौरा० डीष्। १मनःशिलायां विश्वः
२नलिकायां भावप्र०। [शिवलिङ्गभेदे शिवपु०।

नलीश्वर पु० न० नलेन स्थापित ईश्वरो यत्। नलम्बुस्थापिते
नलीत्तम पु० नलेषु उत्तमः। देवनले राजनि०।

नलीद्वय पु० कालिदासकृते काव्यभेदे

नलीपाख्यान न० नलस्योपाख्यानं यत्। भारतवनपर्वान-
र्गते अश्वत्थानपर्वभेदे “नलीपाख्यानमत्रैव” भा०आ० १५०।
तच्च नलशब्दे ऽप्यत्रम्।

नल्य त्रि० नलस्यादूरदेशादि० वला० य। नलस्यादूरदेशादौ
नलु पु० नल-वा० ५। चतुःशतहस्तमिते अक्षरः शतहस्तमिते
काव्यः “रावणस्य शरीरन्तु पञ्चनल्लातुविसृत्तम्”
रामा०लङ्का० ६२/६२ लो० “नलमात्रपरीणाहो घन-
च्छायो वनस्पतिः” भा०शा० १६४५०।

ननववत्स गा स्त्री नल्लभितं वत्सं गच्छति गम-ड। १का-
काञ्चीलतायां शब्दच० २तन्निवृत्तपथगामिनि त्रि०।

नव पु० नु-स्तवे भावे अच्। १स्तवे मेदि०कर्मणि अच्। २नूतने
त्रि० अक्षरः ३रक्तपुनर्नवायाम् पु० राजनि० “नवाश्वुभि-
र्भूरिविलम्बिभिर्घनाः” शकु० “नवं नवं प्रीतिरहो
करोति” “नवानघोषोडहतः पयोधरान्” माघः
४उशीनरन्तपस्य पुलभेदे पु० ५तत्पत्यां स्त्री “उशीनरस्य
पत्न्यस्तु पञ्च राजपुत्रिंशजाः। नृगा क्षमिर्नवा दवा पञ्चमी
च दशदती। उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलो-

दहाः। तपसा चैव सहता जाता वृद्धस्य चात्मजाः।
मृगायास्तु नृगः पुत्रः क्षया क्षमिरजायत। नवायास्तु
नवः पुत्रो दवायाः पुत्रतोऽभवत्। दशद्वयास्तु संजज्ञे
शिविरौशीनरो नृपः” हरिवं० २१५०।

नवक न० नवानामवयवः सङ्ख्यायाः कन्। १नवसंख्यायाम्
नवपरिमाणमस्य। २नवसंख्यान्विते त्रि० नवनवकशब्दे
वक्ष्यमाणद्व्योक्तानीव नवनवकान्युक्ता काशी०ख० ४०अ०
दशमं नवकसूक्तं यथा

“एतद्भवानाक्षवकं ज्ञात्वा श्रियमवाप्नुयात्। अन्यञ्च
नवकं वच्मि सर्वेषां स्वर्गमार्गदम्। सत्यं शौचमहिंसा
च ज्ञानिज्ञानं दया दमः। अस्तेय इन्द्रियाचोभः सर्वेषां
धर्मसाधनम्। अथस्य नवतिं ज्ञेतां स्वर्गमार्गप्रदीपि-
काम्। सतामभिमतं पुण्यं नृहस्यो नावसीदति”।

“इति वीराष्टकः प्रोक्तः स्वभूमादृगणोज्ज्वलः। आग-
वक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते” भा०व० २२७अ०
कानिचित् नवकानि सा०ति० उक्तानि यथा

“शुणितं नवधा नित्या ह्यते सन्तं नवार्थकम्। नवकं
शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी। नवकं पीठशक्तीनां
शृङ्गारादीन् रसानपि। माणिक्यादीनि रत्नानि नव-
वर्गयुतानि च। नवकं प्राणदूतीनां मण्डलं नवकं शु-
भम्। यदुयञ्जवात्मकं लोके सर्वमस्या उदञ्चति”। तत्र
शक्तितत्त्वनवकं तत्रैव प्रथमपटले “सच्चिदानन्दविभ-
वात् सकलात् परमेश्वरात्। आसीच्छक्तिस्ततो नादो
नादादिन्दुसमुद्भवः। परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधासौ
भिद्यते पुनः” नादविन्दूनां प्रत्येकं त्रिधाभेदात् नवसंख्या।
तेषां भेदाश्च तत्रैवोक्ता यथा “विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य
भेदाः समीरिताः। विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्ना-
दस्तयोर्मिथः। समवायः समाख्यातः सर्वाङ्गमविशारदैः।
रौद्री विन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत।
वामा ताम्यः सप्तसन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः। विज्ञाने-
च्छाक्रियात्मानो वज्रीवर्कस्वरूपिणः। भिद्यमानात्
परादिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत्”। पीठशक्तीनां नवकं
तत्त्वन्मन्त्रभेदे तत्त्वप्रकरणे तत्रोक्तम्। शृङ्गारादिरस
नवकमलङ्कारे प्रसिद्धं नवरसशब्दे दृश्यम्। रत्ननवकं
नवरत्नशब्दे दृश्यम् तच्च ६पटले तत्रैवोक्तम्। वर्गाणां
नवकम् अकचट तप यशहानां नवकं ७पटले तत्रोक्तम्।
मण्डलनवकं तत्रैव ८पटले “चतुरस्रं भुवं भिष्वा
कोशानां नवकं लिखेत्। पूर्वकोशादिषु लिखेत् सप्तवर्गा

ननुकमात् । लज्जवीर्ये मध्यकोष्ठे खरयुग्मकमाश्लिखेत् ।
 इत्युक्तम् । पाण्डूतीनां नवकं २१ पटले तल्लोक्तं दृश्यम् ।
 नवकारिका स्त्री नवं करोति क-ण्वल् । नवोढायां
 क्रियां शब्दनां कर्म । नूतनायां कारिकायां च ।
 कारिका क्रिया कर्म । नूतनत्वे च ।
 नवकारिका स्त्री नवकं नूतनमनति अल-भूषणे ण्वल् ।
 नवीने हाराः अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।
 नवग्रह ५० कर्म संज्ञात्वात् न द्विगुः । "सूर्यचन्द्रौ नक्षत्रस्य
 वृषश्चापि वृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतवश्च
 नव ग्रहाः" इत्युक्तेषु नवसु १ पक्षेषु खगोलशब्दे तत्कच्चा-
 दिमानसक्तं तद्व्यादिमानमलोच्यते ।
 रवेः "योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव । ईषा-
 दण्डाद्येवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! । सार्द्धं कोटिस्रथा
 सप्त नियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याक्षयकं
 यत् प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽश्वो
 व्यवस्थितः । मञ्जान्यानि तु सार्धानि स्कन्दस्य महा-
 मते ! । अलप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः ।
 ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन भुवाधारो रथस्य वै । द्वितीयेऽश्वे
 तु तत्तत्कं संस्थितं मानसाचले । जयाश्च सप्त स्कन्दांसि
 तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च वृहत्युष्णिग्जगती
 विष्टुर्वेव च । अष्टपुष्पङ्क्तिरित्युक्ता स्कन्दांसि हरयो
 रवेः । स रथोऽपिष्ठितो देवैरादित्यैर्हविभिस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च ग्रामणीवर्पराक्षसैः । सुवर्णि
 सुनयः सूर्यः गन्धर्वैर्गीयते पुरः । नृत्यन्त्योऽप्सरसो
 यानि सूर्यस्याद निशाचराः । वज्रानि पद्मगाः यज्ञैः
 क्रियतेऽभीपुसंयुजः । बालस्त्रित्यास्तथैवैव परिवार्य
 मनासते । सोऽयं सप्तगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम ।
 हिमोष्णवारिष्टीनां हेतुत्वं सप्तपातः" ।
 इन्द्रोः "रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
 वामदर्शनतो युक्ताः दश तेन चरत्यसौ" ।
 बुधस्य "वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रस्तस्य च । पिशङ्गै-
 स्तुरजैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगभिः । सप्तदशः सातु-
 कर्षो युक्तोऽभूत्सर्वैर्हवैः" ।
 शुक्रस्य "सोपासद्वपताकस्तु युक्तस्यापि रथो महान् ।
 अष्टाश्वः काञ्चनः स्त्रीमान्" । [वज्रिसम्भवैः" ।
 कुजस्य "भौमस्यापि रथो महान् । पञ्चरागाद्वैरुषैः संयुक्तो
 सुरोः "अष्टाभिः काञ्चनभिर्वाजिभिः काञ्चने रथे । त्रिं-
 खरलिः वै वर्णं राशौ राशौ बृहस्पतिः" ।

शनेः "आकाशसम्भवैरुषैः शनैः स्कन्दनं युतस् । समारुह्य
 शनैर्वाति मन्दगामी शनैश्चरः" ।

राहोः "स्वर्भानोस्तुरगाश्चष्टौ भृङ्गाभा घूसरं रथम् । सकृद-
 युक्तास्तु मैत्रेय ! वृहत्पविरतं सदा । व्यादित्वाङ्गिः सृष्टो
 राहुः सोमं गच्छति पर्वसु । व्यादित्वनेति सोमाश्च
 पुनः सौरेषु पर्वसु" ।

केतोः "तथा केतुरथस्याश्वा चष्टौ ते वातरं हसः । पलान-
 धूमवर्णाभा लाञ्छारसनिभारुणाः । एते मथा यज्ञाणां
 वै तवाख्याता रथा नव" विष्णुपुं ।

सुश्रुतोक्ते नवविधे स्कन्दाद्यभिधे नवग्रहमेवे श्रु-
 त्वा गच्छे २७४५ पृ० दृश्यम् । तेषामुत्पत्त्यादिकं उत्तर-
 वन्ते तल्लोक्तं यथा

"अथातो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । नव
 स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः । श्रीमन्लो-
 दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः । एते गृहस्य रक्षाधि-
 कृत्तिसोमस्त्रिभिः । सृष्टाः शरण्यस्यस्य रक्षित-
 स्मात्मतेजसा । स्त्रीविग्रहा यज्ञा ये तु नाभाकृपा
 भयेरिताः । गङ्गोमाकृतिकालाञ्च ते भागा राजपा-
 मताः । जंगमेयस्तु पार्थव्या सृष्टो मेघाननो यज्ञः ।
 कुमारवारी देवस्य गृहस्यात्मसमः सखा । स्कन्दाप-
 स्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः । स च स्कन्द-
 सखो नाम विशाख इति चोच्यते । स्कन्दः सृष्टो भग-
 वता देवेन लिपुरारिणा । विभर्त्ति चापरां भृङ्गां
 कुमार इति स यज्ञः । बालहीनाधरो वोऽयं देवो
 रुद्राग्निमन्त्रवः । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नेत्र
 प्रवर्त्तते । कुमारः स्कन्दसामान्यादहं केविदपरिहृताः ।
 गृहस्थनीत्यस्यविधाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो
 भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्थुर्ग्रहाः सर्वे
 दीपगन्धिधरं गृहम् । जतुः प्राञ्जल्यश्चैनं हृत्तिं नः
 संविधत्स्व वै । तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचो-
 दयत् । ततो यद्वांस्तानुवाच भगवान् भगनेव हृत् ।
 तिर्यग्गोनिं मानुषञ्च देवञ्च स्मितं च गम् । परस्मै-
 रोपकारेण वर्त्तते धार्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान्
 प्रीयन्ति तैर्यग्गोनीस्तथैव च । वर्त्तमानैर्धन्यकालं
 भीतवर्षैश्चैव सावतैः । इच्छाञ्जलिनसस्कारजपहोमव्रता-
 दिभिः । नराः सत्यं प्रयुक्तेषु प्रीयन्ति त्रिदिव्यरान् ।
 भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते । तद्युष्माकं
 शुभा हृत्तिर्वातेष्वेव भविष्यति । कुपेष्टु देष्टु नेच्छन्ते

देवाः पितर एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽपि-
 ययस्तथा । निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु ।
 चक्रेषु बलिभिन्नेषु भिक्षकांक्षोपभोजिषु । गृहेषु तेषु ये
 बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः । तत्र वो विपुला वृत्तिः
 पूजा चैव भविष्यति । एवं महाः समुत्पन्ना बालान्
 गृह्णन्ति चाप्यतः । ग्रहोपसृष्टा बालास्तु इच्छित्विष्य-
 तमा मताः । वैकल्यं मरणं चाशु भुवं स्कन्दपद्मे
 मतम् । स्कन्द्यहोऽप्युग्रतमः सर्वेष्वेव यतः स्मृतः ।
 अन्यो वा सर्वरूपसु न साध्यो यद्वा उच्यते ।
 अथ सूर्यादिपञ्चाङ्गां स्वरूपादि दृष्टज्जातकोक्तं प्रदर्शयते
 “कालात्मा दिनकल्मनस्तुहिनयुः सत्त्वं कुजो ज्ञो वचो
 जीवो ज्ञानमुखे सितश्च मदनो दुःखं दिनेशात्मजः ।
 राजानो रविशीतलू क्षितिमुतो नेता कुमारो बुधः सूरि-
 दानवपूजितश्च सचिवौ प्रेष्यः सहस्रांशुलः” दृष्टज्जा ।
 “कालस्यात्मा कालात्मा दिनकल्मसूर्यः । सत्यैव तुहिनयु-
 शन्द्रोमनः तुहिनेन हिमेन सदृशाः शीतलागावोरश्मयो
 यस्य स तुहिनयुः । सत्त्वं कुजो भौमः सत्वस्य लक्षणं
 “अधिकारकरं सत्त्वं व्यसनाभ्युदयागमे” सत्वशब्दोऽत्र
 शौर्यपथ्यायः तच्च सिंहादीनामस्ति तथा च एकाकिनि
 वनवासिन्यराजलक्ष्मण्यतीतशास्त्रज्ञे । सत्वस्थिते मृग-
 पतौ राजेति गिरः परिणमन्ति । उत्कृष्टतरसभाव
 इत्यर्थः ज्ञो बुधो वचो गोः जीवो दृष्टस्यतिः ज्ञान-
 मुखे ज्ञानञ्च मुखञ्च ज्ञानमुखे । सितः शुक्रो मदनः
 कामः । दिनश्चो दिनेशः सूर्यः तस्यात्मजः पुत्रः शनै-
 श्वरो दुःखम् । अत्र कालपहणं कालस्य सर्वगतस्य प्रदर्श-
 नार्थम् । अत्र न केवलं कालपुरुषस्य मेधाधाराशयः शिरः
 प्रकृत्यङ्गविभागेन स्थिताः यावदादित्यादयश्चास्य विभा-
 गेन सर्वस्य जगतः स्थिताः । प्रयोजनम् पोटितैर्पद्मे-
 देहवतोऽपि तदङ्गमवात्मगुणपीडनं कर्तव्यम् पुष्टैः पुष्टि-
 रिति । न केवलं यावत् जन्मनि बलवद्भिर्पद्मे हेतु एव भावा
 आत्मादयः शुभा भवन्ति दुर्बलैर्दुर्बलाः किन्तु सौरस्य
 विपरीतम् तथा च सारावल्याम् “आत्मादयो गगनगै-
 विभिर्वलवत्तराः । दुर्बलैर्दुर्बला ज्ञेया विपरीतं शनैः
 स्मृतमिति” राजानादित्यादि रविरादित्यः शीतगुणशब्दः
 एतौ राजानौ ज्ञेयौ । क्षितिभूमिरस्याः कुतः पुत्रोऽङ्गा-
 रकः स नेता सेनापतिः । बुधः कुमारो युवराजः रा-
 जपुत्र इति केचित् । सूरिर्द्वैतः दानवपूजितः
 शुक्रः च एतौ सचिवौ मन्त्रिणौ । सहस्रांशुः सर्वस-

स्वाज्जातः शनैश्चरः स मेघो दासः । ननु जगत्यात्मन-
 करणे शनैश्चरः मेघः किमवोच्यते मेघोऽपि स्वकर्माण्यं
 पालक एव । प्रयोजनम् जन्मनि प्रसक्तकाले बलवान्-
 पचयस्यो यद्वा भवति तदुक्तो राजादिकल्पस्य कार्यमाय-
 नको भवति अन्यथा हानिकरः” “रक्तश्यामो भास्वरो
 गौर इन्दुर्नाल्युवाङ्गोरक्तगौरश्च वक्रः । दूर्वाश्यामोऽज्ञो
 गुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रो भास्वरः कण्ठदेशः ।
 वर्णांस्तान्मिताऽतिरक्तहरीतव्यापीतचिवासितावङ्गुस्त्र-
 भिजकेशवेन्द्रशचिकाः सूर्यादिनाथाः क्रमात् । प्रागा-
 द्यारविशुक्रलोहिततमः सौरिन्दुर्वित्स्वरयः क्षीणेन्द्रके-
 महीक्षुतार्कतनयाः पापा बुधस्तैर्बुधतः । बुधस्तैर्बुधतौ
 नष्टसकाख्यौ शशिः शुक्रौ युवतौ नराश्च शेषाः” शिखि-
 भूषणयोर्मरुद्गणानां वशिष्ठो भूमिमुतादयः क्रमेणः”

नवगव त्रि० नवमिमसिगच्छति गम-उत्था० बु० । नवमिम-
 सैरवाप्तफलतया उच्यते । “सेनामयातयल क्षितयो
 नवगवाः” क० ११११६ “सत्त्वमासीनामां मध्ये ये नव-
 मिमसैरवाप्तफला उच्यतास्तेषां नवगवा इति संज्ञा” भा०
 २०वीनगतियुते च “अङ्गिरसो न पितरो नवगवाः”
 इमाश्चमधिकृत्य निरु० ११११६ उक्तं “नवगवा नवीन
 गतयः” ।

नवचत्वारिंशत् स्त्री नवाधिका चत्वारिंशत् । १०० पञ्चा-
 शत्संख्यायां २० तदन्विते च । ततः पूरणे षट् । नवचत्वा-
 रिंशत् तत्पूरणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । तदर्थं तमप् ।
 नवचत्वारिंशत्तम तत्पूरणे त्रि० ।

नवच्छात्र १० कर्म० । प्रथमाध्ययनप्रवृत्ते त्रिका० ।

नवच्छिद्र न० नव छिद्राणि यव । देहे देहस्य नवद्वार-
 वत्त्वात् तथात्वम् । नवद्वारशब्दे दृश्यम् ।

नवज्वर १० कर्म० । तरुणज्वरे “तरुणं तु ज्वरं पूर्वं कृत्वा-
 नेन क्षयं नयेत् । व्यामदोऽप्रमलिक्राहा लङ्घयेत् यथा-
 विधि” भावप्र० । २० वतिसंख्यापूरणे त्रि० नवतिसंख्येः सप्तम-

नवत १० नू-अतच् । १० कर्म० करिभूषणार्थं कम्पये हेमच० ।

नवतन्तु १० कर्म० । १० वीने तन्तौ । वज्र० २० तदुक्ते पठे च
 शिवशामित्रपुत्रभेदे “नवतन्तुर्वकनकः समनोयतिरेष च”
 भा० आनु० ४७० तत्पूरणे त्रि० ।

नवति(ती) स्त्री नव दशतः परिमाणस्य “पञ्क्तिर्विंशती-
 त्यादिना” पा० नि० वा ङीप् । (नव्यु ५) १० संख्यायां
 २० तत्पूरणे त्रि० च “इत्यं श्रुतीं नवतिं नवाधिकां”
 रघुः “वीक्ष्यामी नयतेः काशः प्रदेः क्षिपी शतस्य त्वं”

मनुः । ततः पूरणे षट् । नवत तत्तुष्ट्यापूरणे त्रि० त्रिंशत् ।
 कीप् । पूरणे तमप् । नवतितम तत्तुष्ट्यापूरणे त्रि० ।
 नवतिका स्त्री नवाय नूतनत्वाय तेकति तिक-गतौ क ।
 १८लिकायां हारा० । स्त्रार्थे क । २नवतिसंख्यायाश्च ।
 नवदण्डकं न० नवो दण्डोऽत्र कप् । रात्रां क्वभेदे "मनो-
 हरं च कनकदण्डं च नवदण्डकम् । क्वत् तं त्रिविधं
 ज्ञेयं त्रिविधानां महीभुजाम्" युक्तिकल्पतरुः ।
 नवदश पु० नव च दश च संख्याऽस्य षट् । चतुर्विंशतिसं-
 ख्यायुक्ते "प्रतीतिरष्टादशस्तपो नवदशः" यजु० १४।२१
 "तपोरुमो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्ण-
 वृक्षस्तपोति स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संव-
 त्सर इति तद्रूपोऽसि" वेददी० । "य एव नवदशस्तोमस्तं
 तदुपदधान्यथो संवत्सरोवाच तपो नवदशस्तस्य द्वादश
 मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह
 तपति तदेव तद्रूपम्" शत० ब्रा० ८।४।१।१४
 नवदशन् त्रि० नवाधिका दश । (उनिश) १संख्यायां २तत्-
 संख्यायुक्ते च । च क्षमरः ।
 नवदल न० कर्म० । नवीने पत्रे पक्षकेयूरानिकस्ये १पत्रे
 नवदोषिति पु० नव दोषितयोऽस्य । मङ्गलपत्रे जटा० ।
 नवदुर्गा स्त्री नवगुणिता दुर्गा कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः ।
 देवीनवके "प्रथमं शैलपुत्री च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी ।
 तृतीयं चन्द्रघण्टेति कुम्भाख्योति चतुर्थकम् । पञ्चमं
 स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनीति च । सप्तमं काल-
 रात्रिश्च महागौरीति चाष्टमम् । नवमं सिद्धिदा प्रोक्ता
 नव दुर्गाः प्रकीर्तिताः । उक्तान्येताति नामानि ब्रह्मणोव
 महात्मना" ब्रह्मसंहितापु० । "नवदुर्गे चराचरे" दुर्गास्तय-
 पञ्चतिः । "पत्तिके नवदुर्गे त्वं महादेवि ! मनोरमे ।"
 नन्दिकेश्वरपुरा० ।
 नवदोला स्त्री कर्म० । नवीनदोलायाम् । प्रथमं तदारोहण
 दिनादि समयप्रदीपे उक्तं यथा "उद्येन्दुमूलाहृदि-
 वाजिनवजं बभौस्तुतारानिधिलम्बयोगे । विष्टिष्ठापुत्र
 यमाहवजं दोलादिकारोहणमायुमिदम्" ।
 नवद्वार न० नव द्वाराण्येव चित्तदृष्ट्यादेर्निर्गमनसाध-
 नत्वात् यत्नः । देहे तत्र नवभिद्वारेष्वेतादेर्वर्णिमनात्तस्य
 तत्तात्त्विकम् । तथा हि हे श्रोत्रे हे चक्षुषो हे नासिके
 च श्रोत्रमकान्ति शोषस्थानि सप्त, हे पायूपस्थे
 व्यधःस्थे इति नवच्छिद्ररूपाणि द्वाराणि देहे सन्ति ।
 "नवद्वारे पुरे देही हंसो लेलायते बहिः" श्वेताश्वो-

१।१८ । "नवद्वारे शिरसि सप्त द्वाराणि द्वे व्याघ्रो यत्न
 तत्र पुरे देही विद्यानात्मा भूत्वा कार्यकारणोपाधिः
 सन् हंसः परमात्मा हन्यविद्यात्मकं कार्यमिति । लेला-
 यते चलति बहिर्विषयग्रहणाय" भा० । देहद्वाराणां
 सप्तसंख्यकत्वात् रत्नस्यैव सप्ततलक्षणया नवसंख्या-
 बोधकत्वम् ।
 नवधा अव्य० नवन्+प्रकारे धाच् । नवप्रकारे "तुष्टिर्नवधाऽष्टधा
 सिद्धिः" शा० का० । "नवधा गुणिता नित्या" शा० ति०
 नवधातु पु० नवगुणिता धातवः । नवप्रकारे धातुभेदे
 "हेमतारारमागाश्च तात्पर्ये च तीक्ष्णकम् । कांक्षकं
 कान्तबोद्धव्यं धातवो नव कीर्तिताः" शब्दार्थचि० ।
 नवन् त्रि० न० व० । न-कनिन् वा० गुणः । १संख्याभेदे
 (नव) संख्यायां २तद्युक्ते च ।
 नवनवका न० नवगुणितं नवकम् । दशसंहितोक्ते ज्ञातव्ये
 एकाग्रितिपदार्थे
 "सुधा नव गृहस्थस्येष्टदेयानि नवैव तु । तथैव नव-
 कर्माणि विकर्माणि तथा नव । प्रच्छन्नानि नवान्यानि
 प्रकाश्यानि तथा नव । सफलानि नवान्यानि मिथ्यक्तानि
 नवैव तु । व्यदेयानि नवान्यानि व्यस्तुजातानि सर्वदा ।
 नवका सप्त निर्दिष्टा गृहस्थोक्तिकारकाः । सुधा वस्तूनि
 वक्ष्यामि विशिष्टे गृहभागते । मनश्चक्षुर्मुखं वाचं
 सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् । अभ्युत्थानसिंहामस्य गृह्णा-
 लापप्रियान्वितः । उपाशनसमुद्रज्या कात्यायनेतानि
 यत्नतः । ईषदानानि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।
 पादशौचं तथाभ्यङ्ग व्याभ्रयः शयननद्या । किञ्चिन्नान्नं
 यथाशक्ति नास्यानश्नन् गृहे वसेत् । कृज्जलं चार्घ्येने
 देवमेतान्यपि सदा गृहे । सव्या स्नानं जपो होमः
 स्वाध्यायो देवमार्चनम् । दैवदेवं तथातिथ्यसङ्गतज्ञानं
 शक्तिः । पितृदेवभद्रप्राणां दीनानाथतपस्विनाम् ।
 मातापितृगुरुणाञ्च संविभागे यथार्हतः । एतानि
 नव कर्माणि विकर्माणि तथा पुनः । स्वयत्तं पारदार्यं च
 तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् । व्यसत्यानमनादेवदानं ज्ञेयञ्च
 हिंसनम् । व्यथोत्कर्षाचरणं श्लाघ्यं धर्मवह्निवृत्तम् ।
 नवैतानि विकर्माणि तानि सर्वाणि वर्जयेत् । व्याघुर्दितं
 गृहच्छिद्रं मन्त्रसैधुनभेषजम् । तपोदानावमानौ च
 नव गोप्यानि यत्नतः । प्रायोग्यदृष्टशुद्धिश्च दानाध्ययनं
 विकथाः । कन्यादानं वृषोत्सर्गोरहःपापभक्तुष्टनम् ।
 प्रकाश्यानि नवैतानि गृहस्थान्निधिसुधा । माता

पितृगुरौ मिते विनीते चोपकारिणि । दीनानाध-
विशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत् । धूर्ते वन्दिनि मन्दे
च कुत्रैव कितवे शटे । चाटुचारणचौरैभ्यो दत्तं
भवति निष्फलम् । सामान्यं याचितं न्यास खाधि-
दाराश्च तद्धनम् । क्रमायातश्च निक्षेपः सर्वस्वज्ञान्ये
वति । आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । यो
ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः । नवनवक-
वेत्तारमहृष्टानपरं नरम् । इह लोके परे च श्रीः
स्वर्गस्यश्च न सञ्जति ।

नवनवति स्त्री नवाधिका नवतिः । एकोनशतसंख्यायां
शतद्वये च ।

नवनाडीचक्र न० २८१६४० चक्रशब्दोक्ते चक्रभेदे ।

नवनी स्त्री नवं नीयते नी-ड गौरा० डीष् । नवनीते
“ह्रैवङ्गधीनानां नवनीनां परतरं मुदा । लङ्कुतानां शर्क-
राणां स्वस्तिकानाञ्च यत्नतः” ब्रह्मसंहिता ४५ अ० ।

नवनीत न० नवं नीयते आ नी-कृ । (माखन) पयःसार
भेदे तद्धेदुगुणादि सुशुते “नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु
सुकुमारं मधुरं कषायमीषदस्तं शीतलं मेध्यं दीपनं
हृद्यं संप्राहि पित्तानिलहरं वृषप्रमविदाहि जयकास-
शामत्रणाशोऽर्दितापहं गुरुकफमेदोविवर्द्धनं बलकरं
वृंहणं शोषघ्नं विशेषतो बालानां प्रशस्यते । जीरोत्यं
पुनर्नवनीतसत्कण्डके हं माधुर्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्यकरं
चक्षुष्यं संप्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसादनञ्च” ।

तत्र नवनीतस्य नामानि गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा
“अक्षयं सरजं ह्रैवङ्गधीनं नवनीतकम् । नवनीतं हितं
गव्यं वृष्यं वर्षावलाग्निजम् । संप्राहि वातपित्तस्तृक्क-
याशोऽर्दितकासहृत् । तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादस्तं
शिशोः । माहिषस्य गुणाः “नवनीतं माहिषप्राप्तं वात-
क्षेपकरं गुरु । दाहपित्तशमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम्” ।
पयसो नवनीतस्य गुणाः “दुग्धोत्थं नवनीतं तु चक्षुष्यं
रक्तपित्तनुत् । वृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं य हि
शीतलम्” । सद्यः समुद्धृतनवनीतगुणाः “नवनीतन्तु
सद्यस्कं खादु संप्राहि हिमं लघु । मेध्यं किञ्चित्
कषायान्त्वमीषतक्रांशस्कृमात्” । चिरलननवनीतगुणाः
“सकारकटुकास्त्वान्धद्यं शंकुषकारकम् । श्लेष्मलं गुरु-
मेदस्यं नवनीतं चिरलनम्” ।

राजनि० काग्यादिनवनीतगुणा उक्ता यथा

“कागन्तु नवनीतं स्वात् जयकासाक्षिरोगहृत् । कफ-

नाशि च बल्यञ्च दीपनं परिकीर्तितम् । काविकं
नवनीतन्तु हिमं लघु समीरितम् । योनिशूले कफे वाते
गुदशूले हितञ्च तत् । ऐडकं नवनीतन्तु क्लिष्टगन्धं
सुशीतलम् । पुटिस्थौल्यकरं मेधाविनाशि गुरु समतम् ।
मन्दाग्निदीपनं तत्तु भिषग्भिः परिकीर्तितम्” । ह-
स्तिनीनवनीतन्तु कषायं शीतलं लघु । तिक्तं विष्टम्भि
तत् इन्ति जन्तुपित्तकफक्षयोन् । घोटीनवनीतन्तु
कषायं कफवातहृत् । चक्षुष्यस्य कटुकमोषदातापहार-
कम् । गर्दभीनवनीतञ्च कषायं कफवातहृत् । पाके
लघु दीपनञ्च बल्यं मूलस्य दोषहृत् । औद्रं तु नवनीतं
च पाके शीतं प्रकीर्तितम् । व्रणक्षमिकफार्त्तनां वातस्य
च विनाशनम् । मानवीनवनीतञ्च पाके लघु रुचिप्रदम् ।
चक्षुष्यं दीपनं ज्ञेयं सर्वरोगविनाशनम्” । “शीतं रुच्यं
नवोद्धृतं सुमधुरं कृष्णञ्च वातापहं कामघ्नं क्षतिनाशनं
कफहरं संप्राहि शूलोपहम् । बल्यं पुटिकरं तृष-
त्तिशमनं सन्तापविच्छेदनम् चक्षुष्यं श्महारितर्पण-
करं दध्युद्धवं पित्तजित्” ।

नवनीतक न० नवनीतात् जायते वा० वुन् । श्वेते राजनि०
स्वार्थे क । नवनवीते नवनीतशब्दे उदा० दृश्यम् ।

नवनीतधेनु स्त्री दानार्थकल्पितायां नवनीतमयां धेनुं
तद्दानविधिः वराहपु० उक्तो यथा

“नवनीतमयीं धेनुं श्वेत्तु राजन् प्रयत्नतः । यां श्रुत्वा
सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । गोमयेनाहुलिप्रायां
भूमौ गोचर्ममावृतः । कृष्णचर्म स्तगस्यैव तस्योपरि च
धारयेत् । कुम्भन्तु नवनीतस्य प्रस्यन्तावस्य धारयेत् ।
वत्सं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् । कृत्वा विधा-
नेन च राजसिंह ! सुवर्णशङ्करी सुसुखी च कार्या ।
नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकैस्तु कृत्वा तथान्यच्च शुद्धेन
जिह्वाम् । ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलेषु दन्ताः प्रकल्प्य
साक्षाच्च सितैश्च स्रुत्वैः । नवनीतस्तनीं राजन्निक्षुपादां
प्रकल्पयेत् । तान्पृष्ठौ कांस्यदोहं दर्भरोमकतच्छवीम् ।
स्वर्णशङ्करीं रौप्यसुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् । चतुर्भिस्तिल-
पालैस्तु संयुतां सर्वतोदिशम् । आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन
गन्धपुष्पैरलंकृताम् । दिक्षु दीपांश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाश्च
निवेदयेत् । वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्निजितात्मने ।
मन्त्रास्त एव जपव्याः सर्वधेनुषु ये स्मृताः । पुरा देवा-
सुरैः सर्वैः सागरस्य तु सम्यगे । उत्पन्नं दिव्यमष्टतं
नवनीतमिदं शुभम् ! आयायनञ्च भूतानां नवनीतम् ।

नमोस्तु ते । एषसुखाय तां दद्याद्वाङ्मनाय कुटुम्बिने ।
प्रेतुञ्च दत्त्वा सुसदा सोपधानां नयेदुष्टहम् विप्रवर्यस्य
भुवः । हविषमेवं सरसञ्जोपभुक्ता तिष्ठेत्तत्र हं प्रेनुद-
क्ता विप्रः । यः प्रपश्यति तां प्रेनुं दीयमानं
नरोत्तमः । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यतः प्रजेत् ।
पितृभिः पूर्वजैः सार्द्धं भविष्यद्भिश्च मानवः । विष्णु-
लोकं ब्रजत्याग्य वावदाहृतसंभवम् । य इदं शृणु
याज्ञज्ञाया आवयेदापि मानवः । सर्वपापविशुद्धात्मा
विष्णुलोके महीयते ।

नवपञ्चम पु० नव च नवमं च पञ्चमञ्च यत्न योगे । वरक-
न्ययोः विवाहाङ्गे राशिकूटभेदे । वरराशेः कन्याराश-
पेक्षया कन्याराशे वरराशपेक्षया नवमत्वे पञ्चमत्वे वा-
ऽयं योगः । उपयमशब्दे १२५१ पु० दृश्यम् । “पाणि-
होयदि भवेन्नवपञ्चमर्षे सन्तानहानिमत्तुलां सुनयो
वदन्ति” ज्योति०त० ।

नवपत्निका स्त्री नवमिता पत्निका । नवसु कदल्यादिषु
“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
विलाशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्निकाः” दुर्गाव-
सवपूजापद्धतिः । तत्प्रवेशः ति०त० निष्पीतो यथा
ज्योतिषे “पूर्वाह्णे नवपत्निका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा
व्यारोग्यं धनदा करोति विजयं चण्डो प्रवेशे शुभा ।
मध्याह्णे जनपीडनक्षयकरी संप्रदासचोरावहृष्टा सा-
याह्णे वधवन्धनादिकलहं सर्पक्षतं सर्वदा । सप्तम्यामस्त-
मायां यदि विंशति गृहं पत्निका श्रीफलाढ्या राक्षः
सम्राजराज्यं जनसुखमखिलं हनि मूलानुरोधात् ।
तस्मात् स्त्रियोदयस्यां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य
देवीम् भूपादो वेश्येतां सकलजनहितां राक्षसर्षं
विहाय” । राक्षसर्षं मूला । “पत्नीप्रवेशनं राक्षौ
विषगं वा करोति यः । तस्य राज्यविनाशः स्याद्रा-
जाऽयविकलो भवेत्” ।

नवपद न० आत्मातत्त्वतमेदे “प्रथमसुपनयरासकलत्रितय
महिगणेन सह दण्डमिति पदानि विप्रमाणि सञ्चितु ।
समपदे च षट्पञ्चसप्तपटिकलमेतदातत् एवं पञ्चपदानि
जुहोहोमये देहि । सुजगराजपिङ्गलमणित नवपद-
मेतदेवेहि” ।

नवप्राठक पु० पूर्वकालैकेति पा० कर्म० उभयोरपि विशेष-
णत्वेऽपि एकस्य विशेष्यत्वे प्राप्तौ पाठकस्यैव विशेष्यत्वनि-
श्चयेन परिपातः । गयीनाध्यायके सि०कौ० ।

नवप्राशन न० नवस्य नवाक्षस्य प्राशनम् । नवान्क्षीजने
पारस्कारगृहम् नवानक्षशब्दे दृश्यम् ।

नवफलिका स्त्री नवं फलं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् ।

१८८२जस्तायां नार्यां २२व्यमात्रे च मेदि० ।

नवव(व)धू स्त्री कर्म० । नूतनपरिणीतायां स्त्रियां तस्याः
पितृगृहात् भर्तृगृहगमनं नववध्वागमनं तत्र विहितं
नक्षत्रादि ज्यो०त० उक्तं यथा

दोषिकायां “स्त्रीशुभप्रालिषटाजसंयुतरवौ काले
विशुद्धे भृगुं संत्यज्य प्रतिभोगं शुभदिने यात्राप्रवेशो-
चिते । त्वत्काहस्तु निरंशकं नववध्वायात्राप्रवेशो
पतिः कुय्यादिकपुरादिषु प्रतिभोगेनेच्छन्ति दोषं बुधाः ।
पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः
शुद्धो न भवति यदा सम्मुखो वापि शुक्रः । मेघे कुम्भे
ऽल्लि च न भवेत् भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भट्टेऽहनि
नववधूं वेश्येन्मन्दिरं स्नम् । भर्तृगोचरशोभने दिनपतौ
नास्तंगते भागवे स्वर्गे कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च
कृष्णे तरे । हित्वा च प्रतिभोगगो बुधसितौ जीमस्य शुद्धौ
तथा चानीता शुण्णशालिनी नववधूर्नित्योत्सवा भोदते ।
एकग्रामे चतुःशाले इर्मिणे रात्रिपुत्रे । पतिना नीयमा-
नायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति” । तथा “काश्यपेभ्यः वशि-
ष्ठेभ्यः भगवादित्याङ्गिरःसु च । मरद्वाजेषु वात्स्येषु प्रति-
शुक्रो न दोष भाक्” । हिरागमनशब्देऽधिकं दृश्यम् ।
अथ विशेषः सुहृ० पी० धा० उक्तो यथा

“समाद्रिपञ्चाङ्कदिने दिवाहाद्वधूप्रवेशोऽष्टदिनान्तराले ।
शुभः परस्ताद्विषमाब्दमासदिनेऽक्षय्यपूर्णात्तरतो यश्चेष्टम्” ।
“ध्रुवक्षिप्रमृदुश्रोत्रयसुसूलमघानिले । यधूप्रवेशः सन्नेष्टो
रित्तारार्कं बुधे परैः” सु० चि० ।

“तत्र वधूप्रवेशोनाम नूतनपरिणीतायाः कन्यायाः प्रथ-
मतः करिष्यमाणो भर्तृगृहप्रवेशो वधूप्रवेशश्चैवाच्यः ।
समाद्रीति विवाहाद्विवाहदिवसादारम्भादिदिनानि

शोडशदिनानि तेषामन्तराले समाद्रिपञ्चाङ्कदिने समादि-
नानि द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमदशचतुर्दशशोडशसंख्य-
कानि विषमसंख्ये सप्तमपञ्चमनवमदिनानि तेषु वधूप्रवेशः
वध्वा नूतनपरिणीतायाः कन्याया भर्तृगृहप्रवेशः शुभः
शुभफलप्रदः । यदाह नारदः “आरभ्योवाहदिवसात् षष्ठे
वायव्ये दिने । वधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ एमे दिने” ।
षष्ठादीनां समत्वादेव सप्तम्ये पुनस्तदुक्तिरिति प्राशस्त्यस्यैव
नार्थम् । ज्योतिर्निबन्धे तु विशेषः “वधूप्रवेशः कार्य-

पञ्चमे सप्तमे दिने । नवमे च शुभे वारे सुलग्ने शशि-
नोवले” इति । परस्तात् प्रतिवन्धकवशात् षोडशदिना-
भ्यन्तरे यदि वधूपवेशो न जातस्तदा तदनन्तरं विप्रमावद्-
मासदिने विप्रमवर्षे प्रथमतोयपञ्चमवर्षे विप्रम-
मासे विवाहमासात् प्रथमतोयपञ्चमसप्तमनवमैकादश-
मासेषु विप्रमदिनानि सप्तदशादीनि तेषु वधूपवेशः शुभः ।
तत्रापि यदि प्रतिवन्धकवशात्कालातिक्रमः पञ्चवर्षात्मको
जातस्तदा पञ्चवर्षादनन्तरं यद्येष्टं वर्षादिनियमो नास्ति
किन्तु दोषरहिते काले वधूपवेशो विधेयः । तदुक्तं
संग्रहे “विवाहमारभ्य वधूपवेशो युग्मे दिने षोडश-
वासरान्तः । ऊर्ध्वं ततोऽवदेऽयुजि पञ्चमान् पुनः
परस्ताद्विप्रमो न चास्ति” । अत्रावदेऽयुजीति पदच्छेदो
द्रष्टव्यः । तदुक्तं विवाहपटले “वधूपवेशः प्रथमेऽल वर्षे
तथा ततोऽप्यथ पञ्चमे वा । अथैन्दुदेवेज्यवलेन
कुर्व्यात् पुंसो सुनिर्गोतम आह सत्यमिति” । समवर्षे
दोषस्मरणान्न यदाह धर्मशास्त्रे नारदः “समे वर्षे समे
मासे यदि नारीगृहं व्रजेत् । आयुष्यं हरते भर्तुः
सा नारी मरणं व्रजेदिति” । युग्मवत्सरनिषेधः पञ्च-
वर्षात् प्रागुक्तयो न पञ्चाक्षहाक्यस्य प्रागभिधानात् ।
अथ वधूपवेशे नक्षत्रादि भवेति । भुवाणि रोहिण्युत्तरा-
त्यं च क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यहस्ताः स्फुटानि चित्रा-
सुराधारेवती मृगः । श्रौतं श्रवणः वसुधनिष्ठा मूलं
प्रसिद्धम् । अनिलः स्नातो एष भेषु वधूपवेशः सन्
शुभफलदः । रिक्तादिषु नेष्टः न शुभः अर्थात् रिक्ता-
न्यासु तिथिषु अकाराभ्यामन्यवारेषु च वधूपवेशः
प्रशस्त इत्यर्थः । उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे “पौष्णात्
कभाञ्च श्रवणाञ्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु ।
पुष्ये च मैत्रे च वधूपवेशो रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः”
इति । कभं रोहिणी । मुधे परैरिति अन्यैः शिष्टै-
र्बुधवारे वधूपवेशो नेष्यते । कश्चिद्दिने शिष्टाचारो
यदुबुधवारे वधूपवेशो न विधीयते इति । केचिदत्र हेतु-
मपि वर्णयन्ति यदुबुधो न पुंशक इति तस्मिन् शनैरपि
न पुंशकत्वात्तस्यापि निषेधो वाच्यः स्यात्” पी० धा० ।
विवाहानन्तरं केषु चिन्मासेषु प्रथमं भर्तादिगृहे विवासे
फलम् तत्रैवोक्तं तथा
“ज्यैष्ठे पतिज्येष्ठमाधिके पतिं हन्त्यादिमे भर्तृगृहे
वधूः शुचौ । श्वश्रूः सख्ये श्वशुरं ज्ये तत्तुं तातं मधौ-
तातगृहे विवाहृतः” स० चि० ।

“विवाहृतो विवाहादनन्तरं भर्तृगृहे स्थिता आदिमे
प्रथमे ज्यैष्ठे मासि तिष्ठन्ती वधूः पतिज्येष्ठं भर्तृ-
ज्येष्ठमातरं हन्ति । एवमादिमेऽधिके मासि स्थिता
वधूः पतिं भर्तारं हन्ति । आदिमे शुचावासादे श्वश्रू-
भर्तुः जननीं हन्ति । आदिमे पौत्रे श्वशुरं भर्तुः
पितरं हन्ति आदिमे ज्येष्ठे ज्यमासे भर्तृगृहे तिष्ठन्ती
तत्तुं निजशरीरं हन्ति स्त्रियत इत्यर्थः । तथादिमे मधौ
चैत्रे तातगृहे पितृगृहे तिष्ठन्ती तातं पितरं हन्ती
त्यर्थः । यदि कन्यायाः पित्राद्यभावस्तदा तत्तन्मासे
तत्तद्गृहेहावस्थितौ सत्यामपि न कोपि दोष इत्यर्थः ।
उक्तञ्च सङ्कर्तमात्रेण “उदाहात् प्रथमे शुचौ यदि
वसेत् भर्तृगृहे कन्यका हन्त्यात्तज्जननीं ज्ये निजतनुं
ज्यैष्ठे पतिज्येष्ठकम् । पौत्रे च श्वशुरं पतिं च मन्त्रिने
चैत्रे स्त्रिपित्राज्ये तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेवा-
नभावे भवेदिति” । मन्त्रिनेऽधिकमासे तस्मात्तत्तद्वा विवा-
हानन्तरं ज्यैष्ठ्यादिपौषाधिकमासज्यमासेषु भर्तृगृहे
न स्यातव्यम् । चैत्रे मासि पितृगृहे न स्यातव्यं किन्तु
भर्तृगृहे एव स्यातव्यमिति फलितोऽर्थः । तदुक्तं
ज्योतिर्विद्वन्ने “विवाहात् प्रथमे पौत्रे आषाढे नाधि-
मासके । न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे तथा” ।
आषाढो ज्यैष्ठ्यपल्लवकः । अधिमासः ज्यमासोपल्लवकः
अत्र प्रमाणं प्रायुक्तमिति पी० धा० ।

नवभाग पु० राशेर्नवमो भागः । श्लेषांशकात्कस्य राशेः
नवमे भागे १२० विंशतिकलाधिकभागव्यवस्थे भागे
नवांशशब्दे विधत्तिः । श्वनसे भागमात्रे च ।

नवम ति० नवानां पूरणः नान्यत्वात् उटि मः । नवसङ्ख्या-
पूरणे । श्लगनावधिनवमराशौ शतज्ञावे च तद्भावाच्च
तत्पादिहादशभावोक्तदिशावसेयः । स्त्रियां ङीप् । “नवमी
तृहिनप्रभा” पताकासन्निवेशे कुण्डोद्घातः । “अयमृणो
नवमी” “पुष्णो नवमी” यजु० २५।४।५ नवमी पञ्च-
तिर्यमदेवत्या पूषदेवत्या च तदर्थः । चन्द्रस्य स्त्रियान्
स्त्र्यकिरणप्रवेशयोग्यायां नवमकलाक्रियारूपायां तदुपल-
क्षितकालरूपायां वा ४तिथौ । समयदिने तत्प्राप्तौ कस्याः
कर्मयोग्यतेति सन्देहे तस्मिन्पञ्च उक्तः कालमा० यथा
“अथ नवमी निर्णीयते । सा च विधितिषेधरूपाभ्याम-
न्ययव्यतिरेकाभ्यां पूर्वविज्ञेय आह्या । तत्र विधिसु युग्मा-
दिशास्त्रे “वसुरन्ध्रयोरिति” पठ्यते । पञ्चपुराणेऽपि
“अष्टम्या नवमी विज्ञा नवम्या चाष्टमी युता । अर्द्धे

नारीश्वरप्राया उमासाहेवरी तिथिः । भविष्यत्-
पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि “नवस्या सह कार्यां स्यादष्टमी
नवमी तथेति” । निषेधस्तु पञ्चपुराणेऽभिहितः “न
कार्या नवमी तात ! दशस्या तु कदाचनेति” । सेयं
नवमी भविष्यत्पुराणोक्तप्रतादौ दृष्टव्या । “ननु
कल्पनवस्याः पूर्वविद्वत्तेऽपि शुक्लनवमी परविज्ञाऽस्तु ।
“शुक्लपक्षे तिथिर्मासाद्या यस्यानभ्युदितो रविरिति” वच-
नात् मैत्रम् पूर्वोक्तेषु वचनेषु दशमीविज्ञायाः साक्षाच्चि-
न्नेषात् । ननु तस्य निषेधस्य सामान्यरूपत्वात् कल्पपक्षे
सङ्कोचोऽस्त्विति चेत् न उङ्कोचहेतोर्भवतोदाहृतस्यापि
सामान्यरूपत्वात् । पक्षयोश्चयोरपि पूर्वविद्वत्तयाद्या ।
रामनवमी तु “चैत्रशुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् । नवमी चा-
ष्टमीविज्ञा त्वाज्या विष्णुपरायणेः । उपोषणं नवस्यां
वै दशस्यां पारणं भवेदिति” वचनादष्टमीविज्ञा वनस्य-
स्यापि नोपोष्या” इति भेदः । “सा चाष्टमीयुता स्याद्या
युग्मात् । भविष्ये “मासैस्तुभिर्यत् पुण्यं विधिनाऽऽपूज्य
चण्डिका” । तत्फलं लभते वीर ! नवस्यां कार्तिकस्य
च । तथा “नवस्यां नव वर्षाणि राजन् पिष्टाशनो भवेत् ।
तस्य तुष्टा भवेद्गौरी सर्वकामप्रदा शुभा” “माघे मासि
तु या शुक्ला नवमी लोक्तपूजिता । महानन्देति सा
प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् । स्नानं दानं तपो होमो
देवार्चनसुषोषणम् । सर्वं तद्व्ययं याति यदस्यां क्रियते
नरैः” ति० त० ।

नवमस्तिका स्त्री नवा स्तुत्या मस्तिका कर्म० । नवमस्तिका-
याम् पुष्पप्रधाने दृष्टमेदे (नोद्यालि) शब्दरत्ना० तस्याः
पुष्पेऽपि “पुष्पे जातिप्रभृतयः स्त्रिजङ्गाः” इत्युक्तेः स्त्री-
त्वम् । “उपययौ विदधस्त्रयमस्तिकाः” माघः नवमस्तिक्यप्यत्र
नवमस्तिका स्त्री नवा स्तुत्या मास्तिका । (नोद्यालि)
ख्याते १ नवमस्तिकादृष्टे स्मरः । “वासन्ती” नेवारी इति
लोके तज्ज्ञाम् । तदुपुणाः “नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला
नवमस्तिका । वासन्ती शीतला लघी तिक्ता दोषलया-
स्त्रिजि” भावप्र० । २ द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च
“दृष्ट नवमस्तिका नजमयैः स्यात्” इ०र० ।

नवयज्ञ पु० नवधान्यनिमित्तो यज्ञः । नवाक्षनिमित्तो यज्ञे
आययणशब्दे ६२२ पु० दृश्यम् “शरदसन्तयोः केचि-
न्नवयज्ञं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः
स्रुतः” कर्मप्रदीपे कात्या० । वनिनः वानप्रस्थस्य ।

नवयोनिन्यास पु० तन्त्रसारे निबन्धोक्ते न्यासभेदे

“नवयोन्यात्मकं न्यासं कृत्यादीजैस्त्रिभिः क्रमात् । कर्ष-
योश्चिबुके भूयो गण्डयोर्वदने पुनः । नेत्रयोर्नसि विन-
स्येदंशयोर्जठरे पुनः । ततः कूर्परयोः कुक्षौ जातुनो-
र्ज्ज्वलमूर्धनि । पादयोर्गुह्यदेशे च पार्श्वयोर्हृदयाम्बुजे ।
स्तनयोः कण्ठदेशे च त्रीणि बीजानि विन्यसेत्” ।

नवयौवन न० नव यौवनम् । २ स्वभिनवे यौवने “नवयौ-
वनसम्पन्नं सर्वाभरणभूषिताम्” दुर्गाध्यानम् । नव
यौवनं यस्याः । २ स्वभिनवयौवनवत्यां स्त्रियां स्त्री चारा०
नवरत्न न० नवगुणितं रत्नम् । नवविधे माणिक्यादिरत्ने
तानि च कर्मभेदे भिक्षानि यथा

“सक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदान् वज्रविद्रुभौ । पद्मरागं
मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमम्” इति तन्त्रसारः । नवग्र-
हदोषघान्त्ये धार्याणि नवरत्नानि यथा “वैदूर्यं चारयेत्
सूर्ये स्फटिकं चन्द्राञ्छने । आवनेनेऽपि माणिक्यं
पद्मरागं यथाङ्गजे । सुरौ सक्तां श्रगौ वज्रं शनौ नीलं
विद्रुं घाः । राहौ गोमेदकं चार्यं केतौ मरकततथा ।
दीपिका । २ विक्रमादित्यराजसभास्थनवग्रहस्य कपयिते
च यथा “घन्तारिखण्यकामरसिंहशङ्खुवेताबभट्टचट-
कर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः २-
भायं रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” ज्योतिर्विदा०

नवरस पु० नवगुणितो रसः । चलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिके
रत्यादिस्थायिनवभावके नवविधे रसे “रतिर्हंसश्च शो-
कश्च क्लोषोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विषयश्चैवमष्टौ
प्रोक्ताः शब्दोऽपि च” स्यायिभावानुज्ञा

“शृङ्गारहास्यकृष्णरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्तोऽङ्गुत
इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः” सा०द० । पृथक्कुरणम्
“अष्टौ नाञ्चे रसाः स्रुताः” इत्युक्तेः नाञ्चे अष्टविध-
त्वम् “निर्वेदस्यायिभावोऽपि शान्तोऽपि नवमोरसः” इत्युक्तेः
काव्ये नवविधत्वमिति सूचनाय । प्रबोधचन्द्रोदयनाटके
शान्तरसवर्णनं भारतादिशास्त्रविरुद्धम् । “नवरस-
रुचिरा भारती कवेर्जयति” काव्यप्र० ।

नवरत्न त्रि० नवभिः रत्नभिर्निर्दत्तं तद्विज्ञाये द्विगुः

“द्विगोर्बुग्नपत्ये” तद्वितस्य ठको लुक् अक्षसमा० नवमी
रात्रिभिस्तदुपलक्षितैर्दिनैर्वा निर्दत्ते यागादौ “नवरत्ना-
ख्यारः” कात्या० श्रौ० ४।१।१४ “नवरत्ने त्रिककुत्ताः”
कात्या० श्रौ० १।५।११ नवरत्नसाध्ये २ व्रतभेदे तद्वि-
धानकावनिर्णयादि नि० सि० उक्तं यथा

“अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारम्भः । तन्निर्णयः
भार्गवाचेनदीपिकायां देवीपुराणे सुमेधा उवाच
“शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनक्रमम् ।
आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्तु शुभे दिने” इत्युपक्रम्यो-
क्तम् । “शुद्धे तिथौ प्रकर्त्तव्यं प्रतिपक्षोर्ध्वगामिनी ।
सोद्यास्तु नाडिकास्थङ्गा षोडश द्वादशापि वा । अप-
राह्णे च कर्त्तव्यं शुद्धसन्तिकाङ्गिभिः” । इदं चाप-
राह्णयोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावे
ज्ञेयम् । तथा च तत्रैव देवीपुराणे डामरतन्त्रे च देवी
वचः “अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
सङ्कर्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता । आद्याः
षोडश नाडीस्तु लब्धा यः कुरुते नरः । कलश-
स्थापने तत्र स्मरितं जायते ध्रुवम्” । मार्कण्डेय
देवीपुराणयोः “पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदा-
श्विनी । नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ।
देशभङ्गो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते । नन्दायां दर्श-
युक्तायां यत्र स्थानम् पूजनमिति” । स्कान्देऽपि “प्रति-
पद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् । भार्गव-
दर्शकण्या तथा युक्ता न शस्यते । विरुद्धफलदा सा हि
स्रवदारभयावहेति” । तथा “वर्जनीया प्रत्येन अमा-
युक्ता तु पार्थिव ! । द्वितीयादिगुणैर्युक्ता प्रतिपत् सर्व-
कामदा” । तथा देवीपुराणे “यो मां पूजयते नित्यं
द्वितीयादिगुणान्विताम् । प्रतिपत्कारदीं ज्ञात्वा सोऽश्रुते
सुखमव्ययम् । क्रियते चेदमायुक्ता प्रतिपत् स्थापने
मम । तस्य थापायुतं दत्त्वा भक्ष्यशेषं करोत्यहम् ।
अपहात् कुरुते यस्तु कलशस्थापनं मम । तस्य सम्प-
दिनाशः स्याच्छ्रेष्ठः पुत्रो विनश्यति । अमायुक्ता न
कर्त्तव्या प्रतिपत्तु चण्डिकार्चने । धनार्थिभिर्विशेषेण वंश-
हानिश्च जायते । न दर्शकल्या युक्ता प्रतिपत्तु चण्डि-
चेने । उदये द्विसङ्कर्त्तौपि ग्राह्या सोदयगामिनी” इति
देवीपुराणे “या चान्द्रयुजि मासे स्यात् प्रपितङ्गद्वयान्विता ।
शुद्धा समार्चनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदम्” । रुद्रयामले
“अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपत्तिन्दिता मता । तत्र चेत्
स्थापयेत्कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् । प्रतिपत् स-
द्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि” इति । यद्यपि रुद्र-
यामले डामरं च निर्मूलं तथाप्यविरोधात् प्रचाराच्च
तद्वचनानि लिख्यन्ते । तिष्ठितन्त्रे देवीपुराणेऽपि “प्रात-
रात्राह्येदेवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् । प्रातःप्रातश्च संपूज्य

प्रातरेव विसर्जयेत्” । तत्रैव “शरत्काले महापूजा
क्रियते या च वार्षिकी । सा कार्यादयगामिन्यां न तत्र
तिथियुग्मता” । तथा “कुहकाष्टोपसंयुक्तां वर्जयेत् प्रति-
पत्तिथिम् । रात्र्यनाशाय सा प्रोक्ता निन्दिता चान्द्र-
पूजन” इति । एषु वचनेषु कलशस्थापनमपहणात् तदेव
प्रथमदिने निषिद्धं न तृपवासादि तस्य “प्रतिपदाय-
मावासेति युग्मवाक्यात् । “शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः
प्रथमतः” इति दीपिकोक्तेः “शुक्लपक्षे दर्शविद्धेति”
माधवोक्ते च पूर्वदिने प्राप्स्य मासे मानाभावादिति केचित् ।
वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवाक्येषु चण्डिकार्चनपूजाग्रहणादुप-
वासादेशाङ्गत्वात् प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् ।
कलशस्थापनमपहणं तृपलक्षणम् । अतएव देवस्य “व्रतो-
पवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् । सा तिथिस्तद्दिने
पूज्या विपरीता तु पैतृक” इति । अत्र घटिका सङ्कर्त्त
इति गौडाः । यदा तु पूर्वदिने सम्पूर्णं शुद्धा च भूत्वा
परदिने वर्जते तदा सम्पूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वैव
यानि च द्वितीयायोगनिषेधकानि वचनानि केचित्
पठन्ति तान्यपि शुद्धाधिकनिषेधपराणि परदिने प्रति-
पदोऽत्यन्तासत्त्वे तु दर्शयुतापि पूर्वैव ग्राह्या तदाह
लङ्काः “तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणं
तिथिरेव साधनमिति” यानि त्वमायुक्ता प्रकर्त्तव्येत्या-
दीनि नृसिंहप्रसादे वचनानि तानि समूचत्वे सत्ये-
तद्विषयाणि । अत्रेदं तत्त्वम् । पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां
हेमाद्र्यादलिखितत्वेन निर्मूलत्वात्तैश्चान्यनिर्णयस्यासुक्तेः
सामान्यनिर्णयात् पूर्ववत्प्राप्तावपि गौडनिबन्धेषु विशे-
षेण निर्णयाद्दीपिकी ग्राह्या तत्रापि घटिकैकेत्यस्य
द्विसङ्कर्त्तस्तुतिवोक्तेर्द्विसङ्कर्त्ता ग्राह्या “उदिते देवतं
माना” वित्यत्र “द्विसङ्कर्त्ता त्रिरङ्गचेति” औदयिक्या द्विस-
ङ्कर्त्तत्वनियमात् तेन उदये द्विसङ्कर्त्तापीत्याद्यनुसारोऽपि
“सङ्कर्त्तमात्रा कर्त्तव्येति” द्विसङ्कर्त्तस्तुतिः । अन्यथा
द्विसङ्कर्त्तविधिवैयर्थ्यात् । केचित्तु सङ्कर्त्तमात्रेति
वचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः गौडा अथेवम् ।
अत्र देवीपूजैव प्रधानम् उपवासादि लङ्गम् “अष्टम्यां
च नवम्यां च सगन्ध्यातरमस्विकाम् । पूजयित्वाश्विने
मासि विशोको जायते नरः” इति हेमाद्रौ भविष्ये
तस्या एव कलसम्बन्धात् “नवमीतिथिपर्यन्तं लङ्गा
पूजाजपादिकमिति” तत्रैव देवीपुराणात् । “शरत्काले
महापूजा क्रियते या च वार्षिकी” इति मार्कण्डेयपुरा-

याञ्च पूर्ववचनादप्यभीपूजैव प्रधानमन्यत् सर्वमङ्गमिति
गौडाः । एकाहपञ्चोऽपि कालिकापुराणे “यस्त्वेकस्या-
मथाष्टस्यां नमस्यामथ साधकः । पूजयेद्दरदां देवीं महा-
विभवविभरैः” इति । तत्त्वं तु राजसूत्रेऽप्युच्यतेः सम-
प्रधानायाः सहिताया अथैवेदेतयान्नाट्यकामं याज-
येदित्येकत्वान्मध्ये विधानाच्च यथा फलार्थोर्वहः प्रयोग-
स्तथा नवरात्रमध्यस्याया अष्टस्या नवस्या वा फलार्थः
ष्टयुक्प्रयोगः । रूपनारायणष्टतद्देवीपुराणे “महानवम्यां
पूजयेत् सर्वकामप्रदायिका । सर्वेषु सर्ववर्णेषु तव
भक्त्या प्रकीर्तिता । कृतार्थोति यशो राज्य पुत्रायुर्ज-
नसम्पदः” । सा च काम्या नित्या च “एवमन्यैरपि तथा
देव्याः कार्यं प्रपूजनम् । विभूतिमनुत्तमं कञ्चुं चतुर्वर्ग-
प्रदायकम्” इति “यो मोहादथ वाऽऽलस्यद्देवीं दुर्गां
महोत्सवैः । न पूजयति दम्भाद्वा देवादायत्य भैरव ! । क्रुद्धा
भगवती तस्य कामानिष्टाक्षिहन्ति वै” इति कालिका-
पुराणेऽकरणे निन्द्यास्तुतेः “वर्षं वर्षं विधातव्यं स्थापनञ्च
विसर्जनम्” इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाञ्च । अलोपवा-
सादिकसक्तं हेमाद्रौ भविष्ये “एवं च विन्यवासिन्या
नवरात्रोपवासतः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवाया
चित्तेन च । पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
गृहे गृहे शक्तिपरैर्मित्राणि नवे नवे । स्नातैः प्रसदितै-
र्हृदयैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः । वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैश्च-
च्छेरन्यैश्च मानवैः” इति यत्तु रूपनारायणीये भविष्ये
“एवं नानाश्लोक्कण्यैः पूज्यते सर्वदस्युभिरिति” तत्तामस-
पञ्चापरम् । “विना सन्तैस्सामग्री स्यात् किरातानान्तु स-
स्मतेति” तल्लोकोक्तेः । भदनरत्ने देवीपुराणेऽपि “कन्या-
संस्थे रवौ शक्त ! शुक्लामारम्य नन्दिकाम् । अयाची ह्यथ
वैकाशी नक्ताशी वाय वायुभुक् । भूमौ शयीत चामन्त्र्य
कुमारीर्भोजयेन्मुदा । वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः
प्रतिवासरम् । बलिञ्च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाप्रवत् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः” इति नन्दिका
प्रतिपत्तिविरिति मैथिलाः । षष्ठीति गौडाः । तच्च पूजनं
रात्रौ कार्यम् “आश्विने मासि मेघान्ते सहिषासुरस-
र्दिनीम् । निशाञ्च पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकः क्रमात्”
इति देवीपुराणात् संग्रहेऽपि “आश्विने मासि मेघान्ते
प्रतिपद्यता तिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं
च पूजयेत् । रात्रिरूपा यतो देवी दिवाकूपो मृदुश्वरः ।
रात्रिर्ब्रतमिदं देवि ! सर्वपापप्रणाशनम् । सर्वकामप्रदं

नृणां सर्वशत्रुनिबर्हणम् । रात्रिर्ब्रतमिदं तस्य रात्रौ
कर्मव्यतेष्यते । नक्तब्रतमिदं यस्यादन्यथा नरके गतिः”
इत्यादिवचनाञ्च रात्रिर्ब्रतत्वमेवाभिप्रेत्य साधवेनोक्तम् तस्य
नक्तब्रतत्वादिति । न तु रात्रिभोजनात् । “ननु मासि चा-
श्वजुजे शुक्ले नयरात्रौ विशेषवत् । संपूज्य नयदुर्गाञ्च नक्तं
कुर्यात् समाहितः । नवरात्राभिधं कर्म नक्तब्रतमिदं
कृतम्” । आरम्भे नवरात्रस्येत्यादि स्नान्दात् साधवो-
क्तेषु नक्तमेव प्रधानमिति चेत् नयरात्रोपवासत इत्या-
देरनुपपत्तेः तेन पाञ्चिकनक्तानुवादोऽयं नित्यानित्य-
संयोगविरोधात् नक्षत्रिणोत्वे दक्षः पक्षे प्राप्स्य दक्षा-
जुहोतीत्यस्येन्द्रियकामहोमेऽनुवादो घटते नित्यवदनु-
वादयोगादित्युक्तं वार्त्तिके, तथात्राऽपि । तेनात्र
तद्वदेव शुणात् फलमिति ज्ञेयम् । ननु रात्रौः कर्म-
कालत्वे तद्व्यापिनी पूर्वैव प्रतिपत् प्राप्नुयात् मेवम्
न्यायतः प्राप्तापि पूर्वोक्तवचनैर्वाधात् यथा पूर्वोक्तुः
कर्मकालव्यापिनीमपि त्यक्त्वा स्थापि परैव रासनव-
मीति प्रायुक्तम् यथा वा निशीथे सतीमपि पूर्वा
जन्मादमीं त्यक्त्वा रोहिणीयुक्ता परैर्वैति साधवेनोक्तम्
तथात्रापि । वस्तुतस्तु रात्रौः कर्मकालत्ववचसां
हेमाद्र्यादलिखनात् समूलत्वं विद्वत्समेव त्रिकालं
पूजयेदित्यादिपूर्वविरोधाच्च । साधवोक्तस्तु पाञ्चिकन-
क्तानुवाद इत्युक्तम् । तस्मात् सर्वपक्षेषु परैव प्रतिपदिति
सिद्धम् । अत्र केचिन्नवरात्रशब्दो नवाहोरात्रपरः
“दृष्टौ समाप्तिरष्टम्याम्” ह्युक्तेन प्रतिपत्तिश्च । आरम्भो
नवचण्ड्यास्तु नवरात्रमतोऽर्थवत्” इति देवीपुराणादि-
त्याहुः । तच्च ह्यसहस्रान्यूनं नाधिकत्वापत्तेः अत्र
भूलाभावाच्च तेन तिथिवाच्येवायं तदुक्तम् “तिथिदृष्टौ
तिथिह्यसि नवरात्रमपार्थक्यम् । अष्टरात्रे न दोषोऽयं
नवरात्रं तिथिचये” इति । स च नवरात्रशब्दः कश्चित्
क्षणया कर्मवाची यथा । आरम्भो नवरात्रस्येत्येति दिक्
नवरात्रं न० औशीनरन्ध्रपक्ष देशभेदे “नवस्य नवरात्रं
कमेस्तु कमिला पुरी” हरिवं० ११ख० । तच्च दक्षिण-
दिक्स्थं “नवरात्रञ्च निर्जित्य कुन्तिभोजसपाद्रवम्” भा० स०
१०ख० सहदेवदक्षिणदिग्विजये ।
नवर्चं न० नव+चर्चो यत्न अच् समा० । नवभिर्चर्चुभिर्भुंते
सूक्तभेदे । नव च ता ऋचश्चेति अच् समा० । नवसु
ऋगभेदे “नवर्चोऽयः स्वाहा” अथ० १६।२१६
नवलक्षणं न० नवमितं लक्षणम् । विश्वसर्गस्थितिप्रलय

शामन्यतमस्य तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-
कृतिमत्त्वानामन्यतमरूपेषु नवसु पारमेश्वरेषु लक्षणेषु
तदेतत् वेदा०प० समर्थितं यथा

“प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् (तटस्थ लक्षणम्) अत्र
जगत्प्रदेशे कार्यजातं विवक्षितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वम्
अतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः । कर्तृत्वञ्च तत्तद-
पादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । ईश्वरस्य
तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसङ्गावे च “यः सर्वज्ञः
सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूप-
मन्नञ्च जायते” इत्यादि श्रुतिर्मानम् । तादृशचिकीर्षा
सङ्गावे च “सोऽकामयत बद्धं स्यां प्रजायेति” श्रुतिर्मानम् ।
तादृशकृतौ च “तन्मनोऽङ्गुस्तेत्यादि” वाक्यम् । ज्ञाने-
च्छाकृतौनामान्यतममर्थं लक्षणमित्यं विवक्षितम् अन्यथा
व्यर्थविशेषणापत्तेः । अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्य-
तमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एवञ्च लक्षणानि नव सम्पदान्ते
ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च “यतोऽय इमानि भू-
मानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसं-
विशन्तीत्यादि” श्रुतिर्मानम् । “जन्माद्यस्य यतोऽन्वादि-
तरतश्चाद्येष्टमिदं स्वरूपं तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये
सञ्चानि यत् स्वरयः” भाग० १।१।१ लोकस्य प्रतिपा-
दाधर्मपाहकः श्रीधरस्वामिकृतः श्लोको यथा “विश्व-
सर्गविशर्गादिनवलक्षणलक्षितम् । श्रीलक्ष्मणस्य परं
धाम जगद्भाम नमामि तत्” ।

नववर्षिका स्त्री नवो वरोऽस्त्यस्याः ढन् । नवोवायां हारा०
नववर्ष पु०न० नवमितं वर्षम् । १भारतादिषु नवसु वर्षेषु ।
दृष्ट-भावे षड् कर्म० । २नूतनवर्षे पु० ।

नववत्सभ न० नवानां नवीनानां वत्सभम् । १दाहासुरवि-
शब्दार्थचि० । २नव्यजनप्रिये लि०

नववस्तु न० कर्म० । अनाहते नूतने वस्त्रे

नववास्तु पु०न० वास्तु यस्य । राजर्षिभेदे “अग्निर्नय नवास्त्वं
दृष्टदृष्टं त्वयीतिम्” ऋ० १।१६।१८ “नव” वास्तु यस्यासौ
नववास्तुः “वा कन्दर्पोत्यहृष्टेः अग्नि पूर्वरूपत्वाभावे यन् ।
नववास्तुनामकं दृष्टदृष्टनामकं त्वयीतिनामकं च राज-
र्षीन् नय इहानय” भा० ।

नवविंशति स्त्री नवाधिका विंशतिः । १नवाधिकाविंशतिसं-
ख्यायां २तद्युते च । “नवविंशत्याऽस्त्यत” यजु० १४।११
“करपादाङ्गुलयोर्विंशतिः नव किङ्करूपाः प्राणास्तेरस्त्यत”
वेददी० “दश हस्त्याङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणाः” शत०

70. वाच. - V

ब्रा० ८।४।१७। ततः पूरणे षट् । नवविंश तन्मसंख्या-
पूरणे लि० स्त्रियां ङीप् ।

नवविध ति० नव विधायकः । नवप्रकारे नवविधपापानि
च विष्णुना दर्शितानि यथा “अतिपातकः महापा-
तकाऽऽनुपातकोऽपपातकोऽपुष्टः प्रवर्तते । जातिभ्रंश-
करेषु सङ्करीकरणेषु अपात्रीकरणेषु सन्नावहेषु
प्रकीर्णकेषु” ६। प्राय०वि० तद्विवरणं दृश्यम् ।

नवव्यूह पु० नव व्यूहा अस्त्यः । विष्णो तस्य अष्टसु पद्मसंके-
प्रद्युम्नादिरूपतया कैसरस्थाने मध्ये वासुदेवरूपतया च
नवव्यूहवत्त्वात् तथात्वम् । तदर्चनप्रकारः वङ्गिषु उक्तो
यथा “नवव्यूहाचनं वष्ट्ये नारदाय हरोरितन् । मण्ड-
लेऽङ्गेऽर्चयेन्मध्ये अं वीजं वासुदेवकम् । अं सङ्कर्मणं
तथा वङ्गो अं प्रद्युम्नं च दक्षिणे । अग्निरुहं नैकीते तु
नारायणन्तु पश्चिमे । तद्वद्वद्वाणमनिजे छं विष्णु-
क्षौ नृसिंहकम् । उत्तरे तु वराहश्च दृष्टे वामनमेव च”

नवशक्ति स्त्री नवगुणिता शक्तिः । सा०ति० उक्ते शक्तिनवके
नवकशब्दे दृश्यम् काचित् नवविधा शक्तिः तन्मसारे उक्ता
यथा “प्रभा माया जया स्रज्जा विगुहानन्दिनी पुनः ।
सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा नव शक्तवः” ।

नवशस्य न० कर्म० । नूतने शस्ये ।

नवशस्येष्टि स्त्री नवशस्यनिमित्ता इष्टिः । साम्निक्कल्ले
नवशस्यनिमित्तके इष्टिभेदे “शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या” ।

“नानिहा नवशस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः” मनुः

नवशायक पु० नवविधः शायक इव । पराशरसंहितोक्ते
नवविधे (नवशाक) ख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे “गोपोमाली
तथा तैली तन्वी मोदकवाञ्जली । कुलाब्जः कर्पकारश्च
नापितो नवशायकः” ।

नवश्राद्ध न० प्रेतोद्देश्यके मरणाह्वादिप्रसविषे कर्तव्ये श्राद्ध-
भेदे तद्विधानादि निर्णयसिन्धौ यथा

“अथ नवश्राद्धं पृथ्वीचन्द्रोदयेऽङ्कुराः “प्रथमेऽङ्कि-
तृतीये च पञ्चमे सप्तमे तथा । नवमैकादशे चैव तद्वत्तया-
द्विच्यते” शिवस्वामी “नव श्राद्धानि पञ्चाङ्गराशुलायनशा-
खिनः । आपस्तम्बाः षड्विधाऽङ्गविभाषा त्वितरेषु हि”
पञ्च ऐकादशाहिकं विना “मरणाह्वादिप्रथमेषु दिवेष्वे-
कैकं नवश्राद्धं कुर्यादानवमादादि नवमे विच्छिद्ये तैकादशे
तत्कुर्यादिति” मदनरत्ने बोधायनोक्तेः । भविष्ये “नव-
सप्त विंशं रात्रां नवश्राद्धान्यहृत्तमात् । आदानयोर्वेणी
योस्तु षड्विधाऽङ्गमहर्षयः” हेमाद्रौ दृष्टवसिष्ठः “अनुव्या

हादशाहस्य लब्धा तरति दुष्कृतम् कतः षडेव । एता-
न्येव विषमप्राज्ञानीत्युच्यते नागरखण्डे तु "पञ्चमे
सप्तमे तददृष्टे नवमे तथा । दशमैकादशे चैव नवप्रा-
ज्ञानि तानि च" इत्युक्तं कात्यायनस्तु "चतुर्थे पञ्चमे चैव
नवमैकादशे तथा । यदत्र दीयते जन्तोस्तप्तवप्राज्ञस्यते" ।
प्रथमे सप्तमे चैवेत्याद्यादे व्यासे पाठः । वक्तृचानान्तु
"नवप्राज्ञं दद्याद्वा नि नवमिष्यन्तु बहूढन्" इत्युक्तं
नारायणहृत्तौ दीपिकायां "अथ तनुयादाद्ये चतुर्थे दिने
प्राज्ञं पञ्चमसप्तमाष्टनवदिगुदेष्टु । युक्ते द्विजः प्रथमे
ऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चमसप्तमस्यपि द्वौ द्वौ पिण्डौ प्रदा-
तव्यौ शेषेष्वेकैकन्तु विन्यसेत् । एको विषमप्राज्ञेऽवयववि-
ष्टस्यैक इति तौ द्वावित्यर्थः । अत्र शास्त्राभेदात् व्यवस्था ।
अपराक्तं भविष्ये "नवप्राज्ञं लिपलञ्च षण्मासं मासि-
कानि च । न करोति सुतोयस्तु तस्याघः पितरोगताः"
"नवप्राज्ञं सपिण्डत्वं प्राज्ञान्यपि च मोक्षश्च । पृथक्
नैव तु कार्याणि संविमक्तधनेष्वपि" इति मिताक्षराष्ट-
दक्षः । व्यासः "जातकमार्ग्यकर्मणि नवप्राज्ञं तथैव च"
इत्युपक्रमे । "मलमासेऽपि कार्याणि नित्यं नैमित्तिकं
तथा" "नवप्राज्ञे यदुच्छिष्टं गृहे पथ्युपितञ्च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशिशुं च न भुञ्जीत कदाचन" मिताक्षराष्ट-
तव्यासः । नवप्राज्ञञ्च साहितान्निविषयं यहाह यमः
"चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा । यदत्र दीयते
जन्तोस्तप्तवप्राज्ञमिष्यते । अस्मिन्सञ्चयनादवगाहिताग्ने-
र्द्विजन्तनः । अयस्मान् भोजयेद्दिप्रांस्तप्तवप्राज्ञमिष्यते ।
नवमे पञ्चमे प्राज्ञं प्रेतोपकारार्थं नावशत्रुकम्
नवप्राज्ञसंज्ञा एतदुद्भव्यहृत्ते प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थम्
साहितान्नेरस्मिन्सञ्चयनादवगाहिताग्नेरन्तरमस्तीति च
दर्शितम्" प्रा० वि० ।

नवषष्टि स्त्री नवाधिका षष्टिः शा० त० । १ जनसप्ततिसंख्यायां
२ तत्संख्यानिते च ततः पूरणे ङट् नवषष्ट तत्पूरणे
त्वि० । एवं स्त्रियां ङोष् । तत्पूरणे तमप् नवषष्टितम
त्वि० नवषष्टति नवाशीतिप्रभृतयो नवाधिकतत्तत्संख्यायां
तत्पूरणे तद्युते च । तत्पूरणे ङट् तमप् च नवाधिक-
तत्तत्संख्यां पूरणे त्वि० ।

नवसप्तदश पु० नव च सप्तदश च स्त्रीमांथस्य ङ सभा० कति-
रात्रयागभेदे "अभिज्ञं सर्व स्त्रीमनवसप्तदशावतिरात्रौ"
कात्या० श्रौ० २४.३८ "प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः"
तत्रैव २१.११.१४ तवसप्तदशः प्रजातिकामस्य" व्यास० श्रौ०

१०.११.२ "नवसप्तदशोनाम एकाहः तेन प्रजातिकामो
प्रजातिः प्रजासम्पत्तिस्तं कामयमानः यजेत" नारा० वृ१
नवसार पु० "नवसारो भवेच्छुद्धचूर्णतोयैर्विपाचितः । दो-
लायन्नेण यत्नेन भिन्नगुभियोगसिद्धये" इति वैद्यच-
न्द्रिकोक्ते चूर्णतोयाभ्यां दोलायन्नेण पाचिते काथभेदे
नवसादरमप्यत्र । "प्रतिष्ठायेषु शिरसः पीडने नवसाद-
रम्" वैद्यचन्द्रिका ।

नवस्त्री स्त्री नवं कृते स्त्री-किप् । अभिनवप्रसवायां स्त्रियां
गोप्रभृतौ "स्त्रियं नवस्त्र इव गन्तुं" छ० ४।१४।५
"नवस्त्रः नवप्रसवा गाव इव" भा०

नवसूति(का) स्त्री नवा सृतिः प्रसवो यस्या वा कप् ।
१ धेन्वाम् अमरः २ नवप्रसवायां स्त्रियाञ्च । नवप्रसूतिर-
प्यत्र "नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी" नैष० ।

नवांश पु० नवमोऽंशः । त्रिंशंशकरूपराशेर्नवमे भागे स च
एकैकराशे ३।२० विंशतिकलाधिकांशतय रूपः । राशि-
भेदे राशिभेदस्यैकैकांशादिकं ज्यो० उक्तं यथा
"मेघाद्यामकराद्याश्च तृणाद्याः कर्कटादयः । एषाञ्च-
वांशा राशीनां स्वांशाः वर्गोत्तमा कृताः" यथा मेघे
प्रथमनवांशो मेघस्य, द्वितीयांशो वृषस्य, तृतीयांशो मि-
थुनस्य, चतुर्थांशः कर्कटस्य, पञ्चमांशः सिंहस्य, षष्ठांशः
कन्यायाः सप्तमांशस्तुलायाः, अष्टमांशो वृश्चिकस्य, नव-
मांशो धनुषः । एवं वृषे प्रथमांशो मकरस्य १ कुम्भस्य २
मीनस्य ३ मेघस्य ४ वृषस्य ५ मिथुनस्य ६ कर्कटस्य ७ सिं-
हस्य ८ कन्यायाः ९ । तथा मिथुने तृणायाः १ वृश्चिकस्य २
धनुषः ३ मकरस्य ४ कुम्भस्य ५ मीनस्य ६ मेघस्य ७ वृषस्य ८
मिथुनस्य ९ । एवं कर्के कर्कस्य १ सिंहस्य २ कन्यायाः ३
तृणायाः ४ वृश्चिकस्य ५ धनुषः ६ मकरस्य ७ कुम्भस्य ८
मीनस्य ९ । एवं सिंहे मेघाद्याः १ कन्यायां मकराद्याः २
तृणायां तृणाद्याः ३ वृश्चिके कर्कटाद्याः ४ एवमेव
धनुषि मेघाद्याः ५ मकरे मकराद्याः ६ कुम्भे
तृणाद्याः ७ मीने कर्कटाद्याः ८ क्रमाच्चवांशा स्त्रियाः
उक्तञ्च "मेघे नवांशा मेघाद्याः वृषे च मकरादिकाः ।
मिथुने च तृणाद्याः सुः कर्कटे कर्कटादिकाः" इति ।

नवाङ्ग त्वि० नवविधमङ्गं यस्य । नवविधाङ्गयुक्ते चक्रदे-
शोक्ते क्रमायभेदे पु० "संख्येदोषेषु हितं संख्येदमप्र-
पाचनम् । विशाकृतोद्भूतमिष्यते" यज्ञसूत्रीसम्बन्धितैः ।
कतः कपायो हन्याशु वातपित्तोज्ज्वलं स्वरम्" २ कर्क-
टहृत्त्रां स्त्री टाप् राजनि० । १ युवत्यां स्त्री ङोष् ।

“नवाङ्गी कुरङ्गीदङ्गी करोतु” जगन्नाथपण्डितः
 नवान्न न० कर्म० । नूतनाच्चे तत् प्राप्यतयाऽऽवाप्ति क्वच ।
 नवाङ्गागमकाष्ठे तद्विमित्तकथाङ्गादिकं आङ्गविवेके
 उक्तं यथा विष्णुधर्मोत्तरे “ग्रीहिपाके च कर्तव्यं
 यवपाके च पार्थिव ! । नतावाद्यौ महाराज ! विना-
 आङ्गं कषणम् । पोर्णमासी तथा माघी आङ्गणी च
 नरोत्तम ! । प्रौढपद्यामतीतायां तथा कृष्णा तयो-
 दशौ । एतांस्तु आङ्गकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः” ।
 ग्रीहिः शरत्कृषधान्यं तत्रैव ग्रीहिशब्दस्य मुख्यत्वात् ।
 अन्यथा ग्रीहपचारे शालिमितिनिधिविधानदर्शनं पृथगु-
 पादानञ्च नोपपद्येत यथा कुन्दोगपरिशिष्टे का-
 त्यायनः “यद्योक्तवस्त्वसम्पत्तौ यास्तं तदनुवारि यत् ।
 यवानामिव गोधूमा ग्रीहीणामिव शालयः” । “ग्रीह्यः
 शालयोसङ्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः” । यवासौमध्यः
 सप्त विपदोन्नतिं धारिताः” । वामनपुराणे “हविषा
 संस्कृता ये तु यवगोधूमाशालयः । तिलसुहादयोभाषा
 ग्रीह्यश्च प्रिया हरेः” अतएव कामधेनुकृता आश्विन-
 मासीयतिथिकृत्ये नवाङ्गआङ्गविषयं ब्रह्मपुराणवचनं
 लिखितं यथा “शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा
 सुशोभनम् । गच्छेत् जेली विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्”
 इत्यभिधाय “तेन देवान् पितृन् चैव तर्पयेदर्थयेत्तथा”
 इत्यस्मादेव वचनात् शुक्लपक्ष एवेतत् आङ्गम् । इतिके
 ग्रीहिपाकनिमित्तं आङ्गं न स्यादिति हेतुः स्यादेव
 नवाङ्गागमनिमित्तन्तु तत् स्यादेवेति ब्रूमः”
 आ० त० रघुं उक्तं यथा
 अथ नवाङ्गआङ्गम् । शतातपः “नयोदके नवाङ्गे च
 गृहप्रच्छादने तथा । पितरः सृष्टयन्त्यसुखकामसु कषाम्
 च” । नयोदके वर्षोपक्रमे । आङ्गोऽस्त्ववाविति या-
 च् “आङ्गोदितो विशाखान्” रविचारेण वर्धति”
 इति ज्योतिर्वचनात् रविचारेण रविगत्या । “प्राट्-
 टकावे समायाते रौद्र जलगते रवौ । नाङ्गीवेष्टमा-
 षोमे जलयोगं वदाम्यहम्” इति रुद्रयाज्ञाञ्च । रौद्र-
 माङ्गी । नवाङ्गे नवाङ्गागमे अथ “नक्षत्रमङ्गीहृष्टासु
 दुष्टसन्नावलोकने । इच्छाआङ्गानि कुर्वीत नवश्रयागमे
 तथा” इति विष्णुपुराणादस्यमायवस्तुतरेवचनेषु नवाङ्ग-
 स्तर्पणवर्धमागमत्येव निमित्तत्वं लाघवात् । कस्यावा-
 सास्तिस्रोऽएका माघी प्रौढपद्विंशं कृष्णतयोदशौ ग्रीहि-
 यवपाकौ च “एतांस्तु आङ्गकालान् वै नित्यानाह

प्रजापतिः । आङ्गमेतेष्वङ्गणीषो नरकं प्रतिपद्यते” इति
 विष्णुवचनं नवाङ्गागमआङ्गस्यैव ग्रीह्ययोभयप्राप्तिविष-
 यकत्वेन विधायकं ग्रैष्ठादिधान्यव्युदासाय । शालि-
 धान्यस्य तु प्राप्तिः । “शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयस्यं प्रच-
 द्यते । धान्यपाकवशादप्येवमाको वनिनः स्मृतः”
 इति कुन्दोगपरिशिष्टे ग्रीह्यप्राप्ता नवशस्तेषु शा-
 लिविधानादुपपत्त्यन्वायात् आङ्गेऽपि तथा कल्पनात् ।
 “इतिके शुक्लपक्षे तु नवाङ्गं शस्यते बुधैः । अपरे क्रिय-
 माणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् । धनुषि यत् कृतं
 आङ्गं मृगनेतासु रात्रिषु । पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवा-
 ङ्गामिषकाङ्क्षिणः” इति वराहवचनाञ्च । श्रुताको
 ग्रीह्यविशेषः । वनी वानप्रस्थः । अपरे कृष्णपक्षे ध-
 नुषि धनुःस्थार्कं । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाङ्गं
 नाचरेदुबुधः । भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां नोपतिष्यते”
 इति भोजराजवचनेकवाक्यत्वात् । एवञ्च सौरपौष-
 वत् चैत्रोऽपि सौर एव साहचर्यात् । अथ धनुर्मीन-
 पयुदासात् यवआङ्गमुखकालपर्यन्तं माघफाल्गुन-
 वैशाखेष्वपि नवाङ्गआङ्गं कार्यम् “एवमागमियगोय-
 मुख्यकालादधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः
 पूर्वस्य कर्मणः । यद्वागमिक्रियासुखकालस्याप्यन्तरा-
 लवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि”
 हरिहरपद्धतौ तथादर्शनात् । अधस्तनः हृत्पञ्चाङ्गे
 व्यवहारः । अन्तरालवत् मध्यकालस्येव । वस्तुतस्तु
 उत्तरक्रियासुखकालं विना उत्तरक्रियाकरणपूर्वकाल एव
 पूर्वक्रिया कर्तव्या । “संस्कारा अतिप्रत्येरेण स्वकाला-
 ष्वेव कषणम् । कुलैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः”
 इति कुन्दोगपरिशिष्टात् संस्कारातिपाते तथा व्यवहा-
 रात् । अतएव आङ्गविवेकेऽपि धनुषः पयुदासान्वाचादि-
 रिति सामान्यत उक्तम् । एवं यवआङ्गमपि हरिश्चयनात्
 पूर्व कर्तव्यम् “नवाङ्गं नैव नन्द्यायां न च सुप्ते
 जनार्दने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्”
 इति ज्योतिर्वचनात् “न च सुप्ते जनार्दने” इति आश्वि-
 नशुक्लपक्षेपरम् आश्विवाधिकारे “शुक्लपक्षे नवं धान्यं
 पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् । गच्छेत् जेली विधानेन
 गीतवाद्यपुरःसरम्” इत्यभिधाय “तेन देवान् पितृन् चैव
 तर्पयेदर्थयेत्तथा” इति ब्रह्मपुराणात् । मृगोनेता प्राप-
 कोयासां राक्षोणामिति व्युत्पत्त्या नक्षत्राक्षेतरित्यने-
 नाङ्गविधानात् तत्पदं सिद्धम् । ततश्च मृगशिरः०

पूर्वाङ्गेन दृष्टिक्रमेण रात्रारम्भात् चत्वारिंशदण्डाधि-
कावशिष्टपञ्चारात्रयो मृगनेत्या इति । यथोक्तं ज्योतिषे
“ज्येष्ठशेषार्द्धे सूर्ये मृगनेत्यानिशात्मके । नवाक्षं
भोजनं आङ्गं जन्मचन्द्रे तिथौ न च” अत्र जन्मति-
थिनिषेधात् तथा “जन्मर्क्षतारं सितवासरञ्च” इति
जन्मर्क्षनिषेधाच्च “नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां
त्रिजन्मनि” इत्यत्र त्रिजन्मपदं जन्मचन्द्रतिथिनक्ष-
त्रविकपरं परवचने त्रिजन्मान्वित इत्यत्रापि तथा
“सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते ।
नन्दासन्दमहीजकाव्यद्विसे पौषे सधौ कार्तिके ।
भेष्म्याहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे आङ्गं
भोजनकं नवान्नविहितं पुनर्धनशमदम्” । सूर्ये चैव
विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनतमा-
वस्थिते सूर्ये । स्मरतिथौ त्रयोदश्यां पापे पञ्चमतारात्रये
नन्दा प्रतिपत् पृष्ठी एकादशी सन्दः शनिः महीजो
मङ्गलः काव्यः शुक्रः । उपगणः पूर्वोत्तरमघाभरणः स-
हिरस्तेषां शिव आर्द्रा । भोजराजः “ब्राह्मे विष्णु उह-
स्मती शशधरे मार्गण्डौष्मादितौ मैत्रे चित्रविशा-
खवायुधनभे मूलाश्विजौ तथा । शक्रे वारुण ऋक्षके
शुभदिने आङ्गं नवं शस्यते नन्दाभार्गवभूमिजेषु न
भवेत् आङ्गं नवान्नोद्भवम्” । ब्राह्मादयः रोहिणीश्रवण
पुष्य मृगशिरौ हस्त रेवती पुनर्वसु अतुराधा चित्रा
विशाखा स्वाती धनिष्ठा मूलाश्विनी कृत्तिका ज्येष्ठा
शतभिषाः । नवान्नआङ्गे मूलाकृत्तिकाज्येष्ठाविधानात्त-
च्छेषभक्षणप्राप्ते “श्रुतेषां कृत्तिका ज्येष्ठा मूलाजपद-
केषु च । मृगशिरादिने रिक्ततिथौ नाद्यान्नवौदनम्”
इति आङ्गशेषाभोजिमात्रपरम् अजपदः पूर्वभाद्रपदः ।
चन्द्रताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह श्वेलः “कर्म कुर्यात्
फलवाप्तये चन्द्रादिशोभने बुधः । सुस्वकाले त्विदं सर्वं
नार्त्तः कालमपेक्षते । चन्द्रे च शङ्कं लक्ष्यञ्च तारे
तिथावभङ्गे सिततण्डुलाञ्च । धान्यञ्च दद्यात् करण-
क्ष्वारे योगे तिलान् हेममणिञ्च लग्ने” । ऋक्षमविहित-
मन्त्रं राजमार्गण्डे ताराभेदात् लवणपरिमाणमाह
“एकविपञ्चसप्त द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य क्रमशो
जन्मनि विपदिप्रत्यरिभरण्याख्यतारकाह” । पलन्तु लौ-
किर्कर्मनैः साष्टरत्तिद्विमासकम् । तोलकवितथं ज्ञेयं
ज्योतिषैः स्मृतिसम्मतम्” वासनपुराणाच्च “विष्टयो
अतिथ्याताञ्च वेदोदुनीतसम्भवाः । ते नामस्मरणा-

द्विष्णोर्नाशं यान्ति ब्रह्मात्मनः” विष्णुधर्मोत्तरे “सर्व-
युगानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य विष्णोः” इति
ब्रह्मपुराणे “प्राप्नीयात् दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिस-
न्वितम्” अभिमन्त्रितम् “मन्त्रानादेशे शायत्री” इति
वचनाद्वायव्या । स्मृतिः “मृहीत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधि-
प्राशयेन्नवम्” अत्र ब्रह्मभावे शालिना, नूतनाभावे पुरा-
तनेनापि आङ्गादिकमाह मनुभाष्ये स्मृतिः “मृहमेधी
ब्रीहियवाभ्यां शरद्वर्षान्तयोर्वजेत । श्यामाक्षैर्वनी वर्षांश्च
आपत्कल्पे अन्येन पुरातनैर्वैति” । मृहमेधीति मेध-
मेधाहिंसयोः मेध सङ्गमे चेत्यत्र चकारेण पूर्वगणस्य
मेधाहिंसयोरनुवृत्तेः तेन मेध हिंसायाः तेन मृहर्क्षनिग-
त्तेन जातायाः “पञ्चसूनामृहस्यस्य चुक्तीपेक्षगुण-
स्तरः । कण्डूनी चोदकुम्भश्च बध्यते याश्च बाह्वयन्”
इति मनुस्मृत्याः पञ्चसूनामृहस्यसायाः कारी मृहमेधी
मृहस्य इत्यर्थः । सृद्यन्ति प्राणैर्वियोजयन्तीति सूना
प्राणिवधस्थानानि चुक्तीपाकस्थानं पेक्षणी दशदुपलादिः
उपस्तरः मृहसमार्जनादि कण्डूनी मूषलोदूखलादि
याश्च एताः सूना बाह्वयन् स्वस्वकार्ये योजयन् बध्यते
पापेन सम्बध्यते इत्यर्थः । आङ्गचित्तामणावधेयम् ।
प्रेतमातापितृकस्य पुरातनधान्यालाभे नवनैव वैश्वदेवं
कृत्वा नवञ्च ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणानुज्ञां मृहीत्वा
भोजनादिकं कर्त्तव्यमाह रेणुकाचार्यनव्यवृत्तमानुषूता
स्मृतिः “दत्त्वं ब्राह्मणेभ्यश्च कृत्वा वा वैश्वदेविकम् ।
अन्योनवान्नमभीयादिति वौधायनोऽब्रवीत्” । अन्यः
आङ्गकरणासमर्थः आङ्गानधिकारी च । अथएव विधिवया
नवमेकोद्दिष्टे दीयते भुञ्जते चेति” ।

नवायस न० नवधागा आयसा यत् । सुशुतोक्ते लौह-
चूर्णभेदे “विकला चित्रकलिकटुविडङ्गसुस्तानां नवभा-
गस्तान्तरव च कृष्णावशूर्णस्य तत्त्वमैकमध्यं कृत्वा यथा-
योगं मातां सर्पिर्मधुभ्यां संयुज्योपयुञ्जीत । एतन्न
वावसमेतेन जाठर्यं न भवति सन्तोऽग्निराध्यायते दुर्ना-
मशोफपाण्डुकुष्ठरोमाविपाककासश्वासमेहाश्च न भवन्ति”
नवार्चिस् पु० नव अर्च्यैर्वि यस्य । मङ्गले हारा० कर्म ।
नवायां शेखराञ्च ।

नवासिका स्त्री मातावृत्तभेदे “जोल्नाक्याम्बुधेर्विक्रोकः”
“तद्दुग्गलाद्वा नवासिका स्यात्” इ० “तद्दुग्गलात् अ-
म्बुधिव्यात् अष्टमात्वात् उपरीत्यर्थः । यदि जग्न्यो मध्यः
शुरूः नगणलघू स्यातां तदा नवासिका स्यात्” तद्दर्थः ।

नवाह पु० कर्म० टच् समा० । अमिनवे दिने प्रतिपत्तिषो ।
नवभिरहोभिर्नृत्तः ठञ् तस्य लुक् अच् समा० । नव-
दिनसाध्ये श्यामादौ । श्रग्वामयनाङ्गे नवरात्रसाध्य-
यागभेदे च पु० । “अभिजित् त्रयः स्वरसामानः ४ दिवा-
कीर्त्यमहः ५ (विष्वान्) त्रयः स्वरसामानोऽविजित् ६
इति नवरात्रः इति नवरात्रो विधातव्यः । षष्ठे मासि-
तानभिज्ञयान् एकं घृष्टं च जला अभिचिदुत्थेयः तत-
स्त्रयः स्वरसामानः ततो विष्वानिति” ताण्ड्य० ४।५।
भाष्ये स्थितम् ।

नविष्टि स्त्री लि० नवा इष्टिः वेदे शक० । अमिनवे इष्टिभेदे
यागे “वज्रिज्ञपथो नविष्टौ” ऋ० ८।१।१७ “नविष्टौ
अमिनवये यागे” भा० ।

नविष्ठ लि० अतिशयेन नविता स्रोता इष्टुं लणोलोपः ।
अतिशयस्रोतसे “विप्रा नविष्ठया” ऋ० १।८।१२ “नवि-
ष्ठया नवितृतमया सती मत्या स्तुत्या” भा० करणभूताया
अपि स्तुत्याः कर्त्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि लृन् । अतिशयेन
नवः नूतनः इष्टुं । नव्यतमे लि० ।

नवीन लि० नव+स्वाद्ये ख नवस्य नूः ओर्गुणः । नव्ये
“गदाधरविनिर्मिता विविधदुर्गतकौटवीनवीनपदवी सुदं-
वितसुतां सतां धीमताम्” वाघे गदाधरः ।

नवीयस् लि० नव+अतिशये-ईयञ् । नवतमे “प्रतरं
नवीयः” ऋ० १।८।११ “नवीयो नवतरम्” भा० स्त्रियां
ङीप् नवशब्दस्य स्तुत्याद्यर्थत्वे अतिशयेन स्तुत्ये च
“नू नव्यसे नवीयसे स्तुताय” ऋ० ८।१।८ “नवीयसे-
तिस्तुताय” भा० ।

नवेद्स् लि० न विपरीतं वेत्ति विद-अष्टुं बभ्राडित्यादिना
नजः प्रकृतिभावः । विपरीतज्ञानशून्ये भेषाविनि यथा
श्रुतं तथैव ज्ञानवति “नवेदसा विभुर्भा” ऋ० १।११।१
नवोडा स्त्री नवमडा । नूतनपरिणीतायां स्त्रियां श्नायि-
काभेदे “सज्जामरपराधीनरतिर्नवोडा” इति लक्षयित्वा
“बलाञ्जीता पार्श्वं सुखमनुसुखं नैव कुरुते पुनाना भू-
षां चिपति वदनं चुम्बनविधौ । हृदि न्यस्तं हस्तं
चिपति गमनारोपितमना नवोडा वोढारं रमयति च
सन्तापयति च” रसमञ्जसां सुदाहृतम् ।

नवोदक न० नवं पतितस्य तं वा उदकम् । नवखाते
उच्यते उदके श्रग्वनादिनवपतिते जले च तस्यामेय-
त्वादिकं प्रा० त० निरूपितं यथा
हारीतः “मत्स्यकण्टकशम्भू कश्चुपुत्तिकपर्दकान् ।

पोत्वा नवोदकश्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति” । नवोदके नव-
खातजलं वर्षोदकश्च तथा ब्रह्मपुराणम् “नवखातजलं
गावो महिषप्रच्छाद्योनयः । शुध्यन्ति दिवसेरेव टक्-
मिनोऽत्र संशयः” मिताक्षराधृता अतिः “काले नवोदकं
शुद्धं न पातयन्तु तत् त्रहम् । अकाले तु दशाहं
खात् पोत्वा नाद्यादहर्निशम्” काले वर्षोऽकाले । शब्दः
“ज्ञानमाचमनं दानं देवतापिठतर्पणम् । शूद्रोदकेन
कुर्वीत तथा भेषादिभिः सृतेः” । दानादीतरत्वं स्पष्टादौ
च हविर्गन्धः । “अभौममभोविसृजन्ति भेषाः पूते
पवित्रं पवनैः सुगन्धि” । नवोदकनिमित्तं च पवित्रं
आहं निव्यं, तद्विधानादि ति० त० उक्तं यथा

शातातपः “नवोदके नवाङ्गे च गृहप्रच्छादने सदा ।
पितरः सृष्ट्यन्यज्जमटकाश्च मवाच च । तस्माद्दद्यात्
सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेभ्य च” अत्र सदेति अवयव-
व्यस्य नित्यत्वम् । नवोदके वर्षोपक्रमे आर्द्रागते नवा-
विति यावत् । “आर्द्रादितो विशाखान्” रविचन्द्र-
वर्धति” इति नव्यवर्द्धमानधृतात् “प्राष्ट्रकाले नवा-
याते रौद्र ऋक्षगते रवौ । नाडीवैधसमायोगे जल-
योगं वदाम्यहम्” इति रुद्रजामलाच्च । गौडमाद्रौ
नवोदकआहस्य सावकाशत्वात् त्रयोदशप्रादिषु निषेधः
दीपिकायाम् “त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च नन्दां जन्म-
तारां सितवासरश्च । त्यक्त्वा हरीश्वेन्दुकान्यमेव
ध्रुवेषु च आहविधानमिष्टम्” । सितवासरं शक्रवारं
फलं राशिः हयार्द्रयः अवणपुष्यश्रवणश्रवण-
तुराषा उत्तराश्रितयरोहिण्यः । ज्ञापये चेन्नवोदक-
आहकावस्तदोभयोः आहवोस्तन्वात् सिद्धिः” । [लि०

नवोदृत न० नवसृज्यतम् । नवनीते अमरः । नवनीतोदृतत्वात्
नव्य लि० उ-स्तुतौ यत् । १स्तुत्वे नव+स्वाद्ये यत् नूरादेश
ओर्गुणः २नवीने अमरः । श्रक्तपुनर्णवायां पु० राजनि०
भावे यत् । ३स्तुतौ न० । [गङ्गेशोपाध्यायस्य मतम् ।

नव्यवर्धमान पु० सृतिनिवन्धकारकभेदे वर्द्धमानश्च पुनरापः
नय् लि० नय-किप् । श्नायप्रतियोगिनि । भावे किप्
श्नाये स्त्री । सुहा० कलि पदान्ते च वा व पङ्के
षडगकाः यथाविधानम् । नक्त्वा नट् पु० ।

नशाक उ० स्त्री नय-आक । काकभेदे उपादिशेषः ।

नश्यत्प्रसृतिका स्त्री नश्यत्प्रली प्रसृतिर्यस्याः कप । सत-
वत्यायां स्त्रियां हेमच० ।

नश्वर लि० नय-कारप् । नाशप्रतियोगिनि अश्वत्थनाम्

शीले अशाश्वते “वदन्ति विश्वं कवयः स नश्वरम्” माग-
५।१८५ स्त्रियां ङीप् ।

जष्ट वि० नष्ट-क्त । १।नाशप्रतियोगिनि २।तिरोहिते अदर्शनं
गते ३।दुष्टाशये च । भावे क्त । ४।नाशे ५।अदर्शने च न०
“नष्टं वर्षरवैर्भुव्यगणनाभावादपास्य त्रयाम्” सा०द०
“भुवाणि तस्य नशप्रति अश्वं नष्टमेव च” हितो०

नष्टचन्द्र पु० नष्टः दुष्टचन्द्रः । सौरभाद्रमासे उभयपक्षीय
चतुर्थ्यासुदिते चन्द्रे तस्य तद्विषये दुष्टत्वकारणं ब्रह्म-
वै०पु० ८० अ० उक्तं यथा

“नष्टचन्द्रो न दृश्यते भाद्रे सावि सितासिते । चतु-
र्थ्यासुदितोऽपुः प्रतिषिद्धो मनोविभिः । चन्द्रस्तारा-
पहरणं कलङ्कमतिदुष्कारम् । तस्मै ददाति हे नन्द !
कामतो यदि पश्यति । अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्र-
पूतं जलं पिबेत् । तदपुष्टो भवेत् सद्यो निष्कलङ्की
महीतले । सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! सा रोदीक्षव क्षीम एमनकः । इति
मन्त्रेण पूतञ्जलं साधु पिबेदुभुवम्” इत्युपक्रमे “दृष्ट्वा
तस्याश्च (तारायाः) सञ्चारं मनःकृपाणपीडितः । भाद्रे
चतुर्थ्याचन्द्रश्च जहाराचेतनां व्रजन् । ज्ञानं लप्तेन संप्राप्य
रथस्यो रथिको बली । रथमारोहयामास करे हृत्वा
च तारकाम् । कामोन्नासः काञ्चिनीलां समान्निष्य
चुचुम् सः” “यस्मात्तस्मिन् दिने वत्स ! पापदृष्टो
युगे युगे । सा मुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवशमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । देहत्यागेन
हे वत्स ! कर्मभोगो न नश्यति । प्रायश्चित्तान्न सन्देहो
हस्तमेव भविष्यति । तारापहरणं वत्स ! कलङ्कचन्द्र-
मण्डले । मृगकृतं विलग्नस्य भविष्यति युगे युगे” ।

जष्टश्रेष्ठता स्त्री नष्टा चेष्टा यस्य तस्य भावः तत् । १।हर्षयो-
कादिभिः सकलचेष्टानां २।प्रलये अमरः ३।सात्विकभा-
वभेदे सूक्ष्माभित्यन्ये ।

जष्टजातक न० नष्टं न ज्ञातं जातं जन्म जन्माधानकालो
यत्न कप् । जन्माधानकालयोरपरिज्ञाने प्रश्लग्न-
दिना जन्मकालज्ञानार्थे उपायभेदे स च दृष्टजातके
२५ अ० उक्तो यथा

“अथ नष्टजातकाध्यायप्रारम्भः “आधानक्षणापरि-
बोधकाले संपृच्छतो जन्म वदेद्विलग्नात् । पूर्वापराङ्गे
भवनस्य विद्याङ्गानावुद्गदक्षिणगे प्रकृतिम्” १ इ० जा०
“एवमाधानजन्मकालयोरपरिवोधे अज्ञाने सति संपृच्छतः

प्रष्टुः विलग्नात् प्रश्लग्नान्जन्म वदेदुद्गूयात् येन लग्नेन
प्रष्टा पृच्छति तस्य यदि पूर्वाङ्गं प्रथमहोरा भवति तदा
प्रष्टुः भानावादित्ये उद्गमते उत्तरायणस्ये जन्म-
वक्तव्यम् । मकरादिराशिषट्कस्ये जात इत्यर्थः ।
अथ लग्नस्यापराङ्गं द्वितीया होरा भवति तदा भानौ
दक्षिणगते दक्षिणायनस्ये जन्म वक्तव्यम् । कर्कटादि-
राशिषट्कस्ये जात इत्यर्थः । तथा च “आधानज-
न्मानी यस्य न विज्ञायेत देहिनः । जन्म संपृच्छतस्तस्य
प्रश्लग्नान् विनिर्दिशेत्” । अथ वर्षवृत्तज्ञानमाह लग्न-
लिकोपेक्षित भट्टो० । “लग्नलिकोपेक्षे गुरुक्षिभागे-
र्विकल्प्य वर्षाणि वयोनुमानात् । यीशोऽर्कलग्ने कधि-
तासु शेषैरन्यायनसोऽधुरकंचारात्” २२०० “विभागैः
द्रेष्कायैः लग्नलिकोपेक्षे प्रथमपञ्चमनवमस्थानेषु गुरुः
जीवो ज्ञेयः तद्यथा प्रश्लग्नस्य यदि प्रथमद्रेष्काणो
भवति तदा यथैव लग्नराशिः तत्स्ये गुरौ जन्म वक्तव्यम् ।
अथ लग्नस्य द्वितीयोद्रेष्काणस्तदा लग्नाद्यः पञ्चमो राशि-
स्तत्स्ये गुरौ जन्म वक्तव्यम् । अथ यदि लग्नस्य तृतीय
द्रेष्काणस्तदा लग्नाद्यो नवमोराशितत्स्ये गुरौ जन्म-
वक्तव्यम् । एवं केषाञ्चिन्मतम् । अथान्येषां मतम् । यथा
प्रश्लग्नस्य यदा प्रथमोद्रेष्काणोदयो भवति तदा लग्न-
राशितो यावत्संख्ये राशौ दृश्यतिस्तद्वति तावत्सं-
ख्यानि प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि । अथ लग्ने द्वितीयो-
द्रेष्काणस्तदा लग्नात् पञ्चमराशितो यावत्संख्ये राशौ
दृश्यतिर्भवति तावत्संख्यानि प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि
अथ लग्नस्य तृतीयोद्रेष्काणो भवति तदा लग्नाद्वम-
राशितो यावत्संख्ये राशौ दृश्यतिर्भवति तावत्संख्यानि
प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि । एतद्व्याख्यानं न शोभनं पूर्वमेव
व्याख्यानं श्रेयः यस्माद्व्यवनेश्वरः “द्रेष्काणलग्ने क्रमस्य
राशौ गुरुर्विलग्नाद्यादि कोणगोऽभूत् । सञ्ज्ञेत् तज्ज-
वनक्रमेण स्वासारमादवदगतिं प्रगल्भा” यद्यप्यत्र
शामान्येनोक्तं दृश्यतेरवस्थानं तथा च द्वादशभाग-
क्रमेण प्रतिराशौ सञ्चार्यः । तद्यथा यदि प्रश्ल-
ग्नस्य प्रथमद्वादशभागोदयो भवति तदा लग्नस्ये
जीवे जातः द्वितीयद्वादशभागोदयो लग्नाद् द्वितीये
गुरौ जातः एवं तृतीयाद्वादशभागोदये तृतीयादिषु
स्थानेषु जन्मम् । विकल्प्य वर्षाणि वयोनुमानादेवं दृष्ट-
स्यतेरवस्थानं ज्ञात्वा तस्य एवं वयोनुमानात्संज्ञातिं
शरीरमवेक्ष्य वर्षाणि विकल्प्य वयःप्रमाणं बुद्ध्या द्वादश

द्वादशसु वर्षेषु विकल्पना कार्या । किमस्मिन्नेव भगव-
परिवर्त्ते ज्ञातराशेः बृहस्पतेरवस्थानमभूदत द्वितीय
उत तृतीयादिषु एवं तस्याकृतिमवेक्ष्य वयोनुमानं वक्त-
व्यम् । यत्न द्वादशसु वर्षेषु भ्रान्तिर्भवति तत्र पुरुषलक्ष-
णोक्तो न दशाभिभागेन द्वादशवार्षिकीं दशां क्षेत्रेषु परि-
कल्प्य तत्तत्क्षेत्राङ्गसंस्पर्शदर्शज्ञानं तथा च पुरुष-
लक्षणे पठ्यते “पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टं जङ्घे-
द्वितीयं तु सजातुवक्त्रे । मेढ्रोर्मुख्याश्च तत्तत्तृतीयं नाभिं
कटिं चेति चतुर्थमाङ्गः । उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं
षष्ठमथ स्तनान्वितम् । अथ सप्तममंसजलुषी कथयन्त्यष्टमो-
ष्ठकन्दरे । नवमं नवने च सानुषी सललाटं दशमं शिर-
स्तथा । अगुर्जेज्जगुभं दशाङ्गलं चरणादौषु शुभेषु शोभ-
नमिति” किं त्वत्वं विंशत्यधिकं वर्षशतं यस्य जन्मनोऽतीतं
तस्य नष्टज्ञातकवर्षज्ञानोपाय एव नास्ति । एवं वर्षेषु ज्ञा-
तेषु ऋतुज्ञानमाह श्रीगोपकेलम्न इति येन लग्नेन
प्रष्टा पृच्छति तत्र चेदकः सूर्यः स्थितस्तद्देष्काणो वा
लग्ने तदा श्रीगो जात इति वक्तव्यम् । कथितासु शेषै-
रिति शेषैरन्यैश्चन्द्रादिभिर्षु हेतुर्लग्नस्यैः ऋतुः पूर्वमेव
कथित उक्तः देष्काणैः शिशिरादय इत्यादिना अन्ये-
लोक्तः । तत्र यदा शरैश्चरोलग्ने भवति तद्देष्काणो वा
तदा शिशिरे जात इति वक्तव्यम् । एवं शुक्रो लग्नगते
तद्देष्काणो वा तदा वसन्ते जातः एवं भौमे श्रीगो ।
एवमेव चन्द्रे लग्नगते तद्देष्काणो वा वर्षांशु, बुधे
शरदि, जीवे हेमन्ते इति । यदा बहवो लग्नगताः भ-
वन्ति तदा तेषां मध्ये यो बलवान् तदुक्तर्त्तौ जात इति
वक्तव्यम् । अथ न कश्चिद् यदि लग्नगतो भवति तदा
तस्य सम्बन्धी देष्काणोदयो भवति तदा तदुक्तर्त्तौ जात
इत्येवं वक्तव्यम् । अन्यायनतर्हत्तरर्कचारादिति अन्य-
स्मिन्नयनेऽस्मिन्तार्कचारादतः अन्यस्मिन्नयने तदन्या
सम्भवश्चेदतरन्यो भवति तदुक्तर्कचारादयनेन वक्तव्यम्
एतदुक्तं भवति सूर्येण सानेन ऋतुर्वक्तव्यः न तु
चान्द्रेण यथा शिशिरे ज्ञाते मकरकुम्भयोरेत्यतमे राशौ
सूर्यस्यावस्थानं ज्ञेयम् एवं शेषराशिष्वप्युक्तम् अनेन
लौकिकज्ञान्द्रमासो निराकृतो भवतीति” भट्टो० ।
“चन्द्रज्जीवाः परिवर्त्तनीयाः शुक्रारमन्दैरयने विबोमे ।
देष्काणभागे प्रथमे तु पूर्वा मासाऽनुपाताच्च तिथिर्वि-
कल्पाः” ३५० ।
“अथायने विबोमे राहपरिज्ञानादतुपरिज्ञानं मासपरि-

ज्ञानं चैन्द्रज्जीवाह चन्द्रजेति । अयने विबोमे सति
चन्द्रज्जीवाः शुक्रारमन्दैः परिवर्त्तनीयाः शशिवृषगुरव
सितभौमशनैश्वरैः अयनव्यत्यये प्राप्ते सति परिवर्त्तनीया
व्यत्ययेन व्यवस्थायाः एतदुक्तं भवति यद्युत्तरायणे
ज्ञाते प्राष्टकाखो ज्ञातस्तदा वसन्ते जात इति वक्तव्यम्
चन्द्राङ्गुक्रोणात् परिवर्त्तितः । अथोत्तरायणे शरदि
प्राप्तावां श्रीगो जातः । दक्षिणायने श्रीगो ज्ञाते शरदि
जातः । अथ बुधो रविभौमयोरपवर्त्तितो । रविभौमो
बुधेन च । उत्तरायणे हेमन्ते ज्ञाते शिशिरे जातः
दक्षिणायने शिशिरे प्राप्ते हेमन्ते जातः इति वक्तव्यम्
अत्र जीवमन्दौ परस्परमपवर्त्तितौ एवमृतौ ज्ञाते मास-
ज्ञानमाह देष्काणभाग इति प्रश्नलग्ने यो देष्काणो
वर्त्तते तस्य च देष्काणस्य यदि प्रथमभागो वर्त्तते तदा
ज्ञातर्त्तौ प्रथमे मासि जातः इति वक्तव्यम् अथ लग्ने
देष्काणस्य द्वितीये भागे वर्त्तते तदा ज्ञातर्त्तौ द्वितीये
मासि जातः तृतीये देष्काणे द्वौ विभागौ पूर्वापरौ
अत्रापि अर्कावस्थानतएव मासज्ञानम् । तिथिज्ञानार्थ-
माह । अनुपाताच्च तिथिर्विकल्पाः अनुपातात् त्वैराशि-
कात् तिथिर्विकल्पाः विकल्पनीयः लग्नस्य षट्लिप्ताः
शतानि देष्काणः देष्काणेन च ज्ञातर्त्तः ऋतुज्ञानं
तद्वर्त्तलिप्ताः शतत्रयं लिप्ताशतत्रयेण मासज्ञानम् अत्रा-
नुपातात् तिथिर्लिप्तादशकेनैकैको ज्ञेयः एवं च तिथि-
रादिखभागा एवमादित्यराशयो भागा ज्ञेयाः मासा
राशयस्त्रिषयो भागाः यस्मिंश्च तिथौ ज्ञातवर्षं यथा-
प्रदर्शितादित्यो भवति तस्मिन् तिथौ तस्य जन्म इति
वक्तव्यम्” भट्टो० ।

अथ चन्द्रमानतिथिज्ञानोपायमिन्द्रज्जीवाह ।

“अत्रापि होरापटवो द्विजेन्द्राः सूर्यांशुलयां तिथि-
सहिष्णुनि । रात्रिद्युसंज्ञेषु विबोमजन्म भागैश्च वेलाः
क्रमशो विकल्पाः” ३५० ।

“अत्रापि तिथिज्ञाने द्विजेन्द्रा मनयो होरा
शास्त्रज्ञाः सूर्यांशुलयां अंशस्थाने स्फुटार्कभागसमां
तिथिसहिष्णुनि कथयन्ति प्रश्नकावे तात्कालिकेनादित्येन
आवन्तो भागा मुक्तास्त्रावन्तः शुक्रप्रतिपदप्रवृत्तिज्ञात-
मासस्य तिथयो व्यतीताः । अत्र चान्द्रमाने मकरमासे ज्ञाते
माघमासो ज्ञेयः एवमन्यत्तृष्वपि मासकल्पना कार्या ।
तथा च अणित्यः “पृष्ठाकाले रविणा यावन्तोऽंशः
स्फुटेन सम्मुक्ताः । राशेस्त्रास्त्रिषयः स्युः शुक्लादावर्क-

भास्यम्” एवं दिने ज्ञाते किमयं रात्रौ जातो दिवा वेति
तदर्थमाह रात्रिदुसंस्थे स्थिति रात्रिदुसंज्ञा पूर्वं
व्याख्याताः गोजात्रिककिमिधुना इत्यादिना । तत्र प्रश्न-
काले यदि रात्रिसंज्ञो लग्नो भवति तदा तस्य विक्रमतो
दिवाजन्म वक्तव्यम् अथ दुसंज्ञो लग्नो भवति तदा रात्रौ
जन्म वक्तव्यम् । एवं दिनरात्रिविभागे ज्ञाते वेलाज्ञानमात्र-
भागेन वेलाः क्रमशो विकल्प्याः यस्मिन् दिने पुरुषस्य
जन्मज्ञानं तस्मिन् दिने वंशादित्योऽपि ज्ञातः ततस्तस्य
पुरुषस्य यदि दिवाजन्म तदा तस्मादादित्यादिनप्रमाणं
कार्यम् अथ रात्रौ जन्म तदा रात्रिप्रमाणं तत्र प्रश्न-
लग्नस्य तस्मिन् काले यावन्तत्पका मुक्तासौरतुषातः कार्यः
यदि पुरुषस्य दिवाजन्म तदा दिनप्रमाणेन यदा रात्रौ
रात्रिप्रमाणेन तत्काललग्नमुक्तचपकाणां गणनां कृत्वा
तस्यैव लग्नस्य स्वदेशराशुद्वयप्रमाणेन भागमपहृत्वावाप्रां-
तिवेलां तावता कालेन गतेन दिनस्य रात्रेश्च जन्म वक्त-
व्यम् । एवं लग्नभागैः क्रमशः परिपाद्या वेलाः
क्रमशः विकल्प्या विकल्पनीयाः” भट्टो० ।

“केचिच्छांकाध्युपिताश्चवांशाश्चुक्लानसंज्ञं कथयन्ति भा-
सम् । लग्नत्रिकोपोत्तमवीर्ययुक्तं सम्प्राप्यतेऽङ्गालभना-
दिभिर्वा” ५०० ।

“अथान्तरेण मासज्ञानमिन्द्रजयाह केचिदिह केचि-
दाचार्याः शशाङ्काध्युपिताश्चन्द्रयुक्ताश्चवांशाश्चुक्लान-
संज्ञं मासं कथयन्ति प्रश्नकाले यस्मिन्नुवांशके नव-
मेशे चन्द्रमा भवति तमपि नवांशकं त्रिधा परिकल्प्य
तस्मिन्नुवांशके नवमेशे चन्द्रमा व्यवस्थित इति चन्द्र-
वांशकगतं नक्षत्रमन्वेष्टम् । तच्चक्षत्रयुक्लानसंज्ञके मासि
तस्य जन्म वक्तव्यम् अथ यस्य नक्षत्रस्य शुक्लानसंज्ञो
मासो नास्ति तस्य दृष्टस्थितिचारोक्तविधिना शुक्लान-
संज्ञो मासः परिकल्प्यः ततोक्तम् “नक्षत्रेण सहोदय-
मस्तं वा येन याति सुरमन्त्री । तत्संज्ञं वक्तव्यम् वर्ष-
मासं क्रमेणैव । वर्षाणि कार्तिकादीन्यान्वेयाद्ब्रह्मदु-
योज्यानि क्रमशस्त्रिभन्तु पञ्चमसृपान्त्यमन्त्यं च यद्वर्ष-
मिति” तत्र चन्द्रमा यदि वृषणवांशके तच्चवांशकसप्त-
कस्यावांशभवति तदा कार्तिके मासि जात इति वक्त-
व्यम् । अथ वृषणवांशकस्योर्ध्वं भवति मिथुननवांशके
तच्चवांशकषट्कस्यावांश्यदा चन्द्रमा भवति तदा मार्ग-
शीर्षे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मिथुनवांशके त-
च्चवांशकषट्कस्योर्ध्वं कर्कटनवांशके तच्चवांशकषट्कस्यावां-

श्यदा चन्द्रमा भवति तदा पौषे मासि जात इति वक्त-
व्यम् अथ कर्कटे तच्चवांशकषट्कस्योर्ध्वं सिंहनवांशके
तच्चवांशकषट्कस्यावांश्यदा चन्द्रमा भवति तदा मघ-
मासि जन्म इति वक्तव्यम् । अथ सिंहनवांशके तच्चवां-
शकषट्कस्योर्ध्वं कन्यानवांशके तच्चवांशकषट्कस्या-
वांश्यदा चन्द्रमा भवति तदा फाल्गुने मासि जात इति
वक्तव्यम् । अथ कन्यानवांशकषट्कस्योर्ध्वं तुलानवांशके
तच्चवांशकषट्कस्यावांश्यदा चन्द्रमा भवति तदा वैश-
जात इति वक्तव्यम् अथ तुलानवांशके तच्चवांशकषट्-
कस्योर्ध्वं वृश्चिकनवांशके तच्चवांशकषट्कस्यावांश्यदा
चन्द्रमा भवति तदा वैशाखे मासि जात इति वक्तव्यम्
अथ वृश्चिके तच्चवांशकषट्कस्योर्ध्वं धनिनवांशके तच्च-
वांशकषट्कस्यावांश्यदा चन्द्रमा भवति तदा ज्येष्ठे
मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ धनिनवांशके तच्चवां-
शकषट्कस्योर्ध्वं मकरनवांशकषट्कस्यावांश्यदा चन्द्रमा
भवति तदा आषाढे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ
मकरनवांशके तच्चवांशकषट्कस्योर्ध्वं कुम्भनवांशके तच्च-
वांशकषट्कस्यावांश्यदा चन्द्रमा भवति तदा श्रावणे मासि
जात इति वक्तव्यम् । अथ कुम्भनवांशके तच्चवांशकषट्क-
स्योर्ध्वं मीननवांशके तच्चवांशकषट्कस्यावांश्यदा चन्द्रमा
भवति तदा भाद्रपदे मासि जात इति वक्तव्यम् अथ मीन-
नवांशके तच्चवांशकषट्कस्योर्ध्वं मेघनवांशके तच्चवांश-
कषट्कस्यावांश्यदा चन्द्रमा भवति तदा श्रवणमासि
जात इति वक्तव्यम् । अथ मेघनवांशके तच्चवांशकषट्क-
स्योर्ध्वं यदि चन्द्रमा भवति तदा कार्तिके मासि जात
इति वक्तव्यम् । यस्मिन् कृत्तिका रोहिणी च कार्तिकः
श्रवणिरार्द्रा च मार्गशीर्षः पुनर्वसुः पुष्यश्च मघः”
असौषा मघा च माघः । पूर्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुनी
हस्तश्च फाल्गुनः । चित्रा स्वाती च चैत्रः । विशाखा अशु-
राधा च वैशाखः । ज्येष्ठा मूले ज्येष्ठः । पूर्वाषाढोत्तरा-
षाढा चाषाढः । श्रवणं धनिष्ठा च श्रावणः । शतभिषक्
पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदाश्च भाद्रपदः । रेवत्यश्विनीभरणी-
श्चान्युजः । यस्मादुक्तम् “त्रिभन्तु पञ्चमसृपान्त्यमन्त्यं च
यद्वर्षमिति । एवं शुक्लान्त्य मासस्य शुक्लान्त्यदृष्ट्येनैतत्
प्रतिपादयति यत्तथा शुक्लपक्षान्ते येन नक्षत्रेण युक्तसदृश-
वर्षितोमासो वक्तव्यः यथा कार्तिकशुक्लपक्षान्ते कृत्ति-
कारोहिणीभ्यामन्यतमेन युतश्चन्द्रमा भवति तेन कार्ति-
कोमास उच्यते एवमन्येषामपि दृश्यते । तदैतद्ब्रह्म

एतदुक्तं भवति न शुक्लान्तेमासः कृष्णान् एव तथा च यवनेश्वरः "मासे तु शुक्लप्रतिपत्प्रवृत्ते पूर्वे शशी-मध्यवर्गोदयस्यः" । तथा च "यद्वाशिसंज्ञे शीतांशुः प्रश्न-काले नवांशके । स्थितस्तद्वाशिशिः पूर्णो यस्मिन् भवति चन्द्रमाः । जन्ममासः स निर्दिष्टः पुरुषस्य तु पृच्छतः । कृष्णपक्षान्तिको मासो ज्योतिष्य तु विपश्चिता" । लग्नत्रिकोणेत्यादि लग्नस्य प्रश्नलग्नस्य त्रिकोणयोश्च नवमपञ्चमयोर्मध्याह्नस्तत्कालसुत्तमेन प्रधानवीर्येण बलेन युक्तस्तद्वाशिशिः प्रोच्यते कथ्यते तस्मिन् राशौ गते चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । तथा च "यवनेश्वरः होरादिवीर्याधिकलग्नमात्रे स्थानं त्रिकोणे शशिनो विधाय" । अङ्गालभमादिभिर्वा कालाङ्गानीत्यनेन प्रदर्शितोयः कालपुरुषस्याङ्गविभागस्तदात्मनाद्धानेन विधिना स्पष्टः स्पृगतः यदेव कालपुरुषस्याङ्गं स शति तत्स्ये चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् आदिपङ्क्त्या प्रागुक्त-सप्तदर्शनश्रवणे दृष्टते भट्टो । "यावान् गतः शीत-करो विलग्नचन्द्राददत्तावति जन्मराशिः । मीनोदये मीनयुगं प्रदिष्टं भक्ष्याहृताकाररुतैश्च चिन्त्यम्" ६५० । "अथ प्रकारान्तरेण जन्मस्य राशिसान्निध्यजयाह यावा-मिति विशग्न्यात् पृच्छा लग्नाच्छीतकरचन्द्रे यावान् गतो यावति राशौ व्यवस्थितस्तस्यादावति राशिः तत्स्ये चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । मीनोदये यदि मीनल-ग्नगतो भवति तदा मीनयुगमेव प्रदिष्टस्तम् मीनस्य-चन्द्रमा इति वक्तव्यम् ननु दर्शितविधिना राशिरनेकप्र-कारो यत् प्राप्नो भिन्नरूपसत्त्व को वक्तव्य इत्याशङ्काह भक्ष्याहृताकाररुतैरिति यस्य राशेः सम्बन्धि भक्ष्यद्रव्यं तस्मिन् काले कृत्रिममानीयते तदाकारश्च कश्चिदृश्यते यथा साजारादिदर्शने घिंहो महिषादिदर्शने हष इत्यादि अथ वा राश्याङ्गपुरुषस्य दृष्ट्याथ वा रुतेन यस्य राशिसदृशमाणिनो रुतं शब्दः क्रियते तत्स्ये चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम्" भट्टो । "होरावशांश-प्रतिमं त्रिलग्नं लग्नाद्विधायति च दृक्काणे । तस्याददे-त्तावति वा त्रिलग्नं प्रष्टुः प्रस्तुतावति शास्त्रमाह" ७५० "एवं जन्मराशौ ज्ञाते लग्नज्ञानमिन्द्रजयाह होरेति होरावां प्रश्नलग्ने यस्य राशेर्नवांशकस्तत्कालं वर्तते तस्यात्तावति तमं तत्प्रतिमलमेवांशकराशिं तस्य जन्मलग्नं वक्तव्यम् । अथवा लग्नालग्नद्रेष्काणादारभ्य रविः सूर्यो यावति यावत्संख्ये द्रेष्काणे व्यवस्थितस्तस्याङ्गनादावति

तावति राशौ लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ च द्वादशभ्योऽधिके द्रेष्काणे द्वादशकमपास्य संख्यानिर्देशः चतुर्विंशतेरधिके चतुर्विंशतिमपास्य शेषं वदेत् एवं शास्त्रमाह शास्त्रं कथयति न स्वमनीषयोक्तमित्ये तत्प्रतिपादयति शास्त्रपङ्क्त्येनैतत्प्रतिपादयते । उक्तञ्च "पृच्छा लग्ननवांशस्य यो राशिः संज्ञया समः । तस्मिन् लग्नगते राशौ प्रष्टुर्जन्म विनिर्दिशेत्" । पृच्छतस्तत्सं-ख्योपगते लग्नादुदकाणे दिनकत् ततः प्रश्नलग्नात्ता-वत्संख्ये गते लग्नराशौ जन्म वक्तव्यम् भट्टो । "जन्मा-दिशे लग्नगे धीर्यगे वा आयाङ्गुलमोऽर्कहतेऽवशिष्टम् । आसीनसुप्रोत्थिततिष्ठता भङ्गायास्तस्योद्यमं प्रदिष्टम्" ८५० । "अथ प्रकारान्तरेण लग्नानयनमिन्द्रजयाह जन्मादिशेदिति लग्नगे पङ्क्ते जन्मादिशेत् प्रश्नलग्ने यो पङ्को व्यवस्थितस्तत् तात्कालिकं कृत्वा लिप्रापिण्डीकार्यम् अथ बहवो लग्नगता भवन्ति तदा तेषां यो बलवान् तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्रापिण्डीकार्यं ततः सलिल समायामवनौ द्वादशाङ्गुलेन शङ्कुना तात्कालिकानि आयाङ्गुलानि दृष्ट्वा तैरङ्गुलैरेकैकं पङ्कं दर्शितकाले लिप्रापिण्डीकृतं गुणयेत् अथ वा सर्वपङ्केभ्यो यो बल-वान् पङ्क्तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्रापिण्डं कृत्वा आयाङ्गुलाहृतं चाकंशुद्धं कारयत् द्वादशभिर्विभजेत्तत्र यावत्तत्तावशिष्टं तावत्संख्यो मेघादेरारभ्य यो राशि-र्भवति तस्मिन् राशौ लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ प्रकारान्तरेणाह आसीनेत्यादि आसीन उपविष्टो यदा प्रष्टा पृच्छति तदा लग्नाद्व्याज्यास्थानं सममराशिस-स्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ सुप्रः सुप्तोऽथ शयनपतितोऽभिहितः जातनिद्रस्य प्रश्नाभावात् । तत्र पतितो यदा पृच्छति तदा लग्नादात् सुखस्थानं चतुर्धराशि-स्तस्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथोत्थितः पृच्छति तदा तस्यालग्नादात्ता दशमोराशिसस्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ शयनादासनाच्च नोत्थितः किन्तु उत्ति-ष्ठन् पृच्छति तदोदयलग्नराशौ तस्मिन्नेव जन्म वक्तव्यम् । उक्तञ्च "उत्तिष्ठतो विलग्न्यात् प्रष्टुः सुप्रस्य बन्धुलग्न्यात् । उपविष्टस्यास्तमये व्रजतोमेघूरस्थानादिति" भट्टो । "मोहिंघो जितभाष्टमो क्रियतुले कन्यासुगौ च क्र-मात् संख्यां दशकाष्टसप्तविधैः शेषाः स्वसंख्यागुणाः जीवारास्कुजिदैर्नृपाः प्रथमसंख्ये प्रायः ३५० सौख्यवत् राशीनां नियतो विचित्रि हयुतैः कार्दा च तदगुणाः

६२०। "अथ प्रकारान्तरेण सर्वमेव नष्टजातकं वक्ति ततः
प्रथमकाले तात्कालिकं लग्नं कृत्वा लिप्तापिण्डोकार्यम्
ततस्तस्य लिप्तापिण्डोक्तस्य गुणकारविधानार्थं शार्दूल-
लिपिक्रीडितेनाह गोविंहाविति गोविंहादयो राशयो
यथाक्रमं दशादिभिर्गुणकारैः संवर्ग्या गुणनीयाः तदुप-
गोविंहादयो दशभिर्गुणयेत् सप्तलग्नं लिप्ता-
पिण्डोक्तं दशभिर्गुणयेत् । एवं सिंहं दशभिरेव ।
जित्वाप्तमौ मिथुनद्विकौ लग्नगतादष्टभिर्गुणयेत् ।
क्रियतले मेघतले एतौ सप्तभिर्गुणयेत् । कन्याकृणौ
कन्यामकरो एतौ लग्नगतौ विषयैः पञ्चभिर्गुण-
येत् । एवमेते यथाक्रमं संवर्ग्या गुणनीयाः शेषा अष्टका
राशयः स्वसंख्यागुणा व्याप्तीवसंख्या गुणनीयाः तत्र
केषादिगुणनया चतुर्थं कर्कटमिति दशभिर्गुणयेत् एवं च-
स्मिन् नवभिः ८ कुम्भमेकादशभिः ११ एवं मीनं द्वादशभिः १२
एवं तावत्कृत्वा स्वगुणकारेणावश्यमेव गुणयेत् दशकाष्ट-
सप्तविषयैः ततस्तत्र यदि पक्षो भवति तदा पक्षगुण-
कारेणावश्यमेव गुणयेत् तत्र पक्षगुणकारविधिः जीवा
रास्कुजिदेन्द्वाः प्रथमवदशकाष्टसप्तविषयैरिति जीवे
गुरौ लग्नगते तमेव लग्नं स्वगुणकारैराहृतं दशभि-
र्गुणयेत् चारे मीने लग्नगते ऋषिः, व्यास्कुजिष्कुक्रः
तस्मिन् लग्नगते सप्तभिः, ऐन्दवे बुधे पञ्चभिः, शेषा
राशिशिखीरास्ते च सौख्यवत् बुधवत् पञ्चभिर्गुण-
नीया इत्यर्थः । एवं तात्कालिकं लग्नम् अवश्यं राशि-
गुणकारेण गुणयेत् ततः स पक्षोक्तगुणकारैरपि तत्र
च यदा पक्षो भवति तदा पक्षगुणकारेण गुणयेत् ।
यदा बहुवो पक्षा भवन्ति तदा सर्वेषां गुणकारैर्गुण-
येत् एवं च तदुपनिषत्काले स्थापयेत्" भट्टो० ।
"सप्ताहृतं त्रिषणभाजितशेषकृत् दत्त्वाथ वा नव विशोध्य-
नवाथ वा आत् । एवं कलत्रसहजात्मजशत्रुभेभ्यः प्रदु-
र्बेददयराशिवशेन तेषाम्" १०००॥ "अथ नक्षत्रानयनं वस-
न्ततिलकेनाह सप्ताहतमिति सप्ताहतं सप्तभिर्गुणयेत्
दत्त्वाथ वेति ततस्तत्र नव देवाः शोध्या वा न किञ्चिद्वा
देया इत्युच्यते यदि स चरराशिलग्नगते भवति तदा नव
देवाः स्थिरे न देया नापि शोध्याः, द्विःस्वभावे विलग्न-
नव शोध्याः एवं केचिद्व्याचक्षते वयं पुनर्ब्रूमः यदि
प्रथमलग्ने प्रथमोद्रेकागो भवति तदा न देयाः, द्वितीये
न देया नापि शोध्याः, तृतीये नव शोध्याः एवं कृत्वा
तस्य राशेस्त्रिजनेन सप्तविंशत्या भागमपहृत्वावाप्तं त्यज्य-

तत्र यावत्संख्योऽङ्कोऽवशेषो भवति तावत्संख्यमपि-
न्यादितो यत्तत्तत् तत्तत्तत् तस्य प्रदुर्बेदव्यम् । केचित्
वदन्ति तथास्यतस्य राशेः सप्तविंशत्याभागमपहृत्वाव-
शेषाङ्कनवकदानेन विशेषनेन वा यथास्थितेनाङ्के न
संवाद उत्पद्यते तथा नक्षत्रं वक्तव्यम् एवमित्यादि कृत-
तसहजात्मजशत्रुभेभ्य इति भाष्यमिदं पुनरिषु नष्ट-
जातकं यदा पृच्छति तदा तज्ज्ञेभ्यस्तज्ज्ञावेभ्यः एवं प्रदुः
पृच्छकस्य वदेद्ब्रूयात् तमेवोदयराशिं परिकल्पयेद-
त्यर्थः । एतदुक्तं भवति यदि पुरुषः स्वपत्न्या नक्षत्र-
पृच्छति तदा तात्कालिके लग्ने राशिपट्टं देयम् ।
अथ भ्रातुः पृच्छति तदा राशिद्वयं देयमथ पुत्रस्य
पृच्छति तदा राशिचतुष्कं देयमथ शत्रोः पृच्छति तदा
राशिपञ्चकं देयम् । एवं कृत्वा यज्जवति तदेवोदयराशिं
प्रकल्प्य तद्गुणकारेण गुणयेत् तत्स्वपक्षगुणकारेण
च ततस्तत्र प्रास्वन्नवकदानविशोधने कृत्वा सप्तविंशत्या-
भागमपहृत्वावशेषाङ्कनं यस्य प्रदा पृच्छति तस्य नक्षत्रं
वक्तव्यम् । एतदप्युपलक्षणमेव, त्रिराशिसंहितात्ता-
त्कालिकात्लग्नात् मिलस्य वक्तव्यम् । एतन्नक्षत्रानयनम-
प्युपलक्षणमेवं सकलमपि नष्टजातकं वक्तव्यम्" भट्टो० ।
"वर्षेण सासतिषयोऽनुनिशं हाडूनि वेलीदयन्तनवभागवि-
कल्पनाः स्युः । भूयो दशादिगुणितात् स्वविकल्पभक्ता-
द्वर्षादयो नवकदानविशोधनाभ्याम्" ११०० ।
"अथ वर्षाद्यानयनं वसन्ततिलकेनाह वर्षर्तुमादेति
वर्षादीनि सर्वाणि स्वविकल्पेन भागे कृते यथा पाठ-
क्रमेणानयितव्यानि तद्यथा तात्कालिकं लग्नं लिप्ता-
पिण्डोक्तं राशिगुणकाराहृतं पक्षसंयुक्तं चेदपक्ष-
गुणकाराहृतमपि यदेकाले स्थापितं तत्पुनरपि
दशादिगुणं कार्यम् । एतदुक्तं भवति स राशिः स्थान-
चतुष्टये धार्यः एकत्र दशगुणोऽन्यत्र द्वितीयेऽष्टगुणो-
ऽन्यत्र तृतीये सप्तगुणः चतुर्थे पञ्चगुणः कार्यः यत्
सकम् । भूयो दशादिगुणितात् भूयः पुनरपि दशकाष्ट-
सप्तविषयैर्गुणनीयाः ततस्तस्मिन् राशिचतुष्टये प्रास्वन्न-
वकदानविशोधने कृत्वा स्वविकल्पभागमपहृत्वावाप्तं
वर्षादयो क्षेयाः" भट्टो० ।
"विज्ञेयादशकेष्वदा कृतमासास्तथैव च । अष्टकेष्वपि
मासाङ्कं तिथयश्च तथा स्मृताः" १२००॥ "अथ न जायते
कक्षाद्वाशेः कस्यानयनं कार्यं तदुत्पद्यमानेनाह
विज्ञेयादशकेष्वदा इति फलं वक्तव्यं वक्तव्योपयोगि-

त्वात् कृतम् । यदुक्तं स्वविकल्पमन्त्रादप्युक्तद्वयाख्या-
यते एते चत्वारो राशयः स्थापितास्तेषां नवकदान-
विशोधनं कृत्वा कर्मयोग्याः सर्वे मर्त्यान् ततो दशगुणस्य
पृथक्स्थस्य परमायुषा विंशत्यधिकेन वर्षशतेन भाग-
मपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्गसमं तस्य वर्षसंख्याङ्क-
वर्त्तते तस्यैव षड्भिर्भागमपहृत्य षट्संख्यया तत्र यो-
ऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्गसमे शिशिरादारभ्यर्त्तौ जात इति
वक्तव्यम् । तस्यैव तु माससंख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य
यद्येकोऽवशिष्यते तदा ज्ञातर्त्तौ प्रथमे मासि जात इति
वक्तव्यम् । अथ न्यूनमवशिष्यते तदा द्वितीये मासि
जातः । एवं कृत्वा दशगुणः कर्मयोग्यो राशिराशयः
यस्य विंशत्यधिकादप्युक्तद्वयधिकं जन्ममोऽतीतं तस्य
नष्टजातकज्ञानोपाय एव नास्ति । अष्टकेष्वित्यादि यो-
ऽसावष्टहतो राशिस्य पृथक्स्थस्य कर्मयोग्यस्य पञ्च-
संख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य यद्येकोऽवशिष्यते तदा
मुख्यपक्षे जात इति वक्तव्यम् । न किञ्चिदवशिष्यते तदा
ज्येष्ठपक्षे । तस्यैव त्रिषिंशसंख्यया पञ्चदशभिर्भागमपहृत्य
योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्गसमाने तिथौ जात इति वक्तव्यम्
एवं कृत्वादशगुणः कर्मयोग्यो राशिराशयः” भट्टो० ।
“दिवारात्रिप्रवृत्तिश्च नक्षत्रानयनं तथा । सप्तकेष्वपि-
वर्षेषु नित्यमेवोपलक्ष्येत्” १३५० । “दिवेत्यादि योऽसौ
सप्तहतो राशिस्य प्राग्देव नवकदानविशोधने कृत्वा
तत्कर्मयोग्यं राशिं स्थापयेत् तस्य दिवारात्रिसंख्यया
द्वाभ्यां भागमपहृत्य यद्येकोऽवशिष्यते तदा दिवसे जातो
ऽथ न किञ्चिदवशिष्यते तदा रात्रौ जात इति वक्तव्यम् ।
योऽसौ सप्तहतो राशिस्य नक्षत्रसंख्यया सप्तविंशत्या-
भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्गसंख्येः नक्षत्रेऽग्नि-
न्यादित् कारभ्य जातनक्षत्रमिति वक्तव्यम् । अस्य कर्मणः
पुनरभिधानं नक्षत्रानयनस्य बाहुल्योपयोगित्वात्” भट्टो० ।
“वेलासथ विलम्बश्च होराभंशकर्मणः च । पञ्चकेषु
विजानीयाच्चैजातकसिद्धये” १३५० । “वेलेत्यादि यस्मिन्
दिने पुरुषस्य जन्मज्ञानं तद्दिनप्रमाणं सटिकादिकं कर्त्तव्यं
रात्रौ चेत्तदा रात्रिप्रमाणं ततः पञ्चगुणस्य राज्ञेन
दिनप्रमाणेन रात्रिप्रमाणेन भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशि-
ष्यते तांस्त्रिंशत् काले दिनगते रात्रिगते वा तस्य जन्म-
वक्तव्यम् । अथ विलम्बमित्यादि अथ शब्दः पादपर-
स्परं काले ज्ञाते रात्र्यादिलम्बं कर्त्तव्यं ततस्तस्य
होराद्रेष्वाखनवां शब्दादंशयति शंशभागः कर्त्तव्याः

तात्कालिका यद्वाच्यं कर्त्तव्याः ततो यथाभिहितेन वि-
धिना दशान्तर्देशादकवर्गादेरभिहितस्य फलस्य निर्देशः
कार्यः एवं नष्टजातकं साधयेत्” भट्टो० ।

“संस्कारनाममात्रादिगुणाच्छायाङ्गलैः समायुक्ता । शेषं
त्रिनवकमन्त्रा नक्षत्रं तद्विनिर्दिष्टम्” १३५० । “अथ प्रकारा-
न्तरेण नक्षत्रानयनमार्यायाह संस्कारनामेति संस्कारेण
नाम संस्कारनाम तस्य माताः संस्कारेणागतस्य नाम्नो
माताः संस्कारनाममाताः संस्कारपक्षेणेनैतत्प्रतिपादितं
भवति संस्कारेण यत्पुरुषस्य नामकृतं तस्य माता याज्ञाः
नान्यस्य कस्यचित् कुनामादेः सात्वाच्चेह मृच्छन्ते । इह
अर्द्धमात्रिकः अर्द्धमात्रिकः इत्यनया स्थित्या ताः संस्का-
रनाममाताः संस्पृष्टा दिगुणीकायाः ततस्तत्कालिकावि-
गङ्गुच्छायाङ्गलानि मृहीत्वा तादिगुणमात्राक्षरङ्गुलैः
संयुक्ताः कार्याः एवं कृते यद्भवति तस्य त्रिनवकेन सप्त-
विंशत्याभागमपहृत्य यः शेषो भवति तदङ्गसमं तस्य
धनिष्ठादित् कारभ्य नक्षत्रं वक्तव्यम्” भट्टो० ।

“द्वित्रिचतुर्दशदशतिथि सप्तविगुणानवाप्त्येन्द्राद्याः । पञ्च-
दशप्रासद्विगुणान्तितामं धनिष्ठादि” १३५० । “अथ
नक्षत्रानयनं प्रकारान्तरेणार्यायाह । द्वित्रिचतुर्दशेति
पूर्वाभिमुखो यदा प्रष्टा पृच्छति तदा द्वयोरङ्गाः स्थाप्याः
अष्टाग्नेयाभिमुखस्तदा त्रयाणाम् । अथ दक्षिणाभि-
मुखस्तदा चतुर्दशानाम् अथ नैर्ऋत्यभिमुखस्तदा दशानाम्
अथ पश्चिमाभिमुखस्तदा त्रिषिंशानां पञ्चदशानाम्
अथ वायव्याभिमुखस्तदा सप्तविगुणायाः एकविंशतेः ।
उत्तराभिमुखस्तदा नवानाम् ऐशान्याभिमुखस्तदाष्टानां
तद्यथा एवं दिग्भिमुखपट्टवर्गेनाङ्कं मृहीत्वा ततः पञ्च-
दशगुणः कार्यः ततस्तस्मिन् प्रदेशे यावन्तः पुरुषास्तदभि-
मुखः स्थितास्तत्संख्यानितो युक्तः कार्यः एवं कृते
यद्भवति तस्य सप्तविंशत्या भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते
तदङ्गसमं तस्य धनिष्ठादित् कारभ्य नक्षत्रं वक्तव्यम्” भट्टो० ।
“इति नष्टजातकमिदं वस्तुप्रकारं मया विनिर्दिष्टम् ।
प्राज्ञमतः सक्किप्रैः परीक्ष्य यत्तद्व्याप्यं भवति” १३५० ।
“इतिशब्दः उपसंहारे मया वराहमिहिराचार्येण
नष्टजातकं वस्तुप्रकारं वस्तुमेदं विनिर्दिष्टकृतमिदम् ।
कतोऽस्माद्धेतोः सक्किप्रैः शोभनसंख्यालैः प्राज्ञं
यत्प्राप्तिरीक्ष्य विचार्य यथा येन प्रकारेण संबदति सत्य-
रूपं तथा प्राज्ञमिति येन प्रकारेण संबदति तथा
प्रहीतव्यमित्यर्थः वस्तुभिरागमैर्मया विचार्य पराशर-

वशिष्टयवनसत्यमणित्यादीनां नतानि स्यात्कथं कृतं तदेव
भूयो निर्मलगुणनिपुणतुष्ट्या विचार्य संवादेन कार्यं येन
स्फुटसिद्धोऽसौ संपद्यते" भट्टो०

नष्टमार्गण न० नष्टसादर्शनं गतस्य मार्गणम् । अदर्शन-
गतस्यान्वेषणे । [भावान्वये शाल्यादौ ।

नष्टवीजं वि० नष्टं वीजं बीजभावे यस्य । निष्कले वीज-
नष्टाग्निं पु० नष्टो लुप्तः प्रसादादग्निदिनाः अग्निः वैतानि-

कोऽग्निर्यस्य प्रसादादग्निः लुप्राग्निको हिजे ।

नष्टासिसूत्रं पु० नष्टस्य चोरेणापहतस्याग्नेः साधनं सूत्रं
चिह्नम् । अपहतद्रव्यस्य लाभसाधने चिह्नभेदे लोभे ।

(वामाज) । [कुक्ष्यन्दे २३६२ पु० अर्थम् ।

नष्टेन्दुकला स्त्री नष्टा इन्दुकला यस्याम् कुक्ष्यासुखमरः ।

नस्त गतौ स्वा० व्यास० सक० सेट् वेदनिघण्टुः । मसते मस-
सिक् कौटिल्येऽयं शोषदेशः स च सति निमित्ते शब्दं

भजते । संज्ञे च "स मोदते नसते साधते गिरा" क०
६।७।१२ "नसते सहादिषु संज्ञितो भवति" भा० ।

नस्त व्याप्तौ स्वा० पर० सक० सेट् निघण्टुः नशदित्यल
नसदिति साधवस्यतः पाठः । नसति व्याप्तौ (न)सीत् ।

नित्यास नसतः "सुरभिष्टमं नरां नसत" क० १।३६६।७
"नसन्त्यापुं नलि नसति व्याप्तिकर्मेति" साधवः "हर्षयो

नसीमहि" क० २।१६।८ नसीमहि व्याप्यतेति खान्दसः
प्रयोगः

नस्त स्त्री नस्त-किप् नासिकायां "व्यभिची मेघो नसि
वीर्याय" यजु० ३।२।१० "नसि नासिकायां" वेदो-

नासिकाशब्दस्य सप्रत्यये कवचनरूपमित्यन्ते ।

नस्त न० न० न० सदे-क्त नसतनिष्त्वेत्यद्विना नत्वाभावः (नि०)
सज्जभिजे "नसत्तनञ्जसा" सि० कौ० धृता श्रुतिः ।

नस्त स्त्री नस्त-हलन्त्यात्वा टाप् । नासिकायां त्रिका०
नि "विनसा हतवान्वा" भट्टिः ।

नस्त पु० नस्त-संज्ञायां न । नासिकायां शब्दमाला । नासि-
कायै हितः वा० न नसादेशः । नासिकायां हिते श्वेदा-

कोक्ते पञ्चविधे नस्ये न० । नस्यन्द्रे सुश्रुतवाक्ये तेषां
लक्षणानि दृष्टानि । नासिकायाः शक्तिरे स्त्री "नस्ता-

भेदनदाहभ्यां कर्णदाहास्थिभेदेनः सतिदाहति
वाहास्यां वधे चान्द्रायणं चरेत्" श्रुतिः ।

नस्तम् अव्य० नासिका+विभक्तप्रथे तसिच् "नस्त नासिकाया
यत्तस्यक्किरेषु" नसादेशः । नासिकायामित्याद्यर्थे "नस्तः

कर्णस्थिः श्रव्यन्तो यानाम्यङ्गाङ्गनेषु" सुश्रुतः "स

यत् नस्योऽभवत् ततः सिंहः समभवत्" शत० ब्रा० ५।१५४
"तस्यः प्राणा दिशं शोभात्" याज्ञ०

नस्तित् वि० नस्ता नासिकाश्च जातास्य दार० इतच् ।
नतनासाकिरे रज्वासूतनासिके बलीवर्हे समरः ।

(वाकफोडा) । [वर्हे रमाभाषः ।

नस्तोत् पु० नस्ताया नासाख्यरज्वा कृतः । नस्तोते बली-
नस्य वि० नासिकायै हितं तत्र भवो वा यत् नसादेशः । शना-

सिकाभवे रतं हिते च श्रुत्युतोक्ते नासिकाहिते क्रियाभेदे
यथा "नस्यस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं निरवशेषतः । सौषध-

सौषधसिद्धौ वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यं
तद्विधिं शिरोविरेचनं चे ह्वयस्य तद्विधिमपि पशुधा ।

तद्यथा नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमशौऽवपीडः प्रथमनञ्च
तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नस्यविकल्पः प्रतिमशः

शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीडः प्रथमनञ्च । ततो नस्य-
शब्दः पशुधा निपातितः । तत्र यः स्नेहमार्थं मूत्र-

शिरसां प्रोक्तास्तस्योरसां बलजनमार्थं दृष्टिप्रसादन-
मार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन् शेषिको नस्यशब्दः ।

तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशप्रसूतप्रपात-
दारुणकर्णशूलकर्णच्छेदतिभिरस्त्रोपघातनासोरोगास्थो-

पापवाङ्मकाकालजपलीपलितप्रादुर्भावादारुणप्रबोधेषु वा-
तपैतिकेषु सुखरोगेभ्योषु वा वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन

स्नेहेनेति । शिरोविरेचनं स्नेहस्याभिव्याप्ततालुक्य-
शिरोवाक्करोषकशिरोलोखशूलपौगसाङ्गविभेदकमिति

स्यावापस्कारमन्वाज्ञानेभ्योषु चोर्जलतु गतेषु कफजेषु
विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यसिद्धेन वा स्नेहेनेति ।

तल्लैतद्विधिमभुक्तवतोऽनकाळे पूर्वाह्णे स्नेहशिरोगां
मध्याह्ने पित्तशिरोगां पराह्णे वातशिरोगां । अथ

पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्तवाक्कशूलपान्नाभ्यां शिरः
वृक्ताक्षोतसे पाणितापपरिस्त्रिजस्रदितमलकपोलकटा-

प्रदेशाय वातातपरजोहीनवैश्रान्यत्तानशायिने प्रसारित-
करचरणाय किञ्चित् प्रविलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादि-

तनेत्वाय वामहस्तप्रदेशेन्योच्चाभितनासायाय विष्ट-
कोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहस्यणातुनप्र रजतसुवर्णता-

मस्यत्वावधुत्तीनामन्यतमस्यं सुकृत्वा पिबुवा वा स-
कोष्णं स्नेहमदुतमासिद्धे द्रव्यवस्त्रिजघातं यथा नेते न

प्राप्नोति । स्नेहेऽवसिध्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।
नक्त्ये प्रभाषे च न क्षण्वाह हसेत्तथा । एतैर्हि वि-

हृतः स्नेहो न सस्यकृत्तिपद्यते । ततः कासप्रतिश्या-

यशिरोऽस्तिगदसम्भवः" तस्य प्रमाणमहो विन्द्यः प्रदेग-
 नोपवहयनिःसृताः प्रथममात्रा, द्वितीया शुक्ति, तृतीया
 पाणिशुक्तिरित्येतास्त्रिस्तो मात्रा यथावत् प्रयोज्याः ।
 स्तोत्रे हनस्य नचोपगितेऽस्तिदृष्टिः । "ष्टकाटकमभिप्राय
 निरेति" इदमाद्यथा । कफोत्कृष्टशमयाच्च निरीवेदव-
 धारयन्" दत्ते च पुनरपि सखेद्यं गुरुकपोलादीन्मू-
 लासेवत भोजयेच्चैनमभिप्रायन्ति ततोऽस्याचारिकमादिशेत् ।
 रजोपमस्ते हातपमद्यद्रवपानशिरःक्षानातयान्कोचा-
 दीनि च परिहरेत् । तस्य योगयोगानां विज्ञानं
 सवति । "लाघवं शिरसो योगे सुखसंप्रप्राप्तेनम् ।
 विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् । कफप्रसेकः
 शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः । लक्षणं भूम्नः प्रतिलिख्य
 रूचं तत्तावचारयेत् । अयोगे चैव वैगुण्यमिन्द्रियाणाञ्च
 रूचता । रोगशान्तिश्च तत्तदं भूयो नस्य प्रयोजयेत् ।
 चत्वारो विन्द्यः षड्वा तथाहो वा यथावत् ।
 शिरोविरेकस्ते हस्य प्रमाणमभिनिर्दिशेत् । नस्ये त्रीण्य-
 पदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः । शुद्धहीनातिसंज्ञानि
 विशेषास्त्रिचिन्तकैः । लाघवं शिरसः शुद्धिः श्रोतसां
 व्याप्तिनिर्णयः । चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धि-
 लक्षणम् । कण्डूपदेहौ गुरुता श्रोतसाङ्गप्रसङ्गः ।
 भूर्मि हीनविशुद्धे तु लक्षणं परिकीर्तितम् । मस्य
 लुङ्गामो वातवृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः । गुरुता शिरस-
 सापि भूर्मि गाढविरोधते । हीनातिशुद्धे शिरसि
 कफवातप्रमाचरेत् । सस्यश्वशुद्धे शिरसि सर्पिनस्य
 निमिषेचयेत् । एकान्तरीहृत्तरां वा सप्ताहं वा पुनः पुनः ।
 "हो एकविंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते । मारुतेनाभि-
 भूतस्यैवात्यन्तं यस्य देहिनः । द्विकालश्चापि दातव्यः
 नस्य तस्य विज्ञानता" । अथपीडसु शिरोविरेकनवद-
 र्ममिष्यन्त्सर्पददविस्मृतेभ्योः । दद्याच्छिरोविरेकनवद्व्याणाम-
 न्यतममवधोऽवसिष्यते । चेतोविकारकामिविषामिप्रदानां
 चूर्णं विदध्यात् । शर्करेशुरसचीरहतसांसरसानामन्यतमं
 क्षीणानां शोणितपित्तं च विदध्यात् । "कथमुत्तमभी-
 रुषां सुकुमारस्य योजितम् । शृताः स्तोत्राः शिरः
 गुण्यै कल्कस्तेभ्यो यथाहितः" । नस्यदाने परिहर्तव्यो
 भुक्तवाक्यपतपित्तोऽत्यर्षतरुणप्रतिष्ठायो गर्भिणी पोतजे-
 होदकमद्यद्रवोऽजीर्णो दत्तवस्तिः । क्रुद्धो गरान्तं जृम्भितः
 शोकाभिभूतः श्रान्तो बालो हृष्टो वेगावरोधितः शिरः
 क्षातकामश्चेति । अवाचने चाप्ये नस्यधूमो परि-

हरेत् । तत्र हीमातिमात्रातिशीतोष्णसहसापदानाति-
 प्रविलम्बितशिरस उच्छिद्धतो विचरतोऽभ्यवहरतो च
 प्रतिविद्धप्रदानाच्च व्यापदा भवन्ति तृणोद्धारदयो दोष-
 निमित्ताः क्षयजाय । भवतश्चात्र "नस्य शिरोविरेकं
 च व्यापदो द्विविधाः सृताः । दोषोत्कृष्टे शनिमित्तास्तु
 जयेच्छमनशोधनैः । अथ क्षयनिमित्तास्तु यथाज्ञं
 दृष्ट्वा हृत्तम्" । प्रतिमर्शचतुर्दश कालेप्राश्यः ।
 तद्यथा तस्योत्थितेन प्रचालितदन्तेन शृङ्गाक्षिर्गच्छता
 व्यायामव्यायाध्यपरिष्कारेण मूलोच्चारकवलाङ्गनान्ते-
 ऽभुक्तवता कृदितवता दिवास्त्रोत्थितेन साधयेति । तत्र
 तस्योत्थितेनसेवितः । प्रतिमर्शो रात्रावुपचितनासांशोतो-
 गतं मलसपहन्ति मनःप्रसादश्च करोति । प्रचालितदन्ते
 नासेवितोऽदन्तानां दृढतां वदनसौगम्यं चापादयति ।
 शृङ्गाक्षिर्गच्छतासेवितोऽनासांशोतसः क्षिप्ततया रजो-
 धूमो वा नावाधते । व्यायामसमयनाध्यपरिष्कारेनासेवि-
 तः ४।५।६ अमसपहन्ति । मूलोच्चारान्ते ७।८ चासेवितो
 दृष्टे गुरुत्वमपनयति । कवलाङ्गनान्ते ९।१० सेवितो दृष्टि-
 प्रसादयति । अभुक्तवता सेवितः । श्रोतसां विशुद्धिं
 लघुतां चापादयति । वान्तेनासेवितः । श्रोतोविनम-
 न्नेष्ट्राणमपोह्य भक्तकाङ्क्षामपादयति । दिवास्त्रोत्थि-
 तनासेवितोऽनिद्राशेषं गुरुत्वं मलं चापोह्य चित्ते-
 कायं जनयति । सायं चासेवितः १४ सुखनिद्राप्रबोधं
 चेति । "रसदुच्छिद्धतः स्तोत्रो यावद्दत्तं प्रपद्यते । नस्ये
 निषिक्तं ते विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः । नस्येन रोगाः
 शस्यन्ति नराणामूर्जुजलुजाः । इन्द्रियाणां च वैमल्यं
 । नस्योदास्यं सुगन्धि च । हनुदन्तिशिरोपीशविकृताहू-
 तारसां बलम् । बलीपवितखालित्यव्यङ्गनानां चाप्यसम्भवः ।
 तैलं कफो सवाते । श्लाकं बलं पवने वसासु २ । दद्या-
 त्पित्तः ३ । सदा पित्ते मज्जानं ४ च सवाते । चतुर्दिशं
 शीतलं चैव विपरेष प्रकीर्तितः । स्तोत्रस्याताजिरोधित्वा-
 तिसृक्तोऽप्युत्तमो विधीयते" । १०७ श्लोकः १०८
 नस्योति तिसृक्तं व्यापदं श्रोतः । श्रोतः श्लुक्तः ।
 १०९ नासिकायां कृतच्छिद्रायां रज्ज्व्ज्वलेवलीवद्देहं । नस्यः
 स्तब्ध इव श्रोतो नस्योत इव शोष्ठः । भावः १०९ ।
 नह्यस्य ११० न च ह्यस्य प्रत्यारम्भे । ११० श्लोकः
 नहि स्य १११ न च हि च चादि । निषेधे । "नस्यश्लु-
 तं युज्यते कर्म किञ्चिदामोक्षवन्नात्" मनुः ।
 नहुष ११२ नह-उप । ११३ मरुतस्य भेदे । "नहुषश्चास्तिज्ञैव

चारित्र्यं ब्रह्मपञ्चगम्" हरिवं २०४ख० । २३८ख०
 नहुभेदे "यायोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः ।
 स्वर्गानुतनयायाश्च प्रभायां जज्ञिरे नहुः । नहुषः
 पञ्च जज्ञे हृद्गर्भा ततः परम्" २८ख० । स चागस्त्य-
 ज्ञापाट् सर्पताम्राः युधिष्ठिरेण तस्याट्मोचितः तत्-
 कथा भा० १८१ख० "सहं हि दिवि दिव्येन विमा-
 नेन चरन् पुरा । अभिमानेन मत्तः सन् कश्चिद्वा-
 न्तमभिलष्यम् । ब्रह्मर्षिरेवमन्वयक्षराक्षसपञ्चगाः ।
 करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः । चक्षुषा यं
 प्रपश्यामि पाणिनं पृथिवीपते ! । तस्य तेजोहरास्याय
 तद्धि दृष्टेर्वनं मम । ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाच
 शिविकां मम । स मामपनयो राजन् ! श्वश्रयामास वै
 त्रियः । तत्र हागस्त्यः पादेन बहन् सृष्टो मया
 मनिः । अगस्त्येन ततोऽप्युक्तो ध्वंसं सर्वेति वै
 कथा । ततस्तस्माद्विमानायत्तात् प्रच्युतश्चतुर्लक्षणः ।
 प्रपतन् बुबुधे त्वानं व्यालीभूतमधोमुखम् । कथाच-
 लसहं विप्रं शापस्थालो भवेदिति । प्रमादात् संप्र-
 मूढस्य भगवन् ! जन्तुमर्हसि । ततः स मासुवाचेदं प्रप-
 तन् कथयितुः । युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्स्वं
 मोक्षयिष्यति । अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नरा-
 धिप ! । फले लीये महाराज ! फलं पुण्यमवाप्स्यसि"
 "नहुषो नाम राजाऽहमासं पूर्वस्त्वानव ! । प्रथितः
 पञ्चमः सोमाटायोः एवो नराधिप ! । क्रतुभिस्त्रयसा
 चैव स्वाध्यायेन दमेन च । त्रैलोक्यैश्वर्यमत्युच्चं प्राप्नो-
 ऽहं विक्रमेण च । तदेष्टव्यं शमामाद्य दूर्गे सामगम-
 नदा । सहस्रं हि हिजातीनामुवाच शिविकां मम ।
 ऐश्वर्यमदमस्तोऽहमवमत्य ततो दिजान् । इमामत-
 स्येन दण्डमानोतः पृथिवीपते ! । न तु मामजहात्
 प्रजा यावदस्येति पश्यतुव । । तस्येवातुपहाहाजस्य-
 स्यस्य महात्मनः" १८०ख० । नहुति सर्वाणि भूतानि
 माहृथा कर्तार उच्यते । शपरमेश्वरे "शिशुखण्डो नहुषो
 वृषः" विश्वसु० । नहुति मायया कर्मणि उच्यते । ४मनुष्ये
 वा० उच्यते नहुष इति मनुष्ये निघण्टुः । "वादीं विश्वा
 नहुषप्राणि ज्ञाता" ४०६।८८२ "नहुषा मनुष्यमन्व-
 यन्ति" भा० । "नहुषः खरोमा च जेठवास्तुकिस्तका"
 इति विक्रमादित्यकोषोक्ते पुनागराजभेदे च ।

नहुषाख्य पु० न० । नहुषं शेषसर्पवर्णमाख्याति स्वपर्वेन
 कान्तशून्य-इ ! तगरूपे राजनि० ।

नहुषात्मज पु० इत० । ययातिनृपे "ययातिर्नहुषात्मजः"
 भारते भरिप्रयोगः । [चकाः] ।
 ना अयं नहु-वा०डा । निघण्टे "अमानोना निघेधवा-
 नाक पु० न कमकं दुःखं तन्नास्ति यत्र नभ्राडित्या० नि०
 प्रकृतिभावः । १खर्गे अमरः । "यत्र दुःखेन संमित्रं
 न च मस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं
 सःपदासदम्" सुतौ हि खर्गस्य दुःखशून्यत्वसुक्तम् ।
 दुःखराहित्येन सुखकरे त्रि० । वैश्वानरः प्रत्यथा नाक-
 मारुह दिवः पृष्ठे" तारुण्यवा० १७।६ "नाकं दुःखरा-
 हित्येन सुखकरं रथम्" भा० । इनमसि निघण्टुः खर्गा-
 न्तरिक्षसाधारणनामसु तस्य कीर्तनात् । ४राजभेदे पु०
 "नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः ।
 मथुरां च पुरीं रस्यां नागाः भोक्ष्यन्ति सप्त वै"
 वामनपु० ।

नाकचर पु० नाके स्वर्गे नभसि वा चरति चर-ट । १गगन-
 चरे देवे यहादौ च २पिण्डदेवभेदे । "नाह्येत्या नाक-
 चराः पितरो लोकविश्रुताः" भा० २०११ख०

नाकनाथ पु० इत० । इन्द्रे त्रिका० नाकनाथकादयोऽप्यत्र
 "नाकनाथकपुरोहितो यदा" ज्योतिः । "नाकनाथकनि-
 केतनमाप" नैप० ।

नाकवनिता स्त्री इत० । अण्प्रत्ययः ।

नाकसद पु० नाके सीदति-सद किप् । १देवे "सन्तर्पणो
 नाकसदां वरेण्यः" भट्टिः ।

नाकिन् पु० नाकः वासस्थानत्वेनास्यस्य इति । देवे हेमच० ।
 "सदनान्युदक्षयत नाकिनामपि" "मन्त्रोऽरिवधः श्रेयान्
 प्रीतये नाकिनामिति" माचः । [सुनिभेदे मेदि० ।

नाकु पु० नम-उ नाक्यादेशः । १वल्मीके २पर्वते च अमरः
 नाकुल पु० नकुलस्य गोत्रापत्यम् "अध्वर्युश्चकष्टिणकुलस्यः" पा०

गोत्रे अण् न तु इज् । १नकुलस्य गोत्रापत्ये । नकुल इव
 शर्करा इवाणं अण् । २नकुलसङ्घे च । नकुलेन दृष्टा
 तेन पीता वा अण् डीप् । ३कुट्टीकन्दे ४राज्ञायां
 ५चविकायाश्च स्त्री मेदि० । इयवतिक्तायां ७अनेककण्ट-
 कार्यां ८कन्दभेदे च स्त्री राजनि० । "नाकुली तवरा
 तिक्षा कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगितावृष्टिकासु
 विषज्वरक्षमित्रयान्" शब्दार्थचि० छतवाक्यम् ।

नाकुलक त्रि० नकुलो भक्तिरस्य "गोत्रक्षत्रिययो बह्वज-
 मिति" पा० वुज् । नकुलभक्तिके मनुष्यादौ ।

नाकुलि पु० नकुलस्येदम् अण्यत्वं वा अत इज् गोत्रे

तु व्यथेव । नकुलसम्बन्धिनि २तदप्ये च "शतानी-
कसु नाकुलिः" भा०शा० ६१६० ।

नाचत् न० नचत्वाणाभिदसु अण् । तद्वटितचक्रस्य परिवर्त्त-
नात्तु कालरूपे १दिनभेदे तच्चिंशदिनात्तु सर्वनचत्
परिवर्त्तनात्तु च २मासभेदे च "नाडीषष्ट्या तु नाचत्
महोरात्रं प्रकीर्त्तितम्" सू०सि० "चटीनां षष्ट्याहो-
रात्रं नाचत्सक्तम् । त्वकारादहोरात्रस्य नाचत्त्वो-
क्तप्रोक्तचत्वा अपि नाचत्त्वसक्तम् । एतत् षष्टिघटीभि-
र्भचक्रपरिवर्त्तनात्" रङ्ग० "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाचत्वं
दिनमुच्यते" सू०सि० "नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं
नाचत्त्वसम्बन्धस्य प्रवाहवायुक्तं परिवर्त्तनम् । नाचत्वं
नचत्त्वसम्बन्धस्य नाचत्त्वमासदिनं मानस्यैः कथ्यते" रङ्ग० ।
स च मासो द्विविधः । सप्तविंशतिनचत्त्वपरिवर्त्तनात्तु एकः
यथा "सर्ववर्षपरिवर्त्तनं नाचत्त्व इह चोच्यते" इति
"सर्वनचत्त्वभुक्त्वा तु नाचत्त्वमास इष्यते" इति च
अस्य प्रयोजनम् । "नचत्त्वसत्वाण्ययनानि चेन्द्रोमांसेन
कुर्याद्भ्रमणात्तु केन" । सप्तविंशतिनचत्त्वात्तु केन जन्मनचत्त्वे
शनिभौमवारयोगे मनोदुःखदानम् यथोक्तं दीपिकायाम्
"जन्मनचत्त्वं यदि स्यातां शरीरं भौमवर्त्तनम् । स मासः
कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः" इति । द्वितीयः प-
रिदण्डात्तु केनचत्त्वभोगकालरूपदिनविंशदात्तु कः यथोक्तं
स्वयंविज्ञाने "नाडीषष्ट्या तु नाचत्त्वमहोरात्रं प्रच-
लते । तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा"
अस्य प्रयोजनमायुर्गणनायाम् यथा "आयुर्द्वयं स्रुतं
प्राज्ञैर्नाचत्वं षष्टिनाडिकमिति" भल०त० ।

नाचत्त्विकं वि० नचत्त्वादागतः टञ् । नचत्त्वतःप्राप्ते नच-
तनिमित्ते स्त्रियां ङीप् । सा च सहाणां २दशभेदे
"सत्ये लक्ष्मदशा चैव त्रैतायां हरगौरिका । हापरे
योगिनी चैव कलौ नाचत्त्विकी दशा" मङ्गलमल्लतवाक्यम्
सा च दशा "षट्सूर्यस्य दशा त्रैया दद्यादिका सक्ता
दशाशब्दे अष्टोत्तरदशप्रकरणे २४६१६० दृष्टा ।

नाग न० नगे पर्वते भवः अण् न सक्त्विति अगः न ङीप्
वा । १३६० २श्रीसुके शतियुक्त्वापकरणभेदे च मेदि०
करणशब्दे १६६० पृष्ठे दृश्यम् । श्रीसुके पुंस्त्वमपिति
वैद्यकम् । असौत्यन्त्रिभौवप्र० दर्शिता यथा
"दृष्ट्वा भोगिसुतां रस्यां वाक्किन्तु सुसोच यत् । वीर्यं
जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो दृष्ट्वा । श्रीसं वक्त्र-
गुणं त्रैयं विशेषात्कृत्वा ज्ञानम्" । "नागस्तु नागशततुल्य-

बलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवनमाप्नोति । वक्त्रं
प्रदीपयति कामबलं करोति स्त्र्युच्च नाशयति सन्त-
सेवितः सः" । भावप्र० पादहीनयोर्वक्त्रसीसयोर्दोषो यथा
"पाकेन हीनौ किञ्च वक्त्रनागौ कुशानि गुल्मांसं तथा-
तिकटान् । कण्डूप्रमेहानलमान्द्ययोधमगन्धरादीन्
कुरुतः प्रभुक्तौ" । नागभक्षप्रकारो यथा "ताम्बूल-
संघर्षणं शिखारेपात् पुनःपुनः । हात्रिंशद्भिः पुटे-
नागो निरुत्यं भक्ष जायते" । प्रकारान्तरेण यथा
"अथस्यचिञ्चालकूर्पूणं चतुर्धाशेन निःक्षिपेत् । स्त्रु-
पात्रे विद्रुतो नागो लौहद्वयां च चालितः । यामै-
केन मवेद्भक्ष तत्तुल्या स्यान्ननःशिला । काष्ठीकेन सनं
पिष्टा पचेटु दृढपुटेन च । खाङ्गशीतं पुनः पिष्टा शि-
खायां काष्ठीकेन च । पुनः पुटशरावाभ्यामेवं षड्भिः
पुटेः स्त्रुतिः । नागः सिन्दूरवर्णाभो क्षियते सर्वका-
र्यजत् । सतिक्तमधुरो नागो स्त्रुतो भवति भक्षसात् ।
आयुः कीर्तिं वीर्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति स्त्रुतो नागो वक्त्रवक्त्रणकारकः" १३६०
५ हस्तिनि ६मेवे ७नागकेशरे ८३ज्ञाने ९नागदन्तके
१०सुक्ते ११देहस्ये १२निजभेदे च पु० १२कूराकारे वि०
मेदि० "वहारे नाम इत्युक्तो नीलजीमूतवन्निभः" सा०
ति० टीका पदार्थादर्शे । अत्र नागशब्दस्य सर्पगजजाति-
वाचकत्वे द्विलिङ्गत्वम् । तत्र जातिवाचकत्वात् स्त्रियां
ङीप् । जानपदादिस्त्रुत्वे स्त्रौत्यगुणयोगादन्यत्र प्रयोगे
स्त्रियां ङीप् । दीर्घगुणयोगादन्यत्र प्रयोगे स्त्रियां टाप्
इति भेदः । १२देशभेदे १३ताम्बूल्यां च पु० भरतः ।
मनुष्याकारः फणावाङ्मल्ययुक्तः कर्कोटादिर्नागः देवयो-
निभेदः । तेषामुत्पत्त्यादिकं वराहपु० उक्तं यथा
"सृजता ब्रह्मणा सृष्टिं मरीचिः स्रुतिकारणम् ।
पथमं मनसा ध्यातस्तस्य एतस्तु कथ्यते । तस्य द्वाजा-
यप्ती भार्या कद्रुनाम शुचिस्मिता । शरीरं जनया-
नास तस्यां पुत्रान् सङ्गावलाभम् । अन्तर्गन्धर्वान् वाक्किञ्चैव
कम्बनञ्च सहावलम् । कर्कोटकञ्च रालेन्द्र ! पद्मं चान्यं
सरीसृपम् । सहापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापराजि-
तम् । एते कथ्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः ।
एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत् । कुटिला
हीनकर्मणस्तीक्ष्णस्रोत्यविषोत्सवाः । दृष्ट्वा संदग्ध
मनुजान् भक्ष कुर्यात्तुः क्षणादुभयम्" एवं प्रजानाथे ब्रह्मण्य
आदेशात् ते पातालस्थानं जन्तुः सहाह तद्वै

यहं करो। वो नागाः सम्यं मनुजैः सह । तदेक
मनसः सर्वे ऽष्टगुणं समं शासनम् । पातालं वितल-
ञ्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् । दत्तं वै वस्तुकामानां गृहं
तत्र गमिष्यथ । तत्र भोगान् वल्लविधान् भुञ्जध्वं सम
शासनात् । तिष्ठध्वं सप्तमं यावद्रात्रान्तः पुनःपुनः ।
ततो वैवस्वतस्यादौ काशप्रेया भविष्यथ । दायदाः सर्व
देवानां सुपर्णस्य च धीमतः । तदा प्रसूतिर्वै सर्वा
भोज्यते चित्तभानुना । भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति
न संशयः । ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्विनीतास्तेषामनो
भविता नान्यथैतत् । कालं प्राप्तं भक्षयध्वं दशध्वं
तथा परान् चापहतोमनुष्यान् । भन्तौधैर्गण्ड
मण्डलैश्च वृद्धैर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति । तेषां भीतैर्व-
र्तितव्यं न चान्या चिन्ता कार्या चान्यथा वो विनाशः ।
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा जम्बुःस्थानं प्ल्सातलाख्यं
हि सर्वे । तस्य भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान् रसातले
लीलया संस्थितास्ते । एवं शापं ते तु खट्वा प्रसा-
दञ्च चतुर्ष्वत् । तस्युः पातालनिलये सदितेनान्तरा-
त्मना । एतत् सर्वञ्च पञ्चस्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्रियं तिष्ठिष्यन्त्या सर्वपापहरी शुभा । एतस्यां
संयतो यस्तु अचलन्तु परिवर्जयेत् । क्षीरेण स्नापये-
न्नागांसस्य यास्यन्ति मित्रताम् । नागाश्च प्राधान्येन
भा० व्या० २१०० दर्शिता ततएवावसेयाः । तेषां केषाञ्चित्
जनमेजयस्य सर्पसत्वे नाशो भविष्यतीति मातृशपकथा
भा० व्या० २००० "ततः पुनश्च सन्तु कद्रुजिह्वां चि-
कीर्षती । आह्वयामास च तदा बाला भूत्वाऽञ्जनप्रभाः ।
आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्यामहं यथा । नाभ्य-
यन्त ये वाक्यं तान् शशाप भुजङ्गमान् । सर्पसत्वे
वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति । जनमेजयस्य राजर्षेः
पाण्डवेयस्य धीमतः । शापमेनन्तु शुभाव स्यमेव
पितासहः । अतिक्रूरं शङ्कतुष्टं कद्रु देवादतीव हि ।
साङ्गं दैवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत । वल्लव प्रेक्ष्य
सर्पाणां प्रजानां हितकायया । तिम्रगीर्यविषा ह्येते
दन्दशूकाः महाबलाः । तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्भि प्रजा-
नाञ्च हिताय च । युक्तं साक्षात्कृतं तेषां परपीडोप-
सर्पिणाम् । अन्येषामपि सत्त्वानां नित्यं दोषपरास्तु
ये । तेषां प्राणान्तिको दण्डो दैवेन विनिपात्यते । एवं
सम्भाष्य देवैस्तु पूज्य कद्रुञ्च तां तदा । आह्वय कथ्यं
देव इदं वचनमब्रवीत् । यदेते दन्दशूकाश्च सर्पां जाता-

स्त्याऽनघ । विशेषतया महाभोगा सात्रा शप्ताः
परन्तप । तत्र मन्वस्त्वया तात न कर्त्तव्यः कथञ्चन ।
दृष्टं पुरातनं ह्येतद्विज्ञे सर्पविनाशनम् । इत्युक्त्वा
सृष्टिर्देवस्य प्रसादा प्रजापतिम् । प्रादादिवहरो
विद्यां कथ्यमाय महात्मने ।" कम्बलाश्वतरनागयोः स-
रस्वत्या गानवरप्राप्तिर्यथा "एवं स्तुता तदा देवी वि-
ष्णोर्जिह्वा सरस्वती । प्रत्युवाच महात्मानं नागमन्त्र-
तरं ततः" सरस्वत्युवाच "वरन्ते कम्बलं श्वातः
प्रयच्छास्यु रगाधिप ! तदुक्त्यां प्रदास्यामि यत्ते मनसि
वर्त्तते" । अश्वतर उवाच "सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्व
कम्बलमेव मे । समस्तश्वरसम्बद्धभयोः संप्रयच्छ च"
सरस्वत्युवाच "सप्तसरा यामरागाः सप्त पद्ममत्तम ।
गीतकानि च सप्तैव तावत्यस्यापि मूर्च्छनाः । तानाद्यै-
कोनपञ्चायस्यथा यामत्ययञ्च यत् । एतत् सर्वं भवान्
गाता कम्बलस्यैव ते सखा । ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुज-
ङ्गेन्द्र ! परन्तथा । चतुर्विधं दरे तालं त्रिःप्रकारं लय-
लयम् । सति त्वयं तथातोद्यं मया दत्तं चतुर्विधम् ।
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पद्मगेन्द्रपरञ्च यत् । अस्थान-
गतमापन्नं शरव्यञ्जनयोश्च यत् । तदशेषं मया दत्तं
भवतः कम्बलस्य च । यथा नान्यस्य भूमीके पाताले
वापि गच्छतम् । प्रणेतारौ भवन्तौ च सर्वस्यास्य भवि-
ष्यतः । पाताले देवलोकौ च भूमीके चैव पद्मगौ ।
इत्युक्त्वा सा तदा देवी सर्वजिह्वा सरस्वती । जगामा-
दर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा" मार्कण्डेयपुराणम् ।
"नागैरिवालूनशटं रुगेन्द्रम्" किरा. "अग्निनागं प्रज-
विनोविकशतृपिच्छचारवः" "नागं पुनर्हन्तुमलीलनि-
भोजिताक्षम्" भाषः । १६ अक्षेष्वात्मसत्वे
नागकन्द पु० हस्तिकन्दे राजनि० । [त्रिका० ।
नागकन्यका स्त्री इत० । सर्पजातिस्त्रियां भोगिन्यां
नागकर्ण पु० नागस्य गजस्य कर्णः तदाकारः पत्रस्य ।
१ एरण्डे राजनि० इत० । २ हस्तिकर्णे च । [भावप० ।
नागकिञ्जल्क पु० नागस्यैव किञ्जल्कोऽस्य । नागकेसरे
नागकुमारिका स्त्री नागस्य कुमारीव कन् । १ गुड्या
२ सङ्घिषायां च राजनि० ।
नागकेसर पु० नागस्यैव केशरोऽस्य । खनामख्याते पुष्प-
प्रधाने वृक्षभेदे कसरः (नागेश्वरचापा) भावप० तत्रा-
मगुणा उक्ता यथा "नागपुष्पः सृजतो नागः केशरो
नागकेसरः । चास्मद्यो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चना-

हृद्यः । नागपुष्पं कषायोष्णं रुचं लघुपानपाचनम् ।
 खरकण्डूहृषास्वेदकृद्दहृत्तासनाशनम् । दोग्धयुक्त-
 वीर्यकफपित्तविषापहम् । त्रिजातकं नागकेशरसंयुक्तं
 चतुर्जातकं भवति यथा "त्वग्गोपापकैस्तुल्यैस्त्रिगुण्य-
 स्त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ।
 तद्वह्यं रोचकं रुचं तीक्ष्णोष्णं सखगन्धहृत् । लघु-
 पित्ताग्निहृदयं कफघातविषापहम्" भावप्र० ।
 नागगन्धा स्त्री नागस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः वा न इच्छ-
 समा० । नाकुलीकन्दे राजनि० । [राजनि०]
 नागगर्भं न० नागः सीसकं गर्भो जन्महेतुर्यस्य । सिन्दूरे
 नागचूडं पु० नागः सर्पः चूडायां यस्य । शिवे महादेवे
 नागच्छत्रा स्त्री नागस्य कण्ठेय छत्रं छादनं पत्ने यस्य ।
 नागदलीदृष्टे राजनि० ।
 नागजं न० नागात् सीसकात् जायते जन-ड । ?सिन्दूरे
 २५ङ्के हेमच० । ?सर्पगजजातमात्रे त्रि० ।
 नागजिह्वा स्त्री नागस्य सर्पस्य जिह्वे वाकारोऽस्य । ?अनल-
 मूले । ?शारिवोषधौ च रत्नमाला ।
 नागजिह्विका स्त्री नागस्य हस्तिनो जिह्वेव रक्तता यस्याः
 कप । मनःशिलायाम् अमरः । [मि०]
 नागजीवनं न० नागेन सीसकेन जीवनं यस्य । वक्त्रं धातु-
 नागदत्तं पु० छतराद्रुत्तमेदे "आदित्यकेतवर्द्धनाथी नागदत्ता-
 रुयायिनो" भा० अ० ६७अ० ।
 नागदन्तं पु० नागस्य हस्तिनो दन्त इवाकारोऽस्त्यस्य अच ।
 गृहभित्तिर्निर्गते काष्ठादिमये हस्तिदन्ताकारे (दागडा)
 (दांतिया) ह्यति १पदार्थमेदे अमरः इत० । २गजदन्ते
 च मेदि० । स्वाधे क तत्पार्थ अमरः । "शवरवसतिरिव
 अवलम्बितचारुचामरनागदन्तधवलगृहाः" काद० । "हो-
 पिचसावनद्वय नागदन्तकृतसुरः" भा०शा० ६७अ० ।
 नागदन्तिका स्त्री नागस्य सर्पस्य दन्त इव विषाघारः पत्रं
 यस्याः कप कापि अत इत्यम् । (विकृति) दृष्टिकात्यां
 रत्नमाला ।
 नागदन्ती स्त्री नागस्य गजस्य दन्त इव फलाद्याकारे यस्याः
 डीप् । (हातिपुं ड) ह्यति १श्रीहस्तिन्याम् ।
 २कुम्भाख्योषधौ च मेदि० । "अकालककरद्वय नागदन्ती-
 त्यादि" अकालिगण्योक्तौ सुश्रुतः ।
 नागदमनी स्त्री नागो दम्यतेऽनया दम-ल्लुट् डीप् ।
 ?सुपमेदे "विज्ञेया नागदमनी बलामोटा विषापहा ।
 नागपुष्पी नागपत्ना महायोगेश्वरीति च । बलामोटा

कटुस्निग्धा लघुः पित्तकफापहा । मूलकच्छत्रगान्धो
 नाशयेज्जालगदभम । सवयहप्रशमनी निःशर्माविष-
 नाशिनी । जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा" भावप्र०
 नागदलोपमं पु० नागस्य ताम्बूल्याः दलस्थोपमा यत्र ।
 परुषफले रत्नमाला । [शब्दच०]
 नागद्रु पु० नागाकारः द्रुः (सिजु) दृष्टे समन्तदुग्धावाप्तम्
 नागद्वीपं पु० नागप्रधानो द्वीपः शांत० । द्वीपमेदे "पाम्बु-
 शशस्य द्वे वर्षे लक्ते ये दक्षिणोत्तरे । कर्णौ तु नागद्वीपश्च
 कश्चपद्वीपश्च च । ताम्बुपर्णी शिला राजानु श्रीमान्
 मलयपर्वतः" भा०भी० ३५अ० ।
 नागनक्षत्रं न० नागाधिष्ठितं नक्षत्रम् । अक्षपानक्षत्रे
 नागदेवतादयोऽप्यत्र "नागदेवतमस्तके" ति०त०
 नागनामन् पु० नागान् नामयति नामि-कनिन् । तद्वत्स्यं
 नैचण्ट प्रकाशिका ।
 नागनायकं त्रि० इत० । १प्रधाननागे "अनलो वासुकिः
 पद्मो महापद्मोऽपि तत्तकः । कर्कोटः कुलिङ्गः शङ्ख-
 इत्यष्टौ नागनायकाः" त्रिका० नागवर्थादयोऽप्यत्र । नाग-
 शब्दे उदा० नागः नायकोऽस्य । २अक्षपानक्षत्रे न० ।
 नागनिर्यह पु० नाग इव निर्यहः । नागदन्तशब्दार्थं जटा०
 नागपञ्चमी स्त्री नागपूजाङ्गं पञ्चमी । आषाढकृष्ण-
 पञ्चम्यां तत्र वागाङ्गानां पूजाविधानात् तस्यास्तथात्वम् ।
 देवीपुराणे "सुप्तं जनार्दनं त्रयोपञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
 पूजयेन् मनसादेवीं क्षुहीषिटपसांस्तथा । पञ्चमाभे
 गते शय्यां देवैः सुषेरनन्तरम् । पञ्चम्यामसिते पक्षे
 सुसुप्तिष्ठति पद्मगी" । मनसादेवीं विषहरीम् । क्षुही-
 सिजदृष्टः । देवैरिति महार्थं तृतीया । "देवीं संपूज्य
 नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् । पञ्चम्यां पूजयेद्वागान-
 नन्ताद्यान् महोरगान् । जीरे सर्पिस्तु नैवेद्या देवं
 सर्पविषापहम्" । गारुडे "अनलं वासुकिं शङ्ख-
 पद्मं कम्बलमेव च । तथा कर्कोटकं नागं छतराद्रुत्त-
 शङ्खकम् । कालियं तत्तकञ्चापि पिङ्गं त्रिषुभद्रकम् ।
 यजेत्तानसितान्नागान् ददसुो दिवं ब्रह्म" ।
 नागपतिं पु० इत० । शेषाद्येषु अष्टसु ?नारेण २गजपतौ
 ऐरावते च । [भावप्र० । २लक्ष्मणादृष्टे राजनि० ।
 नागपत्नी स्त्री नागस्य लक्षण इव पत्नी यस्याः । ?नागदमन्यां
 नागपदं पु० "पादौ क्लृप्ते तथा हस्ते क्षिपेल्लिङ्गं भगे
 लघु । कामयेत् कासको नारीं बन्धो नागपदो मतः"
 रतिमञ्जुर्थुक्ते १रतिबन्धमेदे । इत० । २हस्तिपदे न०

एकोऽस्मात्ततः कुण्डं पिवति स महाबलः । एव-
मष्टौ स कुण्डानि क्षपिवत् पाण्डुनन्दनः । ततस्तु श-
यने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः । क्षयेत भीमसेनस्तु
वयास्तुखनरिन्दम् ।” “ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यवध्यत
पाण्डवः । तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयवलो
बली । तं दृष्ट्वा प्रत्यवध्यन् पाण्डवं ते भुजङ्गमाः ।
सान्त्वयामासुरव्यया वचनं चेदभज्जुवन् । यस्ते पीतो
महाबाहो ! रसोऽयं वीर्यसन्मृतः । तस्माद्वागायुतवलो
रणेऽष्टमो भविष्यति” भा० आ० १२६ अ० । नागस्येव
बलं तस्याः । (गोरक्षचाकुलिया) श्रुताभेदे स्त्री “न-
गवलाफलतिन्दुकमदनफलमधूकमक्षिष्ठाः” ह० सं० ५७ अ०
नागवलाष्टत न० चक्रदत्तोक्ते पक्षघतभेदे “पादशेषे जल-
श्रोणे पचेन्नागवलातुलाम् । तेन कायेन तल्यांशं हतं
क्षीरञ्च साधयेत् । पलाङ्गि कैसातिवलावलायष्टिपुन-
र्नवा । पप्रौण्डरीककाश्चर्यपियालकपिकच्छुभिः । स्व-
श्वगन्वासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः । स्त्रणालविषशा-
लूकशृङ्गाटकशेरुकैः । एतन्नागवलासर्पिरक्तपित्तचय-
क्षयम् । हन्ति दाहं स्मं लघ्नां लघुष्टिकरं परम् ।
बल्यमौजस्यमायुष्यं बलीपलितनाशनम् । उपयुञ्जीत
षण्मासान् हृद्वोऽपि तरुणायते” । [१०५७ पृ० दृश्यम् ।
नागभगिनी स्त्री इत० । वास्तुकेर्भगिन्यां जरत्कारौ तच्छब्दे
नागभूषण पु० नागो भूषणमस्य । महादेवे
नागमल्ल पु० नागेषु मल्लः । ऐरावते शब्दच० ।
नागमातृ स्त्री नागस्य हस्तिनां मातेव भूषकत्वात् । शमनः शि-
लायां शब्द० । शमनसादेव्याश्च त्रिका० तस्याः स्वपुत्रद्वारा
नागरक्षकत्वात् तथात्वम् । जगत्कारुण्ये १५०७ पृ०
दृश्यम् । [हस्तिमारकेः केशराजे पु० त्रिका० ।
नागमार त्रि० नागं मारयति स्त्र-णिच्-क्षण् उप० सं० ।
नागयष्टि स्त्री नागाधिष्ठानं यष्टिः । तडागादौ आरोधे
वारुणादिकाष्टमये नागविशेषस्याधिष्ठानरूपे कामभेदे
(रङ्गाठ) तद्विधानं तद्विष्टाहनागनामज्ञापनं च
जलाशयोत्सर्गे उक्तं यथा कापिले “नागानामष्ट
नामानि लिखितानि पृथक् पृथक् । ततः कुम्भे च
निःक्षिप्य गायत्र्या च विलोक्ष्य वै । उद्धरेत् पत्रिका-
मेकां तत्र वै नागभीक्ष्वयेत् । यस्य नामोद्धरेद्वत्स !
स वै जलाधिपः सततः । तं वै संपूज्य गन्धोदद्यात्
क्षीरञ्च पायसम्” । पलाणप्राप्तस्य । योगीश्वरघृतवच-
नात् । “यथाऽष्टौ नामान्नाम्नस्य पत्रे कृत्वा तु

यत्नतः" तानि च गारुडे । "अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽयं तत्तकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो छटो नागाः प्रकीर्त्तिताः" ततश्च अनन्तवासुकिर्कोटकपद्म-महापद्मतत्तकश्चकुलीराणां नामान्याम्यपत्ने लिखित्वा कुम्भमध्ये निक्षिप्य गायत्र्या गोमूत्रेण वा "कुन्दसामश्रीमोति" रघुनाथपुत्रमन्त्रेणातोय यस्य नामोत्तिष्ठति तं यष्ट्यां समावाह्यानेन नागेन यस्य जलाशयस्य रक्षा कर्तव्येति ब्राह्मणान् आचयेत् । हयशीर्षे "वैलकं वारुणश्चैव पुद्गलं नागकेशरम् । वकुलं चम्पकश्चैव विलम्बैवाथ खादिरम् । एतेषामेव दारुणां नागयष्टिः प्रकीर्त्तिता । सधक्रकोटं त्यक्त्वा तस्मात् कुर्यात् यथे-प्सितम्" । तथा च बृहस्पतिः "गूलचक्राङ्कितं कृत्वा स्थापयित्वा जलाशये । दादशाङ्गुलमानन्तु वायां चक्रं प्रकल्पयेत् । षोडशं पुष्करिण्यान्तु विंशतिस्तु सरो-वरे । सागरे हस्तमात्रन्तु लौहं ताम्रञ्च पेतलम् । चक्रञ्च विविधं प्रोक्तं कुर्यात्तेषां यथेप्सितम्" ।

स्वार्थे क तत्त्वार्थे त्रिका० ।

नागर ति० नगरे भवः कण् । विदग्धे २ नगरोद्भवे च मेदि० स्त्रियां ङीप् । अगं राति रा-क न कगः नग-ब्देन (सह सुपा) पा० स० । श्देवरे पु० त्रिका० । ५ नागरङ्गे (नारेङ्गा नेव) जम्बीरभेदे पु० षड्भद्रा० । इष्टुण्डां न० अमरः । दक्षिणभेदे (नागरकथा) न० हरतिवन्मभेदे विश्वः । १० देशभेदे तद्देशीये ब्राह्मणभेदे नागरात्रा-ङ्गाणाः सि० कौ० नागरखण्डशब्दे ढश्रम् तद्देशे प्रथम प्रचलिते १२ अक्षरभेदे न० "वयस्या नागरासङ्गादङ्गानां हनि वेदनाम्" वैदिकम् नगराय हितम् कण् । १३ नगर हिते च "धनुर्वेदस्य स्तव" तै यन्त्रस्तवञ्च नागरम्" भा० स० ५ अ० "यन्त्राययान्त्रोद्योषवलेन सीमकांस्तद्वहो-मन्त्रेणैकानि लोहमयानि भाषायां नालशब्दाभिधेयानि तेषां स्तव स्तवकं शास्त्रं नागरं नगरहितम्" नीलक० "यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्धारिभिर्नागरोणाम्" मेघ०

१४ पौराख्ये ग्रहयुग्मभेदे ग्रहयुग्मशब्दे २१७ पु० दृश्यम् ।

नागरक ति० नगरे भवः कुत्तितः प्रवीणो वा "नगरात् कुत्सनप्रावीणयोः" पा० वुज् । कुत्सने १ चोरे प्रवीणे २ गिल्पिनि च "अकुत्सनादौ तु कण्येव नागरा ब्राह्मणाः" सि० कौ० श्रतिवन्मभेदे "अरुमूलोपरि स्थित्वा मोषिदूकृत्यं रमेत् । श्रीवां धृत्वा कराभ्याश्च बन्धो नाग-रकोमतः" तल्लघुसम् नागर+स्वार्थे क । ४ नागरशब्दा

नागरक न० नागकतं रक्तम् शोणितवर्णचूर्णम् । सिन्दूरे हेमच० । तस्य सीसकेन रञ्जितचूर्णरक्तवर्णत्वात् तथात्वम्

नागरखण्ड न० स्तम्भपुराणान्तर्गते खनामख्याते खण्डभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च बृहन्नारदीये उक्ता यथा "अतः परं नागराख्यः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते । लिङ्गोत्पत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा । विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्खुसर्गतिकथा । हाटकेश्वरमाहात्म्यं हत्वाचरवधकथा । नानाविलं शङ्खतीर्थं अचलेश्वरवर्णनम् । चमत्कारपुराख्यानं चमत्कारकरं परम् । गयशीर्षं बालशाख्यं बालमण्डं मृगाक्षयम् । विष्णुपादञ्च गोकर्णं युगरूपं समानयः । सिद्धेश्वरं नागसरः सप्ताधेयं ह्यगस्तकम् । भूषणगर्तं नलेशञ्च भैशं दुर्वैरमर्ककम् । शार्ङ्गिष्ठं सोमनाथञ्च दौर्गमानर्जके-श्वरम् । जमदग्निवधाख्यानं नैऋतियकथानकम् । रामहृदं नागपुरं जहल्लिङ्गञ्च यज्ञभूः । सखीरादि-त्रिकाकञ्च सतीपरिणयकथा । बालखिल्यञ्च यागेशं बालखिल्यञ्च गारुहम् । लक्ष्मीशायः सप्तविंशः सोम-प्रासादमेव च । अम्बाहृदं पादुकाख्यम् आग्नेयं ब्रह्म-कुण्डकम् । मोसखं लोहयष्ट्याख्यं अजापालेश्वरी तथा । शान्तेश्वरं राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वरः । कुशेशाख्यं लवेशाख्यं लिङ्गं सर्वोत्तमोत्तमम् । अष्टपट्टिसमाख्यानं दमयन्त्या स्त्रीजातकम् । ततोऽम्बा रेवती चात्र भट्टि-कातीर्थसम्भवम् । जेमहुरी च केदारं शुक्लतीर्थं सखा-रकम् । सत्यसन्नेश्वराख्यानं तथा कर्णोत्पत्ता कथा । जटेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौर्यं गाणेशमेव च । ततो वासुपदाख्यानम् अजामहकथानकम् । सौभाग्याश्रुक गूलेशं धर्मराजकथानकम् । मिटाक्षदेश्वराख्यानं भाष-पत्ययं ततः । आवालिचरितञ्चैव सकरेशकथा ततः । काशेश्वर्यन्त्रकाख्यानं कुण्डमाप्सरसनथा । पुष्पादित्यं रोहिताश्वं नागरोत्पत्तिकोत्तनम् । भार्गवं चरितं चैव विश्वामित्रं ततः परम् । सारस्वतं पौष्पनादं कंठा-रीशञ्च पैटकम् । ब्रह्मणो यज्ञचरितं सावित्राख्यान-संयुतम् । रेवतं भर्तृयज्ञाख्यं लख्यतीर्थनिरीक्षकम् । कौरवं हाटकेशाख्यं प्रभासक्षेत्रकथयम् । पौष्करं नैमिषं भास्वरणुराजितयं स्मृतम् । वाराणसी द्वारकाख्याऽवन्त्याख्येति पुरीत्यम् । इन्दावनं आण्ड-वाख्यं सदैताख्यं वनजयम् । कस्यः शाबसाया नन्दो ग्रामजयमतुत्तमम् । अष्टिपुष्कपितृसंघतीर्थत्ययसदा-

हृतम् । अर्धदौ रेवतचैव पर्वतवयसुचमम् ।
 नदीनां त्रितयं गङ्गा नर्मदा च सरस्वती । सार्धं कोटि
 त्रयफलमेकैकश्चाष्ट कोर्त्तितम् । कूपिका शङ्खतोर्ध्व-
 मरकं वालमण्डनम् । चाटकेण चतुर्फलपदं प्रोक्तं
 चतुष्टयम् । शास्त्रादित्य आङ्गकस्य योधिधिरमथाम्-
 कम् । जलाशयचतुर्भास्य व्यूथययनं व्रतम् ।
 मङ्गलेशं गिरिवारिखुलापुरुषदानकम् । पृथ्वीदानं
 वामकेशं कपालभोचनेश्वरम् । पापपिण्डं साम्रज्यै-
 युगमानादिकोर्त्तितम् । दानसाहाय्यकथनं द्वादशदित्य
 कोर्त्तितम् । इत्येव नागरः खण्डः प्रभासास्त्रोऽधुनोच्यते
 नागरघनं पुं नागरमेव घनः कपूरसाधनम् । (नागरसुधा)
 सुस्ताभेदे राजनिम् ।
 नागरङ्गं पुं नागस्य नागभवस्य सिन्दूरस्यैव रङ्गोऽस्य फले ।
 (नारङ्ग) जम्बीरभेदे चमरः । तत् फलशुष्पा यथा
 नागरङ्गन्तु सुरभिर्विपाके गुरु दुर्जरम् । अत्यस्त्रमीष-
 क्षधुरं दृष्ट्वा वातविनाशनम् । तत्कैसरन्तु रुच्यं स्वात्
 वातहारि निगद्यते ।
 नागरमर्दिन् त्रिं नागरं स्मृत्वाति स्मृद-णिनि । नागर-
 मर्दके ततः बाह्यां चपत्यादौ ठञ् । नागरमर्दिनि
 तदपत्यादौ ।
 नागरमुस्ता स्त्री नगरे भवा अणु डीप् नागरी कमं ।
 (नागरसुधा) सुस्ताभेदे राजनिम् । त्रिं नागरमुस्ता
 स्वात् कषाया शीरजा कुटुः । कफपित्तज्वरहरी तृष्णा-
 दाहारुचि प्रणुत् । अतिसारामयहरी मिषगम्भिः
 परिकीर्त्तितं राजनिम् ।
 नागराजं पुं इतं टच्समा । शेषे नागे "अधस्ताच्चाग-
 राजाय सोमायोर्ध्वं दिशं ददौ" हरिवं २६५५० ।
 शूलदोषन्यकारके पिङ्गलनामे च ।
 नागरायचूर्णं नं चक्रोदत्तोक्ते चूर्णभेदे "श्रीफलशुभा-
 टुकजन्तो नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः । सहणीगद-
 मयुग्मं तक्रभुजाशीलितो जयति । जम्बूदाडिमष्ट-
 क्वाटपाठाकञ्चटपल्लवः । एकं पर्युषितं बालविल्लं
 सगुडनागरम् । हनि सर्वानतीसारान् सहणीमति-
 दुस्तराम् । नागरातिविषासुक्तायः स्यादासपाचनः ।
 चूर्णं हिडम्बपृष्ठं वातशृङ्गान्तु हतानि च । नाग-
 रातिविषासुक्तं घातकीं सरसाञ्जनम् । वल्लकलकफलं
 विल्लं पाठां कटुकरोहिणीम् । पिबेत् सभांशं तच्चूर्णं
 सचौद्रं तण्डुलाम्बुना । पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं

वक्षोपावेश्यते । अर्थांस्त्रय पुटे मूलं जयेच्चैव प्रवाहि-
 काम् । नागरायामिदं चूर्णं कण्ठनिषेण भाषितम् ।
 शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना । केऽप्यष्टगुणतो
 येन प्राङ्गुलसङ्गुलभावनाम् ।
 नागराङ्गं नं नागरेति आह्वा यस्य । सुगन्धाम राजनिम्
 नागरी स्त्री नागेश्वो राति ददाति अन्तरा-धन्यं क
 गौरां डीप् । १८० हीरके शब्दचं तस्यां नागपञ्चमी-
 शब्दे नागपूजनस्योक्तत्वात्तस्यास्तथात्वम् । नगरे भवः
 अणु डीप् । २ विदग्धायां नायांश्च "हनाभीरीं स्मरत
 स कथं संवतो नागरीभिः" उल्लङ्घ्यतम् ।
 नागरीटं पुं नागरीसेटं इट-गतौ क । १ धिल्लो २ जारे
 ३ नागरीकृतमङ्गलध्वनौ च शब्दाष्टम् ।
 नागरुकं पुं नागरङ्गे जम्बीरभेदे शङ्करत्नम् । (राजनिम् ।
 नागरेणु पुं नागस्य सीसकस्य रेणुः । सीसकस्यैव सिन्दूर-
 नागरेणु क त्रिं नगर्थः भवः कत्वाऽऽठकम् । नगर्थः भवे
 नागरोत्या स्त्री नागरादुत्तिष्ठति चट्टा-स्था-क । (नागर-
 सथा) ख्याते सुस्ताभेदे राजनिम् ।
 नागस्य नं नागरस्य भावः पुरोऽयक । नागरभावेतिदग्धत्वे
 नागलक्षणं इतं । नागानां भेदादिज्ञापके चिह्नभेदे आहि-
 शब्द ५८१ पुं तल्लक्षणादिकं सुश्रुतां दर्शितम् ।
 अग्निपुराणोक्तं शेषवासुकिचक्रलक्षणादिकमल पद-
 श्यते तच्च तत् २८१५० उक्तं यथा
 "अग्निस्त्वाच नागादयोऽय भावादि दंशस्थानानि करो
 च । स्तकं दष्टेष्टेति सप्तलक्षणस्यते । शेषवासुकि-
 तक्षाख्याः कर्कोटोऽङ्गो महाम्बुजः । शङ्खपालश्च कलिक
 इत्यष्टौ नामवर्धकाः । दगाष्टपञ्चविगुणशतशूर्वांन्वतो
 क्रमात् । विप्रो नृपो विप्रो मूढो द्वौ द्वौ नागेषु की-
 र्त्तितौ । तदन्वयाः पञ्चशतं तेभ्यो जाता असंख्यकाः ।
 सणिमण्डलिराजीलवातपित्तकफात्मकाः । व्यतरा दो-
 षमिच्छास्ते सर्पां दर्शिकराः स्मृताः । रघाङ्गलाङ्गनच्छ-
 तसक्तिकाङ्गु शधारिणः । गोमसा सन्दगा दीर्घा न-
 गल्लैर्विविच्यताः । राजिन्नाश्विनिताः स्निग्धाक्षि-
 गूडश्च राजिभिः । व्यतरा मिश्रचिह्नाश्च भूषणान्य
 वायवः । चतुर्विधास्ते पञ्चविंशभेदाः षोडश गोमसाः ।
 त्रयोदश च राजीला व्यतरा एकविंशतिः । वेदुक्त-
 काले जायन्ते सर्पास्ते व्यतराः स्मृताः । व्याघ्रादादि-
 त्रिषासैः स्यात्सर्पैः सासचतुष्टये । अण्डकानां शते द्वे च
 चत्वारिंशत् प्रसूयते । सर्पां यस्मिन् स्तुतौ तान् विना

स्त्रीपुंसकान् । उनीलतेऽपि सप्ताहात् कुले-
 सांवाहवेदुः । हाटशाहात् सरोपः स्यात् दलाः
 सुः सूर्यदर्शनात् । हातिंशत्, दिनविंशत्या चतस्रोऽपुं द-
 टिकाः । कौली मकरी कालराही च यमदंतिका ।
 एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः । षण्मासा-
 न्मृच्यते कृत्या जीवेत् षट्समावयम् । नागाः सूर्या-
 दिवारेणाः सप्त चक्रा टिवा निशि । खेषां षट् प्रति-
 वारेष कुलिकः सर्वसन्निधुः । शङ्खेन वामहाजेन
 सह तस्योदयोऽथ वा । ह्योर्वा नाडिकामन्त्रमन्त्रकं
 कुलिकोदयः । दण्डः स कालः सर्वत्र सर्पदंष्ट्रे विशेषतः ।
 क्तिका भरणी स्वाती मूल पूर्वतयाश्विनी । विशाखाष्टौ
 मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी । हस्ता मन्त्रजौ
 वारी मञ्जुमी चाष्टमी तिथिः । षष्ठी रिक्ता शिवा
 निन्द्या पञ्चदशी चतुर्दशी । सन्याचतुर्थ्यं दण्डं दग्ध-
 योगाश्च राशयः । एकदिवह्नौ दंष्ट्रा दण्डविह्वल खण्ड-
 तम् । षट्शमवयुगं स्याद्दंष्ट्रे चतुर्विधम् । तयो
 ह्येकलता दंष्ट्रा वेदता रुधिरोल्लसा । नक्तन्वेका-
 षोडशिकूर्वाभा दंष्ट्राश्च यमचोदिताः । दाहो पिपीलिका-
 स्यशी कण्टशोथरुजान्वितः । सतांदोऽप्यन्यतो दंशः
 सविषो न्यस्तनिर्विषः । देवाद्ये शून्यदृष्टे वलमीकोद्या-
 नकोटरे । रथ्यासन्धौ श्मशाने च नद्याञ्च सिन्धुसङ्गमे ।
 हीमे चतुष्पथे सौधे दृष्टेऽङ्गे पर्वतापतः । विलहारे
 जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके । शिम्बुस्तेष्वातकालेषु
 जम्बूद्वारकेषु च । षटे च जीर्णपाकारे स्नायुहृत्-
 कञ्जजलुषि । तालौ शङ्खे गले मूर्ध्नि चित्रके नाभि-
 कण्ठादयोः । दंशोऽशुभः शुभो दूतः पुष्पहस्तः सुवाक्
 सुधीः । लिङ्गवर्णसमानश्च शुक्लवस्त्रोऽमलः शुचिः ।
 सपदारगतः यस्त्री प्रसादो भूगतेक्षणः । विवर्णवासाः
 पाशादिहस्तो गन्तव्यभाक् । शुष्काकाश्वितः खिन्-
 स्तिलाक्तकरांशुकः । बाह्वर्षाः क्षणरक्तपुष्पयुक्त-
 शिरोरुहः । कुचमदीं जलच्छेदी गुदस्य कपादलेखकः ।
 त्रिशूलश्चोत्तुण्छेदो दण्डा दूतास्तथैकशः । इडान्या
 वा वहेद्दुष्टा यदि दूतस्य चालनः । आभ्यां हाभ्यां
 युष्वाभ्याम् । विद्यादस्त्रीपुंसकान् । दूतः सृष्टि
 तस्मिन् दंष्ट्रादहरेत् । दूताष्टविधं दण्ड-
 स्थितिनिर्णयना शुभा । जीवपार्श्वं शुभो दूतो दण्डो-
 न्यतः समागतः । जीवो गतागतैर्दण्डः शुभो दूतनिवेदनः ।
 दूतस्य वाक् मृदुषा सा प्रवर्जजान्तिन्दिता । विमर्ते-

सस्य वाक्यान्विषमिनिषकालता । आद्यैः स्तरेषु
 काटोश्च वर्गे भिन्नलिपिदिधा । खरजो वसुमान्वर्गो इति
 ज्ञेया च मातका । वाताग्नीन्द्रजलात्मनो वर्गेषु च
 चतुष्टयम् । नपुंसकाः पञ्चमाः सुः खराः प्रक्राम्य यो
 नयः । दण्डौ दूतस्य वाक्पादौ वाताग्नी मध्यमो हरिः ।
 प्रशस्ता वारुणा वर्णा चतिदृष्टा नपुंसकाः । प्रस्थाने
 मङ्गलं वाक्यं गर्जितं मेघहस्तिनोः । प्रदक्षिण फले
 दृष्टे वामस्य च रुतं जितम् । शुभा गोतादिशब्दाः
 स्युरोदयं स्यादसिद्धये । अनर्थगोरघातक्रन्दो दक्षिण वि-
 रुतं क्षुत्तम् । वेशा क्षुतो नृपः कन्या गोर्दलो सर-
 जज्जौ । क्षौराज्यदधिशङ्खान् ख्वं मेरो फलं
 सुराः । तण्डुला हेम रुच्यञ्च सिद्धयेऽभिमुखा वसमी ।
 सकाशः सानलः कारुर्भिलनाम्बरभाष्यतु । गलस्यटङ्को
 शोषायुष्टभ्रोलूककपर्दिकाः । तैलं कपालकार्पासा निषेधा
 भस्य नष्टे । विषरोगाश्च सप्त स्युर्धातोर्धातुत्तराप्रितः ।
 विषदंष्ट्रो ललाटं द्यात्यतोनेत्रं ततो मुखम् । आस्याञ्च
 चरणौ नाड्यौ धातुन प्राप्नोति हि कर्मात् ।
 नागलता स्त्री नाग इव लता । पुंसोलिङ्गे त्रिकाः नागा-
 कारा लता । रनाशदीर्घायां रतास्त्वल्पाश्च ।
 नागलोकः पुं इतः । नागाधिपति लोके पाताले ज्ञान-
 शब्दे तेषां पातालस्थितिकारणं दर्शितम् । पातालाव-
 स्थानभेदादि पुराणसर्वस्वे विष्णु पुराणाद्युक्तं यथा
 “पराशर उवाच विस्तार एष कथितः पृथिव्या भवतो
 मया । सप्ततिस्र सहस्राणि द्विजोच्छ्रायोऽपि कथ्यते ।
 दशसाहस्रमेकैकं पातालं संनिसत्तम् । सुतलं वितलञ्चैव
 जितलञ्च गमस्तितम् । महाप्रमत्तलञ्चापि पातालञ्चापि
 सत्तम् । भूधरो यत्र कैलेय । वरपासादशोभिताः ।
 तेषु दानवदेतेयजातयः शतसंघशः । निवसन्ति महा-
 नागजातयश्च महाघने ।” ब्रह्माण्डे “प्रथमेऽस्मिन् स्तले
 ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरम् । नमुचदं वशतोश्च महाना-
 दस्य चानघ । पुरञ्च शङ्ख कर्णस्य कवचस्य च मन्दि-
 रम् । किंविषयस्य च पुरं प्रहृष्टजनसङ्कुलम् । राज-
 स्य च भीमस्य मृगदन्तस्य चालयः । लोहितान्त्र
 कुविन्दानां नगरं चापदस्य च । धनञ्जयस्य सदनं
 नागेन्द्रस्य महात्मनः । कालियस्य च नागस्य नगरं
 कलस्य च । एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् ।
 ज्ञेयानि प्रघने चैव क्षणभौसे तले दिज । द्वितीयेऽस्मिन्
 स्तले ज्ञेयं देवेन्द्रस्य सुरजसः । महाजसस्य च तथः

नगरं प्रथमस्य च । हयग्रीवस्य कण्ठस्य निजं तस्य
च मन्दिरम् । शङ्खनाथस्य च दैत्यस्य नगरं गोमुखस्य
च । राजस्य च नीलस्य मेघस्य क्रयकस्य च । पुरश्च
कण्ठपादस्य महोष्णीपस्य चालयः । कम्बलस्य च नागस्य
पुरमश्वतरस्य च । कङ्कपुत्रस्य च पुरं तच्चकस्य महा-
त्मनः । एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । द्वितीये-
ऽस्मिंस्त्वे विद्याः पाण्डुभौमे न संशयः । तृतीये तु
तले ख्यातं प्रह्लादस्य महात्मनः । अतुह्लादस्य च पुरं
पुरमग्निमुखस्य च । तारकाख्यस्य च पुरं पुरं विशिर
सक्त्या । शिशुमारस्य च पुरं हृष्टपुत्रजनाकुलम् ।
व्यवनस्य च विज्ञेयं राजस्य च मन्दिरम् । मन्दिरस्यो-
रगपतेर्विशालस्य च मन्दिरम् । एवं पुरसहस्राणि ना-
गदानवरक्षसाम् । तृतीयेऽस्मिंस्त्वे ज्ञेयं रक्तभौमे न
संशयः । तत्रापि दैत्यसिंहस्य कालनेमेः पुरं महत् ।
तथाकम्बलस्य च पुरं नगरं कुञ्जरस्य च । राजसेन्द्रस्य च
पुरं सुमालेर्वैद्विस्तरम् । सुभ्रस्य कोकनागस्य एकध-
कस्य चालयः । वज्रयोजनसाहस्रं वज्रपक्षिगणाकु-
लम् । नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन्सारले । पञ्चमे
शर्कराभौमे वज्रयोजनविस्तृतम् । विरोचनस्य नगरं
दैत्यसिंहस्य वामतः । व्यायतास्याग्निजिह्वस्य हरिगया-
जस्य चालयः । पुरश्च विद्युजिह्वस्य राजसेन्द्रस्य धी-
मतः । महामेघस्य च पुरं रक्षसो देवविद्विषः ।
किमीरस्य च नागस्य स्वस्तिकस्य जयस्य च । एवं पुर-
सहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । पञ्चमेऽस्मिंस्त्वे ज्ञेयं
शर्करानिलये तथा । षष्ठे तले केशरिणो दैत्येन्द्रस्य
पुरं स्मृतम् । सुपर्वणः पुलोमस्य नगरं महिषस्य च ।
राजसेन्द्रस्य च पुरं चुक्रोशस्य महात्मनः । तत्रास्ते
सुरसापुत्रः शतशीर्षोऽसृष्टा युतः । महेन्द्रस्य सखा श्रीमान्
वासुकिर्नाम नागराट् । एवं पुरसहस्राणि नागदानव-
रक्षसाम् । षष्ठे तलेऽस्मिन् ख्यातानि शिलाभौमे रसा-
तले । सप्तमे तु तले ज्ञेयं पाताले पूर्वपश्चिमे । पुरं
बलेः प्रसदितं नरनारीगणायुगम् । असुराशीविवैः
पूर्णसुहृदैर्विशालुभिः । सुभुक्तस्य दैत्यस्य तत्रैव न-
गरं महत् । अनेकैर्दितिपुत्राणां ससुदीर्यैर्महासुरैः ।
तथैव नागनगरैर्वर्षिर्महामहात्मभिः । दैत्यानां दानवा-
नाञ्च ससुदीर्यैर्महासुरैः । उदीर्यै राजसावाहैरनेकैश्च
शमाकुलम् । स्वर्गोकादपि रस्याणि पातालानीति
जारदः । प्राह स्वर्गसमामध्ये पातालेभ्यो गतो दिवि ।

व्याह्लादकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः । नागाम-
रणभूषासु पातालं केन तत्त्वमम् । दैत्यदारिद्र्यरहितै-
रितसेतस्य शोभिते । पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि
जायते । दिवाकरश्शयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातमम् ।
शशिनस्य न शीताय निशि द्योताय केवलम् । भक्ष्यभोज्य
महापानसुदृढे रात्रिभोगिभिः । यत्र न ज्ञायते कालो
गतोऽपि दनुजादिभिः । वनानि नद्यो रस्याणि सरांसि
कमलानि च । पुष्कोकिलादिनादाश्च मनोहान्यस्व-
राणि च । भूषणान्यतिरस्याणि गन्धार्द्राश्चातुलेपनम् ।
वेणुवीणासदङ्गानासुदृढैर्नादितानि च । एतान्यन्यानि
चोदारभोगभोग्यानि दानवैः । दैत्योरगैश्च मुञ्चन्ते
पातालान्तरगोचरैः । पातालानामधश्चान्ते विष्णोर्वा ता-
मसी तनुः । शेषाख्या तद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदा-
नवाः । योऽनन्तः पश्यते सिद्धिर्देवदेविभूषितैः । सह
स्वशिरसा व्यक्तः स्वस्तिकामलभूषणः । फणामणिसह-
स्रेण यत्र विद्योतयन् दिशः सर्वान् करोति निर्-
यान् हिताय जगतोऽसुराण् । मदाधूर्णितनेत्रोऽसौ
यः सदैवैककुण्डलः । किरीटो स्वधरो भाति सार्धः
श्वेत इवर्चराट् । नीलवासा मदोत्सितः श्वेतहरोप
शोभितः । साध्ये गङ्गाप्रपातोऽसौ कैलासाद्विरि-
जतः । लाङ्गुलासक्तहस्ताग्रो विभ्रन्मूलमुत्तमम् । क-
उपास्यते स्वयं कान्त्या यो वारुण्या च मूर्त्तया । क-
ल्याणे यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वलः । सङ्क-
र्षणात्मको रुद्रो निर्गम्यान्ति जगन्त्रयम् । समस्तपृथिवी
भूतमशेषचित्तमण्डलम् । व्यास्ते पातालमूलस्यः
शेषोऽशेषसुरार्चितः । तस्य वीर्यं प्रभावश्च स्वरूपं
रूपमेव च । न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं वा विदुषै-
रपि । यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा ।
व्यास्ते कुमुदमालेव कस्तूरीयं वदिष्यति । यदा विजृ-
म्भतेऽगस्तो मदाधूर्णितलोचनः । तदा चलति भूरेता
साद्रितोयाविकानना । यदा तु पर्वणि गजः खेदाञ्चा-
लयते शिरः । सपर्वतवना नाम तदेयं चलति क्षितिः ।
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः । नान्त-
गुणान् गच्छन्ति तेनानन्तोऽवस्यन्ते । यस्य नागवधू-
हस्तैर्लेपितं हरिचन्दनम् । स्निग्धानिलापास्तं
याति दिक्पटवासताम् । यमासनति देवर्षिर्गोव्योतीर्षि-
तत्त्वतः । भगवान् सकलज्ञैव निमित्तं पटितं फलम् ।
तेनेयं नागवर्णेश्वरिणा विष्टता मङ्गी । विभर्त्ति मालां

लोकानां सदेवासुरमातृषाम्" नागभुवनादयोऽप्यत्र ।
नागवत्सलं नृपतीर्थभेदे "ततः प्रायाद्वज्रो राजन् ! दक्षिणेन
सरस्वतीम् । गत्वा चैवं सहावाहुरातिदूरे महायथाः ।
अर्मात्मा नागवत्सलं तीर्थमागममच्युतः । यत्र पद्मग
राजस्य वासुकेः सन्निवेशनम् । महाद्युतेर्महाराज !
वज्रभिः पद्मगैर्हृतम् । वज्रपीणां हि सहस्राणि तत्र
नित्यं चतुर्दश । यत्र देवाः समागम्य वासुकिं पद्म-
गोत्तमम् । सर्वे पद्मगराजानमस्यसिञ्चन् यथाविधि ।
पद्मगेभ्यो भयं तत्र विद्यते न ख पौरव ! । तत्रापि
विधिवद्भुत्वा विप्रेभ्यो रत्नमञ्जुयान्" भा०श० १८८० ।
नागवत्सरी स्त्री नाग इव दीर्घा वत्सरी । ताम्बूलोत्तायां
भाष्यम् ।

नागवत्सरी स्त्री नाग इव दीर्घा वत्सरी । ताम्बूलवत्सरीम्
अमरः । सा च देशभेदात् कृत्तिकाभेदेन नानाकारगुणा
यथोक्तं राजनि० "एकाग्रो वा देशश्चतुर्धाविशेषाद्याना-
कारं याति काये गुणे च" इत्युपक्रमे
"भीमाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा । रसादग्रा
सुरसा रुच्या विपाके शिशिरा स्रुता । स्वादुस्त्वटी
कटुकान्तिका तीक्ष्णा तथोष्णा सुसपाककर्त्री । विदाह
पित्ताक्षविकोपनी च प्रिष्टमदा वातनिर्वहणी च ।
अप्रमी मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी । गुल्मो-
दराभ्रानहरी रुचिकृद्दीपनी परा" अन्यच्च "गुहागरे
अप्रसिरा प्रसिद्धा तत्पर्णचूर्णातिरसातिरुच्या । दुग्न्धि
तीक्ष्णा मधुरातिहृद्या सन्दीपनी पुंस्त्वकरी च वत्या"
नाम्ना यास्वसरा सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमादाहहृद्
पित्तोद्रेकहरी सुदीपनकरी वत्या सुखामोदिनी ।
स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी ज्ञेया सदा वत्सभा गुल्-
माभ्रानविवम्बजिञ्च कथिता सः मालवे तृस्थिता । अन्ध्रि-
पुष्कलिका नाम कषायोष्णा कटुस्त्वया । मलायकपर्णा
कण्डस्य पित्तहृदातनाग्निनी । द्वैषणीया कटुस्तीक्ष्णा
हृदा दीर्घदला च सा । कफवातहरी रुच्या कटुदीपन
पाचनी" स्वार्थे क । नागवत्सिकाऽप्यत्र "पर्यसूले
भवेद् व्याधिः पर्याये पापसम्भवः । जीर्णपर्यं हरे-
दायुः सिरा बुद्धिप्रणाशिनी" आङ्गितम् ।

नागवारिक पु० नागस्य गजस्य सर्पस्य वा वारो वारयं
प्रयोजनमस्य ठक् । हस्तिपालके २ गुरुडे १ मयूरे
४ रावकुञ्जरे ५ यूयस्यगजराजे च सेटि० ।

नागवि (बिल) न० तीर्थभेदे नागरखण्डशब्दे दृश्यम् ।

नागवीट पु० नाग इव व्येटति वि+इट-क् । टाङ्गरे (झाकरा)
विका० ।

नागवीथी स्त्री आकाशमण्डलस्य उत्तरदिक्स्थे अश्वि-
न्यादित्यघटितग्रहस्थानवयान्तर्गते मार्गभेदे
वियति हि मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गवयसक्ति तच्च प्रत्येकं
वीथीवयेण त्रिधा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभिरश्वि-
न्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी शिरावती चेत्युत्तरमार्गे
वीथीत्रयम् "सर्वग्रहाणां भान्येव स्थानानि द्विज-
सत्तमाः । स्थानं जारद्वयं मध्ये तथैरावतसत्तरम्"
"वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्पतः । अश्विनी
कृत्तिका यास्या नागवीथीति शब्दिता" विष्णुपु० जरद्वय-
शब्दे ३५८५० दृश्यम् । २ कश्चपपुत्रीभेदे च "नाग-
वीथी च यामिन्याम्" ब्रह्म० प्र० २४० ।

नागवृक्ष पु० नागाख्यो वृक्षः । नागकैसरहजे शब्दार्थचि० ।

नागशत पु० नागानां शतमत्र । पर्वतभेदे "जगाम सह
पत्नीभ्यां ततो नागशतं गिरिम्" भा०श्या० १६६४० ।

नागशुण्डी स्त्री नागस्य शुण्डसदाकारोऽस्त्यस्य शिखायाम्
अथ गौरा० डीष् । डङ्करीफलनामके वृक्षे राजनि० ।

नागसम्भव न० नागात् सीसकात् सम्भवति सम्+भू-अच्
५० । सिन्दूरे अमरः ।

नागसम्भूत न० नागात् सीसात् वासुकादितो वा सम्भूतम् ५० ।
सीससम्भवे १ सिन्दूरे वासुकादिशिरस्य वर्णनः पतिते २ सु-
क्ताफलभेदे च "तच्चकवासुकिकुलजाः कामगमा ये च
पद्मगास्तेषाम् । स्निग्धानोलद्युतयो भवन्ति सुक्ताः फण-
स्थान्ते । शस्तेऽवनिप्रदेशे रजतमये भाजने स्थिते च
यदि । वर्षति देवोऽकस्मात् तज्जलेन नागसम्भूतम् ।
अपहरति विषमलक्ष्मीं क्षपयति शत्रून् यो विकाशयति ।
भोजङ्गं नृपतीनां हृतमकृतार्थं विजयदं च" ह०स० ८१४०

नागसरस् व० तीर्थभेदे नागरखण्डशब्दे दृश्यम् ।

नागसाहय न० नागेन हस्तिना समानः आह्वयो यस्य ।
हस्तिनापुरे "जगाम तच्चकस्तूर्यं" नगरं नागसाहयम्"
भा०श्या० १३४० । [चीलतायां जीरसाम् ।

नागसुगन्धा स्त्री नागस्य सर्पस्य सुगन्धोऽस्याः । भुजङ्गा-
नागस्तोक्तं न० नागस्य तद्विषस्य स्तोक्तमत्र अप् । वत्स
नामविधे राजनि० । [हृत्ते च राजनि० ।

नागस्फोता स्त्री नाग इव स्फोता । १ नागदन्तीहृत्ते २ दन्ती-
नागहनु पु० नागस्य हस्तिनो हनुदिव । नखीतामगन्धद्रव्ये
राजनि० ।

नागहन्त्री स्त्री नागान् सर्पान् हन्ति तच्च डीप् । १ वक्ष्या-
कर्कश्याम् राजनि० । २ सर्पगजयोर्हन्ति लि० ।
नागाख्यं पु० नागेति आख्यायस्या । नागकेसरे त्रिका० ।
नागाञ्चला स्त्री नागस्याञ्चलमिवात् । नागयटौ जटाधरः ।
नागाञ्चना स्त्री नागस्याञ्जनं यत् । १ नागयष्ट्यां २ हस्तिन्याञ्च
मेदि० । ३ [रधिपमात्रे च] । नागाधिराजादयोऽप्यत्र ।
नागाधिप पु० इत० । १ अचनन्ते नागे हेमच० । २ गजसर्पयो-
नागानन पु० नागस्यो वाननमस्य । गजानने गणेशे ।
नागात्सक इत० । १ गुरुदे क्रमेण सर्पगजयोरनन्ते २ मयूरे
ति ३ सिंहे च । ४ इति । [नाटकभेदे ।
नागानन्द पु० नागानामानन्दो वर्ण्यो यत् । श्रीहर्षप्रणीते
नागारति पु० नागस्य सर्पस्यारतिः । १ वक्ष्याकर्कश्याम् राजनि०
२ सिंहे ३ गुरुदे ४ मयूरे च । नागारिप्रभृतयोऽप्येव ।
नागार्जुनोय पु० नागस्य अर्जुनस्य तौ अधिकाव्य कृतोपन्यः
इति । १ इति । नागार्जुनाधिकारेण कृते काव्यभेदे
कस्याख्यायिकात्वात् वा लुक् । नागार्जुन तत्तार्थे ।
नागालावू स्त्री नागः नागकुम्भ इवालावूः । गजकुम्भाका-
रायां लक्ष्म्याम् राजनि० । २ ययूरे ३ सिंहे च ।
नागाशून्यं नागान् अस्मात् अशून्यं । गुरुदे हारा० ।
नागाह्व पु० नागेन युक्ताह्वा यत् । हस्तिनापुरे । नागा-
ह्वाद्योऽप्यत्र त्रिका० । ३ [लक्ष्म्यायाम् राजनि० ।
नागाह्वी स्त्री नागे नागकेसरेमाह्वयते स्रज्जते आह्वे-क ।
नागिन् पु० नागे भूषणत्वेनाख्यस्य इति । सर्पभूषणे शिवे
नागोपवीतनं नमनं नागिनमनिर्वासम् । हरिवं०
२७६ अ० ।
नागेन्द्र पु० नाग इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् उपमितसं । १ ऐरा-
वते २ शेषादिनागे च । ३ नागेन्द्रहस्तस्त्रि कर्कशत्वात्
कुमा० । ४ कुपेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् । भावः ।
नागेश पु० इत० । १ अचनन्ते शेषनागे । पाणिनिव्याकरण-
भाष्यविवरणादिप्रत्यकारके २ विद्वद्भेदे "नागेशभट्टस्तुते
लघुगन्देन्दुशेखरम्" । ३ शिवलिङ्गभेदे न० नागेश्वरोऽप्यत्र
विष्णुपु० उक्ते तत्तत्कटस्थे ४ तीर्थभेदे न० ।
नागोदर(र) न० नाग इवोदरं वस्त्रात् पृष्ठो वा रस्य लोपः ।
उदरवाणे हेमच० । रालं तत्तार्थे हारा० । सुस्तुते
२ गर्भिण्या गर्भापद्रुभेदे च "शुक्रशोणितं वायुनाभि
प्रपञ्चमवक्रालजीवमाध्यापयत्युदरं तत्कदाचिदुदरकथो-
पशान्तं नैगमेपापहतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित्
प्रलोदशानं नागोदरमित्याहुस्तत्वापि जीनवत् प्रतीकारः"

नागोद्भेद न० सरस्वतीनदीप्रकाशस्थानभेदरूपे तीर्थभेदे "गच्छ-
त्यनर्हिता यत् मेरुष्टके सरस्वती । चमसे च शिवोद्भेदे
नागोद्भेदे च दृश्यते । नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलो-
कमवाप्नुयात्" भा० व० ८२ अ० ।
नाचिक पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे "अराणिनीचिकश्चैव" भा०
व० ४ अ० विश्वामित्रपुत्रोक्तौ ।
नाचिकेत पु० नाचिकेतशब्दार्थे । अचनन्ते २ अक्षभेदे शतदुपा-
लोख्याने च । त्रिकाण्डे नाचिकेतुरिति पाठः । लिपिक-
प्रमादकतः नाचिकेत इत्येव पाठः । शुल्बादिसंवादी ।
नाचिकेतोपाख्यानञ्च भा० व० ७१ अ० आदौ दृश्यम् ।
नाचीन पु० दक्षिणस्थे । देशभेदे शतद्वये च "नाचीनानु-
काञ्चैव" भा० स० १० अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये ।
नाट पु० नाट-चञ् । इत्येव । २ कर्णाटदेशे च । शब्दरत्ना०
नाटकं लि० नाट-एव ल् । १ नर्तके स्त्रियां टाप् । कामाख्या
पर्वतान्तिकस्थे । २ पर्वतभेदे । ३ "ऐशान्यां नाटके शैले
शङ्करस्य महाश्वित्तम्" । नित्यं वसति तत्रेश्वरदधीना त-
पार्थी । कालिकापु० । २ दृश्यकाव्यरूपे रूपकभेदे न० ।
तद्भेदलक्षणादिकं सा० द० उक्ते यथा ।
नाटकमथ प्रकरणम् भाष्यव्यायोगसमवकारडिमाः ।
देहाष्टगाङ्गवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश । किञ्च
नाटिका लोटकं गोष्ठो सट्टकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानो-
क्तायकाव्यानि प्रेक्षणं रासकं तथा । संलापकं श्री-
गदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्मेक्षिका प्रकरणी
हल्लीशो भाषिकेति च । अष्टादश प्राङ्मुखरूपकाणि
सन्धीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्यं नाटकवन्तम् ।
सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपलक्षणञ्च ।
तत्र । "नाटकं ख्यातकृतं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासजादिगुणवदुक्तं नानाविभूतिभिः । सुख-
दुःखमसङ्गं नानारसनिरन्तरम् । पञ्चादिका दश-
परास्तत्वाङ्गाः परिकीर्त्तिताः । प्रख्यातवशो राज-
विधीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो
वा गुणवान्नायको मतः । एक एव भवेदङ्गो शङ्कारो
वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्वहणेऽङ्ग-
तम् । चत्वारः पञ्च वा सुख्याः कार्यव्यापृतपूरणाः ।
गोपुष्पापसमापन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम्" । "देवतानां
सुख्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् । पूर्वकृतचरितं
प्रख्यातोदात्तनायकम् । प्रवेशकविनिष्कमादिभिः सन्धि-
निरन्वितम् । इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखद्वये

युतम् । षट्पञ्चदशसप्ताष्टनवाङ्कैरनुभूयितम् । नाना-
विज्ञासलीलाभिः सर्वसिद्धिभिरन्वितम् । नानाभाव
रसैराढ्यं नाटकं स्वरयो विदुः । किञ्चिदङ्गविहोनु
न त्याज्यं नाटकं कश्चित् । आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः
सम्भव एव च । नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथा
परः । इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्यवस्तुनः ।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषापञ्चशिका गिरः । नाटके
नियताः शक्ता एषा भाषा रसावहा । भाषाविभाषा-
भेदेन प्राकृततन्तु चतुर्दश । मागध्यावलिका प्राच्या
शौरसेन्यङ्गमागधी । वाङ्मौली दाक्षिणात्याश्च भाषाः
सप्त च प्राकृते । शकाराभीरचाण्डालशवरद्विडोड्डाः ।
वानौकसी विजातीनां विभाषाः सप्त कीर्तिताः । कैकेयी
शौरसेनी च काङ्क्षी पाञ्चालमागधी । द्राविडी पाण्डु-
देशी च भूतभाषाः प्रकीर्तिताः । वेदभी मागधी
नाटी काम्बोजी चोपनागरी । पाञ्चाली षड्पञ्च-
भाषाः सुदेशभेदतः । देवतादर्शनालञ्च कर्त्तव्यं
नाटकं बुधैः । राजर्षिदर्शनान् वा तेऽपि देवैः समा-
मताः । उदाहरणम् "सुरारिकवेरनर्वराघवं भवभूते-
रुत्तरचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकुन्तलञ्च" सङ्गीतदा-
तञ्च यथा कर्त्तव्यं नाटकादिविभागसङ्का अग्निपुं
३१७५० तथा निरूपितं यथा
"सामान्यञ्च विशेषश्च लक्षणस्य द्वयी गतिः । सामान्यं
सर्वविषयं शेषः कापि प्रवर्त्तते । पूर्वरङ्गे निवृत्ते द्वौ
देशकालावभाषि । रसभावविभावानुभावा अभिनय-
स्तथा । अङ्कः स्थितिश्च सामान्यं सर्वत्रैवोपसर्पणात् ।
विशेषोऽवसरे वाच्यः सामान्यं पूर्वसुच्यते । त्रिवर्ग-
साधनघाटप्रमित्याङ्कः करणञ्च यत् । इतिकर्त्तव्यता
तस्य पूर्वरङ्गे यथाविधि । नान्दीमुखानि हाविंश-
दङ्कानि पूर्वरङ्गके । देवतानां नमस्कारो गुरुणामपि
च स्तुतिः । गोब्राह्मणव्यापादीनामाशीर्वादादि गीयते ।
नान्यन्ते स्तवधारेऽसौ रूपकेषु निबध्यते । गुरुपूर्वक्रमं
वंशप्रशंसा पौरुषं कवेः । सम्बन्धार्थौ च काव्यस्य पञ्च-
तानेष निर्दिशेत् । नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक
एव वा । सहिताः स्तवधारेण संलापं यत् कुर्वते ।
चित्तैर्वाक्यैः स्वकाव्यैः प्रस्तुताद्येपिभिर्मिथः । आसुखं
तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा । प्रवृत्तकं कथोद्घातः
प्रयोगातिशयस्तथा । आसुखस्य तयो भेदा वीजांशेषूप-
जायते । कालं प्रवृत्तमाश्रित्य स्तवध्यायव वर्ण्येत् ।

तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम् । स्तवधारेण
वाक्यं वा यत् वाक्यार्थमेव वा । गृहीत्वा प्रविशेत्
पात्रं कथोद्घातः स उच्यते । प्रयोगेषु प्रयोगन्तु स्तव-
ध्यायव वर्णयेत् । ततश्च प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो
हि सः । शरीरं नाटकादीनामितिष्ठत्तं प्रचक्षते ।
विद्वत्सम्प्रेक्षितञ्चेति तस्य भेदावुभौ स्तौ । सिद्धभागम-
दृष्टञ्च दृष्टसम्प्रेक्षितं कवेः । वीजं विन्दुः पताका च
प्रकरी कार्यमेव च । अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्च चेष्टा अपि
क्रमात् । आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सङ्गाव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः । सुखं प्रति-
सुखं गर्भो विमर्शश्च तथैव च । तथा शिर्वहणञ्चेति
क्रमात् पञ्चैव सन्धयः । अत्यन्तं ससुद्धिं वङ्गधा-
यत् प्रसर्पति । फलावसानं यच्चैव वीजं तदभिधीयते ।
यत् वीजसमुत्पत्तिर्नामार्थरससम्भवा । काव्ये शरीरातु-
गतं तन्मुखं परिकीर्त्तितम् । इष्टसार्थस्य रचना दृष्टान्त-
स्यानुपपन्नः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुडानाञ्चैव गूह-
नम् । आश्चर्यवदभिव्यक्तं प्रकाशानां प्रकाशनम् ।
अङ्गहीनं नरो यदङ्ग श्रेष्ठं काव्यमेव च । देशकालौ
विना किञ्चित्तिष्ठत्तं प्रवर्त्तते । अतस्तयोरुपादान-
नियमात् पदसुच्यते । देशेषु भारतं वर्षं काले कृत-
युगत्रयम् । सत्ये ताभ्यां प्राणभृतां सुखदुःखोदयः
कश्चित् । सर्गे सर्गादिवाचां च प्रसज्जन्ती न दुष्यति ।

नाटकलक्षण न० नाटकस्य दशविधरूपकस्य लक्षणम् ।

सा०द० उक्ते षट्त्रिंशन्मते नाटकस्य लक्षणे यथा

"षट्त्रिंशत्लक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कारतयस्तथा ३६ । तय-
स्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीध्यङ्गानि तयोदश । लास्याङ्गानि
दश यथालाभं रसव्यपेक्षया" इत्युद्दिश्य "भूषणाक्षरसं-
हातौ शोभोदाहरणं तथा । हेतुसंशयवृष्टान्तास्तुल्यतर्कः
पदोच्चयः । निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ।
दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयो तथा । विशेषण-
निरुक्ती च सिद्धिर्वाश्विपर्ययो । दाक्षिणातुनयौ
मालाऽर्थापत्तिगर्हणे तथा । पृच्छा प्रसिद्धिः साहच्यं
संक्षेपो गुणकीर्त्तनम् । लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रिय-
वचस्तथा । लक्षणानि" इति विमल्य क्रमेणलक्षितानि यथा

"गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् । वर्णनाऽक्षर-
संहातश्चिन्ताधैरक्षरैर्मितैः । सिद्धैर्यैः समं यत् प्रलि-
ङ्गोऽर्थः प्रकाशते । स्निग्धलक्षणचिन्तायां सा शोभेत्यभि-
धीयते ३ । यत् सल्लार्ययुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

वाध्यतेऽभिमतार्थसदुदाहरणं ४ मतम् । हेतुर्वाक्यं
समासोक्तमिदं तदुदाहरणम् । संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य
वाक्ये स्याददनिश्चयः । दृष्टान्तोऽयं पक्षार्थसाध-
नाय निदर्शनम् । तल्लयतर्कोऽयं यदर्थेन तर्कः प्रकृतगा-
मिना । सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः ६ ।
यत्पक्षार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् । परपक्ष-
व्युदासार्थं तच्चिदर्शनं १० मच्यते । अभिप्रायः ११ स्तु साह-
य्यादङ्गतायस्य कल्पना । प्राप्तिः १२ केनचित्शेन किञ्चि-
द्यात्मानुमीयते । विचारोः १३ युक्तवाक्यैर्दम्पत्यचा-
र्थसाधनम् । देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टः १४ मच्यते ।
उपदिष्टः १५ मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।
गुणातिपातः १६ कार्यं यद्विपरीतं गुणान् प्रति ।
यः सामान्यगुणोद्वेकः स गुणातिशयोः १७ मतः । अ-
र्थान् सिद्धान् वस्तुतया विशेषोक्तिर्विशेषणम् १८ । पूर्व-
सिद्धार्थकथनं निरुक्तिः १९ रिति कीर्तितम् । वस्तुनां
कीर्तनं सिद्धिः २० रमिमेतार्थसिद्धये । दम्पादीनां भवेदु-
भयोः २१ वाच्यादन्यतरद्वयः । विचारस्यान्यथाभावः
सन्देहात्तु विपर्ययः २२ । दाक्षिण्य २३ चेष्टया वाचा
परचित्तानुवर्तनम् । वाक्यैः स्निग्धैरनुनयोः २४ भवे-
दर्थस्य साधनम् । सालार २५ स्याददभीष्टार्थं नैकार्थप्र-
तिपादनम् । अर्थोपपत्तिः २६ र्थदन्यार्थोऽर्थान्तरात्तेः प्रती-
यते । दूषणोद्बोधनायां तु भर्त्सना गर्हणं २७ तु तत् ।
अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छा २८ र्थान्निषण्णं २९ मतम् ।
प्रसिद्धिः ३० लौकिकसिद्धार्थैस्तुल्यैरर्थसाधनम् । साहचर्य ३१
मभिभूतस्य साहचर्यात् लोभवर्तनम् । संचेपो ३२ यत्तु
संचेपादात्मन्यर्थे प्रयुज्यते । गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव
गुणकीर्तनम् ३३ । स लेशोऽभ्यस्यते वाक्यं यत् साहचर्य
पुरःसरम् । मनोरथ ३४ स्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण
यत् । विशेषार्थोऽतिप्रस्तावेऽनुक्तसिद्धिः ३५ र्थोदर्थते ।
स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिः ३६ र्थभाषणम् ।

नाटकीयं वि० नाटके भवः तत्र वर्ण्यः “वृक्षाच्छः” पा० ७ ।
नाटके वर्ण्ये पदार्थे पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः
माघः । [स्य] (तरसुज) स्थाते लतापनपे त्रिका० ।
नाटान्त(स्त) पु० नटानां प्रियः अण् नाटः अन्तो(स्तो)रमो-
नाटार पुंस्त्री नञा अपत्यम् वा चारक् । नञा अपत्ये
नाटिका स्त्री दृश्यकाव्यभेदे तल्लक्षणं यथा “नाटिका
लृप्तृत्वा स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका । प्रख्यातो धीर-
र्त्तुः तल्लक्षणं स्यात्तथायकोदपः । स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गी-

तव्यापृताऽथ वा । नवानुरागा कन्यात्वा नायिका नृप-
वंशजा । सम्भवत्तेत नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी पुनर्भवेज्जोषा प्रगल्भा नृपवंशजा । पदे पदे
मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः । हृत्तिः स्यात् कैशिकी
स्वल्पविमर्षाः सम्भवः पुनः” । द्वयोर्नायिकानायिकयोः ।
यथा रत्नावली विजयालम्बिकादि” सा० ८० । सङ्गीत-
दामोदरेऽपि कश्चिद्विशेष उक्तस्तत्रैव दृश्यः ।

नाटितं वि० चु० नट-क्त । इकताभिनये भावे क्त २ स्वभिनये
स्वार्थे क । नाटितक नटक्ये ।

नाटियं पुंस्त्री नञा अपत्यम् सुहृत्वेऽपि इकोऽभावपक्षे
स्त्रीभ्योऽङ्कं पा० ८६ । नञा अपत्ये

नाटेर पुंस्त्री नञा अपत्यं सुहृत्वाभ्यो वा ङ्कम् । नञा अपत्ये

नाट्यं न० नटस्य इदं क्त्यम् “कन्दोगौकिथकेत्यादिना” पा०
७७ । नटक्ये नट्यगीतवाद्यात्मके रत्नास्यो वाक्या-
र्थभिनये च तत्फलान्तिकं सङ्गीतदा० उक्तं यथा

“देवर्षिचित्तिपालपूर्वचरितान्यालोच्य धर्मादयस्तत्
स्तावाञ्चितभूमिकाभिनयने स्यादर्थसिद्धिः परा । सङ्गी-
तायुतचित्तवृत्तिहरणावस्था भवन्त्यङ्गना ज्ञानं शङ्करसेव-
येति कथितं नाट्यं चतुर्वर्गदम् । यो यस्य दयितो भावः
स तं नाट्ये निरीक्षते । अतः सर्वमनोहारि नाट्यं कस्य
न रञ्जकम्” । नाट्योत्पत्तिर्यथा “इहाहन्तु यति अङ्गा
शक्रेणाभ्यर्चितः पुरा । चकारालम्ब्य वेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु
प्रज्ञमम् । उपवेदोऽयं वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ ।
तत्त्वोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः सयम्भुवे । तेनापि
भरतायोक्तत्वेन मत्स्ये प्रचारितः । शिवाज्योनिभरताः
स्तस्यादस्य प्रयोजकाः” । नाट्यारम्भसङ्गतादिनिरूपणाय
प्रो० धा० वसिष्ठ आह “त्रिकोत्तरामितगुरुश्रविष्ठाहो-
न्द्रवारोश्चरपौष्णभेषु । सङ्गीतनृत्यादिसमस्तकर्म कार्यं
विभौमार्कजवासरेषु” । श्रीपतिरपि “हस्तः पृथ्वी वासव-
चातुराधा ज्येष्ठा पौष्णं वारुणं चोत्तराश्व । पूर्वार्चार्थैः
कीर्तितसन्दर्भो नृत्यारम्भे शोभनोऽयं भवर्गः” । काश्यपः
“लग्नसंस्थे बुधे चन्द्रे बुधराशौ तु वीक्षिते । शुभस्यै-
वतर्थास्येनाट्यारम्भः प्रशस्यते” । अतएव रत्नमालायाम्
“बुधे विलग्ने शशिनौ चराशौ शुभवीक्षिते । द्वि-
कस्यैः शुभेनाट्यारम्भः सङ्गिरिष्यते” ।

नाट्यधर्मिका स्त्री नाट्यस्य धर्मोऽन्यत्र क्रियायाम् उक्तम् ।

“सङ्गीतं प्रेक्षणार्थोऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका”
हेमचन्द्रोक्ते दर्शनार्थे शास्त्रोक्ते नौत्यत्रिकरूपे नटक्ये

नाट्यप्रिय ५० नाट्यं प्रियमस्य । शिवे महादेवे हेमच० ।
 नाट्यभाषा स्त्री नाट्ये प्रयोक्तव्या पात्रभेदेन भाषा ।
 नाटके प्रयोक्तव्ये पात्रभेदेन भाषाभेदे सा च सङ्गीतदा-
 उक्ता नाटकशब्दे दर्शिता विशेषस्तु सा० द० उक्ता यथा
 “पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् । शौर-
 सेनी प्रयोक्तव्या ताडणीनाञ्च योषिताम् । आसामेष
 त गाथासु महारथीं प्रयोजयेत् । अलोक्ता मागधी
 भाषा राजानःपुरचारिणाम् । चेटीनां राजपुत्राणां
 अष्टिनां चार्द्धमागधी । प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां
 स्यादवन्तिका । योचनागारकादीनां दक्षिणात्या हि
 दीव्यताम् । शकाराणां शकादीनां शाकारिं सम्प्रयो-
 जयेत् । वाङ्मयीकभाषा दिव्यानां द्वाविडो द्वाविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु । आ-
 भीरी शायरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु । तथैवाङ्गार-
 कारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् । चेटीनामप्य-
 नीचानामपि स्यात् शौरसेनिका । बालानां प्रणका-
 नाञ्च नीचप्रहविचारिणाम् । उन्नतानामाहाराणां
 सैव स्यात् संस्कृतं कश्चित् । ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारि-
 द्र्योपस्कृतस्य च । भिक्षुवन्धवरादीनां प्राक्तनं सम्प्रयो-
 जयेत् । संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीपूतमासु च ।
 देवीमन्त्रिभूतावेष्टास्यपि कैश्चित्तथोदितम् । यद्देशं
 प्रीचपात्रस्तु तद्देशं तस्य भाषितम् । कार्यं तथोत्तमा-
 दीनां कार्यैर्भाषाविपर्ययः । योषितुसखीगण-
 वेष्टाकितवापसरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं
 संस्कृतं चानुरातरा” । नाटकभाषाऽप्यत्र ।

नाट्यरासक न० दशप्रकायरूपरूपकभेदे तत्तत्क्षणं सा० द०
 उक्तं यथा “नाट्यरासकमेकाङ्कं वज्रताललयस्यति ।
 उदात्तनायकं तद्वत् प्रौढमर्दोपनायकम् । हास्योद्गम्य
 सङ्कटकारी नारी वामकसज्जिका । सुखनिर्वहणे सखी
 बासाङ्गानि दशापि च । केचित् प्रतिस्वसं सखिमिह
 नेच्छन्ति बोधम्” । “तत्र सखिद्वयवती यथा जर्भवती ।
 सखिचतुष्टयवती यथा विवासवती” ।

नाट्यशाला स्त्री इत० । नाट्यस्य नाट्यार्थं शाला ।
 (नाट्यमन्त्रिः) देवप्रासादसम्मुखस्य गृहे “नाट्यशाला
 च कर्तव्या दारदेशमाश्रया” गुरुड० ।

नाट्यारङ्ग न० इत० । सा० द० उक्ते दशविधे नाट्यारङ्गे यथा
 “नेयपदं स्थितपादाभासीनं पुष्पगण्डिका । प्रच्छेदक-
 स्निग्धञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् । उत्तमोत्तमकल्या-

दुक्तप्रत्युक्तमेव च । लास्ये दशविधं क्षीतदङ्कसुक्तं
 मनीषिभिः । तन्नीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।
 शुष्कं गानं नेयपदं स्थितपादां तदुच्यते । मदभोक्ता-
 पिता यत्र पठति प्राक्तनं स्थिता । निखिलातोदरहितं
 शोकचिन्तान्विताऽवला । सुप्रसारितगात्रं यदासीदा-
 सीनश्मेव त । आतोद्यमिश्रितं नेयं छन्दसि विविधानि
 च । स्त्रीषु संयोर्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका । अन्त्या-
 सङ्कं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना । वीणापुरःसरं
 गानं स्त्रियाः प्रच्छेदकोऽमृतः । स्त्रीवेशधारिणं पुंसां
 नाट्यं क्लृप्त्वा त्रिगूढकम् । कश्चन भट्टसङ्केतः सुव्य-
 क्तकरणान्वितः । प्राक्तनं वचनं वक्ति यत्र तत्सैन्धवं
 विदुः । चतुरस्रपदं गीतं सुखप्रतिष्ठान्वितम् । द्विगूढं
 रसभावाट्टसुक्तसोत्तमकं पुनः । कोपप्रसादजमधिप-
 युक्तं रसोत्तरम् । हावहेलान्वितं चित्रलोकवन्धनोह-
 रम् । उक्तिप्रत्युक्तिचयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् । विला-
 सान्वितगीतार्थसुक्तप्रत्युक्तः सच्यते” ।

नाट्यारङ्गार ५० सा० द० उक्ते षट्त्रिंशद्विधे नाट्य-
 शालङ्कारभेदे यथा

“आशीराकन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः । उत्प्रासनं
 स्मृत्वालोभपक्षात्तापोपपत्तयः । आशंसाध्ववसायौ च
 विसर्पोक्तेखसन्निधौ । उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थ-
 विशेषणम् । मोक्षाह्वनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्त-
 नम् । उत्कीर्तनं तथा याचना परीहारो निवेदनम् ।
 प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहसोपदेशनम् । इति नाट्या-
 लङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः” इत्युद्दिष्टम् । आशीरि-
 ट्जनाशंसाऽऽक्रन्दः प्रलपितं शुचि । कपटं मायया
 यत्र रूपमन्यदिभाष्यते । अक्षमाऽसा परिभवः स्वस्यो-
 ऽपि नाभिसृज्यते । गर्वोऽवलेपजं वाक्यं कार्यं सारम्
 उद्यमः । मह्यं गुणवत्कार्यं हेतोराश्रयः सच्यते ।
 उत्प्रासनदलूपहासो योऽसाधौ साधुमाननि । आ-
 काङ्क्षा रमणीयत्वाद्गस्तुनो या स्मृताऽतु सा । अधि-
 ज्ञेयवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु । मोहावधी-
 रितार्थस्य पञ्चात्तापः स एव तु । उपपत्तिः रमता
 हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये । आशंसनं स्यादाशंसाऽऽ प्रति-
 स्थाध्यवसायकः सः । विसर्पोऽयत्नमारब्धं कर्मानिष्टक-
 लपदम् । कार्यचक्षणसङ्केतः सः । उत्तेजनं सतितीक्ष्णम् ।
 स्वकार्यमिद्वयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् । भर्त्सना तु
 परीवादः स नीतिः सहाय्येण वर्त्तनम् । उक्तस्यार्थस्य

यत्तु स्यादुत्कीर्तनमनेकधा । उपालम्भस्वरूपेण तत्
 स्यादर्थविशेषणम् २० । प्रोत्साहनं २१ स्यादुत्साहगिरा
 कस्यापि योजनम् । साहाय्यं २२ सङ्कटे यत्स्यात्
 साधुकृत्यं परस्य च । अभिमानः २३ स एव स्यात्
 प्रमयादनुवर्तनम् ७ । व्युत्पत्तिः भूतकार्याख्यानसु-
 त्कीर्तनं २८ मतम् । याचजा २९ त्वं कापि याचजा
 या स्वयं दूतमुखेन वा । परीहारः ३० इति प्रोक्तः कृता-
 तुचितमार्जनम् । स्वधोरितकर्तव्यकथनन्तु निवेदनम् ३१
 प्रवर्तनं ३२ न्तु कार्यस्य यत्स्यात् साधुप्रवर्तनम् । स्वा-
 ख्यानं ३३ पूर्ववृत्तौ क्तियुक्तिश्चर्यावधारणम् । प्रहर्षः ३४
 प्रमदाधिक्यं शिखा स्यादुपदेशनम् ३५ ललितानि ।
 नाट्योक्ति स्त्री नाट्ये उक्तिविशेषोक्तिः । लौकिकप्रसिद्धा-
 र्थकशब्दान्तरेण नाट्ये पदार्थान्तराणां सत्तौ तथा च
 केषाञ्चित् शब्दानामन्यार्थे पारिभाषिकत्वं नाट्ये ज्ञेयम्
 सा च सा० द० निर्णीता यथा
 “अत्रायं खलु यद्वस्तु तदिह खगतः मतम् ।
 सर्वत्रायं प्रकाशं २ स्यात्तद्भवेदपवारितम् ३ । रहस्यन्तु
 यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशते । विपताककरेणान्यान-
 वार्यान्तरा कथा । अन्योन्यामन्तरं यत्स्याज्जनान्ते
 तज्जनान्तिकम् ४ । किं ब्रवीषीति यच्चाट्ये विना पातं
 प्रयुज्यते । श्रुतेवानुक्तमर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ५ ।
 दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेश्यानां नाम दर्शयेत् । दत्त-
 प्रायाणि वणिजां चेटचेट्योक्तया पुनः । वसन्तादिषु
 वणर्षस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् । नाम कार्यां नाटकस्य
 गर्भितायेप्रकाशकम् । नायिकानायकाख्यानं संज्ञा-
 प्रकरणादिषु । नाटिकासङ्कादीनां नायिकाभिर्विशेष-
 णम् । प्रावेण शूलकः सार्धिमेः स्थाने प्रयुज्यते ।
 राजा स्वामीति द्वेति श्रुत्यैर्भेदेति चाधमैः । राजवि-
 भिर्द्वयस्येति तथा विदूषकेण च । राजन्नित्युपनिषां च्यः
 सोऽपत्यप्रत्ययेन च । स्नेह्यया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति
 चेतरेः । वयस्येत्यथ वा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
 वाच्यौ नटोस्त्वधारावार्थानाम्ना परस्परम् । स्त्वधारो
 भवेद्भाव इति वै पारिभाषिकः । स्त्वधारो सारिषेति
 हण्डे इत्यधमैः सभाः । वयस्येत्युत्तमैर्हो मध्य-
 राय्येति चायजः । भगवन्निति वक्तव्याः सर्वदेववि-
 लिङ्गिनः । वदेद्वाजीञ्च चेटोञ्च भवतीति विदूषकः ।
 व्यायुष्मन् रयिनं स्त्वतो वदेत् तातेति चेतरेः । वत्स पुत्रक
 तातेति नाम्ना गोत्रेण वा स्तुतः । शिष्योऽनुजस्य

वक्तव्योऽस्मात्वा आर्येति चाधमैः । विप्रैरयमस्मात्वेति
 सचिवेति च भण्यते । साधो इति तपस्वी च प्रशान्त-
 सोच्यते बुधैः । अष्टहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनि-
 गद्यते । उपाध्यायेति चाचार्यो महाराजेति भूपतिः ।
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः । सौम्य भद्र-
 मुखेवमधमैस्तु कुमारकः । वाच्या प्रकृतिभोराजः
 कुमारी भर्तृदारिका । पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठ-
 मध्यावसैस्त्रियः । हृष्टेति सदृशी प्रेषणा हृष्टो वेश्या-
 ऽर्जका तथा । कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरती-
 जनैः । आसन्नयैश्च पाण्ड्या वाच्याः स्वसमयागतैः ।
 शकादयश्च सम्भाषणा भद्रदत्तादिनामभिः । यस्य यत्कर्म
 शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा । तेनैव नाम्ना
 वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम् । “कमरे त्वं
 वासुराचार्यस्तु सारिषः” वासुरधिकः पठितः ।

नाड पु० नाल+लस्य ड । नालशब्दार्थे अमरः ।

नाडपितृ न० कण्वाधमे “शकुन्तला नाडपितृपुत्रा भरतं
 दधे” शत० ब्रा० ११।५।४।११ “नाडपिति स्थाने कण्वा-
 धमे” भा० । [सार्धतः नाडीशब्दे दृश्यम् ।

नाडि स्त्री नल-इत् । नाड्याम् “कुहः स्युः सप्त नाडयः”

नाडिक न० नाड्यां हितं ठक् । कालशक्ते भावप्रोक्तम् स्त्री

त्वमपि “कृष्णम्” नाडिकाशकं वाचाङ्कं पृतिकां तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः” ति० त० । अत्र

नाडिकाशकमिति पाठान्तरम् श्वेतकलमीति तदर्थं इति

कल्पतरुः ।

नाडिका स्त्री नाडी+स्वार्थे क । नाडीशब्दार्थे

नाडिकेल पु० नारिकेल+रस्य ड । नारिकेले भरतः ।

नाडिचीर न० नाडी चीरमिव । १ नल्यं २ निर्वेष्टने हारां

नाडिन्धम लि० नाडीं नलीं घमति ध्वा-खश् चक्षश्च ।

१ स्वर्थकारे अमरः । उच्चनीचाधिरोहणात् सङ्घर्षे

निःश्वासेनाडीं धमनं घमति ध्वा-खश् । उच्चनीचाधिरो-

हणेन २ श्वासरकारके लि० “कथं नाडिन्धमान् मार्गान्”

भट्टिः । [पानकर्त्तरि ।

नाडिन्धय लि० नाडीं धयति ध्वे-खश् सम् चक्षश्च । नाडी-

नाडिपत न० नाडिप्रधानं पतमस्य । नाडीचे शाकभेदे

नाडी स्त्री चु० नल-गन्धे अच् लस्य डः । चु० नल-अच्

अच् वा गौरा० ङीष् । सिरायां कायस्य सिरास्वरूप-

भेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“अथ सिरासाह धन्विबन्धनकारिण्यो दोषघातं”

वह्नाः सिराः । नाभ्यां सर्वा निवह्नास्ताः प्रतन्वन्ति सम-
न्ततः । शरीरं सकलञ्चैतत् सिराभिः पोष्यते सदा ।
प्रणालीभिरिवारामाः कुल्याभिः क्षेपान्यवत् । अत्र
प्रणालीभिः कुल्याभिरिति दृष्टान्तद्वयं स्थूलसूक्ष्म
सिराभेदात् । “प्रसारणाकुञ्चनादिक्रियाभिः सततं
तनौ । सिरा एवोपकुर्वन्ति ताः स्युः सप्त शतानि तु ।
यथा द्रुमदले साक्षात् दृश्यन्ते प्रतताः सिराः” । तथैव
“नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणाद्भाभिरुपाश्रिता ।
सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारवैः” । तद्यथा
तासां खलु स्थूलसिराः चत्वारिंशत् तासां दश वात-
वह्नाः दश पित्तवह्नाः दश श्लेष्मवह्नाः दश रक्तवह्नाः ।
तासां खलु वातवह्नाणां वातस्थानगतानां सप्तसप्त-
तिशतानि १७५ भवन्ति । तावत् १७५ एव पित्तवह्नाः
पित्तस्थानगताः । श्लेष्मवह्नाः तावत् १७५ श्लेष्म-
स्थानगता रक्तवह्नास्तावत् १७५ रक्तवह्नीहगता एवं
सिराः सप्तशतानि भवन्ति । तत्र वातवह्नाः एकस्मिन्
सकिष्णं पञ्च विंशतिः एतेनेतरसकृदि ५ वाह्वं च व्या-
ख्यातौ (५०) । विशेषतः कोष्ठे चतुस्त्रिंशत् तासां
श्रोणयोः गुदमेढादिक्रिया अष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोः ४ ।
षट् पृष्ठे तावत् ६ एवोदरे दश वक्षसि एवं (१५) ।
एकचत्वारिंशद् जलुष्यं जङ्घाम् तासां चतुर्दश १४
पीवायां ४ चतस्रः कर्णयोः ६ नव जिह्वायां ६ षट्
नासिकायां ८ अष्टौ नेत्रयोः (४१) । एवं वातवह्नाणां
सप्तसप्ततिशतं १७५ भवन्ति । एवं विभागः पित्त-
वह्नाणामपि विशेषतस्तु पित्तवह्ना नेत्रयोर्दश १०
कर्णयोर्दश २ एवं रक्तवह्ना श्लेष्मवह्नास्तु श्रोणयोः १६
पीवायां कर्णयोर्दश २ एवं सिराणां सप्तशतानि व्या-
ख्यातानि । “क्रियाणां प्रतीकात्मनोऽहं बुद्धिकर्म-
णाम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनव-
हन्” । क्रियाणां प्रसारणाकुञ्चनादीनाम् । समोहं
बुद्धिकर्मणाम् बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च स्वे स्वे
विषये ज्ञानं न करोतीत्यर्थः । अन्यान् गुणान् रसादि-
व्यापनद्वारा शरीरपोषणादीन् । “यदा तु कुपितो
वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते । तदास्य विविधा रोगा
जायन्ते वातसम्भवाः । आजिष्णुतामन्त्ररुचिमग्निदोष-
मरोगताम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि पित्तमात्मसिरा-
वरन्” अरोगतां ऐत्तिकरोगानुत्पत्तिं करोति । अन्यान्
गुणान् मेधाबुद्धिदर्शनशक्तादीन् । “यदा तु कुपितं

पित्तं सेवते स्ववह्नाः सिराः । तदास्य विविधा
रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः । श्लेष्मवह्नेषु मन्त्रोनां
स्थैर्यं वलमरोगताम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि
वलासः स्वाः विरावरन्” । अरोगतां श्लेष्मिकरोगा-
नुत्पत्तिम् अन्यान् गुणान् वलपुष्ट्यादीन् । “यदा
तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते । तदास्य
विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः । धातूनां पुराणं
सम्यक् स्पर्शज्ञानमसंशयम् । स्वसिरासु चरद्भक्तं कृ-
ष्यान्नान्यान् गुणानपि” अन्यान् गुणान् वलपुष्ट्या-
दीन् । “यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववह्नाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः । तत्रा-
रुणा वातवह्नाः पूर्यन्ते वायुना सिराः । पित्त-
दुष्टाश्च नीलाश्च शीता गौर्यः स्थिराः कफात् । अन्ध-
गृध्रास्तु ता रक्ताः सुखलालुष्णशीतलाः” । यात्रयं
नाडीसंख्या अन्यथैवेति । काथशब्दे १६१०० पृ० दृश्या ।
पदार्थादर्शे च “पूर्वोक्तायाः सुषुम्णाया मध्यस्यायाः
सुलोचने । नाभिहृत्कण्ठतालुभू मध्यपर्व सप्तवह्नाः ।
अधोमुख्यः सिराः काश्चित् काश्चिद्गुणसंख्या । सिरा-
स्तिर्यग्गतास्याश्च तत्र शतत्रयाधिकाः । नाडीऽर्द्धलक्ष-
सङ्ख्याताः प्रधानाः सप्तदीरिताः । तासु सर्वाषु वलवान्
प्राणो नादः समन्ततः” । संस्थितः सर्वदेहान्तः” इति
तत्रापि दशनाडीनां प्राधान्येनोत्कीर्तनं सांति० यथा
“नाडीर्दश विदुस्तासु सख्यास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः । ईडा
वामे तयोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गलाऽपरे । मध्ये तासुपि
नाडी स्यादग्निशोमसखपिणी । गान्धारी हस्तिजिह्वा
च सप्तलालङ्कृता तथा । यशस्विनी शङ्खिनी च कुहूः
स्युः सप्त नाडयः । नाडीनलाः सप्तसप्त सप्तसप्तपञ्चप-
र्वसु” । रोगविशेषज्ञानार्थं नाडीपरीक्षा सावप्रसङ्गा यथा
अथ नाडीपरीक्षामाह । “पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्निग्धो
वामकरस्य तु । अङ्गुष्ठमूलमां नाडीं परीक्षेत भिन्न-
ग्वरः । अङ्गुलीभिस्तु तिष्ठभिर्नाडीमवहितः स्पर्शेत् ।
तच्चेष्टया सुखं दुःखं जानीयात्कुशलोऽखिलम् । सदाः-
ज्ञातस्य सुप्तस्य लुप्तप्रातपशीतिनः । व्यायामस्थान-
देहस्य सम्यक् नाडी न बुध्यते । वातेऽधिके भवेत्ताडी
प्रव्यक्ता तर्जनीतले । पित्ते व्यक्ता मध्यमादौ तृतीया-
ङ्गुलिग कफे । तर्जनीमध्यमामध्ये वातपित्ताधिके
स्फुटा । अनासिकायां तर्जनीं व्यक्ता वातकफे भवेत् ।
मध्यमानासिकामध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके । अङ्गुलि

त्रितवेऽपि स्यात्प्रत्यक्षा सन्निपाततः । वाताहक्रगति-
 न्मत्ते पित्तादुत्प्लुत्य गामिनी । कफान्मन्दगतिर्ज्ञेया
 सन्निपातादतिद्रुता । वक्रसृष्टुत्य चर्चति धमनी
 वातपित्ततः । वहेद्वक्रञ्च मन्दञ्च वातश्चेष्टाधिकत्वतः ।
 सृष्टुत्य मन्दञ्चर्चति नाडी पित्तकफेऽधिके । कामात्
 क्रोधाद्देगवहा क्षीणा चिन्ताभयमुता । स्थित्वा
 स्थित्वा च चेष्टा सा हन्ति स्थानच्युता तथा । अति-
 क्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न संशयः । ज्वर-
 कोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् । मन्दान्नेः क्षीण
 धातोश्च सैव मन्दतरा मता । चपला क्षुधितस्य स्यात्
 तृप्तस्य भवति स्थिरा । सुखिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा
 बलवती मता । अतः विशेषो नाडीप्रकाशे
 “सार्द्धं त्रिकोट्यो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च देहि-
 नाम् । नाभिकन्दनिवद्वास्तास्त्रिगुणैर्धमः स्थिताः ।
 द्विसप्ततिः सहस्रान्तु तासां स्थूलाः प्रकीर्तिताः । देहे
 धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चेन्द्रियगुणायहाः । तासाञ्च
 सूक्ष्मशुषिराणि शतानि सप्तस्युस्तानि यैरस्रजदन्तरं
 वहद्भिः । आयाय्यते वपुरिदं हि नृणामनोवामभ्यः
 स्ववह्निरिव सिङ्गुगतेः सस्रष्टः । आपादतः प्रततगात्र-
 मशेषमेष्टामा मस्तकादपि च नाभिपुरःस्थितेन । एतन्
 मृगज्ज इव चर्म च येन नङ्गं कायं नृणामिह सिरा-
 शतसप्तकेन । सप्तशतानां मध्ये चतुरधिका विंशतिः
 स्फुटास्तासाम् । एका परीक्षणीया दक्षिणकरचरण-
 विन्यस्ता । “तिर्यक्कुक्षीं देहिनां नाभिदेशे वामे वक्रं
 तस्य पुच्छञ्च यास्ये । ऊर्ध्वं भागे हस्तपादौ च वामौ
 तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ । वक्त्रे नाडीद्वयं
 तस्य पुच्छे नाडीद्वयं तथा । पञ्च पञ्च करे पादे वाम-
 दक्षिणभागयोः । वामे भागे स्थित्वा योज्या नाडी
 पुंससु दक्षिणे । इति प्रोक्तो मया देवि ! सर्वदेहेषु
 देहिनाम् । नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रक-
 टतामपेक्ष्य परीक्षा । सास्यन्तु न स्यादेव । कति-
 मस्य तु प्रकृतिस्थता । “वक्रुष्टस्य तु या मूले धमनी
 जीवमाक्षिणी । तस्या गतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखञ्च
 देहिनाम् । वातं पित्तं कफं दम्बं सन्निपाततन्मयैव च ।
 साध्यासाध्यविवेकञ्च सर्वं नाडी प्रकाशयेत् । प्रातः-
 कृतसमाचारः कृताञ्जारपरिग्रहम् । सुखासीनः
 सुखासीनं परीक्षार्थमुपाचरेत् । सद्यः स्नातस्य मुक्तस्य
 लुप्तप्रातःपुष्टिविनः । आयायामाक्रान्तेहस्य सस्रष्टः

नाडी न बुध्यते । तैलाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथा च
 भोजनान्तरे । तथा न ज्ञायते नाडी यथा दुर्गतरा
 नदी । आदौ च वहते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।
 अन्ते च वहते क्षेष्टा नाडिकालयवक्ष्यम् । भूलता
 गमनप्राया स्वच्छा स्वास्थमयी सिरा । प्रातःसिग्नमयी
 नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता । सायाह्ने धावमाना च
 चिरारोगो गविवर्जिता । वाताहक्रगता नाडी चपला
 पित्तवाहिनी । स्थिरा क्षेष्टवती ज्ञेया मिश्रिते मिश्रिता
 भवेत् । सर्पजलोत्कादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जनेन
 नाडीम् । पित्ते च काकलावकभेकादिगतिं विदुः
 सुधियः । राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः ।
 कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंहता । स्रष्टः सर्प-
 गतिं नाडी स्रष्टः भेकगतिं तथा । वातपित्तद्वयोद्भूतां
 प्रवदन्ति विचक्षणाः । भुजगादिगतिश्चैव राजहंस
 गतिं सिराम् । वातक्षेष्टस्रष्टूतां भागन्ते तद्विदो
 जनाः । मयूकादिगतिं नाडी मयूरादिगतिं तथा ।
 पित्तक्षेष्टस्रष्टूतां प्रवदन्ति महाधियः ।
 “लावतिचिरिवाक्तीक्ष्णमनं सन्निपाततः । कदाचिन्नन्द-
 गा नाडी कदाचिच्छीघ्रगता भवेत् । त्रिदोषप्रसङ्गे रोगे
 विज्ञेया हि भिषगवरैः । यदा यं धातुमाप्नोति तदा
 नाडी तथा गतिः । तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडी-
 ज्ञानेन बुध्यते । “नाडी यथा कालगतिस्त्रयाणां
 प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः । “मन्दं मन्दं शिथिल-
 शिथिलं व्याकुलाव्याकुलं वा स्थित्वा स्थित्वा वहति
 धमनी याति नाशञ्च सूक्ष्मा । नित्यं स्थानात् स्ववति
 पुनरप्यकुलं संस्पृशेद्वा भावैरेवं वल्लविधविधैः सन्नि-
 पातादसाध्या । सहातामेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता
 सिरा । नानाविधगतिर्यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः । त्रि-
 दोषे स्यन्दते नाडी मृत्युकाक्षेऽपि निखला । पूर्वं
 पित्तततिं प्रभञ्जनगतिं क्षेष्टाणामाविश्रुतीम् सन्नान-
 भ्रमणं सुष्ठुर्विदधतीं चक्राधिकृष्टासिम् । तीव्रत्वं
 वदन्ति सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः । यात्युञ्चा च
 स्थिरात्यन्ता या ज्ञेयं सांस्वाहिनी । या च सूक्ष्मा च
 वक्रा च तामसाध्यां विदुर्बुधाः । भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोक
 प्रस्रवकारणाज्जाड्यो । संमूर्च्छितापि गाढं पुनरपि
 सा जीवितं धत्ते । पातितः सन्निपातो भेदी नष्टशक्य
 यो नरः । शास्यते विज्ञेयस्य न किञ्चित्कृत्यकाः

रणम्" । अन्यथापि । "तथा भूताभिषङ्गेऽपि विदोष-
 षदुपस्थिता । समं वा वृद्धते नाडी तथा च न क्रमं
 यता । अपस्तम्बेन रोगाङ्गा नाडी तत्सन्निपातवत् ।
 स्वस्थानहीने शोके च हिमाश्रान्ते च निर्गताः ।
 भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित् तत्र दूषणमिति" ।
 अन्ये त्वाहुः "तोकवातकफैर्दृष्टं पित्तं वृद्धति दारुणम् ।
 पित्तस्थानं विजानीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति" । अत्र
 कश्चित् "स्वस्थानच्यवनं" यावद्भ्रमन्त्या नोपजायते ।
 तावच्चिकित्सासत्त्वेऽपि नासाध्यत्वमिति स्थितिरिति ।
 प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह "भूलताभुजगाकारा नाडी
 देहस्य संक्रमात् । विशेषां क्षीणतां याति मासान्ते
 मरणं भवेत् । क्षणाद्गच्छति भेगेन शान्तां लभते
 क्षणात् । सप्ताहान्मरणं तस्य यदाङ्गं शोधवर्जितम् ।
 हिमवद्विशदा नाडी ज्वरदाहेन तापिनाम् । विदोष-
 ष्यसंभजतां तदा मृत्युर्दिनतयात् । निरीक्ष्या दक्षिणे
 भादे तदा सैषा विशेषतः । मुखे नाडी वृद्धेक्षित्यं ततस्तु
 दिनतृत्यकम् । गतिस्तु अमरस्वेव वृद्धेदेकदिनेन तु ।
 कस्मिन् स्यन्दते नित्यं पुनर्लङ्गति चाङ्गुली । मध्ये
 दादययामानं मृत्युर्भवति निश्चितम्" । दक्षिण इति
 मुंसः । स्थिरास्तु वाम एव तथेति । "स्थिरा नाडी
 मुखे यस्य विद्युद् द्योतिरिवेक्ष्यते । दिनैकं जीवितं तस्य
 द्वितीये क्षियते भुवम् । स्वस्थानविद्युता नाडी यदा
 वृद्धति वा न वा । ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वाला-
 वधि स्थितिः । अङ्गमच्छेपे नाडीनां साक्षिपातिक-
 रूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः" । ज्वररूपमाह । "ज्वर-
 कोमे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् । उष्मा पित्ता-
 दते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मा विना । उष्मा वेगधरा
 नाडी ज्वरकोमे प्रजायते" । अन्यत्र च "ज्वरे च
 प्रका धावन्ती तथाच मरुतः प्रवे । रमणान्ते निशि-
 मातः तप्ता दीपशिखा यथा" । तत्रापि विशेषमाह
 "सौम्या स्रज्जा स्थिरा मन्दा नाडी सहजवातजा ।
 स्थूला च कठिना शीघ्रा स्यन्दते तीव्रमारुते । द्रुता च
 सवला शोष्वा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत् । शीघ्रमाह्वनं
 नाड्याः काठिन्याच्च चला तथा । मलाजीर्णेनाति-
 तरां सस्यन्दश्च प्रकीर्तितम् । नाडी तन्तुममा मन्दा
 शीतला शुभ्रदोषजा" । इन्द्रजामाह "चञ्चला तरला
 स्थूलकठिना वातपित्तजा । रूपा दृश्यते तृष्णा मन्दा
 स्यात् शुभ्रवातजा । निरन्तरं खरं कृत्वं मन्दगुणाति

वातलम् । दृष्टवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ।
 स्रज्जा शीता स्थिरा नाडी पित्तशुभ्रसंज्ञवा" ।
 "मध्ये करे वृद्धेनाडी यदि सन्निपाता भुवम् । तदा
 न्यूनं मनुष्यस्य रुधिरा पूरिता मलाः" । आग-
 न्तरूपभेदमाह "भूतज्वरे सेक इवातिवेगा धा-
 वन्ति नाड्यो हि यथास्त्ववेगाः" । तथा "ऐकाहिके
 न कचन प्रदूरे क्षणान्तगा सा विषमज्वरेण । द्विती-
 यके वापि तृतीयतृथ्ये गच्छन्ति तप्ता अभिवत् क्र-
 मेण" । अन्यथापि "उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोमे
 प्रजायते । उद्देगक्रोधकामेषु भयचिन्ताभ्रमेषु च ।
 भवेत् क्षीणगतिर्नाडी ज्ञातव्या वैद्यसत्तमैः" ।
 "व्यायामे समये चैव चिन्तायां प्रमथोक्तः । नाना-
 प्रभावगमना धिरा गच्छति विज्वरे" । अजीर्णरूप-
 माह "अजीर्णे तु भवेद्नाडी कठिना परितोजडा ।
 प्रसङ्गा च द्रुता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्तते" । तत्र
 विशेषमाह "पकाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वृद्धे-
 क्ष्ण्डा । स्रक्पूर्णा भवेत् कोष्णा शुर्वी सामा गरीयसी ।
 नाड्या भञ्जितद्रव्यज्ञानम् यथा "पुष्टिस्तैलगुडाहारे मांसे
 च लगुडाकृतिः । क्षीरे च स्निग्धावेगा मधुरे भेक-
 वृद्धतिः । रज्ज्वागुडवाहारे रुक्षशुष्कादिभोजने ।
 वातपित्तार्तिरूपेण नाडी वृद्धति निष्क्रमम्" । नाड्या
 पीतरसज्ञानम् "मधुरे बर्हिगमना तिक्ते स्याद्भूलता
 गतिः । कस्मिन् कोष्णा सुवगतिः कटुके मृदुसन्निभा ।
 कषाये कठिना स्थाना लवणे सरला द्रुता । एवं द्विवि-
 चतुर्योगे नानाधर्मावती धिरा" । तथा "द्रवेऽतिकठिना
 नाडी कोमला कठिनाशने । द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये को-
 मला कठिनापि च । क्षौद्रे प्रथमगमन्येव पित्ते
 पुष्टेव जायते" । अग्निमान्द्यधातुचयलिङ्गम् "मन्दाग्नेः
 क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत्" तदुक्तम् "क्षीण-
 धातौ च मन्दाग्नौ नाडी क्षीणतमा भुवम्" । तथा
 "मन्देऽग्नौ क्षीणतां याति नाडी हंसाकृतिस्तथेति" ।
 अन्ये तु "आमाश्रये पुष्टिविवर्द्धनेन भवन्ति नाड्योऽप्य-
 भुजाभिहताः । आहारमान्द्यादुपवासतो वा तथैव
 नाड्यो भुजगायमानाः" । प्रसङ्गाद्दीर्घाग्निज्ञानमाह
 "लघ्वी भवति दीर्घाग्नेः करे मण्डकसंज्ञवा । तस्या-
 ग्नेर्मन्दता देहे त्वथ वा यच्छृणो गदे" । तथा "भेदेन
 शान्ता यच्छृणो गदेन निर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे । विल-
 म्बिकायां सुवगा कदाचिदाभातिसारे पृथुला जडा च" ।

अथ विस्मृचिका ज्ञानम् । “निरोधो मूलशक्तौर्विद-
यहे त्वितराश्रिताः । विस्मृचिकाभिभूते च भवन्ति
मेकवत्क्रमाः” । प्रसङ्गादानाहमूलकच्छत्रज्ञानमाह
“आनाहे मूलकच्छ्रे च भवेच्चाडीगणितता” । शूलज्ञान-
माह “वातेन शूलेन मरुत्प्लेबेन सदैव वक्त्रा हि सिरा
वहन्ति । ज्वलामयी पित्तविचेष्टितेन साध्या न शूले
न च पुटरूपा” । अथ प्रमेहज्ञानम् । “प्रमेहे यन्नि-
रूपं सा सुतप्ता त्वामद्रूपणे” । विषविष्टम्भगुल्म-
ज्ञानमाह “उत्पित्तघ्नरूपा विषरीटिकायां विष्टम्भ
गुल्मेन च वक्ररूपा । अल्पार्धवातेन अधःस्फुरन्ती
उत्तानभेदिन्यसमाप्तिकाले” । गुल्मे विशेषमाह कश्चित्
“गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण पारावतखेव गतिं करोति”
अथ भगन्दरज्ञानम् “ब्रणार्थं कठिने देहे प्रयाति पै-
त्तिकं क्रमम् । भगन्दरातुरुपेण नाडीव्रणनिवेदने ।
प्रयाति वातिकं रूपं नाडो पावकरूपिणी” । अथ
वान्नादिज्ञानम् “वान्स्य शल्याभिहतस्य जलोर्वैगाव-
रोधाद्भिलितस्य भूयः । गतिं विधत्ते घमनी गजेन्द्र-
मरालमानेव कफोल्लेखेन । रोगादिकमपि रक्तादि-
ज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् । “कश्चित् प्रकरणोक्तेखात् कश्चि-
दौचित्यमावृतः / कश्चित् देशात् कश्चित् कालात् सङ्कीर्णं
गदर्निर्णयः” । नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
तेन धार्यात् मयोक्तं यत्तत् समाधेयमुत्तमैः ।

“मातस्तु खलु रसरहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी
प्रतिवद्धा” सुशु० “प्राग् नाडीच्छेदनात् पुंसो आतर्क्य
विधीयते” इति स्मृतिः “शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः”
स्मृतिः “प्रहृत्ता हृदयात् सर्वाः तिस्र्यूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्यन्नरसान् नाड्यो दशमाणप्रचोदिताः” भा०व०
●१२ख० । २व्रणान्तरे ३गण्डदूवायाम् कुञ्जकचय्यायाञ्च
घटीरूपे दण्डात्मके ४समयभेदे च मेदि० “दशसुर्वक्षरः
प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका । तत्षष्ठ्या तु भवे-
च्चाडी” सू०सि० । तत्कालज्ञाने यन्त्रादिकं घटीशब्दे
दर्शितम् । “त्वियामां रजनीं प्राञ्जल्यक्ताद्यन्त्रवत्तद्वयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्त्ये दिवसाद्यन्त्रवच्चिते” ति०त० ।
नक्षत्रविशेषज्ञापके ५नाड्याकारे रेखाभेदे उपयमशब्दे
नाडीकुटनिरूपणे १२५४पृ० दृश्यम् । “एकराश्या-
दियोगे च नाडीदोषो न विद्यते” ज्यो०त० “अश्वि-
न्यादिनिष्पेक्षकं सर्पाकारं विनाडिकम्” ज्यो०त० ।
चक्रशब्दे मयाङ्गीनिर्णये २८१६ पृ० दृश्यम् “आङ्गी-

दिकं निखेच्चक्रं मृगान्तश्च त्रिनाडिकम्” एकना-
डीस्यधिष्णानि यत् सुर्वरकन्ययोः” तत्रैव । खरोदये
षड्नाडीचक्रनवनाडीचक्रयोस्तु चक्रशब्दे दर्शितयो-
रपि रेखाविशेषस्यैव नाडीशब्दार्थत्वम् । सिरात्रोप-
कस्य नाडीशब्दस्य स्नाङ्गवाचकत्वात् “नीडीतन्त्योः
स्नाङ्गे” पा० वज्र० न कप् । वज्रनाडिः कायः ।
अस्नाङ्गस्य तु कप् । षट्ठिनाडीको दिवसः । ६ प्रणा-
ल्याञ्च “सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरमयः” रघुः
नाले शाकादीनां (डाटा) ख्याते अवयवभेदे च ।

नाडीक प्र० नाडप्रा कायति प्रकाशते कै-क । (पाटशाक)
काण्डप्रधाने शाकभेदे पट्टशाके “नाडीको रक्तपित्तप्रो
विष्टम्भी वातकोपनः” भावप्र० ।

नाडीकलापक पु० नाडीनां भालानां कलापः संघोऽत्र
कप् । सर्पाक्षीलतायां भावप्रका० ।

नाडीकूट ननाडप्रा रेखाभेदेन कूटं नक्षत्रकूटं ज्ञायं यत् ।
उपयमशब्ददर्शिते १२५४ पृ० विवाहाद्याह्ने नाडीचक्रस्य
चिंतनस्तत्त्वसमष्टे ।

नाडीकेल पु० नारिकेल+पृषो० । नारिकेले शब्दः।

नाडीच पुं नाड्या चीयते चि-बा० कर्मणि ड शत० ।
 (नाडिता) शाकभेदे चुचुके “नाडीचशाकं द्विविधं
 तिकं भधुरमेव च । रक्तपित्तहरं तिकं कृमिबुधवि-
 नाशनम् । भधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम् कफवातकृ-
 राजवृद्धभः ।

नाडीचक्र न० नाडीनां चक्रमिव बन्धनस्थानम् । नाभि-
मण्डलस्थे । चक्रभेदे “नाभिमण्डलमावाह्य कुक्षु टाण्ड-
लमिव स्थितम् । नाडीचक्रमहं प्राञ्जलस्यैवावाह्यः स च-
क्रताः” रेखाविशेषेण नखलभेदज्ञापके २ चक्रभेदे उपयम-
यञ्जे १२५४ पृ० इत्यग्रम् ।

नाडीचरण पंखी नाडी नागनिव चरणौ यस्य । खा
मात्रे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

नाडीजङ्घा ए'स्त्री नाडीय नालमिव जङ्घास्य । शकाने त्रिकां-
श्वकमेदे । यच्च द्विविधस्तत्र इन्द्रद्युम्नसरसि स्थितः खर-
जीवी एकः । यथोक्तं भा०व० १८८२- "खरसि खल्वि-
न्द्रद्युम्नं नाम सरससि द्वाडीजङ्घोनाम वक्रः प्रतिवर्तति
सोऽक्षतश्चिरजाततरुश्च पृच्छेति" अन्त्यः कश्यपात्मजः
राजधर्मार्थः । तत्कथा "ततोऽस्तं भास्करे याते सन्त्या-
काल उपस्थिते । व्याजगाथ स्वभवनं ब्रह्मलोकात्
खगोत्तमः । नाडीजङ्घा इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः

“नष्टं कथञ्चिदनुमार्गसदीरितेषु स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति । सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्रचुष्यं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम्” । असाध्यवृत्तसाध्योर्लक्षणं यथा “नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत् शेषाशतसुः खलु यत्नसाध्याः” ।

नाडीशाक ९० नाडीप्रधानः शाकः । नाडीके (पाटशाक)

नाडीशोषणतैल न० चक्रदत्तोक्तं तैलभेदे “पुटपाकविधिस्त्रिचक्षुर्विज्जातगोण्डकः । रसः सतैलसिन्धूयः कर्णमावहरः परः । जम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् । तस्य पुरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशस्यति । निशागन्धपत्रे पक्वं कटुतैलं पलाटकम् । धूसूरपत्रजर्से कर्णनाडीजिदुत्तमम्” ।

नाडीखरसञ्चार ९०७८ नाडीभेदे वायोः वहनरूपे गतिभेदे । देहमध्ये वामभागस्यायाम् ईडायां आसादधिक्येन सञ्चारे चन्द्रोदयः, दक्षस्यायां पिङ्गलायां तथा वहने सूर्योदयः इत्येतत् स्रोतोदयस्य प्रसिद्धम् । तस्य शुभाशुभफलादिकं कालविशेषनियमस्य प्रदर्शयति यद्ययमले “आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरि । प्रतिपत्क्रमतोऽहानि त्रीणि कालोदयव्ययम्” । त्रिपुरासारसञ्चये तु अमावास्यावध्युदयमाह यथा “आरभ्य दर्शं प्रथमासुदेति वामे पुटे त्रीणि दिनानि देवः । वामेतरि त्रीणि ततो दिनानि पूर्णां तिथिं यावदर्थैवसेवम् । एकस्य पक्षस्य विपर्ययेण रोगाभिभूतिर्भवतीह पुंसाम् । पक्षद्वये वज्रसहृदिपतिः पक्षत्रये व्यत्ययतो मृतिः स्यात्” ब्रह्मजामले “चन्द्रोदये यदा सूर्यश्चन्द्रः सूर्योदये यदा । अशुभं हानिरुद्देगः, शुभं सर्वं निवारयेत्” । चन्द्रोदये वामनाड्यां वायुगमननिरूपितसमये एवं सूर्योदये दक्षिणनाड्यां वायुगमननिरूपितसमये । कर्मविशेषे नासिकयोर्धयोः प्रवेशनिर्गमाभ्याञ्च शुभत्वमपि तत्रैव “यात्राकाले विवाहे च वस्तालङ्कारधारणे । शुभकर्मसु सर्वेषु प्रवेशे च शशी शुभः । विपद्द्यूतपुङ्गेषु स्नागभोजनमैथुने । व्यवहारे भये भङ्गे भातुनाडी प्रशस्यते । मोहनं शालिकृच्चैव दिव्यौषधिरसायनम् । विद्यारम्भः स्थिरं कार्यं कर्तव्यञ्च निशाकरे । दूरयुद्धे जयी चन्द्रः समारुद्धे दिवाकरः । वहनृनाडीपदे चैव यात्रा भवति सिद्धिदा” । यस्यां नासिकायां प्राणवायोर्गतिर्भवति तद्देवोदपादप्रसारणपूर्विका यात्रा सिद्धिदा भवतीत्यर्थः “शब्देने च प्रसङ्गे वा युक्त्याभिज्ञानेऽपि वा । यः सूर्येण

पिवेच्चन्द्रं स भवेन्मकरध्वजः” । सूर्येण दक्षिणमाशिकास्यप्राणवायुना, चन्द्रं वामनासिकागतप्राणवायुं पिवति तत्सङ्गकाले स्त्रीयनिःश्वासमतिनिविष्टः सञ्चारकर्मयति तत्फलं तत्रैव “चन्द्रचारो विषं हन्ति सूर्यो बालावशं नयेत् । सुषुम्णायां भवेन्मोक्ष एको देवस्त्रिधा मतः । भुक्तमात्रेण मन्दाग्नौ स्त्रीणां वश्येऽथ कर्मणि । शयनं सूर्यवाहेन कर्त्तव्यं सवेदा बुधैः । शान्ते शोके विवादे च ज्वरिते मूर्च्छिते तथा । सञ्चारस्यापि बोधार्थं चन्द्रचारं प्रवाहयेत्” । भुक्तमात्रादौ वामपार्श्वेण, शान्तादिषु दक्षिणपार्श्वेण शयनं कार्यमिति तात्पर्यम् । चहर्दिस्सूक्ष्ममक्ष्माज्ञान्यतरस्यानसाग्रित्य यदि दूतः पृच्छति तदा कस्यां नाड्यां वायुगतिः शुभेत्याह “जङ्घामागतो दूतो ज्ञेयो वामपथस्थितः । पृष्ठे दक्षे तथावस्तात् सूर्यवाहगतो मतः । पूर्वनाडी गतो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत्सर्वं सिद्धिमाप्नोति मूढो मूढ्यं न संशयः । आदौ मूढ्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णो विवेक इति । तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यादिति जानीहि निश्चितम्” । इदं नां प्राणवायोः प्रवेशनिर्गमाभ्यां विशेषमाह “प्रवेशकाले यङ्गुतो वाञ्छति स्वप्रयोजनम् । तत्सर्वं सिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम्” । कर्मविशेषे नाडीविशेषगतिमाह “मारणं मोहनं सञ्चारं विवेकोच्चाटनं तथा । प्रेरणाकर्षणजोभं भातुनाड्युदये क्षुर । शान्तिकं पौष्टिकं क्षेमं दिव्यौषधिरसायनम् । योगाभ्यासादिकर्मणि कर्तव्यानि निशाकरे” । त्रिपुरासारसञ्चये “भूतानासुदयं द्वयोरपि बुधः संलक्षयेत् पक्षयोस्तत्रादौ वसुधोदयं निहितधीर्षाणस्य दण्डं सृष्टिः । द्वेषेऽप्यसृष्टिः वारिणोद्धतवहस्योर्ध्वं गतिश्चोदयं तिर्यक्संस्पृष्टिः मारुतस्य परितः पृष्ठे मरुदह्नः” इति प्राणवायौ । फलं जामले “पृथ्वीजले शुभे तत्पतेजोभिन्मफलोदयम् । हानिस्त्युक्तौ पुंसासुभयो व्योमसारतौ” कर्मविशेषे भूतोदयफलं त्रिपुरासारे “वशप्रस्तम्भनयोः प्रशस्त उदयो भूमेर्जलस्रोदयः शस्तः शान्तिकपौष्टिकादिषु शुभो वस्त्राय वज्रः पुनः । शूलो मारणदारणादिकरणे उच्चाटनोच्छेदयोर्वीरयोः शान्तिकनिर्विघ्नकरणयोर्वीर्यो हितचोदयः । कियत्कालमेकनाडीगतो वायुर्भवति तत्रापि पञ्चभूतोदयः केन ज्ञेय इत्यपेक्षायां नाडीगतिकालं स्थानक्रमेण भूतोदयञ्चाह जामले “एकैकस्य कलाः पञ्च क्रमेणैवोदयन्ति ताः । पृथि-

व्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । मध्ये पृथ्वी त्वप-
 स्थाप जडं वहति चानलः । तिर्यग्वायुप्रवाहश्च नभो
 वहति संक्रमे । प्रपञ्चसारेऽपि “पुटयोरुभयोश्च दण्ड-
 संस्था पृथिवी तोयमधःकशानुद्ध्वम् । पवनस्तथ पार्श्वगो
 ऽपि मध्ये गगनं भूतगतिस्तनुद्ध्वयेयम्” तत्रापि बाल्या-
 द्यवस्थाभेदमाह रुद्रजामले उत्तरखण्डे एकादशपटले
 “सकीयनासिकापन्तु पञ्चमं परिकीर्तितम् । यन्नासा-
 पुटमध्ये तु वायुर्ममति भैरव ! । तन्नासापथमध्ये तु
 भावाभावं विचारयेत् । व्याकाशं वायुरूपं हि तैजसं-
 वारुणं प्रभो ! । पार्थिवं क्रमशो ज्ञेयं बाल्यास्तादि क-
 मेण तु । वामोदये शुभा वामा दक्षिणे पुरुषः शुभः ।
 वायूनां गमनं ज्ञेयं गगनावधिरेव च । केवलं मध्य-
 देशे तु गमनं पवनस्य च । तदाकाशं विजानीयाद्वा-
 ल्यभावं प्रकीर्तितम् । तिर्यग्गतिस्तु नासाधौ वायो-
 दयमेव च । केवलं भ्रमणं ज्ञेयं सर्वमङ्गलमेव च ।
 किशोरं तद्विजानीयाद्वायौ तिर्यग्गतौ विभो ! । केवला-
 क्तासिकाम्ने वायुर्गच्छति दण्डवत् । तत्तैजसं विजा-
 नीयात्तैजसा बलवान् भवेत् । यौवनं तद्विजानीयात्
 कर्मसिद्धिर्भवेद्भुवम् । यदा व्याप्य गच्छतीह नासापुटमना-
 कुलम् । जलोदयं विजानीयात् तदाव्यामोहमेव च ।
 तद्वृद्धगतावस्थं विलम्बोऽधिकक्षेत्र्या । प्राप्नोति परमां
 प्रीतिं वारुणाख्यौदयोऽरुणम् । यद्यधोगच्छति क्षिप्रं
 क्षिप्रिदुर्द्धमगोचरम् । यदा करोति प्राग् बालं तदारो-
 गादुबलोदयः । पृथिव्या उन्नतं भागं रोगार्त्तं परि-
 षीडितम् । अस्मिन् महादेव । यनुजोमविनोमतः ।
 पवनोगच्छति क्षिप्रं वामदक्षिणभेदतः । वामनासापुटं
 याति पृथिवी जलमेव च । सदा फलाफलं दातुं
 दिताकुलमण्डले । तयोर्वै वायवी शक्तिः फलभागं तदा
 लभेत् । व्यवस्थाभेदे तत्फलकथनं तत्रैव “यद्येवं
 प्राप्तमागे तु बालायाः प्रसूकर्मणि । यदि तत्र पुमान्
 प्रसूं करोति वामगामिनी । तदा रोगमवाप्नोति क-
 र्माही न भवेद्भुवम् । यदि वायूदयो वामे दक्षिणे
 पुरुषः स्थितः । तदा कुफलमाप्नोति द्रव्यागमनदुर्लभम् ।
 अकस्माद्द्रव्यहानिः स्यान्ननीगतफलापहम् । सुहृद्भ्यं
 विवादश्च भिक्षे भिक्षोदयात् शुभम् । केवलं वरुणस्यैव
 पुरुषो दक्षिणे शुभः । अशुभं पृथिवीदक्षे भेदोऽयं
 वरदुर्लभः । सदोदयं दक्षिणे च वायोस्तेजसएव च ।
 व्यापस्तथा विजानीयात् शुभाशुभफलं प्रभो ! । यदि

भाग्यवशादेव वायोर्मन्दा गतिर्भवेत् । दक्षनासा मध्यदेशे
 तदा वामोदयं शुभम् । तदा वामे विचारश्च वायुतेजः-
 स्वरश्च च । ज्ञात्वोदयं विजानीयान्मित्रे हानिः स्वरे
 भयम् । एवं खभुवनागारे यदि गच्छति वायवी ।
 तस्मिन् काले पुमान् वामदक्षभागस्यसम्मुखः । तदा
 कन्यादानफलं यथा प्राप्नोति मानवः । तदा वायुप्रसादेन
 प्राप्नोति धनसुत्तमम् । देशान्तरात् शुभा वाचां व्यायाति
 पुत्रसम्पदः” इति स्त्रीपुंसभेदेन फलकथनं सूक्ष्मसरोदये
 “गुरुगुरुबुधेन्दूनां वासरे वामनाडिकाः । सिद्धयन्ति
 सर्वकार्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः । अर्काङ्गारकशौराणां
 वासरे दक्षनाडिका । स्यात्तथा चिरकालेन शुक्ले नैवो-
 दयःस्थितः । क्रमादेकैकनाड्यास्तु तत्त्वानां प्रथमशुभः ।
 अहोरात्रस्य मध्ये तु ज्ञेया द्वादश संक्रमाः । द्वप्रकर्कट-
 कन्यालिस्त्रगमीननिश्चारे । मेघे सिंहे च धनुषि-
 तुलायां मिथुने वटे । उदयो दक्षिणे ज्ञेयः शुभाशुभ
 विनिर्णयः” । वारादिभेदेन नाडीविशेषफलकथनम् ।
 “तिष्ठेत् पूर्वोत्तरे चन्द्रोभानुः पश्चिमदक्षिणे । दक्ष-
 नाड्याः प्रवाहे तु न गच्छेद्दक्षपश्चिमे” इति नाडी-
 विशेषेण दिग्गतिः । “वामचारप्रवाहे तु न गच्छेत्
 पूर्व उत्तरे । परिपन्थो भवेत्तस्य गतोऽसौ न निवर्त्तते ।
 तस्मादत्र न गन्तव्यं बुधैः सर्वहितेषु भिः । तदा तत्र तु
 सङ्घाते मृत्युरेव न संशयः” इति वहङ्गनाडीकस्य दिग्-
 विशेषगमननिन्दा । “शुक्लपक्षे द्वितीयायामर्के वहति
 चन्द्रमाः । प्रदशग्रते महोत्सवः पुंसः सौख्यं प्रजायते ।
 सूर्योदये यदा सूर्यश्चन्द्रे चन्द्रोदयो भवेत् । सिध्यन्ति
 सर्वकार्याणि दिवारात्रिगतान्यपि” सूक्ष्मनाडी-
 फलकथनम् “चन्द्रकार्ये यदा सूर्यः सूर्यश्चन्द्रोदये भवेत् ।
 उदयः कलहो हानिः शुभं सर्वं निवारयेत्” इति
 विपरीतनिन्दा “सूर्यस्य वाहे प्रवदन्ति लाभं प्रकाशने
 युक्तमनःस्थिरश्च । खासेन युक्तस्य तु शीतरश्मिः प्रवाह-
 काले फलमन्यदस्मात् । यदा प्रत्युपकाळे तु विपरीतोदयो
 भवेत् । चन्द्रस्थाने स्थिते चार्के रविस्थाने च चन्द्रमाः ।
 प्रथमे मानसोदये धनहानिं द्वितीये क्लेशं । तृतीये गमनं
 विद्यादिप्रणयं चतुर्थके । पञ्चमे राज्यविभवं षष्ठे सु-
 वार्थनान्नम् । सप्तमे व्याधिदुःखानि अष्टमे मृत्यु-
 र्गच्छति” इति दिनभेदेन विपरीतफलम् “कालत्रयं
 विनाऽग्निष्टो विपरीतः यदा भवेत् । तदा दुष्टफलं प्रोक्तं
 किञ्चिन्मूनेऽतिशोभनम् । प्रातर्मध्याह्नयोऽन्यः श्राव-

काले दिवाकरः । तदा नित्यं जयं लाभं विपरीतनु
दुःखदम्” इति कालभेदेन फलम् “वामे वा दक्षिणे
वापि यत्पायाक्रस्यते स्वरः । कृत्वा तत्पदमायञ्च यात्वा
भयति सिद्धिदा” इति वहन्नाडीकस्य यात्वाफलम् ।

नाडीसिंह पु० नाड्यामेव स्नेहोऽस्य । नाडीमात्रसारे अति
कृशे शिवद्वारपाले भृङ्गिणि शब्दर० ।

नाडीहिङ्ग पु० नाडीप्रधानो हिङ्गः । हिङ्गभेदे राजनि०
नाणक लि० न अणकः कुसितः नशब्देन “सह सुपा” स० ।

कुसितभिन्ने २३६४चिह्नितनिकादौ “तुलाशास-
नमानानां कूटकनाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्त्ता यः
स दास्योदण्डस्तम्भम्” याज्ञ० ।

नाथ दत्ते (उपतापे) प० आशिषि आत्म० ऐश्वर्येने च पर०
आत्मक० सेट् नाथति दुनोति ईदं याचते इत्यर्थः
नाथते आशंसते इत्यर्थः । अनाधीत् अनाथित । ननाथ-
ये कृदित् अननाथत् । नाथः । अणोपदेशत्वात् सति
निमित्ते म नाथत्वम् प्रनाथति । याचने “सन्तुष्टमिष्टानि
तमिष्टदेवं नाथन्ति के नाम न लोकनाथम्” नैष० “आ-
शिषि नाथः” पा० आशीर्वादे एवात्मनेपदविधानात्
उपतापयाचनादौ परस्मैपदित्वम् अतएव काव्यप्र०
“दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगम्” इति च्युतसंस्कृतिदोषे
उदाहृत्योक्तं यथा अत्त अनुनाथते इति । सर्पिषो
नाथते इत्यादावशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् ।
“आशिषि नाथः” इति सू० अत्त तु याचनमर्थः तस्मात्
“दीनं त्वामनुनाथति स्तनयुगमिति” पठनीयम् ।

नाथ पु० नाथ ऐश्वर्ये अच् । स्वामिनि ईश्वरे हेमच० । “अन-
र्थमर्थेण तमहि नाथः” कुमा० “त्रिलोकनाथेन सतां
मयद्विषः” रघुः ।

नाथवत् लि० नाथ+अस्यर्थे मत्तप् मस्य वः । पराधीने
अमरः स्त्रियां ङीप् । “विष्णुना श्रीरिवेन्द्रेण भक्षां
नाथवती सती” रामा० सुन्द० १७अ० “याः स्म ता
लोकनाथेन नाथवत्तः पुराऽभवन्” भा०भौ० ५५०

नाथहरि पु० नाथं हरति स्थानान्तरं नयति हृ-इन् ।
पशौ सि०कौ० ।

नाद पु० नद-ञञ् । १शब्दे अमरः । २अनुस्वारवदुच्चार्ये
वर्जचन्द्राकृतिवर्णभेदे ३ब्रह्मस्वरूपधोषभेदे वर्णविशेष-
व्यञ्जके बाह्यप्रयत्नभेदे “कण्ठमन्त्रे तु घोषाः स्युः संघता
नादमागिनः” पा०शिचा “सच्चिदानन्दविभवात् सकलात्
परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विन्दुसुस-

झवः । नादो विन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।

भिव्यमानात् परादिन्दोरुभयात्मारवोऽभवत् । स-रवः

श्रुतिसम्पन्नः शब्द ब्रह्माऽभवत् परम्” शार०ति० । “तत्र

सत्वप्रविष्टा चित् शक्तिशब्दवाच्या परमाकाशावस्था सैव

सत्वप्रविष्टा रजोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या अव्यक्तावस्था”

पदार्थदर्शः । “नाभेरुद्धं हृदि स्थानान् सारतः प्राण-

संज्ञकः । नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः”

“आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरुद्धं ससृचरन् । सुखेऽ-

तिव्यक्तमायाति यः स नाद इतीरितः । स च प्राणि-

भवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भावः । आद्यः कायभवो बीणा-

दिभवस्तु द्वितीयकः । तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्यं

विधा मतः । यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मप्रस्थित्य यो

मतः । तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणादङ्गिससृज्जवः ।

यज्जिमाकृतसंयोगाच्चादः ससृजजायते । न नादेन विना

गीतं न नादेन विना स्वरः । न नादेन विना रागस्त-

श्चाच्चादात्मकं जगत् । न नादेन विना ज्ञानं न नादेन

विना शिवः । नादं रूपं परं ज्योतिर्नादरूपो परं

हरिः” सङ्गीतदा० ५५स्रोतरि निघण्टुः । ६शब्दाभि-

व्यञ्जके कर्णशष्कुलीसंयोगविभागे शवरस्वामी “नाद-

वृद्धिपरा” जै० १।१।१७सू० “यच्चैतत् वृद्धिर्भेरीभाष-

मङ्गिः शब्दसृचारयज्जिर्मान् शब्दः उपलभ्यते । तेन

प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति गम्यते नैवं निरवयवो-

हि शब्दः अवयवभेदानवशभात् निरवयवत्वाच्च सह-

त्त्वानुपपत्तिः अतो न वर्द्धते शब्दः । कर्णशष्कुली-

मण्डलस्य सर्वां नेमिं व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैर्नैरन्-

येण अनेकशोषहणात् महान् इव अवयववान्

इवोपलभ्यते, संयोगविभागाः नैरन्त्येण क्रियमाणाः

शब्दमभिव्यञ्जयन्तो नादशब्दवाच्याः । तेन नादस्यैषा

वृद्धिः न शब्दस्येति” शवरभा० ।

नादमुद्रा स्त्री “सृष्टिरुद्धीक्षिताङ्कुषा दक्षिणा नादसृष्टिकाः”
तन्त्रसारोक्ते छद्माभेदे ।

नादवत् पु० नादो बाह्यप्रयत्नभेदे उच्चारणे साधनतयाऽ-

स्यस्य मत्तप् मस्य वः । १नादरूपबाह्यप्रयत्नोच्चार्यवर्ग्यं

द्वितीयवर्णादौ “घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य” सि०कौ०

२शब्दयुक्ते च । [२वर्णभेदे च ।

नादविन्दु पु० उपनिषद्भेदे १उपनिषच्छब्दे पु० दृश्यम् ।

नादिन् लि० नद-णिनि । १शब्दकारिणि स्त्रियां ङीप् ।

“प्रमथ्यमनावर्णवधीरनादिनी” रघुः कालक्षरे गिरौ

जातेषु जातिस्मरेषु सप्तसु स्मरेषु सप्तमे स्मरे पुं। गुरोर्गा
हत्वा पितृभ्रातृ कृतवतां गर्गशिष्याणां व्याधादि जन्म-
प्राप्ति कथा हविर्वं २१४० दृष्ट्या । तेषां दशार्थे व्याध-
जन्मानन्तरं कालक्षरे गिरौ मृगजन्मप्राप्तानां संज्ञा यथा
“उन्मुखो नित्यविलसतः स्वस्वकर्णो विबोचनः । पण्डितो
घमरो नादी नामतस्तोऽभवन्मृगाः” । शनादयुक्ते त्रि०
नादेय त्रि० नद्या इदं तत्र भवे वा नद्या नदस्य वा ढक् ।

नद्याः सम्बन्धनि २तत्र भवे च “नद्या नदस्य वा
नीरं नादेयमिति कीर्तितम् । नादेयस्य ढक्
वातलं लघु दीपनम् । अन्मिष्यन्ति विशदं कटुकं कफ-
पित्तहृत् भावप्र० । शैस्त्वलवणे न० रत्नमा० । ४सौवी-
राक्षने न० राजनि० । ५काशस्थे ह्वानोरवृत्ते
पु० राजनि० । ७अश्ववेतसे दभूमिजम्बूकायां एवैज-
यन्तिकायां स्त्री डीप् अमरः । १०नागरङ्गजम्बां ११व्य-
ङ्गुष्ठे स्त्री डीप् मेदिनी । १२अग्निमन्यरवृत्ते १३काक-
जम्बूवृत्ते च स्त्री राजनि० । न आदेयम् अदेयं वा
१४अस्याहो १५देये च त्रि० “नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते
च नादेयम्” वैद्यकम् शरदि नादेयं न साह्यमित्यर्थः ।
वसन्ते तु न अदेयं देयमित्यर्थः ।

नादेश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “नादेश्वरं समभ्यर्च्य कैः
कैर्नापि मुचिन्तितम् । तस्मात् काश्यां प्रयत्नेन सेव्यो ना-
देश्वरो ऽभिः” काशीख० १२४० ।

नाद्य त्रि० नद्यां भवः “अद्यादिश्लोढकं वाचिता “पाथो
नदीभ्यां ङण्” पा० वेदे ङण् । नदीभवे “चलोदधीत
नाद्यो गिरौमे” ऋ० ११५१ । “यास कूया यास नाद्याः
समुद्रिया व्यापः” तैत्ति० ११।२।४

नाध नाथार्थे धा० आ० सक० सेट् । नाधते अनाधिष्ट ननाधे
ऋदित् ङङि अननाधत् त । अयं षोपदेशोऽपीत्यने
तेन सति निमित्ते णत्वम् । कविकल्पद्रुमेऽसोभ-
यथा कीर्तनादस्य उभयविधत्वम् “रोदसी नाधसी
हतो” ऋ० १०।६५।५ “याष्ट याच्यौतापैश्वर्यादौ
नाधसी याचमाने” भा० ।

नाना अव्य० न+नाज् । २विनाये “नाना नारीर्निष्कला लोक
यात्वा” न नाना शम्भुना रामात् सुप्रबोधम् । २अने-
कार्थे “नानाविधं देहभृतां समाजम्” “मूलोः स
मृत्युमाप्नोति यदहं ज्ञानेव पश्यति” श्रुतिः “बह्वेषु
चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत” । “प्रकाशरचका-
स्त्रेषां नानापण्योपजीविनाम्” मनुः ।

नानाकन्द पु० नाना कन्दोऽस्य । १पिण्डालौ राजनि० ।
२वज्रमूलयुक्ते त्रि० ।

नानाध्वनि पु० इत० । काङ्कलवोणादिशब्दे हारा० ।

नानान्द्र पु० नानान्द्रपत्यम् विदा० अज । नानान्द्रपत्ये ततः
यूनि हरिता० फ्रक् । नानान्द्रावण नानान्द्रयुत्पत्ये ।

नानारूप न० कर्म० । १वज्रविधे रूपे “नानारूपवती मता”
भाषा० नाना रूपाणि यस्य । २वज्रप्रकारे त्रि० “नाना-
रूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः” मनुः ।

नानार्थ त्रि० नाना अर्थो यस्य । १अनेकार्थे अत्र दिशब्दे
“नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः” अमरः
नानार्थशब्दानाञ्च यत्र शक्यतायाम्भेदकतायां लाघवं
तत्र शक्तिः बहूनां लाघवे निगमनाविरहेण सर्व-
त्रैव शक्तिः अन्यत्र लक्षणा । तत्रापि अनेकार्थस्य
शब्दस्य सर्वत्र वृत्तिसाम्येन सर्वेषां पदार्थानां युगपदप-
स्थितावपि संयोगादिना कश्चिदर्थस्य शाब्दबोध इत्ये-
केषाम्नातम् अन्यार्थोपस्थितावेव संयोगादेः प्रतिबन्धकत्वं
मित्यन्ये । तदेव रसगङ्गाधरे व्यवस्थापितम् । अधिकं
अनेकार्थशब्दे १६२ पृ० दृश्यम् । २नानाप्रयोजनयुक्ते
त्रि० कर्म० । ३वज्रप्रयोजने पु० ।

नानावर्ण त्रि० नानावर्णा रूपाणि यस्य । चित्रवर्णयुक्ते
“उल्का मन्त्रविनाशं नानावर्णचक्राश्च भयमलुम्”
दृष्ट० सं० ५४० । कर्म० । २ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टये च ।

नानाविध त्रि० नाना विधाः प्रकारा अस्य । वज्रप्रकारे
“नानाविधैरूपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुं सः” सां० का०
“नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः दृष्टुत निर्णयम्” मनुः

नान्तरीयक न० न अन्तरा विना भवः अन्तरा+अ अव्य-
यस्य टिलोपः ततः स्वार्थे क । अविनाभूते तदभावे
तदभावरूपव्याप्तिरुते “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिलक्षणे-
ज्ञेते” कारिकाव्या० “अविभावः सम्बन्धभावः न तु
नान्तरीयकत्वम्” काव्यप्र० । व्याकृतश्चेदं सहेतुरेण
“नान्तरीयकत्वं तदभावे तदभावरूपा व्याप्तिः” । “प्रतिबन्ध
काभावे नान्तरीयका अर्थोत्पत्तिः” नव्यन्यायवादादर्थः ।

नान्त न० नम-ङ्ङन् वृद्धिश्च । स्तोत्रे उपादिकोषः । संक्षिप्त-
सारे नान्तमित्येव पाठः शब्दकल्पद्रुमे नान्तेति पाठक-
त्वनम् लिपिकरप्रसादपाठमाशोक्येति बोध्यम् ।

नान्दिकर पु० नान्दी क० करोति क-ट इत० । “ङ्रापोः संज्ञा
कन्दसोः” पा० ह्रस्वः । नाटके नान्दीपाठकरे स्वतन्त्रधारे
नान्दी स्त्री नन्दन्ति देवा अत्र नन्द-घञ् पुषोऽङ्ङिः ङोप् ।

१ गच्छौ २ नाटकस्यादौ मङ्गलार्थे पाठ्ये लोकादौ
 “आशीर्वचनसंयुक्तास्तुतिर्यस्यात् प्रवर्तते । देवद्विजन्तपा-
 दीनां तस्मान्नान्दीति सा सृता” । नाटके विज्ञविवाता-
 यादौ नान्दी काव्यां यदाह भरतः “यद्यप्यङ्गानि भू-
 यांसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी
 विज्ञोपशान्तये । देवद्विजन्तपादीनामाशीर्वादपरायणा ।
 नन्दन्ति देवतायस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता” अन्यच्च
 “देवद्विजन्तपादीनामाशीर्वचनपूर्विका । नान्दी काव्यां
 बुधैर्यत्नात्तस्मात्कारेण संयुता । गङ्गा नागपतिः सोमः
 सुधानन्दजयाशिषः । एभिर्नामपदैः काव्यां नान्दी धा-
 राभिरङ्किता । प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसङ्कीर्तनान्विता ।
 आशीर्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलात्मिका । काचि-
 द्दृश्यं नान्दी काचिदप्यपदा तथा । स्तवधारः पठे-
 न्नान्दीं नम्यमखरमाश्रितः” । सा० द० अन्यथा उक्तं यथा
 “यन्नाश्ववस्तुनः पूर्वं रङ्गविज्ञोपशान्तये । कुशीलवाः
 प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गः स उच्यते । प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य
 भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विज्ञो-
 पशान्तये” “आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्यात् प्रयुज्यते ।
 देवद्विजन्तपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता । मङ्गल्य-
 गच्छचन्द्राजकोककैरवशंसिनी । पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टा-
 भिर्वा पदैरुत” । अष्टपदा यथा । अन्ध्याराचवे “निष्-
 प्रयुहमित्यादि” द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्प-
 मालायाम् । “शिरसिष्ठतुरापणे अरारावरुणसुखे
 न्दुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री । अथ चरणयुगानते अकाले
 स्मितमरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” । एवमन्यत्र । “एत-
 द्दान्दीति” कस्यचिन्मतावसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु “पूर्व-
 रङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गमिति” उच्यते । यदुक्तम् ।
 “यस्मादभिनयो ह्यत्र प्रायस्यादवतार्यते । रङ्गद्वारमतो
 ज्ञेयं यागङ्गाभिनयात्मकमिति” उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या
 रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्तव्यतया न महर्षिणा
 निर्देशः कृतः । कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च
 “वेदान्तेषु यमाङ्गरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी यस्मि-
 न्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः । अन्तर्यस्य
 सुसुक्ष्मनिर्णयमितप्राणादिभिर्मन्यते स स्थाणुः स्थिर-
 भक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः” एवमादिषु नन्दी-
 लक्षणायोगात् । उक्तञ्च “रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्या-
 दिति” । अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु “नान्दाले स्तवधार”
 इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेष्वित्यादि” लोकोक्तिखण्डं दृश्यते ।

यच्च पश्चात् “नान्दाले स्तवधार” इति लिखनं तस्या-
 यमभिप्रायः “नान्दाले स्तवधार इदं प्रयोजितवान् इतः
 प्रवर्तते मया नाटकसुपादीयते इति कवेरभिप्रायः सूचितः
 इति” । दृष्टौ “ते तु नान्दीसुखा नान्दी समृद्धिरिति
 कथ्यते” इति ब्रह्मपुराणम् “नान्दीसुखे विवाहे च
 प्रपितामहपूर्वकम्” इति सम्वन्धविधेकपरिशिष्टधृतवच-
 नम् । “नान्दीसुखे पुत्रादिसमृद्धिसाधनरूपे विवाहे
 विशेषणं तु विवाहादेः पुत्रादि लाभविशेषज्ञापनाय
 नान्दीसुखपदस्य आहपरत्वे अनेकवचनप्राप्तिपूर्व-
 कामिलापस्य बाधापत्तेः” सं० त० रघुनन्दनः ।

नान्दीक पु० नान्दौ कायति कै-क । १ तोरणस्तम्भे त्रिका०
 २ नान्दीसुखप्राप्ते नान्दीसुखशब्दे दृश्यम् ।

नान्दीकर त्रि० इत० । १ नान्दीलोकादिपाठकरे २ नान्दी-
 वादिनि च अमरः ।

नान्दी(न्दि)घोष पु० नान्दौ घोषः वा सुखः । भेदादिशब्दे
 नान्दीपठ पु० नान्द्याः दृष्टार्थः पठः । कृपादिमुखबन्धन-
 वस्त्रे धीनाहे हेमच० ।

नान्दीपुर न० नान्दौ पूः अक्षमाम् । अत्राक्ष्ये पुरभेदे ततः

पुरानत्वात् भवाद्यर्थे बुज् । नान्दीपुरक मत्व भवेति ।

नान्दीमुख न० नान्द्या दृष्टैर्मुखम् । १ दृष्टिप्राप्ते आहभेदे

नान्दौ मुखं यस्य । २ पित्रादौ शमादा स्त्री लोप् ।

जीवत्पित्रादित्यस्य ४ दृष्टप्रपितामहादौ च इत० ।

५ समृद्धेः साधने विवाहादौ “नान्दीसुखे विवाहे च”

नान्दीशब्ददर्शितवाक्ये सं० त० लिखनं दृश्यम् । अथ

नान्दीप्राज्ञाधिकारस्वरूपादि निर्णयसि० दर्शितं यथा

अथ दृष्टिप्राज्ञम् तन्निमित्तं पृथ्वीचन्द्रोदये आहो

“जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकन्ययोः । पितृनान्दी”

सुखानाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् । देवव्रतेषु चाधानयज्ञ-

पुंसवनेषु च । नवाक्षभोजने क्षान्ते जडायाः प्रथमात्वे ।

देवारासतडागादिप्रतिष्ठासुखेषु च । राजाभिषेके

बालाक्षभोजने दृष्टिसंज्ञकान् । वनस्थाद्याश्रमं गच्छन्

पूर्वेद्युः सद्य एव वा । पितृन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्

कर्मसिद्धये” विष्णुपुराणे “यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखला-

वन्धमोक्षयोः । पुत्रजन्मदृष्टोत्सर्गे दृष्टिप्राज्ञं समाच-

रेत्” तत्रैव “नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मदिके

तथा” इत्युक्ते निष्कृताश्च प्राशनयोर्न आहमिति नैषधः

तत्र पूर्वोक्तविरोधात् नान्दइति विरोधात् “सुतोत्यतौ

तथा आहो अक्षप्राशनिके तथा” इति राजमार्तसंज्ञा

वक्तुं चकारिकायाम् “आद्याभ्युदयिकं आङ्गं दृष्टिपूर्वकं पु
 फर्मम् । पुंसः सवनसीमन्लोकोपनयने विह । विवाहे
 चानलाधेयपट्टतिश्रौतकर्मणि । इदं आङ्गं प्रकुर्वन्ति
 द्विजा दृष्टिनिमित्तकम् । अन्यैः प्रोक्षशस्कारआ-
 वग्यादिष्वपीष्यते । वायाद्युद्यापनादौ तु कुर्युः
 पूर्त्तनिमित्तकम् । वोपदेवकालदर्शौ “सीमन्तप्रतचौल-
 नामकरणाक्षप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्स-
 त्तिप्रतिष्ठासु च । पुंस्त्रत्यावसथप्रवेशनसुताद्यास्याव-
 लोकाश्रमस्वीकारादिति पाभिषेकदयिताद्युक्तौ च नान्दी-
 सुखम्” यत्तु कामधेनौ “जलाशयप्रतिष्ठायां वृषोत्स-
 र्गादिकर्मम् । वसुराभ्यन्तरे पितृवर्षस्योत्सर्गकर्मणि ।
 दृष्टिआङ्गं न कुर्वीत तदन्यत्र समाचरेत्” इति तत्र
 जलाशये दृष्टिआङ्गस्य निषेधो न तु कर्माङ्गस्येति
 केचित् । अन्ये त्वस्य निर्मूलतामाहुः । आङ्गकौस्तुभं
 निर्णयान्ते च मातृस्ये “वस्रप्राशे च सीमन्ते पुत्रो-
 त्त्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववेश्म प्रवे-
 शने । देवदत्तजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थ-
 यात्रावृषोत्सर्गे दृष्टिआङ्गं प्रकीर्तितम्” । इदं चावश्यकं
 “दृष्टौ न तर्पिता ये वै पितरो गृहमेधिभिः । तद्धो-
 मफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव सः” इति शातातपोक्तेः ।
 अत्र आङ्गत्वं पराशर आह “मातृआङ्गं तु पूर्वं स्यात्
 पितृण्यं तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च दृष्टौ
 आङ्गत्वं स्रुतम्” । तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः
 “मातृआङ्गं तु पूर्वद्युः कर्माहनि तु पौर्णमासी । माता-
 महं चोत्तरेद्युर्दृष्टौ आङ्गत्वं स्रुतम्” । अत्राप्यशक्तौ स
 एव “पृथक् दिनेष्वशक्त्येदेकस्मिन् पूर्वमासरे । आङ्गत्वं
 प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकमिति” इत्यमरुरपि “अलाभे
 भिक्षुकालानां नान्दीआङ्गत्वं बुधः । पूर्वद्युर्वै प्रकुर्वीत
 पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्” । अत्र “मन्त्रसु पूर्वद्युस्तदहर-
 ल्पे खिति” गृह्यपरिशिष्टाद्यवस्था ज्ञेया । तच्च प्रातरेव
 “पार्वण्यं चापराह्णे तु प्रातर्दृष्टिनिमित्तकमिति” शाता-
 तपोक्तेः अत्र प्रातः शब्दः सार्द्धं प्रहरपरः “प्रहरोऽप्यर्ध-
 संयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते” इति गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वी-
 चन्द्रः । इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् । तदाह्वानः
 “पूर्वाह्णे वै भवेद्दृष्टिर्ना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि
 कुर्वीत आङ्गं तात्कालिकं बुधः” इति एतदनियतनिमित्त-
 परम् “नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्दृष्टिनिमित्तकम् ।
 तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते” इति लौगाक्षि

स्रुतेः । आद्याभ्याङ्गं नान्दीआङ्गं त्वपराह्णे एव “आम-
 आङ्गं तु पूर्वाह्णे सिद्धान्तेन तु मध्यतः । पार्वण्यं
 वाऽपराह्णे तु दृष्टिआङ्गं तथाग्निकम्” इति निर्णयान्ते
 गालवोक्तेः “नान्दीसुखाङ्गं प्रातरावृत्तिकं त्वपराह्णतः”
 इति विष्णुक्तेः । इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण
 नवदेवस्य कार्यम् । तत्र मातामहाः सप्तस्त्रीकाः “दृष्ट-
 प्रमातामहप्रमातामहमातामहानां सप्तस्त्रीकानामिति”
 पृथ्वीचन्द्रोदये गारुडे मदारूपेण पाठात् । हेमाद्रौ शङ्खः
 “नान्दीसुखे सत्यवस्तु संकीर्णं वैश्वदेविके” इत्यपराशरः
 “नान्दीसुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्य-
 स्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्रुतिः” यत्तु इत्यमरः
 “नान्दीसुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम-
 संकीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम्” । यच्च स्रुत्यवसरे
 “दृष्टसुरव्यासु पितरो दृष्टिआङ्गेषु मुञ्जते” । इति चङ्ग
 गारुडे व्युत्क्रमप्रतिपादनं तच्च शाखान्तरविषयम् ।
 “पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः” इति वक्तुं चपरि-
 शिष्टे कात्यायनेन चानुलोभ्यान्नानात् पृथ्वीचन्द्रोदये-
 ऽप्येवम् । यत्तु केचित् दृष्टिपदं पितादिषु प्रयुञ्जते तच्च
 “अनन्तरं दृष्टिआङ्गनामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनाम्ना-
 मतिताद्यैश्च नान्दीआङ्गं तु सत्यवदिति” पृथ्वीचन्द्रो-
 दये संयहोक्तेः न च निषेधादेव विधिः कल्पत इति
 वाच्यं प्रोक्षपदीआङ्गे प्रपितामहात् परेषां दृष्टिपितादीनां
 देवतात्वान्नान्दीआङ्गत्वस्यास्येनेहापि तत्प्राप्तौ निषेधात्
 गोत्रनामादिनिषेधसु “शुभाधीं प्रथमान्तेन दृष्टौ संकल्प-
 माचरेत्” इत्युपक्रम्यानन्तरं दृष्टिआङ्गनामित्युक्तेः संकल्प-
 आङ्गपरः सपिण्डके तु सर्वं भवतीति प्रयोगपारिजातः ।
 “गोत्रनामभिरामन्त्य पितृभ्योऽर्घ्यं प्रदापयेदिति” अन्तो-
 गपरिशिष्टे तद्विधानात् यत्तु ब्राह्मे “पिता पितामह-
 खैव तथैव प्रपितामहः । तयो ह्यश्वसुखा ह्येते पितरः
 परिकीर्त्तिताः । तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखे
 धिताः । ते तु नान्दीसुखा नान्दी सन्निविरिति कथ्यते”
 इति यच्च मार्कण्डेयपुराणे “ये प्रपितामहादृष्टौ ते
 तु नान्दीसुखाः स्रुताः” इति तज्जीवत्तितादित्विक-
 कर्तृकदृष्टिआङ्गविषयम् । तेन तस्येदमावश्यकम् । यत्तु
 विष्णुः “पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव
 कुर्यादिति” तद्वशादिविषयमिति कल्पतरुः । मदनपारि-
 ज्ञातोऽप्येवम् । हेमाद्रिस्तु “नान्दीसुखानां आङ्गं तु
 कन्याराशिमते रवौ । पौर्णमास्यं तु कर्त्तव्यं वराह-

वचनं यथेति" प्रोक्षपदीयाङ्गे क्वाक्यत्वात् तत्रैव पूर्वेषां देव-
तात्वमित्याह । अत्र सत्यवस्त्र विश्वे देवावित्युक्तं प्राग्वत् ।
यत्तु शातातपः "मातुः आङ्गं तु शुभैः स्वादैव"
प्राङ्मुखैः पृथगिति" तद्विज्ञप्रयोगमात्रशाङ्गपरम् ।
यच्च मार्कण्डेयपुराणे "विश्वदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति
सातवाः" इति तद्विज्ञप्रयोगमात्रशाङ्गे विश्वदेवविक्-
त्यार्थं प्रयोगैक्ये तु देवनियम इति हेमाद्रिः । एतच्च
मातृपूजापूर्वकं कार्यम् । "अकृत्वा मातृयागं तु यः
आङ्गं परिवेषयेत् । तस्य क्रोधतमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति
मातरः" इति शातातपोक्तेः कौर्मैऽपि "पुण्यैर्धूपैः
सर्वेदेतैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि । पूजयित्वा मातृगणं कुर्या-
च्छ्राद्धं तत्रैव पुनः" इति छन्दोगपरिशिष्टे "कर्मादिषु तु
सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रवर्त्तेन पूजिताः
पूजयन्ति ताः" प्रतिमासु च शुद्धासु लिखिता वा पटादिषु
अपि वाऽजन्तपुङ्खेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः । कुड्मलमालां
वसोधारां सप्तधारां हृतेन तु । कारयेत् पञ्चधारां वा
नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् । आयुष्याणि च शान्त्यर्थं
जप्त्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आङ्ग-
दानमुपक्रमेत् । अत्र सर्वेष्विति ग्रहणात् ग्रहयज्ञ
तद्विकारेष्वपि नित्यं आङ्गम् । "नानिहा तु पितृन्
श्राद्धे कर्म किञ्चित् समाचरेदिति" शातातपोक्तेः । इयं
च वसोधारा तच्छास्त्रीयानां नियतान्तेषां त्वनियता ।
वह्न्यं वा स्रग्धोक्तमित्युक्तेः करणे त्वभ्युदयः "यच्चा-
भ्रातं स्वशाखायाम्" इत्युक्तेः आयुष्याणि "आनी भद्रा
इत्यादीनि । षड्भ्य इति मातादितिकोपलक्षणमिति
पृथ्वीचन्द्रोदयः । छन्दोगानां षड्देवत्वमन्त्रेषां नवदेवत्व-
मित्याशङ्कः । सम तु अतः कोकिलमतानुसारिणां मातृ-
मातामहीप्रमातामही इति माता सहैव मातामहश्राद्ध-
करणात् तद्विषयमिदं षड्भ्य इति । मातरस्तु तत्रैवोक्ताः
"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देव-
सेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।"

चन्द्रिकायां चतुर्विंशतितमे त्वन्या उक्ताः "तिस्रः
पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रो मातामहे तथा । इत्येता
मातरः प्रोक्ताः पितृमातुः स्वसाऽष्टमी" आसां जीवने
प्रत्यक्षपूजनम् । मृतानां त्वन्तपुङ्खेष्विति हेमाद्रिः
"ब्रह्मण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् । उद्यादौ
पूजयित्वा तु पञ्चाब्दान्दीप्तवान् पितृन् । मातृपूर्वां
पितृन् पूज्य ततो मातामहानपि । मातामहीस्ततः

केचिदुन्मा भोज्याद्विजातयः" इति । अत्र द्वादशदेवतस्य
देशाचाराद्व्यवस्था । ब्रह्मण्याद्यान्तु "ब्राह्मी माहेश्वरी
चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी
चासृष्टा सप्त मातरः" इत्यपराङ्गे उक्ताः । अत्र चौला-
दीनां योगपद्ये तन्मतोक्ता छन्दोगपरिशिष्टे "गणशः
क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्ध-
मादौ न पृथगादिषु" मातृभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
गणशः एकानेकपुत्राणां संस्कारेष्वेकदिने एकदेशकाल-
कालैक्यादित्यर्थः । तथा "असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन्
कर्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगं नैव सुस्मृतरः सगणाधिपाः
कर्माष्टकावपि कुल आङ्गं कार्यं कच नेत्युक्तं तत्रैव
"आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्मणि
दयं च पूर्णमासे तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञाज्ञा वद-
न्येवं मनीषिणः । एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक्
पृथक्" एतेषु प्रतिप्रयोगं नावर्त्तते किन्वादौ, एतद्विज्ञे
सोमयागादौ प्रतिप्रयोगमावर्त्तते एव आङ्गमित्यर्थः ।
कचिदादावपि निषेधमाह स एव "नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं
न श्राद्धे श्राद्धमित्येते । न सोम्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतक-
र्मसु" । विवाहादिः कर्मगणोय उक्तो गर्भाधानं शुश्रूषो
यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छ्राद्धं नादौ
कर्मणः कर्मणः स्यात् । सोम्यन्त्या आसन्नप्रसवायाः "सोम्य-
न्तीभ्यश्चैत्युक्तं कर्म । कात्यायनोक्तस्य श्राद्धस्य पाकस्य
प्राधान्यात्तस्य च "जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्षाच्च ब्राह्म-
णेष्वपीति" निषेधान्न जातकर्मणि नान्दीश्राद्धमित्याशङ्कः
"आमाहनेन वा कार्यमित्यपि" तेनैवोक्तम् । गौडासु
जातकर्मण्येव निषेधः पुत्रजन्मनिमित्तकं तु कार्यमेव
"जन्मन्यथोपनयने" इत्युक्तेः "नैमित्तिकमयो वल्लो
श्राद्धमभ्युदयात्मकम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं
नरैरिति" मार्कण्डेयपुराणाङ्गेत्याहुः । हारबतायां
श्राद्धविवेके चैवम् । एतेन जातकर्मणि कालाक्षरे श्राद्ध-
निषेधो न पुत्रजन्मदिने इति वाचस्पतिसमं पराशरम् ।
अत्र निषेधकाले इति वचनात् गर्भाधाने न निषेधः
"निषेधकाले सोमे च श्रीमन्तोदयने तथा । इयं
पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं विधिववृत्ततम्" इति पारश्वरः ।
प्रोषितेति "प्रोष्यैत्य गृह्यसुपतिष्ठते पुत्रं दद्यात् जपतीति"
विहितं कसे विवाहादिगर्भाधानान्तो यो गृह्यप्रवेशव-
तुर्थीकर्मादिकर्मसमूह उक्तः स्वस्कारेण तत्रापि प्रतिकर्म
नेत्यर्थः । अन्त्येऽपि हलाभियोगादयोऽपवादविषयाकालैक

देवास्ते व्यवचारास्तोष्यन्ते । व्यवाधिकारिणः विष्णुपुराणे
 “जातस्य जातकर्मादि क्रियाकारणमशेषतः । पिता पुत्रस्य
 कुर्वीत आङ्गं चाभ्युदयात्मकम् । अथ केचित् जीवत्यिह
 साम्नेरेव वृद्धिप्राप्तेऽधिकारः न तु निरग्नेः ” न जीव-
 त्यिहकः कुर्यात्प्राङ्गमस्मिन्नुते द्विजः । येभ्य एव पिता
 दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साम्निकः । पितामहेऽप्येवमेव कु-
 र्याज्जीवति साम्निकः । साम्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति
 प्रपितामहे ” इति चन्द्रिकायां सुमन्तूलोरित्याहुः प्रयो-
 गपरिज्ञातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्यादित्येवं व्याख्यातम् ।
 तत्र “अनम्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि ।
 येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेत् ” इति हारी-
 तोक्तेः सौमन्तवन्तु न वृद्धिप्राप्तेऽपरमित्युक्तं मदनरत्ने
 आङ्गपदं पिण्डपितृयज्ञपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । नि-
 योधास्यते तु हारीतोयेऽनम्निको नाहिताग्निरभिप्रेतः
 पूर्ववचने तु साम्नः श्रौताग्निः आर्त्ताग्निश्चोच्यते तेनो-
 भवाग्निहीनस्य नेत्युक्तं तत्र पूर्वोक्तदिशा गतिसम्भवे-
 ऽनम्नपदस्य आर्त्ताग्निपरत्वे भानाभावात् वक्ष्यमाण-
 त्वानित्यसंयोगविरोधात् “पितरो जनकस्येव यावदुभ-
 तमनाहितम् । समाहितव्रतः पचात्स्नानं यजेत पिता-
 महात् ” इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचनविरोधाच्च अप-
 राक्तोऽपि समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीप्राङ्गं
 कुर्यादित्याह अतः पूर्वमेव साधु बोधदेवोऽप्येवमाह ।
 यत्तु पतं जीवत्यितुः पुत्रनामकर्मादौ न वृद्धिप्राङ्गम् ।
 हारीतोये जन्मादावित्यादिशब्देन तत्प्राप्तावपि “उद्वाहे
 पुत्रजनने पितृष्टयां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते
 षडेते जीगतः पितृरिति” सैत्रपरिशिष्टे उद्वाह एव
 तस्योपसंहारात् एवं यत् तत् संस्कारादिपदं तदयुहा-
 हादिपरमेवेति, तत्र उद्वाहपदस्य अविवाहपरत्वस्यापि
 संभवात् पुत्रविवाहपरत्वे भानाभावात् “नामकर्माणि वा-
 खानां चूडाकर्मादिके तथा” इत्यादिभिर्नित्यप्राङ्गस्य चौडा-
 यज्ञत्वावगतौ नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च अतो जन्मा-
 दाविति सर्वसंस्कारसंग्रहः तथा च कात्यायनः “स्वपितृभ्यः
 पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मणः । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां
 तस्याभावे तु तत्क्रमात् ” । सुतानां चौडादिप्राङ्गेषु
 पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् प्राङ्गम् “पिण्डदोऽंशहरवै-
 पामिति” दर्शनात् ओद्वाहनादिविवाहपर्यन्तं दद्यात् विवा-
 हस्य प्रथमः “नान्दीप्राङ्गं पिता कुर्यादाद्ये पाणिपदे
 बुधः । अत उर्ध्वं मज्जतीति स्वयमेव तु नान्दीकम् ”

इति स्मरतेः तस्य पितृरभावे तत्क्रमात् “असंस्कृतास्तु
 संस्कारां आहमिः पूर्वसंस्कृतौ” इति यः कर्त्तव्यः
 तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिदेवादिनि चन्द्रिकादयः
 हेमाद्रिस्तु “तस्य पितृरभावे यः पितृव्यमातृवादिः संस्तु-
 यात् तत्क्रमात् संस्कारपितृक्रमाद्वात् न तु स्वपि-
 तृभ्य इति” व्याचष्ट्यौ । समावर्त्तनस्यापि विवाहप्राप्तौ न
 सुतसंस्कारत्वात्पितृव्येव नान्दीप्राङ्गं कुर्यात् तदभावे ज्ये-
 ष्ठभ्रात्रादि तदभावे स्वयमेव कुर्यात् उपनयनेन
 कर्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहेऽपीति पृथ्वी-
 चन्द्रोदयचन्द्रिकादयः मदनरत्नेऽप्येवम् । यदा तु पितरि
 सच्यते प्रोषिते पतिते वा धर्माय” तत्पुत्रमन्यः संस्तु-
 यात्तदा संस्कारपितुः पितादिभ्यो दद्यात् “पितरो जन्-
 कस्येव यावदुभ्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पचात्
 स्नानं यजेत पितामहान्” इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः ।
 जीवत्पितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः “वृद्धौ तीर्थे च
 सच्यते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्या-
 त्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः” इति । यच्च बह्वृचपरिशिष्टे
 जीवत्यिता सुतसंस्कारेषु मातृनातामहयोः कुर्यात् तस्यां
 जीवत्यां मातामहस्यैवेति तत्तस्यास्तीयानामेवेति दिक् ।
 स्मृतितत्त्वादिगोडपत्र्येषु जीवन्मातृकः पितामहादिभ्यो
 दद्यात् “जीवन्ममति दद्यादा प्रेतायाजोदके द्विजः” इति
 कात्यायनोक्तेः “जीवे तस्मिन् सुताः कुर्युः पितामहा स-
 हैव तु । तस्यां चैव तु जीवत्यां तस्याः श्वश्रूति पितृयः”
 इति हारीतोक्तेः चेत्युक्तम् । तस्मिन् भर्त्तरि । दाक्षिणा-
 त्यास्तु पूर्वोक्तं सपिण्डीकरणादिविषयम् “जीवेत्
 यदि वर्गादयस्तं वर्गन्तु परित्यजेत्” इति वचनात्तद्वर्गस्य
 लोप एवेत्याहुः । यत्तु चन्द्रिकायां पारस्करः “निषेक-
 कावे सोमे च सोमलोचयने तथा । सोयं पुंसवने प्राङ्गं
 कर्माङ्गं वृद्धिञ्च तत्” इति तत्र गर्भाधानादौ कर्माङ्गम्
 जातकर्मादावुक्तं वृद्धिप्राङ्गं पृथगेव विधिवत्पठयेत् ।
 गोडनिबन्धे मातृस्ये “अथप्रागे च सोमने पुत्रोत्पात्त-
 निमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववैश्वदेववचने ।
 वेदव्रतजलादीनां प्रतिष्ठायां तथैव च । तीर्थयात्राशुभो-
 ल्यगे वृद्धिप्राङ्गं मकीर्त्तितम्” भाविनिधिसानामहत्वे
 वृद्धिप्राङ्गस्य मतीतिदेशार्थ इति गोडाः “अथैव तु नि-
 कादौ कर्माङ्गवृद्धिप्राङ्गयोः सच्यवसाहुः नान्दीप्राङ्गे-
 त्मयाहुगता । व्यस्येति कर्त्तव्यता पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धि-
 रापरः “नालयाः शतपथाया यज्ञिकाकुजयोरेपि ।

केतव्याः पाटलाया वा देया माता न लोहिता" शाङ्गे
 मालानिघेष्टस्यायमपवादः । तथा "सुवेप्रभूषणैस्तत्र साल-
 डारैस्तथा नरैः । कुङ्कुमाद्यनुलिप्तं कृमौर्व्यन्तु ब्राह्मणैः
 सच । स्त्रियोऽपि स्युस्तथा भूता गीतनृत्यादिहर्षिताः" ।
 हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे "कुशस्याने च द्रुवाः स्युर्भङ्गलस्याभि-
 दृश्ये" । कुशा अपि वक्ष्यन्ते । छन्दोगपरिशिष्टे "प्रातरा-
 मन्वितान् विमान् युष्मातुभयतस्तथा" । अमयतः देवे
 पित्रो च वैश्वदेवौ द्वौ विप्रौ पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ
 द्वाविति विंशतिः । त्रिके वा द्वौ द्वावित्यष्टौ विप्राः । अत्र
 विप्रालाभे स्त्रियोऽपि भोज्या इत्याहाराशकं दृश्यतिष्ठः
 "मातृशाङ्गे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि । पतिपुत्रा-
 न्विताभव्या योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः । मातृत्रिके च-
 तस्रः मातामहीत्रिके चेत्यष्टौ" इति हेमाद्रिः । "अत्र
 पित्रो पाङ्क्तुखाविप्राः पादो पित्रो चतुरस्रं म-
 ण्डलमिति, जयन्तः" हेमाद्रौ ब्राह्मे "विमान् प्रदक्षि-
 णावर्त्तं पाङ्क्तुखानुपवेशयेत्" । छन्दोगपरिशिष्टे "गोत्र-
 नामभिरामन्त्य पितृभ्योऽर्घ्यं प्रदापयेत् । नात्रापसव्य-
 करणं न पित्रं तीर्थमिष्यते । ज्येष्ठोत्तरकरान् युष्मान्
 करायायपवित्कान् । कृत्वाऽर्घ्यं सम्यदातव्यं नैकैकस्यात्र
 दीवते" पित्रादेर्द्वौ द्वौ विप्रौ तयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य
 प्रथमोपवेशितविप्रकरोपरि तन्त्रेण हयोरर्घ्यं दद्या-
 दित्यर्थः । बह्वृचकारिकायां तु "दत्ताव्यादिकदेशः स्वा-
 दव्यदानं प्रतिविजम् । आहृतिरपि मन्त्रस्य प्रति-
 ब्राह्मणमिष्यते । प्रतिविजं पृथक्कृत्यान्निवीत्यर्घ्यानुमन्त्र-
 णम्" इत्युक्तम् "मधु मध्विति यस्तत्र त्रिजोषोऽंशितमि-
 ष्कताम् । गायत्र्यनुमन्त्रं कौत्रं मधुमन्त्रविवर्जितम् ।
 मचाग्रं सु जमेदत्र कदाचित् पितृहृतकम्" तथा
 "सम्यक्निति तृप्ताःस्य प्रस्रस्याने विधीयते । सुसम्पन्न-
 मिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् । अक्षय्योदकदानञ्च
 अर्घ्यदानवदिष्यते । अर्घ्यं नियतं कृत्यान् चतुर्थां
 कदाचन" । चन्द्रोदये ब्राह्मे "पठेच्छतुनिकृत्तं तु सन्नि-
 ष्कृतं शुभं तथा । नान्दीसुखान् पितृन् भक्त्या साङ्ग-
 लिच समाह्वयेत्" तथा "शाख्यन्नं दधि मध्वक्तं वद-
 राणि यवांस्रिया । मिश्रीकृत्य तु चतुरः पिण्डान् श्री-
 कलसन्निभान् । दद्यान्नान्दीसुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधि-
 पूर्वकम् । द्वाजामलकमूलानि यवांस्रि विनियोजयेत् ।
 नान्येष दक्षिणार्धन्तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा" । तत्रैव चतु-
 र्विंशतिमते "द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्य विनिः-

क्षिपेत् । एकं नान्दा परं तृतीयां दद्यात्पिण्डान् पृथक्
 पृथक्" । वसिष्ठः "पाङ्क्तुखो देवतीर्थेन प्राक्कुलेषु कुशेषु
 च । दत्त्वा पिण्डान् कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम्" ।
 "नान्दीसुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिण्डदानमन्त्रः" ।
 इति हृत्तिः । अत्र पिण्डाः कृताकृता इत्युक्तम् । तत्रैव
 मविष्टो "पिण्डनिर्वापणं कृत्यान् वा कृत्याद्विचक्षणः ।
 दृष्टिशाङ्गे महावाहो ! कुलधर्मानवेक्ष्य त्वं" आगलेभ्यः
 "अग्नौ करणमर्घ्यं" च वाहनं चावनेजनम् । पिण्ड-
 शाङ्गे प्रकुर्वीत पिण्डहोत्रे निवर्त्तते" तेनात्र भोजनस्यैव
 प्रधानत्वादिति विप्रस्य वसनं तदा तस्यैव पार्षणस्य पुन-
 राहृतिरिति सिद्धम् । दृष्टिशाङ्गस्य भूतनिमित्तं यथा पुत्र-
 जन्मनिमित्तं माविनिमित्तं च यथा विवाहादिनिमित्त-
 मिति भेदः इति आन्तर्यं समर्थितम् । तद्विधानञ्च
 छन्दोगपरिशिष्टादौ दृश्यम् । इत्तदंशाच्चरपादके छन्दो-
 भेदे स्त्री "स्त्ररभिदि यदि नौ तौ च नान्दीसुखी गो"
 छन्दोमन्त्रं तल्लक्षणसूक्तम् ।

नान्दीवादिन् पुं नान्दीं वदति वद-णिनि । नान्दी-
 लोकापाठके दृष्टार्थं श्रमेयादिवादके च ।

नान्दीश्चाह पुं नान्दीनिमित्तं नान्दार्थं वा आहम् । दृष्टि-
 शाङ्गे नान्दीसुखशब्दे चदां ।

नापित पुंस्त्री श्रद्धायां क्षत्रियात् जाते श्रद्धीर्णजातिभेदे
 पट्टिकायां कुवेरिणो जाते श्रद्धीर्णजातिभेदे च ।
 "आङ्गिकं कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ । एते
 श्रद्धेपु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्" मनुः ।
 "सच्छूद्रौ गोपनापितौ" "नराणां नापितो धूर्तः" ।
 "ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितम्" भा० उ० २२४० ।
 "नटी कापालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना" कुल
 नाधिकोक्तौ तन्त्रम् । तस्य हृत्तिः स्त्ररर्कम् । "उपो-
 षितस्य व्रतिनः क्षृण्वेभ्यश्च नापितैः । श्रीस्तावत्तिष्ठति
 गृहे वावत् तैलं न संस्पृशेत्" श्रुतिः । शिष्यत्वात्
 अपत्ये फिञ् । नापितायनि तदपत्ये पुंस्त्री पत्ये
 ष्यञ् नापित्य तत्पार्थे पुंस्त्री ।

नापितशाला स्त्री इतः । क्षौरगृहे त्रिकां ।

नाभ स्त्री नभ-णिच्-क्लिप् । नभसो बाधिकायां सोमस्य
 दीप्तौ "चतस्रो नाभो निहिताः" ऋ० टी० ७४।६ । नाभौ

नभसो बाधिकाः सोमस्य दीप्यः कलाः" भा० ।

नाभ पुं "सुतात् भगोरधो जन्मे तस्य नाभोऽभवत् सुतः"
 भा० ग० टी० ६।१२ उक्ते सूर्यवंशे नृपभेदे ।

नाभक न० नव-खुल । वनतित्ते हप्ते शब्दार्थचि० ।

नाभस पु० १२३०८८ ज्ञातकोक्ते लनतः तत्तत्स्थानभेदस्थित

ग्रहभेदेन योभभेदे ते च तत्र तद्याख्यायाश्च दृश्याः ।

जातकपद्धतौ तु ततः संक्षिप्तोक्तास्तेऽत्र दर्शने यथा

“चरादिसंस्थैर्निखिलैर्पदैः स्यात् योगस्तु रज्जुः सुशूलः

मलश्च । मालाऽशुभैः पापखगैश्च सपेः केन्द्रस्थितैः

सत्यमते दशौ तौ । समीपकेन्द्रद्वयैर्गताख्यैः सत्यसंगैः

स्याच्छकटोऽय पञ्चीः । खासु स्थितैः पञ्चमनन्दल-

म्नस्थितैस्तु शृङ्गाट्टकसामानि । अनारिकमेसंस्थि-

तैस्तृतीयसमलभगैः । तृतीयरन्ध्ररिप्फगैस्त्रिधा हलः १०

प्रकीर्तितः । लग्नास्तगाः सौम्यखगाः खवम्नोः पापा

यदा स्यात् कुलिशं ११ विलोमात् । यवो १२५५ मित्राः

कमलं १२ यदा ते केन्द्रात् परे तत्परतोऽथ वापी १४ ।

लग्नादिकेन्द्रात् सकलपक्षेषु चतुर्षु भेषु प्रवदन्ति

योगान् । यूपेशशक्ती १५ १६ १७रपि दण्डाऽन्तरेः

स्थानेषु नौकटकच्छत्रपापान् १८ १९ २० २१ २२ २३ चन्द्रा-

ह्वयं २२ केन्द्रवाह्यतः समकैर्पदैः । लग्नादेकान्तरे षष्ठ्ये

चक्र २४ सप्तमदपानिधिः २५ । व्याघ्रयाज्ञतिजा योगा

चक्राः संख्याभवा एव । गोलः युग्मद्विभूतानि के-

दारः ४ पाशपादासकौ ६ । वीथेऽत्येकचयस्थानस्थितैः

खेटैर्विज्ञाय तान् । यवजलौ न योगौ सः पूर्वोक्त-

त्वादिकोदितौ । क्रूरो रूपाट्टोऽनो दुःखभाषो

रज्ज्वोः प्राप्नोतिमवेदन्त्ये । मानाज्ञानैः संयुतः कर्म-

युक्तो राजेष्टः स्यान्नौशलेर्भूरिपुङ्गवः । नलेऽतिनैपुण्य-

युतो घनी स्यादूनाधिकाङ्गश्च घनी खवम्नोः । सजि ४

प्रसक्तो बज्जभोगभोगे सपेऽतिदुःखी विषमोऽति-

दीनः । यज्वा नानाशास्त्रयोगानिविज्ञो निखोद्युक्तो

द्वययुक् स्याद्दद्यामाह । रोगार्तः स्यात् सुन्दनेनो-

पजीवी निःस्रो मुखौ मितहीनो रथाख्यो ७ । योगे

विहङ्गेऽनन्तजोऽतिसौख्यो दूतोऽनः स्यात् कलिकश्च-

निःसः । शृङ्गाट्टकेऽष्ट साहसवान् पेटः सुखी सुभार्यः

कलहप्रियश्च । हले १० दरिद्रः कृषिकारकः स्यात् प्रेष्टः

सुदुःखी बज्जभोजनश्च । वजे ११ऽतिदुःखी ययमस्तु मन्दो

शूरः सुदूषः सुमगः खजद्वि ७ । यवे १२ऽती १२मद्व

सतत्परश्च दाता च मध्ये वयसः सुखाट्टः । पञ्जो १३

चिरायुर्द्वयपतिर्यशस्वी युणी घनी कीर्त्तिमन्दिद्युक्तः ।

वाप्या १४ स्थिरार्थसुखमाक् निधिजत् सुतप्रो नेतोऽख्यस्तु

सहितो मनुजो न दाता । यपे १५ प्रती नियमजत्

नङ्गसत्वक्षौख्यस्यागात्मवान् नरवरोऽपि च यायजूकः ।

वाप्ये १६ऽतिप्रप्रधिक्तः शरकश्च हिंस्रो मांसाशनश्च

स्ययावनयुक्कुशिलः । शक्त्या १७ घनेन रहितो

विकलोऽतिदुःखी नीचोऽलसो मृधपरः पुरुषश्चिरायुः ।

दण्डा १८जातः पुनदारधनहीनो जनोच्छिन्नः । निर्धयो

दुःखितो नीचः प्रेष्टश्च मनुजो भवेत् । नौयोग १९जश्च-

लसुखः कपणोऽतिकीर्त्तिर्दुष्टो जनान्मयघनी मलिनोऽ-

तिलुब्धः । कूटे २० शठः कपणवन्धनमोऽतिपापो निःस्रो

वनाचलगङ्गेषु कृताधिकारः । क्वे २१ दयाधीनश्च-

नान्ययः स्याद्दीर्घायुराद्यन्तसुखी नृपेष्टः । सत्कारं के २२

शूरतरः सुखी स्यादाद्यन्तयोर्धुप्रधिपश्च चौरः ।

चन्द्रार्द्र २३जश्चलसुखः सुमगः सुकानामोगी नराधि-

पसमश्च वक्षी जनाट्टः । चक्राह्वये २४ नृपतिचक्रकिरी-

टरत्नभाभासुराङ्घ्रियुगलो मनुजाधिनाथः । बद्धरत्नार्थ-

युक्तः स्याद्भोगी पुत्रजनान्वितः । साधुवैरिधियोगे २५

स्थिरवैभवसंयुतः । योगे गोले २६ सत्यसामर्थ्यविद्याहीनो

नीतिः सर्वकालं प्रवासी । युग्मे २७ निःस्रोऽतीवपाश-

खयुक्तो युक्तायुक्तज्ञानहीनान्तरः स्यात् । योगे त्रिगुले २८

विघ्नश्च शूरः क्रूरः क्षतो घातरुचिर्नरः स्यात् । कै-

दार २९जातः कृषिकर्मकृत् बह्वप्योज्यः सुखितचलश्च ।

पाशे ३० विनीतो बद्धधन्यवन्तुर्वज्रप्रपञ्चो बद्धभाषकश्च ।

दाम्नि ३१सुयुक्तः परुनायकः स्यात् सेवोपकारी च वदान्य-

चौरः । वीणायोगे ३२ गीतनृत्यप्रियः स्यात् कीर्त्त्यो युक्तः

योषकः स्याद्वज्रनाम् । एते योगाः सर्वकालं विचिन्त्या

वीथ्यात् खेटानां प्रपूर्णा अपूर्णाः ।

नाभाक पु० कृष्णौ “खणिनीमाको वभूव” निरु० १० ॥ ५ “नाभा-

कस्य प्रशस्तिमिः” क्व० ८ ॥ ४१ ॥ २ “नाभाकस्य कृष्णे” भा०

नाभाग पु० वैवस्वतमनोः १७४भेदे “देवताकुक्ष्यैव नाभागः”

हरिवं० १० अ० । वैवस्वतमनोः प्रतीकौ । भगीरथसुत-

सुतनृपात्मजे २४भेदे “भगीरथसुतो राजा सुत इत्य-

भिविभुतः । नाभागस्तु सुतस्यासीत् पुत्रः परमधा-

मिकः । अश्वरीषस्तु नाभागिः सिन्धुदीपमिताऽभवत्”

हरिवं० १५ अ० ।

नाभागारिष्ट पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे “नारिष्टप्रांशुपराश्च

नाभागारिष्टप्रमाः” हरिवं० १० अ० तत्पुत्रोक्तौ

नाभि पु० नङ्ग-रज्ज् मशालादेशः । १३विधे २सुख्यनृपे

२चक्रमध्यागे रथचक्रस्यपिण्डात् । ४स्थानीधनपुत्रभेदे

पुत्रसामके वरभेदे च “तस्याहञ्च वा सात्मजाह्नु ५

राजवर आग्नीध्रोनामिकिपुरुषहरिषेकादतरस्यरुहि-
रण्मयतुर्महाशक्तैरुमासंज्ञास्य पुत्रानजनयत् । आ-
ग्नीध्रसुतास्ते भारतरुपहादीत्यक्तिकेनैव संचनन वक्षो-
मेताः पिता विभक्ता आत्मद्वयनामानि यथामागं
जम्बुद्वीपवर्षाणि विभेजुः" भाग० ५।२।२१ "नाभिरपत्य
कामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यत्तुपुरुषमवहितान्नाऽय-
जत्" ५।२।२१ भारतवर्षस्यैव जम्बुद्वीपवर्षमध्यस्थितत्वात्
नाभिसंज्ञा नाभिवर्षशब्दे वक्तव्यकारणान्तराच्च तथा वा ।
इमाण्यक्ते (नाइ) पुंस्त्री भेदि० स्त्रियां ङीप् वा ।
उदरावत्ते (गो० ङ) राजनि० सुपुष्पान्तर्गते नाभि-
स्थाने च मणिपूरं चक्रं यथाह तन्त्रसारे "तद्वत्
नाभिदेशे तु मणिपूरं मन्त्राप्रभम् । मेघामं विदु-
दामसु वल्लतेजोमन्त्रं ततः । मणिवज्रिचं तत् पद्मं
मणिपूरं तथोच्यते । दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिकान्ता-
चरान्वितम् । शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वाद्योक्तनकारणम्"
इति । दम्भगनाभिजाते स्तनमदे भेदि० । "प्राप्तना-
भिनदमञ्जनमायु" भावः "प्राप्तनाभिस्तुति" पाठः
कन्दोमञ्जरीसम्मतः । पुंस्त्वे "सप्तसुप्तपङ्कजकोषको-
मलैरुपाहितशीष्यपनोवि नाभिभिः" किरा० श्रेष्ठ-
शब्दे "उपगतोऽपि हि मण्डलनामिताम्" रघुः
सोमधारास्त्रावणार्थं दशापविलस्य मध्ये चावध्यमा-
नायां उच्यते च । "अथय पवित्रसदृशमवाङ्-
नाभि विततुयुः" ताण्ड्य० ब्रा० १।२।७ भाष्यद्वयतद्वाङ्मायण
श्रुतम् । संज्ञायामेतदन्त्यस्य अच् समा० । पद्मनाभः
हिरण्यनाभ इत्यादि ।

नाभिकण्टक पु० नाभेः कण्टक इव । (गो० ङ) नाभेर-
वर्त्तभेदे शब्दः । [जनि०]

नाभिका स्त्री नाभिरिव कायति कै-क । कटभीष्टस्य रा-
नाभिगुलक पु० नाभौ गुलक इव । (गो० ङ) इति ख्याते
नाभेरावर्त्तभेदे त्रिका० । [तर्त्तभेदे जटाधरः ।

नाभिगोलक पु० नाभौ गोलक इव । (गो० ङ) नाभेराव-
नाभिज पु० नाभौ विष्णोर्नाभौ जायते जन-ङ । चतुर्मुखे
ब्रह्मणि त्रिका० तस्य विष्णोर्नाभिकमलजातस्यान्तधातुम् ।
नाभिज्ज्वाद्योऽप्यत्र छेपच० ।

नाभिनाडी स्त्री नाभेर्नाडी । नाभौ स्थितायां नाड्यां
सिरायां नाडीभेदे "मातसु रसवहायां नाड्यां गर्भ-
नाभिनाडी प्रतिवक्षा" सुश्रु० ।

नाभिनाल न० स्त्री नाभस्थितं नालम् । नाभिस्थिते नाले

नाभिनालशृङ्खलास्त्री" इगोऽध्यानम् "तद्वत्तुयथाच्युत
नाभिनाला" रघुः ।

नाभिभू पु० नाभौ विष्णुनाभौ भवति भू-क्रिप् ७त० । चतु-
र्मुखे ब्रह्मणि नाभिमवाद्योऽप्यत्र ।

नाभिवर्द्धन न० नाभेस्तत्स्थनाड्यावर्द्धनं छेदनम् । नाडी
छेदने "मातृनाभिवर्द्धनात् पुंस्त्री जातकर्म विधीयते"
संस्कारतत्त्वे छतमनुवचनम् । संहितायाम् नाडीवर्द्ध-
नादित्येव पाठः ।

नाभिवर्ष पु० नाभेरान्नीध्रपुत्रस्य वर्षः । जम्बुद्वीपस्य
मधुवर्षमध्ये वर्षभेदे नाभिश्चन्द्रे दृश्यम् तस्य नाभिसंज्ञक-
त्वेऽपि पञ्चाशत् तत्कुलजभरतनाम्ना तत् प्लातं तथाहि
चर्चिंहपु० १००० नाभिपुत्रस्य क्षत्रमस्य पुत्रो भरतस्तेन
चिरं पाक्षितत्वादस्य भारतवर्षेति संज्ञोक्ता । नाभिवर्षस्य
भारतवर्षनामता दर्शिता क्षत्रमशब्दे १४५।१० दृष्ट्या ।
अतएव विष्णुपु० "नाभिश्च प्रथमं वर्षमित्युपक्रमे भववर्षाः
लक्षा "भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदास्त्रिंशद्वयम्" इति ।
नाभिवर्षस्यैव भारतवर्षत्वेन उक्तिः ।

नाभिलिङ्गं नाभिरस्यस्य लिङ्गा० लच् । दीर्घनाभियुक्ते

नाभिसम्बन्ध पु० नाभेरैकत्वं गर्भजातनाद्यां सम्बन्धः ।
सनाभितायां गोत्रसम्बन्धे सपिशुनायै कोकल गर्भे जा-
यमानतया नाडीसम्बन्धत्वम् । "अश्रुते च ततः शोको
नाभिसम्बन्धसम्भवः" भट्टिः ।

नाभ्य लि० नाभये हितः शरीरावयवत्वात् यत् "नाभेर्नभ-
क्षेति" पा० ग० नभादेशस्तु इह न तस्य गवादियता
सन्निवोगशिशत्वात् रथचक्रावयवार्थत्वे एव नभादेशो
नेह । १।नाभये हिते २।नाभिसम्बन्धनिच ३।सहादेने पु०
"नभो नामाय नाभ्याय नमः फटकटाय च" ना० शा० २८०
नाम अयं नाभ्यते नाभि-ङ । १।कोमे २।उपगमे ३।माकाशे
४।सम्भावनायां ५।कुलने च अक्षरः ।

तत्र कोमे "समापि नाम दशाननस्य परैरभिभवः" ।
उपगमः साक्ष्योऽङ्गीकारः "एवं नामास्तु" । प्राकाशे
"हिमालयो नाम नगाधिराजः" । हिमालयः प्रका-
श्येनातिप्रसिद्ध इत्यर्थः । सम्भावनायां "इह नाम सीता
भविष्यति" । कुत्सने "कोनामायं सवितृदये स्वापमेवं
विधत्ते" । तद्वीकायां भरतः । ५।विष्णवे ईश्वरये ७।विष्णवे
च भेदि० । विष्णवे "अन्धोनाम निरिमरोहति" ।
दक्षकीर्त्तये च "अहंशु भीतोनामावहता" दण्ड० १
मिथ्याभीत इत्यर्थः ।

नामकरणं न० नाम्नः करणं यत् । संस्कारभेदे तत् तत्कालादिरूपणं ज्यो० तं यथा “एकादशे द्वादशे वाऽहनि पिता नाम कुर्यादिति” श्रुतिः । एकादशे इति चख्यः कदाः “समर्थस्य ज्येष्ठयोगादिति” न्यायात् एतच्च परपरप्रशस्ततरतमकालोदितजन्मेतरकर्मपरम् । गोभिलः “जनगादशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेयकरणमिति” व्युष्टे गते । गर्गः “आदौ घोषवद्वचरं यव-रक्षान्मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घविसर्जनीयरहितं नाम प्रयत्नात् कृतम्” । “कृते तिष्ठकरादिसौम्यवसुमे चित्वातुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरोहिणीषु शुभकृत् पुंसां समैरक्षरैः” दीपिकास्वरसात् स्वातीशतभिषाश्रवणा चत्वाष्टाः । गोभिलसम्मतं पूर्वाह्णम् देवनामकम्” तेन नारायणजनार्दनादि नाम कुर्यात् । यत्तु नामकरणम् कुचदेवतानक्षत्राभिषम्बन्धं पिता नाम कुर्यादन्यो वा कुलहृद्भ्यः इति कल्पतरुतथशङ्खलिखितपचनेनाभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा “देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयमथे वम्” इति गोभिलसूत्रेणोपनयनकाले च नक्षत्राभिषम्बन्धेन नामाधिधानं तत् शतपदचक्रातुसारात् स्वनक्षत्रपदातु-सारात् ज्ञेयम् । पाञ्चान्त्यानां तथैव व्यवहारः । यत् त्वं न तदा कृतम् । तत् नामाचारातुमारगच्छतादपि फलं ज्ञेयम् । अत्र कुलहृद्भ्यः इति दर्शनात् संस्कारान्तरे तथैव व्यवहारः । मनुः “स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्-छार्धं मनोहरम् । साङ्गत्वं दीर्घवर्णान्तमाश्रीदाभि-धानवत्” । गोभिलः “अयुग्मदानं स्त्रीणामिति” । यथा यशोदा वसुदेवादि । नारायणपङ्क्तौ “नामकरणं स्थि-रलक्ष्णे केन्द्रपञ्चनवमस्थितसौम्ये । तत्रापञ्चसमधिष्ठित पापे जीवशुक्रगणिसौख्यदिनेषु” ज्यो० तं । विष्णुपु० “ततश्च नाम कुर्यात् पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्वं न-राख्यं हि शर्मवर्णादिसंयुतम्” इति । नरसाचष्टे इति नराख्यं नरनाम देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्मयुतम् । “शर्मं देवस्य विप्रस्य वसौ ताता च भूभुजः । भूतिर्गुप्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” इति यमवचने सप्त-च-वैश्यान्तः “शर्मानं ब्राह्मणस्य स्यात्” इति शातातपी-योपलब्धेः “शर्मानं ब्राह्मणस्य स्यात्” इति शातातपी-येन शर्मानता च । गोभिलः “अयुग्मदानं स्त्रीणाम् । अयुग्माक्षरं दानं यथा यशोदा इत्यादि । “देवं गुरुं गुरुस्थानं ज्ञेयं ज्ञेयाधिदेवताम् सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च और्ध्वं सप्तदीरयेत्” इति राघवमठ्टतप्रयोगसार-दर्शनात् स्वर्गनामित्यादिना सिद्धः अधिकारो येषां

नराणामित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादिव नाम्नो न ऋतानां तथेति शिष्टाचारः संस्कारतः । अत्र मङ्गा-भाष्यं यथा दशस्यां याज्ञिकाः पठन्ति । “दशस्युत्तर-कालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषवदाद्यन्तरन्-स्यमहृद्भ्यः त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्वि प्रति-ष्ठितं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम “कृतं कुर्याच्च तद्विप्रमिति” । नचान्तरेण व्याकरणं कृतसंज्ञिता वा शक्या विज्ञातुमिति” । “दशस्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभागात् समासः । ततः कालशब्देन वद्धव्रीहिः क्रियाविशेषणं चैतत् । दशदिनान्याशौचं भवतीति दश-स्युत्तरकालमित्युक्तम् । यदपि ऋद्धकाराः पठन्ति दशस्यां पुत्रस्येति तैरपि दशस्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्या-ख्येयम् । घोषवन्तो ये वयः शिष्टायां प्रदर्शितास्तदादि । अन्तरन्त्यमिति । मध्ये यरत्नवा यस्य तदित्यर्थः । त्रिपुरुषानूकमिति । नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननूकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानू-कम् अन्येषामपि दध्यत इति दीर्घ” इति कैयटः ।

नामग्राह त्रि० नाम-गृह्णाति यद्-अण् उप० स० । १नाम-ग्राहके । भावे घञ् । २नामग्रहणे पु० “देवैरसात् पि-त्रात् नामग्राहात्” ऋ० १०।१।१२।

नामग्राहम् अण् नाम+ग्रह-“नाम्नादिशिष्योः” पा० णञ् । नाम गृहीत्वैतर्धे “नामग्राहमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके” मट्टिः “नामग्रहणविशिष्टस्य रोदनक्रियाया व्याप्तिरित्याहुर्दिरिह सकर्मकः” जयम० ।

नामद्वादशौ स्त्री द्वयोर्दशानां समाहारः द्वादशौ इतः । १गौर्यादिनाम्नां २द्वादशके तन्नाम्ना देव्युद्देश्यकव्रतभेदे च तानि नामानि च “गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्तिः सरस्वती । मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः शिवा नारायणी क्रमात् । मार्गदतीवासारस्य पूर्वोक्तं लभते फलम्” देवीपु० । पूर्वोक्तं फलं मार्गादिद्वादशमासेषु अष्टा-ष्टमीव्रतफलम् ।

नामधातु पु० नामपूर्वको धातुः । सुबलनामप्रकृतिके प्रत्ययान्तातुभेदे पुलकाभ्यादौ धातौ आत्मनः पुलमि-च्छतीति वाक्ये द्वितीयान्तातुनाम्नाः कास्यच् तत्परे विभक्तिलोभे तदनस्य प्रत्ययान्तात् धातुसंज्ञा ।

नामधारक त्रि० नाममात्रं धरति न तदर्थं करोति धृ-ण्वल् । नाममात्रधारके विहितक्रियावर्जिते विप्रादौ “अत ऊर्ध्वं नृ ये विप्राः कौशलं नामधारकाः । परिपश्यं

न तेषां वै सहस्रगुणितेष्वपि । यथा काष्ठमयो हस्ती
यथा चर्ममयो मृगः । ब्राह्मणास्त्वनधीयानास्त्वयस्ते
नामधारकाः” पराशरः । “यथा काष्ठमयो हस्ती यथा
चर्ममयो मृगः । यच्च विप्रोऽनधीयानस्त्वयस्ते नाम
विभ्रति” मनुः ।

नामधेयं न० नामन्+स्वार्थे धेय । नामशब्दार्थे “नाम-
धेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशास्त्रिणाम्” । नामधेयं
गुरुशब्दे जगत्प्रथममङ्गलम्” रघुः “नामधेयं दश-
स्यान्तु द्वादश्यां वाथ कारयेत्” मनुः “वाचारम्भणं
विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” छा० उप०

नामन् न० न्नायते व्यस्यते नस्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन वा
स्ना-नम-वा । “नामन्धीमनित्यादिना” नि० । १वा-
चकशब्दे २संज्ञाशब्दे च । नमति आख्यातार्थं
प्रति स्वार्थविशेषणत्वेन नम-नि० । क्रियार्थं प्रति विशेषण-
तापन्नार्थके प्रातिपदिकरूपे शब्दभेदे “चत्वारि पदजा-
तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति
तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमा-
ख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि” निरु० १११

एतल्लक्षणभेदादिकं शब्दश० प्र० उक्तं यथा “निरुक्ता
प्रकृतिर्देहा नामधातुप्रभेदतः । यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं
नन्नाम्नो नातिरुच्यते” “रुदञ्च लृञ्चकञ्चैव योगरुदञ्च
योगिकम् । तच्चतुर्धा परैरुदयौगिकं मन्यतेऽधिकम् ।
रुदं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते । नैमित्तिकी
पारिभाषिकीपाधिक्यपि तद्विदा । जातिद्रव्यगुणस-
न्दर्भैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं
परे जगुः । जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता ।
जातिमात्रे हि सङ्केताद्व्यक्तेर्भाजं सुदुष्करम् । उभया-
वृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी । औपाधिकी
त्वन्तुगतोपाधिना या प्रवर्तते । यद्वाऽऽधुनिकसङ्केतशा-
लित्वात् पारिभाषिकम् । जात्या नैमित्तिकं शक्तमौ-
पाधिकमुपाधिना” । प्रकारान्तरेण तच्च पञ्चविधं यथा
“उपादानं कदन्तञ्च तद्वितानं समासजम् । शब्दा-
नुकरणञ्चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम्” । “सर्वार्थो-
तानि नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनघ ! । सर्वान्
कामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम् । तन्मयत्वेन
गोविन्दमिह तद्बाल्भ्य ! नान्यथा । तन्मयो वाञ्छि-
तान् कामान् यदवाप्नोति मानवः” विष्णुधर्मवचनम् ।
कलौ परमेश्वरनामकीर्तनादेव श्रेयःप्राप्तिः “हरेर्नाम

हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव
नास्त्येव गतिरन्यथा” अधिकं कलिशब्दे १७६७७०
उक्तम् । हरेरित्युपलक्षणं देवीभागवते इत्यन्त्रे ११व्यां
देव्यानाम्नः कीर्तनस्यापि कलौ श्रेयस्करत्वाभिधानात्
यथा “न सन्त्यघानि तावन्ति यावती शक्तिरस्ति हि ।
नाम्नि देव्याः पापदाहे तस्माद्भीतिः कुतो नृप ! । व्यव-
शेनापि यन्नाम लीलयोच्चारितं यदि । किं किं ददाति
तज्ज्ञातुं समर्था न हरादयः । प्रायश्चित्तन्तु पापानां
श्रीदेवीनामसंस्मृतिः । तस्मात् कलिभयाद्वाजन् पुण्य-
क्षेत्रे वसन्नरः । निरन्तरं पराम्बाया नामसंस्मरणं
चरेत्” । “उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव
यत्” रघुः । ४८दके निघण्टुः । चैत्रसैत्रादिसंज्ञायाः
सर्वत्र शतपदचक्रानुसारेण कृतायाः जन्मनामता प्रसि-
द्धनाम तु ततोऽन्यदेव तत्र मन्त्रग्रहणादौ नामो यथा
ग्रहणं तद्विरूपितं तन्त्रसारे यथा

नामग्रहणप्रकारमाह पिङ्गलामते “प्रसिद्धं यद्भवेद्नाम
जिं वास्य जन्म नामयत् । यतीनां पुष्पपातेन गुरुणा यत्
कृतं भवेत् । लोकप्रसिद्धमथ वा माता पिता च यत् क-
तम्” यामले । “सुप्तो जागर्ति येनासौ दूरस्थश्च प्रभाषते ।
वदत्यन्यमनस्कोऽपि तन्नाम प्पाद्यमानं तु” । सन्तुक्तमारी-
ये “पितृमातृकृतं नाम त्यक्त्वा शर्मादिदेवकान् । श्रीवर्षञ्च
ततो विद्वान् चक्रोऽपु योजयेत् क्रमात्” ।

नामनामिक पु० नाम्नि नामः नमनं प्रकृता व्यस्यस्य ठन् ।
परमेश्वरे “जितमानसिक ! नामनामिक !” भा० शां० २
४०व्यां विष्णुनामोक्तौ ।

नाममात्र लि० नाम संज्ञैव माता यस्य । स्ववीर्यहीने
संज्ञाधारिमात्रे “यथा काकयवाः प्रोक्ता यथाऽरण्य
भवास्तिलाः । नाममात्रा न सिद्ध्यै हि धनहीनास्तथा
नराः” पञ्चत० ।

नाममाला स्त्री इत० । कोषभेदे

नाममुद्रा स्त्री नामाक्षरस्य मुद्रा यत् । अङ्गुलीयकभेदे यत्
नामाक्षराणि अङ्कितानि सन्ति तादृशे मुद्राभेदे

नामयज्ञ पु० नाममात्रेण यज्ञः नामप्रसिद्धये वा यज्ञः ।
दम्भकृते आत्मख्यातिलाभाय वा कृते यज्ञे यथोक्तं “व्या-
त्मसम्भावितारुह्या धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामय-
ज्ञैस्ते दम्भोनाविधिपूर्वकम्” गीता “नाममात्रेण ये
यज्ञास्ते नामयज्ञा यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्येवमादि-
नाममात्रप्रसिद्धये ये यज्ञास्ते नामयज्ञास्तैः” श्रीधरः ।

नामलिङ्ग न० नाम च लिङ्गं च ते नाम्नो वा लिङ्गम् ।

१ शब्दलिङ्गयोः २ शब्दभेदस्य लिङ्गभेदे च "नामलिङ्गानु-
शासनम्" अमरः । लिङ्गञ्च शब्दशब्दं निरूपितं यथा

"स्त्रीलिङ्गमपि पुलिङ्गं क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा ।

शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थं भाषया नाम भिद्यते" स्त्रीलिङ्गं

पुलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते

तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं तटः तटो

तटमित्यादौ प्रत्ययस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयव्य-

तापत्तेः । परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं

परिभाषायाः प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः सोऽपि तट

इत्यादौ पुंस्त्वेन सुवादिषड्भावः । तटोत्पादौ स्त्रीत्वेन

क्लीवादिप्रत्ययः तटमित्यादौ क्लीवत्वेन सुवादिषुगादि-

रिति दुन्दुभी सुवर्ण इत्यादौ तु शब्दसंस्कारस्यैव फल-

मर्थविशेषस्य ज्ञानो न ह्ययं दुन्दुभिरित्त्वं सुवर्णमित्या-

दितोऽन्त्यस्यशीतिरक्तिकापरिमितस्त्रयार्धैश्चावगमः । यत्र

च सम्प्रदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य

विशेषज्ञात्वात्भेदेन तस्याकाङ्क्षे शोभनादिपदे एवास्ति

विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गमाहितस्य विना बाधकं

नियमात् । यत्तु तटादिकं द्रव्यमिव तद्वत् स्त्रीत्वादिकं

पदार्थान्तरमपि तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानान्तु तद्वत्प्रक-

तामात्रमिति वैयाकरणेषुक्तं तत्र युक्तं तटादिपदस्य-

स्तत्वादिनेव धर्मान्तरेण स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन

तादृशपदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् न विप्रा वेदसुचरेदि-

त्यादौ च टावादिना प्रत्ययेनैव स्वार्थस्य योन्यादिसत्त्व-

लक्षणस्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थेऽनुभावात् न प्राणि प्राप्नुया-

हायं न विप्रोऽध्ययनं त्यजेत्" इत्यादावपि तु प्राणप्राभ्यां

सुव्यामेवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्रा-

णिनि पुंस्त्वञ्च विप्रैऽनुभूयते" । [सृते हेमच० ।

नामशेषे लि० नाममात्रं शेषोऽस्य । कथामात्रशेषे देहशून्ये

नामसंग्रहे पु० नाम्नां शब्दभेदानां संग्रहः । नाम्नामर्थवत्तया

पर्यायशब्देन एकैव कीर्तने ७त० १२तदाधारे अभिवाने च

नामाख्यातिके पु० नाम च आख्यातञ्च (तत्प्रतिपादके)

तयोर्वाख्यानो गन्धः नामाख्यात+ठञ् । नामाख्या-

तप्रतिपादकगन्धयोर्वाख्याने गन्धे

नामाङ्ग लि० नाम नामाङ्गरेणैवाङ्गो यत्र । नामाङ्गरेणा-

ङ्गिते "नामाङ्गवाङ्गाङ्गितकेतयदिष्ट" रघुः ।

नामादेशम् अर्थः नाम आदिश्र नामन्+आ+दिश-

णसुञ् । नाम आदिश्रेत्यर्थः ।

नामानुशासन न० अनुश्रित्युत्ते अर्थविशेषवत्तया ज्ञायतेऽनेन

अनु+शास-करणे ल्युट् इत० । शब्दानामर्थविशेषज्ञापके

अभिधाने कोपे । तेन हि इमे शब्दा एतदर्थे वृत्तिमन्तः

इति प्रतिपाद्यते इति तस्य तथात्वम् ।

नामापराध पु० नाम्नि तद्विषये अपराधः । भगवदादिना-

मादिषु अवज्ञादिरूपे अपराधे नामापराधाच्च केचित्

पाञ्चोत्तरख० १०२ ख० दर्शिता यथा

"सतां निन्दा नामां परममपराधं वितर्नुते यतः ख्यातिं

यातस्तत्पदं गृह्यते गर्हयति च । तथा विष्णोरिष्टं

य इह गुणनामादि सकलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु

हरिनामाऽहितकरः । गुरोरवज्ञा स्तुतिशास्त्रनिन्दनं

तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्प्यते । नाम्नां वलादस्य हि

पापवृद्धिर्न विद्यते तस्य शब्दस्य शुद्धिः । दिवौकसां गुरोः

पितृभूँसुराणाञ्च गर्हणम् । नामापराधं यत्तत्

स्याद्वैष्णवानां तथा नृणाम् । गोऽश्वत्थलक्षीधात्रीर्न-

पान्निन्दन्ति नादद ! । नामापराधो स भवेन्नामगोविन्द-

वैष्णवान्" ।

नाम्न पु० नास्ति अन्वः कर्मणादिजन्यप्राणिहिंसा यत्र नश-

ब्देन समासः । अकष्टपच्ये स्वयंजाते व्रीहौ

"अथ मित्वाय सत्याय नाम्नानां चरं निर्वपति

तश्चेन मित एव सत्यो ब्रह्मणे सुवत्यथ यन्नाम्नानां भ-

वति वरुण्या वा एता ओषधयो याः कष्टे जायन्ते अथैते

मैत्रा यन्नाम्नास्तन्नाम्नानां भवति" यत० ब्रा० ५।१३।८

"नाम्ना नाम अकष्टपच्याः स्वयंजाता व्रीहयः कष्ट-

क्षेत्रोत्पन्ना ओषधयो वरुण्याः कर्मणादिलक्षणहिंसास-

न्वत्वात्" भा० ।

नाय लि० नी-कर्त्तरि ण । १नेतरि २उपाये "नायः कोऽत्र

स येन स्यां वताहं विगतज्वरः" मट्टिः । भावे ङ् ।

३नीतौ नयने पु० "यात यूयं यमश्चायं दिशं नायेन

दक्षिणाम्" मट्टिः ।

नायक लि० नी-एत् लु । १प्रापके २प्रभौ ३शब्दे ४प्रधाने

हारमध्यमणौ च पु० मेदि० ५आयसरिके सेनापतौ त्रिका०

इष्टङ्कारालम्बने च । "स च त्रिविधः पतिरुपपत्तिर्वैशिकः

स्तेति । तत्र त्रिविवत् प्राणियाहकः पतिः । अनुकूल

दक्षिणधृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्थः । सार्वकालिकपराङ्मनाप-

राङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः । सकलना-

यिकाविषयसमसङ्गजानुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः

कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रणयपरायणो

पृष्ठः । कामिनीविषयकपटपटः शठः । आचारहानि
हेतुः पतिरूपपतिः । वञ्चलवेष्ट्याभोगोपरसिको वै-
शिकः । त्रिविधोऽपि उत्तममध्यमाधमभेदात् पुन-
स्त्रिविधः । दयिताभूयःप्रकोपेऽपि उपचारपरायण
उत्तमः । प्रियायाः यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति
चेष्टया मनोभावं गृह्णाति स मध्यमः । भयकपाल-
ज्जाम्बुन्यः कामक्रीडायामजतजलजलविविचारोऽधमः ।
मानी चतुरश्च शठ एवान्भवति । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमा-
गमश्चतुरः । प्रोक्षितश्च पतिरूपपतिवैशिकश्च भवति ।
अनभिज्ञनायकोनायकामास एव । तेषाञ्च नर्मसचि-
वपीठमर्द्विष्टचेतकविदूषकभेदाच्चतुर्धा सहायाः । कुपि-
तस्त्रोपसादकः पीठमर्मः । नर्मसचिवोध्यमेव । काम-
तन्त्रकलाकोविदो विष्टः । सुसन्धानचतुरश्चेष्टकः ।
अङ्गादिवैकल्यैर्हंसकारी विदूषकः । तेषामष्ट सात्व-
कागुणा यथा । खेदस्तम्भोऽथ रोमाञ्छः सरभङ्गो-
ऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्नु प्रलयावित्यष्टौ सात्विका
गुणाः । तेषां दशावस्था यथा “अभिलाषस्तथा चिन्ता
स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् । उद्देशश्च प्रलापश्च उन्मादो
व्याधिरेव च । जडता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकी-
र्त्तिताः” इति रसमञ्जरी । सा०द० अन्यथाभेदा दर्शिता
यथा । “आत्मस्वनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्भवात्” तत्र
नायकः । “त्यागो कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवने-
त्माही । दक्षोऽनुरक्तलोकलो जोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ।
धीरोदात्तो धीरोद्भूतस्तथा धीरललितश्च । धीरप्रशान्त
इत्ययसक्तः प्रथमं चतुर्भेदः । अविश्रुतनः क्षमा-
वानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्वेयान् निगूढमानो
धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः । मायापरः प्रचण्डश्चप-
लोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः । आत्महन्तावानिरतो धीरधीरो-
द्भूतः कथितः । निश्चिन्तो सुदूरनिशं कलापरो धीर-
ललितः स्यात् । सामान्यगुणैर्भूयान् हिलादिको धीर-
प्रशान्तः स्यात् । एभिर्द्विषणपृष्टाहङ्कूलशठरूपिभिस्तु
बोद्धव्यम् । एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः
कथितः । कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न
लज्जितः । दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो दृष्टनायकः ।
अनूकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र वञ्चभावो यः ।
दर्शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति । एषाञ्च
त्रैविध्यात् सर्वेषाञ्च उत्तममध्याधमत्वेन । उक्ता नायकभे-
दाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च” तत्र प्रभौ “तव वरद ! करो

तु सुपातमङ्गलमयं नायकः” भावः शक्तिवन्धने चो
हारमध्यमणौ च “यातव्यपार्ष्णिपाहादिमालामाधिक
द्युतिः । एकार्धतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते”
भावः “रामो हरिः करो भूभङ्गातुः कर्त्ता च चन्द्रमाः ।
तस्थिवान् भगवानात्मा द्यौते पुंश्चि नायकाः” ।

नायकाधिप पु० इत० । नृपे शब्दरत्ना० ।

नायिका स्त्री नी-एवुल् कापि अत इत्थम् । प्रापिकायां
स्त्रियां २४ङ्काररसालम्बनभूतायां स्त्रियां च तङ्गेदादि
सा०द० उक्तं यथा

“अथ नायिका त्रिविधा स्यादन्या साधारणस्त्रीति ।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता । विनयार्जवा-
दियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया । साऽपि कथिता
त्रिविधा सगन्धा मध्या प्रगल्भेति । प्रथमावतीर्ययौवनम-
दनविकारा रतौ वामा । कथिता गृहदुःखमाने समधिकल-
ज्जावती सगन्धा । मध्या विचित्रचरिता प्रकृष्टस्वरयौवना ।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता । क्षरान्वा गाढ-
तारुण्या समस्तरतकोविदा । भावोन्नता दरव्रीडा
प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका । ते धीरा चाप्यधीरा च धीरा-
धीरेति षड्विधे । प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्तया मध्या-
धीरा दहेद्दुषा । धीराधीरा तु रुदितैरधीरा पक्षो-
त्तिभिः । प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छक्रोपाकृतिसदा ।
उदास्ते चरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः । धीराधीरा
तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदसुम् । तर्जयेत्ताडयेदन्या
प्रत्येकं ता अपि द्विधा । कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वाच्चायक
प्रणयं प्रति । मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद्द्वयादय की-
र्त्तिताः । सगन्धा त्वेकैव तेन सुः स्त्रीयामेदास्तयोदय ।
परकीया द्विधा प्रोक्ता परोडा कन्यका तथा । यात्रादि-
निरताऽन्योडा कुलटा गलिततपा । कन्या त्वजातो
पयसा सलज्जा नवयौवना । धीरा कलाप्रगल्भा स्या-
देष्ट्या सामान्यनायिका । निर्गुणानपि न हेष्टि न
रज्यति गुणिष्वपि । वित्तमात्रं समालोक्य सा रानं दर्श-
येद् बहिः । काममङ्गीकृतमपि परिशीलनं नरम् ।
माता निष्प्रासयेदेषा पुनःसन्धानकाङ्क्षया । तस्कराः
पशुकामसूक्ष्मैः सुखप्राप्तधनास्तथा । लिङ्गिनश्चन्द्रका-
माद्या आसौ प्रायेण वञ्चभाः । एषापि मदनयत्ता
कापि सत्यानुरागिणी । रक्तायां वा विरक्तायां रतमसौ
सुदुर्लभम् । अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः सोडुशभेदिताः ।
स्वाधीनभट्टका तद्वत् खण्डिताद्याभिसारिका । कल-

ज्ञानरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका । चान्या वासक-
सञ्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा । कान्तोरतिगुणाक्षरो
न जहाति यदन्तिकम् । विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात्
स्वाधीनभर्तृका । पार्श्वेनेति प्रियो यस्या अन्यसम्भो-
गचिह्नितः । सा खण्डितेति कथिता धीरैरीपग्रीका-
यिता । अभिसारयते कान्तं या मन्त्रयवशं वदा ।
स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका । चाटु-
कारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या । पञ्चात्तापमवाप्नोति
कलहान्तरिता तु सा । प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या ना-
याति सन्निधिम् । विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-
निता । नागाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका । कुर्वते मण्डनं
यस्याः सञ्जिते वासवेश्मनि । सा तु वासकसञ्जा स्याद्वि-
दितप्रियसङ्गमा । आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवाज्ञायाति
यत्प्रियः । तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ।
इति साष्टाविंशतिशतसुतममध्यमाधमस्वरूपतः । चतुर-
धिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ।
श्रेय्याः शक्तिभेदे "ततोऽष्ट नायिका देव्याः यत्नतः परि-
पूजयेत् । उग्रचण्डां प्रचण्डां च चण्डोयां चण्डवतीं
यिकाम् । अतिचण्डां च चासृण्डां चण्डां चण्डवतीं
तथा" ब्रह्मवैवर्तप्रकृतिकम् ६००० । ४ कस्तूरीभेदे "चूणा-
कतिसु खरिका तिलका तिलाभा कौल्यभीजसदृशी च
कुल्यिकाख्या । स्यूता ततः कियदियं किल पिण्डिका
स्यात्तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकाया" राजनि० ।

नार लि० नरखेदम् अण् । १ नरसम्बन्धिनि २ परमात्मसम्ब-
न्धिनि च "नारं सृष्ट्वा तु सृजेहं सृजेहं जलमापि-
शेत्" सृष्टिः नरशब्दे उदा० दृश्यम् । १ जले "आपो
नारा इति प्रोक्ताः आपौ वै नरस्तनवः" मनुः । आर्ष-
त्वात् ङीपोऽभावः । लोके स्त्रियां ङीव नारी इत्येव ।
४ तथैके वालके च मेदि० । नराणां समूहः अण् ।
५ नरसमूहे न० ।

नारक पु० नरक एव प्रज्ञा० अण् । १ नरके । नरको भोग्यत-
याऽस्यस्य अण् । २ नरकस्थो प्राणिनि लि० व्यसरः ।
नारकिन् लि० नरको भोग्यतयाऽस्यस्य इति । नरकभोगिनि
"परेण विहितं कर्म स्वकर्मेति वदेन्न यः । स उच्यते
ब्रह्मघातो महाभारकिनारकी" बृहज्जर्मपु० ।

नारकीट पु० नारकीव एतत् इट-गतौ क । १ अश्वकीटो
नारे मनुष्यसमूहे कीट इव । २ खदत्ताशाहन्तरि च मेदि०

नारङ्ग न० नारं गच्छति ना० उ छम् नारमिवाङ्ग यस्य
वा शङ्कु० । १ गजरे (गाँजर) राजनि० । २ पिप्पलीरसे
श्यमजप्राणिनि ४ विटे । न खरङ्को यत् । ५ फलप्रधान-
वृक्षविशेषे पु० मेदि० (नारङ्गी) इनागरङ्गे जम्बीरभेदे
"नारङ्गं मधुरास्त्वं स्यात् रोचनं वातनाशनम् । अपरं
त्वस्त्वमप्युष्णं दुर्जरं वातपित्तहृत्" राजवल्लभः ।
"नारङ्गकेसरमपाकतवीजपरं योऽश्नाति खण्डमरिचो-
द्भवचूर्णमिन्द्रम् । अन्नं गले विशति तस्य नरस्य जीर्णं
संगृह्यमाण इव राजगलेन चन्द्रः" ।

नारङ्गक्षीरिणी स्त्री नारङ्गमिश्रिता क्षीरिणी । क्षीरि-
काभेदे "क्षिता नारङ्गमज्जां वै पचेत् सर्पिधिं तापिते ।
तत्र खण्डं विनिःक्षिप्य पक्वं सत्त्वाऽवतारयेत् । शीतो
भूते विनिःक्षिप्य मातयाऽर्ज्यतं पयः । नारङ्गक्षीरिणी-
त्येषा सुगन्धिसुरभीकृता । विटस्मिन्नी हरेद्वातं पित्तञ्च
गुरुपाचिका" शब्दार्थचिन्धुतवाक्यम् । [शब्दार्थचि० ।

नारङ्गवर्णक न० नारङ्गस्यैव वर्णोऽस्य फले कप् । गृह्णते
नारद पु० नरस्य धर्म्यम् "नरास्तेति वक्तव्यम्" इत्यज् नारं
ददाति दा-क । १ देशविषये सुनिभेदे तन्नामनिर्वाक-
वृद्धा दर्शिता यथा "नारं पानीयमित्युक्तं तत्पिबेभ्यः
सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति"
इत्यागमः । नारदेन पुराकल्पान्वितः सज्जन्मवृत्तान्तो व्यासं
प्रति भाग० १।१।१०० उक्तो यथा

"अहं पुराऽज्ञातमवेऽभवं सुने ! दास्याश्च कस्याश्च न
वेदवादिनाम् । निरूपितो वालक एव योगिनां शुश्रू-
षणे प्राहपि निर्विविक्तताम् । ते मय्यपेताखिलचापले-
ऽर्भके दानेऽष्टतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि । चक्रुः कृपां
यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे सुनयोऽल्लभापिणि"
इत्युपक्रमे तेभ्यो सुनिभ्यो विमलज्ञानस्य आत्मनो लाभ-
सङ्गा अन्त्यभक्त्या परमेश्वरोपासने कृते भगवतः पार्श्व-
देन जन्मान्तरे तव पारमेश्वररूपदर्शनं भविष्यतीति
आत्मानं प्रति उपदेशं वर्णयित्वाऽन्ते स्वस्य जन्मान्तरे
वर्णितं यथा "एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मज्ञासक्तस्यामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत् काले तडित् सौदासनी यथा । प्रयु-
ज्यमाने मयि तां अज्ञां भागवतीं तनुम् । धारव्यक-
मनिर्वाणो ह्यापतत् पाञ्चभौतिकः । कल्पान्त इदमा-
दाय शयानेऽम्भस्युदन्तः । शिशयिषोरनुप्राणं विवेशा-
न्तरहं विभोः । सहस्रयुगपर्यन्तं लप्सायेदं सिद्धयतः ।
मरीचिमिश्रा क्लमयः प्राणैर्भ्योऽहञ्च जञ्जरे । अन्तर्ल-

हिच लोकांस्तीव्रं पर्येभ्यस्तन्निवृत्तः । अतुपहा-
 न्महाविष्णोरविषातगतिः कश्चित् । देवदत्तामिसां वीणां
 खरब्रह्मविभूषिताम् । मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्च-
 रास्यहम् । कथ्यमाणानन्दवीर्येण तस्य कल्पभेदे
 शुद्धागर्भजातकथा ब्रह्मवै० प्र० ख० २१।२२ख० यथा
 “कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिनी गोपराजकः । कला-
 यती तस्य पत्नी बन्ध्या चापि पतिव्रता । स्वामिदोषेण,
 सा बन्ध्याकाले च भर्तुराज्ञया । उपस्थितं बने घोरे
 नारदं काश्यपं सुनिम् । क्रोधमानश्च श्रीकृष्णं ज्वलन्
 ब्रह्मवर्षसा । तस्यौ सुवेशं कृत्वा सा ध्यानान्तश्च सुनेः
 पुरः । उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि ।
 गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ ! द्रुमिनीस्य च कामिनी । पुनर्दिमी
 चागताहं त्वन्मूलं भर्तुराज्ञया । वीर्यधानं कुरु मयि
 स्त्री नोपेक्ष्या ह्युपस्थिता । तेजोयसां न दोषाय दृष्टोः
 सर्वभुजो यथा । दृष्टलीवचनं श्रुत्वा चुकोप सुनिपुङ्गवः ।
 दृष्टली तत् पुरस्तस्यौ शुक्लकण्ठोष्ठतालुका । एतस्मिन्
 न्तरे तेन पथा गच्छत मेनका । तस्या जरुस्यलं दृष्ट्वा
 सुनेवीर्यं पपात ह । स्मृतस्नाता च दृष्टली कृत्वा
 तल्लक्षणं सुदा । सा विप्रगेहे साध्वी च सुषाड तनयं
 वरम् । तप्तकाञ्चनवर्णां ज्वलन् ब्रह्मतेजसा । अना-
 दृष्ट्यावशेषे च काले बालो बभूव ह । नारं ददौ जन्मकाले
 तेनायं नारदाभिधः । ददाति नारं ज्ञानञ्च बालके-
 भ्यश्च बालकः । जातिस्मरो महाज्ञानी तेनायं नारदा-
 भिधः । वीर्येण नारदस्यैव बभूव बालको सुने ॥ सुनी-
 न्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः । कल्पान्तरे ब्रह्म-
 कण्ठादुत्पन्नो बभूवो नराः । नरान्द्रो तत्कण्ठश्च तेन
 रज्जारदः स्रुतः । ततो बभूव बालश्च नारदात् कण्ठ-
 देशतः । ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारद इति मङ्गलम्”
 आदिनारदश्च ब्रह्मणो ललाटाज्जातः यथोक्तं हरिवं०
 २१०ख० “ललाटमध्यादसृजज्जारदं प्रियविश्वहम् । सन-
 त्कुमारं भूर्भुव महायोगी पितामहः” । तस्य दक्षशा-
 पकथा “नष्टेषु श्वलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।
 नारद नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च हरिवं० २२ख०
 तस्याहर्निशं च भ्रमणं दक्षशापात् यथा “तांश्चापि नष्टान्
 विज्ञाय पुनान् दक्षः प्रजापतिः । क्रोधं चक्रे महा-
 भाग ! नारदं च शशाप च” स च शापः “तस्मा-
 ङ्कोकेषु ते मूढ ! न भवेद्भ्रमणतः पदम्” भाग० ६।५।४१
 स च भगवद्वतारभेदः यथाह भाग० १।३।६ “तृतीय-

मृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः । तन्त्रं सात्वतमाचरे
 नैकस्मिन् कर्मणाम्मतम्” । तस्य स्वरूपं यथा “ज्वलिता-
 ग्निप्रतीकाशो बालार्कसदृशेक्षणः । सव्यापवृत्तं विपुलं ज-
 टामण्डलसदृहन् । चन्द्रांशुगुह्ये वसने वसानो रक्ताभ-
 षणः । वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीमिव ।
 कृष्णाजिनोत्तरासक्तो हेमयज्ञोपवीतवान् । दण्डो कम-
 ण्डलुधरः साक्षाच्छक्त इयापरः । मेता जगति गु-
 ह्यानां विमहाणां गुह्योपमः । महर्षिर्विषयहरश्चिर्विद्वान्
 गान्धर्ववेदवित् । वैरकेलिकलितो विप्रो ब्राह्मः कलि-
 रिवापरः । देवगन्धर्वलोकानामादिपतिः सुनिः परः ।
 गाता चतुर्थां वेदानासृता प्रथमर्त्विजाम् । स नार-
 दोऽथ विप्रर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः” हरिवं० ५५ख० ।
 २ विश्वामित्रपुत्रभेदे “लीलाटो नारदस्यैव तथा कूर्चा-
 स्रुतः स्मृतः” भा० ख० ४४ख० । विश्वामित्रपुत्रोक्तौ । स्त्राय-
 म्भवमसृष्टे श्रमजापतिभेदे “अहं प्रजाः सिद्ध-
 क्षुत्सु तपस्विषा हृदुरश्चरम् । पतीन् प्रजानामसृजं
 महर्षीनादितो दश । मरीचिमत्प्रफिरसौ पुलस्त्यं
 पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वसिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च”
 स्त्रायम्भवमनूक्तौ । कथ्यपस्य सुनिपत्यां जाते षगन्धर्वभेदे
 “कलिः पञ्चदशलोपां नारदस्यैव षोडशः । इत्येते देव-
 गन्धर्वा मोनेयाः परिकीर्तिताः” भा० ख० ६५ख० ।

नारदपञ्चरात्रे न० नारदकृते पञ्चरात्रे तन्त्रभेदे

तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च दिङ्मात्रमलोच्यन्ते । अभिगमन-
 उपादानमिज्या स्वाध्यायो योग इति पञ्चविधसुपासनं
 तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानसार्गस्य संसार्जनोपलक्ष-
 नादि । उपादानं नाम गन्धपुष्पादिपूजासाधनसम्पाद-
 नम् । इज्या नाम देवता पूजनम् । स्वाध्यायो नाम
 अर्घ्योत्सन्धानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसूक्तस्तोत्रपाठो
 नामसंकीर्तनं तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राभ्यासश्च । योगो ना-
 भदेवतानुसन्धानम् । अन्यत् तत्र दृश्यम् ।

नारदशिखा स्त्री नारदकृते वर्णोच्चारणशिखाभेदे

नारदीय न० नारदस्येदम् “दृष्ट्वाहं पा० वेदव्यासकृते नारदं
 प्रति सनकाद्युपदेशात्मके महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्य-
 विषयाश्च दृष्ट्वा नारदीये ६६ख० उक्ता यथा
 श्रीब्रह्मोवाच । “शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नार-
 दीयकम् । पञ्चविंशतिसाहस्रं दृष्ट्व चित्तकथाश्रयम् ।
 स्मृतशौनकसंवादः स्मृतिस्त्रेपथ्यनम् । नानाधर्मकथाः
 पुष्पराः प्रवृत्ते ससदाहृताः । प्राग्भागे प्रथमे पादे सन-

केन महात्मना । द्वितीये मोक्षधर्माख्ये मोक्षोपायनि-
रूपणम् । वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात् ।
अनन्दनेन गदिता नारदाय महात्मने । महातन्त्रे
समुद्दिष्टं पशुपागविमोक्षणम् । मन्त्राणां शोधनं दीक्षा
मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् । प्रयोगाः कवचं मालासङ्घं
ज्योतिषश्च । मणेशस्त्रविष्णुना शिवशक्तप्रोत्त-
कभात् । सनत्कुमारसुनिना नारदाय तृतीयके ।
पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च । पृथक् पृथक्
समुद्दिष्टं दानकालपुरःसरम् । चैत्रादिमहामेषु
तिथीनाञ्च पृथक् कथम् । प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं
सर्वाधनाशनम् । सनातनेन सुनिना नारदाय चतुर्थके ।
पूर्वभागोऽयमुद्दिष्टो वृहदाख्यानसंज्ञितः । अस्योत्तरे वि-
भागे तु प्रश्न एकादशीव्रते । वशिष्ठेनाथ संवादो
भास्वातः परिकीर्तितः । रुक्माङ्गदकथा पुण्यो मोहि-
न्युत्पत्तिकर्म च । वसुधापञ्च मोहिन्यै पञ्चाङ्गुरण्य
क्रिया । गङ्गाकथा पुण्यप्रतमा गयायात्रानुकीर्तनम् ।
काश्या माहात्म्यमहत्तमं पुरुषोत्तमसंज्ञितम् । यात्राविधानं
चेतस्य वृहदाख्यानसमन्वितम् । प्रयागस्यापि माहात्म्यं
सुरचेतस्य तत्परम् । हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदा-
ख्यानकं तथा । वदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यादास्यैव
च । प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः ।
गौतमाख्यानकं पश्चादु वेदपादतपस्ततः । गोकर्णजेव-
माहात्म्यं लक्ष्म्याख्यानकं तथा । सेतुमाहात्म्यकथनं
अमरदातीर्थवर्णनम् । अवनत्याश्चैव माहात्म्यं मधुराया-
स्ततःपरम् । रुन्दावनस्य महिमा वसोव्रतान्तिके
गतिः । मोहिनीचरितं पश्चादेवं वै नारदीयकम् ।
यः शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः । स
याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्या विचारणा । यस्ये-
तदिह पूर्णायां धेनूनां सप्तकावितम् । प्रदद्याद्वि-
जवर्षाय स जन्मेनूभोजमेव च । यश्चातुकप्रणीमेतं
नारदीयस्य यथैवेत् । शृणुयादकचिन्नेन योऽपि स्वर्ग-
गतिं लभेत् । [चरिताख्याने उपपुराणभेदे

नारसिंह न० नरसिंहमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अथ । नरसिंह-

नारा स्त्री नरखेयमण् वा० ङीव्रोभावाः । जले शब्दः ।

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः ।” मनुः ।

नाराच पु० नरान् आचामति आ+चम-ङ् स्याथे कण्,

नारं नरसमूहमाचामति आ+चम-ङ् वा । सर्वलोहमये

वाणे अमरः । “तत्र नाराचुर्दिग्म्” रघुः नावीकशब्दे

दृश्यम् कुपित मदनसक्तोत्पन्ननाराचलोहाम्” भावः “इह”
नरचतुष्कष्टेन नाराचमाचमते” उक्ते कन्दोभेदे न०

नाराचिका स्त्री नाराचसदाकारोऽख्यस्याः ङत् । नारा-
चाकृतियुक्ते स्वर्णकारादीनां तोलनार्थं यन्त्रभेदे
(निकति) शब्दः अख्यर्थे अण् ङीप् । नाराची-
त्यपि तत्रार्थः । अख्यार्थे ङीप् तु खल्वे नाराचे स्त्री ।

नारायण पु० नानाविधा निरुक्तिः अनुपदं वक्ष्यते तद-
नुसारेण व्युत्पत्तिः । विष्णो परमात्मनि “जङ्गुनारा-
यणो नरः” विष्णुस० भाष्ये अस्य व्युत्पत्तिर्दिशिता यथा
“नर आत्मा ततो जातात्याकाशादीनि नारायि तानि
कार्याणि अयते कारणात्मना व्यापृते नारायणः “यश्च
किञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिः
तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति मन्त्रवशात् “नरा-
ज्जातानि तत्त्वानि नारायणीति विदुर्बुधाः । तान्ये-
वायनं यस्य तेन नारायणः स्मृतः” इति महाभारते ।
अयनत्वात् प्रभव इति वा “यत् प्रयन्यभि संविशन्तीति”
श्रुतेः “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः” मनुः । ब्रह्मवै-
ज० ख० १०८ अ० अन्यथा निरुक्तिर्दिशिता यथा

“सांख्यसुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः । यो देवो-
हयनं तस्य स च नारायणः स्मृतः । नाराच कृतपा-
पाश्चायनं गमनं स्मृतम् । यतो हि गमनं तेषां सो-
ऽयं नारायणः स्मृतः । नारश्च मोक्षार्थं पुण्यमयनं
ज्ञानमोपसितम् । तथोक्तानि भवेदु यस्मात् सोऽयं नारा-
यणः स्मृतः” । “नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वश-
वर्त्तिनी । तथापि नरके मूढाः पतन्तीह किमद्भुतम्” ।
महाभारतम् । नरस्यापत्यम् नडा० मन्त्रः । नरस्यापत्ये पु०
स्त्री० श्वजाभि उपपत्तये “कान्यकुले विजः कश्चिदासीपति-
रजःमलः । नाम्ना नरसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ।
तस्य प्रवयसः एतादृश तेषान्तु सोऽवरः । बालो नारा-
यणो नाम्ना पितृश्च दयितो भृशम् । दूरे क्रीडनका-
वक्तं पुत्रं नारायणाक्षयम् । म्लपितेन खरेणोच्चै
राजुहावाकुलेन्द्रियः” । “निशम्य श्रियमाणस्य सुखतो
दुरिकीर्तनम् । भर्तुर्नाम महाराज ! पार्श्वदाः सह-
साऽपतन् । विकर्षतोऽनर्कं दयाहासीपतिमजामिन्म” भाग०
६१ अ० । नारायणशब्दे अण् । नारायणसंज्ञि सैन्य-
भेदे “मत्तं हननतुल्यानां गोपानामर्षुर्दं सहम् । नारा-
यणा इति ख्याताः सर्वसंग्रामयोधिनः” भा० उ० ७ अ०

धूमपुत्रभिर्भेदे नरशब्दे दृश्यम् । सुखबोधोक्ते इतैव-
भेदे न० तच्च त्रिविधं खल्यं दृष्टव्यं हृत्तेतिभेदात् । तेषां
पाकद्रव्यादि क्रमेण तत्त्वोक्तं तत्र
खल्यस्य “विल्वान्निमन्वश्लोनाकपाटलापारिभट्टकाः । प्र-
सारणप्राश्वगन्धा च दृहती कण्टकारिका । बला
चातिवला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्णवा । एषां दश पलान्
भागान् चतुर्दशोऽम्भसः पचेत् । पादशेषं परिखाव्य
तैलपान्ने प्रदापयेत् । शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं
वचा । चन्दनं तगरं कुष्ठमेलापर्णीचतुष्टयम् ।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्णवम् । एषां द्विप-
लिकान् भागान् प्रेषयित्वा विनिःक्षिपेत् । शतावरीर-
सञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् । व्याजं वा यदि वा गव्यं
क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् । पाने वक्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये
चैव प्रशस्यते । अथो वा वातसम्भग्नो गजो वा यदि वा
नरः । पङ्ककः पीठपर्णी च तैलेनानेन सिध्यति ।
अधोगात्रे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये । दन्त्युले
हनुस्तम्भे मन्थास्तम्भे गलपहे । वल्यं शुष्यति चैकाङ्गं
गतिर्यस्य च विह्वला । क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वर-
क्षीणाश्च ये नराः । वधिराः शक्नोतिह्वाश्च सन्दमेधस
एव च । अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न
विन्दति । वातार्त्तौ दृष्टानो येषामन्तद्विष्य दारुणा ।
एतत् तैलवरं तेषां खल्यं नारायणं स्मृतमिति”
दृहतः “शतावरी चांशुमती शुष्पपर्णी शठौ बला ।
एरण्डस्य च मूलानि दृहत्याः पूतिकस्य च । गवे-
धुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च । एषां दश-
पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषं रसे पूते
तत्र तैलं समावयेत् । पुनर्णवावचादारुशताङ्गाचन्दना-
शुक्र । शैलेयं तगरं कुष्ठमेलामांसीस्तिरावला । अश्वाह्वा-
सैन्धवं रास्नापलाङ्गानि च प्रेषयेत् । मव्याजपयसः प्रस्यौ
द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत् । शतावरीरसप्रस्यं तैलप्रस्यं विपा-
चयेत् । अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः धरम् ।
अत्रानां वातभग्नानां कुष्ठराणां तथा नृणाम् । तैलमे-
तत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम् । आयुष्मांश्च नरः
पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् । गर्भसञ्चतरी विन्देत्
किम्पु नर्मानुषी तथा । हृत्स्थूलं पाश्वं शूलञ्च तथैवाङ्गी-
वभेदकम् । अपचितं मण्डमालाञ्च वातरक्तं हृत्पहम् ।
कासनां पाण्डुरोगञ्च अश्वरीञ्चापि नाशयेत् । तैलमेतद्
अगवता विष्णुना परिकीर्तितम् । नारायणमिति

स्थानं वातान्करणं शुभमिति” । दृहत्तारायणतैलम् ।
महतः “विल्वान्निमन्वश्लोनाकपाटलापारिभ-
ट्टम् । कुद्रा कठिक्तातिवलाग्निमन्व मूलानि चैषां सरला-
युतानां । मूलं विदद्यादथ पाटलीनां मल्ये कमेषां प्रवदन्ति
तज्ज्ञाः । सपादप्रस्यं विधिनोद्धृतञ्च द्रोणैरपावटभि-
रेव पक्त्वा । पादावशेषेण रसेन तेन तैलादकाश्यां सममेव
दुग्धम् । छागस्य सांसद्रवमेव तुल्यमेकत्र सस्यक् विप-
चेत् सुबुद्धिः । दद्याद्रसञ्चैव शतावरीणां तैलेन तुल्यं
पुनरेव तत्र । रास्नाश्वगन्धाद्देवदारुकाष्ठं पर्णी चतुष्का
शुक्रैसराणि । सिन्धुत्वमांसीरजनीद्वयञ्च शैलेयकं
चन्दनपुष्कराणि । एला सयटी तगरावदपत्रं भट्ठाष्ट-
वर्गास्तु वचापलाशम् । स्थौणेयदक्षीरकचोरकाश्वमेभिः
समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः । कर्पूरकाश्मीरश्वगायत्रजानां
दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् । प्रस्वेददौर्लभ्यनिवा-
रणार्थं चूर्णीकृतानाम् द्विपलप्रमाणम् । आलोह्य सस्य-
विधिवद्विपकं नारायणं नाम महत्तु तैलम् । सर्वैः
प्रकारैर्विधिवत् प्रयोज्यमश्वस्य पुंसां पवनार्दितानाम् ।
ये पङ्कवः पीठविसर्पणैश्च एकाङ्गहीनार्दितवेषणानाः ।
वाधिर्यशुक्रक्षयपीडिताश्च मन्थाहनुस्तम्भशिरोमदार्ताः ।
सुक्ता नरास्ते बलवीर्ययुक्ताः संसिध्य तैलं सहसा भवन्ति ।
बन्ध्या च नारी लभते च पुत्रं वीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् ।
शास्त्रान्त्रिते कोष्ठगते च वाते दृष्टौ विधेयं पवनार्दितानां
नाम् । जिह्वानिले दन्तगते च शूले क्षौन्नादकौज्वर
कर्षितानाम् । प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं जीवेद्विरं
चापि भवेद्युवेव । देवासुरे युद्धवरे समीप्य क्षाब्धस्ति
मन्थानसुरैः सुरांश्च । नारायणेनापि सुष्ठं हृणार्थं ख-
नामतेतलं विहितन्तु तेषाम्” ।

नारायणतैलं न० इत० । नारायणस्नामिके गङ्गातट-
क्षेत्रभेदे “प्रसाहसवर्धिं कृत्वा यावद्वत्तचतुष्टयम् । तत्र
नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कश्चन” ब्रह्मपु० । अत्र
च वर्ज्यं सुतं दृहत्तर्जं पु० ४५७० ।

“अत्र किञ्चिन्न दद्याच्च साक्षात्पात्राय पुण्यवान् । अत्र
प्रतिपद्ये राजन् ! विक्रीता जाह्नवी भवेत् । विक्रीता-
याश्च जाह्नव्यां विक्रीतः स्वाज्जनार्दनः । जनार्दने च वि-
क्रीते विक्रीतं भुवनलयम् । कोऽपि न त्वाणकृत्स्नं नि-
खल्यप्रसङ्गतः” । तत्र कर्त्तव्यानि यथा “दीक्षाञ्च
द्वैपूजाञ्च जपं गङ्गातटे चरेत् । शुक्लवासः पिपायात्
आवितीजलमाचरेत् । आङ्गञ्च तर्पयञ्चैव पदोपकारकं

च । परोद्देशश्च मनसा त्यक्तद्रव्यस्य दापनम् । स्तवपाठश्च
मौनश्च नीचालापविवर्जनम् । केवलं वारिपानश्च
कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः । एतानि किञ्च कर्माणि ज्ञेये
नारायणे चरेत् ॥

नारायणतीर्थं न० तीर्थभेदे शिवपुर० ।

नारायणप्रिय पु० इत० । शिवे २पीतचन्द्रे नेत्रगुट्टप्रका० ।

नारायणबलि पु० नारायणसहिष्य देवो बलिः । उर्मरणा-
मृतानामौर्ध्वदेहिकक्रियासम्प्रदानतायोग्यत्वार्थं नारा-
यणादिपञ्चदेवतोद्देशेन देवे बलिभेदे तस्य निमि-
शश्च आत्मघातिनृशब्दे ६६०८० उक्तं तद्विधानं निर्णय
सिन्धुवृत्तं यथा

“नारायणबलिस्तु हेमाद्र्याद्यनुसारेणोच्यते तन्नामौ
क्रियानिवन्धे गारुडो तर्षणसक्तम् “कार्यं” पुरुषसूक्तेन
सन्त्रैर्वै वैष्णवैरपि । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णु-
मिति स्मरन् । अनादिनिघ्नो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
अक्षयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भवेति” । शुक्लैका-
दश्यां देशकालौ संकीर्त्यासक्तगोलस्यासक्तस्य उर्मरणा-
लघातजदोषनाशार्थम् और्ध्वदेहिकसम्प्रदानत्वयोग्यता-
सिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्रह्माणं
विष्णुं शिवं यमं प्रेतञ्च पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत् “विष्णुः
स्वर्णमयः कार्यो रुरस्ताम्रमयस्तथा । ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र
यमो लोहमयो भवेत् । प्रेतोदर्ममयः कार्य” इति देव-
प्रकल्पनेति” गारुडोक्तास्तु सर्वास्तु हेमोपु वा प्रतिमास्तु
षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्यार्चिं प्रतिष्ठाप्य चरुं
पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति ज्ञत्वा देवमा-
मये दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नामगो-
लाभ्यां मधुघृततिलयुक्तान् दश पिण्डान् यज्ञोपवी-
त्येवासक्तगोलासक्तशर्मन् । प्रेत । विष्णुरूपाय ते पिण्ड
उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य तेनैव
यज्ञोदकेनाभिषिच्याभ्यर्च्यार्च्यसक्तगोलं विष्णु-
रूपं प्रेतं तर्पयामीति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा
एवमाभाजं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् मन्त्रस्तु “ब्रह्मविष्णु-
महादेवा यमश्चैव सत्किङ्करः । बलिं नृहीत्वा कुर्वन्तु
मेतस्य च शुभां गतिम्” । मिताक्षरायान्तु होमवत्यादि
नोक्तम् । नतः प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं शर्करामधुगुह्यतामि
च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां जित्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च
वा विप्रान्निभन्त्योपोषितो जागरं कृत्वा श्रोभते पुनर्विष्णुं
ब्रह्माणं रुद्रं यमं संपूज्य कोहिविधिना आह्वयञ्चकं

करिष्ये इत्युक्त्वा विष्णुयमब्रह्मरुद्रमेतान् स्मरन्
विप्रानुपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् पाद्यावा-
हनाभ्यर्च्युतं तृप्तिमन्त्रानं कृत्वोक्तेखनादि कृत्वाज्ञशेषेण
विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः
पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णुनामा पञ्चमं
दत्त्वाभ्यर्च्यार्च्यार्च्यो दक्षिणां दत्त्वाचैकं प्रेतं स्मृत्वा विप्र-
घतः सन्तोष्य विप्रैः प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति
सतिलमुदकं दापयित्वा मुञ्जीतेति । अत्र विशेषान्तरं
च अन्नन्नभट्टकतान्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम्” ।

नारायणसरस् न० इत० । तीर्थभेदे । “तेऽपि (शबलाश्वाः)

पित्वा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः । नारायणसरो
जम्बुयुतं शिङ्गाः स्वपूर्वजाः” भाग० ६/५/२३

नारायणाश्रम न० इत० । तीर्थभेदे “नारायणसरो मधुपुरी

पम्मा विन्दुसरस्तथा । नारायणाश्रमो नन्दा सीता-
रामाश्रमादयः” भाग० ७/१४/२६

नारायणी स्त्री नारायणस्येयम् अण् ङीप् । नारायणस्य

शक्तौ शलज्ज्यां शङ्गायाश्च तद्विरक्तिः “यशसा तेजसा
रूपेनारायणसमा गुणैः । शक्तिनारायणस्येयं तेन ना-
रायणी स्मृता” ब्रह्मवै० प्र० ख० ४५ अ० । “नारायणा-
र्त्ताङ्गभूता तेन तल्लया च तेजसा । तथा तस्य शरीरस्या
तेन नारायणी स्मृता” जम्बुख० २७ अ० । नारस्य जीव-
संचस्य जलस्य वा अयनी स्थानभूता । “जलायना
नराधारा सद्यश्चयनाऽपि वा । नारायणी समाख्याता-
नरनारीप्रवर्त्तिका । वसत्यदृष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हिता-
यतः । देव्या व्याघ्रमिदं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम्”
देवीपु० । ४शतावर्त्यां हेमच० । ५सङ्कलसुनिपत्तयां च ।
“सर्वस्यान्तिहरे देवि ! नारायणि ! नमोऽस्तुते” देवीमा०

नारायणीय त्रि० नारायणस्येयम् “दृष्टाच्छः” पा० क ।

नारायणसम्बन्धिनि शतदुपाख्याने । तत्रोपाख्याने
नारदनारायणसिंहादरूपं भा० शा० २३६ अ० । अध्याया-
वधि “नारदस्य च संवादमृषेनारायणस्य च” इत्युपक्रमे
“नारायणीयमाख्यानमेतत्ते कथितं तव” इत्यन्तेन ३४८
अध्यायान्तेन दर्शितम् । शतप्रतिपादकोपनिषद्भेदे च
उपनिषच्छब्दे दृश्यम् । [१२२३ पु० दृश्यम् ।

नारायणोपनिषद् स्त्री इत० । उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे

नारायणस्य पु० नरैराश्रयते आनशब्द-कर्मणि चञ्
नारायणाः पितरः तेषामयम् अण् । नारायणानां
पितृणां सोमपानसाधने १चमसे “ते नारायणा

आवैश्वदेवात्" कात्या०श्रौ० ६।१।२८ "ते चमसा नारा-
शंसंश्चाभवन्ति" कर्कः "आप्यायितांश्चमसान् सादयन्ति
ते नाराशंसा भवन्ति" आश्व०श्रौ० ५।६।३०। नारा-
शंसा भवन्ति इत्यर्थः अन्वर्थसंज्ञेयं नाराशंसा नाम त्वय !
पितृगणा जमाः कौर्वाः काव्याश्चेति तेषामनुसृष्टं
यथासङ्ख्येनाप्यायितानां चमसानां देवता भवन्तीति
नाराशंसाश्चमसा भवन्ति" नारायण० २।२।२८ पितृषु
"अथ यदि नाराशंसेषु पुत्रः किञ्चिदापद्यते पितृभ्यः
नाराशंसेभ्यः इति जुहुयात् पितरोहि तर्हि नारा-
शंसाः" शत०ब्रा०१२।६।११। १।१।२८ चमसस्य सोमे च मनो
जा जुगामहे नाराशंसेन सोमेन" ऋ०१०।५।७।३ "ना-
राशंसेन चमसगतेन सोमेन । नरैः शस्यन्ते इति नरा-
शंसाः पितरः तेषां चमसानां कम्पनमेव होमः ।
तथाविधेन सोमेन" भा० । ४।२।२८ "येन नराः प्रश-
स्यन्ते स नाराशंसोमन्त्रः" निरु० ६।६ स च रुद्रदे-
वत्यः यथाह "वाकोवाक्यं पुराणञ्च नाराशंसांश्च
गायिकाः" याज्ञ० व्याख्याने "नाराशंसान् रुद्रदेवत्या-
मन्त्रान्" मितान् ।

नारिकेल पु० नल-इण् नालिः केन वायुना जलेन वा
इत्यति चलति इल-क कर्म० रलयोरैक्यम् । स्वनाम-
ख्यातेऽष्टके अमरः । नालिकेरोऽपि तत्पार्थं शब्दरत्ना० ।
"नारिकेलफलं शीतं दुर्जरं वस्त्रशोधनम् । विष्टम्बि ह-
ृदयं वल्यं वातपित्तासृदाहनुत् । विशेषतः कोमल ना-
रिकेलं निहन्ति पित्तज्वरमूलदोषान् । तदेव जीर्णं गुरु-
पित्तकारि विदाहि विष्टम्बि मत्तं भिषगम्भिः" नवस्य जल-
गुणाः । "तस्याम्भः शीतलं हृदयं दीपनं शुक्ललघु ।
पिपासा पित्तजित् स्वादु वस्त्रशुद्धिकरं परम्" तस्य
भस्त्रिगुणाः "नारिकेलस्य तालस्य खार्जूरस्य शिरांसि
तु । कषायस्त्रिगुणमधुरहृदयानि गुरुणि च" भावप्र०
"तालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम्" इति
राजवल्लभः । कांस्यपात्रे तत् जलं मदावृत्यं यथाह
"नारिकेलोदकं कांस्ये तालपात्रे स्थितं मधु । गव्यञ्च
तालपात्रस्य मदावृत्यं वृतं विना" इति कर्मलोचनम् ।
तत्स्वेदमण् । २।२।२८ ति० "नारिकेलासृष्टं तल शाल्वं व
यशः पपुः" रघुः । अष्टम्यां तद्वचननिषेधः "नारिकेले च
सुखंता" ति० त० तिष्ठिभेदेऽभ्युक्तौ "कोजागररात्रौ
तदुदकपानं कार्यं" यथाह "नारिकेलोदकं पीत्वा कोजा-
गर्त्तिमहीतले" ति० त० कोजागरशब्दे दृश्यम् ।

नारिकेलचीरी स्त्री चीरिकाभेदे "नारिकेलं तनू-
कृत्य च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् । सितागव्याज्यसंयुक्तं
तत् पचेन्मृदुनाग्निना । नारिकेलोज्ज्वा चीरी स्त्रिगुणा
शीतातिपुष्टिदा । रुवीं सुमधुरा दृष्ट्वा रक्तपित्तानिना-
पहा" भावप्र० ।

नारी स्त्री नरजातिः स्त्री नृ+नर+वा जातौ ङीष् नि० ।
नरजातिस्त्रियां तद्भेदा रतिमञ्जुव्यासक्ता यथा "पद्मिनी
चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा । प्रतप्तो जातयो
नार्या रतौ स्त्रिया विशेषतः" अन्वयाऽपि त्रिधा "योनि-
तस्त्रिविधा ब्रह्मन् गृह्णीतं मूढचेतसाम् । साध्वी भोग्या
च कुलटा ताः सर्वाः स्वार्थतत्पराः । परलोकभयात्
साध्वी तथेह यशसेऽर्थतः । कामस्नेहाच्च कुरुते भर्तुः
सेवाञ्च सन्ततम् । भोग्या भोगार्थिनी शश्वत् काम-
स्नेहेऽपि केषलम् । कुरुते पतिसेवाञ्च न च भोगा
दृते क्षणम् । वस्त्रालङ्कारसम्भोगं सुस्त्रिगुणाहारसन्त-
तम् । यावत् प्राप्नोति सा भोग्या तावच्च वशगा प्रिया ।
कुलालङ्कारसमा नारी कुलटा कुलनाशिनी । कपटात्
कुरुते सेवां स्वामिनो न च भक्तिः । सदा पुंयोगमा-
शंसन्मनसा मदनातुरा । आहारादधिकं जारं प्रार्थयन्ती
नवं नवम् । जाराघं स्वपतिं तात ! हन्तुमिच्छति पुं-
शुची । तस्यां यो विश्वमेन्द्रो जीवनं तस्य निष्कलम् ।
कथिता योषितः सर्वा उत्तमाधमसध्यमाः । स्वात्मारासा
विजानन्ति मनसा ता न पण्डिताः" ब्रह्मवैवर्त्तस्य
२३३० । गुरुत्वपादके कन्दोभेदे "नो नारी" इ० २०

नारीकवच पु० सूर्यवंशे कश्मकस्य पुत्रे मूलकापर-
पथ्ये नृपभेदे "कश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः
परिरक्षितः । नारीकवच इत्युक्तो निचले मूलकोऽ-
भवत्" भाग० ६।६।१२ "स्त्रीभिः संवेष्ट्य परपुत्रासतः
परिरक्षितः । अतो नारीकवच इत्युक्तः निचले सति
क्षत्रवंशस्य मूलमभवत् अतो मूलक इति चोक्तः"
श्रीधरः ।

नारीकेल पु० नारिकेल+पुषो० । नारिकेलशब्दार्थे शब्दरत्ना०
गौरा० ङीष् । नारीकेलीत्यप्यल स्त्री शब्दरत्ना० ।
नारीच न० नाडीच+पुषो० । (नालिता) शकभेदे राजवल्लभ०
नारीतरङ्गका पु० नारीं तरङ्गयति तरङ्ग+कतौ णिच्
खुल् । नाडीचित्तचञ्चलकारके जारे पिङ्गे शब्दमा-
नारीतीर्थ न० तीर्थभेदे भा०का० २२६।२७४० तदाविर्भ-
वकथा दृष्ट्या "लीयि पुण्यानि तीर्थानि ततः प्रवृत्ति

सैव ह । नारीतीर्थानि नाम्नेह स्वातिं यास्यन्ति
सर्वतः । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम्
यत्नं यथाप्रवृत्तिपञ्चापसरसः विप्रशापेन याचतां
प्राप्ता व्यजुर्नेन लोचिताः अतस्तत्तीर्थनारीतीर्थ-
त्वेन स्वातम् ।

नारीदूषण न० १० । “पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विर-
हाऽऽनम् । स्त्रोऽन्यत्तद्व्यासस्य नारीणां दूषणानि
षट्” समूहो स्त्रीणां दोषभेदे । पानं सुरापानम् ।

नारीमुख पु० नाडी मुखं प्रधानं यत् । वृ० सं० १४५० कूर्म-
विभागे त्रैलोक्यासक्ते देशभेदे “वटवासुखारवास्वठ
कपिलनारीमुखान्तर्गताः” ।

नारीष्ट त्रि० इत० । नारीप्रिये = सक्तायां स्त्री राजनि० ।

नारीष्ट त्रि० नार्यः तदातुल्ये तिष्ठति स्था-क बलम् ।
गन्धर्वभेदे “गन्धर्वीयां नारीष्टाभ्यां महाहाहाहूहूभ्यां
खाहा” सं० श्रौ० ४।१।७

नारिय पु० सत्ताजित्पुत्रमङ्गकारस्य पुत्रभेदे “समाजो मङ्ग-
कारात् नारियश्च नरोत्तमौ । जज्ञाते गुणसम्पन्नौ”
हरिवं० ३६ अ० ।

नार्य पु० नृ-ग्यत् नरहिते नर्यं तस्येदं अण् वा । नर-
हितसम्बन्धिनि यच्चे निघण्टुः “नार्यस्य दक्षिणा”
वृ० सं० ४।२६ । [सं० च । नारक्ये जन्मीरभेदे हेतवः ।

नार्यङ्ग पु० नार्यं नरहितसम्बन्धिनं गच्छति गम-ड
नार्यं तित्त पु० नित्यकर्म० । किराततित्ते नैघण्टु प्रकाशिका
तस्य नरहितत्वात् तित्तत्वाच्च तथात्वम् ।

नाल स्त्री न० नल-वन्ने ज्वला० ण । १काण्डे २पञ्चादिदण्डे
हेमच० “नालामृणाभायमजो मजामः” नैष० “कथित
कराभ्यामुपगूढनालम्” रघुः “तयोरुपर्यायतनाल-
दण्डः” कुमा० नल-चञ् । २ललनिर्गमे जलादेः प्रवाहे
पु० “यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्तनालादिभिः शनैः”
भार्कण्डेयपु० ।

नालम्बी स्त्री शिवस्य वीणायाम् हेमच० ।

नालवंश पु० नालं वंश इव । नले लणभेदे राजनि० ।

नालि(ली) स्त्री नल-णिच् इत् वा डीप् । १नालां दण्डे
२सिरायां ३पञ्चादिदण्डे ४शकभेदे च द्विरूपकोपः ।

नालिक पु० नलमेव नालमस्यस्य ठन् । १पद्मे शब्दरत्ना० ।

२सहिष्णे पु० स्त्री० त्रिका० नाला+सार्थे क । नालिका

नालायां स्त्री नालितायाके शब्दच० । चर्मकपायां स्त्री

जटाध० । हस्तिकर्णवेधनिकायां स्त्री हारा० । गजाः

सकृत्तरतल लोलनालिका” माघः । चेतकलम्बुनां कल्प-
तम् “कुसुम्भं नालिकाशकर्मिति” ति० त० पाठान्तरम् ।

नालिकेर पु० नल-वा० इण् केन वायुना ईर्यते ईर-चञ्
कर्म० । नारिकेले तच्छब्दे दृश्यम् । तस्य खण्डपाकवि-
धियुणादि वैद्यके उक्तं यथा “कुडवं नालिकेरस्य सूक्ष्मं
दृषदि मेपितम् । शुद्धखण्डस्य कुडवं गव्यक्षीरे चतु-
र्गुणे । आलोच्य नालिकेरस्य जले मृद्वग्निना पचेत् ।
धान्यकं पिप्पलीं शुण्ठीं चातुर्जातं सुचूर्णितम् । शाय
प्रमाणं प्रत्येकं शीतोभूते क्षिपेद्बुधः । नालिकेरस्य
खण्डोऽयं पुंस्त्वनिद्रावलम्बदः । अमृतपित्तं क्षयं कांसं
मूलं च परिणामजम् । नाशयेदुरक्तपित्तञ्च शुष्कं
दावानलो यथा” । अत्र द्रुतपलेन कुष्माण्डवज्रालिकेरस्य
सर्जनं विधेयमिति समुदायः । वृ० सं० १४५० कूर्मविभागे
व्याघ्रन्यासक्ते २देशभेदे “वृषनालिकेरचर्मदीपेत्यादि”
तदाक्यम् । वृषो० रस्य लः । नालिकेलोऽप्यल ।

नालिता स्त्री नल-णिच्-क्त । नारीचशब्दोक्तगुणके पट्ट-
शाके स्त्रनामख्याते शाकभेदे शब्दर० ।

नाली स्त्री नालि+वा डीप् । १याककडम्बे (डूँटा) ख्याते
पदार्थे भेदि० । “नालेन रहिता नाली सुसिद्धा सुष्टि-
प्रीडिता । हते तप्ते परिनिष्ठा चिञ्चिखीपत्रसंयुता ।
नाली सरा लघुः शीता पित्तनुत् कफघातला । सुक्त
शोककारी ज्ञेया लिप्ता शोधनिका मता” शब्दार्थचि० ।
२हस्तिकर्णवेधन्याम् ३दण्डात्मककाले वज्रात् त्रिका० ।
४पद्मे शब्दर० ५पद्मदण्डे ६प्रणाल्याम् ७वाद्यविशेषे
शब्दार्थचि० ।

नालीक पु० नाल्या कायति कै-क । मुखमात्रे लौहसंयुक्ते
अन्तस्त्रिंशे १शरभेदे २शल्याङ्गे ३पद्मसूत्रे च न० भेदि०
४शल्ये विश्वः “कर्णनालीकनाराचातुल्यजलो महा-
रथाः” भा० व० ६।१५० ५नारिकेलकमण्डलौ “तले न
शयीत नञो नालीकं विभ्रयादुन्नती” स्मृतिः “काष्ठ-
कानिव नालीकास्त्रिणताः सहसाऽसुचन्” माघः । ततः
पुष्करा० देशे इति । नालीकिनी तत्समूहे स्त्री ।

नालीघटी स्त्री नाडा दण्डकालस्य बोधनायां घटी डस्य
लः । घटीवादनवाद्यभेदे स्त्री शब्दार्थचि० ।

नालीय पु० कटम्बके दैघण्टु प्रकाशिका । [शब्दार्थे

नालीव्रण पु० नाडी तत्र व्रणः+डस्य लः । नाडीव्रण-

नाल्य त्रि० नलस्यादूरदेशादि सङ्गाशाण्य । नलस्यादूरदेशादौ

नालयजिक पु० नवयज्ञस्य तत्प्रतिपादकव्यस्य व्याख्यानो

ग्रन्थः ठञ् । नवयज्ञप्रतिपादकग्रन्थव्याख्याने १५५
नवयज्ञो वर्ततेऽस्मिन् काले तम इति वा ठञ् । २५-
यज्ञविधानयोग्ये काले च ।

नाविक पु० नावा तरति "नौद्यच्चञ्" पा० ठञ् । १५५
तारिणि । नौरस्यस्य बाह्यतया ग्रीष्मा० पञ्चे ठञ् ।
नौष्टस्यदण्डचाचनेन नौकाचालके शर्कराधारे
"महावातसमुद्भूतामपरीक्षितनाविकाम् । अन्यनौप्र-
तिवद्वा वानोमेयान्नावमातराम्" काम०नी० "नाविक-
पुरुषे न विश्वासः" । "अख्यातिरिति ते क्षण ! मग्ना-
नौर्नाविके स्वयि" इति च लङ् ।

नाविन् लि०नौरस्यस्य ग्रीष्मा० पञ्चे इति । नाविके स्वामी ।
नावोपजीवन पु० नावा उपजीवनमस्य आर्षे अलुक्स् ।
१नौचालनोपजीविजातिभेदे "निषादो मङ्गुरं सूते
दासं नावोपजीवनम्" भा०आहु० ४८५०सङ्करजात्युक्तौ ।
नाव्य लि०नावा तार्यं यत् "वान्तोयि प्रत्यये" पा०आवादेशः ।
१नौकयातार्यं देशे २नौतार्यं नद्यादौ च "नाव्याः सुप्र-
तराः नदीः" रघुः । नवस्य भावः षप्रञ् । १५५तत्वे न०

नाव्युदक न० नावि स्थितसुदकं नावि अग्निहोत्रसमाप्तिं
यावदुदकम् । १नौकास्थिते जले अग्निहोत्रार्धमग्निप्रणने
कृते जलमात्रे च "तयोर्जलयोराहितान्निना पाननिषेधः
कात्या०श्रौ० ४।१०।१५ उक्तौ यथा "अन्धतातिथ्यप-
नोदपूतिदावाधानवीषपक्तनाभ्युदकानि वर्जयेत्" छ०
नाव्युदकम् नौशब्देन "नौर्ह वा एषा स्त्रियां यदग्नि-
होत्रमिति" सुतेरग्निहोत्रमुच्यते तेन अग्निहोत्रार्धसङ्क-
रणे कृते तत्समाप्तिं यावत् उदकपानं न कुर्यादित्यर्थः ।
अथ वा नावि नौकायां यदुदकम् तस्य पानं न कुर्या-
दिति मानवे "या अन्ननां व्यापः स्युर्न तासामाचामेक्ष
क्षिप्तं दार्वदध्यादिति" । यजमान आधानानन्तरमेतानि
यावज्जीवं वर्जयेत् कर्क० ।

नाश पु० नश-भावे चञ् । १५५से निधने २अदर्शने ३पलायने
४अनुपलभ्ये च मेदि० । ध्वंसश्च जन्याभावः इति नैया-
यिकाः अतीतावस्येति सांख्याः "नाशः कारणलयः"
सा०सू० "लीङ् श्लेषये इत्यनुशासनात् लयः सूक्ष्मतया
कारणेष्वविभागः स एषातीतावस्याख्यो नाश इत्युच्यते"
प्र०व०भा० । आत्यन्तिकनाशश्च कारणेन सह नाशः इति
भेदः "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते" सञ्ज्ञेप०
"अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः" वेदा०प०
"सृष्टिर्नाशो बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति" गीता ।

नाशन लि० नाशयति नश-णिच् लृट् । नाशके "द्विविधं
नरकस्तेदं द्वारं नाशनमात्मनः" गीता । खलु नाशको
ऽप्यत्र "ये परस्त्रापहृत्तारः परस्त्रानाञ्च नाशकाः" भा०
अहु० २३५० ।

नाष्टिक लि०नष्टं द्रव्यं स्वात्मिनेनाहति वा० ठञ् । १५५-
द्रव्याहं तत्स्वामिनि । "अथ मूलनाष्टार्थः" प्रकाश
क्रयशोधितः । अदृष्टो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते
धनम् इति मतुः "यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्ना-
ष्टिको धनम् । प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवदृष्टमहति"
वी०मि० व्यासः । प्रसङ्गः चोरत्वसंशयः ।

नाष्ट लि० नश+णिच्-ङ् । नाशके स्त्रियां टाप् गौरादि
गण्ये सातामहीशब्दस्यपहृणात् प्रितां ङीष् अनित्य
इति षिप्त्वेऽपि स्त्रियां न ङीष् । "स्त्रियां मा दित्याभ्यो
नाष्टाभ्यः पाठः" ताण्ड्य० ब्रा० १।४।२ "विश्वाभ्यो मा
नाष्टाभ्यःषाहि" यजु० ३०।१२

नासत्य पु० द्विव० नासि असत्यं यस्य नष्टादित्यादिना
पा० नञः प्रकृतिभावः । अश्विनीकुमारयोः अमरः ।
"नासत्याभ्यां वयति वपुः" यजु० १६।८३ अश्विनीकुमारौ
च द्वौ नासत्यदस्त्रनामानौ यथाह "देवौ तस्यामजायेता-
मश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दस्त्रश्च सृष्टौ द्वाव-
श्विनाविति" हरिवं० ६५० । तेनास्य प्रत्येकाभिप्रायत्वे-
एकवचनान्ततापि हरिवंशे तथाप्रयोगात् । निरुक्तकारस्तु
६।१३ "तां अध्वर उशतो यक्ष्मणे शुष्टी टेभगं नासत्या
पुरन्विम्" इमांश्चमधिकृत्य नासत्यशब्दस्य निरुक्तिभेदा
नाह । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य २प्रत्ये-
तारावित्यापायणः, नासिकाप्रभवौ वभूवृत्तरिति वा ।
तयोर्नांसाभवत्वं च अख्यात्मजशब्दे ३५६८० लक्ष्यम् ।
नासमीजस् पु० भक्षमानवश्यस्य कम्बलवर्हिषः पुत्रभेदे "अ-
समीजाः सुतस्तस्य नासमीजाश्च तावुभौ" हरिवं० १६५०
तत्पुत्रौक्तौ ।

नासा स्त्री नास-शब्दे भावे च । १शब्दे वा० करणे च ।
२नासिकायां श्मश्रुपाहकेन्द्रियभेदे च । द्वारोपस्थित
काष्ठे (भ्रनकाठ) (कपालि) ख्याति ४पदार्थे अमरः
५वासकवृक्षे राजनि० तत्पुष्पस्य नासाकृतितानस्य
तथात्वम् । नासायाः शुभाशुभलक्षणं गारुडे उक्तं यथा
"शुकनासः सुखी स्याच्च शुकनासेऽतिजीवनम् ।
क्षिप्तापरूपनासः स्यादगम्यागमने रतः । दीर्घनासे च
सौभाग्यं चौर आकुक्षितेन्द्रियः । स्त्रीश्लक्ष्णुश्चिपटनास

कृजुर्भाग्यवतां भवेत् । अल्पच्छिद्रा सुपुटा च क्वक्का च
व्यपेक्षरे । क्रूरे दक्षिणपक्षा स्यान्ननिनां च क्षुतं सलत्
इति गरुडपु० ।

नासागतरोग पु० सुसुतोक्ते नासागतव्याधिभेदे यथा

“अथातो नासागतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
अपीनसः१ पूतिनसः२ नासापाकश्चैव च । तथा-
शोणितपित्तश्च पूयशोणितश्चैव च । क्षवधुर्ध्वं श्वु७-
दीप्तिः८ नासानाहः९ परिच्छवः१० । नासाशोषेण११
संहिता दशैकशेरिता गदाः । चत्वार्यंशंसि चत्वारः
शोफाः सप्तार्बुदानि च । प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च
वक्ष्यन्ते सचिकित्साः । एकस्मिंश्चिन्ताक्षे तु नासा-
रोगाः प्रकीर्त्तिताः । आनद्यते यस्य विधूयते
च पापच्यते क्लिद्यति चापि नासा । न वेत्ति यो गन्ध-
रसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्थेत्तमपीनसेन१ । तन्वानिलस्त्रे-
भ्रमवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् । दोषै-
र्विदग्धैर्गन्धतालुमूले संवाहितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्ध्वनासिकाभ्यान् पूतिनसः२ प्रवदन्ति
रोगम् । प्राणश्रितं पित्तमहं वि कुप्याद्यास्त्रिकारे
वचनं पाकः । तं नासिकापाकश्मिति व्यवस्थेद्विद-
कोधावपि यत्न इष्टौ । चतुर्विधं द्विप्रभवं द्विभागं
वक्ष्यामि भूयः खलु रक्तपित्तम्३ । दोषैर्विदग्धैरथ वापि
जन्तुर्ललाटदेशेऽभिहतस्तु तैस्तु । नासा क्षवे पूयमह-
स्त्रिमिश्रं तं पूयरक्तं४ प्रवदन्ति रोगम् । प्राणाश्रिते
सर्मणि सम्पदुष्टे यस्यानिलो नासिकया निरेति ।
कफानुयातो बहुशः सशब्दं रोगमाहः क्षवधुं५ वि-
धित्वाः । तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रसो वा भावान् क-
ट्ठनर्कनिरीक्षणदा । स्त्रिणादिभिर्वा तरुणास्त्रिमण्यु-
हाटिते यः क्षवधुर्निरेति । प्रभ्रम्यते नासिकयैव यश्च
सान्द्रो विदग्धो क्षवणः कफस्तु । प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि च
पित्ततप्तं तं भ्रंशुं७ व्याधिमुदाहरन्ति । प्राणे भ्रंशं
दाहसमन्विते तु विनिःसरेज्जुस इवेह वायुः । नासा
मदीप्ते च यस्य जन्तोर्वाधितु तं दीप्तिमुदाहरन्ति ।
कफाहतो वायुर्दानसंक्षो यदा क्षमार्गे विरुणः स्थितः
स्यात् । प्राणं हृष्योतीव तदा च रोगो नासाप्रतीनाह ६
स्यात् । प्राणं हृष्योतीव तदा च रोगो नासाप्रतीनाह ६
इति प्रदिष्टः । अजस्रमहं सखिलप्रकाशं यस्याविवर्णं
क्षवतीह १० नासा । रात्रौ विशेषेण हि तं नासापरि-
क्षावमिति व्यवस्थेत् । प्राणश्रिते स्त्रेभ्रणि मारुतेन
पित्तेन गाढं परिशोभितं च । वक्ष्यन्ति तूष्णमधश्च

कृष्णाद्यस्तस्य नासापरिशोषः११ उक्तः । दोषैस्त्रिमिस्तैः
पृथगेकशश्च ब्रूयात्तथार्थसि तथैव शोफान् । शालाक्य
सिद्धान्तमवेक्ष्य वापि सर्वात्मकं सप्तकमर्बुदं तु । रोगः
प्रतिश्याय इह प्रदिष्टः स वक्ष्यते पञ्चविधः प्रस्तात् ।
शोफाश्च शोफविज्ञाने नासास्रोतोव्यवस्थिताः । निदाने-
ऽर्थसि निर्दिष्टान्येवं तानि विभावयेत् । [त्रिका० ।
नासाच्छिद्री स्त्री नासाच्छिद्रा यस्याः क्षीप् । पुष्पिकाखने
नासादारु न० नासार्थं दारु । हारोर्जुस्थे काष्ठे (भन-
काठ) (कपालि) अमरः ।

नासालु पु० नासायै नासिकाशब्दाय अलति पथ्याप्नोति अल-
उण् । कट्फलहृत्ते शब्दच० नासायां तत्फलचूर्णयोगे
हि नासिकाशब्दो भवतीति तस्य तथालम् ।

नासावंश पु० नासा तन्मध्यमागोवंश इव चञ्चलात् । नासा-
पृष्ठस्य मध्यभागे । [काण्डीरलतायां राजनि० ।

नासासंवेदन पु० नासा संवेद्यतेऽनेन सम्+विद-ल्युट् ।

नासिकत्वम् लि० नासिकां धमति नासिका+घ्रा-ख-
सम् ह्रस्वश्च । नासिकां शब्दायमानां कुर्वति नासिकयः
शब्दकारके ।

नासिन्धय लि० नासिकां तस्यजलं धयति नासि-धे-
खश्च सम् ह्रस्वश्च । नासिकास्यजलपायके नासिकया
जलपायके ।

नासिका स्त्री नास-शब्दे खलु । प्राणेश्चिदे शतदाधार-
गोलके नासाशब्दार्थे । अथ शसादौ मत्वे च नसा-
देशः । नसः नसा नोभ्याम् नस्यमित्यादि । [हारा० ।

नासिकामल पु० नासास्थिते मले शिङ्गाणे (शिकनी)

नासिक्य लि० नासिका+चतुरर्थ्यां सङ्गाशां-य्य । नासिका-
समीपादौ । स्त्रार्थे अञ् । २नासिकायाम् । भवार्थे शरी-
रावयवत्वात् यत् । ३नासिकामवे लि० ४अश्विनीकुमारयोः
पु० द्वि० व० हेमच० ५दक्षिणदेशभेदे “कणाटमहाटवि-
चित्कूटनासिक्यकोक्लगिरिः” इ० सं० १४४० दक्षिणस्थदे-
शोक्तौ । स्त्रार्थे क । नासिक्यक नासायां शब्दमा० ।

नासीर न० नासाय शब्दाय ईत्ते ईर-क । १अपेसरमैत्र्ये
त्रिका० २अपेसरमात्रे लि० शब्दर० “नलस्य नासीर-
गते वितेनतुः” नैप्र० ।

नास्ति अयम् अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपमयम् “सह सुपा”
मा० नशब्देन सं० अविद्यमानतायां सत्त्वाभावे यथा
नास्तिक्षीरा “अस्ति नास्ति न जानाति” इति चाणक्यः
नास्ति क लि० नास्ति परलोकादभावनमदृष्टं तत्सत्त्वोपरो

वा इति मतिरस्य उत । परलोकाभाववादिनि शतत्या-
घनादृष्टाभाववादिनि शतत्याक्षिण इक्षरस्यासत्त्ववादिनि
च चावांकादौ चावांकादिश्च चावांकः माध्यमिकः योगा-
चारः सौत्वान्तिकः वैभाषिकः दिगम्बरश्चेत षड्विधः ।
“कतिमात्रोच्चित्तभीरनास्तिकः” साधः ।

नास्तिकता स्त्री नास्तिकस्य भावः तत् । मिथ्यादृष्टौ पर-
लोकादृष्टाभावज्ञानस्य मिथ्यात्वात् “प्रज्ञानाशात्मको मोह-
स्तथा धर्माधीनाशकः । तस्माच्चास्तिकता चैव दुराचारश्च
जायते” भा०शा० १२३५० ।

नास्तिक्यं न० नास्तिकस्य भावः षड्ज् । नास्तिकतायाम्
“नास्तिक्यं वेदनिन्दाश्च देवतानाञ्च कुत्सनम्” मनुः ।

नास्तिद् पु० आक्षेपश्चे शब्दश्च० ।

नास्तिवाद पु० नास्ति परलोकादिरिति वादः । नास्तिकता-
याम् “नास्तिवादार्थशास्त्रं हि धर्मविवेक्षणं परम्”
हरिवं० २८५० ।

नास्य न० नासायां भवम् शरीरावयवत्वात् यत् । श्वलोवद्
नासावन्धनरज्ज्वाम् “हिक्काशास्त्रे भग्नयुगे तिर्यक्-
प्रतिमुखागते” मनुः । नासा+चतुरर्थ्यां गत्य । २नासा-
सञ्चिकटादौ त्रि० “मनुष्यान् स्वपुत्रो दृष्ट्वा नास्यध्मासं
चकार यः” हरिवं० ११७५० नासासञ्चिकटस्यपास-
मित्यर्थः ।

नाह पु० नह-वन्धने भावे षड्ज् । श्वन्धने शकुटे च मेदिथ

नाहल पु० न्हेच्छजातिभेदे हेमच० ।

नाहुष(षि) पु० नहुषस्यापत्यं वा० क्ण्य अत इज् वा ।
नहुषवन्धपापत्ये यजातौ । “ययातिर्नाहुषः सन्नाडासीत्
सत्यपराक्रमः” भा०शा० ७५५० ।

नि अव्य० नी-वा० डि प्रादिः उपसर्गः । १संज्ञे २अधोभावे
न्यम्भावे ३भृशे ४व्यादेशे ५नित्ये ६कौशले ७वन्धने ८चल-
भावे ९समीपे १०दर्शने ११उपरमे १२आश्रये च गणरत्न-
सहोदधिः उदाहृतं च तत्रैव क्रमशस्तोत्रार्थेषु १निकरो
मणीनां, २निपतितः । ३निन्दहीतं ४निदेशितं, ५नि-
विशते ६निपुणः ७निबन्धः ८निपीतमुदकम् । ९निकटः
१०निदर्शनं ११निहतः १२निलयः । १३संज्ञे १४क्षेमे
१५दाने १६मोक्षे १७विन्यासे च मेदि० । १८निषेधे
१९निश्चये दुर्गादासः ।

निः(नि)क्षेप पु० निर्-(नि)वा क्षिप-भावे षड्ज् । १अर्थे
(गच्छितराखा) अष्टादशविवादान्तर्गते २विवादभेदे ।
स च वीर०भि० विस्तरेण दर्शितो यथा

“अथ निः(नि)क्षेपाख्यव्यवहारपदम् । तत्र निः(नि)
क्षेपो नाम स्वद्रव्यस्य विश्वासेन पुरुषान्तरे स्थापनम् ।
तथा च नारदः “स्वद्रव्यं यत्र विश्वम्भाक्षिः(नि)-
क्षिपत्यविशङ्कितः । निः(नि)क्षेपो नाम तत्प्रोक्तं
व्यवहारपदं बुधैरिति” नच न्यासोपनिध्योरतिव्याप्ति-
स्तयोर्लक्ष्यत्वाक्षिः(नि)क्षेप एव । आहकस्यासमक्षं सम-
र्पितो न्यास इत्युच्यते । अतएव वृहस्पतिः “राजचौ-
रादिकभयाद्वायादानां च वञ्चनात् । स्थाप्यतेऽन्यत्वे
द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः” इति । अयमेवागणि-
तद्रव्यस्थापने उपनिधिरित्युच्यते । तथा च नारदः
“असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यच्चिधीयते । तज्जानीया-
दुपनिधिं निः(नि)क्षेपकृष्णितं विदुरिति” । असङ्ख्यातम्
अनाख्यातम् अविज्ञातम् अदर्शितम् । अतएव वृह-
स्पतिः “असमक्षं व्यवहितमसङ्ख्यातमदर्शितम् । मुद्रा-
क्षितश्च यद्द्रव्यं तदौपनिधिकं स्मृतमिति” व्यवहितं
करणजकादौ प्रक्षिप्य पिहितम् । अतएव याज्ञवल्क्यः
“वासनस्यमविज्ञातं हस्तेऽन्यस्य यदर्थते । द्रव्यन्तदौप-
निधिकं प्रतिदेयन्त्येष तदिति” वासनं द्रव्याधार
करणजकादि तत्स्यं वासनस्यम् । हस्तप्रहणमुपलक्ष-
णम् । अतएव नारदः “निः(नि)क्षिप्यते परम्वेदे तदौप-
निधिकं स्मृतमिति” । तथा चायमेतेषाम्भेदः । आह-
कस्य समक्षं गणयित्वा स्थापितं निः(नि)क्षेपः । नृहस्ता-
मिनोऽसमक्षं गणितं वा तस्मिन्नागते एतद्वातव्यमित्यु-
क्ताऽन्यस्य तत्पुत्रादेर्हस्ते दत्तं न्यासः । मुद्राक्षितमस-
मक्षमगणितं स्थापितमुपनिधिरिति । निः(नि)क्षेपादीनां
स्थापनप्रकारमाह मनुः “कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे
सत्यवादिनि । महापक्षे धनिन्याये निः(नि)क्षेपं निः-
(नि)क्षिपेदुबुधः” इति । महापक्षे वञ्चतरवन्मुमुक्षुः ।
निः(नि)क्षेपप्रहणमुपलक्षणम् । वृहस्पतिः “स्थानं
नृहस्तं तदर्थं विधानञ्च गुणलया । सत्यं शौचं वञ्चजनं
परीक्ष्य स्थापयेच्चिधिमिति” निधिरुपनिधिः । एतदमु-
पलक्षणम् । निः(नि)क्षेपादीनां रक्षणं कथं कर्तव्यं आ-
हक्येतेत्याह वृहस्पतिः “समाक्षिकं रक्षोदत्तं द्विविधं
असदाहृतम् । पुत्रवत्परिपाल्यं तद्दिनमन्यनवेक्ष्ये” इति ।
पालयितुः फलमपालयितुर्देवमाह “ददतो यद्भवेत् प्रप्यं
हेमकूयाम्बरादिकम् । तत् स्थावफलमतो न्यासो यथैव श-
रणागतः । भर्तृद्रोहं यथा नायाः पुंसः पुत्रमुद्धवधे ।
दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते ज्ञायाम् । न्यास-

द्रव्यं न गृहीतं याचतश्चागच्छयश्चरः । गृहीतं पाल-
येद्व्यत्नात् सकृदाचितमप्येदिति” न्यासग्रहणमुपलक्ष-
णम् । तेन फलरक्षणार्थं निः(नि)क्षेपादित्यसाधार-
णमिति मन्तव्यम् । देवराजोपघाते याचकस्य न दोष-
इत्याह बृहस्पतिः “देवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नु-
यात् । गृहीतद्रव्यसहितं न तद्दोषोऽत्र विद्यते” इति ।
गृहीतुरिति शेषः उपेक्षादिद्रव्यदोषाभावादिति भावः ।
गृहीतद्रव्यसहितमित्युपेक्षाभावनियमायोक्तम् । तेन क-
यञ्चिन्निः(नि)क्षेपमात्रस्य विनाशे प्रमाणात्तरादुपेक्षाभावे
निश्चिते गृहीतदोषो न विद्यते इति मन्तव्यम् । देव-
राजग्रहणमसमाधेयनिमित्तोपलक्षणार्थम् । अतएव
कात्यायनः “राजदैविकचौरैर्वै निः(नि)क्षेपं यत्
नाशितम् । गृहीतः सह भाण्डेन दातुर्नष्टमनुच्यते”
इति । भाण्डेन कर्त्तुं न । नारदोऽपि “गृहीतः
सह योऽर्थेन नष्ट एव स दायिनः । देवराजकृते तद्वत्
भेत्तज्जिह्वाकारितमिति” तद्वदितिपदेनैकमुपमेयमन्य-
दुपमानमित्यवगम्यते । तेनैवं योजना गृहीतुरर्थेन सह
यो नष्टः स दायिन एव एवन्देवराजकृते यो नष्टः सोऽपि
दायिन एव नष्ट इति देवग्रहणलक्ष्मणोपलक्षणम् । अत-
एव याज्ञवल्क्यः “न दाप्योपहततन्तु राजदैविकत-
त्त्वरैरिति” देविकपदस्यार्थो विद्यते मनुना “चौरैर्ह-
तज्जलेनोडमन्निना दग्धमेव वा । न दद्याद्यदि तस्मात्सं-
न संहरति किञ्चेति” । यदि तस्माच्चिः(नि)क्षेपादस-
ममि धनस्य संहरति न गृह्णाति तर्हि न दद्यादित्यर्थः ।
तथा च स एव “समुद्रे नात्र यात्किञ्चिद्यदि तस्माच्च
संहरेदिति” कश्चित् केनचित्तेतना नष्टमपि गृहीता
भूत्यदारेण न दाप्य इत्याह कात्यायनः “ज्ञात्वा
द्रव्यवियोगन्तु दाता यत् विनिः(नि)क्षेपेत् । सर्वोपाय-
विनाशेऽपि गृहीता नैव दाप्यते” इति । निः(नि)-
क्षेपगृहीतारं प्रत्याह कात्यायनः । “निः(नि)क्षेपं
यस्य यत्किञ्चित् तत्प्रयत्नेन पालयेत् । देवराजकृतादन्यो
विनाशस्तस्य कीर्त्यते” इति । यस्य पात्रे यत् स्था-
पितलन्तेनानाहतेन रक्षणीयम् । यतो देवराजकृता-
दन्यो विनाशस्तस्य याचकस्य दोषेण कृतत्वेन कीर्त्यते
इत्यर्थः । न केवलमुक्तीरेव तस्य किन्तु विनाशे
जाते वस्तुगत्या दोषो वर्द्धयमानश्चेत्याह स एव
“यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनाशो न क्षियेत वा । तद्द्रव्यं
सोदयन्दाप्यो देवराजकृताद्विनाशेति” । दोषः उपेक्षादि-

सक्षेपः । बृहस्पतिरपि “भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीता
यदि नाशयेत् । याच्यमानो न दद्यादा दाप्यन्तुसोद-
यन्भवेदिति” कात्यायनोऽपि “न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभ-
क्षितमुपेक्षितम् । अज्ञाननाशितञ्चैव येन दाप्यः स एव
तदिति” अत्र विशेषमाहृतव्यासकात्यायनौ “भक्षिते
सोदयन्दाप्यः समन्दाप्य उपेक्षिते । किञ्चिद्वनं प्रदाप्यः
स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितमिति” किञ्चिद्वनञ्चतुर्थीशून्य-
मिति मितान्तरायात् । याचनानन्तरमदत्तस्य पश्चाद्देव-
राजकृतेऽपि विनाशे तन्मूलमात्रं दातव्यमित्याह व्यासः
“याचनानन्तरं नाशे देवराजकृतेऽपि सः । गृहीता
प्रतिदाप्यः स्यान्मूलमात्रञ्च संशयः” इति । प्रत्यर्पण-
विलम्बमात्रापरारणे सङ्घट्टिकदानस्यान्यायत्वात् । राज्ञे
च तन्मूलो दण्डो देय इत्याह नारदः “याच्यमानस्तु
यो दातुर्निः(नि)क्षेपञ्च प्रयच्छति । दण्डः स राज्ञो
भवति नष्टे दाप्यस्य तत्सममिति” नष्टे देवतो राजतो
वेति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि “अश्वश्चेन्नाशितेऽदत्ते
दाप्यो दण्डश्च तत्सममिति” । सांगिते याचितेऽदत्ते
सति यदि अश्वो देवराजकृतो नाशो भवति तथापि
तद्द्रव्यं मूलपरिकल्पनेन । “धनिने याचको दाप्यो-
दण्डो राज्ञे च तत्समम्” । तत्समं दण्डमित्यर्थः ।
यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निः(नि)क्षेपमुपभुङ्क्ते तस्य
दण्डमाह नारदः “यत्रार्थं साधयेत्तेन निः(नि)क्षेपे
स्वननुज्ञया । तस्मापि दण्डः स भवेत्तस्य सोदयमावे-
दिति” दण्डश्च साधितद्रव्यानुसारेण । याज्ञवल्क्योऽपि
“आजीवन् स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तस्मापि सोदयमिति”
आजीवन् भोगवृत्त्यर्थयोगादिना उपजीवन् स्वेच्छया
स्वाम्यननुज्ञया । बृहस्पतिमाह कात्यायनः । “निः-
(नि)क्षेपं दृष्टिशेषञ्च क्रयविक्रयमेव च । याच्यमानं न
चेद्दद्याद्वर्त्तते पञ्चकं शतमिति” । निः(नि)क्षेपहर्तार-
स्याह विष्णुः “निः(नि)क्षेपापहारी ब्रह्मसहितमनं
चनिकस्य दाप्यः” । अस्य दण्डमाह मनुः “निः(नि)-
क्षेपापहर्तारं तत्समन्दापयेद्दण्डम् । तथोपनिधिहर्तार-
मविशेषेण पाथिवः” निः(नि)क्षेपापहरे कर्त्तव्यमाह
व्यासः “निः(नि)क्षेपज्ञिज्ञुते यस्तु नरो बन्धुबन्ध-
न्यतः । साक्षिभिर्वैय द्रव्येण विभाव्य प्रतिदाप्यते”
दण्डमाह बृहस्पतिः “गृहीत्वापञ्चुते यत् साक्षिभिः
शपथेन वा । विभाव्य दापयेद्वाजा तत्समं विनयन्त्येति”
विनयं दण्डम् । ससाक्षिकनिः(नि)क्षेपादौ स्थापकस्या-

नृतवादिष्वे साक्षिभ्यो यथास्थितमर्थसवगत्य दण्डनीयः
 स राज्ञोत्याह मनुः “निः(नि)क्षेपो यः कृतो येन
 यायाञ्च कुचसन्निधौ । तावानेव स विज्ञेयो पित्रुवन्
 दण्डमर्हतीति” कुलं साक्षिद्वन्द्वम् । असाक्षिके त्वाह
 दृष्टस्यति “रहोदत्ते निधौ यत्नं विसंवादः प्रजायते ।
 विभावकनत्वं दिव्यसुभयोरपि च स्मृतमिति” उभयो-
 र्मध्ये एकस्येत्यर्थः उभयपक्षेण “रुच्या वान्यतरः कुयौ-
 दिव्यमेव पक्षे यथा स्यादिति । यहीतस्यापकयोर-
 नृतवादिष्वे दण्डमाह मनुः “निः(नि)क्षेपस्यापह-
 तौरमनिः(नि)क्षेपारमेव च । सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथै-
 श्वैव वैदिकैः । यो निः(नि)क्षेपं नार्पयति यश्चानिः-
 (नि)क्षिप्य याचते । उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा
 तत्समं दममिति” चौरवच्छास्यौ चौरवदण्डौ चौरव-
 दण्डेन दण्डप्रावितयावत् । दण्डस्य प्रमाणमाह
 सममिति । मत्स्यपुराणे । यस्तु “यो निः(नि)क्षेपं
 नार्पयति यश्चानिः(नि)क्षिप्य याचते । तावुभौ
 चौरवच्छास्यौ दाप्यौ च द्विगुणं दममिति” द्विगुणो
 दण्ड उक्तः स दुर्दत्तविषयो ब्राह्मणातिरिक्तविषयो वा
 अन्यथा समदण्डप्रतिपादकमनुवचनविरोधः स्यादिति ।
 निः(नि)क्षिप्तं द्रव्यमकाले दत्तो द्विगुणोदम इत्याह
 कात्यायनः “याह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनन्तु
 वर्जयेत् । कालहीने दददण्डं द्विगुणञ्च प्रदापयेदिति”
 याह्यः निः(नि)क्षेपकारिणेति शेषः यज्ञयादुपनिधिर-
 न्यस्य हस्ते न्यस्तस्तद्वयातीते काले न याह्य इत्यर्थः ।
 भयातीते काले स्वयमेव नायाचितमर्पणीयम् “सक-
 द्याचितमर्पयेदिति” दृष्टस्यतिस्मरणात् । तद्वये वर्त्तमाने
 स्वयमेवायाचितन्दीयमानं कालहीनन्तस्य दानन्दौष्ट्ये-
 नैवेति तद्दत्तोऽपि दण्डोयुक्तः । प्राडिवाकं प्रत्याह
 मनुः “यो निः(नि)क्षेपं याचमानो निः(नि)क्षेपुर्न
 प्रयच्छति । स याच्यः प्राडिवाकेन तन्निः(नि)क्षेपुर्न स-
 न्निधौ । स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाश्रितम् ।
 न तत्र विद्यते किञ्चित् यत्तरेणामियुज्यते” इति । यदा
 तु न प्रतिपद्येत तदा राजानं प्रत्याह स एव “तेषां न
 दद्याद्यद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । इयञ्जिगृह्य दाप्यः
 स्यादिति धर्मस्य धारणा । निःक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योप-
 निहितस्य च । राजा विनिर्णयं कुयौदक्षिणन्यासधा-
 रिणमिति” तेषां अभियोक्तृणां । इयं द्विगुणम् ।
 निगदद्वा दण्डयित्वा अक्षिण्यन्तु अताडयन्तु । निः(नि)-

क्षेप ग्रहीतारं प्रत्याह दृष्टस्यतिः “स्थापितं येन विधिना
 येन यच्च यथाविधि । तथैव तस्य तद्देयं न देयं प्रत्यन-
 न्तरे” इति । स्थापितेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्यस्याभ्यस्तिसि
 स दृष्ट प्रत्यनन्तर उच्यते इति स्मृतचन्द्रिकायां, प्रत्यन-
 न्तरे पुत्रादाविति कल्पतरौ । स्थापकं प्रत्याह मनुः
 “यो यथा निः(नि)क्षेपेक्षते यमर्थं यस्य मानवः । स
 तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः । मिथोदायः
 कृतो येन ग्रहीतो मिथ एव वा । मिथ एव प्रदातव्यो
 यथा दायस्तथा ग्रहः । ससृष्टे नाम्नुयात् किञ्चिदयदि त-
 स्मान्न संहरेदिति” दायो दानं स्थापनमिति यावत् ।
 यहीतपक्षेण मिथः अन्योन्यमेव एतदुक्तमभवति ससा-
 क्षिकं स्थापितम् साक्षिसमक्षं ग्रहीतव्यम् । रहसि
 स्थापितं रहस्ये वेति । ससृष्टे सद्रासहिते निःक्षेपेष्ट
 भूषकादिनोपहृते निः(नि)क्षेपं स्थापयित्वा न किञ्चिदुद्ध-
 षणमाप्नुयात् । यदि तस्मान्निः(नि)क्षेपात् प्रतिसद्राक-
 रणादिना न संहरेत्किञ्चिदित्यर्थः । स्थापयितुर्मरणे प्रत्य-
 नन्तरे तद्देयमित्याह स एव “स्वयमेव तु यो दद्यान्तु तस्य
 प्रत्यनन्तरे । न स राजाऽभियोक्तव्यो न निःक्षेपुश्च
 वस्तुभिरिति” अनेन वचनेन वचोभङ्गात् स्थापके स्मृते
 प्रत्यनन्तरे प्रत्यर्पणं ग्राहकेण कार्यमित्युक्तम् । स्वय-
 मेव याचनमन्तरेणेत्यर्थः । याचनमन्तरेण दानमयादि-
 कालापाये सन्तव्यम् अन्यथा दोषापत्तेः । प्रत्यनन्तर
 वस्तुत्वे तु नैकस्मिन् प्रत्यनन्तरे देयं किन्तु सर्वप्रत्य-
 नन्तरसन्निधाविति न निःक्षेपुर्वस्तुभिरभियोक्तव्य इत्य-
 नेन सूचयाम्भव । यदा तु ग्राहकः स्वयमेव न ददाति
 तदा प्रत्यनन्तरकर्त्तव्यमाह स एव । “अच्छलेनैव
 चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् । विचार्य तस्य वा हतं
 सान्नैव परिसाधयेदिति” अन्विच्छेत् अवधारयेत्परिसा-
 धनं ग्राहकसकाशादादानन्तदुपग्राहकवृत्तिं विचार्य स
 तदुत्तग्राहकविषये सान्नैव कार्यं न भयादिप्रदर्शनेन ।
 दुर्दत्तग्राहकविषये तु कृपादानप्रकरणोक्तेन भयादि-
 प्रदर्शनादुपायान्तरेण कृपादिना कार्यमित्यस्मादेव वच-
 नादवगम्यते । तथा सदुद्धते विप्रतिपक्षे भूतानुसारण
 साधयितुमशक्ये साक्षाद्यभावे प्रत्यनन्तरादिना साध-
 येत् । दुर्दत्ते तु विप्रतिपक्षे कृपादिना परिहरेदिति
 चास्मादेव वचनादवगम्यते । सदुद्धते कृपादिप्रयोगवच्छ-
 पथेन शोधनस्याप्यनुचितत्वात् । ग्राहके तु नृते प्रसा-
 दाधीनं निःक्षेपादि जायते तेनैव स्थापके प्रत्यनन्तरे

वा प्रत्यर्पणीयमित्यतिस्फुल्लत्वात् स्फुटिकारैरुपेक्षित-
मित्यस्याहणादानप्रकारवदुच्यते यदि याज्ञिकोऽसौ स्वयं
न ददाति तदा स्यात्प्रकः प्रत्यनन्तरो वा पूर्वोक्तमार्गेणा-
न्विच्छेत् सत्यतिपक्षं पूर्वोक्तेन प्रकारेण परिग्रहं साध-
येदित्येतदपि स्फुटिकारैरुपेक्षितं ज्ञातुं शक्यत्वादिति ।
“इयीषु निः(नि)क्षेपे इवार्पितं इयम्” कुमा० ।

निःप्रभ त्रि० निर्गता प्रभा यस्य “प्रादिष्यो धातुजस्य वाचो-
त्तरपदलोपः” वार्त्ति० । गतशब्दलोपः वा विसर्गस्य
प्रत्यम्, १प्रभाभ्युन्ये पक्षे प्रत्ये निष्प्रभ इत्यपि तत्त्वार्थे

निःशम पु० निर्गतः शमात् “निरादयः श्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः”
वार्त्ति० निरा० पु०त० । १क्रोधे त्रिका० पक्षे शत्वम् ।

निःशलाक त्रि० निर्गतः शलाकायाः निर्गता शलाका यस्मात्
वा । १निर्जने रहसि क्षमरः । “क्षरग्ये निःशलाके वा
मन्त्रयेदविभावितः” मनुः वा शत्वम् ।

निःशल्या स्त्री निर्गतं शल्यं यस्याः पु० । १दन्तीदृशे
राजनि० तत्त्वने हि शीघ्रं शल्यं निर्गच्छति । २शल्य-
वत्प्रतिबन्धकरहिते त्रि० “निःशल्यसुतृक्ष्णजेयं जीवितम्”
दशकुमा०पक्षे शत्वम् । [२क्षयशून्यमात्रे त्रि० वा शत्वम्

निःशूक पु० निर्गतः शूकोऽस्मात् । १शुण्डशालौ राजनि०

निःशेष त्रि० निर्गतः शेषो यस्य । समस्ते सकले “निःशेष
व्युत्तचन्दनं सनततं निर्वृष्टरागोऽधरः” काव्यप्र० वा
शत्वम् । निःशेषे तत्त्वार्थे [पक्षे शत्वम् ।

निःशोध्य त्रि० निर्गतं शोध्यमस्मात् । निर्मले ऋडे क्षमरः ।

निःश्रयणी स्त्री निश्चितं श्रियतेऽनया श्रि-करणे ल्युट्
ङीप् । काष्ठमयसोपाने शब्दरत्ना० वा शत्वम् ।

निःश्रि-इति ङीप् । निःश्रयणीत्ययत्न शब्दः ।

निःश्रेणि स्त्री निश्चिता श्रेणिरत्र । काष्ठसोपाने क्षमरः ।
वा शत्वम् । “चक्रो त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरुतया-
यिनाम्” रघुः ।

निःश्रेयस न० नितराम् श्रेयः नि० क्त्वं समा० । १भोक्ते
२मङ्गले ३विज्ञाने ४भक्तौ ५अनुभावे च शब्दरत्ना० ।
“पण्डितो ह्यर्थकच्छ्रेषु निःश्रेयसकरं वचः” भा०ष०
१६६श्लो० “तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम्”
मनुः । नितरां श्रेयो यस्मात् क्त्वं समा० । ६शङ्करे
पु० मेदि० वा शत्वम् । निःश्रेयस तत्त्वार्थे

निःश्वास पु० निरे+श्वास-भावे षञ् । प्राणवायोर्नाशया
वह्निर्निःसरणे “हृषलीकेनपीतस्य निःश्वाशोपहतस्य
च” मनुः । वा शत्वम् । निःश्वास तत्त्वार्थे

निःप्रम क्त्वं निरु सप्त+तिष्ठत्वा०स० सुषामा० प्रत्यम् ।
निन्दायाम् क्षमरः ।

निःप्रमि त्रि० निष्क्रान्तः सन्धेः सुञ्चिदित्वात् निरादिस० सु-
षामा० प्रत्यम् । १सन्धिशून्ये २वृद्धे त्रिका० वा शत्वम् ।

निःप्रामन् त्रि० निष्क्रान्तः सान्नः निरा० सुषामा० प्रत्यम् ।
सामरहिते वा शत्वम् ।

निःसम्प्रात पु० निर्गतः सम्प्रातो यत्न प्रादि० वङ् । गमन-
शून्ये १निशीथे त्रिका० वा शत्वम् । २गतिशून्ये च “आका-
शमपि बाष्पोच्चैर्निःसम्प्रातं विधीयताम्” हरिवं० ६६अ० ।

निःसंशय त्रि० निर्गतः संशयोऽस्मात् प्रा० वङ् । सन्देहशून्ये
“कृते निःसंशये पामे न भुञ्जीतातुपस्थितः” प्रा०त० । पक्षे
शत्वम् । निःसन्देहोऽप्यत्र ।

निःसङ्ग त्रि० निर्गतः सङ्गो यस्मात् प्रा० वङ् । सङ्करहिते
सङ्गश्च स्नेहः फलामिसन्धिस्य “निःसङ्गता सुक्तिपदं
यतीनाम्” विष्णुपु० “वेदोक्तमेव कुर्वीणो निःसङ्गोऽ-
र्पितभीक्षुरे” मत्त०त० धृत भाग० ११ स्तम्भचचनम् ।

निःसरण न० निरु+सृ-भावे ल्युट् । १निर्गमे करणे ल्युट् ।
२सृष्ट्यादिमुखे ३सरणे ४निर्वाणे ५उपाये च हेमच० ।
“दुःखनिःसरणं वेद सर्वज्ञः स सुखी भवेत्” भा०शा०
२१५अ० वा शत्वम् ।

निःसार पु० निर्गतः सारो यस्मात् । १शाखोटकटके
(सिखोडा) २श्लोनाकभेदे राजनि० ३साररहिते त्रि० ।
“मातुष्ये कदलीसम्भनिःसारे सारमार्गणम्” शु०त०
“जगत् सर्वन्तु निःसारमनित्यं दुःखभाजनम्” का-
लिकापु० २७अ० । ४कदल्यां स्त्री वा शत्वम् ।

निःसारण न० निरु+सृ-णिच् ल्युट् । १वह्निष्करणे स्तार्थे
णिच् करणे ल्युट् वा । २सृष्ट्यादिमुखे ३निःसरणे च
शब्दः वा शत्वम् । [जटाधरः ।

निःसारित त्रि० निरु+सृ-णिच् कर्मणि क्त । वह्निष्कृते
निःसीम(न्) निर्गता सीमा यस्मात् निरादि० वङ् । सीमा-
रहिते क्षयशून्ये “निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा
तत्परीभूय भूयः” नैष० “अहह महतां निःसीमानस-
रित्विभूतयः” भार० र०अत्र डापोऽभावपक्षे नान्तत्वात्
स्त्रियां वा टाप् सभन्तत्वात् न ङीप् इति भेदः । वा शत्वम्

निःस्त्रेह त्रि० निर्गतः स्त्रेहो यस्य प्रादि० वङ् । स्त्रेहशून्ये
स्त्रेहश्च तैलादिद्रव्यं प्रीतिश्च । “निःस्त्रेहं कौटुम्बि-
तम्” स्मृतिः “ये प्रतिपद्यन्ति स्त्रेहास्ते नराः स्वर्गवा
गमिनः” भा०अनु० २१अ० । २अतस्यां स्त्री त्रिका० तस्य

निष्काशितस्त्रोहत्वात् तथात्वम् । वा विसर्गस्य सत्वम् ।
निःस्त्रोहफला स्त्री निःस्त्रोहं फलं यस्याः । श्वेतकण्ट-
कार्या राजनिः । [अपि निष्पृहोऽभवत्] रघुः ।
निःस्पृह त्रि० निर्गता स्पृहाऽस्य । आशाशून्ये "त्रिदिवस्ये-
निःस्त्रव पु० निर्+चु-अच् । अवशेषे "राजनि स्थापितो यो-
ऽर्थः प्रत्यहं तेन विक्रयः । क्रयो वा, निस्त्रवस्तस्मात्
वर्णिजां लाभकृत् स्रुतः" याज्ञः "निःस्त्रवः अवशेषः"
मिताः ।

निःस्त्राव पु० निःस्त्रवति निर्+चु-अच् । (माड)(फेन) भक्त-
रमे हेमच० भावे घञ् । २व्यये "वह्नादानोऽल्पनिःस्त्रावः
स्यातः पूजितदेवतः" कामन्द० ।

निःस्त्र त्रि० निर्गतं स्वस्य प्रा० व० । १दरिद्रे "शूणैकारो
विह्वलौ च वक्रौ प्रादौ विरालकौ । संशुक्लौ पाण्डु-
रनखौ निःस्त्रस्य विरलाङ्गुली" गरुडपु० । २धनरहिते
३ज्ञातिरहिते च ।

निःस्त्रभाव त्रि० निर्गतः स्वभावो यस्य प्रा० व० । स्वभाव-
शून्ये । बौद्धमते वस्तुभावस्य निःस्त्रभावत्वम् यद्योक्तं
बद्धावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधा-
र्यते । अतो निरभिलष्यास्ते निःस्त्रभावाश्च दर्शिताः"
(ते पदाश्चः)

निकल अव्य० कलस्य समीपम् समीप्येऽव्ययी० पश्चिमापर-
सन्धिसमीपे "चित्त्वं परिषिञ्चत्यग्नीदृक्षिणे निकले"
कात्या० श्रौ० १८।२। "पश्चिमापरसन्धिः कलस्तस्य समीपं
निकलम्" वेददी० । अव्ययीभावे अदन्तात् सप्रत्या
वा न लुक् ।

निकट त्रि० निवडम् निवड्यार्थात् नेः "सम्प्रोदश्च" पा०
चात् कटच् । आसन्ने सम्बुद्धे । "अदूरे गम्यतां
किञ्चिन्निकटं सरः" पञ्चत० ।

निकर पु० निकृ+भावादौ अच् । १समूहे अमरः । २सारे
३न्यायदत्तधने ४निधौ च मेदि० "निष्यन्दिनीरनिकरेण
कृताभिषेका" भाषः ।

निकर्षण न० निर्गतं कर्षणमस्मात् प्रा० व० । १कर्षणरहिते भू-
भागे २गृहादिपरिच्छिन्नदेशे सन्निवेशे ३पुरगामाहुवहि-
भागस्यविहारभूमौ कर्षणशून्यत्वात् तयोक्तयात्वम् ।

निकष(स) पु० नि+कष(स)-अच् निकष(स)त्यनेन करणे घो
वा । १कषणे २कषपापाणे च (कषटीपातर) अमरः ।
"निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी" रघुः कर्मणि
ञ । ३परीक्षार्थं कषणकर्महेसादौ त्रि० "यदा निरुण

माप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजम् । तदा प्रप्तायते ब्रह्म
निकषं निकषे यथा" मा० शा० २०५ अ० ४शाये अस्त्रा-
दितीक्ष्णतासाधनास्त्रे अमरः ।

निकषा अव्य० नि+कष-वा० आ । १निकटे अमरः ।

"विश्वज्जुं लब्धं निकषा हनिष्यति" भाषः निकषायोमे
शेषार्थे द्वितीया २मध्ये च मेदि० । ३राक्षसमातरि स्त्री

निकषात्मज पु० इत० । राजसे अमरः ।

निकषोपल पु० कर्म० । १शाये (कषटी) २प्रस्तरभेदे च ।

निकाम न० नि+कम-घञ् अविधानात् क्लीबता । १इष्टा-
नतिक्रमे २पर्याप्ते ३कतिशये च अमरः । "निकामतप्ता
द्विविधेन वज्रिना" कुमा० "नित्यं हरेः सन्निहितो
निकामम्" भाषः ।

निकामम् त्रि० नि+कम वा० सनिन् । नितरां काष्ठके
"सिर्वाक्ति स्तजमानानि कामभिः" अ० १०।६२।६। "निका-
मभिः नितरासभिलाषुकैः" भा० ।

निकाय पु० नि+चि-घञ् कुत्वम् । १निवासे २सजातीय-
प्राणिसङ्घे ३नक्षत्रे ४परमात्मनि मेदि० । "तथा देवनिका
यानां सेन्द्रणाञ्च दिवौकसाम्" भा० आ० १२२ अ० । "तस्य
सर्वनिकायेषु निर्मारेषु गृहास्तु च" रामा० ४।४४।२।

निकाय्य पु० नि+चि-ण्यत् कुत्वम् । गृहे अमरः ।
"व प्रणायः जनः कश्चित् निकाय्यं तेऽधितिष्ठति"
मट्टः ।

निकार पु० नि+कृ-क-वा भावे घञ् । १मारये २परिभवे
अमरः । "राज्ञां निकारे सहसा प्रवृत्तः" भा० आ०
१८६ अ० । "निकारोऽस्य पञ्चाङ्गनमहह भोस्तद्वि निध-
नम्" शान्ति० श० । ३मर्त्यसने च ४धान्यादेरुत्पत्त्यर्थे
अमरः । ४खलीकारे शब्दमा० ।

निकारण न० नि+कृ-णिच्-ल्युट् । १मारये २वधे अमरः
निकाय्य त्रि० नि+कल-ण्यत् । चालनीये त्रिका० ।

निकाश पु० नि+काश-घञ् । १प्रकाशे २समीपे च । तस्यार्थे
अस्य निभादिवात् नित्यस० वा दीर्घश्च । "लवाच पू-
र्येन्दुनिकाशवक्त्राम्" हरिवं १५४ अ० । "आकर्ण्यसङ्कषित-
मम्बु विकाशिकाशनीकाशमाप समतां सितचामरस्य"
भाषः । सादृश्येऽस्य न पृथक्प्रयोगः ।

निकाष पु० नि+कष-भावे घञ् । सङ्कलितने कषणे
"तेजोभिः कण्यकनिकापराजितौ हैः" किरा० ।

निकास पु० नि+कास-घञ् । प्रकाशे नीकाशशब्दार्थे बाह्ये
भरतः निभादिवत् नास्य पृथक्प्रयोगः ।

निकुच्यकर्णि षड्य० निकुच्यौ सङ्ख्यौ कर्णौ यत्र दि-
दण्डप्रा० इत्समा० । सङ्ख्यव्यकर्णको

निकुञ्जक पु० नि+कुञ्च-एबुल् । शकुडवपादे प्रकृतपरि-
भाषे अमरः स्वानीरभेदे जलवेतसे भाषणः ।

मिकुञ्ज पु० न० नितरां कौ जायते जन-डृष्टो । लता-
दिपिहितोदरे कुञ्जे “कपिकुलस्ययाति क्लान्तमद्रेनि-
कुञ्जम्” ऋतुसं ।

निकुञ्जिकाम्ना स्त्री निकुञ्जसप्ततिस्थानत्वे नास्त्वस्या ठन्
कर्म० । कुञ्जवक्ष्यीं श्रीफलतुल्यगुणायां ब्रतायाम्
राजनि० ।

निकुम्भ पु० नि+कुम्भि-कच् । १दन्तीदृष्टे २कुम्भकर्षराक्षस-
पुत्रभेदे च भेदि० । “स कुम्भश्च निकुम्भश्च कुम्भकर्ण-
लज्जावुभौ” रामा० लङ्का० ७५।४६ श्लो० । ३दानवभेदे
“निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कपटः कपटस्तथा” भा०द्या० ७५
ख० । प्रह्लादस्य ४पुत्रभेदे “प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः
ख्याताः सर्वत्र भारत ! । विरोचनश्च कुम्भश्च निकु-
म्भश्चेति भारत !” भा०द्या० ६०ख० । ५हर्ष्यश्चन्द्रप-
पुत्रे “हर्ष्यश्चय्य निकुम्भोऽभूत् क्षात्रधर्मरतः
सदा” हरिवं० १२ख० । ६विश्वदेवभेदे “विश्वदेवाश्च
विश्वायां धर्माज्जाता इति श्रुतिः” इत्युपक्रमे “विश्वावसु-
सप्तर्षाणौ निकुम्भश्च सहायशाः” हरिवं० २०४ ख० ।
तत्र निकुम्भ इत्यत्र विश्वकुम्भ इति याठांतरम् । ७कुरुसे-
नाधिपान्तर्गते ऋषभेदे “दुःशासनो निकुम्भश्च कुण्डभेदी
पराक्रमी” भा०श्लो० १५६ख० । ८कुमारानुचरभेदे “शङ्कु-
कर्षी निकुम्भश्च पद्मः कुसुद एव च” भा०श० ७६ख० तत्-
सेनाध्यक्षोक्तौ । ९राक्षसेषु शिवानुचरभेदे “पार्श्वे
तिष्ठन्तमाह्वय निकुम्भमिदमवधीत् । राक्षसेश ! पुरीं
मत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु” हरिवं० २६ख० “समेहि
मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्सु” रघुः
१०दन्तीदृष्टे स्त्री गौरा० ङीष् वा राजनि० ।

निकुम्भाख्यबीज न० निकुम्भ दन्तिकावृक्षबीजमाख्याति
खबीजेन का+ख्या-क । जयपाले राजनि० ।

निकुम्भित न० नि+कुम्भि-क्त । न्यकरणभेदे "करणानानु
सर्वेषां सामान्यं लक्षणं न्विदम् । प्रायो वासकरो वचः-
स्थितोऽन्यः पुरतोऽवुगः । पादाभ्यां करणं ज्ञेयं शत-
सष्टोत्तरं मतम्" इत्युपक्रमे "निकुम्भितं पार्श्वकाल-
मतिकालं विवर्त्तनम्" सङ्गीतदा० ।

निकुम्भिला स्त्री बद्धायाः मन्त्रिभागस्यायां गुहायां

१तत्स्थदेव्याञ्च “मातृषं मांसमास्त्राय प्रन्त्यामो नि-
कुम्भिलाम्” रामा०सु०२४/४५ “निकुम्भिला नाम लङ्कायाः
पश्चिमभागवर्तिनी भट्टकाली तां तत्समीपं गत्वा प्रन्-
त्यामः” इति तट्टीका । “तेन वीरेण तपसा वरदानात्
स्वयमुवः । अस्मिन् ब्रह्मशिरः प्राप्त्वं कामगाश्च तुर-
ङ्गमाः । स एष किल सैन्येन प्राप्त्वं किल निकुम्भिलाम् ।
यद्युत्तिष्ठेत् कृतं कर्म हतान् सर्वान्श विजि नः । निकुम्भि-
लामसंप्राप्तमजतास्त्वं च यो रिउः” रामा०लङ्का०८५/११श्लो०
तुरङ्गं न०नि+तुर-शब्दे बा० अस्वच् । समूहे अमरः ।
“अनिलतरलकिशलयनिकरेण करेण लतानिकुरस्वम्”
गीतगोविन्दम् ।

निकुलीनिका स्त्री निपाते "गतागतं प्रतिगतं चुल्लीषु
निकुलीनिकाः" भा०क० ४६ख०। "निकुलीनिकाः नि-
पाताः" नीलकण्ठः।

निकूल उ० नरमेधाङ्गे षष्ठ्युप्ते पशुभेदालम्बोद्देश्ये देव-
भेदे "उत्कृष्टनिकूलाभ्यन्तिष्ठिनम्" यजु० २०।१४।

निकृत्त त्रि० नि+क-क्त । १ पराभूते २ दूरीकृते ३ शठे चमरः ।
४ पतिते ५ नीचे च मेदि० ।

निष्कृति स्त्री नि+कृ-भावे क्तिन् । १ भर्तृ सने २ ज्ञेये शशाखे
मेदि० ४ दैन्ये गच्छरत्ना० "निष्कृतिपरेषु परेषु भूरिधान्नः"
किरा० "निष्कृत्या कामये नाहं सुखान्युत धनानि वा"
भा० सं० २०४ श्लो० । ५ प्रपिच्यं निघण्टुः । साध्यायां
धर्मस्य पुत्रे ह्यवसुमेदे "सप्तमश्च ततो वायुमष्टमं निष्कृतिं
वसुम् । धर्मस्यः पत्यमित्येवं साध्यायां वै व्यजायत"
हरिवं० २०४ अ० । [अमरः ।

निकृष्ट वि० नि+कृष-क्त । अथमे जात्याचारादिनिन्दिते
निकेचाय पु० नि+चि-यङ् लुक्-घञ् 'आदेश कः' इति
सूत्रे च कः इति वक्तव्ये आदेशित्युक्तिर्यङ्लुकादेशेव
सि०कौ० उक्तेः आदेशः चस्य कः । गोमखादीनां पुनःपुनः
राशीकरणे

निकेत पु० नि+कित-निवासे आधारे घञ् । ष्टच्चे निकेतने
भरतः । “निकेतः अयते पुण्यो यत्न विश्ववशो मुनेः”
भा०व० ८६४० ।

निकेतन न० नि+कित-निवासे आधारे ल्युट् । गृहे
 क्षयरः “शरणेष्वनियमस्यैव वृत्तसूक्तैतनः” मनुः ।
 कर्मणि ल्युट् । २५नाम्नौ पु० शब्दच० ।

निकोचक पु० नि+कुच-इच्छे वुन् । अङ्कोटे अमरः अच्
निकोच-तत्पार्थे “निकुञ्चपिचु निकोचसोरसाद्यप्रभृतौनि

पित्तारोगहराख्याः स्निग्धोष्णानि गुरुणि च संश्रुतः ।
निकोठक पु० नि+कुठि-वृन् पुषो० नलोपः । अङ्कोठके
भरतः ।

निक्रमण न० नितरां क्रमते यत् नि+क्रम-आधारे ल्युट् ।
स्थाने “निक्रमणं निषदनं निवर्त्तनं यच्च पट्टीशमवतः”
अ० १६२।१४ “निक्रमणं स्थानम्” भा० ।

निक्राण पु० नि+कण-शब्दे “कणो वीणायाम्” पा० पञ्चे
अप् । वीणायाः शब्दे अमरः ।

निक्राण पु० कण-शब्दे पञ्चे षञ् । वीणादेः शब्दे अमरः
निक्ता स्त्री निक्ष-अच् । निष्ठायां (निकी) ख्याते जुह्युके
उणादिकोषः ।

निक्षुभा स्त्री नि+क्षुभ-क । १।सूर्यपत्न्यां २।ब्राह्मण्याश्च हेमा०
ब्र०ख० भविष्यपु० “निक्षुभार्कव्रतं भानोः सदा प्रीति
विवर्द्धनम्” इत्युपक्रमे “निक्षुभा सूर्यपत्नी तया सहि-
तोऽर्कः निक्षुभार्कः” तत्र व्याख्या, “निक्षुभा ब्राह्मणी
सौम्या वाचकोऽर्कः प्रकीर्त्तितः” तत्रैव भविष्यपु० ।

निक्षिप्त लि० नि+क्षिप-क्त । १।त्यक्ते जटा० २।कृतनिःक्षेपद्रव्ये च
निक्षेप पु० नि+क्षिप-घञ् । १।निःक्षेपशब्दार्थे निःक्षेपशब्दे
दृश्यम् । २।शिल्पिहस्ते संस्कारार्थं द्रव्यादिरर्पणे च

निखर्व पु० १।अयुतकोटिसंख्यायां २।तत्संख्येये च “खर्वुदमजं
खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्खवक्त्रात्” खीला० नितरां खर्वः
१।वामने लि० हेमच० ।

निखर्वट पु० रावणसैन्यगतराक्षसभेदे “विहृपाक्षेण सुग्रीव-
क्षारेण च निखर्वटः” भा०व० २८४अ० ।

निखात लि० नि+खन-क्त । खनित्वाऽऽरोपिते “अष्टादश-
होपनिखातयूपः” रघुः ।

निखिल लि० निष्ठत् खिलं शेषो यस्मात् । सकले समग्रे
अमरः । “सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा”
मनुः ।

निगड पु० न० । नि+गल-अच् लृट् लङ् । १।दृक्कलायाम्
(वेडी) । निष्ठको गडः सेचनमस्मात् कठिनत्वात् । २।बोह-
मये हस्तिपादवन्धने अन्दुके अमरः । “संसारे संनिव-
द्धानां निगडच्छेदकर्त्तरि” ब्रह्मवै०पु० “वज्रापराणि परितो
निगडान्यलावीत्” माघः । ३।बद्धे लि० “वज्रस्य निगडस्य
च” मनुः “निगडः निगडितः” कुल्लू० । लृट् लङ् ।

निगलः तत्रार्थे हेमच० ।

निगडित लि० निगडो जातोऽस्य तार० इतच् । १।बद्धे संयते
निगण पु० निगरण+पुषो० । १।होमधूमे लिका० ।

निगद् पु० नि+गद्-अच् । १।भाषणे २।शब्दभावे च अमरः ।
“यद्गृहीतमविज्ञातं निगदैनैव शब्दप्रते” अ० भाष्यप्रत-
मन्तः । “निगदस्तु जनैर्वेद्यः” व्यागमोक्ते ३।जमे च ।
कर्मणि घञ् । उच्चैर्जयो ४।मन्त्रे च “य एवात्र मन्त्रो
यो निगदः” शत०ब्रा० ११।२।१६।

निगम पु० निगम्यतेऽन्न अनेन वा नि+गम-घञ् । १।प्रभेदे
तत्र भवः अण् न टङिः । २।वाणिजे शकटभेदे ३।वणिक्-
पथे हृष्टे भेदि० । ५।निश्चये ६।अध्वनि पर्यायकथनेन
वेदार्थबोधके ७।अन्यभेदे हेमच० न्यायमतसिद्धे पञ्चा-
वयवव्यायममध्ये चरमावयवे निगमनशब्दे दृश्यम् ।
द्व्यायशास्त्रे ८।तन्त्रभेदे १०।वेदे च । “निगमकल्पतरो-
र्गलितं फलम्” भाग० १।१।३

“आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा” अ०अष्टक-
मशिकायाम् “निगमशब्दो वेदवाची यास्त्रेन तत्र तत्रापि
निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् तस्मिन्
निगम एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्याय-
रूपे द्वितीयास्मिन् काण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य नैग-
मत्वम्” अ०वेदभाष्ये साधवः ।

निगमन न० निगम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । १।न्यायस्य चरमा-
वयवे । निगमनलक्षणं गौ०सू० उक्तं यथा

“हेत्वपदेशान् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्”
गौ०सू० “साधस्योक्ते वेधस्योक्ते वा यद्योदाहरणमुप-
संक्षिप्यते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः शब्दः इति निग-
मनम् निगम्यतेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनया
एकमेति निगमनम् निगम्यते समर्थ्यन्ते सम्बोध्यन्ते
तत्र साधस्योक्ते तावज्ज्ञेता वाक्यस्य अनित्यः शब्दः इति
प्रतिज्ञा, उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं
स्थाल्यादिद्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम् । तथा चोत्पत्ति-
धर्मकः शब्द इत्युपनयः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः
शब्द इति निगमनम् वेधस्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द
उत्पत्तिधर्मकत्वात् अतुत्पत्तिधर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं
दृश्यम् न च तथाऽतुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिध-
र्मकत्वादित्यः शब्द इति” भाष्यम् ।

तदुक्तत्वं दृष्टौ तु अन्यथा व्याख्यातम् ।

“हेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य अपदेशः कथनं
प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञार्थस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य वचनं नि-
गमनं तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुकथनपूर्वकसाध्य-
विशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तिपक्षधर्महेतुसाध्यसाध्यविशिष्ट-

पक्षबोधकत्वाद्बोधको वाच्यायावयवो निगमनम् इति”
अनुचिन्तां तद्वचनं यथा
“उपनयानन्तरं” निगमनं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरा-
मर्शप्रयोजकशब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधी-
जनकं वाक्यम् ।

प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचके २प्रतिज्ञोपसंहारवचने त-
स्मात् तथेति वचने यथा “असकदनुचिन्तितानामव्या-
हृततरनिजोपदेशानाम् । प्राभाष्यपरमसीम्नां निगमन-
मिदमेव निखिलनिगमानाम्” वेदान्तम् ।

निगरण न० नि+गृ-ल्युट् । गरणस्य वसनस्य प्रतिकूप
व्यापारे भूयते मेदि० । निगौर्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
२गले पु० मेदि० । ३होमधूमे शब्दरत्ना० रस्य लः । निग-
लनमप्यत्र ।

निगा(ग)ल पु० नि+गृ-घञ् अप् वा रस्य लः । १भूयते
करणे घञ् । २अश्वगलदेशे अमरः “घण्टागलसमीपस्यो
निगलः कीर्तितो बुधैः” अश्वशास्त्रम् । [शब्दार्थचि०]

निगालवत् पु० निगाल+अस्त्यर्थे मत्तप् मस्य वः । अश्वे
निगौर्यं लि० नि+गृ-क्त । १भूयते २खलभाविने च
“विषयिणारोपमाणेऽन्तःकृते-निगौर्ये” अन्त्यसिद्धारोप-
विषये” काव्यम् ।

निगु पु० निगृह्यते ज्ञायते पदार्थोऽनेन नि+ग्रह् वा० लु
रलोप्य । १मनसि लि० । २मले ३मूले ४चित्तकर्मणि
च संचिप्रसारोपादिष्टतिः ।

निगुत् लि० नि+गृ-शब्दे क्तिप् लृक् । भयादिना अव्यक्त-
शब्दकारके “प्रत्यक्षोद्यन्तु निगुतः” ऋ० १०।१२८।६

निगूढ लि० नि+गृह्-क्त । १गुप्ते २वनसङ्गे पु० हेमच०
“सुराजेव निगूढमन्त्रसाधनकथितविषयः” काद० ।

निग्रथन न० नि+ग्रथ्-भावे ल्युट् । मारणे हेमच० ।

निग्रह पु० नि+ग्रह्-अप् । १मर्त्ये २सीमायाम् ३वन्तने
४अनुग्रहाभावे ५चिकित्सायां निग्रहे प्रवृत्तस्य इतिर-
क्तारे ७मारणे प्रवृत्तिवारणाय द्रोघे च निरोधरूप-
योगेन अध्यासवैराग्यां ८मनसोनिरोधे “निग्र-
योगेन अध्यासवैराग्यां ८मनसोनिरोधे “निग्रहं
हातुपहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते” । “तस्याहं निग्रहं
मन्ये वायोरेव सुदुष्करम्” गीता । १०परमेश्वरे पु०
“प्रपद्यो निग्रहो व्ययः” विष्णुसं० । “सर्वं प्रलये
मिष्टह्लातोति निग्रहः” भा० ।

निग्रहस्थान न० नौतमोक्ते वादिनोनिग्रहास्यदे वाक्यभेदे
तद्वचनं यथा

“विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्” गौ० सू०

“क्रमप्राप्तं निग्रहस्थानम् लक्षयति । निग्रहस्य
अलोकारस्य स्थानं तच्च विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च विप्रति-
पत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिः प्रकृतज्ञानं यद्यप्ये-
तदन्यतरत् परनिष्ठं नोद्भावयितुमर्हं प्रतिज्ञाहान्यादे-
निग्रहस्थानत्वात्तुपपत्तिश्च तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्य-
न्यतरोच्चायकधर्मवत्त्वं तदर्थः उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञाना-
भावलिङ्गत्वं प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वं वा लक्षणमि-
त्यपि वदन्ति” इति । निग्रहस्थानानि द्वाविंशतिः यथा
“प्रतिज्ञाहानिः १ प्रतिज्ञान्तरम् २ प्रतिज्ञाविरोधः ३ प्र-
तिज्ञासन्ध्यासोऽहेत्यन्तरम् ४ निर्धकऽमविज्ञा-
तार्थ्यस्यार्थकऽमप्राप्तकालः १० न्यूनः ११ अधिकः १२ पुनरुक्त-
१३ मनोभाषणः १४ मज्ञानम् १५ प्रतिभाऽविलेपो १७ मता-
तुज्ञाऽप्यर्थ्युद्योग्योपेक्षणं १८ निरनुबोध्यानुयोगो २० ५-
पक्षिज्ञानो २१ हेत्वाभासाच्च २२ गौ० सू० उक्तानि । [शपे ।

निग्राह पु० नि+ग्रह्-घञ् । अनिष्टं ते भूयादित्येवं कृते
निघ पु० निर्विशेषणं हन्यते हन-क नि० । समविस्तार-
देव्ये” हत्यारोहपरिणाहे पदार्थे अमरः । निघा
निघतरुच्छ्रैः” भट्टिः “निघो निमित्तम्” पा० निमित्तमिह
समारोहपरिणाहाभ्यां मितं निमित्तमित्युच्यते” जयम० ।

निघण्टिका स्त्री कन्दभेदे राजनि० ।

निघण्टु पु० नि+घटि-उ । पय्यायनाम्नामेकत्वायकथनाय सं-
घट्टे कोषाभिधानादौ तच्च अग्रे दभाष्योपक्रमे उक्तं यथा
“आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा” अस्यार्थः
एकादशवाचिनां पय्यायशब्दानां सङ्को यत्र प्रायेणोप-
दिश्यते तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेऽमर-
सिंहवैजयन्तीहलायुधादिषु दश निघण्टव इति व्यव-
हारात् । एवमत्रापि पय्यायशब्दसङ्कोपदेशादाद्य-
काण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे तयोऽ-
ध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्य-
विषयाणि नामानि, द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्याविष-
याणि, तृतीये तदुभयद्रव्यगततत्त्ववृत्तत्वत्वादिधर्म-
विषयाणि” ।

निघर्ष पु० नि+घर्ष-भावे घञ् । घर्षणे (घसा) “तरुशाखान्
निघर्षजोऽनलः” किरा० ल्युट् । निघर्षणमप्यत्र न० यथा
हि कनकं शुद्धं तापच्छदनिघर्षणैः” भा० शा० १२२
५७ श्लो० ।

निघस पु० नि+अद+अप् घसादेशः । भोजने अमरः ।

निघात पु० नि+हन-भावे घञ् । १ व्याहने अन्यस्मिन्
२ अन्यस्मिन् हने उदात्तादिहने पूर्वके अतदात्तकरणे च
कर्मणि घञ् । अतदात्ते स्मरे "समानवाक्ये निघातयु-
गदस्यदेशः" वार्त्ति० । "उदात्तादिहने पूर्वकमनुदात्त-
करणं निघातः" मनोरमा । "ज्यानिघातकठिनाङ्गुलि-
त्वचौ" रघुः । [घातिन्याम् उणादिकोषः ।

निघाति पु० निहन्त्येऽनवा निहन्-इज् क्तवच् । लोह-
निघृष्य लि० नि+घृष-कन् निपा० । १ खुरे २ तस्मार्जने च
उज्ज्वल० कर्मणि कन् । १ खुस्वे निघट्टः ।

निघ्न लि० निहन्त्ये नि+हन-घञ् क । १ अधोने अमरः ।
नियम्यत्वात् तस्य तथात्वम् "निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौ-
क्ष्यम्" रघुः । २ स्नाहते १ पूरिते च "स्याधोऽन्यवर्गो द्विगु-
पान्वनिघ्नः" लीला० "पुनर्दादशनिघ्नाच्च लभते यत्फलं
बुधैः" सूर्यसि० । सूर्यवंश्ये ४ अक्षरगण्यते नृपभेदे पु० ।
"अक्षरगण्यतो निघ्नो निघ्नपुत्रो बभूवतः" हरिवं० १७ अ० ।
अक्षरगण्यतो निघ्नो निघ्नपुत्रो बभूवतः" हरिवं० १७ अ० ।
त बभूवतः" हरिवं० १७ अ० । [दृश्यम् ।

निचन्द्र पु० दानवभेदे "निचन्द्रश्च निकुम्भश्च" निकुम्भशब्दे
निचय पु० नि+चि-भावे चच् । १ भ्रमूहे २ अथयवादीनां
समुच्चये ३ निचये च शब्दर० । "प्रत्युमासनिचयो वा

स्यात् समानिचय एव वा" मनुः कर्मणि चच् । ४ नि-
चोयमाने अवयवादिना वर्त्तमाने "सर्वे ज्ञयान्ता नि-
चयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः" भा० स्त्री० २ अ० । ज्ञेय्या०
कृतादिना चूर्ण्ये त० स० । निचयकृत निचयीकृते लि० ।

निचयक लि० निचये कुशलः आकषां कन् । निचये कुशले
निचाय पु० नि+चि-परिमाणाख्यायार् घञ् । राशीकृते
धान्यादौ "एकस्मिन्नुलनिचायः अत्र राश्याकृतेन
समुदायिनां परिच्छिन्तिर्गम्यते" सि० कौ० ।

निचि पु० नि+चि-वा० ङि । गोकर्णशिरोदेशे रभसः ।
निचिकी स्त्री निचिना कायति शोभते कै-क गौरा०
ङीप् । उत्तमायां गवि नैचिक्याम् शब्दार्थचि० ।

निचित लि० नि+चि-क्त । १ व्याप्ते २ पूरिते ३ सङ्कीर्णं ४ नि-
मित्तं च हेमच० । ५ नदीभेदे स्त्री "कौशिकीं निचितं
कृत्यां निचितं लोहतात्त्रिणीम्" भा० भौ० ६ अ० ।

निचिर न० नितरां चिरः प्रा० स० । १ अत्यन्तचिरकासे २ तद-
र्चिनि लि० "प्रसू ज्येष्ठां निचिराभ्याम्" ऋ० ६।१२६।१

निचुम्भण पु० निचमनेन पूर्यते नीचैरस्मिन् कणलि दधतीति
वा पुषोः १ सप्तद्वे २ अथयवादीनां च "सप्तद्वेऽपि निचुम्भुण

उच्यते निचमेन पूर्यते । अवयवयोऽपि निचुम्भुण उच्यते
नीचैरस्मिन् कणलि नीचैर्दधतीति वा । नीचं कुशो-
तीति वा" निरु० ५।१५ । "अवयवो निचुम्भुणो भवति"
तद्वृत्ता श्रुतिः "अवयवो निचुम्भुण निचैरुदरि निचु-
म्भुणः" यजु० १।४८ "निचुम्भुण चप मन्दायां गतौ
नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्भुणः । उच्यप्रत्ययो
समागमश्च । यद्वा नीचैरस्मिन् कणलि नीचशब्देन
कर्म कुर्वन्त्यवयवो निचुम्भुणः । "वीणसूयप्रणम्न्ये-
त्यादिना नीचैः शब्दोपपदात् कणतेः कप्रत्ययान्तो
निपातः धातोः पुष्पाव उपपदस्य निचुम्भावश्च निपा-
तितः । तथा विधावश्च यद्यपि त्वं निचैरुदरि नि-
तरां चरतीति निचैरुः । नितरां गमनशीलोऽपि तथा-
प्यत्र निचुम्भुणो भव मन्दगमनो भव" वेददी० ।

निचुल पु० नि+चुल-क । १ हिज्जलवृक्षे अमरः । २ तेष-
वृक्षे राजनि० । "स्नानादस्मात् शरसनिचुलादुत्पतो-
दङ्मुखः खम्" मेघ० ।

निचुलक न० नि+चुल-वा० कन् । १ योषादेशोलाकृतिस्त्रियां
निचोलके हारा० २ कुञ्जिकासत्से पुंस्त्री शब्दार्थचि० ।

निचय लि० नि+चि-यत् । आचोयमाने स्त्रियां टाप् ।
आङि त स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन् । आनिच्ये

निचैरु पु० नि+चर-उन् वा० आदेशेऽङ् । नितरां चरन्त्योश्च
"अवयवो निचुम्भुण निचैरुदरि निचुम्भुणः" यजु० १।४८

निचोल पु० नि+चुल-यच् । १ प्रच्छदपटे येन शब्दादि प्रच्छा-
द्यते तस्मिन् अमरः २ दोलिकाद्यावरणवस्त्रे स्त्रीपिधा-
नपटे च हेमच० । "शील्य नीलनिचोलम्" गीतगो०

निचोलक पु० निचोल इव कायति कै-क । योषादेशोला-
कृतिस्त्रियां कूपंसे हेमच० । [त्रिका० ।

निच्छवि पु० निच्छा कृषिरत्र । (त्रिहोत्) तीरभुक्तदेशे
निच्छवि पु० ब्राह्म्यात् क्षत्रियात्सर्ववर्णायामुत्पद्ये क्षातिभेदे

"भक्षोपलक्ष्य राजन्यात् ब्राह्म्यात् विच्छिन्निरेव च" मनुः
निज लि० निवरां जायते नि+जन-ङ् । १ स्वकीये २ नित्ये च

अमरः । "सेनागणेन मथितस्य निजप्रखनैः" माघः ।
३ स्नाभाविके "स्नास्यं यस्य निजम्" न्याय लीला० ।

निजघास पु० पार्वत्या रोषधंभूते गणभेदे "निजघातो
वसधैव स्युष्पाकर्णः प्रयोषणः" हरिवं० १६८ अ० ।

निजघ्नि लि० नि+हन-कि द्विषम् । नितरां हननशीले
"अथा निजघ्नोदसा" ऋ० ६।५।१२ ।

निजधृति स्त्री शाकदीपस्थे १ नदीभेदे तदुपक्रमे "इतेषां

धर्ममयादागिरयो नद्यः सप्त सप्तैव" इत्युक्त्वा "अनघा
आयुर्द्धा उभयसृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रसृष्टिर्नि-
जघृतिरिति" भाग० ५।२०।१६। उक्तम् । निजा घृतिरस्य ।

२स्वभावतो धैर्यान्विते त्वि० । नि वः । निजिमान् ।

निजि त्वि० निज-शुद्धौ कि । शुद्धिमति । अतोयवा० मस्य
निटल पु० नि+टल-अच् । कपाणे भावस्येव शब्दार्थकस्य-
तस्यः "राजा निटलतवे चुम्बितनिजचरणाम्बुजेः"
दशकु० ।

निटलाच्च पु० निटले भावे अक्षि अस्य प्रचुरं । शिवे
शब्दार्थकस्य० "रोषरुचेण निटलाक्षेण दूरीकृतचेतने
मकरचेतने" दशकुमा० ।

निडीन न० नीचैर्हीनम् । भव्यमाश्रयं वा दृष्ट्वा अक्षः पतन
रूपे खगतिभेदे खगतिशब्दे २४१४ पु० दृश्यम् ।

निण्डिका स्त्री सतीबायां (तेसोयाडा) कलायभेदे शब्दच० ।

निष्प त्वि० अन्तर्हिते निष्पटुः "निष्पः संनद्धो मनसा
चरामि" ऋ० १।१६।१७

नितद्वी स्त्री क्षोभभिन्ने "द्वेषी देव्यामभिजाता वृथिव्याम-
क्षोभधे । तां त्वा नितलि ! केशेभ्यः" अथ० ६।१२६।१

नितम्ब पु० नि+तम्ब-अच्, निम्बतं तस्यते कास्यते बाधकैः

नितरां तास्यति सुरतमदादौ तम-बा० व वा । स्त्रीणां

यस्यात् । कटितटे अमरः २स्त्रो २श्रुते ४कथा क्षोभान्ने

कटके (पर्वतवधतिस्थाने) ५कटिमात्रे च भेदि० ।

"तद्व्यासिद्धितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः । शुद्ध्यां

सन्निधानेऽपि कः कूजति सङ्घर्षः" विदग्ध० "नित-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

म्बमिव भेदिन्याः अस्त्रांशुकमलङ्कयत्" रघुः "मिरेर्नि-

पमतल्लभापि पाताल्लभापि सप्तमम्" पुराणसं विष्णु० ।

नितान्त न० नितान्त्यति अ नि+तन्-क्त । १एकान्ते २अत्यन्ते

अमरः । "निद्राविनोदितनितान्तरतिक्कमानाम्" किरा०

"नितान्तदीर्घैर्जेनिता तपोभिः" कुमा० ।

नित्य त्वि० नियमेन नियतं वा भवं नि+त्यप् । १सतते

अमरः । अहरहः क्रियमाणत्वेन २विधिवोधिते ३प्र-

त्यवायसाधनाभावप्रतियोगिनि कर्मणि यथा अहरहः

सन्ध्यासुपासीतेति अत्र सन्ध्याभावे प्रत्यवायसाधनत्व-

बोधः । ४अविच्छिन्नपरम्पराके च यथा वर्षा नित्याः ।

५उत्पत्तिविनाशरहिते ६शाश्वते कालत्रयस्ये वस्तुनि

च त्वि० ७समुद्भूते पु० राजनि० । शास्त्रबोधितसदातन-

कर्त्तव्यताकं च नित्यं तद्वबोधकं ति०त० समाहृत्योक्तं

यथा "नित्यं? सदाश यावदायुश्च कदाचिदति-

क्रमेत् ४ । उपेत्यातिक्रमे दोषस्तुतेत्यामदर्शनात् । फला-

स्तुतेर्वीषस्या च तस्मिन्मिह कीर्त्तितम्" । अत्र पूर्वा-

र्त्तितार्थकशब्दाः सान्वितपदार्थस्य नित्यत्वबोधकाः ।

अनरन्धोकबोध्यार्थास्तु परम्परया नित्यतासमर्पका इति

भेदः "तस्मादस्मिन् सदायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः"

"विद्यायुक्ते तदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिरु" मनुः

नित्यत्वञ्च ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति प्रागभावाप्रतियोगि-

त्वम् तेन उत्पत्तिविनाशशून्यत्वात् कालत्रयस्यैव गत्यते ।

नित्यकर्मन् न०कर्म० विहिते कर्मभेदे "नित्यं नैमित्तिकञ्चैव

नित्यनैमित्तिकत्वधा । गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तद्व्यापय

पुत्रक ! । पञ्चयज्ञादिकं नित्यं यदेतत् कथितं तव । नै-

मित्तिकं तथा चान्यत् पुत्रजन्माक्रियादिकम् । नित्यनैमि-

त्तिकं ज्ञेयं पर्वत्राज्ञादि पयिष्ठतेः" आ०त० मार्क०पु०

तत्त्यागे दोषो यथा "नित्यानां कर्मणां विप्र ! तस्य हानि

रहनिश्चम् । अकुर्वन् विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने ।

प्रायश्चित्तेन मञ्जता शुद्धिमात्रोत्थनापदि । पक्षं नित्य-

क्रियाज्ञानेः कर्त्ता मैत्रेय ! मानवः । संवत्सरं क्रिया

हानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते । तस्यावलोकनात् सूर्यो

निरीक्ष्यः साधुभिः सदा । सृष्टे स्नानं संचेलस्य शुद्धि

हेतुर्महासुने । पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पाप-

कर्मणः" इति विष्णुपु० । अतादौ नित्यकर्मकरणभिषो

यथा "जानून्ने अतले जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।

सूतके च सप्तलक्षे चुरकर्मणि मैथुने । धूमोद्गारे तथा

वान्तौ नित्यं कर्माणि संयजेत् । इत्ये मुक्ते त्वजीये

च नैव मुक्ता च किञ्चन । कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके

रत्ना० "सुतकं नित्यञ्चैव नित्यञ्च गमयिष्यत् । महा-

रत्ना० "सुतकं नित्यञ्चैव नित्यञ्च गमयिष्यत् । महा-

रत्ना० "सुतकं नित्यञ्चैव नित्यञ्च गमयिष्यत् । महा-

रत्ना० "सुतकं नित्यञ्चैव नित्यञ्च गमयिष्यत् । महा-

रत्ना० "सुतकं नित्यञ्चैव नित्यञ्च गमयिष्यत् । महा-

रत्ना० "सुतकं नित्यञ्चैव नित्यञ्च गमयिष्यत् । महा-

रत्ना० "सुतकं नित्यञ्चैव नित्यञ्च गमयिष्यत् । महा-

नृतके तथा । पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् । कणादिपिप्पल्यलज्ज फलं भुक्त्वा न चाचरेत् । जलस्यापि नरभ्रेष्ठ भोजनाङ्गे प्रजादते । नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिकैः सदा । जलौकागूढपादञ्च कर्मिण्यङ्गुलीपदादिकम् । कामाहम्भेन संसृज्य नित्यकर्मणि संयजेत् । विशेषतः शिवापूजां प्रसीतपिङ्गको द्विजः । यावद्दत्तसरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् । महागुरुनिपाते तु कास्यं किञ्चिन्न चाचरेत् । अर्वाच्यं ब्रह्मयज्ञञ्च आह्वं देवयुतञ्च यत् । गुरुभान्जिप्य विप्रञ्च प्रकृत्यैव च पाणिना । न कुर्व्यान्नित्यकर्मणि रेतःपाते च भैरव !” कालि० पु० ५४ अ० ।

नित्यकर्मणि अथकाङ्क्षैरुपयोगेऽपि फलनिष्पत्तिर्भवतीति कात्या० श्रौ० १।२।१८ सूत्रे याज्ञिकदेवकृतसंयज्ञे च व्यवस्थापितं यथा

“अथेदं विचार्यते द्विप्रकारं कर्म नित्यं कास्यञ्च तत् नित्यं प्रकृत्येदं विचार्यते । किं सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तव्यम् एत यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति । किं तावत् प्राप्तम् सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुतः भावनांशस्य कथंभावस्य सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्ते आह” “विशुष्ये फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात्” सू० । “नित्ये कर्मणि अग्निहोतृदर्थं पूर्णमासादिके प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य निष्पत्तिर्भवत्येव । अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्रधानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्त्तव्यता नास्ति अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता हीतिकर्त्तव्यता सा च तस्मिन्नसति न भवितुमर्हति कथमपूर्वाभावः ? । फलाभावात् कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं सापूर्वं कल्प्यम् । तच्चासति फले कल्पयितुं न शक्यते तस्माच्चित्त्येषु यागस्यैव भाव्यत्वम् न फलस्य । तस्मात् पौर्णमास्यामसावास्यायां वाग्निसुहृद्विश्व पुरोडाशस्यक्तव्य इत्येतावदुपदिश्यते तेन दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि संनिपत्योपकारकाणि यैर्विना प्रधानभूतयागनिष्पत्तिर्भवति अन्यथातुपपत्त्या तावद्भिरुपेतं प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि अङ्गान्नातं तु कास्यप्रयोगार्थम् अतोऽग्निकालपुरोडाशमात्रमादरणीयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयमिति । कथं तर्हीदृशे निष्फले पुरुषस्य प्रवृत्तिरिति ? चेत् उच्यते प्रत्यवायातुत्पत्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न तु फलार्थं विहितकरणाद्विप्रत्यवायः स्मर्यते “अकुर्वन्निहितं कर्म प्रायश्चित्तीयते

नरः” इति (मनुना) । अतो नित्यकर्मणो निष्फलत्वादपूर्वाभावादितिकर्त्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गस्यैव प्रयोग इति केचित् सिद्धान्तमाहुः । तदेतन्नोपपद्यते कथंभावनातो हि तिस्र आकाङ्क्षा जायते किं, केन, कथमिति तत्र कथमिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षा नित्येऽप्यस्ति तस्यादत्ताप्यस्तीतिकर्त्तव्यता । सत्यम् अस्यैव हेहाप्याकाङ्क्षायाः समानपदोपात्तेन यागेनैव पूरणात्तद्विहित्युपयोगिन्येनेतिकर्त्तव्यता कथमाकाङ्क्षा गृह्यते न त्वदलोपयोगि प्रयाजाद्यङ्गम् अदृष्टस्य साध्यस्याभावादिति चेत् न यागस्य स्मृतोऽपुरुषार्थत्वेन प्रवृत्त्यन्यथातुपपत्त्या समानपदोपात्तं यागस्यैव सर्वेषामभिमतस्य प्रत्यवायपरिहारस्यैव भाव्यतया कल्पनात् । ननु चेत् सर्वेषामभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते, तस्य शरीरारम्भहेतुतया मोक्षविरोधित्वेन मुच्यन्तुणासनाभिमतत्वात् प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीष्यत एव कथं ? तस्मिन् पात्रे एतज्जन्मोपाजिते भवान्तरोपाजिते वा स्थिते सति तदपभोगहेतुभूतशरीरारम्भावश्यभावेन मोक्षाभावात् अतो मोक्षार्थिनाप्यवश्यं पापक्षय एवितव्य एव समीहित फलाय, इतरथाऽप्रक्षीणे पात्रे फलाप्राप्तेः । तस्माच्चित्यानि कर्मणि पापक्षयस्योपायत्वेन चोद्यमानानीतिकर्त्तव्यता समेचन एव । धर्मशास्त्रेषु च यथैवाकरणे प्रत्यवायः स्मृतः तथैव करणादपि पापक्षयः स्मर्यते “पूर्वां सन्त्यां जपंस्मिच्छैशमेनो व्यपोहति (मनुः) इत्यादिभिः “नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयमिति च” । तस्माच्चित्येऽप्यस्यैव प्रत्यवायपरिहाररूपं फलम् । तस्माच्चित्यान्यपि कर्मणि सर्वाभिमतस्य तस्य पापक्षयस्योपायत्वेन चोद्यमानानीतिकर्त्तव्यतासमेचन एव । ततश्च सर्वाङ्गोपेतानामनुष्ठानं कश्चिदपि सर्वदा कर्त्तुं न शक्नोति जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते निमित्तस्य चैतदेव रूपं यत्तस्मिन् सति नैमित्तिकमवशम् कर्त्तव्यम् । तेन यावज्जीवं कर्त्तव्यम् । तेन यथा शक्नुयादित्युपबोध्यते तत्रावश्यमन्यतरस्मिन्नहातव्ये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य कर्त्तव्यत्वं प्रधानवाक्ये श्रूयते तद्यदि कश्चिदङ्गस्याहुरोधेन सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियते ततः प्रधानवाक्यविरोधः स्यात् प्रधानमात्रं श्रुत्या निमित्ते विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन गृह्यन्ते अतस्तानि प्रधानवाक्यगतावश्यकत्वाहुरोधेन यथाशक्नुमं पश्यन् कर्त्तव्यानि इतरथा प्रधानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वं स्मृतं

च प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च मिताक्षराकदाह
“नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः । अत्र चार्थवादाव-
गतपापक्षयोऽपि जातेऽन्यायेन साध्यतया स्वीक्रि-
यते । न च दुरितपरिजिहीर्षुणाऽनुसृज्यते एतावता
काम्याधिकारमात्रशङ्का कार्या यस्मात् “चरितव्य-
मतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । निन्द्यै च लक्षणेयुक्ता
जायन्तेऽनिकृतै नमः” इति मनुवचनेऽकरणे दोषश्रवणे-
नावश्यकतावगमात् । तथा च याज्ञवल्क्यः “प्राय-
श्चित्तमकुर्वीषाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः
कृष्णचक्रकान् यानि दारुणान्” । प्रायश्चित्तमकुर्वीषा
दुःसहाचक्रकान् प्राप्नुवन्ति” ।

नित्यप्रलय पु० नित्यः प्रायश्चित्तः प्रलयः । सुषुप्तौ “चतु-
र्विधस्तु प्रलयो नित्यो यः प्राणिनां लयः । सदा विनाशो
जातानाम्” अग्निपु० २६७ अ० स च प्रलयचातुर्विध्यसङ्ख्या
वेदान्तपरिभाषायां विद्यते यथा

“स च चतुर्विधः नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिक-
श्चेति । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः तस्याः सकलकार्य-
प्रलयरूपत्वाद् धर्माधर्मपूर्वसंस्काराणाञ्च तदा कारणा-
त्मनावस्थानं, तेन सुषुप्त्येतस्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः
न वा स्मरणानुपपत्तिः । न च सुषुप्तायन्तःकरणस्यापि
विनाशे तदधीनप्राणनादि क्रियानुपपत्तिः, यस्तुतः श्वासा-
द्याभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममात्रत्वात् सुषु-
प्तिरोपलम्भवत् । नचैवं सुषुप्तस्य परेतादविशेषः सुषु-
प्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मना तत्रैव वर्तते परेतस्य
तु लोकान्तरे इति वैलक्षण्यात् । यद्वा अन्तःकरणस्य हे-
तुशक्ती ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्ट-
ान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः न तु क्रियाशक्तिविशिष्ट-
श्चेति प्राणनाद्यवस्थानसविरुद्धम् । “यदा सुप्तः स्वप्नं
न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राणएवैकधा भवति अष्टेन
वाक् सर्वैर्नामभिः सहार्थेति सता सौम्य ! तदा सम्पन्नो
भवति स्वमपीतो भवतीत्यादि” अतिरुक्तसुषुप्तौ मानम्” ।

नित्यमुक्त पु० नित्यं मुक्तः । कालत्रयेऽपि बन्धशून्यो पर-
मात्मनि “अहं देवो न चान्योऽस्मि—इत्युपक्रमे नित्य-
मुक्तस्वभाववान्” आ० त० । “नित्यमुक्तत्वम्” । सा० सू०

नित्ययज्ञ पु० कर्म० । फलयोगं विना जीवनादिमात्रनिमि-
त्तेन विहिते यथाकथञ्चित् प्रतिनिध्यादिना अक्षय्यद्र-
व्येण चातुष्टये अग्निहोतादौ यज्ञे । [स्त्री त्रिका०]
नित्ययीवन त्रि० नित्यं यौवनमस्य । शिशुर्यौवने २ द्रौपद्यां

नित्यवैकुण्ठ पु० सत्यलोकस्य विष्णोः स्थानभेदे “ऊर्ध्वं
नभसि संविष्टो नित्यवैकुण्ठ एव च । अस्याकाशसमो
नित्यो विस्तृतश्चन्द्रविम्बवत् । इत्यरेच्छासमुद्भूतो निर्ल-
क्ष्यश्च निराश्रयः । आकाशवत् सुविस्तारश्चामूल्यरत्न-
निर्मितः । तत्र नारायणः श्रीमान् वनमासी चतुर्भुजः ।
लक्ष्मीः सरस्वती गङ्गा तुलसी पतिरीश्वरः । सुनन्द-
नन्दकुसुमदर्पादिभिरन्वितः । सर्वेशः सर्वसिद्धीशो
भक्तानुग्रहकारकः” ब्रह्मवै० पु० प्र० ख० १५ अ० ।

नित्यसत्यस्य त्रि० नित्यमचलं यत् सत्यं धैर्यं गुणभेदो
वा तत्र तिष्ठति स्यात्—क । १ नित्यधैर्यावलम्बिनि २ रज-
स्तमसी अभिभूय सदा सत्यगुणावलम्बिनि च । “नित्य-
सत्यस्यो नियोगक्षेमः आत्मवान्” गीता ।

नित्यसम पु० मौ० स्वलोको जात्युत्तरभेदे नित्यानित्यकार्य-
समादौ न विभज्य “नित्यमनित्यमावादनित्ये नित्यत्वोप-
पत्तेः नित्यसमः” इति लक्षितम् जातिशब्दे २१०४ प्र० ४ अ०

नित्यसमाप्त पु० कर्म० । व्याकरणोक्ते समस्यमानयावत्पद-
रहितविग्रहवाक्यरूपचिते समासभेदे

नित्यहोम पु० नित्यं प्रत्यहं कर्तव्यो होमः । द्विजैः प्रत्यहं
कर्तव्यो होमे । स च होमः “यावज्जीवमग्निहोतृ-
जुहोति” इति श्रुत्युक्तः विष्णुसंहितोक्तोऽन्यविधो यथा
“अथाग्निं परिससृह पृथुक्ष्य परिशीर्य परिषिच्य सर्वतः
पाकादप्रसृज्य जुहुयात् । वासुदेवाय सङ्कर्षणाय
प्रदुम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय सत्यायान्युताय वासुदेवाय ।
अथाग्नये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां
विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये वास्तोष्म-
तये अग्नये स्विष्टिकृते च” । “वैश्वदेवस्य सिद्धस्य ऋद्धोऽग्नौ
विधिपूर्वकम् । होमं कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होमम-
त्वहम् । अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्ययोः ।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । ऊर्ध्वं चैवा-
नुमत्यै च प्रजापतय एव च । सह द्यावापृथिव्योश्च तथा
स्विष्टकृतेऽन्ततः” मनुनोक्तविधिरन्यविधः शाखाभेदात्
व्यवस्था ।

नित्या स्त्री १ देव्याः शक्तिभेदे तदधिकारेणैव नित्यातन्त्रं
प्रवृत्तं तज्ज्ञानमन्त्रादिकं तन्त्रसारे इत्यत्रम् । २ समसादेव्यां
शब्दरत्ना० ।

नित्यानध्याय पु० सर्वथा वर्जनीयवेदपाठकालादौ “ह्यावेव
वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः । आध्यायभूमिश्चाशुबा-
सात्मानं चाशुचिं द्विजः” इति “इमास्त्रित्यमनध्यायान-

धीयानो विवर्जयेत्" इति मनुना प्रदर्शितोऽनध्यायभेदः
अनध्यायशब्दे १४६४० दृश्यम् ।

नित्यानित्यवस्तुविवेकः पुं नित्यञ्च अनित्यञ्च नित्याऽनित्ये
ते च ते वस्तुनी च नित्यानित्यवस्तुनी नित्यानित्यव-
स्तुनोर्विवेकः पृथगात्मता । ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्य-
दस्मिन्मनित्यमिति विवेचने । "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्ये-
त्येवं रूपो विनिश्चयः । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः
समुदाहृतः" शब्दार्थचिं । धृतवाक्यम् । अयञ्च ब्रह्मविद्या-
याम् अधिकारप्रयोजकः ।

नित्यानित्यसंयोगविरोधः पुं नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य एकत्व
संयोगे सम्बन्धे विरोधः । एकत्व धर्मिणि नित्यत्वस्या-
नित्यत्वस्य च सम्बन्धरूपे भावाभावयोरेकत्व योगरूपे
विरोधे । संयोगपृथक्त्वव्यायविषयातिरिक्त एवास्य
विरोधस्य दूषकतेरित्याकारे दृश्यम् ।

नित्याभियुक्तं त्रिं नित्यमभि समन्तात् युक्तः योगे व्यापृतः ।
देहयात्रामात्रार्थं प्रयतमाने इतरत्यागासक्ते योगिनि
निदं न० निदि-क वा० नलोपः । १। विषे शब्दच० २। निन्दके
त्रिं० "अर्चन् निदाया विश्वे भिरग्निम्" ऋ० ६। १२। ६
"निदाया निन्दन्याः" भा० । [पुं स्त्री० शब्दच० ।

निदं त्रिं निदन्तो ददुरस्य प्रा० व० । १। ददुरहिते २। सतुप्रे
निदर्शनं न० नि+दृश्-ल्युट् । १। उदाहरणे दृष्टान्ते "आत्मा
आकाशवज्जीवैषटाकायैरियोदितम् । यटादिष्व सङ्घा-
ते जातवेतस्निदर्शनमिति" । यदा मन्दबुद्धिपतिपिपादयि-
षया श्रुत्यात्मनो सातिरुच्यते जीवादीनां तदा जाता-
वुपगम्यमानायामेतस्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदितं आकाश-
वदित्यादीनि भाष्यम् । शब्दार्थचिं । २। अर्थालङ्कारभेदे
स्त्री टाप् । अर्थालङ्कारशब्दे ३६६४० दृश्यम् ।

निदाघः पुं नितरां दहतेऽल नि+दह-आधारे घञ्
न्यङ्गादि० क्तत्वम् । १। उष्णे २। घर्मे ३। घर्मकाले ज्येष्ठा-
षाढमासयोः ४। घर्मकाले च मेदि० । ऋतुसंहारे १। स सगे
निदाघकाले वयस्यः पदार्था मङ्गला प्रदर्शितास्तत्रैव
दृष्ट्याः । पुलस्त्यपुत्रो ऋभुपत्नीजाते ५। ऋषिभेदे पुं ।

निदाघकरः पुं निदाघ उष्णः करः अस्त्र । १। अस्त्रे
हारा० निदाघधामादयोऽप्यत्र "निदाघधामानमिवाधि-
दोषितम्" भाषः । २। अर्थकृष्ट्ये च

निदाघकालः पुं निदाघस्य कालः । १। यीश्वरतो ज्येष्ठाषाढ-
मासयोः "दिनान्तरेभ्योऽभ्युपशान्तमन्त्रयो निदाघकालः
समुपागतः मिथे !" ऋतुसं० ।

निदाह त्रिं नि+दो-हच् । निरोधके "चरन्वृक्षोरुम्-
न्निह निदातारम्" ऋ० ८। ७२। ५ "निदातारं निरोध-
कम्" भा० ।

निदानं न० नितरामसाधारणतया दयते कार्यम् नि+देङ् पा-
लने ल्यु । १। आदिकारणे अमरः २। कारणभावे श्वस्व-
दामनि निदत्त दानम् प्रा० व० ३। कारणलये च मेदि०
नि+दे शुद्धौ भावे ल्युट् । ५। शुद्धौ हेमच० । इरोगनिर्णये
विश्वः ७। रोगहेतौ । "निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युप-
शयस्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चषा
सृष्टम् । निमित्तं हेत्वायतनप्रत्ययोल्लानकारणैः । निदा-
नमाहुः पथ्यायैः प्राप्पुं येन लब्धते" इति भाष-
वकरः सुसृते निदानप्रकरणे तद्भेदादिकं दृश्यम् । "नि-
दानमिच्छाङ्गुलस्य सन्ततेः" रघुः ।

निदिग्धं त्रिं नि+दिह-क्त । १। उपचिते २। उपेनादिना
नर्जिते च ३। एकायां स्त्री शब्दच० । ततः संज्ञायां कन्
कापि अत इत्त्वम् । निदिग्धिका कण्टकारिकायां स्त्री
अमरः ।

निदिग्धिकादिकाथः पुं चक्रदत्तोक्ते काथभेदे "निदि-
ग्धिकानागरकान्तानां काथं पिवेन्निमित्तपिप्पली-
कम् । जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासानिमान्दार्दित-
पीनशेषु । हृत्पूर्यगामयं प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते"

निदिध्यासः पुं नि+ध्या-सन्-भावे घञ् । श्रवणमननज्ञातस्य
एकतानतासाध्ये निरन्तरचिन्तने । भावे ल्युट् निदिध्या-
सनं तत्कार्ये न० । तल्लक्षणादि यथा "निरन्तरं विचारो यः
श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात् । तन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चै-
काग्रयेण सम्यते । अनात्मन्यरुचिचित्ते रुचिश्चात्मनि
चेद्भवेत् । पुण्यपुञ्जेन शुद्धं तच्चित्तमैकाग्रमर्हति" ।
विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुनि २। सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहे । विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्यय
प्रवाहेण ३। श्रवणमननफलमूतेनात्मचिन्तने । निदिध्यासनं
च विचारविशेषात्मकम् । स च विचारविशेषोऽध्यानात्मा
तत्रानुरूपं निदिध्यासनम् । "ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे
चेतसः स्थापितस्य यत् । एकतानत्वमेतच्च निदिध्यासन-
मुच्यते" । ताभ्यां श्रवणमननान्ध्याम् । ४। अपरायत्तबोधे ।
"अपरायत्तबोधो हि निदिध्यासनमुच्यते" इति वासि-
कोक्तेः "तस्य वेदान्तवेदास्य निदिध्यासनतो विना"
काशीख० १०। ४० । "श्रुते शतगुणं विद्यात् मननं मननादपि ।
निदिध्यासं लक्षगुणमनन्तं निर्विकल्पकम्" विवेकचू० ।

निदेश पु० नि+दिश-घञ् । शशने श्वाद्यायां शक्यने
अमरः ४निकटे एभाजने च मेदिनिः “प्राणस्य त
शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः” मनुः “निदेशात् स्वर्गिणः
पितुः” रघुः ।

निदेशिन् वि० नि+दिश-णिनि । श्वाद्याकारके स्त्रियां
ङीप् । सा च रदिशि काश्यायां राजनि० ।

निद्रा स्त्री नि+द्रा-भावे ष । शयने स्वप्ने । निद्रा च
कालान्निद्रूपत्नी यथा “कालान्निद्रूपत्नी च निद्रा
सा सिद्धयोगिनी । सर्वलोकाः समाच्छन्ना यया योगेन
रात्रिषु” इति । रात्रिषु योगेन सम्बन्धेन । शतत्वा-
प्रतिबोधे । श्वभावप्रत्ययालम्बनायां दृष्टौ चतसृषां
दृष्टीनामभावस्य प्रत्ययः कारणं तमोगुणस्तदात्मना-
दृष्टिरेव निद्रा न तु ज्ञानाद्यभावमात्रम् । सत्वरज
उभयविरोधिन्यां तमोगुणात्मनायां दृष्टौ । “निद्रा-
भिमानीनी काली तामसी शक्तिरिष्यते । यदा तु
मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निव-
र्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः” । कर्मात्मानः उभयविधा-
नीन्द्रियाणि “सुखं स्वपित्यन्त्यवान् व्याधिसुक्तश्च यो
नरः । सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न शङ्कितः ।
कुतो निद्रा दरिद्रस्य परमेषूपकरस्य च । परनारोपस-
क्तस्य परद्रव्यहरस्य च” निद्रा च मेध्या नाडोसंयोग-
रूपेति नैयायिका चित्तदृष्टिभेद इति योगाचार्या यथा
“दृष्टयः पञ्चतयः क्लिष्टाः क्लिष्टाः” “प्रमाणविर्ययविकल्प
निद्रासूतयः पा० सू० दृष्टीः पञ्चधा विभज्य “अभा-
वप्रत्ययालम्बना दृष्टिर्निद्रा” सू० निद्रादृष्टिर्लक्षिता एषा
च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः कथं ? सुखमह-
मस्त्रापुं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशदीकरोति ।
दुःखमहमस्त्रापुं स्त्रियान् मे मनोऽभ्यन्तवस्थितम् ।
गाढं मूढोऽहमस्त्रापुं गुरुणि मे गात्राणि क्लान्तं मे
चित्तमलसं सुषितमिव तिष्ठतीति । स खल्वयं प्रबुद्धस्य
प्रत्यवमर्शो न स्यात् असति प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः
सूतयश्च तद्विषया न स्युः । तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा ।
सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति भा० “अधिकृतं
हि दृष्टिपदमनुवादकं प्रमाणविपर्ययविकल्पसूतरीनां दृ-
ष्टित्वं प्रतिपरीक्षकाणां विप्रतिपत्तेरतस्तदनुद्यते विशेष
विधानाय निद्रायास्तु दृष्टित्वे परीक्षकाणां विप्रतिपत्ते-
रिति दृष्टित्वं विधेयम् । न च प्रकृतमनुवादकं विधा-
नाय कल्पत इति पुनर्दृष्टिग्रहणम् जायतस्त्वप्रवृत्ती-

नामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमस्त-
देवात्मनः विषयो यस्याः सा तथोक्ता दृष्टिर्निद्रा ।
बुद्धिसत्त्वे हि त्रिगुणे यदा सत्वरजसी अविभूय समस्त-
कारणावरकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणा-
माभावादुद्धूततमोमयोः बुद्धिमयदुध्यमानः पुरुषः सुषु-
प्तोऽन्तःसंघ इत्युच्यते । कस्मात्पुनर्निद्राकैवल्ययो-
रिव दृष्ट्यभाव एव न निद्रेत्यत आह । सा च सम्प्रबोधे
प्रत्यवमर्शात्सोपपत्तिकात् अरणात्प्रत्ययविशेषः । कथं ?
यदा हि सत्वसचिबलम आविरस्ति तदेतदशः प्रत्यवमर्श
सुप्तोत्थितस्य भवति । सुखमहमस्त्रापुं प्रसन्नं मे मनः
प्रज्ञां मे विशदीकरोति स्वच्छीकरोति इति यदा तु
रजःसचिबलमः आविरस्ति तदेतदशः प्रत्यवमर्श
इत्याह । दुःखमहमस्त्रापुं स्त्रियान् मे अकर्मण्यं मे मनः
कस्मात् यतो भ्रमत्यन्तवस्थितम् । नितान्ताभिमूर्तरजः
सत्त्वे तमःससृज्जासे स्वाप्ते प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शमाह ।
गाढं मूढोऽहमस्त्रापुं गुरुणि मे गात्राणि क्लान्तं
मे चित्तमलसं सुषितमिव तिष्ठतीति । साध्यव्यति-
रेके हेतुव्यतिरेकमाह । स खल्वयमिति । प्रबुद्धस्य
प्रबुद्धमात्रस्य तदाश्रितायेति बोधकाले प्रत्ययानुवृत्त्य-
भावे कारणानुभव इत्यर्थः । ननु प्रमाणादयो व्युत्थान-
चित्ताधिकरणा निरुध्यन्तां समाधिप्रतिपन्नत्वाच्चिद्रा-
यास्त्वेकापदचित्ततुल्याया कथं समाधिप्रतिपन्नतेत्यत
आह । स च समाधाविरिति । एकापदतुल्यापि ताम-
सत्त्वेन निद्रा सवीजनिर्वीजसमाधिप्रतिपन्न इति सापि
निरोद्धव्येत्यर्थः” विवरणम् । इयञ्च वेदान्तिभिः सुषुप्ति
रित्यभिधीयते ।

निद्राण वि० नि+द्रा-तस्य नः । निद्रायुक्ते अमरः ।
निद्रालु वि० नि+द्रा-शीलार्थे आलु । निद्राशीले अमरः ।
“अङ्गानि निद्रालुसविभ्रमाणि” ऋतुसं० । [ब्रह्माण]
निद्रावृत्त पु० निद्राया दृष्ट इवाश्रयत्वात् । अन्वकारे श-
निद्रासंजनन न० निद्रां संजनयति सम्-जन णिच्-ल्यु ।
क्लेशाणि घातौ शब्दमाला । कफघातोर्निद्राजनकत्वं
वेद्यके प्रसिद्धम् ।

निधन पु० न० । निधीयतेऽस्य नि+धा-क्यु । शमरहे
अमरः लग्नतः श्वपटमस्याजे तत्र मरणस्य चिन्त्यत्वा-
त्तस्य तथात्वम् । श्वजन्मनक्षत्रावधिकेषु सप्तमषोडशत-
योर्विशेषे नक्षत्रेषु “निधने तिष्ठकाञ्चनम्” ज्यो० त० ।
“कं गन्तासि भ्राता ! कृतवसतयो यत्र धनिनः । निधनं”

प्राणानां स्थितिमनुविधातुं कथमपि । धनैर्याच्जालभ्यै-
नैव परिभवोऽभ्यर्धनफलम् निकारोऽप्ये पञ्चाङ्गनम-
हह भोक्तृनिधनमिति” शान्तिशः । पञ्चावयवस्य
सप्तावयवस्य वा साम्नोऽन्तिमे षष्ठ्यवये च तस्य यस्य
कस्यचित्साम्नः अन्तिमभागरूपम् उद्गाहप्रस्तोतप्रति-
हर्तृभिः भिजितैर्युगपद्भेयम् । “तदुप पञ्चविधं सामो-
पासीत वसन्तो हिङ्गारः शीघ्रः प्रस्तावः वर्षां उद्गोयः
शरत् प्रतिहारो हेमन्तो निधनम्” “वाचि सप्तविधं
सामोपासीत यत्किञ्चित् वाचो ह्युभिति स हिङ्गारः
यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः यदुदिति स उ-
द्गोयः यत्प्रतीति स प्रतिहारः यदुपेति स उपद्रवः
यद्वीति तन्निधनम्” ॥ ७० ॥ निदृष्टं घनं यस्यात् । ५६-
रिद्रे त्वि० “निधनता सर्वापदासासदम्” ऋच्छकटिकम्
निधनवत् त्वि० निधन+अस्त्यर्थे मत्तुप् सस्य वः । १मरण-
युक्ते निधनावयवयुक्ते २साम्नि न० “पङ्क्त्यै निधन-
वत् । निधनवत व्यापायणम्” यजुः ११५ “निधनवत्-
साम” वेददो० ।

निधा स्त्री निधीयते धार्यते बन्धनेनानया नि+धा-अ ।
१पाशसमूहे “निधा पाश्या भवति यन्निधीयते” निरु०
४।२ “चक्षुर्धनस्य निधयेव बद्धान्” ऋ० १०।
७१।१ “निधा पाश्या पाशसमूहस्तथा बद्धान्” भा०
भावे अ । २निधाने ३अर्पणे च ।

निधान न० नि+धा-भावे ल्युट् । १स्थापने निधीयतेऽत ।
२आधारे आश्रये “निधानभूतं सर्वं सदाः समधिगच्छति”
आगमः । ३ल्यस्याने “एतद्वानावताराणां निधानं
वीजमव्ययम्” भाग० १।१।६। ४निधिशब्दार्थे । ५अप्रकाशे
सि०कौ० निमूलशब्दे दृश्यम् । “नेरनिधाने” पा० “नि-
धानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः” रघुः “हत्वा निधानं पादेन
सोऽर्धमिच्छति भिक्षया” काथीख० ४६५०। ततः अस्यां
चतुरर्थ्यां क । निधानक तत्सञ्ज्ञितदेशादौ ।

निधि पु० नि+धा-आधारे क्ति । १वस्तुन आधारे “निधिः
श्रुतीनां धनसम्पदामिव” भाषः “तदित्यनेतस्य निधेः
कलानाम्” नैष० । जलनिधिः गुणनिधिरित्यादि
२नलिकानामगम्यद्वये ३समुद्रे राजनि० ४विष्णौ परेश्वरे
तस्य सर्वाधारत्वात् तथात्वम् । “सर्वः सर्वः शिवः
स्यान्भूतादिर्निधिरव्ययः” विष्णुसं० “प्रलयेऽस्मिन् सर्वं
निधीयते इति निधिः” भा० ५भूखाताज्ञातस्वामिकध-
नादौ मितान्त्र० निधिविषये विभिन्नेदकातोक्तौ यथा

“अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिश्चन्द्राच्च-
स्याधिगमे विधिमाह “राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजे-
भ्योऽर्घ्यं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात् सर्वस्यासौ
प्रभुर्यतः । इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।
अनिवेदितविज्ञातोदायस्तं दण्डमेव च” याज्ञ० उक्तं
लक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा ब्राह्मणभ्यो दत्त्वा शेषं
कोषे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः
सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव गृह्णीयात् ।
यस्यादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्-
ब्राह्मणव्यतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ
लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्ते दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमा-
हरेत्” यथाह वशिष्ठः “अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधि-
गच्छेत् राजा तद्वरेदधिगन्ते षष्ठंशं प्रदद्यात्” इति ।
गौतमोऽपि “निध्यधिगमो राजधनं न ब्राह्मणस्याभि-
रूपस्याब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठंशं लभेतेत्येके” इति ।
अनिवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितस्यासौ वि-
ज्ञातश्च राज्ञा इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चिन्निधिं
लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा, स सर्वं
निधिं दाप्योदण्डश्च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वा-
भ्यागत्य रूपसङ्ख्यादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा
निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं वंशं स्वयमाहरेत्” यथाह
मनुः “ममायमिति यो ब्रूयाच्चिधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वेति” । अंग-
कल्पस्तु वर्षकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः । १सहापद्मादि-
रत्नविशेषे सेवधौ स च नवविधः “सहापद्मश्च पद्मश्च
शङ्खो मकरकच्छपो । सुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च नि-
धयो नव” इति शब्दार्णवः खर्वभिन्नानामष्टानामेव
निधित्वं तल्लक्षणञ्च मार्कण्डेयपु० ६०५० उक्तं यथा
“मार्कण्डेय उवाच । पद्मिनी नाम या विद्या
लक्ष्मीस्तस्याश्च देवता । तदाधाराश्च निधयस्तान् मे
निगदतः शृणु । तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपो ।
सुकुन्दकुन्दौ नीलश्च शङ्खश्चैवाष्टमो निधिः । सत्यां
दृष्टौ भवन्त्येते सङ्गिः सह भवन्त्यमी । एते सप्तौ
समाख्याता निधयस्तव क्रोष्टुके ॥ एभिराजोक्तं चित्तं
सातुषस्य महासुने ॥ यादृक् स्वरूपं भवति तन्मे
निगदतः शृणु । पद्मो नाम निधिः पूर्वः स यस्य भवति
द्विजः । स तस्य तत्सुतानां च तत्पुत्राणां च नान्यमः ।
दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवेत् । सत्वाचारो

महाभागोयतोऽसौ सात्विको निधिः । सुवर्णरूपता-
च्चादिषु तृणानां च परिग्रहम् । करोत्यतितरां सोऽपि
तेषां च क्रयविक्रयम् । करोति च तथा यज्ञान् दक्षि-
न्नाञ्च प्रयच्छति । सम्पादयति कामाञ्च सर्वानेव यथा-
क्रमम् । सभादेवनिकेतान्च स कारयति तन्मनाः १।
सत्पाधारो निधिश्चान्यो महापद्म इति स्मृतः । सत्व-
प्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः । करोति पद्म-
रागादिरत्नानाञ्च परिग्रहम् । स मौक्तिकप्रपातानां
तेषां च क्रयविक्रयम् । ददाति योगशीलेभ्यस्तेषामा-
वसथांस्तथा । स करोति च तच्छीलः स्वयमेव च जा-
यते । तत्प्रकृतास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण च ।
पूर्वेर्हिमात्रः सप्तासौ पुरुषाञ्च न सृजति । महापद्मस्तु
विषाण्यं यज्ञार्थमुपजायते २। तामसो मकरो मास
निधिस्तेनावलोकितः । पुरुषोऽयं तमःप्रायः सुशी-
लोऽपि हि जायते । वाणखड्गर्दिधनुषां चर्मणाञ्च
परिग्रहम् । दशनानाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभिः ।
ददाति शौर्यैर्दत्तानां भूभुजां ये च तत्प्रियाः । क्रय-
विक्रयश्चस्त्राणां नान्यत् प्रीतिमेति च । एकस्यैव भव-
त्येष नरस्य न सुतासुतः । द्रव्यार्थं दस्युतो नाशं
संयामे वापि स प्रजेत् ३। कक्षपाक्षो निधियौऽन्यो
नरस्तेनाविवीक्षितः । तमःप्रधानो भवति यतोऽसौ
तामसो निधिः । व्यवहारान् न शिष्टैश्च पश्यजातं
करोति च । क्रियाः स्ना निखिलाश्चैव न विश्रमिति
कस्यचित् । समस्तानि यथाङ्गानि निम्नह्नास्ते हि के-
च्छपः । तथावदभ्य वित्तानि तिष्ठत्याकुलमानसः । न
ददाति न वा भुङ्क्ते तदिनाशभयाकुलः । निधानसुर्व्यां
कुरुते निधिः सोऽप्येकपुरुषः ४। रजोगुणमयश्चान्यो
सुकन्दो नाम यो निधिः । नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो
भवति द्विज ! । वीणावेणुमृदङ्गादिगीतवाद्यपरिग्रहम् ।
करोति गायतरीं वित्तं नृत्यतां च प्रयच्छति । वन्दिमा-
गधस्त्रतानां विटानां लास्यपाठिनाम् । ददात्यहर्निशं
भोगान् भुङ्क्ते तैस्तु समं द्विज ! । कुलटाश्च रतिश्चास्य
भवत्यन्यैश्च तद्विधैः । प्रयाति सङ्गमेकं च स निधिर्भजते
नरम् ५। रजःसत्वमयश्चान्यः कुन्दोनाम महानिधिः ।
उपैति स्तम्भमधिकं नरस्तेनावलोकितः । समस्तपात-
रत्नानां पश्यधान्यादिकस्य च । परिग्रहं करोत्येष तथैव
क्रयविक्रयम् । आधारः स्रजनानां चाप्यागताभ्यागतस्य
च । सहते नापमानोक्तिं स्तम्भमपि महासुने ! ।

सूयमानश्च महर्तो प्रीतिं वध्नाति यच्छति । यं यमि-
च्छति वै कामं मृदुत्वमुपयाति च । बह्व्रो भार्या भव-
न्त्यस्य स्मृतिसत्योऽतिशोभनाः । तदन्वये सप्त नरान् निधिः
कुन्दोऽनुवर्त्तते । प्रवर्त्तमानोऽनुनरमष्टभागेन सत्तन ! ।
दीर्घायुश्चैव सदैर्घां पुरुषाणां प्रयच्छति । वन्धूनामेव
भरणं ये च दूरादुपागताः । तेषां करोति वै कुन्दः पर-
लोकेन चादृतः । भवत्यस्य न च स्नेहः सहवासिषु
जायते । पूर्वमित्तैश्च शैथिल्यं प्रीतिमन्यैः करोति च ६।
तथैव सत्वतमसौ यो विभर्त्ति महानिधिः । निधिः स
नीलस्तत्सङ्गी नरस्तच्छीलभास्मवेत् । वस्त्रकपांसधान्यादि
फलपुष्पपरिग्रहम् । सुक्ताविद्रुमशङ्खानां शुक्लप्रादीनां
तथा सुने ! । काष्ठादीनां करोत्येष यज्ञान्यज्जल
सम्भवम् । क्रयविक्रयमप्येषां नान्यत् रमते मनः ।
तडागान् पुष्करिण्यादीन् तथाऽऽरामान् करोति च ।
वन्धुश्च सरितां वृक्षांस्तधारोपयते नरः । अमुलेपन
पुष्पादिभोगभोक्ताऽपि जायते । लिपूरवशापि निधि-
नीलो नामेह जायते ७। रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्ख
संज्ञो हि यो निधिः । तेनापि नीयते विप्र ! सद्गुणित्वं
निधीश्वरः । एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च ।
यस्य शङ्खो निधिक्षस्य स्वरूपं क्रोष्टुके ! शृणु । एक
एवात्मना सिद्धमन्नं भुङ्क्ते तथाऽम्बरम् । कदम्बमुक्परि-
जनो न च शोभनवस्त्रधृक् । न ददाति सुहृद्वायां
सुतपुत्रपुत्रादिषु । स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति
सर्वदा ८। इत्येते निधयः ख्याता नरोऽप्यामर्षदेवताः ।
मित्रावलोकितता मित्रस्वभावफलदायिनः । यथाख्यात
स्वभावस्तु भवत्येकविलोकनात् । सर्वेषामाधिपत्ये च
श्रीरेषा द्विज ! पद्मिनी । कश्मीरामृणभूतपाठयुते
श्वेदे च । निधिगोपशब्दे द्वयम् ।

निधिगोप पुं निधिमृषीणामृणभूतपाठो वेदस्तं गोपायति
गुप-अण् उप० । अन्वचाने “अथ यदेवातनुवीत तेन
कश्चिभ्य कणं जायते । तद्वैभ्य एतत् करोति कश्मीरीणां
निधिगोपं ह्यन्वचानमाहुः” शत०ब्रा० १।७। २।२

निधिनाथ पुं इत० । कुबेरे त्रिका० निधीनादयोऽप्यत्र ।
निधुवन न० नितरां धुवनं हस्तपादादिषाढनमल । शैथुने
ऽधुरतलीलायाम् अमरः । “विधुवनविनोदेन च मनुष्यं”
कर्पूरस्तवः “नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनाभिवीक्ष्य”
माघः । नितरां धुवनम् । शक्यन्तकम्पने च
निधेय त्रि० नि+धा-यत् । स्वाप्ये क्षिप्रां टाप् । “श्रीव

पद्मालया देवि ! निधेया वैष्णवोरसि” हरिवं. ६८५०
आङ्गि तु शार्ङ्गरवां स्त्रियां ङीन् । आनिधेयी

निध्यान न० नि+ध्वा-भावे ल्युट् । निर्वर्णने दर्शने अमरः

निध्रुव पु० नोत्पन्नकर्तृप्रवरदिभेदे “निध्रुवाणां काश्मपा
वत्सारनेध्रुवेति” आश्व० श्रौ० १२।१४।७ गोत्रप्रवरोक्तौ

निध्रुवि लि० नितरां ध्रुवति ध्रु-स्यैयं कि । नितरां
स्यैयान्विते । “यो मल्येषु निध्रुविर्वृतावा” ऋ० ७।१।१

निध्वान पु० नि+ध्वन-भावे घञ् । शब्दमात्रे शब्दरत्ना०

निनङ्गु लि० नष्टमिच्छुः नश-सन्-उ लुम् । अदर्शनं
प्राप्नुमिच्छौ “अविस्मयन् वन्मूनां निनङ्गुर्विक्रमं सुजः”
भट्टिः ।

निनद् पु० नि+नद्-भावे अप् । शब्दे अमरः २२४७७-
शब्दे शब्दार्थिणि० “उच्चचार निनदोऽन्मसि तस्याः” रघुः ।

निनयन न० नि+नी-ल्युट् । निष्पादने “नाभिव्याहारयेत्
ब्रह्मा स्वधानिनयनादते” मनुः “निनयनं निष्पादनम्”

कुल्लू । २ परासेवने च निपूर्वकस्य नयतेः परिषेकार्थ-

त्वात् तथात्वम् । “बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत्” आश्व०

गृ० सू० १।१।२१ “निनयेत् सिञ्चेदित्यर्थः नारा० “एषो-

ऽवश्वयः” ४ सू० “यदिदं पूर्णपात्रं निनयनं एषोऽस्य

कर्मणोऽवश्वयो भवति” नारा० “उदकं चमसं निनयेयुः”

ऋ० सू० “निनयेयुः परासिञ्चेयुः” ताण्ड्य० ब्रा० भा-

निनत्तं शतु लि० देवश्रवस उच्चवस्य पुलभेदे “निनत्तं-
शतुं शतुं देवश्रवाव्याजयत” हरिवं० २५५०

निनर्द पु० नि+नर्द-भावे घञ् । वेदशब्दस्योच्चारणभेदे ।

तत्प्रकारः आश्व० श्रौ० ८।१।६ “तृतीये तु पादेष्वादितो

यदक्षरं तदनुदात्तोक्त्य ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति तृती-

येषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदितो वेदे अक्षरे तयोः

पूर्वमनुदात्तं तस्मात् परं द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत्

तथा निनर्देत् नितरां ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमुच्चारणं

निनर्दशब्देनोच्यते इत्यर्थः” नारा० “तस्योत्तमावर्जं

तृतीयेषु न्यूङ्गो निनर्दश्च” ७।१।६ “तस्य स्रक्तस्य

याः पुरस्तात् प्रायुक्तमाया कचक्षासां तृतीयेषु पादेषु

न्यूङ्गो निनर्दश्च कर्तव्यः । उत्तमापि न्यूङ्गनिनर्द-

हिता शक्त्येव” नारा० “स्वरादिरन्व ओकारश्चतुर्नि-

नर्दः” १।१५० तृतीयेषु पादेषु निनर्द उक्तः । तेषु

कश्चिन् प्रदेश इत्युच्यते । पादान्ते । स्वरादिः स्वरो

वाटिप्रदेश इत्यर्थः स चौकारश्चतुष्कृत्वो वक्तव्यः स

निनर्दः इत्युच्यते” नारा० ।

निनाद् नि+नद्-पक्षे घञ् । शब्दमात्रे अमरः “ज्यानिना-
दमथ शब्दवती तयोः” रघुः ।

निनाह्य पु० नीचैर्नाह्यः भूमौ निखननीयः नि+नह-

कर्मणि ग्यत् । भूमौ नीचैः खननीये ऽमणिके २ महा

घटे च “अस्मिन्निह निनाह्यात् पुरेजानश्चेत्” कात्या०

श्रौ० ८।६।५८ “निनाह्यात् मणिकात्” संप्रहः “यदि

पुरेजानः स्यात् निनाह्यात् गृह्णीयात्” शत० ब्रा०

१।६।१८ “निनाह्यात् खण्डहस्तितप्रभृतघटादेः” भा० ।

निनित्सु पु० निन्दिषमिच्छुः निन्दि-सन-उ वेदे नि०

निन्दिषमिच्छौ “आरे तं शंसं कणुहि निनित्सोः”

ऋ० ७।२५।२ लोके तु निनिन्दिषु तत्पार्थे ।

निन्दक नि० निन्द-वृज् । गहाकारके निन्दाकारके “परी-

षादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः” मनुः

निन्दतल पु० निन्द-कर्मणि घञ् निन्दः निन्द्यं तलमस्य ।

निन्दितहस्तो शब्दः

निन्दन न० निन्दि-भावे ल्युट् । गर्हणे शब्दरत्ना०

निन्दा स्त्री निन्दि-भावे अ । अविद्यमानदोषाभिधाने शर्हणे

“वेदनिन्दारतान् मलान् देवनिन्दारतांस्तथा । द्विज-

निन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् । न चात्मानं

प्रशंसेद्वा परनिन्दां च वर्जयेत् । वेदनिन्दां देवनिन्दां

प्रयत्नेन विवर्जयेत्” कौर्मपु० १।५५० । २ अनिष्टसाधनत्ववो-

धनद्वारा विध्यर्थप्रशंसावचने च “न हि निन्दा निन्द्यं

निन्दितं प्रवर्तते अपि तु विषेयं स्तोत्रम्” न्याय० ।

निन्दार्थवाद पु० निन्दारूपोऽर्थवादः । मोमांसकोक्ते

अर्थवादभेदे अर्थवादशब्दे २६६ पु० दृश्यम् उदाहर-

णान्तरं लौगाक्षिभास्करेण दर्शितं यथा “तत्र निन्दार्थ-

वादे यथा “असत्त्वं वा एतद् यदक्षन्दोमम् असृजं हि

रजतं यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति”

निन्दास्तुति स्त्री निन्द्या स्तुतिः । व्याजेन निन्दाद्वारा

स्तुतौ अक्षङ्कारशब्दे व्याजस्तुत्यक्षरे ४०५ पु० दृश्यम् ।

निन्दित लि० निन्द-क्त । शर्हिते २ धिक्कृते जटा “विहि-

तस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्” याज्ञ० निन्दि-

तश्च शास्त्रलोकयोर्गर्हितम् । तत्र शास्त्रे निन्दितं शुद्ध-

प्रतिग्रहादि लोकगर्हितमतिभोजनादि ।

“असर्ग्यं लोकविहिष्टं तस्मात् तत् परिवर्जयेत्” मनुः

“यद्यपि शिष्टं लोकविरुद्धं नाचरणीयं नाचरणीयमिति”

मिताक्षराष्टतथचनम् । [वत्सायां हेमच० ।

निन्दु स्त्री निन्द्यतेऽप्रजस्वेनासौ निन्दि-कर्मणि उ । स्तुत-

क्रियते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति" सङ्गमाध्यम् ।

निपाद लि० निक्षेपो न्यग्भूतो वा पादो यत्र । निष्पददेशे "भवन्त्युद्भूतो निपादाः" ऋ० ५।८१७ "उद्भूत उद्भूत-प्रदेशाः निपादा न्यग्भूतदेशाः" भा० ।

निपान न० निपीयतेऽस्मिन् नि+पा-आधारे ल्युट् । कूपसमीपस्थे ऽजलाशये कूपोद्भूतजलाधारे कूपादिसमीपे पशूनां पानार्थमुदकाधारे अमरः । करणे ल्युट् । २गोदो-हनपात्रे त्रिका० । श्वातादिषु च "परकीयनिपा-नेषु न स्नायाच्च कदाचन । निपानकर्तुः स्नात्वा च दुष्कृतांशेन लिप्यते" मनुः "गाहनां महिषा नि-पानसचिखम्" शङ्ख० । भावे क्त । ४निःशेषपाने

निपीडन नि+पीड-भावे ल्युट् । नितरां पीडने पीडि-युच् । तत्रार्थे स्त्री "कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बद्धा वचोविषयहम्" सा०द० । [कृतनिपीडने ।

निपीडित लि० नितरां पीडितः नि+पीड-क्त । (निंगडान)

निपुण लि० नि+पुण-क । १प्रवीणे क्रियासु दत्ते "शिल्पो-पचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोजितः" मनुः । "शक्ति-निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेषणात्" काव्यप्र० २४८ "दुष्यं वचो सप्त परं निपुणं विभाव्य" रघुनाथः । अग्रेणादि० अमृततज्जावेष्टे कृतादिना स० । निपुणकृत निपुणोक्ते "साधु निपुण्याभ्यामासेवायां सप्रस्यपतेः" पा० एतद्योगे अर्थायां गम्यमानायां सप्रसी सातरि निपुणः । प्रत्यादियोगे तु न, सातरं प्रति निपुणः" सि०कौ० ।

निपुर पु० निजट् पूर्यते पु०-कर्मणि क्तिप् । लिङ्गदेशे छत्सु-शरीरे "परा पुरो निपुरो ये भवन्ति" यजु० २।१० "निपुरः छत्सुदेहान्" वेददी० । तस्याशिताद्यादिना छत्सु-रूपेण पुरणेन तत्पूरणस्य निजट्त्वात् तथात्वम् । अस्-मशितं तेषां विधीयते तस्य यः स्यविष्टो धातुस्तत्पुरीषं यो मध्यमस्तन्नासं योऽणिष्ठस्तन्मनः" ऋ० ७० इत्यादिश्रुत्या मनसः छत्सुदेहान्तर्गतस्य छत्सुभूतेनातुप्रवेशेन उपची-यमानत्वात् निजट्पूरणमेवं प्राणादीनामपि तदन्तर्ग-तानां तथात्वं तत्रोक्तमतो लिङ्गदेशस्य तथात्वम् ।

निफला स्त्री निवृत्तं फलं यस्याः । ज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि० ।

निबन्ध पु० नि+बन्ध-जञ् । १कालविशेषे देयत्वेन प्रतिष्ठते वस्तुनि "दद्यात् भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यञ्च लेखयेत्" "निबन्धो ब्रह्मसेव वा" याज्ञ० २संपदपञ्चभेदे मूल-

रोधरूपे ऽशोगभेदे ऽवस्थने च हेमच० "निबन्धायाऽऽसुरी-मता" गीता । निबन्नाति कोष्ठम् अच् । ५निबन्धश्च जटाध० । तत्सेवने हि कोष्ठरोधो भवति ।

निबन्धन न० निबध्यतेऽनेनात्र वा ल्युट् । १हेतौ हेमच० । २वीणायास्तन्त्रीनिबन्धनोर्द्धभागे च अमरः । भावे ल्युट् । ३वन्धने ऽप्यन्वे च "अनुवृत्तत्वपदव्यासा सहृत्तिः सचिबन्धना" साधः । ततः ऋक्षादि० चतुरर्थ्यां क । निबन्धनक तत्समीपस्थदेशादौ लि० । निबध्यते अत्रया करणे ल्युट् । ५निबन्धसाधने स्त्रियां ङीप् । "विषय-वती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी" पात० सू०

निव(व)र्हण न० नि+(व)वर्ह-ल्युट् । मारणे "निवर्हणं धर्मधनेर्विगर्हितं विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि" नैष० । अन्तस्थवसध्यमित्येके

निभ लि० नि+भा-क । १नितरां भासमाने २सदृशे च साद-र्येऽस्य नित्यसं न पृथक् प्रयोगः । "प्रफुल्लतापिच्छनि-भैरभीष्टुभिः" "सुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचना" साधः "प्रकृत्यन्यो निभादन्यः स वा प्रत्यय उच्यते" शब्दश० ।

निभालन न० नि+चु-भल-निरूपणे भावे ल्युट् । दर्शने त्रिका० । [भयेन हि निवृत्तं भवतीति तस्य तथात्वम् ।

निभूत लि० निखलं भूतः । अत्यन्तभीते राजनि० । अत्यन्त-निभूयप पु० निभूय नितरां भूत्वा मत्स्यादिरूपेणाव-तीर्य पाति पा-क । विष्णो "विष्णवे निभूयपाव-स्वाहा" यजु० २।२० ।

निभृत लि० नि+भृ-क्त । १ष्टे २विनीते ३निवृत्ते ऽएकाग्र्ये ५गुप्ते ६निर्जने अस्त्रायोपस्थिते च शब्दांशेचि० "नभसा निभृतेन्दुना तुलाम्" रघुः "सधुकराङ्गनया सुहृदन्मद-ध्वनिभृता निभृताक्षरसृज्जगे" साधः ।

निमग्न लि० नितरां सग्नः नि+मसृज-क्त । जलादौ नितरां निविष्टे "निमग्नेनाप्यन्तर्जननजलधेरन्तरदरम्" रसगङ्गाधरः । निमग्नस्यादूरदेशादि० वराहा० क । नैमग्नक निमग्नस्यादूरदेशादौ लि० ।

निमज्जथु पु० नि+मसृज-भावे अथुच् । निमज्जने "तस्ये कालान्तरेः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जथुम्" भट्टिः ।

निमज्जन न० नि+मसृज-भावे ल्युट् । जलादावगाहने ज्ञाने "हृङ्निमज्जनसंपैति सुधायाम्" नैष० ।

निमन्त्रण न० नि+मन्त्र-भावे ल्युट् । आवाश्यकथाङ्गभो-जनादौ प्रवर्त्तने । "विधिनिसन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न-मार्थनासु लिङ्" पा० "यस्याकरणे प्रत्यवायकज्जिमन्त्रणम्"

सि०कौ० । तथा च प्रत्यवायप्रयोजकाभावप्रतियोगि
निमन्त्रणम् । “ब्राह्मणप्रतिवेश्यानामेतदेवा निमन्त्रणे”
याज्ञ० “निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान्”
भा०व० २५५ अ० । आह निमन्त्रणप्रकारादि निम-
न्त्रितस्य नियमादि च नि०सि० निरूपितं यथा
चन्द्रिकायां मात्से “पठन्निमन्त्र्य नियमान् आवयेत्
पैतृकान् बुधः । अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचा-
रिभिः । भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आहकारिणा”
यत्तु मनुः “सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
भवितव्यं भवद्भिर्नः शोभते आहकर्मणीति” तत्पूर्वद्व्यु-
निमन्त्रणपरं न तदहः । तत्रैव देवः “अस्मभवे परे-
द्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् । अज्ञातीनसमानाप्रानयु-
ग्मानात्मशक्तितः” । कात्यायनः अनित्येनामन्त्रितो
नापक्रामेत् केतनं गृह्यसक्तः । अथ आहकर्मभोक्तृ-
नियमाः तत्र निमन्त्रितविप्रत्यागेऽपराधं यमः “केतनं
कारयित्वा तु योऽतिपातयति द्विजम् । ब्रह्महत्याम-
वाप्नोति मृदूयोनौ च जायते । आमन्त्र्य ब्राह्मणं
यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् । अतिकृच्छ्राच्च घोरासु
तिथ्यग्योनिषु जायते” । प्रमदात्प्रागे हारीतः
“प्रमदाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रसाद्यैनं प्रयत्नतः । तर्पयित्वा
यथान्यायं सर्वं तत् फलमश्नुते” । प्रमदाभावे तु नारा-
यणः “एकस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।
यतियान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते” यमः
“आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्वं गच्छति ।
नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते” । तत्रैव
देवः “पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ।
भुक्ताहारोऽथ वा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति” । यदि
विप्रो विलम्बेत तदोक्तमादित्यपुराणे “आमन्त्रितश्चिरं
नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन । देवतानां पितृणाञ्च दातुरक्षस्य
चैव हि । चिरकारी भवेद्द्रोही पच्यते नरकाग्निना” ।
पृथ्वीचन्द्रोदये यमः “निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्यध्वानं
याति दुर्मतिः । भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांशुभो-
जनाः । आमन्त्रितस्तु यः आह्ने हिंसां वै कुरुते द्विजः ।
पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति रुधिराशनाः । आमन्त्रि-
तस्तु यो विप्रो भारसद्वहते द्विजः । पितरस्तस्य तं मासं
भवन्ति स्वेदभोजनाः । निमन्त्रितस्तु यो विप्रः प्रकुर्यात्
कलहं यदि । पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति मलभोजनाः” ।
शङ्खः “निमन्त्रितस्तु यः आह्ने मैथुनं सेवते द्विजः ।

आहं दत्त्वा च भुक्ता च युक्तः स्थान्महतेनसा” । ऋता-
वपि मैथुनं निषिद्धम् “ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्
स्त्रियं कचिद् । तत्र गच्छन्वाप्नोति ह्यनिष्टानि फ-
लानि तु” इति तत्रैव माधवीये च हृदयनूक्तेः “आहं
करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निमन्त्रितः । उपोष्य
च तथा भुक्त्वा नोपेयाञ्च ऋतावपि । भोक्षन् करि-
ष्यन् श्वः आहं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः । व्यवायं भोजनञ्चापि
ऋतावपि विवर्जयेत्” इति तत्रैवाश्वलायनोक्ते च । विज्ञा-
नेश्वरेण तु आह्ने ऋतौ गच्छतोऽपि न दोष इत्युक्तम्
तत्त्वगतिकत्वे ज्ञेयम् । हृदयसतिः “दिनिशं ब्रह्मचारी
स्याच्छाहकदुर्ब्राह्मणैः सह । अन्यथा वर्त्तमानौ तु स्थातां
निरयगामिनौ । पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।
आहकृच्छ्राहभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् । स्वाध्यायं
कलहञ्चैव दिवास्त्रापं तथैव च” । यत्तु आहकारि-
कायां पुराणसमुच्चये “कृत्वा तु रुधिराशवं न विद्वान्
आहमाचरेत् । एकं वै त्रीणि वा विद्वान् दिनानि
परिवर्जयेत्” इति तन्निर्मूलम् । पृथ्वीचन्द्रोदये यमः
“पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् । सन्ध्यां प्रति-
ग्रहं होमं आहभोक्ताऽप्यवर्जयेत्” । सन्ध्यानिषेधः प्राय-
श्चित्तात् पूर्वं ज्ञेयः यथाहोशनाः “दशकलः पिबे-
दापो गायत्र्या आहभुक् द्विजः । ततः सन्ध्यामुपा-
सीत जपेच्च जुहुयादपि” । गौडास्तु “सायं सन्ध्यां परा-
ञ्च खेदनञ्च वनस्पतेः । अमावस्यां न कुर्वीत रात्रि-
भोजनमेव च । द्यूतञ्च कलहञ्चैव सायंसन्ध्यां दिवा-
शयम् । आहकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तिञ्च वर्जयेत्”
कामधेनौ वराहावृत्तेः आहकर्तुरपि सायंसन्ध्या-
निषेधमाहुः शिष्टास्तु निर्मूलत्वमाहुः । होमनिषेधस्तु
स्वयं होमविषयः “सूतके च प्रवासि च अशक्तौ आह-
भोजने । एवमादिनिमित्तेषु हावयेच्च तु हापयेत्” इति
छन्दोगपरिशिष्टात् । तत्रैवादित्यपुराणे “निमन्त्रितस्तु न
आह्ने कुर्याद्वायार्दिताङ्गनम्” । चन्द्रिकायां प्रचेताः
“आहभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्यादन्तर्धानम् । आहकर्त्ता
न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः” । हेमद्रौ जावाभिः
“दन्तधावनताम्बूले तैलाभ्यङ्गमभोजनम् । रक्षोवधपरा-
ञ्च आहकृत् सप्त वर्जयेत्” । विष्णुरहस्ये “आहो-
प्रवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या प्रत-
सम्पूतमम्बु प्राशय विशुध्यति । पुनर्भोजनमध्वानं वा
नप्रायासमैथुनम् । दानप्रतिग्रहौ होमं आहभुक्

स्वप्न वर्जयेत् । “निमन्त्रयेत् पूर्वदुर्वाङ्गणानाम्बान्
शुचिः । तेषां च संयतैर्भाव्यम् मनोवाक्कायकर्मभिः”
याज्ञो “पूर्वदुर्वापवेदुर्वा आङ्गकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयेत्
तत्रवरान् सम्यक् विप्रान् यद्योदितान्” मनुः । “पूर्वदुर्वा-
वेदनम् वेदनं परेदुर्वा द्वितीयं, तृतीयमामन्त्रणम्” व्याप-
स्तम्बः “निवेदनं श्रोमया आङ्गं कर्त्तव्यं तत्र भवन्तो
निमन्त्रणीया इत्येवंरूपं निवेदनम् । द्वितीयं वेदनं
त्वामहं निमन्त्रये इत्यनेन निमन्त्रणम् । त्वयि आङ्गमहं
करिष्ये” इति तृतीयमनुशास्त्रग्रहणरूपम् आ० त० २४०
निमय ए० नि+मि-अच् । परिवर्त्तने द्रव्यान्तरदानेन द्रव्या-
न्तरग्रहणरूपे विनिमये तत्र अविश्रयद्रव्याणां विनि-
मयेनैव ग्रहणं कर्त्तव्यं यथा भा० शा० ७८२० “रसा-
रसैर्निमातव्या नत्वेव लवणं रसैः । कृतान्नञ्जातज्ञेन
तिलाधान्येन तत्त्वमाः” । अविश्रयाणि अपण्यशब्दे
२३४४० दर्शितानि ।

निमान न० निमीयतेऽनेन नि+मा-ल्युट् । मूल्ये “संख्या-
यागुणस्य निमाने मयट्” पा० “निमानं मूल्यम्”
सि० कौ० ।

निमि पु० अतिवृद्धे । दत्तालेयपुत्रे “स्त्रायम्बुवोऽतिः कौरव्य !
परमर्षिः प्रतापवान् । तस्य वंशे महाराज ! दत्तालेय
इति स्मृतः । दत्तालेयस्य पुत्रोऽभूत्तन्निर्नाम तपोधनः”
भा० अ० ८१०० । २ कौरववंशे भाविन्यपभेदे “दण्ड-
पाणिर्निमित्तस्य जेमको कविता ततः । जेमकं प्राप्य
राजानं संस्थां प्राप्यति वै कलौ” भाग० ६।२२।६।
हापरयुगीये अमुरांशुन्यपभेदे “अक्षप्रपातने चैव निमिहं-
सश्च दानवौ” हरिवं० १६१०० । ४ इत्याकुवंशे न्यपभेदे
“आग्नीहोत्रा निमिर्नाम इत्यङ्गुणां महात्मनाम् । पुत्रो
द्वादशभो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः” रासा० ७०५५ सं
तस्य वसिष्ठशापेन विदेहप्राप्तिकथा “यस्मात्त्वमन्य-
वतवान् मामवज्ञाय पार्थिव ! । चेतनेन विनाभूतो
देहस्ते पार्थिवैष्यति” । तत्त्वर्गान्ते तस्य सर्वभूतानां नेत्रेषु
निमेषरूपतया स्थितिकथा “सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमि-
शे तस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे ! क ते चेतो
निरूप्यताम् । एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेषे तस्तदाऽब्रवीत् ।
नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ! । वाढमित्येव वि-
बुधा निमेषे तस्तदाऽब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायु-
भूतश्चरिष्यति । त्वत्कृते निमिषिष्यन्ति चक्षूषि पृथि-
वीपते ! । वायुभूतेन चरता विम्वमार्थं सुहृदः”

निमित त्रि० नि+मि-क्त । समदीर्घविस्तारपरिमाणयुक्ते
निमेषशब्दे दृश्यम् ।

निमित्त न० नि+मि-क्त । “अनात्मनेपदनिमित्ते” पा
सूत्रनिर्देशान्न न दृश्य नः । १ हेतौ २ चिह्ने च अमरः
“निमित्तेषु च सर्वेषु ह्यप्रमत्तो च भवेन्नरः” सूत्रिः
“मयैव पूर्वं निहता धार्तराष्ट्राः निमित्तमात्रं भव
सव्यसाचिन् !” गीता “अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं
कर्मणाभिह” ति० त० भविष्यपुराणं “मासपक्षतिथौनाञ्च
निमित्तानाञ्च सर्वशः । स्रष्टुं खनमकुर्वीषो न तस्य फल-
भाग् भवेत्” ति० त० भविष्यपुराणं । ब्रह्माण्डे “निमित्तानि
च शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम्” “निमित्तं मनश्चक्षुरा-
दिप्रवृत्तौ” हस्तामलकम् । शुभाशुभसूचके शकुने
“निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव !” गीता
४ फले उद्देश्ये “निमित्तात् कर्मयोगे” वार्त्ति० निमित्त-
मिह फलम् । १ निमित्तनिश्चये नैमित्तिकं निमित्तनिश्च-
यादागतम् । २ शरव्ये च शब्दार्थचि० स्वार्थं क तत्त्वार्थं
संज्ञायां कर्त्तु । निमित्तक चम्बने शब्दमाला ।

निमित्तकारण न० कर्म । नैयायिकमते समवायिकारणाऽ-
समवायिकारणभेदकारणे तथाहि घटादौ सृष्टिकादि
समवायि कारणम् कपालद्वयसंयोगोऽसमवायिकार-
णम् । कुलालचक्रदण्डसलिलसूत्रादि निमित्तकारणम् ।
एवमदृष्टादि कालादि च । एवमत्यत्र यथायथमुच्येतम् ।
निमित्तकृत् त्रि० निमित्तं शकुनं रुतेन करोति कृ-क्लिप्
तृक् । रवेण दुष्टादुष्टशकुनकारके काके राजनि० । तस्य
रवेण शकुनसूचकत्वात् तथात्वम् । काककृतशब्दे १८४४
४० दृश्यम् ।

निमित्तबध पु० निमित्तेन रोधादिहेतुना बधः । रोधादि-
निमित्ते । गवादेर्वधे तत्र प्रायश्चित्तादि पा० त० उक्तं यथा
“रोधादिनिमित्तकप्रायश्चित्तम् । तत्वाङ्गिराः “रोधने
जन्वने चापि योजने च गवां रुजः । उत्पाद्य मरणं
वापि निमित्ती तत्र लिप्यते । पादश्चरेद्दोषबधे हौ
पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं
निपातने” । निमित्ती लिप्यत इति यथाकथञ्चित् मरण-
निमित्ततारतम्येन “यो मूय आरभते तस्मिन् फले
विशेषः” इत्यापस्तम्बवचनात् प्रायश्चित्तविशेषेण लिप्यते
तद्विशेषात् प्रायश्चित्तविशेषमाह पादश्चरेदित्यादि । रोधः
क्षीणायाः मोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः । बन्धन-
मयथावन्धनमकालवन्धनम् । योजनं हंसशकटादौ

योजनं तत्वातिवाहादिनेति शेषः । अत्रैव विषये च्य-
वनः “प्राजापत्यद्वयं गोहत्याप्रायश्चित्तं रोधनवन्धनयोक्त-
वधे पादद्वया नखानि लोमानि शिखावर्जं सशिखं
वपनं त्रिषवणं गवानुगमनं सहशयनं सुमहत्तृणानि
रथ्यासु चारयेत् व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनमिति” । रोधन-
वन्धनयोक्तवध इत्यादेरयमर्थः रोधनिमित्तकवधे प्राजा-
पत्यस्य पादः प्रायश्चित्तं नश्चेद्देनमात्रम् । वन्धन-
निमित्तकवधे प्राजापत्यस्य द्वौ पादौ नखानां लोमानाञ्च
क्षेदनम् । योक्तनिमित्ते च वधे प्राजापत्यपादत्वयं
नखलोमशिखावर्जकैश्चेद्देनञ्च । दण्डादिप्रहारवधे
सम्पूर्णं प्राजापत्यम् नखलोमकैश्शिखाक्षेदेनञ्च इति ।
एतद्विषय एव मिताक्षराष्टतं सर्वेत्तवचनं तदेकवाक्य-
त्वात् तद्यथा “पादेऽङ्गुलोमवपनं द्विपादे श्शस्तृणोऽपि
च । त्रिपादे च शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने” । अत्र
प्राजापत्यस्य पादादित्वे किं मानमिति चेत् । पराशर-
वचनम् “रोधने तु चरेत् पादं वन्धने चार्द्धमेव
हि । योजने पादहीनं स्यात् प्राजापत्यं निपातने” ।
“कच्छमज्ञानताडने” इति वार्हस्पत्यात् । दण्डोऽत्र हस्त-
प्रमाणो याज्ञः । तदधिके तु द्विगुणप्रायश्चित्तविधानात् ।
यथा अङ्गिराः “अङ्गुष्ठमात्रः स्यौल्येन वाङ्गमात्रः
प्रमाणतः । सार्द्धं सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते” ।
“अस्मादङ्गुष्ठं प्रहारेण यदि गां विनिपातयेत् । द्विगुणन्तु
भवेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” । सपलाशः सप्तलः ।
एतद्वचनविषय एव च्यवनोक्तप्राजापत्यद्वयमिति एतज्ज्ञा-
नान्तः यथा बृहस्पतिः “पादद्वये रोधवधे कच्छार्द्धं
वन्धवातने । अतिवाहे च पादोनं कच्छमज्ञानताडने” ।
अज्ञानञ्च क्षीणायामक्षीणत्वम् । क्षीणज्ञाने तु
प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रहृतस्य चान्द्रायणपादादिकम् ।
यथा हारीतः “नासाक्षेदनदाहेषु कर्णक्षेदनवन्धने ।
अतिदोहातिवाहाभ्यां कच्छं चान्द्रायणं चरेत्” इत्येति
शेषः । कच्छं व्रतं तेन चान्द्रायणव्रतमित्यर्थः ।
इति मूलपाणिमहामहोपाध्यायाः । भवदेवमष्टैस्तु
निपातने कृपावटादिषु इति व्याख्यातं तदपि युक्तं
अन्यथा तत्र पातजनकभयादिदर्शकस्य प्रायश्चित्तस्यानध्य-
वसायापत्तेः । “शस्त्रादिना तु हत्वा गां मानवं
व्रतमाचरेत् । रोधादिना त्वाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव चेति”
बृहस्पत्युक्तं तत्र प्रथमादिपदानुसृष्टिलोपलङ्घनगुडविभागन्या-
दीनां प्रायिकमृत्युमत्तानां अहणम् । रोधादिनेति यथा

कथञ्चिन्निमित्तमात्रस्य, वन्धादेरिति मूलपाणिव्याख्या-
न्तराच्च । तस्याङ्गिपातनपरम् उभयपरम् । एतच्च रात्रौ
रक्षणाार्थं रोधवन्धनव्यतिरिक्तविषयम् । “सायं संयम-
सुनार्थन्तु न दुष्येद्दोषवन्धयोः” इति अङ्गिरोवचनात्
वन्धने मिताक्षरायां विशेषमाह व्यासः “न नारि-
केलैर्न च शाणतालैर्न चापि मौञ्जैर्न च वन्धयेद्दुल्लैः ।
एतैस्तु गावो न हि वन्धनीया बद्धा तु तिष्ठेत् परम्
गृहीत्वा । कुशैः काशैश्च बन्धीयात् स्थाने दोषविवर्जिते” ।
निमित्तिनृशब्दे वक्ष्यमाणे मन्युत्पादनद्वारा रहने च ।
निमित्तविद् त्रिं निमित्तं शकुनं शुभाशुभसूचकं लक्षणं
वेत्ति विद-किप् । निमित्तज्ञे दैवज्ञे हेमच- निमि-
तज्ञादयोऽप्यत्र । “निमित्तज्ञस्तपोधनः” रघुः ।
निमित्तिन् त्रिं निमित्तमस्यस्य इति । निमित्तयुक्ते कार्ये
प्रा० वि० उक्ते स्वधकर्तृभेदे च यथा “कर्त्ता च पञ्चविधः
कर्त्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुपाहको निमित्ती चेति” ।
निमित्तिनमाह विष्णुः “अन्यायेन गृहीतस्त्रो न्याय-
मर्थयते तु यः । यद्यदिश्र त्वजेत् प्राणांस्तमाङ्गर्द्धं
घातकम्” तल्लक्षणं प्रा० वि० उक्तं “उद्देश्यत्वे सति
हन्तुर्मन्युत्पादको निमित्तो” इति मन्युत्पादने निमि-
तमाह तत्रैव दृष्ट्यां “गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीवन्ध-
नकृतेऽपि च । यद्यदिश्र त्वजेत् प्राणांस्तमाङ्गर्द्धं
घातकम्” दृष्टस्यतिः “ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्त्व-
त्तार्थमेव च । यद्यदिश्र त्वजेत् प्राणांस्तमाङ्गर्द्धं घा-
तकम् । गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीणां जेतृष्टस्य च ।
यद्यदिश्र त्वजेत् प्राणांस्तमाङ्गर्द्धं घातकम् । पुर्वधं
पितृमातृवर्धमात्मार्थमथ वा पुनः । यद्यदिश्र त्वजेत् प्राणां-
स्तमाङ्गर्द्धं घातकम्” षट्त्रिंशन्तमिति कृत्वा पठितम्
“आक्रोशितस्ताडितो वा धनैर्वा परिपीडितः । यद्य-
दिश्र त्वजेत् प्राणांस्तमाङ्गर्द्धं घातकम्” अत्रोद्दि-
श्येति सर्वत्र कीर्त्तनात् उद्देश्यमात्रे निमित्ततामा-
त्रेण वधित्वं नास्ति अथादिहरणाक्रोशनताड-
नादीनां मन्युकारणानामुपात्तत्वाद्देष्टव्यमात्रे धनार्थं
दृष्टारोहणादिना वे च्ययन्ते (यदि मर्द्दां धनं न
दास्यसि तदा दृष्टारोहणेन भरिप्राप्तीति) तत्र
कीर्त्तनमात्रेण निमित्तत्वधो नास्ति तथा च
पठन्ति “असम्बन्धेन यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परि-
त्यजेत् । तस्यैव तल्लेखं पापं न तु यं परिकी-
र्त्तयेत्” असम्बन्धेनेति वाक्कृतादिसकलपराधसम्ब-

आभावपर यच्च "सम्बन्धेन विना देव ! शुक्लवादेन
कोपितः" इति भविष्यपुराणवचनं वार्षिकप्रायश्चित्त-
विधायकं तत् वाक्कृततरापराधसम्बन्धाभावपरं "शुक्ल-
वादेन कोपितः" इत्यभिधानात् । एवं यत्नाक्रोशनादौ
पश्चात्कृते नापराधः तत्रापि न वधः यथा वृहस्पतिः
"व्याकुलस्तु यदाक्रोशंस्तडितः प्रतिताडयन् । हत्वा-
ततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः" । शास्त्रविहितताड-
नादौ कृते यत्न प्रवृत्तिप्रादुर्भूयते तत्रापि वधो ना-
स्त्येव यथा भविष्यपुराणे "पुनः शिष्यपुत्राया भाव्यां
शमितश्चेद्दिनश्रुति । न शास्त्रा तत्र दोषेण लिप्यते
देवसत्तम ! । अशास्त्रीयताडनादौ भवत्येव यत्न मनुः ।
"पुनः शिष्यपुत्राया भाव्यां दासो दासस्तु पञ्चमः । प्राप्ताप-
राधासाक्षाः सूरज्ज्वा वेणुदलेन वा । अधस्तान्
प्रहस्य नोत्समाङ्गे कदाचन । अतोऽन्य तु प्रहर-
चौरस्याप्रोति किलिबम्" । यच्च विहितदण्डाचरणे
शास्त्रीयस्वरयहणे क्रियमाणे यदि म्रियते तदापि
वधो नास्त्येव दण्डादिशास्त्रविरोधाद्विधेयाप्रवृत्तेः ।
वधनिमित्तिनस्तु प्रायश्चित्तं तत्रोक्तं यथा
"निमित्तिनस्तु वधनात् त्वैवार्थिकं सम्बन्धे, असम्बन्धे
वार्षिकं यथा भविष्ये "सम्बन्धेन यदा विप्रो हत्वात्मानं
मृतो गृह ! । निर्युषः सहसा क्रोधादुद्विग्नोऽस्मादिति
विप्रो ! । त्वैवार्थिकं व्रतं कुर्यात् ब्रह्मचर्यं चरन् वने" ।
सम्बन्धशब्दोऽत्र धनसम्बन्धपरः । ताडनादिना तिर-
स्कारेऽपि त्वैवार्थिकमाह स एव "तिरस्कृतो यदा विप्रो
निर्युषो म्रियतेऽनघ ! । समित्तं यदा विप्रस्तेदं
गृह्ये चरेत् । त्वैवार्थिकं ब्रह्मचर्यं कृत्वा गृध्येत
विप्रहा" । धनताडनादिसम्बन्धाभावे वाक्कृतहमालेण
कृते वार्षिकमाह स एव "यस्य हि शत्रो हन्यात्
आश्रयं स्वयमेव हि । आत्मानं सहसा क्रोधात्तस्य
किञ्च भवेदिदम् । सम्बन्धेन विना देव ! शुक्लवादेन को-
पितः । केशस्त्रधनखादीनां कृत्वा वै वपनं गृह !
ब्रह्मचर्यं चरन् वीर ! वधैर्येकेन गृह्यति" एतच्छ्रुत-
कारणाभावेऽर्थनोभादिना मृते प्रायश्चित्ताभाव इति
प्रागुक्तम्" प्रा०वि० ।

निमिष पु० नि+मृटा० मिष-भावे घञ् । १ चक्षुर्निमीलनरूपे
व्यापारे तदुपलक्षिते "सस्ये नरे सुखासीने यावत् स
न्दति लोचनम्" इति मनुक्री २कालभेदे "सुरमत्स्यावनि-
मिषो" समरः । निमिषशब्दात् नि+मिष-अपादाने

घञ् । १ परमेश्वरे "निमिषोऽनिमिषः कस्यो वाचस्व-
तिरदारधीः" विष्णुसं० सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्ताङ्गिते ४रोगभेदे
"अर्बुदं निमिषवापि" इत्यादिना विभज्य स च तत्र
लक्षितो यथा "निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्त-
संश्रयाः । चालयेदतिवर्त्तानि निमिषः सगदो मतः" ।

निमिषित न० नि+मिष-क्त । नेत्रव्यापारभेदे पञ्चमाकुञ्चने
निमीलन न० नि+मील-भावे ल्युट् । १ नेत्रनिमेषरूपव्या-
पारे २ पञ्चसङ्कोचने व्यापारे ल्युट् । ३ मरणे हेमच०
४ अविकाशे "सप्राप्य च भवेत् पश्चादेवं वापि निमी-
लनात्" सू०धि० ।

निमीला स्त्री नि+मील-भावे ण । १ नेत्रसङ्कोचने करणे ण ।
२ निद्रायां प्रमीलायाम् स्त्रार्थे क । निमीलिका तत्रार्थं
निमीलयति स्वरूपम् निमील-णिच् ण्यत् । व्याजे
स्त्री शब्दः ।

निमीश्वर पु० अतोतायास्तत्परिणयां जाते जिनेश्वरभेदे हेमच०

निमूल लि० निवृत्तं मूलं यस्य प्रा०व० । १ मूलरहिते । तदु-
पपदे "निमूलसमूहयोः कषः" पा०ण्यसुत् । निमूलकाशं
कषति । नि+मूल-क । २ प्रकाशने च तत्र "नेरनिधाने"
पा० नेःपरस्य मूलस्थानोदात्तता "निधानमप्रकाशता
ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः तदर्थं मूलान्स्थानो-
दात्तत्वमित्युक्तेरस्य प्रकाशनार्थता । [२परिवर्त्ते न० ।

निमिय लि० नि+माङ्-माने यत् । १ परिवर्त्तनीये भावे यत् ।

निमेष पु० नि+मिष-भावे घञ् । नेत्रस्य अन्दनरूपे व्यापारे
नेत्रपञ्चणोः स्वाभाविकोन्नेषस्य विरोधि व्यापारे
नराणामक्षत्रविकाराणामन्तरं १ पञ्चमाकुञ्चने । तदुप-
लक्षिते २ कालभेदे च "हो निमेषो लुटिनाम हे लुटी
तु लवः मृतः" अग्निपु० "निमेषा दश चाटौ च काष्ठा-
लिंशस्तु ताः कला । लिंशत् कला सुहृत्तः स्यात्"
मनुः । "योऽङ्गुलीर्निमेषस्य खरामश०भागः स तत्परस्त-
श्चतभाग उक्तः । लुटिर्निमेषैर्द्विभिः १८ च काष्ठा तत्त्रि-
यता सङ्गणकैः कलोक्ता" सि०शि० "योऽङ्गुलीर्लोचनयोः
पञ्चपातः स निमेषो स यावताकालेन निष्पाद्यते तावान्
कालाऽपि निमेषशब्देनोच्यते उपचारात्" प्रमि० ।

"निमेषमात्रादवधूय तद्व्याप्तम्" "पयौ निमेषासपञ्च-
पङ्क्तिः" रघुः । स्त्रार्थे क निमेषक तत्रार्थे ४ अविकाशे च

निमेषकत् स्त्री निमेषं करोति क-किप् लृक् लृट् । तडिति
शब्दनाला तस्याः निमेषकालेन (सस्यकालेन) निमीलन
तस्याधिकाराद्युक्तत्वं तु तथ त्वम् ।

निमेषणी स्त्री निमिषत्यनया नि+मिष-करणे ल्युट् ङीप् ।
नेत्रवत्काश्रिते निमेषसाधने सिराभेदे निमिषशब्दे दृश्यम्
निमेषरुच् पु० निमेषं तत्कालं व्याप्य रोचते रुच-किप् ।
खद्योते त्रिका० निमेषद्युदादयोऽप्यत तस्य स्वल्पकाल-
मात्रद्योतनात् तथात्वम् ।

निम्न लि० नि+न्ना-क । १नीचे २गभीरे (नावाल)अमरः ।
“पयस्य निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्” कुमा० “आपो न
निम्नैरुदभिर्जिगतवः” ऋ० १०।७८।५ “प्रयाति नि-
म्नाभिमुखं नवोदकम्” ऋतुसं० दृष्टादिव सतावेष्टना-
ज्जाते २चिह्नभेदे शब्दार्थचि० ।

निम्नगा स्त्री निम्नं गच्छति गम-ङ । १नदीमाले २नीच-
गामिनि लि० “अतुरोदितो व करुणेन पतिषां विरुतेन
वत्सलतयेव निम्नगाः” साधः “उदपेरिव निम्नगाशतेष्व-
भवन्नास्य विमानना कश्चित्” रघुः ।

निम्ब पु० निवि-सेचने अच् वयोरैक्यात् सः । (निम्) स्वाते
हृत्ते अमरः “निम्बः शीतो लघुग्राही कटुपाकोऽग्नि-
वातहृत् । अष्टयः अमलट् कासज्वरारुचिकृमि
प्रणुत् । निम्बपत्रं स्मृतं नेत्रं कृमिपित्तविषप्र-
णुत् । वातलं कटुपाकश्च सर्वांरोचककुष्ठतृत् । निम्बं
फलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम् । क्षिग्धं लघूष्णं
कुष्ठं शुल्भार्थः कृमिमेहहृत्” । निम्बशाकगुणाः
“निम्बस्य कोमलदलानि सुयत्नमृष्टान्याज्ये क्षिपेत्तदु
सैन्धवतक्रयुक्तान् । शालीयतण्डुलकणान् सह रामठेन
चाचारितान् ददति रोचनमेव लेहात्” । “करञ्जनिम्ब-
जफलं कृमिज्वरप्रमेहहृत् । निम्बतेलन्तु कुष्ठं तिक्तं
कृमिहरम् परमिति” राजवल्कलः । “मसूरं निम्बपत्रञ्च
योगेति मेघगते रवौ । अतिरोषान्वितस्य तक्षकः किं
करिष्यति” ति०त०। मृष्टां तिथौ तद्वक्ष्यन्निषेधो यथा
“कलङ्की जायते विल्वे तिर्यग्योनिश्च निम्बके” ति०त०।
तिथिभेदे वक्ष्योक्तौ । निम्बक इत्यत्र स्वार्थे क ।

निम्बतरु पु० निम्ब इव तत्संज्ञको वा तरुः । १मन्दारवृक्षे
अमरः । २निम्बसंज्ञके तरौ च । [राजनि० ।

निम्बबीज पु० निम्बस्य बीजमिव बीजं यस्य । राजादनीष्टके
निम्बू स्त्री निवि-सेचने अच् वयोरैक्यात् सः । (कागजी-
नेव) जम्बीरभेदे ततः स्वार्थे क, वा ह्रस्वः अभिधानात्
ङस्त्वम् । निम्बुक निम्बूक तत्रार्थे पु० तस्य फलम् अण्य-
तस्य लुपि । तत्फले न० “निम्बूकमस्तु वातघ्नं दीपनं
पाचनं लघु । निम्बुकं कृमिघ्नमूहनाशनं तीक्ष्णमस्तु-
ह-

दरपहापहम् । वातपित्तकफशूलिने हितं कष्टमष्ट-
चिरोचनम् परम् । त्रिदोषवृद्धिचयवातरोगनिपीडितानां
विषविह्वलानाम् । मलयगृहे वङ्गगृहे प्रदेयं विस्त्रुचिकायां
सुनयो वदन्ति भावप्र० । “भागैकं निम्बुकं तोयं मृदभावं
शर्करोदकम् । लवङ्गसरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्त-
मम् । निम्बूफलभवं पानमत्यस्तं वातघाशनम् । वङ्ग-
दीपिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम्” राजनि० ।

निम्बोच पु० नि+न्नु-चु-भावे घञ् । अक्षयमने “क्षुद्रदुग्धसि
निम्बोचे” भाग०१।१।८। भावे ल्युट् निम्बोचन तत्रार्थे
न० आपारे ल्युट् ङीप् स्त्र्यास्तस्याने पुरीभेदे स्त्री ।
“पश्चाद् वारुणीं निम्बोचनीं नास” भाग०५।२।१।५

निम्बोचि पु० यदुवंशे मज्जमानमृदपस्य पुत्रभेदे “मज्जमानस्य
निम्बोचिः किं कालो दृष्टिरेव च” भाग० ६।२४।५

नियत लि० नि+यम-क्त चितरां यतते यत-अच् वा ।
१संयते २नियमकारिणि ३नियमयुते “नियमो यमश्च
नियतं मतिं यथा” साधः । कर्मणि क्त । ४कृतनियमे
च । “प्रत्येकं नियतं फलमात्मनो व्रतमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिषवणं स्मृयेत्” प्रा०त०
शङ्खलिखितौ । “पाणिपक्षिका सन्ना नियतं दार-
लक्षणम्” उद्वा०त०मनुः । “अन्यथासिद्धिर्नून्यस्य नियता
पूर्ववर्तिता” भाषा० ।

नियतामि स्त्री नियता निश्चिता आप्तिः । सा० द० उक्ते
नाथे प्रारब्धकार्यस्य अवस्थाभेदे अवस्था विभज्य
“अपायाभावतः प्राप्तिर्नियतामिर्निश्चिता” अपाया-
भावाच्चिषरैरितेकालफलप्राप्तिर्नियतामिः । यथा रत्ना-
बल्याम् “राजा देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नात्यमलोपायं
पश्यामीति” देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणा-
च्चियतफलप्राप्तिः सूचिता” सा०द० ।

नियति स्त्री नियम्यतेऽनया नि+यम-करणे क्तिन् । १भाग्ये
दैवे अमरः “नियतिं लोक इवानुबध्यते” किरा० ।
“आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोद्यात्” साधः “निय-
तिरुतनियमरहिताम्” काव्यप्र० । २दैवरेष्याभेदे अवि-
द्यायाम् । “महामायेत्यविद्येति नियतिर्माहुरीति
च । प्रकृतिवैश्वनेत्येव तवेष्टाऽनन्त ! चोच्यते” पुराणाः
नरम् । करणे क्तिच् ङीप् । इमांयां देव्यां स्त्री “अतिः
संस्तरणाद्देवी नियती च नियामतः” देवीपु० ।

नियन्त लि० नि+यम-ङच् । १नियमकारिणि २अक्षयमकारिणि
स्त्रियां ङीप् । ३अक्षयमकारिणि सारथी पु० अमरः

“रेखामात्रमपि क्षुधादामनोर्वर्त्मनः परम् । न व्यती-
युः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिष्ठतयः” रघुः । २परमेष्ठरे पुं०
“अपराजितः सर्वसहोनियन्ता नियमोऽयमः” विष्णु स०
नियन्त्रण न० नि+यन्त्रि-ल्युट् । प्रतिबन्धदूरीकरणे ए
कत्वस्यापनार्थव्यापारभेदे “अनेकार्थस्य शब्दस्यैकार्थे निय-
न्त्रणरूपं विशेषम्” सा० द० । भावे युच् । नियन्त्रणापि
तत्तार्थे स्त्री ।

नियन्त्रित लि० नि+यन्त्रि-क्त । १कृतनियमने २प्रतिबन्धा-
दिना एकत्वस्यापि ते “अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यै-
रनियन्त्रिते । एकत्वार्थेऽन्यधीहेतुः” सा० द० ।

नियम पु० नि+यम-वज्वा लुक् । १प्रतिज्ञायाम् अङ्गीकारे
अमरः । २नित्ये ३स्वागन्तुकसाधनकर्मरूपे व्रते ४निय-
न्त्रणायां ५नियमे मेदि० पा० छ० उक्ते ६योगाङ्गभेदे
“यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध-
योऽष्टावङ्गानि” सूत्रे उद्दिश्य “शौचसन्तोषतपःस्वाध्या-
येश्वरप्राणिधानानि नियमाः” छू० विमज्ज्योक्तं “तत्र
शौचं सृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च बाह्य-
माभ्यन्तरं चित्तमलानामाचालनम् । सन्तोषः सन्निहित-
साधनादधिकस्यानुपादित्वा । तपो हन्तृसहनं हन्तृञ्च जिघ-
त्सापिपासं शीतोष्णं स्थानाग्ने कष्टमौनाकारमौने च
व्रतानि चैवं यथायोगं लक्ष्मचान्द्रायणसालपनादीनि ।
स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा ईश्व-
रप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मापेक्षं “शय्याश-
यस्थोऽथ पश्चिं ब्रजन् वा स्वस्थः परिशील्यवितर्कजातः ।
अंसारवीजज्वरमोक्षमायः स्यान्नित्यसक्तोऽमृतभोगभागी”
यत्र देवकृतं ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभाव-
श्चेति” भा० “शौचादिनियमान् व्याचष्टे शौचमिति ।
आदिशब्देन गोमयादयो गृह्णन्ते । मोक्षप्राप्त्यावकादि
मेध्यं तस्याभ्यवहरणादि आदिशब्दात् पादपरिमाण-
वृत्त्यानियमादयो आह्ला मेध्याभ्यवहरणादिजनितमिति
वक्तव्ये मेध्याभ्यवहरणादि चेत्तु कृतं कार्यं कारणत्वोप-
पत्त्यात् । चित्तमलानां सदमानास्त्वादवस्तदपनयो मनः-
शौचम् प्राणयामात्माल्लेखोरभ्यधिकस्यानुपादिष्टा स-
न्तोषः प्रागेव स्त्रीकरणपरित्यागादिति विशेषः ।
काष्ठमौनमिच्छितेनापि स्नाभिप्रायाप्रकाशनम् अवचनमा-
कारमौनम् । परिशील्यवितर्कजात इति वितर्कोऽप्यप्यमायः
संशयविपर्ययो चेति एतावता युक्ताभिहितवृत्तः । एते
च यमनियमाः विष्णुपुराणे उक्ताः “ब्रह्मचर्यमहिंसा च

सत्यास्तेयापरिग्रहम् । सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां
स्वमनो नयन् । स्वाध्यायशौचसन्तोषं तपसि नियता-
त्मवान् । कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवचं मनः ।
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः । विशिष्ट
फलदाः कास्या निष्कामाश्च विशुक्ताः” विव० । सर्वदर्शन-
संग्रहे पातञ्जलदर्शनप्रसङ्गे स्वाध्यायशब्देन प्रणवजपवत्
तान्त्रिकमन्त्रजपोऽप्युच्यते इत्युक्तम् ।

“नियमाः पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तरं विधा ।
शौचं, तृष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः । स्नानमौनो
एवासंज्ञास्वाध्यायोपस्थनिग्रहः । तपोऽक्रोधो गुरो
भक्तिः शौचञ्च नियमाः स्मृताः । यमाः पञ्चाथ नि-
यमाः शौचं द्विविधमीरितम् । सन्तोषस्तपसां जप्यं
वासुदेवार्चनं दमः” गारुडपु० “तपः सन्तोष आत्मिक्यं
दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तत्रयणश्चैव ह्यौर्भित्तश्च
जपो ह्युतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशा-
रदैः” तन्त्रसारः । ७विधिभेदे तद्वृत्तणादि लौगाक्षि-
मास्करेणोक्तं यथा

“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चा-
न्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गोयते” व्याख्याः । प्रमाणा-
न्तरेणाप्राप्तस्य प्राप्त्योविधिरपूर्वविधिः । यजेत सर्ग-
काम इत्यादि स्वार्थकयागस्य प्रमाणांतरेणाप्राप्तस्या-
नेन विधानात् । पक्षे अप्राप्तस्य प्राप्त्योविधिर्नियमविधिः
यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादिः । कथमस्य पक्षेऽप्राप्तेः प्राप्-
त्यमिति चेत् इत्यम् कनेन हि अवघातस्य वैतृष्या-
र्थत्वं न प्रतिपाद्यते अन्यव्यतिरेकसिद्धात् किन्तु
नियमः स चाप्राप्तिपूरणं वैतृष्यस्य हि नानोपाय
साध्यत्वादवघातं परित्यज्योपायान्तरं यदा गृहीत-
मारभ्यते तदावघातस्याप्राप्त्यनेन तद्विधाननासक्यमप्राप्तं
पूरणसेवानेन विधिना क्रियते । अतश्च नियमविघाव-
प्राप्तिपूरणत्वात्को नियम एव वाक्यार्थः पक्षेऽप्राप्तावघात
विधानमिति यावत् । मिताक्षरोक्तं विशेषोदाहरणादि-
भूतकालशब्दे १४१७७० दर्शितं तत्र दृश्यम् । नियमे
च इतरसंबन्धे न दोषः । परिसंख्यायां दोष इति
भेदः । पाक्षिके सतीत्यादिकारिकां व्याख्यायं उदा-
हरणं परिसंख्यातो भेदश्च विधिरूपमप्ये दर्शितो यथा
“नियमः पाक्षिके सतीति विधिं विना प्रवृत्तेः पाक्षिकत्वे
सतीत्यर्थः प्रवृत्तिनिवर्त्तने सतीति यावत् तथाच तद्-
गोचरप्रवृत्तिनियमनिर्वाहको विधिरिति नियमविधिरिति

प्रसिद्धम् । तादृशवाचतादिविधिः श्रीहीनवहनीति
विधिं विना पुरोडाशो आदिक्रीडिवैतुष्यद्वारा यागो-
पकारकेष्वघाते इतरपरोहारेण सखटलनादावाप
प्रवृत्तिप्रसङ्गादघाते प्रवृत्तिनियमो न स्यादिति तादृश
विधेः प्रवृत्तिनियमनिर्वाहकत्वं यागोपकारके व्रीहि
वैतुष्येऽवघाताधीनत्वनियमस्यादृशविधितो यद्यपि इत्यर्थः
नियमस्यापदावृत्त्यादवघातत्वात् तथापि तादृशवि-
धितो व्रीहिवघातत्वेन नियोगसाधनतादवघातत्वं याग-
जन्यपरमापूर्वत्वं तदवघातरूपकारणं विनापि निष्प-
त्तिप्रतिषेधनान्न तत्र नियतप्रवृत्तिनिर्वाहः । तत्र चा-
न्यत्र चेति प्रतीक्ष्ये यस्य विधानं तदवघातस्यपि
तत्त्वसम्बन्धे तस्मिन् वा तदन्यसम्बन्धे प्रवृत्तितः
प्रसङ्गाविवर्धः । तादृशश्च प्रसङ्गकप्रवृत्तिविरोधिविधिः
परिसंख्याविधिरित्यर्थः । तत्र “इत्थामदभ्यन्तं रशनामृ-
तस्येत्यभिधानीमादधे” इति । तत्रेतिमत्यादिमन्त्रस्य
रशनामात्रमहणप्रकाशकतया अश्वरशनादानं इव गर्द-
भरशनाया आदानेऽपि मन्त्रस्य विनियोगो लिङ्गात्
सम्बन्धे तथाच तदादानकालेऽपि मन्त्रपाठप्रवृत्त्या
तत्रापि तन्मन्त्रसम्बन्धः स्यात् एतस्माच्च विधितः प्रथम-
मश्वरशनाग्रहणे एतन्मन्त्रविनियोगलाभे निराकाङ्क्षतया
सदभ्यन्तरशनाग्रहणे न तद्विनियोगलाभ इति वैयर्थ्ये न
मदाचरणमिति एतद्विधेर्विधेयस्येतरोद्देश्यसम्बन्धप्रस-
ङ्गकप्रवृत्तिविरोधिता । अथ व्रीहीनवहनीति नियम-
विधिर्दधितपरिसंख्याविधयोः को विशेषः नियमविधेरपि
परिसंख्यावदितरनिवृत्तिफलकत्वात् नियमविध्यसत्त्वे
पुरोडाशद्वारा यागोपकारकवैतुष्याद्यर्थिनोऽवघातेतरतदु-
द्ये प्रवृत्तिप्रसङ्गे । यदि चावघातनियमविधेरवघात-
प्रवृत्तिनियमफलकत्वं परिसंख्यातो विशेषः इत्थाम-
दभ्यन्तं रशनामित्यादि परिसंख्याया अश्वरशनादाने
मन्त्रपाठप्रवृत्तिनियमस्य मन्त्रलिङ्गे न मन्त्रस्यासाधा-
रण्येनापकारकतावोधनादेव निर्वाहात्तस्याः प्रवृत्ति-
नियमानुपपादकत्वादिति विभाव्यते तदा यस्य परि-
संख्याया नियमानन्तर्भावः नियमस्य परिसंख्यायामन्त-
र्भावत्वं परिसंख्याफलस्य तत्साधारणत्वात् इति चेन्न
नियमस्ये इतरनिवृत्तेरर्थतः सम्भवेऽपि तत्र तत्तात्-
पर्यानुपगमात् नियतप्रवृत्तावेव तत्तात्पर्यात् न चो-
पायान्तरनिवृत्तावपि नियमतोऽवघातप्रवृत्त्युपपत्तेर्नि-
वृत्तावेव तत्तात्पर्यं न तु नियतप्रवृत्तावित्येव किं

नोपयेत इति वाच्यम् अवघातविधिरावघातस्यासाधा-
रण्येन यागोपकारकत्वबोधनेऽपि अवघातमात्रेण
वैतुष्यनिर्वाहाप्रतिषेधनान्न अन्योपायसंवलनेनावघा-
तप्रवृत्तिसंख्यावदवघातविधेरितरनिवृत्तकत्वायोगेन तस्ये-
तरनिवृत्तौ तात्पर्यासम्भवात् । एवम् कृतौ भार्या-
सुमेयादित्यादिनियमो न तु परिसंख्या दापत्यस्यासा-
दिति सर्वसिद्धान्तोऽपि व्याहृत्येतां स्वाधमन्तरेणैवानिष्टा-
तनुवन्निभाय्यागमने कृतुकालव्याप्तिबोधत्वात् तदैक्याक्य-
तया परिसंख्याफलस्येतरकाले भार्यागमननिवृत्त-
निर्वाहाद्विजयमानापक्षकत्वात् । न च कृत्वन्निगमने
प्रत्यमवायश्रुतः कृतुकालाभिगमस्यावश्यकत्वे तत्तात्-
पर्याभावशक्यमिति नियम इति वाच्यम् । अन्ततावन-
भिगमस्यापि “इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः”
इत्यादिना निषेधात्तद्वैक्याक्यतया परिसंख्याया एवो-
चित्यात् इति चेन्न येन रूपेण उद्देश्यता तदन्यरूप-
व्यापकता उद्देश्यविधेयभावमर्थ्यादातो न लभ्यते इति
पञ्च पञ्चनखानु भुङ्कोत इत्यादावुद्देश्याविशेषेण भव्य-
पञ्चनखत्वादौ शशकाद्यभेदव्याप्तिप्रज्ञाभ इत्याशयेन तत्र
परिसंख्यायां स्वार्थहान्यादिदोषत्वस्य प्राचीनैरभिधा-
नात् । सीमांसापरिभाषायाञ्च “यो विधिः पक्षे प्राप्त-
मथ नियमयति स नियमविधिः यथा व्रीहीनवह-
नीति । एतद्विध्यभाव दर्शपूर्णमासिकेषु व्रीहिसूक्त-
सिवाक्यावगतपुरोडाशोपयोगि तण्डुलनिष्पत्यतुल्यं वैतु-
ष्यकार्यायावहनमवत् कदाचिन्मखविदलनस्यपि प्राप्त्या-
दित तास्मान् पक्षेऽवहनस्य प्राप्त्यभावात् कार्यान्वयो-
पपत्तेरवहनस्य प्राप्तिकी प्राप्तिः स्यात् सत्यस्मिन् विधौ
अवहननेनैव वैतुष्यं कार्यमिति नियमे सति विदलनं
सर्वोत्तमा निवर्त्तत इति नियमविधिरयम् । न च
वैतुष्यस्य नखविदलनेनापि सत्त्वावदवहननियमो व्यर्थः
प्रयोजनाभावादिति वाच्यम् अवघातेनैव वैतुष्यकरणे
किञ्चिददृष्टं जन्यते इत्यदृष्टाङ्गीकारात् नियमेनदृष्ट-
कार्यान्वाभेऽदृष्टस्योत्पत्तेः । तन्नापूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वं
द्वारा फलपूर्वं उपयुज्यते तेन नियमापूर्वाभावे फलपूर्वं
मेवनोत्पद्यत इति कल्पनाद्वियमापूर्वस्य न वैयर्थ्यम् ।
एवं व्रीहिसोमादिनियमविधिषु बोध्यम् । अधिकं विधिर-
साधनस्ये दृश्यम् । कवितावर्णननियमभेदाः प्रथमः “वर्ण-
येन सदृशो तन्निवृत्तस्य प्रदर्शयते । भूजल्यग्राहमवत्येव
मन्त्रे ह्येव चन्दनम् । सामान्यवर्णने श्रौतस्य कलायाः

पुष्पशासनाम् । कण्ठ्यं केशकाकाहिपयोनिधिपयो
सुचास् । रक्तत्वं रत्नवस्त्रकविद्याभोजविवस्वताम् ।
तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलकूजितम् । वर्षाखेव मयू-
राणां रतं न्दलञ्च वर्षयेत् । नियमस्य विशेषोऽयं पुनः
कश्चित् प्रकाशते । कमलासम्पदोः कण्ठहरितोर्ना-
गसर्पयोः । पीतलोहितयोः स्वर्णपरागान्निशिखादधु ।
चन्द्रशैलयोः कामध्वजे मकरसत्त्वयोः । दान-
वाचुरदैत्यानामैकमेवाभिस्मृतम् । वस्तुकाजन्ममोऽपि
शिवचन्द्रस्य बालता । मानवा मौलितो वगर्था देशाश्च-
रन्तः पुनः । नियममयति नि+यम-णिच्-अच् ।
सर्वनियामके परमेश्वरे “अतोन्द्रः संप्रहः सर्गो
धृतात्मा नियमोऽयमः” विष्णुसं “स्वेषु स्वेष्टधिकारेषु प्रजा
नियमयतीति नियमः” भा० ।

नियमन न० नि+यम-भावे ल्युट् । १ नियमशब्दार्थे २ नियमे
३ वन्ते “नियमनादसतां च नराधिपः” रघुः इतरनिवारण-
रूपेऽपरिसंख्यार्थे च “युष्माग्निजतभूतानि षण्मुन्योर्व-
सुरन्त्योः । रुष्टेण दादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ।
प्रतिपदायमावास्या तिथ्योर्गुणं महाफलम् । एतद्भुक्तं
महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्” निगमवाक्यतात्पर्यं
कथने “एतत्प्रयोजनं तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि
तिथिखण्डविशेषनियमनम्” ति० त० रघु० । एतदुपदर्शितं
खण्डविशेषतिथावेव कृत्यांश्चेतरत्वेति परिसंख्यातव्यत्वं
गम्यते । नियमपरत्वे विपरीतकरणे दोषाभावप्रसङ्गात्
नियमे इतरसंवलनस्य शास्त्रार्थत्वात् नचैद्युक्तम्
इतरत्वं करणे निन्दाश्रवणात् । अतः परिसंख्याकार्य-
कारीह नियमनमिति स्थितम् ।

नियमसेवा स्त्री नियमेन सेवा विष्णोः । नियमपूर्वकम् आ-
श्विनस्य शुक्लदशम्यान्वारस्य कार्तिकमासे विष्णोः सेवायाम्
“आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्ति-
कस्य व्रतानीह तस्यां कृत्यांहतन्त्रितः । व्यक्तत्वा नियमं
विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः । जन्मार्जितस्य पुण्यस्य
फलं नाप्नोति नारदः” । किञ्च “नियमेन विना चैव न
भवेत् कार्तिकं घने” । चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स
कुलाधमः” हरिभक्तिविलासः ।

नियमस्थिति स्त्री नियमेन स्थितिरत्न । तपस्यायाम् हेमच०
नियमितं त्रि० नि+यम-णिच्-कर्मणि क्त । १ कृतवन्ने
“किञ्चिदुभयमुक्तीलीलानियमितजलधिं रासमन्त्रे प्रयामि”
महाका० । २ कृतनियमे च

नियम्य त्रि० नि+यम-यत् । १ निरोद्धये २ निपादो च
“त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा” रघुः ।

निययिन पु० नी-भावे क्तिप् निये नयनाय इनः प्रभुः वा०
अलुक्त्स० । प्रापण्याय स्वाभिनि रयादौ “न्येवं निय-
यिनं रघम्” ऋ० १०।७।२

नियव पु० नि+यु-मित्रणे वेदे वा० अप् । मित्रीभावे
“गोषु युधो नियवं चरन्तीः” ऋ० १०।१०।१० लोके तु
घञ् । नियाव तत्कार्थे ।

नियातन न० नितरां यात्यते याति-ल्युट् । १ निपातने
नितरां यातना यत् प्रा० व० । २ भययुते नयनानन्दः ।

नियान न० नियमेन यान्ति गावोऽत्र या-आधारे ल्युट् ।
गोष्ठ्याने । “यद्वियानं न्यासं संज्ञानम्” ऋ० १०।१६।४
“नियानं गोष्ठम्” भा० ।

नियाम पु० नि+यम-घञ् । नियमे

नियामक त्रि० नि+यम-णिच्-ल्युट् । नियमकारके
नियामकत्वम् अदृष्टकादादेः “कारणस्य कार्यं प्रति
नियामकत्वम्” सर्वद० “कृतद्वितसमासानामभिधानं निया-
मकम्” अमरः । स्त्रियां टापि चत इत्त्वम् नियामिका ।
“विकल्पे आत्मप्रीतिर्नियामिका” मिता० २ निरासके
च “लोकप्रसिद्धमेवैतद्वारि वज्रे नियामकम्” कामन्द० ।

नियुक्त त्रि० नि+युज-क्त । १ अधिक्ते २ नियोजिते ३ प्रेरिते
च “केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि
तथा करोमि” आ० त० प्रातःकाले । “नियुक्तस्तु यथा-
न्यायं यो मांसं नास्ति मानवः” “स्त्रिया सख्यग्नियुक्त्या”
“विधवायां नियुक्तस्तु” “नियुक्तो यो विधिं हित्वा”
इति च मनुः ।

नियुत् पु० नि+यु-कर्मणि क्तिप् तक् । १ वायोरश्चे निघ०
“सहस्रेण नियुता नियुत्यते” ऋ० १।१६।१ “जातावेकवच-
नम् । नियुत इति वायोरश्चानां नामधेयं “नियुतो
वायोरिति निरुक्ते सक्तत्वाद्” भा० कर्मणि क्तिप् ।
२ नियोजिते ३ नियते च नियुद्धर्षण्डे दशप्रम् ।

नियुत न० १ लघुसंख्यायां २ दशलघुसंख्यायां इतत्संख्येषु च
“शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं सतम् । स्त्री कोटि-
र्युदमिति क्रमाद्दशयुतोत्तरम्” इति रत्नकोषः । “एकं
दश शतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा । लघुञ्च नियुतञ्चैव
कोटिर्युद एव च । इन्द्रः स्वर्गो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ
च सागरः । अन्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशहस्ता ययो-
त्तरम्” पुराणम् ।

नियुत्वत् पु० नियुतोऽन्वाः सन्त्यस्य महत्प मस्य वः तान्त्स्या-
स्वर्गं परे पदत्वाभावात् न तस्य दः । वायौ "नियुत्वान्
सोमपीतये" यज० २७।१२ । तस्येदं छ । नियुत्वतीय
वायुदेवताके हविरादौ "एष वा प्राजापत्य एष वा
नियुत्वतीयः" शत० ब्रा० ६।२।२।१५ ।

नियुत्सा स्त्री भरतवंशस्य प्रस्तारन्तपस्य पत्न्यान् "प्रस्तारस्य
नियुत्सायां हृदयज आसीत् विभुः" भाग० ५।५।७ नियुत्-
सायामित्यत्र निरुत्सायामिति पाठान्तरं साऽपि तत्तार्थं ।
नियुद्ध न० नि+युज-भावे क्त । बाहुयुद्धे अमरः । "नियुद्धं
सङ्कटयुतम्" सा० द० । निपूर्वकस्य युध्यतेः बाहुयुद्धपर-
त्वम् । "तेन नियोद्धुकांसे किञ्च बहुवर्मणी" नैष० ।

नियुद्ध्य ति० नियुत्-नियोजिता नियतो वा रथोयस्य ।
गमनाय नियोजितरथे "स दक्षा नियुद्ध्यः" ऋ० १०।२६।१
"नियुद्ध्यो गमनाय सर्वदा नियतरथो नियुक्तरथो वा" भा०

नियोग पु० नि+युज-चञ् कुत्वम् । श्रेरणे इष्टसाधनत्वादि
बोधनेन श्रवत्तने नियोज्यशब्दे दृश्यम् । श्याज्जायाम्
४ अक्षरं प्रौ अवधारणे तच्चावधारणम् अन्ययोगव्यव-
च्छेदार्थकम् । "एवानियोगे" सुध० । अनियोगे अन-
वक्तृभावित्यर्थः "तत्क्षिणेन नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः"
रघुः । प्रवोत्पादनाय विधवायाः पूनियोजने च ।
नियोगप्रकारश्च ज्ञेयश्च २४०।६७ दृश्यः । "उक्तो
नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव हि" बृहस्पतिः ।

नियोग्य ति० नि+युज-अर्हाय कर्तरि गण्यत्
कुत्वम् । प्रभौ । शक्यार्थे कर्मणि तु न कुत्वम् ।

नियोजन न० नि+युज-भावे ल्युट् । श्रेरणे श्रवत्तने
भृत्यादिः कर्मकरणाय इष्टपदेशात्मकव्यापारे "नियोजन-
कालेऽष्टाचत्वारिंशत्समाप्तान्मिन्दे" कात्या० श्रौ० २।१।१८।
४ नितरां योजने च "पाशं कृत्वा प्रतिसृज्यत्यघातो नि-
योजनस्यैव" शत० ब्रा० १।७।१।१३ ।

नियोज्य ति० नि+युज-शक्यार्थे कर्मणि गण्यत् "प्रयोज्यनि-
योज्यो शक्यार्थे" पा० उक्तेः न कुत्वम् । श्रवत्तनीये नि-
युज्यतेः प्रवर्त्तनार्थकत्वात् कर्मणि गण्यता तत्कर्म उ-
च्यते प्रवर्त्तनाकर्म च तज्जन्यप्रवृत्तिमान् । तथा च स्वर्ग-
कामोयजेतेत्यादौ स्वर्गकामो यागे नियोज्यः स्वर्गका-
मादेश्च कामनाद्वारा यागे कृतिसाध्यताधीद्वारा प्रवृत्ति-
जायते इति तस्य तथात्वम् । तदेतत् शब्दवि० उक्तं
यथा "स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं
वा यदि विधिः समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्त्यान्वयी

वा शुरुमते यागादिर्न कार्यतया लिङ्गा बोधयितुं
शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्ययोग्यताविरहात् । काम-
नाविशिष्टस्य हि समेदं कर्त्तव्यमिति बोद्धृत्वं नियो-
ज्यत्वं कामना च तद्वोधोपयोगे सति भवति स च
कामनानन्तरं कामसाधनताबोधो कार्यताबोधे सति
स्यात् एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्या
न्ययोग्यता । न च कालान्तरे भाविस्वर्गे क्रिया
साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दे बोधयितुमर्हति
स्याशुविनाशित्वात् परम्पराघटकानुपस्थितेश्च तृतीय
प्रकारस्याभावात् अन्यथा तत्साधय साधनत्वसम्भवात्
कल्पप्रसङ्गपूर्वं न स्यात् इष्टसाधनताविधिपक्षे तु स्फुटे-
वानुपपत्तिः । कार्यताविधिपक्षे अन्यप्रकारतया साधनत्वं
शब्दमिति फलतो न विशेषः । अतः क्रियातोऽन्यत्
स्वर्गसाधनताहं कार्यं क्रियाकार्यतानिर्वाहकमित्यर्थम्
गदाधरेणेदं नियोज्यान्ययस्ये विदुतं द्विङ्मात्रमन्व्यते
"लिङ्गोऽर्थः कार्यत्वं पाकादिक्रियायामेव प्रथमतोऽन्वेति
न तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादितो यागादौ प्रथमतस्तद-
न्वयः किन्तु कार्यत्वेनैव वैदिकलिङ्गाच्चेऽपूर्वं प्रथमतो
विषयतया यागाद्यन्वयः प्रतीयते विषयत्वन्तु जन्यत्वम्
तत्र च शक्यतावच्छेदकार्यत्वेकदेशे कृतौ स्वर्गकामा-
न्वयः एवञ्च यागविषयकं स्वर्गकामकार्यमिति प्राथमिको
बोधः तदनन्तरमपूर्वस्य कृतिसाध्यता यागद्वारैव, यागम-
कृत्वा अपूर्वस्य साधयितुमशक्यत्वादतो यागकार्यतां विना
ऽपूर्वकार्यत्वसमुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रतिस्त्वाने तत्सह
कृतलोकस्यलक्ष्मृप्रक्रियाकार्यतात्यगोचरत्वाद्सामचीतो
यागे औपादानिकोबोधः । पुनरनुसन्धीयमानशब्दसह-
कृतानुपपत्तिज्ञानमेवोपादानमिति गीयते तदसङ्कतं
ज्ञानञ्चायौपत्तिरिति । न च यागकार्यतायाः पूर्वमप्रतीत-
त्वेन यागकार्यताव्यतिरेकस्य दुर्ग्रहत्वात् उक्तानुपपत्ति-
धीरेव न घटते इति वाच्यं यागो यदि कार्यो न स्यात्
तदाऽपूर्वमपि कार्यं न स्यात् इति तर्काकारानुपपत्ति
प्रतिस्त्वानस्य यागकार्यतासिद्धानधीनस्य यागकार्यता
साधकत्वोपगमात् । न चापाद्यापादकयोर्वैधधिकरणयोक्तो
तर्कसम्भव इति वाच्यं यागो यदि कृतिसाध्यो न स्यात्
ससाध्यकत्वसाध्यकृतिसाध्यव्यापारको न स्यादित्ये ता-
दृशतर्कोपगमेन सामञ्जस्यात् । कृतिसाध्यत्वलनादिरूप-
व्यापारके कृत्यसाध्यकाद्यादौ व्यभिचारवारणायासा-
ध्यान्तं व्यापारविशेषणं, कृतिसाध्यव्यापारके नित्ये

अभिचारवारणायाऽनुकूलत्वमेव साध्यकत्वं
 कृतौ विशेषणं यद्वातुपपत्तिधीजन्यतावच्छेदकधर्मायोः
 सङ्गरो न दोषो गुणगतत्रात्यनभ्युपगमेन तथोच्चातित्व
 विरहात् । अस्तु वा केवलशब्दादिप्रमाणजन्यबोधवि-
 जातीय एव यौपादानेकबोधः अपूर्वविषयककामिक-
 तेरपूर्वसाधनक्रियाविषयकत्वं विनाऽपूर्वसाधनतनुपपत्तेः
 कृतौ क्रियाविषयकत्वोपपादकत्वं तस्याः कास्यसाधनत्व-
 सधपूर्वकार्यत्वोपपादकम् इति यागादेः कास्यसाधनता-
 यौपादानिकी, अस्माकं कास्यसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययावा-
 व्यत्वेऽप्यव्याहारितस्याप्येव शाब्दधीगोचरतया पदाज-
 न्याया अपि स्वर्गसाधनत्वेऽप्यस्यतेः यदजन्यक्रियाद्युप-
 स्थितिसाङ्गतायाः शाब्दसाधनत्वादिसाधनत्वस्योपा-
 दानलभ्यता । वाजमेयेन यजेतत्यादौ च तदाभिधानिक-
 मेव स्वर्गादिपदोपस्थाप्ये इष्टे कथञ्चित् तृतीयार्थ-
 करणत्वान्वय उपेयते इति सुखमत्तं निराकृत्य प्राहृत्येव
 यागादौ विध्यर्थकतिसाध्यत्वेऽसाधनत्वयोरन्वयबोधं
 व्यवस्थापयितुं कामो विचाराङ्गं विप्रतिपत्तिं दर्शयति अ-
 थेति स्वर्गकामायजेतत्यादाविति कालान्तरभाविफलका-
 मबोधकचटितवेदावक्ये इत्यर्थः प्रतिपाद्यत्वं विधावन्तेति
 विधित्वञ्च विदधाति प्रवर्त्तयतीति व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयो-
 जकत्वं प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वम् । कार्य-
 त्वस्य विशिष्टैव कथं न पक्षतोपेयते इत्याकाङ्क्षायाम् इष्ट-
 साधनतासाधारणरूपावच्छिन्नः पक्षो, गुरुणामभावसाधने
 एव नैयायिकाभिमतस्याहृत्यक्रियायामिष्टसाधनतान्वय-
 स्थापि निराकरणं भवतीत्युक्तातुगतरूपेण पक्षकरणप्र-
 योजनमाविष्कृतुं विधित्वेन संशोद्धामर्थद्वयं दर्शयति इष्ट-
 साधनत्वं कार्यत्वं चेति वाकारोऽनास्थायां न विकल्पे ।
 इष्टसाधनत्वस्य विधित्वप्रज्ञे कार्यत्वस्यातत्त्वात् । एवञ्चा-
 लौकिकक्रियागोचरकालान्तरभाविफलकामनाधीनप्रवृत्ति-
 परलिङ्गं यद् तात्पर्यं विषयप्रवर्त्तकधर्मत्वमेव पर्यवसितं
 पक्षतावच्छेदकम्” इत्युपक्रमे तु मध्ये
 “स्वर्गकामेति कास्यस्वर्गसाधनतानिर्वाहकापूर्वरूपव्या-
 पारे साधनत्वाप्रत्यावने स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोध-
 जनकगोविषयतदन्वयप्रयोजक स्वर्गकामनियोज्यकत्व-
 योऽप्येताविषयकशाब्दानस्य जनकीभूतं यन्नियोज्यतथा
 स्वर्गकामरूपनियोज्यस्यान्वयप्रयोजकस्वर्गसाधनतायाज्ञानं
 तदपेक्षयादित्यर्थः । कृतविषयनिष्कास्यसाधनतायाः
 कृतविशेषप्रयोजकत्वेऽपि इष्टसाधनस्यापि सन्ध्यावन्द-

नादेः कृतित उत्पत्तेः । कृतिसाध्यत्वसामान्ये यद्यपि
 साक्षान्नेष्टसाधनत्वं प्रयोजकं तथापि तत्र कर्तुः क्रिया-
 नियोज्यत्वं क्रियाविषयककृतिसाध्यताज्ञानवत्त्वरूपं
 प्रयोजकमिति कार्यतान्वयबोधसामान्ये कर्तुर्नियोज्य-
 ताज्ञानमन्वयप्रयोजकरूपयोग्यताज्ञानविधया कारणम्
 तदपि ज्ञानं शाब्दात्मकमेवोपेयम् प्रमाणात्तराभावात् ।
 एवञ्च कास्यस्यैव कामिनियोज्यतया बोधे कामनावि-
 शिष्टस्यैव तथाभानसङ्गीकार्यं कामनाया विशेषणत्वाव-
 यक्तत्वात् कामनाया उपलक्षणत्वे आत्मभावस्यैवोपल-
 व्यतया निष्कामसाधारणनियोज्यताबोधो न, विधेरमा-
 भागप्रसङ्गात्” “वस्तुतो वेदस्यैव विशिष्टान्वयपरताया
 यौत्सर्गिक्याः कथञ्चित्सम्भवे तत्त्यागायोगादपि काम-
 नाया विशेषणत्वमावश्यकमेव” । स्थलान्तरे च
 “यद्यपि नियोज्यत्वं विधिकर्तृकप्रवर्त्तनारूपनियोगधर्मत्वं
 धात्वर्थतावच्छेदकप्रवृत्तिरूपफलाश्रयत्वमेव प्रवर्त्तकज्ञा-
 नानुकूलव्यापारस्य नियोगत्वे च तादृशज्ञानाश्रयत्वमेव
 तथापि निरुक्तं पारिभाषिकमेव वा नियोज्यत्वम् अथ
 वा प्रवर्त्तकज्ञानोपधायकतानिर्वाहकव्यापारो नियोग
 इति कामनासाधारणं तादृशज्ञानोपधायकत्वं नियो-
 ज्यत्वं कामनायास्तद्वबोधोपयोगे कार्यताबोधजनकत्वे भ-
 वति निर्वहतीत्यर्थः । अन्यथा विशेषणशे तद्वापेन काम-
 नाया विशेषणत्वयोगादिति भावः । स चेति कामनाया-
 स्तद्वबोधोपयोगश्चेत्यर्थः । कामनानन्तरं कास्यसाधनता-
 बोधात् कार्यत्वबोधे सतीति कामनाधीनकास्यसाधनता
 बोधस्य कार्यताबोधोपयोगे सतीत्यर्थः साक्षात्तदुपयो-
 गादिति भावः । कास्यसाधनताबोधस्य कामनाधीनत्वं
 कामनाविषयकत्वेन बोध्यं तथा च कामनाविशिष्टस्य
 क्रियानियोज्यत्वं कामनायाः क्रियानिष्ठकान्वयसाधनता
 ज्ञानं योगितानिर्वाहामिति तद्वृत्तक्रियानिष्ठकास्य-
 साधनत्वस्य नियोज्यतान्वयप्रयोजकमिति पर्यवसितम् ।
 एवञ्च स्वर्गकामसाधनताया नियोज्यतया स्वर्गकामान्वय
 प्रयोजकत्वे च सति सत्येव नियोज्यान्वययोग्यता नियो-
 ज्यत्वान्वयप्रयोजकयोग्यताघटितनियोज्यान्वयबोधसाम-
 योऽस्मृतिः । एवञ्च यागः स्वर्गसाधनीभूत स्वनियोज्य
 स्वर्गकामकार्यतान्वयधीरेतन्मते तत्र स्वर्गकामे नियो-
 ज्यताज्ञानं क्रियायां स्वर्गसाधनताज्ञानञ्च योग्यताज्ञा-
 नमेव यौपादानिकरूपमनुपपत्तिमात्रमूलकं वा उपेय्यते
 इति तस्या अपि स्वर्गसाधनताविषयकतया तन्निर्वाहक-

फलसमयपर्यन्तस्याविव्यापारजनकत्वज्ञानमभ्यमेक्षितमिति
नाह्यक्रियाकार्यताधीरिति ससुदायार्थः ।

एवं शुचित्वतत्कालादिरूपकर्तृविशेषयुतस्यापि नियोज्य-
त्वम् अत्र को नियोज्यः इत्याकाङ्क्षयोत्यापितस्य शुचित-
त्तत् कालजीवित्वादेरधिकारिविशेषणस्य नियोज्यताप्रयो-
जकत्वात् इत्याकारे विस्तरः । [इकारिणि लि० ।
नियोद्धृ पु० नि+युध-टच् । १कुक्कुटे राजनि० २वाङ्मयु-
निर् अय्य० नृ-क्विप् न दीर्घः । १वियोगे २अत्यये ३आदेशे
४अतिक्रमे ५भोगे ६निश्चिते च गणरत्नमञ्जो० । तत्र
यथाक्रमसुदाहृतं च यथा १निःसङ्गः २निर्मेषम् ३निर्देशः ।
४निष्क्रान्तः ५निर्वेशः । ६निश्चितम् । ७निषेधे मेदि०
निर्मलिकम् । अयं शब्दः प्रादिः सान्तः रान्तश्च "निसक्त-
पतावासेवने" पा० ८२ १२० सूत्रे निस इति निर्देशात्
निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य सकारस्य यो
विसर्जनीयः" इति भाष्योक्तेः सान्तत्वम् । "निरः
कुपः" पा० ७।२।४६ सूत्रे निर इति निर्देशात् रान्त-
त्वम् । एवं दुष् दुर् सान्तोरान्तश्च दुष्कृतमित्यत्र
भाष्योक्तेः सान्तत्वम् "सुदुरोरधिकरणे" वार्त्ति० सूत्रे
सुदुरोरिति निर्देशात् रान्तत्वम् । उपसर्गगणसूत्रे तु
तन्त्रोच्चारितः" मनोरमा ।

निरंश लि० निर्गतोऽंशात् निरा०त० । सूर्यभुज्यमानराशेः
प्रथमे राशेस्त्रिंशंरूपे भागे तद्भागभोगस्य अंशशून्यत्वात्
तथात्वम् । "राशेः प्रथमभागस्य निरंशः सूर्यः उच्यते"
ज्योतिषम् । २२वे राशेस्त्रिंशंक्रान्तिदिने रघु० । निर्गतो
भागो यस्य प्रा० व० वा कप् । २भागरहिते च ।
"पतितस्तुतः क्लिवः पङ्कजस्तको जडः । अन्धोऽचि-
कित्सुरोगात्तो भर्त्तव्यास्तो निरंशकाः" याज्ञ० "निरंशौ
क्लिवप्रतिभौ जात्यन्वधिरौ तथा" मनुः । अनंशौवेति पाठः

निरक्ष लि० निर्गतः अक्षस्तदुच्चतिर्यस्यात् प्रा०व० । अक्षो-
क्षतिशून्यदेशे स च देशः सू०सि० चक्षो यथा
"समन्तान्नेरुमभ्यात् त तल्यभागेषु तोयधेः । द्वीपेषु
दिक्षु पूर्वादि नगर्थौ देवनिर्मिताः । भूदत्तपादे पूर्वस्यां
यमकीटीति विस्तृता । भद्राश्वध्वं नगरी स्वर्णप्राकारतो-
रप्या । यास्यायां भारते वर्षे लङ्का २ तन्महती पुरी ।
पश्चिमे केलसालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता । उदक्
सिद्धपुरी ४ नाम्ना कुर्वधे प्रकीर्त्तिता । भूदत्तपादविष-
राज्ञास्त्रान्योन्यं प्रतिष्ठिताः । ताम्रस्रोत्तरगो मेरुता-
वानेव सुराश्रयः । तासां परिगो याति विषुवस्यो

दिवाकरः । न तासु विषुवच्छाया नाक्षस्रोक्षतिरिष्यते ।
मेरोरुभयतो मध्ये प्रयतारे नभःस्थिते । निरक्षदेश-
स्यानासुभये क्षितिजाश्रये । अतो नाक्षोऽक्षयक्षासु
भ्रुवयोः क्षितिजस्ययोः । नवतिर्लक्षकांशास्तु मेराय-
क्षांशकास्तथा" ।

निरग्नि पु० निर्गतोऽग्निस्तत्साध्यकार्यं यस्मात् प्रा०व० ।
अतस्मात्तान्निसाध्यकर्मरहिते द्विजे "एकोद्दिष्टं सदा
कुर्व्यात् निरग्निः आह्वदः सुतः" उभयानां "वीरहा वा
एष देवानां भवति योऽग्निमुदासयतं" श्रुतौ अग्नि-
व्यागस्य पुत्रहत्यातुल्यपापजनकत्वमुक्तम् । उपपातक-
शब्दे निरग्नितादोष उपपातकत्वेन मनुनोक्तो दर्शितः ।
निरङ्गुश लि० निर्गतोऽङ्गुश इव प्रतिबन्धको यस्य प्रा०व० ।
१प्रतिबन्धशून्ये २अनिवार्ये लटाध० "विक्रयार्थं हि यो
हन्यात् मन्त्रयेद्वा निरङ्गुशः" भा०वृत्त० २६०८श्लो० । "निर-
ङ्गुशः कथयः" । "कुवलयदृशां वामः कामो निकामनि-
रङ्गुशः" गीतगो० ।

निरङ्ग लि० निर्गतमङ्गं यस्य प्रा०व० । १अङ्गहीने २रूपकाङ्-
क्षारभेदे न० सा०द० अलङ्कारशब्दे ४०२४०८श्लो० ।

निरङ्गुल लि० निर्गतमङ्गुलिभ्यः प्रा०त० अक्षसमा० अङ्गुलि-
तो निर्गते । [निरुदकादि० अन्तोदात्तात्तास्य ।

निरजिन न० निर्गतमजिनात् प्रा०त० । अजिनात् निर्गते
निरञ्जन न० शालाङ्गोपायाभ्यासरज्जाः प्रथमे षष्ठे भागे
कर्त्तव्ये लक्षणभेदे शालाङ्गमुक्तं परिशिष्टे "विश्वरत्निः
शाला स्यात्तद्वर्णे न विस्तृतेति" तत्साधनोपायश्च "प्र-
माणाङ्गं वाभ्यस्याभ्यासषष्ठे लक्षणं करोति तन्निरञ्ज-
नमिति अत्र विश्वरत्निर्भूलरज्जुः दशरत्निरभ्या-
सरज्जुः तस्याः प्रथमे षष्ठे भागे निरञ्जनम् तस्या
अङ्गे पद्धारत्नमिते ओषधङ्गुनार्थमिति" कात्या०श्रौ०
७।१।२४ कर्कः ।

निरञ्जन लि० निर्गतमञ्जनं कञ्जलं तद्विषयमलमञ्जनं वा
यस्मात् प्रा०व० । १कञ्जलरहिते नेत्रे २दोषरहिते ३अ-
ज्ञानशून्ये परमात्मनि पु० "तदा विहातुं पुण्यपापे
विषूय निरञ्जनं परमं सास्यस्यैति" छण्डकोप० "निर-
वद्यं निरञ्जनम्" श्वेता० ४शिवे पु० "दीर्घरोमा दीर्घभुजो
दीर्घवाङ्मनिरञ्जनः" हरिवं० २२०४० यिवनामोक्तौ ।
निरति स्त्री नितरां रतिः, नि+रम-क्तिन् वा । अत्यन्तरतौ ।
निरतिशय पु० निर्गतोऽतिशयो यस्मात् नितरामतिशयो
वा । १अत्यन्तातिशये २स्वामेक्षयातिशयशून्ये ३परमेष्ठे

यदपेक्षया कस्याप्यतिशयाभावः ४ तस्मिन् लि० "तत्र निरतिशयं सार्वज्ञप्रवीजम्" पाठ० सू० "यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमत्तं बह्विति सार्वज्ञप्रवीजमेतद्विषयमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः । अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सार्वज्ञप्रवीजस्य सातिशयत्वात् परिमाणवदिति यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेषः" भा० "व्याचष्टे यदिदमिति । बुद्धिस्त्वावरकतमोऽपगमतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकसमुच्चयेन च वर्त्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं तस्य विशेषणमत्तं बह्विति सार्वज्ञप्रवीजं कारणम् । कश्चित् किञ्चिदेवातीतादि गृह्णाति कश्चिद्वस्तुतरं कश्चिद्वस्तुतमम् एतद्विषयमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात् स सर्वज्ञ इति तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम् । अत्र प्रमाणयति अस्ति काष्ठा प्राप्तिः सार्वज्ञप्रवीजस्येति साध्यनिर्देशः निरतिशयकाष्ठा यतः परमतिशयवत्ता नास्तीति । तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनं, सातिशयत्वादिति हेतुः । यत् सातिशयं तत् तत्सर्वं निरतिशयं यथा कुवलासलकविल्लेषु सातिशयमिति । व्याप्तिं दर्शयति परिमाणवत् । न च गरिमादिगुणैर्व्यभिचार इति साम्प्रतम्, न खल्ववयवगरीमावयविनः किन्त्वा, परमाणुभ्यः व्यत्यावयवव्यव्यो व्यावन्तः केचन तेषां प्रत्येकं वर्त्तिनं गरिमाणं समाहृत्य गरिमवर्द्धमानताभिमानः ज्ञानन्त प्रतिज्ञेयं समाप्यते इत्येकद्विवक्तृविषयतया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः" विवरणम् ।

निरत्यय लि० निर्गतोऽत्ययो यस्य प्रा० व० । १ अत्ययशून्ये "निरत्ययं साम न दान वर्जितम्" किरा० । अभावेऽव्ययी । २ अत्ययाभावे व्ययी । [निष्क्रान्ते ।

निरध्व लि० निष्क्रान्तोऽध्वनः प्रा० त० अच्वसा० । अध्वने निरनुनासिक लि० निर्गतमनुनासिकमनुनासिकत्वं यस्य । अनुनासिकमिच्छे वर्षभेदे "यलो द्विधाऽरो निरनुनासिकः सानुनासिकः" सुप्रबोधः ।

निरनुयोज्यानुयोग पु० गौतमोक्ते निग्रहस्यानभेदे तल्लक्षणम् तलोक्तं यथा "निग्रहस्यानातिथोगो निरनुयोज्यानुयोगः" सू० "निग्रहस्यानलक्षणस्य मिथ्याध्वसायादनियग्रहस्याने निवृत्तीतोऽस्तीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगाद्विद्वद्गीतो वेदितव्यः" इति भा० । "अवसरे यथार्थनिग्रहस्यानोद्भावनातिरिक्तं यद्विग्रह-

स्यानोद्भावनं तदित्यर्थः एतेनावसरे निग्रहस्यानोद्भावेन एकनिग्रहस्याने निग्रहस्यानान्नोद्भावेन च नातिव्याप्तिः । सोऽयं चतुर्धा कृत्वा जातिरामासोऽनवसरग्रहणश्च । आभासो व्यभिचारादायसिद्ध्याद्युद्भावनम् अनवसरग्रहणश्चाकाशे एवोद्भावनं यथा त्यक्तसि चेत् प्रतिज्ञाहानिः विशेषयसि चेत् हेतुनिरम् । एवमवसरमतीत्यकथनमपि, यथा उच्यमानपाद्यास्यापशब्दादेः परिसमाप्तौ एवमनुक्तपाद्याज्ञानाद्यननुभाषणावसरेऽनुद्भावव्यवधानिष्करणानुभाषणप्रवृत्ते वादिन तदुद्भावनमित्यादिकसुद्धम्" इति ।

निरन्तर लि० निर्गतमन्तरं यस्मात् प्रा० व० । १ सन्तते अविच्छिन्ने सन्ततियुक्ते सन्ततिश्च दैशिकी कालिकी च तत्र दैशिकविच्छेदशून्ये "कृतापराधानपि योषितः प्रियान् परिषज्जने शयने निरन्तरम्" ऋतुष० "भूमन्तुरायतनिरन्तरसन्निविष्टाः" साधः "निरन्तराखलरवातद्विष्टम्" कुमा० कालिकविच्छेदशून्ये निरवधौ यथा "कपिलानां सप्तसुप्तानां वर्षमेकं निरन्तरम्" भा० व० ६७ अ० १ अपरिधाने १ अखनन्तर्वाते ४ अभेदे ५ अतादाय्ये च । निरन्तरालादयोऽप्यत्र "निरन्तराला करिणां कदम्बकैः" [लिङ्गा०

निरन्तराभ्यास पु० कर्म० । १ सततावृत्ते व० व० । २ साध्याये

निरन्वय लि० नास्ति अन्वयः सम्बन्धो यत्र । १ सम्बन्धरहिते "का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने" भट्टिः । २ स्वाभिसम्बन्धतारूपसम्बन्धशून्ये स्तोत्रभेदे "स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तोत्रं हृत्वाऽपज्जयते च यत्" मनुः (निरन्वयं) "स्वामिपरोक्षापहृतं स्तोत्रम्" कुल्लू० । ३ स्वाभिसम्बन्धशून्ये स्तोत्रे च "परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दण्डः" मनुः "निष्पुलाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु अन्वयो द्रव्यस्वामिनां सम्बन्धः येन सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्ति" कल्लू० । ४ निर्विशेषे च ।

निरपतप लि० निष्क्रान्तः अपतपायाः प्रा० त० । निर्लज्जे वृष्टे जटा० । "अपसरो मेनका ब्रह्मन् निर्दया निरपतपा" भा० आ० ८ अ० ।

निरपेक्ष लि० निर्गता अपेक्षा यस्य प्रा० व० । १ अपेक्षाशून्ये स्वार्थबोधनाय अन्यापेक्षाशून्ये "निरपेक्षो रयः श्रुतिः" भट्टवार्तिकम् । "तत्तत्कर्मसु विनियोगसाधकानां श्रुति लिङ्गादीनां मध्ये श्रुतेः (सूयमाणविभक्तैः) इतरानपेक्षयेन विनियोगसाधकत्वात् तथात्वं लिङ्गादीनां तु द्विती-

यादित्युतिं कल्पयित्वा तदुद्धारैव तथात्वमिति सापेक्षत्व-
मिति भेदः । २३ आशयान्त्ये “अध्यात्मरतिरासीनो निर-
पेक्षो निराभिधः” मनुः । २४ अशक्तविषयके “उक्तानि
प्रतिभिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्षनिरपे-
क्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः” । “सापेक्षनिरपेक्षाणि
शक्ताशक्तविषयाणि” ज्योतिःतन्मं रघुः ।

निरमण न० नियतं रमणम् । नियतरतो अत्यन्तानुरागे
“निरर्कतिर्निरमणात्” निर० २।७ नियतं रमणस्मिन्
निरमण+आधारे ल्युट् । २ नियतरागाधारे “अश्वशतं
निरटं निरमणम्” शत० ब्रा० १।१।४।२।५

निरमित पु० पाण्डुवनकुलस्य प्रथमभेदे “नकुलस्तु चैद्यां
करेणुमतीं नाम भार्यामुद्वहत् सखां प्रथमं निरमितं
नामाजनयत्” भा० आ० ४५५ च० । निर्गतोऽमितो यस्य ।
२ यत्नुरहिते लि० शक्तिगर्त्त राजपुत्रभेदे पु० “हाहाकारो
महानासीत् तिमर्त्तानां जनेश्वर ! । राजपुत्रं हतं
दृष्ट्वा निरमितं महारथम्” भा० द्रौ० १५७ च० । ४ वार्ह-
द्रथशब्दे भाविनि ण्यभेदे पु० “ततो युतायुक्तस्यापि
निरमितोऽथ तत्सुतः” भाग० ६।२।२।२० भाविवाह-
द्रथशब्दोक्तौ ।

निरय पु० निर्गतोऽयोल प्रा० व० नीचैरेत्यल निर+इ
आधारे अच् वा । नरके अमरः “निरये चैव पतनं
यातनाश्च यमक्षये” मनुः ।

निरयण न० निर+अय-भावे ल्युट् । निर्गमने । करणे ल्युट् ।
निर्गमनोपाये “पश्चात् निरयणं कृतम्” ऋ० १०।१२१।६
“निरयणं निर्गमनोपायः” भा० । [अशून्ये अमरः ।

निरगल लि० निर्गतमर्गलमिव प्रतिबन्धो यस्य प्रा० व० । प्रतिब-
निरर्थ पु० निर्गतोऽर्थो यस्य प्रा० व० । अर्थशून्ये १ निष्कले २ अ-
भिधेयशून्ये च “निरर्था साध्यमूर्त्तत्वात् पुरुषस्य मही-
पते” मार्कण्डेयपु० ।

निरर्थक लि० निर्गतोऽर्थो यस्य प्रा० व० वा कप् । १ निष्कले
“प्रसादो निष्कलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः” भा० उ०
२५ च० । “इत्थं जन्म निरर्थकं क्षितितलेऽरुण्ये यथा
मावती” सा० द० । २ अभिधेयशून्ये “इकाव्यदोषभेदे च
“निरर्थकं लक्ष्मीत्यादि पुरयैकप्रयोजनम्” चन्द्रा०
गौतमोक्ते ४ निर्यहस्यानभेदे “वर्षक्रमनिर्देशवच्चिरार्थकम्”
सू० “यथा नित्यः शब्दः कषटपयज्वगडदग्त्वात्
अमज्ज्वलध्ववदिति एवमकारं निरर्थकम् अभिधाना-
भिधेयभावादानुपपत्तौ अर्थगतेरभावाद् यथा एव क्रमेण

निर्दिशन्त रति” भा० । “वर्णानां क्रमेण निर्देशो
ज्वगडेत्यादिप्रयोगस्तुल्यो निर्देशोर्निरर्थकं” निर्यह-
स्यानम् अवाचकपदप्रयोग इति फलितार्थः । अवाचकत्वं
च शक्ता निरुद्धत्वव्यया शास्त्रपरिभाषया वा बोध्यं
समयवन्व्यतिरेकेणेति विशेषणीयं तेन यत्नापभ्रंशेन
विचारः कर्तव्य इति समयवत्त्वज्ञापकं शेन दोषः ।
अटिति संवरेण तु न दोष इत्युक्तमायम् । अस्स सम्भवः
प्रमादादित्यवधेयम्” इति । क्रमश्चेहाक्षरपमान्नाये
साहेश्वरे स्तुते यथा पठितास्तथेत्यर्थः ।

निरवकाश लि० निर्गतोऽवकाशो यस्य प्रा० व० । १ अवकाशवत्-
कालान्तरकृत्तव्यताके कार्ये २ अवकाशशून्ये च ।

निरवग्रह लि० निर्गतोऽवग्रहः प्रतिबन्धो दृष्टिप्रतिबन्धो
नियमनं वा यस्य प्रा० व० । १ अक्षय्ये स्वतन्त्रे अल्पेऽप्यन-
धीनप्रवृत्तियुक्ते अमरः । “केचित् क्रोधसमाविष्टा मदास्या
निरवग्रहाः” भा० भी० ६४ च० । २ दृष्टिप्रतिबन्धशून्ये च ।

निरवयव लि० निर्गतवयवो दोषः अज्ञानं रागद्वेषादि वा
यस्य । १ निर्दोषे चतुर्लक्षे “तस्य निरवयवविद्योद्वयोतेन
द्योतितस्तत्त्वतोऽयमर्थः” दायभा० । २ अज्ञानशून्ये
शरागादिशून्ये परमात्मनि च “निष्कलं निष्क्रियं
शान्तं निरवयवं निरञ्जतम्” श्वेता० उ० ।

निरवयव लि० निर्गतोऽवयवो यस्य । न्यायमते १ अवयवशून्ये
परमाणुकाशादौ सर्वथावयवशून्ये २ अक्षय्ये च “ना-
शकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशभावः” सा० प्र० भा०
निरवशेष लि० निर्गतोऽवशेषो यस्य । अवशेषशून्ये समये
“यावत् निरवशेषं भवति तावत् दाहयित्वा” आश्व० श्रौ०
२।१।१।५।

निरवसित लि० निर+अव+सि-कृत् । येन मुक्ते पालं
संस्कारेषापि न शुद्ध्यति तस्मिन् पालवहिष्कृते चण्डा-
बादौ । [शब्दभाषा ।

विरवहानिका स्त्री निर+अव+हन्-कृत् । प्राचीदे
निरविन्द पु० पर्वतशृङ्गे तीर्थभेदे “अप्रसृष्टे गद्यायाश्च
निरविन्दे च पर्वते” भा० आनु० २५ च० ।

निरशन अव्य० अशनस्याभावः अव्ययी० । १ भोजनाभावे ।
निर्गतमशनं यस्य प्रा० व० । २ भोजनरहिते लि० “अशनं
कुट्टा निरशना दशपञ्चतपाश्च ये” हरिवं० ४६ च० ।

निरष्ट पु० निर्गतानि अष्टौ वयोव्यञ्जनानि यस्मात् षट्ठमा०
चतुर्विंशतिवर्षाभेदे २ अष्टौ “अश्वशतं निरष्टं निरमणम्”
शत० ब्रा० १।१।४।२।५ “अश्वस्य दलगतानि वयोव्यञ्जनानि

भयन्ति तेषामेकैकं क्षीणि क्षीणि वशीणि अतुवर्तते ता-
न्यष्टौ व्यञ्जनानि निर्गतान्यस्यादिति निरष्टं चतुर्विंशति-
वर्षीयम् भा० । निर+अष्ट-क्त । २निराकृते लि०
“हृषाद्युधो न वधयो निरष्टाः” ऋ० १।११।३ “निरष्टा
निराकृताः” भा० ।

निरस लि० निरुक्तो रसो यस्मात् प्रा०व० । १निरुत्तरसे रस-
हीने २निःश्रेयिकादये स्त्री राजनि० ।

निरसन न० निर+अस-क्षेमे भावे ल्युट् । प्रत्याख्याने अमरः
“स पितृर्विक्रियां ददा राज्यादिरसनं तथा” भा०आश्र०
४अ० । आधारे ल्युट् । २वधे निष्कृष्य अवनम् क्षेप-
णम् । ३निष्ठीवने च मेदि० । द्विव निरसने इत्युक्तेः
वीवनस्य निष्कृष्यक्षेपादेः क्षेपणरूपत्वात्तथात्वम् ।

निरस्त लि० निर-अस-क्षेमे कर्मणि क्त । १प्रत्याख्याते नि-
वारिते अमरः “निरस्तगाक्षीर्यमपास्तपुष्पकम्” माघः
“निरस्तः परावसुः” ऋष्यादाग्निभागत्यागे मन्त्रः । २त्व-
रितोदिते न० । ३त्यक्तगरे पु० अमरः । ४निष्ठूते ५प्र-
तिहते ६प्रेषिते लि० मेदि० । भावे क्त । ७निष्ठीवने
दनिवारणे ८क्षेपणे च न० ।

निरस्थि न० निर्गतमस्थि यस्मात् प्रा०व० । दूरीकृतस्थिके
भांसे “भांसं निरस्थि दृष्ट्विन्नं पुनर्दृष्ट्वा चूर्णितम्”
सुश्रुतः ।

निरहङ्कार लि० निर्गतोऽहङ्कारो यस्य प्रा०व० । १अभिमान-
शून्ये देहेन्द्रियादावहममित्यभिमानशून्ये २धनविद्याव-
त्त्वादिनिमित्तात्मोक्तवैयर्थ्यावनाहीने च “निर्वैरा निर-
हङ्कारा विमतत्रोधमत्सराः” भा०आश्र० ३२अ० ।

निरहम् लि० निर्गतमहमिति बुद्धिर्यस्य प्रा०व० । अह-
ङ्कारशून्ये “प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलम्भं क्षान्तामरूपं
निरहं प्रपद्ये” भा० ५।१६।४ श्लो० ।

निरङ्ग पु० निर्गतमङ्गः प्रा०स० टच्समा० “अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः”
पा० अङ्गादेशः अङ्गोऽदन्तात्” पा० नियमात् न णत्वम्
“अङ्गाह्वानाः पुंवि” पा० पुंस्त्वम् । १निर्गते दिने
निष्क्रान्तोऽङ्गः निरा०त० साधनं प्राग्वत् । २दिनात्
निर्गते लि० ।

निराक पु० निर+अक-वक्तृगतौ भावे घञ् । १पाके २स्वेदे
च कर्मणि घञ् । असत्कर्मण्ये हेमच० ।

निराकरिण्यु लि० निर+आ+क-शीलायै इष्णुच् ।
निराकरणशीले निवारणशीले “निराकरिण्यु वर्तिण्यु
वर्तिष्यु परितो रथम्” भट्टिः “निराकरिण्योर्हजिना-

दतेऽपि” रघुः “निराकरिण्युता चैव विज्ञेयाः पाशवा-
गुणाः” सुश्रुतः ।

निराकाङ्क्ष लि० निर्गता आकाङ्क्षा अपेक्षा इच्छा वा यस्य
प्रा०व० । १शाब्दबोधोपयोग्यमेवाशून्ये २दृष्ट्याशून्ये च
“तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम्” कात्या०श्रौ० १।१।२
“यावत् पदद्वन्द्वं निराकाङ्क्षं पूर्वापरपठितपदान्तराका-
ङ्क्षारहितम्” संयहव्याख्या । आकाङ्क्षासंरूपस्य आका-
ङ्क्षाशब्दे वक्ष्यते ।

निराकार लि० निर्गतः आकारोऽवयवोऽस्य प्रा०व० । १अव-
यवहीने २देहाद्याकारवर्जिते ब्रह्मणि च “तेजःस्वरूपो
ममवान् निराकारो निराश्रयः” ब्रह्मसूत्रे जलसं० ७अ० ।
“निराकरज्ञानवादेऽपि योयतावशेन प्रतिफलव्यव-
स्थायाः स्थितत्वात्” सर्वद० । आकार आह्वानम् ।
३निर्गताह्वाने च “निराकारा निरानन्दा दीना प्रति-
हतस्वभा” (अयोध्या) रामा०कयो० १।१२० ।

निराकुल नितरामाकुलः प्रा०व० । अत्यन्ताकुले “अवि-
कुलसङ्कुल कुलमसमूहनिराकुलवकुलकलापे” गीतगो० ।
“सुपालनिकेपनिराकुलात्मना” माघः ।

निराकृति स्त्री निर+आ+कृ-कृत् । १प्रत्याक्षे निराकरणे
निवारणे अमरः । “प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेदाज्ञान-
निराकृतिः” सा०द० । निर्गता आकृतिराकारोऽस्य प्रा०व० ।
२निराकारे “योऽसौ विष्णु रमाधात्मा परमात्मा निरा-
कृतिः” हरिवं० २।८अ० । निर+आ+कृ-कर्त्तरि
कृत् । ३पञ्चयज्ञत्यागिनि पु० “यच्छौ च पशुघातश्च
परिवेत्ता निराकृतिः” मनुः “यस्य पञ्च महायज्ञविहीनः
स निराकृतिः” कुल्लू०धृतवचनम् । “निराकर्त्ता सुरादीनां
स विज्ञेयो निराकृतिः” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् । तस्य
देवयज्ञनिराकर्त्तृत्वात् तथात्वम् । ४रोहितमनुष्यभेदे पु०
“दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो
धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः” हरिवं० ७अ० ।

निराकृतिन् लि० निराकृतमनेन इष्टा० इति । निराकरण
कर्त्तरि “अलोचुपोऽव्यथोदानो न कृती न निराकृती”
भा०शा० २२३अ० ।

निरातङ्ग लि० निर्गता आतङ्गा यस्य यस्माद्वा प्रा०व० ।
१भयशून्ये २रोगरहिते राजनि० “पुरुषाद्युपजोविन्यो
निरातङ्गा निरीतयः” रघुः । ३शिवे पु० ।

निरातप लि० निर्गत आतपो यस्मात् प्रा०व० । १आतपशून्ये
२रात्रौ स्त्री शब्दच० ।

निरावाध त्रि० निर्गता आवाधा यस्य । १ आवाधाशून्ये
२ व्यथाशून्ये ३ प्रतिबन्धशून्ये च “दधीवान् महीधरो
नेदीयान् दीर्घो वञ्जरिति व्यवहारश्च निरावाधं जाग-
रुक्तत्वात्” सर्वदर्शनसं० । ४ पञ्चाभासभेदे पु० “अप्र-
सिद्धं निरावाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा
विरुद्धं वा पञ्चाभासं विवर्जयेत्” मिता० छतवचनम् ।
“निरावाधम् अस्मद् हृदयप्रकाशेनायं खण्ड्ये व्य-
हरतीति” मिताचरा ।

निरामय त्रि० निर्गत आमयात् प्रा०त० । १ आमयरहिते
रोगशून्ये अमरः । २ वनच्छगले पुंस्त्री० भेदि० ३ शूरे
शङ्खमाला उभयत्र स्त्रियां जातित्वात् डीप् । [शब्दच०]

निरमालु पु० नितरां रमतेऽत्र रम-ञालु । कपित्थवृक्षे
निरामिष त्रि० निर्गतमामिषमिच्छापो मांसाद्यामिषं वा
यस्मात् प्रा०व० । १ लोभशून्ये “अध्यात्मरतिरासनो निर-
मेक्षो निरामिषः” मतुः २ मांसाद्यामिषहोने च “सा-
मिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः । आमिषस्य परि-
त्यागात् कुररः सुखमेधते” भा०शा० ११६अ० । ३ आमिष-
रहिते अन्नादौ । “नैवेद्यैश्च निरामिषैः” ति०त० ।

निरालक पुंस्त्री निर+अल-एलुल् । सामुद्रे मत्स्यभेदे
“तिमितिमिहिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारल-
कमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः”
सुशु० ।

निरालम्ब त्रि० निर्गत आलम्बः अवलम्बनं यस्य प्रा०व० ।
१ अवलम्बनशून्ये “एवं मयि निरालम्बे शापात् प्रिय-
वतां गते” हरिवं० ५७अ० “निरालम्बो लम्बोदरजननि !
कं यामि शरणम्” लग्ननाथः । २ आकाशमांसां स्त्री
राजनि० । तस्या मूलरूपावलम्बनशून्यत्वात्तथात्वम् ३ ब्रह्मणि
न० तदधिकारेण पठन्ते षडपनिषद्भेदे न उपनिषद्वद्भे
१२२२ष्ट० उभयाम् ।

निरालोक त्रि० निर्गत आलोक उद्योतो दृष्टिर्वा यस्मात्
प्रा०व० । आलोकशून्ये १ अन्धकारे २ आलोकनरहिते
च “कृत्वा लोकान् निरालोकान्” भा०व्या० १२अ० ।

निराश त्रि० निर्गता आशा यस्य प्रा०व० । आशारहिते
“निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्” ति०त०
“मनो बभूवेन्दु मतीनिराशम्” रघुः । तस्य भावः
अज् । नैराश्य आशाशून्यत्वे “आशा बलवती राजन् !
नैराश्यं परमं सुखम् । आशां निराशां कृत्वा तु सुखं
स्वपिति पिङ्गला” भा०शा० १७८अ० ।

निराशिष त्रि० निर्गता आशी राशंसनं यस्य प्रा०व० । १ आश-
सनशून्ये “जगच्छरणस्य निराशिषः सतः” कुमा-
“निराशीनिममो मूत्वा युध्यस्व विगतज्वर” गीता ।
वेङ्कटदाद्रेः २ विगततृष्णे च ।

निराश्रय त्रि० निर्गत आश्रय आधारीऽवलम्बनं वा यस्य ।
१ आश्रयरहिते २ आलम्बनरहिते च “चित्” यथाश्रय-
मृते स्यात्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्विना विग-
धेन तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” सां०का० “निराश्रयं
मां जगदीश ! रक्ष” उद्भटः “त्यक्त्वा कर्मफलामङ्गं
नित्यतपो निराश्रयः” गीता “निराश्रयः योगक्षेमार्थ-
माश्रयणीयारहितः” श्रीधरः । ३ स्वतन्त्रदर्शनं देहेन्द्रि-
याद्यभिमानशून्ये शब्दार्थचि० ।

निरास पु० निर+अस-भावे घञ् । १ प्रत्याख्याने निराकरणे
“तथा विज्ञानपक्षनिरासहेतुर्वास्तवतीत्यादि” सां०प्रभा० ।
निर+आ+अस-अच् । २ निरासके त्रि० “निरासैरलसैः
आलसैश्चामानैः स्वकर्मभिः” भा०शा० २७०अ० ।

निराहार त्रि० निर्गत आहारो यस्य प्रा०व० । १ आहारशून्ये
“निराहाराच्च ये जीवाः” तर्पणमन्त्रः । निवृत्त आ-
हारः प्रा०व० । २ निवृत्ते आहारे “पश्चात्तापो निराहारः
सर्वेऽमी सुविहेतवः” याज्ञ०अव्ययी० । ३ आहारभावे न०

निरङ्गिणी स्त्री निवृत्तभङ्गं निरङ्गं तदस्यस्या आच्छा-
द्यत्वेन इति डीप् । तिरस्करिण्यां प्रच्छदपठे त्रिका०

निरिन्द्रिय त्रि० निर्गतं निवृत्तमिन्द्रियं यस्य प्रा०व० । इन्द्रि-
यशून्ये “ये च केचिच्चिरिन्द्रियाः” मतुः ।

निरीति त्रि० निर्गता रीतिर्यत्र । अतिदृष्ट्यादीतिशून्ये “नि-
रीतिभावं गमितेऽतिदृष्टयाः” नैष० “निरातङ्का निरी-
तयः” रघुः ।

निरीष न० निर्गतभीषायाः निरा०त० । फाले अमरः ।

निरीश्वर त्रि० निस्त्वक्त ईश्वरो यत्र प्रा०व० । १ ईश्वररहिते
वादे “निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम्” सां०प्र-
भा०पद्मपु० । २ तद्वादयुते नास्तिके । निरीशादयोऽप्यत्र ।

निरीह त्रि० निर्गता ईहा यस्य प्रा०व० । चेष्टाशून्ये “नि-
रोहस्य हतद्विषः” रघुः निवृत्ता ईहा प्रा०त० । चेष्टा-
विरोधिव्यापारे स्त्री “शमो निरीहावस्यायासात्ववि-
आवजं सुखम्” सा०द० ।

निरुक्त न० निरु-वच-भावे क्त । १ निर्वचने पदानामव-
यवार्थाः सम्भाविता निःशेषेण निश्चयेन उच्यन्ते यत्र
आधारे वा० क्त । पदानामवयवार्थनिश्चयप्रतिपादके

यास्तादिप्रणीते २ पन्थभेदे तदेतत् षष्ठ्येदमाद्योपक्रमे
उक्तं यथा

“पञ्चाध्यावरूपकाण्डव्यासके एतस्मिन् पन्थे परनि-
रूपेक्षितया पदार्थसोक्तत्वात्तस्य पन्थस्य निरुक्तत्वम् ।
तद्व्याख्यानं च “समान्नायः समान्नातः” इत्यारभ्य “तस्या-
स्तस्यास्ताङ्गाव्यसत्तुभवत्युभवति” इत्यन्तर्द्वांशभिरध्यायै-
र्यास्तो निर्भमे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते एकैकस्य पदस्य
सम्भावित्वा अवयवार्थास्तत्र निःशेषोच्यन्त इति व्यु-
त्पत्तेः । तथा हि “चत्वारि पदजातानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताद्येति” प्रतिज्ञाय “उच्चावचेष्वेषु निपत-
न्तीति” निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतम् “नेति प्रति-
षेधाधीनो भाषायास्तुभयमन्वध्यायम् “नेन्द्र” देवममंसतेति”
प्रतिषेधाधीन इति । “उर्मदासो न सुरायाम्” इत्युप-
माधीनः इति च । तस्य लोके केवलप्रतिषेधार्थकस्यापि
नकारस्य भेदे प्रतिषेधोपमानलक्षणाधीनाहरणमस्मिन्
पन्थेऽवगम्यते । एवं पन्थकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचन-
विशेषास्तन्मन्वध्याख्यानावसरे एवास्माभिर्मुदाहरिष्यन्ते ।
न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयम् एतद्व्युत्पत्त्यर्थ-
मेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषाञ्चिदुक्तत्वात् । “तदा-
हृतीनामाहृतित्वमिति” “तमिन्द्रं सन्मिन्द्रम् इत्याच-
क्षते” इति “यदप्रथयत्तत् पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च” ।
पन्थकारोऽपि तत्र तत्र सोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मण-
मुदाहरिष्यति केषाञ्चिर्निर्वचनानां व्याकरण-
बलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अतएव ग्रन्थ-
कार आह “तस्मिन् विद्यास्थानं व्याकरणस्य काव्यज्ञ”
स्वार्थसाधकं चेति । तस्माद्देवार्थवोधायोपयुक्तं
निरुक्तम् । तत्र निर्वचने पदसाधनप्रकारश्च “वर्णागमो
वर्षविपर्ययश्चेत्यादिनोक्तो निपातशब्दे दृश्यः । “शिवा-
कस्यो व्याकरणं निरुक्तं हन्तो ज्योतिषमिति” छण्ड-
कोप० “हन्तः पादो तु वेदस्य हन्तो कस्योऽथ पथते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं ब्राह्मणमुच्यते । शिवा घ्राणं
तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्ग-
मधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते” तस्यैतत् निरुक्तं
हृदयमिति हृदयम् छा० उप० । हेमचन्द्रे तु पदभञ्जनं
निरुक्तमित्युक्तं तेनावयवार्थज्ञापनार्थं तत्तद्वटकपदस्य
विभागकरणमेव निरुक्तमिति तदर्थः । श्रुतयोगेन
उक्ते ४ नियुक्ते च निरुक्तजशब्दे दृश्यम् ।

निरुक्ताकार पु० निरुक्तं ग्रन्थं करोति छ-छण् उपस० ।

१ यास्ते सुनौ २ याकपूषिनामकसुनौ च । छ-किप्
निरुक्तदपि तयोरर्धयोः ।

निरुक्तज पु० निरुक्तः नियुक्तः अस्यां एवमुत्पादेत्युक्तः
अन्यस्तस्मात् जायते जन-ङ । क्षेजजपुत्रे “व्यात्मा
एतच्च विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः । निरुक्तजश्च विज्ञेयः
सुतः प्रसूतजस्तथा” भा० खतु० ४८ अ० । “निरुक्तजः ख-
क्षेजोऽन्योरेतः सेकार्यस्तस्मात्तज्जः” नीलक० ।

निरुक्ति स्त्री निरु+वच्+क्तिन् । १ निर्वचने प्रकृतिप्रत्ययाद्य-
वयवार्थकथनद्वारा समुदितार्थबोधने “किं कारणं जरत्-
कारोर्नामैतत् प्रथितं भुवि । जरत्कारनिरुक्तिं त्वं यथा-
वत् वक्तुमर्हसि” सौतिरुवाच “जरेति जयमाह्वै
दारणं कारुसंज्ञितम् । शरीरं कारु तस्यासौत्तस्य
धीमाह्वनैः शनैः । क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत
उच्यते । जरत्काररिति ब्रह्मन् । वासुकेर्मणिनी तथा”
भा० व्या० ४० अ० । २६६ पु० खलङ्कारशब्दोक्ते २ खलङ्कारभेदे

निरुत्सुक लि० नितरासुत्सुकः प्रा० स० । १ अत्यन्तोत्सुके
निर्गतसुत्सुकम् उत्सुकता यस्य प्रा० व० । २ सौत्सुक्यहीने
च “समापि कण्वसुतामनुसृत्य शृगयां प्रति निरुत्सुकं
चेतः” रैवतकमनोः २ पुत्रभेदे पु० “धृतिमानव्यधोपक्र-
सात्पदर्थी निरुत्सुकः” हरिदं० ७ अ० रैवतपुत्रोक्तौ ।
तयोदशमन्वन्तरे सप्तर्षिसंध्ये भार्गवे ऋषिभेदे “पौल-
हसात्पदर्थी तु भार्गवश्च निरुत्सुकः” तत्रैव तयोदश-
मन्वन्तरे सप्तर्षिकथने ।

निरुदकादि पु० पा० ग० ख० उक्ते अन्तोदात्ततानिभित्ते
शब्दगणभेदे स च “निरुदक निरुपल निर्मेषिक निर्भेशक
निष्कालक निष्काञ्चिक निर्वृष दुस्तरौप निस्तरौप निस्तरौ
निरलिन उदलिन उपाजिन (परेहस्तपादकेयकषाः)”
“निरुदकादिराकतिगणः” सि० कौ० ।

निरुद्ध लि० नि+रुध्+कर्षण्य क्त । १ संरुद्धे कृतगमनादिप्रति-
रोधे “यत्ननिरुद्धवाहैः” माघः । पात० भा० उक्ते २ चित्त-
स्यावस्थारूपभूतिभेदे तच्च तत्त्वोक्तं यथा
“क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूतयः ।
तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्ने
योगपक्षे वर्तते यस्त्वेकाग्रं चेतसि सङ्गृतमर्थं प्रद्यो-
तयति क्षिणोति च लोभान् कर्षवन्धनानि क्षययति नि-
रोधमभिमुखं करोति स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते” भा०
“क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्तमागमत्यन्त-
मस्थिरम् । मूढं तु तमःसमुद्भूतं काञ्चिद्वाहतिमत् । विक्षिप्तं

क्षिप्रदिशि च विशेषो हि स्थेयवज्जलस्य कादाचित्कः
 स्थेमा सा चास्या स्थेयवज्जलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्य-
 भाणव्याधिरुयानाद्यन्तरायजनिता वा । एकाग्रमेकता-
 नम् । निरुद्धकलट्टिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरु-
 द्धम् । तत्र क्षिप्रमूढयोः सत्यपि परस्परपेक्षया वृत्ति-
 निरोधे पारस्पर्येणापि निश्चेद्यहेतुभावाऽभावात्
 तदुपधातकत्वाच्च योगपक्षाद्दूरोत्सारितत्वमिति न-
 तयोर्वैगल्यं निषिद्धम् । विक्षिप्तस्य तु कादाचित्क
 सदुभूतविषयस्य मशालिनः सम्भाव्यते योगत्वमिति नि-
 येधति तत्र विक्षिप्ते चेतसि सभाधिः कादाचित्कः
 सङ्गतविषयस्य चित्तस्य स्थेमा न योगपक्षे वर्तते ।
 कस्माद्युतस्तद्विपक्षविशेषोपसर्जनीभूतः विपक्षवर्गा-
 न्मर्गतस्य हि स्वरूपमेव दुर्लभं प्रागेव कार्यकरणात् ।
 न खलु दहानान्तर्गतं बीजं त्रिचतुरक्षणावस्थितसुप्तम-
 यङ्कुराय कल्पते इति भावः । यदि विश्लेषोपसर्जनीभूतः
 समाधिर्न योगः कर्तुर्हि इत्यत आह यस्त्वेकाग्र्ये चे-
 तसि इति । भूतमिति समारोपितमर्थं निवर्तयति ।
 निद्रावृत्तिरपि स्वात्मने तमसि भूते भवत्येकाग्र्येयत
 उक्तम् सदिति । शोभनं नितान्तमाविर्भूततत्त्वं, तमः-
 ससुद्रेकस्तशोभनस्तस्य क्लेशहेतुत्वादिति । द्योतनं हि
 तत्त्वज्ञानसाममाहाऽनुमानादा भवदपि परोक्षरूपतया
 न साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छिनत्ति द्विचन्द्रदिङ्मो-
 हादिष्वनुच्छेदकत्वादत आह प्रेति प्रशब्दो हि प्रकर्षं
 द्योतयन् साक्षात्कारं सूचयति । अविद्यामूलत्वादिस्मि-
 तादीनां क्लेशानां विद्यायाश्च अविद्याच्छेदरूपत्वात्
 विद्योदये चाविद्याक्लेशसमुच्छेदो विरोधित्वात् कारण
 विनाशाच्चेत्याह क्षिणोति चेति । अतएव कर्म
 रूपाणि वन्धनानि क्षययति । कर्म चात्मापूर्वमभिमतं
 कार्यं कारणत्वोपचारात् । क्षययति स्वकार्यादवसाद-
 यति । वक्ष्यति हि “सति मूले न द्विपाकः” । इति किञ्च
 निरोधमभिमुखं करोत्यभिमुखीकरोति” वि०
 निरुद्धप्रकाश(स) न० सुश्रुतोक्ते जुद्धरोगभेदे “वातोपकृष्ट-
 मेवन्तु चर्म संश्रयते सणिम् । सणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूल-
 कोतोरुण्डि च । निरुद्धप्रकाश(से) तस्मिन् मन्दधारे
 सवेदनम् । मूलं प्रवर्तते जलोर्मणिर्न च विदीर्यते ।
 निरुद्धप्रकाश(स) विद्यादुरुद्धां चावपाटिका” ।
 निरुपाख्य लि० निर्गता उपाख्या यस्मात् प्रा० व० । अथ-
 त्वदार्थे श्रवण्यापुत्रादौ श्रवणभावपदार्थे च वाचोसनसञ्च

विषयतयोक्तेखनायोग्ये अस्मदस्वरूपे श्रवणाणि च ।
 “ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । कैवल्या
 या गतिर्देव ! परमा सा गतिर्भवान्” भा० वचन० १७७० ।
 ४ निःस्वरूपे “त्ययमपि चैतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्य-
 मिति” शारी० भा० “निरुपाख्यं निःस्वरूपम्” रत्नप्र० ।

निरुपाय लि० निर्गत उपायोयस्य प्रा० व० । उपायरहिते
 “उच्छिद्यमानोबलिना निरुपायप्रतिक्रियः” कांसन्द० ।

निरुप्त लि० निर्+वप-कर्मणि क्त । यज्ञादौ भागशः पृथक्-
 कृत्य दत्ते “न च सुष्टिमात्रेण निरुप्तेन प्रयोजनम्”
 कात्या० श्रौ० १५।१८६० कर्कः ।

निरुद्ध लि० निर्+रुह-क्त । शनितरां रुढे शक्तितुल्यलक्ष-
 णयाऽर्थबोधके शब्दे “पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वास्त्यु-
 परमे यत्न द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरुद्धोदायशब्दः” इति
 दायभागः । २ पशुयागभेदे “निर्मित ऐन्द्राग्नः” आश्व०
 श्रौ० १।८।४ “ऐन्द्राग्नो निरुद्धो नाम पशुः कर्तव्यः ।
 अयमपि पशूनां प्रकृतिः । तेनाङ्गभूतानामग्नीषोमीयः
 प्रकृतिः । स्वतन्त्राणां निरुद्धः प्रकृतिरिति तेष्वेव
 पश्चिदिनीङ्गभूतेष्वित्येवमर्थं निरुद्धप्रकृतित्वान्नानम्”
 नारा० । “माण्मास्यः संवत्सरो वा” ए० सू० “सोऽयं
 निरुद्धः पशुः षट्सु षट्सु मासेषु कर्तव्यः संवत्सरे
 संवत्सरे वा । अतोऽयं वीपसावचनान् नित्योऽयं
 पशुरिति गम्यते” नारा० ।

निरुद्धलक्षणा स्त्री निरुद्धा शक्तितुल्या लक्षणा । व्याक-
 रणकोषादिहेतुतः प्रसिद्धार्थे शक्तितुल्यायां लक्षणाह-
 पायां शब्दस्यार्थबोधनाशक्तौ ।

निरुद्धि स्त्री निर्+रुह-क्तिन् । १ प्रसिद्धौ “नृप ! विद्याश्च
 निरुद्धिमागता” किरा० । २ निरुद्धलक्षणायाश्च ।

निरुपक लि० निरुपयति निर्+रूप-ण्युत् । निरुपयक-
 र्त्तरि तस्य भावः तत् । निरुपकता स्वरूपसम्बन्धभेदे
 यथाऽऽधारतानिरुपकताऽऽधेयत्वे इत्यादि ।

निरुपण न० निर्+रूप-ल्युट् । तत्त्वज्ञानात्कुलशब्दप्रयोगे
 श्रवितारे शनिदर्शने श्चालोके च “निरुपणं लक्षणादि”
 प्रकारेण ज्ञानात्कुलवचनम्” टाय० भा० श्रीकृष्णः ।

निरूपित लि० निर्+रूप-क्त । निरुपणकर्मणि तस्य भावः
 त्व । निरूपितत्वं न्यायोक्ते स्वरूपसम्बन्धविशेषे ।

निरुह पु० निर्+जह-करणे चञ् । सुश्रुतोक्ते दोषनि-
 हरणोपाये वक्तिभेदे “तत्र द्विविधो वक्तिः नैरुहिकः
 स्त्रीहिकश्च । आस्थापनं निरुह इत्यनर्थान्तरम्” तस्य

विकल्पोमातृतेनिकः । तस्य पर्यायशब्दो यापनोयुक्त-
रयः विदुषिचरितः । स दोषनिर्हरणाक्षरीरोगहर-
णाहा निरुहः वयःस्थापनाद्युःस्थापनद्वयस्थापनम् ।
माधुर्यैलकविधानस्य निरुहक्रमचिकित्सिते स्यामः ।
“तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवृत्तिविकल्पोऽनुवा-
सनः पादावलम्बः । अनुवृत्तपि न दुष्प्रत्यनुद्विषं वा
दीयते रत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽस्मात्पाव-
कण्डोऽपरिहृतो मात्वावसिरिति । “निरुह यो धनो-
क्तेषु स्नेहो हनो हं हणो मतः । निरुहयोधितास्मागान्
सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषास्तु न ह्रीन्वि-
वहञ्जलम् । सर्वदोषहरणायो गरीरस्य च जीवनः ।
तस्माद्विगुहरेहस्य स्नेहवृत्तिर्विधीयते । तस्मिन्प्रादभ-
वशोक्तपिपासारोचकाजोषांसः पाण्डुरोगश्चममदमूक्षा-
श्चर्दिकृष्टमेहोदरस्योत्प्लावकासकण्टशोषशोफोपष्टः प्रत-
क्षीणचतुस्त्रिमासगर्भिणीदुर्बलान्यसहावासवर्षो च वा-
तरोगादते क्षीणा नानुवासा नःस्थापयिष्याः । क्ष-
दरी च प्रमेही च कुशो स्थूलश्च मानवः । अथशः स्था-
पनीयाश्च नानुवासाः कथञ्चन । असाध्यता विकाराणां
स्यादेवमनुवासनात् ।

तत्प्रयोगप्रकारश्च तत्रोक्तो यथा

“अथातो निरुहोपक्रमचिकित्सितं व्यःस्थ्यासामः ।
अवातुवापितमास्यापयेत्सम्यक्स्नेहयरीरुमुत्सृज्यह-
र्षममवाते शुचौ वस्त्रेभ्यः मध्यङ्गे प्रततायां शय्याया-
मधःपुपरिगृह्यायां क्षीणप्रदेशव्यूढायामनुपधानायां
वामपार्श्वेयायिनमाकुञ्चितदक्षिणसकथमितरप्रसारितसकथं
मुमनसं जीर्णसं वाग्यतं सुनिषसृहेहं विदित्वा
ततो वामपादस्योपरि नेत्रं कृत्वेतरपादाङ्गुलाङ्गुलिभ्यां
कर्णिकासुपरि निष्प्रोक्ष्य सम्यक्पाण्डुनिष्ठिकानामिकाभ्यां
वस्त्रेर्ध्वार्धं सङ्कोच्य मध्यमप्रदेशन्यङ्गुलं रज्जुं विवृ-
त्वा स्यं कृत्वा वक्तागौपधं प्रक्षिप्य दक्षिणहस्ताङ्गुलप्रदे-
शिनीभ्यां चानुसिक्तमनायतमङ्गुलद्वन्द्वं चितमवातमो-
पधासन्नसुपसंष्टह्य पुनरितरेण गृहीत्वा दक्षिणेनावसि-
ष्टे ततः स्त्रोत्रेवमौधाने द्विःस्त्रोत्रेभ्यः वस्त्रोयात् । अथ
दक्षिणेनोत्तानेन पाणिना वस्त्रं गृहीत्वा वामहस्तम-
ध्यमाङ्गुलिप्रदेशिनीभ्यां नेत्रसुपसंष्टह्यङ्गुलेन नेत्रद्वारं
विश्राय्य हताभ्यक्तायनेत्रं हताङ्गुदाय प्रयच्छेदनुष्ट-
भं समसन्मुखमाकर्णिकं नेत्रं मणिधत्तेति ब्रूयात् ।
वस्त्रं सव्ये कटे कृत्वा दक्षिणेनावपीकयेत् । एकेनैवा-

पपीडेन न हुतं न विवृत्तम्” ततो नेत्रमपनीय
त्रिगन्तावाः पीडेनकाण्डादुपेक्ष्योत्तिष्ठेत्पातरं ब्रूयात् ।
यातरुपवेशयेदुत्कटं वक्ष्यागमनार्थम् । निरुहप्रत्याग-
मनकालस्तु सङ्कतो भवति । “अनेन विधिना वस्त्रं
दद्याद्वस्त्रविशारदः । द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा
यथार्हतः । सम्यगनिरुहनिष्ठं तु प्राप्ते वस्त्रं निवा-
रयेत् । अपि हीनक्रमं कुर्यान्न तु कुर्यादतिक्रमम् ।
विशेषास्तुक्रमाराणां हीनएव क्रमो हितः । यस्य स्ना-
हस्तिरत्यल्पवेगो हीनमलानिष्ठः । दुर्निष्ठं स विरेयो
मूलान्त्यं रचिजाद्यावात् । यान्येव प्राक्प्रवृत्तानि वि-
वृत्तानि विरेचिते । तान्येवातिनिरुहेऽपि विरेयादि
विपश्चिता । यस्य क्रमेण गच्छति विट्पित्तकफवायवः ।
साधकं चोपजायेत सुनिष्ठं तमादिग्रेत् । सुनिष्ठं
ततोऽनुत्तं स्नायवन्तं तु भोजयेत् । पित्तक्षेपानिलादिभ्यः
शीरयूवरसैः श्रूयात् । सर्वे वा जाङ्गलामैर्मौजयेद्वि-
कारिभिः । द्विभागहीनमर्धं वा हीनमात्रमथापि वा ।
यथाग्निदोषं साधयेत् भोजनस्य विधीयते । अनन्तरं
ततो दुष्प्रादुवयासं स्नेहवृत्तिना । विवृत्तता मन-
सृष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः । आस्थापनस्नेहवृत्तोः
सम्यग्दाने तु लक्षणम् । तदहस्तस्य पवनार्द्रयं मलर-
द्विष्यते । रसोदनस्तेन यक्ष्मदहशानुवापनम् । रसा-
दग्निजनं मत्वा पवनस्य च चेदितम् । अत्रोपसन्निभे
कोष्ठे स्नेहवृत्तिर्विधीयते । अनायासं सङ्कतां तु नि-
रुहं यो धनैर्हरेत् । तीक्ष्णं निरुहैर्मतिमान् चारुपु-
स्तकधृतैः । विगुणानिष्ठविषयं चिरं तिष्ठतिरुह-
णम् । शूलाद्वरतिज्वराणां मरणं वा प्रवर्त्तयेत् । तत्तु
भुज्यते रेषमास्थापनमिति स्थितिः । विरुचिका वा
जनयेच्छर्दिं वापि घृष्टारणम् । कोपयेत्सर्वदोषान्वा-
तस्याह्यादलोकिने । जीर्णस्यस्यायवे दोषाः पुंसः प्र-
व्यक्तिभागताः । निशेषाः सुखमायाजि भोजनेनाप्रपी-
डिताः । गवास्यापक्वविच्छिन्नमम्रमग्निः प्रधावति । त-
स्मादास्थापनं देयं निराहाराय जातता । आध्यात्मिकं
क्रमश्चापि मत्वा कार्यं निरुहेणम् । मलेऽपण्डेऽदोषाणां
कठवत्त्वं न विद्यते” । वस्त्रादेव (पिचकारी) स्यातः
“निरुहोऽनुवासाख्यानिरुहोऽस्तेति संज्ञितः । य-
ज्ञो हेदीयते स स्यादनुवासनवासकः । कषायक्षीरतै-
लैश्च निरुहः स निगद्यते” इति वेदाचारकीणां व्याख्या ।
निरुहणमप्यत्र न ।

निकट(र्त)ति पु० नियता कृतिर्ह्येषा यत्न प्रा० न० रमण्यो वा ।

१ दक्षिणपश्चिमदिक्पते । “सृगव्याधश्च सर्पश्च निकर्तितश्च मङ्गायथाः” भा० व्या० ६६५० । २ खलुक्ष्मांस्त्री शनिक्र-
मद्वे लि० । ३ अधर्मस्य भार्यायां स्त्री “अधर्मस्तत्र संजातः सर्वशुभविनाशकः । तस्यापि निकर्तितभार्या नैर्घृता येन राक्षसाः” भा० व्या० ६६५० । ४ अधर्मस्य कन्यायाश्च स्त्री “हिंसा भार्या त्वधर्मस्य तस्यां जज्ञे तथाऽन्ततम् । कन्या च निकर्तितस्तस्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम्” मार्क-
ण्डेयपु० ५५० । ६ श्वलु भार्यायाम् । “निकर्तितश्च तथा चान्या सृज्योभार्याऽभवन्सुने !” तत्त्ववाध्याये । खलुक्ष्मीश्च लक्ष्म्या ज्येष्ठा भगिनी अश्वत्थशब्दे ५०६८०
दृश्यम् । ७ सुलानशब्दे तस्य तद्देवताकृत्वात् तथात्वम् । निकर्तितलोकपालश्च पिङ्गाक्षव्याधः कार्पटिकादीनां
अर्थं यतमानस्ताराक्षेण तत्पिष्टव्येन घातितः मरणकाले तेषामाधिपत्यं लभेयमित्येच्छया प्राणविमोच-
नात् तदोशतामाप तत्कथा काशीख० १२५० यथा “अक्ष-
दयिष्यमेतांसदभविष्यं” यदीश्वरः । अभिलष्योन्नतिं प्राप्तानत्याचीत् स परार्थतः । या सतिस्त्वन्काले
स्याद्भित्तदनुकूपतः । दिगीशत्वमतः प्राप्तो नैर्घृतां नैर्घृतेश्वरः” इति । एतल्लोकप्राप्तिकारणादिकं तत्त्वैव यथा
“दिक्पतेनैर्घृतस्यासौ पुण्यापुण्यजनोषिता । राक्षसा निवसन्त्यस्यामपरद्रोहिणः सदा । जातिमात्रेण रक्षांसि
वृत्तेः पुण्यजना इमे । अत्यन्तश्रुतिवर्त्तमानो जाता वण्यं वरेष्वपि ! नाद्रियन्तेऽक्षपानानामश्चत्युक्तं कदाचन ।
परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुखाः । जाता जातौ निकृष्टायामपि पुण्यानुसारिणः । द्विजातिभक्तपुत्रपुत्रा-
क्षैरात्मानं पोषयन्ति ये । सदा सङ्कुचिताङ्गाश्च द्विजस-
म्प्राप्त्यादिषु । व्याहृता हृष्टवदना वदन्ति द्विजसन्निधौ । जय जीव भगोनाथ स्वामिन्निति हि वादिनः । तीर्थ-
स्नानपरानित्यं नित्यदेवपरायणाः । द्विजेषु नित्यं प्रपन्ताः स्वनामाख्यानपूर्वकम् । दमदानदवाचान्तिशौ-
चेन्द्रियविनिग्रहाः । अस्तेयसत्याऽहिंसाश्च सर्वेषां धर्महेतवः । नवक्षेत्रेषु सदोद्युक्ता ये जातायत्न कुलचित् ।
सर्वभोगसम्पदास्ते वसन्त्यत्र पुरोत्तमे । स्तेष्का अपि सुतीर्थेषु ये मृता नात्मघातकाः । विहाय कार्शो निर्वाण-
विद्यापान्तेऽत्र भोगिनः । अम्यन्तमो विशेष्युक्ते ये चैवा-
कृद्भोजो जनाः । भुक्ता निरवघाहस्तं ते च सुस्मि-
न्पुत्रराः । आत्मघातो न कर्त्तव्यस्तस्मात् कापि विप-

श्चिता । इहापि च परत्वापि न शुभान्यात्मघातिनाम् ।
यथेष्टमरणं केचिदाङ्गस्तत्त्वावबोधकाः । प्रयागे सर्वतो-
र्यानां राक्षस्योभिलाषदे । अन्यजा अपि ये केचि-
द्व्याधर्मानुसारिणः । परोपकृतिनिष्ठास्ते वसन्त्यत्र त्र-
सत्तमाः । अस्य स्वरूपं वक्ष्यामि दिक्पतेः क्षणतः
शृणु । मध्ये विन्वाटवि पुरा पक्षयस्य जनायणीः ।
पक्षीपतिरभूदयः पिङ्गाक्ष इति विस्तृतः । निर्विन्वाया-
स्तटे शूरः क्रूरकर्मपराङ्मुखः” ।

निकर्तय पु० निर+कृ-यक् । सामभेदे उज्ज्वलद० ।

निरोद्धव्य लि० नि+रुध-कर्मणि तव्य । १ चावरणीये लोकामं
यथेष्टमचारवारण्याय रक्षणीये “व्याशयासोदपानाश्च प्र-
भूतसखिलाकराः । निरोद्धव्यः सदा राक्षा क्षीरि-
णश्च मङ्गीरजाः” भा० व्या० ८६५० । यथेष्टावमाहना-
दिभिर्जलमालिन्समभावात् तच्चवारणार्थं तस्यावरणा-
दिना रक्षणं कार्यम् । २ प्रतिरोधनीये च

निरोध पु० नि+रुध-भावे वज् । १ नाशे शक्त्यादिप्रतिरोधे
मेदि० शनियष्टे च तत्र नाशे (प्रत्यये) “न निरोधो न
चोत्पत्तिर्न वञ्चो न च साधकः । न सुसुचनं वै सत्त इत्येषा
परमार्थता” सां० प्र० भा० धृता श्रुतिः । ४ निरुद्धाख्यचित्ता-
वस्थाभेदे निरुद्धशब्देऽस्य स्वरूपादिकसक्तम् । “योगश्चित्त-
वृत्तिनिरोधः” पात० सू० “अनयोर्द्वयोरेकाग्र्यनिरुद्धयोर्भू-
त्योर्द्वयश्चित्तस्यैकाग्र्यतारूपः परिणामः स योग इत्युक्तं
भवति एकाग्र्ये वहिर्द्वृत्तिनिरोधः निरुद्धे च सर्वोपा-
वृत्तीनां संस्कारशेषाणां प्रविलय इत्यनयोरेव भूयो-
र्योगस्य सम्भवः” भोजवृत्तिः । तस्य कारणञ्च तत्र दर्शितं
यथा “अभ्यासवैराग्याभ्यां तच्चिरोधः” पात० सू० “अध्यासां
निरोधे क उपायः ? इति चित्तनदी नामोभयतोवाहिनी
वहति कल्याणाय वहति पापाय च । या तु कैवल्य-
प्राग्भारा विवेकविषयनिष्ठा सा कल्याणवह्ना । संसार-
प्राग्भाराऽविवेकविषयनिष्ठा सा पापवह्ना । तत्र वैराग्येण
विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेककील-
उदुचाक्यते इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः” भा० । “अ-
भ्यासवैराग्ये वक्ष्यमाणलक्षणो ताभ्यां प्रकाशप्रवृत्तिनि-
यमरूपा या वृत्तयस्तासां निरोधो भवतीत्युक्तं भवति
तासां विनिवृत्तवाह्याभिनिवेशानाम् अन्तर्ध्वस्ततया
स्वकारण एव चित्ते शक्तिरूपतयाऽवस्थानम् ।
विषयदोषदर्शनजेन वैराग्येण तद्वैराग्यसमाधत्ते । अभ्या-
सेन च सुखजनकं शान्तप्रवाहप्रदर्शनद्वारेण हृदयैर्वैराग्य-

यते । इत्थं तास्यां भवति चित्तवृत्तिनिरोधः । भोजवृत्तिः ।
 “अथातो विपरीता । विवेकख्यातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं
 चित्तं तामपि निरुणद्धि । तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं
 भवति । स निर्वीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सम्प्र-
 ज्ञायत इत्यसम्प्रज्ञातः द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध-
 इति । तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिबोधात्मा पु-
 रुषः किं स्वभावः इति” पात० भा० “अतश्चित्तशक्तेर्विप-
 रीतेति । यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा कैव-
 ल्याया दृष्ट्यन्तराणां दोषवृद्धलानामिति भावः । ततश्च
 जेतोर्निरोधसमाधेरवतारो युज्यते इत्याह अतस्तस्या-
 मिति । ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेक-
 ख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः । अथ अनिरुद्धाऽशेषवृत्ति-
 चित्तं कीदृशमित्यत आह तदवस्थमित्यादि । स नि-
 रोधः अवस्था यस्मै तत्तत्तत्तम् । निरोधस्य स्वरूपमाह
 स निर्वीज इति । क्लेशशङ्कितः कर्माशयो जात्यायुर्भोग-
 वीजम् तस्माद्भिर्गत इति निर्वीजः । अस्मैव योगिजन-
 प्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति न तत्रेति । उपसंहरति ।
 द्विविधः सः योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । संप्रत्युत्तरस्त्व-
 भवतारयंचोदयति । तदवस्थे चेतसीति । किमात्रेण
 तत्तदाकारपरिणतबुद्धिबोधात्मा त्वयं पुरुषः सदाचमू-
 यते न तु बुद्धिबोधरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिबोध-
 स्वभावः सविस्तरिव प्रकाशः न च संस्कारशेषे चेतसि
 सोऽस्ति न च स्वभावमपहाय भावो वर्तितुमर्हति इति
 भावः । स्यादेतत् संस्कारशेषामपि बुद्धिं कस्यात् पुरुषो
 न बुध्यते इत्यत आह विषयाभावादिति । न बुद्धि-
 भावं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवतो बुद्धिः वि-
 वेकख्यातिविषयभोमौ च पुरुषार्थौ तौ च निरुद्धाव-
 स्थायां न स्त इति सिद्धौ विषयाभाव इत्यर्थः । विव० ।
 “तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्” पात० सू० “स्वरूपप्रतिष्ठा-
 तदानीं चित्तशक्त्ययथा कैवल्ये, व्युत्थानचित्ते तु सति
 तथापि भवन्ती न तथा” भा० “मूल्येण परिहरति
 तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् । स्वरूप इत्यारोपितम्
 शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्त्तयति । पुरुषस्य हि चैतन्यं
 स्वरूपमनौपाधिकम् । न तु बुद्धिबोधः शान्तादिरूपः ।
 औपाधिकं हि सः, स्फटिकस्यैव स्वभावस्वरूपध्वलस्य
 जपाकुसुमसन्निधानोपाधिरूपिण्यमा, न चोपाधिनिवृ-
 त्तावुपहितानवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः । स्वरूपस्य
 च भेदेऽपि तत्रैव विकल्पा अधिकरणभाव उक्त इति ।

अयमेवार्थोभाषकता द्योत्यते स्वरूपप्रतिष्ठेति । तदानीं
 निरोधावस्थायां न व्युत्थानावस्थायामिति भावः ।
 स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायासमप्रतिष्ठिता स्वरूपे, चित्ति-
 शक्तिः निरोधावस्थायां प्रतितिष्ठन्ती परिणामिनी स्यादु-
 व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने सति व्युत्थाननिरोधयोर-
 विशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्ते त्विति । न जातु
 कूटस्थमित्या चित्तिशक्तिः स्वरूपात् व्यवते । तेन यथा
 निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि । न खलु शुक्तिकायाः प्रमाण-
 विपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्यवहो भवतः
 प्रतिपत्ता तु तथाभूतमयतथात्वेनाभिमन्यते । निरोध-
 समाधिमपेक्ष्य सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति विवरणम्
 अनिरुध्यते यस्मै सम्प्रदाने यज् । निरोधजनिते वशीक-
 रणे च “निरोधश्चर्दिविधारणाभ्याम्” सां० सू० “प्राश-
 ख्येति प्रसिद्धा लभ्यते “प्रच्छेदविधारणाभ्यां प्राश-
 ख्येति” योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्या-
 तत्वात् । चर्दिच वमनम्, विधारणं त्याग इति यावत् ।
 तेन पूरणरेचनयोर्नामः । विधारणं च कुम्भकम् । तथा
 च प्राणस्य पूरणरेचनकुम्भकैर्वैनिरोधो वशीकरणं सा-
 धारणेत्यर्थः” सां० प्र० भा० ।

निरोधक ति० नितरां रुणद्धि निरुध-ल्लु । १ निरोध-
 कारके स्त्रियां टाप् अत इत्थम् । सा च सत्त्वप्रविष्ट-
 चिच्छक्तेः तमःप्राच्ययात् २ निरोधकारिण्यां स्त्री राघ-
 वभट्टः । ध्वनिशब्दे १८२३४० दृश्यम् ।

निरोधन न० निरुध-ल्लुट् । कारागारादौ प्रवेशनेन १ ग-
 तिरोधने २ विषयसंप्रचाररहितकरणे च ।

निर्ग ति० नितरां गच्छत्यत्र “सुदुरोदधिकरणे” वार्त्ति० ।

“अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्” निरुध-गम-अधिक-
 रणे ड । देशे हेमच० । [निःसृते ।

निर्गत ति० निरुध-गम-कर्त्तरि क्त । निष्कालो बहिर्भूते
 निर्गम्य ति० निर्गतो गन्तोऽस्य । गन्धशून्ये “निर्गन्धः इव
 किंशुकाः” चाणक्यः । [मारणे शब्दार्थचि० ।

निर्गम्यन न० निरुध-गम-अदेने-भावे ल्युट् । नितान्तार्दने
 निर्गम्यपुष्पी स्त निर्गम्यं मन्थशून्यं पुष्पं यस्याः छीप् ।
 शाल्मलिष्ठके शब्दच० ।

निर्गमन न० निरुध-गम-करणे ल्युट् । श्वादे २ प्रति-
 हारिणि शब्दार्थचि० । भावे ल्युट् । शनिःकरणे

निर्गुण पु० निर्गतो गुणस्थः । सत्वरजसमोहपगुणत्वशून्ये
 निर्धर्मके १ परमात्मनि । “साकारश्च निराकारं समुप-
 षादति”

निर्गुणं विभुम्” ब्रह्मवै० पु० । “गुणशब्दनिर्गुणो महान्”
विष्णुस० । निर्गताः गुणाः शौर्यादयो रूपपादयो वा
यस्मात् प्रा० व० । २ गुणहीने त्वि० वैशेषिकमते ३ गुणादौ
“गुणादिनिर्गुणक्रियः” भाषा० ।

निर्गुण्डी स्त्री निर्गता गुण्डात् गुण्डनात् निरा० त० गौरा०
डीष् । (निशिन्दा) हस्ते क्षमरटीकायां मधुसूदनः ।

निर्गुण्डी स्त्री निर्गुण्डति गुड-रक्षायां कृष्णो० । निर्गता
गुडात् वेष्टनाद्वा डीष् । नीलशेफालिकायां (निशिन्दा)
हस्ते क्षमरः । “श्वेतनीलपुष्पमेदात् निर्गुण्डी द्विविधा
मता” २ करहाटे ३ पुष्पकन्दे विश्वः । “समूलफलप-
त्वायाः निर्गुण्ड्याः स्वरसैर्हृतम् । सिद्धं पीत्वा जय-
क्षीणो निर्व्याधिर्भाति देववत्” चक्रद० ।

निर्गुण्ड त्वि० निर्+गुह-क्त । १ संवृते २ नितान्तगूढे ३ हृज-
कोटरे पु० शब्दरत्ना० ।

निर्गुण्य पु० निर्गतो ग्रन्थः निरा० त० । १ क्षपणके दिग्ग्वरे
२ योद्धेदे ३ दूतकरे ४ सुनिभेदे च सेदि० । ४ निर्जने
५ सुखे इतिः सहाये ७ निर्वेदं गते त्वि० हेमच० । तत्र
क्षपणस्य वस्त्रग्रन्थगुणत्वात् सुनेहृदयग्रन्थगुणत्वात् च
तथात्वम् “आत्मरामाश्च सुनयोनिर्यन्या कथ्युः क्रमे”
भाग० १।७।४ “शाक्योपाध्यायाहृतनिर्गुण्यनिमित्तनिग-
मकैवर्त्तः” ह० सं० ५।१८।७। स्वार्थे क । निर्गुण्यक क्षपणे
पु० निष्कले वस्त्ररहिते त्वि० जटाधरः ।

निर्गुण्यन न० निर्+गुण-कौटिल्ये ल्युट् । मारणे क्षमरः
निर्गुण्यक पु० निर्गतो ग्रन्थिर्वस्त्रग्रन्थिर्यस्य कप् प्रा० व० ।

१ क्षपणके २ निर्गुणे ३ ग्रन्थिहीने च त्वि० शब्दरत्ना०
“सोऽपि कथञ्चित् निर्गुण्यकमहमोचितात्मा मद्वु-
शिष्टो हृष्टतमः स्वधर्ममेव प्रत्यपद्यत” दशकुमा० ४ जैन-
ग्रन्थसत्यां स्त्रियां स्त्री “हृज्वाटिकायां गतो नित-
म्बवती निर्गुण्यकाप्रयत्ने गोपनीतां पादे परावृत्तञ्चित्र”
दशकुमा० ।

निर्गुह्य त्वि० निर्+गुह-कर्मणि गत्यत् । निश्चयेन यहीतुं-
शक्ये “अस्यूलमनश्चक्षुस्त्रयमग्निर्गुह्यम्” ह० उ० ७।

निर्घट त्वि० निर्गतो घटो यस्मात् प्रा० व० । १ घटगुणदेशे
२ राजकरगुणहृष्टे शब्दच० । ३ वज्रजनसंकीर्णहृष्टे
हारा० । अभावे कव्ययी० । ४ घटाभावे कव्य० ।

निर्घण्ट निर्+घटि-ञच् । १ ग्रन्थानां सूचीपत्रे २ निघण्टो
च शब्दार्थचि० ।

निर्घात पु० निर्+हन-घञ् । पवनाहतपवनस्य गगनाद्-

भूमौ पतनजन्ये शब्दभेदे तल्लक्षणादिकं ह० सं० १८४
उक्तं यथा “पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा
समापतति । भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्त-
विह्वलग्रस्तः । अर्कोद्देश्यधिकरणिकन्दपधनियोधाङ्गना-
वर्णिग्वे श्याः । आ प्रहरात्सोऽजाविकस्रपहन्त्याच्छूद्रपौ-
रांश्च । आ मध्याह्नाह्राजोपसेविनो ब्राह्मणांश्च पीडयति ।
वैश्वजन्तदांस्तृतीये चौरान् प्रहरे चतुर्थे च । अस्त्रं
याते नीचान् प्रथमे यासे निहन्ति सस्यानि । रात्रौ
द्वितीययामे पिशाचसङ्घान्निपीडयति । तुरगकरिण-
स्तृतीये विनिहन्त्याहुयायिनश्चतुर्थे च । भैरवजर्जरशब्दो
याति यतस्तं दिग्ं हन्ति” । “निर्घाते भूमिचलने
व्योतिषाङ्गोपसर्जने । एतानां कालिकान् विद्यादनध्या-
यान्तावपि” मनुः । “निर्घातोयैः कुञ्जलीनान् जि-
घांसुः” रघुः । “उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकाशव-
र्ण्ये । छिद्रे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्वान्मङ्गलक्रियाम्”
ज्योतिषतत्त्वे गर्गः ।

निर्घातन न० निर्+हन-स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट् । घृष्ट-
तोक्ते यन्त्रनिष्पाद्ये क्रियाभेदे यन्त्रकर्माणि तु निर्घा-
तनपूरणवन्धनेत्यादिना चक्षिण निर्घातनश्च कथं कार्यं
तत्राह “उत्तुङ्घितं छित्त्वा निर्घातयेत् छेदनीयसुखम् ।
छेदनीयसुखान्यपि कुक्षिवच्चः कक्षावक्ष्णपशुकालर-
पतितानि च हस्तशक्यं यथामार्गं हस्तैर्नैवापहन्तुं
प्रयतेत । अतुत्तुङ्घितशल्यानि छेदनीयसुखानि च ।
अनिर्घातानि जानीयात् भूयश्छेदाद्यवन्धतः” ।

निर्घृण त्वि० निर्गता हृणा दया यस्मात् । निर्दये “यच्छीवा-
स्यतिनिर्घृणः” मार्कण्डेयपु० ।

निर्घोष पु० निर्+घुष-घञ् । शब्दभावे क्षमरः “ज्यानि-
घोषैः क्षोभयामास सिंहान्” । “क्षिप्रगम्भीरनिर्घो-
षम्” इति च रघुः । [विजने ।

निर्जन त्वि० निर्गतो जनो यस्मात् प्रा० व० । जनैरनाकीर्णं
निर्जर पु० निर्गता जरा यस्मात् । १ देवे २ जराग्रन्थे त्वि० ।
५ व० । ३ अमृते न० । जराशब्दस्य मौण्यत्वेऽपि अजादौ
प्रत्यये परे वा जरसादेशः निर्जरसो निर्जरो । आर्हत-
मतसिद्धे जीवाजीवादिषु सप्तषु पदार्थेषु ४ पदार्थभेदे
आर्हतशब्दे १८५४ उ० दृश्यम् । ५ गुडूच्यां इतालपर्व्यां
च स्त्री सेदि० । [राजनि० । देवसर्वपे

निर्जरसर्षप पु० निर्जरप्रियः सर्षपः शा० त० । जरायुतो
निर्जरायु पु० निर्गतो जरायुतः निरा० त० । जरायुतो

निर्गते नृगवादौ । निर्गतो जरायुयस्य । २जरायुहीने
ति० । “अयः पारे प्रदाकस्त्रिप्रानिर्जरायवः । तासां
जरायुभिर्वयमव्यावपि” अथ० १।२७।१

निर्जर्जल्य पु० नितरां जर्जरः प्रुषो० । अत्यन्तजर्जरीभूते
“निर्वर्ति” निर्जर्जलेन शीष्णां (प्रोषामि) यजु० २५।२
“नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन” वेददी० ।

निर्जल ति० निर्गतं जलं यस्मात् प्रा० व० । जलशून्ये देशे
“कोषञ्च जनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलम्” भा०शा०
१।१० अ० ।

निर्जलेकादशी स्त्री कर्म० । ज्यैष्ठ्य शुक्लेकादश्याम् यथाह-
पाद्मे भीमसेनं प्रति व्यासः । “दृषस्ये मिथुनस्येकं
शुक्लां ह्येकादशीं हि वा । ज्यैष्ठ्ये मासि प्रयत्नेन सो-
पास्या जलवर्जिता । स्नाने चाचमने चैव यजंयत्यो-
दकं बुधः । उपयुक्ती नैवान्यद् व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ।
षड्यादुदयं यावद् वर्जयित्वा जलं बुधः । अग्रयत्नाद्वा-
प्रोति द्वादशद्वादशी फलमिति” ।

निर्जित ति० निर्-+जि-कृत । १पराजिते २वशीकृते
“निर्जितैरावता गजाः” कुमा० । निर्जितेन्द्रियग्रामः
अमरः ।

निर्जिह्व ति० निर्गता सत्त्वाक्षिः सृता जिह्वा यस्य । १सृष्टा-
द्वविर्गतरमने । “निर्जिह्वश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गता-
सुभिः । ह्यैवैवमौ नरश्चेष्ट” भा०भी० ६० अ० । २जिह्वा-
शून्ये भेके च अजिह्वशब्दे ६२४० दृश्यम् ।

निर्जीव ति० निर्गतो जीवो यस्मात् प्रा० व० । जीवात्तरहिते
देहे “वाजिभिश्चापि निर्जीवैः श्वसद्भिः शोषितोक्षितैः”
भा०द्रो० ४६ अ० । निर्जीवतुल्यैरिच्छार्थः । “चिता दहति
निर्जीवं चिन्ता दहति जीवितम्” प्राचीनगाथा ।

निर्भर पु० निर्-+भृ-अप् । १पर्वताक्षिः सृतजलप्रवाहे (भरणा)
अमरः । २सूर्याश्च शतमानवे च मेदि० । “भागोरधीनि-
र्भरशीकराणाम्” कुमा० । “प्रुक्तस्तुषारैर्निर्भरिर्भरणाणाम्”
रघुः । ३ कारणत्वेनास्यस्या अच् गौरा० ङीष् ।
४नद्याम् स्त्री शब्दर० । “जटाकटाहसम्भ्रमन्मन्त्रि-
लिम्पनिर्भरी” इत्यादि रावणकृतशिवस्तवः ।

निर्भरिणी स्त्री निर्भरः पर्वताक्षिः सृतजलप्रवाहः कारण-
त्वेनास्यस्या इति ङीष् । नद्याम् द्विजा० । “स्खल-
नसुखरभूरिचोतसो निर्भरिण्यः” महावीरचरितम् ।

निर्णय पु० निर्-+नी-भावे अच् । निश्चये तद्भावायाहिषि
तद्भावाहिषि ज्ञाने । सन्देहे यथा भावाभावौ

हावेव विषयतया भासते नैवं निश्चये किन्तु तत्र एकविध
एवावभासने । निश्चयत्वं च न जातिः प्रत्यक्षत्वादिना
साङ्गुर्भावो किन्तु विषयताविशेष इत्याकरे स्थितम् ।
२विरोधपरिहारे भीमांशोक्ते पञ्चावयवव्यायमध्वे ३च-
रमावयवे न्यायोक्ते सन्दिग्ध पक्षप्रतिपक्षयोः ४सा-
धनवाचनाभ्यामर्थवधारणे स च गौतमोक्तेषु षोडशसु
पदार्थेषु पदार्थभेदः तल्लक्षणादिकं गौ० सू० भा० उक्तं यथा
“विस्तृश्र पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः” सू०
“स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपालम्भः, तौ साधनोपा-
लम्भौ पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं व्यतिषेधवस्तुवन्नेन प्रवर्तमानौ
पक्षप्रतिपक्षावित्युच्यते, तयोरन्यतरस्य निर्वृत्तिरेकतर-
स्यावस्थानम् अत्रश्रुत्वावि, यस्यावस्थानं तस्यावधारणं
निर्णयः । नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं सम्भवतीति
एको हि प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः स्थापयति प्रतिषिद्धं
चोद्धातीति द्वितीयेन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते
तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्धात्यते स निवर्तते तस्य नि-
वृत्तौ योऽवतिष्ठते तेनार्थवधारणं निर्णय इति उभा-
भ्यामेवार्थवधारणमिच्छाह । यथा युक्त्या एकस्य सम्भ-
वो द्वितीयस्यासम्भवः तावेतौ सम्भवासम्भावौ विमर्शं सह
निवर्तयतः, उभयसम्भवे उभयसम्भवे त्वनिवृत्तौ विमर्शं
इति । विस्तृश्रति विमर्शं कृत्वा, सोऽयं विमर्शः पक्ष-
प्रतिपक्षाभावद्योत्यं स्यायं प्रवर्तयतीत्युपादीयते इति ।
एतच्च विस्तृश्रयोरेकधर्मिस्त्वयोर्द्वयोर्भावो यत्तु धर्मिसामान्य-
गतौ विस्तृश्रौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः तत्र ससञ्चयहेतुतो-
ऽर्थस्य तत्त्वाभावोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्ष-
णवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत्
क्रियावत् यस्य न सम्भवति तदक्रियमिति, एकधर्मिस्त्व-
योश्च विस्तृश्रयोर्युगपद्भावितोः कालविकल्पः यथा तदेव
द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत् असत्पक्षोपरतक्रियं पुनरक्रि-
यमिति । न चायं निर्णये नियमो विस्तृश्रैव पक्षप्रति-
पक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णय इति किन्त्विन्द्रियार्थसञ्चि-
कपीत्येकप्रत्यक्षेऽर्थवधारणं निर्णय इति । परीक्षाविषये
तु विस्तृश्र पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः शास्त्रे
वादे च विमर्शवर्जम् । भीमांशोक्तस्याधिकरणस्यावय-
वास “विषयोऽविषयस्यैव पूर्वपक्षस्योत्तरम् । निर्णय
श्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणस्य सृष्टम्” इत्युक्ताः ।
“तत्र निर्णयः सिद्धान्तसिद्धिविचार्यवाक्यतात्पर्यावधार-
णम्” तत्त्वकौ० ।

निर्णयपादः ३० चतुष्पादव्यवहारस्य निर्णयान्तके सिद्धि-
पादापरपथ्ये अंगनेदे “आपोत्तरक्रियासाध्यसि-
द्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरशसु चतुष्पाद-
भिधीयते” मितः ० धृतवचनम् । स च वीरसि० विस्तर-
रतो दर्शितो यथा

“अथ निर्णयपरपथ्याः सिद्धिपादः । येषां प्रत्या-
कलितं व्यवहारपाद इत्यभिमतं तेषां सिद्धेः फलत्वाद्-
व्यवहारपृथग्भावोऽन्येषां प्रत्याकलितस्य चतुष्पात्त्वमेव
तु सर्वमते व्यवहारस्य । याज्ञवल्क्यः “तत्सिद्धौ सिद्धि-
माप्नोति विपरीतमथोऽन्यथा” इति । तस्य प्रमाणस्य
सिद्धौ निःशङ्कप्रामाण्यव्यवस्थितौ सत्यं प्रमाणोपन्यास-
कत्वां सिद्धिं जयलक्षणमाप्नोति । अन्यथा प्रामाण्य-
सिद्धौ विपरीतमसिद्धिं पराजयलक्षणमाप्नोति । नारदः
“वारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता । तद्वानौ
हीयते वादी तरंस्तुसुत्तरो भवेत्” । तरन्निर्वाहयन् ।
सुत्तरः उत्कृष्टो विजयीति यावत् । निर्णयप्रकारानाह
व्यासः “प्रमाणैर्हेतुचरितैः शपथेन नृपाज्ञया । वादि
सम्प्रतिपत्त्या वा निर्णयोऽपविधः स्मृतः । विद्वतवानेतत्
स एव “लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं
स्मृतम् । अनुमानं विदुर्हेतुसक्तश्चेति मनीषिणः ।
देशस्थितिः पूर्वकृताश्चरितं समुदाहृतम् । अर्थानुरूपः
शपथाः स्मृताः सत्यघटादयः । तेषामभावे राजाज्ञां
निर्णयन्तु विदुर्वृषाः” । इति प्रमाणत्रयं सतर्कोपपन्न-
मनुमानं चरितादिचतुष्टयमित्यपविधहेतुकसाक्षिर्णयस्या-
पविधत्वं यद्यपि भुक्तिरप्यनुमानमेव । तथापि प्रत्या-
कलितकालीनं सभ्यानामनुमानमिहानुमानपदेन विव-
क्षितम् । “धर्मेण व्यवहारेण चरितेण नृपाज्ञया ।
चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः” इति
हृदयस्युक्तानां धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं प्रागेव “तत्र
सत्ये स्थितो धर्मः” इत्यादिना तेनैव विद्वतं प्रागेव निरु-
पितम् । स एव “एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनी-
षिभिः” । क्रियाभेदात् धर्मनिर्णयस्य द्वैधमाह । स एव
“सम्यग्निर्णयः कार्यन्तु युक्ता संपरिक्लिप्तम् ।
परीक्षितन्तु शपथैः स ज्ञेयो धर्मनिर्णयः । प्रतिवादी
प्रपद्येत यत्र धर्मः स निर्णयः । दिव्यविशोधितः सम्यक्
द्वितीयः स उदाहृतः” । प्रतिवादी प्रपद्येतैत्यस्य काका-
जिवदुभयत्र सम्बन्धः । यत्र प्रतिवादी युक्ता सम्यग्-
निर्णयः सम्परिक्लिप्तं निर्धारितं पुनः शपथैः पुनः शिरः-

सर्गादिभिः परीक्षितं कार्यं प्रपद्येताङ्गीकृत्यात् स
आद्यो धर्मनिर्णयः दिव्यघटादिभिर्विशोधितः प्रतिवादी
यत्र कार्यं प्रपद्येत स द्वितीयो धर्माख्यो निर्णयः इ-
त्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापि द्वैविध्यमाह स एव
“प्रमाणैर्निर्णयो यस्तु व्यवहारः स उच्यते । वाक्कुला-
नुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः” प्रमाणपदेनात्र सा-
क्षिणो लिखितश्च व्यक्ताभिप्रायेण च बहुवचसम् ।
भुक्तेरनुमानत्वादिव्यस्य धर्मनिर्णयान्तर्भावत् । वाक्कु-
लानुत्तरत्वेन वाक्कुलेनानुत्तरत्वेन च यो निश्चयो
द्वितीयो व्यवहारः स इत्यर्थः । चरित्रनिर्णयस्यापि
भेदद्वयान्तेनैवाभिहितम् “अनुमानेन निर्णयितं चरित्रं
मिति कीर्तितम् । देशस्थित्या द्वितीयन्तु शास्त्रविद्वि-
दाहृतम्” अनुमानेन भुक्तिस्वरूपेण यो निर्णय-
स्तदेकं चरित्रम् । देशस्थित्या यो निर्णयस्तद्वितीयं
चरित्रमित्यर्थः । राजाज्ञानिर्णयस्यापि द्विभेदाभिहिता
तेनैव “प्रमाणसहिताद्यस्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।
शास्त्रसम्प्रविरोधे च तथान्यः परिकीर्तितः” प्रमाण-
सहिता राजाज्ञा आद्यो निर्णय इत्यन्वयः । शास्त्राणां
सभ्यानाञ्च विरोधे परस्परं विप्रतिपत्तौ या राजाज्ञा
स द्वितीयो राजाज्ञानुरूपो निर्णय इत्यर्थः । ननु शा-
स्त्राणां सभ्यानाञ्च विरोध एवासम्भवी स्मृत्यपेतानामधि-
कारिणां सभ्यानां दण्डत्वात् । न च शास्त्राणां परस्पर
विरोधे सभ्यानाञ्चेत्यर्थ इति वाच्यम् सभ्यविरोधोप-
न्यासानर्थक्यात् । शास्त्रविरोधे न्यायोपपन्नशास्त्रानुसा-
रेण निर्णयः कार्य इत्यस्यार्थस्य “स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु
बलवान् व्यवहारतः । धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो
विधिः स्मृतः । केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि
निर्णयः । युक्तिहीनविचारे हि धर्मज्ञानिः प्रजा-
यते” “न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्यूह्य यथास्थानं
गमयेदित्यादि” योगीश्वरनारदहृदयस्यतिगौतमादिवचो-
भिर्निर्धारितत्वात् । तादृशि विषये राजाज्ञानवसरत्
अनौदशराजाज्ञाया निषिद्धत्वाच्चेति चेत् उच्यते
यत्र शास्त्रविरोधे बलवान्यायोऽन्यतरार्थविनिर्णयिकः
ससभ्यप्राङ्निर्णयः सभापतेन हृदयमारोहति चिर-
तरं सीमांसितोऽपि तादृशशास्त्रविरोधे तन्मूलके वा
समाधेये सभ्यविरोधे राजकृतव्यवस्था वादिप्रतिवादिभ्यां
मन्त्रव्येत्येतदर्थकमिदं वचनम् । अतएव पितामहः
“वचनं प्राग्लिखितं चेत्तं येन शक्याः स्तुः” इत्यादि ।

धर्मादीनां चतुर्णां पूर्वोक्तोत्तराभेदात् दुर्बलत्वमाह
नारदः “धर्मश्च व्यवहारश्च चरितं राजशासनम् ।
चतुर्धा व्यवहारोऽयस्यतरः पूर्ववाचकः” इति । व्यवहारस्य
धर्मवाचकतामाह बृहस्पतिः “शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रि-
यते यत्र निर्णयः । व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मसो नाव-
हीयः” । शास्त्रगच्छेन शास्त्रोक्तं शास्त्रादिवाक्यं तेन
या निर्णयः क्रियते स व्यवहारः । तर्हि धर्मः अपथा-
दिज्ञतो निर्णयोऽवधीयते बाध्यते साहचर्यमनाये सति
दिव्यान्वयसात् । अतएवाह कात्यायनः “वृत्तिशुक्लानु
कार्यं स्याद्दिव्यं यत्र विवर्जितम् । धर्मस्तु व्यवहारेण
बाध्यते तत्र नान्यथा” चरितस्य व्यवहारवाचकतामाह
बृहस्पतिः “देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा ।
क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते” । नैगमाः
पौरवर्णजः । नैगमानुमतेनानुमानेनेति सम्बन्धः सा-
मानाधिकरण्यात् । शब्दादेशस्थित्यपेक्षः । असुमेवार्थं
स्फुटयति कात्यायनः “प्रतिबोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनि-
वासिषु । विरुद्धद्वयं प्राकृतं धर्मं न विचालयेत् ।
निर्णयन्तु यदा कुतश्चेन धर्मेण पार्थिवः । व्यवहार-
चरितेण तदा तेनैव बाध्यते” इति । स्रुतिविरुद्धमपि
नियतत्वाच्च विचालयेद्वाजा । राजशासनस्य चरितवाच-
कतामाह बृहस्पतिः “विहाय चरिताचारं यत्र कुतश्चात्
धनद्वयः । निर्णयं सा तु राजाद्या चरितं बाध्यते
तथा” इति चरिताचारं पूर्वपूर्वाचरितमाचारम् । यद्यपि
तं धर्मं न विचालयेदित्युक्तम् तु विहाय चरिताचार
मित्युच्यते तेन विरोधः प्रतिभाति । तथापि यदि
तद्विचालने पुराणद्विबोमो न भवति तदा स्रुत्या-
दिविरुद्धत्वात् दूरीकृत्य स्रुत्याद्यविराधो राजाद्या नि-
र्णयः कार्य इति तात्पर्यम् । अतएव पुराणस्य विरु-
द्धस्य विवादस्यानादेयत्ववक्तुम् पुराणद्विबोमप्रादुक्ततया
तदभावादुक्ततया तु स्रुत्याद्यनुरोध एव कार्यो राज्ञेति ।
अतएवाह कात्यायनः “विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरितं
कल्पते बुधैः । एवमत्र निरखेत चरितान्तु नृपाज्ञया”
इति नृपैवेत्यायविरुद्धं चरितं न तदुपपन्नमिति क-
ल्पते । तत्र नृपाज्ञया तच्चरितं निरखेत बाध्यत
इत्यर्थः । यद्योक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारैर्षा बाध्यवाच-
कताकल्पने दोषमाह कात्यायनः “कनेन विधिना
सुक्तं वाचकं यद्युदुत्तरम् । अन्यथा वाचनं दत्तं तत्र
धर्मो विवर्ज्यते” ।

निर्णयम् पु० नितरां नामो नमनम् प्रा०स० खत्वम् । नितरां
नमने “अथ निर्णयौ पक्षयोः करोति । निर्णयौ हि
वयसः पक्षयोर्भवतो विद्यतीये, विद्यतीये हि वयसः
पक्षयोर्निर्णयौ भवतोऽन्तरे विद्यतीयेऽन्तरे वयसः पक्ष-
योर्निर्णयौ भवतः स चतुरङ्गमेव पुरस्तादुद्धृति
चतुरङ्गं पञ्चादुपसमूहति तद्यावदेवोद्धृति तावदुप-
समूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति ।
स तस्मिन्निर्णयिने एकामिदकासुपदधाति तद्योऽर्थं वयसः
पक्षतो निर्णयमादेका नाद्युपपेते तां तत्करोति”
शत० ब्रा० १०१।२।५।

निर्णयन न० निर्+नी-णिच्-ल्युट् । निर्णयकरणे
२०जापाङ्गदेशे निर्णयं शब्दरत्ना० ।

निर्णयिक्त लि० निर्+निज-क्त । शोधिते २०अमृतपामे च ।
“एतस्मिन्निर्णयिक्तेर्ज्ञार्थं किञ्चित् सहाचरेत्” मनुः ।

निर्णयिज् पु० निर्+निज-शोचषोषणयोः क्तिप् । १०रूपे नि-
घट्टः “विभट्टादिपि” हिरण्यथं वरुणोयस्त निर्णयिजम्”
शत० १।२५।१२। २शोधके लि० क । निर्णयिज तत्पार्थे लि०

निर्णयक पु० निर्+निज-वज् । नितरां शुद्धौ “दानेन व-
निर्णयं सर्पादीनामशक्नुवन्” । “अपासन्ने च संयोगात्
हेम रूपश्च संवभौ । तस्मात्तयोः स्वनोयैव निर्णयको
गुणवत्तयः” मनुः ।

निर्णयक पु० निर्+निज-खुल् । रजके (धोपा) अमरः ।
“स्रुतं शौण्डिकानाञ्च चेलनिर्णयकस्य च” । “कार-
काञ्च प्रजां हन्ति बलं निर्णयकस्य च” मनुः ।

निर्णयज न० निर्+निज-भावे ल्युट् । १०शुद्धौ करणे
ल्युट् । शोधहेतोः प्रायश्चित्ते “कृतनिर्णयजनान्धैव न
विमर्हेत कर्हचिद्” मनुः । [पर्याये च ।

निर्णयट् लि० निर्+णी-टच् । निश्चयकर्त्तरि विवादपदनि-
निर्द(र्दि)ग्धिका स्त्री निर्+दह-दिह-वा क्त संज्ञायां क्तु
कापि अत इत्त्वम् । निर्दिग्धिकायाम् हेमच० ।

निर्दिष्ट लि० निर्दय(र)+ष्टप्र० । १०दयाहीने २०परापवादके
२०निष्प्रयोजने च मेदि० ४मन्त्रे ५तीत्रे च शब्दरत्ना० ।

निर्दिष्ट लि० निःशेषेण दण्डा यस्य प्रा०ब० । सर्वप्रकारद-
ण्डाहं १०शुद्धे “वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां
भुजापणम् । दानदण्डाः स्रुता वैश्या निर्दिष्टाः शूद्र
उच्यन्ते” भा०शा० १५अ० । २०दण्डनाहं च

निर्दिष्ट पु० निर्+दृ-कर्मणि णप् । १०निर्भरे २०निर्भरे च
“गिरिनिर्दिष्टवाचिनाम्” राभा० अयो० २८४ ।

निर्गतोदरो यस्मात् पा० व० शनिर्भये त्रि० ४सारे न०
५कठिने ह्यपत्वमे च त्रि० मेदि० ।

निर्देश त्रि० निर्गतानि दश दिनानि यस्य षडसमा० । अति-
क्रान्तदशाहे “निर्देशं ज्ञातिमरणं युत्वा पुत्रस्य जन्म
च” मनुः “यथा वै पशुनिर्देशो भवत्यथ स मेध्यो भवति”
ऐत० ब्रा० ७।१४।

निर्देहस् अव्य० निर्-+देह-लभये "ईश्वरे तोसुनकसुनौ"
पा० कसुन । निर्देघुमित्यर्थे "अपशब्दे वा तु वा ईश्वरा
पशून्निर्देहः" ता०त्रा० २।७।३

निर्दहन पु० नितरां दहति निर्दह-ल्यु । १भक्तताके
 शब्दर० । २सूत्रांलतायां स्त्री राज्ञो० निर्गतोदहनो
 वक्त्रिः दहनं वा यस्मात् प्रा०ब० । ३वक्त्रिभ्यो ४दाह-
 ग्रन्थे च लि० ।

निर्दाह विनिर्+दो-खण्डने दा-दाने दे-शोधने लृच् ।
 नितरां ऽष्टेत्तरि श्दातरि श्शोधके च “यथोद्धरति
 निर्दाता कर्त्तुं धान्यञ्च रञ्जति” मनुः ।

निर्दिग्ध त्रि० निर् + दिह - क्त । १ बलवति मांसले हेमच० ।
 २ निर्लिप्ते च ।

निर्दिष्ट वि० निर्दिष्ट-ज्ञ । उपदिष्टे उपदिष्टे शक्यते
च “निर्दिष्टविषयं किञ्चित् उपान्तरविषयं तथा” हरि०

निर्देश पु० निर् + दिश - भावे चञ् । १शासने स्वाज्ञायां ऽकथने
 २उपदेशे च । निर्दिशप्रत्येऽभिधीयतेऽनेन करणे चञ् ।
 ४प्रतिपादकशब्दभेदे नास्ति “क्रो” तत्सदित निर्देशो
 ब्रह्मण्यस्तिविधः स्मृतः” गीता । पूर्वतने च “कालमेव
 प्रतीक्षेत निर्देश” श्रुतको यथा” इति पुराणम् । निर्गहो
 देशात् निरागतः २देशाच्चिगते लि० ह्युपानो च मेदि० ।

निर्दोषं त्वि० निर्गतो दोषो यस्मात् ता०व० । दोषरहिते
 “निर्दोषे पितरि स्थिते” दायभा० “निर्दोषं दर्शयित्वा तु
 सुदोषं यः प्रयच्छति” मिता० धृतयचनम् ।

निर्द्वन्द्व विनिर्गतो द्वन्द्वात् निरात० । शीतोष्णादिद्वन्द्वरहिते
 “निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्यो नियोगक्षेत्रे व्याप्तवान्” गीता
 निर्द्वन् विनिर्गतं धनमस्य । १ धनशून्ये दरिद्रे “अग्निनस्तु
 त्वयं शोऽपि निर्द्वन्ः परिभूयते” चाणक्यः । २ जरङ्गवे पुं
 शब्दच० ।

निर्द्धर्मो विनिर्गतो धर्मात् निरात्मः। धर्मवर्जितं निर्द्धर्म-
स्यार्थं कर्म कुर्यात् पापार्थः॥ भा० उ० २४ अ०।

निर्झार पु० निर्+धृ-णिच्-भावे प्रत्य० । निश्चये ज्ञानभेदे ।

निर्धारण न० निर्+धृ-सिच्-लुट् । शिञ्चये जातिगुणक्रि-

याभिः सहदायादेकदेशस्य स्पृष्ट्युत्कर्षे "यतस्य निर्धार-
णम्" पा० तदर्थं षष्ठी सप्तमी च भवन्त । तत्स्वरूपा-
न्यायादिकं शब्दश० प्र० उक्तं यथा

“विशेषस्य खेतरसामान्यव्यावृत्तत्वेन” निर्धारणं
तच्च सप्रति न पञ्चर्थः सामान्यतश्चिन्तयेत्। स्वपदो-
पात्तत्वात्। किन्तु विशेषान्यत्वं व्यावृत्तं =। विशेषस्तत्त्व-
समिव्यावृत्तत्वादिर्विशेष्य स्यात्। व्यावृत्तत्वं भेद-
प्रतियोगित्वं तथा च नराणां क्षत्रियः शूद्रतम इत्यत्र
क्षत्रियस्य नरविशेषतया पञ्चर्थेन क्षत्रियान्यत्वेन विशि-
ष्टस्य तत्प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तददृशत्वावच्छिन्नधेयत्व-
संसर्गेण भेदेऽन्वयवृत्तस्य क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिक-
भेदप्रतियोगित्वस्य शूद्रतमे शूद्रतमस्य च क्षत्रिये तादा-
त्म्येनान्य इति क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रति-
योगित्ववच्छूद्रतमाभिन्नः क्षत्रिय इत्याकारकस्तत्र बोधः।
क्षत्रियान्यनरस्याधेयतामात्रेण भेदेऽन्वये नराणां क्षत्रियः
सुन्दर इत्यपि प्रयोगापत्तेः क्षत्रियान्यकरूपनरनिष्ठभेद-
प्रतियोगित्वस्य सुन्दरे सत्त्वात्। एवञ्च नरत्वावच्छिन्न-
वृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूद्रतमे बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्य-
तापत्तिरतः पञ्चर्थेन क्षत्रियान्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थो नरो
विशेषितः। न च घटानां क्षत्रियः शूद्र इत्यपि स्यात्
क्षत्रियान्यघटत्वावच्छेदेन शूद्रभेदस्य सत्त्वादिति वाच्यं
राहोः शिर इत्यादाविव प्रकृते क्षत्रियान्ययिनः सप्रकृ-
त्यर्थतादात्म्यस्य प्रष्टा बोध्यत्वात्। न च सङ्ख्यान्वय-
वर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमात् क्षत्रियान्यत्वरूपस्य प्रष्ट-
वर्थस्य प्रकृत्यर्थनरे प्रकारत्वायोग इति वाच्यं सम्बोध्य-
त्वादाौ व्यभिचारेण तादृशव्याप्तेः प्रायिकत्वस्य प्राशङ्क-
त्वात्। न च नराणां क्षत्रियो इव्यमित्यपि स्यात्
क्षत्रियान्यनरत्वावच्छेदेन द्वित्वादावच्छिन्नइव्यप्रतियोगि-
ताकभेदसत्त्वादिति वाच्यं इव्यत्वादिर्विशिष्टे धर्मिणि
इव्यत्वादावच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियोगित्वस्य बोधने निर्धारण-
पष्ठप्राः समर्थत्वात्। यदापि भेदः प्रतियोगित्वञ्च द्वयमेव
निर्धारणपष्ठार्थः क्षत्रियशब्देनैवोपस्थापितस्य क्षत्रियस्य
पष्ठार्थभेदे तस्य च नरे नरस्य च पुनर्भेदे पुनर्भेदस्य प्रति-
योगित्वेऽन्वयादेव क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रति-
योगित्वस्य शूद्रतमेऽन्वयसम्भवः। तथापि क्षत्रियादि-
नामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोत्तरविभक्त्यर्थ एव
भेदान्यस्य व्युत्पन्नत्वात् नरपदोत्तरपष्ठार्थे तदन्व-
यासम्भवात् क्षत्रियान्यत्वं विशिष्टमेव पष्ठार्थो नत्व

न्यतामात्रम् । न च नरस्य क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात्
पाणिपादस्य पाणिः पवित्र इत्येवान्यत्रापि एकवचनस्य
निर्द्धारणार्थकत्वे क्षत्र्यभावात् । अतएव द्वन्द्वः सामासिकस्य
चेति गीतापि सङ्गच्छते । एकवचनमिन्द्रयोरेव षष्ठीसम्प्रत्यो-
क्तनिर्द्धारणबोधकत्वव्युत्पत्तिस्वीकाराद्वा । ननु पाथः
पृथिव्योर्जलं क्षेप्यदित्यादौ जलमिन्द्रयोः पाथःपृथि-
व्योरप्रसिद्धा पाथःपृथिव्युभयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य
क्षेप्यवति बाधेन च जलान्यपाथःपृथिव्युभयत्वावच्छिन्न-
वृत्तिकभेदप्रतियोगिनः क्षेप्यतो बोधसम्भवः । न च
द्विपदद्वन्द्वोत्तरनिर्द्धारणषष्ठा स्वन्यतरवृत्तिभेदप्रयोगि-
त्वमेवार्थः तद्विषये चान्यतरस्मिन्नेकपदोपात्तत्वेन जला-
न्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस्यान्यतः तथाच जलान्यो यः पाथ
पृथिव्योरन्यतरस्तद्विषय भेदस्य प्रतियोगित्वं क्षेप्यवति
वर्तते एवेति वाच्यं तावतापि पाथःपृथिव्युभयतादा-
त्म्यस्य जले बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतातादवस्थात् पाथः-
पृथिव्योस्तो जल उष्णमित्यादाप्रयोगेन निर्द्धारणषष्ठास्तादा-
त्म्यवाचिताम्रौव्यात् घटतद्विज्ञानयोर्घटः कम्बुग्रीवादि-
मानित्यादौ घटतद्विज्ञान्यतरत्वाप्रसिद्धा तादृशान्य-
तरवृत्तिभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न द्वन्द्वोत्तर
निर्द्धारणषष्ठाः पर्याप्तसंख्यायामपि शक्तत्वेन तस्मिन्ने-
कैकपदोपात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य जलान्यत्वत्वरूपनिर्द्धार्य-
भेदस्यान्येन सर्वेषामङ्गस्यात् । पाथःपृथिव्योर्जलं क्षेप्य-
वदित्यादौ जलमिन्द्रो यः पाथःपृथिवीपर्याप्तसंख्याभ्य-
सत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिमन्त्रे चामिन्द्रं पाथः
पृथिवीपर्याप्तसंख्याभ्यो जलमित्यन्यत्र बाधकभावात् ।
पटघटमठानां घटः कम्बुग्रीवादमानित्यादावप्युक्तरीत्यै-
वान्वयधीः । इदन्तु बोध्यं यत्कोद्देशविषयेयोक्तादात्म्ये-
नान्यबोधसाधयो तत्रैव निर्द्धारणषष्ठा भेदप्रतियोगि-
त्वमर्थः यत् तत् सन्वन्मान्तरिण, तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वमनो नराणां क्षत्रिये शौर्यामित्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वा-
वच्छिन्नवृत्तिकस्यान्यभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्यादौ
प्रतीयते न तु तादृशभेदस्य नराणां क्षत्रिये क्वचित्पि
प्रयोगापत्तेः । नराणां सध्ये क्षत्रियः शूर इत्यादौ तु
निर्द्धारणवाचिनो मध्ये इत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठा सच्च-
सम्भेदे देहे चैव इत्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु
क्षत्रियः शूर इत्यादौ निर्द्धारणसम्प्रतीत्येवैष्युक्तदि-
शैवान्वयो दृष्टव्यः । यत्तु नराणां क्षत्रिय, शूरतम
इत्यादौ राज्ञोः धिर इत्यत्रैवामेदएव षष्ठ्यर्थस्तादात्म्यं

वा तथा च नराभिन्नक्षत्रियत्वाच्चेदेन शूरतमस्याभेदस्य
वाक्यार्थस्तेन नराणां क्षत्रियोऽर्जुन इत्यादिको न प्रथमः
नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेनाज्जुनाभेदस्यासत्त्वात् न वा
नराणां यानरः पशुरित्यादिकः, कीदृशं पशुभेदसत्त्वेऽपि
मानुषाभेदस्य विरहादिति तत्तुच्छं नराणां क्षत्रियः
प्राणो क्षत्रियाणां नरः शूर इत्यादिवाक्यस्य दुर्वार-
तापत्तेः । केचित्तु नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रि-
यान्यो नरः शूरमिन्द्रो नराभिन्नः क्षत्रियश्च शूर इत्ये-
यमन्ययितावच्छेदकधर्मावच्छेदेन धियसुरोर्कुर्वन् भेदमभेदश्च
निर्द्धारणवाचिषष्ठीसम्प्रत्योरर्थमाहस्तक्षिण्यं नामार्थसम्बन्ध-
विशेषकान्वयबोधे नान्तः प्रथमान्तत्वापेक्षायाः परित्यागा-
पत्तेः स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यान्यसुवर्धस्य शब्दान्त-
राधेन सङ्गान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन षष्ठ्यर्थे केवलभेदे शूरादेर-
न्ययायोगाच्चेत्यास्तां विस्तरः । "पञ्चमी विभक्ते" पाथस्य
निर्द्धार्यमाणस्य भेदएव प्रतीयते तत्र पञ्चमी स्यात् वि-
कौपस्यस्यास्तु भेदएवाधेः यथा साधुरा पाटलिपुत्रेभ्य
षादप्रतर इति "यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्तते विभागोऽत्र
भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र यथा कथञ्चित् भेदस्य सत्त्वे-
ऽपि विभक्त्यपहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न तु केना-
प्युपाध्यादिरूपेणभेदस्यैवास्याः प्रवृत्तिरित्याह भेदए-
वेति न तु शब्दान्तरोपात्ते सामान्याक्रान्ततेति भावः ।
अत्र पञ्चम्यर्थो निर्द्धारणविषयरूपएव तत्र च अवधिमन्त्र-
सम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्यतः तेन पाटलिपुत्रावधिकनि-
र्द्धारणविषया साधुरा षादप्रतरा इति बोधः । न ह्यत्र
निर्द्धारणावधेर्निर्द्धार्यमाणस्य च गोषु कण्ठेत्यादाविव
सामान्यविशेषभावोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपात्तयोधर्मयोर्वि-
रोध एव मनोरमा ।

निर्द्धारितं त्रि० निरु० धारि० क्त । १ निर्द्धारणविषये २ निश्चिते
च "निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम्"
माधः ।

निर्द्धार्यं त्रि० निरु० धारि० कर्मणि गत्यत् । १ निर्द्धारणकर्मणि
सामान्यतः पृथक्कार्ये विशेषे यथा नराणां क्षत्रियः
शूरतमः इत्यत्र शूरत्वेन नरान्तरेभ्यः पृथक् कार्यरूपवि-
शेषः क्षत्रियः । २ निश्चये च । भावे गत्यत् । ३ स्ववशमि-
न्द्रारणे न० । तद्विद्यतेऽस्य अच् । ४ निःशङ्ककर्मकर्त्तरि
रमानाथः । "निर्द्धार्यः कर्मकर्त्ता च संयतः सत्त्व-
स्यदा । व्यसनेऽभ्युदये वापि क्षत्रिकारं सदा मनः ।
तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्" शब्दार्थचि० हतयाक्यम् ।

निर्धूत लि० निर्+धू-कर्मणि क्त । निरस्ते "निर्धूतधीत-
मपि बालकस्तुल्यमनस्" भाषः ।

निर्ध्यापन निर्+ध्या-णिच्-भावे ल्युट् । सुश्रुतोक्ते शल्यो-
द्धरणार्थे व्यापारभेदे "शल्योद्धारेण हेतुपक्षे "प्रमार्जनं
निर्ध्यापनं वमनम्" इत्यादिना विभज्य "आहारशेषश्ले-
षहीनाशुशल्यानि श्वसोत्कासनप्रथमैर्निर्धमेत्" सुश्रु० ।

निर्वन्ध पु० निर्+वन्ध-भावे घञ् । व्यासहे स्वमिनिवेशभेदे
"अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं न ते" कुमा० "निर्वन्धसंज्ञातरुप्रार्थ
कार्यम्" रघुः । निरः वध्नातेस्तदर्थत्वम् "तथापि निर्वन्ध-
ननि ! तेऽथ वा सृष्ट्वा" नैष० प्रयोगात् ।

निर्वहणं न० निर्+व(व)ह-भावे ल्युट् । निर्वहणे
सारथे नीतकण्ठः ।

निर्वाध लि० निर्गता बाधा यस्मात् प्रा०व० । १ अप्रतिवन्धे
शनिरुपद्रवे श्विविक्ते च शब्दाद्येचि० । ४ निष्काशे च
"परिमण्डलो ह्येष एकविंशतिनिर्वाध एकविंशो ह्येष
वह्निर्वाधवाधं विमर्त्ति रश्मयो वा एतस्य निर्वाधा
वाह्यत उवा एतस्य रश्मयः" शत० ब्रा० ६।७।१२ "निर्वा-
धम् निर्वाध्यन्ते निःकाशन्ते उन्नताः स्वरूपाहर्हिर्निः-
सृता भवन्ति" यजु० सं० ३७।१२ "परिमण्डल एकविं-
शतिनिर्वाधस्तस्योक्तो बन्धुरधस्तान्निर्वाधसुपदधाति रश्मयः"
शत० ब्रा० ७।१।११ "परिमण्डलोयत्तुलाकतिः एकविंशति-
संख्याकैः पुलाकैर्युक्तः । उपधानसमये यथा निर्वाधानाम-
धोभागाऽवस्थानं भवति तथा कर्तव्यम्" भा० ५ मञ्ज
भा गभेदे च पु० "निर्वाधेनाशनम्" यजु० २५।२ "निश्चितं
वाध्यते शिरोऽस्त्रिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन" वेददी० ।

निर्वुष लि० निर्गतं वुषं यस्मात् । वुष- (आगहा) रक्षिते
पूते धाम्ने हेमच० । निरुद्धादि० अन्तोदात्तताऽस्य

निर्भट लि० निर्+भट-कच् । दृढे लि० ।

निर्भय लि० निर्गतं भयमस्मात् प्रा०व० । १ भयरहिते लि० ।
'निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुवलाश्रितम्' मनुः । रौच्य-
मनोः २ पुलभेदे पु० "सुनेतः क्षत्रवृद्धिश्च सुतया निर्भयो
दृढः" हरिवं० ७४० ।

निर्भर न० निःशेषेण भरो भरणं श्रुतिर्वाप्तं प्रा०व० । १ अ-
तिमात्रे शतयुक्ते लि० । अमरः "द्रुतपीतमाधवरसौ
सुनिर्भरैः सरजसमकरन्दनिर्भरासु" भाषः । श्वेतन-
शून्ये श्रुत्ये च ।

निर्भत्सनं न० नितरां भत्सनम् प्रा०व० । १ खलीकारे
२ अभिभवे । कर्मणि ल्युट् । ३ अनर्थके न० भेदि० "निर्भ-

त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा" भा० व० १०२० अ० ।

निर्भाग्य लि० निर्गतं भाग्यं यस्मात् प्रा०व० । भाग्यरहिते
अमरः । (वंगार) हेमच० ।

निर्भृति लि० निर्गता श्रुतिरस्य । श्वेतनशून्ये कर्मकरे

निर्मलिक अल्य० मल्लिकायाः अभावः अल्ययी० । १ मल्लिकाया
अभावे । निर्गता मल्लिका यस्मात् प्रा०व० । २ मल्लिकाशून्ये
देशे शतदुपलक्षिते निर्जने देशे "कृतं भवतेदा०" निर्मल-
कम्" शकु० प्राकृतानुवादः । निरुद्धादि० अन्तोदात्तताऽस्य ।

निर्मज्ज लि० निर्-मज्ज-कृप् वेदे पृषो० । नितान्तशुद्धे
"पटिं सहस्रांशु निर्मज्जामजे" ऋ० ८।४।२० "निर्मज्जां
निःशेषेण शुद्धानां गवाम्" भा० ।

निर्मथ पु० निर्मथ्यतेऽनेन निर्+मथ-करणे ल्युट् । अग्नि-
मन्थनदारुणि अरण्यौ हेमच० । निर्मथननिर्मथ्यनिर्मथ्यन
शब्दा अथयत् ।

निर्मद लि० निर्गतो मदो दानजलं हर्षो गर्भो वा यस्मात् ।
१ निरभिमाने २ हर्षशून्ये ३ दानजलशून्ये च "निर्मदं
दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन्" भा० व० ८८ अ० ।

निर्मन्यत्र न० निर्मन्यत्रते अन्यत्पादनार्थं दृष्यते निर्+मन्य-
कर्मणि यत् । अन्यत्पादनार्थं दृष्यमाणे दारुणि
अमरः ।

निर्मर्याद लि० निर्गतो मर्यादायाः निरा०त० । १ मर्यादा-
तीते २ अविनीते "निर्मर्यादा स्तेच्छा ये पश्चिमदिक्स्थि-
तास्ते च" दृ० सं० १४ अ० ।

निर्मल लि० निर्गतो मलो यस्य प्रा०व० । मलहीने "नितान्त-
निर्मलस्त्रालः" वेदान्तसारः "निर्मलाः स्वर्गमायानि
सन्तः सुकृतिनो यथा" मनुः । अलस्य रागादिदोषः
कालुषप्रश्च ।

निर्मलोपल नित्यकर्म० । स्फटिकोपले राजनि० ।

निर्मशक लि० निर्गतो मशको यस्मात् प्रा०व० । मशकरहिते
देशे निरुद्धा० अन्तोदात्तताऽस्य । अभावे अल्ययी० ।
२ मशकाभावे अल्य० ।

निर्मांस लि० निर्गतं मांसमस्य प्रा०व० । १ मांसविहीने २ का-
हाराभावेनातिक्षये तपस्विदरिद्रप्रभृतौ च "निर्मांस-
वाणहस्ताः लक्ष्णेणायान्ति परदेशान्" दृ० सं० १४ अ० ।

निर्मांसवत्ता पु० निर्मांसं वक्तव्यम् । कुमारादुरभेदे
निर्मांसवत्ताश्च स्थूलपृष्ठास्तनूदराः" भा० श० ४ अ० ।

निर्माण न० निर्+मि-भावे ल्युट् । १ घटादेः २ रचनायाम् ।
"निर्माणद्वयस्य समीहितेषु" भट्टिः "निर्माणं शरीरं"

ततो धैर्यमवाप्नुहि" भा० व० २५।४०। निर्मायितेऽनेन
करणे ल्युट् ! निर्माणसाधने शकायादौ । क्लेशकर्मवि-
पाकाशयैरपरान्तदो निर्माणसाधनमधिकाय ससदाय
प्रवर्तकः" कुसुमा० । कायस्य निर्माणसाधनत्वात् तथा-
त्वम् । निर्माणार्थं कार्यं निर्माणकार्यमिति हरिदासः
तत्तु न युक्तं कायाधिष्ठानस्यैव निर्माणार्थत्वेन कायस्य
तथात्वाभावात् । निर्गते मानात् निरा० त० । श्रमाना-
नीते । "पूर्वपदादिति" पा० असंज्ञायामपि चार्थे णत्वम् ।
“यनक्षलगणं ध्योन निर्माणं घनगर्जितम्” रा० कि० ४४ अ०
निर्मात्य न० निर्+मल-ण्यत् । देवदत्ते तद्विभज्योत्तरसु-
च्छिदे द्रव्ये “यवाक् विभर्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्वसृज्यते ।
विभर्जिते जगन्नाथे निर्मात्यं भवति क्षणात्” गारुडपु० ।
विद्यानन्दमिश्रश्च “सूत्र्ये” गणापतावुषो शाक्ते शैवेऽथ
वैष्णवे । तेजस्यरुद्रमयोच्छिष्टस्योजस्यच्छिष्टपूर्विकाम् ।
चाण्डालीं शेषिकां चण्डं विश्वकसेनं क्रमाद्यजेत् ।
सोजो गणेशः । “हृदये च वह्निर्देवीं समर्प्य विधिवत्ततः ।
निर्मात्यञ्च शुचौ देवे नैवेद्यं भजयेत् शुधीः” तन्त्रालारे
आ० त० निर्मात्यस्य धारणप्रकारादिकं निरूपितं यथा
“निर्मात्यं शिरसा धार्यं सर्वाङ्गे चातुषेपनम् ।
नौदक्षोपमुष्नीत दत्त्वा तद्वक्तिशालिने” । तद्वक्तिशालिने
विष्वक्सेनादये “उदास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमपतः ।
सदादात्मविभुर्गर्भं उर्वकामसमृद्धये” । स्वे धाम्नि स्वीय-
हृदये उदास्य संस्थाप्य तथाच कालिकापुराणे
“ध्यायंस्तु मन्त्रेणानेन तत्तस्यं स्थापयेत् हृदि । तिष्ठ
देवि ! परे स्थाने स्वस्थानं परमेश्वरि । यत्र ब्रह्मादयः
सर्वे सुरास्तेऽस्मि मे हृदि” । भविष्ये “निर्मात्यं नोप-
भोक्तव्यं रुद्रस्य तपनस्य च । भक्ष्यते यदि तस्मोऽहोक्षरके
पच्यते ध्रुवम्” । निर्मात्यमात्रे तु “उदके तस्मूले वा
निर्मात्यं तस्य संत्यजेत्” कालिकापुराणे “यो यद्देवाङ्गन-
रतः स तद्वैद्यभक्तः” ब्रह्मपु० “अन्वरीप ! नवं वस्त्रं
फलमन्यद्रसादिकम् । कृत्वा कृष्णोपभोग्यन्तु सदा मेव्यं
हि वैष्णवेः” तत्रैककर्तरि क्ताप्रवणात् स्तुतत्तनैवेद्यं
भक्ष्योऽप्यधिकार उक्तः “केवलं सौरगैवे तु वैष्णवो नैव
भजयेत्” । विष्णुयामले “पीत्वा पादोदकं देवि ! नैवेद्यं
स्वयमुद्धरेत् । त्यजेत् पादोदकं यस्तु नैवेद्यं वा त्यजेज्ज-
यः । प्रष्टव्यमहस्त्राणि रौरवे नरके भक्ष्यते” । उद्धरेत्
अभ्यवहरेत् । स्तुत्यामले “उदास्य देवं स्वे धाम्नि
तन्निवेदितमात्मनः । भजयेत् पापशुद्धये सर्वदा

साधकः प्रिये !” शिवधर्मोत्तरे रुद्रनैवेद्यमक्षणसूक्तं
यथा “अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यसुपकल्पयेत् ।
तदन्नं स्वयमश्नीयात् तत् सर्वं विनिवेदयेत्” । “फलं
पुण्यञ्च ताम्बूलम् अक्षपानादिकञ्च यत् । अदत्त्वा
तन्महादेव्यै न भोक्तव्यं कदाचन” । एतेन यत् पठन्ति
“अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्” इति तदे-
कान्तवैष्णवपरमिति भूषणः । यत्तु “शूद्राश्च याज-
काश्च नैवेद्याश्चापि वर्जयेत्” इति लैङ्गवचनम् । तद्वै-
वेद्यात्वेनोपकल्पितानि वेदितपरं जोभादिना भोजन-
निषेधकं वा यथोक्तं शास्त्रे “नोपभुक्त्वा च नैवेद्यं प्र-
याति प्रेतयोनिषु” । द्रव्यविशेषस्य कालभेदे नि-
र्मात्यतोक्ता तन्त्रतः योगिनीतन्त्रे यथा “मणिसुक्ता
सुवर्णानि देवे दत्तानि यानि वै । न निर्मात्यं हाट-
गावटं तालपात्रं तथैव च । पट्टगाटी च षण्णामं
नैवेद्यं दत्तमात्मनः । मोदकं हृषरक्षैव यामाङ्गेन महे-
श्वरि ! । पट्टवस्त्रं तिसासाञ्च यातयाममहः स्मृतम् ।
यावदुष्णं भवेदन्नं परमाह्नं तथैव च । सप्तकं रुधिर-
क्षुब्धं अहोरात्रेण पार्वति ! । सुहृत्तन्दवि-दुग्धञ्च व्याज्यं
यामेन शङ्करि । करवीरमहोरात्रं विल्वफलं तथैव
च । जवारक्तञ्च सार्धं च निर्मात्यं साङ्ख्यामके । माल्यं
वै करवीरस्य पद्मस्य विल्वजस्य च । यामाङ्गेन महे-
शानि । ताम्बूलं दत्तमात्मनः । अनिर्मात्यञ्च दाडिम्बं
तथा विल्वफलं प्रिये ! । सौगन्धिकञ्च कटर्लीं प्रयत्नेन
नियोजयेत् । कटनीवीजपूरञ्च दुग्धपकं निवेदयेत्” ।
शिवनिर्मात्यधारणे विशेषः ति० त० उक्तो यथा स्कान्दे
“निर्मात्यं यो हि मङ्गलकृत्वा शिरसा धारयिष्यति ।
अशुचिर्भिक्षमर्थीदो नरः पापसमन्वितः । नरके पच्यते
चोरे तिर्यग्योनौ च जायते । ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा
निर्मात्यं यस्तु धारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाश-
यिष्यते महाव्रते !” । शुचिः स्नानादिनेति शेषः । एवञ्च
“स्पृष्टा रुद्रस्य निर्मात्यं सवासा व्यापृतः शुचिः” इति
कालिकापुराणोपमशुचिर्विप्रयम् । अतुपनीतविप्रयमिति
श्रीदत्तः । बह्वृचमृदुपरिशिष्टम् । अथाहो शिव-
नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्यर्गात्
सर्वं याति पवित्रताम्” उदके निर्मात्यस्यामश्च गङ्गेतर-
परः । यथोक्तं ब्रह्मपु० “गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य
अतुदगं विवर्जयेत् । शौचमाचमनं केशं निर्मात्यं
मूलधर्षणम्” । शृङ्गायां स्त्री शङ्कर० ।

निर्मितं त्रि० निर्+मा-क्त । कतरचने “निजनिर्मितकारि-
कावलोम्” सि० सु० ।

निर्मिति स्त्री निर्+मा-भावे क्तिन् । निर्माणे करणे ।

“नवरसचिरां निर्मितसादधती भारती कवेर्जयति”
काव्यप्र० ।

निर्मुक्तं पु० निर्+मुच्-क्त । मुक्तकक्षुके सर्पे (खोलसखाड़ा
बाप) निःशेषेण मुक्तः । निष्परिपहे २सङ्गरहिते
श्वन्वशब्दे च व्यस्यः । ४वियुक्ते मेदि० “हिमनिर्मुक्त-
योयोगे चित्वाचन्द्रमसोरिव” रघुः ।

निर्मुट् न० निर्गतं सुटं यस्मात् प्रा० व० । १करशून्यहट्टे (सट्टि-
शून्यहाट) हारा० । २वनस्यतौ पु० त्रिका० १२स्थे
४खपरं पु० हारा० ।

निर्मूलं त्रि० निर्गतं मूलमस्य प्रा० व० । मूलरहिते “आरुह्य
वृक्षान् निर्मूलान् गजः परितदन्निव” भा० च० ७४ख० ।

निर्मूलनं न० निर्मूलं+कृतौ णिच्-भावे ल्युट् । चत्पाटने

निर्मृजस् व्यञ्ज० निर्+मृज-“इश्वरे तोषुनकसुनौ” पा०

तुमर्थे कसुन् । निर्माटुं नित्यर्थे “सृष्ट्येव तु वा ईश्वराः

बभूवृजिर्जः” ताण्ड्या० २।२।३ । “निर्माटु सपगमयितुं

विनाशयितुमीश्वराः ससर्थाः” भा० ।

निर्मृष्टं त्रि० निर्+मृज-क्त । प्रोज्झिते । “निर्मृष्टरागो-
ऽधरः” सा० द० ।

निर्मोक्तं पु० निर्+मुच्-वञ् । १सर्पकक्षुके (खोलस) २मोचने
३सद्भावे ४आकाशे च मेदि० । “निर्मोक्तपथः फणिभि-
र्विमुक्ताः” रघुः । ४सार्वाण्यमनोःपुत्रभेदे पु० । “निर्मोक्त-
विरजस्तायाः सावर्णेस्तनया नृप !” भाग० ८।११।६ अत्र
निर्मोहेति पाठान्तरं तत्रार्थे ।

निर्मोक्षं पु० निःशेषेण मोक्षः प्रा० व० । निःशेषेण मोक्षे
“अनिर्मोक्षप्रसङ्गः” सा० प्र० भा० ।

निर्मोहं त्रि० निर्गतो मोहो यस्मात् प्रा० व० । १मोहशून्ये
रैवतमनोः २पुत्रभेदे पु० “अरण्यस्य प्रकाशस्य निर्मोहः
सत्यवान् कृती । रैवतस्य मनोःपुत्राः” हरिवं० ७४ख० ।
३सार्वाण्यमनोःपुत्रभेदे निर्मोक्तशब्दे दृश्यम् । त्रयोदश-
मन्त्ररे काशप्रमे ४सप्रसिद्धे “त्रयोदशेऽथ पथ्याये भव्ये
सत्त्वन्तरे मनोः” इत्युपक्रमे “निष्प्रकम्पस्तथात्रेयः निर्-
मोहः काशप्रपस्तथा” हरिवं० ७४ख० ।

निम्ने तुका स्त्री निर्+न्ता-लृन् संज्ञायां कन् टुषो० स्तानि-
शून्ये श्लोषधिमदे “निम्ने तुकास्तत्र भवन्ति” पञ्च० भी०
आ० १३।६।३६ ।

निर्यन्त्रणं न० निर्+यन्त्र-ल्युट् । १निष्पीडने निर्गत्
यन्त्रणं यस्मात् प्रा० व० । २यन्त्रणाशून्ये बाधाशून्ये
३निरर्गले ४चच्छृङ्खले त्रि० जटा० ।

निर्याणं न० निर्यातं सदोऽनेन निर्+या करणे ल्युट् ।

१गजापाङ्गद्वये । भावे ल्युट् । २मोचने ३व्यध्वनिर्गमे

च मेदि० । ४निःसरणे ५प्राणवायोर्देहनिःसरणरूप-

सरणे च लग्नावधिकस्यानभेदस्य पक्षभेदेऽस्तज्ज्ञानं दृष्ट-

ज्जातके निरूपितं यथा “मृत्यु मृत्यु गृहेक्षण्येन बलि-

भित्तद्वातकोपोद्भवस्तत्संयुक्तमगतजो बद्धभवो वीर्या-

न्वितैर्भूरिभिः । व्यन्यन्वायुधजो ज्वरामयकतस्तदुत्प-

क्तश्चाष्टमे स्वर्याद्यैर्निधने चरादिषु परस्वः ध्वप्रदेशे-

ष्वपि । शैलाप्राभिहतस्य सूर्यकजयोर्मृत्युः खव-

न्मुत्स्य १० ४योः कूपे सन्दृश्याङ्गभूतनयैर्वन्मुक्तकर्म-

४।७।१०।स्थितैः । कन्यायां स्वजनाद्विभोष्णकरणाः प्राप-

यहैर्दृष्टव्यः स्यातां यद्युभयद्वयेऽर्कशशिभौ ताये तदा

मञ्जतः । मन्दे कर्कटगे जलोदरकृतो मृदु र्दगाङ्गे

मृगे शस्त्राग्नप्रभवः शशिन्यशुभयोर्मध्ये कुजर्क्षे स्थिते ।

कन्यायां रुधिरौत्थशोषजनः सद्गतं स्थितं गीतगौ

सौरैः यदि तद्देव हिमगो रज्ज्वग्निपातैः कृतः ।

वन्धाङ्गीः नवमस्ययोरशुभयोः सौम्यगहादृष्टयोर्दृष्कापैश्च

ससर्षपाशनिगडैः छिद्रास्थितैर्वन्धतः । कन्यायासशुभान्नि-

तेऽस्तमयगे चन्द्रे सिते मेघगे सूर्ये लग्नगते च विद्धि

सरणं स्त्रीहेतुकं मन्दरे । शुभोद्भिन्नतनुः सुखेऽऽवनिष्ठते

सूर्येऽपि वा खेः १० यमे सप्रचीणहिमांशुभिश्च युगपत्या-

पैस्त्रिकोणादप्युपैः १।६।१ गैः । वन्मु ४स्ये च रवौ १० वियत्यव-

निजे क्षीणेन्दुसंवीक्षिते काष्ठेनाभिहतः प्रयाति सरणं

सूर्यात्मजेनेक्षिते । रन्वास्पदाङ्गहिबुकैदा १०।१।४ लंघुङ्गा-

हताङ्गः प्रचीणचन्द्ररुधिरार्किर्दिनेशयुक्तैः । तैरेव कर्म १०

नवमोदयः पुत्रसंस्थैर्घमाग्निवन्धनशरीरनिकुट्टनात् ।

वन्मुक्तकर्म ४।७।१० संहितैः कुजसूर्यमन्दैर्निर्याणमायुध-

शिखिचित्तिपालकोपात् । सौरीन्दुभूतनयैः स्वर्ष-

खास्पदस्यै २।४।१० ज्ञेयः क्षतकमिहतस्य शरीरपातः ।

ख १०स्येऽर्केऽवनिजे रसातलगतं यानप्रपातादुबधौ

यन्त्रोत्पीडनजः कुजेऽस्तमयगे सौरेन्द्विनाभ्युत्तमे ।

विण्ममध्ये रुधिरार्किशीतकिरणैर्जकाजसौरैर्गैर्यैर्तैर्वा

गलितेन्दुसूर्यरुधिरैर्व्योमास्तवन्वा १०।७।१६ यान् । वीर्या-

न्वितवक्रवीक्षिते क्षीणेन्दौ निधनस्थितेऽर्के । शुद्धो-

द्भवरोगपीडया मृत्युः स्यात् क्षमिशस्त्रदाहजः । कक्षी ७

रवौ सरधरे निधनेऽकैश्वरे क्षीये रसातलगतं
 हिमगौ खगान्तः । लग्नात्मजाऽमतपः॥१॥८॥६॥
 मौसमन्दचन्द्रैस्तु शैलशिखराशनिकुञ्जपातैः । द्वाविंशः
 कथितस्तु कारणं द्रेष्काणो निधनस्य स्वरिभिः । तस्या-
 धिपतिर्भवोऽपि वा निर्याणं स्वगुणैः प्रयच्छति ।
 होरानवांशकपयुक्तसमानभूमौ योगेक्षणादभिरतः परि-
 कल्पामेतत् । मोहस्तु सत्यु समयेऽनुदितांशतल्यः स्वेऽंशे-
 क्षिते द्विगुणितस्त्रिगुणः शुभैश्च । दहनजलविभिन्नैर्भे-
 दसंक्रोदशोपैर्निधनभवनसंस्थैर्व्यालवर्गैर्विद्वलः । इति
 श्वपरिणामस्मिन्निधनो यथोक्तः पृथुविरचितशास्त्राद्व्य-
 नूकादि चिन्त्यम् । गुरुहस्तपतिशुक्रौ सूर्यभौसौ य-
 मचौ विवृधपितृतिरशोर्गोर्कोयांश्च कुर्युः । दिनकरशशि-
 वीर्याधिष्ठिता त्र्यंशनाथात् प्रवरसमनिकृष्टास्तुक्छासा-
 दनूकैः । गतिरपि रिपुर्गुरुत्र्यंशोऽस्तस्थितो वा गुरु-
 रथ रिपुर्गुरुच्छिद्रगः स्त्रोत्रैश्चक्षुः । उदयति भवनेऽन्ये
 सौम्यभागे च मोक्षो भवति यदि वसेन प्रोज्झितास्तत्र
 शेषाः । इति नैर्याणिकाध्यायः । "नेष्टा योगा जातकं
 कामिनीनां निर्याणं स्यात्तद्वज्रकाणः" इत्युपसंहा-
 राध्याये तत्प्रोक्तम् । निर्गतं यानमस्मात् प्रा० व० "सं-
 ज्ञायां पूर्वपदात्" प्रा० णत्वम् । पशूनां पादवन्धने
 इदमपि वैज० "निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः" भाषः ।
 निर्यातक ति० निर्यातं निर्याणं बहिष्करणं तत् करोति
 णिच्-एव लु । निहारीके । "अनग्नयश्च ये विप्राः
 प्रेतनिर्यातकास्तथा" भा० अतु० २३ अ० । "स्वत-
 निर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये" मार्कण्डे १५ अ० ।
 निर्यातन न० निर+यत-णिच् ल्युट् । श्वैरशुद्धौ, २प्रतीकारे
 श्रमतिदाने ४न्याससमर्पणे च क्षमरः । ५मारणे हेमच० ।
 इच्छणादेः शोधने च । "विगणनश्चनिर्यातनम्" सि०
 कौ० । "नद्यान्यस्य भवेच्छक्तिर्वैरनिर्यातनं प्रति" हरिवं०
 निर्यात्य ति० निर+याति-कर्मणि यत् । शोधनीये श्रमति-
 देये च "कन्या चैवं न चान्यस्य निर्यात्वानेन सङ्गता"
 हरिवं० १७७ अ० ।
 निर्याम पु० निर+यम-ञ्ज् । पीतवाहे हेमच० ।
 निर्यास पु० न० निर+यस-ञ्ज् अर्द्धाचौ । १कपाये २काये
 शब्दमा० । श्वेच्छादिक्षीरे वृक्षात् निर्गत्य कठिनतां
 याते वृक्षरसभेदे (आठा) रत्नमा० "शालनिर्यासगन्धिभिः"
 रघुः । "लोहितान् वृक्षनिर्यासान्" मनुः । शनिप्रन्दि
 जलादौ च कंसस्थाप्य सुखस्वेदो भ्रूभेदान्तरशोचरः ।

अभयद्रोपनिर्यासः" हरिवं० ८७ अ० । निर्यासस्याद्वारदे-
 शादिः कुसुदा० ठप् । निर्यासिक तत्सन्निकटदेशादौ ति०
 निर्यूष पु० नितरां यूषः प्रा० स० निर्यासशब्दार्थे शब्दमा०
 निर्यूह पु० निर+जह-क प्रथो० । १मत्तवारणे वैजयन्ती
 तद्वन्ताकारतया निर्मिते रनागदन्ते द्वारवेदिकायां काष्ठभेदे
 क्षमरः । २शेखरे ४आपोडे ५द्वारे इकाये निर्यासे
 मेदि० । "वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनोडः" भाषः । द्वार-
 तोरणनिर्यूहैर्युक्तमभययोपमैः" भा० आ० १०८ अ० तत्र
 आपोडे "खड्गकाष्ठकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि"
 भा० ८०१८ अ० काष्ठकस्य निर्यूहैः आपोडैरिव शरै-
 रित्यर्थः । [२पाण्डुरपृष्ठे हेम० ।

निलिच्छण ति० निर्गतं लक्षणमस्य प्रा० व० । शुभलक्षणयुक्त्ये
 निलिप्त ति० निर+लिप-क्त । १लेपरहिते २सम्बन्धन्ये
 निःसङ्गे । "निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधना-
 लकः" ब्रह्मवै० पु० ।

निलुञ्चन न० निर+लुञ्च-भावे ल्युट् । विह्वलीकरणादौ
 "नखनिलुञ्चनादभिरपि तत्कार्यसिद्धेः" कात्या० श्रौ०
 १।६।६ सू० कर्कः ।

निलुण्ठन न० निर+लुठि-भावे ल्युट् । अपहरणे (लोटा)
 "अङ्गानोव परस्परं विदधते निलुण्ठनं सुखं च" भा० द० ।
 निलिखन न० निर+लिख-भावे ल्युट् । १मत्तारपरारणे
 (आचङ्गान) कारणे ल्युट् । २तत्साधने "जिह्वानिले-
 खनं रोषं सौवर्णं वार्द्धमेव च" सुश्रुतः ।

निलिप ति० निर्गतो लेपः सम्बन्धोऽनुलेपनं वा यस्य प्रा० व० ।
 १परिणामहेतुसंयोगादिभूत्ये २अनुलेपनरहिते च "लो-
 कवेदविरुद्धैरपि निलिपः स्वतन्त्रश्चेति सङ्गापायुपताः"
 कुसुमा० "निलिपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" मनुः ।
 निलोमन् ति० निर्गतं लोम यस्य । लोमरहिते (टाक)
 रोगयुक्ते । तद्रोगस्तु "पट्टस्त्रवस्य हरणात् निलोमा
 जायते नरः" शाता० उक्तेः पट्टस्त्रवहरणाज्जायते ।

निर्वयनी स्त्री नितरां लयति अहिरस्याम् त्वचि ल्युट्
 ङोप् प्रथो० । सर्पत्वचि (खोलस्य) "तद्यथाऽहिनिर्व-
 यनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत" बृह० उप० ।
 "अहिनिर्वयनी सर्पनिर्मोकः वल्मीके सर्पाश्वे
 वल्मीकादावित्यर्थः प्रत्यस्ता प्रतिष्ठापिता मृताऽनात्मभावेन
 सर्पेण परित्यक्ता मृता शयीत" भा० ।

निर्वक्तव्य ति० निर+वच-कर्मणि तव्य । अवयवार्थक्यनेन
 प्रतिपाद्ये निर्वाच्यनिर्वचनीयावयवम् ।

निर्वचन न० निर् + वच - भावे ल्युट् । शिक्तौ अवयवाश्च
कथने । २ प्रसिद्धे च "न निर्मन्तुः जत्रियोऽस्ति लोके
निर्वचनं स्रुतम्" भा० व० २७ अ० । "सत्यं स्तेने वलं
नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा । इति लोके निर्वचनं
लोके चरति भारत" भा० व० ३३ अ० ।

निर्गतं वचनं यस्य प्रा० व० । वचनग्रन्थे शृणुमीत्यर्थे
"माल्येन तां निर्वचनं जघान" कुमा० । ४ वचनरहिते
वक्तव्यताग्रन्थे त्रि० "येषां तद्भागानि महोदकाति वायस्य
कृपाय प्रतिश्रयाश्च । अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
यस्य ते निर्वचना भवन्ति" भा० व० १६६ अ० ।

निर्वण त्रि० निर्गतो वनात् निरा० त० प्रणिरन्तरित्यादिना
असंज्ञायामपि शत्वम् । वनाद्धिपक्षान्तं "निर्वणो वध्यते
व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम्" भा० उ० २८ अ० अथ
"वनं समासे" पा० समासमात्रे वनान्तत्वेनान्तोदात्तता ।

निर्वपण न० निर् + वप - भावे ल्युट् । शदाने २ अन्नादीनां
संविभागे च । "परिस्तरणपातसंसादनप्रोक्षणाद्यनिर्व-
पणाधिश्रयणानि" कात्या० श्रौ० ८।२।१ । "अनयैवा-
हता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः" मनुः ।

निर्वर त्रि० निर्गतो वरो वरणमस्य । शिर्लज्जे कठिने
शनिर्भये शसारे च हेमच० । अत्र निर्देर इत्येव पाठः
सुहादेयात् निर्वर इति पाठोऽसाधुः । अतएव मेदिनी-
कोषे निर्देरं निर्भये सारोऽन्यवत् कठिनेऽत्रमे" इत्युक्तम् ।

निर्वर्णन न० निर् + वर्ण - "सत्यापैति" पा० णिच् भावे ल्युट् ।
दर्शने त्रिका० ।

निर्वर्त्तित त्रि० निर् + तृत् - णिच् - कर्मणि क्त । निष्पादिते ।

निर्वर्त्य त्रि० निर् + तृत् - णिच् - कर्मणि यत् । निष्पाद्ये व्या-
करणपरिभाषिते कर्मभेदे न० "तन्निवर्त्य" विकार्याच्च कर्म-
बोधो व्यवस्थितम्" हरि० कर्मन्शब्दे १७७। ४० दृश्यम् ।

निर्वहण न० निर् + वह - भावे ल्युट् । शिक्तौ प्रस्तुत-
कथासमाप्तौ २ प्रकृताभिनयस्य निर्वाहे, नाटकसम्बन्धादेर-
ङ्गभेदे तस्याङ्गानि सन्धप्रदीनि यथोक्तं सा० द० "सन्धि-
विवोधो यथनं निर्णयः परिभाषणम् । कतिः प्रसाद
आनन्दः सन्धयोऽप्युपगृहणम् । भाषणं पूर्ववाक्यञ्च
काव्यसंहार एव च । प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्य-
ङ्गानि नास्तः" । युच् । निर्वहणा निशायाम् स्त्री ।

निर्वाञ्च त्रि० निर् + अञ्च - अञ्च - क्तिप् अवोपसर्गस्य
अलोपः । निर्गते "तस्मादिसे प्राणा विषञ्चोऽवाञ्चोऽह-
निर्वाञ्चि" सं० त्रा० ७।६ ।

निर्वाण त्रि० निर् + वा - क्त । "निर्वाणोऽप्यस्य पा० तस्य
नः । शान्ते वक्रिस्त्यादौ २ चरमाचमस्ये सुनौ शनिचले
शून्ये शब्दः । भावे क्त । ५ अक्षगमने इतिर्वा० तौ ७ गज-
सञ्जने दसङ्गमे ६ अक्षगमने मोक्षे मेदि० । १० विनाशे
यादः ११ विनाशौ हेमच० । "निर्वाणोऽप्यनश्वरानि
तीणि गजकर्माणीति" पालकाव्योक्ते १२ गजकर्मभेदे
"अरुन्धटमिवाजानसनिर्वाणस्य दन्तिनः" रघुः । "अनि-
र्वाणस्य भञ्जनरहितस्येति" मल्लि० । "कुरुतेऽसिद्ध-
मोक्षेऽपि निर्वाणालातलाघवम्" । "निर्वाणमृषिदम-
यास्य वीर्यम्" कुमा० । निर्वाणौ "स्वर्लोकास्तौ मात-
निर्वाणस्य" माचः । "यतितव्यं समत्वेन निर्वाणस्य
चेच्छता" "समत्वबुद्धेर्निर्वाणं फलसक्तं श्रुतौ स्मृतौ
सर्वदुःखोपरमणलक्षणं ब्रह्मणि स्थितिः" "स्थित्वाऽसा-
मन्तःकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणस्येच्छति" "स योगी ब्रह्म-
निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति" गोता । सर्वदुःखोपरमा-
त्मकत्वात् निरतिशयानन्दरूपत्वाच्च परमपुरुषाद्यैकैवत्य-
रूपं ब्रह्म निर्वाणस्येच्छति इत्यर्थः । १५ आदिगुरुके
(५) त्रिकले मातृगणभेदे १४ विश्वोपदेशपन्थभेदे यथा
निर्वाणतन्त्रादि । नाभिदेशे जयते १५ प्रणवपुटितमात्रका
पुटितस्वाभीष्टमन्त्रे । "कुक्षु कां मूर्द्धि संजय हृदि-
सेतुं विचिन्तयेत् । महासेतुं विशुद्धे त्वं प्रोडुशारे
समुद्धरेत् । मणिपूरे तु निर्वाणं महाकुण्डलिनीमधः । वि-
खाधिवाने कामवीजं राकिणीमूर्द्धि संस्थितम् । वि-
चिन्त्य विधिवद् देवि ! मूलाधारान्तिजाच्छिवे ! विशु-
द्धान्तं सरेदुर्देवि ! विसतन्तुतनीयसीम् । देवीस्थानं
द्विजिह्वान्तं सन्त्रमूलाहृतं सुद्धः" । तत्र निर्वाणं यथा
"अथ वक्ष्यामि निर्वाणं शृणु सारहितानघे । प्रणवं प्र-
वेष्टुं चायं मातृकाद्यं समुद्धरेत् । मातृकायां समस्ताञ्च
पुनः प्रणवसुद्धरेत् । एवं पुटितमूलन्तु प्रजपेन्नाश-
पूरके । एवं निर्वाणमीशानि ! यो न जानाति
पामरः । कलकोटिसहस्रेषु तस्य सिद्धिर्न जायते" आगम-
विज्ञासतन्त्रम् ।

निर्वाणमण्डप पु० काशीस्थे सुक्तिमण्डपाख्ये तीर्थभेदे ।

निर्वाणमस्तक पु० निर्वाणं निर्वाणमस्तकमिव यत् । मोक्षे
त्रिका० ।

निर्वाणरुचि त्रि० निर्वाणे रुचिरस्य । शोकासाधनासक्तं
एकादशमन्त्रन्तरे २ देवभेदे "महर्षिर्धर्मसावर्धिरकादशम
आत्मवान्" इत्युपक्रमे "विहङ्गमाः कामगमा निर्वा-

णरुचयः सुराः” भागवते ॥१३॥१२ श्लोकः ।
निर्वाणी स्त्री जैवानां शशासनदेवताभेदे हेम० । निर्गता वायो
यस्य वा० कप् न । श्वाक्यरहिते लुप्योन्मूते कपि
निर्वाणीकोऽप्यत्र ति० ।

निर्वात ति० निर्गतो वातो यस्मात् प्रा० व० । वायुशून्य-
देशे । निर्+वा-क्त निर्वायोऽवाते प्रा० न तस्य नः ।
२ निर्गते वाते हेमच० । “असूर्यमिव सूर्येण निर्वात
इव वायुना” भा० सू० ३५ अ० ।

निर्वाद पु० निर्+वद-घञ् । निरुपवादे श्लोकापवादे
अमरः । “किमात्मनिर्वादकथासुपेक्षे” रघुः । नितरां
वादः । २ निश्चितवादे क्षीरस्त्रासी । अभावेऽव्ययी० ।
श्वादाभावे व्ययी० ।

निर्वाप पु० निर्+वप-भावे घञ् । श्दाने, प्राप्तिपिठलोको-
द्देशेन श्दाने च । “अमावास्यां तु निर्वापात् सर्वकामा-
नवाप्नुवात्” भा० व्यु० ८७ अ० ।

निर्वापण न० निर्+वप-णिच्, -वा-वा णिच्-पुक् ल्युट् ।
श्मारणे मधे अमरः । श्दाने च हलायु० । (निवान)
२ निर्वापणसम्पादने । “तन्नायःपिण्डसिकतानां वा
निर्वापणं प्रसाधनञ्च कर्तव्यम्” सुश्रुतः । “दाहपा-
कञ्चरयतां काव्यं निर्वापणं भवेत्” सुश्रुतः । “दीप-
निर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः” ति० त० ।

निर्वाय्य न० निर्+व-ण्यत् । निःशङ्ककर्म्मकर्त्तरि सत्वस-
म्पदा उद्यमेन कार्यकर्त्तरि अमरः । भयविक्रमव्यसना-
भ्युदयादौ निर्विकारं मनः सत्वम् तत् सम्पदा सम्पत्तु
उद्यमं कुर्वन् योगिःशङ्को भूत्वा कर्म्म कुरुते स निर्वाय्य
इत्युच्यते ।

निर्वासन पु० निर्+वस-णिच् भावे ल्युट् । पुरादितो
बहिष्कारणे श्निःसारणे श्मारणे हिंसने श्विसर्जने
च सेदि० । “ततो दुर्व्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहस्रौवलः ।
तेषां निर्घाहनिर्वासान् विविधांस्तु समारभन्” भा० आ०
६१ अ० । “निर्वासनञ्च नगरात् प्रव्रज्या च घरान्तरं” भा०
७० ८६ अ० ।

निर्वास्य ति० निर्+वस-णिच्-कर्म्मणि यत् । नगरादितो
बहिष्कार्ये । “कस्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्मिन् वा-
ऽस्यावक्तव्ये” मनुः । “निर्वासा व्यभिचारिण्यः प्रति-
कृतास्तथैव च” याज्ञ० ।

निर्वाह पु० निर्+वह-घञ् । श्कार्यसम्पादने २ निष्पादने
३ समाप्ते च । “यावतां स्यात् क्षनिर्वाहः स्त्रीकृत्यान्ताव-

देव तु” नारदीयपु० । “स्मृतिस्था कर्मानिर्वाहे” ति० त० ।
निर्विकल्प(क) ति० निर्गतो विकल्पो ज्ञातज्ञेयादिविभागो
विशेषप्रविशेषणतासम्बन्धो वा यस्मात् प्रा० व० वा कप् ।
१ वेदान्तोक्ते ज्ञातज्ञेयादिविभागशून्ये ब्रह्मात्मकात्म-
विषये अखण्डाकारके एकविषयके विशेषप्रविशेष-
णतासम्बन्धरहिते ज्ञाने, “आत्मारासा विहितरतयो
निर्विकल्पो समाधाविति वेणी० । “तत् प्रमा नाममा
नापि ज्ञागं यद्विर्विकल्पकम् । प्रकारतादिशून्यं हि
सम्बन्धानवगाहि यत् इति न्यायोक्ते अलौकिके आलो-
चनात्मके २ ज्ञानभेदे । “ज्ञानं यद्विर्विकल्पकाख्यं तद-
तीन्द्रियमिष्यते” भाषा० । आलोचनशब्दे ८२६ पु०
दृश्यम् । वौक्कमते निर्विकल्पकज्ञानमेव प्रमाणं कल्प-
नाशून्यत्वात् तद्विज्ञं सर्वमप्रमाणं यथोक्तं सर्वदर्शनसंग्रहे
“तत्तत्तार्थो द्विविधः प्रादुोऽध्यवस्यैव तव स्पृहणं
निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पनापोद्धत्यत् अथ्यवसायः
सर्विकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम्
“कल्पनापोद्धमभ्यान्” प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । विकल्पो
वस्तुनिर्भासादसंवादादुपपन्नः । आद्यां वस्तु प्रमाणं
हि स्पृहणं यदितोऽन्यथा । न तद्वस्तु न तन्मानं शब्द-
बिम्बेन्द्रियादिजमिति” च । ननु सर्विकल्पकस्याप्रमाण्ये
कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादक्षोपपद्येयातानिति
चेन्न तद्वद्गं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्प-
र्येणार्थप्रतिष्ठमसम्भवेन तदुपपत्तेः” ।

निर्विकार पु० प्रकृतेरन्यथाभावः विकारः स निर्गतोयस्मात्
प्रा० व० । जन्मादिषड्भावविकारहीने १ परमात्मनि ।
२ विकारशून्ये ति० । “त्वयेह भवने मद्गं वस्तव्यं नि-
र्विकारया” हरिवं० ६ अ० । “सिद्धप्रसिद्धोर्निर्विकारः
कर्त्ता सात्विक उच्यते” गीता ।

निर्विचार ति० निर्गतो विचारो यतः प्रा० व० । १ विचार-
रहिते “रे रे स्मैरिणि ! निर्विचारकविते ! सास्त्रत्
प्रकाशीभव” चन्द्रालो० । पात० सूत्रोक्ते सूक्ष्मविषयके
समापत्तिरूपे २ समाधिभेदे च “एतयैव सविचारा
निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता” पात० सू० ।
“तत्र भूतसूक्ष्मेभ्योऽभिव्यक्तधर्म्मकेषु देशकालनिमित्ता-
नुभवावच्छिन्नेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते ।
तत्राप्येकबुद्धिनिर्वाहमेवोदितधर्म्मविशिष्टं भूतसूक्ष्म-
मालम्बनीयं समाधिप्रज्ञायासुपतिष्ठते । या पुनः
सर्वथा सर्वतः शान्तोदिताव्यपदेशधर्म्मानुवच्छिन्ने

सर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्वि-
चारेत्युच्यते एवं स्वरूपं हि तत् भूतस्वरूपम् एतेनैव
स्वरूपेणात्मनो भूतमेव समाधिप्रज्ञास्वरूपपरञ्जयति ।
प्रज्ञा च स्वरूपगुण्येव व्यर्थमात्रा यदा भवति तदा नि-
र्विचारेत्युच्यते । तत्र महावस्तुविषया सवितर्का, निर्वि-
तर्का च सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च एवम-
भयोरेतयैव निर्वितर्काया विकल्पहानिव्याख्यातेति भा०
“निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्रसादः” सू० । “अशु-
द्धावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिमत्त्वस्य रजस्तमो-
भ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यं यदा
निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो
भवति अध्यात्मप्रसादः भूतार्थविषयः क्रमानुरोधी
स्फुटप्रज्ञाबोधः । तथाचोक्तं “प्रज्ञापासादमारुह्य अ-
शोच्या शोचतो जनान् । भूमिष्ठानिव यैस्त्वः सर्वान्
प्राप्नोऽनुपश्यति” भाष्यम् । [न्द्रेहे ।

निर्विचिन्त त्रि० निर्गता विचिकित्सा यस्य प्रा० व० । निःस-
निर्वितर्क त्रि० निर्गतो वितर्को यस्मात् प्रा० व० । १वितर्क-
गुण्ये पात० सू० । चक्ते २समाधिभेदे तल्लक्षणादिकं तत्त्वोक्तं
यथा “स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपगुण्ये वाऽर्थमात्रनिर्भासा
निर्वितर्का” सू० । “शब्दार्थस्मृतिप्रविलये सति प्रत्युदित-
स्मृतिवाङ्माकारप्रतिभासिततया न्यगभूतज्ञानार्थत्वेन स्वरूप-
गुण्येव निर्वितर्का समापत्तिः” भा० ।

निर्विस्म त्रि० निर+विद-क्त निर्विस्मस्योपसंख्यात्वात् दस-
नत्वे णत्वदुत्वे । १निर्वेदयुक्ते २स्वच्छे ३प्राप्ते-
राग्ये विरक्ते च । “निर्विस्मोऽहं दक्षिणेन मार्गेण
गतागतलक्षणेन” देशोप० भा० ।

निर्विन्ध्य त्रि० निर्गतः विन्ध्यात् नि०त० । १विन्ध्यपर्वतनिः-
सृते । तथाभूते २नदीभेदे स्त्री “गोदावरी निर्विन्ध्या
पयोष्णी इत्यादि” भाग० ५।२।१८ भारतवर्षनद्युक्तौ ।
“निर्विन्ध्यायाः पथि भयरसाभ्यन्तरः सन्निपत्य” मेघ० ।
“नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापी
पयोष्णी-निर्विन्ध्या-कावेरीप्रसृष्टा नदी” विष्णुपु० ।

निर्विशेष न० निर्गतो विशेषो यस्य प्रा० व० । सर्वदेकरूपे
विशेषरहिते परब्रह्मणि । “निर्विशेषं परं ब्रह्म सा-
क्षात्कृत्य समीक्षराः । वे सन्दासो ल कल्पन्ते स्वविशेष
निरूपणैः” विशेषरहिते तत्परूपे त्रि० । “प्रवातनीलो-
त्पलनिर्विशेषम्” कुमा० ।

निर्विष त्रि० निर्गतं विषं यस्मात् प्रा० व० । १विषरहिते

२स्वविषयां तृणभेदे स्त्री । “निर्विषा कटुका शीता कफ-
वाताक्षदोषनुत् । अनेकविषहन्तो च व्रणनिर्मूल-
कारिणी” राजनि० । गौरा० ङीष् निर्विषो श्लेष्मा-
मकन्दायां स्त्री । इयं चतुर्विधा भवति “रक्ता श्वेता
भृशं कृष्णा पीतवर्णा तथैव च । यथापूर्वञ्च विज्ञेया
वत्या श्रेष्ठा गुणोत्तमा । सर्वदोषहरो लेपाद्गुक्ताश्च-
यधुनाशिनी । श्लेष्मजान् विंशतिरोगान् सद्यो हन्यात्
निषेवणादिति” भावप्र० ।

निर्विष्ट त्रि० निर+विश-क्त । कृतनिर्विशे १कृतभोगे
२प्राप्तवैतने लब्धभूतौ ३कृतविवाहे ४कृतान्निहोत्रे
च । “व्येष्टेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्वेशात् परिवेष्टा
भवति” उदा० त० सूतिः । ५भोग्ये च । “स्वनि-
र्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान्” भा०
१।२ सू० । इभुक्ते च “निर्विष्टविषयस्त्रेहः” रघुः ।
“निर्विष्टं वैश्वशूद्रयोः” गौतम० । निर्विष्टं वेतनलब्धम्
निर्वेशो भूतिभोगयोरित्युक्तेः” एका० त० रघुः ।
निर्वेशः भूतिवैतनं भोगश्च ।

निर्वीज त्रि० निर्गतं बीजमस्य । १बीजगुण्ये २कारण-
रहिते पात० चक्ते ३समाधिभेदे पु० ।

“तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिः”
पात० सू० । “स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञा-
कृतानां संस्काराणामपि प्रतिबन्धी भवति । कस्मात् ?
निरोधजः संस्कारः समाधिज्ञानं संस्कारान् बाधते इति
निरोधस्थितिकालक्रमात्तुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारा-
स्तत्त्वमनुमेयम्, व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह
कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृताववस्थितायां
प्रविलीयते तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिना न
स्थितिहेतवो भवन्तीति यस्मादवस्थिताधिकारं सह केव-
ल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्तते तस्मिन्निष्ठे पुनः
स्वरूपप्रतिष्ठः । अतः शुद्धो मुक्त इत्युच्यते” भा० । “तस्यापि
निरोधे सर्वनिरोधात् निर्वीजः समाधिः । परेष वैरा-
ग्येण ज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेन सर्वसंस्कारोपजननद्वारा
तस्यापि प्रज्ञाकृतस्य संस्कारस्य निरोधे न केवलं प्रज्ञाया
इत्यपिशब्दार्थः सर्वस्योत्पद्यमानस्य संस्कारप्रज्ञाप्रवाहस्य
निरोधात् कारणाभावेन कार्यानुत्पादनात् सोऽयं नि-
र्वीजः समाधिः । व्याचष्टे स निर्वीजः समाधिः स-
माधिप्रज्ञाविरोधिनः परस्मात् वैराग्यात् उपजायमान-
संस्कारद्वारेण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृता-

काम्यसौ संस्काराणां परिपन्थी भवति । ननु वैराग्यजं
विज्ञानं सदविज्ञानं प्रज्ञासात्वं बध्नातं संस्कारान्तविज्ञानं
कथं बाधते इष्टं हि सप्रवृत्तार्थकृतिरित्याशयवान्
पृच्छति । कक्षादिति चक्षुर निरोधज इति निरूप्यते-
ऽनेन प्रज्ञेति निरोधः परं वैराग्यं ततो जातो निरो-
धजः संस्कारः, संस्कारादेव दीर्घकालनैरन्तर्यसंस्कारा-
धेवितपरवैराग्यजननः प्रज्ञासंस्कारबाधो ननु विज्ञाना-
दित्यर्थः । स्यादेतन्निरोधसंस्कारसङ्गावे किं प्रमाणं स
हि प्रत्यक्षेण नानुभूयते कृत्वा वा कार्येणानुमीयेत न
च सर्ववृत्तिमात्रनिरोधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनः, नापि कृतिः
तस्य वृत्तिमात्रनिरोधितया कृतिजनकत्वासम्भवादित्यत
आह निरोधेति । निरोधे स्थितिः चित्तस्य निरुद्धा-
वस्थेत्यर्थः । तस्याः कालक्रमो सङ्कर्तार्थ्यामयामाहो-
रात्रादिसदनुभवेन । एतदुक्तं भवति वैराग्याभ्यासप्रक-
र्षानुरोधी निरोधप्रकर्षो सङ्कर्तार्थ्यामादिव्यापितयानु-
भूयते योगिना, न च वैराग्यव्यापक्रमनियततया परस्पर-
मसम्भवनसत्तत्कालव्यापितया सातिशयं निरोधं कर्तु-
मीशत इति तत्तद्वैराग्यव्यापप्रचयजन्यः स्थायी संस्कारः
प्रचयव्यपितव्य इति भावः । ननु क्लिष्टानां प्रज्ञासंस्काराः,
निरोधसंस्कारास्तु कुतः सृष्टिक्लेशान् अनुच्छेदे वा साधि-
कारत्वमेव इत्यत आह व्युत्थानेति । व्युत्थानञ्च
तस्य निरोधसमाधिश्च सम्प्रज्ञातः तत्प्रभवाः संस्काराः
कैवल्यभागीया निरोधजाः संस्कारा इत्यर्थः । व्युत्था-
नप्रज्ञासंस्काराचित्ते प्रलीना इति भवति चित्ते व्यु-
त्थानप्रज्ञासंस्कारवत्, निरोधसंस्कारस्तु प्रत्यक्षित एवास्ते
चित्ते । निरोधसंस्कारे सत्यपि चित्तमनधिकारवत्,
पुरुषार्थजनकं हि चित्तं साधिकारं शब्दाद्युपभोग-
विवेकस्याती च पुरुषार्थो संस्कारशेषतायां तु न बुद्धेः
प्रतिसंवेदी पुरुष इति नासौ पुरुषार्था विदेहप्रकृतिल-
यानां न निरोधभागितया साधिकारं चित्तम् अपि तु
कोशशसितमेत्याशयवानाह यस्यादिति । शेषं सुग-
मम् विव० । २ कालकलीद्राक्षायां स्त्री राजनि० ।

निर्वीरं त्वि० निर्गतो वीरः शूरः पतिः पुत्रो वा यस्य यस्यावा
प्रा० व० । १ वीरशून्ये "केनापीदमहो महज्जुनुरावो निर्वीर-
सर्वीरत्वम्" महाना० । २ पतिपुत्रविहीनायामवीरावां
स्त्रियां स्त्री हेमच० ।

निर्वृतं त्वि० निर् + वृत् + क्त । सुखे ।

निर्वृति स्त्री निर् + भावे क्तिन् । १ स्वास्यो सुखे २ मोक्षे

हेमच० । "न जातु कामो लभते स निर्वृतम्" ।

"सर्वं कुरु निर्वृतिकरे निवसन्नुपैति" माघः ।

निर्वृतं त्वि० निर् + वृत् + क्त । १ निष्पन्ने अमरः । "विप्र-
न्यूने विभिर्वैर्लभ्यते सुखिस्तु नैशिकी । निर्वृतं त्वि० वृत्ते
विप्रं विरात्राच्छुद्धिरिष्यते" सु० त० अक्षिराः ।

निर्वृत्तशत्रु पु० द्वापरयुगीये यदुर्व्येष्टे नृपभेदे । "दृष्ट्वा-
न्वकेषु चान्येषु सुख्येषु मधुसूदनः । युष्मासञ्च तं
भारं ययौ द्वारवतीं प्रति" "रामे भारं समासञ्च युयु-
धाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विष्टयो चापि" इत्युप-
क्रमे "निर्वृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गाकारे विदूरधे" इत्य-
भिहितम् हरिव० ११७ अ० ।

निर्वृत्ति स्त्री निर् + वृत् + भावे क्तिन् । निष्पत्तौ "वाचि
प्राये च पश्यन्तो यत्तन्निर्वृत्तिमक्षयाम्" मनुः । "न
विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः"
सां० का० । "यथा दृष्टेन दोषेण यथा चातुर्विधपता ।
निर्वृत्तिरामयस्यैव संप्राप्तिर्जातिरागमैः" माधवनि-
दानम् । निर्गता वृत्तिर्जोविका यस्य । २ जोविका-
रहिते त्वि० :

निर्वेद पु० निर् + विद + भावे क्त्वा । १ स्वावमानवायाम् ।

स च व्यभिचारिभावभेदः "निर्वेदो वेगदैत्यप्रमदज-
ज्जतेत्यादिना व्यभिचारिभावान् विभज्य सां० द० लक्षितो
यथा "तत्त्वज्ञानापदोपप्रेक्षितनिर्वेदः स्वावमानना । दैन्य-
चिन्ताऽश्रुनिःश्वासवैषम्योच्छ्वसितादिहृत्" अस्य व्यभि-
चारिभावत्वेऽपि कश्चित् स्वाधिभावत्वं द्योतनार्थं प्राग्
निर्देशः अतएव "निर्वेदस्याधिभावोऽपि शान्तोऽस्ति
नवमो रसः" काव्यप्र० उक्तम् । एतस्मिन् निर्वेदे एव
शान्तरसे स्वाधिभाव इति भेदः । २ परमवैराग्ये "ततः
कदाचिन्निर्वेदात् निराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं
परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भयं मया" भा० शा० "तदा
गन्तासि निनिर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" गीता "जात-
निर्वेदसङ्गा स कर्मनिर्वेदमवधीत् । कर्मनिर्वेदसङ्गा च
धर्मनिर्वेदमवधीत्" भा० शा० २१८ अ० । ३ खेदे "अनि-
र्वेदः सदा कायो निर्वेदादि कुतः सुखम् । अविज्ञात्
प्राप्यते ह्यर्थः कक्षादु गच्छत निर्देयाः" १५१ अ० ।
४ वृद्धकाशेनाप्यसिद्धपदार्थेषु निष्प्रयोजनत्वज्ञानेनातु-
तापभेदे च । [शब्दे १७४१ पु० दृश्यम् ।

निर्वेधिम पु० सुश्रुतोक्ते कथं वेधनाकारभेदे कर्तव्यविधि-

निर्वेश पु० निर् + वेश + क्त्वा । १ मोक्षे, २ चेतने, ३ मूर्च्छने

मेदि० । ४ विवाहे च अमरः । “कालमेव प्रतीकृते
निर्वे(दे)यं भूतको यथा” मनुः । “अथानुक्तनिर्वेशो
जन्मकोट्यहसामपि” भाग० ६।२।७ श्लोकः ।

निर्वेष्टन न० नितरां वेष्टनमव । १ स्तववेष्टननलिकायां
नाडीकरे हारा० प्रा० व० । वेष्टनरहिते ति० ।

निर्वेष्टुकाम पु० निर्वेष्टुं कामो यस्य तमोऽन्तलोपः ।
विषोडुकामे । “निर्वेष्टुकामो रोगात्तोयियुक्त्युत्सने
स्थितः । अभियुक्तस्तथाऽन्येन राजकर्मोद्यतस्तथा” ।
आसेधनिषेधे नारदः ।

निर्व्यथन न० निर्+व्यथ-भावे ल्युट् । १ नितरां व्यथने
रुद्धिरे अमरः । निगतं व्यथनं यतः प्रा० व० । २ व्यथा-
ग्रन्थे ति० ।

निर्व्यापार ति० निर्गतो व्यापारो यस्मात् प्रा० व० । व्यापार-
ग्रन्थे तृष्णीं स्थित्यादौ । (तं मणिम्) “दधार मैथिली-
कण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना” रघुः ।

निर्व्यूढ ति० निर्+वि-बह-क्त । १ निष्पन्ने २ समाप्ते ३ सुस-
म्पन्ने अप्रतिबन्धे ४ यथेष्टविद्योगार्हे । यथा स्त्रीणां
पतिपुत्रादिधने न निर्व्यूढं स्वं पुंसान्तु तन्निर्व्यूढं
स्वत्वम् अप्रतिबन्धकतया यथेष्टविनियोगार्हेत्वात् । २ वि-
कारुण्या दुहितृषु पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं पितृधने निर्व्यूढं
स्वं पुत्रोत्पत्तेः पूर्वन्तु न निर्व्यूढमिति भेदः इति
दायभागमतम् । मितान्तरामते तु स्त्रीसंक्रान्तधन-
स्यापि स्त्रीधनतया यथेष्टविनियोगार्हेत्वेन तत्र स्त्रीणां
निर्व्यूढं स्वत्वम् ।

निर्व्यूह पु० निर्व्यूह+पु० । १ निर्व्यूहे नामदत्ताकारकाङ्ठे
हेमच० । “द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना” भा०
व० १६० अ० । प्रा० व० । २ व्यूहरहिते सैन्यादौ ति० ।

निर्हरण न० निःशेषेण हरणम् । १ दाहार्थं शवादेर्वह्नि-
रणे, निःसारणे च । तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य
भागवत् । युधिष्ठिरः कारयित्वा सृष्टं दुःखितोऽभवत्
शु० तं भागवतवाक्यम् । २ नाशने च “तस्माद्भवद्भिः
कर्तव्यं कर्माणां विगुणात्मनाम् । वीजनिर्हरणम्”
भाग० ७।७।२८ ।

निर्हा(र्त्ता)द पु० निर्+हृद (हृद) वा घञ् । शब्दभेदे
खगादीनां शब्दे “सारसानाञ्च निर्हादमलोदकमशयम्”
भा० व० ३११० । “सारसैः कलनिर्हादैः कचिदुन्नमिता
ननौ” रघुः ।

निर्हार पु० निर्+हृ-घञ् । १ निखातशब्दादिः उद्धारणे

२ मलमूत्रादित्यागे “आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंयता
धर्मविदा तु कार्याः” आ० न० । ३ प्रोतेदेहस्य दाहार्थं
वह्निर्नयने, ४ यथेष्टविनियोगे च । “न निर्हारं स्थित्यः
कुर्युः कुटुम्बात् वज्रमध्यगात् । स्वकादपि च वित्तादि
स्वस्य भर्तुरनाज्ञया” मनुः ।

निर्हारक ति० निर्हरति वह्निर्गमयति निर्+हृ-ण्वल् ।
शवादेर्दहात् वह्निष्कारके “प्रोतेनिर्हारकाश्चैव वर्ज्य-
नीयाः प्रयत्नतः” मनुः । प्रोतेनिर्हारकस्य अपाङ्क्त
यत्नोक्तिर्धनमहण्येन तन्निर्हारकविषया । धर्माथं तन्नि-
हारे तु न दोषः “एतद्वै परमं तपो यत् प्रोतमरण्यं
हरन्तीति” कुल्लूकभट्टधृतश्रुत्या तद्विधानात् ।

निर्हारिन् पु० निर्हरति दूरं गच्छति निर्+हृ-णिनि ।
१ दूरगामिगन्धे अमरः । २ निर्हरणकर्त्तरि । ३ शवादे-
र्वह्निष्कारके ति० च ।

निर्हिम अव्य० हिमस्याभावः अव्ययी० । १ हिमभावे निर्गतं
हिमं यतः प्रा० व० । २ हिमशून्ये ति० ।

निर्ज्ञास पु० निःशेषेण ज्ञासः । नितान्तज्ञासे “निर्ज्ञास
एवैकस्मिन्” आश्व० श्रौ० ६।६।६ ।

निलय पु० निलीयतेऽत्र ली-आधारे अच् । १ गृहे २ आ-
वासस्थाने च अमरः । “निलयः श्रियः सततमेतदिति”
भाचः । ३ निःशेषेण लये ४ अदर्शने । उभयत्र “सञ्ज्ञा-
रूपानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पञ्चवरागतांश्चा प्रभा पतङ्गस्य सुनेश्च धेनुः”
रघुः ।

निलयन न० निलीयतेऽत्र नि+ली आधारे ल्युट् । नीडा-
दावाश्रये । “निलयनञ्चानिलयनञ्च” तैत्ति० उप० । “निल-
यनं नीडमाश्रयो मूर्त्तेश्चैव धर्मः” भा० । “विह्वलं तत्
समुद्राभं समग्रं भारत्यतुरम् । बलमासीत् तदा सर्वस्वते
द्रोणार्जुनावुभौ । तावेवास्तां निलयनं तावार्त्तायनमेव
च” भा० श्रौ० १८८ अ० । भावे ल्युट् । २ शेषेण सम्बन्धे
“उत्तमाङ्गे निलयनं कपोतकङ्कप्रभतीनाम्” सुश्रु० ।

निलिम्प पु० नि+लिप कर्त्तरि श । १ श्वे “जटाकटाक्ष-
म्भमभ्रमक्षिलिम्पनिर्भरी” रावणकृतशिवस्तोत्रम् ।
“वेष्ट्यां स्य ध्रुवायां दिशि निलिम्पा नाम देवास्तेषाम्”
अथ० १।२६।५ । २ स्त्रीगव्यां स्त्री लिका० । स्वार्थे क ।
निलिम्पिका सौरभेयां स्त्रीगव्यां स्त्री हेम० ।

निलीन ति० नितरां लीनः । अत्यन्तसम्बन्धे तस्यादूरदे-
शादि कस्यादि० क । निलीनकं तत्सन्निकटदेशादौ ति०

निवचन न० निरन्तरं वचनम् प्रा० त० । निरन्तरवचने ।
“तदेतन्नवचनमिवास्ति” शत०ब्रा०२१४/४/४ “निवचनं
निरन्तरवचनम्” भा० । अभावे अव्ययी० । २वचनाभावे
अव्य० ।

निवचने अव्य० निवचनं वचनाभावः एतदन्तत्वं निपातनात् ।
वचननियमे “मध्ये पदे निवचने च” पा० “अनत्याघाने
(उपसङ्गे प्रणाभावे) एतैः सह कञो विभाषया उप०स० ।
“निवचने कृत्य निवचने कृत्वेति वा वाचं नियम्येत्यर्थः”
सि० कौ० ।

निवत् त्रि० नि+ “उपसर्गाच्छन्दसि घात्वर्थे” पा० “घात्व-
र्थविशिष्टे साधने वर्त्तमानादुपसर्गादुत्तरे स्वार्ये वतिः
स्यात्” सि० कौ० वेदे वति । निम्नगताद्यर्थे “निवतः
निम्नगतानित्यर्थः” सि० कौ० । “तथं निवत्स्वपः स्वप-
स्याया नरः” ऋ० ११/१६/१११ “निवत्सु प्रवणदेशेषु” भा०
नीचैर्भाववति २ निम्नदेशे च “स उद्धतो निवतो याति
वेविषत्” ऋ० ११/१० । “निवतः नीचैर्भाववतः प्रदे-
शान्” भा० “श्रुत्वा निवता चरन्” ऋ० ८/४५/२८ ।
“अस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवः” ऋ० १०/४०/६ ।

“निवनेव प्रवणेनेव” भा० छान्दसः तस्य नः ।

निवपन न० नि+वप-भावे ल्युट् । पित्राद्युद्देशेन दाने
“कृपयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत । तर्पणद्वारा-
कुर्वन्” भा० अतु० ६२ अ० । “अत्र वा निवपनम्”
कात्या० ७/७/२ “अस्मिन् काले वा उवरदेशे सोम-
निवपनं भवति” कर्कः ।

निवर त्रि० नि+अन्तर्भूतण्यर्थे वृ-कर्त्तरि अच् । १ निवारके
“आहु नि निवरो भवत्” ऋ० ८/६१/१५ । “निवरो
निवारयिता” भा० । नितरां ब्रियते वृ-वरणे कर्मणि
“यहृद्वदनिस्त्रिगमव” पा० अप् । “कुमाय्यामिविवाहि-
तायां स्त्रियां स्त्री सि० कौ० ।

निवर्त्तन न० नि+वृत्त-ण्यच्-भावे ल्युट् । १ निवारणे
“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रव-
र्त्तनात् खेयो बन्ध्यः स्यात् तद्विवर्त्तनात्” मित्ताक्षरा ।
“तथा कराणां दशकेन वंशः । निवर्त्तनं विंशतिसंख्यैः
खेवं चतुर्भिश्च भुजैर्निवर्त्तनम्” लीलावतीपरिभाषिते
(१ विधा) चेत्येव “विष्णवे विषयं यामं यामार्द्धमपि
शक्तिः” इत्युपक्रमे “निवर्त्तनसंभं वा यो विष्णवे
विनिवेदयेत् । सर्वलोकांश्च निखिले स क्रीडति युगावधि ।
निवर्त्तनशक्तेरपि यः प्रीणयति केशवम् । शतयोजन-

विस्तीर्णे स राजा भूतले भवेत्” हेमा०दा० वराह० ।
अन्यथापि निवर्त्तनचानम् यथाह दृढस्थितिः “दश-
हस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डो निवर्त्तनम्” । मत्स्य० “दण्डेन
सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डो निवर्त्तनम्” । देशभेदात् शक्ता-
मेक्षया वा दाने फलतारतम्यद्योतनाय मानभेदोक्तिः ।

निवसति स्त्री नि+वस-आधारे अतिच् । गृहे शब्दरत्ना०
निवसथ पु० न्युच्यतेऽत्र नि+वस-आधारे अथच् । ग्रामे
हेमच० ।

निवसन न० न्युच्यतेऽत्र नि+वस-निवासे आधारे ल्युट् ।
गृहे शब्दर० । नि+वस-आच्छादने ल्युट् । २ वस्त्रे
हलायुधः । “प्राप्तनाभिनदमज्जनमाशु प्रस्थितं निवस-
नपहणाय” साधः । “हेमनैर्निवसनैः सुमध्यमा” रघुः ।
निवह पु० नितरां हृद्यते वह-च । १ समूहे अमरः “भाग्ये
(११ हस्ते) शवरपुलिन्दप्रध्वंसकरोऽस्य निवहमोक्षाय” वृ०
स० ६ अ० नि+वह-अच् । २ सप्तवायुमध्ये वायुभेदे ।
अनिलशब्दे १६६ पु० दृश्यम् । “निवहो यत्र वा
वाति केषाञ्चिन्न सखप्रदः । न प्रचण्डो न च मृदः
प्रमादो च प्रमञ्जनः” ज्यो०त० ।

निवाकु त्रि० नि+वच-वा० णुप् । निवचनशीले । ततः
बाह्या० अपत्यादौ इच् । नैवाकवि तदपत्यादौ ।

निवात पु० निवृत्तो निरुद्धो वा वाताऽस्मात् प्रा० व० । १ दृक्-
कथचे शस्त्राद्यभेदाकथचे, २ आश्रये च अमरः । निवा-
(वा)त निष्कम्पमिव प्रदीपम्” कुमा० । “निवा(वा)त-
निष्कम्पतया विभाति” रघुः ।

निवातकवच पु० हिरण्यकशिपोः पुत्रस्य संहृदादस्य दैवस्य
पुत्रे १ दैत्यभेदे अग्निपु० । निवातमभेदां कवचं येषाम् ।
२ दानवभेदे ते च इन्द्रपेरितेनार्जुनेन निहतास्तत्कथा
भा० व० १६८ अध्यायादौ । “निवातकवचानाम दानवा मम
शत्रवः । सप्तहृकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत । तिस्रः
कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः । तांस्तत्र जहि
कौन्तेय ! गुर्वर्षस्ते भविष्यति” १६८ इत्युपक्रमे ५ अ-
ध्यायैस्तद्वधो वर्णितः ।

निवान्या स्त्री नितरां वाति गच्छति पातत्वेन नि+वा-
क-निवः पाता अन्यः परकीयोवत्सो वस्याः । परकीयेषु
वत्सेन या मृतवत्सा गौर्दृष्टे तस्यां गवि । “अभि-
मृशार्द्धमपिद्वा निवान्या दुग्धे” कात्या० श्रौ० ५/८/१८ ।

निवान्यवत्सा स्त्री निवः पाता अन्यस्यावत्सः अन्यवत्सो
वस्याः । स दुग्धपाविपरकीयवत्सपुत्रायां गवि “निवा-

न्यवत्सामेष्टवै ब्रूयात् तस्यै पयसा जुहुयादात्तं वा
एतत् पयो यन्निवान्यवत्साया चार्त्तमेतदग्निहोत्रं
यन्मृतस्य तदात्तेनैव तदात्तं निष्कृत्य अयान् भवति”
शत० ब्रा० १२।५।११४ ।

निवाप ५० न्युपगते नि+वप-घञ् । १पितृद्युद्देशेन दाने
२दानमात्रे च अमरः । “भट्टलोकप्रपञ्चानां निवापान्
विदधुः पृथक्” । “अनुष्टुप्स्त्रीनिवापदन्तिभिः” रघुः
नि(नी)वार ५० नि+वृ-“नौ वृ-धान्वे” कर्मणि घञ् वा
दीर्घः । गोवाराख्ये धान्यभेदे । नीवाञ्जलिनाऽपि
केवलमहो सेयं कृतायां ततः” सा० द० । निवारयति
पापानि नि+वारि अच् वा० दीर्घः । दीर्घयुक्तः नदीभेदे
स्त्री “नीवारं महितं चापि सुप्रयोगं जनाधिप !” भा०
मी० ८ अ० । [“कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च” रघुः ।

निवारण न० नि+वृ-णिच्-भावे ल्युट् । नितरां वारणे
निवास ५० नि+वस-आधारे घञ् । १गृहे २आश्रये च
हेमच० “जगन्निवासो वसुदेवसद्गनि” माघः । भावे
घञ् । ३वासे “कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे
तदा” भा० व्या० १८५ अ० । ततः धान्या० चतुर्थ्यां
क । निवासक तत्सञ्ज्ञकपदेषादौ लि० ।

निवासिन् लि० नि+वस+णिनि । १निवासकारके “कव्या-
दान् शकुनीन् सर्वांस्तथा यामनिवासिनः” मनुः ।
“अथानाथा प्रकृतयो मातृवन्मुनिवासिनः” रघुः ।

निविड लि० नितरां विडति संहन्यते नि+विड-क । १सान्द्रे
घने २नीरम्बे ३गृहे च “गुरुनिविडनितम्बविस्वभारा”
माघः । निनता नासा नि+नासायाः विडच् ।
३नतनासिकायां स्त्री हेमच० विनतनासिकायुक्ते ५अ-
वटीटे लि० ।

निविट् स्त्री नि+विद-करणे क्तिप् । १वाचि निघण्टुः ।
वैश्वदेवस्य शस्त्रे शंसनीये २मन्त्रपदभेदे च “कति देवा
याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे, यावन्तो वैश्व-
देवस्य निविद्युच्यन्ते त्वयश्च त्वी च शता त्वयश्च त्वी च
सहस्रा” ऋ० उप० । “स याज्ञवल्क्योऽपि एतयैव वक्ष्य-
माणया निविदा प्रतिपेदे, यां संख्यां पृष्टवान् शाकल्यो
यावन्तो यावत्सङ्ख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि,
निविद्वास देवतासंख्यावाचकानि सत्त्वपदानि कानि-
चिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते तानि निवित्संज्ञकानि
तस्यां निविदि यावन्तो देवाः अयन्ते तावन्तो देवा
इति । का पुनः सा निविदिति तानि निवित्पदानि

प्रदर्शयन्ते । त्वयश्च त्वी च शता त्वयश्च देवा देवानां
त्वयिश्च च शतानि पुनरप्येवं त्वयश्च त्वी च सहस्राण्ये
तावन्तो देवाः” भा० । ३वक्ष्यमाणान्युद्धृष्टार्थे “पदैरा-
प्रोति निविदः” यजु० १८।२५ “पदैः निविदः न्यूज्जाना-
प्रोति वेददी” “वावित्प्र” शस्त्रैर्काहिके निविदं दधाति”
“चतुर्थकं द्यावापृथिवीयं शस्त्रैर्काहिके निविदं दधाति”
“अच्छेत्तार्भवं शस्त्रैर्काहिके निविदं दधाति” वैश्वदेव
शस्त्रैर्काहिके निविदं दधाति” इत्यादीनि शत० ब्रा०
१२।५।१११ पठितानि ।

निविद्वा न० निविट् न्यूज्जो धीयतेऽस्मिन् धा-आधादे
ल्युट् । ऐकाहिके यज्ञादौ “तद्यद्वैकाहिकानि निवि-
द्वा नानि भवन्ति” शत० ब्रा० १२।५।११२ यत् यत् निविट्
धीयते तत् निविदितिशब्दे उक्तम् दृश्यम् ।

निविरीस स्त्री निनता नासा “नेर्विडज्विरीसचौ” पा०
विरीसच् दन्त्योच्चारणसामर्थ्यात् न षत्वम् । १नतायां
नासिकायां २तद्युक्तपुरुषादौ लि० । ३सान्द्रे घने
जटा० “उरुनिविरीसनितम्बमारखेदि” माघः ।

निविष्ट लि० नि+विश-क्त । १चित्ताभिनिवेशयुक्ते २एकाग्र्ये
च “भवन्ति सास्येऽपि निविष्टचेतसास्” कुमा० ।

निवीत न० नि+अज-क्त व्याधिः । १कण्ठलम्बिते यत्र-
स्त्रले । व्यञ् संवरणे क्त संप्रसारणादि । २प्राकृतवस्त्रे
अमरः “उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसङ्गनम्”
कूर्मपुरा० “अधो वासः प्रतिष्ठय्योष्णीषं संवेष्ट्वा निवीते”
कात्या० श्रौ० १५।५।१२ “निवीतञ्च कण्ठसङ्गनम्” कर्कः ।

निवीतिन् लि० निवीतमस्य इति । कण्ठलम्बितयज्ञस्त्र-
युक्ते “कृतोपवीतो देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मह-
प्रारंक्षयेद्भक्त्या अग्निपुत्रान्दर्शित्वा” ऋ० उप० । ब्रह्मणो
“उद्धृते दक्षिणे पाशावुपवीत्युच्यते द्विजैः । मय्ये
तु प्राचीनावीती निवीती कण्ठसङ्गने” मनुः । स्त्रियां
ङीप् “त्वयुत्तरासङ्गवर्ती निवीतिनीम्” कुमा० ।

निवृत् स्त्री “अनाधिकेनैकेन निवृट्भुरिजौ” कन्दोऽवृत्त
कर्मणि कायां कात्यायनोक्तेषु गायत्र्याद्यावृत्तः
एकाक्षरान्यूनपादके कन्दोभेदे । [२परिहृते लि० ।

निवृत्त न० नि+वृ-क्त । (उडनी) १उत्तरीये स्थानी ।

निवृत्त न० नि+वृ-भावे क्त । १निवृत्तौ यत्नभेदे चित्तस्य
विषयेभ्यः २उपरमे च । ३अभावे न० । नञ्प्रत्ययभाष्ये
“निवृत्तपदार्थक” इत्युक्तम् । “तस्यार्थः निवृत्तमभावा-
पदार्थो यस्येति नपुंसके भावे क्त इति” वैयाकरणभूषणे

उक्तं, हरिण्यापुक्तं यथा “अभावो वा तदर्धसु
भाष्यस्य हि तदाशयात्” । कर्त्तरि क्त । ४ निवृत्तियुक्ते
त्रि० “निवृत्ततैरूपगीयमानात्” भाग० १।१५०। “निवृत्ते
भरते धीमान्त्वे रामस्तपोयनम्” भट्टिः । ५ निवृत्तिपूर्वके
कर्मणि न० “प्रवृत्तश्च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
सर्गादौ सृजता सृष्टं ब्रह्मणा वेदरूपिणा” हेमा०
व्रत० भृगुः । धर्मभेदस्य निवृत्तिपूर्वकत्वादुपचारादत्र
निवृत्तपदव्यपदेश्यता ।

निवृत्तसन्तापन न० निवृत्तं सन्तापनं यस्य । सन्तापविहीने ।
तस्मै हितम् क् । निवृत्तसन्तापनीय रसायनभेदे यथोक्तं
सुश्रुते “यथा निवृत्तसन्तापा मोदन्ते दिवि देवताः ।
तथौषधीरिमाः प्राप्य मोदन्ते भुवि मानवाः । अथ सप्त
पुरुषा रसायनं नोपयुञ्जीरन् तद्यथा अनात्मवानलंसो
दरिद्रः प्रमादी व्यसनी पापकृद्भ्रष्टजापमानी चेति ।
सप्तभिरेव कारणैर्न सम्पद्यते । अज्ञानादनारम्भादस्थि-
रचितत्वादुदारिद्र्यादनायत्तत्वादधर्मादौषघालाभाच्चेति”
औषधशब्दे दृश्यम् ।

निवृत्तात्मन् त्रि० निवृत्तः विषयेभ्य उपरत आत्मा अन्तःक-
रणं यस्य । १ विषयरागमूढचेतस्को २ विष्णोः पु० “अनि-
वर्त्ती निवृत्तात्मा” विष्णुसं० “अभावतो विषयेभ्यो निवृत्त
आत्मा यस्येति विग्रहः” भा० ।

निवृत्ति स्त्री नि+वृत्त भावे क्तिन् । न्यायमतसिद्धे १ यत्नभेदे
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् । एवं
प्रयत्नत्वे विध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् । निवृत्तिश्च
भवेद्दुःखे वा द्विष्टसाधनाधियः” भाषा० “द्विष्टसाधनता
ज्ञानस्य दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वय
व्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति” सुक्ता० भीमांसकमते कल-
झाधिकरणशब्दे “प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन्
प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणस्य साध्यमानो निवृत्ति-
रित्युच्यते” इत्युक्ते २ पदार्थे । अत्रिकं तच्छब्दे नञ्शब्दे
च दृश्यम् “औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियाश्च प्रवर्त्तते
लोकः” सा०का० ।

निवृत्त्यात्मन् त्रि० निवृत्तिः आत्मा स्वरूपं यस्य । निषेधे
“निषेधसु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते” ति०त० ।

निवेश पु० नि+विश-भावे घञ् । १ प्रवेशे २ उपवेशने आधारे
घञ् । ३ निवेशाधारे गृह्णादौ अस्य लुब्धा० उत्तरपद-
स्यस्य संज्ञायामपि न णत्वम् शरनिवेशः । “श्रीमतां
हरिसखवाहिनीनिवेशः” किरा० । आधारे घञ् ।

४ शिविरे भावे घञ् । ५ उद्वाहे विवाहे सेदिनिकोः ।
निवेशन न० नि+विश-आधारे ल्युट् । १ गेहे २ नगरे
हेमच० । ३ निवेशाधारे पृथिव्यां स्त्री ङीप् । “स्योना
पृथिवि ! नो भवान्दक्षरा निवेशनी” “निविशन्ति जना-
यस्यां साधुप्रतिष्ठाना पृथिवी” वेददी० । भावे ल्युट् ।
४ प्रवेशे ५ स्थितौ च जटाध० नि+विश+णिच्-भावे ल्युट् ।
इविन्यासे “वा गौरसिद्धार्थनिवेशवज्रिः” कुमा० ।

निवेष्ट न० नि+विश-भावे ण्यत् । १ व्याप्तौ । कर्मणि ण्यत् ।
२ व्याप्ते त्रि० वा० कर्त्तरि ण्यत् । ३ व्यापके देवभेदे पु०
“निवेष्ट” (देवभेदस्य) मूढां यजु० २५।२। ४ व्यावर्त्ते
पु० नीहारजले पु० “अथ निवेष्टं गृह्णाति” शत० ब्रा०
५।१।४।११ “निवेष्टं व्यावर्त्तः” भा० निवेष्टो भवः
यत् । इतत् भवे त्रि० । ७ तत् भवे रुद्रे पु० “हृदय्याय
च निवेष्टप्राय च” यजु० १६।४४ “निवेष्टं व्यावर्त्तः
नीहारजलं वा तत् भवो निवेष्टः” वेददी० ।

निव्याधिन् पु० नितरां विध्यति हन्ति शत्रून् नि+व्याध-
णिनि । १ रुद्रभेदे “नमः सहमानाय निव्याधिने” यजु०
१६।२० । २ नितान्तव्याधके त्रि० ।

निश् स्त्री नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् शो-क
पृथो० । १ रात्रौ २ हरिद्रायाञ्च निशाशब्दस्य शसादौ
भत्वे च वा निश् आदेशः । “विधवायां निवृत्तस्य
हतात्तो वास्यतो निशि” सनुः निशाशब्दे दृश्यम् ।

निशठ पु० वल्लदेवपुत्रभेदे “रामाञ्च निशठो जज्ञे रेवत्यां दयितः
सुतः” हरिवं० ३६५० ।

निशमन न० नि+शम-णिच्-ल्युट् वा क्तृषः । १ दर्शने दृष्टौ
२ श्रवणे च सेदि० निपूर्वकात् शमयते श्रवणाधत्वं यथा
“निशमय तदुपत्तिं विस्तरात् गदतो मम” देवीमा० ।
“अहिहिषस्तद्भवता निशम्यताम्” । “निशम्य ताः श्रेष्ठ
गवीरमिषात्समधोलजः” माघः

निशा स्त्री नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् शो-क ।
१ रात्रौ २ हरिद्रायाञ्च “अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्वि-
सृगा निशा” इति ज्योतिषोक्तेषु श्मेष्वादिद्राशिषु च ।
शसादौ भत्वे च वा निश् आदेशः । “अग्निहोत्रं
जुहुयात् आद्यन्ते द्युनिशोः सदा” सनुः “न ज्ञानमा-
चरेत् भुक्ता नादरो न महानिश्” सनुः “संविशन्
कुशययने निशां निनाय” रघुः “विभाषयेषायु निशासु
च लणम्” कुमा० “निशासुषारेनैयनाम्बुकल्पैः” भट्टिः ।
तत्पुरुषेऽस्य “विभाषा सेनासुराक्षायशालानिशानाम्”

। लीवता "निशं निशा वा" सि० कौ० । समा-
हारद्वयेऽपि लीवता । "इन्द्रियाणां जये योगं स
याति चेदु दिवानिशम्" मनुः ।

निशाकर पु० निशां करोति "दिवाविभातिशेति" पा०
क-ट उप०स० । १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः । "दिजा-
वलीवालनिशाकरांशुभिः" माघः "वज्रलेऽपि गते निशा-
करः" कुमा० । १कुक्कुटे शब्दरत्ना० ।

निशाख्या स्त्री निशाया आख्या आख्या यस्याः । निशा-
ह्यायां हरिद्रायासु अमरः ।

निशाचर पुंस्त्री निशायां चरति चर-ट । १राजसे २श-
गावे ३पेचके ४सर्पे च मेदि० "अर्जुनस्य वचः सुत्वा
वितस्त्रोऽभून्निशाचरः" भा०अनु०१५२अ० "तस्यपादव-
दस्य दक्षिणं दोर्निशाचरः" रघुः स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । ५रात्रिचरिमात्रे त्रि० स्त्रियां टित्त्वात् ङीष् ।
सा च इकुलटायां ७केशिनीनामगन्धर्व्ये च जटाधरः ।
"रामसन्ध्याशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धर्वद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा"
रघुः । ८पिशाचादौ त्रि० ।

निशाचरपति निशाचरणां भूतानां पतिः । प्रमथपतौ
१शिवे "ततो हरो जटो स्याण्निशाचरपतिः शिवः"
भा०द्रो० ५२अ० २राजसेश्वरे रावणे च । [त्रिका० ।

निशाचर्मन् पु० निशाया चर्मैव आवरकत्वात् । अन्धकारे

निशाजल न० निशाजातं जलम् शा०त० । हिमजले त्रिका० ।

निशाट पुंस्त्री निशायामटति अट-अच् । १पेचके हेमच०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २निशागतियुक्तमात्रे त्रि०

निशाटक पु० निशेव कण्ठत्वात् अटति निशायामटति वा
अट-खुल् । १गुग्गुलौ राजनि० । २रात्रिचरमात्रे त्रि० ।

निशाटन पुंस्त्री निशायामटति अट-ल्यु । १पेचके हला
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २रात्रिचरमात्रे त्रि० स्त्रियां
टाप् ।

निशात त्रि० नि+शो-क्त पच्चे इत्वाभावः । तेजिते ती-
क्ष्णोक्ते "पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधम्" माघः
"तस्यद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः" भट्टिः ।

निशात्यय पु० इत० । १निशावसाने । ७व० । २प्रभाते च हेमच०

निशाद् पु० निशायामति अद्-अच् । १रात्रिभोजनि
२निशादे रमानाथः । [वार्थकल्पतरुः ।

निशादर्शिन् पु० निशायां पश्यति दृश-णिनि । पेचके श-
निशादि पु० इत० । सायंशब्दायां राजनि० ।

निशान न० नि+शो-भावे ल्युट् । तीक्ष्णीकरणे तेजने

"क्रमादेतेऽत्र सन्देहे क्षान्तिनिन्दाविचारणे । निशाना-
र्जवनिन्दासु रगजयेऽपि कितोमतः" सुम्भवो० । "तेषां
(शस्त्राणां) निशानार्थं शाल्मलिशिलाभाषवर्णम्" सुश्रुतः

निशानाथ पु० इत० । १चन्द्रे "अष्टमस्य निशानाथे कण्टकैः
पापवर्जितैः । प्रवासी सुखमायाति सौख्यैर्वाससन्वितः"
षट्पञ्चाशिका । २कर्पूरे च अमरः ।

निशान्त न० नितरां शस्यते विश्रस्यतेऽत्र आधारे क्त ।

१भवने अमरः । "तस्याः स राजोपपटं निशान्तं काभीव
कान्ताहृदयं विवेश" रघुः "निशान्तनारीपरिधानधून-
नेत्वादि" माघः इत० । २निशायाः अन्ते । ७व० । १ऊर्ध्वम् ।

"न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वप्नेत्" मनुः ।
प्रा०त० । ४नितान्तशान्ते च मेदि० । ततः उत्तरा० चत०
रथ्यां छ । निशान्तीय तत्त्वज्ञिकदेशादौ त्रि० ।

निशाब्ध त्रि० निशायामब्धः ७त० । १रात्र्यन्ते नक्तान्धशब्दे
दृश्यम् । २जलकालतायां स्त्री रात्र्यन्तश्चक्रयोमभेदो
दृष्ट्यातके ७क्तो यथा "शूरःस्त्र्यो विकलनयनो
निर्दण्डोऽर्के तनुस्ये मेघे सखसिभिरनयनः सिंह-
संस्थे निशाब्धः" । "सिंहलग्ने तत्स्ये चाकं निशाब्धः"
रात्र्यन्तो भवति" मट्टोत्पलः ।

निशापति पु० इत० । १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः "सुख-
स्त्रिभुक्तिसंशुद्धा मध्यभुक्तिर्निशापतेः" सु०वि० ।

निशापुत्र पु० निशायाः पुत्र इव । खेचरे नक्षत्रादौ तेषां
रात्रौ पुष्ट्योतिष्कत्वात् रात्रिपुत्रत्वव्यत्वम् । "खेचराश्च
निशापुत्रास्तथा पातालवासिनः" हरिव० २२६अ० ।

निशापुष्प न० निशायां पुष्पप्रति पुष्प-विकाशे अच् । कुसुदे
चत्पले राजनि० ।

निशाबल पु० निशायां बलं वीर्यमस्य । मेघद्वयधनुःकर्कटमिधु-
नमकराख्येषु षट्सु राशिषु यथोक्तं दृष्ट्यातके "गोऽजा-
श्विकर्किमिधुना सन्ध्या निशाख्याः पृष्ठोदशा विमिधुनाः
कथितास्तएव । शीर्षोदया दिनबलासु भवन्ति शघा लम्ब-
समेधुभयतः पृथुरोमयुग्मम्" । "निशाख्या निशाबल-
संज्ञा उत्तरात्र दिनबला इत्युक्तेरत्रापि निशाबला
इति, व्याख्यातं तत्प्रयोजनं, यात्रायां ततोक्तं यथा च
"शस्तं दिवा दिनबले निशि नक्तवीर्ये" राशौ विद-
र्ययमतो गमनं न शस्तम्" । नक्तवीर्यादयोऽप्यत्र ।

निशाभङ्गा पु० निशाया हरिद्राया भङ्गः इव भङ्गः प्रकृतो-
ऽस्याः । दुग्धपुष्पाम् (दुधमेया) शब्दच० ।

निशामणि पु० निशायां मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १चन्द्रे
लिका० २कर्पूरे च ।

निशामन पु० स्त्री नि+शम-णिच्-ल्युट् । १दर्शने २आलो-
चने च मेदि० ३अवश्ये हेमच० ।

निशामुख न० इत० । प्रदोषे “स चोमेन्द्रो हृषं हृत्वा
कालचन्द्रे निशामुखे” हरिवं० ७८अ० “व्रतं निशा-
मुखे याच्यम्” प्रा०त० ।

निशासृग पु० स्त्री निशाचरः सृगः पशुः शा०त० । शृगाणे
शन्दर० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

निशारण न० नि+श-णिच्-भावे ल्युट् ।
१सारणे अमरः । स्त्रिये णिजभावे निशरणमप्यत्र ।

निशारत्न न० निशायां रत्नमिव प्रकाशित्वात् । १चन्द्रे
हेमच० २कर्पूरे च ।

निशारुक् पु० १सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धे रूपकभेदे यथा “दृढः
प्रौढोऽथ खचरो विभवस्तुरक्रमः । निशारुक्ः प्रति-
तालः कथिताः सप्त रूपकाः” तस्य लक्षणं यथा “लघु
द्वयं शुद्धं तन्मयासतालकः स्मृतः । चतुर्विंशति-
वर्णैस्तु रसे हास्ये निशारुक्ः” सङ्गीतदासोदरः ।
य च तालविशेषः । तथा हि “प्रविशन् नर्तको रङ्गं
विकीर्य गुणमादिकम् । निशारुकेण तालेन कोमलं नृत्य-
माचरेत्” सङ्गीतदा० । २नितान्तहिंसके त्रि० । [राजनि० ।

निशावन पु० निशानां हरिद्राणांमिव वनसत् । शण्डवृक्षे
निशाविहार पु० स्त्री निशायां विहारोऽस्य । राज्ञे “इत्थं
प्रवादं युधि संहारं प्रचक्रत् रामनिशाविहारो” भट्टिः ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

निशावृन्द न० इत० । रात्रिगणे शन्दरत्ना० ।

निशावेदिन् पु० निशा तन्मानं तत्परिच्छेदं वेदयति स्तैन
विद+णिच्-णिनि । कुक्कुटे हेमच० ।

निशाहस पु० निशायां हसति पुष्पविकाशेन हस-अच् ।
कुसुमे लिका० । [हरिद्रायाम् अमरः ।

निशाह्वा स्त्री निशाया व्याहृत्वा व्याहृत्वाऽभिधानं यस्याः ।

निशित त्रि० नि+शो-क्त पक्षे इत्वम् । १शाणिते तेजिते
२खौहे न० राजनि० । व्याधारे क्त । ३निशीथे स्त्री “नि-
शितायां निर्वमेक्षितितायां हि रक्षांसि प्रेरते” तैत्ति-
स० २।२।२।२।

निशिति स्त्री नि+शो-कर्मणि क्षिप् । तनूकृते “आहृतिं
निशितं त्रयो नशत्” ऋ० ६।२।५ “निशितिं तनू-
कृताम्” भा० ।

निशिपालक न० पञ्चदशाक्षरपादके १चन्दोभेदे “निशि-
पालकमिदं भजसनाच्च रः” वृ०टीका० । २निशिपा-
लके प्रहरिभेदे पु० ।

निशिपुष्पा स्त्री निशि रात्रौ पुष्प्यति पुष्प-अच् अलुक्सु० ।
शेफालिकायाम् । पाककर्णेति ङीष् । निशिपुष्पीत्यप्यत्र
निशीथ पु० निशेरतेऽत्र नि+शो-आधारे यक् । १अर्द्धरात्रौ
अमरः । “यन्निशीथादयो भवेत्” ति०त० २रात्रिमाले
मेदिनिः । “निशीथदीपाः सहसा हतात्पः” रघुः ।

निशीथिनी स्त्री निशीथोऽस्त्यस्या इनि । रात्रौ अमरः ।

निशीथिनीश पु० इत० । १चन्द्रे हला० । २कर्पूरे च ।

निशुभ पु० नि+शुभ-भावे घञ् । १वधे हेमच० । २हिंसने
३भर्तने “प्रागप्राप्तनिशुभशान्मवसतुर्देण्डावभङ्गोद्यतः”
वीरच० । ४असुरभेदे “कथमप्यस्य दनुर्नाम भार्यासीदु-
द्विजसत्तम ! । तस्मात्तु द्वौ सुतावास्तां सहजाद्याद्वयला-
धिकौ । ज्येष्ठः शुभ इति ख्यातो निशुभश्चापरोऽ-
सुरः । तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमः ॥ तः” वामन
पु० ५२अ० । “पुरा शुभानि शुभाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः ।
तत्रैकोनं यज्ञभागाच्च हृता मदमलाच्ययात्” देवीमा० ।
देव्या तस्य वधकथा “शूराहसं समायातं निशुभमम-
रार्दनम् । हृदि विव्याध शूलेन वेगाविद्धेन चण्डिका ।
मिच्छत्य तस्य शूलेन हृदयान्निःसृतोऽपरः । महाबलो
महावीर्यस्तिष्ठेति पुरुषो वदन् । तस्य निष्क्रान्तो
देवो प्रहस्य स्वनवत्तदा । शिरश्छिन्दे खड्गेन ततो-
ऽसावपतद्भुवि” मार्कण्डेयपु० ८६अ० । अन्योऽपि निशुभा-
सुर आसीत् यथाह देवीमाहा० “वैवस्वतोऽन्तरे प्राप्ते
व्याधविंशतिमे युगे । शुभो निशुभश्चैवान्यावुत्पत्-
स्येते महासुरौ । नन्दगोपस्ये जाता यशोदागर्भ-
सम्भवा । ततस्तौ नाशयिष्यामि विव्याचलनिवासिनी”
मार्कण्डेयपु० । “तत्रैव त्वं भगिन्यर्थे प्रहीष्यति स वा-
सवः । कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि ।
स ते विव्ये नगच्छे स्नानं दास्यति शाश्वतम् । ततः
स्थानसहस्रैस्त्वं पृथिवीं शोभयिष्यसि । तत्र शुभ-
निशुभौ द्वौ दानयौ नगवारिणी । साञ्च कृत्वा सनसि
तौ सातुगौ नाशयिष्यसि” हरिवं० ५८अ० ।

निशुभन न० नि+शुभ-भावे ल्युट् । सारणे ।

निशुभमर्दिनी स्त्री निशुभं नृद्वान्ति नृद-णिनि इत० ।

दुर्गायाम् अमरः । तत्कथा निशुभशब्दे दृष्टा । [त्रि० ।

निशुम्भिन् पु० नि+शुभ-णिनि । १बुद्धभेदे लिका० । २नाशके

निश्चय उ० निश्चय्य सन्वध्य हरति नि+श्चय्य-वा० भक्-
वा० सन्वया० प्रथो० निश्चय्य सन्वध्य हर्त्तरि पूष्णच्चाग-
भेदे “आजासः पूष्णं रथे निश्चय्यमास्ते जनान्प्रयम्”
क० ६।५।६ “निश्चय्यमा निश्चय्य सन्वध्य हर्त्तरिः पूष्णो
वाहनतया प्रसिद्धाः” भा० । इमानेव ऋचमधिकृत्य
निरु० ६।४ “निश्चय्यमा निश्चय्य हर्त्तरिः” इत्युक्तम् ।
निश्चयैत प्रस्त्री निश्चायामेतम् ईषद्वतं यस्य । वके त्रिका०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [त्वारिंशतो निर्गते ।

निश्चत्वारिंशत् ति० निर्गतः चत्वारिंशतः शदन्तात् ङ । च-
निश्चप्रच ति० निश्चितं च प्रचितञ्च मयूरव्यं नि० । नि-
श्चिते व्ययच प्रचिते वसुनि ।

निश्चय पु० निर्+चि-ञच् । संशयान्यज्ञाने निश्चये रश्मि-
ज्ञाने इदमित्येवेति श्विषयपरिच्छेदे च “तद्भावाप्रकारा
धीः तत्प्रकारा तु निश्चयः” भाषा० । “तद्भावाप्रकारकत्वे
सति तत्प्रकारकज्ञानत्वं निश्चयत्वम्” सूक्ता० अतु-
मित्यादौ निश्चयत्वमेव न सन्देहत्वम् “परोक्षज्ञान-
मनाहाय्यं निश्चयश्च” अतु० चि० उक्ते । “संशयो-
ऽय विपर्ययो निश्चयः स्मृतिरेव च” भाग० १।२६।१०
४ बुद्धेरसाधारणवृत्तिभेदे “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करण
मान्तरम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे”
वेदान्तपरिभा० । “बुद्धिर्नाम निश्चयात्मकान्तःकरणवृत्तिः”
वेदा० सा० । “अध्यवसायो बुद्धिः” सा० सू० । “महत्तत्त्वस्य
पर्यायो बुद्धिरिति अध्यवसायश्च निश्चयाख्यस्तस्यासाधा-
रणी वृत्तिरित्यर्थः अभेदनिर्देशस्तु धर्मधर्म्यभेदात्”
भा० । ५ अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १८८८७० वृत्तम् ।

निश्चर पु० एकादशमन्वन्तरीये सप्तमिभेदे तन्मन्वन्तरसप्तक्रम्य
“अङ्गिराशोदधिष्णश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पुलह-
शान्तिजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः” हरिवं० ७७० ।

निश्चल ति० निर्+चल-ञच् । स्थिरे श्वचले श्वसम्भाव-
नाविपरीतभावनारहिते च । ४ भूभौ ५ शालपण्याञ्च स्त्री
राजनि० । “तालुस्याचलनिश्चल संवृतास्त्योऽयं निश्चलः”
याज्ञ० । “स्मृतिविप्रतिपत्ता ते यदा स्यास्यति निश्चला ।
“समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यति” गीता ।

निश्चलाङ्ग पु० स्त्री निश्चलं मत्स्यधारणाय स्पन्दरहित-
मङ्गं यस्य । श्वके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
स्पन्दरहिते ति० । स्त्रियां साङ्गत्वात् वा ङीष् ।
निश्चायक ति० निर्+चि-ञच् । निश्चयकर्त्तरि निष्ठायके
निश्चारक ति० निर्+चर-ञच् । १ वायौ २ पुरीषचये

श्वच्छन्दे ति० मेदि० । निर्गतस्यारो यस्मात् प्रा० व०
कप् । ४ चारहिते ति० चारश्च गतिदूतभेदश्च ।

निश्चित ति० निर्+चि-कर्मणि क्त । निश्चयज्ञानविषये
अवधारिते “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” वेदा० । २ नदी-
भेदे स्त्री “कौशिकी निश्चितां कृत्यां निश्चितां लोहता-
रिणीम्” भा० भी० ६४० नानानद्युक्तौ ।

निश्चिन्त ति० निर्गता चिन्ता यस्मात् प्रा० व० । चिन्ताशून्ये
“निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरोधीरललितः सात्” सा० द०

निश्चि(शी)रा स्त्री नदीभेदे विष्णुपु० । [[(मसि) त्रिका० ।

निश्चक्रण न० निःशेषेण चुक्रणम् । दन्तशाधके चूर्णभेदे

निश्चेष्टाकरण निश्चेष्टा चेष्टाराहित्यं क्रियतेऽनेन क-
करणे ल्युट् । १ कामवाणभेदे त्रिका० । २ मनःशिलाव-
टितौषधभेदे वैद्यकम् ।

निश्चप्रवन पु० वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तमिमध्ये १ ऋषिभेदे तदुपक्रमे

“प्राणो वृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्चप्रवनस्तथा” हरिवं०

७७० । २ अग्निभेदे “यस्तु न च्यवते नित्यं यथा

वर्चसा श्रिया । अग्निर्निश्चप्रवनो नाम पृथिवीं सौति

केवलम्” भा० व० ११८४० । निर्गतं च्यवनस्य प्रा० व० ।

श्च्युतिहीने ति० ।

निश्चन्दस् ति० निर्गतं चन्दो वेदो यस्य प्रा० व० । वेदाध्य-

यनहीने “हीनक्रियं निष्कुरुषं निश्चन्दो रोमशार्ध-

सम्” (कुलम्) मनुः ।

निश्च ति० निश्च-समाधौ वा० नङ् । समाहिते ततः । ब्रा०

झषा० भावे कर्मणि च ण्यञ् । नैश्च समाहितत्वे न० ।

निश्वास पु० निर्+श्वास-भावे षञ् । प्राणवायोर्वह्निर्मनश्चैव

व्यापारे हेमच० । “निश्वासधूमं सह रत्नभाभिः” माघः ।

निश्वाससंहिता शिवप्रणीते पाशुपते शास्त्रभेदे “एव-

मभ्यर्थितस्तैस्तु पुराहं दिजसत्तमाः । वेदक्रियासमा-

युक्तां कृतवानस्मि संहिताम् । निश्वासार्थां ततस्तस्यां

लीना वाक्शब्दशान्तिः । निश्वाससंहिता या हि

लक्षमात्रप्रमाणतः । सैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशु-

पतस्य हि । एतस्माद्देवमार्गाद्वि यदन्यदिह जायते ।

तत् कुट्टकसं विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जितम्” वराहपु० ।

निष्कृष्ट पु० नितरां सृजन्ति शरा यत्न मनुज-आधारे षञ् ।

१ तृणीरे अमरः । “जाताभिषक्तो नृपतिर्निष्कृष्टाव” ततो

निष्कृष्टादसमसृष्टतम्” रघुः । भावे षञ् । २ नितान्तसङ्के

च “केन कार्यनिष्कृष्टेण तमाख्याहि महाबाह !” भा० शा०

२०१४० । ३ खड्गे च वेददी० निष्कृष्टधिशब्दे दृश्यम् ।

निषङ्गिणि पु० नि+सन्ज-भावे गथिन् कुलम् । समाहित्ते
उज्ज्वद० ।

निषङ्गधि पु० निषङ्गः खड्गः धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि
खड्गपिधाने कोशे (खाप्) “आतुरस्य निषङ्गधिः”
यजु० १६।१० “निषङ्गः खड्गः स धीयतेऽस्मिन्निति
निषङ्गधिः कोशः” वेददी० ।

निषङ्गिन् ति० निषङ्गोऽस्यस्य इति । धनुर्द्धरे अमरः ।
नि+सन्ज-घिष्णुन् । २८७पीरे शब्दार्थचि० ४ खड्गधा-
रिणि च “नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पतये”
यजु० १६।२० “निषङ्गिणे खड्गधारिणे” वेददी० ।
“निषङ्गस्त्री धनुर्द्धरः” इत्यमरे पाठात् निषङ्गीन इति
शब्दक० उक्तिः प्रामादिको अत्रायत्तञ्च चिन्त्यम् । ५ नि-
तान्तसङ्गयुक्ते च “स्यात्तौ निषङ्गिण्यनसि क्षणं पुरः”
भाष्यः “निषङ्गिणि सक्ते क्षणसि” मङ्गि० । इत्यु-
रयति च “रथो निषङ्गी कवचो धनुष्मान्” रघुः ।
७ छतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “कवचो निषङ्गी दण्डो दण्डधारो
धनुर्धरः” भा० आ० ६७ अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

निषण् ति० नि+सद-कर्तरि क्त । उपविष्टे “संनिषण्णा
सिताजो” सरस्वतीध्यानम् । “निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो
देव्यै श्रिया इति” ति० अ० । स्वार्थे-क । तत्तार्थे ति०
संज्ञायां कन् । सुनिषण्के शाकभेदे शब्दरत्ना० ।

निषत्सु ति० नि+सद-वा० ङु । निषण्णे “निषत्सु स
यः सरोक्षम्” ऋ० १०।१६२।३

निषद् स्त्री निषीदत्यस्याम् नि+सद-आधारे षञ् । १ यज्ञदी-
चायाम् “या वै दीक्षा सा निषत् तत्सत्” तद्वनं तत्स
त्वायणम्” शत० ब्रा० ४।६।७।२। निषीदति वेद्यत्येन देवता
अत्र आधारे क्तिप् । २ वेदवाक्यविशेषे “यं वाकेष्वनुवाकेषु
निषत्सुपनिषत्सु च । गृणन्ति सत्यकर्माणम्” भा० शा०
७७ अ० । “वाकेषु मन्त्रेषु सामान्यतः कर्मप्रकाशकेषु
अनुवाकेषु मन्त्रार्थविवरणभूतेषु ब्राह्मणवाक्येषु निषत्सु
कर्माङ्गावबद्धदेवताविज्ञानवाक्येषु उपनिषत्सु केवलात्म-
ज्ञापकेषु गृणन्ति ध्यायन्ति” नीलक० । सम्म० भावे
क्तिप् । ३ उपसदने स्त्री “अभिस्त्ररा निषदा गा अय-
सवः” ऋ० २।२।५ “निषदा उपसदनेन” भा० नि+
सद-कर्तरि क्तिप् । ४ उपवेष्टरि निषद्वरशब्दे दृश्यम् ।

निषदन न० निषीदत्यत्र आधारे ल्युट् । १ गृहे शब्दार्थचि० ।
२ उपवेशनस्याने च “निक्रमणं निषदनम्” यजु० २५।१८
“निषदनमुपवेशनस्यामम्” वेददी० । भावे ल्युट् । ३ स्थितौ

“अश्वत्ये वो निषदनम् पर्णं वो वसतिस्तृता” यजु० १२।

७६ “निषदनं स्थानम्” वेददी० । निषीदति पाप-
कमलं ल्युट् । ४ निषादे पु० “निषादः कष्माक्षिपद्गो
भवति निषस्यमत्र पापकमिति” निरु० १।५

निषद्या स्त्री निषीदत्यस्याम् जनाः नि+सद-आधारे क्यप् ।
१ पण्यविक्रयशालायां (हाट्चाला) २ चट्टे अमर
३ लुङ्खड्वायाञ्च शब्दार्थचि० “केचित् गुर्वीमेत्य संयन्त्रि-
षद्याम् क्रीणन्ति स प्राणमूल्यैर्यशांसि” भाष्यः ।

निषद्वर पु० नि+सद-क्तिप् निषद् आसनं तां वृणाति
वृ-अच् वरः आवरकः इत० । जम्बाले १ कर्दमे अमरः ।
नि-सद आधारे वा० षरच् । प्रित्वात् ङीष् । २ नि-
शायां स्त्री मेदि० । उभयत्र हि गतेनिषस्यत्वात्
तथात्वम् । इत० । ३ निषदासुपवेष्टृणां वरे अष्टे दृषभेदे
“निषद्वरं दृषभं नय्यापसम्” यजु० २८।४ “निषीदन्ति
निषद उपवेष्टारस्तेषां वरम्” अष्टम् दृषभम्” वेददी० ।

निषध पु० पर्वतभेदे स च सि० शि० उक्तो यथा

“लङ्कादेशाङ्गिमगिरिरुदग्धे मकुटोऽथ तस्मात् तस्या-
न्वान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तं दैर्घ्याः” । एवं सिद्धा-
दुदगपि पुरात् शृङ्गवन्मुक्तनीला वर्षाग्येषां जगुरिह
बुधा अन्तरे द्रोणिदेशान् । भारतवर्षमिदं ह्युदगत्वात्
किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम्” मू० “अतो लङ्काया उत्त-
रतो हिमवान् नाम गिरिः पूर्वं सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्यो-
ऽस्ति । तस्योच्चरे हेमकुटः, सोऽपि मसुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः ।
तथा तदुत्तरे निषधः” । तेषामन्तरे द्रोणिदेशा वर्ष-
संज्ञाः, तत्तादौ भारतवर्षम् । तदुत्तरं किन्नरवर्षम् ।
ततो हरिवर्षमिति” प्रमिता० । स च किंपुरुषवर्षस्य
सीमापर्वतः यथाह भाग० ५।१६। १० श्लो० “एवं दक्षि-
णेनेलादृतं निषधो हेमकुटो हिमालय इति प्रागायता
यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्-
पुरुषभारतानां यथासंख्यम्” । सूर्यवंश्ये रामात्मजकुशस्य
पौत्रे २ नृपभेदे “अविधिस्तु कुशाञ्जने निषधस्य च आ-
त्मजः” हरिवं १५ अ० । “स (अतिथिः) नैषधस्यार्थपतेः
सुतायाम् उत्पादयामास निषिद्धशत्रुः । अनूनसारं
निषधान्नेन्द्रात् पुत्रं यसाङ्कनिषधस्यमेव” रघुः । चन्द्र-
वंश्ये ३ जनमेजयान्तरस्यात्मजभेदे “जनमेजयस्य तनयाः
भुवि ख्याता महाबलाः । छतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुवर्मा-
क्षीक एव च । निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो
बली” भा० आ० ६४ अ० । ४ देशभेदे पु० ब० व० । “शुक्ला

निषादा निषधास्तथैवानर्त्तनैर्हताः" भा० भी० ६५०
जनपदोक्तौ । "निषधेषु महीपातो वीरसेन इति
श्रुतः" भा० ३०५२५० । निषधानां राजा ते अभिजनोऽस्य
वा व्यण् । नैषध तद्देशे पितृादिक्रमेण तद्देशवासिनि
च । "न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम्" नैषध वज्रपु व्यणो
लुक् । एकठिने त्रि० भेदि० इतिषादसरे हेमच० ।
७ कुरुनामकन्दपुत्रे च "तपत्यां स्त्र्यकन्यायां कुरुचे-
त्रपतिः कुरुः । परीक्षित् सुधनुर्मन्युर्निषधश्च कुरोः
सुताः" भाग० २२।३

निषाद पुंस्त्री निषीदति पापमत्र नि+सद-आधारे घञ् ।
१ चण्डाले जातिभेदे अमरः अत्रिचक्तिः "निषादः कस्मा-
द्विषदो भवति निषस्यमत्र पापकमिति" निरु० १।८।
वेनोरुमन्यवाज्जाते रजातिभेदे तत्कथा "दग्धस्य पूषा-
प्रतीकाशो विकटाक्षोऽतिहृत्कः । किङ्करोभीति तान्
सर्वान् विमानाह स चातुरः । निषीदति तमूचुस्ते
निषादस्तेन सोऽभवत् । ततस्तत्सम्भवा जाता विन्ध्य-
शैलनिवासिनः । निषादा सुनिशार्दूल ! पापकर्मोपल-
ब्धयाः । तेन हारेण निष्कालं तत्प्रापं तस्य भूपतेः ।
निषादास्ते ततो जाता वेनकल्मषनाशनाः" स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । "निषाद्याः पञ्चपत्न्याः सुप्ताया
जलप्रेक्षुनि" भा० आ० १५० । तन्त्रोक्तोक्त्येते शस्त्र-
भेदे पु० अमरः । "षड्जादयः षड्भेदेऽत्र स्वराः सर्वे
मनोहराः । निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन
कथ्यते । चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
अथमे धैवते तिस्रो ह्ये गान्धारनिषादके" सङ्गीतदामो-
दरः "निषादं रौति कुञ्जरः" इत्युक्तेः तस्य हस्तिवृत्त्य-
स्वरता । ४ ब्राह्मणाच्छूद्रकन्यायास्त्यन्त्रे पारमवस्थे
जातिभेदे च "ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायामम्बुतो नाम
जायते निषादः । शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते"
मनुः । "मत्स्यघातोनिषादानाम्" मनुना तद्वृत्तिरुक्ता
४ देशभेदे स च देशः सरस्वती नद्यन्तर्गतस्यानं यथोक्तं
भा० ३०१२०५० । "एतद्दिनशनं नाम सरस्वत्या विशा-
स्यते ! । हारं निषादराष्ट्रस्य येषां देशात् सरस्वती ।
मविष्टा पृथिवी वीर सा निषादा हि मां विदुः" ।

निषादकर्षु पु० देशभेदे ततः शैषिकः ठञ् "इहसुक्
तान्ताव कः" पा० ठय कः, "कौऽणः" पा० तुल्यः ।
नैषादकर्षु क तत्सम्बन्ध्यादौ त्रि० ।

निषादवत् पु० निषादोऽस्यस्य सप्तम्य वः । १ निषाद-

सरे "षड्ज षष्ठमगान्धारौ मध्यमो धैवतस्तथा । पञ्च-
मश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान्" भा० आ० १८४
अ० । २ निषादस्तरयुक्ते गानादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

निषादित न० नि+सद-णिच्-भावे क्त । १ निषादने उपवेश-
नकरणे । निषादितमनेनेत्यर्थे इष्टा० इति । निषादि-
तिन् निषादनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । कर्मणि क्त ।
२ उपवेशिते त्रि० ।

निषादिन् पु० निषादयति हस्तिनं नि+सद-णिच्-णिनि ।
हस्त्यादिरूपवेशनादिकारके १ हस्तिपके अमरः "निर्याय
निर्यदस्यं चक्षितं निषादी" माघः । नि+सद-णिनि ।
२ उपविष्टे "स्नातपात्यथसंक्षिप्तनीरारासु निषादिभिः"
रघुः । स्त्रियां ङीप् । "इलुक्स्नायानिषादिभ्यः" रघुः ।
निषित् त्रि० नि+विच-क्त । १ नितान्तपित्ते आहिते
२ युक्रादौ च ३ तज्जे मर्मे च "योनेः शरीरम्" शा०
सूत्रभाष्ये "योनौ निषित्ते रेतसि" उक्तम् "विष्णुं
निषित्ताममोभिः" ऋ० ७.३६।६ "निषित्तामसु निषि-
त्तास्य गर्भस्य रक्षितारम्" भा० ।

निषिद्ध त्रि० नि+सिध-कर्मणि क्त । १ निषेधविषये २ वाधिते
"निषिद्धैरथेभिरुल्लितमकरन्दं मेधुकरेः" वेणोसं० ।
३ श्मभावगतेऽसाधनतानिषेधिनज्पदयोगवाक्यगम्ये ४ अ-
निष्साधनताबोधकलिङ्गाद्यनुपपन्नज्पदयोगवाक्यगम्ये च
यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र "कलञ्जमक्षयं नि-
षिद्धम्" "कास्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरम्" वेदान्तशा० ।

निषेक पु० नि+सिच-भावे घञ् कुत्वम् । १ जलादेः नितान्त
सेचने २ गर्भाधाने च "निषेकादिदृशगानालोमन्तैर्व-
स्योदिता विधिः" मनुः "योषिषु तदीर्य निषेकमूभिः"
कुमा० । "वैदिकैः कर्मभिः पुण्यं निषेकादिर्विजम्बनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः" मनुः । "निषेककाले सोमे च
सोमलोक्षधने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव चाङ्गं कर्माङ्ग-
मेव च" आ० त० भविष्यपु० । "निषेककाले गर्भायशुक्रा-
धानदिने" रघुः ।

निषेदिवस् त्रि० नि+सद-क्त । निषये उपविष्टे स्त्रियां
ङीप् सेटोवस्य डः । "निषेदुषी स्थिङ्गल एव केवले" कुमा०

निषेध पु० नि+सिध-भावे घञ् । १ वारणे २ निवर्तने ।
निषिध्यतेऽनेन करणे घञ् । ३ अनिष्साधनताबोधक
वेदादिवाक्यभेदे "स च (वेदः) विधिमन्त्रनामधेयनिषे-
धाद्यंवाहभेदात् पञ्चविधः" लौगाक्षिभास्कारः । तद्ध-
यादि तत्र निरूपितं यथा

“पुरुषस्य निवर्त्तकं वाक्यं निघेधः निघेधवाक्यानामर्थहेतुक्रियानिष्ठजिनकत्वेनैवार्थवत्त्वात् । तथाहि यथा विधिः प्रवर्त्तनां प्रतिपादयन् स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयति । तथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादि निघेधोऽपि निवर्त्तयन् स्वनिवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं निघेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्त्तयति । ननु निघेधवाक्यस्य कथं निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वमिति चेत् ? उच्यते न तावदत्र धात्वर्थस्य नजर्थेनान्वयः अव्यवधानेऽपि तस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः । न ह्यन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति । अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादावपि राज्ञः क्रियान्वयापत्तेः । अतः प्रत्ययार्थस्यैव नजर्थेऽन्वयः । तत्रापि नाख्यातांशवाक्यार्थभावनायाः, तस्या लिङंशवाक्यप्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः । किन्तु लिङंशवाक्यशब्दभावनायाः, तस्याः सर्वापेक्षया प्रधानत्वात् । नजस्यैव स्वभावो यत् स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधबोधकत्वम् । यथा “घटोनास्तीत्यादौ” अस्तीति शब्दसमभिव्याहृतो नजः घटसत्ताविरोधनिवर्त्तनामेव बोधयति विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयतीति प्रतीतेः । तस्मान्निघेधवाक्यस्थले निवर्त्तनैव वाक्यार्थः । यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः । तच्च बाधकं द्विविधम् । तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च । तत्राद्यं “नेजेतोद्यन्मादित्यम्” इत्यादौ तस्य व्रतमित्युपक्रमस्यैतदाक्यपाठात् । तथा चात्र पर्युदासान्वयणम् । तथा हि व्रतशब्दस्य कर्त्तव्यार्थरूढत्वात्तस्य व्रतमित्यत्र स्नातकस्य व्रतानां कर्त्तव्यत्वेनोपक्रमात् किं तत् कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां “नेजेतोद्यन्मादित्यम्” इत्यादिना कर्त्तव्यार्थ एव प्रतिपादनीयः । अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वं न स्यात् । तथा च नजर्थेन प्रत्ययार्थान्वये कर्त्तव्यार्थानवबोधात् विध्यर्थप्रवर्त्तनाविरोधनिवर्त्तनाया एव तादृशनजा बोधनात् तस्याश्च कर्त्तव्यार्थत्वाभावात् । तस्मान्नेजेतेत्यत्र नजा धात्वर्थविरोध्यनीक्षणसङ्कल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यते । तस्य कर्त्तव्यत्वसम्भवात् । आदित्यविषयकानीक्षणसङ्कल्पेन भाग्येदिति वाक्यार्थस्य भाव्याकाङ्क्षायाम् “एतावता जैनसा विद्युक्तो भवतीति” वाक्यशेषावगतः पापक्षयो भाव्यतया न्वेति । एवञ्च पूर्वोत्तरयोरेकवाक्यत्वं निर्वह्यते । न

चात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि सम्भवात् कथमनीक्षणसङ्कल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम् तत्र कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात् । द्वितीयं “यजतिषु ये यजामहङ्करोति नानुयाजेषु” इत्यादौ । अत्र विकल्पप्रसक्त्यैव पर्युदासान्वयणात् । तथाहि यद्यत्र वाक्ये नजर्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात्तदा “अनुयाजेषु ये यजामहे” इति मन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् । अनुयाजेषु ये यजामहे” न कुर्यादिति । स च प्राप्तिपूर्वक एव प्राप्तस्यैव प्रतिषेधात् । प्राप्तिश्च यजतिषु “ये यजामहङ्करोतीति” शास्त्रादेव वाच्या । शास्त्रप्राप्त्यैव प्रतिषेधे विकल्प एव न तु बाधः । प्राप्तिमूलरागस्यैव तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण बाधायोगात् । न च पदे जुहोतीत्यादौ हि विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति शास्त्रस्यैव नानुयाजेष्वित्यनेन यजतिषु ये यजामहङ्करोतीत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् परस्परनिरपेक्षयोरेव शास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावात् । पदशास्त्रस्य हि स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणाच्चिरपेक्षत्वम् । प्रकृते तु निघेधशास्त्रस्य निघेध्यप्रसक्त्यर्थं “यजतिषु ये यजामहम्” इत्यन्यत्रानपेक्षणाच्च निरपेक्षत्वम् । तस्माच्छास्त्रविहितस्य शास्त्रान्तरेण प्रतिषेधे विकल्प एव, स च न युक्तः । विकल्पे शास्त्रस्य पाक्षिकाप्रामाण्यापातात् । न “हानुयाजेषु ये यजामहम्” इत्यस्यानुष्ठाने नानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति, ब्रीहियागानुष्ठाने यवशास्त्रस्यैव । द्विरदृष्टकल्पना च स्यात्, विधिप्रतिषेधयोरपि पुरुषार्थत्वात् । अतोऽत्र न प्रतिषेधस्याश्रयणम् । किन्तु अतुबाजसम्बन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैव । इत्यङ्गानुयाजव्यतिरिक्तेषु “यजतिषु ये यजामहे” इति मन्त्रं कुर्यादिति वाक्यार्थबोधः नजोऽनुयाजव्यतिरिक्ते लक्षाणां कत्वात् । एवञ्च न विकल्पः । अत्र च वाक्ये “ये यजामहे” इति न विधीयते । “यजतिषु ये यजामहे” इत्यनेनैव प्राप्तत्वात् । किन्तु सामान्यशास्त्रप्राप्तये “ये यजामहे” इत्यनुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वं विधीयते यत् यजतिषु ये यजामहङ्करोति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्वेति । नन्वेवं सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषसङ्कोचरूपादुपसंहारात् पर्युदासस्य भेदो न स्यादिति चेन्न उपसंहारो हि तस्मात्सङ्कोचार्थः । यथा पुरोडाशे “चतुर्धा करोतीति” सामान्यप्राप्तचतुर्धाकरणम् “आग्नेः चतुर्धा करोतीति” विशेषादान्नेयपुरोडाशस्यैव सङ्को-

च्यते पर्युदाससु तदन्यभावाच्चोचार्थ इति ततो भेदात् । कुलचिदिकल्पप्रसक्तावयवगत्या प्रतिषेधाश्रय-
यम् । यथा “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति” इत्यादौ ।
अत्र “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति” शास्त्रप्राप्तषो-
डशिपहणस्य निषेधादिकल्पप्रसक्तावपि न पर्युदासाश्र-
यणम्, असम्भवात् । तथाहि यदात्र षोडशिपदार्थं
नञ्प्रधानवस्तुदातिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्ते गृह्णातीति
वाक्यार्थबोधः स्यात् । स च न सम्भवति “अतिरात्रे
षोडशिनं गृह्णातीति” प्रत्यक्षविधिविरोधात् । यदि
चातिरात्रपदार्थेनान्यवस्तुदातिरात्रव्यतिरिक्ते षोडशिनं
गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात् । सोऽपि न सम्भवति,
तद्विधिविरोधात् । अतोऽनन्यगत्या शास्त्रप्राप्तषोडशि-
पहणस्यैव निषेधः । न च विकल्पप्रसक्तिः तस्याप्याश्रय-
णीयत्वात् । इयांसु विशेषो यद्विकल्पादावेकप्रतिषिध्यमा-
नस्य नानर्थहेतुत्वम् । यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादौ
कलञ्जभक्षणदेः, तत्र भक्षणनिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वात् ।
न च “दीक्षितो न ददाति न जुहोति” इत्यादौ शास्त्र-
प्राप्तदानहोमादीनां निषेधाद्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् ।
अतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वा-
भावेपि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम् यथा क्रतौ स्त्री-
गमनादेः । तन्निषेधस्य क्रतुत्वत्वेन तस्य क्रतुवैगुण्यस-
म्पादकत्वात् । [निषेधकाः” मार्कण्डेयः ।

निषेधक लि० नि+धि-ण्वल् । निवारके “ये चाज्ञाद-
निषेधविधिः पु० निषेधे अभावे विधिरिष्टसाधनताधीहेतुः ।

अभावे इष्टसाधनताबोधकवाक्ये यथा “एकादश्यां न भु-
ञ्जीतेत्यादौ” भोजनाभावे एव इष्टसाधनत्वं बोधयति न तु
भोजने विध्यर्थेष्टसाधनत्वभावम्, अतो निषेधवाक्या-
दस्य भेदः । “अष्टम्यां सांसं नाञ्जीयात्” इत्यादौ तु
निषेधे सांसजोजने अनिष्टसाधनत्वं बोधयति “एकादश्यां
न भुञ्जीत” इत्यादौ तु भोजनाभावे इष्टसाधनत्वमिति
विधिसंख्ये गदाधरः । एवं नेजेतोद्यत्मादित्यमित्या-
दावपि निषेधविधित्वमित्याकरे स्थितम् । अतएव
एकादशीभोजनाभावस्य अभोजनसंकल्परूपस्य व्रतत्वम्
तिथिसंख्येविशेषनियमनं, च । निषेधत्वे कालमात्राभे-
दतया तत्कालमात्रेण निवृत्तिः स्यात् “निषेधसु
निवृत्त्यान्ना कालमात्रमपेक्षते” इति भट्टोक्तेः ।

निष्क माने चु० आत्म० सक० सेट् । निष्कयते अनिनिष्कत ।
अथोपदेशत्वात् इति निमित्ते न शक्यम् । प्रनिष्कयते ।

निष्क पु० न० निचयेन कायति निस्+कै-क निष्क-अच्
वा । शास्त्रीयषोडशमापकपरिमितसुवर्णानामष्टाधिकशते,
श्चवहारिकरूपके (टाका) शतसुवर्णपरिमिते
षलपरिमाणे मानभेदे, ४वर्जोभूषणे ५ हेमपात्रे ६ दीनारे
च अमरः । दीनारशब्दे दीनारार्थः दृश्यः । ७ पणे
८ षोडशद्रुम्मे (काहन) परिमाणे “वराटकानां दशकद्वयं
यत् सा काकिणी ताश्च पणसतस्रः । ते षोडश द्रुम्मा
इहावगम्यो द्रुम्मास्तथा षोडशधिसु निष्कः” लीला० ।
“हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिबार्धितम्” कुमा०
“चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः” मनुः
“गवामभावे निष्कः स्यात् तटूर्द्ध्वं पादमेव वा” मिता०
धृता स्मृतिः ।

निष्करणक लि० विर्गतः कण्टकोऽस्य प्रा० व० । १ उपसर्गहीने
श्चाधकरहिते “राज्ये निष्करणकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनी
पुनः” भा० वि० ६ च० ।

निष्करण पु० निर्गतः कण्टः स्तम्भोऽस्य । वरुणद्रुमे शब्दच०
निष्कम्प लि० निर्गतः कम्पो यस्य प्रा० व० । कम्पहीने “नि-
वातनिष्कम्पमिव प्रदीपम्” “निष्कम्पदृष्टं निश्चतद्विरेकम्”
कुमा० “दिशः पपात पत्नेण वेगनिष्कम्पकेतना” रघुः ।

निष्कम्प पु० देवसेनाधिपभेदे “बलिना वृषपर्वो तु सह
निष्कम्पुना रथे” हरिदं २४४ अ० देवाद्युर्युक्ताः ।

निष्कर्ष पु० निष् कर्ष+भावे घञ् । निचये २ इयत्तादिना
स्वरूपपरिच्छेदे “एतद्विदलोविद्वांसस्तथीनिष्कर्षमन्व-
हम्” मनुः । “स उपधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रद-
स्यति” भाषा० । शनिःसारणे च

निष्कर्षण न निस्+क्ष-भावे ल्युट् । निष्कासने शनिःषा-

रथे “ब्राह्मणस्य प्रियाशोकशल्लनिष्कर्षसौमधम्” रघुः

निष्कल लि० निर्गता कला यस्य प्रा० व० । १ कलान्तर्ये
२ निरवयवे सम्पूर्णे “निष्कलं निष्क्रियं शालं निरवयं
निरञ्जनम्” वेता० उ० “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्क-
लस्याशरीरिणः” एका० जामदग्न्युवाक्यम् । ३ कला-
दिव्यापारशून्ये च “इत्यन्ते निष्कलाः शालां प्रहीयाः
स्वस्वकर्मभिः” भा० व० २० प० । ४ गतात्तयायां कलायां
स्त्रियां स्त्री शब्दरत्ना० नीरकस्तायां स्त्रियां स्त्री
लोप् शब्दरत्ना० ।

निष्कषाय लि० निर्गतः कषायः चित्तमलभेदो यस्य प्रा० व० ।
१ चित्तदोषशून्ये निर्मलचित्ते सुसुखौ । २ अलक्षितं
३ क्षिणभेदे पु० हेमच० ।

निष्कादि पु० “असमासे निष्कादिभ्यः” पा० तेन क्रीतमित्यर्थे असमासे ढग्निसिद्धे शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा “निष्क पण पाद माप वाह द्रोण षट्” । निष्केण क्रीतं नैष्किक निष्केण क्रीते ति० स्त्रियां टाप् । समासे तु ठञ् स्त्रियां ङीप् इतिभेदः
 निष्काम ति० निर्गतः कामोऽभिवाप्नो यस्य यत्न वा प्रा० व० । विषयभोगेच्छाशून्ये कामनयाऽकृते कर्मादौ च “निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तसुखं दिश्यते” मनुः । “निष्कामादन-यागजपादिकर्मणो न दुःखं प्रत्युत मोक्षफलं प्राप्यते” सा० प्र० भा० । “विशिष्टफलदाः पुंसां निष्कामाणां विमुक्तिदाः” मल० त० विष्णु पु० । “निष्कामाणां सुक्तिप्रतिकूलकामनारहितानाम्” रघुनन्दनः ।
 निष्कालक पु० निर्गतः कालकः केशादिः सुखेनेन यस्य प्रा० व० । सुखितकेशलोमादौ “निष्कालको हताभ्यक्त-क्षमां श्रुमीं परिष्वज्य सरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते” वसिष्ठः । प्रा० व० कृष्ण । निर्गतसमयको अभावे अव्ययी० । शकालकाभावे अव्य० । निरुद्धादि० अलोदात्ततास्य
 निष्कालन न० निर्+कल-भावे ल्युट् । चालने शमारणे च
 निष्कालिक अव्य० कालिकस्याभावः अव्ययी० । कालिका भावे निरुद्धादि० अव्य० अलोदात्तता । काले कालने श्वाधु तदहति वा ठञ् कालिकः काली कालयिता जेता वा स निर्गतो यस्य प्रा० व० कम् वा । शकालयि-ह्वीने जेतृशून्ये कल्यो च ति० । “तं सूतपूतं रथिनां वरिष्ठं निष्कालिकं कालवशं नयाय” भा० क० ७२क० । निष्कालिक० निर्गतः काली कालयिता जेता यस्येति विग्रहः नीलकण्ठः ।
 निष्काश पु० निर्+कश(स)-भावे घञ् । निष्काशने वहिष्कारणे शनिःसारणे “सन्ध्ये रजनीदिनयोः प्रवेश निष्काशौ(सौ)” हला० “न च पश्यामि निष्काश(स)म्” रामा० कि० ५२सर्गः । कर्त्तरि घञ् । प्रासादाद्युपरितो वहिर्गतभागे (साजा) ख्याते पदार्थे च ।
 निष्काश(सित) ति० निस्+क(श)घ-गतौ णिच्-क्त । शनिःसारिते दन्त्यमध्यस्थ दूरीकृते समपसारिते कटा० । शनिर्गमिते व्याहिते अधिकृते च ति० भेदि० ।
 निष्काष पु० निर-कष घञ् । तापवशादपःस्फालीतबलने पयस्त्रावशेषे “वारुणीनिष्काषेणावभृथम्” कात्या० श्रौ० ५।५२८ । उत्तार्धेण कर्त्तव्योक्तः ।
 निष्किञ्चन ति० निर्गतं किञ्चन गन्धं धनं वा यस्य प्रा० व० ।

किञ्चनशून्ये विषयान्तरशून्ये “प्रज्ञानं शीघ्रनेपाल शरीरस्य विशेषतः । तथा निष्किञ्चनत्वं मनसस्य प्रस-न्नता” भा० अमु० १०८ख० । शक्तिञ्चने दरिद्रे च ।

निष्कुट पु० निस्+कुट-क्त । शृङ्गसमीपस्थे उपवने अमरः श्वेदारे खेले शराज्ञाम् अलःपुरे च भेदि० । “अव-स्करे चिरं स्थानं निष्कुटेषु च वर्जयेत्” भा० व० २२३ख० । ४पर्वतभेदे “स विनिर्जित्य संयासे हिमवन्तं सनिष्कु-टम्” भा० स० २३ख० । “सर्वतवनकाशां ससप्तश्रां सनिष्कुटाम्” भा० व० २५३ख० ।

निष्कुटि(टी) स्त्री कट-रन् कौटिल्यम् निर्गता कुटिर्वस्याः वा ङीप् । एलायाम् अमरः ।

निष्कुटिका स्त्री निष्कुटः अस्वस्याः वासत्वेन ठन् । कुमा-राद्युचरमाहभेदे “अद्याऽन्विका निष्कुटिका वामा चत्वरवासिनी” भा० श० ४७ख० स्कन्दमाहगणोक्तौ ।

निष्कुम्भ पु० नि+क्कुम्भ-अच् घत्वम् । शृङ्गोष्ठे रायस-कुटः । निर्गतः कुम्भोऽस्य प्रा० व० । शकुम्भशून्ये च ति० ।

निष्कुल ति० निर्गतं कुलमवयवानां समूहो यस्मात् प्रा० व० । अवयवसमूहशून्ये । ततः निष्कोषणे क्तिञ् ङाच् । निष्-कुलाकरोति दाडिमम् निष्कोषयतीत्यर्थः । निर्गतं कुलं सपिण्डादिर्यस्य प्रा० व० । सपिण्डादिकुलरहिते ति० । “वशाऽपुत्राश्च चैवं स्यात् रक्ष्यं निष्कुलाश्च च । पति-व्रताश्च च स्त्रीषु विधवास्त्रातुराश्च च” मनुः “निष्कु-लाश्च सपिण्डरहिताश्च” कुल्लू० ।

निष्कुलीकृत ति० निष्कुल+यभूततद्भावे चि-क-कर्मणि क्त । निष्कुषिते “काश्मयीणां निष्कुलीकृतानाम्” सुश्रुतः ।

निष्कुषित ति० निस्+कुष-निष्कषे क्त । शनिस्त्वभोक्ते खण्डिते “काकैर्निष्कुषितं श्वभिः कवलितं वीचिभि-रान्दोलितम्” गङ्गास्रोतम् । “चिरकाञ्चोषितं जीर्णं कौटनिष्कुषितं धनुः” भट्टिः “उपानयोर्निष्कु-षितं विहङ्गैः” रघुः । २मरुहणभेदे पु० “अश्वत्थानं चित्ररश्मिञ्च तथा निष्कुषितं नटपम्” हरिवं० २०४ख० मरुहणोक्तौ ।

निष्कुह पु० निःशेषेण कुहयते विष्ठापयति कुह-अच् । ह्यादिस्थे स्वयंजाते रन्ध्रे कौटरे अमरः ।

निष्कृति स्त्री निर+कृ-क्तिन् । शनिस्तारे शनिर्कृतौ पा-पादिभ्यः शृङ्गारे च अमरः “कासतो ब्रह्मण्यवधे निष्कृति न विधीयते” मनुः “कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः” षट्तिः

निष्कृष्ट ति० निर+कृष-क्त । शराशये शनिश्चिते च

निष्कैवल्य ए० यच्चिये सोमकारितशंसनात्मके शस्त्रभेदे "मा-
ध्यान्दिने तु होतुर्निष्कैवल्ये सोमकारितं शस्त्रम्" व्या०
श्रौ० ११।१४ "तत्र तु ऋग्भिरेव निष्कैवल्यस्य सोमका-
रितं शंसनं स्वसोमातिशंसनञ्च कर्त्तव्यं न सूक्तेन । यदि
स्वसोमाधिको निष्कैवल्यसोमस्तदा तस्मादप्यतिशंसनञ्च
कर्त्तव्यं यदा हीनं तदास्मादतिशंसनमिति निष्कैवल्ये
सोमकारितमिति पाठः कर्त्तव्यो न निष्कैवल्यसोम-
कारितमिति" नारा० । "निष्कैवल्यसुकथ्यमव्यथायै"
यजु० १५।११ "प्रउगं शंसति निष्कैवल्यं शंसतीति" श्रुतिः
तच्छब्देन याज्ञे २यज्ञपात्ररूपे ऋग्भेदे ए० "सरत्-
तीयाश्च मे निष्कैवल्यश्च मे" यजु० १८।२० ।

निष्कैवल्यं त्रि० कैवल्यस्य भावः कैवल्यम् निश्चितकैवल्य-
सहायत्वमस्य प्रा० व० । निश्चितकैवल्ये अन्यासहका-
रिणि "निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्ग्योनिसवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मातुष्यं पुण्ये वैकैन देवताम्" भा० शा० १०४
ख० । २निवृत्तकैवल्ये श्मोचहीने च ।

निष्कौषण न० निर्+कुष-ल्युट् । अन्तरवयवानां वह्निर्नि-
सारणे "शर्करासिकतामेहवातशूलज्वलादीनादन्तर्ग-
रोपकुशकण्टशालूकनिष्कौषणदूधिताश्च दन्तवेष्टाः" सुश्रुतः
निष्कौशास्त्रि त्रि० निर्गतः कौशास्त्रा नगर्याः निरा० त०
तत्पुरुषे गोणत्वेन हस्तः । कौशास्त्रा नगर्या
निर्गते ।

निष्क्रम ए० निर्+क्रम-घञ् । शृङ्गादितो वह्निर्गमने प्रथम-
निष्क्रमनिमित्तं कर्त्तव्ये शिशोः २संस्कारभेदे च "अ-
ह्न्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः" व्या० ।

निष्क्रमण न० निर्+क्रम-ल्युट् । शृङ्गादितो वह्निर्गमने
चतुर्थे मासि शिशोः कर्त्तव्ये प्रथमनिष्क्रमनिमित्ते
२संस्कारभेदे च । तन्मुहूर्त्तार्दिकं सुहू० पी० उक्तं यथा
"दोलाविह्वलितश्च निष्क्रमणं चतुर्थमासे गमोक्तसम-
येऽर्कमितेऽङ्गि वा स्यात्" सू० "अथ निष्क्रमणमुहूर्त्तः
तत्र चतुर्थमासे गमोक्तसमये यात्राभिहितसमीचीनति-
थिवारनक्षत्रादिसहिते काले शिशूनां निष्क्रमणम् ।
निष्क्रमाख्यसंस्कारपूर्वं गृहादुवह्निर्गमनं कुर्यात् । वा
अथवाऽर्कमितेऽङ्गि द्वादशे दिवसे निष्क्रमणं कुर्यात् ।
यदाह मनुः "चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं
गृहात्" । गुरुरपि "गृहात् निष्क्रमणं श्रुतेश्चतुर्थे
मासि कारयेत् । यात्रोक्ते समये मासि तृतीये द्वा-
शेऽहनि" अत्र तृतीयमासीऽप्युक्तः । रात्र्यमार्त्तशुद्धे-

नापि "मासे तृतीये अष्टिद्विपक्षे क्षपाकरे शोभनगो-
चरस्थे । उत्पातपापपञ्चवर्जिते मे निष्क्रामनं सौख्य-
करं शिष्यनाम्" । तदेतयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था ।
सुहूर्त्तसंस्पृहे तु निष्क्रमणे विशिष्य तिथ्याद्युक्तं यथा
"पूर्वः पक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्दतिकं विना । रिक्ता-
पञ्चदशीदश्यादर्शश्च विवर्जयेत् । चत्वार्यार्यमृतस्त्रीणि
वैश्वात् त्रीणि च बुध्नभात्" । बुध्नभादुत्तराभाद्रपदा-
तस्त्रीणि भानि । "मैत्रमादित्यपृथ्वी च रोहिणी च
शुभावहाः । अषाढिमेसा वज्याः स्युस्तथैवाधोऽखानि
च । सतां तु वारवर्गाश्च शुभदास्तूयास्तथा ।
केन्द्रतिकोणगाः सौम्याः पापाः षष्ठितलाभगाः ।
उपनिष्क्रमणे शस्ता मातुलो वाहयेच्छिशुमिति" ।
अधोऽखानि मूलाहिमिन्धोऽग्रमधोऽखं भवेदित्युक्तानि ।
उदयाः लग्नानि । एवंविधे सुलग्ने क्रियमाणस्य शिशु-
निष्क्रमणं फलमाह बृहस्पतिः । "अथ निष्क्रमणं नाम
गृहात् प्रथमनिर्गमः । अततायां क्रियायां स्यादायुः-
शोनाशनं शिशोः" । कृते संप्रतिष्ठतिः स्यादायुर्वर्द्धनमेक-
चेति" याज्ञे विशेषमाह यमः "तृतीये मासि कर्त्तव्यं
शिशोः धृत्यस्य दर्शनम् । चतुर्थे मासि कर्त्तव्यमग्नेश्च-
न्द्रस्य दर्शनम्" इति । वेदभेदेन व्यवस्था ज्यो० त० दर्शिता
यथा "चतुर्थमासीति ऋग्वेदियजुर्वेदिनोः । यथाह
विष्णुः "चतुर्थमास्यादित्यदर्शनमिति" । शौनकोऽपि
"चतुर्थे मासि पुण्यर्क्षे शुक्ले निष्क्रमणं शिशोः" पार-
स्कारः "चतुर्थे मासि निष्क्रमणक्यं सूर्यसुदीक्षयति
तत्रचुरितेति" मासे तृतीये इति तु कन्दोऽनां गोभि-
लेन जननान्तरं तृतीयशुक्लपक्षतृतीयायां चन्द्रदर्शनरूप-
निष्क्रमणविधानात् यथा गोमिलः "जननादयस्तृतीयो-
ज्यौत्स्नस्तत्तृतीयायामित्यादि" । ज्यौत्स्नः शुक्लपक्षः ।
अत्रैव अथचिन्तामणिः "तस्मात् स्वसंविधानतोऽर्क-
शशिनोरर्घ्यं शिशुं दापयेत्" । ततः तारकां संजा-
तार्थे इतत् । निष्क्रमणं संजातनिष्क्रमणे त्रि०

निष्क्रम्य ए० निष्क्रियते प्रत्याहिष्यतेऽनेन परगृहीतम् निष्-
क्री-भरणे अच् । श्रुतौ वेतने २विनिमयद्रव्ये तुल्य
मूलद्रव्येण विनिमिते द्रव्ये । भावे अच् । श्रुत्ये ३व-
क्षिणे ५सामर्थ्ये इतिर्गमने च वैजय० । ७प्रत्युपकारे
विनिमये च शब्दार्थचि० "समुत्पन्नं यः पृथिवी-
भृतां वरम् वरप्रदानस्य चकार शुचिनः । त्वच्चारा-
द्विषुतासमस्तं सख्यं यदहं प्रसूतेन निष्क्रमम्" मातृः ।

६ विक्रये “न निष्कृत्यविषयगोभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते”
मनुः ।

निष्क्रिय ति० निर्गता क्रिया यस्य प्रा० व० प्रत्यम् । क्रि-
यादिव्यापारशून्ये “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं
निरञ्जनम्” श्रुतिः “निष्क्रियस्य तदसम्भवात्” सा० सू०
“अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्युणा निष्क्रिया गुणाः”
भाषा० । [काये (भोज) हेमच० ।

निष्काथ पु० निःश्रुतः काथः प्रा० त० प्रत्यम् । सांसादि-
निष्कान् ति० निर्+तक-सहने कनिष् वेदे प्रत्युत्ते ।
नितरां सहनशीले स्त्रियां “वनो र च” पा० डीप्
रक्षणादेशः । निष्करी । “दासो निष्करीभिष्क” अथ०
५।२१।६

निष्ठानक पु० नितालस्तानकः शब्दभेदः प्रा० त० वा० प्रत्युत्ते ।
सव्ययशब्दे “निष्ठानकश्च समहंस्तव सैन्यस्य चाभवत्”
भा० भी० ४८८ ।

निष्ठि स्त्री निश्-समाधौ क्तिच् । अदितिसप्तत्रयां श्रुतौ
“निष्ठिप्राः पुत्रमाच्यावयोतयः” ऋ० १०।१०।१२ “निष्ठि-
दिति स्तसप्तर्षी गिरतीति निष्ठिपीरदितिः तस्याः
प्रत्यम्” भा० ।

निष्ठुर ति० निष्ठ+तृ-क्तिप् वेदे वा० छः रपरत्वम् प्रत्युत्ते ।
निष्ठारते शब्दाभाभिभाषके “प्र य च्याय निष्ठुरे” ऋ०
८।१२।७ “निष्ठुरे शतून् निष्ठारते” भा० ।

निष्ठ्य पु० निर्गलं स्वायते स्त्र्यै-क निष्ठ+तृ-क्तिप् वा ।
विषयलोपप्रत्युत्ते १ चण्डालादौ २ स्त्र्यै च्छजातिभेदे
हेमच० १५७।८० च । “यं मे निष्ठ्यो यममात्यो निच-
वान्” यजु० ५।२१। “स्त्र्यै स्त्र्यै शब्दसङ्घातयोः
नितरां स्वायति सङ्घातकपेक्ष सह वर्त्तते इति
निष्ठ्यः यद्वा निर्गलं शरीरात् स्वायति विस्तीर्णो भव-
तीति निष्ठ्यः पुत्रादिः । यद्वा निर्गतो वर्याश्रमेभ्यो
निष्ठ्यः चण्डालादिः “निष्ठो गते” इति पा० वार्त्ति-
केन निष्ठ उपसर्गाद्गतायै त्वप् इति काशिकायाम्”
वेददी० ।

निष्ठ ति० नि+स्था-क प्रत्युत्ते । नितरां स्थितिशीले
“अथ वा हेतुमज्जिह्विरङ्गाप्रतियोगिना” भाषा० ।

निष्ठा स्त्री नि+स्था-भावे च प्रत्युत्ते । निष्ठ्यतो २नाथे
१ श्वलसीमायां २ निर्वहणे च अमरः । ५ वाचजायां
भेदि० । ६ समीचीनं अज्ञायाम् “लोकेश्विनं द्विविधा निष्ठा
परा प्रोक्ता महाजनैः । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन

योगिनाम्” गीता “तच्चिन्त्य मोक्षोपदेयात्” शा० सू०
“तच्चिन्तात्मनि चेतने निष्ठा यस्येति विग्रहः । “तेषां निष्ठा
तु का कण्ठ ! सत्वमाहो रजस्तमः” गीता । ७ अत्रा-
रणे च “प्राणं जिह्वा च चक्षुष त्वक्श्रोत्रं मनएव
च । न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिज्ञानमधिगच्छति” भा०
आश्व० ६६५ श्लो० । व्याकरणपरिभाषिते प्लुतप्रत्य-
प्रत्यये “क्लृप्तवत् निष्ठा” पा० “खोरनिष्ठमिः” धातु-
पाठः । नितरां तिष्ठन्ति भूतान्यत्र व्यापारे वा० च ।
प्रत्यये सर्वभूतस्थित्याभारे ६ विष्णो स्त्री “निष्ठा शान्तिः
परायणः” विष्णुसं० ।

निः(नि)ष्ठा ति० नि(निर)+स्था-क्तिप् प्रत्युत्ते वा
विषयलोपः । नितरां यथा भूतस्थितौ “जातो निःष्ठा-
मदधुर्गोषु धीरान्” ऋ० १०।११।१० “निष्ठां पूर्वं यथास्थिति-
मर्काषुः तथा” भा० अथ शशादायादौ निःष्ठः निःष्ठा
निःष्ठे इत्यादिरूपमिति भेदः । [तेमने व्यञ्जने अमरः ।
निष्ठान न० नि+स्था-करणे ल्युट् प्रत्युत्ते । भक्ताद्युपसेचने
निष्ठानक पु० नागभेदे “निष्ठानको हेमन्तहो नक्षत्रः
पङ्कजस्तथा” भा० आ० ३५० ।

निष्ठान्त ति० निष्ठा नाशोऽन्ते यस्य । नाशान्ते वस्तुनि ।
“निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं क्षात्रं धर्मश्च केवलम्” भा०
स्त्री० १।१०० । २ नितरां स्थित्यन्ते च “नानादिरथ निष्ठान्तो
मातृषा बहुषो यथा” अथ० १०।१०० ।

निष्ठित ति० नि+स्था-क्लृ प्रत्युत्ते । १ नितरां स्थिते वस्तुनि
२ निष्ठायुक्ते च “बुद्धियोगवलोहसाहैः सर्वाङ्गेषु च
निष्ठितः” भा० आ० ११२० ।

निष्ठो(ष्ठे)व पु० नि+ष्ठि-भावे चञ् वा दीर्घः । ठीवने
ज्ञेयादीनां सखाच्चिरवने हेमच० ।

निष्ठो(ष्ठे)वन न० नि+ष्ठि-भावे ल्युट् वा दीर्घः । ज्ञेया-
दीनां सखेन निरवने “वान्तं निष्ठिवनं चैव कुर्वते चास्य-
सज्जिषो” भा० शा० ५६० । “क्षुतेऽवलोढे वान्ते च तथा
निष्ठिवनादिषु । कुर्यादाचमनं स्वयं गोष्ठ्युल्लासकदर्श-
नम्” मार्कण्डेयु० २४० ।

निष्ठोवित न० निष्ठोवं करोति कर्तौ निष्ठोव+णिच्-भावे
क्लृ । निष्ठोवनकरणे “वाचः परुषा निष्ठोवितं क्षुतं
चाशुभं कथितम्” छ० सं० ५१० ।

निष्ठुर न० नि+स्था-उरच् मङ्गुरादिनि० प्रत्युत्ते । १ परुष-
वाक्ये २ कठोरे ति० । “गुह्याङ्गामेध्यशब्दानां वचनं
निष्ठुरं विदुः । यदन्यदा वचो नीचं स्त्रीषु समैशुनाम्यम्”

इत्युक्ते श्वश्रीलवाक्ये न० ४ तत्तद्विशिष्टे त्रि० क्षमरः ।

“हिंसा भवत ते बुद्धिरेतासु कुरु निष्ठुरम्” भट्टिः ।

“धरन्व हस्तिपकनिष्ठुर चोदनाभिः” भाघः ।

निष्ठुरिक पु० नागभेदे “आप्तः कोटरकश्चैव शिखी निष्ठुरिकस्तथा” भा० उ० १०२४० ।

निष्ठुत्वं त्रि० नि+ष्ठि-क्त ऊट् । शृङ्खलेन निरस्ते स्नेहादौ

“अङ्गुष्ठनिष्ठूतमिषोर्द्धसूत्रैः” भाघः “स्नेहनिष्ठूतवान्नानि

नाधितिष्ठेत्तु कामतः” मनुः भावे क्त । २ निष्ठीवने न० ।

निष्ठा त्रि० नि+स्था-क “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” पा०

पत्वे टुत्वम् । कुशले “आतिथ्यनिष्ठा वनवासिसुखाः”

भट्टिः ।

निष्ठात त्रि० नि+स्था-लृत् रि क्त “निनदीभ्यां स्नातेः

कौशले” पा० पत्वे टुत्वम् । कुशले निष्ठुणे क्षमरः ।

“निष्ठातैरथ सरसा प्रियासमूहैः” भाघः । २ पारङ्गते च

“वैशम्पायनएवैको निष्ठातोयजुषासुत” भाग० ११२४० ।

निष्पक्व त्रि० नितान् पक्वम् । “इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” पा०

पत्वम् । १ अतिशयेन पक्वो व्यञ्जने श्लाघिते दण्डमूलादौ च

“पण्येकघातनिष्पक्वा एतामापो भवन्ति” शत० ब्रा० ६।५।१।१

निष्पतिष्णु त्रि० नि+पत-वा० इष्णु च पत्वम् । नितान्

न्तपतनशीले “इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयस्य

यत्नतः । सर्वतो निष्पतिष्णु नि” भा० शा० २५०४० ।

निष्पतिसुता स्त्री निर्गतौ पतिः सुतश्च यस्याः प्रा० व० पत्वम् ।

अथोरायां पतिपुत्रविहीनायां स्त्रियास् क्षमरः ।

निष्पत्ति स्त्री निर्+पद-क्तिन् पत्वम् । १ समाप्तौ २ वृद्धौ च

“कथमप्यस्यसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते” कुमा० “नि-

ष्पत्तिः कर्मणो देवे पौरुषे च व्यवस्थिता” मार्क० पु० ४२४० ।

निष्पत्त त्रि० निर्गतमन्त्रपात्रेन निःसृतं पत्नं शरणाङ्गो यस्य

प्रा० व० पत्वम् । १ एकपार्श्वनिक्षिप्तसपुङ्गुशरस्यापरपार्श्वेन

निर्गमयुक्ते स्त्रगादौ ततः “सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने”

पा० कञोयोगे डाच् । निष्पत्ताकरोति स्त्रगं पुपुङ्गुस्य

शरस्यापरपार्श्वेन निर्गमनात् निष्पत्तं करोतीत्यर्थः

वि० कौ० निर्गतं पत्नं यस्य । निर्गतपत्नके त्रि० । “वि-

ध्यन्त्यनिष्पत्तसू” कात्या० श्रौ० १।१।२।२ “अनिष्पत्त-

मनिःसृतपत्नं विध्यन्ति स्त्रियाः” कर्कः ।

निष्पत्तक त्रि० निर्गतं पत्नं पण्यं यस्य कप् । १ पत्नशून्ये

स्त्रियां टाप् कापि अत इत्त्वम् । सा च २ करीरद्वये

राजनि० । [यने हेमच० ।

निष्पत्ताकृति स्त्री निष्पत्त+डाच् क-भावे क्तिन् । अतिव्य-

निष्पद् न० निर्गतं पदं पादोऽस्य प्रा० व० पत्वम् । १ पादहीने

२ तादृशयाने नौकादौ युक्तिकल्पतरुः ।

निष्पदयानञ्च नौकादिरूपं तद्विवरणसूक्तं तत्र यथा “नौ-

काद्यं निष्पदं यानं तस्य लक्षणसूच्यते । अन्वादिक्नु यद्

यानं स्यले सर्वं प्रतिष्ठितम् । जले नौकैव यानं स्याद-

तत्तां यत्नतो वहेत्” । तद्वटनादिकासो यथा “सुवारवेणा

तिथिचन्द्रयोगे चरे विस्मग्ने भकरादिषट्के । ऋक्षे-

ऽन्यसप्तव्यतिरेकतोऽन्ये वदन्ति नौकाघटनादि कर्म ।

अश्विखरांशुसुधानिधिपूर्वामित्तधनाच्युतमे शुभमन्त्रे ।

तारकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभवारे ।

इचायुर्वेदगदिता हृद्यजातिस्तुविधा । समासेनैव

गदितं तेषां काष्ठं चतुर्विधम्” । तदुपधा “लघु यत्

कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् । दृढाङ्गं लघु

यत् काष्ठमघटं क्षलजाति तत् । कोमलं गुरु यत् काष्ठं

वैश्यजाति तदुच्यते । दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति

तदुच्यते । लक्षणद्वययोगेन हिजातिकाष्ठसंयुहः ।

अतियकाष्ठैर्जटिता भोजमते सुखसम्पदि नौका । अन्ये

लघुभिः सुदृढैर्विदधति लघुदण्डे नौकाम् । विभिन्न-

जातिद्वयकाष्ठजाता न श्रेयसे नापि सुखाय नौका ।

तैषा चिरं तिष्ठति भुज्यते च विभिद्यते वारिणि मज्जते

च । न सिन्धुगाद्याऽर्हति लौहवन्धं त्रकोष्ठकान्ते-

स्त्रियते हि लौहम् । विपद्यते तेन जलेषु नौका गुणेन

बन्धं निजगाद भोजः” । अथ लक्षणानि “सामान्यञ्च

विशेषञ्च नौकाया लक्षणद्वयम्” । तत्र सामान्यम् ।

“राजहस्तमितायामा तत्पादपरिणाहिनी । ताव-

देवोन्नता नौका सुद्वेति गदिता बुधैः । अतः सार्धमि-

तायामा तद्वर्जपरिणाहिनी । विभागेणोन्नता नौका

मध्यमेति प्रचक्षते । सुद्राऽथ मध्यमा भीमा चपला

मटला भया । दीर्घा पल्लुटा चैव गर्भरा मन्वरा

तथा । नौकादशकमित्युक्तं राजहस्ताद्यवृत्तमात्रं ।

एकैकद्वयैः सार्धैश्च विजानीयाद् द्वयं द्वयम् । उच्चतिथ

प्रवीणा च हस्तादङ्गुलिभस्मिता । अत्र भीमा भया

चैव गर्भराख्या शुभप्रदा । मन्वरा परतोयास्तु तावा

मेवापुस्त्रयोगतिः । तासां गुणस्तु संक्षेपात् दृढता च

मूर्कोक्षिता” । अथ विशेषः “दीर्घा चैवोन्नता चेति

विशेषे द्विविधा भिदा । तत्र दीर्घा यथा “राजहस्त-

द्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी । नौकेषां दीर्विका

नाम दशांशोन्नतापि च । दीर्विका तरणिर्नौका

गत्वरा गामिनी तरिः । जङ्गला ज्ञाविनी चैव धारिणी
वेगिनी तथा । राजहस्तैकैकद्वया नौकानामानि
वै दश । उन्नतिः परिणाहस दशाष्टमिती क्रमात् ।
अत्र लोला गामिनी च ज्ञाविनी दुःखदा भवेत् ।
लोलायमानामारभ्य यावत् भवति गत्वरा । लोलायाः
फलसंघत्ते एवं सर्वास्तु निर्ययः । वेगिन्याः परतो
या तु राखिलायोत्तरा तथा । भोजोऽपि “नौकादीर्घं
यथेच्छं स्यात् तत्रैतानि विवर्जयेत् । हस्तसंख्या परि-
त्याख्या पञ्चषष्ठेऽप्यहोत्तरैः । पञ्चुत्तरमिता नौका
कुलं हन्ति कुलं धनम् । नवतेरुत्तरे यापि या चत्वारिंशतः परा । यावत्परदशकं तावदेव तत् फलमिति ।
अथोक्तता । “राजहस्तद्वयमिता तावत् प्रसरणो-
क्तता । इभमूर्त्तमिधा नौका ज्ञेमाय प्रथिवीभु-
जासु । जङ्गलान्तरं स्वर्गसुखी गर्भिणी मन्यरा तथा ।
राजहस्तैकैकद्वया नाम पञ्च त्वयं भवेत् । अत्रानुष्टु-
भमिणी च निन्दितं नास युष्मकम् । मन्त्रायाः परा-
यास्तु ताः शुभाय यथोज्ज्वलम् । भोजोऽपि । बाणा-
ग्न्युत्तरतो ज्ञानं नौका नाम शुभा वहेत् । पञ्चाशद्वृत्तिं
दुष्कारं धननाशं त्वयोक्ततः । इत्युक्तता “धात्वादौ ना-
मस्यो वक्ष्ये निर्ययं तरिसंश्रयम् । कनकं रजतं तास्यं
जितयं वा यथाक्रमम् । ब्रह्मादिभिः परित्यक्त्य नौका-
चित्तव्यकर्मणि । चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गा वा द्विशृङ्गा चैक
शृङ्गिणी । सितरक्तपीतनीलवर्णास्ताः सुखं याक्रमम् ।
केशरी महिषो नागो हिरदो व्याघ्र एव च । पक्षी
भेको मनुष्यश्च एतेषां वदनाटकम् । नावां सुखोपरि-
न्यस्य आदित्यादिदशाभुवाम् । कलशो दर्पणश्चन्द्र
स्त्रैश्चानां महीभुजासु । हंसः केकी शुकः सिंहो
मन्त्रोऽहिर्वायमृषट्पदौ । आदित्यादिदशाजातनौको-
परि परित्यजेत् । नौकासु मणिविन्यासो विज्ञेयो
नवदण्डवत् । सुसज्जास्तवकैर्युक्ता नौका स्यात् सर्वतो
भद्रा । तत्संख्या चेदथ रसवेददयसमिता क्रमशः ।
कनकादीनां माला जयमालेति गद्यते सङ्गिः । ब्रह्म-
अत्र द्वितये एकैके वैश्वानृष्टयोनी । निर्द्वं सगृहं
बाध तत्सर्वं द्विविधं भवेत् । निर्द्वं पूर्वसहितं सन्द-
हाणि यथा शृणु । सन्दहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्वमध्या-
नमन्दिरा । सर्वतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया सर्वमन्दिरा ।
राज्ञां कोशाश्चनारीणां फलमत्र प्रशस्यते । मध्यतो म-
न्दिरं यत्र सा ज्ञेया मध्यमन्दिरा । राज्ञां विजयसा-

त्तादिष्वर्षास्तु च प्रशस्यते । अथतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया
ह्यपमन्दिरा । चिरप्रवासयः सायां रथे काले चना-
त्यये । मन्दिरमानं नौकाप्रसरत एवार्धभागतो न्यू-
नम् । भोजस्तु दीर्घदत्तवसुषड् दिवाकरानेकदिह
नवमिता यथाक्रमम् । राजपञ्चभुजसमितीन्नतिर्भ-
न्द्रे तरिगते महीभुजासु । भास्करादिकदशाभुवां
पुनर्धातुनिर्ययनमत्र पूर्ववत् । पताकाकलसादीनां नि-
र्ययो नवदण्डवत् । काष्ठं धातुजं चेति मन्दिरं द्विविधं
भवेत् । काष्ठं सुखसम्पत्त्यै विलासे धातुजं मतम् ।
अत्र शय्यासनादीनां मन्त्रोक्तोचयोरपि । अन्येषाञ्चैव
सुनिर्मितनिर्ययः पूर्ववन्मतः । दिङ्मात्रमिदं हिटं नौका-
लक्षणमपजम् । प्रधानेष्टेव नियमो अग्रधाने न नि-
र्ययः । लघुता दृढता चैव गामिताऽच्छिद्रता तथा ।
समेतति शुषोद्देशो नौकानां सम्प्रकाशितः । एवं वि-
चिन्त्य यो राजा नौकायानं करोति च । स चिरं
सुखमाप्नोति विजयं सधरे श्रियम् । योऽज्ञानादन्यथा
मानं नौकानां कुरुते नृपः । तस्यैतानि विनश्यन्ति
यथोर्वीक्षं बलं धनम् । जघन्यजलनानि यथा “नौ-
कायतो जले यानं जघन्यमिति गद्यते । तद्देहावह-
वस्ते तु पाशान्त्यानां प्रकीर्त्तिताः । द्रोणीरूपन्तु यद्-
यानं द्रोणीयानं तदुच्यते । घटीभिर्घटितं यानं घटी
नौकेति गद्यते । दम्बाद्यैस्तु फलेयानं फलयानं प्रचक्ष्यते ।
चर्मभिर्यु लघुर्गैश्च चर्मयानं तदुच्यते । यानं यक्ष्णुभि-
र्हृत्तैर्हृत्तयानं तदुच्यते । जन्तुभिः सज्जितं यानं जन्तुयानं
प्रचक्ष्यते । बाहुभ्यां सन्तरेषु वारि जघन्येषु न निर्ययः”

निष्पदी स्त्री निर्गतः पादोऽङ्गाः पादः अन्तर्लोपः ससा-
कुम्भपदा० लोष् पङ्गावः विसर्गस्य षः । १ पादहीनायां
स्त्रियासु । निष्+पद-क्तिप् । २ निर्गते “निष्पदो सुह-
जानासु” ष० १०।१०२। ३ “निष्पदः निर्गच्छन्तः” भा० ।

निष्पण्ड त्रि० निर्गतः सन्दो यस्य प्रा० व० । विसर्गलोपाभावे
“इदुदपथस्य चाप्रत्ययस्य” पा० प्रत्ययत्वे । सन्दनरहिते
“ज्यावन्निष्पण्डभुजेन यस्य” । “सैधिलीतनयोस्त्री-
तनिष्पण्डमगमाश्चमम्” रघुः । विसर्गलोपे न प्रत्यम् ।

निष्पन्न त्रि० निर्+पद-क्त प्रत्यम् । १ सिद्धे २ समाप्ते च ।

निष्परिग्रह त्रि० निर्गतः परिग्रहः यस्य प्रा० व० । १ विषया-
दिष्वङ्गरहिते कन्यापादुकादिभिस्तद्व्यरहिते शय्यादौ
च “आत्मन्यात्मनसाधाय निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः” मार्क०
४० १६ अ० ।

निष्पवन न० निष्+पू-भावे ल्युट् प्रत्यम् । धान्यादेर्निस्तूषी-
करणे । निष्पावशब्दाद्यै "निष्पवनादिफलीकरणान्" भेदेन
पात्वाभ्यभिन्नन्त्यादिफलनिधानान् कण्डनम्" कात्या-
यो० पठ्यतौ कर्कः ।

निष्पाट् पु० निर्मतौ पादौ यस्य प्रा०व० अन्यचोपः समा-
विसर्गस्य षः । निर्मतपादके ततः सिष्पा० अख्यर्थे लच् ।
निष्पात्त तद्युक्ते देशादौ लि० ।

निष्पादक लि० निर्+पद-णिच्-ष्वञ् विसर्गस्य षः ।
निष्पत्तिकारके "न चार्धविलने तस्य मन्त्री सहायः
किन्तु स्वयमेव निष्पादकः" सा० द० ।

निष्पाव पु० निष्पूयते तृषाद्यपनयनेन शोध्यतेऽनेन निर्+
पू-करणे षञ् प्रत्यम् । १ छर्पादिवायो तेन हि खलस्य-
धान्यादिकं कण्डझरादिभ्यः करोति । कर्मेणि षञ् ।
२ कण्डझरे (आगडा) शराजभावे (वरवटी) श्वेतशि-
म्बीधान्ये ५ निर्विकल्पो लि० सेदि० । भावे षञ् ।
३ धान्यादीनां वितृषीकरणे अमरः । "शौरयित्वा त
विष्पावान् जायते गृहगोचकः" मार्क० पु० १५ अ०
संज्ञायाम् कर्तुं । श्वेतशिखरां राजनि० "निष्पावो मधुरो
रुच्यो विपाकेऽस्त्वो गुरुः सरः । कषायस्त्वल्पपित्ता-
क्षमत्ववातविषमृज्ज् । विहास्युश्चविषज्जेषोधकृत् शम्भु-
भाशनः" भावप्र० । ततः सिष्पा० अख्यर्थे लच् ।
निष्पावक वितृषीकरणयुक्ते धान्यादौ लि० गौरा-
डोष । निष्पावी शिम्बीभेदे स्त्री राजनि० ।

निष्पुलाक लि० निर्गतः पुलाको यतः प्रा०व० प्रत्यम् ।
१ पुलाकरहिते धान्यादौ (आगडा) तच्छ धान्यरहिते
उत्सर्गिण्यां २ जैनभेदे पु० हेम० ।

निष्पेष पु० निर्+पिष-वञ् । १ निष्पोजने २ निषर्षणे ३ चूर्णने
"नाराचक्षेपणीयाश्च निष्पेषोत्पतितानलम्" रघुः । तत्रै
प्रभवति सत्तापादि० ठञ् । नैषेपिक निष्पेष-
भादके । अभावे अख्य० ४ मेघशभावे अख्य० निरुदका०
अलोदात्तास्य भावे ल्युट् । निष्पेषणसमयत्वे न० ।

निष्पुकम्प लि० निर्गतः प्रकम्पो यस्य प्रा०व० प्रत्यम् । १ प्रक-
पकम्पशून्ये त्रयोदशमस्कन्तरोधे २ सप्तविभेदे पु० । तदुप-
क्रमे "निष्पुकम्पस्यार्थो निर्मोहः काशप्रपञ्चया ।
सुतपाचैव वासिष्ठः सम्रैते तु सहर्षयः" हरिवं० ७ अ० ।

निष्पूतिभ लि० निर्गतः प्रतिभायाः निरा०त० प्रत्यम् ।
१ जडे अज्ञे २ प्रागल्भ्यरहिते च जटाध० "लीणाकारासु
आरासु सुप्तनिष्पूतिभासु च" हरिवं० ८ अ० ।

निष्पूह लि० निर्गतः प्रत्यूहो यस्य प्रा०व० प्रत्यम् ।
निर्विघ्ने निरुपसर्गे "निष्पूहस्तृप्तपाकहे भगवतः
कौमोदकीलक्षणः" सरारिनाटकम् ।

निष्पूभ लि० निर्गता प्रभाऽस्य प्रा०व० प्रत्यम् । १ दीप्तिशून्ये
अमरः । "निष्पूभश्च रिपुरास भूयताम्" रघुः । २ दा-
नवभेदे पु० । "निष्पूभः सुप्रभश्चैव तथैव च निरुदरः"
हरिवं० २६ अ० । ३ नानादानवोक्तौ ।

निष्पूयोजन लि० निर्गतं प्रयोजनस्य प्रा०व० प्रत्यम् ।
प्रयोजनशून्ये "गुरुणासुपदेशो हि निष्पूयोजनतां व्रजेव"
प्राय०त० "निरानन्दं निरास्वादं निष्पूयोजनमास्तम्"
हरिवं० अ० ।

निष्पूवाण न० प्रकर्षेण वयति अनेन प्र+वे-ल्युटौ करणे
ल्युट् प्रभाष्यं तन्त्रवयनसाधनद्रव्यं निर्गतं प्रभाषात्
निरा०त० । नवाम्बरे हारा० ।

निष्पूवाणि लि० प्रोयन्तेऽस्यामनया वा प्र+वेज्-करणे
ल्युट् डोप् प्रभाषी तन्त्रवायशलाका निर्गतः प्रभाषाः
निरा० स० गोष्पत्वेन ह्रस्वः प्रत्यम् । नवाम्बरे अभिनवे
(तातकाटा) वसने अमरः ।

निष्पूष लि० निर्गतः प्राणः तज्जन्योष्णसादिर्यस्य प्रा०व०
प्रत्यम् । आसप्रभासादिशून्ये "ग्लानिर्निष्पूषताकम्पका-
स्यास्तुत्सृजतादिकृत्" सा० द० "संस्तम्भितमिवाभाति
निष्पूषसदृशाकृति" (बलम्) हरिवं० ४६ अ० ।

निष्फल लि० निर्गतं फलं यस्मात् प्रा०व० प्रत्यम् । १ फलरहिते
"अवगम्य कथोक्तं वपुः प्रियवन्तोस्तव निष्फलोदयः
कुमा० । फलशून्ये धान्यकाण्डे २ फलात्ते (नाड्या) पु०
अमरः । ३ विगतार्त्तवाचां स्त्रियां स्त्री गौरा० डोष ।
निष्फली विगतरजस्वायां स्त्रियां स्त्री शब्दरत्ना० ।

निष्फेन लि० निर्मतं फेनं यस्य प्रा०व० प्रत्यम् । फेनरहिते
उपरतफेने "यत् काथ्यमानं निषेगं निष्फेनं निर्मलं
लघु" सुश्रुतः । पक्षे विसर्गेपध्माणीयौ

निष्प(स्य)न्द पु० नि+स्यन्द-भावे षञ् वा प्रत्यम् । अरबे
जलादेः स्वयंस्त्रवणे "हिमनिष्पन्दगीतलम्" अख० ।
२ निष्पन्दयुक्ते लि० ।

निष्पूत लि० नि+सिच-क्त ऊट् प्रत्यम् । निस्तान्त्यजिते
निष्पूतलि लि० निर्गतः सन्धिः सन्धानं यस्य प्रा०व० सुभासा०
प्रत्यम् ण्युत्पन्न । सन्धिरहिते ।

निष्पूषम अख्य० निर्गता समा यस्य तिष्ठन् प्र० अख्यवी०
प्रत्यम् ण्युत्पत्ते । यत्सरातीते ।

निष्प्रामन् त्रि० निर्गतं साम यस्य प्रा०त० सुप्रामा० प्रत्वम्
पुत्वञ्च । सामशून्ये । [नितान्तसेधे ।

निष्प्रेष पु० निस्+पिध-भावे घञ् सुप्रामा० प्रत्वम् पुत्वञ्च ।

निस् अय्य० निस्-क्लिप् उपसर्गभेदः । १ निष्प्रेषे २ विषये ३ सा-
कल्ये ४ अतिक्रमे च शब्दार्थचि० । निर् शब्दे दृशम्

निसम्प्रात पु० निहृतः सम्प्रातः सञ्चारो यत् । निशीथे
अर्द्धरात्रे शब्दरत्ना० निरा समासे निःसम्प्रातोऽयत् ।

निसर त्रि० निसरति नि+सृ-यच् । नितान्तसर्त्तरि नितान्त
मासुके "मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरम्" यजु०
२०।१४ अ० ।

निसर्ग पु० नि+सृज-घञ् । १ स्रभावे २ स्वरूपे ३ शब्दौ च
मेदि० "सर्गो निसर्गोज्ज्वलः" नैष० "सधुराणापनिस-
र्गपण्डिताम्" कुमा० "निसर्गदुर्वोधमवोधयिक्त्वाः" किरा०
"निसर्गजं तु तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति" मनुः । प्र-
ह्लापां निसर्गवल्गुम् यद्वचनशब्दे २७५४ छ० दृशम् ।

निसार पु० नि+सृ-घञ् । समूहे त्रिका० ।

निसिन्धु पु० नितरां सिन्धु रिव बद्धवपत्नादिमत्त्वात् ।
सिन्धुवारे (निसिन्धा) शब्दच० ।

निसुन्ध (न्द) पु० अक्षरभेदे "सादिता भौरवाः काशा नि-
सुन्ध (न्द) न्तकौ हतौ" भा०व० १२ अ० "हयग्रीवो
निसु (न्द)स्त्व वीरः पञ्चनखस्तथा" हरिवं० १२२ अ० ।

निसूदक त्रि० निसूदयति नि+सृदि-लुब् । हिंसके
"तथात्रेयीनिसूदकः" वाङ्म० ।

निसूदन न० नि+सृद-भावे ल्युट् । १ सारणे २ धे अमरः ।
कर्त्तरि ल्यु । २ सारके नाशके त्रि० "यमिन्द्रशब्दांनि-
सूदनं हरेः" साधः "बलनिसूदनमर्षपतिञ्च तम्" रघुः ।

निसृता स्त्री नितरां सृता नि+सृ-क्त । २ त्रिहृतायाम्
(तेजोवि) रत्नमा० । २ नितान्तगते त्रि० ।

निसृष्ट त्रि० नि+सृज-कर्मणि क्त । १ न्यस्ते अमरः २ स-
ध्यस्ते त्रिका० । "न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो
दास्याङ्गविच्यते" मनुः ।

निसृष्टार्थ पु० "उभयोर्भावसुक्ष्मं स्वयं वदति चोत्तरम् ।
सन्दिग्धः कुरुते कर्म निसृष्टार्थस्तु स स्रुतः" सा०द०
इत्युक्ते १ दासभेदे "निसृष्टार्थो नितार्थश्च तथा सन्देशहा-
रकः । कार्यप्रेक्ष्यस्तिधा दूतो दूत्यस्यापि तथाविधाः"
सा०द० "यः स्वामिना नियुक्तोऽपि घनायव्ययपालने ।
कुशोदकविवाचिष्यो निसृष्टार्थस्तु स स्रुतः" २ छद्मस्य-
ल्युक्ते "धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामिक र्यविधायकः ।

स्वपौरुषप्रकाशो च निसृष्टार्थः स उच्यते" सङ्गीतदा०
च उक्ते ३ पुरुषे ।

निसोढ त्रि० नि+सृह क्त खोत् खोत्त्वत्वाच्च घः । नितान्त-
सह्ये एवं निसोढश्च । निसोढि इत्यादावपि न घः ।

निसृत्त त्रि० निर्गतं तत्त्वं वास्तवं रूपं स्वरूपं वा यस्य
प्रा० व० । असत्यदार्थे ।

निसृनी स्त्री नितरां सनसृदाकारोऽस्यस्याः अच् गौरा०
ङीष् वा रोङीष् । वटिकायां (वडि) अत्र निसृनीत्येव
पाठः शब्दच० । निर्गतौ सनौ यस्याः वा विसर्ग-
लोपः । सनहीनायां स्त्रियाञ्च स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्
पञ्चे टाप् इति भेदः ।

निसृन्द् त्रि० निष्काना तन्द्वा यस्य प्रा०व० । १ तन्द्वा रहिते
२ आलस्यरहिते च "निसृन्द्वा द्यवितथसंस्कृतप्रमाथी" वृह०

निसृन्दि त्रि० निर्गता तन्द्वा रावस्य यस्य प्रा० । आलस्यर-
हिते । निर्गता तन्द्वाः निरा०त० । निसृन्दी इत्येव
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् मौग्येऽपि न ह्रस्व इति भेदः ।

निसृरण न० नि+सृ-करणे ल्युट् । १ उपाये । भावे ल्युट् ।
२ निसृष्टारे ३ पारगमने ४ तरणे च मेदि० ५ निर्गमे विश्वः ।

निसृरीक अय्य० तरे देयः ईक तरीकः अभावे अय्ययी० ।
१ तरणार्थदेयकराभावे निरुद्धका० अनोदात्तताऽस्य ।
प्रा०व० । २ तरीकन्युत्वे त्रि० ।

निसृरीप त्रि० तरी पाति पाः क निर्गतसृरीपो यस्यात्
प्रा०व० । १ नौकापालकशून्ये अभावे अय्ययी० । २ तरी-
पाभावे अय्य० । निरुद्धका० अस्यानोदात्तता । [अमरः ।

निसृर्हण न० नि+सृह-हिंसायां भावे ल्युट् । सारणे
निसृल त्रि० निरस्य तलं प्रतिष्ठा यस्य । १ वर्तले २ तल-
शून्ये अतले न० अमरः । ३ चले मेदि० चलस्य प्रति-

ष्ठारादित्यात् तथात्वम् । नितान्तं तलं प्रा०व० । ५ तले
हेमच० ५ वटिकायां स्त्री शब्दच० गौरा० ङीष् ।

निसृार पु० निःशेषेण तारः पारगमनम् । १ उच्चारं २ पार-
गमने ३ अभोष्टप्राप्तौ च "जीर्णां तरिः हरिदतीवगभीर
नीरा बाला वयं सकलमित्यनर्थहेतुः । निसृारवीजमिदं
मेव कशोदरीणां यन्माधव । त्वमसि सम्प्रति कर्णधारः"
छद्मटः । "कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे ।
निसृारवीजमेतद् यद्ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम्" महावि०त० ।

निसृष त्रि० निष्कृतास्तुपा यतः प्रा०व० । १ विलुप्योक्ते धान्य-
यवादौ "पूर्वेद्युर्दाक्षिणाम्नौ निसृषावभृदयवानाम्"
कात्या० श्रौ० ५।१।२ । २ निर्मले च ।

निस्रुषचीर पु० निस्रुषं निर्मलं चीरं यस्य । गोधूने राजनि०
निस्रुषरत्न न० निस्रुषं निर्मलं रत्नम् । स्फटिके राजनि० ।
निस्रुषित त्रि० निस्रुष+कृतौ णिच्-क्त । श्वग्विहीने कृते
तण्डुलादौ श्लघुकृते श्वक्ते च मेदि० ।

निस्रोजस् त्रि० निर्गतं तेजोऽस्य प्रा० व० । तेजोहीने "न-
भेतव्यं भृशं चैते माता निस्रोजसः कृताः" मार्कण्डेयु०
१८३० ।

निस्रोद पु० निस्+तद-भावे घञ् । नितान्तव्यथने "स-
धीभिरिव निस्रोदः" "तेषु कालेषु निस्रोदो मारुतेनो-
पजायते" सुश्रुतः भावे ल्युट् । निस्रोदनमप्यत्र न० ।
"पार्श्वभक्तो गुदवस्तिनिस्रोदनम्" सुश्रुतः ।

निस्रिंश पु० निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः डच् समा० ।
शङ्खे क्षमरः त्रिंशदङ्गुल्यधिकस्यैव शङ्खगत्वात् ततो
न्यूनत्वे कुरिका । तत्तुल्यहिंसकत्वात् शनिर्दये त्रि० मेदि०
"हे निस्रिंश (निर्दय) विमुक्तकण्ठकरणं तावत् सखी
रोदित" अक्षरुपगतम् "सधनुर्वनिस्त्रिंशः प्रादचारीव
पर्वतः" भा० ध्या० १२६५० । शमन्तभेदे "नवाक्षरो भ्रुव
युतो मनुर्निस्त्रिंश रैरितः" तन्त्रसा० ।

निस्रिंशपत्रिका स्त्री निस्रिंशः शङ्ख इव पत्रमस्या कप्
कापि अत इत्त्वम् । झुहीदृक्ते राजनि० ।

निस्रिंशिन् त्रि० निस्रिंशः धार्यत्वेनास्यस्य इनि । शङ्ख
भारिणि "सचङ्गा लोहितोष्णीषा निस्रिंशिनो याज-
येयुः" आश्व० श्रौ० ६।७।४ स्त्रियां ङीप् ।

निस्रैगुण्य त्रि० निष्कान्तः त्रैगुण्यात् त्रिगुणकार्यात् संसा-
रात् तत्कार्येभ्यः कामादिभ्यो स निरा० त० । कामा-
नादिगुण्ये संसारातीते च "निस्रैगुण्यो भवार्जुन !"
गीता ।

निस्रैषपुष्पी स्त्री निर्गतं स्त्रैषं स्त्रीरागादि यस्मात् प्रा० व०
निस्रैषं पुष्पमस्याः ङीप् । राजधुसूरदृक्ते राजनि० ।

निस्रैह त्रि० निर्गतः स्त्रैहः प्रेम तैलादिकं वास्य प्रा० व० ।
प्रवेशगुण्ये शतैलगुण्ये च शमन्तभेदे पु० "शतद्वयं दिन-
वतिरेकहीना तथापि वा । यावच्छततयं सङ्ख्या निस्-
स्त्रैहास्ते प्रकीर्त्तिताः" तन्त्रसा० पक्षे विसर्गः । निःस्त्रैहः
निस्रैहफला स्त्री निःस्त्रैहं फलमस्याः । श्वेतकण्टकार्यां
राजनि० । पक्षे विसर्गः ।

निस्र्यन्द पु० निर्गतः स्र्यन्दो यस्य प्रा० व० वा विसर्गलोपः ।
श्र्यन्दनरहिते "स्र्यन्दो घने नैप्रधक्षेणपाये निपत्य नि-
स्र्यन्दतरोभवद्भ्राम्" नैप्रः । श्वेदागुण्ये पक्षे विसर्गः ।

नि(स्रु)सृष्ट त्रि० निर्गता सृष्टा यस्य वा विसर्गलोपाभावे
विसर्गस्य इदुदुपधत्वेन धत्वे ण्वत्तम् भरोभरीति घ
लोपे एकषः । श्विषयादिषु इच्छागुण्ये "व्यासादीनां
निस्रुहाणां पारार्थ्यमिह दृश्यते" "निस्रुहः सर्व-
कामेभ्यो युक्तइत्युच्यते तदा" गीता । श्वग्निशिखा-
दृक्ते स्त्री शब्दरूपं व्ययवी० श्रुहाया अभावे व्यय० ।
विसर्गलोपे न घः ।

निस्र्यन्द पु० नि+स्र्यन्द-घञ् वा घत्वम् । श्र्यन्दने ईषत्त्व
रणे । कर्त्तरि अच् । शतयुते त्रि० । शशाङ्ककिरणा-
हतचन्द्रकान्ते निस्र्यन्दनीरनिकरेण कृताभिधेका मावः
"तदङ्गनिस्र्यन्दजलेन लोचने" रघुः ।

निस्र(स्त्रा)व पु० नि+स्रु-अप्, संज्ञायां घञ् वा । शमन्त-
मण्डले (माड) क्षमरः । भावे अप् घञ् वा । श्वप-
चरणे च ।

निस्रस्त्र त्रि० निर्गतं स्त्रमस्य प्रा० व० । दरिद्रे पक्षे विसर्गः ।

नि(स्त्र)स्त्रान पु० नि+स्त्रन-अप् घञ् वा । शब्दे क्षमरः ।
"सुखम्रवा मङ्गलतुर्यनिस्त्रनाः" रघुः "बाधुं कृत्वा
वाजाभ्यां पुङ्खे वैवस्वतं यमम् । विद्युत् कृत्वाथ निस्त्रानं
नेहं कृत्वाथ वै ध्वजम्" भा० द्रौ० १०२५० । आर्षे
विद्युत्तुल्यस्य अमो लोपः ।

निस्रीम त्रि० निष्क्रान्ता स्त्रीमा यस्मात् प्रा० व० विसर्गस्य वा
घः । अवधिगुण्ये अपर्याप्ते "निः(स)स्त्रीमानन्दमासी-
दुपनिषदुपसा तत्परीभूय भूयः" नैप्रः ।

निह त्रि० निहन्ति नि+हन-ड । निहन्तिरि "अति निहो
अति स्त्रिधः" यजु० २७।६

निहनन न० नि+हन-ल्युट् । श्वघे क्षमरः । उदात्तस-
रेणाउदात्तादेरनुच्चारणरूपे निघाते च । निघातशब्दे
दृश्यम् ।

निहन्तृ त्रि० नि+हन-टच् । नाशकर्त्तरि "निहन्ता वैर-
काराणाम्" भट्टिः स्त्रियां ङीप् । शमहादेवे पु० "भग-
हारी निहन्ता च काको ब्रह्मा पितामहः" भा० अत०
१७५० "अनुमन्ता विशमिता निहन्ता क्रयविक्रयी" मनुः
एकपदे अन्यस्त्रोच्चारणाप्रयोजके निघातकर्त्तरि
उदात्ते स्वरभेदे च अतएव "निहन्तरीनेकपदे य
उदात्तः स्वरानिव" माघे उदात्तस्वरस्य एकपदे अन्य-
स्त्राणां निहन्तृत्वस्योपमानविधयोक्तम् "अनुदात्तं पद-
मेकवर्जमिति" पा० परिभाषावलेन तस्य तथ्यात्वम्
निघातशब्दे दृश्यम् ।

नहव पु० नि+ह्व-अप् “ह्वः संप्रसारणञ्” पा० सप्रसार
यम याऽथादि पा०सू० अय्य अलोदात्तता । आह्वाने
“आदित्य उकारः निहव एकारः” छा० उ० “निहव इत्या-
ह्वानमेकारः स्तोमः । एहीति आह्वयन्तीति तत्सामा-
न्यात्” भा० । “इन्द्र ! नेदीय एदिहीन्द्रो निहवः प्रशासः”
आश्व० श्रौ० ५।१४।५

निहाका स्त्री नियतं जहाति भुवं हः-कन् चुखः । गो-
पिकायाम् अमरः “साकं नय्य निहः कया” कृ० १०।६७
११ “नीहाराय स्वाहा निहाकायै स्वाहा” तैत्ति०
सू० ५।५।११।११

नि(नी)हार न० निङ्गयते नि+हृ-कर्मणि घञ् वा दीर्घः ।
चुखमध्यः । इहिमे गङ्गदत्ता० । दार्धिमध्यः । तत्वार्ये
अमरः २कुञ्जटिकायां कुञ्जु० “नीहारे वाणशब्दे च
सम्ययोरेव चोभयोः” मनुः । “नीहारः कुञ्जटिका”
कुञ्जुकः स च अनीभूतं शिशिरं (वरफ) इति ख्यातं
कुञ्जटिका च “नीहारमनो दिनपूर्वभागः” रघुः “एवं
तथोक्तो भगवाद्भीहारमसृजत् प्रभुः” भा० आ० ६० अ० ।
मत्स्यगन्धर्वोक्तः पराशरः कुञ्जटिकारूपं नीहारं
सूटवानिति प्रसिद्धम् ।

निहंसन न० नि+हृन्स-भावे ल्युट् । भारणे अमरः ।
निहित लि० नि+धा-क्त हितादेशः । आहिते स्थापिते
१निक्षिप्ते च “धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो
वेन गतः स पन्थाः” भा० व० १।२ अ० ।

निहीन लि० नितरां हीनः प्रा० स० । १नीचे २पामरे
अमरः । “निहीनैः परिक्षिप्यन्तीं सहमेक्षन्ति मां क-
षम्” भा० व० १२ अ० । सहमेक्षन्तीत्यत्र आर्षः पदव्यत्ययः ।

निङ्गव पु० नि+ङ्गु-अप् । १शाठ्ये अन्यथा स्थितस्य वस्तुनो
ऽन्यथात्वेन २सूचने अपलापे । “निङ्गवे साक्षिभावि-
तम्” मनुः “निङ्गवे याचितो दद्याद्भनं राघो च तत्प्रमम्”
याज्ञ० नि+ङ्गु-क्तिन् । निङ्गुतिरप्यत्र स्त्री अमरः ।

नी लि० नयति नी+क्तृरि-क्तिप् । प्रापके । हनौ न्याम्
नीक पु० नी-कक् । दृक्भेदे । १अवहेतवने शब्दार्थचि० ।

नी(नि)कार पु० नि+क-भावे घञ् वा दीर्घः । १नृकारे
नीकाश पु० नि+काश-घञ् । उत्तरपदस्यः । उपमाने अमरः

अय्य निभादित्वेन नित्यसमास एव पृथक्प्रयोगाभा-
वात् । १निश्चये पु० मेदि० “आकाशनीकाशतटां तीरवा-
नीरमङ्गुलाम्” भा० व० १८२ अ० ।

नीकुलक पु० प्रवरभेदे हेमा० त्र० प्रवरोक्तौ दृश्यम् ।

नीक्षण न० नीक्ष्यतेऽनेन नि+ईक्ष-करणे ल्युट् । पाकादि-
परीक्षासाधने काष्ठभेदे “यस्त्रीक्ष्णं सांसपचन्याः” कृ०
१।१५।११२ “नीक्ष्णं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठम्” भा०

नीच लि० निङ्गटार्थं शोभां चिनोति चि-ङ । जातिगुण
कर्मादिभिः निङ्गटे १अधमे अमरः । २वासने खर्वे च
अमरः । ३चोरनामसम्बन्धे पु० राजनि० । ४निम्ने च ।
नीचसङ्गदोषो यथा “न प्राप्नोति सुखं किञ्चिन्नीच-
सङ्गान्नहानपि । प्रेतसङ्गात् महादेवो नमो भस्मविभू-
षितः । प्रविश्य निचयं नीचः स्त्रीधनादिकमिच्छति ।
अयं नेतुं न शक्नोति तदा नाययति भ्रुवम् । स्थिते
गुणेऽपि नीचस्तु यत्नादोषं प्रपद्यते । किञ्चित्तु सङ्गमा-
साद्य तदुक्तं स्यात् सनातनम् । सर्वां श्रुत्वा गुणं नीचः
श्रोतृमायाति वन्धुवत् । ततः समयमासाद्य प्रकाशयति
तद्वचनम् । मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ।
मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम्” पादो क्रिया
योगसारे ५ अ० । “बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह स-
मागमात् । मध्यमे मध्यतः याति श्रेष्ठतः याति वि-
तमे” भा० आ० । “प्रायो नीचानपि मेदिनीभूतः”
माचः । “नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुचादपि”
मनुः । यद्भेदानाम् उच्चशब्ददर्शितोऽस्यानात् सप्त-
मस्थाने तच्च रव्यादीनां यदाद् भवति तत् नीचस्थान-
शब्दे दृश्यम् । आर्थे क । नीचक तत्पार्थे

नीचकदम्ब पु० नीचः कदम्बो यस्मात् पूतः । मण्डौरे
नैचस्तु प्रकाशिका ।

नीचका स्त्री निङ्गटार्थं शोभां चकते प्रतिहन्ति चङ-
प्रतिघाते अच् । उत्तमायां नवि भरतः ।

नीचकिन् लि० निङ्गटार्थं शोभां चकते चक-प्रतिघाते बा०
रनि । उच्चे हला० ।

नीचकैस् अय्य० नीचैस् अव्ययस्य चैः पूर्वमकच् । नीचैरित्यर्थे

नीचग लि० नीचं निम्नं गच्छति गम-ङ । १निम्नगामिनि
२चले च । १नीचवर्षगामिन्यां स्त्रियां स्त्री “नीचगामिनां
प्राप्य चन्द्रमैशङ्गलं लिखेत्” तन्त्रम् । २स्त्रस्रोतस्यानात्
सप्तमं स्थानं नीचं तत्स्थानस्थिते यद्दे “तत्सप्तमं
भवेस्त्रीचम्” ज्योति० । “सुनीचगेऽस्त्येऽपि वा दृष्टाफलं
प्रकीर्तितम्” नील० ता० । उच्चशब्दे दृश्यम् । ४निम्न-
गायां नद्यां स्त्री “सङ्गमयति विद्यौ नीचगाऽपि नरं
सरित् । सङ्गमिव दुर्बलं नृपं भाग्यं यतः पृथक्”
मिता० ।

नीचगृह न० रव्यादीनां स्वस्वोच्चस्थानात् सप्तमे राशौः
यथा रवेस्तुला, चन्द्रस्य वृषः, कुजस्य कर्कः । बुधस्य
मीनो गुरोर्मकरः शुक्रस्य कन्या शनेर्मेषः । "स्वोच्चात्
यामितसुगन्ति नीचम् यवनेश्वरोक्तेः । उच्चशब्दे दृश्यम्
नीचभोज्य पु० नीचैर्भोज्यः । १पलाण्डो शब्दः । २नीच-
भोज्यमात्रे त्रि० ।

नीचयोनिन् त्रि० नीचा योनिरख्यस्य त्रीक्षा० इति । नी-
चजातिमति । "एतत् क्षतयुगे वृत्तं सर्वेषामेव भा-
रत ! । प्राणिनां धर्मबुद्धीनामपि चेन्नीचयोनिनाम्"
हरिवं० १८८४० । इत्यभावे व०व० नीचयोनिरख्यम् ।
नीचवज्र पु० नीचप्रियं वज्रम् । वैक्रान्तमणौ राजनि० ।
नीचा अख्य० निष्कटार्थी शोभां चिनोति वा० डा । १नीचैरि-
रित्यर्थे २नीचे च "नीचा सन्तुष्टदनयः" ऋ० २।११।१२
"नीचा नीचम्" भा० "नीचा वर्त्तन्त उपरि" ऋ० १०।
२४।८

नीचात् अख्य० निष्कटार्थी चिनोति वा० डाति । नीचैरि-
त्यर्थे "नीचादुच्चा चक्रयुः पातवे वा" ऋ० १।११६।२२
नीचायक त्रि० नितरां निश्चयेन वा चिनोति नि+चि-
श्वु ल् गच्छत्यनिर्देशात् दीर्घः । नितान्तचायके । ततः
उत्करा० चातुरर्थ्यां ऋ । नीचायकौव तत्सम्बन्ध्यादौ
नीचावया त्रि० नीचा न्यग्भावस्यवाति अवन्या-क्तिप् ।
न्यग्भावप्राप्ते "नीचावया अभवत् हलप्रत्ययेन्द्रः" ऋ०
१।२२।८ "नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्नोति" भा० ।

नीचीन त्रि० न्यगेव स्वार्थे ख अक्षतेर्नलोपाक्षोमे पूर्वाणो
दीर्घः । न्यग्भूते अधोमुखे "नीचीनाः स्युरपरि
बुध्नः" ऋ० १।२४।७ "नीचीनवारं वरुणः कवन्धम्"
ऋ० ५।८१।१ "नीचीनवारमधोमुखं बिलम्" भा० ।

नीचैर्गति स्त्री कर्म० । १मन्दगमने २निम्नगमने च ।
नीचैस् अख्य० नि+चि- "नो दीर्घश्च" डैषि दीर्घश्च । १नीचे
२स्वरे ३अक्षरे ४अक्षरे च अमरः "नीचैर्मन्त्र्युपरि
च दशाचक्रनेमिः क्रमेण" मेघ० । तथापि नीचैर्विन-
यादृशप्रसूत" "प्रविश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोप-
चरदपितृश्रीः" रघुः । ततः अत्रत्ये उत्कर्षे तरप्
तत्तप् च आह । नीचैस्ताराम्(माम्)वा । दृष्टे त नीचै-
स्तारारुः । [दीर्घश्च । निम्नभावे न्यग्भूतभावे ।

नीच त्रि० नीचि भवः न्यनुच्-यत् मलोपाक्षोपो पूर्वाणो
नीड पु० न० नितरां मिलन्ति खमा अत्र नि+इल-क डस्य
लः । खगात् १वासस्थाने (वास) अमरः २आश्रये च

"वितर्दिनिर्बुद्धिदृष्टनीडः" माघः "नीडारम्भे र्दृष्ट-
वलिभुजाभाकुलपासचैत्याः" मेघ० । नितरांभीडते नि+
ईड-कर्मणि वज्र । श्रयावयवभेदे "प्रदक्षिणं रथनीड
परिहारः" कात्या० श्रौ० १।८।१८ "भग्नचक्रोत्तरी-
डाश्च निपातितमहाध्वजाः" भा० भौ० ७।१४० । स्वार्थे
क । तत्कारणे "कुर्वीषौ नीडकं तत्र जटासु तथ
तन्तुभिः" भा० शा० २६२४० ।

नीडक पुंस्त्री नीडे कायति प्रकाशते कै-क ७त० । खगे
शब्दार्थचि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

नीडज पुंस्त्री नीडे जायते जन-ड ७त० । खगे हेमच०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

नीडि पु० नितान्तमिबन्धन नि+इल-खग्रे वृत् डस्य लः ।
निवासे आवासस्थाने "स्थेनासो असुरस्य नीडयः"
ऋ० १०।८२।६

नीडोद्भव पुंस्त्री नीटे उद्भवति उट्+भू-अच्, उद्भवत्कारात्
उट्+भू-अपादाने अप् नीड उद्भवो यस्य वा । खगे
अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

नीति त्रि० नी-कर्मणि क्त । १प्रापिते २यापिते ३गृहीते च
"नीतं जन्म नवीनवीरजवने पीतं मधु स्वेच्छया" अमरा०
"नीते पलायिष्युचिते शरीरवद् गजान्तकेनान्तमदान्त
कर्मणा" माघः ।

नीति स्त्री नीयन्ते उच्चीयन्तेऽर्थां कत्तानया वा नी-क्तिन् ।
१युक्तायुक्तराजविद्यायां कार्यकारणयोरभेदात् २गच्छाच्छे-
च । भावे क्तिन् । ३प्रापये ४नये च मेदिन ५तदपिष्टाह
देवीभेदे "मिष्टाह देव्यः प्रवराः स्त्रीः कीर्तिर्दुर्विदेव
च । प्रभा छतिः क्षमा मूतिर्नीतिर्विद्या दया मतिः"
हरिवं० २५६४० । "नीतिरापदि यन्नस्यः परस्मैकृतिर्नी-
तिरे" माघः नीतिश्च कामन्दकीयशास्त्रादौ दृश्यम् ।

"नीतिश्च पुष्करोक्ता तु रामोक्ता लक्ष्मणाव वा ।
जयाय तं प्रवक्ष्यामि शृणु धर्मादिर्वर्जनीम् । न्याये-
नार्जनमर्जस्य कर्त्तुं न रक्षयं परेत् । सत्यं ते प्रतिपन्नं
राजदत्तं चतुर्विधम् । नयस्य विनयो मूलं विनय-
शास्त्रनिश्चयात् । विनयो हीन्द्रियजयस्यैर्गुणैः कृतः
येनहीम् । शास्त्रं प्रज्ञा छतिर्दीर्घां धामस्यै धारि-
ण्युता । उत्साहो वाग्मिर्तोदायमाप्रवृत्तवर्जितम् । कुलं
प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं क्षतज्ञता । कुलं
शीलं दमश्चेति शुषाः सम्पत्तिहेतवः । प्रकीर्त्यविम-
यारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् । खानाहु जेन कुर्वीषे

वधुभिर्द्वयदन्तिनम् । कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो
मानो मदस्तथा । पङ्क्त्यङ्गसत्त्वजेदेनमस्मिन्त्यक्ते सुखी
नृपः । आन्वोक्तिर्की लयीं वार्त्ता दण्डनीतिं च पा-
र्थिवः । तद्विद्यैस्तत्त्वक्रियोपैतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः । आन्वो-
क्तिर्यार्थविज्ञानं धर्माधी च लयीस्थितौ । अर्थानधी तु
वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानवी । अङ्गिं वा सुन्दता वाणी
सत्यं यौचं दया क्षमा । वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सा-
मान्यो धर्म उच्यते । प्रजाः समनुगृह्णीयात् कुर्यादा-
चारसंस्थितिम् । वाक् सुन्दता दया दानं हीनोपगत
रक्षणम् । इति वृत्तं सतां साधु हितं सत्पुरुषव्रतम् ।
आधिष्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने । को
हि राजा शरीराय धर्मापेक्षं समाचरेत् । न हि स्त्र-
ष्टमन्त्रिस्तु पीडयेत् क्षपणं जनम् । क्षपणः पीडा-
मानो हि मनुना हन्ति पार्थिवम् । क्रियतेऽभ्यर्हणी-
याय स्त्रजनाय यथाक्षत्रिः । ततः साधुतरः काय्यो
डुर्जनाय शिवार्थिना । प्रियमेवाभिधातव्यं सत्सु वित्तं
द्विषत्सु च । देवास्ते प्रियवक्तारः पश्यः क्रूरवादिनः ।
शुचितास्तक्यपूतात्मा पूजयेद्देवता सदा । देवतावदु-
त्सृजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् । प्रणिपातेन हि शुचं
सतोऽम्बुप्रातुचेदितैः । कुर्वीतामिच्छान् भृत्यैर्देवान्
सत्कृतकर्मणा । सङ्गावेन हरेत्क्षिप्रं सम्भ्रमेण च वा-
न्धवान् । स्त्रीभृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं
जनम् । अग्निन्दा परकल्येण स्वधर्मपरिपालनम् ।
क्षपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र सधुरा गिरः । प्राणैरप्युपका-
रित्वं मित्रावाप्यभिचारिणम् । गृहागते परिव्रजः
शक्त्या दानं संहिष्यता । स्वसम्बन्धित्वतुल्यैः परवृत्ति-
व्यमत्सरः । परोपतापि यथनं मौनव्रतचरिण्युता ।
वन्धुभिरुद्वेगयोगः स्त्रजने चक्षुरक्षता । उचिताद्विधा-
यित्वमिति वृत्तं महात्मनाम्" अग्निपु २१७ अ०

नीतिबोध पु० नीत्यात्मकः बोधो यस्य । वृहस्पतिरथे त्रिका-
नीतिज्ञ त्रि० नीतिं जानाति ज्ञा-क । नीतिवेदिनि विद-
शिनि । नीतिवेदिन् तत्त्वार्थं "निर्गो नीतिवेदिनम्"
नीतिमत् त्रि० प्राशस्त्येन नीतिर्वेदात्वेन वाक्यस्य मतम् ।
प्रशस्तनीतियुक्ते "कदाचिदथ गाक्षेयः सर्वनीतिमतं
वरः" भा० व्या० १७८ अ० स्त्रियां ङीप् ।

नीतिशास्त्र न० शिष्यव्रतज्ञेन शास्त्र-त्वम् इत० । नीतिज्ञा-
पके अश्विनसहस्रवत्सामन्दकपञ्चवन्त नीतिवारनीतिमात्रा
नीतिमयूखहितोपदेशपाण्यारसं यहादात्मकशास्त्रे

"भार्गवो नीतिशास्त्रं तु जगाद जगतोहितम्" भा०
शा० २१० अ० ।

नीथ त्रि० नी-कथन् । नेतरि प्रापके । करणे कथन् ।
२ स्तोत्रे श्रवणहेतौ च पु० "प्रति यत् सा नीथादिशि"
छ० ११०४।५ "नीथा नयनहेतुभूता" भा० भावे कथन् ।
४ प्रापणे पु० "सहस्रचेताः शतनीथ कथुः" छ० ११००।
१२ "शतनीथः बहुस्तुतिः बाहुप्रापणो वा" भा०
"नीथाविदो जरितारः" छ० ११२।५ "नीथाविदः
स्त्रोताभिज्ञाः" भा० ।

नीध (त्र) न० नितरां धि (त्रि) यन्ते धृ-वृ-वा सूत्रवि० क
दीर्घः । श्वकीके पटलप्राल्ते श्वने श्वेनो ४ चन्द्रे ५ रेव-
तीनक्षत्रे हेमच० नीधमिति पाठान्तरं तत्त्वार्थे "गृहाणि
नीधैरिव यत्न रेजुः" साधः ।

नीनाह पु० नि+मह-भावे घञ् दीर्घः । निवन्ते निनरां
वन्तने "स्त्रमात्रं इव कक्ष्यामश्च इव नीनाहम्" अथ० १८।
५७।७

नीप पु० नी-प क्तिञ् । १ कदम्बहृत्ते अमरः २ धाराकदम्ब-
राजनि० । श्वम्बूकहृत्ते ४ नीलाशोकहृत्ते च केदि० "न-
वनीपवनीपुवनः पवनः" सा० ८० टीका । "तस्य नीपर-
जसाङ्गरागणः" रघुः । ५ देशभेदे स च देशः वृह० सं०
१४ अ० कूर्मविभागे मध्यदेशतयोक्तः यथा "भद्रारि-
मेदमाण्डव्यशाल्मनीपोज्जिह्वानसंख्याताः" इत्युपक्रमे
"गजाङ्गयाश्चेति मध्यमिदम्" इत्युक्तम् । जनपदवाचित्वात्
अभिजने राजनि० च अण् । नैप तद्देशवासिनि तच्चृपे
च बहुषु अणो लुक् । "शतं मत्स्या नृपतयः शतं नीपाः
शतं हयान्" भा० सं० ८ अ० । निपतिता नीचैः पतिता
आपो यत्न असमा० न्युपसर्गात्परस्याप आदेरत ईत्स्वम् ।
इगिर्यधामागे पु० तत्र भवः यत् । नीथ तत्र भवे त्रि०
रुद्रभेदे पु० "नमः काट्याय च नीथाय च" यजु० १६।
२७ । "नीपो गिर्यधोभागस्तत्र भवः" वेददी० ।

नीर न० नी-रक् निर्गतं रादग्नेः निरा० त० । निर्गतो
रोऽग्निर्गन्तात् प्रा० व० वा । १ जले अनरः । "आपोमयः
प्राणः" छा० उ० उक्तेः जलस्य प्राणाग्निहेतुत्वात्
"अग्नेरापः" श्रुत्या तस्य अग्नेर्जातत्वात् "अज्ञो-
ऽग्निः ब्रह्मणः अत्रमिति" श्रुतेश्च वज्राद्यग्नेर्जलजात
त्वेन च तस्य तथात्वम् । "निष्प्रन्दनीरनिकरेण
क्षताभिषेका" साधः । तदुपुष्पादि अम्बुशब्दे उक्तं
व्यग्रम् । पूर्वमनुक्तत्वात् सम्प्रति कश्चिद्विशेषोऽतोच्यते

वहस्यति: “भूमिस्सुदकं मेध्यं यच्च गोर्वित्थीभ-
वेत् । अद्याप्तं चेदमध्याने तददेव शिलागतम् । शिला-
गतमिति शिला नीहारस्तद्वत्तमित्यर्थः । उशनाः
“नद्यः कूपं तडागानि सरांसि सरितस्तथा । असंह-
तान्यदोषाणि सन्तु स्थायस्मृवोऽत्रवीत्” । देवलः “अपि
गन्धरसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः । अक्षीणा-
श्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः । उद्धृतास्तु
प्रशस्ताः सु शुद्धैः पात्रैर्यथाविधि । एकरात्रोपितास्तास्तु
त्यजेदपः ससुद्धृताः” इति । सर्वनाम्ना प्रक्रान्तगोहप्रि
मात्रपर्याप्ता अस्या एवेत्यर्थात् परास्मृश्रुते अतो
वड्कालात् तडागादेरुद्धृतानां रात्र्युपितानां च न
दोषः । तडागोद्धृता अस्यापः रात्र्युपितोदकान्तर-
सम्भवे अशुद्धा एवेति सदनपारिजाते । इदं गङ्गाव्य-
तिरिक्तविषयम् “त्यजेत् पयुषितं पुष्पं त्यजेत्
पयुषितं जलम् । गङ्गातोयं च तलसी पवित्रं सर्वदा
स्मृतम्” इति विशेषोक्तेः । “अक्षोभ्याणि तडागानि नदी
वापीसरांसि च । चण्डालाद्यशुचिस्सुखैस्तीर्थं तत् परि-
वर्जयेत्” । चण्डालाद्यवतरणमार्गमित्यर्थः । हारीतः
“वापीकूपतडागेषु मातुषोन्मियते यदि । अस्थिचर्म-
विनिर्मुक्तदूषितं च खरादिभिः । उद्धृत्य तज्जलं सर्वं
शोधनं परिकल्पयेत्” । “अस्थिचर्मविनिर्मुक्तैश्चिरकाल-
वासेन विशीर्यैरित्यर्थः । वहस्यति: “स्मृतपञ्चनखात्
कूपादत्यन्तोपहृतास्तथा । अपः ससुद्धरेत् सर्वाः श्रेष्ठं
वस्त्रेण शोधयेत् । वस्त्रिप्रज्वालितं कृत्वा कूपे पकेष्ट-
काचिते । पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्राक्षवतोये ससुद्धवे” । देवलः
“उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्चपिण्डान् स्मृदस्तथा” । अचिरका-
लोपघाते स्वस्थघाते च हारीतः “घटानां शतसुद्धृत्य
पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः । अभिषक्तककचाण्डालैर्दूषितेषु
विशोधनम्” । आपस्तम्बः “उपानतस्ते अविष्णुमत् स्त्री-
रजो मद्यमेव च । एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां पटि-
सुद्धरेत्” । विष्णुः “जलाशयेष्वेत्यालेषु स्यावरेषु मही-
तले । कूपवत् कथिता शुद्धिर्भवत्युक्तं न तु दूषणमिति” ।
स्यावरेषु महीतलेऽप्रवाहिषु । यमः “चाण्डालभागण्डसं-
स्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् । गोमूत्रयावकाहारस्ति-
रात्रेणैव शुध्यति” । तथा ‘नदीवेगेन शुध्यति’ कश्यापः
“दतीनां रञ्जनं शुद्धिः” । इति: चमकोशः रञ्जनं कषा-
यद्रव्येण शोधनम् । यमः “प्रपास्तरण्येष्वथ वाक्कूपे
क्षोपयां जलं कोशगता तथापः । ऋतेऽपि शृङ्गं

द्विजपेपमाह्वरापद्रतः काङ्क्षितवत् पिबेत्” । अस्यार्थः
यद्यपि शृङ्गातिरिक्तविप्रादिवर्णसम्बन्धि प्रपादि तथापि
तद्गतजलं धर्मार्थं दीयमानमनापदि न मेयम् । आ-
पदि मेयं यद्वरग्यमत्र प्रपादिर्भवति । द्रोणिः अ-
श्वादिमयी जलपात्री सर्वसाधारणी । कोशो इति: तथा
“अजागावोमहिषश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका । दशः
रात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिस्थं च नवोदकम्” । योगीश्वरः
“शुचि गोहप्रिक्ततोयं प्रकृतिस्यं महीगतम्” ।
प्रकृतिस्यं रूपरसगन्धस्पर्शान्तरमनापन्नं महीगतमित्य-
शुद्धित्वनिवृत्त्यर्थं न तु अन्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वव्याव-
त्यर्थं नाप्युद्धृतस्य । “उद्धृताश्चेति” प्रायुक्तदेव-
वचनादिति विज्ञानेश्वरः । हेमाद्रौ पराशरः “वापी-
कूपतडागेषु आपो चाह्नास्तु सर्वतः । पञ्चात्पश्येदमे-
ध्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति । अस्थिचर्मावसिक्तेन मा-
जिरैश्च समूषिकैः । दूषितं तद्भवेत्तोयं यथाधस्तात्
सुशोधनम् । अस्थिचर्मावपतितं स्वरवानरसृकरैः ।
उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्” । इदं चिर-
कालविषयमित्युक्तमेव । यमः “वापीकूपतडागेषु
दूषितेषु कण्डूज्वर । उद्धृत्य शतकुम्भांश्च पञ्चगव्येन शु-
द्ध्यति । खनिकूपतडागेषु सन्दिग्धेषु विशेषतः ।
अथोद्धृत्य पञ्चशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । पादुकोपान् च
विष्णुमत् कूपे यदि निमज्जति । पटिकुम्भान् ससुद्धृत्य
पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” । सात्त्विकेऽपि “दूषितं च श्वैः
क्षिप्तं यच्च विष्टानुलेपितम् । अग्निः शुध्यति तत्सर्वमपि
शुद्धिः कथं भवेत् । गवां मूत्रपूरीषेण सोमस्त्वर्गानि
रश्मिभिः । मारुतस्य च वेगेन त्वापः शुद्धिमवाप्नु-
युरिति” स्मृत्यर्थसारेऽपि “वापीकूपतडागेष्वेत्यलेषु
श्वमाजौरादिश्वक्लिप्ते जीर्णरोधसि तज्जलं सर्वं
निःसार्य स्मृतिकां परितज्ज्योद्धृत्य पञ्चगव्यप्रोक्षणात्
शुद्धिः । पाषाणैरिष्टकाभिर्वा वड्के तज्जलस्थाने दह-
नम् । स्मृदा वड्के प्रचालनमेव वड्कजले तु तस्मिन् पटि-
कुम्भोद्धारः । मूषकादिचुद्रप्राणिघाते त्रिशतकुम्भो-
द्धारो गोमूत्रादिप्रक्षेपश्च । जले जलप्राणिश्वोपघाते
न दोषः । वापीकूपादिजले नरश्वे स्थितेऽहोपघाते
घटशतसुद्धृत्य पञ्चगव्यप्रक्षेपात् शुद्धिः । पशुश्ववपा-
तेऽप्येवैव शुद्धिः कार्या । तत्र जलेन भरणे जलस्य
विरात्मशौचम् । अशौचान्ते पूर्वोक्ता शुद्धिः कार्या ।
वापीकूपजले उपानचक्षेभ्रविष्णुमत्तत्त्ववर्धमानमज्जास्थि-

आंसदूषिते षष्ठिकृष्णानुजृह्य पञ्चगव्येन शुद्धिः । जल
आजले शतकुम्भोद्धारात् पञ्चगव्यप्रोक्षणाच्च शुद्धिः ।
कूपादिषु दूषितेषु दिवा सूर्यरश्मिवायुस्पर्शनात्
शुद्धिः । रात्रौ वायुचन्द्रनक्षत्ररश्मिस्पर्शनात् शुद्धिः ।
सन्ध्यायां वायुस्पर्शनात् शुद्धिः । नद्यादौ अन्यजादिभि-
दूषिते तत्स्वीकृतजलस्याबादन्यत् जलं शुद्धमेवेति ।
एवं स्नानुष्ठा शुद्धिविवेचनीया विधा० पा० ।

अथ प्रसङ्गादुपहृतजलपाने प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्र
विष्णुः “स्मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहृताद्दोदकं पीत्वा
ब्राह्मणस्त्र्यहस्रपसेदु द्रुहं राजन्य एकाहं वैश्यः शुद्रो
लक्षं सर्वे तेऽन्ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति” । अत्यन्तोपहृतात्
मूलपूरीषादिभिः । इदमकामविषयं कामतो मानुष
शवोपहृतकूपादिजलपाने हारीतः “क्षिन्नं भिन्ने शवे
नोयं तत्रस्य यदि तत् पिबेत् । शुद्धौ चान्द्रायणं कु-
र्यात्तत्रलक्षं मयापि वा” । अथतौ तत्रलक्षं भित्त धर्म
प्रदीपः । “अदि कश्चित्तः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
जपंस्तिष्ठवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्धयति” । अकामतो
देवलोक्तम् “क्षिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्य यदि दृश्यते ।
पयः पिबेत् तिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्” । अङ्गिराः
“कूपे विष्णुमूलसंसृष्टे पीत्वा तोये द्विजोत्तमः । तिरा-
त्रेण विशुध्यते लक्षं सान्त्वनं स्मृतम्” । ज्ञाने तु लघु
विष्णुः “अपो मूलपूरीषाद्यौर्दूषिताः प्राशयेद्युदा । तदा
सान्त्वनं लक्षं वृतं कार्यं विशुद्धये” । चाण्डालकूपादि-
जलपाने आपस्तम्बः “चाण्डालकूपभाग्यस्य नरः
कामात् जलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वष्ये वष्ये
विनिर्दिशेत् । चरेत् सान्त्वनं विप्रः प्राजापत्यं तु भू-
मिपः । तदहर्हं तु चरेत् वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् ।
तथा “क्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि
वा । जानुदग्धं शुचि त्रेयमधस्तादशुचि स्मृतम् । तत्तोयं
यः पिबेदु विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामा-
न्नभोजी स्नादहोरात्रं तु कामतः” । अत्रैवाभ्यासे
प्राजापत्यम् “अन्यजैः खानिताः कूपाः तडागं
वाप्य एव वा । तेषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन
शुद्धयति” इत्यापस्तम्बस्मरणम् । इदमनापदिषयम् ।
यत्तु “अन्यजैः खानिताः कूपा तडागादि तथैव च ।
तेषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्धयति” । तदश-
क्तावज्ञाने वा आपदि तु शतातपः “अन्यैरेषि कृते
कूपे सेनौ वाप्यादिके कृते । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च

प्रायश्चित्तं न विद्यते” । इदमत्यन्तापदिषयमिति शूल
पाणिः । “ब्राह्मणक्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवान्यजातयः ।
शमिष्ये कारिताः कूपाः स्नानं तेषु तु कारयेत्” ।
अन्यजातयो मूर्ध्निवसिताद्या अतुलोमाः । अन्यखा-
नितचण्डालपरिहृतात्कूपादिजलपानेऽङ्गिराः “चा-
ण्डालपरिहृतात् योस्नात्तानादुदकं पिबेत् । तस्य शुद्धिं
विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः” । एतदभ्यासे
यत्त्वापस्तम्बेन पञ्चगव्यप्रशमनात्सुक्तम् “प्रपास्वरग्ये
घटके च सौरे द्रोण्यां जलं कोशविनिःसृतं च । शपाक
चाण्डालपरिहृतेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धयेदिति”
तदशक्तविषयमापदिषयं वा” विधा० पा० ।

अथ प्रसङ्गात्तडागादिविक्रयप्रायश्चित्तम् । तत्र
“देवद्वहप्रतिप्रयोद्यानारामसभाप्रपातडागपुण्यसेतुसुत-
विक्रयं कृत्वा तत्रलक्षं समाचरेदिति” शङ्खवचनम-
कामतदिषयम् । यत्तु पैठिन्युक्तम् “आरामत-
डागोद्यानपुष्करिणीसुते विक्रीते त्रिषवणस्नायधःशायी
चतुर्थकालमस्नीयात्” तदनुत्सृष्टविषयम् उत्सृष्टस्य तु
सर्वस्त्वोद्देशेन त्यक्तत्वात् तत्साधारण्येन स्वभावा-
दिक्रयासम्भवात् । सर्वानुमतेषु कर्तुं शक्यत्वात् साधा-
रणस्नामिकवस्तुन इवेति दिक्” विधा० पा० ।

“तिलकलकं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं हतानि च । न त्व-
जेदङ्गजग्धानि” विधा० पा० धृतवाक्यम् ।

वर्ज्यजलसक्तं हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे “दुर्गन्धि फेनिलं क्षीरं
पङ्क्तिं पल्लवोदकम् । न भवेदु यत् गोदग्निर्नक्तं य-
ज्ञाभ्युपाकृतम् । यन्न सर्वाधिसृष्टं यज्ञाभोज्यनिपा-
नजम् । तद्वर्ज्यं खिलं तात ! सदैव आह्नकमेषि ।
निधानं जलाशयः । शुद्धितत्त्वे शङ्कः “स्नानमाचमनं
दानं देवतापिहृतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न जुर्वीत तथा मेवा-
द्विनिःसृतैः” हेमाद्रावादित्यपुराणे “चिरं पर्युषितं
वापि शूद्रस्य समधापि वा । जाह्नव्याः स्नानदानादौ
पुनात्येव सदा पयः” । कात्यायनः “अपो निशि न
वृल्लीयाच्च पिबेच्च कदाचन । उद्धृत्याग्निसुपर्यग्नेर्धानो
धास्व इतीरयेत्” । रजोदोषे तु प्राशुक्तम् नारदीये
“त्यजेत् पर्युषितं पुष्पं त्यजेत् पर्युषितं जलम् । न
त्यजेत् जाह्नवीतोयं तुलसी विल्वपद्मकम्” नि० सि० ।

“पानीयं पायसं सर्पिर्दधि क्षीरं हतानि च । निरक्षं
शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्” आह्निकं महाभारतम्
जलपानप्रकारः विधानपारिजाते उक्तो यथा

“जलपात्रं तु निःक्षिप्य मणिवन्धे च दक्षिणे । विप्रो
भोजनकाले तु पिबेद्दामेन पाणिना” अन्यकाले तु
“धारया नोदकं पेयं पीत्वा दोषमयाप्नुयात् । जल-
पात्रेण तत् पेयमिति शातातपोऽब्रवीदिति” । आ० त०
विशेष उक्तो यथा “करेण च पिबेत्तोयं यावन्मांसं न
लेपयेत् । मांसलिप्तकरेण तोयं सद्यो गोमांसमक्षणम्”
ब्रह्माण्डे मांसलिप्तकरेण जलपाननिषेधयात् मांस-
लिप्तकरेण अपोशानं न कर्तव्यम्” रघु० षट्त्रिंशत्तमम्
“पिबतो यत् पतेत् तोयं भोजने सुखमिच्छतम् । अ-
भक्ष्यं तत् भवेद्भक्ष्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । वामपात्रे
स्थिते तोये यो मुहुक्ते ज्ञानदुर्बलः । तोयं पिबति
वक्त्रेण श्वाऽसौ भवति नान्वया । यामे यामे मजं
भुक्त्वा पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यमाने तु हस्ते तु
ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं
पिबति द्विजः । सुरापानेन तुल्यं तदित्युवाच प्रजापतिः” ।
“वामहस्तेन केवलवामहस्तेनेति” रघु० । “अदुष्टा
सन्तापारेति” तु शुद्धयं न तु पेयतार्थम् “अभिय-
युः सरसोमधुसम्भूतां कमलिनीमलिनीरपतन्त्रिणः” साधः
नीरज न० नीरे जायते जन-ड । १ पद्मे २ कुशोपधौ मेदि० ।
३ सक्ताफले राजनि० ४ उद्गाख्ये जनौ (उद्दिडाल) पुंस्त्री
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ५ उशीरिणि च राजनि० ।
६ जलजातमात्रे त्रि० “नीतं जन्म नवीननीरजवने
पीतं मधुस्वेच्छया” भ्रमराष्टकम् निर्गतं रजात् प्रा० व०
रजोपदीर्घौ “सर्वे शालाः अदन्ताः स्युः” इत्युक्तेः रजश-
ब्दोऽपि रजःसमानार्थकः । ७ रजोगुणकार्यरामगुण्ये
दमहादेवे पु० । “उद्भित् त्रिविक्तमो वैद्यो विरजो नीरजो-
ऽमरः” भा० व० १७५० ।

नीरजस् त्रि० निर्गतं रजो भूलिः परागः स्त्रीरजः रजो
गुणो वा यस्य प्रा० व० वा कप् रजोपे दीर्घः । १ निर्धू-
लिदेशे “नीरजोकारितक्ष्मा” भट्टिः अभूततद्भावे चो-
स्त्रोपः । “स्रोतरीयैरकुर्वन्नीरजस्कं महीतलम्”
दण्ड० । २ परागगुण्ये ३ पुष्पादौ रजोगुणकार्य-
रामादिगुण्ये “नीरजस्तमता सत्वशुद्धिर्निस्सृताशयः”
याज्ञ० । “नीरजस्ते सदानन्दे पदे चाहं निवेशितः”
प्रबोध० । “वेदशैलावतीर्णेन नीरजस्का महीकता”
मार्क० पु० १३० । ४ गतार्त्तवायां स्त्रियां स्त्री ।

नीरजात त्रि० नीरात् जायते जन-ड ५ त० । १ जलजातमात्रे
अत्रादौ “उष्टेरजं ततः प्रजाः” गीतायाम् “अङ्गोऽ-

श्वम्” इति श्रुतौ चाक्षस्य जलाज्जातत्वात् तथात्वम् ।

“अक्षश्चापि प्रभवति पानीयात् कुरुचक्षुः । नीरजातेन
(अक्षेन) रहितं न क्षिप्रित् सम्भवति । नीरजातश्च
भगवान् सोमो यद्गुण्येष्वरः । अमृतं च सुधा चैव
सुधा चैवामृतं तथा । अन्नोपधध्यो महाराज । वीरुषश्च
जलोद्भवाः” भा० अयु० ६७५० । २ कमलादौ न० ।

नीरद पु० नीरं ददाति-दा-क । १ मत्ते २ सुस्तके च राजनि०
“धूपायतीव पटलेर्नवीरदानाम्” साधः “नवीननीरद
श्यामं रामं राजीवलोचनम्” रामकवचम् । “कास्त्राद्य
निरवशेषं विरहिवधूनां मृदूनि मांसानि । करका-
मिषेण मन्थे निषीवति नीरदोऽस्थीनीति” ऋतुसं० ।
निरधि पु० नीराणि धीयन्ते ऽत धा-कि उप० स० । ससुद्रे
शब्दा० नीरनिधिरप्यत्र । “पारे जलं नीरनिधेरपश्यत्”
साधः ।

नीरन् त्रि० निर्गतं रन्न् छिद्रमस्य प्रा० व० रजोपे दीर्घः ।
छिद्रगुण्ये “नीरन्नास्तुमालिखन्तु जरठच्छेदा नक्षय-
न्ययः” सा० द० । “नीरन्मृदुमशिरां भुवं व्रजन्ति” साधः
नीरप्रिय पु० नीरं प्रियमस्य प्रा० व० । १ जलवेतसे नैवष्टु-
पकाशिका । २ जलप्रियमात्रे त्रि० ।

नीरस पु० निःसायोरसो यस्य निर्गतो रसः शृङ्गारादिर्य-
सादा प्रा० व० रजोपे दीर्घः । १ दाहिमे हारा० २ शृ-
ङ्गारादिरसादिगुण्ये त्रि० । “अक्षज्जातनीरसं मम
विधास तस्मिन्नेन समागमननोरयं भवतु पञ्चवायः कृती”
विष्णुमोर्वशी । [हारा०]

नीराज पु० नीरमजति अज-अच् अभावः । जलविडाले
नीराजन(नर) निर-राज-भावे क्युट् युच् या रजोपे
पूर्वाणो दीर्घः । दीपादिना प्रतिमादेरारत्तिके । यु-
जनः स्त्री । “नीराजनं जनयतां निजवान्भवानाम्”
नैष० । तत्प्रकारश्च त्रि० त० देवीपु० उक्तो यथा “यव-
पिष्टप्रदीपाद्यैश्च ताश्चत्यादिपुष्पैः । औषधीभिश्च मेध्या-
भिः सर्ववीजैर्यवादिभिः । नवस्थां पर्यकाले तु यात्राकाले
विशेषतः । यः कुर्यात् अक्षया वीर ! देव्या नीराजनं
नरः । शङ्खभेर्यादिनिनदैर्जयशब्दश्च पुष्कलैः । यावत् कल्प-
दिवसान् वीर ! देव्या नीराजनं कृतम् । तावत् कल्प-
सहस्राणि दुर्गांलुके महीयते” । “यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन
सूर्यलोके महीयते” । पर्यकाले उत्सवकाले । देव्या इति
स्त्रीत्वमविवक्षितं विष्णुादिप्रतिमायां तथाचारात्” रघु०
पञ्च नीराजनानि यथा “पञ्चनीराजनं कुर्यात् प्रथमं

दीपमालया । द्वितीयं सोदकाज्जेन तृतीयं धौतवा-
 ससा । चूनाश्रयादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्तितम् । पञ्चमं
 प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि कालोत्तरतन्त्रम् । तस्य
 वर्तिकादिप्रमाणं यथा “कुङ्कुमायुक्तपूरैरुत्तचन्दननि-
 र्मिताः । वर्तिकाः सप्त वा पञ्च कृत्वा वन्द्यापनीयकम् ।
 कुथ्यात् संप्रदीपेन शङ्खचण्डादिवाद्यकैः । हरेः पञ्च-
 मदीपेन वज्रयो भक्तिवत्परः” पञ्चोत्तरखण्डे १०७ अ० ।
 रात्र्यां । शान्तिभेदे तद्विधानादि अग्निपुरा २६७ अ० यथा
 “नीराजनविधिं वक्ष्ये ऐशान्यां सन्दिरे चरेत् । तोरण-
 वितयं तत्र गृहे देवान् यजेत् सदा । चित्रां त्यक्त्वा बदा
 स्वातिं सविता प्रतिपद्यते । ततः प्रभृतिं कर्त्तव्यं यावत्
 स्वातो रविः स्मिन् । ब्रह्मा विष्णुश्च शम्भुश्च शक्रश्चैवा-
 नलानिलौ । विनायकः कुमारश्च वरुणो घनदो यमः ।
 विश्वे देवा वैश्वख्यो गङ्गासाष्टौ च तान् यजेत् । कु-
 ष्मदेरावण्यो पद्मः पुष्पदन्तश्च वामनः । सुप्रतीकोऽञ्जनो
 नीलः पूजा कार्या । गृहादिके । पुरोधा कुङ्कुमादनौ
 कमित्सिद्धार्थकं तिलाः । कुम्भा व्यष्टौ पूजिताश्च तैः
 स्नायाच्च गजोत्तमाः । अश्वाः स्नायाः ददेत् पिण्डात्
 ततो हि प्रथमं गजात् । निष्कामयेत्तोरण्यैस्तु गोपु-
 रादि न लङ्घयेत् । विष्णुमेयुक्ततः सर्वे राजलिङ्गं
 गृहे यजेत् । वारुणे वरुणं प्राच्यं रात्रौ भूतवलिं
 ददेत् । विशाखायां गते सूर्ये क्वाचूमे निवसेमृषः ।
 अथ कुङ्कुमात् दिने तस्मिन् वाहनन्तु विशेषतः । पूजिता
 राजलिङ्गाश्च कर्त्तव्या नरहस्तागाः । हस्तिनं तुरगं
 कलं खड्गं चापञ्च द्रुमुभिम् । ध्वजं पताकां पर्शुनाः
 कालक्षस्त्रभिस्तत्प्रेतः । अभिमन्त्र्य ततः सर्वान् कुथ्यात्
 कुङ्करोधूर्गतान् । कुङ्करोपरिगो स्नातां सांवत्सर
 पुरोहितौ । सन्नितांश्च समारुह्य तोरणेन विनिर्गमेत् ।
 निष्कस्य नागमारुह्य तोरणेनाथ निर्गमेत् । बलिं
 विभक्त्य विधिवद्वाजा कुङ्करोधूर्गतः । अलम्बूकानान्तु
 निचयमादोषितदिगन्तरम् । राजा प्रदक्षिणं कुथ्यान्-
 त्रीन् पारान् सुसमाहितः । सत्तरङ्गवलोपेतः सर्वसैन्येन
 नाद्यन् । एवं कृत्वा गृहं गच्छेदिसर्जितजलाञ्जलिः ।
 शान्तिर्नीराजनाख्येयं वृद्धमे रिपुसर्दनी ।
 अन्योऽपि हेमाद्रिप्रतखण्डे विष्णुधर्मोत्तरोक्तो वृषः ।
 “भगवति सप्तपरपक्ष्युपासनाकर्त्तव्ये कमलनाभे । उत्ती-
 ष्यति तुरङ्गमकरिनरनीराजनं कुथ्यात् । दादग्रा-
 ष्टव्यां कार्तिकपुष्कर पञ्चदश्यां वा । आश्वयुजे वा

कुथ्यां नीराजनसञ्ज्ञितं शान्तिम् । नगरोत्तरपूर्वादि
 प्रशस्तभूमौ प्रशस्तदारुमयम् । षोडशहस्तोच्छ्रायं दश-
 विपुलं तोरणं कार्यम् । सर्जोदुस्वरशाखाकुङ्कुममयं
 शान्तिसङ्गं कुण्डलम् । यशविनिर्मितमत्स्यध्वजस्रक्ता-
 लङ्कृतद्वारम् । प्रतिसरणे तुरगाणां भङ्गातकशालिकुण्ड-
 लविद्यान् । कण्ठेषु निवधीयात् पुष्टार्थं शान्तिगृह-
 गानाम् । रविवरुणविश्वदेवप्रजेशपुरुषरुद्रवैष्णवैर्मन्त्रैः ।
 सप्ताहं शान्तिगृहे कुथ्यां शान्तिं तुरङ्गाणाम् । अश्व-
 चिन्ता न परुषं वक्तव्या नापि ताडनीयास्ते । पुण्या-
 हृद्गुह्यं ध्वनिगीतरवैर्विस्तृतमयाः । प्राप्तेऽष्टमेऽङ्गि
 कुथ्यादुदङ्मुखं तोरणस्य दक्षिणतः । कुण्डीराहत-
 माश्वममग्निं पुरतोऽस्य वेद्यां च । चन्दनकुण्डसमङ्गा-
 हरितालमनःशिलाप्रियङ्गुवचाः । दन्त्यस्तताञ्जनरजनी-
 सुवर्णधुष्पाग्निमन्याश्च । श्वेतामपूर्णकोशां कटम्भरात्रा-
 यनाणसहदेवीः । नागकुङ्कुममात्मगुणां शतावरीं सोम-
 राजीं च । कलशेज्वतान् कृत्वा सप्ताहारुपहरेद्वलिं
 सत्यम् । भक्ष्येनानाकारैर्मधुपायसयावकाप्रचुरैः । खदिर-
 पनाशोदुस्वरकाशस्यैव ध्वनिर्मिताः समिधः । सुकुनका-
 द्रुताङ्गा कर्त्तव्या भूविकामेन । पूर्वाभिमुखः श्रीमान्
 वेद्यां चर्मणि स्थितो राजा । तिष्ठेदनलसमीपे तुरग-
 भिषगदैववित्सृष्टितः । यात्रायां यदभिहितं ग्रहयज्ञ-
 विधौ महेन्द्रकेतौ च । वेदीपुरोहितानललक्षणमस्मिन्-
 स्तदवधार्यम् । लक्षणयुक्तं तुरगं हिरद्वरं चैव दीक्षितं
 ज्ञातम् । अहतसिताम्बरगन्धस्रग्धूपार्थचित्तं कृत्वा ।
 व्याघ्रमतोरणमूलं ससुपनयेत्तान्वयज्ज्ज्ञेयैश्च । वादित्वा
 शङ्खपुण्याहनिःस्वनाप्रतिदिगन्तरम् । यद्यानीतस्तिष्ठेद्
 दक्षिणचरणं हयः ससुवक्षिष्य । स जयति तदा नरेन्द्रः
 शत्रून्चिरादिना यत्नात् । तस्मिन्नेष्टो राज्ञः परिशेषं
 केचितं द्विपञ्चयानाम् । यात्रायां व्याख्यातं तदिह
 विचिन्त्यं यथायुक्ति । पिण्डमभिमन्त्र्य दद्यात् पुरो-
 हितो वाजिने स यदि जिघ्रेत् । अश्रीयाद्वा जयक-
 द्विपरीतोऽतोऽन्वयाऽभिहितः । कलशोदकेषु शाखान-
 माप्राव्योदुम्बरीं स्पृशेत्तुरगान् । शान्तिकपौष्टिकमन्त्रै-
 रेवं सेनां सन्तपनागाम् । शान्तिं राष्ट्रविषद्वयै कृत्वा
 भूयोऽभिचारकैर्मन्त्रैः । सृष्टमयमरिं विभिन्द्याच्छू-
 मोरःस्थले विप्रः । खलिनं हयाय दद्यादभिमन्त्र्य
 पुरोहितस्ततो राजा । आरुह्योदकपूर्वां यायाञ्जीरा-
 जितः सवजः । सृष्टशङ्खध्वनिहृष्टकुङ्करस्रवन्कदामोद-

सुगन्धिमस्तः । शिरोस्थिनातचलत्प्रभाचयेर्ज्वलन् वि-
वस्त्रानिव तोयदाय्ये । हंसपङ्क्तिभिरितस्ततोऽद्विराट्
सम्मतङ्गिरिव शुक्लचामरैः । ऋण्यपवनानुवाहि-
भिर्भूयमानरुचिरस्रगम्बरः । नैकवर्णसन्धियजुभूषितै-
र्भूषितो सुकुटकुण्डलाङ्गदैः । भूरिरत्नकिरणौघरञ्जितः
शक्रकाष्ठकरुचं सुसङ्गहन् । उत्पतङ्गिरिव खं तरङ्गभै-
रारवङ्गिरिव दन्तिभिर्धराम् । निर्जितारिभिरिवामरै-
र्नरैः शक्रवत्परिष्ठतो मञ्जुसृपः । स्रवज्जसक्ताफलभूषणोऽ-
थ वा श्रितस्रगुणोपविषेपनाम्बरः । धृतातपतो गज-
पृष्ठस्थान्तो वगोपरीवेन्दुतले शृङ्गोः सुतः । सुस्मरुष्ट-
नरवाजिकुञ्जरं निर्मलप्रहरणं शुभासुरम् । निर्विकार-
सरिपक्षभीमयं यस्य सैन्यमचिरात्स गं प्रयेत् ।” इ० सं०
४४ अ० । “क्षाने धूमे च नैवेद्यो दीपे वस्त्रे च भूषणे ।
वष्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च” विधान-
पाजातधृतवाक्यम् ।

श्लो० निन्दन् पु० निन्दर-किप् तथाविधः सन् इन्दति इन्द-
चन् । अश्वशाखोटके दृष्टे (आसशेहोडा) शब्दच० ।

नीरुक् वि० निर्वितं रोचते निरुक्-किप् रचोमे दीर्घः ।
नितान्तदीर्घपीठे ।

नीरुज् क्य० रजोऽभावः अभावे अय्ययी० रचोपदीर्घी ।
श्रोगभावे । शनिगता रज्ज् प्रा० त० । आरोग्ये । निर्गता
रज्ज् रोगो यस्य प्रा० व० । श्रोगशून्ये वि० “क्षिग्वो
शब्दः पाण्डुरनिष्टगन्धोमेदःकतो नीरुगघातिकण्डूः”
सुश्रुतः । ततः भावे अय्य । नैरुज्ज् रोगभावे स्वास्थ्ये न०

नीरुज् वि० निर्गता रजा रोगो यस्य यस्मात् वा प्रा० व०
रचोपदीर्घी । श्रोगरहिते “पूतात्मा नीरुज्ज् श्रीमां-
सस्माद्रोगाद्विमुक्तवान्” साम्बपु० २ कुष्ठोपधौ जटा० रोग-
भेदे (अजगल्लिकारोगे) स्त्री “क्षिग्वो सवर्णां प्रथिता
नीरुजा सुदुर्गवज्जिभा” सुश्रुतः ।

नीरूप वि० निर्गतं रूपस्य प्रा० व० । रूपहीने “नीरूप-
स्यापि कावस्य प्रहृष्टविवेकताम्यपममेन” वेदा० परि० ।
नील पु० नील-अच् । खनामख्याते वर्षे श्यामवर्णे २ तद्वति
वि० अमरः । श्रपर्वतभेदे श्रवानरभेदे च सेदि० पूनीत्यो-
पधौ इनिभिभेदे उवाचकने च पु० हेमच० । दमङ्क-
लजोमे त्रिका० एवटट्टे राजनि० । नीलपर्वतस्य रम्य-
कवर्णस्य सीमापर्वतः यथोक्तं भाग० ५।१६। ६ श्लो०
“उत्तरोत्तरेणैवावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति तयो-
र्वस्वकद्विरस्ययजुःकणां वज्राणां मयप्राज्ञागिद्वयः प्रा-

गायता उभयतः आरोदावधयोद्विषाहृष्टयव एकै-
कशः पूर्वस्यात् पूर्वस्यादुत्तरोत्तरेण दशंगधिकांशेन
दैर्घ्यं एव लुप्तं । भारतवर्षदक्षिणस्थे स्वनामख्याते
श्रीगिरौ च ११ इन्द्रनीलमणौ शनिदुष्टार्थं धार्यं देवे
च मण्डिभेदे । तस्मोत्पत्त्यादिपरीक्षा गुरुत्वं उक्ता यथा
“तत्रैव सिंहलवधूकरपल्लवाप्यलूननालकवनीकुसुम
प्रवाले । देशे प्रपात दितिजस्य नितान्तकालं” मोत्फुल्ल
नीरजसमद्युति नेत्रयुग्मम् । तत्प्रत्ययादुभयशोभन
वीचीभासा विस्तारिणी कलनिधेरुपकच्छभूमिः । मोद-
भिन्नकेतकवनप्रतिवङ्गलेखा सान्द्रेन्द्रनीलसंघरत्नवती
विभाति । तत्प्रासितालकलभृदसनासिष्टशङ्काशु-
धामहरकण्ठकलायुष्मैः । शुक्लतरैश्च कुसुमैर्भारि-
कचिकयास्तस्मिन् भवन्ति मणयः सदृशादभासः ।
कन्ये मसकपयसः पयसां निधातुरभ्युत्थिमः शिखिगव
प्रतिसाक्षाभ्ये । नीलीरसप्रभवबहुदभास्य केचित्
केचित्तथा समदक्षोकिवकण्ठभासः । एकप्रकारा विषष्ट
वर्णशोभावभासिनः । जायन्ते मणयस्तस्मिन्निन्दीता
सहायुष्माः । कृत्वाभाषाशिलावज्जकैराभाससंयुताः ।
अश्रुभ्रकापटलक्ष्म्या वर्षदोषैश्च दूषिताः । तत एव
हि जायन्ते मणयस्तत्र भूरयः । शास्त्रसम्बोधित
धियस्तान् प्रशंसन्ति स्वरयः । धार्यमाणस्य ये दृष्टाः पद्म-
रागमण्येयुष्माः । धारणादिन्द्रनीलस्य तानेवाश्रोत्रि
मानवः । यथा च पद्मरागाणां जातं कर्तृमयं भवेत् ।
इन्द्रनीलेष्वपि तथा दृष्टव्यमविशेषतः । परीक्षाप्रत्ययै-
दैश्च पद्मरागः परीक्षते । तएव प्रत्यया दृष्टा इन्द्र-
नीलमणेरपि । यावन्तश्च क्रमेदन्ति पद्मरागः प्रयो-
गतः । इन्द्रनीलस्यैस्तस्मात् क्रमेत सुमहत्तरम् ।
तथापि न परीक्षार्थं गुणानामतिदृश्ये । मणिरमौ
समाधेयः कथञ्चिदपि कश्चन । मणिमात्राऽपरिज्ञाने
दाहदोषैश्च दूषितः । शोऽनर्थाय भवेद्भर्तुः कर्तुः का-
रयितृस्तथा । श्यामोत्पलकरवीरस्कटिकाद्या इह बुधैः
सर्वेदूय्याः । कथिता विजातय इमे सदृशा मणि-
नेन्द्रनीलेन । सुकभावकठिनभावाश्चैतेषां नित्यमेव
विज्ञेयाः । काष्ठाद्यायावदुत्तरविवर्द्धमाना विशेषेण ।
इन्द्रनीलो यदा कश्चित् विभर्ति तावदवर्णताम् । रश्मि-
णीयौ तथा तावौ करवीरोत्पलानुभौ । यद्यमध्यगता
भाति नीलस्येन्द्रायुधप्रभा । तदिन्द्रनीलमिताङ्ग-
हारं भुवि दुर्लभम् । यस्तु वर्णस्य भूयस्त्वात् श्रीरे शत

शुभे स्थितः । नीलतां तद्वये सर्वं महानीलः स उच्यते ।
यत् पञ्चरागस्य महागुणस्य मूल्यं भवेन्नाप स चञ्चितस्य ।
तदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य सर्वार्थसंख्यातचित्तस्य मूल्यम् ।
१२ नागभेदे पु० "नीलानीलौ तथा नागौ कलभाधशक्नौ
दधौ" भा० ध्या० १५ अ० । क्रोधवशगणांशजाते हापर-
सुगीये ११ नटभेदे "मयः क्रोधदयो नाम यक्षो राजन् !
प्रकीर्तितः । ततः संजिह्वरे वीराः क्षिताविह्वरा-
धिपाः" इत्युपक्रमे "क्रोधो विचित्रः सुरयः श्रीमान्
नीलश्च भूमिपः" भा० ध्या० ६७० उक्तम् । १४ अजमीदस्य
नील्यपरनाम्नः नीलिन्यां जाते पुत्रभेदे "अजमीदस्य
नीलिनी नाम पत्नी दद्यां नीलरुचः पुत्रोऽभवत्" विष्णुपु०
३ अ० १८ अ० । अजमीदस्य १५ पत्नीभेदे स्त्री लीम् ।
"अजमीदस्य पत्न्यस्तु तिष्ठो वै यशसान्विता । नीली
च केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना" हरिवं० २२ अ०
वानरभेदश्च रामसेनात्पतितः "नलीलाङ्गदक्रायुधन्द-
विदिदपालिता । ययौ कुसहती सेना राघवस्थार्थ-
तिष्ठये" भा० ध्या० २८२ अ० । नील+ओषधिजातौ लोप ।
१६ नीलोषधौ स्त्री नील्या रक्तम् कम् । नील १७ नीलीरक्ते
लि० १८ यमभेदे पु० "दैत्यस्त्रवाय कालाय नीलाय परमेष्ठिने"
यमतर्पणमन्त्रः । १९ कालिकाशक्तिभेदे स्त्री "नीला घना
रुक्ताका च माता सुद्रा मिता च माम्" कालीकवचम् ।
२० काचमवधौ २१ तावीधपत्ने २२ विषे शब्दार्थचि० ।
२३ नट्याङ्गाद्योत्तरशतकराणामर्गतकरणे संगीतदा० ।
नीलवस्त्रधारणादिनिषेधः मिताक्षरायाम् यथा
"नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।
अहोरात्रोपेतो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" "रो-
मकुपे वदा गच्छेद्रथो नील्यास्तु कस्यचित् । त्रिवर्णेषु
च सामान्यमूलच्छ्रं विशेषम् । पावनं विप्रयत्नैव
तद्वत्त्वा चोपजीवनम् । पातनञ्च भवेद्दिने त्रिभिः
कच्छ्रेष्यं पोहति । नीलीदारु यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य
शरीरतः । शोणितं दृश्यते यत् दिजयान्द्रावणश्चरेत् ।
स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति" इतिः
अथुष्यायुक्तम् "स्त्रीक्रीडाशयने नीली ब्राह्मणस्य न
दुष्यति । नृपस्य वस्त्रौ वैश्वप्रस्य पर्ववर्जं विपारणम्"
तथा वस्त्रविशेषतश्च प्रतिप्रसवः "कम्बले पट्टच्छत्रे च
नीलीरागो न दुष्यति" इति आरण्यात् । "नीली-
रक्तं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत् । तन्मुसल-
विषं स्वाङ्गे वस्त्रे च नरते भुवम्" । स्वाङ्गे वागीश्वर्ये

"नीलीरक्तं तु यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विर्वर्जयेत् । स्त्रीणां
क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति । मृते भर्त्तरि
या नारी नीलीवस्त्रं तु धारयेत् । भर्त्तरि नरकं
याति सा नारी तदनन्तरम् । कम्बले पट्टच्छत्रे च
नीलीदोषो न विद्यते" । शूद्रे विशेषः "ब्राह्मणस्य
चित्तं वस्त्रं नृपते रक्तमूल्यम् । पीतं वैश्वप्रस्य शूद्रस्य
नीलं मलवदिष्यते । नीलं मलवत् कृष्णमिति" विधा० पा०
कतिचित् नीलवस्त्रं नि कविकल्पलतायां दर्शितानि यथा
"शुकः शैवालं दूषी वाचतस्त्रं बुधप्रहः वंशाङ्कुरः मरुत
इन्द्रनीलमणिः । २४ साताहस्तभेदे न० "तालपयोधर-
नायकतोमरवज्रधरम् पाजियुतञ्च विधाव माभिनी-
दत्तवरम् । नीलमिदम् फणिनायकपिङ्गलसंक्षिप्तम्
पण्डितमण्डलिकासुखदं सखि ! कर्षणतम्" "परिशी-
लय नीलनिषोल्बम्" गीतगो० । "शुक्राङ्गनीलोपच-
निर्मितानाम्" माघः "कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां कृष्ण-
रुचं सन्धिमर्तो दधानम्" कुमा० । नीलश्यामलका-
लानामोष्णोदात् एकपथ्यायता क्षमरे पथ्यायतया
तेषां शक्तोः । २५ दिग्गजभेदे नीराजनशब्दे दृश्यम् ।

नीलक न० नील+काष्ठे संज्ञायां कम् वा । १ काचलवखे
२ वर्तलोहे ३ असनदृष्टे राजनि० । नीलेन वस्त्रेन
कायति कै-क । ४ अक्षरे कीटभेदे पु० । "यथा मधुकरौ
ध्यायन् नीलकान्तयो भवेत्" दृष्ट० सं० ७५ अ०
पाठान्तरम् । बीजगणितोक्ते ५ अथ्यत्तराशिसंज्ञाभेदे पु०
"यावत्तावत् कालको नीलकोऽन्योवर्णः पीतो लोहि-
तश्चैवमाद्याः" बीजग० ।

नीलकण्ठ पुं स्त्री नीलः कण्ठो यस्य । १ मयूरे अक्षरः ।
२ दात्यूहे कालकण्ठे ३ ग्रामपटके ५ खड्गने च हेमच०
स्त्रियां सर्वत्र लीप् । ५ पीतसारे पु० हेमच० । विशेष
कालकण्ठे इति पु० अक्षरः । "स्तम्भाधिरुदो ज्वलन्
नीलकण्ठावर्णीरहः स्मितननहीन्द्रः" "अवाप वा-
ल्लोचितनीलकण्ठः" माघः "क नीलकण्ठ ! ब्रजसीत्य
अलख्यवाक्" कुमा० । ७ मूलके न० राजनि० दराक्ष-
भेदे पु० "यद्वाजालावयक्तास्तु नीलकण्ठा विभीषणाः"
भा० सौ० द० नागाराक्षसोक्तौ । शिवस्य नीलकण्ठ-
नामनिर्दिष्टम् हरिवं० १११ अ० अन्वयोक्तं यथा "दत्तः
प्रहारः कुलिशेन पूर्वं तवेशान ! सुरराज्ञातिवीर्य्य ।
कण्ठे नैत्यं तेन ते यत् प्रहृष्टं तस्मात् स्थातस्त्वं नील-
कण्ठेति कण्ठः" २२२ अ० । अन्यथापि तस्य तथात्वसंक्तम्

“ततः प्रसभमास्तुत्य रुद्रं विष्णुः सनातनः । जप्ताह
कण्ठे भगवान्नीलकण्ठस्ततोऽभवत्” । भागवते ५८ अ०

“तद्विषं जग्धु मारेभे प्रभावज्ञानुमोदतः ततः कर-
तलीकृत्य व्यापि हलाहलं विषम् । अभक्षयन् महा-
देवः कृपया भूतभावनः । तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं
जलकल्मषः । यज्ञकार गले नीलं तच्च साधोर्विभू-
षणम्” । नीलग्रीवादयोऽप्युक्ताश्च “नीलपीव ! शुभ-
पीव ! सर्वकामफलप्रद” । “असौ यो व्यवसर्पति
नीलपीवो विलोहितः” यजु० १६।७ रुद्राध्याये । खड्ग-
नय स्वनामख्यातः पञ्चभेदः खड्गनयश्च २४५६ पु०
दृश्यम् ।

नीलकण्ठाक्ष पु० नीलकण्ठप्रियः शिवप्रियोऽसौ जपमाला
यस्य । रुद्राक्षे राजनि० । नीलकण्ठस्य खड्गनयस्याची
वाञ्छि यस्य प्रच समा० । खड्गनयस्यैव युक्ते स्त्रियां
प्रित्वात् ङीप् । [प्रकन्दे च दृष्टे राजनि० ।

नीलकन्द पु० नीलः कन्दो मूलमस्य । शिवकन्दे २ महि-
नीलकमल न० नीलं कमलम् । शीतपद्मे नित्यक० ।
२ नीलोत्पले राजनि “गणेशाय नमोनीलकमलामल-
कालये” लीला० ।

नीलकुन्तला स्त्री नीलाः कुन्तला यस्याः । दुर्गासखोभेदे
“सखी रत्नसुखी नाम जमादेवं शुचिस्त्रिधा । तां नि-
वार्यापरा प्राह सखी सा नीलकुन्तलाम्” दृष्टवर्मपु० ।

नीलकुरण्टक पु० कर्म० । नीलभिण्टग्राम् रत्नमाला ।
नीलकुसुमा स्त्री नीलं कृशुमं ध्वसाः । नीलभिण्टग्रां राजनि०
नीलक्रान्ता स्त्री नीलेन वर्णेन क्रान्ता । कृष्णापराजितायां
राजनि० । [जातित्वात् ङीप् ।

नीलक्रीड पु० स्त्री (को चवक) कालवक्त्रे राजनि० स्त्रियां
नीलगङ्गा स्त्री नदीभेदे शिवपु० ।

नीलगणेश पु० नीलवर्णं गणक्रीडाख्ये गणेशे “कर्ण-
कायां चतुर्दिक्षु प्रथमं पूजयेदिमान् । गणाधिपं गण-
शानं तृतीयं गणनायकम् । गणक्रीडं पीतगौर-
रक्तनीलरुचः क्रमात्” शा० ति० १३ पटले “गणेशाय नमो
नीलकमलासनकालये” लीला० ।

नीलगिरिकर्णिका स्त्री कर्म० । गिरिकर्णिकाभेदे राजनि०
नील(ला)ङ्गु नि+लगि-ङ्ग उपसर्गदीर्घः धातोरपि दीर्घ
इति केचित् । एकमिजातौ भ्रमरादौ २ कुक्षुमे च लज्-
ज्वलङ्ग । श्देवभेदे पु० “क्षिप्रश्चेत्काय कर्णिका नीलाङ्गोः
कर्मिः” यजु० १४।१०

नीलचर्मन् न० कर्म० । शनीलवर्णचर्मणि । इव० । २ तथा
चर्मयुक्ते त्रि० ।

नीलज न० नीलात् पर्वतात् जायते जन-ङ् पु० । इव०
लोहे राजनि० २ नीलजातमात्रे त्रि० ।

नीलभिण्टी स्त्री कर्म० । नीलवर्णभिण्टग्रां राजनि० ।

नीलतन्त्र न० चीनाचारादिप्रकाशके तन्त्रभेदे

नीलतरु पु० नित्यकर्म० । शनारिकेले राजनि० । २ नीलवर्ण-
वृक्षमात्रे च ।

नीलताल पु० तलमेव तालं स्वरूपं नीलं तालमस्य ।
शहिलात्रे २ तमात्रदृष्टे च राजनि० ।

नीलदूर्वा स्त्री कर्म० । हरिद्वर्णदूर्वायां राजनि० ।

नीलद्रुम पु० नित्यकर्म० । नीलवर्णे असनवृक्षे राजनि०

नीलध्वज पु० नीलवर्णे ध्वज इव । शतालवृक्षे इव० ।

२ नीलध्वजवति त्रि० राजनि० श्वेतभेदे पु० “वर्जुनस्य
हयो राजन् पुरीं माहिष्मतीं ययौ । नीलध्वजेन वीरेण
रक्षितां दुर्गमशिखताम् । नीलध्वजस्य महिषी ज्वा-
लानास्त्री सुमध्यामा । स्वाहां कन्यां प्रसृतां सा सुन्दरीं
धर्मतत्परा” जैमिनीभारते व्याश्वमेधिके १५ अ० ।

नीलनिर्गुण्डी स्त्री कर्म० । नीलसिन्धुवारे राजनि० ।

नीलनिर्यासक पु० नीलवर्णे निर्यासो यस्य कप् । शनी-
लवर्णे असनवृक्षे राजनि० । इव० । २ कृष्णवर्णनिर्यास-
युक्ते त्रि० ।

नीलपङ्क पु० न० नीलं पङ्क इव । अन्धकारे त्रिका० ।

नीलपत्र न० नीलं पत्रं पत्रं पुष्पदलं वा (पावडि) यस्य ।
शनीलवर्णे उत्पले । २ गुण्डलवृक्षे श्वश्र्वालकवृक्षे शनीलाम-
नवृक्षे पुदाडिने च राजनि० कर्म० । शनीलवर्णपत्रं
न० इव० । ७ तद्वति नीलवर्णपत्रयुक्ते त्रि० । दृष्टवर्म
शब्दच० ।

नीलपद्म न० कर्म० । नीलवर्णे पद्मे शब्दच० ।

नीलपिङ्गल त्रि० “वर्णे वर्णेन” पा० कर्म० । शनीलवर्णयुक्ते
अथ च पिङ्गलवर्णयुक्ते च २ योजातिभेदे पुं स्त्री । “गवां
जातीस्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना दिज्ज ! । प्रथमा गौ-
रक्षपिङ्गा द्वितीया गौरपिङ्गला । तृतीया रक्तपिङ्गा
चतुर्थी नीलपिङ्गला । पञ्चमी शुक्लपिङ्गा षष्ठी ल-
शुक्लपिङ्गला । सप्तमी चित्रपिङ्गा अष्टमी वन्धु-
हिष्णी । नवमी श्वेतपिङ्गा दशमी श्वेतपिङ्गला ।
तादृशास्तेऽप्यनडाहः कपिलास्तु प्रकीर्तिताः” दृष्टवर्म
पु० १५ अ० ।

नीलपिच्छं पञ्चो नीलं पिच्छं यय । श्येनखगे राजनि० ।
स्त्रियां जातित्वा लोप् ।

नीलपिष्टोडी स्त्री नीलास्त्रीष्टो (नल्लुवल्लुगुड) भाषा-
प्रसिद्धे लुपभेदे राजनि० । [जनि० ।

नीलपुनर्णवा स्त्री कर्म० । लक्षणवर्णपुनर्णवाशाकभेदे रा-
जीलपुष्पं पु० नीलं पुष्पमय । १ नीलभृङ्गराजे २ नीलास्त्राणे
च । ३ प्रत्ययार्थे न० ४ लक्षणापराजितायां स्त्री राजनि०

५ अतस्त्रां (मसिना) स्त्री लोप् । स्त्रार्थे क तत्रैव ।

नीलपृष्ठ पु० नीलं पृष्ठं धूमरूपेणाय । वज्रौ “आ बोधमं
नीलपृष्ठम् दृष्टुम्” क० ५।४३।१

नीलपोरक पु० दक्षुभेदे सुश्रुतः दक्षुगन्धे ६०६४ दक्षुम्
“सूक्ष्मपत्रो नीलपोरो नैपालो दोधेपत्रकः । वातलाः
कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः” सुश्रुते तद्गुणादि ।

नीलकला स्त्री नीलं फलं यस्याः । जम्बूद्वारे राजनि० ।

नीलभृङ्गराज पु० कर्म० । नीलवर्णभृङ्गराजे (नीलकेश-
रिया) राजनि० ।

नीलमल्लिका स्त्री कर्म० । नीलवर्णमल्लिकायाम् । “स्ना-
तालुलिप्तं यथापि भजन्ते नीलमल्लिकाः । सुगन्धि-
र्वाति योऽकस्मात् व्रजन्ति ते गतायुषः” सुश्रुतः ।

नीलमणि पु० कर्म० । १ इन्द्रनीलमणौ चारा० । नीलशब्दे
दृश्यम् । तद्वर्णत्वात् रक्षण्ये वासुदेवे च नीलरत्नमयत्वात्

नीलमल्लिका स्त्री नित्यकर्म० । विल्ले नैवण्टप्रकाशिका ।

नीलमाधव पु० कर्म० । जगन्नाथदेवे “प्रेषितोऽहं हरि-
इष्टुं मञ्जुस्यं नीलमाधवम्” स्क० पु० उत्क० ७४० ।

नीलमाष पु० नित्यकर्म० । राजमाषे राजनि० । [शब्दमात्रा ।

नीलमौलिक पु० नीला मौलिका निमीवनं यय । खद्योते

नीलमृत्तिका स्त्री नीला मृत्तिकेव । १ पुष्पकाशोशे राजनि०
कर्मधा० । २ नीलवर्णमृत्तिकायाम् । नीला मृत्तिका

यत् । शतदुक्तदेशादौ ति० ।

नीलमेहिन् पु० नीलं तद्वर्णं युक्तं मेहति मिह-णिनि ।

नीलवर्णमेहयुक्ते “पैत्तिकेषु नीलमेहिनम्” सुश्रुतः ।

नीलराजि पु० क्त० । तमस्तौ “निशा शशाङ्कजतनील-
राजयः” अलुप्तं ।

नीललोचन ति० नीलं लोचनं नेत्रं यय । नीलवर्णनेत्र-
युक्ते “शाकहारी च पुरुषो जायते नीललोचनः” शाता-
शाकहरणपाथेन तथात्मन्य जायते” इत्युक्तेम् ।

नीललोहित पु० “वर्णोवर्णनं” पा० कर्म० । कण्ठे न नीले
केशेषु लोहितवर्णयुक्ते शिथि अमरः । “अथावर्ते नि-

षितस्य नीललोहितरेतसः” कर्मा० “द्रोणे खन्वस-
स्यते दरिद्र ! नीललोहित !” यजु० १६।४७ “प्रजार्थं
वरयासाव नीललोहितसंज्ञितम्” भा० आनु० १६४० ।
२ निमित्तनीललोहितवर्णे शतयुते ति० । ४ भूमिजम्बा
स्त्री शब्दच० ।

नीललोहि न० नित्यकर्म० । वर्त्तलोहे राजनि० ।

नीलवर्षाभू पु० वर्षायां भवति भू-किप् कर्म० । १ लक्षणवर्ण-
सूचितायां रक्षण्यभेदे च ।

नीलवल्ली स्त्री कर्म० । यन्दायाम् (परगाक्षः) रत्नमात्रा ।

नीलवसन ति० नील्या रक्तम् यन् नीलं वसनमय ।

१ नीलवस्त्रयुक्ते २ शनैश्चरे पु० चारा० । ३ वस्त्रासे च पु०

कर्म० । ४ नीलवर्णं वस्त्रे नीलवस्त्रादयोऽपि एवर्थेषु ।

“स्त्रीकोडाशयनीयादौ नीलवस्त्रं न दुष्प्रति” नीलशब्दे

दृश्यम् । “परिणोत्तय नीलनिचोत्तम्” गीत० गो०

“नीलवासा एककण्ठो हलककुदि कतसुभगसुन्दरभुजः”

(वलरासः) भाग० ५।२५।८।

नीलवोज पु० नीलं वोजमय । १ नीलासने राजनि० २ नी-
लवर्णवोजयुक्तमात्रे ति० ।

नीलवृक्षा स्त्री कर्म० । नीलवर्णं वृक्षाभेदे राजनि० ।

नीलवृत्त पु० कर्म० । अजान्त्यां नीलासने हज्जभेदे राजनि० ।

नीलवृत्त(क) न० नीलं वृत्तमय वा कप् । तूचे राजनि० ।

नीलवृष पु० नित्यकर्म० । विशेषतश्चण्डाक्रान्ते वृषभेदे तल्लक्ष

सूक्तं यु० त० शब्देन “लोहितो यस्तु वर्णेन सुखे पुच्छे

च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स हृषो नील

उच्यते” “स हृषो नील उच्यते” इत्युक्तेः नीलशब्द

स्यैव तत्रार्थे पारिभाषिकत्वं तस्य सामानाधिकरण्यद्योत-

नायैव वृषशब्दप्रयोगः । अतएव “नीलं वा वृषस्यैव जेत्”

देवीपु० वाक्ये व्यासप्रयोगः । नीलवृषप्रमोक्षेण अमा-

वास्यां तिबोदकैः” भा० आनु० १६५ अ० वृषार्थकण्ठ-

शब्दप्रयोगश्च । “लोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णखुरो

वृषः । लाङ्गू नगिरसोच्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः”

इति वचनेऽपि न समुदाये पारिभाषिकत्वम् किन्तु

नीलशब्दस्यैव सामान्याधिकरण्यद्योतनाय वृषशब्दप्रयोगः

पूर्वोक्तेताः । एवं लोहितवृषशब्देऽपि लोहितशब्द-

स्यैव पारिभाषिकत्वम् यथोक्तं विष्णुसं० “जीववत्सायाः

पयःसत्याः पत्रं सर्वलक्षणोपेतं नीलं लोहितं वा सुख

पुच्छपादशङ्खशुक्लं यूपसाच्छादकम्” । नीलवृषादयो-

ऽप्यत्र ।

नीलवर्णा स्त्री नीलवर्णं पत्रं पुष्पं कलं च वर्धति प्रकृते
दृष्ट-क । याज्ञिकीभेदे राजनि ।

नीलव्रत न० व्रतभेदे “यस्तु नीलोत्पलं हंसं शर्करापात्र-
संयुतम् । एकान्तरितनक्ताशी समाने हृषभं ददेत् ।
स वैष्णवपदं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम्” मत्स्यपु० ।

नीलशिखण्ड ति० नीलः शिखण्डोऽस्य । १ नीलवर्णशिख-
ण्डयुक्ते २२३भेदे पु० “रुद्र ! जटीश ! भेषज ! नील-
शिखण्ड ! कर्महृत् !” अथ २।२७।६ । [राजनि० ।

नीलशिख पु० कर्म० । नीलवर्णपुष्पयुक्ते शोभाञ्जनभेदे

नीलसन्ध्या स्त्री नीला सन्ध्या । कृष्णपराजितायां राजनि०

नीलसरस्वती स्त्री द्वितीयविद्यायां तारायाम् “सातनील-
सरस्वति ! प्रथमतां शोभायामप्यनुपदे !” इति तत्त्वो-
क्तम् । “नीला च वाक्प्रदा चेति तेन नीलसरस्वती”
तन्त्रधारे तन्त्रामनिकृतिः । तन्त्रान्तस्तु तत्रैव “ताराया
यश्चतुर्थेयं श्रीमन्नीलसरस्वती । सर्वभाषामयी शुद्धा
सर्वदेवेनेमस्तता” (“ओं ह्रीं छं क फट्”) ११८।४०
तारिणीयन्दे दर्शिते तारिणीयये सरस्वतीपदं नील-
सरस्वतीपरम् ।

नीलसार पु० नीलः सारोऽस्य । तिन्दुहृत्ते (तेंद) राजनि० ।

नीलसिन्धुवार पु० कर्म० । नीलनिर्गुण्याम् राजनि० ।

नीलस्तम्भा स्त्री नीलः स्तम्भोऽस्याः । मोक्षार्थोक्ततायाम्
नैघण्टु प्रकाशिका ।

नीला स्त्री १ नीलमणिकायाम् अपरः । २ नीलपुनर्वर्षायां
३ नीलोपपी च राजनि० अथ ना० न छीप् । ४ वज्ररा-
गस्य स्त्रीभेदे दृष्टव्यम् । अथान्योऽर्थो नीलशब्दे दृश्यः

नीलाङ्गितदल पु० नीलाङ्गितं दलमस्य । तैलकन्दे नैघ० प्र० ।

नीलाङ्ग पुंस्त्री नीलमङ्गं यस्य । १ सारमङ्गने राजनि०
स्त्रियां जातिनात् छीप् । २ नीलवर्णाङ्गयुक्तमात्रे ति०
स्त्रियां स्थाङ्गत्वात् छीप् ।

नीलाञ्जन न० कर्म० । १ शोधीराञ्जने (तेंते) राजनि० “नीला-
ञ्जनपत्रप्रख्याम्” तन्त्रधारः । नीलं निवमञ्जयति
अनुजि-णिच्-ल्यु । २ विद्युति जटा० करणे ल्युट्-
लोप् । ३ कालाञ्जनीकुये राजनि० ।

नीलाञ्जसा स्त्री नीलमञ्जति अनुजि-णिच्-ल्यु । १ अथ-
सरोभेदे २ नदीभेदे ३ विद्युति च भेदि० ।

नीलाद्रिकणिका स्त्री कर्म० ! कृष्णपराजितायां राजनि०
नीलापराजिताऽप्यत्र ।

नीलाब्ज पु० नीलमब्जं यस्य । १ बलदेवे २ शम्भुदेवे च

कर्म० । ३ नीलीरक्ते वक्त्रे म० । ४ व० । ४ तद्वति ति० ।

नीलमस्वति अवि-सरस्व । ४ ताक्षीयपत्रे राजनि० ।

नीलाभ्युज न० कर्म० । नीलपद्मे रत्नमात्रा नीलाभ्यु-
जातादयोऽप्यत्र ।

नीलाभ्युजन्म न० नीलवर्णमभ्युजन्म । नीलोत्पले अनारः

नीलाभ्या पु० दीपकाद्येन आभ्यायति आ+भ्या-क कर्त्त० ।

१ नीलमिष्टप्राप्तम् । तस्या हि पुष्पमन्त्राद्येनैव गच्छति ।

२ श्यामाभ्यां स्त्री नीरा० छीप् । नीलाभ्यानीत्यत्र ।

नीलाल पु० कर्म० । श्यामवर्णमन्त्रे आनभेदे राजनि० ।

नीलाशी स्त्री नीलं वस्त्रमश्रुते व्याप्नोति अश-अश्रु उभ० व०

नीरा० छीप् । नीलनिर्गुण्यां नीलमिन्धुवारे राजनि० ।

नीलाशोक पु० कर्म० । नीलवर्णे अशोके “सायेन कल्म-

भाक्षी, रक्ताशोकेन रक्ताञ्जनी च । पाण्डूकः क्षीरि-

च्छा भूयैवाशोकेन सुकरकः” इ० व० २६० वनस्पति

भेदे दृष्टम् । शम्भुदेवे दृष्टम् ।

नीलाश्वन् पु० कर्म० । नीलमयो “नीलाश्वदुतिमाश्वपाद

दृष्टकां सेवे महाकाविकाम्” महाकावोऽध्यायम् ।

“नीलाश्वदुतिभिदुराश्वोऽपरत्वं” भावः ।

नीलासन पु० कर्म० । (पियासल) दृष्टभेदे राजनि० ।

नीलि पु० नील-इन् । जलजन्तुभेदे “मद्यं नीलिष

पाण्डुस्य सर्वाश्चैक्यकांक्षया” अविष्कोकोऽपि उचुः ।

“नीलिर्जलजन्तुः” कुडू० ।

नीलिका स्त्री नीली इवार्थे च नील-एलु क कावि अथ

एलुं वा । १ नीलिषिन्धुवारे राजनि० २ नीलिष्या ३ नील

शेफालिकायां भेदि० । ४ नेत्ररोगभेदे “य एव विक्र-

जायस्य नीलिकाकाचसंज्ञितः” सुश्रुताः । ५ कुट्टरोमभेदे

“क्रोधाय संकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः । स च

आगत्य सङ्घसा मण्डलं विस्फुल्लयतः । मीढलं हृत्तं

श्यावं तं व्यङ्गसिति निर्दिशेत् । कण्ठमेवगुर्धं नात्रे हृत्तं

वा नीलिकां विदुः” माधवकरः । जलस्य इव्यरपिने

“भूमेरुपरा दृष्टस्य कोटरः जलस्य नीलिका” इत्यादि ।

नीलिन ति० नीलो भूम्ना प्राणस्मिन् वाऽत्यस्य इति ।

प्रथमनीलवर्णयुक्ते स्त्रियां छीप् । वा च २ नीलापी-

कन्दपस्य पत्नीभेदे पु० नीलशब्दे दृष्टम् । “साजनीदल

नीलिष्यां प्रथानिदपद्यत” हरिवं० २२० । ३ नी-

ल्योपपी च ।

नीलिमन् पु० नीलस्य भावः इत्यनिच् । नीलवर्णे “एष-

अमनित्विषोचमममनविरचितनीलिमदपम्” श्रीमते

भीलीराग पु० “नचातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।
तन्नीलीरागमाख्याति यथा श्रीराससीतयोः” सा०द०
उक्ते । प्रेमभेदे । सोऽस्यास्ति अच् । २पूर्वाक्तप्रमथुक्ते
उशि शतधाविधस्त्रियां स्त्री हेमच० । नील्याराग इव ।
४नीलवर्णं शब्दच० । स्वार्थे क । नीलिकाऽप्यत्र नेत्र-
रोगभेदे च “नीलिकाकाचसंज्ञितः” सुश्रुतः ।
भीलीरोग पु० अक्षिरोगभेदे “रैर्य” हन्यादास्य नक्तान्य-
काचान् नीलीरोगं तैमिरं चाञ्जनेन” सुश्रुतः ।
भीलीवृत्ताकृति पु० नीलीवृत्तवृत्ताकृतिरिवाकृतिरस्य । शर-
पुञ्जे शब्दार्थाच० ।
नीलोत्पल न० कर्म० । नीलवर्णं उत्पले “विचस्विनीलोत्पलक-
र्णपूराः” भाच० “नीलोत्पलं विभ्रती” ताराध्यानम् । इदञ्च
अञ्जनादिगणे सुश्रुते पठित्वा तद्गुण उक्तो यथा “अञ्ज-
नरसाञ्जननागपुष्पप्रियङ्गुनीलोत्पलनलदलनलकेशराणि
सधूकञ्चेति । अञ्जनादिगणा स्तोत्र रक्तपित्तनिवर्हणः”
नीलोत्पलाद्यष्टत न० चक्रपाणिदत्तोक्ते दृढभेदे “नीलो-
त्पलोगीरमधूकयष्टीद्राक्षा विदारीकुशपञ्चमूलैः । स्वाज्जी-
वनीयैश्च हवं विपकं शतावरीकारपदुग्धमशम् । त-
च्छर्करापादधुतं प्रगल्भम् अष्टमदरे चारुतरक्तपित्ते ।
क्षीणे वले रेतसि संपन्नं कृच्छ्रे च रक्तप्रभवे च गुल्मे”
नीलोत्पलिन पु० नीलोत्पलं धार्यत्वेन तद्वर्णं वास्तव्यस्य
इति । मञ्जुषांशे शिवांशभेदे त्रिका० । [च मेदि० ।
नीवार पु० नी-वृत्त-नि० । परित्राजि २वर्णिकजे २वास्तव्ये
नीवाक पु० नियतं वाको वचनं नि-वच-वच दीर्घः ।
१महाधेहेतोर्धन्यस्य संप्रयोगकारको अमरः । निवृत्तौ
अव्ययी० । २वचननिवृत्तौ अव्य० ।
नीवार पु० नि+वृ-वच् दीर्घः । तृणधान्यभेदे “नीवार-
पाकादिकङ्करीयेः” अथर्वश्रौत नीवारभागधेयोचितै-
र्हृगैः” रघुः “नीवारफल्सूलाशान्दधीनयति शेरते”
मट्टिः । स च कुधान्यं यथोक्तं सुश्रुते “कोर-
दूषकक्षामाकनीवारसान्तुत्वरकोद्वालकप्रियङ्गुमपूजिका
नान्द्रोसखीकुशविन्दगवेधुकावरुक्तोदपथीउकुन्दकरेणु
वपमस्तयः कुधान्यविशेषाः । उण्याः कषायमधुरा-
रुचाः कटुविपाकिनः । होध्रमा वद्धनिषण्द्रावातपि-
त्रमकोपयाः । कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः
श्वताः । नीवारः शीतकोपाक्षी पित्तज्वरकफवातहृत्
शायप्र० । स्वार्थे क । तत्रार्थे “नीवारकादयो सुहृदादयश्च
अभावेन कषायोवर्गः” सुश्रु० ।

नीवि(वी) स्त्री निव्ययति निवीयते वा नि+व्ये-इन् यञोप-
दोर्घौ छिज् वा ङीप् । १वर्णिकां मूलधने २स्त्रीकटीवस्त्र-
वस्त्रे अमरः “नीविं प्रति प्रणिहिते च करे प्रियेण” सा०द०
“नीवीरतिक्रस्य सितेतरस्य” कुमा० “आलोच्य प्रिय-
तममंगुके विनीवौ” भाचः “निवीप्रविश्वं सनकरः” भा०
स्त्री० २४व्य० । ३वस्त्रमात्रे “अवनिज्य पुंवञ्चो विं
विश्वस्य नमोव इत्यादि” कात्या० ४।१।१५ । ४राजपुत्रा-
देवव्यक्ते सुभृतिः तत्र मूलधने “निजगृहमिवातुप्रविश्व
नीविं सारमहतीमादाय गिरगाम्” दशकु० ।

नीत्र न० नीप्रशब्दार्थे पठले अमरे पाठान्तरम् ।

नीवृत् पुंस्त्री नियतं वचनं इत्य नि+वृत्-आधारे क्तिप् दीर्घः ।

देहे जनपदे अमरः “गनिकस्त्रीकृतनैकनीवृता” नैष० ।

नीशार पु० नितरां शीथ्येति हिमानिवायत्वात्नेन वा नि+
शृ-करणे आधारे वा घञ् दीर्घः । हिमानिबनिवारणे
१मावरणे २काण्डपटे च (कानात्) अमरः ।

नीहार पु० निवृत्तयते नि+हृ-कर्मणि चञ् दीर्घः । वनीभूते
१शिशिरे २हिमे च अमरः “नीहारलाजमखिनाः पुनरु-
क्तसाम्नाः” भाचः ४००टीकोक्ते त्रयोविंशतिरगणात्मके
२दण्डकभेदे ।

नु अव्य० नुदति नौति वा नुद-नु-वा मित० ङु । १विकल्पे
२अनुनये ३अतीते ४प्रश्ने ५हेतोर् इतिक्ते ७अपमाने
दद्यादेशे ८अनुगाये च मेदि० “आचितं नु गमितं नु वधू-
गाम्” भाचः अयश्चात्रोत्प्रेक्षाद्योतकः । कचित् संशया-
लङ्कारद्योतकश्च । [अणोपदेशत्वात् न थत्वं प्रमुञ्चति ।

नुह वधे त० कु० पर० सक० षेत् । नुहति अयुङ्गीत् । नुनोह
नुति स्त्री नु-क्तिन् । १कृते २प्रणामे च ।

नुत्त(त्र) त्रि० नुद-क्त । १मरिते २क्षिप्ते च अमरः
“अदस्त्वशा नुत्तमनुत्तमं तमः” भाचः । पक्षे क्तस्य नः
पूर्वदस्य नः । “न नोननुत्तोनुत्तो नोनाना नानानना ननु ।
नुत्तोनुत्तोनुत्त नोनानेनानुत्तनुत्तनुत्” शिरा० ।

नूतन त्रि० नवयव “नवस्य नूतनपञ्चाश” पा० स्वार्थे तनष्
नूरादेशश्च । नवीने अमरः “नूतनजलधररुचये” भाषा०
“प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवम् कुलमस्थ नूतनेश्वरम्” रघुः ।

नूत्र त्रि० नव एव नव+नूतनवत् लप् नूरादेशश्च । नयीने
अमरः “नूत्रा इन्द्र । ते रथवृत्तिर्भूमः” ऋ०द०१।१।७

नूद पु० नुदति पापं क ष्टवो दीर्घः । अश्वत्थाकारे मञ्जुदा-
रवृक्षे अमरः ।

नूनम् अव्य० नु+अन-नि । १वितर्के २निश्चिते ३आरुचे

नृत्यस्थानं न० इत० । नृत्याधिकरणे रङ्गस्थाने क्खमरः ।
नृदुर्गं न० नृवेष्टितं दुर्गम् शा०त० । मनुष्यरथादिवेष्टिते
नृपस्याश्वयथीये दुर्गभेदे (गड) भेदे “नृदुर्गं गिरिदुर्गं
वा समान्त्रित्य वसेत् नृपः” मनुः “नृदुर्गं चतुर्दिगवस्था-
यिहस्यस्वरथयुक्तवज्रपादातरचितम्” कूळू० ।

नृदेव पु० ना देव इव । नरदेवे नृपे “अस्त्वानमालां विपुलां
च पत्न्यै देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः” नैष० ।

नृधर्मन् पु० नरस्यैव धर्मोऽस्य अग्निच् समा० । शकुन्तले हेमच०
२मनुष्यप्रथमयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां वा डाप् ।

नृनमन न० इत० । नृभिर्नम्यते नम-कर्मणि ल्युट् पूर्वपदादिति
णत्वे प्राप्ते क्षुभ्रा० न णत्वम् । २मनुष्यनमनीये देवादौ ।

नृप पु० नृन् पाति रक्षति पा-क । “चतुर्योजनपर्यन्तं क्षधि-
कारी नृपो भवेत्” इत्युक्ते श्रावणविशेषे २राजमात्रे च
क्खमरः । “नृपादिलक्षणं यथा “चतुर्योजनपर्यन्त-
मधिकारो नृपस्य च । यो राजा तच्छतगुणः स एव
मण्डलेश्वरः । तस्माद्देशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकी-
र्तितः” ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णअन्तर्खण्डे ८६ अ० । तत्-
प्रशंसा यथा “अपुत्रस्य नृपः पुत्रो निर्धनस्य धनं
नृपः । अमातृजननी राजा अमातस्य पिता नृपः ।
अनाथस्य नृपो नाथो ह्यभर्तुः पार्थिवः पतिः । अन्ध-
त्यस्य नृपो भ्रूयो नृप एव नृणां सखा । सर्वदेवस्यो
राजा तस्मात्त्वामर्थये नृपः ।” कालिकापु० ५० अ० । “व्यव-
हाराक्षुपः पश्येद्विद्वद्भिः ब्राह्मणैः सह” याज्ञ० “नृपेण
पाणिपङ्कणस्य हेति” नैष० । श्लोडशसंख्यायाम् भा-
रते श्लोडशानामेव राज्ञां माहात्म्यविशेषकथनात्
नृपशब्दस्य तत्संख्यावाचित्वम् श्लोडश नृपाश्च भाग्यो०
५५ अ० ध्यायादौ श्लोडशराजिकपर्यवस्युक्ताः तत्रैव दृश्याः ।
“भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्गुलम्” तदपम्” लीला० ।
राज्ये एकनृपकरणस्यावश्यकता तत्र विशेषश्च औशनस-
नीतिपरिशिष्टे १ अ० उक्तो यथा

“सदैकनायकं राज्यं कुर्यान्न वज्रनायकम् । नानाधर्मे
क्षिपदपि कर्तुरीरुषितमतये । राजकुले तु बहवः
पुरुषा यदि सन्ति हि । तेषु ज्येष्ठो भवेद्वाजा शेषास्तत्-
कार्यसाधकाः । गरीयांसोवराः सर्वे सहायेभ्यो विष्ट-
भ्ये । ज्येष्ठोऽपि वधिरः कुष्ठो मूर्खोऽन्धः पण्ड एव
यः । स राज्याहो भवेन्नैव स्वात्ता तत्सुत एव वा ।
न कनिष्ठोऽपि, ज्येष्ठस्य भ्रातुः पुत्रस्तु राज्यभाक् ।
हायादान्मैकमत्यं राज्ञः अद्वैत्तरं परम् । पृथग्-

भावो विनाशाय राज्यस्य च कुलस्य च । अतः स्वभोग
सदृशान् दायदान् कारयेत्तृपः । कव्याहताक्षः संतप्रे-
च्छत्रविहासनेरपि । राज्यविभजनाच्छ्रेयो न भूपानां
भवेत् खलु । अस्मीकृतं विभागेन राज्यं शत्रुर्जिह्वयति ।
राज्यतृयांशदानेन स्याप्येत्तान् समन्ततः । चतुर्दिक्ष्वपि
या देशाधिपान् कुर्यात् सदा नृपः । गोगजाश्वोद्वको-
षाणामाधिपत्ये नियोजयेत् । सेनाधिकारे संयोज्या
वान्मवाः श्यालकादयः । स्वदोषदर्शकाः कार्या गुरवः
सुहृदश्च ये । वस्त्रालङ्कारपात्राणां स्त्रियो योज्यास्तु द-
र्शने । स्वयं सर्वं च विद्वेश्व पयांशेष च दुर्नयेत् ।
मन्त्रयेन्मन्त्रिभिः सार्धं भावि कृत्यं तु निर्जने । अल-
र्धेऽस्मिन् राज्ञौ वा दिवा वाऽन्यविशेषिते । सुहृद्भिर्भा-
तभिः सार्धं सभायां पुत्रवान्मवैः । राजकृत्यं केन्यप्यैव
सम्याद्यैस्त्रिन्त्येक्षृ पः । [राजनि० ।

नृपकन्द पु० कन्दानां नृपः श्रेष्ठः राजद० । राजपलाण्डौ
सुपगृह न० इत० । राजमन्दरे तल्लक्षणादि इ० सं० ५१ अ०

“उत्तममष्टाभ्यधिकं हस्तगतं नृपगृहं पृथक्त्वेन । अष्टा-
ष्टोनान्येवं पञ्च सपादानि दैव्येण” औशनसनीतिपरि-
शिष्टे १ अ० तद्विद्वतिर्बधा

“राजगृहं सभामध्यं गवाक्षगजशालिकम् । प्रशस्त
वापीकूपादिजलयन्त्रैः सुशोभितम् । सर्वतः स्यात् सम-
भुजं दक्षिणोत्तरदङ्गनतम् । शालां विना नैकभुजम् तथा
विषमबाहुकम् । प्रायःशाला नैकभुजा चतुशालं विना
शुभा । शस्त्रास्त्रधारिभिर्युक्तप्राकारं सुषुयन्त्रकम् ।
सच्चिदचतुर्वारं चतुर्दिक्षु सुशोभनम् । दिवारालौ
सशस्त्रास्त्रैः प्रतिकक्षासु गोपितम् । चतुर्भिः पञ्चभिः
षड्भिर्यामिकैः परिवर्तकैः । नानागृहोपकार्याङ्ग-
संयुतं कल्पयेत् सदा । वस्त्रादिमार्जनार्थं च स्नानार्थं
यजनार्थकम् । भोजनार्थं च पाकार्थं पूर्वस्थां कल्पयेत्
गृहम् । निद्रार्थञ्च विहारार्थं पानार्थं रोदनार्थकम् ।
धान्यार्थं द्वारपालार्थं दासीदासार्थमेव च । उत्-
सर्गार्थं ग्रहान् कुर्यात् दक्षिणस्यामनुक्रमत् । गो
खगोद्गजादयर्थं ग्रहान् प्रत्यक् प्रकल्पयेत् । रथवा-
ज्यध्वंशस्त्रार्थव्यायामयाभिकार्थकम् । वस्त्रार्थं तल्ल-
रार्थं विद्यास्थानार्थमेव च । उदक् ग्रहान् प्रकुर्वीत
सुपुमान् सुमनोहरान् । यथासुखानि वा कुर्याद्गृह-
शयितानि वै नृपः । धर्मधिकरणं शिल्पशालां कुर्याद्ददन्
ग्रहान् । पञ्चमांशाधिकोच्छ्रायां भित्तिं विस्तारतो गृहे ।

कोष्ठविस्तारपथांश्च सूत्रा वा च प्रकीर्तिता । एकभूमे
रिदं मानमूर्ध्वमूर्ध्वं समन्ततः । सन्धैश्च भित्तिभिर्वापि
पृथक् कोष्ठानि संन्यसेत् । त्रिकोष्ठं पञ्चकोष्ठं वा सम-
कोष्ठं गृहं स्मृतम् । द्वारार्थमष्टधा भक्तं द्वारस्थांशौ
त मध्यमौ । द्वौ द्वौ त्रयो चतुर्दिनु घनपुत्रपदौ नृ-
णाम् । तत्रैव कल्पयेत् द्वारं नान्यत्र तं कदाचन ।
वातायनं पृथक् कोष्ठे कुर्याद्यादृक् सुखावहम् । अन्य
नेहद्वारविज्ञं गृहद्वारं न कारयेत् । दृक्कोणस्तम्भमार्गं
पीठरूपैश्च वेधितम् । प्रासादमण्डपद्वारे मार्गवेधो न
विद्यते । गृहपीठं चतुर्थांशसूत्रायस्य प्रकल्पयेत् ।
प्रासादानां मण्डपानां चार्द्धांशं चापरे जगुः । पर
वातायनैर्विज्ञं नापि वातायनं स्मृतम् । हीना निम्ना
कृदिर्न स्यात्तादृक् कोष्ठस्य विस्तरः । स्तोत्रायस्यार्द्धमूलैक
प्राकारः सममूलकः । तृतीयांशकमूलो वा हस्तस्यार्द्ध
प्रविस्तरः । उच्छ्रितस्तु तथा कार्यो दस्युभिर्न विव-
क्ष्यते । यानिकैरक्षितो नित्यं नाविकास्त्रैश्च संयुतः ।
वज्रसुदृढगुल्मश्च सुगवाक्षप्रणाविकः । स्वहीनमहा-
प्राकारो ह्यसमीपमहीधरः । परिष्ठा तत्र कार्यं च
स्वातात् द्विगुणविस्तरा । नातिसमीपप्राकारा ह्यगाध-
सचिन्ता शुभा । युद्धसाधनसम्भारैः सुयुद्धकर्मसैर्विना ।
न त्रयेसे दुर्गवासो राज्ञः स्याद् बन्धनाय वै ।

नृपञ्जय पु० अन्यान् नृपान् जयति जि-स्रश्च । पौरवे
नृपभेदे “लेस्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात् नृप-
ञ्जयः । नृपञ्जयो वज्ररथ इत्येते पौरवाः स्मृताः”
हरिवं० २० अ० ।

नृपति पु० नृन् पाति धा-डति इत० । १ कुवेरे २ नृपाले रा-
जनि च शब्दरत्ना० “जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गात्”
रत्नुः । नृनाद्यादयोऽपि राजनि । शब्दत्रिवे “नृपते-
र्वर्णयोर्द्वयोः” मनुः ।

नृपतिवल्लभ पु० इत० । १ यटिकात्मके औषधभेदे “जाती-
फलं लवङ्गाद्वत्वेलाटङ्गरामठम् । जीरकञ्च यवानी
च विश्वासैस्त्वपत्नकम् । लौहकम्भं रसं गन्धं ताम्रं
प्रत्येकशः पलम् । सरिचं त्रिपलं दत्त्वा ह्यगोदुग्धेन
प्रेषयेत् । धात्रीरसेन वा पिष्ट्वा यटिकां कुरु यत्नतः ।
श्रीमद्भगवद्गीतेन विचिन्त्य परिनिर्मितः । सूर्यवत्ते-
जसा चायं रसो नृपतिवल्लभः । अष्टादशवटीं खादित्
यत्नतः सूर्यदर्शकः । हन्ति मन्दानलं सर्वभामदोषं वि-
स्त्रिक्ताम् । स्त्रीहृत्पुष्पोदरापीला शक्नुवन् पण्डुहृत्पी-

सकम् । हृत्पुष्पं कण्ठशूलञ्च चक्षुःशूलञ्च कामलाम् ।
शिरःशूलं कटीशूलमनाहमोष्ठशूलकम् । कासघातान-
घातञ्च स्त्रीपदं शोथमर्बुदम् । गलगण्डं गण्डमात्रा-
मन्त्रपित्तञ्च गर्दभीम् । क्रिमिकृष्टानि दद्रूणि वातरक्तं
भगन्दरम् । उपदंशमतीसारं ग्रहण्यर्थः प्रमेहकम् ।
क्षयशीर्षं मूलजम्भञ्च सूत्राघातमण्डगदरम् । ज्वरं जीर्ण-
ज्वरं कण्डू तन्द्रालस्यं वमिं श्वसिम् । दाहविद्रधि
हिक्काश्च जङ्गमद्वन्द्वकताः । वाधिर्यं स्वरभेदञ्च सुक्-
टञ्च विषर्पकान् । उरुक्षमं रक्तपित्तं गुदभ्रं शार्दूलं
तप्तम् । कर्णनासानुशोथान्च दन्तारोगञ्च पीनसम् ।
स्त्रीलस्य शीतपित्तञ्च स्यावराणि विधाणि च । वात-
पित्तकफोत्पांश्च दन्तजान् सान्निपातिकांन् । सर्वरोगचयान्
हन्ति चण्डांशुरिव पापहा । बलवर्धकरो ह्येष शो-
थयो धीर्यवर्धनः । परं वाजीकरः श्रेष्ठः पटुतामन्त्र
सिद्धिदः । स्वरोगी दीर्घजीवी स्यात् रोगो रोगं विमु-
ञ्चति । रसस्यास्य प्रसादेन सुबुद्धिर्जायते नरः” मैत्रज्य-
रत्नावली । शराणां प्रिये त्रि० शराजपत्यां स्त्री
नृपवल्लभादयोऽप्यत्र ।

नृपत्नी स्त्री नृणां पतिः पालयित्री विभाषा सुपूर्वखं
पा० नान्तादेशः नान्तत्वात् स्त्रियां ङीप् । नृणां पाल-
यित्वां स्त्रियां “अभि नो देवोरवसा नहं” शर्मणा
नृपत्नीः क० १।२२।११ “नृपत्नीः मनुष्याणां पालयि-
त्वा” भा० कन्दसि जसः स्थाने शब् ।

नृपद्रुम पु० नृपस्यादनो द्रुमः शा० त० । राजादने आरम्भे
राजनि० । नृपद्रुमादयोऽप्यत्र “खादेहाप्यङ्कुरान् नृपान्
पूतकान्द्रुमजान्” सुश्रुतः ।

नृपप्रिय पु० इत० । (वेङ्कटेश) १ वंशभेदे तस्य दुर्गवेधनका-
रित्वात्तत्प्रियत्वम् । शराजपत्याङ्गौ श्यालिभान्ते
४ व्याख्ये च शब्दच० । शराजवल्लभे त्रि० इकेतक्यां
शराजखर्जूर्यां स्त्री राजनि० । [राजनि०]

नृपप्रियफला स्त्री नृपप्रियं फलं यस्याः । वातांश्यां
नृपवदर पु० बदराणां नृपः राजदन्ता पूर्वनि० । राजवदरे
राजनि० ।

नृपमन्दिर न० इत० । राजगृहे सौधे हेमच० ।

नृपमाह्वयक न० नृपस्य म० ह्वयं दक्षात् कप् । आह्वय-
द्वये राजनि० ।

नृपमान न० नृपस्य तज्जीजनस्य मानमावेदकं वाद्यम् । त-
स्य भोजनकावावेदके वाद्यभेदे त्रिका० ।

नपलक्षन् न० इत० । नृपचिह्ने कृते चामरादौ च नृप-
लिङ्गादयोऽप्यत्र "निजपाहोजसा वीरः कस्मिं दिग्विजये
कचिद् । नृपलिङ्गवरं शूद्रं भ्रूतं गोमिथुनं पदा" भाग०
नृपवत्सभं न० चक्रपाणिदत्तोक्ते पक्षे शैलभेदे २६तमेदे च ।

"गवां शङ्खत्कायविपकसूतमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु
नक्षतः । एतं हितं केवलमेव पैतिके तथातुतैलं पत्र-
नासृगुस्ययोः । जीवकर्षमकौ मेदाद्राचांशुमती निदि-
ग्धिका वृहती । मधुकं बला विडङ्गं सञ्जिष्टा शर्करा
राक्षा । नीलोत्पलं श्वटंश्चा मधौगुहरीकं पुनर्यवा लवणम् ।
पिप्पल्याः सर्वेषां भागैरक्षयिकैः पित्तैः । तैलं वा
यदि वा सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्थं पक्वम् । तिमिरं
पटलं काचं नक्तान्यं चार्बुदलघास्यञ्च । श्वेतञ्च लिङ्ग-
नाशं नाशयति नीलिकासंज्ञम् । सुखनासादोग्ध्रं
बलितञ्चाकालजं हस्तसम्भम् । कासं श्वासं शोषं
हृक्कां स्तम्भं तथा व्यथानेने । सुखजैस्त्वामर्दभेदे रोगं
वाङ्मयं शिरस्तम्भम् । रोगानघोर्हजलोः सर्वानचि-
रेण नाशयति । नस्यायं कुडवं तैलं पक्वञ्च नृपवत्सभे ।
व्यङ्गाशैः शालिकैः कल्कैरन्ये भृङ्गादितैलवत्" ।

नृपशासनं न० इत० । राजशासने तत्प्रकारः औशनस-
नीतिपरिशिष्टे १७० उक्तो यथा

"शासनं कीदृशं कार्यं राज्ञा नित्यं प्रजासु च । शसि
भृत्येषु भाव्यायां पुत्रे शिष्येऽपि वा कचिद् । वाग्-
दण्डं परम् नैव कार्यं तद्देशसंस्थिते । तुलाशासनं
मानानां नाणकस्यापि वा कचिद् । नियमानां च धा-
तूनां सजातीनां एतस्य च । मृदुदुग्धवसातैलपिटादीनाञ्च
सर्वदा । कूटं नैव तु कार्यं स्यात् बलाच्च निर्मितं जनैः ।
उत्कोचपहृणं नैव स्वाभिकार्यविज्ञोपनम् । दुर्दृष्टका-
रिणं चोरं जारं सद्द्वेषिणं द्विषम् । नरक्षन्त्वप्रकाशं
हि तथान्यानपकारकान् । सातृणां पितृणां चैव पू-
ज्यानां विदुषामपि । नावमानं नोपहासं न कुयुः
पितृपुत्रयोः । बापीकूपारामसीमाधर्मशालासुराल-
यान् । मार्गाज्ञैव प्रवाधेयुर्दीनान्श्रविकलाङ्गकान् । दू-
तञ्च मद्यपानञ्च मृगयां शस्त्रधारणम् । गोगजाश्वो-
सहिष्णीनृणां च स्थावरस्य च । रजतखर्चरत्नानां माद-
कस्य विप्रस्य च । क्रयं वा विक्रयं वापि मद्यसम्भान-
मेव च । क्रयपलं दानपलञ्च निरर्थकपलम् । राजा-
ज्ञया विना नैव जनैः कार्यं चिकित्सितम् । महापा-
पाभिश्चसनं निषिध्यहणमेव च । न वा समाजनियमं

निरर्थकं जातिदूषणम् । अस्मानिनाटिकधनसंयुक्तमन्त्र-
भेदतः । नृपतेर्गुणलोपञ्च नैव कुयुः कदाचन । स्वधर्म-
हानिमनृतं परदारभिमर्शनम् । कूटसाध्यं कूटलेख-
मप्रकाशप्रतिपहम् । निर्द्वारितकराधिक्यं स्त्रियं
साहसमेव च । मनसापि न कुर्वन्तु स्वाभिद्रोहं तथैव
च । भृत्या शुल्केन भागेन वृद्धा दर्पावबलात् कृतात् ।
व्याधर्षणं न कुर्वन्तु यस्य कस्यापि सर्वदा । परिमाणोन्मान-
मानं धार्यं नृपविह्वितम् । गुणसाधनसंदर्भा भवन्तु
निखिला जवाः । साहसाधिकृतो न सुर्विना चैवातता-
यिनम् । उत्सृष्टा वृषभाद्या यैस्तैस्ते धार्याः सुयन्त्रिताः ।
इति मच्छाशनं सुत्वा येऽन्यथा वर्तयन्ति तान् । नाशयि-
ष्यामि दण्डेन सहता पापकारकान् । इति प्रबोधवे-
त्तित्यं प्रजाशासनडिण्डिमैः । लिखित्वा शासनं
राजा धारयेच्च चतुष्पथे । तथा चोद्यतदण्डः स्यादसा-
धुषु च शत्रुषु ।

नृपशु पु० ना पशुरिव ना चासौ पशुश्चेति वा । ३०खे
२३रूपपशौ च "याच स्त्रियो नृपस्यन् खादन्ति" भाग०
५।२६।३६ श्लो० ।

नृपसभ(भा) न० स्त्री नृपाणां सभा "राजामनुपप्रत्येति"
पा० राजपर्यायपहणात् क्लीबत्वम् । बहूनां नृपाणां
सभायाम् । एकस्य सभायां तु स्त्री । तत्सभाप्रकारश्च
औशनसनीतिपरिशिष्टे १७० उक्तो यथा
"राज्ञा राजसभा कार्या सुगुप्ता च मनोरमा । वि-
कोष्ठैः पञ्चकोष्ठैर्वी सप्तकोष्ठैः सुविकृता । दक्षिणोदक्
तथा दीर्घा प्राक् प्रत्यग् द्विगुणाऽथ वा । त्रिगुणा वा
यथाकाममेकभूमिर्द्विभूमिका । त्रिभूमिका वा कर्त्तव्या
सोपकार्याशिरोऽग्रा । परितः परिकोष्ठेषु वातायन
विराजिता । पार्श्वकोष्ठात् द्विगुणा मध्यकोष्ठेषु वि-
स्तृता । पञ्चमांशाधिकं त्रौच्चत्रं मध्यकोष्ठस्य विस्तरात् ।
विस्तारेण समं त्रौच्चत्रं पञ्चमांशाधिकं तु वा । कोष्ठ-
कानां च भूमिं च यदि वा तत्र कारयेत् । द्विभूमिके
पार्श्वकोष्ठे मध्यमं त्वेकभूमिकम् । पृथक्स्तम्भा तु सप्त
कोष्ठा चतुर्मासगमा शुभा । जलोद्गारादियन्त्रैश्च युता
सुखरयन्त्रकैः । वातप्रेरकयन्त्रैश्च यन्त्रैः कालप्रबो-
धकैः । प्रतिष्ठिता च सादृशैस्तथा च प्रतिरूपकैः ।
एवंविधा राजसभा यन्त्रार्थां कार्यदर्शने । तथाविधा-
मात्यलेख्यसभ्याधिकृतशालिकाः । कर्त्तव्याः प्राशुदक्
चितास्तदर्थं पृथक् पृथक् । शतहस्तमितां भूमिं

त्वक्ता राजगृहात् सदा । उदक् द्विशतहस्ता माक् सेना
सन्निवेशनार्थिका । आराज्ञाजगृहस्यैव प्रजानां निव-
धानि च । सधनिश्चेष्टिकाननुक्रमतश्च सदा ततः । सम-
न्ताच्च चतुर्दिक्षु विन्यसेच्च ततः परम् । प्रकृत्यनुप्रकृतयो
ह्याधिकारिगणस्ततः । सेनाधिपपदातीनां गणः सादि-
गणस्ततः । साधश्च सगजश्चापि गजपालगणस्ततः ।
उहृन्नालिकयन्त्राणि ततः सत्वरगोगणः । ततः खगो-
ल्मिकगणो ह्यारण्यकगणस्ततः । क्रमादेशां गृहाणि
सुः शोभनानि परे सदा । पान्यशाला ततः कार्या
सुगुप्ता सजलाशया । सजातीयगृहाणां च ससुदाशेष
पङ्क्तिः । निवेशने परे यामे प्रागुदक् सुखमेधते ।
सजातिपण्यनिवहेरापण्ये पण्यवेशनम् । धनिकादिक्रमे-
णैव राजमार्गस्य पार्श्वतः । एवं हि पत्तनं कुर्व्यात् पार्श्वं
चैव नराधिपः । तदधिवेशनप्रकारः तत्रैव “सभायां
प्रत्यगर्हस्य मध्ये राजासनं भवेत् । दक्षसंस्था वाम-
संस्थाः विद्येयुः पार्श्वं पृष्ठगाः । पुत्राः पौत्राः भ्रातरश्च
माग्निनेयाश्च पृष्ठतः । दौहित्रा दक्षभानास्तु वामसं-
स्थाः क्रमादिमे । पितव्याः स्वकुलश्रेष्ठाः सभ्याः सेनाधि-
पास्तथा । स्नाप्ये दक्षिणभागे तु प्राक्संस्थाः पृथमा-
सनाः । मातामहकुलश्रेष्ठा मन्त्रिणो वाम्बवास्तथा ।
अधुराश्वेव श्यालाश्च वामाप्ये चाधिकारिणः । वाम-
दक्षिणपार्श्वस्यो जामाता भगिनीपतिः । स्वसदृशस-
मीपे वा स्वाङ्गसनगतः सहृत् । दौहित्रमाग्निनेयानां
स्थाने सुदुर्लभादयः । माग्निनेयाश्च दौहित्राः
पुत्रादिस्थानसंस्थिताः । यथा पिता तथाचार्यां समः
श्रेष्ठसने स्थितः । पार्श्वयोरग्रतः सर्वे सेवका मन्त्रिण-
स्तथा । परिवारगणाः सर्वेः सर्वेभ्यः पृष्ठसंस्थिताः ।
स्वर्षदण्डधरौ स्थातां प्रवेशननिवेदकौ । विशिष्टचिह्नधृक्
राजा स्नासने प्रवसेत् स्वके । सुभूषणः सुवसनः कवची
सुकुटान्वितः । क्षिप्रवास्त्रलग्नश्चस्तु सावधानः
सनाः सदा ।

नृपसुता स्त्री इतः । राजकन्यायां शकुन्दुर्था स्त्री इतः
सं० ८८३ । “शकुन्दरी नृपसुता बालेयोगदंभः प्रोक्तः” ।
नर्पांश इतः । नृपाय देवे करो पठांशादौ श्राजपुत्रे पु० ।
नृपाकष्ट इतः । चतुरङ्गशब्दे २८६४ पु० दर्शिते क्रीडार्थ-
राजाकष्टे राजनि । “नृपाकष्टो यदा राजा गमिष्यति
युधिष्ठिर । तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं
हनिष्यति” ।

नृपात्मज पु० इतः । श्राजपुत्रे श्राजकन्यायां स्त्री “स्वयं-
वरं भीमनृपात्मजायाः” नैप० । नृपस्यात्मजेव । शकु-
लम्ब्यां स्त्री रत्नशाला ।

नृपाध्वर पु० नृपमातृकर्तव्योऽध्वरः शाक० तः । राजमातृ
कर्तव्ये राजसूययज्ञे “राजा राजसूयेन यजेत” इत्या-
राजमातृस्यैव तत्वाधिकारस्य विधानात्तस्य तथात्वम् ।
नृपान्न न० नृपप्रियमन्नम् । श्राजाज्ञानामके धान्यभेदे राजनि-
इतः । श्राजोऽन्ने च ।

नृपाभीर न० नृपं तज्जोजनकालमभीरयति अभि-हर-व्यच्
उप० सं० । राज्ञो भोजनकालावेदके नृपमानाख्ये वाद्य-
भेदे त्रिका० ।

नृपामय पु० आसयानां नृपः राजदन्ता० पूर्वनि० ।
श्राजयज्जसुरो राजनि० इतः । श्राजोरोगे च ।

नृपाल पु० नृन् पालयति पालि-व्यप् उप० सं० । नृपतौ
राजनि । “व्यस्ये नृपालाः क्लृप्ततत् तत् वलिं हरि-
ष्यन्ति सलोकपालाः” भाग० ४।१६। २० नरपालादयोऽप्यत्र
नृपावर्त्त न० नृप इवावर्त्तते आ-वृत्-व्यच् । राजावर्त्ते
मणिभेदे राजनि० । [वासनभेदे व्यसरः ।

नृपासन न० । राज्ञो भद्रासने, सिंहासने मण्डपादिरचिते
नृपाह्वय पु० नृपमाह्वयति गन्धेन आ-ह्वे-व्यच् । राज-
पलायणौ राजनि० ।

नृपीट न० उदके निवण्टु कपीटमित्यत्र पाठान्तरम् ।
नृपीति स्त्री पा-रक्षणे भावे किन् व्यत ईत्वम् इतः ।
भमवप्ररक्षणे । “अनाष्टो नृपीतये” ऋ० ७।१५।१४।
कर्त्तरि क्तिच् । भमवप्ररक्षके त्रि० “वक्ष्ये व्यन्नो नृ-
पीतौ” ७।२०।८ “नृपीतौ नृणां रक्षके” भा०
नृपीचित पु० नृपेषु उचितः । श्राजसभा श्राजयोग्ये
त्रि० राजनि० ।

नृभोजा त्रि० नभसि जायते जन-विट् ङा । आकाशजाते
“नभोजाः पृष्ठं हृथ्यतस्य दर्शि” ऋ० १०।१२।२ नभो-
जस् शब्दकल्पनं प्रामादिकम् ।

नृमणस् त्रि० नृषु यजमानेषु मनो यस्य “कन्दसू द्रव्य-
हृत्” पा० णत्वम् । रक्षितव्ययजमानेषु अहुषाङ्गं
बुधियुक्ते इन्द्रादौ देवे “त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रावृजः
पुरः” ऋ० १।५।१५ नृणां मनोयत्त णत्वम् । २ धने नृमण्य
शब्दे हवप्रम् । श्रृङ्गवृक्षस्य महानदीभेदे स्त्री
आवन्तः “अरुणा नृमणाङ्गिरसी सावित्री सुभ्रता कृत-
आरा सत्यम्भरेति महानदाः” भाग० ५।२।६

संख्यं मद्दिने व्रतसत्तमम् । अन्यथा नरकं याति याव-
सुन्दरिवाकरो" तन्नाधिकारिनिर्णयः तत्रैव "सर्वेषा-
मेव लोकानामधिकारोऽस्ति सद्व्रते । भङ्गस्तु विधे-
षेण प्रणयेयं सत्तरायणैः" ।

नृसिंहपुराण न० उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृश्यम् ।

नृसिंहवन न० व० सं० १६४० कूर्मविभागे उत्तरे पश्चिमोत्तर-
दिक्स्थिते देशभेदे कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् ।

नृसेन(ना) न० स्त्री नृणां सेना "विभाषा सेनेत्यादि" पा० वा
ल्लोवता । बह्वन्तुषसेनायाम् ।

नृसीम पु० ना सीम इव । १ मनुजश्रेष्ठे श्वोभोद्धवायाः
सरितो नृसीमः" रघुः ।

नृहरि पु० ना चासौ हरिश्च । नरसिंहे भगवद्वतारभेदे
"नृहरिवासनजामदग्न्यः" सुगन्धर्वोः ।

नृवीतौ क्रादि० पादि० पर० सक० सेट् । नृणाति अना-
रीत् अणोपदेशत्वाच्च अत्वम् कश्चिक्त्वद्भुमः पाणिनि-
मते नृ नञे इति ह्रस्वान्तएव पाठः । तस्मैव योपदेश
पर्युदासता । [अिच् नरयति । न अत्वम् ।

नृ नञे आ० पर० सक० सेट् । नरति अनारीत् । घटा०

नेउ(ङु)ली स्त्री हठयोगभेदे तत्प्रचारस्तु रुद्रयामले
"धौतीयोगानन्तरं हि ने(उ)ङुलीकथं समाचरेत् ।

ने(उ)ङुलीयोगमात्रेण आसने ने(उ)ङुलोपमः । नेउ-

(ङु)लीसाधनादेव चिरजीवी निरामयः । तत्कारणं

प्रवक्ष्यामि सावधनावधारय । भुक्त्वा सुहृत्पक्ष्मपक्ष्म वारैकं

प्रतिचालयेत् । प्रतिचालयेत् खोदरश्च कठिनाशाविव-

र्जितः । पुनःपुनश्चालनञ्च कुर्यात् खोदरमध्यकम् ।

कुलालचक्रवत् कुर्यात् भ्रमणखोदरस्य च । सर्वाङ्गसा-

धनादेव कुण्डलीशक्तिचालनम् । चालनात् कुण्डली-

देव्याश्चेतना सा भवेत् प्रभो ! । एतस्मानन्तरं देव ! चालनं

परिकीर्तितम् । नाडीनां चालनादेव सर्वविद्यानिधिर्भ-

वेत् । वायुसिद्धिर्भवेत्तस्य पञ्चभूतसिद्धिर्भाक् । सुखहा-

सनं हि सर्वत्र सर्वदा कारयेदुबुधः । बह्वपङ्गासनं कृत्वा

अधोहृष्टे जपं चरेत् । तदा त्रिदिनमाकर्तुं समर्थो

सुखिकासनम् । तदा हि सर्वनाशश्च वशीभूता न

संशयः । नाडीचालनयोगेन सिद्धिमाप्नोति साधकः ।

नेङु(उ)ली यो न जानाति स कथं कर्तुं सद्यतः । स

धीरो मानसचरोमतिमान् स जितेन्द्रियः । यो नेउ-

(ङु)लीयोगसारं कर्तुं सद्यमपारणः । स चावश्यं जा-

ननश्च कुर्यात्साक्षादिसाधनम् । नेउ(ङु)लीयोगमार्गेण

नाडीसाधनतत्परः । भवत्येव महाकाल ! राजराजेश्वरो

यथा । केवलं प्राणवायोश्च धारणात् चालनं भवेत् ।

विना चालनयोगेन देहशुद्धिर्न जायते । चालनं नाडि-

कादीनां कफपित्तादिनाशनम् । करोति यत्नतो योगी

सुखहासनानिलाशनात् । वायुग्रहणमेव हि नेङु(उ)-

लीवशकालके । न कुर्यात् केवलं नाथ ! अन्यकाले सदा-

चरेत् । यावन्नेउ(ङु)ली न जानाति तावदायुं न

संपिबेत् । बद्धतरं न संपाद्यं वायोरोगमलादिकम् ।

केवलं आसगणनं यावन्नेउ(ङु)ली न सिद्धयति । पञ्चा-

रामसाधनाञ्च पञ्चायावशो भवेत्" ।

नेजक पु० निज-शुद्धौ ण्यल् । १ रजके "शाल्मलीफलके

लक्षणे नेनिक्यात् नेजकः श्वैः । न च वासांसि वासो-

भिर्निर्हरेत् च वासयेत्" मनुना तत्त्वज्ञसूक्तम् । शोधन-

कसाले लि० ।

नेजङ्ग न० निज्यतेऽल निज-आधारे ल्युट् । १ नेजकालये

"राशयः प्रत्यहशृणु वाससां नेजनेखिव" भा० श्रो०

१८८४० । भावे ल्युट् । शोधने

नेतृ(द) अय्य० नी-विच् वा० तुक् नेद-विच् वा आदि०

श्रयङ्गायां २ प्रतिषेधे शसञ्चवे च मनोरमा । न

इत् । ३ नैवेद्ये । "अन्यो नेत् स्मरिरोहते" क०

८।५।६ । "नेत्त्वदपश्चेतयाते" यजु० २।१७

नेतीयोग पु० हठयोगभेदे सच रुद्रयामले उत्तरखण्डे उक्तो

यथा "नेतीयोगविधानानि शृणुष्व वीरपूजित ! । नेन

सर्वमस्तकस्यकफानां दाहनं भवेत् । सुखसुखं दृढतरं

मदद्याच्चाशिकावले । सुखरन्ध्रे समानीय सन्धानेन स-

माचयेत् । पुनःपुनः सदा योगी यातायातेन चर्चयेत् ।

क्रमेण वर्द्धनं कुर्यात् फलस्य परमेश्वर ! । नेतीयोगेन

नासाया रन्ध्रं निर्मलकं भवेत् । वायोरग्नमनकाले त्व

महायुष्मानिति प्रभो !" ।

नेट् लि० नी-तृच् । १ प्रभो अमरः २ निर्वाहके श्नायके

४ प्रवर्तके ५ प्रापके च स्त्रियां ङीप् । ६ निस्वृष्टे पु०

राजनि० "इतो नेता हि तत् त्वं शापान्मोक्षमि मत्-

कृतात्" भा० व० ६६४४ "स नेता शायिता च नः" मनुः ।

७ विष्णौ पु० "न्यायो नेता मनीरयः" विष्णु पु० "जग-

द्यन्मनिर्वाहको नेता" भा० नक्षत्रवाचकात् परमेतत्वात्

बद्ध० अच्समा० । मृगो नेता यस्याः स्वगनेता रात्रिः ।

यस्यां रात्रौ आरम्भायधिशेषपर्यन्तं स्वगशीर्षमालस्य

दर्शनं तस्मैरात्रेर्जगस्य नेतृत्वत्वात् तत्वात् ।

नेत्र न० नयति नीयते वाऽनेन इत् । १धन्यनदासनि २धन्य-
भेदे २४चसूत्रे ४२ये ५जटायां ६नाड्यां मेदि० ।
७चक्षुषि अमरः । ८माषयितरि ९नयनसाधने
१०प्रवर्त्तके च लि० । ११वक्षिणशकायां राजनि० ।
१२चक्षुर्गोलकावस्थिते वक्षिणदेवताके तैजसे इन्द्रियभेदे
न० “विजित्य नेत्रप्रतिष्ठानिर्गं प्रभासु” कुमा० तत्
आग्निमन्त्रनदासनि “व्याधममायं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन
पावकः” कर्मप्रदीपे कात्या० “मन्त्रानं मन्त्रं कृत्वा
तथा नेत्रं वाच्यम्” भा० १८५० । चक्षुषि “नेत्रे
दूरमनस्यने पुलकिता तन्वे तमेयं तनुः” सा० २० । ११है-
क्यव्यपुलभेदे पु० “धर्मस्तु हैक्यव्युत्तो नेत्रः कुलिपिता
ततः” भाग० २। २१। ६६ । १४दिल्लसंख्यायां न० “सुनिष्ठ-
यमनेत्राणि (२१६७) स्तु० सि० ज्याङ्गं पिच्छोक्तौ ।
वक्षिणशकायानादि सुसुते उक्तं यथा “अघातो नेत्र-
वक्षिणप्रमाणप्रविभागविकल्पितं व्याख्यास्यामः” इत्यु-
पक्रमे समपञ्चछक्ता नेत्रप्रमाणादि उक्तं यथा
“पञ्चविंशतेक्षुः” द्वादशाक्षुः सूत्रेऽक्षुर्गोदरपरीणाक्षमयो
अनिष्ठकोदरपरीणाक्षमये त्यक्षुःवक्षिणविक्षुः कं ग-
प्रपत्ननाडीतुल्यप्रवेयं कोबास्विमात्रं विष्टं विक्षुः क-
यमात्रं विष्टमित्येके । सर्वाणि सूत्रे वक्षिणवक्षुःनार्थं
विक्षुः कानि । आस्थापनद्रव्यप्रमाणं तु विहिता द्वादश-
प्रकृतयः । सप्रतेक्षुः नेत्रप्रमाणमेव देव इत्यप्रमाणस्तु
द्विरष्टवर्षवत् । तत्र नेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीति-
दन्तशङ्खमणितरुसारमयाणि क्षुण्यानि दद्यानि गोपु-
ष्पाजलतीन्यूजून गुटिकासुखानि । वक्ष्यसाहजानां
अद्वयो नातिवज्जला दद्याः प्रमाणवन्तो गोमहिषवस्त्रहा-
ओरध्यानाम् । “नेत्रालाभे हिवा नाडी नलवंशास्थि-
सम्भवा । वक्षुलाभे हितं चर्म क्षुब्धं वा तान्त्रं
वनम्” । वक्षिणशकारूपं च उत्तरवक्षिणशब्दे १०८८०
४० सुसुतोक्तं दृश्यम् । “चतुर्दशाक्षुः नेत्रमातराक्षु-
चमानतः” इत्यादिनोक्तं दृश्यम् । “कृत्वा क्षुब्धेण
नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत्” सुसुतः ।

नेत्रकोष पु० इत० । नेत्रपटले

नेत्रच्छद् पु० नेत्रे आद्येते अनेन छद्+णिच्-क सुप्रः ।

नेत्रपिपायके चर्ममये नेत्रपटे (चक्रेरपाता) अमरः ।

नेत्रपथ्यन्त पु० नेत्रयोः पथ्यन्तः कोणसीमा । १रुपाङ्गे
राजनि० । २नेत्रावधिके लि० ।

नेत्रपाक् पु० नेत्ररोगभेदे तक्षुण्यं सुसुते उक्तं यथा

“दृष्टूपदेहास्तुतः पक्षोदुम्बरवक्षिणः । दाहसंघर्ष
ताम्रत्वशोफनिसोदगौरवैः । क्षुद्रो छद्मः सवेदाक्ष
सुख्यगीताम्बु पिच्छिलम् । संरम्भी पच्यते यच्च नेत्रपाकः
स शोफजः । शोफहीनानि त्रिङ्गानि नेत्रपाके त्वशो-
फजे । अन्तःसिरायां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन् ।
हृतापिमन्त्रं जनयेत्तमसाध्यं विदुर्बुधाः” ।

नेत्रपिण्ड पुंस्त्री नेत्रं पिण्ड इव यद्य । विडाले हारा०
स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीषु । इत० । नेत्रगोलके न० ।

नेत्रपुष्कर न० नेत्रस्य पुष्करं जलं यस्याः पु० । ब्रह्मजटायां
राजनि० । तत्त्वने हि नेत्रात् जलं स्रवतीति तस्यास्त-
दात्वम् ।

नेत्रप्रवन्ध पु० नेत्रे प्रवध्यते अनेन प्र+वन्ध-करणे ल्युट् ।
नेत्रपटे “कथं लोतः सुकुमारकं च नेत्रप्रवन्धमयम्”
हंसं ५८५० ।

नेत्रवन्ध पु० इत० । पृष्ठतोऽवस्थितेनानय करतलाभ्यां
नेत्रयोः पिधानरूपे बाह्यानां क्रीडाभेदे “अदृश्यनेत्र-
वन्धाद्यैः कश्चिन्मृगखगेहया” भा० १०। १८। ८ रामकृष्ण-
योनीरम्भीकावर्धने ।

नेत्रमल न० इत० । चक्षुर्गले दृष्टिकायाम् (पिचुटि) अमरः ।
नेत्रमीला(ना) स्त्री नेत्रयोः मीला स्रव्यं यस्याः पु०
पृष्ठो वा लक्ष्म नः, लान्पाठाः श्रापुः । अवतिक्तायां
राजनि० । तत्त्वने हि नेत्रयोर्मीलनं जायते इति
तस्यास्तपालम् ।

नेत्रमुष् लि० नेत्रं तत्प्रचारं सुष्पाति सुष-किप् । दृष्टे-
रुपघातके दृष्टिप्रचारनामके “वक्षन्ति ये नेत्रमुषं दिव्यं
जायामयं रथम्” भा० १०० ४२५० ।

नेत्रयोनि पु० नेत्राणि योनय इवास् । १इन्द्रे यजमाना ।
नेत्रमल्लिनेत्रं योनिस्तत्तत्स्थानं यद्य । २चन्द्रे च

नेत्ररक्षन् न० नेत्रे रक्ष्येते अनेन रन्ज-करणे ल्युट् ।
कज्जले “हम वा कथितो धूपः ऋणुतं नेत्ररक्षन्म्”
बालिकापु० ६१५० ।

नेत्ररज् स्त्री इत० । नेत्ररोगे

नेत्ररोग पु० इत० । नयनस्य रोगभेदे तक्षिदायादि माष-
करेणोक्तं यथा “उष्णाभितमस्य अक्षप्रवेशाद्दूरेक्षणात्
क्षप्रविपर्ययाच्च । खेदाङ्गजोष्णनिक्षेपणाच्च खर्द्विघाता-
हसनातियोगात् । इवात्तयाज्ञाच्चिधि सेविताच्च विषमूल-
वातक्रभनिष्पन्नाश्च । प्रसक्तसंरोदनयोक्कोपाच्छिरो-
विघातादतिमद्विपायव । तथा कृत्वा च विपर्ययेण

क्षेपामिचितादतिमैयुनाञ्च । वासप्रहात् सूक्ष्मनिरी-
क्षणाञ्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः । वातात्
पित्तात् कफाद्भक्तादभिसृन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते
घोरः सर्वनेत्रामयाकरः । तस्य सम्प्राप्तिर्यथा “निस्त्रो-
दनस्तम्भनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः । विशु-
ष्कभावः शिशिरान्धता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ।
दाहप्रपाकौ शिशिराभिवन्धात् धूमायनं वासप्रसृच्छ-
यश्च । उष्णान्धता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने
भवन्ति । उष्णामिवन्धो गुरुताक्षिशेषः कण्डूप
देहावतिशीतता च । श्लथो वज्रः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति । तास्मान्धता लोहितनेत्रता
च वाह्यः समन्तादतिकोहितश्च । पित्तस्य लिङ्गानि च
यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ।

नेत्ररोगहेतुदोष उक्तो वैद्यके

“नेत्रं स्यात् पचनाद्भक्षं सूक्ष्मवर्णं तथाऽक्षम् ।
कोटरान्तप्रविष्टञ्च तथास्तञ्च विचोकनम् । हरिद्रा-
खण्डवर्णञ्च रक्तं वा हरितं तथा । दीपद्वेपि सदाहञ्च
नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः । चक्षुर्बलासवाङ्मत्यात् क्षिप्तं
स्यात् सलिलज्जुतम् । तथा धवलवर्णञ्च ज्योतिर्हीनं
बलान्वितम् । नेत्रं त्रिदोषवाङ्मत्यात् स्याद् दोषद्वय
लक्षणम् । त्रिदोषलिङ्गं सन्धेयं तन्मारयति रोग-
णम् । त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तर्ध्वजं भ्रष्टं भवेत् ।
त्रिलिङ्गं सलिलस्त्रावि प्रायेणोन्मीलयत्यपि । नेत्ररोग-
भेदाश्च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे अष्टभिरध्यायैः सलक्षणसङ्गा-
त्तत्रैव दृष्ट्याः । “त्वग्रहारी च पुरुषो जायते नेत्र-
रोगवान्” । “मधुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान्”
शाता० त्वग्रहारेण तद्गोगवान् जायते” इत्युक्तम् ।
नेत्ररोगहन् पु० नेत्ररोगं हन्ति हन-किप् । दृष्टिकाली-
द्वये राजनि० तस्य हि नेत्ररोगनाशकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम्
नेत्ररोमन् न० इत० । नेत्रपक्षाणि हेम० ।
नेत्रवस्त्र न० नेत्रयोर्वस्त्रमिवाच्छादकम् । (चक्षुरपाता)
नेत्रच्छदे ।

नेत्रविष्व स्त्री इत० । नेत्रमले (पिचुटि) “नेत्रविट् चक्षुषः
क्षेत्रो धातुर्मां क्रमशो मलाः” सुश्रुतः ।

नेत्रविष्व पुंस्त्री नेत्रे विषं यस्य । दिव्ये सर्पभेदे “दृष्टिनि-
श्वासविषा दिव्याः सर्पाः” सुश्रुतः । “आशीविषान्
नेत्रविषान् कोपयेद्वा च पण्डितः” भा० सं० ६२ अ० ।

नेत्रस्तम्भ पु० इत० । नेत्रयोः स्तम्भे नयनोन्मीलनादिभ्यापा-

रराहित्ये “नेत्रस्तम्भं निमेषञ्च तृष्णां कासं प्रजागरम् ।
लभते दन्तचालञ्च तांस्तानन्यानुपद्रवान्” सुश्रुतः ।

नेत्रान्त पु० इत० । अपाङ्कदेशे “नेत्रान्तपादकरतालधरोष्ठ
जिह्वाः रक्ता नखाश्च खलु मग्न सुखावहानि” इ० सं० ६८ अ०

नेत्राभि(स्य)ष्यन्द पु० इत० । नेत्रस्य रोगभेदे अक्षिष्यन्द-
शब्दे १०४ पु० दृश्यम् । “नेत्राभिष्यन्दपञ्चद्वयोमज्ज
दोषजाः” सुश्रुतः । स च संक्रामिरोगः यथाह सुश्रुते
“प्रसङ्गादुगात्रसंस्पर्शात् निःश्वासात् सह भोजनात् । सह
शय्यासनाच्चापि वस्त्रमात्यानुलेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शो-
थश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रा-
मन्ति नराक्षरम्” ।

नेत्रामय पु० इत० । नयनरोगे “वातात् पित्तात् कफाद्भक्ता
दभिष्यन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रा-
मयाकरः” माधवनि० ।

नेत्रास्त्रु न० इत० । चक्षुर्जले अश्रुणि क्षमरः ।

नेत्रारि पु० इत० । सेङ्गण्डवृक्षो राजनि० ।

नेत्री स्त्री नी-द्रुन् ङीप् । १ लक्ष्म्यां २ नाड्यां च शब्दर० ।
२ नद्यां मेदि० । नी-द्रन् स्त्रियां ङीप् । ४ प्रापयित्वा
स्त्रियां स्त्री ।

नेत्रीपमफल पु० नेत्रे उपमा यस्य तादृशं फलमस्ति । (वादास)
दृष्टभेदे भावप्र० । [भाते च

नेत्रीषध न० इत० । १ पुष्पकासीसे राजनि० २ नेत्रयोरोषध-
नेत्रीष(धि)धी स्त्री इत० वा ङीप् । अजष्टङ्गाम् (गा-

डरशिङ्गा) रत्नमाला ।

नेद गतौ भ्वा० प० सक० सेट् । गतिकर्मसु निचल्यः ।
मेदवि अनेदीत् । निनेद “या कृता उज्ज्वलते” या
कृता अतिनेदन्ते” इ० उप० ।

नेदिष्ठ त्रि० अतिशयेनान्त्रिकः ईयन्तु नेदादेशः । १ अतिशय-
निकटस्थे “नेदिष्ठे अक्षिप्तहृत्पथि योवा तु सुन्यते”
अ० १११२११ २ निपुणे त्रि० राजनि० । ३ अङ्गुलदृष्टे
पु० जटाध० ।

नेदिष्ठिन् पु० नेदिष्ठं जन्मतः सन्निकटस्थानं विद्यतेऽस्य
रनि । स्त्रोदरस्मात्तरि “क्षियेत चेन्निर्धन्येन दग्ध्या
शामितादास्यीन्युपनद्या नेदिष्ठिन्सुपदीक्ष्य तेन सह यजे-
रन्” कात्या० श्रौ० २५।११२८ । “मृतं यजमानं निर्ध-
न्येन शामितेण वा दग्ध्यास्यीन्युपनद्या तस्य यो
नेदिष्ठी स्त्रोभ्राता स्यात् तं दीक्षयित्वा तेन सह यजे-
रन्” कर्कः ।

नेदीयस् त्वि० अतिशयेनान्तिकः ईयसुत् नेदादेशः । अत्यन्त-
समीपस्थे स्त्रियां ङीप् ।

नेप पु० नी-प । १पुरोहिते उज्ज्वलः । २उदके निघण्टुः

नेपथ्य न० नी-विच् नेः नेता तस्य पथ्यम् । १भूषणे अमरः
२वेशे श्वेशस्थाने नाटकादेरभिनयार्थसज्जाभूमौ च
मेदि० “न पथ्यं नेपथ्यं वृद्धतरमनङ्गोत्सवविधौ” सा० द०
“उदारनेपथ्यभृतां स मध्ये” रघुः “नेपथ्योक्तं” सुतं
यत्र स्वाकाशवचनं तथा” सा० द० ।

नेपाल पु० देगभेदे “नेपालभट्टिर्मध्यकक्षसुराद्रमद्रान्”
ह० सं० ४ अ० “नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात्”
छन्दोदाहरणे विश्वनाथः “जटेश्वरं समारभ्य शोणेशानं
महेश्वरि ! । नेपालदेशो देवेशि ! साधकानां सुसिद्धिदः”
शक्तिप्रसङ्गमतः । “नेपाले माहिषं मांसम्” अनाचारोक्तौ

नेपालजा स्त्री नेपाले देशे जायते जन-ङ ७त० । नेपाल-
जातायां मनःशिलायाम् “नेपालजामरिचशङ्खुरसा-
ञ्जनानि” सुसुतः । जन-कर्त्तरि क्त ७त० । नेपा-
लजातायाम् । “मरिचं च शुक्लं नेपालजाता च सम-
प्रसाणा” सुसुतः ।

नेपालकम्बल पु० इत० । कुथाख्ये चित्रकम्बले शब्दार्थचि० ।
नेपालनिम्ब पु० इत० । ज्वराक्तौ तृणनिम्बे नेपाल-
जाते निम्बभेदे राजनि० ।

नेपालमूलक न० हस्तिकन्दसदृशे मूलभेदे राजनि० ।

नेपालिका स्त्री नेपाल उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्याः ठन् ।
मनःशिलायां राजनि० ।

नेम पु० नी-मन् । १काले २अवधौ ३खण्डे ४प्राकारि
५कैतवे च मेदि० । ६अङ्गे ७गते च हेमच० । ८ना-
यादौ अन्यार्थे च शब्दरत्ना० । ९सायंकाले १०मूले
च ११जङ्गे च सुमतिः । अङ्गार्थेऽस्य सर्वनामता ।
नेमस्यै नेमस्मिन् इत्यादि । जसि वा, नेमे नेमाः ।
१२अक्षे १३दिशि उत्तरवर्त्तिनि च निघण्टुः । “हितं
जनिम नेमसुद्यतम्” ऋ० ६।६८५ “नेमसर्जम्” भा०
“आयन् पचाति नेमो नहि पचार्धः” ऋ० १०२७।१८

नेमधित त्वि० नेमं हितः नेम+धा-क्त “सुधितनेम-
धितेत्यादिना” पा० निपा० । अङ्गहिते “सुधिता यङ्-
यामसि त्वा शुध्यन्तो नेमधिता एतस्य शूर !” ऋ० ६।११।४
भावे क्तिन् । नेमधिति । अङ्गधाने स्त्री । नेमं धीयतेऽत
धा-क्तिन् निपा० । संयासे निघण्टुः ।

नेमन् त्वि० नी-त्रा०मनिन् । प्रापके “तं गूत्तयो नेमाक्षिषः”

ऋ० १।५।६।२ “इष गतौ वा० किप् नेमानः प्रापका इषो
येषाम्” भा० । आन्द्सो नलोपाभावः ।

नेमि पु० नी-मि । १तिनिघण्टुः । २कूपसमीपे रज्जुधार-
णार्थे त्रिकाकटयन्त्रे ३चक्रान्ते च (रथचक्रस्य भूमि-
स्पर्शनयोग्ये भागे) ४कूपान्तिकस्थे-समानस्थलभागे स्त्री
अमरः सा ङीप् । ५जिनभेदे पु० हेमच० । ६वज्रे पु०
निघण्टुः “नियन्तुर्नेमिदत्तयः” रघुः “आनेमिमन्त्रैः
शितिकण्ठपक्षः” “अपतन् द्रुतभ्रमिनेमिदत्तयः” माघः

नेमिचक्र पु० परीक्षितवृत्तस्य वंशे भाविचक्रभेदे “असीन-
कृष्णस्यापि नेमिचक्रसु तत्सुतः । गजाह्वये हृते
नद्या कौशास्त्रां स निवत्सुति” भाग० ६।२१।२७

नेमिन् पु० नी-वा० मिनि । तिनिघण्टुः भरतः ।

नेयार्थता स्त्री नेयः कृदिप्रयोजनाभावादशक्तप्राकृता लज्जार्थे
यत्र तस्य भावः । काव्यदोषभेदे “पास्योऽप्रनीतसन्दिग्ध
नेयार्थनिहृतार्थता” सा० द० “कमले चरणाघातं सुखं
सुसुखि ! तेऽकरोत्” । अत्र चरणाघातेन निजितम्
लज्जते” सा० द० । तत्र कृदिप्रयोजनयोरभावात् तथात्वम् ।

ने(नै)मिश न० नैमिः शीर्यतेऽत्र ग-वा० आधारे ङ ।
नैमिशारण्ये ततः स्त्रार्थे अण् । नैमिशतत्त्वार्थे वायुपु०
यथा “एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विस्तृज्यते ।
यत्नास्य शीर्यते नैमिः सदेशस्तपसः शुभः । इत्युक्त्वा
सूर्यसङ्काशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम् । प्रणिपत्य महा-
देवं विसर्ज्य पितामहः । तेऽपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य
जगतां प्रभुम् । प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नैमिर्विशो-
र्यते । तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं भुवि पूजितम्” ।

नैष्ट त्वि० न इष्टम् नजर्थनशब्देन “सह सुपा” पा० सं० ।
१अनिष्टे २तत्साधने निप्रिष्टे च । “अतिककुटाः कश्-
देहा नेष्टाः हीनाधिकाङ्क्षत्रय” ह० सं० ६।१ अ० ।

नैष्ट पु० निश-तन् । लोष्टे शब्दान्मुधिः । “यथा महार्णवे
क्षिप्रः क्षिप्रं नेष्टुर्विनश्यति” भा० अरु० १२ अ० “नेष्टुः
पांशुपिण्डः” नीलकण्ठः ।

नैष्ट पु० नी-तन् नि० णक् । ऋत्विग्भेदे उज्ज्वलद० ।
“ग्नावो नेष्टः ! पिव ऋतुना” ऋ० १।५।२ “समान्तरान्
ब्राह्मणाच्छसिपोष्टनेष्ट्वावाकानाम्” कात्या० ८।६।२१।

नैष्ट त्वि० नेष्टु रिदम् वा० अन् । नेष्टुसम्बन्धिनि “नेष्ट्राह-
तुभिरिष्यते” ऋ० १।५।६ [अथत्व न० ।

नैःस्व न० निः स्वस्य भावः अण् । निर्जनत्वे अज् नैःस्व
नैका त्वि० न एकः नजर्थनशब्देन “सह सुपा” पा० सं० ।

अनेके एकभिन्ने २ विष्णो पु० "एकोनैकः स्वः कः
किम्" विष्णुसं० "मायया वरुणपत्न्या नैकः" इन्द्रोमायाभिः
पुरुषं ईयते इति श्रुतेः भा० ।

नैकचर त्रि० नैकः संघीभूय चरति चर-ट । संघीभूयचारिणि
श्रुकरादौ "अपि न ठकः शालाटकोऽन्यतमोनैकव-
रोह वा भव्यति" भाग० ५।८।२०

नैकाज पु० नैकधा-जायते जन-ड प्रथो० धातोपः । धर्म-
गुण्ये अनेकधा जायमाने परमेश्वरे "सुखदो नैकजो-
ऽयजः" विष्णुसं० । "धर्मसंरक्षणायां संभवामि युगे
युगे" भगवद्भक्तेः भा० ।

नैकटिक त्रि० प्रयोजनाय निकटे वसति ठक् । भिक्षादि-
लाभहेतोः ग्रामादिनिकटवाणिनि भिक्षुकादौ । भिक्षुणा
हि ग्रामात् निकटे स्थातव्यमिति शास्त्रात् तथात्वम्
"खाट नैकटिकाश्रमान्" भट्टिः ।

नैकाती स्त्री नैकं तायते तांय-ड गौरा० डीप् । गौष्ठां
तत्र भवः पल्लवा० अण् नैकत तत्पार्थे त्रि० ।

नैकधा अव्य० नैक+प्रकारे धाच् । अनेकप्रकारे "शीर्षयोः
पतिता वृक्षाविभिर्नैकधा तयोः" भा० व० ११४० ।

नैकभेद त्रि० नैकोभेदोऽस्य । उच्चावचे अनेकप्रकारे अमरः
नैकमाय त्रि० नैका माया यस्य । १ अनेककपटे २ परमेश्वरे
पु० "नैकमायो महासेनः" विष्णुसं० "इन्द्रोमायाभिः
पुरुषं ईयते" श्रुतेस्तस्यानैकमायत्वात्तथात्वम् ।

नैकरूप त्रि० नैकं रूपं यस्य । १ नानारूपे २ परमेश्वरे पु०
"नैकरूपो वृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः" विष्णुसं० ।

"इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते" श्रुतेस्तस्य तथात्वम् । कर्म०
३ अनेकेषु रूपेषु "नैकरूपधरोऽव्ययः" विष्णुश्रुतिः ।

नैकशृङ्ग पु० नैकानि चत्वारि शृङ्गाण्यस्य । परमेश्वरे "नैक-
शृङ्गो गदापजः" विष्णुसं० । "चत्वारि शृङ्गास्तयो अस्त्र-
पादाः" इति सन्तवर्णात् तस्य तथात्वम् स्त्रियां डीप् ।

नैकप्रेय पु० स्त्री निकषाया अपत्यम् ठक् । राजसे हला०
नैकसानु पु० नैके सानवोऽस्य । पर्वतभेदे तत्र चरतीति
चर-ट । नैकसानुचर शिवे "नैकसानुचरचरः"
भा० आनु० १७४० ।

नैकात्मन् पु० नैक आत्मा स्वरूपस्य । परमेश्वरे "नैकात्मा
नैककर्मकृत्" विष्णुसं० । "तदेतत् वरुणं स्थापिति" श्रुतेस्तस्य
तथात्वम् ।

नैकतिक त्रि० निजत्या परापकारेण जीवति निजत्या नि-
ष्ठुरतया चरति वा निजति+ठक् । स्वस्विक्रयकारित्व

अमसत्वाद्य परवृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपरे शशायीन चां-
रिणि च "अधोदृष्टिर्नैकतिकः स्वार्थसाधनतत्परः"
मनुः "न नास्तिको नैकतिकोऽप्य वापि" हरिवं०
१५४४० ।

नैगम पु० निगम एव स्वार्थे-अण् । ब्रह्मप्रदिपादके उपनि-
षद्गुणे वेदभागे नये नीतौ हेमच० । निगमे भवः
अण् । श्वणिगजने अमरः । ४ नागरे मेदि० तस्येद-
मण् । ५ निगमसंस्वन्नि त्रि० "तेषां प्रतिविधानार्थं
प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् । काव्याणां सर्वसिद्धार्यं तात-
पायान् निबोध मे" भा० शा० १००४० तत्र वणिजि
"श्रेणीनैगमपाषण्डिगणानाप्ययं विधिः" याज्ञ० "मार्ग-
च सहति निगमे नैगमानाम्" दशकुमा० इनिघण्टुसं-
न्याशभेदे "आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा"
निघण्टु भाष्यम् । "जहादुस्त्वस्त्वृषीमानं नैगमं संप्रच-
क्षते" इति च तद्भाष्यम् ।

नैगमिक त्रि० निगमे भवः तस्य व्याख्यानो वा अगमयना०
ठक् । १ निगमभवे २ तद्व्याख्यानस्य ३ तस्याध्याये च ।

नैगमेय(ष) पु० १ कुमारानुचरभेदे "तस्य (कार्तिकेयस्य)
शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः" भा० आ० २६४०
सुश्रुतोक्ते स्वाल्पहभेदे "स्वल्पहस्य प्रथमं" इत्युपक्रमे
"नवको नैगमेयश्च यः पितृहर्षजितः" इत्युक्ता
"यः क्रमेण वसति विनश्यते च मध्ये सोढेगं विलपति
चोर्द्धभीक्ष्णमाणः । ज्वर्येत प्रततमद्योवसासगन्निर्निः-
सङ्गो भवति हि नैगमेयजुष्टः" इति लक्षितः । अत्र
नैगमेय इत्यपवादः ।

नैघण्टुक न० निघण्टुः पथ्यायशब्दमधिकृत्य प्रवृत्तम् ठक् ।
"गौराद्यपारेपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम्" भाष्योक्ते
प्रथमाध्यायतयात्मके निघण्टुग्रन्थस्य प्रथमकाण्डे "नैघ-
ण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति तद्यदन्यदेवते
मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं ततः" निरुक्तकारः १।२० ।

नैचाशाख न० नीचाश शूद्रयोनिषु शाखा पुत्रपौत्रादिपर-
स्मरा यस्य नीचाशाखः पतितः "शूद्रावेदी पतत्यत्रः"
मनुस्मरणात् तस्येदमण् । शूद्रावेदिसंस्वन्निधने "नैचा-
शाखं मघवन् ! रन्वया नः" ऋ० १।५।१४ तद्भाष्ये च
उक्तैव व्युत्पत्तिर्दिशिता ।

नैचिक न० नीचो-भवतीति ठक् । गोः शिरोभागे हेमच० ।
नैचिकी स्त्री नीचैश्चरति ठक् अव्ययस्य टिडीपः । प्रश्ला
निचिः गोकर्णशिरोदेशः । प्राशस्त्योक्त निचिकाव्यस्याः

ज्योत्स्नाः खः वा । २८ तमायां स्त्रीगव्याम् अमरः ।
नैचित्यं त्रि० निचिते भवः नादित्वात् खः । निचितदेशभवे
नैचुल न० निचुलस्येदमण् फलस्य पृथक्प्रयोगे अणो न
लप् । १ निचुलसम्बन्धिनि इज्जलफलादौ "पिपपली
सर्षपांश्चैव नागरं नैचुलं फलम्" सुश्रुतः । निचुलशब्द-
स्यैव फलपरत्वे तु लुप् निचुलमित्येव न० ।

नैतोश पुंस्त्री त्रितोशयतीति त्रितोशतिर्वचकमां निघण्टुः ।

ततः अच् नितोशः हिंसकः तस्यापत्यम् अण् । हन्त-

रपत्ये "नैतोशेव तुफरी पर्फरीका" अ० १०।१०।६।

नैत्यं त्रि० नित्ये दीयते नित्य+व्युटा० अण् । नित्ये दीय-

माने । नित्यं विहितः अण् स्त्रार्थे अण् वा । नि-

त्यविहिते कर्मणि । १ नित्ये कर्मणि च । ततः स्त्रार्थे

क । नैत्यकं तत्तार्थे "वपां समीपे त्रियतो नैत्यकं

विधिमास्थितः" "वेदोपाकरणे चैव स्त्रार्थाय चैव

नैत्यके" "नैत्यके नाख्यनध्यायः" इति च मनुः ।

नैत्यशब्दिकं त्रि० नित्यं शब्दमाह षाशब्दोऽठक् । नित्यश-

ब्दवादिनि शब्दं नित्यतया यो वदति सोमांसकस्तस्मिन् ।

नैत्यिकं त्रि० नित्यं विहितः ठक् । नित्यविहिते "सन्ध्यां यश्च

सहायज्ञानं नैत्यिकं स्मृतिकर्म च" मनुः ।

नैदाच त्रि० निदाचस्येदम् वेदे शैबिकोऽण् । निदाचसम्ब-

न्धिनि "जघन्ये नैदाचे समिवैव कोपयति" शत०

ब्रा० १।४।१।१६ लोके तु निदाचस्युक्तं वाचित्वेन "कालाद्

ठक्" पा० ठक् । नैदाचिकं योषत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

नैदानं त्रि० निदानं कारणं वेत्ति अण् । कारणवेत्तरि "स्याल

व्यासस्त्रासंयोगेनेति नैदानाः" निरु० ६।८

नैदानिकं त्रि० निदानं रोगकारणं वेत्ति तत्प्रतिपादकं

अन्वयमधीते वा ठक् । १ रोगनिदानाभिज्ञे २ तत्प्रतिपाद-

कपन्वाधेतरे च "यथाह नैदानिकाः" मल्लिनाथः ।

नैदेशिकं त्रि० निदेशं करोति ठक् । १ किङ्करे दासे "नैदे-

शिकैर्यस्य वशे जनोऽयम्" भाग० ६८१।२

नैधनं न० निधनमेव स्त्रार्थे अण् । १ निधने मरणे २ लज्जायै

अथवा अष्टमस्थाने च "शुद्धे हौदशकेन्द्रनैधनगृहेः पा-

पैस्त्रिषडायगैः" इ० सं० ८८८८० ।

नैधानं त्रि० निधानेन निर्दत्तं सङ्कला० अण् । निधानसाध्ये

नैधेयं पु० त्रि० निधेरपत्यादि० बाङ्गा० ठक् । १ निधेरपत्ये तस्येदं

ठक् । २ तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

नैधुव पु० निधुवगोलप्रवरविभेदे "निधुवाणं काश्यापावकार

नैधुवेति" आश्व० श्री० ६।१४।६

नैधुवि पु० समस्तयजुर्वेदाध्यापकपरम्परास्ये काश्यामे कृषिभेदे

"काश्यापात्रैर्धुवेः काश्यापो नैधुविः" शत० ब्रा० १।४।१।१२

नैप त्रि० नीपस्य विकारः रजतादि० अण् । नीपविकारे

नैपात्यं न० निपातस्य भावः ब्राह्मणा० अण् । निपातस्य भावे

नैपालं पु० नेपाले भवः तस्येदम् वा अण् । १ नेपालभवे

नित्ये राजनि० । २ नवमस्तिकायां स्त्री टाप् । ३ मनःशि-

खायां ४ श्रेफालिकायां स्त्री मेदि० ५ नीत्यां स्त्री ङीप्

शब्दर० ६ नेपालदेशभवे ७ तत्सम्बन्धिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप्

नैपालिकं न० नेपाले भवः वा० ठक् । तास्ये राजनि० ।

नैपुणं न० निपुणस्य भावः युवा० अण् । निपुणत्वे "अधम-

समवरिष्ठान्तर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानघी

नैपुणानाम्" ज्योति० त० । "प्रकटान्यपि नैपुणं महत् पर

वाच्यानि चिराय गोपितम्" भावः ।

नैपुण्यं न० निपुणस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० षण् । १ नि-

पुण्यत्वे २ निपुणकर्मणि च । "धर्मनैपुण्यकामानां पूति-

गम्ये च सर्वदा" मनुः । [समीपादौ ।

नैवदकं त्रि० निवदस्यादूरदेशादि वराहा० कक् । निवद-

नैभृत्यं न० निभृतस्य भावः ब्राह्मणा० षण् । निभृतत्वे

अचाञ्चल्ये "धृत्वा च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पा-

ण्डवः । अन्धशंभो वदान्यश्च ह्रीमान् सत्यपराक्रमः"

भा० उ० १२०० । [सादूरदेशादौ ।

नैमग्नकं त्रि० निमग्न+चतुरर्थ्यां वराहा० कक् । निमग्न-

नैमित्तिकं त्रि० निमित्ते भवः निमित्तस्य शकुनशास्त्रस्य व्या-

ख्यानो मन्यो वा ऋगयनादि० अण् । १ निमित्तभवे

२ शकुनरूपनिमित्तसूचकअन्वयाख्याने च ।

नैमित्तिकं त्रि० निमित्तं वेत्ति तत्प्रतिपादकअन्वयमधीते वा

उक्त्या० ठक् । १ निमित्ताभिज्ञे २ निमित्तरूपशकुनशास्त्रा-

ध्येतरि च । निमित्तादागतः ठक् । ३ निमित्तमात्रमाश्रित्य

कर्तव्ये कर्मणि तच्च पुत्रजननाश्रित्य विहितं जातेष्ट्यादि

ग्रहणादिनिमित्तमाश्रित्य स्थानादि च "नित्यं नैमि-

त्तिकं काश्यं त्रिविधं ज्ञानमिषुते" ति० त० "नैमित्ति-

कत्वं तु निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्तव्यत्वम्" आसौः ।

"यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे । नैमित्तिकं

तदुद्दिष्टं दानं सङ्गिरुचितम्" इति गरुडपु० "निमि-

त्तमात्रमाश्रित्य यो धर्मः सम्भवति । नैमित्तिकः स वि-

ज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा" । चण्डालशवपूयादि स्मृत्वा

ऽस्मातां रजस्वलाम् । स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं

नैमित्तिकं तु तत्" । "नैमित्तिकानि काश्यानि निपतन्ति

यथा यथा" मन्तः पुनिसिन्ताधीने च "गुरुणी हे
रसवती हयोर्नैमित्तिकोद्वः" "सांख्यिकं द्रव्यत्वं
स्यात् नैमित्तिकमथापरम् । नैमित्तिकं वद्विद्योगात् तप-
नीयवृत्तादिषु" भाषाः "पुरुषार्थहेतुकमिदं नैमित्तिकं
नैमित्तिकप्रसङ्गेन" सांकाः ।
नैमित्तिकलय पु० "चतुर्थगुणहृत्तान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको
लयः" इत्युक्ते प्रलयभेदे "चतुर्दशगुणो ह्येष कालो
ब्राह्मणमहः स्मृतम् । तस्यान्ते प्रलयः प्रोक्तो ब्रह्मणः ।
नैमित्तिको बुधैः "गार्ग्यपु० ।
नैमिश न० निमिशमेव स्वार्थे अण् । निमिशारण्ये तीर्थ-
भेदे निमिशशब्दे दृश्यम् । "पृथिव्यां नैमिशं जैत्र-
मन्तरीक्षे च पुष्करम् । तवाणामपि लोकानां कुरु-
क्षेत्रं विशिष्यते" भा० व० ७५७० लो० । नैमिशारण्य-
मथल ।
नैमिषि पु० निमिषस्यापत्यम् इज् । नितरां मिषस्यापत्ये
ततः यूनि फक् । तस्य तौल्यत्वा० न लुक् । नैमिषायण
यूनि तदपत्ये
नैमिष न० अरण्यरूपे तीर्थभेदे अक्षारण्ये निमिषे वा दान-
वत्त्वं विष्णुना निहतयति तस्य तथात्वं तद्विचनं यथा
वराहपु० "तेन चक्रेण तत् सैन्यमासुरं दुर्जयं क्षणात् ।
निमिषान्तरमात्रेण भस्मवद्बुद्धिधा कृतम् । एवं कृत्वा
ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा । उवाच निषिषेष्टेदं
निहतं दानवः बलम् । अरण्येऽस्मिन्तस्तेन नैमिषा-
रण्यसंज्ञितम् । भविष्यति यथाहं वै ब्राह्मणानां विशे-
षतः" । "नैमिषे तु महास्थाने देवी सा लिङ्गधारिणी"
इति देवीगीता । तस्येदम् "दृष्टाच्छः" पा० छ । नैमिषीय
तत्सम्बन्धिनि "स ह नैमिषीयाणां सङ्गाता बभूव" छा० उ० ।
नैमिषकुञ्ज न० तीर्थभेदे नैमिषेयशब्दे दृश्यम् ।
नैमिषि पुंस्त्री निमिषति निमिष-क निमिषस्तस्यापत्यम्
इज् । निमिषयुक्तस्यापत्ये ततः यूनि फक् । तस्य तौ-
ल्यत्वा० न लुक् । नैमिषायण तदीये अन्यपत्ये पुंस्त्री ।
नैमिषेय त्रि० निमिषे भवः निमिषेष्टे वा वा० ठक् ।
१निमिशारण्यस्य २नैमिषसम्बन्धिनि च "ततः नैमिष-
कुञ्जं समासाद्य कुरुद्वह ! ऋषयः किल राजेन्द्र !
नैमिषेयास्तपस्विनः" भा० व० ८३४० ।
नैमिष पु० निमिष-यत् स्वार्थे ण् । विनिमये परीवृत्ते अमरः
नैयग्रोध न० न्यग्रोधस्य विकारः सुखा० अण् तस्य न लुक्
प्रदान्त्यात् पूर्वभेत् । वटफलादौ अमरः । "नैयग्रोधं

भवति स्वभावेवावस्थे" शत० ब्रा० १२/७२२/१४ [सं० दौ ।
नैयङ्गव त्रि० न्यङ्गोरिदम् अण् यात् पूर्वभेत् । न्यङ्ग, मृगस्य च-
नैयमिक त्रि० नियमादागतः ठक् । नियमविधिप्राप्ते कर्मणि
ऋतुभाष्यगमनादौ । [न्यायव्याख्याने अन्ये ।
नैयाय त्रि० न्यायस्य व्याख्यानो अन्यः ऋग्यनादि० अण् ।
नैयायिक त्रि० न्यायं वेत्त्यधीते वा छक्या० ठक् । न्यायज्ञे
"नैया-यिकानान्तु नवे द्व्यणुकादावपीधृते" भाषा० ।
नैयासिक त्रि० न्यासं वेत्ति अधीते छक्या० ठक् । १हरद-
त्तकृतपदमञ्जरीपरनामकन्यासपन्थाभिज्ञे २साहकादि-
न्यासवेत्तरि च ।
नैरन्तर्य न० निरन्तरस्य भावः षज् । अविच्छेदे "स तु
दीर्घकालनैरन्तर्यं सत्कारासेवितो दृढभूमिः" पात० सू०
"नैरन्तर्यान्तु संक्रान्ते चैवं विष्णुपदीदृश्यम्" सू० मि०
नैरपेक्ष्य न० निरपेक्षस्य भावः षज् । अपेक्षाशून्यत्वे "नैर-
पेक्ष्येऽपि प्रकृत्यपकारेऽविवेको निमित्तम्" सां० सू०
नैरयिका त्रि० निरये वसति ठक् । नरकवासिनि "पञ्चे-
न्द्रिया एव देवा नरा नैरयिका अपि" हेमच० ।
नैराश न० निराशस्य निष्क्रामस्य भावः षज् । आशा-
शून्यत्वे "आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सु-
खम् । यथा संलब्ध कान्ताशां सुखं सुष्टापि पिङ्गला"
सां० प्र० भाष्ये दत्त वाक्यम् नैराशस्य सुखरूपत्वं तस्य
समर्थितं यथा "निराशः सुखी पिङ्गलावत्" सां० सू०
"नन्वाशानिदृश्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् सुखं तु कृतः
साधनाभावनादिति" उच्यते । चित्तस्य सत्प्रमाथान्तेन
स्वाभाविकं यत् सुखमाशया पिहितं तिष्ठति तदेवाशावि-
गमे लब्धवृत्तिकं भवति तेजःप्रतिवृज्जलशैत्यवदिति न
तत् साधनापेक्षा" सां० प्र० भा० ।
नैरुक्त त्रि० निरुक्तस्य व्याख्यानो अन्यः तस्य भवो वा ऋग्य-
नादि० अण् । १निरुक्तव्याख्याने अन्ये तत् २भवे (आप्तके)
च "तैविद्यो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः" मनुः ।
नैरुक्तिक त्रि० निरुक्तं निर्वचनं वेत्ति तदुपन्यं वाऽधीते
छक्या० ठक् । १निर्वचनाभिज्ञे २निरुक्तपन्थाध्येतरि च ।
नैरुहिक पु० निरुहः प्रयोजनमस्य ठक् । सुश्रुतोक्ते वक्षि-
भेदे निरुहशब्दे ४०८८ पु० दृश्यम् ।
नैरुत पुंस्त्री निरुतेरपत्यम् अण् । १राजस्य अमरः
स्त्रियां ङीप् । "तस्यापि (अधर्मस्य) निरुतेरभिधायी नै-
रुता येन राजसः" भा० आ० ६६३० । निरुतेरिदं
इयं मृदोर्भाष्ये लुक् कल्पभेदादविरोधः । "भयमप्रज-

योदेवादाचल्य, नैवे तोदने" रघुः । निर्वर्तिरिदम् अण्
 २ निर्वर्तिरिदम् अण् स्तिवां लोप । मा च २ दक्षिणप-
 क्षिमदिशि ४ राक्षसशक्तौ च "नैवे ती दिशमाचयेत्"
 आ० त० । १ मूलाक्षत्रे न० तस्य तदेवताकत्वात् तथात्वम् ।
 नैवे तिया पुंस्त्री० निर्वर्त्याः अपत्यम् स्तोपत्यन्तत्वात्
 ङक् । निर्वर्त्या अपत्ये "नैवे तिया दुहितरस्तासां
 स प्रसवः स्रुतः" सुशु० ।
 नैवेत्य लि० निर्वर्तिदेवताऽस्य आर्षे वा० यत् । निर्वर्ति-
 देवताके पञ्चादौ "गर्दभं पशुमाश्वस्य नैवेत्यं स विगु-
 ध्यति" याज्ञ० । लोके तु अण् । नैवेत इत्येव
 नैगुण्य न० निगुण्य भावः षष्ज् । सत्त्वादिगुणसङ्करादित्ये
 "नैगुण्यात् ब्रह्म चाप्नोति सगुणस्याच्चिर्वर्तते" भा० शा०
 २०५ अ० ।
 नैर्मल्य न० निर्मलस्य भावः षष्ज् । निर्मलत्वे १ स्वच्छत्वे ।
 "विषयेष्वतिस्तरागो मानसो मल उच्यते । तेष्वेव हि
 विरागस्तु नैर्मल्यं स्रुताहृतम्" इत्युक्ते २ विषयवैराग्ये
 च "शशाङ्कस्येव ते कोपं नैर्मल्यं प्रापयिष्यति" भा० द्वा०
 २०० अ० "वाक्यायेः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः एष
 (व्यङ्ग्यार्थः) तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्त
 भेदः" सा० द० ।
 नैलायनि पुंस्त्री नीलस्यापत्यं तिका० फिज् । नीलधानर-
 स्थापत्ये [उदा० ।
 नैल्य न० नीलस्य भावः षष्ज् । नीलवर्णे नीलकण्ठशब्दे
 नैवकि(ति) पुंस्त्री निवक(त)स्थाधेरपत्यम् ङक् । निवक-
 (त)धेरपत्ये ततः यूनि फक् तस्य तोल्लव्या० न लुक् ।
 नैवका(ता)यनि यूनि तदपत्ये
 नैवाकव लि० निवाकोरिदम् अण् । निवचनशीलसम्बन्धिनि
 तस्यादूरदेशादि० उत्तरा० क् । नैवाकवीय तस्यादूर-
 देशादौ । [वातगून्त्यदेशसमीपादौ ।
 नैवातायन लि० निवातस्यादूरदेशादि पक्षा० चतुरर्थ्यां फक् ।
 नैवासिक लि० निवासे साधु गुडा० ठज् । निवाससाधौ
 नैविद्य न० निविडस्य भावः षष्ज् । १ घनत्वे अविच्छेदेन
 संयोगे २ वंशीफुत्कारगुणभेदे च "नैविद्यं प्रौढता चापि
 सुस्वरत्वञ्च शोभता । साधुर्यमिति पञ्चामी फुत्कारेषु
 गुणाः स्रुवाः" संगी० ।
 नैवेय न० निवेदं निवेदनमङ्गिति षष्ज् नि+विद-णिच्
 कर्मणि यत् स्तार्थे अण् वा । "निवेदनीयं इत्यन्तु नैवे-
 यमिति कथ्यते" इति स्रुत्युक्ते देवतोद्देशेन त्यक्तव्ये इव्ये

तस्य व्यत्यन्तिर्यथा "चतुर्विधं कुलेशानि ! इव्यं तु षष्ठः
 सान्वितम् । निवेदनात् भवेत् तन्निवेद्यं तदुदाहृतम्"
 कुलार्णवे १७ उल्लासे । तदुद्देश्याणि यथा "सन्ति तेन सुशु-
 क्तेन पायसेन समर्पिषा । सितोदनं सकटलिकं दध्याद्यैश्च
 निवेदयेत्" इति प्रपञ्चसारः । "निवेदनीयं यदुद्देश्यं प्र-
 शस्तं प्रयतं तथा । तद्व्याहृते पञ्चविधं नैवेद्यामिति क-
 थ्यते । भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेयं चोषणञ्च पञ्चमम् ।
 सर्वत्र चैतच्चैवेद्यामाराध्यस्य निवेदयेत्" । तत्पात्रं यथा
 "तैजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा । तान्ने वा
 प्रस्तरे वापि पद्मपत्रेऽथ वा पुनः । यज्ञदारुमये वापि
 नैवेद्यां स्थापयेद्बुधः । सर्वाभावे च माहेये स्वहस्तचटितं
 यटि" इति तन्त्रसारः । तद्दानफलं यथा "नैवेद्येन भवेत्
 स्वर्गो नैवेद्येनामृतं भवेत् । धर्मार्थकाममोक्षाश्च नैवे-
 द्येषु प्रतिष्ठिताः । सर्वयज्ञफलं नित्यं नैवेद्यां सर्वतु-
 ष्टिदम् । ज्ञानदं मानदं पुण्यं सर्वभोग्यमयं तथा ।
 मनसापि महादेव्यै नैवेद्यां दातुमिच्छति । यो नरो
 भक्तियुक्तः सन् दीर्घायुः स सुखी भवेत् । महाभायां
 कटा दीर्घमर्षयिष्यामि भक्तितः । नानाविधैस्तु नैवेद्यै-
 रिति चिन्ताकुलस्तु यः । स सर्वकामान् संप्राप्य सम
 लोके महीयते" इति कालिकापु० १६६।७० अ० । तत्-
 कालो यथा "स्वर्गाक् विमर्जनादुद्देश्यं नैवेद्यां सर्वसु-
 च्यते । विमर्जिते जगन्नाथे निर्मल्यं भवति क्षणात् ।
 पञ्चरात्रविदो सुख्या नैवेद्यां भुञ्जते सुखम्" गरुडपु० ।
 तस्य स्थापनस्थानं यथा गौतमीये "वास्तवस्तु तथा धूप-
 मये वा न तु दक्षिणे । नैवेद्यां दक्षिणे भागे पुरतो वा
 न पृष्ठतः" । दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु बाध-
 क्य । "पक्षञ्च देवतावासने सामाज्यञ्चैव दक्षिणे" पुर-
 यणचन्द्रिका । "दक्षिणं तु परित्यज्य वासे चैव
 निधापयेत् । अर्धोऽयं तद्व्येदकं पानीयञ्च सरोपमम्"
 इति तन्त्रसारः । तन्मुद्रा यथा "नैवेद्यासङ्गमकुण्डलनि-
 हास्यां प्रदर्शयेत् । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्मुद्रा प्राणस्य
 कीर्तिता । तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैरुपानस्य तु सङ्क्रिया ।
 अनामामध्यमाङ्गुष्ठैरुदानस्य तु सा स्रुता । तर्जनी-
 नामामध्यामिः साङ्गुष्ठाभिस्तुर्धिका । सर्वाभिः सा स-
 मानस्य प्राणादक्षेषु योजिता । तारपूर्वां अपेक्षुद्वां
 प्राणादीनां प्रदर्शयेत्" इति यासलः । ब्राह्मणाय तत्सम-
 र्पणं यथा "साज्जात् खादति नैवेद्यां विप्ररूपी जना-
 दनः । ब्राह्मणे परितुष्टे च सन्तुष्टाः सर्वदेवताः ।

देवाय दत्त्वा नैवेद्यं हिजाय न प्रयच्छति । भक्षोभूतश्च
नैवेद्यं पूजनं निष्कलं भवेत् । देवदत्तं न भोक्तव्यं
नैवेद्याच्च विना हरेः । प्रशस्तं सर्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्य-
भोजनम् । शूद्रस्य तद्भक्षणविधिर्यथा “शूद्रश्चेद्धरिभ-
क्तश्च नैवेद्यभोजनोत्तुक्तः । आमासं हरये दत्त्वा
पाकं कृत्वा तु खादयेत्” श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११७० ।
नारसिंहे “भोचकं पनसं जन्तु तथाऽन्यत्त्वलीफलम् ।
प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकोडुम्बरलथा । यत्नपक्वमपि
प्राह्मं कदलीफलमुत्तमम्” भोचकं कदलकम् । प्राची-
नामलकं करमर्दकम् । वराहपुराणे “अपर्युषितपक्वानि
दातव्यानि प्रयत्नतः । खण्डाज्यादिकृतं पकं नैव पर्यु-
षितं भवेत्” । वासनपुराणम् “हविषा संस्कृता ये च यव
गोधूमशालयः । तिष्ठसुदुगादयो साधा ब्रीहयश्च प्रियाः
हरेः” विष्णुः “नामज्यं नैवेद्यार्थं भक्ष्यजामहिषी
क्षीरं वर्जयेत् । पञ्चनखश्च सत्वस्यवराहसांसानि चेति” ।
अभक्ष्यमिति यद्वर्णस्य यदभक्ष्यं स्वरूपतोऽलशुनादि तत्
तेन न देयम् । न तु रात्र्यादौ दध्यादि । पञ्चनखश्च
शशातिरिक्तः । “मार्गं सांसं तथा क्वागं शाशं सांसलघैव
च । एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुधरे !”
इति वराहपुराणे भगद्वाक्यात् तथा “साहिषश्चाविकं
सांसमयाक्षिकसदाहृदम् । साहिषं वर्जयेन्मांसं क्षीरं
दधि हतन्तथा” देवलः । “चाण्डालेन शुना वापि दष्टं
हविरयक्षियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विव-
र्जयेत्” । “कन्यत्र हिरण्योदकस्यार्शोदिति” । श्रीभागवते
“यदुयदितसं लोके यज्ञापि प्रियमात्मनः । तत्तन्निवेद-
न्मन्त्रं तदानन्त्याय कल्पते” मन्त्रं वासुदेवाय आह्वितम् ।
नैवेद्याच्च पञ्चोपचारादिपूजाङ्गम् । तद्दाने च यगदा-
वादनं कर्तव्यम् “धूमे दीपे च नैवेद्ये क्षपणे वसने तथा ।
घण्टानादं प्रजुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च” विधा० पा०
धृतवाक्यात् । ईत्ते । निवेशो विवाहः ।
नैवेश त्रि० निवेशेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण् । निवेशनि-
नैवेशिक त्रि० निवेशाय विवाहाय हितम् ठक् । विवा-
हार्थं दीयमाने द्रव्ये “नैवेशिकं स्वर्णधूर्यं” दत्त्वा स्वर्गं
सह्यते” याज्ञ० “नैवेशिकं विवाहोचितं द्रव्यम्”
शु०त० रघु० ।
जैश त्रि० निशाया इदम् श्रेष्ठिकोऽण् । निशासस्वन्निनि
“पूर्वां सन्ध्यां जपस्तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति” मनुः ।
सखिलमये शशिनि रवेदीधितयस्तमोनैशम् । क्षप-

यन्ति” इ०सं०४५० “जगति नैशमशीतकरः करैः” माघः
नैशिक त्रि० निशाया भवः निशाया व्यापको वा “कालाट
ठक्” पा०ठक् । निशाभवे रात्रिव्यापको स्त्रियां ङीप् ।
“नृणामकृतचूडानां विशुद्धिनैशिकी स्मृता” मनुः ।
“आदन्तजन्मनः सद्य आचूडाज्ञैशिकी स्मृता” याज्ञ०
नैश्वयेयस त्रि० निश्वयेयसाय हितमण् । निश्वयेयसा-
धने “शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्वयेयसः परः”
मनुः पक्षे विसर्गः नैश्वयेयस तत्त्वार्थे ।
नैश्वयेयसिक त्रि० निश्वयेयसं प्रयोजनमस्य ठक् । निश्व-
येयससाधने “सुखाभ्युदयिकश्चैव नैश्वयेयसिकमेव च”
मनुः । पक्षे विसर्गः नैश्वयेयसिक तत्त्वार्थे ।
नैषध पु० निषधानां राजा अण् । निषधदेशन्टमे “स नै-
षधस्वार्धपतेः सुतायाम्” रघुः । २नलन्टमे त्रिका० “न
नैषधे कार्यमिदं निगाद्याम्” “देवः पतिर्विदुषि ! नैषध-
राजमत्या” नैषधः । निषधोऽभिजनोऽस्य अण् । शपिता-
दिक्रमेण निषधदेशवासिनि त्रि० बहुषु उभयत्र अणो
लुक् । निषधाः तच्चूपा तद्देशवासिनश्च । नैषधं नलम-
धिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । ३नलन्टपचरितरूपे द्वाविंश-
तिसर्गात्मके श्रीहर्षकविक्रते महाकाव्यभेदे महाकाव्यो-
दाहरणे “यथा रघुवंशशिशुपालवधनैषधादिः” सा०द०
नैषधीय त्रि० नैषधस्येदम् “इत्याच्छः” पा० ङ । नलसस्व-
न्निनि । “काव्ये चाक्षिपि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादि-
र्गतः” नैषधम् ।
नैषध्य पुंस्त्री निषधस्य लक्षणया तच्चूपापत्यम् मादित्वा
अण् । निषधन्टपस्यापत्ये स्त्रियां टाप् ।
नैषाद् पुंस्त्री निषादस्यापत्यम् विदा० अण् । निषादस्या-
पत्ये ततः हरिता०युनि फक् । नैषादायनयूनि तदपत्ये
नैषादक त्रि० निषादेन कृतम् कृत्वाला० संज्ञायां वुञ् ।
निषादकृते पदार्थभेदे ।
नैषादकि पुंस्त्री निषादस्यापत्यं विदा० अण् । “व्यासवकु-
निषादेत्यादि” वार्त्ति० अकङ् । निषादस्यापत्ये ।
नैषादि पुंस्त्री निषादस्यापत्यम् आर्षे इज् । निषादापत्ये
“न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन्” भा०बा०
१२२७० । लोके तु विदा० अण् । नैषाद् इत्येव ।
नैषिध पु० निषधः नलो वाचकतयाऽस्य अण् पुंभो० ।
तन्नामनामके नलरूपे दक्षिणामूर्ते “कव्यवालो नल-
सैवेति” नलस्याग्निनामत्वात् सजितलक्षणया तस्य
तथात्वम् “तस्मिन्सन्तीन्द्रो यमो राजा नक्षो नैषिधोऽग्न-

अनलं संगमनोऽसन् पांसवः” शत० ब्रा० २।१।१। “नलो नैषिण इति निषधदेशाधिपतिर्नलः प्रसिद्धो राजा अन्वाहार्यपचनोऽग्निः एष एव नलो नैषिण इति निर्दिष्टः । निषधराजस्य च नलस्य दक्षिणाग्नेश्च सा-
म्यमाहुः तदादिति अग्निहोत्रहोमकाले एतमन्वा-
हार्यपचनं यत् यस्माद्दक्षिणत आहरन्ति तस्मादेव
नैषधो नलोऽपि यस्यस्य राज्ञो दक्षिणत उपगच्छतीति
लोकप्रसिद्धिः” भा० । “तत्र निष्क्रमणं कुर्वन्नङ्गाय नैषि-
धायान्वाहार्यपचनाय नम इति मनसा दक्षिणाग्निमुपस-
रेत्” कात्या० श्रौ० ४।१४ पञ्चतिः ।

नैष्कर्म्यं न० निष्कर्मणो भावः अज् । विधिना सर्वकर्म-
त्यागे “न कर्मण्यमनारम्भात् नैष्कर्म्यम् पुरुषोऽश्नुते”
गीता । “अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मृतवृद्धिरहोच्यते”
भा० शा० ३२ अ० ।

नैष्कशतिकं त्रि० निष्कशतमस्यस्य “शतसहस्रान्नाञ्च निष्कात्”
पा० सत्वर्थे ठञ् । निष्कशतमानयुक्ते एवं नैष्कसहस्रिक
तन्मानयुक्ते ।

नैष्किकं पु० निष्के हेम्नि दीनारे तदगारे नियुक्तः ठक् ।
१ कोषाध्यक्षे ठक्कालायां नियुक्ते अमरः । निष्केण
क्रीतम् “असमासे निष्कादिभ्यः” पा० ठञ् । २ निष्केण
क्रीते समासे तु ठक् । परमनैष्किक स्त्रे भेदः । निष्कास्य
विकारः “क्रीतवत् परिभाषात्” पा० ठञ् । ३ निष्का-
विकारे ।

नैष्क्रमणं त्रि० निष्क्रमणे शिशोर्दृष्टाद्वह्निर्गमनकाले दीयते
तत्र कार्यं वा व्युष्टा० अज् । शिशोर्निष्क्रमणकाले
१ दीयमाने २ तत्र कार्ये पदार्थे च

नैष्ठिकं त्रि० निष्ठा नाशपर्यन्तं ब्रह्मचर्येण तिष्ठति नि-
ष्ठायां मरणे वा विहितम् निष्ठायां भवः (आसक्तः) वा
ठक् । उपनयनोत्तरं मरणपर्यन्तं ब्रह्मचर्येण गुरुकुले
वासिनि १ ब्रह्मचारिभेदे २ मरणकाले विहिते कर्मणि
३ व्रतविशेषासक्ते च “नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाऽऽ-
चार्यसन्निधौ । तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि
वा । अनेन विधिना देहं साधयन् विजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति नचेह जायते पुनः” याज्ञ० “निवे-
दितो नैष्ठिकसुन्दरस्तथा” कुमा० “विद्धे विधिमस्य
नैष्ठिकम्” रघुः स्त्रियां ङीप् । “इमाववस्थां पश्यन्त्यः
पश्चिमां तव नैष्ठिकीम्” हरिवं० ८८ अ० ।

नैषिण्य न० निषेधस्य भावः सज्ज् आर्षे प्रत्यम् । रागा०

भावे “यः कामयेत नैषिण्यं पाप्मन इवामिति स
कृतमेयेन यजेत” आश्व० श्रौ० ६।१।१५ । निषेधस्य भावो
नैषिण्यम् । पाप्मनो नैषिण्यं गच्छेयमिति यः काम-
येत स कृतमेयनामकेन एकाहेन यजेत” नारा० लोके
तु नैषिण्य इत्येव । पक्षे विसर्गः नैःस्त्रिह्य तत्कार्थं
नैसर्गिकं त्रि० निसर्गादागतः ठक् । आभाविके “अज्ञाननि-
मित्तः सत्यान्वृते मिथुनीकृत्य अहमिदं ममेदमिति नै-
सर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः” शा० भा० । तदेव नैसर्गिक
सुज्ञतत्त्वम् “नैसर्गिकोऽप्युत्पद्ये विरोधः” रघुः स्त्रियां
ङीप् । “पृच्छामस्त्वामियं भक्तिः क्व लब्धा परमात्मनः ।
कस्य वा शिक्षिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी तव”
कलकिपु० २६ अ० । [खड्गेन योद्धिर अमरः ।

नैस्त्रिंशिकं पु० निस्त्रिंशः खड्गः प्रहरणस्य ठक् ।
नौ अव्य० नह-ङो । नजर्थे अभावाद्दौ । “गोषाधिभोगे नो
दृष्टिः सोपकारेऽथ हापिते” । “वैश्यदत्त्या तु जीवन्तो
विक्रीणीत कदाचन” याज्ञ० ।

नोचेत् अव्य० नो च चेत् च । नयदीत्यर्थे [नोटी नट्याम् ।
नोटं त्रि० नट-अच् पृषो० । नटे ततः गौरा० स्त्रियां ङीष् ।
नोत् अव्य० न च चञ् । नैवेत्यर्थे “अस्मिन्नात्मवर्धन-
नोदिव द्विवमसृशन्” अथ० ५।१८।१ “प्रजाऽनाशकेन
नोत्परा बभूवुः” शत० ब्रा० २।४।१२

नोदम न० नुद-भावे ल्युट् । १ खण्डने णिच्-भावे ल्युट् ।
२ प्रेरणे ३ संयोगभेदे च “अभिघातो नोदन्श्च शब्दहेतु-
रिहादिसः” भाषा० युच् । नोदना प्रेरणायां विधिरू-
पायां नोदनायां स्त्री ।

नौधसं पु० तु-असि धुट् च । ऋषिभेदे । तेन दृष्टं साम
अण् । नौधसं सामभेदे न० तच्च साध्यन्दिनसवने गेयेषु
सप्तसु सूक्तेषु षष्ठसु साम यथोक्तं सामसंहितासायण-
भाष्ये “एवमन्यस्मिन् सवने सप्त सूक्तानि तेषु गायत्र-
साहोयवं चेति द्वे सामनी, द्वितीये रौरवं यौधाजयं
च तृतीये औशनसम्, चतुर्थे रथन्तरम्, पञ्चमे वामदेव्यम्,
षष्ठे नौधसम्, सप्तमे कालेयम्” ।

नौधा अव्य० नव-धाच्-पृषो० । नवप्रकारे नवधेत्यर्थे “नौधा
विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविदु विभुः” भाग० १।२१।४५ ।

नोपस्थात् त्रि० न उपतिष्ठति उप+स्था-लच् । १ दूरस्थे
“अन्यवादी क्रियाद्देशी नोपस्थाता निस्तरः” इति
स्यत्युक्ते हीने २ प्रतिवादिनि च ।

नौ स्त्री नुद-ङो । जलोपरिप्लवनसाधने १ तरणौ “नोदके

शकटं याति न च नौगच्छति स्थले" हितो "स्यन्दनाश्वैः
समे युध्योदन्मे नौहिपैस्तथा" मनुः "विप्रजलविशस्तरन्ति
च यथा नावा तदेवेतरे" मृच्छं २ यन्त्रचालनीये नौभेदे
च "ततः प्रवासतो विद्वान् विदूरेण नरस्तदा । पाथानां
दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् । सर्ववातसहं नावं
यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् । शिमे भागीरथीतीरे नरैर्वि-
स्मिभिः कृताम्" भा०सा० १४६७० । ततः तार्यो यत् ।
नाव्य नावा तार्यो ब्रीह्यादि यवखादि इक । नाविक
नौविशिष्टे त्रि० । नावा तरति "नौद्वचञ्चन्" ठन् ।
नाविक नावा तारिणि त्रि० 'नावोद्विगाः' पा० । नौश-
ब्दान्तात् द्विगोऽच् नत् तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामा-
गतः द्विनावस्थः "द्विगोलु गनपत्ये" पा० चोत्पत्त्यापक-
र्षणात् अत् हलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः उत्तरपट-
द्विगुः द्विनावं त्रिनावम् समा० द्वि० । अतद्धितलुकीति
किं ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः व्याहीयच्छक् अर्धपूर्वेत्या-
दिना तस्य लुकि न, द्विनौ इत्येव । अर्धे नावः
एकदेशतत्पु० टच् । अर्धे नावम् स्त्रीवत् कोषात् ।
नौकर्णधार पु० नावः कर्णं धारयति धारि-अण् उप०स० ।
नाविके नावः कर्णतुल्यस्य (जाल) पदार्थस्य धारके
"सुरभिमुकुसुमानि गन्धा वणिजो नौकर्णधारश्च"
ठ०सं० १५० ।
नौकर्णी स्त्री नौरिव कर्णौ यस्याः ङीष् । कुमारानुचर-
माहभेदे "नौकर्णी शिवकर्णी च वसुधा महिमा
तथा" भा०ग० ४७७० ।
नौकर्मन् न० नावि कर्म चालनादिव्यापारः नौकायां चाल-
नादिव्यापारे "निषादोभागेनं स्मृते दाशं नौकर्मजीवि-
नम्" मनुः ।
नौका स्त्री नौ+कार्थे-क । नौशब्दार्थे अमरः निष्पद्यन्ते
४१२०४० तल्लक्षणादि दृश्यम् । "लणभिह मज्जनसङ्ग-
तिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका" मोहसुद्धरः चतुरङ्ग-
क्रीडाङ्गे पदार्थभेदे स्त्री तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम् ।
चतुरङ्गशब्दे २८६२ ४० दृश्यम् ।
नौकाकष्ट न० चतुरङ्गक्रीडाभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६४४०
दृश्यम् "काककाष्ठं वृक्षौका नौकाकष्टपकारकम्" ।
नौकाङ्ग पु० द्वि० । नौकायां चालनार्थं पाथं द्वयवङ्गे
काष्ठदण्डे (दंड) अमरः ।
नौचर त्रि० नावा चरति चर-ट । नावा चरणशीले
"यादोनाथः शिवजबपथः कर्मणे नौचराणाम्" रघुः ।

नौजीविक त्रि० नावा जीविका यस्य । नौचालनादि-
जीविकायुक्ते "पत्यभिषग्नौ जीविकसलिलजतरुगोष-
घातकरः" ठ०सं० ७५० ।

नौतार्य त्रि० नावा तार्यम् । नौकया तरणीयदेशादौ ।
नौयायिन् त्रि० नावा याति या-णिनि । नौकया नद्यादेः
पारगामिनि तेषां नदीतरये पश्चादिनिरूपणम् मनु-
नोक्तं यथा "पथं यानं तरे टाव्यमित्यादितरशब्दे १२
४१४० दृश्यम् "तल भागलूपूणीनि यानानि तार्यं टाव्यानि
सारतः । रिक्तभागलानि यत्किञ्चित् पुमांसस्यापरिच्छदाः ।
दीर्घा ध्वनि यथादेशं यथाकालं तरोभवेत् । नदीतारेषु
तद्विद्यात् ससुद्रे नास्ति सज्जणम् । गर्भिणी तु हिमा-
सादिस्तथा प्रवृजितो मुनिः । ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न
दाव्यास्तारिकं तरे । यन्नावि किञ्चिद्वाशानां विशीर्येता-
परधतः । तद्वाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽंशतः ।
एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निरुधः । दाशाप-
राधस्तोये च दैविके नास्ति निस्पृहः" ।

नौवाह त्रि० नावं वाहयति वाहि-अण् उप०स० । नौका-
वाहके (दंडी) प्रसिद्धे नौकाचालके त्रिका० ।

नौषेचन न० द्वि० सुषामा० धत्वम् । नौकायाः सेचने
न्यका स्त्री नि+अकि-क वा० नलोपः । विट्कोटे शब्दास्तु०
न्यकारुका स्त्री विट्कोटे लमिभेदे चारा० ।

न्यकार पु० न्यक्+क-घञ् । शनीचकरणे च शतिरस्कारे च
"न्यकारो ह्यमेव से यदायः" सा०द० "न्यकारमासज-
तरं निशस्य" हरिवं० १७८५० । क्तिन् न्यक्कतिरप्यत्रार्थे स्त्री
न्यक्त त्रि० नि+अन्ज-क्त कत्वम् । नितान्ताञ्जनयुक्तीकृते
"अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानास्तचः स्तुः" तै०त्ति० ब्रा०
१।१।१।४।

न्यक्त पुंस्त्री नियते निरुक्ते वा अक्षिणी यस्य घसमा० । महिषे
मेदि० स्त्रियां ङीष् । २ जामदग्न्ये परशुरामे हेमच० ।
३२ कार्त्तुस्त्रे ४ महिषदण्डे न० ५ निरुक्ते अघमे त्रि० अमरः

न्यग्भाव पु० नीचो भावः । नीचत्वे ।
न्यग्रोध पु० न्यक् दण्डि रुध-अच् । श्वटवृक्षे अमरः
२३ मीढवृक्षे बाह्यद्वयिस्तारकतव्यामरूपपरिमाणे (दंडी)
श्वटौ च न्यग्रोधपरिमण्डलशब्दे दृश्यम् । सर्वाणि
न्यक्तृत्य स्थिते ४ विष्णौ "न्यग्रोधोद्विखरोऽश्वतः"
विष्णुसं० । "सर्वाणि भूतानि न्यक्तृत्य निजमायया
रुणद्धि इति न्यग्रोधः" भा० ५ विषयार्थं स्त्री ङीष् ।
मेदि० एवं इमोहनौषधी च ७ मधिकपत्नी विषयः उपसेन

खपस्य दपस्यभेदे पु० “नयोपसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्य
पूर्वजः । न्यपोषस्य सुनामा च” हरिवं० १८४० ।
तस्यादूरदेशादि कष्टाणां क । न्यपोषक तत्सन्निकट-
देशादौ कुसदा० ठन् । न्यपोषिक तत्सन्निकटदेशादौ
ति० तत्कार्ये प्रेक्षादि० इति । न्यपोषिन् तत्कार्ये ति० ।
न्यपोषपरिमण्डल पु० न्यपोषः व्यासः परिमण्डलं परिणामो
यस्य । १ व्यासपरिमितोऽप्यपरिणामो पुरुषे । तत्तत्क्षणं
यथा “महाधनुर्द्धराश्चैव त्वेतायां चक्रवर्तिनः । सर्व-
लक्षणसम्पन्नान्यपोषपरिमण्डलाः । न्यपोषौ तु सृष्टौ
बाह्व्यो व्यासो न्यपोष उच्यते । व्यासेन उच्छ्रयो यस्य
अथ ऊर्ध्वं देहिनः । समोच्छ्रयपरिणामो न्यपो-
षपरिमण्डलः” मत्स्यपु० ११८४ । २ अङ्गनाविशेषे स्त्री
“स्तनौ मुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता । मध्ये
क्षीणा भवेद्या सा न्यपोषपरिमण्डला” इति शब्दमा०
“दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यपोषपरिमण्डला” भट्टिः ।
न्यङ्ग पु० नितरामञ्चति नि+अनृच-उ न्यङ्गा० कृत्वम् ।
१ मुनिभेदे मेदिनिः । २ वक्रशब्दे न्यङ्गभेदे अमरः ।
३ नितरां गन्तरि ति० “सद्यो हतन्यङ्गुभिरक्षदिवम्” रघुः
“न्यङ्गुः खादुर्लघुर्वल्यो दृष्टो दोषत्रयापहः” भावप्र० ।
न्यङ्गोर्विकारः अण् । नैयङ्गव तदोयचसादौ
न्यङ्गभूरुह पु० न्यङ्गुरिव भूरुहः । श्लोकावृत्ते शब्दार्थचि०
तस्य वक्रशङ्काकारशास्त्रात्तथात्वम् ।
न्यङ्गादि कृत्वनिमित्ते शब्दगणभेदे सच पा० ग० सू० उक्तौ यथा
“न्यङ्गु मङ्गु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका
फलेपाका दूरेपाका फलेपाका तत्र वक्र व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग
अवसर्ग उपसर्ग चपाक सांसपाक मूलपाक कपोतपाक
उलूकपाक (संज्ञायां मेघनिदावावदाघावाः) । न्यपोष
वीरु न्यङ्गादिः ।
न्यङ्ग पु० नि+अनृज-घञ् । नितरामञ्जने “सोमस्य न्यङ्गो
यदरुणपुष्पाणि फालगुनानि” शत० ब्रा० ४।५।१०
न्यच्छ न० १ सुसुतोक्ते जुष्टरोगभेदे “मण्डलं महदल्पञ्च श्यामं
वा यदि वा सितम् । सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्य-
धिधीयते” तत्तत्क्षणम् २ नितरामच्छे ति० ।
न्यच् ति० निस्त्रयस्याञ्चति अनृच-विच् । निम्ने किन्
न्यच् तत्कार्ये ति० । शसादौ भवे च नीचः नीचा
अन्यत्र कृत्वम् । न्यक् न्यग्भ्याम् ।
न्यञ्जन न० नितरामञ्जनं गमनम् । १ नितरां गमने “न्यञ्जने
इनेन्द्रिदाय शरणम्” ऋ० ८।२७।१८ २ न्यग्भावे च ।

न्यञ्जित ति० नि+अनृच-णिच्-क्त । अघः क्षिप्ते हेमच० ।
न्यन्त पु० नितरामन्तः । चरमभागे ।
न्यय पु० नि+इण्-भावे अच् । १ नाशे २ अपचये च ।
न्यर्थ पु० नि+क-गतौ घञ् । निकटार्थां गतौ “न भोजा
मन्नुर्न न्यर्थसीयुः” ऋ० १०।१०७।८ “न्यर्थं निकटं
गतिम्” भा० समासे आयादिस्वरः । निकटोऽर्थो यस्य ।
२ निकटार्थे ति० ।
न्यर्बुद न० १ दशगुणितार्बुदसंख्यायां २ तत्त्वज्ञेये च “प्रयुत-
श्चार्बुदश्च न्यर्बुदश्च सप्तद्वयं” यजु० १७।२ “अर्बुदं दश-
गुणं न्यर्बुदम्” वेददीपः ।
न्यर्बुदि पु० निकटः अर्बुदिर्द्वयो देवान्तरं यतः । रूढभेदे
“अर्बुदिर्नाम यो देव देशान्तरं न्यर्बुदिः” अथ० ११।८।४
न्यस्त ति० नि+अघ-कर्मणि क्त । १ क्षिप्ते २ त्यक्ते ३ विच्छेदे
४ निहिते च अमरः “न्यस्तशस्त्रं दिक्षीपञ्च तच्च शुश्रु-
वुषां प्रभुम्” रघुः ।
न्यस्तशस्त्र पु० न्यस्तं शस्त्रं शस्त्रसाध्यं युद्धं येन । “न्यस्त-
शस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः” सनूक्ते १ पितृ-
लोके २ त्यक्तायुधे च “न्यस्तशस्त्रं दिक्षीपञ्च” रघुः ।
न्यस्य ति० नि+असृ-लप्ते कर्मणि वा० आघे यत् । स्वापनीये
त्यक्तव्ये “अर्जुनार्जुन ! वीभत्सो ! न न्यस्यं गाण्डिवं
क्षया” भा० शू० २००४० लोके तु गत्यत् । नास्य इत्येव
न्याक्य न० नि+अकि-एत्यत् वा० नलोपः । भृष्टतण्डुले (सुडि)
(भाजाचाल) शब्दच० ।
न्याद् पु० नि+अद-णः न घसादेशः । आहारे अमरः ।
न्याय पु० नि+इण्-भावकरणादौ घञ् । १ उचिते २ मोतप्र-
योगे शोडशपदार्थनिरूपके शास्त्रभेदे प्रतिज्ञाहेतुदाहरणो-
पनयननिगमनात्मके श्वाक्यभेदे “अनुमितिचरमकारण
लिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम्” तत्तत्क्षण-
मिति चिन्तामणिः । “उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकस-
मुदायत्वमिति” शिरोमणिः । अवयवशब्दे ४२२ पु० दृश्यम् ।
यथा पर्वतो वज्रिमान् (प्रतिज्ञा) धूमत् (हेतुः) यो यो
धूमवान् स वज्रिमान् यथा महानसम् (उदा०) वज्रिभ्या-
मधूमवांश्चायम् । (उपनयनम्) तस्माद्वज्रिमान् (निगमनम्)
एतद्दर्शनमतश्च सर्वदर्शनसंभवे दर्शितं यथा
“तत्त्वज्ञानाद्दुःखात्तल्लोके दलक्षणं निम्नयसम्भव-
तीति समानतन्त्रेऽपि प्रतिपादितं तदाह सूत्रकारः
प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय-
वादादप्यवितण्डाहेत्वासम्बलजातिनिराहस्यानां तत्त्व०

ज्ञानाद्विज्ञेयसाधनः” इति । इदं न्यायशास्त्र-
खादिमं सूत्रम् । न्यायशास्त्रं पञ्चाध्यायात्मकं तत्र
प्रथमध्यायस्याङ्गिकद्वयम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमा-
ङ्गिके भगवता गौतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षण-
निरूपणं विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षणनि-
रूपणं कृतम् । द्वितीयस्य प्रथमे संशयपरीक्षणं प्रमा-
णचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणञ्च । द्वितीये व्यर्था-
पत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम् । तृतीयस्य प्रथमे शरीरेन्द्रि-
यार्थपरीक्षणं द्वितीये बुद्धिनः परीक्षणम् । चतुर्थस्य
प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गपरीक्षणं द्वितीये
दोषनिमित्तकत्वनिरूपणम् व्यवयव्यादिनिरूपणञ्च । प-
ञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणं द्वितीये निग्रहस्थान
भेदनिरूपणम् । “माभाधीना सेवसिद्धिरिति” न्यायेन
प्रमाणस्य प्रथमसुदेशः तदनुसारेण लक्षणस्य कथनीयतया
प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य प्रथमं लक्षणं कथ्यते । साधना-
न्यायव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम् । यवञ्च
प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं परमेश्वरप्रामाण्यं संगृहीतं
भवति यदुक्तकथं सूत्रकारः “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च
तत्प्रामाण्यनाम्नप्रामाण्यादिति” । तथाच न्यायपारा-
वारं दृष्ट्वा विश्वविख्यातकीर्तिरुदयनाचार्योऽपि कुतुभा-
ञ्जलौ चतुर्थे सूत्रके “मितिः सत्यकपरिच्छित्तसिद्धत्वा
च प्रमातृता । तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे
मते” इति । “साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानये-
च्छित्तौ भूताशानुभवे निविष्टनिश्चितप्रस्ताविशुक्लमः ।
लेशादितिमित्तदुष्टविशमप्रसङ्गशङ्कातुषः शङ्कोन्नेष-
कलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः” इति । तच्चतु-
र्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्देभ्यः । २ प्रमेयं द्वादश-
प्रकारकम् आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्य-
भावफलदुःखापवर्गमेदात् । अनवधारणात्मकं ज्ञानं
संशयः स त्रिविधः साधारणधर्मासाधारणधर्मविप्रतिप-
त्तिरक्षणमेदात् । यमपिप्रत्यक्षप्रवर्तन्ते पुरुषास्तत्प्रयोजनं
तद्विधिं दृष्टादृष्टमेदात् । व्याप्तिसंवेदनभूमिद्वैतानः
स द्विविधः साधर्म्यवैधर्म्यमेदात् । प्रामाणिकत्वेना-
भ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रा-
विकरणाभ्युपगममेदात् । परार्थानुमानवाक्यैकदेशोऽव-
यवः स पञ्चविधः प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयननिगमनमे-
दात् । व्यापारोपे व्यापकारोपस्तर्कः स चैकादशविधः
साक्षात्तात्प्राप्तयेतदेतदाश्रयचक्रकाश्रयानवस्थाप्रतिबन्दि-

कल्पनात्तावकल्पनागौरवोत्सर्गपवादवैजात्यमेदात् । ध-
र्माशानुभवपर्याया प्रसिद्धिर्निर्णयः स चतुर्विधा साक्षात्-
क्षत्यनुमित्युपमितिप्राप्तीमेदात् । तत्त्वनिर्णयफलः क-
थाविशेषो वादः १० । उभयसाधनवती विजिगीषुकथा
जल्पः ११ । स्वपक्षस्यापनाहीनः कथाविशेषो वितण्डा १२ ।
कथा नाम वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः ।
असाधको हेतुत्वेनाभिमतो हेत्वाभासः १३ स च पञ्चविधः
सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालमेदात् ।
शब्दवृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुः १४ तन्त्रिविधं व्यभि-
धानतात्यर्थोपचारव्यत्ययवृत्तिमेदात् । स्वव्याघातकस-
त्तरं जातिः १५ । सा चतुर्विंशतिविधा साधर्म्यवैधर्म्यो-
क्तार्थकर्मवर्णपर्यायविकल्पसाध्यप्राप्तप्रामाण्यप्रतिह-
टानाहुपपत्तिसंशयप्रकरणाहेतुवर्णपत्तिविशेषापत्त्युपल-
ब्ध्युपलब्धिविनिवृत्तानित्यकार्यसममेदात् । पराजयनिमित्तं
निग्रहस्थानं १६ तद्वाविंशतिप्रकारं प्रतिज्ञाज्ञानप्रतिज्ञा-
न्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासन्त्यासहेतुत्वरार्थान्तरनिरर्थकाः
विज्ञातार्थापार्थक्याप्राप्तकालन्यायधिकपुनरुक्ताननुभाषणा
ज्ञानाप्रतिभाविच्छेपमतानुज्ञापय्यं हुयोज्योपेक्षानिरनुयो-
ज्यानुयोषापविज्ञानहेत्वाभासमेदात् । अत्र सर्वान्तर्गण-
कस्तु विशेषकत्व शास्त्रे विस्मृतो विस्तरमिमा न
प्रस्तूयते । ननु प्रमाणादिपदार्थशोभशके प्रतिप्राद्यमाने
कथमिदं न्यायशास्त्रमिति व्यवदिशयते सत्यं तथापि “अ-
साधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायेन न्यायस्य परा-
शानुमानापरपर्यायस्य सकलविद्यानुपाहकतया सर्वक-
मानुमानसाधनतया प्रधानत्वेन तथा व्यपदेशो युज्यते ।
तथाऽभाषि सर्वज्ञेन, “सोऽयं परमो न्यायः विप्रतिपक्ष-
पुरुषप्रतिपादकत्वात् तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति” । यत्किञ्च
स्वामिना च “सेवमान्वीचिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः
प्रविभज्यमाना “प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्म-
णाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षितेति” ।
ननु तत्त्वज्ञानाद्विज्ञेयसम्भवतीत्युक्तं तत्र किं ? तत्त्व-
ज्ञानादनन्तरमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते नेत्युच्यते किन्तु
तत्त्वज्ञानादुदुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिव्याज्ञानानामुत्तरोत्तरा-
प्राये तदनन्तराभाव इति । तत्र मित्याज्ञानं नामाना-
त्मनि देहादावात्मबुद्धिः तदनुकूलेषु रागः तत्प्रतिशुक्लेषु
द्वेषः यस्तुतस्वात्मनः प्रतिशुक्लमनुकूलं वा न किञ्चित्
समस्ति परस्परानुबन्धाच्च रागादीनां, मूढो रज्यति
रक्तो रुद्धति मूढः कुपति कुपितो रुद्धतीति तत्तत्

दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिबिम्बानि शरीरेण हिंसास्तेया-
दीन्याचरति, वाचा ध्वन्तादीनि, मनसा परद्रोहादीनि,
स्यं पापरूपा प्रवृत्तिरर्धमावहतीति । शरीरेण
प्रशस्तानि दानपरपरिज्ज्ञाणादीनि, वाचा हितसत्त्वादीनि,
मनसा अहिंसादीनि, स्यं पुण्यरूपा प्रवृत्तिरर्धमावहतीति । स्यं-
सुभयो प्रवृत्तिः । ततः स्वस्वातुष्ट्यं प्रशस्तं निन्दितं वा
जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः । तस्मिन् सति प्रतिकूल-
वेदनीयतया वासनात्मकं दुःखं भवति । त इमे मिथ्याज्ञा-
नादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्तमानाः संसारशब्दाद्यो
चटीयन्तवज्जिरवधिरनुवर्तते । यदा कश्चित् पुरुषधौरेयः
सुरास्त्रतुल्यतपरिपाकवशादाचार्योपदेशेन सर्वमिदं दुःखा-
यतनं दुःखातुष्ट्यं पश्यति तदा तत्त्वं ज्ञेयत्वेन
बुध्यते ततस्तत्त्ववर्त्मकमविद्यादि निवर्तयितुमिच्छति
तच्चिदृश्यं पायसं तत्त्वज्ञानमिति कस्यचिच्चतुष्टयवि-
द्याभिर्विभक्तं प्रमेयं भावयतः सस्यगदर्शनपदवेदनीय-
तया तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति
मिथ्याज्ञानापाये दोषाः क्षपयन्ति दोषापाये प्रवृत्तिर-
पैति प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति जन्मापाये दुःखमत्यन्तं नि-
वर्तते सात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः । निवृत्ते सात्यन्ति-
कत्वं नाम निवर्त्य सजातीयस्य पुनस्तत्तातुल्याद इति
तथा च पारमर्शं कृतं “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञा-
नानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः” इति ।
ननु दुःखात्यन्तच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कर्मोपगु-
ह्यायितं वर्तते तत्कथं सिद्धवत्कथं व्यवहियत इति
चेन्नैवं सर्वेषां मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी
दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया च-
रणापयत्वात् न ह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति क-
श्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो मोक्ष इति आध्य-
मिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदविवादम् । अथ
मन्येधाः शरीरादिषदात्मापि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य इति
तत्र सङ्गच्छते विकल्पातुष्ट्यपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो
विवक्षितः तदरिक्तो वा । प्रथमे न त्रिप्रतिपत्तिः कः
खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत । द्वितीये तस्य
नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं
दूषणं, न खलु कश्चित् प्रेक्षावान् “आत्मनस्तु कामाय सर्वं
प्रियं भवतीति” सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः ससुच्छेदाय प्रय-
त्नते सर्वे हि प्राणी सुखं इति व्यवहरति ।

धर्मनिवृत्तौ त्रिभलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञान-

वादिवादे सामान्यमात्राः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च ।
भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणसमीपं तत्र क्षणभङ्गपक्षे
स्थिरैकाधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिदनासादितप्र-
कर्षे न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपपन्नस्य
ज्ञानसन्तानस्य बलत्वे निरुपपन्नस्य च सुकृत्त्वे यो बलः
स एव सुकृत् इति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते ।

आवरणसुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो
न निरर्गलः अङ्ग भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमान्
वरणं ? धर्माधर्मभान्त्य इति चेत् इदमेव । अथ देह-
मेवावरणं तथा च तच्चिदृशो पञ्जरान्मुक्तस्य मुक्त्येवा-
त्मनः सततोद्भूतगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमय-
मात्मा मुक्तोऽमुक्तो वा । प्रथमे निरवयवः सावयवो वा
निरवयवत्वे निरवयवो मुक्तः परमाणुरिति परमाणु-
लक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मपरीणामतीन्द्रियत्वं प्रस-
ज्येत् । सावयवत्वे यत्सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्ध-
वलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्राणाशाकताभ्यागमौ निष्प्रति-
बन्धौ प्रसरेताम् । अमुक्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चर-
नात्मिकायाः क्रियायाः मुक्तप्रतिबन्धात् ।

पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चावीकपक्षेऽपि
स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदविवादम् ऐश्वर्यं चेत् साति-
प्रयतना सामेक्षतया च प्रेक्षवतां नाभिमतम् ।

प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातो प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणा-
वस्थानं मुक्तिरिति साह्याख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽ-
भ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति
एतावदवशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न सिध्यते पुरुषस्य
कौटल्यात् स्थाननिरोधापाताच्चापि प्रकृत्याश्रयः अचेन-
त्वात् तस्याः । किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिसमावा निवृत्ति-
क्षमावा वा चादौ अनिमोक्षः स्वभावस्थानपायसत् द्वितीये
सम्पत्ति संसारोऽस्तमियात् ।

नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति बहुसर्वज्ञा-
द्यभिमतोऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं
न प्रमाणपद्धतिमध्याक्षे । श्रुतिसत्त्व प्रमाणमिति चेत्
योग्यानुपपत्तिर्वापि तदनवकाशादवकाशे वा पाव-
ज्ञावेऽपि तथा भावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्मु-
क्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति
स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकपक्षस्य सौवीररश्मि-
मनुहरतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितं त्वद्वच इत्यु-
च्येते । सुखस्य सातिशयत्वेन प्रत्यक्षतया वक्ष्यप्रत्य-

नीकाक्रान्ततया साधनमार्थनापरिक्लिप्ततया च दुःखा-
विनाभूतत्वेन विषानुपपन्नमधुवत् दुःखपक्षनिःक्षेपात् । ननु
“एकमनुसन्विद्यतोऽपरं प्रच्यवते” इति न्यायेन दुःखवत्
सुखमप्युक्खियत इति अकास्योऽयं पक्ष इति चेन्नैव
मस्याः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाह्यत्वात्तुपपन्ननियमेन
तन्मायःपिण्डे तपनीयवृक्षा प्रवर्त्तमानेन सास्यापातात्
तथा हि न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः
कियन्ति दुःखदुर्दिनानि अन्यायोपार्जितेषु तु यद्वावि-
ध्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वातु-
भयमनाच्छादयन्तः सन्तोविदाहर्षन्तु विदांवरः भवन्तः ।
तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरात्तुप्रह्वशाच्छ्रवणादिकमे-
णात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्ति-
रात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् । नन्वोत्तरसङ्गावे
किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्र-
त्यक्षं क्रमते, रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनु-
मानं तद्व्याप्तिङ्गमावात् नागमः विकल्पासहत्वात्
किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्ता-
पातः द्वितीये परस्परान्नयापातः । उपमानादिकमशक्य-
शङ्कं नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषाणायते
इति चेत्तदेतच्च चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्क-
रोति । विषादास्यदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्य-
त्वात् कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य
सुसाधनत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयो-
गित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभि-
चारात् न द्वितीयः तन्तुत्वादावनेकान्त्वात् । तस्मादनु-
पपन्नमिति चेन्नैव वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्व-
मिति निरुक्तेर्वैकृत्यं शक्यत्वात् । नापि सिद्धो हेतुः
साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात् नाप्यनेकान्तिकः पक्षाद-
न्यत्र हत्तेरदर्शनात् नापि कालात्ययोपदिष्टः बाधकानु-
पलम्भात् नापि सत्प्रतिपक्षः प्रतिभटादर्शनात् । ननु
नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नै-
तत् परीक्षाज्ञमभ्यस्यते नहि कठोरकण्ठोरवस्य कुरङ्ग-
शावः प्रतिभटो भवति यजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीर-
विशेषणवैयर्थ्यात् । तद्वैजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्ना-
सिद्धेः । नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी
अनुवृत्तकर्तृत्वभावात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्यमपि
न स्यादिह जगति नास्तेष्वेव तत्कार्यं नाम यत्कारकच-
क्रमवधीर्वात्मानमासाद्येदित्येतदविवादम् । तच्च सर्वं

कर्तृविशेषोपहितमर्थ्यादं कर्तृत्वं चेतारकारकप्रयोज्यत्वं
सति सकलकारकप्रयोज्यत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षीमयत्वा-
धारत्वम् । एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्या-
वृत्तावकारणककार्योत्पादमसङ्गः । इति स्थूलः प्रमादः ।
तथा निरटङ्गि शङ्करकिङ्करोष “अनुकूलेन तर्केण
सनाये सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नो-
पाधिसम्भवः” इति । यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी
स्यादित्यादिप्रतिवृत्तकर्तृजातं जागर्तीति चेदीश्वरसिद्धि-
सिद्धिस्थां व्याघातात् तदुदितसदयनेन “आगमादेः प्रमा-
णत्वे बाधनादनिषेधनम् । आभासत्वे तु सैव स्यादा-
न्यासिद्धिरुद्धता” इति । न च विशेषविरोधः शक्य-
शङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराङ्मतत्वात् । तदेव
परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्थं स्वार्थं परार्थं
वा आद्योऽपीदमप्राप्तां अनिष्टपरिहारार्थं वा नाद्यः
अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः ।
द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं
प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ कर्णया प्रवृत्त्युपपत्तिरि-
त्याचक्षीत कश्चित् प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान् प्राणिनः
सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशवलान् कर्णयाविरो-
धात् । स्वार्थमनयेत्यं परदुःखमहरणेच्छा हि कारणात्
तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्यैः
“प्रयोजनमनुद्दिश्य न भन्दो हि प्रवर्त्तते । जगच्च सृ-
जतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेत्” इति । नास्तिकस्य
रोमणे ! तावदीश्वरकषायिते चक्षुधी निर्भीत्य परिभाष-
यतु भवान् कर्णया प्रवृत्तिरस्त्येव, न च निरुगतः
सुखमयसर्गप्रसङ्गः सृज्यप्राणिकृतसृजतदुष्कृतपरिपाकवि-
शेषादेषस्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः “स्वाङ्गं
स्वव्यवधायकं न भवतीति, न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहाच्च ।
“एक एव सृष्टो न द्वितीयोऽवतस्ये” इत्यादिप्रागमसत्त्व
प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्परान्नयबाधव्याधिं समाध-
त्स्येति चेत् तस्यानुत्यानात् किमत्यन्तो परस्परान्नयः
शङ्कते ज्ञप्तौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वे-
ऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्वं ज्ञप्तौ, आग-
मानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्मोपेतत्वादिना सुगमत्वात् । तस्या-
ज्जिवर्तकधर्मोपपन्नवशादीश्वरप्रसादसिद्धावभिमतेऽसिद्धि-
रिति सर्वमवदातम्” ।

४नये नीतौ ५नीतिसाधने उपाये इविष्णौ च “अयणी-
यमिणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः” विष्णुः

“प्रमाणानुप्राहकस्तौ न्यायः” भा० तदुच्यते होतप्रमा-
णगम्यो भगवानपि न्यायशब्देन लक्षितवक्ष्यथा
प्रतिपाद्यते” आनन्दगिरिः । “न्यायप्रसूनाञ्जलिः”
कुसुमाञ्जलिः “समस्तोपपन्नविज्ञानतिपादकं वाक्यं
न्यायः” हरिदासः । निश्चितनीयते निश्चिंयतेऽनेन करणे
घञ् । ७ वेदार्थनिर्णयसाधने अधिकरणात्मके पदार्थे
अधिकरणशब्दे १२६४-४४५म् । स च न्यायः पूर्वोक्त-
रवेदसम्बन्धो जैमिनिवेद्यासाध्यां वक्ष्यकारो दर्शितः ।
ततएव संक्षिप्तं भाववाचाभ्यां जैमिनीयन्यायमालायां
वैवाचिकन्यायमालायाञ्च प्रायशः सर्वे न्याया दर्शितास्ते
च ततएवावगन्तव्याः । लोकोक्त्यास्तत्प्रसिद्धद्वन्द्वान्भेदेषु ते
च लौकिकन्यायतया प्रसिद्धाः । ते च नानास्यानात्वं सं-
गृह्यात् प्रदर्शयन्ते ।
१ “अक्ते चेन्मनु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्” इति न्यायः
यत्नास्यायासेनाभीष्टसिद्धिर्जायते तत्र वक्ष्यायसमाध्ये
प्रेक्षावतां न प्रवृत्तिरिति प्रदर्शनायास्य न्यायस्य प्रवृत्तिः ।
२ अजाजगपाणीयन्यायः अजाजगपाणपदे तत्स्थितक्रियाविशेष-
परे अजागमनकाकीनं जगपाणपतनं यथाकस्मिकम् ।
तथा चाकस्मिकाजागमनकाकीनजगपाणपतनस्यैव आक-
स्मिकानिन्दलामस्यवेऽस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः । [प्रवृत्तिः ।
३ अजातपुत्रनामोक्तोक्तन्यायः भाविसंज्ञया निर्देशेऽस्य
४ अधिकं तु प्रविष्टं न च तद्वानिरिति न्यायः यत्नाधिकप्रवे-
ऽपि प्रवृत्तस्य न हानिस्तत्प्रायं प्रवर्तते ।
५ अर्थारोपन्यायः अर्थारोपो नाम वस्तुव्यवहारोपः यथा-
ऽरजतभूतायां शुक्तौ रजतारोप इति वेदान्तिनः । ननु
कञ्जमवस्तुगोनिरात्मकस्य आरोपः कश्चिदुदृष्टपूर्वस्य सतः
कश्चिदारोपदर्शनात् यथा जवायां दृष्टस्य लौहित्यस्य
स्फुटके आरोपः इति चेत्तत्र तत्सिद्धयेऽनुभवमात्र-
समेज्यते न तु पूर्वमनुभूतस्य तात्त्विकत्वमपि व्यतिरेकाभा-
वात् सन्दिग्धविपर्ययेष्वपि अत्र स्थाणौ मे नरो वा
राक्षसोवेति सन्देह आसीत् अस्यां रज्ज्वां सर्पोऽय-
विति विपर्यय आसीत् इत्यादिसंस्कारकार्यकृतिदर्श-
नात् । न च सन्देहविपर्यययोरेवेयं कृतिर्न तदर्श-
योरिति वाच्यम् अर्थविरहिण्योक्तयोः कृतिगोचर-
त्वायोगात् । तस्मात्तुच्छेतरस्य पूर्वपूर्वभ्रमातुभूतस्या-
शुत्तरोत्तरारोपोपपत्तिः । भ्रतववाहस्य च बीजाङ्कु-
रप्रवाहस्यावेनानादितयाऽन्योन्याश्रयानवस्थादिप्रसङ्गान-
वकाशात् । तथा च परमार्थवति रुचिदानन्दमज्झणि

वस्तुनि अस्तु नोऽनिर्वचनीयस्याज्ञानतत्कायां शिथ्या-
रोपः । ब्रह्मवत्त्वसाक्षात्कारेण चाध्यारोपिताज्ञाना-
देर्निवृत्तिः यथा शुक्तिकादिज्ञानेन रजतादिनिवृत्तिः ।
अतएवाज्ञानादीनां ज्ञाननिर्वन्त्यत्वात्प्राप्त्युपपत्त्या अ-
ध्यारोपितत्वं कल्प्यते इत्याकरे स्थितम् ।

६ अस्वकूपपतनन्यायः अनेन पथा गन्तव्यमिति सत्पुरुषे-
षोपदिष्टात्मनं परिचक्षन्त्यो यथा कूपे पतति एवं
वेदाद्युपदिष्टमात्रं परित्यजन्तः नरकादौ पततीत्यस्य
न्यायस्य तत्र प्रवृत्तिः” ।

७ अस्वगजन्यायः अस्वेर्निर्वाहितो गजः शांतं अस्वगजः ।
तत्तुल्यन्यायः । यथा हि जन्मात्मा बहवः कश्चिदनस्य
पुरुषमूचुरक्षान् गजं ज्ञापयेति । स च गजशलायां
नीत्वा कश्चित् कश्चित् गजावयवं केनचित् केनचित्
आह्वयित्वावाच अयं गज इति ते चान्यास्तदुप-
दिष्टास्ततदवयवं गजत्वेन निश्चिय स्वखट्वे आ-
गताः परस्परं विवदन्ते । तत्र कर्णस्य गीं शूर्पाकारो
गज इति, शुण्डास्य गीं महासर्पतुल्य इति जङ्घाया-
ही सन्मउल्य इति पुच्छपाहकः स्युर्बरज्जुसम इति
शृङ्गाही चतुरस्रसमो गज इति । एवमुपदिष्टास्तपुरुष
मुद्भिर्निश्चित्यत्वं देवस्य नानाह्यकलनमित्यत्र न्यायाव-
तारः । अस्वहस्तीत्यादिन्यायोऽप्यत्र प्रसरति ।

८ अस्वगोलङ्गूलन्यायः अस्वेन गृहीतं गोलङ्गूलम् शांतं
अस्वगोलङ्गूलं तत्तुल्यन्यायः “तच्चिदस्य मोक्षोपदेशात्”
शांस्त्रं भाष्ये “यदि चात्र सतो सुखलोचनमना-
त्मानमात्मेत्युपदिश्येत् प्रमाणभूतं शास्त्रं स च अद्वैतान-
तयाऽस्य गोलङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत् तद-
तिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपायेत् तथा सति पुरुषार्था-
द्विहननेत अन्तर्यञ्च कच्छेत्” इत्युक्तम् । विवदन्तेतत्
रत्नभावां यथा “यथा कश्चित्किञ्चिदुदात्ता महारण्ये
पतितमन्त्रं बन्धुनमरं जिगमिषुं वभाषे किमत्रायुधता
दुःखितेन स्थीयते इति । स चान्यः सुखवाणीमाकलयं
तमात्रं सत्वोवाच अहो गोलङ्गूलगर्ध्वं यदवभवान् दीनं
मां स्नामीष्टनगरं गन्तुमसमर्थं भाषते इति स च
विमलिप्लुः दुष्टं गोयुवानमानीय तदीयगोलङ्गूलन्येन
आहयामास उपदिश्ये च एनमन्वयम्, एष गोयुवा त्वा-
निष्टनगरं नेष्यति मा त्वज्जास्य गोलङ्गूलमिति स चान्यः
अज्ञातुतया तदव्यजन् स्नामीष्टमप्राप्यानर्थपरस्परं प्राप्तः
तेन नप्रायेनेति” । यामनत्रवाच्येव विषयेऽस्य प्रचारः ।

- २ अन्वयचटकन्यायः अन्वयस्य हस्ते पतितचटकः शा०त० ।
यथा देवात् अन्वयस्य हस्ते पतितचटकोऽन्वेन गृहीत
इति लोकप्रसिद्धिः । एवं देवादभीष्टलाभे कस्यचिदकार-
णस्यापि कारणत्वकल्पनं घुणाक्षरनप्रायविषये इवास्ति
प्रवृत्तिः ।
- १० अन्वयरम्परान्यायः एकेनान्वेन यथोपदिष्टमन्वानरं पुनर-
नप्रमन्वं तथैवोपदिशति इत्येवमन्वयस्यान्तरं प्रत्युपदेश-
परम्परा न प्रामाण्यिकीति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।
- ११ अपवादन्यायः अधिष्ठाने भ्रान्त्या प्रतीतस्य तदतिरेकेणा-
भावनिस्योऽपवादः, यथा स्यात्वादौ भ्रान्त्या प्रतीतस्य
पुरुषादेः स्यात्वादतिरेकेणाभावनिस्यः । अयमेव बाधो
विलापनमिति चोच्यते स चायं बाधस्त्रिविधः श्रौतो
यौक्तिकः प्रत्यक्षश्चेति । “अथात आदेशी नेति नेति”
“नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिहतेर्ब्रह्मातिरिक्ताभाव-
निस्यः श्रौतो बाधः । कनकादातिरेकेण कटका-
दाभावनिस्यवन्निखिलकारणब्रह्मातिरेकेण निखिल-
प्रपञ्चाभावं निर्द्धार्य दृश्यमानस्य मिथ्यात्वनिर्द्धारणात्
प्रपञ्चस्य ब्रह्मभावात्मकत्वनिस्यो यौक्तिको बाधः । इयं
रज्जुः न सर्प इत्युपदेशसहजतत्प्रत्यक्षेणैव तत्त्वम-
स्यादिवाक्यजनितेन ब्रह्मात्रोऽहमिति प्रत्यक्षेण ब्रह्मात्म-
निस्यः प्रत्यक्षबाधः ।
- १२ अर्जजरतीयन्यायः इवार्थे क । अयं च १७४४ दर्शितः ।
- १३ अशोकवनिकानप्रायः अशोकवनिकागमने यथेष्टच्छायासौ-
रभलाभेन अन्यत्र गमनाकाङ्क्षा यथा न भवेत् एवं यत्नेष्ट
लाभादन्त्येष्टाभावस्तथायं प्रवर्तते ।
- १४ अश्लोडन्यायः श्लोडस्य तृणाद्यपेक्षया काडिन्येऽपि च-
प्रसापेक्षया गृह्यते यथा । तथा यस्य यदपेक्षया वैषम्या-
धिक्यं विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः । अल्पान्तरत्वविवक्षायां
तु पाषाणोष्णान्यायोऽवतरति ।
- १५ असाधारण्येन व्यपदेशाभवन्तीति नप्रायः यथा गोतमोक्त-
शास्त्रे प्रमाणादिप्रोक्ष्यपदार्थप्रतिपादनेऽपि तद्विदेश
नप्रायपदार्थस्य अनप्रायस्यापेक्षयाप्राधान्येन प्रतिपाद-
नात् नप्रायशास्त्रमिति तस्य संज्ञा एवमनप्राय प्राधा-
नप्रविवक्षया तत्तत्संज्ञेति तत्रास्य प्रवृत्तिः ।
- १६ अहिगुण्डलन्यायः अहेः सर्पस्य यथा गुण्डलाकृतिरेष्टं
स्वाभाविकं तथा यस्य स्वाभाविकधर्मो व्यपदिश्यते त-
त्रास्य प्रवृत्तिः । [प्रसिद्धाभाषकं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।
- १७ आभाषकन्यायः लोकप्रसिद्धकथनमाभाषकं तद्वदस्य

- १८ व्याख्ययन्यायः वने इतरवृक्षसत्त्वेऽपि व्याख्यायां बाहुल्ये
यथा व्याख्ययव्यवदेश एवमेकस्य प्राधान्ये “भूयस्वास्त-
दाद इति” न्यायेन तद्व्यपदेशो यत्र तत्रास्य प्रवृत्तिः ।
- १९ उदकनिमज्जनन्यायः सत्याभिसम्बन्धस्य उदकनिमज्जनरूपे
दिव्ये शोध्यस्य जलनिमज्जनसमये तत्स्थानाग्निः क्षिप्तं
शरमादाय तत्पतनस्थानादितोऽपरो नरो यदतिवेगेन
शोध्यस्थानमागत्य तच्छिरोतिरिक्तं मुखनासिकादयवयवं
न पश्यति तदा शुद्धिः मिथ्याभिसम्बन्धस्य तद्दर्शनादशुद्धि-
रित्येवं दिव्ये प्रसिद्धिवत् यत्र सत्यासत्ययोर्ज्ञानं तत्रास्य
प्रवृत्तिः ।
- २० उपयक्षपयन् धर्मोर्विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायः
यथा पूर्वस्य रूपरसादिरूपधर्मपरान्तो रूपरसाद्यन्तरो-
त्यक्तौ च घटादेर्धर्मिणोर्विकृतिरेवं यस्य धर्मिणः पूर्वध-
र्मस्यापगमे अन्यधर्मस्योत्पत्तिस्तत्रास्य न्यायोऽवतरति ।
- २१ उपवासादरं भैक्ष्यमिति न्यायः भिक्षायाः क्लेशजनकत्वे-
ऽपि उपवासस्याधिकदुःखप्रदस्यापेक्षया इष्टत्वेन यथा
वरत्वं तथा क्लेशदायकतारतम्येन बह्विदुःखदायकामेक्षया
स्त्र्यदुःखदायकस्य वरत्वं यतोपदिश्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।
- २२ उभयतः पाशारज्जुन्यायः रज्ज्वां यथा उपयपाश्वं पा-
शसत्त्वे उभयपाश्वयोरगमने बन्धनम् एवमुपन्यस्तयोः
मत्तयोर्दुष्टत्वे दोषोद्धारणाभावेन बन्धवद्भावेऽस्य प्रवृत्तिः ।
- २३ उदकगुणकमक्षणन्यायः उदस्य शमीकण्टकवेषजातदुःख-
कालेऽपि शमीपत्रभक्षणजसुखलेशो यथा तथाभीष्टविषये
योपार्जनदुःखकाले तदुपार्जितद्रव्यजसुखलेशो यतोप-
दिश्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।
- २४ एकं सन्वित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायः यथा एकं
कांस्यपात्रावयवभेदं सन्वातमिच्छतोऽपरं तदवयवमत्यन्ता-
नलसंयोगेन नष्टमिव प्रच्यवते एवमन्यत्र एकस्य सन्धाने-
च्छया कृतव्यापारभेदेऽन्यस्य यत्र प्रच्यवः, तत्रास्य प्र-
वृत्तिः । तथा एकामसिद्धिं परिहरतोऽद्वितीयासि-
द्धिमसङ्गः । यथोदाहृतं बौद्धाधिकारे उदयनेन
यथा अङ्कुराद्यकट्वं शरीराजन्यत्वादित्यत्र शरीरीति
विशेषण्येन स्वरूपासिद्धिं परिहरतो बौद्धस्य व्याख्या-
सिद्धिरापद्यते इत्यन्तेन ।
- २५ एकवाक्यतापन्नानां सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वमिति न्यायः
सम्भूय मिलित्वा इतरसाचिव्येनेत्यर्थः । यथा प्रयाजा-
द्यङ्गजातवाक्यसम्भूयानां दर्शपूर्वार्थकसाधकत्वेनैकवा-
क्यत्वमित्येवं यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

- २६ एकसम्बन्धिज्ञानपरसम्बन्धिसारकमिति न्यायः यथा हस्तिदर्शनात् तत्सम्बन्धिनो हस्तिपकादेः स्वरूपमेव शब्दज्ञानात् हस्तिस्वन्नेन शब्दसम्बन्धिनोऽर्थस्य स्वरूप-मित्यादि यतोपदिशते तत्तास्य प्रवृत्तिः ।
- २७ एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति व्यायः एकाकिनी हेत्वादिचतुष्कहीना परार्थानुमाने हि प्रति-ज्ञादिपञ्चकेनैवार्थसिद्धिः न केवलप्रतिज्ञाभावेणार्थसिद्धिः तथात्वे सर्वत्र सर्वसिद्धिप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञादिपञ्चकज्ञात-पदसक्तम् । न हि प्रतिज्ञाभावेणार्थसिद्धिरिति न्या-योऽप्येतादृशेन शब्दभावे भेदः ।
- २८ औपाधिककाशभेदन्यायः यथा औपाधिककाशगोचरं ज्ञानं विशेषणं हीति न्यायेनोपाधिभेदविषयं तथा जीवब्रह्मभेदविषयं प्रत्यक्षादिकं तदुपाधिभेदविषय-मित्येवं यत्र विवक्ष्यते तत्रायं प्रवर्तते । “चटसंहत-आकाशे नीयमाने यथा पुनः । चटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः” इति श्रुत्युक्तिसूत्रन्यायमूलिका ।
- २९ कण्टचाभीकरन्यायः चाभीकरशब्दः चाभीकरनिर्मित-भूषणपरः । तच्च यथा कण्टगतमपि चिरमाप्तमपि विस्मृतं सत् दुःखाकरोति आप्नोदेशात् प्राप्तमिव भवत् सुखाकरोति न तु वस्तुतोज्ञानातिरिक्ता तस्य प्राप्ति-रस्ति प्राप्तत्वात् । एवं यस्य प्राप्तस्य नष्टभान्या दुःखं सदुपदेशेन तज्ज्ञानाच्च सुखं यतोपदिशते तत्तास्य प्र-वृत्तिः । तथा जीवस्य सतःसिद्धब्रह्मात्मकस्य व्यज्ञानादि-दोषात् तद्विस्मरणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजसाक्षात्कारेण क्षमा-प्रस्य प्राप्तिरिव भवतीत्युपचर्यते ।
- ३० कदम्बगोलकन्यायः कदम्बगोलकस्य गोलकारकदम्बस्य सर्वावयवेषु यथा युगपत् पुष्पोद्गमः एवं सर्वप्रदेशेषु युगपत् यत्र प्रसरत्तास्य न्यायस्य प्रवृत्तिः । “कदम्ब-गोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिद्वये” भाषा० ।
- ३१ कफोष्णयुग्मन्यायः कफोष्णौ शुद्धभावेऽपि तदाशया यथा हेतुनमेव यत्र वस्तुसङ्गावेऽपि तत्प्रत्याशया व्यापारभेद-त्वात्तास्य प्रवृत्तिः ।
- ३२ करकङ्कणन्यायः कङ्कणं करभूषणमित्यसरोक्तेः कङ्कणश-ब्दस्यैव करभूषणवाचित्वेऽपि तत्पूर्वं करशब्दप्रयोगे यथा प्रयोगकाले तस्य करसम्बन्धिता द्योत्यते एवमन्यस्यापि तत्काले तत्सम्बन्धद्योतनार्थं यत्र प्रयोगस्तत्तास्य प्रवृत्तिः ।
- ३३ काकतालीयन्यायः इवार्थे व । काकतालीयशब्दे १८४१४० दृश्यः । अत्रार्थं विशेषः अतर्कितेष्टभावे अतर्कितानिष्ट

लाभे चायमवतरति तथा हि अकस्मान्नाहाफलस्यापे पत-नात् काकस्योपभोगलाभः । एवं तत्फलस्य शिरसि पत-नात् मरणमपि सम्भवति । तत्रानिष्टभावे “फलानि काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञान विवर्तितं” वेणीसं० इत्या-वाप्तौ “यत्तया सेवनं तत्र लाभो मे यस्य सुखम्” । तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्” चन्द्रालोकः । “पतत् तालफलं यथा काकेनोपभुक्तमेवं रहोर्देशेनक्षुभितद्दया तन्वी मया भुक्तेति” कुवलयानन्दः ।

३४ काकदध्युपघातकन्यायः यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामितिादौ उपघातकमात्राभिप्रायत्वेन काकशब्दस्य दध्युपघातक-भावे लक्षणा एवं यत्र तात्पर्यवशेनेतरार्थपरत्वं तत्तास्य प्रवृत्तिः । तदुक्तमभियुक्तैः “काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि देशितः । उपघातप्रधानत्वात् न श्वादिभ्योऽपि रक्षति ?” ।

३५ काकदन्तगवेषणान्यायः काकस्य दन्ताः सन्ति नवा तेषां शौक्ल्यं नवेत्यन्वेष्टव्यं यथा निष्फलं तथा यस्यान्वेष्टव्यं निष्फलं तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

३६ काकपांसं शुनोच्छिष्टं खल्वं तदपि दुर्लभम् इति न्यायः

अत्यन्तनिजदृष्ट्यातिशयस्यैव दुर्लभत्वेऽयं न्यायः प्रवृत्तिः

३७ काकाक्षिगोलकन्यायः एकस्य काकचक्षुषः प्रयोजनवशा-दप्या उभयगोलके सञ्चारः तथा एकस्य पदार्थस्योभयत्र सम्बन्धविवक्षायास्य प्रवृत्तिः ।

३८ कारणगुणप्रक्रमन्यायः कारणगुणाः सजातीयगुणान् कार्ये स्मारभन्ते यथा तन्तुद्रुपादयः स्तकाय्ये पटे सजातीय-द्रुपादीनारभन्ते न विजातीयानेव यत्र कारणगुणानु-गमस्तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

३९ कारयितुः कर्तृत्वन्यायः यः कारयति स करोत्येव यथा राजा भटादिभिर्युद्धं कारयन् तत्कर्त्तेति व्यपदिश्यते युद्धफलविजयराज्यलाभादेश्चास्तितात् । तथा यत्र विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

४० कार्येण कारणसंप्रत्ययन्यायः कार्येण भूमादिना यथा वज्रप्रादेरनुमानरूपः संप्रत्यय एवं यत्र कार्येण कारण-संप्रत्ययस्य विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

४१ कुशकाशावलम्बनन्यायः नद्यादौ पतितस्य सन्तरणानभि-ज्ञस्य यथा कुशकाशावलम्बनं निरर्थकमेव प्रवक्तव्यमिति निराकृतास्तु दुर्बलयुक्त्यावलम्बनं निरर्थकमित्येवमवलम्ब-नस्य निरर्थकत्वविवक्षायास्य प्रवृत्तिः ।

४२ कूपखानकन्यायः कूपखानकस्य कूपखननकाले गालं संलग्नं

पङ्क्तौ क्रुणोत्यित्यनेन यथापयति एवं विप्रहासच्छिन्ने-
श्वरभेदबुद्धिजनप्रदोषस्तदुपासनजनप्रसक्तविशेषजेनाहै-
तवोपेन समूलं निवर्त्यतेत्येवं विवक्षायासस्य प्रवृत्तिः ।

४१ कूपमण्डूकन्यायः सप्तमण्डूकं कथञ्चित्तीरसमीपस्थकूपं
गतं कूपस्थमण्डूकः पप्रच्छ कुत आगतो भवन्निति स च
सप्तमण्डूक इति प्रत्युक्तवान् । पुनः कूपमण्डूकः कीदृशः
सप्तम इति पप्रच्छ तेन चातीव सप्तमिति प्रत्युक्तं तत्किं
कूपमण्डूक इत्युक्ते तेन प्रत्युक्तं नहि नहि नास्ति तत्तु-
ल्योऽन्यः स हि सरितां पतिरनवगाद्यागामीर्योऽन्यः
पारोऽतीव महत्तम इति । कूपमण्डूकस्तु कूपात् महान्
नास्ति त्वं तु मिथ्यैव प्रलपसीत्युक्तवान् । सप्तमण्डूकस्तु
तत् श्रुत्वा मनसा तप्तपञ्चासेति लोके गाथा गीयते
तथा च यथा सप्तममज्ञात्वा तन्महिमानं निराकुर्वन्
कूपमण्डूक उपहास्यतां प्राप्स्यथा परसिद्धान्तानभि-
प्रसङ्गदूषणाय प्रवर्तमान उपहास्यतां गच्छतीति विव-
क्षायासस्य प्रवृत्तिः ।

४४ कूयन्तवटिकान्यायः कूपात् गभीरादपि यन्त्रेण यथा
घटिका उत्तोल्यते एवं अतिदुर्बोधत्वेन गभीरादपि
शास्त्रात् उपदेशादिरूपयन्त्रेण सारोद्धरणं यत्न विवक्ष्यते
तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

४५ कूर्वाङ्गन्यायः कूर्वाः खेच्छन् यथा निजाङ्गस्य सङ्कोच-
विकाशौ करोति एवं यस्येच्छावशात् स्तोपाध्यक्षानका-
र्यजातस्य स्तोपाधौ सङ्कोचविकाशकारित्वमित्येवं विव-
क्षाविषयेऽस्य प्रवृत्तिः “यथा संहरते चायं कूर्वाङ्गा-
नीव सर्वशः” गोता ।

४६ कैडनिकन्यायः यत्न दुर्बोधस्य दुःसाध्यस्य सुखेन बोध-
साधनादि तत्तु सुबोधस्य सुसाध्यस्य नितरां सिद्धिरित्येवं
यत्न विवक्षा तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

४७ कोपपानन्यायः कोपपानं दिव्यभेदः । तत्तु यथा सर्व-
दिव्यसाधारणधर्मपूर्वदिनोपवासवतोऽभिषेकस्य भिर्यावा-
दिनः प्रवृत्तिरयजमानकाले कश्चित् सुखविशेषो भवति
शास्त्रनिर्दिष्टावधिकाले तु महद्दुःखं तथा हरिहरा-
दिव्येकस्मिन् भक्तिव्याजेनेतरनिन्दां कुर्वतो निन्दाव्यस-
नितो यद्यपि तत्काले कश्चित् सुखविशेषः स्यात् तथापि
निन्दाजन्यदुरितपरिपाककाले कुम्भीपाकादिजन्यं घोर-
तमं दुःखं भवतीत्यस्य विवक्षायासस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः ।

४८ क्रिया हि विकल्पप्रते न वस्तुति न्यायः क्रिया हि
कर्तुं भक्तुं मन्यथा वा कर्तुं शक्यत्वात् विकल्पप्रते न

तु वस्तु एवं नैव वेति विकल्पप्रते । तदेतदुक्तं शांभाष्ये
“कर्तुं भक्तुं मन्यथा वा कर्तुं शक्यं” लौकिकं वैदिकञ्च कर्म
यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोड-
शिनं गृह्णाति उदिते जुहोति अरुदिते जुहोति”
रथेन पञ्चामनप्रथा वा गच्छति न गच्छति वेति । न तु
वस्तुत्वेन नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्पप्रते विकल्पना
हि पुरुषबुद्धिसापेक्षं न वस्तुयाथावत्तत्त्वज्ञानं पुरुष-
व्यापेक्षं किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव न हि स्थायावैकस्मिन्
स्थापुर्वा पुरुषोऽन्योवेति तत्त्वज्ञानं भवति तत्तु पुरुषो
वान्योवेति भिर्याज्ञानं स्थापुर्वेति तत्त्वज्ञानम्” एवं
भिर्यावाप्युक्तम् ।

४९ खले कपोतन्यायः “दृष्ट्वा युवानः शिशवः कपोताः खले
यथाऽमी युगवत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगवत् पदार्थाः
परस्परैरन्योन्योभवन्ति” इत्युक्तरीत्या यत्न पदार्थानां
युगपदन्वयसत्तास्य प्रवृत्तिः ।

५० गड्डजिह्विकाप्रवाहन्यायः गड्डजिह्विकानामनीनां संघादे
का चेत् गद्यादौ पतति तदा तत्सङ्घान्तर्गताः सर्वेऽपि
वार्यमाणा अपि तत् पतन्तीति श्लोकप्रसिद्धा यत्न वार्य-
माणा नामपि अनिष्टमार्गे धावन् तत्तास्य प्रवृत्तिः ।

५१ गुडजिह्विकान्यायः यथा तिक्तताभिर्वा निम्बपानम्
कुप्यंणस्य वाढस्य जिह्वया गुडलेपं दत्त्वा पिता-
दिभ्यः निम्बं पाययति एवमर्थवादमाक्यानि बद्ध्वा
यासवाध्मे कर्मण्यप्रवर्तमानं पुरुषं स्वर्गाद्यध्यादिकं
आवयित्वा प्रवर्तयति । फलश्रुतिरपि रोचनायां
तदुक्तं मल० त० भाग० ११ स्क० “वेदोक्तमेव कुप्यंणो
निःसङ्कोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोच-
नायां फलश्रुतिः” “फलश्रुतिरियं नृणां नाम्नो यो
रोचनं परम् । अयोविषक्षया प्रोक्ता यथा मैत्रेय
रोचनम्” अस्य तात्पर्यं सुक्तं तत्तु “पिब निम्बं प्रदा-
स्यामि खलु खण्डकलङ्कान् । पिलैव सुक्तः पिबति
तिक्तमप्यतिबालकः” । तत्तु यथा निम्बादिपानस्य न
खलु खण्डादिलाभएव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदो-
ऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कोद्यायैव कर्माणि विवर्तेत ।

५२ गोवचीवर्द्धन्यायः वलीवर्द्धस्य गोविशेषत्वेऽपि वलीवर्द्धस्य
भटिति गोत्वेन बोधनार्थं यथा प्रयोगः तथाऽन्यथो-
पमास्यविशेषरूपयोर्भटिति बोधनार्थं यत्न प्रयोगस्य
तत्तास्य प्रवृत्तिः । एवं गोवृषन्यायोऽप्येतादृशार्थोऽवतरति ।

५३ पट्टकुटीरमातन्यायः तच्छब्दे २७८९ प्र० अस्य विवरणम् ।

५४ घुषाचरन्यायः घुषः कीटभेदः तेन यथेष्टं वंशस्य खोदने कृते ततो रेखासन्निवेशभेदेन देवादु यथाऽचराकारनिष्पत्तिः एवमन्यार्थप्रवृत्तस्य देवादन्यार्थस्य यत्न निष्पत्तिर्विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५५ चतुर्विधन्यायः यथा गोहिरण्यादिरूपं वस्तुधनं चतुर्विधं नया देयमिति कस्यचित् दातुर्वचनं श्रुत्वा कश्चित् मूढः वेदाश्चत्वार इत्यहं जाने मद्भूमिदं सर्वं धनं देयमिति वदन् तद्धनं न लभते प्रत्युत उपहसनीयस्य भवति एवं सञ्चिदानन्दरूपं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति शब्दमात्राभिन्नसदर्थशब्दवाच्यमात्रशाली वा यस्तत्त्वविश्वामिमानेन तत्त्वविदं गतिं वाञ्छति स न तां प्राप्नोति प्रत्युत उपहास्यस्य भवति । तथा च वेदसङ्ख्यामात्रज्ञाने तद्विशेषस्वरूपार्थयोरज्ञाने यथा तदभिन्नयोः व्यवस्थानपूजामानात्मनः तथा सञ्चिदानन्दादिशब्दमात्रज्ञाने तदर्थस्य साक्षात्काराभावे न ब्रह्मभावापत्तिरूपसमुत्पत्तिप्राप्तिरित्येवं यत्न विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५६ चालनीयन्यायः चालनीयानामथे तत्त्वतण्डुलानां स्खिह्वारा सर्वेषां यथा पतनम् । एवं क्वचित्स्थितवस्तूनां सर्वेषां लक्षणादिवहिर्भावो यत्न सम्भाव्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा व्यापकतालक्षणे साध्यप्रतियोगिकामावप्रवेशे महानसोयवज्जप्रधिकरणे पर्वतीयज्जप्रभावस्य एवं पर्वतीयवज्जप्रधिकरणे महानसोयवज्जप्रभावस्य च सत्त्वेन वज्जप्रतियोगिकामावस्य सत्तदधिकरणे सत्त्वात् सर्वेषां वज्जानां व्यापकतालक्षणवहिर्भावः ।

५७ चौरापराधेन माण्डव्यदण्डन्यायः चौरस्यापराधेन यथा माण्डव्यध्वंसः शूरापराधेन पुराणप्रविद्धम् । एवमेकस्यापराधेनान्यस्य दाधारोपणं यत्न विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५८ जलतुम्बिकान्यायः यथा पङ्कजिम्बा तुम्बिका नद्यादौ निमज्जति पङ्कजेषापगमे च उन्मज्जति तदुगतप्रतिरोधकविरहादेवं जीवः देहादिसम्बन्धहेतुमलादौ क्षीणे सति आलोककांशे स्वयमेव गत्वा तिष्ठति तादृश एव तस्य मोक्ष इति दिगम्बरमते स्थितम् ।

५९ जलानयनन्यायः यथा जलमानीयतामित्युक्ते क्षतस्तम्बमपि तत्प्राप्तानयनं नान्तरीयकतया प्रतिभाति एवमेकस्योक्तौ तदाधारादेरुक्तस्यापि अन्यस्य यत्न प्रतीतिस्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

६० तण्डुलमज्जणन्यायः यथा चौरस्य तण्डुलमज्जणरूपदिव्ये शीघ्रमेव लोहितदिग्निर्गन्तव्यं दृश्यते “लोहितं दृश्यते

यस्य सुखे हनुच शीर्यते । गात्रं च कम्पते यस्य तमशुभं विनिर्दिशेत्” पितृमहेन तस्य सदोऽग्निदस्योक्तस्य यत्न सदोऽग्निदसम्बन्धतया प्रवृत्तिः ।

६१ तमपरशुपहणन्यायः सत्याभिसम्बन्धस्य मोक्षो मिथ्याभिसम्बन्धस्य वन्ध इति विवक्षायामस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः । तमपरशुपहणञ्च दिव्यभेदः । तथा हि चौरत्वसन्देहे निर्णयार्थं तादृशसन्देहविषयं पुरुषसद्दिश्य पञ्चाशत्पञ्चसन्निभस्मिन्निरहितमटाङ्गलायामं लोहं परशुमनौ प्रक्षिप्याग्निवर्णं कृत्वा अश्वत्थपत्रदधिपूर्वाद्यन्तरितयोः शोध्यस्य हस्तयोर्विधिना प्राङ्निपाको निःक्षिपेत् स चेदन्तवादी नाहं चौर इति तदा तादृशपरशुपहणे दहते यस्तु नाहं चौर इति सत्यवादी स तादृशपरशुपहणेऽपि न दहते तत्र दाहाभावप्रयोजकं नाहं चौर इति विषयस्य सत्यत्वं दाहप्रयोजकं तु तद्विषयस्यान्ततत्त्वम् । तथा सक्तौ प्रयोजकमहं ब्रह्मेति वाक्यविषयस्य सत्यत्वं वन्धप्रयोजकं तु नाहं ब्रह्मेति वाक्यविषयस्यान्ततत्त्वम् । अयमेव न्यायः छा० उ० श्रुत्या प्रतिपादितो यथा “तद्यथा पुरुषं सोम्योत हृन्मृहीतमानयत्यपहृणीत् सोम्यमकाशीत् परशुमनो तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवान्तमात्मानं कुरुते सोऽन्ताभिसम्बन्धोऽन्तेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दहतेऽथ हन्यते अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति ततएव सत्यमात्मानं कुरुते सत्याभिसम्बन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दहतेऽथ स्रव्यते स यथा तत्र नादहतेतदात्मनिदं सर्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति ।

६२ तप्तमापकोद्धरणन्यायः तप्तपरशुपहणन्यायविषयेऽस्य प्रवृत्तिः तप्तमापकपहणमपि दिव्यभेदः । तत्रापि अतितप्ततैलादितः सौवर्णमापकोद्धरणे शोध्यस्य करे स्फोटोद्यभावे शुद्धिः अन्यथा त्वशुद्धिः ।

६३ त्वयत्त दुर्जन इति न्यायः यत्न प्रतिवाद्युक्तपक्षं दुष्टमपि वादिना प्रौढवादेन अङ्गीकृत्यापि दूषणान्तरस्य दानं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

६४ तृणजलौकानन्यायः यथा जलौका तृणान्तरमवज्जन्त्यैव पूर्वमाश्रितं तृणं त्यजति तथा जीवः स्वाविद्याकामकर्मवासमादिभिर्देहान्तरसत्याद्यैव पूर्वं देहं त्यजतीति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

६५ तृणारण्यमश्विन्यायः तार्क्यवर्ति मति मृणस्य, आरण्ये

- वर्जितं प्रति धरत्येः मण्यजन्यवर्जितं, प्रति मण्येः कारणत्वं न तु वर्जितमावर्ज्यं प्रति दण्डादेः कारणत्वं परस्परव्यभिचारात् । एवं यत् कार्यकारणभाववाङ्मयं कार्यतावच्छेदकं कारणतावच्छेदकञ्च नाना तत्वाः प्रवृत्तिः ।
- ६६ दग्धपत्रन्यायः पत्रस्य दग्धत्वेऽपि यथा पूर्वाकारेण वस्थानं न दहते एवं यत् वस्तुनो दाहेऽपि तदाकारप्रतीतिस्तत्वाः प्रवृत्तिः एवं दग्धपत्रन्यायोऽप्येवं विधयः ।
- ६७ दग्धवोजन्यायः दग्धस्य वीजस्य यथा नाङ्गुरोत्पादकता एवमविवेकनाशे न संसारदृष्टप्ररोह इत्येवं यत्न विवक्षा तत्वाः प्रवृत्तिः ।
- ६८ दण्डचक्रन्यायः दण्डचक्रस्य त्रयसंख्येयत्वाद्येकधर्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमेवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।
- ६९ दण्डापूर्वन्यायः दण्डस्यासुना मन्त्रणे प्रतीते तत्संलग्नापूपस्य मन्त्रणमर्थात् यथा प्रतीयते एवं यत् दुष्कारे कस्मिंश्चिदर्थे कृतं न्यस्य पुनरस्य कृतत्वमर्थात् सिद्धं प्रतीयते इत्यस्य विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।
- ७० देवदत्तापुत्रन्यायः पुत्रस्य मातापितृसम्बन्धित्वेऽपि मातुः प्राधान्यविवक्षायां यथा देवदत्तापुत्र इत्युच्यते तथाऽन्यत्र यत् मातुः प्राधान्यविवक्षा तत्वाः प्रवृत्तिः । पितुः प्राधान्ये देवदत्तापुत्र इति व्यपदेशः । अतएव यजुर्वेदवंशकीर्त्तने स्त्रीप्राधान्येनैव निर्देशो यथा “अथ वंशः तदिदं ययं भारद्वाजीपुत्राङ्गारद्वाजीपुत्रो वाल्मीकीपुत्रो वाल्मीकीपुत्राङ्गवीपुत्रः इत्यादि” शतब्रा० १४।२।४।३० ।
- ७१ घटारोहणन्यायः घटारोहणं तुलारोहणं दिव्यभेदः । तत्र सत्याभिसम्बन्धस्य शुद्धिः मिथ्याभिसम्बन्धस्य शुद्धिः तथा हि “तुलितो यदि वज्रेत स शुद्धः स्याच्च संशयः । समावा हीयमानो वा न विपुल्लो भवेच्चरः” इत्युक्तदिशा शुद्धशुद्धी ज्ञेये । एवं यत्न विवक्षा तत्वाः प्रवृत्तिः ।
- ७२ धर्माधर्मग्रहणन्यायः धर्माधर्ममूर्त्तिग्रहणरूपदिव्ये सत्याभिसम्बन्धस्य यथा धर्ममूर्त्तिग्रहणं मिथ्याभिसम्बन्धस्याधर्ममूर्त्तिग्रहणम् ताभ्यां च जयपराजयौ यथा भवतः । एवं यत्न विवक्षा तत्वाः प्रवृत्तिः । तच्च दिव्यं पितामहेनोक्तं यथा “राजतं कारयेत् धर्ममधर्मं सीसकायसम् । लिखेदभूर्जं पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ । व्यथ्यज्य मङ्गज्येन गन्धमात्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्माऽसितपुष्पमृत् । एवंविधावथालेख्य पिण्डयोस्तौ निषाधयेत् । गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्वितः । मृद्वङ्गकऽनुपहृते स्याद्यौ चातुपलक्षितौ ।

उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत् ततो देवाङ्गो कपालांश्च पूर्ववत् । धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापनकं ततः । यदि पापविस्तृतोऽहं धर्मस्वायात् मे करे” “अभियुक्तस्योश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितः । धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यादधर्मे तु स हीयते” ।

७३ नटान्दग्धरथन्यायः इत्थं लोकप्रसिद्धिः द्वौ हि रथिनौ कश्चिदुद्यमानं प्रविश्य रथाभ्यामवतीर्याश्चाथ मोचयित्वा खड्गायां निविष्टौ देवेन तदानीं दन्दह्मामाने तस्मिन् यामे तयोरेकः पश्चादश्वाङ्गसारमिष्यामीति धिया रथमादौ निःसारितवान् अपरस्त्वान्, तावता तस्मिन्स्यले दग्धे एकस्याश्चानटा द्वितीयस्य रथोदग्धः तौ चान्योन्यामेक्षया एकं रथं कृत्वा यथेष्टदेशं यथा प्रजम्बतुस्तथार्थवादविधिवाक्ये प्रधानाङ्गवाक्ये चेतरेतराकाङ्क्षयैकवाक्यतां प्राप्य प्रवृत्त्यादिकं जनयतः ।

७४ न हि करकङ्कणदर्शनायादर्शमेवेति न्यायः यथा प्रत्यक्षयोग्यं करे स्थितं कङ्कणं प्रत्यक्षेणैव गृह्यते न तद्दर्शनायादर्शमेक्षा एवं प्रत्यक्षसामग्र्योक्तत्वे तयैव पदार्थप्रतीतिर्नास्तुमित्यादिसामग्र्यपेक्षेति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः “न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमसमि-मतेऽनुमातारः” वाचस्पत्युक्तेमेतन्न्यायमलकम् । अतस्मिन्त्यायां तु तदपेक्षा “प्रत्यक्षपरिकल्पितमस्यैवमनुमानेन तुभुत्सुने तर्करसिकाः” इति वाचस्पत्युक्तेः ।

७५ न हि त्रिपुलोद्विपुलः कथ्यते इति न्यायः त्रित्वस्य द्वित्वव्यापककत्वेऽपि वाक्यस्य सावधारणत्वात् पुत्रत्वयवतः पुत्रद्वयवत्त्वेऽपि न तस्य द्विपुलशब्दवाच्यता न्यूनसंख्याव्यवच्छेदकत्वेन त्रिशब्दस्य न यथा द्विपुलवाचकतेत्येवं यत्न विवक्षा तत्वाः प्रवृत्तिः ।

७६ न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायः न प्रत्यक्षविषये प्रमाणान्तरान्वेषणमिति यत्न विवक्षा तत्वाः प्रवृत्तिः तथा हि प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणवाचकत्वात् अनुपपत्तेरर्थपत्तिरूपतया व्यभिरेकानुमितिरूपतया वा प्रत्यक्षेण बाध्यत्वात् प्रत्यक्षविषये विरोधिन्या अनुपपत्तेर्न सम्भावः ।

७७ न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितं प्रवर्तते किन्तु विधेयं स्तोत्रमिति न्यायः निन्दार्थवादस्य तदितरत्वं प्राशस्त्यविधानार्थमेव प्रवृत्तिर्न तु तस्य निन्दार्थं निन्दायां प्रयो-जनाभावादित्येवं मीमांसायां लोके च प्रसिद्धम् ।

७८ निम्नगाप्रवाहन्यायः नदीप्रवाहो हि यां दिशं स्तभा-प्रतो गच्छति ततोऽनन्तरं तस्य नद्यने महाप्रवासेऽपि न

- सम्भव एवं जन्मान्तरीयसंस्कारवशाद्यस्मिन्नीशविषये
ध्यानप्राप्त्यात्मकचित्तिपूर्वाहस्ततोऽनग्नं नयने महा-
यत्नप्रापि वैफल्यम् इत्येवं विवक्षायां प्रवृत्तिः ।
- ७६ नृपनापितनयायः इत्यं हि लौकिकी गाथा कस्यचिन्-
पस्य भृत्यो नापितः कश्चित्, प्रातः समस्तनगरमन्विष्यप्रा-
तिरमणीयतमो बालो मे दर्शनाय त्वयाऽऽनेतव्य इति,
नृपेणाज्ञप्तः प्रातरुत्थाय सर्वं पुरमन्विष्य दृष्ट्वापि च तत्र
तत्रातिरमणीयतमान्बालान् स्वपुत्रतुल्यानमत्वा तमेव
राजवेश्मनि नीत्वा निवेदयामास स्वामिन्नानीतोऽयं
द्वितीय इव रतिपतिरतिमनोज्ञाकृतिर्बाल इति राजा
च तत्पुत्रशान्तानलाङ्गारामं खल्वाटकाणं स्थूललम्बो-
दरं कश्चिद्वस्त्राङ्गुलमालोक्य उपहासमयं मे खलु कृत-
वानिति मत्वा कुतोप उवाच च चरे जालम् किमिद-
मपहसनं क्रियते इति । नापितश्च कूपितं नृपं ज्ञात्वा
कृताञ्जलिभूत्वा च राजेन्द्रमौले ! तव चरणसुपालमे-
नायमुपहासः किन्तु मे मनसीत्यमेव निश्चयो नास्ते-
तादृशस्त्रिलोक्यां तव पुत्र्यां तु का कथेति राजा च
मत्स्यमेतादृशेव स्नेहातिशयवशंवदस्य चित्तस्य दयेति
मत्वा कोपं तत्ताजेति । तथा च यथाऽतिकुरूपेऽपि
शत्रवे रागातिशयवशात्प्रापितस्य सर्वोत्तमत्वधीकृता भन्द-
धियां केषाञ्चिज्जन्मान्तरीयसंस्कारपुण्युक्तरागातिशयवशात्
कश्चिद्विदितकुटूहेऽपि देवे सर्वोत्तमत्वधीः परित्यज्य च
हरिहरादींस्तदुपासने प्रवृत्तिरित्येवं विषयेऽस्य प्रवृत्तिः ।
- ७७ पङ्कपचालननयायः “प्रचालनाङ्गि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं
वरम्” इत्युक्तदिशा पङ्कलेपने प्रचालनमपेक्ष्य पङ्क-
स्पर्शनमेव न कर्त्तव्यमिति लोकप्रसिद्धिवदन्यत्वापि कनि-
ष्ठसाधनस्य कारणान्तरेण निवारणमपेक्ष्य कनिष्ठसाधन-
मेव न कर्त्तव्यमिति यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।
- ७८ पञ्जरचालननयायः यथा दशभिः पञ्जरस्थपक्षिभिः
संख्ययत्नैरेकां पञ्जरे क्रियासत्त्याद्य तस्य चालनं तिर्य-
गुर्धनयनं च क्रियते तथा दशभिरिन्द्रियैरेकां प्राणनरूपं
क्रियासत्त्याद्य देहचालनं क्रियते इति सांख्ये स्थितम् ।
- ७९ पञ्जरसक्तपक्षिन्यायः पञ्जरस्था विहगासक्ता यथेष्टसु-
खं यथा देशान्तरं गच्छन्ति तथा जीवः बन्धनामुक्त
जङ्घांकाशे तिष्ठतीति जैनमते स्थितम् ।
- ८० पाषाणेषुकाननयायः यथा तृणादपेक्षया कठिनाया अपि
इष्टकायाः पाषाणामपेक्षया मृदुत्वम् एवं यत्र विवक्षा
तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

८१ पिष्टपेषणनयायः पिष्टस्य पुनःपेषणं यथा निर्वर्धकम्
एवं कृतस्य करणं हवेति विवक्षायां प्रवृत्तिः । तथा-
चोक्तं “कृतस्य करणं नास्तीति” ।

८२ पुत्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्तापि नष्ट इति नयायः
अभीष्टान्तराशया व्यापारवतस्तन्मूलं यत्र नश्यति
तत्रास्य प्रवृत्तिः तथा च इन्द्रिमिष्टवतोमूलं विनष्टमिति
नयायविषयेऽस्य प्रवृत्तिः ।

८३ पुष्पाणकनयायः नितादिनानाद्वयैर्मिलितैर्यथा एको-
ऽङ्गुतरसोनिष्पाद्यते तथा यत्र अनेकसाधनैश्चिद्वरूपः
पदार्थो जायते तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा विभावानुभावा-
दिभिः शृङ्गारादिरसामिव्यक्तिः एवमनग्रापि !

८४ प्रासादवासिननयायः एक एव देवदत्तः प्रासादस्थोपर्य-
धस्ताच्च कालभेदेन वसन्नपि प्रासादवासप्राधान्ये प्रासा-
दवासीत्युच्यते तथाऽनग्नस्य प्राधान्यधर्मेण व्यपदेश
विवक्षायां प्रवृत्तिः ।

८५ फलवत्सहकारनयायः यथातिमधुरयकफलनमितशा-
खोऽतिमौरम आसन्नफलः स्वसुपसन्नं ह्यायार्थिनं जनं
फलं परिमलं चाप्रार्थितमपि ददातीति तथा विवक्षा-
यां प्रवृत्तिः ।

८६ वज्रराजपुरनयायः एकस्मिन् पुरे यदा वज्रो राजान-
स्तदा तेषामेकमत्याभावेन यथा प्रजानां ह्येकस्तथा एक-
स्मिन् देहे नानेन्द्रियाणां कर्तृत्वे स्वीकृते मिथोविरोधा-
न्नैकमपि सिध्येत् । तथा हि यदा चक्षुर्दर्शनाय प्रवर्त्त-
मानं भवति तदा अन्तर्गानि च इन्द्रियाणि स्वस्वक्रिया-
निर्वाहोद्यतानि भवन्ति चेत्तदा दर्शनादि नैकमपि न
जायते एवं विवक्षायां प्रचारः ।

८७ वज्रकाष्ठसम्पन्ननयायः यथा तुल्यवलेः वज्रमिदं कैराजस्य
वृक्षस्य न नियतैकत्वं स्थितिरेवं यत्र वज्रानां परस्पर-
विरोधस्तत्र नैकस्य स्थिरतत्वेवं विषयेऽस्य प्रवृत्तिः ।

८८ बहूनामनुष्येणान्याय इति नयायः अनुपपन्नः साहाय्यं
नयायः नयायाज्ञीतेरनमेतोऽर्थस्तदुपेतः कार्यसाधक-
इति यावत् यथाहुः “बहूनामनुष्याणां मेहनं
कार्यसाधकम् । तथैः संपाद्यते रज्जुस्तया नागोऽपि
बध्यते” इति तथा विवक्षायां प्रवृत्तिः ।

८९ बिलवर्त्तिगोघाननयायः बिले गत्ते वर्त्तमानायाः गोघात-
विमजनं विभाजकधर्मेण निर्देशो यथा न सम्भवति तस्य
अदृष्टत्वादेवमज्ञातपरिब्रजानस्य तद्दृष्ट्वाय प्रवृत्ति-
र्भवेतीत्येवं विवक्षायां प्रवृत्तिः ।

- ८१ ब्राह्मणग्रामनप्रायः यथा ग्रामे चनप्रेषु वर्षेषु वसतुस्त्रिभि
ब्राह्मणानां वाङ्मन्ये ब्राह्मणग्राम इत्युच्यते एवं
विवक्षाग्रामस्य प्रवृत्तिः । एवं मल्लग्रामनप्रायादयो-
ऽपि प्राधानप्रविवक्षायां “प्रधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति”
नप्रायविषये प्रवर्त्तन्ते
- ८२ ब्राह्मणग्रामनप्रायः ग्रामयो बौद्धयतिः तस्याशास्त्रीव-
विधिना त्यक्तशिक्षास्त्रकच्छादेत्यक्तनित्यादिकर्मणश्च
तदानीं ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथाभूतपूर्वेण ब्राह्मणत्वेन
निर्देशस्तथा यत् भूतपूर्वगत्या निर्देशस्तत्वास्तु प्रवृत्तिः ।
- ८३ भिक्षुपादप्रसारणनप्रायः यथा कश्चिद्विचुर्ययेत्भोजनाच्छाद-
नवासट्टहादिनामार्थं कस्यचिद्विनो गृहे प्रविश्य युग-
वत् सर्वाभीष्टाभावं मन्यमानः प्रथमं धनिगृहे मे पादप्र-
सारणमस्तु पश्चादनेन परिचयस्तत्वाद्य सर्वं स्नाभीष्टं संपा-
दयिष्यामीति धिया स्वस्वामिपि भिक्षां वक्ष्य मन्यमानः
पश्चात् क्रमेण स्नाभीष्टं सम्पादयति एवं यत् विवक्षा
तत्वास्तु प्रवृत्तिः ।
- ८४ मज्जनोन्मज्जननप्रायः यथा नद्यादौ पतितः सन्तरणान-
मिषः कदाचिन्मज्जति कदाचिदुन्मज्जति । एवं दुष्ट-
वादिना स्वपक्षसमर्थनाय यतमानेन प्रबलशुक्तिमनासाद्य
क्लिश्यते इति यत् विवक्षा तत्वास्तु प्रवृत्तिः ।
- ८५ मणिसन्तनप्रायः मणिसन्तादीनां वक्ष्येदौहं प्रति यथा
स्नातन्त्येव प्रतिबन्धकत्वम् लोकसिद्धम् न च तत् युक्तप्र-
मेक्षा एवं काष्मिनीजिज्ञासाया अपि ज्ञानमात्रं प्रति-
प्रतिबन्धकत्वमित्येव यत् प्रथक् प्रतिबन्धकत्वं तत्वास्तु
प्रवृत्तिः ।
- ८८ मण्डूकतोलननप्रायः केनचित् कापटिकवणिजा स्नाभी-
ष्टमानप्रूरणार्थं मण्डूकैश्च मेयद्रव्यसहकारेण तुलासारो-
पितेषु मध्ये कतिचिदुत्सुतय यदा पलायन्ते तदा
तस्य यथा कपटव्यक्तिर्भवति एवं यत् विवक्षा तत्वास्तु
प्रवृत्तिः ।
- ८९ मरणादरं व्याधिरितिनप्रायः वरमिति सामान्येन
क्रोवम् । व्यत्यन्तदुःखजनकविषयोपस्थितौ यथा तदपे-
क्षयाऽत्यदुःखजनकस्त्रीकारो तथा विवक्षाग्रामस्य प्र-
वृत्तिः । अतएव विषये “मारणाय गृहीतोऽङ्गच्छेदं
स्त्रीकरोतीति, नप्रायोऽपि प्रवर्त्तते “सर्वनाशे सस्यज्ञे
अहं त्यजति पण्डितः” इति सर्वजनोपसिद्धेः ।
- ९० सुझादिषोकोद्धरणनप्रायः सुझादेतन्नामकतृणविशेषादि-
बीका गर्भस्य कोषजं तृणम् । वहिरावरकतया स्थि-

- तानां स्थूलतृणानां सुझाख्यानां विभजनेन यथेधीका
समुद्भिद्यते तथा यत् विवक्षा तत्वास्तु प्रचारः ।
- १०१ यत्कृतकं तदनित्यमिति नप्रायः कृतकं कार्यं जनप्रभाव
इति यावत् तथा च कार्यभावस्य उत्पत्तेः प्रागभवेन
प्रागभावप्रतियोगित्वात् न प्रागभावाप्रतियोगित्ववटित-
नित्यत्वम् । ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोगित्वेऽपि भावत्वा-
भावात् न व्यभिचार इति तार्किकाः । वेदान्तिमते
तु ध्वंसस्यापि नाशान्द्युपगमेन न भावत्वं विशेषणीय-
मिति भेदः ।
- १०२ यत्प्रोभयोः समोदोषो न तत्त्वैकोऽनुयोज्य इति नप्रायः
वादिप्रतिवादिभ्यां नृस्तपचयोर्यत् तुल्योदोषो न तत्
एकः पर्यनुयोज्यः स्वपक्षेऽपि तद्दोषसत्त्वात् इत्येव यत्
विवक्षा तत्वास्तु प्रवृत्तिः “यत्प्रोभयोः समोदोषः परिहा-
रोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोज्यस्तत्त्वाद्दोषविचा-
रणे” इति सं० प्र० भा० धृतवाक्यम् ।
- १०३ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽस्ति बाधके तत्त्वामा-
नप्रयोरपीति नप्रायः यथा तार्किकाणां घटत्वकुलाव-
कृतित्वादिना कार्यकारणभावे सिद्धे कार्यत्वेन कृतित्वे
न च कार्यकारणभावः नतु कुलावकृतेर्जातित्वेव इत्यत्वेन
घटादिकं प्रति कारणत्वं तथात्वे तयोरनप्रथासिद्धत्वेना-
कारणत्वं स्यात् कारणतां प्रति चानप्रथासिद्धेर्बाधकत्वात्
अतएव न इत्यत्वेन दण्डादिघटादिं प्रति, कारणत्वं
नापीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति, इन्द्रियत्वस्यैक-
स्याभाववदिति ”
- १०४ यादृशं सुखं तादृशी चपेदेति नप्रायः तुल्यरूपपरिहार
विवक्षाग्रामस्य प्रवृत्तिः । [विवक्षाग्रामस्य प्रवृत्तिः ।
- १०५ यादृशी यत्तत्तादृशी वनिरिति नप्रायः तुल्यरूपपरिहार
१०६ येनोक्तस्यते येन चोपसंस्तुयते स वाक्यार्थ इति नप्रायः
यथा गिरिरग्निमान् इति प्रतिज्ञावाक्येन प्रवृत्तस्यैवो-
पक्रमः तस्याहङ्गिवानिति निगमनवाक्येऽपि गिरिरेव
वर्जितत्वेन बोधात् स एव वाक्यार्थव्यवसनप्रत्वापि ।
- १०७ योजनप्रायायां कावेर्यां मल्लवन्धनमिति नप्रायः कावेरी
नदीविशेषः मल्लः कैवर्त्तभेदस्तद्देशः वक्ष्यभेदस्य वन्धनं यदा
मल्लो वाङ्मयुक्तशूलसदृशबन्धो लब्धित्वावसायं कटौ बन्धनं
मल्लवन्धनं तच्च नदीतारणाय कार्यमिति लोकोपसिद्धम् ।
तद्यथा योजनमार्गेण प्रायायां तस्याभ्युक्तं तथा यत्
विवक्षा तत्वास्तु प्रचारः ।
- १०८ रत्नपटनप्रायः यदा तु निराकाङ्क्षेऽपि वाक्ये आकाङ्क्षा-

सुखाद्येकवाक्यता क्रियते तदा रक्तपटनप्रायप्रवृत्तिः
यथा पटोऽस्तीति वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्यापि कीदृश इत्या-
काङ्क्षासुखाद्य रक्त इत्यनेनैकवाक्यता क्रियते तथा प्रक-
तीनां दशपूर्णमासादीनां स्वकारणस्याङ्गैर्निर्दिष्टोपका-
राकाङ्क्षाणामनारभ्याधीताङ्गैः, विज्ञतीनां चातिदिष्टाङ्गैः
परिपूर्णानां शरमयादिभिः सहोप्यिताकाङ्क्षाविरहेऽप्यु-
त्थापिताकाङ्क्षान्वय इत्येवं विषयेऽस्य प्रचारः ।

१०८ राजपुरप्रवेशनप्रायः विशदङ्कलतया राजपुरप्रवेशे राज-
पुररक्षकैस्ताडनादिकं क्रियेतेतिभिरा श्रेयोभूततया यथा
तत्पुरप्रवेश एवं सुदृङ्कलतया यत् कार्यकरणस्य विवक्षा
तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१०९ लक्षणपमानाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति नप्रायः सजातीय
विजातीयव्यावर्तको लक्ष्यवस्तुगतः कश्चित्तौके वेदे वा
प्रसिद्धो धर्मः लक्षणं तेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनायां
जातायां प्रमातृसुदुक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति यथा
ताभ्यां वस्तुसिद्धितत्तद्व्यवहारयोग्यतया ज्ञानं, तथा
च यथा गन्धवत्त्वादिलक्षणेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन च पृथि-
व्यादिसिद्धिस्तथा यत् विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

११० लतातन्तुनप्रायः सूता कीटविशेषः सा यथा सदेहात्
मन्तुन् निर्माति संहरति च सदेहे, यथा च तस्याः
स्मृतः तन्तुनिर्माणे स्मृतः निमित्तकारणत्वरूपकर्तृत्वं,
सदेहापेक्षया उत्पादानकारणत्वम् एवं ब्रह्मणः जगतां
स्मृतः कर्तृत्वं, स्रष्टृत्वमात्राद्वारा उत्पादानत्वं च एवञ्च
जगत् स्रष्टृत्वा निर्माति स्रष्टृत्वा संहरति च इत्येवं
विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

१११ लोहजगुडनप्रायः लोहस्य उपमर्दकः जगुडो यथा, तथा
उपमर्दोपमर्दकयोः साचिष्यविवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

११२ लोहचक्रकनप्रायः चक्रकः मणिमेदः स यथा निष्क्रि-
योऽपि सन्निधिमात्रेण लोहस्याकर्षकः तत्क्रियाहेतुश्च
भवति एवमसङ्ख्याकर्तृरपि पुरुषस्य प्रकृत्यादिक्रिया-
प्रवर्तकत्वमित्यादि यत् विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

११३ वरगोडीनप्रायः गोडी, वधूवरः चयोः अन्योन्यवात्तां
वरस्य वरनाभाय गोडी वरगोडी वरवधूवरभूनामन्योन्य-
गोडी तथा ऐकमत्ये सति वरनाभरूपमेकं कार्यं यथा
निष्पाद्यते एवं यत् विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

११४ वरघाताय कनप्रावरणमिति नप्रायः विषयक्यायां वृतायां
यत् वरस्य घातः सम्भाव्यते तत् तां नोदहेत् एवं विव-
क्षायामस्य प्रवृत्तिः । तथा च अनिष्टान्नरपातादिवम्भा-

वनायाम् अभीष्टहेतुरपि वस्तु न वरणीयमित्येवं तन्व्याय
तात्पर्यम् । अथनेव नप्रायः कश्चित् "नहि वरघाताय
कनप्रासदाहयतीति" नप्रायतया पश्यते ।

११५ वज्रधूमनप्रायः धूमरूपकार्यदर्शनात् यथा कारणरूप
वज्रोत्तुमानं तथा यत् कार्यविक्रमेण कारणानुमानं
तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

११७ विस्मयल्लाटनप्रायः स्मयं नप्रायः स्त्रोकेनाभिवृत्तौ निर्-
नद्धो यथा "खल्वाटो दिवसेश्वरस्य क्रियेः सन्ता-
पितो मस्तके वाञ्छन् देयमनातपं विधिवशादित्यस्य मूल-
कृतः । तत्राप्यस्य महाफलेन पतता मग्नं सद्यद् गिरः
प्रायोगच्छति यत् भाम्बरहितस्तत्रापदी भाजनमिति" ।
तथा च इष्टान्नरं समीहमानस्याभीष्टप्राप्तिर्दूरतः प्रत्यु-
तानिष्टप्राप्तिरित्येवं यत् विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

११८ विषेष्टो विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः भूतत्वं
जलवद्भुवदित्यादौ भूतत्वे घटोविशेषणं च च भूतत्वाये
विशेषणमितिरोत्या यत् भाषते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

११९ विषमलक्षणप्रायः विषमलक्षणं दिव्यमेदः । तस्य यथा
सत्याभिसम्बन्धानिष्टावृत्तादवज्ञत्वम् मित्याभिसम्बन्धा-
निष्टहेतुत्वमेव यत् विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः । तत्प्र-
कारमाह भारदः "दद्याद्विषं सोढवालो देवत्राप्रस-
न्निधौ । सूपोपहारमन्त्रेण पूजयित्वा महेश्वरम् ।
विज्ञानां सन्निधौ च दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः
प्राक्षुष्यो वा विषं दद्यात् सभाहितः" इति । विषञ्च
यत्नानाभादि माद्यम् "शक्तिशो लक्ष्मणाभस्य हिमजस्य
विषस्य च" इति पितामहकृतेः । शुङ्खलाशुङ्खलपरीक्षा
तु याज्ञवल्क्येनोक्ता "यस्य वेगेर्निना जीर्वेच्छुर्हि तस्य
विनिर्दिशेत्" इति । विषवेगो नाम धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः
"धातोर्धात्वन्तरं प्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः" इति वचनात्
तेषां लक्षणाणि तु विषमन्त्रादुक्तानि । "पूर्वाह्णे
शितले देये विषं देयं तु देहिनाम् । इतेन योजितं
लक्ष्यं पिष्टं त्रिशद्वृणान्वितम्" इति पितृकहोतृमते
देयम् । तथा च एवं विषे पीते यावत्कृतान्तिकाशत-
वञ्चकं तावत्कालः प्रतीक्षणीयः अन्यन्तरं चिन्तित्वनीयः
"पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् । तदा भवति
संयुज्जतः कुर्व्यात् चिन्तितम्" इति वचनात् यदा
तु सविकारस्तदाऽप्युज्ज इत्यर्थात् सिद्धम् ।

१२० विषलक्षणप्रायः अन्योद्वेक्षावदास्तां विषस्य वृद्धोऽपि
तुतश्चिकारणात् सम्मग्नवर्द्धयितः स्मयं स्त्रोकेन नही-

इति नप्रायार्थः एवं स्थाजितस्थानिकरस्यापि स्वयं नाशन-
नयुक्तमिति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

१२१ वीचितरङ्गनप्रायः यथा वीच्यानरङ्गानरस्तत्पद्यते तेन
च पुनस्तरङ्गाररित्येवं यत्न परस्परया उत्पत्तिस्तत्वास्य
प्रवृत्तिः “वीचितरङ्गनप्रायेण तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता”
भाषा “प्रथमशब्देन वहिर्दिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दो नैव
चान्यः शब्दो जन्यते तेन चानुपसृष्टप्रापकः एवं क्रमेण
श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते” सि.सु.भा. ।

१२२ बीजाङ्कुरनप्रायः बीजं विना नाङ्कुरो जायते अङ्कुरं
विना च न बीजोत्पत्तिः इत्येवं यत्न परस्परकार्यकार-
णभावस्तत्वाय नप्रायः प्रवर्तते तथा च बीजजातीयं प्रति
अङ्कुरजातीयं, अङ्कुरजातीयं प्रति च बीजजातीयं कार-
णमतो बीजाङ्कुरप्रवाहोऽनादिः तथा च यद्वीजं प्रति
यदङ्कुरस्य कारणत्वं तदङ्कुरं प्रति तद्वीजस्य न कारण-
त्वमतो नान्योन्याश्रयः एव च प्रासाणिकत्वात् गृह्यते
यत्न च न प्रासाणिकत्वं तत्न नानादित्वकल्पनेति प्रासा-
णिकप्रवाहस्त्वैवानादित्वकल्पना नान्यस्येति सिद्धान्तात्
सूचितं च तथा शा.भा. यथा

“तत्कृतधर्माधर्मनिसित्तं सशरीरत्वमिति चेत् न शरी-
रसम्बन्धस्यासिद्धत्वाद्धार्ष्ण्योरात्मकतत्वासिद्धेः । शरी-
रसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रस-
ङ्गादस्य परस्परैवैषा अनादित्वकल्पना” भा. “आत्मनः श-
रीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः तस्यां च सत्यां सम्बन्ध-
रूपजन्तोत्पत्तिरनप्रायसादिकस्यासिद्ध्या द्वितीयस्यासिद्धिः
स्यादिति परिहरति नेत्यादिना नन्वेतद्देहजनप्रधर्मा-
धर्मकर्मण एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे सादनप्रोक्तप्राप्तयः
पूर्वदेहकर्मण एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य तत्पूर्व-
देहकर्मणः तद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, तत्पूर्वदेहस्य तत्पूर्वदे-
हकृतकर्मण इति बीजाङ्कुरवदनादित्वाच्चायं दोष इत्यत
आह अन्वेति अप्रमाणिकीत्यर्थः । न हि बीजादङ्कुरः
ततो बीजान्तरञ्च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तथात्मनो देह-
सम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः नाप्यस्ति कश्चिदागमः
प्रत्युतासङ्को हीत्यादि श्रुतिः सर्वकालं वारयतीति
भावः” आनन्दगिरिणा ।

१२३ वृक्षप्रकम्पननप्रायः यथा वृक्षस्य वृद्धः क्षुब्धः स्थितेन केन-
चिद्दु नरेण प्रथमभियं शाखा प्रकम्पयितव्या अन्येन
च प्रथमभियं शाखा प्रकम्पयितव्येति भिन्नभिन्नशाखा
प्रकम्पने नियोजितस्तदुपस्थानेनैव केनचित् सर्ववृक्षप्रकम्पने

नियोजितः सन् सर्वैः प्रथमशाखाविशेषप्रकम्पनस्याज्ञान-
त्वेन यौगपद्यस्यासम्भवेन क्रमविकल्पोपगमेऽपि सर्व-
विरोधासिद्धेः तच्चिकीर्षया सर्वं वृक्षं प्रकम्पयति तत्-
प्रकम्पनेन हि सर्वाः शाखा अपि प्रकम्पिताः स्युरिति
भवति सर्वैरविरोधः एवं यत्न सर्वाविरोधेनाचरणं
तत्वास्य प्रवृत्तिः ।

१२४ वृक्षकुमारीवाक्यनप्रायः अयं नप्रायो महाभाष्ये व्या-
ख्यातः “तद्यथा वृक्षकुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति
सा च वरमवृणीत एता मे वृक्षक्षीरघृतमोदनं काञ्चन
मातृप्रां भुञ्जीरन्निति न च तावदस्याः प्रतिभवंति कुतः
एताः कुतो गावः कुतो धानप्रादिकं तत्त्वानया एकेन
वाक्येन पतिः एता गावो धानप्रं हिरण्यञ्चेति सर्वं
संगृहीतं भवतीति तथा तत्तदुपासनया मोक्षप्रतिपा-
दकवाक्यैरपि चित्तशमादिश्रवणादिसाधनसहिततत्त्वज्ञानं
च यदन्तरेण मोक्षासिद्धिस्तत्सर्वं संगृहीतं भवतीति
एवमेकवाक्यैस्तत् नानार्थप्रतिपादनं तत्वास्य प्रवृत्तिः
अयं च वृक्षकुमारीवरनप्रायः इति कश्चित् पश्यते ।

१२५ वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि विनष्टमिति नप्रायः वृद्धिर्धन-
प्रयोगे अर्धमर्णात् प्राप्यांशभेदलाभः तामिष्टवतः उत्तमः
स्य अर्धमर्णदौष्ट्यात् यथा मूलं नश्यति एवं यत्न
अभीष्टान्नरसम्पादानाय प्रयतमानस्य मूलं नश्यति तत्वास्य
प्रवृत्तिः ।

१२६ शङ्खवेदानप्रायः वेलाविशेषे शङ्खध्वनिविशेषः यत्न निय-
मितः तत्न शङ्खध्वनिना वेलाविशेषज्ञानं यथा जायते
तथा यत्न विवक्षा तत्वास्य प्रवृत्तिः । यथा चैतोन्नरं
वैशाखः वैशाखोत्तरं ज्येष्ठ इति क्रमविशेषज्ञानं शङ्ख-
वेदानप्रायादिति म.त.० रघु. ।

१२७ शतपलपलभेदननप्रायः यथा सूच्या शतपलभेदने काल-
यौगपद्यप्रतीतिर्भवति तथा हि प्रथमक्षणे सूचीक्रियया
तस्याः पलेण ग्रंथोगः द्वितीये पलावयवयोः क्रिया
तृतीये तयोर्विभागः तुरीये आरम्भसंयोगनाशः पञ्चमे
पलनाश इति प्रतिपलभेदने वृक्षक्षणाविलम्बस्य युक्तिः
सिद्धत्वात् तथा दीर्घशङ्कुल्यादिभज्जणादौ रासनादि-
ज्ञानानां यौगपद्यप्रतीतिर्भवति इति एवं क्रमेण जाय-
मानायां यौगपद्यश्रमो यत्न विवक्ष्यते तत्वास्य प्रवृत्तिः ।

१२८ शते पञ्चाशदिति नप्रायः व्यापकशतसंख्यायां यथा
व्याप्यपञ्चाशत्संख्या निविष्टा एवं यत्न व्यापके व्याप्यस्य
निवेशस्तत्वास्य प्रवृत्तिः ।

१२६ शालिसम्पत्तौ कोद्वयशूननप्रायः शालिः उत्तमधानप्रभेदः
कोद्वयः अधमधानप्रभेदः उत्तमवस्तुसङ्गावे यत्वाधम-
वस्तुमेवं तत्वास्तु प्रवृत्तिः ।

१२७ श्यामरक्तनप्रायः घटादौ श्यामगुणनाशे यथा रक्त-
गुणोत्पत्तिरेव यत् पूर्वगुणनाशे अपरगुणसमावेशस्त-
त्वास्तु प्रवृत्तिः ।

१२८ श्यामशुनकनप्रायः इत्यं लौकिक्याख्यायिका कश्चित्-
ऽरुपः स्वगृहे वर्तमाने शुनि श्यामनामसङ्केते कृतवान्
सुधा च तद्वादी तं भ्रातरं मन्यते अस्मि च यदा तस्याः
कोपोत्पादनाय तं श्वानं प्रति गालीर्ददाति अस्मि तदा साति-
कोपपरीतात्मीयतयाऽतिदुःखवती बभूवेति तथा च स्वाध्या-
तरि शुनके भ्रात्रताभ्रान्तिमत्या भाव्यायाः कोपोत्पादनाय
भर्ता शुनकनिन्दाक्रियते तथात्यन्ताभिन्नेऽपि तत्तद्विष-
यावच्छिन्ने परमेश्वरे भेदस्मभवतां कोपोत्पादनाय शा-
स्त्रेण तद्विषयहावच्छिन्नपरमेश्वरनिन्दाव्याजेनेतर-
विषयहावच्छिन्ने शस्तुतिः क्रियते इति केचित् । वस्तुतस्तु
यथा श्यामशालिप्रदाने वक्तृतात्पर्यभावेऽपि श्या-
मैक्येन तात्पर्यभ्रमात्तस्याः कोपोत्पादस्तथा शास्त्रस्य
महाविषयात्मकत्वे तात्पर्यभावेऽपि तेषां सूत्रविराडादि-
नामसाध्येन तात्पर्यभ्रमवतां कोपादिः । इत्यास्तु
विशेषी यत्तस्य कुपितप्रियासुखावलोकनाय प्रवृत्तिः
शास्त्रस्य तु मारणाय गृहीत इति नप्रायेण कथञ्चिद-
ैक्यबोधनश्चेति भेदः ।

१२९ सन्तुष्टपतितनप्रायः संदृशः । (साँडाशी) इति यस्य
प्रसिद्धिः तेन साययवयोर्भ्रमपातिनः पदार्थस्य यथा
ग्रहणम् एवं पूर्वोत्तरयोः पदार्थयोर्ग्रहणेन तन्म-
ध्यस्थपदार्थस्य ग्रहणं यत्न विवक्ष्यते तत्वास्तु प्रवृत्तिः ।

१३० सन्निहितादपि व्यवहितं साकाङ्क्षं बलीय इति नप्रायः
शाब्दबोधयोग्यतया साकाङ्क्षस्य स्वार्थान्वयबोधप्रयो-
जकतेति नियमेन तस्य चासन्निक्रममनादस्य अन्वययोग्य-
पदार्थवाचकशब्दस्य व्यवहितत्वेऽपि आसत्तिं प्रकल्प्य
यथा काव्यादावन्वयः एवं यत्न साकाङ्क्षकत्वं तत्रैव त-
स्यान्वय इति यत्न विवक्षा तत्वास्तु प्रवृत्तिः ।

१३१ सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गमिति नप्रायः सन्निकटविप्लव-
योर्बलभयोरन्वयसम्भावना तत् सन्निहितस्यैव आसत्ति
बलादन्वयः न विप्लवस्यैव विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

१३२ समूहालम्बननप्रायः यत्न उपस्थितपदार्थानां विशेष-
णविशेष्यभावेन न्वयासम्भवः तत्न उपस्थितपदार्थानां

समूहालम्बनस्यैव बोधः यथा घटः पटश्च इत्यादौ घटपटे
योरुभयोरेव विशेष्यता । समूहालम्बनबोधे च विशेष-
व्यताद्वयम् संशये तु एका विशेष्यतेति भेदः ।

१३३ सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन चेष्यते इति नप्रायः
पशुना यजेतेत्यादौ यागे एकत्वविशिष्टपशुकरणकत्वं
विधेयं न तु पशौ एकत्वं यागे च पशुकरणकत्वमित्येवं
विधेयद्वयम् । एवमनप्रापि ।

१३४ सर्वे विशेषणं सावधारणमिति नप्रायः यथा श्वेतः
शङ्ख इत्यादौ श्वेत एवेत्यर्थपरत्वमेव नप्रापि ।

१३५ सर्वं वाक्यं सावधारणमिति नप्रायः कवधारणवाचकस्या-
भावे यत्वावधारणं प्रतीयते तत्वास्तु प्रवृत्तिः । एवका-
रादिसत्त्वे तु तस्यैवावधारणवाचकत्वम् न तत्वास्तु प्रवृत्तिः ।

१३६ सर्वापेक्षानप्रायः बहुषु निमित्तिषु एकस्मिन् आगते
ऽपि यथा न तस्मै भोजनं दीयते अपेक्षते च सर्वान्
एवं यत्न सर्वापेक्षा तत्वास्तु प्रवृत्तिः ।

१३७ सविशेषणे हि वर्तमानौ विधिनिषेधौ विशेषणसुपसं-
क्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति नप्रायः यथा घटा-
काशमानय न मण्डाकाशमित्यानयनविषयौ विधिनिषेधौ
विशेष्ये आकाशे बाधादुघटादिरूपं विशेषणसुपसंक्राम-
तस्तथा यत्न विवक्षा तत्वास्तु प्रचारः । न च निषे-
धस्य कथं बाधः तस्य प्रसक्तिपूर्वकतया तदभावेऽनु-
पपत्तेः किं चात्र विधिनिषेधशब्दौ भावाभावमात्रबोधकौ
तथा च घटाकाशोऽज्ञानीतो न मण्डाकाशः घटाकाश
उत्पन्नः शरावाकाशो विनष्ट इत्यादौ भावाभावावौ वि-
शेष्ये बाधाद्विशेषणसुपसंक्रामतस्तथा विवक्षायामस्य
प्रवृत्तिः । विशेष्ये बाधाद्विशेषणे तयोः पर्यवसानमित्यर्थः ।

१३८ साक्षात् प्रकृतौ विकारलभ्य इति नप्रायः यथा घटा-
दीनां लभ्यः स्वप्रकृतौ कपालादावेव न तु परमाणौ
तद्येवानुभवादित्येवं विकारस्य स्वप्रकृतिलभ्यो यत्न विव-
क्ष्यते तत्वास्तु प्रवृत्तिः ।

१३९ सावकाशनिरवकाशयोर्मध्ये निरकाशोवल्लयान् इति
नप्रायः सम्भवद्विषयान्तरः सावकाशः अतथाभूतो
निरवकाशः तेन निरवकाशेन सावकाशोविधिर्बाध्यते यथा
माहिंसात् सर्वाभूतानीति निषेधवाक्यं निरवकाशेन
श्वेतमालभेतेति वाक्येन बाध्यते हिंसाया वैधेतरविष-
यकत्वसम्भवेन तत् तस्य सावकाशत्वात् पश्यालम्बनस्य
विषयान्तराभावात् न तस्य सङ्कोच एवमनप्रापि ।

१४० सिंहावलोकनप्रायः सिंहे यथा कञ्चित्कृगं हत्वाप्यै

गच्छन्त्योऽपि कश्चित् सृगचेत् स्यात्तदा तमपि हन्या-
मिति बुद्ध्या घृष्टदेशावलोकनं पुरोदेशावलोकनञ्च करोति
हन्ति च दृष्टिपथमागतं सृगादिकं इति प्रसिद्धम् तथा
एकस्य शब्दस्य पुरतः घृष्टे च यत् उभयोरन्वयस्तत्रास्य
प्रवृत्तिः ।

१४४ सूचीकटाहणन्यायः स्रक्सायाससाध्यं सूचीं ब्रह्मायास
साध्यः कटाहः यथा तयोर्निर्माणाय प्रयतमानस्य
प्रथमं स्रक्सायाससाध्ये सूचीनिर्माणे प्रवृत्तिः ततो
ब्रह्मायाससाध्यकटाहनिर्माणे एव यत् ब्रह्मायाससाध्य-
सुपेक्ष्य स्रक्सायाससाध्यस्य निर्देशादि तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१४५ सूत्रशाटिकानन्यायः सूत्रस्य शाटिकोपादानत्वेऽपि यथा
भाविन्या शाटिकासंज्ञया निर्देशस्तथा यत् भाविन्या सं-
ज्ञया उपादानस्य कार्यसंज्ञया निर्देशस्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१४६ सोपानारोहणन्यायः यथा प्रासादमारोढुकामः क-
श्चिदुपपदारोढुमशक्नुवन् पूर्वं पूर्वं कक्षां परित्यज-
न्नुत्तरासुत्तरां च कक्षामारोहन् क्रमेण प्रासादमारोहति
तथा स्रक्खरूपभूतमपि ब्रह्म अज्ञानेन व्यवहितमिवापन्न-
मात्मत्वेन ज्ञातुकामो सुसुप्तः सहसा साक्षात्कर्तुं मशक्नु-
वन् पुत्रादाराभ्यान्न्दमयान्तेषु उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नात्मत्व-
बुद्ध्या पूर्वेषु पूर्वेष्व्वात्मत्वबुद्धियागे कृते सति क्रमेण प्रप-
ञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थमात्मत्वेन जानातीति एवमा-
दिषु तस्य प्रवृत्तिः ।

१४७ सोपानारोहणन्यायः यथा हि येन क्रमेण सोपान-
मारोहन्ति तद्विपरीतक्रमेण ततोऽवरोहन्तीति लोके
प्रसिद्धं तथा पञ्चकोशावतरणक्रमेण अद्वैततत्त्वे
बुद्धिमारोहयितुमशक्नो भोग्यभोगायतनतदाश्रयचतुर्द-
शभुवनतदाधारब्रह्मण्डानि पञ्चीकृतपञ्चभूतमात्राणि
न तेभ्योऽतिरिच्यन्ते इति सम्भावयेत् पञ्चीकृतानि ।
भूतानि सूक्ष्मशरीराणि चापञ्चीकृतभूतेभ्यो नाति-
रिच्यन्ते इति जानीयात् । एवं गन्तव्यमात्रात्मिकां
पृथिवीं रसतन्मात्रात्मकास्मात्मात्वेन भावयेत् अपञ्च रूप-
तन्मात्रात्मकतेजोमात्मात्वेन, तच्च तेजः स्पर्शतन्मात्रात्मक
वायुमात्मात्वेन, तच्च वायुं शब्दतन्मात्रात्मकाकाशमात्मात्वेन,
तच्चाकाशं स्वरूपभूतमायोपहितमहेश्वरमात्मात्वेन
भावयेदिति एवं च यथा पूर्वोक्तक्रमेणावरोहणात् सुखेन
भूमिं प्राप्नोति तथैवानेन विपरीतक्रमेण भावनात् सुखेन
भूमानमद्वितीयं शिवमाप्नोतीति । प्रलयोऽप्यनेनैव व्युत्-
क्रमेण भवतीति बोध्यं साक्षात् प्रकृतौ विकारस्य इति

नप्रायात् तथा च स्मर्यते “जगत् प्रतिष्ठा देवर्षे ! पृथि-
व्यपसु प्रलीयते ज्योतिषप्रापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ
प्रलीयते । वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मनिष्कले संप्रलीयत” इति ।

१४८ स्वविरलगुडन्यायः घृष्टहस्तपातितलगुडस्य यथा यथा-
स्थानं न पतनमेवं लज्जस्थानेऽपातेऽस्य प्रवृत्तिः ।

१४९ स्मृणानिखननन्यायः स्मृणा घृष्टहस्तमभेदः तस्या निख-
ननदाढ्यार्थसुतोत्तोत्तः पुनः पुनः कराभ्यां चालयित्वा यथा
निखननं क्रियते एवं समर्थितपक्षस्य दाढ्यार्थसदाह-
रणयुक्त्यादिभि पुनः पुनर्यत् समर्थनं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१५० सूत्रारम्भतीनन्यायः यथा हि ध्रुवमरम्भतीञ्च दर्श-
यतीति विधिवलाद्वरवधोरम्भतीदर्शने प्राप्तं सूक्ष्मतमा-
यास्तस्याभटिति दर्शयितुमशक्यतया अरम्भती दृश्य-
तामित्युक्ते चन्द्राद्यपेक्षया अरम्भती अतिदूरस्थत्वेन-
नभस्यलस्यमेव किञ्चिदरम्भतीत्वेन इयं दृश्यतामित्युक्ति-
निर्देशेन तावच्चन्द्रमरम्भतीत्वेन वदति ततश्चन्द्रे तरास्त-
त्समीपस्थास्तारकाः, तत इतरतारकाभिन्नाः सम-
र्पिसंज्ञिकाः समीपतराः, ततस्तन्मध्यवर्तिनीं वसिष्ठ-
रूपां समीपतमां तारकामरम्भोयमित्युक्ता तत्पार्श्वव-
र्तिनीमरम्भतीमेवारम्भतीत्वेन बोधयति एवं यथाति-
सूक्ष्मदृष्टिरेवस्तुविज्ञानाय क्रमेण तत्समीपसमीप-
तरसमीपतमं वस्तु शास्त्रेण तत्तयोच्यते तत्र सूत्रा-
रम्भतीत्यायोऽवतरति । अयमेव केनचिदरम्भतीपददर्शन-
नन्यायत्वे नोदाह्रियते ।

१५१ स्वामिभ्यनन्यायः स्वामिनं उपकारार्थं प्रवर्त्तमाना
भत्यास्तदुपकारकरणेन सन्तोषितात् स्वामिनः प्रसाद-
लब्धसुपक्षितिं यथा लभन्ते एवं यत् परस्परपकारार्थ-
कारकभावो विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

सांख्यसूत्रे ४७० कतिचित् प्रसिद्धदृष्टान्ता उक्तास्तोऽपि
न्यायशब्देनानुक्ता अपि प्रसिद्धदृष्टान्तदर्शनप्रसङ्गादत्र
अकारादिक्रममनादृत्य सूत्रक्रमेणैव प्रदर्श्यन्ते यथा
“राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात्” सां.पू.४।१४० “राजपुत्रस्यैव
तत्त्वोपदेशाद्वेको जायत इत्यर्थः । अत्रैयमाख्यायिका
कश्चिद् राजपुत्रो गण्डर्वजन्मना पुरात्रिःसारितः शवरेण
केनचित् पोषितोऽहं शवर इत्यभिमन्यमान आस्ते तं जी-
वन्तं ज्ञात्वा कश्चिदमात्यः प्रबोधयति न त्वं शवरो राजो-
पुत्रोऽसौति स यथा भटित्येव चाण्डालाभिमानं त्यक्त्वा
गतत्तिकं राजभावमेवावब्रूते राजाहमस्मीति । एवंमे-

वाटिपुरुषात् परिपूर्णचिन्तायां चाभिप्रेक्षादुत्पत्त्यै त-
 खांश इति कारुणिकोपदेशात् प्रकृत्यभिमानं त्यक्त्वा
 ब्रह्मपुत्रत्वादहमपि ब्रह्मैव न ह तद्विचक्षणः संसारी-
 त्वेव सख्यरूपमेवात्मनस्तत्त्वार्थः । तथा च गारुडे
 “यद्येकस्मै समन्विता सर्वं हेममयं जगत् । तथैव जात-
 मीशेन जःतेनाप्यखिण्डं भवेत् । यद्वा विष्टो दिजः क-
 शिच्छद्गोऽङ्गमिति मन्यते । ग्रहनाशात् पुनः स्त्रीयं
 ब्राह्मण्यं मन्यते यथा । मायाविदमथा जीवो देहो-
 ऽङ्गमिति मन्यते । मायानाशात् पुनः स्त्रीयं रूपं ब्र-
 ह्मास्मि मन्यते भा० । “पिशाचवदन्याथोपदेशेऽपि” ४।२२८.
 “वर्जुनाथं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि समी-
 पस्थस्य पिशाचस्य यथा विवेकज्ञानं ज्ञातमेवमन्योषामपि
 भवेदित्यर्थः” भा० । “श्येनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगा-
 भ्याम्” ४।५६८. “परिग्रहो न कर्तव्यो यतो द्रव्याणां
 त्यागेन शोकः सुखी वियोगेन च दुःखी भवति श्येनव-
 दित्यर्थः । श्येनो हि सामिपः केनाप्यपहत्यामिषावि-
 योक्त्य दुःखी क्रियते स्वयं चेत् त्यजति तदा दुःखादि-
 सुच्यते तदुक्तम् “सामिपं कुरारं जम्बूवर्तिनोऽन्ये नि-
 रामिषाः । तदा मिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत्”
 इति मनुनाप्युक्तम् “नदीकूलं यथा हृषो हृत्तं वा
 शङ्कनिर्यथा । तथा त्यजस्मिन् देहं कच्छाद् पाञ्चादि-
 सुच्यते” भा० । “खड्गमिर्लघ्विणीवत्” ४।६६८. “यथा हि जीर्णं
 त्वत्वं परित्यज्य नारायासेन ज्ञेयबुद्ध्या तथैव सुसुप्तः
 प्रकृतिं वृत्तकान्तोपभुक्तां जीर्णां ज्ञेयबुद्ध्या त्यजेदित्यर्थः ।
 तदुक्तम् “जीर्णं त्वचमिषोरगः इति” भा० । “क्षिप्रहस्तपदा”
 ४।७८८. यथा “क्षिप्रहस्तं पुनः कोऽपि नादत्ते तथैवेतत्
 त्यक्तं पुनर्नाभिमन्यतेत्यर्थः” भा० । “समाधनानुचिन्तनं
 बन्धाय भरतवत्” ४।८८८. “विवेकस्य यत्नरक्षणसाधनं न
 स चेद्भोऽपि स्यात् तथापि तदनुचिन्तनं तदनुष्ठाने
 चित्तस्य तात्पर्यं न कर्तव्यं यत्तत्तदुत्पत्त्याय भवति विवेक-
 विस्मरणकतया भरतवत् यथा भरतस्य राजप्रेमस्यै-
 मपि दीनानाथहरिणशावकस्य पोषणमित्यर्थः । तथा च
 जडभरत प्रकृत्य विष्णुपुराणे “चपलं चपले तस्मिन्
 दूरगं दूरगामिनि । आसीद्वेतः समासक्तं तस्मिन् ह-
 रिणपोतके” भा० । “वृद्धभिर्योनि विरोधो रागादिभिः
 कुमारोऽप्यङ्गवत्” ४।९६८. “वृद्धभिः सङ्गो न आर्यः ।
 वृद्धभिः सङ्गे हि रागाद्यभिव्यक्त्या कलहो भवति
 योगश्च शकः । यथा कुमारीहस्तशङ्खानामन्योऽनप्र-
 र भाग ५

ज्ञेन कण्ठकारो भवतीत्यर्थः” साङ्ख्यवचनभाष्यम् ।

“सुखारम्भेऽपि परम्ये सुखी सर्ववत्” ४।१०८.

“सुखी भवेदिति शेषः शेषं सुगमम् । तदुक्तम् “सुखा-
 रम्भो हि दुःखाय न सुखाय कवचम् । सर्वे परमं
 वैश्वं प्रविशन् सुखमेधते” भा० ।

“वृद्धास्तगुरुपासनेऽपि सारादानं मृत्पटवत्” ४।१२८.

“कर्तव्यमिति शेषः । तदुक्तं “अनुभूय सङ्गुप्त-
 यास्तेभ्यः कुयसो नरः । सर्वतः सारमात्रयात् पुष्पेभ्य
 इव मृत्पटः” । “सारभूतसुपासीत ज्ञानं यत् स्वार्थ-
 साधकम् । ज्ञानानां वृद्धता येषां योगविज्ञकरी हि सा ।
 इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति वक्ष्यते पितृचरेत् । वक्ष्यते वक्ष्य-
 सङ्घेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात्” मार्क-५० भा० ।

“इष्टकारवस्तुचित्तस्य समाधिहानिः” ४।१३८. “यथा
 धरनिर्माणायेकचित्तस्येष्टकारस्य पात्रे” राज्ञो गमनेनापि
 न हस्तनिरनरोधो हीयत एवमेकचित्तस्य सर्वथापि
 न समाधिहानिश्चेत्यनरनिरोधकमिति भवति । ततश्च वि-
 मथान्तरसाराभावे ध्येयसाक्षात्कारोऽप्यवश्यं भवती-
 त्येकाग्रतां प्रवर्त्तयितव्यः । तदुक्तं “तदेवमात्मनः प्रवृद्ध-
 चित्तो न वेद किञ्चिद् बहिरन्तरं वा । यद्येष्टकारो
 नृपतिं ब्रजन्तमिषो गतात्मा न दृश्ये पात्रे” भा० ।

“कृतनियमकृत्तनादानर्थक्यं लोकवत्” ४।१५८. “यः ज्ञा-
 स्तेषु लतो योगिनां नियमस्तत्कृते ज्ञाननिष्पत्त्या-
 ल्लोऽर्थो न भवति शोकवत् । यथा लोके भैरव्यादौ
 विहितपथ्यादीनां प्रकृते तत्तद्विधिर्न भवति तद्वि-
 व्यर्थः । अथ ज्ञाता ज्ञानरक्षणार्थं वा लङ्घयेत् न
 ज्ञानपतिरस्यः । “अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि
 स्थितः । ब्रह्मभूतचरन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते” भा० ।

“तद्विस्मरणेऽपि भेकोवत्” ४।१६८. “सुगमम् । भेका-
 न्नयमास्त्राविज्ञा कश्चिद्वाजा मृगयां गतो विपिने
 सुन्दरीं कन्यां ददर्श । सा च राज्ञा भाव्याभावाय पा-
 र्थिता नियमं चक्रे यदा मत्तं त्वया जलं पट्टमर्पिते तदा
 सया गलप्यमिति । एकदा तु क्रीडया परिचाला राजानं
 पप्रच्छ कुलं जलमिति । राजापि समयं विप्रत्य-
 ललमदर्शयत् । ततः सा भेकराजदुहिता कामरूपिणी
 भेको भूत्वा जलं विवेश ततश्च राजा आञ्जादिभिरनि-
 मृत्वापि न तामविन्ददिति” भा० ।

“नोपदेशश्चरणेऽपि कृतकतया परामर्शोऽने विरोधनवत्”

४।१७८. परामर्शो गुरुवाक्यतात्पर्यं विनिर्णयक

विचारस्तं विनोपदेशवाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति पूजापदेरुपदेशश्रवणेऽपीन्द्रविरोचनयोर्मध्ये विरोजनस्य परामर्शभावेन भ्रान्तत्वश्रुतेः (आ० ८०). अतो गुरुपदिष्टस्य मननमपि कार्यमिति । दृश्यते चेदानीमथेकस्यैव तत्त्वमस्य उपदेशस्य नानारूपैरर्थैः सम्भावना । अखण्डत्वनवैधर्म्यलक्षणाभेदोऽपि भागश्चेति" भा० ।

"न कालनियमो वामदेवत्" ४।२० सू० "ऐहिकसाधनादेव भवतीत्यादिर्ज्ञानोदये कालनियमो नास्ति वामदेवत् । वामदेवस्य जन्मान्तरीयसाधनेभ्यो नभेऽपि यथा ज्ञानोदयस्तथानुस्वापीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "तद्वै तत् पश्यन्निर्वीर्यदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुभवं स्मर्यते" इति तदिदमथ तर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं भवतीत्यादिरिति । अहं मनुभवंमित्यादिकमवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं सर्वव्यापकताख्यब्रह्मतापरं वा । "सर्वे समाप्नोषि ततोऽपि सर्वे" इत्यादि स्मरणात् भा० ।

"विरक्तस्यैव हेयज्ञानमुपादेयोपादानं हंसजीरवत्" ४।२१ सू० "विरक्तस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां हानमुपादेयस्य चात्मानमुपादानं भवति । यथा दुग्धजलयोरेकीभावापन्नयोर्मध्येऽसारजलत्वात्तैव सारभूतजीरोपादानं हंसस्यैव न तु काकादेरित्यर्थः" भा० ।

"न कामचारित्वं रागोपहृते शुकवत्" ४।२४ सू० "रामोपहृते पुरुषे कामतः सङ्गो न कर्तव्यः शुकवत् । यथा शुकपक्षी प्रकटरूप इति कृत्वा कामचारं न करोति रूपलोपैर्वैयर्थ्यमभ्यात् तद्वदित्यर्थः" भा० ।

"गुणयोगादुबद्धः शुकवत्" ४।२६ सू० "तेषां सङ्गे तु गुणयोगात् तदीयरागादियोगादुबद्धः स्यात् शुकवदेव । यथा शुकपक्षी व्यापस्य गुणैरज्जुभिर्वद्धो भवति तद्वदित्यर्थः । अथ वा गुणितया गुणलोपुपैर्वद्धो भवति शुकवदित्यर्थः । तथैवोक्तं सौभरिण्या "स मे समाधिर्जलवासमित्सत्प्रस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः । परिपहः सङ्गजतो समायं परिपहोत्याश्च सहाविधित्वाः" भा० ।

"न भोगाद्वागशान्तिर्न निवृत्तिः" सां० ४।२७ सू० "यथा सुनेः सौभरेभोगात् रागशान्तिरभूत् एवमग्रेषामपि न भवतीत्यर्थः । तदुक्तं सौभरिण्यैव "आ मृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं सयाद्या । मनोरथसक्तिपरस्य चित्तं नो जायते वै परमार्थसङ्गि" भा० ।

न मलिनचेतस्य उपदेशवीजप्ररोहोऽजवत्" ४।२८ सू० "उपदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य बीजं तस्याङ्गुरोऽपि रागा-

दिमलिनचित्ते नोत्पद्यते अजवत् । यथाऽजनास्ति नष्टे भाय्यांशोकमलिनचित्ते विशेनोक्तस्याप्युपदेशवीजस्य प्राङ्गुर उत्पन्न इत्यर्थः" भा० ।

"नाभासमात्ममपि मलिनदर्पणवत्" ४।२९ सू०

"आपातज्ञानमपि मलिनचेतस्य उपदेशात् जायते विषयान्तरसञ्चारादिभिः प्रतिबन्धात् यथा मलैः प्रतिबन्धात् मलिनदर्पणेऽर्थो न प्रतिबिम्बति तद्वदित्यर्थः" भा० ।

"न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजवत्" ४।३१ सू० तज्ज्ञादुपदेशाज्ज्ञातस्यापि ज्ञानस्योपादेशानुरूपता न भवति सामग्र्येणानवोधात् । पङ्कजवत् । यथा बीजस्योत्तमत्वेऽपि पङ्कजोपादो जातानुरूपता पङ्कजस्य न भवति तद्वदित्यर्थः । पङ्कजस्यानीयं शिष्याचित्तम्" भा० ।

न्यायपथ पु० न्यायोपेतः न्यायः शा०तः अथ संज्ञा० सीमांशायाम्ने [व०व० । २तद्वति लि० ।

न्यायवृत्त न० न्यायोपेतं वृत्तं शा०तः । श्यास्तविहिताच्चादे न्यायसारिणी स्त्री न्यायं सरति स्तु-र्णिनि । युक्तिपूर्वककर्मावधारणाय रीतौ गुणद्वयं त्रिका० ।

न्याय्य लि० न्यायादागतः न्यायादनपेतो न्याये भवः वा दिगा० यत् वा । न्यायसिद्धे न्यायोपेते यौक्तिके न्यायभवे ज्ञ "सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्ता मनीषिणः" । "न्याय्यं वः शिशुरक्तवान्" मनुः "इदमलोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः" कुमा० । वग्यादि० आद्युदात्ततास्य ।

न्यास पु० निःकस-कर्मणि, भावे वा प्रज् । श्याप्रत्यये (गच्छित) अमरः निःक्षेपशब्दे ४०५२२० तल्लक्षणादि दृश्यम् । "राज्यं न्यासमिवाभुनक्तुः" २अर्षणे श्वित्याये च हेमच० । "अलसवन्निर्गन्तव्यः सैः कृताङ्गुलि-तर्जनेः" सा०द० । "नमयन् सारगुरुभिः पादन्यासैर्वैयर्थ्यं रासु" कुमा० । ४त्यागे "कास्यानां कर्मणां न्यासं सन्यासं कवयो विदुः" गीता । "वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वन्-न्यासं च भेदतः । हेतुं विदेहसत्तेषु जीवन्मुक्तेषु तौ क्रमात् जीवन्मुक्तिविवेकः । एहरदत्तप्रणीते पदमञ्ज-प्रपरपर्याये व्याकरणपन्थभेदे "अतुल्यपदन्यासा स-दृष्टिः सच्चिबन्धना । शब्दविटोव नो भाति राजनीतिर-प्रस्रया" भा० । "तन्त्रपुराणाद्युक्ते पूजाजपादेः प्राक्तन्ये देहावयवभेदेषु वर्णाद्युच्चारणरूपे इत्यापारभेदे "अङ्ग-न्यासकरन्यासौ बीजन्यासं तथैव च" बटुकसोतम् । सा-मान्यपूजाङ्गन्यासास्तु "आदाहप्रादिकन्यासः करगुहिकतः परम् । अङ्गुलीव्यापकन्यासौ हृदादित्याश्च एव च"

तन्त्रसाधनं तत्कालसु "मातःकालेऽथ वा पूजासमये होम-
कर्त्तरिण । जपकाले समस्तो वा विनियोगः पृथक् पृथक् ।
पूजाकाले समस्तो वा कुर्यात् साधकसत्तमः" इति यो-
मिनीहृदयम् । यामले "भूतशुद्धिनिमित्तासौ विना यस्तु
प्रपूजयेत् । विपरीतफलं दद्यादभक्ता पूजनं यथा" ।
सामान्यन्यासेऽङ्गुलिनिमित्तो गौतमीये "मनसा विन्य-
सेन्मन्त्रान् पुष्पैश्चैवाथ वा मुने । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां
वा चान्यथा विकल्पं भवेत्" । यामले "हृदयं मध्यमानामा
तर्जनीभिः, स्मृतं शिरः । मध्यमातर्जनीभ्यां, स्यादङ्गु-
ष्ठेन शिखा स्मृता । दशभिः कवचं प्रोक्तं, तिसृभिर्नेत्र-
भीरितम् । प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामस्त्रं स्यादङ्गुलिप्रियं मता" ।
इति । तिसृभिसर्जनीमध्यमानासभिः । "तर्जनीमध्य-
मानामाः प्रोक्ता नेत्रत्रयक्रमात् । यदि नेत्रद्वयं प्रोक्तं
तदा तर्जनिमध्यमे" इति भट्टवचनात् "हृदयादिषु
विन्यसेदङ्गुलिमन्त्रांस्ततः हृदीः । हृदयाय नमः पूर्वं शि-
रसे वङ्गवक्त्रभा (खाह) । शिखायै वषडित्युक्तं कव-
चाय हृदीरितम् । नेत्रत्रयाय वीष्ट स्यादस्त्राय फडिति
क्रमात् । पङ्कजमन्त्रानित्युक्तान् पङ्कजेषु नियोजयेत् ।
पञ्चाङ्गानि मनोर्यत् तत्र नेत्रमनु त्यजेत्" इति शार-
दाति । वैष्णवे तु "अनङ्गुष्ठा अङ्गुष्ठो हस्तशाखा भवे-
न्मुद्रा हृदये शीर्षके च । अङ्गुष्ठा खलु सृष्टिः शि-
खायां करदन्ताङ्गुल्योर्वर्षणि स्युः । नाराचसंश्रुत
साङ्गुल्युक्तङ्गुल्यतर्जन्युदितो ध्वनिस्तु । विश्वस्वपत्ताः
कथितास्तु सद्रा यत्नाच्चिपी तर्जनिमध्यमे च । अङ्गु-
लीनस्य मन्त्रस्य स्त्रैवाङ्गानि कल्पयेत्" तन्त्रसारः ।

न्यासिक त्रि० न्यासेन चरति पर्यं वृत् । न्यासकारिणि
स्त्रियां धित्वा लोपः ।

न्यासिन् त्रि० नि+अस-णिनि । १। न्यासिनि २। न्यासिनि च
न्यु(न्यु)ङ्ग नि+अङ्गु-घञ् पृष्ठोवा दीर्घः । १। अङ्गुभेदे गीतिषु
उदात्तातदात्तरूपेषु षोडशसु ओकारेषु तत्र त्रयः सुताः
त्रयोदश अङ्गीकारा इत्येवं षोडश ओकाराः तत्प्र-
कारादिः आद्य० त्रि० ७। १। प्रथमादिस्त्रुत्तु यथा
"चतुर्थेऽहनि यत् प्रातरनुवाकं प्रतिपद्यधर्माद्यो न्युङ्गः"
१। २। "पादिके चतुर्थेऽहनि यत् प्रातरनुवाकं तस्या-
स्याया त्रयोयावधर्चयोरादी तयो न्युङ्गो भवति ।
अहरधिकारे पुनरहनीतिवचनम् अहर्धर्मोऽयं न्युङ्ग
इति प्रदर्शनार्थम् । तेनात्र यान्युङ्गमात्रं अहर्धर्मा-
न्यत्र वज्रप्रादते न्युङ्गो न भवति" नारा० २० "द्वितीयं

स्वरमोकारलिमात्रसदात्तन्त्रिः" २२० "इदानीं न्युङ्गस्य
लक्षणमुच्यते तयोरधर्चयोर्ध्वो द्वितीयः स्वरः संहिता-
वस्थायान्तमोकारं विमात्रं कृत्वा त्रिः ब्रूयात् पञ्चो-
ऽधर्चयः लक्ष्य इति सर्वत्र शंसनविधानात् । संहिताव-
स्थायामेव मन्त्राणां शंसनसक्तं भवति । अत्र संहिताव-
स्थायामेव मित्युक्तम् । पूर्वस्त्रुत्तुऽधर्चयोर्द्विरन्याद्ययोर-
वरयो न्युङ्गो विहितः इह तु द्वितीययोर्विधीयते कथ-
मनयोः सन्वन्व इति पूर्वस्त्रुत्तुस्ययमभिप्रायः ब्राह्मणोक्तो
यो न्युङ्गविधिरैकाक्षरद्वयक्षरत्रयक्षरचतुरक्षरैरिति सो-
ऽवधर्चयोर्द्विरन्यनेन सूचितो भवति । यस्तु खलु
पञ्चस्त्रुत्तुव सिद्धान्तितः तस्मात् द्वयक्षरेणैव न्युङ्गयेत्
इति तमेव पञ्चमङ्गीकृत्येदानीं न्युङ्गो विधीयते द्वितीयं
स्वरम् इत्यादिना" नारा० २० । "तस्य तस्य चोपरि-
पादपरिमितान् पञ्च वाधौकाराननुदात्तान्" २२० "तस्य
तस्योकारस्योपरिपादधौकाराननुदात्तानपरिमितान् त्रीन्
चक्षुरः पञ्च वा ब्रूयात् । यत्र सङ्ख्याविशेषनिर्दि-
ष्टस्यापरिमितशब्दं ब्रवीति तत्र निर्दिष्टसङ्ख्याविशेष-
दुपरिपादपरिमितशब्दार्थो ग्रहीतव्यः । यत्र पुनर-
परिपादं संख्याविशेषेन निर्दिष्टत्वं प्रागेव संख्यावि-
शेषात् ब्रूयते सत्यवानियता ग्रहीतव्येति सिद्धम् ।
अधर्चयोर्द्विरन्याद्ययोरैकार इति कर्मधारयः नारा० २० ।
"उत्तमस्य तु त्रीन्" २२० "उत्तमस्योकारस्योपरिपादं
तीनेवाधौकारान् ब्रूयात्" नारा० २० । "पूर्वमक्षरं निह-
न्यते न्युङ्गमाने" २२० "निहन्यत इत्यनुदात्तोक्तियत
इत्यर्थः । न्युङ्गाधिकारे पुनन्युङ्गमान इति वचनं
प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे वाक्षरे न्युङ्गमानेऽपि तस्मात्
पूर्वमक्षरं न निहन्यत इत्येवमर्थम्" नारा० २० । "तदपि
निदर्शनायोदाहरिष्यामः" २२० "उक्तलक्षणस्यापि
न्युङ्गसाधौकारस्वरूपस्यालौकिकत्वादनुदयेव जातो-
यकं सन्देहं व्यवर्त्तयितुं निदर्शनं क्रियते" नारा० २० ।
"आपोऽउउउउउउओऽउउउउउउओऽउउउउउउ स्यः स्वपस्य
पत्नीः सरस्वती तद्गृणते । ययोधोऽश्मापोऽ" २२० "आपोऽ
सुतः रायोऽसुतः ययोधोऽश्मापोऽसुत इत्येवं न्युङ्गस्य
पुनरावृत्तिप्रदर्शनं प्रत्यावृत्ति न्युङ्गप्राप्त्यर्थम् । अयमेव
पाठः अवच्छिन्नसम्प्रदायागतः । यस्तु पुनः संहितातुल्य-
मेव पाठः स प्रमादकतत्वात् त्यक्तव्यः" नारा० २० । अत्र
सुतस्य ओकारत्रयस्य उपरिपादत्वं पञ्च पञ्च च अङ्गी-
कार एव बोध्या उकाराकारेण ये दर्शितास्ते अङ्गी-

कारा इति बोध्यम् "यत्तु कर्मफलपन्थुः सुवभासु" पा०
यत्तु क्रियायां मन्त्रकसुतिः स्याज्जपादीन्मन्त्रादिवत्त्वा
"अग्निर्मेर्हा देवः कुरु १ यत्तेति किम् ? स्वाध्याय-
काले तै स्वर्य मेव ? अथ चेति किम् ? समाने ? यत्ते
विह्वेष्वस्तु । अथीनाम उपायप्रयोगः यथा काले
मिमन्त्रसु । न्युज्जानाम षोडश कोकाराः गीतिषु स्वभा-
स्वाः सि० को० कात्या० श्रौ० भाष्यप्रादौ द्वादश कोकारा
दीर्घपञ्चम्या न्युज्जतया उक्ता यथा

अथ कसुतिर्द्वारात् सन्तुष्टो यत्तु कर्मणि सुवज्जस्यस्यप
न्युज्जयाजमानवज्जम् कात्या० श्रौ० १८.१६ "एकसुति-
र्द्वारात्सुजावित्युवसंज्ञके षडक्षरस्य सन्त्यापानेकसु-
तिर्भवति न केनचित् करेण प्रयोगः किं सर्वत्र सुवज्ज-
स्याभाजपन्थुः सुजावमानवज्जम् । एतानि यत्तुवित्वा
अन्येषु मन्त्रेषु कसुतिर्भवति । सुवज्जपण्योऽभिन्त्यागच्छे-
त्यादिनिर्गदः सुवज्जपण्या सामानि उद्गातृभिर्यत्ते गीय-
मानानि । जपाश्च धूरिषु इन्द्रस्य बाह्वरिषु मयिदित्याद्या
जपतीति शब्देन चोदिता मन्त्राः । न्युज्जस्तु प्रष्टु
प्रष्टु हे होतृभेदे त्रिसृक् कोकारा द्वादश विधा सुमेनि-
न्द्र मन्दस त्या रं जो ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ
ओ ओ ओ ओ सुभाष । तस्य द्वादशिरित्यादयः । याजमान
च सर्वं विष्णु क्रमादिकम् । तत्त्वमस्मिन्मो वे मन्त्रा-
दिवि विष्णु रित्याद्याः अथ वा यजमानस्य मे याजमानाः
एषु सुवज्जपण्यादिषु याजमानान्तेषु यथा प्राप्तव्यं संज्ञिता
स्वरो भवति नैकसुतिः" उक्तं । अथ योः पञ्चयोः त्रैदमे-
दादिविरोधः । श्रुतिश्च ये श्रमोहरे ति० ।

न्युज्ज न० नि+उज्ज-ञच् । १ कर्मरङ्गफले रदर्ममवक्तुं चि पु०
श्रवणोमुखे ति० मेदि० । "प्रथमपात्रे संस्त्रान् समव-
नीय पात्रं न्युज्जं कुर्यात् पितृभ्यः स्नानमसीति गोभि०
न्युज्जमधोमुखम् "पितृभ्यः स्नानासीति न्युज्जं पात्रं
करोत्यधः" याज्ञ० । "पितृपात्रे निधायाथ न्युज्जमुत्तर-
तोन्मन्त्रेत्" मत्स्यपु० । "न्युज्जानि च विमानानि" हरिवं०
४१७४ । ४ कुण्डे सुगन्धे च पु० छेदकं वक्त्रोक्तपृष्ठा-
धोमुखे मानुषे ५ कुण्डे ति० अमरः ।

न्युज्जखड्गम् पु० न्युज्जः कुज्ज इव खड्गः (तरवारः) इति
प्रसिद्धे खड्गभेदे ति० । [च अमरः ।

न्यून ति० न्यूनयति नि+ऊन-परिमाणे ञच् । १ जने रंगक्षो
न्यूनपञ्चाशद्भाव पु० न्यूनपञ्चाशतः जनपञ्चाशदो वा-
यूनां विकारो यत् । वातुले (पागल) "उदीरितेन्द्रियो

पाता मीसाज्जस्रते यदात्मजाम् । तदेव न्यूनपञ्चाश-
त्त्वानो जातः शरीरतः" काटिपु० २७० ।

न्योक्तस् ति० नियतमोको यत् । नियतस्थानमुक्ते "सुतेजसे
न्योक्ते" ऋ० १.६.१० "न्योक्ते नियतस्थानाय इन्द्राक्ष" भा०
न्योचनो स्त्री नि+उचतिः सेयाकर्मा निच० ल्यु गौरा० ङोप् ।
दाह्याम् "रैष्यासीदनुदेयी नारांगसी न्योचनी" ऋ० १.१
म० १६ "न्योचनी वधूषु चूपाय दीयमाना दासी" भा०
न्योजस् ति० नि+उज्ज-ञच् ति० चोमे सुष्ठु । आज्जः श्रुत्यो
कृटिणे ।

नृस्थिमालिन् ति० नृस्थिमाला कस्यस्य इति । १ नृस्थि-
मालाभूषणे स्त्रियां ङोप् । २ शिवे पु० त्रिका० शुभम्
इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसंस्कृतिते

वासस्यै नकारादिप्रव्याय-

सङ्कलनम् ।

उक्तः परं प्रत्ययसंज्ञाशक्तः प्रकारादिशब्दावधि हका
रादिशब्दानामां निरुदाहरणा अर्था सङ्कलयितव्याः ।
परिशिष्ट खण्डे च उदाहरणानि वक्तव्यानि ।

परिशिष्टम् ।

१६१६ पृष्ठस्थानकुलीश्वरार्थपरिशिष्टम् । श्रिवे तत्प्रणी-
तस्य पाशुपतशास्त्रं तत्कृतस्य सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा
"तदेतद्वैष्णवमतं दासत्वादिपृष्टवेदनीयं परतन्त्रत्वदुष्खाव-
हत्वास्तु दुष्टं किङ्कीर्णं साक्षीपसितास्यदमित्यरोचयमानाः
पारमेश्वर्यं श्रवणप्रधानाः पराभिमतता उक्ता न भवन्ति
वरतन्त्रत्वात् पारमेश्वर्यं रक्षितत्वात् सदादिषु उक्तात्म-
नश्च परमेश्वरगुणसम्बन्धिनः पुरुषत्वे सति समस्तदुःख-
बीजविधुरत्वात् परमेश्वरवदित्याद्यनुमानं प्रमाणं प्रति-
पद्यमानाः केचन भाट्टेश्वराः परमपुरुषार्थसाधनपञ्चायं
प्रपञ्चनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयन्ते । तत्तदुपमादिषु सङ्कल-
नं अथातः पशुपतेः पाशुपतयागविधं व्याख्यास्यामः" इति ।
प्रत्ययार्थः अत्रायशब्दः पूर्वप्रकृतमेलः । पूर्वप्रकृतस्य गुरु-
प्रति शिष्यस्य प्रश्नः । गुरुस्वरूपं श्रवणकारितयां निरु-
पितम् "पञ्चकास्तृष्टविज्ञेया मण्यथैकत्विकात्मकः । वेत्ता
नवगणस्यास्य संस्कर्ता गुरुश्च्यते" इति । "साक्षात्कारित्वान्नौ
उपायाय देशावस्थाविशुद्धयः । दीक्षाकारित्वान्नौ
पञ्चकास्तीणि वृत्तयः" इति । तिस्रो ह्ययं इति प्रश्नो-
क्त्यो बीणि वृत्तय इति आनन्दसः प्रयोगः । तत्त्वविधी-

यमानसुपायफलं लाभः ज्ञानतपोदेवनित्यत्वस्थितिशुद्धि-
भेदात् पञ्चविधः । तदाह हरदत्ताचार्यः “ज्ञानं तपो-
ऽथ नित्यत्वं स्थितिः शुद्धिश्च पञ्चमीति” । आत्मान्नितो
दुष्टभावो मलः स मिथ्याज्ञानादिभेदात् पञ्चविधः । तद-
प्याह सपथ “मिथ्याज्ञानमधर्मश्च सक्तिर्हेतुश्चतुस्तथा ।
पशुत्वमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेया विविक्रितः” इति । साधकस्य
शुद्धिहेतुरुपायः वासचर्यादिभेदात् पञ्चविधः । तदप्याह
“वासचर्यां जपो ध्यानं सदा रुद्रसूत्रस्तथा । प्रति-
पत्तिश्च लाभानासुपायाः पञ्च निश्चिताः” । येनार्था-
नुसन्धानपूर्वकं ज्ञानतपोवृद्धी प्राप्नोति स देशो गुरुज-
नादिः यदाह “गुरुर्जनो गुहा देशः श्मशानं रुद्र एव
चेति” आ लाभप्राप्तेरेकतमादौ यदवस्थानं सावस्था
व्यक्तादिविशेषेण विशिष्टा, तदुक्तम् “व्यक्ताव्यक्तजपा-
दानं निष्ठा चैव हि पञ्चमीति” । मिथ्याज्ञानादीना-
मत्यन्तव्यपोहो विशुद्धिः सा प्रतियोगिभेदात् पञ्चविधा ।
तदुक्तम् “अज्ञानस्याप्यसङ्गस्य हानिः सङ्गकरस्य च ।
च्युतिर्हानिः पशुत्वस्य शुद्धिः पञ्चविधा सृतेति”
दीक्षाकारिपञ्चकं चोक्तम् “द्रव्यं कालः क्रिया मूर्ति-
शुभश्चैव हि पञ्चमः” इति बलपञ्चकञ्च “गुरुभक्तिः प्रसा-
दश्च मतेर्हन्वजयस्तथा । धर्मश्चैवाप्रसादश्च बलं पञ्च-
विधं सृतेति” पञ्चमललघूकरणार्थं सानासानवि-
रोधिनोऽर्थाज्जनोपाया इत्यर्थः भैक्ष्योत्पृष्टयथालब्धाभिधा
इति । शेषमशेषमाकर एवावगन्तव्यम् । अत्रायशब्देन
दुःखान्तस्य प्रतिपादनम् आध्यात्मिकादिदुःखव्यपोहप्र-
प्रायेत्वात्तस्य पशुशब्देन कार्यस्य, परतन्त्रत्ववचनत्वात्तस्य,
पतिशब्देन कारणस्य, ईश्वरः पतिरीशितेति जगत्कारण-
णीभूतेश्वरवचनत्वात्तस्य । योगविधी तु प्रसिद्धौ । तत्र
दुःखान्तो द्विविधः व्यनात्मकः सात्मकश्चेति तत्राना-
त्मकः सर्वदुःखानामत्यन्तोच्छेदरूपः । सात्मकस्तु दृक्-
क्रियाशक्तिलक्षणसैवय्यम् । तत्र दृक्शक्तिरेकापि विषय-
भेदात् पञ्चविधा उपचर्यते दर्शनं श्रवणं मननं विज्ञानं
सर्वज्ञत्वञ्चेति । तत्र सूक्ष्मव्यवहितविमलशशिपञ्चाक्षुष-
सर्गादिविषयं ज्ञानं दर्शनम् । अशेषशब्दविषयं सिद्धि-
ज्ञानं श्रवणम् । समस्तचिन्ताविषयं सिद्धिज्ञानं मन-
नम् । निरवशेषशब्दविषयं मन्यतोऽर्थतश्च सिद्धि-
ज्ञानं विज्ञानम् । अज्ञातज्ञातशेषार्थेषु समासविस्तर-
विभागविशेषतश्च तत्त्वज्ञानप्रसदोदितसिद्धिज्ञानं सर्वज्ञत्वम्
इत्येषा धीशक्तिः । क्रियाशक्तिरेकापि त्रिविधोपचर्यते

मनोजवित्वं कामरूपित्वं विक्रमणधर्मित्वञ्चेति । तत्र
निरतिशयशोषकारित्वं मनोजवित्वम् । कर्मादिनिर-
मेक्षस्य स्वेच्छयैवान्तसलक्षणवित्तक्षणसंरूपकरणाधि-
ष्ठातृत्वं कामरूपित्वम् । उपसंहृतकरणस्यापि निरति-
शयैश्वर्यसम्बन्धित्वं विक्रमणधर्मित्वमित्येषा क्रियाशक्तिः ।
यदस्तन्त्रं सर्वं कार्यं त्रिविधं विद्या कला पशु-
ञ्चेति । तत्र पशुगुणो विद्या, सापि द्विविधा बोधा-
बोधस्वभावभेदात् बोधस्वभावा विवेकाविवेकप्रवृत्तिभेदात्
द्विविधा तत्र या विवेकप्रवृत्तिः प्रमाणमात्रव्यङ्ग्या
चित्तमित्युच्यते । चित्तेन हि सर्वः प्राणी बाह्यार्था-
त्मप्रकाशावुद्गृहीतं सामान्येन विवेचितमविवेचितश्चाथं
चेतयते इति । पञ्चधर्मधर्मिका पुनरवबोधात्मिका विद्या
स्वशास्त्रं येनोच्यते । चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला
सापि द्विविधा कार्याख्या कारणाख्या चेति । तत्र
कार्याख्या दशविधा पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानि रूपा-
दयः पञ्च गुणाश्चेति । कारणाख्या त्रयोदशविधा
ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकम् अध्यवसायाभिमान-
सङ्ख्याभिधहृतिभेदात् बुद्धिहङ्कारमनोलक्षणसम्भूतः करण-
त्रयञ्चेति । पशुत्वसम्बन्धो पशुः सोऽपि द्विविधः साज्जनो
निरञ्जनश्चेति । तत्र साज्जनः शरीरेन्द्रियसम्बन्धो निर-
ञ्जनस्तु पञ्चार्थभाष्यदीपिकादौ द्रष्टव्यः । समस्तसृष्टि-
हारातुष्ट्यकारि कारणं तस्मै कस्यापि गुणकर्मभेदा-
मेक्षया विभाग उक्तः पतिः साद्य इत्यादिना । तत्र
पतित्वं निरतिशयदृक्क्रियाशक्तिमत्त्वं तेनैश्वर्येण
नित्यसम्बन्धित्वम् । आद्यत्वमनन्तानुक्तैश्वर्यसम्बन्धित्वम्
इत्यादर्शकारादिभिस्तीर्थकरैर्निरूपितम् । चित्तदारेणा-
त्मेश्वरसम्बन्धो योगः स च द्विविधः क्रियालक्षणः
क्रियोपरमलक्षणश्चेति तत्र उपध्यानादिरूपः क्रिया-
लक्षणः क्रियोपरमलक्षणस्तु संविद्यत्या संज्ञितः । धर्मा-
र्थसाधकव्यापारो विधिः । स च द्विविधः प्रधानभूतो
गुणभूतश्च तत्र प्रधानभूतः साक्षाद्भवेत्तुः चर्या ।
सा द्विविधा वृत्तं हाराणि चेति । तत्र भस्मान-
श्रयोपहारजपप्रदक्षिणादि व्रतम् । तदुक्तम् भगवता
नकुलीशेन “भस्माना त्रिवचनं स्नायीत भस्मनि शयीतेति” ।
अत्रोपहारो नियमः स च षडङ्गः । तदुक्तम् सूत्र-
कारेण “हसितगीतनृत्यकुङ्कुमारनमस्कारजयषडङ्गोप-
हारेण उपतिष्ठेति” । तत्र हसितं नाम कण्ठो-
ष्ठपुटविस्मूर्जनपुरःसरमहहहेत्यहहासः । गीतं वाक्य-

वशास्तसमयानुसारेण महेश्वरसम्बन्धिगुणधर्मादिनिमित्तानां चिन्तनम् । नाद्यमपि नाट्यशास्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामवलोकनेपादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं भावाभावसमेतञ्च प्रयोक्तव्यम् । ऊडुकारो नाम जिह्वातालुसंयोगाच्चिप्याद्यमानः पुष्टपनादसदृशो नादः । ऊडुगति शब्दानुकारो वषडितिवत् । यत्र लौकिका न भवन्ति तत्रैतत् सर्वं गूढं प्रयोक्तव्यम् । गिष्टं प्रसिद्धम् । द्वाराणि तु क्रायनसन्दनभन्दनशृङ्गारणावितत्करणावितङ्गाघणानि । तत्राद्यप्रत्यय सुप्रलिङ्गवद्भनं क्रायनम् । वाय्वभिभूतस्यैव शरीरावयवानां कम्पनसन्दनम् । उपहृतपादेन्द्रियस्यैव गमनं भन्दनम् । रूपयौवनसम्पन्नां कानिनीमवलोक्यात्मानं कामुकमिव यैर्विलासैः प्रदर्शयति तत् शृङ्गारणम् । कार्याकार्यविवेकविकलस्यैव लोकनिन्दितकर्मकरणमवितत्करणम् । व्याहृतापार्थकादिशब्दोच्चारणमवितङ्गाघणमिति । गुणभूतस्य चर्यानुपाहकोऽनुत्तानादिः भैक्षोच्छिष्टादिनिर्मिता योग्यताप्रत्ययनिवृत्त्यर्थः । तदयुक्तं सूत्रकारेण “अनुत्ताननिर्मात्यलिङ्गधारीति” । तत्र समासो नाम धर्मात्माभिधानं तच्च प्रथमसूत्र एव विवृतम्, पञ्चानां पदार्थानां प्रमाणतः प्रपञ्चाभिधानं विस्तरः । स खलु राशीकरभाष्ये दृष्टव्यः । एतेषां यथासम्भवं लक्षणतोऽसङ्करेणाभिधानं विभागः स तु विहितशास्त्रान्तरेभ्योऽभीष्टां गुणातिशयेन कथनं विशेषः । तथा हि अन्यत्र दुःखनिवृत्तिरेव दुःखान्तः इह तु पारमैश्वर्यप्राप्तिश्च । अन्यत्राऽभूत्वा भावि कार्यमिह तु नित्यं पञ्चादि । अन्यत्र सामेजः कारणम् इह तु निरपेक्षो भगवानेव । अन्यत्र कैवल्यादिफलको योगः इह तु पारमैश्वर्यदुःखान्तफलकः । अन्यत्र पुनरावृत्तिः स्वर्गादिः इह पुनरुपनरावृत्तिरूपः सामीप्यादिफलकः । ननु महदेतदिन्द्रजालं यज्जिरमेजः परमेश्वरः कारणमिति तथात्वे कर्मवैफल्यं सर्वकार्याणां समसमयसमुत्पादश्चेति दोषद्वयं प्रादुर्भावात् मैवं मन्येथाः व्यधिकरणत्वात् । यदि निरपेक्षस्य भगवतः करणत्वं स्यात्तर्हि कर्मणो वैफल्ये किमायातम् । प्रयोजनाभाव इति चेत् कस्य प्रयोजनाभावः कर्मवैफल्ये कारणं किं कर्मणः ? किं वा भगवतः । नाद्यः ईश्वरेच्छानुष्ठहीतस्य कर्मणः सफलत्वोपपत्तेः । तदनुष्ठहीतस्य ययातिप्रभृतिकर्मवत् कदाचित् निष्फलत्वसम्भवाच्च । न चैतावता कर्मसंप्रवृत्तिः कर्मकादिवदुप-

पत्तेः ईश्वरेच्छायत्तत्वाच्च पशूनां प्रवृत्तेः । नापि द्वितीयः परमेश्वरस्य पर्याप्तकामत्वेन कर्मसाध्यप्रयोजनामेवावाच्यभावात् । यदुक्तं “समसमयसमुत्पाद” इति तदयुक्तम् अचिन्त्यशक्तिकस्य परमेश्वरस्यैच्छानुविधायिन्या अव्याहृतक्रियाशक्त्याः कार्यकारित्वभ्युपगमात् । तदुक्तं सम्प्रदायविद्भिः “कर्मादिनिरपेक्षस्य स्वेच्छाचारी यतो ह्ययम् । ततः कारणतः शास्त्रे सर्वकारणकारणमिति” । ननु दर्शनान्तरेऽपीश्वरज्ञानान्मोक्षो लभ्यत एवेति कुतोऽस्य विशेष इति चेन्मैवं वादीः विकल्पानुपपत्तेः किमीश्वरविषयज्ञानमात्रं निर्वीणकारणं किं वा साक्षात्कारः अथ वा यथावत्तत्त्वनिश्चयः । नाद्यः शास्त्रमन्त्रेणापि प्राक्षरजनवद्देवानामधिपो महादेव इति ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण मोक्षसिद्धौ शास्त्राभ्यासवैफल्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः अनेकमलमचयोपचितानां पिशितलोचनानां पशूनां परमेश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तेः । तृतीयेऽस्मन्मतापातः पाशुपतशास्त्रमन्त्रेण यथावत्तत्त्वनिश्चयानुपपत्तेः । तदुक्तं साचार्यैः “ज्ञानमात्रे यथाशास्त्रं साक्षादुद्दिष्टं दुर्लभा । पञ्चार्थान्यतो नास्ति यथावत्तत्त्वनिश्चयः” इति । तस्मात् पुरुषार्थकानैः पुरुषधौरेयैः पञ्चार्थप्रतिपादनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयणीयम्” । नकुलीश्वरोऽपि शिवे काशीस्यशिवलिङ्गभेदे च काशीखं १०००० ।

४०० पृष्ठस्यनष्टशब्दार्थपरिशिष्टम् । छन्दःशास्त्रसिद्धे प्रस्तारे इत्यस्यैकत्वमात्रज्ञाने तत्स्वरूपपावधारणाय ४क्रियामेदे “प्रस्तारो नष्टसिद्धमेकद्वयादिलग्नक्रिया” इतरं उपक्रमे “नष्टस्य यो भवेदङ्गस्तस्याङ्गे” समे च लः । विषमे चैकमाधाय तस्याङ्गे” गुरुर्भवेत्” । नष्टस्य अज्ञातस्वरूपस्य योऽङ्गः प्रस्तारमध्यपातिसंख्याज्ञापकः अङ्गः तस्य तत्संख्यायाः समत्वे लोचलुर्लक्ष्यः तस्य अङ्गे कृते तस्य समत्वे च सति लो लुघुर्लक्ष्यः । पुनस्तस्याङ्गे समे लघुः एवं यावदक्षरसंख्या तावत् । नष्टस्य संख्याया विषमत्वे गुरुः, तत्रैकमाधाय संयोज्य तस्याङ्गे कृते विषमत्वे गुरुः समत्वे लघुः विषमत्वे एकयोजिते पुनरङ्गे कृते समत्वे लघुः विषमत्वे गुरुः, यथा तत्रक्षरप्रस्तारे चतुर्थो भेदः कीदृशः इति प्रश्ने, तत्संख्यायाः समत्वात् प्रथमं लघुः तस्याङ्गे कृते तस्य समत्वेन पुनर्लघुः शिष्टे द्व्यङ्गेऽङ्गीकृते तस्य विषमत्वात् गुरुः एव चतुर्थो भेदः अन्यगुरुः इत्युत्तरम् इत्यर्थः ।

यश्च १पाके च । ततोऽप्यन्ये समं यन्निचम् । पाक
युक्ते षष्ठे ६।१०।११ भा० ।
पक्षे ति० पक्ष-तत् तस्य वः । परिच्यते २८६ श्विनाशोक्तुषु
४कृतपाके च अमरः । भागे तत् १पाके न०
पक्षेति ३० पक्षं करोति छ-किप् इत० । निम्बवृक्षे च-
वृक्ष० १पाककर्त्तरि ति० ।
पक्षरस ३० पक्षस्य अक्षगुहादेः रसः । मद्ये शब्दरत्ना० ।
पक्षवारि न० पक्षस्याक्षादेर्वारि । काञ्चिके (खामानि) शब्दच० ।
पक्षश्च ३० स्त्री ३कृत् + प्रथो० । अन्यजातिभेदे हृत्वा० ।
पक्षशस्योपनोदति ३० पक्षशस्योपमा यत् तादृशी उद-
तिरस्य । राजकदम्ब नैद्यट्ट प्र० ।
पक्षातीसार ३० सुश्रुतोक्ते व्यामातिसारभिन्ने पञ्चप्रकारे
अतिसारभेदे अतिसारशब्दे १०६४ दृश्यम् ।
पक्षाधान न० पक्षस्य पाकस्याधानम् इत० । भाभेरोभा-
गस्य पाकाशये सुश्रुतः पक्षाशयोऽप्यत्र “पक्षाशयस्त-
थोनाभे रक्ष्यमानाशयः स्थितः” वैद्यकम् ।
पक्षाश्रय न० कर्म० । १कृतपाके अश्वे “आमं नृस्य पक्षाश्र-
यं पक्षेति चिह्नयति” अतिपरिभाषिते नृस्य २आ-
माशये च । [चत् व ।
अ परिपक्वे शब्द० चु० उभ० सक० सेट् । वयति ते अपप-
क्ष परिपक्वे चु० उभ० सक० सेट् अयं आदिष पर०
पक्षति पक्षयति ते अपपक्षत् त अपक्षीत् ।
शब्द ३० पक्ष-अक्ष । १शुक्लवस्त्रप्रतिपदादिपञ्चदश्यान्तपञ्च-
दशतिथ्यात्मके कार्त्तवे । २खगात्रां पतन्त्रे (पाका) १शरस्य
३कृत्स्ये पत्त्रे । केशात् परः समूहार्थे पञ्चप्रत्ययान्तः ।
४केशसमूहार्थे यथा केशपञ्च इत्यादि । ५पात्रे इष्टके
व्यायोक्ते ७अन्दिमश्राब्धयति पदार्थे, पञ्चतागन्धे
दृश्यम् यथा पर्यतो वज्रिमान् । ८विरोधे ९सहाये
१०बले ११सख्यौ १२चुक्तीरन्त्रे १३राजकुञ्जरे १४पक्षे
१५वचने १७समूहे १८पिप्पे १९देहाङ्गे च अमरमे-
दिन्यौ । २०विहगे २१गुह्ये शब्दरत्ना० २२वर्गे २३देहे
२४देहाङ्गभेदे वादिप्रतिवादिभ्यां दर्शितविप्रतिपत्तौ
२५कोटिभेदे च ।
का ३० पक्ष इव कायति कै-क । १पार्श्वद्वारे (खिङ्गणी)
अमरः । २पार्श्वमाले रोदि० । ३सहाये शब्दर० ।
ग्रहण न० भावप्राधान्ये इत० । साहाय्यपक्षे ।
चर ३० पक्षे शुक्लादौ चरति चर-ठ । १चक्रे २पृथक्
चरे ३गजे च मेदि० ।

पञ्चज पु० पञ्चे शुक्ले जायते जन-७ । १ चन्द्रे त्रिका० २ पक्षे
जातमात्रे त्रि० । पञ्चजन्माप्यत्र शब्दरत्ना०

पञ्चता स्त्री पञ्चस्य भावः । आयोक्ते अमुमानेकाभावा
समानाधिकरणे । साध्यवृत्तानिश्चयामावे यत्र वज्रप्रादिकं
साध्यते तत्र धर्मिणि वज्रमन्त्रनिश्चयामावे एव पञ्चत्वं
तत्र तन्निश्चयसत्त्वे तु अमुमानेकासत्त्वएव पञ्चता नेतर-
थेति न्याये स्थितम् । “सिषाधयिषया न्यूना सिषिर्यत्र न
विद्यते । स पञ्चत्वं वृत्तित्वं ज्ञानादनुमितिर्भवेत्” भाषा०

पञ्चति स्त्री पञ्चस्य मूलस्य ति । पञ्चारम्भके १ प्रतिपदि तिथौ
खगानां २ पञ्चस्य मूले च (डाना) अमरः । [अमरः ।
पञ्चदश न० पञ्चे पार्श्वे दारम् । (खिडकौ) पार्श्वस्थे द्वारे
पञ्चधर पु० पञ्चं धारयति धृ-अच् । १ चन्द्रे जटाध० पञ्चं
पञ्चदशतिथ्यात्मककालम् तत्तिथिमानादिकं धारयति अच्
तत्कारके २ विद्वद्भेदे स हि चिन्तमणालोकं प्रसन्न-
राघवनाटकं च चकार तस्य जयदेवेति नामान्तरम्
पञ्चस्यतिथिमानादिधारणाशक्तिमत्त्वात्तस्य तथाप्रसिद्धिः ।

पञ्चपात पु० पञ्चे अन्यायसाहाय्ये पातः अग्निनिवेशः ।
अन्यायसाहाय्ये “पञ्चपातः पतङ्गानामिति” विजयर-
क्षितोक्ते खगानां २ च्वरभेदे च ।

पञ्चपातिता स्त्री पञ्चपात+अस्यर्थे इति तस्य भावः तत् ।
साहाय्यकरणायाभिनिवेशे २ पञ्चाभ्यां पतने च “न परं
पथि पञ्चपातिताऽनवलम्बे किञ्च मादशेऽपि सा” नैषधम् ।

पञ्चपालि स्त्री पञ्चस्य द्वारभेदस्य पालिरिव (खिडकी)
द्वारभेदे शब्दरत्ना० ।

पञ्चभाग पु० पञ्च इव भागः । हस्तिपार्श्वभागे अमरः ।

पञ्चमूल न० इत० । (पाकारमूल) पञ्चस्य १ मूले २ प्रतिपत्तिथौ
च अमरः । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पञ्चवाहन पुंस्त्री पञ्चौ वाहनमिवाय । खगे शब्दच० ।

पञ्चस् न० पञ्च-असुन् सुट् च । पञ्चशब्दार्थे । “पञ्चसौ तु
स्मृतौ पञ्चौ” उत्तररत्नम् । यजु० २६।५ उदा० इत्यम् ।

पञ्चसन्धि पु० पञ्चयोः सन्धिः । पञ्चसन्धिकाले

पञ्चसुन्दर पु० पञ्चे सुन्दरः । लोभे हारा० । [होमभेदे ।

पञ्चहोम पु० पञ्चव्यापको होमः । पञ्चपर्यान् कर्त्तव्ये

पञ्चाघात पु० वातरोगभेदे तल्लक्षणादि सुस्तोक्तं यथा
“अग्नेर्गताः सतिर्यग्गता धमनीरुद्धदेहगाः । यदा प्रकु-
पितोऽत्यर्थं आतरिक्षा प्रपद्यते । तदन्यतरपञ्चस्य
सन्निवन्तान् विमोचयन् । हन्ति पञ्चं तमाहुर्हि पञ्चा-
घातं भिषगवराः । यस्य कर्त्तुं शरीराङ्गमकर्मण्य-

मचेतनम् । ततः पतत्यस्त्रन् वापि जहात्यनिलपीडितः ।
शुद्धवातहतं पञ्चं कच्छसाध्यतमं विदुः । साध्यमन्येन
संस्पृष्टमसाध्यं चयहेतुकम् । वायुर्हृद् व्रजेत्स्यानात्
कुपितो हृदयं शिरः । शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्यान्निपेक्ष-
मयेच्च सः” । पञ्चवधोऽप्यत्र ।

पञ्चान्त पु० पञ्चस्यान्तो यत्र काले । १ अमावास्यायां २ पूर्णि-
मायाश्च तिथौ “पञ्चान्ते निष्कला यात्रा सासान्ते मरणं
भ्रुवम्” ज्यो०त० । इत० । २ पञ्चस्यावसाने च ।

पञ्चादि पु० इत० । पञ्च आदिर्यस्य चतुरर्थ्यां फक्-
प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० स्त०
उक्तो यथा पञ्च त्वत्त लृष कुण्ड कण्ड कम्बलिका
बलिक चित् अस्ति पथिन् (पन्थ च) कुम्भ सीरक सरक
सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन्
मकर लोमक शीर्ष निवात पाकसिंहक व्यङ्ग्य सुवर्णक
हंसक हिंसक कुत्स बिल खिल यमक हस्त कलास-
कर्णक” । पाञ्चायण इत्यादि ।

पञ्चालिका स्त्री कुमारातुचरमातृकाभेदे भा०श० ४७ अ०

पञ्चालु पु० पञ्च+अस्यर्थे आलुच् । विहगे शब्दच० ।

पञ्चावसर पु० पञ्चस्यावसरोऽपसरणं यत्र काले । पौर्ण-
मास्याम् अमावास्यायाश्च शब्दर० ।

पक्षिणी स्त्री पञ्चतल्यौ दिवसौ यस्या अस्ति इति ङीप् ।
आगामिवर्त्तमानाहयुक्तायां रात्रौ अमरः । “द्वावङ्गावेक
रात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते” शुद्धि०त० । तत्र पूर्वदिन
रात्रौ तन्निमित्ते जाते पूर्वदिवसीयदिनमादायेव पक्षिणी
व्यवहारः” शु०त० स्थितम् । “यापयेत् पक्षिणीं रात्रिं
शिष्यत्विग्वान्वेषे च” मनुः । २ विहगजातिस्त्रियां स्त्री
पक्षिन् पु० पञ्च+अस्यर्थे इति । १ खगे तेषामुत्पत्तिर्यथा
“अरुणस्य भाय्यां म्येनी वीर्यवन्तौ महावह्नौ । सम्मा-
तित्वं जटायुश्च प्राप्नोत पक्षिसत्तमौ । सम्मातिर्जनयन्
ष्टप्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः । माय्यां गरुडतश्चापि
भासी क्रौञ्ची शुनी शुकी । धृतराष्ट्री गरुडान्शु शुन्दा
जज्ञे च षट् सुतान् । त्रिशिखश्च सुनेतश्च सुसुखं सुन-
सन्ध्या । सुहृपन्तु सुपर्वाणं तेषां पुत्रा अमलकाः ।
चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणां पञ्चमाशिकाम् । समुदीये-
ज्जिमे सन्ति गरुडास्ते महाबलाः । भासीपुत्रास्तथा
भासा उलूकाः काककुक्कुटाः । मयूराः कलविङ्काश्च
कपोती चैव तित्तिरी । क्रौञ्चानां वाभीरुषा आसन्
कुरराः सारसारकाः । धृतराष्ट्री कलहंसान् भासी-

राष्ट्रांश्च भामिनी। चक्रवाकांश्च विहगान् सस्येनानौद-
कान् द्विजान्। अन्यानपि द्विजान् जघ्ने पुनर्पौलानन-
नकान्” अग्निपुं०। गुरुभक्षवृद्धमक्षस्य लकायपक्षिणां
पूर्वाङ्गस्य श्रेष्ठत्वं यथा “गुरुभक्षा वृद्धभुजो ये चोपचि-
तमेदसः। एकदेशेऽपि पूर्वाङ्गं सृगाणां पक्षिणां वरम्”
पक्षिणामङ्गभेदानामुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा “सर्वेषाञ्च
शिरःस्कन्धोर्ध्वचर्मयकटगुदम्। पादपृष्ठान्तस्तिस्रस्त-
सृक्क्रोडाः समेहनाः। धातवः शोणिताद्याश्च
गुरवः स्युः परस्परम्”। तन्मांसगुणाः। “मत्स्यकूर्म-
खगाण्डानि स्वादुवाजीकराणि च। कटुपाकानि तानि
स्युर्वातक्षेपहराणि च” राजवल्लभः। तद्देहमांस
गुणाः सुशुतोक्ता यथा
“लावतित्तिरिर्कपिञ्जलवर्त्तोरवर्त्तिकावर्त्तकनमृकावातीक
चकोरकलविङ्गमयूरक्रकरोपचक्रकुटुटसारङ्गशतपत्रक
कुतित्तिरिक्कुररवाङ्कयवल्कलभृतयस्त्राहणा विष्किरा
लघवः शीतमधुरा कषाया दोषशमनाश्च। “संयाही
दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः। लावः कटुविपाकश्च
मन्निपाते च पूजितः। ईषदुगुरुष्णमधुरो हृद्यो मेधाग्नि-
वर्द्धनः। तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो याही वर्णप्रसादनः।
हिकाश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः। रक्तपित्त-
हरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः। कफोत्थेषु च
रोगेषु सन्द्धान्ते च शस्ते। वातपित्तहरा वृषा मेधा-
ग्निबलवर्द्धनाः। लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपच-
क्रकाः। कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्यो रुचिप्रदः।
मयूरः स्वरमेधाग्निदृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत्। क्षिप्रघोषो-
ऽनिलहो वृषः स्वेदस्वरवलावहः। वृंहणः कुकुटो
वन्यस्तद्वदुपास्यो गुरुस्तु सः। वातरोगक्षयवर्मीविषम-
ज्वरनाशनः”। “कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयटिक-
कुलिङ्गवृहकुलिङ्गगोचोडकडिडिमाणकशतपत्रकमाहनि-
न्दकभेदाशिशुकसारिकावलकुलीगिरिशालङ्कालदूषकसुग-
हीखञ्जरीटकहारीतदायू हप्रभृतयः प्रतुदाः। कषाय-
मधुरा रुचाः फलाहारा मरुत्कराः। पित्तक्षेप-
हराः शीता बलमूलात्यवर्धसः। सर्वदोषकरस्तेषां भेदाशी
मलदूषकः। कषायस्वादुलवणो गुरुः काण्यकपोतकः।
रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च। विपाके मधुर-
श्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः। कुलिङ्गो मधुरः क्षिप्रः
कफपृक्तविवर्द्धनः। रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिकस्त्वति-
शुकलः”।

पक्षिराज पुं० इत० टचसमा०। गरुडे पक्षीन्द्रादयोऽप्यत्र।
पक्षिल पुं० पक्ष-वा० इलच्। वात्स्यायने गौतमस्मृत्यभाष्य-
कारके मुनिभेदे त्रिका०। [२नीडे च त्रिका०।
पक्षिशाला स्त्री इत०। (चिडियाखाना)। पक्षिवासस्यः ने
पक्षिसिंह पुं० पक्षी सिंह इव उपमितम्। गरुडे त्रिका०।
पक्षिस्वामिन् पुं० इत०। गरुडे हेमच०।
पक्ष्णु त्रि० पच-स्तु। पाकशीले
पक्ष्मकोप पुं० सुशुतोक्ते नेत्ररोगभेदे “पक्ष्माशयगत
दाशस्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च। निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि
तैर्जुष्ट्वाणि दूयते। उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभि-
स्योपजायते। वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः स उच्यते”
पक्ष्मप्रकोपोऽप्यत्र पुं०।
पक्ष्मन् न० पक्ष-मनिन्। १नेत्रावरके लोम्नि २पद्मादेः केशरे
अमरः शस्त्रादेरल्पमाथै ४खगादेः पक्षे च अमरमाला।
पक्ष्मल त्रि० पक्ष्मन्+सिद्धा० मत्वर्थे इलच्। पक्ष्मयुक्ते
पक्ष्म पुं० न० पक्षि-विस्तारे कर्मणि करणे वा घञ् क्तम्।
अर्द्धचो०। १कर्दमे २पापे च अमरः। [त्रिका०।
पक्ष्मकर्वट पुं० पक्ष्मे कर्वटः मनोहरः। जलयुक्तपक्ष्मे
पक्ष्मकीर पुं० स्त्री पक्ष्मप्रियः कीरः। (कादाखोचा) पक्षिभेदे
त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् डीष्।
पक्ष्मक्रीड पुं० पक्ष्मेन क्रीडति क्रीड-यच् इत०। शूकरे
त्रिका० ल्यु। पक्ष्मक्रीडनोऽप्यत्र। [त्रिका०।
पक्ष्मगडक पुं० पक्ष्मे स्थितः गडकः। (पाँकाल) मत्स्यभेदे
पक्ष्मगति पुं० पक्ष्मे गतिरस्य। (पाँकाल) मत्स्यभेदे शब्दमा०
पक्ष्मग्राह पुं० स्त्री पक्ष्मे स्थितः ग्राहः। मकरे जलजन्तु-
भेदे हारा०।
पक्ष्म(ङ्गे)ज न० पक्ष्मे जायते जन-ङ ७त० वा अलुक्समा०।
१पद्मे २सारसपक्षिणि च राजनिः पक्ष्मजनिकर्त्तृत्व-
विशिष्टे अयस्य शब्दस्य योगरूढता कुसुदादीनां पक्ष्मजात-
त्वेऽपि न तत्र रूढिः किन्तु लज्जकतेत्याकारे स्थितम्।
पक्ष्मजन्मन् न० पक्ष्मे जन्म यस्य। १पद्मे राजनिः २सारस-
पक्षिणि च। २पद्मसमूहे च हेमच०।
पक्ष्मजिनी स्त्री पक्ष्मज+पुष्करा० इति। १पद्मयुक्तदेशे पद्माकरे
पक्ष्मण पुं० पक्ष्मण+पृथो०। श्वरालये शब्दमाला।
पक्ष्मप्रभा स्त्री पक्ष्मखेव प्रभा यस्याः। कर्दमस्तुत्यप्रभावित
नरकभेदमूमा हेमच०।
पक्ष्ममण्डूक पुं० स्त्री पक्ष्मे मण्डूक इव। शम्बुके (शासुक)
जलशुक्तिभेदे हारा०।

पङ्क्तिरुह न० रुह-क ७त० वा च्लुक् । १पक्षे अमरः
२सारसखगे च ।

पङ्क्वास पु० पङ्क्ते वासोऽस्य । कर्कटे (काकडा) जलजन्तु-
भेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङोप् । चारा०

पङ्कशुक्ति स्त्री पङ्क्ते स्थिता युक्तिः (भित्तुक) जलशुक्तिभेदे

पङ्कशूरण पु० पङ्क्ते शूरण इव । शालूके राजनि०

पङ्कार पु० पङ्कच्छति कृ-अण् उप०स० । १शैवे २सेतौ
च ३सोपावे ४जलकुजकपुष्पभेदे मेदि० ।

पङ्किल ति० पङ्क+अस्यर्थे पिच्छा० इलच् । पङ्कयुक्ते

पङ्केशय ति० पङ्क्ते शेते शी-अच् ७त० च्लुक् । १पङ्कस्था-
यिनि २जलौकाभेदे स्त्री “न च सङ्कीर्णचारिण्यो न
च पङ्केशयाश्च ताः” दुसु० ।

पङ्क्ति स्त्री पञ्च-विस्तारे क्तिन् । १सजातीयपदार्थानां
स्थितिभेदे (शारि पौति) इति ख्याते पदार्थे “भौगिति
पङ्क्तिः” इ०र० उक्तलक्षणे पञ्चाक्षरपादके २छन्दोभेदे
१दशाक्षरपादके छन्दोजातिभेदे “गायत्र्युष्णिगतुष्टुप् च
दृष्टी पङ्क्तिरेव च” इ०र० ४दशसंख्यायाम् पङ्-
क्तिरथः (दशरथः) । ५पृथिव्यां शब्दमा० । ६गौरवे
७पाके च मेदि० । पतिताद्येकपङ्क्तौ भोजनादौ
दोषः “न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्तैः । न
मूर्खैर्न विलम्बैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभिः । एकशया-
शनपङ्क्तिभाण्डपक्वाक्षमिच्छाम् । याजनाध्यापने
योनिसाधये सहभोजनम् । सहाध्यायस्तु दशमः सह
याजनमेव च । एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्ख्यं
सङ्किताः । समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृ-
णाम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यं परिवर्जयेत्” । प-
ङ्क्तिसाङ्ख्यदोषनिवारणोपायः यथा । एकपङ्क्ति-
पविष्टा ये न स्मृशन्ति प्ररस्यरम् । भक्षणा कृतमर्थदा
न तेषां सङ्करो भवेत् । अग्निना भक्षणा चैव पङ्क्तिः
पङ्क्तिर्विभियते” कृमेपु० १५अ० ।

पङ्क्तिकण्टक पु० पङ्क्तौ एकपङ्क्तौ वेशनादौ कण्टक इव
परिहार्यत्वात् । पङ्क्तिदूषके [पीवे शब्दर० ।

पङ्क्तिशीव पु० पङ्क्तिसङ्क्षिका शीवा यस्य । रात्रौ दर्श-
पङ्क्तिदूषक(क) पु० पङ्क्तिम् एकपङ्क्तिं भोजने दूषयति

दूषि-अण् ण्वल् वा उप०स० । अपाङ्क्ते अपङ्क-
ब्राह्मणे स च अपाङ्क्तेयशब्दे २४२पृ० उक्तः । अन्ये-
ऽपि केचित् पाङ्क्ते १५अ० उक्ता यथा

“अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन् ! कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ।

कितवो भूषणा यच्छो पशुपालो निराकरो । याश्च
मेधो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयो । अगारदाही
गरदः कण्डाशी सोमविक्रयो । सासुद्रिको राजदूत-
स्तौलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च यस्य चोप-
पतिर्गृहे । अभिशक्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यथोपजीवति ।
पर्वकारश्च सूची च मितधुक् पारदारिकः । अत्रता-
नासुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च । अभिच यः परि-
क्रामेद्यः युना दष्ट एव च । परिवर्त्तितस्तु यश्च स्वाहु-
श्मर्गं गुरुतल्लगः । कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यस्य जी-
वति । ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्तेयास्तु ते मताः ।
रक्षांसि भुञ्जते हव्यं यदेषान्तु प्रदीयते । आङ्गे भुङ्क्ते
महाराज ! दुश्मर्गं गुरुतल्लगः । आङ्गं नाशयते तस्य
पितरोऽपि न भुञ्जते । सोमविक्रयिणे दत्तं विष्टातल्लं
भवेत्तृप ! भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलको तथा ।
अप्रतिष्ठं वार्धुषिके निष्फलं परिकीर्त्तितम् । वृद्धवा-
णिजके दत्तं नेह नासत् तद्वेत् । भक्षणीव कृतं
हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे । ये तु धर्मव्यमेतेषु चरि-
त्वापगतेषु च । हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत्परि-
णश्यति । ज्ञानपूर्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यस्तु दुश्मः ।
पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् । एतान् विद्धि
महाबाहो ! अपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । शूद्राणां प-
देशन्तु ये कुर्वन्त्यस्तु दुश्मः । षष्टिं काणः शतं खड्गः
श्वित्री यावत् प्रपश्याति । पङ्क्तिप्रां समुपविष्टानां ता-
वदुदूषयते नृप ! । यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यङ्गुङ्क्ते द-
क्षिणासुखः । सोपानत्कश्च यङ्गुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदा-
सुरम् । अस्त्रयथा च यद्वत्तं यच्च अङ्गादिवर्जितम् ।
सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् । श्वानश्च पङ्क्ति-
दूषश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन । तस्मात् परिदृष्टे दद्यात्तिर्णा-
श्चान्ने विकीरयेत् । तिलैर्विरहितं आङ्गं कृतं क्रोध-
वशेन च । यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलम्बन्ति तद्विवाः ।
अपाङ्क्तिप्रां यावतः पङ्क्तिप्रां भुञ्जानो ननु पश्यति ।
तावत् फलाङ्गं शयति दातारं तस्य वाऽनिशम्” ।

पङ्क्तिपावन पु० पङ्क्तिं आङ्गे भोजनार्थमुपविष्टानामा-
वलिं पुनाति पू-णिच्-ल्यु । आङ्गभोजनार्थमुपविष्टानां
विप्राणां पङ्क्तिपवितताकारके विद्याविशिष्टादौ
“अपाङ्क्तिप्रोपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।
तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजाग्राम् पङ्क्तिपा-
वनान् । अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च । श्रो-

विद्यान्वयज्ञाद्यैर्विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । विद्याचि-
वेतः पञ्चाग्नस्तिस्रपणः पङ्क्त्यवित् । ज्ञानादेयात्म-
नानावे ज्येष्ठसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च
ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः
पङ्क्तिपावनाः । मनुः “इमे हि मनुजश्चेष्ट ! विज्ञेयाः
पङ्क्तिपावनाः । विद्यावेदव्रतज्ञाता ब्राह्मणाः सर्व एव
हि । मातापितृव्यस्य वयः श्रोत्रियो दशपुरुषः । अ-
तृकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा । वेदविद्या-
व्रतज्ञातो विप्रः पङ्क्तिः पुनातु । अथर्वशिरसोऽध्याता
ब्रह्मचारी व्रतव्रतः । अथवादी धर्मशीलः स्वकर्म
निरतश्च यः । ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतधमाः ।
अथेष्टे च समस्तेषु भवन्यवष्टयताः । अक्रोधना ह्यच-
भ्रंशः क्षान्ता दान्ता अतिन्द्रियाः । सर्वभूतहिता ये च
आज्ञेष्वातात्रिमन्त्रयेत् । एतेषु दत्तमन्त्रयमेते वै पङ्क्ति-
पावनाः । यतयो भोजधर्मज्ञा ये वा सुचरितव्रताः ।
ये चेतिहासं प्रयताः आवयन्ति हिजोत्तमान् । ये च
भाषप्रविदाः क्षेत्रियो च व्याकरणे रताः । अपीयते पु-
राणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत । अधीत्य च यथा-
न्यायं विधिमन्त्रस्य कारिणः । उपमन्त्रो गुरुकुले अथवादी
सहस्रदः । अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च । ततो
हि पावनात् पाङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः । अन्त-
र्निगनुपाध्यायः स चेदग्र्यामनं व्रजेत् । अत्यगभिरन-
वृणातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् । अथ चेदेदवित्
सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विर्जितः । न च स्यात् पतितो राजन्
पङ्क्तिपावन उच्यते पाङ्क्ते सग खण्डे १५० ।
पङ्क्तिरथ पुं पङ्क्तिश्च दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य । दश-
रथे शब्दरत्ना । [राजनिं ।
पङ्क्तिबीज पुं पङ्क्तिभूतानि बीजानि यस्य । त्वरुष्टचे
पङ्क्त्यविः सजि-कु-पञ्चादेशः तुक् च । श्रुतिहीने स्त्रियां
अङ् । समन्दगतौ शनिग्रहे शब्दः । तत्कलाया अत्यु-
च्यता वज्रकावेन राशिभागाटिकस्य तेन भोगात् तस्य
मन्त्र्यतिव्यम् । अथहरणकर्मविपाकेण पङ्क्त्या जायते
इत्युक्तं मनुः । [डीप् । शिखण्डिजुषे राजनिं ।
पङ्क्त्यहारिणी स्त्री पङ्क्त्यं हरति सेवनात् ह-णिनिं
पङ्क्त्यल ५० मितकाचामहयभेदे हेम० ।
पच पाके भा० उभ० सक० अनिट् । पचति ते । अयाजोत् अपक-
मपाच पेके । पक्ता । पकम् पचेलिम् पक्तिः पाकः ।

डित् पक्तिमः । अनेन विक्रिदनाया उत्पत्त्युक्तव्यापारस्य
चेति व्यापारद्वयस्य पचनात् द्विकर्मकत्वम् तदुक्तानोदनं
पचतीत्यस्य तदुक्तान् विक्रीदयन् व्योदनं निष्पादयती-
त्यर्थः । दुहा० गौणे कर्मणि लकारादयः । तदुक्ता व्यो-
दनं पच्यन्ते दुहादिशब्दे कर्मण्यब्दे च अधिकां दृश्यम् ।
परि+परितः पाके परिणामे ।

वि+विशेषेण पाके अन्यथाभूतस्य अन्यरूपेण परिणामे ।
पच व्यक्तीकारे भा० आत्म० अनिट् । पचते अपक्त पेचे ।
पच विकारे पु० उ० सक० सेट् इदित् । पचयति ते अप-
पचत् त ।

पचत पु० पच-अतच् । १५० १५० १५० च उवादि० ।
पचतभृज्जता स्त्री पचत भृज्जत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयू० स० । पाकभर्जनार्थं निदेशक्रियायाम् ।

पचत्पुट पु० पचत् पुटमस्य । सूर्यमणिग्रहे शब्द० ।
पचत्य लि० पचते पाके साधुः यत् । पाके साधौ अ० १५१
२२भा० । [“कर्मस्थाः पचतेर्भावः ” व्याक० का०]

पचति पु० पच-धातुस्वरूपे श्रुतिप् । पचधातुस्वरूपे
पचतिकल्पम् न० ईपटूनं पचति तिङन्तात् कल्पप् । ईपटूनं
पाककर्त्तरि रूपम् । पचतिरूपमयम् ।

पचिततरा(मा)म् अज्य० अतिशयेन पचति तर(म)प्
आसु । अतिशयेन पाककर्त्तरि ।

पचन पु० पच-कर्त्तरि ल्यु । १५० १५० १५० पाककर्त्तरि
लि० भावे ल्युट् । १५० न० । करणे ल्युट् । ४पाक-
साधने लि० स्त्रियां डीप् । “मांस्पचन्या उखायाः” इति
महाभाष्यम् । सा च पूवनवीजपूरके राजनिं ।

पचपच पु० पचकारः पच-प्रकारे हितम् पचस्य पाक-
कर्तुर्मसादिरपि पचो वा । महादेवे । भा० शा० २८६ अ० ।
“यस्य ब्रह्म च जलश्रोमे भवत व्योदने मृत्युर्गर्होप-
सेचनम्” श्रुतेः “व्यता चराचरपहण्यात्” शा० सू० न्यायाच्च
तस्य तयात्वम् ।

पचप्रकुटा स्त्री पच प्रकुट (प्रकर्षेण छिन्नि) इत्युच्यते यस्यां
क्रियायाम् मयू० स० । पाकछेदनार्थनिकोमक्रियायाम् ।

पचम्पचा स्त्री पचं पाचकं पचति पच-वी० खम् सुम् ।
दाहहरिद्रायाम् असरः ।

पचलवणा स्त्री पच लवणमित्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०
स० । लवणपाकार्थनिदेशक्रियायाम् ।

पक्षा स्त्री पच-भावे अ० । १५० १५० १५० असरः । अच् । २पाक-
कर्त्तरां स्त्रियां स्त्री ।

पचादि पु० “नन्दिपहिपचादिभ्यो ल्युणित्यचः” पा० कर्त्तरि
अच्प्रत्ययनिमित्ते धातुगणे स च गणः पा० ग० उक्तो
यथा “पच वच वष वद चन पत नदट् भषट् सुवट्
चरट् गरट् चोरट् गाहट् स्वरट् देवट् दोषट् रज
मद जप सेव मेघ कोष मेघ नर्त्त व्रण दर्श दनुभ दर्प
जार भर श्वपच” । आकृतिगणः ।

पचि पु० पच-इन् । १५ग्नौ एज्ज्वलदत्तः धातुनिर्देशे इक् ।
२पचधातो “वर्धः पचिरिति” मञ्जभाष्यम् ।

पचेलिम त्रि० स्वयमेव पच्यते पच-कर्मकर्त्तरि केलिम ।
१स्वयं पके नैष० १।६४स्रो० कर्त्तरि केलिम । २स्वग्नौ
१स्वयं च पु० उणादिकोषः ।

पचेलुक त्रि० पच-वा० एलुक । सूदे पाककर्त्तरि त्रिका० ।
पच्छस् अय्य० पादं पादं शस् पञ्चावः । पादं पादमिति वीप्-
सार्धक्रियाकर्मणि छा० उ० ५।२।२७। न्युङ्क्ष्वच् च उदा० ।
पच्य त्रि० पच-कर्मणि यत् । पाकाहं अकष्टपच्यः कष्टपच्यः
इत्यादि । [पपञ्च ।

पज आवरणे भा० पर० सक० सेट् इदित् । पञ्जति अपञ्जीत् ।
पज्ज पु० स्त्री पद्भ्यां जायते जन-ड । शूद्रे हेमच० तस्य
“पज्जां शूद्रो अजायत” यजु० ११।१६ ब्रह्मणः पादात्
जातलोकोत्पत्तत्वं स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पज्जटिका स्त्री “प्रतिपद यमकितषोडशमात्रा नवमगुरुत्व
विभूषितगात्रा । पज्जटिकाया एष विवेकः कापि न
मध्यगुरुगणएकः” इ० र० उक्ते मात्रावृत्तभेदे ।

पज्ज पु० पजि-वा० रक् एषो० नलोपः । १अङ्गिरसि सनौ “पजा
वाङ्गिरसः” लाज्यायनः । २पामेन जीर्णे १हविलं च-
णाञ्जयुक्ते च त्रि० ऋ० १।४६०। ५भा० ४प्रार्जिते प्रकर्षेण
सम्पादिते च त्रि० ऋ० ६।५। ८। ४भा० “पज्जहोषः प्रार्जि-
तघोषरूपः सोमः” इति स्थितम् । पज्जसायम् शैषिकः
ऊन् । पज्जीय आङ्गिरसवंशे पु० स्त्री ।

पञ्चक त्रि० पञ्चभिः क्रीतः कन् । १पञ्चभिः क्रीते । पञ्चैव
स्वार्थे क । २पञ्चसंख्यानिते १शकुनि पञ्चकाधिकते शास्त्रे सिं-
कौ० पञ्च अंशो भागो नेतनं मूल्यं वाऽस्य (सोऽंशवत् भूतयः)
पा० कन् । ३पञ्चांशयुक्ते ४पञ्चभूतयुक्ते ५पञ्चमल्यान्विते च
त्रि० पञ्चास्मिन् वृद्धादिरूपेण दीयन्ते “तदस्मिन् वृद्धा-
यलाभशुल्कोपदा दीयते” पा० कन् । वृद्धादित्वेन दीय-
मानपञ्चसंख्यायुक्ते ६शतादौ । वृद्धिदीयत इत्यादिक्रमेण
प्रत्येकं सप्तत्यादेकपचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः
लाभः शुल्कसपदा वा दीयते । पञ्चकः शक्तिकः शयः

साहस्रः । उत्तमर्थेन मूलातिरिक्तम् पाद्यं वृद्धिः ।
पामादिषु स्वाभिप्राद्यो भागः आयः विक्रेता मूल्या-
दधिकप्राप्त्योः लाभः । रत्नानिर्वेशो राजभागः शुल्कः
सि० कौ० “वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा” याज्ञ०
“चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम्” वार्त्ति० पञ्च वृद्धादिना दीयन्ते
ऽस्मै । ७वृद्धादिना दीयमानपञ्चसंख्यानितद्रव्यसम्भ-
दाने त्रि० । पञ्चमेन रूपेण ग्रहणम् “तावतिथं
ग्रहणमिति लुक्वा” पा० कन् । पूरणार्थस्य वा लुक् ।
पञ्चमेन रूपेण कस्यचित् दमहण्ये । “तावतिथेन
गृह्णातीति कन् वक्तव्यः नित्यञ्च लुक्” वार्त्ति०
उक्तः कन् पूरणार्थस्य वा लुक् । पञ्चमेन रूपेण एषा-
हके त्रि० पञ्चानामवयवम् कन् अर्द्धचा० पु० न० ।
१०पञ्चसंख्यायाम् “एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं
तथा” हरिका० ११धनिष्ठान्याङ्गादिपञ्चतारके ज्योतिषम् ।
१२रोगाग्निराजचौरमृत्युसंज्ञके बाणपञ्चके च “भौमा-
कर्त्तामादूने चरोनेऽङ्गे विपञ्चके” सूचू० व्याख्याने
पी० धारायां पञ्चान्तरे विपञ्चक इत्यस्य बाणपञ्चकार्यक-
त्वसंज्ञाः बाणाश्च उपयमशब्दे १२६६८ दर्शिताः । पञ्च-
भागेनानीतत्वा तेषां तथात्वम् । पञ्चके निषिद्धानि यथा
वसिष्ठः “वस्त्रपराङ्मातृपञ्चकधिषण्ये कार्यं गेहस्य गोपनं
नैव । दक्षिणादिङ्मुखगमनं दाहं प्रेतस्य काष्ठसंघहण-
मिति” नारदः “वस्त्रत्याङ्गादिपञ्चके संघहं त्वयकाष्ठयोः ।
यास्यदिग्गमनं शय्या न कार्यं मृहगोपनम्” इति
श्रीपतिरपि “वासवोत्तरदलादिपञ्चके यास्यदिग्गमन-
गेहगोपनम् । प्रेतदाहत्वनकाष्ठसंघहं शय्याविततनं च
वर्जयेत्” त्रिविक्रमोऽपि “शय्यावितानं प्रेतादिक्रियां का-
ष्ठहणार्जनम् । यास्यदिग्गमनं कुत्र्यान् चन्द्रे कुम्भमीनगे”
इति ननु प्रेतदाहे किं न चत्नान्तरे मृतस्य धनिष्ठोत्तरा-
ङ्गादिके दाहो न कार्य इति उत पञ्चकएव मृतस्य प-
ञ्चके दाहो न कार्य इति आहोस्त्रिदशस्मिन् कस्मिंश्चि-
द्वचने पञ्चकातिरिक्ते पञ्चके वा मृतस्य पञ्चके दाहो
न कार्य इति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति तत्र यदि विज्ञा-
यते न चत्नान्तरे मृतस्य पञ्चके दाहो न कार्य इति
तत्र पञ्चके मरणस्य दोषवत्तानं प्राप्नोति तन्नायुक्तं यस्मा-
उक्तं ब्रह्मपुराणे “कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्मा
जायते । न तस्मोर्ध्वगतिर्ह्येषा सन्नतौ न शुभं भवेत्”
इति । अथ विज्ञायते पञ्चकएव मृतस्य पञ्चक दाहो न
कार्य इति तदपि न, अथवे, धनिष्ठापूर्वाङ्गे च मृतस्य

पञ्चके दाहनिषेधो न प्राप्नोति किन्तु दाहः कर्तव्य इत्येव
प्राप्नोति । अन्वेयमिति चेन्न प्राप्नोत्य दाहं त्यजेदिति
दाहस्यैव क्रियाकारकसम्बन्धेन प्राधान्यतो निषेधात्,
किञ्च “त्रिगुणफलदोषो नटे हृते च मृतेऽपि वेति”
त्रिगुणयोगफलवत् पञ्चकमरणनिषेध एव वक्तव्यो दाह-
निषेधस्य पृथगुपादानात् कर्तव्यतापत्तिः । तस्मादाहिनृ-
कस्मिंश्चिन्नपक्षे मृतस्य पञ्चके दाहो न कार्य इति तृतीयः
पक्षः साधोयान् । प्राधान्यादाहस्यैव निषेध इत्युक्तं प्राक्-
कृतः पञ्चकात् प्राक् मरणदोषो नास्ति तथा तत्रैव
दाहोऽपि न दोषाय । यदि क्रियाकरणवशात् कान्ताति-
क्रमे सति पञ्चकमृच्छित्तदा शान्तिं विधाय दाहः कार्यः
पञ्चके तु हयमपि निषिद्धं मरणं दाहश्चेति । उक्तं च
ब्रह्मपुराणे “कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते ।
न तस्योर्ध्वगतिर्हृदा सन्ततो न शुभं भवेत् । न तस्य
दाहः कर्तव्यो विनाशः स्वेषु जन्तुषु । पञ्चकानन्तरं
कार्यं कार्यं दाहादिकं खलु । अथ वा तद्दिने कार्यो
दाहस्तु विधिपूर्वकम्” । रेवतीप्रान्ते मृतस्य रेवतीमप-
हाय दाहः कार्य इत्यर्थः धनशोभराज्ञादिमृतस्य दा-
हस्तु सदाएव पञ्चकस्य बहुकालव्यापित्वात्पुनरुपितदाह-
निषेधाच्च । स च दाहः शान्तिविधिपूर्वकः कार्यः । स च
विधिरक्तो ब्रह्मपुराणे “दाहदेशे शवं नीत्वा क्षापयेच्च
प्रयत्नतः । दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पञ्चोष्णैस्तृणै-
रुत्तिताः । यवपिटेनामुलप्राप्ताभिः सह शवं दहेत् ।
प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः । प्रेतहर्ता
पञ्चमस्य नामान्येतानि च क्रमात्” इति । विशेषस्तन्त्ये-
रिपञ्चत्यादौ द्रव्यः । नन्वत्र “त्रिगुणफलदोषो नटे
हृते च मृतेऽपि वेति” मरणनिषेधेन यत्तव्यो किं पुन-
दाहनिषेधेन । उच्यते दोषाधिक्यस्य चनार्थं हि पुन-
दाहनिषेधः अतएव पञ्चके मृतस्य पुत्तलकविधानं कृतम् ।
दाहः कार्यः ततः सूतकाले पुत्रादिभिः शान्तिकं च
विधेयम् । उक्तं च गरुडपुराणे “ततो दाहः प्रकर्तव्य-
सौ पुत्तलकैः सह । सूतकाले तदा पुत्रैः कार्यं शा-
निकपौष्टिकम् । पञ्चके तु मृतो योऽसौ न गतिं लभते
नरः । निर्वास्यैव हिरण्यं च तद्यदिश्रुतं ददेत्”
इति । अतो ननु सन्ताने मृतस्य पञ्चके दाहप्राप्नो पु-
त्तलकविधिरिव भवति ततः सूतकाले शान्तिकं च । एवं
पञ्चकाले मृतस्याहिन्यां दाहप्राप्नो पुत्तलकविधिर्न किन्तु
सूतकाले शान्तिकं च विधेयम्” पी० धा० ।

पञ्चकपालं त्रि० पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः कण् तस्य लुक् ।
पञ्चकपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ समा० द्वि० । समाहृत
पञ्चकपालेषु स्त्री लोप् ।

पञ्चकर्णं त्रि० पञ्च कर्णौ यस्य लक्षणत्वेऽपि विद्यादित्वात्
न पूर्वपददीर्घः । पञ्चकर्णलक्षणयुक्ते ।

पञ्चकर्मन् न० पञ्चानां कर्मणां समाहारः “अनो नलोपश्च
वा द्विगुः स्त्रियाम्” वार्त्ति० पक्षे नलोपाभावः । पञ्चानां
कर्मणां उत्प्रेषादीनां समाहारे । तानि च कर्माणि
कर्मनृशब्दे १७१६४० उक्तानि । श्वेदाकोक्ते कर्मपञ्चक-
भेदे “वसनं रेचनं नस्यं निरुहयानुवासनम् । पञ्चक-
र्मदमन्वच्च ज्येष्ठसुतेपण्यादिकम्” । पक्षे नलोपे लोपि
पञ्चकर्मलक्षणत्वे स्त्री ।

पञ्चकषायः पु० न० पञ्चविधः कषायः “जम्बुशाल्मलिवाद्यालं वदरं
वकुलं तथा । एतेषां वल्कलरसः कषायः परिकीर्तितः
इत्युक्ते पञ्चानां कषाये वल्कलरसे । कर्मधा० संज्ञात्वात्
न द्विगुः । २पञ्चसु कषायेषु व० व० । “जम्बु शाल्मलि
वाद्यालं वदरं वकुलं तथा । कषायाः पञ्च विज्ञेयाः
देव्याः प्रीतिकराः शुभाः” दुर्गावचनतः ।

पञ्चकामः पु० व० व० कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः । “पञ्चकामा
इमे देवि ! नामानि शृणु पार्वति । काममन्यथकन्दर्प-
मकरध्वजसंज्ञकाः । भीनकैतुर्महेशानि ! पञ्चमः परि-
कीर्तितः” तन्त्रशा० उक्तेषु पञ्चसु कामभेदेषु ।

पञ्चकृत्यः पु० पञ्चं विस्तृतं कृत्यं यत् । पञ्चगौडद्वारे राजनि०

पञ्चकृष्णः पु० पञ्चसु कृष्णः । कोटभेदे कोटशब्दे दृग्ग्रन्थः ।

पञ्चकोणं न० पञ्च कोणा यस्य । पञ्चकोणात्मके षोडशभेदे
२तन्त्रोक्ते यन्त्रभेदे शङ्खनादधिपवसपञ्चमात्मके स्थाने च
पञ्चकोलं न० “पञ्चकोलं कणामूलं कणाचव्याग्निनागरैः”
शब्दच० उक्ते पाचनविशेषे अस्य गुणाः “पञ्चकोलं
रसे पाके कटुकं रुचिक्रान्तम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं
दीपनं कफवातनुत् । शुल्भशोहोदरानां हृणून्मूत्रं पित्त-
कोपनम्” भावप्र० उक्ताः । “पिप्पलीपिप्पलीमूलं च व्यञ्जितक
नागरम् । दीपनीयः श्लेष्मो वर्गः कफालिगदापहः”
चक्रदत्तोक्ते शपाचनभेदे च ।

पञ्चकोपः पु० संज्ञात्वात् कर्म० । वेदान्तिकसिद्धौ अन्नमयाऽद्यु-
पञ्चसु कोपवदाच्छादकेषु देहादिषु । तेषां स्वरूपदिकञ्च
विवेकच्छादामणौ दर्शितं यथा “कोपैरन्नमयाद्यैः पञ्चभिरात्मैः
न संततो भाति । निजशक्तिसंशुष्यैः शैवालपटलै रम्यं
वापीस्यम्” इत्युपक्रमे “देहोऽयमन्नमयवर्णोऽन्नमयस्तु कोपः

साधनेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्मसं-
रुधिरास्थिपुरीषराशिनायं स्वयं भवितुमर्हति नित्य-
शुद्धः” । “कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽयं प्राणो भवेत्
प्राणमयस्तु कोषः” । “ज्ञानेन्द्रियाणि च मनस मनोमयः
स्यात् कोषो ममाहमिति यस्तुविकल्पहेतुः । संचादिभेद-
कलनाकलितो बलीयांस्तत्पूर्वकोषमभिपूर्य विजृम्भते यः ।
पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीयमानो विषयाज्य-
धारया । जाज्वल्यमानो वज्रवासनेनैर्मनोमयाग्निर्दहति
प्रपञ्चम्” । “बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैः सार्धं सृष्टिः कर्तृलक्षणः ।
विज्ञानमयकोषः स्यात् पुंसः संसारकारणम् । सनुव्रज-
ञ्चितमतिविश्वशक्तिर्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः । ज्ञान-
क्रियावानहमित्यजस्रं देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम्”
आनन्दमयकोषस्तु आनन्दमयकोषशब्दे ७२६ पृ०
उक्तः ।

पञ्चक्रोशी स्त्री पञ्चानां क्रोशानां समाहारः । काशप्राः
दोर्ध्वविस्ताराभ्यां पञ्चसु क्रोशेषु “वाराणसां कृतं पापं
पञ्चक्रोशां विनश्यति । पञ्चक्रोशां कृतं पापमन्तर्गहे
विनश्यति” काशीख० । तदभेदात् पञ्चक्रोशीदीर्घायामायां
२काशप्राञ्च ।

पञ्चचारगण न० इतः । पञ्चानां चाराणां गणः उत्तर०
द्विगुः । लवणपञ्चके “चारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चचारा-
भिधो गणः । काचसैन्धवसासृष्टिवट सौर्वचलैः समैः ।
स्यात् पञ्चलवणं तच्च सज्जोपेतं षड्राह्यम्” राजनि० ।

पञ्चगङ्गा ख्य० पञ्चानां गङ्गानां नदीनां समाहारः “नदी-
भिश्च” पा० ख्ययो० “समाहारे चायमिष्यते” सि०कौ० ।
समाहृतास्तु पञ्चसु नदीषु भा०द्रो० १४५० तत्र पञ्चगङ्गेषु
इत्यत्र सप्रत्या वा न लुक् । २काशीस्थे पञ्चनदीर्धे
पञ्चनदशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चगण पु० पञ्चानां गणो यत्र । “विदारी गन्धा वृहती
ष्टस्त्रिपरीर्निदिग्धिकाः राजनि० उक्ते विदार्यादीनां
पञ्चानां गणे ।

पञ्चगव न० पञ्चानां गवां समाहारः टच्समा० क्लीबता च ।
पञ्चानां गवां समाहारे । पञ्च गावोधनमस्य उत्तरपदद्विगौ
टच् समा० । पञ्चसंख्यानितगवधनस्त्रासिनि लि० ।

पञ्चगव्य न० गोर्विकारः यत् पञ्चगुणितं गव्यम् । गोमूत्रादि
पञ्चके तस्य प्रमाणादि हेमा०ब्र०ख० उक्तं यथा
स्कन्दपुराणे विष्णुना तथा वज्रोन्द्रवाय्वर्कदेवतानि यथा-
क्रमम् । विष्णोस्तानि कुशोदञ्च पितराजाधिदैवतम् ।

प्रोक्ताभावे त्वद्येतानि कपिलायाः प्रकल्पयेत् । गोमूत्र-
भागस्तस्यार्धं शक्यत् क्षीरस्य च त्रयम् । इयं दग्नी
हतस्यैकमेकस्य कुशवारिजः । गायत्र्या चैव गोमूत्रं
गन्धद्वारेति गोमयम् । व्याघ्रायस्वेति च क्षीरं दधि
क्रावणेति वै दधि । तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा
कुशोदकम् । एभिस्तु पञ्चभिर्गुक्तं पञ्चगव्यं प्रचक्षते ।
एतदेव महापुण्यं ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतम्” । व्यासेन
“गोमूत्रं ताम्रवर्णयास्त्रे कमापकसङ्ख्याया । पुण्यं ष०
रुणदैवत्यङ्गायत्रचामिभमन्वितम् । गोमयं श्वेतवर्ण-
याश्चतुर्माषकमात्रया । गृह्णीयादग्निदैवत्यङ्गम्वद्वारेति
वै शनैः । क्षीरं काञ्चनवर्णयाः सोमदैवत्यमेव च ।
व्याघ्रायस्वेति मन्त्रेण माषदादशसन्वितम् । गृह्णीत
वायुदैवत्यं क्षणवर्णोद्भवं दधि । दशमाषमात्रकन्तु दधि-
क्रावण इति स्मरन् । हतं तु नीलवर्णयाः पञ्चमाषक-
संख्यया । गृह्णीत सूर्यदैवत्यं तेजोऽसीति जपन् क्र-
मात् । शतत्रयं माषमानं चत्वारिंशच्च पञ्च च । कुशो-
दकस्य गृह्णीयाद्देवस्यत्वेति कीर्तयन् । ताम्रपात्रे प-
लाशे वा पात्रे मिश्रीकतञ्च तत् । आपोहि छेति चा-
चोद्य प्रणवेन पिबेच्च तत् । उदङ्मुखश्चिराचस्म ततो
गच्छेत् स्वकं गृहम् । तत्रापि होमे प्राग्वच्च कृत्वा
दद्याच्च दक्षिणाम् । ब्राह्मणस्य यथा शक्त्वा शोभनं
तु मनोहरम् । गवां वर्णास्तु शुक्लाद्याः सन्ति देवेषु
यत्र न ! तत्र वर्णाविभागेन पञ्च गव्यानि चाहरेत् ।
वर्णालाभाच्च दोषोऽस्ति मात्वाहीनं विवर्जयेत् । त्याज्यानि
दूषितानां च दधिमूलपयांसि च । चेलकेशास्थिमज्जा-
णासमभ्यैः सम्पृचां तथा । रोगात्तानां च शुक्रानि
मृताण्डानामसङ्गलम् । (मृताण्डा मृतगर्भाः) निष्क-
लत्वेन बन्ध्यानां कृत्तमां कृमिभिरुपधा । क्षमानप्रति-
दत्तानि सन्धिनीप्रभवानि च । शुद्धभाग्दे मनोत्रे च
भूमावपतितानि च । पृथीतव्यानि विविधं खेदं तासां
न कारयेत्” । ब्रह्मकूर्चव्रतमिदं सर्वपाप प्रणाशनम् ।
सर्वकामप्रदं पुंसं रूपायोग्ययशःप्रदम् । महतामपि
पापानां नाशनं श्रीविवर्जनम्” ।

पञ्चगव्यघृतं सुष्ठुतोक्ते पकृतभेदे “त्रिफलां चित्रकं सुकं
हरिद्रं द्वे विषां वचाम् । विडङ्गं त्र्यम्बकं च
सुरदारं तथैव च । पञ्चगव्यमिदं पानादिप्रमज्जरनाश-
नम् । पञ्चगव्यमृते गर्भात् पाच्यमन्यद्वरेण च । वच-
याथ परं पाच्यं सुष्ठुच्या तद्वदेव तु । जीर्णज्वरे च

भोके च पाण्डुरोगे च पजितम्" । [भिर्गोभिः क्रीते ।
 पञ्चगु ति० पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः ठक् तस्य लुक् कृष्णः । पञ्च-
 पञ्चगुण पु० पञ्चगुणतो गुणः कर्म० । शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-
 रूमेषु गुणेषु । पञ्च गुणा यस्याः । २ पृथिव्यां स्त्री भेदि०
 "यो यो यावत्तिष्ठन्नेषां स स तावद्गुणः स स्मृतः" मनुना
 सामान्यत उक्तेः पृथिव्या पञ्चमत्वात् पञ्चगुणत्वम् । शत०
 १ पञ्चभिर्गुणिते ४ पञ्चपाकारे च संस्कारा० रघु० ।
 पञ्चगुप्त पुंस्त्री करचरणयोश्चतुष्कं शिरश्चेति पञ्च गुप्तान्यस्य ।
 १ कच्छपे त्रिका० स्त्रिया डीप् । २ चार्वाकदर्शने त्रिका० ।
 पञ्चगुप्तिरमा स्त्री पञ्चधा गुप्तै रसोऽस्याः । स्रक्तायां
 राजनि० । [उक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।
 पञ्चचामर न० "प्रमाणिकापटद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम्" उ० र०
 पञ्चचितिक पु० पञ्च चितयः प्रस्तारा यस्मिन् । १ अग्निभेदे
 "पञ्चकत्वः सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः" शत० ब्रा० ७।१।
 १।७२ "पञ्चकत्व इति मध्ये सपधेयेष्टकाचतुष्टयस्यैकस्याः
 सादनायान्यासां चत्वारोति पञ्चचितयो भवन्ति" भा० ।
 पञ्चचौर पु० पञ्च चौरागणस्य । मङ्गुघोषे त्रिका० ।
 पञ्चचूडा स्त्री अप्सरोभेदे मा० व० १६६ लोके
 पञ्चजन पु० पञ्चभिः भूतैर्जन्यते जन-घञ्, न वृद्धिः । १ मनुष्ये
 अमरः । २ मनुष्यसम्बन्धिनि प्राणादौ १ मनुष्यतुल्ये देवादौ
 ४ मनुष्यभेदे ब्राह्मणादौ च शां० सू० भाष्यम् तथाहि
 "यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः" तद्वृत्तयेदमन्ते
 "पञ्च पञ्च शब्दशब्देन पञ्चविंशतितत्त्वान्युच्यन्ते" इति
 सांख्यमतनिराकरणेन पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिपरत्वं
 समर्थितं दिङ्मात्रमत्रोच्यते
 "कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति, उच्यते, "दिक्पञ्चत्रे
 षं ज्ञायामिति" प० विशेषस्वरणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य
 जनशब्देन समासः, ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्
 पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते
 कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना
 नाम केचित्, ते च पञ्चोत्तर्यः सप्तर्षयः सप्तेति यथा ।
 के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते । "प्राणादयो
 वाक्यशेषात्" शां० सू० "यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तर-
 स्मिन्नन्ते ब्रह्मसूत्ररूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः
 "प्राणस्य प्राणसुत चक्षुषश्चक्षुरत ओत्रस्य ओत्रमदस्यात्
 मनसो ये मनो विदुः" इत्यत्र वाक्यशेषगताः सन्निधानात्
 पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु पञ्चजन-
 शब्दप्रयोगः तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः समाने

तु प्रसिद्धप्रतिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव यही-
 तव्या भवन्ति जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो
 भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, "ते वा
 एते पञ्च ब्रह्म पुरुषाः" इति, अत्र "प्राणो ह पिता
 प्राणो ह माता" इत्यादि च ब्राह्मणम् । समासबलाच्च
 ससुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम् । कथं पुनरसति प्रथम-
 प्रयोगे रूढिः शक्यान्नयितुं शक्या, अङ्गिदादिवदित्याह ।
 प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः
 समभिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोद्दिष्टा यजेत,
 यूपं चिनत्ति, वेदिं करोतीति । तथाऽयमपि पञ्चजन-
 शब्दः समासान्वाख्यानोदावगतसंज्ञाभावः सन्निपाताङ्गी
 वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तियते । कैश्चित्
 देवाः पितरो गन्धर्वा अमरा रक्षांसि च पञ्च पञ्च जना
 व्याख्याताः । अन्यैश्चत्वारो वणां निषादपञ्चमाः परि-
 गृहीताः । तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः ।
 आचार्यसु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवं-
 परतया प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगद् ।

१ दैत्यभेदे च यस्यास्या लक्षणस्य पाञ्चजन्यः शङ्खोजातः ।
 पाञ्चजन्यशब्दे दृश्यम् । १ स्तब्धयन्त्रपुत्रे हरिवं० १२ ख०
 अंगुसतः पितरि मगधन्त्रपस्य ४ पुत्रभेदे १५ ख० ।
 ५ प्रजापतिभेदे भाग० ६।४।४६ विश्वावसुर्दुहितरि भरतस्य
 ६ पुत्र्यां स्त्री डीप् । भाग० ५।७।१

पञ्चजनीन पञ्चसु जनेषु व्यापृतः ख । मण्डे हला०
 पञ्चजीरकगुड पु० चक्रदत्तोक्ते जीरकादिभिः पके गुडभेदे
 "जीरकं ह्रवुषा धान्यं शताह्वा सुरदारु च । यमानी
 त्रष्टको हिङ्गुपत्रिका कासमर्दकम् । पिप्पली पिप्पली
 मूलमजसोदाय वाष्पिका । चित्तकञ्च पलांशानि तथाप्यञ्च
 चतुःपलम् । कशेरुकं नागरञ्च कुष्ठं दीप्यकमेव च ।
 गुडस्य च शतं दद्यात् द्रुतप्रस्यं तथैव च । जीरद्विप्रस्य-
 संयुक्तं शनैर्हृदिग्निना पचेत् । पञ्चजीरक इत्येष
 स्तृतिकानां प्रशस्यते । गर्भाधिनीनां नारीणां हृंहृषीये
 समारुते । विंशतिं व्यापदो योनेः कासं श्वासं ज्वरं
 ज्वयम् । हलीसकं पाण्डुरोगं दौर्गन्ध्यं वङ्गमूलताम् ।
 हन्ति पीनोद्धतकुवाः पद्मपलायतेक्षणाः । उपयोगात्
 स्त्रियोनिन्यमलच्छीमलवर्जिताः ।

पञ्चज्ञान पु० पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य । १ बुद्धे त्रिका०
 २ पाशुपतदर्शनाभिज्ञे च ननुचीशब्दे ४१७५ पु०
 दृश्यम् ।

पञ्चत् ५० पञ्च परिमाणमस्य वर्गस्य, पञ्चत्+नि० । पञ्च-
ख्यायुक्ते वर्गे

पञ्चतत्तन् जी० न० पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः अनन्तत्वात्
न लोपे वा लोप् । पञ्चानां तत्त्वानां समाहारे पञ्चे वा
लोपि स्त्री ।

पञ्चतत्त्व पु० न० पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः । पञ्चसु भूतेषु
स्वरोदयः । “मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मृगा वैद्युनमेव
न । पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तं देवि ! निर्वाणहेतवे । मकार
पञ्चकं देवि ! देवानामपि दुर्लभम्” पञ्चतत्त्वविहीनानां
कलौ सिद्धिर्न जायते” तन्त्रशा० । वैष्णवानाम् “गुरु-
तत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं सुरेश्वरि ! । देवतत्त्वं ध्या-
नतत्त्वं पञ्चतत्त्वं प्रकीर्तितम्” निर्वाणतन्त्रे ।

पञ्चतन्त्र न० तन्त्रम् । नीतिशास्त्रभेदे ।

पञ्चतन्त्रात् न० पञ्चगुणितं तन्त्रात् । पञ्चगुणिते शब्दस्य-
शब्दपरसंगत्यात्मके षतन्त्रात् २२२२ पञ्चभूतद्रुपे आका-
शादौ तन्त्रात् २२२२ ५० दृश्यम् ।

पञ्चतप ५० पञ्चभिस्तैजसिभिः अग्निचतुष्टयस्यैव तपसि
तप-स्यच् । पञ्चभिस्तपस्यति तपसिभेदे “यो यो पञ्च
तपास्तथा” भा० सूनु० १४२५० असन् । पञ्चतपस्य तत्त्वार्थे
माघः २।५१ जी० । पञ्चातप शब्दे दृश्यम् ।

पञ्चतय न० पञ्चानामवयवं पञ्च अवयवायस्य वा अवयवे
तयप् । पञ्चसंख्यायां षतदन्ति त्रि० स्त्रीत्वे लोप् ।

“हृत्तयः पञ्चतयः क्लृष्टाऽक्लृष्टाः” पा० सू० ।

पञ्चता स्त्री पञ्चानां भूतानां भावः तद्भावापत्तिः । आरम्भक
पञ्चभूतानां षतद्भावावक्तौ उपचारात् २२२२ च ।

पञ्चतिक्त न० पञ्चगुणितं तिक्तम् । “निस्वास्वता वृषपटोच्च
निदिग्विज्ञास्येति” चक्रदत्तोक्ते पञ्चविधे तिक्तद्रव्यभेदे

पञ्चतीर्थी स्त्री पञ्चानां तीर्थानां समाहारः लोप् । तीर्थ-
पञ्चके सा च तीर्थभेदे भिन्नभिन्नरूपा तत्र काशीस्या यथा
“ज्ञानवापीसप्तशृङ्ग नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् । तारकेशं
ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः । ततः पुनर्दण्डपाणि-
रित्येषा पञ्चतीर्थिका” काशीख० १००५० । पुरुषोत्तमस्या
यथा “मार्कण्डेयवटे कण्ठे रौहिणेये महोदधौ ।
इन्द्रद्युम्नशरः स्नात्वा पु० जंम्भ न विद्यते” गयास्या
यथा “उत्तरमानसदक्षिणयमानसकनखलधर्मवनफल्गु-
तीर्थान्तिक्तः । तत्र वायुपु० उदियां प्रसिद्धमित्युक्तम्
अङ्कितम् । “उदियां भृशपृष्ठस्य देवर्षिगणसेवितम् ।
नास्मा धर्मानं तीर्थं त्रिपु लोकेषु विद्यतम्” इत्युक्तम्

तेन धर्मेव तस्यैव तत्र पञ्चता तेनैव पञ्चसंख्यायाः
पूरण्यात् । नानास्थानस्थिता वराहपु० उक्ता यथा
“पृथग्व्यां यानि तीर्थानि सर्वाण्येवाभिप्रेचनम् ।
तत् पञ्चतीर्थीज्ञानेन समं नास्त्यत्र संशयः । एका-
दस्यां च विमानौ षडदश्यां शौकरेश तथा । त्रयो-
दस्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्दशी । कार्तिक्यां पुष्करेश
चैव कार्तिकस्य सितासिते । कलेखेषु जरः स्नात्वा
सर्वं पापं व्यपोहति” ।

पञ्चत्व न० पञ्चानां भावः तद्भावापत्तिः । पञ्चभूतानामारम्भ-
कसंयोगनाशात् स्वभावप्राप्तौ षतदुपलक्षिते मरणे अमर-
पञ्चय त्रि० पञ्चानां पूरणः । “यद् च छन्दसि” पा० वेदे पूरणे
यद् । पञ्चसंख्यापूरणे लोके त पञ्चम इत्येव

पञ्चदश पु० देशभेदे कोकद्रुपाः पञ्चदशा यमना स्त्रावरास्तथा
मार्कपु० ५८५० । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा षष् ।
पाञ्चदश पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्रूपे च वङ्गपु-
त्रस्तु लुकि । उक्तः प्रयोगः ।

पञ्चदश त्रि० पञ्चदशानां पूरणः लट् । पञ्चदशसंख्यापूरणीये
स्त्रियां लोप् । सा च पञ्चदशपूरणतिथिभेदे २ पौर्णमास्याम्
श्मशानावास्यायाम् विद्यारम्भप्रणीते वेदान्तप्रकरणभेदे च ।
एवं पञ्चविंशदयोऽपि पञ्चाधिकविंशतिसंख्यापूरणे त्रि०
स्त्रियां लोप् । इयंस्तु विशेषः विंशत्यादौ पूरणे
तमप् वा । पञ्चविंशतितमः दयोऽपि तत्त्वार्थे त्रि० ।
“तैर्युतं” शतादि “दद्याद्वैर्युते शतादौ” सुश्व० ७ ।
तैर्युते शतादौ त्रि० स्त्रियां टाप् इति भेदः ।

पञ्चदशन् त्रि० व० वा पञ्चाधिका दश । (पनेर) पञ्चाधिका
दशसंख्यायां षतत्संख्येये च ।

पञ्चदशाह पु० पञ्चदशगुणितमहः टच् समा० । अङ्गान्तरात्
संस्वम् । पञ्चदशगुणिते अङ्गि । “वैश्ये पञ्चदशाहः
स्वात्” मनुः ।

पञ्चदशाहिक त्रि० पञ्चदशाहः साधनकालतयाऽस्तमस्य
ठ् । पञ्चदशाहसाध्ये ज्ञतभेदे “पितृयाकदधिसंज्ञानां
प्रपञ्च प्रतिपादकम् । एकैकसप्तवासः स्वात् सौम्यकृष्णः
प्रकीर्तितः । एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येषः ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः” कविमं ।

पञ्चदशिन् त्रि० पञ्चदश परिमाणमस्य ङिनि । पञ्चदश
परिमाणयुक्ते शत० ब्रा० ११२।५।१ उदा० स्त्रियां लोप् ।
एवं पञ्चविंशत्यादि परिमाणमस्य ङिनि । पञ्चविंश-
प्रमायः पञ्चविंशत्यादि परिमाणयुक्ते त्रि० स्त्रियां ।

पञ्चदीर्घं लि० पञ्चसु अवयवेषु दीर्घः । “वाहू नेत्रद्वयं
कुञ्जिर्दं नमो तथैव च । स्थनयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घः
प्रशस्यते” मरुत्युक्तेषु पञ्चदीर्घत्वप्रशस्तलक्षणयुक्ते पुरुषे
पञ्चदेवता स्त्री संज्ञात्वात् कर्म० । आदित्यं गणनाद्यं च
देवीं रुद्रं च केशवम् । पञ्चदेवतमित्युक्तं सर्वकर्मसु
पूजयेत् इत्युक्तेषु पञ्चसु देवेषु । केचिदेषादिनायकादि-
त्वमिच्छन्ति स्मार्त्तास्तु आदित्यादित्वं मन्यन्ते इति भेदः ।
पञ्चन् लि० पचि-कनिन् । पञ्चसंख्यायां शतसंख्यायुक्ते च
पञ्चसंख्यायुक्ताश्च कतिचित् पदार्था एकादिशब्दे १५०६
ष्टु० दर्शिताः । पञ्चकशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चनख-पञ्चनी-पञ्च नखा यस्य । शृङ्गे कूर्मे च हेमच० ।
श्व्याश्चे राजनि० । शशकादिषु च “शशकः शङ्खकी
गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः” भक्ष्यपञ्चनखोक्तौ सृतिः
“आविधं शङ्खकं गोधां खड्गिकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान्
पञ्चनखेष्वाम्नाहः” मनुः ।

पञ्चनद पु० पञ्च नद्याः सन्त्यत्र कच् । (पञ्चाव) प्रसिद्धे प्रदेश-
भेदे । स च देशः अपरस्यां दिशि कूर्मविभागशब्दे २१८८०
विहतिः । “वितस्तिस्त्र्यम्भागा च विपाशेरावती तथा ।
शतदुश्चेति विज्ञेयाः पञ्च नद्याः शुभावहाः” । सोऽभिज
नोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पञ्चनद पित्वादिक्रमेण
तदासिनि तच्पे च वज्रश्च अणो लृक् । भा०शा० ७अ० ।
पञ्चानां नदीनां समाहारः । “नदीभिश्च” अव्य० अच् समा० ।
पञ्चनदीसमाहारे तच्च काशीस्थनदीपञ्चकल्पं तीर्थं
“किरणाधृतपापे च तस्मिन् धर्मनर्दे शुभे । स्वन्त्यो
पापसंहर्त्रा वै वाराणस्यां शुभद्वये । ततो भागीरथी
प्राप्ता तेन दैवीपिमा सह । भागीरथी समायाता यमुना
च सरस्वती । किरणा धृतपापा च पुण्यतीर्थे सरस्वती ।
गङ्गा च यमुना चैव पञ्च नद्याः प्रकीर्तिताः । अतः प-
ञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्” काशीख० ५६अ० ।

पञ्चनिम्ब न० “पञ्चनिम्बन्तु तत्पुष्पमूलवल्कलफलच्छदैरिति”
शब्दच० उक्ते निम्बस्य पुष्पादिपञ्चके । [गन्धर्वता० ।

पञ्चनी स्त्री पचि-ल्युट् । शारिङ्गकुलायाम् (पाशारक्षक)
पञ्चपचिन् पु० शिवोक्ते पचिपञ्चकाधिकारेण प्रश्नादिज्ञा-
नार्थं शाकुनशास्त्रभेदे “अक्षरं पचिभूतञ्च दिग्देवत-
दिनामि च । कालं वर्णं बलं मिलं धातुलिङ्गादिकं
क्रमात् । प्रश्नादिज्ञातिवर्णञ्च देहसङ्कल्पनादिभिः ।
चिन्तितान्यपि सर्वाणि वक्ष्यन्ते वर्णकैः क्रमात् । शकु-
नस्य क्रमागत्या द्यूते युद्धे जयादिषु । आरुढपञ्च-

रत्नेभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा । अकारादिस्वराणाञ्च
पञ्चानाञ्च विचारयेत् । अस्य नामाक्षरस्यादौ स्वराकृढं
संज्ञं सृजेत् । प्रच्छकस्य वचः श्रुत्वा साहोवर्णः स्वर-
स्तथा । स्वरस्य कल्पयेद्धारं वारात् पक्षी-प्रजायते ।
पक्षिणो जायते वाक्यं वाक्याञ्च फलसम्भवः ।
अकाराद्या ओकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
भुक्तार्थं कल्पयेद्द्रूपं स्वरास्ते पचिरूपिणः । अकारः
श्रेण आख्यात इकारः पिङ्गलस्तथा । उकारो
वायसश्चैव एकारस्तान्मणेश्वरः । ओकारो नीलकण्ठश्च
स्वरास्ते पचिसंज्ञकाः । अकारः पूर्वदिग्भागे इका-
रश्चैव दक्षिणे । उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चोत्तरे
तथा । शेषस्थानेषु सर्वेषु ओकारः परिकीर्तितः । प्राक्
श्रेणः, पिङ्गलो वास्ये, पश्चिमे काक उच्यते । उत्तरे
तान्मण्डलं, कलापी मध्यगो मतः” इत्यादि अस्य फला-
दिकं तत्र दृश्यम् विस्तरभयाच्चेत्तम् ।

पञ्चपञ्चिनी स्त्री पञ्च पञ्च क्वचः परिमाणमस्याः द्विजान् ।
पञ्चदशस्तोमस्य विष्टुतिभेदे “अथ पञ्चदशस्तोमस्य
तिष्ठो विष्टुतयः । तत्र प्रथमं पञ्चपञ्चिन्याख्यां
विष्टुतिं दर्शयति” भा० । “पञ्चथो हिङ्करोति स
तिष्ठभिः स एकया स एकया, पञ्चथो हिङ्करोति स
एकया स तिष्ठभिश्च एकया, पञ्चथो हिङ्करोति
स एकया स एकया स तिष्ठभिः, पञ्चपञ्चिनी पञ्चपञ्च-
दशस्य विष्टुतिः” तारुण्य० ब्रा० ४।१ । “चतुर्वर्षं स्तोत्रे-
ष्वेकैकं त्रैलोक्यं स्तुतं तस्मिन् त्रैलोक्ये पञ्चदशसंख्या क्वचः
सम्पादनीयाः । तच्च सम्पादनम् आहृतिमन्त्रेण न
सम्भवतीत्याहृतिप्रकार इहोपदिशते त्रिभिः पथायैः
स्तोत्रमावर्त्तनीयम् । अग्न आयाहीत्येषा स्तुते प्रथमा
कृत् “तन्वा समिद्धिरिति” द्वितीया “स नः पृथ्वि”
तृतीया तासु प्रथमाश्च प्रथमे पथायै त्रिरावर्त्तयेत्
इतरे द्वे सक्तं सक्तं । द्वितीये पथायै मध्यमां त्रिर-
भ्यसेत्, तृतीये पथायै अन्तिमां त्रिरभ्यसेत् । एवं सत्ये-
कैकस्य आहृतिः पञ्चधा सम्पद्यते । एषा पञ्चपञ्चिनी
एकैकस्मिन् पथायै पञ्चर्चा भवतीति । पञ्चपञ्चिन्येतत्-
संज्ञा पञ्चदशस्तोमस्येषा विष्टुतिः ।

पञ्चपत्र पु० पञ्च पत्र पत्राण्यस्य । (कान्दला) दृक्भेदे राजनि०
पञ्चपदी स्त्री पञ्च पादा अस्याः अन्यलोपे ङीप् एङावः ।
शृङ्गभेदे आश्व० गृ० १।७।१६ उदा० कुशदीपस्ये २न-
दीभेदे भाग० ५।१०।२६ उदा० ।

पञ्चपर्णिका स्त्री पञ्च पञ्च पर्णायस्याः कप् कापि अतइ-
त्वम् । गोलुरक्षुपे राजनि० ।

पञ्चपर्वन् न० संज्ञात्वात् कर्म० । “चतुर्दशष्टमी चैव अमा-
वास्या च पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-
क्रान्तिरेव च” परिभाषितेषु अष्टम्यादिषु

पञ्चपल्लव न० पञ्चानां पल्लवानां समाहारः पात्वा० । पञ्च
विशेषपञ्चकपल्लवे तच्च गन्धकर्मणि “आम्रजम्बूकपित्त्यानां
बीजपूरकवित्वयोः । गन्धकर्मणि सर्वत्र पात्वाणि पञ्च-
पल्लवम्” शब्दचन्द्रिकोक्तम् । वैदिककर्मणि स्यात्पठे
देयन्तु “अश्वत्थाङ्गुस्वरञ्जचूतन्वयोधपल्लवाः । पञ्चपल्लव-
मित्युक्तं सर्वकर्मणि शोभनम्” ब्रह्मसूत्रे उक्तं पात्वात् ।
तान्विककर्मणि तु “पनसाञ्चं तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव
च । पञ्चपल्लवसूक्तं च सुनिमित्तान्ववेदिमिः” । तेषां
फलविशेषस्तत्र दृश्यः । कर्म० पञ्चभङ्गादयोऽप्यत्र व०व० ।

पञ्चपात्र न० पञ्चानां पात्राणां समाहारः पात्वा० न डीप् ।
१ समाहृतेषु पञ्चसु पात्रेषु । पञ्च पात्राणि दानोद्देश्यानि
यत् । वैश्वदेवपितादित्यरूपपञ्चदेवते श्रद्धां तच्च
अमावास्याप्रतेपञ्चस्तोद्देश्यकञ्चाङ्गं सपिण्डीकरणञ्च
एतेषु मातामहपञ्चाभावात् पञ्चदेवतत्वम् । तथान्वटका-
ञ्चाङ्गमपि तत्र पितादिस्थाने सात्वादित्योद्देश्यत्वात्
तथात्वम् ।

पञ्चपादु लि० पञ्च पादा अथ अन्तलोपः समा० । १ पञ्च
पादयुक्ते स्त्रियां डीप् पद्मावः । पञ्चमङ्गलकर्मरूपः
पादोऽस्य । २ संवत्सरे संवत्सरस्य पञ्चत्वरूपत्वात्
हेमन्तशिथिरथोरेकत्वाभिप्रायेण ऋतूनां पञ्चत्वम् । ऋ०
१॥६४॥ १२भा० दृश्यम् ।

पञ्चपादी स्त्री पञ्चानां पादानां समाहारः डीप् । पाद-
पञ्चके पादश्चेह अन्यवयवभेदः संज्ञायां कन् । पञ्च-
पादिका शारीरकभाष्यव्याख्याने अन्यभेदे

पञ्चपितृ पु० संज्ञात्वात् कर्म० । “जनकश्चोपनेता च यश्च
कन्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्नाता पञ्चैते पितरः
अृताः” प्रा०वि० धृतवचनोक्ते जनकादिपञ्चके

पञ्चपित्त न० पञ्चगुणितं पित्तं शा०त० । “वराहच्छागमहिष
मत्स्यमायूरपित्तकम् । पञ्चपित्तमिदं प्रोक्तं सर्वेष्वेव
हि कर्मसु” वैद्यकोक्ते वराहादिपञ्चकपित्ते ।

पञ्चप्रदीप न० पञ्च प्रदीपाः यत् । नीराजनाङ्गे दीपभेदे
“हरेः पञ्चप्रदीपेन वज्रशो भक्तिवत्परः” पद्मपु० ।

पञ्चपुष्प न० पञ्चगुणितं पुष्पम् । “चम्पकाञ्जशमीपद्मकर-

वीरं च पञ्चकम्” देवीपु० १०७अ० उक्ते पुष्पपञ्चके ।

पञ्चप्रस्थ न० पञ्च विषयाः शब्दादयः प्रस्थाः सानव इव यस्य ।
संसारवने “स एकदा सहेष्वासो रथं पञ्चाश्वमाशुगम् ।
दीशं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चवन्धुरम् । एकरश्मि-
कदमनमेकनीडं द्विकूरम् । पञ्चप्रहरणं सप्रवह्यं पञ्च-
विक्रमम् । हैमोपस्करमारुह्य स्वर्गवर्माजयेपुषिः । ए-
कादशचमूनायः पञ्चप्रस्थमगाहनम्” भाग० ४।२६।४।
“सहानिष्वासो धनुः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशो यस्य
सः । रथमारुह्य पञ्चप्रस्थं वनमगादिति तृतीयेनान्वयः ।
रथम् इदानीमेव विवृतं स्वप्नदेहं जाग्रदेहस्य शतसम्बन्ध-
सरोपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात् । पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्युप-
यस्य । आशुगं शीघ्रगतिम् । द्वे अहन्ताममते देशे
दण्डिके यस्य । द्वे पुण्यपापे चक्रे यस्य । एकं प्रधानं
मन्त्रो यस्य त्रयोयुगावेणबोधव्याप्ता यस्य पञ्च प्राणा वन्धु-
राणि बन्धनानि यस्य । एकं मनो रश्मिः प्रपञ्चो यस्य
एका बुद्धिर्दमनः स्तुतो यस्य कर्मधारयः । एकं हृदयं
नीडं रथिनउपवेशस्थानं यस्मिन् । द्वौ शोकमोहौ
कूरौ युगवन्धनस्थाने यस्य । पञ्च शब्दादयो वि-
षयाः प्रहिंयन्ते प्रक्षिपन्ते यस्मिन् अस्य व्याख्यानं
भविष्यति पञ्चेन्द्रियाद्येप्रक्षेप इति । सप्त धातवोरुप-
रथरक्षार्थं चर्माद्यावरणानि यस्य पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
विक्रमा गतिप्रकारा यस्य । हैमोपस्करं सौवर्णभरणं
स्वर्गवर्मा रश्मिं च कवचं रजोगुणाढ्यं अक्षयेषुधिनिषङ्गम्
अनन्तवासनाहङ्कारोपाधिः । एकादशो मनोरूपः चमू-
नायः सेनापतिर्यस्य । वासनामयस्य मनसः प्रपञ्चत्वं
शङ्कलविकल्पात्मकस्य दृग्दृग्वन्तरेण वक्ष्यमाणस्य चमू-
नायत्वमिति भावः । पञ्च शब्दादयो विषयाः प्रस्थाः
सानवो यस्मिन् तद्वनं भजनीयं देशमगात्” श्रीध० ।

पञ्चप्राण पु० कर्म० । देहस्थे प्राणनादिवृत्तियुते वायुपञ्चके
पञ्चवृत्तिशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चप्रासाद पु० पञ्चचूडायुक्तः प्रासादः शा०त० । (पञ्चरत्न)
इति ख्याते देवमन्दिरभेदे “पक्वैकचित्तं रम्यं पञ्च
प्रासादसंयुतम् । कारयित्वा हरौ चाथ भूतपापो दिवं
ब्रजेत्” अग्निपु० ।

पञ्चबन्ध पु० पञ्च पञ्चमः बन्धो भागो यत् । पञ्चमांशयुतेद-
मादौ “आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा । पञ्च-
बन्धोदमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते” मिता० धृतवचनम् ।

पञ्चबला स्त्री पञ्चगुणिता बला । बलानागबलामहाबलाः

तिवला राजवलापववापञ्चके नैवगृहप्रकाशिकायाम् ।
पञ्चवाण पु० पञ्च बाणा व्यस्य । शक्रन्दर्पे तस्य बाणपञ्चकं
च कालिकापुराणशब्दे २०११४० दर्शितम् संज्ञात्वात् कर्म० ।
शकामस्य बाणेषु पञ्चविभागेनानीतेषु विवाहादौ वर्जनीयेषु
पञ्चसु शरीगादिषु उपयमशब्दे १२६६४२० दृश्यम् ।

पञ्चबाहु पु० पञ्च बाहवोऽस्य । महादेवे हरिवं० २७७ अ० ।

पञ्चब्रह्म न० उपनिषद्भेदे

पञ्चभद्र पंखी पञ्चखड्गभेदेषु भद्रः शुषितत्वात् । 'पञ्चभ-
द्रस्य हृत्पृष्ठसुखपार्श्वेषु शुषितः' हेम० उक्ते शङ्खभेदे
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "क्षिप्रोज्जगापटवारिवाहभू-
निस्वसृगुणीजनितः कषायः । समीरपित्तज्वरजर्जराणां
करोति भद्रं खलु पञ्चभद्रम्" शाङ्गधरोक्ते शपाचनभेदे न०

पञ्चभूत म० व० व० संज्ञात्वात् कर्म० । आकाशवायुतेजोजलभूमि-
रूपभूतेषु । "भूतादिकादहङ्कारात् पञ्चभूतानि जितरे"
शार० ति० । अस्य पुंस्त्वमपि "शब्दादप्रोम स्रगंतस्तेन
मायुस्ताभ्यां रूपादङ्गिरैतैः रसाच्च । अन्धांशो तैर्गन्धतो
भूर्धराद्या भूताः पञ्च सृगुणोनाः क्रमेण" तेषां च
द्रव्यविशेषशब्दे १७८१ पु० सृष्टुतोक्तं गुणादि दृश्यम्
तेषामस्थ्यादिविशेषकार्यकारिता ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटले
उक्ता यथा "अस्मिन्संनखच्चैव नाडी त्वक् चेति पञ्चमी ।
पृथ्वीपञ्चगुणा प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् । मलं सूत्रं
तथा शुक्रं श्लेष्मा शोणितमेव च । तोयं पञ्चगुणं
प्रोक्तं ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् । ह्लासो निद्रा क्षुधा चैव
भ्रान्तिरालस्यमेव च । तेजः पञ्चगुणं प्रोक्तं ब्रह्म-
ज्ञानेन भाषितम् । धारणं चालनं क्षेपः सङ्कोचः प्रसर-
स्तथा । वायुः पञ्चगुणः प्रोक्तो ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तथा मोहश्च पञ्चमः । नभः-
पञ्चगुणं प्रोक्तं ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्" । भूत
मध्यमाणि यथा "धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठातुराषा अश्लेषा-
तथा । अभिजिज्ञोचराषाढा पृथ्वीतत्त्वसदाहृतम् ।
पूर्वाषाढा तथाऽश्लेषा सूत्राङ्गं चैव रोहिणी । पर
भाद्रपदा तोयम् आपस्तत्वन्वभीष्टदम् । भरणी कृत्तिका
पुष्या मघा पूर्वा च फाल्गुनी । पूर्वभाद्रपदा स्वाती
तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ! । विशाखोत्तरफल्गुन्यौ हस्ता
चित्रा पुनर्वसुः । अश्विनी मृगशीर्षा च वायुस्तत्त्वस-
दाहृतम्" सूत्रसरोदयः । [पञ्चके नैवगृहप्र०]

पञ्चभृङ्ग न० देवदानीयमीन्द्रानिर्घुण्णीतमालात्मके दृष्ट-
पञ्चम त्रि० पञ्चानां पूरणः ङडि मद् । पञ्चानां पूरणे स्त्रियां

ङीप् । १२८८ श्रुचिरे त्रि० हेमच० ४ मैथुने न० । तन्वी-
कण्ठोलितस्तरमध्ये एस्तरभेदे स्तरः । "वायुः ससु-
हृतो नाभेरुहोत्कण्ठमूर्ध्वं च । विचरन् पञ्चमस्या-
नमाप्नोति पञ्चम उच्यते" । तन्निरुक्तिः । "प्राणोऽपानः
समानश्च उदानो व्यान एव च । एतेषां समवायेन
जायते पञ्चमः स्तरः" तत्कारणम् । द्वागभेदे मेदि० स
च सोमेश्वरमते तृतीयो रागः अत्र गान्धारस्वरस्त्रीत्रः
ऋषभपञ्चमौ लुप्तौ षड्जः गृह्यः । भरतमते भैरवरा-
गस्याष्टमः पुत्रः । अस्योच्चारणं पिकध्वनिवत् । उच्चार-
णस्थानं गल उरः शिरसि ।

पञ्चमकार न० पञ्च मकारा यत्र । मकारादिपदवेद्यमद्यादिप-
ञ्चके "मद्यां मांस्" तथा मत्स्यो सद्वा सैष्टुनमेव च । पञ्चत-
त्त्वमिदं देवि ! निर्वाणसुक्तिहेतवे । मकारपञ्चकं देवि !
देवानामपि दुर्लभम्" गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटले । तत्र
मद्यादिकं प्रसिद्धम् । सद्वा तु "पृथुकास्तगुला गृष्टा
गोधूमचणकादयः । तेषां नाम भवेद्देवि ! सद्वा सुक्ति-
प्रदायिनी" । तत्र परिभाषिता

पञ्चमहिष न० पञ्चगव्यवत् महिषस्य सूत्रादिपञ्चके । पञ्चगव्य
शब्ददर्शितकलेन तस्य पाकविधिः "एतेनैव तु कलेन
हृतं पञ्चाविकं पचेत् । पञ्चाजं पञ्चमहिषं चतुर्द-
शमपि वा" सृष्टुतः । पञ्चाजपञ्चाविकशब्दावपि क्रमेण
अजाविसम्बन्धिसूत्रादिपञ्चके ।

पञ्चमहापातक न० पञ्चप्रकारं महापातकम् शा० त० । ब्रह्म-
हत्यादिमहापातकपञ्चके "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं
गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि
तैः सह मनुः । स्तेयमत्र ब्राह्मणस्त्राभिकसुवर्णहरणं
यथाह विष्णुः "ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्ण-
हरणं गुरुदाराभिगमनं संयोगश्च तैः सहति महापात-
कानि" । सुवर्णश्च कर्ममितस्त्वर्थम् ।

पञ्चमहायज्ञ पु० पञ्चगुणितो महायज्ञः कर्म० वा । गृहस्थैः
प्रतिदिनं कर्तव्ये देवपैत्रादियज्ञपञ्चके । "पञ्चसूना गृह-
स्थस्य चूली मेघगुपस्तरः । कण्डनी चोदकुम्भश्च तस्य
पापस्य शान्तये । पञ्चयज्ञविधानञ्च गृही नित्यं न
हापयेत् । पञ्चयज्ञविधानेन तत् पापं तस्य नश्यति ।
देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च । ब्रह्मयज्ञो नृ-
यज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः । होमो देवोवलिर्भौतः
पितृः पितृक्रिया स्रुतः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञश्च
न्ययज्ञोऽविधिपूजनम्" शङ्खसं० । पञ्चमहासत्तादयोऽप्यत्र

“देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुकृमात् । महासत्त्वाणि
जानीयात् एते चेह महामखाः । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः
पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्गौतो ऋग्वज्रो-
ऽतिथिपूजनम् । आहुं वा पितृयज्ञः स्यात् पितृगो-
बलिर्गौतापि वा । यच्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः
स च चरते । स चावाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातरा-
हुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्तु निमित्तकात् ।
अथ कमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ॥ अद्वैतं नास्ति
चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा । अथुद्धृत्य यथाशक्ती-
किञ्चिदन्नं यथाविधि । पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्या-
दहरहर्दिजे । पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदी-
रयेत् । हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तद्वृजं निनयेदपः ॥ कात्या०स०

पञ्चमार पु० १ वलदेवपुत्रे शब्दर० कर्म० । २ पञ्चविधकाशे च ।

पञ्चमाधिक त्रि० पञ्च माषाः प्रमाणमस्य ठक् न पूर्वपदद्वयः ।

स्वर्णमाषपञ्चकमिते दण्डादौ मनुः ८।२६८

पञ्चमास्य पुंस्त्री० पञ्चमः खरभेदः आस्ये आस्य । १ कोकिले

शब्दर० स्त्रियां जातित्वेऽपि योषधत्वात् टाप् । पञ्चमं

कोकिलो वदेत् पञ्चम मासेषु भयः यत् । २ पञ्चमासभके त्रि०

पञ्चमी स्त्री पञ्च पत्नीन् मिनोति कृष्णाति प्रेम्णा मी-वन्ते

पेक् । पञ्चपाण्डवपतिकायां १ हौपद्र्याम् २ शारिष्ट-
कायाञ्च (पाशारक्षक) पञ्चनृ-पूरये मट् । पञ्चानां पूरण्यां

स्त्री ङीप् । अस्य वङ्ग० समासे समासवाच्यत्वे अच्

समा० कल्याणी पञ्चमी वासु रात्रिषु कल्याणपञ्चमा

रात्रयः । सुखत्वाभावे कप् । कल्याणी पञ्चमी यत्

पञ्चे कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः अत्र पूरण्या सुखत्वा-

भावात् न समासवाच्यत्वम् । चन्द्रमण्डलस्य प्रवेश-

निर्गमाभ्यां सूर्याकिरणप्रतिबिम्बयोग्यत्वबोध्यत्वाभाव-

युक्तायां चन्द्रस्य ४ पञ्चम्यां कलायां ५ तदुपलक्षित

तिथौ च स्त्री । विहितकर्मविषयविशेषे तस्याः

कथं ग्राह्यतेति कालमा० निर्णीतं यथा

“युग्मशास्त्रेण पञ्चमी पूर्वविज्ञा ग्राह्या । ननु “प्रायः

प्रातरुपोऽया हि तिथिर्देवे फलेषु भिरिति” शिवरहस्यसौ-

रपुराणयोक्तित्वप्रमाणोपवासाङ्गत्वाभिधानात् पञ्च-

स्युपवासः परेत्युः प्राप्नोति, तच्च हारीतेन परविज्ञायाः

प्रतिषिद्धत्वात् । “चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया

न तु । देवे कर्मणि पितृग्रे च शुक्लपक्षे तथाऽसिते”

इति । नचैतावता प्रायः प्रातरिति वचनस्य निर्विपर्ययत्वं

शङ्कनीयम् । निर्णीतास्तु निर्णयप्रमाणास्तु च तिथिषु

यत् यत् परविज्ञोपवासः शास्त्रान्तरेण प्राप्तस्तस्य स-
र्वस्य तद्विषयोपपत्तेः । न च तेनैव शास्त्रेण तदुपवा-
ससिद्धेः कृतमनेन वचनेनेति शङ्कनीयम् । सामान्य-
विशेषरूपेण शास्त्रद्वयस्यापि चरितार्थत्वात् । तस्य सा-
मान्यशास्त्ररूपस्य प्राप्तोपवासवचनस्य विरोधिना प्रती-
युक्तपञ्चमीनिषेधकेन विशेषशास्त्ररूपेण हारीतवचनेन
बाधो युज्यते । एतद्वद्वं बाधमभिलक्ष्यैव प्रायः प्रात-
रुपोऽप्येति प्रायःशब्दः प्रयुक्तः । प्रतिपन्न्यायेन पौर्वा-
ह्निकी इति वचनवत्त्वात् । पञ्चस्यामपि दानव्रतयोः
परदिनानुष्ठानप्राप्तौ तद्व्यावृत्तये हारीतवचने देवे कर्म-
णीत्युच्यते । न च देवकर्मणि पूर्वार्हस्य कर्मकालशास्त्रं
प्रावत्यस्य च वर्णितत्वात् तदुपवाधो न युक्त इति शङ्क-
नीयम् । विधेर्निषेधस्य वा प्रतिपदोक्तस्य प्रबलतरत्वात् ।
न च पूर्वदिनपूर्वार्हस्यात्यन्तकर्मकालत्वं, साकल्यवचना-
पादितकर्मकालत्वस्य सङ्गावात् । ईदृशमेव विषयमभि-
लक्ष्य साकल्यवचनस्य प्रवृत्तत्वात् । स्वाभाविकतिथि-
व्याप्तिर्युक्ते विषये साकल्यवचनस्य निरर्थकत्वात् । तस्मा-
दैव कर्मणि परविज्ञायाः पञ्चम्याः निषेधो न विरुध्यते ।
मन्वेवमपि पितृग्रे निषेधो निरर्थकः । पितृप्रस्य स्वत-
एव परविज्ञायामप्राप्तत्वात् । मैव दृष्टान्ततयापि च
तदुपन्यासोपपत्तेः । यथा पितृकर्मणि चत्तरविज्ञा न
ग्राह्या तथा देवेऽपीति विषयतया देवपितृप्रयोः सहो-
पन्यासः । ननु व्यासनिगममतयुग्मशास्त्रमुदाहृत्य प-
ञ्चम्याः पूर्वविज्ञत्वमभिधीयते । व्याप्तस्वादयस्तु तद्विष-
य्येण युग्मान्युदाजङ्गुः । “प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्
द्वितीया प्रतिपद्युता । चतुर्थीसंज्ञिता या च सा तृतीया
फलमदा । पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता च नारदः”
इति । अतएवैतद्युग्मशास्त्रपर्यालोचने पञ्चम्याः पर-
विज्ञत्वं प्राप्नोति । बाढम् अतएवात्र शुक्लकृष्णशास्त्रेण
व्यवस्था प्रसक्ता तां निषेधुं हारीतेन शुक्लपक्षे तथा
ऽसिते इत्युक्तम् । न च सा व्यवस्था वचनेन निषेधुं मथ-
क्या, किं हि वचनं न कुर्याच्चास्ति वचनस्यातिभार इति
न्यायात् । तस्माद्हारीतवचनेन पञ्चमी पूर्वविज्ञा ग्राह्या ।
स्तन्दपुराणेऽपि “पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थी संयुता
विभो !” तथा पञ्चपुराणभविष्यपुराणयोः पूर्वोक्त-
विज्ञाविषयौ विधनिषेधौ अर्थेते । “पञ्चमी च च-
तुर्थी तु कार्या षष्ठ्या न संयुता” इति । यत्तु ब्रह्मवैवर्ते-
ऽभिहितम् “पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदः” ।

इति तद्वचनं स्कन्दोपवासविषयतया सङ्कोचनीयम् । वाक्यशेषे तथाभिधानात् “स्कन्दोपवासे स्त्रीकायां पञ्चमी परसंयुता” इति वाक्यशेषः । न चासञ्ज्ञातविरोधिना वाक्योपक्रमस्य सञ्ज्ञातविरोधिना वाक्यशेषेण कथं सङ्कोच इति शङ्कनीयम् । असन्दिग्धोपक्रमस्य प्राबल्येऽपि सन्दिग्धोपक्रमस्य वाक्यशेषेण निर्णेतव्यत्वात् । अतएव जैमिनिनापि स्तुतितम् । “सन्दिग्धे तु वाक्यस्य शेषादिति” । अतः स्कन्दोपवासे पञ्चमी परदिवा । अन्यत्र पूर्वदिनेति स्थितम् ।

पञ्चमुख त्रि० पञ्च मुखान्यस्य । १ पञ्चवदनयुक्ते स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष् । २ महादेवे पु० तन्मुखनामादि देवीः । चक्रं यथा “शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः । स तु पञ्चमुखः स्थातो लोकसार्धसाधकः । पञ्चब्रह्मात्मको यस्मात्तेन पञ्चमुखः स्मृतः । पश्चिमे तु मुखे सद्यो, वामदेवस्तथोत्तरे । पूर्वे तत्क्षणं विद्यादघोरं चापि दक्षिणे । ईशानः पञ्चमो मध्ये सर्वेषां परिस्थितः । एते पञ्चमुखा वत्स पापनाशनाशनाः । सद्योजातो भवेच्छुक्रो वामदेवस्तु पीतकः । रक्तस्तपुरुषो ज्ञेयोऽघोरः कृष्णः स एव च । ईशानः पश्चिमस्तेषां सर्ववर्णसमन्वितः । कामदः कामरूपी स्यात् ज्ञानाधारः शिवात्मकः” । ३ पञ्चवक्त्रो रुद्राक्षभेदे च “पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नामनामतः । अग्न्यागमनाच्चैव अमलस्य च भक्षणात् । सुचरते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” तिथि० त० स्कान्दे । ३ जवाभेदे स्त्री ङीष् । ४ वासकवक्त्रे च राजनि० । पश्चि-विस्तारे अच् तादृशं मुखमस्य । ५ सिंहे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । पञ्चवक्त्रादयोपि तेजर्थेण ।

पञ्चमुद्रा स्त्री पञ्चगुणिता मुद्रा । १ आवाहन्यादिमुद्रा-पञ्चके तत्स्वरूपनामादि पूजाप्रदीपे चक्रं यथा “सत्यं मूर्धिरतः पुष्पैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः । आवाहनीः समाख्याता मुद्रा देशिकसत्तमैः । अधोमुखी त्रियं चेत् स्यात् स्थापनीः मुद्रिका भवेत् । उच्छ्रिता-कुण्डलस्य संयोगात् संनिधापनीः । अन्तःप्रवेशिताङ्गुली सैव सन्धोधनीऽमता । उत्तानमुष्टियुगला समुसखीकरणीऽमता” । तन्त्रोक्ते देवभेदपूजाङ्गे श्योन्यादिमुद्रापञ्चके च तन्त्रसारः ।

पञ्चमुष्टिका पु० चक्रदत्तोक्ते यवादिमुष्टिपञ्चककषायभेदे “यवकोल कुलत्यानां सुहृन्मूलकमुष्टयोः । एकैकमुष्टिमुष्टय

पचेदष्टगुणे जले । पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफा-पहः । शस्यते गुल्ममूलं च श्वासे कासे ज्वरे” ।

पञ्चमूल न० पञ्चमकारं मूलम् । गवाजामेधीमहिषी गर्दभीनां पञ्चानां मूले राजनि० ।

पञ्चमूल न० पञ्चगुणितं मूलम् शा० त० । १ वैद्यकोक्ते विल्वदि-पञ्चकमूले तच्च त्रिविधं लघुमहत्तृणाख्यभेदात् तत्र महत् “श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका । स्नेनाकः पञ्चभिर्वृक्षैः पञ्चमूलं महत्तमम् । पञ्चमूलं महत् तित्तं कषायं कफघातघृत् । मधुरं श्वासकासघ्नघृत् लघुग्निदीपनम्” अथ लघुपञ्चमूलस्य लक्षणकृणाञ्च “शालपर्णी पृश्निपर्णी वार्त्ताकी कण्टकारिका । गोलुरं पञ्चभिर्वृक्षैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् । पञ्चमूलं लघु खादु वल्यं पित्तानिलापहम् । नात्युष्णं हृद्यं माहि ज्वर-श्वासाशरीप्रणुत्” भावप्र० “विल्वान्निमन्वद्योनाक काश्मर्यः पाटला तथा । ज्ञेयं दृष्टत् पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम्” मतान्तरम् । “शरेन्दुर्दर्मकाशानां मूलस्य मूलमेव च । सौम्यं चारुं चैव तृणाख्यं पञ्चमूलकम्” शब्दच० । पञ्चमूलीत्यपि स्वल्पपञ्चमूलभेदे “शालपर्णी पृश्निपर्णी दृष्टती कण्टकारिका । तथा गोलुरकश्चैव पञ्चमूली कनीयसी” शब्दच० । पञ्चानां मूलानां समाहारः ङीष् । २ मूलपञ्चके

पञ्चमूल्यादि न० चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे यथा

“पञ्चमूली वला विल्वगुडुचीसुस्तनागरैः । पाठा भूनिम्बहीवेरकुटजत्वक्फलैः शृतम् । जलि सर्वा-नतीसारान् ज्वरदोषं वमिन्तथा । सम्प्रतोपद्रवं श्वासं कांसं हन्यात् सुदारुणम्” ।

पञ्चयाम पु० पञ्च यामा यत् । १ दिवसे “त्रियामां रजनीं प्राहृत्यत्ताद्यन्तचतुष्टये । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” उक्तेः अहोरात्रस्य अष्टपहरात्मकत्वेन तन्मध्ये रात्रिस्त्रियामत्वात् परिशिष्टयामपञ्चकस्य दिवसत्वम् । २ तदभिमानिदेवभेदे “विभावसारसूतोष्णव्युष्टं रोचिषमातपम् । पञ्चयामोष भूतानि येन जायति कर्मसु” भाग० ६।६।१५

पञ्चयुग न० पञ्चभिः पञ्चभिः युगम् । इदादिभिः पञ्चभिः पञ्चभिः वृक्षैः हाटशवर्णात्मकषट्संवत्सरे “मन्वत्सराः पञ्चयुगं चाहोरात्रसहस्रविधः” भा० सं० १० स्तो० “दैवपैतमानुषब्राह्मभेदात् अहोरात्रसहस्रविध इत्यर्थः” नोबक० ।

पञ्चरत्नक पु० पञ्च रत्नका इव कण्टकादयोऽस्य । १ पञ्चपौड-

दृष्टे राजनि । २ इन्द्रियपञ्चकपरञ्चकयुक्ते च ।

पञ्चरत्नं न० पञ्चगुणितं रत्नम् । पञ्चविधे रत्नभेदे तच्च नानाविधम् “नीलकं वज्रकं चेति पद्मरागश्च भौतिकम् । प्रवालं चेति विज्ञेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः” विधानपा० “सुवर्णं रजतं सुक्ता राजावर्त्तं प्रवालकम् । रत्नपञ्चकमाख्यातम्” हेमा० ब्र० “कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च भौतिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्वदर्शिभिः । अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत्” हेमा० दा० पञ्च रत्नानीव उपदेशकत्वात् यत् । २ नीतिगर्भं कवितापञ्चके “नागः पोतस्तथा वैद्यं ज्ञानिः शक्यो यथाक्रमम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं विदुषापि सुदुर्लभम्” काव्यसंग० नाग इत्यादिना एकैकपद्यस्य आद्यपदेन सूचित कवितापञ्चकं च ग्राह्यम् । तानि च पद्यानि प्रागेव काव्यसंग्रहे दृष्टानि । ३ पञ्चचूडशेखरभेदे न० ।

पञ्चरश्मिः पु० पञ्च पञ्चवर्णा रश्मयोऽस्य । पिङ्गलादिपञ्चवर्ण-रश्मिके सूत्रे तस्य तथात्वम् निर्णीतं का० उ० यथा “अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याग्निम-स्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आ-दित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः । तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चासं चैवमेवेता आदित्यस्य रश्मयः उभौ लोको गच्छतीसु चासं चासुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृष्टा आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽसुष्मादित्ये सृष्टाः” उप० “अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरी-काकारस्य ब्रह्मोपासनस्यानस्य सम्बन्धिन्योनाद्यो हृदय-मांसपिण्डात् सर्वतोविनिःसृता आदित्यमण्डलादिव-रश्मयस्ताश्चेताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याग्निमः सृज्जरसस्य रसेन पूर्णस्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्ति इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् । सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्दत्तेन कफेनाल्पेन सम्पर्कात् पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यम् । तदेव वातभूय-स्त्वाद्भोजं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लम् । कफेन समतायां पित्तम् शोणितवाङ्मयेन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्णविकारा अन्येऽप्याः । कथं भवतीति श्रुतिस्त्वादादित्यसम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा इति । कथमसौ वा आदित्यः पिङ्गलो वर्णत एव आदित्यः शुक्लोऽप्येव नील एष पीत एष

लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मं नाडीभिः कथं सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह तत्तत्र यथा लोके संहान् विस्तोर्यः पन्था सहापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ गच्छतीमं च सन्निहितमसुं च विप्रकटं दूरस्थमेवं यथा लोके दृष्टान्तो सहापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्टः । एव-मेवेता आदित्याः सहापथा यथा गच्छन्ति तथोभयत्रादि-त्यस्य रश्मयः उभौ लोकावसुं चादित्यमण्डलमिमं च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः यथा सहापथः । कथम-सुष्मादादित्यमण्डलात् प्रतायन्ते सन्तता भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथोक्तासु नाडीषु सृष्टा गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्र-वृत्ताः सन्तानभूताः सत्यस्तेऽसुष्मिन् रश्मीनासुभयलि-ङ्गत्वात्ते इत्युच्यन्ते” भा० “रसेनाक्षयेति शेषः तदाकारा इति तच्छब्दोऽन्तरसपिषयः । शुक्लस्येत्यादिषु षष्ठी पूर्ववत् । श्रुताविति शब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः । कथं पुनरन्-तरस्य पिङ्गलादिविचित्रो वर्णविशेषः सिध्यतीत्या-शङ्क्याह सौरेणेति वातपित्ताख्यं सौरं तेजः । तेन पाकोऽंशितस्य च जायते । तेनाभिनिर्दत्तेनाल्पेन कफेन सम्पर्कात् तदेव पित्ताख्यं सौरं तेजो भवति पिङ्गलम् । तेन सम्पर्कादन्तरस्य नाडीनां च जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव च पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्दत्तेन प्रभूतेन वातेन सम्बन्धात्तदुभयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्कादन्तरस्य नाडीनां च जायते नैलमित्याह तदेवेति । प्रकृतमेव पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्त पाकवशादभिनिर्दत्तकफस्य स्वसम्बन्धिनो भूयस्त्वाद्भवति शुक्लं तेन च सम्पर्कादन्तरस्य नाडीनां च शौक्ल्यं भवतीत्याह तदेव चेति । उक्तपाकाभिनिर्दत्तेन कफेन तदभिनिर्दत्तस्यैव वातस्य समतायां तदेव तेजसत्वं सम्बन्धि पोतं जायते । तत्सम्बन्धञ्चाक्षरस्य च नाडी-नां च पोतत्वं भवतीत्याह कफेनेति । यदा तु यथोक्त-पाकाभिनिष्पन्नं शोणितं वृद्धं भवति तदा तस्य नाडीनां च लोहित्यं भवतीत्याह शोणितेति । पक्षा-न्तरमाह वैद्यकाद्वा इति । अन्येष्वप्रकारमाह कथ-मिति । नामेच्छुं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते । तेजः सौरं पित्तमित्युच्यते । तच्चाक्षरस्य धात्वन्तर-सहकारिवशाद्वर्णविशेषे कारणमाशयगतं पीतं रङ्गकं रसरङ्गनादित्यादिवचनादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गल-स्येत्याद्या श्रुतिरित्याशङ्क्याह श्रुतिस्त्विति । उक्तमर्थ-

माकाङ्क्षाद्वारा स्मरयति कथमित्यादिना आदित्यस्य
पिङ्गलादयो वर्षविशेषाः शास्त्रप्रमाणवादेव प्रत्येतव्याः ।
आदित्यस्य तेजसो नाड्योऽनुगतस्य पैङ्गल्यादयो वर्ष-
विशेषाभवन्तीत्युक्तं तदेव प्रज्ञाद्वारा दृष्टान्तावच्छे-
दयति तस्येत्यादिना आनन्दगिरिः ।

पञ्चरसा स्त्री पञ्चो विस्तीर्णोऽस्याम् । आनन्दक्यां
हाराः ।

पञ्चरात्रं न पञ्चानां रात्रीणां समाहारः क्वचनमात्रं रात्रि-
नान्तेऽपि संख्यापूर्वकत्वेन क्लीवता । इति पञ्चके पञ्च
रात्राणि ज्ञानानि यत् । नारदादिप्रणीते ज्ञानोपदेशके
२२म्यभेदे तद्विरुद्धादिकं ब्रह्मणो जन्मखण्डे १२२ख-
उक्तं यथा “रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेभेदं रञ्जरात्रं च प्रवदन्ति सनीषिणः । प्रथमं सात्विकं
ज्ञानं द्वितीयन्तु तदेव च । तृतीयं च तृतीयं च ज्ञानं च
सर्वतत्परम् । चतुर्थं च राजसिकं भक्तस्तद्भाभिवाञ्छति ।
पञ्चमं तामसं ज्ञानं विद्वान्स्तद्भाभिवाञ्छति । ज्ञानं पञ्च-
विधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्बुधाः” तच्च सप्तविधं यथा
“पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम् । ब्राह्म-
शैवं च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम् । गौतमीयं
नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम्” इति नारदपञ्चरात्रे
प्रथमरात्रम् । “पञ्चकं पञ्चरात्राणां लक्षणमाहात्म्य
पूर्वकम् । वाशिष्ठं नारदीयं च कापिलं गौतमीयकम् ।
परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रं च पञ्चकम्” ।

पञ्चरात्रिकं पुं पञ्चरात्रसुपासनासाधनतयास्तस्य उन् ।
विष्णो भा० शा० १४ख० ।

पञ्चराशिकं पुं पञ्च राशयो यत् कप । लीलावत्युक्ते पञ्च-
राश्याधिकारेण गणितभेदे यथा “पञ्चसप्तनवराशिकादिके-
ऽन्योन्यपचनयनं फलच्छिदाम् । संविधाय वज्रराशिजे
यधे स्वल्पराशिवधभाजिते फलम् ।

उदाहरणम् । मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्याद्वर्षे

गते भवति किं वद घोडशानाम् । कालं तथा कथय

मूलकलान्तराभ्यां मूलं धनं गणक ! कालफले विदित्वा ।

न्यासः १ १२ अन्योऽन्यपचनयने कृते १ १२

१०० १६ (फलस्य छेदोऽन्यपचने १०० १६

५ ० न नेय इति बोध्यम्) ० ५

वज्रनां राशीनां वधः । ६६० ।

स्वल्पराशिवधः १०० अनेन भक्ते लक्षम् । ६ ।

शेषम् $\frac{६०}{१००}$ विंशत्यापवर्त्य $\frac{३}{५}$ जातं कुलान्तरम् ६
३

छेदमरूपेण कृते जातम् $\frac{४८}{५}$

पञ्चलक्षणं न० पञ्च सर्गादीनि लक्षणान्यस्य । इति पुराणे
अमरः । पुराणशब्दे दृश्यम् पञ्चानां लक्षणानां समा-
हारः लोपः । अनुमानचिन्तामग्न्युक्ते व्याप्तिरूपपञ्चके
साध्याभावदृष्टित्वमित्यादिकं व्याप्तिरूपपञ्चकं ततोक्त-
मिति तस्य अन्यस्य तथात्वम् ।

पञ्चलवणं न० पञ्चगुणितं लवणम् । “काचकं सैन्धवं चैव
सासुद्रं विहमेव च । सौवर्चलं तथा पञ्चलवणं परि-
कीर्तितम्” राजनि० उक्ते लवणपञ्चके ।

पञ्चलाङ्गलकं न० महादानभेदे तत्स्वरूपं मत्स्यपु० यथा
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । पञ्चलाङ्ग-
लकं नाम महापातकनाशनम् । पुण्यां तिथिं समा-
साद्य युगादिप्रहणादिकम् । भूमिदानं ततो दद्यात्
पञ्चलाङ्गलकान्वितम् । कर्षटं खेटकं वापि स्यात् वा
शस्यशालिनम् । निवर्त्तनशतं वापि तद्वर्त्तं वापि
शक्तिः । सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विच-
क्षणः । सर्वोपकरणैर्युक्तानन्यान् पञ्च च काञ्चनान् ।
कुर्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमासहस्रपलावधि । दधान् लघु-
णसंयुक्तान् दश चैव घुरन्धरान् । सुवर्णशृङ्गा-
भरणान् सुक्तालाङ्गूलभूषणान् । कृष्यपादाग्रतिलकान्
रक्तकौप्यभूषणान् । सुगन्धमचन्दनयुतान् शालाया-
मधिवामशेव” इति परं तत्राध्याये २८२ख० दृश्यम् ।

पञ्चलोकपालं पुं संज्ञात्वात् कर्मणः ग्रहयज्ञाद्यङ्गे विना-
यकादिदेवपञ्चके “विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव
च । अश्विनौ क्रमतः पञ्चलोकपालान् प्रपूजयेत्”
विधानपा० ।

पञ्चलोहं न० पञ्च विस्तीर्णं लोहम् । सौराष्ट्रदेशजे लोहे
हेम० । पञ्चगुणितं लोहं संज्ञायां कन् । पञ्चलोहक
सुवर्णरजतताम्ररङ्गनागरूपे धातुपञ्चके राजनि०

पञ्चवक्त्रं पुं पञ्च वक्त्राण्यस्य । महादेवे २२ब्राह्मभेदे च
पञ्चमुखशब्दे दृश्यम् । पञ्चवदनादयोऽप्यत्र [वि०] ।

पञ्चवटं पुं पञ्चो विस्तीर्णो वटः वेष्टनम् । बालयज्ञोपवीतके
पञ्चवटी स्त्री पञ्चानां वटानां वटप्रभृतीनां समाहार

ह्रीम् । वटादिहृत्पञ्चके 'अक्षयं विल्ववृक्षं च वटं'
धात्रीमशोककम् । वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु
च । अक्षयं स्थापयेत् प्राचि विल्ववृक्षतः । वटं
पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा । अशोकं वङ्गिदिक
स्थाप्यं तपस्थार्थं सुरेश्वरि ! । मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां
चतुरस्यां मनोहराम् । प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षोत्तरं
शिवे ! । अन्नफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी । इयं
पञ्चवटी प्रोक्ता वृहत्पञ्चवटीं शृणु । विल्ववृक्षं मध्य-
भागे चतुर्दिक्षु चतुष्टयम् । वटवृक्षं चतुष्कोणे वेदसंख्यं
प्ररोपयेत् । अशोकं वटलाकारं पञ्चविंशतिसंस्मितम् ।
दिग्विदस्त्रामलकीं च एकैकं परमेश्वरि ! । अक्षयवृक्षं
चतुर्दिक्षु वृहत्पञ्चवटी भवेत् । यः करोति सङ्घे-
शानि ! साक्षादित्समो भवेत् । इहलोकं महासिद्धिः
परे च परमा गतिः । हेमाद्रिः स्कन्दपुराणं वचनानि ।
'दक्षिणदिक्स्थे तीर्थभेदे 'ततो पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्म-
चारी जितेन्द्रियः । पुण्येन सहता युक्तः सतां लोके
महीयते । यत्न योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति' भगवत् १८ अ० ।
रामाञ्चरः सर्गे दृश्यम् ।

पञ्चवर्गं पुं पञ्च वर्गां प्रहारा यत् । पञ्चप्रहरणान्विते
यागभेदे 'सर्वे पञ्चवर्गाः पशुकामस्य' कात्या० श्रौ० ६।
३।८ 'पशुकामस्य यजमानस्य सर्वे तयोऽप्यभिषवाः
पञ्चवर्गाः पञ्चप्रहाराः भवन्ति' कर्कः । पञ्चानां चारणां
वर्गः । श्वारपञ्चके पुं 'कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च
तत्त्वतः । अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च'
मनुटीकायां कुल्लू० उक्तं यथा 'कापटिकोदास्यत
गृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं
पञ्चवर्गशब्दाच्च' तत्त्वतश्चित्येत् । तत्र परमस्मृजः
प्रगल्भश्चात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकस्तं वृत्त्य-
धिनेमर्षमानास्यासुपगृह्य रक्षसि राजा ब्रूयात् यस्य
उद्भूतं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति । प्रव्रज्या-
रूढपतितउदास्यतः तं लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञाशौच
युक्तं वृत्त्यर्थिनं ज्ञात्वा रक्षसि राजा पूर्ववत् ब्रूयात् ।
वह्न्यत्तिकसठे स्थापयेत् प्रचरशस्योपत्तिकं भूयन्तरश्च
तद्वृत्त्यर्थसुपलब्धयेत् स चान्येषामपि प्रव्रजितानां राज-
चारकर्मकारिणां आसाच्छादनादिकं दद्यात् । कर्षकः
लोचहृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनस्तमपि
पूर्ववद्वक्ता स्वभूसौ क्षप्रिकर्म कारयेत् । वाणिज्यकः

जीवहृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तं पूर्ववद्वक्ता घनमानास्या-
मात्मीयस्य वाणिज्यं कारयेत् । मण्डो जटिलो वा
वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सोऽपि कचिदाश्रमे वसन्
वह्न्यमण्डजटिलान्तरकपटविषप्रगण हतो सुप्रराजोपक-
ल्पितहृत्तिः तपस्यां कुर्यात् आसादिसासान्तरितं प्रकाशं
वदरादिमुष्टिमस्त्रीयात् रक्षसि च राजोपकल्पितं यथे-
ष्टमाहारं कल्पयेत् शिष्याद्यास्यातीतानागतज्ञानादिकं
स्थापयेद्युः तेन वह्न्योक्तेष्टनमासाद्य सर्वेषां विश्वस-
नीयत्वात् सर्वे कार्यमकार्यं च पृच्छन्ति अन्त्यस्य च कुक्लि-
यादिकं कथयन्त्येवंरूपं पञ्चवर्गं यथावद्विलयेत् । एवं
प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण पतिराजस्यात्मीयानाश्चाभा-
त्यादीनाम् अनुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनु रूपं चित्त-
येत्' कुल्लू० पञ्चानां वर्गाणां समाहारः ह्रीम् । नीलं
तां उक्ते श्वेतहोरादिपञ्चके स्त्री पञ्चवर्गीवल्लनयने
च रीतिः नीलं तां दृष्ट्वा यथा

'सूर्यादितृङ्गर्चमजो जनक्रकन्धकुचीरान्यतुलानि वै
स्युः । दिग्भिर्युगैरुपयमैः शरैर्कैर्मतेर्मसृष्टैर्नक्षत्रसं-
तैश्च' । अथोच्चवलनवांशनाह 'तत्सप्तमं नीचमनेन
हीनोऽप्यहोऽधिकश्च द्रुमभादिशोध्यः । चक्रात् तदं-
शाङ्गलवो बलम् स्यात् क्रियेणतौलीन्दुभतो नवांशाः' अथ
वृहेशानाह 'मेष्टेऽङ्गतकंष्टशरेषुभागा जीवास्तुजिज्-
ज्ञारशनैश्चराणाम् । हृष्टेऽष्टपक्षागशरानलांशाः शुक्र-
जजीवाकिंजुजेषु हृष्टाः । युग्मे सङ्गुह्णनगाङ्गभागाः
सौम्यास्तुजिज्जीवकुजाकिं हृष्टाः । कर्केऽद्वितकंङ्गनमा-
विभागाः कुजास्तुजिज्जेज्यशनैश्चराणाम् । सिंहेऽङ्ग-
भूताद्विरसाङ्गभागाः देवज्यशुक्राकिं बुधारहृष्टाः । श्वियां
नगाशाविनमाविभागाः सौम्योशनो जीवकुजाकिना-
याः । तुले रसाष्टाद्रिनगद्विभागाः कोणजजीवास्तु-
जिदारनायाः । कीटे नगाव्यष्टशराङ्गभागाः सौम्या-
स्तुजिज्जेज्यशनैश्चराणाम् । चामे रवीध्वस्तुधिपञ्चवेदा
जीवास्तुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम् । मृगे नगाद्रष्टयुगश-
तीनां सौम्यज्यशुक्राकिं कुजेशहृष्टाः । कुम्भे नगाङ्गाद्रि-
शरेषुभागा शुक्रजजीवारशनैश्चराणाम् । मीनेऽर्कवेदा-
नलनन्दपक्षाः सितेज्यसौम्यारशनैश्चराणाम् । विश्वस्वर्मे
विंशतिरुच्चमे स्वेहृष्टेऽच्चन्द्रादशकं दृकाणे । सुशङ्कहे
(नवांशे)पक्ष लवाः प्रदिष्टाविंशोपका वेदलवैः प्रकल्प्याः ।
स्वस्वाधिकारोक्तबलं सुहृष्टे पादोनमर्द्धं सममेऽऽदिभेऽङ्गिः
एवं स्वमानीय बलं तदैक्ये वेदोद्भूते हीनबलः शरीरः' ।

पञ्चवर्णं न० पञ्च वर्णा अस्मि । पञ्चवर्णास्त्विततस्तुल्यवर्णं
‘रजसि पञ्चवर्णानि मण्डलार्थं हि कारयेत् । शक्ति-
तत्त्वसुलभं न एतत् वा यवसम्भवं । रक्तं कुसुमवि-
न्दुरगैरिकादिमण्डलम् । हरितामोद्भवं पीतं रजनी
सम्भवं कश्चित् । कृष्णं दग्धपलाकेषु कण्ठैर्द्वयैरपि
वा । हरितं विल्वपत्रोत्थं पीतकण्ठाविमिश्रितम् ।

हेमा० प्र० । रक्तकारोकारमकारनोदविन्दुयुक्ते प्रत्यये च

पञ्चवल्कल न० ५० । ‘न्यपोधोऽङ्गुस्त्राशत्यङ्गुलमेतस्य वल्-
कलैः । सर्वैरेकत्वसंयुक्तैः पञ्चवल्कलसंख्यते’ शब्द०
१७० ‘न्यपोधोऽङ्गुस्त्राशत्यङ्गुलपिण्डशाल्मली । जी-
रिष्ठश्चाथ पञ्चपां वल्कलं पञ्चवल्कलम्’ इत्युपक्रमे
‘पञ्चैते जीरियो वल्कलैषां त्वकपञ्चकं मतम् ।
त्वकपञ्चकं हिमं याहि मणयोयविषर्पजिम्’ राजनि०
१७० च वल्कलपञ्चकवल्कले ।

पञ्चवातीय न० राजसूयाङ्गे फाल्गुनयुक्ते प्रतिपदि कर्त्तव्ये
पञ्चाग्निषाध्य होमकर्मभेदे ‘पञ्चवातीयम् आहुवनीयं
प्रतिदिशं व्यूह्य मध्ये च क्षुब्धेषामिषु क्षुब्धोत्पन्निनेष्वभ्य
इति प्रतिमन्त्रम्’ कात्या० श्रौ० १५।१।२० ‘होममन्त्राणां
विज्ञेन व्यवस्था (फाल्गुनयुक्ते प्रतिपद्येव) पञ्चवातीय
वर्षकं वक्ष्यमाणकर्म भवति आहुवनीयं प्रतिदिशं व्यूह्य
खरमध्यस्थं हस्तप्रेरितमेव खरमध्य एव प्राच्यादिदिक्षु
स्थापयित्वा मध्ये चावशिष्य पञ्चसन्निभु क्षुब्धोति’ कर्कः
‘उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रम्’ २१०
क्षुब्धोतीति शेषः समस्य चाम्नीनिति प्रतिदिशं व्यूह-
्याहुवनीयमेकत्र कृत्वा उत्तराः पञ्चाङ्गतीर्जु होति’ कर्कः
‘विद्युक्ताऽश्वरथो दक्षिणा’ २२० ‘लिभिरथैर्बुध्नोरथो
दक्षिणा’ कर्कः । तस्य नामनिर्दिष्टः शत० ब्रा० ५।२।४
दर्शिता यथा ‘तस्य प्रथियाङ्गनोऽश्वरथो दक्षिणा ।
‘तयोऽङ्गा द्वौ सव्येऽश्वरथौ ते पञ्च प्राणा यो वै प्राणः
स वातज्ज्योदेतस्य कर्मण एषा दक्षिणा तस्मात् पञ्चवा-
वीयं नाम’ । तस्य व्याधितरोगनिवृत्तिहेतुत्वमपि तत्र
दर्शितं यथा ‘स हैतेनापि भिषज्जग्रे’ । ‘अयं वै
प्राणो योऽयं पवते यो वै प्राणः स व्यायुः सोऽयमेक
एवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तःप्रविष्टो दग्धधा विहितो
दग्ध वा एता आङ्गतीर्जु होति तदङ्गान् दग्ध प्राणान्
कृष्णमेव सर्वमायुर्दधाति समदिहादि गतासुरिव भवत्या
हेतुनेन हरति’ ।

पञ्चविधप्रकृति स्त्री कर्म० । अमात्यराहुदुर्गादद्वयार्थात्
१५ भाग ५

पञ्च राक्षसाङ्गप्रकृतिषु सप्तः ७ लब्ध्याये १५७ श्लोके ।
पञ्चवीज न० पञ्च विलीयं मध्ये वीजमस्य । १७३ श्लोके (प्रभा)
२० कर्कशां १२ दक्षिणे च नैषण्ड्यम् ।

पञ्चवृत्ति स्त्री पञ्चगुणिता वृत्तिः शा० त०, कर्म०, व० व० वा ।
पात० चक्रात् पञ्चप मनोवृत्तिषु ‘वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टा-
ऽक्लिष्टाः’ सू० । ‘प्रभाषविपर्ययविकल्पनिष्ठा वृत्तयः’
सू० प्राणनापाननसमानभोदाननव्याननरूपवृत्तिपञ्चकयुक्ते
देहस्थे सायौ २ प्राणौ च ।

पञ्चशर पु० पञ्च शरा अस्मि । १० कन्दर्पे अमरः । तस्मात्
कालिकापुराणशब्दे २० १२२ दर्शिताः । पञ्चगुणिताः शराः
शा० त० । कामस्य २ शरेषु १२६८ पु० उपलभ्यन्तदर्शिते
शरीरादिवाच्यपञ्चके च ।

पञ्चशस्य न० समा० द्वि० । ‘धाम्मसुहासिका भाषाः कथाः
सिद्धार्थकोऽथ वा । पञ्चशस्यमिति प्रोक्तम्’ इत्युक्तेषु
धान्यादिषु । दुर्गास्तवपद्धतिः ।

पञ्चशास्त्र पु० पञ्च शास्त्राकारा अङ्गुल्यो यत् । १० कर्क
अमरः । २ गजे पु० स्त्री स्त्रियां जातित्वात् स्त्री । समा०
द्वि० । पञ्चानां शास्त्रानां २२ समाहारे न० ।

पञ्चशारदीय पु० यत्तमेदे कात्या० श्रौ० २१।४।२ शब्दः ।

पञ्चशिख पु० सन्निभेदे तस्योत्पत्त्यादिकं वामनपु० ५० च
उक्तं यथा ‘धर्मस्याहिंसा माया या तस्यां शक्त
चतुष्टयम् । सस्याप्तं सन्निशार्द्धकं, योगशास्त्रविचार-
कम् । ज्ञेयः सनत्कुमारोऽमुद्दितीवस्य सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः । सांख्यवेत्तार
मपरं कपिलं बौद्धमासुरिम् ! दृष्ट्वा पञ्चशिखं चैव
योगवृत्तं तपोनिधिम् । ज्ञानयोगं न ते दद्युः कर्मायां
सोऽपि कनीयसाम्’ । भा० शा० २१८० तस्य नामनिर्दि-
ष्टिरन्यथोत्पत्तिश्चोक्ता यथा ‘तत्र पञ्चशिखो नाम का-
पिलेयो महासुनिः । परिधावन् सहीं कर्तुं जगाम
निश्चिन्तामय । सर्वसंख्यासधर्माणां तत्तत्ज्ञानविनिर्मुक्त्ये ।
स पर्यवसितार्थं निर्द्वन्द्वो नटसंग्रहम् । ऋषीणामाङ्ग-
रेकं यं कामादवसितं नटु । शायतं सुखमत्यन्तमन्वि-
त्यन्तं सुदुर्लभम् । यमाङ्गः कपिलं सङ्ख्याः परमर्षिं
प्रजापतिम् । स मन्ये तेन रूपेण विष्णुपतिं हि ख-
यम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाङ्गश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यः सप्तमाको वर्षमहृत्तिकम् । अथ चा-
हीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि नि-
ष्ठातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चसः पञ्चकं पञ्चगुणम्

पञ्चशिखः सृष्टः । पुरुषावस्थसम्यक्तं परमार्थं न्यवे-
दयत् । इदमेवैष सम्पृष्टो भूयश्च तपसासुरिः ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं
ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन्
प्रतिपेदे तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मनुष्यो
वयसा भूतः । ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्
कुटुम्बिनी । तस्याः पुत्रत्वमागस्य स्त्रियाः स पिवति
स्तनौ । ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिश्च नैष्ठिकीम् ।
एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् । तस्य तत्का-
पिलेयत्वं सर्वविश्वमनुत्तमम् ।

पञ्चशीर्षं पु० पञ्च शीर्षाण्यस्य । सर्पभेदे । [दृश्यम् ।

पञ्चशुक्लं पु० पञ्चशु कणः । कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे

पञ्चशूरणं पु० पञ्च शूरणा यत् । “अत्यन्तकाण्डोरमाला-
कन्दद्विशूरणैः । क्लृप्तो भवति योगोऽयं पञ्चशूरणसं-
ज्ञकः” राज० उक्ते मिलिते चत्यन्तादौ ।

पञ्चशैरीषकं न० पञ्चशृणितं शैरीषकम् शा०त० । शिरीष-
वृक्षस्य पुष्पमूलफलपत्रवल्कलेषु राजनि० ।

पञ्चशैलं पु० मेरोर्दक्षिणस्थे पर्वतभेदे “पञ्चशैलोऽथ कैलाशो
हिमवांसाचलोत्तमः । इत्येते दक्षिणे पाश्च० मेरोः
प्रोक्ता महाचलाः” मार्कण्डेय० ५५.५० ।

पञ्चषट् त्रि० व० पञ्च वा षट् वा चार्थे व०स० छ ७ समा० पञ्च
वा षट् वा परिमाणं येषां तेषु पदार्थेषु ।

पञ्चसिद्धान्ती स्त्री समा० द्वि० । ब्रह्मसूत्र्यसोमाद्युक्तेषु पञ्चसु
ज्योतिषसिद्धान्तेषु ।

पञ्चसिद्धौषधिका पु० पञ्च सिद्धौषधयो यत् कप् । “तैल-
कन्दं सुधाकन्दकोडकन्दरुदन्तिकाः । सर्पनेत्रयुताः
पञ्चसिद्धौषधिकसंज्ञकः” राजनि० उक्ते तैलकन्दादि-
सिद्धौषधिपञ्चकयोगभेदे ।

पञ्चसुगन्धिकं “कर्पूरककोलज्वरपुष्पगुवाकजातीफलपञ्च-
केन । समंशभागेन च योजितेन मनोहरं पञ्चसुगन्धिकं
स्यात्” इत्युक्तेषु मिलितसुगन्धिकर्पूरादिद्रव्येषु राजनि० ।

पञ्चसूना स्त्री पञ्च सूनाः प्राणिवधस्थानानि । “पञ्च सूना
मृदस्वस्य चूनी मेघपयुष्करः । कण्डूनी चोदकुम्भश्च
बध्यते यास्तु वाहयन्” मनुनोक्तेषु पञ्चसु कीटवधस्थाने-
पञ्चसूतस् त० पञ्च सूतांश्च यत् । तीर्थभेदे भा०शा०
११८ व० दृश्यम् । २योगभेदे पञ्चशिखशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चखरा स्त्री पञ्च खराः प्रतिपाद्यतया यत् । प्रजापतिदास
दैवज्ञकते ज्योतिषग्रन्थभेदे ।

पञ्चखरोदय पु० ज्योतिषग्रन्थभेदे गरुडपु० मूलं दृश्यम् ।

पञ्चहारकं न० हेमचन्द्रोक्ते हारभेदे ।

पञ्चहोतृ पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे हरिवं० ७५० ।

पञ्चक्रन्दं पु० पञ्च क्रन्दा-अत्र । तीर्थभेदे स्कन्दप० ।

पञ्चांशं पु० उक्तौ सङ्ख्यावचनस्य पूरणार्थत्वस्वीकारेण पञ्चशब्दः

पञ्चमार्थं कर्म० । ति०श्रद्दंशात्मकराशेः पञ्चमेऽंशे तदंश-

पानयनरीतिः नीलकण्ठताजके उक्ता यथा “योजर्चे पञ्च-

मशिशो कुजाकीर्जपञ्चभार्गवाः । सममे व्यचयाद् ज्ञेयाः”

पञ्चाक्षरं त्रि० पञ्च अक्षराणि यत् । १मन्त्रभेदे प्रतिष्ठास्य

छन्दोभेदे च । “गुरु पञ्चाक्षरेण” यजु० ६।१२ “पञ्चाक्ष-

रेण छन्दसा” वेददी० । ३प्रश्नवे च पञ्चवर्णशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चाग्निं पु० संज्ञात्वात् कर्म० । १अन्वाहार्यं पचनगार्हप-

त्याहवनीयसम्भावसंस्थात्मकेषु पञ्चसग्निषु” “पवनः

पावनस्तोता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे” इति हारीतः

तत्र पवनः आवास्योऽग्निः पावनः सभ्योऽग्निः” कुक्षू०

ते यस्य व० । २तदग्निभिर्विहिततत्तत्कार्यकारके च ।

“कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः” याज्ञ०

व्याख्यायां सम्भावसंस्थौ त्वेता अग्नयश्च यस्य सन्ति स

पञ्चाग्निः पञ्चाग्निविद्याध्यायी वा” मिता० छान्दो० ७

उक्तेषु च स्वर्गपर्वत्यपुष्टियोपुष्टयोषात्मकेषु अग्निवदा-

हत्याधारेषु ३पदार्थेषु “पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकैताः”

श्रुतिः चतुर्दश च जडे” च स्थितेषु पञ्चसु ४तेजस्विषु ।

पञ्चाङ्गं पु० स्त्री० पञ्चाङ्गानि यस्य । १कमठे शब्दमाला । पञ्च-

भद्राख्ये २च्यम्भेदे शब्दमा० “वाङ्मयां चैव जातुभ्यां

शिरसा वक्षसा दृशा” । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात्” इति

तन्त्रसारोक्ते ३प्रणामभेदे “त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फल-

मेकस्य शाखिनः । एकत्र मिलितं चैतत् पञ्चाङ्गमिति

संज्ञितम्” राजनि० उक्तेषु ४एकवृत्तत्वगादिषु पञ्चसु

“जपहोनौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम् । पञ्चाङ्गो-

पासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते” तन्त्रसारोक्ते ५महापुर्-

वरणे न० । “तिथिवारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च ।

पञ्चाङ्गमेतद्दृष्टम्” ज्यो० उक्तेषु इतिथ्यादिषु । “भागमो

दीर्घकालश्च निष्क्रिद्रोऽन्यरवोऽज्जितः । प्रत्यर्थं सन्नि-

धानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते” कात्या० उक्ते आगमादि-

पञ्चकयुक्ते ७भोगे च ।

पञ्चाङ्गगुप्तं पु० स्त्री० पञ्चाङ्गानि गुप्तान्यस्य । कच्छमे त्रिका०

करपादचतुष्कशिरोरूपावयवपञ्चकस्य स्वेच्छया भोपनाव

तस्य तथालम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पञ्चाङ्गशुद्धि स्त्री पञ्चाङ्गस्य शुद्धिः । तिथिवारादीनां शुद्धौ दोषराहित्ये विहिततिथ्यादौ “पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे षोडशे शशितारयोः । गुरुशुक्रोदये शुद्धे लङ्गे द्वादशशोधिते । चन्द्रताराशुद्धये च शस्यते सर्व-कर्मणि” ।

पञ्चाङ्गी स्त्री करिणां कटिवन्धनदामनि हेमच० ।

पञ्चाङ्गल पु० पञ्च अङ्गुलय इव पत्रेष्वस्य दारुणि अक्षसमा० एरण्डवृक्षे अमरः । २पञ्चाङ्गल्याकारयुक्ते दक्षिणे च अदारुणि तु न अक्षः । पञ्चाङ्गलि इत्येव ।

पञ्चाज न० गङ्गमव्ययत् विप्रहः । अजायाः पूरीषादिपञ्चके तद्देव तदुदत्तपाकविधिः सुश्रुतोक्तः पञ्चमहिषशब्दे दर्शितः ।

पञ्चातप त्रि० पञ्चभिरग्न्यादिभिरातप्यते आ० तप-अक्ष इत० । अग्निचतुष्टयस्यैवैः पञ्चभिस्तपस्यति । तत्स्यापन-प्रकारस्तु “यज्ञियैर्दोर्भिमः शुक्लैश्चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम् । वज्रिसंस्थापनं योषे तीर्त्वांशुस्तत्र पञ्चमः । हस्तानरे चतुर्वज्रीन् कृत्वा वैश्वानरेदिना । तन्मध्यस्था सूर्यविम्बं वीक्षन्ती वज्रलांशुका” कालिकापु० ४२अ० । “योषे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षांश्च स्थण्डिलेशयः” स्मृतिः ।

पञ्चात्मक त्रि० पञ्च आकाशादय आत्मा स्वरूपं वा अस्य । आकाशादिपञ्चभूतस्वरूपे “पञ्चात्मकं देहमिदं” मार्कण्डेयपु० २५ अ० । पञ्चीकृतभूतजातत्वाद्देहस्य तथात्वं प्राक्मौक्तिक-शब्दे दृश्यम् ।

पञ्चानन पुंस्त्री पञ्च विस्तीर्णमाननमस्य । १विंहे स्त्रियां ङीप् । २सिंहराशौ पु० पञ्च आननान्यस्य । ३पञ्चमुखे शिवे च । “विभाव्य स्रष्टुपञ्चं हि शिवस्य वरवर्णिनि । । सद्यो जातं वामदेवमघोरञ्च ततःपरम् । तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् । सद्योजातं च वै शुक्लं शुद्धस्कटिकं सन्निभम् । पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् । कृष्णवर्णमघोरं च समं भीमविवर्द्धनम् । रक्तं तत्पुरुषं देवि ! दिव्यमूर्तिमनोहरम् । श्यामलं च तथेशानं सर्वदेवं शिवात्मकम् । चिलयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयं च तथोत्तरे । अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वं तत्पुरुषं तथा । ईशानं मध्यतो ज्ञेयं चिलयेत् भक्तिं तत्परः” निर्वाणतन्त्रे ६पटले । ४ब्रह्मचमेदे ।

पञ्चाप्सरस् श्रातकर्णिसुनेस्तपस्याभङ्गार्धमिन्द्रमेषित पञ्चा-प्सरोभिस्तपस्याभङ्गे कृते यत्न सरोवरे तासां सर्वदा स्वितीरासीत् तादृशे सरोमेदे रघु० १२सर्गे दृश्यम् । पञ्चाजमण्डलम् न० सर्वतोभद्रमण्डलान्तर्गते पञ्चपञ्चा-

तमे मण्डलमेदे “पञ्चाजमण्डलं प्रोक्तमेतत् क्षस्तिकं वर्जितम्” राघवभट्टवृत्तचनम् ।

पञ्चामरा स्त्री संज्ञात्वात् कर्म० । अमरततापञ्चके

“एका तु अमरा दूर्वा तस्या यन्त्रिं समानयेत् । अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती । अन्या तु वि-पत्नाख्या शिवसन्तोषकारिणी । अन्या तु योगसिद्धयै निर्गुण्यै चामरा लता । अन्या तु कालतुलसी श्री-विष्णोः प्रियतोषिणी । एताः पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्मणि” इति ब्रह्मजामलोत्तरखण्डे २६पटले ।

पञ्चामृत न० समा० हि० । “दुग्धं च शर्करा चैव दूतं दधि तथा मधु । पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं नित्यं क्लेशेषु पञ्चसु दुग्धादिषु ।

पञ्चामृतयोग पु० “गुडो गोक्षुरश्चैव मूशली सुखिका तथा । शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चामृताभिधः” राजनि० चक्रेषु युक्तगुड्यादिषु ।

पञ्चान्नाय पु० संज्ञात्वात् कर्म० । शिवेन पञ्चभिर्वक्त्रैश्चक्रेषु आनयत्युपस्थानेषु यथोक्तं “पूर्वाङ्गायः पूर्वमुखः पश्चिमः पश्चिमास्रुखः । दक्षिणो दक्षिणस्तदुत्तरश्चोत्तरः परः । निरुत्तरं तथा चोर्ध्वं सिद्धान्तानामरूपिणम् । अङ्गुलीनां परिज्ञानं नात्यस्य तपसः फलम्” इति “पूर्वाङ्गायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्णरूपकः । पश्चिमः प्रश्न-रूपः स्वादुत्तरं चोत्तरस्तथा । अङ्गुलीनां स्तम्भबोधः के-वलानुभवात्मकः” इति भैरवतन्त्रम् “शिवपञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चान्नायाः सङ्गताः” इत्यादि कुलार्णवतन्त्रम् ।

पञ्चास्र न० “अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं न्यग्रोधमेकं दशपृष्ण-जातोः । हे हे तथा दण्डममातुलङ्गे पञ्चास्रवापी नरकं न याति” इति बराहपु० १उक्ते “अश्वत्थ एकः पिचुमर्द एको द्वौ चम्पकौ त्रीणि च कैशराणि । स-प्राय तावता नव नारिकेलः । पञ्चास्रवापी नरकं न याति” तिथि० त० २उक्ते च अश्वत्यादौ । वस्तुतः पञ्चाना-मास्राणां वापीत्युत्तरपदद्वयः तात्पर्यवशात् अश्वत्यादीनां वापीत्यध्याहारेणान्वयः इति बोध्यम् ।

पञ्चास्र न० अश्वपञ्चके “कोलदाडिमहृच्चान्तरन्तवेतसं-युतैः । चतुरस्रश्च पञ्चास्रं मातुलाङ्गसमन्वितम्” शब्दच० उक्ते अश्वपञ्चके

पञ्चायतनी स्त्री पञ्चानां पाण्डुरादेव रूपपाण्यामायतनानां समा-हारः । गणेशादिपञ्चदेवरूपपाण्यानां समाहारे । पञ्च-देवोपासकस्य यस्मिन् दिने यत्न पूज्यता तस्य तद्दिने मण्ड-

स्थापनमन्त्रेषां च दिग्भेदेषु स्थापनसूक्तं तन्त्रसा० यामले
“भवानीन्तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् । आ-
ग्नेयां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम् । वायव्यां
तपनं चैव पूजाक्रमसदाहृतः । यदा तु मध्ये गो-
विन्दमैशान्यां शङ्करं यजेत् । आग्नेयां गणनायकं
नैर्ऋत्यां तपनन्तथा । वायव्यामश्विकां चैव भोगमोक्षक-
भूमिकाम् । शङ्करं च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं य-
जेत् । आग्नेयां तपनं चैव नैर्ऋत्यां गणनायकम् ।
वायव्यां पार्वतीं चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम् । आदित्यं
च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत् । आग्नेयां गण-
नाथं च नैर्ऋत्यां केशवं यजेत् । वायव्यामश्विकां देवीं
स्वर्गसाधनभूमिकाम् । गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां
केशवं यजेत् । आग्नेयामीश्वरं चैव नैर्ऋत्यां तपनन्तथा ।
वायव्यां पार्वतीं चैव पूजयेन्मोक्षप्रदायिनीम् । स्वस्थान
वर्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः ।”

पञ्चारी स्त्री पञ्च पञ्च संख्यासूच्यति षट्-अण् उप०स० ।
गौरा० डीप् । शारीफलके (पाशारक्क) शब्दमाला ।
तस्य पञ्चपञ्चकोशात्मकत्वात्तथात्वम् ।

पञ्चार्चिस् पु० पञ्च अर्चोऽपि यस्य । कुष्ठरुहे त्रिका० ।

पञ्चाल पु० व०व० । पचि-कालन् । १देशभेदे उणादिकोषः ।
विष्णु पु० ४८० । १८अध्याये अस्यान्या निरुक्तिर्दर्शिता यथा
“हृदयं शानुसङ्गलस्रञ्जयदृढदिष्यवीनरककामिल्ल संज्ञाः ।

पञ्चानामेतेषां विषयाणां रजयायालमेते मृ-
पुत्रा इति पित्राभिहिते इति पञ्चालाः” । पृषो०दीर्घत्वे
पाञ्चालोऽप्यत्र उज्ज्व० । “गङ्गाताड्यैव पाञ्चालान् दुप-
दस्य निवेशने” भा०शा० १८३० । सोऽभिजनोऽस्य तस्य
राजा वा अण् । पाञ्चाल तद्देशवाविनि तच्चूमे च ।
वज्रपु अणो लुक् । पञ्चाला इत्येव । पञ्चालस्य भा-
रते दुपद इति ख्यातः । तस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली
द्रौपद्याम् २महादेवे शा०प० १८६४० । श्वाभ्यगोत्रे
परमेश्वरात् क्रममाप्तरि ४कृषिभेदे भा०शा० ३४४४० ।

पञ्चालिका स्त्री पञ्चाय प्रपञ्चाय अलति अल-एलु
कापि अतश्चम् । वस्त्रादिकृतपुत्तलिकायाम् क्वमरः ।

पञ्चाली स्त्री पञ्चाय अलति अच् गौरा० डीप् । १वस्त्रादि-
कृतपुत्तलिकायाम् (पाञ्चाली) ख्याते २गीतिभेदे च भेदि० ।
पञ्चारी+रस लः । शशारिष्टकलायाम् (पाशारक्क)
त्रिका० ।

पञ्चावट उरस्कटे बाजोपवीते हारा० ।

पञ्चावत्तिन् त्रि० पञ्चधा अवत्तं खण्डनमस्यत्व । पञ्चधा
खण्डिते चर्वादी काश्च०चौ० ११०।१८

पञ्चावयव पु० पञ्च प्रतिज्ञादयोऽवयवायस्य । प्रतिज्ञाहेतु-
दाहरणोपनयनिममनात्मकावयवपञ्चकयुक्ते न्यायवाक्ये
पञ्चावयव पु० पञ्चसु भूतेषु स्वकारणेषु अवस्था यस्य । शके
प्रोतदेहे त्रिका० तस्य देहहारम्भकभूतानां स्वस्वकारणे
लयोन्मूलत्वात् तथात्वम् ।

पञ्चावी स्त्री पञ्च अवयवः षण्मासात्मककाला षयोऽस्याः
डीप् । सार्द्धं वर्षद्वयपयस्कायां स्त्रीमय्यां यजु० १८ १६ ।

पञ्चाशत् स्त्री पञ्च दशतः परिमाणमस्याः नि० । (पञ्चाश)

१संख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च ततः पूरणे डट् । पञ्चाश
तत्सङ्ख्यापूरणे त्रि०स्त्रियां डीप् । तमप् पञ्चाशत्तम तदर्धे ।
सऽधिकं अत्र शतादौ ड । पञ्चाश पञ्चाशदधिके शते
सहस्रे च डिनि । पञ्चाशिन् तत्परिमाणयुक्ते । स्त्रियां
डीप् । सार्धं क टाप् । पञ्चाशिका चौरपञ्चाशिका
षट्पञ्चाशिका इत्यादि । [१सङ्ख्याभेदे २तत्संख्यके च ।

पञ्चाशीति स्त्री पञ्चाधिका अशीतिः । शा० त० (पञ्चाशी)

पञ्चास्य पुंस्त्री० पञ्चं विस्तीर्णमास्यं यस्य । १सिंहे स्त्रियां
जातित्वेऽपि योषधत्वात् टाप् । २सिंहराशौ च षष्
कास्याम्यस्य । ३पञ्चानने शिके ४पञ्चयज्ञे रुद्राज्ञे च ।

पञ्चिन् त्रि० पञ्च परिमाणमस्य डिनि । पञ्च परिमाणयुक्ते
ऐत०ब्रा० १।११, ८

पञ्चीकरण न० अपञ्च पञ्चात्मकानि क्रियन्ते अनेन पञ्चन-
चि-क-भावे ल्युट् । अपञ्चात्मकस्य पञ्चात्मकतासम्भा-
दने व्यापारभेदे । पञ्चीकरणन्तु आकाशादिषु पञ्चस्वैकैकं
विधा समं विभज्य तेषु दशसु भागेषु मध्ये प्राथमि-
कान् पञ्च भागान् प्रत्येकं चतुर्धा समं विभज्य तेषां
चतुर्थां भागानां स्वस्वद्वितीयां भागं परित्यज्य भागा-
न्यरेषु संयोजनम् तदुक्तं “विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा
प्रथमं पुनः । स्वस्वैतरद्वितीयांशैर्व्योजनात् पञ्च पञ्च ते
वेदान्तसारः ।

पञ्चीकृत त्रि० पञ्चीक-कर्मणि क्त । पञ्चात्मकताकरणेन
उत्पादिते “अपञ्चीकृतभूतोत्तं सृज्याङ्गं भोगसाधनम्”
वेदान्तपरिभाषा ।

पञ्चेधीय पु० पञ्चभिरिधभिः निर्दिष्टः क् । पञ्चेधीय
होमभेदे तैत्ति० ६।१।७ “रात्रौ निशायां पञ्चेधीयेन च”
स्थापनम् ।

पञ्चेन्द्र त्रि० पञ्च इन्द्राण्यो देवता यस्य अच् तस्य “दिक्-”

सुगनपत्ये पा० लुकि "लुक् तद्धिततलुकि" पा० उपसर्जन
स्त्रीपत्यस्य लुक् । इन्द्राणीपञ्चकदेवताके हविरादौ ।

पञ्चेन्द्रिय न० संज्ञात्वात् कर्म० । इन्द्रियपञ्चके इन्द्रियशब्दे
इयम् । तच्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं च ।

पञ्चेषु पु० संज्ञात्वात् कर्म० । कामस्य वायपञ्चके कालिकापु०
२०१२८५५म् । उपयमशब्दे १२६८८० उक्ते विवाहादौ
वल्गे २चौरादिपञ्चके । पञ्च इमवोऽस्य । शकामदेवे
हला० ।

पञ्चोपचार पु० संज्ञात्वात् कर्म० । गन्वादिनैवेद्यानेषु
पञ्चसु पूजाङ्गेषु उपचारशब्दे १२०४८०८५५म् । पञ्च
उपचारा यत् । २पञ्चोपचाराङ्गे पूजनादौ ति० ।

पञ्चीपविष न० संज्ञात्वात् कर्म० । "क्षुब्धकर्कराशि ला-
ङ्गुली विषसृष्टिका । एतन्म्युपविषागत्याङ्गः पञ्च पाण्डित्य
गालिनः" राजनि० उक्तेषु पञ्चसु क्षुब्धादिषु उपविषेषु ।

पञ्चीषान् पु० संज्ञात्वात् कर्म० । "भौमायान्मेयवायव्याः
पञ्चीषाणः सनाभसाः । तत्तदाहारः स्नान् स्नान् पा-
थिवादीन् पचन्त्यमी" सारकौ० उक्ते बाह्यरपाचके
देहस्याग्निपञ्चके ।

पञ्चीदन पु० पञ्चधा विभक्तः खोदनः । पञ्चाङ्गुलिभिः पञ्चधा
विभक्तो खोदने । "पञ्चीदनं पञ्चभिरङ्गुलिभिर्द्व्योद्भूत
मघधैतमेनम्" अथ० ७।१४।७ तस्य विनियोगश्च तदु-
त्तरत्वं मन्त्रेषु दृश्यः ।

प(पि)ञ्जर पु० न० पञ्जि-(पिञ्जि)या खरन् । शरीरास्थित्वा
कङ्कावे २विहङ्गमादिव्यनस्याने म० खरः । शकियुगे
४मवां बीराजनाविधौ च सारकौसदी । ततः चतु-
रथ्यां सङ्काशा० यत् । पाञ्जयं तत्त्वचिह्नदेशादौ लि०

पञ्जराखेट पु० पञ्जरमिवाखेटः । मत्स्यधारणयन्त्रभेदे
(पोखो) त्रिका० ।

पञ्चल पु० पञ्जि-खलश्च । कोलकन्दे राजनि० ।
पञ्चि(ञ्जी) स्त्री पञ्जि-इन् वा ङीप् । १खलसावननालि-
कायां (पांइज) ।

पञ्चिका स्त्री पञ्जि+कार्थे क । पाणिनीयसूत्रवृत्तिभेदे
तिथिवारादिपञ्चाङ्गवाधिकायां २पञ्चिकायाश्च शब्दमात्रा
(पांजि) "वारो हरति दुःखत्रं नक्षत्रं पापनाशनम् ।
"तिथिर्भवति यज्ञाभा योगः सागरसङ्गमः । करणं
सर्वतीर्थानि श्रुता चेत् दिनपञ्चिका" ज्योति० । तत्सू-
चकत्वात् तस्यास्तथात्वम् "टीका निरन्तरव्याख्या प-
ञ्चिका पदपञ्चिका" हेमच० उक्तवचने श्रव्याख्याभेदे
च ४आयव्यवसूचनार्थपत्ते च ५अपसन्मान्यां त्रिका० ।

पञ्चिकारक लि० पञ्चिमायव्ययसूचकपत्रं करोति क-एषु ल् ।

कायस्य जटाधरः क-ट । पञ्चिकरोऽयत्न त्रिका० ।

पट गतौ भ्रातृपर० सक० सेट् । पटति । अपाटीत् अपटीत् ।

पपाट मेटेतुः । उटु+णिच् । उट् लुने उत्पाटयति ।

पट दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । पाटयति ते अपीपटत् त ।

अव-छेदने सक० । अवपाटयति छिनत्तीत्यर्थः ।

पट वेष्टने अट् चु० उभ० सक० सेट् । पटयति ते अपपटत् त

पट पु० पट वेष्टने कण्ठे घञर्थे क । १वस्त्रे अमरः स्त्रीत्वमपि

अपटीलेपेण्युदाहरणदर्शनात् । २चित्रपटे मेदि-

चित्त्वलेखनपटस्वरूपादि देशीपु० उक्तं यथा "पटस्य लक्षणं

यस्ये यथा सिध्यति साधकाः । पन्थिकेशविहीने तु

अजीर्णे समतन्तुके । अस्फुटिते चाच्छिद्रे स्पृष्टेनैव

समालिखेत् । योमिनीरूपिणी कायां जयाद्यैः

परिवारिता । हृद्नेन च भवेद्द्रव्याधिपते व्याधितो

भवेत् । कुरुपेण कुरुपस्तु सृज्येण सृज्यतामियात् ।

लेखकस्य तु यद्रूपं चित्रे भवति तादृशम्" ।

पटस्यांशभेदच्छेदनादिषु फलं तद्धारणसमादिफलं च

ह० सं० ७।५० उक्तं यथा

"वस्तुस्य कोशेषु पञ्च नि देवा नराश्च पार्श्वान्द-

वान्तमध्ये । शेषास्तयस्याल निशाचरांशास्तयेव श्रव्या-

सनपादकास्तु । विष्णे सप्तोमोमयकर्दमाद्यैस्त्रिंशे प्र-

दग्ने स्फुटिते च विद्यात् । पुष्टं नवेऽन्त्यालपतरं च

भुक्ते पापं शुभं वाऽधिकस्तृतीये । रक्षाचसांशेऽथ यात्रि

मृत्युः पुञ्जन् तेजश्च सप्तम्यभासे । भासेऽमरणाभय भो-

गदङ्किः प्रालेषु सर्वत्र वटन्त्यनिष्टम् । कङ्कालबालू-

कपोतकाकक्रव्यादगोमायुखरोद्गर्भैः । छेदाकतिर्देवत-

भामगापि पुंसां भयं मृत्युसमं करोति । क्वलध्वजस्व-

स्तिक्वडमानश्रीदृष्टकृष्णस्वजतोरणाद्यैः । छेदाकति-

र्नैर्द्वैतभागगापि पुंसां विधत्ते नचिरेण लक्ष्मीम् । प्र-

भूतवस्त्रदाऽश्विनी भरणयथापहारिणी । प्रदहतेऽग्नि-

दैवतेऽप्रजेश्वरेऽर्थसिद्धयः । मृते तु मूषकाङ्गयं व्यस-

त्यमेव शाङ्करेऽ । पुनर्वसौ शुभागमस्तदप्रभेद धनेर्थ-

तिः । भुजङ्गमेऽविलुप्यते सघातु मृत्युमादिशेत् ।

भगाङ्गयेऽऽन्याङ्गयं धनाममाय चोत्तराऽऽ । करेणऽऽ

कर्मसिद्धयः शुभागमस्तु चित्रया । शुभं च भोज्यमा-

निजेऽऽ द्विदैवतेऽऽ जनप्रियः । सुहृद्युतिश्च सितमेऽऽ

पुरन्दरेऽऽ स्वरक्षयः । जलश्रुतिश्च नैर्द्वैतेऽऽ रुजो

जलाधिदैवतेऽऽ । सिद्धमस्तमथ विश्वदैवतेऽऽ वैष्णवेऽऽ

भवति नेत्ररोगिणी । धान्यवर्धिमपि वासवेऽऽ विदु-

वीर्ये २४ विमलतं महज्जवम् । भाद्रपदासु भयं सचि-
 कोत्यं तत्परत्वं च भवेत्सुतवत्तिः । रत्नयुग्मं कथयन्ति
 च पौष्णे २७ योऽभिनवास्वरमिच्छति भोक्तुम् । वि-
 मलताद्य भूषणैश्च यच्च विवाहविधायिषु सख्यम् । तेषु
 युग्मैः रहितेष्वपि भोक्तुं नूतनमस्वरमिच्छन्त्येव ।
 भोक्तुं नवास्वरं शस्त्रवत्तुऽपि गुणवर्धिते । विवाहे
 राजसम्माने ग्राह्यमानं च सम्भते । श्रियालक्षणे पुं
 मेदि ४ पुरस्कृते लि० विश्वः । पृच्छदिवि (चाह) भरतः
 पट् न० पटवेष्टने-क्रिप् । पादवन्धने पट्टीशब्दे दृश्यम् ।
 पटक न० पट-वा० पुन । शिविरे शब्दवाला ।
 पटकार लि० पटं करोति क-अच् । तन्नुवाये
 पटकुटी स्त्री पटनिर्मिता कुटी या० तन् । पटमये स्त्रे (तां) उ
 हेमच० । पट्टहादयोऽप्यत्र
 पटस्वर न० पट्रते आवेष्टते पट-अति, भूतपूर्वं पटत् पटत्+
 चरट् । शीर्षवस्त्रे । पटदिव वेष्टित इव चरति चर-
 अच् । शौरे पुं अस्वरः ।
 पटत् अच् । शब्दज्ञानकरणशब्दे ततः डाचि टिषीषे द्वित्वे
 पटपटाकरोति । इति शब्दसत्त्वे तु न डाच् पटदिति
 करोतीत्येव । २ पटे पट्चुरशब्दे दृश्यम् ।
 पटत्क पुं पटदिव वेष्टित इव कायति कै-क । शौरे तस्य
 अन्ता त० नपुंसकता चिह्ना० अस्त्र आमुदासता ।
 पटमण्डप पुं पटनिर्मितो मण्डपः (तां) अस्ते मण्डपे
 पटमय न० पट+माचुल्ये चयट् । प्रचुरपटनिर्मिते स्त्रे
 (तां) श्राट् प्रां लि० ।
 पटर् लि० पट-वा० अट् पटं राति रा-क वा । शति
 शीले श्वस्त्रदायके च ततः गौरा० स्त्रियां ङीप् ।
 पटर्क पुं पटर्+संघायां कन् । सुन्दरके राजनि०
 पटल न० पट-वेष्टने कलच् । पृच्छदिवि (चाह) अस्वरः २ नेत्र-
 रोगभेदे च श्रियके ४ परिच्छेदे ५ तिस्रके ६ समूहे च
 मेदि० । ७ हृष्टोरावरके (चक्षुरपाता) । नेत्ररोगभेदस्य
 अक्षिपटलशब्दे १२ पुं उक्तः 'तेषां अक्षान्धितं वाह्यं
 तेजस्वत् प्रियतान्धितम् । मेदस्तृतीयं पटसमाश्रितं
 त्वस्त्रिचापरम् । पञ्चमांशसमं दृष्टकोशं वाह्यमभि-
 ष्यते' । दन्तनाशभेदे च । कृदिवि अस्त्र स्त्रीत्वमपि
 गौरा० ङीप् । हेमच० ६४ के (दन्ती) च शब्दरत्ना० ।
 पटलप्रास्त पुं ६ न० । मृच्छकटिपौऽनमाने (काचि) इति
 प्रसिद्धे नीलो अस्वरः ।
 पटवाप पुं पट अत्यतेऽत्र वप-आधारे कन् । मलमयस्त्रे
 लि० ।

पटवास पुं पटनिर्मितः वासः । श्वस्त्रमयस्त्रे (तां) श्या-
 ट् प्राञ्च शब्दरत्ना० । पटं वासयति सुरभीकरोति वासि-
 अच् उग्र० स० । श्वस्त्रसुरभीकारके द्रव्यभेदे । तद्विधानं
 ट० सं० १२० अ० यथा 'स्वयं शीरपत्रभागेः सुच्छौलापेन
 संयुतैश्चूर्यः । पटवासः प्रवरोऽयं मृकपूरप्रवज्जेन' ।
 स्त्राये क वासि-अच् वा । पटवासकोऽप्यत्र अस्वरः ।
 पटवेष्टन न० पटनिर्मितं वेष्टनम् । पटमण्डपे (तां) उ
 पटह पुं पुं अर्वाचौ । पटेन हन्वते हन-ङ्, पट इत्येवं
 शब्दं अहति वा ह्या-वा ङ् । शङ्कावाद्ये अस्वरः
 २ समारम्भे पुं पट-वा० अह । शिंसने शब्दरत्ना०
 पटाक पुं स्त्री० पट-आक । शब्दे चञ्चलवदं स्त्रियां
 जातित्वात् ङीप् । २ पताकायां स्त्री शब्दरत्ना० । [लि० कां
 पटालुका स्त्री पट इवाकति अस्त्र-वा० उक् । जलौकायां
 पटि(टी) स्त्री पट-इन् वा ङीप् । १ पटभेदे शकुन्निहाडणे
 च श्वाशुली मेदि० स्त्राये क । पटिका तलायें यवति-
 कायां (पदी) लि० । [द्रव्यत्वे ।
 पटिमन् पुं पटोभायः पृथ्वा० इमनिच् विद्वद्भावः । पटुत्वे
 पटिष्ठ लि० अतिशयेन पटुः इत् । अतिशयेन दृष्टो दृष्टुन्
 पटोयस् तलायें लि० स्त्रियां ङीप् ।
 पटोर न० पट-ईरन् । श्वाश्वत्याम् २ मृकके श्वेदारे मेदि०
 पूर्वश्वारे इत्यदिरे ७ उदरे दकन्दर्पे ८ चन्द्रे च 'परि-
 प्रीतपटोररसैरलसः' सा० द० टी० १० उच्चे ११ रमणीये च
 लि० शब्दरत्ना० ।
 पटु न० पट-उन् । श्वावायां श्ववत्त्वे च मेदि० श्वाश्वत्त्ववत्
 रत्नमा० । ४ पटोके पुं अस्वरः ५ पटोलपत्ते न० विश्वः ।
 इषाण्णीरसतायां ७ कारवेक्ते दक्षोरके पुं राजनि० ।
 ६ द्रवे १० नीरोमे ११ चतुरे लि० मेदि० । १२ तीक्ष्णे १३ मृदु-
 लि० हेमच० १४ निधुरे लि० जटा० । १५ धूत्ते लि० ।
 गुणवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् । ततः भावे अच् पाटव
 न० अ पटुत्वं तत् पटुता स्त्री दक्षतायाम् ।
 पटुक पुं पटु-ईयायां कन् । पटोके शब्दरत्ना० ।
 पटुकल्य लि० ईषदूनः पटुः पटु+कल्यप् । ईषदूने पटौ
 पटुजातीय लि० पटुप्रकारः पटु+प्रकारे जातीयर् ।
 पटुप्रकारे ।
 पटुहृषक न० पटु अत्यं तद्वि तद्वत्तु कन् । अर्वाचौ
 तद्वत्तु तद्वत्तुमभेदे राजनि० ।
 पटुपत्रिका स्त्री पटु पत्रमस्याः कप् अतद्वत्तुम् । सुप्र-
 चक्षुष्ये राजनि० ।
 पटुपर्णी स्त्री पटुनि पर्णान्यस्याः जातित्वात् ङीप् । अर्वा-

क्षीरिणीवृक्षे यमरः कपः कापि अतस्त्वम् । पटुपर्णि-
कायत्न क्षीरिणीवृक्षे [यद्यपि राजनि०]

पटुरूप त्रि० प्रशस्तः पटुः पटु+माशस्त्रे रूपम् । अति-

पटुश पु० राजभेदे भा० २० १८४५० ।

पटुस पु० राजभेदे हरिवं० ११०५० ।

पटोटन न० पट इव छटात् मूलात् जायते जन-ड ।

ख्याते शब्दरत्ना० तस्य मूलतएव वस्तुतत्वात्तात्पर्यम् ।

पटोल पु० पट-खोज् । खनामख्याते । जताभेदे श्वस्तभेदे

न० मेदि० । तल्लताया मूलादिगुणाः "पटोलस्य भवेन्मूलं

विरेचनकरं सुखात् । नात्रं क्षेप्रहरं, पत्रं पित्तहारि

फलं पुनः । दीपकयज्जरं मोक्षं तद्वसिक्ता पटोलिका

भावप्रोचताः । "पटोलपत्रं पित्तघ्नं दीपनं पाचनं च ।

क्षिप्तं दृढं तथोष्णञ्च ज्वरकासनिग्रहणम् । पटोलं

कफपित्ताहृगज्वरकुष्ठव्यापहम् । विमर्षनयनव्याधिवि-

दोषगरनाशनम् । पटोलफलकश्चेति किञ्चिदुपुणानरा

तुभो" राजवल्लभः ।

पटोलक पु० पटोलमिव कायति कै-क । शुक्रौ शब्दभाषा

तस्याः पटोलफलकारत्वात् तथात्वम् ।

पटोलादि पु० चक्रदत्तोक्तं कषायभेदे "पटोलं वन्दनं

मूर्ध्नि तिक्ता पाठास्ततागणः । पित्तले प्राक्चिच्छदि

ज्वरकण्डूविषापहः" ।

पटोलाद्यष्टत पु० चक्रदत्तोक्ते हतभेदे यथा "पटोलं क-

टुकां दाजीं निम्बं वासां फलविशम् । दुरालभां पर्प-

टकं त्रासलीक्षं बलोन्मिताम् । प्रस्थामलकानाञ्च काथ-

वेकल्लनेऽम्भसि । पादशेषे रसे तस्मिन् हतप्रास्थं वि-

पाचयेत् । कल्कैर्भूनिम्बजटजस्तयष्टाङ्गचन्दनैः ।

सपिप्पलीकैस्तृचिञ्च चक्षुषोः शक्तयोर्हितम् । प्राण-

कर्णोक्षितत्वं त्वगुच्छरोगघ्नप्रापहम् । कानलाज्वर-

वीर्यवर्धकमासाहरं परम्" ।

पटोली स्त्री अपकटः पटोलः डीप् (भिक्षा) ख्यातायां

अतायाम् स्त्रायै क । तत्रैवायं मेदि० पटोलशब्दे

यदुपुणादि दृश्यम् ।

पट्ट न० पट-क्त नेट ट वा तस्य नेत्यम् । १ नगरे २ चतुष्टये

शम्यादिकरमहणलेख्यपत्रे (पाट्ट) ४ पीठे ५ फलके

(डाक) ६ राजसिंहासने ७ उत्तरीयवस्त्रे ८ कीजे (रेशम)

होषणपात्राये पु० मेदि० । १० व्रणादीनां प्रतिकाराय-

वन्धनवस्त्रे (पट्टी) स्त्रायै क । पट्टक तत्रायं सिंहासन-

रूपपट्टमन्त्रं ४० सं० ४८५० चक्रं यथा

"विस्तारो निर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः । तत्त-

ल्लेषः क्रियते मयात्र सकलार्थसम्बद्धः । पट्टः शुभदो

राज्ञां मध्येऽष्टावङ्गलानि विस्तीर्णः । यत्र मरेन्द्रम-

हिषगाः पट्ट युवराजस्य निर्दिष्टः । चतुरङ्गलविस्तारः

पट्टः सेनापतेर्भवति मध्ये । इति च प्रसादपट्टः पञ्चैते

कीर्त्तिताः पट्टाः । सर्वे हि युष्मायामा मध्यादयेन पार्श्व-

विस्तीर्णाः । सर्वे च शुद्धाक्षुनयिनिर्मिताः श्रेयसो

दृष्टव्ये । पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिवम-

हिषगोः । एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया ।

क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य । दृष्टि-

जयो भूमिपतेस्तथा प्रजानां च सुखसम्पत् । कीर्त्तित-

राज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः सस्यपन्नः । मध्ये

स्फुटितस्याज्यो विघ्नकरः पार्श्वयोः स्फुटितः । अशु-

भनिसितोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमादिशेद्वाचः । शस्त्रनि-

मितः पट्टो नृपराष्ट्रविष्टज्ये भवति" । अस्य पुंस्त्वमपि

पट्टज न० पट्टान् जायते जन-ड । (रेशमी) कौपेयवस्त्रे जटा०

पट्टदेवी स्त्री पट्टे सिंहासने स्थिता तदङ्गा वा देवी । (पाट-

राणी) सिंहासनयोन्वयायां जताभिषेकायां राजपत्न्यां

राजनि० पट्टराज्ञीत्यप्यत्र । [नेट । प्रधाननगरे ।

पट्ट(त्त)म न० पट(व)नि जना यत्र पट-पत्र, वा तनन्

पट्टरङ्ग न० पट्टं रच्यतेऽनेन रम्य-करणे यज् । (वक्त्रम्)

इति ख्याते पट्टार्थे ल्युट् । पट्टरञ्जनमप्यत्र राजनि० ।

पट्टशाक पु० कर्म० । (नासिता) शशाकभेदे (पाटशाक) इति

ख्याते शशाकभेदे च "पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च

सः स्मृतः । नाडीको रक्तपित्तग्नौ विरक्तो वातकोपनः" ।

भावार्थ० तदुपुणा उक्ताः ।

पट्टार पु० पट्टस्य कृति कट-कष्य उप० सं० । देशभेदे ततो

पूमा० भवेत्यर्थे डुन् । पट्टारक तद्देशभवे त्रि० ।

पट्टाङ्गी स्त्री पट्टे राजसिंहासने अङ्गा वासाङ्गा । पट्टदेव्यां

राजनि० ।

पट्टिका स्त्री जुष्टं पट्टं पट्टी लुण्ठार्थे कन् कापि अतस्त्वम्

पट्टीव कायति कै-क वा । कोष्ठभेदे वाचस्पतिः ।

पट्टिकाव्य पु० पट्टिकामाख्याति सङ्क्षेपेण ख्या-ख्या-कष्य ।

रत्नलोभे (पाटियोलालोभ) अमरः ।

पट्टटिकालोभ पु० कर्म० । रत्नलोभे भावप्र०

पट्टटिल पु० पट्ट+यस्त्वर्थे इलच् । पुस्तिकरत्ने जटा०

पट्टटिश(स) पु० अस्त्वभेदे अमरः । तल्लक्षणं हेम० पट्टि-

उपनयोक्तं यथा

‘उक्तं’ नामस्यैकं पट्टिमविधिविधेयते । वत्स ! निबोध
विहसः साङ्गे विहसतुर्हसति अथ मध्यमाधमार्ग
दण्डस्तिविधः । कर्तव्योऽयमस्यो यान्तानाहो भ-
वेत् । दण्डाद्याविंशतिपत्रो निरुद्धो मध्यमचतुस्त्रिंश-
त्यन्तः अथ चत्वारिंशत्यन्तः । यथा कुलपमाणेनापयोग
कथास्यापि दृष्टव्यः । तथा सूर्यचन्द्रमदगाकारं चो-
दयाकुलवित्तारं तीक्ष्णधारान्वितं द्वाविंशत्यन्तं पत्रं
भवति । तस्यारा पडङ्कुलाः । कोशः सम्राकुलः तस्य
पञ्चपत्रं तस्यातुयोगतः संप्रक्षिप्यप्रकीलाभ्यामेव कोशो
भवेत् तदाराया दटसमन्वितया । अपकल्पः सुदृढः सर्वद-
ष्टमत्स्यादारासूत्रमात्रादुद्गृह्यते दण्डः कार्यः ।
एकाकुलास्या द्वादारा पडङ्कुलानाहो दण्डमूले चापिता
सफलास्यासुसुक्ष्मात् । फलवित्तारोमध्ये भवेत् । समश्च
भवेत् पाशधारणस्तिपत्रगौरवो द्वाङ्कुलश्च कोशो मूल-
यार्थो दटारास्यात् । धाराया वित्तानार्थं सुनेरपि व-
त्तार्थं च मूलं रज्ज्व सुदृढार्थमारावलेन युक्तं कोश
मध्ये सुविद्यमारायां यथा दटं कुण्डलापं यथायोगं च
नागपाशधारकं सुनिदेशादुपरि बन्धाधानसुसुक्ष्मन्वितं
भवेत् । आरागतं सम्यक्पञ्चाङ्गुलायतं सुन्दरं दटपाङ्गु-
लं स्यात् । तथैव चाटपत्रसमन्वितं देदाङ्गकल्पकरणमूत्र
कल्पं विद्यात् भवति चात्र श्लोकाः । प्राधान्यं पट्टिसाक्षां
स्याच्छेद्ययोगविधानतः । मध्यमं चैव लक्ष्येषु भोचं
चैवाधमेषु च । मिश्रयोगेन मिश्रं स्याद्व्ययोक्तयतः-
पट्टः । विज्ञायैव यथेष्टानि शस्त्राणीह प्रयोजयेत्”
पट्टीय(स) पट्टीं श्रुति स्मृति वा शो-तनकरणे शो-कल-
कर्मणि वा क । पट्टिशस्ते हरिषं १८४५० उदा० ।
पट्टालिका स्त्री पट्टालिका+पुष्पो । (पाट्ट) ख्याते भूमि-
करणहणव्यवस्थापके पत्रभेदे त्रिका० ।
पठ लिखिताक्षरवाचने भा० पर० सक० सेट् । पठति अष्टाठीत्
अष्टाठीत् पपाठ पेटतुः । पठितव्यं पाठ्यं पाठः पठनम्
पठमञ्जरी स्त्री श्रीरागस्य चतुर्थरागिण्यप्राप्तम् । “विद्यो-
गिनी कालवितीर्णपुष्पां स्रजं वृक्षनीं वपुषाऽतिमुग्धा ।
आश्वासमाना प्रियया च सख्या विप्रसराङ्गी पठमञ्ज-
रीयम्” सङ्गी० टीका । तदभिमानिनी स्वरूपमुक्तम् ।
पठममञ्जरी स्त्री रागिणीभेदे हला० । धातौ पु० ।
पठि स्त्री पठ-इत् । १ पठते पाठे धातुनिर्देशे इक् । २ पठ-
पठ गतो ष्ठा० आ० सक० सेट् इदित् । पण्डिते अपण्डिते
पण्डिते पण्डा । पण्डितः ।

पण्ड संज्ञा (रात्रीकरणे) चु० लभ० सक० सेट् । पण्डिते ते
अपिपण्डितः । इदित् पण्डिते ।

पण्डभि पु० अचरभेदे ष० १०१४६१ भाष्ये तथार्थता दृष्ट्या
पण्डवीय न० १ पादवन्धने २ तद्योग्यदामनि च ष० ११६२१४
भा० दृष्टम् ।

पण व्यवहारे (क्रयविक्रयादौ) स्तुतो च भा० आ० सक० सेट् ।
देवने अक० अचने निषण्टः । आर्थे आय वा स्तुतो पर०
पणायति ते पणते व्यवहारे च पणायति इत्येव ।
आर्जधातुके अणाय वा आय । अपणायीत् अपण-
यित् अपणयि । क्रयविक्रयार्थे च अस्य कर्मणि
शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी तस्याच्च न समासः शतस्य
पणायते “व्यवहृपणोः समर्थयोः” पा० द्युतं क्रयवि-
क्रयव्यवहारे चानयोस्तुत्यात्वर्थता शतस्य पणनम् ।
स्तुतो तु समासः ब्राह्मणपणनम्” सि० को० प्रत्ययान्त-
त्वात् भावे च पणायत् ।

पण पु० पण-कर्मणि “नित्यं पणः परिमाणे” पा० अण् ।
१ कर्ममिततात्त्वे “तान्त्रिकः कान्तिकः पणः” याज्ञ० । “क-
शीतिभिर्वराटकेः पण इत्यभिधीयते” भविष्यपुरा०
उक्तेषु २ कशीतिवराटकेषु “वराटकाणां दण्डकद्वयं यत्
वा काकिणी ताव पणयतः” लीला० । भावे अण्
३ निर्विशेषे ४ भूयो ५ द्युतं ग्लहे (वाणि) इत्युक्ते ७ धने
च टकाणां पण्ये टकयशाब्जयाम् १० व्यवहारे सेटि०
कर्त्तरि अच् । ११ क्रयविक्रयादिकारके त्रि० १० शौ-
चिके पु० अटा० आधारे अण् । १२ ग्लहे शब्दमात्रा
१४ विष्णो पु० “प्राणदः प्रणवः पणः” त्रिषुसं “पण-
तियव्यवहारार्थः तत्कुर्वन् पणः” सर्वाणि रूपाणि वि-
चिन्त्य धीरोनामानि कल्याणवदन् य आक्षे” इति
श्रुतेः पुण्यानि कर्माणि संवत्सराधिकारिण्यस्तत्फलं प्रय-
च्छन् लक्षणया वा पणः” भा० । [हृट् चारा० ।

पणग्रन्थि पु० पणस्य क्रयविक्रयादौर्षन्धिः सन्वन्तोऽन् ।
पणन न० पण-भावे ल्युट् । १ विक्रये शब्दरत्ना० । २ क्रयादौ
पणफर न० “पणफरं द्वितीयाट पञ्चमैकादशं अटतम्” व्यो० न०
उक्ते अनात् द्वितीयपञ्चमाटमैकादशस्थाने

पणवन्ध पु० इत० ग्लहे (ह्रड) राजनि० निवसयिषे
यन्धने । यदि भयानिदं कुर्यात् तर्हि इदमहं भवते
दास्यामीतिसमयकरणं पणवन्धः” मनोरमा

पणव पु० स्त्री० पणं स्तुतिं वाति हा-क । पटहे द्विरपकोषः
पणस पु० पण-कर्मणि अण् । क्रयव्यये उणादिकोषः

पण(न)स्य अर्चने निच० भ्वा० पर० सेट् । पण(न)स्यति
अपण(न)सीत् ।

पणाङ्गना स्त्री पण-कर्मणि षप् कर्म० । पणप्राङ्गनायां
वेद्यायां हेमच० पणस्त्रीप्रभृतयोऽप्यत्र स्त्री ।

पणाया स्त्री पण-आय-भावे ष । १क्रयविक्रयव्यवहृतौ
स्तुतौ इटुते च जटाघ० ।

पणायित त्रि० पण-स्त्राथे० आय-क्त । १स्तुते आयाभाव-
पक्षे पणितमप्यत्र अमरः २क्रीते श्विक्रीते ४व्यवहृते च

पणादि न० इत० । वराटके कपर्दके त्रिका० ।

पणि स्त्री पण-आधारे इन् । १विपणौ पणप्रवीचिकायाम्
उज्ज्वलदत्तः । धातुनिर्देशे इक् । २पणधातौ पु०

पणिन् त्रि० व्यवहारो द्युतं स्तुतिर्वा पणः अस्तप्रथे इनि ।

१क्रयादिव्यवहारयुक्ते २स्तुतियुक्ते च ३अभिभेदे पु० ।

तस्यापत्यम् अण् 'गाघिविदथोत्यादि'पा० न टिलोपः ।

पाणिन तस्यापत्ये युनि ततः इज् पाणिनिः ।

पण्ड पु० न० । पण-ड तस्य नेप्त्वम् । १क्रीवे २निष्कले त्रि०
विश्वः श्वेदोज्ज्वलायां बुद्धौ स्त्री भागुरिः तस्याः स्तुत्य-
त्वात् तयात्वम् ।

पण्डक पु० सार्वभिमनोः पुत्रभेदे हरिवं० ७४० ।

पण्डापूर्वं न० पण्डं फलावाधनमपूर्वम् । वस्तुतः फलसाधना-
योग्ये फलानुपहिते १धर्माधर्मात्मकेऽदृष्टे यथा सन्ध्या-
वन्दनादेरभावे दूरदृष्टं जायते सन्ध्यादेर्वन्दने तु तस्यानु-
त्यक्त्या फलानुपहितं दूरदृष्टं नश्यतीति तत्पण्डापूर्वमिति
सौमंसाधनविज्ञम् २फलानुपदके अदृष्टभेदे । गुरुभिः
कार्यत्वेनापूर्वं एव विधेः शक्तिः स्त्रीकता न कलञ्जं
भक्ष्यवेदिद्यादिनिषेधे कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यं
मित्यवयवबोधश्च स्त्रीकतः । तच्चापूर्वं न किञ्चित् फलज-
नकमिति स्थितम् । न्यायनये तु पण्डापूर्वं नाङ्गीक्रि-
यते विध्यर्थस्तु दृष्टसाधनताज्ञानाधीनकृतिसाध्यत्वमेव
इत्यञ्च विश्रजिता यजेत इत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते
तत्रापि स्वर्गः फलं कल्पयते यद्योक्तं सि०सुक्ता० "नन्वह-
रहः सन्ध्यासुभासीतेत्यादौ दृष्टानुपपत्तेः प्रवृत्तिः कथम्
न चार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फल-
मिति वाच्यम् तथा सति काव्यत्वे नित्यत्वहान्या-
पत्तेः कामनाभावेऽकरणपत्तेश्च इत्यञ्च फलश्रुति-
स्तत्त्वार्थवादमात्रमिति चेन्न पञ्चम्यादादौ नित्यत्व-
काव्यत्वयोरप्यविरोधात् । न च कामनाभावेऽकरण-
पत्तिः त्रिकालकालमात्रादाविव कामनासङ्गावस्यैव

कल्पनात् । ननु वेदबोधिकाव्यताज्ञानात् प्रवृत्तिः सम्भ-
वतीति चेन्न दृष्टसाधनताज्ञानं विना तादृशकार्यताज्ञान-
सङ्क्षेपापि प्रवृत्तेरसम्भवात् । यदपि पण्डापूर्वं फल-
मिति तदपि न कामनाभावेऽकरणपत्तेस्तौल्यात् ।
कामनाकल्पने त्वार्थवादिकफलमेव रात्रिचन्द्रन्यायात्
कल्प्यतामन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तेन "ल्यं केचिदु-
पात्तस्य दूरितस्य प्रचक्षते । अतुत्पत्तिं तथा चान्ये प्र-
त्यवायस्य मन्वते" । एवम् "सन्ध्यासुभासते ये तु सततं
शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनाम-
यम्" एवम् "दद्यादहरहः आहं पितृभ्यः प्रीतिमा-
वहन्" इत्यादिकमेव फलमस्तु । न च पितृप्रीतिः कथं
फलं व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम् । गयाश्राद्धादाविव
उद्देश्यत्वसम्बन्धेनैव फलजनकत्वस्य कर्त्तव्यं कल्पनात् ।
अतएवोक्तं "शास्त्रदृष्टितत्त्वमनुष्ठानतरीत्युत्पन्नः" इति ।
पितृणां सुकृते तु अस्य स्वर्गफलं यावद्विद्यमानमिति का-
नुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गफलकल्पनात् । पण्डापूर्वार्थ-
प्रवृत्तिश्च न सम्भवति । न हि तत्सुखदुःखाभाववत् स्वतः
पुरुषार्थः, न वा तत्साधनम् । प्रत्यवायातुल्यसौ कथं
प्रवृत्तिरिति चेत् । इत्यम् यथा हि नित्यकृते प्रत्यवाया-
भावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः । एवं प्रत्यवायाभावस्य
सत्त्वे दुःखाभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योग-
ल्लेखसाधारणकारणतया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात् ।

पण्डित पु० पण्डा वेदोज्ज्वला बुद्धिजातास्य तार० इतच् ।
शास्त्रतापर्य्यञ्चे १विदुमि । तस्य बुद्धेरुज्ज्वलत्वञ्च कार्य-
भेदादनुमातव्यं तदेव तस्य लक्षणं यथा
"पठकाः पाटकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे
व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः" भा०व०
"विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि-
श्चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः" गीता २सिंहके
पु० मेदि० । [स्वार्थे क । २पण्डितशब्दाथे च ।

पण्डितक पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा०सा० ६४० । पण्डित+
पण्डितिमन् पु० पण्डितस्य भावः दृढा० इमनिच् । पाणिन्ये
पण्डक पु० वातरोगयुते पङ्कौ "विधर्माणश्च पूर्वार्हे स-
न्ध्याकाले च पण्डकाः" मार्क०२१४० । सायंकाले स्त्रीगमने
पुलस्य पण्डकता भवतीत्युक्तम् ।

पण्ड त्रि० पण-कर्मणि यप् । १व्यवहर्त्तव्ये २विक्रये क
अमरः "स्तुत्यहेतु न यत् । किन्तु शब्देव पाचप्रम्"
सि०कौ० । कर्मणेन समासेऽस्य आद्युदात्तता ।

पण्ययोषित् स्त्री कर्म० । वेष्टायासु त्रिका० [हला० ।
पण्यविक्रयशाला स्त्री इत० । (हाटचाला) हट्टशालायां
पण्यवीथि स्त्री इत० । विक्रोयव्यविक्रयशालायां (हाट-
चाला) २ हट्टे च । स्वार्थे क । पण्यवीथिका तत्प्राये
स्मरः ।

पण्यशाला स्त्री इत० । (हाटचाला) हट्टशालायासु हेमच० ।
पण्यस्त्री पिण्प्रा+पृषो० । पिण्प्रायां द्विरूपकोषः ।

पण्यज्जना स्त्री वेष्टायासु हेमच० । पण्यस्त्रादयोऽप्यत्र ।

पण्यजिर न० पण्यस्याजिरमिव । पण्यस्याङ्गनतुल्यस्थाने
हट्टे । [क्रयविक्रयोपजीवके वणिग्जने स्मरः ।

पण्यजीव त्रि० पण्यमाजीवति आ+जीव-अण् उप०स० ।

पण्यजीवक न० पण्यमाजीवेन वणिजा कायति कै-क,
आ+जीव-अण् इत०वा । १ हट्टे २ वणिजि च त्रिका० ।

पण्यान्ध स्त्री पण्यमन्वयति अच् । तणभेदे राजनि०

पत गतौ अट् चु० उभ० सक०, ऐशत्रे अक० सेट् । पत-
यति-ते अप्रपतत्-त ।

पत ऐशत्रे दि० आ० अक० सेट् । पत्यते अपतिष्ट । पेटे

पत गतौ आ० पर० सक०, ऐशत्रे अक० उवला० सेट् । पतति
अपप्रत् । पपात पेततुः । उवला०पतः पातः । पतितः

पतयति पातयति । सनि पित्सति पापत्यते । अधःस्त्र-
न्दने अक० अधःसंयोगात्पुनरेव सक० नरकं पतित इत्यादि

पत न० पत-अच् । १ पुष्टे जटाधरः । २ पतनकर्त्तरि त्रि०

पतग पुंस्त्री० पतन् उत्प्लवन् सन् गच्छति गम-उ
नि० । खगे स्मरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

पतङ्ग पुंस्त्री० पतन् उत्प्लवन् गच्छति उ नि० । १ खगे
स्मरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ स्त्र्ये पु० ३ शूलभे

(फडिङ्ग) कीटभेदे ४ शालिभेदे पु० मेदि० । ५ जलमधूकृष्टजे
राजनि० । ६ पारदे न० मेदि० । ७ चन्द्रमभेदे न० शब्दच० ।

मुञ्चद्वीपस्थे जलियस्थानीये दवर्षभेदे पु० "हंसपतङ्गोद्दी-
यनसत्याङ्गसंज्ञासुतारो वणः" भाग० ५।२।०७ स्त्री० ।

उत्प्लवनेन १० पतने च पतङ्गरशब्दे दृशप्रम् ।

पतङ्गम पुंस्त्री० पतन् उत्प्लवन् सन् गच्छति गम-खच्
नि० । खगे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

पतङ्गर पु० पतङ्गं पतनेनोत्प्लवनेन गमनम् पतङ्गं ततः अ-
स्तार्थे र । उत्प्लवनेन गतियुक्ते ऋ० ६।४।२ भा० ।

पतङ्गा पु० अथ निखण्डुः । [अधुमणिकाभेदे स्मरः

पतङ्गिका स्त्री पतङ्ग+संज्ञायां कन् प्राप्ति अतएवम् ।

पतङ्गिन् पु० पतङ्ग-उत्प्लवनेन गमनमन्वयस्त्विति । खगे

स्त्रियां नानत्वात् ङीप् । हरिभ० २० अ० उदाहरणम् ।

पतञ्जिका स्त्री धनुर्ज्यायां शब्दच० ।

पतञ्जल पु० गोत्वप्रवर्त्तकर्मभेदे स च काव्यः । "पति पतञ्ज-
लस्य काव्यस्य" अतः आ० १४।६।२ पतञ्जल इति तत्त्व

पाठान्तरम् । वक्तृत्वे उपका० वृत्ते अहम्भे पतञ्जला इत्येव ।

पतञ्जलि पु० पतन् अञ्जलिर्नमस्तया यस्मिन् । १ योगशस्त्र-
कारके ऋषिभेदे गोनर्हतीरे तपस्यतः कस्यश्चिद्विरेञ्ज-

लितः पतिते पाणिनिशब्दस्य २ भाग्यकारे तस्य तथो-

त्तल्लिकथा शकन्वा० वार्त्ति० शंखरादौ दृश्या । अथ

च योगशास्त्रकारकात् भिन्न इति सरलायामस्माभिः ।

समर्थितम् । अनयोरभेद इति पाश्चात्यवैयाकरणाः ।

भेदाभेदयोर्युक्तावायुक्तत्वे च सुधीर्विभ्रंष्ये । योगमतश्च

सर्वदर्शनसंस्पृष्टे प्रदर्शितं यथा "संख्यप्रवचनापरनामधेयं

समुवर्त्तमानानां मतसुपन्यस्यते । तच्च योगशास्त्रं पत-

ञ्जलिप्रणीतं पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमे पादे "अथ

योगाहुशसनमिति" योगशास्त्रारम्भप्रतिष्ठां विधास

"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इत्यादिना योगलक्षणमभि-

धाय समाधिं समपञ्चं निरदिक्षत् भगवान् पतञ्जलिः ।

द्वितीये "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रस्थिपादानि क्रियायोगः"

इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोगं ब्रह्मादीनि प्रश्न

बहिरङ्गानि साधनानि । तृतीये "देशबन्धश्चित्तस्य

धारणा" इत्यादिना धारणाध्यानसमाधितयमन्तरङ्गं

संयमपट्वाच्यं तत्तावान्तरफलं विभूतिजातञ्च । त्वत्थं

"जन्मोपधिमन्त्रतपःसमाधिजाः भिन्नयः" इत्यादिना चित्ति-

पञ्चकमपञ्चनपुरःसरं परं प्रयोजनं केवल्यम् । प्रधाना-

दीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्राचीनाभ्येष सम्प्रतानि षड्-

विंशस्तु परमेश्वरः क्लेशकर्मविपाकाश्चैव परानुष्टः पुरुषः

क्लेशक्या निर्माणक्रायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसम्प्रदाय-

प्रवर्त्तकः संसाराङ्गारे तत्त्वमानानां प्राणभृतामनुयाह-

कथ । नह्यं पुष्करपलाशवद्विलेपस्य तस्य (पुरुषस्य) तापः

कथमुपपद्यते येन परमेश्वरोन्म्याऽनुयाहकतया कक्षीक्रियते

इति चेदुच्यते तापकस्य रजसः सत्वमेव तथ्यं बुद्ध्यात्मना

परिणमते इति सत्त्वे परितप्यमाने तमोवशेन तद्भेदाव-

गाही पुरुषोऽपि तप्यत इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः

"सत्त्वं तथ्यं बुद्धिभावेन वृत्तं भावास्ते वा राजसात्ताप-

कास्ते । तस्याभेदस्याहिणी तामसी वा वृत्तिकस्यां

तथ्य इत्युक्तं आत्मेति" । तन्नामत्रे व्यासिनायुक्तम्

"अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिपत्तमा च परि-

स्थितिर्वा सा समाधिः प्रत्यगात्मनः" इति तेनैवोक्त-
त्वाच्च । तदुक्तं भगवता व्यासेन "योगः समाधिरिति" ।
यद्येवमष्टाङ्गयोगे चरमस्याङ्गस्य समाधित्वमुक्तं पतञ्ज-
लिना यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणा-
समाधयोऽष्टाङ्गानि योगस्येति । न चाङ्गप्रोवाङ्मतां
गन्तुमुत्सहते उपकार्योपकारकभावस्य दर्शपूर्णमासप्रया-
जादौ मित्रायतनत्वेनात्यन्तभेदादतः समाधिरपि न
योगशब्दार्थो युज्यत इति चेत्तत्र युज्यते व्युत्पत्तिमा-
त्राभिधित्वया तदेवार्थमात्रनिर्भावं स्वरूपमन्यन्मिव समा-
धिरिति निरूपितचरमाङ्गवाचकेन समाधिशब्देनाङ्गिनो
योगस्याभेदविषयत्वा व्यपदेशोपपत्तेः । न च व्युत्पत्ति-
बलादेव सर्वत्र शब्दः प्रवर्तते तथात्वे गच्छतीति गौ-
रिति व्युत्पत्तेः तिष्ठन् गौर्न स्यात् गच्छतो देवदत्तस्यो
स्यात् प्रवृत्तिनिमित्तञ्च प्रागुक्तमेव चित्तवृत्तिनिरोध इति
तदुक्तं "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति । ननु वृत्तीनां नि-
रोधश्चेद्योगोऽभिमतस्तासां ज्ञानत्वेनात्माश्रयतया तन्नि-
रोधोऽपि प्रध्वंसपदवेदनोपसदाश्रयो भवेत् प्रागभाव-
प्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानाश्रयत्वनियमात् ततश्च "उपय-
ज्यपञ्च घर्म्मो विकरोति हि धर्मिणमिति" न्यायेनात्मनः
कौटल्यं विहृत्येतेति चेत्तदपि न घटते निरोध्यानां
प्रमाद्यविषयव्यविकल्पनिवृत्त्यतिशयत्वात् वृत्तीनामन्तः-
करणादापरवर्त्यावचित्तधर्मत्वाङ्गीकारात् कूटस्थनित्या
चिच्छक्तिरपरिणामिनी विज्ञानधर्म्माश्रयो भवितुं नार्ह-
त्येव । न च चित्तशक्तेरपरिणामित्वमसिद्धमिति मन्तव्यं
चित्तशक्तिरपरिणामिनी सदा ज्ञातृत्वात् न यदेवं न
तदेवं यथा चित्तादि इत्याद्यानुमानसम्भवात् तथा यद्यसौ
पुरुषः परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य कादाचित्कत्वा-
त्तासां चित्तवृत्तीनां सदाज्ञातृत्वं नोपपद्येत चिद्रूपस्य
कदेवाधिष्ठातृत्वेनावस्थितस्य यदनरङ्गनिर्भरं सत्त्वं
तस्यापि सदैव स्थितत्वात् येन येनार्जुनोपरक्तं भवति तस्य
दृश्यस्य सदैव चिच्छायापत्त्या भानोपपत्त्या पुरुषस्य निः-
सङ्कल्पं सम्भवति । ततश्च सिद्धं तस्य सदा ज्ञातृत्वमिति
न काचित् परिणामित्वाशङ्कावतरति । चित्तं पुनर्येन
विषयेणोपरक्तं भवति स विषयो ज्ञातः यदुपरक्तं न
भवति तदज्ञातमिति वस्तुतोऽयस्कान्तमणिकल्पस्य ज्ञाना-
ज्ञानकारणभूतोपरागानुपरागधर्मित्वादयःसधर्मकं चित्तं
परिणामि इत्युच्यते । ननु चित्तस्येन्द्रियाणां चोद्भृङ्गारि-
काणां सर्वजन्मानां सर्वविषयैरस्ति सदा सम्बन्धः तथाच

सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत सर्वगतत्वेऽपि चित्तं
यत् शरीरे वृत्तिमत् तेन शरीरेण सह सम्बन्धो येषां
विषयाणां तेज्ज्वालय ज्ञानं भवति नेतरेष्वित्यतिप्रसङ्गा-
भावादतएवावस्कान्तमणिकल्पा विषयाः अयःसधर्मकं
चित्तमिन्द्रियप्रणालिकयाभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति । तस्या-
वृत्तस्य घर्म्मो वृत्तयो नात्मनः तथाच श्रुतिः "कानः
सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा हृतिरहृतिरस्ति तत्-
सर्वं मन एवेति" । चिच्छक्तेरपरिणामित्वं पञ्चशिखा-
चार्यैराख्यायि "अपरिणामिनी भोक्तृशक्तिरिति" पत-
ञ्जलिनापि "सदाज्ञाताचित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरि-
णामित्वादिति" । चित्तपरिणामित्वेऽनुमानमुच्यते चित्तं
परिणामि ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् श्रोत्रादिवदिति । परि-
णामस्य त्रिविधः प्रसिद्धः धर्मलक्षणावस्थाभेदात् धर्मिण्य
चित्तस्य नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामः यथा कनकस्य क-
टकसुकुटकेयूरादि । धर्मस्य वर्त्तमानत्वादित्थं च परिणामः
नीलाद्यालोचनस्य स्फुटत्वादिरवस्यापरिणामः कनका-
ईस्तु नवपुराणत्वादिरवस्यापरिणामः । एवमन्यत्रापि
यथासम्भवं परिणामवित्तयमूहनीयं तथाच प्रमाणादि-
वृत्तीनां चित्तधर्मत्वात् तन्निरोधोऽपि तदाश्रय एवेति न
किञ्चिदुपपन्नम् । ननु वृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारे
सुषुप्तादौ विक्षिप्तमूढादिचित्तवृत्तीनां निरोधसम्भवाद्यो-
गत्वप्रसङ्गः न चेत्तदुच्यते क्षिप्ताद्यावस्थासु क्लेशप्रहाणादे-
रसम्भवाच्चिन्त्रेयसुपरिपन्थितत्वाच्च । तथा हि क्षिप्तं
तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्तमात्मनस्थिरं चित्तमुच्यते । तमः-
संसृष्टे जगन्निद्रावृत्तिमक्षिप्तं मूढमिति गीयते । क्षिप्ता-
दिक्षिप्तं चित्तं विक्षिप्तमिति गीयते विषेको नाम चक्षुर्लं
हि मनः कृष्ण ! प्रमाद्यि बलवदुद्वहमिति" न्यायेनास्थि-
रस्यापि मनसः कादाचित्कमसङ्गुतविषयस्यैव्यसम्भवेन
स्यैव्यम् । अस्थिरत्वञ्च स्वाभाविकं व्याध्याद्यनुशयजनितं
वा तदाह "व्याधिद्वानसंशयप्रमादाकल्पाविरतिभ्या-
निर्दर्शनालम्बभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्ते-
नरायाः" इति । तत्र दोषत्वयवैक्यनिमित्तो ज्वरादि-
ज्वरिणः, चित्तस्याकर्म्मवत्यस्य ज्ञानं, विरुद्धकोटिद्वयावगाहि
ज्ञानं संशयः, समाधिसाधनाशमभावमं प्रमादः, शरीर-
वाक्चित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिरालस्यं, विषयाभिलाषोऽविरतिः,
क्षतस्मितहृदयवृत्तिर्निर्दर्शनं कुतश्चिन्मितात् समाधि-
भूतेरलाभोऽलम्बभूमिकत्वं, लब्धायावपि तस्यां चित्तस्या-
विरतिश्च अशक्यत्वमित्यर्थः । तस्याश्च वृत्तिनिरोधो

योगपञ्चनिक्षेपमर्हति इति चेन्नैवं बोधः हेयभूतक्षिप्ता-
दावस्थानये इति निरोधस्य हेयत्वसम्भवेऽप्युपादेययोरेका-
प्यनिरुद्धावस्थयोर्द्वैतनिरोधस्य योगत्वसम्भवात् । एकतानं
चित्तमेकाग्रमुच्यते निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं
चित्तं निरुद्धमिति मन्यते । स च समाधिर्द्विविधः
सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदात् तत्रैकाग्रचेतसि यः प्रमाणा-
दिदृष्टीनां बाह्यविषयाणां निरोधः स सम्प्रज्ञातसमाधिः
सत्यं प्रज्ञायतेऽस्मिन् प्रकृतेर्विविक्ततया चित्तमिति
व्युत्पत्तेः । स चतुर्विधः सवितर्कादिभेदात् समाधि-
नाम भावना सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण
चेतसि पुनः पुनर्निवेशनं, भाव्यस्य द्विविधम् ईश्वरस्त-
त्त्वानि च । तान्यपि द्विविधानि जडाजङ्घभेदात् जडानि
प्रकृतिमहदङ्कारादीनि चतुर्विंशतिः अजडः पुरुषः । तत्र
यदा प्रथिव्यादीनि स्थूलानि विषयत्वेनादाय पूर्वापरा-
नुसन्धानेन शब्दार्थोक्तेस्त्वसम्भेदेन च भावना प्रवर्तते स
समाधिः सवितर्कः । यदा तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं
विषयमालम्ब्य देशाद्यवच्छेदेन भावना प्रवर्तते तद-
सविचारः । यदा रजस्तमोलेषांनुविद्धं चित्तं भाव्यते तदा
सुखप्रकाशमयसु सत्वयोरेकात् सानन्दः । यदा रज-
स्तमोलेषानभिभूतं शुद्धं सत्वमालम्बनीकृत्य या प्रवर्तते
भावना तदा तस्यां सत्वस्य न्यगभावाच्चित्तशक्तेरुद्रेकाच्च
सत्वमात्रावशेषत्वेन साक्षितः सकाधिः । वितर्कविचारा-
नन्दाक्षितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः इति । सर्ववृत्तिनि-
रोधे त्वसम्प्रज्ञातः समाधिः । ननु सर्ववृत्तिनिरोधयोग
इत्युक्ते सम्प्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात् तत्र सत्वप्रधानायाः स-
त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणाया इत्येति निरोधादिति चेत्-
देतद्वार्त्तं क्लेशकर्मविपाकाशयपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोध
योग इत्यङ्गीकारात् । क्लेशाः पुनः पञ्चधा प्रसिद्धाः अ-
विद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । मन्वविद्येत्यत्र किमा-
प्नोयते पूर्वपदार्थप्राधान्यम् अमत्तिकं वर्त्तत इतिवत्
उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत् अन्यपदार्थ-
प्राधान्यं वा अमत्तिको देश इतिवत् तत्र न पूर्वः, पूर्व-
पदार्थप्राधान्ये विद्यायाः प्रसङ्गप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशा-
दिकारकत्वानुपपत्तेः अविद्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावा-
पत्तेः । न द्वितीयः, कस्यचिदभावेन विशिष्टाया विद्यायाः
क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तद्विज्ञत्वानुपपत्तेः । न तृतीयः
“नजोऽस्मात्प्रधानं ब्रह्मगीर्वाणं चोत्तरपदलोपः” इति
वृत्तिकारवचनानुसारेण अविद्यानामा विद्या यस्याः सा

अविद्या बुद्धिरिति समाधिसिद्धौ तस्या अविद्यायाः क्ले-
शाद्विज्ञत्वानुपपत्तेः विवेकस्यातिपूर्वकसर्ववृत्तिसम्प्रज्ञा-
यास्तस्यास्तथात्माप्रसङ्गाच्च उक्तञ्च अस्मितादीनां क्लेशाना-
मविद्यानिदानत्वम् । “अविद्याक्लेशत्वसत्तरेषां प्रसुप्ततनु-
विच्छिन्नोदाराणामिति” । तत्र प्रसुप्तं प्रबोधसङ्कार्थ-
भावेनानभिव्यक्तिः, तनुत्वं प्रतिपन्नभावनया श्रितिलीक-
रणं, विच्छिन्नत्वं बलवता क्लेशेनाभिमयः, उदारत्वं सह-
कारिसन्निधिवशात् कार्यकारित्वम् । तदुक्तं वाचस्पति-
मिश्रेण व्यासभाष्यव्याख्यायाम् “प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां
तनुदग्धाश्च योगिनाम् । विच्छिन्नोदारास्त्वेषां क्लेशा वि-
षयसङ्गिनाम्” इति इन्द्रवत् स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमाद्
अव्यपदार्थप्रधानत्वं नाशङ्कितम् । तस्मात् पञ्चतयेऽपि
क्लेशादिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिद्धं हीयेतेति चेत्
तदपि न शोभनं विभाति पर्युदासशक्तिमाश्रित्याविद्या-
शब्देन विद्याविरुद्धस्य विषय्यज्ञानस्याभिधानमिति
वृद्धैरङ्गीकारात् । तदाह “नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ्
प्रतिषेधकः । वदत्यत्राङ्गणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति
वृद्धप्रयोगगत्या हि शब्दार्थाः सर्व एव नः । तेन यत्र
प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयते” इति वाचस्पतिमिश्रैर-
प्युक्तं “लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः सम्बन्धः
लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ् उत्तरपदाभिधेयो-
पमर्दकस्य तद्विज्ञतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे
प्रवृत्तिरिति” । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् “अनित्याशुचिदुः-
खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति” । अतस्मिन्
स्तदुवृत्तिविपर्ययः इत्युक्तं भवति तद्यथा अनित्ये च-
टादौ नित्यत्वाभिमानः, अशुचौ कायादौ शुचित्वप्रत्ययः ।
“स्यानाद्विजादवष्टम्भादिप्रपञ्चानादपि । कायमा-
धेयशोचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुः” इति “परिणाम-
तापसंस्कारैर्युगवृत्तिनिरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन
इति” न्यायेन दुःखे सक्चन्दनवनितादौ सुखत्वारोपः
अनात्मनि देहावात्मबुद्धिः । तदुक्तम् “अनात्मनि च
देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम् । अविद्या तत्कृतो बन्ध-
स्तन्नाशे मोक्ष उच्यते” इति एवमित्यमविद्या चतुष्प्रकारा
भवति । तन्वेतेष्वविद्याविशेषेषु किञ्चिदुक्तं सामान्य-
लक्षणं वर्णनीयम् अन्वया विशेषस्यासिद्धेः । तथाचोक्तं
भट्टाचार्यैः “सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्ष-
णम् । न शक्यं केवलं वक्तुं सतोऽप्यस्य न वाच्यता” इति
तदपि न वाच्यमतस्मिन्नुद्विग्निरिति सामान्यलक्षणाभि-

धानेन दत्तोत्तरत्वात् । सत्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभि-
मानोऽस्मिता तदप्युक्तं “दृक्दर्शनशक्तयोरेकात्मत्वाभिमा-
नोऽस्मिति” । सुखाभिज्ञस्य सुखानुभूतिपूर्वकः सुख-
साधनेषु हृष्यारूपो गदो रागः । दुःखज्ञस्य तदनुभूतिपु-
रःसरन्तत्साधनेषु निन्दा द्वेषः तदुक्तं “सुखानुशयी रागः
दुःखानुशयी द्वेषः” इति । किमत्रानुशयिष्यते ताच्छी-
ल्याथे णिनिरिनिवा मत्वर्थोऽभिमतः नाद्यः “सुख-
जातौ णिनिस्ताच्छील्ये इत्यत्र सुपीति वर्तमाने पुनःसुव-
यहृष्यस्य उपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन सोपसर्गाद्वातोर्णिनेरनु-
त्पत्तेः यथा कथञ्चिदङ्गीकारेऽपि “अधोज्ज्वलीति” वृद्धि-
प्रसक्तायतिशयादिपदवदनुशयिपदस्य प्रयोगप्रसङ्गात् । न
द्वितीयः “एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याश्च न तो (इनि-
ठनौ) कृताविति” तत्प्रतिषेधादत्र चानुशयशब्दस्याजन्तत्वेन
कदन्तत्वात् । तस्मादनुशयिष्यते दुरुपपाद इति चेत्
नैतद्भ्रष्टं भावानवबोधोपायं प्रायिकाभिप्रायसिद्धं वचनम् ।
अतएवोक्तं वृत्तिकारेण “इतिकरणो विवक्षार्थः सर्व-
त्वाभिसम्बध्यते” इति तेन कचिद्भवति कार्थी कार्यि-
कस्यगुणी तथैव लिक इति तथा च कदन्तात् जातेश्च
प्रतिषेधस्य प्रायिकत्वम् अनुशयशब्दस्य कदन्ततया इनेरु-
पपत्तिरिति सिद्धम् । पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववास-
भावत्वात् सर्वस्य प्राणभूतात्मसाकमेव च विदुषः सञ्जाय-
मानः शरीरविषयादेर्मसं विद्योगो मा भूदिति प्रत्यहं
निमित्तं विना प्रवर्तमानोभयद्वयोऽभिनिवेशः पञ्चमः
केशः मा च भूवं हि भूवासमिति प्रार्थनायाः प्रत्या-
त्मनुभवसिद्धत्वात् तदाह “सरसवाही विदुषोऽपि तथा
रुढोऽभिनिवेशः” इति । ते चाविद्यादयः पञ्च सांसारि-
कविविधदुःखोपहारहेतुत्वेन पुरुषं क्लिञ्जन्तीति केशः
प्रसिद्धाः । कर्माणि विहितप्रतिप्रवृत्तपाणि ज्योति-
ष्टोमब्रह्महत्यादीनि विपाकाः कर्मफलानि जात्यायु-
भौगाः, व्याफलविपाकाश्चित्तभूमी शेरते इत्याशयाः धर्मा-
धर्मसंस्काराः । तत्परिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योगः ।
निरोधो, नाभावसात्मसमिमतं तस्य तत्कालेन भावरूपसं-
स्कारजननसत्त्वासम्भवात् किन्तु तदान्नयो मधुमतीमधु-
प्रतीकाविशोकासंस्कारशेषताव्यपदेश्यः चित्तस्यावस्थावि-
शेषः निरुध्यन्तेऽस्मिन् प्रकाशाद्याश्चित्तवृत्तय इति व्यु-
त्पत्तेरुपपत्तेः । अस्यासवैराग्याभ्यां वृत्तिनिरोधः । तत्र
स्थितौ भूयान् यत्नोऽभ्यासः । प्रकाशप्रवृत्तिरूपवृत्तिर-
हितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिष्कारविशेषः स्थितिः ।

तच्चित्तचित्तवृत्तयः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशन-
मभ्यासः । चर्मणि दीपिनं हृन्तीतिवच्चित्तचित्तार्थेयं सप्त-
मीत्युक्तं भवति “दृष्टानुभूतिकविषयविलक्षणस्य वशी-
कारसंज्ञा वैराग्यम्” । ऐहिकपारत्रिकविषयादौ दोष-
दर्शनाच्चिरभिलाषस्य सम्यक्ते विषया वश्याः नाहमेतेषां
वश्या इति विमर्शो वैराग्यमित्युक्तं भवति । समाधि-
परिपन्थिकेशतनूकरणार्थं समाधिलाभार्थं च प्रथमं
क्रियायोगविधानपरेण योगिना भवितव्यं क्रियायोगस-
म्बादने व्यस्यसवैराग्ययोः सम्भवात् तदुक्तं भगवता
“व्यासुच्छोर्ध्वनेयौगं कर्म कारणस्यते । योगारूढस्य
तस्यैव शमः कारणस्यते” इति । क्रियायोगस्योपदिष्टः
पतञ्जलिना “तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः”
इति । तपःस्वरूपं निरूपितं याज्ञवल्क्येन “विधि-
नोक्तेन मार्गेण कर्तव्यं चान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं
प्राञ्जलपसां तप उच्यते” इति । प्रणवगायत्रीमन्त्र-
प्रभृतोनामध्ययनं स्वाध्याय इति । तत्र मन्त्रा द्विविधाः
वैदिकास्तान्त्रिकाश्च । वैदिकाश्च द्विविधाः प्रगीता अप्रगी-
ताश्च । तत्र प्रगीताः सामानि अप्रगीताश्च द्विविधाः
छन्दोवद्वास्तद्विलक्षणाश्च । तत्र प्रथमा ऋचोद्वितीया
यजूंषि तदुक्तं जैमिनिना “तेषां ऋग् यजुर्वाग्वशेन पाद-
व्यवस्था गीतिषु सामाख्या शेषे यजुःशब्दः” इति । तन्त्रेषु
कामिककारणप्रपञ्चाद्यागमेषु ये वे वर्णितान्ते तान्त्रि-
काः । ते पुनर्मन्त्रास्त्रिविधाः स्त्रीपुंनृपुंसकभेदात्तदाह
“स्त्रीपुंनृपुंसकत्वेन त्रिविधा मन्त्रज्ञातयः । स्त्रीमन्त्रा
वज्रिजायान्ताः नसोऽन्ताः स्थुर्नृपुंसकाः । शेषाः पुमांस-
को यज्ञाः सिद्धा वश्यादिकर्मणि” इति । स्नापनादि-
संस्काराभावेऽपि निरस्तसमस्तदोषत्वेन सिद्धिहेतुत्वात्
सिद्धत्वम् । स च संस्कारो दशविधः कथितः शारदा-
तिलके “मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः ।
निर्दोषतां प्रयान्त्याद्यु ते मन्त्राः साधु संस्कृताः । जननं
जीवनञ्चैव ताडनं बोधनं तथा । अभिषेकोऽथ विम-
लीकरणाप्यायने पुनः । तर्पणं दीपनं शुभ्रिर्दशैता मन्त्र-
संस्क्रियाः । मन्त्राणां साहकायार्थाद्भारो जननं
कृतम् । प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् कृमेत् सुधीः ।
मन्त्रार्थसंख्यया तच्च जीवनं सम्प्रपद्यते । मन्त्रवर्णान्
समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्बसा । प्रत्येकं शत्रुपीडनं
ताडनं तदुदाहृतम् । विविक्त्य मन्त्रवर्णान्स्तु प्रत्येकैः क-
रणीरजैः । मन्त्राकारेण संस्कारैर्हन्त्याकङ्कीकृतं कृतम् ।

प्राणायामः” इति । स च वायुः सूर्योदयमारभ्य साङ्ग-
घटिकादयं घटीयन्त्यस्थितघटभ्रमणन्यायेन एकैकस्यां
नाड्यां भवति एवं सत्यहर्निशं श्वासप्रश्वासयोः षट्शता-
धिकैकविंशतिसहस्राणि जायन्ते । अतएवोक्तं मन्त्र-
समर्पणरहस्यवेदिभिरजपामन्त्रसमर्पणे “षट्शतानि
गणेशाय षट्सहस्रं स्वयम्भुवे । दिण्ये षट्सहस्रं
षट्सहस्रं पिनाकिने । सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं पर-
मात्मने । सहस्रमात्मने चैवमर्पयामि कृतं जपम्” इति
तथा नाडीसंहरणदशायां वायोः सञ्चरणे पृथिव्यादीनि
तत्त्वानि वर्षविशेषवशात् पुरुषार्थोभिलाषकैः पुरुषैरव-
गन्तव्यानि । तदुक्तमभियुक्तैः “साङ्गं घटीद्वयं नाडी
रेकैर्काकोदियात् पहेत् । अरघटघटीभ्यान्त्यायो नाड्योः
पुनः पुनः । शतानि तस्य जायन्ते निश्वासोच्छ्वासयोर्नव ।
अथ षट्कुडिकैः २१६०० सङ्क्राहोराते सकले पुनः ।
षट्त्रिंशद्गुरुवर्णानां या वेला भणने भवेत् । सा वेला
मरुतो नाड्यन्तरे सञ्चरतो भवेत् । प्रत्येकं पञ्च तत्त्वानि
नाड्योश्च वहमानयोः । वहन्त्यहर्निशं तानि ज्ञातव्या-
नियतात्मभिः । ऊर्ध्वं वज्रिरधस्तोऽयं तिरश्चीनः समी-
रणः । मूर्धिरर्धुटे व्योम सर्वगं प्रवहेत् पुनः । वा-
योर्वज्रैरपां पृथ्व्या व्योमस्तत्त्वं वहेत् क्रमात् । वह-
न्त्येवमयोर्नाड्योर्ज्ञातव्योऽयं यथाक्रमम् । पृथ्व्याः
पलानि पञ्चाशद्वत्परिंशत्तथात्मसः । अग्नेस्त्रिंशत्
पुनर्वीयोर्विंशतिर्भसो दश । प्रवाहकालसंख्येयं हेतु-
विह्वलयोरथ । पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः ।
त्रिगुणोद्दिगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत् । गुणं प्रति
दश पलान्यूर्ध्वं पञ्चाशदित्यतः । एकैकहानिक्रियादे-
स्तथा पञ्चगुणाः क्षितेः । तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्यात्
शान्तिकाव्यं फलोत्पत्तिः । दीप्तास्त्रिरादिके काले तेजो-
बाधस्वरेषु च । पृथ्व्यग्रेजोमरुदग्रेजोमतत्त्वानां चिह्न-
सूच्यते । आद्ये स्थैर्यं अचित्तस्य, शैत्ये कामोद्भवो भ-
वेत् । तृतीये कोपसन्तापौ चतुर्थे चञ्चलात्मता । पञ्चमे
मृन्यतेव स्यादथ वा धर्मवासना । मृत्योरङ्गुष्ठकौ मध्या-
ङ्गुल्यौ नासापुटद्वये । सूक्ष्मयोः प्रान्त्यकोपान्त्याङ्गुली
शेषे दृगन्तयोः । न्यस्थान्तर्भू पृथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत्
क्रमात् । पीतश्चेतारुणश्चामैर्विन्दुभिर्निरुपाधि खम्”
इत्यादिना । यथावदायुतत्त्वमवगम्य तद्वियमने विधीय-
माने विवेकज्ञानावरणकर्मजयो भवति । “तपो न परं
प्राणायामादिति” । “दहन्ते श्वायमानानां प्राक्तनां हि

यथा मलाः । प्राणायामैस्तु दहन्ते तद्वदिन्द्रियपङ्कगाः”
इति च । तदेवं यमादिभिः संस्कारतमनस्कस्य योगिनः
संयमप्रत्याहारः कर्तव्यः चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रति-
नियतरञ्जनीयकोपनीयमोहनीयप्रवणत्वप्रहाणेनाविहत-
स्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्याहारः इन्द्रियाणि विष-
येभ्यः प्रतीपमाह्वयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । मनु तदा
चित्तमभिविविशते नेन्द्रियाणि तेषां बाह्यविषयत्वेन
तत्र सामर्थ्याभावादतः कथं चित्तानुकारः ? अत्र
अतएव वस्तुतत्त्वस्यासम्भ्रममभिसम्वाय सादृशप्रार्थनिक
शब्दञ्चकार सूत्रकारः “स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरू-
पानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः” इति । सादृशप्रार्थ-
चित्तानुकारनिमित्तं विषयासम्प्रयोगः यदा चित्तं नि-
रुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रयत्नान्तरं नापेक्ष-
णीयं यथा मधुकरराजं मधुमत्तिका अनुवर्तन्ते तथे-
न्द्रियाणि चित्तमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे “शब्दा-
दिष्वनुरक्तानि निगृह्यान्त्याणि योमवित् । कृत्याश्चित्तानु-
कारीणि प्रत्याहारपरायणः” इति । “वश्यता परमा तेन
ज्ञायतेऽतिचलात्मनः । इन्द्रियाणामवशत्रैर्योगी
योगस्य साधकः” इति । नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनाड्य-
आदावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भप्रजापतिप्रभृतिर्के बाह्ये
वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं
धारणा । तदाह “देशव्यवस्थितस्य धारणेति” । प्रौरा-
णिकाश्च “प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।
वशीकृत्य ततः कृत्याश्चित्तस्थानं शुभाश्रयम्” इति ।
तस्मिन् देशे ध्येयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययप्र-
हाणेन प्रवाहोद्धानं तदुक्तं “तत्र प्रत्ययेकनानता
ध्यानमिति” । अन्यैरप्युक्तं “तदूपप्रत्ययेकाग्र्या सन्ति-
स्थान्वनिसृष्टा । तद्व्याप्तं प्रथमैरङ्गैः सङ्गभिर्निष्ठाद्यते
तथा” इति । प्रसङ्गाच्चरमसङ्गं प्रागेव प्रत्यपीपदाम ।
तदनेन योमाङ्गानुष्ठानेनादरनैरन्तर्यदीर्घकावसेक्तिन स-
माधिप्रतिपक्षकेशप्रत्ययेऽभ्यासवैराग्यवशान्मधुमत्यादिसमा-
धिलाभो भवति । अथ किमेवमकस्मादकानतिविकटाभि-
रत्यन्ताप्रसिद्धाभिः कर्षाटगौडलटभानाभिर्भीषयते भ-
वान्, न हि वयं भवन्तं भीषयामहे किन्तु मधुमत्यादिप-
दार्थव्युत्पादनेन तोषयामः ततश्चाकुतोभयेन भवता श्रूय-
तामवधानेन । तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशाद-
यास्तरजस्तमोलेशसुखप्रकाशमयसत्त्वभावनाऽऽमरव्यनैशार-
दविद्योतनरूपा श्रुतस्मरप्रज्ञास्मा सुसाधिसिद्धिः । तदुक्तं

“कृतम्भरा तत्र प्रचेति” । कृतं सत्यं विभक्तिं कदाचिदपि न विपर्ययेष्वाद्याते तत्र स्थितौ दाये” सति द्वितीयस्य योगिनः सा प्रज्ञा भवतीत्यर्थः । चत्वारः खलु योगिनः प्रसिद्धाः प्रथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्त-भावनीयश्चेति । तन्नाभ्यासे प्रवृत्तिमात्रज्योतिः प्रथमः न त्वनेन परचित्तादिगोचरज्ञानरूपं ज्योतिर्विशोक्तमित्युक्तं भवति । कृतम्भरप्रज्ञो द्वितीयः, भूतेन्द्रियजयो तृतीयः परवैराग्यसम्पन्नश्चतुर्थः । मनोजवित्वादयो मधुप्रतीकसिद्धयः । तदुक्तं “मनोजवित् विकरणाभावः प्रधानजयश्चेति” । मनोजवित् नाम कायस्य मनोवदुत्तमो नतिलाभः विकरणाभावः कायनिरमेक्षाणामिन्द्रियाणां अभिमतदेशकालविषयामेच्छावृत्तिलाभः, प्रधानजयः प्रवृत्तिविकारेषु सर्वेषु वशित्वम् । एताश्च सिद्धयः करण-पञ्चकस्वरूपजयात् तृतीयस्य योगिनः प्रादुर्भवन्ति यथा मधुन एकदेशोऽपि खदते तथा प्रत्येकमेव ताः सिद्धयः खदन्ति इति मधुप्रतीकाः । सर्वभावाद्यधिष्ठातृत्वादिरूपा-विशोका सिद्धिः । तदाह “सत्त्वपुरुषान्यताख्याति-कालप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं चेति” । सर्वेषां व्यवसायाव्यवसायात्मकानां गुणपरिणामरूपाणां भावानां स्थापितदाक्रमणं सर्वभावाधिष्ठातृत्वं तेषामेव शान्तोदिता-व्यवदेशप्रभित्वेन स्थितानां विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम् । तदुक्तं “विशोका वा ज्योतिर्ज्ञातीति” । सर्ववृत्तिप्रत्यक्षमये परं वैराग्यमाश्रितस्य जालादिवीजानां क्लेशानां निरो-धसमर्थो निर्वीजः समाधिः असंस्पृष्टातपदेदनीयः संस्का-रशेषताव्यपदेशः चित्तस्थावस्याविशेषः । तदुक्तं “विरामः प्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः इति । एवञ्च सर्वतो विरज्यमानस्य तस्य पुरुषपौरेयस्य क्लेशवीजानि च निर्दे-शवशास्त्रिबीजकल्याणि प्रसवसामर्थ्यं विधुराणि मनसा साङ्गं प्रत्यक्षं गच्छन्ति । तदेतेषु प्रलीनेषु निरूपणवि-वेकख्यातिपरिपाकवशात् कार्यकारणात्मकानां प्रधाने-क्यः चित्तशक्तिसंरूपप्रतिष्ठा पुनर्वृत्तिसत्त्वामिषम्ववि-धुरा कैवल्यं लभते इति । सिद्धिदयी च शक्तिरुक्ता पत-ञ्जलिना “पुरुषार्थन्यूनानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तशक्तिरिति” । न चास्मिन् सत्यपि कश्चाज्जायते जन्तुरिति वदितव्यं कारणाभावात् कार्याभाव इति प्रमाणसिद्ध्यर्थं नियोगानुयोगयोरयोगात् । अपरथां कारणाभावेऽपि कार्यसम्भवे मणिवेधादयोऽस्मादिभ्यो भवेयुः । तथा चानुपपन्नार्थतायामाभाणो लौकिक

उपपन्नार्थो भवेत् । तथा च श्रूयते “सज्जो मणि-मविध्यस्तमनकुलिरवावयत् (पथितवान्) । अपोवस्तं प्रत्यसृजत् (पिबितवान्) तमजिह्वोऽप्यभ्यपुजयत्” (स्मृत-वानिति) यावत् । एवञ्च चिकित्साशास्त्रवद्योगशास्त्रं चतुर्व्यूहं यथा चिकित्साशास्त्रं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भेषजमिति तथेदमपि संसारः संसारहेतुर्भोजो भोजो-पाय इति । तत्र दुःखमयः संसारो हेयः, प्रधान-पुरुषयोः संयोगो हेयभोगहेतुः, तस्यात्यन्तिकी निह-त्तिर्ज्ञानं तदुपायः सम्यग्दर्शनम् । एवमन्यदपि शास्त्रं यथासम्भवं चतुर्व्यूहमूहनीयमिति सर्वमवदातम्” । पतत् त्रिपत-शतृ वा० अति वा । १पतनकर्त्तरि २पक्षिणि पु० अमरः ।

पतत् न० पत-करणे अलम् । वाहने उज्ज्वलदन्तः । पतत्रि पु० पत-अलिन् । खगे उज्ज्वल० पतन्त्री पतत्रयः । पतत्र पु० पतन् त्वावते त्रै-क । पक्षिणां पक्षे (पाका) अमरः । [हरिवं० १८४५ श्लो० ।

पतत्तिकेतन पु० पतन्त्री केतनं यक्ष । गरुडध्वजे विष्णौ पतत्तिन् पु० पतत्र+अस्यर्थे इति । खगे अमरः । पतद्ग्रह पु० पतत् सखादिभ्यः सवस् लजादि षट्कृति पङ्-अप् । (पिबितवान्) पात्रभेदे अमरः । अण् उप० सं० । पतद्पाह तन्नाथं हेमच० । [शब्दरत्ना०

पतङ्गीर पु० पतन् पक्षी भीरुर्धन्यात् । श्येने खगभेदे पतन न० पत-भावे ल्युट् । १अधःसंयोगातुल्यसन्देहे २पातित्ये च “दिजातिवर्णभ्यो हानिः पतनम् । परत्वं चासिद्धिमेके नरकम्” गौतमः । पतितशब्दे दृश्यम् “विहितस्थानतुष्टानात् निन्दितस्य च सेवनात् । अग्नि-यज्ञाज्ज्ञेन्द्रियाणां नरः पतनमश्नति” याज्ञ० ।

पतनीय त्रि० पत-अनीयर् पतनमर्हति क् वा । १पात्ये २पतनाहं च त्रि० । वा० करणे अनीयर् । २पातके न० पतम पु० पतत्यच्चात् कर्मण्ये पत-अम । चन्द्रे उष्णादि-इक्षिः क्षीणपुण्यानां चन्द्रलोकादेव पतनं शास्त्रे श्रूयते इति तस्य तथात्वम् । [नशीले ।

पतयालु त्रि० पति-कालु-तत्पर्युदासेन न णिलोपः । पत-पतयिष्णु, पति-वा० इष्णुश्च न णिलोपः । पतनशीले क० ११३११११ उदा० ।

पतर त्रि० पत-वा० अरन् । गतरि क० २११४ उदा० ।

पतर त्रि० अत-वा० अर । पतनशीले क० ११३१७ उदा० ।

पतस त्रि० पत-असच् । १खगे २चन्द्रे ३पतङ्गे च उष्णादि०

पताका स्त्री पत्यते ज्ञायते योधोऽनया पत-नि० आक ।

त्रिकोणाकारे षट्पादिनिर्मिते वस्त्रखण्डभेदे । मण्डपे देयपताकालक्षणं हेमाद्रा० गरुडपु० उक्तं यथा “सप्त-
हस्ताः पताकाः स्युर्विशत्यङ्गुलविस्तृताः । दशहस्ताः
पताकानां दण्डाः पञ्चांशवैशिताः । सिन्दूरा कर्वूरा धूम्रा
धूसरा मेघसन्निभा । हरिता पाण्डुवर्णा च शुभा
पूर्वादितः क्रमात् । एवं वर्णाः शुभाः कार्याः पताकाः
पाकशासनः ।” लोकेशवर्णास्तयुताः पताकाः शैलेन्दुदेव्या-
यतिकाश्च मध्ये । चित्रं ध्वजं दिक्करदैर्घ्यं वंशं त्रिदो-
स्ततप्रान्तगकिङ्किणीकम् । श्वेताश्च नवमीं पूर्वशान-
योर्मध्यतो बुधः । विन्यसेत् पताकाश्च ध्वजांस्ता अपि
पूर्वतः” कुण्डोद्घोतः । “लोकेशानां लोकपालानां ये
वर्णाः पीतादयः पूर्वलोकोक्ताः, गैरिकादिनिश्चितवज्रश-
क्तिदण्डखड्गपाशाङ्गुशगदाविभूतानि (तेषामस्त्राणि)
तैर्युताः सप्तहस्तदीर्घा एकहस्तविस्तृताः पताका दश-
हस्तवंशशीर्षगाः चित्रं ध्वजं त्रिहस्तविस्तृतं प्रान्ते
वर्त्तमानकिङ्किणीकं शीर्षे सचामरं दशहस्तदैर्घ्यं वंशश्च
तादृशं तं मध्ये विन्यसेत् पूर्वदितः पताकाश्च विन्यसेदि-
न्युत्तरलोकेनान्यः नवमीं पताकां पूर्वशानयोर्मध्ये
श्वेतां तादृशीमेवाचार्यकुण्डे विन्यसेत् ध्वजांस्ता अपि
पताकाश्च पूर्वादिक्रमेण भूमौ पञ्चांशरोपणेन विन्यसे-
दिति” । अस्याः “त्रिकोणा वै पताकाः स्युश्चतुष्कोणा-
ध्वजाः स्मृताः” विधा० उक्तेः त्रिकोणाकारता बोध्या ।
२सौभाग्ये शनाटकाङ्गभेदे पताकास्यानकशब्दे दृश्यम्
पिङ्गलोक्ते वक्ष्यमाणमेरुपङ्क्तिस्तत्तत्कोष्ठस्याङ्ग-
निर्धारितस्वरूपभेदानां प्रथमतः द्वितीयत्वादिना ४प्राति-
स्विकरूपनिर्धारणे ५निर्धारणाङ्गसमूहे वा यद्योक्तं
पिङ्गलतट्टीकयोः

“असकवर्णमात्राप्रसारयोरेतावद्गुरुलघुयुक्तो भेद
एतावत्संख्याक इति मेरुपङ्क्तिवर्त्तितत्तत्कोष्ठस्याङ्ग-
निर्धारितस्वरूपसंख्यानां भेदानां प्रथमतः द्वितीयत्वादि-
प्रातिस्विकरूपस्य निर्धारणं निर्धारकाङ्गसमूहो वा प-
ताका सा च द्विधा वर्णमात्राभेदात् । तत्र प्रथमं
वर्णपताकानिर्माणप्रकारमाह उद्दिष्टेति टी० । “उद्दिष्टा
खरि खड्गा दिक्कस्य पुण्ड्रके परभरण कविज्जस्य । पा-
खोण खड्ग पङ्क्तिहल पत्थरसूक्ष्म पताका करिज्जस्य”
पि०भू० “उद्दिष्टसदृशानङ्गान् देहि पूर्वाङ्गस्य परस्मिन् भ-
रणं कुरुज्ज । प्रथमप्राप्तमङ्गं परित्यज प्रसारसंख्यं पताकां

कुर्विति” संस्कृतम् । “उद्दिष्टाङ्गसदृशानङ्गान् देहीत्यर्थः पू-
र्वमेकमङ्गं दत्त्वा उत्तरोत्तरं द्विगुणितान् द्विचतुरष्टादि-
कानङ्गान् यथाप्रसारसंख्यं स्थापयेत्यर्थः । ततः
पूर्वाङ्गस्य परस्मिन् उत्तरवर्त्तित्यङ्गे प्रसारसंख्यं प्रसारस्य
संख्या यस्यां क्रियायां तदुपस्थाप्य भरणं योजनं
कुरुष्वेत्यर्थः । प्रसारसंख्यमित्यस्य योजनकरणविशेषण-
त्वेन यदि कुतचित् पूर्वाङ्गस्य पराङ्गयोजने प्रसार-
संख्यातोऽधिका संख्या भवेत् तत्र तत्र यावन्मिताया-
तम् । एवं कृते प्रथमप्राप्तमङ्गं परित्यज तेन यत्र प्रथम-
प्राप्तमङ्ग एव कुतचित् पूर्वाङ्गस्य योजननिष्पन्नाङ्गस्तत्र श-
न यावत् इत्यप्यायातम् । एवं प्रकारेण वर्णानां पताकां
कुरुष्वेत्यर्थः । अत्र यः पूर्वाङ्गः यत्र पराङ्गं प्रथमं
योज्यते तेन योजननिष्पन्ना खड्गाः तत्पराङ्गादयोऽधोऽ-
स्थाप्या इति नियमो गुरुपदेशतो बोध्यः । पूर्वपरश-
ब्दादेरपेक्षाबोधजनकत्वात् क्रमशोऽपेक्षाकृतं पूर्वापरकं
भवतीत्यपि । एतद्दर्शनं वक्ष्यमाणमेरुप्रसारे चतुर-
ष्टरवृत्तस्य प्रथमकोष्ठस्थितिकाङ्गसूचितः चतुर्गुणक
एको भेदो द्वितीयकोष्ठस्थितचतुरष्टरसूचितः त्रिगु-
काश्चत्वारो भेदास्तृतीयकोष्ठस्थितचतुरष्टरसूचिता द्विगुकाः
पञ्चभेदाश्चतुर्थकोष्ठस्थितचतुरष्टरसूचिता एकगुकाश्चत्वारो
भेदाः पञ्चमकोष्ठस्थैकाङ्गसूचितः सर्वलघुक एको
भेदः । पञ्चकोष्ठस्याङ्गयोजननिष्पन्नाङ्गो वृत्तसंख्या
इति । तत्र तत्तत्संख्यगुरुलघुकाः भेदा यथानिर्दि-
ष्टप्रसारकरणे कतमे कतमे इति प्रश्ने प्रथमम् एकं
कोष्ठं कर्त्तव्यं तत्तत्संख्यलघुमेकं कोष्ठं कृत्वा तदधः
कोष्ठद्वयं कार्यं ततो द्वितीयपङ्क्तिवत् तृतीयप-
ङ्क्तौ कोष्ठचतुष्टयं कृत्वा तदधः कोष्ठद्वयं तत्तत्तृतीय-
पङ्क्तिस्थितकोष्ठषट्कमध्यादुत्सारितकोष्ठचतुष्टयसंलग्नं
कोष्ठचतुष्टयं कार्यं ततः चतुर्थपङ्क्तिस्थितकोष्ठ-
चतुष्टयमध्योपरितनैकसंलग्नमेकं कोष्ठं कार्यमेव
षोडश कोष्ठानि सम्पद्यन्ते चतुरष्टरवृत्ते तेषामेवापेक्ष-
यात् ननु कथमेतैर्नैव क्रमेण कर्त्तव्यम् अन्त्यक्रमस्यापि
सम्भवादिति चेन्न मेरुस्थितानां चतुरष्टरवृत्ते पञ्चानां
कोष्ठानां कोष्ठस्याङ्गसूचितानाम् एकचतुष्टयचतुरेकको-
ष्ठानां क्रमशः पङ्क्तिरूपेण विहितत्वेन तथास्यापनी-
यित्वा ततः प्रथमकोष्ठादिक्रमेण एकद्विचतुरष्ट-
षोडशाङ्गान् स्थापयेत् । ततः प्रथमकोष्ठस्थैकाङ्गस्य
सर्वेभ्यः पूर्ववर्त्तित्वात् तेन सह तदुत्तरवर्त्तित्यङ्गे

त्यक्तोर्दरेखामारभ्याऽन्यरेखापर्यन्तं ऋजुरेखाः क्रमेण
दत्त्वा कोष्ठपट्टकसत्तरोत्तरपरस्परसंस्लिष्टं विधेयं तत्रो-
द्दिष्टाङ्गसदृशाः षट्कलप्रकारे एकद्वित्रिपञ्चाष्टतयोदशेति
पूर्वोक्ताः पूर्वयुगलैक्यक्रियानिष्पन्नोत्तरोत्तराः षडङ्काः
क्रमेण स्थाप्यास्तदधः षट्कलमेरुस्थितकोष्ठचतुष्टयस-
त्तरोत्तरसंस्लिष्टं कार्यं ततो मेरुद्वितीयकोष्ठस्थित
षडङ्गसंस्लिष्टतदधःमेदानां द्वितीयकोष्ठमेकं तदधः जङ्घाधः
संस्लिष्टं कोष्ठपञ्चकमिति कोष्ठपट्टकमेव मेरुद्वितीय-
कोष्ठे पञ्चाङ्गसत्त्वात् तृतीयकोष्ठमेकं तदधः जङ्घाधः
संस्लिष्टकोष्ठचतुष्टयमतिकोष्ठपञ्चकमवशिष्टकोष्ठद्वयस्याधो
मेरौ एकाङ्गसङ्गात् न कोष्ठान्तरं कार्यम् ।
ततः सर्वान्तिमस्योद्दिष्टेषाङ्गस्थान्तिमकोष्ठे स्थापनं
ततः सर्वान्तिमस्योद्दिष्टाङ्गमध्ये तदव्यवहिताष्टाङ्गलोपे
उर्वरितं पञ्चाङ्गं वामावत्तेनोपान्तिमोपरिकोष्ठे स्थापयेत्
ततोऽष्टाङ्गलोपे पूर्वप्राप्ताङ्गलाभापाताङ्ग लोपः कार्यः ।
किन्तु अष्टाङ्गपूर्वस्थितपञ्चाङ्गस्य तयोद्दिष्टाङ्गे लोपं कृत्वा
अपान्तिमकोष्ठोपरितनकोष्ठाधःकोष्ठे उर्वरितमष्टाङ्गं
स्थापयेत् ततस्तत्राङ्गस्य तयोद्दिष्टाङ्गे लोपं कृत्वा उर्वरितं
दशाङ्गं तदधःकोष्ठे स्थापयेत् ततो द्वाङ्गलोपे उर्वरित-
मेकादशाङ्गं तदधःकोष्ठे संस्थाप्य एकाङ्गलोपे उर्वरित
द्वादशाङ्गं तदधःस्थापयेत् ततस्तयोद्दिष्टाङ्गे लोपकरणे
पूर्वाङ्गलाभापातात् न तत् कार्यम् । ततः अष्ट-
पञ्चेत्यङ्गद्वयलोपे न्यून्यावशेवात् न तत्कार्यम् । अष्ट
तीत्यङ्गद्वयलोपे उर्वरितं द्वाङ्गं द्वितीयकोष्ठोपरितन-
कोष्ठे स्थापयेत् ततो द्वाष्टेत्यङ्गद्वयलोपे उर्वरितमष्टाङ्ग-
सदधःस्थाप्यस्तत एकाष्टेत्यङ्गद्वयलोपे उर्वरितचतुरङ्ग-
सदधःकोष्ठे स्थाप्यः । ततः अष्टाङ्गचटितद्वाङ्गलोपास-
म्भवात् पञ्चाङ्गचटितद्वाङ्गलोपः कार्यस्तत्र पञ्चतीत्यङ्ग-
द्वयलोपे पूर्वप्राप्तपञ्चाङ्गं उर्वरितः स्यात् अतः द्विपञ्चेति
द्वाङ्गलोपे उर्वरित षडङ्गं तदधःकोष्ठे स्थापयेत् । एक-
पञ्चेत्यङ्गद्वयलोपे उर्वरित सप्ताङ्गसदधःकोष्ठे स्थाप्य-
स्ततः पञ्चाङ्गचटितद्वाङ्गलोपे पूर्वप्राप्ताङ्गलापातात् न
तत्कार्यं किन्तु त्रिचटिताङ्गद्वयलोपस्तत्र त्रिद्वीति द्वाङ्ग
लोपे पूर्वप्राप्ताङ्गलापातात् न तत्कार्यं तत एकतीत्यङ्ग
द्वयलोपे उर्वरितनवाङ्गं तदधःकोष्ठे स्थापयेत् । ततः
कोष्ठाभावात् एकतीत्यङ्गद्वयलोपे उर्वरितदशाङ्गस्य प्राप्ता-
ङ्गाच्च न द्वाङ्गलोपः । तत एकत्राष्टेत्यङ्गद्वयलोपे उर्व-
रितमेकाङ्गं प्रथमे कोष्ठे स्थापयेदिति । तत्र मेरु-

प्रथमकोष्ठस्यैकाङ्गसंस्लिष्टतदधःकलसर्वगुरुकभेदस्यातत्प्रथम
कोष्ठस्यैकाङ्गे न प्रथमतः संस्लिष्टं तत्राङ्गलोपे त्रिगुरुक-
त्वाभिधानात् । एवं मेरुद्वितीयकोष्ठस्य षडङ्गसंस्लिष्टतानां
षट्कलप्रकारस्य द्विगुरुकभेदानां पञ्चां द्वितीयतृतीय-
त्वादिनिर्णयपताकाद्वितीयकोष्ठस्याङ्गपट्टकेन संस्लिष्ट-
द्वाङ्गलोपे द्विगुरुकत्वाभिधानात् । एवं मेरुपञ्चाङ्गसंस्लि-
ष्टतानां पञ्चानां षट्कलैकगुरुकभेदानां पताकातृतीय-
कोष्ठस्याङ्गपञ्चकेन पञ्चमत्वाष्टमत्वेत्यादि निर्णीतम्
एकाङ्गलोपे एकगुरुकत्वाभिधानात् । सर्वान्तिमे तयोद्दि-
ष्टाङ्गे अङ्गलोपपूर्वकयोजनासम्भवात् मेरुषष्ठकोष्ठस्यैका-
ङ्गसंस्लिष्टतदधःकलस्यैकस्य सर्वलघुकभेदस्य पताकान्यसप्तम-
कोष्ठस्य तयोद्दिष्टाङ्गेन तयोद्दिष्टत्वं निर्णीतमेवमन्यत्वापि ।

षट्कलप्रकारे तत्स्वरूपदर्शनम् ।

१	२	३	४	५	६	षट्कलप्रकारः
त्रिगुरुः १	द्विगुरुः ६	एकगुरुः ५	सर्वलघुः १			५ ५ ५ १ मः
१	२	५	१२			१ १ ५ ५ २ यः
	३	८				१ ५ १ ५ ३ यः
	४	१०				५ १ १ ५ ४ यः
	६	११				१ १ १ ५ ५ मः
	७	१२				१ ५ ५ १ ६ यः
	८					५ १ ५ १ ७ मः
						१ १ ५ १ ८ मः
						५ ५ १ १ ९ मः
						१ १ ५ १ १० मः
						१ ५ १ १ ११ यः
						५ १ १ १ १२ यः
						१ १ १ १ १२ यः

पताकास्थानक न० सा० ८० उक्ते नाटकाङ्गभेदे तत्स्वरूप-
भेदादिकं तत्रोक्तं यथा

“यत्तार्थं चिन्तितेऽन्यस्मिन् तस्मिन्कोऽन्यः प्रयुज्यते । आ-
गन्तुकेन भावेन पताकास्थानकञ्च तत्” तद्वेदानाह
सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः । पताकास्थानक-
मिदं प्रथमं परिकीर्तितम्” यथा रत्नावल्यां “वासव
दत्तेयमिति” राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा
तदुक्ता “सागरिकेयमिति” प्रत्यभिज्ञाङ्ग “कथं प्रिया
मे सागरिका अलमलममतिमात्रमित्यादि । फलरूपार्थ-
सम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयाद् गुणवती उत्त-
मेषा । “वक्षः सातिशयसंस्लिष्टं नाकावन्मममाश्रयम् ।

पताकास्थानकविदं द्वितीयं परिकीर्तितम् । यथा वेण्यां
भीमः । “रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविपद्वाच सस्या भवन्तु
कुरुराजसुताः सभत्याः” । अत्र रक्तादीनां रुधिर-
शरीरार्थहेतुकस्तेष्वेव वीजार्थप्रतिपादनात् नेदुरमङ्ग-
लप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानकम् । “अर्थोप-
क्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् । स्मिष्टप्रत्युत्तरोमेतं
तृतीयमिदमव्यते” । लीनमव्यक्तार्थं स्मिष्टेन सम्बन्ध-
योग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोमेतं सविनयं
विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं
पताकास्थानकम् । यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के । कञ्चुकी ।
देव ! भग्नं भग्नम् । राजा । केन । कञ्चु । भीमेन ।
राजा । कस्य । कञ्चु । भवतः । राजा । आः किं
प्रलपसि । कञ्चु । सभयं देव ! ननु ब्रवीमि भग्नं
भीमेन भवतः । राजा । धिक् हृत्वापसद ! कोऽयमद्य
ते व्यामोहः । कञ्चु । देव न व्यामोहः सत्यमेव ।
“भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् । पातितं
किङ्किणीजालवद्वाक्रन्दमिव क्षितौ” । अत्र दुर्धनो-
रुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपक्षेपणम् । “लघौ वचन-
विन्यासः सुस्मिष्टः काव्ययोजितः । प्रधानार्थान्तराक्षेपी
पताकास्थानकं परम्” । यथा रत्नावल्याम् “उद्दामोत्-
कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणादायामं श्वस-
नोद्यमेरविरलेरातन्वतीमात्मनः । अद्योद्यानलतामिमां
समदनां नारीमिवान्तां ब्रुवं मम्यन् कोपविपाटलदुति-
मुखं देव्याः करिष्याम्यहम्” । अत्र भावार्थः सूचितः ।
एतानि चत्वारि पताकास्थानकानि कचिन्मङ्गलार्थं
कचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्निधौ भवन्ति । काव्यकर्त-
रिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति” ।

पताकिक् त्रि० पताका सन्ध्यस्य त्रीणां वा ठन् ।
पताकायुक्ते ।

पताकिन् त्रि० पताका+सन्ध्यस्य त्रीणां वा इनि । पता-
कायुक्ते जन्मलग्ने सहविशेषवेधवशात् तदीयदण्डप-
क्षादिजन्मतः फलविशेषसूचके अक्षभेदे तत्संस्कारादिकं
ज्यो०तं उक्तं यथा

“तिर्यग्गुह्यगता रेखास्त्रिस्तोदेयाः पताकया । युताः
काव्यां वेधविदा सर्वसङ्गतरेखया । दक्षस्योद्गतरेखातो
वासं मेघादिराशयः । पञ्चाष्टयुग्मविंशाश्च षड्दशेन्द्राग्नि-
सागराः । कर्कटान्भीनपर्यन्तमङ्का देया यथाक्रमम् ।
वाजस्य जन्मकालीनमहस्यमजजादिषु । विन्यस्य चित्तयेव

प्राज्ञः शुभाशुभं यथाक्रमम् । शुभदण्डयोगवेधैर्लग्नान्दु-
बाहस्य शोभनम् । पापदण्डयोगवेधैराश्विद्विष्टकाल-
वित् । वलाधिके दिनं, मध्ये मासो, हर्षिने च हाय-
नम् । कर्कोमीनधनुर्भ्यां च हरिः कीटघटेन च ।
स्त्रियास्तौलिस्तगाभ्याश्च घटे भीनेन कन्यया । धनुषो
नृगकर्किभ्यां मकरे धनुषा स्त्रिया । भीने कर्कितुला-
भट्टभ्यां भीनस्त्रीधनुषा त्वजे । तुलाकर्किस्तर्गैर्दन्धे कीट-
कुम्भघ्नेषु च । सिंहवद्वेधे एतेषु वासदक्षिणसम्मुखे ।
राहुकेत्वर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः । तदन्यै-
र्युतविद्वस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः । एकोनविंशतिः कर्क
सिंहे सप्तदशैव तु । षट् विंशदवलायाश्च षड्विंशति-
स्तुलाधरे । दृष्टिके सिंहवज्रचैयमूनविंशच्छरासने ।
षड्विंशं मकरे ज्ञेयं, कुम्भे सप्तदश स्मृताः । नवयुग्मे
तथा भीने मेघे षड् दशभिस्तथा । दृष्टमे च यथा सिंहे
युग्मेऽङ्कहरलोचने । त्रितयाङ्कादियं संख्या दिन-
मासाव्दनिर्यये । एकाङ्कात् द्विष्टहाङ्काहा कचि-
द्विष्टे च सम्भवः । वारेणाद्वैयामेषु रात्र्यङ्कौः पञ्च-
षट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यहास्तश्च यथाकांहे भवन्ति
हि । रवीज्येन्दुशुक्लाजशनिचरवयो निशि । रवि-
शुक्रचरालीशशनीज्यकुजभास्वराः । दिने, तृह्याः
परेष्वेव तथा रात्रावपि यथाः । पापदण्डे भवेद्विष्टः
शुभदण्डे शुभं भवेत् । शुभमहस्य दण्डे तु कर्माशङ्का-
च्छुभं भवेत् । कारम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां
ब्रजेत् । यस्यार्ज्यामस्तस्यैव प्राग्दण्डः सप्तदाहृतः ।
षट् षट्परीत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मतास्तथा । आदित्ये
शुक्रजो बुधोऽपि च शशी, सोमे शनीज्यौ कुजो, भीमे-
र्जकः सितसोमजौ, च शशिजे सोमः शनिर्वीरपतिः ।
जीवेऽङ्काररवी श्रुष्टं गुह्यते सौम्येन्दुमार्तण्डजाः ।
काले जीवमहीजतिमकिरम्भा रात्रौ च दण्डाधिपाः ।
यामाङ्गाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्जतः । तदर्जत् तु
तृतीयः स्यात्तदर्जत् तु तृतीयकः । अङ्गाभावे तु राहुः
स्यात्तदर्जको वसुसंख्यकः । भग्नाङ्कस्य परित्यागाद्विवा
दण्डाधिपा यथा । रविदहजबुधग्लौचन्द्रस्वरासुरज्ञाः
कुजरविदहजज्ञाः श्रेन्दुस्वरासुराश्च । गुरुशशिरविदैत्याः
शुक्रभौमार्कदैत्याः शनिजुजरविदैत्या दण्डपाञ्चार्ज्यामे” ।
दहजो राहुः । अर्ज्यामे दिनार्जप्रहरे । शुभ-
दण्डमाह । “शेषावर्कस्य दण्डौ सततशुभकरावादिशेषौ
तथेन्द्रोः, शेषो दण्डः कुजस्यामथ गुरुबुधयोराद्यमाद्यं

प्रशस्तम् । आदिर्दण्डस्तथैको भृगुकुलन्दपतेः सर्वकार्ये
हि शक्तो दण्डास्तवार एव कचिदपि समये नैव सौरेः
प्रशस्ताः । प्रतिदण्डं पलान्येष्टं ज्ञात्वा वाच्यं कचि-
च्छुभम् । रवौ च वेदा, वसवः सुधांशौ, कुजे च वाणाः
शशिजे तथाङ्काः । शनादृत, दिक् च दृहस्यतौ स्था-
द्राहौ तरङ्गा भृगुजे च रुद्राः । अशुभे दण्डसंयोगे
सर्वत्र पुण्यवर्जिते । बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः
समन्वितम् । अशुभघटदण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते ।
बालस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् । अशुभो
दण्डनाथो हि वेधश्चेत्तन लभ्यते । मरणं तत्र वक्तव्यं
बालस्य नान्यथा भवेत् । पापस्य दण्डमात्रे तु तदुद्योग-
वेधवर्जिते । बालस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ।
वर्षपताकी तु केतुपताकाशब्दे २२३६८ उक्तः तत्र दृश्यः
पतापत वि० पत-यङ्लुक्-अच् नि० अतिशयपतनयुक्ते
पति उ०पा-डति । भर्त्तरि २स्वामिनि च तत्स्त्रियां “प-
त्यु नै यत्तस्वन्ने” पा० न डीप् च पत्नी । पतिव्रतयज्ञ-
फलभागिन्याम् स्त्रियां “विभाषा सपूर्वस्य” पा० गृहस्य
पतिः गृहपतिः गृहपत्नी वा । वज्रव्रीहावपि शूद्रः
पतिर्यस्याः शूद्रपत्नी शूद्रपतिः । पतिशब्दस्य समास एव
चिसंज्ञा श्रीपतये श्रीपतेः इत्यादि च समासे तु न चिसंज्ञा
पत्या पत्न्ये इत्यादि आर्षे कचित् अस्मासेऽपि वित्तम्
“क्रीवे वा पतीते पतौ” पराशरः “सीतायाः पतये
नमः” इत्यादि पतिसेवनप्रकारादिकं यथा
“व्यर्थं व्रतादिकं तस्या या भर्तुश्चापकारिणी । तप-
श्चानशनश्चैव व्रतं दानादिकञ्च यत् । भर्तुः प्रियकारिण्याः
सर्वं भवति निष्फलम् । यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः
पूजितस्तथा । पतिव्रताव्रतार्थञ्च पतिरूपी हरिः
स्वयम् । सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिषेवणम् । सर्वं
व्रतं तपः सर्वसुपवासादिकञ्च यत् । सर्वधर्मश्च सत्यञ्च
सर्वदेवपूजनम् । तत्सर्वं स्वाभिसेवायाः कलां मार्हेति
ब्रह्मश्रीम् । सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।
वैकुण्ठं स्वामिना स्वार्द्धं सा याति अद्भुतः शतम् ।
विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् । असत्कुल
प्रयाता या तत्फलं श्रूयतां सति । । कुम्भीपाकं व्रजेत्
सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ । ततो भवति चाण्डाली
षट्पुत्रविवर्जिता” ब्रह्म० वै०प्र० ४१४० । पतिसेवा-
प्रकाशसु भा०व० २३२४० द्रौपद्या सत्यभाषां पति
उक्तस्तत्र दृश्यः । अधिकम् उक्तं पतिव्रताशब्दे दृश्यम् ।

पतिवरा स्त्री पतिं दृष्टोति दृ-खच् सप्त । १स्वयं पतिवर-
णकारिकायां कन्यायाम् स्वयंवरायाम् । २लघुजीरके
शब्दच० ।

पतिघातिनी स्त्री पतिं हन्ति हन-णिनि इत० । घति-
नाशिकायां स्त्रियां तत्सूचकयोगश्च कर्कटे लग्ने कर्कटे
चन्द्रे वा सौरविंशशकजन्मेति दृ० जा० उक्तं यथा
“सच्छन्दा पतिघातिनी बहुगुणा शिल्पिन्यसाध्वीन्दुमे”
मू० “इन्दुमे कर्कटे लग्ने तद्गते वा चन्द्रे भौमविंशश-
कजाता सच्छन्दा सौरिणी यटेष्टव्यवहारिणी भवति
सौरविंशशकजाता पतिघातिनी भवति” भट्टोत्पलः ।

पतिघ्न वि० पतिं हन्ति हन-“लक्षणे जायापत्योदक्” पा०
ठक् । पतिनाशसूचके लक्षणभेदे स्त्रियां डीप् । पतिघ्नी
पाण्डिरेखा । विद्याहात् प्राक् खेत्वादिभूत्पिण्डाद-
कस्य कुमाय्यै परीक्षार्थं दामे श्मशानजातमृत्पिण्डस्य
कुमाय्यां ग्रहणे तस्याः पतिहननफलसक्तम् आशु०टः
१।५।६ “अष्टौ पिण्डान् कृत्वा पिण्डानभिमन्त्य कु-
मारीं ब्रूयादेषामेकं गृह्णाणेति” इति नियोजिता
कुमारी यदि श्मशानादाहृतां मृदं गृह्णाति तदा
पतिघ्नीति विद्यात् तदुक्तं तत्रैव ह्रक् । “श्मशानात्
पतिघ्नीति” ।

पतित वि० पत-गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्त सनि वेदकत्वे-
ऽपि पतेः पृथग्ग्रहणात् इट् पतधातौ पितृवतीः
त्येकरूपलिखनं प्रसादात् पक्षे पिपतिपतीति रूपा-
न्तरं भवतीति बोध्यम् । १पतनकर्त्तरि २नरकगमन-
सूचककर्मविशेषकारके स च कर्मविशेषः पतितलब्ध-
णविधया प्रा०वि० निष्णीतो यथा
गोतमः “ब्रह्महा सुरापः गुरुतल्पगः मातृपितृयोनि-
सम्बन्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासी पतितात्याग्यः
पतितत्यागिनश्च पतिताः पातकसंयोजकाश्च तेषां दंडं
समाचरन्निति” । पातकसंयोजकाः सुरापानादौ परानृ-
प्रयोजयन्ति । इत्युपक्रमे सामान्यशक्त्यापि विशेषशक्ति
र्भविष्यति ऋगादिपदस्येव पशौ, हारीतेन विशेषगणने
पाठात् । तथा च्यवनः “अथ पातकोपपातकमहापा-
तकानि व्याख्यास्यामः इति । तथा च पठन्ति “महापा-
तकलब्धानि पापान्युक्तानि यानि च । तानि पातक-
संज्ञानि तदूनसुपपातकम्” । अतो महापातकलब्धपाप-
विशेषेऽयस्य शक्तिः । पतनशब्दार्थमाह गोतमः “हि-
जातिकर्मभ्यो हानिः पतनं परत्र चादिद्विक्रमेण नरः

कम् । द्विजातिकर्म श्रौतमग्निहोत्रादि स्मार्त्तमष्टकादि प्रायश्चित्तदक्षजपादिव्यतिरिक्तं । तेभ्यो हानिरनधिकारः इति द्विजातिग्रहणं प्राधान्यार्थं श्रुद्ध्यापि वाक्यान्तरेण पातित्याभिधानात् । इह लोके तावत् पातित्यलक्षणमनिष्टं परलोके चासिद्धिः पातककर्म-प्रतिवन्धात् । उपपात्तमुक्तफलानिष्पत्तिः नरकं वा स्मृतकादिव्यावृत्त्यर्थमिदम् । द्विजातिकर्मनधिकारश्च महापातके श्रूयते यथा देवलः “पञ्चैतानि महापात-कानि कृत्वा ब्राह्मणः सङ्गिर्नानुभाष्यो नानुपाह्योऽ-भिगच्छतः सर्वकर्मवर्जितः पतिततमो भवति” । महा-पातक्यधिकारे मनुः “असम्भाष्याह्मसंभोज्या अवि-वाह्या ह्यपाठिनः । अरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्म-वहिष्कृताः” । अतो महापातकेषु द्विजातिकर्मन-धिकारः तद्विहितद्वादशवार्धिकप्रायश्चित्तापनेयत्वादति-पातकानुपातकयोरपि । अतो द्वादशवार्धिकप्रायश्चित्ता-पनेयार्हं पापं पतनम् । अर्हता च सामान्यबोधितत्वं तच्च स्त्रीत्वादिनाऽसम्पूर्णानुष्ठानेऽप्यस्यैव लक्षणे इवावघातस्य । अथ वा द्विजातिकर्मनधिकारापादकं पापं पतनम् अनधिकारश्च महापातके श्रुतएव अनुपा-तकेऽपि तत्समत्वात् उपपातकादौ च कचित् पततीति श्रुतेः अतिपातके ततो गुरुत्वात् लभ्यते । यद्वा महापा-तकानपकृष्टं पापं पतनम् अनुपातकस्य तत्समत्वात् उपपातकादेः कचित् पततीत्यभिधानात् अनपकर्षण-संयजनब्राह्मणोगमने पतनपाताद्युत्तिश्रवणादनप-कर्षणव । अतएव “मद्यः पतति मांसेनेति” श्रुद्वावेदो पतत्यत्वे” रित्यादिमनुवचनं निन्दार्थम् । श्वधर्मस्युते “स्वधर्मः यः परित्यज्य परधर्मं समाश्रयेत् । अनापदि स विद्वद्भिः पतितः परिकीर्तितः” मार्क० पु० आण्डालान्त्यादिस्त्रीगमनादिकमभ्यासकृतं पातित्य-कारणम् “आण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भूक्षा च प्रतिगृह्णा-च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्मास्यं तु गच्छति” मत्स्यपु० कन्यान्यपि कतिचित् कर्माणि पतितानामिव दाहनिषेधप्रयोजकान्युक्तानि शु० त० ब्रह्मपु० “गरा-निविषदास्यैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः । क्रोधात् प्रायं विषं वज्रं शस्त्रमुदुवन्धनं जलम् । गिरिष्ठज प्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशित्यजीविनस्यैव स्त्रिणां लङ्कारकारिणः” तथा “ब्रह्मदण्डहता ये च ये च ब्राह्मणैर्हताः । महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकी-

र्तिताः । पतितानां न दाहः स्नात्वात्येष्टिर्नास्ति स-ञ्चयः । न चानुपातः पिण्डो वा कार्यं आह्लादिकं क्वचित्” शु० त० ब्रह्मपु० । तेषां संसर्गनिषेधो यथा “आसनाच्छयनाञ्चैकभोजनात् कथनादिषु । संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्” वराहपु० “पतितैः संप्र-युक्तानामिमां शृणुत निष्कृतिम् । संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनाद्यान-पानाशनासनात् । यो येन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये” तत्र पादोनं प्रायश्चित्तमिति तत्र स्थितम् । “पतितस्त्रोदकं कार्यं सपिण्डैर्ब्राह्मणैः सह । निन्दितेऽहनि सायाह्ने स्नातिभिर्गुरुसन्निधौ । दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् सदा । अहोरात्रमुपासीनं नाशौचं ब्राह्मणैः सह । निवर्त्तयेत्स्तस्मात् सन्भाषणसहासनम्” मात्स्ये २०१ अ० । “पतिता गुरुवस्त्राज्या न तु माता कदाचन । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी” मत्स्यपु० ।

पतित्वेन न० यौवने ऋ० १०।४०६ भाष्ये दृश्यम् । पतिदेवता स्त्री पतिरेव देवता यस्याः । पतिव्रतायाम् पतिदेवताऽप्यत्र । [रिण्याम् । पतिहिष् स्त्री पत्ये द्वेष्टि द्विष-क्विप् ४त० । पत्ये द्वेषका-पतिमती स्त्री पति+अक्षार्थे मत्तप् ङीप् । स्नामिद्युक्तायां भूम्यादौ ।

पतिलोकं पु० पतिभोग्यो लोकः स्वर्गादिः शा० त० । पत्या-सहधर्माचरणेन प्राप्ये स्वर्गादिलोके मनुः ५।१५६

पतिव्रती स्त्री पति+अक्षर्थे मत्तप् नि० सधवायां मस्य वः नृक् च । समर्त्तकायां स्त्रियाम् अमरः । तद्विद्यायाम् पतिमतीत्येव सि० कौ० ।

पतिवेदनं पु० पतिं वेदयेति विद-लामे णिच्-ल्यु । पति-प्रापके महादेवे “तत्प्रसक्तं यजामहे सुगन्धिं पतिवेद-नम्” यजु० ३।६०

पतिव्रता स्त्री पतिव्रतमिव नियतोपासत्वात् यस्याः । साध्व्यां स्त्रियाम् अमरः तद्वर्मास्य काशी० ख० ४ अ० उक्ता यथा

“पतिव्रतेयं कल्याणी लोपासुद्रा सधर्मिणी । तवा-कुल्यायया तुल्या यत्कथा पुण्यकारिणी । पतिव्रता-स्वरन्ध्रया सावित्रप्राप्यनुस्रयया । शाण्डिल्यया च सत्या च लक्ष्म्या च शतरूपया । मेनया च सुनीत्या च मञ्जया स्वाहया तथा । तथैषा वर्यते श्रेष्ठा न

तथान्येति निश्चितम् । मुङ्क्ते मुक्ते त्वयि सुने !
 तिष्ठति त्वयि तिष्ठति । विनिर्दिष्टे च निद्राति प्रथमं
 प्रतिबुध्यते । अनलङ्कृतमात्मानं तव नो दर्शयेत्
 क्वचित् । कार्यार्थं प्रोषिते कापि सर्वमण्डनवर्जिता ।
 न च ते नाम गृह्णीयात्तवायुष्यविष्टये । पुरुषान्तर-
 नामापि न गृह्णाति कदाचन । आक्रुष्टापि नचा-
 क्रोशेत् ताडितापि प्रसीदति । इदं कुरु कृतं स्वामिन् !
 मन्यतामिति वक्ति च । व्याहृता गृहकर्मणि त्वक्ता
 गच्छति सत्वरम् । किमर्थं व्याहृता नाथ ! सप्रसादो-
 ऽभिधीयताम् । न चिरं तिष्ठते द्वारि न द्वारमुप-
 सेवते । अदापितं त्वया किञ्चित् कश्चिच्च ददात्यपि ।
 पूजोपकरणं सर्वमनुज्ञा साधयेत् स्वयम् । नियमोदक-
 वहीणि पत्रपुष्पाद्यतादिकम् । प्रतीक्षमाणवासरं
 यथाकालोचितं हि यत् । तदुपस्थापयेत् सर्वमनुदिग्नाति
 हृष्टवत् । सेवते भर्तृरुच्छिष्टमिष्टमन्नफलतादिकम् ।
 महाप्रसाद इत्युक्ता पतिदत्तं प्रतीच्छति । अविमज्ज न
 चाश्रियात् देवपितृतिथिष्वपि । परिचारकवर्गेषु
 गोषु भिक्षुकलेषु च । संयतोपस्करा दद्याद् हृष्टा
 व्ययपराङ्मुखी । कुर्वीत त्वयाऽननुज्ञाता नोपवास
 व्रतादिकम् । दूरतो वर्जयेद्देशा समाजोत्सवदर्शकम् ।
 न गच्छेत् तीर्थयात्रादिविवाहप्रेक्षणादिषु । सुखसुप्तं
 सुखासीनं वसनञ्च यदृच्छया । आन्तरेष्वपि कार्येषु
 पतिं नोत्थापयेत् क्वचित् । स्त्रीधर्मिणी तिरासन्तु
 स्वसुखं नैव दर्शयेत् । स्ववाक्यं आवयेद्वापि यावत्
 स्नाता न शुध्यति । सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षतेऽन्यस्य
 न क्वचित् । अथ वा मनसि ध्यात्वा पतिं भातुं त्रिलो-
 कयेत् । हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
 कूर्पांसकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं तथा । केशसंस्कार
 कवरीकरकर्णविभूषणम् । भर्तृरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेत्
 पतिव्रता । न रजक्या न हेलुक्या तथा श्रमणयान च ।
 न च दुर्भगया कापि सखित्वं कुरुते सती । भर्तृवि-
 द्वेषिणीं नारीं नैषा समापते क्वचित् । नैकाकिनी
 कचिदुभयाच्च लम्बा स्नाति च क्वचित् । नोद्विग्ले न
 सुप्रले न वर्ङ्ग्यां दृष्टापि । न यन्त्रके न देहल्यां
 सती चोपविशेत् क्वचित् । विना व्यवयसमयं प्राग-
 ल्भ्यं न क्वचिच्चरेत् । यत्नं यत्नं रुचिर्भर्तृस्त्वं प्रे-
 मती सदा । इदमेव व्रतं स्त्रीणामयमेको वृषः परः ।
 इयमेका देवपूजा भर्तृवर्क्यं न लङ्घयेत् । स्त्रीयं वा

दुरवस्थं वा व्याधितं दृष्टमेव वा । सुस्थितं दुस्थितं
 वापि पतिमेकं न लङ्घयेत् । हृष्टा हृष्टे विप्रस्यास्या
 विप्रस्यास्ये प्रिये सदा । एकरूपा भवेत् पुण्या सम्पत्सु
 च विपत्सु च । सर्पिलवणतैलादिक्षयेऽपि च पति-
 व्रता । पतिं नास्तीति न ब्रूयादायासेषु न योजयेत् ।
 तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् । शङ्करा-
 दपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः । व्रतोपवास-
 नियमं पतिमुल्लङ्घ्य नाचरेत् । आयुष्यं हरते भर्तृमृता
 निरयमृच्छति । भर्तुः प्रत्युत्तरं दद्याद्दारी या क्रोध-
 तत्परा । कुकुरी जायते यामे शृगालो निर्जने
 वने । स्त्रीणां हि परमद्वैको नियमः समुदाहृतः ।
 अभ्यर्च्य चरणौ भर्तृभोक्तव्यं कृतनिश्चयम् । उच्चा-
 सनं न सेवेत न व्रजेत् परवेशसु । न त्वाकरवाक्यानि
 वक्तव्यानि कदाचन । अपवादो न यत्तव्यः कलहं दूरत-
 स्यजेत् । गुरुणां सन्निधौ चापि नोच्चैर्ब्रूयाच्च वा
 हसेत् । या भर्तारं परित्यज्य रहश्चरति दुर्भतिः ।
 छलुकी जायते क्रूरा छलकोटरशायिनी । ताडिता
 ताडितं येच्छेत् सा नारी वृषदंशिका । कटाक्षयति
 याऽन्यं वै केकराक्षी तु सा भवेत् । या भर्तारं परित्यज्य
 मिष्टमश्नाति केवलम् । यामे सा शूकरी भूयादुवहि-
 वां तुषविड्भुजा । या ऊङ्कल्य प्रियं ब्रूते सा मूका
 जायते खलु । या सपत्नीं सदेव्येत दुर्भगा सा पुनः
 पुनः । दृष्टिं विलुप्य भर्तृयौ कश्चिदन्यं समीक्षते ।
 काया वा विस्मयी वापि कुरूपापि च जायते । बाह्या-
 दायालमाभोक्य त्वरिता च जलासनैः । ताम्बूलैर्व्यज-
 नैश्चैव पादसंवाहनादिभिः । तथैव चाटुवचनैः खेद-
 संनोदनैः परैः । या प्रियं प्रीणयेत् प्रीता त्रिलोकी
 प्रीणिता तथा । मितं ददाति हि पिता मितं आता
 मितं सुतः । अमितस्य हि दातारं भर्तारं पूजयेत्
 सदा । भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च ।
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् । जीवहोनो
 यथा देहः क्षणादशुचितां व्रजेत् । भर्तृहीना तथा
 योषा सुस्नातायशुचिः सदा । अमङ्गलेभ्यः सर्वेभ्यो
 विधवाद्यात्ममङ्गला । विधवादग्नानां सिद्धिर्जातं यातुर्न
 जायते । विहाय सातरं चैकां सर्वमङ्गलवर्जिताम् ।
 तदाशेषमपि प्राञ्जल्यजेदशोविप्रोपमा । कन्यां विवा-
 हसमये वाचयेद्युरिति द्विजाः । पत्युः सहचरी भूया
 जीवतोऽजीवतः सदा । भर्ता सदानुयातव्यो देहवत्

कायया स्त्रिया । चन्द्रमा ज्योत्स्नया यद्विद्युत्वान्
विद्युता यथा । अनुव्रजन्ती भर्तारं गृहात् पितृयनं
सुदा । पदे पदेऽश्वस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् । व्याल-
ग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिम्बात् । एवमुत्क्रम्य
दूतेभ्यः पतिं स्वर्गं नयेत् सती । यमदूताः पत्न्यान्ते
सतीमालोक्य दूरतः । अपि दुष्कृतकर्मणं ससुहृज्य
च तत्पतिम् । न तथा विभिन्नो वज्रेण तथा विद्युतो
यथा । आपतन्तीं समालोक्य वयं दूताः पतिव्रताम् ।
।पनस्तप्यतेऽत्यन्तं दहन्तीऽपि च दहते । कम्पन्ते सर्व-
तेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः । यावत् स्वलोमसंख्यास्ति
तावत् कोट्ययुतानि च । मर्त्या स्वर्गमुखं मुञ्क्तुं रम-
साया पतिव्रता । धन्या सा जननी लोके धन्योऽसौ
जनकः पुनः । धन्यः स पतिः श्रीमान् येषां गेहे
पतिव्रता । पितृवंश्या मातृ-श्याः पतिवंश्यास्त्रयस्त्रयः ।
पतिव्रतायाः पुण्येन स्वर्गमोख्यानि मुञ्जते । शोच-
भङ्गेन दुर्दृष्टाः पातयन्ति कुलत्रयम् । पितृमर्त्यस्तथा
पत्युरिहासुत्र च दुःखिता । पतिव्रतायाश्चरणौ यत्र
यत्र स्पृशेद् भुवम् । तत्रेति भूमिर्न्येत नात्र भारोऽस्ति
पावनी । विभ्यत् पतिव्रतास्पर्शं कुरुते भातुमानपि ।
सोमो गन्धर्वश्चापि स्वपवित्राय नान्यथा । आपः
पतिव्रतास्पर्शमभिनिष्पन्ति सर्वदा । अद्य जायविनाशो
नो जातास्त्वद्यापि पावनाः । गृहे गृहे न किं नार्थो
रूपलावण्यगर्विताः । परं विश्वेशभक्त्यैव लभ्यते
स्त्री पतिव्रता । भार्या मूलं गृहस्थस्य भार्या मूलं
सुखस्य च । भार्या धर्मफलावाप्ता भार्या सन्तान-
वृद्धये । परलोकस्त्वयं लोको जीयते भार्याया इयम् ।
देवपितृतिथीज्यादि नाभार्याः कर्म चार्हति । गृहस्थः
स हि विज्ञेयो यस्य गेहे पतिव्रता । सस्यतेऽन्यः प्रति-
पदं राज्ञ्या जरयाऽथ वा । यथा गङ्गावगाहेन शरीरं
पावनं भवेत् । तथा पतिव्रतादृष्ट्या शुभया पावनं
भवेत् । “आर्त्तात्ते सुदृते हृष्टा प्रोषिते मन्त्रिणा कथा ।
मृते स्मियेत या पत्न्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता” शु०त० ।

पतिष्ठ ति० अतिशयेन पतिता इष्टन् तृणो लोपः अतिश-
येन पतितरि ऋ०१०।१६५।५ उदा० ईयसन् पतीयस्
तत्पार्थे ति० पञ्चमीष्म वा०५।१।१२ उदा० स्त्रियां ङीप् ।
पतेर पुंस्त्री पत-एर । १खगे उज्ज्वल० स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । २गन्तरि ति० २व्यादके ४गर्त्ते च पु० संक्षिप्तमा०
पत्नाधिन् ति० पादेन कषति गच्छति कष-णिनि पदादेशः

३त०। पादेन गन्तरि । मट्टिः १।४उदाहरणं दृष्टव्यम् ।
पत्तङ्ग न० पत्ताङ्ग+ष्टु० । रक्तचन्दने (वक्त्रम्) दृक्चमेदे
शब्दर० । “पत्तङ्गं मधुरं शीतं पित्तक्षणावृणान्नमुत् ।
हरिचन्दनवज्रज्यं विशेषाद्वाहनाशनम्” भावप्र० ।

पत्त पु० पतत्यनेन पत-वा०करणे तक् नेट् । पादे “निशी-
र्षतो निपत्ततः” अथ० ६।१२।१।

पत्तन न० पतत्यत्र वा० आधारे तन । १नगरे महापु-
र्याम् अमरः २स्टदङ्गे चारा० ।

पत्तनाधिपति पु० इत० । राजभेदे भा०अ० १८६ख० ।

पत्तरङ्ग पु० पट्टरङ्ग+ष्टु० । (वक्त्रम्) दृक्

पत्ति पु० पद-तिन् । १सेनायाम् । २वीरे विश्वः क्तित् । ३गतौ
(१रयः २गजः ३अश्वः ४सेनाः) एतत् संख्यान्विते
४सेनाभेदे च स्त्री । “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च
पदातयः । तयश्च तुरशास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते”
भा०आ०१४० । ५पञ्चपञ्चाशदात्मकनरसैन्ये “नराणां
पञ्चपञ्चाशदेष्टा पत्तिर्विधीयते” भा०उ०१५४ख० ।

पत्तिगणक ति० पत्तिं गणयति गण-अक अकान्तत्वेऽपि
याजका० इत०स०। पत्तीनां गणयितरि । ततः उद्गाता०
भावे अज् । पात्तिगणक तद्भावे ।

पत्तिन् ति० पद्भ्यां तेलति तिल-गतौ वा० ङित् । पद्भ्यां
गन्तरि । “पत्तिनो भुवि चैकस्य गोपस्याल्यवलीयसः”
हरिवं० १००ख० ।

पत्तिसंहति स्त्री इत० । पादाते सेनादन्दे अमरः ।

पत्तूर पु० पत-वा० जर वक्त्रा० निपा० । १शालिज्जशाके
विका० २पत्तङ्गे रक्तचन्दने न० शब्दच० ।

पत्तृ(त्) न०पत-इत् “भरोभरि सर्वर्णे” पा० वा तलोपः ।
१वाहनमात्रे २रणे ३पक्षिणां पक्षे अमरः । ४लेखना-
धार(पात्) इति ख्याते पदार्थे ५पातुमयपत्ताकारे द्रव्ये
च “सुवर्णपत्ताभरणा च काय्यां सुलोहपाशद्वयशृङ्ख-
लाभिः” इतिपां स्त्री ङीप् । ७तेजपत्ते राजनि०
“पत्तकं मूरं किञ्चित्तीक्ष्णं पिच्छिलं लघु । नि-
हन्ति कफवाताशौहृक्तासारुचिपीनसान्” भावप्र० । तत्र
लिखनाधारपत्ते “पाण्मासिके तु सम्प्राप्ते भ्रान्तिः
संजायते यतः । धाताक्षराणि सृष्टानि पत्ताकृढान्यतः
पुरा” ज्यो०त० । तस्य रङ्जनं यथा “सुवर्णरूपरङ्गादौ
रङ्जयेत् पत्रसुत्तमम् । सामान्योत्तममध्यानां पत्ररङ्जन-
मीरितम्” तत्प्रमाणम् “शृङ्खलाधिकं हस्तं पत्र-
सुत्तममीरितम् । मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं

सहितकम्" पत्रमङ्गप्रकारः "पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य
जङ्घे" त द्विगुणं त्यजेत् । जेषभागे लिखेद्वर्णान् गद्य
पद्यादिसंयुतान्" पत्रस्य रचनाक्रमः "राजलेखक
माह्वय नृपो ब्रूयात् प्रयत्नतः । पत्रं कुरु यथायोग्यं
गद्यपद्यादिसंयुतम् । पण्डितद्वयमानीय लेखको र-
हसि स्थितः । यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्यान्नमनो-
रमम् । दिनद्वयं त्वयं वापि विचार्य पण्डितेन वै ।
सम्भ्रान्ते दूषणं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तके । सामान्य-
पत्रे संलिख्य रहसि आवयेत् पत्रम् । नृपाज्ञया शुभे
पत्रे विलिखेद्राजलेखकः" लेखनप्रकारः "सङ्कुशं प्रथमं
दद्यान्मङ्गलार्थं विचक्षणः । मध्ये विन्दुं समायुक्तमधः
समाङ्कसंयुतम् । तदधः स्वस्ति विन्यस्य ततो गद्यं
सुशोभनम् । ततः श्रीशब्दरूपाणि पदन्यासकसं लिखेत् ।
भाषया संस्कृतेनापि कुशलं विलिखेत् सुधीः । ततः
शुभाशुभां वार्त्तां संस्कृतैः प्राकृतैस्तथा । ततः प्रमाण-
सन्देशं ततो वार्त्तां नियोजयेत् । कीर्त्तिप्रोतियुतं पद्यं
ततः किमधिकादिकम् । पत्रप्रेषणश्लोकञ्च अष्टमांसादि-
संयुतम् । सर्वेषामेव पत्रेषु लिखनं चैवमीरितम् ।
सर्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत् सुधीः । स्वदेशे
कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेणपि । एवं शास्त्रक्रमं
ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् । स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं
यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् । शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखे-
द्राजपत्रकम् । स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्यशो मह-
दाप्नुयात्" । पत्रनयनक्रमः । "राजपत्रं नयेन्मूर्द्धि
ललाटे पात्रमन्त्रिणाम् । गुरुपत्रं नयेन्मूर्द्धि ज्ञा-
त्मानां तथैव च । यतिसन्नप्रासिनाञ्चैव स्वामिनश्च
तथैव च । सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्द्धनि धारयेत् ।
माय्यापुत्रस्य मितस्य हृदये धारयेत् सुधीः । प्रवीराणां
कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् । एतेषाञ्चैव पत्राणां सङ्ग-
धारणलक्षणम् । अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र
दर्शितः" । पत्रपठनप्रकारः "पत्रं घृत्वा नमस्कृत्य
पूर्वायं स्थापयेत् सुधीः । दक्षिणामुं तु सदैव नृपाग्रे
राजलेखकः । पत्रं वित्त्य सदैव द्विवारं संतप्ता पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमन्त्रोप्री राजलेखकः । रहसि
आवयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाऽशुभम् । पत्रं श्रुत्वा
विदित्वायं सभायां आवयेत्ततः । रहस्यपत्रं रहसि
नृपाग्रे आवयेदुद्दिष्टः । अशुभं नैव सदैव शुभं पत्रं
नृपाग्रे । एवं क्रमेण पत्रार्थं आवयित्वा द्विजो-

त्तमः । नृपतेः सन्निधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते" ।
पत्रचिह्नानि "जङ्घे" षडङ्गुलं त्यक्त्वा वर्तुलं चन्द्र-
विम्बवत् । कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्याद्भाजपत्रं सुचिह्नितम् ।
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पण्डितस्यैव चन्दनैः । गुरुणां
चन्दनेनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः । भाय्यायाश्चाप्यलङ्कनेन
चन्दनैः पिष्टपुत्रयोः । सन्यासिनां चन्दनेन यतीनां
कुङ्कुमेन च । रक्तचन्दनपङ्क्तयेन भृत्यस्य सप्तदीरितम् ।
श्रीणिनेनैव शत्रूणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् । एतेषाञ्चैव
सर्वेषां यथायोग्यानुसारतः । पत्रस्थोद्धे" त मतिमान्
कुर्यात् चिह्नं सुवर्तुलम्" । राजपत्रस्य कोण-
च्छेदनप्रकारः "दक्षिणे पत्रकोणस्य अधस्तात् छेदयेत्
सुधीः । एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि" ।
राजपत्रादेः पदन्यासः "महाराजाधिराजञ्च दान-
शौण्डं तथैव च । तथा सञ्चरितं योज्यं कल्पटञ्चादिकं
न्यसेत् । यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः । राज-
पत्रेषु सर्वेषु पदन्यासकसं विदुः" । मन्त्रिपत्रस्य
"प्रवरं गुणभेदेन तथा सञ्चरितादिकम् । विन्यस्य विलि-
खेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम्" । पण्डितस्य
"संख्यावदुवन्दिपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् । पण्डिता-
नाञ्च पत्रेषु विलिखेद्दे पदक्रमम्" । गुरुपत्रस्य
"सांख्यसिद्धान्तिनिपुणं सनमस्कारकं पदम् । विन्यस्य
विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रे पदक्रमम्" । स्वामि-
पत्रस्य "प्रवर्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्वीमान् स्वामिपत्रे पदक्रमम्" ।
भाय्यायाः "प्राणप्रियापदं साध्वीपदं सञ्चरिता-
दिकम् । भाय्यापत्रे लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम्" ।
पुत्रस्य "प्राणतुल्यपदं तद्वत्तथा सञ्चरितादिकम् ।
आशीर्वचनसंयुक्तं पुत्रपत्रे पदक्रमम्" । पिष्ट-
पत्रस्य "प्रभुवर्यं नमस्कारं तथा सञ्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पिष्टपत्रे पदक्रमम्" ।
सन्यासिपत्रस्य "सर्ववाञ्छाविनिर्मुक्तं सर्वशास्त्रार्थ-
पारगम् । सन्यासियतिपत्रेषु विलिखेच्च पदक्रमम्" ।
सामान्यस्य "सामान्यभृत्यशत्रूणां विनियोज्यासकं
प्रति । शस्त्रावशेषितपदं आगतव्यादिकं तथा । एतेषा-
मेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः । विन्यस्य विलिखेत्
प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम्" । श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा
"षड्गुरोः स्वामिनः पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपो ।
श्रीशब्दानां त्वयं मिते एकैकं पुत्रभार्ययोः" पत्रको" ।

देवभेदे दलरूपपत्रविशेषाणां प्रीतिकरत्वमुक्तं यथा
 "पत्राण्यपि सपुष्पाणि हरेः प्रीतिकराणि च । प्रव-
 क्ष्यामि नृपञ्चे ॥ शृणुष्व गदतो मम । अपामार्गकं
 प्रथमं तस्माद् भृङ्गारकं परम् । तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं
 ततश्च शमीपत्रकम् । दुर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि
 कुशपत्रकम् । पत्रं तस्माद्भवनकं ततो विलस्य पत्रकम् ।
 विलस्यपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् । एतेषां च यथा
 लब्धैः पत्रैर्वा योऽर्चयेद्भक्तिम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो
 विष्णुलोकं गच्छीयते" नरसिंहपुं ५२ अ० । देवीप्री-
 तिकरपत्राणि यथा "अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गा-
 रपत्रकम् । ततोऽपि गन्धिनीपत्रं वलाहकमतः परम् ।
 तस्मात् खादिरपत्रं तु वज्रुलस्यकस्तथा । चासन्तु
 वक्रगुच्छस्तु जम्बूपत्रं ततः परम् । बीजपुरस्य पत्रं तु
 ततोऽपि कुशपत्रकम् । दूर्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं शमी-
 यत्रमतः परम् । पत्रसामुलकं तस्माद्भवनपत्रमतः परम् ।
 सर्वतो विस्वपत्रन्तु देव्याः प्रीतिकरं मतम्" कालिकापुं ।
 धत्तक न० पत्र+स्वार्थे क तदिव कायति कै-क वा ।
 १ इत्यस्य पर्यं २ पत्रावल्यां शब्दर० । ३ तेजपत्रे राजनि०
 ४ शालिज्जुगाके पुं रत्नमाला । ५ पत्रभङ्गे न० शब्दच० ।
 पत्रकाहला स्त्री १ पिङ्गलायां २ पत्रशब्दे च हारा० ।
 पत्रगुप्त पुं पत्रं गुप्तमस्य परनि० । (तेकाटा सिजु)
 तिकण्ठे शब्दच० ।
 पत्रघना इत० शत० । सातलाहले राजनि० ।
 पत्रङ्ग न० पत्रभज्यते अनेन अन्ज-करणे घञ् शक० ।
 रक्तचन्द्रनाकारे (वक्रम) घृत्ते शब्दच० । [तिका०]
 पत्रभङ्गार पुं पत्रे भङ्गारोऽस्य । पुरोटिहले (रायभटी)
 पत्रणा स्त्री पत्रं नस्यतेऽत्र नम-वा० उ संज्ञात्वात्
 णत्वम् । पत्ररचनायाम् हारा० ।
 पत्रतण्डुली स्त्री पत्रे तण्डुलाः सन्त्यस्याः अच् गौरा०
 डीप् । यवतिक्तायाम् राजनि० ।
 पत्रतर्क पुं पत्रप्रधानस्तस्यः शा० त० । दुष्खदिरा राजनि०
 पत्रदारक पुं पत्रमिव दारयति दारि-खुल् । क्रकचे
 (करात) तिका० ।
 पत्रनाडिका स्त्री इत० । पर्यसिरायाम् जटा० ।
 पत्रपरशु पुं पत्रे गोलमयपत्रे परशुरिव । (क्षेत्री) ख्याते
 स्वर्णकारयन्त्रभेदे । पत्रपरशुरयत्र शब्दर० ।
 पत्रपाल पुं असिमुतायां कुरिकायां हेमच० ।
 पत्रपाली स्त्री पत्राकारा पात्रिरणं यस्याः वा डीप् ।

(काँचि) कर्त्तव्यो हलायु० तस्याः पर्यतुल्याप्रत्यात्तयात्वम् ।

पत्रपाश्या स्त्री पत्रमिव पाश्या । स्वर्णादिरचितललाटा-
 लङ्कारभेदे (टीका) अमरः ।

पत्रपिशाचिका स्त्री पत्रेण पिशाचीव इवार्थे कन् ।

जलवारणसाधने यन्त्रभेदे (टीका) तिका० ।

पत्रपुष्प पुं पत्रं पुष्पमिवास् । १ रक्ततुलसां शब्द०

२ तुलसां स्त्री टाप् शब्दमाला । लुहपत्रतुलसाम् स्त्री

रत्नमाला डीप् । कप् । पत्रपुष्पक भुजपत्रे शब्दमा० ।

पत्रवन्ध पुं पत्राकारः बन्धः । पुष्परचनाभेदे शब्दरत्ना० ।

पत्रभङ्ग पुं पत्राकारः भङ्गः रचना । स्तनकपोलादौ

कस्तूरकादिरचितपत्रश्रेण्यां तिलकभेदे हेम० पत्रभङ्ग

पत्रभङ्गीत्यपि तत्र स्त्री शब्दर० ।

पत्रमञ्जरी स्त्री इत० । १ पर्यस्यापभागे २ पत्राकारमञ्जरी-

युते तिलकभेदे हेमच० । [२ तत्समुदाये स्त्री ।

पत्रमाल पुं पत्राणां माला यत्र । १ वेतसे नैवण्टु० इत० ।

पत्रमूल पुं इत० । पर्यस्य मूले ततः प्रकारे स्थूला० कन् ।

पत्रमूलक तत्प्रकारे न० तत्र गणे पत्रमूलेति व्यस्यं

समस्तञ्च तेन पत्रक मूलक तत्प्रकारे न०

पत्रयौवन न० पत्रस्य यौवनमत्र । नवपञ्चमे जटाप०

पत्ररथ स्त्री पत्रं पत्रो रथ इव यस्य । खगे अमरः

जातित्वात् स्त्रियां डीप् । [भेदे हेमच० ।

पत्र(रे)लेखा स्त्री पत्राकारा(रे)लेखा । पत्रभङ्गे तिलक-

पत्रल न० पत्रमिवाकारोऽस्तस्य सिध्दा० लच् । इप्से

(पातालादह) हेमच० ।

पत्रलता स्त्री पत्राकारा लता यत्र । पत्राकारे १ तिलक-

भेदे हेमच० शा० त० । २ पत्रप्रधानलतायाम् ।

पत्रलवण न० पत्रविशेषेण पत्रं लवणम् शा० त० । सुसु-

तोक्ते लवणभेदे "गन्धर्वहस्तकसुष्पकनक्तमालाटूरूप-

कपूतीकारगवधचित्तादीनां पत्राण्य्राष्ट्राणि लवणैश्च

सहोदूखलेऽवजुद्य स्त्री हृद्यते प्रक्षिप्यावलिप्य गोशङ्खिर्द्वा-

हृद्येदेतत् पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु" ।

पत्रवल्लरी स्त्री पत्रयुक्ता वल्लीरिव । तिलकभेदे पत्रभङ्गे

हेमच० पत्रवल्लीत्यप्यत्र ।

पत्रवाह पुं पत्रं पत्रं लिपिं वा वहति वह-अण् लप् ।

स० । १ पत्रवाहे खगे २ शरे जटा० ३ लिपिवाहके लि० ।

पत्रविशेषक न० पत्रमिव विशेषो यत्र कप् । तिलकभेदे

पत्रवृषिक पुं पत्रमिव वृषिकः । पत्राकारे वृषिकभेदे

सुशु० कौटशब्दे इत्यम् ।

पत्नवेष्ट पुं पत्नमिव वेष्टते वेष्ट-कर्मणि घञ् । ताडङ्के
रघुः १६।१७श्लो० ।

पत्नशाक पत्नात्मकं शाकम् । “पत्वं पुष्पं फलं नालं कन्दं
संस्तेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यद्योक्त-
रम्” भावप्र० उक्ते शाकवर्गमध्ये पत्नात्मकशाके । पत्नशा-
कानि च वास्तूकादीनि शर्षपानानि, पुष्पशाकं कदली-
पुष्पशाल्मलीपुष्पे, फलशाकानि कुष्माण्डादिकण्टकारी-
फलानानि, नालशाकं सर्षपनालम् । कन्दशाकानि
स्त्ररणादिशालूकानानि, संस्तेदजशाकं शिखीन्मूदि”
तत्र दृश्यम् ।

पत्न(शि)सिरा स्त्री इत० । १पत्ननाद्यां २पत्नभङ्गे हारा०
पत्नशृङ्गी स्त्री पत्नं शृङ्गमिवास्याः ङीप् । द्रवलीलतायाम्
राजनि० । [इत० २पत्नीनां पङ्क्तौ च ।

पत्नश्रेणी स्त्री पत्नाणां श्रेणीव । द्रवलीलतायां राजनि०
पत्नश्रेष्ठ पुं पत्नं श्रेष्ठं यस्य । विल्लव्छे राजनि० ।

पत्नसुन्दर पुं पत्नं सुन्दरमस्य । स्वनामख्याते वृक्षभेदे
मेदि० । [ङीप् ।

पत्नसूचि स्त्री न० पत्नाणां सूचिरिव । कण्टके त्रिका० वा
पत्नहिम न० पत्नेषु हिमं यतः । हिमदुर्हिने त्रिका०
पत्नाख्य न० पत्नेति आख्या यत् । शतेजशब्दे शब्दच०
२तालीशशब्दे राजनि० ।

पत्नाङ्ग न० पत्नमिवाङ्गमस्य । १रक्तचन्दनाकारे काष्ठभेदे
(वकम) अमरः । २भूर्जपत्रवृक्षे ३पद्मे च मेदि० ।

पत्नाङ्गुलि स्त्री पत्रमिवाङ्गुल्यो यत् । पत्नभङ्गे तिलकभेदे
अमरः । [शब्दर०]

पत्नाञ्जन न० पत्नमज्यतेऽनेन अञ्ज-करणे ल्युट् । मस्याम् ।

पत्नाव्य लि० पत्नैराढ्यम् । १वज्रपत्नयुक्ते २पिप्पली-
मूले ३पर्वततले च न० राजनि० ।

पत्नान्य न० पत्नाङ्ग+प्रथो० । (वकम) काष्ठभेदे राजनि० ।

पत्नास्ता स्त्री पत्नेणास्ता । (चुकोपालङ्ग) शाकभेदे नैघण्टु०

पत्नालु पुं पत्न+असुप्रथे आलु । १कासालौ २रज्जुदर्भे
च राजनि० । [इत० । २पत्नपङ्क्तौ च ।

पत्नावलि न० पत्नाणामावल्यो यस्मात् । १गैरिके शब्दाच०

पत्नावली स्त्री पत्नाणामावलीव । १पत्नभङ्गे तिलकभेदे
शब्दच० इत० । २पत्नश्रेणी च

पत्निका स्त्री पत्नी+सार्थं क कापि ह्रस्वः । १लिप्याम् ।

पत्नं विद्यतेऽस्याः ङन् । २प्रथस्तपत्रयुक्तासु नवसु कदल्या-

दिषु नवपत्निकाशब्दे २६६०पृ० उदा० दृश्यम् । ३पत्ति-

काख्ये कर्पूरभेदे (पातकपुर) त्रिकाण्डशेषः ।

पत्तिकारख्य पत्तिका आख्या यस्य । कर्पूरभेदे राजनि० ।

पत्तिन् लि० पत्न+असुप्रथे ङनि । १पर्यायुक्ते २शरे पुं

२खगे अमरः ४श्येनखगे पृष्ठे च पुं राजनि० ५पर्वते

पुं मेदि० इताले ७श्वेतकान्तिहीरुचे दमङ्गपत्तनां

८पाठायाञ्च राजनि० १०पत्नवे स्त्री शब्दच० ङीप् ।

पत्नी स्त्री पत-ङ्ङन् ङीप् । लिपौ

पत्नोपस्कर पुं पत्नेणोपस्करोऽस्य । काष्ठभेदे हारा०

पत्नोर्ण न० पत्नजाता जर्णा साधनत्वेनासुप्रथ्य अच् । धौत-

कौष्ठेये पट्टस्त्रययस्त्र्ये अमरः बदरादिपर्यजातक-

मिजातोर्णाजातत्वात्तस्य तथात्वम् ।

पत्न्य लि० पत्नस्य हितं यत् । श्योनाके वृक्षे पुं अमरः

पत्नी स्त्री पति+“पत्युर्नो यज्ञसन्धम्” पा० नः, ङीप् च ।

१पतिकृतयज्ञफलभोक्तृणां विवाहितायां स्त्रियास् अमरः

“पत्नीमूलं गृहं पुंसां युदि कन्दोऽनुवर्तिनी । गृहान्ध्रम

समं नास्ति यदि भार्या वशानुगा । तथा धर्मधिकामानां

विपर्गफलमश्नुते । प्राकास्ये वत्तमाना तु स्नेहाच्च तु

निवारिता । अवस्था सा भवेत् पश्चाद् यथा व्याधि-

रुमेक्षितः । अतुकूला न वाग्दष्टा दक्षा साध्वी प्रियं-

वदा । कात्मगुणा स्वामिभक्ता देवता सा न मानधी ।

अतुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि । प्रतिकूल

कलत्रस्य नरको नात्र संशयः । स्वर्गोऽपि दुर्लभं ह्येत-

दसुरागः परस्परम् । रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात्

कष्टतरं तु किम् ? । गृहवासः सुखायां पत्नीमूलं गृहे

सुखम् । सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्तिनी ।

दुःखदान्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम् । प्रति-

कूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः । योषत् सर्वां जलौ-

केव भूषणाच्छादनाग्रनैः । सुभूत्यापि कृता नित्यं पुरुषं

ह्यपकर्षति । जलौका रक्तसादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् । स-

शङ्का बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत् । तण्वन्मन्यते

पश्चाद्दुष्टभावे स्वकं पतिम् । अतुकूला न वाग्दष्टा

दक्षा साध्वी पतिव्रता । एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव

स्त्री न संशयः । या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमान

विचक्षणा । भर्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्या हीतरा

ज्वरा” दक्षसं० । [शालायां ।

पत्नीशाला(ल) न० स्त्री इत० वा लीवत्वम् । पत्न्यर्घिष्ठत-

पत्नीसंनहन न० इत० । नेष्टव्या योक्तेण वा प्रतिप्रस्था-

६० अध्या मेदः कफस्थौ ल्यसौ कुमाय्यादिभाषणः । यत् १०

संख्या १०८३

पथावक्त न० “युजोर्जेन सरिङ्गत्तः पथावक्तं प्रकीर्तितम्”
४०२० उक्तलक्षणे साक्षात्तमेदे । [पपाद पेदतः ।

पट् स्यैव न्यापरसक० सेट् । पदति अपादीत् अपदीत् ।

पट् गतौ दि० व्या० सक० अनिट् । पद्यते अपादि पेदे पद्मः

व्या+विपत्तौ अपात्तौ च णिच् अपादन व्यापकाभावेन
व्याप्याभावकल्पने प्राप्नो च ।

उदु+उत्पत्तौ उद्वे जनने अक० ।

प्रति+उदु भटित्युद्भवे अक० ।

वि+उदु-शब्दसावयवार्थबोधने व्युत्पत्तिः ।

उप+युक्तियोगे उपपद्यते उपपत्तिः ।

अभि+उपमानत्वे । कुमा० ४ श्लोकः

निष्+निष्पत्तौ अयस्यान्तरप्राप्नो अक० ।

प्र+प्राप्नो सक० । प्रपन्नः

प्रति+स्त्रीकारे अङ्गीकारे सक० प्रतिपत्तिः प्रतिपन्नः ।

वि+प्रति+संशये सक० विप्रतिपन्नः ।

वि+भरणे नाथे अक० । विपद्यते विपन्नः विपट् ।

सम्+सस्यगृह्णौ अक० सम्पद्यते सम्पट् ।

पट् गतौ अद० चु० आत्म० सक० सेट् । पद्यते अपपदत् ।

पट् पु० पद्यते गच्छत्यनेन करणे क्तिप् । पादे “पटादयः पृथक्
शब्दा इत्येके “पटङ्किचरणोऽस्त्रियाम्” अमरः ।

पट् न० पट्-अच् । १ व्यवसाये २ त्राणे ३ स्थाने ४ चिह्ने
५ पादे ६ वस्त्रिणि च अमरः । ७ विभक्त्यन्तशब्दमेदे
“तुपतिङन्तं पटम्” पा० । एवाक्यैकदेशे च “वर्णाः
पटं प्रयोगार्हान्निवृत्तैकार्थबोधकाः” सा० द० । ८ श्लोक-
चरणे १० किरणे पु० मेदि० ११ अर्थबोधकशक्तिविशिष्टे
नैयायिकाः “वृत्तिमत्त्वं पदत्वमिति” तल्लक्षणात् ।

पट्क लि० पटं वेत्ति क्रमा० वृत् । १ वेदमन्त्रपदविभाजकप-
न्यस्याध्येतरि २ तद्वेत्तरि च ३ गोत्रपवर्तकविभेदे पु० ततः
अपत्ये इज् पादकि तदपत्ये पुं स्त्री० । यस्मा० वृद्धत्वे
लुक् । पटकास्तद्वेत्तापत्येषु ।

पट्कार पु० पटं पदविभागं करोति क-अण् उप० सं० ।
वेदानां मन्त्रपदविभाजकपन्यकर्त्तरि ।

पट्क्रम पु० इत० । वेदमन्त्राणां पदविभाजकक्रमे । तमधीते
वेत्ति वा उक्था० ठक् । पादक्रमिक तदुपन्याध्येतरि
तद्वेत्तरि च लि० ।

पट्क्रमक न० पटं क्रमश्च तौ वेत्त्यधीते वा वृत् । १ पदक्र-
मयोर्वेत्तरि २ तदुपन्याध्येतरि च । [पदातिके अमरः ।

पट्ग लि० पादेन गच्छति गम-ङ् पादस्य पद इत्यादेशः ।

पट्गोत्र न० इत० । “भारद्वाजमाख्यातं भार्गवं नाम, वासिष्ठ
उपसर्गः, निपातः काश्यपः” इत्येषु यजु० प्रातिशाख्यो-
क्तेषु भारद्वाजादिषु पदानां गोत्रेषु । “चत्वारिपदजा-
तानि आख्यातनामनिपातोसर्गाः” इति निरुक्तोक्तानां च
तेषां चतुर्णां भारद्वाजादिगोत्रत्वम् । [समूहे निरुक्त० ।

पट्जात न० इत० । आख्यातनामनिपातोपसंगेरूपे शब्द-
पदञ्जल पु० ऋषिभेदे ततः उपका० गोत्रप्रत्ययस्य वृद्धत्वे लुक् ।

पट्देवता स्त्री पदानां आख्यातादीनां देवता । आख्या-
दीनां सोमादिषु देवतासु “सौम्यमाख्यातं नाम वाय-
व्यमानेव उपसर्गः निपातोवारुणः” वाजपेयिप्रतिशा-
ख्यम् । ६।६१

पट्निधन न० पदमधिकृत्य निधनम् । सामभेदे लाव्यायनश्रौ०

पट्न्यास पु० इत० । १ चरणार्पणे । पटस्यैव न्यासोऽऽप्तः ।

२ गोनुरवृत्ते शब्दच० तन्त्रोक्ते अक्षपूषा० मन्त्रस्य पदानां

तत्तद्भेदेषु श्रुत्यां च यथाह तन्त्रसा० ज्ञानार्थे “एकमेकं

पुनश्चैकं पुनरेकं द्वयं ततः । चतुश्चतुस्तथा द्वाभ्यां

पदान्येतानि पार्वति ! । पदान्येतानि देवेशि ! नवद्वारेषु

विन्यसेत् । मूर्ध्नादिगुह्यपर्यान्तं पुनस्तेषु वरानने ! ।

शुद्धादिब्रह्मरन्ध्रान्तं पदानां नवकं न्यसेत्” । तदुक्तं

तत्रैव “ब्रह्मरन्ध्रास्यहृदयमूलाधारेष्वनुक्रमत् । चतुर्वी-

जानि विन्यस्य परेष्वन्यासं विन्यसेत् । भ्रूमध्यनासिका

कण्ठनाभिजिह्वेषु पञ्चसु । पूर्ववत् क्रमतो देवि ! नमः-

प्रभृतिकं न्यसेत्” । [पाठवताञ्च सामान्ताम्” देवीभा० ।

पटपाठ पु० इत० । वेदपदविभाजकपन्यभेदे “उङ्गीधरस्य

पटमञ्जन न० पदानि भज्यन्त्येनेन भनृज-करणे ल्युट् ।

१ निरुक्तरूपे पन्ये २ गृहार्थव्याख्याने च [हेमच० ।

पटमञ्जिका स्त्री पदानि भञ्जति भनृज-ण्वु ल् । टीप्पत्याम्

पटमञ्जरी स्त्री पदानां मञ्जरीव । न्यासापरनामके हर-

दत्तप्रणीते व्याकरणपन्यभेदे । [देवीपु० ८ अ० ।

पटमाला स्त्री इत० । १ पदश्रेणौ २ मोहननामविद्यायाम्

पटवि(वी) स्त्री पट्-अवि वा ङीप् । १ पथि । अमरः

२ धर्माचारे च । [२० श्रु० ।

पटविग्रह पु० पदेन विग्रहो यत् । समासे हरिवं-

पटव्याख्यान न० इत० । वेदमन्त्रस्य विभाजकपन्यभेदे

तस्य व्याख्यानो पन्यः तत्र भवो वा ऋगयना० अण् ।

पादव्याख्यान तस्य व्याख्याने तत्रभवे च लि० ।

पट्ठीव न० पादौ च अष्टीवन्तौ च इन्द्रसं नि० । पाद-

जातुनोः समाहारे ।

पद्मकाष्ठ न० पद्मसिख सुगन्धि काष्ठमय । ओषधिभेदे राजनि०

पद्मकिन् पु० पद्मकं विन्दुजातमस्य त्वचि इति । १ भूज-
इत्ते शब्दमा० २ इति [२०५८५० दृश्यम् ।

पद्मकीट पु० पद्ममिव कीटः । कीटभेदे उच्यते । कीटशब्दे
पद्मकेतन पु० शङ्खटात्मजभेदे भा० उ० १०० अ० । इत० । २ पद्म-
निवासे न० ।

पद्मकेशर पु० न० इत० । किञ्चलके राजनि० ।

पद्मगन्ध(न्वि) ति० पद्मस्यैव गन्धोऽस्य वा इव समा० । १ पद्म-
तल्यगन्धयुक्ते । इदन्तः । २ पद्मकाष्ठे न० भावप्र० ।

पद्मगर्भ पु० पद्मं विष्णुनाभिकमलं गर्भं इव उत्पत्तिस्थान-
मस्य । चतुरानने ब्रह्मणि शब्दर० तस्य तथोत्पत्तिर्यथा
“पराशरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः । स एवाधी-
दिदं विश्वं कल्याणोऽन्यत्र किञ्चन । तस्य नामैः सम-
भवत् पद्मकोशो हिरण्यमयः । तस्मिन्नेव महाराज ।
स्वयम्भवचतुराननः” भाग० ८।१।१ पद्मस्य हृदयपुण्डरीकस्य
गर्भोऽन्ध्य उपासनास्थानतयाऽस्य । २ परमेश्वरे “पद्मनाभो-
ऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभूत” विष्णुसं० । इत० ।
३ कमलमध्ये च । [भा० आ० ६६ अ० । २ लवङ्गे च

पद्मगुणा स्त्री पद्मं गुणयति आसनत्वेन गुण-क । १ लक्ष्म्यां
पद्मचारिणी स्त्री पद्ममिव चरति चर-णिनि । उत्तरा-
पथप्रसिद्धे स्नानाख्याते उताभेदे स्मरः ।

पद्मज पु० पद्मात् विष्णुनाभिकमलात् जायते जन-उ ।
ब्रह्मणि चतुर्मुखे पद्मगर्भशब्दे दृश्यम् । पद्मजाता-
दयोऽप्यत्र ।

पद्मतन्तु पु० इत० । कृष्णाचे राजनि० ।

पद्मदर्शन ति० पद्मस्यैव दर्शनमस्य । १ पद्मतल्यदर्शने (नोवा)
इति स्थाते २ दृष्टे पु० शब्दच० ।

पद्मनाभ पु० पद्मं नाभौ यस्य संश्रायाम् अक्ष० । १ विष्णौ ।
“पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः” विष्णुसं० भाष्ये तु पद्मस्य
नाभौ स्थित इत्येवं उक्तम् । तत्र, कर्म व्याप्य च इति-
भेदः । २ छतराद्रुपलभेदे भा० आ० ६७ अ० । ३ नागभेदे
पु० शा० १५७ अ० । [समा० । विष्णौ विन्दुपकोपः ।

पद्मनाभि पु० संज्ञात्वेऽपि समासालविधेरनित्यत्वात् न कच्
पद्मनाल न० स्त्री इत० । कृष्णाचे [पु० हेम० ।

पद्मनेत्र ति० पद्ममिव नेत्रमस्य । १ पद्मतल्यनेत्रयुक्ते २ बुद्धभेदे
पद्मपत्र न० पद्मस्य पद्ममिव । १ पुष्करभूते स्मरः इत० ।
३ कमलदले च पद्मपर्णादयोऽप्यत्र न० ।

पद्मपाणि पु० पद्मं पाणौ यस्य । ब्रह्मणि १ चतुर्मुखे २ बुद्धे
त्विका० । ३ कमलहस्तके ति० ।

पद्मपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यादि
नारदीयपु० उक्तं यथा

प्रथमे सृष्टिखण्डे “पुलस्त्येन तु भीष्माय सृष्ट्यावि-
क्रमतो द्विज ! । नानास्थानेतिहासाद्यैर्यत्प्रोक्तो धर्मवि-
स्तरः । पुष्करस्य च माहात्म्यं विस्तरेण प्रकीर्तितम् ।
ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम् । दानानां कीर्तनं
यत्र वृत्तानाञ्च पृथक् पृथक् । विवाहः शैलजायाश्च
तारकाख्यानकं महत् । माहात्म्यञ्च गवादीनां कीर्तितं
सर्वपुण्यदम् । कालकेयादिदैत्यानां वधो यत्र पृथक्
पृथक् । पद्माणामर्चनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! ।
तत् सृष्टिखण्डसृष्टि व्यासेन सुमहात्मना” द्वितीये भूमि-
खण्डे “पितृमातादिपुण्यत्वे शिवशर्मकथा पुरः ।
सुम्रतस्य कथा पश्चात् वृत्तस्य च बधस्तथा । प्रथोर्वेख्यस्य
चाख्यानं धर्माख्यानं ततः परम् । पितृशुश्रूषणा-
ख्यानं नक्षत्रस्य कथा ततः । ययाति-चरितञ्चैव गुरु-
तीर्थनिरूपणम् । राक्षसाजैमिनिसंवादो बह्मार्थकथा-
युतः । कथा ह्यशोकचन्द्यां कृष्णदेवबधाचिता ।
कामोदाख्यानकं तत्र विष्णुखण्डमधसंयुतम् । कुञ्जस्य
च संवादश्चक्रनेन महात्मना । सिद्धाख्यानं ततः
प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोद्भूतम् । सुतशौनकसंवादं भूमि-
खण्डमिदं स्मृतम्” । तृतीये खर्गखण्डे “ब्रह्माण्डो-
पत्तिरदिता यत्प्रभियश्च स्रोतिना । सभूमिलोक-
संस्थानं तीर्थाख्यानं ततः परम् । नर्मदोत्पत्तिकथनं
तत्तीर्थानां कथा पृथक् । कुरुक्षेत्रादितीर्थानां कथाः
पुण्याः प्रकीर्तिताः । कालिन्दीपुण्यकथनं काशी-
माहात्म्यवर्णनम् । गयायाश्चैव माहात्म्यं प्रयामस्य
च पुण्यकम् । वर्णाश्रमाशुलोकेन कर्मयोगनिरूपणम् ।
व्यासजैमिनिसंवादः पुण्यकर्मकथाचितः । सप्तद्वयना-
ख्यानं व्रताख्यानं ततः परम् । ऊर्जपञ्चाङ्ग
माहात्म्यं स्तोत्रं सर्वापराधनुत् । एतत् स्वर्गाभिधं
विप्र ! सर्वपातकनाशनम्” । चतुर्थे पातालखण्डे
“रामाश्वमेधे प्रथमं रामराज्याभिषेचनम् । खगल्या-
द्यामश्वैव पौलस्त्यान्वयकीर्तनम् । अश्वमेधोप-
देशश्च हयचर्या ततः परम् । नाना राजकथाः पुण्या
जगन्नाथानुवर्णनम् । वृन्दावनस्य माहात्म्यं सर्वपाप-
प्रणाशनम् । नित्यलीलानुकथनं यत्र ब्रह्मावतारिणः ।
माधवज्ञानमाहात्म्ये ज्ञानदानार्चने फलम् । परा-
वराहसंवादो यमब्राह्मणयोः कथा । संवादो राज-

पञ्चपुष्प पु० पद्मसिख पुष्पमय । १ कर्षिकारक्षणे रपिकाङ्ग-
पञ्चभेदे पु० स्त्री० शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।
पद्मप्रभ त्रि० पद्मस्यैव प्रभा यस्य । १ कमलसदृशप्रभान्विते
रजैनभेदे पु० द्वेष्टच० । [मनसादेव्यां शब्दच० ।
पद्मप्रिया स्त्री पद्मं प्रियं यस्याः । जरत्कारुसुनिपत्रां
पद्मबन्ध पु० चित्तालङ्कारभेदे कलङ्कारशब्दे १६० पृ० दृश्यम् ।
पद्मबन्धु पु० ६त० । १ स्वयं शब्दरत्ना० २ स्वकीयार्थे च ३ भ-
गते शब्दच० ।

ततः" तथा "बन्धूकगुञ्जाशकलेन्द्रनामप्रजयासनासुखम्"

समवर्णशोभाः । आजिष्णो दाडिमबीजवर्णस्तथा परे
किंशुकपुष्पभासः । सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां ला-
क्षारसस्यापि समानवर्णाः । सान्द्रेऽतिरागे प्रभया
स्ववैव भानि खलुक्ष्मा स्फुटमध्यशोभाः । भानोश्च भासा
मनुवंधयोगमासाद्य रश्मिप्रकरेण दूरम् । पार्श्वानि
सर्वाण्यनुरक्षणानि गुणोपपन्नाः स्फटिकप्रसृताः । कुमु-
दानीलाव्यतिमिश्ररागप्रत्यग्ररक्तास्वरतुल्यभासः । तथा
परे रश्मिकण्टकारीपुष्पत्विषो हिङ्गुलकत्विषोऽन्ये । च-
कोरपुस्तोकिस्सारसानां नेत्रावभासश्च भवन्ति केचित् ।
अन्ये पुनर्नतिविपुष्पितानां तुल्यत्विषः कोकनदोदरा-
णाम् । प्रभावकाटिन्यगुरुत्वयोगैः प्रायः समानाः स्फ-
टिकोद्भवानाम् । चानीलरक्तोत्पलचारुभासः सौग-
न्धिकस्या मणयो भवन्ति । यो सन्दराभः कुरुविन्द-
जेऽस एव जातः स्फटिकोद्भवेऽपि । निरर्चिषोऽन्तर्वेष्ट-
लीभवन्ति प्रभाववन्तोऽपि न तत्समानाः । ये तु रावण
गङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः । पद्मरागा घनं रागं
विभ्राणाः खस्तुटार्चिषः । वर्णातुयायिनस्तोषामन्मृदेशे
तथाऽपरे । न जायन्ते तु ते केचित् मूल्यलेशमवाप्नुयुः ।
तथैव स्फटिकोत्थानां देशे तस्वरसंज्ञके । सधर्माणः
प्रजायन्ते खलुसूत्या हि ते मृताः । जात्यादि “मा-
णिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् । ब्रह्मच-
रित्यवैश्याश्च शूद्रश्चाप यथाक्रमम् । रक्तश्चेतो भवेद्वि-
मृस्ततिरक्तस्तु खलियः । रक्तपीतो भवेद्द्वैश्वो रक्तनी-
लस्तथाऽन्यजः । पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु वा-
ञ्छजः । सौगन्धिको भवेद्द्वैश्वो मांसखण्डस्तथान्यजः ।
शोणपद्मसमाकारः खटिराक्षारसप्रभः । पद्मरागो
दिजः प्रोक्तश्चायामेदेन सर्वदा । गुञ्जासिन्दूरबन्धूक-
नागरङ्गसमप्रभः । दाडिमीकुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु
वाञ्छजः । हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभभीषत्पीतलोहितम् ।
जवालाक्षारसप्रायं वैश्वं सौगन्धिकं विदुः । आरक्तः
कान्तिहीनश्च चिकण्यश्च विशेषतः । मांसखण्डसमा-
भासो हान्यजः पापनाशनः । तद्दोषादि “माणिक्यस्य स-
माख्याता अष्टौ दोषाः सनीचरेः । दिक्कावच्च द्दिरूपञ्च
सम्भेदः कर्करन्तथा । अशोभनं कोकिलञ्च जलं धूमाभि-
षञ्च वै । गुणाश्चत्वार आख्याताश्चक्रायाः षोडश की-
र्तिताः । कायास्तु पूर्वोक्ता एव “काया द्वितयसम्बन्धाद्
दिक्कायं बन्धुनाशनम् । द्दिरूपं द्विपदं तेन माणिक्येन
पराभवः । सम्भेदो भिन्नमित्युक्तः शस्त्रघातविधायकः ।

कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धु विनाशकम् । दुग्धेनेव समा-
लिप्तं मण्येः पुटकश्च्यते । अशोभनं सद्युद्दिष्टं माणिक्यं
वज्रदुःखकम् । मधुविन्दुसमच्छायां कोकिलं परिकीर्त्ति-
तम् । आयुर्लक्ष्मोर्ध्वशो हन्ति सदोषं तच्च धारयेत् ।
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकम् । धूमां धूमस-
माकारं वैद्युतं भयभावहेत् । तथा “शोभाद्वितयवन्तो
ये मण्यवः खतिकारकाः । सभयत्वं पदं येषां तेन च
स्यात् पराभवः । भिन्नेन युद्धे मृत्युः स्यात् कर्करं
धननाशकम् । दुग्धेनेव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ।
दुःखकम् स समाख्यातो न नृपैरक्षणीयकः । मधु-
विन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता । तेषां च
वज्रभेदाः स्युर्न ते धार्या कदाचन । अथ गुणाः “गुरु-
त्वं क्षिप्तता चैव वैमल्यमतिरक्तता । वर्णाधिकं
गुरुत्वञ्च क्षिप्तता समताऽच्छता । अर्चिष्मन्ता सहसा च
मणीनां गुणसंपन्नः । फलम् “ये कर्कराश्चिद्रमलोप-
दिग्धाः प्रभाविष्मन्ताः परुषा विवर्णाः । न ते प्रशस्ता-
मणयो भवन्ति समानतो जातिगुणैः समस्तैः । दोषोप-
वृष्टं मणिसम्बन्धोधादुर्विभर्त्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।
तं बन्धुदुःखायसर्वस्ववित्तनाशादयो दोषगुणाः भ-
जन्ते । सपत्नमध्येऽपि हताधिवासं प्रमादवृत्तावपि
वर्त्तमानम् । न पद्मरागस्य सहागुणस्य भर्त्तारमापत्
सद्यपैति काचित् । दोषोपसर्गप्रभवाच्च ये ते नोपद्रवास्तं
समभिद्रवन्ति । गुणैः स सुखैः सकलैरुपेतो यः पद्मरागं
प्रयतो विभर्त्ति । परीक्षा यथा “वालाकं कर्करसंस्पर्शवत्
यः शिखां लोहितं वनेत् । रज्ज्वेदाश्च यं वापि स
सहागुणश्च्यते । दुग्धे शतगुणे क्षिप्तो रज्ज्वेदुयः सम-
न्ततः । वनेच्छिखरं लोहितं वा पद्मरागः स उत्तमः ।
अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन्महानग्निः । प्रका-
शयति सूर्याभिः स अष्टः पद्मरागकः । पद्मकोषे तु
यन्व्यस्तं विकशयति तत्क्षणात् । पद्मरागवरो ह्येष
देवानामपि दुर्लभः । सर्वैरिष्टप्रशंसनाः सर्वसम्पत्ति-
दायकाः । चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ।
दो मणिरिष्टयते दूराज्ज्वलदग्निममच्छविः । वंशकान्तिः
स विद्येयः सर्वसम्पत्तिकारकः । पञ्चसम्पन्नवविंशतिरागः
क्षिप्त एव सकलः खलु वस्त्रे । वर्जयेद्दमति वा कर-
जालसुतरोत्तरमहागुणनस्ते । नीलं रसं दुग्धरसं
जलं वा ये रज्ज्वयन्ति द्विशतप्रमाणम् । ते ते यथापूर्वं
मतिप्रशस्ताः सौभाग्यसम्पत्तिविधानदाश्च । परि-

हेमच० पद्मस्य वासः सौरभम् इत० । ३कमलसौरभे पु० ।

पद्मवृक्ष पु० पद्मवृक्षो वृक्षः । पद्मकाष्ठे राजनि० ।

पद्म(वी)वीज न० इत० । कमलवी(वी)जे पद्माक्षे राजनि० ।

“पद्म(वी)वीजं हिंसं स्नातु कषायं तिलकं गुरु । वि-

रिम्नि वृष्यं रुच्यं गर्भसंस्थापकं परम्” भाषप्र० ।

पद्मवी(वी)जाभ्र म० पद्मगो(वी)जमिवाभाति व्या+भा-क ।

(माखना) ख्याते मखाक्षे राजनि० ।

पद्मा स्त्री पद्मनाभारत्नेनाक्षप्रज्ञाः अक्ष । १लक्ष्म्यां २ल-

वङ्गे ३पद्मवारिण्यां लतायां च अक्षरः । ४मनसादेव्यां

पद्मयां ५फडिकावृक्षे च मेदि० इत्यहंन्ताभेदे हेमच०

७कुसुम्भपुष्पे रत्नमाला । वृहद्द्वयराजदुहितरि दकल्

किदेवपत्याच्च कल्किपु० ।

पद्माकर पु० इत० । १जलाशयमात्रे अक्षरः सपद्मेऽगाधज-

लाशये २तद्योग्ये निष्पद्मे तदर्थे जलाशयोत्सर्गशब्द-

दर्शते ३तडागरूपे जलाधारे च ।

पद्माक्ष न० पद्मस्याक्षीव प्रचक्षमा० । १पद्मी(वी)जे हारा०

“पद्माक्षैर्निर्मिता माला शल्येषां नागिनी सता” तन्त्र-

सारः । पद्ममिवाक्षि यस्य प्रचक्षमा० । २पद्मवृक्षे नेत्रे

ति० स्त्रियां धित्वात् ङीप् ।

पद्माष्ट पु० पद्ममिवाष्टि त्र्यष्ट-अक्ष । चक्रमर्दवृक्षे (दादमर्दन)

राजनि० । [अक्षरः इत० १पद्मानां स्थाने पु० ।

तद्मालया स्त्री पद्ममालयो यस्याः । १लक्ष्म्यां २लवङ्गे च

पद्मावती पु० पद्म+अक्षप्रथे महत् प्रसन्न वः संचायां दीर्घश्च ।

(पद्मा) १नदीभेदे २मनसादेव्यां शब्दश्च० ३पद्मवारिणी-

लतायां जटाध० । ४कुमारानुचरमातृभेदे भा०ग०१७अ० ।

५शृगालवृषभाक्षीभेदे हरिवं० १०१अ० । असंचायां तु

न दीर्घः । पद्मवत् पद्मयुक्ते ति० स्त्रियां ङीप् ।

पद्मावतीप्रिय पु० इत० । १जरत्कारुचनौ २कल्किदेवे

३शृगालवृषे च ति० ।

पद्मासन “जह्मले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् ।

वामोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम्” जाम-

लोक्ते आसनभेदे अस्मैव प्रकारभेदः तन्त्रसारे योगा-

ङ्गतया उक्तः तच्च द्वादशपु० दर्शितम् एवमन्यदपि तत्त-

त्तयं योगाङ्गतया ध्येयं बहुपद्मासनमहापद्मासनेति

च तस्यैव प्रकारभेदः । देवपूजार्थं पद्माकारे ३आसनभेदे

पद्ममासनं यस्य । ३कमलासने ब्रह्मणि पु० ।

पद्माक्षा स्त्री पद्मं तदुगमसाह्वयते स्रज्जते स्वगन्धेन व्या+

ङ्ङ-क । १पद्मवारिण्यां लतायां राजनि० २लवङ्गे न०

पद्मिनी स्त्री पद्मं विद्यतेऽस्याः पुष्करा० इति कतिधानात्

स्त्रीत्वम् । १पद्मयुक्तदेशे २पद्मवारिणि विष्णौ पु० “पद्मी

पद्मनिभेक्षणः” विष्णुसं० तस्य शङ्खचक्रगदापद्मधारित्वात्

तथात्वम् । ३पद्मधारिमात्रे ति० स्त्रियां ङीप् । ४हस्तिनि

पु० अक्षरः पद्मानां समूहः इति । ६पद्मसमूहे ७पद्म-

लतायाच्च अक्षरः “स्नननाञ्जदन्तोत्पुल्लफलैः सा लतिका

पुनः । पद्मिनीत्युच्यते प्राज्ञैर्विचिन्त्यादिश्च सा स्मृता ।

पद्मिनी सधुरा तिलका कषाया शिशिरा सरा । पित्त-

कमिशोषवान्तिस्त्रान्तिसन्नापदोषहृत्” राजनि० “भवति

कमलनेत्रा नासिकाजुद्धरन्वा अधिरलकुचयुग्मा दीर्घ-

केशी कशाङ्गी । स्तुदचरणमुशीला गीतन्दव्यातुरक्ता सक-

लतसुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा” रतिसङ्गर्षु तल्लक्षणेयुक्ते

ऽस्त्रीभेदे “पद्मिनी शशके लृष्टा” इति च तन्त्रोक्तम् ।

१०सरोवरे ११पद्मे च विभः १२स्मृत्याले शब्दमाला ।

पद्मिनीकण्टक पु० कमलिन्याः कण्टकाकारे सुश्रुतोक्ते

जुद्धरोगभेदे २१६२ पु० वृगप्रम् ।

पद्मिनीकान्त पु० इत० । १स्थले जटाध० । २अर्कवृक्षे च

पद्मिनीवृक्षमादयोऽप्यत्र । [मा०शा० ३४०अ० उदा० ।

पद्मेश्वर पु० पद्मे शेते शी-अच् अलुक्स० । विष्णौ हेमच० ।

पद्मोत्तर पु० पद्मादुत्तरः उत्तरो वर्णेन । कुसुम्भे राजनि० ।

पद्मोत्तरात्मज पु० जिनचक्रवर्तिभेदे हेमच० । [देव्यां स्त्री

पद्मोद्भव पु० पद्मजङ्गमोऽस्य । कमलयोनी १वृक्षणि २मनसा-

पद्म न० पदं चरणमर्हति पद+यत् । कविव्रते चतुश्चरणा-

त्मके “पदं चतुर्भुजं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा” इत्युक्ते

१वाक्यभेदे २पदव्यां स्त्री । पद्म्यां जातः यत् । ४शब्दे

पु० “पद्म्यां शब्दो अजायत” यजु० ३१११ पदं विध्यति यत् ।

६शर्करायां स्त्री । पदमस्मिन् दृश्यते यत् । ९नातिशुष्के

कर्दमे सि०कौ० । इत्युतौ विश्वः ७पथि स्त्री अक्षरः ।

पद्म पु० पद्यते गच्छत्यत्र पद-आधारे रक् । यामे उज्ज्वलं

पद्मथ पु० पद्म रथ इव यस्य । पद्ममामिनि भाग० ३१८ । १२

पद्म पु० पद-स्थेय्ये आधारे करणे वा वन् । १भूलोके २रथे

च संक्षिप्तसारः ।

पद्मन् पु० पद-करणे वनिप् । पथि उज्ज्वलद० ।

पद्म स्त्रुतौ आ०आत्म०सक०सेट स्त्रार्थे आद्य वा तत्त आत्म०

पनायते पनायति आङ्गभातके वा आद्य । अपनायति

अपनायिष्य अपनिष्ट । पनायां-बभूव आद्य चक्रं घेने

इत्यादि ।

पद्मस पु० पद्मते स्तूयतेऽसौ वृक्षेऽपि उक्तमस्मिन् वृहद्द्वय

लत्वाडा पन-कर्मणि कसच् । (वांटाव) दृष्टमेदे कलादौ न ।
 'पनसं' शीतलं पकं स्निग्धं पित्तानिलापहम् । तर्पणं
 हृहृणं स्वादु मांसलं क्षेपलं भृशम् । बल्यं शुक्रपदं हृन्नि
 रक्तपित्तघतक्षयान् । आमलदेय विष्टम् वातलं त्वरं
 शुक्र । दाहकनाधुरं बल्यं कफमेदोविमर्दनम् । पनसो-
 ङ्ग तथैजानि हृष्याणि मधुराणि च । शुष्णि बह्वर्षाणि
 सृष्टमूत्राणि संवदेत् । अन्यच्च 'मज्जा पनसजो हृष्यो
 वातपित्तकफापहः । विशेषात् पनसं वर्ज्यं शुल्भि-
 भिसन्द्विज्जिभिः । खलं वनसपाकाय फलं कदलसम्भ-
 वम्' भावप्र० "कण्टाफलं सुमधुरं हृहृणं स्निग्ध-
 शीतलम् । दुर्जरं वातपित्तघ्नं क्षेपशुक्रयलप्रदम् ।
 तदेव सर्पिषा युक्तं स्निग्धं हृद्यं बलप्रदम् । कर्दिन्नं न
 च चक्षुष्यं हृष्यञ्च वातपित्तहृत् । कण्टाफलमपकान्त
 कषायं स्वादु वातलम् । रक्तपित्तहरं स्वादु तत्फला-
 स्थपि तद्गुणम्" राजवल्लभः ।
 पनसतालिका स्त्री पनसं सुत्यं तालं तत्तुल्यफलं विद्यते
 ऽस्याः ठन् । पनसे शब्दभा० पनतालिकेति तल
 पाठान्तरं तत्तार्थे ।
 पनसिका स्त्री पनसः तदाकारोऽस्यस्याः ठन् । सुष्ठुतोक्तौ
 जुहुरोऽयोरगमेदे २३८२ पृ० दृश्यम् ।
 पनस्य नामधा० पनं सुतिमिच्छति क्त्वाच् सुगागमः स्तोत्रे-
 ष्वायां पर० अक० सेट् । पनस्यति अपनस्यीत् क० १५५।२
 उदा० तल तल् आर्धः । निघण्टो लु पनसधातुः
 अचेतिकर्मसु पठितः तेन पूजायामपि । [११८५
 पनस्यु ति० पनस्य नामधातुः उ । आत्मनः स्तोत्रे स्त्री क०
 पनस्युति० पन-कर्मणि दृष्टन् अतिशयेन पनिः तस्य ।
 सुत्यतसे साम० १।१।२।४
 पनस्युति० अतिशयेन पनता इत् नृणो लोपः । स्तोत्र-
 तसे क० ६।५।६।० इत्यस्य । पनीयस् तत्तार्थे स्त्रियां ङीष्
 पनस्युत् ति० सन्द-यङ्लुक् अच् अस्यासे निगागमः ।
 अशं सन्दमाने अय० ५।१०।१६
 पनु स्त्री पन-उ । सुती क० १।६५।० [जाते सि० को० ।
 पन्यक् ति० पणि जातः "पयः पन्य च" पा० कन् । पयि-
 पन्न ति० पद-क्त । ऽच्युते ऽगलिते च अमरः । ऽगते
 पद-नन् । ऽनीचगमने न० उज्ज्वल० ।
 पन्नग पु० पन्नमधोऽस्य यथा तथा गच्छति, पन्नान् न गच्छति
 वा गम+ङ् । ऽहर्षे अमरः जातो ङीष् स्याम् ।
 २५५५ काठे सेदि० इसीसके न०

पन्नगकेशर पु० पन्नग इव केशरोऽस्य । नागकेशरे राजनि०
 तस्य सर्पफणात्तस्य केशरत्वात् तथात्वम् ।

पन्नगारि पु० इत० । गरुडे

पन्नगाशन पु० पन्नगः अशनस्य । गरुडे अमरः पन्नगभो-
 जनादयोऽप्यत्र । तस्य तद्भोक्तृत्वकथा भा० ष्ठा० अम-
 ताहरणप० दृश्यम् ।

पन्नहा स्त्री पदि नडा । चर्मपादुकायां हेमच० ।

पन्नघ्नी स्त्री पदः नङ्घ्रीव नह-ङ्घन्-ङीष् वा इत० चर्ममय-
 पादुकायां त्रिका० ।

पन्नागार पु० प्राच्ये गोत्रप्रवर्तकर्मिभेदे तस्यापत्यम् इज् ।
 पाप्मागारि तदपत्ये पुंस्त्री० बहुल्वे इजोलुक् । पन्ना-
 गारा इत्येव ।

पन्निष्क पुंन० पादो निष्कस्य एकदेशिस० वा पदादेशः ।
 निष्कस्य चतुर्थभागे पदादेशाभावे पादनिष्कोऽप्यत्र ।

पन्य ति० पन-स्तुतो अग्न्यादि० यत् । सुत्ये क० १।१६।२

पन्यस् ति० पन-कसुन् युगागमः । ऽस्तोतरि क०
 ६।६।२ उदा० । २स्तुत्ये च ६।१।८ उदा० ।

पपि पु० पा-कि हित्वम् । ऽचन्द्रे ऽपानकर्तारि च ति० ।

पपी पु० पा-ईक् हित्वम् । ऽचन्द्रे ऽस्यो च उज्ज्वल० ।

पपु ति० पा-ङ्ग हित्वम् । पालके उज्ज्वल० ।

पपुर् ति० पृ-कि हित्वम् । प्रीणनशीले । क० १।१५।४

पपत्तेत्य ति० सम्भवाहे । क० ५।११।६ भाष्ये स्थितम् ।

पप्रि ति० प्रा-पूरणे कि हित्वम् । पूरणशीले यजु० १।८ ।

पफक् पु० गोत्रभिभेदे ततः त्रिका० गोत्रे फिज् । पाफ-
 कायनि तद्भोलापत्ये । बहुल्वे निरवक्रेण सह फिजो-
 लुक् । कफकनिरवका इत्येव

पमरा स्त्री (सङ्गती) ख्याते गन्धद्रव्यभेदे राजवल्लभः ।

पम्पस् दुःखे कञ्चीभावे कण्डू० प० अक० सेट् । पम्पस्यति
 अपम्पस्यीत् ।

पम्पा स्त्री ऽदक्षिणस्य नदीभेदे भा० अतु० १।६। अथमूकशैव-
 खनीपत्ये ऽसरोभेदे च "एषा पम्पा शिवजया बहुतीया
 तद्भागिनी" भा० व० २७६ अ० । ततः वरणादि० षात्-
 रधिकस्य लुक् । पम्पानामदूरभवं नगरं पम्पा इत्येव ।

पम्ब गतौ आ० प० अक० सेट् । पम्बति अपम्बोत् पपम्ब ।

पय गतौ आ० आत्म० अक० सेट् । पयते अपयिष्ट ।

पयःकन्दा स्त्री पयः दुग्धमिव स्वादुत्वात् कन्दोऽस्याः ।

क्षीरविदार्याम् राजनि० । [भा० व० १।२० अ० ।

पयःपयोष्णी स्त्री पयःपचुरा पयोष्णी शा० त० । नदीभेदे

पयःफेनी स्त्री पयः दुग्धमिव फेनमस्याः गौरा० डीप् ।
दुग्धफेन्यां राजनि० ।

पयश्चय पु० इत० जलपूरे जटा० ।

पयस् न० पा-पाने कर्मणि क्त्वा इकारश्चान्तादेशः । १ दुग्धे
२ जले च मेदि० ३ च्च ४ रात्रौ च निघण्टुः ।

पयस्य प्रसूतौ (परिमाणविशेषे) कण्डा० अक० सेट् । पयस्यति
अपयसीत् ।

पयस्य ति० पयसो दुग्धस्य विकारः तत्र हितं वा यत् ।
१ दुग्धविकारे दध्यादौ अमरः । २ दुग्धहिते ति० शिङ्गले
पु० शब्दच० । ३ दुग्धिकायां ५ क्षीरकाकोल्यां इत्थर्ण-
क्षीरिकायां च स्त्री मेदि० । ७ अर्कपुष्पिकायां रत्नमाला
पकुटुस्त्रिनीनुणे राजनि० । ८ अयानिच्छायाम् हेमच० ।

पयस्वत् ति० पयस्+अस्वर्थे मत्तप् मस्य वः सान्त्वान् न
पदकार्यम् । १ जलविशिष्टे स्त्रियां ङीप् । २ नद्यां स्त्री
ब० व० निघण्टुः ।

पयस्वल ति० पयोऽस्यस्य वलच् सान्त्वान् न पदकार्यम् ।
१ जलयुक्ते । २ कामे पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् ।

पयस्विन् ति० पयोऽस्यस्य विनि न पदकार्यम् । १ पयोवि-
शिष्टे स्त्रियां ङीप् । २ नद्यां श्वेत्वां ४ रात्रौ च मेदि० ।
५ काकोल्यां इक्षीरकाकोल्यां ७ दुग्धफेन्यां ८ क्षीरवि-
दार्यां ९ काम्यां राजनि० । १० जीवन्त्यां भावप्र० ।

पयाय आत्मनः पय इच्छति क्यङ् नामधातुः आ० अक० सेट्
वा सलोपः । पयायते पयस्यते ।

पयोगल पु० पयो गलति यस्मात् गल-अपादाने क । १ घ-
नोपले (करका) २ द्वीपे च शब्दमा० ।

पयोग्रह पु० पयसो दुग्धस्य ग्रहः ग्रह आधारे अच् ।
यज्ञिने पात्रभेदे । कात्या० श्रौ० १०।२।१२ ।

पयोघन पु० पयसा घनो निविडः । वर्षोपले हारा० ।

पयोजन्तु पु० पयसो जन्तु यस्मात् । १ मेघे शब्दमा० ।
२ सुस्तके च ।

पयोद् पु० पयो ददाति दा-क । १ जलदे मेघे २ सुस्तके च
३ यदुद्धपपुलभेदे हरिवं० २० अ० ४ तुमारानुचरमात्रभेदे
स्त्री भा० श० ४७ अ० ।

पयोधर पु० पयो दुग्धं जलं वा धरति धृ-अच् इत० । १ मेघे
२ स्तने अमरः ३ सुस्तके च ४ कोषकारे ५ नारिकेले इक्षे-
रुके च मेदि० । [ति० उणा० ।

पयोधस् पु० पयो दधाति धा-अच् । १ सुस्तके २ जलाधारे

पयोधारा स्त्री इत० । १ जलानां धारायाम् । पयसां धारः
यत् । २ नदीभेदे हरिवं० २११ अ० ।

पयोधि पु० पयो धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि उप० स० ।
सुस्तके राजनि० । [राजनि० ।

पयोधिक न० पयधौ तदुपरि कायति कै-क । सुस्तकेने
पयोनिधि पु० पयसि निधीयन्ते यत् नि+धा-आधारे कि
उप० स० । सुस्तके । [सुस्तके च ।

पयोमच् पु० पयोसृजति सृच-क्लिप् । १ जलसृचि मेघे
पयोर पु० पयोजलं सेवने सुखनिश्चयजलं राति रा-क ।
१ खादरे शब्दार्ण० । २ जलदायिनि ति० ।

पयोलता स्त्री पयःप्रधाना लता । क्षीरविदार्यां राजनि०
पयोवाह पु० पयो जलं वहति वह-अच् उप० स० । १ मेघे
२ सुस्तके च ।

पयोव्रत न० पयः तत्पानमात्रं व्रतम् । १ दुग्धपानमात्रे
व्रतभेदे तच्च तिरावादिषाध्यं मत्स्यपु० उक्तं यथा
“पुग्यां तिप्तिं ससासाद्य युगमन्तरादिकम् । पयो-
व्रतस्तिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा” ५२ अ० तद्विधिं
प्रायश्चित्तात्मकं काश्यप्य मनुः ११।१४४ । द्वादशाहसाध्यं तं
विष्णु व्रतभेदः भाग० ८।१६ । पयस्तत्पानं व्रतमस्य । २ यज्ञ
दीक्षितव्रतभेदे शत० ब्रा० ८।५।१।१

पयोष्णिजाता स्त्री । पयोष्णी जाता यस्याः पृषो० । सर-
स्वत्यां नद्यां राजनि० ।

पयोष्णी स्त्री विन्ध्याचलदक्षिणस्थे नदीभेदे “पयोष्णी
सलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् । सर्वानयहरं
सौख्यवल्कान्निप्रदं लघु” राजनि० । “एष विन्ध्यो
महाशैलः पयोष्णीयं सुस्तके । आश्रमाश्च सहस्रीणां
बहुसूक्तफलान्विताः । एष पन्था विदर्भाणामसौ
गच्छति कोसलाम् । अतः परश्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षि-
णापथः” भा० व० ६।१ अ० ।

पद ति० पृ-भावे अच्, कर्त्तरि अच् वा । १ अन्त्यस्थिन्
भिन्ने २ उत्तरे ३ दूरे ४ सीमापरिच्छिन्ने ५ अङ्गे च
इमोक्षे ७ केवले ब्रह्मणि च न० “इमे ब्रह्मणी वेदितव्ये
परश्चापरमिति” श्रुतिः । ८ शतौ पु० । अस्त्र व्यवस्थायां
सर्वनामता डिङ्क्षोर्जसि च वा परस्मात् परात् । परे
पराः वा । शत्रु परत्वेऽपि व्यवस्थावोधनात् सर्वनामता ।
९ ब्रह्मण्य आयुःकाले च पु० “कालसंख्यां समासेन पूर्वा-
ह्वयकल्पिताम् । स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते परिपू-
र्यते । निजैर्न तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।

तत्पराख्यं तदर्द्धं परार्द्धं नभिधीयते” । ‘तीणि
कल्पगतानि स्युस्तथा षट्तिर्द्विजोत्तमाः । ब्रह्मणः
कथितं वर्धं पराख्यं तच्च यत्पदम्” कौर्मै ५५० ।
न्यायमते १० व्यापकसामान्ये “सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं
परञ्चापरमेव च” भाषा० ११ तथाजातो स्त्री “व्यापक-
त्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपराऽपि च” । व्यवस्था च
दिग्देशकालैरवधिनियमभेदरूपा । १२ वक्ष्यमाणदैशि-
ककालिकपरत्वरूपगुणाश्च त्रि० । तस्य दिशि दृष्टत्वेन
तद्योगे पञ्चमी । व्यवस्थात् पर इत्यादिप्रयोगात् ।
परस्योदम् मङ्गांल ककच् । परकीय परसस्त्वन्नि ति० ।
सर्वमासत्वादस्य हतौ पुंवत् । परस्याः धनं परधनम्
परस्यामित्यर्थे परत्वं इत्यादि । १३ बोधेच्छया उच्चरिते
“यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायः तात्पर्यम् ।

परः कृष्ण ति० परः कृष्णात् पारस्करा० सुट् । कृष्णात् परे
कान्दोग्यो० १।६।५७दा० ।

परः पुमस् पु० परः अन्यः पुंसः पारस्करा० सुट् । खण्ड-
बादन्यस्मिन् पुरुषे “यत् परपुंसा वा पत्नी स्यात्”
शत० ब्रा० १।१।१२१

परः शत न० परे शतात् पारस्करा० सुट् । १ शताधिकसं-
ख्यायां २ तत्संख्यातेषु च अमरः ।

परः खसस् अय्य० श्वः परं दिनं नि० पारस्करा० सुट् ।
ध्यागासिपरदिवात् परस्मिन् दिने अमरः पृथो० । परश्च
इत्यथत् । [२ तत्संख्यातेषु च शत० ब्रा० १०।२।६।८

परः षष्टि स्त्री परः षष्टेः निपा० सुट् । १ षष्टेरधिकसंख्यायां

परः सहस्र न० सहस्रात् परे नि० सुट् । १ सहस्राधिकसं-
ख्यायां २ तत्संख्यान्वितेषु च अमरः ।

परः उर्वी स्त्री परः उर्वीः नि० पारस्करा० सुट् । १ उपसङ्गदे
“उपस्युं परि एकद्रव्यादिदृष्ट्या त्रतद्विद्योस्तस्मि ताः
परः उर्वीरूपसदस्ताः केचनानुतिष्ठन्ति” शत० ब्रा० १।४।४
२६ भाष्यम् ।

परकीय ति० परस्योदम् गङ्गादि० च “कुक् जनस्य परस्य च”
वार्किं कुक् । १ परसस्त्वन्नि । २ नायिकाभेदे स्त्री
रसमञ्जसां तद्भेदादिकसक्तं यथा
“अप्रकटितपरपुरुषादुरागा परकीया । सा च द्विविधा
परोढा कन्यका चेति कन्यायाः पितादधीनत्वात्
परकीयत्वम् । अस्या गुप्ता एव सर्वाः चेष्टाः । गुप्ता (रजिता)
विदग्धा कुलटानुशयानामुदितप्रभृतीनां परकीयायामे-
वान्तर्भावः । विदग्धा द्विविधा वाग्बिदग्धा क्रियावि-

दग्धा । अनुशयानां हृत्तस्यानविघटनेन भाविस्थाना-
भावशङ्कया स्नानधिष्ठितसङ्केतस्थाने भर्तुर्गमनानुमानेन
चानुशयानां भवति” । एतदुदाहरणानि तत्र दृश्यन्ति ।

परक्रान्तिज्या स्त्री सू० सि० उक्तायां “परमापक्रमज्या तु
सप्तत्रिंशद्विंशत्येन्दवः” १२६७ योजनात्मिकायां ज्यायाम् ।

“क्रान्त्योज्ये” त्रिज्यायाम् परक्रान्तिज्योदृते” सू०
सि० । “तत्रूनं चतुर्देशगतं परमक्रान्तिज्येति रङ्गनाथः” ।

परक्षेत्र न० इत० । परकीये क्षेत्रे १ कलत्रे २ भूम्यादौ च ।

“अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः” “बाद-
टानः परक्षेत्राच्च दण्डं दातुमर्हति” इति च मनुः ।

परगामिन् ति० परं वाच्यं गच्छति बिङ्गेन समत्वात् ।
वाच्यलिङ्गे शब्दे “गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधितिः पर-
गामिनः” अमरः ।

परग्रन्थि पु० परेण ग्रन्थिरत् । अङ्गुलिपर्वणि हारा० ।

परचक्र न० परस्य शलोचकम् । १ शलोः राट्टादौ भा० व्या०
१६५० । छ० सं० २५० । २ तज्जे इतिभेदे [भिलाषे च ।

परच्छन्द ति० परस्य छन्दो यत् । १ पराधीने इत० । २ परा-
परच्छिद्र न० इत० । परस्य दोषादिच्छिद्रे

परजात ति० परेण जातः । औदासीन्येन परैषिते १ पर-
पुष्टे अमरः । २ अन्येनोत्पन्ने कण्डगोलकादौ जन-
न० । परजादयोऽप्यत्र ।

परजित ति० परेण जितः । १ परपुष्टे अमरः २ पराजिते ति०
परञ्ज न० परञ्जयति जि-वा० छ० सुच् । १ तैल्यन्त्रे
२ क्षुरिकाफले च मेदि० ।

परञ्जन पु० परां पश्चिमां दिशं जनयति स्नामित्वात् जन-
अच् सर्वनाम्नो हतौ पुंवत् सुच् । वरुणे हेमच० ।

परञ्जय पु० परां पश्चिमां दिशं जयति स्नामित्वात् जि-वा०
अच् सुम् पुंवद्भावाः । १ वरुणे त्रिका० २ शत्रुजेतरि ति०

परतङ्गण पु० देशभेदे भा० सं० ५।१५० ।

परतन्त्र ति० परस्य तन्त्रमधीनता यत् । पराधीने अमरः ।

परतर्कु ति० परः शत्रुं कुर्वन्निवाय कप् । शत्रुं भवयुते
“कुनखविवर्णैः परतर्कुकाश्च ताम्रैश्च पुरुषभूपतयः”

छ० सं० ६१५० नरलक्षणेत्तौ ।

परतस् अय्य० परन्विभक्त्यर्थे तसिच् । १ परस्मादित्याद्यर्थे
२ पराधीने च । ततोभावेत्परतस्त्वं पराधीनत्वे परतो-
याद्यशब्दे दृश्यम् । [तापके च ।

परतापन न० गुरुत्वतः १ पुत्रभेदे हरिवं० २०३५० । २ पर-

परतोप्राप्त्य अय्य० परस्मात् प्राप्ताः । स्तम्भजशाभ्युत्थितौ बोध्ये

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाद् तयोः कस्य स्वतोपपत्त्या कस्य वा परतो पपत्त्या तदेतन्मतभेदेन सर्वदर्शनसंघे दर्शितम्
 “प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः साङ्गताः समाश्रिताः ।
 नैयायिकास्तो परतः, सौगताश्चरमं स्वतः । प्रथमं परतः
 प्राहुः प्रमाणत्वं, वेदादिनः । प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः,
 परतश्चाप्रमाणताम्” इति । “वादिविवाददर्शनात् कस्मिन्
 द्वारे वेदानां धर्मं स्वतः प्रमाणमिति सिद्धवत्कृत्य स्वीकृत्यते । किञ्च किमिदं स्वतः प्रमाणम् नाम ? किं स्वत एव प्रमाणप्रत्यक्षं जन्म ? आहोस्मिन् स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वम् ? किञ्च स्वाश्रयज्ञानसामयोजन्यत्वम् ? अतोहो ज्ञानसामयोजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् ? किं वा ज्ञानसामयोजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् ? तत्राहुः सावद्यः-
 कार्यकारणभावस्य भेदसमानाधिकरणत्वेनैकस्मिन्संज्ञात्, नापि द्वितीयः गुणस्य सतो ज्ञानस्य प्रमाणम् प्रति समवायिकारणतया द्रव्यत्वापातात् । नापि तृतीयः प्रमाणप्रत्यक्षोपाधित्वे जातित्वे वा जन्मायोगात्, स्वतित्वानधिकरणस्य ज्ञानस्य वाधात्यन्ताभावः प्रमाणप्रत्यक्षोपाधिः न च तस्योत्पत्तिसम्भवः अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्युपगमादत एव न जातेरपि जनयिष्यते । नापि चतुर्थः ज्ञानविशेषो ह्यप्रमा विशेषसामग्र्याश्च सामान्यसामग्री अनुपविशति त्रिंशपासामग्र्याश्चिन्तयन् सावद्यः, अपरथा तस्याकस्मिकत्वं प्रसज्येत् तस्मात् परतस्त्वेन स्वीकृतं प्रमाणस्य विज्ञानसामयोजन्याश्रितमित्यतिय्यामिरापद्येत । पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः किं दोषाभावसङ्गतज्ञानसामयोजन्यत्वमेव ज्ञानसामयोजन्यत्वम्, किं दोषाभावासङ्गतज्ञानसामयोजन्यत्वम्, नाहुः दोषाभावासङ्गतज्ञानसामयोजन्यत्वमेव परतः प्रमाणप्रतिमिति परतः प्रमाणप्रतिमिदिभिरररीकरणात् नापि द्वितीयः, दोषाभावसङ्गतत्वमेव सामग्र्यां सङ्गतत्वे सिद्धे अनन्वयसिद्धान्तव्यतिरेकसिद्धतया दोषाभावस्य कारणताया वज्रलेपायमानत्वात् । अभावः कारणमेव न भवतीति चेत् तदा वक्तव्यम् अभावत्वे कार्यत्वमस्ति न वा यदि नास्ति तदा पटप्रध्वं सानुपपत्त्या नित्यताप्रसङ्गः । अथास्ति किमपराङ्गं कारणत्वेनेति सेवसम्भयतः पाशा रक्षुः । तदुदितसदृशनेन “भावो यथा तत्साभावः कारणं कार्यवन्तम्” इति । तथाच प्रयोगः विमता प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमाणत्वं प्रमाणम् च परतो ज्ञायते अनन्वयसदृश्यां

सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत् । तस्मादुत्तमो ज्ञप्तिश्च परतस्त्वे प्रमाणसम्भवात् स्वतः सिद्धं प्रमाणमिति तत्पूतिकुप्राणयत इति चेत् तदेतदाकाशमुद्विह्वननायते । विज्ञानसामयोजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति निरुक्तिरसम्भवात् अस्ति चात्मात्मानं विमता प्रमा विज्ञानसामयोजन्यत्वे सति तदतिरिक्तजन्या न भवति अप्रामात्वानधिकरणत्वात् अटादिवत् न चौदयनमनुमानं परतस्त्वसाधकमिति शङ्कनीयं प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वादप्रमावदिति प्रतिपादनग्रहणस्तत्वात् ज्ञानसामयोजन्यादेव प्रमोत्पत्तिसम्भवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा कारणत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । ननु दोषस्याप्रमाहेत्वमेव तदभावस्य प्रमां प्रति हेत्वत्वं दुर्निवारमिति चेत् न दोषाभावस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । “तस्मादुपपत्त्यो दोषाभावाभावस्तदभावतः । अप्रमाणप्रत्यक्षसत्त्वं तेनोत्तमो नयोदितः” इति । तथा प्रमाज्ञप्तिरपि ज्ञानज्ञापकसामयोजन्य एव जायते । न च संशयादुदयप्रसङ्गो बाधक इति युक्तं वक्तुं सत्यपि प्रतिभासुष्कलकारणे प्रतिबन्धकदोषादिसमवधानात् तदुपपत्तेः । किञ्च तावकमनुमानं स्वतः प्रमाणं न वा आद्ये अनेकान्तिकता द्वितीये तस्यापि परतः प्रमाणप्रमेव तस्य तस्यापीत्यनवस्था दुरवस्था स्यात् । यदत्र कुसुमाञ्जलावुदयनेन कटिति प्रचुरमष्टतेः प्रमाणप्रतिमिद्वयधीनत्वाभावमापादयता प्रमाणमादि प्रवृत्तिर्हीनमपेक्षते तत्प्राचुर्यं सेव्याप्राचुर्यम् इच्छा चेदसाधनताज्ञानं तच्चेदजातीयत्वलिङ्गानुभवं सोऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षं प्रमाणप्रत्यक्षस्तु न कश्चिदुपपद्यत इति तदपि तत्कारणस्य पुरस्तात् कस्य सुवर्णमुपेत्य सर्वोद्गोहाटनमिव प्रतिभाति । अतः समीहितसाधनज्ञानमेव प्रमापतयावनस्यमानमिच्छां जनयतीत्यत्रैव स्फुटं एव प्रमाणप्रत्यक्षस्योपयोगः । किञ्च कश्चिदपि चेन्न विचिकित्सा प्रवृत्तिः संशयादुपपद्येत तर्हि सर्वत्र तथाभावसम्भवात् प्रमाणनिश्चयो निरर्थकः स्यात् । अनिश्चितस्य सत्त्वमेव दुर्लभमिति प्रमाणम् दत्तजलाङ्गलिकं भवेत् । परत अप्यपरस्मिन् काले परतत्वं । परकाले स्वमादित्योक्तं । परतभीरु लि. परलोकभीरी धर्मिष्ठे कात्या. अतिः । परत्व न. परस्य भावः । वैशेषिकोक्तौ द्रव्याश्रिते गुणभेदे तस्य द्विविधं देशिकं कालिकञ्च तदेतत् कथादफलोप-

स्तरवृत्त्योर्निर्णीतं यथा “एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां
सच्चिजटविप्रकटाभ्यां परमपरञ्च” ॥०।
“इदानीमुद्देशक्रममाप्ते परत्वापरत्वे परस्परानुबन्धव्य-
वहारकारणतया शिष्यबुद्धिवैयर्थ्यार्थं संक्षेपार्थैकपत्त्ये-
नाह परमपरञ्चेति भावप्रधानो निर्देशः, उत्पद्यत
इति शेषः, यदा परमपरञ्चेति व्यवहार इति शेषः,
इतिरध्याहार्यः। एका दिग् यद्योक्तावेकदिकौ ताभ्या-
मेकदिक्काभ्यां पिण्डाभ्यामित्यर्थः तल्लक्षणावयवैकदिकौ
भवतः न तु ताभ्यां परत्वापरत्वे उत्पद्येते, व्यवहितेते
वेत्यत उक्तं सच्चिजटविप्रकटाभ्यामिति, सच्चिर्कर्मः सं-
युक्तसंयोगाल्पत्वम्, विप्रकर्षस्तदुभयस्त्वम्, तद्व्यापित्यर्थः।
एतेन समवायिकारणसुक्तं, दिक्पिण्डसंयोगस्तसमवायि-
कारणं, तथा हि प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य प्राच्यवस्थितयोः
पिण्डयोरैकस्मिन् संयुक्तसंयोगभूयस्त्वमपरस्मिन् संयुक्त-
संयोगाल्पतरत्वापेक्षया परत्वमपरत्वञ्चोत्पद्यते, असम-
वायिकारणसुक्तम्, सच्चिजटविप्रकटाभ्यामिति विषयेण
विषयिणं प्रत्ययसुपलक्षयति तथा चामेक्षाबुद्धेर्निमित्त-
कारणत्वसुक्तम्, एकदिगवस्थितयोरैव परत्वापरत्वे उत्-
पद्येते इति न सर्वतोत्पत्तिः, एकस्यैव द्रष्टुर्मेक्षाबुद्धिः
समुत्पद्यते इति न सर्वतोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिर्नियमाच्च
सर्वतोत्पत्तिः कारणशक्तेरुत्पत्तयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च
परस्परानुबन्धत्वम्, अन्यथा हि नोत्पद्येयातां न वा प्रतीये-
यातां परस्परामेक्षायां हि द्वयोरनुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात्
प्रतीयेते च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च तयोर्नीतिमन्तरे-
णेति। एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वापरत्वे अभिप्रेत्य
तल्लैककालाभ्यामिति एको वर्त्तमानः कालोययोरुभयस्य-
विरपिण्डयोः तावेककालो ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः।
सच्चिर्कर्षोऽल्पतरतपनपरिस्सन्दानरितजन्मत्वं, विप्रकर्षश्च
वज्रतरतपनपरिस्सन्दानरितजन्मत्वम्, अत्रापि विषयेण
विषयिणीं बुद्धिसुपलक्षयति तेन युवस्यविरपिण्डौ सम-
वायिकारणे, कालपिण्डसंयोगस्यासमवायिकारणम्, अल्प-
तरतपनपरिस्सन्दानरितजन्मत्वबुद्धिरपरत्वे वज्रतरतप-
नपरिस्सन्दानरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्।
यते च परत्वापरत्वे अनियतदिग्देशयोरपि पिण्डयो-
क्त्यद्येते, तत्र देशिकपरत्वापरत्वयोः समुदा विनाशः,
उत्पादस्य युगपदेव द्वयोरन्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यात्,
अपेक्षाबुद्धिनाशात्, संयोगस्यासमवायिकारणस्य ना-
शात्, २ द्रव्यस्य च समवायिकारणस्य नाशात्, ३ निमि-

त्तसमवायिकारणयोर्नाशात्, ४ समवाय्यसमवायिकारण-
योर्नाशात्, ५ निमित्तासमवायिकारणयोर्नाशात्, ६ नि-
मित्तनाशासमवायिकारणनाशसमवायिकारणनाशेभ्यः ७।
तत्रामेक्षाबुद्धिनाशात् तावत्, परत्वोत्पत्तिः परत्वसा-
मान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिर्विनाशस्तद्विनाशात् परत्व-
विशिष्टद्रव्यज्ञानकावे परत्वनाशः, दिव्यनाशवदेव सर्व-
मूहनोयम्। असमवायिकारणनाशादपि २ तद्वयथा यदै-
वामेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे पिण्डे कर्म ततो यदैव
परत्वोत्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा परत्वसा-
मान्यज्ञानं तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्य-
ज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् पर-
त्वापरत्वयोर्नाशः, तत्र चामेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसम-
कालत्वाच्च तद्वाशकत्वम्। नन्वसमवायिकारणनाशादपि
गुणनाशे आत्ममनःसंयोगनाशादपि संस्कारादृष्टादीनां
विनाशे वज्र व्याकुलं स्यादिति चेन्न विप्रकटत्वेन पर-
त्वस्य व्यापनात् परत्वाधारस्यान्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात्
परत्वनिवृत्तिरावश्यकं न च तदा नाशकान्तरमस्तीत्य-
न्यथाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव नाशकः कल्प्यते, सं-
स्कारादृष्टादेः कार्यस्य स्फुटिसुखादेशिरेणापि दर्शनाच्च
तद्वाशकत्वम्। उपलक्षणञ्चैतत् अवधेर्द्रष्टुश्च तत्तद्देशसं-
योगनाशादपि परत्वापरत्वे विनश्यतः युक्तेस्तुल्यत्वात्।
समवायिकारणनाशादपि क्वचित् परत्वनाशः ३ तथा हि
यदा पिण्डावयवे समुत्पत्तेन कर्मणाऽवयवान्तरादिभाग-
स्तदैवामेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भाकसंयोगनाशः
परत्वोत्पत्तिः, अप्रिमक्षणे संयोगनाशाद्द्रव्यनाशः पर-
त्वसामान्यज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशश्च
सामान्यज्ञानात्, तथाच यौगपद्याच्चापेक्षाबुद्धिनाशात्
परत्वनाश इति, क्वचिद्द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां
परत्वनाशः ४ तद्वयथा पिण्डावयवे कर्मापेक्षाबुद्धेस्तदा-
स्ततोऽवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिः तत आत्मक-
संयोगनाशसामान्यज्ञाने ततो द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ
ततश्च परत्वनाशः। क्वचिद्द्रव्यस्य संयोगस्य च नाशाभ्यां
परत्वनाशः ५ तद्वयथा यदा द्रव्यावयवविभागस्तदैव पिण्ड-
कर्मापेक्षाबुद्धौस्तदास्तदनन्तरमवयवसंयोगनाशदिक्पिण्ड-
विभागपरत्वोत्पत्तयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाश-
परत्वसामान्यबुद्धयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगना-
शाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति।
क्वचित् संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः ६ तद्व-

यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी सामान्यज्ञानविभागौ च-
पेक्षावृद्धिनाशटिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः परत्वनाशः ।
कचिन् समवायसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः७ तद्वयथा पर-
त्वोत्पत्तिपिण्डावयवविभागपिण्डकर्मणि युगपत्, तद-
नन्तरं परत्वसामान्यज्ञानावयवसंयोगनाशटिक्पिण्डवि-
भागोः तदनन्तरमपेक्षावृद्धिनाशटिक्पिण्डसंयोग-
नाशेभ्यो युगपदुत्पत्तेभ्यः परत्वस्यापरत्वस्य वा दैशिकस्य
नाशः । कालकृतयोस्तु परत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-
नाशाधीनो नाशो नास्ति दैशिकयोर्दिक्पिण्डसंयोगनाशे
सच्चिकर्षविपक्षनाशो यथा न तथा कालिकयोरिति तयोः
समवायिकारणनाशात्१ अपेक्षावृद्धिनाशात्२ द्वाभ्या-
ञ्चेति३ त्वयः पक्षाः पूर्ववदूहनीयाः” ।

परदार पु० ब०३० इत० । परस्त्रियां मनुः १।१७४ “पर-
दाररताश्चैव परद्रव्यहरा च ये । अधोधो नरकं याति
पीड्यन्ते यमकिङ्करैः” कर्मलोचनम् । परयोषिदादयो-
ऽप्यत्र “ब्राह्मणैः क्षत्रियो वैश्यो यो रतः परयोषिति”
मनुः परदारान् गच्छति ठक् । पारदारिकं तद्वन्तरि ।

परदेश पु० कर्म० । स्थापितदेशात् भिन्नदेशे ङ० सं० १।११
परवे घिन् लि० परेभ्यः ङे टि द्विप्र-णिनि । परद्रुपके खले
शब्दमात्रा ।

परधर्म पु० इत० । स्लोचितवर्णाश्रमादिधर्मभिन्ने धर्मे गीता
२४० मनुः १०।८७। कर्म० । उत्कृष्टधर्मे च

परध्यान कर्म० । ध्यानभेदे “ध्येये सनोनिश्चलतां याति
ध्येयं विचिन्तयत् । यत्तत् ध्यानं परं प्रोक्तं सुनिभि-
ध्यानचिन्तकैः” गरुडपु० ।

परनिपात पु० परत्वं निपातः चञ्चाचरणम् । योग्यतया
विमर्शवाक्ये पूर्वश्रुतस्यापि शब्दस्य समासे परत्वोच्चारणे
यथा राजदन्तादिषु दन्तानां राजा इति विमर्शवाक्ये
पूर्वश्रुतस्यापि दन्तशब्दस्य परत्वोच्चारणम् । एवं पूर्वं
भूत इति वाक्ये भूतपूर्वं इत्यादौ ।

परन्तप लि० परान् शतान् तापयति “द्विषत्परयोक्तापेः”
पा० खच् “खचि ह्रस्वः” पा० तुल्लः लृप् । शतान् तापके
तामसमनोः २३७ भेदे हरिवं० ७४० ।

परपद न० कर्म० । १ उत्कृष्टस्थाने “तद्विष्णोः परं पदम्”
छ० वैष्णवीगायत्री । २ भोजे च इत० । ३ परस्य स्थाने च

परपाकनिवृत्त पु० परार्थात् पाकाच्चिद्वृत्तः । परोद्देश्यक
पाकाच्चिद्वृत्ते पञ्चयज्ञानवृत्तातरि “गृहीत्वान्निं समारोप्य
पञ्चयज्ञाच्च निर्वपेत् । परपाकनिवृत्तोऽसौ सुनिमित्तः परि-

कीर्तितः” मितान् स्मृतिः । तद्वन्नभोजननिषेधः पतपा-
करतशब्दे दृश्यः ।

परपाकरत लि० परस्य पाके रतः । परपाकरुचौ “पञ्च
यज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति । सततं प्रातरुत्थाय
परपाकरतस्तु सः” मितान् स्मृतिः । “परपाकनिवृत्तस्य
परपाकरतस्य च । अपचस्य च भुक्त्वा च द्विजश्चान्द्रा-
यणं चरेत्” मितान् स्मृतिः ।

परपिण्डाद् परस्य पिण्डमन्त्रमस्ति अद्-अण् उप० सं० ।
परान्नोपजीविनि अमरः ।

परपुरुष पु० कर्म० । १ उत्कृष्टपुरुषे पुरुषोत्तमे विष्णौ त्रिकां
पुरुषोत्तमशब्दे दृश्यम् स्वभट्टभित्ते पुरुषे २ उपनायके च ।

परपुष्ट पु० परया काक्या पुष्टः पुष-क्त सर्वनाम्नः पुं० वत् ।
१ कोकिले । कोकिलया हि डिन्वस्कोटनादक्षया काकनी-
डस्य काकडिन्वस्त्रपसायं स्त्रडिन्वे तत् स्यापिते काक्या
स्त्रडिन्वबुद्ध्याऽसौ पुष्यते इति लोकप्रसिद्धिः । परश्रुताद-
योऽप्यत्र साधे १२।११६ । २ अत्यपालिते लि० । श्वेष्ट्या-
याम् स्त्री भेदि० ।

परपुष्टमहोत्सव पु० परपुष्टानां महोत्सवो यत्र । आत्मे
तस्य स्वपुष्टोद्गमद्वारा कोकिलानां महोत्सवजननात्
यात्वम् ।

परपूर्वा स्त्री पर इतरः पूर्वा यस्याः । “पतिं हित्वापकृष्टं
स्वसृक्कष्टं या निषेवते । निन्द्यैव सा भवेत्तुल्यो पर-
पूर्वेति चोच्यते” मनुस्मृत्यायां पुनर्भूति स्त्रियाम् । तद्वेदस्य
नारदेन दर्शितः “परपूर्वः स्त्रियस्तन्याः सप्त प्रोक्ता
यथाक्रमम् । पुनर्भूतिस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणी च चतु-
र्विधा” अन्यपूर्वाशब्दे २१५८० विवृतिः ।

परपीरवतन्ताव पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे भा० अष्ट० ४४० ।

परप्रतिनमृ पु० प्रतिनमृः परः अन्तरः बा० परनि० ।
वृद्धप्रपौत्रे हेमच० । [वृद्धप्रपौत्रे हेमच० ।

परप्रपौत्र पु० प्रपौत्रात् परः अन्तरः बा० परनिपातः ।

परप्रेष्य स्त्री इत० । १ दासे २ दास्यां स्त्री काशीख० १७४० ।

परब्रह्मन् न० कर्म० । निर्गुणे निरुपाधिके ब्रह्मणि तत्प्र-
तिपादके २ उपनिषद्भेदे च ।

परभाग पु० परस्य उत्कृष्टस्य भागः भावः । १ शुभोक्त्यै
कर्म० । २ पश्चिमभागे च हेमच० । उभयत्र साधः १०।८६

स्त्रोके उदा० । ३ सुसम्पदि त्रिका० इत० । ४ अन्यस्यां

परभाषा स्त्री कर्म० । संस्कृतभिज्ञायां भाषायामपशब्दे द्वारा
परभुक्त लि० इत० । १ अन्येन भुक्ते २ परभोगयुक्तायां स्त्रियां

परमाव तः परमाव तः

परमानन्द पु० परमः सर्वोत्कृष्ट आनन्दः । सकलानन्दोत्-
कृष्टानन्दात्मके परमात्मनि "परमानन्दमाधवम्" श्रीधरः ।
"एतस्यैव सात्वाक्षपजीवन्ति" इति श्रुतेः तैत्ति० उ०
ब्रह्मानन्दवत्प्रां दक्षुवाके "सैषानन्दस्य मीमांसा" इत्यु-
पक्रमे सातुषानन्दादिभ्यः प्रजापत्यानन्दान्तेभ्य ब्रह्मणः
शतगुणानन्दत्वोक्तेः तथात्वम् । आनन्दशब्दे ७१८ पृ०
तदाक्यान्तु ज्ञानि । २तथानन्दयुक्ते परमात्मनि इति नै-
यायिकाः । तत्तानन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वम् । इदन्त्वत्
बोध्यम् "स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्र अभेदे षष्ठी
भेदषष्ठीपहणे आनन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वकल्पने च
अभावस्य निर्विशेषत्वात् न्यत्युक्तस्य प्रजापत्यानन्दापेक्षया
शतगुणत्वस्यासम्भवात् ब्रह्मण आनन्दे प्रजापतिशतगु-
णत्वोक्तिर्विरुध्यते ।

परमान्न न० कर्म० । पायसे दुग्धपके ऽन्ने अमरः देवपितृ-
प्रियत्वात् परमत्वमस्य । कृताञ्जल्यब्दे २१८१५ तत्पाक-
प्रकारगुणाद्युक्तं दृश्यम् ।

परमापक्रमण्या स्त्री सू० ऽसि० उक्तायां परमक्रान्तिज्यायां
परक्रान्तिशब्दे दृश्यम् ।

परमापूर्व न० कर्म० । कलिकापूर्वजन्ये स्वर्गादिफलसाधने
अपूर्वभेदे कलिकापूर्वशब्दे १८०८ पृ० दृश्यम् ।

परमामुद्रा स्त्री त्रिपुरायाः पूजाङ्गे सद्भाभेदे "मध्यमे कु-
टिले कृत्वा तजेन्युपरिर्स्थिते । अनामिके मध्यगते
तथैव हि कनिष्ठिके । सर्वा एकत्र संयोज्य अङ्गुष्ठपरि-
पीडिताः । एषा तु परमासुद्रा योनिमुद्रेयमीरिता ।
एतासुद्रा महेष्टानि । त्रिपुराया मयोदिताः । पूजाकाले
प्रयोक्तव्या यथासुक्रमयोगतः" तन्त्रसारः ।

परमायुष पु० परममायुर्यस्य पृषो० वा० अच्० । अयनद्वये
शब्दच० ।

परमायुस् न० कर्म० । यस्य यावत्कालं जीवनकालः शा-
स्त्रोक्तः तस्य तत्कालपर्यन्तजीवनकाले आयुर्दायशब्दे
७७१ पृ० तदानयनाद्युक्तं दृश्यम् । शब्दमालायां
प्राणिभेदे परमजीवनकालभेदाच्च उक्ता यथा

"शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह ।

परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह । अयं वा

दाविंशद्वानां शुनां द्वादश वल्गराः । पञ्चविंशतिवर्षाणि

खरस्य करभस्य च । चतुर्विंशतिवर्षाणां वृषस्य महि-

षस्य च । मृगस्य करवत्सादिपशूनां षड्विंशतिवर्षाणि ।

अधिकमायुःशब्दे ७८५ पृ० दृश्यम् ।

परमार्थ पु० कर्म० । उत्कृष्टवस्तुनि श्रवणार्थं च नाशुक्त्य
वार्तिकं तत्र अर्थस्य अवाधितत्वात् परमत्वम् ।

परमार्हत पु० परम अर्हन् उपास्यतया अस्त्यस्य अच्, अर्हन्
देवताऽस्य अण् कर्म० वा । जैनराजर्षिभेदे हेमचन्द्रः ।

परमीकरणमुद्रा स्त्री देवताज्ञानाङ्गे सद्भाभेदे "अन्योन्य-
ग्रथिताङ्गुष्ठप्रसारितकराङ्गुली । महासुद्रेयमुदिता पर-

मीकरणे बुधैः । प्रवोजयेदिमा सुद्रा देवाताज्ञानकर्मणि"

तन्त्रसा० । इमाः आवाहय्यादिपरमीकरणानां इत्यर्थः ।

परमीकरणश्च अस्या सुद्राया देवदर्शनपथे आमणम् ।

परसृत्य पु० परस्मात् सृत्युरस्य । काके त्रिका० तस्य रो-
गादिना कृतो मृत्योरभावेन परहेतुकमृत्युत्वात्तथात्वम् ।

परमेश पु० कर्म० । परमेश्वरे

परमेश्वर पु० कर्म० । जगत्सृष्ट्यादिकारके सगुणे त्रिमू-
र्तिके ब्रह्मणि २चक्रवर्त्तिनि नम्रे च । इतिवे हला०
४विश्वौ च ।

परमेष्ठ पु० परमे चिदाकाशे सत्यलोके वा तिष्ठति स्या-वा
अलुक्समा० अस्मात्वेति पत्वम् । चतुर्मुखे ब्रह्मणि ।
किप् । परमेष्ठा अथत्वं यजु० १४।११ तत्र "स्यास्मिन्
स्थूणासिति" पत्वम् ।

परमेष्ठिन् पु० परमे व्योमनि चिदाकाशे ब्रह्मणि सत्यलोके
वा तिष्ठति "परमे किञ्च" उपा० इनि अलुक्स० "स्यास्मि-
न्स्थूणास्म" पत्वम् । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः २राजमीढ
नृपपुत्रभेदे भा० आ० ६४ अ० । इजिने पु० हेमच० ४महा-
देवे भा० व० १७ अ० । पृथाल्याममूर्त्तिभेदे "परमेष्ठी च
शुक्लस्तु पञ्चचक्रसमन्वितः । चित्ताकृतिकथा पृष्ठे शुभिरं
चातिष्ठकलम्" पुराणसमुच्चये । इश्वरभेदे "मन्त्रदाता
शुक्रः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो शुक्रः । परात्परो शुक्रस्त्वं
हि परमेष्ठी शुक्रस्त्वहम्" तन्त्रम् परापरेति पाठान्तरम् ।
ब्रह्मप्रां (वामनहृदि) स्त्री राजनि० डीप् तस्येदं
यत् टिलोमे । पारमेष्ठ्य तत्त्वस्वन्धिनि त्रि० ।

परम्परा स्त्री परम् अतिशयेन पृथ्वाति पिपूर्ति वा पृ-
पृ-वा अच् । १वंशे २सन्ततो अविच्छिन्नधारायाम्
हेमच० "एवं परम्परामाप्नो योगः प्रोक्तोमयाऽनघ ! गीता
१३वे ४अनुक्रमे च प्रसूतभेदे सेदि० प्रपौतादौ ईकत्ववे
७प्रपौतसुते पु० शब्दच० ।

परम्पराक न० परम् अतिशयेन परां श्रेष्ठा परम्परा तथा
धारया आकोहिंसनं यत्र अक-कुटिलगतौ प्रज्ज प्रशशा
परम्परा हिंसा अनिष्टाजनकत्वात् कनु वा, नपुंसकत्वम्

कोषात् । श्रुत्यर्थे पशुहने अमरः "या वेदविहिता
हिंसा नियतास्त्रिशराचरे । अहिंसामेव तां विद्यात्"
इति मनुस्मृत्या अहिंसात्वेन हि प्राशस्त्यम् ।

परस्मरीण त्रि० परस्मरया धारया आगतः ख । अविच्छे-
दसन्त्यागते भट्टिः पृ० सर्गः । [युगीन तत्र साधौ त्रि० ।

परयुग न० कर्म० । उत्तरवर्त्तियुगे तत्र साधुः खज् । पार-

पररु पु० पृ-बा० अरु । केशराजे त्रिका० ।

पररूप त्रि० परस्य रूपमिव रूपमस्य । स्त्रोत्तरवर्त्तिपरस्येव
रूपवति "एडि पररूपम्" पा० ।

परलोक्त पु० कर्म० । लोकान्तरे स्वर्गादौ । तत्र स्थितादि ठज्
अनुश्रुतिका० द्विपदद्विः । पारलौकिक तत्र स्थितादौ त्रि०

परलोकगम पु० परस्मैकं लोकान्तरं गमयति गम-णिच्-
अच् । मृत्तौ हेमच० ।

परवत् त्रि० परः नियोजकतयाऽस्यस्य मत्तप् सस्य वः ।
पराधीने हेमच० स्त्रियां ङीप् ।

परवश त्रि० परस्य वश आच्यता यत् । पराधीने हेमच० ।

परवाणि पु० परं वाणयति वण-णिच्-इत् । १धर्मा-
ध्यक्षे २वत्सरे मेदि० । शकुमारवाहने मयूरे शब्दमा० ।

परवाद् पु० इत० । १परस्यापवादे कर्म० । २उत्तरवादे च ।

परवादिन् पु० कर्म० । प्रत्यर्धिनि उत्तरवादिनि स्त्रियां ङीप् ।

परवत पु० परं व्रतमस्य । धृतराष्ट्रे शब्दमाला ।

परश पु० स्पर्श+पृषो० । स्पर्शमणौ यस्य स्पर्शात् इतरस्य

धातोः स्पर्शता तादृशे रत्नभेदे ब्रह्मवैजम्बख० ४५० ।

परशव्य त्रि० परशौ हितं यत् । परशुहिंते

परशु पु० परं शृणोति शृ-कु ङिञ् । १परश्वधे (टाङ्गी)

अस्त्रभेदे । स्मृश-अशुन् पृ० आदेशः । परशुरथत्न २अ-

स्त्रमात्रे च । परशुलक्षणाञ्च हेमा० कौशनसनीतिशा-

स्त्रोक्तं कुठारशब्दे २०७४ पृ० दर्शितम् ।

परशुराम पु० परशुधारी रामः शा०त० । अमरदग्निजे भग-

वदवतारभेदे येन परशुना त्रिःसप्तल्लो भूमिर्निःक्षत्रिया

कता । अस्त्रोत्पत्त्यादिकं यथा "अथ काले व्यतीते त

जमदग्निर्मेहातपाः । विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां

स्वयम् । भार्यायै प्रतिजग्माह रेणुकां लक्ष्म्यान्विताम् ।

सा तस्मात् सुसुते पुत्रान् चतुरो वेदसम्पत्तान् । रूप-

श्वन्तं सुषेणञ्च विश्वं विश्वावसुन्तथा । पञ्चाक्षरां स्वयं

जज्ञे भगवान् मधुसूदनः । कान्तवीर्यवधायशु श-

क्राव्यैः सकलैः सुरैः । याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तेषां

रामाङ्गयस्तु यः । भारवतरणाधीय जातः परशुना

सह । सहजः परशुस्तत्र तं जहाति कदाच न ।

अयं निजपितामहाश्चरुमुक्तिविपर्ययात् । ब्राह्मणः

क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् प्ररुक्रमेकत् । स वेदानस्त्रि-

णान् ज्ञात्वा धनुर्वेदांश्च सर्वशः । स्वतातात् कृत

कृत्योऽभूद्देविद्याविशारदः" कालिकापु० ८५ अ० ।

परशुधर पु० परशुं धरति धृ-अच् । १शण्डे हलायु० ।

२परश्वधधारिमात्रे त्रि० । ३ज्ञासदग्न्ये परशुरामे पु० ।

परशुमुद्रा स्त्री मुद्राभेदे "तर्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाकु-

ष्ठस्युद्रिका । अक्षोभुक्षी दीर्घरूपा मध्यमा विज्ञस्युद्रिका ।

परशुमुद्रा कथिता सिद्धिदा लङ्ङुस्युद्रिका" तन्त्रसारः ।

परशुवन न० परशुवत्पल्लवयुक्तं वनम् शा०त० । नरकभेदे

भा०व० ३२३ अ० ।

परश्व(स्त्र)ध पु० श्वि-ड श्वो दृङिः परस्य श्वं धयति, परस्य

श्वं काष्ठं धयति वा धै-क । कुठारे अस्त्रभेदे अमरः ।

परश्वस् अय्य० परःश्वस्+पृषो० । आगामिदिनात् परदिने

अमरटीका ।

परस् अय्य० परस्मात् परस्मिन् परो वा पर+पञ्चस्याद्यर्थे

वा० अङि । पञ्चस्याद्यर्थेऽन्तो परशब्दार्थे यजु० ५.४२

परसंज्ञक पु० परः संज्ञाऽस्य कप् । देहादिभ्यः परस्मिन्

आत्मनि शब्दच० ।

परसवर्ण पु० समानवर्णः सवर्णः इत० । परेष उत्तर-

वर्त्तिना वर्णेन समानवर्णं पा० ८.४भा० ।

परस्तर त्रि० तरस्तरस्त्रीयः परः सातिशयसुल्लभं तरः पार-

स्करा० । अतिशयेन तरणीये अ० १०.१५.१३

परस्तात् अय्य० पर+पञ्चस्याद्यर्थे अस्माति । पञ्चस्याद्या-

र्थेऽन्तो परशब्दार्थे परस्तात् ग्रामः ग्रामात् ग्रामे वा ।

परस्त्री स्त्री इत० । परकोयायां स्त्रियां तत्र भवादौ अण्

ननागमः अनुश्रुतिका० द्विपदद्विः । पारस्त्र्येण परस्त्रियां

भवादौ त्रि० ।

परस्पर त्रि० "सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च वञ्चलम्"

वार्त्ति० "समासवद्भावे पूर्वपदस्य सुर्वक्तव्यः" वार्त्ति०

सुः । इतरेतरशब्दार्थे अत्र स्त्रीलीवयोस्तु "स्त्रीनपुं-

सकयोत्तरपदस्याया विभक्तेराम्भावो वक्तव्यः" वार्त्ति०

आम् परस्परामित्येव । भट्टिः २सर्गे उदा० ।

परस्मैपद न० परस्मै परोद्देशार्थफलकं पदम् "वैयाकर-

णाख्यायां चतुर्थ्याः" अलुक्समा० । पाणिनिपरिभा-

षितेषु लकारादेशानामसप्तानां मध्ये प्रथमेषु त्रिपुत्सुक्ती-

त्यादिषु नवसु । "शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा०

“व्यात्मनेपदनिमित्तहीनात् धातोः परस्मैपदं स्यात्”
वि०कौ० व्यात्मनेपदनिमित्तं च “कर्त्तृभिप्राये क्रिया-
फले” इत्युक्तं कर्त्तृगामिक्रियाफलत्वं तच्छून्यत्वेन पर-
गामिक्रियाफलबोधयोग्यत्वात् परस्मैपदत्वसंज्ञेति
बोध्यम् । एवं परस्मैभाषाऽप्यत्र ।

परा कव्य० घृ-आ । १प्रातिजोस्ये २प्राधान्ये ३धर्मणे
४व्याभिमुख्ये ५त्याने ६विक्रमे ७भृशार्थे ८गतौ ९भङ्गे
१०वनादरे ११तिरस्कारे १२प्रत्यावृत्तौ च सेदि० “परा
वधगतिदर्शनविक्रमाभिमुख्यभृशधीनमोज्ज्वलप्रातिजोस्येषु”
गणरत्नटीकोक्तार्थभेदे क्रमादुदाहृतं यथा पराहृतः
परागतः पराट्टः पराक्रान्तः परावृत्तः पराजितः
पराधीनः पराकृतः पराङ्मुखः । १३वन्ध्याकर्कोष्ठां
“परा वागनपायिनी” इत्युक्ते १४मूलाधारस्ये शब्दभेदे
“वा परा ययाऽक्षरमधिगम्यते” इति श्रुत्युक्तायां १५व-
ज्जविद्यावाञ्छ स्तौ ।

पराक पु० प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे यथाह प्राय०वि०

“यदात्मनोऽप्रभक्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम
कच्छोऽयं सर्वपापापनोदनः” मनुः । “जपहोभरतः
कर्त्तृद्वादशाहमभोजनम् । पराक एव विख्यातः सर्-
वापप्रणाशनः” उहस्यतिः । “पराके पञ्च धेनवः” इत्युक्तेः
पराकस्य पञ्चधेनुत्वत्वम् । यथाह कङ्किराः “पङ्-
मिर्विधैः कच्छचारी ब्रह्महातु विशुध्यति । मासि मासि
पराकेण त्रिभिर्विधैर्व्योहति” । अत्र षड्भिर्विधैः
साशीतिशतप्राजापत्यानि पूर्वसृक्तानि तथा प्रतिमा-
स्यैकैकपराकेण वर्षे द्वादश पराकाः वर्षत्रये षट्त्रिंशत्-
पराकाः । ततश्च षट्त्रिंशत्पराकाशीत्युत्तरप्राजापत्यश-
तयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापपक्षयैककार्यं करत्वात् तत्त्वत्वम् ।
षट्त्रिंशतश्च पञ्चगुणमशीत्युत्तरशतं भवतीति प्रा०त० ।

पराके कव्य० परा+क-बा० डे । दूरे निघण्टुः ।

पराकाश पु० वाचा प्रतिज्ञातस्वार्थस्य कर्मणाऽकृतस्य परी-
क्षायाश्च शत०वा० १४।६।४।११ भाष्यम् । [राजनि०]

पराकपुष्पी स्त्री पराक् पुष्पं यस्याः ङीप् । व्यपभागे
पराक्रम पु० परा+क्रम-करणे घञ् न टङिः । बले देह-
सानर्थ्ये अक्षरः ।

पराग पु० परागच्छति परा+गम-ड । १धूलिमात्रे २गुण-
रजसि साचः ६।१ ३स्नानीयद्रव्ये कुङ्कुमचूर्णादौ
अक्षरः । ४उपरागे ५चन्द्रे च सेदि० ६संस्कन्दमतौ

पराङ्ग न० इत० । १अन्वयाङ्गे “पराङ्गवत् खरे” पा०
२श्रेयाङ्गे । [१शिवे २उत्कटाङ्गयुक्ते ति० ।

पराङ्गद पु० परमङ्गदमस्य उत्कटाङ्गेन दायति दै-क वा ।
पराङ्गव पु० पराङ्गम् उत्कटाङ्गं जलवज्रा याति याति
वा-क । समुद्रे तिका० ।

पराङ्गुखु त्रि० पराक् सुखमस्य । १विमुखे २क्रियादौ
प्रतीपाचारिणि स्त्रियां ङीप् । ३निवृत्तकाल्ये “कामवीजं
मुखे भाया शिरस्यङ्कुशमेव च । असौ पराङ्मुखः
प्रोक्तो मध्ये तु विन्दुलाञ्छितः” तन्त्रसारोक्ते ४मन्त्रभेदे पु०

पराच् त्रि० परा-अञ्जति-किप् । १प्रतिजोस्यगामिनि २जङ्घ-
गामिनि च “ये चासुभ्रात् पराञ्चो लोकाः” छा०उ० ।

३अप्रत्यक्षगम्ये परस्यात्मादौ पु० । पुंसि सर्वनामस्थाने
पराङ् पराञ्चौ इत्यादि स्त्रियां ङीप् । पराची । परा-
ञ्जति किप् । ४परगामिनि बाह्यपदार्थबोधके ५प्रत्यय-
पातकभित्ते च “पराञ्चि खानि व्यदणत् स्वयम्भूः”
तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्भीरुः
प्रत्यगात्मानमैकदाहृतचतुरस्रतत्त्वमिच्छन्” कठोप० ।

“पराञ्चि परागच्छन्तीति खोपलक्षितानि ओत्तादीनी-
न्द्रियाणि खानीत्युच्यन्ते । तानि पराञ्च्येव शब्दादि-

विषयप्रकाशनाय प्रवर्तन्ते । यस्मादेवं स्वाभाविकानि
तानि व्यदणत्क्षिप्तवान् जननं कृतवानित्यर्थः । कोऽसौ
स्वयम्भूर्यः परमेश्वरः स्वयमेव स्रतन्त्रो भवति सर्वदा

न परतन्त्र इति । तस्मात् पराङ् प्रत्ययपुंभिन्नाना-
त्मभूतान् शब्दादीन् पश्यत्युपलभते नान्तरा-

त्मन् नान्तरात्मानमित्यर्थः । एवं स्वभावेऽपि सति लो-
कस्य कश्चिद्व्याप्तः प्रतिस्रोतःप्रवर्तनमिव धीरो धीमान्

विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा
प्रतीच्येवात्मशब्दो हृदो लोके नान्यस्मिन् व्युत्पत्ति

पक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्तते “यच्चाप्नोति यदादत्तं
यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्त्वदा-

त्मेति कीर्त्यते” इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात् । तं
प्रत्यगात्मानं स्वस्वभावमैकदं पश्यतीत्यर्थः हृदवि

काशानियमात् । कथं पश्यतीत्युच्यते । व्यावृत्तचक्षुः
राहृतं व्यावृत्तं चक्षुः ओत्तादिकमिन्द्रियजातमग्रेविषया-

द्वयस्य च व्यावृत्तचक्षुः स एवं संस्कृतः प्रत्यगात्मानं प-
श्यति । न हि बाह्यविषयालोचनप्ररत्नं प्रत्यगात्मैक्येण-

ज्ञैकस्य सम्भवतीति । किमिच्छन् पुनरित्यं महता प्र-
यासेन स्वभावमहत्सिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं

पशतीलुच्यते अस्तित्वमरणधर्मत्वं नित्यस्वभावता-
मिच्छन्नात्मन इत्यर्थः” भा०।

पराचितं लि० परेषांचितः । परपुष्टे अमरः ।

पराची स्त्री परा-अन्-च-किप्-ङीप् । अतुलोमेनानादृताया
मृचि “तिष्ठथो हिङ्करोति स पराचीभिः” ताण्ड० वा०
२ परिवर्त्तिन्यां विटु तौ च “सैषा पराची” भा० परा-
चीभिरनादृताभिः क्वग्भिर्गीयते यथा प्रथमे पथाये
अनादृताभिर्गानं तथोत्तरयोरपीति” भा० ।

पराचीनं लि० पराचि भवः ख । उत्तरकालभवे २ परा-
ङ्गुखे अमरः ।

पराचैस् अथ० परा-चि डैचि । दूरे निघण्टुः क० १२४.६

पराजय पु० परा+जि-अच् । पराभवे (हारि) अमरः ।

पराजितं लि० परा+जि-कर्मणि क्त । पराभूते हतपराजये ।

पराञ्ज पु० परतोऽज्यते अन्ज-वा० अच् । शैल्यन्तफेने
२ ऊरिकाफले च शब्द०। ल्युट् । पराञ्जनमयत्न न०।

पराश् पु० परा+अन-विच् “अन्तः” पा० (पदान्तस्यानितेर्णत्वं
स्यादुपसर्गस्यात् निमित्तः परश्चेत्) णत्वम् । जीवनयुक्ते
एवं प्राण इत्यादावपि णत्वम् ।

परात्पर पु० परस्यात्परः अलुक्ख० । शुरुभेदे परमेष्ठिन्-
शब्दे दृश्यम् । २ परमेष्ठरे तस्य सर्वेभ्यः परत्वात् तथा-
त्वम् । “इन्द्रियेभ्यः परे ह्यर्थां ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः । सहतः
परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित्
सा काष्ठा सा परा गतिः” कठवल्ली गीता च “परात्परं
साम्यमुपैति दिव्यम्” श्रुतिः ।

पराप्रियं लि० परेषाद्यते अद-भावे किप् तत् परस्यादने
प्रियम् । (उलु) तस्यभेदे शब्दच० ।

परात्मन् पु० कर्म० । १ परमात्मनि इत० । २ परमात्मनि च ।

परादनं पु० स्त्री । परस्तत्कृतमदनं यस्य । पारस्तदेशोद्धवेऽथे
(आरधीषोड्) त्रिका० ।

परादानं न० परस्मै आदानं सम्यग् दानम् । परोपकाराय
इत्यादिना कृपणादिभ्यः सम्यग्दाने ण्यु० १८६४ वेद-
दीपे दृश्यम् ।

पराधि पु० इत० । १ अन्यस्याधौ कर्म० । २ परममानसव्यथायाम् ।

पराधीनं लि० पर+धि अधि इति अलौकिकवाक्ये सभाषे
अध्युत्तरपदात् ख, परस्याधीनो वा । परायत्ने अमरः ।

परान(ख)सा स्त्री पराखिलनया परा+अन-करणे वा०
अथ । चिकित्सायां शब्दच० । अथसध्यस्तु साधुः ।

परान्तक पु० परोऽन्तकः । सर्वनाशके महादेवे काशीख०
दख०। “मृत्युर्यस्योपसेचनम्” इति श्रुतः तस्य मृत्योर्ना-
शकत्वात् परान्तकत्वम् ।

परान्तकाल पु० परः संसारोत्तरं अन्तकालः । सुकुक्ष्मां
संसारहानौ देहान्तकाले “ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परान्तताः परिचुच्यन्ति सर्वे” मण्ड० १२/६ संसारिणा ये
मरणकालासौ अन्तकालात्तानपेक्ष्य सुकुक्ष्मां संसार-
हृणौ देहपरित्यागकालः परान्तकालः” भा० । वस्तुतः
कार्यब्रह्मणः आयुःकालरूपपरशब्दाद्यस्तान्तकालः प-
रान्तकालः “काव्याव्यये तदध्यक्षेण सहातः परमा-
न्तानादिति” भा० सूत्रे तत्काले तेषां लयस्थोक्तेः
ब्रह्मलोकेषु इति विशेषणाच्च तत्रैव तेषां मोक्ष इत्येव
युक्तम् ।

परान्तिका स्त्री “अस्य युष्मरचिता परान्तिका” ह० र० उक्ते
गीतरूपमात्रावृत्तभेदे अपरान्तिकेति तत्र पाठे तत्रार्थे
परान्ति न० इत० । १ अन्यस्वामिकमन्त्रपिटकादौ । २ परमत-
शस्यपाकजद्रव्यमात्रे शरणकाक्षे च ।

त्रतादौ परान्तस्य त्याज्यत्वं यथा “पराञ्च परवासश्च
नित्यं धर्मरतस्यजेत्” इति स्मृतिः । संवत्सदिने तस्य त्या-
ज्यत्वं यथा “कांस्यं मांसं मसूरश्च चणकं कोरटूषकम् ।
शाकं मधु परान्तञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्” । पारस्यदिने
तस्य त्याज्यत्वं यथा “अभ्यङ्गञ्च परान्तञ्च तैलं निमग्नं
ल्लवङ्गनम् । तन्मसीचयनं द्यूतं पुनर्मोजनमेव च ।
वस्त्रपीडां तथा चारं द्वादश्यां वर्जयेदुपवसन्” एका० त० ।
तद्भोक्तुर्वागविफलत्वं यथा “परपाकेण लुप्तस्य
द्विजस्य गृहमेधिनः । इदं दत्तं तपोऽधीतं यस्याच्चं
तस्य तद्भवेत्” । तद्भुक्ता पुनोत्पादने दोषो यथा
“यस्याच्चेन तु भुक्तेन भार्या समधिगच्छति । यस्याच्चं
तस्य ते पुत्रा अन्नाद्वेतः प्रवर्त्तते” ब्राह्मणादिपरसा-
मिकाक्षभोजने दोषो यथा “ब्राह्मणाच्चेन दारिद्र्यं क्ष-
तियाच्चेन प्रेष्यताम् । वैश्याच्चेन तु शूद्रत्वं शूद्राच्चै-
र्नरकं व्रजेत्” इत्येकादशीत० परान्तभोजनेन तीर्थगमने
फलस्याल्यत्वं यथा “षोडशांशं स लभते यः पराच्चेन
न च्छति । अर्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति”
प्राय० त० महाशुक्निपाते तस्य त्याज्यत्वं यथा “अन्य-
स्याच्चं परान्तञ्च गन्धं मांसञ्च नैधुनम् । वर्जयेद्भुक्
प्राते स यावत् पूषो न वत्सरः” श्रुतिः । तद्भोक्तुर्मन्त्र-
शिक्षिहानिर्विघ्ना “क्षिप्त्वा दम्बा पराच्चेन कशौ दम्बौ

प्रतिष्ठायाः । मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिरेवा-
नने" तन्म० तद्गोचने प्रतिप्रसवो यथा "गुह्यं मातु-
लाञ्छं वा श्वशुराञ्छं तथैव च । पितुः पुत्रस्य चैवाञ्छं
न पराञ्छमिति स्मृतिः" एकादशीत० ।

पराप ति० परागता आपोयतः अचक्षमा० वा अतदेतत्त्वम्
परागतजलापादने । पक्षे ईत्वे परेप तत्त्वार्थे ।

परापर न० परमापिपत्तिं अ+प्र-अच् । १ परस्वके भावप्र०
२ देवताहमे गुरुभेदे परात्पर इत्यत्र पाठान्तरम् । पर-
मेष्ठिनृशब्दे दृश्यम् । परश्च अपरश्च द्वयः । ३ परत्वा-
परत्वयुक्ते तस्य भावः त्व परापरत्व तद्भावे न० "परा-
परत्वधीहेतुरेका भित्वा दिगुच्यते" भाषा० ।

परापुर स्त्री परा स्त्रूढाः पुः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न
समान्तः । स्त्रूढदेहे यजु० २।२०।

पराभव पु० परा+भू-अच् । १ इतरस्तारे २ अविभवे श्विभावे
च भेदि० । आर्षे तु ऋदोरपं बाधित्वा कचित् वञ् ।
पराभाव तत्त्वार्थे मा० भी० १२५० उदा० ।

पराभिन्न पु० परमाभिन्ने अ+भिञ्च-अच् उप्र० स० । परस्य
गृहे भिन्नाया ईप्त्कारके अनपस्यभेदे "अप्सुतुङ्गाशनाः
केचित् पराभिन्नास्तथापरे" हरिवं० २६८ अ० ।

परामर्श पु० परा+मृश-भावे वञ् । १ युक्तौ २ विवेचने
३ न्यायोक्ते अनुमितिकारणे ज्ञानभेदे यथोक्तं "व्याप्तस्य
पक्षधर्मत्वधीः परामर्श उच्यते" भाषा० "व्याप्तस्य पक्ष-
धर्मत्वधीरिति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षस्य सह वैशिष्ट्या-
वगाहिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्यः पक्षे इति
ज्ञानम् । पक्षो व्याप्यवानिति वा । अनुमितस्तु पक्षे
व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यम् इत्याकारिका । पक्षो
व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्वाकारिका ।
द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमिति-
रित्यन्ये । ननु वज्रिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं
विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो धूमो
वज्रिव्याप्य इति स्मरणं भवति तत्र ज्ञानद्वयादनुमिति-
दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न
कारणं किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन
कारणत्वम् आवश्यक्त्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकल्पने
गौरवाच्चेति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वज्रि-
व्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः । लाघवाच्च व्या-
प्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वम् । किञ्च धूम-
वान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छे-

दकीभूतधूमत्वप्रकारकधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् । च
तदानीं गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञा-
नस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रस्य व्याप्तिपक्षे भैत्रस्य
पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः स्यादिति । यदि तु तत्पुरुषी-
यगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकतत्पुरुषीयपक्षधर्मता-
ज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुश्च प्रते तदा अनन्तकार्य-
कारणभूवः । सन्मते तु समवायेन व्याप्तिप्रकारकपक्ष-
धर्मताज्ञानं समवायेनानुमितिं जनयतीत्यतो मानन्त-
कार्यकारणभावः । यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्ष-
धर्मताज्ञानञ्च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्य-
कारणभावद्वयं वज्रिव्याप्यो धूम आलोकावान् पर्वत
इति ज्ञानादनुमितिः स्यादिति । इत्यत्र यत्र ज्ञान-
द्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयम् फलसुखगौरवस्था-
दोषत्वात्" सि० मुक्ता० । परामर्शस्तु अनुमितौ करणं
व्यभिन्नज्ञानरूपकरणजन्यत्वात् अनुमितिहेतुत्वाच्च यथोक्तं
"व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत्" भाषा०
"अनुमायाम् अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् परामर्शौ
व्यापारः । तथा हि येन पुरुषेण सहानवादी धूमे
वज्रे व्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव पुरुषः कचित् पर्व-
तादौ अविविक्तमूलां धूमलेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो
वज्रिव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिकरणं भवति । तस्माच्च
वज्रिव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श
इत्युच्यते । तदनन्तरं पर्वतोऽयं वज्रिमानिति ज्ञानं
जायते । तदेवानुमितिः" सि० मुक्ता० । तत्र विवेचनं
च युक्त्या नुतायावधारणम् "नोपदेशश्च येषां कृत-
कत्वता परामर्शादते निरोचनवत्" सां० सू० "परामर्शौ
गुरुवाक्यतात्पर्यानिर्वाहको विचारः" भा० ।

परास्मृत न० परमस्मृतं वच्चात् । मेधादिवर्षणे त्रिका० ।

परास्मृति ति० परा+स्मृ-अच् । १ संवत्से "क्लेशकर्मविपाका-
भयैरपरास्मृतेः पुरुषविशेष ईश्वरः" पात० सू० । २ स्मृतपरा-
पश्ये यस्य भावस्य तात्पर्यावधारणं कृतम् तस्मिन्
वाक्ये । साध्यव्याप्यतया हेतुमत्त्वेन ज्ञाते ३ पक्षे च ।

परायण न० परमयनं णत्वम् । १ अत्यन्तासक्तौ २ उत्तमाश्रये
च ईव० । ३ अत्यन्तासक्ते यथा धर्मपरायणः धर्मे अत्यन्ता-
सक्तः । ४ तत्परे ५ अभीष्टे च त्रि० भेदि० परमस्मृत-
कष्टं पुनरावृत्तिरहितं स्थानमस्य । ६ विष्णौ पु० "निष्ठा
शान्तिः परायणः" विष्णु स० ।

परायति स्त्री परा+अय-गती वा० अति । प्रत्ययगुणतिर

क०.६।७।७भाष्ये दृश्यम् । आ+यम-क्तिन परस्मादतिः
आयत्तता अत्र । २पराधीने लि० कर्म० । ३उक्त-
ष्टायामावतौ उत्तरकावे स्त्री । बङ्ग० ४तद्युते लि० ।

परायत्त लि० । पराधीने हेमच० ।

परारि अव्य० पूर्वतरे वर्णे पूर्वतर+अरि नि० परादेशः ।

१पूर्वतरवत्सरे भतदतीयवत्सरे । अस्य च सम्प्रत्ययमात्र-
द्वित्वम् । ततः भवार्थे त्र । परारि तत्र भवे लि० ।

परोऽरिः । २अत्यन्तशत्रौ पु० [हारा०]

परास् पु० परार्च्छति परा+च्छ-उण् । कारवेक्षणे (उच्छा)

परास्क पु० परा+च्छ-उक । प्रस्तरे त्रिका०

परार्थ लि० परस्मै इदम् “अर्थेन सह नित्यसमासोविशेषप्र-
मिन्नता च” वार्त्ति० । अर्थेन सह नित्यं चतुर्थीतः ।

१परनिमित्तके । परः अर्थो उद्देश्यो यस्य वा तत्त्वार्थे
इतः । २परप्रयोजनादौ पु० ।

पराङ् न० अक्ष-अक्ष कर्म० । १चरमसंख्यायां “पारे पराङ्”
गणितं यदि स्यात्” नैषधम् । “जलधिखान्यं मध्यं
पराङ्मिति दशगुणोत्तराः संख्याः” लीला० तस्य सर्व-
शेषतया उक्तस्तथात्वम् । परस्य अङ्गणः आयुषोर्द्धं
विषये । ब्राह्मण आयुषो २द्वितीयाङ्गे ।

पराङ्ग लि० पराङ् चरमसंख्यासुपचारात् अष्टत्वमर्हति
यत् । अष्टे “पराङ्गवर्णास्तरयेति” रघुः ।

परावत् अव्य० परा+वत्-वा० अति । १दूरदेशे निघण्टुः
२प्रकटते च क०.१।३५।१ “पराः परावतोऽयमस्ति”
आ०.७० भाष्ये तथा व्याख्यानात् ।

परावत् न० परा+वत्-वा० अति । परावत् राजनि० ।

परावरा स्त्री परं चावरञ्च विषयत्वेनास्यस्या अच् ।
१विद्याभेदे “भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावरा” मुण्ड०
“परावरां परस्मात् परस्माद्वरेण प्राप्तेति परावरां
परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्रा-
प्येत्युपपन्नः” भा० । परस्माद्वरः । २अष्टतमे लि० ।

परावर्त्त पु० परा+वर्त्त-ञ्ज् । १परीवर्त्त २विनिमये हेमच०
३प्रत्यावर्त्तौ च ।

परावसु पु० परागतं यज्ञाख्यं वसु धनं यस्मात् प्रा०.व० । अ-
सुराणां होतृभेदे “निरस्तः परावसरिति परावसुर्ह वै
नामासुराणां होता स तमेवैतद्वोदबदनाच्चिरस्थति”
यतः प्रा०.१।५।१२१ २रैव्यसुनिपुत्रभेदे भा०.व०.१।३५।१

३गन्धर्वभेदे भाग०.८।१।२३

परावह पु० परावहति परा+वह-अच् । सप्तवाद्यमध्य

परिवहवायोर्हृस्वो वायुभेदे अनिच्छशब्दे १६४ पु०

आवहशब्दे ८२६ पु० च दृश्यम् । [माने लि०]

पराविद्ध पु० परा+व्यध-क्त । १कुबेरे शब्दमा० ३प्रत्याविद्ध-

परावृज् पु० परावृत्ति तपसा पापं वर्जयति परा+वृजो
वर्जने क्तिप् । अष्टमिभेदे क०.१।१२।८

परावृत्ति स्त्री परा+वृत्त-क्तिन् । १प्रत्यावृत्तौ येन पद्या-
गतिसम्पन्नेन पुनरावृत्तौ हरिवं० ५६ अ० । २परिवर्त्तं
च परिवर्त्तिनृशब्दे दृश्यम् ।

परावेदी स्त्री परमुत्कर्षमाविन्दति विद-नाभे अण् उप०
स० । दृष्टव्याम् शब्दकल्पद्रु० ।

पराशर पु० परान् आ+शृणाति आ+शृ-हिंसायां अच् ।

१नागभेदे भा०.आ०.५७ अ० । २इन्द्रो यातूनां पराशर-

णात् तथात्वं “इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः” क०

७।१०।२१ इति श्रुतेः । “पराशरः पराशीर्षस्य स्ववि-

रस्य वशिष्ठस्य (शुक्ले) जज्ञे” निरुक्तोक्तेः पराशीर्षस्य

स्वविरवसिष्ठस्य कुले जातत्वात् वसिष्ठपुत्रशक्तिपुत्रे

अदृश्यत्वात्तीर्गर्भजाते ३अष्टमिभेदे तज्जन्मकथा भा०.आ०

१७८ अ० । तज्जन्मनिरुक्तौ तत्वाध्याये “परासुः स

यतस्तेन वसिष्ठः स्थापितो मुनिः । गर्भस्थेन ततो

लोके पराशर इति स्मृतिः” “परासोराशमन

भवस्थानं येन स पराशरः । आङ्गुल्याङ्कासतेः हरन्

नीलकण्ठः” पृषो० सुलोपः । तालव्यमध्यत्वं वाग्य स च

कृष्णद्वैपायनस्य पिता द्वैपायनशब्दे दृश्यम् । तेन च

कालिकत्तव्यधर्मसंहितां चक्रौ सा च द्वादशाध्यायात्मिका

तत्र १ अ० युगभेदे धर्मभेदसंहिताभेदादिकथनम् । २ अ०

कलौ गृहस्थधर्मः । ३ अ० अशौचम् आत्महरणादि-

दोषाः । ४ अ० प्रायश्चित्तविशेषान्येष्टिकर्तव्यतोक्तिः ।

५ अ० प्रायश्चित्तप्रायश्चित्तादि । ७ अ० ब्रह्मयज्ञादि ।

८ अ० गोब्रधादिप्रायश्चित्तम् । ९ अ० गोववापवादादि ।

१० अ० अग्न्यागमनादि प्रायश्चित्तम् । ११ अ० असेध्या-

दिभक्षणप्रायश्चित्तम् । १२ अ० प्रायश्चित्ताङ्गज्ञानभेदादि ।

पराशरेण प्रोक्तम् अण् । पराशर पराशरप्रोक्ते लि०

चक्रदत्तप्रदर्शिते धर्मभेदे न० “यष्टी-वला शुद्धव्यत्य-

पञ्चसूची तुलां पचेत् । शूर्पेऽपामष्टभागस्ये तत्र

पात्रे पचेद् दृश्यम् । धात्रीविदारीचुरसे त्रिपात्रे

पयसोमले । सुपिष्टजीवनीयैश्च पराशरमिदं दृश्यम् ।

स शैत्यं राजयज्ज्ञानसुखं लयति शीलितम्” स्त्रियां

ङीप् । “कलौ पराशरी स्मृतिः” पराशरः ।

पराशरिन् व०० पराशरस्यापत्यम् मगौ यत् परा-
शर्येण व्यासेन प्रोक्तं भिक्षुत्वं शारीरकसूत्रमधीयते
“पराशर्यशिलाभिर्भ्यां भिक्षु नटसूत्रयोः” पा० वक्तृत्वे
शिवेनैव लोपः । भिक्षुत्वाध्योऽप्युष्टो० वृत्तः इति
भरतः तन्मूलम् मृग्यम् । तथाऽनरे एकवचनत्वोक्ति-
निर्मूला वक्तृत्वे एव तद्विधानात् ।

पराशय त्रि० पर आशयो यस्य । १० व्याख्याते वृत्तोपरि-
जातायां लतायां श्वन्दायां स्त्री शब्दच० । [अमरः ।
परासन त्रि० परा-अस-अपे भावे ल्युट् । सारणे वधे
परासु त्रि० परागता असवोऽस्य । मृते गतप्राये अमरः ।
परास्कन्दिन् त्रि० परमास्कन्दति आ+स्कन्द-णिनि ।
चौरभेदे (डाकारत) अमरः ।

पराह पु० परस्तरवर्त्ति अहः दृच्छमा० । “अङ्गान्ताः
पुंवि” पा० पुंस्त्वम् । परस्मिन् दिने ।

पराह पु० परः परभागोऽहः एकदेशिष० दृच् अङ्गादेशः
यत्वञ् । दिनस्य परभागे अपराह्णे ।

परि अव्य० पु०-इन् । १० समन्तोभावे ० व्याप्तौ श्लेषकथने
४ मूषये ५ आश्लेषे ६ पूजने ७ वर्जने ८ मथ्यादायाम् ९ आ-
च्छादने मथ्यरत्नदी० । तत्र च क्रमेणोदाहृतं यथा “१ परि-
अमति २ परिच्यतः ३ परिवादः ४ परिष्करोति । ५ परि-
अजते ६ परिचरति ७ परि त्रिगतात् ८ परिष्कृत्यते वामः
९ परिदेवनम्” १० व्याधौ ११ शेषे च भेदि० । १२ उपरमे
१३ शोके हेमच० १४ सन्तोषभाषणे शब्दरत्ना० अस्य उप-
सर्गत्वमर्थभेदे कर्मप्रवचनीयत्वञ्च पा० उक्तं यथा “लक्षणे-
त्यम्भूताख्यानभागवतीप्रासु प्रतिपद्यन्वः” पा० “एव-
धेषु विषयभूतेषु प्रत्यादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्तुः ।
लक्षणे वृत्तस्मिन् पर्यन्तु वा विद्योतते विद्युत् । इत्य-
म्भूताख्याने भक्तो विष्णुस्मिन् पर्यन्तु वा । भागे लक्ष्मी-
र्हरिस्मिन् पर्यन्तु वा हरेर्भाग इत्यर्थः । वीष्सायाम्
वृत्तं वृत्तं प्रति पर्यन्तु वा सिद्धति । अतोपसर्गत्वा
भावाच्च पत्वम् । एषु किम् परिषिद्धति” सि० कौ० “अधि-
परी अमर्थकौ” पा० “उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्याग-
च्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञाबाधाद् गतिगता-
विति निजातो य” सि० कौ० “अपपरी वर्जने” पा० एतौ
वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” पा०
एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः परि
हरेः संसारः । परिरत्न वर्जने लक्षणादौ तु द्वितीया
हरिस्मरि । अपरसे परिशान्तः शोके परिदेवनम् ।

“अक्षयलाकासंख्याः परिणा” पा० द्यूते व्यवहारे
पराजये च अक्षादीनां परिणा समासः । न पूर्वनिपातः
द्यूते अक्षं विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि । एवं शलाकापरि
एकपरि इत्यादि । सन्तोषे परितोषः । “परेश घाङ्गयोः”
पा० रस्य वा लः । परिघः पलिघः पल्यङ्गः पर्यङ्गः ।

परिंश पु० लेशे ङ० १।१८७।८ भाष्यम् ।

परिकथा स्त्री परितः कथा । कथाभेदे अथ वाङ्मयभेदाः
स्तु चम्पूः खण्डकथा कथा । आख्यायिका परिकथा
कलापकविशेषकौ त्रिका० ।

परिकम्प पु० परिकम्पते अनेन परि+कम्प-करणे घञ् ।
१ भवे । भावे घञ् । २ परितः कम्पे च

परिकर पु० परि+कृ-अप् । १ पर्यङ्के २ परिवारे इत्यमरस्य
च अमरः ४ समूहे ५ प्रगाढगातवन्ने हेमच० द्विवेके
भेदि० ७ सहकारिणि च विश्वः ।

परिकर्तृ पु० अनूढज्येष्ठे कनिष्ठस्य विवाहसंस्कारकर्त्तारि
याजके परिवेत्तृशब्दे दृश्यम् ।

परिकर्मन् न० परि+कृ-मनिन् । १ कुङ्कुमाटिनाऽङ्गादेशे
२ संस्तारे अङ्गानां गुणभावादौ च । योगवियोगगुणभाग
वर्गवर्गमूलचनचनमूलात्मकं परिकर्माटकं तथाविधं
भिक्षुपरिकर्माटकं च लीला० उक्तं दृश्यम् । योगशास्त्र-
प्रसिद्धे चित्तस्य प्रसादनोपाये श्मैत्र्यादौ उपेक्षाशब्दे
दृश्यम् परितः कर्माङ्गस्य । ४ परिचारके त्रि० रत्ना०
परिकर्म कार्यतयाऽख्यस्य लीला० इति । परिकर्मन्
परिकर्माकारके आश्व० श्रौ० २।४

परिकर्ष पु० परि+लप-भावे घञ् । समाकर्षणे कर्षस्य वर्ज-
नम् अव्ययी० कर्षयर्जने अव्य० निरुद्धका० तस्यान्तोदात्तता
परिकलित न० परि+कल-भावे क्त । आकलने तत्कृतमनेन
इत्यादि इति परिकलितित् तस्य कर्त्तरि । क्लियां
ङीप् ।

परिकाङ्क्षित पु० परित्यक्तं काङ्क्षितं अक्षचन्दनाद्य-
भिलाषो येन प्रा० व० । तदस्तिनि शब्दच० । [हेमच० ।
परिकूट न० परिभूषितं कूटम् शा० त० । पुरंदारकूटके हस्तिनखे
परिकूल न० परितः कूलम् । अभयस्थितकूले निरुद्धं आया-
नोदात्तता । [चिन्ताऽस्य । परिहृष्टोऽपि तथापरः ।

परिकेश अव्य० केशस्योपरि । केशोपरिभागे निरुद्धः सन्तोदा-
परिक्रम पु० परि+क्रम-भावे घञ् क ङङिः । १ समन्तात्
अमये २ प्रदक्षिणीकरणे श्क्रीडार्थं पङ्कजां गमने च ।
तत्र पुंविद्याः परिक्रमे अबादिकसक्तं वराहङ्ग “शब्द-

मह्ये ! महापुण्यं पृथिव्यां सर्वतो दिशम् । परिक्रम्य
यथाध्वानं प्रमाणगणितं शुभम् । भूम्याः परिक्रमे सम्यक्
प्रमाणं योजनानि च । षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिको-
टीशतानि च । तीर्थान्येतानि देवाश्च तारकाश्च
ममस्तले । गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा ।
अक्षया लोभयेनैव नारदेन ध्रुवेण च । जाम्बवता सप-
त्ने रावणेन हनूमता । एतैरनेकधा देवैः समागरवना
मह्यो । क्रमिता वालिना चैव बाह्यमण्डलरेखया ।
अन्तरे भ्रमणेनैव सुधीवेण महात्मना । तथा च पूर्व-
देवैर्देवैः पद्मभिः पाण्डुनन्दनैः । योगसिद्धैस्तथा कैचि-
न्मार्कण्डेयसुखैरपि । क्रमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्वं
नापरे जनाः । अलमत्ववकोपेतैः प्राणिभिश्चात्मनु-
द्धिभिः । मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य च का कथा ।
सप्रदीपे तु तीर्थानि भ्रमणादुद्यत् फलं भवेत् । प्राप्यते
चाधिकं तस्मान् मथुरायाः परिक्रमे । मथुरां समनु-
प्राप्य यस्तु कृत्यात् प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता तेन
सप्रदीपा वसुधरा । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामानभी-
प्सुभिः । कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सम्यक् प्रदक्षिणा ।
स्युट् । परिक्रमणं तत्पार्थ न० ।

परिक्रमसह पुंस्त्री परिक्रमं सहते सह-वाच् । जागे त्रि०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

परिक्रय पु० परि+क्री-कृच् । विनिमये तत्परूपदानेन
क्रयणे “कोषान् रत्नार्द्धकोषेण सर्वकोषेण वा पुन । जेष
पक्षतिरक्षार्थं परिक्रय सदाहृतः” कामन्द० । नियतकालं
भृत्या शस्त्रीकरणे सि०कौ० तत्पार्थ करणस्य वा सम्प-
दानता शतेन शताय वा परिक्रीतः । ल्युट् । परिक्र-
यण तत्पार्थ न० “परिक्रयणे सम्पदानमन्यतरस्याम्” पा०

परिक्रिया स्त्री परितः क्रिया । परिखादिना वेष्टने कर्मरः
२ एकाहयागभेदे “सदासक्रिया अतुक्रिया परिक्रिया वा
स्त्रमकामः” आश्व०श्रौ० ६।५।१२ परिक्रियाय्येकाह
भवति एषामन्यतमेन स्वर्गकामो यजेतेति” नारा० ।

परिक्रणन पु० परि+कण-कर्त्तरि ल्यु । मेचे निरु० ६।१

परिचय पु० परि+क्षि-भावे कृच् । नाशे भवतुः ६।५।६

परिच्छाण न० परि+क्षि-भावे ल्युट् । परीक्षायां “यानि
परिच्छाणान्यासंस्तु कृष्णाः पश्यतोऽभवन्” ऐत०ब्रा० १।१४

परिचित् पु० परिचीये लयति वर्जते क्षि-क्षिप् । अविम-
न्यु पुत्रे नृपभेदे तस्मान्निरुक्तिः भा०सौ० १।६५ “विराटस्य
सुतां पूर्वं क्षुषां गाण्डीवधन्वनः । उपप्लवगतां वृद्धा

सत्यवाक् ब्राह्मणोऽग्रवीत् । परिचीयेषु करुषु पुत्रस्तत्र
नविष्यति । एतेदस्य परिचित्त्य गर्भस्यस्य भविष्यति ।
तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद् भविष्यति । परिचित्
भविता क्षोषां पुनर्वचकरः सुतः” । किपि उपसर्गंटीर्षे
परीक्षित् अयत् । कर्त्तरि क्तं परिचितोऽयत् पञ्चर० ।
२ कुबेरपुत्रभेदे पु० हरिवं० २२ख० “हाहक्षौ तव यंशो-
ऽस्मिन् हावेव च परिचितौ” तत्रैवाध्याये । श्वविचतः
पुत्रे नृपभेदे च “श्वविचतः परिचितु श्वलाश्व
शौर्यवान्” भा०शा० ६४ख० ।

परिक्षेप पु० परितः क्षिप्यते विषयवासनया जीवात्मा येन
परि+क्षिप-करणे कृच् । इन्द्रिये “एकादशपरिक्षेपं
मनोव्याकरणात्मकम्” भा०शाश्व० १६ख० भावे कृच् ।
२ परितश्चालने च ।

परिक्षेपक त्रि० परि+क्षिप-ताप्स्वीत्ये वृञ् । परितश्चलनशीले
परिक्षेपिन् त्रि० परि+क्षिप-ताप्स्वीत्ये घितुण् । परितः क्षे-
पणशीले स्त्रियां ङीष् ।

परिखा स्त्री परितः खन्यते खन-ङ । पुरादौ रिपुप्रभृतीनां
दुष्प्रवेशतासिद्धये गर्तंरूपायां जलाधारस्थाने वेष्टना-
कारभूमौ क्षमरः । परिखामानघ ब्रह्म०पु० जम्बख०
२०२ख० उक्तं यथा “प्रस्ये च परिखामानं शतहस्तं
प्रशस्तकम् । परितः शिविराणाञ्च गम्भीरदण्डहस्त-
कम् । सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाहारभीप्सितम् ।
शत्रोरगस्यं मितस्य गस्यमेव सुखेन च” । ततः भवादर्थे
पलाद्या० कृष्ण । परिख तद्गुणादौ त्रि० तत्र मये
परिखात इति पाठान्तरे परिखात इत्यपि तत्पार्थ

परिखात न० परितः खातम् । परिखायाम् । २ परिखन
कर्मणि त्रि० ।

परिगणन न० परि+गण-भावे ल्युट् । सर्वतोभावेन म-
णने विधिविधेयशास्त्रयोः विशेषतः कीर्त्तने च

परिगणित त्रि० परि+गण-क्त । विधिविधेययोः विशेष-
रूपेण कीर्त्तिते च । २ संख्याते च

परिगत त्रि० परि+गम-क्त । अभ्यासे २ स्रुते श्रुताते ङचे-
ष्टिते च मेदि० । ५ गते हेमच० ६ वर्णिते च । कर्त्तरि क्त ।
७ परितो गन्तरि त्रि० ।

परिगदित न० परि+गद-क्त । परिकथने तत्कृतमनेन
इष्टां इति परिगदितम् तत्कर्त्तरि स्त्रियां ङीष् ।

परिगहन न० परि+मह-भावे ल्युट् । कुक्का० न यत्नम् ।
अत्यन्तगहने

परिगूढ लि० परि+गुह क्त । अत्यन्तगुप्ते ततः चतुर्थ्यां
अप्रतिदि० क । परिगूढक तस्यादूरदेशादौ लि० ।

परिगृहीत लि० परि+ग्रह-कर्मणि क्त । स्वीकृते स्वा-
चिता० नास्यान्तोदात्तता ।

परिगृहीति स्त्री परि+ग्रह-कृत् इट्-इटो दीर्घः । परि-
ग्रहे ऐत० ब्रा० २।१५। [स्त्रियां शब्दच० ।

परिगृह्या स्त्री परि+ग्रह-कर्मणि कृप् । पाणिगृहीतायां

परिग्रह पु० परि+ग्रह-अण् । १ स्वीकारे । कर्मणि घ ।
२ सैन्यपञ्चाङ्गागे ३ भाष्यायां परिजने च । करणे घ ।

४ मूले ५ गणये च अमरः । परितोः ग्रहः । ६ राज्ञा
स्त्र्येन्वोर्घञ् ७ विष्णौ पु० "परमेष्ठी परिग्रहः" विष्णु सं०
"ग्रन्थार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात् परितो
ज्ञायते इति वा पलप्रादिकं भक्त्यैरर्पितं गृह्णातीति
वा परिग्रहः" भा० ।

परिग्राम अव्य० ग्रामस्याभिमुखम् । ग्रामस्यामुख्ये ततः
भवाद्यर्थे ठञ् । पारिग्रामिक तद्भावादौ लि० ।

परिग्राह पु० परि+ग्रह-"परौ यज्ञे" पा० घञ् । यज्ञार्थे
स्मृते वेदे स्वीकारे सि० कौ० ।

परि(लि)घ पु० परि+हन्त्यतेऽनेन "परौ घः" पा० परौ हन्तेरप-
घञान्तादेशः रस्य वा लः । १ लोहवद्गुह्ये २ लोहमयल-
गुह्ये च अमरः । विष्णुस्मादिषु ३ उनविंशे योगे ४ अगले
द्वारावरोधिकाद्ये मेदि० । ५ सुहरे ६ मूले अजयः । ७ गृहे
पुस्तके ८ काचघटे शब्दरत्ना० । ९ कुमाराचरणगणभेदे
भा० शल्य० ५६ अ० । ११ चण्डालभेदे भा० शा० १२ अ० ।

परिघटन न० परि+घट्ट-भावे ल्युट् । परितच्चावने
"मासुर्दुर्भीपरिघटनेन" भा० व० यज्ञप्रश्ने ।

परिघर्म पु० परि+घ-सन् । यज्ञाङ्गमहावीरपालपतितफेनादेः
क्षरणे परिघर्मस्योदम् यत् । परिघर्म्यं महावीराङ्ग-
घर्मसम्बन्धिपाले "परिघर्म्यमौदुम्बरम्" कात्या० श्रौ०
२६।२।६ "परिघर्म्यं घर्मसम्बन्धि यत् पालजातं का-
ष्ठमयसुखादि तदौदुम्बरम्" देवनाथः ।

परिघात पु० परि+हन्त्यतेऽनेन घञ् । परिघातास्त्रे

परिघातन पु० परिघातयति परि+हन्-स्वाधे णिच् क-
र्त्तरि ल्युट् । १ परिघातास्त्रे अमरः । २ सर्वतोऽहननकर्त्तरि
भावे ल्युट् । ३ परितोहनने च धरणिः ।

परिष्ट(ष्ट)ष्टिक पु० परितः ष्ट(ष्ट)ष्टं प्राज्ञत्वे नाख्यस्य ठन् ।
१ वानप्रस्थभेदे भा० आश्व० ८२ अ० । नीलकण्ठेन तत्र "प-
रिष्टिका वैषिका इति षडित्वा "परिष्टमेव गृह्णाति

नान्यथेति व्याख्यातम्" । तेन तत्र परिष्टिका इत्येव
पाठः तत्र परिष्टिका इति पाठान्तरसक्तं तेन तस्या
थेतदर्थकता "परिष्टिका वैषिका" इति "सुदृष्टपु-
स्तके पाठः" अनाकारः परिष्टिक्या गृह्णातीति वाच्यम् ।

परिचक्षा स्त्री परि+चक्ष-भावे श् साध्यातृकत्वात् न
ख्यादेशः । १ निन्दायां शत० ब्रा० १।१।५।१४ भाष्ये
दृश्यम् परि+वर्जने च । २ वर्जने स्त्री ।

परिचक्ष्य लि० परि+वर्जने चक्ष-ण्यत् वर्जनार्थत्वात् न ख्या-
देशः । वर्जनीये

परिचतुर्दश लि० परिहीन चतुर्दश यतः प्रा० व० ८ समा० ।
एकाधिकचतुर्दशरूपपञ्चदशसंख्यान्विते आर्षे तु समाधा-
नविधेरनित्यत्वात् न ङ । "इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः
परिचतुर्दश" भा० व० १ अ० ।

परिचय पु० परि+चि-अच् । १ ज्ञातस्य पौनःपुन्येन ज्ञाने
संज्ञने २ गणये च अमरः । ३ सर्वतश्चयने भाषः २।७५।

परिचर लि० परितः चरति चर-ट । १ भृत्ये २ परमहाराठे
रथरक्षके पु० अमरः । ३ प्रजासामन्तादिव्यवस्थापनका-
रिणि ४ राजभृत्यभेदे च ।

परिचर्या स्त्री परि+चर-क्यप् । सेवायाम् अमरः ।

परिचाय्य पु० परिचोयते संस्क्रियतेऽसौ परि+चि-ण्यत् ।
यज्ञाग्नौ अमरः "परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामः"
शत० ब्रा० ५।४।१।१३

परिचार पु० परि+चर-भावे घञ् । सेवायां भा० व० ८ अ०
परिचारे प्रकृतः ठन् । परिचारिक दासे भा० कृत० ७।८।१०

परिचारक लि० नि० परि+चर-ण्वल् । सेवके अमरः ।

परिचित् लि० परितचीयते चि-कर्मणि कृप् । १ परितः
स्थापिते यजु० १२।४६ कर्त्तरि कृप् । २ परिचयक-
र्त्तरि लि० । [कर्मणि ।

परिचित लि० परि+चि-कर्मणि क्त । १ परिचययुक्ते २ तत्-
परिच्छद् लि० परिच्छादयति परि+च्छद+णिच्-कृप्
हुलः । परिच्छदशब्दार्थे "सेमापरिच्छदस्तथ" रघुः ।

परिच्छद् पु० परि+च्छद-णिच्-व हुलः । १ उपकरणे २ ह-
स्तचरथपादाते श्वस्त्रादिभूषणे ३ परिवारे च हेमच० ।
५ काच्छादने च ।

परिच्छित्ति स्त्री परि+च्छिद-भावे क्तिन् । १ अवधारणे
"द्वयोरेकतरस्य वाप्यसज्जिगृह्यपरिच्छित्तिः प्रमा"
सां० सू० ००० अर्थस्य वस्तुनः परिच्छित्तिरवधारणं प्रमा" भा०
२ परिच्छेदशब्दार्थे च ।

परिच्छेद ५० परि+छिद-भावे करणादौ च घञ् । १खवधौ
२वीमायां श्ववधारणे अन्यस्य ४सन्धिभेदे । स च त्रिकां
दर्शितो यथा “सर्गवर्ग परिच्छेदोद्घोताध्यायाङ्गसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलं काण्डमस्त्रियाम् । स्थानं
प्रकरणं पर्वल्लिङ्गश्च अन्यसन्धयः” । तत्र काव्ये सर्गः,
कोषे वर्गः, खण्डद्वारे परिच्छेदोच्छ्वासौ कथयासुहातः
नाटके अङ्गः, संहितापुराणादौ अध्यायः, तन्त्रे पटलं,
ब्राह्मणे काण्डम्, इतिहासे पर्व, भाष्ये चार्त्तिकम् ।
एवमन्येऽपि अन्यसन्धयः सन्धभेदे ज्ञेयाः यथा पाद-
लम्बु कतरङ्गस्तवकप्रपाठकादयोऽपि यथायथमज्ञाः ।
४परिभाषे ।

परिच्छेद ५१ परि+छिद-कर्मणि ग्यत् । १परिमेये
२स्ववधायं च । [स्मरः ।

परिजन ५० परिगतो जनः । १परिशारे २प्रतिपाल्ये जने
परिजय्य ति० परि+जि-शक्यार्थे यत् नि० यान्तादेशः ।
परितो जेतुं शक्ये ।

परिजल्पित न० “प्रभोर्निर्दयताशयचापलाद्युपपादनात् ।
स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्गात् सात् परिजल्पितम्” उज्ज्व-
लमण्युक्ते कथनभेदे । [रङ्गनाथः ।

परिज्ञान न० परि+ज्ञा ल्युट् । सूक्ष्मज्ञाने ५०वि०६।१

परिजि ति० परि+जृ-क्ति । परितोगन्तरि ५०१।६४।५भा०

परिज्वन् ५० परि+जु-सौत्रधातुः कनिन् । १चन्द्रे २खनौ
च उज्ज्वलदत्तः । अत्र परिज्वन् इति परिजन्तु इति
शब्दद्वयकल्पनं प्रासादिकं “वृद्धवृद्धिज्यादिके उणादिसूत्रे

परिज्वन् इत्यस्यैव पाठात् । [शब्दे २४।४४०००००० ।

परिडीन न० परि+डी-भावे क्त । खगतिभेदे खगति-

परिणत ति० परि+णम-क्त । १परिपक्वे अमरः । २परि-

णामयुक्ते “तिर्यग्दन्तप्रहारश्च गजः परिणतोमतः”

हलायुधोक्ते श्वजभेदे माघः ४।२६ १।१५ ४सर्वतोमते

च ५शेषयुते च । [णामे ४परिपाके च माघः १।११।

परिणति स्त्री परि+नम-क्तिन् । १शेषे २खवसाने । १परि-

परिणयं ५० परि+नी-भावे क्त । १विवाहे अमरः भावे

ल्युट् । इपरिणयनं तत्पार्थ न० । परिणयतेर्विवा-

हार्थत्वात् परिणीता इत्यादौ क्तविवाहाद्यर्थावगमः ।

परिणाम ५० परि+नम-घञ् । १प्रकृतेरन्यथाभावे विकारे

२शेषे “परिणामेऽसृतोऽयम्” गीता । ३अर्थाङ्कारभेदे

च । अन्यथाभावश्च प्रकृत्युच्छेदेन प्रकृतेरुपान्तराधानेन

वा यथा ऋदादिर्घटादिरूपेण, काषादिर्भस्मादिना । “प्र-

रिणामतापतापसंस्कारदुःखैः” पात०सू० “परिणामतः
सलिलवत्” सां०का० “यथा हि वारिद्विस्तृप्तसदृक-
मेकरसमपि तत्तद्भूमिविकारानामाद्य नारिकेलतालीवि-
ल्वचिरविल्वतिन्दुकामलकप्राचीनामलककर्पित्यफलरसतया
परिणामानुसंधुरास्त्वित्तकटुकपायतया विकल्पयते एव-
मेकैकगुणसहजत्वात् प्रधानं गुणमाश्रित्याप्रधानगुणाः
परिणामभेदान् प्रवर्त्तयन्ति” सां०कौ० । ४परिपाके
“भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्यः (वह्निः) तर्कसंप्रहः ।

परिणामदर्शिनं ति० परिणामं शेषं पश्यति दृश-णिनि
इत० । शेषदृष्टिर् यत्कर्मकरणे यत्फलं तस्य दृष्टिर् ।

परिणामशूल न० परिणामे शूलम् । शूलरोगभेदे “स्वै-
र्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा । कफपित्ते
समाहृत्य शूलकारी भवेद्वली” । तस्य लक्षणं यथा
“भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् । तस्य
लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते” वातिकस्य तस्य ल-
क्षणं यथा “आध्मानाटोपविण्मूलविवन्धाऽरतिवेपनैः ।
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वेद्विप्रक्” पैतिकस्य तस्य
लक्षणं यथा “हृष्णादाहारतिस्त्रेदकद्वन्द्वलवणोत्त-
रम् । शूलं शीतशमप्रायं पैतिकं लज्जवेद्विप्रक्” श्लैष्मि-
कस्य तस्य लक्षणं यथा “कृदिहृक्कांसस्मोहं खल्य-
रुग्दीर्घं सन्ति । कटुतिक्तोपशानौ च तद्विज्ञेयं कफा-
त्मकम्” त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा “संष्टललक्षणं
बुद्ध्या द्विदोषं परिकल्पयेत् । त्रिदोषजमसाध्यन्तु जीण-
मांसवलानलम्” माधवकरः ।

परिणामिन् ति० परि+नम-णिनि । परिणामयुक्ते परि-
णामिकारणत्वञ्च प्रधानस्यैव न पुरुषस्येति निर्णीते सां०
सू० “पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः” सू०
“द्वयोरेव पुरुषकृत्योरखिलकार्यं पूर्वभावित्वेऽप्येकतरस्य
पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणताहान्यान्यतरस्य प्रकृतेः
कारणत्वौचित्यमित्यर्थः । पुरुषस्यापरिणामित्वे चेद्
बीजम् । पुरुषस्य संहत्यकारित्वे परार्थत्वापत्त्यानवस्था
असंहत्यकारित्वे सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः । प्रकृ-
तिद्वारा परिणामकल्पने च लाघवात् तस्या एव परि-
णामोऽस्तु पुरुषे तु स्वामित्वेन स्रष्टृत्वोपचारो यथा
योधेषु वर्त्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्यते तत्-
फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्वामित्वादिति । किञ्च
धर्मिण्याहकमानेन कारणतयैव प्रकृतेः सिद्धौ नान्यका-
रणाकाङ्क्षास्ति । यथा धर्मिण्याहकप्रमाणेन द्रष्टृतया

पुरुषचिह्नौ नान्यद्व्याकाङ्क्षेति । अपि च पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचिद्वर्त्मनश्चादिवदन्त्वमपि स्यात् । तथा च विद्यमानमपि सुखदुःखादिकं न ज्ञायेत ततश्चाहं सुखी न वेत्यादिसंशयापत्तिः । कृतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वानपायेन पुरुषस्यापरिणामित्वं सिद्धमिति । तदुक्तं योगसूत्रेण “सदा ज्ञाताश्चित्तस्य वृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वादिति” तद्भाष्येण च “सदाज्ञानविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयतीति” भा० उक्तम् संयोगश्च न परिणामः सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोपत्यैव परिणामित्वव्यवहारात्” सा०प्र०भा० । तेन पुरुषस्य संयोगवत्त्वेऽपि विकारहेतुसंयोगाभावात् न परिणामित्वम् । स्त्रियां ङीप् । “सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी” हरिका० ।

परि(री)णाय पु० न० परि+नी-द्युते विषये घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः । शारीणां वामदक्षिणतो नयने अक्षरः घञन्तत्वेऽपि अभिधानात् अस्त्री ।

परि(री)णाह पु० परि+नह-घञ् वा दीर्घः । विस्तारे (ओसार) “धनुः शतं परीणाहो ग्रामात् जेतान्तरं भवेत्” याज्ञ० ।

परिणाहवत् लि० परिणाह+वला० वा मत्वप् । विस्तारयुते स्त्रियां ङीप् पक्षे एकाक्षरकदन्तत्वेऽपि वला० इति । परिणाहिन् तत्त्वार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

परिणेतु पु० परि+नी-हृच् । शिवाहकर्त्तरि भर्त्तरि राजनि० २परितो नेतरि च ।

परिणेत्य लि० परि+नी-यत् । श्रितोनयनीये आश्व०श्रौ० ४।३।१५। विवाहयोग्यायां २कन्यायां स्त्री ।

परितक्मन् न० तक्-ह्रस्वे भावे मनिन् । परितोगमने तदर्हति यत् । परितक्मन् परितो गन्तव्ये ऋ०१।२।१५७ भा०दशप्रश्नम् । “परित एनां रात्रिं तक्म” बिरुक्तोक्तायां रात्रौ च रात्रेरुभयत उष्णतोपलम्भात् तथात्वम् ।

परितस् अय्य० परि+तमिन् । सर्वतोभावे इत्यर्थे । एतद्योने सम्बन्धार्थे द्वितीया परितः कृष्णं भक्ताः ।

परिताप पु० परितप्यतेऽत्र परि+तप-आधारे घञ् । श्रुते करणे घञ् । २दुःखे मेदि० । श्लोके शब्दच० ४भये ५कस्ये विश्वः ६अत्युष्णतायाश्च “ते ह्यादपरिताप कृताः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्” पाठ०सू० “ते जन्मायुर्भौगा पुण्यहेतुका सुखफलाः अपुण्यहेतुका दुःखफलाः” भा० ।

परितोष पु० परि+तष-भावे घञ् । सन्तोषे आनन्दभेदे

परित्याग पु० परि+त्यज-भावे घञ् । सर्वतो भावेन वर्जने परित्याग न० परि+त्यै-ल्युट् । श्रुत्ये अग्निष्टे प्रवृत्तस्य २निवारणे च “परित्यागाय साधूनाम्” गीता ।

परिदंशित लि० परिदंशो जातोऽस्य तार० इतच् । कृतं सच्चाहे भा०आ० १२३अ० । [अक्षरः ।

परिदान न० परि+दा-भावे ल्युट् । प्रतिरूपदाने विनिमये परिदाय ४० परि+दा घञ् । आमोददायिनि सुगन्धौ हरिवं २१८अ० ।

परिदायिन् परिवर्ज्य शास्त्रदोषं ददाति दा-यिनि । अकृतविवाहस्य ज्येष्ठस्य कनिष्ठाय कन्यादातरि परिवेत्तृ-शब्दे हारीतवाक्यं दृश्यम् ।

चरिदेवन न० परि+दिव-ल्युट् । श्रुत्युचने कृतस्य कर्मणोऽनुचितत्वधियानुतापे २विलापे च । यिच्-युच् ।

परिदेवनायत् स्त्री । “तत्र का परिदेवना” गीता २।२८ परिदेविन् लि० परि+दिव-ताच्छील्ये इति । परदेवनशीले स्त्रियां ङीप् ।

परिहीप पु० गच्छप्लभेदे भा०आ० १००अ० ।

परिधान न० परिधीयते परि+धा-कर्मणि ल्युट् । श्रुतिवस्त्रे नाभेरधोधृतवसने अक्षरः भावे ल्युट् । २व-स्त्रादिदेहादौ धारणे च ।

परिधानीया स्त्री परि+धा-कर्मणि अनीयर् । श्रुत्यादि-स्यायास्तत्तमायाश्च “सर्वलोत्तमां परिधानीयेति विद्याय आश्व०श्रौ० २।१६।८ “स यलोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीया स्यात्” छान्दो० । २परिधेयवस्त्रादौ लि० ।

परिधाय पु० परि+धा-कर्मणि घञ् । श्रुतिवस्त्रे आधारे घञ् । २नितम्बदेशे शजलस्थाने च मेदि० भावे घञ् । परिधाने ।

परिधि पु० परि+धा-कि । चन्द्रसूर्यसमीपस्थे मेघादिष्व-स्त्रिकर्षात् जायमाने वेष्टनाकारे श्रुत्युचने (सूर्यसभा) (चन्द्रसभा) परिवेशशब्दे दृश्यम् । यज्ञियपशुवन्धनार्थं निष्वातायां यज्ञियतरोः पलाशादेः २शाखायाम् शगोलमण्डलस्य परितो वेष्टनसूत्रमाने जेतशब्दे २४०० घ०दर्शितम् । यज्ञियपरिधिमानं च दृश्यशब्दे ६२८ पृ० दृश्यम् । तच्चान्यतशास्त्रविषयम् कर्मप्रदीपोक्तमानत्वे छन्दोगविषयम् यथा “वाङ्मात्राः परिधयः कृजवः श्वचोऽन्नपाः । तयो भवन्ति शीर्षाया एकेषान्त् चतुर्दिशम् । प्रागप्यावभितः पनादुदगपमथापरम् । न्यसेत् परिधिमन्यजेदुदयः स च पूर्वतः” ।

परिधिस्थ त्रि० परिधौ तिष्ठति स्था-क । १परिचारके
युद्धादौ रघिनो रघार्यं परितः स्थिते २सैन्यादौ च ।

परिधिपतिखेचर पु० महादेवे भा० अतु० ६७ अ० ।

परिधूमन सुश्रुतोक्ते तृषादितस्य उद्गारभेदद्वये उपद्रवभेदे
(चोथा डेकुर तोला) ।

परिधूमायन न० सुश्रुतोक्ते उद्गारभेदे (चोथा डेकुरतोला)

परिधेय त्रि० परितो धेयः । परिधिमवे १विश्वदेवादौ यजु०

१।१८ परि-धा यत् । २परिधातव्ये वस्त्रादौ त्रि० ।

परिनन्दन त्रि० परि+नन्द-णिच्-ल्यु जुन्ना० न णत्वम् ।

१सन्तोषकारके भावे ल्युट् । २सन्तोषकरणे न० ।

परिनिष्ठा परि+नि+स्था-भावे अ । रथ्यवसाने "पारम्पर्ये-
ऽथेकत्वं परिनिष्ठा" सां० सू० ।

परिपक्त त्रि० परि+पच-क्त । १परिपाकयुक्ते २परिणते च

परिपन(ण) न० परिपन्य(ण्य)ते व्यवहियतेऽनेन पन(ण)-
घञ् । मूलधने अमरः ।

परिपति त्रि० परि+पत-इत् । १सर्वव्यापिनि यजु० ५।१।

२अधिपतौ पु० निरु० १२।१८ अ० ।

परिपन्थ पु० पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पथि-
अच् । १पथिवर्जके २पथिव्यापके च "परिपन्थं

गच्छति" पा०ठक् । पारिपन्थिक चौरे सि०कौ ।

परिपन्थक पु० परिपन्थयति दोषाख्यानं गच्छति परि+
पन्थ-एव लृप् पन्थानं वर्जयित्वा गच्छति वा कन् पन्था०

देशः । शतौ यजु० ४।१४ । हेमच० ।

परिपन्थिन् पु० परि+पन्थि-इनि । १शतौ २विपरीताचारिणि

त्रि०स्त्रियां ङीप् । "छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य-
वस्यातरि" पा० वेदे एवास्त्र प्रयोगः । लोके तृपचारत्वा ।

परिपरिन् पु० परिपन्थिन्शब्दोक्ते पा० नि० । शतौ
वेदे एवास्त्र योगः । यजु० ४।१४ ।

परिपवन पु० परिपूयतेऽनेन परि+पू-करणे ल्युट् ।

चालन्यां निरु० ४।६ ।

परिपशय त्रि० व्याप्तौ परिः पशोरिदं यत् प्रा०स० । सर्व-
पशुसम्बन्धिनि कात्या० श्रौ० ८।८।१ [३नैपुण्ये च ।

परिपाक परि+पच घञ् । १उत्कृष्टपाके २परिणामे ।

परिपाकिन् स्त्री परिपाकोऽस्यस्याः एकाक्षरकदन्तत्वेऽपि
सञ्ज्ञात्वात् इनि ङीप् । त्रिहतायां शब्दच० ।

परिपाटि(टी) स्त्री परि+पुट-इत् । अतुक्रमे आतु-

पूव्याम् अमरः वा ङीप् । [अन्तोदानताऽस्य ।

परिपाट् अथ० पाटं वर्जयित्वा । पाटवर्जने निरुदका०

परिपिष्टक न० परि+पिष-क्त सञ्ज्ञायां कन् । सीसके
राजनि० । [रणे च

परिपुटन न० परि+कुटा० पुट-भावे ल्युट् । भेदने २सम्पुटोक्त-

परिपुष्करा स्त्री परितः पुष्करं सुखं यस्याः । (गोचक)

गोडुस्वायाम् शब्दच० ।

परिपूत त्रि० परि+पू-क्त । १अत्यन्तशुद्धे मासः २।१६ ।

श्रुपौ दिवातेन तृषनिःसारणयुते २धान्यादौ च । "परि-
पूतेषु धान्येषु" मनुः ।

परिपूर्ण त्रि० परि+पूर-क्त नि० । आभोगयुते तस्य भावः
तन् । परिपूर्णता आभोगे स्त्री अमरः ।

परिपेल न० परि+पेल-अच् । कैवर्त्तीसुक्तके शैवलमध्ये
जायमाने सुज्ञाकारे पदार्थे शब्दमाला ।

परिपेलव न० परितः पेलवं मृदुता यस्य । १कैवर्त्तीसुक्तके
अमरः । २अत्यन्तमृदौ त्रि० ह०सं० ६४ अ० ।

परिपोट पु० सुश्रुतोक्ते कर्णपात्नीरोगभेदे "परिपोटस्तथो-

त्पात उक्तान्यो दुःखवर्जिनः । पञ्चमः परिलेही च कर्ण-

पात्या गदाः स्मृताः" इत्युपक्रमे सौकानाथ्यांश्चि-

रोत्स्वस्वहृसाभिप्रवर्जिते । कर्णशोफो भवेत् पात्यां

सरुजः परिपोटनात् । लण्णारुणनिमः स्तब्धः स

वातात् परिपोटकः" । परिपोटक इत्यप्यत्र पु० ।

परिपोटन न० प+पुट-भेदने ल्युट् । भेदने सुश्रुतः ।

परिप्रश्न पु० परितः प्रश्नः । युक्तायुक्तत्वपञ्चे गोता ४।१४ अ०

परिप्रव पु० परि+प्रु-अच् । १चञ्चले अमरः । भावे लृप् ।

२जलादेरुपरितरणे च ।

परिप्रुत स्त्री परि+प्रु-क्त । १जलादिभिराद्रीभूते । २मदि-

रायां स्त्री हेमच० । मैथुनवेदनायुक्ते शनार्यङ्गभेदे स्त्री "प-

रिप्रुतायां योनौ तु प्रास्यधर्मे रुजा श्चश्म" माधवकरः

परिव(व)र्ह पु० परि+वर्ह-घञ् । नृपयोग्ये हृस्वश्चरणादि

परिच्छेदे अमरः । अन्त्यस्यव मध्य एव न्यायः ।

परिभ(भा)व पु० परि+भू-अप् घञ् वा । १चनादरे २तिर-

स्कारे अमरः । [शीले स्त्रियां ङीप् ।

परिभविन् त्रि० परि+भू-ताच्छील्ये इनि । परिभवन-

परिभाविन् त्रि० परि+भू-ग्रहा० भूतेऽर्थे णिनि । सर्वतो-

भावेन भवनयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

परिभाषण न० परि+भाष-ल्युट् । १निन्दया दुष्टवचने आ-

ज्ञामे २नियमे च सेदि० ।

परिभाषा स्त्री परि+भाष-अ । शास्त्रज्ञतां १कृत्स्नसञ्ज्ञा-

याम् अवयवार्थमनादृत्य ससुदायार्थं २विशिष्टसञ्ज्ञायाम् ।

संज्ञापरिभाषयोस्तु अथान्तरमेदः परिभाषेन्दुगेखरे
 "यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्" "यथाकालं संज्ञापरिभाषम्"
 अन्वयव्याख्याने दृश्यः । "कश्चिदेकदेशस्यः सर्वशास्त्र-
 मभिज्वलयति अथ मदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेष्टा-
 भिज्वलयतीति "वष्टी स्थाने" इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।
 "अधिकारशब्देन पारार्थात् परिभाषाप्रच्यते । कश्चित्
 परिभाषारूप इति" कैयटः । दीपो यथा प्रभाहारा
 सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत् । खड्गविजननद्वारा सर्वशा-
 स्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । ४ आधुनिकसङ्घेते
 पारिभाषिकशब्दे दृश्यम् ।

परिभूत लि० परि+भू-क्त । इतिरुक्ते स्मनादते च हेमच०
 परिभ्रमण न० परितो भ्रमणम् । १ सर्वतोभ्रमणे २ पर्यटने च
 परिमण्डल लि० परिगतो मण्डलम् । १ वर्तुलाकारे हेमच०

२ अणुपरिमाणयुक्ते च परिमाणशब्दे दृश्यम् ।

परिमर पु० परिस्त्रियन्ते अस्मिन् परि+मृ-आधारे अण् ।
 वायौ "तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत" तैत्ति० उ० १।
 १०।४ "ब्रह्मणः परिमरः परिस्त्रियन्ते अस्मिन् पञ्च दे-
 वताः विद्युद्दृष्टिचन्द्रमा आदित्योऽग्निरित्येताः । अतो
 वायुः परिमरः स्वयन्तरप्रसिद्धेः । "स एवायं वायु-
 राकाशेनानन्य" इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरस्तमाकाशं
 वाय्वात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत" भा० ।

परिमर्द् पु० परि+मृद-भावे घञ् । १ घर्षणे २ नाशने ३ हिं-
 सने च भा० शा० २।५२ सूत्रो० । ल्युट् । परिमर्द् न तत्कार्ये

परिमल पु० परि+मल-अच् । १ कुङ्कुमचन्दनादिमर्दने मर्द-
 नोद्भूते २ सुगन्धौ अमरः । २ परितः सम्बन्धे च "चतां
 परिसमोद्भूतबोद्धवः" इत्युदयनः ४ पण्डितसमूहे शब्दर०

परिमाण न० परिमीयतेऽनेन परि+मा-ल्युट् । यवाङ्कु-
 लप्रस्थादिभिर्गुञ्जादिभिश्च द्रव्यव्यस्य परिच्छेदे (माप)
 गुञ्जादिपरिमाणभेदविशेषाश्च कर्षणशब्दे १७७५ ए० उक्ता
 दृष्ट्याः । अङ्गुलादिपरिमाणञ्च वैशेषिकमते द्रव्यगुणभेद-
 स्तत्त्वात्विध्यं चोक्तं यथा "अणोर्महतस्योपलब्ध्यनुप-
 लब्धौ नित्ये व्याख्याते ।" कणा० सू० "तदेवं स्थूलो नीलः
 कलम इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा नीलं रूपं विषय-
 स्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परस्परपु-
 र्यन्तं परिमाणमुच्यते । प्रत्यक्षत्वात् द्रव्यप्रत्यक्षहेतु-
 त्वाच्च । द्रव्यप्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं
 नहि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथा च
 द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं

गुणोऽस्तीति निश्चीयते । यदि हि घटादिस्वरूपं परि-
 माणं स्यात् तदा महदामयेत्युक्ते घटमात्रमनयेत्
 तथाच प्रैषसंप्रतिपत्ती विरुध्यताम्, एवं घटपदात्
 परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदाद्वा घट इति । मानव्यव-
 हारासाधारणकारणत्वं द्रव्यसाक्षात्कारकारणविध-
 सामान्यगुणत्वं वा महत्त्वम् । मानव्यवहारो हस्तवित-
 क्र्यादिव्यवहारो नतु पणसङ्ख्यादिव्यवहारः । तच्च परि-
 माणस्युत्तर्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं सुखत्वञ्च, तत्र
 परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्तिनी परमाणु-
 त्वपरमसुखत्वे परमाणुवर्तिनी अयान्तराणुत्वावान्तर-
 सुखत्वे द्वाणुकवर्तिनी तत्सरेणुमारभ्य महावयवि-
 पर्थ्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे । एतच्च सर्वात्यपि द्रव्याणि
 परिमाणद्वयवन्ति । विल्वामलकादावणुत्वव्यवहारः सभि-
 दिकुदण्डादिषु च सुखत्वव्यवहारोभाक्तः, भक्तिशालं
 प्रकर्षभावाभावः, आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः
 सुखत्वे । विण्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आमलके, स च
 गौणसुखोभयभागित्वादुभक्तिपदवाच्यः । दीर्घसुखत्वे
 नित्ये न वर्तते इत्येके, परिमाण एव ते न भवत
 इत्यपरे, महत्त्वं दीर्घमाननीयतामितिवत् महत्त्वं वर्तुलं
 त्रिकोणज्ञानीयतामिति निर्धारणमन्नादनुत्वादीना-
 मप्यपत्तेरिति तेषामाशयात् । इदानीं परिमाणकार-
 णानि परिसृष्टे । "उप० सू०" कारणवस्तुत्वाच्च कणा० सू०
 "चकारो महत्त्वप्रचयौ सङ्गच्छिनोति, परिमाणसुप्तयते
 इति सूत्रशेषः, तत्र कारणवस्तुत्वं केवलं तत्राणुके
 महत्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात्
 तच्च वस्तुत्वमीश्वरामेक्षादुद्भिज्यं तदनुवरेनेकविधयत्वेऽ-
 प्यहृदविशेषोपग्रहो नियामकः, एवं परमाणुद्वयगतं
 हित्व द्वाणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तत्तु-
 भ्यामपचित्ताभ्यामकारणे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायि-
 कारणं वस्तुत्वप्रचययोस्तत्ताभावात् । यत्र च द्वाभ्यां
 तत्तुल्यकपिञ्जाभ्यां तत्तुल्यकपिञ्जारभस्तत्त्व परिमाणोत्कर्ष-
 दर्शनात् प्रचयः कारणं वस्तुत्वाभावात् महत्त्वस्य
 सत्त्वेऽपि परिमाणोत्कर्षं प्रत्ययोपेक्षकत्वात् । एतच्च सति
 यदि महत्त्वं तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं "द्वाभ्या-
 मनेकेन सर्वैर्वा" इति । प्रचयश्च कारणम्भकसंयोगः,
 स च स्वाभिमुखकिञ्चिद्वयवसांसंयुक्तत्वे सति स्वाभिमुख-
 किञ्चिद्वयवसांसंयोगलक्षणः, सचावयवसंयोगः स्वावयव-
 मशियिलसंयोगाभेदः परिमाणजनकः "गुणकस्मिन्"

बापेत् इति वचनात् उ०८०। “अतो विधरीतमणु” क०८०।
 “महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पादाणुत्वं व्युत्पादयति । अतः
 प्रत्यक्षविज्ञानाद्भूतः परिभाषाद्वयविपरीतं तदणु परिभा-
 षामित्यर्थः । वैपरीत्यज्ञाप्यत्वात् कारणवैपरीत्याच्च,
 महत्त्वे हि महत्त्ववृद्धत्वप्रचयानां कारणत्वम्, एतेन
 दीर्घत्वविपरीतं ह्रस्वत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्, वैपरीत्यज्ञाप्यापि
 पूर्ववत्” उ०८०। “इदानीं कुवलात्मकादावणुत्वव्यवहारो-
 भाक्त इति दर्शयति । “अणु महदिति तस्मिन् विशेष-
 भावात् विशेषभावाच्च” क०८०। “इतिशब्दो व्यवहारपरतां
 दर्शयति, तेन वित्वापेक्षया कुवलाच्च, कुवलापेक्षयात्मकं
 महत्, आत्मकापेक्षया वित्त्वं महदिति तावद्व्यवहारो-
 ऽस्ति, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो मुख्यः, कुत एवमत
 आह विशेषभावात् महत्त्वविशेषस्यैव तरतमादिभावेन
 भावात् । अणुव्यवहारस्तु तेषु भाक्तः कुत एवमत आह
 विशेषभावात् अणुत्वविशेषस्य तत्ताभावात्, अणुत्वं हि
 कार्यं द्रष्टुमशक्यं, नित्यं परमाणुवृत्तिः, कुवलादौ
 तदभावात् । यथा विशेषस्य महत्त्वकारणस्यैवावयववृद्ध-
 त्वमहत्त्वप्रचयानां कुवलादवयवेषु भावात् सञ्जावात् ।
 विशेषभावात् विशेषस्य अणुत्वकारणस्य महत्त्वावधाना-
 धिकरणवृत्तस्य कुवलादवयवेष्वभावादपञ्जावादित्यर्थः”
 उ०८०। “अणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह ।
 “एककालत्वात्” कणा० सू०। “महत्त्वमणुत्वञ्च द्वयमध्ये क-
 ष्मिन् कालेऽनुभूयते, ते च महत्त्वाणुत्वे परस्परविरो-
 धिनी नैकताश्रये सह सम्भवतः, अतो महत्त्वकार-
 णसदुभायान्महत्त्वप्रत्ययस्तत्र मुख्योऽणुत्वप्रत्ययप्रयोगो च
 भाक्तापित्यर्थः” उ०८०। “महत्त्वप्रत्ययस्य मुख्यत्वे
 हेतुमाह “दृष्टान्ताच्च” कणा० सू०। “दृश्यते तथा वस्तु-
 गत्या महत्त्वेव कुवलात्मकवित्त्वेषु स्थूलसूक्ष्मत-
 रगत्या महत्त्वव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या
 सूक्ष्मतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या
 सूक्ष्मेव पटशङ्खस्कटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यव-
 हारः” उ०८०। नन्वणु महत्परिभाषामितिव्यवहार-
 यत्नान्महत्त्वेऽपि परिभाषे महत्त्वमणुत्वेऽप्यणुत्वम-
 षीति ज्ञायते तत् कथं ब्रह्मसात्वदन्तित्वमनयोः कथं
 वा गुणे गुणवृत्तित्वविरोधो नापद्यत इत्यत आह ।
 “अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः”
 कणा० सू०। “यथा गुणकर्मणो नाणुत्वमहत्त्ववती
 तथाऽणुत्वमहत्त्वे अपि नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः
 मध्येगम्य भाक्तो द्रष्टव्यः” उ०८०। “ननु यथा गुणा

गुणवन्तः कथमन्यथा महान् शब्दः द्वौ शब्दौ एकः
 शब्दः चतुर्विंशतिगुणा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यपि
 च कर्मवन्ति प्रतीयन्ते कथमन्यथा शीघ्रं गच्छति द्रुतं
 गच्छतीति व्यवहारः तथाचाणुत्वमहत्त्वे अपि तद्वती
 स्यातामित्यत आह । “कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणः
 व्याख्याताः” कणा० सू०। “कर्मभिः कर्माणि न तद्वन्ति
 गुणैश्च गुणा न तद्वन्ति तथाऽणुत्वमहत्त्वे अपि न तद्वती,
 व्यवहारस्तु सर्वत्र भाक्त इत्यर्थः” उ०८०। ननु म-
 हानि कर्माणि अणूनि कर्माणि महानो गुणाः
 अणवो गुणा इत्यादिव्यवहारादणुत्वमहत्त्ववन्ति क-
 र्माणि तदुभयवन्तश्च गुणाः प्रसक्ता इत्यत आह ।
 “अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाच्च व्याख्याताः” कणा०
 सू०। “यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा न
 कर्माणि तदुभयवन्ति न वा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः,
 प्रयोगस्तु पूर्ववदुभाक्त इति भावः” उ०८०। “अणु-
 त्वमहत्त्वप्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरिति दर्शयति । “एतेन
 दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते” क०८०। “ह्रस्वत्वदीर्घत्वे
 अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती महोत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वो-
 त्पादकम्, कारणैक्यात् कथं कार्यभेद इति चेन्न प्राग-
 भावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः यत्तैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं
 यत्ताणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वं यत्र नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं
 ह्रस्वत्वमित्यादिदेशार्थः” उ०८०। “इदानीं विना-
 शकमाह “अनित्येऽनित्यम्” क०८०। “एतच्चतुर्विधमपि
 परिभाषां विनाशिनि द्रव्ये वर्तमानमाश्रयनाशदेव
 नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात् । घटे सत्यपि तत्परि-
 भाषां विनश्यति कथमन्यथा क्लृप्तमङ्गोऽपि स एवायं घट
 इति प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशा-
 वश्यत्वात् न हि परमाणुद्वयसंयोगनाशाद् द्रष्टुं के-
 नष्टे तद्विश्रितस्य तत्सरेणोक्तद्विश्रितस्य चूर्णशर्करादेरवि-
 नाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञेति
 हेतवेयं दीपकलिकेति प्रत्यभिज्ञानवदुभयान्नित्वात् । प्रदी-
 पप्रत्यभिज्ञाऽपि प्रसवे ह्रस्वत्वदीर्घत्वे परस्परविनाश-
 शालिनी इति चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुपप-
 न्नेरुक्तत्वात्” उ०८०। “नित्येऽनित्यम्” कणा० सू०।
 “तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतम-
 णुत्वं शब्दबुद्ध्यादिवदाकाशादिवत् महत्त्वमपि नश्य-
 तीत्यत आह । नित्येष्वकाशादिषु परमाणुषु च
 यत् परिभाषां तन्नित्यं विनाशकाभावात्” उ०८०।

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकमिदं संज्ञामाह “नित्यं
परिमण्डलम्” कणा०सू० परिमण्डलमेव परिमाण्डल्यम्
(स्वाधै व्यञ्ज) उपलब्धम् ।

“परिमितव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः”
 सि०सुक्ता० “अणु दीर्घं सङ्ख्यस्वमिति तद्वेद इरितः ।
 अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यसदाहृतम् । संख्यातः
 परिमाणश्च प्रचयादपि जायते । अनित्यं इण्युकादौ
 तु संख्याजन्यसदाहृतम् । परिमाणं घटादौ तु परि-
 माणजमुच्यते । प्रचयः गिधिलाख्यो यः संयोगस्तेन
 जन्यते” भाषा० “तच्चतुर्विधम् अणु सङ्ख्य दीर्घं ह्रस्वश्च ।
 तत्परिमाणम् । नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते ।
 जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति
 पूर्वेष्वनित्यम् । तथा चानित्यं परिमाणं सङ्ख्याजन्यं
 परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः । तत्र सङ्ख्याजन्य-
 सदाहरति । इण्युकादाविति । इण्युकस्य त्वसरेणोश्च
 परिमाणं प्रति परिमाणपरिमाणं इण्युकादिपरिमाणं
 वा न कारणम् परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्ट-
 परिमाणजनकत्वात् । इण्युकादिपरिमाणन्तु परिमा-
 णत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् । त्वसरेणुपरिमाणन्तु न स-
 जातीयम् । अतः परिमाणौ द्वित्वकक्षेत्रा इण्युक-
 परिमाणस्य इण्युके, त्वित्वकक्षेत्रा च त्वसरेणुपरिमाण-
 स्यात्समाधिकारणमित्यर्थः । परिमाणजन्यसदाहरति ।
 परिमाणं घटादाविति । परिमाणजं कपालादिपरि-
 माणजन्यम् । प्रचयजन्यसदाहृतं प्रचयं निर्वक्ति
 प्रचय इति” सि०सुक्ता० “परिमाणं त्वलकादौ नाशस्त-
 त्ववनाशतः” भाषा० “नाश इति कथं परिमाणस्य ।
 न चावयवनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्यवयवविनि-
 लिचत्वरपरमाणुविक्षेपे तदुपचये चावयवनिनः प्रत्यभि-
 चानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिना वाच्यम्
 परिमाणविक्षेपे इण्युकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तन्नाशे
 च त्वसरेणुनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाश-
 स्यादकाशत्वात् सति च वायुकेऽनभ्युपगममात्रेण ना-
 शस्यापवादित्वमशक्यत्वात् । शरीरादाववयवापचयेऽसम-
 वाधिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः ।
 न च घटादिनाशेऽपि तत्त्वन्तरसंयोगात् परिमाणाधिक्यं
 स्यादिति वाच्यम् तत्रापि बेसाद्यभिघातेन समवायि-
 कारणतन्तुसंयोगनाशात् घटनाशस्यावश्यकत्वात् । किञ्च
 तत्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तत्त-

न्तरूपकारणाभावात् तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न तेन
 परिभाषाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् । तस्मात् तत्र तन्व-
 न्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशकतः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं
 स्वीकार्यम् । व्यवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तु सञ्ज्ञात्येव
 दीपकलिकादिवत् । न च पूर्वतन्व एव तन्वन्तरसङ्-
 कारात् पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यम्
 मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात् । एकदा नानाद्रव्यस्य
 तवासुपलम्भवाधितत्वाच्च पूर्वद्रव्यस्य प्रतिवक्ष्यकस्य विनाशे
 द्रव्यन्तरोत्पत्तिरित्यवश्यमस्य प्रेयत्वात्^१ सि०सुता० ।

वेदान्तिमते अणुमहदित्येव परिमाणद्वैविध्यम् ।
तत्र व्याख्यातादण्डे दर्शितम् । एवं सांख्यमतेऽपि परि-
माणद्वैविध्यम् । “न परिमाणचान्तुर्विध्यं द्वाभ्यां तदु-
योगात्” सांख्य० ।

परिभर्जनं न० परि+वृत्त-भावे ल्युट् छद्भिः । १ जलशोभ-
वादिना भूष्यादेः शोधने सधुसक्तकूपे २ भक्ष्यद्रव्यभेदे च
० सधुतैलवृत्तेर्मध्ये वेदिताः समिताश्च ये । सधुसक्तकृदिट्
तशाख्या परिभर्जनम् शब्दच० ।

परिमित त्रि० परिभाषा-क्त । इतपरिभाषे २ यथाहं
परिभाषे च त्रिका० ।

परिमिति स्त्री परि+मा+क्तिङ् । परिमाणे भाषापरिच्छेदः ।
परिसुखं कव्यसुखस्य वर्जनम् कव्ययोः पूर्वादि । ससुखवर्जने
“परिसुखञ्च” पा० तत्र वर्तते ठक् । पारिसुखिक सेवके
परिसुखं भवम् “कव्ययोर्भावाच्च” पा० पारिसुखादिभ्य एवे-
षप्रते इत्यक्तेः जप् । पारिसुख्य तत्र भवेति ।

परिमुखादि अप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः
 "परिमुख परिहनु पर्योष्ट पर्युलूखल परिभीर उष-
 भीर उपाह्वय उपकलाप व्यनुपथ व्यनुपद व्यनुगम
 व्यनुतिष्ठ व्यनुभीत व्यनुसाय व्यनुभीर व्यनुमाप व्यनुयव
 व्यनुयूप व्यनुध्व प्रतिशाख" ।

परिमोक्ष पुं. परितो मोक्षः । १ स्वयम्भुक्तौ शनिवाङ्मोक्षे
भाग. २६१० क्लोते श्रीधरः । २ मोक्षने च

परिमोषिन् त्रिं परि + मुष + ताच्चीत्ये इति । परिमोषश्च
शोभे चोरे स्त्रिवां ङीप् ।

परियञ्ज पु० परित उभयतो विहितो यज्ञोऽस्य । उभयतो
विहितयज्ञे वृक्षस्यतिषथादौ कात्या० ११।१८ सं०

परि(री)वोग पु० परि+वुञ्ज-भावे घञ् वा दीर्घः । परितोयोतो
परिरथ्या स्त्री परितो रथ्या । चतुष्पदादौ [निष्कृते ।
परि(री)रन्ध्र पु० परि+रन्ध्र-घञ् लृट् वा दीर्घः । का-

परिराटक त्रि० परि+रट-ताच्छीत्ये वुञ् । समन्ताद-
रटनशीले । [रटनशीले स्त्रियां ङीप् ।

परिराटिन् त्रि० परि+रट-ताच्छीत्ये घिनृण् । समन्ताद-

परिल त्रि० परितो जाति जा-क । परितो प्राङ्के ततः

शिवो व्यपत्ये व्यप् । पारिल तदपत्ये पुंस्त्री० ।

परिलेख त्रि० परिलिखत्यनेन परि+लिख-करणे घञ् ।

परितो लेखनसाधने द्रव्ये । उपरागशब्दे १३०२ पु०

दर्शिते पदार्थे च । [रेख-टिकरणे ।

परिलेखन परि+लिख-भावे ल्युट् । यज्ञभ्यानेषु परितो

परिवत्सर पु० संवत्सरपञ्चकान्तर्गते वत्सरभेदे "शकाव्दात्

पञ्चमिः शेषात् समाद्यादीपुवत्सराः । सम्मन्तात्पूर्वाच्च

तथोदापूर्वकामताः" मल्लान्त० । "परिपूर्वं तथा दानं

यथानां च द्विजोत्तमा !" विष्णु ध० ।

परिवर्जन न० परिवर्ज्यतेऽनुभिरनेन हज-णिच्-ल्युट् ।

१मारणे । हज-भावे ल्युट् । श्लागे व्यसरः । पतित-
दीनां शय्यासनादौ परिवर्जनसक्तं यथा

"एकशय्यासनं पङ्क्तिभागद्वयकाञ्चमिच्छन् । याज-

नाध्ययने योनिस्तथैव सह भोजनम् । सहाध्यायस्तु

दयमः सहयोजनमेव च । एकादयः ससहिष्णो दोषाः

काङ्क्ष्यसंज्ञिताः । समीपे चाप्यन्यस्यात् पापं संक्र-

म्यते नृणाम् । तस्मात् सर्वपक्षेन साङ्ख्यं परिप-

र्जयेत्" इति कौर्मि उपरिभागे १५ अ० । देशभेदावर्ज-

नीया यथा "यस्मिन्देसे न सम्मानो न प्रीतिर्न च

वान्धवाः । न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्जयेत्"

चाणक्यः । वज्र्यमनुष्यादयो यथा "ब्राह्मणं वाणिज्यं

क्षत्रमथोद्धारं विभं कञ्चम् । भूतपक्षरसंयुक्तं दूरतः

परिवर्जयेत् । कुभायांच कुपितश्च पराजानं कुषीष्ट-

दम् । कुवन्तुश्च कुदेशश्च गततः परिवर्जयेत्" गरुडपु-

परि(री)वर्त्त परि+वृत्-भावे घञ् वा दीर्घः । १विनिमये ।

आधारे घञ् । श्रुगान्तकाले देमच० २अन्यविच्छेदे व्य-

ध्यायादौ जटा-कर्त्तरि व्यच् । ४शूर्मिराजे । ५खलुपत्र-

ङःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-
तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

तःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिश्चि-

परिवर्त्तन्त्या गर्भस्थान्यादरात्ततः । न हृत्तं चैव नैशाङ्गं

न पाकारं महोदधिम् । परिवर्त्तं वा समाक्रान्तिद्वया

गर्भधारिणी । ह्याङ्गौ "युगानां परिवर्त्तनं" सू० सि० ।

यत् स्थानसारस्य पृष्ठचलितः स चेत् पुनस्तत्स्थानमा-

याति तादृशे राशिचक्रस्य उपरिवर्त्तं च "तेषान्तु परिव-

र्त्तनं पोष्यान्ते मग्नः स्मृतः" सू० सि० । परिवर्त्तते परि-

वृत्त-वच् । उपरिवर्त्तियुक्ते धनादौ ताण्ड्य० भाष्यम् ।

परिवर्त्तन न० परि+वृत्-भावे ल्युट् । १विनिमये सेटि० ।

परि+वृत्-णिच्-ल्युट् । २दुःसाध्यपुत्रभेदे परिवर्त्तं शब्दे

हज्यम् ।

परिवर्त्तिका स्त्री सेटगतयोगभेदे "मर्दनात् पीडनाच्चर्मिप

तपैवात्यभिधाततः । सेटचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्च-

रन् । तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म प्रतिनिवर्त्तते । मन्त्रे-

रधस्तात् कोषश्च पन्थिरूपेण लम्बते । सवेदनं सदाह्व

पाकश्च व्रजति कश्चित् । मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यान्तां

परिवर्त्तिकाम् । सकण्डूः कठिना चैव तथास्त्रेणसस-

त्यिता" सुष्ट० ।

परिवर्त्तिन् स्त्री परि+वृत्-णिनि । १पुनः पुनरावृत्ति-

युक्ते स्त्रियां ङीप् । वा च लिङ्वत्सोमस्य २विष्टुतौ ।

"तिष्ठन्त्यो हिङ्गुरीति स पराचोभिः" (एवं लिङ्गान्)

"परिवर्त्तिनी लिङ्वत्विष्टुतिः" ताण्ड्यप्रा० २।१।१ परि-

वर्त्तिनी व्यावर्त्तिनी भा० । [रचितच्छायादौ व्यसरः ।

परिवर्त्तं पु० परि+वर्त्त-घञ् । १परिच्छेदे राजचिह्नचाम-

परिवसथ पु० परि+वस-आधारे व्यच् । यामे हेमच० ।

परिवह पु० परि+वह-वच् । सप्तययमध्यप्रातिनि वायुभेदे

अनिलशब्दे उच्यते ।

परि(री)वाद पु० परि+वद-वञ् वा दीर्घः । १वपवादे

"गुरोर्यत् परीवादः" इति मनुः । करणे घञ् । २वीणा-

वादनसाधने च सेटि० ।

परिवादिन् त्रि० परि+वद-"हंष्ट्रचेत्यादि" पा० ताच्छीत्ये

घिनृण् । १परिवदनशीले स्त्रियां ङीप् वा च २सप्त-

तन्नीयुते वीणाभेदे व्यसरः ।

परि(री)वाप पु० परि+वप-घञ् वा दीर्घः । १वपने । वप-

णिच्-घञ् । २सुगुहने ३जलस्थाने ४परिच्छेदे च । ततः

चतुरर्थ्यां कुष्ठान् ४क् । पारिवापिक तस्यादूरदेशादौ

त्रि० । स्त्रियां पिच्छात् ङीप् । प्रेक्षादि० तदर्थे इनि ।

परिवापिन् तस्यादूरदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । ल्युट् ।

परिवापयमप्यस्य ।

परिवापित ति० परिवापे निङुक्तः । परिवापने नियोजिते
असरः । परि+वप-णिच्-क्त । २खण्डिते वि० ।

परि(री)वार पु० परिप्रवृत्तेऽसौ अनेन वा परि+वृ-ञञ् वा
दीर्घः । १परिजने कुटुम्बादौ रघुः ६।१० २खड्गकोपे
(खाप) मेदि० भावे ञञ् । परिवरणे च ।

परिवासन न० परिवासतेऽनेन । यज्ञियवेदाच्चादल्लुक्प्रविशे
“सुखात् प्रादेशे परिवास वेदपरिवासानि निदधाति”
आपस्तम्बसूत्रम् । तानि च वेदायाणि कार्याणीति
भूतस्वामी ।

परि(री)वाह पु० परि+वह-ञञ् वा दीर्घः । जलोच्छ्रासे
असरः । परितः समन्ताज्जलानासुच्छ्वलनात् पातवर्ज-
नेन वा वहनात्तथात्वम् रघुः ८।७२ उदा०

परिवित्त पु० परि+विद-क्त न दस्य नः । अकृतदारा-
ग्याधाने पूर्वं कृतविवाहाग्नप्राधानस्य कनिष्ठस्य ज्येष्ठे
भ्रातरि यजुः १०।८

परिवित्त पु० परि+विद-क्तिच् । अकृतविवाहाग्नप्राधाने
पूर्वं कृतविवाहाग्नप्राधानस्य कनिष्ठस्य ज्येष्ठे भ्रातरि
परिवेत्तृशब्दे दृश्यम् । [हिमचः]

परिविद्ध ति० परि+त्यध-क्त । १परितो विद्धे २कुर्वे पु०

परिविन्दत् पु० परित्यज्य अतिक्रम्य ज्येष्ठं विन्दति भाष्यैः
ग्नप्राधानं वा विद-लाभे शब्द । अकृतदाराग्नप्राधानस्य
ज्येष्ठस्य पूर्वं कृतदाराग्नप्राधाने कनिष्ठे भ्रातरि अत्र
परिवेदने दोषः परिवेत्तृशब्दे हारीतोक्तौ दृश्यः । तत्र
प्रतिप्रसवादिकं उद्वा० निश्चीतिं यथा

कन्दोगपरिशिष्टम् “देशान्तरस्य क्लीवैकवृत्तप्राधानस-
होदरान् । वेश्याभिपक्षपतितश्च द्रवत्स्यातिरोगिणः ।

जडमूकान्धवधिरकुब्जकुण्ठकवासनान् । अतिदृष्टान-

भाष्यैश्च कपिसक्तान् नृपस्य च । धनवृद्धिप्रसक्तान्श्च

कामतः कारिणस्तथा । कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्

दुष्यति” । धनवार्धुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा प्रो-

षितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् । प्रोषितं यदा-

ष्टएवमवदादतिस्माचरेत्” । जडो विकलान्तःकरणः

हिताहितावधारणाक्षम इति यावदिति मितान्तरा ।

कुण्ठः सर्वक्रियाक्ष्यः “कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः” इत्य-

भरोक्तोः अभाष्यान् शास्त्रनिषिद्धभाष्यासम्बन्धान् नैष्ठिक-

ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिर्भुक्षुपान् । नृपस्य चेति चकारेण

सक्तानित्यनुक्तप्रते । कामतः कारिणः श्रौतस्मार्त्त-

निरपेक्षस्वच्छन्दव्यवहारिणः । कुलटः कुलान्धतृतीति

परकुलान्तशील इति नारायणसहस्रनाम्नोपाध्यायाः ते-

षामयमाशयः कुलं परकुलम् अर्हति गच्छति प्राप्नोति यो

दत्तकः स कुलटः इति । चौरानित्यत्र पौरानिति पाठे

पुरजनप्रैषान् । धनवार्धुषिकादित्यत्र देशान्तरस्थितश्च

ज्येष्ठं त्वरन् अपि वर्षत्रयं प्रतीक्षेत । तत्र पूर्ववचने एतान्

परिविन्दन् इति इत्युक्तम् अत्र परेलक्षणाद्यत्वाद् द्वि-

तीया । तत्र देशान्तरस्थकपिसक्तनृपसक्तधनवृद्धिप्रसक्तान्

प्रति वर्षत्रयादूर्ध्वमिति बोद्धव्यम् । अत्रापि प्रोषिते यदा

त्वत्प्रवृत्तौ ज्येष्ठं तद्विद्याधर्मधनेतरार्थप्रोषितपरं वक्ष्य-

माणवशिष्टगोतमवचनात् अष्टएवानं प्रत्ययव्यत्ययेन क-

ञ्चूयमाणमिति परिशिष्टप्रकाशकारः । अष्टएवन् स इति

पाठस्तु रत्नाकरे प्रोषितस्य कल्याणपार्त्तान्शब्देन वर्षं

प्रतीक्ष्य परिणयनं करोति । तत्र समागते ज्येष्ठे कनिष्ठः

परिवेदनशुद्धये परिवेदनप्रायश्चित्तस्य कश्चपादं चरेत्

एवमन्यत्रापि प्रायश्चित्तसङ्कलनाऽन्वेषणा । वशिष्ठः “अष्टौ

दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणः

प्रायश्चित्ती भवतीति तत्र ह्येकौ “द्वादशैव तु वर्षाणि

ज्यायान् धर्माद्ययोगतः । न्यायः प्रतीक्षितं भ्राता

ञ्चूयमाणः पुनः पुनः । अन्ततः कित्वधी कुण्ठो पतितः

क्लीव एव वा । राजयक्ष्णसमयावी च न न्याय्यः स्थाव-

प्रतीक्षितम्” । गोतमश्च “द्वादश वर्षाणि प्रतीक्ष्यं

ब्राह्मणस्य विद्यासम्बन्धे भ्रातरि चैव ज्यायसि यवीयान्

कन्याग्न्युपयमेषु षड्विधैः इति विद्यार्थं प्रोषितस्य

ब्राह्मणस्य दारा अपत्योत्पादनार्थं तदभिगमने द्वादश-

वर्षाणि प्रतीक्षेरन्त्युक्त्वा भ्रातरि चैवमित्यनेन सर्वमिति

दिष्टम् एतेनैतदवसीयते विद्याधनधर्मार्थं गतानां आ-

क्षयणचलितयवैश्वस्यद्राणां क्रमशो द्वादशदशाष्टषड्वर्षाणां

प्रतीक्षणमिति प्रायश्चित्तविवेकः । रत्नाकरकङ्क्षिस्तु ञ्चूय-

माणेऽभिमुखगमनं प्रव्रजिते गमनस्य निवृत्तिप्रसङ्गादि-

त्यधिकं गौतमीयं विलिख्य प्रोषिते भ्रातरि ज्येष्ठे वि-

वाहाग्न्याधाने तं कारयितुमभिमुखगमनं यवीयया

कर्त्तव्यं कृतसन्ध्यासे च ततो निवृत्तिरिति व्याख्यातम् ।

शातातपः “क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा” ।

योगशास्त्राभियुक्ते विषयात्यन्तविरक्ते इति रत्नाकरः ।

अत एव दक्षः “वृत्तिहीनं मनः कृत्वा जेतव्यं परमा-

त्मनि । एकोऽन्यत्र विमुच्येत योगोऽयं सुख्यं चक्यते” ।

तेन विषयानासक्तमनसा जीवपरमात्मनोरभेदचिन्तन-

विशेषो योग इति । कन्दोगपरिशिष्टम् “नामक्यः परि-

विन्दन्ति न यच्चा न तपांसि च । न च आहं कनिष्ठस्य
या च कन्या विकृष्टिका । “विकृष्टा या च कन्यकेति”
पाठः यातातपीये । नाग्नयः परिविन्दन्तीति ज्येष्ठा-
ननुमत्या यथाह उशनाः “ज्येष्ठाता यदा तिष्ठेदाधानं
नैव कारयेत् । अमुच्चातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा” ।
वशिष्ठः “अपजोऽस्य यदानग्निरधिकायं तुजः कथम् ।
अपजानुमतः कुर्यादग्निहोतं यथाविधि” । एतेन वि-
वाहस्तनुमत्यापि दोषावेति प्रायश्चित्तविवेकः ।

परिविन्न पु० परि+विद-क्त तस्य दस्य च नः । नकारेण
व्यवहारात् न णत्वम् सूत्रन्यापाठः प्रासादिकः “लज्जचः”
पा० अचः परत्वाभावात् नकारेण व्यवधानाच्च अप्राप्ते
निर्विष्यस्योपसंख्यानात् णत्वम् । विषयस्य तु उपसर्गे-
स्थानिसित्वाभावात् नास्य प्रवृत्तिः । पूर्वं कतविवाहा-
ग्नप्राधानस्य कनिष्ठस्य ज्येष्ठे भ्रातरि परिविन्दन् शङ्खे
दृशम् । २तादृशशक्त्या स्त्री परिवेदनदोधकमेत्वात्
तयोः परिवेदनकर्मत्वम् ।

परिविष्टि स्त्री परि+विश-विष-वा क्तिष् । १परिचर्यायां
न्यासौ च ऋ० ४।२३।२भा० ।

परिवी स्त्री परि+व्ये-क्तिप् संभारणे दीर्घः । १परिवारिते
२परितः सूते च यजु० ६।४

परिवीत त्रि० परि+व्ये-क्त सख्य० दीर्घः । परिवेष्टिते
ऋ० १०।५।४१ [१२।१०६

परिवृंहण न० परि+वृह-णिष्-ल्यु । वृद्धीकरणे भटुः
परिवृंहित त्रि० परितो वृंहितम् । १सर्वतोभावेन वृंहिते

२वृद्धीकृते च । भावेक्त । शक्तिरध्वनिभेदे न० । [क्रा० ७०
परिवृक्ण त्रि० परि+वृक्-क्त । १क्विके २क्विकृष्टपादे च

परिवृक्त त्रि० परि+वृज-क्त । परिवृक्ते ऋ० १०।१०२भा०

परिवृढ त्रि० परि+वृह-क्त नि० । १अक्षिपे प्रभौ । ततः भावे
दृढा० इमनिच् ऋतोरः । परिवृढिमन् आधिपत्ये पु०

पक्षे व्यञ् । पारिवार्यं तदर्थं न० ।
परिवृत त्रि० परितो वृतः । परितो वेष्टिते “सभ्यैः परिवृ-
तोऽन्वहम्” कात्या० सूत्रिः ।

परिवृत्त त्रि० परि+वृत्-क्त । परितोवृत्ते । ततः चतुर्थ्यां
कुसुदा० ऋक्षादि० च क । परिवृत्तक तदद्वरदेशदौ त्रि०

परिवृत्ति स्त्री परि+वृत्-क्तिन् । १परिवृत्ते २अर्थानुसार-
भेदे अर्थानुसारशब्दे २८८ पृ० दृशम् ।

परिवृत्तिसह त्रि० परिवृत्तिं परावृत्तिसहते सह-व्यच् ।
योगिके शब्दभेदे स च पूर्वोत्तरपदयोः परावृत्त्या योग-

सभ्यार्थं बोधयतीति तस्य तथात्वम् । तल्ल केचित् पूर्वपद-
परावृत्त्यायोगसभ्यार्थबोधकाः केचित्तुत्तरपदपरावृत्तयः ।
केचित्तु नोभयपदपरावृत्तिसहा यथाह हेमच०

“स्वस्वामित्वादिसम्बन्धं तत्प्राज्ञानमतद्वताम् । स्वात्
पालधनमुन्नेतपतिमत्वयकादयः । भूपालो भूधनो भू-
भुग्भूनेता भूपतिसया । भूमांश्चेतिकवेद्व्याप्तयोदाहर-
णावली । अन्यत् कर्तृकट्टसृष्टविधाटकरस्यमाः ।
जनकाद्योनिजरुहजन्मभूख्ययादयः । धार्याद्वृद्धजा-
स्तपायलङ्कमौलिभूषणभृन्निभाः । शालिशेखरमत्वर्ध-
भागिभर्तृधरा अपि । भोज्यादुभुगन्दोत्रतलित्पावि-
प्राशाशनादयः । पत्युःकान्तपियतसावधूषणयि-
निभाः । कलत्राद्वररमणयौशप्रियादयः । २ल्युः
सखिसमा वाह्याह्वानियानासनादयः । जनेः सह-
द्विजात्मजाप्यजावरजादयः । आश्रयात्सङ्गपर्यायश-
यवासिपदादयः । बध्नाद्विद्वहेषिजिह्वातिभ्रंशियुधसि-
शासनाः । अत्यन्तकारिदमनदर्पक्लिन्तधनादयः । वि-
वक्षितो हि सम्बन्ध एकतोऽपि पदात्ततः । प्राक्प्रद-
र्शितसम्बन्धिशब्दा योज्या यथोचितम् । दृश्यते खलु
वाह्यत्वे दृश्यत्वे दृश्यत्वे इति । स्वत्वे पुनर्दृश्यपतिर्ज्ञातत्वे
दृश्यत्वाच्छूनः । अंशोर्ज्ञातत्वेऽंशुमात्री स्वत्वेऽंशुपति-
रंशुमान् । बध्यत्वेऽहेरहिरिपुर्भोज्यत्वे चाहिभुग-
पि । चिद्भैरवैर्भवेद्वृत्तेर्जातिशब्दोऽपि वाचकः ।
तथा ह्यग्निसंप्रदादिगदक्षिणाशा निगद्यते । अयुगविषम-
शब्दौ त्रिपक्षसंप्रदादिवाचकौ । त्रिनेत्रपक्षेऽप्यसंप्रदा-
शादिषु योजयेत् । गुणशब्दो विरोध्यर्धं न जातिरितरो-
त्तरः । अभिपक्षे यथाकथं स्यादसितः सितेतरः ।
वाह्यादिषु पदे पूर्वं वाच्यमानप्रादिपूतरे । इत्येवमि-
भ्यदादेषु पर्यायपरिवर्तनम् । एवं परावृत्तिसहायोगाः
सुरिति योगिकाः । मिश्राः पुनः परावृत्त्यसहागी-
वीणसन्निभाः ।

परिवेत्त पु० परि+विद-हच् । अकतदारान्नप्राधानस्य ज्ये-
ष्ठस्य पूर्वं कतदारान्नप्राधाने कनिष्ठे “ज्येष्ठे अनिविष्टे
कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति परिविन्नो ज्येष्ठः
परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिकर्ता याजकः
ते सर्वे पतिताः” उदा०त० हारीतः ।

परिवेदन न० परि+विद-लामे ल्युट् । अकतदारान्नप्रा-
धाने ज्येष्ठे कनिष्ठस्य पूर्वं श्रविषाहे २अन्नप्राधाने च
परिवेदकशब्दे दृशम् । विद-ज्ञाने विद-सत्तायां भावे

ल्युट् । सर्वतो ज्ञाने ऽसर्वतो वृत्तौ सर्वत्र स्थितौ च ।
परिवेदनीया स्त्री परि+विद-कर्माणि अनीयर् । परिवेत्तु-
भाय्यायां परिवेत्तृशब्दे दृश्यम् ।

परिवेदिनी स्त्री परिवेदः अस्वस्याम् इति ङीप् । परि-
वेत्तुभाय्यायां परिवेदनीयायां स्त्रियाम् हेमच० ।

परिवेश(ष) पु० परि+विश-(प-)ञञ् । ऽपरिषौ श्वेष्टने
सूर्यचन्द्रमण्डलयोर्वेष्टनाकारे ऽपसूर्यकमण्डले तत्त-
त्तयादिकेष्ट० सं० उक्तं यथा

“सम्पूजिता रवीन्द्रोः किरणाः पथनेन मण्डलीभूताः ।
नानावर्णाकृतयस्तन्त्रे व्योम्नि परिवेष्टाः । ते रक्त-
नीलपाण्डुरकापोताभ्राभयवलहरिशुक्लाः । इन्द्रय-
मवरुणनिर्कुतिश्वसनधनेशपितामहाग्निहताः । धनदः
करोति मेचकमन्त्रोऽन्यगुणाश्चरेण चाप्यन्यः । प्रवि-
लीयते सुहृत्तुल्यफलः सोऽपि वायुजतः । चाप-
शिखिरजतैर्नक्षीरजलामः स्वकालसम्भूतः । अवि-
लुप्तः स्निग्धः परिवेषः शिवसुभिक्षकरः । सकल-
गमनानुचारी नैकाभः जलजसन्निभो रूक्षः । अस-
कलशकटशरासनपट्टाटकवत् स्थितः पापः । शिखि-
गलसमेऽतिवर्षे वज्रवर्णे नृपवधो, भयं धूस्त्रे । हरि-
चापनिभे युद्धान्यथोककुसुमप्रभे चापि । वर्णेनैकेन यदा
बल्लभः स्निग्धः क्षुराभ्रकाकीर्णः । स्तनौ सद्योवर्षं
करोति पीतस्य दीप्ताक्षः । दीप्तिवह्नस्तृणगतः कलुषः
सन्ध्याव्योऽत्यतोऽतिमहान् । भयकत्तुडिदुल्कादैर्हतो
वृषं हन्ति शस्त्रेण । प्रतिदिनमर्काहिमांश्चोरहर्निशं
रक्तयोर्नरेन्द्रवधः । परिविष्टयोरभीक्ष्णं लवनास्त्रनभः
स्थयोस्तद्वत् । सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिशस्त-
कोपकरः । तिष्ठति शस्त्रकोपं युवराजभयं नगर-
रोधम् । वृष्टिस्त्रहणेन नासेन विषहो वा पहेन्दुभ-
निरोधे । होराजन्माधिपयोज्ज्वले वाशुभो राक्षः ।
परिवेषमण्डलगतो रवितनयः क्षुद्रधान्यनाशकरः ।
जनयति च वातवृष्टिं स्थावरकषिहन्ता च । भौमे
कुमारवलपतिसैन्यानां विद्रवोऽग्निशस्त्रभयम् । जीवे
परिवेषमते पुरोहिताभात्यन्तपथीष्ठा । मल्लिस्थावर-
लेखकपरिवृष्टिसन्द्रे सुवृष्टिश्च । युक्ते यायिञ्जलिय-
राक्षं पीडुऽप्रियं चाक्षम् । क्षुदनक्षत्रानुराधिप-
शस्त्रेभ्यो जायते भयं केतौ । परिविष्टे गर्भभयं
राक्षौ व्याधिर्नृपभयं च । युक्षानि विजानीयात् परि-
वेष्टाभ्यन्तरे द्वयोर्हवोः । दिवसकृतः शशिनो वा

क्षुद्रवृष्टिभयं त्रिषु प्रोक्तम् । याति चतुर्षु नरेन्द्र-
सामान्यपुरोहितो वशं शब्दोः । प्रलयमिव विद्धि जगतः
पक्षादिषु मण्डलस्थेषु । ताराग्रहस्य कुर्यात् पृथगेव
संस्थितो नरेन्द्रवधम् । नक्षत्राणामथ वा यदि केतोर्न-
दयो भवति । विपक्षतिविविद्धदृष्ट्या भवेत् प्रतिपदादिषु
क्रमशः । अग्नीपुरकोशानां पञ्चम्यादिष्वनुभकारी ।
युवराजस्यापत्यां परतस्त्रिषु पार्थिवस्य दोषकरः । पुर-
रोधो द्वादश्यां सैन्यचोभस्तयोदश्याम् । नरपतिपत्नी-
पीडुं परिवेष्टोऽभ्युत्थितश्चतुर्दश्याम् । कुर्यात् त्व पञ्च-
दश्यां पीडुं मनुजाधिपस्यैव । नाशरकाणामभ्यन्तर-
स्थिता वायिनां च बाह्यस्या । परिवेषमध्यरेखा वि-
शेषाक्रन्दसाराणाम् । रक्तः श्वाभो रूक्षश्च भवति
येषां पराजयस्तेषाम् । स्निग्धः श्वेतो द्युतिमान् येषां
भागो जयस्तेषाम् ।”

परिवेषण न० परि+विष-ल्युट् । ऽपरितो वेष्टने विष-
ल्युट् । श्भोजवार्धं परितो भक्ष्यादेर्लुपे च । तत्र
आङ्गे परिवेषणप्रकारादि आ०त० उक्तं यथा
मनुः “पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्जितम् । वि-
मान्तिके पितृभ्यायान्नं शनकैरुपनिःक्षिपेत्” । अन्नस्येति
प्रथी तृतीयायै वर्जितं पूरितं पातयितुं श्रेष्ठः । उप-
निःक्षिपेत् परिवेषणार्थं समीपे धारयेत् तथा च पाक-
स्याख्या आकृष्य प्रथमं भोजनपात्रे न देयं किन्तु
स्याख्यादिकं पाणिभ्यां पातयन्तीमे भूमौ संस्थाप्य पश्चा-
दुभाभ्यां पाणिभ्यां पातान्नरिताभ्यां आङ्गे परिवेषणं
कुर्यात् । “उभाभ्यामपि पाणिभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्”
इति मत्स्यपुराणात् । यत्तु आङ्गे परिवेषणञ्च दक्षिण-
पाणिमात्रेणैवान्यान्नाभिधानादिति सैषिणोक्तं तत्र
“एकेन पाणिना दत्तं मूढदत्तं न भक्षयेत्” इत्यादि-
पुराणोमेनैकपाणिदत्तमूढदत्तमक्षयनिषेधेन तन्नाल-
परिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् । पाणिभ्यामपि पातान्न-
रितं कृत्वा देयम् । “हस्तदत्ताश्च ये क्षेप्ताः क्षवश्च
व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता मुहुक्ते
तु किल्बिषम् । तस्मादन्नरितं देयं पर्षोनाथ तस्मै वा ।
प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन” इति वशि-
ष्टेन सामान्यतोऽभिधानात् पितृभक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् ।
मनुः “गुणांश्च रूपशकाद्यान् पयोर्दधि दत्तं मधु ।
विन्यसेत् यत्नतः सस्यक् भूमावेव समाहितः । भक्ष्यं
भोज्यञ्च विविधं सूचानि च फलानि च । दद्यानि

चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च । उपनीय त्व तत्-
सर्वं शनकैः सुसमाहितः । आशिषं पानपात्रसु
भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् । परिवेषवेष्ट प्रयतो गुणान्
सर्वान् प्रचोदयन् । गुणान् उपकरणानि । भूमावेव
न त्व व्यञ्जनादिपात्राद्युपपात्रोपरि निःक्षिपेत् पात्रा-
स्यैव भोजनपात्रेऽपि ।

परिव्याध परि+व्यध-कर्त्तरि ण । १।५५।५५ वेतसे १५५।५५
च मेदि० १परितो वेधनकारके ति० ।

परिव्रज्या स्त्री परि+व्रज-भावे क्यप् । तपस्यायां हेमच० ।

परिव्राज् पु० परिवर्ज्य पुत्रादिकं व्रजति परि+व्रज क्तिप्
दीर्घः । पुत्रदारादिकं सर्वकर्माणि च परित्यज्य आ-
त्मनान्तरगामिणि भिक्षौ यतौ अमरः । नक्त्यर्थं यथा-
“सर्वारम्भपरित्यागी भैक्ष्याय व्रज्यमूढता । निष्परि-
ग्रहताऽद्वोहसमता सर्वजन्तुषु । प्रियाप्रियपरिव्रजे
सुखदुःखाविकारिता । सबाह्याभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखा
विकारिता । सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणाध्याननित्यता ।
भावसंशुद्धिरित्येष परिव्राज्य उच्यते” ।

परिव्राज पु० परित्यज्य पुत्रादीन् व्रजति परि+व्रज-मन्त्रायां
कर्त्तरि वज् । परिव्राजि भिक्षौ

परिव्राजक पु० परित्यज्य पुत्रादीन् सर्वकर्माणि च व्रजति
व्रज-वज् स्वार्थे क एव ल वा । चतुर्थोऽत्रमिणि यतौ ।

परिव्राजि स्त्री परि+व्रज-णिच्-ङ् । आवाण्यां (युक्तकुडि)
सुप्ते राजनि० ।

परिशिष्ट ति० परि+शिष्ट-क्त । १।५५।५५ । ततः सप्तम्यर्थे
अच् । २तत्प्रकाशकपत्यभेदे न० हेमच० यथा गृह्य-
परिशिष्टं क्रन्दोगपरिशिष्टम् इत्यादि ।

परिशुष्क ति० परि+शुष्क-क्त तस्य कः । १परितः शोषयुते
२नोरसे “मांसं वज्रहतेर्हृष्टं सितक्षेद्यमुना सुष्ठु ।
औरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते” शब्द० उक्ते
१परिपक्वमांसभेदे न० ।

परिशेष पु० परि+शेष-वज् । अवशेषे

परिशोध पु० परि+भावे वज् । १शुष्यादेः शोधने । णिच्
अच् । २परितः शुद्धिसम्पादने च । ल्युट् । परिशोधन
तत्त्वार्थे न० ।

परिश्रम पु० परि+श्रम-वज् न वृत्तिः । १आयामे क्रेश-
कारके आयासे हेमच० आर्षे तु कथित् वृत्तिः । परि-
[च मेदि० ।

आप तत्त्वार्थे भाग० २।६।१०
परिश्रय पु० परि+श्रि-आधारे अच् । १आश्रये २समायां

परिश्रित स्त्री परिश्रयत्वनवा परि+श्रि-करणे क्तिप् ।
सुखपाषाणे शत० ब्रा० ७।१।१२ भाष्यम् । २यश्चिदेका-
समसंख्यके पाषाणखण्डे च कात्या० श्रौ० १।२।६।१२

परिश्रित ति० परि+श्रि+क्त । १समाश्रिते भावे क्त । २आ-
श्रये न० । ३परितोवेष्टने ४दृष्ट्यादिपरिहारके तिर-
स्कारण्यादिभिर्वेष्टने शत० ब्रा० १।१।२।२ भा० आश्र-
श्रौ० २।४।१ नारा० ।

परिषद् स्त्री परिषीदल्ल्यां परि+षद-आधारे क्तिप् ।
सः यं धर्मनिर्णयार्थं विद्वद्भेदयुक्तायां २ समायाच
यथोक्तं मतुना “अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति
चेद्भवत् । यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादधर्षयः”
प्रायश्चित्तनिर्णयार्थं परिषदुपस्थानप्रकारः परिषदि-
शेषव्यवस्थादिकं प्रा० वि० उक्तं यथा

“अथ प्रायश्चित्तिनः परिषदुपस्थानम् । तत्राङ्गिराः
“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतास्तुपस्थितः । भुञ्जीतो
वर्जयेत् पापमसत्यं संसदि ब्रुवन् । सचेत् वाक्यतः
ज्ञात्वा क्लिप्तवासाः समाहितः । उपस्थाय ततः शीघ्र-
मार्त्तिमान् धरणीं गतः । गात्रैश्च शिरसा चैव न च
निश्चिददाहरेत्” । उपस्थानञ्च वस्त्रादिना ब्राह्मणान्
तोषयित्वा कार्यम् “तोषयित्वा द्विजोत्तमानिति”
देवलवचनात् । महत्सु पापेषु राज्ञायुः पस्थितिः कार्ये-
त्याह देवलः “स्वयं वा ब्राह्मणैः कच्छमल्पदोषे विधी-
यते । राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव महत्सु परिचक्षते” ।
परिषद्माह अङ्गिराः “एकविंशतिसंख्यातैर्भीमांसा-
न्यायन्यायपारगैः । वेदाङ्गकुशलेष्वैव परिषत्तं प्रक-
ल्पयेत् । चातुर्वेद्यः प्रकल्पी च अङ्गुवर्जमपाठकः ।
त्रयसाश्रमिणो वृद्धाः परिषत् स्याद्दशावरा” । परि
प्रच्छब्दोऽत्र समाहपरः । चातुर्वेद्यः चतुर्वेदपारगः ।
विकल्पी सर्वधर्मप्रमाणज्ञः धर्मपाठकः धर्मशास्त्रज्ञः ।
मनुः “त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयसाश्रमिणः पूर्वं परिषत् स्याद्दशावरा” । अङ्गिराः
“एषा तु सप्तकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमाः । महापा-
तकशोध्येषु शतशो भूय एव वा” प्रदर्शनार्थमिदं याव-
त्क्षिरेव निरूपयन् भवति तावज्जिरेव परिषत् दृष्टार्थ-
त्वादस्याः । तथाच यमः “एको द्वौ वा त्रयो वापि
यदुब्रूयुर्धर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां
महत्तमः । यदु वदन्ति तमोब्रूहा सूर्वा धर्ममतद्विदः ।
तत्पापं शतघा भूत्वा तद्वक्तुं ननुगच्छति” । उक्तपाता-

तपः "अबुद्धा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये ।
प्रायश्चित्ती भवेत् पूतस्तत् पापं तेषु गच्छति" । अङ्गिराः
"क्षात्तानां मार्गमायानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जा-
नन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषमागिनः । अनर्चितै-
रनाहूतैरपृष्टैश्चैव संबन्धि । प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जान-
न्निरपि अत्यतः" । तथा "न्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियादेः
प्रणामिनः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समा-
दिशेत्" । [द्विरूपकोषः ।
परिषद् त्रि० परितः सीदति परि+सद-अच् । अतुचरे
परिषद् त्रि० परिषद्गर्हति यत् । सभाहं द्विरूपः । स्रोतं
समेतानामृत्विजां सभायोग्ये पवमाने अग्निभेदे यजु०
५।१२ वेददीपः ।
परिषद्वल त्रि० परिषद्+अस्यर्धे वलच् । सभासदे तत्र
आश्रयत्वेन परिषदः सत्त्वात् तथात्वम् ।
परिषीवण न० परि+सिब-भावे ल्युट् पत्वं वा दीर्घः नि०
अन्यकरणे (गोटदेवोया) भावः ८।६।१२ पक्षे परिषेव-
णसम्भव ।
परिषूति स्त्री परि+सू-प्रेरणे भावे क्तिन् । १प्रेरणे ।
कर्त्तरि क्तिप् । २प्रेरणे त्रि० ऋ० १।१६।६
परिषेचक परि+सिच-एवुच् । परितः सेचके अकान्तत्वेऽपि
याजका० समर्थपक्ष्या सभासः । अलोदात्तता चास्य ।
परिष्कस्य त्रि० परि+स्कन्द-क्त तस्य दस्य च न वा पत्वे
णत्वम् । परपृष्टे पत्वाभावे णत्वाभावात् परिस्कस्य
तत्त्वात् ।
परिष्क(स्त)न्द त्रि० परिष्कयते पूर्यते परि+स्कन्द घञ् वा
पत्वम् । १परपृष्टे अमरः २परितः स्थायिनि रथगोपके
भा०म० ४२अ० ।
परिष्कार पु० परि+क-भावे वा० अप् छट् पत्वम् । रथस्य
रक्षादौ भा०क० १४अ० "सप्तभिर्मण्डलं ज्ञेयं रथस्यासीत्
परिष्कारः" ।
परिष्कार पु० परि+क-घञ् छट् पत्वम् । १भूषणे
विद्यमानवस्तुनो गुणान्तरस्य रक्षापानादौ रक्षंकारे च
अमरः ४युञ्जौ ।
परिष्कत त्रि० परि+क-क्त छट् पत्वम् । १भूषिते २चेष्टिते
३कृतमार्जनादिसंस्कारे च अमरः अत्रार्थं पशुबन्धनाय-
यज्ञपात्रासदनाय च कृतसंस्कारायां ४भूमौ स्त्री अमरः ।
परिष्टि स्त्री परि+ष्ट-क्तिन् वेदे शक० । अन्वेषणे ऋ० १।
६५। ओक्ते ल परीष्टिरित्येव

परिष्टुभ् त्रि० परि+स्तुभ-क्तिप् पत्वम् । १परितः निरर्थ-
कशब्दरूपसोभयुक्ते ऋ० १।१६।११ भा०। २परितः
श्रोतव्ये ऋ० ८।६।२४ भा० ।
परि(ष्टी)स्तीम पु०परितः स्तूयते उत्तमवर्णयुक्तात्वात् पत्वम् ।
परिगतः स्रोतस्मा मा०स० तत्र परेः स्रोति प्रत्यतुपसर्ग-
त्वात् न पत्वमिति भेदः इति स्वामी । गजपृष्ठाकार-
कम्बले (भुज) अमरः । [पत्वम् । परितः स्थले ।
परिष्ठल न०परितः स्थलम् "विक्रममिधिरिभ्यः स्थलम्" पा०
परिष्ठा त्रि० परि+स्था-क्तिप् पत्वम् । पराष्टस्याम् ऋ० ६।
परि(ष्)स्यन्द त्रि० परि+स्यन्द-घञ् । "परिस्यन्दः प्राच्य-
भरतेषु" पा० प्राच्याद्यर्थे न पत्वम् अन्त्यत्वात् वा पत्वम् ।
१परितः स्यन्दनयुक्ते २कुसुमादेः पत्वायल्यादिरचना-
याम् अमरः । १परिष्कारे ४परिवारे च हेमच० ।
परिष्वङ्ग पु० परि+सन्नुज-घञ् । आलिङ्गने अमरः ।
परिसंवत्सर अव्य०जङ्घं संवत्सरात् अव्ययो० । वत्सरादौ
"परिसंवत्सरात् पुनः" मनु०पञ्चम्या अलुक् । २परिवत्सरे पु०
परिसंख्या स्त्री परि+सम्-ख्या-भावे अङ् । १परिगणिते
२विधिभेदे नियमशब्दे ४०७८ पृ० ऋतुकालशब्दे च १४
१७८ पृ० दृश्यम् ।
परिसंख्यात त्रि० परि+सम्-ख्या-कर्मणि क्त । परिगणिते
परिसञ्चर पु० स्फटिकात्तादूर्ध्वं सञ्चरति परि+सम्-चर-
अच् । प्रतिसञ्चरकाले स्फटिप्रलयकाले "त्रिविधः सर्वभू-
तानां कीर्त्तप्रते परिसञ्चरः । अनादृष्टिर्भास्कराश्च घोरः
संवत्तकोऽनलः । मेघो ह्येकार्णवोवायुश्चथा रातिर्महा-
त्मना" वराहपु० ।
परिसमूहन परि+सम्-ऊह भावे ल्युट् । यज्ञादौ अन्नलो-
परि १तृष्णीं समिदाधाने परितः पतिततृणादेः प्रक्षिप्य
अग्निमध्ये २प्रक्षेपकूप्यापारभेदे च कात्या०श्रौ० ४।१२।
१८। ३अग्नेः समन्तात् मार्जने च ।
परिसर पु० परि+सृ-अण् । १नदीनगरपर्वतादेः पर्यन्तभूमौ
अमरः २भृत्यौ श्विधाने मेदि० ।
परिसर्प पु० परि+सृप-भावे घञ् । १परितो जलादिनां
वेष्टने २समन्ताद् गमने च हेम० १सारस्वतयागभेदे न
आश्व० १२।६।२२
परिसर्था स्त्री परि+सृ-भावे क्यप् । सर्वतो गमने अमरः
परिसारक त्रि० परि+सृ-एवुच् । १परितो गन्तरि । ततः
भत्वर्थे अण् । पारिसारक तच्छब्दयुक्ते अध्याये अङ्
वाक्ते च ४०।

परिस्थ(य)न्त् पु० परि+स्थन्-भावे घञ् अप्राणिकर्तृ-
कत्वे वा घत्वम् । हतादेः क्षरणे प्राणिकर्तृके हस्या-
देर्मदक्षरणे तु न घत्वम् ।

परिस्त्रव परि+क्षु-भावे अण् । परितः क्षरणे

परिस्त्राव पु० पति+क्षु-णिच्-अच् । सुश्रुतोक्ते परिस्त्रव-
जनके ऽपपद्वभेदे “क्रूरकोष्ठस्यातिमभूतदोषस्यासृद्धौष-
धमयचारितं ससृक्त्विष्य दोषान्ननिःशेषानपहरति ततस्ते
दोषाः परिस्त्रावभाषादयन्ति तत्र दौर्बल्योदरविष्टस्मारुचि
गात्रसदनानि भवन्ति सवेदनौ चास्य पित्तक्षेप्याण्यौ
परिस्त्रवतस्तं परिस्त्रावमित्याचक्षते । परि+क्षु भावे
वा० घञ् । २परिक्षरणे च

परिस्त्राविन् त्रि० परि+क्षु-णिनि । ऽक्षरणयुक्ते सुश्रु-
तोक्ते पञ्चविधभगन्दरमध्ये २तद्भेदे च “क्षेप्रा तु प्रकु-
पितः समीरणेनाधःपेरितः पूर्ववदवस्थितः शुक्लावभासां
स्थिरां कण्डूमतीं पिङ्गकां जनयति सास्य कण्डूादीन्वे-
दनाविशेषाञ्जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पारसुपेति त्र-
यञ् कठिनः संरम्भी कण्डूप्रायः विच्छिन्नमज्जमास्त्राव-
णवत्युपेक्षितश्च वातमूलपुरीषरेतांश्च विच्छजति तं भग-
न्दरं परिस्त्राविण्यमित्याचक्षते” तत्र तल्लक्षणमुक्तम् ।

परिस्त्रुत् स्त्री परि+क्षु-क्लिप् । ऽक्षरायाम् अमरः । २०-
रितः क्षरणयुक्ते त्रि० “अस्त्रात् परिस्त्रुतो रसम्” यजु०
१८।७५। भावे सम्प० क्लिप् । २क्षरणे स्त्री ।

परिस्त्रुत त्रि० परि+क्षु-क्त । ऽष्ट्यादिभ्यो निःसृतसाररूपे
पदार्थे “कर्जं वहन्तीरसृतं हृतं पयः कीबालं
परिस्त्रुतम्” यजु० २।१४ “परिस्त्रुतं वहन्तीः पुष्पेभ्यो
निःसृतं सारं वहन्त्यः । तच्च सारं त्रिविधम् कर्ज-
शब्देन हृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् । ततोर्ज-
शब्दोऽङ्गगतं स्नादुत्वमभिधत्ते । हृतपयसी प्रसिद्धे”
वेददी० । २सदिरायां स्त्री मेदि० ।

परिहनु अव्य० हन्वोरपरि अव्ययी० । हन्वोरपरि ततः
परिमुखा० भवार्थे ण्य । पारिहृणव्य तत्र भवे त्रि०

परिहस्त अव्य० परिवर्जने अव्ययी० । हस्तस्य वर्जने तस्य
निरुद्धकादित्वात् अन्तोदात्तता ।

परि(री)हार पु० परि+हृ-घञ् वा दीर्घः । ऽव्यञ्जायां
अनादरे शब्दरत्ना० । २दोषाद्युद्धारणे च

परिहाय्यं त्रि० परि+हृ-कर्मणि ण्यत् । १परिहर्तव्ये
शत्यक्तव्ये द्विरूपकोषः । २उद्वाय्ये च

परि(री)हास पु० परि+हृ-घञ् वा दीर्घः । नर्मणि त्रिका०

परिहृत् त्रि० परि+हृ-क्लिप् । परिहृत्य गन्तरि ऋ०६।४।५
परीक्षक त्रि० परि+ई-खल् । ऽतर्केण प्रमाणैरनिर्दि-
यनिर्द्धारणाय शास्त्रपरिशीलनेन प्राप्तबुद्धिमकर्षे हटा-
न्तशब्दे १६७२ घ० दृश्यम् । २व्यवहारादौ दिव्यभेद-
परीक्षाकारके च ।

परीक्षण न० परि+ई-भावे ल्युट् । राज्ञा अमात्यादेः
चारादेश्च ऽदुष्टादुष्टात्वनिरूपणे तर्कप्रमाणाभ्यां २वस्तुत-
त्त्वावधारणे च “भेदोपजापावुपधाधर्माद्यैर्वत् परी-
क्षणम्” अमरः ।

परीक्षा स्त्री परि+ई-भावे अ । दिव्यशब्दे १५८६ घ-
टादौ दर्शिते ऽदिव्यशब्दार्थे तर्कप्रमाणादिनां २वस्तुत-
त्त्वावधारणे च । [द्यवधारके ।

परीक्षिन् त्रि० परि+ई-णिनि । युक्तिप्रमाणैर्वस्तुस्वरूपा-
परीणम् त्रि० परि+नघ-कौटिल्ये धातुनामनेकार्थत्वात्
व्याप्तौ क्लिप् दीर्घः । १व्यापके ऋ०५।१०।१ भा० । परि+
नघ वा० उच्यन् दीर्घः । २परितोने च ऋ०१।१२।६

पीरणसा अव्य० परि+नघ-व्याप्तौ वा० च्यात् दीर्घः । बहु-
पदार्थे निघण्टुः ऋ०६।६७।६। उदा० ।

परीणह् त्रि० परितः नक्षते बध्यते नह-क्लिप् दीर्घः । १प-
रितो बन्धने २तत्कर्मणि च । भलि पदान्ते ह्रस्व धः ।

परीत त्रि० परि+इ-क्त । परितो गते [भा०८० ११० अ०
परीप्सा स्त्री परि+आप्-सन्-भावे अ । प्राप्तुमिच्छायाम्
परीर न० पूर्यतेऽनेन पु-च्युतौ ईरन् । फले उज्ज्वल० ।
परीरण पु० परि+रण-अच् दीर्घः । १कमठे २दण्डे ३पट्ट-
शाटके च मेदि० ।

परीरम्भ पु० परि+रम्भ-घञ् वा दीर्घः । आलिङ्गने अमरः
परीष्टि स्त्री परि+इष-क्लिप् । १अन्वेषणायाम् २परिच-
र्यायाञ्च हेमच० ।

परीसार पु० परि+हृ-घञ् दीर्घः । सर्वतोऽगमने हेमच० ।
परु पु० घृ-उन् । १सुदृष्टे २स्वर्गे ३पत्न्यो ४पर्वते च संक्षिप्त०
परुच्छेप पु० परुषि श्रेष्ठोऽस्य घृष्टो० ऋषिभेदे निरु०१०।४२
परुत् अव्य० परुषिन् वधे नि० । परवधे इत्यर्थे अमरः ।
तत्र भवः त्रि० । परुत् परवधे भवे त्रि०

परुद्धार स्त्री परुः सुदृष्टो पर्वतो वा द्वारमस्य । घोटके श-
ब्दमाला स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

परुष न० घृ-उच्यन् । १निष्ठुरवचने २नीलीभिष्टायाम्
अमरः ३फलभेदे परुषके भावप्र० । [यके त्रि०।

परुषोक्ति स्त्री कर्म० । १निष्ठुरोक्तौ । वङ्ग० । २कुटुम्बक-

परुस् न० घृ-उचि । ग्रन्थो (गोट) घञि अमरः ।
परुष न० घृ-जपन् । फलभेदे (फलसा) "परुषकं कषाया-
स्वमानं पित्तकरं लघु । तत् परं मधुरं पाके शीतं
विष्टम्भि हं हृषम् । हृद्यं तट् पित्तदाहासज्वरक्षय-
शौरहृत् भावप्र० ।

परेत लि० परा+इ-क्त । कृते अमरः ।

परैतराज्(ज) पु० इत० टच्समा० परैतेषु राजते राज-
क्रिया । यमे अमरः ।

परैतवास पु० इत० । श्मशने ।

परैद्यवि अव्य० परस्मिन् अङ्गि नि० । परदिने इत्यर्थे
परैद्यस् अव्य० परस्मिन् अङ्गि पर+एद्युस् । परदिने इत्यर्थे
परैष्टुका स्त्री परैरिष्यते इष-लृ स्वार्थे क । बहुप्रसवायां
गवि अमरः ।

परैधित लि० परैरैधितः एध+णिच्-क्त इत० । अन्य-
पालिते औदासीन्येनापरवर्द्धिते अमरः ।

परोक्ष अव्य० कश्चनः परस्मिन् अव्ययी० सुट् नि० पूर्वनिपातः ।
१कप्रत्यक्षज्ञाने "परोक्षज्ञानमनाहार्यं निश्चयश्चेति
सिद्धान्तः" इत्युक्तेऽज्ञानस्थानाहार्यत्वम् निश्चयरूप-
त्वञ्च बोध्यम् । अर्थ आद्याच् । शतदिप्रवे लि० । शतप-
स्विनि शब्दमाला । [स्त्रियाम् ।

परोठा स्त्री परेथोठा इत० । परेथ कृतविवाहायां

परोपकार पु० इत० । परस्मिन् हितादिस्मृदादनव्यापारे

परोवाहु पु० परोवाह्वन्वोऽस्य नि० सुट् । परमवन्ध-
युक्ते शत० ब्रा० ६।५।१।१० [शत० ब्रा० १४।८।१५।१

परोरजस् लि० रजसः परः सुट् नि० । १रागाभावे रविचक्रे
परोलक्ष न० लक्ष्मा परः सुट् नि० । १लक्षसंख्यातोऽधिक-
संख्यायाम् शतदन्विते च ।

परोवरीण लि० "परांशुपरांशुनुभवति च अवरस्योत्प-
निपात्यते । श्रेष्ठान्तेषु युक्ते ।

परोवरीयस् परश्च वरीयौच नि० पूर्वपदे सुट् । अत्यन्त-
त्रेष्ठे परमात्मनि "परोवरीयसोऽहं लोकान् जयति" का० उ० ।

परोष्णी स्त्री परा+उष्णा-कर्म० गौरा लोप् । तैलपायि-
कायाम् अमरः । [सञ्चल्ये अमरः ।

पर्कटि(टी) स्त्री घृच-अटि न्यङ्का० कृत्वम् । (पाकुड्)

पर्कटिन् पु० घृच-अटिनि न्यङ्का० कृत्वम् । सञ्चल्ये
(पाकुड्) "पर्कटी कटुकः प्रोक्तः शिश्नश्च कषायकः ।

रक्तदीपहरोमूर्च्छां प्रलापश्चमनाशनः" राजनि० तदु-
युष्मा उक्ताः ।

पर्जन्यो स्त्री घृज-करणे ल्युट् लीप् । दाहहरिद्रायास्
अमरः ।

पर्जन्य पु० घृधु-सेचने अन्य जालादेशः । १इन्द्रे २मेघे मेदि०

"यज्ञाङ्गवति पर्जन्यः" इति मनुः । ३मेघशब्दे विश्वः
पर्जन्य इव सर्वान् कामादभिवर्धति । ४विष्णो पु० ।

"कुसुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनीऽनिलः" विष्णु स०
५दाहहरिद्रायां स्त्री राजनि० ।

पर्जन्यपत्नी स्त्री पर्जन्यः पतिरिवास्याः सपुत्रकत्वात् पत्युर्न
लीप् । वशायां "वशा पर्जन्यपत्नी देवा अथेति ब्राह्मणा
अधस्ते भद्रे ! पर्जन्यो विद्युतस्तो स्तना वशे !" अथ०
१०।१०।६। इत० । २इन्द्रपत्यां शच्याञ्च ।

पर्ण हरितीकरणे अ० चु० लभ० सक० सेट् । पर्णयति-ते अफ-
पर्यत्-त । वयलः प्रणयति चम्पकम् ।

पर्ण न० घृ-न, पर्ण-अच् वा । १पत्ने २पत्ने च "सुपर्णो
गरुडो मतः" इति । ३पलाशवृक्षे पु० ४ताम्बूले न०
५पत्तयुक्ते लि० अमरः । "पर्णमूले भवेद्व्याधिः व-
र्णान्ते पापसम्भवः । जीर्णं पर्णं हरेदायुः विरा-
सुद्धिप्रणाशिनी" आङ्गि० त० । तन्मूलादिष्वननिषेधः ।
"अनिधाय सुखे पर्णं पूगङ्गादयते परम् । मतिश्च शात
दरिद्रः स्यादन्ते न अरते हरिम्" । अत्र परस्मिन्त्युक्तेः
धन्याकादियोगे न दोषः । पर्णस्येदम् शिवा० अण् ।
पार्ण तत्सम्बन्धिनि लि० । अस्यर्थे नृणां लृ कुक् च ।
पर्णकीय तदुक्तदेशे लि० । तस्यादूरनगरादि वरणा०
अण् पार्ण तस्यादूरदेशादौ लि० । बह्व्ये तस्य लुक् पर्णाः
इत्येव । तत्र भवः "लकक्षपर्णात् भरद्वाजे" पा० भवादौ
लृ । पर्णाय भरद्वाजदेशभवे अन्यत्र अथेव पार्णं त-
त्कार्ये लि० । जुष्टं पर्णम् लीप् । १जुष्टपर्णे स्त्री ब्राह्म-
पत्यं क्षत्रादि० ङन् । पर्णिक तद्विक्रतेति स्त्रियां
घिप्त्वात् लीप् ।

पर्णिक पु० अग्निभेदे तस्य शोभापत्यम् रज् पार्णिकि तत्रो-
त्पापत्ये बह्व्ये तु उपका० तस्य वा लुक् ।

पर्णिकार पु० स्त्री० पर्णं करोति उत्पादयति अण् उप० स० ।
(वारुह) ख्याते जातिभेदे ताम्बूलजीविनि स्त्रियां
जातित्वात् लीप् । [रचिते जुष्टवृक्षे (पातेरकुड्) ।

पर्णकुटी स्त्री पर्णनिर्मिता कुटी शा० त० । पत्रमालेय
पर्णकूर्च पु० पर्णलक्ष्णेऽतद्रव्याणां तिरातोपवासान्ते विशेष-
प्रतो भोजननिष्पादिनव्रतभेदे यथाह मिता० । "यदा लृ
पर्णादीनामेकीकृतानां काशस्त्रिरात्रान्ते प्रीयते तदा

पर्यङ्गवैः यथाह यमः “एतान्येव समस्तानि तिरातो-
पोषितः शुचिः । काययित्वा पिबेदङ्गिः पर्यङ्गवै
ऽभिधीयते” इति । एतानि पर्यङ्गोक्तद्वयाणि ।
पर्यङ्कच्छ पु० पञ्चाहसाध्ये त्रवभेदे “पर्यङ्गस्वरराजोव
विल्वपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकं प्रत्यङ्गं पीतैः पर्यङ्कच्छ
चदाहृतः” याज्ञ० ‘पलाशोदम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्याना-
मेकैकेन क्वाथितमुदकं प्रत्यङ्गं पिबेत् । कुशोदकञ्चैक-
स्त्रिजहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्यङ्कच्छः” मिता० ।
पर्यङ्गखण्ड पु० पर्यमेव खण्डः खण्डते यस्य पुष्पहीनत्वात् ।
१ पुष्पहीने वनस्पतौ वृक्षे शब्दः । समूहे खण्डच् ।
२ पर्यसमूहे न० ।
पर्यचोरपट पु० महादेवे सा० शा० २८६ अ० ।
पर्यचोरक पु० पर्यं चोरयति चुर-ण्वुल् । चोरनामगन्ध-
द्रव्ये राजनि० ।
पर्यनर पु० पर्यनिर्मितः नर इव । अस्थिताभे मृतस्य दा-
हार्थं पर्यनिमिते नराकृतौ पुत्तलिकाभेदे तद्विधानं
शु० त० उक्तं यथा
“अथास्थिताभे पर्यनरदाहः । तत्प्राशनायनस्यपरि-
शिष्टम् “अस्थिताभे पलाशानरं त्रीणि वटिपतानि च ।
उरुषपतिकर्तुं कृत्वा दहेत मन्त्रपूर्वकम् । अशीत्यङ्गु-
थिरसि श्रीवायसं दश योजयेत् । उरसि त्रिंशतं दद्या-
दिंशतिं जठरे तथा । बाहुभ्याश्च शतं दद्यात् दद्या-
दङ्गुलिभिर्दश । हादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्द्धं शिश्न एव
च । कक्षभ्याश्च शतं दद्यात् त्रिंशतं जातुजङ्गयोः ।
पादाङ्गुलिषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् । कर्णा-
भ्यां च संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत्” । आदिपुराणम्
“तद्वामे पलाशोत्थैः पलैः कार्यः पुमानपि । शतै-
स्त्रिभिस्तथा वट्या शरपलैर्विधानतः” । तद्वामेऽस्थि-
ताभे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोस्तुल्यत्वेनोपादानात्
अश्वलायनस्योऽपि प्रतिज्ञतो शरपत्रस्य लाभः । अत्रा-
चाराद्योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु
पलाशपत्राणि देयानि ततो वेदनमूणां हृत्त्रेण, लेपनं
यवपिष्टेनेति । अत्राशौचाभ्यन्तरे दाहे शेषाहेन शुद्धिः
तदुत्तरपर्यनरदाहे तु तिरात्मम् । “एवं पर्यनरं
दग्धा तिरात्मशुचिर्भवेत्” इत्यादिपुराणात् । यज्ञ-
षाड्यैः “पुलाशोदपलभ्येरन् तदस्थीनि कदाचन । तद-
लाभे पलाशस्य सम्भवे हि पुनः क्रिया” । हि यस्मा-
त्तद्वामेऽस्थिसंप्राप्तौ पलाशस्य तत्कालपुत्तलकस्य दा-

हक्रिया पुनरपि सम्भवे लाभेऽस्थिदाहक्रिया विहितता
तस्माद्यदि पुनरस्थीनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाहे तिरात्मा
शौचे कर्तव्ये न पुनः पिण्डादिदानं वक्ष्यमाणयुक्तेः ।
“अशौचानन्तरं चेत् स्यादाहः पर्यनरस्य च । तत्रहा-
च्छुङ्गानि च तथा सन्निहृष्टाः सगोलजाः । दर्शं दहेत्
“पर्यनरं दहेच्चैव विना दर्शं कथञ्चन । अस्थिताभे
तु दर्शोऽपि ततः पर्यनरं दहेत्” इति दीपकलिकायां
सुमन्तुवचनात् । दर्शं इत्यत्रादस्यानिति कश्चित् पाठः ।
अष्टमी कृष्णा सन्देहे पितृकर्मणि कृष्णपक्षप्राधान्ये-
नोक्तेः । “नरं पर्यं दहेच्चैव प्राक् त्रिपक्षात् कथ-
ञ्चन । त्रिपक्षे तु न वै दद्यात् दर्शं प्राप्तौ ह्यनग्निकः” ।
इत्यशौचव्यपगमे बोध्यम् । यथाह शुद्धिरत्नाकरे यमः
“अशौचमध्ये यत्नेन दाहयेदुक्तया वृता । कृष्णपक्षे
पञ्चदश्यामष्टम्यां वा समाहितः । एकादश्यां विशे-
षेण ततः प्रभृति सूतकम् । तिरात्वं सर्ववर्णानामेव
धर्मो व्यवस्थितः ।” कृष्णपक्ष इत्यत्राशौचव्यपगमे
बोध्यम् । वायुपुराणे “पर्यनरं दहेच्चैव प्राक् त्रिपक्षात्
कथञ्चन । पितृहा मातृहादस्यान्त्रैव दर्शं दहेत् यदि ।
विष्णुपु० “त्रिपक्षे तु गते पर्यनरं दद्यादनग्निकः ।
त्रिपक्षाभ्यन्तरे राजन् । नैव पर्यनरं दहेत् । तद्वर्ज-
मष्टमीं प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः ।” दहेदिति शेषः ।
“अशौचाभ्यन्तरे यदि दाहं न कुर्यात् तदा मरणदिना-
वधि त्रिपञ्चानन्तरं दाहः कार्य इत्यर्थः” इति
हरिदासककाचार्याः । “पर्यं नरं दहेच्चैव विना
दर्शं कदाचन । अस्थिताभे दर्शं तु ततः पर्यनरं
दहेत्” इति दीपकलिकायां सुमन्तुवचनादर्थं दाहः ।
अत्राष्टमीति कश्चित् पाठः । यमः “त्रिपक्षाभ्यन्तरे
राजन् । नैव पर्यनरं दहेत् । तद्वर्जमष्टमीं प्राप्य दर्शं
वापि विचक्षणः” । अष्टमीत्यत्र कृष्णपक्षोक्त्यर्थः ।
पितृकर्मणि कृष्णपक्षप्राधान्येनोक्तेः इति हरिदासत-
काचार्यलिखनात् । एतच्चाशौचव्यतिरिक्तविषयम् ।
अत्र नक्षत्रादिकालभेदः शु० चि० पी० उक्तो यथा
“शुक्रार्कपुं दर्शभूतमदने नन्दा सुतोच्छोपमे
पौण्ये वारुणमे त्रिपुष्करदिने न्यूनाधिसासेऽयने ।
याम्येऽव्दात् परतश्च पातपरिचे देवेच्छशुक्रास्तके भद्रा-
वैद्यतयोः शवप्रतिकर्तेर्दाहे न पक्षे सिते । जन्मप्रत्यरि-
तारयोर्मृतिमुखान्येऽङ्गे च कर्तुं न सन् मध्यो मैत्र-
भगादितिभ्रुवविशाखाद्वर्जिभे हेऽपि च । अशौ-

अर्ज्यविधोर्दिने श्रुतिकरस्वात्यम्बिष्ये तथा त्वाशौचा-
त्परतो विचार्यमखिलं मध्ये यथासम्भवम्” सुचिः ।
“एवंविधे दिने शवस्य मृतस्य प्रतिकृतिः शरपत्नादिना
सावयवत्वकल्पनं तस्य दाहो न कार्यः कुतः यतो द्विविधः
मेतसंस्कारः प्रत्यक्षशरीरस्यैकः प्रतिकृतेरन्यः तत्र प्रत्यक्ष-
शरीरसंस्कृतौ शुभाशुभदिनविचाराभावः यदाह गार्ग्यः
“प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशेषयेदिति” प्रतिकृतिसं-
स्कारस्य हि कालत्रयम् अशौचमध्ये वर्षमध्ये वर्षानन्तरं
चेति अत्राशौचमध्ये यदि प्रतिकृतिसंस्कारश्चिकीर्षित-
स्तदा यथासम्भवं दिनशुद्धिर्विचार्या वर्षमध्ये वर्षानन्तरं वा
प्रतिकृतिसंस्कारे अवश्यं कालशुद्धिर्विचार्या एतदप्याह
गार्ग्य एव “आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ।
शोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेवमेव तु । आशौचवि-
निवृत्तौ चेत् पुनः संस्क्रियते मृतः । संशोध्यैव दिनं प्रा-
ह्मसूत्रं संवत्सराद्यादि” । प्रेतकार्याणि कुर्वीतति शेषः
अतएवोक्तम् “आशौचात्परतो विचार्यमखिलं मध्ये
यथासम्भवमिति” । एतद्वाक्यमत्रैव स्पष्टं व्याख्यास्यते
तत्र दिनशुद्धिरुच्यते शुक्रारेद्यादिना शुक्रः प्रसिद्धः
कारो मङ्गलः आर्किः शनिः एषां वारे प्रतिकृतेर्दाहो
नेति प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा दशोऽमावस्या भूतचतुर्दशी
मदनस्योदशी नन्दाः प्रतिपत्पञ्चमीकादश्याः आशु-
तिथिषु दाहो न कार्यः यदाह मरीचिः “नन्दायां
भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे । पितृप्राज्ञं न कुर्वीत
गृही पुत्रघनक्षयात् । एकादश्यां तु नन्दायां सिनी
वाल्यां भृगोर्दिने । नभस्ये च चतुर्दश्यां कृत्तिकासु
त्रिपुष्करे” । द्वितीयवाक्यमतिदुष्टताकथनार्थं सिनी
वालाममावास्यायां भृगोर्दिने शुक्रवारे इति सम्बन्धो
व्याख्येयः अत्र प्राज्ञं न कुर्वीतित्यनुपपन्नः आह्वयशब्दे-
नात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता । तथा तीक्ष्णोष्णमे मूल-
ज्येष्ठाश्लेषास्तीक्ष्णानि उग्रानि पूर्वात्रयभरणीमघाः
घौष्णे रेवत्यां वारुणे शतमे त्रिपुष्करदिने भद्रातिथयः
सूर्यभौमशनिवाराः कृत्तिकापुनर्वसुत्तराफाल्गुनी वि-
शाखोत्तराषाढापूर्वभाद्रपदाः एतच्चिंतयसंहतिरूपे दिने
प्रतिकृतेर्दाहो न कार्य इति केचिद्व्याकुर्वन्ते तत्र पूर्व-
पक्षेनैव निषेधसत्त्वात् ननु प्रत्यक्षमृतौ च निषेधो
न तु प्रतिकृतिदाहे एवं तर्हि सम्प्रतिवाक्याभावाच्चायमर्थः
इति ब्रूमः । यदुक्तं ज्योतिःपराशरेण “साधारणध्रुवो-
स्यै नैव नो शस्यते मनुष्याणां । प्रेतक्रिया कथ-

ञ्चित् त्रिपुष्करे यमलपिष्णुप्रेति” अत्र त्रिपुष्करशब्देन
विशिष्टयोगो विवक्षित इति चेत् अत्र ब्रूमः त्रिचरण-
नक्षत्राण्येव त्रिपुष्करपदेनोच्यन्तेऽतो हेसाद्रिणापि
कृत्तिकादीन्येव त्रिचरणाणि भानि त्रिपुष्करशब्देन
व्याख्यातानि अतएवाह कश्यपः “भरण्याश्लेषा श्लेषा
मूलं त्रिचरणानि च । प्रेतक्रियासु दुष्टानि घनिष्ठानि च
पञ्चकम्” इति पराशरवाक्ये बह्विनि प्रेतजाले सामान्यतो
निषिद्धानि कश्यपवाक्येऽन्यान्यतिदुष्टान्युक्तानि इदमेवा-
भिप्रेत्य ग्रन्थकृतोक्तानि तत्र घनिष्ठानि अप्यहणं मध्य-
मेषु वक्ष्यमाणत्वात् । अथ न्यूनाधिमासे क्षयमासे अधि-
मासे च शवप्रतिकृतिदाहो न कार्यः । उक्तञ्च ज्योति-
निबन्धे गरुडपुराणे “न कुर्यात् गुरुशुक्रास्ते यौधे
स्वामे सखिस्तु चे । विलम्बितं प्रेतकार्यं गद्यां गोदावरीं
विनेति” सेधातिथिः “अस्तं गते गुरौ शुक्रे यौधामा-
दाधिमासके । प्रेतकार्यं न कुर्वीत गद्यां गोदावरीं
विनेति” अधिमासस्योपलक्षणत्वात् क्षयमासेऽपि न
कार्यं प्रेतकार्यमित्यर्थः । अतएव मूले न्यूनामासनि-
षेधः । अथावादेकस्मादशौचपरतः ऊर्ध्वं यास्येऽयने
दक्षिणायने कर्कादिषड्राशिस्थिते सूर्ये न दाहः कार्यः
अर्धादुत्तरायणं सम्यक्, उपलक्षण्यत्वादवसदिनमपि
निषिद्धम् उक्तञ्च गार्ग्येण “ऊर्ध्वं संवत्सराद्यादिं
प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं ततोत्तरायणम् । क्षणपक्षश्च
तत्रापि वर्जयेत् दिनक्षयम्” । इति गरुडपुराणेऽपि “न
कुर्यादुगुरुशुक्रास्ते यौधे स्वामे सखिस्तु चे । विलम्बितं
प्रेतकार्यं गद्यां गोदावरीं विनेति” अत्र वाक्ये यौधेस्वा-
पयोर्निषिद्धत्वान्मार्गशीर्षस्य मध्यमत्वं प्रतीयते तदावस्था-
कविषयं प्रथमवर्षं तु दक्षिणायनमपि शुभमेव । पात-
परिधे व्यतिपाताख्ये योगे गणितागते व्यतीपाताख्ये
महापाते इत्यपि केचित् परिधाख्ये योगे तथा देव-
ज्यशुक्रास्तके गुरुशुक्रयोरस्ते अत्र स्वार्थे कः । तथा
भद्रावैष्टतयोः भद्रावैष्टतौ प्रसिद्धौ गणितसाध्ये वैष्ट-
ताख्ये महापाते इत्यपि केचित् । तथा सिते पक्षे शुक्रपक्षे
शवप्रतिकृतेर्दाहो न कार्यः । यदुक्तं नारदेन आह्वयश-
ब्दाध्याये “चतुर्दशीं तिथिं नन्दां शुक्रारावर्किवासरम् ।
सितेज्ययोरस्तमयं द्रष्टुं विषमाग्निम् । शुक्रपक्षं च
सन्त्यज्य पुनर्दहनसूच्यते” इति अन्यत्रापि “नन्दा मदन-
भूतायां पातवैष्टतविष्टिषु । शुक्रार्किभौमपरिपुष्पविष्टिषु
प्रभूतमे । कर्तुं शब्देऽहवेदान्ते जन्मप्रत्यरितारके ।

त्रिपादमे सिते पक्षेऽयने यास्येऽवदतः परम् । श्वप्रति
कतेर्दाहः शुक्रेऽस्तेऽधिकमासके । नेष्टो मध्यो द्विपा-
नृमैत्रहीशादितिभगध्रुवे” इति तथा कर्तुः प्रेतश्चा-
द्याधिकारिणो जन्मप्रत्यरितारयोः जन्मतारा उत्प-
त्तिनक्षत्रं दशममेकोनविंशं चेति प्रत्यरितारा जन्मभात्
पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं चेति । कथा कर्तुं स्तेतिष्ठखा-
न्येऽजे स्वजन्मराशेरष्टमचतुर्थद्वादशस्ये चन्द्रे सति
दाहो न सन् न प्रशस्तः” ।

बराहपुराणे “चतुर्थाष्टमो चन्द्रे द्वादशे च वि-
वर्जयेत् । प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिच्छे तथा ।
करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा” । विष्टिसंज्ञं
करणं भट्टा । अहमाभारते “नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन्
जातो भवेद्भरः । न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तद्याग्नयेऽपि
भारत ।। दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत्” इति
प्रोष्ठपदयोः पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदयोः आग्नेये कृत्ति-
कायाम् । कालविशेषादिकं नारदेनोक्तम् “दिनोत्तरार्द्धं
तत्कृतुं चन्द्रतारावलान्विते । पापपक्षे बलयुते शुक्र-
लग्नांशवर्जनम् । तत्पुनर्दहनं प्रोक्तमिति “अथ श्व-
प्रतिकृतिदाहे मध्यमक्षत्राण्युच्यन्ते मूलमधुराधा भगः
पूर्वाफाल्गुनी अदितिभुवविशाखाः प्रविद्धाः इन्द्राभं
वृश्चिकेना धनिष्ठा । ज्येष्ठापि बुधवारोऽपि श्वप्रतिकृतिदाहो
मध्यमः न शुभफलदो नायनिएफलद इत्यर्थः उक्तञ्च
कश्यपेन “फलगुनीदितयं रोहिण्यधुराधा पुनर्वसुः ।
हे व्याघाटे विशाखा च भाति द्विचरणानि च । एतानि
किञ्चिद्दुष्टानि वर्जयेत् सति सम्भवे” इति । “नेष्टो मध्यो
द्विपानृमैत्रहीशादितिभगध्रुवः” इति चेत्युक्तेर्बुधे सम्भ-
त्यभावः । अथाकेज्यविधोरकेज्याभ्यां सहितो विधुरिति
मध्यमपदलोपी समासः । सूर्यगुरुचन्द्राणां दिने वारे
दाहः श्रेष्ठस्तथा तेन करणेन स्मृतिकरस्वात्यश्विपुष्ये
एषु निषिद्धनक्षत्रगणादुबद्धिभूतेषु पक्षेषु भेषु श्वप्रतिकृते-
र्दाहः श्रेष्ठोऽनुष्ठायमानः शुभफलद इत्यर्थः । आशौचा-
त्तरत इत्यादिव्याख्यातार्थं ननु प्रतिकृतिमंस्कारः किं
निमित्तम् उच्यते । देवान्मानुषाणां पराधान् तस्य विधि-
वदाहो नाम्बू किन्तु काष्ठवदाहो जातोऽथ वा परदेश-
गतस्य चौरदंष्ट्रादिहृतस्य तद्गीतेरेव केनचित् काष्ठव-
दाहोऽपि न कृतोऽथ वैकाकित्वाच्च जातस्तदा प्रतिकृति-
दाहो विधेयः उक्तञ्च ब्रह्मपुराणे “अनाहिताग्नेर्देहस्य
दाहो गृह्णाग्निना द्विजैः । तदभावे पलाशोत्पैः पतैः

कार्यः पुमानपि । सुपिटैर्जलसंनिधौर्देहव्यस्य तथ
ग्निना । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सवान्धवेः ।
एवं पर्यश्वं दग्ध्वा तिरात्मशुचिर्भवेत्” इति । तद-
भावे देहाभावे तथाग्निना गृह्णाग्निना अपिशब्दात्
स्त्रीमरणे तद्देहाभावे स्यपि पलाशोत्पैः पतैः कार्य-
त्यर्थः । आहिताग्नेस्तु अतैस्तुले विधिसाहायस्तम्भः
“यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रसीतो न प्रज्ञायेत स यां दिश-
मभिप्रस्थितस्तां दिशमस्याग्निभिः कचं दहेयुरपि वाज-
सनेयिनामिति त्रीणि पटिशतानि पलाशवृत्तानि तैः
कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति
वा” । अत्र पक्षद्वयं यथाप्रवासगतो यदि न प्रज्ञायेत
प्रसीत इति यतो मृत इत्येव निश्चये स यां दिशं प्रस्थितो
भवेत्तां दिशं प्रति यः कञ्चोऽकटोभूमिप्रदेशस्तृणवांसं
देशमस्य मृतस्य औत्ताग्निभिस्तृणीं दहेयुर्वाग्भवाः पितृ-
मेधविधिना । अयमेकः पक्षः । अपि वा अथवा ।
त्रीणि पञ्चत्तराणि शतानि ३६० पलाशवृत्तानि पला-
शानि पर्णानि यत् त्रिष्टन्ति तादृशानि वृत्तानि संपाद्य
तैर्दलैः पलाशवृत्तोयैस्त्वपतैर्दलैः कृष्णाजिने पुरुषा-
कृतिं कृत्वा तामाकृतिमस्याग्निभिः पितृमेधविधिना दहे-
युरिति वाजसनेयिनां मतमिति द्वितीयः पक्षः । परा-
शरेण तु कुशैः प्रतिकृतिः कार्येत्युक्तम् । “कृष्णाजिने
समास्तोयं कुशैस्तु पुरुषाकृतिमिति” कुश्यादिति शेषः ।
अत्र पलाशवृत्तकुशविध्योरन्यतरणानुष्ठानं ग्रीहियवस्तु-
ल्यबलत्वात् । श्वप्रतिकृतिदाहानुष्ठानविधिस्तु शौनका-
द्युक्त दिशा ज्ञेयः नात्राप्रस्तुतत्वात्तुल्यते अयं च पला-
शवृत्तादिभिः प्रतिकृतिविधिरस्यत्वात् यदा तु मृतास्यां
लाभस्तदा तैरेव प्रतिकृतिः कार्य्या । यदुक्तं कन्दोगच्छते
“अथातः पुनर्दाहविधिं व्याख्यास्यामो यदि शरीरं नश्ये-
दस्थोन्यादायास्थीनि क्षीरोदकेन प्रक्षाल्यास्थिभिः कृष्णा-
जिने पुरुषाकृतिं कृत्वा पूर्ववद्देहेच्छेष्टामलाभा पलाशवृत्तैः
कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा चत्वारिंशता शिरो दशभि-
र्चीर्वा विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशता पञ्चाशता बाहू-
तयोरेव पञ्चभिरङ्गुलीन् सप्तत्या सप्तत्या पादौ तथैवाङ्गु-
लीरष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्दृष्टेणं तां कुशैर्देष्टित्वा
तस्मिन्नेव पूर्ववद्देहेदिति” । अस्यार्थः चत्वारिंशता पला-
शवृत्तैः शिरः संपाद्य दशभिर्चीर्वा विंशत्योरस्त्रिंशता
जठरं पञ्चाशतैकवाङ्गं तथैव पञ्चाशतापरम् पञ्चभिः
पञ्चभिरङ्गुलीन् तथा सप्तत्या सप्तत्या पादद्वयं तत एव

पञ्चभिरङ्गुलीन् एवं पञ्च पञ्च पञ्चैकः पादः सम्पन्नः
अष्टाभिः शिखं द्वादशभिर्दण्डयं एवं च पञ्चधिकवि-
शत्या पञ्चाशदन्तैरवयवकल्पना भवति तां प्रतिकृतिं
तस्मिन्नेव कृष्णाजिने पूर्ववदिति पितृमेधविधिना दहे-
दित्यर्थः एतादृशे विषये कालनियमः शुक्रारार्कित्वि-
त्यादिनोक्तः यतः “अथातः संप्रवक्ष्यामि अत् पुनर्दे-
हन् नृणां” इत्यादिना पट्टसंज्ञायां कालशुद्धिसंज्ञा
“अतीतविषये कास्ये न्यूनं आह्वे महालये । एतत्
सर्वं विचिन्त्याशु कुर्याच्छास्त्रमतान्तरः” इति कश्यपेन
कालातीतविषयत्वेनाभिधानात् ।

आशौचमध्ये क्रियते चेत्तदा भद्रा भरणी धनिष्ठा
पञ्चादिदोषराहित्यमपेक्षितं, नैव वस्तुकालव्यापिशुक्रा-
स्तादिदोषापेक्षा कार्येति गर्गवाक्ये यथासम्भवपदस्यार्थः
सर्वथा त्वाशौचदिनेषु दृष्टेषु दोषतारतम्येन महादोष-
त्यागोऽत्यदोषाङ्गीकारो यथा लोकप्रसिद्धिः तादृशे दिने
श्वप्रतिकृतिदाहो विषेयः सर्वथा दोषराहिते दिने तू-
त्तम एव सः । अथ यदि सरणश्रवणानन्तराशौचदिनानां
राजिकदैविकब्राह्मणाद्यालामरूपप्रतिबन्धादतिक्रमणमभू-
त्तदाशौचमस्ति न वेति विचारः राजिकदैविकसम्भाव-
नायं सदा सदा एव शौचं स्थाप्यत्वाशौचं यदाह परा-
शरः “दुर्मित्ते राष्ट्रसन्तापे आपदां च ससृज्वे । उप-
सर्गमृते चैव सदाः शौचं विधीयते” इति । यमदृह-
स्वती “दैवे भये ससृज्वे प्रधानांशे विनाशिते । सदाः
शौचं समाख्यातं कान्तारापदि सम्प्रतीति” । पैठीनवि-
रपि “विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न
तत्र स्नानं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्” इति । कालान्त-
रालस्यायाङ्ग्यादियात्रायां तादृशे एव तीर्थकर्मणि
तीर्थस्नानदानादिकर्मणि तादृशे विषये आशौचग्रहाभा-
वादेव श्वप्रतिकृतिदाहाभावः यदा तु ब्राह्मणाद्यलाम-
स्तदाशौचपरिग्रहः स्यादेव परन्त्वाशौचदिनानन्तरं वर्ष-
मध्ये दिनशुद्धिमपेक्ष्यैव श्वप्रतिकृतिदाहो विषेयः
“आशौचस्य निवृत्तौ चेत् पुनः संस्क्रियते मृतः । संशो-
ध्यैव दिनं प्राह्वयति” गर्गैवैकारसंहितदिनपदोक्तेः
अयमर्थः अत्रापि भद्राभरणीपञ्चाकादिदोषः कतिपय-
दिनव्यापी त्याज्य एव न तु शुक्रास्तादिकवस्तुकालव्यापि
दोषप्रतीक्षा । तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे पितृखण्डे “शुक्र-
स्तास्मने चैव देवेभ्यस्तथैव च । प्रेतकार्यं प्रदुष्येत
प्रथमं वत्सरं विनेति” । अथ यदि वर्षमध्ये राजिक-

दैविकाद्युपद्रवः सम्पन्नस्तदा वर्षोत्तरं निषिद्धदक्षिणा-
यनशुक्रास्तादिमहादोषराहिते भद्राभरणीपञ्चाकादिदोष-
राहिते च काले श्वप्रतिकृतिदाहः कार्यः उक्तञ्च गा-
म्येण “जध्वे” संवत्सराद्यादि । प्रेतकार्याणि कुर्वीतश्वे
ततोत्तरायणम्” इत्यादीनि मूलवाक्यानि प्रागभिहि-
तानि । अतएव मूलपदोऽप्यवदात्मरतो वास्येऽयने तथा
देवेभ्यस्तथाशुक्रास्तादि श्वप्रतिकृतिदाहो न कार्य इति
व्याख्येयम् । प्रथमे वर्षे तु नायं दोषः सर्वत्रापि गया-
गोदावर्यास्तोर्थयोः प्राप्तयोः सतीत्यं शुक्रो ज्योत्स्नादक्षि-
णायादिमहादोषविचारः कोऽपि नास्ति तदुक्तं ज्यो-
तिर्निबन्धे प्रेतमञ्जर्याम् । “प्रेतकार्याणि सर्वाणि व्रत-
ज्ञानजपादिकम् । वज्ये” शुक्रो ज्योत्स्नादक्षिणायां गोदा-
वरीं विनेति” पी० धा० । अत्र दर्शे विचिन्निषेधो देशाचा-
रभेदात् व्यवस्थाप्यै पर्यश्वपर्यपुत्तलिकादयोऽप्यत्रार्थः ।
पर्यभेदिनी स्त्री पर्यानि भिनत्ति भिद-णिनि डीप् ।

१ प्रियङ्गुद्वे राजनि० । २ पत्नभेदकमात्रे ति० ।

पर्यभोजन पुंस्त्री० पर्यं भुङ्क्ते भुज-ल्यु इत० । १ आगले
तिका० स्त्रियं जातित्वात् डीप् । २ पत्नभुजकमात्रे ति०
भावे ल्युट् । ३ पत्नस्य भक्त्ये न० । [३५।१]

पर्यमणि पु० पर्यवस्यो मणिः शा० त० । हरिश्चण्डौ अथ०
पर्यमय ति० पर्यस्य विकारः “ह्यचश्चन्दसि” पा० विकारे
भयट् । पर्यस्य विकारे “शरमयं बर्हिः” श्रुतिः स्त्रियं
डीप् । “यस्य पर्यमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं
श्नोति” श्रुतिः ।

पर्यमाचाल पु० पर्यमाचालयति आ+चल+णिच्-अण्
वा० सुम् । कारवेकद्वे (उच्चा) शब्दमाला ।

पर्यमुच् ति० पर्यानि सञ्चल्यत् सच-आधारे-किप् इत० ।
हचाणां पत्नभोजनाधारे शिशिरकाले ।

पर्यमृग पु० पर्यचरो मृगः पशुः । पशुभेदे
“वनौका ह्यमालांरो ह्यमर्कटिकादयः । एते पर्य-
मृगाः प्रोक्ताः सुवृताद्यैर्महर्षिभिः” । वनौका वानरः
ह्यमालांरो ह्यमर्कटिका (ह्यमर्कटिका) इति
लोके “सुवृताः पर्यमृगाः ह्यमर्कटिकाः शोषिणे हिताः ।
आसार्थः कादशमनाः सृष्टमूलपुरीषकाः” भावप्र०

पर्यमृह पु० पर्यं रोह्यत् सृह-आधारे किप् । पर्यं
जननाधारे वयन्तकाले ।

पर्यल ति० पर्य+अस्यर्थे सिध्वा० लच् । पत्युक्ते [राजनि० ।
पर्यलता स्त्री पर्यप्रधाना लता शा० त० । ताम्बूलीलतायाश्च

पर्यवल्क पु० ऋषिभेदे ततः गर्गा० गोत्रापत्ये च । पर्य-
वल्क्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां यलोपः ङीष् ।
पर्यवल्की [राजनि० ।

पर्यवल्की स्त्री पर्यप्रधाना वल्की शा०त० । पलाशीलतायाम्
पर्यवो वि० पर्यमिव व्यजति-सज-क्तिप् वीभावः । खगे ऋ०
६।१।१ भा० । [कृतताम्बूले ।

पर्यवोटिका स्त्री पर्यस्य वीटिका । (पानेर विट्) स्तवकी
पर्यशब्द पु० पर्यानि शब्दन्ते शीर्यन्ते शाल्यन्ते अत्र
शब्द-संज्ञायां आधारे च । श्रुतितपर्यस्थितिदेशे २तद्वृत्ते
रुद्रभेदे च यजु० १६।४६ वेददीपः ।

पर्यशय्या स्त्री पर्यरचिता शय्या शा०त० । पर्यरचितश-
य्यायाम् । [मार्कण्डेयपु० १८८० ।

पर्यश्वर पुंस्त्री० पर्यमन्त्रणकरः श्वरो यत् । देशभेदे
पर्यशाला स्त्री पर्यरचिता शाला शा०त० । श्रुतितपर्य
कुटीरे उटजे व्यसरः । पर्यमिव शाला यत् । २श्याम-
भेदे "मध्यदेशे सहान् ग्रामो ब्राह्मणानां वभूव ह ।
गङ्गायधुनयोर्मध्ये चाधुनस्य गिरेरधः । पर्यशालेति
विख्यातो रमणीयो नराधिप ।" हरिवं० ६८५ ।

पर्यशालाय पु० भद्राश्ववर्जस्ये कुलाचलभेदे तदुपक्रमे
"श्चेतपर्यश्व नीलश्च शैवालश्चाचलोत्तमाः । कौरवः
पर्यशालायः पश्यते तु कुलाचलाः" मार्कण्डेयपु० ।

पर्यशुष् पु० पर्यं शुषप्रत्यय शुष-आधारे क्तिप् । वृ-
क्षाणां पत्रशोषाधारे शीतकाले ।

पर्यस वि० पर्यस्यादूरदेशादि दृष्ट्या चक्षुर्यां स । पत्र-
स्यादूरदेशादौ वि० ।

पर्यसि पु० पू-पूरणे व्यशि-तुक् च । श्रुतमध्यस्थगृहे (जल-
टुङ्गी) उज्ज्वलं २पद्मे उष्णादिकोपः । शशाके ४व्या-
भरणक्रियायाम् संक्षिप्तसारः ।

पर्याडक पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् पर्याडकि
तद्गोत्रापत्ये वल्क्येऽस्त्रियां तस्य लुक् । पर्याडकाः
स्त्रियान्त पर्याडक्य इत्येव ।

पर्यादि वि० पर्यमन्त्रि ज्ञतार्थम् अद-वर्ण उप०स० । ज्ञतार्थं
पत्रमन्त्रके २ऋषिभेदे पु० भा०स० ४५० ।

पर्याशन पु० पर्यानि व्यशानि व्यश-ल्यु । शमेने तस्य पत्र-
मन्त्रणकाले गलल्लालयाम्बुसंस्कारसिद्धिः । २पत्रमोजि-
मात्रे वि० । [स्याम् व्यसरः ।

पर्यास(सि) पु० पर्यानि व्यसति व्यस-वच्-इन् वा । तुल-
पर्यिन् पु० पर्य+अस्यर्थे हनि । शब्दे हेतुच २साधपर्यां

स्त्री ङीप् शब्दमाला । २अप्सरोभेदे स्त्री हरिवं०
२२६५० । पर्यतुल्यवर्णत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

पर्यिल वि० पर्य+अस्यर्थे पिच्छा० इलच् उज्ज्वलं । पर्य-
विशिष्टे पिच्छादिमणसूत्रे तु नास्ति पाठो दृश्यते ।

पर्याटज न० पर्येनिर्मितसटजम् शा०त० । पर्यशालायाम्
हारा० । [हिंटे पपट्टे ।

पर्ये अपानवायुक्रियायां स्वा०चात्म०वच० सेट् । पर्येते व्यप-
पर्ये पु० वृ-वा० द । शकेश्वरसूत्रे उष्णा० । पर्ये-भावे घञ् ।
२अपानवायुशब्दे (पाद) । ल्युट् । पर्येन तत्त्वार्थे न०हेमच०

पर्ये गतो स्वा०पर०सक० सेट् । पर्येति व्यपरीति पर्ये ।

पर्ये न० पु-प । शब्दे २नववृत्ते उष्णादिकोपः २खल्लवाह-
नसाधने पीठादौ सि०कौ० । तेन चरति पर्या० वृत् ।

पार्यिक पर्येण गतियुक्ते खल्ले । स्त्रियां पिच्छात् ङीष् ।

पर्येटो पु० पर्य+यका०सटन् । (क्षेत्तपापडा) शब्दभेदे "पर्येटो

वरतिक्ताश्च स्मृतः पर्येटकश्च सः । कथितः पांशुपर्याय-

स्तथा कश्चनमकः । पर्येटो हन्ति पित्तास्रभ्रम

दृष्ट्याकफज्वरान् । संयाही शीतलस्तिक्तो दाहलु-

हान्तो लघुः" भावण० (पापर) ख्याते शपिष्टकभेदे पु०

क्षताश्वशब्दे २१८२ पृ० दृश्यम् । मेदिन्यां क्षतार्थे

क्षीवत्वेन परिठतः । २चौषधभेदे पु० मेदि० स्वर्णपर्येट

इत्यादि स्वार्थे क । पिष्टकभेदे भावण० ।

पर्येटद्रुम पर्येट इव द्रुमः । कुम्भीवृक्षे राजनि० ।

पर्येटो स्त्री पर्य-सटन् गौरा० ङीष् । शौराष्ट्रमृत्तिकायाम्

रत्नमाला । शपिष्टकभेदे (पापर) उष्णादिकोपः । श्लक्ष्ण-

रदेशप्रसिद्धसुगन्धिद्रव्ये भावण० । "पर्येटो हवरा तित्ता

विशिरा वर्णलक्ष्णः । विषत्रणकण्डुकफपित्तास्रकुड-

नाशिनी" भावण० ।

पर्येरीक पु० पृ-ईकन् हितमभ्यासस्य रुक् च । श्रुत्ये उज्ज्वलं

ज्वलदं २वङ्गौ तिका० । शजलाश्वे संक्षिप्तसारः

पर्येरीण पु० पृ-वङ्गलुक् वा०ईनन् । शपर्यस्य सिरायां २दू-

तकम्बले च मेदि० ।

पर्यादि तेन चरतीत्यर्थे वृत् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च-

रणः प्रा०ग०सू० उक्तो यथा "पर्ये चश्च व्यञ्जय रथ जात

न्यास व्याल (पादः पञ्च)" पर्यिक इत्यादि ।

पर्येरीक न० स्फुर-ईकन् "पर्येरीकादयश्च" उष्णा० नि० ।

किमलये नवपल्लवे उज्ज्वलं ।

पर्ये गतो स्वा०पर०स० सेट् । पर्येति व्यपरीति पर्ये ।

पर्ये(ल्य)ङ्ग पु० परिगतोऽङ्गम् प्रा०सभा० "परेश्व लाङ्गवोः

वा रस्य लः । १ खट्वायाम् (पाबङ्ग) क्षमरः । २ वीरा-
सनाङ्गे खट्वायाम् पितकरतले यथाह योगसारे वसिष्ठः
“एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ तु संस्थितम् । इतर-
स्मिन् तथैवोर्ध्वं वीरासनमिदं स्मृतम् । उत्तानिते कर-
तले करस्तत्तानितं परम् । व्याधायानुगतं कृत्वा ध्याये-
द्यस्तस्य सोऽन्तरम्” । ३ यवसिक्थकायाम् हेमच० ।
४ योगपट्टे च ।

पर्यङ्गपादिका स्त्री पर्यङ्गस्यैव पादोऽस्यस्याः ठन् वङ्ठ०
कप् वा कापि अतइत्त्वम् । कोलशिखरायाम् राजनि० ।

पर्यङ्गवन्ध पु० पर्यङ्गस्य योगपट्टस्य बन्धः बन्ध-घञ् । योग-
पट्टवस्त्रादिना पृष्ठजानुजङ्घावन्धने “पर्यङ्गवन्धं निविडं
विभेदेति” कुमारः । ल्युट् । पर्यङ्गवन्धन अत्रैव न० ।

पर्यङ्गिण्यत लि० अग्नोः परितः कृतः । “समन्तादग्निवेष्टनेन
कृतसंस्कारे “तान् पर्यङ्गिण्यतानुत्सृजति” ताराण्य० ब्रा० ।

पर्यङ्ग पु० अश्वमेधीये प्रथमयूपे बन्धनीयेषु पञ्चदशसंख्याकेषु
पशुभेदेषु ते च यजु० २४।१ मन्त्रे उक्ताः । “ते वाक् ते
पञ्चदश पर्यङ्गाः पशवो भवन्ति” शत० ब्रा० ११।१।२।१।
“पर्यङ्गानश्च” कात्या० श्रौ० २०।५।४। “कृष्णयोवादयः
वामनान्ताः पञ्चदश पर्यङ्गसंज्ञा इत्यर्थः” कर्कः ।

पर्यङ्गन न० परितोऽङ्गनम् । पुनः पुनश्च मण्ये हेमच० ।

पर्यङ्गयोग पु० परितोऽनुयोगः प्रश्नः । दूषणार्थं जिज्ञा-
सायाम् हलायु० “एतेनास्यापि पर्यङ्गयोगस्यानवकाशः”
इति दाशभागः ।

पर्यङ्गयोज्य लि० परि+अनु+युज-कर्मणि गणत् । निग्र-
होपपत्त्या चोदनीये (निग्रहस्थानं प्राप्तोऽसि) इत्येवम-
नुयोज्ये न्यायभाष्यम् ।

पर्यङ्गयोज्योपेक्षण न० गौतमोक्ते निग्रहस्थानभेदे निग्र-
हस्थानप्राप्त्युपेक्षणे । “अनिग्रहः पर्यङ्गयोज्योपेक्ष-
णम्” गौ० सू० । पर्यङ्गयोज्योपेक्षणं लक्षयति । निग्र-
हस्थानं प्राप्तवतोऽनिग्रहः निग्रहस्थानानुद्भावनिमित्तार्थः
यत् त्वनेकनिग्रहस्थानपाते एकतरोद्भावनं तत्र न पर्य-
ङ्गयोज्योपेक्षणम् अथसरे निग्रहस्थानोद्भावनत्वावच्छिन्ना-
भावस्यैव तत्त्वात् ननु वादिना कथमिदमुद्भाव्यं स्वकौ-
लीनविवरणस्यायुक्तत्वादिति चेत् सत्यं मध्यस्थेनैव-
मुद्भाव्यं वादे च स्वयमुद्भावेनेऽप्यदोषः” उक्तिः ।

पर्यन्त पु० परितोऽन्तम् प्रा० सं० । शेषसीमाप्राप्ते ।

पर्यन्तभू स्त्री पर्यन्तस्य शेषसीमायाः भूः । आभादेः
शेषसीमास्थाने परिषदे क्षमरः ।

पर्यन्तिका स्त्री परितोऽन्तिका । गुणनाशे हारा० ।

पर्यन्त्य पु० पर्जन्यः+पृषो० । पर्जन्यशब्दार्थे उणा० ।

पर्यय पु० परित्यज्य शास्त्रलौकिकमर्थ्यादाम् अयः इण-भावे
अच् । शास्त्रलोकव्यवहारातिक्रान्ते व्याचारे क्षमरः ।
पर्यवसान न० परि+अव+सो-भावे ल्युट् । १ तत्तदर्थो-
धारणे २ शेषावधौ च ।

पर्यवसित लि० परि+अव+सो-कर्मणि क्त । १ पूर्वोपरा-
लोचनेन अवधारितेऽर्थे २ निष्कृष्टार्थे च ।

पर्यवस्था स्त्री परि+अव+स्था-अङ् । १ विरोधे २ प्रतिपक्ष-
वादे च । ल्युट् । पर्यवस्थान तत्रैव न० । तच् पर्य-
वस्थानं तत्कर्त्तरि लि० । “परितः विश्वं व्याप्य स्थितः ।
पर्यवस्थित विष्णौ पु० “जीवनः पर्यवस्थितः” विष्णुसं० ।

पर्यसन न० परि+अस-क्षेपे-भावे ल्युट् । १ अपसारणे
२ दूरीकरणे परितः ३ क्षेपणे च । [२ पतिते च मेदि०]

पर्यस्त लि० परि+अस-क्षेपे कर्मणि क्त । १ परितः क्षिप्ते

पर्यस्ति स्त्री पर्यस्तते शरीरं यत् परि+अस-क्षेपे व्याधारे
भावे वा क्तिन् । १ पल्यङ्गे (पाबङ्ग) त्रिका० तत्रार्थे
२ दूरीकरणे च स्वार्थे क । पर्यस्तिका हेमच० ।

पर्याचान्त न० परित व्याचान्तम् । एकपङ्क्तिस्थान् भुञ्जा-
नानन्यानवमत्य यत्नान्येनाच्चे भुज्यमाने अन्येनाचमनं
कृतं तादृशे अच्चे तच्चाक्षमभक्ष्यम् “व्याचान् स्तिकाक्षश्च
पर्याचान्तमनिर्देशम्” मनुव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः ।
“उदक्यासृष्टसंघटं पर्याचान्तश्च वर्जयेत्” याज्ञ० ।
सङ्घटितपुस्तके पर्यायाक्षमिति पाठः प्रामादिकः मनु-
नैकवाक्यत्वात् तथा पाठस्य युक्तत्वात् ।

पर्याचित लि० परि+आ+चि-क्त । आचिते व्याचिता०
नास्यानोदात्तता ।

पर्याण न० परि+या-ल्युट् पृषो० । १ अश्वसज्जायां २ पल्य-
यने (जिन्) इण-ल्युट् । पर्यायणमप्यत्र ।

पर्याणहन न० सोमोऽनसि स्थितः समन्तादानकृतेऽनेन
परि+आ+नह-करणे ल्युट् । सोमशकटोपरिमत
पटकुटीरूपे तदुबन्धनोपाये पदार्थे कात्या० श्रौ० ७।७।११०

पर्याप्त न० परि+आप-भावे-क्त । १ यथेष्टे २ ह्यौ ३ सामर्थ्यं
४ निवारणे ५ योग्यत्वे च । कर्त्तरि क्त । ६ समर्थे ७ प्राप्ते
च लि० मेदि० । ८ पर्याप्तिसम्बन्धयुक्ते लि० ।

पर्याप्ति स्त्री परि+आप-भावे क्तिन् । १ सम्यक् प्राप्तौ न्या-
यमतसिद्धे २ स्वरूपसम्बन्धभेदे तथाहि “द्वितीयादिकं
पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वितीयादिवैव वर्तते न प्रत्येकम् ।

समवायेन तु प्रत्येकवृत्तिः । “प्रत्येकावृत्तेः समवायावृत्तित्वनियमसस्तु समवायादिनैव न पय्याप्रसिद्धत्वेनेति भेदः । स च सर्वेषामेव पदार्थानां विशिष्टवृत्तिनियामकः । पदार्थभेदेन नाना यथा “पय्याप्रसिद्धत्वेको घट इमौ द्वौ इत्यादि प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः” इति दीधितिः । समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेऽपि चत्वारो गुणा इत्यादिप्रतीत्या गुणादिषु संख्यादिसत्त्वनियामकोऽपि तादृशः सम्बन्धः” इति सामान्यभावे जगदीशः द्वितीयवृत्तित्वादि गदाधरभट्टाचार्यश्च । पय्याप्रसिद्धिविधा अर्धपय्याभिः पूर्णपय्याभिः । तत्र प्रथमा यत्नाधिकस्य निरासार्था या पय्याप्रसिद्धिनिवेश्यते सार्धपय्याभिः यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवज्रित्वनिष्ठा पय्याभिः । द्वितीया । यत् न्यूनवारणाय या पय्याप्रसिद्धिनिवेश्यते सा पूर्णपय्याभिः । यथा पर्वतो न सहानशीयवज्रिमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतमहानशीयत्वविशिष्टवज्रित्वनिष्ठा पय्याभिः” ।

पय्याप्लाव पु० परि+प्ला-लु घञ् । १ अभिप्लवयद् घे तैत्ति० स० ७।१।७।२ २ परितः प्लावने (ख्यलापि) ।

पय्याय पु० परि+इण-घञ् । १ अतुक्रमे २ प्रकारे ३ अवसरे मेदिनिः ४ निर्माणे ५ द्रव्यधर्मभेदे ६ समानार्थबोधके शब्दे च हेमच० । [क्रमेण शयने अमरः ।

पय्यायशयन न० पय्यायेण क्रमेण शयनम् । यामिकभट्टानां पय्यायोक्त न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे दृश्यम् । पय्यारिणी स्त्री परि+अ-णिनि लीप् । १ परितः पय्यारिः मत्वा व्याधिपक्षायां गवि “तस्य दक्षिणा कृष्णा गौः परिमूर्णी पय्यारिणी” शत० ब्रा० ५।१।१।१ २ परितः पय्यारिः क्तियुक्ते लि० ।

पय्याली अय्य० परि+आ-अल इ जय्यादि० । हिंसायाम् गणरत्नटी० पय्यालीकृत्य हिंसित्वेत्यर्थः ।

पय्यालोचन न० परि+आ+लोच-भावे ल्युट् । सम्यग्विवेचने पय्यावर्त्तन न० परि+आ-वृत्-ल्युट् । सूर्यस्य पश्चिमवर्त्तिन्याः छायायाः पूर्वदिग्वर्त्तित्वेन परिहृत्तौ “सन्निधेव सङ्घादुर्द्ध्वं प्राक् पय्यावर्त्तनाद्वेः” कर्मप्रदीपः ।

पय्यास पु० परि+अस-जमे घञ् । १ परिवर्त्ते “पय्यासं च परिमाणञ्च गतिं चन्द्रार्कयोरपि” मार्कण्डेयपु० । २ पतने रहने च । वह्निष्पवसानगतानां त्रयाणां तृणानां मध्ये ३ अन्तिमे त्वे । “सोतीयावुरूपो त्वसौ भवतो

दृषण्वन्तस्तु चा भवन्ति उत्तमः पय्यासः” सा० सं० मा० धृता श्रुतिः ।

पय्युक्ष्ण न० परितः उक्ष्णम् । जलादेः मन्त्रवर्जं तृष्णीं जलादेः परितः सेवने । “उदकसंस्पर्शं तृष्णीं पय्युक्ष्णम्” आश्व० गृ० १।१।१ “तृष्णीं यद्वहणं मन्त्रवर्जमन्ये घमां अग्निहोत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम् । त्रिस्तरेकैकं पुनः पुनरुदकमादायादायान्ते च कर्मणां पय्युक्ष्णम्” नारा० एतच्च कृत्वेदिविषयम् सामगानां तु तत्र गोभिन्नेनमन्त्रभेदा उक्ता यथा “अग्निमुपसमाधाय परिससृष्टा दक्षिण जान्वक्तो दक्षिणेनाग्निम्” “अदिदेऽनुमन्यस्वेति” पञ्चात् । “स्वरस्त्वनुमन्यस्वेति” उत्तरतः, “देवसवितः प्रभुवेति” प्रदक्षिणमग्निं पय्युक्षेत् सकृच्चिवां ।

पय्युदञ्चन न० पय्युदञ्चते उच्च्रियते परि+उद-अनृच कर्मणि ल्युट् । १ क्षणे अमरः भावे ल्युट् । २ उद्गारे च ।

पय्युदय अय्य० उदयस्य सामीप्यम् सामीप्ये अय्ययी० उदयसामीप्ये सूर्योदयसमीपे काल्या० श्रौ० ४।७।२५

पय्युदस्त लि० परि+उद+अस-क्त । १ निवारिते २ फलप्रत्यवायन्यतया बोधिते नञा भेदप्रतियोगिनि “यथा रात्रौ आहं न कुर्वीते” इति अत्र हि रात्रौ आहं न फलं न वा प्रत्यवायः इति रात्रिः पय्युदस्ता तद्विज्ञानमावस्था नञा बोध्यते । २ परितः उत्क्षिप्ते च ।

पय्युदास पु० परि+उद+अस-घञ् । १ निवारणे फलप्रत्यवायन्यतया “प्राधान्यं हि विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पय्युदासः स विज्ञेयो यत्नोत्तरपदेन नञ्” इत्युक्तलक्षणे भेदरूपे नञर्थः । नञ्शब्दे मतभेदेन विस्तारो दृश्यः ।

पय्युपवेशन न० परित्यक्त कर्मपरिहारेण उपवेशनम् । सोमाभिः प्रवादिकर्मपरिहारेण उपवेशनमात्रे काल्या० श्रौ० ६।१८।१ व्याख्यायां दृश्यम् ।

पय्युप्ति स्त्री परि+अस-भावे क्तिन् । परितो वपने मेदि०

पय्युपित लि० परिहृत स्त्रकालमतिक्रम्य उपितम् वस-क्त ।

(वासि) कालातिक्रान्ते गतरातिकालके द्रव्ये । देवस्यः

पय्युपितपुष्पदानं निषिद्धं यथा

नारसिंहे “अपय्युपितनिष्कट्टेः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ।

स्त्रीयाराभोजनैर्वैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्भरिम्” योगिनीतन्त्रे ।

तत्प्रभवः “विष्णुपत्रञ्च माघ्यञ्च तमाजामलकीदलम् ।

कङ्कहारतुलसी चैव पद्मञ्च हनिष्यन्मम” । एतत् पय्यु-

पितं न स्यात् यज्ञान्यत् कलिकास्तकम्” । पय्युपिताद्या-

दिभक्त्यनिषेधो यथा “युक्तं पयुषितोच्छिष्टं शस्युष्टं”
पतितचित्तम् । उदक्यास्युष्टसंयुष्टं पयुषान्नाञ्च वर्ज-
येत्” गरुडपुं “यातयामं गतरसं पूति पयुषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्” गीता ।
“युक्तं पयुषितञ्चैव शूद्रोच्छिष्टमप्येव च” मनुः ।
अत्र प्रतिपन्नः पयुषितं रात्र्यान्तरितं तत्तु स्नेहाक्तं
भक्ष्यमाह मनुः “यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यभोज्य-
मगृहीतम् । तत् पयुषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यज्ञ-
वेत्” विशेषमाह सएव “चिरसंभृतमप्याद्यं युक्तेहाक्त-
मपि द्विजैः” आहतं “मन्त्राभिमन्त्रितं शक्तं न च
पयुषितं नष्टम् । अन्यत्र फलशक्रेभ्यः शुष्कशकालिका-
स्ततः । तद्वददरिकाभ्यश्च शुद्धपक्वेभ्य एव” व्याकृतं
“अहो पयुषितञ्च यत्” सृष्ट्युक्तनिषेधविषये प्रतिप्र-
सवः उपरागशब्दे दृश्यः ।
पर्युहणं न० परि+जह-भावे ल्युट् । परिषूहने अग्नेः
समन्तान्माजने कात्या० श्रौ० ८.५.३५
पर्येषणा स्त्री परितस्तकादिना येषणा परीक्षा । १तका-
दिना यदार्थपरीक्षायां स्वन्वेष्टयायाञ्च अमरः ।
परि+एषि-भावे ल्युट् । पर्येषणज० तत्तार्थं । क्तिन् ।
पर्येषि स्त्री तत्तार्थं ।
पर्येहि ति० परि+या+इह-इन् । समन्ताच्चेष्टाकारके
स्त्रियां शाङ्करवा० ङीप् । कदिकारान्तत्वेन ङीप्
प्राप्तावपि निस्त्रारार्थं ङीनोविधानम् ।
पर्वं पूतौ भ्वा+पर० सक० सेट् । पर्वति अपर्वीत् । पपर्व ।
पर्वकं न० पर्वणा कायति कै-क । ऊरुसन्धौ (आटु)शब्दच०
पर्वका(र)रिन् ति० अपर्वं पर्वं तत्तुल्यक्रियं करोति क-अण्
णिनि वा । धनलोभादिना अपर्वदिने पर्वोक्तकर्माकारिणि
पर्वगामिन् पु० पर्वसु गच्छति स्त्रियं गम+णिनि । पर्वकाले
स्त्रीगमनकारिणि पर्वशब्दे तत्र स्त्रीगमननिषेधो दृश्यः
पर्वण पु० श्रावणमेवे भा० व० २२३अ० । पर्वं पूतौ करणे
ल्युट् । २पूति करणे स्त्रियां ङीप् सा च श्रौचमास्याम् ।
“चन्द्रखेवोद्रे प्राप्ते पर्वण्यं सरितां पतिः” हरिव०
१५२ अ० । पर्वणि सन्धौ जाता अण् संज्ञापूर्वकत्वात्
न टङिः ङीप् । सुश्रुतोक्ते ४सन्धिगतारोगमेवे स्त्री
“ताम्ना तन्वी दाहशूत्रोपपन्ना रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी वृत्त-
शोफा” । (सुश्रुतः ।
पर्व(णी)णिकौ स्त्री पर्वणो+स्त्रार्थे क । पर्वणतारोगमेवे
पर्वत पु० पर्व-अतच्, पर्वणि भागाः प्रत्यक्ष त वा ।

१गिरौ अमरः दानार्थं कल्पिते पर्वताकारे शधान्यादिशै-
लदशके शृङ्गनिभेदे “कश्यपात् नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती
तथा” तस्य नारदसोदरत्वसुक्तम् । मा० शा० १०अ० त
तस्य नारदभागिनेयत्वसुक्तम् तच्च कपिवक्त्रशब्दे १६७६
पृ० दर्शितम् । कल्पमेवादविरोधः । ४मत्स्यमेवे (पा-
वदा) ५७छे इशाकमेदे च मेदिनिः । ७गन्धर्वमेदे
भा० व्या० १८७अ० । धर्मस्य पुत्रे साध्यायां जाते ददेव-
मेदे मत्स्यपु० २०४अ० ।

सुमेरोः पूर्वे पर्वता यथा “शीताक्तचक्रसञ्ज्ञश्च
कुलीरोऽश्वश्च कङ्कवान् । मणिशैलोऽथ वृषवान् महा-
नीलो भवाचलः । सुविन्दुः मन्दरो वेषः सुनेधो नि-
मिपत्तया । देवशैलस्य पूर्वेषु मन्दरश्च महाचलाः
सुमेरोः दक्षिणे पर्वता यथा “तिकूटः शिखराद्रिश्च
कलिङ्गोऽथ सतकुङ्कः । रुचकः सानुमाञ्चैव ताञ्चको-
ऽथ विशाखवान् । श्वेतोदरः समलयो वसुधारश्च रत्न-
वान् । एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलः पिशाचकः ।
पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवान्वाचलोत्तमः । इत्येते
दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः” । सुमेरोः
पश्चिमे पर्वता यथा “सुचक्षुः शिशिरश्चैव वैटूर्यः पिङ्ग-
लस्तथा । पिङ्गरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः ।
अञ्जनः कुक्कुटः कृष्णः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः । सहस्र-
शिखरश्चाद्रिः पारिणतः सशृङ्गवान् । पश्चिमेन तथा
मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमादुर्वहः । एतेऽचलाः समा-
ख्याताः शृङ्गजातसुथोत्तरान्” । सुमेरोरुत्तरे पर्वता
यथा “शङ्खकूटोऽथ कृष्णो हंसनाभौ तथाचलौ ।
कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सानुमाञ्चोऽथ च । शतशृङ्गः
स्वर्णशृङ्गः पुञ्जाको मेघपर्वतः । विराजाख्यो वरा-
हाद्रिर्गङ्गूरा रुचिरस्तथा । इत्येते कथिता ब्रह्मन्मेरो-
रुत्तरतो नगाः” मा० शा० १७अ० पु० ।

अथ पर्वता विंशतिर्यथा “हिमवान् हेमकूटश्च नि-
षधो नीलपर्वतः । श्वेतश्च शृङ्गवान् मेरुर्नालवान्
गन्धमादनः । महेश्वरो मलयः नन्दाः शुक्तिमातल्लमा-
नपि । विन्ध्यश्च पारिणतश्च कैलासो मन्दरस्तथा ।
लोकालोको महाक्षेत्रे तद्यैवोत्तरमानसः । एते विं-
शतिर्विख्याताः पर्वतास्तस्युपपन्नाः” । गिरौणां सप्तचत्वारिंश-
तच्छेदनकथा यथा “ततोऽद्रयो जातपन्ना विष्णो-
श्चैव त्वं सावदा । मस्थिता मेदिनिं लब्ध्वा यथापूर्वं
निवेशिताः । तत्स्थानमसुराणाम् धावादिदं जगत्”

पर्वे । शितीष्वां पर्वताः सर्वे निजमज्जुयंवा नजाः ।
 अथाहुरिषः संसृते आधिपत्यं सुरात्रयम् । तच्छु-
 ष्यैव सुराः सर्वे चक्रुःयोगसुतमम्” इत्युपक्रमे
 तेषां युद्धसङ्का सुवजयानन्तरं तेषां पक्षे दृक्त्रो यथा
 “धरगयान्तु गिरीन् स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु नोपतिः ।
 शिच्छेद पविना यजान् सर्वेषां भुविचारिणाम् । एकः
 अयसो जैनकः सुरैस्तुल्यमये क्रतुः” अस्मिन् पु० । पर्वतानां
 स्थावरजङ्गमरूपे हे रूपे यथा “नद्याश्च पर्वताः सर्वे
 दिक्प्रायः स्वभावतः । तोडं नदीनां कृण्वन्तु शरीरमप-
 रन्तथा । स्थावरं पर्वतानाम् रूपं कायस्त्रयाभ्यः ।
 शुक्लीनामथ कम्बूनां तलैवान्तर्गता तनुः । बहिरस्थि-
 स्तकृण्वन्तु सर्वदेव प्रवर्तते । एवं जलं स्थावरस्य नदी-
 पर्वतयोर्द्वयम् । अन्तर्वसति कायस्तु सततं नोपलभ्यते ।
 स्थाप्यायते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्य तु । तथा नदीनां
 कायस्तु तोयेनाप्यायते सदा । नदीनां कामरूपित्वं
 पर्वतानां तथैव च । अगत्स्थित्वं पुरा विष्णुः
 कल्पयामास यत्नतः । तोयहामो नदीदुःखं जायते
 सततं दिवाः । विधीर्वा स्थावरे दुःखं जायते गिरि-
 कायगम्” काविकापु० २२७० ।

पर्वतकाक पुंस्त्री० पर्वते भवः काकः । द्रोणकाके हेमच०
 स्त्रियं जातिस्वात् स्त्री० ।

पर्वतज लि० पर्वताच्छायते जन-उ० । गिरिजातमात्रे
 २२दां स्त्री हेमच० । [भेदे राजनि० ।

पर्वतदृण न० पर्वतभवं तृषं शा०त० । (सण्ड) गिरि तृण-

पर्वतपति पु० इत० । हिमालये पर्वतनाथादयोऽप्यत्र ।

पर्वतमोचा स्त्री पर्वतोद्धवा मोचा शा०त० । गिरिकदल्यां
 राजनि० ।

पर्वतराज पु० पर्वतेषु राजते राज-किप् । हिमालये
 पर्वतराज पु० इत० टच०समा० । हिमालये “आरभ्य तस्यां
 दशमीं यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्” ति०त० ।

पर्वतवासिन् लि० पर्वते वसति वस-णिनि ७त० । गिरि-
 वासिनि स्त्रियं स्त्री० । सा च २ आकाशमांशां राजनि०

पर्वतात्मजा स्त्री इत० । हेमवत्यां दुर्गायां हरिवं० ७६५
 २भेनाके पु० पर्वतसुतादयोऽप्यत्र । भूधरत्वेन तस्यास्तथात्वम्

पर्वताधारा स्त्री पर्वत आधारी यस्याः । पृथिव्यां नगानां

पर्वतारि पु० इत० । इत्ये शब्दरत्ना० । तस्य तत्पक्षे-

नृत्वात् तथात्वम् पर्वतशब्दे दृश्यम् ।

पर्वताश्रय पु० पर्वते आश्रिते आश्रयी-कृच् । जेवे शब्दच० ।

पर्वताश्रय लि० पर्वत आश्रयो यस्य । पर्वतवासिनि शशरभे
 पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियं जातिस्वात् योपपत्त्यात् टाप् ।
 पर्वतासन न० इदं नामोक्ते आसनभेदे यथा “अथ वल्लो
 महादेव ! पर्वताशनमङ्गलम् । यत् कृत्वा स्थिररूपिणः
 षट्चक्रादिविहोडनम् । योन्यासनं पर्वतेन योगं
 योगवत्तावसम् । तत्कालं च फलं तावत् खेचरो याव-
 देव हि । पादगेष्येन चाकस्य विह्वलं यो निवोजयेत् ।
 अन्यत् पदमूरो दृष्ट्वा तत्र योन्यासनं भुवि । एत-
 न्मध्यो महेमान ! पर्वतासनमुच्यते” ।

पर्वतीय पु० पर्वते भवः क । (पाडाडोया) जातिभेदे
 पर्वतेष्ठा लि० पर्वते स्था-किप् पत्वम् अलुक्समा० । पर्वत-
 स्थायिनि क० ६।२२।२ लोके तु न पत्वम् ।

पर्वधि पु० पर्वधि दधाति किरणद्विधा-कि । चन्द्रे त्रिका०
 पर्वन् न० पु०-वनिप् । उक्तवे ० चन्द्रो (गाँट) श्लक्ष्णभेदे

४प्रस्तावे ५पञ्चविच्छेदस्थाने सेदि० “चतुर्दश्यरमो चैव

अमावस्या च पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-

संक्रान्तिरेव च” इति सूर्यसूक्तेषु पञ्चसु ईकादशेभ्यः च

“स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वण्येषु वै पुमान् । विष्णुसू-

भोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” विष्णु पु० । तत्र कर्त्तव्य-

ज्ञाह “नित्यं दयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः चन्द्रा-

र्कयोर्पञ्चयोर्व्यतिपातेषु पर्वेषु । अहोरात्रोपितः

ज्ञानं आहुं दानं तथा जपम् । यः करोति पवित्रात्मा

तस्य स्याद्वयं फलम्” ब्रह्म० । “यन्ध्यायस्तु नास्तेषु

नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि

वर्जयेत्” क्रुमेपु० । उद्गर्गान्तर्णिमान्तरूपकाले “गतेषु

पर्वनाडीनाम्” सू०वि० । “पर्वनाड्याः दर्शान्तर्णिमान्

नाड्यस्तावाम्” रङ्गा० । एवमेव भागे “विशेषाविशेषलिङ्गमा-

त्रानिह्वानि गुणपर्वणि” पात०सू० । “अविद्या पञ्चपर्वणा

प्रादुर्भूता महात्मनः” विष्णु पु० । “विश्वकडादर्शांशस्य

चतुर्विंशतिपर्वणः” भा०स० ११२७० । राशिचक्रे स्वस्व

गत्या गच्छतोः स्वर्गचन्द्रयोर्द्वयात्कालं विप्रकर्षस्तदा पौ-

र्णमासी यदाऽत्यन्तं सन्निकर्षस्तदा दशः ते हे पर्वणी

एवं चतुर्विंशत्या पर्वणिष्वनुष्ठादधिकेन शतत्रयेण

चान्द्रो वर्षः” नील० । “पर्वण्योऽग्रे चतुर्थं च कर्त्तव्येऽ-

द्विजोत्तमै” काकमाधवपुनरुक्तिः । राशिचक्रे अयन-

संक्रान्तेर्विषुवद्वयस्य च अन्तर्वर्त्यत्वात् पर्वतसुत्रेयम् ।

चातुर्मास्यमासे वैश्वदेववत्पञ्चमाशकांशेषु नासीरीया-

स्यात् १००००० यामेषु तेषांकोटसदृशपत्यानां अस्मि-

त्यन्ते कात्या० श्रौ० ५।१।१ स्तव्याख्याने दृश्यम् ।
 “द्वयोः प्रणयन्तीत्यधिकरणे पर्वचतुष्टयविहिताया
 उत्तरवेदेन पर्वद्वये प्रतिषेध उपपद्यते तत्र पर्वद्वये
 विकल्पमात्रेण विधानं पर्वद्वये च निरपेक्षमिति”
 दायभा० “पर्वचतुष्टयेति चातुर्मासयागपसङ्गे वैश्वदेव-
 वरुणप्रघासशक्रमेधसुनासीरीयाख्यास्तवारो यागाः चा-
 तुर्मासमाध्या उक्ताः तत्र च “उपात्र वपन्ति न वैश्वदेवे
 न सुनासीरीये वरु वा एतौ यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासः शक्र-
 मेधयेति द्वयोः प्रणयन्तीति” सुतिरस्ति । अस्यार्थः अत्र
 पर्वसंज्ञके यागचतुष्टके उत्तरवेदिम् उपवपन्ति निर्वपन्ति
 सम्पादयन्तीत्यर्थः इति उत्तरवेदिः अग्निप्रणयनपा-
 तम् श्रीकृष्णः । एतच्च श्रौतकर्मनिमित्तानादुक्तम् “उत्त-
 रवेदिं निवपत्युत्तरस्याम्” कात्या० श्रौ० १।१।१६ छ-
 लादौ स्तुतिष्ठलभेदस्यैव उत्तरवेदिनामता उक्ता यथा
 “वक्ष्यमाणेन प्रकारेण उत्तरस्यां वेदो उत्तरवेदिं निर्व-
 पति उत्तरवेदिरिति वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य चात्वा-
 लस्य कृतस्य स्तुतिष्ठलस्य नामधेयम्” कर्कः । तदु-
 च्यते स्तुतेषु तद्विधानप्रकार उक्तः चात्वालशब्दे
 च शत० ब्रा० भाष्यवाक्यं दृश्यम् । ११ चन्द्रस्तुत्ययोरुपराने
 च पर्वेशशब्दे दृश्यम् । १२ प्रतिपत्पञ्चदश्यान्तराले काले
 पर्वसन्धिष्वदृश्यम् । पर्वणि विहितः तत्र भवो वा
 अण् । पार्वण्य अमावास्यादिविहिते चाङ्गे पर्वभवे लि०
 पर्वमूला स्त्री पर्वणि पर्वणि मूलं यस्याः मूलान्तत्वात् जाति-
 त्वेऽपि टाप् । श्वेतद्वयायां राजनि० ।
 पर्वयोनि पु० पर्वं अन्वियौनिरुपतिबाधनमस्य । इत्यादौ
 हेमच० । तस्य अन्वितएवोत्पत्तेस्तथात्वम् ।
 पर्वरीण पु० पर्वरीण+पृषो० । १।१।१।१६ २ गवे० श्माकते
 ४ पर्वसिरायां ५ स्तुतके इत्युक्तकम्बले ७ पलचूर्णरसे च
 पर्वणि न० शब्दरत्ना० ।
 पर्वरुह पु० पर्वणि रोहति रुह-क्रिप् । दाडिमे तिका०
 पर्ववल्ली स्त्री पर्वप्रधाना अन्वित्रेण वल्ली । कालादूर्वायाम्
 (गाढदूर्वा) राजनि० ।
 पर्वसन्धि पु० पर्वणोः सन्धिः । पर्वणोः पञ्चदशीप्रतिपदो-
 रन्तरादिदण्डचतुष्टयात्मकाले अमरः “वैहिद्यो यदा राह-
 र्पसते पर्वसन्धिषु” यमः । दण्डचतुष्टयोक्तिः प्रायिकी
 स्र० सि० ग्रहणेऽकालस्य अन्यथा दर्शितत्वात् । तत्र
 उपरामशब्दे दृश्यम् ।
 पर्वविधि पु० इत० । परमन्यौ हाराः ।

पर्वीस्फोट पु० इत० । अङ्गुलिपर्यन्तं चास्फोटने कामन्दकी०
 पर्वित पु० स्त्री० पर्व-कृत । (पावदा) पर्वतमत्स्ये शब्दच० ।

पर्वेश पु० इत० । ग्रहणकालभेदानामधिपभेदे स च वृ० ४०
 ५ अ० उक्तो यथा

“वृषमासोत्तरवृषा पर्वेशाः सप्त देवताः क्रमशः । ब्रह्म-
 शशीन्द्रकुबेरा वरुणाग्नियमाश्च विज्ञेयाः । १ ब्राह्मे दिज
 पशुवृद्धिचेभारोग्याणि शस्यसम्पत् । तद्वत् २ सौम्ये
 पीडा विदुषामष्टिष्ठ । ३ ऐन्द्रे भूपविरोधः शारदस्य-
 क्षयो न च क्षेमम् । ४ कौबेरेऽथपतीनामर्थविनाशः सु-
 भिक्षं च । ५ वारुणभवनीशाशुभमन्येषां क्षेमस्यष्टि-
 करम् । ६ ज्ञान्येयं नित्राख्यं सस्यारोग्याभयान्मुक्-
 रम् । ७ यास्यं करोत्यष्टिं दुर्भिक्षं सङ्गृह्य च सखा-
 नाम् । यदतः परं तदशुभं क्षुन्नाराष्टिदं पर्व” ।

पर्वानि न० पार्श्वस्थानम् पृषो० । १ पार्श्वस्थाने कृ० ७।१।१६
 भा० २ पीडप्रमाने लि० कृ० ८।७।१४ भा० ३ विमर्षयोम्ये
 कृ० ८।१५।१४ ४ सेवे पु० निवशटुः पाठान्तरम् ।

पर्व पु० “सृष्टेः शृणुनो वृ च” उक्ता० सृष्ट-शृणु धातोः
 पु० आदेशः । १ स्वायुधे २ परश्वधे हेमच० । २ स्वायुध-
 जीविसंघभेदे ततः चर्चा० स्वार्थे अण् । पार्श्वं तत्पार्थं ।
 पर्वका स्त्री पर्वरिव कायति कै-क । पार्श्वस्थि अमरः ।
 पर्वपाणि पु० पर्वः पाणावस्य । १ मयोधे हेमच० २ पर-
 शुरामे च । [शब्दच०] । परशुरामशब्दे दृश्यम् ।

पर्वरास पु० पर्वसहितो जातो रासः शा० त०। जासटमे
 पर्वल लि० पर्वः तदाकारमस्य वतः सिद्धा० लक्ष् । अस्थियुक्तं
 पर्वध पु० परध+पृषो० । परधधे कृठारे जटाध०

पर्वदि पु० “पर्वदियौधेयादिभ्योऽणञौ” पा० स्वार्थे
 अण् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० कृ०
 उक्तो यथा “पर्व अक्षर रक्ष् वाङ्मौक वयस् वल
 मरुत् सत्त्वत् दशार्ह पिशाच अशनि काष्ठीपथ” ।

पर्व स्त्री भ्वा० आत्म० सक० सेट् । पर्वते अपर्धिज पर्वे ।

पर्वद् स्त्री पृष-अदि । १ शमायाम् २ धर्मोपदेशकपिण्डव-
 साजे च । ततः अस्मर्थे वलक्ष् । पर्वदल समासदे लि०
 हेमच० ।

पर्विक लि० पर्वः पूरणम् अक्षप्रथे ठन् । पूरयितव्ययुक्तं
 पुरोहिता० भावादौ यक् । पार्थिव्य तद्भावे न०

पर्वन् लि० पृष-अनिप् । पूरयितव्ये कृ० १०।१२।१०

पल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । पलति अपाकीवृषाण
 मेकतः । लिट् अङ्गा० पलः पाकः ।

पल रजस्ये चुरा० उभ० सक० सेट् । पालयति ते अपीपलव-
पल न० पल-अच् । १मांसे न० अमरः "दशगुर्दचरोच्चारकालः

प्राणः षड्भक्तैः । तैः पलं स्थातु तत्पश्चा दण्ड
इत्यभिधीयते" ज्योति० उक्ते २कालभेदे "पलं त
लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिहिमाप्रकम् । तोलकत्रितयं ज्ञेयं
ज्योतिषैः स्मृतिसम्मतम्" ति० त० उक्ते २मानभेदे "पलं
कर्षचतुष्टयम्" उक्ते ४कर्षचतुष्टये ५पलात् तच्छ्रुताने पु०
हेम० "खाड्यं द्रव्यं विषुवद्दिनाङ्गे नतिः पलोऽल्लस्य स
एव तज्ज्ञैः" सि० शि० उक्तायां विषुवद्दिनाङ्गे अल्ल-
नतो पु० । [तस् वा० यत् । पालङ्ग्यायै राजनि० ।

पलक्या स्त्री पल+क्लार्थे क पलकं मांसं तत्पुष्टये हि-
पलक्ष पु० वलक्ष+पुष्टो० । १श्वेतवर्णं २श्वेतवर्णयुक्ते त्रि०
यजु० २४।४ वेददी० ।

पलचार पु० वलस्य मांसस्य चार इव उत्पादकत्वात् ।
शोणिते त्रिका० तत्प्राक्तेन मांसोत्पत्तिसस्य तथात्वम् ।
पलगण्ड पु० पलं मांसमिव मृदादिना भित्तिं गण्डति वद-
नैकदेशमिव करोति गण्डि-वदनैकदेशे अण् । लेपके
(राज) अमरः ।

पलङ्कट ति० पलम् कटति आवरणोति भीत्या कट-आव-
रणे वा० खच् स्रम् । भीरौ त्रिका० भीत्या मांसस्या-
वरणस्येव करणस्यस्य तथात्वम् । [धातौ त्रिका० ।

पलङ्कुर पु० पलं करोति ल-वा० खच् स्रम् । पित्तस्थे
पलङ्कुरे पु० स्त्री० पलं कर्षति कष+वा० खच् स्रम् । १राक्षसे
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २कणगुग्गुलौ पु०
राजनि० ३लाक्षायां ४राक्षसायां ५तृणार्थं इ किंशुके
७गुग्गुलात्वे द्योत्तुरके च पु० मेदि० । ८कुदगोक्षुरके
१०महाश्रावण्यां ११मलिकायाञ्च स्त्री राजनि० ।

पलद ति० पलं मांसं ददाति सेवनेन दा-क । १सेवनेन
मांसकारके द्रव्यभेदे २देशभेदे ३नगरीभेदे स्त्री । "कन्या
पलदनगर्यामनुदोत्तरपदात्" पा० (कन्यादिपञ्चकोत्त-
रपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः) भवार्थे क । दक्षिणपलदीय
दक्षिणपलदमवे ति० । पलद्यां भवः पलद्यां अण् ।
पालद तत्र भवे ति० स्त्रियां ङीष् ।

पलद्यादि पु० "प्रस्योत्तरपदपलद्यादिकोपवादण्" पा० अण्-
प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा
"पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट वलकीट जा-
लकीट कमलकीट कमलकीकर कमलमिदा गोष्ठी नैकती
परिखा शूरसेन गोसतो पटञ्जर उदमान यक्षलोभ" ।

पलप्रिय पु० स्त्री० पलं प्रियमस्य । १काके राजनि० स्त्रियां
टाप् । पलप्रियादयोऽप्यत्र २मांसप्रियमात्रे ति० ।

पलभा स्त्री पलस्य अलस्य भा । विषुवद्दिनाङ्गे जायां शङ्खु-
च्छायायाम् । "मेघादिगे सायनसूर्यभागे दिनाङ्गा भा
पलभा भवेत् सा" महलाचयम् । अलभाविषुवद्दिना-
योऽप्यत्र "भुजोऽलभा कोटिरिनाङ्गुलो ना" सि० शि०
"अलभा नाम पलभा" प्रमिता० "रेखा प्राच्यपरा साध्या
विषुवद्भा यद्वस्तया" सू० सि० रङ्गनाथव्याख्यायां वि-
स्तरो दृश्यः ।

पलल न० पल-कलच् । १मांसे २पङ्के ३तिलचूर्णे च "पललं
तिलकलकः स्यात् तिलचूर्णञ्च पिटकम्" राजनि० । पलं
लाति ला-क । ४राक्षसे पु० स्त्री मेदि० स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । "पललं मधुरं रुच्यं पित्तान्नवलपुष्टिदम्"
पललन्तु समाख्यातं सैन्धवं तिलपिटकम्" वैद्यकोक्ते
(तिलकुटा) ५पिटकभेदे "पललं मलकुटं द्रव्यं वातघ्नं
कफपित्तकृत् । दृग्दृश्यं गुरु दृढञ्च क्षिप्तं मूलनिव-
र्त्तकम्" तत्र तद्गुणा उक्ताः ।

पललज्वर पु० पललं ज्वरयति ज्वर-णिच् अच् । हस्तः ।
पित्ते धातौ ङीष् । [गङ्गच० ।

पललाशय पु० पलले आशये आ+शी-अच् । गण्डरोगे
पलव पु० पल+वा० भावे अच् पलतो गतितो वाति रक्षति
वा-क । जीवतां दृढमस्थानां गतिरोधके (पोक्षो)
मत्स्यधारणसाधने यन्त्रभेदे त्रिका० ।

पलस्ति ति० पल-वा० अस्ति । १पलिते २दीर्घावुषि क० १।
५१।१६ भा० । [हारा० ।

पलाग्नि पु० पलस्य मांसस्य पाचकोऽग्निरिव । पित्ते धातौ
पलाग्य न० पलस्यायं सारांशः । मांससारांशे हरिवं०
८४६१ स्त्रो० ।

पलाङ्ग पु० स्त्री० पलप्रधानमङ्गं यस्य । शिशुमारो हारा०

पलाण्ड पु० पलस्य मांसस्याण्डमिवाचरति अण्ड+आ-
चारे क्तिप् न्यङ्क्ता० कृ । मूलकभेदे (मेयाज) "पला-
ण्डुर्धन्वेष्टश्च दुर्गन्धो सुखदूषकः । पलाण्डुस्तु गुणै-
र्ज्ञेयो रसोनसङ्गैर्गुणैः । स्वादुपाकरसोऽनुष्णः कफ-
क्षत्तातिपित्तघ्नः । हरते केवलं वातं बलवीर्यकरो गुरुः"
भावप्र० । तद्गुणयो दोषः "पलाण्डुः विड्वराङ्गश्च
क्षत्ताकं व्यामकुटुटम् । लशुनं गृह्णन्श्चैव जगद्धा चा-
न्द्रायणचरेत्" प्रा० वि० एतज्ज्ञानतः सकृत् । अत्र च
पुनरुपयनमित्याह विष्णुः "लशुनपलास्तु गृह्णन्तदुग-

स्त्रिविध्वराहप्रामकुटु टनरगोमांसमज्जये सर्वेष्वेतेषु
द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ।

पलाद् पुंस्त्री पलमन्ति अण् उप०स० । श्रावसे हेमच० ।

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २मांसभोजिमात्रे त्रि० ।

पलादन पुंस्त्री० पलमदनं यस्य । श्रावसे हेमच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । २मांसभोजिमात्रे त्रि० ।

पलान्न न० पलमिश्रणेन पकमज्जं शा०त० । (पोलायो)

ख्याते मांसादिमिश्रणेन पकाजभेदे तत्र द्रव्यादिपाकरा-
जेश्वरे उक्तानि यथा “शरावमात्रं खागमांसं तत्पादमितं
वृतम् त्रिसापकं त्वचं लवङ्गमेलाफलञ्च । शरावमिता-
स्तण्डुलाः । सरिचं तोलकद्वयम् एकसापकं कुङ्कुमम् ।
आद्रकं तोलकद्वयमात्रं घट्टोलकं लवणम् । शरावार्द्र-
पादमिता दाक्षा । तत्पाकप्रकारो यथा “खागमांस
स्त्रिंशं घोरयित्वा शुष्कप्रलेहपाककरणानन्तरं पात्रान्तरे
तेजपत्रोपरि अल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह प्रथमं सज्जी
कर्त्तव्यम् । ततस्तण्डुलं जलेनार्द्रसिद्धं कृत्वा सण्डुग-
लनपूर्वकमल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह तन्मांसोपरि सज्जी
कर्त्तव्यम् । एवं प्रकारेण वारंवारं सज्जीकृत्य तदुपरि
अवशिष्टवृत्तपत्रेण दण्डद्वयं तन्मांसोपरि रज्जेत्” ।

पलाप पु० पलमायतेऽत्र बाङ्गलेन आप-आधारे घञ् ।

इल्लिकपोले २कण्डपाशे च शब्दसाला । [गतौ हेम० ।

पलायन न० परा-अय-ल्युट् रस्य लः । भीत्या स्थानान्तर

पलायित त्रि० परा+अय-गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्त रस्य

लः । १भीत्या पलायनकर्त्तरि २अपयाते च हेमच० ।

पलाल पु० न० पल-कालन् । शस्यन्त्ये धान्यकाण्डे (नाडा)
(पोवाल) अमरः ।

पलालदोहद् पु० पलालं दोहद् यस्य । आल्लवृत्ते शब्द-

माला पलालवेष्टने हि तस्य दृढिरिति तस्य तथात्वम् ।

पलाली स्त्री इत० । मांससमूहे ततः अस्यर्थे पासादि० न

ह्रस्वः च । पलालिन तद्युक्ते त्रि० ।

पलाश न० पल-गतौ भावे घञर्थे क पलं गतिं कम्पनम-

श्रुते अश-व्याघ्रौ अण् उप०स० । १पत्ते अमरः पलं

मांससवर्णं ब्रह्ममांसोत्पत्तत्वेन कारणतया तदुवा अश्रुते

अश-व्याघ्रौ अण् उप०स० । २खनामख्याते दृढभेदे

तद्योत्पत्तिः शत०ब्रा० ११४१४ “मांसेभ्य एवास्य प-

लाशः समभवत् । तस्मात्स्य वृद्धरसो लोहितरसो

लोहितमिव हि मांसं तेनैवेनं तद्रूपेण समर्पयत्यन्तरे

खादिरा भवन्ति बाह्ये पालाशा अन्तराणि ह्यस्त्रीनि

ब्राह्मनि मांसानि स एवेनांस्तदायतने दधाति” । स

च ब्रह्ममांसजत्वात् ब्रह्मरूपः यथोक्तं शत०ब्रा० ६११।

३।७ “ब्रह्म वै पलाशः” इति “अथत्यरूपो भगवान्

विष्णुरेव न संशयः । रूद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो

ब्रह्मरूपवत्क” पञ्चान्त० १६०अ० । तत्पथ्यायगुणादि

भावप्र० उक्तं यथा “पलाशः किंशुकः पर्णो वाञ्छिको

रक्तपुष्पकः । चारम्भेष्टो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः समि-

द्धरः । पलाशो दीपनो वृध्यः सरोष्णो ब्रह्मगुल्मजित् ।

भग्नसन्धानजदुदोषप्रहण्यर्थः क्रिमीन् हरेत् । तत्पुष्पं

स्वादु पाके तु कटुतिक्तं कषायकम् । वातलं कफपि-

तास्रकच्छजिदु स्पाष्टि शीतलम् । तड्दाहशमनं

वातरक्तकुष्ठहरं परम् । फलं लघूष्णं मेहार्शः क्रिमि-

वातकफापहम् । विपाके कटुकं कृत्वा कुष्ठगुल्मोदर-

प्रशुत्” । “नवपलाशपलाशवनम्” भाषः शस्त्रियां ४३व्यां

च स्त्री । पलं मांसमश्नाति अश-भोजये अण् उप०

स० । श्रावसे पुंस्त्री०-मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

तस्य मांसभोजित्वात्तथात्वम् । इहिरिदं च ७मग-

भेदे पु० शब्दरत्ना० पलाशायां स्त्री राजनि० गौरा०

ङीष् । [स्त्राये क । २पलाशवृत्ते शब्दच० ।

पलाशक पु० पलाश+संज्ञायां कन् । १शस्यां जटाधरः ।

पलाशपर्णी स्त्री पलाशस्येव पर्णमस्याः गौरा० ङीष् ।

अथगन्धायाम् । [नाडीहिङ्गौ राजनि० ।

पलाशाख्य पु० पलाशं तत्पुष्पगन्धमाख्याति आ+ख्या क ।

पलाशादि पु० “पलाशादिस्थो वा” पा० विकारे अज्-

प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा

“पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पुलाक करीर शिरोष

यवास विकङ्कत” पलाशस्य विकारः पालाश इत्यादि ।

पलाशान्ता स्त्री पलाशानामन्तो गन्धवान् यस्याः । गन्ध-

पलायाम् राजनि० ।

पलाशिन पु० पलाशं विद्यतेऽस्य इति । १वृत्ते अमरः २पत्त-

युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष् । [शादसन्निकटदेशादौ ।

पलाशिल त्रि० पलाशस्यादूरदेशाधि काशा० इल । पला-

पलाशीय त्रि० पलाशमस्यस्य उत्करा० ङ । पत्तयुक्ते

पलिक त्रि० पलं मानत्वेनास्यस्य ठन् । पलपरिमितद्रव्ये

पलिक्ती स्त्री पलिता वृद्धा स्त्री “छन्दसि क्त वा ङीष्” पा०

क्त ङीष् । १अतन्नेश्यायां वृद्धायां स्त्रियां यङ् ३०।१५

लोके तु न । पलिता इत्येव । २वालवर्भिण्यां स्त्रीशब्दासु

हेमच० ।

पलित पु० परिचयत् । “परेच चाङ्गयोः” पा० रस्य लः ।
१काचघटे २प्राकारे ३गोष्ठे च मेदि० । ४परिचय-
व्यार्थे च ।

पलित न० पल-भावे क्त । १केशादौ जरया जातायां श्वेत-
तायाम् २सांसादेर्वलिपरीतभावे च अमरः ३दृष्टे त्रि०
स्त्रियां पलिता । वेदे तु पलिक्रीत्युक्तम् । ४तामे
५शिलाजे इकर्तमे मेदि० । “फलेरितजादेश पः” उणा०
फल-इतच् फल्य पः । ७केशपाके उज्ज्वलदः “क्रोध-
शोकप्रसक्तः शरीरोष्णा शिरोमतः । पिप्पलं च केशान्
पचति पलितं तेन जायते” साधवत्तरः । ततः अर्थः
अच् । दतद्युते त्रि० ।

पलितद्वरण न० अपलितं पलितं क्रियतेऽनेन-चार्थे खुवन्
सम् । अपलितस्य पलितताकरणसाधने ।

पलितभविष्णु त्रि० अपलितः पलितो भवति अमृततद्भावे
भू-कर्त्तरि खिष्णुच् सम् । अपलिते पलिततया भूते
तदर्थे खुकञ् । पलितभावक तत्त्वार्थे त्रि० ।

पल्य त्रि० पल+यत् । उत्तमे वर्षसा शब्देन समासे अच्यमा० ।
पल्यवर्षस उत्तमतेजसि

पल्यङ्ग पु० परिगतोऽङ्गं रस्य लः । शय्यायाम् (पालङ्ग)अमरः
पल्ययन न० परि+अच-करणे ल्युट् रस्य लः । (घोडार जिन्)
पर्याये हेमच० । [लयति ते अपपल्यन्तु त ।

पल्यल छेदने पूतौ च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । पल्यु-
पल्यल छेदने प्रविवृताकरणे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् ।
पल्यलयति ते अपपल्यन्तु त ।

पल्ल गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । पल्लति अपल्लोत् पपल्ल ।
पल्ल पु० पदं लाति ला-क पादस्थाने यत् । (पालुङ्)
(मराठ) ख्याते धान्याधारभेदे मेदि० ।

पल्लव पु० न० अङ्गं । पल्यते सम् । क्तिप् पल्ल, लूयते लू-अप-
कर्म० । १अभिनवे पल्लवको शतद्युक्तशाखायां श्वि-
कारे ४वले ५अलक्तकरागे ६वले मेदि० “पर्व-
पल्लादिसंघाते शाखायाः पल्लवो रतः” इत्युक्ते
७शाखादेः पर्वपल्लसंघादे च । दनवपल्ले सधुसूदनः
द्विष्टपे १०ष्टङ्कारे ११चापले शब्दर० ।

पल्लवक्त पु० पल्लव इव कायति कै-क । १मत्स्यभेदे २वेष्टापतौ
च हला० स्वार्थे क । ३नवकिसलये पु० न० पल्लवेन का-
यति कै-क । ४अशोकवृक्षे राजनि० ।

पल्लवद् पु० पल्लवप्रधानो वृक्षः शा० त० । अशोकवृक्षे राजनि० ।
पल्लवद्भादयोऽप्यत ।

पल्लवाङ्गुर पु० पल्लवस्याङ्गुरो यत् । शाखायाम् हलाध० ।

पल्लवाधार पु० इत० । शाखायां शब्दच० ।

पल्लविक त्रि० पल्लवः इव अस्त्यस्य टन् । कासुके हेमच० ।

पल्लवित त्रि० पल्लवं नूतनपल्लं विस्तारो वा जातः अस्त्य
तार० इतच् । १पल्लवयुक्ते २विस्तारयुक्ते च पल्लव+
आचारे क्तिप् ततः क्त । श्लाचारक्ते त्रि० मेदि० ।

पल्लविन् पु० पल्लव+अस्त्यर्थे इनि । दृक्ते शब्दच० ।

पल्लि(स्त्री) स्त्री पल्ल-इन् वा डीप् । १कुट्टग्रामे २कुट्टग्राम्
श्लोके च । दीर्घान्तः ४नगरभेदे राजनि० । पल्लं गृह-
सामयत्वेनास्तग्रस्याः अच् सौरा० डीप् । ४गृहगो-
धिकायाम् स्त्री हेमच० ।

पल्लिवाहु पु० पल्लिं कुट्टग्रामं वाहयति निर्वाहयति बह-
लण् उप० सं० । लणभेदे राजनि० ।

पल्लल न० पल्ल-वल । कुट्टजलालये (डोवा) “अलं सरः
पल्ललं स्थाप्य चन्द्रार्चने रवौ । न तिष्ठति जलं काले
तत्तलं वारि पाल्ललम् । पाल्ललं वार्य भिष्यन्द् गुरु
स्वादु त्रिदोषकृत्” भावप्र० । चन्द्रार्चम् मृगशिरर्चम् ।

पव पु० पू-भावे अप् । १निष्पाने नृपवायुना धान्यादेर्निर्व्यू-
षकरणे शाल्यादेः शोधने अमरः कर्त्तरि अच् । २वायौ
शब्दच० ।

पवन न० पू-ल्युट् । १निष्पाने नृपवातेन धान्यादेः शोधने
आधारे ल्युट् । २कुम्भकारस्य आमघटादिपाकस्थाने
(पोयान) मेदि० । करणे ल्युट् । ३जले शब्दमा० कर्त्तरि
ल्यु । ४वायौ पु० अमरः पवनाच्च आवाहादयः सप्त
अनिलशब्दे १६४ष्ट-दर्शिताः । वत्सरभेदे तेषां क्रमेण-
केकवत्सराधिपतित्वम् तत्र ज्योतिस्तत्त्वे चक्रं यथा
“शाकः शराब्धिसंयुग्यो हनिभिर्भागं हारितः । आव-
हाटिकमेवैव सप्त वाताः प्रकीर्त्तिताः” गुणवा शाकाङ्कः ।
गुणप्रकः ४५ । भाक्तकः ७ । ५पयते त्रि० शब्दर० । द्विष्यते
पु० “पवनः पवनोऽनिलः” विष्णु सं० । [अप्यत ।

पवनतनय पु० इत० । १हनुमति २भीमे च पवनसुतादयो-

पवनविजय पु० पवनः आसवायुर्विजयीतेऽनेन । वि-जि-
करणे अच् । देहस्यवायोः आसप्रवासगतिभेदेन शुभा-
शुभसूचके अन्यभेदे तत्प्रकारो गरुडपु० उक्तो यथा
“कुजे वज्री रविः पृथ्वी शौरिरापः प्रकीर्त्तिताः ।
वायुसंस्थास्थितो राऊर्दंष्टरश्चावभासकः । गुरुः शुक्र-
स्तथा सौम्यचन्द्रश्चैव चतुर्थकः । वासनान्नास्तु सध्य-
स्थान् कारयेदात्मनस्तथा । यदाचार इडाद्युक्तस्तदा

कर्म समाचरेत् । स्थानसेवां तथा ध्यानं वाणिज्यं राज-
दर्शनम् । अन्यानि शुभकर्माणि कारयेत् प्रयत्नतः ।
दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिभौमश्च सैहिकः । इनश्चैव
तथाथेवं पापानासृदयो भवेत् । शुभाशुभविवेको हि
ज्ञायते तु खरोदयात् । देहमध्ये स्थिता नाड्यो वज्र-
रूपाः सुविस्तराः । नाभेरधस्तादुयः कन्दो चङ्कुरास्तत्र
निर्गताः । हासप्रतिसङ्गताणि नाभिमध्ये व्यव-
स्थिताः । चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः
सृताः । तासां तिस्रोमता श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः ।
वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा । म-
ध्यमा च भवेदग्निरूपिणी काष्ठरूपिणी । वामा
ह्यस्मृतरूपा च जगदाध्यायने स्थिता । दक्षिणा सौह-
भावेन च चक्षुष्यते सदा । द्वयोर्वर्हे तु मृत्युः स्वात्
सर्वकार्यविनाशिनी । निर्गमे च भवेद्दामा प्रवेशे द-
क्षिणा सृता । कारयेत् क्रूरकर्माणि प्राणेषु पिङ्गल
संस्थिते । इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्यगतसत्ता ।
यात्रायां सर्वकार्येषु विषाणहरणे इडा । भोजने
मेषुने युक्ते पिङ्गला सिद्धिदायिका । उच्चाटमारण-
योषु कर्मस्तेषु पिङ्गला । नैद्युने चैव संधामे भोजने
सिद्धिदायिका । भोजनेषु च कार्येषु यात्रायां विषक-
र्मणि । शान्तिसुखार्थसिद्धौ च इडायोग्या नराभिषेः ।
हाभ्याश्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्जने । विषुवतीन्तु
जानीयात् संचारेषु विचक्षणः । सौम्येषु शुभकार्येषु
लाभादिजयजीविते । गमनागमने चैव वामा सर्वत्र
पूजिता । युद्धादिभोजने चाते स्त्रीणाञ्चैव तु सङ्गमे ।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे जुष्टकर्मणि । शुभाशुभानि
कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ । जीवाजीवाय यत्
पृच्छेन्न सिध्यति च मध्यमा । वामाचारेऽथ वा दक्षे
प्रत्यये यत्र नायकः । तत्रस्थः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न
संशयः । वैष्णवो वामदेवस्तु यदा वहति चात्मनि ।
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्कला । वामे
वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते सिरा । धीरे घोराणि
कर्माणि सौम्ये वै मध्यमानि च । प्रस्थिते भागतो
हंसे हाभ्यां वै सर्ववाहनि । तदा मृत्युं विजानीयात्
योगी योगविशारदः । यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दाम
दक्षिणसम्पुखः । तत्र तत्र ससं दिग्गहातस्त्रोदयनं
तदा । अप्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा । जीवो

जीवति जीवेन यच्छून्यं तत्स्वरी भवेत् । यत्किञ्चित्
कार्यसिद्धिं जयादि शुभलक्षणम् । तत्सर्वं पुण्येना-
द्यान्तु जायते निर्विकल्पकम् । अन्यनाद्यादिपर्यन्तं पञ्च-
तयसदाहृतम् । यावत् धर्मे तु पृच्छायां पुण्यां प्र-
थमं जयेत् । रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयेत्तदङ्कितः ।
वामाचारः समं वायुजायते कर्मसिद्धिदः । प्रहृते
दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाक्षरम् । अन्यत्र वामवाहे
तु नाम वै विषमाक्षरम् । तदासौ जयमाप्नोति योषः
संश्राममध्यतः । दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम् ।
जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लज्जयेत् । पिङ्ग-
लान्तर्गते प्राणेषु समानीयाह्वञ्जयेत् । यावच्चान्द्रदुयं
चारस्तां दिशं यावदाजयेत् । न जातु जयते सोऽपि
नात्र कार्या विचारणा । अथ संश्राममध्ये तु यत्र
नाडी सदा वहेत् । सा दिशा जयमाप्नोति मृत्युं भङ्गं
विनिर्दिशेत् । जातस्वरे जयं विद्यान्मृतके मृतिमा-
दिशेत् । जयं पराजयञ्चैव योजानाति स पण्डितः ।
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सचरते सिरा । कृत्वा तत्
पदमादौ तु यात्रां नयति शोभनाम् । शशिसूर्यप्रवाहे
तु सति युक्तं समाचरेत् । तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स
साधुजयते भुवम् । यां दिशं वहते वायुस्तां दिशं
यावदाजयेत् । जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यदपतः
स्थितः । मेषाद्या दश यत्र नाड्यो दक्षिणा वामसंस्थिताः ।
चरस्थिरदिमार्गे तास्तादृशे तादृशः क्रमात् । निर्गमे
निर्गमं याति संपहे संपहं विदुः । पृच्छकस्य वचः
श्रुत्वा घण्टाकारेण लज्जयेत् । वामे वा दक्षिणे वापि
पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे ! ऊर्ध्वेऽग्निरध व्यापकः तिर्यक्
संस्थः प्रभञ्जनः । मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सर्वत्र
सर्वदा । ऊर्ध्वे मृत्युर्धुः शान्तिसिर्त्यक् चोद्घाटयेत्
सुधीः । मध्ये ह्यस्तं विजानीयान् भोजः सर्वत्र सर्वगो ।
पवनव्याधि पुं पवनः वातरोगभेदो व्याधिरस्य । सङ्के-
यादवच्छिन्नयभेदे लिङ्गा ।

पवनात्मज पुं ६त० । १ इतुभति २ भीमे ३ वज्रौ च "वायो-
रग्निः" इति श्रुतेस्तस्य वायुजातत्वात्तत्सुतत्वम् । पव-
नप्रभवादयोऽप्यत्र ।

पवनाल पुं पवनायाजति पर्याप्नोति अल-पर्याप्नोति कच्-
४त० । (देधान) धान्यभेदे "पवनालो हिमः स्वाड-
कोहितः क्षौण्णपित्तजिह्वः । अदृष्टप्रसूरो हृत्तः कृदि-
कत् कपितो लघुः" भावप्र० ।

गवनाश पुंस्त्री० पवनमन्त्राति अश-अण् उप०स० । १३पे-
स्त्रियां जातित्वात् ङोष् । २वायुमन्त्रके त्रि० हला० ।

पवनाशनाश पु०पवनः अशनमस्य पवनाशनं सर्पमन्त्राति अश-
अण् । १गरुडे २मयूरे हला०स्त्रियां जातित्वात् ङोष् ।

पवनेश्वर न०पवनेन स्थापित ईश्वरः ईश्वरलिङ्गम् । काशीस्थे
शिवलिङ्गभेदे काशीस्थ० १२५० ।

पवनेष्ट पु० पवने पवनद्वयो रटः । महानिम्बे रत्नमा० ।

पवनाम्बुज न० पवनं पवित्रमम्बुजमिव पुष्पो० । पद्मफले
गञ्जच० पवनाम्बुजमित्येव तत्र पाठः साधुः ।

पवमान पु० पू-तास्त्रीत्ये चानश् । १वायो अमरः २गार्ह-
पत्ये ऽग्नौ 'अथ यः पवमानस्तु निर्मल्योऽग्निः स उ-
च्यते । स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः'
मत्स्यपु० ७८५० । १३०मे च तदधिकृत्य प्रवृत्तं स्रक्तम्
अथ । पावमान सोमदेवताके स्रक्तभेदे तानि च स्रक्तानि
अ० ८ । १स्रक्तावधि षट्षटिस्रक्तात्मकानि स्नादिष्वेत्यादि
कानि हिस्वन्तीत्याद्यान्तानि ।

पवमानात्मज पु० इत० । वज्रभेदे "पवमानात्मजो वज्र-
हंसवाहन उच्यते" मत्स्यपु० ४८५० । तस्य "वायोरग्निः"
इति श्रुतेर्वायुजत्वात्तात्पर्यम् । [रिक्तैय तदपत्ये पुंस्त्री० ।

पवष्टुरिक पु० अग्निभेदे तस्यापत्यम् शुभ्रा० टक् । पावष्टु-
पवाका स्त्री पू-आक । वात्यायाम् उज्ज्वलदतः ।

पवि पु०पू-शोधे इ । १वज्रे अमरः २वाचि स्त्री निचण्टुः ।

पवित त्रि० पुङ् शोधे "पुङ्-व" पा०वा इट् । "पुङ्-क्ताच"
पा० न कित्त्वम् । १पवित् २मरिचे न० राजनि० ।

पवित्र पु०न० पूयते आच्छमनेन पू-हरणे इत् । १आच्छम-
स्कारके २कुशद्वये उत्पवनशब्दे तत्सङ्गणं ११२१८० दर्शि-
तम् "अनन्तगर्भिणं सायं कौशं हिदलमेव च । प्रादे-
शमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्न कुर्वन्ति" कर्मप्र० । २अना-
मिकावेष्टने पवित्रतासाधके द्रव्ये च शयनोपवीते त्रिका०
पवित्रारोपणशब्दे दृश्यम् । ४विष्णौ "पवित्रं मङ्गलं
परम्" विष्णुसं० । ५वर्षणे इताच्छे ७पयसि न०मेदि० ।
८वर्षणे न० विभुः ९अष्टौपिकरणे हेमच० । १०हते
११मर्दिनि च राजनि० । १२तिलहृत्ते १३पुलजीवहृत्ते पु०
राजनि० । १४व्रतशोचादिना १५पुङ्गे त्रि० अमरः ।
१६तल्लस्यां स्त्री गज्जमा० । १७नदीभेदे हेमच० । १८हरि-
द्रायाम् १९अश्वत्थीहृत्ते च स्त्री राजनि० ।

पवित्रक पु० पवित्रमिव कायति कै-क स्वार्थे क, संज्ञायां
अनु शा । १पवित्रशब्दात् २अश्वत्थहृत्ते ३चटुम्बरहृत्ते

४कुशे ५दमनकहृत्ते राजनि० । ६शण्मूलनिर्मिते जात्रे
मत्स्यधारणसाधने द्रव्यभेदे न० अमरः ।

पवित्रधान्य न० नित्यकर्म० । यत्र राजनि० ।

पवित्रारोप(ह)ण न० इत० । विष्णु प्रवृत्तिदेवस्यदानके
यज्ञोपवीतदाने देवभेदेन तिथिभेदादौ तद्दानप्रकारस्य
हेमा० त्र० विष्णुरहस्ये उक्तो यथा

"तस्माद्भक्तिस्मायुक्तैर्नरेर्विष्णु परायणैः । वषे वषे
प्रकर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः । आचणस्य सिते पद्मे
कर्कटस्य दिवाकरे । दादृश्यां वासुदेवस्य पवित्रारोपणं
स्रुतम् । सिंहस्य वा रवौ कार्यं कन्यायान्तु गतेऽथ
वा । तस्यामेव तिथौ सत्यं तुलास्थे न कथञ्चन ।
विष्णोरुदस्य सूर्यस्य विरिञ्चेः षण्मुखस्य च । देव्याग-
णाधिनाथस्य मातृणां धनदस्य च । पवित्रारोपणं
कार्यं नन्येषाञ्च यथाविधि । स्रुतत्वा फलदानिः स्यात्
संवत्सरकृताचनत् । सर्वेषां तु महत् पुण्यं पवित्रा-
रोपणे कृते । तिथयस्तत्त्वविन्यासाः पृथगुक्तास्तपो-
धन ! । प्रतिपद्भद्रहोक्ता पवित्रारोपणे तिथिः । त्रिधा
देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः । तृतीया तु
भवान्यास्तु चतुर्थी तत्सुतस्य तु । पञ्चमी नागराजस्य
षष्ठी प्रोक्ता शुद्धस्य च । सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दुर्गाया-
ष्टमी स्रुता । मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेः
स्रुता । एकादशी कृष्णीयान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी ह्यनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी । मम देवसुनि-
श्रेष्ठ ! पौर्णमासी तिथिः स्रुता । यथोक्ताः शुक्लपक्षे
तु तिथयः आचणस्य च । सर्वेषामेव देवानां तथा कार्यं
यथाविधि । प्रथमं दर्भस्रुतम् पद्मस्रुतं ततः परम् ।
ततः क्षीमं सुपुण्यं स्यात् पट्टस्रुतं ततः परम् । शुचि
कापांस्रुतलेण निर्मितं वा शुभाशुभम् । शुचिमेत्वा
शुची देशे कारयित प्रयत्नतः । तद्विधानोपयुक्तस्तु य-
थोक्तफलदायकम् । कन्या कर्त्तयते स्रुतं नारी वाथ
पतिव्रता । विधवा साधुशीला वा स्रुतमेतत् कर्त्त-
येत् । केशयुक्तं क्षतं दग्धं मदारक्तादिदूषितम् । म-
लिनं नीलरक्तं वा प्रयत्नेन विवर्जयेत् । यथोक्तं स्रुत-
मादाय त्रिपुणं त्रिः प्रयोजयेत् । पवित्रं तेन कुर्वीत
कनिष्ठोत्तममध्यमम् । कनिष्ठं तन्तुभिर्ज्ञेयं सप्तविंश-
तिभिः शुभम् । मर्त्यलोके तु तत्कीर्त्तिं सुखायुर्जन-
प्रदम् । चतुःपञ्चाशता ज्ञेयं तल्लनां मध्यमं परम् ।
दिव्यभोगावहं पुण्यं स्वर्गावाससुखप्रदम् । उत्तमं

सैव तन्मूनां शतमष्टोत्तरं शतम् । दत्त्वा तदासुदेवाय
विष्णुलोकं भजेच्चरः । अष्टोत्तरसहस्रं तु तन्मूनां परि-
संख्यया । वनमाला स्मृता विष्णोर्दत्ता भक्तिप्रदा हि
सा । कनिष्ठं नाभिमात्रं स्यादूर्ध्वमात्रं मध्यमम् ।
पवित्रं चोत्तमं प्रोक्तं जातुमात्रं प्रमाणतः । वनमाला
प्रमाणेन प्रतिमायाः प्रणीयते । नराणां जन्मसंसार
दुःखस्य प्रणाशिनी । कनिष्ठे द्वादशैवोक्ता मध्यमे
द्विगुणाः स्मृताः । त्रिगुणास्तूत्तमे प्रोक्ता अन्ययस्तु
पवित्रके । शतमष्टोत्तरं कार्यं सन्त्योनां तु विधा-
नतः । सुनीन्द्र ! वनमालायां विष्णु पूजनतत्पर ! ।
अधिवासनस्तु त्वं सन्त्ययो द्वादश स्मृताः । तत्त्वन्यास
विधानं तु श्रूयतां युक्तकोत्तमम् । इत्युपक्रमे तत्त्वन्यास
स्तत उक्तः “पवित्रं तेन विख्यातं ब्रह्मतेजो हि गी-
यते । विष्णुख्यया तु विख्यातं तदा लोके निग-
द्यते । तदेव स्वरूपेण यज्ञेशः कर्मणः प्रभुः ।
तदेव त्रिगुणीभूतं नारायणसमाख्यया । त्रिवेदात्मा
त्रिवेदात्मा त्वत्परः प्रणवः स्मृतः । ते पर्वतावसु-
ज्ज्ञता वराहाङ्गाङ्गमाश्रिताः । संघातेन च तन्मूनां
नवात्मा परिकीर्तितः । तन्मूनां प्रथमो देवो वासुदेवो
जगद्गुरुः । हलायुधो द्वितीयस्तु प्रद्युम्नश्च तृतीयकः ।
अपरे त्वनिरुद्धस्तु ततो नारायणः प्रभुः । ब्रह्माविष्णु-
स्तथा नृणां वरारोहे समाश्रिताः । अधिदैवेन रूपेण
अध्यात्म्ये च निबोध मे । मनोबुद्धिरहङ्कारस्तन्मात्राणि
तथैव च । जीवश्चेति नवैतच्च अध्यात्म्ये सुव्यवस्थितम् ।
द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी भूर्भुवःस्तत्तत्रैव च । अकारसा-
धुकारश्च मकारश्चाधिभूतकम् । अग्निमयं तथा कर्म
त्यजश्च सदनमयम् । ज्ञेयं पवित्रं तद्विद्वानधिदैवसु-
दाहरत् । शिवपवित्रलक्षणम् “एकादशाय वा
स्मृतैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया । पञ्चशता वा कर्त्तव्यं
तल्यपन्यग्रन्तरालकम् । द्वादशाङ्गुलमालानि व्यायामाष्टा-
ङ्गुलानि च । लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलिकानि
वा । तथैव पिण्डिकास्यणं चतुर्थं सार्वदैवतम् ।
साङ्गावतारकं कार्यं पवित्रमतिसुन्दरम्” । पवित्रा-
रोहणमप्यत्र “आषाढशुक्लपक्षस्य यादमी त्रावणस्य
च । पवित्रारोहणं कृत्यात् देवप्रीतिकरं परम्”
कालिकापु० ५८५० । [न्दायन तद्गोत्रापत्वे पुंस्त्री० ।
पविन्द पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यस्य अथा० फज् । पवि-
पवीट लि० पू-एव वेदे इटो दीर्घः । शोधके ऋ० ६।४।४

पवीनस पु० गर्भोपद्रावके अक्षरभेदे अथ० ८।६।२
पवीर न० १आयुधे “पविः शल्यो भवति तद्विषुनातिकायं
तद्वत् पवीरसायुधम्” निरु० १२।१०। पवि+स्वार्थे ईर ।
२वज्रे ऋ० १०।६०।१ “पविर्धारास्त्रास्त्रि ह पूर्वाणो दीर्घः ।
३फाले यजु० १२।७१ वेददी० ।
पवीरव पु० पवे रव वेदे दीर्घः । वज्रशब्दे ऋ० १।१७४।४भा०
पव्य लि० पू-एव । १शोधे २यज्ञपात्रादौ च ऋ० ६।८६।१४
तत्र “पव्यया पात्राणि” भा० शंसःस्थाने याट् ।
पश(प-स) बाधे विहृतौ भ्वा०उभ००सक० सेट् । प-स(प-)
(स)ति ते अपशी(षी)(सी)त् अपशी(षी)(सी)त् अप-
शि(षि)(सि)त् । पपाश(प)(स) मेमे(षे)(से) । दन्त्यान्त्य-
स्यैव अभ्यासस्य सम्” यङ्-यङ्-लुकोः षि० कौ० पम्प-
स्यति-पम्पसीति । तालव्यान्त्यस्य तथेत्यन्ये ।
पश(प-स) अशं, गतौ अनुपसर्गात् वक्ष्ये बाधे च अद०बु०
उभ००सक०सेट् । पश(प)(स)यति ते अपपश(प)(स)त् त ।
पश(प-स) वक्ष्ये चुरा० उभ००सक०सेट् । पाश(प)यति ते
अपीपश(प)(स) त । [१।१२००श्लो० २पशुसम्बन्धिनि० च ।
पशव्य लि० पशवे हितम् तस्योदं वा यत् । १पशुहिते याज्ञः
पशु पु० सर्वमविशेषेण पश्यति दृश-ङ् पश्यादेशः । स्मृतादौ
लोमवस्त्राङ्गुलवति १जन्तुभेदे २दर्शनार्थेऽव्ययम् अक्षरः ।
३प्रमये ४देवे ५पाणिमात्रे शब्दर० इकागे “अनादित्ये
पशुश्लागः” सीमांश० । ७यज्ञभेदे धरणिः तस्य पशुसम्बन्ध-
त्वात् तथात्वम् । “न तो पशौ करोति “श्रुतौ पशुः
पशुसाध्यो यागः । ७यज्ञोक्तुस्वरे शब्दच० । दन्तलोके
साधकानां भावभेदे तत्र जन्तुभेदानां पामारण्यभेदा यथा
“गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त
प्राण्याः पशवः । महिषवानर अक्षसरीसृपश्च पृषत
स्मृताश्चेति सप्तारण्याः पशवः” दुर्गासुवत० । आगादौ
पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्श्वः “उद्धो वा यदि वा मेघ-
श्लागो वा यदि वा हयः । पशुस्थाने नियुक्तानां
पशुशब्दोऽभिधीयते” । पशुधिष्ठातृदेवताभेदा यथा “विष्टे
वसति दुर्गा च शरमे च प्रजापातः । एषे च वसते
वायुर्मेघे चैव च चन्द्रमाः । नक्षत्राणि च शशके
क्षणावारे हरिः स्वयम् । शतशतगर्वां वृष्टे गवामे
भुवनानि च । शङ्खके मङ्गलान्यष्टौ गजे विष्णुर्गन्धे-
श्वरः । अश्वे तु द्वादशादित्या ब्राह्मणे सर्वदेवताः ।
ब्रह्मा तु चमरे चैव आगले तु तथाऽनसः । शतसाय
कारणादेतै पृथ्वा बन्धाः प्रयत्नतः” इति मत्स्यसूक्तम्

तन्त्रे २६ पटले । बल्यर्थपशुलक्षणादि यथा “निवेद-
येत् शोणगण्डम् मातुषं वा लुलापकम् । वराहं
षाथ ऊगलं चमरं वाऽरुणलथा । मेघञ्चाथ वरा-
हञ्च गोधिकाञ्च निवेदयेत्” मत्स्यसूक्ते “लु-
लापञ्च तथा खड्गं चमरञ्च वराहकम् । कच्छपं
शङ्खकीं गोधां मातुषं तदनन्तरम् । न दद्याद्ब्राह्मणो
मद्यं मातुषञ्च तथा रुक्म् । तैपलिकान् विवर्णाञ्च
मातुषाञ्च कपीनपि । संवत्सरात् परं क्वागं यावत् स्नानु
विहायणम् । वराहदन्तसदृशविशाखाभ्यां सुशोभ-
नम् । मद्गन्धसमायुक्तं रोमराजिविराजितम् ।
क्षणां वाऽरुणकञ्चैव तप्तौ द्वादशवार्षिकम् । जातिभेदे
मर्णविशेषमाह तत्रैव “श्वेतञ्च क्वागलञ्चैव ब्राह्मणस्य
त्रिंशद्विप्रते । रक्तं श्वेतं क्षत्रियस्य वैश्यस्य गौरमेव च ।
मानावर्यं हि शूद्रस्य सर्वेषामङ्गनप्रभम्” योगिनी-
तन्त्रे “पशूनाञ्चैव प्रणमासात् परतश्च वलिर्भवेत् ।
क्वागलः क्षणः श्वेतो वा द्विवर्षात् परतो यदि ।
‘तथा चाश्वं मृगञ्चैव क्वागञ्च पार्वतीयकम् । मूषिकञ्च
करालञ्च शूद्रमाजरीरमेव च” ।
रुद्रयामले उत्तरखण्डे ६५० पशुभावलक्षणं यथा
“पशुभावस्थितां नश्य ! देवतां शृणु विस्तारत् ।
दुर्गापूजां विष्णुपूजां शिवपूजाञ्च नित्यशः । अथश्वं
हि यः करोति स पशुरुत्तमः स्मृतः । केवलं शिव-
पूजाञ्च यः करोति स साधकः । पशूनां मध्यमः
श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः । केवलं वैष्णवो धीरः
पशूनां मध्यमः स्मृतः । भूतानां देवतानाञ्च सेवां कुर्वन्ति
वे सदा । पशूनामधमः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः ।
एतत्सेवां सम सेवाञ्च ब्रह्मविष्णादिसेवनम् । कृत्यान्
सर्वभूतानां नायिकानां महाप्रभो ! । यत्क्षिणीनां भूति-
नीनां ततः सेवां शुभप्रदाम् । यः पशुब्रह्मलक्षणादि-
सेवाञ्च कुरुते सदा । तथा श्रीतारकब्रह्मसेवां ये वा नरो-
त्तमाः । तेषामसाध्यभूतादिदेवताः सर्वकामदाः । वर्ज-
येत् पशुमार्गेण विष्णुपूजापरोजनः” द्वितीयपटले ।
“नित्यं ब्राह्मं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् । देवता-
दर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् । गुरोराज्ञापालनञ्च देवता-
नित्यपूजनम् । पशुभावस्थितो मर्त्यो महासिद्धिं
लभेद्भुवम्” । यज्ञियपशुलक्षणं च आ० ग० ४।६।१
स्त्रवादौ दृश्यः । १० अग्नौ पश्चिदिशब्दे दृश्यम् ।
पतिशब्दे दृश्यम् । १० अग्नौ पश्चिदिशब्दे दृश्यम् ।

पशुकल्प पु० पशोः यज्ञाङ्गपशोः कल्योविधानम् । “अथ
पशुकल्पः” आ० ग० १।१।१ स्त्रवादौ विहिते पशुपा-
करणादिसंस्कारादिकर्मणि ।

पशुगायत्री इत० । पशोः कर्णं जप्यमन्त्रभेदे स च “पशु-
पाशाय विद्महे विश्वकर्मेणे धीमहि । तन्नो जीवः प्रचोद
यात्” इत्येवं रूपः । [ज्ञाचारे भाग० ५।२६।२१
पशुचर्या स्त्री पशोरिव चर्याचारः । पशोरिव निर्ल-
पशुतन्त्र न० पशूनां तन्त्रम् । १ अनेकोद्देशेन एकजातीयैक
पशुपक्षणे आश्व० श्री० १।६।१७ पशोस्तन्त्रम् । २ पशुधीने
च । कात्या० श्री० ५।१।१६ । १ पशुकल्पे च ।

पशुद ति० पशुं ददाति दा-क । १ पशुदातरि २ कुमारातुच-
रमाहभेदे स्त्री भा० ग० ४७ अ० ।

पशुदेवता स्त्री पशुधियास्त्री देवता पशुसम्पदानं देवता वा ।
१ पशुधियास्त्रां देवतायाम् । पशुभेदे देवताभेदाच्च पशु-
शब्दे दर्शिताः । २ पशुसम्पदाने देवताभेदे च ।

पशुधर्म पु० पशूनामिव यद्येष्टमैथुनादिरूपो धर्मः । यद्येष्टमै-
थुनादिसम्पदादौ पशुतुल्यधर्मं सतुः ६।६६ स्त्री० ।

पशुनाथ पु० इत० । १ शिवे हेमच० २ पशुस्वामिनि च ।

पशुप ति० पशून् पाति-क । १ पशुपालको २ पशूनां पत्यौ च ।

पशुपति पु० पशूनां जीवानां पतिः । १ महेश्वरे शिवे
१ पशुस्वामिनि । यजुर्वेदीयकर्मकाण्डपञ्चतितारके हला-
युध सहोदरे १ पश्चिमतभेदे च । शिवस्य तन्नामनिर्वाह-
र्यथा “अयञ्च सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः । अहं वै
पतितो येन पशुमध्ये (जीवमध्ये) व्यवस्थितः । अतः
पशुपतिनाम त्वं लोके ख्यातिमेध्यासि” वराहपु० ।
पशुपतिनोपदिष्टम् अण् । पाशुपत शैवागमभेदे तत्र प्र-
तिपाद्यविषयाच्च सर्वदर्शनसंग्रहे नकुलीशमतप्रदर्शनान-
न्तरं दर्शिता यथा

“तमिसं परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारुण्यमिति पञ्चं
वैषम्यमैहं यद्यदोषदूषितत्वात् प्रतिक्षिपन्तः के चन माहे-
श्वराः शैवागमसिद्धान्ततत्त्वं यथावदोक्षमाणाः कर्मादि-
सामेक्षः परमेश्वरः कारुण्यमिति पञ्चं कलीकुर्वीणाः पक्षा-
न्तरसंक्षिपन्ति । तत्र पशुपतिपाशभेदात् त्रयः पदार्था
इति । तदुक्तं तन्त्रतत्त्वज्ञैः “त्रिपदार्थं चतुष्पादं महाभक्तं
अगदशुक्रः । सुलेख्यकेन संक्षिप्य ब्राह्म विस्तरतः पुनः” इति
अस्यार्थः त्रयः पशुपतिपाशाः पदार्था यस्मिन् सन्ति तस्मिन्
पदार्थं, विद्याक्रियायोगचर्याख्यास्वत्वारः पादा यस्मिन्
तत्त्वतत्त्वचरणं महाभक्तमिति । तत्र पशूनामस्तन्त्रत्वात्

पाशानामचेतनत्वात् तद्विषयस्य पशुः प्रथममुद्देशः ।
 चेतनत्वसाधनत्वात् पशूनां तदानन्त्यम् । अथविष्टानां
 पाशानामन्ते विनिवेश इति क्रमनियमः । दीक्षायाः प-
 रमपुरुषार्थहेतुत्वान्मन्त्राच्च पशुपाशेश्वरस्वरूपनिर्णयोपाय
 भूतेन मन्त्रमन्त्रेश्वरादिमाहात्म्यनिश्चायकेन ज्ञानेन
 विना निष्पादयितुमशक्यत्वात् तदवबोधकस्य विद्यापा-
 दस्य प्राथम्यम् । अनेकविधसाङ्गदोषाविधिप्रदर्शकस्य
 क्रियापादस्य तदनन्त्यम् । योगेन विना नाभिसत्-
 प्राप्तिरिति साङ्गयोगसापकस्य योगपादस्य तदुत्तरत्वम् ।
 विहितचरणनिषिद्धवर्जनरूपां चर्यां विना योगोऽपि
 न निर्वहतीति तत्पतिपादकस्य चर्यापादस्य चरमत्व-
 मिति विवेकः । तत्र पतिपदार्थः शिषोऽभिमतः । सुक्ता-
 त्वनां विद्येश्वरादीनाञ्च यद्यपि शिवत्वमस्ति तथापि
 परमेश्वरपारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्यं नास्ति । ततश्च तदुप-
 करणभवनदीनां भावानां सञ्चिद्वेशविशिष्टत्वेन कार्यत्व-
 मवगम्यते । तेन च कार्यत्वेनैषां बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनु-
 भीयत इत्यनुमानवशात् परमेश्वरप्रसिद्धिरुपपद्यते ।
 ननु देहस्यैव तावत्कार्यत्वमस्ति न हि कश्चित् केन
 चित् कदाचित् देहः क्रियमाणो दृष्टचरः । सत्यं त-
 थापि न केनचित् क्रियमाणत्वं देहस्य दृष्टमिति कर्त-
 र्दर्शनापेक्षो न युज्यते तस्यानुमेयत्वेनाप्युपपत्तेः । दे-
 हादिकं कार्यं भवितुमर्हति सञ्चिद्वेशविशिष्टत्वात्
 विनश्वरत्वाद्वा घटादिवत् तेन च कार्यत्वेन बुद्धिमत्-
 पूर्वकत्वमनुमातुं सुकरमेव । विमतं सकर्तृकं कार्य-
 त्वात् घटवत् यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं न यदेवं न
 तदेवं यथात्मादि । परमेश्वरानुमानप्राप्त्याप्यसाधनानुमा-
 नमन्यत्वाकारीत्युपरम्यते “ब्रह्मो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः
 सुखदुःखयोः । ईश्वरमेरितो नच्छेत् स्वर्गं वा नृक्ष-
 जेव वा” इति न्यायेन प्राणिकतत्कर्मपेक्षया परमेश्वरस्य
 कर्तृत्वोपपत्तेः । न च स्वातन्त्र्यविहितिरिति वाच्यं
 करणपेक्षया कर्तुः स्वातन्त्र्यविहितेरनुपपत्त्यात् कोषा-
 ध्यानापेक्षस्य राज्ञः प्रसादादिना दानवत् यथोक्तं सि-
 द्धगुरुभिः “स्वातन्त्र्यप्राप्त्यर्थं करणादिप्रयोजनं ।
 कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्वि न कर्माद्यनपेक्षया” इति । तथा च
 न तत्कर्मोपपत्तिः शरीरतत्साधनतदुपादानादिविशेषज्ञः । त-
 तश्च कर्ता अनुमानादिसिद्ध इति सिद्धम् । तदिदमुक्तं
 ननु भवद्भिर्दृष्टमितिभिः “इह भोग्यमोग्रसाधनतदुपादा-
 नादि यो विजानाति । तदनेनूतनार्हदं पुंस्तस्मादय-

विपाकमिति । अन्यथापि “यवादाध्यासितं सर्वं बुद्धि-
 मत्पूर्वकतृकम् । कार्यत्वादावयोः सिद्धं कार्यं कुम्भा-
 दिकं यथा” इति सर्वोक्तत्वादेवायं सर्वज्ञत्वं सिद्धम्
 अज्ञस्य करणसम्भवात् । उक्तञ्च श्रीमन्नृगेन्द्रैः “सर्वज्ञः
 सर्वकर्तृत्वात् साधनाङ्गफलैः सह । यो यज्जानाति कुर्वते
 च तदेवेति सुस्थितम्” इति । अस्तु तर्हि स्वतन्त्रा-
 श्वरः कर्ता न तु तावदशरीरः घटादिकार्यस्य शरीर-
 वता कुलाक्षादिना क्रियमाणत्वदर्शनात् शरीरवत्त्वे
 चात्मादादिवदशरीरः क्लेशयुक्तोऽसर्वज्ञः परिमितशक्तिः
 प्राप्नुयादिति चेन्नैवं संस्थाः अशरीरस्याप्यात्मनः स्वश-
 रीरस्यन्दादौ कर्तृत्वदर्शनादभ्युपगम्यापि ब्रूमहे शरीर-
 वत्त्वेऽपि भगवतो न प्रागुक्तदोषानुपपत्तः । परमेश्वरस्य
 हि मलकमर्दिपाशजालासम्भवेन प्रकृतं शरीरं न
 भवति किन्तु शाक्तं शक्तिरूपैरीशानादिभिः पञ्चभिर्ब-
 लैर्मलकादिकल्पनायामीशानमलकस्तत्पुरुषवत्तोऽशरीर-
 हृदयोवासादेवगुह्यः सद्योजातपादः ईश्वर इति प्रसि-
 द्धः । यथाक्रमानुपहृतिरोभावादानलक्षणस्थितिलक्षणयो-
 र्द्वयलक्षणतत्पञ्चकारणं स्वोच्छानिर्मितं तच्छरीरं न
 चाशरीरमदृश्यम् । तदुक्तं श्रीमन्नृगेन्द्रे “महाद्यः
 स्वभावात्कृतं पशुर्नैतादृशं प्रभोः” इति । अन्यथापि
 “तदपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृद्योपयोगिभिः । ईश तत्-
 पुरुषावोरवामाद्यैर्मलकादिभ्यः इति । ननु पञ्च-
 वक्तास्त्रिपञ्चदशगत्यादिना व्यामनेषु परमेश्वरस्य सत्त्वत
 एव शरीरेन्द्रियादियोगः श्रूयत इति चेत्तस्य निरा-
 कारे ध्यानपूजाद्यसम्भवेन भक्तानुपहृकरणाद्य तत्तदा
 कारयहणाविरोधात् । तदुक्तं श्रीमत्पौष्करे “साक-
 कस्य तु रचार्थं तस्य रूपमिदं सततम्” इति अन्यथापि
 “व्याकारवांस्त्वं नियमादुपायो न वस्तुनाकारस्येति
 बुद्धिः” इति । कथं पञ्चकं च प्रपञ्चितं भोजराजेन “प-
 ञ्चविधं तत्कलं स्फुटिस्थितिसंहारतिरोभावाः । तददभ्यु-
 पहृकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यायं” इति । एतच्च कथं
 पञ्चकं सुधाध्वविषये साक्षाच्छिष्यकर्तृकं कृच्छ्राध्वविषये
 त्वनन्तादिद्वारेणेति विवेकः । तदुक्तं श्रीमत्करणे “शु-
 क्षेऽन्विन शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽहितो प्रभोः इति ।
 श्वस्त शिष्यज्ञेन शिवत्वयोगिनां मन्त्रेश्वरमन्त्रेश्वर-
 सुक्तात्तशिवनां शवाचकानां शिवत्वप्राप्तिहासनेन की-
 षादिनोपायकलापेन सह पतिपदार्थेन मन्त्रहः कृत इति
 बोध्यम् । तदित्यं पतिपदार्थं निरूपितः । अस्मिन्

पशुपदार्थो निरूप्यते । अणुचेतनादिपदवेदनीयो जी-
वात्मा पशुः न तु चावांकादिबृहद्वादिरूपः “नान्य-
दृष्टं स्मरन्त्यः” इति न्यायेन प्रतिस्त्वनानुपपत्तेः ।
नापि नैयायिकादिवत् प्रकाशः अनवस्थाप्रसङ्गात् ।
तदुक्तम् “आत्मा यदि भवेन्नोयस्तस्य माता भवेत् परः ।
पर आत्मा तदानीं स्यात् स परो यदि दृश्यते” इति ।
न च जैनवद्व्यापकः नापि बौद्धवत् क्षणिकः देशकाला-
व्यासनवच्छिन्नत्वात् । तदुक्तम् “अनवच्छिन्नसङ्गा-
वस्तु यद्देशकालतः । तच्चित्तं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो
विभुनित्यता” इति । नाप्यद्वैतवादिनामिवैकः भोग-
प्रतिनियमस्य पुरुषवद्भुतज्ञापकस्य सम्भवात् । नापि सा-
ह्यानामिवाकर्ता शाश्वतात्पोहने नित्यनिरतिशय-
दृक्क्रियादिरूपचेतन्यात्मकशिवत्वप्रवणात् । तदुक्तं “पा-
शान्ते शिवतायुतेः” इति “चैनस्य” दृक्क्रियारूपं तद-
स्यात्मनि सर्वदा । सर्वतश्च यतो सुप्तौ श्रूयते सर्वतो
सुखम्” तत्त्वप्रकाशेऽपि “सुप्तात्मानोऽपि शिवाः किञ्चैते
सर्वप्रसादतो सुप्ताः । सोऽनादिसुप्त एको विज्ञेयः पञ्च-
मन्वतनुः” इति । पशुस्त्रिविधः विज्ञानाकलप्रलयाक-
लमकलभेदात् तत्र प्रथमो विज्ञानयोगसन्ध्यासैर्भोगेन वा
कर्मक्षये इति कर्मक्षयार्थस्य कलादिभोगवत्समाभावात्
केवलमलमालयुक्तो विज्ञानाकल इति व्यभिचरति । द्विती-
यस्तु प्रलयेन कलादेरुपसंहारात् मलकर्मयुक्तः प्रलया-
कल इति व्यभिचरति । तृतीयस्तु मलमायाकर्मकवन्ध-
नसहितः सकल इति संलभ्यते । तत्र प्रथमो द्वि-
कारो भवति समाप्ताकलुषासमाप्रकलुषभेदात् । तत्राद्यान्
कालुष्यपरिपाकवतः पुरुषधीरेयान् अधिकारयोग्या-
ननुदृष्टानन्तादिविद्येश्वराष्टपदं प्रापयति । तद्विद्येश्वरा-
ष्टकं निर्दिष्टं ब्रह्मदेव्यै “अनन्तश्चैव स्तुत्याश्च तथैव
च शिवोत्तमः । एकनेत्रस्तथैवैकचन्द्रश्चापि तिमूर्तिकः ।
श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे” । अस्यान्
सप्तकोटिसङ्ख्यातान् मन्त्राननुग्रहकरणान् विधत्ते
तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे “पशुस्त्रिविधाः प्रोक्ता विज्ञानप-
रलयाकलो सकलः । मलयुक्तसत्तादो मलकर्मयुतो द्वि-
तीयः स्यात् । मलमायाकर्मयुतः सकलस्तेषु द्विधा भ-
वेदाद्यः । आद्याः समाप्रकलुषोऽसमाप्रकलुषो द्वितीयः
स्यात् । आद्याननुग्रहा शिवो विद्येश्वरत्वे नियोजय-
त्यष्टौ । मन्त्रान् करोत्यपरान् ते प्रोक्ताः कोटयः सप्त
इति । सोनशम्भु नाप्यभिहितम् । “विज्ञानाकलनामैको

द्वितीयः प्रलयाकलः । तृतीयः सकलः शास्त्रेऽनुया-
हस्त्रिविधो मतः । तत्राद्यो मलमात्रेण युक्तोऽन्यो
मलकर्मभिः । कलादिभूमिपर्यन्ततत्त्वैस्तु सकलो युतः”
इति । प्रलयाकलोऽपि द्विविधः पक्षपाशद्वयः तद्वि-
क्षणश्च तत्र प्रथमो सोक्तं प्राप्नोति द्वितीयस्तु पुर्य-
ष्टकयुतः कर्मवशाद्भानाविधजन्मभाग् भवति । तदप्युक्तं
तत्त्वप्रकाशे “प्रलयाकलेषु येषामपक्षमलकर्मणी ब्रज-
न्त्येते । पुर्यष्टकदेहयुता योनिषु निखिलास्तु कर्मव-
शात्” इति । पुर्यष्टकमपि तत्रैव निर्दिष्टम् “स्यात्
पुर्यष्टकमलःकरणं धीकर्म करणानि” इति विद्वत् चा-
द्योरशिवाचार्येण “पुर्यष्टकं नाम प्रतिपुत्रप्रनियतः
सर्गादारभ्य कल्याणं मोक्षानं वा स्थितः पृथिव्यादि-
कलापर्यन्तस्त्रिंशत्स्वात्मकः सृज्यो देहः । तथा चोक्तं
तत्त्वसंग्रहे “वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुत्रनियतः कला-
लोऽयम् । पुर्यष्टेति कर्मवशाद्भुवनजरेहेत्ययञ्च सर्वेषु
इति । तथा चायमर्थः समसदात अनःकरणशब्देन
मनोबुद्धिहृद्धारचित्वाचिना अन्यान्यपि पुंसो भोग-
क्रियायामनन्तराणि कलाकालनियतिविद्यारागप्रकृति-
गुणाख्यानि सप्त तत्त्वानि उपलब्ध्यन्ते धीकर्मशब्देन ज्ञे-
यानि पञ्चभूतानि तत्कारणानि च तत्त्वात्वाणि विव-
क्ष्यन्ते करणशब्देन ज्ञानकर्मैन्द्रियदशकं संलभ्यते ।
ननु श्रीमत्कालोत्तरे “शब्दः स्पर्शतथा रूपं रसो
गन्धश्च पञ्चकम् । बुद्धिर्मनस्त्वहङ्कारः पुर्यष्टकसदाहृत-
मिति” श्रूयते तत्त्वमन्यथा कथ्यते । अद्या अतएव च
ब्रह्मभयता रामकण्ठेन तत्त्वज्ञं शक्तत्वरतया व्याख्या-
यीत्यलमतिप्रपञ्चेन । तथापि कथं पुनरस्य पुर्यष्टकत्वं
भूततत्त्वात्बुद्धीन्द्रियकर्मैन्द्रियान्तःकरणसञ्चैः पञ्चभिर्वर्गे-
स्तत्कारणेन प्रधानेन कलादिपञ्चकालना वर्गेण चार-
व्यत्वादित्यविरोधः । तत्र पुर्यष्टकयुतान् विविष्टपुण्यस-
म्पन्नान् कांश्चिदनुग्रहा भुवनपतित्वात् महेश्वरोऽनन्तः
प्रयच्छति । तदुक्तम् “कांश्चिदनुग्रहा वितरति भुवनपतित्वं
महेश्वरस्तेषामिति” । सकलोऽपि द्विविधः पक्षकलुषा-
प्रकलुषभेदात् । तत्राद्यः परमेश्वरस्तत्परिपाकपरिपाट्या
तदनुग्रुणशक्तिपातेन सङ्ख्याद्याष्टादशोत्तरशतं मन्त्र-
श्रष्टपदं प्रापयति । तदुक्तम् “ज्ञेया भवन्ति सकलाः
कलादिभोगादहर्षखे काले । शतमष्टादश तेषां करुते
स्वयमेव मन्त्रेणान् । तत्राष्टौ सङ्ख्यनिनः कोषाद्यास्तत्-
समाष्टवीरेशाः । श्रीकण्ठशतरुद्राः शतसित्यष्टादशा-

अधिकम्" इति । तत्परिपाकाधिक्यनिरोधेन शक्तपु-
 षपहारेण दीक्षाकरणेन मोक्षपदो भवत्याचार्यमूर्त्ति-
 मास्थाय परमेश्वरः । तदप्युक्तम् "परिपक्वमलानेता
 तुलादनशक्तिपातेन । योजयति परे तत्त्वे स दीक्षया-
 चार्यमूर्त्तिस्थः" इति । श्रीमद्भेदेऽपि "पूर्वं व्यत्यासि
 तस्याणोः पाशजालमपोहति" इति । व्याकृतञ्च ना-
 रायणकण्ठेन "तत्सर्वं तत एवावधार्यम् अस्माभिस्तु
 विस्तरभिया न प्रस्तूयते । अपक्वकलुषान् वज्रान्गून्
 भोगभाजो विधत्ते परमेश्वरः कर्मवशात् । तदप्युक्तम्
 "वज्रान् शेषानपरान् विनियुङ्क्ते भोगभुक्तये पुंसः ।
 तत्कर्मणामनुगमादित्येव कीर्त्तिताः पशवः" इति । अथ
 पाशपदार्थः कथ्यते । पाशश्चतुर्विधः सलकर्ममायारोध-
 शक्तिभेदात् । ननु "शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा
 इति क्रमान्त्रितयम् । तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्य-
 ण्यवोऽर्थपञ्चकं पाशाः" इति पाशः पञ्चविधः कथ्यते तत्-
 कथं चतुर्विध इति गण्यते । उच्यते विन्दोर्मायाकनः
 शिवतत्त्वपदवेदनीयस्य शिवपदप्राप्तिवृत्तपरमसुक्तप्रपे-
 क्षया पाशत्वेऽपि तद्योगस्य विद्येश्वरादिपदप्राप्तिहेतु-
 त्वेनापरसक्तित्वात् पाशत्वेनानुपादानमित्यविरोधः ।
 अतएवोक्तं तत्त्वप्रकाशे "पाशाश्चविधाः स्युः" इति ।
 श्रीमद्भेदेऽपि "प्रादुतीशौ बलं कर्म मायाकार्यश्च-
 त्तुर्विधम् । पाशजालं समासेन धर्मनान्त्र्यै कीर्त्तितम्"
 इति । अस्यार्थः प्रादुशोति प्रकर्मणाच्छाद्यव्यात्मनो
 वृत्त्ये इति प्रादुतिः स्वाभाविक्यशुचिर्मलः स च ईदृ-
 स्वातन्त्र्येणेति ईशः । तदुक्तम् "एको ह्यनेकशक्तिवृत्-
 क्रिययोच्छादको मलः पुंसः । तपस्तपुलवज्ज्ञेयास्ता-
 म्नाश्रितकालिकावहेति" । बलं रोधशक्तिः अस्याः
 शिवशक्तिः पाशाधिष्ठानेन पुरुषनिरोधायकत्वादुपचारेण
 पाशत्वम् । तदुक्तम् "तासांमहं वरा शक्तिः सर्वालुपा-
 हिका शिवा । धर्मावर्त्तनादेव पाश इत्युपचर्यते"
 इति । क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म धर्माधर्मात्मकं
 योजाङ्गुरवत् प्रपाङ्गरूपेणानादि । यथोक्तं श्रीमत्-
 किरणे "यथानादिर्मलस्य कर्मात्मकमनादिकम् ।
 यद्यनादि न ससिद्धं वैचित्र्यं केन हेतुना" इति । सा-
 त्वस्यं शक्तप्राप्तना प्रलये सर्वं जगत्, सृष्टौ व्यक्ति-
 यातीति माया । यथोक्तं श्रीमत्सौरभेये "शक्तिरु-
 पेण कार्याणि तन्मीनानि महाचये । विस्तृतौ व्यक्ति-
 मायाति सा कार्येण कलादिना" इति । यद्यप्यत्र बद्ध

वक्तव्यमस्ति तथापि अन्यभूयस्त्वभयादुपरस्यते । तदित्यं
 पतिपशुपाशपदार्थास्त्रयः प्रदर्शिताः । "पतिविद्यो
 तथाऽविद्या पशुः पाशश्च कारणम् । तद्विद्वत्ताविति
 प्रोक्ताः पदार्थाः षट्समासतः" इत्यादिना प्रकारान्तरं
 ज्ञानरत्नावल्यादौ प्रसिद्धम् । सर्वं तत एवावगन्तव्यमिति
 सर्वं समञ्जसम्" ।

४ओषधौ च । प्रजापतिना रुद्रादिनामकरणप्रसङ्गे शतं
 ब्रा० ६।१।१।१२ "तमव्रवीत् पशुपतिरसीति । तद्यदस्य
 तन्नामाकरोदोषधयस्तद्रूपमभवच्छोषधयो वै पशुपतिस्त-
 आद्यादा पशव ओषधीर्लभन्तेऽथ पतीयन्ति" । [शब्दच०]

पशुपत्त्वल न० पशूनां प्रियं पत्त्वलमिव । कैवर्त्तीमुक्तौ

पशुपाल त्रि० पशून् पालयति पालि-अण् उप० सं० । पशूनां
 पालके ह्यत्यर्थतया मेपादीनां पालके । तस्याभोज्यान्नता
 मनुनोक्ता २।१५४ श्लोके । वृ० सं० १४५० उक्ते ऐशान्यां
 स्थिते २देशभेदे च तद्देशस्थानां च पशुपालनवृत्तिक-
 त्वात् तथात्वम् । पशुपालस्य भावः ध्यज् । पाशुपाल्य
 पशुपालनरूपे वैश्वप्रवृत्तिभेदे "वैश्वानां पाशुपाल्यश्च"
 स्मृतिः । खलु । पशुपालक पशुपालनकर्त्तरि त्रि० ।
 तस्य पत्नी पालकान्तात्वात् पुंयोगेऽपि न लोप् किन्तु टाप्
 पशुपाश पु० इव० । पशुरूपजीवानां बन्धे पशुपतिशब्दे
 दृश्यम् ।

पशुपाशक पु० "स्त्रियमानतपूर्वाङ्गीं क्षपादान्ः पदद्वयम् ।
 जङ्घांश्चैन रमेत् कानी बन्धोऽयं पशुपाशकः" रतिमञ्ज-
 य्, श्लो० रतिबन्धभेदे ।

पशुप्रेरण न० इत० । गवादीनां चालने अमरः ।

पशुमारम् अव्य० पशुमिव मारयित्वा णसुल् । पशोरिव हिं-
 सायाम् कषादित्वात् मारयतीत्यादेरनुप्रयोगे एवास्य
 बाधुता "पशुमारममारयत्" भा० व० १।१५० ।
 यज्ञे पशुमारणञ्च आसरोधेन गलादिनिष्पीडनेनैव, न
 शस्त्रादिना शमित्वा करणीयमिति श्रौतसम्प्रदायः ।

पशुमोहनिका स्त्री पशुमोहयतेऽनेन सह-णिच्-ल्युट् स्वार्थे
 क कापि अतइत्त्वम् । १कङ्गां २लतायाम् राजनि० ।

पशुयाग पु० पशुकरणको यागः इत० वा । पशुव्यक्ते पशु-
 नामके यागभेदे स च यागः "पशौ" आश्व० श्रौ० सूत्रादौ
 विहितः "चालनं दर्भकूर्चैर्न सर्वत्र श्रोतसां पशोः ।
 तृष्णीमिच्छाक्रमेण स्याद्वपार्थं पार्थदाकृणी । सप्त तान्गु-
 भूर्धन्यानि तथा स्ननचतुष्टयम् । नाभिः श्रोत्रिपा-
 नञ्च गोक्षोतांसि चतुर्दश । क्षुरो मांसावदानार्थः

सत्तः स्विकृताहता । वपामादाय जुहुयाच्चत मन्त्रं
समापयेत् । हृज्जिह्वाक्रोडमस्थीनि यक्षकुक्षौ शुद्धं
क्षणाः । श्रोणिस्तन्त्रसटापार्श्वं पञ्चज्ञानि प्रचक्षते ।
एकादशनामज्जानामयदनानि सङ्गृह्या । पार्श्वस्य वृक्ष-
सक्त्योश्च द्विवादाह्वयदर्श । चरिताश्वी श्रुतिः काव्या
यन्मादयतुकल्पः । अतोऽष्टमं होमः स्याच्छागपक्षे
चरावपि कर्मणः । तत्कालः पश्चिज्याशब्दे दृश्यः ।

पशुरज्ज्व, स्त्री इतः । पशुवत्सवाधनदाननि अमरः ।

पशुराज पुं पशुनां राजा टच्समा० । सिंहे शब्दच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् ।

पशुवर्द्धन न० इतः । पशोः संपुष्टताविधायके व्यापारभेदे
यच्चियपशुवर्द्धनप्रकारश्च आश्व० ८०५।६ ६८८वादौ दृश्यः ।

पशुष पुं पशुषु सीदति सद्-ड घत्वम् । पशुषु स्यायिनि
चौरदध्यादौ ऋ० ५।१४१।१ तत्र पशुषः इत्यत्र शब्दः सु-

पशुसनि लि० पशुं समोति ददाति सन-इत् । पशुदायके
यजु० १६।४८ मन्त्रः । [आश्वातकफले त्रिका० ।

पशुहरितकी स्त्री पशूनां हरितकीव हितकारित्वात् ।

पश्वा अय्य० पश्वात्+वेदे टृपो० । पश्वादित्यर्थे ऋ० १।१३१।५
आर्षेऽपि कचित् अपरशब्दस्थाने पश्वाभावः । “पूर्वपश्वा-
यतावेतो” सार्कश्यपु० ५४४० ।

पश्वात् अय्य० अपर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति पश्वादेशः ।

प्रमादार्थेऽतिरपरशब्दार्थे २चरमे ३अधिकारे च
भेदि० ततो भवार्थे ल्यक् । पाश्चात्य पश्वाङ्गवे लि० स्वार्थे

तात्तिल् पश्वात्तात् तदर्थे अय्य० ऋ० ७।७२।५

पश्वात्ताप पुं पश्वात् चरमस्तापः । अतुशये कृतस्य कर्मणो
ऽनुचितत्वधिया अनुशोचने अमरः ।

पश्वाङ्गे पुं अपरपश्वाङ्गवर्द्धश्च “अपरपश्वाङ्गे पश्वाभावः” वार्त्ति०

पश्वादेशः । अपराङ्गे “अङ्गे नपुंसकम्” पा० एकदेशि-
भावे तु अङ्गपिपल्यादिवत् अङ्गापरमित्येवेति भेदः ।

पश्चिम लि० पश्चाद्भवः डिमच् । पश्चाद्भवे २प्रतीच्यां दिशि स्त्री
पश्चिमानूपक पुं नृपभेदे “पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं

नृपसत्तमः” भा० आ० ६७४० ।

पश्चिमरात्र पुं पश्चिमं रात्रेः एकदेशिसमा० अच्समा० ।

रात्रेः शेषभागे “पूर्वापरोत्तरमेकदेशिमैकाधिकरणे” पा०

“सर्वेऽप्येकदेशोऽङ्गा समस्यते सङ्गृह्याविधावेति ज्ञाप-

कात् मध्याह्नः सायाह्नः । केचित्तु सर्वे एकदेशः कालेन

समस्यते नत्वङ्गैव ज्ञापकस्य सामान्यामेजत्वात् । तेन

मध्यरात्रः “उपारताः पश्चिमरात्रगोचरादित्यादि सिद्ध-

मित्याहः” सि० कौ० । मज्जिनाथेन तु “उपारताः पश्चि-
मरात्रिगोचरादिति” पठित्वा समासान्तं निराचष्टे यथा
पश्चिमा चाऽसौ रात्रिश्चेति विग्रहः अपररात्र इत्यर्थः ।
पूर्वा दिक् पश्चिमं नभ इत्यादिवत् एकदेशिशब्दस्यैकदेशिशब्द-
सामानाधिकरण्यादेकदेशे पर्यायसानं, न तु पश्चिमं रात्रे
रित्येकदेशिसमासः तद्विधायके पूर्वापरादिस्त्वत्वे प-
श्चिमशब्दाग्रहणादतएव “अहः सर्वे एकदेशेत्यादिना न
समासान्तोऽपि तस्यापि पूर्वापरादिमूलोक्तसमासविषय-
त्वादिति । प्रकाशवर्षस्त्वेकदेशिसमासमेवाश्रित्य समासा-
न्तमाह तन्मूलं नृग्यम्” ।

पश्चिमोत्तरा स्त्री पश्चिमाया उत्तरस्या दिशोऽन्तरला दिक्

“दिङ्नामान्यन्तराले” पा० व० । वायुकोशे विदिशि ।

पश्य अय्य० दृश्य-वा० यः । प्रशंसायाम् २विश्वे च शब्द-

रत्ना० श्यथोक्तदर्शिनि विमर्षे लि० आ० ८० ।

पश्यतोहर लि० पश्यन्तमनादृत्य हरति हृ-अच् अनादरे

प्रथो “वाग्निदक्षपशुपङ्गो युक्तिदण्डहरेषु” वार्त्ति०

अलुक्स० । पश्यन्तमनादृत्य हरे चौरभेदे स्वर्णकारादौ

“यः पश्यतो हरेदर्थं स चौरः पश्यतोहरः” हेमच० ।

पश्यन्ती स्त्री दृश्य-शब्द ङीप् । दर्शिन्यां स्त्रियां २वाग्विगेषे

“प्राणायानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं हि तिष्ठति । स्यानेषु

विक्रते वायो कृतवर्णपरिग्रहा । वैखरी वाक् प्रयो-

क्तृणां क्रमरूपातुपातिनी । प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमा

वाक् प्रवर्तते । अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृत-

क्रमा । स्वस्वव्योतिरेवातः परा वागनपायिनी” मञ्जूषा-

धृतवाक्यम् अर्थार्थः शब्दार्थरत्ने “चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया

तदुबोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्त्रःकरणं मूलाधार-

स्थितमनलं चावयति तच्चाहितज्ञानलक्षत्स्यलस्यानिल-

चालनाय प्रभवति तच्चाहितेन चानितेन तत्रैव सूक्ष्मरूपे-

ष्योत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततो नाभि-

देशपर्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः

पश्यन्तीति व्यावृत्तयते एतदुदयस्य सृज्यतरसृज्यतमतया

ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदीयश्रुतिगोचरता । ततस्ते-

नैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः

शब्दो मध्येत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया

सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्या । ततो

सुखपर्यन्तमागच्छता तेन कण्ठदेशं प्राप्य आहत्य सू-

क्ष्णानं तत्प्रतिघातेन पराठत्य च सुखविवरे कण्ठादितत्त-

दृष्ट्यानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते”

“वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्भक्ष्यमा मृतिगोचरा । द्योतिताथा
तु पशुपत्नी सूक्ष्मा वासनपायिनी” मङ्गिनाथधृतवाक्यम् ।
पश्वयन न० यागभेदे शत० ब्रा० ४।६।१ [ब्र० ४।१।१६भा० ।
पश्वयन्त्र त्रि० पशोरिदं वा० उ० कर्म० । पशुनिर्गमनार्थयन्त्रभेदे
पश्ववदान न० पशोरङ्गविशेषस्यावदानं क्लृप्तम् । पशो-
रङ्गविशेषक्लेदने पशुशब्दे कर्म० वाक्यं दृश्यम् ।

पश्वाचार पु० पशुनामधिकारिविशेषाणांमाचारः । तन्त्रोक्ते
आचारभेदे पशुभावे “वेदोक्तेन यजेद्देवीं कामसंकल्प
पूर्वकम् । स एव वैदिकाचारः पश्वाचारः स उच्यते” ।
कुञ्जिकातन्त्रे ७७० “भावश्च त्रिविधो देवि ! दिव्य-
वीरपशुकमात् । विश्वश्च देवतारूपं भावयेत् सुरसु-
न्दरि ! । स्त्रीमयश्च जगत्सर्वं पुरुषं शिवरूपिणम् ।
अभेदे चिन्तयेत् यस्तु स एव देवतात्मकः । नित्यज्ञानं
नित्यदानं त्रिसन्ध्यञ्च जपार्चनम् । निर्मलं वसनं देवि !
परिधानं समाचरेत् । वेदशास्त्रे दृढज्ञानं गुरौ देवे
तथैव च । मन्त्रे चैव दृढज्ञानं पितृदेवार्चनं तथा ।
बलिवैश्वं तथा आङ्गं नित्यकार्यं शुचिस्मृते ! । शत्रु
मित्समं देवि ! चिन्तयेत्तु महेश्वरि ! । अन्नञ्चैव महे-
शानि ! सर्वेषां परिवर्जयेत् । गुरोरन्नं महेशानि ! भो-
क्तव्यं सर्वसिद्धये । कदर्थञ्च महेशानि ! निष्ठुरं परि-
वर्जयेत् । देवतानिन्दकं दृढा नालापञ्च समाचरेत् । स-
त्यञ्च कथयेद्देवि ! न मित्या च कटाचनं महानिर्वा-
णतन्त्रे “दिव्यवीरमयो भावः कश्चिद् नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणांम्” ।

पश्चिज्या स्त्री पशुना इज्या । पशुयागभेदे तत्कर्मव्यका-
लादिः कात्या० श्रौ० ६।४।१ सूत्रादौ दृश्यम् ।

पश्चिष्टका स्त्री अग्निचयनार्थं इष्टकाभेदे पशुयागे हि पञ्च
इष्टका भवन्ति यथोक्तं शत० ब्रा० ६।२।१२० “कथम-
श्वेषोऽग्निः पश्चिष्टकः सर्वः पशुज्वारब्धो भवतीति
प्रवोडाशः कपालेषु त्वेवाप्यत इयं त्रयसा मृत्सयीष्ट-
काय यत् पशुपालभते तेन पश्चिष्टकाप्यतेऽथ यद्वपामभि-
तो हिरण्यशकलौ भवतस्तेन हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ य-
दिष्टो यूपः परिधयस्तेन वानस्पत्येष्टकाप्यतेऽथ यदाव्यं
प्रोज्जयः पुरोडासस्तेनाक्षं पञ्चमीष्टकाप्यत एवमुपज्ञा-
श्वेषोऽग्निः पश्चिष्टकः सर्वः पशुज्वारब्धो भवति” ।

पश्चिष्टि स्त्री इत० । पशुयागशब्दे इष्टिभेदे सा च इष्टिः
“इष्टिर्भयतोऽन्यतरतो वा” आशु० श्रौ० १।१।२ सूत्रादौ
विहितम् ।

पश्चेकादशिनी स्त्री एकादश परिमाणमस्य डिनि डीणं
पशुना एकादशिनी । शत० ब्रा० १।६।३ उक्ते एकादश
देवताकैकादशपशुमाध्ये यज्ञभेदे ते च पशवः “आग्नेयं
प्रथमपशुपालभेत् इत्युपक्रमे १ आग्नेयः २ सारस्वतः
३ सौम्यः ४ पौष्णः ५ वाहेस्पत्यः ६ वैश्वदेवः ७ ऐन्द्रः ८ मा-
रुतः ९ ऐन्द्राग्नः १० सावित्रः ११ वारुण इत्येते अग्नाद्ये-
कादशदेवताकाः उक्ताः ।

पष्ठवाह पु० पृष्ठेन वहति पष्ठं भारं वा वहति वह-शिव
पृष्ठो० । पश्चवर्षीये भारमहे वृषे तथायस्तायां स्त्रियां
गवि डीणं वाह ऊठ् पष्ठोही यजु० १४।६ “द्वादश
पष्ठोही गर्भिगवो ब्रह्मणः” आशु० श्रौ० ६।४।१४ । सग्व-
बोधे पृष्ठो हीत्युक्तिः लोकामिमायेण वेदे तु पष्ठवाट्
पष्ठोही इत्येव प्रयोगात् ।

पस नाशने चु० उभ० सक० सेट् इदित् । पंसयति ते अपंसन्तु त
पसस् न० पस-यसन् । राष्ट्र “गर्भोराष्ट्रं पसोराष्ट्रमेव”
शत० ब्रा० १२।२।६।६

पस्य न० पस-भावे क्तिन् तत् साधु यत् । गृहे निवस्यतुः
अस्यमिति पाठान्तरम् अस्तये स्थितये साधु यत् । तत्
हेमच० निघण्टौ तु पस्यमित्येव गृहनामसु पठितम् ।
पस्यमस्यस्येति मतुप् मस्य वः दीर्घः । पस्यावत् सदः-
प्राचीनवर्गादिगृहवर्ति ऋ० १।१५।२भा० ।

पस्यश पु० शास्त्रारम्भसमर्थके उपोद्वाते सन्दर्भपन्थभेदे स च
महाभाष्यस्य प्रथममाह्निकात्मकः शब्दविद्योवनो भाति
राजनीतिरपम्यशा” माघः ।

पङ्कव पु० शसुधारिन्नेच्छजातिभेदे काम्बोजशब्दे १६०७४
दृश्यम् । स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।

पङ्किका स्त्री अप+ङ्कु+वा० ड सञ्ज्ञायां कन् कापि अतः
त्वम् अपेरङ्गोपः । वारिपृच्छां शब्दरत्ना० ।

पा पाने स्वा० पर० सक० अनिट् । शिति पित्रादेशः पितृति
अपात् पपी पेयात् पीयते पीत्वा पीतः पायः पेयं
प्रपा । पिच् पाययति णौचङि अपीयत् । पिपा-
सति पेपीयते ।

पा रक्षणे अदा० पर० सक० सेट् । पाति अपासीत् पपी ।
पायात् पिच् पालयति अपीपत् । पालनम् पालकः ।

पांश(स)न त्रि० पसि-ल्यु वा० दीर्घः पृष्ठो० वा । दूषके त्रिका०
पांश(स)व पु० पां(सोः)शोर्विकारः अण् । (पाङ्गा) लव-

णभेदे पां(सु)शुजादयोऽप्यत्र राजनि० ।
पांश(सु) पु० पसि-नाशने अजिह्विकस्यसिपिवाघासृजि

पसिवाधासृजिपशितकुधुगदीर्घहाथ" उणा० उ दीर्घश्च ।
 १ घूर्णौ २ शस्यार्थचिरसञ्चितगोमये च विशुः उणादिसूत्रे द-
 न्यान्त्य पसिधातोरेव उप्रत्ययदोषयोर्विधानात् विशुप्रकाशे
 तान्व्यान्ते कीर्त्तनाच्च पृषो० दन्त्यस्य शः इति बोध्यम् ।
 अतएव "तावत्या अपि दन्त्याः स्युः शंशुकरपांशवः"
 शकारभेदे उक्तम् । श्लवणभेदे न० "यौद्धिदं पांशु-
 (घ) श्लवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् । चारं गुरु कटु-
 स्निग्धं स्वेदनं वातनाशनम्" भावप्र० । ४ पपटे ५ कर्पू-
 रभेदे पु० राजनि० । पांशु(घ)तो भवः यत् । पां(श)-
 स्य तत् भवे ति० । रुद्रभेदे पु० यजु० १६।१५

पांशु(सु)कासीस न० कासीसे राजनि० ।

पां(श)सुकुली पांशून् कोलति कुल-संहतौ क गौरा-
 ङीष् । राजमार्गे हारा० ।

पांशुकूल न० इत० । निरूपपदशासनभेदे "शासनं धर्म-
 कीलः स्यात् सुसृतिः शुद्धशासनम् । पट्टोलिका लृप्त-
 कीला पांशुकूलं न कस्यचित्" तिका० ।

पांशु(सु)चार न० पांशु(घ)रिव चारम् । चारलवणे (पा-
 ङाबोने) पार० निघण्टुः ।

पांशु(सु)चत्वर पु० पांशुभिश्चत्वर इव । घनोपले शब्दमा० ।

पशु(सु)चन्दन पु० पांशुधूलिचन्दनमिवास्त्व । विभूतिभूषिते
 शिवे तिका० ।

पांशु(सु)चामर पु० पांशुचामर इवास्त्व । शपटवासे (तावु)
 जटा० । २ दर्वाङ्कितकटोतटे श्वङ्गापके ४ प्रशंसायाम्
 ५ पुरोटी ६ धूलियुक्तके च सेदि० ।

पांशु(सु)ज न० पांशु(घ)तो जायते जन-ङ । (पाङ्गा)
 श्लवणभेदे रत्नमा० । पांशु(घ)भयादयोऽप्यत्र ।

पांशु(सु)पत्र न० पांशु(घ)भिः सञ्चितगोमयैः पत्रमस्य ।
 वास्तूकशाके शब्दमा० ।

पांशु(सु)मर्दन पु० पांशु(घ)ः सृष्टतं स्रष्ट-आधारे क्युट् ।
 वेदारं चेत्यभेदे तिका० । [[डांश] हारा० ।

पांशु(सु)र पु० पांशु(घ) राति-क । १ खल्लो २ दंशके च
 पांशु(सु)रागिणी स्त्री रज्जु-घट्टण्य ङीष् । पांशु(घ)भिः
 रामिणी इत० । महासेदायां राजनि० । ५।१५० ।

पांशु(सु)राष्ट्र न० पांशु(घ)प्रधानं राष्ट्रम् । देशभेदे भा० व०
 पांशु(सु)ल ति० पां(घ)शुरस्यस्य सिद्धा० लच् । १ धूलियुक्ते
 तत्तुल्यपापयुक्ते २ शुक्ले च स्त्रियां टाप् ।

पाक पु० पच-भावे घञ् । शतशुब्दादिविक्लेदनव्यापारभेदे
 च च स्यूजीमार्जनापः सन्तापनाद्योदनपरीक्षाव्या-

पारसमूहः । पिवति स्नानम् पा-कन् वयसि स्वर्भका-
 नि० वा । २ स्नानपायिनि शिशौ शपरिणते जरसा ४ के-
 शादेः शोकाग्रौ कनरः । ५ मेचके ह्रादभङ्गे ७ भीतौ
 शब्दरत्ना० । ददेत्यभेदे हेमच० पाकशासनः । द्रव्यादेः
 पाकप्रकारभेदादिकं पाकराजेश्वर उक्तं यथा

"भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं कथनं तथा । तान्द्र-
 पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः" । भर्जनं केवलपात्रे ।
 तलनं स्नेहद्रव्ये, स्वेदनम् अग्न्युत्तापे । पचनं जले ।
 कथनं सिद्धद्रव्यरसपचने । तान्द्र- हारयुक्तमवन्ने,
 पुटपाक ऊर्ध्वधोऽग्नितापे ज्ञेयः" ।

आङ्गे पाकप्रकारादि नि० सि० उक्तो यथा

देवसुः "तथैव यन्वितो दाता प्रातःस्नात्वा सहास्वरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरक्षारम् च बान्धवैः" अत्रात्मने-

पदात् स्वयमेव पाकः कार्यः अशक्तौ यत्न्या तदभावे

बान्धवैः "ततस्तानि पपाचाशु सीता जनकान्दनी"

इति पाञ्चलिहृद्वादिति हेमाद्रिः । आङ्गदीपकिकायामा-

शुल्कायनः "समानप्रवरैर्मित्रैः सपिण्डैश्च गुणान्वितैः ।

जगोपकारिभिश्चैव पाककार्यं प्रशस्यते" । व्यासः "रु-

हिषी चैव सुज्ञाता पाकं कुर्यात् प्रयत्नतः । निष्पद्ये

च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत्" । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे

"रजस्वलां च पापशुद्धं पुंश्चर्यौ पतितौ तथा । ज्यजे-

च्छूद्रां तथा बन्ध्यां विधवां चान्यगोत्रजाम् । व्यङ्गकथी

चतुर्थाङ्गः स्नातामपि रजस्वलाम् । वर्जयेच्छाङ्गपाकाद्ये-

समावृत्तितृणशाम्" सातृपितृवंशजभिर्वा तज्जोदित्यर्थः ।

श्रुतिसारे "न पाकं कारयेत् पत्नीमन्यां (अन्यामन्यवण्याम्)

वाप्यन्यगोत्रजाम् । स्तुतवत्यां च गर्भिणीं गर्भिणीं चैव

उर्ध्वं स्त्रीम्" । पाकभाण्डानि तु हेमाद्रौ नागरखण्डे "सौ-

धर्मान्यथ रौध्याणि कांस्यताम्रोद्भवानि च । शान्तिकान्यापि

भव्यानि नूतनानि हृद्धानि च" तथैवादित्यपुराणे "पच-

दन्नानि सुज्ञातः पात्रेषु शुचिषु स्वयम् । खर्णादिधातुजा-

तेषु सृण्मयेष्वपि वा द्विजः । सच्छिद्रेष्वविलिप्तेषु तथा-

चोपहतेषु च । नायसेषु न भिक्षुषु दूषितेष्वपि कर्हिचित्

पूर्वं कृतोपयोगेषु सृण्मयेषु न तु कश्चित्" । वायुपुराणे

"न कदाचित्पचेदन्नमयः स्थालीषु पैतृकम् । अयसो दर्श-

नादेव पितरोऽपहृवन्ति हि । कालायसं विशेषेण

निन्दन्ति पितृकर्मणि । फलानां चैव शाकानां कृद-

नाद्यानि यानि तु । महानसेऽपि शस्त्राणि तेषामेव

हि सन्निधिः । इष्यते नेतरस्यात् शस्त्रमात्रस्य दर्श-

मम् । आदित्ये तु विदुषा पितृणां तृप्तिमिच्छता । म-
हानसेऽतियुक्तानामपि कार्यं न दर्शनम् । तत्रैव "पच-
मानसु माण्डेषु भक्त्या तास्त्रमयेषु च । ससुष्वरति वै
घोरात् पितृन् दुःखमहार्णवात् । तेजसानामभावे तु
पिठरे मृण्मयेऽपि च । नवे शुचौ प्रकुर्वीत पाकं पि-
तृर्धमादरात्" । तत्रैवादित्यपुराणे "पक्वान्नस्यापनार्थं तु
शस्त्रान्ते दारुजात्यपि । द्रव्यादीन्यपि कार्याणि यज्ञि-
यैरपि दारुभिः" । यमः "विवाहे प्रेतकार्ये च माता
पितोः ज्येष्ठानि । नवभागानि कुर्वीत यज्ञकाले वि-
शेषतः" । अत्र पाकाग्निमाह हेमाद्रौ प्रजापतिः "सोपा-
सनेनाज्ञसिद्धिरग्नौकरणमेव च" । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽङ्गिराः
"शास्त्रान्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यतः । यस्मि-
न्मग्नौ पचेदन्नं तस्मात् होमो विधीयते" । मनुः "वैवा-
हिकेऽग्नौ कुर्वीत मृत्तं कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञ-
विधानञ्च पत्तिं चान्वाहिकीं द्विजः" । आङ्गस्य मृत्तत्वं
चोक्तमपराक्येण, अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे "प्रातर्होमं तु
निर्वर्त्य ससुष्वृत्य उताशनात् । शेषं महानसे कृत्वा
तत्र पाकं समाचरेत् । पाकान्तेऽग्निं तमाहुत्य मृ-
त्तान्नौ तु पुनः क्षिपेत् । ततोऽस्मिन् वैवादेवादिकर्म कु-
र्यादतन्द्रितः" । तदभावे लौकिके "ततः पचेयुरन्नानि
निर्वापनन्तरं शनैः । वैवाहिकेऽग्न्यायन्यत्र लौकिके
वापि संयतः" इति दीपकलिकायां संप्रहोक्तेः ।
पाकभाग्डस्य त्याज्यत्वं यथा "नित्यं नूतनभाग्डेन
कर्तव्यः पाक एव च । अथ वा पक्षपर्थ्यन्तं ततस्त्याज्यं
मनीषिभिः" इति ब्रह्मवैवर्तपु० । पाककाले शूद्रायाग्नि-
दाननिषेधो यथा "शूद्रायाग्निञ्च यो दद्यात् पाककाले
विशेषतः । शूद्रपक्वं भवेदन्नं ब्राह्मणः शूद्रतामियात्"
कर्मलोचनम् । एकोद्दिष्टाद्दे तस्य नित्यत्वं यथा
"एकोद्दिष्टु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा खयम् । अभावे
पाकपात्राणां तदहः ससुषोषणम्" आङ्गत० । शूद्रेण
तत्रापि आमात्रेनैव कार्यम् "आमं शूद्रस्य पक्वा-
न्नमित्युक्तेः आमात्रेनैव शूद्रेणेत्युक्तेः पाकविधिर्यथा
"पूर्वांशमिच्छो भूत्वा उत्तरांशमिच्छोऽथ वा ।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् । अन्नप्राश-
मिच्छे पक्वमृताञ्च विजानता । पूर्वमिच्छो धर्मकासः
शोकहानिञ्च दक्षिणे । श्रीकामस्योत्तरमिच्छः पतिकामश्च
पश्चिमे । ऐशान्यामिच्छे पक्वां ददित्वा जायते नरः ।
यदा तु आयस्ये पात्रे पक्वमन्नाति वै द्विजः । स यापि-

ष्टोऽपि सुङ्क्तोऽन्नं रौरवे परिपच्यते । तावत् पक्वा
चक्षुर्हानिनो वै लभते क्षयम् । पितृभ्यां पक्वमन्नञ्च
पितृव्येण यश्चिन्ति । पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फ-
लमीप्सितम् । वातुलेन तु यत्पक्वं भगिन्या च कनि-
ष्ठया । असंगोत्रेण यत्पक्वं शोणितं तदपि मृतम् ।
अभक्तेन च यत्पक्वं स्त्रिया पक्वन्तयेव च । पक्वपात्रे
च यत्पक्वं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । उडुस्वरेण काष्ठेन
कदम्बस्य दलेव च । शालेन करमर्द्धेन उदरावर्त्तकेन
च । पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुक्त्वा रात्रिसुषावसेत् । गर्हि-
ताञ्जमवीरान्नं भुक्त्वा कच्छं समाचरेत् । अग्रजा या
तु वक्षिता नाशीयादेव तद्गृहे । शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शि-
रीषकस्य चैव हि । कलिचण्डातकस्यैव वज्रवारुणकस्य
च । एरण्डशालमलेवापि पक्वान्नं गर्हितं मृतम् ।
यदा मृण्मयपात्रे तु पक्वं वै सर्वकालिकम् । मासे पक्षे
तथाष्टाह्ने तस्यात्वं विच्छेत् मृत्तौ । धनुःपात्रे तथा
सिंहे मिथुने वा वरानने । यः कुर्याद्भोजनं देवि !
कच्छेयैव विगृह्यति । एकदा तु जलं दद्याद्दिवारं न
प्रदापयेत् । त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत्"
मत्स्यश्रुते ४२प० । जाठराग्निना पाकप्रकारस्तु अष्ट-
प्रकारशब्दे ५१८पृ० उक्तः
औषधपाकप्रकारस्तु चक्रपाणिदत्तादिवन्ये दृश्यः ।
पच्यते फलं मत्त काले आधारे वज्र । एफलपाकाधि-
करणे । कालभेदे शुभाशुभसूचकपक्षोत्पातादीनां पाक-
कालश्च ४० सं० ६७ अ० उक्तो यथा

"पक्वाङ्गानोः सोमस्य मासिकोऽङ्गारकस्य वक्रस्य ।
आ दर्शनाच्च पाको बुधस्य जीवस्य वर्षेण । षड्भिः सि-
तस्य मासैरवदेन शनैः सुरद्विषोऽव्दाधात् । वर्षात्पूर्व्यं
ग्रहणे सदाः स्यात् त्वाङ्गकीलकयोः । त्रिभिरेव धूमके-
तोमासैः श्वेतस्य सप्तरात्रान्ते । शप्ताह्वात् परिवैष्टेन्द्र-
चापसन्ध्याभ्यस्तचीनाम् । शीतोष्णविपर्यासः फलपुष्प-
मकालजं दिशं दाहः । स्थिरचरयोरन्यत्वं प्रसूतिवि-
कृतिश्च प्रणमासात् । अक्रियमाणककरणं भूकन्योऽनु-
त्सवोऽदितिश्च । शोषणश्चाशोष्याणां क्षोतोऽन्यत्वं च
वर्षादात् । स्तम्भकुसुमाचीनां जल्यितरुदितप्रकम्पित-
स्त्रिदाः । मासत्रयेण कलहेन्द्रचापनिर्घातपाकाश्च ।
कीटासुमन्तिकोरगवाङ्गल्यं मृगविहङ्गमस्तं च । लो-
हस्य चापसु तरुणं त्रिभिरेव विपच्यते मासैः । प्रसवः
शुभाशरण्ये वन्यानां पाकसमयेव च । भुज्जिज्जिह्वोरन्ये"

नृध्वजाश्च वपात् समधिकाद्वा । गोमायुष्टप्रसङ्गा दशा-
हिकाः सद्य एव त्वर्यरवः । आक्रुष्टं पक्षफलं वल्
मीकविदारणं च भूपाहे । अल्लताशमज्जलनं हततैलव-
सादिर्वर्षणं चापि । सद्यः परिपच्यन्ते सासेऽध्यङ्गे च
जनवादः । क्वचित्तिरूपपुष्टतपह्वीजानां सप्तभिर्भवति
पक्षैः । क्वत्स्य तोरणस्य च केचित्सासात् फलं प्राङ्गः ।
अल्लतविरुद्धानां स्नेहः शब्दश्च वियति भूतानाम् ।
साजोरनकुलयोर्मूषकेण सङ्गश्च सासेन । गन्धर्वपुरं मा-
सादु रसवैकल्यं हिरण्यविक्रितश्च । ध्वजवैश्यापांशुधू-
माकुला दिशश्चापि सासफलाः । नवकैकाष्टकैकषट्ति-
कत्विकसंख्यसासपाकानि । नक्षत्राण्यश्विपूर्वकाणि सद्यः-
षाकाऽङ्गेषा । पितृग्रन्थासः षट् षट् त्रयोऽङ्गसप्तौ
च त्रिषुङ्गेकैकाः । सासचतुष्काषादे सद्यःपाकाभिजित्
तारा । सप्ताष्टावध्याङ्गे त्रयस्त्रयः पञ्च चैव सासाः स्युः ।
अवगादीनां पाको नक्षत्राणां यथासंख्यम् । निगदित-
समये न दृश्यते चेद्दुःखधिकतरं द्विगुणे प्रपच्यते तत् ।
यदि न कनकरत्नगोप्रदानैरुपशमितं विधिवद्विजैश्च
शास्त्रा । दशाशब्देऽन्तर्देशाशब्दे च ग्रहसूचितफलपा-
कभेदो दृश्यः । कर्मणि घञ् । १०परिपक्वे ऋ० ७।१०४।६
११परिणतबुद्धौ च त्रि० पाकसुतन्त्रशब्दे दृश्यम् । १२कले
११प्रसङ्गे च पाकयज्ञशब्दे दृश्यम् । पाकस्य अल्लस्य
प्रसङ्गो वा भावः पृथ्वा० इमनिच् । पाकिमन् तद्भावे
पु० । पाकस्यादूरदेशादिः पक्षा० फक् । पाकायन पाकस्या-
दूरदेशादौ त्रि० । [शब्दमाला ।

पाककृष्ण पु० पाके फलपाके कृष्णः । (पानीयामला) वृक्षभेदे
पाकज न० पाकाज्जायते जन-ङ । १काचलवणे । २पाक-
जातमात्रे त्रि० । “अनुष्णाशीत्पाकजः” भाषा । १परि-
णाममूलरोगे । [ऋ० ८।१८।१५ ।

पाकता अव्य० पाकः विपक्वपत्रः स्वार्थे ता । विपक्वपत्रे
पाकदूर्वा स्त्री पाकयुक्ता दूर्वा शा० त० । परिपक्वदूर्वायाम्
ऋ० १०।१६।११ भा० ।

पाकद्विष् पु० पाकाय दैत्याय द्वेष्टि द्विष्-क्विप् ४त० ।

पाकशासने इन्द्रे हेमच० । पाकारिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

पाकपात्र न० पाकसाधनं पात्रम् शाक० त० । पचनसाधने
पात्रे स्यात्पादौ । तद्भेदाः पाकशब्दे दृश्याः । पाकभा-
जनपाकभाण्डादयोऽप्यत्र ।

पाकपुटी स्त्री पाकसाधनं पुटी शा० त० । (मेथान) कुम्भ-
पाकार्थशाब्दायाम् हेमच० ।

पाकफल न० पाकयुक्तं फलमस्य शा० त० । (पानीयामला)
फलपाके शब्दच० ।

पाकमत्स्य पु० पाकः पक्वः मत्स्यः । १पक्वमत्स्ये व्यञ्जनभेदे
शब्दच० । २कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे २०५८ पृष्ठे
दृश्यम् । सासुद्रे ३मत्स्यभेदे सुश्रुतः निरालकशब्दे
४०८६ पृष्ठे दृश्यम् ।

पाकयज्ञ पु० पाकसाध्यो यज्ञः शा० त० । चरुपाकेन कर्त्तव्ये
यज्ञभेदे स च यज्ञः हवोत्सर्गादिहोमः । “पाकयज्ञे तु
साहसम्” ति० त० उक्तेस्तद्वान्निः साहसः । पाकः
अल्लः बालकसास्यात् प्रशस्तो वा यज्ञः । २अल्लयज्ञे
१प्रशस्तयज्ञे च यथाह “तयः पाकयज्ञाः” आश्व० ८०।१।१२।
स्त्रुते नारायणः ।

“पाकयज्ञास्तयस्त्रिविधा इत्यर्थः । कुतः कुताः प्रकृताः
ब्रह्मणि कुताः” इत्येकैकस्मिन् बह्वचननिर्देशात् । यदि
हि त्रिविधत्वं न स्यात् एकवचनेन निर्देशं कुर्यात् ।
तस्मात् त्रिविधत्वमिति । पाकयज्ञाः अल्लयज्ञाः प्रशस्त-
यज्ञा वा । दृष्टव्योभयत्र पाकशब्दः । योऽस्मात् पाक-
तरः इत्यत्राल्लत्वे पाकशब्दः । तं पाकेन मनसाऽपश्यम्
इति यो मा पाकेन मनसा इति च प्रशंसायाम् । तेन
आज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञतन्त्रं सिद्धं भवति । यदि
हि पाकशब्दः पक्वौ वर्तेत आज्यहोमेषु तन्त्रं न
स्यात् । दृश्यते च तस्मात् तत्र वर्त्तते । प्रशस्तयज्ञा इ-
त्युक्तम् । कथं प्रशस्तत्वम् उच्यते यस्मादेतेषु संस्कारा
उच्यन्ते । तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते । के पुनस्ते संस्काराः ।
गर्भाधानादयः । तस्मात् सर्वेषां पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं
तत् सम्यक् । कथं त्रिविधत्वमित्यत आह “कुता अग्नौ
हूयमाना अग्नौ प्रकृता ब्रह्मणि (ब्राह्मणभोजने)
कुताः” इति ।

पाकयज्ञिक पु० पाकयज्ञस्य तत्प्रतिपादकपन्थस्य व्याख्यानो
ग्रन्थः पाकयज्ञे भवो वा ठञ् । १पाकयज्ञपन्थव्याख्याने
ग्रन्थे २पाकयज्ञभवे च । [१।७।४।१६

पाकयज्ञिय त्रि० पाकयज्ञमर्हति च । पाकयज्ञार्हे शत० ब्रा०
पाकरञ्जन न० पाकं पच्यमानं रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्यु ।
तेजपत्ने शब्दच० ।

पाकल न० पाकं लाति ला-क । १कुटौषवौ (कुडु) अमरः
२वङ्गौ श्वायौ च पु० विश्वः । ४कर्कोट्यां स्त्री गौरा०
डोष् । शब्दमा० ५कुञ्जरज्वरे इवोधनद्रव्ये च पु० सेदि० ।

पाकलि स्त्री पा-पाने सम्मदा०भावे-किप् त्वां पाकं कलयति

कल-कर्त्तरि इन् । रोहिणीति ख्याते वृक्षभेदे रत्नभा०

पाकशाला स्त्री इत्० । पाकस्थाने पाकगृहपाकस्थानादयो-
ऽप्यत्र "प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्नेयां पचनालयम्"
पी०धा० धृतवाक्यम् गृहशब्दे दृश्यम् ।

पाकशासन पु० पाकं तन्नामदैव्यं शास्ति शास-ल्यु । इन्द्रे
तस्य तन्नामकता यथा "पाकं जघान तीक्ष्णायैर्भार्गवैः
कङ्कवाससैः । तत्र नाम विभुर्लोभे शासनत्वाच्चरैर्ददौ ।
पाकशासनतां शक्रः सर्वभरपतिर्विभुः" वामनपु० ।

पाकशासनि पु० पाकशानस्यापत्यम् इज् । इन्द्रपुत्रे श्वेज-
यन्ते अमरः २ अर्जुने श्वातिवानरे च । [शब्दच० ।

पाकशुक्ला स्त्री पाके परिणामे शुक्ला । (खड्गि) ख्याते पदार्थे

पाकसंस्थ त्रि० पाकः संस्था यस्य । पाकसाध्ये यज्ञभेदे ।
स च गौतमेन दर्शितः "अष्टका पार्थिवश्चाङ्गं चावगत्या-
पहायणीचैत्राश्वयुजी चेति सप्त पाकसंस्थाः" । हारीतः
"पाकयज्ञान्यजोन्नित्यं हविर्यज्ञांश्च नित्यशः । सोमांश्च
विधिपूर्वेण य इच्छेयुर्मनव्ययम्" ।

पाकसुत्वत् पु० पाकेन परिपक्वेन मनसा सुनोति सोमा-
भिषवं करोति सु-कनिष्पत्तुक् च । परिपक्वमनसा सो-
माभिषव कर्त्तरि यजमाने ऋ० १०।८६।१८ ।

पाकारि पु० पाकगृहकृति ऋ-इन् । श्वेतकाञ्चने रत्न-
माला । इत्० । २ पाकशासने इन्द्रे च ।

पाकार् त्रि० पाकेन सुखपाकेन अरुर्वाणम् पाकस्य अन्नादि-
पाकस्य वा अरुः क्षतम् शक्रः । शुखपाकेन क्षते २ अक्ष-
पाकनाशके अग्निमान्द्ये च यजु० १२।८५। वेददी० ।

पाकिन् त्रि० पच-वा० चितुण् कुत्वम् । १ पाककर्त्तरि २ पाक-
युते च बहुपाकी इत्यादि सुष्ठु० ।

पाकिम त्रि० पाकेन निर्दत्तः भावान्वत्वात् पाक+इमन् ।
पाकेन निर्दत्ते सि०को० ।

पाकु त्रि० पच-उण् न्यङ्कु० कत्वम् । पाचके [उष्णादि०

पाकुक् त्रि० पच-उक् चक्ष कश्च । रूपकारे पाचके उष्णा०

पाक्य त्रि० पच-कर्मणि गत्यत् णप्रति चक्ष कश्च । १ पक्त्व्ये
पाकेन साध्यम् पाकस्य हितं वा ना० यत् । २ विड् लवणे
क० अमरः १ पांशुलवणे रत्नभा० ४ यवचारे पु० अमरः ।

पाचिक त्रि० पच्चे पञ्चदशतिथ्यात्मके काले पचान्तरे
संशयकोटिभेदे वा भयः ठञ् । १ पञ्चकालभवे २ पचान्त-
रभवे ३ संशयैककोटीभवे च "नियमः पाचिके सति"
भोजांशः ।

पाखण्ड त्रि० "पालनाच्च तयोधर्मः पाखण्डेन निवर्तते"

इत्युक्तेः पातीति पा-किप् पाः तयोधर्मः तं खण्डयन्
खण्डि-अण् उण्० स० । पापखण्डे सर्वलिङ्गिनि व्यमरटी-
कायां भासुदीक्षितः । भूर्धन्यपसध्यः सर्वसमस्ततः ।

पागल त्रि० पिबति सुरां पा+कर्त्तरि किप् पाः सुरा-
पायीय गलति स्ववति गल-अच् । उन्मत्ते "पागला-
याङ्गहीनाय चान्वाय वधिराय च । जडाय चैव भू-
खाय क्रीवतुल्याय पापिने । ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि
यः स्वकन्यां ददाति च" ब्रह्मवै० प्रक० १४ अ० ।

पाङ्क्त त्रि० पङ्क्तौ भवादि वा उत्सा० अज् । १ पङ्क्तिभवे
२ दशाक्षरपादकण्ठोभेदयुते च । पङ्क्तिबंध्याऽस्तप्य
अण् । ३ तत्संख्यायुतावयवयुते पशौ ४ पुरुषे च "पा-
ङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशवः" तारुण्यभा० २।४२।
"पाङ्क्तप्राख्ये अन्दिषि पङ्क्तसंख्या विद्यते तस्य पञ्चभिः
पदैरुपेतत्वात् पुरुषेऽपि द्वौ हस्तौ द्वौ पादौ शिरश्चेति
पञ्चसङ्ख्या विद्यते पशुष्वपि चत्वारः पादाः पुरुषेति
पञ्चसंख्यासि" भा० पङ्क्तिच्छन्दसः दशाक्षरपादकत्वात्
चतुर्षु चरणेषु चत्वारिंशदक्षराणि सन्ति तेन अठ-
ट्टुपा गणनया पञ्चपादत्वमिति बोध्यम् ।

पाचक त्रि० पच-एतुल् । १ पाककर्त्तरि तद्दृत्तियुक्ते २ रूप-
कारे च । ३ अग्नौ हलायु० तस्य जठराग्निरूपेण वाद्या-
न्नादेच पाचकत्वात्तथात्वम् इपित्ताख्ये भातौ भावप्र०
"पाचकं रज्जुकं चापि साधकालोचकं तथा । आजक-
क्षेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः" भावप्र० । तत्कार्य-
भेदश्च पित्तशब्दे दृश्यः । अन्नादौ विषदानादिपरि-
जिहीर्षया नृपादिभिर्विषया पाचकः वैद्याद्याधिष्ठितः
करणीयस्तथा सुश्रुते कल्पस्थाने दर्शितं यथा

"विषैर्निहन्तुर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः । स्त्रियो वा
विविधान् योगान् कदाचित्सुभगेच्छया । विषकान्तोपयो-
गाद्वा क्षणाज्जह्वादस्त्रचरः । तस्माद्द्वैद्येन सततं विषा-
द्रूक्ष्यो नराधिपः । यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्वत्थं प्रापितं
नृणाम् । न विश्वस्यात्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित् ।
कुलीनं धार्मिकं क्षिप्रं सुभृतं सततोत्थितम् । अलुब्धम-
शठं भक्तं कतञ्च प्रियदर्शनम् । क्रोधपाखण्डमात्मव्यस-
दाख्यविवर्जितम् । जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं श्री-
वदयान्वितम् । मेधाविनमसंश्चान्तमसुरक्तं हितैषिणम् ।
पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं सायाविवर्जितम् । पूर्वोक्तैश्च
गुणैर्युक्तं नित्यं सच्चिद्विज्ञातगदम् । महानसे प्रयुज्यते
दैव्यं तद्विद्यपूजितम् । प्रशस्तीदिग्देशकतः शुचिभाख्यं

महच्छि । सजालकं गवाक्षाट्प्रमातृवर्गनिषेधितम् ।
विकचसूटसंस्तरं सवितानं कृताचनम् । परीक्षितस्त्री-
पुच्छं भवेद्वापि महानसम् । तत्ताध्यचं नियुज्जीत प्रायो
वैद्यगुणान्वितम् । शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रिय
दर्शनाः । संविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः ।
ज्ञाता हृदं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः । तस्य
चात्राविद्येयाः सुविविधाः परिकर्मिणः । आहारस्थि-
तयज्ञापि भवन्ति प्राणिनो यतः । तस्मान्महानसे वैद्यः
प्रमादरहितो भवेत् । साहानसिकबोडारः सौपौदनिक-
पौपिकाः । भवेयुवैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन ।
दक्षितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टासुखवैभवेः । विद्याविषय
दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् । न दद्यात्तुत्तरं पृष्टो
विवक्षम् मोक्षमेति च । अपार्थं वक्तुमङ्गीर्यं भाषते
चापि मूढवत् । स्फोटयन्नुत्तरीर्भूमिमकसाद्विलिखेद्-
सेत् । वेपथुर्जायते तस्य तत्सन्धानोऽन्यभीक्ष्णते । जामो
विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्यपि । आलभेतासक-
हीनः करेण च शिरोरुहान् । निर्वियासुरपद्वारैर्वीक्षते
च पुनः पुनः । वर्त्तते विपरीतस्तु विपक्षता विचेतनः ।
केचिद्भयात् पार्श्वेभ्यः त्वरिता वा तदाज्ञया । अचता-
मपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः । तस्माद् परीक्षणं
कार्यं भूतानामादितो मृगैः । अन्ने पाने दन्तकाष्ठे
तथाभ्यङ्गेऽवलेखने । उत्सादने कषावे च परिषेकेऽनु-
लेपदे । सक्तु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च । पाद-
कापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् । विषजुटेषु चा-
न्येषु नक्षध्माङ्गनादिषु । लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकि-
त्सामथ्यनन्तरम् । ४भुक्तापाचकौषधादौ त्रि० ।

पाचनं न० पाचयति कर्त्तरि ल्युट् पाचतेऽनेन करणे ल्युट् वा ।
१पाचयत्यकारके प्रायश्चित्ते मेदि० तस्य फलाहृत्यादनेन
पापस्य नाशनात् तथात्वम् । २दोषपाचनसाधनद्रव्यभेदे
तानि च चक्रपाण्डित्येन रोगभेदे नानाविधान्युक्तानि
तत्र दृष्टानि तत्प्रदानकालश्च "ज्वरितं प्रहृष्टेऽतीते
लक्ष्मन्मतिभोजनम् । मग्नाहात् पच्यतेऽक्तव्ये सामे
ख्यात् पाचनं हितम्" । सर्वपाचनद्रव्यप्रमाणं वैद्यके
उक्तं यथा "दशरत्तिकमात्रेण गृहीत्वा तोलकद्वयम् ।
दत्त्वाभ्यः षोडशगुणं ग्राह्यं पादावशेषितम्" ३अग्नौ पु०
मेदि० । ४अक्षरसे हेमच० । ५रक्तैरण्डे पु० राजनि० ६हृ ।
रितक्यां स्त्री ङीप् मेदि० । स्वार्थे क । पाचनकं तत्तार्थे
पाचन+संज्ञायां कन् । टङ्ङने (सीङ्गा) हेमच० ।

पाचल न० पाचयति पच-णिच् वा० कलत् । १पाचने हेमच०
२पाचके ३अग्नौ ४रन्ध्रनद्रव्ये ५वायो च पु० शब्दर० ।
पाची स्त्री पाचयति पाचि-इन् गोरा० ङीष् । सरकत-
पत्रां हरितलतायां (पाच्ये) स्थिते कृताभेदे राजनि०
पाच्य त्रि० पच-आवश्यके गत्यत् आवश्यकार्थत्वात् न कृत्वम् ।
अवश्यपचनीये ।

पाजस् न० पाति रत्नत्वेन पा-असुन् जुट् च । १वक्त्रे नि-
चण्टुः पृष्ठो० पश्य वः । बाजस् चक्षुः निचण्टुः पाजमे
हितम् यत् । पाजस्य वलकरो त्रि० यजु० २५।८ ।

पाञ्चकपाल त्रि० समाहारद्विगुः तस्येदम् अण् । पञ्च-
कपालसम्बन्धिनि । द्विगुनिमित्तत्वाभावात् "द्विगोलुग-
नपत्ये" पा० न लुक् सि० कौ० ।

पाञ्चजन्य पु० पञ्चजनस्य दैत्यभेदस्येदम् वा० गण्य । पञ्च-
जनदैत्यास्थितिनिमित्ते । विष्णोः शङ्खे तत्कथा "समुद्रः
प्रत्युवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महान् । तिमिररूपेण तं
बालं यत्तवानिति भारत ! । स पञ्चजन्यमासाद्य जघान
पुरुषोत्तमः । न चासमाद तं बालं गुरुपुत्रं तदाऽच्युतः ।
स ह पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनार्दनः । स च देवस्य-
सुखेषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः" हरिवं० ६०।४० ।
पञ्चभिर्जनैर्निर्दत्तः षण्ज् । पञ्चजननिष्पाद्ये पञ्च-
वर्षे काश्यपवासिष्ठप्राणहिरसच्यवनरूपानि पञ्चकसाध्ये
२वर्ज्यभेदे यथोक्तं भा० व० २१।६४० । "काश्यपो
ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः । अग्निराहिरसश्चैव
च्यवनस्त्रिभुवर्चकः । अचरत् स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं
वज्रशार्पिकम् । पुत्रं लभेयं धर्मिणं यशसा ब्र-
ह्मणा समम् । महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तदा
त्वथ । जज्ञे तेजोमहार्चिश्चान् पञ्चवर्णः प्रभासतः ।
अग्निर्होऽग्निः शिरस्तस्य वाङ्म सूर्यनिभो तथा । त्वङ्-
नेत्रे च सुवर्णानि हृष्ये जङ्घे च भारत । पञ्चवर्णः
स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः श्रुतोदेवः
पञ्चवर्णकरस्तु सः" । पाञ्चजन्यस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां
कर्णां फिज् । पाञ्चजन्यायनि तत्सन्निकर्षदेशादौ त्रि० ।

पाञ्चजन्यधर पु० पाञ्चजन्यं धारयति धारि-अच् ह्रस्वः ।
विष्णो हारा० । [पञ्चदश्यां भवे

पाञ्चदश त्रि० पञ्चदश्यां सवः कालत्वेऽपि सन्निवेशाच्चण् ।

पाञ्चदश्य पु० पञ्चदशभिः सामधेनीमन्त्रैः प्रकाशः शयः ।
पञ्चदशभिः सामधेनीमन्त्रैः प्रकाशे अलौकिके वज्रौ
भाग० ६।१।२१ ।

पाञ्चभौतिक वि० पञ्चभ्यो भूतेभ्य आगतः ठक् द्विपद-
 वृद्धिः । आकाशादिभूतपञ्चकारके ज्ञेयादौ “पाञ्चभौ-
 तिको देहः” “चातुर्भौतिकमित्येके” “ऐकभौतिकमि-
 त्यपरे” सां० सू० । “ऐकभौतिकमैकैकभौतिकमित्यर्थः
 तत्र मनुष्यादिशरीरे पार्थिवधिक्येन पार्थिवता एवं सूर्या-
 दिलोकेषु तैजसाधिक्येन तैजसादिता शरीराणां सुवर्णा-
 दीनामिव” भा० । इत्यनेकेषां मतसङ्का ५५० स्वयं
 निर्णयस्ततोक्तो यथा “न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूना-
 मपादानायोगात्” सां० सू० । “बहूनां भिन्नजातीयानां
 चोपादानत्वं घटपटादिष्वेव न दृष्टमिति सजातीयमेवो-
 पादानम् । इतरच्च भूतचतुष्टयसु पञ्चकमित्याशयेन
 पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारः । एकोपादानकत्वेऽपि पृथिव्ये-
 वोपादानं सर्वशरीरस्य शरीरस्यैकमात्रभूतोपादानकत्वं
 पूर्वोक्तमनेनैव प्रसङ्गेन विशिष्याह” भा० । “सर्वेषु पृथिव्यु-
 पादानमसाधारणत्वात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत्” सां० सू०
 सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारणत्वात्
 आधिकादिभिरुक्तं । अत्रापि शरीरे पाञ्चचतु-
 रादिभौतिकत्वव्यपदेशः पूर्ववत् इन्द्रियाणां भौतिक-
 त्ववदुपपन्नकत्वमात्रेणेत्यर्थः” भा० । अथञ्च सांख्य-
 पक्षः । वेदान्तिमते तु तत्रात्मकता कायस्य तच्च काय-
 शब्दे १६२४ पृष्ठादौ दर्शितं तत्र दृश्यम् ।

पाञ्चालिका स्त्री पञ्चाली स्वार्थे अण् ततः स्वार्थे क कापि
 अतद्वत्त्वम् । वस्त्रादिनिर्मितपुत्रलिकावाम् द्विरूपः ।

पाञ्चवर्षिक वि० पञ्च वर्षाः प्रमाणमस्य ठक् तस्य वा न
 लुक् । पञ्चवर्षवयस्को त्रिका० ।

पाञ्चशब्दिक वि० पञ्चभिः शब्दैर्निर्वृत्तं ठक् । पञ्चभिः
 शब्दैर्निष्पादिते वाद्यभेदे । पञ्चशब्दाश्च वाद्यभेदाः यथा
 “अङ्गजं कर्मेजं चैव तन्त्रजं कांखजं तथा । फुत्कतं
 चेति सुनिभिः कथितं पाञ्चशब्दिकम्” स्कन्दे रेखाख० ।

पाञ्चार्थिक पु० पञ्च अर्थौ कल्याणि पाशाः वा यत्र सन्ति ठन्
 वा० वृद्धिः । १ पशुपतिशब्ददर्शितकल्पपञ्चकान्विते २ तत्रो-
 क्तपाशपञ्चकयुते च पाशुपतागमे त्रिका० ।

पाञ्चाल वि० पञ्चालदेशे भवः स्वार्थे वा अण् । १ पञ्चालदेश-
 भवे स्त्रियां ङीप् । पाञ्चाली । २ पञ्चालदेशे च पञ्चानां
 विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाशनायाचमिति पृथोः ।
 ३ शास्त्रे “प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पाञ्चालसंज्ञकम्”
 भाग० ४।२५ व्याख्यायां श्रीधरपुत्रवाक्यम् ।

पाट अञ्च० पाट-णिच् क्तिप् । सम्बोधने भेदि० ।

पाटक वि० पट-ल्युल् । १ छेदके २ मञ्चाकिकौ शकटकान्तरे
 ३ वाद्ये ४ अस्त्रादिचालने ५ मूलद्रव्यापचये ७ रोषे भेदि०
 ८ पामैकदेशे हेमच० ।

पाटचर पु० पटचर एव स्वार्थे प्रज्ञादित्वाद् अण् । चोरे अमरः
 पाटन न० चु० पट-भावे ल्युट् । छेदने

पाटल पु० पाटयति पट-णिच्-कलच् । १ श्वेतरक्तवर्णं ।
 २ तद्वति त्रि० (पारुल) ख्याते श्वेते स्त्री० अमरः ।
 ३ तत्पुष्पे ४ आशुधान्ये च न० “अलुष्णं पाटलं वज्रनि-
 ष्पिन्दि च त्रिदोषकत्” राजनि० । इरक्तलोभे स्त्री
 शब्दच० । पाटलोत्पत्तिर्न्या । “प्रदहमानो चरणौ
 दृष्ट्वाऽसौ कुसुमायुधः । उत्सर्ज्य धनुः श्रेष्ठं तज्ज-
 गामाय पञ्चधा । यदासीत्सुखवन्धन्तु रुक्मपुत्रं मञ्चा-
 प्रभम् । स चम्पकतरुजातः स्रग्गन्धायो गुणाकृतः ।
 नाहस्यानं शुभाकारं यदासीद् वज्रभूषितम् । तत् जावं
 केशराट् च वज्रलो नामतो नमः । या च कोटी शु-
 भाद्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता । जाता सा पाटला रस्या
 भङ्गराजिविभूषिता” वामनपु० ६५० । पाटलवर्णत्वात्
 ७ दुर्गायाम् स्त्री तन्त्रसा० । पाटलावतोशब्दे दृश्यम् ।
 पाटलानां समूह पाशा० य । पाटल्या तत्समूहे स्त्री ।

पाटलद्रुम पु० नित्यकर्म० । पुञ्जागृह्ये राजनि० ।

पाटलापुष्पसन्निभ न० पाटलापुष्पेण तल्लम् नित्यस० ।
 पञ्जाकष्टे राजनि० ।

पाटलावती स्त्री १ नदीभेदे मा० भी० ६५० । २ दुर्गावाञ्च ।

“अपराजिते कपर्णा च पाटला पाटलावती” तन्त्रसा० ।

पाटलि स्त्री पट-णिच् अलि । (पारुल) ख्याते श्वेते
 “पाटलिसंसर्गसुरभिवनवाताः” इति शकुन्तला २५६
 पाटलो च अमरः वा ङीप् । ङीवन्तः शकटभीष्टके
 ४५५ ककचवृक्षे च राजनि० । [हारा० ।

पाटलिक पु० पाटि-अलि संज्ञायां कन् । अन्यधर्मज्ञे

पाटलिपुत्र न० (पाटना) ख्याते नगरभेदे कुसुमपुरे हेमच०

पाटलोपल पु० नित्यक० । श्वेतरक्तवर्णयुक्ते मण्यभेदे

पाटव न० पटोर्भावेः पृथ्वा० इमनिचोऽभावपक्षे अण् । १ दक्षत्वे
 २ चारोग्ये च राजनि० । पटोश्छात्वाः अण् । पाटवाः
 तज्छात्वे व० व० । [त्रिका० ।

पाटविका वि० पाटवमस्यस्य ठन् । १ पटौ दत्ते २ धूर्त्तं च

पाटहिका स्त्री पटहस्तेदम् पाटहं तदाकारमस्यास्ति
 ठन् । १ शुक्रायां हारा० पटहे तद्वाद्ये प्रवृत्तः ठक् ।
 २ पटहवाद्यकद्वये त्रि० ।

पाठा स्त्री पाठा+पृषो० । पाठायाम् चय० १।२७।४

पाठित वि० चुरा० पठ-क्त । विदारिते हेमच० ।

पाठी स्त्री पठ-इन् वा डीप् । शालावृक्षे राजनि० २परि-
पाद्याम् गुणनादीनां श्लेषक्रमे च “अस्ति तैराशिकं
बीजं पाठी च विमला सतिः” लीला० ।

पाठीगणित न० पाट्या परिपाट्या गणितम् । लीलाव-
त्याद्यङ्गशास्त्ररूपे गणितशास्त्रे । “पाट” नाम सङ्कलि-
तव्यरकलितगुणनभजनादीनां क्रमः तथा युक्तं गणितं
पाठीगणितम्” लीलावती टीका ।

पाटीर पु० पटीर+स्वार्थे अण् । पटीरे चन्दने विश्वः ।

पाटुपट वि० “पाटेषुलुक् चोक् चाभ्यासस्य” वाचि० पाटि-
षच् नि० णिलुक् द्वित्वमभ्यासस्य एक च । पाटके ।
सि०कौ० । पक्षे पाट तत्पार्थे ।

पाट्य वि० चु० पठ-कर्मणि यत् । श्लेघे २पट्टशाके न०
राजनि० । “पाट्यशाकन्तु मधुरं दुर्जरं गुरुमात्रि च”
राजनि० ।

पाठ पु० पठ-भावे घञ् । श्रास्त्रादेरभ्यासे पौनःपुन्येन उ-
च्चारणे । णिच्-भावे षच् । २अध्यापने शिष्येभ्यः प्र-
तिपादने च पाठस्त्राटादय दोषा यथा “शङ्कितं भीतसु-
हृद्वपुष्यक्तमनुनासिकम् । विश्वरं विरसद्यैव विस्मिदं
विसमाहृतम् । काकस्वरं निरसितं तथा स्थानविव-
र्जितम् । व्याकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाः चतुर्दश ।
संगीतं शिरसः कम्पमत्यकण्ठमनर्थकम्” मार्क०पु० । अध्या-
यनक्रमो यथा “आचक्ष्य प्रयतो नित्यमधीयीत उदङ्-
मुखः । उपसंगृह्य तत्पादौ बीजमागो गुरोर्मुखम्”
अध्यापनक्रमो यथा “अधीष्व भो इति ब्रूयादिरामो-
ऽस्त्विति चाचमेत् । प्राक् कृत्वा पृथुपाश्वीनः पवित्रैश्चैव
पावितः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतगतः स्यात् कारमर्हति ।
ब्राह्मणः प्रथमं कुर्यादन्ते च विधिषुद्विजाः । । कुर्या-
दध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः । सर्वेषामेव भू-
तानां वेदश्चक्षुः सनातनः । क्षत्रीयीताध्वयक्षित्यं ब्राह्म-
ण्याङ्गीयतेऽन्यथा” इति कौर्मि उपरिभागे १३५० ।

पाठक वि० पठ-खुल् । १पठनकर्त्तरि णिच्-खुल् ।
पाठके २अध्यापके ३पुराणादिवाचके च । तल्लक्षणदि-
कसक्तं ति०त० यथा

“भविष्यपुराणम्” इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या
विश्रंपते ! । सुचित्रे सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो ॥
ब्राह्मणं वाचकं विद्याज्ञान्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्यवर्ण-

जाह्राजन् ! वाचकाक्षरकं व्रजेत्” तथा “देवाचार्यस्यतः
कत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः । सन्विष्ट शिषिलं कुर्या-
द्वाचकः कुरुनन्दन ! । पुनर्व्रिती तत्फलं न सुक्ता धा-
रयेत् कचित् । हिरण्यं रजतं गांस तथा कांस्योपदो-
हनाः । दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्तोति तत्फलम्” ।
कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः । “वाचकः पूजितोयेन
प्रसन्नास्तस्य देवताः” । तथा “ज्ञात्वा परिसमाप्तिं च पूजयेत्
वाचकं बुधः । आत्मानमपि विधीय, य इच्छेत् सफलं
कृतम्” । तथा “विस्मयमद्भुतं ज्ञानं स्रष्टाक्षरपटं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसन्वितम् । बुध्यमानः स्वयं
शुद्धो मन्यार्थं कृच्छ्रगो नृप ! । ब्राह्मणादिषु सर्वेषु
मन्यार्थं चार्पयन्नुप ! । य एवं वाचयेद्वदन्नान् स विप्रो
व्यास उच्यते” । “समस्वरसमायुक्तं काले काले विशा-
म्पते ! । प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप !”

पाठच्छेद पु० इत० । १पाठस्य विच्छेदे २यतो च त्रिका० ।

पाठन न० पाठ-णिच्-भावे ल्युट् । १अध्यापने युच् पाठना
तत्पार्थे स्त्री । २कर्त्तरि ल्यु । २पाठके वि० स्त्रियां
गौरा० डीप् ।

पाठम् स्त्री इत० । पाठस्थाने त्रिका० पाठशालादयोऽप्यत्र ।

पाठमञ्जरी स्त्री पाठशालाभ्यासस्य मञ्जरीव । शारिकायाम्
शब्दमाला । [रिकायाम् शब्दमा० २ पाठयुक्ते वि० ।

पाठशालिनी स्त्री पाठेन शलते शल-णिनि डीप् । १शा-

पाठा स्त्री पठ-कर्मणि घञ् टाप् । विद्वकण्यम् (आकनादि)

अमरः । “पाठोष्णा कटका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी
लघुः । हन्ति शूलज्वरच्छर्दि कुषातीसारहृद्रुजः । दाह
कण्डू विषवाचक्षमिगुल्मगलघ्नान्” भावप्र० । स्वार्थं क
काशि अतइत्त्वम् । पाठिका तत्पार्थे भावप्र० । पाठक-
चर्यां स्त्रियां च ।

पाठाद्यचूर्ण न० “पाठा विलानलव्योषजन्तूदाडिमधातकी ।
कटुकातिविषास्रस्तदाभीमूनिस्त्वक्लैः । सर्वैरतैः सभं
चूर्णं कौटजतण्डुलाम्बुना । सत्तोदश्च पिबेच्छर्दि
ज्वरातीसारशूलवान् । तडुदाहृमहणीदोषारोचका-
नलसादजित्” चक्र० उक्ते चूर्णभेदे ।

पाठि पु० पाठ-इन् । पृष्ठे पाठोपशब्दे दृशप्रम् ।

पाठिन् वि० पठ-णिनि । १पाठके स्त्रियां डीप् । पाठैवा-
कारेऽस्त्यस्य इति । २चित्तकण्ठे अमरः । [राजनि० ।

पाठीकुट पु० पाठेव कुटलित कुट-क पृषो० । चित्तकण्ठे

पाठीन पु० स्त्रीपाठिं पृष्ठं नसयति नस-ड दीर्घः । १सत्स-

भेदे (बोयाल) अमरः स्त्रियां डीप् । “पाठोनरोहिता-
वाद्यौ” मनुः । “पाठोनः स्त्रियः मधुरश्च कषा-
यकः । बल्यो वृषः कटुः पाके रोचनो वातपित्तनुः”
राजव० पठ-ईनन् । २गुगुलुवृक्षे ३पाठके त्रि० सेदि०
पाठेय त्रि० पाठायां भवः नद्या० ढक् । पाठाभवे
पाण पु० पण-इण् व्यायाभावः । १करे २कुलिके वृक्षे च
(कुलेखाडा) अमरः ३पणप्रवीर्यां ४वृक्षे च स्त्री०
उणा० । करश्च मणिवन्नावध्यङ्गलिपर्यन्तः ।
पाणिक त्रि० पण्येन क्रीतं निष्का० ढक् । १पण्येन क्रीते
२कुमारातुचरमाहभेदे भा० व० ५५ अ० ।
पाणिकच्छपिका स्त्री पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कच्छ-
पक्षदाकारोऽस्त्रायाः ढन् । कूर्मसद्भावाम् “पाणिकच्छ-
पिकां कुर्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः” कात्तिकापु० ५६ अ०
पाणिकर्मन् पु० पाणिभ्यां वादनरूपं कर्मास्य । १महादेवे
भा० शा० २८६ । २पाणिभ्यां वादके त्रि० ।
पाणिकूर्चा स्त्री कुमारातुचरमाहभेदे भा० श० ४६ अ० ।
पाणिखात न० तीर्थभेदे भा० व० ८२ अ० ।
पाणिगृहीती स्त्री पाणिगृहीतो यस्याः डीप् । पाणि
ग्रहणेन कृतसंस्कारायां सर्वार्थां स्त्रियाम् अमरः ।
“पाणिग्रहणसंस्काराः सर्वार्थास्तद्विद्यन्ते” मनुना सर्व-
ार्थायामेव पाणिग्रहणविधानात् तथात्वम् ।
पाणिग्रह पु० पाणिगृह्यतेऽत एव ग्रह-आधारे अण् ।
विवाहे “हस्तास्त्राणिपु षष्ठतौलिमिथुनेष्व्यवृत्तु पाणि-
ग्रहः” वृ० स० १०० अ० ।
पाणिग्रहण न० पाणिगृह्यतेऽत एव ग्रह-आधारे ऋट् ।
विवाहे हेमच० । पाणिग्रहणप्रकारः आश्व० गृ० सू०
१।७२ यथा “पश्चादग्नेर्दक्षदमश्नामं प्रतिष्ठाप्योत्तर-
पुरस्तादुदकुम्भं समन्वारवव्यायां कृत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः
प्राङ्मुख्या आसीनाया गृह्णामि ते सौभगताय” हस्त-
मित्युक्तमेव गृह्णीयाद्यदि कामयीत पुमांस एव मे पुत्रा
जायेरन्निति” सू० । “दक्षिणतः पलुप्रपविशेत् उत्तरतः
पतिरिति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । “उत्तानेनोत्तानं पाणिं
गृह्णीयात्” नारा० ।
“अङ्गुलीष्वेव स्त्रीकामः” सू० “एवकारोऽङ्गुलिद्वि-
त्यर्थः । स्त्रीकामो दुहितुकाम इत्यर्थः” नारा० “हस्तं
शङ्कु उच्यतेऽयमकामः” सू० । “उच्यतेऽयमकामः पुत्रदुहितुकामः

अङ्गुलमङ्गुलीभिः” सू० गृह्णीयादित्यनुषङ्गः नारा० ।
पाणिग्रहणिक त्रि० पाणिग्रहणं प्रयोजनमस्य ढक् । विवा-
हाङ्गे मन्त्रे “पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्त्रेव प्रति-
ष्ठिताः” “पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारवृत्त-
णम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” मनुः
ते च मन्त्राः “वयस्मिन् तु देवं कन्या अग्निमयस्तृतेत्या-
दयः” आश्व० गृ० १।७।१७ सूत्रादौ १६ सूत्रान्ते प-
ठिता बोध्याः । [पल्यौ भा० अनु० २४०२ श्लोकः
पाणिग्रहीत पु० पाणिं गृह्णाति ग्रह-इच् इत० । वोदरि
पाणिग्राह पु० पाणिं गृह्णाति ग्रह-अण् उप० स० ।
वोदरि मनुः ५।१४८ ।
पाणिग्रह त्रि० पाणिं पाणिना वा हन्ति “पाणिग्रहाद्विधौ
शिल्पिनि” पा० हन-ट नि० । १पाणिताडके पाणिना
२मृदङ्गादिपादके च शिल्पिभेदे ।
पाणिघात पु० पाणिं हन्ति-अशिल्पित्वात् अण् उप० स० ।
१पाणिताडकमात्रे सि० कौ० । हन-मावे घञ् । २पाणि-
हनने पु० : [हस्तालवादके यजु० २५।२० ।
पाणिघ्न त्रि० पाणी हन्ति हन-टक् वेदे शिल्पिनि नि० ।
पाणिघ्न पु० पाणौ जायते जन-ह ७त० । नखे हेमच० ।
पाणितल न० इत० । १करस्याधोभागे पाणिरेव तलम् ।
करतले । तन्मित्रद्वये २तोलके कर्षणद्वे दृष्टम् ।
पाणिधर्म पु० पाणिग्रहणाख्यो धर्मः शा० व० । पाणि-
ग्रहणरूपे धर्मे “पाणिधर्मो नाहुषायं नपुंसि
सेवितः पुरा” भा० अ० ८१ व्या० ।
पाणिन पु० पाणिनो सुनेरपत्यम् अण् गाथीत्यादिभ्य न-
कत्या न टिलोपः । पाणिनौ सुनौ त्रिका० ।
पाणिनि पु० पाणिनो व्युत्पत्यम् अण् ततः खूनि इज् न
टिलोपः । पाणिनिनामके सुनौ “येनाक्षरसमाप्ता
यमधिमस्य महेन्द्रात् । कृत्स्नं व्याकरणं कर्त्तुं तस्मै
पाणिनये नमः” शेखरः । स च अष्टाध्यायीरूपरूपपाठ-
गणपाठं धातुपाठं लिङ्गानुशासनं शिञ्जाख्यं च ग्रन्थप-
ञ्चकं चकार । पाणिनिमतञ्च सर्वदर्शनसंस्पृष्टं दर्शितं
ततो दिङ्मात्रं प्रदर्शयते ।
“भवति च व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं प्रयोजनं (तस्य
तदुद्देशेन प्रवृत्तेः तत्प्रयोजनत्वम्) यथा स्वर्गाद्देशेन प्रवृ-
त्तस्य वागस्य स्वर्गः प्रयोजनं तस्यात् शब्दानुशासिः सं-
स्कारपदवदनीया शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम् । ननु वम-
प्यभिसतं प्रयोजनं न लभ्यते तदुपायाभावात् । अथ प्रति-

पटपाठ एवाभ्युपाय इति मन्येथाः तर्हि स ह्यनभ्यु-
पायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठो भवेत् शब्दाप-
शब्दभेदेनानत्याच्छब्दानाम् एवं हि समान्नायते “वृह-
स्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदपाठविहितानां
शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नानां जगाम” वृहस्प-
तिश्च प्रवक्ता इन्द्रोऽध्योता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः
न च पारावाप्तिरभूत् किमुताद्य “यश्चिरं न जीवति
अधीतबोधोचरणप्रचारश्चैतुर्भिरुपायैर्विद्योपयुक्ता भ-
वति । तत्ताध्ययनकालेनैव सर्वमायुरुपयुक्तं स्यात्तस्मादन-
भ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति प्रयोजनं
न सिद्धोदिति चेन्नैवं शब्दप्रतिपत्तेः प्रतिपदपाठ-
साध्यत्वानङ्गीकारात् प्रकृत्यादिविभागकल्पनावत्सु ल-
क्ष्येषु साभान्यविशेषरूपाणां लक्षणानां पर्जन्यवत् सकृदेव
प्रवृत्तौ बहूनां शब्दानामनुशासनोपलभ्याश्च तथाहि
कर्मण्यण्, इत्येकेन सामान्यरूपेण लक्षणेन कर्मोपपदाङ्गा-
तुमाङ्गादण्प्रत्यये कृते कुम्भकारः काण्डलाव इत्यादीनां
बहूनां शब्दानामनुशासनमुपलभ्यते एवमातोऽनुपसर्गक
इति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वप्रतिपादनपरोऽर्थवादः । नन्व-
न्येष्वाङ्गेषु सत्सु किमन्ये तदेवाद्रियते । उच्यते प्रधान-
नञ् षट्सङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृते यत्नः फल-
वान् भवति । तदुक्तम् “आमन्त्रं ब्रह्मणस्तस्य तपसासुत्तमं
तपः । प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः” इति ।
तस्मात् व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं भवति साक्षात्
प्रयोजनं पारम्पर्येण तु वेदरक्षादीनि । अतएवोक्तं
भगवता भाष्यकारेण “रक्षोहागमलज्ज्वलन्देहाः प्रयोज-
नमिति” साधुशब्दप्रयोगवशादभ्युदयोऽपि भवति तथाच
कथितं कात्यायनेन “शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं
वेदशब्देनेति” । अन्यैरप्युक्तम् “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः
सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामधुग्भवतीति” । तथा
“नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्ता वैश्वदेवाग्रधैः । अथ पत्-
काधिष्णो यान्ति ये चोत्क्रमणमाप्रिणः” । “नन्वचेतनस्य
शब्दस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमुपपद्यत इति चेन्नैतं स-
म्येथाः सहता देवेन सास्यश्रवणात् तदाह स्मृतिः
“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्स पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्ताभ्यो
अस्स । त्रिधा वज्रो वृषभो रोरवीति सहो देवो मर्त्या
आविवेश” । व्याचकार च भाष्यकारः “चत्वारि शृ-
ङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः,
त्रयो अस्स पादाः शृङ्गादिविषयाः त्रिधा भूतभविष्य-

वर्तमानकालाः । द्वे शीर्षे द्वौ नित्यानित्यात्मनो नित्यः
कार्यश्च व्यङ्ग्यव्यङ्गकभेदात्, सप्तहस्ताभ्यो अस्स त्रिधा सप्त
सप्त सुव्यभिक्तयः, त्रिधा वज्रः त्रिषु स्थानेषु उरसि
कण्ठे शिरसि च वज्रः, वृषभ इति प्रसिद्धवृषभत्वेन रूपणं
क्रियते वर्षणाद्वर्षणञ्च ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन फलप्रदत्वं,
रोरवीति शब्दं करोति रौतिः शब्दकर्म । इह शब्द-
शब्देन प्रपञ्चो विवक्षितः । सहो देवो मर्त्या आविवेश
सहादेवः शब्दः मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्मानाविवे-
शेति सहता देवेन परेण ब्रह्मणा सास्यसुक्तं स्यादिति
जगद्धिदानं स्फोटारूपो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्म-
वेति हरिण्याभाणि ब्रह्मकाण्डे “अनादिनिधनं ब्रह्म
शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो
यतः” इति । ननु नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्यप्रतीतेः
कथं चातुर्विध्यसुक्तमिति चेन्नैवं प्रकारान्तरस्य प्रसिद्ध-
त्वात् । तदुक्तं प्रकीर्णके “द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं
चतुर्धा पञ्चधापि वा । अपोऽह्न्यैव वाक्येभ्यः प्रकृति-
पत्ययाटिवदिति” । “कर्मप्रवचनोयेन वै पञ्चमेन सह
पदस्य पञ्चविधत्वमिति” हेम्वाराजो व्याख्यातवान् । कर्म-
प्रवचनोयास्तु क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेदहेतव
इति सम्बन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनानुप-
सर्गोपेक्षेवान्तर्भवतीत्यभिसम्वाय इदं चातुर्विध्यं भाष्यकारे-
णोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम् । ननु भवता स्फोटात्मा
नित्यः शब्द इति निजागद्यते तच्च स्यामहे तत्र प्रमा-
णाभावादिति केचित् अतोच्यते प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणां
गोरित्येकं पदमिति नानावर्णातिरिक्तैरुपपदावगतेः सर्व-
जनीनत्वाच्च ह्यसति बाधके पदानुभवः शक्यो मित्येति
यत्नः । पदाद्यप्रतीतेरन्यथानुपपत्त्यापि स्फोटोऽभ्युपग-
म्यः । न च वर्णैश्च एव तत्प्रत्ययः प्रादुर्भवतीति परी-
क्षाक्षमं विकल्पासङ्गत्वात् किं समस्ता व्यस्ता वा अर्थ-
प्रत्ययं जनयन्ति ? नाद्यः वर्णानां क्षणिकानां समूहा-
सम्भवात् नान्यः व्यस्तवर्णस्योऽर्थप्रत्ययासम्भवात् । न च
व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारः समस्तीति तस्माद्वर्णानां
वाचकत्वानुपपत्तौ यदुबन्नादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति
वर्णातिरिक्तो वर्णमिव्यङ्गोऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः
स्फोट इति तद्विदो वदन्ति । अतएव स्फुट्यते व्यज्यते
वर्णैरिति स्फोटो वर्णमिव्यङ्ग्यः स्फुटीभवत्यस्मादर्थ
इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थसमयथा नि-
राहुः । तथाचोक्तं भगवता प्रतज्जनिना महाभाष्ये

“अथ गौरित्यत्र कः शब्दो ? येनोच्चरितेन साक्षात्प्राप्तः-
ककुदसुरविवाहानां सख्यत्ययो भवति उ शब्द इत्यु-
च्यते” इति । विद्वत्स्य कैयटेन “वैयाकरणा वर्णव्यति-
रिक्तस्य पदस्य वाचकत्वमिच्छन्ति वर्णानां वाचकत्वे
द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गादित्यादिना तद्व्यति-
रिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विलरेण वाक्य-
प्रदीये व्यवस्थापित” इत्यन्तेन प्रवृत्तेन । ननु स्फोटस्या-
वर्धप्रत्ययकत्वं न घटते विकल्पासङ्गत्वात् किमभिव्यक्तः
स्फोटोऽर्थं प्रत्याययति अत्रभिव्यक्तो वा न चरमः सर्वदा
वर्धप्रत्ययबन्धकस्योत्पादप्रसङ्गात् स्फोटस्य नित्यत्वाभ्युप-
गमेन निरपेक्षस्य हेतोः सदा शब्देन कार्यस्य विलम्बा-
योगात् । अथैतद्विषयपरिनिहीयया अभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं
प्रत्यायतीति कस्योक्तियते तथाभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किं
प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्ति सुसूक्ष्म वा पञ्चदशेऽपि वर्णानां वाच-
कत्वपक्षे भवता ये दोषा भाषितास्त एव स्फोटाभिव्यञ्जक-
त्वपक्षे स्थावर्त्तनीयाः । तदुक्तं मट्टाचार्य्ये श्रीभाषाश्लोकवा-
चिंशे “यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्जते वर्णवृत्तिभिः । सो-
ऽपि पदं लुप्यते नैकेनापि विमुच्यते” इति । “विभक्तग्रन्थं
पदम्” विभक्तग्रन्थेनैव वर्णेषु पाणिनिना “ते विभ-
क्तग्रन्थाः पदमिति” गौतमेन च पदसंज्ञायाविहितत्वात्
सङ्केतमप्यहोच्येनानुपपन्नवशादुपपन्नैव पदवृत्तिर्भविष्यति ।
तर्हि सर इत्येतस्मिन् पदे यावन्तो वर्णास्तावन्त एव रश्
इत्यत्रापि वनं नवं नदी दीनो रामो मारो राजा जारे-
त्वादिवर्धभेदप्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न क्रमभेदेन भेदवशा-
त् तदुक्तं तौतातिकैः “यावन्तो यादृशा ये च यदर्थ-
प्रतिपादने । वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्तौ तथैवावबोधकाः”
इति । तस्माद्यसौभयोः समो दोषो न तेनैकस्योदो
भवतीति न्यायात् वर्णानामेव वाचकत्वोपपत्तौ नाति-
रिक्तस्फोटकल्पनाऽवकल्पते इति चेत् तदेतत् काशकुशाव-
लम्बनकल्पं विकल्पानुपपत्तेः किं वर्णभावे पदप्रत्ययाव-
लम्बनं वर्णसमूहे वा ? नाद्यः परस्परविलक्षणवर्णाना-
मभिन्नं निमित्तं पुष्पेषु विना फलं साक्षात्प्रत्ययवदित्येकं
पदमिति प्रतिपत्तेरनुपपत्तेः नापि द्वितीयः लङ्घरित-
प्रवृत्तानां वर्णानां समूहभाषासम्भवात् । तत्र हि श-
बूहव्यपदेशः ये पदार्था एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततया
नह्नोऽसूभयन्ते यथा एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततया न-
सूभयानेषु धवखट्टिरप्रलाशादिषु समूहव्यपदेशः यथा वा
जवनरत्नरादिषु, न च ते वर्णास्तथासूभयन्ते उच्य-

पदप्रवृत्तत्वात् । अभिव्यक्तिपक्षेऽपि क्रमेणैवाभिव्यक्तौ
समूहासम्भवात् नापि वर्णेषु काव्यनिकः समूहः कल्प-
नीयः परस्परान्ययप्रसङ्गात् । एकार्धप्रत्यायकत्वविज्ञौ
तदुपाधिना वर्णेषु पदत्वप्रतीतिः तत्सिद्धावेकार्थप्रत्या-
यकत्वविरतिरिति । तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासम्भवात्
स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु स्फोटवाचकतापक्षेऽपि प्रा-
गुक्तविकल्पप्रसरेण षट्कुटीप्रभातायितमिति चेत् तदेत-
न्ननोराज्यमिजृम्भायं वैषम्यसम्भवात् । तथाहि अभि-
व्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फोटमभिव्यनक्ति
उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतनं,
यथा स्वाध्यायः सङ्कतं पठमानो नावधायते अथवाभेन
त स्फुटाध्यवसायः यथा वा रत्नतत्त्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं
न चकास्ति चरमे चेत्तत्र यथावदभिव्यज्यते “नादैराहि-
तवीजायामन्येन ध्वनिना सह । आहतिपरिपाकायां
बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते” इति प्राभाषिकोक्तेः । तस्मादस्मा-
च्छब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारवशाद्वर्णानाम्
वर्धवाचकत्वानुपपत्तेः प्रथमे काशे तत्रभवज्जिर्भट्टं हरि-
भिरभिहितत्वात् निरवयववर्धप्रत्यायकं शब्दतत्त्वं स्फो-
टाङ्गवयवमभ्युपगन्तव्यमित्येतत् सर्वम् “परमार्थसंविद्यव्य-
सत्ता जातिरेव सर्वेषां शब्दानामर्थ इति प्रतिपादनपरे
जातिसङ्गहे प्रतीपादितम् । यदि सत्त्वैवार्थः सर्वेषां
शब्दानां पर्यायता स्यात् तथा च कचिदपि सुमपत्ति-
चतुरपदप्रयोगायोन इति सहस्रात्ययमायुष्यतः । तदुक्तम्
“पर्यायार्थां प्रयोगो हि योग्यपदेन नेष्यते । पर्याये-
ष्वेव ते यथाहदन्त्यर्थं न संहताः” इति । तस्मादयं पक्षो
न बोद्धव्यम इति चेत् तदेतद्गगनरोमन्यकल्पं नीललो-
हितपीतादुपरञ्जकद्रव्यभेदेन स्फटिकमणेरिव सन्धन्वि-
भेदात् सत्तायास्तदात्मना भेदेन प्रतिपत्तिविज्ञौ मोक्षसादि-
रूपगोत्यादिभेदनिबन्धनव्यवहारवैलक्षण्योपपत्तेः तथा-
चाप्तवाक्यम् “स्फटिकं विभक्तं द्रव्यं यथा युक्तं पृथक्
पृथक् । नीललोहितपीताद्यैस्तद्वर्णसुप्रबभूवते” इति ।
तथा हरिश्चाण्डुक्तम् “सन्धन्विभेदात् सत्तैव भिद्यमाना
गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा अव-
स्थिताः । तां प्रातिपदिकार्थेषु धात्वर्थेषु प्रचक्षते । सा
सत्ता सा सहावात्मा तामाहस्तत्तादयः” इति । आ-
प्तवभूतैः सन्धन्विभिर्मिद्यमाना कल्पितभेदा गवाद्यादिषु
सत्तैव सहावासाम्यमेव जातिः गोत्वादिकमपदं वा
मास्यं परमार्थतत्त्वतो भिन्नं न भवति मोक्षत्तैव गोत्वं

नापरमन्वि प्रतिभासते एवमश्वसत्ता अश्वत्वमित्यादि
वाच्यम् । एवञ्च तस्यामेव गवादिभिन्नायां सत्तायां
जातौ गोशब्दादयो वाचकत्वेन व्यवस्थिताः प्रातिपदि-
कार्यञ्च सत्तामाहुः । भाववचनो धातुरिति पक्षे
भावः सत्तेवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव क्रियावचनो धातु
रिति पक्षेऽपि “जातिमन्ये क्रियामाहुः नेकव्यक्तिवर्ति-
नीमिति” जातिपदार्थेन यातुसारेणानेकव्यक्तिक्रियासमुद्देशे
क्रियायां जातिरूपत्वप्रतिपादनात् धात्वर्थः सत्ता भवत्येव
तस्य भावस्त्वतल्लापित भावार्थे त्वतलादीनां विधानात्
सत्तावाचित्वं युक्तं सा च सत्ता उदयव्ययैधुर्वाङ्मत्या
सर्वस्य प्रपञ्चस्य तद्विवर्तयतया देशतः कालतो वस्तुतश्च
परिच्छेदराहित्यात् सा सत्ता सत्तानात्मेति व्यपदिष्यत
इति कारिकाद्वयार्थः । द्रव्यपदार्थसंविज्ञाञ्च तत्त्वमेव
सर्वशब्दार्थ इति सम्बन्धसमुद्देशे समर्थितम् “सत्यं वस्तु
तदाकारैरसत्यैरवधार्यते । असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्य-
मेवामिधीयते । अत्रुपेय निमित्तेन देवदत्तहं यथा ।
मृहीतमृहशब्देन शुद्धमेवामिधीयते” इति । भाष्य-
कारेणापि “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इत्येतदार्त्तिकव्याख्या-
नावसरे द्रव्यं हि नित्यमित्यनेन अन्येन असत्योपाध्य-
वच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दार्थः” इति नि-
रूपितम् । जातिशब्दार्थवाचिनो वाजप्यायनस्य मते गवा-
दयः शब्दाः भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिधत्तति तस्यामव-
द्यामानायां तत्त्वसम्बन्धात् द्रव्यमवगम्यते, शुक्लादयः
शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते गुणे तत्त्वसम्बन्धात्
प्रत्ययः द्रव्यसम्बन्धिसम्बन्धात् संज्ञाशब्दानामुत्पत्तिप्रभृत्या-
विनाशात् शेषशब्दोच्चारणोच्चारणव्यादिभेदेऽपि च ए-
वावमित्यभिप्रत्ययवत्त्वात् सिद्धा देवदत्तत्वादितिरभ्युप-
गम्यन्त्या । क्रियास्यपि जातिरावच्छेदे सैव धातुवाच्या-
वच्छेदीत्यादावतुल्यप्रत्ययस्य प्रादुर्भावात् । द्रव्यपदार्थ-
वादिज्जातिनये शब्दस्य व्यक्तिरेवामिधीयतया प्रतिभासते
जातिरूप एव चक्ष्यतयेति मानन्यादिदोषावकाशः । पाणि-
न्याचार्यस्योभयं सम्मतं यतो जातिपदार्थमभ्युपगम्य
“जात्याख्यामामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्” इत्यादि-
व्यवहारः, द्रव्यपदार्थरूपीकृत “सर्वपायामेकशेष एकवि-
मक्तौ” इत्यादिः । व्याकरणस्य सर्वपापदत्तान्तद्वयाभ्युपगमे
न कश्चिद् विरोधः । तस्मात् सत्यं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं
सर्वशब्दार्थ इति स्थितम् । तदुक्तम् “तस्माच्चक्रि-
भागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः । एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे

बहुवचनः प्रकाशते” इति । सत्यस्य रूपमपि हरिश्चोक्तं
सम्बन्धसमुद्देशे “यत्न दृष्टा च दृश्यश्च दर्शनश्चाविकल्पि-
तम् । तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुः सत्यत्ववेदिनः” इति ।
द्रव्यसमुद्देशेऽपि “विकारोपगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले
यथा । विकारोपगमो यत्न ताभाहुः प्रकृतिं पराम्”
इति । अत्रुपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यत्वावकाशो-
रविभागः प्रदर्शितः “वाच्यता सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न
पृथक् ततः । अष्टम्यत्वेऽपि सम्बन्धसंयोनानात्मनोरिव”
इति तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदवद्ब्रह्मतया व्यवहारस्या-
विद्यामात्रकल्पितत्वेन प्रतिनियताकारोपधीयमानरूपभेदे
ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दविषयः अन्ते च पारमार्थिके संहति-
वशादुप्यवहारदशायां स्वभावस्यावदुच्चावचः प्रपञ्चो विव-
र्तते इति कारिकार्थः । तदाहुर्वेदान्तवादिनपुत्राः ।
“यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविकृतिः । एवं जा-
तप्रपञ्चोऽपि मयि मायाविकृतिः” इति । तद्वत्
कुटस्थे परस्मिन् ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रत्यगभिन्ने-
ऽवगते अनाद्यविद्यानिवृत्तौ तादृगब्रह्मात्मनावस्थानवच्छे-
दनिःशेषं सेव्यम् । “शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्मा-
विगच्छति” इत्यभियुक्तोक्तेः । तथाच शब्दादुपासनया-
स्तस्य निःशेषसमाप्तत्वं सिद्धम् । तदुक्तम् “तदुद्धारव-
र्गस्य वाङ्मनानां चिकित्सितम् । पवित्रं सर्वविद्या-
नामधिविद्यं प्रचक्षते” इति । तथा “इदमाद्यं पद-
स्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् । इयं सा मोक्षमार्गाया-
मजिज्ञा राजपुत्रितिरिति” । तस्मादुप्यवधारणशक्तं
परमपुरुषार्थसाधनतयाध्येतव्यमिति” ।

पाणिनिप्रोक्ताष्टाध्यायीरूपस्य व्याकरणत्वम् । तत्तात्पर्यञ्च
वाक्यपदीये हरिणा ब्रह्मकाण्डे विस्तरत उक्तं दृश्यम् ।

पाणिनीय लि० पाणिनी भक्तिरस्य क । १ पाणिनिभक्तिरुक्ते
तेन ज्ञातमुपज्ञातं वा क । २ पाणिनिना ज्ञाते श्तेनोप-
ज्ञाते च । पाणिनिना प्रोक्तम् व्यञ् । ३ पाणिनिना प्रोक्ते
लि० “ककतव्यूहाः पाणिनीयाः” व्या० परिभाषा ।

पाणिन्मम(य) पाणिं धमति घ्रा-धयति वा धे-वा खश्च ।
१ पाणिवादके यान्तः २ पाणितापके सुगुणोत्तमं सत्यम्

पाणिपाद न० पाणी च पादौ च समाकृतौ समा० ह० ।
पाण्योः पादयोश्च समाहारे ततः अक्षयधे पाण्यद्वयत्वात्
मसुवेव न ठन् । पाणिपादवत् तद्युते चि० कौ० ।

पाणिपीडन न० पाणिः पीडते काल पीड-साधारे ल्युट् ।
१ विवाहे समरः । २ तत् २ सन्त्योभ्यं पाण्योर्भेदेने च ।

पाणिवन्ध पु० पाणिर्वन्धतेऽत्र वन्ध-आधारे घञ् । विवाहे
भा०शा० २६७अ० ।

पाणिभुज् पु० पाणिरिव भुज्यते मोटते भुज-मोटने क्तिप् ।
१७दुस्वरहृत्ते । पाणिना भुङ्क्ते भुज-क्तिप् । २हस्तेन
भोजके त्रि० शब्दच० ।

पाणिमहं पु० पाणिं रुद्राति रुद्र-अच् उप०स० । १कर-
महं राजनि० । २करमदेकमात्रे त्रि० । [अस्ते हला०]

पाणिमुक्त न० पाणिभ्यां मुक्तम् । हस्तक्षिप्यमाणे वायुधे

पाणिमुख पु० पाणिर्विप्रपाणिर्मुखमिव होमस्थानं यस्य ।
पितरि । "अग्निमुखो वै देवाः पाणिमुखाः पितरः हि
ब्राह्मणम्" आश्व०श्रौ० ४।८।६ "देवानामग्निमुखत्वात्तन्मौ
होमः पितॄणां पाणिमुखत्वात् पाणौ होमः" नारा०
होमवाताग्नीकरणक्रोमः पाणिहोमशब्दे दृश्यः ।

पाणिरुह पु० पाणौ रोहति रुह-क । नखे राजनि०

पाणिवाद पु० पाणिं पाणिना रुद्रह्लादिकं वा वादयति
वाद-णिच्-अच् । १हस्ताङ्गके २हस्तेन रुद्रह्लादि-
वादके च अमरः एबुल् । पाणिवादक तत्त्वार्थे त्रि०
हेमच० । [कृतम् । रज्ज्वाम् सि०कौ० ।

पाणिसर्ग्या स्त्री पाणिभ्यां सृज्यतेऽसौ सृज-कर्षणि गत्यत्
पाणिस्नानक त्रि० पाणिस्ननः प्रयोजनमस्य ठक् । हस्त-
तालदायके पाणिवादके भा०श्रौ० ८२अ० ।

पाणीतक पु० कुमारानुचरमातृभेदे भा०श्रौ० ४६अ० ।

पाणिहोम पु० ७त० । पात्रब्राह्मणानां पाणौ कर्तव्ये होमे
"उद्धृत्य हतात्तममनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै कर
वाणीति" इत्युपक्रमे "अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा"
आश्व०श्रौ० ४।८।१६ "अभ्यनुज्ञायांमिति यदि ब्राह्मणाः
पाणिषु होममभ्यनुज्ञानन्ति अग्निकावेकरणं यदि पा-
णिषु स्वेधमभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । तथा सति पाणिषु जु-
होति । ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां पाणिषु जुहुयात् । ब्रा-
ह्मणाः पित्रादित्वयार्थम् उपविष्टास्तेषां सर्वेषां पाणिषु
जुहोतीति वचनात्, मन्त्रौ च द्वौ तत्त्वार्थादेकैकाम् आ-
हुतिं विगृह्य विगृह्य सर्वेषां दक्षिणपाणिषु जुहोति"
नारा० कुशब्राह्मणपक्षे जले एव स होमो विधेयः
"अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेऽपि वा" मत्स्यपु०
वाक्यात् एतयोः पञ्चवोरपि अग्नौ नैव अग्नौ करिष्ये"
कुरुष्व इत्येवानुज्ञाप्रज्ञौ आ०त० रघु० ।

पाणीकरण न० पाणौ क्रियतेऽनेन क-आधारे ल्युट् अ-
कुक्त्वा । विवाहे जटाध० ।

पाण्डु त्रि० पाण्डुएव स्वार्थे अण् । पाण्डे स्त्रियां गौरा०
पाठात् ङीप् बाधित्वा ङीप् स्वरे भेदः ।

पाण्डुर पु० पङ्क्ति-अर दीर्घश्च । १मरुक्कृत्ते २श्वेतवर्णे च
३तद्वति त्रि०अमरः । ४कुन्दपुष्पे ५गैरिके च न० शब्दच०

पाण्डुरपुष्पिका स्त्री पाण्डुरं पुष्पमस्याः कप् कापि अत-
इत्त्वम् । शीतलाहृत्ते शब्द० ।

पाण्डव पु० पाण्डोरपत्यम् ओरञ् । पाण्डुपत्यं क्षेत्रजे
धर्मादिभ्योजाते युधिष्ठिरादौ "यः स कौरव्यदायादः
पाण्डुनाम नराधिपः । कामभोगान् परित्यज्य शतश-
क्रमितो गतः । ब्रह्मचर्यं व्रतस्यस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
साक्षाद्भगवदयं पुत्रस्तत्र जातो युधिष्ठिरः । तथैव बलिनं
श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः । मातरिश्वा ददौ पुत्रं
भीमं नाम महाबलम् । पुरुङ्गतादयं जज्ञे कृत्यामेव
धनञ्जयः । यस्य कीर्तिर्भहेष्वासान् सर्वानभिभव-
धृति । यौ तु मादौ महेष्वासावसूत पुरुषोत्तमौ ।
अश्विभ्यां पुरुषव्याघ्राविभौ तावपि पश्यत" भा०आ०
१२६अ० । [अभीजोयतः । श्रीकृष्णे त्रिका० ।

पाण्डवाभीक्ष्ण पु०अभीः अभयं ता लाति ला-क । पाण्डवः
पाण्डवायन पु० पाण्डवानामयनं रक्षणादिकं यतः । श्री-
कृष्णे इत० तत्त्वार्थे न० । [सम्बन्धिनि ।

पाण्डवीय त्रि० पाण्डवस्येदम् "दृष्ट्वाच्छः" पा०छ । पाण्डव
पाण्डवेय पु०पाण्डोरियम् अज् ङीप् पाण्डवी कुन्ती माद्री
च तयोरपत्यम् ठक् । पाण्डुपत्नीपुत्रेषु युधिष्ठिरादिषु
भा०आ० १अ० । तेषां क्षेत्रजत्वात् मातृद्वारेण कीर्तनम् ।

पाण्डार पु०स्त्री० पाण्डुस्यापत्यम् आरक् । पाण्डुस्यापत्ये
सि० कौ० । [१पाण्डितभावे २तत्कर्मणि च न० ।

पाण्डित्य न०पाण्डितस्य भावः कर्म वा दृष्टादि० पक्षे घञ् ।

पाण्डु पु० पङ्क्ति-कु नि० दीर्घः । "सितपीतसमायुक्तः पा-
ण्डुवर्णः प्रकीर्तितः" १सुभूत्युक्ते "पाण्डुस्तु पीत-
भागार्जुः केतकीधूलिसन्निभः" इत्युक्ते च २वर्णभेदे
३तद्वति त्रि० । स्त्रियामुदन्तगुणवचनत्वेऽपि न ङीप्
पाण्डुशब्दपर्युदासात् । ४सितवर्णे शब्दरत्ना० ५तद्वति
त्रि० सान्नुपुलविचित्रवर्णस्य क्षेत्रे व्यासिनोत्पादिते
इन्द्रपभेदे ७नागभेदे ८श्वेतगजे ९रोगभेदे च शब्दरत्ना० ।
१०पाण्डुरफलोक्षुमे ११पटोले च राजनि० । १२देशभेदे
पु० पाण्डुपत्नीत्युक्तिकथा भा०आ० १०६अ० तन्नामता-
कारणञ्च उक्तं यथा तत्क्षेत्रेनैव विधितः सहर्षिस्ताम-
विन्दत । अन्वाहिकामथाभ्यागादपि दृष्ट्वा च सापि

१ राजास्तरणे कम्बलभेदे (शास्त्र) सि० कौ० । २ प्रस-
रभेदे भेदे । ततः “पाण्डुकम्बलादिनिः” पा० अन्तर्प्रथे
इति । पाण्डुकम्बलिन् तद्युक्ते । तत्र इतिपहण्यमणो-
निष्ठत्यर्थमिति सि० कौ० ।

पाण्डुकर्मन् न० इत० । शुक्रवर्णसम्पादने सुसुतोक्ते व-
यस्य उपक्रमणे चिकित्साभेदे । पाण्डुकरणमप्यत्र कृष्ण-
कर्मशुक्रकर्मणी तु सप्रकारे ततोक्ते यथा “भस्मातकान्
वासयेत्तु क्षीरे प्राङ्मूलभाषितान् । ततो द्विधा छेद-
यित्वा क्षौद्रे कुम्भे निधापयेत् । कुम्भेऽन्यस्निग्धान्येत
तं कुम्भमयं योजयेत् । सुखं सुखेन सन्नाय गोमयै-
दाहयेत्ततः । यः स्नेहश्च प्रवते तस्मादुपाहयेत्तं यनै-
र्भिषक् । चास्यानूपशफान्दग्धान् सृज्यचूर्णानि कार-
येत् । तेलेनानेन संस्पृष्टं शुक्रमालेपयेद्वनस्पृष्टम् । भस्मा-
तकविधानेन सारस्नेहांस्तु कारयेत् । ये च केचित्फल-
स्नेहविधानं तेषु कीर्तितम् । दुर्लभत्वात् कृष्णानां
पाण्डुकर्म हितं भवेत् । सप्तरात्रं स्थितं क्षीरे कागले
रोहिणीफलम् । तेनैव पिष्टं सुसृज्यं सर्ववर्णकरणं
हितम्” ।

पाण्डुतर पु० कर्म । धवदृष्टे राजनि० ।

पाण्डुतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपुराणम् ।

पाण्डुनाग पु० नाग इव पाण्डुः राजद० । १ पञ्चागदृष्टे
श्चेतहस्तिनि श्चेतमपे च श्वदरता० ।

पाण्डुपत्नी स्त्री पाण्डुपत्नं वक्ष्याः जातितात् क्षीप् ।
रेणुकानामद्वये राजनिः । [लिफा० ।

पाण्डुपृष्ठ लि० पाण्डु पृष्ठं यस्य । दुर्लक्षणरूपश्चेतपृष्ठयुक्ते

पाण्डुफल पु० पाण्डूनि फलान्यस्य । १ पटोले श्चिर्मटप्रां
स्त्री राजनि० ।

पाण्डुभूम लि० पाण्डुः भूमिरत्र अचक्षमा० । १ पाण्डुवर्णभू-
मियुक्ते कर्मधारये अचक्षमानेधृते । २ श्वेतभूमिकायां
श्चटिकायाम् च स्त्री हेमच० । “पाण्डूदकक्षणातो भूमिः
पाण्डूदकक्षणमृत्तिकाः हेमचन्द्रोक्तेः । अन्ये तु तत्रापि
अचक्षमा० । सा च तत्रार्थे स्त्रीति भेदः ।

पाण्डुमृत्तिका स्त्री नित्यक० । श्वटिकायाम् हेमच० ।
पाण्डुसृदादयोऽप्यत्र स्त्री ।

पाण्डुर पु० पाण्डुवर्णोऽस्ति र । १ श्वेतपीतमिश्रिते वर्णे
असरः श्वेत इति लि० । पण्डि-उर पृष्ठो हस्तिः । २ श्वेत-
वर्णं श्वेत इति च कृता० । ३ कासलाख्ये रोगे इति लि-
खिते न० श्वदरता० । ७ सापगर्भा स्त्री टाप् राजनि० ।

पाण्डुरङ्ग पु० पाण्डुरमङ्गमस्य शक० । (पाटराङ्ग) शब्दे

“पाण्डुरङ्गः क्षमिस्तेषामपित्तजित् लघुतिक्तकः” राजवल्लभः

पाण्डुरदृष्ट पु० नित्यक० । कुटजदृष्टे (कुडची) लिफा०

पाण्डुरपृष्ठ लि० पाण्डुरं पृष्ठमस्य । दुर्लक्षणरूपपाण्डुर-
पृष्ठयुते हेमच० ।

पाण्डुरफली स्त्री पाण्डुरं फलमस्या रः क्षीप् । सुसृज्य
भेदे । “कच्छासृदोषपित्तानां मूलघातस्य नाशिनी ।

वत्या दृष्ट्या च पाण्डुरफली तु शिशिरा तथा राजनि०

पाण्डुराग पु० पाण्डुरागोऽस्य । दमनकदृष्टे राजनि० ।

पाण्डुरेक्षु पु० नित्यकर्म० । श्वेतक्षौ राजनि० ।

पाण्डुलेख पु० (सुसविदा) ख्याते पूर्वपक्षादिरेखनभेदे पाण्डु-
लेख्यादयोऽप्यत्र । तत्प्रकारादि वीरमि० उक्तो यथा

“अथ च पक्षः प्राक्पाण्डुलेखं भूमिफलकादौ कारयित्वा

शोधितः पश्चात्पक्षे लेखनीयः तथा च दृष्टव्यः

“अधिकं क्क्षातयेदर्थान् न्यूनांश्च परिपूरयेत् । भूमौ

निवेशयेत्तावद्यावदर्थो विनिश्चितः” शातयेदुदमत् भूमा-

विति पाण्डुलेख्यवोग्याधारोपलक्षणम् । अतएवाह

स एव “पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पक्षे विशोधितम्” इति ।

स्वभावोक्तं भवाद्युपाधिभोक्तम् । व्यासोऽपि “पाण्डु-

लेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् । अनाधिकन्तु

संशोध्य पश्चात्पक्षे निवेशयेत्” । शोधनश्चोत्तरवोग्यावधि

विधेयम् न ततः परमनवस्थापत्तेरदृष्टार्थतापाताच्च । तथा

च नारदः “शोधयेत्पूर्ववादान्तु यावच्चोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धोत्तरेण निवृत्तं शोधनमभवेत्” अवष्टब्धोत्तर-

योन्यस्य । यस्त्वर्थ्यं प्रगल्भत्वात् पक्षदोषपृथङ्गानादानाभ्यां

शोधयितुमशक्तस्य वक्तव्यार्थं निर्धार्य सम्यैरेव संशो-

धनीयः । यथाह दृष्टव्यः “अभियोक्ताऽप्रगल्भ-

त्वादक्तुक्षोत्सहते यदा । सम्यैस्तु शोधनन्तस्य कार्यम-

र्थानुरूपतः” इति । यदि भाषामशोधयित्वैवोत्तरन्दाप-

यन्ति सम्यास्तदा रागाक्तोभाङ्गयादापीत्याद्युक्तदण्डेन

सम्मानं दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञालेखनपूर्वकं व्यवहारः

प्रवर्तनीयो रात्रेति तात्पर्यम् । यदा त्वर्थिप्रत्यर्थिनो-

लेखनापाटवाद्वाजकीयलेखकद्वारा तो भाषोत्तरं लेख-

यतः । स चान्यतरपक्षपातेनान्यथा लिखत्यन्यत् स रात्रा

चौरवद्दृष्ट्या इत्याह कात्यायनः “अन्यदुक्तं लिखेद्व्य-

योऽर्थिप्रत्यर्थिनां वचः । चौरवच्चापयेत्तन्तु धार्मिकः

पृथिवीपतिः” इति ।

पाण्डुलोमशा स्त्री पाण्डूनि लोमानोवाङ्मानि सन्ति यस्याः

य । १। माघपण्याम् । २। तेलोमवति त्रि० रत्नमा० । पा-

ण्डुलोमाऽप्यत्र जटा० । [रोगे मरुद्व० १८२ ख० ।

पाण्डुशर्करा स्त्री पाण्डुवर्णा शर्करा । सितानामकप्रमेह-

पाण्डुशर्मिला स्त्री द्रौपद्यां त्रिका० ।

पाण्डुसोपाक पु० संकीर्णजातिभेदे "चाण्डालात्पाण्डुसो-

पाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् । साहिण्डको निषादेन वै-

देहात्मेव जायते" अनु० । त्वक्सारः वेणुः ।

पाण्डुर पु० पाण्डुः देशोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा ज्ञान् ।

१। तद्देशवासिनि २। पाण्डुदेशजमे च । स च देशः वृ० स०

१४ ख० मध्यमे भागे उक्तः । दक्षिणदिक्स्थः । "दिशि

मन्दायते तेजः दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव रघोः

पाण्डुराः पतापं न विभेहिरे" रघुः ।

पाण्डुरवाट पु० पाण्डुदेशस्थे सुत्तानामाकरभेदे वृ० स० ८।

ख० । सुत्ताशब्दे दृश्यम् ।

पात पु० पातयति गृहसुत्तरा दक्षिणा वा पाति-अच् ।

रविभिन्नपक्षाणां दक्षिणोत्तराकर्षके अदृश्यरूपे काल-

भूतिरूपे स्र० सि० उक्ते भचक्रस्थिते १। जीवभेदे तदधिष्ठा-

त्यदेव शराहौ च । पातस्य तथात्वमुच्यते स्र० सि०

वाक्ये दर्शितम् । तस्य पक्षाणां दक्षिणोत्तराकर्षकत्वं

च ततोक्तं यथा "दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः

स्वरं हरा । विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात्

स्र० सि० "चन्द्रादीनां विरविग्रहाणामपक्रमात् क्रान्ति-

इत्यस्य स्रष्टव्यभोगस्यानादक्षिणोत्तरतो दक्षिणस्यास-

त्तरस्यां वा दिशि । अपिशब्दः पूर्वापरार्थां समुच्चया-

र्थकः । एष गणितगतः पातः पातराश्यादिभोग-

स्थानम् । अत्राप्यपिशब्द उच्येन समुच्चयार्थकोऽन्येति ।

यथोच्येन पूर्वापरयोः फलान्तरं भवति तथेत्यर्थः ।

विक्षेपं विक्षेपणं स्वरं हरात्वेन विक्षिपति करोति ।

विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकपदसमवधाने

विशेषप्रमाणावृत्तात् चन्द्रादीन् विक्षिपतीति तात्

व्यार्थः । ननु च न खापठितजीवद्वारा यहाकर्षणं

क्रियते तथा पातेनाचेतनत्वादेगभावेन अहविक्षेपणं

कृतमशक्यमित्यत्र आह राहु रिति । पातस्थानावि-

धात्री देवता राहुजीविशेषचन्द्रपातस्य दैत्यविशेषो

राहुः । रहति त्यजति अहमिति राहु रिति व्यु-

त्पत्तेः । अथैतद्विशदयति" रङ्ग० "उत्तराभिमुखं पातो

विनि राहुः । अहं मागृभगवार्धस्यो वास्याया-

मपकर्षति" स्र० सि० "अपराहं गो सहस्रानात् पश्चिम-

विभागस्थितभगव्याङ्गीककराशिष्टकस्थितो राहुर्गृहविष्व-

स्तराश्यादिभोगस्थानीयप्रदेशादुत्तरदिगभिमुखं विक्षि-

पति विक्षेपान्तरेण त्यजति । प्राग्भगवार्धस्थः सह-

स्थानात् पूर्वविभागस्थितराशिष्टकमध्यस्थितो दक्षिणस्यां

दिशपृथक्कर्षति विक्षिपति । अथ बुधशुक्रयोर्विशेष-

माह" रङ्ग० "बुधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा

स्थितः । तच्छीघ्राकर्षणात् तौ त विक्षिप्येते यथोक्त-

वत्" स्र० सि० "बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चात्त्यात्यभिप्रायेण-

कवचनम् । तद्वत् परार्द्धपूर्वाङ्गभगवार्धमध्ये यदा

तत्काले स्थितस्तुकारात् यत्काले पाताभ्यादित्यर्थः ।

तौ बुधशुक्रौ यथोक्तवत् पूर्वाङ्गपरार्द्धक्रमेण दक्षि-

णोत्तरयोर्विक्षिप्येते विक्षेपान्तरेण त्यज्येते । तथा

हि स्वशीघ्रोच्चाद्वुधशुक्रयोर्दक्षिणराश्यात्मकं तद्वत्

पातस्तेनान्तरेण युक्तः पूर्वानीतपात इत्यर्थः । यथा

बुधशुक्रयोरपरपूर्वाङ्गक्रमेण स्थितोऽवस्थितस्तुकारात्

तथेत्यर्थः । तच्छीघ्राकर्षणात् तादृशपाताभ्यां शीघ्रं

वेगेनाकर्षणं तस्मात् पातस्थानाधिष्ठातृदेवताभ्यां सहस्र-

स्थितपक्षसम्बन्धवायुस्रुतस्यातिवेगाकर्षणरचनादित्यर्थः ।

तौ बुधशुक्रावुक्तवदुत्तरदक्षिणक्रमेण विक्षिप्येते । अत्र

पातशब्देन अक्रशोधितपातो बोध्यः । अन्यथा अहोन

शीघ्रोच्चात्तुल्योत्तमोपपत्तिरित्यनेन शीघ्रोच्चोत्तमसह-

रूपकेन्द्रयोनोक्तप्रचुपत्तेः । तथा च सर्वसहस्राधा-

रणं विक्षेपकथनं पातभेददर्शनार्थं बुधशुक्रयोः पृथगु-

क्तम् । न ह्यन्यस्मिन् पक्ष उच्येतेर्विक्षेपणं प्रतीयते येन

प्रागुक्तसर्वविलोपाशङ्कनं शङ्कनोच्यम् । पातभेदोक्तिका-

रणं च "ये चात्र पातभगव्याः कथिता चन्द्रयोः ते

शीघ्रोच्चात्तुल्योत्तमोपपत्तिरिति यतः स्रुः । स्वल्पाः सुसार्थस-

दिनाश्चलकेन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ"

इति भास्कराचार्योक्तमिति दिक्" रङ्ग० ।

अत्रेदं बोध्यं रवेः स्तम्भे दक्षिणोत्तरयोर्गमनसम्भवात्

नास्य पातेन विक्षेपणमेवेति विरविग्रहाणामित्युक्तम् ।

तत्र युगे चन्द्रपातभगव्याः "चन्द्रोच्चस्याग्निमृत्वाग्निवसुस-

पार्णवा युगे । वामं पातस्य यस्मिन् यमाग्निविशिष्टदक्षकाः"

स्र० सि० "चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्वगतेरहशरूपस्य भगव्या

महायुगे रासनखाष्टाद्वेदमिताः । पातस्य चन्द्रशब्दस्य

सञ्ज्ञितत्वाच्चन्द्रपातस्यादृश्यरूपस्य वामं पश्चिमगत्या

द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्तकरूपभगव्या महायुगे बल-

रासाक्षितिरामद्विभिताः । अत्र युगग्रहणं वक्ष्यमाणप्र-
होच्चपातभगणसम्बन्धिकल्पकालवारणार्थम् । प्रहोच्च-
पातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना इत्यस्मिन् युगसम्बन्धि-
प्रसङ्गे नोक्ताः । रङ्ग० । कल्पे भौमादिपातानां भगणास्तु
ततोक्ता यथा “पातानामथ वामतः” इत्युपक्रमे “अथा-
नन्तरं पातानां भौमादिपातानां वामतः पश्चिमगत्या
भगणा उच्यन्त इति शेषः । तान् लोकाभ्यामाह” रङ्ग०
“मनुदन्तास्तु कौलस्य, वौधस्याष्टाष्टसागराः । कृताद्रिचन्द्रा
जैवस्य त्रिखाङ्गाश्च भृगोस्तथा । शनिपातस्य भगणाः
कल्पे यमरसर्तवः । भगणाः पूर्वमेवात्र प्रोक्ताश्चन्द्रोच्च-
पातयोः” सू० सि० । “कौलस्य कुब्जसम्बन्धिनः । त्वकारात्
पातस्य भौमपातस्य कल्पे भगणाश्चतुर्दशाधिकं शतद्व-
यम् । वौधस्य बुधसम्बन्धिनः शनिपातस्यैतद्वैकदेशपात-
स्येत्यत्राह । बुधपातस्य द्वादशोना पञ्चशती । जैवस्य
शुक्रपातस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतम् । भृगोः शुक्रस्य
तथा सम्बन्धिनश्चकारात्पातस्य शुक्रपातस्येत्यर्थः ।
त्वप्रधिका नवशती । शनिपातस्य द्विरसष्टका भगणाः
कल्पे भवन्ति । नन्वस्मिन् प्रसङ्गे चन्द्रोच्चपातयोर्भगणाः
कथं नोक्ता इति मन्द्राशङ्कापाकरणार्थं पूर्वोक्तं स्मर-
यति भगणा इति । चन्द्रोच्चपातयोश्चन्द्रस्य मन्दोच्चपात-
योर्भगणा अत्रास्मिन्नधिकारे पूर्वं अहयुगनगणकथने
उक्ताः” रङ्ग० । पतति चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्येन उत्ति-
ष्ठति पत-उच्यन्तां कर्त्तरि ण । सूर्यसिद्धान्तोक्ते चन्द्रा-
र्कयोः क्रान्तिसाम्येनानानीते अशुभस्वरूपे मन्त्रापा-
तरूपे श्वङ्गिभेदे तथा हि “तत्र भेदद्वयात्मकपा-
तस्य सम्भवं विवक्षुः प्रथमं वैष्टतसंज्ञपातस्य सम्भव-
माह” रङ्ग० । “एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ
यदा । तद्युतौ मण्डले कान्त्योस्तुत्यत्वे वैष्टताभिधौ”
सू० सि० । सूर्याचन्द्रौ “सूर्याचन्द्रमसौ पाता यथा-
पूर्वमकल्पयदिति” श्रुत्युक्तप्रयोगः । एकायनगतौ अभि-
न्नदक्षिणोत्तरान्यवरायनस्यौ भवतस्तत्र यदा यस्मिन्
काले तद्युतौ सूर्यचन्द्रयोर्भादोर्दोर्गो मण्डले द्वादश-
राशिसिते सति तदा तयोः क्रान्त्योः समत्वे मन्त्रापात-
रूपे वैष्टतसंज्ञः पातो भवति । अथ व्यतीपातसंज्ञपातस्य
सम्भवमाह” रङ्ग० । “विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्ति-
क्षिप्तिकाः । समास्तदा व्यतीपातो भगणार्थं तयो-
र्युतौ” सू० सि० । “चन्द्रार्कौ विपरीतायनगतौ भिन्नायनस्यौ
भवतस्तत्र यदा तयोः सूर्यचन्द्रयोर्भादोर्दोर्गो भगणार्थं

राशिषट्के सति तयोः क्रान्तिकलास्तु ल्या भवन्ति
तदा तस्मिन् काले व्यतीपातसंज्ञकः पातो भवति” “ननु
क्रान्त्योः साम्ये कथं पातो भवतीत्यत आह” रङ्ग० ।
“तस्यांशुजालसम्पर्कात् तयोस्तु प्रवहाहतः । तदुदक्
क्रोधमयो वज्रिर्लोकाभावाय जायते” सू० सि० । “तयो-
श्चन्द्रसूर्ययोः । त्वकारात् क्रान्तिसाम्यकालिकयोः ।
तस्यांशुजालसम्पर्कात् समकिरणानां जालं समूहसूर्यो-
रन्योन्याभिसृखयोः सम्पर्कात् एकीभावापन्नत्वात्
तदुदक्क्रोधमयः सूर्यचन्द्रयोरन्योन्याभिसृखयोर्द्वैक्रोधो
विश्वकेन्द्रयोर्द्वैधूपोयो क्रोधः परस्परभिसृखेन दोषप्रा-
धिक्यं तदुत्पन्नोऽग्निः । प्रवहाहतः प्रवहवायुप्रज्व-
लितः लोकाभावाय जनानामशुभफलाय जायते ।
अथायं वज्रिर्व्यतीपाताख्यो वैष्टताख्यो वेद्यत आह”
रङ्गना० । “विनाशयति पातोऽस्मिन् लोकानामसृष्टयतः ।
व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैष्टितः” सू० सि० ।
“अस्मिन् क्रान्तिसाम्यकाले प्रसिद्धः पूर्वलोकोक्तस्वरूपः
पातो वज्रिः, यतः कारणात् पृथक्त्वं स्वसम्भवेन वारं
वारम् लोकानां विनाशयति । नाशं करोति । अतः
कारणादयं वज्रिर्व्यतीपातसंज्ञोऽवज्ञेवाग्निः संज्ञाभेदेन
नामान्तरेण वैष्टितसंज्ञः । तथा चोभयत्र पाताख्यो
वज्रिर्भवतीति भावः । अथ तत्स्वरूपमाह” रङ्गना० ।
“स कृष्णो दारुणवपुर्लोहितान्तो मङ्गोदरः । सर्वानिष्ट-
करो रौद्रो भूयो भूयः प्रजायते” सू० सि० । “स
क्रान्तिसाम्यकालोत्पन्न उभयसंज्ञकः पाताख्योऽग्निपुरुषः
कृष्णः श्यामः, दारुणवपुः कठिनशरीरः, लोहितान्त
स्वारक्तनेत्रः, मङ्गोदरः पृष्ठोदरः । अतएव सर्वानिष्ट-
करः सर्वलोकानामशुभकारकः, रौद्रः क्षयकारकः,
भूयोभूयोऽनेकवारम् प्रजायते । प्रत्येकं क्रान्तिसाम्य-
काल उत्पन्नो भवतीत्यर्थः” रङ्गना० ।
उपयमशब्दे १२६५ पृ० तद्भेदादिकं दृष्टम् भावे वज्रं ।
सि० सि० टी० उक्ते ४ प्रतिमण्डलविमण्डलद्वयेः संपाते सैलने
च “पातो नाम प्रतिमण्डलविमण्डलद्वयोः संपातः ।
यस्मादारभ्य विक्षेपप्रवृत्तिः । इह सुसरलवृत्तशलाकया
कक्षामण्डलं तत्प्रतिमण्डलं च द्वेद्वयोक्तविधिना विर-
चय्य तत्र शीघ्रप्रतिमण्डले शेषादेः प्रतिलोभं पातस्थानं
च चिह्नयित्वा तत्र विमण्डलं निवेशयत् । पातचिह्न-
द्वाराशिषट्कान्तरे विमण्डलप्रतिमण्डलद्वयोरन्यं संपातं
कृत्वा पातात् पूर्वतस्मिन्नेतरे पः प्रमाद्येन

प्रतिमण्डलादुत्तरतो विमण्डलं केनचिदाधारेण स्थिरं
कृत्वा मेघादेरनुलोमं मन्दस्फुटं पृष्ठं प्रतिमण्डले वि-
मण्डले च दत्त्वा विज्ञेयोपपत्तिं दर्शयेत् । तत्र तयो-
र्ग्रहयोर्वावान् विप्रकर्षजावांस्तत्र प्रदेशे विज्ञेयः । अथ
तस्यानयनम् । पातस्थाने हि विज्ञेयाभावाः । ततस्त्रिभे-
दन्तरे परसो विज्ञेयः । अन्तरेऽनुपातेन । अतः पात-
पृष्ठचिह्नयोरन्तरं तावज्ज्ञेयम् । तच्च तयोर्योगे कृते-
भवति । यतो मेघादेरनुलोमं पृष्ठो दत्तः । पातस्तु प्रति-
लोमम् । गणितगतपातकाळे ज्ञायाज्ज्ञेये “पातस्थिति-
कालान्तर्गच्छकालं न शस्यते तज्ज्ञेयः । ज्ञानजपहोम-
दानादिकमन्त्रोपैति खलु दृष्टिम्” सि० शि० उक्ते ।
पात-घञ् भावे ॥ पतने । दृष्टिपातः सृज्यपात इत्यादि ।
पात-ज्वला० कर्त्तरि ण । ॥ पतनकर्त्तरि त्रि० । पा-
रक्षणे कर्म्मणि यञ् । ७भाते त्रि० भेदि० ।

पातक त्रि० पातयति पाति-ल्युट् । १पतनकारके नरक-
रूपापकष्टस्थानप्रापके नवविधे पापभेदे २अनुपातके
च यथोक्तं प्रा० वि० “पातकपदमनुपातकपर्यायः,
ननु नवस्त्रेव पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पैठोमसि,
“स्त्रीमोहप्रलवैश्च त्रिजयाती सोमविक्रयी मूढेषु सह-
भोजी कम्पादृषी अशारदाही दृषवीपतिरन्तुत्यादी
चेति पातकिनः” । नवविधं पापमभिधायाह विष्णुः
“एवं पातकिनः पापपशुभूय सुदुःखिताः । तिथ्यग्योनौ
प्रवर्त्तन्ते दुःखानि विविधानि च” । याज्ञवल्क्यः “नीचा-
धिमन्त्रं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् । विशेषपतनीयानि
स्त्रीणामितान्यपि श्रुवम्” । पतनीयानि पातकानीत्यर्थः ।
“अलस्युटो वल्लभमिति” करणेऽनीयर् । “महापातकत्वं
ल्लानि पापान्युक्ताणि यानि च । तानि पातकसंज्ञानि
तद्वनमुपपातकम्” । अथो महापातकल्लपविशेषेऽप्यस्य
शक्तिः । “नवविधपातकस्य विष्णुसं” “तेनायमाक्रान्ति-
ऽतिपातकमहापातकातुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । सा-
तिर्भूतशकरणेषु सङ्करीकरणेष्वपातोकरणेषु च । महा-
वहेषु प्रकीर्णकेषु च” उक्तम् । ततः कस्यर्धे इति ।
पातकिन् तदुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पातङ्गि पु० पतङ्गस्य सूर्यस्यावत्वम् इज् । १श्वेसरे २यसे
च ३कर्के ४वैष्णवतस्तमौ ५सुद्योने च ।

पातञ्जल न० पतञ्जलिना प्रोक्तम् अण् । १पाणिनिस्त्ववा-
र्त्तिकव्याख्यानरूपे “अथ शब्दादुशासनम्” इत्यादिके
महाभाष्ये, “पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः”

शेखरः । “अथ योगानुशासनम्” इति दत्ते २योगशास्त्रे
च । पतञ्जलिशब्दे दृश्यम् ।

पातचिन् पु० पतञ्जो तच्छब्दोऽस्यताध्याये अनुवाके वा
विमुक्ता० अण् । पतञ्जिगन्धयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च ।

पातन त्रि० पातयति पाति-ल्युट् । १पतनकारके स्त्रियां गौरा०
ङीप् । भावे ल्युट् । २अधोनयने न० ।

पातनञ् त्रि० पत-वा० अन्त्यण् । पतनशीले च० १५१ १७भा०

पाताल न० पतत्यस्मिन्मथैव पत-आलञ् । १भुवनस्याधो-
भागे २सर्वधोभागस्थे स्थानभेदे । तानि च सप्तैव यस्या

“पातालानि च सप्तैव सुनयः संप्रचक्षते । अतलं
वितलञ्चैव सुतलञ्च तलातलम् । महातलञ्च विख्यातं
ततो ज्येयं रसातलम्” । “ततः पातालमित्येवं सप्त
पातालसंज्ञकाः । एते स्वर्गाधिकमुखा । विचित्राः
प्रकीर्तिताः । समृद्धभवनोद्यानविहारकोटचवराः”
पाद्मे पातालखण्डे । “अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च
गमस्तिमत् । महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्र-
तम् । रक्तभोजं शिलाभोजं पातालं नीलमृत्तिकम् ।
रक्तपीतश्चेतकण्ठभोजानि च भक्ष्यन्ति । पातालान्मस्रं
सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् । शुभिरं तानि क-
थ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश । अष्टाविंशतिसंख्याता स्मृतो
नरककोटयः । नरकाणामधस्तात् धूमः काताग्निस-
म्भवः । तस्याधस्तादन्याख्यो रुद्रः सर्वमसो महान् ।
तदधो धर्मचक्रन्तु येनेदं भार्यते समत्” अग्निपु० ।
२स्यौषधपाकार्थयन्त्रभेदे “ऊर्ध्वमायसले वज्रिर्मध्ये च
रसस्यहः । पातालचक्रमेतद्वि शोधयेत् पारदा-
दिकम्” । ३खड्गग्रामले ५यर्चमात्रे च भेदि० ।

पातालकेतु पु० दानवभेदे मार्क० पु० २१अ० ।

पातालगरुडो स्त्री छिबिहिण्डाख्ये लताभेदे राजनि० ।
भाषप्र० अस्य पुंस्त्वसक्तं यथा “छिबिहिण्डा महा-
कूजः पातालगरुडाङ्गयः । छिबिहिण्डः परं दृष्यः
कफजः पयमापहः” ।

पातालनिवास पु० निवास-साधारे घञ् पाताकं निवासो
यस्य । देव्ये पातालनिलयादयोऽप्यत्र हला० पातलो-
कश्च तत्पार्थे हेमच० । [लिपि च उल्लङ्घनद० ।

पाति पु० पाति पा-रक्षणे कविः । १प्रभौ पत-इण् । २अ-

पातिक पुंस्त्री० पातः पतनं जलमप्यनं प्रयोजनमस्य वाते
बाधु वा ठक् । शिष्टुमारे जलजन्तुभेदे शब्दमात्रा स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

पातिली स्त्री तः स्नामी पत्नी वा लीयते अत्र लि-वां
उ गौरा० डी० । १वागुरायां २नाथ्यां ३मृत्पात्रभेदे
(पातिल) मेदि० । [स्तिनि च मेदि० ।

पातुक लि० पत-उकञ् । १पतनशीले २पपाते ३जलह-
पाट् लि० पाति रक्षति पिबति वा पा-उच् । १रक्षके २पा-
यिनि च लि० स्त्रियां ङीप् । ३गन्धपत्रे ४दण्डभेदे
पु० हेमच० । [सेनागणककर्मणि तद्धावे च ।

पात्तिगणक न० पत्तिगणकस्य भावः उद्घाता० अञ् ।
पात्रीवत पु० पत्नी विद्यतेऽस्य मतुप् । “छन्दसीरः” पा० यस्य
वः तच्छब्दोऽस्यत्व विमुक्ता० अण् । पत्नीवच्छब्दयुक्ते
१अध्याये २अनुवाके च । सचातुर्वाकः “तान् यजताम्
इत्यादिवर्गः” ऋ० १।१४।७। तस्येदम् अण् । ३यह-
रूपपात्रभेदे यजु० १८।२० कात्या० ६।१।२१ शत० ब्रा०
१७।७।१।६।

पात्र न० पत्र्युत्पन्नः यक् । १पतित्वे “भरणाद्धि स्त्रिया भर्ता
पात्राच्चैव स्त्रियाः पतिः” भा० शा० २६७ अ० पत-णिच्
यत्, पत-ण्यत् वा । २पातनीये ३पतनीये च लि० ।

पात्र पु० न० अर्द्धाङ्गं पाति रक्षत्यापेयं पिबत्यनेन वा पा-
इत् । १जलाद्याधारे भोजनयोग्ये २अमले अमरः ।
अस्य स्त्रीत्वमपि पिबत्वात् ङीप् । विद्यादियुक्ते दान-
योग्ये ३ब्राह्मणे न० “ब्राह्मणं पात्रमाहुः” इति स्मृतिः ।
४यज्ञिये अनुवादौ, तीरद्वयमध्यवर्तिनि पूजला-
धारस्थाने इराजानाथ्ये च मेदि० । नाटकेऽभिनेये
७नायकादौ च न० हेमच० दमानभेदे वैद्यकम् । यज्ञि-
यज्ञोपादिवाधनपात्रलक्षणम् कात्या० श्रौ० भाष्ये ।

“अथ पात्राणां लक्षणमुच्यते खादिरः सुबोऽङ्कुषपर्वटत
पुष्करो नाशिकावत् पर्वट् खातो भवति । स्पृश खा-
दिरः खड्गाक्षतररत्निमात्रः । सुचो बाहुमात्रो
मूलदण्डाखण्डितो हंसमुखसदृशेकप्रणालिकायुक्ताः । पा-
णिमात्रपुष्कराक्षस्तात् खातयुक्ताश्च कार्याः । पालाशी
जुहुः, उपमृदाश्वत्थी, वैकट्कतो भूवा “एतेषां दृक्षाणामे-
कस्य वा सर्वाः सुचः कारयेत्, बाहुमात्रोऽरत्निमा-
त्रो वाग्रापात्रस्तोवित्रा हंसमुखः” इत्यापस्तम्बः ।
अग्निहोत्रहवणी वैकट्कतो, अग्निहोत्रसुबो वैकट्कतः ।
यैः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि
भवन्ति तानि चोत्तूलमूलकूचैर्डापात्रीपिष्टपात्रोपुरो-
डाशपात्रीशस्याश्टतावदानाश्चू पवेणान्द्वानकटप्राशितह-
रश्चषडवत्तत्रह्नासनादीनि । ततोत्तूलकादीनि वा-

र्क्षीणि । कूर्चैर् बाहुमात्रः पीठाकारः । इडापात्री
पिष्टपात्रो चरत्निमात्रो मध्यसंगृहीते । पुरोडाश
पात्री प्रादेशमात्री समचतुरस्रा षडङ्गुलवृत्तखातवती ।
शस्या प्रादेशदादशाङ्गुला प्राशितहरणं वृत्तमादर्शकारं
चतुरस्रं चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमपिधानपात्रम्
षडवत्तं चोभयत्र खातयत् । आसनानि चरत्निमात्र
दीर्घाणि प्रादेशमात्रविपुलानि सर्वेषु पात्रेषु मूलमि-
क्षानार्थं वृत्तानि कार्याणि अनादेशे होनसाधनभूतानि
पात्राणि वैकट्कानि भवन्ति यथा सोमयागे अहचमस-
द्रोणकलशादीनि तत्रापि हविर्धानाधिवयसफलकस-
म्भरणोपरिहृवादीन्यहोमसंयुक्तानि वारणान्येव षोड-
शिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम् अंसदाभ्यपात्रमौड-
म्बरं वचनात् वाजमेये सप्रदशानां सोमयज्ञायां पा-
त्राणि वारणानि अहोमसंयुक्तत्वात् । सुरापहपात्रा-
नपि वारणानि अहोमसंयुक्तत्वात् । सुरापहपात्रा-
नपि वारणानि शाखान्तरानुसृणुमयानि वा इत्येव-
मादि सर्वमूहनीयम् । मूलं कात्या० श्रौ० १।१।२१ सुवादौ
दशमम् । कर्मप्रदीपे च “आज्यस्थाली च कर्त्तव्या
तैजसद्रव्यसम्भवा । सहीमयी वा कर्त्तव्या सर्वास्ना-
ज्जाङ्गतीषु च । आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामन्तु
कारयेत् । सुदृढासत्राणां भद्राभाज्यस्थालीं प्रचक्षते ।
तिर्यग्गूर्ध्वं अभिन्नात्मा दृढा नातिदृढन्तुक्ती । मृण-
मयौडम्बरी वापि चरस्थाली प्रशस्यते । स्वशाखोक्तः
प्रसुखिन्नो हृदग्धोऽकठिनः शुभः । न चातिशयिष्ठः
पात्रो न चरुचारसस्तथा । इक्ष्वाजातीयमिच्छाजं प्रमाणं
मेक्षणं भवेत् । दृढं चाङ्कुषप्रथमवदानक्रियाच्च-
मम् । एवैव दीर्घं यत्तत्र विशेषस्तनहं ब्रूवे । दीर्घं द्रु-
ङ्गुलप्रथ्वया तुरीयोऽनन्तमेक्षणम् । मूललोमुखले वार्धं
खायते सुदृढे तथा । इक्ष्वाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैष्ण-
वमेव च । दक्षिणं वामतो बाह्यमात्राभिमुखमेव च ।
बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽङ्गणाः । तयो
भवन्ति शीर्षाया एकेषान्तु चतुर्दिशम् । प्रागुपावर्धितः
पश्चादुदग्रमथवा परम् । न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदग्रः
स पूर्वतः” देवपूजाङ्गपात्रमानं देवीपु० उक्तं यथा
“षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रञ्चोत्तमं परिकीर्त्तितम् । मध्यमं
तत्त्रिभागेण हीनं कन्यसमीरितम् । वसङ्कुलप्रमाणं तु
तत्पात्रं कारयेत् क्वचित् । नानाविधित्वदृष्ट्याणि यो-
रुद्धरीकाङ्गतीनि च । शङ्खनीलोत्पलाकारपात्राणि
परिकल्पयेत् । रत्नादिरचितान् कृत्यस्थि काचीमूलसुस-

धाते समितादि पु० जेमे अलुक्समासादिनिमित्ते शब्दमये
स च गणः पा० सू० उक्तो यथा

“पाते समिताः पाते बल्लभाः उदुम्बरमशकः उदुम्बर-
कनिः कूपेकच्छपः अष्टकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः
उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः
पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनदीं गेहेच्छेड़ी
गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदमः
गेहेष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकवकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेवि-
जिती गोष्ठेच्छेड़ी गोष्ठेष्टः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेगल्मः
कर्णेठिरिटिरा कर्णे चुरचुरा” ।

पातोपकरण न० इत० । पाताणामुपभूषणे “रीतिवर्गा-
दिसञ्जातं पातोपकरणादिकम् । दद्यादायसवर्जन्तु
भूषणं न कदाचन । घटाचाभरकुम्भादि पातोपकर-
णादिकम् । तद्भूषणान्तरे दद्यादायसात्तदुपभूषणम्”
कालिकापु० ८६ च० ।

पात्त न० पतति पत-किप् पतं पतन् त्रायते त्रै-क स्वाधे
प्रज्ञाद्यण । पापितातरि “सर्वेषामेव पात्ताणां परं
पात्तं महेश्वरः । पतन् त्रायते यस्मादतीव नरकाण्य-
वात्” नन्दिपु० । महेश्वर इति प्रदर्शकं हेतोरप्येषात्
“पात्ताण्याध्यात्मिका सुखा विमुक्ताद्याग्निहोत्रिणः ।
देवताश्च तथा सुखा गोदानं स्तेतदुक्तम्” प्रा० त० ।

पाथ न० धीयतेऽदः पा-कर्मणि थ । १जले पाति रक्षति थ ।
२खन्नौ शस्ये च मेदि ।

पाथस् न० पाति रक्षति, धीयते वा पा-पाने रक्षणे वा
अचनु युक् च । १जले २खन्ने च अज्ज्वलद० अन्नभो-
जने हि देहरक्षा श्वाकाशे च मेदि । [स्त्रियां डीप् ।

पाथिक पुंस्त्री० पथिकस्यापत्यं शिवा० अथ । पथिकापत्ये
पाथिक्य न० पथिकस्य भावः पुरोहि० यक् । पथिकत्वे
पाथिस् पु० पा-पाने इति युक् च । १सुष्ठे श्वेतो च
अज्ज्वलद० ।

पाथेय त्रि० पथि तद्व्यवहारे साधु ढञ् । १मार्गेषु आहारोप-
योगिद्रव्ये २कन्याराशौ दीपिका कौर्पशब्दे २२७८८
दृश्यम् । १देशभेदे । ततो भवेऽर्थे धूमा० वुज् । पाथेयक
तत्र भवे त्रि० [राजनि० २शङ्खे च पाथोजातादयोऽप्यत्र ।

पाथोज न० पाथसि जायते जन-ड ७त० । १जलजे कमले
पाथोद् पु० पाथो ददाति दा-क । १मेघे त्रिका० मेघनामना-
मके २सुस्तके अमरः ।

पाथोधर पु० पाथो धारयति धारि-अच् ह्रस्वः । जलधरे

१मेघे ह्रस्वा० २सुस्तके च । [जलधौ सुष्ठे त्रिका० ।

पाथोधि पु० पाथो धीयतेऽत्र धा-आधारे कि उप०स० ।

पाथोनिधि पु० पाथो निधीयतेऽत्र नि+धा-कि उप०स० ।
जलनिधौ सुष्ठे शब्दरत्ना० । भवे यजु० ११।१४।

पाथ्य त्रि० पाथसि भवः वेदे छान् । पाथसि हृदयाकाशे
पाद् पु० पद+णिच् किप् । चरणे पादे जटा०

पाद् पु० पद्यते गम्यतेऽनेन करणे कर्मणि वा घञ् । १चरणे
अमरः २लोकमन्त्रयोस्तुत्यांशे “सोऽपि लोमे चेत् पाद-
पूरणञ्” पा० “पादश्चेत्लोमे सत्येव पर्येत” सि०कौ० ।
“पादेन नाक्रमेत् पादसच्छिष्टं नैव लङ्घयेत् । न संह-
ताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः” इति कर्मलो-
चनम् । पादचालनादिनिषेधो यथा “न पादचालनं
कुर्यात् पादेन वा कदाचन । नाग्नौ प्रध्मापयेत् पादौ न
कांक्षे भावयेद्वुधः । नातिप्रसारयेद्देवनाङ्गणाना-
मथापि वा । वाय्वग्निनृपविप्राणां स्त्र्यं वा शशिनं
प्रति” कौर्मे उपरिभागे १५ अ० । सुगंध्यापूर्वकस्य अ-
न्यलोपः बङ्ग० समा० द्विपाद् छुषाद् । उपमानासु वा
व्याघ्रपादः (दः) । पाच्छब्दे नैकोपपत्तौ अन्तर्लोपविधा-
नम् द्विपादः सुपादः इति प्रयोगवारत्तायाम् । पादश्च
इन्द्रियभेदः इन्द्रियशब्दे ६५५ पु० दृश्यः । १दृष्टादिभूते
पादपः । ४चतुर्थभागे ५प्रत्यन्तपर्वते महाद्रिर्वसि-
क्षुद्रपर्वते ह्किरणे च मेदि० ७मय्यांशमाले दन्तव-
यवमाले । भावे घञ् । ६गमने तत्र कुशलः आकर्षा०
कन् । पादक समस्तकुशले त्रि० पादेन चरति पर्या० ७तु
पदादेशश्च पदिक पादचारिणि त्रि० स्त्रियां डीप् ।
अस्य भवे शब्दादौ च परे वा घदादेशः । पादान् पदं
इत्यादि । ढषां० आद्युदात्ततासु । १०अभिभेदे

पादकटक पु० पादस्य कटक इव । नूपुरे अमरः ।

पादकच्छ पु० व्रतभेदे तल्लक्षणसक्तं यथा “एकमृत्तेन न-
स्तेष तथैवावाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकच्छं
प्रकीर्तितः” अत्र० “एतच्चतरहसाध्यम्” प्रा०वि० ।

पादमण्डीर पु० पादस्य मण्डोः (गुं ङि) ह्रस्वामूलका-
खावधिभागस्य ईः शोभास्वल्प बा० र । स्त्रीपदे (गोद)
रोगभेदे त्रिका० ।

पादगृह्य पु० गृह्याः पादः मयूर० पूर्वनि० । गृह्ये पादे

पादग्रन्थि पु० पादस्य ग्रन्थिरिव । १शुल्के २पादसन्धौ च ।

पादग्रहण न० पादौ गृह्यते यत्र ग्रह-आधारे ल्युट् ।
१चरणग्रहणपूर्वकप्रणामे । “विप्रोष्य पादग्रहणमन्यते”

चाभिवादनम्" मनुः चाभिवादनशब्दे २६६ पृ० द
श्यम् । तत्र शौचान्तरमाह षष्ठप्रश्नः "यत्किन्
स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशोधयेत्" । अनभिवा
दानाह हारीतः "धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूत्रोच्चारक-
तन्तथा । भुञ्जानमाचमनाहंश्च नास्ति कं नाभिवादेत् ।
जन्मप्रभृतियत् किञ्चित् चेतसा धर्मेसाचरेत् । सर्वं तन्नि-
ष्कलं याति एकहस्ताभिवादानात्" । "समिधायुर्दुग्-
मापुष्पाक्षरस्तौ नाभिवादेयं यच्चाप्येवं युक्तम्" इति ।
बौधायनः । "जपयज्ञजलस्यश्च समित्पुष्पकुशानजान् ।
दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च वह्नन् नाभिवादेयं" लघुहा-
रीतः । "न पुष्पाक्षतपाणिनां शुचिर्न जपन् न देवपि-
तकार्यं कुर्वन्" चाभिवादेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ ।
पादवृत्त न० पादयोर्लोपनार्थं दत्तं शा०त० । पादयोरभ्यङ्ग-
नार्थं दत्तं भा० व० १६६ अ० ।

पादचतुर लि० पादे पादव्यापारे चतुरः । १पादव्यापारद्वये
२स्त्रागले पुंस्त्री । ३शैकते ४पिप्पले ५करङ्गे ६परदोषैक-
प्रवृत्तपुरुषे च मेदि० ।

पादचारिन् पु० पादेन चरति चर-णिनि ३त० । १पादात्तौ
२पङ्गवां गन्तरि लि० हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

पादज पुंस्त्री पादात् जायते जन-ङ ५त० । ब्रह्मणः पदा-
द्वयपत्रे १श्वद्वे तिका स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
"पङ्गवां श्वद्वौ अजायत" यजु० १०.११ । सुतेस्तस्य
तथात्वम् । २चरणजातरोमादौ लि० ।

पादजल न० पादजालनं जलम् शा०त० । १पादेदके । पादमितं
जलं यत् । २चतुर्थ्यांमितजलयुक्ते लि० २तक्रे न० अमरः

पादजाह न० पादस्य मूलं कर्णां जाहच् । पादस्य मूले ।
पादत्र लि० पादौ त्रायवे त्रै-क । १पादरक्षके २पादकायम्
स्त्री । [जटाध० । उपानच्छब्दे दृश्यम् ।

पादलाण न० पादस्त्रायतेऽनेन त्रै-करणे ल्युट् । पादकायां
पाददाह पु० पादौ दहति-अण् उप० २० । सुश्रुतोक्ते
१वातव्याधिमेहे "पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्साहितः-
ऽनिलः । विशेषतश्चङ्क्रमतः पाददाहं तमादिशेत्" ।

पादप पु० पादेन मूलेन पिबति सितं जलम् पा-क ।
१शब्दे अमरः । पादं पाति रक्षति पा-क । २पादपीठे
मेदि० । ३पादकायां स्त्री मेदि० । पादपेन कृतम् अज् ।
४पादपकृते लि० । ततः समूहे खण्डच् । पादपखण्ड
तत्समूहे न० । [(परगाढा) । राजनि० ।

पादपकृहा स्त्री पादपं रोहति कृह-क । वन्द्याम् ।

पादपाय पु० इत० । १अपादवन्धनदामनि हेमच० २शब्द-
लायां ३खट्टुकायाम् (खट्टुया) ४लतायां स्त्री मेदि०
गौरा० ङीष् ।

पादपीठ पुंन० इत० । पादस्थापनार्थं पीठे हेमच० ।
संज्ञायां कन् कापि व्यतइत्त्वम् । पादपीठिका० नापिता-
दिशिल्पे स्त्री शब्दमा० ।

पादप्रक्षालन न० इत० । पादयोः १क्षालने जले "पादप्रक्षा-
लनं मेधाजनकं सुपवित्रकम् । खलत्स्नीकलिहृच्चैव
आयुषो हितकारि च" राजनि० । "पादप्रक्षालनं
विशेषयति देवलः "प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ
प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखो वा देवत्ये पैतृके दक्षिणा
मुखः" शनैरत्वरः । देवपैतृकेतरत्वाप्रसन्नः "प्रत्यक्-
पादावसेचनमिति" । प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः । क्रम-
माह गोभिलः "सव्यं पादमवनेनेजे इति सव्यं पादं
प्रक्षालयति" । कर्हणीये तथा दर्शनात् सव्यं तथा
कल्प्यते । पारस्करः "सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
तीति" "सव्यं प्रथमं प्रक्षालयतीति" सूत्रेण माक्
सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
तीत्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तेनान्यस्मिन्नपि पाद-
प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यम् आचार्ये पूर्ववचनमिति
दर्शनात् । "ब्राह्मणस्येददक्षिणं प्रथममिति" इत्यत्र तस्य
पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति तदा दक्षिणं दातव्य-
मिति न सव्यम् । यथा प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तावाङ्मनायनः
"दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् सव्यं शूद्रायेति" ।
सव्यं प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यमिति हरिशर्मा ।
एवञ्च दक्षिणपादप्रक्षालनानन्तरं वामपादप्रक्षालनं वाच-
स्पतिमित्राद्युक्तं हेयमिति आ०त० रघुनन्दनः ।

पादवन्धन न० पादौ बध्यते अनेन करणे ल्युट् इत० ।
१गोर्माहिषादिः पादवन्धने दामनि । भावे-ल्युट् । २गोस-
हिषादिपादयोर्वन्धने जटा० । घञ् पादवन्धनार्थे पु० ।

पादभाग पु० इत० । १चरणधोभागे हेमच० । १पादमितः
भागः शा०त० । २चतुर्थ्यां च ।

पादमूल न० इत० । १चरणस्याधोभागे २चरणसमीपे च ।

पादरक्ष लि० पादं रक्षति रक्ष-अण् उप० २० । १चरण-
रक्षके पादकादौ २रथचरणरक्षणकरक्षके च भा०वि०

३पादस्य रक्षणे न० । [पादवन्धनार्थं दामनि जटाध० ।
१पादस्य रक्षणे न० । [पादवन्धनार्थं दामनि जटाध० ।

पादरज्ज्व स्त्री पादवन्धनार्थं रज्ज्वुः शा०त० । हस्तपदे

पादरथी स्त्री लुहो रथः डीप् पादस्य रथीष । पादुकायां
त्विका० । [ल्यु । पादरोहणं तत्तार्थं राजनि० ।

पादरोह पु० पादेन मूलेन रोहति रुह-कच् । वटहजे

पादवन्दन न० पादयोर्वन्दनम् । पादपङ्कजपूर्वकप्रणामै

“कुर्वाच्छुश्रूषयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा” याज्ञ० मनुना

कचिन्निषेध उक्तः “गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह

पादयोः । पूर्णघोडशवर्गेण गुणदोषौ विजानता” [हिदच०

पादवल्लीक पु० पादे वल्मीक इव । स्त्रीपदरोगे (गोद)

पादविक त्रि० पदवीमनुधावति ठक् । पथिके सि०कौ० ।

पादविग्रह पु० पादस्यावयवस्य विग्रहः । अवयवग्रहणे ।

“ये च विष्णुमधीयन्ते नष्टधा पादविग्रहैः” हरि०

२१७अ० । पादः चतुर्थ्यंशमिति विग्रहो यस्य । पादमि-

तावयवयुक्ते त्रि० “अधर्मो पादविग्रहः” १८दख० ।

पादविरजस् स्त्री पादो विरजाः धूलिहीनो यस्याः ।

१पादुकायां हारा० । इव० । २देवेषु च तेषां विरज-

स्त्वपादत्वात्तथात्वम् ।

पादशस् अव्य० पादं पादमित्यादिकारकार्थे वीप्सायाम्

शस् कृक्पादभिन्नत्वे न पदादेशः । वीप्सायां कारका-

धैवत्तो पादशब्दार्थे मनुः १८२ । त कृक्पादे तु पच्छम्

पादशाखा स्त्री पादस्य शाखेव । पादाङ्गुली शब्दार्थकल्पत०

पादशैल पु० पादात्मकः शैलः । प्रत्यन्तपर्वते शब्दरत्ना० ।

पादशोथ पु० पादजातः शोथः शा०त० । पादजाते शोथे

रोगभेदे “अन्योन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।

पुरुषं हन्ति नारीन्तु सुखजो गुह्यजो ह्ययम्” साधवः ।

पादशीच न० इत० । पादप्रक्षालने पादप्रक्षालनशब्दे दृश्यम्

“यस्यास्यतः पादशौचम्” आङ्गप्रयोगः । आङ्गे दक्षि-

णासुखेनैव तस्य करणं यथोक्तं आङ्ग०त० “प्रथमं प्राङ्-

सुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्सुखो वा

दैवत्ये पैटके दक्षिणासुखः” इति देवत्ववचनात् दक्षिणा-

सुखः सन् कृतपादशौचस्त्वापि वासपादादिक्रमः” रघु० ।

पादस्फोट पु० इत० । १विपादिकाख्ये २लुट्कुष्ठभेदे अमरः

कुष्ठशब्दे २१५५ पु० तस्य लक्षणादि दृश्यम् ।

पादस्नेदन न० इत० । पादयोः स्नेदने । ततः अल्लद्यूता०

निर्वृत्तेर्ण्ये ठक् । पादस्नेदनिक तन्निर्वृत्ते रोगभेदोप-

शमादौ त्रि० ।

पादहर्ष पु० “हृष्यतश्चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्रवत् । पादहर्षः

श्च विज्ञेयः कफघातप्रकोपजः” सुश्रुतोक्ते वातव्याधिभेदे ।

पादहारक त्रि० पादाभ्यां हरति क्षियते वा हृ-कर्त्तरि

कर्मणि वा नि० खुल् । १पादेन हरणकर्त्तरि २त-
त्कर्मणि च । [२चरणग्रन्थे च ।

पादहीन त्रि० इत० । १विपाद्यात्मके पदाथे (तिनपोया)

पादाकुलक “यदतीतकृतविविधलक्ष्ययुतैर्मात्रासमादिपादैः

कलितम् । अनियतवृत्तपरिमाणसहितम् पथितं जग-

त्तस्य पादाकुलकम्” इ०र० उक्ते मात्रावृत्तभेदे ।

पादाग्र न० इत० । चरणाभागे प्रपदे अमरः ।

पादाङ्गद न० पादस्य अङ्गदमिव । मूरे अमरः गौरा०

डीप् । तत्तार्थे स्त्री हारा० ।

पादाङ्गुलीयक न० इत० (चुटकी) चरणाङ्गुलीयके हेमच०

पादात् त्रि० पादाभ्यामतति अत-क्तिप् । पङ्क्तिं गलरि

२पदातो पु० हेमच० ।

पादात् न० पदातीनां समूहः अण् । १सैन्यसमुदाये अमरः

पादाभ्यामतति गच्छति अत-अच् । २पदातो सैन्ये पु०

पादातिः पादातिकोऽप्यत्र पु० हेमच० ।

पादास्व न० पादमितमस्व युत् । तक्ते (गोल) अमरः ।

पादाभ्यञ्जन न० इत० । पादलेपनार्थे हतादौ काशी० १अ० ।

पादाभ्रम् न० पादप्रक्षालनसम्पत्तिः । पादशौचजले “दूरा-

र्दाच्छिष्टविष्णुमूलपादाभ्रांसि ससृज्जले” याज्ञ० तस्य

दूरे त्यज्यतेक्ता । [पादविगोलावत्ये ।

पादायन पुंस्त्री० पादस्थः गोलापत्यम् अश्वा० फज् ।

पादारक पु० पाद इव कृच्छति कृ-खुल् । नौकावयवभेदे

पोलिन्दे हेमच० । [नौकायां हारा०

पादालिन्दी स्त्री पाद इवालिन्दो यस्याः गौरा० डीप् ।

पादावर्त्त पु० पाद इवावर्त्तते आ+वृत्त-अच् । कूपादितो

जलोद्धारणे यन्त्रे अरघट्टे हेमच० ।

पादाविक त्रि० पादातिक+पृषो० । पदातो शब्दरत्ना० ।

पादिक त्रि० पादेन चतुर्थ्यंशेन जीवति वेतना० ठक् ।

१चतुर्थ्यंशवृत्तियुते । पादः परिमाणमस्य निष्का० ठक् ।

२पादपरिमाणे मनुः १११ ।

पादिन् त्रि० पादचरणोऽन्तस्त्रस्य पादचतुर्थ्यंशो यज्जीतृ-

त्वेनास्तस्त्रस्य वा इनि । १पादयुते जलजन्तुभेदे “कुम्भीर

कुर्मनकाश्च गोधामकरशङ्खवः । चण्डिकः शिशुमारश्च-

त्यादयः पादिनः स्मृताः । पादिनोऽपि च ये ते त

कोषस्थानां शृणुः सप्ताः” भावप्र० । २चतुर्थ्यंशयाहके

च “सर्वेषामङ्गिर्नो सुख्यास्तदङ्गेर्माङ्गिर्नोऽपरे । तृती-

यिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थ्यांशास्तु पादिनः” मन्व०त० अङ्गिन्-

शब्दे १७८पु० दृश्यम् ।

पादु स्त्री भावे ण् । गमने कृ० १०२७।१४ भाव्ये दृश्यम् ।

पादुका त्रि० पद-उकञ् । श्मशनेषु पादू+साधे क "के-

ऽणः" पा० ह्रस्वः । चर्ममयपादवाणे स्त्री अमरः ।

तस्या चर्मात्तत्रया आतपत्वशब्दे ६४६ प्र० दृश्या तत्र

चानुशासनिकपर्यायसंख्या ६२।६३स्थाने ६५।६६संख्या

जेया । "वर्षातपादिके क्ली दृग्ङी रात्रिपटुषु च ।

शरीरवाणकानो वै सोपानत्कः सदा प्रजेत् ज्यो०त०

"पादप्रधारणं दृष्टमोजस्यं चक्षुषो हितम् । सुखप्रचार-

सायुधम् बल्यं पादरुजापहम्" । तस्या आधारणे दोषा

यथा "पादाभ्यामनुपानङ्गां नृणां च क्रमणे यदा ।

अनारोग्यमनायुषप्रमिल्वद्वमद्वष्टकत्" राजनि० अधिकं

दिनचर्याशब्दे १५६० पु० दृश्याम् । "द्वजमानाय

विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ । स्नातकाय महावाहौ !

संशिताय द्विजातयेः सोऽपि लोकानवाप्नोति देव-

तैरपि पूजितान् । गोलोके स सदा युक्तो भवति मेत्य

भारत !" भा०व्यानु० ६६५ कचित्पादुकाधारणनि-

षेधः "वहन्नुपानहौ पद्भ्यां यस्तु मासुपसंक्रमेत् ।

चर्मकारस्तु जायेत वर्षाणान्तु तयोदय" वराहपु० ।

"सोपनत्कश्च यदुभङ्गो तदै रक्षांसि भुञ्जते" मनुः ।

देवतापादुकानिर्माणप्रकारो देवीपु० यथा "मणिरत्नमयी

कायां हेममूषमयी तथा । चन्द्रेणापि कर्त्तव्या पादुका

प्रतिभापि वा । श्रीपणी श्रीदुसा चापि देवदासमयी

तथा । षडङ्गुला च सा कायां पादुकां पूजयेत् सदा" ।

पादुकाकार पु० पादुकां करोति क-अण् उप०स० चर्म-

कारे पादूकत्पादुकाकृदादयोऽप्यत्र हेमच० ।

पादू स्त्री पद्यते सुखेनानया पद-करणे "णित् कशिपद्य-

तेः" ण्या० क-णिञ् । चर्ममयपादुकायाम् अमरः ।

पादोदक न० पादप्रक्षालनसुदकम् शा०त० पादप्रक्षालनजले

हरिभूर्तिपादोदकपानफलं हरिभक्तिविवासादौ दृश्याम्

पादोदर पु०स्त्री० पाद उदरे यस्य । सर्पिं प्रज्ञोप० स्त्रियां

जातितात् लीङ् ।

पादित न० पद्धतीनां समूहः भिन्ना० अण् । पद्धतिसमूहे

पाङ्ग न०पद्ममधिकृत्य प्रवृत्तम् अण् । "तदधिकृत्य कृते यन्त्रे"

पा० वा अण् । पद्माधिकारेण प्रवृत्ते श्रद्धादिनिरूपे

कल्पभेदे तदधिकारेण कृते श्रद्धापुराणात्मके यन्त्रे च ।

पाद्य त्रि०पादार्थं पाद-यत् । श्पादशौचार्थे जले अण् स्त्री

तेन "पाद्याः पाद्याः बाद्याः प्रतिवृत्तान्नामिति"विवाहे-

ऽहंयोग्यपञ्चः । पादं चतुर्थांशमर्हति यत् । श्चतुर्थां-

शार्हे त्रि० । देवदेवपाद्यो द्रव्यविशेष उक्तो यथा "पाद्यं

श्यामाकट्टवाञ्जविष्णुक्रान्ताभिरीरितम्" । एतद्विष्णुयुक्तं

जलमिति" देवप्र० रघु० । तदानपात्रलक्षणं यथा "पादा-

वसेचनजलपट्टणं पात्रमङ्गु तम् । लौहजं वास्वजातं वा

हैमं राजतमेव वा" वैखानससं० । "षडङ्गुलप्रविस्ता-

रसत्सेधे चतुरङ्गुलम् । षोडशेकाङ्गुलं कुर्यात् नासिकां

चतुरङ्गुलम् । पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः ।

पाद्यपात्रमिति ख्यातं सर्वदेवप्रपूजने" सिद्धान्तशेखरः ।

पाद्यप्रकारः स्थला० कन् । पाद्यक पाद्यप्रकारे त्रि० ।

पान न० पा-ल्युट् । श्ववद्व्यस्य गलाधःसंयोजने शरत्क्षे

च शनिश्वासे च पु० हेमच० । निश्वासेन प्राणरक्षणात्त-

थात्वम् । आधारे ल्युट् । ४पानभाजने मेदि० पीय-

तेऽस्मात् अपादाने ल्युट् । ५शौण्डिके पु० जटा० करणे

ल्युट् । अस्त्राणां तोष्णापपासम्पादने इव्यापारभेदे

(पानदेकोया) असिशब्दे १५१ प्र० पायनाशब्दे च

दृश्यम् । पीयते कर्मणि ल्युट् । ७मद्यादौ ।

पानक न० पानार्थं कायति कै-क । अस्त्रिकानिम्बुरसादि-

मिश्रितशर्कराजलादौ कृताजगद्दे २१५पु० दृश्याम् ।

पानगोष्ठिका स्त्री पानार्थं गोष्ठिका । शस्यस्य मद्यादि-

पानार्थसभायास् तन्त्रोक्ते श्मैरवीचक्रे च ।

पानठ त्रि० पाने कुशलः वा० अठच् । पानकुशले स्त्रियां

गौरा० लीङ् । [रापाविणि ।

पानप त्रि० पानं पेयं मद्यादि पिबति पा-पाने क । सु-

पानपात्र न० पानस्य पेयस्य सुरादेः पात्रम् । पेयसुरादेः

पात्रे कसे अमरः । पानभाजनादयोऽप्यत्र ।

पानवणिज् पु० पानस्य पेयस्य सुरादेः बणिज् । शौण्डिके

हेमच० । [प्रकृतिसुरः ।

पानशौण्ड त्रि० पाने शौण्डः ७त० । सुरादिपानद्वये

पानस न० पानस्य तत्फलस्य विकारः तस्येदं वा अण् ।

पानसमवे १मद्याभेदे "पानसं द्वाचमाधकम्" द्वादशम-

द्योक्तौ पा०वि० । २पानसमन्वित् त्रि० ।

पानात्यय पु० सुशुतोक्ते मद्यपानजे रोगभेदे मद्यस्य पा-

नदोषादिकनिरूपणेन तत्तत्तत्पादिकं तत्त्रोक्तं यथा

"मद्यसुषुषं तथा तोष्णं सूक्ष्मं विशदमेव । रुचं

साधुकरञ्चैव व्यवधि च विकशि च । औष्णप्राक्कीतो-

पचारं तत्तैष्णप्राङ्गलि सनोगतिम् । विशल्यवयवान्

शौक्ष्णप्रादैशयात्कफशुक्रवत् । सारतं कोपयेद्गौक्ष्या-

दायुत्वादाशुक्रमकम् । हर्षदश्च अवायित्वाहिकाशित्वाहि-

संपति । तद्वत् रसतः प्रोक्तं लघु रोचनदीपनम् ।
 केचिन्नवणवर्जस्तु रसान्तादिशन्ति हि । क्षिप्रै-
 स्तद्वर्जैर्मांसैश्च मध्येषु सङ्गं सेवितम् । भवेदायुःप्रकर्षाय
 बलायोपचयाय च । कास्यता मनसस्तुष्टिर्देयं तेजो-
 ऽतिविक्रमः । विधिवत्सेव्यमाने तु मद्यो सन्निहिता
 गुणाः । तदेवान्नमज्जेन सेव्यमानसमाख्या । काया-
 ग्निनाह्निग्नशमं समेत्य कुरुते मदम् । मदेन करणा-
 नान्तु भावान्यत्वे कृते सति । निगूढमपि भावं स्वप्न-
 काशी कुरुतेऽवशः । तत्रवस्थश्च मद्यो ज्ञेयः पूर्वो मध्यो-
 ऽथ पश्चिमः । पूर्वं वीर्यरतिप्रोतिहर्षभाषादिवर्द्ध-
 नम् । प्रलापो मध्यमे चर्षो युक्तायुक्तक्रियान्तथा ।
 विसंज्ञः पश्चिमे गते नष्टकर्मक्रियागुणः । स्नेहिकान-
 ल्यपित्तंश्च क्षिप्रान्मात्रोपसेविनः । पानं न बाधतेऽत्यर्थं
 विपरीतास्तु बाधते । निर्भक्तमेकान्त एव मद्यं निषे-
 व्यमाणं मनुजेन नित्यम् । उत्पादयेत् कष्टतमान्विका-
 रानापादयेच्चापि शरीरभेदम् । क्रुद्धेन भीतेन पिपा-
 सितेन शोकाभितप्तेन दुःखितेन । व्यायामभाराध्वपरि-
 क्षतेन वेगावरोधाभिहितेन चापि । व्यत्यस्तमध्यावततो-
 दरेण साजीर्णभुक्तेन तथा बलेन । उष्णामितप्तेन च
 सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् । पानात्ययं
 परमदम्पानाजोर्षं मद्यापि वा । पानविभ्रमसमुच्च तेषां
 वक्ष्यामि लक्षणम् । स्तम्भाङ्गमर्दहृदयमह्वतोदकम्पाः
 पानात्ययेऽनिलकृते शिरसो रुजश्च । स्वेदप्रलापस्रव-
 शोषणदाहमूर्च्छाः पित्तात्मके वदन्लोचनपीतता च । श्ले-
 श्मात्मके वमद्युशीतकफप्रसेकाः सर्वात्मके भवति सर्वविका-
 रसम्पत् । जघ्ना शरीरगुरुता विरसामनत्वं श्लेष्माधि-
 कत्वमर्चिर्मूलमूत्रमहः । लिङ्गं परस्य तु मद्यस्य व-
 दन्ति तज्ज्ञास्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ।
 व्याध्यानसङ्घिरणमन्तरसो विदाहोऽजीर्णस्य पानजन-
 तस्य वदन्ति लिङ्गम् । ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनि-
 श्चिंतानि पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि । हृद्भावा-
 तोदवमणुज्वरकण्ठधूमज्ज्वरकफप्रवणमूर्च्छा रुजो विदाहः ।
 द्वेषः सुराक्षविकृतेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रमसुश्ल-
 खिलेन धीराः । जीनोत्तरीयमतिशीतममन्ददाहं तैल-
 प्रभास्यमतिमानहृतं विजह्यात् । जिह्वोष्ठदन्तमसितं
 त्वथवापि नीलं पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ।
 हिक्काक्ष्वरौ वमद्युवेपथुपार्श्वशूलाः कामभ्रमावपि च
 पानहृतं भजन्ते । परमदम्पानाजीर्णपानविभ्रना

अपि तत्रोक्ते मद्यपानजे रोगभेदे तल्लक्षणमत्रैवोक्तम् ।
 पानिल न० पानमाधातरयाऽस्त्यत्र इत्यत्र । पानपात्रे शब्दः च०
 पानीय ति० पा-पाने रचये वा कर्मणि अनीयर् । इमेये
 जलादौ शरत्तर्षाये च शजे न० व्यसरः । बहुभेदादि
 चम्बुशब्दे दृश्यम् ।
 पानीयकाकिका पु० काकस्य वाकारेऽस्यास्ति ठन् ७त० ।
 (पानकौडि) पानिभेदे मङ्गुखगे उज्ज्वलद० ।
 पानीयनकुल पुंस्त्री० पानीये जले नकुल इव । (उदिरान्)
 जलविहाले हेमच० ।
 पानीयपृष्ठज पु० पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते जन-ड ।
 (पाना) कुम्भग्राम् रत्नमाला ।
 पानीयफल न० इत० । (माखना) जलकन्दफलभेदे भावप्र०
 पानीयभक्तगुडिका स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुलिकामेहे
 “रसोऽर्द्धभागिकस्तुल्याविडङ्गमरिचाश्चक्राः । भक्तोद-
 केन संसर्प्य कुर्याद्गुड्यासमां गुड्यीम् । भक्तोदकात्
 पानेश सेव्या वज्रिदीपनी । वार्यन्नभोजनञ्चात्र
 प्रयोगे सात्त्व्यमिष्यते” । [शब्दच० ।
 पानीयमूलक न० पानीयं मूलं यस्य कम् । सोमराज्याम्
 पानीयवर्णिका स्त्री पानीयमिव वर्णं वर्तति वर्ण्य-एवु ल ।
 बालुकायां राजनि० ।
 पानीयशालिका स्त्री पीयतेऽस्याम् आधारे अनीयर् ता-
 दृशी शाला पानीयवितरणार्थं वा शाला ततः स्त्री
 क कापि अतद्वत्त्वम् । प्रपायाम् (जलसल्लवहे) व्यसरः ।
 तद्दानविधिः हेमाद्रि०दा० भविष्यपु० उक्तो यथा
 “यतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैव महोत्सवे । पुण्ये-
 ऽङ्गि विप्रकथिते यज्ञचन्द्रबलान्विते । मण्डपं कार-
 येद्विद्वान् यनच्छायं मनोरमम् । पुरस्य मध्ये पथि वा
 चैत्यद्वयतलेऽथ वा । सुशीतलतलं रम्यं विचित्रासनसं-
 युतम् । तन्मध्ये स्थापयेद्भव्यान् मणिकुम्भांश्च शोभ-
 नान् । आकलय्युक्तान् करकान् वस्त्रैरावेष्टितानवान् ।
 ब्राह्मणे शीलसम्पन्ने श्रुतिं दत्त्वा यथोदिताम् । प्रपा-
 यालः प्रकर्त्तव्यो वज्रपुत्रपरिच्छदः । पानीयपानादश्वा-
 नान् यः कारयति मानवान् । एवंविधानं प्रशंसन् कृत्वा
 शुभेऽङ्गि विधिपूर्वकम् । यथाशक्त्या नरश्चेष्ट ! प्रारम्भे
 भोजयेद्भुजान् । ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्स्त्रेयानेन भा-
 नवः । प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता । अस्याः
 प्रदानात् किररसृष्यन्तु च प्रितामहाः । अनिदरितं
 ततो देयं जलं सासचतुष्टयम् । त्रिपञ्च वा महाराज !

जीवानां जीवनं परम् । गन्धर्वं सुरसं शीतं शोभने
राजते स्थितम् । प्रदद्यादप्रतिहतं सुखचानवचोक्तयन् ।
प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं शक्तितो द्विजान् । अनेन
विधिना यस्तु योऽपि तापप्रणाशनम् । पानीयमुत्तमं
दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु । कपिलाशतदानस्य सम्यग्-
दत्तस्य यत् फलम् । तत्पुण्यफलमाप्नोति सर्वदेवैः
सुपूजितः । पूष्यचन्द्रप्रतीकाशं विमानमधिरुद्ध सः ।
याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोऽप्यसुरोगणैः । त्रिशत्-
कोट्यो हि वर्षाणां यत्नगन्धर्वसेवितम् । पुण्यक्षयादि
ह्यागत्य चतुर्वेदो द्विजो भवेत् । ततः परं पदं याति पुन-
रावृत्तदुर्लभम्” ।

पानीयामलक न० कर्म० (पानियामला) दृढभेदे “पानी-
यालकं दोषप्रयत्नवरिनाशनम् । अस्त्रं स्वादु सुख-
शुद्धिकरं मलविशुद्धिजत्” राजवल्लभः ।

पानीयालु पु० पानीयजात आलुः शा० त० । (पानीआलु)
कन्दभेदे राजनि० “पानीयालुस्त्रिदोषघ्नः सन्तर्पणकरः
परम्” । [वा० श टाप् । वल्लजायां राजनि० ।

पानीयाग्रा स्त्री पानीयं जलमग्राति भूमेन अश-भोजने
पान्य त्रि० पन्यानं नित्यं गच्छति अण्य पन्यादेशः । नित्यं
पथि गन्तरि ऽपथिके अमरः । २ वियोगिनि च त्रि० ।
पान्यायन त्रि० पथोऽदूरदेशादि पथिन्+पला० फक्
पन्यादेशः । मार्गस्यादूरदेशादौ ।

पान्नागारि पु० स्त्री० पन्नागारस्य अक्षरेपत्यं युवा इज्
“इजः प्राच्यभरतेषु” पा० युवप्रत्ययस्य लुक् । गोत्रप्रव-
र्त्तकपन्नागारर्षेः ऽगोत्रापत्ये ऽतदीये यूत्यपत्ये च ।

पाप न० पाति रक्षति आत्मानमस्मात् पा-अपादाने प ।
१ नरकहेतौ दुरदृष्टे तत्साधने ऽहिंसादौ ज्योतिषोक्तेषु
अज्ञानचन्द्रविप्रभृतिषु ग्रहेषु पापमहशब्दे दृश्यम् ।
पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा० वि० उक्तं यथा
मनु किं पापलक्षणम् उच्यते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः
इति धर्मलक्षणं कुर्वता स्वतःकारेण जैमिनिना वेदैकप्रति-
पाद्योऽनर्थोऽधर्म इत्यधर्मलक्षणं सूचितम् अनर्थशा-
निरूपसाधनं तथा चोक्तं भाष्यकृता कोऽर्थो योऽभ्युद-
याय कोऽनर्थो योऽनभ्युदयाय” । ननु पापसत्तायां किं
मानं न तावत् वेदः तस्य कार्यं कार्यान्वितं वा प्रामा-
ण्यात् न च दुरितापूर्वं कार्यं कार्यान्वितं वा । न च
नित्यकर्मकरणस्य निमित्ताचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवाय-
साधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यं तस्य तथाविधशब्दाभा-

वेन असिद्धत्वेन चावगन्तुमशक्यात्, उच्यते “यो
ब्राह्मणायावगुरेत् तं श्रुतेन यातायात्” इति श्रुतौ
लिङ्गद्वयश्रुतेरवगोरणशतयातनयोः साध्यसाधनभावोऽ-
वगम्यते “हेतुहेतुमतोर्लिङ्गिति” पाणिनिस्मरणादिति
यथोक्तं शब्दधिकरणे, तथाऽपि कश्चित् पञ्चम्या
कश्चित् तृतीयया कश्चिद्विशेषणेन तदवगम्यते । यथा
याज्ञवल्क्यः “विहितस्थानतुष्टानाच्चिन्दिनस्य च सेव-
नात् । अनियन्त्राच्चिन्दिनाणां नरः पतनसूचकः”
(अत्र पञ्चम्या) मनुः “शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्या-
वरतां नरः । वाचिकैः पत्तिस्तु गतां मानमैरन्यजाति-
ताम् । इह दुस्तरैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मनो नरारूपविपर्ययम्” (अत्र
तृतीयया) विष्णुः “नरकं कर्म्मणां लोपादेवमाहुर्मह-
र्षयः” यमः “सुरापो ब्रह्महृता गोघ्न सुवर्णस्तेयकचरः ।
पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतत्त्वगः । एते पतन्ति स-
र्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः” । अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति
सुरापादीनां पतनकर्तृत्वावगतेः पतनकर्तृत्वञ्च साधन-
त्वविशेषः । अतः सुरापानादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतन-
सम्बन्धे विशेषणस्य सुरापानादेः सति सम्बन्धे पतनसा-
धनत्वमवगम्यते । “सप्तदशप्राजापत्यानुपशूनालभेत” इति
वत् । एवं “वारिदस्तृप्तिमाप्नोति” इत्यादिवच्च । नरक-
साधनत्वस्य कार्यान्वयाभावात् कथं शब्दादवगतिरिति चेत्
शंयुवत् विषयविशेषणतया इति ब्रूमः । यथा यातनासा-
धनादवगोरणाच्चिन्दिनस्य विधिः । तथा नरकसा-
धनात् सुरापानादेरपि निवर्त्तित्वमिति । यथा काला-
नरभावि स्वर्गादिसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या यागादेर्हारी-
भूतधर्मकल्पकता एवं कालान्तरभाविनरकादिसाधनत्वान्य-
थानुपपत्त्या सुरापानादेर्हारीभूताधर्मकल्पकत्वमिति बोध्यम्
पापमस्यस्य अर्थः अच् । ४ पापयुक्ते त्रि० । पापं च
कायिकादिभेदेन दशविधं दशहराशब्दे १४८३४ दृष्टमित्
कायिकादिभेदेनान्यान्यपि पापान्युक्तानि यथा
“प्राणाभिपातनं स्तन्यं परदारमथापि च । क्षीणि-
पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् । असत्प्रलापं पा-
रुष्यं पैशुन्यमन्ततथा । चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न
जल्पेत् न चिन्तयेत् । अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु
सौहृदम् । कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसाचरेत्”
भा० शा० दानधर्मः । पापस्य पुरुषस्यावध्यनुवर्त्तित्वं यथा
“नाधर्म्मश्चरितो राजन् ! सदाः फलति गौरिव । शनै-

रावर्त्तमानस्तु मूढान्यपि निजलति । यदि जात्यनि
नित्यं न चेत् पुत्रेषु भ्रष्टेषु । पापसाक्षरितं कर्म नि-
वर्गमनुवर्त्तते । फलत्वेन भ्रुवं पापं गुरु भुक्तमिवोदरे
मातुस्ते २८५० । राष्ट्रदिकृतपापेन राजादीनां परस्परं
पापित्वं यथा "राजा राष्ट्रकृतात् पापात् पापी भवति वै
हरे । तथैव राज्ञः पापेन तद्राज्यस्यास्तु वे जनाः । वशी-
यमादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः । भार्याहोदुष्कृती
स्वामी वृजिनात् स्वामिनोऽवला । तथा देशिकपापात्
शिष्यः स्वात् पातकी सदा । शिष्याज्ञि पापिनो नित्यं
गुरुर्भवति दुष्कृती । पातकी यजमानः स्वात् पापिनो
ऽङ्ग पुरोधसः । पुरोहितस्तथा पापी यजमानाङ्गसो
भ्रुवम्" अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा "अदत्तानि च
पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये । प्राप्याणि कर्मणा-
येन तदयानजिज्ञासय । देशग्रामकुलानि स्युभांगभाञ्जि
कृतादिषु । कसौ तु केवलं कसौ फलभुक् पुण्यपापयोः ।
अकृतेऽपि च संशयं व्यवस्थेयसदाहृता । संशयात् पुण्य-
पापानि यथा यानि निषाध तत् । एकत्र नैद्युनाद्याना
देकपात्रस्वभोजनात् । फलार्थं प्राप्तुयात्स्वार्थं यथावत्
पुण्यपापयोः । अर्थनाङ्गापणादापि परस्परं कृत्वादपि ।
दयां पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः । दर्शन-
चवणाभ्याश्च मनोधानात्तथैव । परस्परं पुण्यपापानां
यतांशं प्राप्तुयात्तरः । परस्परं निन्दापेयुष्यं धिक्कारश्च
करोति यः । तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रहृष्टाति
यः । कुर्वतः पुण्यकर्माणि सेवां यः कुर्वते परः ।
पत्नीभृत्योऽथ शिष्यो वा सज्जानीवोऽपि मानवः । तस्य
सेवातुरूपेण तस्य तत्पुण्यभागभवेत् । एकपङ्क्तिसतो
वस्तु बहुवन् परिवेशयेत् । तस्य पापयतांशन्तु लभते
परिवेशकः । ज्ञानसम्प्रादिकं कुर्वन् संस्पृशेद्वा प्रभा-
षते । च पुण्यकर्मवशांश्च दद्यात्तस्यै सुनिश्चितम् । धर्मो-
द्देशेन यो द्रव्यं परं याचयते नरम् । तत्पुण्यं कर्मजं
तस्य धनं दत्त्वाप्तुयात् फलम् । स्वपङ्क्त्य परद्रव्यं पुण्य-
कर्म करोति यः । कर्मकत् पापभोक्ताय धनिनस्तज्जवेत्
फलम् । नापहत्य क्लृप्तं यस्तु परस्परं निज्यते नरः ।
धर्मो तत्पुण्यमाप्नोति स्वधनस्यातुरूपतः । बुद्धिदत्तल-
भला च यद्यप्यकरणप्रदः । वल्लभापि भवांश्च प्राप्तुयात्
पुण्यपापयोः । प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राज्ञा लटांशस-
हरेत् । शिष्याद्गुरुः क्रिया भक्तो पिता पुत्रात्तथैव
च । अपतेरपि पुण्यस्य भायत्रीर्त्तं समवाप्तुयात् । पर-

कृतेन दानादि कुर्वतः पुण्यकर्मणः । विना श्रुत्यक-
शिप्राभ्यां कसौ भवांश्चमाहरेत् । आलनो वा पर-
स्यापि यदि सेवां न कारयेत्" श्रीकृष्ण उवाच "इत्यं
सदृष्टान्यपि पुण्यपापान्धायास्ति नित्यं परस्परं कृतानि ।
इत्युच्य चास्मिन्नितिहासमयम् दुराभवं पुण्यमतिप्र-
चिदम्" पाद्मोत्तरखण्डे ७१।१५७५०॥ अत्र कसौ सं-
गमपापोक्तिः महापातकविषया संसर्गमण्ड-
दशम् । ५ गच्छं वि० पापयोनिः सत्तुः ४।१६६ पाप-
भापित इत्यादि । [पिण्डीकृते मेते च आ०त०र०॥
पापकृत् वि०पापं कृतवान् क-भृते किप् । १कृतपापे २स्व-
पापग्रह पु०कर्म० । "अज्ञोनेन्दुः कुको राहुः शनिके यु०त
इन्दुजः । रविः पापग्रहाखैते शुभाशान्ये पकीर्त्तितः"
ज्योतिषोक्तेषु पश्येत् ।

पापज्ञ पु०पापं ज्ञानि ज्ञन-टक् । १तिष्ठे तस्य हि दानेन
पापनाशकत्वमिति तस्य तथात्वम् । २पापनाशके वि०
राजनि० ।

पापचेली स्त्री पुनःपुनः पचति दा-शङ्क-स्य च पापचोवायु-
कभीरयति रर-स्य रस्य सः । (आकनादि) पाठाक-
तायाश्च अमरः स्वार्थे क क्तुलः । पापचेलिका तस्यार्थे
स्त्री रत्नभावा ।

पापति वि० पत-यङ्-लुक् इन् । पुनःपुनः पतनशीले
पापनापित पु० कर्म० "कुत्क्षितानि कुल्लवैः" पा० पाप-
त्वेन (गच्छत्वेन)नापितस्य कुत्क्षयानत्वात् नापितस्य पूर्व
निपाते प्राप्ते "पापान्धके कुल्लवैः" पा०परनि० । पूर्वनापिते
पापनाशन वि० पापं नाशयति नाशि-ल्यु । १पापनाशके
रविण्यो पु० "अक्षिणः पापनाशनः" विष्णुसं० । भावे
ल्युट् इत् । २पापस्य नाशने च ल० । अरुणे ल्युट् ।
३प्रायश्चित्ते ल० ।

पापपति पु० पापजनकः पतिः । अथपतौ जारे त्रिका० ।
पापपुरुष पु० पापात्मकः पुरुषः पुरुषाकारः । तन्मोक्षे
वासकुक्षित्ये पापात्मके ध्येये नराकारे पदार्थे तन्मोक्षारे
भूतपुत्रिणः । वस्तुपापावयवभेदयुते २पुरुषभेदे च ।
पाप्मे क्रिया० २।५० तत्स्वरूपसूक्तं यथा
"अज्ञादो पुरुषश्चेष्टः संसारं सचराचरम् । सर्वेषां
दमनायां लुप्तवान् पापपुरुषम् । द्विजानिहन्तामूढानां
भदिदायानलोचनम् । सुवर्णलो यवदनं सुवर्णमगति
श्रुतिम् । स्त्रीहत्यामाधिकस्यैव मोहतादोषवाक्कम् ।
आशाकहरणयोर्वं व्युत्पन्नमगतिमया । परस्त्रीगति

दुष्कानं सुहृदोक्तवधोदरम् । यस्यापसृज्यादिनाभिं
नर्वकंकाटिम् । गुरुनिन्दासक्यभागं कन्याविक्रय-
शक्यम् । विश्वासवाक्यकथनपापं पितृवधाङ्गिकम् ।
उपपातकरोमाणं महाकायं भयङ्करम् । कण्वर्णं
पिङ्गनेत्रं स्वाश्रयात्यन्तदुःखदम् ।

पापयुक्ता पु० वास्तुमण्डलस्य पृथगणभेदे ४० सं० ५१५० ।
पापमुक्तं त्रि० पापान् मुक्तः ५१० । परित्यक्तपापे । पापमो-
चनहेतवश्च मनुना दर्शिता मया

“व्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च । पापकृन्तु-
च्यते पापात् तथा दानेन वापदि” । अग्रे च तस्य हेतवो
वराहः दर्शिता मया “यः सप्तः सर्वभूतेषु जितात्मा
शान्तमानसः । स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञानवान् स
च वेदवित् । गुणागुणपरिज्ञाता कृष्णयज्ञं चयस्य च ।
ध्याने चैवं क्लृप्तमूढः स पापेभ्यः प्रमुच्यते । अरेहे
परदेहे च सुखदुःखेन निवृत्तः । विचारतो रवेदस्य
स मुच्येतैनसो भ्रुवम् । अहिंसः सर्वभूतेषु तृष्णा-
क्रोधविवर्जितः । क्षतव्यासः सदा यज्ञः स पापेभ्यः
प्रमुच्यते । प्राणायामैश्च निर्दंष्ट्रा कंठः, स्मृतिश्चरितः ।
अवस्थितमनो यस्य स पापेभ्यः प्रमुच्यते । निराशीः स-
र्वतस्त्रिष्टेदिष्टार्थेषु न बोलुपः । पवितात्मा त्वजेत् प्राणान्
सर्वपापात् प्रमुच्यते । अर्धधानोऽग्निः क्रोधः परद्रव्यं
विवर्जितः अन्नस्यैव यो मर्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ।
गुरुगुरुभया युक्तो क्लृप्तानिरतश्च यः । कुट्टोऽपि कुट्ट-
रीकोऽपि स पापेभ्यः प्रमुच्यते । प्रवृत्तानि सदा कुर्व्याद्
कर्मवृत्तानि वर्जयेत् । योगमिच्छति तीर्थानि विशुद्धे-
नान्तरात्मना । पापादुपरतो निवृत्तः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ।
उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या समान्वितः । अभिगच्छ
प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते” । अग्रेऽपि तस्य हेतव
शास्त्रान्तरेषु दृश्याः ।

पापयोनि स्त्री पापा महती योनिः । तिर्यग्योन्यादौ ।

पापहेतुका योनिः । १ पापहेतुके जन्मभेदे तद्भेदे कार-

णभेदो याज्ञ० उक्तो यथा

“महापातककान् चोराचरकान् प्राप्य गर्हितान् । कर्म-
ज्ज्वात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्रिह । भृगाश्चणूकरो-
द्राणां ब्रह्महा योनिस्तृप्ति । खरपुङ्गवेषानां सु-
रातो बाल संशयः । कर्मबीटपतङ्गत्वं क्षण्णहारी स-
माधुखात् । दण्डगुह्यममतात्वं च क्रमशो गुरुतल्लगः” ।
“तेषु चैवपायी स्यात् पूतिवृक्षस्य फलकः । परस्य

योनिः हृत्वा ब्रह्मसमपहृत्य च । अरण्ये निर्जने चोरे
भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातो प्रजाययेत् पररत्नाप-
हारकः । पतशाकं शिखी हृत्वा गन्धान्धुच्छुन्दरिः
शुभान् । मूषिको धान्यहारी स्याद् यानसङ्घं फलं
कपिः । जलं भुवः पयः काको गृहकारो ह्युपस्क-
रम् । मधु, दंशः फलं गृध्रो, गां गोधाग्निं वकस्तथा ।
पितृ वस्त्रं वा रसन्तु चोरो लवणहारकः । प्रदर्शना-
द्यभेतत्तु मयोक्तं ज्ञेयकर्मणि । इव्यपकारा हि यथा
तथैव प्राणिजातयः । यथा कर्मफलं प्राप्य तिर्यक्कां का-
लपर्यायात् । जायन्ते लक्षणभेदा दरिद्राः पुत्रपा-
चमाः” । गौतमोऽपि कश्चिद्विशेषमाह “विद्याविक्रयी
पुरुषश्चण्डः वेदविक्रयी द्वीपी, बह्वयाजको सल्लभः,
अयाज्ययाजको वराहः, अनिमन्त्रितभोजी वायसः,
मिष्टैकभोजी वानरः, यत्नस्ततोऽग्नौ नाश्वरः, कण्व-
नदहनात् सद्योतः, दारकाभाष्यो सुखविमन्त्रिः, पर्यु-
षितभोजी कृमिः, अदत्तादायी वचीवर्ही, मत्स्यो भ-
सरः, अग्न्युत्पादी मण्डलकुशी, भूद्राचार्यः त्रपाकः,
गोहृतां सर्पः, क्षेपणहारी जयी, अज्ञापहार्यजीवी,
ज्ञानापहारी मूर्खः चण्डालोऽप्युक्तयोगमनेऽजगदः,
प्रवृत्तितागमने मरुपिशाचः, शूद्रागमने दीर्घकीटः,
सवर्णाभिगामी दरिद्रः, जलहारी मत्स्यः, क्षीरहारी
महाका । धर्मुद्विक्तोऽङ्गुलीनः, अविक्रये विक्रयी
गृध्रः, राजमहिभिगामी नष्टसकः, राजाक्रोशको
गर्दभः, गोगात्री मण्डूकः, अन्धध्यायाध्ययने षट्पादः
परद्रव्यापहारी परप्रेम्यः, मत्स्यवधे गर्भवासी, हत्ये-
तेऽनुद्विगमना इति । स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पुत्रोक्तास्तेव
जातिषु स्त्रीत्वमनुभवान्” । विष्णु सं० ४४४० । अग्रेऽपि
पापभेदजनयोरिति दा दर्शिताः । बह्व० इत्युक्ते त्रि० ।

पापयोग पु० पापविशेषकते रोमभेदे स च विष्णु सं० उक्तो

यथा “नरकात्तुभूतदुःखानां तिर्यक्काक्षीणां सत्त-
मेषु लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठप्रतिपातको । ब्रह्महा
यक्षी । सुरापः श्वावदनकः । सुख्यहारी कुनखः ।

गुरुतल्लगो दुश्कर्मा । पूतिनासः पिशुनः । पूतिवृक्षः ख-
चकः, धान्यचोरोऽङ्गुलीनः । विश्वचोरोऽतिरिक्ताङ्गः ।

अज्ञापहारकस्त्वामवावी । वागपहारको मूकः । वस्त्रा-
पहारकः शिखी । अज्ञापहारकः पशुः । देवनाक्ष-
क्रोशको मूकः । लोलजिह्वो गरदः । ० उच्छ्वसोऽग्निदः ।

गुरुप्रतिकूचोऽपहारी । गोत्रल्लभः । दीपापहारकश्च

काणश्च दीपनिर्वापकः । त्वपुचामरसीसकविक्रयी र-
जकः । एकशफविक्रयी मृगव्याधः । कुण्डाग्री भगाश्वः,
वाण्टकः स्तेनः । वार्षाधिको भ्रामरी । मिष्टाश्वे काकी
वातशुल्भी । समयभेत्ता खल्लाटः, स्त्रीपदवकीर्णी ।
परवृत्तिप्रो दरिद्रः । परपीडाकरो दीर्घरोगी । एवं
कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः । रोगान्वितास्तथा
भ्याश्च कुण्डखल्लैकलोचनाः । वामनावधिरासका दुर्व-
लाश्च तथा परे । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रायश्चित्तं स-
माचरेत् । यद्यपि सर्वेषां रोगाणां दुःखदायकत्वेन
पापहेतुकत्वं तथापि उन्मादाद्यदरोगाणां प्राधान्येन
महापापजत्वेन पापरोगत्वं यथोक्तं शु.त.रघुनन्दनेन
“महारोगिण इति पापरोगादकान्यतमरोगवतः । ते च
उन्मादस्त्वगदोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः
उदरोऽक्षरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । कर्मविपा-
कशब्दे १७४५ पु० विस्तरः । रमसुरीरोगे शब्दरत्ना०

पापरोगिन् त्रि० पापजन्तुरोगो निन्द्यत्वेनास्त्रप्रसू इति ।

महारोगयुक्ते ३१५२ मनुः । [२पापद्वौ च ।

पापर्द्धि स्त्री पापानासृष्टिरत्न । १सृष्टयायां हेमच० इत० ।

पापल त्रि० पापं लाति ला-क । १पापस्याहंके पातयति
तुलादण्डं स्वाधिष्ठानेन अधोनयति पाति-कलच् तस्य
पञ्च । २परिमाणभेदे न० उणादिकोषः ।

पापशमनी स्त्री पापं शम्यतेऽनया शम-ण्यच्-करणे ल्युट्
ङीप् । १शमोद्वेगे राजनि० । पापं शमयति शमि-
ल्लु । २पापनिवारके त्रि० । [तल्ले ।

पापसम अव्य०पापेन तल्ल्यस् तिष्ठन् । अव्ययीभावः । पाप-
पापहन् त्रि० पापं हन्ति हन-क्विप् । पापनाशके मनुः
७।२५।

पापाख्या स्त्री पापमनिष्टमाख्याति सूचयति व्या+ख्या-
क । व०सं०७अ०उक्ते बृधस्य गतिभेदे “प्राकृतविमिश्रसं-
क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः । पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः
कीर्त्तितागतयः” इत्युपक्रमे “पापाख्या सावित्” सैव
शक्राग्निदैवतं चेति” सावित्तादिनक्षत्रे तद्वतेः संज्ञासत्त्वा
“प्राकृतगत्यामारोग्यदृष्टिशस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् । संक्षि-
प्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्त्यासु विपरीतम्” इति तस्याः व्य-
शुभफलकथनेन पापसूचकत्वात् तथात्वम् ।

पापात्मन् त्रि० पापयुक्त आत्मा अन्तःकरणं यस्य । पापा-
न्विते जीवे “पापात्मा पापसम्भवः” इति पुराणम् ।
तेषां संस्करणप्रकारः पाप्नो क्रियायो० २२अ० यथा

“पापात्मनां ग्रहणं गतिं विस्तरेण वदान्यहम् । षडशीति
सहस्राणि योजनानि दुरात्मनाम् । प्रोक्तो मार्गश्च
विस्तारः सर्वदुःखान्वितस्य च । कश्चित् कश्चित् ज्वल-
दग्निः सन्तप्तः कर्दमः कश्चित् । कश्चित् कश्चित् द्विज-
श्रेष्ठ ! सन्तप्तं ताम्रवालुकम् । कश्चित् कश्चित् क्षुण्णशिलाः
कश्चित्प्रशिलास्तथा । कश्चित् कश्चित्क्वदृष्टिः कश्चि-
दङ्गारवर्षणम् । कुतश्चिद्वह्निदृष्टिश्च कुतश्चित् पङ्कवर्ष-
णम् । उष्णाम्बुवर्षणं कापि कश्चित् पाषाणवर्षणम् ।
ज्वलदग्निरिव कापि सन्तप्तो वाति मारुतः । गभीरा व्य-
म्बकृपाश्च तृष्णादृतसुखा द्विज ! । कापि कण्टकद्वजाश्च
नाराचसमकण्टकाः । पाषाणश्रेण्यः कापि दुरा-
रोहाः सपद्मगाः । कश्चिद्वादान्धकाराश्च कश्चित् शोणित
कन्दराः । कश्चिद्दीरणद्वजाश्च कश्चित् काशाः कश्चित्
शराः । कश्चित् कश्चित्कर्कराश्च लेखश्च कश्चित् कश्चित् ।
कश्चिदस्थूिं राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः । कश्चित्-
कण्टकराशियश्च शैवालानि कश्चित् कश्चित् । कीलकावलयः
कापि कश्चिद्वाप्रास्तथा शिवाः । खड्गिनः करिणः
कापि कश्चिद्वज्रा भयङ्कराः । एवं वहुविधक्लेशे व्याया
जलविवर्जिते । तस्मिन्मार्गे द्विजश्रेष्ठ ! पापिनो यान्ति
दुःखिनः । नग्नाविसृक्तकेषाश्च प्रेताकारभयङ्कराः ।
गच्छन्ति पापिनस्तत्र शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः” ।

पापान्त न० पृथूदकापरनामके तीर्थभेदे वामनपु० २८अ०।

पापाह पु०पापमशुद्धत्वात् गर्हा महुः टच्समा० अशौचदिने

पापिन् त्रि० पाप+चक्षप्रथे इति । पापयुक्ते । अतिशयेन

पापी इष्टन् । पापिष्ठ अतिशयेन पापयुक्ते । ईयसुन्

पापीयस् तत्पार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [पापे क्षमरः ।

पाप्मन् पु० व्याप्नोति व्याप्नोति पापिनम् व्याप-मनिन् त्रि० ।

पामघ्न पु० पाम हन्ति हन-टक् । १गन्धके राजनि० ।

२कटुकायां स्त्री जटाधरः ।

पामन् न० पा-मनिन् । विचर्चिकायां (खोस पाचडा)

स्त्रीत्वमपि मनन्तात् वा डाप् पासाध्यत्र क्षमरः ।

पामन त्रि० पासाक्षप्रसू सत्वर्थे न । पामरोगयति क्षमरः

पक्षे मल्ल् मल्ल वः । पामवत् तत्पार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्

पामर त्रि० पाति क्विप् पाः त्वयीधर्मः स स्त्रियनेऽनेन क-

च । १मूर्खे २नीचे मेदि० २खले हेमच० ।

पामरोद्धारा स्त्री पामरसुद्धरति उद्-हृ-अण् अजादित्वात्

टाप् । गुडूच्याम् शब्दरत्ना० ।

पापादि पु० “पापादिभ्यो नः” पा० अक्षप्रथे मप्रत्ययनिमित्तं

शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा "पामन्
वामन् वेमन् ज्ञेष्मन् कद्गुवन् वामन् जप्पन् कम्भि-
(अङ्गात् कल्याण) (शाकोपलाकीटदूषां हुञ्ज-
त्वञ्च) (विष्वगित्युत्तरपदलोपसाकृतसञ्ज्ञेः) (लक्ष्मणा अच्)

पामारि पु० इत० । गन्धके हेमच० । तत्सेवने हि पाम-
रोगनाशः इति तस्य तथात्वम् ।

पायना स्त्री पा-णिच्+भावे युच् । अस्त्रादीनां धाराकर-
णार्थं व्यापारभेदे तेषां पायना त्रिविधा "क्षारोदक-
तैलेषु, तत्र क्षारपायितं शरयत्यास्थिच्छेदनेषु । उदक-
पायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु, तैलपायितं शिराव्यधन-
क्षायुच्छेदनेषु" सुश्रुतः ।

पायस त्रि० पयसोविकारः अण् । इडग्नविकारे शपरमाज्ञे पु०
अमरः । तस्याकप्रकारो यथा "अतप्ततण्डुलो धौतः
परिभृष्टो हृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः
पायसो भवेत् । पायसः कफक्षदुबल्यो विषहृत् सधुरो
युक्तः" पाकराजेश्वरः ।

पायसिक त्रि० पायसो भक्तिरस्य । पायसभक्तिपुक्ते

पायिक पु० पादविक+पृषो० । पदाती शब्दच० ।

पायित त्रि० पा+णिच्+क्त । शपानकटभूतीकृते पदार्थे
(पानदेव्योवा) २ अक्षरे च पायनाशब्दे दृश्यम् ।

पायु पु० अपैति अनेन वायुः अप+इण् करणे-उष्+अपे-
रक्षोपः पिवत्यौषधमनेन पा-उष् वा । शपानवायु-
स्थाने २ कर्मसिन्धुभेदे च इन्द्रियशब्दे दृश्यम् ।

पाय्य न० मीयतेऽनेन मा-ण्यत् नि० पादेशः । शपरिमाणे
२ पानीये न० शनिन्दीये त्रि० विभः । शपाने उणादि०
पार कर्मसमाप्तौ अद० चु० उभ० सक० सेट् । पारयति ते अप-
पारत् त ।

पार न० परं तीरं परमेव अण्, घृ-घञ् वा । नदीलङ्घनेन
प्राप्ये शपरे तीरे अमरः । शपान्तभागे शपावधौ मेदि०
पारक त्रि० पृ-णु ल । शपूर्तिकारके शपान्तके शप्रीति-
कारके च स्त्रियां गौरा० ङीष् । [साधौ ।

पारकुलीन त्रि० परकुले साधु प्रतिजना० खञ् । परकुले
पारक्य त्रि० परक्ये लोकाय हितम् तस्येदं वा व्यञ्ज् कुक्च ।
शपरलोकसाधने शपरकोमे च "पारक्यमविरोधि च"
कर्मप्रदीपः "उदृढ्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नान-
माचरेत्" अत्रिभ० । [समाप्तिगन्तरि च ।

पारग त्रि० पारं गच्छति गम-ड । शपारगन्तरि शकार्य-
पारगत त्रि० पारं गतः । शपारगामिनि शजिने पु० हेमच० ।

पारज् न० पार-अजिन् । सुवर्णे अज्ज्वलद० । [गन्तरि ।
पारजायिक पु० परजायां गच्छति परदारोदिठक् । परदार-
पारटीन पु० प्रस्तरे त्रिका० ।

पारण न० पार-भावे ल्युट् । शपान्तभोजने युच् पारणा
तत्रार्थे । "पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासाङ्गभूतश्च फलदं शुद्धिकारणम् । सर्वेष्वेवोपवा-
सेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा फलहानिः स्यादते
धारणपारणम् । न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहि-
णीव्रतात् । निशायां पारणं कुर्यादर्जयित्वा मज्जानि-
शाम् । पूर्वाह्णे पारणं शक्यं कृत्वा विप्रः । सुरार्चनम् ।
सर्वेषां सम्मतं कुर्यादते वै रोहिणीव्रतम्" ब्रह्मवै०
श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७० । जन्माष्टमीशब्दे एकादशी-
शब्दे च दृश्यम् । ल्यु । शमेवे पु० गन्धमाज्ञा । शब्द-
विभेदे । पारणखर्चैरपत्यम् इज् । पारणि तटपत्ये ।
ततः यूनि फञ् पारण्यायन यूनि तटपत्ये । तोल्लङ्गा०
फिजो न लुक् ।

पार(द)त पु० पृ-णिच्-तन्, पृषो० तस्य दो वा । शरुभेदे
(पारा) । पारं ददाति द्या-क । शपारदायिनि त्रि० हेमच०
"रसायनार्थिभिलोकैः पारदो रस्यते यतः । ततो रस
इति प्रोक्तः स च धातरपि स्यतः" । अथ पारदस्योत्-
पत्तिर्लक्षणनामगुण्याः "शिवार्कात् प्रच्युत रतः प्र-
तितं धरणीतले । तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमक्षमभूच्च
तत् । ज्वलभेदेन विज्ञेयं शिववीर्यं प्रतुषिषम् । अतः
रक्तन्तथा पीतं लण्यं तत्तु भवेत् क्रमात् । ब्राह्मणः ज-
त्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः । अतः शक्तं रजां
नाथे, रक्तञ्छुल्ल रसायनम् । धातुवादे तु तत्पीतं खेगतौ
लण्यमेव च । पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
अपलः शिववीर्यश्च रसः स्रुतः शिवार्कयुतः । पारदः
वज्रसः स्निग्धस्निग्धोपमो रसायनः । योगवाहो महा
वृष्यः सदा दृष्टिवल्लभः । सर्वसमयहरः प्रोक्तो विशेषे-
षात्सर्वकुण्डलतु । स्वस्यो रसो भवेद्ब्रह्मा ब्रह्मो ज्ञेयो
जनार्दनः । रक्षितः कामितर्थापि साक्षाद्देवमहेश्वरः ।
मूर्च्छितो हरति रुजं वस्त्रनमलभूय खेगतिं कुरुते ।
अजरीकरोति हि स्रुतः कोऽन्यः करुणाकरः स्रुतात् ।
कसाध्यो यो भवेद्भोगो यस्य नास्ति चिकित्सितम् । र-
सेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकप्लुरवाजिनाम् । अलं विषं
वज्रिगिरी च चापलक्ष्मणसर्गकन्दोषसृजति पारदे ।
उपाधिजौ द्वौ तदुनामयोगौ दोषौ रसेन्द्रे कथितौ

सुनीचरैः । मलन मूर्च्छा, मरणं विशेष दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे । देहस्य जाड्याङ्गरिणा सदा स्यात् चा-
ञ्चल्यतो वीर्यहृतिश्च पुंसाम् । वङ्गेन कुष्ठमुजगेन
पण्डो भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः । वङ्गिर्विशं मल-
ञ्चेति सुख्यादोषास्त्रयो रसे । एते कुर्वन्ति सन्नापं
मृतिं मूर्च्छां नृषां क्रमात् । अन्येऽपि कथिता दोषा
भिषगभिः पारदे यदि । तथाप्येते त्रयो दोषा हर-
णीया विशेषतः । संस्कारहीनं खलु सूतराजं यः
सेवते तस्य करोति बाधाम् । देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कटाक्ष रोगान् जनयन्नाणाम् । तस्य शोधनादिविधिः
तत्स्वेदनञ्च “नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तुषवज्जैर्जलान्वितैः ।
मृद्गाण्डं पूरितं रज्जुं यावदन्तस्त्वमात्रुयात् । तन्मध्ये
भङ्गरा सुख्णो विष्णुक्रान्ता पुनर्यथा । सोनाक्षी
चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी । लिफला गिरिकर्णी
च हंसपदी च चित्तकम् । समूलं कुट्टयित्वा तु यथा-
लभं विनिक्षिपेत् । पूर्वान्धभागलभ्ये तु धान्यान्ध-
कमिदं सूतम् । स्वेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योज-
येत्” विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितेव नीलखे-
तपुष्पभेदात् । “अन्धान्धमारनालं वा तदभावे प्रयोजयेत्”
तदभावे धान्यान्धभावे “मूत्रपणं लवणं राजी रजनी
लिफलाद्रकम् । महावला नागबला मेघनादः पुन-
र्यथा । मेघशङ्की चित्तकञ्च नवसारं समं समम् ।
एतत्समस्तं व्यस्तं वा पूर्वान्धेनैव मेषयेत् । प्रलिप्तेत्तेन
कल्केन वस्त्रमङ्गुलमात्रकम् । तन्मध्ये निक्षिपेत्सूतं
बद्धा तस्मिन्दिनं पचेत् । दोषान्धेऽन्धसंयुक्ते जायते
स्वेदितो रसः” मेघनादः (चवराई) शाकविशेषः । मेघ-
शङ्की (मेडाशङ्की) । तदलाभे कर्कटशङ्की ग्राह्या । नव-
सारं नवसादरम् । अन्यञ्च “मूलकानलसिन्धुत्वमू-
त्रपणं करारजिका । रसस्य मोडशांशेन द्रव्यं युञ्ज्यात्
पृथक् पृथक् । द्रव्यलुप्तमानेषु सतं मानमिदं बुधैः ।
पट्टावृतेषु चैतेषु सूतं प्रक्षिप्य काञ्जिके । स्वेदयेद्दिन-
मेकञ्च दोषान्धेण बुद्धिमान् । स्वेदात्तीव्रो भवेत्-
सूतो मर्दनाच्च सुनिर्मलः” । मूलकम् (सरद) अनलखिल-
कम् । मूत्रपणं लिफटु-राजिका (राई) । अथ मर्दनम्
“इष्टिकाचूर्णं चूर्णभ्यामादौ मद्योरसस्ततः । दध्ना गुडं न
विन्ध्यराजिकाष्टहूषकैः” । अन्यञ्च “कुमारिकाचि-
त्तकरक्तसर्पैः कृतैः कषायैर्हृतीविमिश्रितैः । फल-
लिकेणापि विमर्द्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते” ।

अथ मूर्च्छनम् “मूत्रपणं लिफलावल्याकन्दैः जुद्धादया-
न्वितैः । चित्तकोष्ठांनिशाचारकन्यार्कनकद्रवैः । सूतं
कृतेन यूषेण वारान् सप्ताभिमर्दयेत् । इत्थं समू-
च्छितः सूतस्त्वजेत्सप्तापि कञ्चुकान्” । बल्याकन्दः (वान्द-
खेखसाकन्द) जुद्धादयं (खीटीकटाई, वडीकटाई) उष्णं
उष्णमेघका । निशा हरिद्रा चारः यवचारः । कन्या
कुमारिका अर्कस्तुतपत्ररसः कनकधूतृपत्ररसः । अथो-
र्धपातनम् “मयूरमोवतायाभ्याञ्जटपिष्टीकृतस्य च ।
यन्त्रे विद्याधरे कुथ्याद्रसेन्द्रसोर्धपातनम्” । ताप्यम् सु-
वर्णमाक्षी । नटपिष्टीकृतस्य । कुमारिकाद्रवयोगेन
तावन्मर्दनं कर्तव्यं यावत्पारदः पृथक् न दृश्यत इत्यर्थः ।
विद्याधरयन्त्रे उभययन्त्रे । अथाधपातनम् “लिफ-
लाशिष्णुशिखिभिलयणासुरिसंयुतैः । नटपिष्टं रसं
कृत्वा लेपयेद्दूर्धभाजनम् । ततो दीर्घैरधःपातः सुपले-
सस्य कारयेत् । यन्त्रे मूधरसञ्ज्ञे तु ततः सूतो विमु-
च्यति । स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शोधिताऽसौ बदा भ-
वेत् । तदा काव्याणि कुरुते प्रयोध्यः सर्वकर्मसु” । अथ
सुखदोषहरः शोधनविधिः “गृहकन्या हरति मलन्ति
फलाऽग्निश्चिलको विषं हन्ति । तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान्
संमूच्छयेत् समम्” । अथ सर्वदोषहरः शोधनविधिः “कुमा-
रिकाचित्तकरक्तसर्पैः कृतः कषायैर्हृतीविमिश्रितैः ।
फललिकेणापि विमर्द्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विमु-
च्यते । कुमार्या च निशाचूर्णैर्दिनं सूतं विमर्दयेत् ।
एवं कर्तव्यतः सूतो पण्डो भवति निश्चितम् । वङ्गो-
पधीकषायेण स्वेदितः स बली भवेत् । सर्पाक्षीचि-
त्तकावल्यामृद्वद्वैः स्वेदितो बली । ततः स पाव-
कद्रावैः स्निग्धः स्यादतिदीप्तिमान्” । सर्पाक्षी (नागफणी)
चिचिका (खम्बिली) बल्या (वाङ्गखेखसा) मृद्गः
भङ्गराजः । अथो सुप्ता पावकः चित्तकम् । अथ
रसस्य मारणविधिः “धूमासारं रसं तोरीमन्त्रकं
नवसादरम् । यामैकं मर्दयेदन्धैर्भागं कृत्वा समं समम् ।
काचकूयां विनिक्षिप्य ताञ्च मृदस्त्रसृष्ट्या । विनिक्षि-
परितो वृत्ते सृष्टं दत्त्वा विशोधयेत् । अथःसन्धिद्रवि-
ठरीमध्ये कूर्पी निवेशयेत् । पिठरीं बालुकापुरैर्भत्वा
च कूर्पिकागलम् । निवेश्य चुल्यां तदधो वङ्गं कुथ्या-
न्धमैः शनैः । तस्मादधधिकं क्षिप्त्वायकं ज्वालेत् क-
मात् । एवं द्वादशभिर्यामैर्विमुच्यते रस उत्तमः । स्कीट-
वेत् स्नाकशीतं तमूत्रगङ्गान्वयं तज्जेत् । अथसर्व

सुतं सुतं गृह्णीयात्तु सात्वया । यथोचितानुपानेन सर्व-
कर्मसु योजयेत्" भावः । सर्वसं० रसेश्वरदर्शने तनिकृतिः
"संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः सुतः" इति ।
रसार्थवेऽपि "पारदो गदितो यस्मात् पारार्थं साधको-
त्तमैः । गुप्तोऽयं सत्समो देवि सम प्रत्यङ्गसम्भवः ।
सम देहसो यस्माद्भक्तो नायस्यते" इति "कर्मयोगेन
देवेशि ! प्राप्यते पिण्डधारणम् । रसश्च पवनश्चेति
कर्मयोगो द्विधा सुतः । भूर्ध्वतो हरति व्याधीन्
सुतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरतां कुर्याद्भक्तो वायुश्च
भैरवि !" इति । भूर्ध्वतस्वरूपमयुक्तम् "नानावर्णो भवेत्
सुतो विहाय चनचापलम् । लक्षणं दृश्यते यस्य भू-
र्ध्वं तं वदन्ति हि । सार्धं त्वच्च चनत्वश्च तेजो गौरव-
चापलम् । यस्मैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्सुतसुत-
कम्" इति । अन्यत्र बद्धस्वरूपमयमध्यायि "सुतश्च
बधुद्रावी तेष्वस्त्री निर्मलो गुहः । स्फोटनं पुनरावृत्तौ
बद्धसुतस्य लक्षणम्" इति । "ननु हरगौरीसुतसिद्धौ
पिण्डस्यैव प्रमाणात्" पार्यते तत्सिद्धिरेव कथमिति
चेन्न अष्टादशसंस्कारवशात्तदुपपत्तेः तदुक्तमाचार्यैः
"तस्य हि साधनविधौ सुधियां त्रितिकर्मनिर्भटाः प्रथ-
मम् । अष्टादशसंस्काराविज्ञातव्याः प्रयत्नेनेति" । ते च
संस्कारानिरूपिताः "स्नेहनमर्चनमूर्च्छनस्यापनपातननि-
रोधनियमाश्च । दीपनगगनस्यासप्रमाणस्य जारणापिषा-
नम् । गर्भकृतिवाहकृतिचारुसरागभारणाश्चैव क्रमेण
वेधो भक्षणमष्टाश्वेति रसकर्मणि" । रसेश्वरशब्दे विवृतिः

पारतन्त्र्यं न० परतन्त्रस्य भावः प्रपञ्च । पराधीनत्वे
पारलौकिकं त्रि० परलभं, हितं वा ठक् । १ परलोकहित-
कारके कर्मणि २ परलोकभवे च ।

पारदण्डकं पु० देशभेदे शब्दरत्ना० ।
पारदारिकं पु० परस्य दारान् गच्छति "गच्छतो परदारा-
दिभ्यः" वात्ति० ठक् । यथेष्टं परस्त्रीगामिनि ।

पारदार्यं न० परस्य दारा दारा कस्य तस्य कर्म-प्रपञ्च ।
परदारगमने । तच्चोपपातकम् याज्ञ० १।२५ स्त्री० ।

पारदृश्वन् त्रि० पारं दृष्टवान् दृश्य-भूते कनिष् । पारं
दृष्टवति । स्त्रियां ङीप् रक्षान्तादिभ्यः ।

पारदेश्यं त्रि० परदेशे भवः परदेशात् आगतो वा प्रपञ्च ।
१ परदेशोद्भवे द्रव्यादौ याज्ञ० २।१५५ । २ परदेशागते च ।

पारमार्थिकं त्रि० परमार्थं पारलौकिकधर्माव हितं
ठक् । १ परमार्थोपायभूते श्रवणपाने कर्मणि । पर-

मार्थतो भवः तत आगतो वा ठक् । २ वस्तुत आगते स्वा-
भाविके । स्वार्थे वा ठक् । यथार्थे "सत्ता त्रिविधा पार-
मार्थिकी व्यवहारिकी प्रातीति की चेति वेदान्तसं० ।

पारम्पर्यं त्रि० परम्पराया आगतः प्रपञ्च । परम्परायाः
क्रमादागते । ["पारम्पर्यं क्रमागतः" इति मनुः ।

पारम्पर्यं न० परम्परैव स्वार्थं प्रपञ्च । कुलादिपरम्परया
पारम्पर्योपदेशः पु० पारम्पर्येण पितादिपरम्परया उप-
देशः न तु साक्षात्कारादिज्ञानम् । ऐतिह्ये अमरः
(यथा इह वटे यजः) इत्यादिरुपदिश्यते एव सर्वैः न
तु तत्र यजः केनचित् दृश्यते । [साधो ।

पारयुगीनं त्रि० परयुगे साधु प्रतिजना० प्रपञ्च । परयुग-
पारलौकिकं त्रि० परलोकस्य हितं ठक् द्विपदद्वयः । पर-
लोके जन्मान्तरादौ, हिते कर्मणि ।

पारवतं पुंस्त्री पारावत+पृषो० । पारावते द्विरूपकोषः ।

पारवश्यं न० परवश्यस्य भावः प्रपञ्च । पारतन्त्र्ये त्रिका० ।

पारशवं पुंस्त्री "निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशवं वधते ।

स पारयज्ञेव श्वस्तस्मात् पारशवं सुतः" इति मनुः
कदायां शूद्रायां ब्राह्मणेनोत्पादिते निषादरूपे १ शूद्रोर्ध्व-
वर्णे २ परस्त्रीतनये श्वौहे च भेदि० परशु+इदमर्थ-
ऽण् । ३ परशुसम्बन्धिनि त्रि० । ४ मध्यस्थे देशभेदे वृ० सं०
१४ स्त्री० पारशवस्य गोत्रापत्यं युवादि-प्रपञ्च । इतस्त्रोत्रापत्ये
हरिता० प्रपञ्च । पारशवायन तदीये यूनौ गोत्रापत्ये ।

पारशीकं पु० १ देशभेदे तद्देशोद्भवे २ चोटके च (आरवी) ।

पारश्वधिकं पु० परश्वधः महारणमस्य "परश्वधाट्ठञ्" च
पा० ठक् । परश्वधाक्षेण योद्धारि अमरः । पक्षे कश्च
पारश्वध तत्रार्थे हेमच० ।

पारसं त्रि० पारस्यदेशभवे कण् वा० यलोपः । १ पारस्यदेशोद्भवे
२ तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । "ज्येष्ठास्त्रेष्वासवा
पूशरिवतीभरणीद्वये । विशाखाद्रौत्तराषाढाशतभे पा-
प्रवासरे । जम्बे स्थिरे सचन्द्रे च पारसीभारवी पठेत्"
सुहृत्तं गणपतिः । [स्त्री-शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।

पारसिकं पु० पारसीक+पृषो० । १ पारस्यदेशे २ चोटके पुं

पारसीकं पु० १ देशभेदे २ तद्देशस्य जने व० व० । "पारसीकां-
स्ततो जेतुम्" रघुः । ३ तद्देशस्य चोटके पुंस्त्री (आर-
वीचोडा) तद्देशस्य कुटुम्बिकरता भावः । चत्ता कुटु-
मशब्दे २६४० पु० दृष्टा ।

पारस्करं पु० पारं करोति क-ट पारस्करा० सुट् । १ देशभेदे
२ शब्दस्वरूपकारके सुविभेदे च ।

पारस्करादि “पारस्करप्रभृतीनिच संज्ञायाम्” पा० उक्ते
समुत्कनिपातनिमित्ते शब्दगणे स च “पारस्करो देशः ।
कारस्कोरुहः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् ।
किष्किन्वा गुहा । (तद्गृहोः करपत्न्योश्चौरदेवतयोः
सुट् तलोपश्च) (पात्तुम्पतौ गवि कर्त्तरि) ।

पारस्त्रैण्य लि० परस्त्रिया व्यपत्य ठञ् इमहादेशः । जा-
रजे परस्त्रियाः सुते अमरः स्त्रियां ङीप् ।

पारस्यकुलीन लि० परस्य कुले भवः प्रतिजना० खञ् तत्
परस्यकुलेति पाठात् अलुक्स० । परकुलोत्पन्ने दत्तकसुतादौ
पारापत पुंस्त्री० पारादप्यापतति प्रेम्णा आ+पत-अच् ।
पारावते (पायरा) अमरः स्त्रियां ङीष् ।

पारावत पुंस्त्री० पर जीवमवति परात् शत्रोर्वा अहङ्काराद्वा
ज्ञानोपदेशद्वारा अवति अव-शब्द परावन् तत्पञ्चः
तस्यायस्यपदेष्टा अण् । कपोते अमरः स्त्रियां ङीष् ।
अतर्विश्वयुद्धमध्ये पारावतस्यापि युद्धसुक्तं तत्र प्रस-
ङ्गात् । अतर्विश्वतिगुरवोऽत्र प्रदर्शने “पृथिवी
वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः । कपोतोऽजगरः
सिन्धुः पतङ्गो मधुकद्वजः । मधुरक्षां हरिणो मीनः
पिङ्गवां कुररोऽर्भकः । कुमारी शरत्तु सर्पं ऊर्ण-
नाभिः सुमेषजत् । ततो मे गुरवो राजन् ! अतर्वि-
श्वतिराश्रिताः । शिञ्जावृत्तिभिरेतेषामन्वशिञ्जमिहात्मना”
भाग० ११।७ अ० । तत्कथा तदुत्तरत्वं दृष्ट्वा

पारापा(वा)र न० पारमपारस्त्रायस्य अर्था० अच् । १।सुट्टे
अमरः इ० । २।तटद्वये द्विव० । पारावारशब्दोऽप्युभयार्थे ।

पारायण न० पारं समाप्तिमयतेऽनेन अय-ल्युट् । १।वा-
क्ये अमरः २।पन्थादीनामाद्यनपाठे च । तत्र वेदपारा-
यणं चतुष्प्रकारम् अथैव दशब्दे १४१२ प्र० दृश्यम् । पारा-
यणसम्पूर्णमन्यपाठेऽपि पारायणव्यवहारः । तत्र भाय-
वतपारायणे कश्चिद्विशेषः पञ्चपाता० ७।अ० उक्तो यथा
“कृत्यनित्यक्रियः प्रातः कुशहस्तः कृतासनः । देवहिज-
गुरुस्त्वत्वा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् । द्वैपायनं नमस्कृत्य
शुकदेवञ्च भक्तितः । हरिणप्राजवधं यावत् प्रथमेऽहनि
कीर्त्तयेत् । चरितं भरतस्यापि द्वितीयेऽथ तृतीयके ।
मधनञ्जाभृतस्यापि, यत्र कूर्मः स्वयं हरिः । चतुर्थदिवसे,
चैव दशमे हरिजन्म च । पञ्चमे तु पठे द्विद्वान् रुक्मिण्या
हरणावधि । षष्ठे चोद्धवसंवादं सप्तमे तु समापयेत् ।
अध्यायं प्राप्य विरमेत्तु त्व मध्ये कदाचन । कृते विरामे
मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुनः । पठेदर्थं बुध्यमानः

आवयेष्टेष्णवोत्तमैः । श्रोता तु प्राङ्मुखो भूत्वा शृणु-
पाङ्गकितत्यरः । अध्याये स्वर्णभाषैकं तथा दद्याच्च
दक्षिणाम् । समाप्तौ च ततो घेतुं स्वर्णशृङ्गीं निवे-
दयेत् । कुय्यञ्च वैष्णवं होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः ।
एवं यः कुरुते देवि ! पाठं भागवतस्य तु । नृवणं
आवणं वापि स इदं गतिमाप्नुयात् । एतत् पारायणं
नाम सर्वकामफलप्रदम्” तत्र मासभेदाः पाद्मोत्तरख-
ण्डे च उक्ता यथा “अथ ते संप्रवक्ष्यामि समाह्वयवशे
विधिम् । सहायैर्वन्धुभिश्चैव प्रायः साध्यो विधिः कृतः ।
देवघ्नान्तु समाहूय सङ्घर्षं पृच्छ्य यत्नतः । विवाहे यादृशं
वित्तं तादृशं परिकल्पयेत् । नभस्य आश्विनोजीं च
मार्गशीर्षः शुचिर्नभाः । एते मासाः कथारम्भे श्रोतृणां
मोक्षकृत्तकाः” । “लङ्को देव्ययुतचैव प्राच्याम-
शतद्वयम् । तिलहोमसहस्रान्तु वेदपारायणं भवेत्”
इति मिता० धृतप्रट् लि० श्रुतम् ।

पारायणिक लि० पारायणमावर्त्तयति ठक् । १।तदावर्त्तनका-
रिणि । पारयणस्येदं तदधिकृत्य वा प्रवृत्तं “दृष्ट्वाक्”
पा० ङ । पारायणीय पारायणकस्यन्वित्वा नि पाराय-
णपन्थाधिकारेण प्रवृत्ते पन्थभेदे च ।

पारावृक्त पारवृक्कति अ-उकञ् । प्रसरे शब्दच०

पारावतप्री स्त्री पारावारं हन्ति हन-टक् प्रथो० पार-
वति दूरदेशे भवाऽपि दृष्टादेर्हन्ती । सरस्वत्यां नद्याम्
अ० ६।६।११ । इतावृक्कमधिकृत्य निरु० २।२४ उक्ते
“पारावतप्रीं पारावारघातिनी” ।

पारावतपदी स्त्री पारावतस्यैव पादो मूलमस्य अन्त्यलोपः
ङीष् पङ्कादः । (नया फटकि) १।कृतायां रत्नमा० २।का-
कजङ्गुयां राजनि० । [कृतीकृतायाम् अमरः ।
पारावताङ्गि पु० पारावतस्याङ्गि रिव मूलमस्य । ज्योति-
पारावताङ्गि पिच्छ पुंस्त्री० पारावताङ्गि रिवानुदाकार-
युतं पिच्छमस्य । पारावतभेदे राजनि० ।

पारावारीण लि० पारमवारश्च समस्तं समुद्रं वा गच्छति
खञ् । १।तटद्वयगामिनि २।समुद्रगामिनि च । पारा-
वारीणोऽप्यत्र ।

पाराशर पु० पाराशरस्यापत्यं गगां० खञ् पाराशर्यः तस्य
आत्मा० कण्ठा० अण् अन्त्ययलोपः । १।पाराशर्यस्य का-
लेषु । पाराशरेण प्रोक्तम् अण् । २।पाराशरप्रोक्ते स्त्रियां
ङीष् “कञ्चौ पाराशरी कृति” पाराशरः ।

पाराशरकल्पिक लि० पाराशरकृतः कल्पः तं वेत्तधीते वा

“विद्यावत्तत्त्वज्ञानान्तात्” वार्त्तिः ठक् । १पराशरकृतक-
ल्पन्याय्येतिर २तत्त्वज्ञानन्याय्येतिर ३ ।

पाराशरि त्रि० पराशरस्येदम् इज् । अपत्वे तु यजेव ।

१पराशरसस्वन्निनि २शुकदेवे पु० त्रिका० ।

पाराशरिन् पु० व०५०। पाराशर्येण प्रोक्तं भिन्नसूत्रस-
धीयते इति यत्प्रोक्तः । वेदव्यासप्रणीतशारीरकसूत्ररूप
भिन्नसूत्राध्यायिषु चतुर्थांशमिषु अक्षरः ।

पाराशरीय वि. पराशरस्यादूरदेशा. लशान्वा. छ. । परा-
शरसन्निकृष्टदेशादौ ।

पाराशर्य्यं पु० पराशरस्यापत्वं गंगां यज् । पराशरस्या-
पत्वे वेदव्यासे द्वैपायनशब्दे दृश्यम् । “यजजोः” पा०
नतो यनि फञ् पाराशर्य्यादयं तदीये सन्यपत्वे ।

पारिकर्मिक त्रि. परिकर्मणि नियुक्तः ठञ् । परिकर्मक-
रणे नियुक्ते ।

पारिकाङ्क्षिन् पु० पारयति संसारात् तारयति यारि षिनि
 पारि मल्लज्ञानं तत्काङ्क्षति षिनि । यतिभेदे क्षमरः ।

पारिख त्रि० परिखायां भवः पन्था० खख् । परिखाभवे
तस्येदं "दृष्टाच्छः" पा०छ । पारखीय तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

पारिखेय त्रि० परिष्ठा प्रयोजनमस्य ढक् । परिष्ठाधे
स्यन्नादौ स्त्रियां ङीप् पारिखेयी भूमिः ।

पारिग्रामिक त्रिपरिघासं भवः ठञ् । घामस्य परितोभवे

पारिजात पुं० पारमश्यास्ति पारी सद्यस्कात् जातः जन-
 क्तः । ऐश्वर्यभेदे "ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोक-
 विभूषणम्" भाग० ८।८।५ श्लो० तस्यामृतमयनकांते
 सद्यस्कात्पत्तिरुक्ता । हरिवंशे च १८६ अ० तस्य कस्यपात्
 सद्यस्कात् तन्नामनिरुक्तिवान्या दर्शिता यथा

“पारिजातं ततोऽस्त्राक्षोददित्याः प्रियकाम्ययाः ।
 सर्वकामप्रदैः पुष्पैराहतं दिव्यगन्धजैः । त्रिशाखं सर्वदा
 दृश्यं सर्वभूतमनोहरम् । सर्वपुष्पाणि दृश्यन्ते तस्मिन्
 जैव महाद्रुमे । इदृशान्यस्य पुष्पाणि विभक्त्यैकाऽति-
 कल्पिणी । वक्ररूपाणि चाप्यस्य पद्माऽपि च तथाऽ-
 पराः । यन्द्वादपि वृक्षाश्च । सारसहस्रवृक्ष कश्यपः । त-
 ञ्मादेव तरुण्यैः सर्वेषां ज्येष्ठतां गतः । ततस्तत्र निष-
 ध्यायं कश्यपं प्रददौ शुभा । अदितिर्मम पुण्यार्थं सौ-
 भाग्यार्थं तथैव च । निष्क्रमेण मया वृक्षः कश्यपस्तु
 तपोधनः । इन्द्रोदत्तस्तथिन्द्रागया सौभाग्यार्थं ततो मम ।
 सोमश्चाप्यथ रोहिणश्चा वृक्षा । च धनदत्तया । एवं
 सौभाग्यदो वृक्षः पारिजातो न संशयः । पारिजातो

पिप्पु पद्याः पारिजातेति शब्दितः । मन्दारपुष्पैर्यदुक्तो
मन्दारिणेन कथ्यते । कोऽप्येषं दारित्वाह्वरजानन्तो
यतो जनाः । कोविदारः इति ख्यातस्तत्त्वतः स महा-
तमः । मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः ।
स दृष्टो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्” । तस्य
हारकायामानयनकथा पारिजातहरणे तदुत्तराध्या-
येन दृश्यते । २नागभेदे भा०सा० पृ०७७० । ३शृङ्गभेदे
भा०स०पृ०७८० । स्वार्थे क । पारिजातक तथापि क्षमर ।

पारिजातसरस्वती स्त्री पारिजातेश्वरो सरस्वती । सरस्वतीभेदे तन्मन्त्रादि तन्त्रसारे दृश्यम् ।

पारिणायत्र त्रि० परिष्वे तत्कावे लब्धम् दा०यज् । परि-
ष्वकावे लब्धे धनादौ "सातः पारिणाशं स्त्रियो विभ-
जेरन्" दायभागे वसिष्ठः ।

पारिषाह्य त्रि० परिषाहमहेति वा० छज् । षट्छोप-
करणे श्यासनादौ मनुः ६।११ कुक्क० ।

पारितोष्यास्तो परितप्तया परितप्ता स्नायें षष्ठ्य । श्री-
मन्त्रसिद्धायां सप्तर्षीदिपट्टिकायां (विंती) समरः ।

पारितोषिक लि० परितोषः प्रयोजनमस्य ठञ् । परि-
तोषार्थं दीयमाने धनादौ ।

पारिधेय त्रि० परिधौ भवः शुभः । ठक् । परिधौ भवे ।

पारिन्द्र पुं स्त्री० पारीन्द्र + वृद्धोः। सिंहे हेमच० स्त्रियां डीप्।

पारिपत्यिक लि० पन्थानं वर्जयित्वा व्याख्य वा पारि-
पत्यम् अक्षयवीभा० तत्र तिष्ठति हन्ति वा ठक्
“परिपत्यस्य तिष्ठति” पा० उक्तेः निघा० पन्थादेशः ।
पन्थानं वर्जयित्वा व्याख्य वा । श्रुत्यादिभि १ हन्ति च
चोदे हेमच० ।

पारिषाट्य न० परिषाट्येव स्वार्थे ष्यञ् । परिषाट्याम् ।

पारिपा(या)त्र पु० पर्वतभेदे “हिमवान् पारिपात्रश्च
भा० स० १० अ० । स तु भारतवर्षस्य कुलाचलभेदे
यथोक्तं “विश्वस्य पारिपत्रस्य सप्तैते कुचपर्वताः ।
तेषां सहस्रशो राजान् ! पर्वतास्तो समीकृतः” भा० सी०
६ अ० । “लठरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतौ । का-
नीलनिषधौ प्राप्नो परस्परनिरलरौ । निषधः पारि-
पात्रस्य मेरोः पार्श्वे तु मध्यमे । यथा पूर्वे तथा चैता
वानीलनिषधायतौ” मार्क० पु० ५४ अ० । “वेदवृत्तिर्वेद-
वती वृक्षप्री सिन्धुरेष च । वेण्या सा नन्दिनी चैव सदा-
जीरा नदी तथा । पारा चर्मखली नूपी विदिशा वंश-
वत्यपि । शिमा क्षुवशी च तथा पारिपात्रा पथाः

सूताः" मार्क० पु० ५७ अ० । "सर्कामालवाचैव पारिपात्रनिवासिनः" विष्णु पु० । स च पर्वतः ट० सं० १४ अ० कूर्मविभागे मध्यस्थितयोक्तः यथा "उत्तरसाकेतकङ्कुरकालकोटिकुराञ्च पारियात्रनगः" स्वार्थे क । पारिपात्रक तत्रार्थे कचिद् यमध्यपाठस्तत्रार्थे ।

पारिपात्रिक त्रि० परिपात्रं पात्रं व्याप्य वर्तते ठक् । पात्रं व्याप्य स्यादिति शिवकादौ । स्थापकानुचरे २ नटभेदे पु० "नटी विदूषको वाऽपि पारिपात्रिक एव वा । स्त्रवधारण सहितः संलापं यत्र कुर्वते" । स्त्रवधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि स्त्रवधार उच्यते तस्यानुचरः पारिपात्रिकः" सा० द० ।

पारिप्लव त्रि० परि+प्ल-अच् स्वार्थे ऽण् । १ चञ्चले २ व्याकुले च अमरः । शतीर्षभेदे भा० व० ८ अ० । पञ्चममन्त्रनरे ५ प्रकृतिभेदे हरिवं० ७ अ० । इत्याख्यानभेदे शत० ब्रा० ११४।१।२। तच्चाख्यानं "पारिप्लवमाख्यानमाख्यायन्" इत्युपक्रमे "मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह" इत्यादिकं तत्र दृश्यम् ।
पारिभट्ट पु० परितो भद्रमस्यस्य प्रज्ञाद्याय । (पालदासान्दार) १ टक्के अमरः । "पारिभट्टोऽनिलस्ते शशोयमेदः क्षमिप्रभुत् । तस्य पुष्यं पित्तरोगकर्णव्याधिविनाशनम्" भावप्र० । पारिभट्टाय कायति कै-क । २ देवदारुटक्के शनिस्वट्के च पु० मेदि० । ३ कुलौषधौ न० शब्दच० । ४ सरलट्के पु० शब्दच० । ५ शालमल्लिहोपपतिपुत्रभेदे ७ तट्टवर्षभेदे च पु० भाग० ५।२०।६ स्त्रो० ।

पारिभाव्य न० परिभावाय रोगप्रशमनाव हितः घृज् । कुलौषधौ अमरः । परिभुवः प्रतिभुवो भावः घृज् । प्रतिभूभवने "साक्षित्वं पारिभाव्यञ्च" इति सूतिः ।

पारिभाषिक त्रि० परिभाषात आगतः ठक् । १ परिभाषातः प्राप्ते २ परिभाषारूपाधुनिकसङ्केतयुते शब्दे पु० शतादृशसंज्ञायां स्त्रो० । "उभयादृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी" । "उभयादृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी यथाकाशडित्यादिः सा हि द्वितीयादृत्तिनैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयसमिधत्ते न चाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे शक्तस्य पटपदं न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादियहोत्तरं" ततः पटत्वविशिष्टस्याननुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति शक्तम-आकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येव पटद-शावासाकाशादिपदाच्च शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरत-

सस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभा-
व्यताम् । "यद्वाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकं
यत्रार्थं यन्नामाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं
यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि यथा च
शास्त्रजङ्घिः सिद्धभावादौ पञ्चतादि" शब्दशक्तिप्रका० ।

पारिमाण्डल्य न० परितो मण्डलं यस्य सर्वत्र विद्यमान-
त्वात् परिमण्डलः परमाणुस्तस्य भावः छज् । १ न्योयोक्ते
असमवायिकारणताभ्युन्ये परमाणुपरिमाणे । स्वार्थे
घृज् । २ परिमण्डलशब्दार्थे परिमण्डलशब्दे दृश्यम् ।
पारिमुखिक त्रि० परिमुखं वर्तते ठक् । मुखसमीपे वर्त-
माने । [हेमच० । पारिपात्रशब्दे दृश्यम् ।

पारियात्रिक पु० पारियात्र+स्वार्थे ठक् । कुलाचलभेदे
पारियानिक पु० परियानं प्रयोजनमस्य ठक् । मार्गयान-
योग्यरथे हेमच० । [रिणि तापसे हेमच० ।

पारिरक्षक पु० परिरक्षा व्रतभेदः प्रयोजनमस्य ठक् । अस्त्र-
पारिव्राजक न० परिव्राजकस्य भावः युवा० अण् । परि-
व्राजकस्य भावे सन्यासे । [(पलाशपिपुल) ख्याते वृक्षे ।

पारिश पु० पिपुर्त्ति पृ-णिनि पारी तं श्रूयति शो-क ।
पारिषत्क पु० परिषदं तत्प्रतिपादकं ग्रन्थमधीते वक्ति वा
उक्त्वा ठक् । परिषद्ग्रन्थाध्येतरि तद्वेत्तरि च ।
पारिषद् त्रि० परिषदि साधु अण् भवेऽर्थे पलद्या० अण् वा ।
१ सभासाधौ २ सभाभवे च ।

पारिषदक त्रि० परिषदा कृतं कुला० वृज् । परिषदा कृते
पारिषद्य त्रि० परिषदि साधु-अण् । सभायां साधौ
पारिसौख्य त्रि० परिषीरं शीरं वर्जयित्वा भवम् परिषुखा०
अत्र । हलवर्जनेन भवे ।

पारिहनव्य त्रि० परिहन्तु+परिसुखा० अत्र । हनूपरिभवे
पारिहारिक त्रि० परिहारे साधु ठक् । परिहारकारके
शब्दार्थकल्पतरुः । [स्वार्थे घृज् । वलये अमरः ।

पारिहार्य पु० परिह्रियतेऽसौ परि+हृ-कर्मणि घृज्
पारी स्त्री पा-पाने रक्षणे वा सम्प०भावे क्तिप् तां राति
रा-क गौरा० डीष् । १ जलपूरे २ कर्मस्थीं गलनिकायां
३ हस्तिपादवन्धनदामनि च मेदि० । [साप्तिकारके च ।
पारीण त्रि० पारं गच्छति पार+खज् । १ पारगे २ कर्मस्थ-
पारीन्द्र पु० पृ-पालने कर्मणि दृण् पारिः पशुः पारिरिन्द्र
इव । १ सिंहे २ अजगरसर्पे च हेमच० ।

पारीरण पु० स्त्री० पार्यां जलपूरे रणति रण+खज् । कपठे
स्त्रियां डीष् । १ दण्डे २ पटशाटके च विश्वः । [उण्यादि०

पारु पुंस्त्विति अत्रे रश्मिभिः ५१-३ । १ आदित्ये स्वर्गो च
 पारुस्त्विति पुं आदायभेदे आशु० चो० ७।१५॥
 पारुस्त्व स्त्री पशुभेदे वल्गु० २४।२४ स्त्रियां ङीष् ।
 पारुस्त्व न० पशुस्य भावः पशुसि भवा वा च० । १ निरु-
 रत्वे २ दुर्वाक्ये च मेदि० । २ इन्द्रवने विश्वः ४ अश्वरथ-
 न्दने शब्दच० ५ उरुस्त्वतो पुं कौट० । ६ विवस्वत्परश्वे
 दक्षपारुस्त्वयम् २५।२४ पुं कौट० ।
 पारिगङ्ग ख्यः गङ्गायाः पारस्य ख्यः एतत्त्वं निपा० ।
 गङ्गायाः पारे पारस्यस्य दक्षोऽपि तत्त्वपारे ।
 पार्वट न० बाहे घटे घट-खण्डे च० । पर्वतो हारा० ।
 पार्ष्णि पुं प्रथमाः अन्त्या अपत्यम् शिवा० खण्ड० । १ कुलीपुत्रे
 युधिष्ठिरादौ २ अर्जुननामस्ये यन्त्रच० । प्रथेः प्रविद्या
 ईश्वरः खण्ड० । २ प्रथिवीपाथे
 पार्ष्णि न० प्रथक् इत्यस्य भावः व्यञ्ज भवे व्ययस्य
 टिक्तेपस्यानित्यत्वात् न टिक्तेपः । प्रथक्त्वे
 पार्ष्णि न० प्रथोभावः प्रथ्या० इति नञोऽभावपक्षे खण्ड० ।
 १ प्रथुत्वे । प्रथोरयम् खण्ड० । २ प्रथुस्त्वस्त्रिणि स्त्रियां
 ङीष् । व्यस्य कालकौक्षपा० हन्ते न व्यस्योदात्तता ।
 पार्ष्णिरुद्रि पुं इत० । १ श्रीकण्ठे २ श्रीसांख्यनकारके
 निम्नोपाधिके विहङ्गे च ।
 पार्ष्णि पुं प्रविद्या ईश्वरः खण्ड० । १ राजनि प्रविद्याविकारः
 इदं वा उत्सा० खण्ड० । २ भूमिभवे हि ३ श्रीतावां स्त्री
 ङीष् । ४ तत्परपुष्पे न० राजनि । प्रविद्याः निमित्तं
 संयोग उत्पातो वा खण्ड० । ५ प्रविष्टीनिमित्तं इतत्त्वयोगे
 ७ तदुत्पाते च दशरीरे पुं त्रिफा० । ८ ५।१५ भा०
 पार्ष्णि पुं प्रथेरपत्यं वा० यक् । प्रथिवंश्रे न्यभेदे क० १० ।
 पार्ष्णि पुं पारे भवः च० । रुद्रभेदे यङ् १६।४२
 पार्ष्णिस्तिक लि० प्रथोप्रिरेव स्थायै क सा अत्यस्य प्रथ्या०
 खण्ड० । १ सम्पूर्णं २ रुद्रभेदे पुं स्त्री । शब्द० स्त्रियां ङीष्
 प्रथोप्रिमाह ठक् । ३ प्रथोप्रिजातेति वादिनि ।
 पार्वस्त्व लि० पर्वस्व क्रियते शैलिकोऽयं पर्वणि भवेत् काळाट्ट-
 जेव स्थात् तेन पार्विक इत्येव अतश्च “अ शारदः पार्विक
 शार्वरिणः” इति नेपथे पठित्वा मल्लिनाथेन तथोक्तम् ।
 १ पर्वविहिते २ समावास्यानिमित्तके आह्वे न० यथोक्तं
 आ० त० “समावास्याकर्त्तव्यपर्वकर्मव्ययोः पार्वस्त्व-
 माह भविष्यपुराणम् “समावाहं यत् क्रियते तत्-
 पार्वस्त्वदाहृतम् । क्रियते वा पर्वस्व यत् तत्पार्वस्व-
 मिति स्मृतिः” । अत्र यदिहाटेकप्रयत्नादिभिः जेभ विक्-

स्वार्थवायदेन च पार्वस्व पार्वस्व द्वितीयाह्वं प-
 र्वस्व यत् क्रियते इत्यनेनाभावाद्याः पर्वस्वात्तत्त्वात्
 वेदिकप्रयोगमाधौभ्योगिकत्वेन पार्वस्वप्राप्तौ समवा-
 सायां यत् पर्वस्वपादात् तदभावात्तत्त्वात् कृदित्वायं
 तेन पार्वस्वेन विवासेन इत्यादौ भौगिकनामावयव-
 यत्तत्त्वमेव एकस्या एव सत्त्वायस्योर्ध्वत्वात् समा-
 वास्याप्रवर्णनमितिदेशो व्यथते न तु पूर्णादिप्रत्यय-
 दिपार्वस्वमतिदेशः । अतः समावास्यामहत्यादि
 पर्वस्व च तद्विहितकथादे पार्वस्वमाह्वम् अत्यन्त पार्व-
 स्विधिका आह्वितमित्येव विशेषः । कालमाधौने च
 यातातप आह्व “दर्शधाह्वन्तु यत् प्रोक्तं पार्वस्व तत्
 प्रकीर्तितम् । अपराह्व पितृयां तत् तत् प्रादानं वि-
 श्रुते” इति । यद्यप्येतादृशं पार्वस्वं प्रतिपदि न प्राप्नोति
 तथापि तद्विहितकृततया त्रिपुरोद्देशेन कर्त्तव्यादि-
 काव्यस्याह्वारे पार्वस्वत्वं व्यञ्जितुं शक्यम् । अतएव
 काव्यवाक्यं पूर्वसुदाहृतम् “लोहद्विष्टं तु यत्तद्वि पार्वस्व
 सुभयो विदः” इति । तस्य कालभेदाच्च नि० सि० निर्णीताः
 यद्वा रुद्रपराशरः “आह्वं रुद्रावचन्द्रे मन्त्रावापह-
 खसंक्रमे । नवादके नवाह्वे च नवच्छन्दे तथा मृष्टे ।
 नवैकमेव चेह्वन्ते पितरो हि मन्त्रासपि” । “क्षिरं
 हृद्यन्त्यस्यमृतासु मवासु च” इति यातातपपाठः
 नवोदके नवच्छपयायादाविति केचित् । वर्षोपक्रमे आह्व-
 प्रवेशे इति मौडः । “हृदिके शुक्रपले न नवाह्वं शस्यते
 कुपैः” अत्र लक्ष्यमत्रे नेति मौडः शैलिलासु “कल-
 ताययस्यं चैव धान्यस्यातं नरोत्तमः” इति वाराहोक्तेः
 प्रतिधान्य आह्वमाह्वः तत्त्व जानपदस्य आह्वयोग्यसमूह-
 परत्वात् । हेमाद्रौ जातुकर्ग्यः “सुहोपरागे च घृते न
 जाते पितृने गयाशाययनहये च । नित्यं च शक्ते च
 तथैव पद्मे दत्तं भवेत्तत्त्वमहत्तत्त्वम् । शङ्खं प्राञ्ज-
 रमावास्यां स्त्रीणश्चन्द्रां द्विजोत्तमाः । अष्टकासु रवेत्यह्वं
 तत्त्व दत्तं तथाऽह्वयम्” । तत्रैव शङ्खः “यदाविष्टिर्वाती-
 यातो भानुवारस्तथैव च । पञ्चकं नास्य तत्प्रोक्तमय-
 नास्य चतुर्थस्यम्” । याज्ञवल्क्यः “समावस्याष्टकाह्विः
 लक्ष्यगन्तोऽयनद्वयम् । इत्यं ब्राह्मणसम्पत्तिविधिवत्सूत्र-
 संक्रमः । व्यतीपातो गजच्छाया यजुषं चन्द्रसूर्ययोः ।
 आह्वं प्रति क्विचिच्च आह्वकालाः प्रकीर्तिताः” लक्ष्य-
 पक्षं मर्यादपि “शक्तेनापरपक्षं नतिक्रमेत् आशि साह
 वाऽशनमिति” इति “अह्वं वा चतुर्थ्या यदह्वः सस्यते

कते चतुर्दशीमिति कात्यायनोक्तैः "मासि मासि कार्यं
अथरण्यापराहः अथान् इत्यापस्तम्बोक्तेष्वीपसया
सर्वकृष्णपक्षे नित्यम् "तेनोपसंहरात्तद्व्याप्यपरत्वं
परास्तम् अत्र प्रत्यङ् पक्षस्यादि यदहःसम्पत्तिर्वेति त्वयः
पक्षाः यदैकैकदिने आहं तदीदृशं पृथगेवायास्यवल्क्ये-
नाभावास्यायाः पृथङ्निर्देशात् । एतेन कृष्णपक्षे यदहः
सम्पद्यते अभावास्यायां तु विशेषेणेति निगमोक्तेर्गुणो-
परपक्षस्याभावास्यायेति शूलपाणिमतमथपास्तम् ।
अगस्त्यो दर्शेनापि मासि आहमिदिरिति नारायणवृत्तिः ।
निरग्निकानां कस्मिंश्चिदिने आह्रिताग्नेस्तु दर्शे एव "न
दर्शेन विना आह्रमाहितान्नेर्हि जन्मनः" इति. सनूक्तेः
सर्वकृष्णपक्षाशक्तौ मास्यो "अनेन विधिना आहं वि-
रवद्वेष्टे निर्वपेत् । कन्याकुम्भदृष्ट्येऽर्के कृष्णपक्षे च
सर्वदा" । कर्कोऽपि "आह्रिताग्नेः संवत्सरे त्रिः आह-
नियमः" इति । देवलः "अनेन विधिना आहं कुर्यात्
संवत्सरे" सकृत् । द्विचतुर्वां यथाश्रद्धं मासे मासे
दिनेर्दिने । कृष्णपक्षेऽपि महालयस्य ओष्ठत्वं त-
थोक्तं प्राक् । व्यतीपाते विशेषमाह हेमाद्रौ शङ्खः "फलं
बज्रसुत्पत्तौ अमणे कोटिरुच्यते । एतने शतकोट्यस्तु
पाते वै दत्तमचयम्" ज्योतिःशास्त्रे "हाविंशतिस्तथो-
त्पत्तौ अमणे चैकविंशतिः । एतने दश नाहस्त पतिते
सप्त नाहिका" अन्तो च द्वौ व्यतीपातौ प्रागुक्तौ । हे-
माद्रौ मार्कण्डेयः "यदा च श्रौतियोऽभ्येति गृहं वेद
विकल्पितम् । तेनैकेनापि कर्त्तव्यं आहं च विधुव-
क्षुभम्" । इदं चापिण्डं कार्यमिति हेमाद्रिः एतच्छीव
पितृकोऽपि "उदाहे पुत्रजनने पितृप्रेक्षां सौमिके
मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः"
इति सैनायथीयपरिशिष्टोक्तेः । तिथिविशेषे फलवि-
शेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः "कन्यां एकन्यावेदिनः श्वपशूश्च
न्ये सत्सुतानपि ४ । द्यूतं १ कृष्टिं च बाण्यज्यं ७
दिशैकैकशर्फादि ६ अथा । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् १०
अर्गुरौथे सकृच्छेत् ११ । ज्ञानिश्चैव १२ सर्व-
कामानाप्नोति १५ आहदः सदा । प्रतिपत्प्रभृतिः
षेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्" एताः कृष्णपक्षस्या एव
महालये तु फलभूतिरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । पौर्णमास्यां
हेमाद्रौ पितामहः "अभावास्याव्यतीपाते पौर्णमा-
स्यदकास्तु च । शिद्वान् अद्रमकुर्वाणो नरकं प्रतिप-
द्यते" एतन्कात्यादिपरम् "त्रीहिप्रीके च कर्त्तव्यं यव-

पाके च पार्विव ! । पौर्णमासी तथा माघी आवणी च
नृपोत्तम । प्रोष्ठपद्यासतीतायर् तथा कृष्णतयोदशी ।
एतांस्तु आह्रकास्तान् वै नित्यानाह प्रजापतेः" इति
विष्णुधर्मोक्तेः । विष्णुः "माघी प्रोष्ठपदार्द्धं कृष्णा तयो-
दशीति" । अत्र माघी पौर्णमासीति कल्पकरः । आषाढ-
पूर्वमपि मघायोगसम्भवास्तयोदशी विशेषणमिति गौडाः
नक्षत्रेष्वपि याज्ञवल्क्यः "स्वर्गं ह्यपत्यमोजय शौर्यं केव-
लं तथा । पुत्रान् अष्टौ च सौभाग्यं सन्तुष्टिं हृदयतां
शुभम् । प्रहत्तचक्रतां वापि वाणिज्यप्रभृतीनपि । क-
रोगितं यशोवीतशोकरतां परमाश्रुतिम् । धनं वेदान्
भिषक्सिद्धिं क्षुध्यद्गामयजाविकस । अश्वानायुश्च विधि-
वदुयः आहं संप्रयच्छति । कृत्तिकादिभरगन्तं मका-
सान् प्राप्नुयादिमान्" । फलान्तराण्यपि महाभोरत
कौर्मादिज्ञेयानि । माघवीये मरीचिः "कृत्तिकादिषु कृ-
त्तेषु आहं यत् फलमोरितम् । विष्कम्भादिषु योगेषु
तदेव फलमिषुते" दृष्टव्यतिः "आरोग्यं चैव सौभाग्यं
शतृणां च पराजयम् । सुवान् कामान् प्रियां विद्या
धनमायुर्थयाक्रमम् । सुख्यादिदिवसेषु तच्छ्राद्धकल्लभते
फलम् । बवादिकरणेषु तच्छ्राद्धकल्लभते फलम्" अ-
न्यानि च प्रयुज्यते आह्रादीनि प्रागुक्तानि मार्कण्डेय-
राणे "आह्राहं द्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने । लक्ष्मीं
महर्षीडास आहं कुर्वीत चेच्छया" ।
"संकलान्तावुपराने च पर्वण्यपि महालये ! निर्वा-
प्यास्तु त्वयः पिण्डा एकतस्तु ज्येऽहनि । एकोद्वि-
परित्यज्य पार्विणं कुर्वते द्विजः । अकृतं तद्वीजानीयात्
स नरः पितृघातकः । अभावास्यां ज्यो यस्य प्रेतपक्षे-
ऽथ वा यदि । शौण्डिकीकरणपदार्द्धं तस्योक्तः पार्वणो
विधिः । त्रिदण्डप्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते । अह-
न्येकादशे प्राप्ते पार्वण्यन्तु विधीयते" लिखितम् । एतेषां
व्याख्यानतात्पर्येकथनपूर्वकं विवृतिपार्वणविधानम् आ-
निर्णीतं यथा "त्वं सम्प्रदानानां त्वयं कुर्यात् त्विभ्यो
दद्यादित्यर्थः । मृताहपयुर्दुस्ततिदेशतत्त्वस्य प्रतिप्रसवमाह
अभावास्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्ष अययुक्कृष्णपक्ष
इति यावत् न तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षमात्रपरत्वेऽ-
भावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमा-
घवाचार्योऽहं नगरखण्डम् "नभो वाय नभस्यो वा
मलसामो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्ष स्यादन्यत्रैव तु
पञ्चमः" । अत्र आवणगाग्रयोरन्यतरस्य मलसामत्वो

आषाढापेक्षया संप्रमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् अत्र नृत-
स्यैव प्रेतपक्षस्तत्वं न तु मलमासभाद्रपदपक्षस्तस्य ।
ततश्च तत्र नृतस्य वर्षान्तरेऽप्ययुक्त्यपक्षेऽपि तच्छ्रा-
द्धकरणे न पार्वणं किन्त्वैकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्वणो
विधिः पार्वणोक्तकर्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यव-
हमानप्रभृतयः तच्च पूर्ववचनोक्तत्वात् पुरुषिकस्य नृताहे
पर्युदस्तस्य पार्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात्
तदेकोद्दिष्टं त्वैपुरुषिकं न तु षाट्पौरुषिकं 'कर्मसम-
न्वितं सत्त्वा तथाद्यं आङ्गशोडशम् । मत्वावदिकञ्च शेषेषु
पिण्डाः स्युः प्रङ्गिति स्थितिः' इति छन्दोगपरिशिष्टवच-
नेन मत्वावदिकव्यतिरेकेण षट् संख्यानियमात् । एवममा-
वास्यादिमरणनिमित्तेन मातरपि मत्वावदिकं पार्वण-
विधिनैव 'अपुत्रा ये नृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च
ये । तेषामपि च देवं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' इति
आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपु-
त्राणां पार्वणाभ्यनुष्ठानात् । एतच्च भावादिहितयदैवतं
कार्त्तम् 'माते पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा' इत्यन्वयकायां तथा दर्शनात् अथवा
नदिननिमित्तत्वेन पार्वणविधिना छन्दोगैरपि मातादि-
विकायां आङ्गं कर्तव्यं 'न योषिद्धः पृथग्दद्यादव-
सानदिनादते' इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः
प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च नृताह
पार्वणं मातापितोरेव । तथा च हेमाद्रिधृतकाल्यायन-
वचनं 'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितोरेव हि पार्वणम् ।
पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु' । मातृपदं
सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमातृत्वत्वात् मातृपदस्य राज-
दत्तादित्वात् परनिपातः ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति
न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं साग्नि-
कौरसत्त्वजाभ्यां नृताहे पार्वणं कर्तव्यम् 'कौरस-
त्त्वजापुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । मत्वावदमितरे कुर्यु-
रेकोद्दिष्टं सुता दध' इति जावाल्म्यवचनस्य 'यत्न यत्न
प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधानेन
देयमग्निमता सदा' इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवा-
क्यत्वात् । उभयानां च 'मत्वावदं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः
कुर्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्यान्निरग्निः आङ्गदः
सुतः' ।

पार्वतं त्वि० पर्वते भवः अथ । १पर्वतजातमाते (चोडा-
निम) रतिस्वभेदे शुद्धायां स्त्री डोण् अमरः । ४३-

हृक्यां १गोपालपूतिकायां स्त्री मेदि० ६जीवन्यां विश्वः
७द्रौपद्यां दसौराष्ट्रस्तिकायां रत्नमाला ८जुष्टपा-
षाणभेदायां १०धातक्यां राजनि० तत्र दुर्गायां पार्व-
तीशब्दनिरुक्तिर्यथा

"तिथिभेदे कल्पभेदे पर्वभेदप्रभेदतः । ख्यातौ तेषु च
विख्याता पार्वती तेन कीर्तिता । महोत्सवविशेषश्च
पर्वस्विति प्रकीर्तितम् । तस्याधिदेवी या सा च पार्वती
परिकीर्तिता । पर्वतस्य सुता देवी सावित्रीता च प-
र्वते । पर्वताधिष्ठातृदेवी पार्वती तेन कीर्तिता" इति
प्रकृतिसङ्ख्ये दुर्गापाख्याने ५४अ० ११अक्षे स्त्री व०३०
निघण्टुः तत्र वार्वत्यः इति पाठान्तरं तत्रार्थे ।

पार्वतायन पु० स्त्री० पर्वतस्यर्षेः गोत्रापत्यम् फक् वा । पर्व-
तर्षेर्गोत्रापत्ये पक्षे इज् । पार्वति तत्रार्थे

पार्वतीनन्दन पु० इत० । कार्त्तिकेये अमरः पार्वतीसुता-
दयोऽप्यत्र तस्य तदसुतत्वकथा अग्निपुराणशब्दे ५५४०
भा०व० २२४अ० वाक्ये दृष्ट्या । तत्र उभायोर्न्यां तु
रुद्रेणेत्यशुद्धम् उभायोर्न्यां तु रुद्रेणेत्येव पाठः साधुः ।

पार्वतीश्वर न० १काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे काशीख० २शिवे पु०
पार्वतिय न० पर्वते भवः टक् । १सौवीराङ्गने २स्वर्यावर्त्तदृष्टे
पु० रत्नमाला ।

पार्वयनान्तीया स्त्री पर्वणोऽयनस्य चान्ते विहितता
रूपं । इतिभेदे सा च इतिदर्शयौर्णमासायायणस्य
काले विहितता "इष्टीः पार्वयनान्तीयाः केवला निर्व-
पेत् सदा" मनु० कुल्लूकव्याख्याने ।

पार्श्व पु० पशुः प्रहरणमस्य । पशुप्रहरणयुक्ते

पार्श्व पु० न० स्युश्च-युष् धातोः घृ-च । १कक्षाधोभागे
अमरः २समीपे च । पशूनां पार्श्वस्युं समूहः पशू-
क्षय् । पशून्समूहे न० मेदि० ४जिने पु० ५सज्जकटे
त्वि० हेमच० । ६अष्टजूप्राये शाखे सि०कौ० ।

पार्श्वक त्वि० पार्श्वेन अष्टजूप्रायेन शाखेनान्विच्छति कन् ।
शाठ्येनान्विच्छायुक्ते ।

पार्श्वतस् अथ० पार्श्व+सावैविभक्तिकस्यसिन् । तत्तद्विम-
क्तप्रथयुते पार्श्वशब्दार्थे ततो भवार्थे गङ्गाक भव्ये
टिडोपः । पार्श्वतीय पार्श्वतोभवे त्वि० ।

पार्श्वद त्वि० पार्श्वं ददाति दा-क । पार्श्वचरे ना०श० ४६अ०

पार्श्वनाथ पु० परेशनाथे जैनदेवभेदे

पार्श्वपरिवर्त्तन न० पार्श्वेन परिवर्त्तनम् । सप्तपार्श्वमधः-
स्यापयित्वा शशितः तत्पार्श्वे सोर्द्धौजयने (पार्श्वशोडा)

१पार्श्वस्य परावृत्तौ । संप्रत्य चरेः भाद्रशुक्लैकादश्यादौ कर्त्तव्ये पार्श्वपरिवर्त्तनाख्ये २उत्सवभेदे च “प्राप्ते भाद्रपदे नासि एकादश्यां सितेऽहनि । कटिदानं भवेद्विष्णोर्भस्मापातकनाशनम् । जलाशयान्तिकं नीत्वा संप्रज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् । कर्णिकापरिवर्त्तितश्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत्” हरिभोभवि०गु० । एकादश्यामिति सन्ध्यायां श्रवणमध्यपादलाभे बोध्यमन्यथा “द्वादश्यामेव कारयेत्” तत्र व्यवस्था उत्पानशब्दे ११०१८०८ग्रा । [भावप्र०]

पार्श्वपिप्पल न० पार्श्वपिप्पलमिव । चरोतकीभेदे (गजाठ) पार्श्वभाग पु० कर्म० । १पञ्चभागे हस्त्यादेः २पार्श्वदेशे अमरः पार्श्वल त्रि० पार्श्व+अस्यर्थे सिध्मा०लच् । पशुसमुदाययुते पार्श्ववक्त्रे पु० पार्श्वे वक्त्रमस्य । नृहादेवे हरिवं० २१७अ० । पार्श्वशय त्रि० पार्श्वभ्यां शये शी-अच् । पार्श्वभ्यां क्रमेण शयिनि ।

पार्श्वशूल पु० सुप्तोक्ते शूलरोगभेदे तल्लज्जणादि यथा “रुणद्धि मारुतं स्नेह्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः । स संरुध्य करोत्याशु ध्मानं गुडगुडायनम् । सूचोभिरिव निस्कोदः कच्छोच्छाभी तदा नरः । नात्र वाञ्छति नो निद्रासुप्तैर्यानि निपीडितः । पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः” [२तथाभूते नटे पारिपार्श्विके हेमच०]

पार्श्वस्य त्रि० पार्श्वे तिङति स्या-क ७त० । १समीपस्थिते पार्श्वेति “पार्श्वेतिपुंसंख्यानम्” वार्त्ति० उक्ते शैतेरचप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “पार्श्व उदरपृष्ठ उत्पान अवमूर्द्ध” ।

पार्श्वस्थि न० इत० । देहपार्श्वस्थिते अस्थि (पंजर) अमरः पार्श्विक त्रि० पार्श्वे भवः ठक् । १पार्श्वभवे २सम्बन्धिवके द्वारा पार्श्वे स्त्री द्वि० । व्यावाष्टययोः निघण्टुः ।

पार्श्वैकादशी स्त्री पार्श्वस्य चरेः पार्श्ववर्त्तनस्य निमित्तमेकादशी । पार्श्ववर्त्तनेकादश्याम् भाद्रशुक्लैकादश्याम् । पार्श्ववर्त्तनशब्दे दृशप्रम् । [क । कर्कटे हेमच० ।

पार्श्वोदरप्रिय पार्श्वोदरश्च ताभ्यां प्रीणाति भोजनं प्री-पार्श्विक पु० गोत्रप्रवर्त्तकभेदे प्रवराध्यायः ।

पार्श्वत त्रि० पृष्ठतस्य विराटन्वपस्येदम् अण् । १विराटन्वपसम्बन्धिनि २तत्पुत्रे पृष्ठद्युक्ते पु० २द्वौपद्यां स्त्री ङीप् त्रिका० ।

पार्श्वद स्त्री परिषद+पृष्ठो० । सभायां त्रिका० ।

पार्श्वद त्रि० पार्श्वदमर्हति अण् । पारिषदे शब्दच० । षज् । पार्श्वदोऽप्यत्रार्थे भरतः । [रंगे भवे ।

पार्श्वदंश त्रि० पृष्ठदंशे भवः उत्सा० अज् । पृष्ठदंशे विन्दो-

पार्श्वदंश पु० पृष्ठदंशस्य वायोन्मत्तभेदस्य वेदम् अण् । १वायु-सम्बन्धिनि २तत्पदेदसम्बन्धिनि च ३गोत्रप्रवर्त्तकभेदे पु० आश्व० औ० १२१११ [कात्या० औ० २२।७।१

पार्श्विक त्रि० पृष्ठे षडहे भवः ठज् । षडहसम्बन्धिनि पार्श्वि पु० स्त्री० पृष्ठ-नि नि० वृद्धिः । १पादग्रन्थेगुल्फस्थाने भागे अमरः । (गोडारि) २पृष्ठे मेदि० ३सैन्यपृष्ठे जला० ४जिगीषायाञ्च पु० रत्नकोषः ५उन्मत्तस्थियां स्त्री मेदि० कुत्स्यां स्त्री धरणिः ।

पार्श्वि क्षेम पु० विश्वदेवभेदे भा० अयु० ८१अ० ।

पार्श्वि ग्राह पु० पार्श्वि पृष्ठपदं वृद्धाति अण् । विजयाद्यं जिगमिषोः पश्चात्पदपार्श्विणि पृष्ठस्ये १शतौ २द्वादशराजचक्रमध्ये पृष्ठस्याविन्दमे च अरिणश्च ३५५पृ० दृश्यम् । पार्श्वि वाह त्रि० पार्श्वि वहति वह-अण् । पृष्ठस्य कार्थेनिर्वाहके भा० सौ० १२०अ० ।

पार्श्वील त्रि० पार्श्विरस्यस्य सिध्मा०लच् दीर्घश्च । पार्श्वियुक्ते पाल रत्नगे चु० उभ० सक० सेट् । पालयति ते व्यपीयलत् त । पाल त्रि० पालयति पाल-अच् । १रत्नके “पालदोषविनाशे च पाले दण्डो विधीयते” इति स्मृतिः । भावे अच् । २रत्नगे पु० ।

पालक पु० पालयति पाल-एवुल् । १अश्वरत्नके जटा० २चित्रकटके पु० राजनि० ३पालनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप कापि अतएवम् एतदन्तस्य पुंयोगेऽपि टाप गोपालकस्य पत्नी गोपालिका इत्येव न ङीष् ।

पालकाय पु० १करेणभुवि सुनिभेदे हेमच० । २तत्पुत्रे हस्तप्रश्नादिलक्षणज्ञापके अर्थशास्त्रभेदे न० [हेमच० । पालक्या स्त्री पालाय कायति कै-क । (पालङ्) शाकभेदे पालघ्न पु० पालं जलादितो रत्नकं कृत्वा हन्ति हन-ठक् । १कृत्वाख्ये २जलजलणभेदे अमरः ।

पालङ्ग पु० पाल-सम्प० क्तिप् पाला अङ्गते अङ्ग-घञ् । (पालङ्) १शाकभेदे अमरः । स्त्रीत्वमपि स्त्रियां ङीष् । अत्रैव “पालङ्गी कथिता रुक्षा वातादिवयवमवुत्” राजवल्लभः २कुन्दरुद्धे स्त्री अमरः गौरा० ङीष् ।

पालङ्ग न० पालङ्ग+स्वार्थे षज् । (पालङ्) १शाके राजनि० २कुन्दरौ स्त्री अमरः । “पालङ्गा वातला शीता स्नेहला मेदिनी गुरुः । विष्टम्बिनी मदश्वासपित्तरक्तविषाणहा” भावप्र० । २स्थेनखगे मेदि० ।

पालन न० पाल-भावे ल्युट् । १रत्नगे करणे ल्युट् । मद्य-प्रसूतायाः गोः जीरे प्रेयूषे शब्दचन्द्रिका । तत्पुत्री-

रस्य पानद्वारा वत्सपालनकरत्वात् तथामृतत्वम् ।
पालवणिज् पु० पाले कन्यारत्नये वणिक् । कन्यापाले त्रिका०
पालल त्रि० पललस्य तिलचूर्णस्य विकारः व्यञ् । तिलचू-
र्णपिष्टके “पाललाः स्नेहजननाः शक्नुत्यः कफपि-
नलाः” सुश्रु० ।

पालाश त्रि० पलाशस्य विकारः व्यञ्जको वा व्यञ् । पलाशा-
यवने षट्दिकारे च “पालाशो दण्ड व्याघादः” अमरः ।
षतमालपत्रे (तेजपात) राजनि० तद्वर्णः व्यञ्जस्य व्यञ् ।
४हरिद्वर्णं पु० ५तद्विशिष्टे त्रि० अमरः पलाशेन
निर्दिष्टम् सङ्काशा० गण्य । पालाशस्य पलाशनिर्दिष्टे त्रि० ।
पालाशस्यादूरदेशादि वराहा० कक । पालाशक तत्-
सन्निजट्टेशादौ । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे

पालाशखण्ड पु० मगधदेशे शब्दरत्ना० ।

पालाशि पु० पलाश गोत्रप्रवर्धिभेदे प्रवराध्यायः ।

पालि(ली) स्त्री पल-वा० इण् । १कर्णलताये २चञ्चौ कोणे
३चणौ ४चङ्गभेदे ५छात्रादिदेशे च मेदि० ६यूकायां
७पोटायां ८प्रशंसायां ९अस्ये १०उत्सङ्गे क्रोडे च
हेमच० वा डीप् दीर्घांतः । ११स्यात्याम् शब्दच० ।

पालिंहिर स्त्री मण्डलमणभेदे सुश्रुतः व्यञ्जिगर्धे दण्डम् ।

पालिका स्त्री पालि+स्वार्थे क । १पालिशब्दार्थे संज्ञायां
कन् । २कर्णपत्रे शब्दच० ३दध्यादिच्छेदनां हारा० ।
४पालनकक्ष्यां लिङ्यां च ।

पालित त्रि० पाल-क्त । १रजिते क्रोडवृक्षे २नृपभेदे
३देशभेदे च पु० हरिवं० १७अ० । ४शाखोटवृक्षे पु० शब्दा-
यंकल्प० ५कुमारानुचरमाहभेदे स्त्री भा०श० ४७अ० ।

पालित्य न० पलितस्य भावः व्यञ् । केशादेः शुभ्रतादौ ।
पालितस्यादूरदेशादि सङ्काशा० गण्य । पलितस्य सन्निजट्ट-
देशादौ त्रि० । [नृपभेदे पु० हरिवं० २७अ० ।

पालिन् त्रि० पालयति पालि-णिनि । १पालके २पृष्ठपुत्र-

पालिन्द पु० पालि-वा० किन्दश्च । १कुन्दुरुवृक्षे राजनि० ।

२श्यामालतायां स्त्री अमरः गौरा० डीप् । पलिन्सीति

पाठान्तरम् पृथो० । श्वित्वतायां द्विरूपकोषः ।

पालिशायन पु० गोत्रप्रवर्धिभेदे प्रवराध्यायः ।

पालीवत काण्वरोथे वृक्षभेदे वृ०सं० ५४अ० ।

“द्राक्षापालीवताश्चैव धीजपूरातिष्ठत्तकाः । एते दुमाः

काण्वरोथ्या गोमयेन प्रलेपिताः । मूलच्छेदेऽथ वा स्कन्धे

रोपणीयाः प्रयत्नतः” ।

पालीहय पु० गोत्रप्रवर्धिभेदे प्रवराध्यायः ।

पास्तक त्रि० पस्त्यां भवः धूमा० वुञ् । पस्त्यीभवे जानटौ
पास्तलतीर त्रि० पस्तलतीरे भवः व्यञ् । पस्तलतीरभवे
पावक ९० पुनाति पू-एव, लु । १वङ्गौ अमरः “अपावनानि

सर्वोणि वङ्गिसंघतः कचित् । पावनानि भवन्त्येव

तस्यात् स पावकः स्मृतः” इति काशीख० ६अ० उक्ते-

स्तस्य तथात्वम् । २वैद्युताग्नी च “पावकः पयमानश्च

शुचिरग्निश्च ते त्वयः । निमन्यत्रः पयमानः स्यात् वैद्युतः

पावकः स्मृतः । यथासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निश्च स

स्मृतः” कूर्मपु० । ३सदाचारे ४वङ्गिमन्ये ५चित्रकवृक्षे

६भक्त्यातके ७विडङ्गो च मेदि० । ८शोधके त्रि० हेमच० ।

९रक्तचित्रके १०कुसुम्भे च पु० राजनि० ११वरुणे

१२सूर्ये च षट्० १५०६भा०तयोश्च शोधकत्वात् तथात्वम् ।

१३वृषभेदे भा०व० १२५अ० । पावः पवनं शुद्धिस्तं कायति

कै-क । १४सरस्वत्यां स्त्री षट्० ११२२भा० । पावकाश्च

सप्तविंशतिः “पावकाः सप्तविंशतिः” भा०सं० ७अ०व्या-

ख्यायां मीलगुणधृतवाक्येभ्यः तानि च “ब्रह्मणोऽङ्गात्

प्रसृतोऽग्निरङ्गिराः” इति विश्वतः । दक्षिणाग्निर्ग-
र्हपत्याहवनीयाविति १३४ तथी । निमन्यत्रोऽप वैद्युतः ६

मूरः ७ संवर्तोऽलौकिकस्तथा । जाठरोऽविषमः ११

क्रव्यात् १२ जेमवान् १३ वैष्णव १४स्तथा । दस्युमान् १५

वलट १६स्रैव शालः १७ पुरोऽविभावास्तु १८ । ज्योति-

प्रात् २० भरतो २१ मद्रः २२ २३खिलजडसुमान् २४

क्रतुः २५ । सोमश्च २६ पित्रमां २७स्रैव पावकाः सप्त-

विंशतिः” । अन्ये पावकभेदा अग्निशब्दे ५१७ उच्यते ।

तित० गृहपरिणिष्टे कर्मभेदे तस्य नामभेदा उक्ता यथा

“लौकिके पावकोऽह्निः प्रथमः परिकल्पितः ।

अग्निस्तु सारतोऽस्य नाम गर्भावने विधीयते । पुंसवने

चन्द्रनामा २ शुद्धाकर्मणि शोभनः ४ । सोमन्ते मङ्गलोऽप

नाम प्रगल्भोऽप जातकर्मणि । नान्ति स्यात् पार्थिवोऽप

ह्निः प्राग्ने च शुचिस्तथा । सत्यनामाऽप चूड्यायां

व्रतादेशे ससृज्वः १० । गोदाने सूर्यनामा ११ च केशान्ते

ह्निः १२रुच्यते । वैश्वानरो १३ विसर्गे तु विवाहे

योजक १४स्तथा” । गोदाने गोदानाख्य संस्कारे । “चतु-

र्यान्तु शिखी १५ नाम धृतिः १६रग्निस्तथाऽपरं” । अपरे

धृतिहोमादौ । “प्रायश्चित्ते विधुः १७स्रैव पाकयज्ञे तु

साहसः” १८ । प्रायश्चित्ते तदात्मकमहाव्याकृतिको-

मादौ । पाकयज्ञे पाकाङ्गकष्टोत्सर्गमहहोमादौ ।

“लज्जहोमे च वङ्गिः १९ स्यात् कोटिहोमे छत्राश्च-

नः२० । पूर्णाङ्ग्यः ऋद्धो२१ नाम शान्तिके वरदः२२ सदा । पौष्टिके वलदः२३ चैव क्रोधो२४ऽग्निश्चाभिचारके । कोष्ठे तु जठरो२५ नाम क्रव्यादो२६ ऋतभक्षणे । आह्वय चैव होतव्यो यत्न यो विहितोऽनलः” ।

पावकात्मज पु० इत० । १कार्तिकेये पावकसुतादयोऽप्यल इत्याकुर्वन्प्रदुर्योधनकन्यवाढरि सुदर्शनारख्ये २सुनिभेदे च पावकारणि पु० स्त्री० इत० । अग्निमन्थनकाष्ठे शब्दमाला । अरणिशब्दे दृश्यम् ।

पावकि पु० पावकस्यापत्यम् इज् । १कार्तिकेये सुदर्शनारख्ये सुनिभेदे च भा० आहु० २ख० तत्पथा दृश्यम् ।

पावकेश्वर पु० १तीर्थभेदे शिवपु० । काशीस्थे पावकस्यापिते २शिवलिङ्गभेदे न० ।

पावन त्रि० पावयति पू-णिच्-ल्यु । १पवित्रीकारके २प्रायश्चित्ते ३जले च न० भेदि० । ४गोमये न० शब्दच० । ५रुद्राक्षे ६कुठौघधे न० राजनि० । ७चित्रकटुक्षे दक्षध्यासे न० विश्वः । पावके दक्षकौ ८वेदव्यासे पु० भेदि० । ९सिद्धिके विश्वः । ११पीतम्बरराजे पु० राजनि० । १२सिद्धे १३पावयितरि त्रि० हेमच० । १४विष्णौ पु० विष्णुसं० पवनशब्दे दृश्यम् तस्य स्मृतिमात्रेण पवित्रताकरणात् तथात्वम् “पवनः पावनोऽनलः” इति द्विधापाठस्तु पावयतीति “भीष्मास्माद्वातः पवते” इति श्रुतेः पवनव्यापारनियोकृत्वात् पावनत्वम् इति अर्थभेदाच्चाप्ययम् । करणे ल्युट् ङीप् । १५हरीतक्यां १६स्त्रीगव्यां १७तुलस्यां च स्त्री राजनि० । १८गङ्गायां च स्त्री ।

पावनध्वनि पु० पावनो ध्वनिरस्य । १शब्दे राजनि० २पावनशब्दयुक्ते त्रि० ।

पावमान त्रि० पवमानमधिकृत्य प्रवृत्तम् अण् । १पवमानवज्राद्यधिकारेण प्रवृत्ते सृक्ते २अचि स्त्री ङीप् ।

पावित्रायण पु० स्त्री पवित्रस्थर्षेर्गोत्रापत्यम् अथा० फज् । पवित्रर्षेर्गोत्रापत्ये ।

पावीरवी स्त्री १शोधयित्वां स्त्रियां ऋ० ६।४।७भा० “आयुधवान् पवीरवान् इन्द्रो देवताऽस्य अण् ङीप् । २दिव्यायां ३वाचि निरु० १२।१० “इन्द्रः पावीरवान् तद्देवता का पावीरवीः पावीरवी च दिव्या वाक्” इत्युक्तम् ।

पाश पु० पशुप्रते चध्यतेऽनेन पशु-करणे चज् । १श्वगविहमादिवन्धने रज्जुभेदे (फाद) २रज्जुमात्रे च । केषादुत्तरं पाशशब्दः संघर्षः । यथा केशपाशः । कर्णात् परः शोभायः यथा कर्णपाशः शोभनकार्य इत्यर्थः ।

आवादिभ्यः पाशप् । आतपाश अपकृष्य आत इत्याद्यर्थे १शस्त्रभेदे शब्दरत्ना० । तल्लक्षणं हेमा० परि० औशनसशास्त्रोक्तं यथा “शाणं क्षौमं कार्पासं सूत्रं तथा रोमाणि चर्म च सर्वकालिकस्य पाशस्य द्रव्याणि भवन्ति तानि द्रव्याणि स्नायुमिन्द्राणि यैश्च पाशस्य योग्यानि स्युः । नास्तिकैलवल्कलादिवन्धनादि प्रादुर्गटस्य नारिकेलशास्त्रक तालवल्कलकलानि हैमनस्य पाशस्य भवन्ति । लिङ्गतादृढतगुणसंयुक्तः पाशः प्रयोगिकः । पाशो भवेदामूलात् सङ्गपाशः षडङ्गुलः स्याद्व्यासप्रमाणः सुखावहः सुखस्पर्शश्च पाशस्थाने सुमृष्टोऽनुपूर्ववत्तान्तिता भवति । रज्ज्वुपाशस्तु नवकानुवर्तितः स्यात् । एकहस्तस्त्रिहस्तः पादहीनः सह कर्पाभ्यां च पाशो दशपलिकः पादान्ते पञ्चकार्पासकः अष्टो भवति पञ्चदशपलो वा तथा रथाश्वयोरपि विज्ञेयो । विंशतिपलिकः कर्त्तव्यः प्रमाणे सप्तकार्पासकस्त्रिंशत्पलिको वा स्थान्दिनां मतङ्गजस्य नवपलको हस्तिनि भवे च पाशो भवति भावविकते नागारत्रिगुणः पाशः” इति ।

पाशक पु० पश-खुल् । द्यूतक्रीडासाधने गुडिकादौ (पाशा) अमरः । [दृश्यम् ।

पाशयुक्त्वा पु० वयतः पुत्रे एतन्नामके नृपे ऋ० ७।११।१भा०

पाशधर पु० पाशं धारयति धारि-अच् ह्रस्वः । १वरुणे हारिवं० ४८०ख० तद्देवताके २शततारके ३पाशधारिमात्रे त्रि०

पाशन न० पाशि-भावे ल्युट् । बन्धने भा० द्रो० ५८ख० ।

पाशपाणि पु० पाशः पाणौ यस्य । १वरुणे हला० २शतमे च

पाशहस्तादयोऽप्यत्र पाश+अक्षप्रार्थे ङिनि । पाशीत्यप्यत्र

पाशभृत् पु० पाशं विभर्त्ति भृ-किप् । १वरुणे २तद्देवताके

शतभिमानक्षत्रे न० । ३पाशधारिमात्रे त्रि० । “हंसा

रूढः पाशभृद्वरुणः” इत्यं० ५०ख० ।

पाशमुद्रा स्त्री तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे “वाममुष्टे तु तर्जनी

दक्षमुष्टे तु तर्जनीम् । संयोज्याङ्गुलकापाभ्यां तर्जन्यपे

खके क्षिपेत् । एषा पाशाङ्गया मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्त्तिता” ।

पाशव त्रि० पशोरिदम् अण् । १पशुसम्बन्धिनि बन्धोक्ते २प

शाचारे च पशूनां समूहः अण् । ३पशुसमूहे न० [शब्दच०

पाशवशालन न० पाशवं पशुसंघं पाशयति पाशि-ल्यु । पाश

पाशवासन न० “पाशवासनमावच्छेद कृत्वा पशुपतिर्भवति । एषे हस्तद्वयं बद्धा कर्पराग्रे खसस्तकम्” इत्या० उक्ते

आसनभेदे ।

पाशबीज न० (बी) इत्याकारके बीजे देशप्र० रघु० ।
पाशहस्त पु० पाशः हस्तो यस्य । श्वरूपे श्यतमे च श्वस्त-
स्थितपाशके लि० ।

पाशादि (पाशादिभ्योः) पा० उक्त्यप्रत्ययनिमित्ते शब्द-
गमे स च गणः “पाश लृष् धूम वात खड्गार
पाटञ्च पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन” ।
तटनः स्त्रीलिङ्गः पाश्या वात्या इत्यादि । [य०]

पाशान्त पु० पार्श्वस्थानः पृथगे। वस्तस्य पाशान्ते ह० सं० ७१
पाशिक लि० पाशः महरणस्य ठक् । पाशवन्धनरूपमह-
रणयुक्ते ऋगयो ह० सं० ७५ अ० ।

पाशिन पु० पाशोऽस्त्यस्य इति । श्वरूपे श्यतमे शपाशवति
लि० स्त्रियां ङीप् । ४ व्याधे पु० मेदि० ५ छतराष्ट्रपुत्रभेदे
पु० भा० आ० ११७ अ० । [कटदेशादौ ।

पाशिल लि० पाशस्यादूरदेशादि० काशा० इल । पाशस्य सञ्चि-
पाशिवट पु० देशभेदे भा० भो० ६ अ० । सोऽभिजनोऽस्य अण् ।

तस्य बहुषु लुक् । पिशादिक्रमेण तद्देशवासिषु व० व० ।
पाशुक पु० पशोर्वागप्रापकपत्न्यस्य व्याख्यानो पत्न्यः श्वच्-
कत्वात् ठक् । १ पशुवागप्रापकपत्न्यव्याख्याने । पशोरिदम्
ठक् । २ पशुसम्बन्धिनि लि० कात्या० श्रौ० ११।२० “नाना-
पाशुकसम्बन्धमांसधारेः कृत्वा नवस्यां वलिम्” ति० त० ।

पाशुपत लि० पशुपतिदेवताऽस्य तस्यैव तेन प्रोक्तम्
वा अश्वपत्या० अण् । १ पशुपतिदेवताके कस्यादौ शतहवते
हविरादौ २ पशुपतिशम्बन्धिनि ४ तेनोपदिष्टे शास्त्रभेदे न०
तन्मतं पशुपतिशब्दे दर्शितम् । ५ वक्रवृत्ते पु० मेदि० तस्य
तत्प्रियत्वात्तथात्वम् । [१।१।६

पाशुपाल्य न० पशुपालस्य भावः प्रयुज् । वैश्वरुक्तौ याज्ञ०
पाशुबन्धक लि० पशुबन्धः प्रयोजनस्य ठक् । यद्ये श्याल-
भनार्थपशुबन्धनस्यानादौ श्वेद्यां स्त्री कापि अतइत्वम्
आद्य० श्रौ० १।१।६

पाशात्तत्र लि० पशादु भवः त्वक् । पश्चिमदेशभवे ।

पाशात्तत्राकरसम्भव न० पाशात्तये आकरे सम्भवति वसु-
भू-अच् ७ त० । (गामरी) लवणभेदे रत्नमाला ।

पापक न० पप-वञ्जे खलुक् । पादाभरणभेदे
पापण्ड लि० पाति इक्षति डरितेभ्यः पा-किप् पाः वेदध-
र्मसं जगद्व्यति निष्कलं करोति । “पापनाम्नयी-
धर्मः पापज्जेन निगद्यते । पण्डयन्ति तु तं वसात् पा-
पण्डसेन कीर्तित” इत्युक्ते वेदाचारव्यागिनि अमरः
खलुक् । पापण्डक तत्कार्ये लि०

पापण्डिन् पु० पां वेदधर्मं पण्डयति पण्ड+णिच्+इति ।

पापण्डे शब्दच० तस्य लक्षणं दद्या

“वेऽन्यदेवं परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः । नारायणाद्

जगद्वन्द्यात् ते वै पापण्डिनस्तथा । कपालमस्त्रास्त्रधरा

ये ह्यवैदिकजिह्विनः । ऋते वनस्यान्धमांसं जटावलकुल

धारिणः । अवैदिकक्रियोभेतास्तै वै पापण्डिनस्तथा ।

शङ्खचक्रोर्ध्वं पुण्ड्रादिचिह्नैः प्रियतमैर्हरेः । रहिता ये

दिजा देवि ! ते वै पापण्डिनो मताः । अतिशब्दं क्रमा-

चारं यस्तु नाचरति हिजः । स पापण्डोति विशेषः

सर्वलोकेषु गर्हितः । समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्म-

ण्यदैवतम् । उदस्य देवताभ्यो जहोति च ददाति च ।

स पापण्डोति विशेषः स्वतन्त्रो वापि कर्मसु । स्वात-

न्त्यात् क्रियते यैस्तु कर्मवेदोदितं महत् । विना वै

भगवत्प्रीत्या ते वै पापण्डिनः स्मृताः । यस्तु नारायणं

देवं ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः । समस्तैर्नैव जानाति स पापण्डो

भवेत् सदा । अनास्था क्रियते यैस्तु मनोवाक्यकर्मभिः ।

वाचदेवं न जानाति स पापण्डो भवेत् हिजः । हरे-

गौमकमन्त्राभ्यां लोकाः सङ्गिविवर्जिताः । यदि वयान्-

माद्या ये ते वै पापण्डिनः स्मृताः । वयानां गुरवो

नित्यं शिबे ! यदायवैष्णवाः । भगवद्भररहिता वैष्णवा-

दिविमिन्दकाः । रजस्तमोभया जीवहिंसका जीवभ-

ञ्जकाः । असम्प्रतिपहरता देवता पामयाञ्जकाः ।

अष्टाचारास्तथा ब्राह्म्या नानाविधपूजकाः । देवतो-

च्छिष्टब्राह्मादिभोजिनः मृद्ववृत्क्रियाः । विविधाधत्क-

मरता भक्षणाद्यविचारिणः । लोभमोहमदक्रोधाकामा-

हङ्कारिणः सदा । एवंविधाः पारदारिकाद्या वेऽल

शुभानने ! अन्ये प्रां का कथा तस्य पापण्ड्या ब्रा-

ह्मणाः स्मृताः । वयान्माद्या ये मत्तोः स्वस्वधर्मविव-

र्जिताः । ते वै पापण्डिनो देवि ! नारायणवर्हिर्ह-

स्ताः । सर्वेशिनो दिजा वेऽपि सर्वविक्रियिस्तथा ।

ये वदाचाररहितास्तै वै पापण्डिनो मताः । ये स्वस-

ङ्क्षपानादिरता लोका निरन्तरम् । शिबे ! पापण्डिनो

ज्ञेया इह नास्तत्र संशयः । विष्णुवैष्णवगोमूमिदेवा

दिभ्य विशेषतः । अश्वत्थलक्ष्मीतीर्थक्षेत्रादिषु महा

गुरो । लक्ष्मीशरस्वमीगङ्गासमुद्राश्च वरानने ! स्मृताः

पापण्डिनस्तैऽपि ये न सेवापरायणाः । ब्रह्मसन्दा-

स्यभद्राक्षस्तिकाणादिधारिणः । अटिला मर्कटि-

प्राङ्गास्तै वै पापण्डिनः प्रिये ! । कविजीवी मधीजीवी-

सावकः पाचकस्तथा । एते पाषण्डिनो विप्रा मादक
द्व्यभोजिनः । देवि ! काष्णोदयो भक्ता अनन्यशरणास्तु
ते । पाषण्डसङ्गं न कुर्यात्तद्देहे पानभोजने । तत्
सर्गजलपानञ्च चक्रुस्तत्सङ्गमादिकम् । तत्पानभो-
जनालापसङ्गानि ह्यनतोऽचिरात् । पाषण्डिनो वैष्णवाः
सुरन्ध्रेषामपि का कथा । किमत्र वृद्धभोक्तेन ब्राह्मणा
ये ह वैष्णवाः । असदाचरणाच्चेत् स्युस्तदा पाषण्डिनः
सुहताः । एतद्भोजनपानादिकमेभिर्वैष्णवा जनाः । पाष-
ण्डिनस्तथा स्युर्वै जटाभर्त्तादिधारिणः । पाद्मोत्तरखण्डे
पाषण्डाचरणं नाम ४२७० । एतच्च वैष्णवप्रशंसार्थं शैव
लिङ्गधारणस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् । तत्संसर्गादिनिषेधो
यथा “तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरालापं स्पर्शनं त्यजेत्
विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः । क्रि-
याहानिर्गदहे स्वर्यं पश्येत् सतिमान् नरः । किं पुनर्यैस्तु
सन्त्यक्ता तथी सर्वात्मना द्विज ! । पाषण्डभोजिभिः
पापैर्वैदवादविरोधिभिः । पाषण्डिनो विक्रमस्यान्
वैडालव्रतिकान् शठान् । हैलकान् एकदन्तीन् वाङ्-
मात्रेणापि नाचयेत् । दूरापास्तस्तु संसर्गः सहाया
वापि पापिभिः । पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परि-
वर्जयेत् । एते नरनास्त्ववाख्याता दृष्ट्वा आहोपज्ञातकाः ।
येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति । एते
पाषण्डिनामाज्ञो ह्येताच्च चाक्षमेदुबुधः । पुण्यं नश्यति
सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् । पुंसां जटाधरणमौख्यवतां
एषेव मोघाशिनामखिलयौचनिराकृतानाम् । तोयप्र-
दानपितृपिण्डवहिष्कृतानां सम्भाषणादपि नरा नरकं
प्रयान्ति” विष्णु पु० १८३० १८३० ।

पाषाण पु० पिनिष्ट पिप-संचूर्णने आनच् पृष्ठो० । १ प्रस्तरे
अमरः अस्त्रार्थे ङीप् । २ पाषाणी (वाटखारा) २७-
लामानपाषाणे स्त्री शब्दच० ।

पाषाणगर्दभ पु० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे “हृत्सम्यो
सहजतं शोफमत्यरुजं स्थिरम् । पाषाणगर्दभं विद्याद्
बलाद्यवननात्मकम्” ।

पाषाणचतुर्दशी स्त्री दृष्टिकक्षरविके मासे शुक्लचतुर्दश्याम्
तस्यां पाषाणाकारपिष्टभोजनात्तस्यास्तज्जामता यथोक्तं
भवित्ये “दृष्टिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी ।
तस्यामाराधयेद्गौरीं यत्नं पाषाणभोजनैः” । पाषाण-
भोजनैः पाषाणाकारपिष्टभोजनैः” ति० त० २५० ।

पाषाणदारक पु० पाषाणं दारयति दारि-एवुल् । टङ्कास्ते

(पाथरकाटाखेनी) अमरः । १५०० पाषाणदारयोऽप्यत्र ।
पाषाणभेदन पु० पाषाणं भिनत्ति ल्यु । (हाडजोडा)
१८७भेदे राजनि० एवुल् । पाषाणभेदकोऽप्यत्र “पाषा-
णभेदकोऽसन्नो गिरिभिर्ज्ञेयोजनी । अश्वभेदो हिम-
क्षिप्तः कषायो वस्त्रशोधनः । भेदनो हन्ति दोषागौ
युल्मकश्चाश्वाङ्गदुजः । योनिरोगान् प्रमेहान् च स्त्रीहा
शूलव्रणानि च” भावप्र० । २ प्रस्तरेभेदकमात्रे लि० ।

पाषाणभेदिन् पु० पाषाणं भिनत्ति भिद-णिनि (पाथुर-
चुर) १८७भेदे रत्नमा० २ शिलाभेदके लि० स्त्रियां ङीप् ।
पाषी स्त्री पाषाते बध्यतेऽनया पश-वस्त्रे करणे वज्र ।

१ शक्ती २ शिलायाश्च ऋ० १५६६ भा० । पातायवद्दृष्टा
याच् ऋ० ६ १०१२ भा० । [ऋ० ४२१६ भा० ।

पास्त्य लि० पस्त्ये गृह्ये वसति शैविकोऽयम् । गृहवासिनि
पास्त्य पु० अपाहन्ति अय-आ-हन्-ङ् अपेक्षोपः पाहः
अ इव अतति अत-अप् शक० ब्रह्मदारुह्ये शब्दच० ।

पि भूतौ द० सक० पर० अनिट् । पितृति । अपैधीत् । पिपाय ।
पिप्यलः । [अमरः स्त्रियां ङीप् ।

पिक पुंस्त्री० अपि कायति कै-क अपेक्षतोऽपः । क्रोकिवे
पिकप्रिया स्त्री इत० । महाजम्बूनाम् राजनि० ।

पिकवन्तु पु० इत० । आसृष्ट्ये लि० ।
पिकराग पु० पिकोरज्यतेऽल रन्ज-आधारे घञ् कुत्वम् ।
आसृष्ट्ये राजनि० ।

पिकवत्तम पु० इत० । आसृष्ट्ये भावप्रकाशः ।
पिकाच्च पु० पिकस्याचीवास्तस्य समानवर्णत्वात् अच् । १ रो-

चन्याम् शब्दच० पिकस्याचीवास्ति अस्य अच् समा० ।
२ पिकलव्यरत्नेत्युक्ते लि० स्त्रियां प्रित्वात् ङीप् ।

पिकाङ्ग पुंस्त्री० पिकस्याङ्गमिवाङ्गमस्य । पञ्चभेदे शब्दच० ।
पिकानन्द पु० पिकमानन्दयति आ-नन्दि-अण् उप० सं० ।

वसन्तकाले राजनि० ।
पिकेक्षणा स्त्री पिकसेक्ष्णं तदयोऽस्तस्याः अच् । १ को-

किलाज्जे करवीरभेदे राजनि० । पिकसेक्ष्णमिनेक्ष्ण-
मस्य । २ रत्नेत्ये लि० स्त्रियां स्त्राङ्गत्वेऽपि बह्वचक-

त्वात् न ङीप् किन्तु टाप् ।
पिक पु० पिक इव कायति कै-क पृष्ठो० । १ हस्तिशायके अ-

ब्दमा० । २ सक्तापरिमाणभेदे स्त्री ह० सं० ८१५० ।
पिङ्ग पु० पिजि-वर्णे-अच् न्यङ्का० कुत्वम् । १ मूत्रिके भेदि-

स्त्रियां ङीप् । २ दीपशिखाभे वर्णे पु० “पिङ्गो दीपशि-
खामः स्यात् पिङ्गलः पङ्गुधुवित्” । ३ तद्वति लि०

अमरः गौरां पाठात् स्त्रियां डीप् । कडारां पाठात्
अस्य पूर्वनिपातः । ४८पिभेदे पुंतेन प्रोक्तः कस्यः णिनि
पैङ्गिन् तत्प्रोक्ते कस्ये । पिङ्ग+अस्यार्थे सिद्धावा लच् ।
पिङ्गश्च तद्वर्णयुते त्वि० पक्षे सत्पुं मस्य वः । पिङ्गवत्
तत्त्वार्थे त्वि० स्त्रियां डीप् ।

पिङ्गकपिशा स्त्री पिङ्गा च कपिशा च "वर्णोऽर्थेन" पा०
स० । १तैलपायिकायां स्त्री हेमच० २पिङ्गवर्णयुते अथच
कपिशवर्णयुते त्वि० । [नेत्रे त्वि०]

पिङ्गचक्षुस् पु० पिङ्गं चक्षुरस्य । कूर्मीरे हेमच० । २पिङ्ग-
पिङ्गजट पु० पिङ्गा जटाऽस्य । शिवे हेमच० ।

पिङ्गतीर्थे न० तीर्थभेदे भा०व० ८२ख० ।

पिङ्गल पु० पिङ्ग+सिद्धांलच् पिङ्गं लाति-क वा । १नील-
पीतमिश्रितवर्णे शतवर्त त्वि०अमरः । अस्मिन् परे लोभा-
पूर्वपूर्वपदमाद्युदात्तम् । प्राकृतभाषयाच्छन्दोग्न्यकारके
शनागभेदे ४४रे ५सूर्यपारिपाशिकभेदे इनिभिभेदे ७वा-
जरे नकुले दस्यावरविषभेदे च हेमच० । ६जुहो लूके
राजनि० "देशभङ्गोऽथ दुर्भिचं समासात् कथयास्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्माक्षि ! दुर्भिचं नर्मदातटे" इति ज्यो०त०
चक्रे प्रभवादेवर्धमध्ये १०वर्धभेदे च । ११नागराजभेदे
भा०व्या० १५ख० । १२यजुभेदे भा०व० २१०ख० । १२रीतौ
पित्तले १४शिंषपायां च स्त्री राजनि० । १५वामनदिग्-
गजस्य स्त्रियां कुसुदस्य १६करिण्यां मेदि० । १७कर्ण-
कायां तन्त्रोक्ते १८नाडोभेदे हेमच० । १९डाशब्दे दृशम्
पिङ्गलक पु० पिङ्गल+सार्थे क । पिङ्गलशब्दार्थे २यजुभेदे
पु० भा०स० १०ख० । ततः उपका० द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च
गोत्रप्रत्ययस्य बहुल्ये वा लुक् ।

पिङ्गला स्त्री १वेशाभेदे संज्ञायां कन् । कापि अतइत्त्वम् ।

पिङ्गलिका बलाकायां तिका०

पिङ्गललीह न० निलकसे । पित्तले राजनि० ।

पिङ्गसार पु० पिङ्गं सारमस्य । हरिताले राजनि० ।

पिङ्गस्फटिक पु० निलकसे । गोमेदमसौ राजनि० ।

पिङ्गा स्त्री पिङ्ग-अस्यार्थे अच् । १गोरोचनायां २हिङ्गौ
शनालिकायां ४चण्डिकायां मेदि० ५हरिद्रायां शब्दच०
६वंशरोचनायां राजनि० ।

पिङ्गाश पुंस्त्री० पिङ्गं वर्णमश्रुते अश-व्याप्तौ अण् । (पा-
ङ्गाश) १मत्स्यभेदे स्त्रियां डीप् । २पल्लीपतौ ३चत्तम-
वर्णे न० मेदि० ४नीलिजायां स्त्री मेदि० ।

पिङ्गाश पुंस्त्री० पिङ्गमाशमस्य (पाङ्गाश) मत्स्यभेदे

शब्दच० स्त्रियां योगधत्वात् टाप् । २पिङ्गसखयुक्ते त्वि०

पिङ्गाच पु० पिङ्गे अक्षिणी यस्य पक्षमा० । १शिवे काशी०

ख० १२ख० चक्रे २व्यापभेदे । ३पिङ्गवर्णनेत्रयुक्ते त्वि०

स्त्रियां डीप् । २कुमारानुरमाहभेदे स्त्री भा०श० ४७०

पिङ्गी स्त्री पिङ्ग+अस्यार्थे अच् गौरां डीप् । शमीहले
मेदि० । [नेत्रयुक्ते त्वि०]

पिङ्गेजण पु० पिङ्गमीलणमस्य । १शिवे हेमच० । २पिङ्ग-

पिचण्ड पु० अपि+चम-ड तस्य नेत्रम् अपेरल्लोप । १उदरे

२पथोरवयवे च हेमच० । पृषो०इत्त्वम् । पिचण्डोऽप्यत्र

ततः तुन्दादि० इलच् । पिचण्डल वडोदरे तुन्दिले

त्वि० पक्षे ठत् । पिचण्डक तत्त्वार्थे त्वि० । "भोगाट्टा

समजटा निःस्त्राः स्युर्दमस्त्रिभाः । सर्पोदरा दरिद्राः

स्युः" गरुडे तस्याशुभसूचकत्वत्वस्तम् ।

पिचण्डका त्वि० पिचण्डे कुशलः आकर्षा० कन् । औदरिके
उदरपूतौ कुशले उदरमारौ ।

पिचव्य पु० पिचवे तुलाय साधुः यत् । कार्पासहले हेमच० ।

पिचु पु० पच-उ पृषो० । १कार्पासहले (तुला) अमरः २कुष्ठ-

भेदे ३कर्पे ४अमरभेदे मेदि० ५भैरवे इत्यस्यभेदे विश्वः ।

पिचुक पु० पिचुरिव कायति कै-क । १मदनहले (मयना)

रत्नमाला । ततः अस्त्रार्थे उत्तरा० छ । पिचुकीय त-

द्युते देशदौ त्वि० ।

पिचुल न० इत० । हले (तुला) तिका० ।

पिचुमन्द(र्ह) पु० पिचुं कुष्ठं मन्दयति मृदाति वा अण्

उप०स० । निस्वहले (दांलः) अमरः (न्तालः) हेमच० ।

पिचुल पु० पिचुं लाति ला-क । १भावुकहले (भाउ) २इज्वले

इजलवायमे च मेदि० ४हले अमरटीका ।

पिचु ह्रस्वे चु०उभ०सक० सेट् । पिचुयति ते अपिपिचुत् त ।

पिचुट न० पिचु-अटन् । १सोसके २रक्ते ३नेत्ररोगभेदे पु०

पिचु स्त्री सत्तापरिमाणभेदे व०सं० ८१ख० ।

पिचुट पु० कीटभेदे कीटशब्दे २०५दृष्ट० सुश्रुतवाक्यम् ।

पिचुत न० सुश्रुतोक्ते काण्डभग्नभेदे "पिचुतं पृथुतां गत-

मनल्यथोफम्" इति तल्लक्षणम् ।

पिच्छ बाधे तु०पर०सक०सेट् । पिच्छति अपिच्छीत् पिपिच्छ

पिच्छ न० पिच्छ-अच् । १मयूरपृच्छे २चूडायां ३ला-

ङ्गुले पु० मेदि० ४शाल्मलीवेष्टे स्त्री अमरः । ५पूगे

६कटायां ७कोषे ८मोचायां ९पङ्क्तौ १०भक्तमण्डले

११हयपदामये च स्त्री मेदि० १२कोलिकायां १३फणि-

नालायां हारा० । १४शिंषपाहले च स्त्री शब्दच० ।

पिच्छवाण पु० पिच्छं वाण इव यस्य । श्येनखगे राजनि०

पिच्छल पु० वासुकिर्वश्ये सर्पभेदे भा० व्या० ५७७० ।

पिच्छलदला स्त्री पिच्छ-कलच् तादृशं दलमस्याः । वद-
रीवृत्ते त्रिका० ।

पिच्छादि अस्तप्रथे इलच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे यथा

“पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाः क्षेपे)

वर्ण उदक पङ्क मञ्चा” । [शिंशपादृच् शब्दच० ।

पिच्छितिका स्त्री पिच्छ-भावे क्तिन् तथा कायति कै-क ।

पिच्छिल त्रि० पिच्छ-वा० इल । (पिचल) १पदार्थे २भक्त-

३मण्डे तद्युक्ते च ३स्तिग्धसुपादौ । पिच्छा+अस्तप्रथे

पिच्छा इलच् । ४चूडायुक्ते त्रि० ५स्तेष्वातकदृच् पु०

राजनि० सञ्चायां कन् । पिच्छिलक धन्वनदृच् पु०

राजनि० ।

पिच्छिलच्छदा स्त्री पिच्छिलः च्छदोऽस्याः । उपोदकां

राजनि० । [त्रिका० ।

पिच्छिलत्वच् पु० पिच्छिला कृष्णा त्वच् यस्य । नामरङ्गदृच्

पिच्छिलसार पु० पिच्छिलः सारोऽस्य । मोचरसे राजनि०

पिच्छिला स्त्री पिच्छ-इल पिच्छा+अस्तप्रथे इलच् वा ।

१पोतिकायां २शिंशपायां ३शालमलौ ४चिन्मुभेदे मेदि०

५कोकिलाच् ६दृष्टिकाचुमे ७अतस्यां दशूनीदृश्ये च

राजनि० एकटुकायां शब्दच० ।

पिज दीप्तौ वासे बले (सामर्थ्ये) च अक० हिंसायां दाने च

सक० चु० उभ० सेट् इदिट् । पिञ्जयति ते अपिपिञ्जत् न ।

पिजवन पु० स्रङ्गीनीयजये विश्वामित्रयाज्ये नृपभेदे निरु०

२।२४ दृश्यम् । [तद्गोत्रापत्ते पुं स्त्री० ।

पिज्वल पु० कृषिभेदे ततः अथा० गोत्रे फज् । पैज्वलायन

पिच्छ न० पिच्छ-पृषो० । पिच्छशब्दार्थे हेमच० ।

पिञ्ज न० पिजि-अच् । १बले २व्याकुले त्रि० मेदि० ३वधे

अमरः ४कर्पूरभेदे पु० ५तले ६हरिद्रायां स्त्री मेदि०

७हिंसायां स्त्री त्रिका० भावे अच् । दण्डायां स्त्री

रत्नमाला ।

पिञ्जट पु० पिजि-अट् । नेत्रमले (पिँचुटी) शब्दरत्ना०

पिञ्जन न० पिजि-करणे ल्यु । तलस्फोटने १यन्त्रभेदे ।

भावे ल्युट् । २तल्लदेः स्फोटने ।

पिञ्जर न० पिजि-अरच् । १हरिताले अमरः २स्वर्णे मेदि०

३नागकेशरे राजनि० ४विहगादिवन्धनस्थाने ५देहास्थि-

दन्धे च रामाश्रमः । ६अश्वभेदे पु० ७पीतरक्तवर्णे

दधीतवर्णे च पु० हेमच० । ८तद्वति त्रि० ९सर्पभेदे पु०

भा० व्या० १५७० । स्वार्थे क । पिञ्जरक तत्पार्थे न०

पिञ्जल न० पिजि-कलच् । १हरिताले २कुशपत्रे च धरणिः

३अत्यन्ताकुलमैत्र्यादौ पु० अमरः ४कुशान्तरवेष्टिते साय-

कुशपत्रद्वये स्त्री लोप् । “एतदेव पिञ्जल्या लक्षणं सप्त-

दाहृतम्” कर्मप्रदीपे तत्र पवित्रलक्षणातिदेशात्तथात्वम् ।

पिञ्जाल न० पिजि-वा० आलच् । स्वर्णे राजनि० ।

पिञ्जिका स्त्री पिजि-खुल् अतइत्त्वम् । तल्लनालिकायां

(पाँडज) त्रिका० ।

पिञ्जूल पु० पिजि-जलच् । १कुशवर्तिकायास् एज्ज्वलद०

सञ्चायां कन् । पिञ्जूलक २स्त्रिभेदे ततः । उपका० गो-

तप्रत्ययस्य वडत्वे द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च वा लुक् ।

पिञ्जूप पु० पिजि-वा० ऊघन् । कर्ममले हेमच० ।

पिञ्जेट पु० पिञ्जे अटति अट् अच् अलुक्स् । नेत्रमले

शब्दरत्ना० ।

पिञ्जोला स्त्री पिजि-वा० ओल । पत्रशब्दे हारा० [पिपेट ।

पिट संहतौ ध्वनौ च स्वा० पर० अक० सेट् । मेटति अयेटीत्

पिट न० पिट-क । १चाले त्रिका० (पेटारा) २पेटके पु० धरणिः

पिटक पु० पिट-वा० क्नु । (पेटारा) वेलादिनिर्मिते सप्त-

हकाकारे उपार्थे अमरः । तेन हरति उत्सङ्गाठज् ।

पैटकिक् पेटकेन हारिणि त्रि० २स्फोटके पु० मेदि० ।

देहजातस्फोटशुभाशुभादिकं ह० सं० ५२७० उक्तं यथा

“सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये ।

ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामपजादीनाम् । सुस्तिग्ध-

अक्तयोभाः शिरसि धनचयं भूमिं सौभाग्यसाराद्-

दौर्भाग्यं भ्रूयुगोत्थाः प्रियजनघटनामाशु दुःशीलतां

च । तन्मध्योत्थाश्च शोकं नयनपटुगता नेत्रयोरिष्टदृष्टिं

प्रवृज्यां शङ्खदेशेऽभ्युज्ज्वलनिपतनस्थानगाश्चातिचिन्ताम् ।

घोरायागण्डे वसनसुतदाक्षोष्ठयोरक्षलाभं कुटुम्बद्विबु-

कतलगा भूरि वित्तं ललाटे । हृन्वोरेव गलकतपदा

भूषणान्यक्षपाने ओले तद्भूषणगणमपि ज्ञानकात्मस्फु-

पम् । शिरःसन्धिपीडाहृदयकुचपाशोरसि गता व्ययोघातं

घातं सुततनयलाभं शुचमपि । प्रियप्राप्तिं स्वन्त्रेऽप्यटन-

मथ भिचार्यमसङ्गद्विनाशं कक्षोत्था विदधति धनानां

वडसुखम् । दुःखशत्रुनिचयस्य विघातं पृष्ठबाहुयुगजा

रक्षयन्ति । संयमं च सन्निवन्धनजाता भूषणायुधसुखा-

ह्युगोत्थाः । धनाग्निं सौभाग्यं शुचमपि कराङ्गल्युट-

रगाः सुपामाज्जं नाभौ तदथ इह चौरैर्धनहृतिम् । धनं

धान्यं वस्त्रौ युवतिसम्य मेद्रे सुतनयान् धनं सौभाग्यं

वा गुददृष्यजाता विदधति । ऊर्वीयानाङ्गनालाभं जानोः यत्तु जनावत् क्षतिम् । शस्त्रेण जङ्घयोर्गुल्फे ऽध्ववन्धकेशदायिनः । स्तम्भपाण्यि पादजाता धनना-
शागम्यगमनमध्वानम् । वन्धनमङ्गुलिनिचयेऽङ्गुष्ठे च क्षातिभक्तः पूजाम् । उत्पातगण्डपिटका दक्षिणतो वामतस्तुभीघाताः । धन्या भवन्ति पुंसं तद्विपरीतास्तु नारीणाम् । इति पिटकविभागः प्रोक्तः आसूईतोऽयं त्रयतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः । भवति सशक-
लक्ष्मावर्तजन्मापि तद्वन्निगदितफलकारि प्राणिनां देह-
संस्थम् ।

पिटक्या स्त्री पिटकानां समूहः पाशां य । पिटकसमूहे पिटङ्कीकी स्त्री पिटं कोकते कु-वां ख सुम् । इन्द्रवा-
रुग्यां रत्नमाला ।

पिटका पुं पिट-वां काक । ऽसुनिभेदे ततः शिवा-
व्या पेटाक तदपत्ये पुं स्त्री । २पेटके च तेन हरति
उत्सङ्गां ष्टु । पेटाकिक तेन हारिणि त्रि० । संघार्थे
पाशां य । पिटकाया तत्समूहे स्त्री ।

पिटक न० पिट-खल् पृषो० । दलकिकृके शब्दर० ।
पिट कुटनभेदे (पेटा) कुटनेनाधःप्रवेशने च० उभ० सक० सेट् ।
पिटयति त अपिपिटवृत् त । कात्या०श्रौ०६।१।१ककः ।
पिटिक त्रि० पिट-इन् स्वार्थे क । कुटनेन अधःप्रवे-
शिते मेदि० । [पिपेट ।

पिट लोके अक० वधे सक० भ्वा० पर० सेट् । मेठति अपेटोत्
पिठर पुं पिट-करन् । ऽइन्द्रभेदे त्रिकां २सुस्तावां ३स-
न्यानदण्डे च न० मेदि० । ४स्यात्यां पुं स्त्री० स्त्रीले डीप् ।
असरः । ५दानवभेदे पुं भा० च० ऽख० । संज्ञायां क्तु ।
पिठरक इनागभेदे पुं भा० च० ऽख० । पीलुपाकशब्दे
दृश्यम् । [पैठोनसि तदपत्ये उपसृष्टितकारके कृषिभेदे ।
पिठोनस् पुं कृषिभेदे क० ६।२६।६भा० तस्यापत्यम् इज्-
पिड रागीकरणे स्वा० व्यात्म० सक० सेट् इदित् । पिण्डते
अपिण्डित । अयं चुरादिरपि तत्रार्थे उभ० पिण्डयति
ते अपिपिण्डवृत् ।

पिडका स्त्री पीडयति पीड-खल् क्षिपकादि० नि० ।
कुडाधिकारे पीडादायके लुद्रस्फोटके भावप्रकाशं सु-
तादौ रोगभेदे नानाविधैव पिडका उक्ता तत्र भगन्दरे
“अपकाः पिडकाः पकास्तु भगन्दराः” इत्युपक्रमे पि-
त्तादिपिडका उक्ता यथा “पित्तन्तु प्रकुपितमनिसेना-
धःप्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्नीसिच्छितासृष्टभीवा-

कारां पिडकां जनयति । सास्य चोषादीन् वेदनावि-
शेषान् जमयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकसृपैति त्रय-
साग्निचाराभ्यामिव दहते दुर्गन्धसृष्ट्यासास्यं स्रवति
“क्षोभजालक्षणादिकं तु परिचायितुं शब्दे दर्शितम्
वायुजालक्षणादि तत्रोक्तं यथा

“वायुः प्रकुपितः प्रकुपितौ पित्तक्षेपाणी परिमृष्टाणी
गत्वा पूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठप्रमाणां सर्वलिङ्गां पिडकां
जनयति सास्य तोददाहकण्डादीन् वेदनाविशेषान् जन-
यत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकसृपैति त्रयस्य नानाविधवर्णे-
सास्राव स्रवति पूर्णनदीशम्बूकावत्तद्वत् सृष्टि-
रिति वेदनाविशेषाः” । मेडजास्तु भावप्र० उक्ता यथा
“शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी । ससृ-
रिका सर्पपिका पुत्रिणी सविदारिका । विद्वधिरिति
पिडकाः प्रमेहापेक्षया दृग् । सन्निवर्तसु जायन्ते नां-
सलेषु च धामसु । अलोक्षता च तदूपा निम्नमध्या-
शराविकाः । सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिकाः
बुधैः । जालिनीश्च तीव्रदाहा तु सांजालसमाहता ।
अविगाढरुजाक्तेदा पृष्ठे वायुदरेऽपि वा । महती
पिडका नीला सा बुधैर्विनताऽसृष्टता । रक्ताऽसिता
स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजीष बुधैः । समूरदलसंस्थाना
विज्ञेया तु सस्फुरिकाः । गौरसर्पसंस्थाना तत्प्रमाणा
च सर्पपी० । महत्त्वलचिता ज्ञेया पिडकापि च पु-
त्रिणीनां विदारीकन्ददृष्टता कठिना च विदारिकाऽ ।
विद्वधेर्लक्षणेयुक्ता ज्ञेया विद्वधिका तु सा । ये यन्मयाः
सृष्टा मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः । विना प्रमेहमथेता
जायन्ते दुष्टमेदसः । तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तु
परिमहः । गुदे हृदि शिरसि च पृष्ठे समसु चोत्थि-
ताः । १० । सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् ।
तट्क्लासमांससङ्कोचमेहहृक्कामदञ्जराः । विसर्पघ-
नसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः” ।

कुडाधिकारे भावप्र० पिडकानां वृहच्च स्फोटत्वम्
सुद्रव्ये पिडकत्वसङ्गा तद्भेदा उक्ता यथा
“यवाकारा सुकठिना अथिता मांससंश्रिता । पिडका
क्षोभवाताभ्यां यवप्रख्येति शोच्यते । घनासवकां पि-
डकासृष्टतां परिमण्डलात् २ । अन्नालजीमत्यपूयां तां
विद्यात् कफवातजाम् । विद्वतासां महादाहां पक्वो-
लुखरसन्निभाम् । परिमण्डलां पित्तकतां विद्वतां नाम
तां विदुः । अथिताः पञ्च वा षड्वा दाह्याः कच्छ-

पोषमाः । कफानिलाभ्यां पिण्डका ज्ञेयाः कच्छपिकाः
दुषैः । मीवांसकचाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रि-
भिरेव दोषैः । सन्धिः स वल्मीकयदक्रियाणां जातः
क्रमेणैव गतप्रवृत्तिः । मुखरेनेकैः स्तुतितोदवर्जिर्वि सर्प-
वत् सर्पति चोन्नताम्रैः । वल्मीकमाहर्भिमजोवि-
कारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् । पञ्चकर्णिक-
वन्मध्ये पिण्डकाभिः सदाचितान् । इन्द्रवज्रान्तु तां वि-
द्याहातपित्तोत्थितां भिषक् । मण्डलं वृत्तसुसन्नं सरत्तं
पिण्डकाचितम् । रुजाकरीं गटेभिकां तां विद्याद्
वातपित्तजाम् । वातस्तेषु ससृज्जतः श्वयथुर्हेतुसन्धिजः ।
स्थिरो मन्दरुजः क्षिप्रो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः प-
र्णस्थान्तरे जातां पिण्डकासु च वेदनाम् । स्थिरां पन-
सिकाहन्तास्तु विद्यादलः प्रपाकिनीम् । विषर्पवत् सर्-
पति यः शोथस्तसुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात्
स ज्ञेयो जालगर्दभः १० । पिण्डकासु तमाहूय्यां वृत्ताम-
त्युग्ररुज्वरात् । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादि-
रिवेलिकाम् ११ । बाह्यपादांसकक्षेपु लण्यस्कोटां स-
वेदनाम् । पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षा १२ सित्यभिनिर्दिशेत् ।
एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिण्डकां स्कोटसन्निभाम् । तद्वतां
पित्तकोपेन गन्धनामां १३ प्रचक्षते । कक्षभागेषु ये स्कोटा
जायन्ते सांसदारुणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीपपा-
वकसन्निभाः । सप्ताहाद्वा दशाहा पचाद्वा भ्रन्ति मान-
वम् । तामग्निरोहिणीं १४ विद्यादसाध्या सन्निपाततः ।
नखसांसमधिष्ठाय वातपित्तञ्च देहिनाम् । कुरुते दाह-
पाकौ च व्याधितं चिथ १५ सादिशेत् । तदेवात्यन्तरेदोषैः
कुल्लं परुषं १६ वेदेत् । गम्भीरामलसंरम्भां सवर्णा-
सुपरिस्थिताम् । पादस्यानुशयीं १७ तान्तु विद्यादलः-
प्रपाकिनीम् । विदारीकन्दवृत्तां कक्षावङ्गणसन्निभु ।
विदारी १८ निति तां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणां १९ ।

पिण्ड त्रिपिण्डि-व्यच् । १ संहते २ घने च ततः गौरांस्त्रियां
ङीष् । तस्या व्यपत्यं कुर्वाण्य । पैरुद्ध संहतायाः स्त्रिया
व्यपत्ये पुंस्त्री ० श्योले ४ बले ५ देहैकदेशे ६ दृष्टैकदेशे
७ देहमात्रे दन्त्यादिमये पिण्डभ्यो देवे गोलाकारे
८ पदार्थे १० गोले ११ सिद्धके १२ जवापुष्पे च पुं मेदि०
१३ रुन्दे (अवृदिपिण्डम्) १४ कबले पुं हेमच० १५ गजकुम्भे
१६ अमरः १७ मदनवृत्ते पुं राजनि० । १८ अजाजीवने
१९ अथयसि न० मेदि० । तत्र आङ्गशेषद्रव्यान्नादिनिर्मिते पदार्थे
सामानां पुंस्त्वेन प्रयोगः "पिण्डानोदाहनात्तेषाम्"

कन्दोगपरिशिष्टे पुंस्त्वेन प्रयोगात् । यजुर्वेदिभिः "असा-
वेतत्ते पिण्डं रुधेति" यजुःप्राज्ञप्रयोगात् क्लीबत्वम् ।
"तेभ्यः पिण्डं मया दत्तमक्षय्यसुपतिष्ठताम्" वायुपुं प्रयोगः
यजुर्वेदविषयः । तत्र देयद्रव्यादि आ० त० निरूपितं यथा
"यावद्वृक्षपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् । चरुणा सह
सन्नीय पिण्डदानसुप्रक्रमेत्" । आहारार्थं हविषोऽन्नादेः
सकाशाद् यावत् भक्ष्यमोदनव्यञ्जनादि ततोऽप्याल्यं गृ-
हीत्वा अग्नौ करणचरुशेषेण सह मिश्रीकृत्य पिण्ड-
दानभारभेदित्यर्थः । एकस्मिन् पालेऽपि सध्वादिव्येण
भिन्नयेत् । "सध्वाद्यतिष्ठसंयुक्तं सर्वव्यञ्जनसंयुतम् ।
चणमादाय पिण्डान्तु कृत्वा विल्वफलोपमम् । दद्यात्
पितामहादिभ्यो दर्भमूले यथाक्रमम्" इति ब्रह्मपुराण
वचनात् । अत्र पितामहपदं पित्रपरं वचनान्तरेकवा-
क्यत्वात् । "स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।
पितामहाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम् । दर्भमूले
लेपभाजस्तपयेत्केपवर्षणैः" ।

अत्र पिण्डमात्रस्य विल्वफलोपमत्वश्रुतेः कन्दोगप-
रिशिष्टे च पितादीन् मातामहादीनुपक्रम्य "अवनेज-
नवत् पिण्डान् कृत्वा विल्वप्रमाणकानिति" श्रुतेः सामान-
यजुर्वेदिनोर्विल्वप्रमाणकत्वम् "पृथङ्मातामहानां के-
चिद्विच्छन्ति सत्तमाः । त्रीन् पिण्डानाहुपूज्यं सः सृष्ट-
सृष्टिवन्वनात्" इति वायुपुराणीयं शाख्यान्तरीयं आ० त०
वायवीये "सधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वमेदुदुषः ।
तिल्यली सेतौ "तिलमन्त्रं च पानीयं धूपं दीपं पयस्कथा ।
सधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गसृष्टये" । याज्ञवल्क्यः
"सर्वमन्नसुपादाय सतिलं दक्षिणासुखः । उच्छिष्टं स-
न्निधौ पिण्डान् दद्याद्वा पितृयज्ञवत्" । केचित्तु पिण्डेषु
मासान् वर्जयन्ति "माषाः आङ्गेषु वै याज्ञा वज्यांश्चैवा-
ग्निपिण्डयोः । ब्राह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्नि-
पिण्डयोः" इति । स्मृतिमारात् "माषान् सर्वत्र वै दद्यात्
पिण्डेऽग्नौ च विवर्जयेत्" इति स्मृतेः । कथं पिण्डप्र-
माणभेदः हेमाद्रावज्जिराः "कपित्थविल्वमात्रान् वा पि-
ण्डान् दद्याद् विधानतः । कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वाम-
लकैर्बदरैः पुमान्" इति । तत्रैव धूमः "कपित्थस्य प्रमा-
णेन पिण्डान् दद्यात् समाहितः । तत्समं विकिरं
दद्यात् पिण्डान्ते तु षडङ्गुलैः" । अन्त्येष्टिपद्धतौ भ-
ट्टास्तु "एकोद्दिष्टे सपिण्डे तु कपित्थान्तु विधीयते ।
नारिकेलप्रमाणान्तु प्रत्यब्दे मासिके तथा । तीक्ष्णे द्रव्ये

न संप्राप्ते कुक्कुटाण्डप्रमाद्यतः । महालये गवायां च
 कुर्वाणामलकोपमम् । इत्याहुः कलिकायामाचार्यः
 “यत् स्तुवेहवः पिण्डास्तत्र विलम्बलोपमाः । युक्तं
 चैको भवेत् पिण्डस्तत्र लाङ्गलिसन्निभः” । प्रेतपिण्डस्तु
 दैर्घ्येण द्वादशाङ्गुल उच्यते” इति । वायवीये “पत्नी
 पिण्डांस्तु स्त्रीयात् त्रिवर्गस्य सहायिनी” । हेमाद्रौ लो-
 गान्तिः “महालये गवायां च प्रेतश्चात्र दशाङ्गुले ।
 पिण्डशब्दप्रयोगः सादृश्यमन्त्यत्र कीर्तयेत्” नि० सि०
 पिण्डदानद्रव्यभेदाः आन्त्ये उक्ता यथा “पायसेनाञ्च
 युक्तेन सक्तुना चरुणा तथा । पिण्डदानं तण्डुलैश्च
 गोधूमैस्तिलमिश्रितैः” इति । देवीपुराणे च “सक्तुभिः
 पिण्डदानञ्च संयात्रैः पायसेन च । कर्त्तव्यमस्तिभिः
 प्रोक्तं पिण्डाकेन गुहेन वा” अथ प्रेतपिण्डसंख्या
 यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण
 “ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः । वैश्ये
 पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्तिता” इत्युक्तं तथापि
 “प्रेतेभ्यः सर्ववर्णैः पिण्डान् दद्याद्दशैव त” इति ।
 तेनैवोक्तेः सर्वेषां दशैव ज्ञेयाः । सदरत्नेऽप्येवम् तथा च
 हेमाद्रौ ब्राह्मणादयोः “जान्युक्ताशौचतत्त्वांस्तु वर्णानां
 कचिदेव हि । देशधर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वप-
 न्यपि” इत्युक्त्वा विप्राद्येषु दशमपिण्डोत्कर्षः उक्तः “दे-
 यस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशोऽङ्गुलिः । वैश्यानां
 वै पञ्चदशे देवस्तु दशमस्तथा । शूद्रस्य दशमः पिण्डो
 वै पञ्चदशे देवस्तु दशमस्तथा । शूद्रस्य दशमः पिण्डो
 माचे पूर्णोऽङ्गुलि दीयते” । प्रेतपिण्डदानस्यानम् “अम-
 स्तनानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्तनानां गुणेषु” इति
 प्राचेतसश्रौतम् मिताक्षरायां “स्मृत्यन्तरे भूमौ साल्यं
 पिण्डं पानीयसुपले वा दद्युः” पिण्डं प्रेतपिण्डम् ।
 शुनः पुच्छः “फलमूलैश्च पथसा शाकेन च गुहेन च ।
 तिलमिश्रन्तु दमेषु पिण्डं दर्शयितुं हरेत् । तृणै-
 र्प्रसेकं पुष्पं च भूपं दीपं तथैव च । शालिनासक्तुभि-
 र्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् । प्रथमे नियतं द्रव्यं तदेव
 सादृशाङ्गिकम्” । पिण्डशब्दस्य देहतदेकदेशपरता तु
 अथपिण्डशब्दे उक्ता । दायभागमते तु त्रिवर्षपिण्डप-
 रतेति । भावे अच् । २० संवाते पिण्डारकशब्दे दृश्यम्
 पिण्डक पु० पिण्ड इव कायति कै-क । १ पिण्डालौ स्वाधे-
 क । २ विह्वलमन्त्रद्रव्ये । ३ वीले ४ पिण्डमूले मूलभेदे
 राजनि० ।
 पिण्डकन्द पु० पिण्डाकारः कन्दः । पिण्डाली राजनि० ।

पिण्डखर्जूर पु० पिण्डाखः खर्जूरः । खनामख्याते वृक्षे
 (खोहारा) पवित्रे २ खर्जूरे स्त्री लोप् । अथ पिण्डख-
 र्जरीभेदः “सुनेपाली तु स्मृत्या बलिहीनकफता च
 वा । सुनेपाली अमस्मान्निदाहमुच्छासपित्तहृत्” भावप्र० ।
 “पिण्डखर्जूरिका तन्वा सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्जूरो
 गोक्षनाकारा पराद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे
 देशे सा खोहारेति कीर्तयते । खर्जूरोत्पत्तयं शीतं
 सधुरं रसपाकयोः । स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं
 गुरु । तपेयं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भं युक्तदम् । कोष्ठ-
 भारतज्जटुबल्यं बाह्यातकफापहम् । ज्वराभिघातकुत्-
 तृणाकाशश्वासनिवारकम् । मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्यो-
 ज्ज्वलगदान्तकत् । महतीभ्यां गुणैरल्पं स्वल्पखर्जूरिका
 स्मृता । खर्जूरी तरुतीयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
 वातक्षेमहरं रुच्यं दीपनं वल्ययुक्तम्” ।

पिण्डगोस पु० गां जलं सनोति सन-ड पिण्डः संहतो
 गोसः । अक्षरसे रमानाथः ।

पिण्डतर्क पु० पिण्डं तर्कयति तर्क-वा० उक्त । पिण्ड-
 लेपभागिषु हृत्पित्तमहादिषु त्रिषु “पित्तमहाः द-
 क्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्ककाः” गृह्यसाम० ।

पिण्डतैलक पु० पिण्डं संहतं तैलं यस्य कप् । हरस्ते
 गन्धद्रव्ये राजनि० ।

पिण्डद पु० पिण्डं ददाति दा-क । आत्रे पिण्डदातरि
 पुत्रादौ “पिण्डदोऽङ्गहरश्चैव पूर्वाभावे परः परः” याज्ञ०
 त्वच् पिण्डदातृ तत्रार्थे “उभयोरप्यसौ रिक्त्यो पिण्ड-
 दाता च धर्मतः” सनुः ।

पिण्डपद न० पिण्डस्य संहतस्य पदम् । १ यजुर्भेदे ज्योति०
 गृह्यशब्दे दृश्यम् । २ पिण्डस्थाने च ।

पिण्डपाद पु० स्त्री० पिण्ड इव पादोऽस्य । गजे त्रिका० ।
 स्त्रियां जातित्वात् लोप् ।

पिण्डपितृयज्ञ पु० पिण्डैः पितॄणां यज्ञः । साग्निकगृह्यस्य
 कर्त्तव्ये पितॄन्देश्यके पिण्डदानात्मके यज्ञभेदे आश्व० श्रौ०
 २६ स्त्रवादौ कात्या० श्रौ० ४।१।१ स्त्रवादौ च दृश्यम् ।
 तत्कालस्य “अपराल्हे पिण्डपितृयज्ञस्य दार्शनेऽमा-
 वास्यायाम्” तत्त्वत् प्रथमस्तत्त्वम् ।

पिण्डपुष्प न० पिण्डं संहतं पुष्पम् । १ अथोकपुष्पे २ जवा-
 पुष्पे ३ पद्मपुष्पे ४ तगरपुष्पे च भेदि० शब्दच० ।

पिण्डपुष्पक पु० पिण्डेन संहतेन पुष्पेण कायति कै-क
 वास्तुकशके शब्दमाला ।

पिण्डफला स्त्री पिण्डमिव फलं यस्याः । कटुत्वग्राम् जटा०
पिण्डमुस्ता स्त्री पिण्डा संहता मुस्ता । नागरमुस्ताग्राम्
राजनि० ।

पिण्डमूल न० पिण्डमिव मूलमस्य । गर्जरे (गोजर) राजनि०
पिण्डयज्ञ पु० पिण्डेन यज्ञः । पिण्डदानरूपे यज्ञरूपे ग्राह्ये
याज्ञ० १।१६ पिण्डपितृयज्ञे च ।

पिण्डल पिण्ड-वा० कचच् । सेतौ हारा० ।

पिण्डलेप पु० पिण्डस्य लेपः करसंलग्नांशभेदः । कर-
संस्थे पिण्डांशभेदे तद्भागिनश्च दृष्टप्रपितामहादयः त्वयः
यथाह "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पिताद्याः पिण्डभागिनः"
मनुवाक्यम् "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पिताद्याः पिण्डभा-
गिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डा साप्तपौरुषम्"
कुक्कु० धृत मातृस्वचनम् ।

पिण्डस पु० पिण्डं सनति यस्मै सन-सम्भक्तौ सम्प्रदाने
वा० ड । परपिण्डोपजीविनि भिक्षोपजीविनि शब्दर०

पिण्डसम्बन्ध पु० पिण्डेन देहेन देयपिण्डेन वा सम्बन्धः ।
देहेन सह जन्यजनकतारूपे सम्बन्धे मिता० देयपि-
ण्डस्य रदातृत्वभोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धे च दायभागादयः ।

पिण्डसेक्तृ पु० सर्पभेदे भा० अ० ५७ अ० ।

पिण्डा स्त्री पिण्डि-कचच् । २ पिण्डायसे २ कस्तूरीभेदे च
राजनि० । ३ वंशपत्रां भावप्र० ।

पिण्डात पु० पिण्ड इवातति अत-मातत्ये अच् । पिण्डं
संहननं वा अतति+अत-गतौ अच् । सिद्धिके पु० ।

पिण्डान्वाहार्यक न० पिण्डानां पिण्डपितृयज्ञानां प्र-
सादाह्वयते अतु+आ+हृ-ण्यत् स्वार्थे क । पार्वणश्राद्धे
"पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्वासाहसामिकम्" मनुः ।

पिण्डाभ पु० पिण्डः सवात इवाभाति आ+भा क ।
बिह्लुके रत्नमालायां पाठान्तरम् ।

पिण्डाभ्र न० अश्वस्योदम् अण् आभ्रं पिण्डमिव घनमा-
भ्रम् । मेघजातकरकायाम् शब्दच० । [राजनि०]

पिण्डायस न० पिण्डं संहतमयः अच् समा० । तीक्ष्णायसे

पिण्डार पु० पिण्डं संघातश्चक्षति कश्-अण् । १ विकङ्कत-

दृष्टे राजनि० २ क्षपणके शम्भोपे ३ संहिषीरक्षके ४ दुष्म-

भेदे मेदि० ६ शकभेदे न० "पिण्डारं शीतलं बल्यं

पित्तनाशि रुचिप्रदम् । पाके लघु विशेषेण विप्रशान्ति

करं सतम्" भावप्र० । ७ सर्पभेदे पु० भा० अ० १०२ अ०

स्वार्थे क पिण्डारक तत्त्वार्थे दनागभेदे भा० अ० ११६ अ०

६ वलरामाजभेदे पु० हरिवं० ३६ अ० १० तीर्थभेदे न०

"पिण्डारके नरः क्षात्वा लभेदुवहं सुवर्णकम्" भा०
व० ८२ अ० ।

पिण्डालु पु० पिण्डाकार ब्यालुः । (गोलब्यालु) राजनि० ।
१ कन्दभेदे २ कन्दगुडव्याघ्र स्वार्थे क अतएव । "पिण्डा-
लुर्मधुरः शीतः मूलकच्छविनाशनः । दाहशोषप्रमेहघ्नो
दृष्यः सन्तर्पणो गुरुः" राजनि० संज्ञायां कन् । (चुर्बाड
ब्यालु) ब्यालुभेदे न० "पिण्डालुकं कफहरं गुरु वात
प्रकोपकम्" राजवल्लभः ।

पिण्डाह्वा स्त्री पिण्डां कस्तूरीभेदमाह्वयते स्मर्दते गन्धेन
आ+ह्वे-क । नाडीचिह्ननि राजनि० ।

पिण्डि(रुडी) स्त्री पिण्डि-इन् वा डीप् स्वार्थे क वा ।
सर्वकाष्ठासज्जनाधारे रघचक्रमध्ये स्थाने १ रघनाभौ
अमरः । २ पीठे जातुनोऽपःस्थे ३ सांसक्तप्रदेशे च हेमच०
४ श्वेताम्बौ राजनि० ५ देवादेः पीठिकाभेदे तत्तत्तत्तत्
मत्स्यपु० ५२ अ० उक्तं यथा

"पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । पीठोऽङ्गाय
यथावच्च भागान् षोडश कारयेत् । भूसावेकः प्रविष्टः
स्याच्चतुर्भिर्जगती मता । दत्तोभागस्तथैकः स्यात् दत्त
पट्टस्य भागतः । भागेस्त्रिभिस्तथा कण्ठः कण्ठपट्टस्त्रिभा-
गतः । भागाभ्यामूर्ध्वपट्टश्च शेषभागेन पट्टिका । प्रविष्टं
भागमेकैकं जगती यावदेव तु । निर्गमस्तु पुनस्तस्य या-
वद्वै शेषपट्टिका । वारिर्निर्गमणार्थन्तु तत्र कार्या प्रणा-
लिका । पीठिकानान्तु सर्वांसांमेतत्सामान्यलक्षणम् ।
विशेषान् देवताभेदान् शृणुष्व द्विजसत्तमाः ॥ स्याद्विला
पायवापी वा यक्षीदेवी च मण्डला । पूर्णचन्द्रा च वज्री
च पद्मा वार्धशशी तथा । त्रिकोणा दशमी तानां सं-
स्थानं वा निबोधत । स्याद्विला चतुरस्रा तु वर्जिता
मेखलादिभिः । वापीर द्विमेखला द्वेया यक्षीश्चैव त्रिमे-
खला । चतुरस्रायता त्रिदीश न तां लिङ्गेषु योजयेत् ।
मण्डलाः पञ्च लला या तु मेखलाभिर्गणप्रिया । रक्ता द्विमे-
खा मध्ये पूर्णचन्द्राश्च तु सा भवेत् । मेखलात्वयसंयुक्ता
षडङ्गा वर्जिका ७ भवेत् । षोडशास्त्रा भवेत्पद्मा किञ्चि-
द्वृक्षा तु मूलतः । तथैव धनुराकारा सार्धचन्द्राः प्रश-
स्यते । त्रिशूलसदृशी १० तद्वत् प्रशस्तलक्षणान्विता । परिवर्धं
त्रिभागेण निर्गमं तत्र कारयेत् । विस्तारं तत्प्रमाणञ्च
मूले चाग्रे ततोऽङ्कितः । जलमार्गश्च कर्तव्यस्त्रिभागेण
सुशोभनः । लिङ्गसार्धत्रिभागेण स्यात्त्येन समधिष्ठिता ।
मेखला तन्त्रिभागेण खातश्चैव प्रमाणतः । अथ वा

पादङ्गोनन्तु शोभनं कारयेत्सदा । उत्तरस्थं प्रणालञ्च
प्रसायादधिकारयेत् । स्थण्डिलायामयारोखं धनं
धान्यञ्च पुष्कलम् । गोपदा च भवेद्यज्ञी वेदी सम्पत्-
प्रदा भवेत् । मण्डलायां भवेत्कोत्तिर्वरदा पूर्णचन्द्रिका ।
आयुःप्रदा भवेद्यज्ञी पद्मा सौभाग्यदा भवेत् । पुत्रप्रदाङ्ग-
चन्द्रा स्थात्त्रिकोणा शलुनाशिनी । देवस्य यजनार्हन्तु
पीठिका दश कीर्त्तिताः । शैले शैलमयीं दद्यात् पार्थिवे
पार्थिवीं तथा । दारुजी दारुजां कुख्यात् मित्रे मित्रां
तथैव च । नाभ्योनस्तु कर्तव्या सदा शुभफलप्लुभिः ।
अज्ञायामसमन्दैर्ध्यं लिङ्गायामसमन्तथा । यस्य देवस्य
या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत् । एतत्सर्वं समाख्यातं
समायात् पीठलक्षणम् ।

पिण्डित लि० पिण्ड-स्त । संज्ञते शगणिते सेदि० शुणिते
४तुरस्ते पु० राजनि० । शगणके लि० उष्णादि० ।

पिण्डित पु० पिण्ड+यस्त्वर्थे-इत्थच् । सेतौ शब्दच० ।

पिण्डी स्त्री पिण्ड-इन् ङीप् । पिण्डीतयरे शस्त्रावुच्च-
तायां शस्त्रजूरभेदे (कोहारा) सेदि० ४तत्त्वज्ञानार्थोप-
देशे धरणिः ।

पिण्डीजङ्ग पु० अग्निभेदे । तस्य गोलापत्यम् इज् । पैण्डीज-
ङ्ग तदपत्ये वक्तव्ये तु अस्त्रियां यस्त्वा० तस्य लुक् ।

पिण्डीतक पु० पिण्डीं कल्याणपण्डं फलपुष्पद्वारा तर्कति
अनुकरोति तर्क-हासे अच् । १मदनद्वये २तमरे च
अमरः शक्तिजन्मके विश्वः ।

पिण्डीतगर पु० पिण्डीया स्वल्पपिण्डेनोपलक्षितस्तरः ।
तगरद्वये लि० । [अशोकद्वये राजनि०]

पिण्डीपुष्प पु० पिण्डीया उपलक्षितं पुष्पमस्य । संज्ञतस्त्वयकपुष्पे

पिण्डीर पु० पिण्डं पिण्डाकारं फलभीरयति ईर-अच् ।
१दाक्षिमद्वये लि० २नीरसे हारा ३हिण्डीरे रावसु०

पिण्डीशूर पु० पिण्डीयां भोजने एव नान्यत्र शूरः । गेहे-
नर्हिनि युद्धादावसमर्थे हेमच० । भट्टिः १।८७ उदा०

पिण्या स्त्री प्रगल्भते स्तूयते रोगहन् त्वेन यत् पुषो० इत्यम्
ज्योतिष्मतीलतायाम् अमरः ।

पिण्याक पु० म० पञ्च-व्यवहारे आकनु नि० । १तिष्ठश्रुत्वे
२हिङ्गुनि ३वाङ्गीके च । ४विङ्गुके पुंस्त्री० सेदि० ।

स्त्रीत्वे ङीप् तस्य अतार्कभक्षणे म दोषः कतु ११।६२
अस्यत्व दोषो यथा "पिण्याकं भक्षित्वा तु यो वै
मांसपश्यति । तस्य वै रूपं सुखोच्चि । प्रायश्चित्तं
कुशोभनम् । उलूको दश वर्षाणि कल्पयस्तु समाप्तवम् ।

जायते मानवस्तत्र मम कर्मपारायणः" वराहपु० ।

पितरिशूर पु० पात्रे समिता० अलुक्स० । पितृविषये-
एव शूरे नान्यत्वेति । जेपेऽस्य प्रयोगः ।

पितापुत्र पु० द्विव० द्वन्द्वे पूर्वपदे आनङ् । पितरि पुत्रे च
पितामह पु० पितुः पिता पितृ+डामह । पितुः पितरि
पितृपितादयोऽप्यत्र । तत्पत्न्यां स्त्री० ङीप् अमरः ।

पितु पु० पा-रक्षणे तन् पुषो० । अक्षे निघण्टुः । पातेवां
पितृतेः पायतेवां निरु० ६।२४ । अ० १०।७६।५ उदा०

पितुःपुत्र पु० इत० अलुक्स० । विख्यातात् (वापेर मत वेता)
पितृरुत्पन्ने पुत्रे जेपे तु वा अलुक्स० ।

पितुःस्व(स्व)सु स्त्री इत० अलुक्स० वा पत्वम् । पितृभगिन्यां
तस्या अपत्यं क । पितुःस्व(स्व)स्त्रीय तदपत्ये पुंस्त्री०

पितृ पु० पाति रक्षति पा-टच् नि० । १जनके । माता स-
होक्तौ पितृशेषः द्विव० । मातापित्रोः अमरः । पञ्च-
पितृशब्दे ४१८८५-६५५ । पितरः आहुदेवता इत्युक्तेः
आहुदेव्यो २प्राप्तपितृचोके । पितृचोकः पितृवाक्यम्

पितृक लि० पैतृक+पुषो० । १पितृरानते शब्दमा० । पितृदत्त
एव ठच् वा दत्तचोपः । २पितृदत्ते च ।

पितृकर्मन् न० पितृबुद्धिश्च कर्म । आह्लादो मनुः १।२१२
स्त्री० । पितृकाव्यादयोऽप्यत्र ।

पितृकल्प पु० पितृबुद्धिश्च कल्पो विधानम् । पितृवाक्य-
आह्लादिकर्मणि । हरिवं० १७३० । उक्ते पितृवाक्य-
लक्ष्यादिज्ञापके २यन्त्रभेदे च हरिवं० २३३० । ईषद्वये
कल्पः । २पितृकल्पे च

पितृकानन न० ७त० । श्मशाने जटा० ।

पितृकुल्या स्त्री पितृकृता कुल्या । तीर्थभेदे आ० व० १७३० ।

पितृगण पु० इत० । अग्निष्वात्तादिषु "मनोहैरश्मनमस्य
३ मरीच्यादयः सुताः । तेषामुषीणां सर्वेषां पुत्राः

पितृगणाः सुताः । विराट्सुताः सोमसदः साध्वानां
पितरः सुताः । अग्निष्वात्ताश्च देवानां मरीच्या चोक्त

विश्रुताः । देवदानवव्यासां मन्त्रवैरमरचक्षुः । सु-
पर्शानां वराहाश्च सुता नर्हिषदोऽतिजाः । सोमपा

नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्मुज । वैश्यानामा-
ज्या नाम ब्रूह्मणान्तु सुकालिनः । शोणपास्तु कने पुत्रा

हविश्चान्तोऽङ्गिरःसुताः । उलूकप्राजाज्याः पुत्रा व-
त्रिहस्य सुकालिनः । अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान्

अर्हिषदक्षणा । अग्निष्वात्ताश्च सौम्याश्च विप्राश्चामेव
विदिषेत् । य एते त्वं नृणां सुखाः पितृणां वरिणी-

र्त्तिताः । तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् । एते च दिव्यपितरः ।

पितृगाथा स्त्री पितृभिः पठिता गाथा । पितृभिः पठिते श्लोकसमुदाये मार्क० पु० १२ अ० यथा
“पितृगीघासथैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः । या गीताः पितृभिः पूर्वमैलस्यासीन्महीपतेः । कदा नः सन्ता-
वपुः कस्यचिद्विवाता सुतः । यो योगिभुक्तशेषाक्षो भुवि पिण्डं प्रदास्यति । मयायामघ वा पिण्डं खड्ग-
मांसं महाहविः । कालशाकं तिलाद्यं वा कसरं मासतृपये । वैश्वदेवञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं परं हविः ।
विषाणवर्जं खर्गत्वा आसूर्यञ्चाशुवामहे । द-
द्यात् आङ्गं तयोदश्यां मघासु च यथाविधि । मधु-
सर्पिः समायुक्तं पायसं दक्षिणावने” । अन्वा अपि पितृगाथा शास्त्रान्तरे दृश्याः ।

पितृगृह न० ६० । श्मशाने हेमच० ।

पितृग्रह पु० स्कन्दानुचरे ग्रहभेदे ग्रहशब्दे २७४५ पु०
सुसुतवाक्ये १७७६ भारतवाक्ये च दृश्यम् ।

पितृतर्पण न० ६० । १ पितृणां जलदानरूपे तृप्तिजनन-
व्यापारभेदे । करणे ल्युट् । २ पितृतीर्थे शब्दच० इति ले-
राजनि० ।

पितृतिथि पु० स्त्री० पितृप्रिया तिथिः । अमावास्यायाम् ।

पितृतीर्थ न० पितृप्रियं तीर्थम् शा० त० । “अन्तराङ्गदेविन्योः

पितृणां तीर्थमुत्तमम्” क्रुमेपु० उक्ते १ तर्जन्यङ्गुष्ठमध्य-
स्थाने अमरः । २ गयादौ तीर्थे च यथोक्तं सत्यपु० २२ अ०

“पितृतीर्थं मया नाम सर्वतीर्थवरं शुभम् । यत्नात्ते

देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः । तत्रैषा पितृभिर्गीता

गाथा भागमभीप्सुभिः । एष्टव्या बह्वः पुत्रा यद्येकोऽपि

गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा दृषस्यस्वजेत् ।

तथा वाराणसी २ पुण्या पितृणां वल्गुभा सदा । यत्नावि-

सुक्तसन्निध्यं मुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । पितृणां वल्गुभं तद्वत्

पुण्यञ्च विमलेश्वरम् २ । पितृतीर्थं प्रयागं न्तु सर्वकामफ-

लप्रदम् । वटेश्वर ४ स्तु भगवान् साधवेन समन्वितः । योग

निद्राशयस्तद्वत् सदा वसति केशवः । दशाश्वमेधिकं पुण्यं

गङ्गाद्वारं ७ तथैव च । नन्दाद्य ललिता ६ तद्वत्तीर्थं

सायापुरी १० शुभा । तथा मितपदं ११ नाम ततः केदा-

र १२ सुत्तमम् । गङ्गासागर १३ मित्याङ्गः सर्वतीर्थमयं शु-

भम् । तीर्थं ब्रह्मसर १४ स्तद्वत्कृतद्रुमलिले हृदे । ती-

र्थन्तु नैमिषं १५ नाम सर्वतीर्थफलप्रदम् । गङ्गोज्ज्वल १६ स्तु

गोमत्यां यत्रोज्ज्वलः सनातनः । तथा यज्ञवराह १७ स्तु
देवदेवञ्च शूलशृङ्ग । यत्र तत्काञ्चनं द्वारमष्टादशभुजो
हरः । नैमिस्तु हरिचक्रस्य शीर्षां यत्नाभवत्पुरा ।
तदेतन्नैमिषारण्यं १८ सर्वतीर्थनिधेवितम् । देवदेवस्य
तत्रापि वाराहस्य तु दर्शनम् । यः प्रयाति स पूतात्मा
नारायणपदं व्रजेत् । कृतशौचं महा पुण्यं सर्वपाप-
निषूदनम् । तत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः ।
तीर्थमिच्छुमती १९ नाम पितृणां वल्गुभं सदा । सङ्गमे
यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा । कुच्छेत् २०
महापुण्यं सर्वतीर्थसमन्वितम् । तथा च सरयूः २१
पुण्या सर्वदेवनमस्कृता । इरावती २२ नदी तद्वत् पितृ-
तीर्थधिवासिनी । यमुना २३ देविका २४ काशी २५
चन्द्रभागा २६ दृषद्वती २७ । नदी वेणुमती २८ पुण्या परा
वेलवती २९ तथा । पितृणां वल्गुभा ह्येताः आङ्गे को-
टीशुणा मताः । जम्बूमार्गं १० महापुण्यं यत्र
मार्गे हि लज्यते । अद्यापि पितृतीर्थं तत्सर्वकामफ-
लप्रदम् । नीलकुण्डमिति ११ ख्यातं पितृतीर्थं द्विजो-
त्तमाः । तथा रुद्रसरः १२ पुण्यं सरोमानस १३ मेव
च । मन्दाकिनी १४ तथाऽच्छोदा १५ विषाशा १६ सर-
स्वती १७ । पूर्वमितपदं १८ तद्वद्वेद्यानाथं १९ महाफ-
लम् । शिमा २० नदी महाकाल २१ स्तथाकालझर २२
शुभम् । वंजोज्ज्वल २३ हरोज्ज्वल २४ गङ्गोज्ज्वल २५ महा-
फलम् । मद्रेश्वर २६ विष्णुपदं २७ नर्मदाद्वार २८ मेव
च । गयापिण्डप्रदानेन समान्याङ्गमर्हधयः । एतानि
पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च । खरणादपि लोकानां
किञ्च आङ्गकतां नृणाम् । खोड्वार २९ पितृतीर्थञ्च
कावेरी ३० कपिलोदकम् ३१ । समोद ३२ खण्डवेगायास्त-
थैवामरकण्टकम् ३३ । कुच्छेत्वाच्छतपुण्यं तस्मिन् स्ना-
नादिकं भवेत् । शुक्रतीर्थ ३४ विख्यातं तीर्थं सीमे-
श्वर ३५ परम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं शतकोटिफला-
न्निधौ । कायावरोहणं ३६ नाम तथा चमेखती ३७
नदी । गोमती ३८ वरुणा ३९ तत्तद्वत्तीर्थमौशनस ४० स्म-
रम् । भैरव ४१ शृगुलङ्क ४२ च गौरीतीर्थ ४३ समुत्तमम् ।
तीर्थं वैनायक ४४ नाम भद्रेश्वर ४५ मतः परम् । तथा
धापहर ४६ नाम पुण्याथ तपती ४७ नदी । मूलता-
पी ४८ पयोष्णी ४९ च पयोष्णीसङ्गम ५० स्तथा । महा-
बोधिः ५१ पाटला ५२ च नामतीर्थ ५३ शम्भुलिका ५४ ।

तथा वेष्ठा ७५ नदी पुण्या महाशालं ७६ तथैव च ।
 महाशालं ७७ महाशालं दशाणां ७८ च नदी शुभा ।
 शतरुद्रा ७९ शताङ्गा ८० च तथा विश्वपदं ८१ परम् ।
 अङ्गारवाहिका ८२ तद्वद्गदी च शोण ८३ घर्घरी ८४ का-
 लिका ८५ च नदी पुण्या वितस्ता ८६ तो नदी तथा ।
 एतानि पितृतीर्थानि शस्त्रेण ज्ञानदानयोः । आङ्गमे-
 तेषु यद्वत्तलननलफलं स्मृतम् । द्रोणी ८७ वाटनदी ८८
 धारा ८९ सरित् क्षीरनदी ९० तथा । गोकर्ण ९१ गज-
 कर्ण ९२ तथा च पुरुषोत्तमः ९३ । हारका ९४ कृष्णती-
 र्थ ९५ तथा बुद्धसरस्वती ९६ । नदी मणिमती ९७ नाम
 तथा च गिरिकर्णिका ९८ । धूतपाप ९९ तथा तीर्थं
 सद्यो १०० दक्षिणस्था । एतेषु पितृतीर्थेषु आङ्गमा-
 नन्त्यमश्रुते । तीर्थं मेघकरं १०१ नाम स्वयमेव जना-
 र्दनः । यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मेखलायामवस्थितः ।
 तथा मन्दोदरीतीर्थं १०२ तीर्थं चम्पा १०३ नदी शुभा ।
 तथा सामलनाथ १०४ महाशालनदी १०५ तथा ।
 चक्रवार्क १०६ चर्मकोट १०७ तथा जन्मेश्वर १०८ महत् ।
 अर्जुन १०९ त्रिपुर ११० चैव सिद्धेश्वर १११ मतः परम् ।
 श्रीगेल ११२ शाङ्कर ११३ तीर्थं नारसिंह ११४ मतः परम् ।
 महेन्द्र ११५ च तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम् ११६ । एते-
 ष्वपि सदा आङ्गमननफलदं स्मृतम् । दर्शनादिपि
 चैतानि सदा पापहराणि वै । तङ्गमद्रा ११७ नदी
 पुण्या तथा भीमरथी ११८ सरित् । भीमेश्वर ११९ कृष्ण
 वेष्ठा १२० कावेरी १२१ कुड्मला १२२ नदी । नदी गो-
 दावरी १२३ नाम त्रिसन्ध्यातीर्थं १२४ सुत्तमम् । तीर्थं
 त्रैयम्बकं १२५ नाम सर्वतीर्थनमस्कृतम् । यत्रास्ते
 भगवानीशः स्वयमेव लिखोचनः । आङ्गमेतेषु सर्वेषु
 कोटिकोटिगुणं भवेत् । अरणादिपि पापानि नश्यन्ति
 शतधा द्विजाः । श्रीपणी १२६ ताम्रपणी १२७ च
 जयातीर्थं १२८ मनुत्तमम् । तथा मत्स्यनदी १२९ पुण्या
 शिवधार १३० तथैव च । भद्रतीर्थ १३१ विख्यातं
 पम्मातीर्थं १३२ शाश्वतम् । पुण्यं रामेश्वर १३३ तद्व-
 द्देवापुर १३४ मलम्पुर १३५ । अङ्गभूत १३६ विख्या-
 तमानन्दकमलं पुरम् १३७ । आस्मातकेश्वर १३८ तद्व-
 द्दकाश्वक १३९ मतः परम् । गोवर्धन १४० हरिश्चन्द्र १४१ कपु-
 चन्द्र १४२ पृथूदकम् १४३ महासाक्ष १४४ हिरण्म-
 ल १४५ तथा च कदली १४६ नदी । रामाधिवास १४७
 कालापि तथा सौमिलिसङ्गमः १४८ । इन्द्रकीर्ति १४९ महा-

नादः १५० तथा च प्रियमेलकम् १५१ । एतान्यपि सदा
 आङ्गे प्रशस्तान्यधिकानि तु । एतेषु सर्वदेवानां सा-
 क्षिभ्यं दृश्यते यतः । दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशता-
 धिकम् । बाहुदा १५२ च नदी पुण्या तथा सिद्ध-
 वनं १५३ शुभम् । तीर्थं पाशुपतं १५४ नाम नदी
 पार्वतिका १५५ शुभा । आङ्गमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिश-
 तोत्तरम् । तथैव पितृतीर्थन्तु यत्र गोदावरी नदी ।
 युता बिङ्गमहस्त्रेण सर्वान्तरजलावहा १५६ । जामद-
 ग्न्यस्य तत्तीर्थं १५७ क्रमादायातसुत्तमम् । प्रतीकस्य भया-
 जिज्ञा यत्र गोदावरी नदी । तत्तीर्थं हव्यकव्यानामप-
 सरोयुगसंज्ञितम् १५८ । आङ्गान्निकायादानेषु तथा
 कोटिशताधिकम् । तथा सहस्रलिङ्ग १५९ राघवेश्वर १६०
 सुत्तमम् । सेन्द्रफेना १६१ नदी पुण्या यत्रेन्द्रः पतितः
 पुरा । निहल्य नसुचिं शक्रपुत्रा स्रग्भामावान् ।
 तत्र दत्तं नरैः आङ्गमननफलदं भवेत् । तीर्थन्तु पु-
 स्कर १६२ नाम शालग्रामं १६३ तथैव च । सोमपा-
 न १६४ विख्यातं यत्र वैश्वानराश्रयः । तीर्थं सार-
 स्वत १६५ नाम स्वामितीर्थं १६६ तथैव च । मञ्ज-
 न्द्रा १६७ नदी पुण्या कौशिकी १६८ चन्द्रिका १६९
 तथा । वैदर्भी १७० वाय वैरा १७१ च पयोष्णी १७२
 प्राङ्मुखे परा । कावेरी १७३ चोत्तरा पुण्या तथा
 जालन्धरो १७४ गिरिः । एतेषु आङ्गतीर्थेषु आङ्गमान-
 नप्रमश्रुते । लोहदण्ड १७५ तथा तीर्थं चित्तकूट १७६
 सधैव च । विन्ध्ययोग १७७ गङ्गायास्तथा नदी-
 तटं १७८ शुभम् । कुजाभ १७९ तथा तीर्थं सर्व-
 शीपुलिनं १८० तथा । संसारमोचनं १८१ तीर्थं तथैव
 अणमोचनम् १८२ । एतेषु पितृतीर्थेषु आङ्गमाननप्रम-
 श्रुते । अट्टहासं १८३ तथा तीर्थं गौतमेश्वर १८४ मेव
 च । तथा वशिष्ठतीर्थं १८५ हारीतं १८६ तु ततः प-
 रम् । ब्रह्मावर्त १८७ कुशावर्त १८८ हयतीर्थं १८९
 तथैव च । पिण्डारक १९० विख्यातं शङ्कोद्वारं १९१
 तथैव च । घण्टेश्वर १९२ विल्वकञ्च १९३ नीलपर्वत १९४
 मेव च । तथा च धरणीतीर्थं १९५ रामतीर्थं १९६
 तथैव च । अश्वतीर्थं १९७ विख्यातमननं आङ्गदा-
 नयोः । तीर्थं वेदशिरो १९८ नाम तथैवौघवती १९९
 नदी । तीर्थं वसुपदं २०० नाम आगलाण्डं २०१ तथैव
 च । एतेषु आङ्गदातारः प्रयान्ति परमं पदम् । तथा
 च बदरीतीर्थं २०२ गणतीर्थं २०३ तथैव च । जयन्तं २०४

उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राजानि-
त्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेषु प-
भोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानां उपभोग्या अपि
सन्तः सुखिनो देवैः क्रोडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोप-
भोगयोग्यं चन्द्रमण्डले व्याप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरा-
ण्यङ्गाशब्दा व्यापोदुलोकान्नौ ह्यताः सोमो राजा
सम्भवतीति । ता व्यापः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरु-
गताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमाप्नोति । शरीराद्वारम्भिका
इष्टाद्युपासकानां भवन्ति" शाङ्करभाष्यम् ।

पितृराज पु० इत० टचसभा० । यत्ते भा० स० इत्य० ।

पितृरूप पु० ईषदूनः जनकः पिता पितृ+रूपम् । शिवे भा०

अनु० १५० च० । तस्य सर्वजनकत्वेन पितृत्वत्वात् तथात्वम्

पितृलोक पु० इत० । चन्द्रलोकोपरिस्थे । शुक्लभेदे "वि-
धुर्भागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमासनन्ति ।

पश्यन्ति तैर्कीं निजमस्तकोध्वं दर्शं यतोऽस्माद् द्युद-
नदेषाम् । भाषांतरत्वात् विधोरथः स्यं तस्माद्विश्वीयः

खलु पौरोमास्याम् । कृष्ण रविः पञ्चदशेऽभ्युदेति शुक्ले

ऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्" सि० शि० । पितृव्याण्यशब्दे

इत्यमरम् । कर्मणः । पितृरूपे लोके श्वभिन्वात्तादौ च ।

पितृवन न० इत० । प्रेतावासं श्मशानं शब्दार्थकम् । [शिवे ।

पितृवनेचर वि० पितृवने चरति चर-ट । श्मशानवासिनि

पितृवर्त्तिन् पु० ब्रह्मदत्तनामके ऋषभेदे हरिवं० २० च० ।

पितृव्य पु० पितृर्भाता पितृ+व्यत् । ज्येष्ठे कनिष्ठे वा पितृ-

स्नातारि । [लुट् वेदे प्रत्यम् । कुशे यजु० ५।२६

पितृषट्ठन न० पितरः षोडशेति उपविशन्त्यत्र सद-व्याघारे

पितृष्वस्त्रे स्त्री इत० वा प्रत्यम् । पितृर्भगिन्याम् ।

पितृष्वस्त्रीय पु० स्त्री० पितुः स्वसुरपत्यम् । पितृष्वसुरपत्ये

पितृसन्निभ पु० पिता गुरुणा सन्निभा तुल्यता यस्य ।

पितृतुल्ये गुरुतुल्याश्च प्रा० वि० देवल्लोका यथा "व्याचा-

र्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । साहजः

श्च गुरुस्वाता मातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठो पितृ-

व्यश्च पुंस्ते गुरवो मताः" । [शब्दमाला ।

पितृभू स्त्री पितरं स्मृते स्मृ-क्तिप् । पितामहं २ सन्ध्यायां

पितृह पु० पितृहृदक्षिणः कर्णे उत्तरो देवहूः सूरतः भाग०

४।१६ । उक्ते दक्षिणकर्णे तस्य तथात्वञ्च समर्थितं "शा-

स्त्रश्रवणकाले वल्गाधिकाया दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्तते ।

शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डम् इत्येतावता

साध्येन प्रवृत्तमंजस्य कर्मकाण्डस्य दक्षिणकर्णेन श्रवण-

मिष्यते । अथ तदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहूतः पितृलोक-

मापकं पितृव्याणं प्रपद्यते । तदनेन प्रकारेण पितृव्यामा-

ह्वानं भवतीति पितृहृदक्षिणकर्णः" ४।१५।४८ श्रौधरेण

पितृ न० अपि+दो-क्त तादेशः अक्षोपः न दीर्घः । देहस्थे

पाहभेदे तत्त्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा

"पितृव्याणं द्वयं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् । सरं कटु

लघु क्षिप्रं तीक्ष्णमस्तन्तु पाकतः" । पीतक्षिरामम् नीलं

सारम् । एकं पितृं वातवज्रानास्थानकर्मभेदेः पञ्चविधम् ।

तेषां पितृनां नामान्याह "पाचकं रज्जुकक्षापि सा-

धकालोचके तथा । आजकञ्चेति पितृस्य नामानि

स्थानभेदतः" कथं पाचकादीनां स्थानान्याह "कन्या-

शये यक्ष्मणीक्रोद्धये लोचनद्वये । त्वचि सर्वशरी-

रेषु पितृं निवसति क्रमात्" अथ तेषां कर्मणाम् ।

"पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् । रसमूल-

पुरीषाणि विरेचयति नित्यम्" । पाचकं पितृभास-

पकाश्रयपथस्यं प्रवृत्तिमाहारं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं

लेह्यं चूष्यं येन पचति दोषरसमूलपुरीषाणि प्रथक्-

रोति च । तदग्न्याश्रयस्यैव स्वशक्त्या रसरज्जुगृह-

यस्य कफतमोपनोदनरूपयक्ष्मणप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्गलेपादि-

पाचनाद्यस्मिन्कर्माणां विशेषाणां पितृस्थानानामनुग्रहं

करोति । शेषाण्यपि पितृस्थानानि यक्ष्मणीहारीनि

भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरज्जुनादिकर्मभिरुपकरोती-

त्यर्थः । कथम्भूतं पाचकं पितृं शेषाग्निबलवर्द्धनम् शेषा

व्यग्नयः प्रथिव्यादिमहाभूतगणाः । यत उक्तं चरकेण

"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्णः सनाभसाः" इति ।

ऊष्णाणः कन्ययः । यत उक्तं वाग्भटेन "दोषघातमला-

दीनामूष्णेत्यानेयशासनम्" इति । दोषघातमलादीनामूष्णै-

वाग्निरित्यर्थः । रसादिसप्रधातुगताः तेषां बलवर्द्ध-

नम् यथा गृहे स्थापितानि रत्नानि खद्योतवद्दूर-

भास्वराणि तान्यपि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भ-

वन्ति तथा कन्याश्रयस्य पाचकाग्निजेजसा सर्वे व्यग्नयो

बलवन्तो भवन्ति तथा च वाग्भटः "अज्ञस्य पक्ता

सर्वेषां पक्ता सामधिको मतः । तन्मूलास्ते च तर्ह्यज्ञय-

वृद्धिज्यात्मकाः" इति । ननु पितृदान्योऽग्निराहोस्त्रि-

त्सिन्मैवान्नरिति सन्देहः । अच्यते पितृस्थोष्णादिगुण-

द्वाराहारपाचनरज्जनदर्शनादिकर्माणि न खलु पितृव्य-

तिरक्तेष्वान्योऽग्निः । तस्मादग्निरूपस्यैव पितृस्य स्थान-

भेदात्पाचकरज्जुकापकालोचकाजकक्ष्माः । तथा च

वाग्भटः “पाचकं तिलमानं स्यात् काठिन्याच्चास्य दो-
षता । अनुगृह्यत्वविकृतं पित्तं पाकोद्गर्शनैः । कु-
त्तृत्तृचिप्रभासेधाधीशौर्यं तनुमार्दवैः । पित्तं पञ्चात्मकं
तच्च पक्वमाशयमध्यगम् । पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैज-
सगुणोदयम् । त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।
पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा । तत्तस्यमेव
पित्तानां शेषाणामप्यनुपपन्नम् । करोति बलदानेन पा-
चकं नाम तत्सुतम्” । ननु यदि पित्तान्योरभेदस्तदा
कथं हतं पित्तस्य शसकभग्ने दीपकमिति । तथा सत्स्याः
पित्तं कुर्वन्ति न च तेऽग्निदीपिकरा इति । तथा सम-
दीपः समग्निश्चेत्यपि वक्तुं न युज्यते । तथा “द्रवं
स्निग्धमधोमञ्च पित्तं वज्रितोऽन्यथेति” । अतोच्यते ।
पित्तमग्नेः सन्तापिष्ठमम् । तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे
“अग्निर्भिन्नगुणैर्बुक्तः पित्तं भिन्नगुणैस्तथा । द्रवं स्निग्ध-
मधोगञ्च पित्तं वज्रितोऽन्यथा । तस्मात्तेजोमयं पित्तं
पित्तोष्मा यः स शक्तिमान् । स सञ्चरति कुक्षिस्यः सर्वतो
धमनीमुखैः । स कायाग्निः स कायोष्मा स पक्ता स
च जीवनम् । अनन्यगतिरित्येवं देहे कायाग्निरुच्यते”
अन्यच्च “वासपाश्वोश्चितं नाभेः किञ्चित् सोमस्य मण्ड-
लम् । मन्मध्ये मण्डलं सौर्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यव-
स्थितः । जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोशस्य दीपवत्” । तथा
च मधुकोषे “द्रवतेजःसमुदायात्मकस्यापि पित्तस्य तेजो
भागोऽग्निरिति” । तेन पित्तमप्यग्निरवन्मन्यते अतिता-
पिताद्योगोलकवत् । परमार्थतस्तु अग्निः पित्ताद्भिन्न ए-
वेति सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे “जाठरो भगवा-
नग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्माद्दसानाऽऽददानो
विभक्तुं नैव शक्यते । नाभौ मध्ये शरीरस्य विशेषात्
सोममण्डलम् । सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात्सूर्यस्य
मण्डलम् । प्रदीपवत्तल नृणां स्थितो मध्ये ऊताशनः ।
सूर्यो दिवि यथा तिष्ठत्येजोयुक्तैर्गर्भक्षिभिः । विशेष-
यति सर्वाणि पल्लवानि सरांसि च । तद्वच्चरीरिणां भुक्तं
ज्वलनो नाभिमाश्रितः । मधुस्रैः पचते क्षिप्रज्ञानाव्य-
ञ्जनसंस्कृतम् । सूक्ष्माद्येषु सत्त्वेषु यवमात्रः प्रमाणतः ।
सूक्ष्माद्येषु सत्त्वेषु तिलमात्रः प्रमाणतः । कृमिकीट-
पतङ्गेषु बालमात्रोऽवतिष्ठते” इति । पुनः प्रकृतमनुसरति
“रक्तं नाम यत्पित्तं तद्रूपं योषितं नवेत् । यत्तु
साधकसंघं तत्तुल्याद् बुद्धिं हतिं सृजति” । हतिं मेधाम्
“यदलोचकसंघं तद्रूपमङ्गुलीकारणम्” । भ्राजकं का-

न्तिकारि स्यात्तेषाम्यङ्गादिपाचकम्” इति पित्तादिनिरूपणम् ।
स्यानान्तरे तत्रैव पित्तप्रकृतिक उक्तो यथा “पित्तप्रक-
तिको यादृक् तादृशोऽप्य निगद्यते । अकालपलितो गौरः
क्रोधी स्नेही च बुद्धिमान् । वज्रमुक् तास्त्रनेत्रस्य स्वप्ने
ज्योतीर्षि पश्यति । श्यामकेशः क्षमी स्थूलो वज्रवीर्यो
महाबलः । पित्तं वज्रिर्वज्रजं वा तदस्मात् पित्तोद्भिक्त-
स्त्रीव्रतृण्यो बुभुक्षुः । गौरोष्णाङ्गस्तान्द्रस्तोद्धिरक्त-
शूरोभामी पिङ्गकेशोऽल्पलोमा” । पित्तस्योपशमहेतुरक्त-
सत्त्वैव “तित्तस्वादुक्पायशोतपवनच्छाया निशाधीजनज्यो-
त्स्नाभूम्हृदयन्त्रवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्पर्शनम् । सर्पि-
क्षीरविरकसेकृधिरस्त्रावप्रदेहादिकं पानाहारविहारभे-
षजमिदं पित्तं प्रशान्तिं नयेत्” । पित्तप्रकोपकारणा-
न्युक्तानि “कङ्कणोष्णविदाहितीक्ष्णज्वणक्रोधीपवा-
सातपस्त्रीसम्भोगतृपाकुधाभिजननव्यायाममद्यादिभिः ।
भुक्तेऽजीर्यति भोजने च शरदि योश्च तथा प्राणिनां
मध्याह्ने च यथाह् रात्रिसमये पित्तप्रकोपो भवेत्” भावः
“पित्तञ्च तित्तास्त्ररसञ्च सारकं तृणं द्रवं तीक्ष्णमिदं
मधौ वज्र । वर्षान्तकाले षट्शमर्द्धरात्रौ मध्यन्दिने
ऽलाप्य दिते च कुप्यति” राजनि० ।

पित्तघ्न लि० पित्तं हन्ति हन-उक् । १ पित्तनाशकद्रव्ये स्त्रियां
ङीप् । सा च २ गुडूच्यां शब्दच० ।

पित्तञ्चर पु० पित्तनिमित्तो चरः शाक० त० । पैसिके चरे

चरशब्दे ११७१ पु० साधकरोक्तं तल्लक्षणं दृश्यम् ।

पित्तद्राविन् पु० पित्तं द्रावयति द्रु-णिच् णिनि । मधुर-
जम्बीरे राजनि० ।

पित्तधरा स्त्री सृष्टोक्ते कलाभेदे “पृष्ठी पित्तधरा नाम
या कला परिकीर्तिता । पक्वमाशयमध्यस्था पङ्कजी
सा प्रकीर्तिता” । [रक्तपित्तशब्दे लक्षणं दि दृश्यम् ।

पित्तरक्त न० पित्तसंस्कृतं रक्तम् । रक्तपित्ते रोगे राजनि०

पित्तल लि० पित्तमस्यस्याधिक्येन सिद्धा० लच् । १ पित्त

वज्रले । पित्तं जाति स्ना-क । २ उपधातुभेदे रीतौ शूर्ज-

पले शब्दमा० ४ तोयपिप्लव्यां स्त्री मेदि० रीतिश्च द्विविधा

यथोक्तं राजनि० “शुक्ला स्निग्धा मृदुः शीता सुरङ्गा

स्त्रुतपलिणी । हेमोपमा शुभा स्निग्धा जात्या रीतिः

प्रकीर्तिता” । “रीतिरप्युपधातुः स्यात्तामस्य यवदस्य

च । पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनैः ।

संयोगस्य प्रभावेन तस्यान्येऽपि गुणा स्रजताः । रीति-

कायुगलं कसं तिलस्य कवणं रसे । शोधनं पाण्डुरो-

गङ्गां क्षमिन्ना नातिवेचनम् भावम् । तन्माराण्योधन-
विधिः कांक्ष्यगङ्गे १८४२ प्र० दृश्यः ।

पित्तातिसार पु० पित्तजनितोऽतिसारः शाक०त० । पित्त-
जनिते अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे १०७ प्र० दृश्यम् ।
पित्ताभिष्यन्द पु० पित्तकृतः अभिष्यन्दः शाक०त० । पित्तकृते
नेत्रजलचरणरूपे रोगभेदे अभिष्यन्दशब्दे १०७ प्र० दृश्यम्
पित्तारि पु० इत० । १ प्रपटे (चेतपापडा) रत्नाक्षयां
३३ वरे च राजनि० ।

पित्तत्रिं पित्तः इदं प्रियं वा पित्तत आगतं वा यत् ।
१ पित्तसम्बन्धिनि । २ पित्तार्थे तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यस्थाने
३ मधुनि ४ मचानक्षत्रे च राजनि० । तस्य पित्तदेवतत्वात्तत्स-
म्बन्धित्वम् । १ पित्तप्रिये माघे पु० ६ खमाषास्यायां तिथौ स्त्री
हेमच० ७ ज्येष्ठमातरि पु० ८ पौर्णमास्यां स्त्री शब्दच० ।
पित्तप्रावत् त्रिं पित्तः तत्सम्बन्धे अस्त्यस्य मत्प मस्य
वः दीर्घः । १ पित्तसम्बन्धियुक्ते रक्त्यायां स्त्री डीप् ।
४०८६१२ भा० ।

पित्तसत् त्रिं पित्तमिच्छति पत-सन् इत् अग्न्यासन्नोपः ।
१ पित्तमिच्छायुते रत्नगे पु० स्त्री० अमरः ।

पित्तसल पु० पित्तमिच्छत्यत्र पत-सन् पित्त-याधारे क-
ञ्च् । पथि मार्गे चणादि० ।

पिङ्ग पु० मृगभेदे यजु० २४।१२ [२ उदङ्गने च हेमच० ।

पिधान न० अपि+धा-ल्युट् अङ्गोपः । १ खादने अमरः

पिधानक पु० पिधानाय कायति कै-क । खड्गकोषे हेमच०

पिनङ्ग त्रिं अपि+नङ्-त्वा अङ्गोपः । परिहिते वस्त्रादौ
हेमच० ।

पिनाक पु० न० पा-रक्षणे आकन् नृट् भारोरात इत्त्वम् ।
१ शिवधनुषि उज्ज्वलद० । २ मूलास्त्रे अमरः ३ दिश एत-
रनामसु निघण्टुः ।

पिनाकिन् पु० पिनाक+अस्यर्थे इति । महादेवे अमरः
पिनाकभृगादयोऽप्यत्र । [जटा० ।

पिन्यास न० अपिग ने न्यासोऽत्र प्रा० व० अङ्गोपः । हिङ्गुनि
पिपतिषत् त्रिं पित्तमिच्छति पत-सन्-शतृ । १ पित्तमि-
च्छति । २ रत्नगे मेदि० । [२ रत्नगे राजनि०

पिपतिषु त्रिं पित्तमिच्छुः पत-सन् च । १ पित्तमिच्छौ

पिपासा स्त्री पातुमिच्छा पा-पाने सन् भावे च । पातुमिच्छा-
यास् सा च प्राणवृत्तिः कर्मभेदः "बभूवुषा च पिपासा
च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ । शोकमोहौ, शररस्य ज्वरा-
स्तस्य मङ्गमयः" भा० ति० । तत्तदः पित्तभेदस्तस्य

दृश्यम् । तारका० इतच् । पिपासित संजातपिपासे त्रि० ।

पिपीतक पु० ब्राह्मणभेदे येन पिपीतकीदादयोऽत्रतमाचरितम्
पिपीतकी स्त्री पिपीतकी ब्राह्मणभेदः स प्रवर्तकतयास्त्यस्य

अच् गौरा० डीप् । वैशाखशुक्लदादयाम् तद्विधानं भवि-

ष्यपु० "वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां

सुशीतलज्जैः स्नापयेत् केशवं प्रभुम् । पूजयेद्भस्व-

पुष्पादौर्ध्वपदीपैर्विधानतः । नैवेद्यैर्विधैश्चैव ताम्बूले-

रथ वाससा । जप्त्वा तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणमे-

त्ततः । दद्याद्विजेभ्यो विधिवत् कुम्भास्तोयसन्-

न्वितान् । प्रथमेऽव्दे चतुःकुम्भान् दद्यात्तद्वर्णसंयुतान् ।

माहाभिरङ्कितमीवान् सुशीतलज्जाम्बितान् । शुक्ल-

वस्त्रावृतसुखानुपवीतसुसंयुतान् । धनुर्वाणसमायुक्तान्

समोज्यदक्षिणाम्बितान् । द्वितीयेऽष्टौ घटान् दद्याद्-

धिशर्करसंयुतान् । तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकसंयु-

तान् । चतुर्थे षोडश घटान् दुग्धमण्डुलकसंयुतान् ।

दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः । दक्षिणां

शक्तितो दद्यात् भोज्यञ्चैव विशेषतः" पिपीतकब्रह्मण्ये

प्रति यमोपदेशः । तत्कालस्तु तित० उक्तः द्वादशीशब्दे

१७८६ प्र० दृश्यः । अधिकं तत्कथायां दृश्यम् ।

पिपीलक पु० अपि-पील-एवञ् अङ्गोपः । (डोयोपिण्डा)

ख्याते १ कीटे (जुदेपिण्डा) २ ख्याते कीटे स्त्री टाप् ।

हेमच० । अच्-पिपीलोऽप्यत्र शब्दच० गौरा० डीप्

पिपीलीत्यप्यत्र हेम० । जुदकीटे राजनि० ।

पिपीलिकामध्य न० पिपीलिकायामध्यमिव मध्यमस्य ।

चान्द्रायणभेदे पु० स्त्री० चान्द्रायणशब्दे १६।२ प्र० दृश्यम् ।

पिप्पक पु० स्त्री० शरव्यादेवतोद्देशेन आलभ्ये पक्षिणि अजादि-

टाप् । स्त्रीपक्षिभेदे स्त्री यजु० २४।४० ।

पिप्पटा स्त्री खाद्यभेदे त्रिका० ।

पिप्पल न० पा-अलच् प्रथो० । १ जले निघण्टुः २ वस्त्र-
खड्गभेदे च मेदि० । ३ अश्वत्थवृक्षे अमरः ४ वन्यनशुभ्ये

पक्षिणि च पु० शब्दच० । ५ कथावां (पिप्पल) स्त्री गौरा०

डीप् तुल्यः पिप्पलिः पिप्पली चात्र । तस्याः अक्षम्

अण् हरीतक्यां तस्य लुप् । तत्फलमेऽपि स्त्री ।

अस्यर्थे उत्करादि० च । पिप्पलीय तद्युते त्रि० । रेवत्यां

जाते इमित्तपुत्रभेदे पु० भाग० ६।१८६

पिप्पलाद पु० अग्निभेदे भाग० १।१६।६ [४।१११

पिप्पलायन पु० भरताहुजे भागवतप्रधाने ऋषभेदे भाग० १।

पिप्पलीष्टत न० चक्रदत्तोक्तैः द्रुतभेदे "पिप्पलीष्टसंघिकं"

कागक्षीरयुतं द्रवम् । एतदग्निविद्वद्ध्यर्षं सर्पिश्च चयका-
सिनाम् ।

पिप्पलीत्रोणि स्त्री नदीभेदे मार्क० पु० ५७ अ०

पिप्पलीमूल न० पिप्पल्या इव मूलमस्य । (पिप्पलीमूल) ख्याते
वृक्षे राजनि० “दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं
लघु । रुचं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् । आ-
नाहलीहृगुलमग्नं क्षमिवाचक्षयापहम्” भावप्र० । ततः
मत्वर्थे उत्करा० रु । पिप्पलीमूलीय तद्युते लि० ।

पिप्पलु पु० हृदिभेदे तस्य गोत्रापत्यं गगर्गं यज् । पैप्प-
लव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

पिप्पल्याद्य न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे “पिप्पलीं मधुकं विल्वं
शताह्वां मदनं वधाम् । कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं
देवदारु च । पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयु-
तम् । अर्शसां सूक्ष्मातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् । गुद-
निःसरणं शूलं मूलकच्छं प्रवाहिकाम् । कक्ष्यूरुष्टदौर्व-
ल्यमानाहं वक्ष्णान्नयम् । पिच्छास्रावं गुदे शोथं
वातवज्ज्वीविनिग्रहम् । उल्यानं बद्धदोषञ्च जयेच्चैवानु-
वासनात्” ।

पिंपिका स्त्री दलमले हेमच० । शुभसूचकत्वसक्तम् ।

पिप्पीक पुंस्त्री० खगभेदे वृ० सं० ८६ अ० तस्य दक्षिणदिक्स्थले
पिप्पु पु० असुरभेदे वृ० १५१५ भा० ।

पिप्पु पु० अपि+पु-डु अपरेल्लोपः । जटुले अमरः ।

पिप्पमाना स्त्री अपि+गन्ध-शानच् प्रथो० शब्दायमाने
पिप्पन लि० अपि+गन्ध-ल्युट् प्रथो० । अय्यक्तं शब्दाय-
माने शरत्तोभेदे पु० वृ० ६१६६ ।

पियारु पी-हिंसाया वा० आरुक् । हिंसे वृ० ११६०१५
“पीयति हिंसाकर्मेति” निरु० ४/२५

पियाल पु० पी-पाने कालन् । पीतसाले (पेयासाल) (सुर-
गा) वृक्षभेदे अमरः “पियालस्तु खरः स्तम्भसारो व-
ज्रवल्कलः । राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्द्धुष्यतः ।
सारः पित्तकफाक्षन्नक्षत्फलं मधुरं गुरु । क्षिग्धं सरं
मरुत्पित्तदाहज्वरदृषापहम् । पियालमज्जा मधुरो
दृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्ज्वरः क्षिग्धो वि-
रक्षी चासवर्द्धनः” भावप्र० ।

पिल प्रेरणे लु० उभ० सक० भेट् । प्रेरयति ते अपीपिलत् त ।

पिलिप्पनी स्त्री चिकणायाम् भुवि । यजु० २१/२२ “श्रीर्वै
पिलिप्पनी” शत० ब्रा० ११/२६/११ “अयत्येनामिति
श्रीशब्देन प्रथिवीति” वेददीपः ।

पिल पु० अपि+ला-वा० डु । पीलुवृक्षे शब्दरत्नावली ।
पिलनी स्त्री अपि+ला वा० डुन गौरा० डीम् । मूर्ध्यायां
रत्नमाला । टाकतायां रत्नमाला ।

पिलुपर्णी स्त्री पीलोरेव पर्णमस्याः डीम् प्रथो० । मोर-
पिल्ल न० क्लिद-ल पिन्नादेशः । शक्तिन्नचलुपि । शतयुते
लि० अमरः ।

पिल्लका स्त्री पिन्ना इव कायति कै-क । हस्तिन्यां शब्दमा०
पिव मेचने भा० पर० सक० सेट् इदित् । पिन्वति अपिन्वीत् ।
पिपिन्व पिन्वते । पिन्वनम्

पिश अवयवे समूहस्यांशभावे अक० दीपनायां सक० तदा०
सुचा० पर० सेट् । पिशति घटः समूहीभवतीत्यर्थः ।
“त्वष्टा रुपाणि पिशतु” वृ० १०/१८४/१ दीपयत इत्यर्थः
अपेक्षीत् पिपेक्ष ।

पिश(स) लि० पिश-क । १पापनिर्मुक्ते २वज्ररूपे न० ।

पिशङ्ग पु० पिश-अङ्गच् क्तिच् । पद्मधूलितल्ये १पिङ्गलवर्णं
शतवृत्ति लि० अमरः ।

पिशङ्गक पु० पिशङ्ग+स्कार्थे क । १पिशङ्गशब्दार्थे पिशङ्गेन
कायति कै-क । २विष्णौ ब्रह्मपुं ।

पिशङ्गभृष्टि लि० भृज-कर्मणि क्तिच् पिशङ्ग एव भृष्टिः
सारभूतोऽस्य । शुद्धपिङ्गलवर्णे वृ० १/२१५ भा० ।

पिशङ्गराति लि० पिशङ्गः वज्ररूपो रातिर्धनमस्य । वज्रध-
नस्यामिनि वृ० ६/११२ भा० । [पिक्ते ।

पिशङ्गिला स्त्री पिशं वज्ररूपं गिरति ख सप्त । दीतो

पिशाच पु० पिशितसाचामिति आ+चम-वा० ड प्रथो० ।

१देवयोनिभेदे २मेते च अमरः “अन्तरीक्षचरा ये च
भूतमेते पिशाचकाः । वर्जयित्वा रुद्रगणांस्तै तत्रैव
चरन्ति हि । नोर्द्धं विक्रमये शक्तिस्तेषां सम्भृतपा-
प्मनाम् । अत ऊर्ध्वं हि विमैन्द्र ! राजस्य ये कर्ते-
नसः । ते तृक्ष्यादधः सर्वे विहरन्त्यूर्ध्वमर्जिताः” इति
पाश्चे स्मरखण्डे १५ अ० । मेते यथा “अशौचालाहि”
तीक्ष्णं यस्य नोत्पद्यते वृषः । पिशाचत्वं भवेत्तस्य
दक्षैः आश्रयतेरपि” शु० त० । तन्निवारणे कुशलः
आकर्षणं कन् । पिशाचकं तन्निवारणकुलमे लि० स्वार्थे
पश्चा० अण् । पैशाच तदर्थे पिशाच इव कायति
कै-क । पिशाचतल्ये यच्चगुह्यकादौ ।

पिशाचकिम् पिशाचकः यक्षादिरस्यस्य स्त्रात्वेन पिशाचक+
इति चिक्तेचरे कुबेरे हेमच० । [शाखोटवृक्षे लि० ।
पिशाचद्रु पु० पिशाचप्रियः घनान्वकारत्वाद्द्रुः शा० त० ।

पिशाचमोचन न० खनामख्याते तीर्थभेदे स्कन्दपुराणम् ।

पिशाचसभ न० इत०कोवता । पिशाचानां सभायाम् ।

पिशाची स्त्री पिशाचजातिः स्त्री ङीष् । १पिशाचजाति

स्त्रियां तद्वन्त्ययुक्तायां शगन्धमांसां राजनि० । [सुतः ।

पिशिक पु० देशभेदे स च छ०सं० १४कूर्मविभागे दक्षिणस्या-

पिशित न०पिश-क्त । १संसे अमरः । २जटामांसां स्त्री वा

ङीप् सेदि० । [चसादौ पिशिताशादयोऽप्यत्र ।

पिशितभृज् लि० पिशितं भुङ्क्ते भुज-किन् । क्रव्यादे रा-

पिशि स्त्री पिश-क गौरा० ङीष् । जटामांसां राजनि० ।

पिशिल न० पिस-वा०इल । शरावे मृण्मयपात्रे शत०द्वा०

१।५।३।६ भा० कात्या० ५।३।४३ कर्कः ।

पिशुन न० पिश-उनन् किञ्च । १कुङ्कुमे अमरः । २नारदे

३काके च पु० ४स्त्रचके ५कूरे च लि० (पिङ्गिङ्)

६शाकभेदे स्त्री० टाप् सेदि० ।

पिष चूर्णने रु० पर०सक० अणिट् । पिनष्टि लृटि अणिवत्

पिपेय पेटा पिष्टः पेयः पेयणम् । “शुष्कचूर्णरूपेषु

पिषः” पा० एषूपपदे कर्मसु णसुल् कषा० यथाविध्यतु-

प्रयोगः “शुष्कपेषं पिनष्टुवींम्” भट्टिः “स्नेहने

पिषः” पा० स्नेहसाधने करणे उपपदे णसुल् ।

उदपेषम् पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः पेषमादिपरे उद-

कस्योदादेशः ।

पिष्ट न० पिष-क्त । १सीसके रत्नमाला २पिष्टके पु०न० “अ-

न्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं

मांसं मांसादष्टगुणं द्रवम् । द्रवादष्टगुणं तैलं मर्दनाच्च

च मच्छणात्” वैद्य० अस्य गुणाः “पिष्टं प्राणकरं रुजं

विदाहि गुरु दुर्जरम् । शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपि-

शविनाशनाः । वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टमिश्रष्ट-

मारुताः । मृगुङ्गाः सतिताश्चैव सज्जौद्रक्षारशर्कराः ।

भक्ष्या वक्ष्याश्च हृद्याश्च गुरवो हं हृणा परम् । सज्जेहाः

स्नेहसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः । गुरवस्तर्पणा

हृद्या वक्षोपचयवर्जनाः । मर्दितां मसितां क्षीर

नारिकेलहृतादिभिः । अवयवास्तु हृते पक्ता हतपूरोय-

स्यते । हतपूरो गुरुर्हृद्यः कफकृत्तमांसदः । रक्त-

मिच्छहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः” । गोधूमचूर्णं

समिता । “समिता मधुदुग्धेन खण्डैकामरिचादिभिः ।

हृते पक्ता क्षिपेत् खण्डे संयात्रे हं हृणो गुरुः । समिता

वेष्टिता माध्यं मधु दत्त्वा हृते श्रुता । मधुमस्तकसुष्टि

तदृष्यं गुरु दुर्जरम्” राजवल्लभः । १रूपे न०निघण्टुः ।

१चूर्णिते लि० ५पिष्टभेदे पु० । तस्यपयस्य शिवा०अयम् ।

पैष्ट तदपत्ये पुंस्त्री० । ततः गोत्रप्रत्ययस्य वङ्गत्वे हन्ते

अहन्ते च उपका० लुक् ।

पिष्टक लि० पिष्टस्य विकारः कन् । १पिष्टस्य विकारभेदे

संज्ञायां कन् । २अपूपे अस्त्री अमरः । कृताक्षयन्दे

भावप्र० वाक्यं दृश्यम् । शतिलचूर्णे न०राजनिः । ४नेत्र-

रोगभेदे सेदि० “स्नेहा मारुतकोपेन शुक्ले पिष्टसह-

चतम् । विष्टवत् पिष्टकं विद्धि मन्त्राज्ञादर्शसंज्ञिभम्”

माधवकरः ।

पिष्टप न० विशिष्टप्रत्यय विश-कय निपा० । भुवने अमरः ।

पिष्टपचन न० पिष्टं पच्यतेऽनेन पच-करणे ल्युट् । पिष्ट-

कपाकपाले कटाहदौ अमरः ।

पिष्टपाककृत् न० पिष्टस्य पाकं करोति आभारस्य कर्त्त-

त्वविवक्षायां कृ-कर्त्तरि क्तिप् लुक् च । १पिष्टपाकाधारे

पाले हेमच० कर्त्तरि क्तिप् । २पिष्टपाकके लि० ।

पिष्टपूर पु० पिष्ट इव पूर्यते पूरि-कर्मणि अच् । वटके

घातिकां हेमच० ।

पिष्टपाकभृत् न० पिष्टपाकं विभर्ति भृ-क्तिप् । पिष्टपा-

कपाले हेमच० ।

[सि०को० ।

पिष्टमय लि० पिष्टस्य विकारः मयट् । पिष्टविकारे भक्षादौ

पिष्टमेहिन् पु० पिष्टमिव मेहति मिह-णिनि । सुश्रुतोक्ते

प्रमेहभेदरोगयुते “पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही मेहति”

सञ्चतः ।

[(धूमवी) हेमच० ।

पिष्टवर्त्ति पु० पिष्टं वर्त्तयति वर्त्ति-इन् । सङ्गमाणादिचूर्णे

पिष्टमौरभ न० पिष्टस्यैव सौरभमस्य । चन्दने हारा० ।

पिष्टात पु०पिष्टमितातति अत-अच् । १पटवासे पटवासनाथे

सुगन्धद्रव्ये (आधारे) ख्याते २पटाथे च अमरः ।

पिष्टिक न० पिष्टमस्तस्य उत्पत्तिसाधनत्वेन ठन् । तण्डुल-

चूर्णभवे दूरात्तके (पिठालि) ख्याते पटाथे राजनि०

(पिठो) मसिद्धायां पिष्टहिदने स्त्री “दाहिः संस्थापिता

तोये ततोऽपहृतकञ्चुका । शिवायां बाधु संपिष्टा पि-

ष्टिका कथिता बुधैः” भावप्र० ।

पिष्टोही स्त्री श्वेतास्त्रिकायां राजनि० ।

पिष्टोद्वा न० पिष्टमिश्चितसुदकं शात०त० । “चूर्णतण्डुल-

मिश्रितजले भा० व्या० १११५० । [अपिपेसत्-त ।

पिस गतौ व्या०पर०सक०सेट् । पेसति अपेसीत् पिपेस ऋटि

पिस दीप्तौ वा चु० उभ०पक्षे व्या० घर०अक० सेट् इटि ।

पिसाति ते अपिपिसन् त । पचे पिंसति अपिपिंसि ।

पिस वावे बले च अक० वधे दाने नतो च सक० च० उच०
सेट् । पेसयति-ते अपीपिसत् त ।

पिसङ्ग पु० पिस-अङ्गच् किञ्च । पिसङ्गशब्दार्थे

पिहित त्रि० अपि+धा-त्त अपेरलोपः । शिरोहिते रचा-
च्छादिते च हेमच० ।

पी पाने दि० सक० आत्म० अगिट् । पीयते अपेष्ट । लप्
“निपीय यस्य क्षितिरेक्षिणः कथाञ्च” नैषधः पिबतेस्तु
निपाय इत्येव ।

पीठ पु० न० पीयते पिबते वा अत्र पा-ठक् पीठ-क वा
पृष्ठो-दीर्घः । (पीठे) श्चासनभेदे अमरः । २ व्रतिनामा-
सने त्रिका० तत्पार्थे स्त्री रत्नमाला गौरा० डीप् ।

पीठलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा

“वातुपाषाणकाष्ठैश्च पीठस्त्रिविधं उच्यते । घातवच्च
शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च । तदत्र संभवस्यामि
यदुपेक्षासुपयुज्यते” । तस्य मानम् “हस्तद्वयश्च दैर्घ्येण
तदङ्गं परिग्राह्यतः । तदङ्गेनोन्नतः पीठः सुख इत्य-
भिधीयते । हस्तद्वयद्वयाधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।

सुखो जयः शुभः सिद्धिः सम्पद् इति यथाक्रमम् । धन-
भोगसुखैश्चैव वाञ्छितार्थप्रदायकः । समदीर्घे सुखा
वाग्निर्विघ्ने विघ्नमापदः । आयासपरिग्राह्याभ्यां हस्त-
द्वयमितो हि यः । अङ्गहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम
विश्रुतः । दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्हस्तमितो हि यः ।

राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः । अत्राभिषेक-
मिच्छन्ति क्षितिपस्य पुराविदः । दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैः
षड्हस्तसंमितो हि यः । राज्ञां चित्तप्रसादार्थं
केलिपीठाभिधानकः । दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितो
हि यः । अङ्गपीठो ज्ञेयं नाम्ना भवेत् स च सुखप्रदः ।

कानको राजपीठः स्याज्जयो वा राजतः सुखः । राज्ञा-
मेवोपयोक्तव्यो लघवश्चोत्तरोत्तरम् । राजपीठे चि-
रायुः स्याज्जये सर्वां सही जयेत् । जारको जायये-
च्छतून् सुखे सुखमवाप्नुयात् । राजतः कीर्त्तिजननो
धनवृद्धिकरः परः । ताम्रः प्रतापजननो विपक्षक्षय-
कारकः । लौहस्तूपाटने सार्वः सर्वकर्मसु युज्यते ।

अपुष्पोष्णकराद्याः शत्रुक्षयफलप्रदाः” इति घात
पीठाः । अथ शिलापीठाः “वज्रपीठो वज्रपाशेरेव
नाम्यस्य दशगते । पद्मरागो दिनेशस्य चान्द्रकालो
विघ्नोरपि । राहोर्भारकतः पीठः शनेर्नीलसङ्घट्टनः ।
गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु बृहस्पतेः । शुक्रस्य

वेदूर्यमवः प्रावाहो मङ्गलस्य हि” । पुराणप्रसिद्धाः ।

“यो यस्य हि दशाजातः पीठलक्ष्य हि तन्मयः । स्फ-
टिकस्तु महीन्द्राणां सर्वप्राप्तेव युज्यते । अभिषेके च
यात्रायास्तत्त्वे जयकर्मणि । अवस्तान्तोपघटितः सं-
प्राप्ते पीठ इत्यने । गरुडोद्गाररचिते वर्षासु नृपति-
र्हवेत् । शुद्धरत्नमयं पीठं भजते धनगर्जिते । सा-
मान्यः प्राक्तरः पीठो विद्यासाय महीभुजाम् । एषां
मानं गुणाद्यापि विज्ञेया धातुपीठवत्” । काष्ठ-
पीठानां मानं पूर्ववदेव । “सम्पत्तिस्तुष्टद्वयार्थं” च-
म्भारजनितो जयः । जारको रोगनाशाय सुखः
शत्रुविनाशनः । सिद्धिः सर्वार्थसंसिद्धौ विजयाय च
वैरिणाम् । शुभः स्यादभिषेके च सम्पद्वैरिनिवारिणी ।
पालाशो जारकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः । जयः
स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः । सुखो रोगवि-
नाशाय सिद्धिः सर्वार्थदायिका । सम्पदस्तूपाटनावधौ
विज्ञेया पीठलक्षणम् । चान्द्रस्तु सुखः पीठा आभि-
षेके महीभुजाम् । जयः स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं
प्रयच्छति । जारको मङ्गलद्वयार्थमन्ये तु रतिद-
म्भराः । यज्ञतो निर्मितास्तु तु शास्त्राज्यफलदा-
यकाः । कालेयको जायको हि भूभुजाभिषेचने ।
पीठानशुक्रादीनामन्ये चन्दनवृद्धिदः । बाकुलस्य
शुभः पीठो भूभुजाभिषेचने । जयो रोगविनाशाय
सुखः सम्पत्तिकारकः । सिद्धिः सिद्धिप्रदा सम्पत् संप्राप्ते
विजयप्रदा । जारको जरणाय स्यादिति भोजस्य सम्प-
त्तम् । एवं सुगन्धिद्रुमाः ससारा ये च पादपाः ।
बाकुलेन समः कार्यं हवन् पीठस्य निर्णयः । ये शुक्ल-
काठा वृक्षास्तु वृद्धो लघवोऽथ वा । गान्धारीवृद्धः
पीठलोषां कार्यं क्षया शुष्कः । फलिनस्य ससाराश्च रक्त-
साराश्च ये नगाः । तेषां धानसवत् पीठलक्ष्यैव गुणसाव-
हेत्” । अथ निषिद्धपीठाः “विघ्नो निन्दितः पीठो लौ-
होत्थः सर्वपातके । शिलोत्थः शार्करो वर्ज्यः कर्करथ
विशेषवः । काष्ठेषु च पीठेषु नासारा नातिसारिणः”
तथा च “आम्बजस्तु कदम्बानामासमं वंशनाशनम्”
भोजस्तु हि “शुक्रः पीठो गौरवाय लघुलघवकारकः”
पराशरस्तु “नासज्यनर्तिस्तम्बस्य नाशुक्रनाशमा-
जतिः । पीठः स्यात् सुखसम्पत्त्यै नातिदीर्घो न वासनः ।
ये चाप्ये पीठवृद्ध्या वृद्धाः शिल्पिविनिर्मिताः । गुणान्
दीर्घाश्च मानश्च तेषां पीठवृद्धिर्दृश्येत् । विद्यायानेन

दिग्भिः यः शुद्धं पीठमाचरेत् । तस्य लक्ष्मीः स्वयं वेश्म
कटाचिन्नं विमुञ्चति । अज्ञानादथ वा मोहादयोऽन्यथा
पीठमाचरेत् । एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्वचं
कुलम् । शंकासामान्ये पुं हरिवं १६१क० ४ अक्षरभेदे
पुं भा० द्रो० १७क० । ५ देवतामूर्तिस्थापनाधारे पि-
ण्डकायां स्त्री डीप् स्वार्थे क पीडिका तत्कार्थे पि-
ण्डकाशब्दे लक्ष्यम् । ६ देवतापूजनाङ्गे हृदयरूपे स्वा-
चारे बल पूज्यपदार्थाः पूज्यदेवताश्च तन्त्रसारे उक्ता
यथा “पीठपूजां ततः कुर्यात् काधारशक्तिपूर्वकम् ।
प्रकृतिं कमठञ्चैव शेषं पृथ्वीं तथैव च । सुधासुधिं
मणिद्वीपं चिन्तामणिमृदङ्गं तथा । प्रसन्नानं पारिजातञ्च
तन्त्रे रत्नवेदिकाम्” । शारदायाम् “अनन्तं हृदये
पद्मं तस्मिन् सूर्येन्दुपावकान् । एषु स्वस्वकलां न्यस्य
नामाद्यक्षरपूर्वतः । सत्त्वादोन् त्रिगुणान्यस्य यथैवात्र
गुरुतमः । आत्मानमनरात्मानं परमात्मानमेव च ।
ज्ञानात्मानं प्रविश्यस्य न्यसेत् पीठमनुत्तमः” ।
पीठशक्तयश्च देवताभेदे इच्छाज्ञानादयस्तत्तत्कल्पोक्ताः
शारदादौ दृश्याः । ७ मन्त्रसिद्धिर्लज्जपस्थानभेदे तत्रापि
विष्णुचक्राण्य विभक्तस्य सतोदेहस्य तत्सदङ्गभेदपत-
नात् तत्तत्स्थानस्य पूज्यता तत्र पीठानि अक्षुप्रत्यङ्गभेद-
पतनं च तन्त्रचुडामण्युक्तं यथा
“एकपञ्चाशच्च पीठाः शक्तिभैरवदेवताः । अक्षुप्रत्यङ्गपा-
तेन विष्णुचक्रक्षतेन च । समास्य यपुषो देव ! हिताय
त्वयि कथ्यते । ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलो-
चनः । कोट्टरीणा रुद्रादेव ! त्रिगुणा या दिग्ग्वरी ! १
करवीरे त्रिनेत्रं मे देवो मङ्गिप्रमहिनी । क्रोधीशो
भैरवस्तत्र २, सुगन्धायाम् नासिका । देवस्यस्वकनाभा
च सुनन्दा तत्र देवता ३ काश्रीरे कण्ठदेशस्य त्रिसन्ध्य-
श्वरभैरवः । महाभाया भगवती गुणातीता वरप्रदा ४ ।
ज्वालासुखां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः । अम्बिका
सिद्धिदानास्त्री ५, स्तनो ज्वालाश्वरे मम । मीषणो भैर-
वस्तत्र देवी त्रिपुरसालिनी ६ । हृद्यपीठं वैद्यनाथे वै-
द्यनाथस्तु भैरवः । देवता जयदुर्गास्वा ७, नेपाले जात्र
मे शिव ! । कपाली भैरवः श्रीमान् महाभाया च दे-
वता ८ । मालवे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर ! ।
कामरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ९ । उत्कले नाभि-
देशस्तु विरजाक्षेत्रमुच्यते । विमला सा महादेवी जग-
दायस्तु भैरवः १० । गण्डकां गण्डपातस्य तत्र सिद्धिर्न

संशयः । तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिसु भै-
रवः ११ । बल्लभायां वामबाहुवर्द्धलाख्या च देवता ।
भीरुको भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः १२ । उत्पलिन्यां
भूर्परञ्च साङ्गल्यकपिलाश्वरः । भैरवः सिद्धिदः सा-
क्षादेवी मङ्गलचण्डिका १३ । चट्टले दक्षवर्द्धने भैरव-
चन्द्रशेखरः । व्यक्तरूपा भगवतो भवानी तत्र देवता ।
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे १४ । त्रिपुरायां
दक्षपादो देवी त्रिपुरसुन्दरी । भैरवस्त्रिपुरेश्वर्य सर्वा-
भीष्टप्रदायकः १५ । त्रिस्तोतायां वामपादो भ्रामरी
भैरवेश्वरः १६ । योनिपीठं कामगिरी कामाख्या तत्र
देवता । यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी ।
यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः । सर्वदा
विहरेद्देवी तत्र सतिर्न संशयः । तत्र श्रीभैरवी देवी
तत्र च जेष्ठदेवता । प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी
त्रिपुरात्मिका । वगला कमला तत्र भुवनेश्वी सभूमिनी ।
एतानि नवपीठानि शंसन्ति नव भैरवाः १७ । यक्षुख्ये प
हसस्य प्रयागे ललिता भवः १८ । जयन्यां वामजङ्घा
च जयन्ती कमदोत्तरः १९ । भूतघात्री महाभाया भैरवः
चीरकण्ठकः । युगाद्या सा महाभाया दक्षाकृष्टः पदो
मम २० । नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली च मे ।
सर्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता २१ । भुव-
नेश्वी सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटनः । देवता वि-
मलानाम्नी संवर्तो भैरवस्तथा २२ । वाराणस्यां विशा-
खाची देवता कालभैरवः । कणिकणीति मिश्राता
कुण्डलञ्च मम श्रुतेः २३ । कन्याश्रमे च मे पृष्ठं निमिषो
भैरवस्तथा । सर्वाणी देवता तत्र २४, कुरुक्षेत्रे च सु-
लफतः । स्याणुनाम्ना च सावित्री २५ मणिवेदिकदेशतः ।
मणिबन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः २६ । श्रीशैले च
मम सीमा महालक्ष्मीस्तु देवता । भैरवः संवरानन्दो
देशदेशे व्यवस्थितः २७ । काङ्गोदेशे च कङ्गालो भैरवो
रुद्रनामकः । देवता देवगर्भास्वा २८ नितम्बः कालमाधवे ।
भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली सुसिद्धिदा २९ । दङ्गा दङ्गा
नमस्तु त्व मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् । शोणाख्ये अद्रसेनस्तु
नर्मदाख्या नितम्बकम् ३० । रासगिरी तत्रा नाभा शि-
वानी चण्डभैरवः ३१ । छन्दावने केशजाले उमानाम्नी
च देवता । भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ३२ ।
संहाराख्य चर्हुदन्ते देवी नारायणी शुचौ ३३ । अयो-
दन्ते महाकृष्टो वाराहो पञ्चसागरे ३४ । करतोयातटे

तत्पुं वामे वामनभैरवः । अपर्यां देवता तत्त ब्रह्मरूपं
करोद्गवा३५ । श्रीपर्वते दक्षगुल्फं तत्त श्रीसुन्दरीया ।
सर्वसिद्धीश्वरी सर्वा सुनन्दानन्दभैरवः३६ । कपालिनि
भीमरूपा वामगुल्फविभागतः । भैरवश्च महादेव ! सर्वा-
नन्दः शुभप्रदः३७ । उदरश्च प्रभासे मे चन्द्रभागा व-
शस्त्रिनी । वक्रतुण्डो भैरवश्चो३८ दर्शो भैरवपर्वते ।
अवन्त्याश्च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः३९ । चित्रक
भ्रामरी देवी विक्ताख्या जलेस्थले । भैरवः सर्वसिद्धी-
शक्तत्त सिद्धिरनुत्तमा ४० । गण्डोगोदावरीतीरे वि-
श्वेशो विश्वमातृका । दण्डपाणिभैरवस्तु४१ । वामगण्डे
त राक्षस्यो । भैरवो वल्लभाभस्तु तत्त सिद्धिर्न संशयः४२ ।
रत्नावल्यां दक्षस्तम्भे कुमारी भैरवः शिवः४३ । मिथि-
लायां महादेवी वामस्तम्भे महोदरः४४ । नलाहाट्यां
नलापातो योगीशो भैरवस्तथा । तत्त सा कालिकादेवी
सर्वसिद्धिप्रदायिका४५ । कर्णाटे चैव कर्णो मे त्वभीरुनाम
भैरवः । देवता जयदुर्गाख्या नानाभोगप्रदायिनी ४६ ।
वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः । नदी पापहरा
तत्त देवी महिषमर्दिनी४७ । यशोरे पाणिपद्मश्च देवता
यशोरेश्वरी । चण्डश्च भैरवस्तत्त यत्त सिद्धिमवाप्नु-
यात्४८ । अट्टहासे चौहपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्त सर्वाभीष्टप्रदायकः४९ । हारपातो
नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः । नन्दिनी सा महादेवी
तत्त सिद्धिर्न संशयः५० । मङ्गायां तुपूरश्चैव भैरवो रा-
क्षसेश्वरः । इन्द्राक्षी देवता तत्त इन्द्रोपासिता पुरा५१ ।
विराटदेशमध्ये त पादाङ्गुलिनिपातनम् । भैरवश्चाष्टता-
प्यश्च देवी तत्ताम्बिका स्मृता ५२ । मागधे टण्डजङ्गा
मे व्योमकेशस्तु भैरवः । सर्वांनन्दकरी देवी सर्वांनन्द
फलप्रदा५३ । (पुस्तकान्तरपाठसंवादात् पीठद्वयाधिक्यं
लिपिकरप्रसादात् पीठद्वयस्य निर्मूलता तत्त कथो निर्मू-
लता तत्त शक्तुमोविवेचयितम्) । एतास्ते कथिताः
यत्त । पीठनाथाधिदेवताः । जेलाधीशं विना देव । पूज-
येन्नान्यदेवताम् । भैरवैर्हि यते सर्वं जपपूजादिमाध-
नम् । अज्ञात्वा भैरवं पीठे पीठशक्तिश्च शङ्कर ! ।
माणनाथ ! न विध्येत् त कल्यकोटिजपादिभिः ।
अन्यान्यपि सिद्धपीठानि कुञ्जिकातन्त्रे ७ पटलोक्तानि यथा
“सूयतां सावधानेन सिद्धपीठं पतिव्रते ! । यस्मिन् सा-
धनसालेण सर्वसिद्धीश्वरी भवेत् । साधावती संपुरी
काशी गोरक्षचारिणी । हिङ्गुला च महापीठं तथा

जालन्धरं पुनः । ज्वालासुखी महापीठं पीठं नगर-
सम्भवम् । रामगिरिर्महापीठं तथा गोदावरी प्रिये ! ।
नेपालं कर्णस्तम्भ महाकर्णं तथा प्रिये । अयोध्या च
कुरुक्षेत्रं सिंहलाख्यं मनोरमम् । माणपुरं हृषीवेशं
प्रयागश्च तपोवनम् । बदरी च महापीठमम्बिका अर्द्ध-
नालकम् । त्रिवेणी च महापीठं गङ्गासागरसङ्गमम् ।
नारिकेलश्च विरजा सङ्गडीयानं महेश्वरी । कमला
विमला चैव तथा माहेश्वरी पुरी । वाराही त्रिपुरा चैव
वाग्मती नीलवाहिनी । गोवर्द्धनी विन्ध्यगिरिः काम-
रूपं कलौ पुगे । वण्टाकर्णोऽक्षयसीवो माधवश्च सुर-
ेश्वरि ! । सीरघामं वैद्यनाथं जानीयाद्दामलोचने ! । का-
मरूपं महापीठं सर्वकामफलप्रदम् । कलौ शीघ्रफलं देवि !
कामरूपे जपः “तः” । “पीठप्रसङ्गाद्देवेशि ! पीठानि
ष्टणु भैरवि ! । शृणु तानि महाप्राप्ते ! श्रेष्ठस्थानानि
यानि च । सिद्धिप्रदानि साधनानि महद्भिः सेवितानि
च । पुष्करश्च गयाक्षेत्रं अक्षयाख्यवटस्तथा । वराह
पर्वतश्चैव तीर्थं क्षामरकण्टकम् । नर्मदां यमुनां पिङ्गां
गङ्गाद्वारं तथा प्रिये ! । गङ्गासागरसङ्गमश्च कुशावर्तश्च
विल्वकम् । श्रीनीलपर्वतश्चैव कलम्बकुञ्जिके तथा । भृगु-
तङ्गश्च केदार शर्वप्रियमहाचक्षुम् । ललिता च सु-
गन्धा च शाकम्बरीपुरप्रियम् । कर्णतीर्थं महागङ्गा
तण्डिकाश्च एव च । कुमाराख्यप्रभासौ च तथा
अन्या सरस्वती । अगस्त्याश्चमण्डि मे कन्याश्चमनतः
परम् । कौशिकी सरयूशोणव्योतिःसरःपुरःसरम् ।
कालोदकं प्रियं श्रीमत् प्रियसुत्तरमानसम् । मतक्यापी
सप्तार्चिर्महाविष्णुपदं महत् । वैद्यनाथं महातीर्थं
प्रियः कालञ्जरी गिरिः । रामोद्भेदं गङ्गोद्भेदं हरो-
द्भेदं महावनम् । भद्रेश्वरमहातीर्थं लक्ष्मणोद्भेदमेव
च । जानीहि प्रियश्रेष्ठा च कावेरी क्षपिलोदका ।
सोमेश्वरं शुक्लतीर्थं कल्याणेश्वरप्रभेदकम् । पाटला च
महावोधिर्नगतीर्थं मदन्तिके । पुष्यं रामेश्वरं देवि !
तथा सेवर्जं हरः । ऐलेयकवनश्चैव गोवर्द्धनसर्जप्रि-
यम् । हरिश्चन्द्र पुरश्चन्द्रं पृथूदकमथ प्रिये । इन्द्र-
नीलं महानादं तथैव प्रियमैनकम् । पञ्चाप्सरः पञ्चपटी
वटी पर्वटिका तथा । गङ्गाविलसङ्गमश्च प्रियनादवटं
तथा । गङ्गारासाचक्षुश्चैव तथैव कण्ठमोचनम् । मौतने
श्वरतीर्थश्च वशिष्ठीतीर्थमेव च । हारीतश्च तथा देवि !
अक्ष्णावर्तं शिवप्रियम् । कुशावर्तमभिश्चैव हंसतीर्थं

तथैव च । पिण्डारकवनं स्थातं हरिद्वारं तथैव च ।
तथैव वदरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च । जयन्तो विज-
यन्तु सर्वकल्याणदं प्रिये ! । विजया सारदातीर्थं भद्र-
कालेश्वरं तथा । अश्वतीर्थं सुविख्यातं तथा देवि ! शिव-
प्रियम् । ओषधती मदी चैव तीर्थसम्प्रदं तथा । आग-
सिङ्गमाटगणं करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरं तीर्थं
खिङ्गाख्यं सर्वमोहनम् । किरीटसुतरे तीर्थं दक्षिणे
तीर्थसुतसम् । विशालतीर्थं काल्याख वनं हन्दावनं
तथा । ज्वालामुखी हिङ्गुला च महातीर्थं गणेश-
रम् । आनीहि सर्वतीर्थानां हेतुस्थानानि सुन्दरि ! ।
अथ सज्जिहि तानि सर्वदेवा महर्षयः । पितरो योगि-
नश्चैव ये ये सज्जिपरायणाः । आशु सिद्धिं कर्माणि
अत्राभक्तिमतं प्रिये ! । पुण्यकाले पठेद्यस्तु तत्पुण्यम-
क्षयं भवेत् । आशु काले पठेद्यस्तु जुहुयाद्वापि भ-
क्तिः । अक्षयं तद्भवेत् सर्वं पितृणां परमं सुखम् ।
अथानु स्थाने पठेद्यस्तु सिद्धिर्भवति तत्त्वणात् । अथ
वक्ष्ये भक्ष्यानि ! यत् यत् देवता शृणु । यत् ते यानि
नामानि कर्थायस्थामि तत् शृणु । मन्त्रोऽहं परमानन्दे
तत्कथामृतवारिधौ । पुष्करे कमलाक्षी च गयायाश्च
गणेश्वरी । अक्षया चाक्षयवटेऽमरेशोऽमरकण्ठके । व-
राहपर्वते च त्वं वराहो धरणीप्रिया । नर्मदा नर्मदा-
याश्च काञ्चिन्दी यमुनाजले । शिवाश्रिता च गङ्गाया
मन्त्रा देहलिकाम्भजे । शारदा सरयूतीरे शोणे च कन-
केश्वरी । अग्रकाशा सदा देवी ज्योतिर्मय्यसि सङ्गमे ।
ओनामा श्रीगिरौ चैव काशी काशीदके तथा । महो-
दरी महातीर्थं नीला चोत्तरमानसे । मातङ्गिनी
मतङ्गे च गुप्ताचिर्विष्णुपादके । स्वर्गदा स्वर्गमार्गे च
गोदावर्यां गणेश्वरी । विमुक्तिश्चैव गोमत्यां विपाश्यां
महाबला । शतद्रुमं शतरूपा च चन्द्रभागा च तत्र वै ।
ऐरावत्याश्च देवीनां सिद्धिदा सिद्धितीरके । दक्षा पञ्चनदे
चैव दक्षिणा त्वं प्रकीर्तिता । औजसे वीर्यदा च त्वं स-
ङ्गमा तीर्थसङ्गमे । वासुदायामनन्ता त्वं कुरुक्षेत्रेऽरुणे-
क्षणा । तपस्विनी पुण्यतमा भारती भारताम्भजे ।
सुकथा नैमिषारण्ये पाण्डवी च पाण्डुरानना । विशा-
लायां विशालाक्षी सखण्डश्रे शिवात्मिका । अङ्गा कन-
खले तीर्थं शङ्खदुर्जिनीश्वरी । सुवेशा सुमना गौरी
मानसे च सरोधरे । नन्दापुरे महामन्दा ललिता ल-
लितापुरे । अङ्गाक्षी ब्रह्मशिरसि महापातकनाशिनी ।

पूर्णिमा चेन्दुमत्याश्च सिन्धौरतिप्रिया सदा । काङ्गवी-
सङ्गमे वृत्तिः स्वधा च पितृवृत्तिदा । पुण्या वृद्धसि-
तायाश्च प्रपायां पापनाशिनी । शङ्खसंहरणे चैव घो-
ररूपा महोदरी । स्वर्गोद्भेदे महाकाशी प्रवला च
महावने । भद्रा च भद्रकाली च भद्रेश्वरी शिवप्रिया ।
भद्रेश्वरे रमा विष्णु प्रिया विष्णुपदे तथा । दारुणा नर्म-
दोद्भेदे कावेर्यां कपिलेश्वरी । मेदिनी कृष्णवेश्यायां सं-
भेदे शुभवासिनी । अङ्गा च शुक्रतीर्थे च प्रभासे चे-
श्वरी तथा । महाबोधौ महाबुद्धिपाटले पाटलेश्वरी ।
सुवला नागतीर्थे च नागेशी नागवन्दिता । मदली च
मदली च प्रमदा च मदन्तिका । मेघसूना मेघवासि वि-
विद्युत्सौदामनीच्छदा । रामेश्वरे महाबुद्धिर्वीरा चैला-
पुरे सती । पिवाहमागंके दुर्गा सुवेशा सुरसुन्दरी ।
काल्यायनी महादेवी गोवर्द्धनेऽखिलात्मिका । शुभेश्वरी
हरिचन्द्रे, पुरचन्द्रे पुरेश्वरी । पृथुदके महावेगा सैना-
केऽखिलवर्द्धिनी । इन्द्रनीले महाकान्ता रत्नवेशा सु-
शोभना । माहेश्वरी महानादे, महोत्तमा महावने ।
पद्माप्सरसि सारङ्गा, पञ्चव्यां तपस्विनी । वटीशी व-
टिकायाश्च सर्वार्थं सुराङ्गिणी । सङ्गमे विन्ध्यगङ्गाख्या,
विन्ध्ये श्रीविन्ध्यवासिनी । महानन्दा नन्दवटे, गङ्गावा-
टाचले शिवा । आर्यावर्ते महार्या त्वं, विमुक्तिर्क्ष-
मोचने । अङ्गुहासे च चासुखदा, तन्ने श्रीगौतमेश्वरी ।
वेदमयी ब्रह्मविद्या वाशिष्ठे त्वमरुन्मती । हारीते हरि-
णाक्षी च ब्रह्मावर्ते ब्रजेश्वरी । गायत्री चैव सावित्री
कुशावर्ते कुशप्रिया । हंसेश्वरी महातीर्थं परहंसेश्वरे-
श्वरी । पिण्डारकवने धन्वा सुरसा सुखदामिनी । ना-
रायणी वैष्णवी च गङ्गादारे विमुक्तिदा । श्रीविद्या
वदरीतीर्थं, रामतीर्थं महावृत्तिः । जयन्ती च जय-
न्ते त्वं, विजयन्तेऽपराजिता । विजया च महाशुद्धिः,
सारदायाश्च सारदा । सुभक्षे भद्रा, मध्या भद्रकालेश्वरे
तथा । महाभद्रा महाकाशी हयतीर्थं गणेश्वरी ।
वेददा वेदमाता च विदेशे वेदमस्तके । युवत्याश्च महा-
विद्या, महानद्यां महोदया । चण्डिका च त्रिपदे चैव आ-
गलिङ्गे वलिप्रिया । माहदेशे जगन्माता, करवीरपुरे
सती । माखवे रङ्गिणी राधा परमा परमेश्वरी ।
सप्तगोदावरे तीर्थं देवर्षावस्थितेश्वरी । अयोध्यायां भ-
वानी च जयदा जयमङ्गला । माधवी मधुरायाश्च देवकी
यादवेश्वरी । हन्दागोपेश्वरी राधा रासहन्दावने रमा ! ।

कात्यायनी महामाया भद्रकाली कलावती । चन्द्रमाला
महायोगा महायोगिन्यधीश्वरी । वज्रेश्वरी यशोदेति
वल्लभीगोकुलेश्वरी । काञ्चरां कनककाञ्ची स्यादवन्त्या-
मतिपावनी । विद्या विद्यापुरे चैव विमला नीलपर्वते ।
रामेश्वरी सेतुवन्धे, विमला पुच्छोत्तमे । विरजा नाग-
पुण्यां भद्राश्चे भद्रकर्णिका । तमोलिप्ते तमोष्ठी च
स्वाहा सागरमङ्गमे । कुलश्रीर्विशद्विद्य साधवी मा-
धवप्रिया । मङ्गला मङ्गले कोटे, राढ़े मङ्गलचण्डिका ।
ज्वालासुखी शिवापीठे मन्दरे भवनेश्वरी । काबीघाटे
पुच्छकाली, किरीटे च महेश्वरी । किरीटेश्वरी महा-
देवी, लिङ्गाख्ये लिङ्गवाहिनी । साक्षात् सर्वत्र भक्तानाम
भक्तानां कुतोऽपि न । अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धस्या-
नानि सुन्दरि ! । सर्वपापविनाशार्थं सर्वसिद्धिप्रदं नृ-
णाम् । निर्मितानि शिवेनेह सिद्धस्थानानि यानि च ।
श्रुत्वा मनसि भाव्यानि प्रकाश्यान्धिकारिषु । अमरेश
महापीठे कुशतङ्कारसंज्ञकः । तत्र दुर्गादयं नाम च-
ण्डिका च महेश्वरी । प्रभासे सोमनाथोऽसौ देवी च
पुष्करेक्षणा । देवदेवाधिपः शङ्खुर्नैमिषे च महेश्वरः ।
तत्र प्रजा च देवी च शिवानी लिङ्गधारिणी । पुष्करे च
राजगन्धिः पुरहता महेश्वरी । श्रीपर्वते श्रिया नाम्ना
शङ्करस्त्रिपुरान्तकः । सायावी शङ्करी तत्र भक्तानाम-
खिलार्थदा । ज्येष्ठे च महास्थाने शङ्करी च त्रिभु-
विनी । त्रिशूली शङ्करस्तत्र सर्वपापविमोचकः । आ-
न्नातकेश्वरे सृज्यः सृज्याख्या परमेश्वरी । गणक्षेत्रे म-
ङ्गलाख्या शिवो यः प्रपितामहः । कुरुक्षेत्रे शिवः स्यात्पु-
त्रिवा स्यात्पुत्रिप्रिया परा । इष्टनाभे खड्गसूत्र देवी स्वा-
यम्भुवा मता । उग्रः कनखले प्रोक्तः शिवोऽग्रे शिवव-
त्तमा । विमलेश्वरे विश्वशङ्खुरिष्टा विश्वप्रिया सदा । अ-
वृहत्वा महानन्दो महानन्दा महेश्वरी । महान्तको
महेश्वरे च पार्वती च महान्तका । भीमेश्वरो भीमपीठे
शिवा भीमेश्वरी तथा । वज्रपादे भवो नाम भवानी
भवनेश्वरी ! अद्रिच्छटे महायोगी रुद्राक्षी परमेश्वरी ।
अविमुक्ते महादेवो विशालाक्षी शिवा परा । महामाये
हरोरुद्रो महाभागा शिवा तथा । महाबलश्च गोकर्णे
शिवभद्रा च चण्डिका । भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च
कर्णिका तथा । सुपर्णाख्ये सहस्राक्षः उत्पला परमे-
श्वरी । स्यात्सुसंज्ञे शिवः स्यात्पुरीशस्या श्रीधरा शिवा ।
कलाख्ये महास्थाने कलालाख्यो महेश्वरः । कलालाक्षी

महेशानी सकलार्थप्रदायिनी । छागला तु कपर्दी च
प्रसभा च महेश्वरी । जर्दुरेता खरख्ये च सन्ध्याख्या
परमेश्वरी । साकोटे च महाकोटः शिवा च सुखके-
श्वरी । मातुलेश्वरपीठे च करवीरार्च्य श्रेष्ठरा । श्रीम-
द्यामपुरे साक्षात्परनामा सभापतिः । शिवः सभापति-
नाम यत्र नृत्यति शङ्करः । आत्मानन्दमहानाद पूर्ण-
नन्दमहार्णवम् । नृत्यन्तं यत्र देवेशं देवेशी परि-
पश्यति । तत्र चाशु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत् ।
नृत्यन्तं यत्र सर्वेशं वीक्ष्य लोको विमुच्यते ! पुण्यस्थानेषु
सर्वेषु स्थानमेतन्ननोरमम् । यद्युत्कर्माणि सर्वाणि
अस्ययाणि भवन्ति वै । तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिव-
गङ्गाख्यमद्भुतम् । तडागमस्ति तत्तीरे दक्षिणे नृत्यती-
श्वरः । तटाकेऽस्मिन् वसन् स्नात्वा सभानाथं समीक्ष्य च ।
अष्टोत्तरसहस्रान्तु “जपेच्छुद्धोसदान्वितः । यानि ते क-
थितान्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवताः । पिबतः सिद्धगन्धर्वा
सिद्धयः सर्वसिद्धिदाः । अत्र दत्तं हतं जप्तं ज्ञानमलय-
पुष्पदम् । यद्युत् प्रकीर्तितं नाम तैरेव परिपूज्य च ।
प्रणवादिहृदलेन लभतेऽभीष्टसुखम् । भोजयेद्ब्रह्मा-
क्ष्णान् योऽत्र अक्षयं फलमश्नुते । इह नानासुखं
भुङ्क्ता हरगौरीपुरं व्रजेत् । शोकदुःखविनाशोऽयं क-
रणानिधिरीश्वरः । निर्भये सर्वसम्पत्त्यै पुण्यत्रेताणि
भूतले । अकाशे पुण्यप्रशान्तानामनेकपुण्यप्रसाधनैः । आ-
स्तिकानां भवेदत्र निवासः साधनं प्रति । तस्माद्यत्नेन
कर्त्तव्यमत्र साधनसुखम् ।”

कालिकापु० १८ अ० एकपञ्चाशत्पीठोत्पत्तिर्दृष्ट्या ।

पीठकैलि पु० पीठमहर्षे नायकसहायभेदे लिङ्गा ।

पीठगात्र न० लेख्यव्रताङ्गाष्टदशकमलावयवभेदे व्रत० त० ।

पीठचक्र न० पीठ इव चक्रमस्य । शकटादौ “पीठचक्रेण
गोयुक्तेनेत्येके” आश्व० अ० ४।२।६ “गोयुक्तेन पीठच-
क्रेण शकटादिना” नारा० ।

पीठन्यास पु० पीठे न्यासः । पीठदेवतानां आधारशक्तिप्रक-
त्यादीनां प्रणवादिनमोऽन्तेन हृदये न्यासभेदे तन्त्रसारः

पीठभू स्त्री प्राकारसमीपस्थे भूभागे वस्रे हेमच० ।

पीठमहर्षे पु० नायकसहायभेदे “दूरावर्तिनि स्यात् तस्य
मासङ्गिकेतिवृत्ते तु । किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय ए-
वास्य पीठमर्दाख्यः” । “तस्य नायकस्य बह्व्यापिनि
प्रसङ्गागतेतिवृत्तेऽनन्तरोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चि-
दूनः पीठमर्दानामां सहायो भवति । यथा राम-

चन्द्रादीनां सपीवादयः साहित्यदर्पणे उक्तम् ।
पीठसर्प त्रि० पीठे सर्पति रूप-स्य च । खड्गे भा० व० ३५ अ० ।
यिनि पीठसर्पिन् तदार्थे हारा० ।

पीड वधे विवोडने च चु० उभ० सक० सेट् । पीडयति ते हृदि
आपिपीडत् त । पीडा पीडनम् । धान्यादिर्मर्दने च ।

आ+भूषणे सक० । आपीडयति आपीडा ।

अनादिपूर्वकसु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते विवोडने ।

पीडन न० पीड+भावे लुट् । १३ः खोत्यान्ने २३स्यादीनां
मर्दने (माडा) (टेपा) श्वपापारभेदे "गर्भोऽभिजातविष-
माश्चनपीडनाद्यैः पक्वं दृमादिव फलं पतति लघेन"
माधवकरः ।

पीडा स्त्री पीड-भावे भिदा० खड् । १३ः खोत्यां २३ः खे च
कपायां ४शिरोमात्रायां ५सरलवृत्ते च सेदि० ।

पीडित त्रि० पीड-क्त । १३ः यिने २३ः मर्दिने शस्त्रीणां करणभेदे
सेदि० "सहस्राणां धिका मन्त्रा दण्डकाः पीडिता ह्ययाः"
तन्मसारोक्ते ४मन्त्रभेदे पु० भावे क्त । ५पीडायां न० ।

पीत त्रि० पा-कर्मणि क्त । १पानकर्मणि भावे क्त । २पाने न०
पिबति वर्णान्तरं पा-जला० कर्त्तरि क्त । ३वर्णभेदे पु०
४तद्वति त्रि० अमरः । ५हरिताले न० सेदि० । पीतं
पानसस्तप्रस्य स्य च । ६पानकर्त्तरि त्रि० "वनाय पीत
प्रतिवञ्चवत्पाम्" रघुः । काव्ये वर्णनीयपीतवर्णद्व-
याणि कविकल्पलतायास्तुक्तानि यथा "पीतानि ब्रह्म
जीवेन्द्रश्च गरुडे ४वरदृष्टमजटाः ६ । गौरी ७ दापरद
गोमूत्र ८ मधु ९ वीररसा ११ रजः १२ । हरिद्रा १३ रो-
चना १४ रीति १५ गन्धको १६ दीप १७ चम्पके १८ । किञ्च-
ल १९ वल्कले २० शालि २१ हरिताले २२ मनःशिलाः
२३ । कर्णिकार २४ चक्रवाक २५ वानरौ २६ शारिका-
२७ । केशवांशुक २८ मण्डूक २९ सराग ३० कन-
कादयः ३१ ।

पीतक त्रि० पीत+स्वार्थे क । १पीतशब्दार्थे संज्ञायां कन् ।
२हरिताले अमरः ३कुसुमे जटाधरः । ४असुरभेदे
५पद्मकाष्ठे ६रीतौ पित्तले ७माक्षिके ८पीतचन्दने न०
राजनि० ९नन्दीवृत्ते १०पीतशाले च पु० रत्नमाला ।
११श्लोनाकभेदे १२हरिद्रुवृत्ते १३श्लोकवृत्ते च पु० रा-
जनि० । पीतेन हरितालेन रक्तं "तेन रक्तं रागात्"
पा० इत्यधिकारे "पीतात् कन्" वार्त्तिकम् । १४हरि-
तालेन रक्ते त्रि० । १५अव्यक्तराशेः संज्ञाभेदे वीजगणि-
तम् । अव्यक्तशब्दे ङग्रम् ।

पीतकदली स्त्री नित्यकर्म० । खण्डकदल्याम् (चै० पा० कदा)
राजनि० ।

पीतकद्रुम पु० नित्यकर्म० । हरिद्रुवृत्ते राजनि० ।

पीतकान्द न० पीतः कन्दो यस्य । गजरे (गाजर) राजनि० ।

पीतकरवीरक पु० नित्यकर्म० । स्वार्थे क । पीतवर्णकरवी-
रवृत्ते राजनि० ।

पीतकावेर न० कुक्षितं वेरं कावेरं पीतं कावेरं यस्मात् यस्य
वा । कुक्षिताङ्गं पीतं कुर्वति ३कुङ्कुमे २पित्तले च सेदि० ।

पीतकाष्ठ न० नित्यकर्म० । पीतचन्दने पीतागुरुणि राजनि० ।

पीतकाला स्त्री पीता स्य च काला । आवर्त्तकलतायां
राजनि० । [चैव पीतकुष्ठं प्रजायते] शाता० ।

पीतकुष्ठ न० नित्यकर्म० । पीतवर्णकुष्ठरोगे "भगिनी गमने
पीतगन्ध न० पीतमयच गन्धं गन्धयुक्तम् । पीतचन्दने राजनि० ।

पीतघोषा स्त्री नित्यकर्म० । पीतपुष्पवत्यां घोषातक्याम् रा-
जनि० । [राजनि० ।

पीतचन्दन न० नित्यकर्म० । कालेयकेतिप्रसिद्धे चन्दनभेदे

पीतचम्पक पु० पीतः चम्पक इव । प्रदीपे जटा० ।

पीततण्डुल पु० पीतस्तण्डुलो यस्य । (काङ्गुनी) १धान्यभेदे
हेमच० । २चीरिकावृत्ते स्त्री टाप् । राजनि० । [डोष् ।

पीततुण्ड पु० पीतं तुण्डमस्य । कारणवृत्तये त्रिका० स्त्रियां
पीततैला स्त्री पीतं तैलं यस्याः । १ज्योतिष्मतीलतायां जटा०

२महाज्योतिष्मतीलतायां राजनि० । पीतं तैलं येन
राजद० वा परनि० । पीततैल तैलपीत वा तैलपायिनि त्रि०

पीतदारु न० नित्यकर्म० । १हरलवृत्ते रत्नमाला २देववा-
रुणि ३हरिद्रुवृत्ते च राजनि० । तस्य विकारः रजतादि०
स्यज् । पीतदारुव तद्विकारे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पीतदुग्धा स्त्री पीतं दुग्धं यस्याः । दृष्टिपरिवर्त्तनेन
दृष्टिरूपेण यस्या दुग्धसत्त्वमर्थेन पीयते तस्याम् गवि
आहितगव्यां घेनुष्यायां हेमच० ।

पीतद्रु पु० नित्यकर्म० । १सरलवृत्ते २दारुहरिद्रायाञ्च अमरः ।

पीतन न० पीतं करोति पीत-णिच्-ल्यु । ३कुङ्कुमे २हरि-
ताले ३पीतदारुणि च सेदि० । ४प्लवे ५आस्त्रातके च पु०
सेदि० । स्वार्थे क । आस्त्रातके (आमडा) पु० राजनि० ।

पीतनील पु० "वर्णौ वर्णेन" पा० कर्म० । १नीलपीतमिश्रिते
हरिद्रवे हेमच० । २तद्वति त्रि० । [शब्दच० ।

पीतपर्णी स्त्री पीतं पर्णं यस्याः ङीप् । (विळिट्टी)लतायाम्

पीतपाणि पु० पीतः पाणिरस्य । रोगभेदेन पीतवर्णहस्त-
युक्ते "माजारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते" शाता०

पीतपादा स्त्री पीतौ पादौ यस्याः । शारिकाखगे हेमच० ।
पीतपुष्प लि० पीतं पुष्पमस्य । १ पीतवर्णपुष्पयुक्ते २ कर्ण-
कारट्टके पु० शब्दच० । ३ चम्पकट्टके पु० राजनि० । ४ पी-
तभिण्ड्रां ५ पिण्डातकभेदे पु० रत्नमाला । पीतं पुष्प
मस्तपस्याः च च् टाप् । ६ इन्द्रवारुणां ७ भिञ्जरिकाजुपे
दद्यादक्यां च स्त्री राजनि० । पीतं पुष्पं यस्याः जा-
तित्वात् ङीप् । ८ शङ्खपुष्पां १० मृदुदेव्यां ११ महाको-
पातक्यां १२ लघुपुष्पां स्त्री राजनि० ।

पीतप्रसव पु० पीतः प्रसवः पुष्पमस्य । पीतकरवीरे राजनि० ।
पीतफल(क) पु० पीतं फलं यस्य वा कप् । १ शाखोटट्टके
राजनि० २ कर्माट्टके लि० । [लि० ।

पीतबालुका स्त्री पीता बालुकेव चूर्णनात् । हरिद्रायाम्
पीतवी(बी)जा स्त्री पीतं वी(बी)जमस्याः । मेधिकायां
राजनि० । [युक्ते भृङ्गराजभेदे राजनि० ।

पीतभृङ्गराज पु० कर्म० । (पीलाकेशरिया) ख्यते पीतवर्ण-
पीतमणि पु० नित्यकर्म० । पुष्परागमणौ राजनि० ।

पीतमस्तक पु० पीतं मस्तकं यस्य । खगभेदे मेदि० ।

पीतमाचिक न० नित्यकर्म० । माचिके राजनि० ।

पीतमुद्ग पु० कर्म० । (घोनासृग) सृग्भेदे हेमच० ।

पीतमूलक न० पीतं मूलमस्य कप् । (गोजर) गर्जरे राजनि० ।

पीतयूथी स्त्री नित्यकर्म० । खर्णयूथ्यां राजनि० ।

पीतरक्त न० “वर्णौ वर्णेन” पा० कर्म० । १ रक्तवर्णे व्ययच
पीतवर्णे च पीतेन रक्तं कतराम् । २ पुष्परागमणौ
न० राजनि० ।

पीतराग न० पीतो रामो वर्णो यस्य । १ किञ्चलके २ सि-
क्रे च कर्म० । ३ पीतवर्णे पु० ४ तद्वति लि० ।

पीतरोहिणी स्त्री पीता सती रोहति रङ्ग-णिनि ङीप् ।
काश्य्याम् भावप्र० । [द्युते लि० ।

पीतल पु० पीतं वर्णान्नरं जाति ला-क । १ पीतवर्णे २ त-
पीतलक न० पीतलेन वर्णेन खायते कै-क । पित्तले राजनि० ।

पीतलोह न० नित्यकर्म० । पित्तले राजनि० । [द्राभयस्त्रयुते लि० ।

पीतवासस् पु० पीतं वासो ब्रह्म । १ श्रीकृष्णे हला० २ हरि-
पीतह्व पु० नित्यकर्म० । श्योनाकभेदे राजनि० ।

पीतशाल पु० पीतं फलं शलति याति शल-व्यप् उपस० ।
व्यसनट्टके (पियाशाल) व्यसरः ।

पीतसार न० पीतं सारं यस्य । १ पीतवर्णचन्दनकाष्ठे मल-
यजे शब्दप्र० २ हरिचन्दने च ३ गोमेदमणौ पु० मेदि० ।
४ मङ्गाट्टके जटा० ५ तरुके बीजके च पु० राजनि० ।

कप् । पीतसारक निम्बे शब्दच० । [शब्दच० ।

पीतसारि न० पीतं सारयति ष्ट-णिच्-इन् । सोतोऽङ्गने
पीतसालक पु० कर्म० संज्ञायां कन् । (पियाशाल) पियाल-
हृष्टे व्यसरः । [हृष्टभेदे शब्दार्थकल्प० ।

पीतस्कन्ध पु० पीतः स्कन्धो यस्य । हरिद्राभस्कन्धयुक्ते
पीतस्कटिक पु० नित्यकर्म० । पुष्परागमणौ राजनि० ।

पीतहरित पु० “वर्णौ वर्णेन” पा० १ पीतवर्णे व्ययच हरि-
हर्णे २ तद्युते लि० हेमच० । [द्राभगात्रे लि० स्त्रियां ङीप् ।

पीताङ्ग पु० पीतमङ्गमस्य । १ श्रोनाकभेदे राजनि० । २ हरि-
पीताब्धि पु० पीतोऽब्धिः समुद्रो येन । व्यगस्तपुत्रवौ हेमच० ।
तत्कथा भा० व० १०५ व्य० दृष्ट्या ।

पीताम्बर पु० पीतमम्बरं यस्य । १ श्रीकृष्णे व्यसरः २ यैल्ले
नटे च मेदि० ३ हरिद्राभयस्त्रयुक्ते लि० कर्म० । ४ पीते-
वसने न० । [वर्णयुक्ते २ तद्वति लि० ।

पीतारुण पु० “वर्णौ वर्णेन” पा० कर्म० । १ पीतरक्तमिश्रित-
पीताश्मन् पु० नित्यकर्म० । पुष्परागमणौ राजनि० ।

पीति पु० पा-क्तिच् । १ घोटके व्यसरः पा-भावे क्तिन् ।
२ पाने शगतौ च करणे क्तिन् । ३ शृङ्खलायाम् मेदि० ।

पीतिका स्त्री पीतैव स्वार्थे क व्यतद्वत्त्वम् । १ दारुहरिद्रायां
रत्नमाला २ स्त्र्ययूथ्यां जटा० ।

पीतिन् स्त्री पीतमनेन दृष्टादित्वादिनि । घोटके रायसकुटा-
पीतु पु० पा-पाने पा-रक्षणे वा लृन् क्तिच् । १ वज्रो २ दिवा-
करे च उज्ज्वलद० सूर्येण रश्मिभिर्जलस्य पानात्
वज्रिना सदृशमाभाययुक्तजलस्य पानात्तथात्वम् । ३ शू-
यपतौ संचिपसारः ।

पीतुदार पु० पीतुरिव अग्नितुल्यं सूर्याभं वा दारु यस्य ।
१ उदुम्बरे शत० ब्रा० २ ५।२।१५ माधवः । ३ देवदारुणि
काल्या० श्रौ० २४।१।२ कर्कः । [स्मिरीभूते ।

पीत्वास्थिरक लि० पीत्वा स्थिरः मयू० ख० । पानोत्तरं
पीथ न० पा-पाने कर्मणि यक् । १ छते २ जले च श्लथे
३ वज्रौ च पु० उज्ज्वलद० ।

पीथि पु० पीति+प्रथो० । घोटके क्षीरस्थानी
पीन लि० व्याय-क्त संप्रसारणे दीर्घः । १ स्थूले २ ट्टके सम्मन्त्रे
च व्यसरः । भावे क्त । ३ स्थूलतायां न० । पीनस्यादूरदे-
शादि व्यस्रादि० र । पीनर पीनस्य सन्निकटदेशादौ लि० ।

पीनस पु० पीनं पीनतां सति सो-क । १ नासिकारोगभेदे
प्रतिश्यावे व्यसरः तद्रोगस्य निदानादि साधकरोक्तं यथा
“आनद्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्षिप्यते धूयति चैव

भाषा । न नेति यो गन्धरसां च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्
खलु पीनसेन । तच्चानिलञ्चे प्रभवं विकारं म्रूयात्
प्रतिशयायमानलिङ्गम् । कामपीनसलक्षणं यथा
“शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासावास्तुत्तरः । कामः ङीवति
चामीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् । पक्षपीनसलक्षणं यथा
“कामलिङ्गान्वितः क्षेप्रा घनः क्षेपु निमज्जति । स्वर-
वर्णविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् । शर्कर्यां स्त्री
राजनिं गौरां ङीप् । [यक्षाणां नवि अमरः ।

पीनोष्ठी स्त्री पीनसूयोऽस्याः ङीप् अमरकलादेशः । पीवरो
पीपर याच्ञायां भ्वा० पर० सेट् । पीपरति निघण्टुः ।
पीपरि पु० अयि०-ष्ट-इन् अलोपः दीर्घः । सुल्लक्षणे राजनिं
पीय मीचने सौ० पर० सक० सेट् । पीयति अपीवीत् पि-
पीय । अयं हिंसायां निरु० ४।२५

पीयन्तु लि० पीय-हिंसायां बा० कलु । हिंसायीषे शतौ
क० ८।२।१५ [शरयो ४ धूके च सेदि० ।

पीयु पु० पा-पाने कृ नि० । शकावे शकाके च उज्ज्वल० ।
पीयूक्षा स्त्री अक्षभेदे ततः चतुर्थ्यां काशा इव । पीयू-
क्षिच तत्त्वलिङ्गदेशादौ लि० तस्याः विकारः ताला०
अक्ष । पेयूष तद्विकारे लि० । एतत्परस्य वनस्य णत्वं
पीयूषावणम् ।

पीयूष न० पीय-जघन् । देवानां पेयभेदे शब्दभेदे । नवप्रसूता-
याः गोः आसप्तरात्रमवे २ दुग्धे च अमरः । तत्र पेयूषमपि

पीयूषमहस् पु० पीयूषमिव आङ्गादकं सङ्घो यस्य । सुधाकरं
शब्दे शब्दरत्ना० शकपूर्वे च । पीयूषश्चिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

पीयूषवर्ष पु० पीयूषं वर्षति करहारा इव-अण् उप० स० ।
शब्दे शकपूर्वे शब्दालोकावहारप्रत्यकारे विद्वद्भेदे च

पील रोधे भ्वा० पर० सक० सेट् । पीलति अपीलीत् पिपील ।

पीलक लि० पील-ण्वल् । रोधके रपिपीलिकायां हेमच० ।

पीला स्त्री पीलनान्त्रां स्त्रियाम् तस्या अपत्यं “पीलाया
वा” पा० अण् पत्ने “ह्यवः” इति ठक् । पैल वैलेय तद-
पत्ये पुं स्त्री० ।

पीलु पु० पील-उ । परमाणौ पीलुपाकः इति वैशेषि-
कादयः । पीलुपाकप्रकारः कथादत्ततोपस्तरदत्तौ ७।६
अत्रे दत्तः औलुकायम् सर्वदर्शमंजोक्तं १५८७
पु० दर्शितम् । शब्दे शकस्थित्युक्ते ४ तालकाण्डे
५ कुसुमे च सेदि० शब्दे ७ जमौ शरणिः । कोकणदे-
शस्थाने दण्डफलद्वये राजनिं । तस्य पुण्याच राजनिं
शब्दा बधा ‘पीलुः कोकणादुपुष्पमन्थनः विसर्जो

मतः । यत् खादु तिक्रं तन्नोष्णं त्रिदोषहरणं फलम्” ।
तस्य फलमण् तस्य लुक् । एतत्तत्त्वे न० ।

पीलुक पु० पीलुरिव कायति कै-क । क्षमिभेदे हेमच० स च
त्रीन्द्रियः “क्षमिपीलुकलूताद्याः स्युर्बि लिचद्वरिन्द्रियाः”
हेमच० ।

पीलुकुण न० पीलूनां पाकः पीलादि० कृष्यच् । पीलुपाके
तस्येदम् उत्सा० अञ् । पैलुकुष तत्त्वमन्त्रिनि लि० ।

पीलुनी स्त्री पील-उन गौरां ङीप् । मूर्वायाम् रत्नमा०
पीलुपत्र पु० पीलुयुक्तं क्षमिकलितं पत्रं यस्य । मोरटा-
लतायां राजनिं ।

पीलुपर्णी स्त्री पीलुक्षितानि पर्णान्यस्याः ङीप् । मूर्वा-
याम् श्वित्त्विकायाम् श्वोषधभेदे च सेदि० ।

पीलुमूल न० इत० । श्वोषोन्मूले श्वतमूल्यां स्त्री रत्नमाला
श्यालपत्र्यां भावप्र० श्वतमूल्यां नवि च संक्षिप्तसारः ।
५ अक्षगन्ध्यायां इषतावर्यां च स्त्री टाप् राजनिं । तत्र
दीवते ख्युटा० अण् । पैलुमूल । तत्र देवे । “तेनैकदिक्” पा०
अधिकारे तसिः । पीलुमूलतश्च पीलुमूलैकदिशि अय्य० ।

पीलुवह लि० पीलुं वहति वह-अच् पीलादीनां पशुं दासात्
“इको वहे” पा० न दीर्घः । पीलुवाहिनि जलादौ ।

पीलादि पु० पाके कृष्यच् त्वयनिमित्ते शब्दमणे स च पा०
ग० अ० उक्तो यथा “पीलु कर्कशम् शरीरं करीरं कुवच
वदरं अक्षय्य खदिर” ।

पीव स्त्रीत्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । पीवति अपीवीत् पिपीव ।

पीवन् लि० अ-कनिप् सञ्-दीर्घः । श्लूषे अमरः । श्व-
चवति लि० श्वायौ पु० संक्षिप्तसारः ।

पीवर लि० अ-खरच् सञ्-दीर्घः । श्लूषे उपचितावयव-
युक्ते (मोटा) अमरः स्त्रियां ङीप् । तामसमन्त्रजरे
शब्दभिभेदे पु० मार्क० पु० ७४ अ० । [इत्यादि ।

पीवस् लि० पीव-स्त्रीत्ये अचन् । स्त्रूषे । श्वेवान् पीवांसौ
पीवा स्त्री पी-पाने बा० व । जले संक्षिप्तसारः ।

पीवीपवसन लि० पीवसः उपपन्नं सपीपस्थितिरस्य पृथो-
सलोपः । सृष्टौ यजु० २१।४१ वेददीपः ।

पुंयोग पु० इत० । पुरुषयोगे “लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः” ।

पुंराशि पु० कर्म० । विद्यमे राशौ मेघमिथुनसिंहादौ ।

पुंलिङ्ग न० इत० । पुरुषलिङ्गे शिञ्जे । पुंश्च इव लिङ्ग-
मस्य । २ पुंस्त्वोपधके शब्दभेदे पु० ।

पुंवत् अय्य० पुंस्रव वति । पुंसां तस्ये । तस्य आद्यः । पुंव-
ङ्गाव पुंलिङ्गस्य शब्दस्यैव भावे पुंस्रव रूपे ।

पुं.वत्स पुं. कर्म० । पुं.रूपरूपे वत्सो । पुं.मान् वत्सो यस्याः ।
 २५ रूपवत्सयुक्तायां गव्यादौ स्त्री कात्या० श्रौ० ४।१४।१
 पुं.वृष पुं.पुमानिव वर्धति वृष-क । कूकून्दरे (कू) का शब्दमा०
 पुं.खली स्त्री पुं.सौ भर्तुः सकाशात् चलति पुरुषान्तरं गच्छति
 अच् गौरा० ङीष् पुं.सोन्यलोमे अम्परे खयिरुत्तस्य
 "सपुं.कानाम् सः" वा० सः सुत्वम् । १ अचत्यं स्त्रियाम्
 अमरः । उपचारात् २ पारदारिकपुरुषेऽपि । "अरेखे-
 षायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुं.खलाः" गरुडपु० ६६ख० ।
 पुं.खलीनिन्दा ब्रह्मवै०पु० श्रीकृष्णजन्मख० २१।२४।२२ख०
 यथा "अहो कोवेद भवने दुर्जयं पुं.खलीमनः । पुं.खल्यां
 यो हि विश्वस्यो विधिना स विद्धिस्वितः । बहिष्कृतश्च
 यशसा धर्मेण खकुलेन च । वाञ्छितं नूतनं प्राप्य वि-
 सृजति पुरातनम् । सदा सकर्मासाध्या सा को वा
 तस्याः प्रियोऽप्रियः । देवे कर्मणि पैले च पुत्रे वन्द्यौ
 च भर्त्सरि । दारुणं पुं.खलीचित्तं सदा शृङ्गार क-
 र्मणि । प्रायाधिकं रतिज्ञं साऽस्तददष्टा हि पुं.खली ।
 रत्नपदं रत्नविभक्तं विषदष्टा हि पश्यति । सर्वेषां
 स्यलमस्येव पुं.खलीनां न कुलचित् । दारुणा पुं.खली
 जातिर्नरजातिभ्य एव च । निष्कृतिः कर्मभोगान्ते
 सर्वेषामस्ति निश्चितम् । न पुं.खलीनां विम्रेन्द्र ! याव-
 द्भद्रदिवाकरो । अन्यासां कामिनीनाञ्च कीटं हन्तुञ्च
 या दया । सा नास्ति पुं.खलीनान्तु कान्तं हन्तुं पुरा-
 तनम् । रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषदष्टं पुरातनम् ।
 कान्तं दृष्ट्वा हि वस्येव सोपायेनावलीलया । पुथिव्यां
 यानि पापानि पुं.खलीष्वेव भारते । तिष्ठन्ति ताभ्यो न
 पराः पापिष्ठाः सन्ति केचन । पुं.खलीपरिपकाञ्च सर्व-
 पातकमिश्रितम् । देवे कर्मणि पैले च देयं न च तथा
 जलम् । अक्षं विष्ठा पयो मूत्रं पुं.खलीनाञ्च निश्चि-
 तम् । दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ।
 शतवर्षं कालं कृत्वा पचत्येव सुदारुणे । घोरान्धकारे
 कमयस्तददन्ति दिवानिशम् । पुं.खल्यश्च यो भुङ्क्ते
 देवादयदि नराधमः । सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति
 निश्चितम् । आहुः प्रीयशसां हानिरिह लोके परल-
 च । तस्यादुयलाद्रुषण्योऽयं पाकपात्रं कलत्रकम् । पुं-
 खलीदर्शने पुण्यं बालाशिखिर्भवेद्भुषम् । अर्शने च
 महापापं तीर्थस्नानादिशुध्यति । स्नानं दानं व्रतञ्चैव
 जपश्च देवपूजनम् । निष्कलं पुं.खलीनाञ्च भारते जीवनं
 व्रथा" । "अहो सर्वे परित्याज्या पुं.खली च विशे-

वतः । धनाहुः प्राणयशसां नाशिनी दुःखदायिनी ।
 स्वकार्यं तत्परा शत्रुत्वं परकार्यं विधातिनी । निष्ठुरा
 नरघातिभ्यः सर्वापक्षीजकृषिणी । विद्युद्दीप्तिर्जले रेखा
 लोभानुमैत्री यथा भवेत् । परद्रोहादुयथा सम्पत्
 कुलटा मेघ तत्परम् । सर्वेभ्यो हिंस्रजन्तुभ्यो विपद्रुवीजा
 सदैव सा । योविश्वसेत्तां संभूदो विपत्तस्य पदे पदे" ।
 पुं.खलू स्त्री पुं.पश्यति चल-कू पुं.खलीवत् सन्धिकार्यम् ।
 पुं.खल्यां स्त्रियाम् "कामस्य पुं.खलूम्" यजु० २०।५० वेददी०
 पुं.खिङ्ग न० ६त० पुं.खलीवत् सन्धिकार्यम् । पुरुषचिह्ने
 शिखरे हेमच० ।
 पुं.स गदं चु० उम० सक० सेट् । पुं.सयति ते अपुं.सत् त ।
 पुं.सवन न० पुमान् स्रवते अमेन स्र-करणे ल्युट् । स्त्रीणां गर्भ-
 पातसंस्कारभेदे तच्च कर्म द्विविधम् यथाह ज्यो० त० गोभिलः
 "तृतीयस्य गर्भसासस्यादिमदशे पुं.सवनस्य कालः" । गर्भे
 सति तृतीयमासस्य आदिमदशे दशमदिनाभ्यन्तरे ज्यो-
 तिःशास्त्रोक्तकाले पुं.सवनं कार्यम् । "प्रातः सशिरस्का-
 भुता पश्चादग्ने रुदमयेषु कुशेषु प्राच्युपविशति" गो० आ-
 भुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखी उपविशति
 "पत्युर्दक्षिणतः पाणिप्राहकस्योपविशति" इत्यन्वत् दर्श-
 नात् । पश्चादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते । तत्
 सार्थकत्वाय "आच्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
 मन्त्रस्य देवताऽन्तर्भावे प्रजावतिरिति स्थितिः" इति कन्दो-
 परिशिष्टोक्तद्रव्यादि लभ्यते । जुहोतिषु हवनेषु मन्त्रस्या-
 नादेशे प्रजापतिः प्राजापत्योमन्त्रः । स च मन्त्रः व्या-
 हृत्यात्मकः । ततश्च विरूपाक्षजपानां कुशयष्टिकां समाप्य
 समित्प्रक्षेपादिमहाव्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेव-
 ताकसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्यात् । ततः प्रकृतं
 कर्म । तत्र गोभिलः "पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन
 पाणिना दक्षिणसंसमन्ववष्टुप्राणाहितं नामिदेशम-
 भिसृजेत् पुमांसौ मित्रावरुणावित्येतयज्ञौ" । उपवि-
 ष्ठाया बध्नाः पश्चिमदेशं गत्वालुपविष्टः पतिर्दक्षिण-
 हस्तेन तृष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवस्थप्य वक्ष्णाद्याव्यव-
 हितं नामिं पुं.सावाविति मन्त्रेण सृजेत् । अथ
 अमन्तरं वासदेव्यगानान्तं समापयेत् । अदि त्वयक्ते-
 र्देशाचारात् कुलाचाराद्वा एकस्मिन् दिने द्वितीयपुं-
 वनमपि क्रियते तदा गणेश्वेकं परिसम्हनम् "इष्टो-
 बर्हिःपयुं क्षणसाक्यभागः सर्वेभ्यः समवदाय सजदेव
 बौविष्टिकतं जुहोतीति" गोभिलस्त्वान्तरात् । अमय०

कर्मोन्ते वामदेव्यगानाद्युदीच्यं कर्म कर्त्तव्यम् । अतएव
सरत्वायां दिनद्वये भट्टभाष्यभवदेवयोरैकदिने उभयकरणं
निश्चितम् । “अथापरम्” गो० अथ प्रथमपुंसवनसमाप्ति-
कालानन्तरं तदानीमपरमन्यत् पुंसवनं कार्यम् “प्रागु-
दीच्यां दिशि न्यमोऽशुक्लासुभयतः फलामस्तानामक्षमि-
परिहृष्टां त्रिःसप्तभिर्यवैर्माषैर्वै परिक्रीय उत्थापयेत् ।
यदासि सोमो सोमाय त्वा वज्रे परिक्रीणामि, यदासि
वारुणी वारुणाय त्वा वज्रे परिक्रीणामि, यदासि व-
सुभ्यः वसुभ्यस्तापरिक्रीणामि, यदासि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्ता
परिक्रीणामि, यदासि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्ता परि-
क्रीणामि, यदासि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्ता परिक्रीणामि,
यदासि विश्वेभ्यो देवेभ्यस्तापरिक्रीणामि ऋषयः सुम-
नसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म करिष्यती-
त्युत्थाप्य तस्यैः परिधायान्तरं वैहायसीं निदध्यात्” सू०
वटतरोः पूर्वस्यां दिशि शुक्ला सुकुलितप्लवः । “तथाप-
स्य प्लवो गूढः शुक्लेति परिकीर्त्यते । पतिव्रता व्रतवती
ब्रह्मवन्सुस्तथाऽऽश्रुतः” इत्युक्तेः । अश्रुतो वेदहीनः तां
फलजुगलयुतामस्तानां क्षमिभिरव्याप्तां त्रिराष्टतैः सप्त-
भिर्यवैर्माषैर्वै त्रिराष्टतैः क्रीत्वा गृह्णीयात् । क्रयश्च
वृक्षस्वामिनो, न वृक्षात् तेन वृक्षस्वामिने यवा माषा वा
देवाः यदासीत्यादि सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रश्च शुक्ल-
त्वयम् दद्यात् । अथपथ इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तस्यै-
र्वैद्यित्वा आनीयाकाशस्यां निदध्यात् । दृशदं प्रक्षाल्य
ब्रह्मचारौ व्रतवती वा ब्रह्मवन्सुः कुमारी वा अपत्या-
हरन्ती पिनष्टि दृशदं शिलां मेघनाथत्वेन सपुत्रां कुमारी
अनूढा व्रतवती पतिव्रता अपत्याहरन्ती तिर्यक्पुत्र-
केण मेघनाथकुर्वती किन्तु छिद्रतपुत्रकेण पुनःपुनः मेघनाथ-
कुर्वती प्रातःसशिरस्काश्रुता उदगम्येषु कुशेषु प्राक्-
शिराः संविशति शेते शेषं सुगमम् । “पश्चात् पतिरप-
स्याय दक्षिणस्य प्राथेरङ्गुणेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या अ-
भिसंस्तृज दक्षिणनासिकायामेव तस्या नयेत् । पुमानग्निः
पुमानिन्द्र इत्येतयस्वी” सू० । पश्चादुवध्वाः पश्चिम-
दिशि उपकनिष्ठयानामिकया तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् ।
पिष्टां शुक्लं वस्त्रवस्त्रं गृह्णीत्वा निष्पीड्य दक्षिणना-
सारम्बुं क्षिमेत् पुमानन्विरिति मन्त्रेण । अथ सन-
न्तरं दक्षिणाद्युदीच्यं कर्म कुर्यात् । पुंसवनकर्मोपान-
कर्मरक्षिधानेऽन्येनापि कर्त्तव्यम् “अथैव संस्कारक-
र्माणि गर्भाधानमिव खयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा

तस्यागावेऽपि तत्क्रमात्” इति सूत्रेः । मुजबले “सुफ-
लञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्राचने तथा । गृह्योदितेन
होमश्च शान्तिञ्चैव च कारयेत् । ऊर्णास्तलेषु संपथ्य
जीवं जातीञ्च विक्रमम् । शुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्नान
तटान्तरे । तत्प्रभृति नदीतीरं देवसातोदकं त्यजेत् ।
सन्ध्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्” ।

पुंसवनं सुहृत्तादिकं सु० चि० पी० उक्तं यथा

“पूर्वोदितैः पुंसवनं विधेयं मासे तृतीये त्वय विष्णु पूजा”
सु० चि० “पूर्वोदितैरिति । पूर्वं सोमलोचयने उदितैः
प्रोक्तैस्तिथिवारनक्षत्रलक्षणैरुपलक्षिते तृतीये मासि पुंस-
वनाख्यं कर्म विधेयम् । पुमान् खयतेऽनेन कर्मणेति
व्युत्पत्त्या पुंसवनकर्मणा पुंसवेतुना । यदाह शौनकः
“व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽप्यक्ते
तृतीये चेत् चतुर्थे मासि वा भवेत्” इति सूत्रेः “सोमलोच-
यनस्योक्ततिथिवासरराशिषु । पुंसवं कारयेद्विद्वान् सहेवै-
कदिनेऽथ वा” इति । विशेषमाह वसिष्ठः “कुर्यात्पुंस-
वनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथ वा मासि स्मृततनौ
तुषारकिरणे पुष्येऽथ वा वैष्णवे । हित्वा कर्कटकं न्यु-
त्तमवस्त्रानन्येष्वरिक्ते तिथौ शुद्धे नैधनपास्त्रि शुक्ल
शशभृदिन्मन्त्रिणां वासरे” इति । नैधनपास्त्रि वस्त्रम-
स्थाने शुद्धे सर्वेष्वहरहिते । यदाह वसिष्ठः “अष्टमस्या
पक्षाः सर्वे नेष्टास्तेऽस्ते शुभावहाः । एवं सस्यक् पत्नी-
प्यैव कुर्यात्पुंसवनक्रियाम्” इति । वारास्तत्र सौम्य-
पक्षाणासुक्ताः । वृहस्पतिरप्यत्र विशेषमाह “सुशुक्ल-
बुधेन्दूनां द्रेष्काणदिवसांशकाः । तेषां सद्यहोरात्र पुं-
सवेऽतिशुभावहाः” इति अन्यैस्तु श्रीपत्यादिभिः पुंवारा
एव प्रशस्ता अभिहितान्तर्फलान्याह गर्गः “सौम्ये
मृतपक्षा मन्दे मृत्युर्वन्ध्या च भागवे । सोमे दुग्धविही-
ना स्यात् शेषाः सर्वोर्ध्वसिद्धिदा” इति । अत्र वचनद्वय-
प्रामाण्यादिकल्पः । केचित्तु यदा तृतीये मासि पुंस-
वनं चिकीर्षितं तदा सौम्यवारा एव प्राज्ञाः । यदा तु
चतुर्थे मासि गर्भस्य व्यक्तत्वात् पुंसवनं चिकीर्षितं तदा
पुंवारा एव प्राज्ञा इत्याहुः । नक्षत्राणि क्षत्र पुंना-
मानि ग्राह्याणि तानि “अवणः सकर” इति श्रीपति-
नोक्तानि । वसिष्ठेन तु पुंनामान्यभिहितानि यथा
“पुंनाम अवणं तिष्यः स्नाती हस्तः पुनर्वसुः । मूलं
मोक्षपदं चातुराधा मृगशिरोऽश्विनी” । विशेषमाह क-
सोच्चयः । “हस्ताश्रूतिभ्रमूलाणि सौम्यो विष्णुः पुन-

जातिभेदे स्त्रियां जातिस्वात् ङीष् । ङीष्प्रत्ययः ४ कालि-
कायां पुनीच्छामोषधौ च भेदि ।
पुंजीर न० पुंमित्रं कीरस् शांत० खयः कसूपरत्याभावात्
न खः । पुरुषप्रिये कीरे । [कसरः ।
पुङ्ग पु० पुमांसं खनति खन-ड । श्वायामूले २ पुष्कले
पुङ्खतीर्थ न० रामकते तीर्थभेदे शिशुपु० ।
पुङ्ग पु० पूग-पृषो० । समूहे शब्दच० ।
पुङ्गव पु० पुमान् गौः कर्मप्रच सभा० । इष्टमे २ पक्षप्रभोषधौ
च भेदि० उत्तरपदस्यः अष्टवाचकः । यथा नरः पुङ्गव
इव उपमितश्रमासवाक्यम् । नरपुङ्गव नरश्चेष्टार्थे ।
पुङ्गवकेतु पु० पुङ्गवः वृषः केतुरस्य । वृषध्वजे शिबे ।
पुच्छ प्रसादे भा० पर० अक० सेट् । पुच्छाति कपुच्छीत् पुच्छ
रायसकुटः ।
पुच्छ पु० न० अर्द्धज्ञी० । पुच्छ-अच् । शलाकूले कसरः । २ पक्षा-
ज्ञागे न० भेदि० । श्लोमवस्त्राङ्गूले ४ कलापे च पु० उष्णादि०
वस्त्रोही एतदन्तात् ङीष् कवरपुच्छी ।
पुच्छकण्टक पु० पुच्छे कण्टको यस्य । उच्छिके हेमच० ।
पुच्छटि(टी) स्त्री पुच्छ-अटि वा ङीप् । अङ्गुलिभोटेने
(आङ्गुलसटकान्) त्रिका० ।
पुच्छदा स्त्री पुच्छकिव दायति दै-क । लक्ष्मणाकन्दे राजनि०
पुच्छण्डक पु० तच्चकवंशे नामभेदे भा० आ० ५७ अ०
पुच्छिन् पु० पुच्छ+अस्यर्थे इति । शुकुटे शब्दच०
२ अर्कद्वये च राजनि० । शलाकूलेयुक्ते त्रि० ।
पुच्छ पु० पिङ्गि-अच् पृषो० । उक्त्या पुमांसं जयति जि-
ड वा । राशौ जये कसरः ।
पुच्छातुक पु० दृष्टभेदे हारा० ।
पुच्छि पु० पिङ्गयति पिङ्गि-हिंसाकलदाननिमित्तेने इन् पृषो० ।
समूहे । तत्र तिष्ठति स्या-क । अस्वास्तेत्यादिना मतम् ।
पुच्छिष्ठा पञ्चपुञ्जघातके यजु० । ६।२७ ।
पुच्छिकास्तमा स्त्री अप्सरोभेदे जाक० पु० ६४ अ० ।
पुच्छिकास्थला स्त्री अप्सरोभेदे यजु० । १५।१५ वेददी० ।
पुच्छिल पु० पिङ्गि-वा० इत् पृषो० । पिङ्गले (पौंज) तैत्ति-
६।१।१८ । [पुपोट ।
पुटोपौ अक० चूर्णने सक० चुरा० अभ० सेट् । पोटरयति-ते
पुट सेषे त० अ० पर० सक० सेट् । पुटति कपुटीत् पुपोट ।
पुटसंगे अदे० अ० अभ० सक० सेट् । पुटयति ते कपुटत् न ।
पुट-क । शजातीफले राजनि० २ उपर्य्य घोभावापक्षे न
कृदादिकपाण्डुरेण निमित्ते कोषधयाकषात्मभेदे क पु०

पुटक न० पुट इव कायति कै-क । १ पुटो शब्दरत्नः "पुटके
पुटके नधु" भाः द्रो० इष्टव्यः । ततः पुष्करा० इति । पुट-
किनी तव्वसूहे पद्मिन्याम् । स्वार्थे क । २ पुटशब्दार्थे ।
पुटकन्द पु० पुटसिब कन्दोऽस्य । कोलकन्दे राजनि० [सिदि०]
पुटग्रीव पु० पुटसिब ग्रीवोऽस्य । १ गगर्थां २ ताव्वकुम्भे च
पुटपाक पु० पुटेन पाकः । पुटपालेण औषधपाके तद्विधि-

મેટો માત્રાપ્ર. ઉક્તો યથા

“यद्यप्युटपाकविधिः । पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते
यतः । अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरतोच्यते यथा ।
पुटपाकेन पाकोऽयं लेपस्यङ्कारवर्षता । लेपस्य द्वाङ्कुलं
स्यूलं कुर्याद्वाङ्कुलमात्रकम् । काशरीषट्जम्वादिपल-
वेन सहस्रतमम् । पलमात्रो रसो मृदाः कर्ममात्रं मधु-
क्षिपेत् । कल्कचूर्णद्वाद्यास्तु देयाः कोलमिता कुपैः ।
नेत्ररोगचिकित्सायामन्यस्तत्प्रकारेण चक्षुस्तत्र दृश्यः ।
चक्षुःप्राणिना तु अन्यथोक्तो यथा
“हृत्प्रमाथ्यवदनं शुभं हृत्तैकखातसंसमध्यम् । कृत्वा
कटाहसदृशं तत्र करीषं तुषण्णं काष्ठञ्च । खन्येनत-
मर्द्धशुषिरं परिरूप्य दहनमायोज्य । पञ्चादयसचूर्णं
स्रज्ज्वाले पक्ष्मोपमं कुर्यात् । त्रिफलास्तु भृङ्गकेशरशताव-
रिकाकन्दमानसहजरसैः । भङ्गातककरिकर्णच्छदमूलपुन-
र्नवास्वरसैः । जिह्वाय लोहपात्रे माद्रे वा लोहमाद-
पात्राभ्याम् । तुल्याभ्यां पृष्ठेनाच्छाद्यान् रन्ध्रमालिष्य ।
तत्पुटपात्रं तत्र श्वसञ्चलने निधाय भूयोभिः । काष्ठ-
करीषतुषैस्तत्त्वाद्याह्निशं दहेत् प्राशः । एवं नव-
भिर्भेषजराजैः पंचेत् पुटपाकम् । प्रत्येकमेकमेभिर्मिलितै-
र्वा त्विचह्वरान् वारान् । प्रतिपुटनं तत् पिषत्रात् स्था-
लीपाकं विधाय तथैव । तादृशि दृश्येन न पिषत्रात् विग-
लद्रजसा तु बुध्यते यत् । तदयश्चूर्णं पिष्टं दृष्टं
चनस्त्रज्ज्वासासि स्रज्ज्वाले । यदि रजसा सदृशं स्यात्
केतक्यास्तर्हि तद्गृह्यम् । पुटने स्थालीपाकेऽधिकतपुरुषे
स्वभावक्याधिगमात् । कथितमपि हेयमौषधचित्तमुपा-
देयमन्यदपि” ।

पुटभेद पु० पुटं संज्ञेनं भिनत्ति भिद-कण् । १ नद्यादेशक्रा-
कारे रज्ज्वावत्ते १ पत्तने ४ नगरे ५ कातोद्ये च सेदि० ।
पटभेदन न० पुटानि पात्राणि भिद्यन्ते ऽव भिद-आधारे
ल्यट् । नगरे क्षमरः ।

पुटापुटिका स्त्री पूर्वं पुटा संस्लिष्टा पश्चात् अपुटिका शा०
त० । पूर्वं संस्लिष्टायां पश्चात् असंस्लिष्टायास् ।

पुटालु पु० पुटः संक्षिप्तं आलुः । कोलकन्दे राजनि० ।

पुटिका स्त्री पुटमस्तप्रस्थाः ठन् । एतायां हारा० ।

पुटित त्रि० पुटो जातोऽस्य पुट+इतच् । आद्यन्त्योः सन्त्रभेदेन
पुटाकारतां प्राप्ते ऽसन्त्रभेदे यथा (अं राम अं) इत्यादि
ऽहस्तपुटे न० श्पाटिते ऽस्यते च त्रि० भेदि० ।

पुटी स्त्री पुट-क गौरा^० डीष् । १पत्तादिरचिते पानपात्रभेदे
(दोना) भरतः । २कौपीने जटाः ।

पुटोटज न० पुटं संक्षिप्तजमिव । श्वेतच्छले त्रिकाण्डशेषः ।
पुटोटक पु० पुटं संक्षिप्तसुदं यत्, पुटे कपालाकारपात्र-
भेदमध्ये उदकं वा यस्य । नारिकेले हारा० ।

पुट्ट चनादरे चु० उभ० सक० सेट् । पुट्टयति-ते अपुट्टत् ।

पुड मर्दने भ्वा० पर० सक० सेट् इति । पुण्डति अपुण्डीत् ।

पुण धर्माचरणे तु० पर० सक० सेट् । पुणति अपोणीत् उपोण ।

पुण्ड पु० पुडि-अच् । तिलके जटा० ।

पुण्डरिन् पु० पुण्डं तिलकस्य कृति कृ-णिनि शक० । (पु-

ण्डरिया) ख्याते शालपत्रीतुल्यपत्रे चुपभेदे शब्दः ।

पुण्डरीक न० पुडि-ईक नि० । १ श्वेतपद्मे २ अग्निकोणस्थे

शदिमृगजे पु० ४ व्याघ्रे पु० स्त्री० अमरः स्त्रियां जाति-

त्वात् ङीष् । ५ श्वेतपत्रे ईमेपजे च न० । ७ व्याघ्रे

दराजिलसर्पे ८ हस्तिज्वरे पु० हेमच० । १० दमनकवृक्षे

राजनि० । ११ कमण्डलौ १२ श्वेतवर्णं अनेकार्थकोषः

१३ श्वेतवर्णवति त्रि० १४ कुष्ठभेदे पु० । “सन्धेत् रक्त-

पर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सोत्सेधश्च सरागश्च पुण्ड-

रोकं प्रचक्षते” भाष्यकारः । १५ कोषकारभेदे पु० मेदि० ।

पुण्डरीकप्लव पु० स्त्री० पुण्डरीकमिव प्लवते जले लु-अच् ।

सुश्रुतोक्ते संघातचारिणि खगभेदे स्त्रियां जाति-

त्वात् ङीष् । [जलायुक्ताभेदे सुश्रुतः ।

पुण्डरीकमुखा स्त्री पुण्डरीकमिव मुखं यस्याः । निर्विषे

पुण्डरीकाक्ष पु० पुण्डरीकमिवाक्षि यस्य षच् समा० हृदय

पुण्डरीकम् अक्ष्येति अक्ष-व्याप्तौ अण् उप० सं० वा ।

१ विष्णौ “अमोघः पुण्डरीकाक्षः” विष्णुसं० “हृत्पु-

ण्डरीकपुरमध्यसंस्थितम्” श्रुतेस्तस्य तथात्वम् भाष्यम् ।

२ पुण्ड्र्यं (पुण्डरिया) ख्याते क्षुमे शब्दः ।

पुण्डरीयक न० पुण्डरीवाचरति पुण्डरिन्-आचारे क्यच्

ततः ण्वल् । १ स्थलपद्मे शब्दः २ पौण्डरीके राजनि०

पुण्ड्र्यं न० पुण्ड्रयति पुडि-खण्डने अच् तस्यार्थं प्रथानम्

शक० । (पुण्डरिया) ख्याते शालपत्रीतुल्यपत्रे चुपभेदे

अमरः ।

पुण्ड्र पु० पुडि-भेदेने रक् । (पुडिया) १ इक्षुभेदे अमरः ।

इक्षुशब्दे दृश्यम् ऊर्ध्वपुण्ड्रकादौ इक्षुभेदतत्त्वाकारतया

प्रयोगः २ दैत्यभेदे ३ यतिमुक्तके ४ चित्रके ५ कर्मौ ६ पु-

ण्डरीके ७ देशभेदे पु० मेदि० । स च देशः ह० १४ अ०

उदयगिरिभट्ट गौडकपौण्ड्रौत्कलाशिमेखलाखण्डः”

पूर्वस्यासुक्तः । तेन तस्य प्राक्स्थत्वात् नगरान्तत्वे

द्विपदुद्धिः पौण्ड्रनागरं तत्र भवेति त्रि० “पुण्ड्रः कञि-

कञ्च तथा बाले च जलस्यत्यते” हरिवं० ११ दस्युः सोऽ-

भिजनोऽस्य तस्य राजा वा अयम् । पौण्ड्रपितादिक्रमेण

तद्देशवासिनि तन्मृष्टे च । वज्रत्वे तस्य लुक् । “सूते-

भांगधपुण्ड्रश्च गीयमानस्ततस्ततः” हरिवं० ११ अ० । दति-

लकट्टे हेमच० । ८ हस्तप्लवके राजनि० । स्वार्थे क ।

पुण्ड्रक माधवीलतायाम् अमरः । इक्षुभेदादौ च ।

पुण्ड्रकेलि पु० पुण्ड्रः इक्षुभेदः केलिः केलिसाधनस्य ।

गजे शब्दमाला । तस्य इक्षुप्रियत्वात् तथात्वम् ।

पुण्ड्र न० पू-हुण्य । १ शुभाष्टे धर्मे २ तद्वति त्रि० अमरः ।

३ शोभनकर्मान्विते ४ पावने ५ सुन्दरे च त्रि० हेमच० । इक्षु-

गन्धौ त्रि० जटाध० । लग्नावधिके ७ नवमस्थाने ज्यो० त०

नील० ता० उक्ते वर्षकालीने दस्युहमभेदे पुण्ड्रश्च दस्यु-

शब्दे दृश्यम् । धर्मरूपपुण्ड्रश्च गङ्गाक्षानादिजन्यं

कर्मनाशजलस्य शनाशश्च । कीर्त्तनादपि तस्य नाशप्रता

“इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । ज्ञा-

घानुशोचनाभ्याश्च भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्म-

कृतं पुण्ड्रं दृष्ट्वा न परिकीर्त्तयेत्” शु० त० देवलोक्तेः ।

यागदानाध्ययनादीनामाशुविनाशित्वात् तज्जन्यं पुण्ड्रं

मेव विनश्यतीति बोध्यम् । तस्मादात्मकृतं पुण्ड्रमि-

त्युत्तरत्वं निर्देशाच्च । तत्र प्रारब्धभिक्षानामेव तत्त्व-

ज्ञाननाशप्रत्यक्षं प्रारब्धपुण्ड्रानां तु भोगादेव क्षयः

“क्षीये पुण्ड्रे मर्यादालोकं विशन्ति” इति श्रुतेः “तद्यदेहं

कर्माजितो लोकः क्षीयते एवमसत्त्वं पुण्ड्रजितो लोकः

क्षीयते” इति श्रुतेः । “पुण्ड्रश्च पुष्करश्चैव व्याधानाख्य-

स्तथैव च । सुखादृष्ट्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः”

ज्यो० त० उक्ते ८ मेघककेटुलामकररूपे राशौ पु० ।

पुण्ड्रक न० पुण्ड्राय कायति कै-क । १ पुण्ड्रायै उपवासादौ

व्रते हरिवं० १२ अ० उक्ते २ व्रतभेदे । अन्यच्च पुण्ड्रकव्रतं

ब्रह्मवै० पु० १४ अ० उक्तम् दृश्यम् । २ विष्णौ पु० “पूर्वः

पूरयिता पुण्ड्रः” विष्णुसं० । “अरण्येन सर्वेषां पापनाशनेन

पवित्रतासाधनत्वात् पुण्ड्रः” भाष्यम् ।

पुण्ड्रकर्मन् न० पुण्ड्रजनकं कर्म । १ पुण्ड्रजनके कर्मणि ।

पुण्ड्रं कर्म यस्य । २ पुण्ड्रकर्मकारिणि त्रि० भा० शा०

२८८ अ० ।

पुण्ड्रकाल पु० पुण्ड्रनिमित्तं कालः कालभेदः । रवेः

स्थिरसंक्रान्तौ रव्यादीनां चलसंक्रान्तौ च विहितज्ञानदा-

नादौ पुण्ड्रजनके कालभेदे तत्र रवेः स्थिरसंक्रान्तिपु-

ण्ड्रकालनिर्णयः सूर्यसिंहरङ्गं दर्शितो यथा

“सकमानकलाः षट्प्रा गुणिताभुक्तिभाजिताः । तदर्थ-
नाद्याः संक्रान्तेरवाक् पुण्यं तदापरे” इति। “सूर्यस्य
यिम्बप्रमाणकलाः षट्प्रा गुणिताः सूर्यमत्या भक्तास्तस्य
कलायां” तत्तद्गुणा घटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्य-
स्य राशिप्रवेशकालादित्यर्थः । अवाक् पूर्वं पुण्यं स्ना-
नादिधर्मकाले पुण्यघटिकाः पुण्यहृद्विचारिणाः । अपरे
संक्रान्त्युत्तरकावे तथा स्नानादिधर्मकाले पुण्यहृद्विदा
इत्यर्थः । अतोपपत्तिः । सूर्यविम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सच-
रणकालः संक्रमणकालस्तस्य सूर्यस्येन दुर्जे वत्यात्
सूर्यकालः कोऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ विम्बसच-
रणरूपोऽङ्गीकृतो विम्बसम्बन्धात् । अतः सूर्यमत्या यदि
घटिस्नानघटिकास्तदा सूर्यविम्बकलाभिः का इत्यनुपा-
तामोता विम्बघटिकाः संक्रान्तिकालः सूर्यः प्राङ्नेमिस-
चरणकालात् पश्चिमनेमिसचरणकालपर्यन्तं तदर्थं घटिका
व्यासाद्घटिका इति संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वोत्तरका-
ले प्रागग्रनेम्योः क्रमेण सचरणत्वात् पूर्वोत्तरकावे
पुण्या इति” इति। स च सौरमास्येन “सौरस्य द्यु-
विशोर्वाभम्” इत्युपक्रमे “संक्रान्तेः पुण्यकालता”
इति तत्रोक्तेः । तत्र संक्रान्तिविशेषे कालविशेषस्य पुण्य-
पुण्यतरत्वादिकं समपद्यं कालमाधवोये निष्कीर्तं यथा
यातातपः “संक्रान्तौ याति दत्तानि हृष्यकव्यानि
दाहभिः । तानि तित्थं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ।
रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नावाद् यदि मानवः । वज्रजन्म
रोगो स्याददुःखभागीह जायते” इति । स्नानदाना-
द्यकुभूते संक्रान्तिकाले सूर्यकालस्यासम्भवादनुकल्पएवा-
दस्यैव्यः । तदाह देवः “संक्रान्तिसमयः सूर्यस्यो दुर्जयः
पिथितेजस्यैः । तद्व्योगादथ्यधोर्बुवं विंशत्तदाः पवि-
त्रता” इति देशव्यवधानादत्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तररा-
श्यार्मध्ये सूर्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावत्कालमेदे-
नोत्तरराशिं प्रविशति स तेषो योमर्हति विना मांसह-
ट्प्रा दुर्जयः । अतोऽनुष्ठाने सूर्यसंक्रान्तिकालासम्भ-
वात् संक्रान्तिसम्बन्धिनो पूर्वोत्तरकालौ यहीतव्यौ ।
संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेकैकस्मिंश्च घटिकाः पुण्य-
इति सामान्येनोक्तम् तत्र विशेषमाह ब्रह्मविदः
“अतीतानागतं पुण्यं द्वे सदृग्दक्षिणायने । विंश-
त्कर्कटके नाद्यो मकरे विंशतिः श्रुताः” इति । सदृग-
नष्टतीतं सत्पुण्यं भवति । दक्षिणायनमनागतं पुण्यं
विंशदित्यादिना तदेव सतीक्रियते । कर्कटास्यादक्षि-

णायनात् प्राचीनास्मिंश्च घटिकाः पुण्य- । मकरा-
स्यादुत्तरायणादुत्तरादीना विंशतिघटिकाः पुण्य- ।
ब्रह्मतिरपि “अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः
परा । वर्तमाने तुत्तमेने नाद्यसूत्रतो दृष्टं” इति
वचनात् । न चाल् विंशदघटिकावादिना सामान्यवच-
नेन विरोधः यदुनीयः सामान्यवचनस्याभ्युपगम-
त्वात् विशेषवचनोक्तो घटिकासङ्कोच एव प्रसक्तः ।
“यायाः सन्निहिता नाद्युत्तराः पुण्यतमाः श्रुताः”
इति देवसेनोक्तत्वात्केनापि निमित्तेन सन्निहितघटि-
कास्तनुष्ठानासम्भवे विंशदघटिकाः परा अवधिवेनानुष्ठा-
यन्ते । ब्रह्मोतिषु ततोऽपि दीर्घवर्षिकाह ब्रह्मविदः
“ब्रह्मोत्थानतोतादां घटिकास्तु नादिकाः” इति ।
विष्णुपद्यां प्रशस्तकावे च एवाह “पुण्यपद्यां विष्णुपद्यां
च प्राक् पश्चादपि भोडग” इति संक्रान्तीनां पूर्वो-
त्तरो पुण्यकालौ निष्कीर्तो । ताव संक्रान्तयः कदा-
चिदङ्गी भवन्ति कदाचिद्भ्रातौ भवन्ति तद्देशदृ-
ष्टानभेदमाह ब्रह्मविदः “अङ्गी संक्रमणे पुण्यसङ्क-
तं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोदिनाहं स्नान-
दानयोः । अहोरात्रादथ्यस्य मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।
अङ्गी संक्रमणे चोर्हृद्वद्वत् मकरद्वयम् । पूर्वे चेद-
ङ्गीरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राङ्दिनद्वयं पुण्यं
सङ्गा मकरकर्कटौ” इति । अङ्गी यदा संक्रान्तिर्भवति
तदा कर्कटसङ्गाः पुण्यसङ्गाः । रात्रौ संक्रमणे पूर्वो-
त्तरदिनाहयोः पुण्यत्वं विदधता वचनेनायाह्रातौ स्ना-
नदानादिकं प्रतिषिध्यते । एवं सद्युदयानन्तरभाविनि
दक्षिणायने पूर्वभागे प्राशस्यं बाधितोत्तरभागेऽनुष्ठानं
भवति । अस्तमयप्राचीनभाविष्युत्तरायणे चोत्त-
रभागप्राशस्यं परित्यज्य पूर्वभागेऽनुष्ठानं भवति । उत्तर-
भागप्राशस्यं तु मध्याह्नादिसंक्रमणविषयम् । तत्राह
न्येव हेयोपादययोः पूर्वोत्तरभागयोः सम्भवात्, दक्षिणेनैव
न्यायेन कर्कटेऽपि मध्याह्नभाविनि पूर्वभागप्राशस्यं भवति
अस्तमयप्राचीनभाविषु ब्रह्मोतिसुखेऽप्युत्तरभागप्रा-
शस्यं परित्यज्य मकरन्यायेन पूर्वभागप्राशस्यं विधा-
तव्यम् । उदयानन्तरभाविषु वचनान्तराविरोधेनोत्तरभाग
एवानुष्ठानसम्भवात् तद्विरुद्धं पूर्वभागप्राशस्यं न विधी-
यते । उभयभागप्राशस्योपेत्य विषुवद्विष्णुपदेषु म-
ध्याह्नभाविषु पूर्वोत्तरत्वं वा स्नेह्यानुष्ठानं भवति ।
उदयानन्तरभाविषु तेषु पूर्वभागप्राशस्यं बाध्यते अस्त-

मयप्राप्तेषु तेषु उत्तरप्राशस्त्यं वाध्यते इति विवेकः ।
 एतद्वचनानुसारेण यस्य संक्रमणस्य यस्मिन् भागेऽनुष्ठानं
 तस्मिन्नेव भागे व्यनक्तिता नाद्याः पुण्यः प्रवृत्तिर्नास्ति ।
 पुण्यतराः अत्यन्तवर्जिताः पुण्यतमा दृष्टव्याः । यदा
 रात्रौ भानोः संक्रमणं भवति तदा तस्या रात्रेः पूर्वस्य
 चोत्तरस्य वा दिनस्यार्द्धप्रहरद्वयं स्नानदानयोः पु-
 ण्यम् । कुलपूर्वदिनं कुलपरदिनमिति विचिन्त्यां तदु-
 भयनर्द्धरात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते । अर्द्धरात्रेः
 अर्द्धरात्रः, द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका तृतीयप्रहरस्य
 प्रथमघटिकेत्येवं घटिकाद्वययुक्तः कालस्तस्मादर्द्धरात्रा-
 दधः संक्रमणे सति पूर्वदिनमध्याह्नस्योपरितने प्रहरद्वये
 क्रियाकार्या । अर्द्धरात्रादूर्ध्वं संक्रमणे सति उत्तरका-
 लीनादुदयादूर्ध्वं प्रहरद्वयं पुण्यं पूर्णं अर्द्धरात्रे घटिका
 द्वये संक्रान्तौ पूर्वोत्तरदिनद्वयं कृत्वा पुण्यम् । तदुक्तं
 भविष्योत्तरे “संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षड्यामाः पूर्व-
 यश्चिमाः । संक्रान्तिकालो विज्ञेयस्तत्र स्नानादिकं च-
 रेत्” इति । अत्रेयं व्यवस्था । अर्द्धरात्रे यदा षड-
 शीतिसदानौमेतद्वचनानुसारेण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्य-
 त्वात् यद्यप्येच्छिको विकल्पः प्राप्नोति । तथाप्युत्तर-
 दिने षष्टिघटिकाप्रतिपादकप्रातिस्विकवचनानुपहृताभा-
 नत्वेवानुष्ठानव्यम् । विष्णुतोर्विष्णुपदेषु च प्रातिस्विक-
 वचनं न नियामकम्, तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभागयोः
 द्वायेन प्राशस्त्यप्रतिपादकत्वात् । प्रकृतं वचनं पूर्वो-
 त्तरदिने साध्येन विधत्ते । तस्मात् पूर्वोत्तरान् वा
 स्वेच्छवानुष्ठानमिति विकल्प्यते । अयनयोऽस्तु प्रका-
 रान्तरं वक्ष्यते । अयनव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु
 मध्यरात्रादूर्ध्वं प्रवृत्तासु परेद्युरनुष्ठानमित्यत्रापि नास्ति
 सन्देहः । षडशीत्यान्तु प्रकृतवचनेन पूर्वद्युरनुष्ठानं
 प्राप्नोति । अतः सन्देहे सति पूर्वद्यु-
 रनुष्ठानमिति निर्णयो दृष्टव्यः । कुतः “विष्णुपदां धनु-
 कीनन्दयुक्कन्यासु वै तदा । पूर्वोत्तरगतं रात्रौ भानोः
 संक्रमणं भवेत् । पूर्वाह्ने पञ्च नाद्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता
 मनीषिभिः । अपराह्ने तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च
 चर्मणि” इति श्रुतेः । यदा रात्रौ पूर्वभागगतं विष्णु-
 पदो षडशीतिसंक्रमणं भवेत् । तदा पूर्वद्युरपराह्णे
 पञ्च नाद्याः पुण्याः उत्तरभागगते संक्रमणे परेद्युः पू-
 र्वाह्णे पञ्च नाद्याः पुण्याः । न चैवं सति प्रहरद्वयपुण्य-

त्वविरोध इति वाच्यम् । पञ्चनाडिकावचनेषु पुण्या-
 धिक्यस्य विवक्षितत्वात् । अतः प्रहरद्वयवाक्यं पुण्य-
 सात्वाभिप्रायम् । एतस्मिन्नेव विषये देवीपुराणे पठ्यते
 “असंपूर्णं अर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च । मानार्द्धं
 भास्करे पुण्यसंपूर्णं शर्वरीदले । अर्द्धरात्रे अस्तपूर्णे
 दिवा पुण्यप्रमागतम् । संपूर्णं उभयोर्द्वेऽप्यतिरिक्ते
 परेऽहनि” इति । भास्करशब्देन सूर्ययुक्तं दिनसम्प-
 लभ्यते । यदा भास्करशब्दो न सूर्ये कृष्टः किन्तु यौ-
 गिकः भासं करोतीति व्युत्पत्तिसम्भवात् । तथा च
 सूर्य इव भास्करशब्दो दिनेऽपि सूर्यः तस्यापि भासं
 प्रत्यधिकरणकारकत्वेन कर्तृत्वात् । भास्करं दिवसे दि-
 द्यमानं प्रहरचतुष्टयं तस्यार्द्धं प्रहरद्वयम् आदिवास्त-
 मयस्योपरितन आगामिस्त्वयोर्यथा प्राचीनः कालो
 रात्रिः । उदयोपरि अस्तमयात् प्राचीनः कालो दिनस्य ।
 उदयास्तमयकालौ सन्तिरूपतया प्रोक्ताभ्यां रात्रिदिव-
 साभ्यां पृथगित्येके । रेखासात्वस्यापि सूर्यमण्डलांशस्य
 दृश्यमानतया दिवसान्पातिनावित्यपरे । सर्वथापि न
 रात्रौ तयोरन्तर्भावः । सा च रात्रिस्तेषां भिद्यते म-
 ध्यवर्तिघटिकाद्वयात्मक एको भासस्तस्मात् पूर्वोत्तरौ द्वौ
 भागौ । तत्र पूर्वभागे संपूर्णं अर्द्धरात्र इत्यनेन विवक्ष्यते
 तस्मिन् यदा संक्रान्तिसदानौ सूर्यास्तमये प्रत्यासन्नं
 यत् पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं तत्पुण्यम् । संपूर्णं शर्वरीदलं
 इत्यनेन अर्द्धरात्रादनन्तरभावां रात्रिभागे विवक्षितः ।
 पूर्वोत्तरद्वयोरैकस्यापि घटिकाया अर्द्धरात्रकाला-
 र्द्धस्य पृथक् कृतत्वादसंपूर्तिरवगन्तव्या । तस्मिन् घटि-
 काऽन्येन परभागे यदा संक्रान्तिसदानौ भाविस्त्वयोर्य-
 दये प्रत्यासन्नं दिनार्द्धं पुण्यम् । अयमेवाधो द्वितीय-
 लोके प्रपञ्च्यते । घटिकान्यूनत्वेनासम्पूर्णं अर्द्धरात्रे
 पूर्वभागे यदा संक्रमणं भवति तदा यद्यपि दिवा संक्रम-
 णमनामतं तथापि तस्य दिवसस्य उत्तरार्द्धे पुण्यं
 यदा संपूर्णं अर्द्धरात्रे घटिकाद्वयात्मके निशीथे
 संक्रमणं भवेत्तदानौ पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पुण्यं ज्ञेयम् ।
 अतिरिक्ते परभागे संक्रान्तौ परेऽहनि पूर्वाह्ने पु-
 ण्यम् । देवलोऽपि “आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्धं
 स्नानदानयोः । रात्रौ संक्रमणे भानोविषुवत्यने दिने
 इति । अयमर्थः । रात्रौ भानोः संक्रमणे विषुवद्भा-
 मके जाते सति संक्रमणप्रत्यासन्नदिनार्द्धं पुण्यम् ।
 पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यम् । अपररा-

संक्रमणे परदिनस्य पूर्वार्द्धमित्यवगन्तव्यम् । अयने
अयननामके भागोः संक्रमणे दिवा जाते सति यथा-
योगेन तद्दिनाद्धं तु पुण्यं दृष्टव्यम् । कर्कटे पूर्वार्द्धं
मकरे उत्तरार्द्धम् । एतच्च मध्यदिनायनविषयम् ।
उदयास्तमयप्रत्यासत्ते अयने पूर्वोत्तरभागप्राशस्त्यवा-
धया कृतदिवसपुण्यत्वनिर्णयः पूर्वमेवोक्तः । अयन-
व्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमणेषु रात्रिगतेषु यो निर्णयस्त-
सर्वं पर्युदसितं तद्वचःशेषः “सङ्क्रान्ता मकरकर्कटाविति
वर्णितः । यायाः सन्निहिता ग्राह्यास्ताः पुण्यतपाः
शृगाः” इत्युक्तेन साक्षात्पक्षेण रात्रिसंक्रमणेषु रात्रा-
वेवावृत्तानं प्रसक्तं तदप्योक्तं दशसु संक्रान्तिषु दिवावृत्तानं
विधाय मकरकर्कटयोस्तत्पर्युदसि सति पूर्वप्रसक्तं रा-
त्र्यावृत्तानमेव पर्यवस्यति । एवं सति रात्रौ ज्ञान-
मभ्युपगच्छतो याज्ञवल्क्यवचनस्यापि कश्चिद्विषयः सम्प-
द्यते । तथा च याज्ञवल्क्यः “राष्ट्रदर्शनसंक्रान्तिवि-
वाहान्यदृष्टिषु । ज्ञानदानादिकं कार्यं निशि काम्य-
मतेषु च” इति । समन्तरपि “रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत
दानं चैव विशेषतः । नैमित्तिकं च कुर्वीत ज्ञानं दानं
च रात्रिषु । यद्ये विवाहे वात्यायां तथा पुस्तकवा-
चने । दानान्येतानि शस्त्रानि रात्रौ देवाख्ये तथा ।
अह्नोहाह्नसंक्रान्तिवात्यार्क्षिप्रसवेषु च । अश्वे चेति-
हासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते” इति । ननु यथोक्तपर्यु-
दासावृत्तहीतैः पुण्यतपसत्वादिदेववाद्यवल्क्यसमन्त-
वचनेर्मकरकर्कटयोर्निश्चितज्ञानप्रापणं शास्त्रान्तरेण विच-
क्षम् । तथा च भविष्योत्तरे “मिथुने कर्कसंक्रान्तिर्यदि
स्यादंशुनालिनः । प्रभाते वा निशीथे वा कुर्व्यादह्नि
पूर्वतः । कार्त्तिकं तु परित्यज्य क्लृप्तं (मकरम्) संक्रमते
रविः । प्रदोषे चार्द्धरात्रौ वा ज्ञानं दानं परेऽह्नि”
इति । दृढगार्ग्योऽपि “यदास्तमयवेलायां मकरं याति
भास्करः । प्रदोषे चार्द्धरात्रौ वा ज्ञानं दानं परेऽह्नि”
इति । “अर्द्धरात्रौ तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।
पूर्वमेव दिनं याज्ञं यावज्जोदयते रविः” इति । भवि-
ष्योत्तरदृष्टमात्र्यवचनेषु रात्र्यावृत्तानप्रतिषेधस्याप्रतीते-
र्दिवसावृत्तानप्रतिषेधकत्वेन पर्युदासावृत्तहीतवचनाना-
मानर्धक्यं प्राप्नोति । तस्माच्छास्त्रद्वयेन विकल्पप्राप्ते-
तत्तद्देशप्रकृतिश्रुतिपारेण व्यवस्था दृष्टव्या ।
अयनसंक्रान्तिगच्छे च १४०५० रव्यादिसहायां चलमं-
क्रान्तेः पुण्यकालता दर्शिता ।

पुण्यकीर्त्तिनं पुं पुण्यं पुण्यजनकं कीर्त्तनं वक्षः । विष्णो-
‘पुण्यप्रवणकीर्त्तनः’ विष्णुसं० । २पुण्यजनककीर्त्त-
नश्रुक्ते लि० इत० । १७पुण्यकल्पने न० । पुण्यप्रव-
णोऽपि विष्णो ।

पुण्यकीर्त्तिं पुं पुण्या कीर्त्तियं । १पुण्यश्रुते यस्य की-
र्त्तने पुण्यं जायते तस्मिन् । कर्म० । २पुण्यजनिकायां
कीर्त्तौ च ।

पुण्यकृत् लि० पुण्यं कृतवान् क-भूते क्तिप् “सुकर्मपाप-
मन्त्रपुण्येषु कृजः” पा० त्रिविधः नियमः क्लिबेति
नियमात् कर्म कृतवानित्यत्राऽप्यन । कृज एवेति
नियमानुसन्तमधीतवान् सन्नाध्यायः सत्त न क्तिप् ।
भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विव-
क्षायास्त क्तिप् । क्षादिक्वेति नियमाभावादप्यस्ति-
प्यपपदे क्तिप् । शास्त्रकृत् भाष्यकृत् सि०को० । धर्म-
कृतवति ।

पुण्यचेत न० पुण्यस्य चेतस् । पुण्यभूमौ आर्यावर्त्ते हला०

पुण्यगन्ध पुण्यः सुन्दरः गन्धो यस्य । चम्पके त्रिका० ।

पुण्यगन्धि लि० पुण्यः शुभावहः गन्धोऽर्थोऽस्य इत्यसमा० ।

शुभावहलेशयुक्ते भा० उ० १२२२० ।

पुण्यजन पुं स्त्री पुण्यः विद्वद्ब्रह्मण्यवा पापी जनः कर्म० ।

१रात्रसे अमरः । २यद्ये मेदि०स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

१सञ्जने पुं मेदि० ४दशतु प्राचेतसेषु एतेषु “दश प्रा-
चेतसाः पुंताः सन्तः पुण्यजनाः सृताः” भा० व्या० २५२०० ।

पुण्यजनेश्वर पुं इत० । कुबेरे अमरः ।

पुण्यजित पुं पुण्येन जितः आर्यगौतमः । चन्द्रबोकादौ

“एवमसुत पुण्यजितो लोकः शीयते” इति ।

पुण्यदण न० नित्यकर्म० । श्वेतकुशे राजनि० ।

पुण्यदर्शन पुं स्त्री पुण्यं दर्शनमस्य । १चापसूत्रे राजनि० ।

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । यस्य दर्शने पुण्यं भवति

तस्मिन् २देवप्रतिमादौ लि० ।

पुण्यनामन् पुं १कुसारावृत्तभेदे भा० श० ४६६०० । २पुण्य-
साधनमात्मके लि० स्त्रियां वा ङाप ।

पुण्यफल पुं पुण्यानि शुभानि फलान्यस्य । १कृष्णार्वा-
वृत्तभेदे शब्दभा० कर्म० । २पुण्यरूपे फले न० सत्तुः ९६५

पुण्यभाज् लि० पुण्यं भजते भज-एव उप० सं० । पुण्ययुक्ते

पुण्यभूमि स्त्री पुण्यस्य पुण्योत्पादनार्था भूमिः । आर्यप्र-
वर्त्तने देशे अमरः । “आ सप्तशतं वै पूर्वदा सकृद्वृत्ति

पश्चिमात् । तमोरेवान्तरं गिदौरायप्रवृत्तिं विदुर्बुधाः”

मन्त्रना तत् सोमोक्ता । (तयोर्विन्ध्यहिमाचलयोः) ।

पुण्यप्रभूततयोऽप्यत्र ।

पुण्यरात्रि पु० पुण्या रात्रिः अक्षं समा० रात्रान्तत्वात् पु० स्वम् ।

पुण्यायां रात्रौ । [चन्द्रलोकादौ कर्म० । २ धर्मिष्ठजने च ।

पुण्यलोक पु० पुण्यप्रदायोलोकः शा० त० । १ पुण्येन प्राप्ये

पुण्यवत् त्वि० पुण्यप्रभूतार्थं मनुष्यस्य वः । वक्ष्ये पुण्ययुक्ते

अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

पुण्यशकुन न० पुण्यप्रसक्तं शकुनम् । १ शुभप्रसक्तं शकुने

साध्यतया तदस्यास्ति अक्ष० । २ तत्साधने त्वि० "सयूराः

पुण्यशकुनाः हंससारसचातकाः" भा० उ० १४२ अ० ।

पुण्यशील त्वि० पुण्यं शीलयति शील-अण् उप० ष० । नि-

यतपुण्यप्राप्तुं शक्तिम् ।

पुण्यश्लोक त्वि० पुण्यः पुण्यप्रदायकः श्लोको यशश्चरितं वा

यस्य । "पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधि-

ष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनाई नः"

इत्युक्तेषु १ नलादिषु । २ पुण्यप्रचरितयुक्तमात्रे च श्रद्धा-

पद्यां स्त्री शब्दमा० ४ वैदेहां स्त्री ।

पुण्यसम अक्ष० पुण्यं समं यत् तिष्ठद्गुणं अव्ययी० । त्व्यपुण्ये

पुण्यसहम् न० नील० ता० उक्ते सहस्रभेदे तदानयनप्रका-

रस्तत्त्वोक्तो यथा "सूयोनिचन्द्रान्वितमङ्गि लङ्गं रवीन्दु-

युक्तं निशि पुण्यप्रसक्तम् । शोध्यर्चशुद्धप्राप्तयमान्तराले

लङ्गं न चेत् सैकभमेतदुक्तम्" । "यत्वावदे पुण्यप्रसङ्गे

शुभं सोऽवदः शुभावहः" । अनिष्टेऽस्मिन् शुभं नेति

पुण्यमादौ विचारयेत्" ।

पुण्यस्थान न० पुण्यनिमित्तं स्थानम् । १ पुण्यप्रोत्सादनसाधने

स्थानभेदे २ लङ्गावधिके नवमस्थाने च ज्यो० [मात्रे च ।

पुण्या स्त्री पु० पुण्य । १ लङ्गायां शब्दमा० । २ पुण्यजनकस्त्री-

पुण्यात्मन् त्वि० पुण्य आत्मा यस्य । पुण्यप्रसभावे तेषां प्र-

लोकगतिप्रकारः पञ्चपु० क्रिया० उक्तो यथा

"सुप्रज्ञोवाच शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि यत्तया श्रोतुमि-

श्रते । पुण्यप्राप्त्यानां पापिनाञ्च पन्थानं सुखदुःखदम् ।

आदौ ब्रवीमि पन्थानं नृणां पुण्यप्रवृत्तामहम् । शृणुष्व

द्विजशार्दूल ! शृणुवतां प्रीतिवर्द्धनम् । प्रसरैरिष्टकैर्बद्धो

दिव्यवस्त्रैः समावृतः । भाति पुण्यप्राप्त्यानां पन्थाः

सर्वोपद्रववर्जितः । कचिद्वस्त्रैकन्याभिर्गोयते गानसुत

सम् । कचिन्मञ्जुशरीराभिरप्सरोग्भिश्च नृत्यते । कचिच्च

वीणाकायनं नानावाद्यं मनोहरम् । कचित् कुक्षम-

ग्रहिश्च कचिदायुः सुशीतलः । कचित् कचिद्दीर्घिकाश्च

मुक्तपद्मसुशोभिताः । कचित्पुष्पप्राः शीततोयाः कुल-

चित् भक्तशालिकाः । कचिद्देवाश्च गन्धर्वाः घटलक्षवस्तु-

त्तमम् । सुच्छाद्याः पादपाः कापि पुष्पिता वस्तुलादयः ।

समस्तसुखसम्पन्ने, पथि गच्छन्ति मानवाः । पुण्यप्राप्त्यानां

द्विजश्रेष्ठ ! सुखमृत्युमवाप्य च । केचित्पुण्यप्राप्ताः

नानालङ्कारभूषिताः । चद्रगुणधवलच्छत्रैर्गच्छन्त्यावृत

सक्तकाः । केचिदयान्ति गजारूढा रथारूढाश्च केचन ।

यानारूढा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम् । केचिद्दे-

वाङ्मनाहसन्त्यस्तचामरवायुभिः । गच्छन्ति वीजिता

मर्त्याः स्तूयमानाः सुरर्षिभिः । केचिद्दिव्याम्बरधराः

सुचन्दनविभूषिताः । भुञ्जते यान्ति ताम्बूलं पुष्पा-

त्मानो यमालयम् । निजगात्रत्विषा केचिज्जालयन्तो

दिशो दश । व्रजन्ति यमनागारं चलदुग्दहनवासिनः ।

केचित् पायसं दिव्यं भुञ्जन्तो यान्ति सत्तमाः । सुधापानं

प्रकुर्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन । केचिद्गुग्धं पिवन्त्यश्च

केचिदक्षुरसं तथा । केचित्तक्रं पिवन्त्यश्च गच्छन्ति

यममन्दिरम् । केचिद्दीपानि स्थादन्तः केचिन्नानाफलानि

च । केचिन्मधु पिवन्त्यश्च पुण्यप्रवृत्तौ व्रजन्ति वै । ताना

गतांस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् । भास्करिः प्रीति

मासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् । चतुर्बाहुः श्यामवर्णः

प्रफुल्लकमलेक्षणः । शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाह-

नः । स्वर्णयज्ञोपवीतो च स्मरैश्चास्तुराननः । कि-

रीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः । चित्रगुप्तो

महाप्राज्ञश्चण्डाद्या यमकिङ्कराः । सर्वे नारायणाकारा

बभूवुर्भुरोक्तयः । ततः स्वयं धर्मराजस्तान् सर्वान्

मनुजोत्तमान् । परमां प्रीतिमासाद्य सितवत् पूजयेद्

द्विज ! दिव्यैर्वस्त्रैः फलेष्वैव तेषां पुण्यप्रवृत्तां नृणाम् ।

भोजनं कारयित्वा तु तानुवाचाथ भास्करिः । यम उवाच

"यूयं सर्वे महात्मनो नरकक्लेशभीरवः । निजपुण्य

प्रभावेन गम्यतां परमं पदम् । संसारे जन्म संप्राप्य

पुण्यं यः कुरुते नरः । स मे पिता स मे भ्राता स मे

वन्धुः स मे सुहृत् । इत्युक्ता धर्मराजेन ते सर्वे द्विज-

सत्तम ! । दिव्यं रथं समारूढ्य नारायणपुरं ययुः ।

पुण्याह न० पुण्यप्रसङ्गः एव समा० अज्ञानत्वेऽपि पुण्य-

सुदिनाभ्यामहः" अमरोक्तेः क्लीवता । पुण्यप्रदिने

पुण्याहवाचनं न० इत० । पुण्यप्रदिनस्य विप्रद्वारा वाचने

तत्प्रकारः "पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

एतदेव निरोऽङ्गारं कुर्वात् क्षत्रियवैश्यायोः । सोऽङ्गारं

‘ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोद्धारं महीपतौ । अपांशु च
तथा वैश्वे नृदे स्तस्ति प्रयोजयेत्’ उदा० न० यमोक्तः ।
पण्योदका स्त्री पुण्यजनकं ज्ञानदानावुदकं यस्याः । नदी-
भेदे भा० व्यु० ११० च० । [पुत्राभनृशब्दे तद्धेतुर्दृश्यः ।
पुत्रं न० “निपरणादा पुत्रं” निरु० प्र०-वा०-हुति प्र० । नरकभेदे
पुत्रं गतौ सौ० भ्रा० पर० सक० सेट् । पुत्रं च पुत्रीत् पुत्रत् ।
पुत्रलोक पु० पुत्र-वा० ल० स्वार्थे क । पत्नादिनिमित्तं शवादि
प्रतिभूतिभेदे पर्यनरशब्दे दृश्यम् शुद्धि० त० ।
पुत्रली स्त्री पुत्र-ल० गौरा० डोष । वस्तुपक्षसदादि-
निमित्तं (पुत्रल) ख्याते पदार्थे “अमावास्यां समासाद्य
मध्यरात्रे विचक्षणः । पुत्रलीं सृणुमयीं कृत्वा दीपा-
दिभिरलङ्कृतम्” उत्तरकामाख्यातन्त्रम् । स्वार्थे क
अतश्चम् । पुत्रलिका तत्पार्थे स्त्री ।
पुत्रिका स्त्री पुत्र इति शब्दे तनोति तन-ड० स्वार्थे क
ह्रस्वः अतश्चम् । जुद्धमल्लिकायाम् अमरः ।
पुत्र(स्त्री) पु० पु०-क्ता ह्रस्वच पुतो नरकभेदात् लायते त्रै-क
वा । १ स्वजन्यपुरुषे २ स्वजन्यायां स्त्रियां स्त्री डोष ।
निरुक्ते त्व २।११ चन्या व्युत्पत्तिरुक्ता “पुत्रं पुरु लायते
निपरणादा पुत्रं नरकं तस्मात् लायते वा” प्र० ।
“पुत्राभनो नरकादुपस्थात् पितरं लायते सुतः । तस्मात्
पुत्र इति प्रोक्तः” मनुः । तेनास्य एकतकारता द्वितका-
रता च । तस्यापत्यं विदा० अज् । पौत्रं तदपत्ये पुंस्त्री०
‘हरितादिभ्युनि फक्’ । पौत्रायण पुत्रस्य यूत्यपत्ये पुंस्त्री०
राजदत्ता० पतिप्रशुशब्दाभ्यां समासे पतिप्रशुशब्दयोः
परनि० । पत्युः पुत्रः पुत्रपतिः पशोः पुत्रः पुत्रपशुः । स च
गोणसुखभेदेन द्वादशविधः द्वादशपुत्रशब्दे १८०१० दृश्यम्
अन्यथापि ते चतुर्विधाः यथा “कृणुसम्बन्धिनः केचित् के-
चिन्त्यासापहारकाः । रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवशव-
र्त्तिनः । भेदैश्चतुर्भिर्जायन्ते पुत्रा मित्राः स्त्रियस्तथा ।
भायर्गं पिता च माता च भृत्याः स्वजनबान्धवाः । स्वेन
स्वेन हि जायन्ते सम्बन्धेन महीतले । न्यासापहरणं
पूर्वं यस्य यस्य कृतं भुवि । न्यासस्वामी भवेत् पुत्रो गुण-
वान् रूपवान् भुवि । येन चापहृतो न्यासस्तस्य गेहे न
संशयः । न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः ।
न्यासस्वामी स पुत्रोऽभून्न्यासापहारकस्य च । गुणवान्
रूपवान् चैव सर्वलक्षणसंयुतः । भक्तिश्च दर्शयेत्तस्य पुत्रो
भूत्वा दिने दिने । प्रियवाक्यधरो वापि वज्रघ्नेहं प्रदर्श-
येत् । स्त्रीयं द्रव्यं सुद्राव्यं प्रीतिसत्प्राप्य चाह्वनाम् ।

भुक्त्वा तु पोषणात्तेन तदादाय पुनर्नृजेत् । यथा तेन
प्रदत्तं तन्न्यासापहरणात् पुरा । दुःखमेव महेत् कृत्वा
दारुणं प्राणनाशनम् । तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो
भूत्वा मङ्गागुणैः । अत्यायुषस्तथा भूत्वा मरणं वान्ति
ते तथा । दुःखं दत्त्वा प्रयान्येव प्रकृत्यैव पुनः पुनः ।
यदाह पुत्र पुत्रेति प्रलापं हि करोति सः । तदा ह्यस्य
करोत्येव कः स पुत्रो हि कस्य च । अनेनापि हृतो
न्यासो मदीयः परिचारिणा । द्रव्यापहारोऽपि पिता
पूर्वमेवैव तस्य च । पिशाचत्वं मया दत्तमेवैव हि
दुरात्मनः । द्रव्यापहरणेनापि मम प्राणा मताः किल ।
दुःखेन महेता चैव यथाहं पीडितः पुरा । तथा दुःखं
प्रदत्त्वाहं द्रव्यं सुद्राव्यं पुत्रमम् । भोगेन सर्वमादाय चि-
रादिश्चास्य सौम्यवत् । मतोऽस्मि स्वष्टहृद्वाद्य कस्याहं
सुत ईदृशः । न चेष्टोऽपि पिता पूर्वमेवैव न च कस्य-
चित् । पिशाचत्वं मया दत्तमेवैव च दुरात्मनः । एव-
मुक्त्वा प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः । प्रयात्यनेन सा-
गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम् । एवं न्यासस्य सम्बन्धात्
पुत्राः केचित् भवन्ति वै । संसारे दुःखवज्रला दृश्यन्ते
यत्र तत्र हि । कृणुसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवा-
यतः । कृणुं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ।
अतस्तस्य सुतो भूत्वा म्माता वाध पिता प्रियः । मित्र-
रूपेण वर्त्तेत अलर्दुष्टः सदैव सः । गुणं नैव प्रपश्येत्
स क्रूरो निष्ठुराकृतिः । जल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव
स्वजनेषु च । नित्यमिष्टं समश्नाति भोगान् भुञ्जीत नि-
त्यशः । द्यूतकर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि नित्यशः । गृ-
हाद्द्रव्यं बलाद्भूतं वार्यमाणः प्रकुर्यति । पितरं
मातरश्चैव कृणुते च दिने दिने । द्रावकस्त्रासकश्चैव वज्र
निष्ठुरजल्पकः । वज्रचित्तैव सुद्राव्यं हृत्वा सुखेन ति-
ष्ठति । जातकर्मदिभिर्बाल्ये द्रव्यं गृह्णाति दारुणः ।
पुनर्विवाहसंयोगाच्चानामेदरेनेकधा । एवं संक्षीयते द्रव्यं
नैवमेतद्दद्यात्पि । गृह्णेत्यादिकं सर्वं ममेव हि न
संशयः । पितरं मातरश्चैव वदत्येव दिने दिने ।
सुदृग्दुर्भूलैश्चैव कषाघातैस्तु दारुणैः । स्मृते तु तस्मिन्
पितरि तथा मातरि निष्ठुरम् । निःस्नेहो निर्दयश्चैव
जायते नात्र संशयः । एवंविधास्ततः पुत्रा भवन्ति च
महीतले २। रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे हिजपुङ्गव ।
बाल्ये वयसि सम्प्राप्ते रिपुवद्भवेत् सदा । पितरं मातर-
श्चैव क्रौडमानो हि ताडयेत् । ताडयित्वा प्रयात्येव

प्रहस्यैव पुनःपुनः । पुनरायाचितं तत्र पितरं मातरं
 पुनः । सक्रोधो वर्तते नित्यं वैरकर्मणि सर्वदा । पितरं
 मारयित्वा तु मातरश्च पुनःपुनः । प्रयात्येवं स दुष्टात्मा
 पूर्ववैरातुभावतः ॥ अथातः सम्प्रवक्ष्यामि यस्मात्प्रभ्यं भवेत्
 प्रियम् । जातमात्रः प्रियं कुयप्रांद्वाल्मे गमनक्रोडनैः ।
 वयः प्राप्य प्रियं कुयप्रांन्मातापितोरनन्तरम् । भक्त्या
 सन्तोषयेत् नित्यं तावुभौ परिपालयेत् । स्नेहेन वचसा
 चैव प्रियसम्भाषयेत् च । नृतीं गुरु समाज्ञाय स्नेहेन-
 रुदते पुनः । आङ्गकर्मणि सर्वाणि पिण्डदानादिकां
 क्रियाम् । करोत्येवं सुदुःखार्त्तस्तेभ्यो यात्रां प्रय-
 च्छति । ऋणत्याग्यन्तः स्नेहाज्जियपयति निश्चितः ।
 यस्मात्प्रभ्यं भवेत् कालं प्रयच्छति न संशयः । पुत्रो
 भूत्वा महाप्राज्ञं कृतेन विधिना किल ४। उदासीनं प्रव-
 क्ष्यामि तवाग्रे द्विज । सास्त्रतस् । उदासीनेन भावेन स
 देव परिवर्तते । ददाति नैव स्तुत्याति न क्रुध्यति न
 लुप्यति । नैवोपवाति संत्यज्य उदासीनो द्विजोत्तम ! ।
 तवाग्रे कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरीदृशी । यथा पुत्रा-
 स्तथा भायप्रां पिता माताथ वान्धवाः । भृत्याद्यान्ये समा-
 खाताः पशवस्तुरगास्तथा । गजानहिष्यो दासश्च ऋण-
 सन्धन्विनस्तथो पादो भूमिख० ११।१२।
 तत्रैव १८।२०००० सुपुत्रलक्षणं यथा
 “पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवक्ष्यामि । पुण्यप्रसक्तो
 यस्मात्मा सत्यधर्मरतः सदा । बुद्धिमान् ध्यानसम्यक्ज्ञ-
 पक्षी वाग्निदांवरः । सर्वकर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययन
 तत्परः । सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः । याजकः
 सर्वज्ञानां दाता त्यागी प्रवन्दः । विष्णुध्यानपरो
 नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत् प्रियः । पितृमातृपरो नित्यं
 सर्वस्वजनवल्लभः । कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य प-
 रिपोषकः । एवं गुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः” ।
 वैष्णवपुत्रस्य पूर्वपुरुषाव्रतस्य यथा “वैष्णवो यदि पुत्रः
 स्यात् त्रायते हि स पूर्वजाम् । पितृनधस्तनान् वंश-
 स्मारयन्ति च पावनाः” कुपुत्रजनने पितृणां नरकगमनं
 यथा “तथा यदि कुपुत्रः स्नात्तेन मज्जन्ति पूर्वजाः ।
 सुचोरे नरके दीनाः शर्पन्ति च सुहृद्विह्वलाः । यथा जले
 कुम्भेन तरन्मज्जन्ति मूढधीः । तथा पिता कुपुत्रेण
 तपस्यस्य निमज्जति । जातमात्रे कुले जन्तो संशरते
 पितामहाः । किमेषोऽधो नयेदस्मान्नुर्वं वा वैष्णवो भ-
 वतु” । राज्ञावधिक्ते पञ्चमस्थाने नील० ता० वर्षका-

लीने ४४४मभेदे च । एतन्महमशब्दे दृश्यम् ।
 पुत्रक पु० पुत्र+अनुकस्मायां संज्ञायां वा कन् स्वार्थे क
 वा । १ अनुकल्पितपुत्रे २ पुत्रमात्रे च व्युत्पद्यते ३ शरभे
 पशुभेदे पु० स्त्री० । ४ पुत्रे ५ पुत्रभेदे ६ पुत्रभेदे च मेदि०
 ७ पुत्रं पुत्रे पञ्चमस्थाने च गच्छन्त्या ।

पुत्रकन्दा स्त्री पुत्र इव स्निग्धत्वात् कन्दोऽस्याः । लक्ष्म-
 णाकन्दायां राजनि० ।

पुत्रका स्त्री पुत्र इव कायति कै-क । खौरगतल्यायां पुत्रि-
 कायां शब्दरत्ना० । [भिन्नापुत्रोक्ते ।

पुत्रकाम त्रि० पुत्रं कामयते कामि-अण् उप० स० । पुत्रा-
 पुत्रकाम्या स्त्री व्यात्मनः पुत्रमिच्छति पुत्र+काम्यच्-भावे
 च । व्यात्मनः पुत्रेच्छायासु भट्टिः ३।४२ [६।११

पुत्रकथ पु० कन्+वा० भावे यक् इत् । पुत्रस्योत्पादने ऋ० ५।
 पुत्रघ्नी स्त्री पुत्रं हन्ति घ्न-टक् । सुसुतीक्ते योनिरोगभेदे
 “स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्त्रवात्” ।

पुत्र(त्र)जग्ध्नी स्त्री पुत्रो जग्धोयया ङीप् । “वा हतज-
 ग्धयोः” वाक्त्रि० तकारस्य वा द्विसम् । पुत्रभक्षणकर्त्यां
 स्त्रियां तथा पुत्र(त्र)हतीशब्देऽपि वा तस्य द्वित्वं ङीप्
 च । वा च पुत्रहन्त्यां स्त्रियां स्त्री ।

पुत्रजीव पु० पुत्रं गर्भं जीवयति जीव-अण् उप० स० ।
 (जिवायुता) दृष्टे “पुत्रजीवो हिमो दृष्टः स्नेहदो
 गर्भजीवनः । चक्षुषः पित्तश्मनः दाहतृष्णानिवा-
 रकः” राजनि० “पुत्रजीवो सुखवर्तकारी दृष्टो मतो
 बुधेः । स्मृभूतमलः स्नादुः पटुः कटुरपि सुतः”
 भावप्र० । [पुत्रजीवदृष्टे रत्नमा० ।

पुत्रजीवक पु० पुत्रं गर्भं जीवयति जीव+वा० ण्वुल् ।

पुत्रदा स्त्री पुत्रं गर्भं ददाति सेवनात् दा-क । १ बन्धा-
 कर्मकां २ लक्ष्मणाकन्दे च राजनि० गर्भधारके त्रि० ।

पुत्रदात्री स्त्री पुत्रं ददाति दा-तृच् ङीप् । मालवे प्रसिद्ध
 लताभेदे “पुत्रदात्री वातरूपकटूष्णनाशिनी मता ।
 सुरभिः सर्वदा पथ्या बन्धादोषविनाशिनी” राजनि० ।

पुत्रपौत्र न० भवाश्चादि० समा० द्व० । पुत्रपौत्रयोः समाहारो
 तदुभयवति ख । पुत्रपौत्रौ पुत्रपौत्रपर्यन्तगामिनि
 भट्टिः ५।१५। [राजनि० २ पुत्रदातृमात्रे त्रि० ।

पुत्रप्रदा स्त्री पुत्रं प्रददाति प्र+दा-क । १ स्विकायां क्षुपभेदे
 पुत्रप्रिय पु० इत् । खगभेदे भा० व० १०८०० ।

पुत्रभद्रा स्त्री पुत्रस्य भद्रं यस्याः ५०० । दृष्टजीवन्त्यासु
 लतायां राजनि० ।

पुत्रभाव उ० पुत्रस्य भावः । १ पुत्रत्वे ज्योतिषोक्ते २ पञ्चमे भावे
द्वादशभावशब्दे ३८०२ पु० दृश्यम् । तत्र यहादि-
स्थित्यादिफलादि जातकपद्धतातुक्तं यथा
‘शुभखगवसतिः सुतालयश्चेच्छुभसहितः शुभवीक्षितोऽपि
वा स्यात् । कथयति शुभसन्ततिं नराणां स च विप-
रीतफलः खलस्य योगात् । चन्द्रादिलगनादपि पुत्रभावे
वर्गो यदैकोऽपि च गीष्मतेः स्यात् । तदा वदेदौरसमेव
पुत्रं बलावलोकस्य हि तारतम्यात् । तनौ धने वा
सहजे विलग्ननाथे सुतः स्यात् प्रथमं चतुर्थे । पुत्री भवेत्त-
त्परतश्च पुत्रात् द्विकन्यकानां जननप्रदः स्यात् । चन्द्रभौम-
भगवोद्विदेहगा व्यादिमे वयसि सन्ततिप्रदाः । ते पुन-
र्धनुषि नान्तिमे तथा प्राचि सन्ततिकरा सता विदाम् ।
सन्तानभावे यहाद्विद्योगो नवांशयोगोऽप्यथ वाङ्मयोगः ।
यावन्मृतः स्यात् खलु तत्प्रसंख्या स्यात् सन्ततिफल-
नवांशतो वा । व्यपत्यसख्या सुतमे नवांशाद्वाच्या द्विनिष्ठा
शुभद्विद्योगात् । शुभांशतो जीववती च कष्टा पापां-
शतः पापखगप्रदष्टेः । कलिवितक्रूरकवयः क्रमांश्चुहि-
कलवगाः । क्रमात् कुर्वन्ति मनुजं तोककौतुकवर्जितम् ।
कविकलानिधिवर्गयुते सुते कविकलानिधियुक्तनिरी-
क्षिते । समभवर्गगते खलु कन्यका विषममेतु सुतान्
प्रदिशन्ति हि । दासोभवान्यपत्यानि वितर्षे सुतभा-
वगे । सितदष्टे च कोचिषु चन्द्रादयो वसूचिरे । शनि-
गणाः शनिमं सुतमे यदा शशिसुतेन दृशा प्रविशोक्तम् ।
शुक्रजुजाकंदशा न युते तदा प्रतनुते तनयं निजमभिजम् ।
सुतमं शनिमं चेत् स्याच्छनियुक् शनिनेक्षितम् । दत्तात्र-
जाप्रिलद्वोध्यं तद्वक्षेत् क्रीतपुत्रदम् । सन्तानभावे कुज-
सम्प्रांशे मन्दान्वितेऽन्ययहाद्विहीने । पुत्रो भवेत् कलि-
भकोऽथ कुण्डः पापैर्युते पापदष्टे सुतर्षे । चन्द्रे कु-
जांशे सुतगे प्रदष्टे मन्देन नान्यैः खलु गृहजातः । शन्य-
शने सूर्यनिरीक्षिते च कुजे सुतस्ये च सुतोऽपविद्धः ।
शनिवर्गगते चन्द्रे शनियुक्ते च पञ्चमे । प्रदष्टे रविपु-
क्राभ्यां भवेत् पौनर्भवः सुतः । रविचन्द्रसमोर्वर्गः सुतमे
च तयोर्युतिः । शुक्रेण केवलं दष्टे सहोदः कथितः
सुतः । सुतालये भूसुतसंस्थितिसुत् संजातसंजातसुत
क्षतिः स्यात् । यदा न दष्टिर्गृहदेत्युर्गोर्दष्ट्रा तयोः
स्यात् प्रथमोत्थनाशः । सन्तानभावे नवमंशको यः पापैः
प्रदष्टः खलु यन्मृतैः स्यात् । शनी विमश्यान्ति हि तत्-
प्रमाणा यदा न दष्टिः शुभखेचराणाम् । काव्ये कुजे

नीचरिपोर्नवांशे पराजिते वापि सुतप्रजः स्यात् । स्त्री-
खेटभांशे तु सुताप्रजः स्यादन्यांशकस्य पुमपत्यमाक् न ।
पापैः सुतस्यानगतैर्धनैः स्वजनैः सुखैर्नां रहितः कुजे तु ।
वैजयभाग् व्याधियुतः शनौ तु शुभग्रहैः पुत्रधनैः
प्रपूर्णः । वर्षलग्नतः पुत्रभावफलं नी० ता० उक्तं यथा
“पुत्रायगो वर्षपतिर्गृहक्षेत्रे सूर्यारसौम्योशनसोऽथ
चेत्यम् । सत्पुत्रसौख्याय खलाहिताक्षे दुःखप्रदाः
पुत्रत एव चिन्त्याः । पुत्रे सुतस्य सहमे भवले सुताभिः
सौम्येक्षितेऽप्यतिमुखं यदि तत्र वर्षे । सौम्येक्षिते
शुभग्रहे सकुजो बुधश्चेत् पुत्रायगः सुतसुखं विवले
सुतार्तिः । जीवो जन्मनि यदाशववदेऽत्र सुतलोबली ।
पुत्रसौख्याय भौमो जो वर्षेशोऽत्र सुताप्रदः । य-
त्वेज्यो जनुषि गृहे विलग्नमेतत् पुत्राप्रै बुधसित-
योरपीत्यमूहम् । यदाशौ जनुषि शनिः कुजश्च सोऽवदे
पुत्रार्तिं तत्सुतगः करोति नूनम् । पुत्रे पुण्यस्य स-
हसं पुत्राप्रै शुभद्विद्युक् । लग्नपुत्रेश्वरौ पुत्रे पुत्रदौ
बलिभौ यदि । चन्द्रो जीवोऽथ वा शुक्रः स्त्रीसुगः
सुतदः सुते । वक्रो भौमः सुतस्यक्षेदुत्पन्नसुतनाशनः ।
सुताधिपो जन्मनि भागवोऽवदे पुत्रे विदग्नाधिपतीत्य-
शालः । पुत्रप्रदो मन्दगृहस्यपुत्रे पापाधिकारीक्षित
वात्मजार्तिः । यदाशिशोऽयः सुतौ स राशिसुतदौ
भिधः । बली जन्मोत्थसौख्याय वषं तदुदःखदोऽन्यथा”
पुत्रवत्स त्रि० पुत्रोऽस्यस्य “अन्यत्वापि दृश्यते” वार्ति०
बलम् । पुत्रयुक्ते पक्षे मत्तम् नख वः । पुत्रवत् तदाद्ये
त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
पुत्रशृङ्गी स्त्री पुत्रं पवितं शङ्कुमिव पुष्पमस्याः ङीप् ।
यजश्चक्रां राजनि० इयं सुसुते श्यामादिगणे पठिता ।
पुत्रश्रेणी स्त्री पुत्रा पवित्रा अणिरत ङीप् । सूषिककण्ठां
रत्नमाला ।
पुत्रसङ्करिन् पु० पुत्रे पुत्रोत्पादने सङ्करी । भिन्नवर्णायां
स्त्रियां पुत्रोत्पादनेन वर्णसङ्करकारके भा० क० ४४३० ।
पुत्रसहस्रं न० नील० ता० उक्ते सहस्रमेदे । तदानयनञ्च तत्र
दर्शितं यथा “सुतोऽहर्निशमन्दुभीक्यात्” । स्फुटजीवा-
दिन्दुं त्यक्त्वा दिवारात्वा लग्नयोगे पुत्रसहस्रं भवति ।
तत्र च पुण्यसहस्रवत् सैकतादि ज्ञेयम् ।
पुत्रस्त्री पुत्रं सुते स्त्री-किप् । पुत्रप्रसवकक्षांस् ।
पुत्राचार्ये पु० पुत्र आचार्योऽध्यापको यस्य । पुत्रतोष्या-
यिनि । मनुः १६६९

पुत्रा(त्रा)दिन् पु० पुत्रमन्ति अद-णिनि आक्रोशे गम्ये
तकारस्य वा हित्वम् । (वेटाखेक) पुत्रमन्ति कत्वेन आक्रु-
शप्रमाने १पुत्रे २तथाभूतायां स्त्रियां स्त्री डीप् ।

पुत्रान्नद पु० पुत्रस्य पुत्रोपप्लवतमन्ति अद-खण् उप०स० ।

कुटीचके सन्यासिभेदे त्रिका० कुटीचकशब्दे दृश्यम् ।

पुत्रिका त्रि० पुत्रोऽस्यस्य ठन् । पुत्रयुक्ते । ततः पुरोहिता-
भावे यक् । पौत्रिक्यं तदुक्तत्वे न० ।

पुत्रिका स्त्री पुत्री+स्वार्थे क । कन्यायाम् शब्दर० । २पुत्रत्यां
श्यावकतले च भेदि० । अपुत्रेण समवभेदेन ४कृतायां
सुतायां स्त्री । स च समयः तद्विभागादिषु मनुनोक्तो
यथा “अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् । अनेन तु
विधानेन पुरा चक्रोऽथ पुत्रिकाः । विवृण्व्यं स्ववंशस्य
स्वयं दत्तः प्रजापतिः । ददौ च दश धर्माव, कथंप्राप्य
त्वयोदश । सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंश-
तिम् । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्” “दोहित्रो
ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्यादुद्वो
पिण्डौ पितृ मातामहाय च । पौत्रदोहितयोर्लोके
न विशेषोऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ
तस्य देहतः । पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजा-
यते । समस्तत्वं विभागः स्याज्जपेष्ठतां नास्ति हि
स्त्रियाः” “मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयान्तु पितृस्त्रियास्तृतीयं तत्पितुःपितुः” । अधिकं
पुत्रिकापुत्रशब्दे दृश्यम् ।

पुत्रिकापुत्र पु० पुत्रिकैव पुत्रः, इत० वा । १पुत्रिकारूपपुत्रे
२पुत्रिकायाः पुत्रे च यथाह वशिष्ठः “अभ्रातृकां प्रदास्यामि
तस्य कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे
पुत्रो भवेदिति” । “अथ वा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिका-
सुतः सोऽथौरससम एव पितृव्यवानामस्यत्वान्मातृव्य-
वानां वाङ्मत्याच्च यथाह वशिष्ठः “द्वितीयः पुत्रिकैवेति ।
द्वितीयः पुत्रः कन्यैवेत्यर्थः इति, मिताक्षरा । अत्र वि-
शेषो दायभागोक्तो यथा “तत्र पुत्रिकौरसयोस्तुल्यांशित्वं
न पुनः पुत्रिकाया ज्येष्ठत्वेन विंशोद्धारार्हता तदाह
मनुः “पुत्रिकायां कृतायान्तु” (इत्यादि अक्षपदसूक्तम्)
सुतो ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणात् सपुत्रदारेण पुत्रिकायाः
पिण्डदानतृत्वात् । तदाह मनुः “अपुत्रोऽनेन विधिना”
(इत्यादि सूक्तम्) । न च पुत्रिकायां प्रथमं पुत्रे जाते

तदनन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठशता म-
वेदिति वाच्यं तस्य पौत्रत्वात् तदाह मनुः “अकृता वा
कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् । पौत्रो माता-
महस्येन दद्यात् पिण्डं हरेत्तनम्” । पुत्रिका हि पुत्र-
स्तस्याः पुत्रः पौत्र एव भवति तदाह पौत्रो भवति न
च ज्येष्ठत्वेन पौत्रस्यांशातिरेकः सुतोऽस्ति” । यत्तु वशि-
ष्ठवचनम् “अभ्रातृकां प्रदास्यामि” (इत्यादि सूक्तम्) ।
पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं वदति तेन पुत्रिकायास्तत्पुत्रस्य
च पुत्रत्वं तन्न मनुविरोधात् पिण्डदानमात्रयोगात्
पुत्रत्वमस्य गौणं तद्वदारेणैव पुत्रिकायाः पिण्डदान-
त्वात् एकस्य सुतोऽन्यस्य तद्वदयोगात् । पुत्रिकौरसयोस्तु
सर्ववर्णत्वे सति पूर्वोक्तविभागो बोद्धव्यः अस्ववर्णत्वे तयो-
रसवर्णौ रसपुत्रवदेव विभागः पुत्रिकौरसयोः समान-
त्वात् । यदि च कृतापि पुत्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता
बन्ध्यात्वेन वाऽवधृता तदा तस्याः पितृधनेऽनाधिकारः
स्वधाकरपुत्रार्थं पुत्रिकायाः कृतत्वात् तदभावे दुहित्वं
नरतुल्यत्वात् दा०भा० । व्याकृतं चैतत् श्रीकण्णेन “ज्येष्ठता
अष्टता सा च पुत्रासनरकलाणनिबन्धना तदभावात्
अष्टत्वाभाव इत्याह स्वत इति साक्षादित्यर्थः ।
ज्येष्ठत्वेनेति । ज्येष्ठपुत्रकार्यं पुत्रासनरकलाणं तदकर-
णात् । तर्हि पुत्रिकाकरणं किमर्थमत आह सपुत्र-
दारेणेति । स्वधाकरं विविधक्रियाकरम् अन्यथा स्वधा-
करशब्दस्य आङ्गकरणमात्रार्थत्वे दोहितान्नरसाधारण्यात्
पुत्रिकाकरणवैयर्थ्यापत्तेः । एतेन पुत्रिकापुत्रसन्धेऽपि
पुत्रिकाया एव प्रेतकलाधिकार इति मतमपि निरस्त-
मिति वेदितव्यं तथा च परम्परयोपकारार्थमेव पुत्रि-
कापुत्रकरणमिति भावः । ज्येष्ठशतेति । तस्य साक्षादेव
ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणादिति भावः । पौत्रत्वादिति आति-
देशिकपौत्रत्वादित्यर्थः । मनुविरोधादिति । न च विनिग-
मनाविरहः किं मनुविरोधात् वशिष्ठोक्तं पुत्रत्वं
गौणं, किं वा वशिष्ठविरोधात् मनुक्तं पौत्रत्वमेव गौ-
णमिति वाच्यं मनुस्मृतेः सर्वस्मृतिप्रवक्तृत्वस्यैव विनि-
गमकत्वात् । पुत्रत्वं पुत्रव्यपदेशः । गौणमिति पिण्ड-
दातृत्वस्य मुख्यपुत्रपुत्रस्य योगात् गौणता बोध्या ।
पिण्डदानयोगमेवोपपादयति तद्वदारेणैवेति । एकस्य
पुत्रिकापुत्रस्य, अन्यस्य पुत्रिकास्वरूपस्य तद्वदयोगात् पुत्र-
त्वयोगात् । न च परम्परया पिण्डदानाद्येनैव साक्षात्
पिण्डदानस्य बलवत्त्वेन पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं न्यायं

न तु पुत्रिकाया इति वाच्यं पुत्रिकाया अङ्गजत्वात्
तदधीनजन्यतया च तत्पुत्रस्य पिण्डदानयोगात् तस्या
एवोत्कर्षेण पुत्रत्वौचित्यात् । एतस्यायादेव अपुत्रि-
काया अपि दुहितरभाव एव दौहित्यस्यैव प्राथमि-
कारोपपत्तिः । अतएव समस्तत्रैत्यनेन पुत्रिकौरसयोरेव
समभाविता मनुक्ता न तु तस्याः पुत्रस्य औरससम-
गिता केनाप्युक्तेति । इत्यञ्च “पुत्रिकापुत्र एव चेति”
द्वादशविधपुत्रगणनायां कर्मधारयो न तु तत्पुरुष इति
विभावनीयम् । पूर्वोक्तविभाग इति समभाग इत्यर्थः ।
अपत्यवनाधिकारे च दायभां कश्चिद्विशेष उक्तो यथा
“यतएव स्वपुत्रद्वारेण पिण्डदानं तथा दुहितुः पिण्डवना-
धिकारः अतएव पुत्रिकाया अपि पितृपरमजातधन-
सम्बन्धायाः पञ्चादवस्थ्यात्वेन तद्गुणैर्वा प्रसवइसाम-
र्थ्येन विपर्यस्तपुत्राया मरणे तद्धनं न भर्तुः । यथा
शङ्खलिखितौ “मेतायाः पुत्रिकायास्तु न भर्ता द्रव्यम-
र्ह्यपुत्रायाः” । तथा पैठोमसिः “मेतायां पुत्रिकायान्तु
न भर्ता द्रव्यमर्हति । अपुत्रायां, कुमार्यां वा स्वस्रा
यास्तं तदन्यथा” । ततः कुमार्यां स्वस्रा अन्वया वा
पुत्रत्वतया सम्भावितपुत्रया स्वस्रा तद्धनं याह्यम् । अतः
स्व्यधिकारे व्यावृत्तिरन्याधिकारस्य । यत्तु मनुवचनम्
“अपुत्रायां स्त्रियायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन । धनं तत्
पुत्रिकामर्त्ता हरेतेवाविचारयन्” । तद्विपर्यस्तपुत्रा-
या अतुल्यसम्पत्तपुत्रायाः पुत्रिकाया मरणे वेदितव्यम्”
“विपर्यस्तपुत्रायाः पुत्रात्यन्ताभाववत्याः । तद्धनं
याह्यमिति । तदपि पत्यभावे कुमार्यादीनां पत्नीवा-
ध्यत्वादिति बोध्यम् । अत इति उक्तोभयसूत्राभ्यां वि-
पर्यस्तपुत्रायाः पुत्रिकायामरणे कुमार्यादीनामधिकारे
प्राप्ते भर्तरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति सम्योपसंहारः ।
प्राञ्चस्तु यतः पुत्रिकाया शय विपर्यस्तपुत्रायामरणे न
तत्संक्रान्तदाये भर्तरधिकारोऽतः स्व्यधिकारे अन्यासां
दुहितादीनामप्यधिकारेऽनन्तरं विपर्यस्तपुत्रायां तासां
मरणे भर्तराधिकारस्य व्यावृत्तिरिति व्याचक्षुः । तदवि-
पर्यस्तपुत्राया इति । एतस्यैव विवरणम् अतुल्यसम्पत्त-
पुत्राया इति । अत्र पञ्जानराभावात् चकारः क्वाचित्
कः पाठः प्राप्तादिकः । अथात्र शङ्खलिखितादिवचनमेव
उत्पन्नसम्पत्तपुत्राविषयं मनुवचनान्तु अतुल्यपुत्राविषय-
मिति वैपरीत्यमेव न कुतः ? उत्पन्नपुत्राया, इवावि-
पर्यस्तपुत्रायाः पुत्रोत्पत्तौपि पितुः पुत्रान्नरकनिवर्त्त-

कत्वेन कृतोपकारकतया स्वामित्वे निर्व्यूटे पितृरित-
रापेक्षया तस्या एवाधिकोपकारित्वात् तद्भर्तरधिकारो
युक्तः अतएव “दौहित्यस्य सुखं ददा किमर्थमनुशोचयि”
इत्यनेन दौहित्यसुखदर्शनस्यापि नरकनिस्तारकतेति ।
पुत्रावुत्पत्तौ तु पितृपकाराभावात् तस्या एव न स्वा-
मित्वं कुतस्तत्पुत्रावुत्पत्तिरिति तत्पितृधनाधिकारिणां कन्या-
दीनामेव तदानीं तन्नाधिकारस्य न्याय्यत्वात् । यद्यपि
वन्ध्यात्वेनावधृतायां जीवन्त्यामप्येवमुचितं तत्पि
मेताया इति पदव्याप्तं न जीवन्त्यां तस्याम् अन्यदुहि-
तादीनामधिकार इति” श्रीकृष्णव्याख्या ।

पुत्रिन् पुंस्त्री पुत्र+अस्त्रार्थे इति । पुत्रयुक्ते स्त्रियां ङीप्
पुत्री स्त्री पुत्र+गौरां ङीप् । १कन्यायां २हस्तभेदे ङां ।
पु(त्रीय)तत्र त्रि० पुत्रस्य निमित्तं संयोग उच्यते वा “पु-
त्राच्छ च” पा० ६ पक्षे यत् । १पुत्रनिमित्ते संयोगे
२तदीयोत्पाते च । पुत्रस्येदम् ६ । १पुत्रसम्बन्धिनि-
त्रि० । “अन्यं यशसं पुत्रीयमायुष्यं विजयाय च”
भा० व्या० ६७ अ० । ३इतिभेदे स्त्री रामा० अयो० १५।३
पुत्रेष्टि स्त्री पुत्रकाम कर्त्तव्या इतिः शा० त० । पुत्रकाम-
कार्यं इतिभेदे सच आश्व० श्रौ० २।१०।८ स्त्रादौ दशप्रः ।
“गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत्” दत्तकमी-
मांसाष्टमयाज्यम् । स्त्रार्थे क । तन्नाथे ङाता० ।

पुत्रेष्टि स्त्री पु० इत० । पुत्रेष्ट्यायां यत० वा० १४।६।१४
पुथ हिंसे दि० पर० सक० सेट् । पुथ्यति अपोथीत् । उपोथ ।
पुथ वधे सक० क्लोपे अक० भ्वा० पर० सेट् इति । पुन्थति अ-
पुन्धीत् उपुन्थ पुन्थते ।
पुथ दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । पोथयति ते अपुथयत्-त ।
पुन्रल पु० पूरणात् पुव् गलतीति गलः कर्म० । १प्रमाणा
“पूरणाद्गलनात् देहे पुन्रलाः प्रमाणावः” इति विष्णुपु०
टीकायां श्रीधरछतवाक्यम् । २वौद्धमतप्रसिद्धे लघुकादि-
पदार्थभेदे च । पुव् कुलितो गलो यस्मात् । ३सुन्दराकारे
त्रि० शब्द० १३रूपादिविशिष्टे त्रि० हेमच० [भीष्मे] अमरः ।

पुनः पुनर् अव्य० पुनर्+वीप्सायां हित्वम् । १सङ्करित्यर्थे २अ-
पुनः पुना स्त्री पु० पुनः पुनाति पू-नक् प्रपो० । नदीभेदे
“कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनः पुना” वायुपु० ।

पुनः संस्कार पु० पुनर्वारः संस्कारः । १द्वितीयोपनयनसंस्कारे
गोमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तनिमित्ते पुनर्वारोपनयन-
भेदे “पुनर्वारो कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” इत्युक्ते
उपनयने ज्यो० त० “अज्ञानात् प्राप्य विष्णुभूतं सुरासं-

सृष्टमेव च । पुनः संस्कारमहेति तयो वर्या द्विजा
तयः । वपनं मेखलादण्डो भैक्षचर्याव्रतानि च ।
निवर्तने द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्माणि सन्तुः ।
“विड्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् सन्तुप्रसम्बन्धि
मूलं पुरीषं वा अविद्विपूर्वकं प्राप्य सुरासंस्पृष्टञ्च
भक्तादिरसं वा प्राप्य द्विजातयस्तयोवर्याः पुनरुपनयन-
महेति । वपनमिति “शिरोमुण्डनं मेखलाधारणं
दण्डधारणं भैक्ष्याणि च सधुसांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रा-
यश्चित्तार्थं पुनरुपनयने द्विजातीनां न भवन्ति” कुल्लू ।

पुनः (न) स्तोम पुंवा विस्मरणोपः । उक्त्यसंस्थे यज्ञभेदे “वह्न-
प्रतिगृह्य मरगीरिय योमन्येत तस्य पुनः स्तोम उक्त्यः”
कात्या० २२।६।६ “वह्नप्रतिगृह्य मरगृहीतमिवात्मानं यो
मन्यते तस्य पुनः स्तोमसंज्ञक उक्त्यसंस्थो भवति” कर्कः ।

पुनर् अन्त्यं पुन-स्तुतो वा० अरि प्रथो० । द्वितीयवारे
अप्रथमे भेदे च अमरः । ४ अधिकारे ५ पञ्चान्तरे भेदे
“पुनरित्यप्रथमे द्विविधे च” गणर० । ९ क्तो विधेये च
पुनरिति भूयोर्ध्वविशेषयोः” गणरत्नटीका ।

पुनरस्य पु० पुनरस्यजीवनं सम्भवोऽस्य । पुनर्जातिं शत० ब्रा० १।
५।२।१४ ।

पुनरागत लि० पुनर्वारमागतः । प्रत्यागते सन्तुः ११।१८६ ।

पुनरागमन न० पुनर्वारमागमनम् । प्रत्यागमने

पुनराधान न० पुनर्वारमाधानम् । त्रौतकात्तांज्नेर्द्विती-
याधाने “पुनर्दोरक्रियां कृत्यात् पुनराधानमेव च” सन्तुः
५।१५८ । “अरण्यो रत्यमयं कृतं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः । न
तावत् पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते” कर्मप्रदीपः ।

“नाशजयदाहादिनिमित्ते च न्ययोः परिग्रहोपदेशाच्च”
कात्या० श्रौ० ४।७।२२ “अरण्योर्देग्नयोर्विधि नष्टयोः स्त्री-
ययोजनम् । आहुत्यान्ये समारोप्य पुनस्तत्तैव निर्जयेत्”
इति “अरण्योः जयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाकृतः ।
पात्रयेदुपह्वान्तेऽग्निं पुनराधानमियत्ते” कर्मप्रदीपः ।

पुनराधेय न० पुनर्वारमाधेयमन्याधानम् । त्रौते कर्मभेदे

तच्च “पुनराधेय आधानाप्रतिज्ञातस्य” कात्या० श्रौ० ४।११४-
त्वादौ तज्जाप्ये च पठतो दण्डम् ।

पुनरावर्तिन् लि० पुनः पुनर्वारमावर्तते आ-उत्त-यिनि ।

भूयो भूय आगन्तरि “आ ब्रह्मभुवनात् लोकाः पुनराव-
र्त्तिनोऽर्जुन !” गीता ।

पुनराहार पु० पुनर्वारमाहारो भोजनं शा० त० । द्वितीय-
वारभोजने भूयस्तत्तदर्थं हरणे च कात्या० श्रौ० २५।११।१०

पुनरुक्त लि० पुनर्वाररुक्तम् । पुनर्वारं कथिते षष्ठे शब्दे

च । तत्र शब्दस्य पुनरुक्तत्वे तदर्थस्यापि पुनरुक्तत्वं

नियतम् ततः उक्त्या० तदेत्तीत्यर्थे टक् पौनरुक्तिक

तदेत्तरि लि० । शब्दपरत्वे कदगनयनादित्वात् अण् ।

पौनरुक्त तच्छब्दाध्येतरि लि० भावं क्त । ३ पुनः कथने न०

पुनरुक्तजन्यन् पु० पुनरुक्तं द्वितीयवारं जन्य यस्य । १ दि-

जातो श्रवाक्षणे तिका० “द्वितीयं मौञ्जीवन्धने” सनूक्ते

कस्य तथात्वम् । [दृश्यम् ।

पुनरुक्तवदाभास पु० अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८ पु०

पुनरुत्पत्ति स्त्री उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिः । असत्ये उत्पन्नस्य

पुनरुत्पत्तेः स च न सम्भवति उत्पन्नस्य पुनरुत्पादासम्भ-

वात् इति सिद्धान्तः ।

पुनरुत्सृष्ट पु० पशुभेदे । पूर्वं वाहितः दीर्घव्यात् स

उत्सृष्टः पुनरपि सवलो जातः पुनरपि वाहितः

पुनश्च दीर्घव्यात् उत्सृष्टत्वाद्गो पशौ” कात्या० ७।१।५

सूत्रमाध्वम् । [त्र कोल्ये ! पुनर्जन्म न विद्यते” गीता

पुनर्जन्मन् न० पुनर्भूयोजनम् । भूयोजनानि “मासमेव

पुनर्त्स्य(न)व पु० पुनरपि नयः “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” पा०

संज्ञायां णत्वम् अन्त्यत्वं न णत्वम् । १ नखे हेमच० तस्य

क्षिप्रकृत्वात्तथात्वम् । २ भयोनवे लि० अण्वस्यम् ।

पुनर्नवा स्त्री पुनर्नवा पुनर्नूयते नू-अण् वा लुब्धादेराकृति

गणत्वात् न णत्वम् । शोषघ्नां (पुनपुना) शाकभेदे

अमरः । सा च द्विविधा श्वेता रक्ता च तयोर्गुणादि

भावप्र० उक्तं यथा

“पुनर्नवा श्वेतमूला शोषघ्नी दीर्घपलिका । कटुः कषा-

याऽरुच्यर्थः पाण्डु हृदीपनी परा । शोफानि लगरक्षेप-

हरी जघोदरमणुत् । पुनर्नवाऽपरा रक्ता रक्तपुष्पाणि

लाटिका । शोषघ्नी लुब्धवर्षाभूर्वर्षकेतुः कटिक्लकः । पुन-

र्नवाऽरुणा तिक्ता कटु पाका हिमा लघुः । वातघ्ना

आहिणी स्नेहपित्तरक्तविनाशिनी” ।

पुनर्नवामण्डूर न० चक्रपाण्डितोक्ते औषधभेदे

“पुनर्नवातिष्ठच्छुद्धीपिप्पलीभरिचानि च । विडुषं

देवकाष्ठञ्च त्रिविकं पुष्कराक्षयम् । त्रिफलां हि हरिद्रे

च दलीञ्च च विकल्पया । कटुजस्य फलं तिक्तां पिप्पली

मूलसुस्तकम् । एतानि सप्तभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।

गोमूत्रेऽष्टगुणे मक्ता स्यापयेत् सिग्धभाजने । पाण्डुगोथी-

दरानाञ्च मूलार्थं क्रिभिगुलमत्तम्” ।

पुनर्भव पु० द्विषोऽपि पुनर्भवति भू-अण् १ नखे अमरः

भूयोजाते लि० भावे अच् । १ पुनस्त्यादे पु० कुमा० २ सग०
पुनर्भू स्त्री पुनर्भवति जायात्वेन भू-क्लिप् । एकेन व्यूढायां
पुनरन्यत्वेहीतायां भाष्यायाम् अन्यपूर्वायाम् अन्यपूर्वा-
शब्दे २१२ प्र० दृश्यम् । [२१२।२०]

पुनर्मृत्यु पु० भूयोभूयो मृत्युः । भूयोभूयोमरणे शत० ब्रा०
पुनर्यज्ञ पु० भूयः कार्यं यज्ञे । कात्या० श्रौ० २५।१२० भाष्यम् ।

पुनर्यात्रा स्त्री पुनर्यागतो जगन्नाथस्य पुनर्यारं २२ यथात्रा-
याञ्च "पुनर्यात्रा विधातव्या तथैव नममेऽहनि" ति० त० ।
सा च द्वितीयातो नवमदिने दशम्यां कर्तव्याऽहन्शब्दस्य
चान्द्रदिनपरत्वात् । १ पुनर्यारगमने च ।

पुनर्वत् ति० पुनः पुनः शब्दोऽस्य सत्प मस्य नः । पुनः
शब्दयुक्ते कात्या० २१।१०।२७ भाष्यम् ।

पुनर्वसु पु० पुनर्-+स-उ । विष्णोः "विश्वयोनिः पुनर्वसुः"
विष्णुसं० पुनः पुनः सवेगरीरेषु क्षेत्रक्षणेण वसतीति
पुनर्वसुः, भाष्यम् । २ शिवे च अश्विन्याधिके सप्तमे
२१ चत्वे द्विव०, ८ कात्यायनसुनौ ५ लोकभेदे इधनारम्भे
च शब्दच० । अश्विन्यादिषु मध्ये सप्तमनक्षत्रखण्डपाधिदे-
वादि अक्षेपाशब्दे ४६७ प्र० दर्शितम् । तदीयाद्यचरणत्वं
मिथुनराशिचटकम् शेषपादस्तु कर्कटराशिचटकः ।
तस्य द्विवचनान्तत्वं तु प्रायिकं "पुनर्वसो कृतो विप्रः"
इत्यादिप्रयोगात् । नक्षत्रार्थे तिष्येण सह इत्थं अथ
द्विवचनान्तता, तिष्यश्च पुनर्वसुश्च च तिष्यपुनर्वसुश्च पुनर्वसु-
नक्षत्रस्य द्विवचनत्वेन बहुत्वे प्राप्ते द्वित्वविधानम् ।
कुतुरवंशे ४८ प्र० भेदे हरिवं० ४२ अ० ।

पुन्याम पु० पुमान् नाम इव श्रेष्ठत्वात् स इव वा । १ स्तनाम
ख्याते पुष्पप्रधाने दृष्टे अमरः "पुन्यामपुष्पं मधुरं सुगन्धि-
शीतलं तथा । सूपप्रसादनकरं पित्तनाशनमेव तत्"
राजनि० । २ सितोत्पले राजातीफले ४ नरश्रेष्ठे ५ पा-
ण्डुनागे च मेदि० ।

पुन्याट(ड) पु० पुमानिव नाटयति नाटि-अच् । चक्रमर्दे
राजनि०, नाडि-अच् । पुन्याडोऽप्यत्र ।

पुन्यामन् पु० पुदिति नामास्य । १ नरकभेदे "पुन्यास्त्रो नरकात्
वस्मात्" मनुः । तच्चरकगतिकारणश्च षोडशविधं यथोक्तं
वासनपु० ५८ अध्याये
"परदारानिगमनं पापानाञ्चोपसेवनम् । पारुष्यं सर्व-
भूतानां प्रथमं नरकं सृजन् । मत्तस्तेयं महापापं
फलाहंश्च पाटनम् । पाटनं वृक्षजातीनां द्वितीयं
परिकीर्तितम् । यज्ज्वादाश्च तथा द्विष्टमवध्वजध्वजम् ।

विवादित्वमहेतुत्वं तृतीयं नरकं सृजन् । मयटं सर्व-
सत्त्वानां नरभूतिविनाशनम् । अश्विनं निजवर्माणां
चतुर्थं नरकं सृजन् । मारुतं मित्तकौटिल्यं मित्या-
मिश्रपनञ्च यत् । मिष्टकाशनमित्युक्तं पञ्चमञ्च विपा-
चनम् । मरोहणं यन्त्रकरं वषट्कं योगनाशनम् । यान
सख्यस्य हरणं षष्ठसक्तं त्र्यार्यनम् । राजभागस्य हरणं
राजजायानिषेधम् । राज्ये त्वहितकारित्वं सप्तमं
नरकं सृजन् । स्रव्यत्वं लोनुपलब्धं लब्धधर्माधीनाश-
नम् । नानाकर्मकरं प्रोक्तमष्टमं नरकं सृजन् । वृक्ष-
सहरणञ्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम् । विरोधो ब्रा-
ह्मणैश्चोक्तो नवमो नरकस्त्वयम् । शिष्टाचारविनाशञ्च
मित्तदेवं शिशोर्वधम् । शास्त्रस्तेयं धर्मभूत्यं दशमं
परिचक्षते । षडङ्गनिधनं घोरं षाड्गुण्यप्रतिषेधनम् ।
एकादशममेवोक्तं नरकं सङ्ग्रहस्तम् । सङ्ग्रहस्तं सदा-
चारं विना चारोद्वासत्क्रिया । संस्कारपरिहीनत्वमिदं
द्वादशमं सृजन् । हानिधर्मार्थकामानामपवर्गस्य हा-
रणम् । स्वगेहवत्स्य मर्तदं त्रयोदशमसृज्यते । समस्तं
धर्महीनञ्च यद्वर्ज्यं यच्च द्वाषडम् । चतुर्दशकमेवोक्तं
नरकं सद्दिगहितम् । अज्ञानञ्चाप्यनिष्ठत्वमशौचसमुभा-
वहम् । गर्ह्यं तत्पञ्चदशकमसत्यवचनानि च । आ-
लस्यं चातदायित्वमगारोऽप्यनिदापनम् । इच्छा च पर-
दारेषु नरकाय निगद्यते । ईर्ष्याभावश्च मध्येषु कौडिल्यन्तु
विगाह्यते । एतैस्तु पापैः पुरुषः पुन्यामनरकं पतन् ।
पुन्यामनरकं घोरं विनाशं प्राह सर्वतः । एतस्मात् का-
रणात् ज्ञाता ततः पुन्या निगद्यते । एतान् पुनिक्र-
तामास्यनक्षत्रगणभेदे "हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसुस्तर्काशिर-
स्तथा पुष्यः । गमोधानादिकार्येषु पुन्याभायं गणः
शुभदः" ज्यो० त० ।

पुष्पट पु० "दन्तवेष्टः सोपकुशः पीताभो दन्तपुष्पटः" इति
सञ्ज्ञतोक्ते १ कुहुरोगे "नीरुक् स्थायी कोष्ठमात्रः कफात्
स्वात् सेदोयुक्तात् पुष्पटस्तालुदेये" तत्तोक्ते २ तालुगते
रोगभेदे च ।

पुष्पपुस पु० (फोफरा) ख्याते १ कोमे पद्मबीजाधारे २ बीज
कोमे च हेमच० । फुफुष इति पाठान्तरं तत्तार्थे ।

पुमस् पु० पाति पा-पात्वेन "पातेडुमसुन्" ण्या० डुमसुन् ।
१ पुरुषे २ महत्प्रजातिमात्रे च अमरः । सत्त्वप्रधानातिगु-
णकार्यं शब्दसंस्कारविशेषयुक्ते शब्दे च । सर्वनामस्थाने
परे असुन् पुमांसौ पुमांस इत्यादि समासे पदान्तत्वे अस्-

परे खयि परे दः तस्य च सः । पुंस्तोकिच इत्यादि ।
बहुव्रीहौ चरः प्रवृत्तित्वात् नित्यं कप् । स पुंस्त्वा
चपुंस्त्वा इत्यादि ।

पुमनुजा स्त्री पुमांसमनुबध्य जायते “अनौ कर्मणि” पा०
(अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्) अनु+जन-ड
पुमांसमनुबध्य जाता पुमनुजा” सि०कौ० । “इह जनिः
सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात्” तत्त्वकौ० पदान्त-
त्वेन अन्त्यलोपः । पुरुषानन्तरजातायां भगिन्याम् ।

पुमपत्य न० पुंरूपमपत्यम् । पुंरूपपत्ये अमरः ।

पुमाख्या स्त्री इत० । १पुरुषसंज्ञायां पुमांसमाख्याति
या+ख्या-क । “जातिभेदाः पुमाख्याश्च” अमरकोक्ते २३रु-
वाचकशब्दे पु० ।

पुमभूमन् पु० इत० । पुनिक्रवङ्गत्वे अमरः ।

पुर अयगतौ लृ+पर०+सक० सेट् । पुरति अपोरीत् । [डीप् ।
पुरःसर लि० पुरोऽपे सरति कृ-ट । अयगामिणि स्त्रियां
पुर न० पुर-अयगमने क । १गेहे २देहे पाटलिपुत्रे ३नगर-
भेदे ४कुसुमदलवृक्षौ मेदि० ५नागरसंज्ञायां रत्नमा-
ह चर्मणि शब्दर० ७नटहोपरिगृहे च विश्वः । दवङ्ग-
पामीणव्यवहारस्थाने वङ्गहट्टादियुक्ते प्रधानग्रामे न०
स्त्री श्रीधरः । स्त्रीत्वे डीप् । ८पीतभिक्षुग्राम् अमरः
धान्यादिचये १०राशौ ११गुग्गुलौ च पु० शब्दच०
पृ-क । १२पूर्वे प्रचुरे लि० । नगरशब्दे ३६१६ पु०
पुरीशब्दे च दृश्यम् । पुरे वर्षनीयपदार्थाः कविकल्प-
लतायासुक्ता यथा “पुरे हट्टप्रतोली च परिखातोरण-
धजाः । प्रासादाध्वप्रपारामवापीवेशप्रासतीक्षरी” ।

पुरग लि० पुरं गच्छति गम-ड । नगरगामिणि ततः कथाश्चा-
सत्तरर्थ्यां कण् । पौरगीय तत्सञ्ज्ञकदेशादौ । कोट-
रादि० वनशब्दे परे दीर्घः, कृतदीर्घात् परस्य वनस्य
णत्वम् । पुरागवण नगरगतवने ।

पुरजित् पु० पुरं विपुरासुरं जितवान् जि-भूते क्तिप् । १वि-
पुरासौ शिवे विपुरज्जशब्दे ३३७ पु० दृश्यम् । २चन्द्रवंशे
नृपभेदे च “अजोऽथ पुरजित्तुतः” भाग० ६।११।१३ स्त्री० ।

पुरज्योतिस् पु० पुरं प्रचुरं ज्योतिरस्य । वङ्गौ शब्दार्थक०

पुरञ्जन पु० पुरं देहहृत्पक्षेण जनयति जनि-वा० ख । जे-

तस्ते जीवे “पुरुषं पुरञ्जनं विद्यादु यदुप्यनक्तप्राक्तनः
पुरम् । एकद्विलिचतुष्पादं वङ्गपादसंघादकम्” भाग० ४।२६।

४ स्त्री० । १तदधिष्ठानरूपायां श्वश्रु स्त्री डीप् भाग० ४।२५

२६ अर्ध्याये पुरञ्जनोपाख्याने दृश्यम् ।

पुरञ्जय पु० ऋग्वेयवंशे ऋञ्जयपुत्रे । नृपभेदे हरिवं० १।१४०
२अर्यवंशे काकुत्स्थे त्रिकां । “पुरञ्जयस्तस्य सुत
इन्द्रवाह इतीरितः । काकुत्स्थ इति चाप्युक्तः” भाग०
६।६।१२ स्त्री० ।

पुरट न० पुर-वा० अटन् । सुवर्णे “पुरटलताकूटस्थलविहङ्ग-
मिधुनैः” भाग० ५।२।५ “पुरटलता स्वर्णवत्याः” श्रीधरः

पुरण पु० पृ-क्य । सप्तमे उज्ज्वलदन्तः ।

पुरतटी स्त्री पुरस्था तटीव । सुहृद्देहं चारा० ।

पुरतस् अर्थ० पुर-अतमुच् । अत इत्यर्थे अमरः ।

पुरद्वार न० इत० । गोपुरे नगरप्रवेशद्वारे अमरः ।

पुरदिष् पु० पुराणां अयनिर्मितानां नगरभेदानां दाहकत्वात्
द्विष्ट द्विष-क्तिप् इत० । शिवे जटा० । तिपुरज्जशब्दे ३३७२ पु०

पुरन्दर पु० पुरः शत्रूणां दारयति “पूःमर्वयोदारिद्र्योः”
पा खच् । “वाचंयमपुरन्दरौ” पा० नि० । १इन्द्रे अमरः ।
तस्य शत्रु, पुरदारकत्वात् तयात्वम् । स च वैवस्वतमन्वतरे
इन्द्रभेदः भाग० ८।११।२। ३दृश्यम् । ४व्येष्ठानां च । ५विष्णौ
“आदिदेवः पुरन्दरः” विष्णु न० । ४चव्ये (च६) स्वाति
न० शब्दच० ५गङ्गायां स्त्री चारा० ।

पुरन्धि स्त्री द्वि० व० । द्यावापृथिव्योः निघण्टुः । वङ्ग इष्टका-
जाते दधति पुरुषा वङ्गधा धीयते स्वाप्यते वा धा-कि
पृषो० । २इष्टकाभेदे यजु० १४।२ वेददी० ३वङ्गबुद्धौ स्त्री
“कक्षीवते करदतं पुरन्धिसु” ऋ० १।१।६। ७ पुरन्धि-
वङ्गधिरिति यास्कः । पृषोदरः दित्वात् पुरन्धिभावः ।
यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयज्ञातमस्यां भीयतेऽवस्थाप्यत
इति पुरन्धिवृद्धिः कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः क्तिप्-
त्ययः । “तत्पुरुषे जति वङ्गलमिति” पा० वङ्गलवचनादलुक्
इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिदेव” माधव-
भाष्यम् । पुरन्धिः अक्षरास्य अक्षप् “कन्दवीरः पा० मस्य
वः पुरन्धिवत् ऋ० ६।७।२। ४ तद्युते लि० ।

पुरन्धि(म्यौ) पुरं गेहस्वजनं धारयति पालयति कृ-खच्
डीप् पृषो० वा ह्रस्वः । वङ्गकुटुम्बवत्याम्, पतिपुत्रवत्याश्च
स्त्रियां, “गृहेष्टहे व्याघ्रपुरन्धिर्यगम्” कुमा० ।

पुरपाल पु० पुरं नगरं देहं वा पालयति पालि-अच् ।
१नगरपाले २देहपालके जीवे च ।

पुरभिद् पु० पुराणि विपुरासुरपुराणि भिनन्ति-भिद-
क्तिप् । महादेवे शिवे हेमच० । तिपुरज्जशब्दे दृश्यम् ।
पुरभेदनादयोऽप्यत्र ।

पुरमथन पु० पुरं विपुरासुरं मथति मथ-ल्यु । शिवे

पुरमार्गं पु० इत० । नगरमार्गे कुमा० ४।११ सो० ।

पुरमानिनी स्त्री नदीभेदे भा०भी० ६८० ।

पुरय पु० नद्यभेदे कृ० ६।६।१६ भा० ।

पुररक्ष पु० पुरं रक्षति रक्ष-कण्ठपु०स० । नगररक्षके
णिनि इत० । पुररक्षिन् तत्पार्थे ।

परला स्त्री पुर-कलच् । दुर्गायां हेमच० ।

पुरवासिन् त्रि० पुरे वसति णिनि । नगरवासिनि पुरे
जने स्त्रियां ङीष् ।

पुरशासन पु० पुरं शास्ति शास-ल्यु । महादेवे कुमा० ७।१०

पुरश्चरण न० पुरस्+चर-भावे ल्युट् । १।अमृत व्याचरणे
तन्वोक्ते २।गृहीतमन्त्रसिद्धिहेतुप्रयोगभेदे तत्प्रकारादि
तन्त्रसारे उक्तं यथा

“अथ पुरश्चरणं योगिनीहृदये “गुरोराज्ञां समादाय
शुद्धान्तःकरणो नरः । ततः पुरस्क्रियां कृत्यान्मन्त्रसंसिद्धि
काव्यया” । तस्य नित्यतामाह “जीवहीनो यथा देही
सर्वकर्मसु न जमः । पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः
प्रकीर्तितः । तस्मादादौ स्वयं कृत्यादुगुरुं वा कार-
येदुबुधः” योगिनीहृदये “गुरोर्भावे विप्रं वा सर्वप्राणि-
हिते रतम् । स्निग्धं शास्त्रविदं मित्रं नानागुणसम-
न्वितम् । स्त्रियं वा बहुगुणोपेतां सपुत्रां विनियोजयेत् ।
आदौ पुरस्क्रियां कर्तुं स्थाननिर्याय उच्यते” । योगिनी
हृदये “पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्वतमक्षकम् । तीर्थ-
प्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् । उद्यानानि वि-
विक्तानि विलम्बतटं गिरेः । तलसोकामनं गोष्ठं
हृद्यम्” शिवालये । अन्त्य्यामलकोमलं गोशालं
अलमध्यतः । देवतायतनं मूलं सप्तदश निजं गृहम् ।
साधने तु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि सन्निधासु । अथ
वा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति” । वायवीयसंहि-
तायामपि “सूर्यस्याग्रे गुरोरिन्दोदीपस्य च अलस
च । विप्राणाञ्च गवां चैव सन्निधौ शस्यते जपः” । तथा
“गृहे शतगुणं विद्याकोष्ठं लक्षगुणं भवेत् । कोटिर्देवा-
लये पुण्यमालं शिवसन्निधौ । गृहे गोष्ठे तडागे च
नदीनदशिवालये । गुरोर्वा सन्निधौ यत्र स जपः प-
रमोमतः । तत्रैकदशगुण्यलङ्काराश्च विवर्जिते । एका-
न्तप्रवये निन्दारहिते भक्तिमयुते । स्वदेशे धार्मिके
देशे सुभिन्ने निरुपद्रवे । रस्ये भक्तजनस्थाने निव-
सेत्तःपसः प्रिये । । गुरुणां सन्निधाने च चित्तकाप्र-
स्थले तथा । पितृभ्यादिकञ्चैव तत्तत्कल्पप्रकाशितम् ।

एषामन्यतमं स्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् । यत्र यामे
जपेन्मन्त्रो तत्र कूर्मं विचिन्तयेत्” गौतमीये “पर्वते
सिन्धुतीरे वा पुण्येऽरण्ये नदीतटे । यदि कृत्यात्
पुरश्चर्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत् । यामे वा यदि वा
वाक्यौ गृहे तच्च विचिन्तयेत्” रुद्रयामले “जपमेकगुणं
गेहे गोष्ठे दशगुणं भवेत् । वनान्तरे शतगुणं तडागे
च सहस्रकम् । नदीतीरे लक्षगुणं नगाग्रे कोटिकल्प-
तम् । शिवालये कोटिशतमनन्तं गुरुसन्निधौ” । अथ
पुरश्चरणे भज्यादिनियमाः गौतमीये “पुरश्चरणमन्त्रा-
तत्र मन्त्रं विवेचयेत् । अन्यथा भोजनादोषात् सिद्धि-
हानिः प्रजायते । शस्त्राक्षयं समन्वीयान्मन्त्रसिद्धि-
मीजया । तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन शस्त्राक्षयो भवेन्नरः” ।
अगस्त्यसंहितायाम् “तिलाक्षैव सितासुहाः कन्दः केसक
वर्जितः । नारिकेलफलञ्चैव कदली लवनी तथा । आ-
लमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकी । प्रतान्तरे प्रशस्तञ्च
हविष्यं मन्यते बुधैः” । प्रतान्तरे इति “हैमन्तिकं
सितास्त्रिंशं धान्यं सुहास्त्रिंशं यवाः । कलायकङ्कुनी-
वारा वास्तुकं हिलमोचिका । अष्टकाः कालशाकानि
मूलकं केसकेतरत् । लवणे सिन्धुसासुद्रे गव्ये च दधि-
सन्निधौ । पयोस्तुतुत्तसारञ्च पनसाञ्च हरीतकी । पि-
प्पलीजीरकञ्चैव नागरङ्गकतिलिङ्गी । कदली लवनी
धात्री फलान्यगुरुमेक्षवम् । अतैलपक्वं सुनयो हवि-
ष्यासं प्रचक्षते । भुङ्क्षानो वा हविष्यासं शाकं याव-
कमेव वा । पयोमूलं फलं वापि यत्र यतोपलभ्यते ।
रक्षाफलं तिलिङ्गीकं कमलानागरङ्गकम् । फलान्ये-
तानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्” यत्तु योगिनी
तन्त्रे “चिह्नाञ्च नालिकाशाकं कलायं लज्जुचलया ।
कदम्बं नारिकेलञ्च व्रते कुष्माण्डकं त्यजेत्” इति तत्तु
प्रतान्तरे बोध्यम् । तथा वज्यानि “विवर्जयेन्मधुचार
लवणं तैलमेव च । ताम्बूलं कांस्यपात्रञ्च दिवाभोजन-
मेव च” । तथा “क्षारञ्च लवणं मांसं गृह्णन् कांस्यभो-
जनम् । माषाढकीमसूराञ्च चनकान् कोद्वानपि । कौ-
टिल्यं क्षौरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम् । असङ्कल्पित
जलञ्च वर्जयेन्मर्दनादिकम् । स्नायाञ्च पङ्क्तिगन्धेन केवला-
मलकेन वा । मन्त्रजाप्यक्षपानीयैः स्नानाद्यभजनभोज-
नम् । कृत्याद्यथोक्तविधिना तिस्र्यन्यं देवतार्चनम् ।
अपवित्रकरो नमः शिरशि प्राहृतोऽपि वा । प्रलपन
प्रजपेदुयावत्तावत्प्रसन्नमवस्थते” । नारदीये “अदु सोष्णं

सपक्व कुर्याद् वै लघुभोजनम् । नेन्द्रियाणां यथावृद्धि-
 स्या मुञ्जीत साधकः । कुलार्थवेऽपि "यद्यान्नपान-
 पुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसञ्चयम् । अन्नदातुः कलस्याङ्ग-
 कर्तुं चार्हं न संशयः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परात्नं वर्ज-
 येत् सुधीः । पुरश्चरणकाले तु सर्वकर्मसु शाम्भवि ! ।
 जिह्वा दग्धा परात्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् । मनो-
 दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्विरानने !" परात्नं भिक्षे
 तरविषयम् । भिक्षायां तस्य सत्वोत्पादात् तथा च
 "वैदिकोच्चारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां सताम् । सत्कु-
 लस्यानजातानां भिक्षा स्यादपजन्मनाम्" योगिनीहृदये
 "विहाय वृद्धिं न हि वस्तु किञ्चित् प्राज्ञं परेभ्यः सति
 सम्भवे च । असम्भवे तीर्थवर्हिर्हिशुद्धात् पर्वतिरिक्ते
 प्रतिग्रहा जप्यात् । तत्प्राप्तमर्थोऽनुदिनं विशुद्धादुयाचेत-
 यावद्दिनमात्मभक्ष्यम् । गृह्णाति रामादधिकं न सिद्धिः
 प्रजायते कलशतैरनुष्य" । सकृदुच्चरिते शब्दे प्रश्रयं स
 सुदीरवेत् । प्रोक्ते पारशवे शब्दे प्राण्यायामं सकृच्च-
 रेत् । वृद्धप्रलापी आचम्य त्वस्याङ्गानि ततो जपेत् ।
 जुऽप्येवं तथाऽसृष्टस्यानानां स्थानेन च । एवमादींश्च
 नियमान् पुरश्चरणकृते । विष्णुस्तोत्रगणेशादियुक्तः
 कर्म करोति यः । जपार्चनादिकं सर्वमपवितं भवेत्
 प्रिये ! । मलिनान्तरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः । यो जपेत्
 दक्षत्यागु देवता गुप्तिसंस्थिता । आलस्यं जृम्भणं निद्रां
 क्षुतं निषीवनं भयम् । नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले
 धिर्वर्जयेत् । एवमुक्तविधानेन विलम्बं त्वरितं विना ।
 उक्तसङ्घं जपं कुर्यात् पुरश्चरणसिद्धये । देवतागुरु-
 मन्त्राणामैक्यं सम्भावयन् धिया । जपेदेकमनाः प्रातः-
 कालान्धाध्यन्दिनावधि । यत्सङ्ख्या समारम्भं तत्कर्त्तव्यं
 न हर्निशम् । यदि न्यूनाधिकं कुर्यात् व्रतभङ्गो भवेन्नरः" ।
 सङ्ख्यमात्रायाम् "यत्सङ्ख्या समारम्भं तत्प्रपञ्चं दिने
 दिने । न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यमासमप्तं सदा जपेत् ।
 प्रजपेदुक्तसंख्यायाश्चतुर्थं जपं कलौ" । अन्यत्रापि "कते
 जपस्तु कल्पोक्तः तेषां द्विगुणो जपः । द्वापरे त्रिगुणः
 प्रोक्तश्चतुर्थं जपः कलौ" । कुलार्थवेऽपि "न्यूनातिरि-
 क्तकर्मणि न फलन्ति कदाचन । यथाविधि कृतान्येव
 तत्कर्मणि फलन्ति हि । भूशयः वस्त्रचारित्वं मौन-
 माचार्यं सेविता । नित्यं त्रिप्रवणं स्नानं क्षुद्रकर्मविव-
 र्जम् । नित्यपूजा नित्यदानं देवतास्तुतकीर्तनम् ।
 नैमित्तिकार्चनञ्चैव विष्णुसो गुरुदेवयोः । जपनिष्ठा द्वा-

दशैते घर्माः स्युर्मन्त्रसिद्धिदाः । स्त्रीशूद्रपतितब्राह्मण-
 स्त्रिकोच्छिष्टभाषणम् । असत्यभाषणं जिह्माभाषणं परि-
 वर्जयेत् । सत्येनापि न भाषेत जपहोमार्चनादिषु ।
 अन्यथातुष्टितं सर्वं भवत्येव निरर्थकम्" । तन्त्रे "ऋतु-
 कालं विना मन्त्री स्वस्तिवं नापि संस्पृशेत् । मैद्युनं
 तत्कथानापं तदुगोष्ठीः परिवर्जयेत् । पुरश्चरणकाले तु
 यदि स्नानं तत्कृतम् । तथापि कृतसंकल्पो व्रतं नैव
 परित्यजेत्" योगिनीहृदये "शयीत कुशशय्यायां शुचि-
 वस्त्रधरः सदा । प्रत्यहं क्षालयेत् शय्यामेकाकी निभेयः
 स्मरेत् । असत्यभाषणं वाचं कुतश्च परिवर्जयेत् । वर्ज-
 येदुगोतवाद्यादिभयं नृत्यदर्शनम् । अभ्यङ्गं गन्धले-
 पञ्च पुष्पधारणमेव च । त्यजदुष्णोदकस्नानसन्त्यक्ष-
 प्रपूजनम्" । तत्रैव "नैकवासा जपेन्मन्त्रं वृद्धवासा-
 कुलोपि वा" । वैशम्पायनसंहितायाम् "विपर्ययो न
 कुर्याच्च कदाचिदपि मोहतः । उपर्यधो कर्हिर्वस्त्रे प-
 रश्चरणकक्षरः । विनियोगविधाने तु भवेदनियमः क-
 चित् । पतितानामन्यजानां दर्शने भाषणे नृते । क्षुतेऽधो
 वायुगमने जृम्भणे जपस्तुष्टयेत् । तथा तस्य च तत्-
 प्राप्नौ प्राण्यायामं वृद्धकम् । कृत्वा सत्यं जपेच्छेषं
 यद्वा सूर्यादिदर्शनम्" । आदिशब्दाद्वाङ्मन्त्राङ्गणौ ।
 तन्त्रान्तरे "मनःसंहरणं शौचं भौतं मन्त्रार्चन-
 नम् । अष्टमन्त्रमनिर्वदो जपसम्पत्तिहेतवः । लब्धीषी
 कञ्चुकी नग्नो सक्तकेश मन्त्राहतः । अपवित्करोऽशुद्धः
 प्रक्षपन्न जपेत् काचित् । अनासीनः शयानो वा गच्छन्
 भुञ्जान एव वा । अप्राहतौ करौ कृत्वा शिरसि प्राह-
 तोऽपि वा । चित्ताभ्याकुलचित्तो वा क्षुब्धो भ्रान्तः क्षु-
 धान्तः । रथ्यायामशिवे स्थाने न जपेत्तिमिरान्तरे ।
 उपानदुग्दपादी वा यानशय्यागतकथा । प्रसार्थं न
 जपेत् पादावत्कटासन एव वा । न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न
 भूमौ नासने स्थितः । माज्जारं कुक्कुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं
 कपिं शरम् । दृष्ट्वाचम्य जपेच्छेषं सृष्ट्वा स्नानं विधीयते" ।
 "एवं जपं पुरा कृत्वा तेजोदधं समर्पयेत् । देवस्य
 दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पाधवारिभिः । सफलं तद्विभाव्यैव
 प्राण्यायामं समाचरेत् । जपस्यादौ जपान्ते च नित्यं
 नित्यञ्चरेत्" । शक्तिविषये देव्या वामहस्ते तथा च
 "एवं जपं पुरा कृत्वा गन्धं क्षतकुशोदके । जपं सम-
 र्पयेद्देव्या वामहस्ते विचक्षणः" । "जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री
 होषयेत्तद्दर्शयतः । तर्पणञ्चाभिषेकञ्च तत्तद्दर्शयतो हने ।

प्रत्यहं भोजयेद्विप्रान् न्यूनाधिक्यप्रधानये। अथ वा सर्व-
सम्पत्तौ होमादिकमथाचरेत्। सण्डमालायाम् “तस्य
यावाग् जपः प्रोक्तस्तद्दशांशमनुकमात्। तत्तद्द्वयैर्ज-
पस्यान्ते होमं कुर्याद्दिने दिने। पुरश्चरणचन्द्रिका-
याञ्च “ततो जपदशांशेन होमं कुर्याद्दिने दिने। अथ
वा लक्षसंख्यायां पूर्णायां होममाचरेत्। तथा होमाद्य
शक्तौ सनत्कुमारीये “यद्वयदङ्गं भवेद्भजनं तत्-
कल्याणद्विगुणो जपः। होमाभावे जपः कार्या होम-
संख्याचतुर्गुणः। विप्राणां, क्षत्रियाणाञ्च रसमङ्गु-
गुणः सृष्टः। वैश्यानां वसुसंख्याकमेवं स्त्रीणामयं
विधिः। यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिश्चरेत्।
अनाश्रितस्य शूद्रस्य दिकसंख्याकः समीरितः। शूद्रस्य
विप्रभृत्यस्य तत्तत्त्याः सटयो जपः। अन्त्याप्यशक्तश्चेद-
योगिनीहृदये “होमकर्मण्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो
जपः। इतरेषां वर्यानां त्रिगुणादिः समीरितः।
त्रिगुणादिः होमसंख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण कार्यः।
वैश्येन चतुर्गुणः। शूद्रेण पञ्चगुणः कार्यः। तदुक्तं
कुलप्रकाशे “यद्वयदङ्गं विहीनं स्यात्तत्संख्याद्विगुणो
जपः। कुर्वीत त्रिचतुःपञ्च यथासंख्यं द्विजादयः”।
एतेन स्त्रीशूद्रादीनां होमाधिकारः। तथा च शूद्राणां
व्यस्रमिति कुण्डप्रकरणे शारदायाम्। स्त्रीणां होमा-
धिकारश्च तत्रैव “लाजैस्त्रिमधुरोपेतैर्होमः कन्यां प्रय-
च्छति। अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम्”।
अतः स्त्रीणां होमाधिकारः। तच्च ब्राह्मणद्वारा तथा च
तन्त्रे “ओङ्कारोच्चारणाद्दोमात् शालग्रामशिलाचर्चनात्।
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रस्याष्टाङ्गतां व्रजेत्”। तथा स्त्री-
णामपि सर्ववैदिककर्मसु शूद्रतुल्यत्वप्रतिपादनात् यथा
“स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शं वज्रपातसमो मम” इति भगवद-
चनात् तथा नारायणकल्पे “अष्टाक्षरो महामन्त्रः स
मार्गः शूद्रयोषितोः। प्रणवादिस्तु यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे
प्रशस्यते” इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रव्यवहारः। सर्वेषां
वा द्विगुणो जपः। तथा च तन्त्रान्तरे “यद्वयदङ्गं
विहीयेत तत्संख्याद्विगुणो जपः। कर्तव्यशङ्कसिद्धयं
तदशक्तेन भक्तितः। न चेदङ्गं विहीयेत तद्वि-
शिष्टसंवाप्नुयात्” तथा मत्स्यसंहितायाम् “यदि
होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा। तावद-
संख्यजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च। भवेदङ्गद्वयेनैव
पुरश्चरणमाप्नोति”। तत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव

“सर्वथा भोजयेद्विप्रान् कृतसाङ्गत्वसिद्धये। विप्राप्राधान-
मात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेदुभयम्। दीक्षाहीनान् पशून्
यस्तु भोजयेद्वा स्तमन्दरे। स याति परमेशानि! नरका-
नेकविंशतिम्”। पशुर्हि धा अदीक्षितः कुलाचारनि-
न्दकश्च यथा कुलार्थवे “अदीक्षितः कुलाचारनिन्दको
द्विविधः पशुरिति”। नैवेद्यादानेऽपि “न पशुभ्यो न वाऽ-
द्विजे” इति निन्दाश्रवणाच्च सर्वेभ्यो विधिरिति सम्प्र-
दायः। “एवं यः कुरुते देवि। पुरश्चर्यादिकं प्रिये। सर्व-
पापविनिर्मुक्तो देवसायुज्यमाप्नुयात्”। ततश्च “गुरवे
दक्षिणान्दद्याद्भोजनाच्छादनादिभिः। गुरुसन्तोषमात्रेण
मन्त्रसिद्धिर्भवेत् भवम्। सत्यकृषिर्है कमन्त्रस्य पञ्चा-
ङ्गोपासनेन च। सर्वे मन्त्राश्च सिद्धयन्ति तत्प्रसादात्
सुरेश्वरि!। गुरुमूलमिदं सर्वमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः। एक-
यामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देत् वै गुरुम्। गुरुरेव पर-
ब्रह्म तस्मादादौ तमर्चयेत्। तदन्ते महतीं पूजां कुर्यात्
साधकसत्तमः। सुवासिनीं कुमारीञ्च भूषणैरभिभूष-
येत्। मिष्टान्नं वज्रशः कार्यं भुञ्जीत वान्धवैः सह।
एवं सिद्धमनुमन्तो साधयेत् सकलेपसितान्”। तन्त्रे
“अथ बान्धवकारेण पुरश्चरणमिष्यते। यद्वयदङ्गस्य
चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः। नद्यां ससद्गमिन्यां
नाभिमात्रोदके स्थितः। यासाद्विभक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्र-
मननन्यधीः। इति कृत्वा न सन्देहो जपस्य फलभाग-
भवेत्”। नद्याभावे “यदा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व-
सुपोषितः। यद्वयाद्विमोक्षानं जपेन्मन्त्रं समा-
हितः” उपवासासामर्थ्ये तत्र तत्रैव “अथ बान्ध-
वकारेण पौरश्चर्यादिको विधिः। चन्द्रसूक्तोपरागे च
स्नात्वा प्रयतमानसः। स्यर्शादिभोक्तृपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं
समाहितः। जपाद्दशांशतो होमं तथा होमास्तु त-
र्पणम्। एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा।
चन्द्रसूक्तोपरागे तु ये शक्ताः परमेश्विनः। तेषां विद्या
न सिद्धयन्ति परं नरकगामिनः। सूर्याचन्द्रमसोः पर्व
प्राप्त्यापि च पुरश्चर्याम्। ये मूढा न च कुर्वन्ति ते
भवन्ति कुलदुःखाः” इति कुलार्थवचनान् पुरश्चरण-
स्यावश्यकत्वमेवेति। गोपालमन्त्रतर्पणं तु होम
समसंख्यकं यथा “इह गोपालमन्त्राणां तर्पणं होम-
संख्यया” इति। “इहा स्नात्वा ससङ्कल्यो विमोक्षानं
जपश्चरेत्। तावद्वयज्ञादिकं कुर्यादुपहृष्टान्ते शुचिः
पुमान्। एवंजमे मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः”। यद्वयद्वे

जपसाधनशतकम् “आज्ञादेरहरोधेन यदि जायं त्वजे-
 चरः । स भवेदेवताहोही पितृन् सप्त नयत्यधः” इति
 सनत्कुमारीयवचनादिति केचित् । वस्तुतस्तु आरब्ध
 पुरश्चरणविषयमिदम् । तथा हि “आरब्धे पुरश्चरणे
 यदि ग्रहो भवेत् तदा । आज्ञादेरहरोधेन जपं नैव
 त्वजेत् नरः” । एवं रात्रावपि पुरश्चरणे बोद्धव्यम् इति
 सर्वसमञ्जसम् । नारदतन्त्रे “रोहिणी श्रवणादौ च
 धनिष्ठा चोत्तराश्रयम् । पुष्या शतभिषा हस्ता पुरश्चरण-
 कर्मणि । पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा ।
 त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्वकर्मणि । सतीर्थेऽर्कविधु-
 पासे तन्तुदामनपर्वणि । पुरश्चर्यां प्रकुशौणो मासर्चा-
 दीन् न शोधयेत्” । योगिनीहृदये “कल्योक्तविधिना मन्त्री
 कुर्वाद्भोमादिकन्तः । अथ वा तद्दशमेन होमादींश्च
 समाचरेत्” तथा “अनन्तरं दशमं क्रमाद्भोमादिकञ्च-
 रेत् । तदन्ते सहर्तौ पूजां कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ।
 ततो मन्त्रस्य सिद्धयर्थं शुभं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च
 मन्त्रसिद्धिः स्यादेवता च प्रसीदति । दीक्षणीनान् पशून्
 यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे । स याति परमेशान् ! नर-
 कानेकविंशतिम्” । यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरं तथा
 च “जपहोमौ तर्पणश्चाभिषेको विप्रभोजनम् । पञ्चा-
 ङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते” तथापि ग्रहणादौ
 पुरश्चरणपदं गौणं जपसाधनम् “स्त्र्योदयं समारभ्य
 यावत् स्त्र्योदयान्तरम्” इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र
 होमादिरभावात् । तर्हि कथं ग्रहणं पुरश्चरणे हो-
 मादिरिति चेत् । वचनादेव जायते न च पुरश्चरणस्य
 पञ्चाङ्गत्वात् सर्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे
 पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादिनिय-
 मान् नान्यत्र होमादिः । ग्रहणपुरश्चरणे होमादि-
 विधानान्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरणतत्त्वताबोधनाय ।
 अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्गस्वरूपपुरश्चरणकृता मुख्यप्रयोगे
 ऽप्यधिकार इति प्रकटीकृतम् । तदकरणे पुनः केवल-
 जपसाधनपुरश्चरणे नाधिकार इति सर्वसम्मतम् । पुर-
 चरणकालस्तु वाराहीतन्त्रे “चैत्रे मास्य वा कुर्यात्
 शुभर्त्ते शुभ्यासनात् । द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु साधवे मासि
 तत्तथौ । आरभेदमलायां वै पुरश्चर्यां विमुक्तये” ।
 इदन्तु सोपानविषयम् । वैशम्पायनसंहितायाम् “चन्द्र-
 तारातुक्ले च शुक्लपक्षे शुभेऽहनि । आरभेन्मकरादौ
 च सुप्ते विष्णौ जमेज्ज च । चन्द्रतारातुक्ले च शुक्लपक्षे

शुभेऽहनि । आरभेन्मकरादौ च हरौ सुप्ते न चार-
 भेत्” । प्रतिप्रसवो रुद्रायामले “कार्तिकाश्विनवैशाखमासे-
 ऽथ सागशीर्षके । फाल्गुने आषाढे दीक्षा पुरश्चर्या
 प्रशस्यते । रवौ गुरौ सिते सोमे कर्त्तव्यं बुधवासरे ।
 चन्द्रतारातुक्ले च पुरश्चरणकर्म तत् । ग्रहणे च महा-
 तीर्थे न कालमवधारयेत्” । यस्मात्सो यस्तोदये च दीक्षा
 पुरश्चरणयोर्निषेधमाह तन्त्रान्तरे “यस्तेऽस्ते ह्युदिते
 नैव दीक्षां कुर्याज्जपं प्रिये ! । कते नाशोऽभवेदायुः
 स्त्रीसुतसम्पदाम्” । कथम् । पुरश्चर्यां यत्न स्त्री । [त्रिकां]
 पुरश्चर्यं पुं पुरश्चर्यादयति क्तिच् खच् ह्रस्वच् । (उलु) त्वभेदे
 पुरस् ख्यञ् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्धवृत्तः पूर्वशब्दात् दिग्देश-
 कालवाचकात् अस्मि पुर आदेशः । १पूर्वस्यां दिशि पूर्व-
 णिन् २काले ३देशे च । तथा च पूर्वा दिक् पूर्वः कालो देशो
 वा तथा पूर्वस्यां दिशि व्यागच्छति पूर्वस्यादागच्छति पूर्वस्यां
 दिशि वर्त्तते पुरो वर्त्तते एवं देशे काले च । ४अप्यत इत्यर्थे
 अमरः । “पुरोऽव्ययम्” पा० अस्मि च समर्थेन सह स-
 मासः कज्ज्योगे भूप्रभृतिर्योगे च उपपदसंज्ञायाम् पुर-
 स्तुत्य पुरोभ्य पुरोगत्येति प्रयोगः ।

पुरसंस्कार पु० इत० । नष्टदुर्गस्य संस्कारे हारा० ।
 पुरस्कार पु० पुरस्+क-भावे वञ् । १पूजने २अभिषेक-
 ३अभिषाषे ४अप्यतः करणे ५स्त्रीकारे ६संज्ञे च । पुरस्+
 क-भावे श् । पुरस्किता तथापि पुरश्चरणे च स्त्री ।
 पुरस्कृत लि० पुरस्+क-क्त । १पूजिते २अभिषेके ३अभि-
 ष्टहीते ४अप्यतः कते च भेदि० । ५स्त्रीकृते ६संज्ञे च
 हेमच० ।

पुरस्तात् ख्यञ् दिग्देशकालपरात् पूर्वशब्दात् प्रथमापञ्चमीसप्त-
 म्यर्थे अस्माति पुर आदेशः । दिग्देशकालवृत्तौ प्रथमा-
 पञ्चमीसप्तम्यर्धवृत्तौ पूर्वशब्दार्थे, पुरोवत् उदाहरणम् बोध्यम्
 पुरहन् पु० पुरं लिपुं हन्ति अ हन्-भूते क्तिप् । १महादेवे
 शत्रुपुराणां हन्तरि २विष्णौ च भाग० ७।१०।६८ तस्य
 महादेवे स्वशक्त्याः संक्रमणात् लिपुर्नाशकत्वम् तत्कथा
 तत्र अध्याये दृश्यते ।

पुरा ख्यञ् पुर-का । १अविच्छेदेन क्रियाकरणे २पुराणे ३अ-
 तीते ४भाविते ५निकटे पुरावृत्ते च अमरः । पुर+क
 टाप् । ७पूर्वस्यां दिशि ८सुगन्धिद्रव्यभेदे च स्त्री-राजनि०
 “पुरा तित्ता कटुः शीता कषायकफपित्तहृत् । पित्तश्वा-
 स्रमविषदाहमूच्छाहपापहा” तद्गुणाः तत्त्वोक्ताः ६भीरौ
 ख्यञ् शब्दरत्ना० ।

पुराकथा स्त्री पुरा प्राचीना कथा । इतिहासे भाग-
१।११।४६

पुराकल्प पु० पुरा पुराणः कल्पः । प्राचीने कल्पे मनुः ६।
२२ख० । “स्तुतिर्निन्दापुराकतिपुराकल्पः” इत्यर्थवादः
गौ०१।२।६०उक्ते २अर्थवादभेदे । अर्थवादशब्दे १६६ पृ०
उदा० दृश्यम् ।

पुराकृत ति० पुरा पूर्व कृतम् । पूर्वकृते इह जन्मनि
जन्मान्तरे कृते पापपुण्यादौ “अकाळे दर्शनं विष्णो-
र्हेति पण्यं पुराकृतम्” स्मृतिः । प्रारब्धकर्मणान्तु
भोगादेव ज्ञेयो न तेषां केनापि नाश्यतेति सिद्धान्तः ।

पुराग ति० पुरा गच्छति गम-उ । पूर्वगमिष्य ततः कथा-
श्चाचरन्त्यांश्च । पौराणीय तत्संक्षिप्तदेशादौ ति०
पुराण व्याख्याने कण्डादेराकृतिसम्पत्त्वात् यक् पर० सक०
सेट् । पुराण्यति अपुराण्यीव ।

पुराण ति० पुरा भवः अणु नि० लट् न, पुरा नीयते नी ड
वा पूर्व०णत्वम् । १पुराभवे “सर्गश्च प्रतिर्गश्च वंशोमन्-
त्तराणि च । वंशातुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्”
इत्युक्तलक्षणे व्यासादिप्रणीते २शास्त्रभेदे न० ।

तच्च द्विविधं महापुराणोपपुराणभेदात् तत्र उपपुराण-
शब्दे तद्भेदादिकृत्तं महापुराणं च दशलक्षणकम्
“सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च हृत्ती रचान्तराणि च । वंशो-
वंशातुचरितं संस्था हेतुरपान्त्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं
पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् ! मह-

दस्यव्यवस्थया । अव्याकृतगुणजोभानुमहतस्तिष्ठतोऽहम् ।
भूतस्त्वस्मिन्द्विधाधीनां सम्भवः सर्ग उच्यते । पुरुषातु-
ष्टहीतानामेतेषां वासनामयः । विसर्गोऽयं समाहारो

बीजाद्विजं चराचरम् । वृत्तिभूतानि भूतानां चराणा-
मचराणि च । कृता खेन नृणां त्वत् कामाक्षोदनयापि
वा । रक्षाऽप्युतायतारेहा विश्वस्यातुयुगे युगे । तिर्यङ्

जल्यं पिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयोद्विपः । मन्वन्तरं मनुर्देवा
मनुपुत्राः सुरेश्वराः । कृत्तयोऽश्वताराश्च हरैः षड्-
विधमुच्यते । राक्षां ब्रह्ममस्तृतीनां वंशस्त्रैकान्तिकोऽ-

न्वयः । वंशातुचरितं तेषां कृतं वंशधराश्च ये । नैमि-
त्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको ज्ञेयः । संस्थेति
कविभिः प्रोक्तचतुर्विधं स्वभावतः । हेतुर्जीवोऽस्य सर्गा-

देरविद्याकर्मकारकः । यं चातुर्गुण्यं प्राङ्मरव्याकृत-
स्तथापरे । व्यतिरेकान्वयौ यस्य ज्ञापयत्प्रसुप्तप्रिपु ।
साधामयेषु तद्वज्रं जीववृत्तिप्रपात्रयः । पदार्थेषु

तथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु । बीजादिपञ्चतान्तासु
छावस्यासु युतायुतम् भाग०१२।७ख० । तन्नाष्टादशविधम् ।
विष्णुपुराणे तद्भेदा उक्ता यथा
“अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते । ब्राह्मं पाद्मं
वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा । तथान्यद्भारतीयञ्च मार्क-
ण्डेयञ्च सममम् । आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं सू-
तम् । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् । वा-
राहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् । चतुर्दशं
वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् । मातृसञ्च गारुडञ्चैव
ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्” । हेमाद्रि० ब्र० उक्तं तेषां
श्लोकसंख्यादि तत्तत्पुराणशब्दे दृश्यम् । तेषां तामस-
त्वादिभेदाः पद्मपु० उत्तरख० ४३ख० दर्शिता यथा
“मातृसं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत” । “वैष्णव-
नारदीयञ्च तथा सागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं
वाराहं शुभदर्शने । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञे-
यानि शुभानि वै” । “ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं
तथैव च ! भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ।
सात्त्विका मोक्षदा देवि ! निर्वीणप्राप्तिहेतवः” । अथेति
वराटकमिति १पथे ४कार्ष्णपथे च पुन० शब्दरत्ना० ।

पुराणग पु० पुराणैः गीयते गै-घञर्थे क, पुराणं गावति
गै-क वा । १ब्रह्मणि परात्मनि हेमच०२पुराणगायके ति० ।

पुराणपुरुष पु० पुराणैरुपस्तुत्यः पुरुषः शाक०त० कर्म० वा ।
१विष्णौ २दृष्टे पुरुषे च त्रिका० ।

पुराणान्त पु० पुराणान् पुरातनान् अन्त्ययति अन्त+णिच्-
अण्य उप०स० । १यमे हेमकरः । इत० । २पुराणशेषे च

पुरातन ति० पुराभवः पुरा+अणु-लट् च । १पुराभवे अमरः
क्षियां ङीप् । २विष्णौ पु० “ज्ञानगम्यः पुरातनः”

विष्णु क० । “कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुराऽपि भवतीति
पुरातन” भा० । [दिक्काशे जीवे पुरस्जनशब्दे दृश्यम्

पुराधिप पु० इत० । १नगराधिपे । पुराध्यक्षादयोऽप्यत्र ।
पुरायोनि पु० पुरा प्राचीना योनिरस्य महादेवे । “पुरा-

योनिर्युधाजिञ्च अभिया सुदितो भवः” भा०व०१८५ख० ।
पुराराति पु० इत० । त्रिपुरभेदके शिवे पुरारिप्रभृतयोऽपि

पुरार्धविस्तार पु० पुरा प्राग्वर्त्ती अर्धविस्तारोऽस्य ।
१खेटके २अस्त्रभेदे हेमच० ।

पुरावती स्त्री नदीभेदे भा०भी० ६ख० ।
पुरावसु पु० पुरा पूर्व वसुः । वसुभेदांशजाते भीष्मे त्रिका० ।

दुनामवसोर्वसिष्ठशयेन भीष्मरूपेणाविर्भवकथा भा० आ०
६७ अ० दृश्यते । [भिन्ने ।

पुराविद् वि० पुरा पुरावृत्तं वेत्ति विद-किप् । पुरावृत्ता-
पुरावृत्त न० पुरा पूर्वकालिकं वृत्तम् यत् । इतिहासे पूर्व-
तनकथने भारतादौ अमरः । कर्म० । २ पूर्वतनवृत्तान्ते च ।

पुरासाह् पु० पुराणि शतपुराणि सङ्गते अभिभवति सङ्घ-
स्त्रि पूर्वपददीर्घः । शतपुराभिभावके २६ न्द्रे च । अलि
पदान्ते च “सङ्घे षाडः षः” पा० षत्वम् ऋ० १० । ७४ । ४
अन्यत्र न षत्वम् । [तायां राजनि० ।

पुरासिनी स्त्री पुरं गृहमस्मति अस-स्त्रिणि । सङ्घदेवी-
पुरासुहृद् पु० पुरस्य त्रिपुरस्यासुहृत् शत्रुः । त्रिपुरारौ
महादेवे हेमच० ।

पुरि(री) स्त्री पूर्यते पू-इ किञ्च । १ नगरे २ नद्याश्च वज्र-
ज्वलदः वा डीप् । ३ राजनि सि० कौ० । तत्र जिगीषु
नगरे वर्णनीयपदार्थाः भा० व० दर्शिता यथा
“अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्त्तत । पुरी समन्तादि-
हिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सङ्गडा चैव
सवन्तखनका तथा । सोपशल्यप्रतोलीका साङ्गाङ्गा-
लकगोपुरा । सचक्रपङ्कणी चैव सोल्कालातावपो-
थिका । सोष्टिका भरतश्रेष्ठ ! सभेरीपणवानका । स
मोमराङ्गुशा राजन् ! सशतप्रीकलाङ्गला । सभुगुण्डाभ्र
गुडका सायुधा सपरश्वधा । लोहचर्मवती चापि साग्निः
सगुडशङ्किका । शास्त्रदष्टेन विधिना सुयुक्ता भर-
तर्षभ ! । रघैरनेकैर्विविधैर्गन्धशालोद्भवादिभिः । पुरघैः
कुरुशार्दूल ! समर्थैः प्रतिवारण्ये । अतिस्थितकुलैर्वीरे-
र्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे । मध्यमेन च गुल्मेन रज्जिभिः
सा सुरक्षिता । उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपता-
किभिः । आघोषितञ्च नगरे न पातव्या सुरेति वै ।
प्रसादं परिरज्ज्विरुग्रसेनोद्भवादिभिः । प्रमत्तेष्वभिघातं
हि कुर्व्याच्छालो नराधिपः । इति कृत्वाऽप्रमत्तास्ते
सर्वे दृष्णान्वकाः स्थिताः । आनतार्थ, तथा सर्वे नट
नर्त्तकगायनाः । बहिर्निवासिताः क्षिप्रं रज्ज्विचित-
सञ्चयम् । संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ।
परिखासापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिताः कृताः । उद-
पानाः कुरुश्रेष्ठ ! तथैवाप्यम्बरीषकाः । समन्तात् क्रोश-
मातञ्च कारिता विषमा च भूः । प्रकृत्या विषमं दुर्गं
प्रकृत्या च सुरक्षितम् । प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण
तदाऽनघ ! । सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।

तत्पुरं भरतश्रेष्ठ ! यद्येन्द्रभवनं तथा । न चासुहोमिनि-
याति न चासुहः प्रवेश्यते । दृष्णान्वकपुरी राज-
सदा सौमसमागमे । अतुरथ्यासु सर्वास्तु चतुरेषु च
कौरव ! । वलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् । दत्त-
वेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् । कृतोपधानं च
तदा बलमासीन् महामुज ! । न कुप्यवेतनी कश्चित्
चातिक्रान्तवेतनी । नातुपहृष्टतः कश्चित् चादृष्टपरा-
क्रमः । एवं सुविहिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा ।
आङ्गलेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचना । भा० व० १५ अ०
“अभितः परित उपरितश्चायुधानां सरणं निःसरण-
मभिसारस्तेन सर्वेणाच्छिद्रेण सर्वाभ्यो दिग्भ्यो युगपद-
विरलायुधसमूहागमेनेत्यर्थः । पताका ध्वजाञ्चल-
तोरणानि वहिर्द्वाराणि चक्राणि योधगणाः छडःस्त-
टाम्रयस्त्र्यानि भाषायां (वुरुज) इति संज्ञानि । अन्ये तु
विष्णुसूक्तोत्सर्जनशृङ्गाणि छड्डा इत्याहुः उदाहरन्ति च
“कल्पप्रले छड्डशृङ्गाणि रथस्योपरि धूरपि विष्णुभू-
स्पर्शशृङ्गार्थं करादिस्पर्श उदाते” इति । यन्त्राग्राह्य-
वौषधवलेन दृष्टपिण्डोत्क्षेपणानि महान्तिकमाना इति
संज्ञानि सुद्राणि सीसगुलिकोत्क्षेपणानि (बन्दुक) इति
संज्ञानि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकक्षराः । उपशल्या
लोहस्रखाः कीलास्तदुक्ताः प्रतोल्या रथ्यासार्गा यस्यां सा
अट्टालिका उपरिगृह्याः गोपुराणि साङ्गानि अष्टेनास्तेन
सहितानि अट्टालकादीनि यस्यां सा साङ्गेति विशेषणम्
उपशल्यस्य यामानस्य रथ्यावासादन्त्या संवध्यते । चक्र-
पङ्कणी सैन्यनिष्पाहिका (मोर्चा) इति स्तब्धप्रसिद्धा ।
सोल्कालातावपोथिका सोल्कलातं ज्वालासहितसु-
लक्षकं यस्यां सा सोल्कालाता अववद्धाः पोथिकायन्त्र
बद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणासुपरिपातनाय यस्यामिति
प्राञ्चः । उल्लेखोल्का प्राणहरत्वाद्यन्त्रोत्क्षिप्तो गोलः
अलातं सकाष्टसङ्ख्यलोहमयमाग्नेयं प्रहरण (वाण)
इति भाषायां प्रसिद्धं तथोपशल्याख्येयगत्योरवपो-
थिकाः पातयित्तो मन्त्रमयः शक्तयः कण्ठशिन्द्रदत्तशक्ति
सदृशास्तदुक्ताः सोल्कालातावपोथिकाः । उष्ट्रिका मृद्वर्ष-
मयाणि भाण्डानि सटिकेति पाठे ऋष्टय आयुधवि-
शेषाः । कश्चिगुडका वर्तुलीकृताः पाषाणाः लोहमयानि
चर्मणि कण्ठपृष्ठाकाराणि प्रहारवारकाणि (ढाक) सा-
ग्निः आग्नेयौषधसहिता गुडागोलकः शृङ्गिकास्तदुत्क्षेप
कयन्त्याश्च शत्रूणासुपरिपातनाय तप्तोगुडो द्वाभीमृतो

बल शिखरे स्थाप्यते तत्कहितेत्यन्ये । मध्यमो गुल्मः
 बल स्थितेन योधसङ्केन चतुर्दिगवस्थिता रिपवोद्भृष्ट
 वायादिना मङ्गलं च शक्यन्ते तादृशसङ्घस्यानम् । उत्-
 क्षिप्तगुल्मेः परकीयगुल्मोच्चाटनकरैः । अप्रमत्ता इति-
 श्लेष्टः । संक्रमा नदीसेतवः । कीलैः शूलैः सुनिचिता
 व्याघ्राः । “उदपानाः क्रूराः” अस्वरीषो भवेद्भ्राष्ट्रं इति
 विश्वः गुप्ताग्निरित्यन्ये । विषमलोहकण्टकाद्याकीर्णा ।
 अतुरध्यासु प्रतिरथ्यम् । वेतनं धनं भक्तं नित्यभोजनं
 कृतोपधानं कृतविशेषम् । कृष्णं स्वर्णरूपेतरधनं तात्का-
 दि । महोरणोद्यमस्तप्तुलक्ष्मीलक्ष्य भृतोऽनुग्रहभृत-
 क्तकालस्वीकृतो न कश्चित् किन्तु चिरसंभृत एव । कृपा
 भृतो न किन्तु शौर्यं एवेति वा । भूरिदक्षिणा बहवो
 दाक्षिण्यप्रयुक्ता यस्याम् आङ्गकेन उपसेनेन नीलम् ।
 ४ सन्ध्यासिनामुपाधिभेदे स्त्री “ज्ञानरत्नेन सम्पूर्णं पूर्ण-
 तत्त्वपर्याप्त्यतिः । परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा स उ-
 च्यते” महानिर्वाणम् । ५ देहे च स्त्री ।

पुरि(री)तत् स्त्री पुरीं देहं तनोति तन-क्रिप् । १ देहा-
 रम्भके (आत) अन्नाख्ये नाडीभेदे । पुरि देहे तनोति
 आच्छादयति हृदयादि अलुक् सङ्ख्यमध्यः । २ हृदया-
 च्छादके मांसभेदे वलु १६।८ दीर्घपाठः अन्तत्तु सुख-
 पाठः । ३ देहे च “यदा सुप्तो न कश्चन वेद हिता नाम
 नाड्यो ह्यावृणतिः सहस्राणि हृदयात् पुरीततममि-
 प्रतिष्ठन्ते तानिः प्रत्यवच्छेद्य पुरीतति शेते” शत० ब्रा०
 १४।५।१।२ “यस्मिन् काले जायतस्त्रयोऽष्टा दर्शन-
 र्हासं स्वप्नं हित्वा सुप्तः विशेषज्ञानाभावेन सम्प्र-
 दादस्तस्मात्पुं ब्रह्मैकं गतो भवति । हृदयं नामो-
 द्रव्यः प्रदेशोर्मध्यस्थितः पुच्छरीकाकारो मांस-
 पिण्डस्तत्परिवेष्टनं पुरीतदित्युच्यते इह पुनस्तदप-
 खञ्जितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च
 हृदयात् पुरीततं शरीरमभिप्रतिष्ठन् इति कृतज्ञं
 शरीरं व्याप्तुवन्त्योऽन्यत् पर्यराजय इव वहिर्मुखः
 अभितो निःसरन्ति । तानिर्वाहोभिः कृत्वा जायत-
 विषयाया बुद्धेः कर्मवशात् प्रत्यवच्छेद्यमनु विज्ञानमय
 आत्मा प्रत्यवच्छेद्येन्द्रियाण्युपसङ्कृत्य पुरीतति शेते
 अग्निवत् तत्र लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्य वर्तते भा०
 पुरिश्च पु० पुरि देहे शेते श्री-अच् अलुक् स० । जीवे
 शत० ब्रा० १४।५।१।२

पुरीमोह पु० पुरीं देहं मोहयति छह-णिच्-अण् । ध्रुवरे

पुरीष न० पु-ईपन् क्रिप् । १ विद्यायां चमरः २ चक्रं नि-
 घण्टः पुरीमिनुशब्दे दृश्यम् । विद्यायां गमकारादिकं यथा
 “मूढं ब्राह्मणं उद्याय रात्रिवाचं परित्यजेत् । परिचाया
 परं वस्त्रं शयनस्थानतो न हन्यम् । सुषार्क्षि हृत्मान्
 प्रलाप्य विराचस्य ततो हिजः । कण्ठः ! कण्ठः ! कृतं कृत्वा
 खनित्वा नैर्द्धर्तौ दिशम् । खनित्खननेनैव हृदाद्या-
 ह्वल्यधोमुदम् । गृहीतोऽकृपात्तस्य मितं गच्छेत्तुः-
 यतम् । यामाहा शरविशेषमात्ममत्तदिते रवौ । मैत्र-
 मावश्रक् कर्तुं नगराच्च चतुर्गुणम् । तच्चिष्टप्रायतं
 गच्छेत्तथा कृत्वा गभीरकम् । कृत्वा त्वद्धिः खनिषेण
 कुपैराच्छाद्य तत्तृणम् । शुभ्रैः काष्ठैरयक्षीमैर्गर्त-
 मवगुह्यतः । संकीर्ताङ्गो वेष्टुल्लैः पल्लवैश्चमयमा-
 जनैः । क्लृप्तं खनितं संस्थाप्य वारिपात्रमुपानह्यौ ।
 ततो हिजस्तूपविशेहस्त्रेणाच्छाद्य मत्तकम् । यक्षोप-
 वीतं कर्षेऽथ धृत्वा मोनो च दक्षिणे । अपतो हिज-
 मग्निं नो पश्यन् सल्लङ्घ्य भास्करम् । गुरुं समीरणं
 सर्वदेवतामूर्तिमेव च । मातरं पितरं चन्द्रं सर्वं
 गुरुजनं स्मियम् । उदङ्मुखस्त्रिसन्ध्यां दिवसे च
 यदा निशि । दक्षिणासुख उत्सर्गं कुर्यान्मूलपुरी-
 मयोः । पूर्वाह्णे तु हिजः कुर्यात् पश्चिमाभिमुखो-
 ऽथ वा । अपराह्णे पूर्वमुखो मूलगुणविसर्जनम् ।
 मध्याह्ने प्रयतः कुर्याद्यतवायुत्तराक्षः । दक्षिणाभि-
 मुखो रात्रौ हिजो मैत्रं प्रयत्नतः । निशायाचम्यकारे तु
 ह्यायायां दिवसे तथा । यथेच्छं सुमुखो भूत्वा मैत्रं
 कुर्यात् हिजो भयात् । दिग्भ्रमाच्च मनोदुःखादुवि-
 ण्मूलस्य विसर्जनम् । मोहादुवाऽधोमुखः कुर्याद्यत-
 वाकप्रयतो हिजः । सन्ध्यायां ब्रह्मचारी च वाक्प्रसूतो
 गृही हिजः । शाखाध्यायी च वेदानां सर्वज्ञोऽपि
 दीक्षितः । सुनिश्च सर्वधर्मज्ञो दान्तः शान्तः उदारधीः ।
 सदोत्तरमुखः कुर्याद्द्वैपावो नान्य एव च । प्रातश्च
 मैत्रं सायाह्णे दक्षिणाभिमुखो निशि । योमिनान्तु
 तथा स्त्रीणां मूलादीनामयं क्रमः । न देवायतने वलु-
 मले च न जले नदे । न नदीकुपमार्गेषु न बापी-
 गोष्ठमग्नसु । न चितान्निश्वाशानेषु नोषरे न हिजा-
 लये । नाम्नाः समीपे न पुण्ड्रे नाकाशे न च शङ्खले ।
 न गृह्णे न काष्ठे च न तीर्थे न हिजाक्षसे । न यज्ञ-
 हृत्तमलेषु नोपहारे चतुष्पथे । न शस्त्रले न खले
 पुष्पोद्याने न चतरे । सोपावृत्तेन नक्षत्रं च शङ्खा-

सिध्यभूतये । न वैष्णवाद्ये गोत्रे न सूर्याभिमुख-
 स्तथा । न फाल्गुणकेदारो न तिष्ठंश्च कदाचन । न
 मन्मथश्च वल्मीके न च पर्वतमस्तके । न जलं
 न दिशोभागाङ्गाकाशमवलोकयन् । न गोत्रजे
 नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये । न यज्ञभूमौ न
 मृष्टे न पवित्रीकृतस्थले । द्विजो न देहच्छायायां शक-
 न्मूलविसर्जनम् । कुर्याद् यज्ञेष्टकाकूटे न च सम्राधि-
 गर्तके । उद्धृताम्भोऽस्तिकाभ्यामित्यं नारद ! यत्नतः ।
 कत्वोत्सर्गं ततः कुर्यात् शौचं मत्पूरीपयोः । शुष्क-
 काष्ठेन खोटेनायज्ञीयेन तृणेन वा । प्रमाज्यं गुह्य-
 सत्तिष्ठेत् शिञ्जैव विशेषतः । विष्टव्यं वामहस्तेन
 शिश्नं त्वपविशेच्छिभिः । चेद्दक्षिणासुखः सन्ध्यां दिवोत्तर-
 सुखस्तदा । पूतिगन्धिं जलं दुष्टं सफेत्तु च सुदुबुदम् ।
 तीर्थोदकं सलवणं पाथो वष्पान्तरन्तथा । समुद्रगा
 नदीवारः सासृष्टश्च सकर्दमम् । यवनान्त्यजखाताम्भः
 समुद्रगनगोदकम् । धान्यक्षेत्रस्य सलिलं सकीटश्च
 परित्यजेत् । मानवो देवखाताम्भः सकले शौचकर्मणि ।
 “मृदः सकीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः । नदीदधि
 नदीदेवखाततीरस्य स्तिकाः । महीतलोद्भवाः क्षेत्
 कूडप्रयोः सिकताश्च याः । अन्तर्जला धूलिमृदो
 वल्मीकस्य च कर्दमाः । सजराश्च हलोत्खाता
 स्तिका भवन्त्यस्य । अश्वत्थतलसीधालीमूलादीनां च
 वा मृदः । श्मशानभूमेः शैलस्य तथाऽपूतस्यलस्य
 च । शौचावशिष्टा मार्गस्य आखूत्खाताश्च स्तिकाः ।
 यज्ञस्थानस्य विमाराणां साधूनामालयस्य च । स्तिका
 वज्रवेदेता देवर्षे ! शौचकर्मणि । पवित्रस्थानतो
 पाद्या द्वादशाङ्गुल्यधोमृदः । द्विजः सकलशौचार्थं
 शर्करादिविवर्जिताः । प्रथमेऽङ्गिनेरः शौचं कुर्यान्-
 मृद्भिरतः परम् । पुनर्जलैः पुरीषस्य यथा गन्धचयो
 भवेत् । स्तिका प्रथमा शौचे त्वर्द्धप्रवृत्तिरस्मिता ।
 पूर्वप्रवृत्तिमात्रा तु द्वितीया सजला तथा । तृतीया
 प्रमिता शौचे सार्द्धप्रवृत्तिस्तिका । चतुर्थ्याद्याः
 क्रमादेवमर्द्धप्रवृत्तिवर्जिताः । यथा स्तिकाया पूयं
 लिपये शौचकारिणः । अर्द्धप्रवृत्तिमात्रा सा सुनिभिः
 परिकीर्तिता । गुहे दद्यान्मृदन्निष्ठः पक्ष वा सप्त वा
 तथा । मृदमेका तथा शिञ्जे तिष्ठो वा स्तिकाद्वयम् ।
 सप्त वामकरे दद्यान्मृदस्तिशङ्खतर्दण । तिष्ठो वा
 हस्तयोः सप्त चर्दणश्च प्रोक्ष्य । पाण्योरेकां मृदं

पृष्ठे पङ्क् वा तिष्ठश्च स्तिकाः । हस्तद्वयमखेष्टेकां
 तिष्ठश्च पङ्क् मृदस्तथा । सैधुने रेतःस्खलने मूलोत्सर्गं
 च मृदद्वयम् । दद्यात्तिष्ठश्च शिञ्जे च तिष्ठो वामकरे
 मृदः । हस्ते च मृदद्वयं खलोत्तिष्ठो वा शुद्धितत्परः ।
 पादैकैके द्विजस्तिष्ठो मृदोत्थं शौचमाचरेत् । मृद्भिषो
 दिगुणं शौचं यत्नतो ब्रह्मचारिणाम् । मृदस्यैव वान-
 प्रस्थानां प्रोक्तं दिगुणमेव च । मन्त्र्याग्निनां वैष्णवानां
 शौचं सेव्यं चतुर्गुणम् । हस्तपादारिपात्रेषु मृद्भि-
 रङ्गिश्च गोमयैः । दिशा यद्विहितं शौचं निशाया-
 मर्द्धकं भवेत् । एतद्वर्द्धमशौचे तु जातके मृतकेऽपि
 च । चोरादिबाधिते मार्गे शौचमस्यार्द्धमाचरेत् ।
 योषितामेतद्वर्द्धन्तु शूद्रादीनाञ्च नारद ! । व्याधिभि-
 खातरो मर्त्यं चात्तो यदि यथावत्तम् । शौचं कुर्यात्
 कृतं यत्न तत् स्थानं शोधयेज्जलैः । वेदमृत्तिपुराणानि
 धर्मशास्त्राणि नैत्यकम् । सैत्रादिकर्म यः कुर्याद्वि-
 द्याय मन्दधीर्द्विजः । प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति-
 यशः श्रियम् । बलमाचारहीनस्य सदा तस्यापवि-
 त्रता । सात्वताश्चेद्विजा भूया वैश्यशूद्रान्यजाः
 स्थियः । कुर्वन्ति शौचं यत्नेन यावच्चैतःपवित्रता ।
 येषां कृष्णस्य मननं तथा नामप्रजल्पनम् । सदेव
 चरणं भागवतामां साधुसेवनम् । भक्तिप्रधीतमनसां
 गोविन्दार्पितकर्मणाम् । बाह्यान्तःकृष्णचित्तानां शु-
 चिता तद्वर्द्धनिश्चम् । मृदोमयजलैः शौचमनेकैः कुरते
 यदि । मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद् न शुध्यति ।
 गोविन्ददासता नास्ति यस्य लोकस्य जनानि । सोऽपि
 देहाशुचिः कृत्वा शौचं सैत्रादिकर्मसु । शतधा यदि
 देवर्षे ! शौचं कुर्यात् स हस्तथा । मृदारिगोमयैर्लोको
 भावदुष्टो न शुध्यति । सदा चित्तापवित्रत्वमकाण्डां
 भुवि यो नरः । तस्य तु स्यात् सैत्रादिशौचेनैव च
 शुध्यति । पर्वताकारकूटैश्च गोविट् सर्वनदीजलैः । शौचं
 कृत्वा न शुध्येत दुष्टचित्तो भवेद् यदि पाद्मोत्तर-
 खण्डे १०८ अ० । १ पुरीषतुल्यायां मृदि ४ यवसि च वेददी-
 पुरीषवाहनशब्दे दशग्रम् । [स्फुटं पुरीषे विद्यायां लिङ्गां
 पुरीषण ५० पुरीतो देहात् ईयते ईय-दाने (त्यागे) कर्मणि
 पुरीषम ५० पुरीषं भिमोते मा-क । चर्दं जह्ने माके लिङ्गां
 पुरीषवाहनं पुरीषनिव पांशुरूपं मृदं यवसं वा बहति
 वङ्क-जगुट् । १ पांशुरूपमृदाहके २ यवसवाङ्के चर्दं
 यजुः ११४ । वेददी०

पुरीषाधान न० पुरीषमाधीयतेऽत्र साधना-साधारे ल्युट् ।
 देहस्थे पुरीषाशयस्थाने "पुरीषाधानमेव च" याज्ञ०
 १।६५। "पुरीषाशयः" इति मित्ता-पुरीषाशयादयोऽप्यत्र ।
 पुरीषिन् त्रि० पृष्ठाति मीणातीति पुरीषसदृशं ततः सत्यर्थे
 इति । अजयुक्ते ऋ० ५।५५।५ ।
 पुरीष्य त्रि० पुरीषाय हितम् यत् । पुरीषहिते ।
 "रु त्रि० पृ-पान्ननपोषणयोः लु । प्रचुरे अमरः २देवलोके
 मेदि० तस्य कर्मभिः पूरणात् तथात्वम् । श्रयातिपुत्रमे
 हरिवं० १००। तद्वंशकथा ११०० । ४तन्नामके युधिष्ठिरसभ्ये
 नृपमेदे भा० स० ४०० । ५परामे मेदि० । इदं त्वमेदे
 पुरुहूतशब्दे दुशत्रम् । ७नदीमेदे स्त्री यञ्च० ।
 पुरकुत्स पु० मान्वातः पुत्रमेदे हरिवं० १००० । तस्यै
 पत्नी मानसी कन्या नर्मदा कृष्णिगामेन नदीत्वमाप्ता ।
 पुरकुत्समन पु० इदं त्वमेदे "इन्द्रो विपश्चिद्देवानां तद्विपु
 पुरकुत्समनः । जघान हस्तिरूपेण भगवान् सपुत्रदमः"
 गारुडे ८७ अ० ।
 पुरकुत्सानी स्त्री पुरकुत्सस्य पत्नी वा० आनङ् डीप्
 पुरकुत्समानयति अम-पिच् अण् गौरा० डीप् वा ।
 पुरकुत्सपत्यां ऋ० ४।४१।६।
 पुरक्ष त्रि० पुरवःसुधीऽन्वायस्य आन्दसः अन्यलोपः । बह्व-
 अस्त्राभिनि ऋ० १।५।१। पुरवः सीयते क्षि-निवासे डु ।
 बह्वभिनेतने यजु० २७।२० वेददी० ।
 पुरज पु० भरतवंशे सुगान्तेः पुत्रे नृपमेदे भाग० ६।२१।२२
 हरिवंशे "पुरजातिः सुगान्ते" १२०० । पाठान्तरात्
 सोऽपि तत्रार्थे
 पुरजित् त्रि० कुन्तिभोजे नृपमेदे भा० स० ८०० । स च
 अर्जुनमातुलः यथोक्तं "पुरजित् कुन्तिभोजश्च मातुलः
 सव्यसाचिनः" भा० क० ६०० । २शशविन्दुवंशे
 रुचकपुत्रमेदे भाग० ६।२१।५५ श्विण्यो पु० । "पुरजित्
 पुरषोत्तमः" विष्णुसं० बह्वनां जेतृत्वान्तस्य तथात्वम् ।
 पुरणा(ना)य पु० पुरुषां नायोनेता संज्ञायां अत्वम् । १पत-
 क्षामके नृपमेदे ऋ० १।५।७। २बह्वज्जटमात्रे त्रि० अणत्वम्
 पुरत्नम् पु० पुरात्मा यस्य प्रथो प्रचुरात्मके ऋ० १।२।२८
 पुरत्वा अर्थ० द्वितीयाश्रयार्थकत्वेः पुरयन्दात् त्वा । बह्व-
 कर्मके बहुधिकरण्ये च ऋ० १।२।३०
 पुरद न० पुर-प्रचुरं दायति दै-क । सुवर्णं यज्जालिकः ।
 पुरदंशक पु० पुरदो दंशा यस्य गच्छति यप् । हंसं विकारः ।
 पुरदंशस् पु० पुरं तद्वामानमचरं दृष्टवान् दंश-कचत् ।

इन्द्रे उल्लसत् अमन्मुक्षौ सो परे आनङ् । पुरदंश
 पुरदंसस् त्रि० पुरुषि दंशांश्च कर्माग्यस्य । बह्वकर्मयुक्ते ।
 पुरं तद्वामानं दैत्यमेदं दंसयते पचयति शत्रुत्वेन चुरा०
 दंसि-दर्शने भूते अस्यत् । २इन्द्रे पु० उल्लसदन्तः ।
 पुरदन्त पु० दीयते दा-क्त्वा दन्तं धनम् पुर दन्तमस्य ।
 बह्वधने इन्द्रे ऋ० ६।१८।६ मा० ।
 पुरदस् त्रि० पुर दयति दस-बा० सन् । बह्वनायके श्वह्व-
 कर्मके च ऋ० १।५।८।८ ।
 पुरदुह् त्रि० पुरभ्यो बह्वभ्यः, पुरवो दैत्याय वा द्रुह्यति
 द्रुह-क्षिप् । १बह्वनां श्रोत्रकारके ऋ० १।१८।१।
 २पुरद्वते इन्द्रे च । अक्षि पदान्ते च वा वत्वठले ।
 पुरद्वत् पु० वैदर्भ्यां जाते क्रोष्टुवंशे सपुत्रते नृपमेदे हरिवं०
 २७ अ० । [प्रकारे ऋ० १।१२।२।
 पुरधा अर्थ० बह्वर्थत्वेन संख्यायज्यत्वात् प्रकारे धाच् । बह्व-
 पुरभूत पु० पुरद्वत+प्रथो० । इन्द्रे हरिवं० १।५०० । पुरद्वत
 इत्येव तत्र पाठः साधुः ।
 पुरभोजस् पु० पुरन् भुङ्क्तेः भुज-अस्यत् । १मेघे निघ-
 २प्रचुरभोजके त्रि० । [२धतराद्रुपमेदे च
 पुरमित पु० १महारण्यपमेदे भा० व० इत० । भा० व्या० ६३०
 पुरमीढ ऐस्त्राक्यां सुहोतात् साते षजमीढानुजे कीरव-
 नृपमेदे भा० व्या० ८४ अ० ।
 पुररथ पु० रथा गच्छतेः पुरः रथो रथं यस्य । प्रत्यङ्
 भुक्तिभेदात् बह्वरंथ्ये आदित्ये ऋ० १।१।६४।५ । मा०
 पुरु(र)रवस् पु० सोमवंशे नृपमेदे "तथेति ताम्यासुक्ते
 त देवाभ्यां सेव कन्यका । इहा समभवत् सदाः सुदाम्ना
 इति विवृतः । एतन्ने श्वरपापेन मृगव्यामटतत घटे ।
 स्त्रीत्वमासादितत्वेन सनुपलेष धीमता । पुरु(र)रवस्वा-
 मानं चक्रवर्त्तिनमूर्जितम् । अनयामास तनयं यत्न सोम-
 सतो वृषः" मार्क० पु० १।१।५० पुरु(र)रवस् प्रथो० तत्रार्थे
 पुररावन् त्रि० पुर फलं ददाति रा-दाने वनिन् । बह्व-
 विष्फनदातरि यजु० ५।७ स्त्रियां ङीप् वनोरथ ।
 पुरवर्गसि त्रि० पुरवर्गोऽस्य । बह्वमाने ऋ० १।१।२०।१।
 पुरयन्त त्रि० पुरा यन्त आह्लादकत्वात् दीप्तिरस्य प्रथो० ।
 "सुखायन्तोत्तरपदे गन्ते" पा० छट् । बह्वदीप्तिरके
 ऋ० १।२७।१। अमन्वे ठ न छट् पुरयन्त इत्येव
 पुरय पु० पुर-अण्यगतौ कुषन् पुरदेहे श्वेते मी-य प्रथो० ।
 १मत्तुपु २पुंश्चि अमरः । कथाश्रिति साख्यमनामके
 पुरयिमे इत्यस्ये २पुंश्चिगच्छे च मेदि० । विष्णुसं० यज्जालिकः

७मेधमिधुनादौ विषमराशौ । "भौमारजीवाः पुरुषाः"
ज्यो०त० दभौमादिषु यहेषु । पुरुषाणां शुभाशुभलक्षणं
ह०सं० इ०सं० उक्तं यथा

"उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्षे हस्तरप्रकृतिसत्त्वमनूक
मादौ । ज्ञेयं सृजां च विधिवत् कुण्डलोऽयलोक्य सा-
सृष्टविद्वदति यातमनागतं च । अस्तेदनी सृष्टतलौ
कमलोदराभौ स्त्रिटाकुलौ रुचिरताम्रनखौ सुपाणी ।
उष्णौ सिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ कूर्मोन्नतौ च
चरणौ सनुजेवरस्य । शूपाकारविरुद्धपाण्डुरनखौ
वक्रौ सिरासन्तौ संशुक्लौ विरलाकुलौ च चरणौ
दारिद्र्यदुःखप्रदौ । नागाद्योत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य
विच्छिन्निदौ ब्रह्मज्ञौ परिपक्वसृष्टितलौ पोतावमभ्या-
रती । प्रविरक्ततुरोमवृत्तजङ्घा द्विरदकरप्रतिसेवरो-
रभिश्च । उर्ध्वचतसमजानवद्य भूपा धनरहिताः शब्द-
गाढतल्लजङ्घाः । रोमैकेकं कूपके पादिवानां हे हे
ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम् । तत्राद्यैर्निःस्त्रा मानवा
दुःखभाजः केशश्चैव निन्दिताः पूजिताश्च । निर्वास-
जानुष्मिंयते प्रवासे सौभाग्यमन्येर्विकटेदरिद्राः । स्त्री-
निर्जिताश्चापि भवन्ति निम्नै राक्ष्यं समासेश्च महद्भि-
रायुः । लिङ्गेऽन्ये धनवानपत्न्यरहितः स्त्रूले विहीनो
धनेर्मेदे वामनते सुताथैरहितो वक्त्रेऽन्यथा पुत्रवान् ।
दारिद्र्यं विनते त्वपोऽन्यतनयो लिङ्गे सिरासन्तते
स्त्रूवपन्त्रियुते सुखी सृष्टकरोऽन्यत् प्रमेहादिभिः ।
कोपनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्मनैश्च वित्तपरिहीनाः । कज्जु-
हस्तशोफसो लज्जुसिरालिशिन्नाश्च धनवन्तः । जलजल्यु-
रेकद्वयो विषमैः स्त्रीचञ्चलः समैः क्षितिपः । सुखा-
युसोद्वज्जैः प्रसङ्गद्वयस्य शतमायुः । रक्तैराद्या
मण्डिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरेश मलिनैश्च । सुखिनः
सशब्दमूला निःस्त्रा निःशब्दधाराश्च । द्विलिङ्गधाराभिः
प्रदक्षिणावत्सेवितमूलाभिः । पृथ्वीपतयो ज्ञेया किर्कीर्ण-
मूलाश्च धनहीनाः । एकैव मूलधारा वलिता रूप-
प्रधानसुतदात्री । स्निग्धोद्धतसममणयो धनवनितारत्न-
भोक्ताः । मण्डिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति
निःस्त्राश्च । वज्रपशुभाजो मध्योद्धतेश्च नात्युल्लव्यै-
र्वनिनः । चरिशुक्लवस्तिथीर्धनरहिता दुर्भसाश्च
विशेषाः । कुसुमसमगच्छशुक्ला विज्ञानव्या महीपाजाः ।
अधुमन्ये वज्रविक्ता मस्यप्रसग्न्ये वज्रव्यपत्यानि । तनु-
शुक्लः स्त्रीजलजो मंसुखग्न्यो महाभोगी । मदिरा-

गन्धे यज्वा चारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः । शीघ्रं
सैद्युनगानी दीर्घायुरतोऽन्यथाऽन्यायुः । निःस्त्रोऽति-
स्त्रूवस्फक् समांसलस्फक् सुखान्वितो भवति । व्या-
घ्राभाध्यधस्फिभमयङ्कस्फिग्नराधिपतिः । सिंहकटि-
मैतुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्तः । समजठरा
भोगयुता चटपिठरनिभोदरा निःस्त्राः । अविक्लपाश्वी
धनिनो निम्नैर्वक्त्रैश्च भोगमन्यताः । समकुक्षा
भोगाद्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः । उद्धतकुक्षाः क्षि-
तिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा विषमकुक्षाः । सरोदरा
दरिद्रा भवन्ति बह्वाशिनश्चैव । परिमण्डलोद्धता-
भिर्विस्तीर्णभिश्च नाभिभिः सुखिनः । स्त्रूत्या त्वदृश्य-
निम्ना नाभिः क्लेशावहा भवति । वल्लिमध्यगता
विषमा मूलावाधं करोति नैःस्त्राश्च । शायं वामा-
वर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः । पार्श्वीयता चिरायु-
षसुपरिष्ठाञ्चैश्वरं गवाक्षमधः । शतपल्लवार्थिकाभा
नाभिर्मसुजेवरं कुरुते । शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं
वज्रसुतं यथाश्चक्षुः । एकद्विलिङ्गचतुर्भिर्वलिभिर्विद्या-
मृपं त्ववलिम् । विषमवल्लयो सनुद्धा भवन्त्यनभ्या-
भिगामिनः पापाः । कज्जुवलयः सुखभाजः परदार-
हेप्रियश्चैव । मांसलसृष्टुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्त-
रोमभिर्भूपाः । विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः
परमेष्ट्राः । सुभगा भवन्त्यनुद्वज्जचूचुका निर्धना
विषमदीर्घैः । पीनोपचितनिसम्नैः क्षितिपतयश्च चूचुकैः
सुखिनः । हृदयं ससृज्जतं पृथु न वेपनं मांसलश्च
नृपतीनाम् । अधमानां विपरीतं स्वररोमचितं
सिरालम् । समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरास्त्रजिह्वना-
सनुभिः । विषमं वक्षो येषां ते निःस्त्राः शस्त्रनिध-
नाश्च । विषमैर्विषमो जलुभिरर्धविहीनोऽस्त्रिसन्धि-
परिणजैः । उद्धतजलुर्भोगी निम्नैर्निःस्त्रोऽर्थवान्
पीनैः । क्षिपिटीपीवो निःस्त्राः शुक्ला ससिरा च यस्य
वा पीवा । महिषप्रोक्ताः शूरः शस्त्रान्तो वृक्षसमपीवः ।
कम्बुपीवो राजा मलस्यकण्ठः प्रभञ्ज्यो भवति ।
पुष्पमभ्यसरोमशमर्थवतामशुभमदमतोऽन्यत् । अस्ते-
दनपीनोद्धतसुणन्त्रिसमरोमसकुलाः कक्षाः । विज्ञा-
तव्या धनिनामतोऽन्यथाऽर्थविहीनानाम् । निर्वासौ
रोमचितौ भस्मावलयौ च निर्धनस्यांसौ । विपुलायु-
च्छिद्रौ सुच्छिद्रौ स्त्रीस्त्ववीर्यवताम् । करिकरसदृशौ
उक्षायाश्चान्यमश्विनौ सनौ पीनौ । माङ्गं शुक्रिणी-

नामधनानां गौमयो हस्तौ । हस्ताङ्गुलयो दीर्घाङ्गिरा-
युषामवलिताश्च सुभगानाम् । मेधाविनां च सृष्ट्या-
श्चिपिटाः परकर्मनिरतानाम् । स्थूलाभिर्धनरहिता
वह्निर्नताभिश्च शस्त्रनिर्याणाः । कपिसदृशकरा धनिनो
व्याघ्रोपमपाणयः पापाः । मणिवन्धनैर्निगूढैः सुल्लिप-
सन्निभिर्भूपाः । ह्रीनैर्हस्तच्छेदः श्लथैः सशब्दैश्च नि-
र्द्रव्याः । पितृविच्छेन विहीना भवन्ति निम्नैर्न कर-
तलेन नराः । संवृत्तनिम्नैर्धनिनः प्रोत्तानकराश्च दा-
तारः । विषसैर्विधमा निःस्त्राश्च करतलैरीश्वरास्तु
लाक्षाभैः । पीतैरगस्त्यवनिताभिगामिनो निर्धना रूक्षैः ।
तुषसदृशनखाः क्लीवाश्चिपिटैः स्फुटितैश्च वित्तसन्त्यक्ताः ।
कुनखविवर्णैः परतर्जुकाश्च ताम्रैश्च भूपतयः । अङ्गुष्ठ-
विराद्याः, सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च यवैः । दीर्घाङ्गुलि-
पर्वणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव । क्षिग्धा निम्ना रेखा
धनिनां तद्वत्प्रत्ययेन निःस्त्रानाम् । विरलाङ्गुलयो निःस्त्रा
धनसञ्चयिनो घनाङ्गुलयः । तिष्ठो रेखा मणिवन्धनो-
त्थिताः करतलोपगा नृपतेः । भीनयुगाङ्कितपाणि-
नित्यं सत्प्रदो भवति । वज्राकारा धनिनां विद्या-
माजं तु भीनपुच्छनिभाः । अङ्गुतपत्प्रशिविकागजा-
श्वपक्षोपमा नृपतेः । कलसमृन्तालपतकाङ्कुशोपमाभि-
र्भवन्ति निधिपालाः । दामनिभाभिश्चाद्याः स्तक्तिक-
रूपाभिरैश्वर्यम् । चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुल-
सन्निभाः रेखाः । कुर्वन्ति चमूनायं यज्वानमूलख-
लाकाराः । मकरध्वजकोशागारसन्निभाभिर्महोदधनो-
मेताः । वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ।
वापीदेवकुलाद्यैर्धनं कुर्वन्ति च विकीर्णाभिः । अङ्गुष्ठ-
मूलरेखाः पुलाः स्युर्दौरिकाः सृष्ट्याः । रेखाः प्रदेश-
नीगाः शतायुषां कल्पनीयमूनाभिः । छिन्नाभिर्द्रुम-
पतनं वृद्धरेखारेखिणो निःस्त्राः । अतिक्रशदीर्घैश्चिवुकै-
र्निर्द्रव्या शंसलैर्धनोमेताः । विम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपा-
ङ्गुलभिरस्त्राः । ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरूक्षैश्च
धनपरित्यक्ताः । क्षिग्धा घनाश्च दशनाः सुतोष्णदंष्ट्राः
समाश्च शुभाः । जिह्वा रक्ता दीर्घा स्तब्ध्या सुसमा च
भोगिनां ज्ञेया । ज्ञेया कृष्णा परुषा निर्द्रव्याणां
तथा तालु । वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं स्तब्धं समं च
भूपानाम् । विपरीतं क्लेशभुजां महासुखं दुर्भगाणां च ।
स्त्रीसुखमनपत्यानां शाङ्गवतां मण्डलं परिज्ञेयम् ।
दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुस्त्राः पापकर्माणः । चतुरस्रं

धृताणां निम्नं वक्त्रं च तनयरहितानाम् । कृपणा-
नामतिहृषं सम्पूर्णं भोगिनां कालम् । व्यस्तुटि-
तायं क्षिग्धं प्रसृत्य शुभं नृद च सन्नतं चैव ।
रक्तैः परुषैश्चौराः श्लथुभिरत्यैश्च विज्ञेयाः । निर्मासैः
कर्णैः पापमृत्यवश्चार्णैः सुवृद्धभोगाः । कृपणाश्च हस्त-
कर्णाः शङ्कुश्रवणाश्च भूपतयः । रोमशकर्णा दीर्घा-
युषस्तु धनभागिनो विपुलकर्णाः । क्रूराः सिरावनद्धै-
र्व्यालस्वैर्संसलैः सुखिनः । भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री
सम्पूर्णभांसगण्डो यः । सुखभाक् शुक्रसमनासचिर-
जीवो शुक्लनासश्च । छिन्नासुरूपयाऽगस्त्यगामिनो दीर्घया
तु सौभाग्यम् । आङ्गुष्ठितया चौरः स्त्रीमृत्युः स्वाधि-
पितनासः । धनिनोऽग्नवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रमत्तयाः
क्रूराः । कर्णो खल्वच्छिद्रा सुपुटा नासा समाग्या-
नाम् । धनिनां क्षुतं सन्नदं द्वित्रिपिण्डितं ह्लादि
साधुनादं च । दीर्घायुषां प्रसक्तं विज्ञेयं संवृतं
चैव । पद्मदलाक्षाधनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियोभाजाः ।
सधुपिङ्गलैर्मेढ्राणां माजार्विरोचनाः पापाः । हरि-
ण्याक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्वैश्च लोचनैश्चौराः ।
क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशदृशश्च भूपतयः । ऐश्वर्यं
गम्भीरैर्नीलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः । अतिकृष्णतार-
काणामञ्ज्वास्त्याटनं भवति । मन्त्रित्वं स्युर्लङ्घनं श्ला-
वाक्षाणां च भवति सौभाग्यम् । दीनाऽङ्गुलिः निःस्त्रानां
क्षिग्धा विपुलार्धभोगवताम् । अभ्युन्नताभिरत्मायुषो
विशालोन्नताभिरतिरतिमुखिनः । विषमभ्रुवो दरिद्रा
वालेन्दुनतभ्रुवः सधनाः । दीर्घांसंज्ञाभिर्धनिनः खण्डा-
भिरर्धपरिहीना । मध्यविनतभ्रुवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्व
गम्यासु । उन्नतविपुलैः शङ्खैर्धन्या निम्नैः सुतार्ध-
सन्त्यक्ताः । विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्धेन्दु-
सदृशेन । शुक्तिविशालैराचार्यता सिरासन्तैरधर्मरताः
उन्नतसिराभिराद्याः स्तक्तिकवत्संस्थिताभिश्च । निम्नल-
लाटा वधवन्धभागिनः क्रूरकर्मनिरताश्च । अभ्युन्न-
तैश्च भूपाः कृपणाः स्युः सङ्कटललाटाः । रुदितमदी-
नमनश्च क्षिग्धं च शुभावहं मनुष्याणाम् । रूक्षं दीर्घं
प्रचुराश्च चैव न शुभप्रदं पुंसाम् । हसितं शुभद-
मकम्पं सनिमित्तितलोचनं च पापस्य । हृष्टस्य हसित
मसक्तं सोन्मादस्यासक्तं प्रान्ते । तिष्ठो रेखाः शत-
जीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः । चतसृभिर-
वनीशत्वं नवतिश्चायुः सपञ्चाव्दा । विच्छिन्नाभिश्चा-

नय्यर्गोभिनो नवतिरप्यरेखेण । केशोभोपगतोभी रेखा-
भिरशीतिवर्षाभ्युः । पञ्चभिराभ्युः सप्ततिरेकापावस्थि-
ताभिरपि षष्टिः । वज्ररेखेण शतार्धं चत्वारिंशच्च
वक्राभिः । त्रिंशदभ्युः लभनाभिविंशतिकश्चैव वाम-
वक्राभिः । तुद्राभिः खल्लाद्युन्याभिस्यन्तरे कल्प्यम् ।
परिमण्डलैर्भोगाभ्याम्बुजाकारैः शिरोभिरवनीशः ।
चिपिटैः पितृमातृभ्याः करोटिशिरसां चिरान्मुह्युः ।
घटभूर्धा ध्यानरुचिर्द्विमस्तकः पापजडनैस्त्यक्तः । निम्नं
तु शिरो मङ्गतां वज्रनिम्नमनर्धदं भवति । एकैकभवेः
स्निग्धैः कण्ठैराकुञ्चितैरभिन्नाभ्यः । मृदुभिर्न चाति-
वज्रभिः केशैः सुखमाग्नरेन्द्रो वा । वज्रभूचविष्म-
कपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपरुषत्तुखाश्च । अतिकुटिला-
श्चातिघनाश्च मूर्धजा वित्तहीनानाम् । यदुद्युद्गतं रुचं
मांसविहीनं सिरावनद्धं च । तत्तदनिष्टं प्रोक्तं
विपरीतमतः शुभं सर्वम् । त्रिषु विपुलो गम्भीर
स्निग्धेव प्रदुन्नतश्चतुर्लङ्घः । सप्तसु रक्तो राजा
पञ्चसु दीर्घश्च सुहृत्सुश्च । चरो ललाटं वदनं च पुंसं
विस्तीर्णमेतच्चित्तयं प्रशस्तम् । नाभिः स्वरः सत्त्वमिति
प्रादष्टं गम्भीरमेतच्चित्तयं नराणाम् । वक्षोऽथ
कक्षा नखनासिकाश्च ककाटिका चेति प्रदुन्नतानि ।
कुस्मानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं धीवा च जङ्घे च
हितप्रदानि । नेत्रान्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा रक्ता
नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि । स्त्रियाणि पञ्च दश-
नाङ्गुलिपर्वकेशाः साकं त्वचा कररुहाश्च न दुःखिता-
नाम् । हनुलोचनवाङ्मनासिकाः स्तनयोरन्तरमत्र पञ्च-
मम् । इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं न भवत्येव नृणाम-
भूयताम् (इति ज्ञेयम्) । “काया शुभाशुभफलानि
निवेदयन्ती लज्जा मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः । तेजो-
गुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्न-
घटस्थितेव । स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेशच्छाया सुगन्धा
च महीसुहृत्ताः । तच्छृण्वन्नाभ्याभ्युदयान् करोति धर्मस्य
चाह्वयहनि प्रवृत्तिम् । स्निग्धा सिताच्छहरिता
नयनाभिराभा सौभाग्यसार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्यार काया फलं तदु-
भूतां शुभसादधाति । चण्डा ऽष्टव्या पद्माहेमाग्निवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीतिश्च प्राणिनां-
स्याज्जयाय जिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते । मलिन-
वर्णकृष्णा पापगन्धाऽनिशोत्थाऽ जनयति वधवन्मव्याध्य-

नयार्थिनाशान् । स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तास्तु दारा
निधिरिव गगनोत्थाः श्रेयसां स्वच्छवर्णाः । कायाः क्र-
मेण कुजलाग्न्यनिशाम्बरोत्थाः कौचिद्वदन्ति दश ताश्च
यथातुपूर्वा । स्त्र्यांजनाभपुरुषतयमोडुपानां तुल्यास्तु
लक्षणफलैरिति तत्त्वमासः (इति काया) । “करिष्ठ-
रथौघभेरीमृदङ्गसिंहाज्जनिःस्वना भूपाः । गर्दभजर्जर-
स्वराश्च धनसौख्यसन्ध्याः” (इति स्वरः) । “सप्त भवन्ति
च सारा मेदोमज्जात्वगस्थशुक्राणि । रुधिरं मांसं
चेति प्राणभूतां तत्त्वमासफलम् । तास्त्रोष्ठदन्तपादो-
जिह्वानेत्रान्तपायुकरधरणैः । रक्तैस्तु रक्तसारा वज्र-
सुखवनिताथपुल्लयुताः । स्निग्धत्वक्ता धनिनो मृदुभिः
सुभगा विचक्षणास्तुभिः । मज्जामेदःसाराः सुश-
रीराः पुल्लवित्तयुक्ताः । स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान्
विद्यान्तगः सुहृत्सुश्च । वज्रगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो
रूपवन्तश्च । उपचितदेहो विद्वान् धनी सुहृत्सुश्च
मांससारो यः । (इति सारः) सङ्घात इति च सुस्निग्ध-
सन्धिता सुशुभजो ज्ञेयाः (इति संहतिः) । स्नेहः
पञ्चसु लज्जोवागजिह्वादन्तमेघनखसंस्थः । सुतधन-
सौभाग्ययुताः स्निग्धैः सौर्धर्षिना रुचैः (इति स्नेहः) ।
“द्युतिमान् वर्णः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्ध-
वताम् । रुच्यो धनहीनानां शुङ्गः शुभदो न मङ्गीर्णः”
(इति वर्णः) । “साध्यमनूकं वक्रादु गोष्ठमशार्द्वं नसिंह-
गरुडसुहृत्ताः । अग्रतिष्ठतप्रतापा जितरिपवो मानवे-
न्द्राश्च । वानरमहिषवराहाजलस्यवदनाः सुतार्धसुख-
माजः । गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः”
(इत्यनूकम्) । “अष्टशतं पश्यवतिः परिमाणं चतुरशीति
रिति पुंसाम् । उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स-
मानेन” (इत्युन्मानम्) । “भारार्धततुः सुखभाक् तुलितो-
ऽतो दुःखभागभवत्यूनः । भारोऽतीवाद्यानामध्यर्धः
सर्वधरणीशः । विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्च-
विंशतिभिरब्दैः । अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे
चतुर्थे वा” (इति मानम्) । “भूजलशिख्यनिशाम्बरसुर-
नररक्षःप्रियाचकितिरक्षाम् । सत्त्वेन भवति पुरुषो
लक्षणमेतदुभयत्वेणाम् । महीसुभावाः शुभपुष्पगन्धः
सम्भोगवान् सुशसनः स्थिरश्च । तोयसुभावो वज्रतोय-
पायी प्रियाभिचाषी रसभोजनश्च । वायोः सुभवेन
चलः कश्चश्च जिप्रं च कोपस्य वर्णं प्रयाति । सुमङ्गति-
निपुणो विद्वतासुः शब्दगतौ कुशलः सुभिराङ्गः ।

त्यागयुतो पुरुषो मृदकोपः क्षोहरतश्च भवेत् सुरसत्त्वः ।
 सत्यं सत्त्वसंयुतो गीतमूषणप्रियः । संविभागशीलवा-
 चित्यमेव मानवः । तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च पापश्च
 सत्त्वेन निशाचराणाम् । पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो
 वज्रप्रलापी च ससत्त्वचाङ्गः । भीरुः क्षुधालुर्वज्रभुक्
 च यः स्याज्ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम् । एवं
 नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यत्प्रवृत्तयः प्रवदन्ति सत्त्वम्”
 (इति प्रकृतिः) । “शार्दूलहंससमद्विपगोपतीनां तुल्या
 भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः । येषां च शब्द-
 रहितं स्तिसितं च यातं तेषीश्वरा द्रुतपरिभुतमा
 दरिद्राः” । (इति गतिः) । “आन्तस्थ यानमशनं च
 बुभुक्षितस्य पानं दृष्टापरिगतस्य भयेषु रक्षा । एतानि
 यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले धन्यं वदन्ति खलु तं नर-
 लक्ष्यगजाः । पुरुषलक्षणसक्तमिदं मया सुनिमतान्यव-
 लोके सभासतः । इदमधीत्य नरो दृष्टसम्मतो भवति
 सर्वजनस्य च वल्लभः” । प्रकृत्यादिभ्योऽतिरिक्तत्वेन
 साङ्गप्रकारिकया पुरुषस्यास्तित्वं समर्थितं यथा
 “सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरु-
 षोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्ते च ॥” का० “पुरुषो-
 ऽव्यक्त्यादेर्व्यतिरिक्तः कुतः सङ्घातपरार्थत्वात् अव्यक्त
 महदहङ्कारप्रभृतयः परार्थाः सङ्घातत्वात् श्रवणासना-
 द्यङ्गवत् सुखदुःखमोहात्मकतया अव्यक्तादयः सर्वे
 सङ्घाताः । स्यादेतत् श्रवणासनादयः सङ्घाताः सङ्घात-
 शरीराद्यर्था दृष्टा न तु आत्मानं व्यक्ताव्यक्तव्यतिरिक्तं
 प्रति परार्थाः तस्मात्सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुर्नत्वस-
 ङ्घातमात्मानमित्यत आह त्रिगुणादिविपर्ययात् । अय-
 मभिप्रायः सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात्
 तेनापि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यमेव तेन तेनेत्यनवस्था
 स्यात् । न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्थाकल्पना युक्ता
 गौरवप्रसङ्गात् । न च प्रमाणवत्त्वेन कल्पना गौरवमपि
 नृष्यत इति युक्तं संकृतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणान्वयात् ।
 दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मातुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः सर्वाहुसा-
 मोष्णेदप्रसङ्ग इत्युपपादितं न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकाया-
 मस्माभिः । तस्मादनवस्थामिया अस्यासङ्कृतत्वमिच्छता
 अत्रिगुणत्वमविवेकित्वमविप्रयत्नसमामान्यत्वं चेतन-
 त्वमप्रवर्धमिच्छं चाभ्युपेयं त्रिगुणत्वादयो हि धर्माः
 सङ्घातत्वेन व्याप्ताः । तत् संकृतत्वमस्मिन् परे निवर्त्त-
 मानं त्रिगुणत्वादि व्यवर्त्तयति ब्राह्मण्यमिव निवर्त्तमानं

कठत्वादिकं तस्मादाचार्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति
 वदता असङ्कृतः परोविश्रुतः स चात्मेति सिद्धम् ।
 इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठेय-
 मानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाधिष्ठेय-
 मानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः सुखदुःखमोहात्मक-
 चेदं बुद्ध्यादि तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठितव्यम् । स च
 परस्त्वैगुण्यादन्य आत्मेति । इतश्चास्ति पुरुषः भोक्तृ
 भावात् भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलब्धयति । भोग्ये
 हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते
 तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिदप्यन्येन
 भवितव्यं नचानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीयाः वा बुद्ध्या-
 दयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन आत्मनि वृत्तिविरोधात् ।
 तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो
 वा स चात्मेति । अन्ये त्वाहुः भोग्या दृष्टा बुद्ध्यादयः
 न च दृष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषां, तस्मादस्ति
 दृष्टा दृश्यबुद्ध्यादितिरिक्तः, स चात्मेति । भोक्तृभा-
 वात् दृश्येन दृष्टत्वात्मानादित्यर्थः । दृश्यत्वं च
 बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितम्” त० का०
 अधिकम् आत्मनश्च ६६३ पृष्ठादौ दर्शितम्
 रतिमधुर्यां पुरुषचातुर्विध्यसङ्गा तेषां लक्षणसङ्गतं यथा
 “शशो नृगो वृषश्चाश्वो नृपां जातिचतुष्टयम् । मनुवचन
 कुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः सकलगुणनिधानः सत्यवादी
 शशोऽयम् ॥१॥ वदति मधुरवाणी दीर्घनेत्रोऽतिभीरुश्च-
 षलमतिमुदेहः शीघ्रवेगो नृगोऽयम् ॥२॥ वज्रगुण-
 वज्रबन्धुः शीघ्रकामो नृपाङ्गः सकलरुचिरदेहः सत्यवादी
 वृषोऽयम् ॥३॥ उदरकटिकशः स्यादुपकण्ठाधरोऽश्वो दशन-
 वदननासः श्रोत्रदीर्घो हि वाक्मीढः” । तत्र विष्णौ
 “अव्ययः पुरुषः साली” विष्णुस० “आसीत् पुरा पूर्वमेवेति”
 विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः पूर्वमेवाहमिहास-
 मिति तत् पुरुषस्य पुरुषत्वमिति” स्मृतेः पूर्वं पुरीषे चत्-
 कर्षशालिष सत्त्वेऽवसीदतीति वा, पुरुषि, ब्रह्मणि फलानि
 मनोऽभिलक्षितानि सन्तीति ददाति वा, पुरुषि
 भुवनानि संस्कारसमये सति अन्नं करोतीति वा पूरणात्
 सदानाद्वा पुरुषः, “पूरणात् सदानाच्चैव ततोऽसौ पुरुषो
 मतः” इति महाभारतम्” माध्यम् । “पुरं शरीरं ब्रह्म
 पुरं वा शेते इति पुरुषः । नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भूयः
 समन्वितम् । व्याकरोति महात्मा यत्तस्मात् पुरुष-
 उच्यते” इति महाभारते यद्वा मद शरणगत्यसादमेव

प्रण दाने प्रो वृत्तकर्मणि इत्येषां धातूनां रूपाणि
पूरणात् पू-पालनपूरणयोरिति धातोरित् रूपां पुरुः ।
सीदति गच्छति द्युलोकान्तरिचपृथिवीषु स्वर्यवा-
य्वग्न्यात्मना गत्यर्थकसदेरित् रूपां ध्वानन्द्गिः “पुरा-
यनेन स्वर्यानि न्दतिर्यग्दिवदेवताः “शेते जीवेन
रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ” भाग० ७।१४।१७ “पुरः स
चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पद” इत्युपक्रमे “पुरः पुरुष
व्याविशत्” इति श्रुतेस्तस्य सर्वपुरप्रवेशात् तथात्वम् ।

पुरुषक न० पुरुष इव कायति कै-क । अश्वानामूर्ध्वस्थितौ
(शिरपातोला) तिकाः ।

पुरुषकार पु० क-भावे घञ् इत् । पुरुषचेष्टिते पौरुषे
देवात् पुरुषकारस्य प्राधान्यसक्तं सत्त्वपु० १८५ च० यथा
“स्वमेव कर्म देवास्त्वं विद्धि देहान्तरार्जितम् । तस्मात्
पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः । प्रतिकूलतया देवं
पौरुषेण विहन्यते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यसुखान-
शालिनाम् । येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम । ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिदुदृश्यते फलम् । कर्मणा
प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । लक्ष्णेण कर्मणा
विद्धि तामसस्य तथा फलम् । पौरुषेणाप्यते राजन् !
सार्गितव्यं फलं नरैः । देवमेव विजानन्ति नराः पौ-
रुषवर्जिताः । तस्मान्निकालसंयुक्तं देवं न सफलं
भवेत् । पौरुषं देवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ।
देवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! । त्वमेतन्मनुष्यस्य
पिण्डितं स्यात् फलावहम् । लक्ष्णैर्दृष्टिसमायोगाद्
दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले
कषत्रुन । तस्मात् सदैव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं नृभिः ।
एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं भ्रुवम् । नालसाः
प्राप्नुवन्त्यर्थांश्च देवपरायणाः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
पौरुषे यत्नमाचरेत् । तत्कालावसानं देवपरान् मनुष्या-
नुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः । अन्विष्य यत्ना-
द्गुण ते नृपेन्द्र ! तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्” ।

पुरुषच्छन्दस् स्त्री पुरुष इव द्विपादत्वात् छन्दो यस्याः ।
द्विपादाख्ये छन्दोभेदे “अथ द्विपादाः पुरुषच्छन्दसं वै
द्विपादा द्विपादा अयं पुरुषः” शत० ब्रा० २।१।४ ।

पुरुषत्वा अव्य० द्वितीयासप्तम्यन्तार्थवृत्तेः पुरुषशब्दात् ताच् ।

द्वितीयासप्तम्यन्तार्थवृत्तौ पुरुषशब्दार्थे पुरुषत्वा वन्दे रमे वा

पुरुषद्वयं त्रि० पुरुषः पुरुषपरिमाणं परिमाणमस्य । जह्-
विश्वतवाङ्कनरपरिमाणतस्ये पञ्चहर्षपरिमाणे स्त्रियां

डोप् । तदर्थे द्वयसच् । पुरुषद्वयस तत्तार्थे त्रिर्लक्ष्य
डोप् । एवं मातच् । पुरुषमात्र तत्तार्थे त्रिर्लक्ष्यां टाप्
पुरुषदन्तिका स्त्री पुरुषस्येव दन्तो दन्ताकारोऽस्याः कण
कापि अतद्वत्त्वम् । सेदायां राजनि० ।

पुरुषधर्म पु० इत् । पुरुषमात्रधर्मं न यज्ञधर्मं । “धेन्वन्तुहो-
मांसं नास्मीयात्” इत्युपक्रमे “पुरुषधर्मो वाऽसम्भवात्”
कात्या० श्रौ० ७।२।२४ । “क्रतुमध्ये समाप्नानात् क्रतुधर्मो-
ऽयमिति प्राप्तो इदमुच्यते पुरुषमात्रधर्मोऽयम् न क्रतु-
धर्मः कुतः क्रतावसम्भवात् न हि क्रतौ धेन्वन्तु-
मांसभोजनस्य प्राप्तिः या निषिध्येत यतो दीक्षितस्य
पयोव्रतता विहिता तद्विद्वत्त्यनन्तरं हविःशेषमज्ञ उक्तः
अतो निषेधस्यासम्भवात् पुरुषमात्रधर्म एवायमिति” कर्कः

पुरुषनाय पु० पुरुषान् नयति घञ् उप० स० । १ नरपाले
२ सेनापतौ च छान्दो० ६।८।१ ।

पुरुषपुण्डरीक पु० पुरुषः पुण्डरीकः व्याघ्रमेष्ट इव उप-
मितस० । १ मनुष्यश्रेष्ठे २ जिनराजभेदे च हेमच० ।

पुरुषमेध पु० पुरुषेण परमपुरुषेण दृष्टो मेधः, पुरुषा नर-
जातीया मिध्यन्ते हिंस्यन्तेऽत्र वा मिध-व्याधारे घञ् ।
स्वनामख्याते यज्ञभेदे तदुक्तं शत० ब्रा० ११।६।११ ।

“पुरुषो ह नारायणोऽकामवत । अतितिष्ठेयं सर्वाणि
भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं
पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेद्वात्य-
तिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवत् अतितिष्ठति सर्वाणि
भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन यजते
यो वैतदेवं वेद” । यजु० ३० अ० व्याख्यायायाश्च
तत्कालाद्युक्तं यथा “इत उत्तरं पुरुषमेधो व्याख्यायते
“नारायणः पुरुषोऽपश्यत् । ब्राह्मणराज-

न्ययोरिति शाकाययोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति ।
सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्यामसतिष्ठा । चैवशुक्लदशम्यामा-
रम्भः । अत्र त्रयोविंशतिदीक्षा भवन्ति द्वादशोऽसदः
पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति अत्र यूपैका-
दशिनी भवति एकादश्याग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति
तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् ।
आज्येन सक्तदृष्टहीतेन “देव सवितरिति” प्रत्यृचं तिस्र
आहुतीराहवनीये जुहोति” वेददी० । तत्र चाध्याये
चतुर्थ्यन्तेन देवताभेदा द्वितीयान्तेन पशुभेदा उक्ताः ।

पुरुषवाच् स्त्री पुरुषस्येव वाक् यस्याः । आरिखणे यजु०
२४।१६। वेददी० ।

पुरुषवाह उ० पुरुषेण नरेण उच्यते वह-कर्मणि वञ् ।
नरवाहने । कुत्रे । पुरुषमादिपुरुषं वहति-वह-अण्
उप० सं० । २ ग० ५ । २४ १६ त्रि० ।

पुरुषवाहम् अण् पुरुष+वह-णसुप् । पुरुषकर्मके वहने
पुरुषवाहं वहति पुरुषं वहतीत्यर्थः कथादि० यथा-
विध्यनुप्रयोगः ।

पुरुषविध त्रि० पुरुषस्यैव विधा यस्य । पुरुषप्रकारे निरु० ७ । ६

पुरुषव्याघ्र उ० पुरुषः व्याघ्र इव उपमितसं० । अत्र पुरुषे
एवं पुरुषपुङ्गवादयोऽपि व्याघ्रादित्वात् उपमितसं० ।
नरत्रये "स्य रत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवमभुञ्जराः । सिंह-
माहू ननागाद्याः पुंसि अष्टार्थवाचकाः" अमरः ।
व्याघ्रादित्यन्त्यत्वेन नरस्य प्रगसनात् अष्टत्वं गम्यते ।

पुरुषसिंह उ० उपमितसं० । पुरुषत्रये अमरः । २ जिनराज-
भेदे हेमच० ।

पुरुषसूक्त न० परमपुरुषप्रतिपादकम् सूक्तम् । ऋ० १०६० पठितं
बृहज्जयीषत्यादिके षोडशचांलके सूक्तभेदे ।

पुरुषांशक उ० इत० स्वार्थे क । पुरुषांशभेदे रतत्प्रतिपादके
ग्रन्थे च । ततः शौनका० तद्वैत्यधीते वेत्यर्थं कन्दसि
ण्डिनि । पौरुषांशकिन् तदध्येतरि तद्वैत्तरि च
त्रि० व० व० ।

पुरुषाद् उ० पुरुषमस्ति अद-क्लिप् । राज्ञसे ।

पुरुषाद् पु० स्त्री पुरुषमस्ति अद-अण् उप० सं० । श्रावसे
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २ मध्यदेशभेदे ह० सं० १४ सं०
दशमसु ।

पुरुषाय उ० पुरुषेष्वाद्याः । विष्णो २ जिनभेदे । पुरुषो नर
पुरुषायण त्रि० पुरुष आत्मा अयनं प्रतिष्ठा यस्य पूर्वप०
णत्वम् । आत्मप्रतिष्ठे प्राणादी । "षोडश कलाः पुरु-
षायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" प्रश्नोप० ६ । ५ । "षो-
डश कलाः प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदी-
नामिव ससुद्रः पुरुषोऽयममात्मभावगमनं यासां कलानां
ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावसुपगम्य यथै-
वास्तं गच्छन्ति" भाष्यम् । [रघुः १६१ ।

पुरुषायुष न० इत० अचसमा० । पुरुषस्यायुःकाले
पुरुषार्थ उ० इत० । पुरुषार्थकाममोक्षरूपेषु पुरुषस्य इदेषु

"इमार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उद-हृताः" अग्निपु० ।

दैव्यवसते भक्तिरपि पुरुषेष्टत्वात् पुरुषार्थः । २ पुरुष-
प्रयोजनमात्रे च क्तवर्थशब्दे २२८५ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

४ स ह्यमते पुरुषाय बुद्धेरिष्टे भोगेऽप्यर्गे च ।

पुरुषाग्निन् उ० पुरुषमग्नाति अग्नि-णिनि इत० । नर-
तक्षके राज्ञसे राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

पुरुषास्थिमालिन् उ० पुरुषस्यास्थिमाला साऽस्थस्य इति ।
महादेवे हेम० ।

पुरुषोत्तम उ० पुरुषेषु उत्तमः । नारायणे "यस्मात् अर-
मतीतोऽहमक्षरादपि श्रोतव्यः । अतोऽपि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः" गीता । अत्र समासादिविवेकः
शुक्लतमशब्दे २६२४ पृ० दृश्यः ।

पुरुष त्रि० पुरुषाय हितं यत् । पुरुषहिते ष्ट० ७, २६ । ४

पुरुह त्रि० पुरु पुरुत्वं हन्ति गच्छति हन-गतौ ड । प्रचुरे
अमरः । हन-बा० डु अमरे पुरुह इति पाठान्तरं
तत्पार्थे क्षीरस्वामी ।

पुरुहत उ० पुरुषि प्रचुराणि हृतानि नामान्यस्य
पुरुहैवभेदा हृतो युद्धार्थं येन वा । इन्द्रे अमरः ।

पुरुहति स्त्री दातायत्यां । पुरुहो हतयो नामान्यस्य ।
२ विष्णो उ० भाग० ६ । ६ २६ ।

पुरुहोत्त उ० अणुत्तमपुरुषभेदे भाग० ६ । २४ । ४ ।

पुरुहह उ० पुरुह पौरुषत्वात् तदुभारसहृति उट्+वह ।
पौरुषव्यंश्यान्तपञ्चमे २ ह्रदगमन्त्वन्तरे रुद्रसावर्ण्यमनोः
पुत्रभेदे च मार्क० उ० ६४ अ० ।

पुरुवरवस् उ० पुरु रीति रु-असि दीर्घश्च । सोमव्यंशे बुधस्य
पुत्रे श्रावभेदे तज्जन्मकथा यथा

"इलोवाच । मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर ! ।
तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत् । सैव-

सुक्ता सत् देव मित्रावरुणयोरिहा । गत्याऽनिकं वरा-
रोक्षा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । अंगेऽस्मिन् युवयोरजाता

देवौ किं करवाणि वाम् । मनुना चाहसुक्ता वै
अनुगच्छस्व मामिति । तां तथा वादिनीं साध्वीमितां

धर्मपरायणाम् । मित्रावरुणयोर्भावचतुर्थ्यन्निबोध तत् ।
अनेन तव धर्मेण प्रचयेण दसेन च । सत्येन चैव

सुश्रोणि ! प्रीतोऽसौ वरवर्णिनि ! । आश्रयोस्त्व महा-
भागे ! स्वर्गं कन्येति यास्यसि । मनोर्वंशकरः पुत्रस्त-

मेव च भविष्यसि । सुदुम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु
शोभने ! । जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविर्जनः ।

निहन्ता सा त तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितरान्निकम् । बुधेना-
न्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता । सोमपुत्राद्बुधप्राजात् ।

तस्या जज्ञे पुरुवरा । जनयित्वा ततः सा तं पुनः
सुदुम्नतां गता" हरिवं० १० अ० । २ विश्वदेवभेदे जटा ।

स च पार्वणे यजनीयदेवः । “पुरुरवानादेवाश्च पार्वणे
समुदाहृतौ” आहृतं दृश्यति ।

पुरुवसु लि० पुरु मधुरं वसु धनं यस्य वेदे दीर्घः । वसुधने
४०१८१८ । [अमरः । १प्रधाने च हेमच०

पुरोग लि० पुरोऽप्ये गच्छति गम-ड । १अपनामिनि
पुरोगति पु० पुरोऽप्ये गतिरस्य । १कुङ्कुरे धरणिः । २पुरो-
गन्तरि लि० ।

पुरोगम लि० पुरो गच्छति गम-अच् । पुरोगन्तरि ४०६८५८ ।

पुरोमिः पु० पुरोऽप्ये अकृति अङ्ग-नि नि० । अग्रगमे
यजु० १७।६६ ।

पुरोचन पु० जलगेहे पाण्डवानां दाहार्थं नियोजिते दुर्वी-
धनमित्यभेदे तत्कथा भा० आ० ६१ अ० दशगा ।

पुरोजन्मन् लि० पुरोऽप्ये जन्म यस्य । १अजन्मतारि १अ-
जन्मगिन्यां स्त्री वा डाप् ।

पुरोटि पु० पुरोऽटति+अट-इत् । पलशब्दे लि० ।

पुरोडाश(श्च) पु० पुरोदाशप्रते दाश-दाने कर्मणि क्तिप्, प्रज्
वा दस्य डः । हविषि यज्ञियव्ये । पदत्वे अन् ।

पुरोडा इत्येव । पुरोडाशश्चचरितो मन्त्रः अन् ।

अदन्तः २पुरोडाशश्चचरिते मन्त्रे । तस्य व्याख्यानो
यन्त्रः ठन् । पुरोडाशिक तद्ग्राह्याने ग्रन्थे । अदन्तः

१यवपूर्णमिश्रितरोटिकाभेदे ४छतशेने पूषिष्टक-
धूमसां च मेदि० । ६सोमश्चे हेमच० ।

पुरोडाशीय लि० पुरोडाशाय हितं क् । पुरोडाशहिते
ववतण्डुलादौ पञ्चे यत् । पुरोडाशप्र तत्त्वार्थं लि० ।

पुरोद्भवा स्त्री पुरे उद्भवति उद्+भू-अच् । १महाभेदायां
रत्नमात्रा । २नगरभवे लि० । [पुरोहिते अमरः ।

पुरोधस् पु० पुरोऽप्ये धीयते धा-कर्मणि अयि क्तिच् ।

पुरोधा स्त्री पुरस्+धा-सम्प० भावे क्तिप् । पौरहित्ये
“एतामेव पुरोधाकामस्य कृत्यात्” षष्ठ्यं भी० २।१६।४

पुरोऽनुवाक्या स्त्री पुरोऽप्ये अनुवाक्या । ऋग्भेदे यजु० २१।१०

पुरोभागिन् लि० पुरः पूर्वं भजते भज-घिनुण् । १गुणत्यागेन
दोषमात्राचिह्नि । २अर्पणभागवति लि० । कर्त्तरि

प्रज् । पुरोभाग तत्त्वार्थं तस्य भावः छज् । पुरोभाग्य
दोषदर्शने दृष्टत्वे च । [पूर्वदिग्भावे वायौ ।

पुरोमारुत पु० पुरो मारुतः पूर्वशब्दादसि पुर आदेशः ।

पुरोयावन् लि० या-वनिप् ३त । पुरोगते ४०६८५८ ।

पुरोवसम् पु० पुरोवस+पुषो० । पुरोवसि ४०६८५८ ।

पुरोवच स्त्री पुरोऽप्ये रोचते रुच-क्तिप् । १अग्भेदे यजु०

२०।१६ । “वायुरग्रे गा यज्ञधीरिति सप्तानां पुरोऽप्ये

तस्यास्तस्या चरिषात् तच्च तच्चं शंसते” आ० श्रौ०

५।१०।४। “एताः सप्त पुरोऽप्ये नाम अचः” नारा० मन्त्रि-

ग्रहग्रहणे अन्यापि अङ्गं शत० ब्रा० ५।४।४। २०भा० उक्ता,

यजु० ७।१६ मन्त्रे च तदन्यापि अङ्गं तत्त्वज्ञा बोध्या ।

पुरोवात पु० पूर्ववर्ती वातः । पौरस्ववायौ कात्या० श्रौ०

४।५।१८। “वापयति वाययति वा वाः पुरोवातः” सि०

कौ० । रघुः १७।१८ श्लो० ।

पुरोहित पु० पुरो धीयतेऽसौ धा-क्त । देवकृत्यादौ अये

धायै १पुरोधसि तद्वक्ष्यं कविकल्पकतायास्तुतं यथा

“पुरोहितो हितो वेदस्त्वितिष्ठः सत्यवाक् शुचिः । ब्रह्मण्यो

विमलाचारः प्रतिकर्त्ताऽऽपदाञ्जः” । “वेदवेदाङ्ग

तत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः । आशीर्वादोयुक्त एव

राजपुरोहितः” चाणक्यः । “तस्मात् धर्मप्रधानाद्या

वेदधर्मविदीप्सितः । ब्राह्मणो गुणवान् कश्चित् पुरोधाः

प्रतिदृश्यताम् । जलियेषामभिजातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।

पूर्वं पुरोहितः कार्यः पार्थ । राज्याभिर्दृष्टे । मही

जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्यं पुरःसरम्” भा० आ० १७।१६।४

भा० शा० ७।१६ अ० “राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान्

बहुश्रुतः । उभौ समीक्ष्य धर्माधीनमेयावन्नरम् ।

धर्मात्मा मन्त्रविद्वेषां राज्ञां राजन् ! पुरोहितः ।

राजा चैव गुणो मेधां कुशलं तेषु सर्वतः । उभौ

प्रजा वर्जयते देवान् सर्वान् सुतान् पितॄन् । भवेयातां

स्थितौ धर्मं अवेयौ सुतपस्विनौ । परस्परस्य सुहृदौ

विहितौ समचेतसौ । ब्रह्मजन्मस्य सम्मानात् प्रजा-

सुखमवाप्नुयात् । विमाननात् तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव

हि । ब्रह्म जन्मं च सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते” इत्युप-

क्रमे “राज्ञां पुरोहिताधीनः विजयादि ततोक्तो

दशप्रः । अग्निपु० “तथाञ्च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्

पुरोहितः” “अथैव वेदविहितं कृत्याच्छान्तिकपीठि-

कम्” । “कायं व्यक्रमपुत्रं वाऽनभिज्ञमजितेन्द्रियम् ।

न ह्रस्वं व्याधितं वापि ज्ञेयः कृत्यात् पुरोहितम्”

कालिकापु० तदीयदोषा उक्ताः । २अग्रधारिते लि० ।

पुरोहितस्य धर्म्यं महिष्या० अन् । १पुरोहितधर्म्ये ।

पुरोहितादि पु० “पुरोहितादिभ्यो यक्” पा० यक्प्रत्ययनिमित्ते

शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा “पुरोहित

(राजाऽसे)धामिक पिण्डक सहितं वाक्यं सन्ध्याखण्डक

वर्तिक कर्मिक धर्मिक शिल्पिक स्मृतिक मूलिक तिलक

पुलाक पु० पुल+कलाका० नि० । संक्षेपे २११ अ० । (यागडा)
 धान्ये १११ अ० । सिकथके भक्तगुणिकायां ४१ अ० । व क्षमरः ।
 पुलाकिन् पु० पुल-वा० काकिनि । हृत्ते हेमच० ।
 पुलालिका स्त्री सञ्चतोक्ते नासापदंशे विषोपद्रवभेदे ।
 'शोफश्च कण्डूश्च पुलालिका च धूमायनं चैव नसापदंशे' ।
 पुलायित न० पुल+कथच्-क्त । अथगतिभेदे त्रिका० । अर्द्ध-
 पुलायितशब्दे ११५ अ० । दृश्यम् । [क्षमरः ।
 पुलिन न० पुल-इनन् क्त । तोयादुल्लिते तटे (चडा) ।
 पुलिनवती स्त्री पुलिन+अस्थर्वे मत्तप् मस्य वः क्षजिरा०
 न पूर्वपददोषः स्त्रीण् । नद्याम् ।
 पुलिन्द पु० स्त्री पुल-किन्दच् । १। यागडाभेदे स्त्रियां जाति-
 त्वात् स्त्रीण् । तदुत्पत्तिकथा वामनपु० ७१ अ० । उक्ता ततः
 संक्षेपः । अदितिगर्भनिकलनेन जातभूषणहत्यापापस्य
 शक्तस्य तपसश्चर्यान्तरं पुलिन्दाः देहाद् जाताः
 ते च हिमाद्रिकाकाञ्चनगिर्योरन्तरालवासिन्धाः । भा०
 व्या० १७५ अ० । तव विषयधेनोः फेनतस्ते प्रासुत्पत्तिरुक्ता ।
 २तदावाचे देशभेदे भा० भी० ६ अ० ।
 पुलिष्ठ पु० ज्योतिषसिद्धान्तकारके क्षत्रिभेदे तस्येदमण् ।
 पौलिश तत्कृतसिद्धान्ते "तत्र यहगणिते पौलिशरोमक-
 वाविषयोरपेतामहेषु पञ्चस्य तेषु सिद्धान्तेषु" इ० सं० २४०
 पुलुकाम पु० पुरु-कामयते कामि-कण् उप० स० । रस्य
 सः । वज्रकामे निरु० ६।४ अ० १७६।५ ।
 पुलोमन् पु० देवभेदे । हरिवं० ६४० । स च इन्द्रस्य
 श्वशुरः । "पुलोमानं जघानाजौ जामाता सन् शत-
 क्रतुः" हरिवं० २० अ० । तेन पुलोमजित् पुलोमद्विद्
 पुलोमारिप्रभृतयः इन्द्रे । २राक्षसभेदे भा० व्या० ६४० ।
 अथनशब्दे २६७१ अ० । दृश्यम् । [पत्याम् क्षमरः ।
 पुलोमजा स्त्री पुलोमनो जायते जन-ङ प्र० । शक्याश्चिद्
 पुलोमा स्त्री शत्रुभार्यायाम् अथनमातरि २६७१ अ० । दृश्यम्
 पुल्कस पु० स्त्री० ब्राह्मणात् अलियायां जाते सङ्कीर्णवर्णभेदे
 शत० ब्रा० १४।७।१।२२ भाष्ये दृश्यम् । स्त्रियां जातित्वात्
 स्त्रीण् ।
 पुल्य त्रि० पुल+चतुरर्थ्यां बलादि० वः । पुर्जनईसादौ ।
 पुल्ल त्रि० पुल्ल+पृषो० । विकसिते शब्दार्थकल्पतरुः ।
 पुल्लव पु० पुरु वज्र अस्ति कद-अच्-पृषो० । रस्य वः । वज्र-
 भक्तके स्रगभेदे अ० १०।८६।१२। स्यात्कचमघिकत्य "क
 च पुल्लघो स्रगः क च बद्धादौ स्रगः" निरु० ११।१। उक्तम्
 पुष पु० दिवा० प्र० अ० अ० अनिद् । पुषति वृद्धिर् अमुषत्

पुषोष । “स्त्रे पुषः” पा० णसुच् कसादिषु यथाविध्य-
 हपयोगात् स्त्रोषं पुष्यति आत्मानं पुष्यतीत्यर्थः ।
 पुष पुटो व्यक्तं पोषणे सक० क्त्वा० प० सेट् । पुष्याति व्यपोषीत्
 पुष पुटो स्वा० पर० व्यक्त० सेट् । पोषति व्यपोषीत् ।
 पुष पुटो चु० उभ० सक० सेट् । पोषयति ते व्यपुषत् त ।
 पुषा स्त्री पुष्याति पुष-क टाप् । लाङ्गलीट्क्ते शब्दच० ।
 पुष्क न० पुष-वा० भावे क क्त्वा० कस्य नेत्त्वम् । १५८
 ततः सिद्धा० मतव्ये लच् । पुष्कल तदुते त्वि० ।
 पुष्कर न० पुष्कं पृष्टिं राति रा-क । १८८ त्रिगुण्ये
 २ वाद्यभाण्डसुखे ३ जले ४ आकाशे ५ अक्षिफले ६ पुद्गे
 ७ तीर्थभेदे ८ कुष्ठोपधौ क्षमरः । ९ काण्डे १० द्वीपभेदे च
 मेदि० । ११ रोगभेदे १२ नागभेदे १३ सारसखगे नलराज-
 आतरि १४ नृपभेदे १५ वरुणपुत्रे पुष्करद्वीपस्य १६ राजभेदे च
 पु० मेदि० । १७ मेघाधिपभेदे १८ त्रिपुष्करघटकयोगे त्रिपुष्क-
 शब्दे १११ पृ० दृश्यम् । १९ अक्षरभेदे हरिवं०
 २० विष्णो भा० शा० ४३ अ० । तीर्थभेदे च त्रिपुष्करशब्दे
 दृश्यः । १९ वृक्षकतसरोवरभेदे न० । “पितामहसरः
 पुण्यं पुष्करं नाम नामतः” भा० व० ८५ अ० ।
 २१ पुष्करद्वीपस्य पर्वतभेदे पु० “पुष्करे पुष्करो नाम
 पर्वतो मणिस्तुमान्” भा० भी० १२ अ० । २२ पुष्कर-
 द्वीपाधिपस्य “द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपैते उवास राजा
 स त्वं पुष्कराख्यः । तेनैव नाम्ना स त्वं पुष्करोऽपि सदोच्यते
 देवतयैः ससिद्धैः” अग्निपु० । तस्य पुष्कर (पद्म)
 तल्लयानत्वात् वा तथात्वम् “तेनैव यानेन तथास्त्वुजेन
 बभूव नाम्ना तमथाकृत्यन्ति” अग्निपु० ।
 २३ मेघाधिपभेदे नयनस्य च्यो० त० चक्षुं यथा
 “त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् । व्यावर्त्तं
 विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमस्वदम्” तस्य फलम् “पुष्करे
 दुष्करं वारि शरुहीना वसुधरा । विमहोपहृता
 लोकाः पुष्करे जलदाधिपे” १० द्वीपभेदे च “यत एव कृताः
 सप्त भुवो द्वीपाः जम्बुद्वीपश्चाल्मलिज्जुशक्रौञ्चशाकपुष्कर-
 वज्राः” भाग० ५ । ११३ । विष्णुपु० तस्य प्रमाणाद्युक्तं
 यथा “शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः । क्षीराब्धिः
 सर्वतो ब्रह्मन् ! पुष्कराख्येन वेष्टितः । द्वीपेन शाकद्वीपात्
 द्विगुणेन समन्ततः । तद्द्वीपाधिपतेनैव महावीतोऽ-
 भवत् सुतः । धातकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नाम चिह्निते ।
 महावीतं तथैवान्यत् धातकीजगुमखिलतम् । एकश्चात्र
 महामानु ! प्रख्यातो वर्षपर्वतः । मानसोत्तरं चो वै

मध्यतो वलयाकृतिः । योजनानां सहस्राणि जङ्घं
 पञ्चाशदुच्छ्रितः । तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परि-
 मण्डनः । पुष्करद्वीपवलयं मध्ये च विभज्यस्त्रिव ।
 स्थितोऽसौ पर्वतस्तेन जातं तद्वर्षकद्वयम् । वलयाकार-
 मेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः । दशवर्षसहस्राणि यत्र
 जीवन्ति मानवाः । निरामया विशोकाश्च रागद्वेष
 विवर्जिताः । अघसौत्तमौ न तेषां स्तां न वध्यवधकौ
 द्विज ! । नेषप्रसूयामयं रोषो दोषो लोभादिको न च ।
 महावीतं महावर्षं धातकिमञ्जकन्ततः । मानसोत्तर
 शैलस्य देवदेव्यादिसंघितम् । सत्यान्ते न तत्र स्तो द्वीपे
 पुष्करसंज्ञिते । न तत्र शैलनद्यो वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ।
 तल्लये शास्तु मनुजा देवैस्तैश्चैकपिण्यः । यणांश्चमाचार-
 हीनं धर्माचरणवर्जितम् । त्रयोवात्तादण्डनीति-
 शुभूषारहितश्च तत् । वर्षद्वयश्च मैत्रेय ! भौमः स्वर्गोऽय-
 सत्तमः । सर्वस्य सुखदः काको जरारोगादिवर्जितः ।
 पुष्करे धातकीप्रण्डे महावीते च वै सुने ! ।
 न्ययोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानसुत्तमम् । तस्मिन्निव
 सति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः । साद्रूढकौनोद्धिना
 पुष्करः परिवेष्टितः । समेन पुष्करस्यैव विस्तारान् मण्ड-
 लात्तथा” १४ नलनृपभ्रातरि “पुष्कर ! त्वं हि मे भ्राता
 सञ्जीव शरदः शतम् । एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं
 सत्यविक्रमः । स्रपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ।
 सान्त्वितो नैषधेनैव पुष्करः प्रत्युवाच तम्” भा० व० ७८
 अ० । भगवतः २३ पद्मरूपेण प्रादुर्भावे हरिवं० २२ अ० ।
 पुष्करकर्णिका स्त्री पुष्करं पद्ममिव कर्णः पुष्पं यस्याः
 कर्णकपि अत इत्त्वम् । स्थलपद्मिन्यां राजनि० ।
 पुष्करचूड पु० लोकांलोकपर्वतोपरिस्थे दिग्गजभेदे भाग०
 २० । १० । [गौरा० डीप् । स्थलपद्मिन्यां राजनि० ।
 पुष्करनाडी स्त्री पुष्करं नाडयति नाडि+अण् उप० स०
 पुष्करनाभ पु० पुष्करं पद्मं नाभौ यस्य अचक्षमा० । पद्मनाभे
 विष्णो पु० ।
 पुष्करप्रादुर्भावः पु० पुष्कराकारः प्रादुर्भावः । भगवतः पद्मा
 कारेण प्रादुर्भावे तद्विवरणम् ।
 “अथ योगविदां ऋषेः सर्वभूतमनोमयम् । स्रष्टारं
 सर्वभूतानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हरिण-
 मये पद्मे बद्धयोजनविक्षृते । सर्वतोलोयुष्मये
 पार्थिवैर्लज्जयैर्युते । तच्च पद्मं पुराणज्ञाः पृथिवीरुह-
 सत्तमम् । नारायणात् ससुप्तमञ्जं प्रवदन्ति भद्रप्रेमः ।

या त्व पद्मासना देवी तं पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु
गर्भाङ्कुराः सारास्तान् दिव्यान् पर्वतान् विदुः । हिम-
वन्तश्च मेरुश्च नीलं निषधमेव च । कैलाशं क्रौञ्चवन्तश्च
तथाऽङ्गि गन्धमादनम् । पुष्कं त्रिशिखरं चैव कालं
मन्दरमेव च । उदयश्च गिरिश्चैव विन्ध्यमस्तश्च पर्व-
तम् । एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् ।
आश्रयाः सर्वभूतानां पुण्याः कामयुक्तोद्भवः । एतेषा-
मन्तरो देशो जम्बूद्वीप इति स्मृतः । जम्बूद्वीपस्य
संख्यानं याज्ञिका यत्नं कुर्वते । गर्भाद्वतः सन्नेत् तोयं
देवान्तरमोपमम् । दिव्यतीर्थगतापाङ्गुत्ता दिव्याः
स्मरितः स्मृताः । यान्येतानि तु पद्मस्य कैसराणि सम-
न्ततः । असंख्याता पृथिव्यास्तु सर्वे ते धातुपर्वताः ।
यानि पद्मस्य पद्माणि भूरीयूतानि नराधिप ! । ते
दुर्गमाः शैलचिता स्तोत्रदेशा विकल्पिताः । यान्यधः
पद्मपद्माणि निवासार्थं विभागधः । दैत्यानामुरगा-
णाञ्च पातालं तन्महात्मनाम् । तेषामधोगतं यत्तदुद-
केत्यभिर्षजितम् । महापातककर्माणो मज्जन्ते यत्नं भा-
नवाः । पद्मस्थाने कुशं सप्तदेवार्णवजलं महत् ।
प्रोक्तास्ते दिव्यं सङ्घातास्त्वारो जलसागराः । एष
नारायणस्याद्यो महापुष्करसम्भवः । प्रादुर्भावोऽव्यय-
स्वात्माम्ना पुष्करसंज्ञितः । एतस्मात् कारणात् तज्ज्ञैः
पुराणैः परमर्षिभिः । याज्ञिकैर्वेददृष्टार्थैर्वक्ष्ये पद्मविधिः
स्मृतः । एवं भगवता पद्मविधया परया विधिः ।
पर्वतानां नदीनाञ्च देशानाञ्च विनिर्मितः । विमुक्तया
चाप्रतिमप्रभावः प्रभाकरो योगिबरोऽमितद्युतिः । स्वयं
स्वयम्भूः शयनेऽस्तजत्तदा जगन्मयं पद्मनिधिं सहाय्ये
हरिवं २०२ ख० ।

पुष्करमालिन् त्रि० पुष्करमाला+मल्लस्य इति । पद्ममाला-
युक्ते स्त्रियां ङीप् । २ हिमवत्कन्याभेदमर्त्तरि पु०
मार्कपु० २१ ख० ।

पुष्करमूल न० पुष्करमिव मूलमस्य । कुञ्जप्रभे राजनि० ।
इत० । २ पद्ममूले च स्वार्थे क । तत्कार्थे त्रिका० ।

पुष्करवी(वी)ज न० इत० । पद्मबीजे ।

पुष्करशायिका स्त्री सङ्घचारिखगभेदे ह्रस्वे सुश्रुतः ।

पुष्करशिफा पुष्करस्य शिफा जटेव । पुष्करमूले राजनि० ।

पुष्करजटापत्रम् ।

पुष्करसद् त्रि० पुष्करे सीदति सट-किप् । पद्मवासिनि ।
२ गोत्रप्रवर्त्तकप्रभेदे पु० । तस्य गोत्रापत्यम् वाङ्म० इज्

अनुगतिका० द्विपदद्विभिः पौष्करसादि तदपत्ये ङंस्त्री ।
ततो यूनि फज् पौष्करसादायन तदीये यूनिन्यपत्ये वङ्गत्वे
तु यञो यस्का० लुक् ।

पुष्करसागर पु० पुष्करं सागर इव । कुञ्जप्रभे नैघण्टुप० ।

पुष्करसाद् पु० पुष्करं पद्मं सीदति भक्षयति धातुना-
मनेकार्थत्वात् सट-भक्षणे खण् उप० स० । कर्मसमन्ते
पञ्चिभेदे यजु० २४।३ ।

पुष्करस्थपति पु० महादेवे भा० आहु० १७ ख० ।

पुष्करस्त्रज् स्त्री इत० । पद्ममालायाम् । पुष्करस्यो स्त्रज्
यस्य । २ पुष्करमालायुक्ते त्रि० २ अश्विनीकुमारयोः पु०
द्वि० व० । यजु० १।१२ ।

पुष्कराक्ष पु० पुष्करमिवाक्षि यस्य मक्ष्यमा० । पद्मस्य-
नेत्रे स्त्रियां ङीप् । २ विष्णो पु० “पुष्कराक्षो महात्मनः”
“पुष्कराक्षो महात्मनाः” इति च विष्णुस० । “पुष्करं
हृदयपुष्करौकमच्छोति व्याप्नोति अक्ष-उप० स० खण् ।
हृदयपुष्करौकव्यापितया तस्य तथात्वम् व्युत्पत्तिभेदाच्च
नासद्वयम् ।

पुष्कराख्य पु० पुष्करस्य पद्मस्याख्या आख्या यस्य । पद्म-
तल्यनामके । सारसे अक्षरः । पुष्कराक्ष्ये शकुनप्रभे
राजनि० । [मूले कुञ्जप्रभे नैघण्टुप० ।

पुष्कराक्षिजन० पुष्कराक्षिरिव जायते जन-ङ । पुष्कर-
पुष्करादि पु० “पुष्करादिभ्यो देशे” पा० देशे गन्त्ये मत्वर्थे
इतिप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग०
उक्तो यथा “पुष्कर पद्म उत्पन्न तमात्र कुसुद नड
कपित्थ विष मृन्माल कर्दम शालूक विगर्ह करीष
शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य केरव कङ्गाळ तट
तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक
अरविन्द अश्लोक अञ्ज कमल पयस”

पुष्कराक्षि पु० पुरुवंश्ये गंगेपौत्रे नृपभेदे माग० २।२१।१५
पुष्करावती स्त्री पुष्कराणि सन्त्यत्र महत्प मस्य वः दीर्घः ।
नदीभेदे ।

पुष्करावर्त्तक पु० पुष्करं जलमावर्त्तयति आ+वृत्-चिच्-
खण् उप० स० । मेघाक्षिपभेदे “पुष्करावर्त्तका नाम ये
मेघाः पञ्चमन्वाः । संयोगाद्वायुनोच्छिन्नाः पर्वतानां
महौजसाम् । कामगानां प्रवृत्तानां लोकानां शिवमिच्छ-
ताम् । पुष्करा नाम ते मेघा वृहत्तकोयमत्सराः । पुष्क-
रावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः” विष्णुपु० । भीमो
भीमसेनवत् उत्तरपदलोपे पुष्करोऽप्यत्र २०६१४४७ दृष्टम् ।

पुष्कराङ्ग पु० पुष्कराङ्गा व्याङ्गा यस्य । सारसखगे
अमरः पुष्कराङ्गवस्यत । तच्च पुष्करमूले कुशौघे न०
राजनि० ।

पुष्करिका स्त्री पुष्करं तदाकारोऽस्त्वस्य ठन् । शूकदोष-
निमित्ते रोगभेदे “पित्तशोणितसम्भूता पिङ्गका पिङ्ग-
कानिता । या पुष्करसमानाभा ज्ञेया पुष्करिकेति सा”
सुश्रुतः

पुष्करिन् पु० पुष्करं शुण्डायामस्य इति । १ गजे हारा-
स्त्रियां ङीप् । पुष्करादि० देशे गम्ये इति ङीप् ।
२ स्थूलकमले ३ पुष्करमूले कुशौघे राजनि० । ४ पद्मन्यां
५ जलाशयभेदे मेदि० । जलाशयशब्दे २०७५ पु० तल्लज-
णादि द्रव्यम् । ६ चानुषमनोः पत्नीभेदे हरिवं० २४० ।
७ ऋचीकमातरि भूमन्यु पत्नीभेदे भा० व्या० ८४ अ० ।
समहाधौ इति । ८ पद्मसमूहे हेम० ।

पुष्कल लि० पुष्क-कलच् क्विप् आद्यकस्य नेत्वम् पुष्क+विष्ठा-
लच् वा । १ अष्टौ अमरः २ उपचिते जटा० ३ वज्रत्वयुक्ते
च । “अष्टसिद्धिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्”
इत्युक्ते ४ परिमाणे न० ५ भिक्षार्थदेवे अन्नमानभेदे
न० । “भिक्षामाह्वयसमात्मनः” तस्माच्चतुर्थम् ।
पुष्कलं हलकारन्तु तच्चतुर्थं च सच्यते कूर्मपु० । ६ अक्षरभेदे
पु० । हरिवं० ४२ अ० । ७ भरतपुत्रे पु० भाग० ८।११७।

पुष्क(व्य)लक पु० गन्धसूत्रे त्रिका० रघुः १५।८ “सीम्नि-
पुष्क(व्य)कोद्धतः” सि० कौ० । यमध्यपाठस्तत्रैव

पुष्कलावत पु० उत्तरस्थे देशभेदे वृ० स० १४ अ० । २ भरत-
पुत्रपुष्कलस्य राजधान्याम् स्त्री ।

पुष्ट लि० पुष्-क्त । यस्य पोषणं कृतं तस्मिन् पुष्टपोषणे
अमरः । भावे क्त । २ पुष्टौ न० । तत् कार्यतया अस्त्वस्य
अच् । ३ विष्णौ पु० “तुष्टः पुष्टः पुष्टिकरः” विष्णुसं० ।

पुष्टावेत् लि० पुष्टं पोषणं कार्यत्वेनाऽस्त्वस्य सतृप् मस्य वः
वेदे दीर्घः । पोषणकर्त्तरि सम्भृतचासे कृ० ८।४५।१६

पुष्टि स्त्री पुष्-भावे क्तिन् । १ पोषणे अन्नादि नोपचयकरणे
२ वृद्धौ च मेदि० । कर्त्तरि क्तिच् । ३ अश्वगन्धायां
राजनि० शय्यादिषु ४ साहकाभेदे ५ योगिनीभेदे ६ धर्मस्य
पत्नीभेदे भा० ६६ अ० । [राजनि० ।

पुष्टिका स्त्री पुष्ट्रै कं जलमस्याः । जलशुक्तिकायां
पुष्टिकान्त पु० इत० । गणाधिपे गणेशे ।

पुष्टिद लि० पुष्टिं ददाति दा-क । १ पोषणकारके २ अश्व-
गन्धायां स्त्री राजनि० ।

पुष्टिपति पु० अग्निभेदे भा० व० २२० अ० । २ सरस्वत्यां
च शत० त्रा० ११।४।१।१६ ।

पुष्प विकाशे दि० पर० अक० सेट् । पुष्पप्रति अपुष्पीत् । पुष्प
“शरदि पुष्पप्रति सप्तच्छदाः” । कण्डू० अपुष्प्रीत् ।

पुष्प न० पुष्पप्रति पुष्प-विकाशे अच् । (फुल) ख्याते
१ कुसुमे २ स्त्रीरजसि । भावे घञ् । ३ विकाशे पु० मेदि०
४ कुवेरविमाने न० नेत्ररोगभेदे हेमच० । “पुष्पच पत्रं

च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः तेषां तु
पुष्प कफपित्तहृत् फलं निहन्त्या कफमश्रुतौ च”
सुश्रुते सामान्यतस्तस्य गुणा उक्ताः । विशेषतः पुष्पवर्गे

अन्येषां गुणा ततोक्ताः । स्त्रीरजसि “शुक्रं दुष्टं शोणितं
चाङ्गनानां पुष्पोद्भूतं तस्य नाशश्च कष्टम् । पुष्पकाले

शुचिस्तस्मादपत्याधीं स्त्रियं व्रजेत्” इति सुश्रुतः ।
पुष्पशब्दनिश्चितदुर्गतविशेषादिकं नानातन्त्रे उक्तं यथा

तत्र पुष्पशब्दव्युत्पत्तिः कुत्तार्थवे “पुगयसंबन्धनाच्चापि
पापौघपरिहारतः । पुष्कलार्थप्रदानाच्च पुष्पमित्य-

भिधीयते” । प्रपञ्चसारे “तल्लस्यो पद्मजे जातौ केतक्यौ
करवीरके । शस्तानि दश पुष्पाणि तथा रक्तोत्पलानि

च । उत्पलानि च नीलानि कङ्गारकुसुमानि च” ।
विश्वसारतन्त्रे “बहूनि कुसुमानि च” इति पाठः ।

“मालतीं कुन्दमन्दारं नन्द्यावर्त्तादिकानि च ।
पलाशपाटलापद्मजयन्यावर्त्तकानि च । अम्बकानि

सनागानि रक्तमन्दारकाणि च । अशोकोद्भवित्वास्त्य
कर्णिकारोद्भवानि च” । विश्वसारतन्त्रे शक्तिविषये

विशेष उक्तो यथा “अथ देव्यर्चने वक्ष्ये पुष्पाणि षट्षु
पार्वति ! । इत्युपक्रमे तल्लस्यादीन्युक्त्वा “एतान्यन्यानि

तन्त्रेऽस्मिन् पुष्पाणि सन्ति वै प्रिये ! । नानादेशोद्भवानि
स्युः सर्वकालोद्भवानि च । फलानि चैव पुष्पाणि दद्या-

द्देव्यै विशेषतः । अथ पुष्पं प्रवक्ष्यामि कर्मयोगे महे-
श्वरि ! षट्षु परया भक्त्या यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।

क्रमेण करवीरे द्वे कुसुमे तल्लघीहयम् । जातीसुमे
केतकी द्वे कुमारीचम्पकोत्पलम् । कुन्दमन्दारपुद्गाग-

पाटलानागचम्पकम् । आरग्वधं कर्णिकारं पावनी
नवमल्लिका । सौगन्धिकं सकोरुण्डं पलाशशोकसर्जकाः ।
अपामार्गः सिन्धुवारो वायुलीकश्च कामजम् । व्याघ्र-
चेलं दमनकं मरुवकं ततः परम् । लवङ्गं जलकचूरं
तगरञ्जं जवा तथा । शिवपुष्पं द्रोणपुष्पं कामराजं
सुकोतकम् । अन्यानि वनपुष्पाणि जलजस्यलजावि च ।

गिरिजानि देशजानि नानापुष्पागन्तःपरम् ।” सार-
दायाम् “कमले करवीरे द्वे कुसुमे तुलसीद्वयम् ।
जातीद्वयं केतके द्वे कल्लारं चम्पकोत्पले । कुन्दमन्दार-
पुन्नागपाटालानागचम्पकम् । धारग्वधं कर्णिकारं
जयन्ती नवमालिका । सौगन्धिकं सकोरण्टं पलाशा-
शोकमल्लिकाः । धुत्तूरं सर्जकं विल्वमर्जुनं सुनि-
पुष्पकम् । अन्यान्यपि सुगन्धीनि पत्रपुष्पाणि देशिकैः ।
उपदिष्टानि पूजायामाददीत विचक्षणः” । योगिनीतन्त्रे
७ पटले “शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं
समासतः । ऋतुकालेभ्यः पुष्पैर्मल्लिकानातिकु-
ङ्कुमैः । सितरक्तैस्तथापुष्पैर्नीलपद्मैश्च पाण्डुरैः । किं-
शुकैस्तगरेष्वेव जवाकनकचम्पकैः । वकुलैश्चैव मन्दारैः
कुन्दपुष्पैः कुशण्डकैः । धुत्तूरकादियुक्तैश्च वन्धूकाग-
स्त्यसम्भवैः । मदनैः सिन्धुवारैश्च दूर्वाङ्गुरकुसुमैः ।
मञ्जरीभिः कुशानाञ्च विल्वपत्रैः सुकुसुमैः” तत्रैव
६ पटले “तुलसीद्वे मालतीद्वे तमालासलकी तथा ।
पुन्नागं सुनिपुष्पञ्च मल्लिकाञ्च निवेदयेत् । करवीरस्य
कुसुमैर्वै चर्चयन्ति जनाह्वनम् । दर्शनात्तस्य देवेशि !
नरकाग्निः प्रणश्यति” । करवीरादिमाहात्म्यं
पूरुषरूपरसोक्ताधे १० पटले “करवीरं जवा देवि !
स्वयं काली न चान्यथा । तारा च व्यपरा चैव स्वयं
विपुरसन्दरी” । तथा “करवीरजवामूले तुलसी
जगनन्दिनि । यदि प्राण्यांस्यजेद्देवि ! माहात्म्यं तस्य
सुन्दरि ! । वक्त्रकोटिशतेनापि जिह्वाकोटिशतेन च ।
वर्णितं तस्य माहात्म्यं न शक्नोमि कदाचन” । “शुकं
कृष्णं तथा पीतं हरितं लोहितं तथा । करवीरं महे-
शानि ! जवापुष्पं तथैव च । स्वयं काली महाभाया स्वयं
विपुरसन्दरी । जनादरं न कर्त्तव्यं दत्त्वा च नरकं
व्रजेत्” । दशमपटले “कृष्णापराजिता साक्षाद्भद्रकाक्षी
न संशयः । करवीरञ्च भुवना द्रोणं भुवनसुन्दरी ।
जवा साकाङ्गवती सर्वविद्याक्षरूपिणी । ये साधका
जगन्मातरश्चरन्ति शिवप्रियाम् । एतैश्च कुसुमैश्चण्डि !
स शिवो नात्र संशयः । येनार्चिता जगद्गाली द्रोण-
कृष्णजवादिभिः । राजसूयाश्वमेधाद्यैर्वाजमेयानिहो-
तकैः । फलं यज्ज्यायते चण्डि ! तत् सर्वं कुसुमार्चनात् ।
जवाद्वोष्णं तथा कृष्णमालूरं करवीरकम् । साक्षाद्भद्रा
स्वरूपञ्च महादेव्ये निवेदयेत् । श्वेतचन्दनसंयुक्तं
रक्तचन्दनलेपितम् । यो दद्याद्भक्तिभावेन स विश्वेशो

न संशयः” । अथ कामनाभेदे पुष्पविशेषः तत्रैव “करवीरस्य
माध्यस्य सहस्राणि ददाति यः । स कामान् प्राप्य चा-
भीष्टान् देवीलोके महीयते । तथैककरवीरेण
पद्मानां द्वे सहस्रके । महाघोरे महोत्पाते महापदि
च सङ्कटे । महादुःखे महारोगे महाशोके महाभये ।
पूजयेत् कालिकां तारां भुवनां षोडशीं शिवाम् । वालां
लिङ्गाञ्च वगलां धूमां भीमां कराक्षिनीम् । कमलामञ्च
पूर्णाञ्च दुर्गां दुःखविनाशिनीम् । सर्वविद्या जवाद्वोष्ण
करवीरैर्मनोहरैः । मालूरपत्रैः कृष्णभिः कृष्णं संपूज्य
भूतले । साधकैर्द्रो महेशानि ! भवेन्भुक्तो न संशयः” ।
सुखमावायां दशमपटले “जवापुष्पैर्द्रोणपुष्पैः कर-
वीरैर्मनोहरैः । कृष्णापराजितापुष्पैरञ्जैश्च सुनिपुष्पकैः ।
पूजयेत् परया भक्त्या चण्डिकां परमेश्वरीम्” । योगिनी-
तन्त्रमत्स्यसूक्तयोः “ये चर्चयन्ति जनाध्यक्षं करवीरैः
सितासितैः । चतुर्गुणानि देवेशि ! प्रीतो भवति साधकः ।
“वक्त्रपुष्पं च जातिस्तु तथा रुद्रजटस्य च । वाजमेयस्य य-
ज्ञस्य फलं प्राप्नोति नान्यथा । सर्वेषामेव पुष्पाणां प्रवरं
नीलसुतलम् । नीलोत्पलसहस्रेण यस्तु मालां प्रयच्छति ।
दुर्गायै विधिवद्देवि ! तस्य पुण्यफलं शृणु । वर्ष-
कोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । देव्या अतुचरो
भूत्वा रुद्रलोके महीयते” । सुखमावायाम् “लक्षाणां
महिषैर्मेषैर्जैर्दानैर्मखैः शुभैः । पूजिता सा जगद्गाली
यद्येषा कुसुमार्चिता । माहात्म्यञ्चैव कृष्णायाः कृष्णा
जानाति कृतज्ञः । तदर्द्धाष्टाष्टं देवि ! तदर्द्धं श्री-
पतिः सदा । तदर्द्धं भजजन्मा वै तदर्द्धं वेदसाधकः ।
अन्यपुष्पस्य माहात्म्यं संक्षेपादुवचमि शङ्करि ! । शृण्व्या
सख्यले खगौ वैकुण्ठे कालिकापुरे । जवादिकरवीरैश्च
दलैः किं किं फलं लभेत् । न जानाति जगद्गाली
को वेद पार्वतीं विना । करवीरैः श्वेतरक्तैरक्तचन्दन-
मिश्रितैः । पूजयेत् ज्ज्ञातये यस्तु स विश्वेशो भवेद्दु-
भुवम् । कृष्णापराजितापुष्पैर्वैस्तु देवीं प्रपूजयेत् ।
सोऽश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्य शिवां व्रजेत् । महा-
विपत्तौ यो दद्याज्जवां कृष्णापराजिताम् । द्रोणं वा
करवीरं वा स गच्छेत् कालिकापुरम्” । तत्रैव
“किञ्च पादौः किञ्च वादनैर्वेद्यैः किञ्च पूजनैः ।
सधुदानैर्मधुपकैः कुम्भकैः किञ्च रेचकैः । पूरकैः किञ्च
वा ध्यानैः प्राण्यायामैश्च किञ्च वा । किं जपैः किं
तपोभिर्वा मत्स्यैर्वासेश्च प्रथमैः । किमन्यमन्त्रैः किं

तन्मैः किं यन्मैः किञ्च साधनैः । किं वेदैरासवैः किं वा
 श्रुशानैर्मन्त्रसाधनैः । किमध्वरैर्मन्त्रपूर्तैर्मन्त्रार्थैर्मन्त्रजी-
 वनैः । किं योनिस्तृया किं वा तीर्थैः किं ब्रह्मसा-
 धनैः । किं सातृकाभ्यासगणैः किं कटैः किं घटैः
 पटैः । किं काकचक्षुभिः शोढान्यासैः किं धर्मसाधनैः ।
 येनास्मिता महादेवी करवीरैर्जवादिभिः । कृष्णापरा-
 जितापुष्पैः करवीरैर्मनोहरैः । शोणैस्तु केतकीपुष्पै-
 र्जवामालूरपत्रकैः । पूजिता ये भगवती तेषां किं कर्म
 साधनैः । नित्यातन्त्रे एकादशपटले “न तुल्यस्या
 यजेत् कालीं नास्तैर्विष्णुमर्चयेत् । अपराजिताया-
 दानेन साक्षात्तुष्टा भवेच्छ्रवा । कालिकायाश्च ताराया
 करवीरमतिप्रियम् । जवापुष्पं महेशानि ! दद्यान्
 धारयेत् कश्चित् । रक्तोत्पलेन देवेशि ! कालिकां
 पूजयेत् सकृत् । शतवर्षसहस्राणां पूजायाः फलमा-
 त्रुयात् । तथा “दूर्वापि गर्भसंयुक्ता देवी तृष्टिकरी
 भवेत् । पुरश्चरणरसोद्धासे “मञ्जरीं सहकारस्य
 जेशवाय निवेदयेत् । रुद्रजटां शिरोषश्च दाडिमं काञ्चनं
 तथा । नीलकण्ठं मयूरश्च योन्याकारश्च यर्जयेत् ।
 पुष्पदाने कास्यफलं नित्यातन्त्रे ईश्वर उवाच ।
 “ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तं सुरेश्वरि । रक्तपुष्पै-
 र्महादेवि ! चक्रराजं प्रपूजयेत् । कुवाचारक्रमेणैव
 कर्पूरकोटमण्डितम् । महापातककोटिश्च अन्तान्तर-
 जता अपि । सासमात्रेण हन्यन्ते सत्यं सत्यं न
 संशयः । ब्रह्मीक्ष्ण भवेद्गोहे सुस्थिरा वीरवन्दिते ! ।
 जवापुष्पैर्महेशानि ! पूर्ववद् यदि पूजयेत् । सासमात्रेण
 नश्यन्ति सप्तजन्मकृतान्यपि । ब्रह्महत्यादिपापानि
 धनवान् लीयते कविः । पूर्ववत् केतकीपुष्पैः पत्रैर्वा
 यदि पूजयेत् । सासमात्रेण देवेशि ! उपपातकको-
 टयः । (नश्यन्तीति पूर्वोक्तोक्तान्वयः) । “लभते राज-
 सोभाग्यं साधको नात्र संशयः । शतपत्रैर्महेशानि !
 पूर्ववत् पूजयेच्छ्रवाम् । सासमात्रेण देवेशि ! सर्वपापं
 विनाशयेत् । चम्पकैः पूजयेद्देवीं पूर्ववन्मासमात्रकम् ।
 निहत्य परमेशानि ! पातकं शतजन्मजम् । सोभाग्यं
 लभते मन्त्री त्रिषु लोकेषु पार्वति ! । श्वेतपद्मैर्महे-
 शानि ! सासमात्रं प्रपूजयेत् । त्रिंशजन्मकृतं पापं
 नाशयेत्सात्र संशयः । बन्धूकैः पूर्ववद्देवि ! सासमात्रं प्रपू-
 जयेत् । निहत्य सर्वपापानि राजानं वशमानयेत् । माल-
 तीमालिकाजातीकुन्दैः श्वेतोत्पलैः सह । सुमित्रैः पूर्व-

वद्देवि ! सासमात्रं प्रपूजयेत् । ब्रह्महत्यादिपापानि
 शतजन्मकृतान्यपि । नाशयेत् परमेशानि ! सुक्षिप्तस्य
 करे स्थिता । रक्तोत्पलजवावर्जबन्धूकागस्त्यकैः शि-
 वाम् । पूर्ववत् परमेशानि ! सासमात्रं प्रपूजयेत् ।
 पातकं नाशयित्वाऽसौ मम तुल्यो भवेत्सरः । नागकेशर-
 कट्टारवकुलैः सिन्धुवारकैः । पाटलैः पूजयेद्देवि !
 श्रीपीठानर्निवासिनीम् । पूर्ववत् पूजयेद्देवि ! सासमात्रं
 प्रसन्नधीः । सहस्रजन्मजं पापं नाशयेत्सात्र संशयः ।
 श्रीभाग्यमस्तु तस्य भवेद्देवी प्रसादतः । योगिनी-
 तन्त्रे “नीतुस्तुल्य दद्यात् पुष्पाणि वनस्यानि कदाचन ।
 न शक्नुवन्ति वै देवाः समाकर्षितुस्तृयाताः । एकैकं कुसुमं
 यत्ना रक्षन्ति दश वै यतः । तथा यत्नाङ्गनाः यद्
 सर्वतः कुसुमावृताः । तस्मादाहृत्य कुसुमं यजेद्देवान्
 पितृनपि” इति हस्तपुष्पदाननिषेधः । मत्स्यसूक्ते
 “ज्ञात्वा मध्याह्नसमये न च्छिन्यात् कुसुमं नरः । तत्-
 पुष्परश्मिने देवि ! रौरवे परिपच्यते” मध्याह्न इत्युपा-
 दानात् प्रातःज्ञातस्य पुष्पाहरणे न दोषः । अथ पुष्प-
 माला विश्वसारतन्त्रे “नीलोत्पलसहस्रेण यस्तु मालां
 प्रयच्छति । दुर्गायै विधिवद्देवि ! तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । देव्या
 अमृतचरो भूत्वा रुद्रलोके महीयते” । योगिनीतन्त्रे
 नवमपटले “मालतीमालया विष्णु रर्चितो येन कार्तिके ।
 पापाक्षरकृता माला नाशिता तस्य विष्णुना” ।
 तथा “करवीरकृतां मालां साधवाय प्रयच्छति ।
 देवेन्द्रोऽपि महेशानि ! करोति करसंपुटम्” । तत्रैव
 “न भेदयेद् ब्रह्महत्यां मालाचैव न भेदयेत् । वि-
 शिष्य मालतीमालां व्याघ्रचर्म तथैव च” । ब्रह्मलीतन्त्रे
 द्वितीयपटले “कोकणदक्ष बन्धूकं कर्णिकादयमेव च ।
 वकमन्दाररक्ताणि करवीराणि शस्यते । गङ्गिकावितयं
 जातीं क्षौद्रपुष्पं जयन्तिका । विल्वपत्रं कुरुवकं सुनि-
 पुष्पश्च केसरम् । वासन्ती चैव सौमन्यं कालपुष्पं
 मनोहरम् । आमलकञ्च कादम्बं वकुलं यूथिका तथा ।
 विल्वैर्मरुवकाद्यैश्च तुलसीवर्जितैः शुभैः । श्लोडपुष्पै-
 र्विशेषेण वज्रपुष्पेण शोभितम् । सर्वं पुष्पं प्रदद्याच्च
 भक्तियुक्तेन चेतसा । जवापुष्पं महेशानि ! दद्याद्देव्यै
 विशेषतः । पद्मं प्रियतरं देव्याः शेषाली वकुलं तथा ।
 रक्तोत्पलेन देवेशि ! पूजयेत् परमां शिवाम् । लज्जवर्ष-
 सहस्राणां पूजायाः फलमात्रुयात् । शिरीषं परमं

देव्याः प्रीतिदं तगरं तथा । स्वल्पम् सुदुतरं लक्ष-
 संस्वकमेव तु । यदि दद्यान्महेशानि ! सर्वसिद्धिः
 सुरेश्वरि ! । तदैव मन्त्रसिद्धिः स्यान्नात्र कार्या विचा-
 रणा । दिजातीं तुलसीं रम्यां तस्याः प्रीतिकरीं पराम् ।
 काञ्चनं रक्तवर्णं च अतिप्रियतरं मयि । भक्तियुक्तो
 महेशानि ! सर्वपुष्पं निवेदयेत् । इहज्जीवतन्त्रे “चातु-
 र्मास्ये तु लक्षैकमात्रेण योऽर्चयेद्भरिम् । शतजन्मकृत
 पापं तत्क्षणादेव नश्यति । करवीरस्य कुसुमैर्योऽर्च-
 यन्ति हरिर्हिने । दर्शनात्तस्य देवेशि ! नरकाग्निः
 प्रणश्यति । वक्ष्ये पुष्पाणि “नार्चयेत् भ्रिष्ट-
 पुष्पेण पीतेन तगरैस्तथा । श्वेतोद्ग्रेण लक्ष्णेन वि-
 लम्बेन न चार्चयेत्” । प्रपञ्चसारे प्रष्टव्ये “कङ्कने पतितै
 माल्यैः शीर्षैर्वा जन्तुदूषितैः । आघ्रातेरङ्गुलैश्च
 दूषितैर्नापि चार्चयेत्” । सारदायाम् “मलिनं भूमि-
 संस्पृष्टं कर्मिकेशादिदूषितम् । अङ्गुलैश्च समाघ्रातं
 त्यजेत् पर्युषितं तथा” । मत्स्यस्तोत्रे चतुर्दशपटले
 “शेफालिका तु कङ्कारं शरत्काले प्रशस्यते । अन्यत्र
 न स्पृशेद्देवि ! प्रायश्चित्तन्तु पूजनात् । नार्चयेद्भक्तलक्ष्णेन
 तथोद्यमलक्ष्णेन च । करवीरस्य माध्यस्य वन्धूजीवस्य
 चैव हि । केशरस्य सवजस्य रक्तं देवि ! प्रशस्यते” ।
 योगिनीतन्त्रे “विल्वपत्रं शमीपत्रं तमालामलकीदलम् ।
 अषाढभृङ्गपत्रञ्च कुशं दूर्वास्तथैव च । पुष्पाणामप्यभावे तु
 फलान्यपि निवेदयेत् । फलानामप्यभावे तु तत्पत्रैः पूजये-
 द्भरिम्” । गुप्तापुष्पाण्युक्तं तत्रैव “सिंहास्यञ्चैव मालूरं धुतूरञ्च
 चतुर्विधम् । तथा रुद्रजटे हं च गुह्यपुष्पञ्च शङ्करि ।
 पद्मे नीलोत्पले देवि ! वक्त्रमन्दारकाञ्चने । माधवीह
 तमालञ्च गुप्तेतद्वरार्चने” । दिवारात्रिभेदेन पुष्पविशेषेण
 पूजनसुक्तं तत्रैव “कनकानि सुगन्धीनि रात्रौ देयानि
 शङ्करि । । दिवा चान्यानि पुष्पाणि दिवा रात्रौ च
 मल्लिका । दिवालयस्य पुष्पेण यो देवं प्रतिपूजयेत् ।
 अमृतं प्राप्नुयात् सोऽपि दश वर्षाणि पञ्च च” । देवता-
 विशेषे पुष्पविशेषवर्जनेनमपि तत्रैव “शिवे विशर्जयेत् कुन्दं
 शङ्खे माध्यं प्रशस्यते । गणेशे वर्जयेन्माध्यमशोकं तगर-
 न्तथा । सूर्ये माध्यमं मन्दारं कनकञ्च तथैव च ।
 महालक्ष्म्यौ च तुलसीं भ्रिष्टकां काञ्चनन्तथा । वन्धू-
 जीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् । यज्ञाणां विल्वपत्रञ्च
 शमीपत्रं तथैव च । वज्रणे वर्जयेत् काशं कौस्तुभं शमी-
 पुष्पकम् । धात्रीपुष्पं कुरगटञ्च जलपुष्पं तथैव च ।

इग्राये न प्रदद्याच्च सोमपुष्पं तथैव च । त्रिपुरादे
 काञ्चनञ्च कनकं वासकं तथा । किंशुकं लक्ष्मकान्ताञ्च
 इन्द्राक्ष्यै वर्जयेत्तथा” । अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा
 “वराह उवाच” अकर्मण्येन पुष्पेण यो मामर्चयते भुवि ।
 पातकं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुधरे ! । नाहं
 तत् प्रतिदह्यामि न च ते वै, मम प्रियाः । सूक्ष्मभांग-
 वतैर्दत्तं मम विप्रियकारिणः । पतन्ति नरके धरो रौरवे
 तदनन्तरम् । अज्ञातस्य च दोषेण दुःखान्यनुभवन्ति च ।
 वानरो दश वर्षाणि मार्जारस्य त्रयोदश । मूषकः पञ्च-
 वर्षाणि बलीयर्दश द्वादश । छागश्चैवाष्ट वर्षाणि वर्षं वै
 म्यामकुक्कुटः । क्षीणि वर्षाणि महिषो भवत्येव न
 संशयः । एतत्ते कथितं भद्रे ! पुष्पं यन्मेऽत्र रोचते ।
 अकर्मण्यं विशालाक्षि ! पुष्पं यो न ददाति वै
 वराहपुं । देवी प्रियपुष्पाणि यथा “पुष्पाणि देव्या
 वैष्णव्याः प्रियाणि शृणु संप्रति । बहुलैश्चैव मन्दारैः
 कुन्दपुष्पकुरण्डैः । करवीराङ्गुलैश्च शालमलैश्चाप-
 राजितैः । दमनैः सिन्धुवारैश्च वकैर्मरुवकैस्तथा ।
 लताभिर्वज्रलक्षैश्च दूर्वाङ्गुरैश्च कोमलैः । भङ्गुरीमिः
 कुशानाञ्च विल्वपत्रैः सुशोभनैः । पूजयेद्वैष्णवीं देवीं
 कामाख्यां त्रिपुरां तथा । अन्याश्च याः शिवाप्रोक्त्यै
 जायन्ते पुष्पजातयः । ता इमाः शृणु कीर्त्यन्ते मया
 वेताल ! भैरव ! । मालती मल्लिका जाती यूथिका
 माधवीलता । पाटला करवीरञ्च जया तर्कारिका तथा ।
 कुजकं तगरञ्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः । चम्पका-
 भ्वातको वाणवर्वरो मल्लिका तथा । अशोका लोभ-
 तिलकावटकृष्णशिरीषके । शमीपुष्पञ्च द्रोणञ्च पद्मो-
 त्पलवकारुणाः । श्वेतरुणे त्रिसन्ध्ये च पलाशः
 खदिरस्तथा । वनमालाऽथ सेवन्ती कुसुमोऽथ कदम्बकः ।
 चक्रं कोकण्डर्पञ्चैव भण्डलो गिरिकर्णिका । नाग-
 केशरपुष्पागौ केतक्यञ्जलिका तथा । दोहटा बीजप्रस
 नमेरुः शालमेव च । त्रिपुरी अण्डसिन्धुश्च भ्रिष्टी
 पञ्चविधा तथा । एवमाद्युक्तकुसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम् ।
 वर्जनीयपुष्पं यथा “पुष्पञ्च कर्मसम्पन्नं विशीर्णं
 भग्नसङ्गतम् । सक्तेन मूर्ध्नि कापूतं यत्नेन परिवर्जयेत् ।
 याचितं परकीयञ्च तथा पर्युषितञ्च यत् । अन्यस्पर्ष्टं
 पटास्पृष्टं यत्नेन परिवर्जयेत्” कालिका ५० ६८।५४ अ० ।
 केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा “मालतीमल्लिका चैव
 यूथिका चातसत्तिका । पाटलाकरवीरञ्च जयाशिवतिरेव

च । कुञ्जकस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुरुण्टकः । चम्पक-
स्तगरः कुन्दो वाणवर्वरमल्लिकाः । अशोकस्तिलक-
श्चम्पस्तथा चैवाटहृषकः । अनी पुष्पप्रकारास्तु शक्ताः
केशवपूजने । केतकीपत्रपुष्पञ्च पुष्पं शृङ्गारकस्य च ।
तलस्यामलकी चैव सदास्तुष्टिकरं हरिः । पद्मान्यम्बुसस-
त्यानि रक्तनीले तथोत्पले । सितोत्पलञ्च केषास्य
दयितानि सदा नृप ! । तानि पुष्पाणि देवानि विष्णवे
प्रभविष्णवे अग्निपुं । किञ्च "जाती शताह्वा
सुमना कुन्दं वज्रपुटं तथा । वाणञ्च पङ्कजाशोकं कर-
वीरञ्च यूथिका । पारिभट्टं पाटला च वकुलं गिरि-
शायिनी । तिलकं वनजञ्चैव पीतकं तगरन्त्वपि ।
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युताञ्च ने । सुरभीणि
तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् । श्रेयसपि हि
पुष्पाणि प्रशस्तान्यच्युतार्चने । पल्लवान्यपि तेषां स्युः
प्रशस्तानि महासुर ! । वीरधानां प्रधानेन वर्हिषाञ्चा-
चयेत्तथा । नानारूपैश्चास्त्वभवेः कसलेन्द्रीवरादिभिः ।
प्रवालैः शुचिभिः शुद्धैर्जलप्रक्षालितैर्वले ! । वनस्यतीना-
मर्चेत तथा दूर्वादिपल्लवैः वासनपुं ६१ । विष्णो पुष्प-
विशेषदानस्य फलं यथा "आरामप्रभवैः पुष्पैरच्छिष्टैः
कीटवर्जितैः । तथाऽप्युपितैस्तद्वत् कार्तिके विष्णुमर्च-
येत् । वर्षानां हि यथा विप्रस्तीर्थानां जाङ्गवी
यथा । देवानाञ्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा ।
मालतीमालया देवं योऽर्चयेद् गुरुध्वजम् । जन्मदुःख
जरारोगैः कर्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात् । मालतीमालया
येन पूजितः कार्तिके हरिः । पापलक्षायां तस्य वत्स !
शौरिः प्रमार्जति । मालतीपुष्पमालाभिः कार्तिके
पुष्पमण्डपम् । विष्णोर्द्वे कृतं यैस्तु ते यान्ति परमां
गतिम् । जातिपुष्पैर्विरचितां मालां यः सम्प्रयच्छति ।
विष्णवे विधिवज्जज्ञा तस्य पुण्यफलं शृणु । कल्प-
कोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वसेद्विष्णुपुरे-
श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः । यः स्पर्शकेतकैः पुष्पैः
पूजयेद् गुरुध्वजम् । अश्वकोटिशतं यावत्तुष्टः
स्यात्तस्य वै हरिः । दामोदरं पूजेवेद्यः कुसुमैः केत-
कोद्भवैः । स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह मोदते । मल्लिका
कुसुमैर्देवं योऽर्चयेत् त्विदं शरम् । कार्तिके परया
भक्त्या दहेत् पापं त्विदं जितम् । सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पै-
रच्युतं योऽर्चयेन्मुने ! । स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णु-
लोके महीयते । वेदधर्मैश्चैवापि संप्राप्ते मधुमाधवे ।

योऽर्चयेत् स मुनिश्चेष्ट ! जमते वैष्णवं पदम् । यः पुनः
पाटलापुष्पैरर्चयेद् गुरुध्वजम् । सुपुण्यात्मा परं
स्थानं स प्रयाति हरेश्चने ! । अगस्त्यपुष्पैर्देवेशं योऽर्च-
यन्ति जनाह्वनम् । देवर्षे ! दर्शनात्तेषां नरकाग्निः प्रण-
श्यति । न तत् करोति विप्रेन्द्र ! तपसा तोषितो हरिः ।
यत् करोति हृषीकेशो मुनिपुष्पैरलङ्कृतः । विज्ञाय
सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् । कार्तिके योऽर्चयेद्-
भक्त्या वाजिसेधफलं लभेत् । मुनिपुष्पकृतां मालां
ये यच्छन्ति जनादने । शक्रोऽपि तैः समं वत्स !
कुरुते ह्यभिभाषणम् । दद्यात्प्रभीषितान् कामान् वत्स
चिन्तामणियेथा । कार्तिके मुनिपुष्पेण पूजितो गुरु-
ध्वजः । गवामयुतदानेन यत् फलं कार्तिके मुने ! ।
मुनिपुष्पेण चैकेन कार्तिक्यां तत् फलं स्मृतम् । योऽ-
र्चयन्ति मुराध्यक्षं करवीरैः सितासितैः । तेषां वर्ष-
शतं यावत् प्रभुर्भवति केशवः । वकुलाशोककुसुमैर्योऽ-
र्चयन्ति जगत्पतिम् । निर्भीकास्ते भवन्तीह याव-
च्चन्द्रदिवाकरी । अशोककुसुमैरस्यैर्जन्मशोकमयापहम् ।
पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरनामवम् । शुभ-
गन्धैः सितैर्वत्स ! कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः । अधोर्ध्वं
समभ्यर्च्य नरो याति हरिः पदम् । अथर्व्यं कौमुदैः
पुष्पैः केशवं त्विदं शरपि । अटहृषकपुष्पैश्च पूजयेद्यो
जगत्पतिम् । स पुष्पप्रवाहरो याति तद्विष्णोः परमं
पदम् । कार्तिके योऽर्चयेद्विष्णुं तलसीबिल्वपङ्कजैः ।
त्विदं शरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः । साधवे-
योऽर्चयेद्विष्णुं तलसीबिल्वपङ्कजैः । त्विदं शरपि
पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः । साधवे योऽर्चये-
द्विष्णुं सुपुष्पैस्तिलकोद्भवैः । धूतपापो निरातङ्कः स-
विष्णोर्याति तत् पदम् । ससितपुष्पकुशादीनि श्री-
त्रयः स्वयमाहरेत् । श्रुहानीतैश्चैव हरिः पूजां कुर्वन्
ब्रजलधः । तस्माद्विप्रो मुनिश्चेष्ट ! शिष्येण स्वयमेव वा ।
पुष्पादीनि समाहृत्य पूजेयत् परमेश्वरम् । विप्रो दूर्वा-
मयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः । तलसीबिल्वपत्रैश्च
पूजयेद्देवताः पितृन् । नार्चयेत्तगरैः चूर्णैः धूर्तपुष्पेण
केशवम् । देवीं लज्जुचपुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः ।
कालविशेषे तस्य प्रयुषितत्वं यथा "प्रहरं तिष्ठते
जाती प्रहराह्वन्तु मल्लिका । त्रिधामं मुनिपुष्पञ्च कर-
वीरमहर्निशम्" । आत्मभङ्गरीबिल्वपत्रदानफलं यथा
"सङ्गुरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः । कार्तिके

सफलास्ते सुगोकोटीफलभागिनः । कार्तिके योऽ-
र्चयेन्नृणां विल्वपत्रेण केशवम् । दद्याद् यज्ञायुतफलं
केशवस्तस्य वै सुते ! । विल्वपत्रेण ये कृष्णं कार्तिके
कलिमर्दनम् । पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिक्षेपां करे
स्थिता । नागकेशरपुष्पैर्धः पूजयेद् गरुडध्वजम् ।
स याति वैष्णवं स्थानं यत्नं गत्वा न शोचते । कदम्ब-
कुसुमैर्धौ वै पूजयेन्मधुसूदनम् । जन्मायुतार्जितं पापं
स्फोटितं तेन नारद ! । न तथा केतकीपुष्पैर्मालती
कुसुमैस्तथा । तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैरेथा ।
दृष्ट्वा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति साधवः । किं पुनः
पूजितो देवः सर्वकामप्रदो हरिः । हरिं किंशुक-
पुष्पैर्धः पूजयेत् त्रिदशाधिपम् । वैकुण्ठे रमते शश्वत्
विष्णुना सह वैष्णवः । वर्षाकाले च देवेशं कुसुदैश्चन्द
नाचितैः । योऽर्चयेत् परमं विष्णुं संसारे न पुनर्विशेत् ।
कुन्दपुष्पैश्च विप्रैः ! योऽर्चयेद् गरुडध्वजम् । कोटि
जन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । शमीपुष्पैश्च
देवेशं पूजयेदसुरद्विषम् । यमं न पश्येद्विप्रैः ! न याति
दुर्गतिं नरः ” पाद्मोत्तरखं १३१ खं । लक्ष्मोत्तल्य-
प्रियपुष्पाणि नारदीयसं । “मालती वकुलाशोक
शेफालीनवमालिकाः । अम्बानतगराङ्गोठमल्लिका
मधुपिण्डिकाः । यूथिकाटापदं कुन्दं कदम्बं मधु-
पिण्डम् । पाटलाचम्पकं कृष्णं लवङ्गमनिस्तुतकम् ।
केतकं च कुरुवंकं विल्वं कङ्गारकं द्विज ! । पञ्च-
विंशतिपुष्पाणि लक्ष्मोत्तल्यप्रियाणि मे ” । केशवार्चने
निषिद्धपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तरे । “उपगन्धीन्यगन्धीनि
कुसुमानि न दापयेत् । अन्याशतनजातानि कण्टकीनि
तथैव च । रक्तानि यानि धर्मज्ञे ! चैत्यद्वज्जवानि च ।
प्रश्रयानजातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च ” । तथा
“कुटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने । निवेदितं
भयं रोगं निःस्त्वय प्रयच्छति । वस्तुजीवकपुष्पाणि
रक्तान्यपि च दापयेत् । अन्यरक्तकण्ठ्याणां दानात् दौर्भा-
ग्यमाप्नुयात् ” । परारोपितद्वजस्य पुष्पपञ्चके दोषः ।
अमल्यः “परारोपितद्वजेभ्यः पुष्पाग्न्यानीय योऽर्चयेत् ।
अविज्ञाय च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ” । एतद्
द्विजेतरपरम् “द्विजसृग्धेयः पुष्पाणि सर्वतः स्वदा-
हरेत् ” इति याज्ञवल्क्यात् । “देवादार्थन्तु कुसुमसमेयं
सहुरक्षणीत् ” इति वचनात् । “गोऽग्न्यर्थे त्वयमेधांसि
वीरुदन्मतीनां पुष्पाणि स्वदाददीत फलानि

चापरिहृष्टानि ” इति शोतमवचनाच्च । द्विजेतरस्य
दण्डोऽपि “हणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा
फलम् । अनाष्टच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ” इति
स्मृतैः । “देवोपरिष्ठतं मस्तकोपरिष्ठतम् अधोवस्त्र-
ष्ठतम् अन्तर्जलचालितञ्च पुष्पं दुष्टमिति ” हरिभक्ति-
नामके ग्रन्थे । अभिवाद्याभिवादककरस्य पुष्पं प्रोज-
णात् कर्मण्यम् ” इति केचित् । याचितादिपुष्प-
दानस्य निष्फलत्वम् । “याचितं निष्फलं पुष्पं क्रय-
क्रीतञ्च निष्फलम् ” इति वदन्ति । वामहस्तचितादि
पुष्पस्यादेयत्वं यथा “न पुष्पच्छेदनं कार्यं ” देवार्थं
वामहस्ततः । न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाय वामहस्ततः ।
समित्पुष्पादीनां स्वयमाहरणीयत्वं हारीतशता-
तपौ “समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।
शूद्राणीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः ” । क्रये प्रति-
प्रमथमाह ब्रह्मपुं “पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यं वीरक्रयक्रिया-
हृतैः ” । वीरक्रयो वीरवत् याच्जान्मन्येन विक्रित-
रुचन्यस्तमूल्येन क्रयः । पुष्पदानप्रकारो ज्ञानमालायां
“पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पा-
ञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्तमं तथार्पणम् ” । मध्याह्न-
ज्ञानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा “ज्ञानं कृत्वा तु ये
केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतासूक्तं गृह्णन्ति
भस्मीभवति दासवत् ” । एतत्तु द्वितीयज्ञानाभिप्रायम् ।
इति रत्नाकरः । व्यक्तं मत्स्यसूक्ते “ज्ञात्वा मध्याह्न-
समये न क्लिद्यात् कुसुमं नरः । तत्तत्पुष्पाचने देवि !
रीरवे परिपच्यते ” । पुष्पाभावे देयानि विष्णु-
धर्मोत्तरे “पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्दने ।
पत्राभावे जलं दद्यात्तेन पुष्पमवाप्यते ” । पुष्पदान-
माहात्म्यं यथा “न रत्नैर्न सुवस्त्रेण न वित्तेन च भू-
माहात्म्यं यथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जेनार्दनः ” ।
रिणा । तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जेनार्दनः ।
देवताविशेषे वर्जनीयपुष्पं यथा शातातपः “शिवे वि-
वर्जयेत् कुन्दसुम्नतञ्च हरेस्तथा । देवीनामकेमन्दारौ
सूर्यस्य तगरक्तया ” । पुष्पविशेषाणां कालभेदे पर्यु-
षितसक्तं भविष्ये “पद्मानि सितरक्तानि कुसुदा-
न्युत्पलानि च । एषां पर्युषिताशङ्का कार्या पञ्च
दिनोत्तरम् ” । पुष्पविशेषस्यापर्युषितत्वं यथा “तु-
ल्यगम्यविल्लानां न च पर्युषिताकृता ” । योगिनी-
तन्त्रे “विल्वपत्रञ्च माष्य च तमालामलकीदृशम् । क-
ङ्गारं तुलसीञ्चैव पञ्चञ्च सुनिपुष्पकम् । एतत् पर्यु-

प्रितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्कम् । कलिकात्कम्
प्रस्तुतनयोग्यम् एका० त० । अन्यत् यथुचितशब्दे दृश्यम् ।
पुष्पक न० पुष्पमिव पुष्पेण वा कायति कै-कं स्वार्थे क वा ।
पुष्पशब्दार्थे शरीतिपुष्पे शकुबेरविमाने शनेत्ररोगभेदे
५ रत्नकङ्कणे हरिणाञ्जने ७ बौहकांस्थे दन्तिकाङ्गारवा-
हकशकञ्च मेदि० । ६ कासीसे हेमच० ।
पुष्पकरण्डक न० अर्वालिस्थे शिषोद्यानभेदे "महाकाल-
स्योष्पयिनी विशालाऽवलिका तथा । तस्योद्यानं तु
विज्ञेयं नाम्ना पुष्पकरण्डकम्" शब्दमा० । ततः अन्वयार्थे
इति ङीष् । पुष्पकरण्डका चञ्जयिन्यां स्त्री हेमच० ।
इत० । (साजि) २ पुष्पचयनपात्रभेदे न० ।
पुष्पकाल पु० पुष्पस्य कालः । १ स्त्रीणाञ्चतुस्रसमये द्वादशवर्षादौ
काले पुष्पप्रधानः कालः शा० त० २ कुसुमप्रधाने श्वसन्तकाले ।
पुष्पकासीम न० पुष्पमिव कासीसम् । कासीसभेदे राजनि० ।
"कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि । तदेव किञ्चित्
घीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते" भावप्र० कासीसशब्दे दृश्यम्
पुष्पकीट पु० पुष्पप्रियः कीटः । १ अमरे त्रिका० ७ त० ।
२ कुसुमस्थितकमिताले च ।
पुष्पकेतन पु० पुष्पं केतनं यस्य । कामदेवे हेमच० ।
पुष्पकेतु न० पुष्पनिर्मितः केतुरिव । १ कुसुमाञ्जने अमरः
इव० । २ कामदेवे च । [२ कुसुमनाशके त्रि० ।
पुष्पघातक पु० पुष्पं हन्ति हन-ण्वल् । १ वंशे शब्दमा० ।
पुष्पचाप पु० पुष्पमयं चापमस्य । कामे पुष्पधन्वाद्योऽप्यत्र ।
पुष्पचामर पु० पुष्पं चामर इव यस्य । १ मदनहर्षे त्रिका० ।
२ वेत्तवर्षे शब्दमा० ।
पुष्पज न० पुष्पाज्जायते जन-ङ इत० । १ पुष्परसे राजनि० ।
२ पुष्पजातमात्रे त्रि० "अपारयन्तं किञ्च पुष्पजं तेजः" सा० द०
पुष्पपद पु० पुष्पं ददाति दा-क उप० स० । हस्ते हेमच० ।
पुष्पदंष्ट्र पु० पुष्पमिव दंष्ट्राऽस्य । नागभेदे हरिवं० २५० ।
पुष्पदन्त पु० पुष्पमिव दन्तो यस्य । १ वायुकोणस्थे दिग्गज-
भेदे अमरः । २ विद्याधरभेदे मेदि० । ३ जिनभेदे हेमच० ।
४ नागभेदे धरणिः । ५ वैष्णवाक्षुचरभेदे भाग० द० २११० ।
६ पुरद्वाराधिपभेदे "शुद्धाजमेन्द्रं भङ्गाटं पुष्पदन्तं तथैव
च" हरिवं० ११६ अ० ।
पुष्पदन्तक पु० महिम्न इत्यादिस्तवकर्त्तरि बभूवभेदे ।
पुष्पदामन् न० पुष्पनिर्मितं दाम । १ पुष्पनिर्मितमात्रे भूता
शान्दान् सतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम" व० र० टी० उक्ते
जनविशत्यक्षरपादके शब्दोभेदे च ।

पुष्पद्रव पु० इत० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।
पुष्पध पुं स्त्री "ब्राह्म्यात् तु जायते विप्रात् पापात्माभुर्ज-
कण्टकः । आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च"
मनूक्ते ब्राह्मविप्रजाते जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् ।
पुष्पधनुस् पु० पुष्पं धनुस् "वा संज्ञायाम्" पा० पक्षे
संज्ञात्वे न अन्ङ् । कामदेवे माघः ८।४।
पुष्पधन्वन् पु० पुष्पं धनुस् संज्ञात्वात् वा अन्ङ् । कामदेवे
अमरः । धन्वन्शब्देन समासेनैव प्रयोगोपपत्तौ अन्ङ्-
विधानम् असंज्ञायां धनुःशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ।
पुष्पधारण पु० पुष्पं धारयति धारि-ल्यु । विष्णौ शा० ७ अ० ।
पुष्पनिक्ष पुं स्त्री पुष्पं निक्षति निक्ष-चुस्वने अण् उप० स० ।
अमरे पुं स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
पुष्पनिर्यास पु० इत० । पुष्परसे मकरन्दे राजनि० । "पुष्प-
निर्यासकः शीतः कषायः स्यौल्यकारकः । दाहभ्रमार्ति-
वमित्तुत् मोहवक्त्रामयप्रणुत् । तृष्णार्तिकफपित्तघ्न-
क्षिरारोचकनाशनः । तर्पणः सुरभिः सारो भिषग्भिः
परिकीर्तितः" राजनि० ।
पुष्पनेत्र न० पुष्पनिर्मितं नेत्रम् । पुष्पनिर्मिते वक्षिशलाका-
ऽवयवभेदे नेत्रशब्दे ४१४० पृ० दृश्यम् । "क्षारवृक्षकषा-
यन्तु पुष्पनेत्रेण योजितम्" सुश्रुतः ।
पुष्पपत्र पुं स्त्री पुष्पं पथति धे-स्वश्च सुम् । १ अमरे राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २ कुसुमरसपायिनि त्रि०
स्त्रियां धेटः टित्त्वात् ङीष् ।
पुष्पपत्र न० इत० । (फुलेर पापडि) नवदले हस्ता० ।
पुष्पपत्रिन् पु० पुष्पं तन्मयः पत्नी वाचोऽस्य । कुसुमशरे
कामे ।
पुष्पपथ पु० इत० । स्त्रीणाञ्चतुस्रजोनिर्गमद्वारे योनौ त्रिका० ।
पुष्पपाण्डु पु० मण्डलिसर्पभेदे सुश्रुतः अहिशब्दे दृश्यम् ।
पुष्पपुर न० पाटलिपुत्रनगरे कुसुमपुरे (पाटना) ।
पुष्पप्रच(चा)य पु० प्र+चि- "हस्तादाने चेरस्त्रोवे" पा० अज्
"हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य गम्यते" सि० कौ०
प्रशब्देन तादृशी प्रत्यासत्तिर्द्योत्यते । हस्तेन कुसुमानां
चयने । चौर्ये तु अच् । चौर्येण कुसुमहरणे ।
हस्तादान इत्युक्तेः यष्ट्रादिना चयने तु अजेव ।
पुष्पप्रचायिका स्त्री पथ्यायेण पुष्पाणां चयनम् प्र+चि-
पथ्याये ण्वुच् तदन्तस्य स्त्रीत्वम् क्रीडात्वात् नित्य० स१ ।
आद्युदात्तता च । परिपाद्या कुसुमानां चयने ।

पुष्पफल पुं पुष्पयुक्तं फलमस्य । एकपित्ये क्षमरः २ कुष्माण्डे
शब्दगाला ।

पुष्पभूषित लि० इत० । १ कुष्ठसेनालङ्घने । २ वणिग्नायके
रूपकप्रकरणभेदे सा० द० प्रकरणोदाहरणम् ।

पुष्पनास पुं पुष्पप्रधानो नासः शाब्द० इत० । चैत्रे सावि
२ वसन्तसमये राजनि० ।

पुष्पप्रक्त पुं पुष्पं रक्तं यस्य । सूर्यमण्डले राजनि० ।

पुष्पप्रजस् न० इत० । कुष्ठमपराने हेमच० ।

पुष्पप्रथ पुं पुष्पनिर्मितो रथः । पुष्पनिर्मिते रथभेदे हेमच०

पुष्पप्रस पुं इत० । मकरन्दे कुष्ठमनिर्यासे क्षमरः ।

पुष्पप्रसाह्य न० पुष्पस्य रस आह्वयो यस्य । मधुनि राजनि०

पुष्पप्राग पुं पुष्पस्येव प्रागे वर्णो यस्य । १ मणिभेदे (पौष्-
राज) तस्य लक्षणादि युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा

“सुखायपीतगुरुगामसुरक्षुण्डं” लिङ्गश्च निर्मलमतीव

सुहृत्तशीतम् । यः पुष्परागशब्दं कलयेदस्य पुष्पाति

कीर्त्तिमतिशयैश्च सुखायुरर्धान् । तस्य दोषलक्षणं यथा

“कण्विन्दुहितं कृत्स्नं घवत्” मलिनं लघु । विष्णुयं

शर्कराकारं पुष्परागं सदोषकम् । तस्य परीक्षालक्षणे

यथा “दृष्टो विज्ञायेत् पुष्परागमधिकमात्मनीयम् । न

खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरक्तः” राजनि० ।

तस्योत्पत्त्यादि यथा “सुत उवाच । पतिता या हिमाद्रौ

हि त्वचक्षन्वाः सुरद्विषः । प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्प-

रागा महागुणाः । आपीतपाण्डुरचिरः पाषाणः

पुष्परागसंज्ञस्तु । कौरुण्टकनामा स्यात् स एव यदि

लोहितापीतः । आलोहितस्तु पीतः स्वच्छः काषा-

यकः स एवोक्तः । आनीलशुक्लवर्णः लिङ्गः सोमा

लकः सगुणैः । अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पुष्प-

रागः स्यात् सुनीलः सन् । मूलं वैदूर्यमखेरिव

मदितं ह्यस्य रत्नशास्त्रविदा । धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु

स्त्रीणां गुणप्रदो भवति” गारुडे ७५ अ० । प्रकारान्तरम्

यश्चपुष्पसमः कान्त्या स्वच्छभावस्तु चित्रणः । एतदो

घनदः पुष्पः पुष्परागो मणिर्धृतः । दैत्यधातुसंज्ञस्तु तः

पुष्परागमणिर्दिधा । पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्ता-

ल्योपलभ्यते । ईषत्पीतस्त्वविष्णाय” स्वच्छं कान्त्या

मनोहरम् । पुष्परागमिति प्राप्तं रक्तसोममहीभजा ।

मञ्जुदिजातिभेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् । काया चतुर्विधा

तस्य सिता पीता सितासिता । क्लीवत्वमपि । [राजनि०

पुष्पराज पुं पुष्पमिव राजते राज-सच् । पुष्पराभमयौ ।

पुष्पपरेण पुं इत० । परागे कुष्ठमरजसि शब्द० ।

पुष्पपरोचन पुं पुष्पं रोचनेव यस्य । नागकेसरे । त्रिका-

पुष्पलाव लि० पुष्पं लुनाति साधारणनाये नू-सण् उप० अ० ।

सादाकारे त्रिका० णिनि । पुष्पलाविन् तत्रार्थे जटा० ।

पुष्पलिङ्ग पुं पुष्पं लेङि लिङ्-किप् इत० । मधुकरे । कः

पुष्पलिङ्गोऽप्यस्य क्षमरः ।

पुष्पमवन्त(त्) पुं द्विव० । पुष्प+मवर्धे मत्वप् मस्य वः ।

१ रविशशिनोः । २ षो० षट्त्तोऽप्ययं तयोरर्थयोः । अत्र

“रवित्वचन्द्रत्वाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाः काङ्क्षम्”

शब्द० प्र० द्वन्द्वपक० । विस्तरस्तु गदाधर शक्तिभाटे दृश्यः ।

२ कुष्ठमयुक्ते लि० । [चतुस्र्यां स्त्रियाम् क्षमरः ।

पुष्पवती स्त्री पुष्पं स्त्रीरजः अत्यस्य मत्वप् मस्य वः ।

पुष्पवर्ग पुं इत० । मुञ्चतोक्ते कुष्ठमविशेषसंज्ञायां तेषां

विशेषगुणाच्च तत्प्रोक्ता यथा

“कोविदारशशालमलीपुष्पाणि मधुराणि मधुरविषा-

कानि रक्तपित्तहराणि च । दृष्यागस्तृणयोः पुष्पाणि

तिक्तानि कटुविषाकानि क्षयकासापहानि । मधुशिशु-

करीरकुष्ठमानि कटुविषाकानि वातहराणि स्फटपूष्प-

पुरीषाणि च । “आगस्यं नातिशीतोष्णं जन्तास्त्राणी

प्रशस्यते । रक्तदृष्टस्य निम्बस्य शुष्ककाकारेण च ।

कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठं कटुजस्य च । सुतिक्तं मधुरं

शीतं पद्मं पित्तकफापहम् । मधुरं पिच्छिलं लिङ्गं

कुष्ठं क्षौद्रं शीतलम् । तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात्

कुष्ठयोत्पत्ते । सिन्धुवारं विज्ञानीयाद्वितं पित्तवि-

नाशनम् । मालतीमल्लिके तिल्ले सौरभ्यात् पित्तनाशने ।

सगन्धविशदं हृद्यं वज्रं प्राटलानि च । स्फेपित्त-

विषघ्नन्तु नामं तद्वच्च कुष्ठम् । चम्पकं रक्तपित्तघ्नं

शीतोष्णं कफनाशनम् । किंशुकं कफपित्तघ्नं तट्टेव

कुरष्टकम् । यथावच्च विज्ञानीयात् पुष्पं हृत्लोहितं

तथा । मधुशिशु करीराणि कटुस्फेपहराणि च” ।

अन्धेषां गुणा भावप्र० विशेषत उक्तास्तत्र दृष्ट्याः ।

पुष्पवाटी स्त्री इत० । पुष्पोद्याने । स्वार्थे क । तत्रार्थे

क्षमरः । “दक्षिणेन पुष्पवादिकामालाप इव च्युते

शकुन्तला ।

पुष्पवा(वा)ण पुं पुष्पं वाणोऽस्य । १ कन्दर्पे २ कुष्ठोपमा

पर्वतभेदे सा० अ० १२ अ० । २ दैत्यभेदे सा० अ० १०२ अ० ।

३ नायकभेदे पुष्पवाणचरिते दृश्यम् ।

पुष्पवाहन पुं राजभेदे अस्त्रिपु० ।

पुष्पवाहिनी स्त्री नदीभेदे हरिवं २६६ अ० ।
 पुष्पशकटी स्त्री देववाण्याम् चारा० । [दृश्यम् ।
 पुष्पशकलिन् पु० निर्विषसर्पभेदे सुश्रुतः । अहिशब्दे
 पुष्पशर पु० पुष्पं शरोऽस्य । कुसुमेणौ कामदेवे ।
 पुष्पशरासन पु० पुष्पमयं शरासनं धनुष्यस्य । कामे [त्रि०
 पुष्पशून्य पु० १त० । १उडुम्बरे राजनि० । २पुष्परहितमात्रे
 पुष्पसमय पु० ६त० । वसन्ते ऋतौ खमरः ।
 पुष्पसार पु० ६त० । १कुसुमरसे राजनि० । ७त० । २तृचस्य
 ब्रह्मवै० पु० । [कलिकारीदृष्टे राजनि० ।
 पुष्पसौरभा स्त्री पुष्पे सौरभमस्याः । कुसुमे सौरभान्विते
 पुष्पस्त्रेद पु० ६त० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।
 पुष्पहासा स्त्री पुष्पं हास इव यस्याः । १रजस्रलायां स्त्रियां
 शब्दच० । सुकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हास इव
 प्रपञ्चरूपेण प्रकाशोऽस्य । २विष्णौ पु० । "पुष्पहासः
 प्रजागरः" विष्णुसं० । ६त० । १कुसुमविकाशे पु० ।
 पुष्पहीन पु० १त० । १कुसुमरहिते द्रुमे । २उडुम्बरदृष्टे स्त्री
 १रजःशून्यायां स्त्रियां स्त्री हेम० ।
 पुष्पा स्त्री चम्पापुष्पां (भागलपुर) त्रिका० ।
 पुष्पागम पु० पुष्पागमगच्छन्त्यत्र आगम साधारे अष्ट ।
 वसन्ते पुष्पाकरादयोऽप्यत्र । [मालाकारे हेमच० ।
 पुष्पाजीव पु० पुष्पमाजीवति आजीव-अण् उप० सं० ।
 पुष्पाञ्जन न० ६त० । कुसुमाञ्जने (कोमकाञ्ज) । राजनि०
 पुष्पानन पु० पुष्पमिव विकसितमाननमस्मात् । मद्यभेदे
 भा० सं० १० अ० ।
 पुष्पाश्वज न० पुष्पस्थान्बुजो जायते जन-ड ५त० ।
 मकरन्दे राजनि० । [दयोऽप्यत्र ।
 पुष्पायुध पु० पुष्पायुधमस्य । कुसुमायुधे कामदेवे पुष्पास्त्रा-
 पुष्पाणं पु० राजभेदे भाग० ४।११।११ ।
 पुष्पावचायिन् पु० पुष्पमवचिनोति मालार्थम् अवचि-
 णिनि ६त० । मालाकारे हेमच० । [मादकत्वाच्च तथात्वम् ।
 पुष्पासव न० ६त० । मधुनि राजनि० तस्य पुष्पोद्भवत्वात्
 पुष्पास्त्र पु० पुष्पमस्त्रमस्य । कुसुमायुधे कामे हेमच० ।
 पुष्पाह्वा स्त्री पुष्पमित्यह्वा यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०
 पुष्पिका स्त्री पुष्प+ण्वुत् । १दन्तमले चारा० । २चिह्नमले
 हेम० । यस्याध्यायसमाप्तौ तत्प्रतिपाद्यकथने यस्यांशभेदे
 यथा "इति महाभारते शतसाहस्राणि संहितायामि-
 त्यादि" । [क्त । २विकसिते च ।
 पुष्पित त्रि० पुष्प+तार० इतच् । १संजातकुसुमे । पुष्प-कर्तरि

पुष्पिताया स्त्री "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च
 नजौ जरगाश्च पुष्पिताया" वृ० र० उक्ते अर्द्धसमष्ट्यभेदे ।
 पुष्पिन् त्रि० पुष्प+मत्वर्थे इनि । १कुसुमयुक्ते दृष्टे स्त्रियां
 ङीप् । सा च २रजस्रलायां स्त्रियां स्त्री ।
 पुष्पेष् पु० पुष्पमित्यर्थस्य । कुसुमवाणे कामे हेम० ।
 पुष्पोत्कटा स्त्री राजसीभेदे सा च रायणकुमार्ययोर्माता
 "पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसेश्वरौ । कुम्भ-
 कर्णदशमीवौ" भा० व० २७४ अ० । [अपुष्पग्रीव ।
 पुष्प्य पुष्प विकसने कण्डूः पाठान्तरम् सक० सेट् । पुष्प्यति
 पुष्प्य पुंस्त्री कार्यं पुष्पति पुष्प-कर्तरि यत् नि० । अश्विन्यादि
 २७ नक्षत्रमध्ये १चष्टमे नक्षत्रे, स्त्रीत्वे टाप् ।
 तस्याधिपतिः जीवः । तद्योगतारादिकम् अक्षेपाशब्दे
 दृश्यम् । २पौषमासे शकलियुगे च पु० मेदि० ।
 पुष्पनेत्रा स्त्री पुष्पः नक्षत्रं नेता प्रथमावधिशेषपर्यन्त
 समापको यस्याः अक्षरभा० । यस्यां रात्रौ प्रथमावधि-
 शेषपर्यन्तं पुष्पनक्षत्रस्य दर्शनं तादृश्यां रात्रौ । [तत्रार्थे
 पुष्परथ पु० यात्रार्थे रथे अमरः । पुष्परथेति तत्र पाठान्तरं
 पुष्पलक पुंस्त्री पुष्प-किं पुष्पिः पुष्टिस्तस्यै अलति पर्याप्नोति
 अल-अच् स्वार्थे क । गन्धप्रधाने मृगभेदे । "शीघ्रि
 पुष्पलकोद्भूतः" सि० फौ० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
 २चपणके शकीले च पु० मेदि० ।
 पुष्पज्ञान न० पुष्पनक्षत्रकाले ज्ञानम् । शास्त्रोक्तविधानेन
 पुष्पनक्षत्रयुक्तकाले नृपस्याभिषेकभेदे तद्विधानं वृ० सं० ४८
 अ० दृश्यम् । तत्कालश्च तत्प्राप्तिर्यथा "शुभे सुहृत्ते
 संप्राप्ते पुष्पयुक्ते निशाकरे" पुष्प्राभिषेकोऽप्यत्र ।
 पुस मद् व्यसे हानौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । पोसयति
 ते अपूपुसत् त । [पुसत् त ।
 पुस्त वस्त्रे अनादरे च चु० उभ० सक० सेट् । पुस्तयति ते अपु-
 पुस्त न० पुस्त-अच् । "मृदा वा दाक्ष्या वापि वस्त्रेणाप्यथ
 चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते"
 इत्युक्ते शिल्प्यादिशिल्पकर्मणि । स्वार्थे क । २विषया-
 धारे यन्त्रे पुंस्त्री० स्त्रीत्वे गौरा० ङीप् ।
 पुस्तकमानवेखनप्रकारादिकं योगिनीतन्त्रे उक्तं यथा
 "मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य मृदु देवि । समासतः । माने-
 नास्य फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् । हस्तमात्रं
 सृष्टिमात्रमावाह्य द्वादशाङ्गुलम् । दशाङ्गुलं तथाष्टौ
 च ततो हीनं न कारयेत् । तस्य वेधो यथा "वेधदयं
 सृष्टिदृष्टे वाङ्माला विरत्नकम् । समभागे सङ्केतानि ।

हस्तादौ रूप(१)रत्नकम् । अष्टाङ्गुलं परित्यज्य मध्ये
 वेधं तु कारयेत् । प्रादेशादौ मवेष्टुं द्वाङ्गुले वा
 समाचरेत् । पुस्तकस्य च आद्यान्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत् ।
 भाष्याहानिर्भवेदाशु धनानां वा लभ्यो भवेत् । दम्बरस्य
 भवेत् पीडा वर्तुलं शुभदं भवेत् । चतुष्कोणे विज्ञ-
 वस्तु त्रिकोणे सरणं भवेत् । पुस्तकलेखनपत्रं यथा
 “भूर्जे वा तेजपत्रे वा तासे वा ताडिपत्रके । अगत-
 चापि देवेशि ! पुस्तकं कारयेत् प्रिये ! । सम्भवे स्वर्य-
 पत्रे च ताक्षपात्रे च शङ्करि ! । अन्यद्वक्षत्वचि
 देवि ! तथा केतकीपत्रके । मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा
 वटपत्रे वरानने ! । कम्पपत्रे वसुदेवे लिखित्वा यः
 समभ्यसेत् । स दुर्गतिसमाप्नोति धनहानिर्भवेद्भुवम् ।
 पुस्तके पाद्यवेदलिखननिषेधो यथा “वेदस्य लिखनं कृत्वा
 च पठेद्ब्रह्महा भवेत् । पुस्तकं वा मृष्टे स्थाप्यं
 ब्रह्मपातो भवेद्भुवम्” । युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देशा
 यथा “सत्येऽक्षरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिबोचनः ।
 प्रजापतिर्द्विपरे च त्रैतायां सूर्य एव च । कृते युगे
 पिनाकी च कर्तौ लिप्यक्षरे हरिः” । तल्लेखकपूजा-
 कलं यथा “आरम्भे च समाप्ते च लेखकं प्रतिपूजयेत् ।
 हरिश्च गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः । यावदक्षर-
 संख्यानं प्रतिपन्नं च सुन्दरि ! । तावद्युगसहस्राणि
 ब्रह्मलोके वसेत्शिरम्” । लेखकस्य वेतनपत्रहणे दोषो
 यथा “वेतनं यस्तु मृच्छीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु ।
 यावदक्षरसंख्यानं तावच्च नरकं वसेत्” । भूसौ पुस्तक-
 लेखनस्वाधननिषेधो यथा “न भूसौ विबिधेद्वर्णं यन्त्रं
 न पुस्तकं लिखेत् । न भूसौ पुस्तकं स्थाप्यं न सुत-
 ताहरेत्तु तत् । भूपृष्ठपत्रहणे चैव अक्षरं वाऽप्य
 पुस्तकम् । भूसौ तिष्ठति देवेशि ! जलजम्बुसुखता ।
 तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत्” । तस्य दान-
 कलं यथा “विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च
 दिज । पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ।
 शास्त्रद्वयं जगत्सर्वं सुश्रुतञ्च शुभाशुभम् । तस्मात्
 शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कान्तिके । वेदविद्याश्च यो
 दद्यात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् । व्याख्यविद्याश्च यो दद्या-
 त्स्य खल्या न विद्यते । त्रीणि तल्यप्रदानानि त्रीणि
 तल्यफलानि च । शास्त्रं कामदुघा घेनुः पृथिवी
 चैव शाश्वती” इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अ० । वेद-
 शास्त्रादिदानफलं यथा “वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म-

शास्त्राणि चैव हि । भूत्वेन सेवयित्वा यो दद्याद्
 याति स वेदिकम् । इतिहासपुराणानि लिखित्वा
 यः प्रयच्छति । अक्षदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणो-
 क्तम्” इति गारुडे २१६ अ० । पुराणादिपुस्तकदान-
 विधिः हेमाद्र्याः अष्टमीयज्ञेऽधिकं दृश्यम् ।

पुस्तकसुद्रा स्त्री “वागसुष्टिं साभिमुखीं कृत्वा पुस्तकसुद्रिका”
 तन्त्रसारोक्ते सुद्राभेदे । [कर्मकर्त्तरि ह्रस्वाः ।

पुस्तकस्यैव लि० पुस्तकं अन्वयेत्यनं कर्माऽस्य । लेखादि-
 पू शोधे दि० आत्म० सक० सेट् । पूजते अपविष्ट । उपवे पूत ।
 पू शोधे आ० आ० सक० सेट् । पवते अपविष्ट । उपवे पूतः
 पवित्रः ।

पू शोधे क्त्वादि० पा० उभ० सक० सेट् । पुनाति पुनीते अपावीत्
 अपविष्ट पुपाव पुपुवे । आर्षं कश्चित् आप्रत्ययस्य सुसः ।

“अरणात् पुनते पापं धारणात् पूर्वसंस्मृतम्” ।

पूग पु० पू-गन् किञ्च । (सुपारि) १४७ २४००० अक्षरः
 इत्यन्दि ४भावे ५ कष्टाः कष्टे च शब्दरत्ना० । ६ पूग-
 फले न० । समूहार्थात् तस्मात् पूरये कट् तिष्ठक् च ।
 पूगति ख पूमपूरणे लि० स्त्रियां ङीप् । पूगे भवः दिगा०
 यत् । पूग्य तद्ववे लि० । सभासे आद्युदात्ताऽस्य ।

पूगपात्र न० पूगस्य दलचर्चितं तद्रसस्य आधारभूतं
 पात्रम् । (पिण्डदानी) पतद्वये हारा० ।

पूगपीठ पु० न० इत० । पतद्वये लिङ्गा० ।

पूगपुष्पिका स्त्री पूगसहितं पुष्पमलं कप् कापि अत
 इत्थम् । विवाहोत्सवे दीयमाने शुवाकयुक्तताम्बूलदान-
 कर्मणि लिङ्गा० ।

पूगरोट पु० पूगः पूनद्वय इव रोटयति द्योतते कट्-द्युतो
 कश्च । हिन्तालवृक्षे लिङ्गा० ।

पूज पूजने लु० उभ० सक० सेट् । पूजयति ते अपूपुजस्व त ।

पूजक लि० पूज-लुक् । पूजाकारके । अकालत्वेऽपि
 याजकादि० ङीप् । देवपूजकः इत्यादि ।

पूजन न० पूज-भावे ल्युट् । १ अर्चने । पूज्यतेऽस्त्री कर्मणि
 ल्युट् ङीप् । २ शक्तिविहङ्गस्त्रीभेदे आ० याः ११६ अ०
 तदुपाख्यानं दृश्यम् ।

पूजनीय लि० पूज+कर्मणि अनीयर् । १ पूजाहं । २ पूज्यतां
 पतगयोनिर्दे स्त्री हरिवं० २० अ० दृश्यम् ।

पूजा स्त्री पूज-भावे क । अर्चने । ल्युट् । पूजनमस्य न० ।

उपचारशब्दे तद्वभेदा शक्ताः

देवीपूजायां सुबभेदान्तरं यथा

“दिग्विभागे तु कौबेरी दिक् शिवाप्रोतिष्ठापरिणी ।
तस्मात्तन्मुखमासीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा” पूजास्या-
नानि यथा “लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्यां तथैव च ।
स्थण्डिलस्यां महाभायां पादुकाप्रतिमाद्य च । चित्रे
च त्रिशिखे खड्गे जलस्यां वापि पूजयेत् । पञ्चाश-
दङ्गुलं खड्गं त्रिशिखञ्च त्रिभूलकम् । शिवायां
पर्वतस्याग्रे गङ्गायामपि तत्समम् । आर्यावर्त्ते मध्य-
देशे तथा पर्वतगङ्गरे । देवीं संपूजित्वं भक्तिश्रद्धासम-
न्वितः । वराणास्यां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी ।
ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ । ततोऽपि
द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवत्यां विशेषता । सर्वक्षेत्रेषु तीर्थेषु
पूजा द्वारवतीसमा । विन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गाया-
मपि तत्समा । आर्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव
च । विन्ध्यवत्फलदा पूजा प्रयाने पुष्करे तथा । तत-
श्चतुर्थं प्रोक्तं करतोयानदीजले । तस्माच्चतुर्थं फला-
नन्दिगुण्ये च भैरव ! । ततश्चतुर्थं प्रोक्ता जल्यो-
शेखरसन्निधौ । तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा
कृता । ततश्चतुर्थं प्रोक्ता लोहित्यनदप्रस्थे । तत्-
समा कामरूपे तु सर्वत्रैव जले स्थले । सर्वत्रैव यथा
विष्णुर्लक्ष्मीं सर्वोत्तमा यथा । देवीपूजा तथा यस्या
कामरूपे आराधये । देवीक्षेत्रं कामरूपं विद्यतेऽन्यत्र
तत्समम् । अन्यत्र विरला देवी कामरूपे गृहे गृहे ।
ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्य मस्तके । ततोऽपि
द्विगुणं प्रोक्तं हीरके शिवलिङ्गके । ततोऽपि द्विगुणा
प्रोक्ता शैलपुत्रादियोनिषु । ततः शतगुणा प्रोक्ता का-
माख्या योनिमण्डले” कालिकापु० ५४।५७ अ० ।
पूजासनानि तत्फलानि च यथा “उपविश्यासने रम्ये
कृष्णाजिनकुशोत्तरे । राज्ञे कम्बले वापि काशादौ
व्याघ्रचर्मणि । न कुर्व्यादङ्गुलं विष्णोः शिबे ! काशा-
सनादिषु । काशासने वृथा पूजा पापाख्ये रोगसम्भवः ।
भूम्यासने गतिर्नास्ति वस्त्रासने दरिद्रता । कुशासने
ज्ञानवृद्धिः कम्बले सिद्धिरुत्तमा । कृष्णालिने धनी पुत्री
योगः स्याद्व्याघ्रचर्मणि । मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं
सुखमासने” इति पाद्मोत्तरखण्डे ७४ अ० । पूजाधि-
काविताप्रयोजकदेवष्टकपूजाऽऽदौ कार्या गणेशस्य दिने
शुक्ल वज्रि विष्णुं शिवं शिवाम् । संपूज्य देवष्टकञ्च
लोऽधिकारी च पूजने । गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय
दवाकरम् । वज्रिं शुद्धाय विष्णुञ्च सुकृते पूजयेन्नरः ।

शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाम् बुद्धिद्वये । संपूज्य तान्
बभेत् माञ्जो विपरीतमतोन्यथा” इति ब्रह्मवै० प्रकृति-
खण्डे ८ अ० । सामान्यतस्तन्त्रोक्तपूजाप्रकारस्तु
“आदाष्टप्रादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलि-
व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । ध्यानं पूजा जप-
श्चेति सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः” तन्त्रसारः ।

पूजाधार पु० इत० देवतानां पूजाधारे जलादौ यथोक्तं
तन्त्रसारे नारदीये “आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः
क्षेत्रसमुद्भवम् । यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानं चर्चने सर्वदा
हरेः” मौतमीये “शास्त्रयामे मनो यन्त्रे प्रतिमा-
मण्डलेषु वा । नित्यं पूजा हरेः काव्यी न तु केवल-
भूतले । शास्त्रयामशिलास्थगोत् कोटिजन्माचनाशनम् ।
किं पुनश्चर्चनं तत्र हरिसाक्षिध्यकारणम् । वस्तुभि-
र्जन्मभिः प्रणयैर्द्वि जलशिलां समेत् । गोष्पदेनैव
चित्रेण तेन जन्म समाप्यते” । एतेन विष्णुपूजायां
शिवाया अतिप्राधान्यम् मण्डलादीनान्तु सर्वसाधा-
रणत्वात्” योगिनी तन्त्रे “लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्त-
कस्यां तथैव च । मण्डलस्यां महाभायां यन्त्रस्यां प्रति-
माद्य च । जलस्यां वा शिवास्यां वा पूजयेत् परमे-
श्वरीम्” । कौलावलीये “यत्पाराजितापुष्पं जवापुष्पञ्च
विद्यते । करवीरे शुक्लरक्ते द्रोणं वा यत्र तिष्ठति । तत्र
देवी वसेन्नित्यं यदुयन्त्रे चण्डिकाचर्चनम्” । एतत् सर्वं
यन्त्राभावे तथा च “यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्राणां
देवतैव हि । देवात्मनोयथाऽभेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा ।
तथा । आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम् ।
कामक्रोधादिदोषोत्थ सर्वदुःखनियन्त्रत्वात् । यन्त्रमित्याहुरे
तस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः । विना यन्त्रेण पूजायां
देवता न प्रसीदति । दुःखनिर्वन्त्रत्वात् यन्त्रमिताहुस्तन्त्र-
वेदिनः” । [सामान्ये च शब्दर० ।

पूजाई लि० पूजामर्हति अर्ह-अण् उप०स० । १पूजायोन्मो
पूजित लि० पूज-कर्मणि क्त । यस्य पूजा कृता तस्मिन्
अर्चिते अमरः । [२देवे उणा० ।

पूजिल पु० पूज-कर्मणि क्तञ्च क्तिञ्च । १पूजके लि० ।
पूज्य पु० पूज-यत् । १श्वशुरे । २पूजनीयमाने लि० ।
“य एव विद्वांसपसा च वृद्धः स एव पूज्यो भवति
द्विजानाम्” मत्स्यपु० ८अ० ।

पूण राशीकरणे शु० उभ० सक० सेट् । पूणयति ते अपूपुणत् न
पूत न० पू-क्त । अपनीतवुभे (आगङ्गारहित) १वज्रवीकते

घान्ये अमरः । श्रुतादिना शुद्धे लिङ्जटाधः । शस्ये ।
४३३ ५ श्वेतकुशे द्विकङ्कतद्वये च पुं । ७ दूवायां स्त्री
टाप् राजनि० उपवित्रे लि० ।

पूतक्रतु पु० पूतः शुद्धः क्रतरस्य । इन्द्रे जटा० । तस्य पत्नी
डोप् रेड् । पूतक्रतायी तत्पत्न्यां शच्याम् स्त्री ।

पूतगन्ध पु० पूतः पवित्रो गन्धो यस्य । वर्वरे (बाबुदत्तलक्ष्मी)
राजनि० ।

पूतलण न० नित्यक० । श्वेतकुशे राजनि० ।

पूतद्रु पु० नित्यक० । पनसद्वये राजनि० ।

पूतधान्य न० नित्यक० । तिले राजनि० ।

पूतना स्त्री पूतयति पूत+णिच्-ल्यु । १ हरीतकीभेदे सा च
विन्मुदेशजादल्यत्वक् दृष्टी च लेपने प्रशस्ता राजनि० ।
२ गन्धमांसां राजनि० । ३ कंसस्य धात्रीभेदे सा च शकुनी
रूपं कृत्वा कृष्णस्य विषाक्तं स्ननं ददौ । कृष्णेन च तस्याः
प्रायेण सह स्ननं पपाविति कथा हरिवं० ६३५० ।
भाग० १०।६ । कंसेन प्रहिता सा राजसीरूपा
बालघातिनी सौम्यरूपं कृत्वा कृष्णाय विषाक्तं स्ननं
पातुं ददौ कृष्णेन च तस्याः स्ननपानमिषेण प्राणा-
कर्षणेन सा निहत्येति स्थितम् । ४ बालपहमेदे सुश्रुतः
तल्लक्षणादिकं ग्रहणशब्दे २७६४८० उक्तम् । ५ बालानां
क्षुद्ररोगभेदे अहिपूतनशब्दे ५८४ पृ० तल्लक्षणादि ।
६ बालमातृकाभेदे "तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति
पूतना नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः । गात्रसङ्घेजयति स्नानं न गृह्णाति दृष्टिं बभ्राति
क्रन्दति ऊर्ध्वं निरीक्षते" चक्रपाणिदत्तः ।

पूतनारि पु० इत० । बासुदेवे श्रीकृष्णे शब्दर० पूतनारा-
त्यादयोऽप्यत्र । पूतनाशब्दे दृश्यम् ।

पूतफल पु० पूतानि फलान्यस्य । पनसे (कांडाल) । राजनि० ।

पूतभृत् पु० पूतं शुद्धं सोमरसं विभर्त्ति भृ-क्तिप् इत० ।
सोमरसाधारे पात्रभेदे यजु० १८।२१ वेददी० ।

पूतयव अव्य० पूता निस्तृणीकृता यवा अत्र तिष्ठन् अव्ययी० ।
पूतयवाधारे खलादौ ।

पूतात्मन् लि० पूत आत्मा यस्य । १ शुद्धान्तःकरणे २ शुद्धदेहे
च । श्विष्णौ पु० "पूतात्मा परमात्मा च" विष्णुसं० ।

पूति न० पू-कर्त्तरि क्तिच् । १ रोहिषलवणे । भावे क्तिन् ।
२ पवित्रतायाम् राजनि० । पूय विशरणे दुर्गन्धे च
क्तिच् । ३ दुर्गन्धे ४ दुर्गन्धवति लि० रायसुजटः ।

पूतिक न० पूत्या दुर्गन्धेन कायति कै-क । १ विषायां

२ पूतिकरञ्जे पु० । ३ शाकभेदे स्त्री (पुं६) "पूतिका ब्रह्म-
चातिका" इति स्मृतिः । ४ माजाल्याच्च राजनि० । पूतिका
च सोमांशुतो जातेति सोमस्याभावे प्रतिनिधित्वेन याज्ञा-
तदेतत् तारुणात् ८४।५।३ उक्तं यथा "तस्य ये ह्रिय-
माणस्यांशवः परापतंस्ते पूतीका अभवन्" छान्दसो दीर्घः ।
"ह्रियमाणस्य सोमस्य पतिताः अंशवः पूतिका अभवन्"
तस्मात् सोमाभावे पूतीकादीनां प्रतिनिधित्वेन स्त्रीकर्त्त-
व्यतामभिधातुं प्रासङ्गिकानामेषाम् उपन्यासः भा० ।

पूतिकरज(ञ्ज) पु० पूतियुक्तः करजः(ञ्जः) । (नाटाकरमजा)
करञ्जभेदे अमरः । करञ्जशब्दे १६८८ पृ० दृश्यम् ।

पूतिकर्णक पु० पूतिः कर्णो यत्र कप् । कर्णरोगभेदे "कर्णवि-
द्विषाकादा जायते चास्तुपूरणात् । पूयं स्रवति वा पूति
स श्लेष्मः पूतिकर्णकः" इति साधवकरः । [शब्दरत्ना०]

पूतिकामुख पु० पूतिका तत्फलमिव मुखमस्य । शब्दूके
पूतिकाष्ठ न० पूतेः पावनार्थं काष्ठम् चतुर्थ्यर्थे अश्वघासवत्
इत० । देवदारुणि शब्दच० । संज्ञायां कन् । पूतिकाष्ठ
सरलद्वये पु० अमरः ।

पूतिकीट पु० कर्म० । (गंधोपोका) कीटभेदे सुश्रुतः ।

पूतिकेश्वरतीर्थ तीर्थभेदे शिवपु० ।

पूतिगन्ध पु० पूतिर्दुष्टो गन्धो यस्य । १ गन्धके अमरः ।
२ इक्षुदीद्वये राजनि० । ३ रङ्गे न० कर्म० । ४ दुर्गन्धे पु०
वा इत्समा० । पूतिगन्धि दुष्टगन्धयुक्ते लि० । स्वार्थे क ।
पूतिगन्धि कदुष्टगन्धान्विते । पूतिशक्ते वाकुल्यां स्त्री राजनि० ।

पूतिघास पु० "मद्गु मूषिकद्वयशायिकाऽवकुशपूतिघासवानर-
प्रभृतयः मृगाः" सुश्रुतोक्ते जन्तुभेदे ।

पूतितैल स्त्री पूति दुर्गन्धं तैलं यस्य । ज्योतिष्मत्याम्
(तताकटकी) रत्नमा० ।

पूतिनस्य न० नसि भवः यत् कर्म० "दोषैर्विदग्धैर्गन्धतानुमूले
संवाहितो यस्य समीरणस्तु । निरेति पूतिर्मुखनासिका-
भ्यान् पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् सुश्रुतोक्ते नासारोगभेदे
पूतिनासिक लि० पूतिनासिकाऽस्य । दुर्गन्धनासायुक्ते
"पिशुनः पूतिनासिकः" याज्ञ० पिशुनताकर्मविपाक-
तया पूतिनासिक्युक्तम् ।

पूतिपक्ष पु० पूतीनि पक्षाण्यस्य । शत्रोनाकभेदे राजनि० ।

पूतिपुष्पिका स्त्री पूतीनि पुष्पाण्यस्याः कप् कापि अत्र
इत्त्वम् । भातलुङ्गायाम् रत्नमा० ।

पूतिफला(ली) स्त्री पूतीनि फलान्यस्याः वा डीप् । सोम-
राज्याम् अमरः । डीवन्तः जटाध० ।

पूतिमयूरिका स्त्री पूतिर्यूरीव ततः स्त्रार्थे क । अज-
मोदायाम् राजनि० ।

पूतिमाष पु० गोतप्रवरभिभेदे “संक्रतिपूतिमाषतण्डुशम्भु शैव
गवानामाङ्गिरसगौरिवीतसाङ्कत्येति” आश्वसौ० १२।१२।५

ततः गर्गं च पत्ये यज् । पूतिमाषत्र तदपत्ये पुं स्त्री० ।

पूतिमृत्तिक न० ७७० । नरकभेदे याज्ञ० १।२।२ स्त्री० ।

पूतिमेद पु० पूतिर्मेदोऽस्य । अरिमेदे विट् खदिरि । राजनि०

पूतिवक्त्र पु० पूति वक्त्रमस्य । दुर्गन्धस्य युक्ते “पूतिवक्त्रस्य
सूचकः” याज्ञ० १।२।१ स्त्री० तज्जिदानकर्मभेदे उक्तः ।

पूतिवात पु० पूत्यै पवित्वायै वातोऽस्य । १ विल्वहले रत्नमां
कर्म० । २ दुष्टगन्धयुक्तवायो पु० ।

पूतिवृक्ष पु० कर्म० । श्रोनाकहले रत्नमां ।

पूतिशारिजा स्त्री पूतः शरीरं जायते जन-ड ।

खट्वाणे (खटाश) वनजन्तुभेदे त्रिका० ।

पूतीक पु० पूतिक+पृषो० । पूतिकरञ्जे अमरः ।

पूतीकरञ्ज पु० पूतिकरञ्ज+पृषो० । करञ्जभेदे रत्नमाला ।

पूतीका स्त्री पूतिका+पृषो० । (पूँद) ख्याते लताभेदे पूतिक-
शब्दे ताण्ड्य० ब्रा० वाक्ये दृश्यम् ।

पूत्यण्ड पु० पूति दुर्गन्धमण्डमस्य । (गंधोपोका) १ गन्धकीटे
२ मृगनाभियोनिमृगभेदे च पुं स्त्री० मेदि० भा० शा० १२४ अ०

पूथिका स्त्री पूतिका+पृषो० । पूतिकायां शाकभेदे सुश्रुतः ।
चुच्यु शब्दे २२५६ पु० दृश्यम् ।

पून ति० पू-क्त “पूजो विनाशे” पा० क्तस्य नः । विनष्टे ।

पूय पु० पू-पक् । १ पिष्टके अमरः । पूपाय हितम् अपूपां क
पक्षे यत् । पूपीय पूय तदर्थे तण्डुलादौ ति० ।

पूपला स्त्री पूपं तदाकारं लाति ला-क । पोलिकायां हेमच-
स्त्रार्थे क । पूपलिका तत्त्वार्थे हारा० । [कायां त्रिका०]

पूपाली स्त्री पूपाय अजति अल-चच् गौरा० डीप् । पोलि-

पूपष्टका स्त्री अष्ट परिमाणं यस्याः कन् अष्टका अष्टमौ
उपचारात् तत्कर्त्तव्यं आङ्गम् पूपद्रव्यसाधनाष्टका

कर्म० । अग्रहायण्याः परतः कष्टाष्टमीविहिते आङ्गे ।

“आद्याः पूपैः सदा कार्यां सांसेरन्या भवेत्तथा । शकैः

कार्यां ततोया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः” ति० त० ।

पूपिका स्त्री पूपस्तदाकारोऽस्य स्याः ठन् । पोलिकायां हेम०

पूय दुर्गन्धे अक० भेदने विशरणे च सक० दिवा० व्यात्म० सेट् ।

पूयते अपूयिष्ट । अपूयिद् (ध्वस्) उपूये ।

पूय न० पूय-अच् । व्रणादिनिःसृते रक्तविकारभेदे (पूँज) ।

हेमच० । भावे ल्युट् । पूयन तत्त्वार्थे न० शब्दश्च० ।

पूयमानयव अव्य० पूयमाना निस्तुषीक्रियमाणा यवा
यत्न । तिष्ठद्गु प्र० अव्ययी० । परिष्क्रियमाणयवाधारे
खलादौ ।

पूयरक्त पु० पूययुक्तं रक्तमत्र । “दोषैर्विदग्धैरथ वापि
जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु । नासा स्रवेत् पूय-
मसृग्बिमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम्” सुश्रुतोक्ते
नासारोगभेदे पूयशोणितादयोऽप्यत्र ।

पूयवर्द्धन पु० पूयं वर्द्धयति दृध-णिच्-ल्यु । सुश्रुतोक्ते
नवधान्यादौ द्रव्यवर्गभेदे ।

“नवधान्यमाषतिलकलायकुलल्यानिष्पावहरितकशाकाञ्ज-
लवणकटुकगुडपिष्टविक्रितयत्नूरशुष्कशाकाजविकानूपौद-
कसांसवशाशीतोदकजशरपायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परि-
हरेत् । तक्रान्तेनवधान्यादियोऽयं वर्ग उदाहृतः ।
दोषसञ्जनो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः” । [द्वयोऽप्यत्र ।

पूयारि पु० हत० । निम्बहले राजनि० । पूयनाशका-

पूयालस पु० “पक्वः शोफः सन्निजः संस्रवेद्यः साक्षं
पूयं पूति पूयालसः सः” सुश्रुतोक्ते सन्निजतरोगभेदे ।

पूयोद न० पूयमेवोदकमत्र उदादेशः । नरकभेदे भाग० ५।२।७।

पूर पूतीं प्रीणने च दिवा० व्यात्म० सक० सेट् । पूर्यते अपूरि-
अपूरिष्ट । उपूरे ईदित् । पूर्यः । [पूरितः ।

पूर पूतीं प्रीणने च् उभ० सक० सेट् । पूरयति अपूपुरत् त ।

पूर पु० पूर-क । १ लज्जसमूहे २ खाद्यभेदे ३ व्रणशुद्धौ च मेदि० ।
४ दाहाशुक्ल्ये न० राजनि० ।

पूरक ति० पूरयति पूरि-ण्वुल् । १ पूरणकर्त्तरि २ शुष्कके अङ्गे

च । ३ वीजपूरे राजनि० । ४ वह्निर्हृत्तिकस्य प्राणस्य वायोः

नासयाकृष्ट्र देहान्तःप्रवेशनरूपव्यापारभेदे । प्राणायाम-

शब्दे दृश्यम् । स्वाशौचकालमध्ये देवे प्रेतस्यातिवाहिक-

देहनाशनेन प्रेतदेहपूरके ५ पिण्डे तत्कर्त्तव्यतादिशु० त० यथा

“अलेदं बीजं पूर्वक्रियाया आतिवाहिकदेहत्यागोत्तरं

देहान्तरजननं, मध्यक्रियाया अपि प्रेतत्वपरिहारो-

त्तरं देहान्तरजननं ततश्चैक्येव तत्सिद्धौ पुनस्तत्

करणं वक्ष्यामावेऽनर्थकम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे

“तत्क्षणादेव कृच्छ्राति शरीरमातिवाहिकम् । चक्षुः

व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यक्षात्तस्य विग्रहात्” । त्रीणि

भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि पृथिवीजले तु अधो

गच्छतः । तत्क्षणात् क्लृप्त्युत्पत्त्यात् । तथा “आतिवाहिक

संज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केवलं तन्महत्वात्

नात्येषां प्राणिनां कश्चित्” । तथा “प्रेतपिण्डे कथा दत्ते-

देहमाप्नोति भागं व ! । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् । श्माशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते । तत्रास्य वनतना घोराः शतवातातपोद्भवाः । ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैः स कृते नरः । पूर्णं संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते । ततः स नरके याति स्वर्गं वा स्वेन कर्मणा । तथा च वायुपुराणम् “पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः । कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्” । अत एवातिवाहिकदेहपरित्यागाय तत्कालीनकर्माऽ-समर्थपुत्रसन्नेऽप्यन्येन दाहादि क्रियते “पितृमातृ-सपिण्डैस्तु समानसन्निवैर्नरैः । संधान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्येरेव शोच्यताः” शुद्धितं ।

तेन दाहादिपूरकपिण्डदानानामाद्याक्रिया तथा आति-वाहिकदेहनिवृत्तिपूर्वकं प्रेतदेहप्राप्तिः आद्याश्चाद्यादि सपिण्डानां मध्यक्रिया तथा प्रेतदेहवसुक्तिपूर्वकं भोग-देहप्राप्तिः तदुत्तरवार्धिकादिश्चाद्यादि उत्तरक्रिया तथा भोगमात्रमिति भेदः । पूरकपिण्डदानकालादिषु शुद्धितं निर्णीतो यथा

“प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायाजं समाहितः । यत्रात्र वक्ष्य चान्येषु स एव प्रददात्यपि । मृत्युमयं भाण्डमादाय नवं ज्ञातः सुसंयतः । लगुडं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् । ततश्चोत्तरपूर्वस्त्राभग्नम् प्रज्वालये-द्विधि । तदुत्तरप्रसूतिं तत्र प्रज्वालयाद्भिः पचेत् रुद्रम् । शपवित्रैस्त्रिलैर्मिश्रां केशकीटविवर्जिताम् । हारोपान्ते ततः क्षिप्या शुद्धं वा गौरस्तृप्तकाम् । तत्पृष्ठे प्रक्षरे-दभान् यास्यान्नाम् देशसम्भान् । ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् मोक्षनाभनी । तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः सञ्चितं तप्तमेव हि । दद्यात् प्रेताय पिण्डान्तु दक्षिणाभिमुख स्थितः । फलमूलगुडजीरतिलमिश्रन्तु कुलचित् । कर्ष्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैः सुशीतलैः । ऊर्णातन्तु-भयैः शुद्धैर्वांसोभिः पिण्डमर्चयेत् । प्रयाति यावदाकाशं पिण्डादुवाप्यमयी शिखा । तावत्तत्सन्मुखस्तिष्ठेत् सर्व-तोये ततः क्षिपेत् । दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एव क्रमेण तु । सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगप-त्तथा । तत्रहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि । द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि” । देवात् अग्निदात्वा पूरकपिण्डस्यादाने आद्याश्चाद्याधिकारिणा

अन्तिमदिने आद्याश्चाद्यादिने वा तत् करणीयमिति व्यवस्था शुद्धितं स्थिता ।

पूरणं न० पूर-भावे ल्युट् । अङ्गशास्त्रप्रसिद्धे ऽगुणने २४८० २कुट्टचटे शब्दमा० । करणे ल्युट् । ४वापतन्तुषु हेम० । ५सेतौ ६ससुद्रे च पु० । ७सङ्ख्यापूरणे मेदिनिः । यथा द्वयोः पूरणः द्वितीयः । कर्त्तरि ल्यु । ८पूरवि-तरि लि० ९विष्णुतैले धारयिः । करणे ल्युट् डीप् यथा संख्या पूर्यते १० तस्यां संख्यायां स्त्री त्रयाणां पूरणी ततीयेत्यादि । कर्मणि ल्युट् । १२शाल्मलिष्ठले पु० अमरः पूरयित् लि० पूर-तृच् । १पूरणकर्त्तरि लि० स्त्रियां डीप् । २विष्णौ पु० । “पूर्यः पूरयिता पुण्यः” विष्णु स० ।

पूराम् पु० पूरमन्त्रं यत् । दक्षान्ते राजनि० ।

पूरिका स्त्री पितृकभेदे कृताक्षशब्दे २१८२४० इत्यमरः ।

पूरितं लि० पूर-क्त । १पूर्णे २शुणिते च अमरः ।

पूरु पु० व० व० । पृ-वा० कृ । १मनुष्ये निघण्टुः ऋ० ६।२।१

वैराजस्य मनोः नङ्क्वायां जाते २पुत्रभेदे हरिवं० २च० ।

३जङ्गुपुत्रभेदे भाग० ६।१५।२ । ४राक्षसभेदे यजु० १।२।४

देदी० । ५वयातिपुत्रभेदे भा० आ० ७५ अ० । तस्यापत्यं

चण् । पौरव तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां डीप् ।

पूरुष पु० पूर-उषन् । १पुरुषे २नरे च अमरः तस्य शुभा-

शुभलक्षणं पुरुषशब्दे उक्तं किञ्चिदधिकमलोच्यते

“कटिर्विशाला बद्धपुत्रभागी विशालहस्तो नरपुङ्गवः

स्यात् । उरो विशालं धनधान्यभागी शिरोविशालं

नरपूजितः स्यात् । न श्रीस्यजति रक्ताक्षं नार्थः

कनकपिङ्गलम् । दीर्घबाहुं न चैश्वर्यं न मांसोपचितां-

सकम् । कदाचिदन्तरो मूर्खः कदाचिन्नोमयः सुखी ।

कदाचित् तन्दिनो दुःखी कदाचिन्नृणा सती । नेत्र-

क्षेहेन सौभाग्यं दन्तक्षेहेन भोजनम् । हस्तक्षेहेन

चैश्वर्यं पादक्षेहेन वाहनम् । अकर्मकठिनौ हस्तौ

पादावध्वनि कोमलौ । यस्य पाणितले रक्ते तस्य

राज्यं विनिर्दिशेत् । दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूल-

लिङ्गेन निर्धनः । कृशलिङ्गेन सौभाग्यं सुखलिङ्गेन

भूपतिः । रेखाभिर्वङ्गभिर्दुःखं खल्पाभिर्धनहीनता ।

रक्ताभिः श्रियमाप्नोति कृष्णाभिर्ज्ञौकपूजितः । अङ्गुष्ठो-

दरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः । उन्नतं भोजनं

तस्य शतं जीवति मानवः । अङ्गुष्ठं कुक्षिं कृत्वं यस्य

पाणितले भवेत् । ऐश्वर्यं विनिर्दिष्टमशीत्याशुर्भवेद्-

भ्रुवम् । धतुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।

तस्यैवैव्यं राज्याय अशीत्यायुर्भवेद् भ्रुवम् । कनिष्ठा
तर्जनी यावत् रेखा भवति चाक्षता । विंशत्यब्दाधिक-
शतं नरा जीवन्त्यनामयाः । कनिष्ठामध्यमां यावत्
रेखा भवति चाक्षता । शताब्दं वाय वाशीर्तनरो
जीवेन्न संशयः । कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति
चाक्षता । विंशत्यब्दाधिकं शतं नरा जीवन्त्यनामयाः ।
कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता । षष्ठिपञ्चा-
शदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् । रेखया भिद्यते रेखा
स्वल्पायुश्च भवेन्नरः । कनिष्ठायां स्थिता रेखा संख्या
यावतिका स्रुता । तावती पुरुषाणान्तु नारी भवति
निश्चितम् । करमध्यगता रेखा भ्रुवा ऊर्ध्वं भवेद् यदि ।
नटो वा नटपत्न्यो वा चिरं ख्यातोऽर्थवान् भवेत् ।
मत्स्यपुच्छप्रकीर्णं विद्यावित्तमन्वितः । पितामहस्य
वा किञ्चित् धनञ्च लभते भ्रुवम् । मध्यमायां यदि यवा
दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः । तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नो-
त्यङ्गुष्ठके यवे । यस्याऽथ चक्रमङ्गुष्ठे यवादूर्ध्वं च
दृश्यते । तदा वै पामरादीनामर्जितं धनमाप्नुयात् ।
तर्जन्यामथ चक्रञ्च मित्तद्वारा धनं भवेत् । तेनैव विप-
रीतन्तु व्यथो भवति निश्चितम् । अनामायां भवेत् चक्रं
सर्वद्वारा भवेन्नमः । तेनैव विपरीतन्तु व्यथो भवति
निश्चितम् । कनिष्ठायां भवेच्चक्रं वाणिज्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्यथो भवति निश्चितम् । ललाटे
दृश्यते यस्य चक्ररेखा चतुष्टयम् । अशीत्यायुः समा-
प्नोति पञ्च रेखाः शतं समाः । यस्योन्नतं ललाटञ्च
ताम्रवर्णञ्च दृश्यते । रेखाहीनस्य कक्षस्य स शोन्मत्तो
मर्ही भवेत् । यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाग्रं लेदि
सर्वदा । भोगी भवति निर्विषः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा ।
दन्ताश्च विरला यस्य नीचवक्षीचक्रमकत् । प्रगल्भो
दन्तुरः सत्यं वेदान्तपारमो भवेत् । प्राकारालरम् ।
“दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते । परस्त्री
रमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान् । दीर्घलिङ्गे च
सौभाग्यं सुखलिङ्गे नटो भवेत् । वक्रस्य कठिनै-
लिङ्गैः प्रमाणाच्चिर्गतः सदा । रमते च सदा दास्यां
निर्धनो भवति भ्रुवम् । कण्ठलिङ्गेन सुखेण रक्तवर्णं न
भूपतिः । वक्रस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ।
कण्ठलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् । राज्यं
सुखञ्च दिव्याङ्गनाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् । यस्य पाद-
तले पञ्च चक्रं वाप्यथ तोरणम् । अङ्गुशं कुलिशं

वापि स राजा भवति भ्रुवम् । कण्ठलिङ्गेन स यः
कैकराक्षाः कुचेल्काः । कातरा व्यालजिह्वाश्च ते
दरिद्रा न संशयः । कपिला मणिनाङ्गाश्च सुखाश्चैव
दृष्टव्याः । कणातिदीर्घा मनुजास्ते दरिद्रा न संशयः ।
चिबुके श्लशुन्या ये निर्लोभहृदयाश्च ये । ते धूर्ता
नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा । सूचीसुखाः भग्नपृष्ठाः
कण्ठदन्ताः कुचेल्काः । वक्रनासा वज्रनासास्ते नरा
दुष्टमानसाः । दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिण्येव तेऽपूर्वा मानवाः स्रुताः” ।

पूर्णं त्रि० पूर-क्त नि० । १ पुरिते २४ कले ३२ समये च ज्योति-
षोक्तापु उभयपक्षयोः ४ पञ्चमीदशमीपञ्चदशीतिथिसु च
स्त्री मेदि० । ५ चाप्रकाशे पु० स्त्री च्छावद्भिन्ने (अपेक्षान्यून्ये)
गदाधरः । वृ० सं० ८८४० उक्ते पक्षिभेदानां ६ खरभेदे पु०
तत्र दृश्यम् ७ नागभेदे पु० भा० व्या० ७७ वृ० । ८ प्राधेये
देवगन्धर्वभेदे पु० ६५ वृ० । ९ उदके न० निघण्टुः ।

पूर्णं क पुंस्त्री० पूर्ण+संज्ञायां कत् । स्वर्णच्छुखगे मेदि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । स्त्रार्थे क । पूर्वशब्दार्थे
स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।

पूर्णं ककुट पु० पूर्णं ककुटमस्य अवस्थायाम् अन्यलोपः
समा० तारुण्यावस्थे वृषे । अनवस्थायां तु नान्यलोपः ।
पूर्णं काकद त्रि० पूर्णं काकुटं तावु अस्य न अन्यलोपः
समा० पूर्वतालुकमात्रे ।

पूर्णं काम पु० पूर्णः कामोऽस्य । आप्तेच्छो परमेश्वरे मार्क० ११४०
पूर्णं ककुट पुंस्त्री० पक्षिभेदे “मघकूटप्रकरवक्चरायिकाः
पूर्णकूटसंज्ञाः स्युः” वृ० सं० ८८४० । तत्रैव २५ स्त्रीके
ह्रस्वमध्यतया पठितः तत्त्वार्थे ।

पूर्णं कुम्भः पु० जलादिभिः पूर्णः कुम्भः । १ जलादिभिः
पुरिते घटे अमरः । २ दानवभेदे पु० हरिवं० २४२ वृ० ।

पूर्णं कोशा ओषधिभेदे वृ० सं० ४८४० ।

पूर्णं कोष्ठा स्त्री पूर्णं कोष्ठं यस्याः । नागरसुखायाम् राजनि०
पूर्णं पर्वन्दु स्त्री पूर्णः पर्वणि इन्दुः पर्वन्दुः यत् । पौर्णमास्यां हे
हे चित्वादिताराणां पूर्णपर्वन्दुसङ्गते” सङ्कर्षणकाण्डम् ।

“पूर्णपर्वन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते” मल० त० रघुनन्दनः ।

पूर्णं पात्र न० नित्यक० । यद्वापके वस्तुपूर्णं १ पात्रे मेदि० ।

“हृषीदुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम् । आलस्य गृह्यते
पूर्णपात्रं पूर्णकञ्च तत्” जटाधरोक्ते २७ वज्रमोत्सवादिषु
दासैः स्वामिनोऽङ्गात् वस्त्रादेर्यहणे । होमान्ते ब्रह्मणे
देवे दक्षिणारूपे ३ द्रव्यभेदे “होमान्ते पूर्णपात्रं दक्षिणां

अज्ञाने दद्यात् गोभिलः । तन्मानञ्च गृह्यसंप्रदये
“अष्टसृष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् । पुष्क-
लानि च चत्वारि पूर्यपात्रं विधीयते” । तेन २५६
सृष्टिभिः पूर्यपात्रम् । तत्त्वद्वयञ्चोक्तं “पूर्यपात्रो
दक्षिणा” कात्या०श्रौ०६।१।२७ । कर्केष । “पाकयज्ञेषु
तण्डुलसहस्रगोधूमादियज्ञियधान्यपूर्णः पूर्यपात्रो दक्षिणा
घान्त्यस्य मानपात्रम्” कर्कः । तेनास्य पुंस्त्वमपि ।
ऊर्दोगपरिशिष्टे (कर्मप्रदीपे) २।५।२ कात्यायनस्तु
प्रकारान्तरमाह “यावता वहुभोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्येन
विद्यते । नावरार्ध्यमतः कुर्यात् पूर्यपात्रमिति स्थिति-
रिति” । ४जलपूर्यपात्रे च कात्या०श्रौ० १।८।८ ।

पूर्यप्रज्ञ त्रिं पूर्यां प्रज्ञाऽस्य । सम्पूर्णबुद्धौ वायोसृतीय-
वतारे मध्यापरनाभके आनन्दतीर्थे २वैष्णवमतभेदप्रस्था-
पकाचार्यभेदे । तन्मतञ्च सर्वं सं न्यरूपि यथा

“तदेतद्रामातुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्वसि-
द्धार्थबोधकत्वस्वतःप्रमाणत्वप्रमाणत्वित्वापञ्चरात्रोपजीव्य-
त्वप्रपञ्चभेदसत्यत्वादिसास्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपञ्च-
त्वयकक्षीकारेण सपणकपञ्चनिष्पन्नमित्युच्यते । तन्मायः
स आत्मा तत्त्वमसीत्यादेर्वेदान्तयाक्यजातस्य भङ्गान्तरे-
ण्याथान्तरपरत्वसुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविवरणव्याजेना-
नन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थितः । तन्मते हि द्विविधं
तत्त्वं स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदात् । तदुक्तं तत्त्वविवेके “स्व-
तन्त्रमस्वतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमिष्यते । स्वतन्त्रो भगवान्
विष्णुर्निर्देवोऽशेषसद्गुणः” इति । ननु सजातीयविजा-
तीयस्वगतनानात्वमून्यं ब्रह्म तत्त्वमिति प्रतिपादकेषु
वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसद्गुणत्वं तस्य कथ्यत
इति चेन्नैवं भेदप्रमाणकवहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र
प्रामाण्यानुपपत्तेः तथा हि प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्न-
मिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति । अथ मन्येथाः किं
प्रत्यक्षं भेदमेवावगाहते किं वा धर्मिप्रतियोगिघटितम् ।
न प्रथमः धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सामेक्षस्य
भेदस्याशक्याध्यवसायत्वात् । द्वितीयोऽपि धर्मिप्रतियोगि-
ग्रहणपुरःसरं भेदग्रहणमथ वा युगपत् तत्सर्वग्रहणम् ।
न पूर्वः बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् अन्योन्याश्रय-
प्रसङ्गाच्च । नापि चरमः कार्यकारणबुद्ध्या यौमपद्या-
भावात् धर्मिप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणं सच्चि-
हितेऽपि धर्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्या-
ज्ञातत्वेनान्यव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावगमात् ।

तस्मान्न भेदप्रत्ययं सुप्रसरमिति चेत् किं वस्तुस्वरूप-
भेदवादिनं प्रति इमानि दूषणान्युदुघुष्यन्ते किं वा धर्मि-
भेदवादिनं प्रति । प्रथमे चोरापराधान्माण्डव्यनि-
ग्रहण्यायापातः मवदभिधीयमानदूषणानां तदविवचय-
त्वात् । ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदस्य प्रतियोगिसामेक्षत्वं न
घटते घटादितत्त्वप्रतियोगिसामेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत
इति चेन्न प्रथमं सर्वतो विचक्षणतया वस्तुस्वरूपे ज्ञाय-
माने प्रतियोग्यमेतया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः तथा
हि परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते पश्चात्
प्रतियोगिविशेषामेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्ट
व्यवहारभाजनं भवति । तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये “न
च विज्ञेयविशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावश्च
भेदामेक्षः, धर्मिप्रतियोग्यमेतया भेदसिद्धिः भेदामेक्षश्च
धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यासिद्धेः पदार्थ-
स्वरूपत्वाद्भेदस्येत्यादिना” । अत एव गवार्थिनो गवयदर्श-
नाच्च प्रवर्तन्ते गोशब्दञ्च न स्मरन्ति । न च नीरक्षीरादौ
स्वरूपे गृह्यमाणे भेदप्रतिभासोऽपि स्यादिति भणनीयं
समानाभिहारादिप्रतिबन्धकवलाद्भेदभावनव्यवहाराभावोप-
पत्तेः तदुक्तम् “अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनव-
स्थानात् । सौक्ष्म्यादुपवधानादभिभवात् समानाभि-
हाराच्चेति” अतिदूराद् गिरिशिखरवर्त्तितर्वादौ,
अतिसामीप्याल्लोचनाञ्जनादौ, इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ,
मनोऽनवस्थानात् कामाद्यप्यनु तमनस्कस्य स्फोतालोक-
वर्त्तिनि घटादौ, सौक्ष्म्यात् परमाण्वादौ, व्यवधानात्
कुड्याद्यन्तर्हिते, अभिभवात् दिवाप्रदीपप्रभादौ, समाना-
भिहारात् नीरक्षीरादौ यथावदुग्रहणं नास्तीत्यर्थः ।
भवतु वा धर्मभेदवादस्तथापि न कश्चिदोषः धर्मिप्रतियो-
गिग्रहणे सति धर्मभेदभावनसम्भवात् । न च धर्मभेदवादे
तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेदात्वेनानवस्थाः दुरवस्था
स्यादित्याख्येयं भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात् भेदभेदिनौ
भिन्नाविति व्यवहारदर्शनात् । न चैकभेदवलेनान्यभेदा-
नुमानं दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थानदोषाभावात् । सोऽयं
प्रियत्वाक्याचनाय गतस्य स्मारिकातैलदाहत्याभ्युपगम
इव दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वनृत्यानमेव । न हि वरविघाताय
कन्योद्वाहः । तस्मान्नूलक्षयाभावादनवस्था न दोषाय । अ-
नुमानेनापि भेदोऽवसीयते । परमेश्वरो जीवाङ्गिष्ठः तं प्रति
सैव्यत्वात् यो यं प्रति सैव्यः स तस्माद्भिन्नः यथा भृत्या-
ज्ञाता । न हि सुखं मे स्यात् दुःखं मे न मनागपि इति

पुरुषार्थमर्थयमानाः पुरुषाः स्वपतिपदं कामयमानाः
 सत्कारभाजो भवेयुः । प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति ।
 वः स्वस्यात्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षश्च कथयति
 स स्तुत्यः प्रीतः स्तावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति । तदाह
 “वातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनम् । दद-
 त्यस्त्रिभिरष्टञ्च स्वगुणोत्कर्षवादिनामिति” । एवञ्च परमेश्व-
 राभेददृष्ट्या विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य ऋग्विष्णुकासमत्वा-
 मिधानं विष्णुकदलफललिप्सया जिह्वाच्छेदमनु-
 हरति एतादृशविष्णु विद्वेषणादन्वतमसप्रवेशप्रसङ्गात् ।
 तदेतत् प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्य-
 निरणये “अनादिद्वेषिभिर्देवैर्विष्णोर्द्वेषो विवर्जितः ।
 तमस्यैवापातयति देवानस्यै विनिश्चयादिति” । सा च
 सेवा अङ्कननामकरणभजनभेदान्निविधा । तस्माङ्कनं
 नारायणावुधादीनां तद्रूपस्मरणार्थमपेक्षितार्थसिद्धयर्थञ्च ।
 तथा च शाकल्यमहितापरिशिष्टम् “चक्रं विभर्त्ति पुरु-
 षोऽभितप्तं बलं देवानामस्तस्य विष्णोः । स याति
 नाकं दुरितं विधूय विशन्ति यद्व्यतयो वीतरागाः ।
 देवासो येन विष्टेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयातास्तमायन् ।
 येनाङ्किता मनवो लोकस्तुष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद-
 हन्ति । तद्विष्णोः परमं षट् येन गच्छन्ति लाङ्किताः ।
 उरुकमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम” इति
 “अतस्तत्तुर्न तदानो अश्नुते अितास इदहन्तस्तत् समास-
 तेति” तैत्तिरीयकोपनिषत् । स्थानविशेषज्ञानेयपुराणे
 दर्शितः “दक्षिणे तु करे विप्रो विभ्रयाद्वै सुदर्शनम् ।
 सत्येन शङ्खं विभ्रयादिति ब्रह्मविदो विदुरिति” । अन्यत्र
 चक्रधारणे सन्तविशेषश्च दर्शितः “सुदर्शन ! महाज्वाल !
 कोटिस्थैर्यसमप्रभ ! । अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मागे
 प्रदर्शय । त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विष्टतः करे ।
 नमितः सर्वदेवैश्च पञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति” । नामकरणं
 पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तच्चाभास-
 स्मरणार्थम् । भजनं दशविधं वाचा सत्यं हितं
 प्रियं स्वाध्यायः, कायेन दामं परित्यागं परिरक्षणं,
 मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति । अत्यैकैकं निष्पाद्य
 नारायणे समर्पणं भजनम् । तदुक्तम् “अङ्कनं नाम-
 करणं भजनं दशधा च तदिति” । एवं ज्ञेयत्वादिनापि
 वेदोऽनुपातव्यः तथा श्रुत्यापि भेदोऽवगन्तव्यः सत्य-
 जेतमनुविष्टो मदन्ति रातिं देवैः ऋणतोमचोनः सत्यासो
 अष्टमहिमा ऋण्ये श्रवोयज्ञेषु विप्रराज्ये सत्य आत्मा

सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सयि वाङ्मयी
 सयि वाङ्मयी” इति भोजानन्दभेदप्रतिपादकश्रुतिस्त्यः ।
 “इदं ज्ञानसुपाश्रित्य मम सामर्थ्यमागताः । सर्गेपि
 नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च” “अगद्व्यापारवर्जम्”
 “प्रभुकरणासन्नितत्वाद्देव्यादिभ्यश्च । न च “ब्रह्म वेद
 ब्रह्मैव भवतीति” श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्य-
 शङ्कं “सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवे-
 द्भितिवत् कृच्छितो भवतीत्यर्थपरत्वात् । “ननु प्रपञ्चो
 यदि वृत्तेति निवृत्तेति न संशयः । मायाभावात्तद्वि-
 दैतनदैतं परमार्थतः” इति वचनात् दैतस्य कल्पितत्व-
 मवगम्यत इति चेत् सत्यं भावमनभिमन्वायाभिधानात्
 तथा हि यद्ययमस्त्येतत् तर्हि निवृत्तेति न संशयः ।
 तस्मादनादिरेवायं प्रकटः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः । न चाय-
 मविद्यामानः सायाभावात्त्वान्मायेति भगवदिच्छोच्यते ।
 “महामायेत्यविद्येति नियतिर्नोहिनीति च । प्रकृति-
 वांसनेत्येष तवेच्छानन्त ! कथ्यते । प्रकटकल्पा प्रकृति-
 वांसना वासयेद्यतः । अ इत्युक्ते हरिस्तस्य साया-
 ऽविद्येति संज्ञिता । सायेत्युक्ता प्रकटत्वात् प्रकटे हि
 मयाभिधा । विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्यते ।
 प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा” इत्यादि-
 वचननिचयप्रामाण्यबलात् । भैव प्रज्ञा मानत्वात्प्रकटी च
 यस्य तन्मायाभावं ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्भूतित्वाच्च
 न दैतं भ्रान्तिकल्पितं न हीश्वरे सर्वस्य भ्रान्तिः सम्भ-
 वति विशेषादर्शननिवन्धनत्वादुभ्रान्तेः । तर्हि तद्व्यप-
 देशः कथमित्यतोत्तरम् अदैतं परमार्थत इति परमार्थत
 इति परमार्थपेक्षया तेन सर्वसादृशस्य विष्णुतत्त्वस्य
 समाभ्यधिकमन्यत्वसङ्कं भवति । तथा च परमा श्रुतिः
 “जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा । जीवभेदो मिथ-
 यैव जडजीवभिदा तथा । मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो
 भेदप्रपञ्चकः । सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिशेज्ञाप्रमाप्नु-
 यात् । न च नाशं प्रयात्येष न ज्ञासौ भ्रान्तिकल्पितः ।
 कल्पितश्चेन्न निवृत्तेति न चासौ विनिवर्त्तते । दैतं न वि-
 द्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् । मतं हि ज्ञानिनामेत
 न्मतं ज्ञातं हि विष्णुना । तस्मान्मातृमिति प्रोक्तं परमो
 हरिरेव त्व” इत्यादि । तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं
 सर्वांगमानाम् । एतदेवाभिमन्वायाभिहितं भगवता ।
 “दाविमौ पुरुषौ लोके चरन्त्याचर एव च । चरः स-
 वीष्णि भूतानि कूटस्थोऽचर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्तन्यः

धरमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकावयवमाविशत् विभक्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात् धरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽपि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मा-
मेवमसंमूढो ब्रह्माति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविदुभजति
मां सर्वभावेन भारत ! । इति गुह्यतमं शास्त्रमिद-
मुक्तं मयानघ ! । एतद्वद्वद्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च
भारत ! ” । महावाराहेऽपि “सुख्यञ्च सर्ववेदानां
तात्पर्यं श्रीपतौ परे । उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं
स्यादवान्तरम्” इति । युक्तञ्च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महा-
तात्पर्यम् । “मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः धर्मार्थकामा-
स्तनित्याः मोक्ष एव नित्यः तस्मान्नित्यं तदर्थं यतेत
मतिमाक्षर” इति भास्करवेद्युतेः । मोक्षञ्च विष्णुप्रसाद-
मन्त्रेण न लभ्यते । “यस्य प्रसादात् परमा यत्सुख-
पात् तस्मात् संसाराभ्युच्यते नावरे सुरानाराधयन्तोऽसौ
परमो विचिन्त्यो सुसुक्ष्मभिः कर्मपाशादसृष्टादिति” नारा-
यणश्रुतिः । “तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यन्तस्यं सर्वार्थ-
कामैरलमल्पकास्ते । ममाश्रितादुद्भूततरोरनन्तात् निः-
शङ्क्यं मुक्तिफलं मयातः” इति विष्णुपुराणोक्तेः ।
“प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेदज्ञानादित्युक्तम् ।
न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः श्रुतितात्पर्यपरि-
ज्ञानविजृम्भणात् । “आह नित्यपरञ्चोचन्तु तच्छब्दो
ह्यविशेषतः । त्वं शब्दस्यापरोक्षार्थं तयोरैक्यं कथं
भवेत् । आदित्योयूप इतिवत् सादृश्यार्थं तु सा श्रुति-
रिति” । तथाच परमा श्रुतिः । जीवस्य परमैक्यञ्च
बुद्धिसाहचर्यमेव वा । एकस्याननिवासे वा व्यक्तिस्यान-
मपेक्ष्य वा । न स्वरूपैकता तस्य सत्तस्यापि विरूपतः ।
ज्ञातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वपारतन्त्र्ये विरूपता” इति । अथ वा
तत्त्वमसीत्यत्र स एवात्मा ज्ञातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वात् अत-
त्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्वृत्तित्वादित्येकत्वमतिशयेन
निराकृतम् । तदाह “अतत्त्वमिति वा च्छेदस्तेनैक्यं
सुनिराकृतम्” इति । तस्मात् दृष्टान्तनवकेऽपि “स यथा
शकुभिः स्तब्धेण वज्र” इत्यादिना भेद एव दृष्टान्ताभिधा-
नाय अयमभेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम् । तथाच
महोपनिषत् “यथा पक्षी च स्तब्धश्च नानादृशरसा यथा ।
यथा नद्यः समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा । चारापह्वयौ
च यथा यथा पुंविषयावपि । तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ
सर्वदेव विबलज्यौ । तथापि स्तब्धरूपत्वाच्च जीवात्
परमो हरिः । भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि

सन् । वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा सुच्यते बध्यतेऽन्यथेति ।
ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात् क्षराः । लक्ष्मी-
रक्षरदेहत्वादक्षरातः परो हरिः । स्वातन्त्र्यशक्ति-
विज्ञानसुखादौरस्वित्तैर्गुणैः । निःसीमत्वेन ते सर्वे
तद्वशाः सर्वदेवता” इति । विष्णुः सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा
संसारवर्जितः । निर्दुःखानन्दमुग्नित्यं तत्समीपे स
भोदते । सुक्तानाञ्चाद्ययो विष्णुरधिकधिपतिस्तथा ।
तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदेव स ईश्वर” इति च । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते
न तु सर्वमिथ्यात्वेन । न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं
सम्भवति यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां पाप्मो
ज्ञातः अज्ञात इत्येवमादिव्यपदेशो दृष्ट एव । यथा च
कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति । अन्यथा
“यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृत्पुमयं वि-
ज्ञातम्” इत्यत्र एकपिण्डशब्दो ह्यथा प्रसज्येयातां मृदा वि-
ज्ञातयेत्येतावदेव वाक्यस्य पूर्णत्वात् । न च वाचारम्भाच्च
विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतत् कार्यस्य मि-
थ्यात्वमाचष्टे इत्येवमवाचारम्भाच्च विकारो यस्य तत्
अविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादिकमित्येतद्वचनं
सत्यमिति तस्यस्य स्वीकारात् । अपरथा नामधेयमेवेति
शब्दयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अतो न कुत्रापि जगतो
मिथ्यात्वसिद्धिः । किञ्च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं
तथ्यमतथ्यं वा । प्रथमे सत्याद्वैतमङ्गप्रसङ्गः चरमे
प्रपञ्चसत्यत्वापातः । नन्वनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा उभ-
यथाप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवदयमपि नित्यमनित्यजातिभेदः
स्यात् । तदुक्तं न्यायनिर्वाणवेधसा “नित्यमनित्यभावा-
दनित्यनित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः” इति । तार्किकरक्षायाञ्च
“धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्व-
मङ्गो नित्यमसौ भवेत्” इति । अस्याः संज्ञायाः उप-
लक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्धौ “अन्वर्थित्वात्तु प-
रल्लक्षकधर्मसमेति” । तस्मादसदुत्तरमेतदिति चेत् अवि-
क्षितत्वासनमेतत् दुष्टत्वमूलानिरूपणात् । तद्विधि-
साधारणमसाधारणञ्च तत्राद्यं स्वव्याघातकं द्वितीयं
त्रिविधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविधयष्टित्व-
ञ्जेति । तत्र साधारणमवस्थावितमेव चक्रेत्याक्षेपस्य
स्वात्मव्यापनानुपलम्भात् । एवमसाधारणमपि घटस्य
नास्तितायां नास्तितावस्थित्ववत् प्रकृतेऽप्युपपत्तेः ।
ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नास्त्यमिति चेत्

तदेतत् सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशति-
पञ्चकन्तु प्रयच्छतीति शाकटिककृतान्तमनुहरेत् मिथ्या-
त्वासम्बन्धोः पथ्यायत्वादित्यलमिति प्रपञ्चेन । तत्र “अथातो
ब्रह्म जिज्ञासेति” प्रथमसूत्रस्यायमर्थः तत्राद्यशब्दो मङ्ग-
लार्थोऽधिकारानन्तर्यायं स्वीक्रियते । अतः शब्दो
हेत्वर्थः तदुक्तं गारुडे “अथातः शब्दपूर्वाणि सूत्राणि
निखिलान्यपि । प्रारभेत नियत्यैव तत्किमत्र निया-
मकम् । कथार्यस्तु तयोर्विद्वान् कथमुत्तमता तयोः ।
एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् ! यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ।
एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः । आनन्तर्याधि-
कारे च ब्रह्मलार्थे तथैव च । अथशब्दस्ततः शब्दो
हेत्वर्थे समुदीरितः” इति । यतो नारायणप्रसादमन्त्रेण
न मोक्षो लभ्यते प्रसादश्च ज्ञानमन्त्रेण अतो ब्रह्म
जिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धम् । जिज्ञासुब्रह्मणो लक्षण-
सूक्तं “जन्माद्यस्य यतः” इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो
भवति तद्वद्ब्रह्मेति वाक्यार्थः । तथाच स्कान्दं वचः
“उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ
च पुरुषादु यस्मात् स हरिरैकराट्” इति । “यतो वा
इमानीत्यादि” श्रुतिभ्यश्च । तत्र प्रमाणमप्युक्तं यथा “शा-
स्त्रयोनित्वादिति” । “नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मन्” “तत्त्वोप-
निषदम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः तस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते
न चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमस्ति । तदुक्तं
कौम्ये “श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुतश्चित् । निश्च-
यात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च । शुगिहृत्तिसहायं
यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् । प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र
कायरी विचारणा” इति शास्त्रस्वरूपसूक्तं स्कान्दे “ऋग्-
यजुः सामाथर्वी च भारतं पाञ्चरात्रकम् । मूलरामा
यणश्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते । यज्ञानुकूलमेतस्य तच्च
शास्त्रं प्रकीर्तितम् । अतोऽन्यो अन्यविस्तारो नैव
शास्त्रं कुवर्तते” इति । तदनेनानन्तर्यभ्यः शास्त्रार्थ
इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न तात्पर्यं किन्त्वद्वैत
एव वेदवाक्यानां तात्पर्यमिति अद्वैतप्रत्याशा प्रतिचिन्ता
अनुमानादीन्तरस्य सिद्धभावेन तद्वेदस्यापि ततः सिद्ध-
भावात् । तस्मान्न भेदानुवादकत्वमिति तत्परत्वमवगम्यते
अत एवोक्तम् “सदागमैकविज्ञेयं समतीतजराचरम् ।
नारायण सदा बन्धे निर्दोषाशेषसङ्गुणम्” इति । शा-
स्त्रस्य तत्र प्रामाण्यमुपपादितं “तत्तु समन्वयादिति” सम-
न्वय उपपत्तिमादित्युक्तम् उक्तं ब्रह्मसंहितायाम् “उप-

क्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती-
च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये” इति । एवं वेदान्ततात्पर्य-
वशात्तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति । दिङ्मात्र-
मत्र मादर्शं शिष्टमानन्दतीर्थभाष्यव्याख्यानादौ द्रष्टव्यं
अन्यवस्तुत्वभियोपरस्यत इति । एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन
मध्यमन्दिरेण वायोस्तृतीयावतारं मन्येन निरूपित-
मिति । “प्रथमस्तु हनुमान् स्यात् द्वितीयो भीम एव
च । पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्यसाधकः” इति । एत-
देवाभिप्रेत्य तत्र तत्र अन्यसमाप्ताविदं पदं लिख्यते
“यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने दिव्यानि रूपाण्यलं द्योत-
दृशितमित्यमेतदखिलं वेदस्य गर्भं महः । वायो राम-
वचोनतं प्रथमकं वृक्षो द्वितीयं वसुमध्यो यस्तु तृतीय-
मेतदनुना अन्यः कृतः केशवे” । तस्मात् सर्वस्य शास्त्रस्य
विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं निरवयाम्”

पूर्णबीज पु० पूर्णं बीजं यस्य । बीजपूरे राजनि० ।

पूर्णभद्र पु० १ नागभेदे भा० आ० १५ अ० । २ यक्षभेदे हरिवं०
११ अ० । स च रत्नभद्रकृतः तस्य पुत्रः हरिकेशः
तत्कथा काशीस्थ० १२ अ० ।

पूर्णमा स्त्री पूर्णः कलापूर्णश्चन्द्रो मीयतेऽस्यां मा-घजर्थे
क । पूर्णमास्यां तिथौ ।

पूर्णमास स्त्री पूर्णः कलाभिः पूर्णो मासश्चन्द्रमा यत् । १ पूर्ण-
मायाम् । पूर्णं मासं भिमोते मा-अनुत् । २ सूर्ये ३ चन्द्रे च
“एष वै पूर्णमासः । य एष तपत्य हरहृद्यैवैष पूर्णोऽयैष एव
दर्शो यज्ञश्च मा दृष्टश्च इव ह्येष अथो इतरथाहुः एष एव
पूर्णमा यज्ञश्च मा एतस्य ह्यनुपूर्णं पौर्णमासीत्याचक्षते”
अत० ब्रा० ११।२।४१ “एषः सूर्यस्तपति एष खलु पूर्णमाः
स पूर्णमासः दृष्टश्च इव अमावास्यायामविद्यमानः
प्रतिपदि पञ्चादृष्टमानो भवति । एतच्च पूर्णमनुलक्ष्य
पौर्णमासीत्याचक्षते” भा० ।

पूर्णमास पु० पूर्णमासी विधानकालत्वेनाश्वस्य अच् ।
१ पूर्णमास्यां कर्तव्ये यामभेदे “दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत”
“सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ” श्रुतिः । आदित्यभेदस्य
धातुरनुमतिभाष्यार्थां जाते २ पुत्रभेदे । “धातुः कुट्टः
सिलीवाली २ राका २ चातुर्मति ४ स्तथा । सायं १ दर्शमथ-
प्रातः २ पूर्णमास ४ सप्तक्रमात्” मास० ६।१६।१। असूते-
त्यनुपपन्नः । पूर्णमासयामविधानश्च अत० ब्रा० ११।२।४। ८ ।
पूर्णमासश्चाद्रमासो यत् गौरा० डीपू । २ पूर्णमासतिथौ
स्त्री शब्दमात्रा ।

